

THE ÇATAPATHA-BRĀHMAṆA

IS THE

MĀDHYANDINA-ÇĀKḤĀ WITH EXTRACTS FROM THE
COMMENTARIES OF SĀYANA, HARIṢVĀMIN
AND DĪVEDAGĀṄGA

DR. ALBRECHT WEBER.

Manuldruck der Spamerschen Buchdruckerei in Leipzig.

TO HIS EXCELLENCY,
THE CHEVALIER DR. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES,
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN,

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

II. *Ekapādikā* begins स यदाऽस्तश्चेतश्च (5 prap. 6 adhy. 24 brāhm. 549 k.) Chamb. 3 written S. 1681 in Kāci by Gangārāmamīra. foll. 116. nr. 39. — M. foll. 84. — Bodl. Wils. 366 foll. 62. nr. 67. nr. 71. — E. I. H. 2143. nr. 1277 nr. 583. foll. 27. — Paris D 147. —

III. *Adhvāra* begins देवयजनं तपोयन्ते (7 prap. 9 adhy. 37 brāhm. 859 k.) Chamb. 1. foll. 181 written by the same scribe as nr. 3. — nr. 39. — M. foll. 125. — Bodl. Wils. 359 S. 1585 foll. 116. nr. 383. S. 1688. foll. 333. nr. 67. nr. 71. — E. I. H. 1277. 2143. —

IV. *Graha* begins प्राणो ह वाऽअस्योपाङ्गः (5 prap. 6 adhy. 39 br. 649 k.) Chamb. 5. foll. 240. S. 1689. Cāke 1554. angirśnāmasamvatsare written in Benares ābhīrajnātiyarānārāṅganāthasutanāmājīkeṇa. nr. 39. — M. foll. 90. accented S. 1745 by Someçvara. — Bodl. W. 365. nr. 63. nr. 70. — E. I. H. 2143. — Paris D 162. —

V. *Sava* begins देवाश्च वाऽअसुराश्च (4 pr. 5 adhy. 25 br. 471 k.) Chamb. 6. foll. 109. S. 1683. written by the same scribe as nr. 1 and 3. nr. 16. foll. 89. S. 1648. nr. 21. foll. 59. S. 1572. nr. 39 (till to ३.१.८.). — M. foll. 68. accented S. 1713 by Laghunātha. — Bodl. W. 452. foll. 113. S. 1610. nr. 63. nr. 70. — E. I. H. 2143. — Paris D. 144. —

VI. *Uśhasambharāṇa* begins असदाऽइदमग्रऽअसीत् (5 pr. 8 adhy. 27 br. 540 k.) Chamb. 7. foll. 170. nr. 17. foll. 108. S. 1545. Cāke 1461 written on the order of Modhājñātiya Bhattakeçava. nr. 19. foll. 60. — M. foll. 139 written S. 1628 and accented by Mahādeva. — Bodl. W. 454. foll. 165. S. 1610. nr. 457. S. 1688. foll. 211. nr. 63. nr. 70. — E. I. H. 2143. — Paris D. 148. 173. —

VII. *Hastishatnāma kāṇḍam* (*) begins गार्हपत्यं चेष्टन् (4 pr. 5 adhy. 12 br. 398 k.) Chamb. 9. foll. 115. nr. 39. — M. foll. 60. — Bodl. W. 462. foll. 114. S. 1571. nr. 63. nr. 71. — E. I. H. 268. 2143. — Paris D. 196. —

VIII. *Cūi* begins प्राणभृत उपधाति (4 pr. 7 adhy. 27 br. 437 k.) Chamb. nr. 20. foll. 86. S. 1739. nr. 39. — M. foll. 72. — Bodl. W. 363. foll. 96. nr. 63. nr. 70. — E. I. H. 268. 309. — Paris D. 195. —

IX. *Samcūi* begins अथातः शतरुद्रियम् (4 pr. 5 adhy. 15 br. 401 k.) Chamb.

(*) The name of this kāṇḍa is rather questionable: the one above mentioned is taken from M. as the best authority. The other manuscripts in the Mādhyadina as well as the Kāṇva Çākhā call it Hastighata. Is hastin = one? hastishat = seven? See A. W. v. Schlegel *Réflexions sur l'étude des langues asiatiques* p. 197-199.

PREFACE.

14. foll. 103. S. 1586. nr. 18. foll. 61. S. 1671. nr. 39. — M. foll. 66. — Bodl. W. 363, 3. foll. 75. S. 1692. nr. 389. nr. 62. nr. 70. — E. I. H. 309. —

X. *Agnirahasya* begins अग्निर्वाऽएष पुरस्ताच्चीयते (4 pr. 6 adhy. 31 369 k.) Chamb. 11. foll. 60. S. 1485 (A. D. 1428). nr. 39. twice. — M. f. 58. accented S. 1715. by Krishnaputra Prabhūjika (?). — Bodl. W. 461. foll. S. 1655. nr. 62. — E. I. H. 309. —

XI. *Ashṭādhyāyī* begins सवत्सरो वै यज्ञः (4 pr. 8 adhy. 42 br. 437 Chamb. 12. foll. 116. — M. foll. 59. — Bodl. W. 369, 1. S. 1645. foll. 86. 62. nr. 70. — E. I. H. 309. — Paris D. 146. —

XII. *Madhyama* begins अयं वै यज्ञो योज्यं पवते (4 pr. 9 adhy. 29 459 k.) Chamb. 13. foll. 69. — M. foll. 62. — Bodl. W. 62. nr. 70. — E. I. H. 309. — Paris D. 159. —

XIII. *Accamedha* begins ब्रह्मौदनं पचति (4 pr. 8 adhy. 43 br. 430 k. Chamb. 22. foll. 7. a fragment beginning from 8, 1, 1. — M. foll. 60. — Bodl. W. 365 (= B.). foll. 78. S. 1691. nr. 453 (= C.). foll. 81. S. 1808. nr. 62. nr. 71. — E. I. H. 268. 309. — Paris D. 160. —

XIV. *Āraṇyakam* begins देवा ह वै सत्रं निषेदुः (7 pr. 9 adhy. 50, b. 796 k.) Chamb. 15. foll. 173. S. 1583. — M. foll. 167. written by Pītāmbara i Benares. — E. I. H. 309. —

Detached from this kânḍa is the *Vṛihad-Āraṇyakam*, beginning with the thirth prapāthaka: दद्या ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च. Bodl. W. 365. foll. 75. unaccented. nr. 62. nr. 70. — E. I. H. 309. 1471. — Paris D. 163. 59g. —

b. in the *Kāṇva-Çākhā*. — Not having yet discovered a complete and correct copy of this Çākhā — three books are still wanting and some of the manuscripts of the other 14 books are rather incorrect — I could not venture to give in my edition also the text of this Çākhā, especially as its differences from the Mādhyandina-Çākhā are so very numerous and important, you may look at the readings of almost every passage, as well at the single words and their orthography or even accentuation as at the whole kânḍikās and their number or distribution. The best copy extant in Europe is in the collection of the Rev. Dr Mill, now deposited in the Bodleian library: it contains eleven kânḍas written and accented by three different scribes (I. without any date by the one: IV. V. XIV. foll. 1-23a. Samvat 1651 by an other: II. VI. VII. X. XII. XIV. from foll 23, b-48. XV. XVII. Samvat 1875 by the thirth). Other copies are extant only (with the exception of the kânḍas I. and XVII.) in Paris. Bibl. Nat. D. 167.

PREFACE.

172. 180-187 (= P.), which I am sorry to say I could not for want of time sufficiently examine. From a list written on the reverse of the first leaf of the fourth book and of the 48th leaf of the fourteenth in M. I take the names and the number of verses of the different *kāṇḍas*. —

I. *Ekāpādikā* begins स वै सम्भारात्सम्भरति (6 adhy. 22 brāhm. 367 k. *āpādikās*). M. foll. 100. — E. I. H. 1560. see Colebrooke miscell. essays, I, 60 not. — P. 180. —

II. *Haviryajna* begins स वै व्रतमुपैष्यन् (8 adhy. 32 br. 572 k.) M. foll. 59. — P. 181. —

III. *Uddhāri* (124 k.) is wanting. —

IV. *Adhvara* begins तद्वै देवयजनमोज्ज्वलं (628 k.) M. foll. 49. contains only the *prathana anṣa* in 4 adhy. 16 br. 272 k. — P. 184 b. —

V. *Graha* begins प्राणो ह वाऽअस्योपाश्रुः (8 adhy. 38 br. 475 k.) M. foll. 82. — P. 183. —

VI. *Vājapeya* begins देवाश्च ह वाऽअसुराश्चोभये (2 adhy. 6 br. 100 k.) M. foll. 12. — P. 185 a. —

VII. *Rājasūya* begins स वै पूर्णाहुतिं जुहोति (5 adhy. 19 br. 288 k.) M. foll. 28. — P. 185 b. —

VIII. *Ushasambharaṇā* begins असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् (8 adhy. 27 br. 525 k. [509 in the list]) P. 167. the first 82 leaves are written by the same scribe as P. 168 and 169., foll. 83-85 are dated S. 1806. —

IX. *Hastighaṭa* (see Wilson Sanskrit dictionary: घट *an elephant's frontal sinus*) begins अथातो नैऋतीर्हति (5 adhy. 16 br. 261 k. [257 the list]) P. 168. S. 1649. foll. 51 (= A.). nr. 172 (= B.) most likely a copy of the preceding, written S. 1852. Çāke 1717. foll. 46. —

X. *Citi* begins प्राणभूत उपधाति (5 adhy. 20 br. 241 k.) M. foll. 25. — P. 186 a. —

XI. *Samciti* begins नाकसद् उपधाति (7 adhy. 20 br. 441 k.) P. 169. S. 1651. nr. 171 a copy thereof. —

XII. *Agnirahasya* begins अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते (6 adhy. 28 br. 286 k.) M. foll. 39. — P. 186 b. —

XIII. *Ashṭādhyāyi* (252 k.) is wanting. —

XIV. *Madhyama* begins अयं वै यज्ञो योऽयं पवते (8 adhy. 29 br. 382 k.) M. foll. 48. — P. 187 a. —

PREFACE.

XV. *Açvamedha* begins ब्रह्मौदनं पचति (7 adhy. 40 br. 308 k.) M. f. 29. — P. 187 b. —

XVI. *Pravargya* begins (?) अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति (180 k.) is wanting.

XVII. *Upanishad* begins उषा वाऽग्न्यस्य मेध्यस्य (6 adhy. 47 br. 446 M. foll. 53. — Bodl. W. 369. foll. 73. a recent copy. nr. 485 a. a fragment. P. 182. — Chamb. 122 twice. 1., foll. 99. S. 1840. 2., foll. 85. nr. 395 fragments. — Edited by Poley 1844. Bonn. —

II. Manuscripts of the commentaries on the *Çatapatha-Brâhmana*. —

1. *Sāyaṇācārya's Mād̥haviya Vedāntahaprakāṣa*: when quoted in the commentaries on the *Kātyāyana-sūtra* — and this happens very rarely —, the commentary is quoted by इति माधवः. The copies thereof, extant in the E. I. H. and in the Wilson-Collection of the Bodleian library, are very modern, in correct and defective: and as all of them, with the only exception of E. I. H. 613, partake of the same blunders and interruptions, they have most likely been copied from the same manuscript: they contain the explanation of only eight books, viz: *kāṇḍa I* as far as the end of the third brâhmana in the seventh adhyâya. E. I. H. 657 (A.) foll. 67. nr. 1509 (B.) foll. 123. Bodl. Wils. 2 (C.) foll. 87. — *kāṇḍa II* E. I. H. 657. foll. 64. — *kāṇḍa III* ibid. (A.) foll. 69. Bodl. W. 3 (B.) foll. 129. — *kāṇḍa V* E. I. H. 657 (A.) foll. 66. Bodl. W. 3 (B.) foll. 64. — *kāṇḍa VII* E. I. H. 149 (A.) foll. 66. Bodl. W. 4 (B.) foll. 65. — *kāṇḍa IX* in the same numbers A. foll. 44. B. foll. 58. — *kāṇḍa X* E. I. H. 149 (A.) most defective fragments. foll. 39. nr. 613 (B.). S. 1610. foll. 185. — *kāṇḍa XI* E. I. H. 1071 (A.) foll. 67. Bodl. W. 4 (B.) foll. 104. —

2. *Âcārya-Harivâmināḥ* kritau *Çatapathabhâṣya*: quoted throughout the commentaries on *Kātyāyana* by: इति हरिस्वामिनः. The copies of this commentary are even more defective and incorrect than those of the *Mād̥haviyabhâṣya*: they are bound together with these and written by the same scribes (*): they contain the explanation of only three *kāṇḍas*, viz: of *kāṇḍa II*. Bodl. W.

(*) There are four scribes of the three copies 149. 657. 1071 of the E. I. H. *kāṇḍa I* and *k. II* as far as fol. 16 have been written by the one, *kāṇḍa II* from fol. 17 and the *kāṇḍas III. VII. IX. XI* by another, the *kāṇḍas V. VIII. X. XIII* as far as fol. 19 by a third, and *kāṇḍa XIII* foll. 20-24. by a fourth. — Three scribes are to be discerned in the three copies 2-4 of the Bodl. Wils. Coll. The *kāṇḍas I. VII. IX* have been copied by the one, the *kāṇḍas II. V* by another, the *kāṇḍas III. XI* by a third. —

PREFACE.

2. foll. 54. — *kāṇḍā VIII* E. I. H. 657. foll. 36. — *kāṇḍā XIII* E. I. H. 119. foll. 24: and partly of a fourth, viz: of the first *kāṇḍā* from the fourth *brāhmaṇa* of the seventh *adhyāya* (where the common copy of the *Mādhyandina* failed) as far as the end (in B. only as far as VIII,3,14), occupying 12 leaves in A. nine in B. and sixteen in C. —

3. *Drivedaśrīnārāyaṇaśūnu Driveda Ganga's* commentary of the *Mādhyandina Āraṇyaka*: a very excellent copy (= M.) in the collection of the Rev. Dr. Mill, since added to the Bodleian library: foll. 322. —

There are extant in Europe several copies of commentaries on the *Upaniṣad Āraṇyaka* in the *Kāṇvaśākhā*, but as they have been already published by Dr. Roer in the *Bibliotheca Indica* nro. 6. Calcutta 1848, I do not think it necessary to notice them here.

III. *Rishitarpaṇam*. Cham 506 b. 735. foll. 11. a sort of *anukramanī* of the *Mādhyandina Śatapatha Brāhmaṇa*, enumerating a. the beginning words (*pratīkāni*) 1) of each *adhyāya*. 2) of each hundred of (the 7624) *kāṇḍikā* (2800-5400 are enumerated twice differently). 3) of each *prapāṭhaka*. 4) of the last *kāṇḍikā* of each *kāṇḍā*: b. the closing words of each *kāṇḍā*. —

B. The accentuation in the manuscripts of the *Śatapatha Brāhmaṇa* is rather strange, as there only one sign is made use of, an horizontal stroke beneath the line, for denoting the *udātta* as well as the *svarita*. The *udātta* has the stroke beneath itself: नृषदम्, the *svarita* beneath the preceding syllable: वीर्यम्. To avoid this ambiguity I have denoted the *svarita* in this edition by two horizontal strokes beneath the preceding syllable: वीर्यम्. — Before a following accented syllable the preceding *udātta* loses its denotation: 1) before an *udātta*: केतपूः केतम् instead of °पूः केतम्, महो ये धनम् i. of महो ये धनम्, पर्ण न वेरुनु i. of पर्ण न वेरुनु, अग्निर्हि वै धूर्य i. of अग्निर्हि वै धूर्य (१.१.२.१.), but रथवाही सा हि न स्त्री न पुमान् i. of °ही सा हि न स्त्री न पुमान् (५.५.४. ३५.), as there would be wanting too many signs. A seeming exception only is यं-यमसुराणाम् १.६.३. २८, as the second यम् is not accented: see पाणिनिस् ८. १.३. 2) before a *svarita*: नेदृद्धम् १.७.२. १., मानुषं नेदृद्धम्, यज्ञो वै स्वः, देवा वै स्वः. — The preceding *svarita* on the contrary retains its denotation be-

PREFACE.

fore a following accented syllable: 1) before an *udatta*: यज्ञो वै स्वरुहो, वै स्वरुगन्म, एवैतत्. 2) before a *svarita*: वोदानीतान् ॥५॥ सोऽभ्युक्षति (* १.४.६., इति सैषितम् १.४.१.२६., देवाः सैषितम् — The *udatta* changes into *svarita* (and the original *svarita* remains unaltered: अनुवाक्येयम् १.७.२.११.) all cases of crasis with a following *unaccented* vowel, see my *Vājasaneyasaṁhitā specimen* II p.7 follow. (Berlin 1847 Asher) and *Roth* in his edition of *Yāsk Nirukta* I p. LX. (Göttingen 1848 Dieterich). The only continual exception made by the praepositions *अ* and *प्र*, which remain *udatta*: एहि ५.२.१.१०. इह. प्राङ्मन्त्रन् १.५.१.२०., प्रसोचत १.६.६.८.: besides the *udatta* is occasionally retained (against पाणि° ८.२.४.) in the declension, but alternating even in the same words with the *svarita*: दशम्या and दशम्या Instr. of दशमी. — The *udatta* is regular in all cases of crasis with a following *accented* vowel: एवाङ्गतिम्, एवैति instead of एव आ इति १.४.१.५., आद्येऽध्यरुति i. of आद्ये अद्यरुति १.२.२०., सुब्रैति i. of सुब्रा इति १.७.१.१६., याज्याथ i. of याज्या अथ १.७.७. —

(*) The denotation and the reciprocal influence of the accents does in general not undergo any alteration from the divisions of the *prattikas*, the *kandikās* or the *brāhmanas*, with the only exception that the underlineal stroke is changed into three dots in the manuscripts: तत् ॥१॥ सु, and in this edition respectively also into six of them, if the following *svarita* is denoted: तत् ॥१॥ सोऽभि°.

Berlin March 1849.

The Editor.

ग्राम् । नमो गोपेयाय ॥ व्रतमुपैष्यन् । अन्तरिणाह्वयमीषं च भार्गवत्यं च प्रा-
 ङ्मिदन्नप उपस्पृशति तन्नप उपस्पृशत्त्वनेद्यो वै पुरुषो यदनुतं वदति तेन पूति-
 रत्तरतो मेध्या वाज्यापो मेध्या भूवा व्रतमुपायानीति पवित्रं वाज्यापः पवित्रपू-
 तां व्रतमुपायानीति तस्माद्वाज्यप उपस्पृशति ॥ १ ॥ सोऽग्निनेत्राभीक्ष्णमाणो व्रत-
 मुपैति । अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तद्वक्तव्यं तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तस्माद्वैतत्प्राह व्रतं चरिष्यामि तद्वक्तव्यं तन्मे राध्यतामिति नात्र ति-
 रोहितमिवास्ति ॥ २ ॥ अथ सऽस्थिते विसृजते । अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं
 तद्वक्तव्यं तन्मेऽराधीत्यशक्तोत्तयो यज्ञस्य सऽस्थामग्नराधि क्यस्मै यो यज्ञस्य
 सऽस्थामग्निति न न्वेव भूषिष्ठा-इव व्रतमुपयत्यनेन विवोपेयात् ॥ ३ ॥ द्वयं वाऽइदं
 न तृतीयमस्ति । सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या इदमहमनृतात्स-
 त्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥ स वै सत्यमेव वदेत् । एतद्वै देवा
 व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य एवं विद्वांसत्यं वदति ॥ ५ ॥
 अथ सऽस्थिते विसृजते । इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यमानुष-इव वाऽएतद्व-
 वति यद्वनमुपैति न हि तद्वक्तव्यं यद्व्यादिदमहं सत्यादनुतमुपैमीति तद्व-
 खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजते
 ॥ ६ ॥ अथातोऽशनानशनस्यैव । तद्व्यापाहः सावयसोऽशनशनमेव व्रतं मेने-
 मनो ह वै देवा मनुष्यस्याज्ञानन्ति तंऽनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नी यक्ष्यत

इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागृहन्ति तेऽस्य गृहेष्वपवर्माणि स अपवर्मा ॥ ८॥
 तन्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वाऽश्रीयादय किमु यो देवपानशक्नु
 पूर्वाऽश्रीयात्तस्माद् नैवाश्रीयात् ॥ ९॥ तद् होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाशानि
 पितृदेवत्यो भवति यद्युऽश्रंश्रति देवानत्यश्नातीति स यदवाशिनमनाशिनं नद
 श्रीयादिति यस्य वै रुविर्न गृह्णन्ति तदशितमनश्नितः स यदशानि तेनापि नदव
 त्यो भवति यद्युऽतदश्रंश्रति यस्य रुविर्न गृह्णन्ति तेनो देवाद्यान्यशानि ॥ १०॥ स
 वाऽआरण्यमेवांश्रीयात् । यः वारण्यां श्रीयथो यदा वृक्षं तद् रुग्णं कापि चरु
 र्वाणो माषान्मे पचत न वाऽएतेपाः रुविर्गृह्णन्ति तद् तथा न रज्यादीनि
 यवयोर्वाऽएतदुपजं यक्ष्मीधान्यं तद्दीहियवविवेतेन भृगाभ्यो करानि तस्मादा
 रण्यमेवांश्रीयात् ॥ १०॥ स आरुवनीयागरे वैताः रात्रिः शयीत । मार्कण्ड्यागादि
 वा देवान्वाऽएष उपावर्तते यो व्रतमुपैति स यन्निवां प्रावर्तते तेषामंवेतन्मन्त्र
 शतिऽधः शयीताधस्तादिह हि श्रेयस उपचारः ॥ ११॥ स वै प्रातरप्य एव । प्रय
 मेन कर्मणाभिपद्यतेऽपः प्रणयति यज्ञो वाऽआपो यज्ञमंवेतन्प्रयमेन कर्मणाभि
 पद्यते ताः प्रणयति यज्ञमे वैतद्वितनोति ॥ १२॥ स प्रणयति । कस्मा युनक्ति स
 वा युनक्ति कस्मै वा युनक्ति तस्मै वा युनक्तीत्येताभिरनिरुक्ताभिर्यजमानानिर्गान
 रुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं युनक्ति ॥ १३॥ यद्ववापः
 प्रणयति । अद्विर्वाऽइदं सर्वमाप्तं तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वमाप्तं ॥ १४॥ य
 द्देवास्यात्र । होता वाधर्युर्वा ब्रह्मा वाग्मीश्वो वा स्वयं वा यज्ञमानो नाभ्यापयति
 तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति ॥ १५॥ यद्ववापः प्रणयति । देवान् रु वै यज्ञेन यज्ञ
 भानां तद्वाग्मीश्वो ररक्षुर्न यद्यध इति तद्यदुरजंस्तस्माद्ब्रह्मा ॥ १६॥ ततो
 देवा एतं वज्रं ददृशुः । यदपो वज्रो वाऽआपो वज्रो हि वाऽआपस्तस्माद्देने
 ता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत् एतं वज्रमुदयहंस्तस्याभयं

ऽनाष्टि निवाति यज्ञमतन्वत तथो एवैष एतं वृद्धमुद्यहति तस्याभये ऽनाष्टि नि
 वाति यज्ञं तनुति तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥ तां उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्ये सा
 यति । योषा वाऽआपो वृषाग्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद्गृहे वैतन्मिथुनं प्रजन
 क्रियते वृद्धं वाऽएष उद्यहति यो ऽपः प्रणयति यो वाऽअप्रतिष्ठितो वृद्धमु
 हति नैनं शक्रोत्युद्यतुं स हैनं शृणाति ॥ १८ ॥ स यद्गार्हपत्ये सादयति
 गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहे वैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तथो वै
 नमेय वृद्धो न हिनस्ति तस्माद्गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥ ता उत्तरेणाद्वनीयं
 णयति । योषा वाऽआपो वृषाग्निर्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत एवमिव हि मि
 थुनं कृतमुत्तरतो हि स्त्री पुमांस्तमुपशेति ॥ २० ॥ ता नान्तरेण संचरेयुः । नेन्मि
 थुनं चर्यमाणान्तरेण संचरानिति ता नातिकृत्य सादयेन्नोऽअनाताः सादयेत्स य
 तिकृत्य सादयेदस्ति वाऽअग्नेश्चापां च विभ्रातृव्यमिव स यथेव ह तद्ग्रेर्भवति य
 त्रास्याप उपस्पृशत्यग्नीं हृदि भ्रातृव्यं वर्धयेद्यदतिकृत्य सादयेद्यथाऽअनाताः सा
 दयेन्नो हृदिस्ति काममभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्रणीयन्ते तस्माद् सम्प्रत्येवोत्तरेणा
 द्वनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥ अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति शू
 चाग्निहोत्रद्वणीं च स्फ्यं च कपालानिचं शम्यां च कृत्वाजिनं चोत्तूख्यस्तमुसते
 दृषदुपल तदृश दशाक्षरा वै विराद्विडौ यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्य
 यद्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै द्वौ सङ्गमेतेऽअथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्र
 जननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ शूर्पं चाग्निहोत्रद्वणीं चादत्ते । कर्मणे वां वेषाय वामिति यज्ञो वै कर्म
 यज्ञाय हि तस्मादाह कर्मणे वामिति वेषाय वामिति विवेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥
 अथ वाचं यहति । वाग्वै यज्ञोऽविबुध्यो यज्ञं तनवाऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टा
 रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥ देवा ह वै

यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररत्नसेभ्य आसंगर्दिभ्यान्क्रुमन्नाक्षमुपादेयेनधादा रत्नाः
स्यतोऽपहृति ॥३॥ अथ प्रिति । उर्वरान्निगन्त्यर्गोव्यनन्ति वाऽघ्नन् रत्नघ्न
त्यमूलमुभयतः परिह्विन्नं पथायं पुरुषोऽग्नन् उभयतः पार्श्वेभ्योऽन्तरिमनूष-
रति तद्वृणोद्विदन्तस्त्रिमभयमनादं कुरुते ॥४॥ स वाऽघ्नन्म द्रव गृह्णीयात् ।
अनो ह वाऽअग्ने पश्चेव वाऽइदं गृह्णीयात् स गदयाय नन्वकृत्वाणाति तस्मा
दनस एव गृह्णीयात् ॥५॥ भूमा वाऽअनः । भूमि र्दि वाऽअनन्ममादनात् अरु
भवत्यनोवाक्क्षमभूदित्याहुस्तद्मानंमयेनद्वीति तस्मादनम द्रव गृह्णीयात् ॥६॥
यज्ञो वाऽअनः । यज्ञो र्दि वाऽअनन्ममादनम द्रव यज्ञाय गोत्र न कोद्रम्य
न कुम्भ्यै भस्त्रायै ह स्पर्शयो गृह्णीति तदयान्प्रति नम्याणि क्वाऽव्यामन्तान्यनार्ह
प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमाऽइति तस्मादनम द्रवगृह्णीयात् ॥७॥ अतो रात्रौ
गृह्णीति । अनन्तरायमु तर्हि यज्ञाय त्रयेत्ययम् तर्ह्ययन्नदराक्ष गृह्णीयादनात् प
नजाम ततो विमुञ्चामेति यतो कोव पुञ्जति ततो विमुञ्चानि ॥८॥ तस्य वा
ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूर्गिर्दि वे धूर्य य दनदरुन्वातदग्निविशो अरु भय
त्यय यज्ञघनेन कस्तम्भी प्रऽअं वेदिर्वास्य मा नीद द्रव रुचिर्मानम् ॥९॥
स धुरमभिमृशति । धूरसि धूर्ध्वं धूर्ध्वसं धूर्ध्वं तं पाऽम्मान्धूर्ध्वानि त धूर्ध्वं य अयं
धूर्ध्वाम् इत्यग्निर्वाऽएष धूर्ध्वस्तमेतदन्येषन्भवति रुचिर्धूर्ध्वीयस्तस्माऽऽयेनादि
हुते तयो हेतमेषोऽतियत्तमग्निर्धूर्ध्वी न हिनस्ति ॥१०॥ तद स्मेतदाहोणारु ।
अर्धमासशो वाऽअरुः सपन्नान्धूर्ध्वामीत्येतद् स्म स तदभ्यारु ॥११॥ अथ शष
नेन कस्तम्भीमीषामभिमृश जयति । देवानामसि अग्निनामः सद्धानाम् अग्निनाम् वृ
ष्टतमं देवकृतमम् । अकृतमसि रुचिर्धानं रुचस्य मा रुचिर्गन्तव्यं द्रवेतदगम्यती
त्युपस्तुताद्वातमनसो रुचिर्गृह्णीतीति मा ते यज्ञयतिर्ह्यग्निर्दिदि पञ्चमानो वे गच्छ

यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रांतिं विचक्रमे येषामियं विक्रांतिरिदमेव ।
मेन पदेन पस्पारायेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै विष्णुः
विक्रांतिं विक्रमते ॥१३॥ अथ प्रेक्षते । उहं वातयेति प्राणो वै वातस्तद्रूपः
वैष्णवाय वातायेत्याहं कुरुते ॥१४॥ अथापास्यंति । अपरुतां रक्ष इति
यत्र किञ्चिदापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत्तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाऽस्यतोऽपह
॥१५॥ अथाभिपश्यते । यक्ष्तां पश्येति पञ्च वांऽइमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्य
गजमेवैतदत्र दधाति ॥१६॥ अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो
दृग्भां पूजो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टं गृह्णामीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्
विनुप्रमृत एवैतद्गृह्णात्यश्विनोर्बाह्व्यामित्यश्विनावधर्यं पूजो हस्ताभ्यामिति पू
भागदुष्टोऽशनं प्राणिभ्यामुपनिधाता सत्यं देवा अनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद्गृह्
ति ॥१७॥ अथ देवतायाऽआदिशति । सर्वा ह वै देवता अधर्युः हविर्ग्रहीष्यन्
मुपतिष्ठते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत्सह सत्
भ्योऽसमदं करोति ॥१८॥ यद्वै देवतायाऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै दे
ताभ्यो हवीऽपि गृह्यन्तऽऽणामु ह्वैवं तास्तेन मन्यन्ते यदस्मै तं कामऽसम
येर्युत्काम्या गृह्णाति तस्माद्वि देवतायाऽआदिशत्येवमेव यथापूर्वऽहवीऽपि
ह्वीत्वा ॥१९॥ अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातयऽइति तद्यत एव गृह्णाति
तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥२०॥ अथ प्राङ्प्रेक्षते । स्वरभिविब्येषमिति परिवृतमि
वाऽएतदुनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वररुर्देव
ह्यस्तत्स्वरैतदुतोऽभिविपश्यति ॥२१॥ अथावरोहति । दृक्कृतां दुर्याः पृथि
व्यामिति गृह्णा वै दुर्यास्ते हेत ईश्वरो गृह्णा यजमानस्य योऽस्यैषोऽधर्युर्यज्ञो
चरति तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोस्तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोस्तानैवैतदस्यां पृथिव्यां दृ
कति तथा नान् प्रच्यवन्ते तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह दृक्कृतां दुर्याः पृथिव्या

मित्यथ तैत्तिर्वक्त्ररिक्तमन्वेमीति स्रोऽसाविव बन्धुः ॥ २२ ॥ स यम्य गार्दपत्यं रु-
वीषि अययति । गार्दपत्ये तस्य पात्राणि साध्यादयन्ति जघनेनां तर्हि गार्दपत्या-
सादयेद्यस्याकृवनीये कृवीषि अययत्याकृवनीये तस्य पात्राणि साध्यादयन्ति जघ-
नेनो तर्ह्याकृवनीयेऽसादयेद्यस्याकृवनीये नाभौ सादयामीति मयं वै नाभिर्मय-
मभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीत्यदित्याऽऽपस्यऽऽत्युपस्यऽऽवे-
नदर्भारुरिति वाऽऽराद्धर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाह दित्याऽऽपस्यऽऽत्युपस्यऽऽवे-
रक्षेति तदग्रे चैवैतद्विः षरिददाति गुत्याऽऽस्ये च पृथिवी तस्मादाह कृया-
रक्षेति ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैज्ञव्याविति यज्ञो वै विजुयज्ञियं स्य इत्यर्थे
तदाह ॥ १ ॥ ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयंमक इयेय
पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राडु प्रत्यडु ताविमौ प्राणादानो तन्दद्विष्टान्
मात्रां तस्माद्भू भवतः ॥ २ ॥ अथोऽपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयां दे न्यय
भवतस्ताभ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥ ३ ॥ य-
त्रो ह वाऽऽदह सर्वं वृत्वा शिष्ये । यदिदमन्तरेण ग्यावापृथिवी म. यदिदह सर्वं
वृत्वा शिष्ये तस्माद्वत्रो नाम ॥ ४ ॥ तमिन्द्रो जघान । स कृतः पूतिः सर्वत एवा-
पो ऽभिप्र सुस्राव सर्वतश्च कथयः समुद्रस्तस्माडु कैका आपो बीभत्सावक्रिन् ता
उपर्युपर्यतिपुप्रविरेऽत इमे दर्भास्ता कैता अनापूयिता आपोऽस्ति वाऽऽत-
रासु सऽसृष्टमिव यदेना वृत्रः पूतिरभिग्रासवत्तदेवासामित्तायां पवित्राभ्यामप्रकृत्य
मेध्याभिरैवाद्भिः प्रोक्षति तस्मादऽऽताभ्यामुत्पुनाति ॥ ५ ॥ स उत्पुनाति । स
वितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवा-
नां प्रसविता तत्सवितुप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यहिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽऽयं प-
वतऽऽपोऽहिद्रेण पवित्रमेतेनेतदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येति वाऽऽप्यवितारो

यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥ ताः सव्ये पाणौ कृत्वा
 दक्षिणीनोदिङ्मयत्युपस्तौत्येवैना एतन्मह्यत्येव देवीरापोऽग्रेगुवोऽग्रेपुव इति
 देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्रेगुव इति ता यत्समुद्रं गच्छन्ति तेनाग्रेगुवं
 ऽग्रेपुव इति ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवोऽग्रऽममद्य यज्ञं
 नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवमिति साधु यज्ञं साधु यज्ञमानमित्येवैत
 दाह ॥ ७ ॥ युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यऽइति । एता उ ह्रीन्द्रोऽवृणीत वृ
 त्रेण स्पर्धमान एताभिर्ह्येनमृहंस्तस्मादाह युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यऽइति
 ॥ ८ ॥ यूयमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्यऽइति । एता उ ह्रीन्द्रमवृणत वृत्रेण स्पर्धमान
 मेताभिर्ह्येनमृहंस्तस्मादाह यूयमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्यऽइति ॥ ९ ॥ प्रोक्षिता स्थिति ।
 तदेताभ्यो निहुते ऽथ रुविः प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणास्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ १० ॥
 स प्रोक्षति अग्रे वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्यस्यै देवतायै रुविर्भवति तस्यै मेध्यं क-
 रंत्येवमेव यथापूर्वं रुवीऽपि प्रोक्ष्य ॥ ११ ॥ अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय
 कर्मणे शुन्ध्यं देवयज्यायाऽइति दैव्याय हि कर्मणे शुन्ध्यति देवयज्यायै यद्वो
 ऽश्रुदाः पराजघ्रिदं वस्तुहुन्धामीति तद्यद्वैषामत्राश्रुदस्तद्धत वान्यो वामेध्यः क-
 श्यित्पराहति तद्वैषामितद्विमेध्यं करोति तस्मादाह यद्वोऽश्रुदाः पराजघ्रिदं
 वस्तुहुन्धामीति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ कृत्वाजिनमादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्राय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृत्वा
 भूत्वा चचार तस्य देवा अनुविद्य त्वमेवावहायजहुः ॥ १ ॥ तस्य यानि शुक्लानि
 च कृत्नानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्नां च त्र्यं यानि शुक्लानि तानि साम्नाः
 त्र्यं यानि कृत्नानि तान्यृचां यदि वितरथा यान्येव कृत्नानि तानि साम्नाः त्र्यं
 यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव कुरीणि तानि यजुषाः त्र्यम् ॥ २ ॥
 सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या एतन्निष्ठाः वर्णास्तद्यत्कृत्वाजिनं भवति यज्ञस्यैव

सर्वत्राय तस्मात्कृष्णजिनमधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्राय तस्मादध्यवहननमधिप
 षणं भवत्यस्कन्धं हविरसदिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा म्बुदान्नमि
 यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥३॥ अथ कृष्णजिनमा
 दत्ते । शर्मासीति चर्म त्वाऽर्हत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषः शर्म देवत्रा तस्मादाह
 शर्मासीति तद्वधूनोत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति तत्राद्रा द्येनदन्ताः
 स्यतोऽपहृत्यतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्यस्यमिध्यमृत्तद्राम्येतदवधूनोति
 ॥४॥ तत्प्रतीचीनयोऽमुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगर्हि प्रति वादितिर्वैचिनोयं च
 पृथिव्यदितिस्तथा अस्यै वग्यदिदमस्यामधि किंच तस्मादाह्वादित्यास्त्वगर्हि प्रति
 वादितिर्वैचिति प्रति हि स्वः सं जानीति तत्संज्ञामिवैतत्कृष्णजिनाय च वदति
 नेदन्योऽन्यः हि नसातऽइत्यभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥५॥ अथ
 दक्षिणोऽनुलूखलमाहुरति । नेदिह पुरा नाद्रा रक्षोऽस्याविशानिति आक्षणां
 हि रक्षसामपहृता तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥६॥ अथा
 लूखलं निदधाति । अद्रिरर्हि वानस्पत्यो ग्रावांसि पृथुबुध इति वा तद्यदेवाहः
 सोमः सजानं ग्रावभिरभिषुष्यत्येवैतत्तुलूखलमुत्तलाभ्यां दृपदृपलाभ्यां ह
 विर्यज्ञमभिषुष्यत्येवैतत्तुलूखलमुत्तलाभ्यां इति वै तेषामेकं नाम तस्मादाह्वादिरसीति वानस्पत्य इति
 वानस्पत्यो क्षेप ग्रावांसि पृथुबुध इति ग्रावा क्षेप पृथुबुधो क्षेप प्रति त्वादि
 त्यास्त्वग्वेति तत्संज्ञामिवैतत्कृष्णजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यः हि नमान
 इति ॥७॥ अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरर्हि वाचो विसर्जनमिति यज्ञो हि
 तेनाग्नेस्तनूर्वाचो विसर्जनमिति यां वाऽग्रमूः हविर्ग्रहीत्यन्वाचं गृह्यत्यत्र तां
 विसृजति तद्यदेतामत्र वाचं विसृजतऽएष हि यज्ञ उलूखले प्रत्यहादप हि प्रा
 सारि तस्मादाह वाचो विसर्जनमिति ॥८॥ स यदिदं पुरा मानुषो वाचं व्याक
 रत् । तत्रो वैज्ञावीमृचं वा यजुर्वै जपेद्यज्ञो वै विजुस्तद्यज्ञं पुनरावर्तते तस्यो

ह्येवा प्रायश्चित्तिर्देवर्षीति वा गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ १ ॥ अथ
 मुसलमादत्ते । बृहद्वावासि वानस्पत्य इति बृहद्वावा क्षेप वानस्पत्यो क्षेप त-
 द्वादधाति स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वेति स इदं देवेभ्यो हविः
 साऽऽकुरु साधुसाऽऽकृतः साऽऽकुर्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ हविष्कृतमुद्वादयति । ह-
 विष्कृदेहि हविष्कृदेहीति वाग्वै हविष्कृदाचमेवैतद्विरजते वागु वै यस्त्यज-
 मन्वनत्पुनराययति ॥ ११ ॥ तानि वाऽएतानि । चवारि वांच एहोति ब्राह्मण-
 स्यागच्छाद्वेति वैश्यस्य च राज्ञ्यबन्धोश्चाधत्वेति शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य त-
 द्वाहतादि यज्ञियतममेतद् ह वै वाचः शान्ततमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव ब्रूयात्
 ॥ १२ ॥ तद् स्मैतत्पुर । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिदमप्येतर्हि य एव कश्चो-
 पोत्तिष्ठति स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेकी दृषडुपले समाहृति तद्यदेतामत्र
 वाचं प्रत्युद्वादयति ॥ १३ ॥ मनोर्ह वाऽऽक्षम आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सपत्नघ्नी वा-
 कप्रविष्टास तस्य ह स्म अथाद्रवथादहंरक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते ह्यसु-
 राः समूदिरे पापं वत नोऽयमृषभः सचते कथं न्विमं देभूनुयामेति किलाताकुली
 ऽइति ह्यसुरक्रुधावास्तुः ॥ १४ ॥ तौ होचंतुः । अद्भुदेवी वै मनुरावं नु वेदवि-
 ति तौ ह्यगत्योचतुर्मनो याज्ञयाव वेति केनेत्यनेनर्षभेणेति तथेति तस्यालब्धस्य
 सा वागपचक्राम ॥ १५ ॥ सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र
 वदस्ये शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते ह्यसुराः समूदिर
 ऽइतो वै नः पापीयः सचते भूयो हि मानुषी वाग्वदतीति किलाताकुली हेवोचतुः
 ऽइति वै मनुरावं न्वेव वेदवेति तौ ह्यगत्योचतुर्मनो याज्ञयाव वेति केने-
 त्यनेयेव जाययेति तथेति तस्यालब्धायै सा वागपचक्राम ॥ १६ ॥ सा यज्ञमेव
 यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हेनां न शकतुर्निर्हंतुः सेषासुरघ्नी वाग्वदति स
 अस्य हेवं विदुष एतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयति पापीयास्तौ हेवास्य सपत्ना भव-

न वानङ्गो तद्यद्विद्या आशास्तस्मादाह विद्याभ्यस्याशाभ्य उपदधातीति तृतीये
वेतराणि अथास्माद्व्युपदधाति चित् स्थोर्धचित् इति वा ॥ १२ ॥ अथाङ्गिरेभ्यकृ-
ति । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यधमित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद्व्यङ्गिरमाह मृतमा-
न्यसन्निति तस्मादिनमभ्यूकृति ॥ १३ ॥ अथ यो दृषदुपलब्ध उपदधाति । न कृत्वाति
नमादत्ते शर्मासीति तद्वधूनीत्यवधूतः रक्तोऽवधूता अरातय इति माऽमावय-
बन्धुस्तत्प्रतीचीनदीविमुक्तृणात्यदित्यास्त्रगसि प्रति त्वर्पदतिर्वेचिति माऽमावय-
बन्धुः ॥ १४ ॥ अथ दृषदमुषदधाति । धिषणासि पर्वती प्रति वादित्याम्यवेचिति
धिषणा हि पर्वती हि प्रति वादित्याम्यवेचिति तन्मंशांमवैतन्कृत्वातिनाय च
वदति नेदन्योऽन्यः हि नसाव इतीयमेवैषा पृथिवी ऋषणा ॥ १५ ॥ अथ शम्यामु-
दीचीनाग्रामुपदधाति । दिव स्कम्भनीरसीत्यक्षरिक्तमेव ऋषणारिक्तेणा रूमे या
वापृथिवी विष्टब्धे तस्मादाह दिव स्कम्भनीरसीति ॥ १६ ॥ अथोपन्नामुपदधाति ।
धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेचिति कनीयसी क्षेया दुर्हितेभ्य भवति
तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती वेचिति प्रति हि स्वः संज्ञानोति तन्मंशा-
मवैतदुपदुपलाभ्यां वदति नेदन्योऽन्यः हि नसाव इति यौरेवेसा ऋषणा कनु-
एव-दृषदुपले जिह्वैव शम्या तस्माह्म्यया समाकृति जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥
अथ रुविरुधिवपति । धान्यमसि धिनुहि देवानिति धान्याः हि देवान्धिनयदित्यु-
हि रुविर्गृह्यते ॥ १८ ॥ अथ पिनाष्टि । प्राणाय वोदानाय त्वा ध्यानाय त्वा दीर्घा
मनु प्रसितिमायुः धामिति प्रोहति देवो वः सवितो हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णाव-
हिरेण पाणिना चक्षुषे वेति ॥ १९ ॥ ॥ शतम् १०० ॥ ॥ तद्यदेवं पिनाष्टि । ज्ञात्रे
वै देवानाः रुविरमृतममृतानामधैः तदुपदधाति ॥ २० ॥ ॥ दृषदुपलाभ्याः रुधिरिष्ठं
वृत्ति ॥ २० ॥ स यदाह । प्राणाय वोदानाय वेति तत्प्राणोदानौ दधाति ध्यानाय
वेति तद्धानं दधाति दीर्घामनु प्रसितिमायुः धामिति तदापुर्दधाति देवां वः स-

विता किरणपाणिः प्रतिगृणात्तद्विदेण पाणिना सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चक्षुषे
 वेति तच्चक्षुर्दधात्येतां वै जीवतो भवत्येवमु हेतज्जीवमेव देवानां हविर्भ-
 वत्यमृतममृतानां तस्मादिदं पिनाष्टि पिषति पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥२१॥
 अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वाऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावदेवत्यं तद्वति
 तदितरेण यनुषा गृह्णाति न वाऽएतत्कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिति य-
 दाज्यं तस्मादतिरुक्तेन यनुषा गृह्णाति महीनां पयोऽसीति मूक्यं इति ह वाऽए-
 तासामेकं नाम यद्वा तासां वाऽएतत्पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसी-
 त्येवमु कास्येतत्त्वत्तु यनुषैव गृहीतं भवति तस्माद्विवाह महीनां पयोऽसीति
 ॥२२॥ आरूपणम् ॥ ५ [२. १.] ॥

पवित्रवति संवपति । पात्र्यां पवित्रेऽश्वधाय देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्वाङ्मुखां पूजो हस्ताभ्यां संवपामीति सोऽसविर्वैतस्य यनुषो बन्धुः ॥१॥
 अथातदेजुष्यन्ति । अथैक उपसर्जनीभिरिति ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्र-
 तिगृह्णाति समाप ओषधीभिरिति सः क्षेत्रदाप ओषधीभिरिताभिः पिष्टाभिः संग-
 ह्णते समोषधयो रसेनेति सः क्षेत्रदोषंधयो रसेनेताः पिष्टा अद्भिः संगह्णन्त्यापो
 क्षेत्रासाः रसः सः रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तामिति रेवत्य आपो जगत्य ओषधयस्ता
 उ क्षेत्रदुभयः संपृच्यन्ते सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तामिति सः रसवत्यो रसव-
 तीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥२॥ अथ संयौति । जनयत्यै वा संयौमीति यथा
 श्रियेऽन्नाद्यायिमाः प्रजा यंजमानाय यद्देवं वै तत्संयौत्यधिवर्त्यन्तु वै संयौति यथा
 वाऽअधिवृक्तोऽग्नेरधि जायेतैवं वै तत्संयौति ॥३॥ अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे
 हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स यत्र पुनर्न सः हरिष्यंत्स्या-
 त्तद्भिमृशतोद्मग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति नाना वाऽएतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत्सकाव-
 प्रन्ति तत्सकं पिषति तत्पुनर्नाना करोति तस्मादेवमभिमृशत्यधिवृणत्त्येवैष पु-

रोडाशमधिश्यत्यसावाज्यम् ॥ ४ ॥ तदाऽएतत् । उभयऽसह क्रियते तदादन्तभयऽ
सह क्रियतेऽर्धो ह वाऽएष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्धो यदिह रुचिर्भवति न
यश्चासावर्धो य उ चायमर्धस्ता उभावग्निं गमयविति तस्माद्वाऽएतदभयऽसह क्रि
यतऽएवमु क्लेष आत्मा यज्ञस्य संधीयते ॥ ५ ॥ सोऽसावाज्यमधिश्यति । इयं तानि
वृथै तदाह यदाह्वे वेति तत्पुनरुद्धासयत्यूर्जं वेति यो दृष्टव्यमो ज्ञायते तस्मै
तदाह ॥ ६ ॥ अर्थः पुरेडांशमधिवृणाति । धर्मेऽसीति यज्ञमेवैतत्कराति यथा धर्म
प्रवृज्यदिवं पृष्टं ॥ ७ ॥ विश्वायुरिति तदायुर्धाति ॥ ७ ॥ तं प्रथयति । उरुप्रया उरु
प्रथयति प्रथयत्येवैनमेतदुरु ते यज्ञयतिः प्रथयतामिति यज्ञमानो ये यज्ञयतिमन्त्रा
जमानयिवैतदाशिषमाशास्ते ॥ ८ ॥ तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषऽह कुर्यात्
त्यथुं कुर्याद्यद्वं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं तेद्यद्वं यज्ञे कर्वाणीति तस्मात् सत्रा पृथुं
कुर्यात् ॥ ९ ॥ अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु क्लेकऽआहुः । क्रस्तद्वेद यावानश्वशफो या
वत्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येतेवं कुर्यात् ॥ १० ॥ तमदिरभिमृशति ।
सकृद्वा त्रिवा तद्यदेवास्यात्रावग्नतो वा पिथ्यतो वा क्षिप्यति या यि वा य
हृति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः संदधाति तस्माददिरभिमृशति
॥ ११ ॥ सोऽभिमृशति । अग्निष्टे वचं मा हिंसीदित्यग्निना वाऽएनमेतदभितम्य
भवत्येष ते वचं मा हिंसीदित्येवमवह ॥ १२ ॥ तं पर्यग्निं करोति । अहिर्मन्त्रे
नमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्टा रुक्षाऽसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षसामपरुक्षा
तस्मात्पर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥ तऽप्रथयति । देवस्त्वा सविता अपयविति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयिता देवो क्लेष तदेनं देव एव सविता अपयति यर्पित
ऽधि नाकऽइति देवत्रो एतदाह यदाह वर्षिष्ठेऽधि नाकऽइति तमभिमृशति
यत् वेदानीति तस्माद्वाऽअभिमृशति ॥ १४ ॥ सोऽभिमृशति । मा भर्मा संविक्रया
इति मा वं भेषीर्मा संविक्रया यत्वाहममानुषऽसत्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैत

दाह ॥ १५ ॥ यदा शृतोऽथाभिवासयति । नेदेनमुपरिष्टान्नाष्टा रक्षाऽस्यवपश्यानि-
ति नेद्विव नम-इव मुषित-इव शयाताऽइत्यु चैव तस्माद्वाऽअभिवासयति ॥ १६ ॥
सोऽभिवासयति । अतमेर्यज्ञोऽतमेर्यज्ञमानस्य प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो
वा यज्ञमानो वा ताम्याद्यदिदमभिवासयामीति तस्मिंदेवनभिवासयति ॥ १७ ॥ अथ
पात्रीनिर्णोजनम् । अङ्गुलिप्रणोजनमास्त्रेभ्यो निनयति तद्यदास्त्रेभ्यो निनयति ॥ १८ ॥
ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. २.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्यां १२१ ॥

चतुर्धाविहितो ह वाऽअग्रेऽग्निं स । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्रा-
धन्वगं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वगं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽय-
मेतर्क्षग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽयः प्रविशेति तं देवा अनुविद्य सक्तसैवाह्य
आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावधूता स्थ या अप्रपदनऽ स्थ याभ्यो वो मामकामं
नयन्तीति तत आस्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः ॥ १ ॥ तऽइन्द्रेण सक्तु चेरुः ।
यैवद् ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं वाष्ट्रं विश्वत्रपं जघान तस्य
कैतेऽपि बध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वदैर्न त्रित एव जघांस्त्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत दे-
वा हि सः ॥ २ ॥ त उ कैतुऽउचुः । उपैवेमऽएनो गहन्तु येऽस्य बध्यस्याविदिषु-
रिति किमिति यज्ञ एवेषु मृष्टामिति तदधेतद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पात्रीनिर्णोजनमङ्गु-
लिप्रणोजनं निनयन्ति ॥ ३ ॥ तऽउ ह्यास्या उचुः । अत्येव वयमिदमस्मत्परो नया-
मेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यज्ञाताऽइति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा
यज्ञेतास्त्रेषु ह यज्ञो मृष्ट आस्या उ ह तस्मिन्मृजते योऽदक्षिणेन हविषा यज्ञते
॥ ४ ॥ ततो देवाः । एतां दर्शर्णमास्योर्दक्षिणामकल्पन्त्यदन्वाह्यं नेददक्षिणाऽ
हविरुसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभितपति तथैषाऽ शृतं
भवति स निनयति त्रिताय वा द्विताय त्रैकताय वेति पशुर्ह वाऽएष आलभ्यते
यत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥ पुरुषऽ ह वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधो

माध्यन्दिनीये

अपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्चमालभत् तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां
 प्रविवेश ते गामां सोऽविं प्रविवेश तेऽविमां स सोऽजं प्रविचश नःतमान्न
 भत् तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥६॥ स इमां पृथिवीं प्रविवेश । ते एनन
 इवान्वीषुस्तमन्वविन्दस्ताविमौ त्रीहिर्यदौ तस्मादयेताविनार्ह एनन इवेवान्
 विन्दति स यावद्वीर्यवद् वाऽश्वस्यैते सर्वे पशव आलभ्याः सुमनावर्तार्यवदास्य
 कृविरेव भवति य एवमेतद्वेदात्रो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥७॥ यदा पि
 ष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप आन्यत्यथ त्वमवर्तति यदा संयोन्यय गात्रं भ
 वति संतत-इव हि स तर्हि भवति संततमिव हि माऽसं यदा शृताऽयाम्बि भव
 ति दारुण-इव हि स तर्हि भवति दारुणमित्यस्यथ यदुदासगिष्ठाभिधारयति ते
 मज्जानं दधात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥८॥ स यं पुरुषमान्नभत् ।
 स किम्पुरुषोऽभवद्यावश्च च गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमान्नभत् स
 उष्ट्रोऽभवद्यमजमालभत् स शरभोऽभवत्तस्मादितृपां पशूनां नाशितव्यमपक्रान्तं
 धा कृते पशवः ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥१[२.३.]॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वञ्चं प्रजहार । स प्रकृतश्चतुर्थोऽभवत्तस्य सप्तमनुनागे वा
 यावद्वा पूज्यते वा यावद्वा स्थितुर्तीये वा यावद्वाथ यत्र प्राकुरत्तहृत्तनाऽशो
 र्धत् स पतिवा शरोऽभवत्तस्माद्दे नाम यदर्शयितेवमु स चतुर्थी यमोऽभवत्
 ॥१॥ ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति द्वाभ्याऽ राजन्यबन्धवः संव्याधि पूषन च
 स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरिणा च राजन्यबन्धवः ॥२॥ स पत्स्यमादत्त ।
 यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वञ्चमुद्यद्धेवमेवै एतं पाप्मने द्विषति भ्रातृव्याय वञ्चमुदा
 हति तस्माद्वि स्यमास्ते ॥३॥ तमादत्ते । देवस्य वा सवितुः प्रसविऽश्विनांवाहुः
 भ्यां पूजो कृस्ताभ्यामादेऽधरकृतं देवेभ्य इति सविता वै देवानां प्रसविता त
 त्सवितुप्रसूत एवैनमेतावद्देऽश्विनौवाहुभ्यामित्यश्विनावधर्यु तत्तयोरेव वाहुभ्या

यजमानायास्तृप्तिरिति । यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधानि यद् चमा-
ल्लोकानिति चतुर्थमस्या एव सर्वं कृत्वास्याऽहमि सर्वं लोकाः प्रनिद्रिताः
किं हि कुर्यादन्तरिक्षं कुरामि दिवं कुरामीति हस्तिस्मादस्या एव सर्वं कृ-
ति ॥ १४ ॥ अथ तृणमन्तर्धायं प्रकुरति । नेदनेन वज्रेणा सधृशितेन पृथिव्याऽहि-
नसानोति तस्मात्तृणमन्तर्धायं प्रकुरति ॥ १५ ॥ स प्रकुरति । पृथिवि द्रव्यपन्नान्या-
पथ्यास्ते मूलं मा हिंस्तिषमित्युत्तरमूलामिव वाऽऽनमित्तत्कारान्याददानस्नामन-
दाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंस्तिषमिति ब्रजं गृह गोष्ठानमित्यभिनिधायान्ना-
वैतदनपक्रां कुरुते तद्धव्यपन्नानि यद्वर्जं तस्मादाह ब्रजं गृह गोष्ठानामिति
वर्षतु ते द्यौरिति यत्र वाऽअस्यै खनतः कूरीकुर्वत्यपघ्नानि शान्तिरायन्तदहिः
शान्त्या शमयति तदहिः संदधाति तस्मादाह वर्षतु ते द्यौरिति यथान् दद्य मायि-
तः परमस्यां पृथिव्यामिति देवमेवैतत्सवितारमाकान्ये तमसि यथानिति यदाह
परमस्यां पृथिव्यामिति शतेन पाशैरित्यमुचे तदाह योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं दि-
ष्मस्तमतो मा मौगिति यदि नाभिचरेद्युःशुभ्रमिचरेदमुमतो मा मौगिति वृ-
थात् ॥ १६ ॥ अथ द्वितीयं प्रकुरति । अपारुं पृथिव्यै देवपन्नानादध्याममित्यरुहः
वै नामासुररक्षसमास्तं देवा अस्या अपाघ्नत तथोऽद्वैनेमेतदप्रांस्या अपरुहं
ब्रजं गृह गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधानं देव सवितः परमस्यां पृथिव्याऽऽनतेन पा-
शैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १७ ॥ तमग्रादभिनिदधा-
ति । अररो दिवं मा पत इति यत्र वै देवा अरुमसुररक्षसमपाघ्नत स दिवम-
पिपत्तिषत्तमग्निरभिन्यदधादररो दिवं मा पत इति स न दिवमपत्तयाऽद्वैनेमन-
दधर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति दिवोऽध्यमीत्तस्मादिदं करोति ॥ १८ ॥ अथ तृतीयं प्र-
कुरति । द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वाऽअस्यै द्रप्सो यमस्या इमं रस प्रज्ञा उप-
जीवत्येष ते दिवं मा पतदित्येवैतदोह ब्रजं गृह गो- मौगिति ॥ १९ ॥ स वै त्रिर्यनुपा-
कुरति । त्रयो वाऽऽस्मे लोका एभिरेवैनेमेतल्लोकैरभिनिदधात्यदा वै तस्यादिमं

लोका अद्वा तद्यद्यनुस्तस्मात्त्रिर्यनुया कुरति ॥२०॥ तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमां-
स्तस्मात्त्रिर्य चतुर्थमस्ति वा न वा तेनैवैतद्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनन्दा वै तद्य-
दिमांस्तोकानति चतुर्थमस्ति वा न वानद्वा तद्यत्तूष्णीं तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥२१॥
ब्राह्मणम् ॥२[४.]॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा अनुव्यमिवा-
सुर्य रुसुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥१॥ ते होचुः । कृतेमां पृ-
थिवीं विभजामहे तां विभज्योपजीवामिति तामौद्वीश्रमभिः पश्चात्प्राञ्चो विभज-
माना अर्भायुः ॥२॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं
प्रत तदेयामां यत्रेमामसुरा विभजते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहोति ते
यजमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥३॥ ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव
नोऽयस्यां भाग इति ते रुसुरा असूयन्त-इवोचुर्यावद्वैष विष्णुरभिषेति तावद्वा
दभ इति ॥४॥ वामनो ह विष्णुरास । तदेवा न जिहोडिरे मरुद्वै नोऽदुर्ये नो
यज्ञसंमितमदुरिति ॥५॥ ते प्राञ्चं विष्णुं निपाय । हन्दीभिरभितः पर्यगृह्णन्गायत्रेण
वा हन्द्सा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन वा हन्द्सा परिगृह्णामीति पश्चाज्जा-
गतेन वा हन्द्सा परिगृह्णामीत्युक्ताः ॥६॥ तं हन्दीभिरभितः परिगृह्य ऋग्निं
पुरस्तात्समाधाय तेनार्चतः दाम्यस्तश्चेरुस्तेनेमाः सर्वा पृथिवीः समविन्दन्त तद्य-
देनेनेमाः सर्वाः समविन्दन्त तस्माद्विदिनाम तस्मादाङ्ग्यावती वेदिस्तावती पृथि-
वीत्यतया होमाः सर्वाः समविन्दन्तैव ह वाऽइमाः सर्वाः सपत्नानाः संवृङ्गे
निर्भजन्त्यस्यै सपत्नान्य एवमेतद्वेद ॥७॥ सोऽयं विष्णुर्लानः । हन्दीभिरभितः प-
रिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स तत एवौषधीनां मूलान्युपमुल्लोच ॥८॥
ते ह देवा ऊचुः । वा नु विष्णुरभूत्वा नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्हन्दीभिरभितः
परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विहतेति तं खनन्त-इवान्वीषुस्तं

अङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्माच्चङ्गुला वेदिः स्यात्तदु र्हायि प्राञ्चिस्त्र्यङ्गुलांमव मोम्यम्या
 धरस्य वेदिं चक्रे ॥१॥ तदु तथा न कुर्यात् । योषधीनां वै स मृन्नान्युपात्ता
 चत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युहेतवै ब्रूयागन्वेवात्र विजुमन्वयिन्दंस्तस्माददिना
 म ॥१०॥ तमनुविद्योत्तरेण परियहेण पर्यगृह्णन् । मुन्मा चामि शिवा चामीति
 दक्षिणत इममेवैतत्पृष्टिणीः संविद्य मुन्माः शिवामकुर्वन् स्याना चामि मुपदा
 चासीति पश्चादिमामिवैतत्पृष्टिणीः संविद्य स्यानाः मुपदमकुर्वन्तांम्वता चामि
 प्रयस्वती चेत्युत्तरत इममेवैतत्पृष्टिणीः संविद्य सवतीमुपतावनोपागकुर्वन्
 ॥११॥ स वै त्रिः पूर्वं परियहे परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत्पद कृचः पदाऽग्नयः
 संवत्सरस्य सवत्सरो यज्ञः प्रज्ञापतिः स यावानिव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावत्
 मेवैतत्परिगृह्णाति ॥१२॥ षड्भिर्यज्ञकृतिभिः । पूर्वं परियहे परिगृह्णाति षड्भिरु
 त्तरं तद्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरः सवत्सरो यज्ञः प्रज्ञापतिः स या
 वानिव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावत्मेवैतत्परिगृह्णाति ॥१३॥ व्याममात्रो यथा
 तस्यादित्याहुः । एतावान् पुरुषः पुरुषसंमिता हि अरिभिः प्राची त्रिवृदि यज्ञा
 नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥१४॥ अग्नि
 तोऽग्निमाप्ताऽऽन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणां शनं
 मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादग्निर्तोऽग्निमाप्ताऽऽन्नयति ॥१५॥ सा वै यथा
 दरीयसी स्यात् । मध्ये सङ्क्षारिता पुनः पुरस्तादुर्व्वेवमिव हि योषां प्रशाभानि
 पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराऽस्ता मध्ये संग्राह्येति जुष्टमिवैनामितदेवभ्यः करानि ॥१६॥
 सा वै प्राक्प्रवणः स्यात् । प्राची हि देवानां दिग्योऽदक्प्रवणोदीची हि म
 नूषाणां दिग्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युद्गृह्येति वै दिक्पितृणां सा यदक्षिणाप्रवणा
 स्यात् क्षिप्रे ह यज्ञमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यज्ञमानो ज्योजीवति तस्माद-
 क्षिणतः पुरीषं प्रत्युद्गृह्णाति पुरीषवतीं कुर्वति पशवो वै पुरीषं पशुमतीमेवेना-

मेतत्कुरुते ॥ १७ ॥ तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामं संनिधास्यन्तस्ते होचुकृतं
यदस्यै पृथिव्याऽअनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहे स यदि नऽइतोऽसुरा
जिघ्युस्तत एवार्चतः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्याऽअनामृतं देव-
यजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृत्वा तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै
देवयजनमित्यपि ह वाऽअस्यैतस्मिन्देवयजनऽइष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि
॥ १८ ॥ स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरिषिन्निति संग्रामी वै क्रूरः सं-
ग्रामं हि क्रूरं क्रियते कृतः पुरुषो हंतोऽश्वः शते पुरा क्येत्तत्संग्रामान्यदधत त-
स्मादाहुः पुरा क्रूरस्य विसृपो विरिषिन्नित्युदादाय पृथिवीं जीवदानुमित्युदादाय हि
यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहुोदादाय पृथिवीं जीवदा-
नुमिति यमैर्यऽअच्छन्द्रमसि स्वधाभिरिति यां चन्द्रमसि द्रक्षणादधुरित्येवैतदाह
तामु धीरासांऽअनुदिश्य यजन्तऽइत्येतेनो ह तामनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वाऽअस्यै-
तस्मिन्देवयजनऽइष्टं भवति य एवमेतद्विद ॥ १९ ॥ अथाहुः प्रोक्षणीरासादयेति ।
वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्मणश्चमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपतां वज्रो वाऽआप्तद्वयमेवैतदभि-
गुह्याऽआसादयति स वाऽउपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वयं स्फ्यमुग्रहृत्यथ
यत्रिरुतऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेत्तु कं ह मृक्ष्यातां तथो ह वज्रो न समृहेति
तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वयं स्फ्यमुग्रहति ॥ २० ॥ अथैतां वाचं वद-
ति । प्रोक्षणीरासादयेध्वं बर्हिष्यदाय सुचः समृद्धिं पत्नीं संनक्ष्याज्येनोदेहीति
संप्रैष एवैष स यदि कामयेत दूयदित्ययु चोदयेत्तानि नाद्रियेत स्वयमु क्येवैत-
द्विदमतः कर्म कर्तव्यमिति ॥ २१ ॥ अथोदच्च स्फ्यं प्रकूरति । अमुष्मै वा वज्रं
प्रकूरामीति यद्यभिचरेद्वज्रो वै स्फ्यं स्तृणुति ह्वेनेन ॥ २२ ॥ अथ पाणीऽअ-
वनेनित्ते । यदस्यै क्रूरमभूत्तदस्याऽएतद्वर्षति तस्मात्पाणीऽअवनेनित्ते ॥ २३ ॥
स ये ह्यगऽइजिरे । ते ह स्मावमर्शं यजन्ते ते पापीयास्त आसुरथ ये न-

जिरे ते श्रेयाऽस्त आसुस्ततोऽश्रद्धा मनुष्यान्विचेद ये यज्ञं प्राप्याध्मन्
भवन्ति यऽउ न यज्ञे श्रेयाऽस्ते भवन्तीति तत इतो देवान्कृत्विर्न जगामनः प्र
दानाद्देवा उपजीवन्ति ॥२४॥ ते ह देवा ऊचुः । वृक्षस्यतिमार्द्रममथदा ये
मनुष्यान्विदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति स कृत्यावाच वृक्षस्यतिमार्द्रमः कया न
यज्ञध्वऽइति ते होचुः किं काम्या यज्ञमहि ये यज्ञे प्राप्याध्मन् भवन्ति यऽउ न
यज्ञे श्रेयाऽस्ते भवन्तीति ॥२५॥ स होवाच । वृक्षस्यतिमार्द्रमो यदे श्वश्रुम
देवानां परिषूतं तदेष यज्ञो भवति यज्ञतानि कृत्वाऽपि कृता वेदिमन्तनावमर्शम
चारिष्ट तस्मात्प्राप्याध्मोऽभूत तेनानवमर्शं यज्ञं तथा श्रेयाध्मा भविष्यन्त्या
क्रियत इत्या बर्हिष स्तृणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेवा शास्यति स यदि पुरा
बर्हिष स्तृणात्किंचिदाप्येत बर्हिरेव तत्स्तृणात्रास्येद्य यदा बर्हि स्तृणात्त्याप
पदाभितिष्ठति स यो ह्वेवं विद्वाननवमर्शं यज्ञे श्रेयान्हेव भवति तस्मादनव
मर्शमेव यजेत ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥३[५]॥ अध्यायः ॥२॥

स वै सुचः संमार्ष्टि । तं यत्सुचः संमार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तदाऽग्रन्
मनुष्याणां तस्माद्यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपकृतं भवति ॥१॥ अथ पात्राणि
निर्णेनिजति । ते निर्णिक्तं परिवेषित्येवं वाऽएष देवानां यज्ञो भवति यज्ञा
नि कृत्वाऽपि कृता वेदिस्तेषामितान्ये पात्राणि यत्सुचः ॥२॥ स यन्ममार्ष्टि ।
निर्णेनेत्येवैना एतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवभ्यो निर्णेनिजत्य
केन मनुष्येभ्योऽद्विश्च ब्रह्मणा च देकेभ्योऽत्रापो हि कुशा व्रक्षा यन्तुर्वनेनैव मनु
ष्येभ्योऽद्विरेवैवन्तेनान् । भवति ॥३॥ अथ सुवमादत्ते । तं प्रतापति प्रत्युष्टं रत्नः
प्रत्युष्टाऽअरातयो निष्ठसऽ रत्नो निष्ठसऽ अरातय इति वा ॥४॥ देवा ह वै यज्ञं
तन्वानाः । तेऽसुररत्नसेभ्य आसंगाद्विभयांचक्रुस्तद्यज्ञमुखाद्वैतनाद्रा रत्नाभ्यन्ता
ऽपहन्ति ॥५॥ स वाऽइत्यग्रेरत्तरतैः संमार्ष्टि । अनिशितोऽसि सपन्नितिदिति य-

थानुप्ररतो यज्ञमानस्य सपत्नान्निष्णुयादिवमेतदाह वाजिनं च वाजिध्यायि संमाज्मी-
 ति यज्ञियं वा यज्ञाय संमाज्मीत्येवैतदाहैतेनैव सर्वाः सुचः संमार्ष्टि वाजिनीं
 त्वेति सुचं तूलीं प्राणित्रकुराण ॥ ६ ॥ स वाऽइत्यग्रेत्तरतः संमार्ष्टि ॥ मूलै-
 र्याख्यतऽइतीव वाऽअयं प्राण इतीवोदानः प्राणोदैननावैतदधाति तस्माद्विती-
 वेमानि त्त्रोमानितीविमानि ॥ ७ ॥ स वै समृज्य-समृज्य प्रतप्य-प्रतप्य प्रयहति । य-
 थावमर्शं निर्णिज्जानमर्शमुत्तमं परिक्षालयेदेवं तत्तस्मात्प्रतप्य-प्रतप्य प्रयहति
 ॥ ८ ॥ स वै सुवमेवायि संमार्ष्टि । अथेतराः सुचो योषा वै सुगवृषा सुवस्तस्मा-
 ग्गव्यायि वृहव्य-इव स्त्रियः सार्धं यन्ति य एव तास्वपि कुमारक-इव पुमान्भवति
 स एव तत्र प्रथम इत्यनूच्य इतरास्तस्मात्सुवमेवायि संमार्ष्ट्येतराः सुचः ॥ ९ ॥
 स वै तथैव समृज्यात् । यथाग्निं नाभिव्युक्षेद्यथा यस्माऽअशनमाहुरिष्यत्स्यात्तं पा-
 त्रनिर्णिजननाभिव्युक्षेदेवं तत्तस्माद् तथैव समृज्याद्यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्प्राडिवैवो-
 त्क्रम्य ॥ १० ॥ तद्वक्त्रे । सुकसंमार्जनान्यग्राह्यादधाति वेदस्याहाभूवत्सुच एभिः
 सममार्जिपुरिदं वै किञ्चिद्यज्ञस्य नेदिदं बह्विधा यज्ञाद्वदिति तद् तथा न कुर्या-
 ग्गया यस्माऽअशनमाहुरेत्तं पात्रनिर्णिजनं पाययेदेवं तत्तस्माद् परास्येदेवैतानि
 ॥ ११ ॥ अथ पत्नी ७ संनक्षति । जघनार्थी वाऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी प्राड्मे यज्ञस्ता-
 यमानां यादिति पुनस्त्येवैनमित्युक्ता मे यज्ञमन्वाहताऽइति ॥ १२ ॥ योक्त्रेण सं-
 नक्षति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या अमेघं यद्वाचीनं नाभिर्यैत-
 दाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति तद्देवास्या एतद्योक्त्रेणान्तर्दधात्यथ मेथेनैवोत्तरार्धेना-
 ज्यमवेक्षते तस्मात्पत्नी ७ संनक्षति ॥ १३ ॥ स वाऽअभिवासः संनक्षति । ओष-
 धयो वै वासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरुवैतदन्तर्दधाति तथो हैनमेषा वरुण्या
 रज्जुर्न हिनस्ति तस्मादभिवासः संनक्षति ॥ १४ ॥ स संनक्षति । अदित्यै रास्त्रा-
 सीतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषां वाऽएतस्य पत्नी भवति तदस्या

एतद्वाप्तमिव करोति न रज्जुः क्षिरो वै रास्त्रा तामिवास्या एतत्करोति ॥१५॥ स
 वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । वरुणो वै ग्रन्थिर्वरुणो ह पत्नी गृह्णीयाग्नान् ग्रन्थिं कुर्यात्तस्मान्न
 ग्रन्थिं करोति ॥१६॥ ऊर्ध्वमेवोद्भूति । विशोर्विष्टां संसीति सा वै न पश्चात्प्राची
 देवानां यज्ञमन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्नी सा पश्चात्प्राची देवा
 नां यज्ञमन्वास्ति तद्धेमामभ्यारोहेत्सा पत्नी क्षिप्रं मुं लोकमियात्तया ह पत्नी न्या
 ग्जीवति तदस्यैवैतन्निष्ठुते तथो हैनामियं न क्षिनास्ति तस्माद् दक्षिणान् एवे
 वान्वासीत ॥१७॥ अथाज्यमवेक्षते । योषां वै पत्नी एत आज्यं मियुनंमवेनत्प्रत
 ननं क्रियते तस्मादाज्यमवेक्षते ॥१८॥ सविक्षते । ऽद्व्येन वा चक्षुषावपश्यामा
 त्यनार्तेन वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहमेर्जिह्वासीति यदा वाऽऽतदगो नृद
 त्यथागेर्जिह्वाऽवोत्तिष्ठति तस्मादाहमेर्जिह्वासीति सुहृद्देवेभ्य इति साधु देवेभ्य
 इत्येवैतदाह धाम्ने-धाम्ने मे भव यजुषि-यजुषऽइति सर्वस्मे मे यज्ञायेधान्येनदाह
 ॥१९॥ अथाज्यमादय प्राहुदाहुरति । तदाहवनीयेऽधिश्चयति पस्याहवनीये रुच्योऽ
 षि अपयन्ति सर्वे मे यज्ञ आहवनीये श्रुतोऽसदित्यथ यदमुत्रायेऽधिश्चयति पत्नीऽ
 हवकाशयिष्यन्भवति न हि तदवकल्पते यत्सामि प्रत्यग्धरेत्पत्नीमवकाशयिष्या
 मीत्यथ यत्पत्नी नावकाशयेदत्तरिवाह यज्ञात्पत्नी तथो ह यज्ञात्पत्नी नानांरानि
 तस्माद् सार्धमेव विलाप्य प्रागुदाहृत्य काश्य पत्नी यस्या पत्नी न भवत्यथ
 एव तस्या हवनीयेऽधिश्चयति तत्तत आदत्ते तदत्तर्वेद्यासादयति ॥२०॥ तदाहुः ।
 नान्तर्वेद्यासादयेदो वै देवानां पत्नीः संयाजयत्यवत्तमा अह देवानां पत्नीः करा
 ति परःपुष्टो हास्य पत्नी भवतीति तद् होवाच याज्ञवल्क्यो यथादिष्टं पत्न्या
 अस्तु कस्तदाद्रियेत यत्परःपुष्टा वा पत्नी स्याद्यथा वा यज्ञो वेदिर्यज्ञ आज्यं य
 ज्ञाद्यज्ञं निर्मिमाऽइति तस्मादत्तर्वेद्येवासादयेत् ॥२१॥ प्रोक्षणी पवित्रे भवतः ।
 ते तत् आदत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनौत्येको वाऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवतत्करोति
 ॥२२॥ स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मि-

भिरिति सोऽसविव बन्धुः ॥ २३ ॥ ॥ शतम् २०० ॥ ॥ अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्रा-
भ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुं -- बन्धुः ॥ २४ ॥ तद्यंदाज्यलिप्ता-
भ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति तदप्सु पयो दधाति तदिदमप्सु पयो हितमिदं
हि यदा वर्षत्यथोषधयो जायन्तऽओषधीर्जग्धापः पीत्वा तत्र एष रसः संभवति त-
स्माद् रसस्यो चैवं सर्वत्वाय ॥ २५ ॥ अथाज्यमवेक्षते । तैद्वैके यजमानमवख्यापयन्ति
तद्वा हावाच याज्ञवल्क्यः कथं नु न स्वयमध्वर्यवो भवन्ति कथं स्वयं नान्वाहु-
त्र भृगस्य उवाशिणः क्रियन्ते कथं न्वेषामत्रैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां च यज्ञऽऋ-
न्वित्रा आशिप्रमाशासति यजमानस्यैव सा तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥ सोऽवेक्षते ।
मन्यं वै चक्षुः सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावियातामहमदर्शम-
हमथोपमिति ये एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्माऽएव अदध्याम तत्सत्येनैवैतत्समर्धय-
ति ॥ २७ ॥ सोऽवेक्षते । तैजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति स एष सत्य एव मन्त्रस्तेजो
कोनहुक्कः कोतदमृतः कोतत्सत्येनैवैतत्समर्धयति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४. [३. १.] ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुतऽएष वै तायमानो
यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥ तस्ययमेव जुहू ।
रियमुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वाऽआत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्
ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥ प्राण एव सुवः । सोऽयं प्राणः सर्वा-
ण्यङ्गान्यनुसंचरति तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः संचरति ॥ ३ ॥ तस्यासविव
यौर्जुहूः । अयेदमत्तरिज्जमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वाऽअस्या एवेमे सर्वे लोकाः
प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥ अयमेव सुवो यो-
ऽयं पर्वतः । सोऽयमिच्छांस्सर्वाल्लोकाननुपवति तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः
संचरति ॥ ५ ॥ स एष यज्ञस्तायमानो । देविभ्यस्तायतऽऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्वि-
स्तद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाशस्तत्तदादिष्य गृह्णात्यमुष्मै वा जुष्टं गृह्णामी-

त्येवमु ह्येतेषाम् ॥६॥ अथ यान्याज्यानि गृह्णाति । अतन्मन्त्रेण नानि हन्ताम्यत्र
गृह्णाति तत्तदनादिश्याज्यस्यैव त्रयेण गृह्णाति स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यत्रो क्व उप
भृति ॥७॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अतन्मन्त्रेण प्रयागभ्यां हि तद्गृह्णात्यन
वो हि तद्गृह्णात्यनवो हि तद्गृह्णात्यनवो हि तद्गृह्णात्यनवो हि तद्गृह्णात्यनवो हि तद्गृह्णात्यन
द्वसन्ताय वा ग्रीष्माय वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव त्रयेण गृह्णाति ॥८॥
अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । अतन्मन्त्रेण प्रयागभ्यां हि तद्गृह्णाति
हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र हन्ताम्यत्र
याज्यद्राघत्रै वा त्रिष्टुभे वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव त्रयेण गृह्णाति ॥९॥
अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति । सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णाति तत्तदनादिश्याज्यस्यैव त्र
येण गृह्णाति कस्माऽउ ह्यादिशेषतः सर्वाभ्य एव देवताभ्यां च गृह्णाति तस्मादना
दिश्याज्यस्यैव त्रयेण गृह्णाति ॥१०॥ यजमान एव जुहूमन् । योऽस्माऽअरानोयति
स उपभृतमन्वत्तैव जुहूमन्वत्तैव उपभृतमन्वत्तैव जुहुराग्य उपभृत्स वै चतुर्जुह्वां
गृह्णात्यत्रो क्व उपभृति ॥११॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अन्तरमेवेतत्परिमिततरं
कनीयाऽं करोत्यथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णात्यागमेवेतत्परिमिततरं भूयाऽं
करोति तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानां भूयान् ॥१२॥ स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति ।
भूय आज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन्कनीय आज्यं गृह्णाति ॥१३॥ स यच्च
तुर्जुह्वां गृह्णाति । भूय आज्यं गृह्णात्यन्तरमेवेतत्परिमिततरं कनीयाऽं कुर्यान्तामि
न्वीर्यं बलं दधात्यथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन्कनीय आज्यं गृह्णात्यागमेवेतत्
परिमिततरं भूयाऽं कुर्वन्तमवीर्यं कनीयाऽं करोति तस्मादुत राजापारां विश
प्रावसायायेति जिनाति तद्यथा तत्कामयते तथा सचतुर्जुह्वां रु नदी
येण यज्जुह्वां भूय आज्यं गृह्णाति स यज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तज्जुह्वति यदुपभृति
गृह्णाति जुह्वैव तज्जुह्वति ॥१४॥ तदाहुः । कस्माऽउ तर्क्षुपभृति गृह्णीयाग्यदुप

भुता न जुहोतीति स यद्वोपभुता जुहुयात्पृथग्धैत्रेमाः प्रजाः स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः
 स्याद्य यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः कर्त्तव्य
 यदुपभुति गृह्णाति तस्माद् क्षत्रियस्यैव वशे सति वैश्यं पशव उपतिष्ठन्त्येव यत्त-
 ज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्माद्यदोत क्षत्रियः कान्यतेऽथाह वैश्य मयि यत्ते
 परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा तत्कामयते तथा सचतऽएतेनो ह
 तद्वीर्येण ॥ १५ ॥ तानि वाऽहृतानि । इन्द्रोभ्य आज्यानि गृह्यते स यच्चतुर्जुह्वां
 गृह्णाति गायत्रौ तद्गृह्णात्यथ यदृष्टौ कृत्वं उपभुतिं गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णा-
 त्यथ यच्चतुर्ध्रवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचो वाऽइदं सर्वं
 प्रभवति तस्माद् ध्रवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवतीत्यं वाऽअनुष्टुबस्यै वाऽइदं सर्वं
 प्रभवति तस्माद् ध्रवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥ स गृह्णाति । धाम ना-
 मासि प्रियं देवानामित्येतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामा-
 सि प्रियं देवानामित्यनाधृष्टं देवयजनमसीति वज्रोऽह्याज्यं तस्मादाहानाधृष्टं देव-
 यजनमसीति ॥ १७ ॥ स एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूलीमेतेनैव यजु-
 षा सकृदुपभुति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूलीमेतेनैव यजुषा सकृद्ध्रवायां गृह्णाति त्रि-
 स्तूलीं तदाङ्गस्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्त्रिवृद्धिं यज्ञ इति तद् नु सकृत्सकृद्वात्रो
 ह्येव त्रिर्गृहीतः संपद्यते ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [३. २] ॥

प्रोक्षणीरर्घ्युरादत्ते । स इधमेवाग्रे प्रोक्षति कृत्वाऽस्याखरेष्ठोऽग्रे वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति तन्मेधमेवैतदग्रे करोति ॥ १ ॥ अथ वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे
 वा जुष्टां प्राक्षामि तन्मेधामेवैतद्वर्हिषे करोति ॥ २ ॥ अथास्मै बर्हिः प्रयहति ।
 तत्प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि तन्मेधमे-
 वैतत्सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥ अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोषधीनां मू-
 लाः उपनिनयत्यदित्यै व्युन्दनमसीतीयं वै पृथिव्यादितिस्तदस्या एवैतदोषधीनां

मूलान्मुनेति ता इमा अर्द्धमूला ओषधयस्तस्मादद्यापि शुक्लाण्यग्राणि भवन्त्या
 द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥४॥ अथ विस्त्रास्य ग्रन्थम् । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति
 विज्ञो स्तूपोऽसीति यज्ञो वै विष्णुर्वाग्देवः शिवा स्तुप एतां वास्मिन्नतदधानि
 पुरस्ताद्गृह्णाति पुरस्ताद्वायुः स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद्गृह्णाति ॥५॥ अथ मंनरुनं विस्त्रा
 सयति । प्रकृतं ह्रैवास्य स्त्री विज्ञायत इति तस्मात्संनरुनं विस्त्राभयति नद
 क्षिणायाः श्रौणौ निदधाति नोविर्ह्रैवास्येया दक्षिणात इव ह्रैयं नोविस्तस्मात्
 क्षिणायाः श्रौणौ निदधाति तत्पुनरभिर्ह्रैवास्मिन्नतदधानि ह्रैयं नोविस्तस्मात्पुनर
 भिर्ह्रादयति ॥६॥ अथ बर्हिः स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तराऽयं गान्ध्यानि
 लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्येवास्मिन्नतदधाति तस्मादर्हिः स्तृणानि
 ॥७॥ योषा वै वेदिः । तामिदं पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रूषाभ्यां नृ
 चानास्तिष्वेवैनामेतत्पर्यासीनेष्वनग्रां करोत्यनग्नताया एव तस्मादर्हिः स्तृणानि
 ॥८॥ यावती वै वेदिः । तावती पृथिव्योषधयो बर्हिस्तदस्यामेवेतत्पृथिव्यामांश
 धीदधाति ता इमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादर्हिः स्तृणानि ॥९॥
 तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वाऽअस्यै बहुलतमा ओषधयस्तदस्यां उप
 जीवनीयतमं तस्माद्बहुलं स्तृणीयादिति तद्वै तदार्कतर्ग्येवाधि त्रिभुस्तृणाद्वि त्रि
 वृद्धि यज्ञोऽथोऽपि प्रवर्हं स्तृणीयात्स्तृणानि बर्हिरानुषगिति तृपिणाभ्यनुषा
 मधरमूलं स्तृणात्यधरमूला इव ह्रीमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मा
 दधरमूलं स्तृणाति ॥१०॥ स स्तृणाति । ऊर्णम्रदसं वा स्तृणामि स्वासस्यां दे
 वेभ्य इति साधो देवेभ्य इत्येवैतदाहुः यदाहोर्णम्रदसं वेति स्वासस्यां देवेभ्य इति
 स्वासदां देवेभ्य इत्येवैतदाहुः ॥११॥ अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्यारुच्य
 नीयः पूर्वोर्ध्वो वै शिरः पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन्कल्प
 यत्ययं वै स्तुपः प्रस्तर एतमेवास्मिन्नतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्यपरि प्रस्तरं धारय-

नृत्तमस्य ॥ १२ ॥ अथ परिधीन्यरिद्धाति । तद्यत्परिधीन्यरिद्धाति यत्र वै देवा
 अग्र्येऽग्निः होत्राय प्रावृणत तद्वोवाच न वाऽअरुमिदमुत्सहे यद्वो होता स्यां
 यद्वो रुच्यं वहेयं त्रीन्यूर्वान्प्रावृढं ते प्राधन्विषुस्तान् मेऽवकल्पयताथ वाऽअरु
 मेतदुत्सान्ये यद्वो होता स्यां यद्वो रुच्यं वहेयमिति तथेति तानस्माऽएतानवा-
 कल्पयंस्तऽएते परिधयः ॥ १३ ॥ स होवाच । वब्रो वै तान्वषट्कारः प्रावृणव-
 श्वादि वषट्कारादिभेभि यन्मा वब्रो वषट्कारो न प्रवृज्यदितैरेव सो परिधत्त तथा
 मा वब्रो वषट्कारो न प्रवृज्यतीति तथेति समेतैः पर्यदधुस्तं न वब्रो वषट्कारः प्रा-
 वृणक्तदमेवैतदग्नये नक्षति यदेतैः परिद्धाति ॥ १४ ॥ तऽउ हैतऽऊचुः । इदमु चे-
 दस्मान्यज्ञे युङ्क्त्यास्त्रेवास्माकमपि यज्ञे भागऽइति ॥ १५ ॥ तथेति देवा अब्रुवन् ।
 यद्वह्मिष्यरिधि स्कत्स्यति तयुष्मासु ऊतमथ यद्व उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वोऽविष्य-
 तीति स यद्वमौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यदेनानुपर्युपरि जुह्वति तदेनानव-
 त्यथ यद्वह्मिष्यरिधि स्कन्दति तदेतेषु ऊतं तस्माड् ह नाग-इव स्कन्नाऽ स्यादि-
 मां वै ते प्राविशन्त्यद्वाऽइदं किंच स्कन्दत्यस्यमिव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥ स
 स्कन्नमभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहृत्ये-
 तानि वै तेषामग्नीनां नामानि यदुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तद्यथा वषट्कृतऽ
 ऊतमेवमस्येतिधमिषु भवति ॥ १७ ॥ तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्यपरिधीन्यरिद्धाति तद्व
 तथा न कुर्यादन्वक्लृप्ता ह तस्येति भवन्ति यानिध्मस्य परिद्धात्यभ्याधानाय ह्ये-
 वेध्मः क्रियते तस्यो ह्येतेऽवक्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधयऽइति
 तस्मादन्यनिवारुरेयुः ॥ १८ ॥ ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्नि-
 रम्यो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥ यदि पालाशान्न विन्देत् । अथोऽअपि
 विकङ्कता सूर्यदि वैऽह्मस्य विन्देद्योऽअपि कार्भर्यमयाः सूर्यदि कार्भर्यमयान्न
 विन्देद्योऽअपि वित्वाः सूर्यो खादिरा अथोऽअदुम्बरा एते हि वृक्षा यज्ञिया-

स्तस्मादितेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥६[३.३.]॥ ॥ दिनायः प्रयासः
कः ॥ ॥ कण्डिकासंख्या १२२ ॥ ॥

ते वाऽग्राऽऽद्राः स्युः । एतद्वेषां जीवमेतेन सतेजस एतेन वेदव्याख्यादाऽऽद्राः
स्युः ॥१॥ स मध्यमेवाग्रे । परिधिं परिदधाति गन्धर्वस्त्वा विश्वात्रमुः परिदधान
विश्वस्यारिथै यज्ञमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित इति ॥२॥ अथ दक्षिणां परि
दधाति । इन्द्रस्य बाहुंरसि दक्षिणो विश्वस्यारिथै यज्ञमानस्य परिधिरस्यग्निरिड
ईडित इति ॥३॥ अथोत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वात्तरतः परिधन्तां ध्रुवणा
धर्मणा विश्वस्यारिथै यज्ञमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित इत्यग्नयो हि नम्या
दक्षाग्निरिड ईडित इति ॥४॥ अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममवाग्रं परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानग्रे समिन्धेऽथाग्रावभ्यादधाति तेनाऽऽग्रिं प्रत्यज्ज ७ समिन्ध
॥५॥ सोऽभ्यादधाति । वीतिहोः त्वा कवे युमन्त ७ समिधीमरि । अग्रा वरुण
मध्वरऽइत्येतया गायत्र्या गायत्रीमेवैतत् समिन्धे सा गायत्रो समिदान्यानि हन्दा ७
सि समिन्धे हन्दा ७ सि समिद्वानि देवेभ्यो यज्ञं वरुन्ति ॥६॥ अथ यां दिनाया ७ समिध
मभ्यादधाति । वसन्तमेव तया समिन्धे स वसन्तः समिदोऽग्निरिड ईडित इत्यग्नयो हि नम्या
मिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्यो धीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति समिदसोति समिदि वसन्तः
॥७॥ अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिज्ञस्त्याऽऽनि गुणं या
ऽऽभितः परिधयो भवन्त्यैतन्मूर्ध्नि पुरस्ताद्भोतारं करोति नेत्पुरस्ताद्वादा रक्षा ७
स्यभ्यवचरानिति सूर्यो हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहृता ॥८॥ अथ यांमवाग्रं तृता
या ७ समिधमभ्यादधाति । अनुयजिषु ब्राह्मणमिदं तया समिन्धे स ब्राह्मणः समि
दो देवेभ्यो यज्ञं वरुन्ति ॥९॥ अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्तते । स ह तृणाऽऽराण
तिरश्ची निदधाति सवितुर्बाहू स्थ इत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथास्येति भ्रुवावय नि
रश्ची निदधाति तस्मादिदं तिरश्ची भ्रुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरो विश्वाऽऽन्तं वर्तते ॥

त्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै तस्मात्तिरश्ची निदधाति तस्माद्वैव विधृती नाम ॥१०॥
 तत्प्रस्तारुः स्तृणाति । ऊर्णभद्रं वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्य इति साधुं देवेभ्य
 इत्येवैतदाह यदाहोर्णभद्रं वेति स्वासस्यं देवेभ्य इति स्वासदं देवेभ्य इत्येवैत-
 दाह ॥११॥ तमभिनिदधाति । आ वा वसवो रुद्रा अदित्याः सदन्वित्येते वै
 त्रया देवा यद्गसर्वा रुद्रा अदित्या एते वासीदन्वित्येवैतदाहामिनिदधित एव स-
 व्येन पाणिना भवति ॥१२॥ अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा ना-
 द्वा रुद्राभ्याविशानिति ब्राह्मणो हिं रुद्राभ्यामपहृता तस्मादभिनिदधित एव स-
 व्येन पाणिना भवति ॥१३॥ अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति घृ-
 ताची हि जुहूर्हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीदिति घृताच्यस्युपभृ-
 त्नाम्नेत्युपभृतं घृताची क्युपभृद्धि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीदिति
 घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना
 प्रियं सद आसीदिति प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीदिति यदन्यद्विः ॥१४॥ स
 वाऽउपरि जुहूः सादयति । अथ इतराः सुचः क्षत्रं वै जुहूर्विश इतराः सुचः क्ष-
 त्रमेवैतद्विश इतरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते त-
 स्मादुपरि जुहूः सादयत्यध इतराः सुचः ॥१५॥ सोऽभिमृशति । ध्रुवा असदन्निति
 ध्रुवा क्यसदन्नस्य योनाविति यज्ञो वाऽऽस्तस्य योनिर्यज्ञे क्यसदंस्ता विज्ञो पाहि
 पाहि यज्ञं पाहि यज्ञं पतिमिति यज्ञमानमाह पाहि मां यज्ञन्यमिति तदप्यात्मानं
 यज्ञान्नात्तरेति यज्ञो वै विदुस्तद्वैवैतत्सर्वं परिददाति गुह्यं तस्मादाह ता वि-
 ज्ञो पाहीति ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४.]॥

इन्धे रु वा एतदध्वर्युः । इन्धेनाग्निं तस्मादिध्वो नाम समिन्धे सामिधेनीभि-
 र्हीता तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥१॥ स आह । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये
 क्येतत्समिध्यमानायान्वाह ॥२॥ तड् कैः आहुः । अग्नये समिध्यमानाय होतर-

नुब्रूहीति तडु तथा न ब्रूयादहोता वाऽएष पुरा भवति यदेवेनं प्रवर्णान्तं य
 होता तस्मादु ब्रूयादग्नये समिधमानायानुब्रूहीत्येव ॥३॥ आग्नीषोम्याह । मय्ये
 वेनमेतदेवतया समिधे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वाऽअग्निहोतः स्वनंवनमतहन्दगा
 समिधे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवेनमेतत्समिधे ॥४॥ एकादशान्वाह ।
 एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुवेताभ्यामैवेनमेतदंभागां वीर्याभ्या
 समिधे तस्मादेकादशान्वाह ॥५॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रियुग्रा
 यणा हि यज्ञां स्विबृद्धयनस्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥६॥ ताः पञ्च
 दश सामिधेन्यः संपद्यन्ते । पञ्चदशो वै यज्ञो वीर्यं यज्ञो वीर्यमेवेतत्सामिधेनो
 मिदं पादयति तस्मादितास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमङ्गुष्ठान्वागमयत्रां धनं दमरुममुम
 वबाधऽइति तदेनमेतेन वज्रेणावबाधते ॥७॥ पञ्चदश वा अर्धमामग्नय रात्रयः ।
 अर्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति तद्गात्रीराप्नोति ॥८॥ पञ्चदशानाम् वै गायत्री
 णाम् । त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर
 स्यादहानि तदहान्याप्नोति तद्विव संवत्सरमाप्नोति ॥९॥ सप्तदश सामिधेनोः । इ
 थाऽअनुष्टुप्पाङ्गुष्ठान्वा तस्यै देवतयै यजति यस्याऽइष्टिं निर्वपति द्वादश वै मा
 साः संवत्सरस्य पञ्चर्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं वै प्रजापतिमन्तस्मिन्
 णैव ते काममन्तराधः राधोति यस्मै कामयेष्टिं निर्वपत्युपाङ्गु देवतां यत्तत्पनि
 रूक्तं वाऽउपाङ्गु सर्वं वाऽअनिरूक्तं तत्सर्वेणैव तं काममन्तराधः राधोति यस्मै
 कामयेष्टिं निर्वपत्य षष्टिरूपचारः ॥१०॥ एकविंशतिः सामिधेनीः अपि दर्श
 पूर्णमास्योरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवम्बयां लोकास्त
 द्विंशतिरेषऽएकविंशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदनां गतिं
 तां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥११॥ तां कृता गतं अरन्वाबु
 यात् । य इहेन श्रेयांस्यां न पापीयानिति यादृशाय ह्येव सतेऽन्वाहुस्तादृजा

हैव भवति पापीयान्ता यस्यैवं विदुष एता अन्वाहुः सोऽएषा मीमांसेव न
 वेवेता अनूचते ॥ १२ ॥ त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा
 ऽश्मे लोकास्तदिमानिवैतल्लोकांसंतनोतीमांल्लोकांत्स्पृणुति त्रय इमे पुरुषे प्राणा
 एतमेवास्मिन्नेतत्संततमव्यवहिनं दधात्येतदनुवचनं ॥ १३ ॥ स यावदस्य वचः
 स्यात् । एवमेवानुविवक्षेतस्यैतस्य परिचक्षोत साम्यवान्यादनवानन्ननुविवक्षंस्त-
 त्कर्म विवृक्षेत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥ स यद्येतन्नोदाशांसेत । अयेकैकामेवान-
 वानन्ननुब्रूयात्तदेकैकैवेमांल्लोकांत्संतनोत्येकैकैवेमांल्लोकांत्स्पृणुति ऽथ यत्प्राणं द-
 धाति गायत्री वै प्राणः स यत्कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह तत्कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मा-
 दैकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥ ता वै संततः अव्यवहिनो अन्वाहुः । संव-
 त्सरस्यैवैतदहोरात्राणि संतनोति तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि संततान्यव्य-
 वहिनानि परिप्रवन्ते द्विषतऽउ चैवैतद्वातृव्याय नोपस्थाने करोत्युपस्थानं ह
 कुर्याद्यदसंतता अनुब्रूयात्तस्माद्वै संतता अव्यवहिनो अन्वाहुः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम्
 ॥ २ [५] ॥ अध्यायः ॥ ३ ॥ ॥

हिकृत्यान्वाहुः । नासामा यज्ञोऽस्तीति वाऽआहुर्न वाऽअहिकृत्य साम गी-
 यते स यद्विकरोति तद्विकारस्य रूपं क्रियते प्रणविनैव साम्नो रूपमुपगह्योश्म
 ओश्मित्येतनो ह्यस्यैष सर्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ १७ ॥ यदेव हिकरोति ।
 प्राणो वै हिकारः प्राणो हि वै हिकारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिकर्तुं श-
 क्नाति वाचा वाऽऋचमन्वाह वाक्च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रज-
 ननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्वै हिकृत्यान्वाहुः ॥ २ ॥ स वाऽउपांशु हिकरो-
 ति । अथ यदुच्चैर्हिकृत्यान्वाहुः कुर्यादाचमेव तस्मादुपांशु हिकरोति ॥ ३ ॥
 स वाऽऽति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतद्वर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति परा-
 च्यह द्वेभ्यो यज्ञं वक्ष्यर्वाची मनुष्यानवति तस्मादाऽऽति च प्रेति चान्वाह

॥४॥ यद्वेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणा एत्युदानः प्राणादानावेति न
धाति तस्माद्वाऽऽति च प्रेति चान्वाह ॥५॥ यद्वेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति
वै रेतः सिच्यतऽऽति प्रत्रायते प्रेति पशुवां विति न्तऽऽति समायर्णनं मयं या
ऽइमेति च प्रेति च तस्माद्वाऽऽति च प्रेति चान्वाह ॥६॥ सोऽन्वाह । प्र या
वाजा अभिद्यव इति तनु प्रेति भवत्यग्रऽऽयाहि वीतयऽऽति तंदनि भयति
॥७॥ तडु कैकऽऽहः । उभयं वाऽऽतत्प्रेति संप्रकृतऽऽति तडु तदानि त्रिधान्य
मिव प्र वो वाजा अभिद्यवेऽऽति तनु प्रेत्यग्रऽऽयाहि वीतयऽऽति तंदनि ॥८॥
सोऽन्वाह । प्र वो वाजा अभिद्यव इति तनु प्रेति भवति याजा इत्यग्रं ये या
जा अन्नमेवैतदभ्यनूक्तमभिद्यव इत्यर्धमासा वाऽऽभिद्यवाऽर्धमासान्धेनदभ्यनूक्त
हविष्मत् इति पशुवो वै हविष्मत्तः पशून्वेतदभ्यनूक्तम् ॥९॥ घृताच्यति । वि
देधो ह मायवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राक्ष्मणः शयः पुरा
हित आस तस्मै ह स्मान्मन्त्रमापो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्निर्यैश्वानरां गुप्यादि
ष्यद्याताऽऽति ॥१०॥ तमृग्भिर्हृयितुं दधे । वीतिरुत्रं वा कवे गुमन्ताः समिधा
महि । अग्ने बृहत्तमधरे विदेधेति ॥११॥ स न प्रतिशुश्राव । उदो शुश्राव
शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयो विदेधाऽऽति ॥१२॥ स ह नेत्र प्रति
शुश्राव । तं वा घृतस्रवीमहऽऽत्येवाभिव्याहरदथास्य घृतकीर्तयित्राग्निर्यैश्वानरां
मुखाऽऽहः ॥१३॥ तं न शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्येदे स इमां पृथिवीं
प्रापाद् ॥१४॥ तर्हि विदेधो मायव आस । सस्वत्याः स तत एव प्राङ्दक्ष
भीययिमां पृथिवीं तं गोतमश्च राक्ष्मणो विदेधश्च मायवः पश्चादरुत्तमन्धीयतुः
स इमाः सर्वा नदीरतिददाह सदानीरेत्युत्तरादिरेर्निर्धावति ताः देव नातिददाह
ताः ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरस्यन्ति दधामिना वैश्वानरेणेति ॥१५॥ तत
एतर्हि । प्राचीनं बह्वो ब्राह्मणास्तद्वज्रतरमिवास ॥१६॥ ततः

ना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥ तडु हैतर्हि । नेत्रतरुमिव ब्राह्मणा उ हि नूनमेनघ-
 शरसिघदंत्सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावहीतानतिदग्धा यमिना
 वैश्वानरेणा ॥ १६ ॥ स होवाच । विद्वधो माथवः ब्राह्मं भवानीत्यत एव ते प्रा-
 चीनं भुवनमिति होवाच सैषाव्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः
 ॥ १७ ॥ अथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथं नु नऽऽमल्यमाणो न प्रत्यश्रौ-
 पीरिति स होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्स नेन्मे मुखाग्निष्पद्यति तस्मात्ते न
 प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥ तडु कथंमभूदिति । यत्रैव तं धृतस्त्रवीमह् इत्यभिव्याहृ-
 पस्तिद्वं मे धृतकीर्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीतं नाशकं धारयितुं स मे
 मुखाद्विष्णातीति ॥ १९ ॥ स यत्सामिधेनीषु धृतवत् । सामिधेनमेव तत्समेवैनं
 तेनेन्ये वीर्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २० ॥ तडु धृताच्येति । देवान्जिगाति सुम्रयुरिति
 यज्ञमानो वै सुम्रयुः स हि देवान्जिगीषति स हि देवान्जिघांसति तस्मादाह
 देवान्जिगाति सुम्रयुरिति सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वाऽऽनिरुक्तं सर्वेणैवैत-
 त्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ अग्नऽआयाहि वीतयऽइति । तद्वेति भवति वीतयऽइति स-
 मलिकमिव ह वाऽऽग्नेऽग्रे लोका आसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥ ते देवा
 अकामयन्त । कथं नु न इमे लोका वितरां स्युः कथं न इदं वरीय-इव स्या-
 दिति तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्वीतयऽइति तऽग्ने विद्वरं लोकास्तानो देवे-
 भ्यो वरीयोऽभवद्वरीयो ह वाऽऽस्य भवति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुर्वीतिय
 ऽइति ॥ २३ ॥ गृणानो हव्यदातयऽइति । यज्ञमानो वै हव्यदातिर्गृणानो यज्ञमा-
 नजिज्ञेनैव ह नि होता सत्ति बर्हिषेत्यग्निर्दे होतायं लोको बर्हिस्मिन्नेवै-
 तल्लोकिऽग्निं दधाति सोऽग्नेऽस्मिन्लोकिऽग्निर्हितः सैषेममेव लोकमभ्यनूक्तेममेवैत-
 या लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २४ ॥ तं वा समिद्धिरङ्गिर इति ।
 समिद्धिर्ह्येतमङ्गिरस एन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्धृतेन वर्धयामसीति तत्सामि-

धेनं पद७ समेवैनं तेनेत्ये वीर्यमेवास्मिन्दधाति ॥२५॥ ॥ शतम् ३०० ॥ ॥ वरु-
 षोचा यविष्येति । वरुडु क्षेप शोचति समिद्धो यविष्येति यविद्धो कर्माप्तस्मा
 दाह यविष्येति । पैतमेव लोकमभ्यनूतात्तरिकन्तेष्वेव तस्मादागम्यो मन्यनिन
 त्तमिहक्षे क्षेप लोक एतमेवैतया लोकं जयति यस्येव विदुष एतामन्याहुः
 ॥२६॥ स नः पृथु ३ वाय्यमिति । अदो वै पृथु यस्मिन्देवा एतद्व्याणं यस्मिन्देवा
 अहा देव निवृत्तमिह देव विवासस्येतन्त्रो गमयेत्येवैतदाह ॥२७॥ वरुदो मु
 वीर्यमिति । अदो वै वरुदस्मिन्देवा एतत्सुवीर्यं यस्मिन्देवाः सेपेतमय न्नाकम
 भ्यनूता ह्वमेवैतमेवैतया लोकं जयति यस्येव विदुष एतामन्याहुः ॥२८॥ सो
 ऽन्वाह । इडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो क्षेप नमस्यो क्षेप निरस्तमाधमि दर्शन
 इति तिर-इव क्षेप तमाधसि समिद्धो दृष्टे समिधिरिध्यते वृषेति स७ कौथ्यं वृ-
 षा वृषोऽग्निः समिध्यतऽइति स७ कौथ्यते ॥२९॥ अश्चो न देववाहन इति ।
 अश्चो ह वाऽष्ट भूवा देवेभ्यो यज्ञं वरुति यदे नेत्युच्योमिति तत्तस्मादाकाशा
 न देववाहन इति ॥३०॥ त७ हविष्मत्त ईउतऽइति । हविष्मत्तो कानं मनुया
 ईउते तस्मादाह त७ हविष्मत्त ईउतऽइति ॥३१॥ वृषणां वा वारं वृषन्वृषणाः
 समिधिमहोति । स७ क्षेत्रमिन्धतेऽग्ने दीद्यतं वरुदिति दीद्येव क्षेप वरुन्मामिदः
 ॥३२॥ तं वाऽएतम् । वृषणवत्तं त्रिचमन्वाहोऽग्ने वाऽएताः सर्वाः सामिधन्या
 भवन्तीत्ये वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो वृषितेनो हस्येताः सेन्द्राः सामिधन्या भवन्ति
 तस्माद्वृषणवत्तं त्रिचमन्वा ॥३३॥ सोऽन्वाह । अग्निं हतं वृषामिहऽइति दे-
 वाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पथिरे तांस्पर्धमानान्गायत्र्यत्तरा तस्यो या
 वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा पृथिवीय७ केव तदत्तरा तस्यो तऽअभ्यऽएव वि-
 दां चक्रुर्धतरान् न इयमुपावत्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरं भविष्यन्तीति तामुभय
 ऽएवोपमन्त्रयां चक्रिरेऽग्निरेव देवानां हतं आस सकुरत्ता इत्यसुररत्तासमहुराणा७

साग्निमिवानुप्रेयाः तस्मादन्वाग्निं दूतं वृणी-
 सीदोतारं विश्ववेदसमिति ॥ ३४ ॥ तडु कैकेऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति
 नेदरमित्यात्मा ब्रवाणीति नडु तथा न ब्रूयान्मानुः ॥ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं
 वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेदृद्धं यज्ञे कर्वाणीति तस्मोऽथैवर्चानूक्तमेवानुब्रूयादो-
 तारं विश्ववेदसमित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतुमित्येष हि यज्ञस्य सुक्रतुर्यदग्निस्तस्मादा-
 हास्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति सेयं देवानुपावर्तततो देवा अभवन्परासुरा भवति
 ह वाऽग्रात्मना परास्य सपत्न्या भवन्ति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुं ॥ ३५ ॥ तां
 वाऽग्रदमीमनुब्रूयात् । गायत्री वाऽएषा निदनिनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्ट-
 मीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥ तद्वैके । पुरस्ताद्वाय्वे दधत्यन्नं धाव्ये मुखतः इदमन्नाद्यं दध्म
 इति षदत्तस्तडु तथा न कुर्यादनवकृता तस्यैषा भवति यः पुरस्ताद्वाय्वे दधाति
 दशमी वा हि तर्ह्येकादशी वा संपद्यते तस्यो द्वैषावकता भवति यस्यैतामष्ट-
 मीमन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव धाव्ये दधात् ॥ ३७ ॥ समिध्यमानोऽग्रधरः इति । अ-
 धरो वै यज्ञः समिध्यमानो यज्ञः इत्येवैतदाहग्निः पावकं ईद इति पावको क्षेप
 ईदो क्षेप शोचिष्केशस्तमीमिह इति शोचन्तीव क्षेतस्य केशाः समिद्धस्य समि-
 द्धोऽग्रः आहुतेत्यतः प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यन्मिधोऽपवृद्धः इव क्षे-
 तद्वोता यद्वाऽग्रन्यत्समिध इध्मस्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विष-
 त्तः हास्य तद्वातव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मादतः प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यन्मि-
 त्समिधः ॥ ३८ ॥ देवाव्यलिं स्वधरेति । अधरो वै यज्ञो देवान्यदि सुयज्ञियेत्येवैत-
 दाह त्वः हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाडदग्निस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाड-
 सीत्या जुहोता डवस्यताग्निं प्रयत्यधरे । वृणीध्वः हव्यवाहनमिति संप्रेष्यत्येवै-
 तयानुद्धत च यजत च यस्मै कामाय समैन्धिषं तत्कुरुतेत्येवैतदाहग्निं प्रयत्यधर-
 ः इत्यधरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञः इत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्यवाहनमित्येष हि

व्यवाकृनो यदग्निस्तस्मादाह वृणीधः कथ्यवाकृनमिति ॥३१॥ तं वाऽऽनम ।
अध्वरुवन्तं दित्वा देवान्क वै यज्ञेन यजमानांस्तपन्ना अमरा दुभृता चक्रुन्
दुधूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुं ते पराबभूवुस्तस्माज्जोऽध्वरो नाम दुधूर्षन्क वा
ऽऽनः सपत्नः पराभवति यस्यैवं विदुषोऽध्वरुवन्तं त्रिचमन्याङ्गारावदव सीम्यना-
ध्वरेणोष्ठा जयति तान्नज्जयति ॥३०॥ ब्राह्मणम् ॥३[४.१.]॥

एतद् वै देवा अग्निं गरिष्ठेऽयुञ्जन् । यदोतृवऽइदं नो कथं वरुनि तमेतद्
रिष्ठे युक्तोपादत्तार्थेन च तमस्यन्तं वै तमेतस्माज्जसीति वीर्ये समादधतो य-
थेदमप्येताः ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति तमुपमदन्ति वीर्यवान्ये तमस्यन्तं ये त-
मेतस्माज्जसीति वीर्ये समादधतः स यदत ऊर्ध्वमन्याः प्रोत्तमोऽयं देवो देवताः
स्मिन्दधाति ॥१॥ अग्ने महांः॥ अग्निं ब्राह्मणं भारतेति । ब्रह्म कथिस्तस्मादाह
ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो कथं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्याङ्गारं उ वा
ऽऽमाः प्रजाः प्राणो भूवा विभर्ति तस्माद्विवाहं भारतेति ॥२॥ अथार्षेयं प्रवृ-
णीति । ऋषिभ्यश्चैवेनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महांवीर्यो यो यज्ञं प्रायदिति त-
स्मादार्षेयं प्रवृणीति ॥३॥ परस्तादर्वाकप्रवृणीति । परस्ताद्वर्वाक्यः प्रज्ञाः प्रज्ञा-
यन्ते ज्ञाप्यंस्तस्य यऽउ चैवेतं निवृत्तं इदं हि दित्वा देवेभ्यः पुत्रोऽयं योऽस्तस्मा-
त्परस्तादर्वाकप्रवृणीति ॥४॥ स अर्षेयमुक्ताह । देवेदो मन्विह इति देवा यो-
तमग्रं ऐन्धत तस्मादाः देवेद इति मन्विह इति मनुर्द्योतमग्रं ऐन्ध तस्मादाः
मन्विह इति ॥५॥ ऋषिभ्यः इति । ऋषयो ह्येतमग्रं स्तुवंस्तस्मादाहर्षिभ्यः इति
॥६॥ विप्रानुमदित इति । एते वै विप्रा यदृषय एते दित्वा देवेभ्यः तस्मादाह
विप्रानुमदित इति ॥७॥ कविशस्त इति । एते वै कवयो यदृषय एते ह्येतम-
शांसस्तस्मादाः कविशस्त इति ॥८॥ ब्रह्मसंशित इति । ब्रह्मसंशितो ह्येष
धृताकृवन् इति धृताकृवन्नो ह्येषः ॥९॥ प्रणीर्यज्ञानां रथीरधराणामिति । एतेन

वै सर्वान्यज्ञान्प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाहुं प्रणयिज्ञानामिति
 ॥ १० ॥ रथीरधराणामिति । रथो ह वाऽएष भूवा देवेभ्यो यज्ञं वहति तस्मादाहु
 रथीरधराणामिति ॥ ११ ॥ अतूर्तो ह्येतां तूर्णिर्हव्यवाडिति । न ह्येतत् रक्षांसि
 तरन्ति तस्मादाहुतूर्तो ह्येतिति तूर्णिर्हव्यवाडिति सर्वत् केष पाप्मानं तरति
 तस्मादाहु तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥ आस्पात्रं जुहूदेवानामिति । देवपात्रं वाऽएष
 यदग्निस्तस्मादग्नी सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रत् केष प्राप्नोति ह वै तस्य
 पात्रं यस्य पात्रं प्रेक्ष्यति य इवमेतद्वेद ॥ १३ ॥ चमसो देवपान इति । चमसेन
 ह वाऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाहु चमसो देवपान इति ॥ १४ ॥ अ-
 रांश्वाग्ने निमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति । यथारुन्निमिः सर्वतः परिभूरेवं त्वं देवां-
 त्सर्वतः परिभूरसीत्येवैतदाहु ॥ १५ ॥ आवहू देवान्यज्ञमानायिति । तदस्मै यज्ञाय
 देवानावोढवाऽआह्वमिमग्नावहेति तदग्नियायाज्यभागायाग्निमावोढवाऽआहु
 होत्रावहेति तत्सौम्यायाज्यभागाय सोममावोढवाऽआह्वमिमावहेति तद्य एष
 उभयत्राच्युत अग्निः एरोडाशो भवति तस्माऽअग्निमावोढवाऽआहु ॥ १६ ॥ अथ
 यथादेवतम् । देवांश्चाज्यपांश्चावहेति तत्प्रयाजानुयाजानावोढवाऽआहु प्र-
 याजानुयाजा वै देवा आज्यपा अग्निं होत्रायावहेति तदग्निं होत्रायावोढवा
 ऽआहु स्वं महिमानमावहेति तत्स्वं महिमानमावोढवाऽआहु वाग्वाऽअस्य स्वी
 महिमा तद्वाचमावोढवाऽआहु च वहू जातवेदः सुयज्ञा च यज्ञेति तद्या एवैतदे-
 वता आवोढवाऽआहु ता एवैतदाहु चैना वहूनुध्या च यज्ञेति यदाहु सुयज्ञा
 च यज्ञेति ॥ १७ ॥ स वै तिष्ठन्नन्वाहु । अन्वाहु ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसवि-
 वैतदूत्वान्वाहु तस्यातिष्ठन्वाहु ॥ १८ ॥ आसीनो याज्यां यजति । इयत् हि या-
 ज्या तस्मान्न कश्चन तिष्ठन्याज्यां यजतीयत् हि याज्या तदियमेवैतदूत्वा यजति त-
 स्मादासीना याज्यां यजति ॥ १९ ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥ ॥

यो ह वाऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः । अतितरां ह वै स इतरस्मादग्नौ
 तत्पुण्यं धृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥१॥ स यथा देवाग्निः । सामिधेनीभिः स-
 मिद्धस्तत्पुण्यं ह वै ब्राह्मणाः सामिधेनीर्विद्वान्ब्रुवंस्तपत्यनवधृशो हि भवत्य-
 नवमृश्यः ॥२॥ सोऽन्वाहू । प्रव इति प्राणो वै प्रवान्प्राणमेवैतया समिन्देऽग्नौ
 ऽआघाहि वीतयऽइत्यपानो वाऽएतवानपानमेवैतया समिन्दे वृक्षोचा पवि-
 र्हेत्युदानो वै बृक्षोचा उदानमेवैतया समिन्दे ॥३॥ स नः पृथु अथाग्नमिति ।
 श्रोत्रं वै पृथु अवाव्याऽश्रोत्रेण ह्रीदमुरु पृथु शृणोति श्रोत्रमेवैतया समिन्दे ॥४॥
 ईडेन्यो नमस्य इति । वाग्वाऽईडेन्या वाग्धीदऽसर्वमीद वाचदऽसर्वमीडेन
 वाचमेवैतया समिन्दे ॥५॥ अश्वो न देववाहन इति । मनो वै देववाहनं मनो
 ह्रीद मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाक्यते मन एवैतया समिन्दे ॥६॥ अग्नौ दोग्धनं च
 हृदिति । चक्षुर्वै दीदयेव चक्षुरेवैतया समिन्दे ॥७॥ अग्निं हृतं वर्णामरुऽइति ।
 य एवायं मध्यमः प्राण एतमेवैतया समिन्दे सा देवान्तस्या प्राणानामना कान्य
 ऽऊर्धाः प्राणा अतोऽन्येऽवाधोऽस्तस्या ह भवत्यन्तःस्थितं मन्यते यऽइदमनाम-
 तस्यां प्राणानां वेद ॥८॥ शोचिष्केशस्तमीमरुऽइति । शिभं वै शोचिष्केशऽ
 शिभऽह्रीदऽशिभिनं भूयिष्ठं शोचयति शिभेऽह्रीद इति समिन्दे ॥९॥ सामिदो
 ऽअग्नऽआहुतेति । य एवायमवाङ्प्राण एतमेवैतया समिन्देऽग्नौ वृक्षोचा देवस्य
 तेति सर्वमात्मानऽसमिन्देऽग्नौ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥१०॥ स यद्येनं प्रथमा-
 याऽसामिधेन्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयात्प्राणं वाऽएतदात्मनोऽग्रावाधाऽप्रा-
 णेनात्मन आर्तिमिदं स्थितीति तथा ह वै स्यात् ॥११॥ यदि द्वितीयां अनुव्याहरेत्
 । तं प्रति ब्रूयादपानं वाऽएतदात्मनोऽग्रावाधा अपानेनात्मन आर्तिमिदं स्थि-
 तीति तथा ह वै स्यात् ॥१२॥ यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
 वाऽ- - उदानेना - - स्यात् ॥१३॥ यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादग्निं

वाऽऽतदात्मनोऽग्रावाधाः श्रोत्रेणात्मन आर्त्तिमरिष्यसि वधिरो भविष्यसीति त-
था कैव स्यात् ॥ १४ ॥ यदि षष्ठ्याऽनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं वाऽऽतदा-
त्मनोऽग्रावाधा वाचात्मन आर्त्तिमरिष्यसि मूको भवि - - स्यात् ॥ १५ ॥ यदि ष-
ष्ठ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वाऽऽतदात्मनोऽग्रावाधा मनसात्मन आ-
र्त्तिमरिष्यसि मनोमुपिगृहीतो मोमुधश्चरिष्यसीति तथा कैव स्यात् ॥ १६ ॥ यदि
सप्तम्याम - । - याच्चनुर्वाऽऽतदात्मनोऽग्रावाधाश्चक्षुः आत्मन आर्त्तिमरिष्यस्यन्धो भ-
वि - - स्यात् ॥ १७ ॥ यद्यष्टम्याम - । - यान्मध्यं वाऽऽतदात्मनोऽग्रावाधा
मध्यन प्राणेनात्मन आर्त्तिमरिष्यस्युद्धमाय मरिष्यसीति तथा कैव स्यात् ॥ १८ ॥
यदि नवम्याम - । - याहिंशं वाऽऽतदात्मनोऽग्रावाधाः शिश्नेनात्मन आर्त्तिमरि-
ष्यसि क्लीबो भवि - - स्यात् ॥ १९ ॥ यदि दशम्यामनु - । - याद्वाचं वाऽऽत-
त्प्राणात्मनोऽग्रावाधा अवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमरिष्यस्यपिनडो मरिष्यसी-
ति तथा कैव स्यात् ॥ २० ॥ यद्येकादश्याम - । - यात्सर्वं वाऽऽतदात्मानमग्रावा-
धाः सर्वेणात्मनार्त्तिमरिष्यसि क्षिप्रं लोकेष्यसीति तथा कैव स्यात् ॥ २१ ॥
स यथा कैवाग्निः । सामिधनीमिः समिद्धमापद्यार्त्तिं न्येत्येव७ कैव ब्राह्मणा७ सा-
मिधनीर्विद्वा७स७ समनुव्रुवन्तमनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४.३.] ॥

तं वाऽऽतमग्निः समैन्धिषत । समिद्धे देवेभ्यो जुह्वामिति तस्मिन्नेतएव प्र-
थमेऽग्राहुती जुहोति मनसे चैवं वाचे च मनश्च कैव वाक्क युजौ देवेभ्यो यज्ञं
वक्तः ॥ १ ॥ स यदुपाधु क्रियते । तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वक्त्यथ यद्वाचा निरु-
क्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वक्त्येतद्वाऽइदं द्वयं क्रियते तदेतेऽएवैतत्संतर्षयति
तृते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वक्ता इति ॥ २ ॥ सुविण तमाधारयति । यं मनसऽग्राधा-
रयति वृषा हि मनो वृषा हि सुवः ॥ ३ ॥ सुचा तमाधारयति । यं वाचऽग्राधा-
रयति योषा हि वाग्योषा हि सुक् ॥ ४ ॥ तूष्णीं तमाधारयति । यं मनसऽग्राधा-

रयति न स्वाहेति चर्नानिरुक्ताऽहि मनोऽनिरुक्ताऽऽतम्यन्तर्जाम् ॥५॥ मन्त्रेणा
 तमाधारयति । यं वाचऽआधारयति निरुक्ता हि वाङ्मनो हि मन्त्रः ॥६॥ आ
 सीनस्तमाधारयति । यं मनसऽआधारयति तिष्ठस्तं यं वाचे मनश्च रु वे वाक्
 युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहन्तो यतरो वै युजोर्हसीयान्भवन्युपवहं वे तस्मै कर्वाण
 वाग्वै मनसो हृषीपस्यपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरं हि वाक्तादाच
 ऽवैतदुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहन्तस्तस्मान्निधनव्याचऽआधारय
 ति ॥७॥ देवा रु वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षणेभ्य आमङ्गादिभ्यां चक्रमन्
 तदक्षिणतः ॥८॥ यनुद्धितमिव हि वीर्यं तस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति स य
 दुभयत आधारयति तस्मादिदं मनश्च वाक्क समानमेव सन्नानेव शिरो रु वे यज्ञ
 स्यैतयोरन्यतर आधारयोर्मूलमन्यतरः ॥९॥ सुत्रेणा तमाधारयति । यो मूलं यज्ञ
 स्य सुचा तमाधारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥१॥ तूष्णीं तमाधारयति । यो मूलं य
 ज्ञस्य तूष्णीमिव ह्रीदं मूलं नो ह्यत्र वाग्वदति ॥१०॥ मन्त्रेण तमाधारयति । यः
 शिरो यज्ञस्य वाग्धि मन्त्रः शीर्षो ह्रीयमधि वाग्वदति ॥११॥ आसीनस्तमाधार
 यति । यो मूलं यज्ञस्य निषस्तमिव ह्रीदं मूलं तिष्ठस्तमाधारयति यः शिरो यज्ञ
 स्य तिष्ठतीव ह्रीदऽ शिरः ॥१२॥ स सुत्रेणा पूर्वमाधारमाधार्याक । अग्निमग्नीत्स
 म्मृणीति यथा धुमध्वहेदेवं तद्यत्पूर्वमाधारमाधारयत्यध्वक्य हि धुरं युजन्ति ॥१३॥
 अथ सम्मार्ष्टि । पुनर्त्वेवैनमेतयुक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहदिति तस्मात्सम्मार्ष्टि परि
 क्रामऽ सम्मार्ष्टि परिक्रामऽ हि योग्यं युजन्ति त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृदि यज्ञः ॥१४॥
 स सम्मार्ष्टि । अग्ने वाजजिदाऽऽ वा सरिष्यन्तं वा वाजजितऽ सम्मादमीति यज्ञं
 वा वह्यन्तं यज्ञियऽ सम्माज्मीत्येवैतदाहोपरिष्टातूष्णीं त्रिस्तम्यय युक्ता यज्ञि
 त्प्रेहि वहेत्येवमेवैतत्कशयोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वहति तस्मादुपरिष्टा
 तूष्णीं त्रिस्तम्यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च वाक्क समानमेव सन्ना

नेत्र ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [४. ४.] ॥ ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ॥ कण्डिकासंख्या
१२० ॥ ॥

स मृचात्तरमाधारमाधारयिष्यन् । पूर्वेण मृचावज्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः
स्वधा पितृभ्य इति तद्देवेभ्यश्चैतत्पितृभ्यश्चाविज्यं कैरिष्यन्निहुते सुयमे मे भूया-
स्तमिति मृचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्तुं वा७ शक्यमित्येवैतदाह्वास्कन्नमद्य दे-
वेभ्य आज्य७ सम्प्रियासमित्यविजुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनंवाऽइत्येवैतदाह् ॥ १ ॥
अङ्घ्रिणा विजो मा त्वावक्रमिषमिति । यज्ञो वै विजुस्तस्माऽएवैतन्निहुते मा
त्वावक्रमिषमिति वसुमतीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेपमिति साधीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेपमि-
त्येवैतदाह् ॥ २ ॥ विजो स्थानमसीति । यज्ञो वै विजुस्तस्येव ह्येतदन्तिक तिष्ठ-
ति तस्मादाह् विजो स्थानमसीतीति इन्द्रो वीर्यमकृणोदित्यतो हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षि-
णतो नाद्रा रक्षाऽस्यपादंस्तस्मादाहेत इन्द्रो वीर्यमकृणोदित्यूर्ध्वोऽधर आस्यादि-
त्यधरो वै यज्ञ ऊर्ध्वो यज्ञ आस्यादित्येवैतदाह् ॥ ३ ॥ अग्ने वेर्होत्रं वेर्दृत्यमिति ।
उभयं वाऽएतदग्निर्देवाना७ होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि यदेवानामसीत्येवैतदा-
ह्वावतां त्वां ग्यावापृथिवीऽअव तं ग्यावापृथिवीऽइति नात्र तिरोहितमिवास्ति
स्विष्टकृदेवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत्स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्र
आज्येनेति वाचे वाऽएतमाधारमाधारयतीन्द्रो वागित्यु वाऽआहुस्तस्माद्विवाहेन्द्र
आज्येनेति ॥ ४ ॥ अथासऽस्पर्शयत्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञ-
स्योत्तर आधार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैनहिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्यो-
त्तर आधारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्ध-
स्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥ यज्ञान एव ध्रुवामनु । योऽस्माऽअरातीयति स उपभू-
तमनु स यद्धोपभूता समञ्ज्याथो यज्ञानायारातीयति तस्मिंद्भियं दधात्तद्यज्ञमान
ऽएवैतद्भियं दधाति तस्माद्ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥ स समनक्ति । स ज्योतिषा

ज्योतिरिति ज्योतिर्वाऽइतरस्याभाज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां त् कानद्वेन ज्योति
 षी संगृह्यते तस्मादेव० समनक्ति ॥७॥ अथानो मनमश्नेव वाचञ्च । अरुम्भद्र
 उदितं मनश्च ह वै वाक्काकुम्भद्र उदति ॥८॥ तद् मन उवाच । अरुम्भद्र न
 द्वयोऽस्मि न वै मया त्वं किं चनानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुय
 त्मास्यहमेव त्वद्वयोऽस्मीति ॥९॥ अथ ह वागुवाच । अरुम्भद्र वदस्व मम पदे
 त्वं वेत्याहं तत्किञ्चिद्वदस्व सज्ञपयामीति ॥१०॥ ते प्रज्ञापयति प्रतिप्रज्ञमयतुः ।
 स प्रज्ञापतिर्मनस एवानुवाच मन एव त्वद्वयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुयन्मा
 सि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥११॥ सा ह वाक्प्रज्ञाया
 विसिष्ये । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक्प्रज्ञापतिमुवाचाह्वयवाऽह्वयहं नृभ्य
 भूयांसं यां मा परावोच इति तस्माद्यत्किं च प्राज्ञापत्यं यज्ञं क्रियतऽउयाऽश्वय न
 त्क्रियतेऽह्वयवाहि वाक्प्रज्ञापत्यं आसीत् ॥१२॥ तद्वै तद्वै । ततश्चर्मन्या प
 स्मिन्वा बभ्रुस्तद्व स्म पृहृत्यत्रेव त्याशदिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादयात्रया
 योषितैनस्व्येतस्यै हि योषयि वाचो देवताया एते सम्भूताः ॥१३॥ आरुणाणाम्
 ॥१[४.५.]॥ अध्यायः ॥४॥

स वै प्रवरायाऽश्रावयति । तद्यत्प्रवरायाऽश्रावयति यज्ञो वाऽश्राव्यायाणां यज्ञम
 भिव्याहृत्या० होतारं प्रवृणाऽइति तस्मात्प्रवरायाऽश्रावयति ॥१॥ स इध्मसंनरु
 नान्येवाभिपद्याऽश्रावयति । स यद्वानारभ्य यज्ञमध्वरुराश्रावयद्वेपनो वा ह स्यादन्या
 वार्तिमार्हेत् ॥२॥ तद्वै के । वेदे स्तिर्पायि बर्हिर्भिपद्याऽश्रावयन्तीभ्य वा शक्य
 लभपहिद्याभिपद्याऽश्रावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याऽश्रावयाम इति यद्
 तस्तद्व तथा न कुर्यादेतद्वै किञ्चिद्यज्ञस्य यैरिध्मः संनद्धो भवत्यग्निः सम्मृज्जति तद्व
 खलु यज्ञमभिपद्याऽश्रावयति तस्मादिध्मसंनरुनान्येवाभिपद्याऽश्रावयेत् ॥३॥ स आ
 श्राव्य । य एव देवानां होता तमेवाग्ने प्रवृणीतेऽग्निमेव तदग्नये चैवेतरेवेभ्यश्च

नि॒हुते॒ यद॒ह्येऽग्निं॑ प्र॒वृणी॑ति॒ तद॒ग्नये॒ नि॒हुतेऽथ॒ यो दे॒वाना॑ऽहो॒ता तम॒ग्रे प्र॒वृणी॑ति॒ तद॒ दे॒वेभ्यो॑ नि॒हुते ॥४॥ स॒ आ॒ह । अ॒ग्निर्दे॒वो दै॒व्यो हो॒तेत्य॒ग्निर्हि॒ दे॒वाना॑ऽहो॒ता त॒स्मादा॒ह्यग्नि॒र्दे॒वो दै॒व्यो हो॒तेति॒ तद॒ग्नये॒ चैव॒ दे॒वेभ्यश्च॑ नि॒हुते॒ यद॒ह्येऽग्निमा॑ह॒ तद॒ग्नये॒ नि॒हुतेऽथ॒ यो दे॒वाना॑ऽहो॒ता तम॒ग्रेऽआ॒ह तद॒ दे॒वेभ्यो॑ नि॒हुते ॥५॥ दे॒वान्य॒क्षद्वि॒द्वांश्चि॒क्त्वानि॑ति । ए॒ष वै दे॒वाननु॑वि॒द्वान्य॒दग्निः स॒ ए॒नाननु॑वि॒द्वाननु॑ध्या॒ यक्ष॑दि॒त्येवै॒तदा॑ह ॥६॥ म॒नु॒ष॒ध॒र॒तव॑दि॒ति । म॒नु॒र्ह॒ वाऽअ॒ग्रे य॒ज्ञेनि॑ज्ञे॒ तदनु॑क॒त्येमाः॑ प्र॒जा य॑ज्ञ॒न्ते त॒स्मादा॑ह॒ म॒नु॒ष॒ध॒दि॒ति म॒नोर्य॑ज्ञऽइ॒त्यु वाऽआ॒हु॒स्ता॒स्माद्वि॒वा॒ह॒ म॒नु॒ष॒ध॒दि॒ति ॥७॥ भ॒र॒तव॑दि॒ति । ए॒ष हि॒ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं भ॒रति॒ त॒स्माद्भ॒रतो॑ऽग्नि॒रित्या॑हु॒रे॒ष उ॒ वाऽइ॒माः प्र॒जाः प्रा॒णो भू॒त्वा बि॒भर्ति॒ त॒स्माद्वि॒वा॒ह॒ भ॒र॒तव॑दि॒ति ॥८॥ अ॒थार्षे॑यं प्र॒वृणी॑ति । ऋ॒षिभ्यश्चै॒वेन॑मे॒तदे॒वेभ्यश्च॑ नि॒वि॒द॒य॒त्ययं॑ म॒हा॒वी॒र्यो यो य॑ज्ञं प्रा॒प॒दि॒ति त॒स्मादा॑र्षे॒यं प्र॒वृणी॑ति ॥९॥ प॒र॒स्ता॒र्वा॒कप्र॒वृणी॑ति । प॒र॒स्ता॒र्वा॒वा॒च्यः प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते॒ ज्ञाय॑स॒स्यत॑यऽउ॒ चै॒वैत॑नि॒हुतऽइ॒दं हि॒ पि॒त॒ैवा॒ग्नेऽथ॒ पु॒त्रोऽथ॒ पौ॒त्रस्त॒स्मात्प॒र॒स्ता॒र्वा॒कप्र॒वृणी॑ति ॥१०॥ स॒ आ॒र्षे॒यमु॒क्त्वा॒ह । ब्र॒ह्म॒ण्वदि॑ति॒ ब्र॒ह्म॒ क्य॒ग्निस्त॒स्मादा॑ह॒ ब्र॒ह्म॒ण्वदि॑त्या॒ च व॒क्ष॑दि॒ति तद्या॒ ए॒वैत॑दे॒वता॒ आ॒वो॒वाऽआ॒ह ता॒ ए॒वैत॑दा॒हा च व॒क्ष॑दि॒ति ॥११॥ ब्रा॒ह्म॒णा॒ अस्य॒ य॒ज्ञस्य॒ प्रा॒वि॒ता॒र इ॒ति । ए॒ते वै ब्रा॒ह्म॒णा॒ य॒ज्ञस्य॒ प्रा॒वि॒ता॒रो येऽनू॑चा॒ना ए॒ते क्वा॑नं तन्व॒त ए॒त ए॒नं ज॑नय॒न्ति तद॒ तेभ्यो॑ नि॒हुते॒ त॒स्मादा॑ह॒ ब्रा॒ह्म॒णा॒ अस्य॒ य॒ज्ञस्य॒ प्रा॒वि॒ता॒र इ॒ति ॥१२॥ अ॒सौ मा॒नु॒ष इ॒ति । त॒दिमं॑ मा॒नु॒षऽहो॒तां प्र॒वृणी॑ति॒ऽहो॒ता ह्ये॒ष पु॒र॒थैत॑र्हि॒ हो॒ता ॥१३॥ स॒ प्र॒वृ॒तो हो॒ता ज॑पति । दे॒वता॒ उप॑धावति॒ यथानु॑ध्या॒ दे॒वेभ्यो॑ ऽष॒ट्कुर्या॑द्यथानु॒ध्या॒ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॒हे॒द्यथा॑ न॒ कृ॒ते॒ दे॒वं दे॒वता॒ उप॑धावति ॥१४॥ तत्र॒ ज॑पति । ए॒त॒च्चा दे॒व स॒वि॒त॒र्वृ॒णतऽइ॒ति त॒त्स॒वि॒ता॒रं प्र॑स॒वायो॒प॒धा॒वति॒ स हि॒ दे॒वानां॑ प्र॒वि॒ता॒ग्निऽहो॒त्राय॑ति॒ तद॒ग्नये॒ दे॒वेभ्यश्च॑ नि॒हुते

देहिजत्यन्तरा वाऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ति तदु ताभ्यां निहुते मा मो
दोषिष्टं मा मा हिंसिष्टमिति तथा हैनमेतौ न हिंस्रः ॥ २५ ॥ अथाग्निमीक्षमा-
णो जपति । विश्वे देवाः शास्तन मा यंथेह होता वृत्तौ मनवै यन्निषद्य । प्र मे
व्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानीति यथा येभ्यः पक्ताः स्या-
त्तान्ब्रूयादनु मा शास्त यथा व आहुरिष्यामि यथा वः परिविद्यामीत्येवमेवैतदे-
वेषु प्रशासनमिहतेऽनु मा शास्त यथा वोऽनुद्या वषट्कुर्यामनुद्या हव्यं वह्ने-
यमिति तस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥ ब्रह्मणम् ॥ २ [५. १.] ॥

अग्निर्होता वेद्वग्नेर्होत्रमिति । अग्निरेदो होता वेद्वित्येवैतदाहग्निर्होत्रमिति
तस्यो हि होत्रं वेत्तु प्रावित्रमिति यज्ञो वै प्रावित्रं वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह साधु
ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य तेऽग्निर्होतित्येवैतदाह धृतव-
तीमधेयीं सुचमास्यस्वेति तदधयु प्रसीति स यदेकामिवाह ॥ १ ॥ यजमान एव
जुहूमनु । योऽस्माऽअरातीयति स उपभृतमनु स यद्वेऽइव ब्रूयाद्यजमानाय द्वि-
षत्तं आतृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादतैव जुहूमन्वाद्य उपभृतमनु स यद्वेऽइव ब्रूया-
दत्तऽआयं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात्तस्मादिकामिवैवाह ॥ २ ॥ देवयुवं विश्ववारामिति ।
उपस्तौत्येवैनमितन्मह्यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारामितीडामहै देवांश्चोऽइडे-
न्यान्नमस्याम नमस्यान्यज्ञाम यज्ञियानितीडामहै तान्देवान्योऽइडेन्या नमस्याम ता-
न्ये नमस्या यज्ञाम यज्ञिषांति मनुष्या वाऽइडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञि-
याः ॥ ३ ॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजा
अपराभूताः यज्ञेऽअभजति मनुष्यान्नु पशवो देवाननु वयाऽस्योषधयो वन-
स्पतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञेऽअभक्तम् ॥ ४ ॥ ता वाऽएताः । नव व्या-
कृतयो भवन्ति नवेमि पुरुषे प्राणा एतान्निवास्मिन्नेतदधाति तस्मान्नव व्याकृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥ यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा अन्वमन्त्रयन्ता नः शृणूय न

३।वर्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपावर्तत तनोपावृत्तेन देवा अयन्नत तनोद्रे
 तदभवन् यदि देवाः ॥६॥ स यद्व्याहरेत् । यज्ञमेवेतदनुमन्त्रयन् । या नः प्राणाय
 न आवर्तस्वेत्यथ यत्तत्प्रावृत्तिरिति यज्ञ एवेतदनुमन्त्रयन् । तनोपावृत्तेन
 न रेतसा भूतेनऽर्विजः संप्रदायं चरन्ति यज्ञमानेन पराऽन्ते यथा पूर्णापात्रेण संप्र
 दायं रेपुरेवमनेनऽर्विजः संप्रदायं चरन्ति तद्वच्चैवित्संप्रदायं चरन्ति वाग्धि यज्ञो
 वागु हि रेतस्तदेतैर्वैतत्संप्रदायं चरन्ति ॥७॥ सोऽनुवृत्तान्यवोक्ताभ्यः । नाप
 व्याहरेन्नोऽएव होतापव्याहरेदाश्चाव्ययधर्म्यस्तदधीधं यज्ञ उपावर्तनं ॥८॥ ना
 ऽग्नीनापव्याहरेत् । आ प्रत्याश्चावणात्प्रत्याश्चावपत्यग्नीत्तत्पुनराभ्यं यज्ञ उपावर्त
 ति ॥९॥ ॥ काण्डस्याद्वम् ॥४११॥ ॥ सोऽधर्म्यनापव्याहरेत् । आ यज्ञानि यज्ञाभ्यं
 जेत्येवाधर्म्यहेत्रे यज्ञः संप्रयहति ॥१०॥ स होता नापव्याहरेत् । आ यज्ञानां
 वषट्कारेणामाविव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्व्यज्ञस्य स ततः प्रजायते
 ऽहुति नु हविर्यज्ञेऽथ सौम्येऽधरे ॥११॥ स वै ग्रहं गृहीत्याभ्यः । नापव्याहरे
 दोपकरणाडुपावर्तधर्म्येवाधर्म्यरुद्राभ्यो यज्ञः संप्रयहति ॥१२॥ तऽउद्गातारो
 नापव्याहरेत् । ओत्तमाया एषोत्तमेत्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञः संप्रयहति ॥१३॥
 स होता नापव्याहरेत् । आ वषट्कारात् वषट्कारेणामाविव योनौ रेतो भूतः
 सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्व्यज्ञस्य स ततः प्रजायते ॥१४॥ स यद्व सोऽपव्याहरेत् । यं
 यज्ञ उपावर्तते यथा पूर्णापात्रं परासिञ्चदेवः क्व स यज्ञमानं परासिञ्चत् यत्र के
 वमृत्विजः संविदाः । यज्ञेन चरन्ति सर्वमेव तत्र कल्पते न मुक्षति तस्मादश्वमेय
 यज्ञो भर्तव्यः ॥१५॥ ता वाऽएताः । पञ्च व्याकृतयो भवन्त्यो आश्रयास्तु श्रीय-
 द्वाज ये यज्ञामहे वीषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संबत्सरास्येष्टका
 यज्ञस्य मात्रिषा सम्यत् ॥१६॥ तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः
 प्रजापतिर्धः एष्टका यज्ञस्य मात्रिषा सम्यत् ॥१७॥ ओ आश्रयेति वै देवाः । पु-

रोवातः ससृजिरेऽस्तु श्रौषडित्यभ्राणि समप्रावयन्त्यजेति विद्युतं ये यजामहः इति
स्तनयितुं वषट्कारेणैव प्रावर्षयन् ॥ १८ ॥ स यदि वृष्टिकामः स्यात् । यदोद्या वा
यजत दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद्वृष्टिकामो वाऽअस्मीति तत्रोऽअर्घ्यं ब्रूयात्पुरोवा-
ते च विद्युतं च मनसा ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधः स्तनयितुं च वर्षं च
मनसा ध्यायेति ह्येतारः सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं वर्षति ह्यैव तत्र
यत्रैवमृत्विजः संविदाना षज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥ ओ आवयेति वै देवाः । विराजम-
भ्यानुद्वुरस्तु श्रौषडिति वत्समुपावासंजन्यजेत्युदजन्ये यजामहः इत्युपासीदन्व-
पट्कारेणैव विराजमदुहतेयं वै विराजस्यै काऽएष दोह एवः ह वाऽअस्माऽइयं वि-
राजसर्वान्कामान्दुहे य एवमेतं विराजो दोहं वेद ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५.२.] ॥

अतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्पञ्च भवन्ति पञ्च कृतवः ॥ १ ॥ देवाश्च वा
ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे
ऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ २ ॥ ततो देवाः । अर्चतः आम्ह-
तश्चेरस्तऽएतत्प्रजापतौ ददुषुर्देवैरजत तैर्ऋतूत्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्स-
पन्नानत्तरांस्तस्मात्प्रजायाः प्रजाया ह वै नमैतद्यत्प्रयाजा इति तथोऽएवैष एतैर्ऋ-
तूत्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपन्नानत्तरेति तस्मात्प्रयजैर्यजते ॥ ३ ॥ ते वा
ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वाऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाज्येनऽतूत्संवत्सरं
प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपन्नानत्तरांस्तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनऽतूत्संवत्सरं
प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपन्नानत्तरेति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥ एतद्वै सं-
वत्सरस्य स्वं पयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैनमेतत्पयसां देवाः स्व्यकुर्वन्त तथोऽएवैन-
मेप एतत्स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥ स यत्रैव ति-
ष्ठन्प्रयाजंभ्य आश्रावयेत् । तत एव नः प्रक्रमितसंग्रामो वाऽएष संनिधीयते यः प्र-
यजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः पराजयतेऽप्य वै संक्रामत्यभितरान्मु वै जयन्क्रामति

तस्मादभितरामभितरामिव क्रामिदभितरामभितरामादुत्तरीर्जुनान् ॥ ६ ॥ तद् तया न
 कुर्यात् ॥ यत्रैव तिष्ठन्प्रयज्ञेभ्य आश्रावयेत्तत एव नापक्रान्तिनाऽऽश्रय ममिदमम
 मन्येत तदाहुतीर्जुन्यास्तमिदहोमिन् कौत्र समुद्रा आहुतायः ॥ ७ ॥ स आश्रा
 व्याह ॥ समिधो यजति तद्वसन्तः समिन्हे स वसन्तः समिदाऽन्यान्नुन्मामिन्द
 ऽमृतवः समिदाः प्रजाश्च प्रजनयत्योपधीश्च पचति तदेव वन्नु मयाननुगिरासाय
 यज्ञयज्ञेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥ जामि रु कुर्यात्तनुनपानं यज्ञो यजति अयान
 स्मायज्ञयज्ञेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥ स वै समिधो यज्ञानि । वसन्तो वै ममिदममनं
 व तदेवा अवृज्जत वसन्तात्सपत्नानत्तरायन्वस्त्वमुषेय एतदह्ने वसन्तात्सपत्नान
 तरेति तस्मात्समिधो यजति ॥ ९ ॥ अथ तनुनपानं यज्ञानि । ग्रीष्मा वै तनुनप
 द्धीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तदेवा अवृज्जत ग्रीष्मात्सपत्नानत्तर
 रायन्ग्रीष्ममेवेष एतदह्ने ग्रीष्मात्सपत्नानत्तरति तस्मात्तनुनपानं यज्ञानि ॥ १० ॥ अ
 थैडो यजति । वर्षा वाऽहुड इति हि वर्षा इडो यदिदं जुद्धः सतीमुर ग्रीष्मक
 मन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवात्रमिहमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो
 वर्षा एव तदेवा अवृज्जत वर्षाभ्यः सपत्नानत्तरायन्वर्षा उऽह्वेष एतदह्ने वर्षा
 भ्यः सपत्नानत्तरति तस्माद्विडो यजति ॥ ११ ॥ अथ बर्हिर्गजानि । शरदे बर्हिर्गानि
 हि शरद्बर्हिया इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्षन्ति
 ताः शरदि बर्हिषो द्वयं प्रस्तीर्णाः शरे तस्माद्वरद्बर्हिः शरदमेव तदेवा अवृज्जत
 शरदः सपत्नान्तरायन्शरदमेवै एतदह्ने शरदः सपत्नानत्तरति तस्माद्वरिर्गजानि ॥ १२ ॥
 अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अतो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्तः शतृनाऽ हेमन्ता
 वसन्तादि पराद्धोऽन्तैव तदन्तं देवा अवृज्जतात्तेनात्तात्सपत्नानत्तरायन्तन्नाऽह्व
 वैष एतदन्तं वृद्धोऽन्तेनात्तात्सपत्नानत्तरति तस्मात्स्वाहास्वाहेति यज्ञानि ॥ १३ ॥
 तदाऽएतत् । वसन्त एव हेमन्तात्पुनरसुरेतस्माद्वेष पुनर्भवति पुनर्ह वाऽअस्मिन्-

लोके भवति य एवमेतद्वेद ॥१४॥ स वै व्यतु वेविति यजति । अज्ञामितयै
 जामि ह कुर्याद्यद्यनुव्यत्त्विति वैव यजेद्वेतुवेविति वा व्यत्त्विति वै योषा वे-
 विति वृषा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्यनु वेविति यजति ॥१५॥ अथ
 चतुर्थे प्रयाज्ञे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्ही रेत आज्यं तत्प्रजास्वैवैतद्वेतः
 सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते तस्माच्चतुर्थे प्रयाज्ञे
 समानयति बर्हिषि ॥१६॥ संयामो वाऽएष संनिधीयते । यः प्रयाजैर्यजते यतरं
 वै संयत्तयोर्मित्रमागृहति स जयति तदेतदुपभृतोऽधि जुह्वं मित्रमागृहति तेन प्र-
 जयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाज्ञे समानयति बर्हिषि ॥१७॥ यजमान एव जुह्वमनु
 योऽस्माऽअरातीयति स उपभृतमनु यजमानयैवैतद्विषत्तं भ्रातृव्यं बलिः७ हारय-
 त्यतैव जुह्वमन्वाद्य उपभृतमन्वत्तऽएवैतदाद्यं बलिः७ हारयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाज्ञे
 समानयति ॥१८॥ स वाऽअनवमृशत्समानयति । स यद्वावमृशेद्यजमानं द्विषता
 भ्रातृव्येऽवमृशेत्तन्मागृहति तस्माच्चतुर्थे प्रयाज्ञे समानयति ॥१९॥ अथोत्तरां जु-
 ह्वमधूरुहति । यजमानो वैतद्विषत्तं भ्रातृव्येऽधूरुहत्यत्तरमाद्येऽधूरुहति तस्मादुत्तरां
 जुह्वमधूरुहति ॥२०॥ देवा ह वाऽउचुः । कृत विजितमेवानु सर्वं यज्ञः७ सऽस्था-
 पयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासजियुः सऽस्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥२१॥ त
 उत्तमे प्रयाज्ञे । स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञः७ समस्थापयत्स्वाहाग्निमिति तदग्नेय-
 माज्यभागः७ समस्थापयत्स्वाहा सोममिति तत्सौम्यमाज्यभागः७ समस्थापयत्स्वाहा-
 ग्निमिति तद्य एष उभयत्राच्युत अग्नेयः पुरोडाशो भवति तः७ समस्थापयन् ॥२२॥
 अथ यथादेवताः७ । स्वाहा देवा आज्यपा इति तत्प्रयाजानुयज्ञात्समस्थापयन्प्रया-
 जामुष्टुज्जा वै देवा आज्यपा जुषाणोऽअग्निराज्यस्य वेविति तदग्निः७ स्विष्टकृतः७
 समस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत्स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः संतिष्ठते यथैवेन देवाः
 समस्थापयन्तस्मादुत्तमे प्रयाज्ञे स्वाहास्वाहेति यजति यावन्ति हवीः७षि भवन्ति

विजितमेवैतदनु सर्वं यज्ञं स॒म॒स्यापयति तस्माद्यदन्तर्द्धं विन्नाम यज्ञं क्रियन्
 न तदाद्रियेत स॒म॒स्थितो मे यज्ञ इति ह विद्यान्म रूपं यज्ञं यानयान्त्राग यथा
 वषट्कृतं॑ कृतं॑ स्वा॒ह्वाकृतम् ॥ २३ ॥ तं देवा अकामयन् । कथं न्वयं यज्ञं पु
 नराप्याययेमा॒यातयामासं कुर्याम तेना॒यातयाद्या प्रचर॑मति ॥ २४ ॥ स यदाह्वायान्त्रं
 परिशिष्टमासीत् । येन यज्ञं॑ समस्यापयस्तेनेव यथापूर्वं॑ हव्योऽग्न्यायान्यपुनर
 वैनानि तदाप्याययन्ना॒यातयामान्यकुर्वन्ना॒यातयाम ह्वायं तस्माद्यदन्तर्द्धं प्रयातामिद्रा
 यथापूर्वं॑ हवोऽग्निमिधारयति पुनर॒न्व॒नानि तदाप्याययन्ना॒यातयामानि करोत्यग्ना
 तयाम ह्वायं तस्माद्यस्य कस्य च हवि॒प्रोऽव॒गति पुनर॒व तदभिधा॒रयति स्वि
 ष्टकृतं॑ एव तत्पुनराप्यायत्य॒यातयाम करोत्य॒य यदा स्विष्टक॑न्त॒ऽव॒गति न ततः
 पुनरभिधारयति नो हि ततः कां चन हवि॒प्रोऽग्रावा॒हुतिं॑ ह॒वाग्न्य॒न्व॒यति ॥ २५ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ४ [५.३.] ॥

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणान्वैतत् मिन्द्रं प्राणैर्लभ्यं पूर्यः
 समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युजः स्यादेव तावद्भूतं स
 मिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशब्धेत तत्प्राणान्वैतस्मिन्नेत॒ धाति
 तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥ अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपादित एवेत
 त्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥ अथेडो यजति । प्रजा वाऽदुडो यदा वै
 रेतः सितं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवा॒न्नमिह्मानं॑ चरति तत्प्रैवेत॒ज्जनयति॑ तस्मा
 दिडो यजति ॥ ३ ॥ अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवेतत्प्रज्जनयति तस्मा
 द्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥ अथ स्वा॒ग्राह्य॒हृति॑ यजति । हेमन्तो वाऽग्नूनाः स्वा॒ह्वाका
 रो हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्देमन्त्रायत्योषधयः प्र वनस्पती
 नां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वया॒सि भवत्यथस्तरामिव वया॒सि पतसि
 विपतितस्तोमैः पापः पुरुषो भवति हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते स्वी

ह वै तमर्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय यस्मिन्नर्धे भवति य एवमेतद्वेद ॥ ५ ॥ देवाश्च
 वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पथिरे ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त ते कृविज-
 यमाना ऊचुर्हन्त वाच्येव ब्रह्मन्विजिगीषामहै स यो नो वाचं व्याहृतां मिथुने-
 न नानुनिक्रामात् सर्वं पराजयाताऽअथ सर्वमितरे जयानिति तथेति देवा अब्रु-
 वंस्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्व्याहरेति ॥ ६ ॥ स इन्द्रोऽब्रवीत् । एको ममेत्यथास्माक-
 मेकेतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनं ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥ द्वौ ममेती-
 न्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वेऽस्तीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनं हि
 द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥ त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र इतीतरेऽब्रुवंस्तदु
 तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥ चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ।
 अथास्माकं चतस्र इतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनं हि चत्वारश्च च-
 तस्रश्च ॥ १० ॥ पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्तो ह्यत ऊर्ध्वं
 मिथुनमस्ति पञ्च पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति ततोऽसुराः सर्वं पराजयन्त सर्वस्मा-
 देवाऽअसुरानजयन्त सर्वस्मात्सपत्नान्सुरान्निर्भजन् ॥ ११ ॥ तस्मात्प्रथमे प्रयाजोऽष्टि
 ब्रूयात् । एको ममेत्येका तस्य यमहं द्वेष्मीति यद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्म इति ब्रूयात् ॥ १२ ॥ द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान्द्वे-
 ष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ १३ ॥ त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य यो
 ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ १४ ॥ चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्र-
 स्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ १५ ॥ पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न
 तस्य किं चन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति स पञ्च पञ्चेत्येव भवन्पराभ-
 वति तथास्य सर्वं संवृद्धे सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ ५ [५.४.] ॥ ॥ अध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे । आ नो यज्ञे भजतं मा नो यज्ञादुत्तर्ग-

तास्त्वैव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १ ॥ तदे देवा न जग्मुः । नऽस्मन्वा देवयज्ञा
 नत्सुसुरानुपावर्तताप्रियान्देवानां द्विपतो भ्रातृजान् ॥ २ ॥ ते केनांगभ्यनुंमथां च
 क्रिरे । यन्निष्ठाद्वेतामनुश्रूयन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वं वयनां यन्ति नूनतोऽपरं
 मृणत्तः शश्वद्वैभ्योऽक्षुण्ण्य एवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥ तदे देवानामाग आम ।
 कनीय इवृतो द्विषन्दिषतेऽरातीयति किमेतावन्मात्रमुपशान्तिं यद्यदमिताऽन्यथा
 सदिति ॥ ४ ॥ ते होचुः । ऋषेऽहोमन्त्रयामहाऽइति केनेति प्रयमानेयेनान्ये
 यजामिति ॥ ५ ॥ स हामिहोच । अथ यन्मा पुरा प्रथमं यज्ञाय घातं भवानोति न
 त्वामायतनाच्छावयाम इति ते यदुत्तमभिरूपमाना अथाग्निमायतनाद्याच्ययन्म-
 स्मादिरच्युतो न ह वाऽआयतनाच्छवते यस्मिन्नायतने भवति य इयमनमग्नि-
 मच्युतं वेद ॥ ६ ॥ ते देवा अग्निमब्रुवन् । परस्मैनास्त्वमेवानुमन्त्रयस्येति स केन्या-
 ग्निर्वाचोऽर्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद इति प्रयमानय
 वो यज्ञे यक्ष्यतीति ॥ ७ ॥ तऽस्तवोऽग्निमब्रुवन् । आ वयं त्वामस्मां भद्राणां
 यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निर्होतुः भक्तः समिधाऽश्वा तनून-
 पादग्रऽशुडोऽग्रे बर्हिर्ग्रे स्वाहाग्निमित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकन्यायां भवति
 यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमिह ह वाऽअस्माऽअग्निमत्त स्तव आशयोः
 पचतीदं सर्वं य एवमेतमग्निमृषाभक्तं वेद ॥ ८ ॥ तदाहुः । यदुत्तमान्प्रयाज्ञाना-
 वाक्यत्यथ कस्मादेनान्प्रथमान्यजतीत्युत्तमान्वाक्यति प्रथमान्यजति ॥ ९ ॥ चतुर्थेन वै प्रयाज्ञान दे-
 वाः । यज्ञमाप्नुवंस्तं पञ्चमेन समस्थापयः यदुत्त उर्ध्वमसऽस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमथ
 तेन लोकः समाब्रुवत ॥ १० ॥ ते स्वर्गं लोकं यज्ञः । असुररक्षसेभ्य आसद्गादि-
 भ्यां चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत रक्षोहृणां रक्षसामपहृत्तारमग्निं मध्यतोऽकुर्वन्
 रक्षोहृणां रक्षसामपहृत्तारमग्निं पश्चादकुर्वन् रक्षोहृणां रक्षसामपहृत्तारः ॥ ११ ॥

स यद्येनान्पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसंक्षन्निरेव तान्यपाह्नरक्षोहा रक्षसाम-
 पक्षता यदि मध्यत आसिसंक्षन्निरेव तान्यपाह्नरक्षोहा रक्षसामपक्षता यदि प-
 श्चादासिसंक्षन्निरेव तान्यपाह्नरक्षोहा रक्षसामपक्षता एव सर्वतोऽग्निभिर्गु-
 प्यमानाः स्वर्गं लोकं समश्नुवत ॥ १२ ॥ तथोऽवैष एतत् । चतुर्थेऽपि प्रया-
 जेन यज्ञमाप्नोति तं पञ्चमेन सऽस्थापयत्यथ यदुत ऊर्ध्वमसऽस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमि-
 व तेन लोकं समश्नुते ॥ १३ ॥ स यदग्निमज्यभागं यज्ञति । अग्निमेवैतत्पुरस्ता-
 त्कुरुते रक्षोक्षणां रक्षसामपक्षन्तारमथ यदग्निः पुरोऽंशो भवत्यग्निमेवैतन्मध्यतः
 कुरुते रक्षोक्षणां रक्षसामपक्षन्तारमथ यदग्निः स्विष्टकृतं यज्ञत्यग्निमेवैतत्पश्चात्कु-
 रते रक्षोक्षणां रक्षसामपक्षन्तारं ॥ १४ ॥ स यद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्या-
 सिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्यपक्षति रक्षोहा रक्षसामपक्षता यदि मध्यत असुररक्षसा-
 न्यासिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्यपक्षति रक्षोहा रक्षसामपक्षता यदि पश्चादसुररक्षसा-
 न्यासिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्यपक्षति रक्षोहा रक्षसामपक्षता स एव सर्वतोऽग्निभि-
 र्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्नुते ॥ १५ ॥ स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञस्यानुव्याहरेत्तं
 प्रति ब्रूयान्मुख्यामार्त्तिमारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आ-
 र्तयस्तथा ह्येव स्यात् ॥ १६ ॥ यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादप्र-
 ज्ञा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा ह्येव स्यात् ॥ १७ ॥ यद्यन्ततो
 यज्ञस्यानुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रं मुं लोकमेष्यसीति त-
 था ह्येव स्यात्तस्मादहं नानुव्याहारीव स्यादुत क्षेवंवित्परो भवति ॥ १८ ॥ संव-
 त्सरं ह वै प्रयजिर्ज्ञयन्नयति । स ह न्वेवैनं जयति योऽस्य द्वाराणि वेद किं
 हि स तैर्गृहेः कुर्याद्यानन्तरतो न व्यवविद्याद्यथास्य ते भवन्ति तस्य वसन्त एव
 द्वारं हेमन्तो द्वारं तं वाऽएतं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सर्वं वै संवत्स-
 रः सर्वं वाऽअदृष्टमिदं नास्यान्नयं सुकृतं भवत्यक्षयो लोकः ॥ १९ ॥ तदा-

माध्यन्दिनीये

हुः । किं देवत्यान्याज्यानीति प्राज्ञापत्यानीति ह वृषादनिर्गता वै प्रज्ञापानिर्गता
रुक्तान्याज्यानि तानि हैतानि यज्ञमानदेवत्यान्येव यज्ञमानां काव स्य यज्ञ प्रज्ञा
पतिरितेन कृत्वा ऋविजस्तन्वते तं जनयन्ति ॥ २० ॥ स आज्यस्यापन्नाय । दिक्
विषोऽवदायाथोपरिष्ठाद्वाज्यस्याभिधारयति सैषाल्येन मिश्राहुतिर्हयंत यज्ञमानिन
हैवैषैतन्मिश्रा हूयते यदि ह वाऽअपि द्वे सन्यजते यगलिकं यथा देवानां मन
इष्टं स्यादेव ह वैव विदुष इष्टं भवति यगु रूपि वाक्स्व पायं करोति ना
हैव बहिर्या यज्ञाद्भवति अ एवमेतद्देद ॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६।६.१॥ ॥ चनुयः
प्रपाठकः ॥ काण्डिकासंख्या १२१ ॥ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्गेषामियं जितिस्ति काचुः कयं न इदं मनु
ष्यैरनभ्यारोक्ष्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुः
क्ष यज्ञं घृणेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनिनायोपयंस्तस्मात्प्राणा नाम तदाऽस
मीणामनुश्रुतमास ॥ १ ॥ यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्गेषामियं जितिस्ति
काचुः कयं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोक्ष्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुःक्ष यज्ञं घृणेन योषयित्वा तिरोऽभवन्निति तमन्वदं दधिरे
॥ २ ॥ तेऽर्चतः श्राम्यन्तश्चेहः । श्रमेण ह स्म वै तदेवा जयन्ति यदेयां जयमासऽर्च
यश्च तेभ्यो देवा वैव प्ररोचयां चक्रुः स्वयं वैव दधिरे प्रेत तदेयामां यतां देवाः
सं लोकं समाश्रुवन्ति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचतऽहुति चरुरेत्युरोडाशमथ
भूत्वा सर्पन्त ते ह सर्वेऽएव मेनिरिजं वै यज्ञ इति ॥ ३ ॥ ते काचुः । अग्नि
तिष्ठ सरस्वत्ये तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति स सप्तैवाग्नये तिष्ठेति ततस्तस्यायगाय
स्थितिर्वादि तमग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमनुकुराहुतिर्हि देवानां तत एभ्यो
प्ररोचत तमसृजन्त तमतन्वत सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूचते पितेव पुत्राय
चोशिणे ॥ ४ ॥ स वाऽएभ्यस्तत्पुरोऽदाशयत् । य एभ्यो यज्ञं प्ररोचयन्तस्मा-

तुरोदाशः पुरोदाशो ह वै नमित्यतुरोडाश इति स एष उभयत्राच्युत आग्नेयो
 ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥५॥ स न पौर्णमासः कृविः । नामावास्यमग्नी-
 पोमीय एव पौर्णमासः कृविः सांनाय्यमामावास्यं यज्ञ एविष उभयत्रावकृत्तो ने-
 यज्ञाद्यानीति न्वेव पुरस्तात्पौर्णमासस्य क्रियतः एवम्वामाघास्यस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दत्र क्रियते ॥६॥ यद्युः एनमुपधावित् । इथा मा याजयेत्येतयैव याजयेद्यत्कामा
 वाऽऽतमृषयोऽनुकृवुः स एभ्यः कामः समर्धत यत्कामो ह कः एतेन यज्ञेन य-
 जति सोऽस्मै कामः समर्धते यंयै वै कस्यै च देवतायै कृविर्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै
 जुह्वत्यग्नाऽऽ चेदोष्यत्स्यात्किमन्यस्यै देवतायाऽऽदिशेत्तस्मादग्नयऽएव ॥७॥ अ-
 ग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति तद्यथा सर्वा देवता
 उपधावेदेवं तत्तस्मादग्नयऽएव ॥८॥ ॥ शतम् ५०० ॥ ॥ अग्निर्वै देवानामद्वा
 तमाम् । यं वाऽऽद्वातमां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नयऽएव ॥९॥ अग्निर्वै देवानां
 मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नयऽएव ॥१०॥ अ-
 ग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठमुपसर्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नयऽ
 एव ॥११॥ स यदीष्टिं कुर्वीति । सप्तदश तामिधेनीरनुब्रूयादुपाऽश्रु देवतां यज्ञ-
 ति तद्दीष्टिद्वयं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ सं-
 याज्ये ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१[६.२.]॥ ॥

वष्टुर्ह वै पुत्रः । त्रिशीर्षा षडक्ष आस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेव ऽष्टप
 आस तस्माद्विष्टपो नाम ॥१॥ तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेक-
 मन्यस्माऽऽशनयिकं तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिह्नेद ॥२॥ स य-
 त्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स बभ्रुक-इव बभ्रुरिव हि सो-
 मो राजा ॥३॥ अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमा-
 द्यत्क-इव वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥४॥ अथ यदन्यस्माऽऽश-

नायास । ततस्तिरिः समभवत्तस्मात्स विश्वव्रतम इव सत्येव वृताग्नोरा इव
 वन्मधुस्तोका-इव तत् षोडश्रुतिता एव ७३५७ हि स तनाशनगाययन् ॥१॥ स
 वृष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्रमबधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाज्ञे स ययाय ७ सो-
 मः प्रसुत एवमपेन्द्र एवासि ॥६॥ इन्द्रो ह वाऽईक्षां चक्रे । इदं वै मा सोमा-
 दत्तयतीति स यथा बलीयानबलीयस एवमनुपहृत एव यो द्रोणकन्तशे शुक्र
 आस तं भक्ष्यां चकार स हैनं जिह्वस्य सोऽस्य धिष्ठेय प्राणभ्यां इद्राय मु-
 खाद्विवास्य न इद्रावाथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्वयत्तददः सोत्रामणीर्तामिन्-
 स्यां तद्याख्यायि यथैनं देवा अभिषत्यन् ॥७॥ स वृष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुप-
 हृतः सोममबभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशस चक्रे स यो द्रोणकन्तशे शुक्रः प-
 रिशिष्ट आस तं प्रवर्तयां चकारेन्द्रः ७ दुर्धस्वेति सोऽग्निमव प्राप्य सन्वभृशानरेव
 सन्वभूवेत्यु हैकऽआहुः सोऽग्नीषोमाविः ७ अभिसन्वभूय सर्वा विद्याः सर्व यज्ञः सर्व-
 मन्नाय ७ सर्वा ७ श्री ७ ॥८॥ स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्मादत्राऽय यदयान्सम-
 भवत्तस्मादहिस्तं दनुश्च दंनयूश्च मातेव च पितेव च परिगुरुनुत्तास्मादानय इ-
 त्याहुः ॥९॥ अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्धस्वेति । तस्माद हैनमिन्द्र एव जघानाय
 यद शश्वद्वद्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वधस्वेति शश्वड ह स एवेन्द्रमरुनिञ्चत् ॥१०॥ अथ
 यदब्रवीद्वधस्वेति । तस्माद ह स्मिषुमात्रमेव तिर्यङ्मर्तऽइषुमात्रं प्राङ्क्सोऽवेया-
 वर ७ समुद्रं दधावव पूर्व ७ स यावत्स आस सहेव तावदस्माद् आस ॥११॥ तस्मै
 ह स्म पूर्वाह्णे देवाः । अशनमभिरुन्ति मध्यन्दिने मनुष्या अपराह्णे पितरः ॥१२॥
 स वाऽइन्द्रस्तथैव नुतश्चरन् । अग्नीषोमाऽउपमत्स्यां चक्रेऽग्नीषोमी युवं वै मम
 स्थो युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किं चन कं मऽइमं दस्युं वर्धयथ उप मावर्ते-
 यामिति ॥१३॥ तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमे-
 कादशकपालं पुरोडाशं निर्वर्पत्तस्मादग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भ-

वति ॥१४॥ तावेनमुपाववृततुः । तावनु सर्वे देवाः प्रेयुः सर्वा विद्याः सर्वे य-
 शः सर्वमन्नाद्यः सर्वा श्रीस्तेनेष्टेन्द्र एतदभवद्यदिदमिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य ब-
 न्धुः स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेन यजतः एताः हैव श्रियं गच्छत्येवं यशो भव-
 त्येवमन्नादो भवति ॥१५॥ तद्वै खलु कृतो वृत्रः । स यथा दृतिर्निष्पीत एव
 संत्लीनः शिष्ये यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रैव संत्लीनः शिष्ये तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव कनि-
 ष्ठन् ॥१६॥ स होवाच । मा नु मे प्रहृषीस्त्विं वै तदेतर्ह्यसि यदहं व्येव मा
 कुरु मामुया भूवमिति स वै मेऽन्नमेधीति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य यत्सौम्यं
 न्यक्तमास तं चन्द्रमसं चकाराथ यदस्यासूर्यमास तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत्तस्मा-
 दाङ्गर्वत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद्वत्र एतर्ह्येतिदः हि यदसावापूर्यतेऽस्मादेवैतज्जो-
 कादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा अशनमिहृतेऽस्मादेवैतद्वत्रायोदराय बलिः कुरन्ति
 स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥१७॥ ता उ हैता देवता ऊचुः ।
 या इमा अग्नीषोमावन्वाजगमुग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो ययोर्वामिदं
 युवयोरस्मानन्वाभजतमिति ॥१८॥ तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै
 कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपास्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च
 देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्येऽधरे
 न पशौ यस्यै कस्यै च देवतायै निर्वपानिति क्यब्रुवन् ॥१९॥ स हाग्रिरुवाच ।
 मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो
 जुह्वति तस्मादाङ्गरग्निः सर्वा देवता इति ॥२०॥ अथ ह सोम उवाच । मामिव
 वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
 तस्मादाङ्गः सोमः सर्वा देवता इति ॥२१॥ अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्यानाः ।
 तस्मादाङ्गुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठो देवा इत्येतद्वै देवास्त्रैधैकदेवत्या अभ-
 वन्त यो हैवमेतद्वैदेकधा हैव स्वानाः श्रेष्ठो भवति ॥२२॥ द्वयं वाऽइदं न तृ-

तीयमस्ति । आर्द्रं चैव शुष्कं च यक्षुष्कं तदग्नेयं यदार्द्रं तत्सौम्यमयं यदिदं तयमे-
 वाप्य किमेतावत्क्रियतऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागावग्नीषोमयोऽस्याऽश्रुयाज्ञोऽग्नीषो-
 मयोः पुरोडाशो यदुत एकतमेनैवेदः सर्वमाप्नोत्यथ किमेतावत्क्रियतऽइत्यग्नीषो-
 मयोर्द्वैवेतावती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥ सूर्य एवाग्नेयः । चन्द्रमाः सौम्याः रुद्र-
 वाग्नेयः रात्रिः सौम्या य एवापूर्यतेऽर्धमासः स आग्नेयो योऽपनीयते स सौम्यः
 ॥ २४ ॥ आज्यभागाभ्यामेव । सूर्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपाऽश्रुयाज्ञेनैवाक्षरांश्च आप्नोति
 पुरोडाशेनैवार्धमासं वाप्नोतीत्यु हेक्षुऽआर्द्रः ॥ २५ ॥ तदु सोवाचामुनिः । आज्य-
 भागाभ्यामिवातो यतमे वा यतमे वा द्वेऽश्रुयाज्ञेनैवाक्षरांश्च आ-
 प्नोति पुरोडाशेनैवातोऽर्धमासावाप्नोति सर्वं मऽआप्तमसत्सर्वं जितं सर्वेणा यत्र
 कृनानि सर्वेणा द्विषत्तं भ्रातृव्यं कृनानीति तस्माद्वाऽएतावत्क्रियतऽइति ॥ २६ ॥
 तदाहुः । किमिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्यस्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यद-
 नन्तर्हितं तेन जामीत्यनेन कृ वेवाज्ञाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं नदन्यदिवेतरं
 रमन्यदिवेतरं भवत्यृचमनूच्य जुषाणेन यजत्यृचमनूच्यर्चा यजति नदन्यदिवेतरं रम-
 न्यदिवेतरं भवत्यनेन कृ वेवाज्ञाम्युपाऽज्यस्य यजत्युमेः पुरोडाशस्य स यद-
 पाऽश्रु तत्प्राजापत्यं रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामन्दाह वाग्यनुद्व्याग्नि-
 प्रजापतिः ॥ २७ ॥ एतेन वै देवाः । उपाऽश्रुयाज्ञेन यमसुराणामकामयन् तमुप-
 त्सर्त्य वज्रेणा वषट्कारेणाघ्नस्तथोऽष्ट्वैष एतेऽग्नेयाऽश्रुयाज्ञेन पाप्मानं दिषन्तं भान-
 व्यमुपत्सर्त्य वज्रेणा वषट्कारेण कृन्ति तस्मादुपाऽश्रुयाज्ञं यजति ॥ २८ ॥ स वाऽस्य
 मनूच्य जुषाणेन यजति तदन्विमा अन्यतरतोदत्ताः प्रजाः कृगस्थि हि दत्तोऽन्यतरतो
 क्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥ अथर्धमनूच्यर्चा यजति । तदन्विमा
 अभयतोदत्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि कृगस्थि हि दत्त अभयो क्येतदस्थि करान्य-
 ता वाऽश्मा द्वयः प्रजा अन्यतरतोदत्ताश्चोभयतोदत्ताश्च स यो हेवं विद्वानग्नी-

प्रोमयोः प्रजातिं यजति वहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥३०॥ स वै पौर्णमासेनो-
पवत्स्यन् । न सत्रा सुहित-इव स्यात्तेनेदमुदरमसूर्यं विनात्याहुतिभिः प्रातर्देवमेष
उ पौर्णमास्योऽष्टारः ॥३१॥ स वै संप्रत्येवोपवसेत् । संप्रति वृत्रं हनानि सं-
प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानीति ॥३२॥ स वाऽउत्तरामेवोपवसेत् । समिव वा
ऽएष क्रमते यः संप्रत्युपवसत्यनद्धा वै संक्रान्तयोर्धदोतरो वेतरमभिभवतीतरो
वेतरमथ य उत्तरामुपवसति यथा पराश्रमावृत्तं संपिष्यादप्रत्यालभमानं सो
ऽन्यतोघात्येव स्यादिवं तद्य उत्तरामुपवसति ॥३३॥ स वै संप्रत्येवोपवसेत् । य-
था वाऽअन्यस्य कृतां संपिष्यादिवं तद्य उत्तरामुपवसति सोऽन्यस्यैव कृतानुक-
रोऽन्यस्योपावसायी भवति तस्मादु संप्रत्येवोपवसेत् ॥३४॥ प्रजापतेर्ह वै प्रजाः
ससृजानस्य । पर्वणि विस्रजसुः स वै संवत्सर एव प्रजापतिस्तस्यैतानि पर्व-
ण्यहोरात्रयोः संधी पौर्णमासी चामावास्या चर्तुमुखानि ॥३५॥ स विस्रस्तेः पर्व-
भिः । न शशाक संहृतुं तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा अभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः
संधी तत्पर्वभिषज्यंस्तत्समदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्णमासीं चामा-
वास्यां च तत्पर्वभिषज्यंस्तत्समदधुश्चातुर्मास्यैरुवर्तुमुखानि तत्पर्वभिषज्यंस्तत्स-
मदधुः ॥३६॥ स संहितैः पर्वभिः । इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्यौ यदिदं प्रजापतिरेहाह
स यो हैवं विद्वात्संप्रत्युपवसति संप्रति हैव प्रजापतेः पर्वं भिषज्यत्यवति हैनं
प्रजापतिः स एवमेवान्नादो भवति य एवं विद्वात्संप्रत्युपवसति तस्मादु संप्रत्ये-
वोपवसेत् ॥३७॥ चक्षुषी ह वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागी । तस्मात्पुरस्ताज्जुहो-
ति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्ताद्वैतच्चक्षुषी दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी
॥३८॥ उत्तरार्धपूर्वार्धे हैके । अग्नेयमाज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्धपूर्वार्धे सौम्यमा-
ज्यभागमेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्म इति वदतस्तदु तदाविज्ञान्यमिव हवींषि ह वा
ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति यत्रो

एव समिद्धतमं मन्येत तदोक्ततीर्तुङ्गयात्समिद्धहोमिन् कथं मनुजा आरुणयः
 ॥३१॥ स वाऽश्मन्मनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमेऽश्मन्मनूच्यनाम्येकं चनु-
 पीऽश्लिष्टिऽअथ यदश्मन्मनूच्यर्चा यज्ञेदस्थि ह्येव कुर्यान्न चनुः ॥३२॥ न वाऽष्टे ।
 श्रीषोमयोरेव वृषमन्वायति यक्षुल्लं तदग्निं यत्कृलं तत्सोमं यदि वनस्या यदय-
 कृलं तदग्निं यक्षुल्लं तत्सोमं यदेव वीक्षति तदग्निं वृषः शुक्लेऽथ हि यो-
 दमाणास्याक्षिणी भवतः शुष्कमिव क्षाग्रिं यदेव स्वपिति तत्सोमः वृषमार्द-
 एव हि सुषुषोऽक्षिणी भवत आर्द्र-एव हि सोम आतारमः रु वाऽश्विं
 लोके चनुष्मान्भवति सचक्षुरमुष्मिलोके संभवति य एवमन्तो चनुषाऽश्विभा-
 गो वेद ॥३१॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥२[६.३.]॥ ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽवलीयान्मन्यमानां नाम्नापीतोय-
 बिभ्यन्निलयां चक्रे स पराः परावतो जगाम देवा रु वै विदां चक्रुर्नता वै यत्रा-
 येन्द्रो न्यलेष्टेति ॥१॥ तमन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्य सखाणां
 बृहती रुद्रसां तमग्निरनुविवेद तेनेतां रात्रिं सहजगाम स वै देवानां यमु-
 वीरो क्षेपाम् ॥२॥ ते देवा अब्रुवन् । अमा वै नोऽय वसुर्वसति यो नः प्रा-
 वात्सीदिति ताभ्यमेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहजगताभ्यां ममानमा-
 दनं पचेदजं वा तदरु मानुषं रुविर्देवानामिव ताभ्यमेतत्समानं रुधिरैर्ययने-
 न्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादिन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥३॥
 स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राकुरं तद्यस्मि स कश-एवास्मि न वै-
 मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुति तथेति देवा अब्रुवन् ॥४॥ ते देवा अ-
 ब्रुवन् । न वाऽश्मन्मन्यत्सोमादिनृपात्सोमोऽस्मि संभरामेति तस्मै सोमः सम-
 भरणेण वै सोमो राजा देवानामः यच्चन्द्रमाः स यत्रेण एतां रात्रिं न पुरस्ताद्य-
 द्वाभ्यां तदिमं लोकमागच्छति स इहेतां धीश्च प्रविशति स वै देवानां

वस्वन्न० क्येषां तद्यदेष एता० रात्रिमिहामा वसति तस्मादनावाप्य नाम ॥ ५ ॥
 तं गोभिरनुविठाय समभरन् । यदोषधीराश्वस्तदोषधिभ्यो यदपोऽपिबंस्तदश्वस्त-
 मेव० संभृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्रायहन् ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीत् । धिनोत्येव मे-
 दं नेव तु मयि श्रयति यथेद मयि श्रयति तथोपज्ञानीति त० श्रुतेनैवाश्रयन्
 ॥ ७ ॥ तद्वाऽएतत् । समानमेव सत्यय एव इन्द्रस्यैव सत्तत्पुनर्नानिवाचक्षते
 यदब्रवीद्विनोति मेति तस्मादध्यथ यदेन० श्रुतेनैवाश्रयंस्तस्माहूत० ॥ ८ ॥ स य-
 थाऽशुराप्यायेत । इहमाप्यायेताप पाप्मान० हरिमाणमकृतैष उऽग्रामावास्यस्य
 बन्धुः सं यो ह्येवं विद्वान्संनयेत्येव० ह्येव प्रजया पशुभिराप्यायेत० पाप्मान०
 कृते तस्माद्वै संनयेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः । नाहोमयाजी संनयेत्सोमाहुतिर्वाऽएषा सा-
 नवरुनातोऽप्याहुतिस्तस्माद्वाहोमयाजी संनयेदिति ॥ १० ॥ तडु समेव नयेत् । न-
 न्नान्तरिणा शुश्रुम सोमेन नु मा याजयताथ मऽएतदाप्यायन० संभरिष्येत्यब्र-
 वीदिति न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तस्माऽएतदाप्यायन० स-
 मभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ ११ ॥ वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्ये-
 तेन वृत्रमकृत्तथैतदेव वृत्रकृत्यं यदामावास्यं वृत्र० क्यस्माऽएतज्जघ्रुषऽआप्यायन-
 मकुर्वन् ॥ १२ ॥ तद्वाऽएतदेव वार्त्रघ्नम् । यत्पौर्णमासमथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः
 स यत्रैष एता० रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तदेनमेतेन सर्व० कृत्ति नास्यं किं
 चन परिशिनष्टि सर्व० ह वै पाप्मान० कृत्ति न पाप्मानः किं चन परिशिनष्टि
 य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥ तद्वैके । दृष्ट्वोऽन्वःश्रुः श्रु नोदितेत्यदो ह्येव देवानामवि-
 क्षीणामन्नं भवत्यथैभ्यो वयमित उपप्रदास्याम इति तद्वि समृद्धं यदक्षीण० एव पूर्वं
 स्मिन्नन्नेऽथापरमन्नमागच्छति स ह बहून्न एव भवत्यहोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो ह्येव
 सोमो राजा भवति ॥ १४ ॥ अथ यथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः
 पिबन्ति ताः केवलमेव पयो उह्रुऽएवं तदेव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्र-

माः स यत्रैष एताः रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद्दृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहा-
 पश्चौषधीश्च प्रविशति तदेनमद्य ओषधिभ्यः संभृत्याहुतिभ्यां ऽग्निं तनयति स इय
 आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥ तदाऽएतन् । अविज्ञाणमयं देवानामन्नागं
 परिप्लवतेऽविज्ञाणः कृ वाऽअस्यास्मिंलोकेऽन्नं भवत्यन्नायमगुण्यमिन्लोकं मृकतं य
 एवमेतद्वद् ॥ १६ ॥ तदाऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नागं प्रच्यवन्त तदिमं लोकमा-
 गच्छति ते देवा अक्रामयन्त कथं नु न इदं पुनरागच्छन्कथं नऽइदं परागम्य न प्र-
 ष्येदिति तद्यऽएव संन्यन्ति तेषांशसत्तऽएतऽएव नः संभृत्य प्रदास्यन्तीत्या कृ
 त्राऽअस्मिन्स्वाश्च निध्याश्च शऽसते य एवमेतद्वद् यो वै परमतां गच्छति तस्मि-
 न्नाशऽसते ॥ १७ ॥ तदाऽएष एवेन्द्रः । य एष तपत्येष एव वृत्रो यमन्दमा-
 मोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि पुरा विद्वद्भिर्दितोऽग्नेनमेताः रात्रिमुपेय
 न्याप्लवते सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥ तं ग्रसिवां देति । स न पुरस्तात् पश्चा-
 द्दृशे ग्रसते कृ वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य सयन्त्राः सन्तीत्याहुयं इवम-
 तद्वद् ॥ १९ ॥ तं निधीयि निरस्यति । स एष धीतः पश्चाद्दृशे स पुनरायायन्त स
 एतस्यैवान्नाद्याय पुनरायायति यदि कृ वाऽअस्य द्विषन्भ्रातृव्यां यणिताया वा
 केनचिद्वा संभवत्येतस्य हेवान्नाद्याय पुनः संभवति य एवमेतद्वद् ॥ २० ॥ तदेकः ।
 महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो वाऽएष पुरा वृत्रस्य बधादथ वृत्रः कृत्वा यथा महाराता
 विजिग्याः एवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रायेत्यथ कुर्यादिन्द्रो वा
 ऽएष पुरा वृत्रस्य बधादिन्द्रो वृत्रं ब्रह्मिवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ द्रा-
 क्क्षणम् ॥ ३ [६.४.] ॥ अध्यायः ॥ ६ ॥

स वै पर्णाशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णाशाखया वत्सानपाकरोति यत्र
 वै गायत्री सोममहापतत्तदस् । आकुरन्त्याऽश्रपादस्ताभ्यायत्य पर्णां प्रचिह्द गायत्री
 वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतिवा पर्णीऽभवत्तस्मात्पर्णी नाम तद्यदेवात्र सोमस्य

न्यत्तं तदिहाप्यरदिति तस्मात्पर्णाशाखया वत्सानर्पाकरोति ॥ १ ॥ तमाहिनन्ति ।
 इषे त्वोर्जे वेति वृथै तदाह यदह्वे वेत्यूर्जे वेति यो वृष्टाद्व्यसो जायते तस्मै
 तदाह ॥ २ ॥ अथ मातृभिर्वत्सान्समवार्जन्ति । स वत्सः शाखयोपस्पृशति वायव
 स्थित्ययं वै वायुर्योऽयं पवतः एष वाऽइदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किं च वर्ष-
 त्पे वाऽएतासां प्रप्याययिता तस्मादाह वायव स्थित्युपायव स्थित्यु द्वैकः आहु-
 रुप हि द्वितीयोऽयतीति तद् तया न ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ मातृष्णामेकाः शाखयो-
 पस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्पयविति सविता वै देवानां
 प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञः संभरानिति तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयवि-
 ति ॥ ४ ॥ श्रेष्ठतमाय कर्मणाऽइति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञाय हि तस्मादाह
 श्रेष्ठतमाय कर्मणाऽइति ॥ ५ ॥ आप्यायधमध्या इन्द्राय भागमिति । तद्यथैवादो दे-
 वतायै हविर्गृह्णादिशत्येवमेवैतदेवतायाऽआदिशति यदाह आप्यायधमध्या इन्द्राय
 भागमिति ॥ ६ ॥ प्रजावतीरन्मीवा अयत्न्मा इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति मा
 व स्तेन ईशत माघशः इति मा वो नाष्टा रक्षाः सीशतित्येवैतदाह ध्रुवा अ-
 स्मिन्गोघतौ स्यात वह्नीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन्यजमाने ब्रह्मः स्यातित्येवैतदाह
 ॥ ७ ॥ अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्तात् । गार्हपत्यागारस्य वा शाखामुपगूहति
 यजमानस्य पशून्याहोति तद्वह्मणैर्वैतद्यजमानस्य पशून्यरिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥ त-
 स्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रमसीति यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवि-
 त्रमसीति ॥ ९ ॥ अथ यवाग्वैताः रात्रिमग्निरुत्रं जुहोति । आदिष्टं वाऽएतदेव-
 तायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तद-
 न्यस्यै जुहुयादिवं तत्तस्माद्यवाग्वैताः रात्रिमग्निरुत्रं जुहोति जुह्वत्यग्निरुत्रमुप-
 क्लृप्त्वा भवत्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति यदा प्रहोतमव्यति ॥ १० ॥ अथोखामा-
 दत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तीत्येवैनमितन् ह्यत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसी-

ति मातरिश्चनो धर्मेऽसीति यज्ञमेवैतत्कराति यथा धर्म प्रवृत्तादयं प्रवृत्तानि चि
 श्रद्धा असि परमेणा धाम्ना दृढस्व मा ह्यारिति दृढस्वयं चनामतदजायिनां कदा
 ति मा ते यज्ञपतिर्ह्यर्षिर्दिति यज्ञमानां वै यज्ञपतिस्तग्नमानायेत्येतदहन्नामा
 शास्ते ॥ ११ ॥ अथ पवित्रं निदधाति । तदे प्राङ्मुदध्यान्प्राचीं हि देवानां दिग्गया
 उदगुदीची हि मनुष्याणां दिग्गयं वै पवित्रं गोऽयं पवनं सोऽयमिमांसां कांस्ति-
 र्यङ्मुपवते तस्मादुदङ्मुदध्यात् ॥ १२ ॥ तन्मथैवाहः । सोमः राजानं पवित्रेण संश-
 यत्येवमेवैतत्संपावयत्युदीचीनंदंशं वै तन्पवित्रं भवति येन तन्मामः राजानः
 संपावयति तस्मादुदङ्मुदध्यात् ॥ १३ ॥ तन्निदधाति । वसोः पवित्रमसीति यज्ञा वै
 वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति शतधारः सकृन्मधारमित्युपमनोत्पन्नं नदतन्म-
 ह्यत्येव यदाह शतधारः सकृन्मधारमिति ॥ १४ ॥ अथ वाचस्पतां भवति । आ-
 तिसृणां रोग्धोर्वाग्वै यज्ञोऽविजुव्यो यज्ञं तनयाऽइति ॥ १५ ॥ तदानां यमानमनि-
 मन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारं मुध्नानं तन्मथैवाहः
 सोमः राजानं पवित्रेण संपावयत्येवमेवैतत्संपावयति ॥ १६ ॥ अथारु कामधुन्न
 इति । अमूमिति सा विश्वायुरित्यथ द्वितीयां पृहति कामधुन्न इत्यमूमिति सा विश्व-
 श्चकमेत्यथ तृतीयां पृहति कामधुन्न इत्यमूमिति सा विश्वभाया इति तन्मपृहति
 त्रीणां वास्त्वितदधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वाऽऽमे लोका इभ्य इवेनदतत्प्राक-
 भ्यः संभरत्यथ कामं वदति ॥ १७ ॥ अथोत्तमां दोरुयित्वा । येन दोरुयति पात्रेण
 तस्मिन्नुदस्तोकमानीः पत्यञ्च प्रत्यानयति यदत्र पयसां ह्यसि तदिदं यसादिति
 रसस्यो चैव सर्वत्रापिदः हि यदा वर्षत्यथोपधयो ज्ञाप्यतः आंश्यां गभायः पीत्वा
 तत एष रसः संभवति तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्रापि तदुदास्यातनक्ति तीव्रीक-
 रोत्येवैतत्तस्मादुदास्यातनति ॥ १८ ॥ स आतनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सो-
 मेनातनन्तीति तन्मथैवादो देवतायै हविर्गृह्णादिशत्येवमेवैतदेवतायाऽद्यादिश-

ति यदाहेन्द्रस्य वा भागमिति सोमेनातनन्मीति स्वद्यत्येवैन्द्रदेवेभ्यः ॥ ११ ॥
 अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनडपरिष्ठान्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यवमृशानिति
 वज्रो वाऽग्रापस्तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यतोऽपहृति तस्माडुदकवतोत्तानेन पा-
 त्रेणापिदधाति ॥ २० ॥ सोऽपिदधाति । विलो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै विलुस्त्य-
 ज्ञायैवैतद्विः परिददाति गुह्ये तस्मादाह विलो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ ४ [७. १.] ॥

ऋणाऽह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो म-
 नुष्येभ्यः ॥ १ ॥ स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्धेभ्य एतत्करोति य-
 देनान्यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥ अथ यदेवानुब्रवीत । तेनऽर्षिभ्य ऋणं जायते
 तद्धेभ्य एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुः ॥ ३ ॥ अथ यदेव प्रजा-
 मिहति । तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्धेभ्य एतत्करोति यदेषाऽसंतताव्यवहिन्ना
 प्रजा भवति ॥ ४ ॥ अथ यदेव वासयेत । तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते तद्धेभ्य एत-
 त्करोति यदेनान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति स य एतानि सर्वाणि करोति स
 कृतकर्मा तस्य सर्वमाप्तः सर्वं जितः ॥ ५ ॥ स येन देवेभ्य ऋणं जायते । तदेनां-
 स्तद्वदयते यद्यजतेऽथ यद्यौ जुहोति तदेनांस्तद्वदयते तस्माद्यत्किं चाग्नौ जु-
 ह्वति तद्वदानं नाम ॥ ६ ॥ तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वाऽअनुवाक्याथ याज्याथ
 वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवत्येवऽहि देवता अवदा-
 नान्यन्वायत्ता अवदानानि वा देवता अन्वायत्तान्यतिरिक्ताऽह तद्वदानं यत्प-
 ञ्चमं कस्माऽउ हि तद्वद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ७ ॥ उतो पञ्चावत्तमेव भव-
 ति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य संपदङ्कुर्हैव प्र-
 जया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियतऽएतद् न्वेव प्रज्ञातं कौरूपा-
 ज्ञालं यच्चतुरवत्तं तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥ स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् ।

नमित्यत्सुमेक इति यवा च हि वाऽग्रयवा यवेतोवाय येनेनपाः कोना भवति
 त्वाविहोत्रमित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १. ॥ १६ ॥ ॥ यजमः प्रयागः ॥
 ॥ कण्डिकासंख्या १२१ ॥ ॥

यज्ञेन वै देवाः । दिवमुपोदक्रामन्नथ योऽयं देवः पशूनामोद स इत्युक्तायन
 तस्माद्वास्तव्य इत्याहुर्वास्तु हि तदुक्तीयत ॥ १ ॥ स येनेय देवा दिवमुपोदक्रा
 मन् । तेनोऽएवार्चितः शम्यत्तश्चरुय योऽयं देवः पशूनामोद स इत्युक्तायन
 ॥ २ ॥ स ऐक्षत । अक्षास्य जलार्थित्यु मा यज्ञादिति माऽनुष्मक्राम स आयनयान
 रत उत्प्रेक्षे स एष स्वष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥ ते देवा अब्रुवन् । मा विवर्त्ता
 रिति ते वै मा यज्ञान्मातर्गताहुतिं मे कल्पयन्तति तथानि स ममचरुम् नाम्यन्म
 न कं चनाहिनत् ॥ ४ ॥ ते देवा अब्रुवन् । यावन्ति नो रुधोऽपि गृह्णानान्यभु
 वत्सर्वेषां तेषां हुतमुपजानीत यथास्माऽग्राहुतिं कल्पयामति ॥ ५ ॥ तेषां
 ब्रुवन् । यथापूर्वः हवीऽप्यभिघार्यैकस्माऽब्रवदानाय पुनराप्याययायानयामानि
 कुरु तत एकैकमवदानमव्येति ॥ ६ ॥ सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः रुधोऽग्न्याययद
 कस्माऽब्रवदानाय पुनराप्याययद्यातयामान्यकरोत्तत एकैकमवदानमयागान्मा
 द्वास्तव्य इत्याहुर्वास्तु हि तत्तत्तत् पदुतेषु हविषु तस्मात्तस्ये कस्ये च देव
 तपि हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्वष्टकृद्भक्तः सर्वत्र कोषेन देवा अन्याभक्तन् ॥ ७ ॥
 तद्वाऽग्रयऽइति क्रियते । अग्निर्वै स देवात्तस्येति नामानि शर्व इति यथा
 प्राच्या आचक्षते भव इति यथा ब्राह्मीकाः पशूनां पतो रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या
 शास्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शास्ततमं तस्मादस्म्यऽइति क्रियन्त स्वष्टकृ
 तऽइति ॥ ८ ॥ ते होचुः । यत्रयमु सत्ययत्सहि तन्नः स्वष्टं कुर्विति तदभ्यः
 स्वष्टमकरोत्तस्मात्स्वष्टकृतऽइति ॥ ९ ॥ सोऽनुवाक्यामनूच्य संपश्यति । ये तथा
 ग्निः स्वष्टकृतमयाउग्निरग्नेः प्रिया धामानीति तदाग्नियमाऽभागमाहूयाः सोमस्य

प्रिया धामानीति तत्सौम्यमाज्यभागमाह्वायाउग्नेः प्रिया धामानीति तच्च एष उभ-
 यत्राच्युत अग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ १० ॥ अथ यथादेवतम् । अयाइदे-
 वानामाज्यपानां प्रिया धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा
 आज्यया यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीति तदग्निः होतारमाह तदस्माऽएतां देवा
 आहुतिं कल्पयित्वथैनेनैतद्भूयः समशाम्यन्प्रियऽएनं धामनुपाकृत्य तस्मादिवः सं-
 पश्यति ॥ ११ ॥ तद्वैके । देवतां पूर्वा कुर्वन्त्ययाद्वारादग्नेरयांसोमस्त्रायाडिति तड
 तथा न कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वा कुर्वन्त्ययाद्वारादिदं हि
 प्रथममभिव्याहुरनयाद्वारमेवाभिव्याहुरति तस्मादयाद्वारमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥
 यक्षत्स्वं महिमानमिति । यत्र वाऽअदो देवता आवाकृत्यति तदपि स्वं महिमा-
 नमावाकृत्यति तदतः प्राड्विप किं चन स्वाय महिम्नऽइति क्रियते तदत्र तं प्रीणा-
 ति तथो ह्यस्येषोऽमोधायावाहितो भवति तस्मादाह यक्षत्स्वं महिमानमिति
 ॥ १३ ॥ आ यजतामेज्या इष इति । प्रजा वाऽइषस्ता एवैतद्यायजूकाः करोति ता
 इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः आम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥ सोऽअधरा ज्ञातविदा जुष-
 ताः हविरिति । तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि म-
 रुज्जयति तस्मादाह जुषताः हविरिति ॥ १५ ॥ तद्यदेतेऽअत्र । याज्यानुवाक्ये
 ऽअवकृततमे भवतस्तृतीयसवनं वै स्वष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि दे-
 वांश्चाऽउशतो यद्विष्टेति तदनुवाक्यायै वैष्टेति मग्ने यदद्य विशोऽअधरस्य होत-
 रिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं तद्यदेतेऽएवऽव्ये भवतस्तेनोऽएते तृतीयसवनस्य रूपं
 तस्मादाऽएतेऽअत्र याज्यानुवाक्येऽवकृततमे भवतः ॥ १६ ॥ ते वै त्रिष्टुभौ भ-
 वतः । वास्तु वाऽएतद्यज्ञस्य यत्स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै वास्विन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रि-
 यमेवैतद्वीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मान्निष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥ उतोऽअनु-
 ष्टुभाविव भवतः । वास्त्वऽनुष्वस्तु त्वास्त्वऽनुष्वस्तु दधाति पशुकं वै

वास्तु पिस्पति रु प्रजया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥ तद रु
 भाल्लवियः । अनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे त्रिदुभं याज्यामितदुभयं परिगृह्णामीति स र-
 द्यात्यपात स पतिवा बाहुमपि शश्रे स परिमृशे यत्किमकरं तस्मादिदमापादति
 स ह्येतदेव मेने यद्विलोमं यज्ञेऽकरमिति तस्मान्न विलोमं कुर्यात्माहन्दमाध्वय
 स्यातामुभे वैवानुष्टुभाऽउभे वा त्रिदुभौ ॥ १९ ॥ स वाऽउत्तरार्धादवगतिं । उन्-
 रार्धं जुहोत्येषा क्येतस्य देवस्य दिक्तास्मादुत्तरार्धादवगत्युत्तरार्धं जुहोत्यनस्ये ये दि-
 श उदपद्यत तं तत एवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्धादवगत्युत्तरार्धं जुहोति ॥ २० ॥ स
 वाऽअभ्यर्धऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । इतरा आहुताः पशयोऽनुप्रतापन
 रुद्रियः स्विष्टकृदुद्रियेण पशून्प्रसृजेद्यदितराभिराहुतिभिः सऽभ्युत्तं नऽस्य गृह्णाः पशव
 उपमूर्यमाणा ईयुस्तस्मादभ्यर्धऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥ इय ये स
 यज्ञः । येन तदेवा दिवमुपोदक्रामनेष आरुवनीयोऽथ य इहाकीयत स गार्हप-
 त्यस्तस्मादितं गार्हपत्यात्प्राञ्चमुदरति ॥ २२ ॥ तं वाऽअष्टामु यिक्रमं प्रादधीत ।
 अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रीवेतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥ एकादशम्यादधीत । १
 कादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभेवेतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥ द्वादशम्यादधीत । द्वाद-
 शाक्षरा वै जगती जगतीवेतद्विवमुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति एतेव म्यं गनमा
 मन्येत तदादधीत स यद्वाऽअप्यत्यक्मिष प्राञ्चमुदरति तेनेव दिवमुपोत्क्रामति
 ॥ २५ ॥ तदाहुः । आरुवनीये रुवीऽषि अपयेयुस्तो वै देवा दिवमुपोदक्रामन्तेना
 ऽएवार्चतः आभ्यस्तश्चरुस्तस्मिन् रुवीऽषि अपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामदाऽरुवप-
 स्खल-इव रु स रुविषां यद्गार्हपत्ये अपयेयुर्यज्ञ आरुवनीयो यज्ञं यज्ञं तनयाम-
 हाऽइति ॥ २६ ॥ उतो गार्हपत्यऽएव अपयति । आरुवनीयो वाऽएष न वा
 ऽएष तस्मै यदस्मिन्नश्रुतः अपयेयुस्तस्मै वाऽएष यदस्मिन्कृतं जुहुयुरित्यनो यतर-
 था कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥ स कृष यज्ञ उवाच । नम्रताया वै विभमीति

का तेऽनग्नतेत्यभित एव मा परिस्तृणीयुरिति तस्मादितदग्निमभितः परिस्तृणन्ति
तृप्ताया वै बिभेमतीति का ते तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतृप्येयमिति तस्मा-
त्संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयति ॥ २८ ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥
१ [७. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोषसं वा मिथून्येनया स्यामि-
ति तां संबभूव ॥ १ ॥ तद्वै देवानामाग आस । य इत्यं स्वां दुहितरमस्माकं
स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥ ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूनामिष्टिऽतिसंधं वा
ऽअयं चरति य इत्यं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति विध्येममिति तां
रूद्रोऽभ्यायत्य विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तदास ॥ ३ ॥ तस्मादि-
तदृषिणाभ्यनूतम् । पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो निषि-
ञ्चदिति तदाग्निमारुतमित्युक्थं तस्मिंस्तद्याख्यायते यथा तदेवा रेतः प्राज्ञनयंस्तेषां
यदा देवानां क्रोधो व्यैद्य प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य तां शल्पं निरकृतत्स वै यज्ञ
एव प्रजापतिः ॥ ४ ॥ ते होचुः । उपजानीत यथेदं नामयासत्कनीयो ह्यङ्गतेर्यथे-
दं स्यादिति ॥ ५ ॥ ते होचुः । भगयैनदक्षिणत आसीनाय परिकरत तद्गगः प्रा-
शिष्यति तद्यथाङ्गतेमेवं भविष्यतीति तद्गगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजङ्गुस्तद्ग-
गोऽवेक्षां चक्रे तस्याक्षिणी निर्ददाह तथेन्नूनं तदास तस्मादाङ्गरन्धो भग इति
॥ ६ ॥ ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत्पूजऽएनत्परिकरतेति तत्पूजे पर्याजङ्गुस्तत्पूषा
प्राश तस्य दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाङ्गरदत्तकः पूषेति तस्माद्यं पूजे
चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति यथादत्तकयैवम् ॥ ७ ॥ ते होचुः । नो न्वेवा-
त्राशमदृहस्पतयऽएनत्परिकरतेति तद्दृहस्पतये पर्याजङ्गुः स बृहस्पतिः सवितार-
मेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुविति तदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत्ततोऽर्वाचीनां शांसं तदेतन्निदानेन

यत्प्राशिन्नः ॥ ८ ॥ स यत्प्राशिन्नमवच्छति । यद्वात्राविदं यत्राप्य यदादित्यं तद्वेत्त
 निर्दिशति ॥ ९ ॥ अथाप उपस्पृशति शान्तिरापस्तदद्भिः शमयन्त्येतां यशस्वामवच्छति ॥ १० ॥
 स वै यावन्मात्रमिवैवावच्छति । तथा शल्यः प्रच्यवन्तं तस्मात्तावन्मात्रमिवैवाव
 च्छेदन्यतरुतः ॥ ११ ॥ कुर्यादधस्तादोपरिष्ठादा तथा यदात्रिमरणवद्वचनं तथा नि
 स्रवति तस्मादन्यतरुतः ॥ १२ ॥ कुर्यादधस्तादोपरिष्ठादा ॥ १३ ॥ स आत्यम्यापन्नोऽपि ।
 द्विर्हविषोऽवदायार्थोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति तस्यैव यशस्यावदानं न च नतः ॥ १४ ॥
 तत्र पूर्वेण परिकुरेत् १ पूर्वेण ह्येकं परिकुरानि पुरस्तादं प्रत्यक्षा यत्रानां यत्र
 उपतिष्ठन्ते रुद्रियेण ह पशून्प्रसज्यन्ते पूर्वेण परिकुरन्तेऽस्य गृहाः यत्र उपसृज्य
 माणा इयुस्तस्मादित्येव तिर्यक्प्रतिहोत तथा ह रुद्रियेण यशः प्रसजानं निर्गम
 वैनं निर्दिशति ॥ १५ ॥ तत्प्रतिगृह्णाति । देवस्य वा सन्निधुः प्रसज्यः शिनांश्चाल
 भ्यं पूजो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १६ ॥ तस्यैवादा उरुह्यति । सान्निध्यात्
 प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रमुञ्चेति तदस्मै सान्निध्यात् प्रम
 विता प्राप्नुवत्तदेनः ॥ सवितृप्रसूतं नान्दिनदेवमवेष्य एतत्सान्निध्यात्प्रमय प्रमयायाप
 धावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रमुञ्चेति तदस्मै सान्निध्यात् प्रमयिना प्र
 सौति तदेनः ॥ सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ तत्प्राश्नाति । अन्तर्द्रास्येन प्राश्ना
 मीति न वाऽश्रिं किं च न हिनस्ति तथा हैनमेतन्न हिनस्ति ॥ १८ ॥ तत्र दद्विः
 खादित् । नेन्मऽइदं रुद्रियं दतो हिनसदिति तस्मान्न दद्विः खादन् ॥ १९ ॥ अ
 थाप आचामति । शान्तिरापस्तदद्भिः शाल्या शमयन्तेऽथ परिज्ञान्य पात्रम् ॥ २० ॥
 अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहुरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगांसा स एतं
 भागं प्रतिविदान आस्ते यत्प्राशिन्नं तदस्मै पर्याहार्युस्तत्प्राशीदय यस्मै ब्रह्मभागं
 पर्याहुरन्ति तेन भागी स यदुत ऊर्ध्वमसःस्थितं यज्ञस्य तदभिगांसायति तस्मादा
 ऽस्मै ब्रह्मभागं पर्याहुरन्ति ॥ २१ ॥ स वै वाचंयम एव स्यात् । अक्षन्प्रस्थास्या

मीत्यैतस्माद्वचो विवृहन्ति वाऽएते यज्ञं क्षणवन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिये-
 उया चरन्ति ब्रह्मा वाऽअविज्ञां भिषक्तमस्तद्वह्ना संदधाति न ह संदध्याद्यद्वाव्य-
 मान आसीत् तस्माद्वचंयम् एव स्यात् ॥ ११ ॥ स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्या-
 कुरेत् । तत्रो वैश्ववीमृचं वा यजुर्वी जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तच्छन्नं पुनरारभति तस्यो
 ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥ स यत्राह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति तद्वह्ना जपत्येतं ते देव
 सवितर्यज्ञं प्राङ्कुरिति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृ-
 हस्पतये ब्रह्मणाऽइति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मां तद्य एव देवानां ब्रह्मा तस्मा
 ऽएवैतत्प्राह तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मणाऽइति तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन
 मामवेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥ मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्येति । मनसा
 वाऽइदं सर्वमाप्तं तन्मनसैवैतत्सर्वमाप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोविरिष्टं यज्ञं
 समिमं दधाविति यद्विवृणं तत्संदधाति विश्वे देवास इह मादयन्तामिति सर्वं वै
 विश्वे देवाः सर्वेणैवैतत्संदधाति स यदि कामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि
 नाद्रियेत ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २. [७. ४.] ॥ अध्यायः ॥ ७ ॥

मनषे ह वै प्रातः । अरुनेग्यमुदकमाज्जङ्घयिष्येदं पाणिभ्यामवनेजनायाहूरत्येवं
 तस्यावनेनिज्ञानस्य मत्स्यः पाणीऽअपिदे ॥ १ ॥ स ह्मास्मै वाचमुवाद । विभृद्धि
 मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वीणा त-
 तस्त्वा पारयितास्मीति कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥ स होवाच । यावद्वै क्षुब्धका भ-
 वामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माये
 विभरासि स यदा तामतिवर्धाऽअथ कर्षू खात्वा तस्यां मा विभरासि स यदा ता-
 मतिवर्धाऽअथ मा समुद्रमभ्यवहूरासि तर्हि वाऽअतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥ ३ ॥
 शश्वद्वक्ष आस । स हि ज्येष्ठं वर्धतेऽथेतिथीऽ समां तदौघ आगता तन्मा ना-
 वमुपकल्योपासासै स औघऽउत्थिते नावमापद्यसि ततस्त्वा पारयितास्मीति ॥ ४ ॥

प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥ स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मनसस्पतिना ते कृतस्यान्नामीषे प्राणायिति ॥ १४ ॥ अथ होतुरिह निलिम्पति ।
तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते वाचस्पतिना ते कृतस्यान्नाम्यूर्जऽउदानायिति ॥ १५ ॥ एतद्
वै मनुर्विभयां चकार । इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽइह रक्षांसि यज्ञं न ह्यस्युरिति तमितत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रा-
पयत तथोऽएवैनामेष एतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयतेऽथ यत्प्र-
त्यक्षं न प्राप्नोति नेदनुपहृतं प्राप्नोतीत्येद्वैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते
॥ १६ ॥ अथ होतुः पाणौ समवद्यन्ति । समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षं होत-
रि श्रयति तयात्मंकृतया होता यज्ञमानायाशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ सम-
वद्यति ॥ १७ ॥ अथोपाऽश्रूपक्षयते । एतद् वै मनुर्विभयां चकारेदं वै मे तनिष्ठं
यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै मऽइह रक्षांसि यज्ञं न ह्यस्युरिति तमित-
त्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येवोपाऽश्रूपक्षयत तथोऽएवैनामेष एतत्पुरा र-
क्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येवोपाऽश्रूपक्षयते ॥ १८ ॥ स उपक्षयते । उपहृतं रथत्त-
रु स ह पृथिव्योप मां रथत्तरु स ह पृथिव्या क्षयतामुपहृतं वामदेव्यं सहान्त-
रिक्षेणोप मां वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण क्षयतामुपहृतं बृहत्सह दिवोप मां बृ-
हत्सह दिवा क्षयतामिति तदेतामिवैतदुपक्षयमान इमांश्च लोकानुपक्षयतऽएता-
नि च सामानि ॥ १९ ॥ उपहृता गावः सहऽर्षभा इति । पशवो वाऽइडा तदेनां
परोऽक्षमुपक्षयते सहऽर्षभा इति समिथुनामिवैनामितदुपक्षयते ॥ २० ॥ उपहृता
सप्तहोत्रेति । तदेनां सप्तहोत्रा सौम्येनाधरेणोपक्षयते ॥ २१ ॥ उपहृतेडा ततु-
रिरिति । तदेनां प्रत्यक्षमुपक्षयते ततुरिरिति सर्वं क्षोषा पाप्मानं तरति तस्मा-
दाह ततुरिरिति ॥ २२ ॥ उपहृतः सखा भक्ष इति । प्राणो वै सखा भक्षस्तप्रा-
णमुपक्षयतऽउपहृतं हेगिति तहरीरमुपक्षयते तत्सर्वामुपक्षयते ॥ २३ ॥ अथ प्र-

तिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपोऽग्रस्मां॥ इडा कयतामिडोपहृतानि तदपहृता
 मैवैनानितत्सतीं प्रत्यक्षमुपहृतं वा वै मासादोर्व मासाभनयदा वै गोमनग्मा
 चतुरूपहृतं ॥२४॥ स वै चतुरूपहृत्यमानः । अथ नानवापदयंतः शानिनां ता
 मि ह कुर्याददि॥ इडोपहृतं न्यवापहृतं तापहृतं तैति वेडापहृतानि तदवाचो
 मुपहृतं उपहृतेडिति तत्पराचीमुपोऽग्रस्मां॥ इडा कयतामिडोपहृतानि तदपहृतानि च
 वैतन्नात्तरेत्यन्यथेव च भवतीडोपहृतेति तत्पुनर्वाचीमुपहृतं तदवाचो चैव
 नामितत्पराचीं चोपहृतं ॥२५॥ मानवी धृतपदीति । मनुर्कोनामयः जनयत त
 स्मादाह मानवीति धृतपदीति यदवासे धृतं यद समतिष्ठत तस्मादाह धृतपदीति
 ॥२६॥ उत मैत्रावरुणीति । यदेव मित्रावरुणाभ्यां समगहन स एव मैत्रा
 वरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकृतोपहृतेति ब्रह्मा कोषां देवकृतोपहृतोपहृता देव्या
 अधर्षव उपहृता मनुष्या इति तदेवांश्चैवाधर्षमुपहृते ये च मानुषा अन्ता वै
 देव्या अधर्षवोऽथ यऽइतरे ते मानुषाः ॥२७॥ यऽइमं सप्तम्यं च यज्ञपतिं
 वर्धनिति । एते वै ऋषय इति ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांसोऽनुधाना एतं कथं न त
 न्वतऽएतऽएतं जनयति तड तेभ्यो निवृत्ते वत्सा उ वै यज्ञपतिं वर्धति यस्य
 क्षेत्रे भूयिष्ठा भवति स हि यज्ञपतिर्वर्धते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं वर्धनिति
 ॥२८॥ उपहृते ग्वावापृथिवी पूर्वजोऽस्तवरी देवी देवपुत्रेऽइति । तदिमे ग्वा
 वापृथिवीऽउपहृतं ययोरिदं सर्वमध्युपहृतोऽयं यज्ञमान इति तद्यज्ञमानमुप
 हृतं तद्यदत्र नाम न गृह्णाति परोऽक्षं क्यत्राशीर्हिऽयं मानुषः ह कुर्याद
 त्नाम गृह्णीयाद्दं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्यदं यज्ञे कर्वाणीति तस्मात्र नाम
 गृह्णाति ॥२९॥ उत्तरस्य देवयज्ञायामुपहृत इति । तदस्माऽएतज्जाहोऽइति प
 रोऽजमाशास्ते जीवन्हि पूर्वमिष्ट्याऽयं यज्ञते ॥३०॥ तदस्मा एतत्प्रजामेव परो
 ऽजमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्यमुं लोकमात्मन्येवाभिहिते प्रजा यज्ञते

तस्मात्प्रजोत्तरा देवयज्या ॥३१॥ तदस्माऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वायापरं यजते ॥३२॥ भूयसि हविष्करणऽउपहृत इति । तदस्मा एतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन्हि पूर्वमिष्ट्वाय भूयो-भूय एव हविष्करोति ॥३३॥ तदस्माऽएतत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक आत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥३४॥ तदस्मा एतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाय भूयो-भूय एव हविष्करोति ॥३५॥ एषा वा आशीः । जीवियं प्रजा मे स्याद्वियं गृह्येमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तद्वियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदिताभ्यामेवैतदाशीर्भ्याऽऽ सर्वमाप्तं तस्माद्वाऽएतेऽअत्र द्वेऽआशिषौ क्रियेते ॥३६॥ देवा मऽइदं हविर्जुषन्तामिति । तस्मिन्नुपहृत इति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्तामिति ॥३७॥ ॥ शतम् ७०० ॥ ॥ तां वै प्राश्नत्येव । नाग्यौ जुह्वति पशवो वाऽइडा नेत्पशूनग्यौ प्रवृणजामेति तस्मान्नाग्यौ जुह्वति ॥३८॥ प्राणेष्वेव हूयते । होतरि तद्यजमाने तद्धर्ष्यो तद्ध यत्पूर्वार्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्यथ यत्प्रत्यक्षं न प्राश्नाति नेदसऽस्थिते यज्ञे प्राश्नीत्येतद्देवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु मे कृतासदिति पञ्च प्राश्नन्ति पशवो वाऽइडा पाङ्गा वै पशवस्तस्मात्पञ्च प्राश्नन्ति ॥३९॥ अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति तदत्र पितृणां भाजनेन चतस्रो वाऽअवान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥४०॥ अथ यत्राहोपहृते द्यावापृथिवीऽइति । तदग्नीधऽआदधाति तदग्नीत्प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता हूयतामग्निरग्नीध्रात्स्वाहा पहृतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता हूयतामग्निरग्नीध्रात्स्वाहिति द्यावापृथिव्यो वा

ऽएष यदाग्नीः स्तस्मादिवं प्राप्नोति ॥४१॥ अथ यत्राशियमाशाम्ने । तत्तदानीं म-
यीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्तायो मधवानः सचन्ताम् अस्माकं मन्त्राशियः मन्त्रा-
नः सत्त्वाशिष इत्याशिषामेवैष प्रतिग्रहस्तस्या एवात्र विज्ञा यज्ञमानायाशिय
आशासते ता एवेतत्प्रतिष्ठात्मात्मन्कुरुते ॥४२॥ अथ पवित्रयोर्माज्ञयन् । पाकय-
क्षियेव वाऽएतदिडयाचारिषुः पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तन-
वामहाऽइति तस्मात्पवित्रयोर्माज्ञयन्ते ॥४३॥ अथ ते पवित्रं प्रस्तरः पिसृजन्ति ।
यज्ञमानो वै प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे यज्ञमाने तत्प्राणादानौ दधाति तस्मान्ने-
पवित्रे प्रस्तरः पिसृजति ॥४४॥ ब्राह्मणम् ॥३ [८. १.] ॥

ते वाऽएतेऽउल्मुकेऽउद्गच्छन्ति । अनुयाज्ञिभ्यो यातयामय वाऽएतदग्निर्मथ्यति
देवेभ्यो हि यज्ञं दूष्ट्वान्भवत्ययातयाच्चनुयाज्ञांस्तनवामहाऽइति तस्मादाऽएते
ऽउल्मुकेऽउद्गच्छन्ति ॥१॥ ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति । पुनरुच्येतदग्निमायायगन्ययात-
यामानं कुर्वत्ययातयाऽइति यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहाऽइति तस्मा-
त्पुनरनुसंस्पर्शयन्ति ॥२॥ अथ समिधमभ्यादधाति । समिन्द्रऽदेवेनमनन्समिन्द्र-
यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहाऽइति तस्मात्समिधमभ्यादधाति ॥३॥
तां ह्येतामुदधत्ते । एषा तेऽग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्य वर्धयिषी
महि च वयमा च प्यासिषीमहीति तद्यज्ञैवाद्ः समिधमा ॥४॥ अथ येनयेतदन्वा-
ह तदेतद्वोतुः कर्म स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यज्ञमानाऽनुम-
न्येत ॥४॥ अथ संमार्ष्टि । पुनस्तथैवेनमेतद्युतो यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य त-
द्वहदिति तस्मात्संमार्ष्टि सकृत्संमार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वाऽग्ने देवेभ्यः समृजन्ति नेत-
था कर्वाम यथा देवेभ्य इति तस्मात्सकृत्संमार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वाऽग्ने देवेभ्यः त्रिस्त्रिर्वाऽग्ने
यत्तिः पूर्वं त्रिरपरं तस्मात्सकृत्सकृत्संमार्ष्टि ॥५॥ स संमार्ष्टि । अग्ने याज्ञज्ञिदाज्ञं
वा ससृवाऽसं वाज्ञज्ञितं संमाज्नीति सरिण्यन्तमिति वाऽअयऽआह सरिण्यन्ति

हि तर्हि भवत्यथात्र समुवा॑समिति समुवेव क्यत्र भवति तस्मादाह समुवा॑स-
मिति ॥ ६ ॥ अथानुयाजान्यजति । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता कृयति याभ्य एष
यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ता इष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वयैतत्पश्चेवानुयज-
ति तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥ अथ यदनुयाजान्यजति । इन्द्रा॑सि वाऽअनुयाजाः
पशवो वै देवानां इन्द्रा॑सि तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहत्येवं इन्द्रा॑सि
युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र इन्द्रा॑सि देवान् मत्तर्पयन्नथ इन्द्रा॑सि देवाः
समतर्पयन्स्तदुत्तत्प्रागभूयच्छन्द्रा॑सि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवानुर्यदेनात्समती-
तृपन् ॥ ८ ॥ अथ यदनुयाजान्यजति । इन्द्रा॑सि वाऽअनुयाजाश्चन्द्रा॑स्यैतत्संतर्प-
यति तस्मादनुयाजान्यजति तस्माद्येन वाहनेन धारयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात्पाययतेन-
त्सुहितं कुरुतेत्येष उ वाहनस्यापङ्गवः ॥ ९ ॥ स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति ।
तद्वै कनिष्ठं इन्द्रः सदायत्री प्रथमा इन्द्रसां युज्यते तदु तद्वीर्येणैव यद्येनो भूत्वा
दिवः सोममाहुरत्तदयथायथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं इन्द्रः सदायत्री प्रथमा इन्द्रसां यु-
ज्यतेऽथात्र यथायथं देवाश्चन्द्रा॑स्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्यायवस्यसमसदिति ॥ १० ॥
स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैत-
न्नोक्तोऽत्रोषधीर्दिधाति ता इमा अस्मिन्लोकोऽत्रोषधयः प्रतिष्ठितस्तदिदं सर्वं ज-
गदस्यां तेनेयं जगती तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ॥ ११ ॥ अथ नराश॑सं द्वितीयं यं-
जति । अन्तरिक्षं वै नराश॑सः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः
प्रजाश्चरन्ति यद्वै वदति श॑सतीति वै तदाहुस्तस्मादन्तरिक्षं नराश॑सोऽन्तरिक्षमु
वै त्रिष्टुप्तत्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥ अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वाऽअग्निस्तद्गा-
यत्रीमुत्तमामकुर्वन्नेवं यथायथेन कृतेन इन्द्रा॑सि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादिदमपापवस्यसम्
॥ १३ ॥ देवान्यजत्येवाधर्युराह । देवं-देवमिति सर्वेषु होता देवानां वै देवाः सन्ति
इन्द्रा॑स्येव पशवो केषां गृहा हि पशवः प्रतिष्ठे हि गृहाश्चन्द्रा॑सि वाऽअनु-

याज्ञास्तस्माद्विद्वन्नेत्येवाधर्षुराह देवं देवमिति मर्वेषु संता ॥ १४ ॥ यमयनं य-
सुधेयस्येति । देवतायाऽएव वषट्क्रियते देवतायै ह्ययं न याऽश्व देवताम्य-
नुयाज्ञेषु देवं बहिरिति तत्र नाग्निर्निद्रो न सोमो देवा नराणाञ्च दानं नून
एकं चन यो वाऽश्वत्राग्निर्गायत्री स निदनेन ॥ १५ ॥ अथ एतन्मन्त्रं यमयमयानि
यजति । अग्निर्वै वसुधनिर्निद्रो वसुधयोऽस्ति वै ह्यन्मां देवतन्द्रागोऽयेयम्
हैत्स्वितायाऽएव वषट्क्रियते देवतायै ह्ययं ॥ १६ ॥ अथानममनुयातामिष्टा म-
मानीय जुहोति । प्रदाज्ञानुयाज्ञा वाऽष्टे तग्यैवाद्ः प्रयाज्ञेषु यजमानाय दिपनं
आतृवं बलिः कारयत्यत्र आरं बलिः कारयत्यवमवेतदनुयाज्ञेषु अन्निः कार-
यति ॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [८. २.] ॥ पक्षः प्रपाठकः ॥ काण्डकासंख्या १११ ॥ ॥

स वै सुचौ व्यूहति । अग्निर्वायोरुज्जितिमनूज्यं याज्ञस्य मा प्रमयनं प्रो-
हामीति जुहं प्राचीं दक्षिणेन पाणिनाग्नीषोमी तमपनुदतां योऽस्मान्दक्षि यं च
वयं द्विष्मो वाजस्येनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रतीचीः सश्वेन पाणिना यदि
स्वयं यजमानः ॥ १ ॥ यद्युऽअधर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्यं यं यजमानो वा-
जस्येनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमी तमपनुदतां यमयं यजमानो दक्षि पश्चेन दक्षि
वाजस्येनं प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्यामग्नीषोमीयः स्वि पौर्णमासः सविर्भवति
॥ २ ॥ अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्यं याज्ञस्य मा प्रमयनं प्रोह-
मीन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्दक्षि यं च वयं द्विष्मो वाजस्येनं प्रसवेनापोह-
मीति यदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥ यद्युऽअधर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्यं यं य-
जमानो वाजस्येनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां यमयं यजमानो दक्षि पश्चेन
दक्षि वाजस्येनं प्रसवेनापोहामीत्यमावास्यायाम् । इन्द्राग्नीः सविर्भवत्ये-
वं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥ यजमान एव जुहमन् । योऽस्मा
अरातीयति स उपभृतमनु प्रोहोवैतज्जमानो व्यूहत्यपावं तमपोहति योऽस्मा

अ॒राती॒त्य॒तै॒व जु॒ह्मन्वा॒द्य उप॒भूत॒मनु॒ प्रा॒ञ्चमे॒वैत॑द॒त्तार॒मुद्र॑क॒त्यपा॒ञ्चमा॒द्यम॒पो-
 ह॒ति ॥ ५ ॥ तद्वा॒ऽएत॑त् । स॒मान॒ऽएव॒ कर्म॑न॒व्याक्रि॑यते त॒स्माड् स॒माना॑दे॒व पुरु॑-
 षा॒दत्ता॒ चा॒द्यश्च॒ ज्ञा॒यिते॒ऽइद॑ ॥ किं चतु॒र्थे पुरु॑षे तृती॒ये सं॒ग॒हाम॑ह॒ऽइति॒ त्रिदे॒वं दी॒-
 व्य॒मा॒ना ज्ञा॒त्या आ॒सत॑ऽएत॒स्माड् तत् ॥ ६ ॥ अथ जु॒ह्वा परि॑धी॒त्सम॑न॒क्ति । य॒था
 दे॒वेभ्यो॑ऽहो॒षी॒द्या यज्ञो॑ स॒म॒ति॒ष्ठिप॑त्त॒यैवैत॑त्प॒रिधी॒न्प्री॑णाति त॒स्माज्जु॒ह्वा परि॑धी॒-
 त्सम॑न॒क्ति ॥ ७ ॥ स स॒मन॑क्ति । व॒सुभ्य॑स्त्वा रु॒द्रेभ्य॑स्त्वादित्येभ्य॒स्त्वैत्ये॑ते त्रै॒त्रया॑ दे॒वा
 यद्द॒सवो॑ रु॒द्रा आ॒दित्या॑ एतेभ्य॒स्त्वैत्ये॑ते॒ऽइद॑ ॥ ८ ॥ अथ परि॑धि॒मभि॒प॒द्या॒श्राव॑यति ।
 परि॑धि॒भ्यो ह्ये॒तदा॑श्राव॒यति॒ यज्ञो॑ वा॒ऽआ॒श्राव॑णं यज्ञे॒नैवैत॑त्प्रत्य॒ज्जं परि॑धी॒न्प्री॑णा-
 ति त॒स्मात्प॑रि॒धि॒मभि॒प॒द्या॒श्राव॑यति ॥ ९ ॥ स आ॒श्राव्या॑ह । इ॒षिता॑ दै॒व्या हो॒तार॑
 इति॒ दै॒व्या वा॒ऽएते॑ हो॒तारो॑ य॒त्प॒रि॒धयो॑ऽग्नयो॒ऽहो॒ष्टा दै॒व्या हो॒तार॑ इत्ये॒वैत॑दाह
 यद्द॒हे॒षिता॑ दै॒व्या हो॒तार॑ इति॒ भद्र॑वा॒च्याये॑ति स्वयं वा॒ऽएत॑स्मै दे॒वा यु॒क्ता भव॑-
 न्ति य॒त्साधु॑ व॒देयु॑र्य॒त्साधु॑ कुर्यु॒स्तस्मा॑दाह॒ भद्र॑वा॒च्याये॑ति प्रे॒षितो॑ मा॒नुषः॑ सू॒क्तवा॑-
 कायेति॒ तदि॑मं मा॒नुषो॑ हो॒तारो॑ सू॒क्तवा॑काय प्र॒सौति॑ ॥ १० ॥ अथ प्र॒स्तर॑मा॒दत्ते ।
 य॒ज्ञमा॒नो॒ वै प्र॒स्तर॑स्त॒द्यत्रा॑स्य यज्ञो॒ऽग॒स्तदे॒वैत॑द्य॒ज्ञमा॒नो॒ स्वगा॑करोति दे॒वलो॒कं
 वा॒ऽअस्य॑ य॒ज्ञो॒ऽग॒न्दे॒वलो॒कमे॒वैत॑द्य॒ज्ञमा॒नम॒पि॒नय॑ति ॥ ११ ॥ स यदि वृ॒ष्टि॒कामः॑
 स्यात् । एते॒नैवा॑द॒दीत॑ सं॒ज्ञाना॑थां द्या॒वापृ॑थि॒वीऽइति॒ यदा॑ वै द्या॒वापृ॑थि॒वी सं॒ज्ञा॒-
 ना॒यि॒ऽअथ॑ वर्षति त॒स्मादा॑ह॒ सं॒ज्ञाना॑थां द्या॒वापृ॑थि॒वीऽइति॒ मि॒त्राव॑रु॒णौ वा वृ॒-
 द्या॒वता॑मिति॒ तद्यो॑ वर्ष॒स्येष्टे॑ स॒ वा वृ॒द्ध्या॒वत्वि॒त्येवैत॑दा॒ह्यं वै वर्ष॑स्येष्टे॒ योऽयं॑
 प॒वते॑ सोऽयमे॒क॒ऽवैव॑ प॒वते॑ सोऽयं॑ पुरु॑षे॒न्तः प्र॒विष्टः॑ प्रा॒ङ् प्रत्य॑ङ् ता॒विमौ॑
 प्रा॒णो॒दानौ॑ प्रा॒णो॒दानौ॑ वै मि॒त्राव॑रु॒णौ तद्य॑ ए॒व वर्ष॑स्येष्टे॒ स॒ वा वृ॒द्ध्या॒वत्वि॒त्ये॒-
 वैत॑दाह॒ तमे॒नैवा॑द॒दीत॑ यदा॒ ह्ये॒व कदा॑ च वृ॒ष्टिः स॒मि॒व त॒मन॑क्त्या॒हुति॑मे॒वैत॑-
 त्करो॒त्या॒हुति॑र्भू॒त्वा दे॒वलो॒कं ग॒ह्णाद॑ति ॥ १२ ॥ स वा॒ऽअग्रं॑ जु॒ह्मन्म॑न॒क्ति । म॒ध्य-

मुपभृति मूलं ध्रुवायामग्रमिव हि तुर्र्मध्यमिवोपभृन्नुत्तमिव ध्रुवा ॥१३॥ मा
 ऽनक्ति । व्यन्तु वयोऽक्ताः रिक्ताणा इति वय एवेनंमत्तद्वत्तमस्मान्मनुयन्ताकां
 वलोकमभ्युत्पातयति तन्नीचिरिव कुरति द्वयं तद्यस्मान्नीचिरिव कुर्यात्तमाना वे
 प्रस्तरोऽस्याऽएवैतत्प्रतिष्ठायै नोद्वलीहोऽएव वृष्टिं नियहति ॥१४॥ स कुर
 ति । मरुतां पृषतीर्गहिति देवलोकं गह्नत्येवेतदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गहिति
 वशा पृश्निर्भूवा दिवं गह् ततो नो वृष्टिमावहेतीयं वे वशा पृश्निर्गददमस्यां मु
 लि चामूलं चान्नायं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरियं भूया दिवं गह्नत्येवेतदाह
 ततो नो वृष्टिमावहेति वृष्टाद्वाऽउग्रसः सुभृतं जायते तस्मादाह ततो नो व
 ष्टिमावहेति ॥१५॥ अथैकं तृणमपगृह्णाति । यज्ञमानो वे प्रस्तारः स यन्कृत्वा प्र
 स्तरमनुप्रकुरेत्क्षिप्रे ह यज्ञमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यज्ञमानो योऽगतीवति
 यावद्वेवास्येह मानुषमायुस्तस्माऽएवैतदपगृह्णाति ॥१६॥ तन्मुहूर्तं धारयित्वा अनुप्र
 कुरति । तद्यत्रास्येतर आत्मागंस्तदेवास्येतरदमयत्यथ यज्ञानुप्रकुरदन्तरियाद यज्ञ
 मानं लोकात्तथो ह यज्ञमानं लोकान्नात्तरेहि ॥१७॥ तं प्राञ्चमनुगमयति । प्रा
 ची हि देवानां दिगथोऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्तामङ्गुनिभिरथ योयुयैरन्न
 काष्ठैर्दारुभिर्वाऽइतरः शवं व्यृषन्ति नेत्तथा कर्वाम येयेतरः शवमिति तस्मा
 दङ्गुलिभिरिव योयुयैरन्न काष्ठैर्दारु होता सूक्तवाकमाह ॥१८॥ अथाग्नीदाहानुप्र
 कुरेति । तद्यत्रास्येतर आत्मागंस्तदेवास्येतरदमयेत्येवेतदाह तूजीमैवानुप्रकृत्य च
 नुष्पा ओग्नेसि चनुर्मे पाहीत्यात्मानमुपस्पृशति तेनोऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति
 ॥१९॥ अथाह संवदस्वेति । संवादयेनं देवैरित्येवेतदाहगानघीदित्यगन्धर्वान्वित्य
 वेतदाहगान्नितीरः प्रत्याह श्रावयेति तं वे देवैः श्रावय तमनुवाधयत्येवेतदाह
 श्रौषडिति विडुर्वाऽएनमनु वाऽएनमभुत्सतेत्येवेतदाहैवमध्वर्युश्चाग्नीध्रं देवतां कं
 यज्ञमानमपिनयतः ॥२०॥ अथाह स्वगां देव्या होतृभ्य इति देव्या वाऽहते हो

तारो यत्परिधयोऽग्रयो हि तान्वैतत्स्वगाकरोति तस्मादाह स्वगा देव्या हो-
तृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति तदस्मै मानुषाय होत्रेऽहन्तामाशास्ति ॥२१॥
अथ परिधीननुप्रहरति स मध्यमेवाग्रे परिधिमनुप्रहरति यं परिधिं पर्यधत्वा अग्रे
देव पाणिभिर्गुह्यमानः तं तऽएतमनु जोषं भराम्येष नैष्वदपचेतयाताऽइत्यग्नेः
प्रियं पाथोऽप्रीताप्रीतितरावदुःमस्यति ॥२२॥ अथ जुहूं चोपभृतं च संप्रगृह्णाति ।
अदो हैवाहुतिं करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूं चोप-
भृतं च संप्रगृह्णाति ॥२३॥ संवै विश्वेभ्यो देवेभ्यः संप्रगृह्णाति । यद्वाऽअनादिष्टं
देवतायै हविर्गृह्यते सर्वा वै तस्मिन्देवता अपिबिन्यो मन्यन्ते न वाऽएतत्कस्यै
चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः संप्रगृह्णात्येतदु-
वैश्वदेवऽहविर्यज्ञे ॥२४॥ स संप्रगृह्णाति ॥ सऽस्रवभागा स्थेषा बृहन्त इति सऽ-
स्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरिष्ठाः परिधेयाश्च देवा इति प्रस्तरश्च हि
परिधयश्चानुप्रहृता भवन्तीमां वाचमभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवं करोत्यास-
न्यास्मिन्बर्हिषि मादयधऽ स्वाहा वाडिति तद्यथा वर्षंरुतऽ हुतमेवमस्यैतद्वव-
ति ॥२५॥ स यस्यानसो हविर्गृह्णति । अनसस्तस्य धुरि विमुञ्चति यतो युनजाम
ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जति ततो विमुञ्चति यस्यो पात्रे स्फ्ये तस्य
यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येवं युञ्जति ततो विमुञ्चति ॥२६॥ युजौ
ह वाऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । तेऽएतयुङ्क्ते यत्प्रचरति स यं निधायावयेद्यथा वा-
हनमवर्हिदेवं तत्तेऽएतत्स्विष्टकृति विमोचनमागह्यते तत्सादयति तद्विमुञ्चति
तेऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाज्ञेषु सोऽनुयाज्ञैश्चरित्वैतद्विमोचनमागह्यति ते तत्सादयति
तद्विमुञ्चति तेऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्ते यत्संप्रगृह्णाति तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वा
विमुञ्चते यज्ञं वाऽअनु प्रजास्तस्मादय पुरुषो युङ्क्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ युङ्क्ते तद्यां ग-
तिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वान्ततो विमुञ्चते स सादयति घृताची स्यो धुर्यो पातऽ

सुप्ते स्थः सुप्ते मा धत्तमिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्तमित्येवैतदारु ॥२७॥
ब्राह्मणम् ॥१[८.३.]॥ ॥ अध्यायः ॥८॥ ॥

स यत्राह । इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रयिता मानुषः मृतवाकाय
ति यदतो होतान्वाह सूक्तऽ-इव तदारु यजमानायेवैतदाशिषमाशास्ते तदाऽ-
तदुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥१॥ यज्ञ
वाऽएष जनयति । यो यजतऽएतेन स्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते ते जनयन्त्याशिष
माशास्ते तामस्मै यज्ञ आशिषः संव्यजति यामस्त्यग्वाशास्ते यो मातीतनन्तनि
तस्माद्वाऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥२॥ देवान्वाऽएष प्रीणाति । या यजत
ऽएतेन यज्ञेनऽर्भिरिव तद्यज्ञुर्भिरिव तदार्कतिभिरिव तत्स देवान्वाऽतत्रापिवा
भवति तेषापिवा भूवायाशिषमाशास्ते तामस्मै देवा आशिषः मनमर्गानि यामा
शिषमाशास्ते यो नोऽप्रेषीदिति तस्माद्वाऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥३॥ अथ
प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति भद्रः सभूयो यज्ञस्य सऽभ्यामगन्तार्थ
सूक्तवाकमुत मोवाकमित्युभयं वाऽएतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकम् नमोऽथाश्वभारा
त्स यज्ञमविदाम यज्ञमित्येवैतदारुणि त्वः सूक्तवागस्यप्रथुती दिदृश्याश्रित्याश्रित्याशि
मेवैतदारु त्वः सूक्तवागस्युपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्याश्रित्यामन्वती नऽस्मि
न्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्यन्नवत्यौ तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी
स्तामित्येवैतदारु ॥४॥ शंगवी जीवदानूऽइति । शंगवी ते जीवदान् स्तामित्ये
वैतदारुन्नसूऽअप्रवेदेऽइति मारु कस्माच्चन प्रत्रासीमी तऽइदं पुष्टं कश्चन प्रवि
दतेत्येवैतदारु ॥५॥ उरुगव्यूतीऽअभयंकृताविति । उरुगव्यूती तेऽभयं स्तामित्ये
वैतदारु वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिस्तत्र ते स्तामित्येवैतदारु ॥६॥ शम्भुवी म
योभुवाविति । शम्भुवी ते मयोभुवी स्तामित्येवैतदारुर्जस्रवती च ऋत्विजो च
ति रसवत्यौ तऽअप्रजीवनीये स्तामित्येवैतदारु ॥७॥ सूपचरणा च स्वधिचरणा

चेति । सूपचरणाह तेऽसावस्तु यामधस्तादुपचरसि स्वधिचरूणो तऽश्यमस्तु या-
मुपरिष्ठादधिचरसीत्येवैतदाह तयोराविदीति तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥८॥
अग्निरिदं हविः । अजुषतावीवृधत महो ज्ययोऽकृतेति तदग्नेयमाज्यभागमाह
सोम इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्ययोऽकृतेति तत्सैऽज्यभागमाह अग्नि-
रिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्ययोऽकृतेति तद्य एष उभयत्राच्युत अग्नेयः
पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥ अथ यथादेवतम् । देवा आज्यपा आज्यमजुषता-
वीवृधत महो ज्ययोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजामाह प्रयाजानुयाजा वै देवा आ-
ज्यपा अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्ययोऽकृतेति तदग्निं होत्रे-
णाहानुषतेत्येवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः संपश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हवि-
रजुषतेति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिर्ह्यस्ति यद्धि देवा हविरजुषन्ते तेन हि महज्जयति
तस्मादाहानुषतेत्यवीवृधतेति यद्वै देवा हविर्जीषयन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते त-
स्मादाहवीवृधतेति ॥ १० ॥ महो ज्ययोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तं ह्ये-
तज्ज्यायाऽसमिव कुर्वते तस्मादाह महो ज्ययोऽकृतेति ॥ ११ ॥ अस्यामृधेद्वोत्रायां
देवंगमायामिति । अस्यां राधोतु होत्रायां देवंगमायामित्येवैतदाहशास्तेऽयं य-
ज्ञमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा संपादयति ॥ १२ ॥ दीर्घायु-
त्वमाशास्तऽइति । सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्व ॥ १३ ॥
सुप्रजास्त्वमाशास्तऽइति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं
प्रशासनं स कुर्याद्य एवं कुर्यादुत्तरां देवयज्यामाशास्तऽइति त्वेव ब्रूयान्देव जी-
वातुं तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥ भूयो हविष्करणमाशास्तऽइति तद्वै तत्सजात-
वनस्यामाशास्तऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह जायते तत्प्राणानाशास्ते
॥ १५ ॥ दिव्यं धामाशास्तऽइति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तदे-
वलोकेऽप्येवैनमेतदपिबिनं करोति यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तदध्यादिति यद-

नेन हविषाशास्ते तदस्मै सर्वं समृद्धतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥ ता वाऽऽश्नाः ।
 पञ्चाशिषः करोति तिस्र इडायां ता अष्टावष्टानरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वा-
 र्यमेवैतदाशिषोऽभिसंपादयति ॥ १७ ॥ नातां भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं रु कु-
 र्याद्यदतो भूयसीः कुर्याद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपलं रुहास्य तद्वानुश्रमभ्यतिरिच्यते
 तस्मान्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥ अपौ द्वे कर्नायसीः सप्त । तदस्मै देवा रामना-
 मिति तदस्मै देवा अनुमन्यन्तामित्येवैतदाह तदग्निर्देवा देवभ्यां वनुतां ययम्साः
 परि मानुषा इति तदग्निर्देवा देवभ्यां वनुतां वयम्सां ययम्साऽऽश्नादनुश्रमकाऽऽ-
 त्येवैतदाह ॥ १९ ॥ इष्टं च वित्तं चेति । एषिषुरिव वाऽऽश्नाद्यज्ञं तमाद्यदन्तस्मा-
 द्दक्षेष्टं च वित्तं चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवीऽग्रं रुसस्यातामित्युभे चैनं द्यावापृथि-
 वीऽग्रात्तेर्षीणाश्नादित्येवैतदाह ॥ २० ॥ तद् ऐकऽआहुः । उभे च मति तथा
 होताशिष आत्मानं नान्तरेतीति तद् तथा न द्रूयाद्यज्ञमानस्य वै यज्ञऽआर्शाः
 किं नु तत्रऽर्विज्ञां यां वै कां च यज्ञऽऋत्विज आशिषमाशासते यज्ञमानस्येय सा
 न रु स एतां क्व चनाशिषं प्रतिष्ठापयति य आहोभे च मति तस्माद् व्रयादंभ
 चैनमित्येव ॥ २१ ॥ इह गतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवाम्मिन्नातदथा
 ति तस्मादहं गतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥ इदं च नमो देवेभ्य इति तदाश्लेषेन
 तसंस्थां गवा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादहं च नमो देवेभ्य इति ॥ २३ ॥ अथ
 शम्योराह । शम्युरु वै बार्हस्पत्योऽज्ज्ञसा यज्ञस्य संध्यां विदां चकार स देव-
 लोकमपीयां तत्तदत्तं हिंसादिव मनुष्येभ्य आस ॥ २४ ॥ तदाऽऽर्षाणामनुश्रुतमा-
 स । शम्युरु वै बार्हस्पत्योऽज्ज्ञसा यज्ञस्य संध्यां विदां चकार स देवन्ताकमपी-
 यायति ते तमिव यज्ञस्य संध्यानुपायन्याः शम्युर्बार्हस्पत्योऽवेग्यहम्योराह तस्माद् श-
 म्येवैष एतद्यज्ञस्य संध्यानुपैति याः शम्युर्बार्हस्पत्योऽवेग्यहम्योराह तस्माद् श-
 म्योराह ॥ २५ ॥ स प्रतिपद्यते । तहम्योरावृणीमह इति तां यज्ञस्य संध्यामावृ-

णीमहे या७ शम्युर्वास्पत्योऽवेदित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञतय
 ऽइति । गातु७ क्षेत्र यज्ञयिक्त्वा गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य स७स्थां देवी स्वस्ति-
 रस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदा-
 होर्ध्वं जिगातु भेषजमित्यूर्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोको जयवित्येवैतदाह ॥ २७ ॥ शं
 नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदऽइति । एतावद्वाऽइदं सर्वं पार्वन्विष्यद्विच चतुष्पा-
 च तस्माऽएवैतद्यज्ञस्य स७स्थां गृत्वा शं करोति तस्मादाह शं नोऽअस्तु द्विपदे
 शं चतुष्पदऽइति ॥ २८ ॥ अयान्येत्युपसृशति । अमानुष इव वाऽएतद्ववति य-
 दाविज्ये प्रवृत्त इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तद्व्याप्तेवैतद्व्यतिष्ठति प्रतिष्ठति तदु-
 खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादन्येत्युपसृशति ॥ २९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [१. १.] ॥

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुह्वं च सुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदं
 शेताज्यविलापनीमग्नीत् ॥ १ ॥ तद्विकेषामध्वर्युः । पूर्वेणाहवनीयं पर्येति तदु त-
 था न कुर्याद्वह्निर्धा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥ जघनेनो ह्येव पत्नीम् । एकेषाम-
 ध्वर्युरेति नोऽएव तथा कुर्यात्पूर्वार्धे वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्धः पत्नी यथा भसतः
 शिरः प्रतिदद्यादेवं तद्वह्निर्धा ह्येव यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ ३ ॥ अन्तरेणो ह्येव प-
 त्नीम् । एकेषामध्वर्युरेति नोऽएव तथा कुर्यादन्तरियाह यज्ञात्पत्नीं यत्तेनेयात्तस्मा-
 द् पूर्वैणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयं चेति तथा ह न वह्निर्धा यज्ञाद्ववति यंथो
 ऽएवाद्ः प्रचरन्नन्तरेण संचरति स उऽएवास्यैष संचरो भवति ॥ ४ ॥ अथ पत्नीः
 संयाजयन्ति । यज्ञाद्वि प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायन्ते । मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्र-
 जायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजन्नात्प्र-
 जनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पत्नीः सं-
 याजयन्ति ॥ ५ ॥ चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै मिथुनं द्वेद्वे-
 हि खलु भवतो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वाऽआज्यहविषो भवन्ति । रेतो वाऽआज्यः रेत एवैतन्मिद्वानि तस्मादाज्य-
 हविषो भवन्ति ॥७॥ तेनोपाऽश्रु चरन्ति । तिर इव वै मिथुनं चरन्ति तिर इ-
 वैतद्युपाऽश्रु तस्मादुपाऽश्रु चरन्ति ॥८॥ अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत
 एवैतत्सिञ्चति तस्मात्सोमं यजति ॥९॥ अथ वष्टारं यजति । वष्टा वै मित्रः
 रेतो विकरोति तस्माद्वष्टारं यजति ॥१०॥ अथ देवानां पर्वीर्यजति । पर्वीरु वै
 योनौ रेतः प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पर्वीर्येवैतयोनौ रेतः मित्रं प्रविद्राय-
 ति तत्ततः प्रजायते तस्माद्देवानां पर्वीर्यजति ॥११॥ स यत्र देवानां पर्वीर्यजति ।
 तत्पुरस्तात्तिरः करोत्युप ह वै तावदेवता आमन् यावन्न मामिदमवर्तुर्हतां न
 नो जुह्विविति ताभ्य एवैतत्तिरः करोति तस्मादिमा मानुषं स्त्रियन्तिर इवेयं पु-
 सो जियन्मन्ति या-इव तु ता-इविति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ अथाग्निं गृह-
 पतिं यजति । अयं वाऽअग्निर्लोक इममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजायते ता
 इमं लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजायते तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥१३॥ तदिदं न
 भवति । न ह्यत्र परिधंयो भवन्ति न प्रस्तरा यत्र वाऽअदः प्रस्तराणां यजमानः
 स्वगाकरोति पतिं वाऽअनु जाया तदेवास्याति पत्नी स्वगाकृता भवनीयमि ता
 ह कुर्यात्प्रस्तं त्र्यं कुर्यात्तस्मादिडाक्षमेः स्यादुतो प्रस्तरस्येव त्र्यं क्रियते
 ॥१४॥ स यदि प्रस्तरस्य त्र्यं कुर्यात् । यथैवादः प्रस्तराणां यजमानः स्वगाकरो-
 त्येवमेवैतत्पत्नी स्वगाकरोति ॥१५॥ स यदि प्रस्तरस्य त्र्यं कुर्यात् । वेदस्यैकं
 तृणमाहिध्यां जुह्वामनक्ति मध्यं सुवे बुधं स्यात्तद् ॥१६॥ अथाग्निं दक्षप्र-
 हरेति । तूष्णीमेवानुब्रूय चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाकृत्यात्मानं प्रस्यशति
 तेनोऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥१७॥ अथाह संवदस्वेति । अगानग्नीदगांकावय
 औषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मनुषेभ्यः शम्योर्ब्रूहीति ॥१८॥ अथ जुहं च
 सुवं च संप्रगृह्णाति । अदो हेवाहुतिं करोति यदनत्वाहुतिर्भूवा देवलोकं गहा-

दिति तस्माज्जुह्वं च सुवं च संप्रगृह्णाति ॥ ११ ॥ स वाऽअग्नये संप्रगृह्णाति । अग्ने
 ऽदव्यायोऽशीतमेत्यमृतो क्वमिस्तस्मादावाऽदव्यायित्यशीतमेत्यग्निष्ठो क्वमिस्त-
 स्मादावाशीतमेति पाहि मा दिव्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिथ्यै पाहि दुरन्न्या
 ऽइति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहविषं नः पितुं कृषित्यन्नं वै पितुर-
 नमीवं न इदमकिल्विषमन्नं कुर्वित्येवैतदाह सुषदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वा-
 हा वाडिति तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥ अथ वेदं पत्नी वि-
 स्रक्षस्यति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदो मिथुनाय वै वेदः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञ
 ऽउपालभते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥ अथ यत्पत्नी विस्रक्षस्यति । यो-
 षा वै पत्नी वृषा वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्वेदं पत्नी विस्रक्षस्यति
 ॥ २२ ॥ सा विस्रक्षस्यति । वेदोऽसि येन त्वं देव वेदं देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन म-
 क्यं वेदो भूया इति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥ तमा वेदः स-
 स्तृणाति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदः पश्चाद्वि परीत्य वृषा योषामधिद्रवति पश्चादि-
 वैनामेतत्परीत्य वृक्षा वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदः स-स्तृणाति ॥ २४ ॥ अथ
 समिष्टयजुर्जुहोति । प्राञ्जे यज्ञोऽनुसंतिष्ठाताऽइत्यथ यदुवा समिष्टयजुः पत्नीः सं-
 याजयेत्प्रत्यङ्मुखास्त्रिष यज्ञः संतिष्ठेत् तस्माद्वाऽएतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति प्राञ्जे
 यज्ञोऽनुसंतिष्ठाताऽइति ॥ २५ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वाऽएतेन यज्ञेन
 देवता क्लृयति याम्य एष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु
 सर्वासु समिष्टास्वैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजु-
 र्जुहोति । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता क्लृयति याम्य एष यज्ञस्तायतऽउप ह वै
 ता आसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहोतीदं नु नो ह क्लृविति ता एवैतद्यथायथं व्यव-
 सृजति यत्र यत्रासां चरणं तदनु यज्ञं वाऽएतदजीजनत यदेनमतत तं जनयित्वा य-
 त्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥ स जुहोति । देवा

गातुविद इति गातुविदी हि देवा गातुं विधेति यज्ञं विधेत्यथेनदारु गातुमिति
 ति तदेतिनं यथायथं व्यवसृजति मनसस्पतः इमं देव यज्ञः स्याद्वा धानं धाऽइत्य-
 थं वै यज्ञो योग्यं पवते तदिमं यज्ञः सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
 संदधाति तस्मादारु स्वाद्वा वाते धा इति ॥२८॥ अथ बर्हिर्नुकोति । अथ वै
 लोको बर्हिरोषधयो बर्हिस्मिन्नेवैतच्छोकः श्रोषधीर्दधाति ता इमा अतिरिक्ता
 ऽश्रोषधयः प्रतिष्ठितास्तान्बर्हिर्नुकोति ॥२९॥ तां वाऽअतिरिक्तां नुकोति । स-
 मिष्ट्यनुर्होति यज्ञस्य यद्बर्धः समिष्ट्यनुयांतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्ट्यनुर्नु-
 होत्यथैताभ्यो नुकोति तस्मादिमा अतिरिक्ता असंमिता श्रोषधयः प्रज्ञायन्ते ॥३०॥
 स नुकोति । स बर्हिरङ्गा रुविषा घृतेन समादित्यैवमुभिः स मरुद्भिः समिन्द्रो
 विश्वदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाकृति ॥३१॥ अथ प्रणीता दक्षिणातः प-
 रीत्य निनयति । युङ्क्ते वाऽएतद्यज्ञं यदेनं तनुते स यज्ञं निनयेत्परादु र्नाश्रिमुक्त
 एव यज्ञो यज्ञमानं प्रक्षिणीयात्तथो रु यज्ञो यज्ञमानं न प्रक्षिणान्ति तस्मात्प्रणी-
 ता दक्षिणातः परीत्य निनयति ॥३२॥ स निनयति । कस्या विमुञ्चति स वा
 विमुञ्चति कस्मै वा विमुञ्चति तस्मै वा विमुञ्चति योषायति तत्पुष्टिमुत्तमां यज्ञ-
 मानाय निराह स येनैव प्रणयति तेन निनयति येन कोव योष्यं पुनर्नि तेन
 विमुञ्चति योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जति योक्त्रेण विमुञ्चत्यथ फलीकरणान्कारान्तेना-
 धोऽधः कृत्वाजिनमुपास्यति रक्षसां भागोऽसीति ॥३३॥ देवाश्च च वाऽअमुराश्च ।
 उभये प्राज्ञापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे प्रज्ञापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भ-
 विष्यत्यस्माकः यं भविष्यतीति ॥३४॥ ततो देवाः । सर्वं यज्ञः संवृत्त्याथ यत्या-
 पिष्टं यज्ञस्य भागधियमासीत्तेनैवान्निर्मजन्नस्त्रा पशोः फलीकरणैर्द्विर्विगृह्यात्सुनिर्भ-
 क्ता असन्नित्ये वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं निर्भजत्यथ यमभागं निर्भजत्येव स ता-
 वद्धतऽउत हि वशे लब्ध्वाह किं मा बभक्येति स यमेवैभ्यो देवा भागमक-

त्ययंस्तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोत्यथ यदधोऽधः कृत्वा त्रिनुमुप्रास्यत्यनः प्रवेवैभ्य
एतदन्धे तमसि प्रवेशयति तयोऽएवासृक्पशो रक्षसां भागोऽसीत्यनमावस्थे त-
मसि प्रवेशयति तस्मात्पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति रक्षसाः हि स भागः ॥ ३५ ॥ ब्रा-
ह्मणम् ॥ ३ [१. २.] ॥ ॥

सऽस्थिते यज्ञे । दक्षिणातः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा क्यदम्भवति तस्मा-
दक्षिणातः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यज्ञते यो यज्ञते
सोऽस्यैष यज्ञो देवल्लोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणा-
मन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥ स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभय-
तोऽग्निशिखे स्मोषन्त्यो तिष्ठतः प्रति तमोषतो यः प्रत्युष्योऽत्यु तऽसृजेते यो
ऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तदतमेवैतत्पन्थानऽशमयति ॥ २ ॥ पूर्णं निनयति । सर्वं
वै पूर्णं सर्वेणैवेनमेतदशमयति संततमव्यवहिनं निनयति संततेनैवेनमेतदव्यवहि-
न्नेन शमयति ॥ ३ ॥ यद्वै पूर्णं पात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते व्यस्य
तद्वहति क्षणवन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः संदधाति ॥ ४ ॥ पूर्णं
निनयति । सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैवैतत्संदधाति संततमव्यवहिनं निनयति संतते-
नैवैतदव्यवहिननेन संदधाति ॥ ५ ॥ तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वर्चसा पयसा सं
तनूभिर्गन्महि मनसा सऽशिवेन वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नो
यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं तत्संदधाति ॥ ६ ॥ अथ मुखमुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मु-
खमुपस्पृशतेऽमृतं वाऽआपोऽमृतेनैवैतत्सऽस्पृशतऽएतदु चैवैतत्कर्मात्मन्कुरुते त-
स्मान्मुखमुपस्पृशते ॥ ७ ॥ अथ विलुक्रमान्क्रमते । देवान्वाऽएष प्रीणाति यो य-
ज्ञतऽएतेन यज्ञेनऽग्निरिव वयं जुर्भिरिव वदाहुतिभिरिव तत्स देवान्प्रीत्वा तेष-
पिवी भवति तेषपिवी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥ यद्वै विलुक्रमान्क्रमते ।
यज्ञो वै विलुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्र-

धमेन पदेन पस्पष्टेऽस्मत्त्रिंशं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनेताम्बुधेय एतस्मै त्रिजुगंशां
 विक्रांतिं विक्रमते तस्माद्विजुक्रमान्क्रमते तदाऽश्न एव प्राचीनं भुविष्ठा इय
 क्रमते ॥९॥ तदु तत्पृथिव्यां विजुग्यक्राञ्च । गायत्रेण हृन्दसा ततो निर्भक्तो
 योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विजुग्यक्राञ्च त्रेदुभेन हृन्दसा ततो निर्-
 भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो दिवि विजुग्यक्राञ्च त्रागतेन हृन्दसा ततो
 निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यवमिमांस्तोकात्समारुकायैषा गतिर-
 षा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्म ये रश्मयस्तु मुकृतांश्च पत्यरं भाः प्रजापतिर्या
 स स्वर्गो वा लोकस्तदेवमिमांस्तोकात्समारुकायैतां गतिं गतां प्रतिष्ठा गहति प-
 रस्तास्त्रिवावाङ् क्रमेत य इतोऽनुशासनं चिकीर्षिद्वयं तस्यास्मान्पद्मनादद्याङ् क्रमते
 ॥१०॥ अपसरणातो रु वाऽग्ने देवा जयन्तोऽजयन् । दिवमवाप्येऽयदपसरन्ति
 येतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदत्त तथोऽग्ने एतदपसरणात् एवायं जयन्नायति दि-
 वमेवाग्नेऽथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात्सपत्नानुदत्तऽश्वं वै पृथिव्यां प्रतिष्ठा तद-
 स्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति ॥११॥ तदु तदिवि विजुग्यक्राञ्च । त्रागतेन
 हृन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विजुग्यक्राञ्च त्रे-
 दुभेन हृन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विजुग्यक्राञ्च
 त्त गायत्रेण हृन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादद्वादस्ये
 प्रतिष्ठायाऽइत्यस्याऽऽहीदऽ सर्वमन्नायं प्रतिष्ठित तस्मादाकास्मादद्वादस्ये प्रतिष्ठा
 याऽश्नति ॥१२॥ अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां हितात्सत्प्रक्ष्य प्रेक्षते ॥१३॥
 न प्रेक्षते । अगन्म स्वरिति देवा वै स्वरगन्म देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषा-
 भूमति सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥१४॥ अथ सूर्यमुदीक्षते । सैषा गतिरयाप्रतिष्ठा
 तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गहति तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥१५॥ स उदीक्षते । स्वय-
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै श्रेष्ठो रश्मिर्धत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो र-

शिरिति वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवीमीति ह स्माह याज्ञव-
 ल्क्यस्तद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेय एष वाव
 मक्षं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः सम्-
 ध्यते ॥ १६ ॥ अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्तऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गवै-
 तस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्माद्गार्हपत्यमु-
 पतिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति
 यावद्वैवास्येह मानुषमायुस्तस्माद्वैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥
 स उपतिष्ठते । अग्रे गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्रेऽहं गृहपतिना भूयासः सुगृहप-
 तित्वं मयाग्रे गृहपतिना भूया इति नात्र तिरोहितमिवास्त्यस्थूरि णौ गार्हप-
 त्यानि सत्त्वित्यनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सत्त्वित्येवैतदाह शतः हिमा इति
 शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह तदप्येतद्ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयासि शता-
 वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतद्ब्रुवन्नाद्रियेत ॥ १९ ॥ अथावर्तते । सूर्यस्यावृत-
 मन्वावर्तऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गवैतस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ २० ॥ अथ
 पुत्रस्य माम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनवदिति यदि पुत्रो न स्याद-
 प्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥ अथाहवनीयमुपतिष्ठते । प्राञ्चे यज्ञोऽनुसे-
 तिष्ठाताऽइति तूह्नीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥ अथ व्रतं विसृजेत । इदमहं य एवास्मि सा
 ऽस्मीत्यमानुष-इव वाऽएतद्भवति यद्वतमुपैति न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिदमहं
 रत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सा
 ऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [१-३.] ॥ ॥ सप्तमः प्रपाठकः ॥
 कण्डिकासंख्या ११४ ॥ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ८३७ ॥ ॥
 इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे श्रीहविर्विज्ञानाम प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥ ॥

यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान्प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य पि-
त्र्ये पुनरतिनियमाद्यविषोऽन्यदपि अनुपयोऽयमिति पितृदेवत्यतामापादयति याज्ञवल्क्यस्या-
शयः । तत्किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्तमाशयमाज्ञानानः शङ्कते तमाह यद्यु
इति यदि तु अश्नाति तदा अशिशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ॥ अशनानशन-
पक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत्का गतिरिति यद्द्रव्यमशितमप्यनशितवद्व्यति तदश्नीयात् । यस्य
द्रव्यस्य संबन्ध्यत्वं हविर्देवेन देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद्व्यति । तथात्रे य-
थादीरितदोषद्वयाभावंमाह स यदिति ॥ १॥ आरण्यग्रहणं प्राकृतदर्शपूर्णमासहविव्यतिरिक्तोप-
लक्षणम् वृक्ष्यं वृक्षोद्वयं फलम् । वृषा नाम कश्चित्तस्य पुत्रो वाष्पस्तस्य मुनेर्मतमपवदति
ततु तथेति । शमोधान्यं तिलमाषादि । उपचिनोतीत्युपचम् अल्पेनापि माषपिष्टेन मिश्रितं
त्रोहिपिष्टं तृचतुरान्माषावपितं (!वाक्पि A.C.) उपचितं ब्रह्म भवति इति प्रसिद्धं तदाह त्री-
हियवाविति अतो माषोपयोगे त्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम् अतस्तथा न कुर्यात् अ-
तो युक्तमारण्यमेवाश्नीयादिति ॥ १०॥ स.प्रसिद्धोऽध्वर्युः अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । एतच्चा-
पां प्रणयनमथ संयतोति [२.२.३.] वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् अतः संयवनात्प्राक्प्रणीतानां ना-
शं पुनः प्रणयनं कार्यम् कृते तु संयवने तत्राशेऽपि प्रयोजनस्य ज्ञातवान्न पुनः प्रणेतव्यम् ॥
उक्तं प्रणयनं प्रशंसति यज्ञो वाऽइति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारात्मकस्य प्र-
णयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात्प्राशस्त्यम् ॥ १२॥ व्याह्रियन्तऽइति व्याहृतयो मन्त्राः उद्गीनवाभि-
धानाच्च [°वानि° A.B.] अनिश्चित्य वचनादनिरुक्ताः ॥ १३॥ अनियोग एवकारः । व्याप्नुवन्ति
सकलं जगदित्यापः ॥ १४॥ अथवास्य कर्मणि यदेवाङ्गं प्रापयितव्यमध्वर्यादयः प्रमादान्न प्राप-
यन्ति तद्वैकल्यमुदंकाचमनप्रोक्षणादिना परिहरन् आपयन्ति ॥ १५॥ अपां वज्रवमेता आपो वज्री-
भूवेत्यादिप्रसिद्धं श्रुत्यन्तरे वज्रो वाऽइति । न केवलं प्रसिद्धिबलाद्वज्रम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह
वज्रो हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वैशब्द आह । तां प्रसिद्धामुपपत्तिं दर्शयति तस्मादिति ।
यस्मादपो वज्रः तस्माद्येन पथा गच्छति तं पन्थानं निम्नं गतं कुर्वन्ति गवा वा यत्र तृणं
गुल्मं वा उपतिष्ठते निर्दहन्ति निःसारं कुर्वन्ति ॥ देवा एतमुदकलक्षणं वज्रमुदयक्नुक्तप्र-
कारप्रणयनात्मकमुद्यमनं तस्य कृतवन्न इत्यर्थः नस्य वज्रस्य सम्बन्धिन्यभये [ते]न वज्रेण
प्लुहितभये अनाद्रे नाशयन्तीति नाष्ट्राण्यसुररक्षसानि तद्रहिते निवाते तत्संस्पृष्टेन वातेना-
पि रहिते स्थाने यथा देवाः कृतवन्नः तथैवैषामध्वर्युः ॥ १७॥ प्रणयनप्रकारमाह ता इति ।
चमसादिपात्रस्थोपरि सिक्ता पूरयित्वा न पुनः कृतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्था-
पयित्वा आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य समन्त्रकं पूरणमाह इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् ॥
उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति वज्रं वाऽइति । संश्रूणाति हिनस्ति । अतो हिंसापरि-
हाराय स्वयं संनद्ध एवायक्रेत ॥ १८॥ उद्यन्तुः प्रतिष्ठामुक्ता उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठामाह स इति
॥ १९॥ सादितानामपां प्रणयनमाह ता इति । आहवनीयस्य संनिहितोत्तरभागे प्रणयति नी-
वासादयति ॥ २०॥ अन्तरेणेति बलादग्निमिति लभ्यते । संचरान् संचरेयुः लिङ्गुड्ये लेह ॥ सा-
क्षादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं ततः प्राक्प्रत्यगासादनं निषेधति
अतिहृत्य उत्तरभागमतोत्य प्राग्भागे अनाप्ता उत्तरभागमप्राप्ताः प्रत्यगेव नासादयेत् । तत्र
दोषं वक्तुमुपाद्घातमाह । व्यन् सपन्नऽइति [पां ४.१.१४५] स्मृतेर्भ्रातृव्यः तस्य भावो भ्रा-

तृच्यं शात्रवम् युवादिवादावे [पा° १.१.१३२] अण् विशिष्टं श्रान्-श्रमं गच्छन्तं यदिति गच्छ
अग्रेयथा भवति तथा सोऽतिहरन्नधुर्युः कुर्यादित्यर्थः । यत्र यत्कर्मस्य प्राणयनायाजस्य सत्य-
न्धिनीरप उपस्पृशत्यृचिग्यज्ञमानाः तत्राप्यस्यर्शनमगो श्रान्-श्रमं शत्रुमुदकान्नक्षणं श्रान्-श्रमं ज्ञे-
येत । अतिहरणस्य वैरक्षणसंबन्धार्थः प्रथमाऽनुवादः यत्कर्मस्य श्रान्-श्रमार्थनमागमनायं ह-
त्यपैनरुक्ष्यम् ॥ संप्रति सभ्यक ॥२१॥ प्रणीताप्राणयनान्नसं परिश्रितानां यात्रामादनं याहा-
येति ॥ विराजश्चन्दसोऽन्तरेषु दशवमास्ति । प्रथमश्च यज्ञोऽस्यातिश्रमः एव यथा प्रथमो य-
ज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति श्रुतेः तत्र च नञ्श्रुत्युक्तशतमीत्याकाः प्रोत्रियाः ताम्र्येकान-
विंशतिसंख्यया विभज्यमानानामु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दशमीत्या अन्ता दशमीत्याया-
गादिराड्यश्वेरेकवादिरु दशमंस्यामं पश्या विराडात्मको यज्ञ इह माकर्म्येन मंशादिता भ-
वति ॥ २१ ॥ राभस्ये राभस्यं कार्योपक्रमः किमपि कार्यं कर्तुमुपक्रमेण ॥२२॥ ॥ ॥

आदानं हविर्निर्वापार्थम् यज्ञाय हि तदादानम् इत्यतिश्रमेनेति यज्ञो हविः तद्विह निर्याप-
काले व्रीहिरूपम् तदग्निलोत्रहवण्या शूर्पं निर्वपन्त्यंघ्रीय परिधेयान् कंठतोयं त्रिषु व्याप्ति-
निज्ञां त्रयाणां गुणाः श्लाविति [पा° ७.४.७५.] अभ्यासस्य गुणः ॥१॥ आहुतिर्गम्येति हि चित्र-
विक्षिप्तहेतोर्विगव्यवहारस्याभावात्तदकार्यं मति अधिकला यज्ञो यतः संपश्यन् । शुभंस्तान्ता-
पदेशवेऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादित्युभावः शुभमन्यमिति [पा° ७.२.१२.] सायकात्शुभ्य
इति निपातितम् ॥ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं च प्रतपति ॥२॥ नाशयसीति नाष्टा धाम्युः प्रज्ञाः ।
तन्नेन तपनेन यज्ञमुखाद्यज्ञप्रारम्भात् एतदिति क्रियाविशेषणम् ॥३॥ शूर्पप्रतपनान्नभाम्युर्ध्व-
ति मन्त्रेण हविर्निर्वापार्थं शकटसमीपं प्राकृते ॥ यथा यज्ञो मूलेः पुण्येऽग्निसंप्रथितस्ति-
त्येव न गच्छति यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बद्धा क्रियमाणाः नैव पुरुषो मूलधायाभ्यामुभ-
यतः केनचित्संसर्गिणा प्रतिबद्धः किं तु परिहृष्टः प्रतिबन्धकाममृष्टः मज्जनरिचं विषयम्
चरति तथैव निर्वप्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणादिशिष्टं सर्वं निर्वप्यमानं पुरुषम-
नुगच्छेत् अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमानमसरिचं ब्रह्मणा उर्वित्येनेनेव मन्त्रेणनाष्टं विष्माकार-
तमत एवाभयं कुरुते । उरु विस्तोर्षं प्रतिबन्धकबोलक्षणमूर्तद्वयविरहादिति हि मन्त्रार्थः
॥३॥ अनस एव न शालायाः सकाशाद्ग्रहणे कारणमाह स इति । अन एव हि प्रथमं
धान्यस्याधिकारणम् अनसः सकाशात्त्रोयमानं धान्यं पद्यादेव किं ततः पद्यान् (यद्यान्!) कृ-
तत (B. पतते A. C.!!) शालागतं भवति शालाशब्दाच्छान्दमयेन कस्य विकल्पितया-
दण् ॥ यद्ये गृहप्रवेशात्प्रागनसि स्थितमत एव गृहिणाग्रहणं अनुवृत्तं तदेव यत्साधनं
करवाणीति ॥४॥ बहोर्भावो भूमा । अनोवाश्वमनसा वेषमर्हम् ॥५॥ देशब्दस्तस्य विधि-
श्रुतिसिद्धं यज्ञसाधनत्वं स्तोतुं स्मारयति । न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम् प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धमित्याह यज्ञो हीति (see १.१.१७.) । यन्मादनम् एव अ-
हणं तस्माद्ग्रहणमन्त्रा धूरीत्यादय अनोऽव्यवलिङ्गा दृश्यन्ते न पुनः कोऽहणतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य कुम्भीशब्दस्तन्निष्ठं धान्यं लक्षयति ॥ सविमतमाह भस्वाया इति । व-
ष्टूयथं चतुर्थी । तस्मिन्पक्षे भस्वायाः को मन्त्रा इत्याह तद्वृषोमिति । उस्वर्थः । तदा तु
तान्येव यज्ञभस्वायाः प्रतिपादिकानि स्युरिति हे भस्वे या वं धूसि इत्येव भस्वापक्षे विशेषः ।
यानि यज्ञेषु प्रकृतावनस्यासन् तान्येव भस्वायामपि स्युः । निर्ममे [ने AC.] अनुतिष्ठानि ॥६॥

पात्रीतो ग्रहणे धर्मविशेषमाह । तस्मिन्पात्रीपक्षे तस्या अधस्तात्स्थमुपोऽथ उपनिधाय see
 कात्या० २.३.२८.२९. । अनसो ग्रहणे स्थोपहितपात्रीतो ग्रहणेऽतिशयितं प्रयोजनमाह यत
 इति । यतो यं स्थ्यमाश्रित्य युनजाम यज्ञेन योगं पाप्नवाम ततस्तस्मिन्नेव स्थ्ये विमुञ्चा-
 म वियोगमपि कर्त्वाम । अनसो निर्वापपक्षे हि जुह्वपभृतौ शकटस्य धुरोर्निध्यात् पात्रीतः
 पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्थ्ये तयोर्निधानं विमोक्तः see कात्या० ३.६.१९.२०. ॥८॥ अथ धुरः
 समन्त्रकमभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातवेन देवतासूयतां तस्याः प्रतिपादयति तस्येति ।
 एनदुरक्षमनसो योगे खलु ये बलीवर्दा वहन्ति एषां वहं वहनसाधनं स्कन्धनूपमङ्गमग्निद-
 ग्धमिव दृश्यते अतो वाहव्या धूरग्न्यात्मिकेत्यवसीयते ॥ शकटनिर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं
 द्योतयितुं तस्मिन्वेदिहविर्धामयोः संपत्तिमाहाय यदिति । शकटस्याधःपतनं त्रायितुमीषा-
 दण्डाग्नौत्तम्भनार्थं मेथी कस्तम्भी ईर्षाद्वयं यत्र संसृतं ततः प्रत्यग्भागः तयोरीषयोर्मध्यदेशः
 प्रउगम् तच्च पश्चाद्विस्तृतम् पुरस्ताद्धूसीयः वेदिरपि तथाविधा त्रिंशत्पदानि पश्चात्त्रिरश्ची भ-
 वति चतुर्विंशतिं पुरस्तात्त्रिरश्चीति श्रुतेः अतस्तत्साहचर्यात्प्रउगस्य वेदिव्यवदेशः । धान्यनि-
 धानाय परिश्रितप्रदेशो नीडः हविर्धानमपि परिश्रितम् परिश्रयणसाम्यान्नोडस्य हविर्धानवम्
 ॥९॥ धुरि भवोऽग्निर्युः । हविर्ग्रहणाय शकटस्य परिश्रितप्रदेशं पश्चाद्भागं यास्यंस्तं धुर्यमग्नि-
 मतिक्रमिष्यन्भवति तदवगमे च स क्रुध्येत् तस्य प्रसादनीयितत् धूसीति मन्त्रोच्चारणेन त-
 स्मा एवाग्नये निहनुतेऽपनयति अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशंस्य प्रसादयति स चाग्निरति-
 क्रामतमप्यधुर्यं न बाधते ॥१०॥ तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति
 तदिति । अर्धमासशः पौर्णमास्यां दर्शे च ॥११॥ धातं तृप्तं देवानां तृप्तिजनने पर्याप्तमित्य-
 र्थः । ध्रं तृप्ताविति [धा० २२.११.] भौवादिको धातुः । मा ह्यर्षीत्कुटिलगतिर्मा भवतु । ह्य-
 रनिषेध एवाह्वलाशब्दार्थः ॥१२॥ शकटस्यारोहणं विधत्तेऽथेति । यस्पर पालयामास स्पृ प्री-
 तिपालनयोः [धा० २७.१३.] See १.३.१. ॥१३॥ पुरोडाशीयानां ब्रीहोणां समन्त्रकमवेक्षणं
 विधत्तेऽथेति । वायुः प्राणो भूवा नासिके प्राविशदिति श्रुतेः प्राणवातयोरेकवम् तथा सति
 मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय वाताय तदुरुभवनकीर्तनं कुरुते ॥१४॥ यदि तु तत्र तृणादिकं न
 भवेत्तदा पुरोडाशीयं ब्रीहिसमूहमेवानेन मन्त्रेणाभिमृशेत् ॥१५॥ अभिपद्यते आलभते स्पृश-
 ति । यज्ञो धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसंख्यायोगसाम्यात्पाङ्क्तः । तत्रथा सत्येतदे-
 तेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेनात्रास्मिंश्चकटे पाङ्क्तयज्ञमेव धारयति ॥१६॥ भागं दोग्धोति भा-
 गदुधो भागप्रदः दुहः कब्धश्चेति [पा० ३.२.७०.] । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जन-
 स्याशनं भोज्यमन्नमुपनिधाता उपनिधातुमुपस्थापयितुं शीलवान् ताकीलिकस्तून् न लोके-
 ति [पा० २.३.६१.] कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥१७॥ असमदमकलहं परस्परमविरोधम् ॥१८॥
 स्वस्वनामोदंशनं गृहीतं हविः ऋणमेव ताः सर्वा देवता मन्यन्ते । यत्काम्या यस्य फल-
 स्येक्ष्या । काम्यश्चेति [पा० ३.१.१.] यक्ब्दादिर्कार्यं काम्यच् तस्माद्देवतानामावश्यमादेष्ट-
 व्यम् । अग्नेयवयथाक्रममग्नेपोमीयादोनि हवींषि गृहीयात् ॥१९॥ निरुपशेषस्याभिमर्शनं वि-
 धत्तेऽथेति । तत्रत्र शकटे यस्मादेव स्थानाद्गृह्णाति तत्स्थानं वर्धयति ॥२०॥ परिवेष्टितमे-
 व खल्वनो भवति धान्यनिधानार्थं तन्मध्येऽवस्थितस्याधुर्योश्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव काचका-
 म्लादिदोषक्षितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति कथं तस्य दर्शनीपाय इति तदुच्यते ॥ तत्रथा

सति एतन्मन्त्रकरणकौन प्रेक्षणेन स्वःशब्दप्रतिपादितं यथादिचतुष्टयमव्ययं प्राच्या दिशि
प्रथमत उपलभ्यमानमतोऽस्माकृकटस्थानादवलीकयति ॥२१॥ तं प्राकःस्थानान्प्रमत्तमान-
सृत्य इतोऽस्माह्लोकात्प्रच्यावयितुं तस्य च यशमानस्य कलं चिन्तयितुं मनसा यथाह-
ति [पा° ३.४.१३.] तोसुप्रत्ययः । दंहति दहतीकंति ॥ निरुपेन तन्विषा मन्त्रातिनाप्यमानं
विधत्तेऽथेति । उर्विति मन्त्रस्य प्रागाम्नातं ब्राह्मणमितिदिशति माऽमाविनि । मन्त्राति या
ऽअनु रक्षश्चरतीत्यादिको (see k.४.) यो वाक्यशेषः माऽमात्राब्राह्मणस्यापि तस्य मन्त्रस्य
बन्धुरनुकूलः ॥२२॥ गार्हपत्ये आहवनीये वा यन्मिमसी अथानं तस्य यशान्मात्रासादनम्
निरुपस्य हविषः सादनं च कर्तव्यम् ॥२३॥ २. ३१.

इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा बहिर्निर्गच्छन्प्राणः प्राडित्युच्यते तथैव दान पुनरनन्तरं प्रविशन्प्र-
त्यङ्गिति तावेतौ वृत्तिभेदौ प्राणादानावित्युच्यते तत्र प्राङ् मन्त्रप्राणः उन् ऊर्ध्वदिशादान-
यति अन्तः प्रवेश्यानुगुणं चेष्टतऽइत्युदानः तस्य च शब्देन प्रत्यङ्गुणोऽप्याना विप्रक्षितः ।
एवं द्विधाभिन्नस्यैतस्य वायुवायस्यस्य पवित्रस्य परिमाणमनुगुण्य तस्यविज्रयादिकम् ॥ ३॥ रि-
वपक्षमेव निगमयति द्वेऽइति अथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यान इति अन्तर्धानस्य स-
धिवृत्तपतया तडभयानतिरिक्ताबाह्विषपक्ष एव अयान् ॥ प्रोक्षत्यामिति प्रोक्षणं आयः ॥ ३॥
आवृत्य शयनं कृतवान् वरणाद्वृत्र इति नाम ॥ ४॥ पुतिर्गन्धिः । आभत्या यकिं गुण-
प्सते स्म मान्बधेति [पा° ३.१.६.] इति वर्धवृत्रे मन्त्रप्रत्ययः । तत्सन्धर्षं पतितुंनुगुण्य-
परिवर्तमाना अतिपपुविरे जलाशयमतिक्रम्य तौरदेशं प्राप्ता आनन् पुङ्गताविति धातुः [धा°
२२.६२.] पुताश्च (पु° C.) ता आपो दर्भात्मना परिणताः । अनापूयिता इति आ मन्त्रात्पूर्य
दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः पूयो विशरणं दुर्गन्धे च [धा° १४.१३.] कर्तारि निम्ना दान्दम रड ।
इतरासु दर्भात्मना परिणतशलव्यतिरिक्तास्वर्गभ्यवापादकं किंचित्समष्टमिथ भवति । एतन्म-
नापूयिताब्बिकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्यामासागप्राप्त्यधनं पूयसंभक्तं तदभ्यवापादकं
ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणं मेध्याभिर्मधालाभिः पुताभिर्याहिः कृतं भोत्रयतायेतः ॥ ५॥
अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं प्रोक्षणोरपः । उदिङ्गयति ऊर्ध्वं मंचनेन चानयति । अग्रे पु-
तो, वर्तमानं समुद्रं गच्छतीत्यग्रेगुवः । अग्रेषुवः आपः पक्ष्यभिर्यथार्थमानिऽमाना यथैवदे-
वताभ्यः पूर्वं सोमस्समास्वादयति तेन सोमपानिनाग्रे प्रथमं स्वात्मानं पुननीति । अग्रे प्र-
शस्ते अद्यास्मिन्काले ॥ ७॥ प्रोक्षणापात्रगतनैवेदकेन तत्पात्रगतभुदकं प्रोक्षयित्वा तत्रेन म-
न्त्रपाठेन प्रोक्षणाजनिमपराधमेताभ्यो प्रोक्षणीभ्यो निहन्तुतेऽपनयति । एतं मन्त्रकृत्प्रभिरुदितं-
विषः प्रोक्षणां विधत्तेऽथेति । बन्धुरनुकूलं स्तावकमर्थवादवाक्यं सर्वमस्यापि प्रोक्षणाभ्येकविध-
मेव अतस्तत्सर्वत्र योजनीयमिति भावः ॥ १०॥ तच्चा वर्धकिः ॥ १२॥ ३. ३१.

अथ निरुपव्रीह्यवावहननार्थं कृष्णाजिनादानं विधत्तेऽथेति । अयस्यायायह्यं हो हं-
दने [धा° २६.३०.] ॥ १॥ कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपत्वं वक्तुं त्रयीमयं प्रतिपादयति तस्येति । अ-
भ्रूणि पिङ्गलवर्णानि हरीणि हरितवर्णानि ॥ २॥ शिल्पं चित्रं रूपम् see व्याख्यानं ॥ १॥ ३. ३१. ।
सोमाङ्गभूता दीक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । यदि भूम्यामेवावहननादिकं कुर्यात्तदा त-
स्य हविषोऽवश्यं स्कन्धदोष इत्यभिप्रायः ॥ ३॥ कृष्णाजिनवत्प्रसक्तमवधूननं पात्राणां निर्य-
धति अतिनयेवेति । न कवलं रक्षांसि निरस्यति तत्संपर्कादयश्चिप्यमपि अपास्यति यतीति

॥ ४ ॥ The explanation of the conclusion of k. 5., of k. 6. and of the beginning of k. 7. is wanting in ABC. तदिति कृष्णाग्निनेलूखल्योरन्योऽन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवी-
कृष्णाग्निनेरैवैकमत्यप्रार्थनं' वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यज्ञो यज्ञसाधनं हविरलूखले प्रत्यष्टात्प्रति-
ष्ठितमभूत् प्रासारि प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ॥ ८ ॥ अवदवतु तर्पयतु ॥ ९ ॥ निर्वीपादौ मन्त्र-
तूपाया वाचो हविःकरणसाधनत्वाद्वागेव हविःकृत् ॥ ११ ॥ हविःकृदाह्वानमन्त्रे विशेषमाह
तानीति । राजन्यबन्धोः क्षत्रियज्ञातेः । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्ययोर्विपरीत्येनासूत्रयत ॥ १२ ॥
पुरा खल्वेतदाह्वानानन्तरं ज्ञाया हविष्कृदुपोत्तिष्ठति अतस्तदानीं ज्ञायैव हविःकृदभूत्तत्तस्मा-
दिदानीमप्येतदाह्वानानन्तरं ज्ञाया वान्यः कोऽपि ऋग्विवा उपोत्तिष्ठति स एव हविःकृदित्य-
र्थः ॥ हविःकृदाह्वानसमये दृषदुपले श्रम्यया समाहति ॥ १३ ॥ समाहननजन्यताया वाचो य-
ज्ञविधातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतामुपपादयितुमिति हासमुदाहरति मनोरिति । पापं निकर्ष
पराजयं सचते प्रापयति ॥ १४ ॥ अद्यैव देवो यस्य स अद्यादेवः अद्यालुः । आवमिति ह्रस्वा-
च्चारणम् ॥ १५ ॥ मनोरैवेति [पा° ४. १. ३८.] मनावो । वदत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यत्र यस्मि-
न्देष्टे वदत्यास्तस्याः शब्दं शृण्वति । इदानीं मनुष्यशरीरान्निर्गतवाचः अवणादस्माकं पा-
पीयः अतिशयितं पापं पराजयः प्राप्नोति ॥ १६ ॥ स खल्वृषभः देवानां मधुरवागासीत् ॥ १७ ॥
नलादीनि द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि ॥ १८ ॥ उलूखलान्निःकृष्यावहतान्त्रीहीन् शूर्पे प्र-
क्षिपति ॥ चशब्दाद्विषे च संज्ञां संज्ञानं समानज्ञानवम् ॥ २० ॥ तुपाणां राक्षसभागवानैस्तन्नि-
रसनं विधत्ते ॥ २१ ॥ वितुपोकृतानां तण्डुलानां त्रीहणां च पृथक्करणं विधत्तेऽथेति ॥ यदा
यस्मिन्काले एते त्रीहितण्डुलाः एतद्विवेचनं प्राप्नुवति तस्मिन्समये यत्र यस्यां पात्र्यामधि
उपर्यनानपविनक्ति ॥ २२ ॥ तत्पात्रोगतं हविरनुमन्त्रयते ॥ २३ ॥ तस्मिन्फलीकरणे शाखान्तरीयं
मन्त्रविधिमनुवदति तद्धेति । तं निषेधति तदु तथेति ॥ २४ ॥ ४ ॥ १ ॥

कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते स इति । आग्नेध्रः कपालानामुपधाताध्वर्युः पे-
षणार्थं दृषदुपले' उपदध्यात् ॥ १ ॥ शिरःकपालान्तर्गतं मांसं मस्तिष्कः ॥ २ ॥ अङ्गारविभजनार्थं
काष्ठमुपवेषः । धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिः । अथ यज्ञे एनेन काष्ठेन तदङ्गारादिकमुपालभते प्रा-
प्नोति ॥ ३ ॥ अग्निगताशुद्रांशस्य निरसनं विधत्ते तैनेति ॥ ४ ॥ शुद्धादग्नेः पुरोडाशप्रणयार्थमङ्गा-
राहरणं विधत्तेऽथेति । आस्कौति विभजति स्कुब् आप्रवरणे [A. °वणे B. C. see धा° ३. १. ६.] । योऽग्निर्देवान्यजति ॥ ५ ॥ नेत्रोऽस्माकं हविषो भागेनैव राक्षसादय उपोत्तिष्ठेयुरित्यने-
नाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्तः ॥ यजुषा आ देवयजमिति मन्त्रेण संस्कृतत्वा-
देव एव हि कपालोपधाने मुख्यो नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ समानं ज्ञायत इति सज्ञाता ज्ञातयः
॥ ७ ॥ दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्तेऽथेति । नेदिहेत्यादि यदि सव्यपाणयङ्गुल्या
अभिनिधानं न कुर्यात्तदा इहास्मिन्कपाले उपर्यङ्गारनिधानात्पुरस्तादेव राक्षसाः प्रविशेयुः अ-
तः कपालस्योपर्यङ्गाराध्वर्युहन्पर्यन्तमङ्गुल्याभिनिहितमेव भवेत् ॥ ८ ॥ पुरा पुरोडाशाधिप्रयणा-
त्प्राक् ॥ ९ ॥ मध्यमकपालात्पूर्वदिशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं विधत्ते ॥ १० ॥ लोकत्रयाति-
वर्तिनश्चतुर्थस्य सज्ञात्वोऽसज्ञावश्च अनद्या वै अस्माकमप्रत्यक्ष एव लोकत्रयवत्प्रसिद्धाभावात्
॥ १२ ॥ कपालानि ॥ १३ ॥ अवहननवत्पेषणम् see १. ४. ४. ॥ १४ ॥ कृष्णाग्निनेस्योपरि । पे-
षणीयतण्डुलानां धारणाद्विषणा पर्वतावयवत्वात्पर्वतीति एतदुभयं प्रसिद्धमिति हिशब्दयो-

ऽनेनेति यज्ञः पुरोडाशः स म्लानिरहितोऽभूत् ॥१७॥ निर्णिङ्यते शोधयतेऽनेनेति निर्णेजनमुदकम् ॥१८॥ २ ॥२॥

यं होतृकर्मणि प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत्प्रागद्दक्षिणत धावि गमने [धा० १५.८८.] । भीषा पूर्वाग्निवन्मरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । ष्टिवु निरसने [धा० १५.५२.] । अप्रपदनमनाशयभूताः । वः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युष्मत्सकाशात् । ततो निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात्ताभ्योऽज्ञः सकाशात् ॥१९॥ यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः । तं बध्यं बधाहं ज्ञातवतः । अनन्तरं चैनं विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रसहाय्यार्थं जघान इन्द्रश्च तद्धननजनितात्पापादतिमुक्तोऽभवत् यस्मात्स इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन्पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥२॥ ते लौकिका जना विश्वरूपहन्तानन्तरमेतद्बुधः । एषु त्रितादिषु यद्विश्वरूपबधजनितमेनस्तद्विशो मृजोत शोषयेदिति अत एतत् एतेन पात्रीर्निर्णेजनादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संशोषयति तस्माद्वहननपेषणादिजनितस्थैरसो रूपं पात्र्यादिनिर्णेजनमाप्त्येभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥३॥ वयमपीदमेनः परः परस्तादन्यत्राधारात्तरे अन्यत्रास्मत्तो नयाम ॥४॥ अन्वाहरति यज्ञसंबन्धि दोषज्ञातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋविभ्यो देय ओदनः ॥ निनीतमुदकगङ्गां प्रतपति ॥ एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुवेन स्तौति ॥५॥ यज्ञियः सारांशो मेधः ॥६॥ अस्य यजमानस्य ते एते पुरुषादयः आलब्धाः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद्भविः स्युः अस्य त्रीहियवयोः सर्वपशुसारवं विडुषो यजमानस्य तन्निष्पादितं पुरोडाशादिकं हविः तावद्दीर्घवद्भविरेव भवति एवं च पशुवपमेव संस्क्रियते । लोमवगादिपञ्चावयवयोगाच्च या पशौ पाङ्क्तसंपदभिज्ञैरुच्यते सात्रापि पुरोडाशे विद्यते ॥७॥ लोमवत्पिष्टानां सूक्ष्मवाद्बज्जवाच्च । वचोव श्लक्ष्णीभावदर्शनात् । दारुणः कठिनः । अस्थ्यन्तर्गतो धातुर्मज्जा । एषो एषा उ ॥८॥ अशितव्यं भक्षितव्यम् ॥९॥ ३ ॥२॥

वेदिकरणार्थं स्फुट्यादानं विधित्सुः स्फुट्यस्य वज्ररूपं वक्तुमितिहासं व्याचष्टे इन्द्र इति । न्यूनाधिकराहित्येन तृतीयांशवज्ञानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य पञ्चाक्षरमाह यावदेति तृतीयांशान्यूनमधिकं वा यावदेव किञ्चित्तावानेव स्फुट्यः । चतुर्थभागस्य परिणामप्रकारमाहाथ यत्रेति तत्र देशे प्रवृत्तः स वज्रः शकलो भूवा शीर्षोऽभूत् ॥१॥ संव्याधे युद्धे ॥२॥ संश्रुति सम्यक्तनूकरोति तीक्ष्णोऽकरोति ॥५॥ स्तम्बयजुर्हरणं विधित्सुः तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुमाख्यायिकामाह देवा इति । यद्यदा खलु । ततोऽनन्तरक्षणम् ॥८॥ अनपजय्यं न जेतुं शक्यं पुनरुत्थानरहितम् see पा० ६.१.८०. ॥१॥ पलाय्य अय गतौ [धा० १४.१.] क्लौल्यप् see पा० ८.२.११. ॥१०॥ इतोऽस्माद्देदिलक्षणात्स्थानादुपसंरुद्धान्प्रतिबद्धगतीन्सुरान्कारिष्यथ । अभिनिधास्यामः अभितः सर्वतो निरुद्धगतीन्निहितान्कारिष्यामः । यच्चतुर्थं लोकज्ञातमस्ति अस्माकमप्रत्यक्षं तेनापि याज्ञितान्कारिष्यामः । ततोऽनन्तरं पुनः संगता न भविष्यन्ति विशीर्षा बाधिता एव भवेयुः ॥११॥ यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते एतन्निदानेन मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं तदसुरनिरसनमतो यज्ञविधातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरणमिति विधिरुन्नेयः ॥१२॥ वेदेरुत्तरतः परीत्य वर्तते ॥१३॥ शत्रुनिर्हरणमपि तत्प्रयोजनम् ॥ अध्वर्यास्याः पृथिव्या एव सकाशात्सर्वं स्तम्बयजुर्हरति नात्तरिक्षादे. अत्तरिक्षलोकयोर्हर्त-

व्यस्य स्तम्बस्याभावात् न तत्र तद्वर्णं संभवति ॥१३॥ स्तम्बयजुर्गोपार्थं स्थानेन तृणा-
स्योपरि प्रहरणम् ॥१५॥ स्थण्डिलदानोऽध्वर्युर्गन्ता पृथिवीमुपरिभागाध्वेषनमनुनयकाभिश्च स्त-
म्बेतत्करोति अत उत्तरमूलवेन प्रहरणात्तद्विभागार्थं तदभावात्तन्नेन प्राच्येन ॥ प्रहरणानि-
ष्पन्नस्य सतृणस्य पांसोरादानमस्त्रमनूय व्याचष्टं द्रव्यं गच्छति । अग्निना निजोऽयन्त्यस्तम्ब-
रे दसुरज्ञातमपक्रमणरहितमितस्ततोऽगमनरहितं कुरुते ॥ अदिप्रक्षणास्तम्बमनूय नात्ययंभात प्र-
र्णविति । अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनि यत्र स्थानं ध्येयार्थं एतन्ना ॥ नित्यं कर्त्तव्यं तेन
च तां पृथिवीमपघ्नन्ति हिंसन्ति ॥ उत्कर्षं निधानमस्त्रस्याग्निप्रायमाध्याकृतानि देवमिति । अ-
न्ये सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि यस्मिन्ब्रह्मा न पुनरावर्तते ॥ अग्निं अनाचन्याय ॥१५॥
स्तम्बयजुर्गोपारे निघपन्तुपरि हस्तनिधानेनाध्वन्तात्त्रिपति ॥१६॥ तं पृथिवि ॥१७॥ अग्नि-
निदधाति अग्निता निक्षिपति बाधते । एतत् उरणगार्धन् यजुर्गोपं प्रत्यक्षमग्निप्रत्यक्षं यसा-
च्चात्प्रतिपादकवात् ॥२०॥ अनन्ता अप्रत्यक्षमेव ॥२१॥ ४ ॥२॥

वेदिपरिग्रहं वक्रुमितिहाममुपन्यस्यति । अनुव्यननगमनं न्यामुनिं प्राप्ता रथं अनुव्य-
॥१॥ उच्छोऽननुहः संबन्धिभिः । पश्चात्प्रतीची दिशमान्य प्राङ्मुखा अग्निदग्नुः ॥१॥ यदि
अस्यै अस्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्तुयामः ॥२॥ अन्धाभक्षतं गीयादयत् ॥३॥ व्यामनः प-
र्वः । हेष्टं अनादरे [धा० ८.३२.] ॥५॥ पूर्वस्यां दिशि आहवनीयाग्न्यमतिं प्रस्थाप्य तेन वि-
ष्णवात्मकेन यज्ञेनार्चतः पूजयन्तः आम्यन्तः कर्मानुष्ठानशानितं अग्निं प्राप्तुमनश्चतः चरित्वा च
तेन यज्ञात्मकस्य विष्णोराधारभूतेन स्थानेन सर्वा पृथिवीं मम्यमन्तमन अन्ता विद्यन्तं लभ्य
तेऽनेनेति यज्ञस्थानस्य वेदिनामवम् यता वेदिपरिग्रहं दद्या अमुताकाशात्कृत्वा पृथिवीम-
पहतवन्तः तस्मादायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः स्थानं वेदिं दक्षिणतः पश्चादक्षरतश्च गम्या परिगृही-
यात् ॥७॥ वेदेः खननं विधित्पुरितिहामशेषमाह । एतस्ततश्चानितुमशक्त्येन आनः सन्
मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन्मुल्लोचास्तंगतोऽदृश्यो बभूव ॥८॥ पाचिः माध्याग्न्यापि वे-
दिं त्र्यङ्गुलखातामेव मेने ॥९॥ वेदिनामनिर्वचनात्तस्मात् ॥१०॥ गायत्रेण वेत्यादिभिः प्रा-
ककृतः पूर्वः परिग्रहः तदपेक्षयास्योत्तरं तस्य स्वरूपमाह मुक्षति । वेदिं दक्षिणया दि-
शि तेन यजुषा स्थाने लेख्या परिगृहीयात् ॥११॥ पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः माध्याग्न्या मधुसितस्य प्र-
शंसति । प्रज्ञापतिः संवत्सरात्मकः संवत्सरकालभरणेन ज्ञातवात् यज्ञश्च धा आत्ययत्यादिना
[१.५.२.१६.] प्रज्ञापत्यात्मकः ॥१२॥ व्याहृतयो मृत्पावयद्याः । पूर्वं परिग्रहं जानाश्वयः म-
हाम्यन्तास्त्रयः उत्तरपरिग्रहे अस्यन्ताः षट् ॥१३॥ ग्राहपत्याहवनीयगार्धं ना वेदिः कार्या ।
व्यामः प्रसारितकरद्वयात्तराललक्षणः । सवनत्रयादिद्वयेण यज्ञस्य त्रिवृत्तम् । पञ्चाभमाह
नात्रेति ॥१४॥ वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते ॥१५॥ अग्निता विमृष्टं न्यूनमभयमथ-
काशो ययोः तथाविधावसौ यस्याः सा । हस्तेन संगृहीतुं शक्या कुशादरा ॥१६॥ प्राच्यां
दिशि प्रवणं निम्नं यस्याः सा । अथो इति पञ्चात्तरं द्योत्यते ॥ वेदेदक्षिणभागस्यात्प्रातः प्रा-
मुभिरौन्नत्यकारणं । नाद्रिः श्लक्ष्णीकरणम् । पुरोषं ज्ञातं पांमुम् । तदा तत्र गिन्तादकथ्यद-
क्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं क्षिप्रमियात् ज्योक् चिरम् ॥१७॥ वेदिमार्जनप्रशंगार्थं गित्प्रागभा-
ह । आ समन्तान्मृतं सर्वदा नश्यमामृतं तद्विप्योतं यदेवयागाधिकारणभूतं स्थानम् इतोऽग्ना-
त्स्थानात् तदा वयमेतत्स्थानं परित्यज्य तत एव चन्द्रमसि निहितं तस्मिन्ध स्थानं पुनर्यातं

कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान्पुनरभिभवेम । ईदृग्विधोपायजनितहर्षयोतको हतशब्दः ॥१८॥ वेदिकरणान्तरं वज्रवृषाणां [see १.१.१०.] प्रोक्षणीनामासादनं यज्ञरक्षार्थं विधित्सुः प्रोक्षणीरित्यादिकं संप्रैषं विधत्ते । गुपू रक्षणे see पा° ३.१.५०. । अथानन्तरमासादनं प्रोक्षणीनामासादनं स्थापयितुं विधायति तदकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्थस्योपरि सादनेऽस्थस्य लक्षणा वज्रा संगतौ भवेतां तेन च यज्ञमानस्य बाधः स्यात् समे गम्यृक्भिर्भ्यामिति [पा° १.३.२१.] आत्मनेपदम् ॥२०॥ प्रतीकग्रहणेन विहितं संप्रैषमन्त्रं साकल्येनानुवदति । यज्ञमानस्य पत्नीं योक्त्रेण संनक्ष्य यत्प्रागग्रावधिश्रितमाज्यं तेनागच्छ । प्रोक्षण्यासादनादिकमन्येन कारयितुं कामयेत तदा एतत्संप्रैषवाक्यं ब्रूयात् । यदि तु स्वयमेव कुर्यामिति कामयेत ॥२१॥ द्विपतो बध इति मन्त्रेण स्थं बहिर्वैद्युदङ्गनिरस्यति ॥२२॥ तत्खल्वस्या वेदेः खननादिकं कूर्कमाभूतदनेन स्थस्य निरसनेनास्या वेदेरहर्षीत्रिरास्यत् तस्मात्पाणयोः कूर्कर्मसंश्लेषादवनेजनेन शुद्धिः कार्या ॥२३॥ श्रुतानां हविषां यागात्प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिःस्तरणात्पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थमितिहासमाचष्टे । अवमर्शं अवमृश्य संस्पृश्य । इतोऽस्मादूलोकात्प्रदीयमानं यज्ञविः तस्मात् ॥२४॥ ह आ इत्येति पदकृदनम् आगत्य ॥२५॥ यत्खलु देवानामर्थं परिषृतं परिगृहितं शुश्रुम तदेतदात्मक एष यज्ञः ॥ बर्हिषः स्तरणात्पूर्वमशान्ता सती सा वेदिः स्तोत्र्यमाणेन बर्हिषा खलु शान्ता भवति अतो बर्हिषः स्तरणात्पूर्वं यदि वेदिमध्ये किञ्चिन्नृणादिकमापद्येत तदा तन्निरासार्थमपि तामशान्तां न स्पृशेत् किं तु स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं कुर्वन्नेव तन्नृणादिकं निरस्येत् तस्मिन्समयेऽध्वर्यवः पादेनापि तामभितिष्ठति ॥२६॥ ५ ॥२॥

प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमन्त्रानुसारेण [२.५.२१.] प्रथमं प्रोक्षणीनामासादनमुक्तम् इध्मबर्हिषोरुपसादनं विशेषवक्तव्याभावात्सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुक्संमार्जनं विधत्ते ॥ मनुष्याणां भोज्यान्ने सूपशकादौ पक्वौ सति भोजनस्थाने च शोधिते तत्परिवेषणसाधनानि दद्यादोनि (दर्व्या?) यात्राणि अङ्गिः प्रक्षालनेन शोधयते अतो मानुषव्यवहारविदानवादेव (निदा?) व्यवहारस्य देवानामन्ते हविषि पक्वो (पक्वो?) वेद्याव (वेद्यां च?) संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां सुचां संमार्जनं युक्तमिति यत्सुच इत्येवमन्तस्य वाक्यसंदर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥१॥ देवपात्राणां सुचां न मानुषपात्रवदङ्गिः प्रक्षालनं केवलं करोति किं तु संमार्जनेनैव सहितं प्रक्षालनम् निषिक्ताभिः सुग्भिः प्रचराणोत्यनेनाभिप्रायेण । आपो हि कुशाः see १.३.५. अतः कुशैः संमार्जने यज्ञियाभिरङ्गिरेव प्रक्षालनं कृतवान्भवति ॥३॥ प्रथमं सुचस्य संमार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते ॥४॥ see १.२.३. ॥५॥ सुचस्यान्तरतो बलिमध्ये वेदाग्रैरिति प्राक् संमार्ष्टि संमार्जनप्रकाराभिनयार्थं इतशब्दः । अनुपरतः उपरातमप्राप्तः सन् । वाजो हविर्लक्षणमन्त्रं तदेव यज्ञः तदर्हवेन तदन्तम् वाजस्यान्नस्येन्धनं दीपनं भूयःकरणमनेन क्रियत इतिवाजिध्या यज्ञः ॥ जुह्वादीनां सुचां संमार्जनं विधत्त इत्येतेनैवेति । प्राशित्राख्यो भागः ह्रियतेऽनेनेति प्राशित्रहरणं गोकणाकृति पात्रम् ॥६॥ अनेन प्रकारेण प्रागपवर्गं वेदाग्रैर्बलिमध्ये संमार्जनमनेन प्रकारेण प्रत्यगपवर्गमात्माभिमुखं बाह्यतः पृष्ठभागे वेदाग्रमूलैः । अयं प्राणवृत्त्यात्मको वायुः इतीव अनेन प्रकारेण प्राक्संचरति उदानवृत्त्यात्मकश्च उतीव अनेनैव खलु प्रकारेण प्रत्यक्संचरति इतिशब्दोऽत्राप्यभिनयार्थः अतः प्राक्प्रत्यक्सं-

मार्जनाभ्यां सुद्ध प्राणापानावेव स्थापयति ॥ यस्माच्च सूचामुपरिभागाभ्य संमार्जनं प्राचीनं
 पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनं तस्मादरत्नेः उपरिभागस्य तामानोतीत्युच्यते प्राचीनानि मध्यनि
 पृष्ठभागस्य चेतोव इत्थं प्रतीचीनानि ॥७॥ न त्वत्रातोऽथः तत्रन्मार्जनाभ्यामभ्य संमार्जे पात्रं
 पुनरग्री प्रतप्याध्वर्यवे दद्यात् तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनापवादयति । यथा त्वन् का-
 स्यादिकं लौकिकं पात्रमवमृश्यावमृश्य निर्गण्डय प्रक्षाल्य उन्नमं चरन् शिवाविशेषणमेतत्
 अततः अनवमर्शमवमर्शनमकुर्येव केवलमुदकंनेत्य परितः अन्नतो व्यापयत्य मन्त्रतः क्षान्त-
 येत् एवं तत्संमार्जनानन्तरं पुनः प्रतपनम् ॥८॥ प्राङ्मुप-र्यातोः मध्याशादभ्य अंत्यपरि यथा
 संमार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतति तथा संमृशति ॥९॥ सुश्रुतंमार्जनानां वेदाध्याणा-
 माहवनीये प्रहरणं शाखाक्षराभिमतमुपन्यस्यति । यज्ञसाधनां हि वेदः संमार्जनादाध्याययुक्ता-
 वात् एतानि च वेदाग्राणि तस्यावयवा अभूवन् अंत्यवधातो न केचन वेदावयवस्या-
 देव वेदाग्राणां यज्ञियत्वमपि तु एभिर्वेदाग्रैः सूचः संमृष्ट्यन सविशः अतः एवं वेदाध्यानात्
 यज्ञसंबन्धि किंचिदङ्गम् यदि तदंगन्यत्र निरस्येतदा तत् यज्ञादव्याख्याता मन्त्रदत्ता प्राक्षिप्तं
 हि यज्ञोन्नर्भवति । नैवेत्यं भवेदिति । तदेकीयमतं निरर्थमिति । होमाध्यायसंमार्जनमुपाना-
 मग्री प्रहरणमयुक्तं तस्मादेतान्युत्करे प्रक्षिपेत् ॥१०॥ प्रेपक्रमप्राप्तं पत्नीर्ननत्तं विधत्ते । गार्ह-
 पत्यानुष्ठेयेषु पत्नीसंयागादिषु पत्न्याः संबन्धात्सा यज्ञस्यापराधः । मदीया यज्ञः प्रागप्यर्थं
 विस्तीर्यमाणो गच्छेत् अतः परार्थमारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्यः । अतो रथस्यादीनामित्य पत्न्या
 यज्ञेन सार्धं बन्धनम् युक्ता सा मदीयं यज्ञमनुलक्ष्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमासीत् न प्रायुक्ताऽद्या-
 दी रथे नियमेनास्ते ॥११॥ युगस्य धुरि बलीवर्दादियोगानार्थं नाम योक्तम् योयं योक्तनीय-
 मनदुदश्चादिकम् । अयज्ञियस्य पत्न्या नार्भेधाभागस्य यज्ञियस्यापरिभागस्य मध्यं संमार्जनं
 सांकर्यनिवारणात् यज्ञियेनैवैपरिभागेन विधास्यमानमाह्याद्येक्षणं [see k. १८.] नाभ्युक्तं भ-
 विष्यति ॥१३॥ परिहितस्य वासस उपरि ॥१४॥ तत्रस्मात्पृथिव्या रथाभ्याः गच्छां रथनाम-
 लंकारार्थी मणिमुक्तादिखचितां मेखलामेव बध्नाति । हिरण्यं मेखलापर्यायः ॥१५॥ योक्तस्य
 मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य उपरिष्टाद्यन्वयेनेदग्रन्यिकरणाभावे योक्तं विस्मृतं स्यात् ॥ संमार्जन-
 समये गार्हपत्यस्य नैऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्सुः साक्षात्पश्चात्प्राङ्मुखाप्यंजनं
 निषेधति । देवानां हि पत्नी गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति अतस्तत्रान्या-
 सीना पत्नीमामेव देवपत्नीमभ्यारोहेत्तत्काले म्रियेत तत्स्थानवर्जनं तु तां प्राणयति
 तस्माद्देवपत्नीस्थानाद्वक्षिणभागेऽन्वासीत् ॥१७॥ रेतसः पुरुषोपभुक्ताङ्गपरिणामव्याख्याकार्यं
 योरभेदोपचारात्तादात्म्यं विहितम् ॥१८॥ आर्त्तिर्हिंसा तद्रहितेन ॥१९॥ आहवनीयं हविःप्र-
 णपन्नश्चेत् [see १.२.२३.] आङ्गं प्रथमतो गार्हपत्येऽधिभित्य पत्न्या मार्तं धिलाय च प-
 त्यवेक्षणानन्तरं ततः पुरस्तात् हवा आहवनीयसमीपं च नीत्वा पुनस्तस्मिन्प्रविशति आ-
 ङ्गपुरोडाशादिलक्षणं सर्वमपि मदीयं हविः आहवनीये संस्कृतं भवेदित्याभिप्रायः । अस्मि-
 न्नपि पत्ने पत्यवेक्षणादेतोस्तत्संनिधानाय अग्रे प्रथमतः पशुपुरोडाशाधिभयणकाले अमुत्र
 गार्हपत्येऽधिभयणं कर्तव्यमन्यथा [यदि पुरोडाशाधिभयणकाले एवाहवनीयं आहवनीय-
 येत् तदा] गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तदवेक्षणास्यानुपपत्तेः भिन्नदेशवात् यदि च
 पत्नीमवेक्षयिष्यामीति तदर्थं सामि संस्कारमध्ये तत्प्रत्यक्ष पश्चात्पत्न्याः समीपं हारं तदा सं-

स्कारविधातः स्यादिति तस्याप्ययुक्तत्वात् यदि तु एतदोषपरिज्ञिहीषया पत्नीं तन्नावेक्षयेत्तदास्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो भविष्यतीति तस्याः तदवेक्षणस्य प्रार्थनीयत्वात् । यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असंनिधानात्तदोयकर्मण्याड्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते तस्योक्तदोषाभावान्प्रथमत एवाहवनीये आड्याधिभ्रयणं कार्यम् ॥२०॥ अतोऽस्मादेव खल्वाड्यादेवपत्नीनां यागः अतस्तत्संबन्धस्याड्यस्यान्तर्वेद्यासादने सति तथैव पत्नीरवसभाः अवगतजनसमूहाः करोति यष्टव्यदेवसंघस्य वेद्यामवस्थानात् अहेति निपातो विनिग्रहे देवपत्नीनां तु सभाप्रापणादस्य यज्ञमानस्य पत्न्यपि परःपुंसा स्वपुरुषादन्यत्र राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता भवति ॥ तेषां मतं याज्ञवल्क्यमतेन दृष्यति यथादिष्टं यथादेशनं यथाशास्त्रं पत्न्याः संबन्धि कार्यं भवतु ॥२१॥ see १. ३. ३-६. ॥२२-२४॥ अग्रा भक्षयिवा see पा° २. ४. ३६. । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परया उदकारसपरिणामरूपं तस्मात्तत्कार्यस्याड्यस्यापां च यदुत्पन्ने संसर्जनं तद्रसस्यैव संपूर्णत्वाय कात्स्न्यीय ॥२५॥ ध्यातिरत्र पश्यतिकर्मा ॥ ये एवं यज्ञमानमवेक्षयन्ति ते स्वकीये यज्ञे कस्मादेव स्वयं यज्ञमाना एव सन्तः अध्वर्या न भवन्ति कथं वा स्वयमेव होतारो भूत्वा याड्यानुवाक्यादीनि नानुब्रूयुः तत्परित्यज्य तेषां शाखिनामत्रैवावेक्षणं यज्ञमानेनैव कर्तव्यमिति कस्मात्कारणात् अद्वा जाता । एवं तां अद्वां प्रहस्य अध्वर्युर्नैव तदवेक्षणं कार्यमिति प्रतिपादयति । दक्षिणाभिः परिक्रीतवादविभिः यत्फलमाशास्यते तद्यज्ञमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम् ॥२६॥ अवेक्षणस्य करणं हि चक्षुः तच्च यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति सत्यमेव देवलोकहूपमस्ति ॥२७॥ १ ॥३॥

अथ जुह्वपभृद्भ्रुवास्वेतस्याड्यस्य सुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह ॥१॥ तादृगवयवकल्पमभिनयेन दर्शयति । या जुह्वः सेयमयं दक्षिणो बाहुः योपभृत्सेयं वामबाहुः ध्रुवा आत्मा देहमध्यः । तस्माद्भ्रुवास्थस्याड्यस्य सर्वयागसाधारण्यम् ॥२॥ जुह्वादिषु सर्वासु सुक्षु सुवस्य संचरणमुपपादयितुं तस्य प्राणरूपतामाह ॥३॥ सुवस्य वायुरूपवाह्योक्तयात्मिकां सुक्षु संचरणं युक्तम् ॥४॥ तासु सुक्षु आड्यग्रहणं विधित्सुः तस्य पुरोडाशादिहविरत्नरत्नप्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयति । विस्तीर्यमाणो यज्ञः प्रथममग्न्यादिभ्यः प्रधानभूतेभ्यो देवेभ्यो बिस्तीर्यति तत ऋतुभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः इन्दोभ्यश्चानुयाजदेवताभ्यः ॥६॥ अथ तस्मिन्यज्ञे यदाड्यग्रहणं तत्प्रयाजानुयाजदेवतार्थं चशब्दादेव स्विष्टकृद्यागार्थं च तथा सति तदाड्यं देवतानामानादिश्य अनुक्त्वा आड्यस्वरूपसंबन्धिनैव रूपेण देवताया अनादेशनेन (see २. १. २२.) गृह्णीति ॥ जुह्वां चतुर्वारं सुवेणाड्यं गृह्णीयात् ॥७॥ जामितादोषराहित्याय । हविर्ग्रहणाड्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकहूप्येणा (°ण!) जामिता स्यात्तमिमं दोषं विपक्षे दर्शयति जामि हेति ॥८॥ जुह्वमनु भागी तस्य जुह्वर्भाग इत्यर्थः see पा° १. ४. १०. । तथा भोक्तृभोग्यस्य च क्रमेण भागी ॥९॥ सार्वभौमो राजापारां निरवधिकां विशं राज्यं प्रावसाय प्राप्यापि एकगृहात्मनैव जयति स्वाधीनं करोति तत्र च एकमेकं वस्तु यथा कामयते तथा समवैति प्राप्नोति तदेतद्वाङ्गः सामर्थ्यमतेनैव वीर्येण जनितं यद्वीर्यं जुह्वा ग्रहणेन भोक्तृनिष्पन्नम् ॥१४॥ अन्नृराज्ञः सकाशात्पृथक् स्वतन्त्रा एव भवेयुः । इक्षार्थं क्षत्रियाधीनत्वे सत्येव त्रैश्वस्य धनसमृद्धिर्भवति । परः परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं यजनमस्ति ॥१५॥ सर्वे-

षां कन्दसामनुष्टुप्काशात्सृष्टेराप्रातवात्सा वागात्मिका वाचश्च सर्वज्ञादव्यभिचिन्तुमाधानम् ॥१६॥ शाखिनां समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रितयत्रयमुपन्यस्य सप्तत्रयं निगमयति तद् न्विति अत्रापि हि ग्रहणस्य त्रिविध्या समाख्येण संयुते ॥१७॥ २ ॥१८॥

पूर्वभागे संनहनरश्मिर्ग्रन्थिर्यथा भवति तथा ॥१९॥ पूर्वदिग्भागे प्रवृत्तमुष्टिं गच्छत्यात् आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणाद्विधामेव तन्मिन्स्थापयति । पिण्डीभागेन अतो मानसः स्तुपः केशसंघातः शिरसः पूर्वभागे हि भवति अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे स्तुपस्याग्राय पूर्वनादयत्नं युज्यते ॥२०॥ संनहनस्य विस्मंमने सति यज्ञमानस्य स्त्री प्रकर्षणा कृत् यज्ञमानसं पुण्यव्ययमपत्यं प्रसूयते । अस्य यज्ञमानस्यपा रश्मिर्नोविद्येय भवति लोकं हि यामाः पतिमानं दक्षिणपाश्वर्येव नोविः परिकल्प्यते तस्मादक्षिणाश्रमिणी संनहनरश्मिर्नियानं नोविपरिकल्प्यमानस्य भवति । संनहनस्योपरि दर्भात्तर्शकादनम् उपरिवामंगा आधृतं हि लोकिका नोविर्नयति ॥२१॥ बर्हिषा वेदिं कृदयति । योऽयं प्रस्तरः स ऊर्ध्वव्रतः केशजन्मान्वायः स्तुपः अथ तद्व्यतिरिक्तानि श्मश्रुप्रभृतीनि यान्यवाङ्मुष्यानि लोमानि स्तोत्रभाणानि अतिंया अथ यज्ञस्य तान्येव संपाद्यते ॥२२॥ हविर्ग्रहणायागता ये देव्या वेदेरुपरि तः सप्तविंशति ये च प्रभुवांसः प्रयोगाभिज्ञा अनुचानाः अनुदातृव्या ऋविशः समीपे धर्तव्ये ॥२३॥ अतिंया आहवनीयं यज्ञमाने तद्ब्रह्मस्तर्षा कृतमुपंशीवनीयतमवलक्षणं फलं भवति अधिशब्देन विनक्तव्यथानुवादो ॥ एकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे स्तोत्रा द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमानां पूर्वमुष्टिनामयत्नं ततस्तृतीयं मुष्टिं वेदेरुपरि द्वितीयमुष्टिनामयत्नं स्तुपोयादित्येकः पक्षः पञ्चामन्वाहाया रति । प्रवृक्ष्य प्रवृक्ष्य प्रथममुष्टिं वेदपरार्थं स्तोत्रा तन्मध्यमुष्याधस्तात्तन्व्रतं द्वितीयमुष्टिं स्तुणीयादेवमेव तृतीयमपि एवं मुष्टित्रयस्य परस्परसंबन्धमुक्त्वादेन दृश्यति (१०० व्याख्यानं स° ७.३२.) ॥२०॥ आहवनीयं कृत् हविर्देवनसमर्थं कर्तति । वेदेः पूर्वभागेऽग्रस्यानादातयनीयो यज्ञस्य शिरः ॥२१॥ परितो धीयत्तर्शति परिधयः पा° ३.३.१०. इति कर्माणि किः । प्राधन्विषुः प्रागमन्प्रामृषत see २.३.१०. । अवकल्पयत भूर्तिमाभ्ययुक्तान्कृत ॥२२॥ प्रयत्न्यति हिंसिष्यति ॥२३॥ युज्यकथ युक्तान्कृत ॥२४॥ परिधीनां वास्यदंशे । अत्रियति तृप्तान्करिष्यति । हविः स्कन्नमिति यत्तदागः स अपराधो न भवति ॥२५॥ तत्रत्रेयं नामादेशानामिमर्शने कृते सति यथा वषट्कारेण प्रतं हविः तस्य देवतायै ज्ञतं भवति एवमेवायं यज्ञमानस्य एतेषु भुवपत्यादिनामकेषु परिधिप्राप्तिषु तत्स्कन्नं हविर्जन्तमेव भवतीत्यर्थः ॥२६॥ इध्मस्येत्यवयवावयविसंबन्धार्था षष्ठी इध्मस्य अवयवभूतान् । अग्निमग्निधन्याय होमाः क्रियते अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यमिव न तु परिधानसामर्थ्यमस्ति तन्नादिभानन्तीतानन्यानेव परिधीनध्वयव आहरेयुः ॥२७॥ अग्निवाय्वादित्यवृषेण हिरण्यगर्भस्य आत्मण एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः ॥२८॥ २० ॥ ३ ॥२९॥

मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन न व्याख्यायते ॥२९॥ पूर्वाधारमभिधाभ्याधानं विधत्ते । वायव्यां दिशमारभ्याग्नेयदिग्भागपर्यन्तमविक्रिप्तधारया होमः पूर्वाधारः स च यत्र परिसमाप्यते तत्रैकं समिधमादध्यात् तत्र धर्मविशेषमाह अभ्याधानात्पूर्वं मध्यमं परिधिं तथा समिधा संस्पृशेत् ॥३०॥ उत्तराधारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते । द्वितीयाधारा नेर्कतीं दिशमारभ्येशानीं दिशं प्रति वर्तते ॥३१॥ अदःशब्दो विप्रकृष्टार्थवाचो विप्रकृष्टेऽनुयासाप्राक्कालेभ्या-

धानायैका समिदवशेषितव्या तस्या अभिधास्यमानमभ्याधानमनूय प्रसंगात्तस्य प्रयोजनमाह
॥१॥ एवमाहवनीये कर्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्र-
स्तरस्तरणं विधित्सुस्तदर्थं विधृत्योः सादनं विधत्ते । आहवनीयसमीपाद्बर्हिषा स्तीर्णा वे-
दिमुपावृत्य बर्हिषः सकाशाद्दे तृणे आदाय बर्हिष उपरि तिर्यगग्रे निदधाति । प्रस्तरे हि
यज्ञस्य स्तुपः केशसंधातः बर्हिषि श्मश्रुप्रभृतीनि लोमानि तथा च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्य-
ङ्गनिहिते एते तृणे भूस्थानीये ॥ विधृत्यै विविधं धारणाय इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः सां-
कर्यात् क्षत्रियवैश्ययोरपि सांकर्यः स्यात् ॥१०॥ तत्र विधृत्योरुपरि ॥११॥ प्रस्तरोपरि
सव्यं हस्तं निदध्यात् जुह्वादीनां सादनपर्यन्तम् ॥१२॥ जुह्वादाय प्रस्तरे सादयेत् न तु
ग्रहणामात्रं मन्त्रस्य सादनलिङ्गत्वात् ॥ ततः सुगात्र्यव्यतिरिक्तं हविः पुरोडाशप्रदिकं सादयेत्
॥१३॥ प्रस्तरस्य ॥१५॥ आसन्नानि हवींषि ॥१५॥ ४ ॥३॥

अग्नेधेनाग्निसमिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम निर्वृत्तिः । सामिधेनी-
भिः प्र वो वासा इत्यादिभिर्हविः ॥१॥ इधमेन संदोष्यमानायाग्ये तत्समिन्धनार्था या ऋ-
चो वृत्तव्याः ताः सामिधेनीरनुब्रूहीत्यध्वर्युसंप्रैषार्थः ॥२॥ प्रवरात्पूर्वं सामिधेनीरनुब्रूवाणस्य
हेतुत्वं नास्ति यदा खल्वेनं प्रवृणीते अग्निदेवो दैव्यो हेतेति [see ५.१.५.] अथानन्तरमेवा-
सां हेता भवति अतः सामिधेन्यनुवचनसमये हेतुत्वाभावात् हेतरनुब्रूहीत्यपार्थक्यम् ॥३॥
अग्निदेवत्या ऋचः सामिधेनीरनुब्रूयात् ॥४॥ त्रिवृता हि देवा इति श्रुतेस्तदीया यज्ञाः प्रार-
म्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावृत्तियुक्ताः । यज्ञलिङ्गत्वाद्वापि ॥६॥ पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य च सह प्रजा-
पतिबाहुसकाशादुत्पत्तिः इन्द्रसंबन्धाद्वाऽपि पञ्चदशस्तोमात्मकः ॥ सामिधेनीरभिति अभि-
रभागऽइति [पा० १.४.११.] लक्षणे अभिः कर्मप्रवचनीयः कर्मेति [पा० २.३.८.] द्वितीया ॥७॥
भवन्वर्धमानः ॥८॥ उपरिष्ठादर्शपूर्णमासयोरिति [k. ११.] विशेषणात् वाक्यशेषे च तं का-
ममनपराधं राधोतीति कामप्राप्तिश्रवणात्तद्विकृतिभूता काम्येष्टिरत्रेष्टिशब्देन विवक्षिता अत-
एवापस्तम्बो दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनीसाप्तदश्यं सूत्रयामास ॥ अथ
तासां कामेष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते ॥ हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन संवत्सरस्य पञ्च
ऽर्तवः । अनपराधमविकलम् ॥ उपांशुच्चारणस्य पार्श्वस्थानामर्थविशेषाप्रत्ययकत्वादतिरिक्तवत्
अतिरिक्तं च विशेषनिरुक्तिविरहात्सर्वात्मकम् ॥१०॥ दर्शपूर्णमासयोरेव पक्षातरं विधाय प्रशं-
सति । मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः तमेव गतिप्रतिष्ठाह्वं सामिधेनीनामेकविंशतिसंख्य-
या प्राप्नोति ॥११॥ इमं च पक्षमधिकारिविशेषे नियकृतिः । गता प्राप्ता यस्य श्रीः तस्यैव
यज्ञमानस्य नान्यस्य ॥ गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पक्षं कर्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति । यो यज्ञ-
मानः श्रेष्ठ्यं नैकृष्ट्यं च न कामयेत स तादृङ् तत्प्रकारविशिष्ट एव भवति यादृशाय य-
थोपलब्धप्रकारेण नियतेन ते हेतारः सामिधेनीरन्वाहुः । यस्य खल्वेवमनियतमनुवचन-
प्रकारं विदुषो यज्ञमानस्य एता एकविंशतिसामिधेनीरन्वाहुः स पापीयान्वा श्रेयान्वा भव-
ति ॥ य इहेन श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः सो विचार एव कवलं न तु तथानु-
वचनं कार्यम् ॥१२॥ कथं तर्ह्यनुवक्तव्यमित्यत आह त्रिरिति । अनवानन्ननुकूसन् । तन्नि-
सृणामृचां संतानं लोकत्रयसंतत्यै भवति । संतनोति संदधाति । स्पृणुते प्रीणयति बलयति
त्रा ॥१३॥ अस्य हेतुः यावदनुवक्तुं स्ववशः शक्तिः स्यात् । सामि ऋद्धमध्ये । यथाशक्त्य-

नुवचनपक्षे एषैव निन्दा ॥१४॥ एतद्यथाशक्त्यनुवचनं निन्दायुक्तायास्स होता यदा न कामयेत तदा एकैकामृचमनुकृसन्ननुब्रूयात् ॥१५॥ किदन्वेपणशीलाय गजमातये प्रक्षिणाय-भूतं द्वारं न प्रयच्छति । उपतिष्ठते प्राप्नोत्यनेनेत्युपस्थानं प्राप्तिमाधनदारम् ॥१६॥ ५॥१॥

तस्मिन्सामिधेयनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते । हिं इति शब्दमुच्चार्य ॥ सामरहितस्या-यज्ञवार्तिकारप्रणवयोः सामाख्यवत्सामिधेनीषु तत्कारणेन सामिधेनीयुक्ताः मंत्राऽपि साम-वान्यज्ञाः संपद्यते । ओमोमिति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य प्रणवस्यानुकरणम् ॥१७॥ सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते स वाऽएतीति । आ इति एति प्र इति प्रति आ-पसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्चोऽनुब्रूयादित्यर्थः । आपसर्गो ह्यभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दस्य प-राङ्मुख्येऽपि वृत्तिरस्ति । देवयज्ञान्विष्णुस्य पराङ्मुखो प्रवर्तमानैव गायत्रो युक्तायं प्रति यज्ञं वोढुं शक्नोति नार्वीचो । सा तु संनिधानान्मनुष्यं नृजितुं शक्नोति अन्ता लिङ्गस्य यु-क्ता एवानुवक्तव्याः ॥१८॥ प्राणस्य परावृत्तिवात् उदानस्यास्य प्रवेशवृत्तिश्च परात् ॥१९॥ यमू-नां तृणादिभक्षणाय यदनं प्रति परागमनं तत्प्रशब्दार्थः यच्च सायमागमनं तदाकारमर्थः । सर्वज्ञात्प्रगमनस्वभावमावर्तनस्वभावं च ॥२०॥ आयाहीत्यनेन यदस्मान्प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितं तत्स्वर्गावासिदेवापेक्षया पराङ्मुख्येनेत्येति लिङ्गमपि प्रतिलिङ्गं संपद्यत इत्यंको-यमताभिप्रायः । तदेतद्दूरधिगममायाहीत्युक्ते यच्च शीघ्रं बुद्ध्यायां गच्छति न तु प्रगमनम् ॥२१॥ द्युशब्दो दिनवचनः [निघ० १.१.] दिवसानभि गता इति द्युत्पण्या अभि-द्यव अर्धमासाः ॥ जोरदध्याइयादिहविर्जनकवात्तदन्तः ॥२२॥ दृशब्दोच्चारणस्यापि सामिधेय-ऽतिशयितमानुकूल्यमाख्यायिकया दर्शयति ॥ माधवा मधुनाम्नः पुत्रः विदेघो नाम राजा स्वमुखे विश्वनरहितमग्निं धारयामास ॥२३॥ ऋद्धिर्वाग्देव मुष्णगतमग्निं मनुष्यं तं विदेघ-माह्वतुं निश्चितवान् ॥२४॥ विदेघा इति पुतिः असूयार्थी ॥२५॥ तस्मिन्ममयं माधवश्च तापशमनाय सरस्वत्यां नद्यां निमग्नोऽभूत् सोऽग्निस्तस्मात्स्थानादारभ्य प्राङ् दक्षिमां मर्त्या पृथिवीमभितो व्याप्नोत् । प्राचीनं दहतोऽस्य पुस्तात्सदानोरा नाम नदी-उत्तरा उदक्प्र-वाहा इति गच्छति तथा च व्यवहितः सोऽग्निः एनमग्निं सापि निःशेषेण धारयति इतस्ततो गमनं निवार्य धारितवती स चाग्निस्तां नदीमितानदीवज्रातिददाह न अतिशयेन ददाह शोषयामास । अत एव सदा सर्वदा नदी जलमस्यामस्तीति द्युत्पण्या मदानीरत्युच्यते । तथा च निघण्टुः [अमरं १.२.४०. see Wilson Vishnupur. p.183.] कर्ताया मदानीरा बाङ्गदा सैतवाहिनीति । तां ह नदीं पुरा तद्दृष्टेः काले ब्राह्मणा न तरन्ति न स्पृशन्ति अग्निदाहाभावेनाविषुद्धवात् ॥२६॥ तस्या नद्याः प्राग्देशः सर्वोऽपोदानीं ब्राह्मणाग्रामः । तच्च स्थानमतिशयेन निवासायोग्यं बभूव तथा सावितरं भयभाण्डे निक्षिप्तनोरवज्जदंशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकमतिशयेन स्रवणशीलं फलप्रदानासमर्थम् यतो वज्रानरागिनानास्त्रादितमस्त-त्स्थानमपवित्रम् ॥२७॥ अघ्न्ये निष्कृष्टे सर्वसवर्जिते नैदाघे ग्रीष्मसंखन्धिकालेऽपि संयत्त कोपयति बज्रजलतया प्रकुपिता भवति ॥२८॥ स च माधवः अग्निं प्रतीक्ष्योवाच ॥ इति पृष्टे सोऽग्न्यग्निरेनमुवाच ॥ यस्मादेवं माधवाग्निरेव तद्वद्विदेहदेशः अपि माधवा (मा-धवा!) इत्युच्यते ॥२९॥ यस्मादधृतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रखलितो बभूव तस्यात्प्राणात्सामि-धेनीषु यत घतप्रार्तिपदिकयुक्तं पदं तत्सामिधेनीनामेवाग्निसंनिधने हेतुर्भवति ॥३०॥ त-

स्माद्वृताच्येत्ये] तत्पदं सामिधेनीषु युक्तारमिति निगमयति ॥ सुप्तं सुखं स्वर्गादिलक्षण-
मात्मनः इहोतीति सुप्तयुः । गा स्तुतौ । जिगोषति जेतुमिहति । देवान् स्तुत्यां जिघांसति
हन्तुं प्राप्तुमिहति । हन्तित्र गत्यर्थः तस्माज्जिगोषतीति व्याख्यानं युज्यते । अस्मन्नगमां स-
नोति [पा० ६.३.१६.] सनि दीर्घवम् ॥ यन्नामविशेषैरनिरुक्तं तत्सर्वात्मकम् ॥ २१ ॥ वीतय
इति पदं व्याख्यातुमितिहासमाह ॥ यथोर्ध्वबाह्वना शाखाग्रं स्पृश्यतइति एवमेव द्यौरपि
हस्तस्पृश्येव बभूव ॥ २२ ॥ वितरामतिशयेन विप्रकृष्टाः । विश्लिष्टा इतिः वीतिः । तथा च
वीतयइत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति ॥ एतां वीतयइति पदेन युक्तामग्रः आयाहीत्या-
दिकाम् ॥ २३ ॥ हविषो दाता हव्यदातिः ॥ २४ ॥ तृतीयां सामिधेनीमनूय व्याचष्टे । अङ्गिर-
सा महर्षयो यदग्निं समिद्धमकुर्वन् तस्मादग्निरप्यङ्गिर इति संबोध्यते ॥ इतरे येऽङ्गारा आसु-
स्तंऽङ्गिरसोऽभवन्निति अङ्गिरसामङ्गारपरिणामरूपवादङ्गिरःशब्दाभिधेयता अङ्गिरोऽप्यङ्गाररूप इ-
ति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्वम् ॥ २५ ॥ याविष्टो युवतमः नित्यं तरुण अजरुणः ॥ २६ ॥ अदः विप्र-
कृष्टं युस्थानं यस्मिन्देवाः सर्वे वसन्ति । अवणीयं प्रशस्यम् । देवेषितं युलोकतृपं स्थान-
मङ्गमभिलक्ष्य विवावसि प्रकाशय ॥ २७ ॥ ईडेन्यः स्तोतव्यः नमस्यो नमस्कर्तव्यः । तमां-
सि तिरस्कृत्य ॥ २८ ॥ ऋद्धमन्त्रे यन्नेति पदं तदोमिति अङ्गीकारार्थतया प्रतिपन्नव्यम् ॥ २९ ॥
ईड स्तुतौ ॥ ३० ॥ दीदेतिः दीप्तिकर्मा ह्यन्दसो धातुः दीदयेव दिदीपइव ॥ ३१ ॥ अग्नि-
विशेषणभूतेनापि वृषं कब्देनेन्द्रोऽप्युपस्थाप्यते वृषं कब्दस्य तन्नामधेयत्वात् अतो वृषं कब्दयु-
क्तस्य तृचस्यानुवचनादितरयश्चत्सामिधेनीनामपीन्द्रसंबन्धः सिध्यति ॥ ३२ ॥ योत्स्यमानां-
स्तान्निवारयितुं गायत्री मध्ये प्राड्भूत्वा सेयं पृथिव्येव । मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम न-
गरी तस्यां हि देवाः तथा मेरोरधस्तादग्रे च यत् इरामुखं नाम नगरं तस्मिन्त्यसुरा निवस-
न्ति तयोर्मध्ये पृथिवी वर्ततइति ह्रस्वद्वयोतितशास्त्रप्रसिद्धिः । मैत्रि गुप्तभाषणे धा० ३३.६. ।
असुररक्षसमसुरविरोधि रक्षः समासात् अप्रत्ययः रक्षःशब्दस्य नियतनपुंसकवाचत्वात् समासात्-
स्यापि तंथावम् ॥ ३३ ॥ यद्यपि होतारमिति होतृशब्दो द्वितीयात्तः तथापि होता अरमित्यपि
श्रुतिसामान्यात्प्रतीयते स च अरंशब्दो यशब्दपर्यायः [!लंशं] बालमूललघ्वलमङ्गुलीना-
मिति [पा० ८.२.८. वा० २.] लवस्य विकल्पितत्वात् स च शब्दोऽत्र निवारणार्थः आत्मानं
निवारणविशिष्टं नैव ब्रवाणीति पाठात्तरमनुब्रुवतामभिप्रायः तं ह्रषयति । होतारमित्यर्थं
पाठं परित्यज्य होता य इति पाठविपरिणामस्य मनुष्यबुद्धिप्रभवतया मानुषवम् ॥ ३४ ॥ नि-
दानेन मूलकारणेन विचार्यमाणा ॥ ३५ ॥ यत्र सप्तदश सामिधेन्यः तत्र पृथुपाज्ञास्तं सबाध
इति द्वे धाय्याख्ये ऋचौ सामिधेनीषु प्रक्षेप्तव्ये तयोः स्थानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां दर्शयति । पुर-
स्तादष्टम्याः पूर्वम् । अन्नं च तदाद्यं च अन्नाद्यमिदं धाय्यातृपं मुखप्रदेशेऽएव धारयाम इति
वदन्तः । अन्वङ्गुता असमर्था । ऊर्ध्वं द्वयोर्धाय्ययोः प्रक्षेपात् अग्निं हतमित्यष्टमी दशमी संप-
द्यते तथा चाष्टमीवभङ्गेन गायत्री वाऽएषा निदानेनेति प्रतिपादितं गायत्रीवमसमर्थं स्यात्
तस्मात् समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योर्मध्ये धाय्ये प्रक्षेप्तव्ये सा च समिध्यमानवती पाञ्चद-
श्ये नवमी साप्तदश्ये अष्टम्या सहोत्कर्षात् एकादशी संपद्यते ॥ उभयत्र वाशब्दश्चार्थः ॥
उक्तमापस्तम्बेन समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चाक्षरेण पृथुपाज्ञवत्यौ धाय्ये दधातीति ॥ ३७ ॥
तस्या दशम्याः सामिधेन्याः प्राक् अनुयाज्ञार्थायाः समिधः यदन्यत्सर्वम् अस्मिन्नेव समये

इधमशेषस्य सर्वस्याभ्याधानम् एतर्हि हि होता अग्नेः समिन्धनं परिमनाययतोऽथ सामिदं र-
त्यनेन समिन्धनस्य भूतवप्रतिपत्तेः ॥ अतिरिक्तं शत्रुवर्धनहेतुः ॥ ३८ ॥ अग्निमी सामिधेनोऽम-
नूद्य व्याचष्टे ॥ ३९ ॥ अध्वरशब्दो हि सोमयागे बृहः स चात्र दर्शपूर्णमासप्रियं मन्त्रेण प्र-
स्तूयतः इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति तावदर्शपूर्णमासयागनापि ॥ ४० ॥ १ ॥ ॥

सामिधेन्यनुवचनानन्तरमग्रे महान् असौति निगदम्यानुवचनं विधिं स्मृत्तत्प्रतिपाद्यायाः
प्रशंसायाः कर्तव्यतां तदुपोद्घातवेन प्रातेपादयति ॥ हविर्वह्नार्थं गुरुतमं तस्मिन्हातुं यं प्र-
णिं योजयिष्या तस्योत्साहं जनयिनुमस्तुवन्नया च स्तुत्या तमतिं श्रौयं संयकम्यापिनम्रसः
॥ १ ॥ स त्रेधात्मानं व्याकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयमित्यादिभुतः ॥ २ ॥ जातुकर्तृप्रथमं वि-
धीयते ॥ ३ ॥ तत्र धर्मविशेषमाह परस्तादिति । तस्मिन्नाप्यप्रवर्णे कूटम्यमृगिभारम्य तत्पु-
त्रपौत्रादिक्रमेणावीचीनं वरणं कर्तव्यम् यथा आङ्गिरसं ब्राह्मणस्य भारद्वाजस्यादे तथा च
ज्यैष्ठ्यस्य पतये एवैतं निहनुते अनेन प्रवर्णेन निवेदयति ॥ ४ ॥ देवेभ्य इत्यादिनिमित्तस्य
दानां स्पष्टार्थः ॥ ५ ॥ आस्यद्वयं पात्रमास्पात्रम् । अग्रे प्रक्षिप्तस्य हविषो देवेभ्यमानवादेन
रेव पात्रवम् । यस्य खलु भोज्यस्य वस्तुनः संबन्धि पात्रं प्राप्तुमिच्छति तत्प्राप्तात्यर्थं प्रेरिता
॥ ६ ॥ निवित्पदानन्तरमावाहननिगदमप्यनूद्य पदशो व्याचष्टे ॥ ७ ॥ दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र
योगिः पुरोडाशदेवता तदावाहनानन्तरं निर्वीपसमये यस्यै देवतायै येन क्रमेण निरुप्तं ते-
नैव क्रमेण तस्याः अग्नीषोमावावहेत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यम् ॥ कर्मवाचिना प्रयाज्ञानुयाज्ञ-
शब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते तेषामाज्यमेव हि भागाः जौहवीपभृतयोराज्ययोस्तदधि-
व्रवणात् ॥ अग्निं होत्रायैत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥ आ च वदेति वाक्येन
प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासामावाहनस्य निगमनम् ॥ अमुष्ठा अनुक्रमेण
सम्यक् ॥ ८ ॥ अनुवाक्या हि द्युलोकद्वया तिष्ठंश्च द्युलोकसंबन्धो भवति अतोऽनुवाक्या ता-
वन्निष्ठतैवानुवक्तुं योग्या अनुवचनसाम्यात्सामिधेन्यादिकमपि तिष्ठतेव पठितुं युक्तम् ॥ ९ ॥
इयं पृथिव्यात्मिकैव याज्या ॥ १० ॥ २ ॥ ४४ ॥

सामिधेनोभिर्हविः समिदस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशयमाह । राक्षसादिभिर्धर्षितुं
स्पष्टमशक्यः ॥ १ ॥ अथैताः सामिधेनोः प्रत्येकं तत्तद्विज्ञोपन्यासेन प्राणापानभोजादिकारण-
ग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति । प्रगमनयुक्तावात्प्राणः प्रशब्दवान् प्राणवृत्तिर्हि इ-
डापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखी वृत्तिर्वापानः उदानवा-
युर्देहस्योत्क्षेपणादधिकतेजोयुक्तः ॥ २ ॥ वनीवाह्यते भृशं वहति देवान् शोघं प्रापयति ॥ ३ ॥
अतस्था अन्तरस्थिता । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो यः क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्यःस्थ-
स्थितः प्राणः तमनया दीपयति अस्माच्च प्राणादारभ्य अन्ये प्राणाश्चक्षुःश्रोत्रादय ऊर्ध्वगतास्ते
अन्ये पायूपस्थयोन्यादयोऽवाञ्चः ॥ ४ ॥ अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुवात् शोचि-
ष्केशशब्देन पुंव्यञ्जनं लक्ष्यते तथा च एतद्वदवत्येतयर्चा आनन्दव्यापारस्य उपस्था-
व्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवति ॥ ५ ॥ तत अनन्तरमेकादश सामिधेनोः तदनुवचनस-
मये शपतो द्वेष्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुवेन प्रशंसति । प्रथमायामनूच्यमानायामनं
होतारं यदि द्वेष्यः शपेत् अनुव्याहारः शाप इति हि धूर्तस्वामी भाष्यकारः तं प्रति होता
ब्रूयात् एतर्हि आत्मनः स्वसंबन्धिनं प्राणं हे शत्रो अग्रे निहितवानसि तेन च प्राणेन नि-

मित्तेन पीडां प्राप्स्यसीति ॥११॥ मनसो मोषणं विपरिलोपस्तेन गृहीतः अत एवातिशयेन मूलः [मूलः B. गूढः A. गूढः C.] ॥१६॥ उध्रायेति [उध्रा C.] उध्रमनम् [उध्रानम् A. उध्रानम् C.] उध्रश्चसनं [! उध्रश्चसं A. C. उध्रं वंसं B.] तत्प्राप्येत्यर्थः ॥१८॥ अपिनजो बन्धुयुक्तः ॥२०॥ न्येति नितरां प्राप्नोति ॥२२॥ ३ ॥४॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं सिद्धमर्थमनुवदति ॥१॥ चनशब्दोऽप्यर्थः । स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयात् ॥५॥ उपवहं वहप्रदेशोपरिश्लिष्टमौन्यकारं दारु लौकिकाः कुर्वन्ति ॥७॥ आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान्प्रति उद्धितवत्तः । उद्धितं पर्वतादिकमिव वीर्यमपि उरासदम् । आधारेयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसंधिमारभ्योभयतः करणम् ॥८॥ यद्वृक्षादीनां मूलं तन्नृणोमिव हि अदृश्यमानवात् ॥१०॥ एवमाधारयोः प्रतिनियतधर्मान्विधायानुष्ठानक्रमं विधत्ते । पूर्वाधारानन्तरं नोत्तराधार अपि तु अग्निमग्नीदित्याग्नीध्रं प्रति संप्रैषं ब्रूयात् अग्निमाहवनीयम् तथादिवहने अननुदश्चादिकं योच्यमाणास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरमध्यस्थ पश्चात्पाशैर्युञ्जति बध्नाति अतो धुरोऽध्यहनस्थानीयः पूर्वाधारहोमः ॥१३॥ परिक्रम्य परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेश गवा तदनुसारेणाग्निं संमार्ष्टि । एकैकस्मिन्परिधौ संमार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते ॥१४॥ परिधित्रयानुसारेण परितोऽग्निं संमृज्य तदनन्तरमग्रेरुपरिष्ठान्त्रूणां त्रिः संमृज्यात् प्राज्ञेत्प्रेरयेत् आधारेयोर्मध्ये संमार्जनस्य कारणान्नद्वयवधाने सति मन्त्रश्च वाक्चैतदुभयं समानविषयं समानाश्रयमपि भिन्नमिव भवति ॥१५॥ ४ ॥४॥

शुद्धपभृताः पूर्वभागे । तदतिक्रमजनितमपराधं तन्नमस्कारेण शमयति ॥१॥ हवीन्नुपेण वेद्यामवस्थितो यज्ञोऽत्र विष्णुशब्देन विवक्षितः दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशंका मा भूदित्यर्थः ॥२॥ यत्र स्थित्वाधुर्युर्जुहोति तत्र तस्यातिक्रममिति नेदीयस्त्वव्यपदेशः ॥३॥ विदज्ञानोऽत्यस्माच्छान्दसो लङ् सिपि दश्चेति [पा० ८.२.७५.] दकारस्य रुवे वेरिति रूपम् । स्विष्टकृत् शोभनयागस्य कर्ता ॥४॥ होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनम् । ध्रुवयेति ध्रुवामित्यर्थः ध्रुवीस्थस्याल्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्याद्यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा । आधारेणस्य तस्यां समञ्जनाक्षि एव तस्मिन्प्रति दधाति । अर्धस्य देशभागस्य ग्रामादेः ॥५॥ ध्रुवामनु ध्रुवाभागे यज्ञमानः उपभृद्भागः शत्रुः । उपभृतेति द्वितीयार्थे तृतीया ॥६॥ ध्रुवापेक्षया इतरा शुद्धः ॥७॥ प्राज्ञापत्यस्य पूर्वाधारस्योपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं संवादमुपन्यस्यति । अहमेव भद्रः अहमेव भद्र इति स्वस्वोत्कर्षविषये ॥८॥ प्रश्नं प्रति प्रज्ञापतिं जग्मतुः ॥९॥ विसिष्मिये विगतस्मया भगवोर्वा बभूव । गर्भः देवमनुष्यादीनामुत्पत्तिहेतुः । अहव्यवाट् हव्यवहनस्याहेतुभूतैव ॥१२॥ तत्र एतत् वाचः सकाशात्पतितं रेतः चर्मणि अन्यस्मिन्वा यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे देवा धृतयन्तः भूत्वा च तत्प्रतिदिवसं पृच्छन्ति अत्रास्मिन्पात्रे किमेतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतमिति विचारयन्तः । विचार्यमाणानामिति [पा० ८.२.१७.] पुतः । अत्रैव त्यागदिति यस्मिन्देवैर्दिव्यैर्गर्भिः ततस्तस्मात्स गर्भोऽत्रिः संबभूव । यतो गर्भाशयात्सृतो गर्भोऽत्रिः संपन्नः तस्मात्सृतगर्भा रजस्वला स्त्रीनाम्नात्रेयोत्याख्यायते तथा योषिता सह संभाषणादिकं कुर्वन्पुरुष एनस्वी [एव स्त्री ABC] भवति । तैत्तिरीयकोऽप्याम्नातम् तन्मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीतेति ॥ ननु यस्या गर्भोऽत्रिः संज्ञातः सैव वागात्रेयो सर्वस्त्रीणां कथमात्रेयोवमित्यत आह स्त्रीरूपधारिण्या एतस्याः खलु वाग्देवतायाः एते लौकिकाः सर्वे गर्भाः सं-

भूताः गर्भाशयलक्षणे चर्मणि धृतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति तच्च वाक्संबन्धयति मित्रं
सर्वासामत्रयीवम् ॥ १३ ॥ ५ ॥ ४ ॥

चतुर्थे सामिधेन्यादिगारातः प्रदर्शितः प्रयोगः पञ्चमेऽथास्मिन्प्रवरादिनिष्ठयत्नः । तत्र
देवहोत्रार्पणमानुषहोतृणां वरणं विवक्षुरादौ तदङ्गमावर्ण विधत्ते ॥ १ ॥ आश्रायणाङ्गतये-
धमबन्धनदर्भाणां ग्रहणं विधत्ते । एवकारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः । वेपनः कम्पनशी-
लः ॥ २ ॥ स्तरणसमिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य कर्णादिदं खर्हिादिकं यज्ञस्य किञ्चिदङ्गम् ॥
तन्निराकरोति इधमसंनहनाग्निसंमार्जनलक्षणकार्यद्वयकर्णादेतदिधमसंनहनात्मकमेव यज्ञस्य
होतृव्यवहारपक्ष एव श्रेयान् ॥ ३ ॥ अथे देवहोतुरग्रेवर्णं विधत्ते अथ आ-
र्पणवर्णमानुषहोतृवर्णाभ्यां पूर्वम् ॥ ४ ॥ विद्वानित्यनेन यष्ट्यदेवतापरिज्ञानं चिकित्वा नि-
ति परिज्ञातस्यार्थस्याविस्मरणम् अनुष्ट्या अनुक्रमेण ॥ ६ ॥ नभोऽग्निमनुषां वत्युपसंभ्याममि-
ति [पां १. ४. १८. वां २.] भसंज्ञया ह्वाभावः ॥ ७ ॥ ऋषीणां संबन्धनमध्वर्युर्गतां वृणोते
॥ १ ॥ ब्रह्म परिवृढं कर्म तत्साधकवादगिरपि ब्रह्म स यथा आवहति तदतः ॥ १ ॥ साङ्गवे-
दाध्ययिनोऽनूचानाः प्रावितारः कर्तारः अवतिस्तत्क्रियावन्तः ॥ १२ ॥ असावित्यत्र होतुर्नाम
प्रथमात्तं निर्दिशेत् ॥ see ३. ५. ३. ॥ १३ ॥ हे सन्नितः सकलकर्मानुज्ञातदेव एतदेतेन मम
वरणेन मद्व्याजोऽनमेव वृणतेऽध्वर्यवः । तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति ।
होतुः कर्म होत्रम् इह होत्रं कर्तुमग्निं वृणते न तु मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ होता ऋगुवाक्काः प-
ठिष्यन्त्याज्याभिर्यज्यं भवति ॥ १६ ॥ रातिर्दानं धनं लभेम । उर्व्यायामुत्तरे महत्त्वे । सुप्रोता-
दित्या वयमदितये देवमात्रे अपापिनः अनपराधिनो भवेम अथ वा दितिः ऋण्डनं नाशः
तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेम ॥ १७ ॥ अनुब्रवदनुयातु ॥ १८ ॥ यथा सर्वेऽपि नरा आ
सर्वतः शंसन्ति तथाविधशंसनाय प्रियाम् । अथ साधारण्येन नराणां यो ज्ञोऽप आशंसितः स
युक्त एव न हि केवलं तज्जोत्रज्ञानामेव संलापोऽपेक्षितः अपि तु यो जुष्टं वाचं ज्ञानाति
यश्च न सर्वैर्यज्यं साधु उक्तवानित्येवंत्रपा वाचो (पया वाचा ABC.) विवृणुते उच्चार्यते ॥
होतृवर्ये होतृवरणे । अमायि हिंसितमभूत् ॥ २० ॥ अग्न्यादोनामुत्वं लोकसिद्धम् ॥ २२ ॥ सं-
मर्शनदेशोऽहोतृषदनं प्रत्यागहेत् । परागतं वसु यज्ञाख्यं धनं यस्मात्स ॥ २३ ॥ अर्वा अर्वाण
अभिमुखं धनं यस्य स ॥ २४ ॥ हे विश्वकर्मन्महादेव त्वं शरीरस्य पाता भवसि ॥ उपवेश-
नस्थानादीषडन्तरतश्चलनं समन्त्रकं विधत्ते हे उभावग्री युवां मा मामुत्कृष्टमाधिक्येन मोपि-
ष्ट दाहं मा कर्ष्टम् उष दाहे यतो लोकः स्थानं त्वां संबन्धी अतो हेतोर्मा मा हिमिष्टमिति
प्रार्थना युक्ता । होतृषदनाउदङ्मुखमेवैति एष्टु कंप्ने ॥ २५ ॥ the explication of यथेह - भा-
गधेयं is wanting in ABC. । यथा लोके कश्चित्पाचकः तत्स्वामिन् पृच्छति पक्षामन्नं यथा
आनेष्यामि यथा वा आनीतं पात्रे समर्पयामोति ॥ २६ ॥ १ ॥ ५ ॥

अथ सुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिष्ट्यासुराद्यं भागमनूय तस्यार्थमाह । वेदि-
तव्यस्य मन्त्रे अनिर्देशात् इदमिति तत्कर्मप्रदर्शनम् इदमनुष्ठेयं कर्म वेत्तु ज्ञानात् । तस्य
होत्रेण प्रतिनियतं संबन्धमाह तस्यो हि तस्यैव हि स च संबन्धनियम एवकारार्थेन उश-
ब्देन द्योत्यते । प्रकर्षेणावतीति प्रावित्रो यज्ञः । धृतपूर्णां सुचमास्यस्व हस्ते धारय उपस-
गादस्यत्यूह्योर्वेति [पां १. ३. २१. वां ३.] आत्मनेपदम् ॥ १ ॥ मन्त्रे सुचमित्येकस्या एव नि-

देशं दिवनिर्देशपन्ननिन्दापुरःसरं द्रुहयति । प्रत्युद्यामिनं प्रतिकूलोद्योगवत्तम् ॥२॥ देवानि-
कृतीति देवयुः विश्वैरपि देवैर्वर्णीया विश्ववारा । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितोपादो-
डेन्या मनुष्याः । हविःप्रदानमन्त्रेणापरितोषादेवा यज्ञियाः ॥३॥ देवमनुष्यात्मकासु प्रज्ञानु
मध्ये याः प्रज्ञा यष्टव्यत्वेन यज्ञमन्त्रभजन् तं प्रकारमाह । यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्पराभ-
वोऽस्ति तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥४॥ निगदविभागगतां नवसंख्यां प्र-
शंसति । व्याहृतय उक्तावाक्यानि तानि च नव सप्त शीर्षण्या द्वाववाञ्चाविति ॥५॥ अथा-
आवणप्रत्याआवणे विधातुमाख्यायिकामाह ॥६॥ अध्वर्युर्कर्तृकमौआवणमाग्नीध्रकर्तृकं प्रत्या-
आवणम् । स्वर्गाख्यफलोदयात् वीजवं यज्ञस्य । अध्वर्यादयः सम्यक् प्रदाय-प्रदाय एको
ऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मा इत्येवं प्रकारेण यज्ञमनुतिष्ठति यज्ञमानमनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापारा-
भावात् । यथा जलैरापूर्णं घटादिपात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन संचरति
तद्वत् ॥७॥ अथ संग्रहेणोक्तं यज्ञसंप्रदानं विशिषन्नध्वर्यादेः स्वस्वकालेषु मौनं विधत्ते ।
हेतारं प्रत्यनुब्रूहीत्युक्ता प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात् हेताप्यनुवचनद्वारेण वाग्रूपयज्ञ-
स्य स्वस्मिन् (ज्ञः स्वस्व° B. ज्ञः स्व AC.) समावेशात् न व्याहरेत् ॥८॥ स वषट्कारे-
णेति सोऽध्वर्युः हेतुकृतेन वषट्कारेण हविःप्रदानसाधनेन अग्नौ योनिभूते रेतोभूतं हविः
सिञ्चति ॥ अथ सोमविषयं वाङ्मनियमं प्रतिजानीतेऽथेति ॥९॥ यदा उद्गातार स्तोत्रं प्रार-
भेरन् तावदध्वर्युर्ग्रहणादनन्तरं नापव्याहरेत् ॥१०॥ तज्जुद्गातारोऽपि यदाध्वर्युरपावर्तध्वमिति ब्रू-
यात्तदानीं तस्य यज्ञस्तान्प्राप्नोति अतः प्रभृति उक्तमास्तोत्रियापर्यन्तं न वदेयुः ॥११॥ हेता-
पि यैप्राप्तिमा च स्तोत्रियेति यदा प्रज्ञापयति तदा प्रभृति न वदेत् ॥१२॥ यथा पूर्णपात्रम-
भिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेपमकृत्वा अन्यत्र परासिञ्चेत् । संविदानाः ऐकमत्यं प्राप्ताः स्वस्व-
कर्तव्यमेकाग्रेण ज्ञानतः । एवं सत्येकोऽप्यविज्ञान मुच्यति स्वानुष्ठेयं न विस्मरति । भर्तव्यः
पोषयितव्यः ॥१५॥ आआवणादिपंचकमनूय प्रशंसति । यज्ञोऽपि पाङ्क्तः धानाः करम्म इ-
त्यादिहविर्गतपञ्चसंख्यायोगात् पाङ्क्तः पशुः चवारः पादाः शिर एकमिति वा लोमवङ्गमां-
सास्थिमज्जभेदेन वा ॥१६॥ समप्रावयन् सर्वत्र व्याप्तानकुर्वन् ॥१७॥ यदीष्ट्या सौर्यादिक-
या फलान्तरसाधनभूतया यजेत तत्र वा ॥१९॥ चरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजतश्चिति वि-
राट् वेद्यात्मिका पृथिवी सा धेनुवेन प्रकल्प्यते । स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्य-
श्लेषयन् । अपरिवीतं वत्समूर्धमूधसोऽभिमुखमनयन् । उपासीदन् दोहाय गोः समीपे स्थि-
ताः । य एतदाआवणादिकमवं दोहात्मकतया जानाति ॥२०॥ २ ॥५॥

प्रयाजान्विधित्सुनिर्वचनद्वारेण तान्प्रशंसितुमाख्यायिकामाह । एतस्मिन्दर्शपूर्णमासात्म-
के यज्ञे प्रज्ञापतौ आआवयास्तु औषडित्यादिसप्तदशात्मकस्य प्रज्ञापतेर्यज्ञरूपत्वात् यज्ञे प्रज्ञा-
पताविति सामानाधिकरण्यम् ॥२॥ स्वं पयः प्रतिनियतधनंरूपं क्षीरं । पयःकार्यत्रादायम-
पि पयः गोमहिष्यादीनां संवत्सरपर्यन्तप्रायेण दोहात्मकम् ॥५॥ अभितरामु वै शत्रैरत्यन्तम-
भिमुखं खलु अग्रावपि ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य जुहुयात् ॥६॥ आआवणस्य प्रदानाङ्गतया त-
योः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायात्पक्षान्तरमाह यत्रोऽएवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव प्रदेशे
ऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत तत्र पञ्चाप्याहुतीर्जुहुयात् यस्मात्समिद्धाग्निदेशहोमादाहुतयोऽपि प्र-
दीप्ताः फलजननसमर्था स्युः ॥७॥ हे हेतः समिन्नामिका अग्निमूर्तीः प्रति तासां यागाय या-

इयां पठेति प्रेषार्थः ॥८॥ ऋतवो ह वाऽइत्यत्र [k. १.] संघशो विहिताः पञ्च प्रयाजाः तेद्ये-
कैकं विधाय प्रशंसति ॥ अवृक्षत स्वीर्लब्धत्वादसुरेभ्यस्तं वर्जितमकृत्स्नम् । वसने निष्किलवृ-
क्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततास्ति ॥९॥ यदिदं बुद्धकं प्राणिजातं सरोमृषं कृकलामगाधा-
दिकं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नितरां परित्यक्तं शरीरक्षीणं भवति तत्सर्वं वर्षाः द्वितीयाश्च वचनं
ताः प्रति ईडितमिव अहो विनष्टप्रायं सत् इदानीं पुनश्चेष्टतऽइति सर्वैः प्रशंसितमिव अन्नं
स्वोचितं तृणजलादिवृषमिच्छमानमिच्छां कृत्वा इतस्तत्तद्वरति वर्षासु तृणजलादिममृत्तिसंभ-
वात् ॥१०॥ आस्तृतदर्भवर्होरे शेरते ॥११॥ पार्थव्यः पार्थिवार्धभागे भवः ॥१२॥ प्रयाजमन्त्रे-
षु ॥ एकस्य पुंसो ज्ञायावज्जवं संभवति स्त्रियाश्चैक एव पतिः ॥१३॥ चतुर्थं वर्धिराख्ये प्र-
याजे होतव्ये सति उपभृतः सकाशाद्गुह्यां समानयत्याड्यम् । अभ्यावृत्याभ्यावृत्य कर्मव-
शादेहसंबन्धं प्राप्नुवति ॥१४॥ संयत्तयोः युज्याय प्रयत्तमानयोः ॥१५॥ उपभृतः सकाशादा-
ड्यस्यानेताधुर्युः शत्रोः सकाशात् बलिमुपायनद्रव्यम् र्यजमानाय प्रदापयति ॥१६॥ उत्तरासु-
पभृदुपरोतनीं कृत्वा गुह्यं विधारयेत् ॥१७॥ ह्यसं विज्ञितमेव । अनु तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवा-
त्तप्रयाजे सर्वप्रयाजव्यतिरिक्तं सकलमपि यज्ञं संस्थापयाम नेदस्माकं यज्ञं समापनात्प्रागे-
असुरा आगच्छेयुः ॥१८॥ उभयत्राच्युतः अमावास्यायां च पूर्णिमायां च नित्यः ॥१९॥ पौर्ण-
मास्याममावास्यायां च विष्णुरग्नीषोमौ प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः एकाद-
शकपालदेवता अग्नीषोमौ अमावास्यायां चोभयत्र साधारणोऽष्टाष्टादशोऽग्निः इन्द्राग्नौ ए-
कादशकपालदेवता दधिपयोदेवते इन्द्रमहेन्द्राविति या अष्टाष्टादशकपालदेवताः सन्ति ता
अनतिक्रम्य तत्तदेवताकं यागं समस्थापयामित्यर्थः अत्र देवतानाम् नैयतकध्यादेवतमिति
संग्रहेणाभिधानम् । यातयामा निर्गत्सारः ॥२०॥ स इत्यनर्थको वाक्यालंकारार्थः । प्रयाज-
हेमेभ्योऽवशिष्टमाड्यः । यथापूर्वमित्याग्रेयोऽग्निर्ग्रीष्महेमन्तः । हविषां पूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य ।
पशोः पुरोडाशस्य वाड्यव्यतिरिक्तस्य हविषोऽवज्ञम् ॥२१॥ १ ॥२२॥

अथ प्रयाजान्प्रकारान्तरेणा-य प्रशंसति । प्राणोपाध्यभावे शरीरसंबन्धायोगान्नेपा पुरुषस-
मिन्धनेहेतुत्वम् । समिधः प्राणावसमर्थः ॥१॥ प्रासङ्गिकं नैमित्तिकमभिमर्शनमाह तस्मादिति ।
यजमानोऽक्षरादिनोपतापवान्यदि स्यात्तदाधुर्युः समिधागसमये प्राणप्राबल्यायात्मनाभिमृशे-
ति यजमानं ब्रूयात् यावदाशंसेत अस्योपतापः शाम्यतु ॥२॥ हेमन् हेसि हेमसे । प्रतित-
रामिव अत्यन्तं प्रतिबृला-इव हिमोपहतपक्ष्वा पक्षीणा-इव । अर्धं भागे देशे ॥३॥ इत्थं प्र-
याजान्प्रशंस्य तदनुमन्त्रणम् ॥४॥ धातुमाध्यायिकामाह । आग्रूपऽएव मन्त्रे विचदमाना त्रे-
हमिच्छामहे । नोऽस्माकं वाचमस्माभिरुक्तं पुष्टिद्वयम् । मिथुनेन स्त्रीलिङ्गात्प्रतिवचनाभिधा-
नेन मिथुनं कृत्वा यः अनुक्रमेण नितरां न आक्रामति स सर्वं पराजयं प्राप्नुयात् ॥५॥ एकाः
पुत्रः एका पुत्री ॥६॥ उत्तार्थज्ञानं प्रशंसति पञ्च-पञ्चेत्येवेति ॥७॥ १ ॥८॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवे- कथमग्रेः संबन्ध इति तदुपपादनायाध्यायिकामाह । ईद्वि
एकम् ॥९॥ तेषु यामृद्धिं देवाः शुवा व्यथन्ते तादृशीमेधतुमृधिमसुरेषु प्रवर्ध्यां चक्रुः तेषु प्र-
वर्धितेषु सत्सु असुराः को चन वपनात्पूर्वं वृष्टिजाजस्यत्कृत्वा यस्मिन् किल को चन कृष्टे
किन्ने वीजानि वपन्ते यस्मिन् उत्पवीजाश्च को चन सस्यानि सम्यक्कालतानीते परस्परमुखा य-
तः परिणतानि सस्यानि लुनन्ते यस्मिन् को चन लूनानि प्रीक्षितानि मृणतः प्रहरतः कले

बलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्यान्यं पृथक्कुर्वन्तः । तथा असुरदेशे कलुषर्षानपेक्षिता [! BC. सुरदेशोकेलुख A?] नीवारादयो मुहुर्मुहुः सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥३॥ अतोऽस्मादवतिक्रमादेतोः असुरसंघो देवसंघाय शात्रवमाचरितुमिच्छति एतत्कनीय इन्नु निकृष्टं खलु अतः प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्यः किं तु यथा इदमवतिक्रमलक्षणं विद्धिन्नं कार्यमन्यथा भवेत् एतावन्मात्रमब्रुव्यध्वम् ॥४॥ अस्य ज्ञातुरहं समान इति स्वात्मानं ब्रुवाणः कश्चित्पुरुषो यत्पुण्यं कर्म दर्शपूर्णमासादिकं करोति तत्रासावपि भागवान्भवति ॥५॥ आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्ट अत्र कथं वैलक्षण्यमिति ब्रह्मवादिनामाशयः तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति उक्तमान्हीति । यस्मात्प्रथमभागकल्पनासमये एनानुत्तमान् चरमभाविन् एव देवाः कल्पितवन्तः पश्चादपगतानां तेषां पुनरागच्छन् यतो युष्मान्प्रथमान्यज्ञामेत्यब्रुवन् तस्मादुक्तविधं वैलक्षण्यं संज्ञातमिति अत्रैषामावाहनान्तिमत्वं देवानाज्यपानावहेत्यभिधानाद्दृष्टव्यं (see ४. २. १७.) आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥१॥ आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानामाज्यभागप्रधानस्विष्टकृद्यागानामग्निदेवताकवमभिधातुमाह । चर्त्तप्रयाजेनैव पुरा देवाः दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञमाप्त्वा तं पञ्चमेन समस्थापयन् तत्र यष्टव्यान्देवान्क्रमेणोद्दिश्य स्वाहाकृतवात् । यदत ऊर्ध्वं यज्ञस्यावशिष्टमाज्यभागायस्ति तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत ॥१०॥ आसिसंक्षन्नासङ्गं प्रतिबन्धमैकम् ॥१२॥ एतं यजमानं प्रति यदि निन्दको यज्ञस्य पूर्वभागे वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात् प्रति स यजमानोऽपि ब्रूयात् ॥१६॥ स्वर्गेषकात्स्वयं परः उत्कृष्टो भवति ॥१८॥ संवत्सरं खलु जयति प्रयाजैः जयन् जितप्रकारः पूर्वाध्याये उक्तः । योऽस्य संवत्सरस्य द्वापि ज्ञानाति स खल्वेवैनं जयति नानभिज्ञः । यान्प्रयाजानन्तरतः मध्यतो हि न व्यवजानाति ते च यथा येन प्रकारेण अस्योपकारका भवन्ति (न व्यवजानाति) सोऽनुष्ठाता तैर्गन्धमाणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः किं साधयेत् । the explanation of तस्य - प्रपद्यते is wanting ॥१९॥ आज्यद्वयं प्राजापत्यवेन प्रशंसति । प्राजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकवेन अयमसाविति निर्वकुमशक्यत्वादनिरुक्तवम् ॥२०॥ अध्वर्युः पुरोडाशस्थापनदेशमाज्येनास्तृतं कृत्वा हविःपुरोडाशाद्द्विरवदायावत्तस्योपरि आज्यमभिघारयति । यथैव खलु अन्ने सदः सदसो देवयजनस्य संनिधाविष्टं साङ्गं स्यात् एवमाज्यस्य यजमानदवत्यन्नप्रकारं ज्ञानतो यजमानस्य देशान्तरस्थस्यापि भवति व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः । पापमङ्गभ्रंशादिलक्षणं ॥२१॥ १ ॥६॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातुमाख्यायिकामाह । इमां जितिमिदानीं परिदृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयम् । धीवा पीत्वा यथा सर्वा मधु निःशेषेणास्त्राव्य गतसारं परिशेषयन्ति एवं यज्ञं विदोहं कृत्वा तं यूपेनाकाय तिरोहिता अभवन् ॥१॥ अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति । see ऐतरेयब्राह्मणं २. १. शतपथब्रा° ३. २. २. १२. । तं यूपेन योपितं यज्ञमृषयोऽन्वेष्टुमन्वेष्टव्यं मतिं कृत्वा ॥२॥ तदन्वेष्टव्येन अन्वेष्टव्यं पूजयतोऽन्वेष्टव्यप्रयासेनात्मानं खेदयन्तः इतस्ततः संचरुः देवा ऋणयन्त हि पूर्वं जेतुं शक्यमर्थं अमेणैव जयन्ति । अथ तदन्वेष्टव्ये एतेषां देवा अपि रुच्युत्पानमकुर्वन् (? शुध्युत्पा° A. B. C.) तेऽपि स्वयमपि तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगृह्णन् युक्ता किं तव मतं किं तव मतमिति ब्रुवाणाश्चरुः परिभ्रम्य च कूर्मद्वयं धृत्वा सर्पन्तं पुरोडाशमा इत् आजग्मुः आ ३. २. २. १२. पस्यन्ति योऽगक्रियाध्याहारः । ते सर्वेऽपि अयं कूर्म एव आमाभिरन्वेष्टव्यो यज्ञ इति निश्चिताः ॥३॥ प्रोक्तं च रुचिमुदपादयत् । तमसृजन्त उदपादयन्

तमेवाङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः ॥ यथा पराभावी सन्कन्यचिदुपादिष्टः सन्मुत्पादन्यग्यापदेश-
नात् अयमेव अवर्गः पश्चाद्भावी भवति तथानुक्रमेणोच्यते । उपनीतस्यैव द्वादविद्याधिका-
राद्ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥४॥ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तोति । यतः स कर्महोपणाद्व्या-
मनुष्यैर्दृष्टस्ततः यागसमये पुरः पूर्वस्मिन्काले यज्ञमुखे अदाशयत् फलमदाययत् तथा यः
पुरोडाशः एभ्यो मनुष्येभ्योऽर्थं यज्ञं प्ररोचयत् ॥ स उभयत्र दर्शं पौर्णमास्यां च नित्यं कर्त-
व्यो भवति ॥५॥ उभयसाधारण्यमेव स्थापयति । यज्ञसाधनवात्पुरोडाशो यज्ञ एव न उभ-
यकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते ॥६॥ अस्या अग्नेयेष्टेर्हविफलार्थं पृथक्प्रयोगात्तद्व्यतामाह ।
एनमध्वर्युः (युम्?) एतयैव अग्नेयेष्ट्यैव । तमग्निं ब्रह्मधा प्रशंसति यस्य कन्या इति ॥७॥
अज्ञातमामतिशयेन प्रत्यक्षफलदम् ॥८॥ अथ पृथक्प्रयोगात्तद्व्यायो अग्नेयेष्टेर्हविषिकमङ्गतात्-
माह । यदीष्टिं दर्शपूर्णमासात्पृथगेव कुर्वीत । see ६.५.१०. । प्रधानदेवता उपांशु यज्ञत
तदुपांशुवं काम्येष्टिहोतृं खलु । मूर्धन्वत्यौ (see पां ४.४.१२०.) अतिर्ग्रीवा भुव्या यज्ञस्येत्येतं
[वाजसं स° १३.१४.१५.] मूर्धन्शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ञे । स्विष्टकृत्वाद्यापुरोऽनुयाको वि-
राज्ञौ विराट्कन्दस्को प्रेजोऽग्र्य इमो(?) अग्र्य इत्येते [वाजसं स° १०.२६. and ?] भयतः ॥१२॥
२॥६॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं विधातुमाख्यायिकामाह । see शतप° ५.५.४.२-८. ॥१॥ स-
देकस्मिन्नङ्गे घृतविन्दवः परिदृश्यन्ते वत् एकत्र अङ्गे मधोर्विन्दव इव पाण्डु चटकागन्तु
आश्रुतिताः आचरं (?) प्राप्ताः । जठरमावयत् अवतिरवगत्यर्थः (! अयति° A. B. C.) अग्रम-
यत् ॥५॥ असाविन्द्रो मे पुत्रं कुवित् ब्रह्मप्रकारमवधीदिति कुतो भूया अयेन्द्रमेव इन्द्रेण
विरहितमेव सोममाज्ञहे स च सोमो यथापेन्द्रः प्रसृतः प्रदानेऽप्यपेन्द्र एवाभूत् ॥६॥ शुक्रः
शोधितः सोमः ॥७॥ अथ स वष्टा मम सोममतिप्रसृतमनाकारित एवापिब्यदिति कुतः मन्
स्वयमेव नष्टस्य यज्ञस्य यज्ञवेशसं यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् प्रवर्तयामास ज्ञतयान् न च
ज्ञतः सोमः अग्निप्राप्तिसमकाल एव पुरुषवृषेण संबभूव । केचित् अनात्मनामग्नीति अग्निम-
सुश्रून्नेव मध्ये संबभूवेत्याहुः । स च संबभूवग्नीषोमावेव भि व्याप्तुष्वनभयन् संबभूव न
केवलं जगत्कारणभूतो तावेव किं तु लोकेऽप्या विद्या यद्यशो यददनीयमन्नं या च योः तानि
सर्वाण्यभिलक्ष्य भक्षयन् संबभूव ॥८॥ सर्वं व्याप्य वर्तत इति वृत्रः । सर्वमाप्यादहिः ।
रक्षाय परिजगृहत् ॥९॥ स वष्टा ग्रहप्रचारसमये (ग्रहप्रचार° C.) इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदो-
दाततयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति ब्रह्मव्रीहिसमासं कृत्वा मर्त्यं प्रयुक्तवानतस्तस्मिन्दो ज्ञयान् । यद्यसौ
अतीदत्ततया तत्पुरुषसमासेन वा इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तनिर्देशेन वा ब्रूयात्तदा निश्चित-
मेव स इन्द्र इत्यात् ॥१०॥ इष्टमात्रं धनुषः सक्ताशाद्बलात्प्र- तोपुर्वावद्वरं गच्छति ता-
वन्मात्रं प्रतिक्षां तिर्यक् उभयपार्श्वतः अवर्धत । प्राक्पश्चात्समुद्रावपि शरीरवृक्षा अवाक-
चकार । यावद्यावत्प्रवृद्धं आस तावत्तावत्प्रवृद्धावभक्त एवाभूत् ॥११॥ इन्द्रन्तु वृत्रशरी-
रवृद्धक्रमानुसारेणैषदोषप्रणुज्ञो हरे एव चतुर्दशमसहमानो वृत्रमनुगतावगोपेष्टान्ता-
मुपसहयामास ॥१२॥ ततो वृत्रवदननिर्गमनादावयोः किं फलं लब्धं स्यात् ॥१३॥ तावन्तु
सर्वेऽपि वृत्रमुष्यन्ति देवाः निरीयुः । यदिदमिदानीं पारदृश्यमानप्रकारमि- त्यस्य सर्वाधि-
पत्यमस्ति । तदग्नीषोमीयमेकादशकपालयोगेनैव भवत् । एष एव ब्रह्म वेत्युपक्रम्य पौर्णमा-

स्यामसाधारणेनानुष्ठेयस्य हविषो बन्धुः बन्धुकोऽर्थनियामकः एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः ॥१५॥ इतिस्त्रि चर्मनिर्मितपात्रमिव स यथा संछीनः संकुचितकुक्षितनुः पतति एवं संछीनो (संप्रीनो B.) भूमावशयिष्ठ । तथा निर्धूतसक्तुका (निर्धू° A.) भस्त्रा चर्ममयी संछीना (संछीना B.) तद्वत्संछीनः (संछीनः B.) शेते कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानामुदकस्थानीयानामसृगादीनां च स्नावात् ॥१६॥ इदानीमेतत्सर्वं त्वं भवसि पूर्वं यदहमभवम् अतो व्याकुर्वेव शरीरं द्विविधमा सर्वतो भयं कुरु विदारय । अमुया इदानीमनुभूयमानप्रकारया स्थित्या मा भूवं सर्वदा न भवामोति । यद्वस्तु सौम्यं श्रेष्ठं सुतमासीत्तं चन्द्रमसं चकार प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता यदसुर्यमसुरेभ्यो हितमुक्लिष्टमासीत्तेनेमाः सर्वा अपि प्रज्ञाः उदरप्रदेशेन अयुध्यत् (B. अयुध्ययत् A. C.) तदूपेणोपस्थापयामास । तस्माद्यः कश्चिद्यदि बह्वन्नं भक्षयेत्तर्हि तदा सर्वेऽपि ज्ञां इदानीं वृत्र एतर्हि अन्नाद् आसीदित्याहुः । असौ चन्द्रः पूर्वपक्षे चन्द्रस्याप्यायनप्रकार उपरिष्टाद्वक्ष्यते see ६.४.१५. ॥१७॥ प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातुमाह । यतो वृत्रदेहात्त्रिगतियोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्वयं प्रातिस्विकमभूदतो युवामेव प्रभूतभागभाजौ भवथः युवयोर्मध्येऽस्मानपि अन्वाभजतम् ॥१८॥ निर्वपान् निर्वपेयुः यष्टारः तत्र च निरूपप्रधानदेवताभ्यः पूर्वमाज्यभागं यजेयुः । निर्वपाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्याज्यभागस्य पुननिषिधेनैष्टिकमाज्यभागविधानं स्तूयते यथा दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे (but where? in the Mīmāṃsāsūtra?) न सौम्येऽध्वर इत्यत्र किं निषिध्यते उत पर्युदस्यते अथार्थवाद इति त्रैधा विकल्पार्थवाद इति सिद्धातितम् ॥१९॥ एतन्निषेधेन खलु कारणेन सर्वेऽपि देवास्त्रैधा त्रिप्रकारेणाग्निसोमेन्द्रात्मका एकदेवत्या एकैकदेवतार्था अभवन् । अग्न्यादीनामेकदेवत्वलक्षणश्रेष्ठत्वादिनास्वयमपि स्वकीयानां मध्ये एक एव श्रेष्ठो भवति ॥२०॥ आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकवमस्ति तत्प्रशंसति । किमेतावद्ब्रह्म क्रियते । एतावदिति संग्रहेणोक्तस्य चित्रणमग्नीषोमयोरिति । एतावतो सूर्यचन्द्रादिभेदेन त्रैधा विभूतिः विभावो (विभवो A.) ब्रह्मभावः विभूतिरित्यस्य व्याख्यानं प्रजातिरिति प्रजातिः प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥२१॥ सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकत्वं विभज्य योजयति । सूर्योक्तेऽश्वन्द्ररात्र्योश्चाग्निसोमात्मकतायामुष्णवशीतवे हेतू । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयवमग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणानामनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वं च क्रमेण सूर्यशापनये सति स्वकीयकारणोपवापात् (°यकिर°?) ॥२२॥ अतस्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणामपि यागानामग्नीषोमीयत्वं युक्तम् ॥२५॥ आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते । उभयेषु (?) त्रिषु यागेषु आज्यभागभ्यामेव सूर्यहोर्धमासयुगलत्रयात्मकासु (°यात्सकलासु the mspts.) त्रिविधासु विभूतिषु द्वे वस्तुनी यतमेवाहोरात्ररूपे वा शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा द्वे आप्नोति । वीप्सया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते । त्रिष्वपि यागेषु एकैकेनैव त्रिविधामप्यग्नीषोमयोर्विभूतिमाप्तवान्भवति ॥२६॥ अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतावप्रयुक्तं जामितादोषमाक्षिप्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन त्रैधा तत्परिहरति । आज्यपुरोडाशस्य प्रदानमिति शेषः । अथवा आज्यस्य पुरोडाशस्य वा पशावप्यग्नीषोमयोरेव दीयत इत्यर्थः । कथमेतावता आप्नोति । तत्राह यदिति । एकद्वयं यद्वस्तुद्वयं तद्विलक्षणोऽन्वयव्यव-

तमेवाङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः ॥ यथा पराभावी सन्कन्यचिदुपादिष्टः सन्मुपादन्यग्यापदेश-
नात् अयमेव अवरः पश्चाद्भावी भवति तथानुक्रमेणाच्यते । उपनीतस्यैव धंदवियथाधिका-
राद्ब्रह्मचारिणश्च्युक्तम् ॥४॥ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तोति । यतः स कर्मवृत्त्याहं
मनुष्यैर्दृष्टस्ततः यागसमये पुरः पूर्वस्मिन्काले यज्ञमुखे अदाशयत् फलमादाययत् तथा यः
पुरोडाशः एभ्यो मनुष्येभ्योऽर्थं यज्ञं प्रोचयत् ॥ स उभयत्र दर्शं योगान्मया च नित्यं कर्त-
व्यो भवति ॥५॥ उभयसाधारण्यमेव स्थापयति । यज्ञसाधनवात्पुरोडाशं । यज्ञ एव स उभ-
यकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते ॥६॥ अस्या आग्नेयेष्टंस्तिफलार्थं पृथक्प्रयोगात्प्राप्तमाह ।
एनमध्वर्युः (युम्?) एतयैव आग्नेयेष्टीव । तमग्निं ब्रह्म प्रशंसति यस्य कन्याऽहति ॥७॥
अज्ञातमामतिशयेन प्रत्यक्षफलदम् ॥१॥ अथ पृथक्प्रयोगाद्व्याया अतोऽग्नेयेष्टंश्रितिकमद्रता-
माह । यदोष्टिं दर्शपूर्णमासात्पृथगेव कुर्वीत । see ३. ५. १०. । प्रधानदेश्यता उपांशु यज्ञत
तदुपांशुवं काम्येष्टिरूपं खलु । मूर्धन्वत्यौ (see पा° ४. ४. १२०.) अतिर्ग्रीवा भूया यज्ञस्येत्येत
[वाङ्मं स° १३. १४. १५.] मूर्धन्शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ञं । म्निष्टक्याद्यापुं० अनुयाकं वि-
राज्ञौ विराट्कन्दस्को प्रेक्षोऽग्रज्ज्मो(?)ऽग्रज्ज्मोऽत्येते [वाङ्मं स° १०. ५६. and (?) मध्यतः ॥१२॥
२ ॥६॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं विधातुमाख्यायिकामाह । see शतप° ५. ५. ४. २-८. ॥१॥ व-
देकस्मिन्नङ्गे घृतविन्दवः परिदृश्यन्ते वत् एकत्र अङ्गे मधोर्विन्दव इव पाण्डु वरकपलं
आश्रुतिताः आक्षरं (?) प्राप्ताः । कठरमावयत् अवतिरवगत्यर्थः (! अयति° A. B. C.) अगम-
यत् ॥५॥ असाविन्दो मे पुत्रं कुवित् ब्रह्मप्रकारमवधीदिति कृतो भूया अयंन्द्रमेव इन्द्राणां
विरहितमेव सोममाज्ञहे स च सोमो यथापेन्द्रः प्रसुतः प्रदानेऽप्यपेन्द्र एवाभूत् ॥५॥ शुक्रः
शोधितः सोमः ॥७॥ अथ स वष्टा मम सोममतिप्रसुतमनाकारित एवापिद्यदिति कृतः मन्
स्वयमेव नष्टस्य यज्ञस्य यज्ञवेशसं यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् प्रवर्तयामास इतयान् स च
इतः सोमः अग्निप्राप्तिसमकलऽएव पुरुषरूपेण संबभूव । केचित्प्रवर्तनमागम्यात् प्रातिम-
स्पृशन्नेव मध्ये संबभूवेत्याहुः । स च संबभूव । लोलावेनाभि व्याप्तुवन्भक्तयन् मद्यभूय न
केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव किं तु लोके त्या विद्या यद्यशो यददनीयमन्नं या च सोः तानि
सर्वाण्यभिलक्ष्य भक्षयन् संबभूव ॥८॥ सर्वं व्याप्य वर्ततइति वृत्रः । मर्यानाम्यादहिः ।
रूपाय परिगृह्यतुः ॥१॥ स वष्टा ग्रहप्रवासमये (ग्रहप्रचार° C.) इन्द्रशत्रुरिति पृथपदो-
दात्तयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति ब्रह्मब्रह्मसमासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तावानतस्तमिन्द्रो ज्ञायान् । यद्यसौ
अतोदात्ततया तत्पुरुषसमासेन वा इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तनिर्देशेन वा ब्रूयात्तदा निश्चित-
मेव स इन्द्रं हन्यात् ॥१०॥ इष्टमात्रं धनुषः सकाशाद्ब्रह्मात्प्रमुक्तोपुयाध्वरं गच्छति ता-
वन्मात्रं प्रतिक्षणं तिर्यक् उभयपार्श्वतः अवर्धत । प्राक्पश्चात्समुद्रावपि शरीरवृद्धा अवाह-
चकार । यावद्यावत्प्रवृद्धं आस तावत्तावत्प्रवृद्धात्रभक्त एवाभूत् ॥११॥ इन्द्रस्तु वृत्रशो-
रवृद्धिक्रमानुसारेणैवेषदोषत्प्रणुज्ञो ह्येव चान्नेदनमसहमानो वृत्रमनुगतायगोपामावित्थ-
मुपसन्नयामास ॥१३॥ ततो वृत्रवदननिर्गमनादावयोः किं फलं लब्धं स्यात् ॥१४॥ तावन्नु
सर्वेऽपि वृत्रमुखात्पुता देवाः निरीयुः । यदिदमिदानीं परिदृश्यमानप्रकारमिन्द्रस्य सर्वाधि-
पत्यमस्ति तदग्नीषोमीयैकादशकपालयागेनेष्टमभवत् । एष एव ब्रह्म वेत्युपक्रम्य योगमा-

स्यामसाधारण्येनानुष्ठेयस्य हविषो बन्धुः बन्धुकोऽर्थनियामकः एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः ॥१५॥ दृतिरिषि चर्मनिर्मितपात्रमिव स यथा संज्ञीनः संकुचितकुक्षितनुः पतति एवं संज्ञी-
नो (संज्ञीनो B.) भूमावशयिष्ठ । तथा निर्धूतसक्तुका (निर्धू° A.) भस्त्रा चर्ममयी संज्ञीना
(संज्ञीना B.) तद्वत्संज्ञीनः (संज्ञीनः B.) शेते कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानामुदक-
स्थानीयानामसृगादीनां च स्रावात् ॥१६॥ इदानीमेतत्सर्वं वं भवसि पूर्वं यदहमभवम् अ-
तो व्याकुर्वेव शरीरं द्विविधमा सर्वतो भगं कुरु विदारय । अमुया इदानीमनुभूयमानप्रकार-
या स्थित्या मा भूवं सर्वदा न भवामोति । यदस्तु सौम्यं श्रेष्ठं सुतमासीत्तं चन्द्रमसं च-
कार प्रतिनिर्देशापेक्षया पुलिङ्गता यदसुर्यमसुरेभ्यो हितमुच्छिष्टमासीत्तेनेमाः सर्वा अपि प्रजाः
उदरप्रदेशेन अयुध्यत् (B. अयुध्यत् A. C.) तद्रूपेणोपस्थापयामासुः । तस्माद्यः कश्चिद्यदि
बद्धत्रं भक्षयेत्तर्हि तदा सर्वेऽपि ज्ञाना इदानीं वृत्र एतर्हि अन्नाद् आसीदित्याहुः । असौ
चन्द्रः पूर्वपक्षे चन्द्रस्याप्यायनप्रकार उपरिष्ठाद्वक्ष्यते see ६.३.१५. ॥१७॥ प्रयाजानन्तरं वक्त-
व्यौ तावाज्यभागौ अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातुमाह । यतो वृत्रदेहात्त्रिगतियोर्युवयोरिदं
पुरोडाशद्वयं प्रातिस्विकमभूदतो युवामेव प्रभूतभागभाजौ भवथः युवयोर्मध्येऽस्मानपि अ-
न्वाभजतम् ॥१८॥ निर्वपान् निर्वपेयुः यष्टारः तत्र च निरूपप्रधानदेवताभ्यः पूर्वमाज्यभा-
गं यजेयुः । निर्वपाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्याज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिकमाज्यभागवि-
धानं स्तूयते यथा दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे (but where? in the Mīmāṃ-
sāsūtra?) न सौम्येऽध्वरः इत्यत्र किं निषिध्यते उत पर्युदस्यते अथार्थवाद इति त्रैधा वि-
कल्प्यार्थवाद इति सिद्धान्तितम् ॥१९॥ एतस्मिन्नेव खलु कारणेन सर्वेऽपि देवास्त्रैधा त्रिप्र-
कारेणाग्निसोमेन्द्रात्मका एकदेवत्या एकैकदेवतार्था अभवन् । अग्न्यादीनामेकदेवत्वलक्षण-
श्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वयमपि स्वकीयानां मध्ये एक एव श्रेष्ठो भवति ॥२०॥ आज्यभागोपांशु-
यागपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकवमस्ति तत्प्रशंसति । किमेतावद्बद्धं क्रियते । एताव-
दिति संग्रहेणोक्तस्य विवरणमग्नीषोमयोरिति । एतावती सूर्यचन्द्रादिभेदेन त्रैधा विभूतिः
विभावो (विभवो A.) बद्धभावः विभूतिरित्यस्य व्याख्यानं प्रजातिरिति प्रजातिः प्रकर्षेणो-
त्पत्तिः ॥२१॥ सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकतां विभज्य योजयति । सूर्योऽज्ञेऽश्चन्द्राऽज्योऽग्ना-
ग्निसोमात्मकतायामुष्णावशीतत्वे हेतू । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्वमग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणाना-
मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वं च क्रमेण सूर्यांशापनये सति
स्वकीयकारणोपवापात् (°यकिर°?) ॥२३॥ अतस्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणामपि यागाना-
मग्नीषोमीयत्वं युक्तम् ॥२५॥ आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते । उभयेषु (?) त्रिषु यागेषु आज्यभा-
गाभ्यामेव सूर्योऽहिर्धर्मासयुगलत्रयात्मकासु (°यात्सकलासु the mspts.) त्रिविधासु विभू-
तिषु द्वे वस्तुनो यतमे वाहेरात्ररूपे वा शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा द्वे आप्नोति । वीप्सया
त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यते । त्रिष्वपि यागेषु एकैकेनैव त्रिविधामप्यग्नीषोमयोर्वि-
भूतिमाप्तवान्भवति ॥२६॥ अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोरप्राज्यपुरोडाशयोरैकदेवतात्वप्रयुक्तं जा-
मितादोषभाक्षिप्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन त्रैधा तत्परिहरति । आज्यपुरोडाशस्य प्रदानमि-
ति शेषः । अथवा आज्यस्य पुरोडाशस्य वा पशावप्यग्नीषोमयोरेव दीयत इत्यर्थः । कथ-
मेतावता जामितेति । तत्राह यदिति । एकद्वयं यदस्तुद्वयं तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यव-

हितं तेनाव्यवधानेन तद्वस्तु ज्ञामि भवति अत्र तु व्यवधानम् अतोयेन ग्रनेन प्रत्ययनाणे-
न च खल्वज्ञामि । केनेति । उच्यते । आश्वस्य द्रव्यस्येतरम् इतरत्कारं उपोषुयाताम् त-
था पुरोडाशस्येतरं धानाख्यम् अन्योन्यापेक्षयोभयोरितरत्वम् अन्यदित्येति द्रव्यभेदादेकद्रव्य-
मपि कर्मद्रव्यमन्यदिवान्यदिव भवति अतोऽन्ययोर्न ज्ञामितास्ति ॥ मन्त्रभेदेन चाश्वभागा-
धानद्रव्ययोर्ज्ञामित्वम् प्रधानद्रव्ययोर्गुणाण इत्यस्यासंभवात् यद्यप्याश्वभागप्रधानयोर्द्वयैकं त-
थाप्याश्वभागस्य क्वचमपिर्वित्राणि [वाश° स° ३३.१.] वं से प्रामोत्यादिकाननुयायां [वाश°
स° ११.५२.] क्वां गुणणोऽर्गमिराश्वस्य वेतु गुणणः सोम इति गुणणोऽनं यदति । प्रधाना-
भ्यां तु क्रमेण अगोषोमा योऽश्व चाम् अगोषोमा सर्वदसेत्यनूच्यऽर्चमानं दिश्या मातरि-
श्चा जभार युवमेतानीत्युभ्यां [कृक्स° १.१४.१.२.१.५.] यदति ॥ तथाप्युपोषागोषायां
उच्चैश्च भेदादज्ञामित्वम् । उपोषोः प्रज्ञापतिरुपवाप्तस्य प्रज्ञापतिरुचितामनुप्राप्त्यन्यथागतोपाया
योऽश्व चामित्येतामनुवाक्यामनुब्रूते ॥२०॥ उपत्स्य उप पार्श्वेन गवा ॥२०॥ आश्वभागा-
पांशुयाजयोर्ज्ञामितापरिहाराय यास्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विलक्षणमुक्ता प्रश्नमिति । उदाहृता गुणा-
याश्चक्षुःश्रुता मन्त्रौ तत्तादगनुष्ठानमनु तत्सामर्थ्यात् । अन्यत्र कृष्णकारणादेतत्कर्मान्यतरतो
ऽस्थि अस्थिवदृढं करोति तस्मादन्यतरत कृष्णकारणं युक्तम् ॥२१॥ दिविधप्रज्ञाप्यतिरिक्ता प्र-
ज्ञातारा ॥२२॥ आश्वभागायाः यास्यानुवाक्यायुगलयोगात् [विज्ञापणम् ॥२०॥ The explanation
of ३१. ३२. is wanting in ABC. । पञ्चाक्षरमाह । न पूर्वा पौर्णमासीमुपवासं उक्तवान् ।
तस्मिन्पक्षे गुणमाह । यथा कश्चित्पराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं हननोपागारहितं म-
म्यक्षुर्षितं करोति ॥३३॥ इत्थं पञ्चाक्षरं सेव्यमिति विधाय प्रथमं पक्षं गिताक्षरयितुं पुनरु-
पादते । यथा कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वमेव पातितं पुनः स्वयं पिष्यात् । उक्तवानादौ कार-
णात्तमाह सोऽन्यस्येति । उक्तरोपवासी अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्यानुकारो अन्येनाप्ययमि-
तस्य पुनरध्यवसायो भवति । संप्रत्युपवासं दृष्ट्वा तदनुकर्तुं स्वयमपि पंचपुरमाधुपथ्यमातो-
त्येवं प्रतिभवनात् ॥३४॥ संप्रतिपक्षं सिद्धाक्षयितुमाध्यायिकामाह । संधयः विवर्ततः आगन् ।
स्तुमुखाणि वसनादीनि ॥३५॥ संहतुं संगतो भवितुम् । सोमव्यतिरिक्तापुरोडाशादिमाध्या-
ह्नविर्यज्ञाः ॥३६॥ स एव प्रज्ञापतिः कालात्मकः दृढपर्वी संवत्सरमध्ये यदत्र द्रौत्यादिद्वयं
पक्षां भवति तत्सर्वमभिलक्ष्य भोक्तुमुत्थितवान् कालावयवानां विवेकाभावात्तत्कालांशचित-
पक्षं भोगयोग्यमासीत् (भोगयो° the masts.) । इदानीमुपवासयोग्यं पर्वं विधत्तं संप्रति
ह्येवं पर्वविवर्तनसमकालेऽएव प्रज्ञापतेः पर्वं संप्रत्युपवासम् चिकित्सितवान्भवति । प्रज्ञा-
पतिवत्स्वयमपि सर्वाज्ञादो भवति ॥३७॥ आश्वभागस्याननियममाह ॥३८॥ अथ केषांचित्प-
क्षमाह । अविज्ञान्यमिव विज्ञानेन होनमिव वैषम्याभावेन साक्षात्स्थानविज्ञानस्याशक्य-
त्वात् ॥ तस्य कस्य पुस्तादित्यत आह उदाहृतिः । उदाहृतिः पुरोभागे विशेषमाह यत्रोऽह-
ति ॥३९॥ आश्वभागयास्यानुवाक्ययोर्द्वयौ गुणविलक्षणं पूर्वमुक्तं [क° २०.] तदपि तयोश्च-
क्षुःप्रयुक्तम् । अस्थितस्थानि मुखे अस्थिमये सति कृष्यगुणोः [कृष्यगुणोः A. कृष्यगुणयोः.]
कृष्यगुणोऽनुवाक्यायाः स्थानस्थानात् ॥४०॥ अतोयसांम्ययोः [अतोयसांम्ययोः] लैकिकय-
वसायेन समर्थयति । अन्वायते अनुप्राप्ते । आश्वसं व्योहनिपर्यन्तं चक्षुर्मोक्षं न भवति
अज्ञातं स्वर्गलोकं च सचक्षुः संभवत्याश्वभागयोश्चक्षुर्वेदिता ॥४१॥ १ ॥ १ ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातुमाख्यायिकामाह । अबलीयानहमिति मवा नास्तृषि स्तृङ्ग हिंसायां लुङ्ग अहं न हिंसितवानस्मीति भीतः सन्पुनर्बाधशङ्कया निलीनोऽभूत् । अत्यन्तं विप्रकृष्टदेशं गतवान् परावदिति दूरनाम [निघ्नं ३.२६.] तस्योपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति [पा० ५.१.११८.] मतुप् ॥१॥ लब्धेनेन्द्रेण सह एतां रात्रिं रात्रिशब्दो दिनस्योपलक्षणाः कृष्णामप्यमावास्यादिवसं सहोषितवान् । स इन्द्रो देवानां धनहृपो वासयिता वा यत एवं यतश्च देवानां मध्ये वीरः अतस्तदागमनायाग्नेर्विलम्बो युक्तः ॥२॥ अस्माकं य इन्द्रः प्रवासमकरोत्स नो वसुस्थामा अग्निना सह वसतीत्युक्ता ताभ्यां सखिभावेन सह वसश्चाभिन्द्राग्निभ्यामेतद्द्वादशकपालं हविरिति शेषः प्रयक्षाम इत्यर्थः । मानुषं मनुष्येभ्यः कर्तव्यं सत्करणम् ॥३॥ व्यस्मये विस्मिताऽभवं विगतप्रबले स्मयदर्शनात् अतः कृशोऽस्मि तस्मादिदं कठिनं पुरोडाशं मां न प्रोणयति अतः मम प्रीतिकारं हविः संपादयत ॥४॥ स एवोभयतश्चन्द्रदर्शनरहितायां संपूर्णामावास्यायां भूलोकमागत्याप्स्वोषधीषु च प्रविशति स प्रविष्ट एव चन्द्रमा देवधनं यत एषां त्रीह्यवसोमादिहूपेणान्नं भवति । इह भूलोके ओषधिषु ॥५॥ तमनुप्रविष्टं सोमं गोभिरनुक्रमेण विविधं स्थापयित्वा धारयिवैव समभरन् । तत्प्रकारमाह यदोषधीरभक्षयन्गावस्तेन ओषधिभ्यः सोममभरन् तथानुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति गावस्तेनाद्वाः ॥६॥ न श्रयते न तिष्ठति न सात्म्यं भजते । श्रूतेन पञ्चक्षीरेणैव तमश्रयन् ॥७॥ यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं श्रुतं पश्चाद्धीति क्रमस्तथाप्यत्र सायंप्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः संभवादनेन क्रमेणाभिधानमिति द्रष्टव्यं तत्प्रशंसति तत्प्रथमतश्चन्द्रात्मकमेतद्वृत्तहूपेण परिणतं वस्तुतः समानमेकहूपमेव । the explanation of the rest of the kandikā is wanting in ABC. ॥८॥ अंशुः सोमः यथाप्याययेदेवं सांनार्यमपि तथा पीतवतां पाप्मानं हरिमाणं शरीरहरितवमपहति ॥९॥ विहितस्य सांनार्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषांचिन्मतमाह । अनवरुद्धा न संपन्ना ॥१०॥ स्वाभिमतं पक्षमाह । नन्वत्र विषये अन्तरेण मध्ये एव श्रुतवत्तः स्म इन्द्रेणोक्तं वचनम् तत्प्रमाणत्वेन पुनः आवयन्निगमयति ॥११॥ अमावास्योपवासस्य कालं विधित्सुः पुरा कल्पमाह । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्यविरस्ति तद्वृत्रहननसंबन्धि वृत्रहननाय तदुत्तर्गतनिगमनावसरे एकादशकपालेत्पांशुयाज्ञहविषोः प्रदानात् अमावास्यं नु हविर्वृत्रहत्यमेव वृत्रं हतवत् इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतवात् । वृत्रस्य चन्द्रवं प्रागुक्तम् see ६.३.१०. । एनं वृत्रमेतेन हविषा । अतः सर्वपापक्षयाय चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्यायामेवोपवसेदित्यर्थः ॥१३॥ उपवासतिथिविषये केषांचित्पक्षमाह । ते चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्यायामेवोपवसन्ति परस्मिन्नहनि अव्यवहिते एव भविष्यति काले उदयं न प्राप्नोतीति अदो अविप्रकृष्टं प्रत्यक्षं (विप्रकृष्टमप्रत्यक्षं?) चन्द्रार्थं (?थ A.?) खलु देवानामविक्षीणमन्नं भवति अथ चन्द्रक्षयसमनन्तरमेवैभ्यो देवेभ्यः व्यमितो लोकात्प्रदास्याम इति । दृष्टोपवासपक्षदोषाभिधानपुरःसरमदर्शनेोपवासमेव समर्थयते असोमयाज्ञी वित्यादिना तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति असोमयाज्ञी क्षीरयाज्ञी भवति समेव नयेदिति निगमितवात् अदो एव उक्तं क्षीरमेव लेख्यमिति सत् सोमो राजा भवति ॥१४॥ अस्तु । ततः किमित्यत आह । यथा पुरा अमावास्यातः पूर्वदिवसे गावः केवलाश्चन्द्रानुप्रवेशरहिता ओषधीर्यश्चाहारं कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो उह्ये उह्यते एवं तत्क्षीरयजनं चन्द्रानुप्रवेशरहितं

केवलं भवति अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्योपधोघ्नननुप्रवेशेन केवलवाचनानीं क्षीण्य चन्द्रा-
त्मकान्नवाभावात्स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु । का द्यौः इत्याशङ्क्याप्रशयं चन्द्रानुप्र-
वेशवता क्षीरेणभवितव्यमित्याह एष वाऽऽति एतस्मान्नाय्यद्राक्षणाद्यद्व्याप्येयम् । तममा-
वास्यायामप्स्वोपधोघ्ननुप्रविष्टं ताभ्यः क्षीररूपेण संभृत्य आङ्गतिभ्यः सकाशात्पुनस्त्यादयति
क्षीरयाज्ञी । स एषोऽमुं लोकमागतः पुनराङ्गतिद्वारेणान्नरिक्तऽउत्पन्नः प्रतोच्यां दिशि दृश्यते
॥१५॥ तदेतच्चन्द्राख्यमन्नं ग्रभिन्नमिति ॥१६॥ चन्द्रोपलभ्यऽष्टाङ्गप्रचयः च्युतस्य च भुनाक-
प्रवेश उक्तः । निष्ठा नीचाः उक्तार्थज्ञानिकृष्टतराः ॥१७॥ तपमादित्य एवचन्द्रः परमशय्या-
गात् चन्द्रस्य वृत्रवं प्रतिपादितम् । पुरा अमावास्यातः पूर्वदिक्पक्षत्यनं तदमुदिशाऽपि अ-
थैनं सूर्याख्यमिन्द्रं प्रत्यमुममावास्यादिवसं प्रति समोपि एव आगच्छति अथ इन्द्रस्य प्रियतं
मुखं प्राप्नोति ॥१८॥ तं गिन् सूर्य उदेति ॥१९॥ पूर्वस्यां दिशि भजितः पश्चादागं निर्गता
रेखामात्रो दृश्यते स च पुनः कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यन्यात्रयाय प्रवर्धते ॥२०॥ विशिष्टयानः
शत्रून्निवा ॥२१॥ ४ ॥६॥

प्रधानयागः सकलः साख्यानः संप्रकीर्तितः । प्रधान्येनाथ तदनीं निवृत्त्येऽथ नम्रं ॥
तत्रादौ संनिहितवात्सान्नायधर्माः प्रथममुच्यन्ते । तत्र द्युत्मापाकणायाशायाकृतं विधायन
तदुचितं शाखायाः पूर्णत्वं सार्थवादमाह । यत्र यन्मिन्देर्गं गायत्रो पान्तिरूपेण सामभगिन्या-
नयनायागकृत्वाहृत्या (°कृत्वाह°?) अपाधस्ता (?वस्ता AC.) अधस्तात्प्रदेशेऽभ्यायत्य पर्ण
प्रचिहेद वाशब्दश्चार्थे गायत्र्याः सोमस्य च । पतितात्पणादुत्पन्नः पलाशः तन्मात्रांश-
स्यैव संपादितप्रायवाटस्यैव शाखाहेदनम् ॥१॥ समवादांनि संयोजयति । द्यायेर्गत्रा अर्थ-
कवसमर्थनाय सर्वज्ञगद्वर्धकतामाह ॥ शाखात्तरे पठितं मन्त्रमनूद्य निराचष्टे ॥२॥ तेक्षीरयमं
॥१.१.१०॥ यदेनं भागं ब्रूयाद्यज्ञमानस्य द्वितोयः शत्रुरुपागच्छति अतो न ब्रूयात् ॥३॥ व्याक-
त्य पृथक्कृत्य । यज्ञं यज्ञसाधनं क्षीरं संभरेयुः ॥४॥ अदः अग्रे एचिर्ग्रहणादौ ॥५॥ १.२.
१०. ॥६॥ तद्वब्रूणाव एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पम्पूनां परिदानम् तदधीनत्वेन रक्षणार्थम्
॥७॥ दोहनार्थं तस्यां पवित्रं कुशदयात्मकं त्रिवृदा बध्नीयात् ॥८॥ अमावास्यायां रात्रौ सं-
नयतः क्षीरस्यान्यार्थेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यात्तरं विधत्ते । इन्द्रार्थस्य द्रव्यन्यायन्यार्थ-
वस्यायुक्तावात् ॥ दोहकालापलक्षणार्थं बुद्धति समकालं तदोमे परिसमाप्तऽएव उवा माना-
य्यस्थाली अधुर्युणा अपणप्रदेशे उपहृता भवति तस्याः समानयनानन्तरं उपसृष्टा यत्नेन सं-
गता प्रब्रूतादिति दोग्धारं प्रत्यधुर्युगाह यदा उपसृष्टा तदा उपसृष्टेति दोग्धा ब्रूयात् न च मू-
द्व्यतिरिक्तो भवेत् ॥१०॥ यज्ञे यथा धर्मं प्रवर्ग्यं प्रवृक्ष्यात् एवं स्थाल्यधिश्रयणेन प्रवृणक्ति
प्रवर्ग्यं कृतवान्भवति अतो यज्ञसंपादनम् । ह्वला नाशः ॥११॥ प्रागग्रं स्थाल्यां निदध्यात् ।
यवति गच्छति ॥१२॥ सानाय्यस्य सोमात्मकवाक्त्रत्यवनसाधनदशापवित्रवदस्याप्युदगग्रवं यु-
क्तम् ॥१३॥ वाचा मन्त्रेण साध्यवादायज्ञः ॥१४॥ पयस आसेचनसमयेऽधुर्युर्जपति ॥१५॥
अतः परं वाङ्मनियमं विसृजेदथ काममिति ॥१६॥ दोहनपात्रकालनोदकस्य पुनः क्षीरे स-
मर्पणमाह । उदस्तौकमुदकविन्डुधाराम् पत्यज्य परितो गमयित्वा दोहपात्रऽउदकमासिच्य
प्रक्षाल्य । पयसोऽवशिष्टं यदहायि हृतमभूत् तदपि इह भवेत् । क्षीरस्य कात्स्न्याय । उ-
दकस्यापि क्षीरेपदानत्तामाह । तीव्रीकणां सावकगणाय । आतस्त्रनद्रव्यं सूत्रकार आह

[कात्य° ४. २. ३३.] प्राग्धुतशेषेणेति यवावेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सोमस्य देवानामतिप्रियवात्कीर्ति-
तेनैव [नैतद्दृ° A.] द्रव्यं तेभ्यः स्वाडु करोति ॥ १९ ॥ नेत्क्षीरमुपरिभागे अवमृशेयुः ॥ २०
॥ २१ ॥ १ ॥ ७ ॥

अवदानस्वरूपं विवक्षुराख्यायिकामाह । ऋणवे जननमेव निमित्तम् ॥ १८ ॥ संग्रहेणोक्तं
विवृणोति ॥ २१ ॥ अनुब्रवीत अनुवचनं कुर्यात् अधीयेत । ऋषीणां संबन्धी वेदाख्यो निधिः
॥ ३॥ वासयेत गृहान्नादिप्रदानेनेदानीमवकाशं प्रयच्छेत् ॥ ५ ॥ अवदयते दयतिर्दानार्थः । अ-
वप्रत्यर्पणं देवानां स्वभूतमृणं विभज्य दत्तवान्भवति । यत्किञ्च चतुरोडाशादिकमग्नौ जु-
ह्वति तद्वत्तं हविरवदानमिति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥ अनुवाक्यात्मकमिदं खलु प्रथमम् ।
एवं क्रमेण पुरोऽनुवाक्याश्चतस्रो देवताः क्रमेण चचार्यवदानान्यनुप्राप्ताः हिशब्दश्चार्थः ।
कस्मै प्रयोजनाय पञ्चममवद्येत्तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावात् ॥ ७ ॥ अथ पुनश्च-
तुरवत्तमेव स्थापयति एतदिति । एतदेव कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम् अतस्तत्र प्रज्ञातवादानुष्ठा-
नसंप्रदायानुरोधेन चतुरवत्तमेव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥ अवदानस्येयत्तां विधत्ते । इवशब्दोऽनर्थको
वाक्यालंकारे । यावन्मात्रमेव अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेव । आधिक्यदोषमाह ॥ ९ ॥ इदानीं चतुरव-
दानप्रकारं दर्शयति । पुरोडाशांशौ द्वौ तदध उपरि चोपस्तृताभिधारिताभ्यां चतुरवत्तवम्
पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसति द्वे वाऽइति । सर्वाप्याहुतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा
तत्र सोमस्य स्वरूपेणाहुतिवादाज्यापेक्षैव नास्ति अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञावाज्याहुतिकौ
भवितव्यौ ॥ १० ॥ अनुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविःप्रदानसाधनत्वं वक्ष्यते आह्वा-
तव्यानां देवानां युलोकसंबन्धात्तयोः क्रमेण युवात्मकता तयोः स्त्रीलिङ्गवाद्द्वन्द्वे वषट्-
कारस्य पुष्टिङ्गवात्सह मिथुनतास्ति ॥ ११ ॥ पुरोऽनुवाक्यादीनां युवात्मकताभिधानस्य प्रयो-
जनमाह । तयोः समनन्तरं वषट्कुर्यात् । वौषडित्युच्चारणकाले वा समनन्तरं वा प्रदानमस्तु
सर्वथा वषट्कारात्प्राक् न जुह्यात् ॥ १२ ॥ प्रदानस्य वषट्कारानन्तरं प्रकारान्तरेणोपपादय-
ति तत्पत्रोद्धारपूर्वकप्रदानमिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह । भूमौ निदग्धं प्राप्तं दु-
ष्टवेनोपयोगाभावाद्दग्धम् । अमुया अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहेमेन दग्धं स्यात् ॥ १३ ॥ पु-
रोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ कर्तव्ये इति विधातुमाह । असौ युलोकः । अनुवाक्याया गा-
यत्रीवे यावापृथिव्यावुभेऽपि योजितवान्भवति ॥ १४ ॥ अमुष्या अधि युलोकस्योपरि । एने
यावापृथिव्यौ । तस्मात्सायुज्यादिमे सहाभ्यवहरतः यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति सह प्रदानात्
अथवा वृष्ट्यान्तयोः परस्परसापेक्षत्वात्सह भोगः ॥ १५ ॥ अनुवाक्याया उच्चारणधर्ममाह । अङ्ग-
यन्निव वर्णानालोडयन्निव शनैः अङ्गतिर्गत्यर्थः ॥ कार्यभेदं चाह अनुवाक्याया यष्टव्यदेवा-
नाह्वयति याज्यया हविःप्रदानसाधनम् ॥ १७ ॥ पुरस्तात् मन्त्रस्य पुरोभागे लक्षणं यष्टव्यदेव-
नाम् (वानाम AC.) [योस्यां सा पुरोऽनुवाक्या । अमुष्या अधस्ताद्वक्ष्यमाणोऽव अधोभागं
तेषां परिभ्रमणात् ॥ १८ ॥ उक्तं पुरस्तादपरिष्ठाद्वक्ष्यमाणं विशिनष्टि । यस्या अनुवाक्यायाः प्रथ-
मात्पदादग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरित्यादिलक्षणां यष्टव्यदेवतां ब्रूयात्सैव समृद्धानुवाक्या या-
ज्या तु सा समृद्धा यस्या उत्तमात्पदाज्जिह्वा अग्रे चकृषः इत्यादिकादभिहितायाः देवताया
उपरि वषट्करोति ॥ २० ॥ याज्यानन्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति । वौगि-
त्युच्चारणं कुर्यात् वौगित्येतदौकारस्थाने आकारे कृते वागिति भवति । तस्मादेवं वौषडिति

वषट्कुर्यात् ॥२१॥ इत्थं दर्शपूर्णमासोभयनाश्राणमन्त्रदानादिकं वषट्कारान्न धर्ममभिधाय
न (!) तत्प्रसङ्गाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयानं प्रशंसति । दायं धनं च विज्ञानं
॥२२॥ संवृद्धीमहि अपहरेमहि । समवृद्धत स्वार्थानं कृतवन्तः ॥२३॥ यान्तीति यत्रः तस्य
यवेति नाम । तेनापूर्यमाणपक्षेण सममुदयन्तः ॥२४॥ अयद्यनादभिषण्णादयत्रा शुक्लपक्षः । अ-
होरात्रमाससंवत्सराणामपि नाम दर्शयति । यद्यशब्दाभिधेयान् शुक्लपक्षपक्षानां यान्तीति ना-
सौ यव्यः । सुष्ठु एकः स्वेकः सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवात्मनोऽन्तर्गतम् एक एव कालः
मकारोप[यु]क्त्तनेन सुमेक इति परोक्षनाम संपन्नम् । प्रसङ्गादहोरात्रिनामानभिधाय प्रकृतमुपसं-
हरति यवा चेति यवा अयवा च हि यवनीवायवत्येव (!) भवति यद्यनन्याभयानुगतवात्
अथवा देवैर्व्यायवात्मकस्य कृष्णपक्षस्यापि यवनात्पक्षद्वयमपि यवा । अत एतेषां यत्रा-
दीनां मध्ये येन निमित्तेन ना (!) होता भवेत् तत्कारणं यावद्विज्ञानम् । [०० यादि° A. B. C.] ।
तैत्तिरीयकेऽपि ऋतव्या उपदधातीत्यत्र [५.४.२.] चयनप्रकारेण यवाद्या व्याख्याताः ॥२५॥
२ ॥७॥

अथाग्रे स्विष्टकृद्भागं तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यं च विधातुमाश्रयिकामाह । पञ्चभि-
मानी देवो रुद्र इह यज्ञवास्तावुपिवा [००स्तवरोपि° A. B. C.] युनाकातोनाम्भूत अत ए-
व वास्तावेव स्थितबाहुदो वास्तव्य इति वेदविदः कथयन्ति ॥१॥ स्वयं यज्ञप्रदेशं (यज्ञा-
प्र° B. यज्ञं विप्र° A.) प्रत्युत्तमा (००तुर्ध्वक्राम?) स क्रुद्धो (००सत्तदा B. संतदा A.C.) भूत्वा-
त्तरस्यां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिराउमुत्तस्थो ॥३॥ अमुं यज्ञं धिमृष्टं मा कार्षीः । यज्ञं
समबृहत् ऊर्ध्वं प्रापयत् न च हविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् तथा किमपि यज्ञाद्ययद्यानां न
हिसितवान् ॥४॥ तेषां सर्वेषामाहुतिर्जता ॥५॥ यावन्नः प्रदानशेषास्तं प्रेक्षकमयदानं कुरु
॥६॥ अवशिष्टभाक्त्वेन रुद्रस्य वास्तव्यव्यप्रसिद्धिमाह ॥७॥ प्राच्यादिदेशभेदेन शत्र्यादिनाम-
भेदेऽपि देवतैकैव ॥८॥ स्विष्टकृत इति विशेषणस्य कारणमाह । वयि अमुत्राहन्ननोयदेशं
आहुत्याधारभूते सति ॥९॥ अथ स्विष्टकृन्निगदमभिधधाति (till to k. १५.) स होता स्वि-
ष्टकृदनुवाक्यानन्तरं ये आन. र्येण प्रयाज्ञाड्यभागादिदेवा स्विष्टाः तान् तं स्विष्टकृतमग्निं च
संपश्यति संस्मरेत् संभूयानुवदेत् संदर्शनप्रकारमनूय क्रमेण व्याचष्टे अयालविरित्यादिना
(ल A. B. C.) अयं स्विष्टकृदग्निः प्रथमाड्यभागदेवस्य प्रियाणि धामानि निःशेषाण्ययाह इष्ट-
वान् तत्तेनैतद्भागपाठेन प्रथमाड्यभागं स्विष्टं कृतवानित्युक्तवान्भवति । एष स्विष्टकृन्निगदः
आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्रायः see ४.२.१६. ॥१०॥ एनेन यज्ञद्वारेति भागेन भूयसीं
प्रीतिमुदपादयन् । सर्वथाग्रेः संतुष्टवाय स्विष्टकृत्स्वकारणस्य प्रकाशनादेवं संपश्यन्त ॥११॥
देवतां देवतानाम् पूर्वामयाहकारात्प्राक् । तद्विरुद्धं स्विष्टोकारणस्यैवानभ्यर्हितत्वेन (००वात°
B.C.) प्रथमं निर्देशव्यवात् ॥१२॥ यज्ञाज्जेत । स्विष्टकृत इदानीमपि अकृतवादयाउति नो-
च्यते । यथा आवाहिता देवताः सर्वा अपीष्टा एवं स्वं महिमार्थमपि यष्टव्यं । यत इतः
प्राक् किं चन स्वाय महिम्न इदं हविरिति न क्रियते तस्मादत्र स्विष्टकृन्निगदमभिधानसमये
तत्तेन स्वं महिमानमित्यनेन तं प्रीणितवान्भवति ॥१३॥ इदृशब्देनात्रमुच्यते तद्वपञ्जीवि-
वात्प्रज्ञा अपीषः । एड्याः पुनः पुनरिड्याः (? इष्टा B. यष्टा C.A.) । यायजूकाः इड्याशीलाः
॥१४॥ ज्ञातवेदा आहुत्याधाः स्विष्टकृदग्निः हविः सौविष्टकृतं सेवताम् ॥१५॥ इत्थं स्वि-

ष्टकन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्यां चाह । अत्रकृत्तमे अत्यन्तं योग्ये । अयं स्विष्टकृत्तयागः तृतीयसवनस्थानीयः अन्तिमवसाम्यात् ॥१६॥ स्विष्टकृतो ज्ञतावशिष्टेनूपवादे-
तद्यज्ञस्य वास्तुस्थानीयः । प्रजापतेः बलवद्भ्यः उरोबाह्वभ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नवाङ्मिष्ट-
बिन्दुरयम् ॥१७॥ पेसुकमभिवर्धनशीलम् पिस्यति अतिवृद्धो भवति ॥१८॥ पतन्नेकं बाह्वं
भूमौ प्रसारितवान् स बाह्वर्विसस्तोऽभूत् । अपत् प्राप्तमभूत् । सङ्कन्दसौ समानकन्दस्के
॥१९॥ स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषमाह । उत्तरदिशो (°पूर्वदिशो ABC.) लोकपाल-
त्वेन रुद्रसंबन्धः सर्वशास्त्रप्रसिद्धः ॥२०॥ उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा सहासंस्पर्शं वि-
धत्ते । प्रधानाहुतिभ्यः सकाशादभ्यर्थं संनिहितप्रदेशेऽएव न तासां स्थाने । विपक्षे बाध-
माह इतरा इति । इतराः पशुफलजनकाः । यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाहुतिभासञ्चयेत् त-
दा रुद्रेण सह पशून्योजयेत् अत यज्ञमानस्य गृहावस्थिताः पशवः समीपेऽएव म्रियमाणाः
प्राप्नुयुः ॥२१॥ आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन्हविःअपणं विधास्यति तदर्थं तयोराधान-
प्रदेशपरिमाणं विधातुमाह । यस्विह भूमावेवावशिष्टः स गार्हपत्यः तस्मादिदानीमपि दिवं
गनुकामा एतमाहवनीयं यज्ञसाधनं गार्हपत्यात्प्राग्देशं यज्ञमानायोऽरेयुः ॥२२॥ विक्रम्यते
ऽनेनेति एकपादप्रक्षेपपरिमितः अंशो विक्रमः । गार्हपत्यमवधीकृत्य ॥२३॥ गार्हपत्ये अप-
येयुरिति यत्सोऽपस्वलः अपस्वलनाम च हविषां भवति । फलितानां ब्रीह्यादीनां तुषवि-
मोकादिसंपादनप्रदेशः स्वलः यथा ब्रीह्यादिराशिः स्खलाद्बहिरपि प्राप्तो व्यर्थो भवति ए-
वमन्यत्रअपणमपि ॥२४॥ अन्येषां पक्षमाह । यस्मादेष आहवनीयः आहवनाहः अथ एष
पक्षस्य हविषो होमाय योग्यो न वामस्य पाकाय ॥२५॥ अग्नेः परिस्तरणं विधातुमाह । ए-
वकारणं स्वतर्पणादपि ब्राह्मणतर्पणमेव अयं इत्ययमर्थो द्योत्यते । यज्ञमानो ब्रूयात् ॥२६॥
३ ॥७॥

The commentary of *Harisvāmin*, the extracts out of which are now begin-
ning, is much shorter, than that of *Sāyana*, and leaves the greater part of the
text unexplained. प्राशिन्नावदानविध्यर्थमाख्यायिकामाह । प्रजापतिः प्राणपिण्डलोकका-
लयज्ञात्मा । अभिध्यातवान् लोकात्मना दिवं कालात्मना उषसं प्राणपिण्डात्मना ऋक्षेभ्यो मृ-
गेरौहितं (?) रौहिणीनाम नक्षत्रं यज्ञात्मना वाचम् । मिथुनो मिथुनवान् ॥१॥ उहिता न
गन्तव्येति संधां संधानं मर्यादामतीत्य । व्याध ताडने ताडयेषुणा । इक्ब्देऽवधारणार्थः नू-
नंशब्दो यस्मादर्थं यस्मात्तथैव तदास ॥३॥ क्षमया क्षमायां (क्षमयां ABC.) पृथिव्याम् । त-
दाग्निमारुतं नाम शस्त्रं तस्मिन् तद्विभज्याख्यायते see ऋक्संहि° ८. १. २७. २. ॥३॥ यदिदमि-
षोरनीकं यज्ञसविलिप्तं तद्यथा न वृथा स्याद्यथा च प्रधानाहुतेः न महत्स्यात्तथा उपायं
ज्ञानीत ॥५॥ प्रसन्नः एव ब्राह्मणशेषः किं चित्तु वक्ष्यामः ॥ नो इति प्रतिषेधः नु इति वा-
क्यपूरणः । दत्तः दत्तान् ॥७॥ ततो बृहस्पतिप्राशनादर्वीक् ॥८॥ संसारस्वभावाद्यदत्र किं-
चिदशक्तं तन्निर्मिमीते बहिः करोति निष्कर्षति । पशुवमिडायाः प्रसिद्धं पशवश्च रुद्राद्वक्ष-
णीया अत्ते रुद्रिये प्राशिन्ने दत्तेऽप उपस्पृश्येडावदेया ॥९॥ खदत् (°दन् C. °दम B. °दच
A.) खद स्थैर्यं हिंसायां च [धातु° ३. १३.] अल्पतरवादस्थिरमगाढबलं निःसरणवद्वति इ-
त्तरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्गाढं स्यात् ॥१०॥ तिर्यक् प्रजहीत (!) ओहाङ् गतौ [धा° २५.

७.] प्रगङ्केप्राशिन्नम् ॥१२॥ तत्प्रातर्गृह्णातोत्यत आरभ्य ब्रह्मचरं प्राद (प्राय AC. प्राशिय B.)
 आध्यायसमाप्तेः ॥१३॥ अथ परिचाल्य पात्रं नाभिमालभत इति शाखान्तरात् इति हेतुः ॥१०॥
 अथास्मै ब्रह्मभागमित्याध्वर्यवम् । प्रतिविदानः ज्ञानन् एष मे भाग इत्याशयः ॥१५॥ आ ए-
 तस्मादध्वर्यवचनात् । पाकयज्ञार्हया इडया पाकयज्ञेषु इतशेषा भक्षयते तेन पाकयज्ञार्हस्युच्य-
 ते । ब्रह्मा हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भिषज्यति ॥११॥ अनुयाज्ञप्रमथविधिः । यन्मातु-यनेतेऽध्वर्यवो
 यज्ञं प्राङ्मूर्ध्वहस्पतये च न मूर्ध्वं मनुष्याय तेन कारणेन वमनुज्ञया यज्ञादीनव्रणानय ॥२१॥
 श्रुतिगन्त्री ॥२२॥ ४ ॥ ७ ॥

इडाब्राह्मणमेतत् तत्रेडाया मानवीमिडां देवतां वक्तुं मानवी भृतप्रदो मैत्रावरुणोऽन्य-
 तानि च निमदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रमत्त एव किञ्चिद्
 दर्शयामः । अचनेत्यते हस्ताद्यनेनेति अचनेत्यं करणे कृत्यः । परिचारकाः आनीतघ्नः ।
 भाविनोऽर्थस्य सिद्धार्थं देवतैव मत्स्यरूपेणाज्ञगाम ॥१॥ पाल रणणे । वज्रोत्तरोधः उदक-
 संघातः स इमा भरतवर्षनिवासिनीः प्रजा निःशेषं वीर्या देशान् प्रापयिता ॥२॥ कुलकाः
 क्षुद्रकाः अल्पकाः । गृ निगणो निगति । विभरासि विभ्रियाः पुणियाः । अतिर्ध्वं अति-
 रिच्य वर्धितास्मि । कर्षूः खातिका ॥३॥ शश्वद्वदोऽत्र सामर्थ्यात्किप्रवचनः कांया गजाम-
 त्स्यः । ज्येष्ठं वृद्धतमम् । इतिथीमित्यभिनयः तेन संख्येयाः समादर्शितवान् इत्यतोनां दशा-
 नां द्वादशानां वा पूरणोतिथी इत्यतिथीं यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्तं हान्दमा यशत्राश्र-
 द्बलोपः । समा संवत्सरः मामुपासासै उपासीथाः ॥४॥ नावमुपकल्प्य मत्स्यमुपामितवान्
 औघे चोत्थिते नावमधिष्ठतः । शृङ्गे भवितव्यतयैव निष्पादितं । उक्तरं गिरिं हिमप्रसम् ॥५॥
 समवायात् एकीभावाय अधः गङ्गेत् अचतरेत् ॥६॥ पिबन्माना पिबन् [वधु AC.] कारणे
 धृतप्रभववात् धृतं सवतो सुस्निग्धा उदकाउत्थिता ॥७॥ आवयोर्दुहितेति श्रुतेऽन्युचतुः । अपिच
 भागः तं प्रार्थितवती । तच्च भागिबं वा ज्ञौ वाशब्दश्चशब्दार्थं ज्ञानातिश्च प्रतिपूर्वा इत्यर्थः
 प्रतिज्ञातवती च न च प्रतिज्ञातवतीति यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते नाद्यप्रतिज्ञातवती
 यत्र तस्याः किञ्चित्ताभ्यां ह्येतेत्येवं न प्रतिज्ञातवती ॥८॥ अतोऽवस्थाः ज्ञानितवानामि । म-
 या हेतुभूतया मय्युपपन्नयमानायाः पञ्चतो वज्रमान इत्येतेन हेतुवचनेन यामाशिपमाशासि-
 ष्यसे ॥९॥ उपस्तरणादिविशेषः शाखान्तरात् पशुप्रभवधृतादिप्रभववात्पशव इडा ॥१२॥ इ-
 दित्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्व मध्यमं दर्शयति । शाखान्तरात् ॥१३॥ हेवन्तं शाखान्तरादेव औष्ठ-
 योरित्यत्राविशेषेण निलिम्पेदिति श्रुतम् शाखान्ते वधरमधरऽउत्तरमुत्तरे । किं पुनर्विहितं
 द्रवत्वात्संनिधानाददनीयत्वाच्च आश्रयम् तत्राश्रये तदेवैनां प्रापयत इति इडानिऽवत्पशवदे-
 उमेवाऽयमिति गम्यते ॥१५॥ निलेपार्थवादोऽयम् तन्निष्ठं तनुतमम् पाकयज्ञार्हा मनुष्यप्रधा-
 नवान्मन्दतरवीर्या । इह तन्निष्ठे देशे । एतामिडामेतद्यदोऽष्टयोर्निलिम्पते तत्पुनरौष्ठोभ्यां या-
 वदेवौष्ठैरुपप्लानं शुवा नागहन्ति रक्षांसि तावत्प्रापयते प्राणेष्वेव ह्ययत इति वक्ष्यते तं प्रा-
 णदेशं प्रापितवान् ॥१६॥ अवात्तरेडावदानमेतत् ॥१७॥ अत उर्ध्वं हैत्रमिडोपप्लानं विधीय-
 ते । तदपि द्विविधमुपांशु चोच्चैश्च तत्र प्रथमं तावदुपांशूपप्लानं युज्यते । उपपूर्वा ह्ययति-
 रभ्यनुज्ञायां वर्तते । इयमिडा सर्वैर्हृदयज्ञमानैर्विभज्य भक्षणीया तत्र वोऽनतिरेकं (नाति-
 रका B.) शङ्कानिवृत्तये परस्परमनुज्ञातव्यः तदै तत्साधारणमेवानज्ञानं मध्यावस्थानीये (म-

ध्यव° BC. मध्यक A.) होता सर्वैरन्वारब्धः करोति ॥१८॥ इडाया एवैतानि स्थितगदीनि पृथिव्यादीनि च तूपाणि ततश्च तस्यामुपप्लुतायां तान्युपप्लुतानि भवन्ति तेषु चोपप्लुतेषु सा उपप्लुता भवति देवतानामननुज्ञातां मनुष्या भक्षयितुं नार्हन्ति अतः सानुज्ञाप्यते । मामित्येतच्च तुल्यहेतुवात्सर्वेषामृकियज्ञमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥१९॥ अथोपांशूपप्लव्यतइति यदुक्तं (k. १८.) तस्य विद्वेदार्थमथ प्रतिपद्यतइत्याह तेनेत ऊर्ध्वं यथाप्राप्तमुच्चैर्वर्तितव्यम् ॥२०॥ वत्सा वै दैव्या अर्ध्वयव इति सांनाय्यं हविः संभवत्यर्ध्वयवदित्यभिप्रायः ॥२०॥ सामान्यतूपाणां यज्ञमान इति वाच्यं न विशेषतूपाणां देवदत्तो यज्ञदत्त इति ॥२१॥ यो मनोरथो यज्ञमानस्य तस्मिन्नयमनुज्ञातः समृध्यताम् ॥२२॥ वक्कब्दः समुच्चयार्थः । अन्ये तु प्रत्यक्षमेव प्राशिष्यन्ति । ब्रह्माग्नेधोरपि ग्रहणे पञ्चसंख्या संपन्ना ॥२३॥ यत्र काले होताः प्रतिपद्यते इडोपप्लुतेत्येतं निगदं तदा चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशमग्नेयं शाखाक्षरात् बर्हिषि सादयति ॥२४॥ यत्र काले आशिषमुपप्लुतो यज्ञमान इति होता आशास्ते तंदा यज्ञमानो जपति ॥२५॥ पवित्रयोः पवित्राभ्यामिति विभक्तिव्यत्ययः पवित्रपूतास्तनवामहइति वाक्यशेषात् मार्जयन्ते आत्मानं शोधयन्ति ॥२६॥ अपिनृजति संसृजति ॥२७॥ १ ॥ ८ ॥

अनुयाजब्राह्मणमेतत् अथाग्निं कल्पयतोत्यस्मिन्क्रमे (see ३.३.१२.) उल्मुके द्वे ऊर्ध्वं नयत्यग्निः पृथक्कुर्वत्यृकियज्ञमानाः साक्षादध्वर्युरितरे तदनुज्ञानेन । यातयामो गतरसो गतवीर्यः एतत् एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति देवेभ्यो यज्ञमूढवान्भवति ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यादाभ्यां तु प्रागुन्नोताभ्यां पुनः संसृष्टाभ्यामगतवीर्यो भविष्यति ॥१॥ अनु यागे नीते पश्चात्सगमयन्ति ॥२॥ उल्मुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः समिधा सामिधेनीस्थानीयया चैषा तइत्यन्यऽर्ची समिध्यते ॥३॥ see ४.४.१५. संसृवान् संसृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः ॥५॥ उत्तरस्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीवं वक्ष्यते अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारणमाह । तद्वै तत्र सामिधेनीषु स्थानविपर्यासं मन्यन्ते विद्वांसः यज्जगत्यां परिमाणतो ज्येष्ठायामेव तिष्ठमानायामल्पाक्षरा गायत्री प्रथमं युज्यते तद्यथायथं कर्तुमिहानुयाजेषु देवा जगतीं प्रथमामकल्पयन् सा च जगती बर्हिः । पापं ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठं नेत्पापमेव सत् वस्यः प्रशस्यतरं यज्ञेनेदमसत् तदनुकाराच्च प्रजास्वपि यत्पापं वित्तबन्धुकर्मादिना तद्वस्यः वसुतरं प्रशस्यतरमितरस्मादपापान्मा भूत् ॥१०॥ येयं बर्हिर्ग्राह्या देवतात्रेज्यते एषा अयं लोकः परिवृद्धो हि सः ॥११॥ नरः प्रजाः शंसन्ति वदत्यस्मिन्नित्यन्तरिक्षं नराशंसः । अक्षरिक्षमु वै त्रिष्टुप् मध्यमवादेकादशभागवाच्च दश दिश आत्मनैकादश रुद्रसंबन्धाद्वा ॥१२॥ बर्हिर्ग्राह्येषु यष्टव्येषु बर्हिर्यज्ञेत्यादिना होतापि सर्वत्र देवं देवमित्याह न बर्हिर्ग्राह्येव केवलम् । यस्माच्छन्दोदेवत्या अनुयाजाश्चन्दांसि च देवानां देवाः तस्माद्देवान्यज्ञेत्येवाध्वर्युराह गृहभोगाः पशुमत्त (मत ABC.) एवेति गृहाः पशवः ॥१३॥ सर्वत्रैव यागे देवतायाएव होत्रा वषट्क्रियते अध्वर्युणा च ह्रियते अत्र तु अनुयाजेषु न प्रसिद्धा देवतास्ति बर्हिर्नराशंसयोर्देवतावेनाप्रसिद्धेऽग्नेश्च गायत्रीप्रधानत्वात् तेन वसुवने वसुधेयस्येति शब्दाभ्यामग्निमिन्द्रं चोपादाय ताभ्यां बर्हिर्ग्रादीनुपलब्ध इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिर्ग्रादिभ्यो वषट्करोति होताध्वर्युश्च तदात्मकेभ्यो जुहोति । वसु हविर्लक्षणं भजति वसुवनिः । वसुनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति वसुधेयः ॥१५॥ वसुवने इत्यामन्त्रितानं [against the ac-

cent] वसुधेयस्येति पठ्यन्ते ते कथं बहिर्विंशति प्रथमानेन अर्जितादिना नञ्प्रथमे । नैप
दोषः । एवमु हैतदिति ध्रुवं देऽभ्येते विभक्ती व्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थेन दर्शयति । तस्या-
पि यास्काचार्येण [यस्का° ACB.] वसुधननाय च वसुधानाय चेति [निरुक्त° १.४.२३.] ता-
दर्थ्ये चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता ॥१६॥१७॥२॥८॥

ऊह वितर्के प्रेरणे वत्र द्रष्टव्यः अन्योन्यविपरीतं नामयति ॥१॥ यस्मादेतत्प्रमाने अ-
भिन्ने व्यूहनकर्मणि विलक्षणमाक्रियतेऽभिध्यसते भोक्ता भोग्यश्च तस्माद्यज्ञानुकाराणां भूते-
ष्वपि समानादभिन्नात्पुरुषात् भोक्ता पतिः भोग्यश्च भार्या शर्यन्ते यथा समाने कर्मणि युष्म-
पभूतौ । तथा च ननु (च न AC. च ननु च B.) समानज्ञातोययार्थिध्यात् एव नामित क-
तो भोक्तृभोग्यभावः (°ये भागः B.) पशुन्यायेन श्रद्धर्तत (°न श्रद्धा व" A. °न कश्चिदा व-
र्तते C.) न स यज्ञानुकारः स्यात्किं तर्हि यज्ञमानिकानुकारः स्यात् सत्यम् एव व्यग्रज-
स्य यज्ञमूलवादन्याय्यस्यापि तमेव व्यवहारं दर्शयति । इदं हि अधुनापि ज्ञात्याः [ममा]-
नज्ञातीयाः दीव्यमाना रममाणाः परितुष्टान्तराणाः नाकार्यकारिणः श्वापरिभूनाः (°इय प°
C. °दव प° A.) आसते । कथं दीव्यमानाः । विदेवम् । दिव्यर्थावलातायस्य अन्याऽन्य
भोक्तारो भोग्यैः सह भोग्या भोक्तृभिः सह दीव्यामहे व्यवसृत्य [व्य]वसृत्य । व्यवसृत्तृणा-
मभिप्रायेण व्यवहारं दर्शयति इदं प्रत्यक्षमेव विचार्येन व्यं संग्रहामहं एकस्मादेव पुरुषा-
न्मूलभूताउत्पद्य पुनरेककृदुम्बारम्भेण समानापत्याम्भेण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां यापि-
तां चाभिप्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसतेऽथ के (तत्रैके B. तंत्यात्क A.
तैत्क C.) पुनः संग्रहामह इत्याहुः किमनन्तर एव पुरुषे नेत्याह चतुर्थं तृतीये वा द्वाश-
ब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः चतुर्थे वा तृतीये वा । तथा च काण्वानां तृतीये पुरुषे सं-
ग्रहामह इति श्रूयते चतुर्थे संग्रहामह इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः तृतीये संग्रहामह इति दा-
जिणात्यानां ते हि मातुलउहितृषु (°हितुः त्रिषु ABC.) पितृष्वसृपुत्रेषु संग्रहने तं च मू-
लपुरुषाः ~~संग्रहामह इति~~ भवन्ति ॥ एतस्मादेव सुगव्यूहनात्कारणात्तथा भवति ॥१॥ सुग-
गतेनाऽयेन संस्नेहयति । परिधयोऽपि क्षययो देवास्तेऽपि देवपात्रेण देवात्ममहंति पलायिवा
तु-न समग्रम् ॥७॥ वयि पार्थिवान्यात्मके तृप्ते पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते वस्वर्थं वामनानाम्
॥८॥ अभिपद्याभिगम्य हस्तेनालभ्य ॥९॥ स्वगा अव्ययमेतत्स्वस्वामिनां स्वस्वानगा-
मिनं करोति । अगन् अगमत् गतः अपिनयति संनयति ॥११॥ व्यसु खादसु र्मं प्रस्तरं दे-
वाः येभ्यो होष्यते कीदृशम् वयः पक्षिभूतम् Here is the conclusion of B. ॥१४॥ यथा
पृथिवी मूल्यमूलान्नसंपृष्टा पृथिनस्तयोगाच्च वशा वश्या काम्या ॥१५॥ तं प्रकृतं प्रस्तरं प्रा-
ग्यं सुक्तवाके उक्ते पश्चात्समग्रमेव प्रक्षिपति । युप रूप लुप विमोहने [धा° २६.१२४.] मूर्ध-
येयुः । कषी गती नयनेऽत्र द्रष्टव्यः ~~विस्तरायति~~ (विस्मा° A.C.) सुदग्धवाय ॥१८॥ संव-
दस्वेत्यादीनां व्याहृतानां ब्राह्मस्तावदर्थः । अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति संवदस्व वं मया सह श-
म्युवाकप्रैषार्थमिति । तमध्वर्युः पृक्षति किमगमत्प्रस्तरशरीरो यज्ञमानः स्वर्गलोकम् किं दग्धः
प्रस्तर इत्यर्थः । अग्नीदगन्नेति प्रतिवचनमाह गतो यज्ञमानो दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्यु-
स्वाह यद्येवं ततः शम्युवाकपरिधिप्रहरणयोः कालो वर्तते ततश्चात्रावय होतारमाकर्णय ।
अग्नीद्याह औषट् (°हा वौ AC.) अणोत्येवागमतिनाहितो (अणोत्यो A. अणोत्यो C.) अहि

वं यद्विवक्षितमिति । स्वगा दैव्या होतृभ्य इति शम्युवाकप्रैषः हे होतः शम्योर्ब्रूहि अस्य ऋषेरार्षं ब्रूहि स्वगा स्वस्थानगामिभ्यो (°मिर्वा AC.) दैव्या देवेभ्यो होतृभ्यः परिधिशरीरेभ्यो ह्ययताम् मानुषेभ्यस्तु होतृभ्यः स्वस्तिरविनाशोऽस्वित्येवंतूपं वा ब्रूहीति ॥ श्रुतिस्तु सांकेतिकं वृढतरमर्थं व्याचष्टे तत्र च यथैव प्रहरणसंबन्धसूक्तवाकप्रैषसंबन्धमाश्रावणमनुषङ्गतः परिधीनामुपकारकमित्युक्तम् तथेहापि परिधिप्रहरणसंबन्धशम्युवाकप्रैषसंबद्धा व्याहृतयोऽनुषङ्गात्प्रस्तरवृत्तान्नं प्रकाशयतीति (°यतीति AC.) दर्शयति संवादयैनं देवैरिति प्रियमिवातिथिमागतैर्देवैः संभाषय ॥२०॥ ब्रह्मणां मानुषाणां होतृणांमिभावादेकवचनस्थानांएवैतद्ब्रह्मवचनम् ॥२१॥ संप्रगृह्णाति संगते उद्गृह्णाति संस्वहोमाय आड्यशेषस्य स्वगाकाराय च ॥२३॥ अपिबिन्द्यो भागिन्योऽत्र वयमपोत्येवं मन्यन्ते ॥२४॥ स यन्निधायामृद्येदिति प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायामृदानं प्रतिषेधति वाहनमश्वादि यथा तदवाक्येत् अधः पतेत् एवं निधानं सुचोः प्राग्विमोक्तौ अधश्चलनं तद्यज्ञस्य स्यात् । विमुच्यतेऽस्मिन्निनि विमोचनं स्थानम् ते तत्र सादयत्यध्वर्युः विश्रमार्थं विमुञ्चति । गतिमध्वानम् ॥२७॥ ३ ॥ ८॥

आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शम्युवाकप्रैषश्चाधस्तादुक्तस्तत्प्रसङ्गात्सूक्तवाकशम्युवाकयोरेतद्ब्राह्मणम् तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसंबन्धगतमुपादाय (!) प्रयोजनमाह । यस्मिन्काले अध्वर्युराहेषिता इत्यादि (see ८. ३. १०.) अतस्तत्त इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः तत उर्ध्वं होता यदाह इदं द्यावापृथिवी इत्यादि (k. ४.) तत्सूक्तान्याहेति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् ॥१॥ वक्ब्दः समुच्चये । देवान्प्रोवा तर्पयिवा शास्त्रपरिषदीव संतप्रश्ने (!) संदवा (!) तेषु देवेषु तेषां मध्ये अपिवा भागो भवति । अप्रैषीत्तर्पितवान् ॥३॥ प्रतिपद्यते होता वक्तुमारभते । आर्ध्म ऋद्धवतः । नमोवाकमन्नदानवचनम् । वं सूक्तानां वक्तासि नाहं मानुष इति वेदिवा मामधिष्ठातुमर्हसि । उपशृणोतीत्युपश्रुतिः ततः सप्तमो दिवचनमुपश्रुत्योरिति प्राप्तं ततश्चान्दसः पूर्वसवर्णः । अवति तर्पयति इत्योमा ॥४॥ शंगवी शं च ते गावौ च शंगव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । जीवनस्य दात्र्यौ । अत्रसनशीले ते देवते उपासीनो न त्रस्यतीति देवधर्मं यजमाने दर्शयति नाहेति । नास्ति प्रवेदनं प्रलाभः एतयोः दुर्लभे ॥५॥ गावः अवति तृप्यत्यस्यामिति गव्यूतिः गोप्रचारः सा च क्षेमऽउर्वी भवति । व्याघ्रादिभ्ये त्रसति न हरं ग्रामाद्गावो गच्छतीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति तेन गवां क्षेमहेतू स्तामित्यर्थः । वृष्टेर्दात्र्यौ ददातेर्वनिप् यकारश्चागमः वृष्टिदातरौ । रीतिस्तृप्तिस्तामापतऽइति रीत्यापा सुष्टुवर्षवत्यौ ॥६॥ ऊर्जः मतुपि असुगागमः वकारस्य च भवम् ॥७॥ आवेदनमावित् ॥८॥ महो मंहनं पूजा विभूतिः ॥११॥ see ८. १. २१. ॥१२॥ अमुत्र see ८. १. ३०. ॥१३॥ अमुत्र see ८. १. ३३. ॥१४॥ सज्ञाता भ्रातरः आत्मिकास्तु प्राणाः तेषां च तस्य संभक्तिस्तैरवियोगः सज्ञातवनस्या वन[स्]शब्दः कण्डादिषु द्रष्टव्यः कण्डादिभ्यो यक् [प° ३. १. २७.] वननं वनस्या ॥१५॥ अश्यात् अशू व्याप्तौ प्राप्नोतु ॥१६॥ तिस्र इडायाम् see ८. १. ३०. ३३. ३७. ॥१७॥ शाखात्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥१८॥ रासत्ताम् रासु (!) दाने । वनु याचने याचताम् वयं च मानुषा होतारः आत्मनि ब्रह्मवचनम् अधिशब्दोऽग्रेरित्यस्य पञ्चम्यत्त्वद्योतनार्थं अनेकपञ्चम्यर्थसंभावेऽपादानार्थवद्योतकः [पा° २. ३. २८.] ॥१९॥ अञ्जसा ऋजु सम्यक् । तत्तदा तद्विज्ञानं भवितव्यतावशादेव अन्तर्हितं विद्धिन्नं मनुष्येभ्यो बभूव ॥२४॥ संस्थानं ण-

cent] वसुधेयस्येति पञ्चम्यत्वं ते कथं ब्रह्मिन्निविति प्रथमानेन ब्रह्मिन्निवित्वा नान्यथेति । नैव दोषः । एवमु हैतदिति ध्रुवं देऽभ्येते विभक्तौ व्यत्ययेन चतुर्थार्थवृत्तं दर्शयति । तस्यापि यास्काचार्येण [यस्का° ACB.] वसुधननाय च धमधानाय चेति [निरुक्त° १. २. १६.] तादर्थ्यं चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता ॥१६॥१७॥२॥८॥

ऊह वितर्के प्रेरणे सत्र द्रष्टव्यः अन्योन्यविपरीतं नामयति ॥१॥ यन्मादेवत्वमाने भूभिन्ने व्यूहनकर्मणि विलक्षणाभाक्रियतेऽभिध्ययते भोक्तृत्वं भोग्यत्वं च तस्याप्यशानुक्तान् भूतेष्वपि समानादभिन्नात्पुरुषात् भोक्ता पतिः भोग्यश्च भार्या शयितं यथा समाने कर्माणि सुदृष्टपभृतौ । तथा च ननु (च न AC. च ननु च B.) समानताताययाभिधायक इत्य नामित कृतो भोक्तृभोग्यभावः (°ये भागः B.) पशुन्यायेन सिद्धतं (°न शिरा च° A. °न कश्चिरा च° तर्तते C.) न स यज्ञानुकारः स्यात्किं तर्हि यज्ञमानेकमानुकारः स्यात् तस्यैव इत्य व्यथलास्य यज्ञमूलवादन्याय्यस्यापि तमेव व्यवहारं दर्शयति । इदं हि अधुनापि शाल्याः [मना] नज्ञातीयाः दीव्यमाना रममाणाः परितुष्टानःकरणाः नाकार्यकारिण इत्यापरिपुनाः (इत्य प° C. -द्व प° A.) आसते । कथं दीव्यमानाः । विदेचम् । दिव्यव्यथलाताशयं यस्याऽन्यं भोक्तारो भोग्यैः सह भोग्या भोक्तृभिः सह दीव्यामहे व्यवहृत्य [व्याथहृत्य । व्याथहृत्णा-मभिप्रायेण व्यवहारं दर्शयति इदं प्रत्यक्षमेव विचारंन धर्य संग्रहानं एकस्मादेव पुरुषान्मूलभूताउत्पद्य पुनरेककुटुम्बारम्भेण समानापत्यारम्भेण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां यायितां चाभिप्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसतःश्च के (तस्यंके B. तस्यात्क A. तैत्क C.) पुनः संग्रहामह इत्याहुः किमनन्तर एव पुरुषे नेत्याह चतुर्थं तृतीये या याज्ञब्देऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः चतुर्थे वा तृतीये वा । तथा च काणशानां तृतीये पुरुषे संग्रहामह इति श्रूयते चतुर्थे संग्रहामह इति मीराष्ट्राणां व्यवहारः तृतीये संग्रहामह इति दाक्षिणात्यानां ते हि मातुलउहितृष (°हितुः त्रिषु ABC.) पितृधनपुत्रं संग्रहं ते च मूलपुरुषाद्रण्यमानास्तृतीया भवन्ति ॥ एतस्मादेव सुगृह्यहनात्कारणान्नतया भवति ॥२॥ सुदृगतेनाऽयेन संज्ञेहयति । परिधयोऽपि स्वययो देवास्तेऽपि देवपात्रेण देवाभिमर्तन्ति यन्मायिवा तु न समग्रम् ॥३॥ वयि पार्थिवान्यात्मके तृप्ते पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते वसवर्षं यामनानिम ॥४॥ अभिपद्याभिगम्य हस्तेनालभ्य ॥५॥ स्वगा अध्ययमेतत्स्वस्थानगामिधनं म्यम्मानगामिनं करोति । अगन् अगमत् गतः अपिनयति संनयति ॥६॥ व्यम् व्यम् इति प्रस्तारं देवाः येभ्यो होष्यते कीदृशम् वयः पक्षिभूतम् Here is the conclusion of B. ॥७॥ यया पृथिवी मूल्यमूलान्नसंसृष्टा पृथिनस्तयोगाश्च वशा वश्या काम्या ॥८॥ तं प्रकृतं प्रस्तारं प्राग्रं सूक्तवाको उक्ते पश्चात्समग्रमेव प्रक्षिपति । युप रूप लुप विमोहने [धा° २. १. १०.] मूहयेयुः । ऋषी गतौ नयनेऽत्र द्रष्टव्यः विस्तारयति (विस्मा° A. C.) मुदग्धवाय ॥९॥ संयदस्वेत्यादीनां व्याहृतोनां ब्राह्मस्तावदर्थः । अग्नीदधुर्धुं प्रेष्यति संवदस्व तं मया गत शम्युवाकप्रेषार्थमिति । तमधुर्धुः पृकृति किमगमत्प्रस्तारशरीरो यज्ञमानः स्वर्गलोकम् किं दग्धः प्रस्तार इत्यर्थः । अग्नीदगान्निति प्रतिवचनमाह गतो यज्ञमानो दग्धः प्रस्तार इत्यर्थः । अधुर्धुः स्वाह यद्येवं ततः शम्युवाकपरिधिप्रहरणयोः कालो वर्तते ततश्चाव्यवय हातारमाकर्णाय । अग्नीद्याह औषद् (°हा वै AC.) शृणोत्येवायमपिवाहितो (अणोत्यो A. अणोत्यो C.) श्रुति

वं यद्विवक्षितमिति । स्वगा दैव्या होतृभ्य इति शम्युवाकप्रैषः हे होतः शम्योर्ब्रूहि अस्य ऋषेःर्षं ब्रूहि स्वगा स्वस्थानगामिभ्यो (°मिर्बा AC.) दैव्या देवेभ्यो होतृभ्यः परिधिशीरेभ्यो ह्ययताम् । मानुषेभ्यस्तु होतृभ्यः स्वस्तिरविनाशोऽस्वित्येवंतूपं वा ब्रूहीति ॥ श्रुतिस्तु सांकेतिकं हूततरमर्थं व्याचष्टे तत्र च यथैव प्रहरणसंबन्धसूक्तवाकप्रैषसंबन्धमाश्रावणमनुपङ्गतः परिधीनामुपकारकमित्युक्तम् तथेहापि परिधिप्रहरणसंबन्धशम्युवाकप्रैषसंबन्धमाश्रावणमनुपङ्गतोऽनुपङ्गात्प्रस्तरवृत्तानं प्रकाशयन्निति (°यतीति AC.) दर्शयति संवादयैनं देवैरिति प्रियमिवातिथिमागतैर्देवैः संभाषय ॥२०॥ ब्रह्मणां मानुषाणां होतृणांमभावादेकवचनस्थानोऽयैतद्वचनवचनम् ॥२१॥ संप्रगृह्णाति संगते उद्गृह्णाति संस्रवहेमाय आड्यशेषस्य स्वगाकाराय च ॥२३॥ अपिबिन्व्यो भागिन्योऽत्र वयमपीत्येवं मन्यन्ते ॥२४॥ स यन्निधायाव्येदिति प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायान्नदानं प्रतिषेधति वाहनमश्वादि यथा तद्वार्हेतु अधः पतंत एव निधानं सुचोः प्राग्विमोक्तौ अधश्चलनं तद्यज्ञस्य स्यात् । विमुच्यतेऽस्मिन्निति विमोचनं स्थानम् ते तत्र सादयत्यध्वर्युः विभ्रमार्थं विमुञ्चति । गतिमध्वानम् ॥२७॥ ३॥ ८॥

आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शम्युवाकप्रैषश्चाधस्तादुक्तस्तत्प्रसङ्गात्सूक्तवाकशम्युवाकयोरेतद्ब्राह्मणम् तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसंबन्धगतमुपादाय (!) प्रयोजनमाह । यस्मिन्काले अध्वर्युराहेषिता इत्यादि (see ८. ३. १०.) अतस्तत्त इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः तत उर्ध्वं होता यदाह इदं व्यावापृथिवी इत्यादि (k. ४.) तत्सूक्तान्याहेति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् ॥१॥ वक्त्रब्दः समुच्चये । देवान्प्रोवा तर्पयित्वा शास्त्रपरिषदीव संतप्रश्ने (!) संदवा (!) तेषु देवेषु तेषां मध्ये अपिबो भागो भवति । अप्रैषीत्तर्पितवान् ॥३॥ प्रतिपद्यते होता वक्तुमारभते । आधर्म ऋद्धवतः । नमोवाकमन्नदानवचनम् । वं सूक्तानां वक्तासि नाहं मानुष इति वेदिवा मामधिष्ठातुमर्हसि । उपशृणोतीत्युपश्रुतिः ततः सप्तमी द्विवचनमुपश्रुत्योरिति प्राप्तं ततश्चान्दसः पूर्वसवर्णः । अवति तर्पयति इत्योमा ॥४॥ शंगवी शं च ते गावां च शंगव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । जीवनस्य दात्र्यौ । अत्रसनशीले ते देवते उपासीनो न त्रस्यतीति देवधर्मं यज्ञमाने दर्शयति नाहेति । नास्ति प्रवेदनं प्रलाभः एतयोः दुर्लभे ॥५॥ गावः अवति तृप्यत्यस्यामिति गव्यूतिः गोप्रचारः सा च क्षेमोऽर्वा भवति । व्याघ्रादिभ्ये त्रसति न ह्यं ग्रामाद्गावो गच्छतीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति तेन गवां क्षेमहेतू स्तामित्यर्थः । वृष्टेर्दात्र्यौ ददातेर्वनिपू यकारश्चागमः वृष्टिदातरौ । रीतिस्तृप्तिस्तामापतऽइति रीत्यापा सुशुवर्पवर्त्या ॥६॥ ऊर्जः मतुपि असुगागमः वकारस्य च भवम् ॥७॥ आवेदनमावित् ॥८॥ महो महनं पूजा विभूतिः ॥११॥ see ८. १. २१. ॥१२॥ अमुत्र see ८. १. ३० ॥१३॥ अमुत्र see ८. १. ३३. ॥१४॥ सज्ञाता भ्रातरः आत्मिकास्तु प्राणाः तेषां च तस्य संभक्तिस्तैरवियोगः सज्ञातवनस्या वन[स]शब्दः कण्ठादिषु द्रष्टव्यः कण्ठादिभ्यो यक् [प° ३. १. २७.] वननं वनस्या ॥१५॥ अश्यात् अशू व्यासौ प्राप्नोतु ॥१६॥ तिस्र इडायाम् see ८. १. ३०. ३३. ३७. ॥१७॥ शाखानराधीतानां प्रतिषेधः ॥१८॥ रसताम् रसु (!) दाने । वनु याचने याचताम् वयं च मानुषा होतारः आत्मनि ब्रह्मवचनम् अधिशब्दोऽग्रेरित्यस्य पञ्चम्यतत्त्वद्योतनार्थं अनेकपञ्चम्यर्थसंभावेऽपादानार्थवद्योतकः [पा° २. ३. २८.] ॥१९॥ अञ्जसा ऋजु सन्यक् । तत्तदा तद्विज्ञानं भवितव्यतावशादेव अतर्हितं विद्धिन्नं मनुष्येभ्यो बभूव ॥२४॥ संस्थानं श-

म्युना दृष्टं प्रार्थयामहे ॥२६॥ अनया दक्षिणास्य पाणोः कानिष्ठिकया हनि प्रथमं हस्त्यानिर्गमनं
पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । अथ कनिष्ठिकया पृथिवीमुपपृणतोति काणध्वज्युपगतः (१) ।
अग्निर्देवो दैव्यो हेतेति [५.१.५.] त्रियमाणाग्निभवं चित्रेनापगतः स पृथिवीमुपपृणतोतिनाभिना-
येन मानुषायतनं पृथिवीमुपगतोऽस्ति ॥ एव प्रामद्विकं लोतद्राक्षणां मनाप्रम ॥२७॥ ॥२८॥

पत्नीसंयाजब्राह्मणमेतत् ॥ देवानां पत्नीः देवैः सह संगता यातायिष्यन्तः । आत्पत्नी-
यात्परास्तमभिमुखमायन्ति ॥२९॥ गार्हपत्यमुत्तरेणातोत्य पत्नी चार्यणा पक्षोदक्षिणायां स्थिता
यजेदिति (यज्ञां A. C.) अपरे शाश्विन आज्ञः । भस्मदत्सर्गायतनं यथा भगदि शिरः संयाज-
येत्तच्चयुक्तमित्यभिप्रायः ॥३०॥ चरणशब्दे सर्वं क्षेत्राध्ययमभाष्यम् । तिस्रोऽर्चिताभ्यक्त्याशं
मिथुनेन लिङ्गद्वयेन चर्यते लोके ॥३१॥ आहवनीयात्ताभ्य एवेतन्निः कंताति अन्वयानेनादर्श-
नमिच्छति । पुंसः अर्द्धिता पुंसश्चादृश्यमाना (पुंसश्च कृष्यमाना C.) तिष्ठन्तानि भवत्यितुमि-
च्छति तस्माद्यज्ञानुकारात् क्षुद्रयोषितस्तु पुंसः समक्षभयने अग्रजानि ॥३२॥ परिधिप्रत्यय-
बन्धौ सूक्तवाकशम्युवाकौ तदभावेऽनुपपन्नौ । इयमशब्दोऽयमानाद्ययनः कण्ठादिषु पर्युते
अवसानमवसादं पत्न्याः कुर्यात् रूपं प्रतिनिधिः ॥३३॥ प्रेषणामर्थाद्य मृत्पात्रभाट ॥३४॥
अशीतमः भोक्तृतमः । आत्मनि अग्नी दक्षिणाग्निहोमादि शाखाततत् ॥३५॥ अर्द्धिताश्रयति यज्ञा-
दतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्हि देवताविसर्जनार्थम् ॥३६॥ अध्वर्युत्तरेणाग्निहोमादि शाखा-
देर्गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव प्रणीता नोचैर्नयति भूमौ पर्यस्यति । प्रलिणायात् लिङ्यात्
॥३७॥ फलीक्रियते तपुल्ला एभिरिति फलीकरणाः ॥३८॥ मंत्रस्य मनाप्रिपूर्वं मंत्रस्य । नि-
रभजन् बहिर्यज्ञात्कृतवतः । अस्त्रा लोहितेन । भागिनं स्वल्पभागेनापि भक्षम् । यभागे भा-
गमदत्त्वा यं निर्भजति स आशंसतः एव । अबलो हि बलवता यज्ञं भवति लब्धा आमाय
कुतश्चित्कालपर्यायात् किं लं मां बभकथ मनसि किं मत्तं यया दत्तम् । तदानीं (तमनी A
C.) लोहितम् ॥३९॥ २ ॥१॥

याजमानकर्मभिधायि ब्राह्मणमेतत् । अध्वर्युर्निर्नयति । दक्षतः समुद्धार्यस्य दक्षिणा नृ-
पम् यज्ञसमुद्धार्यं यज्ञमनु विलगा दक्षिणीति । दक्षिणामन्वाहय मा हि परिक्रयाथं शक्ति-
निष्पादिता परिक्रीयते यथान्यत्रापि परिक्रयसंबन्धः परिक्रिता एवमत्रापि ॥४०॥ यः अकृतक-
त्यः तमोषतः यस्तु कुतनियतकमी तमतिसृजतः ॥४१॥ यदै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते अकृतगम-
न्यथाकरणं च ॥४२॥ अध्वर्योर्निर्नयने व्यापृतवान्मत्स्यस्याशीर्लिङ्गवाताशमानः प्रतिगृह्णाति ॥४३॥
सर्वमेवातः परं याजमानम् ॥४४॥ तदै तत्र इत एव लोकात्पराचोनमृन्मृगजानि दिव्यमित्येव
ब्रह्मतमाः क्रमते ॥४५॥ आदित्यस्य ये रश्मयः कदम्बकंसरवदननभेदास्तं सुकता ये पुत्रं य-
ज्ञमानाः तेजःशरीराः उपरितनिमेव तयज्ञरूपो प्रजापतिः । स्वर्गा वा लोकः अशानानां
कर्मकर्तृणाम् प्रजानां पतिः शानिनामुपभोग्यं स्थानम् तत्र ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । भाः प्रका-
शमात्रं सूर्यरूपम् ॥४६॥ प्राङ्निरीक्षणेन संतर्पिता गच्छन्तो देवा निरोक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः
॥४७॥ उपगम्य उदता (१) पितुरुपोदिता स्त्रीभ्यो रुक् [पा० ४.१.१२०.] ॥४८॥ प्रदक्षिणामा-
वर्तते ॥४९॥ असहायो वास्यः स्थूरः तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते स्थूरोऽस्मिन्नस्तोति स्थूरी न
स्थूरी अस्थूरी । ससहायानि ॥५०॥ पुत्ररहितश्चेन्मृतपुत्रो वा तथा इदं मे कर्मदं धीर्यं दे-
वदत्तैः संतनवान्तीति नामग्रहणम् ॥५१॥ see १.१.६. ॥२३॥ समाप्तोऽयं वीर्णमासिकः

सर्वस्विष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौत्रामण्यां प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं (? यथीक्षीयं A. यथायं C.) कृताधानस्य भवति तथापि आधानेष्टीनां तनूहविःसंज्ञकानां पौर्णमासिको यागः प्रकृतिः तस्मात्पूर्वमुपदेश्यः । ननु तर्हि तनूहविषामेव सर्वेष्टिप्रकृतिवं (°तवं A. C.) कृत्वा तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि सत्यम् किं तु तेष्वितिकर्तव्यतावैकृत्यदर्शनात्सर्वप्रकृतिवं न संभवति तस्मात्पौर्णमासयाग एव पूर्वमुपदिष्टः ॥ ॥ आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवमो (अष्टमो AC.) ऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥

VARIOUS READINGS AND CORRECTIONS OF THE PRESS.

अध्याये १ ब्राह्मणे १ कण्डिकायाम् १ M. B. C read प्राङ्ङिष्ठ° instead of °ङ्ङिष्ठ° and so is the general usage of Vedic manuscripts: see Benfey »die Hymnen des Sāmaveda Leipzig 1848. Brockhaus« p. XLVIII. I have retained this manner of writing only in the Nomin. mascul. of the themata terminating in ञ्. - ३ न्वेवो M apograph. - १० °दुपचं Sây. - १७ निर्दहन्ति M. - २. ७ निर्ममै Sây. B. निर्ममे Sây. A. C. but निर्मिमा ३. १. २१. - ८ °र्यध-धस्ताङ् Sây. - १२ °ताद्रात्° MBC. °ताद्भान° Sây. which reading I now prefer: see ४. ३. १८. - ३. ५ °तिपलुविरे Sây. - ४. १ °वत्साया° M. - ११ वर्धयति M. B. C unaccented against पा° ८. १. ५६. — अध्या° २. ब्रा° १. क° ८. रुक्षामप° M. - १५ हिनसाव M. °सातऽङ्? - २. ७ प्रवृज्यदि° M. - १ तन्न I. ११ क्षण्वन्ति MBC. क्षण्वन्ति Sây. see ७. ४. ११. and १. ३. ६. - ३. १ अप्रदनवत् I. देवां अन्विष्य Sây. - ४. १६ क्रूरं कु° Sây. - ५. ५ °मनुरिति M. - ६ निपात्य Sây. - १ पा-विह्यहृत्तापिव M apograph. - २० वब्रो ह I - २२ प्रहुरामीति M apogr. - २३ अस्याः क्रूरमभूतस्या ऋतद° Sây. — अध्या° ३. ब्रा° १. क° ७. °रतः संमा° B

prima manu. रतः संमा° B sec. manu. C. M. See पा° ८. ५. ६३. - ११ द्वे-
 दिति Say. - २० दाय प्राडुदाद्वति M. दारुरति coni. त्यत्वा नात्वरति M apogr.
 - २५ रसस्यो वैव I. B prima m. - २. ७ भृति चतुर्ध्रुवायाम् coni. - ३. ३ प्रयहंति
 M. B. C. हृति I. - ११ पूर्वधी वै M apogr. - ५. १२ स ते Say. against the
 accent, for the msspts have द्वे, not द्वे; स ते is Datif Part. Praes. — अध्या°
 ४. ब्रा° १. क° १०. विदेद्य° M. माधव° Say. - १३ निवेदे M apogr. - १४ मदा-
 नीरित्युत्तरैर्न निर्धारयति Say. - २१ जिगाहसति M apogr. धामनि Say. - २५
 °तिर्वृणा° M. B. C. sec. manu. = घृ° - २६ इट° M apogr. इटन्य° Say. see
 ४. ३. ५. - ३३ तृच° Say. त्रिच° MBC. - ३५ मुक्रनुर्य° BC. M sec. m. मुक्रनुर्य°
 M prima m. - ३६ °न्धिठुं instead of °न्धिडुं see ४. ३. १८. - २. १० °नुया
 C. B. and Say. - ३. १६ °मुगश्च° M. °मुयश्च° I. B. C. घ is my conjecture.
 १८ उधाय M. B. C. and Say. उभाय I. उद्धाय is my conjecture. द्ध is very
 often given in the msspts by घः see Benfey p. XLVII. - ४. १३ °हृति and
 ५. १२ °हि in all the manuscripts: see Benfey p. XXXIV. - ५. ११ the accent
 allows to consider प्रतिप्रश्न either as a bahuvrīhi, or as an avyayibhāva:
 the latter meaning is understood by Sayana. - १३ वा यस्मिन्या in all the
 msspts. Sayana seems to read वान्यस्मिन्ना. — अध्या° ५. ब्रा° १. क° ६. and
 २६ अनुध्या C. and Say. - २० कौत्रवर्षे I. - २५ उदोषिटं has lost the augment
 after मां, else it should be read उदोषिटं. - २. १ वैव° M. B. C. कौत्र° Say. -
 ११ भात्स वषट्कारिणा° Say. - ३. ६ वै संक्रा° M apogr. संगतयोः Say. - ११.
 Say. reads नुहकं. - १७ मित्र आग° Say. — अध्या° ६. ब्रा° १. क° १. अत्तयात I. -
 ४. इन्वतो M. B. C. - ११ जयं जयति M. B. C. The final न् is changed very

often in the manuscripts into Anusvāra: see Benfey p. XXXVII. XXXVIII.

वेह् M. °द्यथा यथास्य M. apogr. - २१ सतः is Gen. Part. praes., Sāy. reads सद्. - ७.२ ययमास M. C prima manu. जयमास C sec. m. B. I. - ४ सस-
 र्वैवा° M. सूर्यै B. C. समर्थै I. The msp̄ts use to have कृ. त्त. र्य instead of कृ. त्त. प. - तमसृजन्त M. apogr. तम° is my coniecture. - ३.१ दनायुः Sāy. -
 १६ संव्रीनः M. संव्रीनः I. संखीनः Sāy. संलीनः Sāy. and my con. - १७ मा
 आकुरु Sāy. against the accent. उदरेणायुध्यन्त° Sāy. - १८ जतञ्जुति M. जत-
 मिति C. B. I. - २२ इन्द्रज्येष्ठा दे° Sāy. — अध्या° ७. ब्रा° १. क° १. अपाधस्ता Sāy.
 अपादस्ता means either: *the archer Apād*, or: *an insidiator* from the root
 दसु उपक्षये धा° २६. १०४. - ३ द्वितीयोऽवतीति M. apogr. ऽवती° is my con. -
 १० °खा भवत्य° M. - २. १३ निदग्धं Sāy. - १८ अधस्ताल्ल° Sāy. - ३. १० °मया-
 लग्नि° Sāy. - ११ सस्त्रे Sāy. आपदीति M. apogr. अपदिति Sāy. - २१ ऋद्रेण प-
 शू° Sāy. - ४. १२ प्रजह्नीत Harisv. — अध्या° ८. ब्रा° १. क° १. अवनैज्यमु° Har.
 ७ चकार M. चचार I. B. पिबमाना Har. - १ यामनुया M. apogr. यामु मया
 con. - २५ °त्येवोपह्वयेतोपह्वतेडोपह्वतेडेति वे°? con. - २. ५ ससृवान् Har.
 ३. २१ होतृकुलामा° M. होत्रे दकुलामा° I. होत्रेऽकु° con. see ७. १. ११. - २२
 ने न त्व° M. नेत्त्व° I. C. नेत्त्व° con. see Benfey p. XLVII. - २६ यत्तो ह्येवं M.
 apogr. - २७ तत्सादयति con. — अध्या° १. ब्रा° १. क° १ सूक्तानि तदाह Har.? -
 २ क्युक्ता M. apogr. क्युक्ता con. - ४ दिवस्पथिव्योरि° M against पा° ६. २. १४२.
 दिव° con. - ५ शंघवी M on both times. शंगवी I. C. नाह Harisv. - २. २० थ-
 वित्यशी° M. against the rule. - ३. ११ जयं जयति the msp̄ts. see ६. १. ११. -

prima manu. °रुतः संमा° B sec. manu. C. M. See पा° ८. १. ६३. - ११ दं॒व-
 दिति Say. - २० °दाय प्रा॒दु॒र॒ति M. °दा॒रु॒रति conl. न्य॒वी॒ ना॒न॒र॒ति M apogr.
 - २५ रस॒स्यो वैव I. B prima m. - २७ °भृति चतु॒र्ध्रु॒वा॒याम् conl. - ३३ प्र॒य॒ह॒न्ति
 M. B. C. °हृति I. - ११ पूर्वा॒धी॒ वै M apogr. - ५. १२ स॒ ते Say. against the
 accent, for the mspts have हे॒व, not हे॒व; स॒ते is Dalif Part. Praes. — अ॒ध्या°
 ४. ब्रा° १. क° १०. वि॒दे॒य॒ M. मा॒ध॒व° Say. - १३ नि॒षे॒दे M apogr. - १४ म॒दा-
 नी॒र॒त्यु॒त्त॒रे॒न॒ निर्धा॒र॒यति Say. — २१ जि॒गा॒ध॒स॒ति M apogr. °धा॒म॒नि Say. - २५
 °ति॒र्व्वृ॒णां M. B. C. sec. manu. = धृ? - २१ इ॒डे M apogr. इ॒डे॒न्य॒ Say. see
 ४. ३. ५. - ३३ तृ॒च° Say. त्रि॒च° M. B. C. - ३५ मु॒क्र॒तु॒र्य॒ B. C. M. sec. m. मु॒क्र॒तु॒र्य॒
 M prima m. - ३१ °न्धि॒ङ् instead of °न्धि॒ड् see ४. ३. १८. - २. १७ °नु॒य्या
 C. B. and Say. - ३. १६ °मु॒ग॒श्च M. °मु॒य॒श्च I. B. C. घ is my coniecture. -
 १८ उ॒ध्रा॒य M. B. C. and Say. उ॒ध्रा॒य I. उ॒ध्रा॒य is my coniecture. ध्र is very
 often given in the mspts by घ्रः see Benfey p. XLVII. - ४. १३ °ही॒नि and
 ५. १२ °हि in all the manuscripts: see Benfey p. XXXIV. - ५. ११ the accent
 allows to consider प्रति॒प्र॒श्नं either as a bahuvrīhi, or as an avyayībhāva:
 the latter meaning is understood by Sāyana. - १३ वा॒ यस्मि॒न्या in all the
 mspts. Sāyana seems to read वा॒न्यस्मि॒न् I. — अ॒ध्या° ५. ब्रा° १. क° ६. and
 २६ अनु॒य्या C. and Say. - २० हो॒त्र॒व॒र्ये I. - २५ उ॒दो॒षि॒ष्टं has lost the augment
 after मां, else it should be read उ॒दो॒षि॒ष्टं. - २. १ वे॒व M. B. C. हो॒त्र° Say. -
 ११ भा॒त्स॒ वष॒ट्प॒रेणा° Say. - ३. ६ वे॒ सं॒क्रा° M apogr. सं॒ग॒त॒योः Say. - ११.
 Say. reads नु॒ल॒कं. - १७ मि॒त्र॒ आ॒ग° Say. — अ॒ध्या° ६. ब्रा° १. क° १. अ॒त्त॒र्या॒त I. -
 ४. इ॒न्व॒तो M. B. C. - ११ ज॒यं ज॒यति M. B. C. The final न् is changed *verv*

often in the manuscripts into Anusvāra: see Benfey p. XXXVII. XXXVIII.

वेह M. ०यथा यथास्य M. apogr. - २१ सतः is Gen. Part. praes., Sāy. reads
 सदः - ७.२ ययमास M. C prima manu. जयमास C sec. m. B. I. - ४ सस-
 र्वैवा° M. स॒र्वै B. C. समथै I. The mspts use to have क्. त्. र्व instead of
 क्. त्. र्व. - तमसृजन्त M. apogr. तम° is my coniecture. - ३.१ दनायुः Sāy. -
 १६ संव्रीनः M. संव्रीनः I. संल्लीनः Sāy. संल्लीनः Sāy. and my con. - १७ मा
 आकुरु Sāy. against the accent. उदरेणायुध्यत् Sāy. - १८ जतञ्जुति M. जत-
 मिति C. B. I. - २२ इन्द्रज्येष्ठा दे° Sāy. — अध्या° ७. ब्रा° १. क° १. अपाधस्ता Sāy.
 अपादस्ता means either: *the archer Apād*, or: *an insidiator* from the root
 दसु उपक्षये धा° २६. १०४. - ३ द्वितीयोऽवतीति M. apogr. ऽवती° is my con. -
 १० ०खा भवत्य° M. - २. १३ निदग्धं Sāy. - १८ अधस्ताद्य° Sāy. - ३. १० ०मया-
 लग्नि° Sāy. - ११ सस्त्रे Sāy. आपदीति M. apogr. अपदिति Sāy. - २१ दुद्रेण प-
 शू° Sāy. - ४. १२ प्रजहति Harisv. — अध्या° ८. ब्रा° १. क° १. अवनेज्यमु° Har. -
 ७ चकार M. चचार I. B. पिबमाना Har. - १ याममुया M. apogr. यामु मुया
 con. - २५ ०त्येवोपह्वयेतोपह्वतेडोपह्वतेडेति वे°? con. - २. ५ ससृवान् Har. -
 ३. २१ होतृकुलामा° M. होत्रे दकुलामा° I. होत्रेऽकु° con. see ७. १. ११. - २२
 ने न त्व° M. नेत्त्व° I. C. नेत्त्व° con. see Benfey p. XLVII. - २६ यत्से ह्येवं M.
 apogr. - २७ तत्सादयति con. — अध्या° १. ब्रा° १. क° १ सूक्तानि तदाह Har.? -
 २ क्युक्ता M. apogr. क्युक्ता con. - ४ दिवस्पथिव्योरि° M against पा° ६. २. १४२.
 दिव° con. - ५ शंघवी M on both times. शंगवी I. C. नाह Harisv. - २. २० य-
 वित्यशी° M. against the rule. - ३. ११ जयं जयति the mspts. see ६. १. ११. -

१६ वाव see शांतिनाचार्यः ४.१४ वावादीनामुभावुदात्तो. Bochtlingk über den Accent im Sanscrit §. 2« reads erroneously वाचा. —

Read: पत्र १. पङ्क्ति १३ 'मानुष-इव. २. १४ यज्ञमेवे'. २० ऽइति. २२ तत. ३. १५ 'लानि च. ४. १ स्मर्षयो. १० एव गृ'. ११ 'स्ताडु'. १३ एन'. १७ केनम'. १८ तद्-
भ्याह. २१ 'ताद्वातमनसो. ६. ५ ऽ-इवे'. १६ ऽभिप्रमुखाय सर्वत इव. ७. २२ यथा.
८. ८ ऽअस्यै. किं च. १ संज्ञाभिन्ने. १. ६ 'मेवेत'. १०. ३ 'तठ सं'. ५ अर्थयति. १०
किं च. ११ 'ष्क एव. २२ ऽउपालभतऽउपेव. १२. १ दित्तस्य. ४ 'देवमभ्यु'. १४
साव इ'. १५ 'कृम्यया. १३. ७ 'मेकं. १४. ३ ऽउभा'. ५ ज्ञायति. १३ ज्ञायन्ति. १८
वा. २२ भेषी'. १५. १८ ऽउ. २२ देवाः. १६. ६ कृविर्कृविर्कृवि. २०. २२ पशुम'. २१.
१० 'यैश्चन्द्र'. २२ 'जिरे. २२. १५ निर्णिर्णि. २७. २ and ४ 'क्षेव. १. १०. १४ धु'. १५
तु' २८. ४ 'स्रठ. १६ न्वृषि'. २१. ४ स्यां. ३०. १०. १२. १३. १४. ११ 'न्दे. ३१. १४ 'त्र-
मेवे'. २० 'न्दे. ३२. २ 'ब्रूहीत्ये. ३. ४. ६ 'न्दे. १ 'भि संपा'. १५. ११ 'चर्त'. १८
धेनीः. ३३. ४ वशः. ३४. २१ स्मेता'. ३७. ४ 'वर्चा'. ३८. १८ 'कृर्षि'. ४०. ४ प्र व
इति. ४२. १६ युञ्जन्ति. ४४. १२ त्रैव. ४६. २२ मोदोषिष्टं. ४७. १ मो. ४१. ७ 'दनय-
न्य. २२ वै स क्राम'. ५०. १ 'रामेव. २ कुर्यात् १. ६. ७ यज्ञ-य'. ५१. २ 'तु-व्य'. 'तु-
वे'. २२ and ५२. ११ 'हा-स्वा'. ५३. ७ 'नाठ कि. १० तन्मि'. १२ and ११ 'च-य'.
५८. ११ वाभि सं. ६०. १६ ये-यम'. ७०. ८ य एष. ७२. १० वै स. ७१. १६ हुता'. ८५.
१७ यन्नि'. १०. १० 'घत्स'. १४ 'यसितठ. १४. १ 'दवाङ् क्रमेत. —

ओम् । स यद्वाऽस्तश्चेतश्च सम्भरति । तत्सम्भारणाऽऽ सम्भारत्वं यत्र-यत्राग्नि-
 र्यत्नं ततस्ततः सम्भरति तद्यशमेव तदेवैनमेतत्समर्धयति पशुभिरिव तन्मिथुने-
 नैव तत्सम्भरन् ॥ १ ॥ अथोल्लिखति । तद्यदेवास्यै पृथिव्याऽऽभिष्टितं वाभिष्टूतं
 वा तदेवास्याऽऽतदुद्धत्यथ यज्ञियायामिव पृथिव्यामाधत्ते तस्माद्वाऽऽल्लिखति ॥ २ ॥
 अथाद्भिर्भ्युक्षति । एष वा अपाऽऽ सम्भारो यदद्भिर्भ्युक्षति तद्यदपः सम्भरत्यन्नं
 वाऽऽप्योऽन्नऽऽ हि वाऽऽपस्तस्माद्यदेमं लोकमाप आगृह्यत्येहान्नाद्यं जायते
 तदन्नाद्येनैवैनमेतत्समर्धयति ॥ ३ ॥ योषा वाऽऽपः । वृषाग्निर्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रज-
 न्निन समर्धयत्यद्विर्वाऽऽदऽऽ सर्वमाप्तमद्भिरेवैनमेतदाप्ताधत्ते तस्मादपः सम्भरति ॥ ४ ॥
 अथ हिरण्यऽऽ सम्भरति । अग्निर्ह वाऽऽप्योऽभिदध्यौ मिथून्याभिः स्यामिति ताः
 सम्भूक् तासु रेतः प्राप्तिञ्चतद्द्विरण्यमभवत्तस्मादेतदग्निसंकाशमग्रेर्हि रेतस्तस्माद-
 सु विन्दत्यप्सु हि प्राप्तिञ्चतस्मादिनेन न धावयति न किं चन करोत्यथ यशो
 देवरेतसऽऽ हि तद्यशसैवैनमेतत्समर्धयति सरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते तस्माद्वि-
 ण्यऽऽ सम्भरति ॥ ५ ॥ अथोषात्सम्भरति । असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्याऽऽतान्य-
 पून्प्रददौ तस्मात्पशव्यमूषरमित्याहुः पशवो ह्येवैते साक्षादेव तत्पशुभिरेवैनमे-
 तत्समर्धयति तेऽमुत आगता अस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्तमनयोर्द्यावापृथिव्यो र्सं
 न्यन्ते तदनयोरेवैनमेतद्व्यावापृथिव्यो र्सेन समर्धयति तस्माद्रूपात्सम्भरति ॥ ६ ॥
 अथाखुकरीषऽऽ सम्भरति । आखवो ह वाऽऽस्यै पृथिव्यै र्सं विदुस्तस्मात्तेऽधो
 ऽध इमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा अस्यै हि र्सं विदुस्ते यत्र तेऽस्यै पृथिव्यै र्सं

विदुस्तत उत्क्रिन्ति तदस्याऽएवैनमेतत्पृथिव्यै रमन समर्पयति तस्मादायुःकरीषः
 सम्भरति पुरोष इति वै तमाहुः श्रियं गृह्णति समानं वै पुरोषं च करोषं च
 तदेतस्यैवावरुद्धौ तस्मादायुःकरीषः सम्भरति ॥ ७ ॥ अथ शर्कराः सम्भरति । दे-
 वाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पथिर् सा रुपं पृथिव्यन्तेन्नापगता पुष्कर-
 पर्णमेवं ताः ह स्म वातः संवरुति सोपैष देवान्जगामोपासुरान्मा एव देवा-
 नुपजगाम ॥ ८ ॥ तद्बोचुः । रुन्तेमां प्रतिष्ठां दृक्कामहे तस्यां ध्रुवायामगिथिल्याया-
 मग्नीऽआदधामहे ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भक्ष्याम इति ॥ ९ ॥ तद्यथा शङ्खभिश्चर्म वि-
 रुन्त्यात् । एवमिमां प्रतिष्ठाः पर्यवृद्धन्ते सयं ध्रुवागिथिल्या प्रतिष्ठा तस्यां ध्रुवा-
 यामगिथिल्यायामग्नीऽआदधत ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजन ॥ १० ॥ तथाऽएवैष ए-
 तत् । इमां प्रतिष्ठाः शर्कराभिः परिवृद्धन्ते तस्यां ध्रुवायामगिथिल्यायामग्नीऽआ-
 धत्ते ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माद्वर्कराः सम्भरति ॥ ११ ॥ तान्वाऽएतान् ।
 पञ्च सम्भारात्सम्भरति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्जवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥ त-
 दाहुः । षडेवऽर्जवः संवत्सरस्येति न्यूनमु तर्हि मियुनं प्रज्ञानं क्रियन्त न्यूनादा
 ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तद्दुःश्रेयसमुत्तरावत्तस्मात्पञ्च भवन्ति यगु षडेवऽर्जवः संव-
 त्सरस्येत्यग्निरेवैतेषाः षष्ठस्तथोऽएवैतद्वन्यूनं भवति ॥ १३ ॥ तदाहुः । नैवेकं च न
 सम्भारः सम्भरेदित्यस्यां वाऽएते सर्वे पृथिव्यां भवन्ति स एदेवास्यामाधत्ते तत्स-
 र्वान्सम्भारानाप्नोति तस्मान्नैवेकं च न सम्भारः सम्भरेदिति तदु समेव भरेत्तद्वै-
 वास्यामाधत्ते तत्सर्वान्सम्भारानाप्नोति यदु सम्भारेः सम्भृतिर्भवति तदु भवति त-
 स्मादु समेव भरेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

कृतिकास्वग्नीऽआदधीत । एता वाऽअग्निनक्षत्रं यत्कृतिकास्तद्वै सन्तां यो
 ऽग्निनक्षत्रेऽग्नी आदधाति तस्मात्कृतिकास् आदधीत ॥ १ ॥ एकं दे त्रीणि । चवा-
 रीति वाऽअन्यानि नक्षत्राण्यथैता एव भूयिष्ठा यत्कृतिकास्तद्वैमानमेवैतदुपेति

तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥२॥ एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि ह
वाऽअन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते तत्प्राच्यामेवास्यैतदिश्याद्विती भवत-
स्तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥३॥ अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत । ऽर्क्षाणां ह
वाऽएता अग्रे पत्न्य आसुः सप्तऽर्षिन् ह स्म वै पुरऽर्क्षा इत्याचक्षते ता मिथु-
नेन व्यार्थन्तामी कुत्तराहि सप्तऽर्षय उच्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्यो मि-
थुनेन व्युद्धः स नेन्मिथुनेन व्युध्याऽइति तस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत ॥४॥ तद्वै
दधीत । अग्निर्वाऽएतासां मिथुन्मग्निर्नैता मिथुनेन समृद्धास्तस्माद्वै दधीत ॥५॥
रोहिण्यामग्नीऽआदधीत । रोहिण्यां ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नीऽआदधे स
प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकत्रया उपस्तब्धास्तस्य रोहिण्य इवैव तद्वै
रोहिण्यै रोहिणीत्वं बद्धुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते
॥६॥ रोहिण्यामु ह वै पशवः । अग्नीऽआदधिरे मनुष्याणां कामऽ रोहिमेति ते
मनुष्याणां काममरोहन्त्यमु ह वै तत्पशवो मनुष्येषु काममरोहन्तमु ह वै पशुषु
कामऽ रोहति य एवं विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते ॥७॥ मृगशीर्षिऽग्नीऽआदधीत । ए-
तद्वै प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षऽ श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्धस्य अ-
ष्टो भवत्यसावमुध्यार्धस्य शिर इत्याहुः श्रियऽ ह गहति य एवं विद्वान्मृगशीर्षि
ऽआधत्ते ॥८॥ अथ यस्मान्न मृगशीर्षिऽआदधीत । प्रजापतेर्वाऽएतहरीरं यत्र वा
ऽएनं तद्विध्यंस्तदिषुणा त्रिकाण्डेनेत्याहुः स एतहरीरमजहाद्वास्तु वै शरीरमय-
ज्ञियं निर्वीर्यं तस्मान्न मृगशीर्षिऽआदधीत ॥९॥ तद्वै दधीत । न वाऽएतस्य दे-
वस्य वास्तु नायज्ञियं न शरीरमस्ति यत्प्रजापतेस्तस्माद्वै दधीत पुनर्वस्वोः पु-
नरधियमादधीतेति ॥१०॥ फल्गुनीष्वग्नीऽआदधीत । एता वाऽइन्द्रनक्षत्रं यत्फ-
ल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनो ह वै नामिन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै ना-
मैतास्ता एतत्परोऽक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति को ह्येतस्यार्हति गुह्यं नाम ग्र-

कीतुमिन्द्रो वै यज्ञमानस्तत्स्वः एवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्तः इन्द्रो यज्ञस्य दधतेतेनां
 हास्यैतत्सेन्द्रमग्न्याधेयं भवति पूर्वयोरादधीत पुरस्तान्क्रतुर्देवास्मे भवन्त्युत्तरया-
 रादधीत श्वश्रेयसः७ हेवास्माऽउत्तरावद्ववति ॥११॥ रुस्नेऽग्नीऽआदधीत । य इ-
 हेत्प्र मे दीयतेति तद्वाऽअनुद्या यदस्तेन प्रदीयते प्र हेवास्मे दीयते ॥१२॥ चि-
 त्रायामग्नीऽआदधीत । देवाश्च वा असुराश्चाभये प्राज्ञापत्याः पम्पधिर तऽउभयऽए-
 वामुं लोकः७ समारुरुक्षां चक्रुर्दिवमेव ततोऽसुरा रौरिणामित्याग्निं चिक्विरऽने-
 नामुं लोकः७ समारोक्ष्याम इति ॥१३॥ इन्द्रो ह वैवाऽईक्षां चक्र । इमे चिताऽइमे
 चिन्वते तत एव नोऽभिभवन्तीति स ब्राह्मणो ब्रुवाण एकेष्टकां प्रवक्ष्याम
 ॥१४॥ स होवाच । कृत्ताकृमिमामयुपदधाऽइति तथेति नामुप्राधत्त तेषामन्य-
 कादेवाग्निरुसंचित आस ॥१५॥ अथ होवाच । अन्याऽअरुं तां दास्य या ममकृ-
 ति तामभिपद्याबबर्ह तस्यामावृढायामग्निर्यवशशादोम्यवशशादमन्यमुरा अयंश-
 उः स ता एवेष्टका वज्रान्कृत्वा ग्रीवाः प्रचिह्नेद् ॥१६॥ ते रु देवाः संमन्याचुः ।
 चित्र वाऽअभूम यऽइयतः सपत्नानत्रधिष्मेति तद्वै चित्राणि चित्रावः७ चित्रः७ रु भ-
 वति कृति सपत्नान्कृति द्विषन्तं भ्रातृव्यं य एवं विद्वाश्चित्रायामाधत्ते तस्मादनन्त-
 त्रिय एव नक्षत्रमुपेतर्तेज्जिघाऽस्ततीव क्षेप सपत्नान्वीथ जिगीयते ॥१७॥ नाना
 रु वाऽएतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः । यथैवासौ सूर्य एवं तेषामप्य उग्रत्रेय श्रीर्ग क्षत्र-
 मादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेषां वीर्यं क्षत्रमादत्त ॥१८॥ ते रु देवा उचुः ।
 यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन्न वै तानि क्षत्राण्यभूवन्निति तद्वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं
 तस्माड् सूर्यनक्षत्रऽएव स्यादेष्ट क्षेपां वीर्यं क्षत्रमादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादे-
 तद्वाऽअनपराहं नक्षत्रं यत्सूर्यः स एतेनैव पुण्याद्देष्ट यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत
 तद्वै तस्माड् सूर्यनक्षत्रऽएव स्यात् ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

वसतो ग्रीष्मो वर्षाः । ते देवा ऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य ए-

वापूर्यतेऽर्धमासः स देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पु-
नरुङ्गः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितरः ॥ १ ॥ ते वाऽएतऽऋतवः । देवाः पितरः
स यो हैवं विद्वान्देवाः पितर इति ह्वयत्या हास्य देवा देवहूयं गृह्यत्या पितरः
पितृहूयमवन्ति हैनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये य एवं विद्वान्देवाः पि-
तर इति ह्वयति ॥ २ ॥ स यत्रोदगावर्तते । देवेषु तर्हि भवति देवांस्तर्क्यभिगो-
पायत्यथ यत्र दक्षिणावर्तते पितृषु तर्हि भवति पितृस्तर्क्यभिगोपायति ॥ ३ ॥ स
यत्रोदगावर्तते । तर्क्यग्रीऽआदधीतापहतपाप्मानो देवा अपं पाप्मानं हृतेऽमृता
देवा नामृतवस्याशास्ति सर्वमायुरेति यस्तर्क्याधत्तेऽथ यत्र दक्षिणावर्तते यस्त-
र्क्याधत्तेऽनपहतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपहृते मर्त्याः पितरः पुरा हायुषो
म्रियते यस्तर्क्याधत्ते ॥ ४ ॥ ब्रह्मैव वसन्तः । क्षत्रं ग्रीष्मो विडेव वर्षास्तस्माद्ब्रा-
ह्मणो वसन्तऽआदधीत ब्रह्म हि वसन्तस्तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्मऽआदधीत क्षत्रं
हि ग्रीष्मस्तस्माद्विश्वो वर्षास्वादधीत विडु वर्षाः ॥ ५ ॥ स यः कामयेत । ब्रह्म-
वर्चसी स्यामिति वसन्ते स आदधीत ब्रह्म वै वसन्तो ब्रह्मवर्चसी हैव भवति
॥ ६ ॥ अथ यः कामयेत । क्षत्रं श्रिया यशसा स्यामिति ग्रीष्मे स आदधीत क्षत्रं
वै ग्रीष्मः क्षत्रं हैव श्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥ अथ यः कामयेत । बहुः प्रज्ञ-
या पशुभिः स्यामिति वर्षासु स आदधीत विडु वर्षा अन्नं विशो बहुर्हैव प्रज्ञया
पशुभिर्भवति य एवं विद्वान्वर्षास्वादत्ते ॥ ८ ॥ ते वाऽएतऽऋतवः । उभयऽएवा-
पहतपाप्मानः सूर्य एवैषां पाप्मानोऽपहृतोऽन्नेवैषामुभयेषां पाप्मानमपहृति त-
स्माद्यद्वैनं कदा च यज्ञ उपनमेदथाग्रीऽआदधीत न श्वःश्चमुपासीत को हि म-
नुष्यस्य श्वो वेद ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यदहुरस्य श्वोऽग्न्याधेयः स्यात् । दिवैवाग्नीयान्मनो ह वै देवा मनुष्यस्या-
जानन्ति तेऽस्यैतहोऽग्न्याधेयं विडुस्तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागृहन्ति तेऽस्य गृहे-

षूपवसन्ति स उपवसथः ॥१॥ तन्नेवानवक्तुं यो ननु गणनशक्तम् पूर्वाऽऽज्ञायादथ
 किमु यो देवेघ्नशक्तम् पूर्वाऽऽज्ञायात्तस्माद् दिवेवाज्ञायात्तदपि काममेव न तन्मज्ञो-
 यात्रो कानाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति मानुषो क्वेवैष तावद्वदति यावदनाहिताग्निस्त-
 स्मादपि काममेव न तन्मज्ञोयात् ॥२॥ तद्वैकेऽतमुपवध्नाति । आतापोऽतोऽतोऽथ
 सर्वत्राप्येति वदतस्तद् तथा न कुर्यादग्न्यात्तः स्यादग्नेः एवेन प्रातर्दद्यान्नेनेव
 तं काममाप्नोति तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥३॥ अथ चानुप्राश्यमोदनं पचति । इ-
 न्दाऽस्यनेन प्रीणीम इति यथा येन वाक्नेन स्यन्त्यन्त्यात्तन्मूर्ध्नि कर्तव्ये द्रव्या-
 देवमेतदिति वदतस्तद् तथा न कुर्यादग्न्यात्तस्य ब्राह्मणाः कुले यमन्यन्विताश्चा-
 नृत्विजश्च तेनैव तं काममाप्नोति तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥४॥ तस्य सर्पिरागंचनं क-
 वा । सर्पिराहि च्याश्चत्वीस्तिमः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्धतोभिर्घृतयताभिर्कराग्नि-
 रभ्यादधति शमीगर्भमेतदाश्रुम इति वदतः स यः पुरस्तात्मेवन्सरमभ्यादध्यान्म क-
 तं काममाप्नुयात्तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥५॥ तद् हावाच भास्ववयः । एषा वाऽअन्य-
 त्करिष्यत्सोऽन्यत्कुर्याद्यथान्यद्वदित्सोऽन्यद्वदग्न्यान्नेन पथेयत्सोऽन्येन प्रति-
 पथेतैवं तद्य एतं चानुप्राश्यमोदनं पचेदपरादिरेव सति न हि तदवकल्प्येत य-
 स्मिन्नग्रावृचा वा साम्रा वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यात्तद्वदति वा जुहुयाद्यत्तं
 दक्षिणा वा हरेयुरु वा गमयेयुर्दक्षिणा वा कोनऽ काल्यन्वाकार्यपचनं भवि-
 ष्यतीत्यनु वा गमयति ॥६॥ अथ जायति जायति देवाः । तदेवानयेन दृष्टावर्त-
 ते स सदेवतरः आत्तरस्तपस्वितरोऽग्नीऽआधत्ते तद्वापि काममेव स्वय्यात्रो काना-
 नाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति मानुषो क्वेवैष तावद्वदति यावदनाहिताग्निस्तस्मादपि का-
 ममेव स्वय्यात् ॥७॥ तद्वैकेऽनुदिते मथिवा । तमुदिते प्राञ्चमुदरति तद् ननुभ-
 ॥ अहोरेत्रे परिगृह्णीमः प्राणोदानधोर्मनसश्च वाचश्च पर्याम्याऽइति वदतस्तद् त-
 ॥ न कुर्यादग्नौ देवास्य तथानुदितऽआहिती भवतोऽनुदिते हि मथिव्या तम्-

दिते प्राञ्चमुदरति स य उदितऽआकृवनीयं मन्येत्स ह तत्पर्याप्नुयात् ॥ ८ ॥ अ-
 कृर्वै देवाः । अनपकृतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपकृते मर्त्याः पितरः पुरा
 ह्यायुषो म्रियते योऽनुदिते मन्यत्यपकृतपाप्मानो देवा अप पाप्मानऽ कृतेऽमृता
 देवा नामृतवस्याशास्ति सर्वमायुरेति श्रीर्देवाः श्रियं गृह्णति यशो देवा यशो ह
 भवति य एवं विद्वानुदिते मन्यति ॥ ९ ॥ तदाहुः । यन्नर्चा न साम्ना न यजुषा-
 मिन्नाधीयतेऽथ केनाधीयतेऽइति ब्रह्मणो ह्यैवैष ब्रह्मणाधीयते वाग्वै ब्रह्म तस्यै
 वाचः सत्यमेव ब्रह्म ता वाऽऽहंताः सत्यमेव व्याकृतयो भवन्ति तदस्य सत्येनै-
 वाधीयते ॥ १० ॥ भूरिति वै प्रजापतिः । इमामजनयत भुव इत्यन्तरिक्षऽ स्वरिति
 दिवमेतावद्वाऽइदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥ ११ ॥ भूरिति वै प्र-
 जापतिः । ब्रह्माजनयत भुव इति क्षत्रऽ स्वरिति विशमेतावद्वाऽइदं सर्वं याव-
 द्ब्रह्म क्षत्रं विदुः सर्वेणैवाधीयते ॥ १२ ॥ भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मानमजनयत
 भुव इति प्रजाऽ स्वरिति पशून्मेतावद्वाऽइदं सर्वं यावदात्मा प्रजा पशवः सर्वे-
 णैवाधीयते ॥ १३ ॥ स वै भूर्भुव इति । एतावतैव गार्हपत्यमादधात्यथ यत्सर्वै-
 रादध्यात्केनाकृवनीयमादध्याद्धेऽअक्षरे परिशिनष्टि तेनोऽएतान्ययातयामानि भ-
 वन्ति तैः सर्वैः पञ्चभिराकृवनीयमादधाति भूर्भुवः स्वरिति तान्यष्टावक्षराणि स-
 म्यच्यन्तेऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्रेऽह्नुदः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १४ ॥ दे-
 वान्कृ वाऽअग्नीऽआधास्यमानान् । तानसुररक्षसानि ररक्षुर्नाग्निर्जनिष्यते नाग्नी
 आधास्यध्वऽइति तद्यदरक्षंस्तस्माद्रक्षाऽसि ॥ १५ ॥ ततो देवा एतं वज्रं ददधुः ।
 यदश्वं तं पुरस्तादुदश्रयंस्तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत तस्माद्यत्राग्निं मन्थि-
 ष्यन्त्स्यात्तदश्वमनितवै त्रयात्स पूर्वेणोपतिष्ठते वज्रमेवैतदुद्धयति तस्याभयेऽनाष्ट्रे
 निवातेऽग्निरजायते ॥ १६ ॥ स वै पूर्ववाट् स्यात् । स ह्यपरिमितं वीर्यमभिवर्धते
 यदि पूर्ववाहं न विन्देदपि य एव कश्चाश्वः स्याद्यश्वं न विन्देदप्यनडुनेव

स्यादेष क्वेवानुद्धो बन्धुः ॥ १७ ॥ तं यत्र प्राञ्चः कुरन्ति । तत्पुस्तादृशं नयन्ति
 तत्पुस्तादेवैतन्नाष्टा रक्षाःस्यपन्नैत्यथाभयेनानाष्ट्रेण कुरन्ति ॥ १८ ॥ तं वै तथैव
 करेयुः । यथैनमेष प्रत्यङ्मुपाचरेदेष वै यज्ञो यदग्निः प्रत्यङ् क्वेनेन यज्ञः प्रविशति
 तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ् क्वेवास्माद्यज्ञो भवति स यो
 केन तत्रानुव्याकुरेत्पराङ्स्माद्यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥ एष उ
 वै प्राणाः । तं वै तथैव करेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्मुपाचरेत्प्रत्यङ् क्वेनेन प्राणाः प्रवि-
 शत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ् क्वेवास्मात्प्राणो भवति स यो केन तत्रानुव्या-
 कुरेत्पराङ्स्मात्प्राणोऽभूद्वितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २० ॥ ॥ शतम् १०० ॥
 ॥ अयं वै यज्ञो योग्य पवते । तं वै तथैव करेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्मुपाचरेत्प्रत्य-
 ङ् क्वेनेन यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ् क्वे-
 वास्माद्यज्ञो भवति स यो केन तत्रानुव्याकुरेत्पराङ्स्माद्यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह य-
 त्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥ एष उ वै प्राणाः । ते वै तथैव करेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्मुपा-
 चरेत्प्रत्यङ् क्वेनेन प्राणाः प्रविशत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ् क्वेवास्मात्प्राणो भ-
 वति स यो केन तत्रानुव्याकुरेत्पराङ्स्मात्प्राणोऽभूद्वितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात्-
 स्माङ् तथैव करेयुः ॥ २२ ॥ अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राञ्चमुन्नयति तं पुन-
 रावर्तयति तमुदञ्चं प्रमुञ्चति वीर्यं वाऽश्वो नेदस्मादिदं पराङ्वीर्यमसदिति त-
 त्पुस्तादृशं नयति ॥ २३ ॥ तमश्वस्य पदऽग्राधत्ते । वीर्यं वाऽश्वो वीर्यं एवैनमे-
 तदाधत्ते तस्मादश्वस्य पदऽग्राधत्ते ॥ २४ ॥ स वै तूष्णीमेवाग्रऽपस्पृशति । अथो-
 यक्ष्यति ॥ भूर्भुवः स्वरित्येव तृतीयेनादधाति त्रयो वाऽग्ने लोकादि-
 मानिवैतल्लोकानात्रोत्येतन्नुक् ॥ २५ ॥ अथेदं द्वितीयं । तूष्णीमेवाग्रऽपस्पृशत्य-
 थोयक्षति भूर्भुवः स्वरित्येव द्वितीयेनादधाति यो वाऽग्नस्यामप्रतिष्ठितो भारमु-
 यक्षति नैवऽशक्नोत्युत्थुः सः केनऽशृणाति ॥ २६ ॥ स यत्तूष्णीमुपस्पृशति ।

तदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठन्ति सोऽस्यां प्रतिष्ठित आधत्ते तथा न व्यथते तद्
 हैतत्पञ्चैव दधिरऽआसुरिः पाश्चिर्माधुकिः सर्वं वाऽअन्यदियसितमिव प्रथमेनैवो-
 ग्यत्यादध्याद्भुवः स्वरिति तदेवानियसितमित्यतो यतमथा कामयेत तथा कुर्यात्
 ॥२७॥ अथ पुरस्तात्परीत्य । पूर्वार्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति द्यौरिव भूम्ना पृ-
 थिवीव वरिमोति यथासौ द्यौर्बह्वी नक्षत्रैरेवं बहुभूयासमित्येवैतदाह यदाह
 द्यौरिव भूमेति पृथिवीव वरिमोति यथेयं पृथिव्युर्व्यवमुरुर्भूयासमित्येवैतदाह त-
 स्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठऽइत्यस्यै क्येन पृष्ठऽआधत्तेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादध
 ऽइत्यन्नादोऽग्निरन्नादो भूयासमित्येवैतदाह सैषाशीरेव स यदि कामयेत जपेदेत-
 द्यद्युं कामयेतापि नाद्रियेत ॥२८॥ अथ सर्पराज्ञ्या ऋगभिरुपतिष्ठते । आये गौः पृ-
 श्मिरकमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयत्स्वः ॥ अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणाद-
 पानती । व्यव्यन्महिषो दिवम् ॥ त्रिंशद्दाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।
 प्रति वस्तोरह द्युभिरिति तद्यदेवास्यात्र सम्भारैर्वा नक्षत्रैर्वर्तुभिर्वाधानेन वा-
 नाप्तं भवति तदेवास्येतेन सर्वमाप्तं भवति तस्मात्सर्पराज्ञ्या ऋगभिरुपतिष्ठते ॥२९॥
 तदाहुः । न सर्पराज्ञ्या ऋगभिरुपतिष्ठेतेतीयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी स यदेवास्यामा-
 धत्ते तत्सर्वान्कामानाप्नोति तस्मान्न सर्पराज्ञ्या ऋगभिरुपतिष्ठेतेति ॥३०॥ ब्राह्म-
 णम् ॥४॥ अध्यायः ॥१[१०.]॥

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं वाऽएतमा-
 त्मनो जनयते यदग्निं तस्माऽएतदन्नाद्यमपिदधाति यथा कुमाराय वा जाताय व-
 त्साय वा स्तनमपिदध्यादेवमस्माऽएतदन्नाद्यमपिदधाति ॥१॥ स एतेनान्नं शा-
 न्तः । उत्तराणि हवींषि श्रय्यमाणान्युपरमति शश्वद् वाऽअर्धयुं वा यजमानं वा
 प्रदहेत्तौ ह्यस्य नेदिष्ठं चरतो यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वाऽएतामाहु-
 तिं जुहोति ॥२॥ तां वै पूर्णां जुहोति । सर्वं वै पूर्णां सर्वेणैवैनमेतद्धमयति

स्वाहाकारेण जुहोत्यनिरुक्तो वै स्वाहाकारः सर्वं वाऽग्रनिरुक्तं सर्वेणैवेनमे-
 तर्हमयति ॥ ३ ॥ यां वै प्रजापतिः । प्रथमामाहुतिमनुकृतांस्वाहुतिं वै तामनुकृ-
 त्तो स्विदेष्टा निदानेन तस्मात्स्वाहुतिं जुहोति तस्यां वरं ददाति सर्वं वै वरः
 सर्वेणैवेनमेतर्हमयति ॥ ४ ॥ तदाहुः । एतमिवाहुतिं कुवाथोत्तराणि रुवींषि
 नाद्रियेतैतयेव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि रुवींषि निर्वपतीति ॥ ५ ॥
 स वाऽग्रमे पवमानाय निर्वपति । प्राणां वै पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति
 तद्वेतैवास्मिन्स्तदधात्येन्न हि प्राणोऽन्नमेवाहुतिः ॥ ६ ॥ अथामे पावकाय नि-
 र्वपति । अन्नं वै पावकमन्नमेवास्मिन्नेतदधाति तद्वेतैवास्मिन्स्तदधात्येष्टा कोव
 प्रत्यक्षमन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥ अथामे शुचये निर्वपति । वीर्यं वै शुचि यदाऽग्रमेत-
 दुज्ज्वलति तदा वीर्यं शुचि वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति तद्वेतैवास्मिन्स्तदधाति य-
 दा कोवास्मिन्नेतामाहुतिं जुहोत्यथास्येतद्वीर्यं शुच्युज्ज्वलति ॥ ८ ॥ तस्मादाहुः ।
 एतमिवाहुतिं कुवाथोत्तराणि रुवींषि नाद्रियेतैतयेव तं काममाप्नोति यमभि-
 काममुत्तराणि रुवींषि निर्वपतीति तदु निर्वपेदेवोत्तराणि रुवींषि परांस्त-
 मिव वाऽएतद्यददस्तदिदमितीति ॥ ९ ॥ स यदमे पवमानाय निर्वपति । प्राणा
 वै पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ पावन्न जायते मातुर्वै तद्वत्प्राणमु-
 प्राणिति यथा वा तज्जातऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥ अथ यदमे पाव-
 काय निर्वपति । अन्नं वै पावकं तज्जातऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥ अथ य-
 दमे शुचये निर्वपति । वीर्यं वै शुचि यदा वाऽग्रमेन वर्धतेऽथ वीर्यं तदन्नेन-
 वैनेमेतद्वीर्यमेवास्मिन्नेतद्वीर्यं शुचि दधाति तस्मादमे शुचये ॥ १२ ॥ तद्वेतदेव
 सद्भिर्पर्यस्तमिव । अग्निर्ह यत्र देवेभ्यो मनुष्यान्भ्युपाववर्त तद्वेत्तां चक्रे मेव सर्व-
 णेवात्मना मनुष्यान्भ्युपावृतमिति ॥ १३ ॥ स एतान्तिष्ठन्तद्वीर्यं लोकेषु विन्य-
 क्षत । यदस्य पवमानः द्वयमासीत्तदस्यां पृथिव्यां न्यधत्ताथ यत्पावकं तदत्तरिजे

ऽथ यद्बुचि तद्विवि तद्वाऽऽपयः प्रतिबुबुधिरे यऽउ तर्ह्यपय आसुरसर्वेण वै न
 आत्मनाग्निरभ्युपावृतदिति तस्माऽएतानि हवीऽषि निर्वपन् ॥ १४ ॥ स यद्ग्नये
 पवमानाय निर्वपति । यदेवास्यास्यां पृथिव्याऽऽ त्वं तदेवास्यैतेनाप्रोत्यथ यद्ग्नये
 पावकाय निर्वपति यदेवास्यान्तरिक्षे त्वं तदेवास्यैतेनाप्रोत्यथ यद्ग्नये शुचये नि-
 र्वपति यदेवास्य दिवि त्वं तदेवास्यैतेनाप्रोत्येवमु कृत्स्नमेवाग्निमनपनिहितमा-
 धत्ते तस्मादु निर्वपेदेवोत्तराणि हवीऽषि ॥ १५ ॥ केवलबर्हिः प्रथमऽ हविर्भव-
 ति । समानबर्हिषीऽउत्तरेऽग्रं वै लोकः प्रथमऽ हविर्येदमन्तरिक्षं द्वितीयं द्यौ-
 रेव तृतीयं ब्रह्मतेव वाऽऽयं पृथिवी लेलयेवान्तरिक्षं लेलयेवासौ द्यौरुभे चिदे-
 नां प्रत्युद्यामिनी स्तामिति तस्मात्समानबर्हिषी ॥ १६ ॥ अष्टाकपालाः सर्वे पुरो-
 डाशा भवन्ति । अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्रेऽह्नुदः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते
 तानि सर्वाणि चतुर्विंशतिः कपालानि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री
 गायत्रमग्रेऽह्नुदः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १७ ॥ अथादित्यै चरुं निर्वपति । प्र-
 च्यवतऽइव वाऽऽरुषोऽस्मान्नोकाद्य एतानि हवीऽषि निर्वपतीमान्हि लोका-
 न्समारोहन्नेति ॥ १८ ॥ स यद्दित्यै चरुं निर्वपति । इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्र-
 तिष्ठा तदस्यमेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्माद्दित्यै चरुं निर्वपति ॥ १९ ॥ त-
 स्यै विराजौ संपाज्ये स्यातामित्याहुः । विराडीयमित्यथो त्रिष्टुभौ त्रिष्टुब्धीयमित्य-
 थो जगत्यौ जगती ह्येयमिति विराजावित्येव स्याताम् ॥ २० ॥ तस्यै धेनुर्दक्षिणा ।
 धेनुरिव वाऽऽयं मनुष्येभ्यः सर्वान्कामान्दुहे माता धेनुर्मतिव वाऽऽयं मनुष्या-
 न्विभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणैतन्नुकमयनम् ॥ २१ ॥ अथेदं द्वितीयम् । अग्नेयमेवाष्टाक-
 पालं पुरोडाशं निर्वपति परोऽक्षमिव वाऽएतद्यद्ग्नये पवमानायग्नेये पावकाया-
 ग्नये शुचयऽइतीवायाजसैवैनमेतत्प्रत्यक्षमाधत्ते तस्मादग्नेयेऽथादित्यै चरुं निर्वपति
 स य एव चरोर्बन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [२. १.] ॥

प्र॒ति वा॒ऽए॒तच्छ॒ । य॒देनं॑ त॒न्वते॑ य॒न्नेव॑ रा॒ज्ञान॑म॒भिपु॑ष॒ति तत्तं॑ प्र॒ति य॒त्य-
 शु॒ संज्ञ॑प॒यन्ति॑ वि॒शास॑ति तत्तं॑ प्र॒त्युत्पू॑ष॒तमु॑त्प॒न्नाभ्यां॑ द॒ष्टदु॑प॒न्नाभ्या॑ रु॒चिर्य॑ज्ञं
 प्र॒ति ॥ १ ॥ स॒ एष॑ य॒ज्ञो कृ॒तो न॒ दद॑ते । तं दे॒वा द॒क्षिणा॑भि॒रद॑त्तं॒स्तग॑दे॒नं द॒-
 क्षिणा॑भि॒रद॑त्तं॒स्तग॑दे॒नं द॒क्षिणा॑ ना॒म त॒द्यदे॒वात्र॑ य॒ज्ञस्य॑ कृ॒तस्य॑ अ॒यने॑ त॒त्तदे॒वाये॒त-
 द॒क्षिणा॑भि॒र्दक्ष॑प॒त्यथ॑ स॒मृद्ध॑ ए॒व य॒ज्ञो भ॑वति त॒स्माद॒क्षिणा॑ द॒दाति ॥ २ ॥ ता॒ वै
 ष॒ड्दद्यात् । ष॒ड्वा॒ऽऽस॒त्स॒ संव॑त्स॒रो य॒ज्ञः प्र॒जाप॑तिः स या॒वाने॒व य॒ज्ञो
 या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॑वतीभि॒र्दक्ष॑पति ॥ ३ ॥ द्वा॒दश॑ द॒द्यात् । द्वा॒दश॑ वै मा॒साः संव॑-
 त्स॒रस्य॑ संव॒त्सरो॑ य॒ज्ञः प्र॒जाप॑तिः स या॒वाने॒व य॒ज्ञो या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॑वतीभि॒-
 र्दक्ष॑पति ॥ ४ ॥ च॒तुर्वि॑ंशतिं द॒द्यात् । च॒तुर्वि॑ंशतिर्वै संव॒त्सर॑स्यार्धमा॒साः संव॑-
 त्स॒रो य॒ज्ञः प्र॒जाप॑तिः स या॒वाने॒व य॒ज्ञो या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॑वतीभि॒र्दक्ष॑प॒त्यथ॑
 मा॒त्रा द॒क्षिणा॑नां द॒द्याद्वै॒ यथा॑श्र॒द्धं भू॑यसी॒स्तद्य॑द॒क्षिणा॑ द॒दाति ॥ ५ ॥ द्वा॒ वै दे॒-
 वा॒ देवाः । अ॒हैव॑ दे॒वा अथ॑ ये ब्रा॒ह्मणाः॑ शु॒श्रुवा॑ऽऽनू॒चाना॑स्ते मनु॒ष्यदे॒वास्ते-
 षां॑ दे॒वा वि॒भक्त॑ ए॒व य॒ज्ञः द॒द्यात् ए॒व दे॒वानां॑ द॒क्षिणा॑ मनु॒ष्यदे॒वानां॑ ब्रा॒ह्मणा॑-
 नां॑ शु॒श्रुवु॑षामनू॒चाना॑नामा॒हुति॑भिरे॒व दे॒वान्प्रो॑णा॒ति द॒क्षिणा॑भि॒र्मनु॒ष्यदे॒वाणां॑
 ब्रा॒ह्मणा॑ं शु॒श्रुवु॑षोऽनू॒चाना॑स्त॒ऽए॒नमु॑भ्ये दे॒वाः प्री॑ताः सुधा॒या द॑धति ॥ ६ ॥ त॒द्यथा॑
 यो॒नौ रे॒तो द॒द्यात् । ए॒वमे॒वैत॑द॒विज्ञो॑ य॒ज्ञमा॑नं लो॒के द॑धति त॒द्यदे॒भ्य ए॒तद॑दाति
 ये॒ मे॒दु॒ सम्प्रा॑पिप॒न्निति॑ नु द॒क्षिणा॑नाम् ॥ ७ ॥ दे॒वाश्च॑ वा॒ऽअ॒सुरा॑श्च । उ॒भ्ये प्रा॑-
 जा॒पत्याः प॒स्पृधिरे॑ त॒ऽउ॒भय॑ऽए॒वाना॑त्मा॒न आ॑सु॒र्मर्त्या॑ क्वा॒सुर॑ना॒त्मा हि॒ मर्त्य॑स्ते-
 षू॒भ्येषु॑ म॒र्त्येषा॑मिरे॒वाम॑ । आ॒स त॒ऽरु॑ स्मो॒भ्येऽमृत॑मु॒पजी॑व॒न्ति स य॒ऽरु॑ स्मैषां
 प्र॒ति त॒द् स्म॒ वै स॒ भव॑ति ॥ ८ ॥ ततो॑ दे॒वाः । त॒नोया॑ऽस इ॒व परि॑शि॒शिषिरे॑
 ते॒ऽर्च॑न्तः श्राम्य॒न्तश्चे॒रुता॑सुरा॒त्सप॒न्नान्म॑र्त्या॒नभि॒भवे॑मेति त॒ऽए॒तद॑मृतम॒न्याधि॑यं द॒-
 द्यात् ॥ ९ ॥ ते॒ हो॒चुः । कृ॒ते॒दम॑मृतम॒न्तरा॑त्म॒न्नाद॑धाम॒हे त॒ऽइ॒दम॑मृतम॒न्त॒ त्मन्ना॑धा-

यामृता भूवास्तर्था भूवा स्तर्थात्सपत्नान्मर्त्यान्मिभविष्याम इति ॥१०॥ ते हो-
 चुः । उभयेषु वै नोऽयमग्निः प्र वेवासुरेभ्यो ब्रवामेति ॥११॥ ते होचुः । आ वै
 वयमग्नी धास्यामहेऽथ यूयं किं करिष्यथेति ॥१२॥ ते होचुः । अथैनं वयं न्येव
 धास्यामहेऽत्र तृणानि दह्यात्र दाक्षणि दह्यात्रीदनं पचात्र, माधंसं पचेति स यं त-
 मसुरा न्यदधत तेनानेन मनुष्या भुञ्जते ॥१३॥ अथैनं देवाः । अन्तरात्मन्नादधत
 तऽश्मममृतमन्तरात्मन्नाधायामृता भूवास्तर्था भूवा स्तर्थात्सपत्नान्मर्त्यान्मिभविष्याम-
 योऽएवैष एतदमृतमन्तरात्मन्नाधत्ते नामृतवस्याशास्ति सर्वमायुरेत्यस्तर्था द्वैव भ-
 वति न हैनं ॥ १४॥ स पत्नस्तु स्तूर्षमाणश्च न स्तृणुते तस्माद्यदाहिताग्निश्चानाहिताग्निश्च
 स्पर्धतेऽत्राहिताग्निरुवाभिभवत्यस्तर्था हि खलु स तर्हि भवत्यमृतः ॥१४॥ त-
 द्यत्रैनमदो मन्यन्ति । तज्जातमभिप्राणिति प्राणौ वाऽअग्निर्जातमेवैनमेतत्सत्तं ज-
 नयति स पुनरुपानिति तदेनमन्तरात्मन्नाधत्ते सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भ-
 वति ॥१५॥ तमुदीप्य समिन्दे । इह यद्यऽइह सुकृतं करिष्यामीत्येवैनमेतत्स-
 मिन्दे योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥१६॥ अन्तरेणागाद्यवृत्तदिति । न
 ह वाऽअस्यैतं कश्चनान्तरेणैति यावज्जीवति योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भव-
 ति तस्मादु तन्नाग्निरेतं यदनुगृहेन्न ह वाऽअस्यैषोऽनुगृह्णति यावज्जीवति योऽस्यै-
 षोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥१७॥ ते वाऽएते प्राणा एव यदग्नयः । प्राणो-
 दानावेवाहवनीयश्च गार्हपत्यश्च व्यानोऽन्वाहार्यपचनः ॥१८॥ तस्य वाऽएत-
 दान्याधेयस्य । सत्यमेवोपचारः स यः सत्यं वदति यथाग्निं समिदं तं धृतेना-
 मिषिञ्चेदेव हैनं स उदीपयति तस्य भूयो-भूय एव तेजो भवति श्वः-श्वः श्रे-
 यान्भवत्यथ योऽनृतं वदति यथाग्निं समिदं तमुदकेनामिषिञ्चेदेव हैनं स जा-
 सयति तस्य कनीयः-कनीय एव तेजो भवति श्वः-श्वः पापीयान्भवति तस्मादु
 सत्यमेव वदेत् ॥१९॥ तदु ह्याप्यरूपामौपवेशिं ज्ञातय ऊचुः । स्थविरो वाऽअ-

स्यग्नीऽग्नाधत्स्वेति स होवाच ते नैतद्ब्रूय वाचंयम् एवेधि न वाऽग्नाऽरुताग्निना-
नृतं वदितव्यं न वदन्जातु नानृतं वेदतावत्सत्यमेवापचार इति ॥२०॥ आरुणाम्
॥६[२.२.]॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ ॥ कण्डिकासंख्या ११४ ॥ ॥

वरुणो ह्येन्द्राज्यकाम आदधे । स रज्यमगृह्णत्स्माद्यश्च वेद यश्च न वरुणो
राजित्येवाहुः सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्तस्माद्यश्च संमे लभते यश्च नोभा-
वेवागृह्णतो यश एवेन्द्राज्यकाम इति यशो ह भवति राजं गृह्णति य एवं विद्वा-
नाधत्ते ॥१॥ अग्नौ ह वै देवाः । सर्वाणि वृषाणि निदधिरे यानि च ग्राम्याणि
यानि चारण्यानि विजयं वोपप्रेष्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गांपिदो
गोपायदिति वा ॥२॥ तान्यु हामिर्निचकमे । तेः संगृह्यर्तुन्प्रविवेश पुनरम
इति देवा एदमिं तिरोभूतं तेषां ह्येतेवास किमिह कर्तव्यं केह प्रेतेति वा
॥३॥ तत एतच्चष्टा पुनरधियं ददर्श । तदादधे तेनाग्नेः प्रियं धामोपज्ञगाम सो
ऽस्माऽऽभयानि वृषाणि प्रतिनिःससर्ज यानि च ग्राम्याणि यानि चारण्यानि त-
स्मादन्तर्यामिणि वै वृषाणीति वष्टुर्ह्येव सर्वं वृषमुप ह तेषान्याः प्रज्ञा याव-
त्सो-यावत्स इव तिष्ठन्ते ॥४॥ तस्मै कं पुनरधियमादधीत । एव ह्येनाग्नेः प्रियं
धामोपगृह्णति सोऽस्माऽऽभयानि वृषाणि प्रतिनिःसृजति यानि च ग्राम्याणि या-
नि चारण्यानि तस्मिन्नेतान्यु-यानि वृषाणि दृश्यन्ते परमता वै सा स्वरूपान्यु हा-
स्मै तथा पुष्यति लोक्यमेवापि ॥५॥ अग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिरग्निः पाप्मनो द-
ग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति स इह ज्योतिरे- श्रिया यशसा भवति ज्योतिरमुत्र
पुण्यलोकवैतनु तद्यस्मादादधीत ॥६॥ स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वऽमृत-
तवो वर्षा हि वै सर्वऽमृतवोऽथादो वर्षमकुर्मादो वर्षमकुर्मेति संवत्सरात्संप-
श्यन्ति वर्षा ह वै सर्वेषामृतूनां वृषमुत हि तद्वर्षा भवति यदाहुर्ग्रीष्मिऽइव
वाऽअग्नित्युतो तद्वर्षासु भवति यदाहुः शिशिर इव वाऽअग्नयेति वर्षादिद्वर्षाः ॥७॥

अथैतदेव परोऽक्षं रूपं । यदेव पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपं यत्स्तनयति तद्गी-
ष्मस्य यद्वर्षति तद्वर्षाणां यद्विद्योतते तद्वरदो यद्वृष्टोद्गच्छति तद्विमन्तस्य वर्षाः सर्व
ऽऋतव ऋतून्प्राविशदतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीति ॥ ८ ॥ आदित्यस्त्वेव सर्वऽऋतवः ।
यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्णो
ऽथ शरद्गर्वास्तमेत्यथ हेमन्तस्तस्माद् मध्यन्दिनऽएवादधीत तर्हि क्षेपोऽस्य
लोकस्य नेदिष्ठं भवति तन्नेदिष्ठदेवैनमेतन्मध्यान्निर्मिमीति ॥ ९ ॥ ह्यथयेव वाऽअ-
यं पुरुषः । पाप्मनानुषक्तः सोऽस्यात्र कनिष्ठो भवत्यथस्पदमिवैयस्यते तत्कनिष्ठ-
मेवैतत्पाप्मानमवबाधते तस्माद् मध्यन्दिनऽएवादधीत ॥ १० ॥ तं वै दर्भैरुद्धरति ।
दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति दारुभिः पूर्वं दारुभिरपरं जामि कुर्यात्समदं कुर्यादापो दर्भा
आपो वर्षा ऋतून्प्राविशदद्भिरेवैनमेतदद्भ्यो निर्मिमीति तस्मादर्भैरुद्धरति ॥ ११ ॥
अर्कपलाशाभ्यां । त्रीहिमयमपूपं कृत्वा यत्र गार्हपत्यमाधास्यन्भवति तन्निदधाति
तद्गार्हपत्यमादधाति ॥ १२ ॥ अर्कपलाशाभ्यां । यवमयमपूपं कृत्वा यत्राहुवनीयमा-
धास्यन्भवति तन्निदधाति तदाहुवनीयमादधाति पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामन्तर्द्धम
इति वदन्तस्तु । तथा न कुर्याद्वाग्निभिर्क्षेवान्तर्हितौ भवतः ॥ १३ ॥ आग्नेयमेव प-
ञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पञ्च
वाऽऋतव ऋतून्प्राविशदतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीति ॥ १४ ॥ सर्व आग्नेयो भवति ।
एव हि त्वष्टाग्नेः प्रियं धाम्नागृह्णन्तस्मात्सर्व आग्नेयो भवति ॥ १५ ॥ तेनोपांशु
चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति तिर इवैतेन बोभवद्वै-
श्वदेवोऽन्यो यज्ञोऽथैष निष्केवल्य आग्नेयो यद्वै तिर इव तदुपांशु तस्मादुपांशु
चरन्ति ॥ १६ ॥ उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति । कृतकमेव हि स तर्हि भवति सर्वो
हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥ स ह्यग्राव्याह । समिधो यजेति तदाग्नेयं रूपं परोऽक्षं
त्वग्रन्यजेति त्वेव रूपान्तरं प्रत्यक्षमग्नेयं रूपं ॥ १८ ॥ स यजति । अग्न्यग्राज्य-

स्य व्यन्तु वीरुगग्निमाज्यस्य वेतु वीरुगग्निनाज्यस्य व्यन्तु वीरुगग्निराज्यस्य वेतु
 वीरुगगिति ॥ ११ ॥ अथ स्वाहाग्निमित्याहु । अग्निमज्यभागः स्वाहाग्निं पवमा-
 नमिति यदि पवमानाय धियेरत्स्वाहाग्निमिन्दुमत्तमिति पयस्यऽइन्दुमते धियेर-
 त्स्वाहाग्निः स्वाहाग्निनाज्यपान्नुषाणोऽग्निराज्यस्य वेविति यजति ॥ २० ॥ अ-
 थाहाग्नेऽनुब्रूहीति । अग्नेमज्यभागः सोऽन्वाहाग्निः स्तामेन बाधय समिधा-
 नोऽमर्त्यम् । क्व्या देवेषु नो दधादिति स्मृतिरिव एव वाऽहन्त्यमर्त्यमिति
 भवति ॥ २१ ॥ अथ यजमये पवमानाय धियेरन् । अग्ने पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सो
 ऽन्वाहाग्निः आगूष्णि पवसऽआहुर्वोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुःनामिति त-
 थाहाग्नेयो भवति सोमो वै पवमानस्तदु सौम्यादहन्त्यागामयन्ति जुषाणोऽग्निः
 पवमान आज्यस्य वेविति यजति ॥ २२ ॥ अथ पयस्यऽइन्दुमते धियेरन् । अग्नय
 ऽइन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहेक्यू षु ब्रवाणि तेऽग्नऽइत्येतरा गिरः । एभि-
 र्वर्धसऽइन्दुभिरिति तथा हाग्नेयो भवति सोमो वाऽइन्दुस्तदु सोम्यादहन्त्यागामय-
 यन्ति जुषाणोऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य वेविति यजत्येवमु र्वमाग्नेयं करोति ॥ २३ ॥
 अथाहाग्नेऽनुब्रूहीति हविषः । अग्निं यजामये स्विष्टकृतेऽनुब्रूक्ष्यग्निः स्विष्टकृतं
 यजत्यथ यदेवान्यजेत्यग्निन्यजेत्येवैतदहन्त्य ॥ २४ ॥ स यजति । अग्नेर्वसुने वसुधे-
 यस्य वेतु वीरुगग्नाऽउ वसुधने वसुधेयस्य वेतु वाणदेवोऽग्निः स्विष्ट इति
 स्वप्नमग्नेयत्तुतीय एव गिरादहन्त्यागामयन्ति ॥ २५ ॥ ता वाऽहन्त्याः । षड्भि-
 र्तीर्थजति चतस्रः प्रयाजेषु द्वेऽत्र याजेषु षडाऽऋतव एव गिरादहन्त्यागामयन्ति एवेनमे-
 तन्निर्मिति ॥ २६ ॥ द्वादश वा त्रयोदश वाक्तराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्र-
 योदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरमृतून्प्राविशदहन्त्य एवेनमेतत्संवत्सरान्नि-
 र्मिति न द्वे चन सहजामिताये जामि रु कुपाय चित्स स्यातां व्यन्तु वे-

त्वित्येव प्रयाजानां वृषं वसुवने वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥ तस्य हिरण्यं दक्षिणा । अग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणान-
 ड्वान्वा स हि वह्नेनाग्नेयोऽग्निदग्धमिव क्यस्य वह्ने भवति देवानां हव्यवाहनो
 ऽग्निरिति वहति वाऽएष मनुष्येभ्यस्तस्मादनड्वान्दक्षिणा ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १
 [२. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिर्ह वाऽइदमग्र एव एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽआ-
 म्यत्स तपोऽतथ्यत सोऽग्निमेव मुखाज्जनयां चक्रे तद्यदेनं मुखादजनयत तस्माद-
 न्नादोऽग्निः स यो हैवमेतमग्निमन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १ ॥ तद्वाऽएनमेत-
 द्ये देवानामजनयत । तस्मादग्निरग्निर्ह वै नमित्यदग्निरिति स ज्ञातः पूर्वः प्रे-
 याय यो वै पूर्व एत्यग्र एतीति वै तमाहुः सोऽएवास्याग्निता ॥ २ ॥ स ऐक्षत
 प्रजापतिः । अन्नादं वाऽइममात्मनोऽजीजने यदग्निं न वाऽइह मदन्यदन्नमस्ति यं
 वाऽअयं नाद्यादिति काल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास नौषधय आसुर्न वन-
 स्पतयस्तदेवास्य मनस्यास ॥ ३ ॥ अथैनमग्निर्यत्तिनोपपर्यायवर्त । तस्य भीतस्य
 स्वो महिमापचक्राम वाग्वाऽअस्य स्वो महिमा वागस्यापचक्राम स आत्मन्निवा-
 ङ्कतिमीषे स उदमृष्ट तद्यदुदमृष्ट तस्मादिद् चालोमकमिद् च तत्र विवेद घृता-
 ङ्कतिं वैव पयआङ्कतिं वोभयं ह वैव तत्पय एव ॥ ४ ॥ सा हैनं नाभिराधयां
 चकार । केशमिश्रेव ह्यास तां व्यौक्षदोष धयेति तत ओषधयः समभवन्तस्मादो-
 षधयो नाम स द्वितीयमुदमृष्ट तत्रापराभाङ्कतिं विवेद घृताङ्कतिं वैव पयआङ्कतिं
 वोभयं ह वैव तत्पय एव ॥ ५ ॥ सा हैनमभिराधयां चकार । स व्यचिकित्स-
 ङ्गुह्वानीं मा हौषांमिति तं स्वो महिमाभ्युवाद जुहुधीति स प्रजापतिर्विदां
 चकार स्वो वै मा महिमाहेति स स्वाहेत्येवाङ्गुहोतस्माडु स्वाहेत्येव ब्रूयते तत
 एष उदियाय य एष तपति ततोऽयं प्रबभूव योऽयं पवते तत एवाग्निः पराङ्

पर्याववर्त ॥ ६ ॥ स ङ्ङ्वा प्रज्ञापतिः । प्र चाज्ञायतात्स्यतश्चाग्निर्मृत्योरात्मानमत्रायत
 स यो हैव विद्वानग्निहोत्रं नुरुन्त्येताः हैव प्रज्ञानिं प्रज्ञायन्त यो प्रज्ञापतिः प्रा-
 ज्ञायतैवमु हैवात्स्यतोऽग्निर्मृत्योरात्मानं त्रायत ॥ ७ ॥ स यत्र श्रियन्त । यत्र नमसा-
 वभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधिज्ञायतेऽथास्य शरीरमत्राग्निर्दहति तग्नया पिनुर्वा मानुर्वा
 ज्ञायितैवमेषोऽग्नेरधिज्ञायते शश्वद वाऽएष न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न नुरुन्ति
 तस्माद्वाऽग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ ८ ॥ तद्वाऽएतत् । एष विचिकित्सायै जन्म य-
 त्प्रज्ञापतिर्व्यचिकित्सत्स विधिकित्सज्ज्ञेयस्याश्रित यः प्र चाज्ञायतात्स्यतश्चाग्निर्म-
 त्योरात्मानमत्रायत स यो हैवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेद यद् किं च विचिकि-
 त्सति श्रेयसि हैव ध्रियते ॥ ९ ॥ स ङ्ङ्वा न्यमृष्ट । ततो विकटतः समभयन्तस्मा-
 देष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्षस्तत एत देवानां वीरा अज्ञायताग्निर्गोऽयं पवते
 सूर्यः स यो हैवमेतान्देवानां वीरान्वेदाहस्य वीरो ज्ञायत ॥ १० ॥ तऽउ हेतु
 ऽऊचुः । वयं वै प्रज्ञापतिं पितरमनु स्मां रुत वयं तन्मृजामहे यदस्मानन्यसदि-
 ति ते परिश्रित्य गायत्रेणापह्निंकारेण तुद्रुविंर तग्नत्पर्यश्रयत्स समुद्रोऽथैवमेव
 पृथिव्यास्तावः ॥ ११ ॥ ते स्तुवा प्राञ्च उच्चक्रमुः । पुनरेम इति देवा एदाः सम्भू-
 ताः सा हैनानुदीह्म हिंङ्कार ते देवा विदां चकुरेष साम्नो हिंङ्कार इत्यपहिं-
 कारः हैव पुरा ततः सामास स एष गवि साम्नो हिंङ्कारस्तस्मादप्रापजीवनीयो-
 पजीवनीयो ह वै भवति य एवमेतं गवि साम्नो हिंङ्कारं वेद ॥ १२ ॥ ते होचुः ।
 भद्रे वाऽइदमजीजनामहि ये गामजीजनामहि यज्ञो होवेयं नो कृते गार्ग्यस्ता-
 यतेऽत्राः होवेयं यदि किं चान्नं गौरेव तदिति ॥ १३ ॥ तद्वाऽएतदेवेतासां नाम ।
 एतद्यज्ञस्य तस्मादेतत्परिहरेत्साधु पुण्यमिति वक्ष्यो ह वाऽग्रस्येता भवत्युपना-
 मुक एनं यज्ञो भवति य एवं विद्वानेतत्परिहरेत् साधु पुण्यमिति ॥ १४ ॥ तानु
 ह्यगिरिभिर्दधौ । मिथुन्यनया स्यामिति ताः सम्बभूव तस्याः रेतः प्राश्चित्तत्प-

योऽभवत्तस्मादेतदामायां गवि सत्याऽऽश्रुतमग्नेर्हि रेतस्तस्माद्यदि कृत्वायां यदि रोहिण्याऽऽश्रुतमेव भवत्यग्निं संकाशमग्नेर्हि रेतस्तस्मात्प्रथमदुग्धमुत्तं भवत्यग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥ ते होचुः । कृतेदं जुह्वामहाऽऽति कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यतीति मक्षमिति हैवाग्निरुवाच मक्षमिति योऽयं पवते मक्षमिति सूर्यस्ते न स-
मादयां चक्रुस्ते हासम्पाद्योचुः प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम स यस्मै न इदं प्र-
थमाय होतव्यं वक्ष्यति तस्मै न इदं प्रथमाय होष्यतीति ते प्रजापतिं पितरं
प्रतीत्योचुः कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यतीति ॥ १६ ॥ स होवांच । अग्नेऽग्निर-
नुध्या स्वऽरेतः प्रजनयिष्यते तथा प्रजनिष्यध्वऽइत्यथ तुभ्यमिति सूर्यमथ यदेव
रूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवतऽऽति तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथैव जु-
ह्वत्यग्नयऽएव सायऽसूर्याय प्रातरथ यदेव रूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं
पवते ॥ १७ ॥ ते हुवा देवाः । इमां प्रजातिं प्राजायन्त यैषामियं प्रजातिरिमां वि-
जितिं व्यजयन्त येयमेषां विजितिरिममेव लोकमग्निरजयदन्तरिक्षं वायुर्दिवमेव सूर्यः
स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताऽऽ हैव प्रजातिं प्रजायते यामेतऽएतत्प्राजा-
यन्तैतां विजितिं विजयते यामेतऽएतद्व्यजयन्तैतैरु हैव सलोको भवति य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्वाऽऽग्निहोत्रऽहोतव्यम् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २
[२.४.] ॥ अध्यायः ॥ २ [११.] ॥

सूर्यो रु वाऽऽग्निहोत्रं । तद्यदेतस्या अग्रऽआहुतेरुदैतस्मात्सूर्योऽग्निहोत्रऽ
॥ १ ॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति । य इदं तस्मिन्निरु सति जुह्वानीत्यथ य-
त्प्रातरनुदिते जुहोति य इदं तस्मिन्निरु सति जुह्वानीति तस्माद्वै सूर्योऽग्निहो-
त्रमित्याहुः ॥ २ ॥ ॥ शतम् १००० ॥ ॥ अथ यदस्तमेति । तद्ग्रावेव योनौ गर्भा
भूत्वा प्रविशति तं गर्भं भक्षन्तमिमाः सर्वाः प्रजा अनु गर्भा भवन्तील्लिता हि शेर-
संज्ञानाना अथ यद्वात्रिस्तिर एवैतत्करोति तिर इव हि गर्भाः ॥ ३ ॥ स यत्सा-

यमस्तमिते जुहोति । गर्भमेवैतत्सत्तमभिर्जुहोति गर्भं सत्तमभिकरोति स पदमर्भं
सत्तमभिर्जुहोति तस्मादिमे गर्भा अनञ्जतो जीवन्ति ॥४॥ अथ यत्प्रातरनुदिते जु
होति । प्रज्जपत्यत्येवैतत्सत्तमोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान उदेति शश्वदत्रे नो-
दियाद्यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्मादाऽएतामाहुतिं जुहोति ॥५॥ स यथा-
ह्रिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवञ्च रात्रेः पाप्मना निर्मुच्यते यथा हृ वाऽग्रह्रिस्त्वचो
निर्मुच्येतेवञ्च सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तदेत-
स्यैवानु प्रजातिर्मिमाः सर्वाः प्रजा अनु प्रजायन्ते वि हि सृज्यन्ते यथार्थञ्च ॥६॥ स
यः पुरादित्यस्यास्तमयात् । आकृवनीयमुदरत्येते वै विश्वे देवा रश्मयोऽथ यत्परं
भाः प्रजापतिर्वा स इन्द्रो वैतडु ह वै विश्वे देवा अग्निहोत्रं जुहुतां गृहानाग-
हन्ति स यस्यानुदृतमागहन्ति तस्मादिवा अपप्रयन्ति तदाऽअस्मै तद्यध्यते यस्मादे-
वा अपप्रयन्ति तस्यानु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च नानुदृतमभ्यस्तमगादित्याहुः ॥७॥
अथ यः पुरादित्यस्यास्तमयात् । आकृवनीयमुदरति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथे-
नोपल्लुतेनोपासीतेवं तत्स एतत्सुदृष्ट्याऽह्निः तस्याकृवनीयं प्रविशन्ति तस्याकृ-
वनीये निविशन्ते ॥८॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति । अग्नावेवैभ्य एतत्प्रविष्टे-
भ्यो जुहोत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यप्रेतेभ्य एवैभ्य एतज्जुहोति तस्मादुदितहो-
मिनां विक्षिन्मग्निं होत्रं मन्यामह इति ह स्माहसुरिर्यथा अन्यमावसथमाकुरेद्वं
तदिति ॥९॥ द्वयं वाऽइदं जीवनं । मूलि चैवामूलं च तदुभयं देवानाञ्च सम्म-
नुष्या उपजीवन्ति पशवो मूला ओषधयो मूलिन्यस्ते पशवो मूला ओषधीर्मू-
लिनोर्जिग्धापः पीत्वा तत् एष रसः सम्भवति ॥१०॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति ।
अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहुवानि यदेषामिदञ्च सदुपजीवाम इति स यत्त-
तो रात्र्याश्नाति जुहोत्येव तन्निर्वतवत्यश्नाति हुतोहिष्टस्य कोवामिहोत्रं जु-
होति ॥११॥ अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति । अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो

जुह्वानि यदेषामिदं स दुपजीवाम इति स यत्ततोऽङ्गाश्नाति कुतोहिष्टमेव तन्नि-
 र्वत्तबल्यश्नाति कुतोहिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुह्वदशिता ॥ १२ ॥ तदाहुः । समे-
 वान्ये यज्ञास्तिष्ठन्तेऽग्निहोत्रमेव न संतिष्ठतेऽपि द्वादशसंवत्सरमन्तवदेवाथितदे-
 वानन्तं सायं हि हुत्वा वेदं प्रातर्होष्यामीति प्रातर्हुत्वा वेदं पुनः सायं हो-
 ष्यामीति तदेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्यानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्र-
 जायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते य एवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वे-
 द ॥ १३ ॥ तद्गुग्धाधिश्रयति । श्रुतमसदिति तदाहुर्गर्ग्यदत्तं तर्हि जुहुयादिति तद्वै
 नोदत्तं कुर्यादुप ह दहेद्यदुदत्तं कुर्यादुप्रजज्ञि वै रेत उपदग्धं तस्मान्नोदत्तं कुर्यात्
 ॥ १४ ॥ अधिश्रित्यैव जुहुयात् । यन्वैतदग्ने रेतस्तेन नैव श्रुतं यद्वेनदग्नावधिश्रय-
 त्ति तेनोऽएव श्रुतं तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥ तद्वज्योतयति । श्रुतं वे-
 दानीत्यथापः प्रत्यानयति शाल्यै नैव रसस्यो चैव सर्वत्रायिदं हि यदा वर्षत्य-
 थौषधयो जायन्तः औषधीर्जग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति तस्मादु रसस्यो
 चैव सर्वत्राय तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुदंस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रू-
 याह्मल्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्राय ॥ १६ ॥ अथ चतुरुन्नयति । चतुर्धाविहितं
 ह्रीदं पयोऽथ समिधमादायोदावति समिद्धहोमयैव सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं
 जुहोति स यदुपसादयेद्यथा यस्माऽअशनमाहुरिष्यन्त्यात्तदन्तरा निदध्यादिवं तद्य
 यत्तुपसाद्य यथा यस्माऽअशनमाहुरेतस्माऽआहृत्यैवोपनिदध्यादिवं तदुपसाद्यो-
 त्तरां नानावीर्यैः एवैनेऽएतत्करोति मनश्च ह वै वाक्कैतेऽआहुती तन्मनश्चैवैत-
 द्वाचं च व्यावर्तयति तस्मादिदं मनश्च वाक्क समानमेव सन्नानेव ॥ १७ ॥ स वै
 द्विरग्नौ जुहोति । द्विरुपमार्ष्टि द्विः प्राश्नाति चतुरुन्नयति तदृश दशाक्षरा वै वि-
 राड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥ स यदग्नौ जुहोति । तदे-
 वेषु जुहोति तस्मादेवाः सत्यथ यदुपमार्ष्टि तत्पितॄषु चौषधीषु च जुहोति त-

स्मात्पितरश्चौषधयश्च सत्यथ यदुवा प्राप्नाति तन्मनूयेषु जुहोति तस्मान्मनूयाः
 सन्ति ॥ ११ ॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एवमन्वेतया इमाः
 प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञमुखेऽभजति तेनो ह पशवाऽन्वाभक्ता यन्मनूयाननु
 पशवः ॥ १२ ॥ तड होवाच पाण्डवल्क्यः । न वै यज्ञ इव मन्त्रे पाकयज्ञ इव वा
 ऽऽतीदृक् किं प्रदत्तमित्यसि सुच्यवद्यति सर्वं तदमो जुहोत्ययेतदमो जुहोत्यम-
 व्याचामति निर्लेहं तदस्य पाकयज्ञस्येवेति तदस्य तत्पशव्यञ्च इयं पशव्यां हि
 पाकयज्ञः ॥ १३ ॥ सैषिकाहुतिरेवाग्ने । यमिवामुं प्रजापतिरनुहोदथ यदतः एतत्प-
 श्वेवाध्रियन्ताग्निर्गोऽयं पवते सूर्यस्तस्मादेषा द्वितीयाहुतिर्ह्रयते ॥ १४ ॥ सा या पू-
 र्वाहुतिः । साग्निकोत्रस्य देवता तस्मात्तस्यै जुहोत्यथ योत्तरा स्विष्टकृदाजननमेव
 सा तस्मात्तामुत्तरार्धे जुहोत्येषा हि दिक् स्विकृतस्तान्मिथुनाग्नेषेया द्वितीयाहु-
 तिर्ह्रयते द्वन्द्वञ्च हि मिथुनं प्रजननम् ॥ १५ ॥ तद्वृषमेधेतेऽग्राहुता । भूतं चैव भ-
 विष्यच्च जातं च जनिष्यमाणं चागतं चाशा चाद्य च अथ तद्वृषमेधानु ॥ १६ ॥
 आत्मेव भूतं । अद्वा हि तद्यद्भूतमद्वा तद्यदात्मा प्रजेव भविष्यदनद्वा हि तद्य-
 द्भविष्यदनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ १७ ॥ आत्मेव जातम् । अद्वा हि तद्यज्जातमद्वा तद्य-
 दात्मा प्रजेव जनिष्यमाणमनद्वा हि तद्यज्जनिष्यमाणमनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ १८ ॥
 आत्मेवागतम् । अद्वा हि तद्यदागतमद्वा तद्यदात्मा प्रजेवागाद्वा हि तद्यदा-
 शानद्वा तद्यत्प्रजा ॥ १९ ॥ आत्मेवाद्य । अद्वा हि तद्यदद्याद्वा तद्यदात्मा प्रजेव
 श्योऽनद्वा हि तद्यहोऽनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ २० ॥ सा या पूर्वाहुतिः । सात्मानमभि-
 ह्रयते तां मन्त्रेण जुहोत्यद्वा हि तद्यन्मन्त्रोऽद्वा तद्यदन्मन्त्रेण योत्तरा सा प्रजा-
 मभि ह्रयते तां तूष्णीं जुहोत्यनद्वा हि तद्यत्तूष्णीमनो तद्यत्प्रजा ॥ २१ ॥ स जु-
 होति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे-
 ति तत्सत्यमेव ह्रयते यदा ह्येव सूर्याऽस्तमेत्यथाग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्य उदेत्यथ सूर्यो

ज्योतिर्यद्वै सत्येन हूयते तद्देवान्गृह्णाति ॥३०॥ तदु ह्येतदेवारुण्ये ब्रह्मवर्चसका-
 माय तज्ज्ञानूवाचाग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसो ह्येव
 भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥३१॥ तद्वस्त्येव प्रजननस्येव रूपम् । अ-
 ग्निर्योतिर्योतिरग्निः स्वाहेति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः-
 परिगृह्णातं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥३२॥ अथ प्रा-
 तः । सूर्यो ज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहेति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृ-
 ह्णात्युभयतःपरिगृह्णातं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति त-
 त्प्रजननस्य रूपम् ॥३३॥ तदु होवाच जीवलश्चैतकिः । गर्भमेवारुणिः करोति
 न प्रजनयतीति स एतेनैव सायं जुहुयात् ॥३४॥ अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
 ज्योतिः स्वाहेति तद्वह्निर्धा ज्योती रेतो देवतया करोति वह्निर्धा वै रेतः प्रजातं
 भवति तदेनत्प्रजनयति ॥३५॥ तदाहुः । अग्नाविवैतत्सायं सूर्यं जुहोति सूर्ये प्रा-
 तरग्निमिति तद्वै तदुदितहोमिनामेव यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्य
 उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्नास्य सा परिचक्षेयमेव परिचक्षा यत्तस्यै नाडा देवतयि हू-
 यते याग्निहोत्रस्य देवताग्निर्ज्योतिर्योतिरग्निः स्वाहेति तत्र नाग्नये स्वाहेत्यथ प्रा-
 तः सूर्यो ज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥३६॥ अनेनैव
 जुहुयात् । सन्नूर्देवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्रसवाय सन्नू रात्र्येन्द्रवत्येति तद्वात्र्या
 मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो हि यज्ञस्य देवता जुषाणोऽग्निर्वेतु स्वाहेति
 तदग्नये प्रत्यक्षं जुहोति ॥३७॥ अथ प्रातः । सन्नूर्देवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्र-
 सवाय सन्नूरूपसेन्द्रवत्येत्येति वा तदक्षां वोषसां वा मिथुनं करोति सेन्द्रं क-
 रोतीन्द्रो हि यज्ञस्य देवता जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहेति तत्सूर्याय प्रत्यक्षं जुहो-
 ति तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥३८॥ ते होचुः । को न इदं होष्यतीति ब्राह्मण
 एवेति ब्राह्मणेदं नो जुहुधीति किं मे ततो भविष्यतीत्यग्निहोत्रोहिष्टमेवेति स

यत्सुचि परिशिनष्टि तदग्निकोत्रोद्दिष्टमथ यत्स्थान्यां यथा पराणदो निर्वपेद्वं
तत्तस्मात्तद्य एव कश्च पिवेत्तद्वै नाब्राह्मणः पिवेदग्नौ दधिश्रयति तस्मान्नाब्रा-
ह्मणः पिबेत् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. १.] ॥ ॥

एता रु वै देवता योऽस्ति । तस्मिन्वसतीन्द्रो यमो राजा नडो नैषिधोऽन-
श्रत्सांगमनोऽसत्याऽसत्रः ॥ १ ॥ तद्वाऽएष एवेन्द्रः । यद्वारुचनोयोऽथैष एव गा-
रुपत्यो यमो राजाथैष एव नडो नैषिधो यद्वारुकार्यपचनस्तस्मादेतमरुकरुदोऽजि-
णत आकुरति तस्मादरुकरुक्त्वे नडो नैषिधो यमो राजानं दक्षिणत उपनय-
तीति ॥ २ ॥ अथ य एष सभायामग्निः । एष एवानश्रत्सांगमनस्तस्मादेतमनाशिव-
वोपसंगहते तस्मादेषोऽनश्रन्नथ यदेतदस्मादुत्प परावपत्येष एषामन्याऽसत्रः स
यो हैवसेतदेवैवं मध्येता देवता वसतीति सर्वान्देवतांलोकान्तर्गतां सर्वान्लो-
काननुसंचरति ॥ ३ ॥ तेषामुपस्थान । यदेव सायं प्रातरारुचनोयमुप च निवृत
ऽउप चास्ति तदेव तस्योपस्थानमथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्गपत्यमास्ति वा णते वा
तदेव तस्योपस्थानमथ यत्रैव संव्रजन्नन्वारुकार्यपचनमुपस्मरेत्तदेव ते मनसांयति-
ष्ठेत् तदेव तस्योपस्थानम् ॥ ४ ॥ अथ प्रातः । अनशित्वा मुहूर्तं सभायामासित्वा-
पि कामं पत्ययेत् तदेव तस्योपस्थानम् यत्रैव भस्मादृतमुपनिगृह्णत्तदेव तस्यो-
पस्थानमेवमु हास्येता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥ यजमानोदवत्यां वै गार्ग-
पत्यः । अथैष भ्रातृव्यदेवत्यो यद्वारुकार्यपचनस्तस्मादेतं नारुकरुकरुत्वेन रु वा
ऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष एतं नारुकरुकरुत्त्यन्वारुकार्यपचनां वाऽए-
ष ॥ ६ ॥ उपवसथ एवेनमारुह्युः । यत्रैवास्ति वृक्षो भवन्ति तस्यां हास्येपो
ऽमोधायाकृती भवति ॥ ७ ॥ नवावसिते वैनमारुह्युः । तस्मिन्पचेषुस्तद्ब्राह्मणा
अग्नीर्युष्यु तन्न विन्देद्यत्पचेदपि गोरेव दुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्ब्राह्मणा-
न्याषयितवै ब्रूयात्पापीयाऽसौ रु वाऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष एवं

कुर्वन्ति तस्मादेवमेव चिकीर्षेत् ॥ ८ ॥ तद्यत्रैतत्प्रथमं समिद्धो भवति । धूप्यत
 ऽइव तर्हि ह्येष भवति रुद्रः स यः कामयेत यथेमा रुद्रः प्रजा अश्रद्धयेव तत्सह-
 सेव तन्निधातमिव तत्सचतऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति ह्यै-
 वैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ९ ॥ अथ यत्रैतत्प्रदीप्तरो भवति । त-
 र्हि ह्येष भवति वरुणः स यः कामयेत यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव तत्सहसेव
 तन्निधातमिव तत्सचतऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति ह्यैवैतद-
 न्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥ अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति । उच्चैर्धूमः
 परमया जूत्या बल्वलीति तर्हि ह्येष भवतीन्द्रः स यः कामयेतेन्द्र इव श्रिया य-
 शसा स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति ह्यैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जु-
 होति ॥ ११ ॥ अथ यत्रैतत्प्रतितरामिव । तिरुश्चीवार्चिः संशान्यतो भवति तर्हि
 ह्येष भवति मित्रः स यः कामयेत मैत्रेणोदमन्नमद्यामिति यमाहुः सर्वस्य वाऽअयं
 ब्राह्मणो मित्रं न वाऽअयं कं च न हिनस्तीति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति ह्यै-
 वैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥ अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकश्यन्तऽइव ।
 तर्हि ह्येष भवति ब्रह्म स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसो स्यामिति तर्हि ह स जुहु-
 यात्प्राप्नोति ह्यैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥ एतेषामेकं संवत्स-
 रमुपेत्येत् । स्वयं जुह्व्यदि वास्यान्यो जुहुयादथ योऽन्यथान्यथा जुहोति यथापो
 वाभिखनन्नन्यद्वान्नाद्यं स सामि निवर्तेतैवं तदथ यः सार्धं जुहोति यथापो वा-
 भिखनन्नन्यद्वान्नाद्यं तत्क्षिप्रेऽभितृन्यादिवं तत् ॥ १४ ॥ अथ यो ह वाऽएता अन्ना-
 द्यस्य यदाहुतयः । अभि ह्यैवैतदन्नाद्यं तृणान्ति य एवं विद्वानग्निं श्रोत्रं जुहोति
 ॥ १५ ॥ सा या पूर्वाहुतिः । ते देवा अथ योत्तरा ते मनुष्या अथ यत्सुचि परि-
 शिनष्टि ते पशवः ॥ १६ ॥ स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति । भूय इवो-
 त्तरां भूय इव सुचि परिशिनष्टि ॥ १७ ॥ स यत्कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति ।

कनीयाऽसौ हि देवा मनुष्येभ्योऽथ यद्व्यङ्ग्योत्तरां भूयाऽसौ हि मनुष्या देवे-
भ्योऽथ यद्व्यङ्ग्य इव सुचि परिशिनष्टि भूयाऽसौ हि पशवो मनुष्येभ्यः कनीयाऽसौ
ह वाऽग्नस्य भार्या भवन्ति भूयाऽसः पशवो य एवं विद्वानग्निरुक्तां त्रुह्नाति तदे
समृद्धं यस्य कनीयाऽसौ भार्या असन्भूयाऽसः पशवः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. २.] ॥
॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ॥ कण्डिकासंख्या १०३ ॥ ॥

यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । स यत्राग्निः ससृजे स इदं ज्ञातः सर्वमेव द-
धुं दध्वा इत्येवाबिलमेव ता यास्तर्हि प्रजा आसुस्ता केनऽसम्यदु दधिरे सो
ऽतितिक्तमाणः पुरुषमेवाभ्येयाय ॥ १ ॥ स होवाच । न वाऽग्निरुमिदं तितिजे
कृतं वा प्रविशानि तं मा जनयित्वा बिभृहि स यथैव मां त्वमस्मिन्लोके जनयि-
त्वा भरिष्यस्येवमेवाहं त्वाममुष्मिन्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति तथेति तं जनयि-
त्वाबिभः ॥ २ ॥ स यदग्नीऽआधत्ते । तदेनं जनयति तं जनयित्वा बिभर्ति स यथा
क्षेत्रेण एतमस्मिन्लोके जनयित्वा बिभर्त्येवमु क्षेत्रेण एतममुष्मिन्लोके जनयित्वा बि-
भर्ति ॥ ३ ॥ तत्र साम्युद्वासयेत । सामि हास्मे स ग्लायति स यथा क्षेत्रेण एतस्मा
ऽअस्मिन्लोके सामि ग्लायत्येवमु क्षेत्रेण एतस्माऽअमुष्मिन्लोके सामि ग्लायति
तस्मान्न साम्युद्वासयेत ॥ ४ ॥ स यत्र म्रियते । यत्रैनमग्नाऽभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधि-
ज्ञायते स एष पुत्रः सन्पिता भवति ॥ ५ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्ताः । शतमिन्द्र
शरदोऽग्निरिति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासौ यत्र पितरो भवन्ति मा
नो मध्या रीरिषतायुर्गतोरिति पुत्रो क्षेत्रेण सत्स पुनः पिता भवत्येतन्न तद्यस्मा-
दग्नीऽआदधीत ॥ ६ ॥ तद्वाऽएष एव मृत्युः । य एष तपति तद्यदेष एव मृत्यु-
स्तस्माद्या एतस्मादवाच्यः प्रजास्ता म्रियन्तेऽथ याः पराच्यस्ते देवास्तस्मा तेऽमृ-
तास्तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहितास्तस्मादु रश्मयः प्राणाऽव्यवताप-
न्ति ॥ ७ ॥ स यस्य कामयते । तस्य प्राणमादायोदिति स म्रियते स यो ह्येतं मृत्युम-

नतिमुच्यायामुं लोकमेति यथा ह्येवास्मिंलोके न संयतमाद्रियते यदा यदैव का-
मयतेऽथ मारयत्येवमु ह्येवामुष्मिंलोके पुनःपुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥ स यत्साय-
मस्तमिति द्वेऽश्नाद्भुती जुहोति । तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ प्रतिति-
ष्ठत्यथ यत्प्रातरनुदिते द्वेऽश्नाद्भुती जुहोति तदेताभ्यामपराभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ
प्रतितिष्ठति स एनमेष उच्यन्नेवादायोदेति तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषाग्निहोत्रे
मृत्योरतिमुक्तिरिति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते य एवमेतामग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं
वेद ॥ ९ ॥ यथा वाऽऽपोरनीकम् । एवं यज्ञानामग्निहोत्रं येन वाऽऽपोरनीकमे-
ति सर्वा वै तेनेषुरेत्येतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ १० ॥ अ-
होरात्रे ह वाऽअमुष्मिंलोके परिप्लवमाने । पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतोऽर्वाचीनं वा
ऽअतोऽहोरात्रे तथो हास्याहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः ॥ ११ ॥ स यथा रथोपस्थे
तिष्ठन् । उपरिष्ठाक्षयचक्रे पत्यञ्जमानिऽउपावेक्षेतैवं परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रेऽउ-
पावेक्षते न ह वाऽअस्याहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतो य एवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं
वेद ॥ १२ ॥ पूर्वेणाहवनीयं परीत्य । अन्तरेणा गार्हपत्यं चैति न वै देवा मनुष्यं
विदुस्तऽएनमेतदन्तरेणातियत्तं विदुरयं वै न इदं जुहोतीत्यग्निर्वै पाप्मनोऽपहृ-
न्ता तावस्य हवनीयश्च गार्हपत्यश्चान्तरेणातियतः पाप्मानमपहृतः सोऽपहृतपा-
प्मा ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति ॥ १३ ॥ उत्तरतो वाऽअग्निहोत्रस्य द्वारं ।
स यथा द्वारा प्रपद्येतैवं तद्यथ यो दक्षिणात एत्यास्ते यथा बर्हिर्धा चरेदेवं तत्
॥ १४ ॥ नौर्ह वाऽऽषा स्वर्ग्या । यदग्निहोत्रं तस्याऽएतस्यै नावः स्वर्ग्याया आहृ-
वनीयश्चैव गार्हपत्यश्च नौमाण्डेऽअथैष एव नावाजो यत्क्षीरहोता ॥ १५ ॥ स य-
त्प्राडुपोदिति । तदेनां प्राचीमभ्यजति स्वर्गं लोकमभि तथा स्वर्गं लोकं सम-
श्रुते तस्या उत्तरत आरोहणां सैनं स्वर्गं लोकं समापयत्यथ यो दक्षिणात
एत्यास्ते यथा प्रतीर्णायाद्वागहेत्स विहीयेत स तत एव बर्हिर्धा स्यदेवं तत् ॥ १६ ॥

अथ यामेताऽ समिधमभ्यादधाति सेष्टका येन मन्त्रेण जुहोति तद्यजुर्येनेतामिष्ट-
कामुपदधाति यदा वाऽऽष्टकोपधीयतेऽथाहुतिर्हूयते तदस्यापरितास्त्रेष्टकास्त्रे-
ता आहुतयो हूयन्ते या एता अग्निर्लोत्राहुतयः ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्वाऽअग्निः । सं-
वत्सरो वै प्रजापतिः संवत्सरे-संवत्सरे ह वाऽअस्याग्निर्रोत्रं चित्येनाग्निना सं-
तिष्ठते संवत्सरे-संवत्सरे चित्यमग्निमाप्नोति य एवं विद्वानग्निर्रोत्रं जुहोत्येतदु-
हास्याग्निर्रोत्रं चित्येनाग्निना संतिष्ठते चित्यमग्निमाप्नोति ॥ १८ ॥ सप्त च वै श-
तान्यशीतीनामृचः । विंशतिश्च स यत्सायं प्रातरग्निर्रोत्रं जुहोति ते द्वेऽआहुती
ता अस्य संवत्सरऽआहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥ सप्त चैव शतानि विंशतिश्च ।
संवत्सरे-संवत्सरे ह वाऽअस्याग्निर्रोत्रं मृतोक्थेन सम्पद्यते संवत्सरे-संवत्सरे
मरुदुक्थमाप्नोति य एवं विद्वानग्निर्रोत्रं जुहोत्येतदु हास्याग्निर्रोत्रं मृतोक्थेन
सम्पद्यते मरुदुक्थमाप्नोति ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. ३.] ॥

अग्नी ह वै देवाः । सर्वान्यशून्निदधिरे ये च य या ये चारण्या विज्ञये वोप-
प्रेष्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ १ ॥ तानु हा-
ग्निर्निचकमे । तेः संगृह्य रात्रिं प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं ते
ह विदां चक्रुरिह वै प्राविक्षद्रात्रिं वै प्राविक्षदिति तमेतत्प्रत्यायत्याऽ रात्री सा-
यमुपातिष्ठन्त देहि नः पशून्युनर्नः पशून्देहीति तेभ्योऽग्निः पशून्युनरददात् ॥ २ ॥
तस्मै कमग्नीऽपतिष्ठेत् । अग्नी वै दातारौ तावेवतद्याचो सायमुपातिष्ठेत् सायऽ
हि देवा उपातिष्ठन्त दत्तो ह्येवास्माऽएतौ पशून्य एवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥ अ-
थ यस्मान्नोपतिष्ठेत् । उभये ह वाऽइदमग्रे सकासुर्देवाश्च मनुष्याश्च तद्यद स्म म-
नुष्याणां न भवति तद्व स्म देवान्याचन्तऽइदं वै नो नास्तीदं नोऽस्त्विति ते त-
स्याऽएव याच्यऽऽ द्वेषेण देवास्तिरोभूता नेद्विनसानि नेद्वेष्योऽसानीति तस्मा-
न्नोपतिष्ठेत् ॥ ४ ॥ अथ यस्मादुपैति तिष्ठेत् । यज्ञो वै देवानामाशीर्षिज्ञमानस्य त-

द्वा० एष एव यज्ञो यदाहुतिराशीरेव यजमानस्य तद्यदेवास्यात्र तदेवैतदुपतिष्ठ-
 मानः कुरुते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥ अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वा
 श० समानोऽनुचरति क्षत्रियं वायं मे दास्यत्ययं मे गृह्णान्करिष्यतीति यो वै तं
 वाद्येन वा कर्मणा वाभिरिराधयिषति तस्मै वै स देयं मन्यतेऽथ य आह किं नु
 त्वं ममासि यो मे न ददासीतीश्वर एनं द्वेष्टोरीश्वरो निर्वेदं गृह्णोस्तस्मान्नोपतिष्ठे-
 तैतद्विवैष एत याचते यदिन्दे यज्जुहोति तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥ अथ यस्मादु-
 पैव तिष्ठेत । उत वै याचन्दातारं लभतऽएवोतो भर्ता भार्यं नानुब्रुध्यते स य-
 दैवाह भार्यो वै तेऽस्मि बिभृहि मेत्यथैनं वेदथैनं भार्यं मन्यते तस्मादुपैव ति-
 ष्ठेतेदमित्तु समस्तं यस्मादुपतिष्ठेत ॥ ७ ॥ प्रजापतिर्वाऽएष भूत्वा । यावत् ईष्टे या-
 वदेनमनु तस्य रेतः सिञ्चति यदग्निकोत्रं जुहोतीदमेवैतत्सर्वमुपतिष्ठमानोऽनुवि-
 करोतीदं सर्वमनुप्रजनयति ॥ ८ ॥ स वाऽउपवत्या प्रतिपद्यते । इयं वाऽउप द्व-
 येनेयमुप यद्दीदं किं च ज्ञायतेऽस्यां तदुपज्ञायतेऽथ यन्बृहृत्यस्यमिव तदुपोष्यते
 तदङ्गा रात्र्या भूयो-भूय एवाक्षयं भवति तदक्षयेणैवैतद्दंष्ट्रा प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥ स
 आह । उपप्रयत्नोऽअधरमित्यधरो वै यज्ञ उपप्रयत्नो यज्ञमित्येवैतदाह मन्त्रं वो-
 चेमाग्रयऽइति मन्त्रमु क्यस्माऽएतद्वक्ष्यन्भवत्यरेऽअस्मे च शृणवतऽइति यद्यप्य-
 स्मदारकादस्यथ न एतच्छृण्वेवैवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ।
 ककुत्पतिः पथिव्या अयम् । अपाऽरेताऽसि जिन्वतीत्यन्वेव धावति तद्यथा या-
 चन्कल्याणं वदेदामुष्यायणो वै त्वमस्यत्वं वै त्वमेतस्माऽअसीत्येवमेषा ॥ ११ ॥ अ-
 धेन्द्राग्नी । उभा वामिन्द्राग्नीऽआहुवध्याऽउभा राधसः सह मादयधौ । उभा दाता-
 राविषाऽरयीणामुभा वाजस्य सातये जुवे वामित्येष वाऽइन्द्रो य एष तपति स
 यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति तदुभावैवैतत्सह सत्ताऽउपतिष्ठतऽउभौ मे स-
 ह सत्तौ दत्तामिति तस्माद्वैन्द्राग्नी ॥ १२ ॥ अयं ते योनिर्गवियः । यतो जातोऽअ-

रोचथाः । तं ज्ञानन्नग्नः आरोहाथा नो वर्धया रयिमिति पुष्टं वै रयिर्भूयो भूय ए-
 व न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ १३ ॥ अयमिह प्रथमः । धायि धानुभिर्हीता य-
 त्तिष्ठोऽअधरेष्वीडाः । यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुं विणं विणः-
 त्यन्वेव धावति तद्यथा याचन्कल्याणां ददेदामुप्यायणां वै तमस्यन्तं वै तमेतस्मा
 ऽअसीत्येवमेषा यथोऽष्ट्वैष तयोऽष्ट्वैनमेतदाह यदाह विभुं विणं विणः इति वि-
 भूर्क्षीषं विणं विणं ॥ १४ ॥ अस्य प्रणामः । अनु गृह्यते शुकं दृढं चैव अग्रयः । पयः
 सहस्रसामृषिमिति परमा वाऽष्ट्वा सनीनां यत्सहस्रसनिस्तदेतस्येवायमिहो तस्मा-
 दाह पयः सहस्रसामृषिमिति ॥ १५ ॥ तदेतस्मादकार्यं पृच्छं । तस्यापवन्तो प्रथ-
 मा प्रवत्युत्तमावोचाम तद्यस्मादुपवत्यथाह एव प्रबं यावतो कोत्र सनाय दे-
 वास्तावन्त एव देवास्तस्मादहः प्रबं तदिमेऽएवान्तरेण सर्वे कामास्तेऽअस्माऽस्मे
 संजानाने त्वान्कामास्तेनमतः ॥ १६ ॥ स वै त्रिः प्रथमां जयति । त्रिरुत्तमां त्रि-
 वृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमां जयति त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥ यद्
 वाऽअत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । वागेन वा कर्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदवग-
 त्यायुषो वा वर्चसो वा प्रज्ञायै वा ॥ १८ ॥ तद् खलु तनूपा अग्नेऽसि । तन्वं मे
 पाक्षायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मि देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्रे यन्म तन्वा
 ऊनं तन्मऽआपृणोति ॥ १९ ॥ यद् वाऽअत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । वागेन वा कर्मणा
 वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदवगत्यायुषो वा वर्चसो वा प्रज्ञायै वा तन्म पुनरा-
 प्याययेत्येवैतदाह तथो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥ इन्धानास्त्या । शतं हिमा
 द्युमन्तः समिधीमहीति शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह तावन्ना महीतः स-
 मिधीमहीति यदाह द्युमन्तः समिधीमहीति वयस्वन्तो वयस्कृतः सहस्वन्तः स-
 हस्कृतमिति वयस्वन्तो वयं भूयास्म वयस्कृत्वं भूया इत्येवैतदाह सहस्वन्तो वयं
 भूयास्म सहस्कृत्वं भूया इत्येवैतदाह्ये सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाभ्यमिति तया

वय॑ऽ सप॒त्नान्पा॒पीय॑रः क्रिया॑स्मेत्ये॒वैत॑दाह ॥ २१ ॥ चि॒त्राव॑सो स्व॒स्ति ते॒ पा॒र॒म॒-
 शी॒येति॑ । त्रि॒रेत॑ज्जपति रा॒त्रिर्वै चि॒त्राव॑रुः सा॒ ह्यीय॑ऽ संगृ॒ह्येव॑ चि॒त्राणि॑ व॒सति॑
 त॒स्मान्ना॒रका॑च्चि॒त्रं द॑दृशे ॥ २२ ॥ एते॒न ह॒ स्म वा॑ऽऽप॒यः । रा॒त्रेः स्व॒स्ति पा॒र॑ स॒-
 म॒श्रुव॑त॒ऽएते॒नो ह॒ स्मैना॒न् रा॒त्रिर्ना॑ष्टा र॒क्षा॑ऽसि न॒ विन्द॑त्येते॒नोऽए॒वैष॑ एत॒द्रा॒त्रिः
 स्व॒स्ति पा॒र॑ स॒म॒श्रुत॑ऽएते॒नोऽए॒न॑ऽ रा॒त्रिर्ना॑ष्टा र॒क्षा॑ऽसि न॒ विन्द॑त्येता॒वन्नु ति॒-
 ष्ठन्ज॑पति ॥ २३ ॥ अथा॒सीनः॑ । स॒ं त॒मग्ने॑ सूर्य॑स्य व॒र्चसा॑ गथा॒ इति॑ तद्य॒दस्तं॑ य॒न्ना॒-
 दित्य॑ आ॒रुव॑नीयं प्रवि॒शति॑ ते॒नैत॑दाह॒ समृ॑षीणा॑ऽ स्तुते॒नेति॑ तद्य॒दुपति॑ष्ठते ते॒नै॒-
 त॒दाह॑ स॒ं प्रि॒येण॑ ॥ २४ ॥ वा॑ऽअस्य प्रियं धामा॒हुति॑भिरेव तदाह॒ सम॑रु॒-
 मा॒युषा॑ स॒ं व॒र्चसा॑ स॒ं प्र॒जया॑ स॒ऽ रा॒यस्यो॑षेण॒ ग्मिषी॑येति॒ यथा॑ त॒मेतैः॑ स॒मग॑था
 ए॒वम॑रु॒मा॒युषा॑ व॒र्चसा॑ प्र॒जया॑ रा॒यस्यो॑षेणेति॒ यदू॒न्नेति॑ तदे॒वम॑रु॒मेतैः॑ स॒ंग॒क्षाऽइत्ये॒-
 वैत॑दाह ॥ २४ ॥ अथ॒ गा॒मभ्ये॑ति । अ॒न्ध स्था॒न्धो वो॑ भ॒क्षीय॑ म॒ह॒ स्थ म॒हो वो॑
 भ॒क्षीये॑ति॒ यानि॑ वो वी॒र्या॑णि॒ यानि॑ वो म॒हा॑ऽसि ता॒नि वो॑ भ॒क्षीये॑त्ये॒वैत॑दा॒-
 होर्ज॑ स्योर्ज॑ वो भ॒क्षीये॑ति॒ र॒स॒ स्थ र॒सं वो॑ भ॒क्षीये॑त्ये॒वैत॑दाह॒ रा॒यस्यो॑ष॒ स्थ रा॒-
 य॒स्योषं॑ वो भ॒क्षीये॑ति॒ भूमा॑ स्थ भू॒मानं॑ वो भ॒क्षीये॑त्ये॒वैत॑दाह ॥ २५ ॥ ॥ शतम्
 ११०० ॥ ॥ रे॒वती॑ र॒मध॑मिति॒ रे॒वन्तो॑ हि॒ प॒शव॑स्त॒स्मादा॑ह॒ रे॒वती॑ र॒मध॑मित्य॒-
 स्मिन् यो॒नाव॑स्मि॒न्गा॑ष्ठेऽस्मि॒न्लोके॑ऽस्मि॒न्क्षये॑ । इ॒हैव॑ स्त मा॒पगा॑ति॒त्यात्म॑न॒ ए॒वैत॑-
 दाह॒ मदे॒व मा॒पगा॑ति॒ति ॥ २६ ॥ अथ॒ गा॒मभि॑मृशति । स॒ऽह्नि॑ता॒सि वि॒श्वत्र॑पीति॒
 वि॒श्वत्र॑पा इ॒व हि॒ प॒शव॑स्त॒स्मादा॑ह॒ वि॒श्वत्र॑पी॒त्यूर्जा॑ मा॒विश॑ गौ॒पत्ये॑ने॒त्यूर्जे॑ति॒ य॒-
 दाह॒ र॒सेने॑ति॒ तदा॑ह॒ गौ॒पत्ये॑नेति॒ यदा॑ह॒ भू॒न्नेति॑ तदाह ॥ २७ ॥ अथ॒ गार्ह॑पत्यम॒-
 भ्येति॑ । स गार्ह॑पत्यमु॒पति॑ष्ठत॒ऽउप॑ त॒ग्ने दि॒वे दि॒वे दो॑षावस्त॒र्धिया॑ वयम् । नमो॑
 भ॒र॒त्न ए॒मसी॑ति॒ नम॑ ए॒वास्मा॑ऽएत॒त्करो॑ति॒ यथे॑न॒ न हि॑ऽस्यात् ॥ २८ ॥ रा॒ज॒त्तम॑-
 ध॒राणां॑ । गो॒पा॒मृत॑स्य दी॒दिवि॑म् । वर्ध॑मान॑ऽ स्वे द॒मऽइति॑ स्वं वै त॒ऽइदं॑ यन्म॒म

तन्नो भूयो-भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥२१॥ स नः पित्र्यं मुनयः । अतो मुपाय-
 नो भव । सद्यस्त्वा नः स्वस्त्यग्ऽइति यथा पिता पुत्राय मुपचरन् नयेन केन चन
 हिनस्त्येवं नः सूपचर एधि मैत्र त्वा केन चन हिमिमन्त्येनदाह ॥२२॥ अथ
 द्विपदाः । अग्ने त्वं नोऽमृतम उत ज्ञाता शिवा भव्या यज्ञः । यमुरगिर्वमुषश्चा
 अहा नक्षि शुभतमः रयिं दाः ॥ तं त्वा शांचित्त दोदित्यः मुद्याय नूनमामरं स-
 खिभ्यः । स नो बोधि शुधी कृत्रमुह्यता गाऽअघायनः समस्मादिनि ॥२३॥ यदा
 ऽग्राह्यनीयमुपतिष्ठते । पशून्त्याचरेत तस्मात्तमुन्नायचेष्टहन्दाभिरुपनिव्रतऽउच्चा-
 वचा इव हि पशवोऽथ यदार्हपत्यं पुरुषास्त्याचरेत तदायत्र प्रथमं त्रिचं गायत्रं
 वाऽअग्नेष्टहन्दाः स्वेनैवेनमेतच्छन्दसोपपरेति ॥२४॥ अथ द्विपदाः । पुरुषहन्दां वै
 द्विपदा द्विपाद्वाऽअयं पुरुषः पुरुषनिवेतत्याचरेत पुरुषान्कि याचरेत तस्माद्विपदाः
 पशुमान्क वै पुरुषवान्भवति य एवं विजिह्वतिष्ठते ॥२५॥ अथ गामग्नेति । इ-
 उऽएक्यदितऽएहीतीडा हि गौरदितिर्हि गीस्तामभिमृशानि काम्या एतानि मनु-
 ष्याणां क्थितासु कामाः प्रविष्टास्तस्मादाह काम्या एतानि मयि यः कामधराणं
 भूयादित्यहं वः प्रियो भूयासमित्येवैतदाह ॥२६॥ अथान्तरगादयनीयं च गार्ह-
 पत्यं च । प्राङ् तिष्ठतिष्ठतिष्ठतिष्ठति जपति सोमानः स्वरणं कणारिः श्रद्धाणस्य-
 ज्ञे । कक्षीवत्तं य औशिजः ॥ यो रेवान्योऽधमीवरा द्युष्टिर्द्युष्टिर्धनः । स नः
 सिषत्तु पस्तुरः ॥ मा नः शस्तोऽश्ररूपो धूर्तिः प्रणतः । रक्षा गां अक्षणा-
 स्यतऽइति ॥२७॥ यदाऽआरुवनीयमुपतिष्ठते । दिवं तदुपतिष्ठतेऽथ यदार्हपत्यं
 पृथिवीं तदथेतदन्तरिक्षमेवा हि दिग्बृहस्पतिरेताः क्थेतरिशऽपतिष्ठते तस्मादा-
 र्हस्पत्यं जपति ॥२८॥ महि त्रीणामवोऽस्तु । शुजं मित्रस्यार्यमाः । दुराध्यं व-
 ह्णास्य ॥ न हि तेषाममा चन नाधसु वारणोः । ईशे रिपुशशस्तः ॥ ते हि
 पुत्रासोऽअदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यं त्यजसमिति तद्वाति नाधसु वा-

र०॥३॥३॥ कृ वाऽअध्वानो वारणा यऽस्मेऽन्तरेण गावापृथिवीऽएतान्क्षेतडुप-
 तिष्ठते तस्मादाह नाधसु वारणेष्विति ॥३७॥ अथैन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
 सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषऽइति य-
 जमानो वै दाश्चान्न यजमानाय हुक्ष्यसीत्येवैतदाहोपोपेनु मधवन्भूय इनु ते दानं
 देवस्य पृच्यतऽइति भूयो-भूय एव न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥३८॥ अथ सा-
 वित्री । सविता वै देवानां प्रसविता तथो ह्यस्माऽएते सवितृप्रसूता एव सर्वे
 कामाः समृध्यन्ते तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदया-
 दिति ॥३९॥ अथग्नेयी । तदग्नयऽएवैतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै परि ते
 दूडभो रयोऽस्मां॥४०॥ अथोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुष इति यजमाना वै दा-
 श्चाहसो यो कृ वाऽअस्यानाधृष्यतमो रथस्तेनैष यजमानानभिरक्षति स यस्तेऽना-
 धृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षति तेन नः सर्वतोऽभिगोपायेत्येवैतदाह त्रि-
 रेतज्जपति ॥४०॥ अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनव-
 दिति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥४१॥ ब्राह्मणम् ॥२॥३॥
 ४॥ अध्यायः ॥३॥१२॥ ॥

अथ कृतेऽग्निकोत्रऽउपतिष्ठते । भूर्भुवः स्वरिति तत्सत्येनैवैतद्वाचऽ समर्धय-
 ति यदाह भूर्भुवः स्वरिति तथा समृद्धयाशिषमाशास्ते सुप्रजाः प्रजाभि स्यामिति
 तत्प्रजामाशास्ते सुवीरो वीरैरिति तत्त्रिगुणाशास्ते सुपोषः पोषैरिति तत्पुष्टिमा-
 शास्ते ॥१॥ यद्वाऽअदो दीर्घमग्न्युपस्थानम् । आशीरेव साऽऽरियं तदेतावतैवै-
 तत्सर्वमाप्नोति तस्मादितेनैवोपतिष्ठतैतेन न्वेव वयमुपचराम इति कृ स्माहसु-
 रिः ॥२॥ अथ प्रवत्स्यन् । गार्हपत्यमेवाग्रऽउपतिष्ठतेऽथाहवनीयऽ ॥३॥ स गा-
 र्हपत्यमुपतिष्ठते । नर्यं प्रजां मे पाह्णीति प्रजाया ह्येष ईष्टे तत्प्रजामेवास्माऽएत-
 त्परिददाति गुप्त्यै ॥४॥ अथाहवनीयमुपतिष्ठते । शऽस्य पशून्मे पाह्णीति पशूनाऽ

दृष्टे इष्टे तत्पशून्नेवास्माऽऽतत्परिददाति गुप्ति ॥५॥ अथ प्र वा व्रजति प्र वा
 धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यन्त्या वाचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेक्ष्य यत्र
 वेलां मन्यते तद्वाचं यद्वति स यद्यपि राजाक्षरेण स्यान्नेव तमुपेयात् ॥६॥ स
 आरुवनीयमेवाग्रऽउपतिष्ठते । अथ गार्हपत्यं गृहा वै गार्हपत्यां गृहा वै प्रति-
 ष्ठा तद्गृहेष्वैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥७॥ स अग्रहोऽमुपतिष्ठते । आगन्म
 विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्रे समाऽभि गुह्यमभि सक्त आयरूस्त्रन्यथाप-
 विश्व तृणान्यपलुम्यति ॥८॥ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अथमग्निर्गार्हपतिर्गार्हप-
 त्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्रे गृहपतेऽभि गुह्यमभि सक्त आयरूस्त्रन्यथापविश्य
 तृणान्यपलुम्यत्येतन्नु जपेनैतेन न्वेव भूयिष्ठा इवोपतिष्ठते ॥९॥ स वै षन्तु तू-
 क्षीमेवोपतिष्ठेत । इदं वै यस्मिन्वसति आरुणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्यो
 न्वेव तमेव नार्हति वक्तुमिदं मे त्वं गोपाय प्राक्तं वत्स्यामीत्यथास्मिन्नंते श्रेयाऽसौ
 वसति देवा अग्रयः क उ तानर्हति वक्तुमिदं मे पृथं गोपायत प्राक्तं वत्स्यामी-
 ति ॥१०॥ मनो ह वै देवा मनुष्यस्याज्ञानन्ति । स वेद गार्हपत्यः परिदां मेदमु-
 पागादिति तूक्ष्मीमेवारुवनीयमुपतिष्ठते स वेदारुवनीयः परिदां मेदमुपागादिति
 ॥११॥ अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यन्त्या वा-
 चं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यद्वति स यद्यपि राजाक्ष-
 रेण स्यान्नेव तमुपेयात् ॥१२॥ स आरुवनीयमेवाग्रऽउपतिष्ठते । अथ गार्हपत्यं
 तूक्ष्मीमेवारुवनीयमुपतिष्ठते तूक्ष्मीमुपविश्य तृणान्यपलुम्यति तूक्ष्मीमेव गार्हपत्य-
 मुपतिष्ठते तूक्ष्मीमुपविश्य तृणान्यपलुम्यति ॥१३॥ अथातो गृहाणामेवापचारः ।
 एतद् वै गृहपतेः प्रोषुष आगताद्गृहाः समुन्नस्ता इव भवन्ति किमयमिह वदि-
 श्यति किं वा करिष्यतीति स यो ह तत्र किंचिद्वदति वा करोति वा तस्माद्ग-
 र्हाः प्रवर्तन्ति तस्येश्वरः कुलं विद्वोब्धोरुष यो ह तत्र न वदति न किं चन क-

रोति तं गृहा उपस॑श्नयते न वा॒ऽअयमि॒हावादी॑न्न किं च॒नाकर॑दिति स यदिहा॒-
पि सु॒क्रुद्ध इव॑ स्या॒कृ एव॑ ततस्तत्कुर्या॒द्यद्वदिष्य॑न्वा करिष्य॒न्वा स्या॒दिष उ॑ गृहा॒-
णामुप॑चारः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. १.] ॥ ॥

प्रजा॒पतिं॑ वै भू॒तान्यु॑पासीदन् । प्रजा॒ वै भू॒तानि॑ वि॒ नो धेहि॑ यथा जी॒वामेति॑
ततो॒ देवा॒ यज्ञो॑पवीति॒नो भू॒वा दक्षि॑णं ज्ञान्वाच्यो॒पासीदं॑स्तान॒ब्रवी॑द्यज्ञो वो॒ऽन्न-
ममृ॑तत्वं व ऊ॒र्ग्वः सूर्यो॑ वो ज्योति॒रिति॑ ॥ १ ॥ अथैनं॑ पि॒तरः । प्रा॒चीना॒वीति॑नः
सव्यं॑ ज्ञान्वाच्यो॒पासीदं॑स्तान॒ब्रवी॑न्मा॒सि-मा॒सि वो॒ऽशन॑ः स्व॒धा वो॒ मनो॑ज॒वो
वश्च॑न्द्र॒मा वो॒ ज्योति॑रिति ॥ २ ॥ अथैनं॑ मनु॒ष्याः । प्रा॒वृता॒ उप॑स्थं कृ॒त्वोपा॑सीदं॒-
स्तान॒ब्रवी॑त्सायं प्रा॒तर्वो॒ऽशनं॑ प्रजा॒ वो मृत्यु॑र्वो॒ऽग्निर्वो॒ ज्योति॑रिति ॥ ३ ॥ अथैनं॑
प॒शव॑ उ॒पासीदन् । तेभ्यः॑ स्वैष॒मेव॑ च॒कार॒ यदै॒व यूयं॑ कदा च ल॒भाधै॑ यदि काले
यद्य॒नाकाले॑ऽथै॒वाश्रा॑थेति तस्मा॒देते॑ यदै॒व कदा॑ च ल॒भते॑ यदि काले यद्य॒नाका॒-
ले॑ऽथै॒वाश्र॑न्ति ॥ ४ ॥ अथ॒ हैन॑ः श॒श्वद॑प्य॒सुरा॑ उप॒सेदु॑रित्याहुः । तेभ्यस्त॒मश्च॑ भा॒यां
च प्र॒ददा॑वस्त्य॒हैवा॑सुरमा॒येती॒व परा॑भूता हू॒ त्वेव॑ ताः प्रजा॒स्ता इ॒माः प्रजा॑स्तथै॒वो-
प॒जीव॑न्ति यथै॒वाभ्यः॑ प्रजा॒पतिर्व्य॑दधात् ॥ ५ ॥ नै॒व दे॒वा अ॒तिक्राम॑न्ति । न पि॒तरो
न प॒शवो॑ मनु॒ष्या ए॒वैके॑ऽतिक्रामन्ति तस्मा॒द्यो मनु॒ष्याणां॑ मे॒द्यत्य॑श्रु॒भे मे॒द्यति॑ वि-
हृ॒र्हति॑ हि न क्ष॒यना॑य च॒न भ॒वत्य॑नृतः हि कृ॒त्वा मे॒द्यति॑ तस्मा॒ड सायं॑प्रा॒तरा॑-
श्वे॒व स्या॑त्स यो है॒वं वि॒द्वान्सायं॑प्रा॒तरा॑शी भ॒वति॑ सर्वः है॒वायु॑रेति य॒दु ह॒ किं
च वा॒चा व्या॑ह॒रति॑ त॒दु है॒व भ॒वत्ये॒तद्धि॑ दे॒वस॒त्यं गो॑पाय॒ति तद्धि॑त्वे॒जो नाम॑
ब्रा॒ह्मणं॑ य ए॒तस्य॑ व्र॒तः श॒क्रोति॑ च॒रितु॑म् ॥ ६ ॥ तद्वा॒ऽएत॑त् । मा॒सि-मा॒स्येव॑
पि॒तृभ्यो॑ द॒दतो॑ यदै॒वैष न॑ पु॒रस्ता॑न्न प॒श्चाद्द॑शे॒ऽथै॒भ्यो द॑दात्येष वै सो॒मो रा॒जा
दे॒वाना॑म॒न्नं य॒द्यन्त्र॑ः स ए॒ताः रा॒त्रिं क्षी॑यते तस्मिन्क्षी॒णे द॑दाति तथै॒भ्योऽस॑मदं
करो॑त्यथ यद॒क्षीणे॑ दद्या॒त्सम॑दः ह॒ कुर्या॑दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॑श्च तस्मा॒द्यदै॒वैष न॑ पु॒र-

स्तान्न पश्चाद्दृष्टेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥ स वाऽअपराह्णं ददाति । पूर्वाह्णं वै देवा-
 नां मध्यन्दिनीं मनुष्याणामपराह्णं पितॄणां तस्मादपराह्णं ददाति ॥ ८ ॥ स जघनेन
 गार्हपत्यं । प्राचीनावीती भूया दक्षिणासीन एतं गृह्णाति स तत एवापांत्या-
 दौहरेणान्वारुण्यपचनं दक्षिणां तिष्ठन्नवरुति सकृदुल्लिखति सकृदुल्लिखति प-
 राह्णः पितरस्तस्मात्सकृत्फलिकरोति ॥ ९ ॥ तच्छ्रययति । तस्मिन्नाधिश्चित्तुः श्राज्यं
 प्रत्यानयति वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरति मनुष्येभ्योऽथैव पितॄणां तस्मादधिश्चित्तुः
 श्राज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥ स उद्वास्याग्नौ द्वेऽश्राद्धती जुहोति देवेभ्यः । दवान्वा
 ऽएष उदावर्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यज्ञतेऽथेतत्पितृयज्ञे-
 वाचारीतु देवेभ्यो निह्रुते स देवैः प्रसूतोऽथेतत्पितृभ्यां ददाति तस्मादुद्वास्या-
 ग्नौ द्वेऽश्राद्धती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥ स वाऽअग्नये च सोमाय च जुहोति ।
 स यदग्नये जुहोति सर्वत्र क्षेत्राग्निस्त्वाभक्तोऽथ यत्सोमाय जुहोति पितृदेवतयो
 वै सोमस्तस्मादग्नये च सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥ स जुहोति । अग्नये कथ्यवा-
 रुणाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेत्यग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृदाजन-
 मथ दक्षिणेनान्वारुण्यपचनं सकृदुल्लिखति तद्वदिभाजनं सकृदुल्लिखति पाराह्णः
 पितरस्तस्मात्सकृदुल्लिखति ॥ १३ ॥ अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदनिधा-
 योल्मुकमथेतत्पितृभ्यो दद्यादसुररक्षसानि कृषानेतद्विनयीरस्तथो हेतत्पितृणाम-
 सुररक्षसानि न विमथते तस्मात्परस्तादुल्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥ स निदधाति ।
 ये त्रयाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सतः स्वधया चरन्ति । परापूरो निपूरो ये भू-
 त्यग्निष्टालोकात्प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रक्षसामपस्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥
 अथोदपात्रमादायावनेजयति । असाववनेनिह्वेत्ये यज्ञमानस्य पितरमसाववने-
 निह्वेति पिताम समसाववनेनिह्वेति प्रपिताम तस्यथाशिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तन्
 ॥ १६ ॥ अथ सकृदाहिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति । अग्नये वै देवानां मध्यमिव

मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति सकृदाहिन्नानि भवन्ति सकृदु क्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदाहिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥ तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति स वाऽइति ददातीतीव वै देवेभ्यो जुहृत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥ स ददाति । असावेतत्तऽइत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्यु हैकऽआहुस्तडु तथा न ब्रूयात्स्वयं वै तेषां सह येषां सह तस्मादु ब्रूयादसावेतत्तऽइत्येव यजमानस्य पित्रेऽसावेतत्तऽइति पितामहायासावेतत्तऽइति प्रपितामहाय तयदितः पराङ्ददाति सकृदु क्येव पराञ्चः पितरः ॥ १९ ॥ तत्र जपति । अत्र पितरो मादयधं यथाभागमावृषायधमिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाहु ॥ २० ॥ अथ पराङ् पर्यावर्तते । तिर-इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर-इवैतद्भवति स वाऽआ तमितोरासीतेत्याहुरेतावान्क्युरिति स वै मुहूर्तमेवासितः ॥ २१ ॥ अथोपपल्यय जपति । अमीमदत्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहु ॥ २२ ॥ अथोदपात्रमादायावनेजयति । असाववनेनिद्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिद्वेति पितामहमसाववनेनिद्वेति प्रपितामहं तयथा जन्नुषेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥ अथ नीविमुदृक्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीविमुदृक्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट् कृत्वो नमस्करोति षडाऽऋतव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट् कृत्वो नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणां ह पितर ईशतऽर्षोऽर्तस्याशीः कर्मणोऽथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान्स यजमानभागोऽग्नौ सकृदाहिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥

तडु होवाच कहुडः कौषीतकिः । अनयोर्वाऽअयं द्यावापृथिव्यो रसोऽस्य रसस्य हुत्वा देवेभ्योऽथेममश्नामेति तस्माद्वाऽआग्रयणेथ्या यजतऽइति ॥ १ ॥ तडु

दश कृत्वः पर्यावर्तेत न तदाद्रियेत यदीदृशेन्ये वदन्ति कस्तत्संधमुपेयात्तस्मादाज्य-
स्यैव यज्ञेदाज्यः कृ वाऽअनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षः रसस्तत्प्रत्यक्षमेवैनेऽएतः
त्स्वेन रसेन मेधेन प्रीणाति तस्मादाज्यस्यैव यज्ञेत् ॥ १० ॥ एतेन वै देवाः । य-
ज्ञेनेष्टोभयीनामोषधीनां याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्यामिव तद्वि-
षमिव तदपन्नमुत्तत आश्रन्मनुष्या आलिशन्त पशवः ॥ ११ ॥ अथ यदेष एतेन
यज्ञते । तन्नाह न्वेवैतस्य तथा कश्चन कृत्ययेव तद्विषेणोव तत्प्रलिम्पतीति देवा
अकुर्वन्निति त्वेष एतत्करोति यमु चैव देवा भागमकल्पयन्त तमु चैवैभ्य एष
एतद्भागं करोतीमा उ चैवैतदुभयोरोषधीयाश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवस्ता
अनमीवा अकिल्विषाः कुरुते ता अस्यानमीवा अकिल्विषा इमाः प्रजा उपजी-
वन्ति तस्मादाऽएष एतेन यज्ञते ॥ १२ ॥ तस्ये प्रथमजो गौर्दक्षिणा । अथमिव
ह्रीदः स यदीजानः स्यादर्शपूर्णमासाभ्यां वा यज्ञेताथितेन यज्ञेत यद्युऽअनीजानः
सऽचातुष्प्राश्यमेवैतमोदनमन्वाहार्यपचने पचयुस्तं ब्राह्मणा अश्रीयुः ॥ १३ ॥ दया
वै देवा देवाः । अहैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसोऽनूचानास्ते मनुष्यदे-
वास्तद्यथा वषट्कृतः कृतमेवमस्यैतद्ववति तत्रो यद्वकुयात्तदद्यान्नादक्षिणाः कृ-
विः स्यादिति ह्यार्जुर्नाग्निहोत्रे जुहुयात्समदः कृ कुर्याद्यदग्निहोत्रे जुहुयादन्यदा
ऽऽथयणामन्यदग्निहोत्रं तस्मान्नाग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४. ३.] ॥
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ॥ क. ॥ ॥ ११३ ॥ ॥

प्रजापतिर्ह वाऽएतेनाग्नि यज्ञेनेजे । प्रजापत्ये बहूः प्रजया पशुभिः स्याऽग्नि-
यं गृह्यं यशः स्यामन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥ स वै दक्षो नाम । तद्यदेनेन सोऽग्रे
ऽयज्ञत तस्मादह्माणांज्ञो नामोत्तैनमेके वसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षतऽएष वै वसिष्ठ
एतमेव तदन्वाचक्षते स एतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेष्टा येयं प्रजापतेः प्रजाति-
र्या श्रीरेतद्वभूवैताः कृ वै प्रजातिं प्रजायतऽएताऽग्निं गृहति य एवं विद्वाने-

तेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽऽतेन यजेत ॥२॥ तेनो रु तत ईजे । प्रतीदर्शः श्रे-
 क्तः स ये तं प्रत्यासुस्तेषां विवचनमिवास विवचनमिव रु वि भवति य एवं
 विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽऽतेन यजेत ॥३॥ तमाज्ञगाम । मृषा सार्क्षयो
 ब्रह्मचर्यं तस्मादेतं च यज्ञमनूचेऽन्यमु च सोऽनूच्य पुनः मृक्षयान्ज्ञगाम ते रु मृ-
 क्षया विदां चक्रुर्यज्ञं वै नोऽनूच्यागन्निति ते रुचुः सह वै नस्तदेवेरागन्यां नो
 यज्ञमनूच्यागन्निति स वै सहृदेवः सार्क्षयस्तदप्यतत्रिवचनमिवास्त्यन्यदाऽऽग्रे मृ-
 क्षा नाम दधऽइति सं एतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेद्वा येषऽ मृक्षयानां प्रजातिर्या
 श्रीरितद्वभूवैताऽ रु वै प्रजातिं प्रजायतऽएताऽ श्रियं गहति य एवं विद्वानेतेन
 यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽऽतेन यजेत ॥४॥ तेनो रु तत ईजे । देवभागः श्रौतर्षः
 स उभयेषां कुट्टणां च मृक्षयानां च पुरोहित आस परमता वै सा यां न्वयेकस्य
 राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्सा न्वेव परमता किमु यो द्वयोः परमतामिव रु वि गह-
 ति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽऽतेन यजेत ॥५॥ तेनो रु तत
 ईजे । दक्षः पार्वतिस्तऽऽमेऽप्येतर्हि दाक्षायणा रात्र्यमिवैव प्राप्ता रात्र्यमिरु वै
 प्राप्नोति य एवं विद्वानेतेन यजते तस्माद्वाऽऽतेन यजेत स वाऽऽकेक एवानू-
 चीनाहं पुरोडाशो भवत्येतेनो ह्यस्यासपन्नानुपवाधा श्रीर्भवति स वै दे पोर्ण-
 मास्यो यजते देऽअमावास्ये दे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥६॥ अथ
 यत्पूर्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते पुरोडाशां ते दे देवते दे वै मिथुनं मिथुनमे-
 वैतत्प्रजननं क्रियते ॥७॥ अथ प्रातः । अग्नेयः पुरोडाशो भवत्येन्द्रऽ सांनायं
 ते दे देवते दे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥८॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । ऐ-
 न्द्रमिनेन यजतेऽमावास्यायं ते दे देवते दे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते
 ॥९॥ अथ प्रातः । अग्नेयः पुरोडाशो भवति मेऽअहस्ता पयस्या नेगृष्टाद्यानी-
 ति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावि मित्रावरुणौ दे देवते दे वै मिथुनं मिथुनमे-

वैतप्रजननं क्रियतः एतद् हास्य तद्रूपं येन बद्धमवति येन प्रजायते ॥१०॥ अथ
यत्पूर्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यं यमेवामुपवसयेऽग्नीषोमीयं पशु-
मालभते स एवास्य सः ॥११॥ अथ प्रातः । अग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रः सां-
नाय्यं प्रातःसवनमेवास्यग्नेयः पुरोडाश अग्नेयः हि प्रातःसवनमैन्द्रः सांनाय्यं
माध्यन्दिनमेवास्य तत्सवनमैन्द्रः हि माध्यन्दिनः सवनम् ॥१२॥ अथ यत्पूर्वे-
द्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां तृतीयसवनमेवास्य तद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवन-
मिन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः ॥१३॥ अथ प्रातः । अग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्राव-
रुणी पयस्या नेत्यज्ञाद्यानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथ यमेवामूं मैत्रावरुणीं व-
शमनूबन्ध्यामालभते सैवास्य मैत्रावरुणी पयस्या स पौर्णमासेन चामावास्येन
चेष्टा यावत्सौम्येनाधरेणोष्ट्रा जयति तावज्जयति तड खलु महायज्ञो भवति ॥१४॥
अथ यत्पूर्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामेतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमरुन्नेतेनो
ऽएव व्यजयत यास्येयं विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यः
कृत्ति तथोऽएव विजयतेऽथ यत्संनयत्यामावास्यं वै सांनाय्यं द्वेरे तद्यदमावास्ये-
ति क्षिप्रऽएवैतद्वृत्रं जघ्रुषे तमेतेन रसेनाप्रीणन्क्षिप्रे ह वै पाप्मानमपकृते य
एवं विद्वान्यौर्णमास्याः संनयत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेत-
त्पूर्वेद्युरभिषुण्वति प्रातर्भक्षयिष्यत्तमेतद्वृत्रं यदपक्षीयते ॥१५॥ अथ यत्पू-
र्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामभिषुणोत्येवैनमेतत्तस्मिन्नभिषुतः एतः
रसं दधात्येतेन रसेन तीव्रीकरोति स्वदयति ह वै देवेभ्यो हव्यः स्वदते हास्य
देवेभ्यो हव्यं य एवं विद्वान्यौर्णमास्याः संनयति ॥१६॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । ऐ-
न्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां दर्शपूर्णमासयोर्वै देवते स्त इन्द्राग्नीऽएव तेऽएवैतद-
ज्ञसा प्रत्यक्षं यजत्यज्ञसा ह वाऽअस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति य एवमेतद्वेद
॥१७॥ अथ प्रातः । अग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेत्यज्ञाद्यानी-

ति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैताविवार्धमासौ मित्रावरुणौ य एवापूर्यते स वरुणो
 योऽपक्षीयते स मित्रस्ताविताऽ रात्रिमुभौ समागहनस्तदुभावयन्तमरु सलो प्रो-
 णाति सर्वऽ कृ वाऽअस्य प्रीतिं भवति सर्वमातं य एवमेतदद ॥ १८ ॥ तदाऽए-
 ताऽ रात्रिं । मित्रो वरुणो रेतः सिञ्चति तदेतेन रेतसा प्रज्ञायते यदापूर्यते तद्य-
 देशात्र मैत्रावरुणौ पयस्यावकूततमा भवति ॥ १९ ॥ सानायभातना वाऽअमात्रा-
 स्या । तदस्तत्पौर्णमास्यां क्रियते स यदात्रापि संनयेज्जामि कुर्यात्समदं कुर्यात्-
 देनमद्य ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिनयति स एष आहुतिभ्यो ज्ञातः प-
 श्चाद्दृशे ॥ २० ॥ मिथुनादिद्वाऽएनमेतत्प्रजनयति । योया पयस्या रेतो वाजिनं त-
 द्वाऽअनुधा यन्मिथुनाज्जायते तदेनमेतस्मान्मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मादद्या-
 त्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥ अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति । सतश्चां वै वाजिनां
 रेतो वाजिनं तदनुधेवैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्कामिमाः प्रजाः प्रजनय-
 ति तस्माद्वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥ स वै पश्चादिव्र यज्ञस्य जुहोति । प-
 श्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्ववति तस्याऽ रेतः सिञ्चति स वै प्रागेव्यग्रे जुहो-
 त्यग्रे वीहात्यनुवषट्करोति तत्स्विष्टकृद्वाजनऽ स वै प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥ अथ
 दिशो व्याधारयति । दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाकृति
 पञ्च दिशः पञ्चऽर्तवस्तदनुभिरेवैतदिशो मिथुनीकरोति ॥ २४ ॥ तद्वै पञ्चैव भज-
 यति । होता चाध्वर्युश्च ब्रह्मा चाग्नीश्च यजमानः पञ्च वाऽऽस्तवस्तदनुनामैवेतद्रूपं
 क्रियते तदनुषेवैतद्रेतः सिक्कं प्रतिष्ठापयति प्रथमो यजमानो भजयति प्रथमो रेतः
 पश्चात्तद्वितीत्यग्रेऽअप्युत्तमो मध्युत्तमे रेतः प्रतितिष्ठादित्युपहृत उपहृत्यस्वेति सो-
 ममेवैतत्कुर्वन्ति ॥ २५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४.४.] ॥ अध्यायः ॥ ४ [१३.] ॥

प्रजापतिर्ह वाऽऽदमग्रऽएक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽआ-
 यत्स तपोऽतथ्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः परावभूतुतादीमानि

व॒या॒ऽसि॒ पुरु॑षो॒ वै प्र॒जा॒पते॒र्नेदि॑ष्टं॒ द्वि॒पाद्वा॒ऽअ॒यं पुरु॑षस्त॒स्माद्वि॒पादो॒ व॒या॒ऽसि॒
 ॥ १ ॥ स॒ ऐ॒क्षत॒ प्रजा॒पतिः॑ । य॒था न्वे॒व पु॒रैको॒ऽभू॒वमे॒वमु॒ न्वे॒वाप्ये॒तर्ह्ये॒क ए॒वास्मी॒
 ति॒ स॒ द्विती॒याः स॒सृ॒जे ता॒ अस्य॒ प॒रैव॒ बभू॑वुस्त॒दिदं॒ क्षु॒द्र॒ऽ सरी॒सृपं॒ य॒दन्य॒त्स॒र्पे॒
 भ्यस्तृ॒तीयाः॑ स॒सृ॒ज॒ऽइत्या॒हुस्ता॒ अस्य॒ प॒रैव॒ बभू॑वुस्त॒ऽइमे॒ सर्पा॒ एता॒ ह॒ न्वे॒व
 द्वयी॒याज्ञ॒वल्क्य॒ उवा॑च॒ त्रयी॒रु॒ तु पुन॑र्ह॒चा ॥ २ ॥ सो॒ऽर्च॒ङ्गाम्य॒न॒प्रजा॒पति॒रीक्षां॑ च॒
 क्रे । कथं॒ नु मे॒ प्रजाः॑ सृ॒ष्टाः प॒राभ॑व॒त्तीति॒ स॒ ह॒ैत॒दे॒व द॒दर्शान॑शन॒तया॒ वै मे॒ प्र॒
 जाः प॒राभ॑व॒त्तीति॒ स॒ आ॒त्म॒न ए॒वा॒ग्रे स्त॒नयोः॑ प॒य॒ आ॒प्याय॑थां च॒क्रे स॒ प्रजा॒ अ॒
 सृ॒जत॒ ता॒ अस्य॒ प्रजाः॑ स॒ष्टा स्त॒नावे॒वाभि॑प॒द्य तास्त॑तः स॒म्बभू॑वुस्ता॒ इमा॒ अप॒रा॒
 भूताः॑ ॥ ३ ॥ त॒स्मादि॑त॒दृषि॑णाभ्य॒नूक्तं॑ । प्र॒जा ह॒ तिस्रो॒ऽअ॒त्याय॑मीयुरि॒ति त॒द्याः प॒
 रा॒भूता॑स्ता॒ ए॒वैत॒दभ्य॑नूक्तं॒ न्य॒न्या अ॒र्कम॑भि॒तो वि॒विश्र॑ऽइत्य॒ग्निर्वा॒ऽअ॒र्कस्त॒द्या इ॒
 माः प्र॒जा अप॒राभू॑तास्ता॒ अ॒ग्निम॑भि॒तो नि॒विष्टा॑स्ता॒ ए॒वैत॒दभ्य॑नूक्तम् ॥ ४ ॥ म॒हृद्
 त॒स्यो भु॒वने॑ध॒न्तरि॑ति । प्र॒जाप॑तिमे॒वैत॒दभ्य॑नूक्तं प॒वमा॑नो ह॒रित॒ आ॒वि॒वेशे॑ति दि॒
 शो वै ह॒रित॑स्ता॒ अ॒यं वा॒युः प॒वमा॑न आ॒विष्ट॑स्ता॒ ए॒वैष॒र्गभ्य॑नूक्ता॒ ता इ॒माः प्र॒
 जास्त॑थै॒व प्र॒जाय॑न्ते॒ यथै॒व प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॒सृ॒जेत॑द॒ऽहि॒ यदै॒व स्त्रि॑ये स्त॒नावा॒
 प्या॒यिते॑ऽऽ॒धः प॒शूना॑म॒थै॒व य॒ज्जा॑यते॒ तज्जा॑यते॒ तास्त॑तः स्त॒नावे॒वाभि॑प॒द्य स॒म्भ॒व॒
 न्ति ॥ ५ ॥ त॒द्वै प॒य ए॒वान्न॑म् । ए॒तद॒ग्रे प्र॒जाप॑तिर॒न्नम॑जनयत॒ तद्वा॒ऽअ॒न्नमे॒व प्र॒जा
 अ॒न्नाद्भि॑ स॒म्भ॒व॒त्तीद॑ऽ॒हि या॑सां प॒यो भ॑वति स्त॒नावे॒वाभि॑प॒द्य तास्त॑तः स॒म्भ॒व॒
 ल्यथ॒ या॑सां प॒यो न भ॑वति॒ ज्ञात॑मे॒व ता अ॒थाद॑यन्ति॒ तडु॒ ता अ॒न्नादे॒व स॒म्भ॒वन्ति॒
 त॒स्माद॒न्नमे॒व प्र॒जाः ॥ ६ ॥ स॒ यः प्र॒जा॒कामः॑ । ए॒तेन॒ ह॒विषा॒ य॒जत॑ऽआ॒त्मान॑मे॒वै॒
 त॒द्यज्ञं॑ वि॒धत्ते॒ प्रजा॒पतिं॑ भूत॒ऽ ॥ ७ ॥ ॥ श॒तम् १२०० ॥ ॥ स॒ वा॒ऽअ॒ग्नि॒योऽष्टा॒क॒
 पालः॑ पुरो॒डा॒शो भ॑वति । अ॒ग्निर्वै दे॒वता॑नां॒ मुखं॑ प्र॒जन॑यिता॒ स॒ प्रजा॒पति॑स्त॒स्मा॒
 दा॒ग्नेयो॒ भव॑ति ॥ ८ ॥ अथ॒ सौम्य॑श्चरु॒र्भव॑ति । रे॒तो वै सो॒मस्त॒दग्नौ॑ प्र॒जन॑यित॒रि

सोमः रेतः सिञ्चति तत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननम् ॥१॥ अथ सावित्रः । द्वादशकपालो द्वादशकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्सावित्रो भवति ॥१०॥ अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौलस्त्यर्योषा वै सरस्वती वृषा पूषा तत्पुनर्मिथुनं प्रजननमेतस्माद्वाऽऽभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः समृज्जतश्चोर्धा इतश्चावाचीस्तथाऽऽवेष एतस्माद्भयत एव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजतश्चोर्धा इतश्चावाचीस्तस्माद्वाऽऽतानि पञ्च रुवोऽपि भवन्ति ॥११॥ अथातः पयस्याया एवायनने । मारुतास्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता रुदमनिषेद्वा इव चरुस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योचुर्वि वै ते मथिष्यामह इमाः प्रजा या एतेन रुविषा सन्त्यम इति ॥१२॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । परा मे पूर्वाः प्रजा अभूवन्निमा उ चेदिमं विमथुते न ततः किं चन परिशेक्ष्यत इति तेभ्य एतं भागमकल्पयेदतं मारुतः सप्तकपालं पुरोडाशः स एष मारुतः सप्तकपालस्तद्यत्सप्तकपालो भवति सप्त सप्त हि मारुतो गणस्तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति ॥१३॥ तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्यात् । स्वयं हि त एतं भागमकुर्वतोतो स्वतवाभ्यो याज्यानुवाको न विन्दति स उ खलु मारुत एव स्यात्स वाऽऽष प्रजाभ्य एवाहिंसायि क्रियते तस्मान्मारुतः ॥१४॥ अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत् एव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तदेवाभ्य एतत्करोति तयाः पूर्वैरुविभिः प्रजाः सृजते ता एतस्मात्पयस एतस्यै पयस्याये सम्भवन्ति ॥१५॥ तस्यां मिथुनमस्ति । योषा पयस्या रेतो वाजिनं तस्मान्मिथुनाद्विष्वमसंमितमनु प्राजायत तद्यत्तस्मान्मिथुनाद्विष्वमसंमितमनु प्राजायत तस्माद्विष्वदेवी भवति ॥१६॥ अथ ग्वावापृथिव्यै एककपालः पुरोडाशो भवति । एतैर्वै रुविभिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता ग्वावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णाता इमा ग्वावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽवेष

एतद्य एतैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति तस्माद्द्यावा-
 पृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १७ ॥ अथात आवृदेव । नोपकिरन्त्युत्तर-
 वेदिं विसृष्टमसत्सर्वमसद्वैश्वदेवमसदिति त्रेधा बर्हिः संनद्धं भवति तत्पुनरेकथै-
 तद्धि प्रजननस्य रूपं प्रजननम् ह्रीदं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रेधा
 सत्पुनरेकधा प्रस्व उपसंनद्धा भवन्ति तं प्रस्तरं गृह्णाति प्रजननम् ह्रीदं प्रजनन-
 मु हि प्रस्वस्तस्मात्प्रहूः प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १८ ॥ आसाद्य हवीऽप्यग्निं मन्यन्ति ।
 अग्निं ह वै ज्ञायमानमनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे तथोऽवैतस्थामिमेव ज्ञायमान-
 मनु प्रजा ज्ञायन्ते तस्मादासाद्य हवीऽप्यग्निं मन्यन्ति ॥ १९ ॥ नवप्रयाजं भवति ।
 नवानुयाजं दशाक्षरा वै विराड्यैतामुभयतो न्यूनां विराजं करोति प्रजननायैत-
 स्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजऽइतश्चोर्धा इतश्चावाचीस्त-
 थोऽवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजतऽइतश्चोर्धा इतश्चावा-
 चीस्तस्मान्नवप्रयाजं भवति नवानुयाजम् ॥ २० ॥ त्रीणि समिष्टयजूऽपि भवन्ति ।
 ज्याय इव ह्रीदुऽहविर्यज्ञायत्र नवप्रयाजं नवानुयाजमथोऽअप्येकमेव स्याद्विर्य-
 ज्ञो हि तस्य प्रथमज्ञो गौर्दक्षिणा ॥ २१ ॥ एतेन वै प्रजापतिः यज्ञेनेष्टा । येयं प्र-
 जापतेः प्रजातिर्या श्रीरितद्वभूवेताऽह वै प्रजातिं प्रजायतऽएताऽअग्रियं गृह्णाति य
 एवं विद्वानितेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽएतेन यजेत ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५.१.] ॥

वैश्वदेवे वै प्रजापतिः । प्रजाः ससृजे ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवा-
 न्जनुर्वरुणयो ह वाऽअग्रे यवस्तद्यन्नेवं वरुणस्य यवान्प्रादस्तस्माद्वरुणप्रघासा
 नाम ॥ १ ॥ ता वरुणो जग्राह । ता वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनत्यश्च प्राणत्य-
 श्च शिथिरे च निषेडुश्च प्राणोदानौ ह्रैवाभ्यो नापचक्रमतुरथान्याः सर्वा देवता
 अपचक्रमुस्तयोर्ह्रैवास्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुः ॥ २ ॥ ता एतेन हविषा प्रजा-
 पतिरभिषज्यत् । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आन्याश्चाजातास्ता उभयोर्वरुणपाशा-

त्प्रामुञ्चता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राप्तायत ॥३॥ अथ पदं एतेश्चनु-
 र्ये मासि यजते । तत्राह न्वेवैतस्य तथा प्रजा वरुणा गृह्णातीति देवा अकुर्व-
 न्निति न्वेवैष एतत्करोति याश्च न्वेवास्य प्रजा ज्ञाता याश्चाज्ञातास्ता उभयोर्वरु-
 णपाशात्प्रमुञ्चति ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राप्तायत तस्मादाह ए-
 तैश्चतुर्थे मासि यजते ॥४॥ तद्वि द्वे वेदौ द्वावग्री भवतः । तद्यद् वेदो द्वावग्री भ-
 वतस्तदुभयत् एवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीति श्रुत्वा इतश्चावाचीन्तस्माद् वेदो
 द्वावग्री भवतः ॥५॥ स उत्तरस्यामेव वेदो । उत्तरं वेदिमुपकिरति न दक्षिणस्यां
 क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतः क्षत्रमेवैतद्विश उत्तरं करोति तस्मादुपर्याप्तानं क्ष-
 त्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते तस्मादुत्तरस्यामेव वेदाः उत्तरं वेदिमुपकिरति न
 दक्षिणस्याम् ॥६॥ अथेतान्येव पञ्च रुवोऽपि भवन्ति । एतेर्वै रुविर्भिः प्रजाप-
 तिः प्रजा असृजतेतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चदिति श्रुत्वा इतश्चावाचीन्त-
 स्मादाह एतानि पञ्च रुवोऽपि भवन्ति ॥७॥ अथेन्द्राग्री द्वादशकपालः पुरोडाशो
 भवति । प्राणोदानौ वाऽइन्द्राग्री तद्यथा पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्यादेवं तत्तयोर्ह-
 वास्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुस्तत्प्राणोदानाभ्यामेवैतत्प्रजा भिषज्यति प्राणोदा-
 नौ प्रजासु दधाति तस्मादेन्द्राग्री द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥८॥ उभयत्र
 पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यः एव सम्भूता
 यतः सम्भवन्ति तत एवैतदुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीति श्रुत्वा इतश्चावा-
 चीन्तस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ॥९॥ वारुण्युत्तरा भवति । वरुणो ह वाऽअस्य
 प्रजा अगृह्णात्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति मारुती दक्षिणाज्ञामित्ये न्वे-
 व मारुती भवति जामि ह कुर्याद्यदुभे वारुण्यौ स्यातामतो ह वाऽअस्य दक्षि-
 णतो मरुतः प्रजा अजिघाक्षंस्तानेतेन भागनाशमयत्तस्मान्मारुती दक्षिणा ॥१०॥
 वारुण्यौरेव करीराण्यावपति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः करीरिरकुरुत कमेव-

ष एतत्प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥ तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं वै प्र-
जापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत शमेवैष एतत्प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥ अथ का-
य एककपालः पुरोडाशो भवति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन
पुरोडाशेनाकुरुत कम्वेवैष एतत्प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन पुरोडाशेन कुरुते त-
स्मात्काय एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥ अथ पूर्वद्युः । अन्वाहार्यपचने
ऽनुषानिष यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो
गृह्याः स्मुस्तावत्येकेनातिरिक्तानि ॥ १४ ॥ तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्ति । त-
योर्मेषे च मेष्यां च यद्यनैडकीवृणां विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्युऽनैडकीर्न
विन्देद्योऽपि कुशोर्णा एव स्युः ॥ १५ ॥ तद्यन्मेषश्च मेषी च भवतः । एष वै
प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेषस्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयी भवतो
यवान्हि जन्तुषीर्वरुणोऽगृह्णान्मिथुनौ भवतो मिथुनद्वैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमु-
ञ्चति ॥ १६ ॥ स उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीमवद्धाति । दक्षिणस्यां मेषमेवमिव
हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमाऽसमुपशेते ॥ १७ ॥ स सर्वाण्येव हवीऽप्य-
ध्वर्युः । उत्तरस्यां वेदावासादयत्यथैतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदा-
वासादयति ॥ १८ ॥ आसाद्य हवीऽप्यग्निं मन्यति । अग्निं मन्यित्वानुप्रकृत्याभिजु-
होत्यथाध्वर्युरेवाह्वाग्रे समिध्यमानायानुब्रूहीति ताऽउभाविवेध्मावभ्याधत्त उभौ
समिधौ परिशिष्टऽउभौ पूर्वावाधारावाधारयतोऽथाध्वर्युरेवाह्वाग्निमग्नीत्संमृडूत्य-
संमृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम् ॥ १९ ॥ अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमु-
दानेष्ट्यनृहति केन चरसीति वरुणं वाऽएतत्स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन च-
रत्यथो नेन्मेऽन्तःशल्या जुह्वदिति तस्मात्पृहति निरुक्तं वाऽएनः कनीयो भव-
ति सत्यऽ हि भवति तस्माद्वेव पृहति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो ह्यस्यै त-
द्वहितऽ स्यात् ॥ २० ॥ तां वाचयति । प्रधासिनो ह्वामहे मरुतश्च रिशादसः ।

कर्मणे सजोषस इति यथा पुरोऽनुवाक्यैवमप्येत्येनानित्यः पात्रभ्यां कथ्यति
 ॥२१॥ तानि वै प्रतिपुरुषं । यावन्तो गृक्षाः स्युस्तावन्त्येकनानिरिक्तानि भवन्ति
 तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या अस्य प्रजा जातास्ता वरुणापाशात्प्रमुञ्चत्येकनानि-
 रिक्तानि भवन्ति तथा एवास्य प्रजा वरुणापाशात्प्रमुञ्चन्ति तस्मादेके-
 नानिरिक्तानि भवन्ति ॥२२॥ पात्राणि भवन्ति पात्रेषु काशनमश्वेनं यवमयानि
 भवन्ति यवान्क्व जज्ञुषीर्वरुणोऽगृह्णाहर्षेण जुहोति शूर्येण काशनं क्रियन्तं पवी
 जुहोति मिथुनादेवैतद्वरुणापाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥२३॥ पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यां जु-
 होति । अहुतादो वै विशो विशो वै मरुतो यत्र वै प्रजायन्तः प्रजा वरुणागृह्णी-
 ताः परिदीर्णा अनत्यश्च प्राणात्यश्च शिथिरे च निषेदश्च तदामां मरुतः पाप्मानं
 विमथिरे तथोऽएवैतस्य प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथन्ते तस्मात्पुरा यज्ञात्पुराहु-
 तिभ्यां जुहोति ॥२४॥ स वै दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । यदामे यदराण्यऽइति यामे
 वा क्यरण्ये वैनः क्रियते यत्सभायां यदिन्द्रियऽइति यत्सभायामिति यन्मानुष्यऽइ-
 ति तदाह यदिन्द्रियऽइति यदेवत्रेति तदाह यदनश्चक्रमा वयमिदं तदवयज्ञामहं
 स्वाहिति यत्किं च वयमेनश्चक्रमेदं वयं तस्मात्सर्वस्मात्प्रमुच्यामहऽइत्येवैतदाह
 ॥२५॥ अथैन्द्रो मरुत्वतो जयति । यत्र वै प्रजायन्तेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं वि-
 मेथिरे तद्वेत्तां चक्रऽश्मे ह मे प्रजा न विमथीरन्निति ॥२६॥ स ह्येन्द्रो म-
 रुत्वतोमजयत् । क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतः क्षत्रं वै विशो निषेदा निषिदा
 असन्निति तस्मादेन्द्रो ॥२७॥ सो षू णाः । इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि मा ते शु-
 ष्मिन्नवयाः । मरुश्चिग्नस्य मोहूषो यद्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीरिति ॥२८॥
 अथैनां वाचयति । अक्रन्कर्म कर्मकृत् इत्यक्रन्क्व कर्म कर्मकृत् स ह वाचा म-
 णीभुवेति स ह हि वाचाक्रन्देवेभ्यः कर्म कृतेति देवेभ्यो हि कर्म कृत्वास्तं प्रेत
 सचाभुव इत्यन्यतो क्योहया स ह भवन्ति तस्मादाह सचाभुव इत्यस्तं प्रेतेति ज-

घनार्थी वाऽऽष्टय यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रासीषदद्गृहा वाऽअस्तं गृहाः
 प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥ प्रतिपराणीयोदिति प्रति-
 प्रस्थाता । संमृजत्यग्निं संमृष्टेऽग्नौ ताऽऽम्भावेवोत्तरावाधारावाधारयतोऽथाध्वर्यु-
 र्वाश्वाव्य होतारं प्रवृणीते प्रवृत्तो होतोत्तरस्य वेदेर्होतृषदनऽपविशत्युप-
 विश्य प्रसूति ताऽऽम्भावेव प्रसूतौ सुच आदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्वाव्याध्वर्यु-
 र्वाहू समिधो यजेति यज्ञ-यजेति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नवभिः प्र-
 यज्ञैश्चरतः ॥ ३० ॥ अथाध्वर्युरेवाह्नाग्नेऽनुब्रूहीति । अग्नेयमाज्यभागं ताऽम्भावेव
 चतुराज्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्वाव्याध्वर्युरेवाह्नाग्निं यजेति ताऽम्भावेव व-
 षट्कृते जुहुतः ॥ ३१ ॥ अथाध्वर्युरेवाहू सोमायाऽनुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागं ता-
 ऽम्भावेव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्वाव्याध्वर्युरेवाहू सोमं यजेति ता-
 ऽम्भावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३२ ॥ तद्यत्किं च वाचा कर्तव्यम् । अध्वर्युरेव त-
 त्करोति न प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वर्युरेवाश्वावयतीहैव यत्र वषट्क्रियते ॥ ३३ ॥ कृ-
 तानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतस्तत्क्षत्रयैवैतद्विशं कृ-
 तानुकरामनुवर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीऽह क्षत्राय विशं कुर्याद्यदपि प्रतिप्र-
 स्थाताश्वावयेत्तस्मान्न प्रतिप्रस्थाताश्वावयति ॥ ३४ ॥ पाणावेव प्रतिप्रस्थाता । सु-
 चो कृत्वोपास्तेऽथाध्वर्युरेवैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन सौ-
 म्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन वाष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन सारस्वते-
 न चरुणा पौष्टेन चरुणैन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेन ॥ ३५ ॥ अथैताभ्यां प-
 यस्याभ्यां प्रचरिष्यत्तौ विपरिहरतः । स यो मेषो भवति मारुत्यां तं वारुण्याम-
 वदधाति या मेषो भवति वारुण्यां तां मारुत्यामवदधाति तद्यदेवं विपरिहरतः
 क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं पुमान्वीर्यमेवैतत्क्षत्रे धत्तोऽवीर्या वै स्त्री विशो मरुतस्त-
 दवीर्यमेवैतद्विशं कुरुतस्तस्मादेवं विपरिहरतः ॥ ३६ ॥ अथाध्वर्युरेवाहू वरुणाया-

नुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽश्राज्यमथास्ये वारुण्ये पयस्यगि द्विरवगति साऽन्य-
 तरेणावदानेन सक्तु मेपमवदधान्ययोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति प्रत्यननगवदाने
 ऽश्रतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याह वरुणं यंति वषट्कृते जुहोति ॥ ३७ ॥ मन्त्र पा-
 णावधर्युः । सुचो कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वा साऽन्वारभ्याह मरुताऽनुव्र-
 हीत्युपस्तृणीतऽश्राज्यं प्रतिप्रस्थाताथास्ये मारुत्ये पयस्यगि द्विरवगति साऽन्यत-
 रेणावदानेन सक्तु मेपमवदधान्ययोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति प्रत्यननगवदाने
 ऽश्रतिक्रामत्यथाधर्युरेवाश्चाव्याह मरुतां यंति वषट्कृते जुहोति ॥ ३८ ॥ अथा-
 धर्युरेव कायेन । एककपालेन पुरांडाशेन प्रचरति कायेनैककपालेन पुरांडाशेन
 प्रचर्याधर्युरेवाहमये स्विट्कृतेऽनुब्रूहीति स सर्वेषामथ रुचिषामधर्युः सकृत्स-
 कृदवद्यत्यथैतस्याऽएव पयस्यगि प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्यत्ययोपरिष्ठादिराज्यस्या
 मिधारयतस्ताऽऽभावेवातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्चाव्याधर्युरेवाहमि ७ स्विट्कृते यंति
 ति ताऽऽभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३९ ॥ अथाधर्युरेव प्राणित्रमवगति । इडा
 समवदाय प्रतिप्रस्थात्रेऽतिप्रजिहीति तत्रापि प्रतिप्रस्थाता मारुत्ये पयस्यगि द्विर-
 भ्यवद्यत्ययोपरिष्ठादिराज्यस्याभिधारयत्युपहूय मार्जयते ॥ ४० ॥ अथाधर्युरेवाह अ-
 क्क्षन्प्रस्थास्यामि । समिधमाधायाग्निमग्नीत्समृडोति स सुचोरेवाधर्युः पृषदाज्यं व्या-
 नयतेऽथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवति तत्स देधा व्यानयतऽऽतां तत्र पृष-
 दाज्यं न भवति स यदेवोपभृत्याज्यं तत्स देधा व्यानयते ताऽऽभावेवातिक्रामतो
 ऽतिक्रम्याश्चाव्याधर्युरेवाह देवान्यजेति यज्ञ-यजेति चतुर्थे-चतुर्थेऽनुयाजं त्र्यम्बक-
 मानौ नवभिरनुयाजैश्चरतस्तद्यज्ञवप्रयाजं भवति नवानुयाजं तदुभयत एवेतद्वरु-
 णपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्धा इतश्चावाचीत्स्मान्प्रयाजं भवति नवानुयाजम्
 ॥ ४१ ॥ ताऽऽभावेव सादयित्वा सुचो व्यूहतः । सुचो व्यूह्य परिधीत्समज्य परि-
 धिनभिषद्याश्चाव्याधर्युरेवाहिषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सू-

क्तावाकायेति सूक्तवाक७ होता प्रतिपद्यतेऽथैताऽऽभावेव प्रस्तरौ समुच्छुम्पतऽऽ-
 भावनुप्रहरत उभौ तृणेऽप्रगृह्योपासाते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥ अ-
 याग्नीदाहानुप्रहरेति । ताऽऽभावेवानुप्रहरत उभावात्मानाऽऽपस्पृशेति ॥ ४३ ॥
 अथाह संवदस्वेति । अगानग्नीदंगंङ्गावय श्रीषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मा-
 नुषेभ्यः शं योर्ब्रूहीत्यध्वर्युरेवैतदाह ताऽऽभावेव परिधीननुप्रहरत उभौ सुचः स-
 म्प्रगृह्य स्फ्ये सादयतः ॥ ४४ ॥ अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य । पत्नीः संयोजयत्युपास्त
 ऽएव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संयाज्योदैत्यध्वर्युः ॥ ४५ ॥ त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहो-
 ति । तूष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता सुचं प्रगृह्णाति तद्ये विश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी
 परिहिते स्यातां तिऽएवात्रापि स्यात्सामथास्यै वारुण्यै पयस्ययै क्षामकर्षमिश्रमा-
 दायावभृथं यन्ति वरुण्यं वाऽएतन्निर्वरुणतयै तत्र न साम गीयते न क्यत्र साम्ना
 किं चन क्रियते तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥ अवभृथ निचुम्पुण । नि-
 चेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽधासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो
 देव रिषस्याहोति काम७ हैते यस्मै कामयेत तस्मै दद्यान्न हि दीक्षितवसने भ-
 वतः स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैव७ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥ अथ केश-
 श्मश्रूणा । समारोक्ष्याग्नीऽउद्वसायेव ह्येतेन यजते न हि तद्वकल्पते यदुत्तर-
 वेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुद्वस्यति गृह्णन्त्वा निर्मथ्याग्नी पौर्णमासिन यजत
 ऽउत्सन्नयज्ञ-इव वाऽएष यच्चातुर्मास्यान्यथैष क्लृप्तः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्यौर्णमाहं
 तत्क्लृप्तेनैवैतद्यज्ञेनात्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुद्वस्यति ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५.
 २.] ॥ ॥

वरुणप्रधासैर्वै प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात्प्रामुञ्चता स्यान्मीवा अकि-
 ल्विषाः प्रजाः प्राजायन्ताथैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्तेतैर्वै व्यजयन्त ये-
 यमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्य७ हन्ति तथोऽएव

विजयते तस्माद्वाऽएष एतैश्चतुर्थे मासि यजते स वै अरुमनृचीनारुं यजते ॥ १ ॥
 स पूर्वेषुः । अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निं रु वै देवा अ-
 नीकं कुवोपप्रेयुर्वृत्रं रुनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्ययत तथोऽएवैष एतत्प्याम्मानं
 द्विषन्तं भ्रातृव्यं रुनिष्यन्नग्निमेवानीकं कुवोपप्रेति स तेजोऽग्निं अयन्त तस्माद्-
 अग्नयेऽनीकवते ॥ २ ॥ अथ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः । मध्यन्दिने चरुं निर्वपति मरुतो
 रु वै सांतपना मध्यन्दिने वृत्रं संतेपुः स संतापोऽनन्त्रव प्राणान्यरिदीर्णाः शिष्ये
 तथोऽएवैतस्य प्याम्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सांतपनाः संतपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः
 सांतपनेभ्यः ॥ ३ ॥ अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः । शाखया वत्सानयाकृत्य पवित्रयति
 संदीक्य तं चरुं अपयति चरुरु क्खेव स यत्र घा च तादुल्लानावयति तन्मेधो
 देवा दधिरे प्रातर्वृत्रं रुनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्प्याम्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं रु-
 निष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्क्षीरौदनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तादुल्लास्तमुभयं मेध-
 मात्मन्धत्ते तस्मात्क्षीरौदनो भवति ॥ ४ ॥ तस्यावृत । सेव स्तीर्णा वेदिर्भवति
 या मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णा वेदौ परिधींश्च शकलांश्चापनिदधति
 तथा संदीक्य चरुं अपयति अपयित्वाभिघारिणादासयति ॥ ५ ॥ अथ द पिशीले वा
 पात्रौ वा निर्णेनिजति । तपोरेनं द्वेधोद्धरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा स-
 र्पिरासिञ्चति सुवं च सुचं च संमार्थयेताऽआदनावादायोदेति सुवं च सुचं चा-
 दायोदेति स इमामेव स्तीर्णा वेदिमभिमृश्य परिधीन्यरिधाय यावतः शकलान्का-
 सयते तावतोऽभ्यादधात्यथैताऽआदनावासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपवि-
 शति होता होतृषदने सुवं च सुचं चादान आरु ॥ ६ ॥ अग्नयेऽनुश्रूहीति ।
 अग्नयेमाज्यभागं स दक्षिणास्यौदः स सर्पिरासेचनं अनुश्रूयत्यनुश्रूयति ॥ ७ ॥ अथारु तोडाशानुश्रूहीति ।
 सौम्यमाज्यभागं स उत्तराशानुश्रूयत्यनुश्रूयति ॥ ८ ॥ अथारु तोडाशानुश्रूहीति ।

क्रम्याश्चाव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥ अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो
 ऽनुब्रूहीति । स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृणीते तस्य द्वि-
 र्वद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याह मरुतो गृहमेधि-
 नो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ९ ॥ अथाहामग्रे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उत्तर-
 स्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विर्वद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्या-
 भिधारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याहामिष्ट स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोत्य-
 थेडामेवाव्यति न प्राशित्रमुपहूय मार्जयन्ऽएतन्नेकमयनम् ॥ १० ॥ अथेदं द्विती-
 यः । सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ
 परिधींश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा संदोक्ष्य चरुं अपयति नेदेव प्रतिवेशमाज्य-
 मधिश्यति अपयित्वाभिधार्योद्वास्यानक्ति स्थाल्यामाज्यमुद्वासयति सुवं च सुचं च
 समार्थयैतः सोखमेव चरुमादायोदैति स्थाल्यामाज्यमादायोदैति सुवं च सुचं
 चादायोदैति स इमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकला-
 न्कामयते तावतोऽभ्यादधात्यैतः सोखमेव चरुमासादयति स्थाल्यामाज्यमासाद-
 यति सुवं च सुचं चासादयत्युपविशति होता होतृषदने सुवं च सुचं चादान
 आह ॥ ११ ॥ अग्रेऽनुब्रूहीति । अग्रेयमाज्यभागः स स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदाया-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याहामिष्टं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥ अथाह सोमा-
 यानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागः स स्थाल्याऽएव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यति-
 क्रम्याश्चाव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥ अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधि-
 भ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽआज्यमथास्य चरोर्द्विर्वद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्या-
 भिधारयति प्रत्यनक्त्यवदनेऽतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याह मरुतो गृहमेधिनो य-
 जेति वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥ अथाहामग्रे स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उपस्तृ-
 णीतऽआज्यमथास्य चरोः सकृद्वद्यत्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यन-

त्ववदानमतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याकाशोऽस्विद्वक्तं गंतानि वषट्कं गृह्णाति
 ॥ १५ ॥ अथैतमिवावयति न प्राणित्रम् । उपरूप प्राणानि पावना गृह्णा कविरू-
 हिष्ठाशाः स्युस्तावतः प्राणोयुरयोऽग्रयन्विताः प्राणोयुरयोऽग्रयन्व ब्राह्मणाः प्रा-
 णोयुर्यदि बहुरोदन स्याद्वैतामनिरणितां कुम्भोमयिधाय निदर्शय पूर्णादर्वाय मा-
 तृभिर्वत्सान्समवाज्जति तडु पशवो मेधमात्मन्दधत यवाग्नेताः रात्रिमग्निरात्रं
 जुहोति निधान्यां प्रातर्दुहति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥ अथ प्रातर्दुहं वाहुते वा । य-
 तर्या कामयेत सोऽस्याऽग्रनिरणिताये कुम्भे दर्वापरकाले पूर्णां दर्वि परापत
 सुपूर्णा पुनरापत । वस्त्रेव विक्रोणावकाऽऽपमृताः शतक्रताविति यथा पुनोऽनु-
 वाक्येनैपैतयैवेनमेतस्मै भागाय कृयति ॥ १७ ॥ अथऽर्घ्यभमाकृपितत्रे श्रयान । स
 यदि रुपात्स वषट्कार इत्यु क्कैऽऽहुस्तस्मिन्वषट्कारं जुहुयात्किंन्याऽऽहुतमेवेत-
 त्वेन वृषेण कृयति वृत्रस्य बधयेतद्वाऽऽहुतस्य वृष यद्वषभस्तत्स्वनेयेनमेतद्वृष-
 ण कृयति वृत्रस्य बधाय स यदि रुपादा मऽऽहुतो यज्ञमगन्तसिन्द्वा मे यज्ञ इति
 ह विद्याय्यथु न रुपाद्वाक्क्षणा एव दक्षिणात आसीनो वृषाज्जुहुयाति मेवेन्द्रो
 वाक् ॥ १८ ॥ स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दध । निहारे
 च कुरासि मे निहारे ऋक्षणि ते स्वाकृति ॥ १९ ॥ अथ मरुद्वाः क्रीडिभ्यः । स-
 त्रकपालं पुरोडाशं निर्वाहति मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रः रुनिष्यन्तमिन्द्रमागतं
 तमभितः परिचिक्रीडुर्ध्वं हृणन्तान्तेऽएवेतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यः रुनिष्यन्तम-
 भितः परिक्रीडते मरुयन्तस्तस्मान्मरुद्वाः क्रीडिभ्योऽथातो मरुद्विष एव तय-
 था मरुद्विषस्तथो तस्य ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. ३.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः समा-
 प्तः ॥ कण्डिकाख्या १०५ ॥ ॥

मरुद्विषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनोऽएव व्यज्यन्त येयमेषां विजिति-
 तां तथोऽएव एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यः कृति तथोऽएव विज्यते त-

स्माद्वा० एष एतेन यजते ॥ १ ॥ तस्यावृत् । उपकिरत्युत्तरवेदिं गृह्णति पृषदाज्यं
मन्थत्यग्निं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूषि भवत्यथैतान्येव
पञ्च कृवीषि भवन्ति ॥ २ ॥ स यदग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निना
ह वा० एनं तेजसाघ्नत्स तेजोऽग्निर्नाव्यथत तस्मादग्नेयो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्सौ-
म्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा० एनं राज्ञाघ्नत्सोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भ-
वति ॥ ४ ॥ अथ यत्सावित्रः । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितुप्रसूता हवैनमघ्नंस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥
अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । वाग्वै सरस्वती वागु हवानुममाद प्रहर जहोति
तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥ अथ यत्पौलश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी पूषेय
हवैनं बधाय प्रतिप्रदावनया हवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्रुस्तस्मात्पौलश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥
अथैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । एतेन हवैनमघ्नंस्तेजो वा० अग्निरि-
न्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नन्ब्रह्म वा० अग्निः क्षत्रमिन्द्रस्ते
ऽउभे स० रभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नंस्त-
स्मिन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो
वा० एष पुरा वृत्रस्य बधादथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एवं महे-
न्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महान्तमु चैवैनमेतत्खलु करोति वृत्रस्य बधाय
तस्माद्वै माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥ अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भव-
ति । विश्वं वा० एतत्कर्म कृतं सर्वं जितं देवानामासीत्साकमेधैरीजानानां वि-
जिग्यानानां विश्वमेवैतस्यैतत्कर्म कृतं सर्वं जितं भवति साकमेधैरीजानस्य वि-
जिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥ एतेन वै दे-
वाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवुरेता ह वै प्रजातिं प्रजा-

त्ववदानमतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याकांक्षि० स्विदकृतं गंतानि ययदकृतं नृणांति
 ॥१५॥ अथैतामेवावगति न प्राशित्रम् । उपद्रुय प्राशत्रि यावन्ता नृणां कविरु-
 हिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राशोयुर्योऽग्र्यन्वित्रः प्राशोयुर्योऽग्र्यन्व ब्राह्मणाः प्रा-
 शोयुर्यदि बहुरोदन स्याद्वैतामनिरशितां कुम्भोमपिथाय निदधति पूर्णादर्थाय मा-
 तृभिर्वत्सात्समवार्जलि तदु पशवो मेधमात्मन्दधन्त यवाग्नेना० रात्रिमग्निरात्रं
 जुहोति निधान्यां प्रातर्दुहलि पितृयज्ञाय ॥१६॥ अथ प्रातर्दुहन्त द्यादुहन्त वा । य-
 तर्था कामयेत सौम्याऽग्रनिरशितयि कुम्भे दर्ज्यापदलि पूर्णा दार्त्र परापत
 सुपूर्णा पुनरापत । वस्त्रेव विक्रीणावकाऽऽपमृत्त० शतक्रतवितं यथा पुरोऽनु-
 वाक्यैर्वैपैतयैवैनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥१७॥ अथऽर्धमादुहितये व्रयान् । स
 यदि ह्यात्स वषट्कार इत्यु हेकऽआहुस्तस्मिन्वषट्कारं जुहुयादित्यथाऽऽहुतमधेत-
 त्वेन वृषेण ह्वयति वृत्रस्य वधयेतद्वाऽऽहुतस्य वृष यद्वषभस्तत्स्वनेनेवेनमंतद्वे-
 ण ह्वयति वृत्रस्य वधाय स यदि ह्यादा सऽऽहुतो यज्ञमगन्तस्मिन्दा मे यज्ञ इति
 ह विद्याय्यु न ह्याद्वाक्पुण एव दक्षिणत आसीनां वृषाज्जुहुतीति मैवेन्द्रो
 वाक् ॥१८॥ स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दध । निरुहं
 च हुरासि मे निरुहं निरुहाणि ते स्वाहेति ॥१९॥ अथ मरुताः क्रीडिभ्यः । स-
 प्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्र० रुनिष्यन्तमिन्द्रमागतं
 तमभितः परिचिक्रीडुर्मन्यन्तस्तथोऽएवेतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्य० रुनिष्यन्तम-
 भितः परिक्रीडन्ते मरुयन्तस्तस्मान्मरुताः क्रीडिभ्योऽथातो मरुहविष एव तद्य-
 था मरुहविषस्तथो तस्य ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥४[५.३.]॥ चतुर्थः प्रपाठकः समा-
 प्तः ॥ कण्डिकासंख्या १०५ ॥ ॥

मरुहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनोऽएव व्यजयन् येयमेषां विजिति-
 स्तां तथोऽएवैष एतेन पाप्माः द्विषन्तं भ्रातृव्य० रुति तथोऽएव विजयते त-

स्माद्वाऽएष एतेन यजते ॥ १ ॥ तस्यावृत् । उपकिरत्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति पृषदाज्यं
मन्थत्यग्निं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूषि भवत्यथैतान्येव
पञ्च हवीषि भवन्ति ॥ २ ॥ स यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निना
ह वाऽएनं तेजसाघ्नस्स तेजोऽग्निर्नाव्यथत तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्सौ-
म्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वाऽएनं राज्ञाघ्नस्सोमराज्ञान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भ-
वति ॥ ४ ॥ अथ यत्सावित्रः । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितुप्रसूता हवैनमघ्नस्सस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥
अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । वाग्वै सरस्वती वागु हवानुममाद प्रहर जहतीति
तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥ अथ यत्पौल्लश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी पूषेय
हवैनं बधाय प्रतिप्रददावनया हवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्रुस्तस्मात्पौल्लश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥
अथैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । एतेन हवैनमघ्नस्तेजो वाऽअग्निरि-
न्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नन्ब्रह्म वाऽअग्निः क्षत्रमिन्द्रस्ते
ऽउभे सऽरभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नस्ते-
स्मदिन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो
वाऽएष पुरा वृत्रस्य बधादथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एवं महे-
न्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महालमु चवैनमेतत्खलु करोति वृत्रस्य बधाय
तस्माद्वै माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥ अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भव-
ति । विश्वं वाऽएतत्कर्म कृतं सर्वं जितं देवानामाहीत्साकमेधैरीज्ञानानां वि-
जिग्यानानां विश्वमेवैतत्स्यैतत्कर्म कृतं सर्वं जितं भवति साकमेधैरीज्ञानस्य वि-
जिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥ एतेन वै दे-
वाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्वभूवुरेता ह वै प्रजातिं प्रजा-

यतऽएताऽऽश्रियं गृह्णति य एवं विद्वानेतेन पथेन यजते तस्मादाऽऽश्रितेन यजते
॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ [५. ४.] ॥ अध्यायः ॥ ५ [१४.] ॥

महाकृविषा कृ वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनोऽएव अन्नयत्त येषमया धिक्कितित्वा-
मथ यानेवैषां तस्मिन्संग्रामेऽग्नस्तान्पितृपथेन समैरयत्त पितरां वै तऽआसंस्तस्मा-
त्पितृयज्ञो नाम ॥ १ ॥ तद्वसतो ग्रीष्मो वर्षाः । एते ते ये अन्नयत्त इत्येवम् ।
शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयत्त ॥ २ ॥ अथ यदेव एतेन यजते । तत्राकृ न्ये-
वैतस्य तथा कं चैनं धत्तीति देवा अकुर्वन्निति न्येवैष एतत्कराति यम् चैवैभ्यां
देवा भागमकल्पयंस्तमु चैवैभ्य एष एतदागं कराति यानु चैव देवाः समैरयत्त
तानु चैवैतद्वति स्वानु चैवैतत्पितृहेयाभं लोकमुपात्रयति यदु चैवास्यात्रात्म-
नोऽचरणेन कृत्यते वा मीयते वा तदु चैवास्मिन्नेन पुनराप्यायत तस्मादाऽएव
एतेन यजते ॥ ३ ॥ स पितृभ्यः सोमवद्यः । षट्पालं पुरोडाशं निवयति सामाय
वा पितृमते षडाऽऽकृतव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्पालो भवति ॥ ४ ॥ अथ पितृ-
भ्यो बर्हिषद्व्यः । अर्वाहर्वाहर्वाहर्वा धानाः कुर्वन्ति ततोऽर्धाः पिष्टयन्त्यर्धा इत्येव
धाना अपिष्टा भवन्ति ता धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्व्यः ॥ ५ ॥ अथ पितृभ्योऽग्निघ्रा-
त्तेभ्यः । निवान्याये दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्यो भवति सकृदु क्षेत्र
पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदुपमथितो भवत्येतादि कृवीऽपि भवन्ति ॥ ६ ॥ ॥ शतम्
१३०० ॥ ॥ तद्ये सोमिनेजानाः । ते पितरः सोमवत्तोऽथ ये दत्तेन पथेन लोकं
जघ्नुः ते पितरो बर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरञ्चन यान्गिरैव दुरुत्स्वदयति
ते पितरोऽग्निघ्रात्ता एतऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥ स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राची-
नावीती भूया दक्षिणासीन एतऽ षट्पालं पुरोडाशं गृह्णाति स तत् दृक्नेको-
त्यापीतिरेषान्वा अर्घ्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्व-न्ति सकृत्फलीकरोति सकृदु क्षेत्र
पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ८ ॥ स दक्षिणेव दृषदुपलेऽउपधाति ।

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्पालान्युपदधाति तद्यदेतां दक्षिणां दिशः सचक्षः एषा
 हि दिक् पितॄणां तस्मादेतां दक्षिणां दिशः सचक्षे ॥१॥ अथ दक्षिणेनान्वाहार्य-
 पचनं । चतुःसक्तिं वेदिं करोत्यवान्तरदिशोऽनु सक्तीः करोति चतस्रो वाऽअ-
 वान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्मादवान्तरदिशोऽनु सक्तीः करोति ॥१०॥
 तन्मध्येऽग्निः समादधाति । पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यान्भुपावृत्तास्तस्मात्ते-
 भ्यः प्राङ् तिष्ठन्जहोति सर्वतः पितरोऽवान्तरदिशो वै पितरः सर्वतः इव ह्रीमा
 अवान्तरदिशस्तस्मान्मध्येऽग्निः समादधाति ॥११॥ स तत एव प्राक् स्तम्बयजुर्ह-
 रति । स्तम्बयजुर्हवायेत्येवाये परिगृह्णात्यथेत्यथेति पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
 लिखति कुरति यद्धार्य भवति स तथैवोत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण परि-
 ग्रहेण परिगृह्य प्रतिमृज्याह प्रोक्षणीरासादयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरूप-
 सादयन्ति सुचः संमार्थाज्येनोदैति स यज्ञोपवीती भूवाज्यानि गृह्णाति ॥१२॥
 तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद्वौ क्वात्रानुपाजौ भवत इति तद्वष्टावेव कृत्व उपभृ-
 ति गृह्णीयान्नेद्यज्ञस्य विधाया अयानीति तस्मादष्टावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयादा-
 ज्यानि गृह्णीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूवा ॥१३॥ प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इ-
 ध्मेवाये प्रोक्षत्यथ वेदिमथास्मै बर्हिः प्रयहन्ति तत्पुरस्ताद्वन्ध्यासादयति तत्प्रो-
 क्ष्योपनिनीय विस्रब्धस्य ग्रन्थिं न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु क्थेव पराञ्चः पितरस्त-
 स्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥१४॥ अथ संनहनमनुविस्रब्धस्य । अपसलवि त्रिः परि-
 स्तृणन्पर्येति सोऽपसलवि त्रिः परिस्तीर्य यावत्प्रस्तरभाजनं तावत्परिशिनध्यथ
 पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत्पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति तद्यानेवामूंस्त्रयान्पितृ-
 नन्ववागात्तेभ्य एवैतत्पुनरपोदेतीमः स्वं लोकमभि तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः
 पर्येति ॥१५॥ स दक्षिणैव परिधीन्यरिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरः स्तृणाति ना-
 तर्दधाति विधृती सकृदु क्थेव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नान्तर्दधाति विधृती ॥१६॥ स

स्तृणीतऽआज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्यस्य तत्सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति एवोपोत्थायाश्चाव्याह पितृत्सोमवतो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥२७॥

अथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽआज्यमथासां धानानामवद्यति स तेनैव सह मन्यस्य तेन सह पुरोडाशस्य तत्सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति एवोपोत्थायाश्चाव्याह पितृन्बर्हिषदो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥२८॥ अथाह पितृभ्योऽग्निघात्तेभ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽआज्यमथास्य मन्यस्यावद्यति स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां तत्सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति एवोपोत्थायाश्चाव्याह पितृनग्निघात्तान्यजेति वषट्कृते जुहोति ॥२९॥ अथाह्राग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां तस्मादाह्राग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥३०॥

स उपस्तृणीतऽआज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्यस्य तत्सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति एवोपोत्थायाश्चाव्याह्राग्निं कव्यवाहनं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥३१॥ स यन्नातिक्रामति । इत् एवोपोत्थायं जुहोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यत्सकृत्सकृत्सर्वेषां हविषां समवद्यति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यद्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यत्यृतवो वै पितर ऋतुनेवैतद्यतिषजत्यृतत्संदधाति तस्माद्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यति ॥३२॥ तद्विके । एतमेव होत्रे मन्यमादधति तं होतोपहूयवैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे ऽग्रहति तं ब्रह्मावैव जिघ्रति तमग्निधे प्रयहति तमग्निद्वैव जिघ्रत्येतन्नेवैतत्कुर्वन्ति यथा त्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशिञ्च समवद्यत्येवमेवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयवैव जिघ्रति न प्राश्नन्ति प्रा-

शितव्यं त्रेव वयं मन्यामहः इति ह स्माहामसुरिण्यस्य कस्य चागौ तुरुनोति ॥३३॥
 अथ यतरो दास्यन्भवति । यद्यध्वर्ष्या यज्ञमाना वा स उदयात्रमादायापमन्त्रि-
 त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति स यज्ञमानस्य पितरमध्वनेनैतत्पत्न्यावचनं निन्दत्यमावचनं-
 निन्देति पितामहमसावचनेनिन्देति प्रपितामहं तदाग्राशिग्र्यं अभिषिञ्चदेवं तन्
 ॥३४॥ अथास्य पुरोडाशस्यावदाय । सव्ये पाणौ कुरुते धानानामवदाय मध्यं पा-
 णौ कुरुते मन्यस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥३५॥ स येमामवाचनं दिशमनु स-
 क्तिः । तस्यां यज्ञमन्त्रस्य पित्रे ददात्यसाविततः इत्यथ येमामवाचनं दिशमनु स-
 क्तिस्तस्यां यज्ञमानस्य पितामहाय ददात्यसाविततः इत्यथ येमामवाचनं दिशमनु स-
 क्तिस्तस्यां यज्ञमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसाविततः इत्यथ येमामवाचनं दिशमनु
 सक्तिस्तस्यां निमृष्टेऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायधमिति यथाभागमश्नी-
 त्येवैतदाह तद्यदेवं पितृभ्यो ददाति तेनो स्वान्वितृनेतस्माद्यज्ञाजालं रति ॥३६॥
 ते सर्वेऽएव यज्ञोपवीतिनी भूत्वा । उदच्च उपनिष्क्रम्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते देवा-
 न्वाऽएष उपावर्तते स अह्निनाग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यज्ञं ज्येतन्पितृ-
 यज्ञेनेवाचारिषुस्तु देवेभ्यो निष्कृवते ॥३७॥ ऐन्द्रोभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । इ-
 न्द्रो ह्याहवनीयोऽक्षत्रमीमदत्त क्त्व प्रिया अधूपत । अस्तापत स्वभानश्च वि-
 प्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते कुरी ॥ सुसंदृशं त्वा वयं मधवन्वन्दिषीमहि ।
 प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो यासि वशांश्च ॥ अनु योजा न्विन्द्र ते कुरी इति ॥३८॥
 अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मनो न्वाह्वामहे नाराशक्तेन स्तोमेन । पि-
 तृणां च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रवे दक्षाय जीवसे । ज्योक्क सूर्यं दृणे ॥
 पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातः सचेमहीति पितृयज्ञेनेव
 वाऽएतदचारिषुस्तु खलु पुनर्जीवानपिपद्यते तस्मादाह जीवं व्रातः सचेमही-
 ति ॥३९॥ अथ यतरो ददाति । स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य इत्युच्यते ।

दत्त पितॄो यथाभागमावृषायिषतेति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥ ४० ॥ अथो-
 दपात्रमादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति स यजमानस्य पितॄमवनेज-
 यत्यसाववनेनिद्वेत्यसाववनेनिद्वेति पितामहमसाववनेनिद्वेति प्रपितामहं त-
 द्यथा जन्तुषिऽभिषिञ्चेदेवं तत्तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति प्रसलवि न
 इदं कर्मानुसंतिष्ठाताऽइति तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ४१ ॥ अथ
 नीविमुद्धृत्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीविमुद्धृत्य नमस्करोति
 यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट् कुत्रो नमस्करोति षड्ऽभ्युव ऋत-
 वः पितॄस्तदतुष्टेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात्षट् कुत्रो नमस्करोति गृह्णन्ः पि-
 तरो दत्तेति गृह्णाणां ह पितॄ ईशतऽष्टोऽष्टस्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥ ते सर्व
 ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन् इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च
 पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृषदने ॥ ४३ ॥ अथाह ब्रह्मन्प्रस्था-
 स्यामि । समिधमाधायामिग्नीत्संमृडूति सुचावादाय प्रत्यङ्मुतिक्रामत्यतिक्रम्याश्वा-
 व्याह देवान्यजेति सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रज्ञो वै बर्हिर्नेत्रज्ञाः पि-
 तृषु दधानीति तस्मादपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥ अथ सादयित्वा सुचौ
 व्यूहति । सुचौ व्यूह्य परिधीत्समज्य परिधिमभिपद्याश्चाव्याहेषिता दैव्या होता-
 रो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते ना-
 धर्युः प्रस्तरः समुल्लुम्पतीत्येवोपास्ते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥ अथाग्नी-
 दाहानुप्रहरेति । स न किं च नानुप्रहरति तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशति ॥ ४६ ॥ अ-
 थाह संवदस्वेति । अगानग्नीदगंङ्गावय श्रीषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषे-
 भ्यः शं योर्ब्रूहीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्वर्हिरनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥
 तद्वैके । हविरुहिष्टमनुसमस्यति तदु तथा न कुर्यादुतोहिष्टं वाऽएतन्नेदुतोहिष्टम-
 ग्नौ जुह्वामिति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २[६.१.] ॥

महाकृत्रिषा ह वै देवा वृत्रं जघ्रुः । तनां ऽएव व्यनायनं ययं यथां विजितिन्ता-
मथ यानेवैषां तस्मिन्संग्रामे ऽप्यव आर्हन्तानि ते देव शन्त्यानि रक्षन्ता नान्यथा कृता
यच्चाम्बकैर्यजन्त ॥ १ ॥ अथ यंदेव एतैर्यजते । तत्राह न्यवेतस्य तथा के च नपु-
र्भक्तीति देवा अकुर्वन्मिति त्रैवैष एतत्करोति याश्च त्रैवास्य प्रजा ज्ञाना याश्चा-
ज्ञातास्ता उभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति ता अस्यानर्माद्या अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजापते
तस्माद्वा ऽएष एतैर्यजते ॥ २ ॥ ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य कोपस्माद्मार्द्रा भव-
त्येककपाला भवत्येकदेवत्या असन्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥ ते वै
प्रतिपुरुषं । यावतो गृह्याः स्युस्तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत्प्रतिपुरुषमे-
वैतदेकैकेन या अस्य प्रजा ज्ञातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तस्या
एवास्य प्रजा अज्ञातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चन्ति तस्मादेकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥ स
जघनेन गार्हपत्यं । यज्ञोपवीती भूयोदङ्गासीन एतान्गृह्णाति स तत एवापात्या-
योदङ्गिष्ठन्नवहृत्युदीच्यौ दृषदुपल्ले ऽप्युपधात्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपधा-
ति तद्यदेव तामुत्तरां दिशः सचत्त ऽएषा कोतस्य देवस्य दिक् तस्मादनामुत्तरां दि-
शः सचत्ते ॥ ५ ॥ ते वा अक्ताः स्युः । अक्ताः हि कृत्रिस्ता ऽउ वा ऽअनक्ता एव
स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशूत्स्याद्यदङ्घ्यात्तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥ ताल्लसार्धं पा-
त्र्याः समुद्रास्य । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ्ग परित्य जुहोत्येषा कोतस्य
देवस्य दिक् पथि जुहोति पथा हि स देवश्चरति चतुष्पथे जुहोत्येतद् वा ऽअस्य
जाधितं प्रज्ञातमवसानं यच्चतुष्पथं तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥ पलाशस्य पला-
शेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणेवैतज्जुहोति स सर्व-
षामेवावद्यत्येकस्थितं नावद्यति य एषो ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥ स जुहोति । एष
ते रुद्र भागः सह स्वसाम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै नामास्य स्वसा
तस्यास्यैष सह भागस्तस्माच्च स्वाहेति स्त्रिया सह भागस्तस्माच्च स्वाहेति नाम तस्या अस्य

प्रजा ज्ञातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ १॥ अथ य एष एकोऽतिरिक्तो भवति । तमा-
 खृत्करऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुरिति तदस्माऽआखुमेव पशूनाम-
 नुदिशति तेनोऽइतरान्यशून्न हिनस्ति तद्यदुपकिरति तिर-इव वै गर्भास्तिर-इ-
 वैतद्यदुपकीर्णं तस्माद्वाऽउपकिरति तद्या एवास्य प्रजा, अज्ञातास्ता रुद्रियात्प्रमु-
 ञ्चति ॥ १०॥ अथ पुनरेत्य जपन्ति । अव रुद्रमदोमक्यव देवं अम्बकम् । यथा
 नो वस्यसस्करयथा नः श्रेयसस्करयथा नो व्यवसाययात् ॥ भेषजमसि भेषजं ग-
 वेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं सुखं मेषाय मेध्याऽइत्याशीरेवैषैतस्य कर्मणः ॥ ११॥
 अथापसलवि त्रिः परियन्ति । मय्यानून्नुपाघ्नानाख्यम्बकं यज्ञामहे सुगन्धिं पुष्टि-
 वर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्याशीरेवैषैतस्य कर्मण
 आशिषमेवैतदाशासते तदु क्षेत्रेव शमिव यो मृत्योर्मुच्यति नामृतात्तस्मादाह म-
 त्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२॥ तदु ह्यपि कुमार्यः परीयुः । भगस्य भजामहाऽइ-
 ति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाम्बिका नाम सा ह वै भगस्येष्टे तस्मादु ह्यपि कु-
 मार्यः परीयुर्भगस्य भजामहाऽइति ॥ १३॥ तासामृतासां मन्त्रोऽस्ति । अम्बकं य-
 ज्ञामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृत इति सा
 यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामृत इति पतिभ्यस्तदाह पतयो क्षेत्रे स्त्रियै प्र-
 तिष्ठा तस्मादाह मामृत इति ॥ १४॥ अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षि-
 णानून्नुपाघ्नाना एतेनैव मन्त्रेण तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न
 इदं कर्मानुसंतिष्ठाताऽइति तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति ॥ १५॥ अथैतान्य-
 ज्ञमानोऽञ्जलौ समोष्य । ऊर्ध्वानुदस्यति यथा गौर्नोदद्भुयात्तदात्मभ्य एवैतहृत्पा-
 त्निर्मिमते तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति भेषजमेवैतत्कुर्वते तस्माद्विलिप्सन्त उपस्पृ-
 शन्ति ॥ १६॥ तान्द्वयोर्मूतकयोरुपनक्ष्य । वेणुयथां वा कुपे वोभयत आबध्योदङ्
 परेत्य यदि वृजं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्तस्मिन्नासजत्येतत्ते

रुद्रावसं तेन परो मूत्रवतोऽतीहीत्यवसेन वाऽग्रधानं यस्मि तदेन७ सावसमे-
 वान्ववर्जति यत्र-यत्रास्य चरणं लङ्घ्य कृ वाऽग्राय परो मूत्रवद्व्यभ्रणां तस्मा-
 दाह परो मूत्रवतोऽतीहीत्यवततधन्वा पिनाकावस इत्यहि७सन्नः शिवाऽतीही-
 त्येवैतदाह कृत्तिवासा इति निष्ठा७एतदेनमेतत्स्वपन्न किं न कं चन किनस्ति
 तस्मादाह कृत्तिवासा इति ॥१७॥ अथ दक्षिणान्ब्राह्मणन्यावर्तते । ते प्रतीजं
 पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुद्रियेणोव वाऽएतदचारिणुः शान्तिरापस्तददिः
 शाल्या शमयन्ते ॥१८॥ अथ केशश्मश्रूणा । समारोक्षणाऽउदवसयिष्य कोतेन
 यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदावगिहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहानित्वा
 निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजतऽउत्सन्नयज्ञ-इव वाऽएष यच्चातुर्मास्यान्यथेय कृतः
 प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्पौर्णमासं तत्कृतेनैवेतद्यज्ञेनागतः प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्य-
 ति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥३[६.२.]॥

अक्षय्य७ कृ वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति । संवत्सर७ हि ज्ञयति ते-
 नास्याक्षय्यं भवति तं वै त्रेधा विभज्य यजति त्रेधा विभज्य प्रजयति सर्वं वै सं-
 वत्सरः सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो ह्यस्याक्षय्य७ सुकृतं भवत्यतुर रुचेतद्व्या देवान-
 प्येत्यक्षय्यमु वै देवानामेतेनो ह्येवास्याक्षय्य७ सुकृतं भवत्येतन्न तद्यस्मादक्षय्यं
 स्थिर्यजते ॥१॥ अथ यत्तदुत्तरवेदिं यजेत । या वै देवाना७ श्रीरासीत्साकमेधे-
 रीजानानां विजिग्यानानां तदुनमथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तत्सीर७
 सा या चैव देवाना७ श्रीरासीत् साकमेधेरीजानानां विजिग्यानानां य उ च संव-
 त्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तमेवैतदुभयं परिगृह्यात्मन्कुरुति तस्मादुनासीर्येण य-
 जते ॥२॥ तस्यावृत् । नोपकिरत्युत्तरवेदिं न गृह्णति पृथक्कृतं न मन्त्रव्यति-
 पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा एका७ समिष्टयजुः ॥३॥ अथेतान्येव पञ्च कृ-
 वी७षि भवन्ति । एतैर्वै रुविभिः प्रजापतिः प्रजा असृजतेतेरुभयतो वरुणापाशा-

त॒प्रजाः प्रा॒मुञ्च॒दे॒तैर्वै दे॒वा वृ॒त्रम॒घ्न॒न्ने॒तैर्वैव॒ व्य॒ज॒य॒न्त॒ ये॒य॒मे॒षां वि॒जि॒ति॒स्तां त॒थोऽष्ट॒-
 वै॒ष ए॒त॒र्या चै॒व दे॒वा॒ना॒ऽश्री॒रासी॒त्साक॒मे॒धैरी॒जाना॒नां वि॒जि॒ग्या॒ना॒नां य॒ उ च॒ सं-
 व॒त्स॒र॒स्य प्र॒जि॒त॒स्य र॒स आ॒सी॒त्तमे॒वैत॒डु॒भयं॒ परि॒गृ॒ह्या॒त्म॒न्कुरु॒ते त॒स्माद्वाऽए॒तानि॒
 प॒ञ्च कृ॒वी॒ऽपि भ॒वन्ति ॥४॥ अथ॒ शु॒नासी॒र्यो द्वा॒द॒श॒क॒प॒लः पु॒रोडा॒शो भ॒वति ।
 स ब॒न्धुः शु॒नासी॒र्यस्य॒ यं पूर्॒वम॒वो॒चाम ॥५॥ अथ॒ वा॒य॒व्यं प॒यो भ॒वति । प॒यो कृ॒-
 वै प्र॒जा जा॒ता अ॒भि॒सं॒जान॒ते वि॒जि॒ग्या॒नं मा प्र॒जाः श्रि॒यै य॒श॒सेऽन्ना॒ग्या॒याभि॒सं॒जा॒-
 ना॒न्ताऽइ॒ति त॒स्मात्प॒यो भ॒वति ॥६॥ तथ॒द्वा॒य॒व्यं भ॒वति । अथ॒ वै वा॒य॒र्योऽयं प॒-
 व॒तऽए॒ष वाऽइ॒दं स॒र्वं प्र॒प्या॒य॒यति॒ यदि॒दं किं॒ च व॒र्षति॒ वृ॒ष्टादो॒ष॒धयो॒ जा॒य॒न्त
 ऽअ॒त्रो॒ष॒धीर्जि॒ग्धा॒पः पी॒त्वा त॒त ए॒तद॒द्ध्योऽधि॒ प॒यः स॒म्भ॒व॒त्येष॒ हि वाऽए॒तज्ज॒न॒यति॒
 त॒स्माद्वा॒य॒व्यं भ॒वति ॥७॥ अथ॒ सौ॒र्य ए॒क॒क॒पा॒लः पु॒रोडा॒शो भ॒वति । ए॒ष वै सूर्यो॒
 य ए॒ष त॒प॒त्येष॒ वाऽइ॒दं स॒र्वम॒भि॒गो॒पा॒यति॒ सा॒धुना॒ तद॒सा॒धुना॒ तद॒ेष इ॒दं स॒र्वं
 वि॒द॒धाति॒ सा॒धौ तद॒सा॒धौ तद॒ेष मा वि॒जि॒ग्या॒नं प्री॒तः सा॒धुना॒ तद॒भि॒गो॒पा॒य॒त्सा॒-
 धौ तद्वि॒द॒ध॒दिति॒ त॒स्मात्सौ॒र्य ए॒क॒क॒पा॒लः पु॒रोडा॒शो भ॒वति ॥८॥ तस्या॒श्वः श्वे॒तो
 द॒क्षि॒णा । त॒दे॒त॒स्य दू॒पं क्रि॒यते॒ य ए॒ष त॒पति॒ यद्य॒श्वः श्वे॒तं न वि॒न्दे॒दपि॒ गौ॒रे॒व
 श्वे॒तः स्या॒त्तदे॒त॒स्य दू॒पं क्रि॒यते॒ य ए॒ष त॒पति ॥९॥ स य॒त्रै॒व सा॒क॒मे॒धैर्य॒जते । त॒-
 हु॒नासी॒र्येण॒ यजे॒त यद्वै त्रिः सं॒व॒त्स॒र॒स्य य॒जते॒ तेनै॒व सं॒व॒त्स॒र॒मा॒प्नोति॒ त॒स्माद्य॒दै॒व
 कदा॒ चै॒तेन॒ यजे॒त ॥१०॥ तद्वै॒के । रा॒त्रीरा॒पि॒प॒यिष॒न्ति स॒ यदि॒ रा॒त्रीरा॒पि॒प॒यिषे॒द्य-
 ददः॒ पु॒र॒स्ता॒त्फा॒ल्गु॒न्यै पौ॒र्ण॒मा॒स्याऽउ॒द्वृ॒ष्टं त॒हु॒नासी॒र्येण॒ यजे॒त ॥११॥ अथ॒ दी॒क्षे॒त ।
 तं ना॒नी॒जा॒नं पु॒नः फा॒ल्गु॒नी पौ॒र्ण॒मा॒स्य॒भि॒पर्ये॒यात्पु॒नः प्र॒यो॒ग॒द्व॒प॒-इ॒व कृ॒ स य॒दे॒न॒-
 म॒नी॒जा॒नं पु॒नः फा॒ल्गु॒नी पौ॒र्ण॒मा॒स्य॒भि॒पर्ये॒यात्त॒स्मादे॒नं ना॒नी॒जा॒नं पु॒नः फा॒ल्गु॒नी
 पौ॒र्ण॒मा॒स्य॒भि॒पर्ये॒या॒दिति॒ नू॒त्सृ॒ज॒मान॒स्य ॥१२॥ अथ॒ पु॒नः प्र॒यु॒ज्जान॒स्य । पूर्॒वे॒द्युः फा॒-
 ल्गु॒न्यै पौ॒र्ण॒मा॒स्यै शु॒नासी॒र्येण॒ यजे॒ता॒य प्रा॒तर्वै॒श्वदे॒वेना॒थ पौ॒र्ण॒मा॒सेनै॒तडु॒ पु॒नः प्र॒-

युञ्जानस्य ॥ १३ ॥ अथातः । परिवर्तनस्यैव सर्वतोमुखां वाऽग्रमाद्यादित्य एव वा
 ऽइदं सर्वं निर्वयति यदिदं किं च शृण्वन्ति तेनेषु सर्वतोमुखस्तेनात्रादः ॥ १४ ॥
 सर्वतोमुखोऽयमग्निः । यतो ह्येव कृतश्चाग्रावभ्यादुधति तन एव प्रदहति तेनेषु
 सर्वतोमुखस्तेनात्रादः ॥ १५ ॥ अथायमन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत्सर्वतोमुखां भु-
 वति यत्परिवर्तयते स एवमेवात्रादो भवति येनात्रतया एवं विद्वान्परिवर्तयते
 तस्माद्वै परिवर्तयेत ॥ १६ ॥ तदु हावाचासुरिः । किं नु तत्र मुखस्य यदापि सर्वा-
 ण्येव लोमानि वर्पेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते तेनेव सर्वतोमुखस्तेनात्रादस्त-
 स्मान्नाद्रियेत परिवर्तयितुमिति ॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४।६.३ ॥ ॥

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्तिर्वैव अजयन्त ययमेषां श्रित्तिनिस्तामि-
 ति सर्वैर्हू वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन्तिर्वैव अजयन्त ययमेषां श्रित्तिनिस्ताम्
 ॥ १ ॥ ते होचुः । केन राज्ञा केनानीकेन यात्स्याम इति स रुमिरुवाच मया रा-
 ज्ञा मयानीकेनेति तेऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा च
 त्रया च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ २ ॥ ते होचुः । केनेव राज्ञा केनानीकेन यात्स्याम
 इति स रु वरुण उवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति त वरुणेनेव राज्ञा वरुणेना-
 नीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रया च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ३ ॥
 ते होचुः । केनेव राज्ञा केनानीकेन यात्स्याम इति स रुन्द्र उवाच मया राज्ञा
 मयानीकेनेति तऽइन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा
 चैव त्रया च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥ स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निनेति राज्ञाग्नि-
 नानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तल्येनी शलली भवति लोरुः नुरः सा या
 त्रेनी शलली सा त्रये विद्यये त्रयं लोरुः नुरो ब्रह्मणे उपमगिर्हि ब्रह्म
 लोहित-इव ह्यग्निस्तस्माद्धोः नुरो भवति तेन परिवर्तयते तद्ब्रह्मणा चैवेन-
 मेतत्त्रया च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥ अथ यद्वरुणप्रधासैर्यजते । वरुणेनेवेतद्वा-

ज्ञा वरुणानानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तच्च्येनी शलली भवति लोकः
 नुरस्तेन परिवर्तयते तद्ब्रह्मणा चैवैनमेतत्तद्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥६॥ अथ
 यत्साकमेधैर्यजते । इन्द्रेणैवैतद्वाज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तच्च्येनी
 शलली भवति लोकः नुरस्तेन परिवर्तयते तद्ब्रह्मणा चैवैनमेतत्तद्या च विद्यया
 परिगृह्णाति ॥७॥ स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निरेव तर्हि भवत्यग्नेरेव सायुज्यं स-
 लोकतां जयत्यथ यद्वरुणप्रधासैर्यजते वरुण एव तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यं स-
 लोकतां जयत्यथ यत्साकमेधैर्यजत इन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं स-
 लोकतां जयति ॥८॥ स यस्मिन्हर्तावमुं लोकमेति । स एनमृतुः परस्माऽऽस्त-
 वे प्रयहति पर उ परस्माऽऽस्तवे प्रयहति स परमेव स्थानं परमां गतिं गहति
 चातुर्मास्ययाज्ञो तदाहुर्न चातुर्मास्ययाज्ञिन्मनुविन्दन्ति परमं ह्येव खलु स स्था-
 नं परमां गतिं गहतीति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥५[६.४.]॥ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ क-
 ण्डिकासंख्या १०४ ॥ षष्ठोऽध्यायः [१५.] ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ५४१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे एकपादिकानाम् द्वितीयं काण्डं

समाप्तम् ॥२॥

EXTRACTS MADE FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

आद्ये काण्डे प्रपञ्चेन पौर्णमासेष्टिरोरिता । सा सम्पूर्णापदेशादन्यासां प्रकृतिर्मता ॥ प-
 वमानेष्ट्यादिकानां द्वितीये वयसिष्ठये । आधानं पवमानेष्टिर्गृहिहोत्रमुपस्थितिः । चातुर्मास्या-
 दिकः सर्वो हविर्यज्ञोऽत्र वर्ण्यते ॥ तत्र तावत्सर्वेष्टिप्रकृतिवेन प्राक् प्रतिपादिताया दर्श-
 पूर्णमासेष्टेर्विधास्यमानानामग्निहोत्रादिकर्मणां च त्रेताग्निसाध्यवात्तद्वेतुभूतमाधानं प्रतिपाद्यते ।
 तत्र चोदकहिरण्यादिसम्भाराणां पञ्चानां सम्भरणं विधित्सुः सम्भारानामनिर्वचनं करोति स
 यद्वाऽइति । यस्मिन्यस्मिन्पदार्थेऽग्नेः सम्बन्धि तेजो न्यक्तं निलीनं भवात् तस्मात्सर्वस्माद-
 पि सम्भरणं कार्यमित्यर्थः ॥५॥ यस्मादाग्नेयं हिरण्यं तस्मादेनेन दत्तात्र (? तस्माहैनं न दं-
 ता दत्तां Cod.) धावयेत् तथा यदन्यत्किमपि याल्यिहीतं (?) कर्म तदपि तेन न कुर्यात्
 ॥५॥ ऊषरमिति ऊषसुषिमुष्कमधो र इति [पां ५. २. १०७.] मबर्थीयो रः । अमुतोऽमुष्माद्-

धुलोकात् ॥६॥ आखुभिः खननेन धिलाद्व्यतिर्नोताः पांशश्च ग्रामपक्षिणम् । पुरीषकरोपश-
ब्दावत्र समानार्थावित्यर्थः अतः करोपशमन्त्रन्धादतिः श्रियं प्राप्नोति ॥७॥ मुनिमहिताः मू-
ह्यपाषाणाः शर्कराः । अलेलायत् चाञ्चल्यं प्राप्नोति ॥८॥ निर्भक्यामां निर्भक्तान्भागादितान्क-
र्याम ॥९॥ एवमिमां पृथिवीं शर्कराभिः पर्यवृणुत एव पतितः शर्कराग्राह्येन दलोक्तयत्नः
॥१०॥ तर्हि तथा सत्युत्पदके मिथुनत्रयमप्यत्रि. पञ्चकं तु तन्मिथुनत्रयमेकं न्यूनं भव-
ति तस्मात्प्रजननसाधनम् अत्र लोकप्रसिद्धिमाह न्यूनादिति स्त्रीपुंमयोऽर्थोऽयम् यस्म्यनृच (?)
सति तस्मान्न्यूनान्मिथुनात्स्त्रीपुंसलक्षणान्यपत्यानि ज्ञायन्ते यस्मादेवं लोकं तस्मात्प्रजननम्भा-
सम्भरणेन यन्मिथुनस्य न्यूनत्वं तद्वृत्त्यर्थं अः पारित्यम् (*म Cod.) अयमां जनकपू. अ-
सोऽवसोयःश्रेयस इति [पा° ५. ४. ८०.] अचू मगामानः तथा उत्तरायत् उत्तरा ग्रामामिन्यभि-
वृद्धिः (अग्रामिनाभि° Cod.) तयोपेतमित्यर्थः । एवमनुना पदकेऽपि मग्भागाणां पञ्चमस्या-
कवमुपपाद्याथापि न्यूनत्वं नाम कश्चिन्मन्येतेत्याशङ्क्य (?) कश्चिमये इति त्यागः Cod.)
परिहरति यदिति पशुत्वं संवत्सराय माप्यामि तत्तेतेषां (?) 'प्यामित्यर्थोऽयं Cod.)
सम्भाराणामाधीयमानोऽपिरेव पञ्चः पदमाप्यापूरकः ॥११॥

कर्मणः कालसापेक्षवादाधानस्य नक्षत्राणि (*नक्षत्राय Cod.) विधत्ते । अतो गार्हपत्या-
हवनीयो । सलोम सदृशं योग्यम् ॥१२॥ कृत्तिकास्तु पदमाप्याकाशिकान्यागात् भुविष्ठा अङ्ग-
तराः ॥१३॥ पुर कक्षा (पुरक्षी Cod.) इति प्रकृतिभार्या इत्यर्थः । व्याध्यास विगतः त्रिका अ-
भवन् । व्युद्धिमिव देशभेदादयेन स्पष्टयति अमो होति अमो अस्तु मत्तर्जयः उत्तरादि इ-
देशे उत्तरदिग्भागे उद्यति एतास्तु कृत्तिकाः पुरः पुर्यस्यां दिशि अत एवातोऽयमाभिभवादेशा-
त्रस्थानेन पुरुषसम्भोगविरहान्मिथुनव्युद्धिः तस्मानमोचोऽनमित्याह अशमित्यर्थे तदिति ॥१४॥
उपस्तब्धाः प्रतिबज्जसात्थी (*ज्वा° Cod.) विनाशरहिताः पुत्रपौत्रादिकृपणैककृपाः अवि-
किन्नप्रवाहाः तस्युः स्थितवसः तासु रोहिण्यः म्यर्गादिलोकगोचरमाधना इति म्रियताः ॥१५॥
पुरा खलु प्रजापतिः कृष्णमृगान्नपमास्थाय मृगोभूतां (तासु Cod.) म्यर्गदितरान्यापागमत्
(? 'रामाबापगमत् Cod.) एतदाश्रयति एतज्ज्ञावा प्रजापतेरकार्यकारिणः शिरश्चक्षुः देवाः कं-
चित्क्रोधमयं पुरुषं निर्माय प्रत्यतिष्ठिपन् स चेपुणा तस्य शिरश्चक्षुः गवशने (?) हस्तुः (?) शि-
श्चेत्येतदभयमत्तरिक्तमुत्पुत्य नक्षत्रात्मनावस्थितं सदृश्यते (सदृ° Cod.) तथा चेतन्यको [२-
३३] प्रजापतिर्ह वै स्वां उद्धितरमभिदधौ (मभियधी Cod.) इत्युपक्रम्य माः प्रत्युत्पुष्टिका-
पुडित्येतेनायमर्थः (सोपनोविष्ठ त्रि° Cod.) प्रतिपादितः इदंशी भुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वा देशब्देन
चोच्यते ॥१६॥ यस्मिन्समये एनं प्रजापतिं कृष्णमृगान्नं तन्नेन म्यर्गदितृगमनकृपेण रोषेण
हेतुना देवा अविध्यन् तत्तदानीं पत्रदारुशल्पद्रुपावयवत्रयोपेतैनेषुणा खलु तद्विरश्चिक्तमि-
त्याजर्बलवादिनः (?) तस्मिन् शिश्ननिष्ठि निस्पात्याङ्ग° Cod.) स च प्रजापतिस्तदानीमे-
तर्कोरं त्यक्तवान् । वास्तु भुन्यस्थानम् शरीरं विशारणाशालम् ॥१७॥ अर्जुन इति होन्द्रस्य
हृदयं नाम अत एव खलु तत्पुत्रे पाण्डवमध्यमे प्रवृत्तिः । पुरस्तात्कार इति पृथक्स्मिन्नागा-
मिनि काले (स्मिन्नीगामितिनि कालि Cod.) अविष्टेमादिलक्षणः क्रतुः शीघ्रं मिध्यतोत्यर्थः
॥१८॥ अनुष्टुया अनुष्ठानेन समीचीनम् ॥१९॥ आरुणां चक्रुरिति आरुणमिष्टां कृतवत्त इ-
त्यर्थः । अमुमित्यदसंशब्देन परोक्षेण यो लोको निर्दिष्टस्तं विशिनष्टि दिवमवेति । ततो

अन्तरमसुराः रोहिणमित्येतन्नामकं रोहिणस्य साधनमग्निं चिक्रे व्यत्ययेनैकवचनं चिकिरे चि-
तवत्तः ॥१३॥ स इन्द्रो ब्राह्मणो भूवा (!) असुरहितं ब्रुवाण एव (!) एकामिष्टकां प्रवध्य
गृहीत्वा ॥१४॥ आववर्ह उद्ययाम तस्मात्स्थानादचालयत् वृद्ध उद्यमने । सोऽग्निर्व्यवत्ससा-
द (!) विशीर्णो बभूव । व्यवसेदुः (!) व्यावत्सन्ना (!) शिथिला बभूवुः ॥१६॥ (उपेत्येतत्)
स्वीकुर्यात् ॥१७॥ तस्मादेव कारणात्सूर्यात्मकऽएव तेजस्विनि नक्षत्रे आधानं स्यात् । अन-
पराद्धं तेजोवियोगलक्षणापराधरहितम् ॥१९॥२॥१॥

अथाधानस्य वसन्तायुतुविध्यर्थं (°ताव्वु° Cod.) ऋवादीनां देवपित्रात्मना द्वेधा वि-
भागमाह वसन्त इति ॥१॥ य एवमृतूनां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांस्तानृतून् देवाः पितर इति
ह्वयति व्यवहरेत् अस्याह्वातुः देवह्वयं देवाह्वानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगताश्च ते स्वस-
म्बद्धे कर्मणि एनमवन्ति ॥२॥ स सूर्यः ॥३॥ एवमयनविशेषमृतुविशेषं चाभिधाय पक्षान्तरं
वक्तुं सर्वेषामप्यृतूनां पापसम्बन्धराहित्यमाह ते वाऽइति । न श्वःश्वमुपासीत श्वः कारवा-
णीत्येवं कालान्तरप्रतीक्षां न कुर्यात् ॥१॥३॥१॥

अग्न्याधेयात्पूर्वस्मिन्पवसथदिवसे कर्तव्यं व्रतमुपदिशति यदिति । see १, १, १, ७.
८. ॥१॥ उपवसथदिवसस्य रात्रौ गार्हपत्यागारे कस्यचिदजस्य बन्धनं कार्यमित्येकेषां म-
तम् । अग्निना सह प्रजापतिमुखज्ञातवादज आग्नेयः । तथा च का° ४, ८, १. २. ॥३॥ चातुष्पा-
श्यं चतुर्भिर्धुर्युज्रह्मादिभिर्हविग्भिः प्राशितव्यम् । स्यन्द[प्र]स्रवणे ॥४॥ सपिरीसिच्यतेऽस्मि-
न्निति सपिरीसेचनं धृतधारणार्थमोदनं (वृत्° Cod.) निम्नं कृतेत्यर्थः । समिद्धयुक्ताभिर्धु-
तशब्दयुक्ताभिश्चेत्यर्थः ताश्च का° उदाज्ञहार [४. ८. ५.] । शमोगर्भो योऽश्वत्थस्तत्रस्थो योऽग्निः
तमेतेनाश्वत्थसमिदाधानेन प्राप्नुम इति ब्रुवाणाः । तस्मात् समिदाधानार्थ एवौदनो, न प्रा-
शनार्थ इति तत् प्राशनं नादरणीयम् ॥५॥ तस्यां रात्रौ यजमानस्य जागरणं विधत्तेऽथ जाग्र-
तीति व्यत्ययेन ब्रह्मवचनं जागर्तीत्यर्थः । सदेवतरः अतिशयेन देवसहितः ॥६॥ ब्रह्मणः
सम्बन्धि यद्ब्रह्म तेनाधानं कार्यम् ॥१०॥ भूर्भुव इति द्वाभ्यामेव व्याहृतिभ्यां गार्हपत्यमा-
दध्यात् तिसृभिरपि व्याहृतिभिर्गार्हपत्याधाने आहवनीयाधानस्य मन्त्रो न स्यात् अतः सुव-
रिति द्वे अक्षरे परिशेषयेत् । आहवनीयाधाने तिसृणां व्याहृतोनां विनियोगमाह सर्वैरिति
॥१४॥ अग्निमन्थनसमये तस्य पुरस्तादश्वस्याधारणं विधित्सुरितिहासं दर्शयति देवानिति
॥१५॥ पूर्वे वयसि वहतीति पूर्ववाद् [पूर्ववयस्कः] ॥१७॥ आहवनीयदेशं प्रत्यग्रेर्हरणसमये
ऽश्वस्यापि पुरस्तान्नयनं विधत्ते तमिति ॥१८॥ हरणे विशेषमाह तमिति यथैनं यजमानमेषो
ऽग्निः प्रत्यङ् उपचोत् अभिमुखमुपावर्तेत तमग्निं तथैव हरेयुः आहवनीयायतनस्य पूर्वभागं
प्रापयेयुरित्यर्थः । सोऽग्निर्यस्माद्यजमानात्पराङ्मुखो भवति तर्ह्यस्माद्यज्ञोऽपि पराङ्मुख एव
भवति तत्र तथा सति यः कश्चिद्दृष्टेय एनं यजमानमनु व्याहरेत् किमिति यज्ञोऽस्मात्प-
राङ्भूदिति स यजमानस्तथैव भवितुमीश्वरः स्यात् ॥१९॥ एवमग्रेर्हरणप्रकारं प्रतिपाद्यान्तर-
कर्तव्यतामाहयेति आहवनीयायतने सम्भारान्विधाय दक्षिणपूर्वपादेनाश्वमाक्रमयति । आव-
र्तयति आवृत्य स्थापयति । see का° ४. १. १४. ॥२३॥ आहृतस्याग्रेऽधानं विधत्ते तमिति
आहवनीयायतने यदश्वस्य पदं तस्मिन्स्तमग्निं मन्त्रेण स्थापयति ॥२४॥ अग्रे प्रथममश्वस्य प-
दमग्निना तूष्णीमुपस्पृशति तमग्निमुद्यम्य पुनरप्युपस्पृशति एवं द्विरुपस्पृश्य तृतीयनापस्पृश-

नेन व्याहृतिभिस्तमसि तन्मिन्पदे म्यापयति । एतन्पञ्चाशन्मोयाधानमर्थकं विधानम् ॥२५॥
 यस्तु भूम्यां प्रतिष्ठाय भारमुत्कृति स भारं द्वादं शक्नोति तत्प्रमानं विप्रतमः सकृदप्यन्य-
 र्शनम् ॥२६॥ आमुर्प्रभृतयस्त्रया मुनयन्तदंतत् उपस्पृश्याकस्य दितोयम्यर्शनेनाधानं पञ्च
 पञ्चाशूतमिव दधिरे अधारयन् एतावता को दोष इति अग्निनापस्पृश्य पुनस्तन्मोयाधानेन तद-
 व्यतिरिक्तं सर्वमायतनस्थं सम्भारादिकमियमितमित्यत्रया परिशिष्टं व्यक्तमित्य भवति अतो
 ऽग्निमुद्यम्य प्रथमेनैवोद्यमनेन व्याहृतिभिर्दध्यात् तथा सति अनियमितमव्याकमेव सर्वं भ-
 वति उक्तानां पक्षाणामिक्या विकल्पमाह यतमर्थेति तत्पक्षत्रयमापि सूत्रितम् । का. ३.
 १. १६.] ॥२७॥ आहितस्याग्नेः पूर्वभागम्यमुत्सुकमन्यात्तस्य मन्त्रस्य तस्य विप्रजंशेति । आ-
 शीः फलप्रार्थनमेव ॥२८॥ सर्पणशोलानां प्राणिनां राशौ सर्पराशौ तस्माच्च निधनानि तदृष्टा-
 भिरुग्भिः । तत्सर्वमाप्यते सर्पराशयः सर्वाभिज्ञानभूतत्वात् अत एव तस्मान्निधनानामन्यत्रा-
 म्रातम् इयं वै सर्पराशौ देवा वै सर्पाः तेषामियं राशोति ॥२९॥ ॥३०॥

आदित आरभ्यैतावत्पर्यन्तं तात्पर्यार्थाभिधानविनिर्गमादिप्रदर्शनापुरःसरं व्याख्यातानं क-
 तम् तत्राध्यायगतानि (? तना° Cod.) यानि व्याख्यानि तानि सामानाधिकरण्या (?) पुनःपुनश्च
 योजयितुं शक्यानीति ग्रन्थविस्तरभयात्केवलं प्रकाशकथनं श्रियमपदविप्रतमं च क्रियते ।
 एवं गार्हपत्याद्यष्टिषु स्वरूपेण सिद्धेषु (°पोण सन्तयु Cod.) क्षुधितस्यातः शमनाय पूर्णाङ्ग-
 तिं विधत्तुऽउदृत्येति ॥१॥ शश्वत् ध्रुवम् ॥२॥ मन्त्रादेतेन स्वाहाकारमात्रेण जगन्मुखादय-
 ति यामिति पुरा खलु प्रज्ञापतिः पश्चादिसर्वज्ञात्मनर्शनं तु भूतौ (पुराश्चादि° Cod.) प्रथमाना-
 ङ्गतिं स्वाहाकारेणैवाङ्गुहेत् एषापि पूर्णाङ्गतिः तथा क्रियमाणा (°णा Cod.) निदानेन नि-
 गदभूतेन कारणेन सो स्त्वित् सैव प्रज्ञापतिना ङ्गता प्रथमाङ्गतिः त्वन्वित्यर्थः ॥३॥ यददः
 प्राणान्नवीर्यधारणं पूर्णाङ्गत्यग्नी क्रियते एतत्परोऽन्नामिव पचमानंष्टिभिस्तत इदमिनाय प्र-
 त्यक्षत एव क्रियते पचमानपावकपुचिशब्दैः प्राणान्नवीर्याणां प्रतिपादनान् अतस्ता इ-
 ष्टयो नियमेन कर्तव्याः ॥४॥ तदेतत्सर्वं पूर्णाङ्गतिपक्षे सत् विद्यमानमापि श्रियमन्वामिद्य भ-
 वति अतो नासौ पक्षो युक्त इत्यर्थः न केवलमेतावदिष्टीनां (°यदे° Cod.) प्रयागनं (°या-
 त्रन Cod.) अपि तु मनुष्यैराधीयमानस्याग्नेः कात्स्न्यमप्याभिः (°द्याभिः Cod.) मन्त्रयान्तर-
 त्याख्यायिकापुरःसरमाहमिति । अभ्युपावृतम् अभ्युपागमम् धृतैर्लङ्घ्युक्तमेकवचनं युतादि-
 वाङ्मरु ॥५॥ अग्निर्हि मनुष्यान्प्रत्यागमनसमये पचमानपावकपुच्याप्याग्नितम आत्मोयान्त-
 नूः पृथिव्यन्तरिचलुलोद्धेयं यथक्लमं निधाय न सर्वेण कृत्स्नेनैवात्मना च्यवत्तं अन्नान-
 भिलक्ष्य (? लक्षा तु Cod.) उप्रावृतत् उपागमदितोममर्थमृपयोऽभुभ्यन तस्मादग्रतः का-
 त्स्न्यसम्पादनाय पचमानहवीषि निर्वपन्नित्यर्थः ॥६॥ ललयेव लीनामिव । अत एतं उभे
 अप्येनां पृथिवीं प्रति उद्यामिनो स्तां वाधितुमुद्युक्ते भवेतां भवत । Cod.) अतः प्रथमं
 हविः पृथक्त्वं कार्यमुत्तरे समानतन्त्रे कार्ये ॥७॥ यामास्तेष्टा हि पुराऽनुवाक्या गायत्री या-
 ज्यात्रिष्टुप् अत्र तु पुराऽनुवाक्यायाऽयाः सर्वा गायत्र्यः कर्तव्याः ॥८॥ पृथिव्यन्तरिचलुलोका-
 त्मकानि पचमानहवीषि क्रमेण निर्वपन्तद्द्वारा (°मेणाग्निर्व° Cod.) इमानेव पृथिव्यादि-
 लोकान्सोपानक्रमेण सम्यगगोहवस्माद्धोकात्प्रच्यवते अतस्तत्परिहारायादित्येष्टिः कर्तव्येत्य-
 र्थः ॥९॥ विराजौ संयाज्येऽस्ति प्रेक्षोऽग्ने [१०-११.] इमा अग्न (?) ऽहृत्येते स्विष्टकृता या-

ध्यानुवाक्ये स्यातामित्यर्थः । विराजावित्वेवेति तुशब्देन त्रिष्टुब्जगतोपक्षौ व्यावर्त्येति ॥२०॥
एतन्वेकमयनमिति पत्वमानेष्टिं यज्ञतामेतदेकमनुष्ठानस्य विधानम् ॥२१॥ आग्नेयमेवेति न
तु पवमानादिविशेषणमादरणीयमित्येवकारार्थः । पवमानादिविशेषणैर्विशेष्यमाणोऽग्निः तत्र
वैशिष्ट्यद्वारा परिच्यमापद्यते अतस्तत्परिहारेण अञ्जसा ऋजुनैव मार्गेण केवलाग्नये निर्वपन्
तं प्रत्यक्षत एव स्वीकरोति ॥२२॥१॥२॥॥

पड़द्वादशादिदक्षिणा आधानस्य विधास्यन् तन्नामनिर्वक्तुं अस्तौति घ्नतोति ॥१॥ न द-
दक्षे फलं जनयितुं न शशाक ॥२॥ एष मात्रेति एतदक्षिणानां परिमाणम् इतोऽधिकमपि
यथाविभवमिहानुसारेण देयमिति विधत्ते दद्यात्त्वेवेति ॥५॥ सम्प्रापिषन् सम्यक् प्रापितवतः
॥७॥ आधानस्य भ्रातृव्यजयहेतुवं वक्तुमाध्यायिकामाह देवा इति । एषां देवानां मध्ये य-
मेवासुरा घ्नन्ति तत् तत्र स स्म (? सूर्व Cod.) हत एव भवति ॥८॥ नन्वग्निर्गार्हपत्याद्या-
यतने (न वग्निं Cod.) बहिराधोयते (? लार्हिवाधो° Cod.) कथं तस्यान्तर्धरणमिति त-
त्राह तदिति अभिप्राणितोति मन्थनाज्जातं तमग्निमभ्युपरि प्राणनं करोति स पुनरपानितोति
अग्नेर्ह (?) अग्नेर्हा Cod.) परिश्वासमुत्सृज्य तमेव श्वासं पुनरुत्तरनयत् तेन सार्धमग्निरपि अतः
प्रविशन् यज्ञमानस्य हृदये आहितो भवति ॥१५॥ नियतस्य (? °तत्त्वा Cod.) बाह्यस्याग्ने-
रुद्दीपनं समिन्धनं विधत्ते तमिति उद्दीपनं काष्ठप्रक्षेपः समिन्धनं सम्यक् प्रज्वलनम् तदु-
भयमात्तराग्नौ दर्शयति इहेति इहास्मिन्बाह्येऽग्नौ यक्ष्ये यागं करिष्ये तत्फलं च सम्पादयिष्या-
मीति यौ मनोव्यापारौ संकल्पौ तेऽएवात्तराहितस्याग्नेरुद्दीपनसमिन्धने ॥१६॥ एवमात्तराग्निमा-
दधानस्य (माब्दधानाथ Cod.) व्यवायादिदोषोऽपि नास्त्येति प्रतिपादयत्यन्तरेणेति अग्निय-
ज्ञमानयोर्मध्ये देवदत्तादिरागतिनवव्यवायादिभिर्व्यवृत्तत्वावृत्तो विमुखो भूदिति यो दो-
षः सोऽप्यत्र नास्ति । एवं विदुषोऽग्न्यनुगमनशङ्कापि न कार्येत्याह तस्मादिति ॥१७॥ ए-
तत्सत्यवदनस्याग्निसमिन्धनहेतुवमृषिवाक्यसम्बन्धेन दूढयति तदिति । उपवेशो नाम क-
श्चित्स्य पुत्रमरुणं तदोया शतय उक्तवतः हे अरुण स्थविरो वृद्धोऽग्नि अतः आमुष्मिकसि-
द्धये अग्न्याधानं कुर्यादिति ॥२०॥२॥२॥॥

अथ पुनराधेयं विधित्सुः स्वपक्षातिभूतमुक्तमग्न्याधेयं (स्वष° Cod.) प्रकृतिरूपाथवा-
देन राज्यशोहेतुत्वेन प्रशंसति वरुण इति ॥१॥ निधाने कारणानि वैकल्पिकानि त्रीण्युप-
न्यस्यति विज्ञयं वेति । असुरानितुष (?) विज्ञेतुमुपगमनसमये पूर्वसिद्धाग्न्याधानस्याथमथ-
निधानमित्येकः पक्षः (? पूर्वस्मिर्दस्मिन्धानस्याक्षमाथीनधा° Cod.) । कामचारस्य कामाय य-
थेकं (थक्के Cod.) क्रोडितुं संचरणस्य यः कामः तदर्थं वा तन्निधानमिति द्वितीयः । गृहएव
स्थितानां नोऽस्माकं देवानां मध्ये अयमग्निर्गोपिष्ठो गोपायितृतमो रक्षणकुशलोऽस्मदीयं धनं
गोपायत् रक्षितुं शक्नोतीत्यनेनाभिप्रायेण वा तन्निधानमिति तृतीयः पक्षः ॥२॥ ऋतून् चा-
रादिः पर्वतमिव प्रविष्टवान् अन्तर्दधे । अप्यस्मदीयं स्थानं पुनरागच्छाम इत्यनेनाभिप्रायेण
तं तिरोभूतमग्निमागच्छन् पूर्वं यस्मिन्स्थाने सोऽग्निः स्थितस्तत्र तमपश्यतां तेषां देवानां वि-
हीनावस्थं प्राप ॥३॥ यावाक्का (!) यावत्प्रकारविशिष्टं (कावत्प्रकारावि° Cod.) वाष्ट्रं रूप-
मन्याः प्रजा उपतिष्ठन्ते तावत्यो जायन्त इत्यर्थः वीप्सा तु सर्वसंग्रहार्था ॥४॥ प्रथममाहित-
स्याग्नेर्विधानान्तरेण पुनस्तेष्वायतनेषु स्थापनं पुनराधेयम् । येयं ग्राम्यारण्योभयप्राप्तिः सा प-

रमता परमवं सर्वोत्कृष्टता । किं च अस्मि पुनराधेयं कृत्यन्ते मयं शनाः न्यतयानि आद्रियन्ते
 स्पृहेरोक्षितप्रमितिसम्प्रदानमंशा (°तदमि° Cod.) । तथा अयमायं नाका नाकनायमुत्कर्ष
 प्राप्य पुष्यति प्रवृद्धो भवति ॥५॥ यस्मै फलायादधोत एतत् उक्तान्धियान् एवम् तत् ॥६॥
 यस्मादेवं वर्षऽर्तुः सर्वात्मकः तस्मात्समुदायात्मकं मयस्मां व्यशब्देन नाका व्यञ्जयतो-
 ति दर्शयति अथेति । ग्रीष्मशिशिरधर्मयोः प्रकाशशैत्ययोर्धर्मांशु मदायात् पुनिरागात् (?)
 वर्षर्तुस्तावदुभयात्मकवम् ततः ग्रीष्मे घमनस्य व्यंशु शब्दः शिशिरं तमस्य नामानधर्म-
 तयात्तर्भावात्सर्वऽर्तुवृत्तपवं सिद्धम् ॥७॥ एतं प्रत्यक्षविषयं प्रकाशादिधर्मयोगेन मय्ययमभिधाय
 परोक्षधर्मवशादपि तत्प्रतिपादयति अथेति । इत्यादयो हि यमनादोना पंशः क्षभृता धर्माः
 तेषां च वर्षासु सदावात्सर्वऽर्तुवृत्तपत्यर्थः । यस्मादपि प्रागुक्तगोत्या सत्पुनराधिशब्दमादेन
 वर्षास्वादधानस्तेभ्य एवऽर्तुभ्यः पुनरुत्पादयति ॥८॥ तस्य पुनराधानमवनि मय्यन्दिने का-
 र्यमिति विधित्सुस्तदर्थमादित्यस्य सर्वऽर्तुवृत्तपतामाह आदित्य इति ॥९॥ प्रकाशनांशे तन्म-
 ध्यन्दिनाधानं प्रशंसति ह्ययेति । स च [पाप्मा] पुरुषकृपस्य पादयोः धम्तादित्य इयम्यते
 प्रयौति इ गताविति धातुः (?) ॥१०॥ तस्य पुनराधित्सितम्यादेर्देहेतुत्वात् कार्यं विधत्ते
 तमिति । आधानवत्पुनराधानेऽपि दातृभिरुदाणे दोषमाह दातृभिः पूर्वमिति उभयोरेकवृत्तयो
 जामितादोषः स्यात् । आपो दर्भाः see १. १. ३. ५. ॥११॥ ओहियधमयोः तपुःपयोः कर्णद्वय-
 संगृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानं विधत्तेऽर्केति । अत एवांतां का° ॥ ११. ५. ८. ॥
 ॥१२॥ पूर्वाभ्याम् पूर्वमाहितौ यौ गार्हपत्याहवनीयो ताभ्याम् । रात्रिभिर्येति अनुगतयो (?)
 रात्रिभिरिव व्यवधानात् नापूपव्यवधानेन प्रयोजनमित्यर्थः ॥१३॥ यदन्याधये पद्यमानादि-
 कार्यं (यवमानेविका° Cod.) तदग्रेय एव [पञ्च]कपालः करोतीति न पृथक्ता कर्तव्यत्वेन
 कारणः ॥१४॥ अस्यां पञ्चकपालेष्टौ आश्वभागादिः सर्वेऽपि यागाः सिद्धवत्यः कार्यः ॥१५॥
 रात्रिष्केवल्यम् इतरेभ्यो निष्कृष्य केवलं तदंशभागं कर्तुमिच्छति तिङ्गणितं पंशः क्षभृता त-
 त्प्रदीयते ॥१६॥ उक्तं तृतीयम् ॥१७॥ प्रयाजादिषु सर्वाग्रेयकरणां (रुम् Cod.) प्रतिपादयति
 स इति । प्रथमप्रयाजे यत्समिधो यजेति प्राकृतं बन्धनं तदग्रेयं रूपं समिधनप्रत्यभिज्ञा-
 नात् किं तु तत्परोक्षम् अतः समिध इत्येतस्य स्थाने अग्रेयस्येत्येव ब्रूयात् ॥१८॥ प्रयाज-
 यास्यास्वपि क्रमेणाग्निविभक्तियोजनं प्रतिपादयति (?) अयत्समिधायति Cod.) स इति । प्र-
 कृतिषु थास्यासु आश्वशब्दात्पूर्वं यथाक्रममग्रे अग्निमग्निना अग्निरेताद्यतस्रो विभक्तीः सहिता
 (?) एताभिर्यजेदित्यर्थः । an explanation of लौक्य is not given: I conjecture it to
 be a transformation of वृषट्, the अ being changed into औ (see १. ७. २. २१.),
 the वृ into कृ, and the ट् (resp. त्) into कृ (compare: साविषक instead of सा-
 विषत्) ॥१९॥ पञ्चमप्रयाजानुयास्यायां विशेषमाहयेति । प्रकृतिवत्प्रथमामाश्वभागदेवतां
 सिक्तीर्त्य द्वितीयाश्वभागदेवतायाः सोमस्य स्थानेऽग्निः पवमानोऽग्निरेतुमान्वा अध्वर्युप्रयोगा-
 नुसारेण विकल्पेन निर्देष्टव्य इत्यर्थः । स्वाहा देवा आश्वपानिति प्रयाजदेवतानिर्देशेऽपि
 (°अदेवतादेवतानिदे° Cod.) स्वाहाग्नीनाश्वपानिति प्रयोक्तव्यम् ॥२०॥ प्रथमाश्वभागस्याग्निं
 इतोमेन बोधयेति बुधिधातुयुक्तामनुवाक्यां (बुविधा° Cod.) दर्शयित्वा तस्याः पुनराधेयानु-
 कल्पमाह स्वपितीति । समुदीर्ययति समुद्रमयति ॥२१॥ द्वितीयाश्वभागस्य प्रागुक्तपञ्चदा-

द्वयाय (? °द्वयाय Cod.) याज्ञानुवाक्ये दर्शयति अथेति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥२२॥ एवमु
सर्वमिति उक्तरोत्या प्रयाजानामाज्यभागयोः सोऽग्निसम्बन्धकरणात् (! °योश्चाग्नि° ?) तत्सर्वमा-
ग्रेयं भवतीत्यर्थः ॥२३॥ अधुना स्विष्टकृतोऽप्यग्निसम्बन्ध इति (? °तो स्वग्निसंबंधस्वबंध
इति Cod.) दर्शयति अथाहेति । प्रथमप्रयाजवत्प्रथमानुयाज्ञेऽपि देवान्यज्ञेत्यस्य स्थानेऽग्नी-
न्यज्ञेत्यग्निविभक्तिः कार्या ॥२४॥ एवं प्रयाजानुयाज्ञेषु प्रक्षिप्ताः (प्रक्षि° Cod.) सम्भूयानूय
प्रशंसति ता वाऽइति ॥२५॥ तासां विभक्तोनामक्षरसंख्यामुपजीद्व्य प्रशंसति द्वादशेति । अ-
ग्नाउ इत्यत्रातिमाक्षरत्यागे सति द्वादशाक्षराणि भवन्ति तेन सह त्रयोदश भवतीत्यर्थः । न
द्वे चनेति चनशब्दोऽप्यर्थे द्वेऽपि वक्ष्यमाणे न सह प्रयुज्येत किमर्थम् अज्ञामितायै जामि-
तादोषराहित्याय व्यतिरेके तत्सद्भावमाह जामि हेति के पुनस्ते द्वेऽइति ते विभज्य दर्शय-
ति व्यक्तु वेवित्यादिना ॥२७॥ वहेन स्कन्धेन see १. १. २. १. ॥२८॥३॥२॥

एवमाधानपुनराधाने विधाय तन्निष्पन्नानामग्नीनां फलवत्कर्मार्थवान्तात्साधनचतुष्टयम-
ग्निहोत्राख्यं (°तत्साधंसानरतु° Cod.) कर्म विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिकामाह प्रजापतिरिति
॥१॥ काल्वालीकृतेति तर्हि तस्मिन्समये यदन्येव (?) पृथिवी बभूव ॥३॥ व्याज्जेन वि-
वृतेन मुखेन । उदमृष्ट हस्ताभ्यां स्वाङ्गस्योन्मार्शनं कृतवान् । तस्मात् इदं चोभयमपि
पाणितलमलोमकं रोमरहितं दृश्यते । उन्मार्शनेन तज्जाज्जतिं विवेद लेभे ॥४॥ तां चाज्जतिं
तस्मिन्नग्नौ व्यैक्षत् अत्यज्ञत् इदमाज्जतिद्वयमोषं पक्वं कृत्वा धय पिबेति एवमग्नौ प्रक्षिप्ता-
तस्मादोषधयः पृथिव्यां समभवन् ॥५॥ एवमनयोऽरुत्पन्नयोः सतोः सोऽग्निरपि प्रजापतिस-
काशात् भक्षणादुपरतः पराङ्मुखः सन्पर्यावृत्तौ बभूव ॥६॥ अत्स्यतो भक्षणं करिष्यतः
॥७॥ होमद्रव्यस्य पयस उत्पत्तिं वक्ष्यन्गोऽरुत्पत्तिमाह तऽउ हेति । तस्य स्तोत्रदेशस्य यत्प-
रिश्रयणं स समुद्रोऽभवत् यश्च स्ताव (!) स्तोत्रदेशः सा पृथिवी ज्ञातेत्यर्थः ॥११॥ पुनरागङ्गाम
इति स्तोत्रदेशात्प्रागुत्क्रम्य तस्मात्स्तोत्रात्सम्भूतां गां ते देवाः प्राप्नुवन् ॥१२॥ तासां गवां
यज्ञस्य च साधारणमेकं नामोपदिश्य प्रशंसति तद्वाऽइति ॥१४॥ इमे यजमानाः नोऽस्माकं
मध्ये कस्मै प्रथमाय होष्यन्ति ॥१६॥ अग्निहि अनुष्ठूया अनुष्ठानेन प्रयत्नेन स्वकीयं रेतो ग-
वि प्येऽह्णेण निवेतयन् (! वर्तयति ?) । ह्वयमानस्य च पयसो यद्रव्यश्नुते विशुद्धिमिति
॥१७॥४॥२॥

सायंप्रातर्होमयोः कालविशेषं विधित्सुरग्निहोत्रं सूर्यात्मना प्रशंसति सूर्य इति ॥१॥ ता-
सां गर्भसाम्यमाह ईलिता होति रात्रौ हि सर्वाः प्रजाः संजानानाः समानमेकविधं ज्ञानं प्रा-
प्ता ईलिता (? प्राप्रहोलि° Cod.) स्तुताः वृष्टाः [शेरे] शेरेते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलो-
पः । पुनरपि गर्भसाम्यमाह अथ यदिति गर्भरूपेणाग्राववस्थितं सूर्यं रात्रिस्तिर एव तिरो-
हितमाकादितं करोति यस्मादेवं तस्मादसौ गभः ॥३॥ यथार्थं यथाप्रयोजनं सर्वाः प्रजा वि-
सृज्यन्ते प्रवर्तन्ते ॥६॥ सायमग्निहोत्रस्याहवनीयविहरणमस्तमयात्प्रागेव कर्तव्यम् । गार्हप-
त्यादाहवनीयं प्रणीयोद्धरति । अनुद्धतमाहवनीयमभिलक्ष्य सूर्योऽस्तमगादिति सर्वे निन्दन्ति
॥७॥ आवसत्यस्मिन्नित्यावसथमासनम् ॥८॥ यथा गते अतिथौ गृहादपगते सति शून्यं त-
दावासस्थानं प्रति पंतव्याणयात्रयादिकमाहरेत् (?) ॥९॥ एतावेवास्तमितानुदितहोमौ प्रका-
रान्नेण प्रशंसति द्वयमिति ॥१०॥ मूल्यमूलोभयनिष्पन्नस्य सर्वप्राणिजीवनहेतोः शारात्मक-

स्य (?) तस्य भारं प्रथमं देवेभ्यस्तत्स्वामिभ्यो गुह्यानि पञ्चाशद्व्यभुक्तशेषैः सर्वं धनमु
पजीवाम इत्यनेनाभिप्रायेण पयसागिण्डां गुह्यात् । अतो होमाननं गज्याः । कालं तदा
शितं (यदशि?) भवति (भवाति Cod.) तत्सर्वं तदगिण्डांमध्यगतां भवति निर्यज्यन्तीति
निष्कृष्यावन्नो बलिर्देवभागो यस्मात्तद्विर्यज्यन्तीति । एतमगिण्डां पुष्टत्पुष्टः इतोऽष्टम्येव
गजावशिता भोक्ता भवति ॥११॥ अनुपस्थितः अपरिममाप्तः सर्वदा तपुताः ॥१२॥ गृतम-
सत् पक्वं भवेत् । कियद्वृषिः (?) वाक Cod.) पाक इत्याशङ्क्य तत्रैकं मतमुपन्यस्यति
तदाङ्गरिति । उदत्तं पाकवशादुद्गतं बुद्धुदवत् । ततः संस्तुतं शततप्यः तमापदधमप्रक्ष-
क्षि अप्रजननशीलं प्रज्ञात्पादनं न भवति ॥१३॥ कार्यं तर्हि दग्धयामिति (दातव्यं Cod.)
अधिश्रित्यैव अधिश्रयणानन्तरमेव गुह्यात् ॥१४॥ तदवश्यातयतीति इत्यान्वायुक्तं (?) दा°
Cod.) मार्गेणावाङ्मुखं (?) दमागे° Cod.) प्रकाशयतीत्यर्थः । उदकस्य विन्दुगच्छातयितव्य
आसेक्तव्य इति ब्रूयात् ॥१५॥ चतुर्भ्यः स्तनभ्यो दग्धवायुर्धृतिरुचितव्यम् । मार्गितहोमाये-
वेति समिद्धेऽग्नौ होमार्थमुन्नोतपयस्काय । (?) स्काया Cod.) धेकद्वयां भुवि एकां ममिध-
मुपरि निधाय गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रतिमृत्येव (धृत्येव Cod.) पृथ्वागङ्गतिं गुह्यात् ।
होष्यन्नुपसादयतीति यदुपसादनं तैत्तिरीयके आह्वानं तदनूय तस्यायुक्तातां (तस्य तु° Cod.)
दृष्टान्तेनोपपादयति स यदिति । अक्षरा, निदध्यादिति भाक्कमुपविष्टस्य पुरः स्थितं पात्रमपाप्य
मध्योमार्गादिसितमन्नादिकं (! मध्ये मार्गेऽशनमन्ना° ?) निदध्यात् एवं तत् ॥१०॥ देवाः
सन्तीति अग्नौ प्रक्षिप्तेनाग्निहोत्रहविषोपचिता(च)यवाः ममः सर्वदा विद्यन्ते ॥११॥ मनुष्यान्नु
मनुष्याधीनतया तिष्ठन्ति ॥२०॥ अस्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतं पाकयज्ञवमुपन्यस्यति तदु
इति । न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्शपूर्णमासादियज्ञकंचलयज्ञत्वेन ममस्यः अयं खलु पाकयज्ञ इव
भवति । उत्सृप्य (उत्पृष्ट्य Cod.) बहिर्निर्गत्य । पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुप्राप्तिमाधनम्
॥२१॥ अमूं विप्रकृष्टां यामाङ्गतिं प्रज्ञापतिः सृष्टिकाले प्रथममगुह्यात् सैषा एकागिण्डात्रस्य
पूर्वाङ्गतिः अनन्तरं च यदतो (यदेतो Cod.) ऽग्निष्वयुसूर्याः पञ्चादित्याधियम अयम्विद्यताः
॥२२॥ द्वितीया तु स्विष्टकृत्स्थानोयेत्याह अथ येति ॥२३॥ आशा गोचरं प्राप्तव्यम् ॥२४॥
अनडा अप्रत्यक्षम् ॥२५॥ यन्नु स्यात्स्यामवशिष्यते तत् नाग्निहोत्राद्विष्टं (?) तन्नुनगिण्डात्राद्विष्टो
Cod.) तत्र दृष्टान्तः यथा परिणह (!) इति परितो नउं परिवोतं (°वेतं Cod.) धान्यपूर्णं
शकटस्योपरि स्थानम् यथा तस्माद्विषो (वे?) निर्वीपयितुं तद्वत् धान्यं न शेषः किं तु
पुनरपि यागान्तरयोग्यमेवमेव तत्स्थाल्यां (ततत् स्या° Cod.) पयः ॥२६॥ ११॥ १॥

अथाग्न्युपस्थानं, विधिसुक्तधान्योनां च (?) दैवतनूपतामाह एता इति । योऽस्ति यो
यज्ञमानो विद्यते नलो (!) नैषध (!) इति निषिधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो गता ॥११॥ अ-
न्वाहार्यपचनोऽग्निः एष एव नलो (!) नैषध इति निर्दिष्टः । निषिधराज्ञस्य च नलस्य (!)
दक्षिणाग्रेऽस्य साम्यमाह तद्यदिति अग्निहोत्रहोमकाले एतमन्वाहार्यपचनं यत् यस्मादङ्गिणतः
अहवद्वाहोति तस्मादेव नैषधो (!) नलो (!) ऽपि यमस्य गतो दक्षिणत उपगङ्गतीति लो-
कप्रसिद्धिः ॥२॥ भस्मोद्धृत्येति गार्हपत्याहवनीयादिगतं भस्मोद्धृत्य यत्प्रातराहमयं परावप-
ति ॥३॥ आहवनीयस्य समीपे यत्स्थानमासनं शयनं वा क्रियते तत्तस्योपस्थानम् । प्रति-
पत्त्याहवनीयमागतप्रतिनिवर्त्य ॥४॥ पत्ययेत परिगमनं करोति ॥५॥ उपवसथेऽहनि ॥६॥

का° ४. १३. ७-१०. ॥८॥ [धूप्यतऽइव] धूमा[यमा]न-इव भवति । अश्रद्धयेव वत् अप्रिये-
षैव एकवारम् ॥९॥ बल्लबलोति (वत्येलोवं Cod.) शब्दायते ॥११॥ काष्ठेषु दग्धेषु सं-
शाम्यतोऽग्नेरर्चिः प्रतितरां निष्कृष्टरामिव ऊर्ध्वधोगमनरहित-इव भवति? ॥१२॥ सर्वासु
ज्वालासु निदृचासु (?) केवलमङ्गारा अत्यर्थं दोष्यन्ते ॥१३॥ एतेषां रुद्राद्यवस्थाविशेषाणां
मध्ये एकं संवत्सरपर्यन्तं निरन्तरमनुतिष्ठेत् यदि यज्ञमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुह्वयति अन्यो
वाध्वर्युर्जुह्यात् उभयोरप्येष संवत्सरनियमः । अपोऽभिलक्ष्य वायोऽभिलक्ष्य वायुः सन्त्यज्य
ह्यिवाध्वन्नं सम्पादयन् [वा] सामि अर्धकृते यथा निवर्तेत एवमेव तदन्यथाग्निहोत्रहवनम्
(? थाहवनीयम् Cod.) । सार्धं सह नैरुत्तरेण ॥१४॥ अन्नाद्यमभितृणान्ति उत्पादयति ॥१५॥
भार्याः भर्तव्याः प्रजाः । यत्र खलु भोक्तृणामल्पोयस्त्वं भोग्यसम्पत्तिर्भूयसो तत्खलु समृद्धम्
॥१८॥ २॥ ३॥

अथैतयोर्गार्हपत्याहवनीययोर्गन्धोपस्थानं विधित्सुः प्राग्विहिते आधानाग्निहोत्रे समु-
च्चित्य क्रमेण स्तौति यत्रेति । दग्धे उद्युक्तो बभूव । इतोदं सर्वं जगद्व्याकुलमभूत् । अति-
तिक्ष्णमाणः प्रजाभिश्चिकीर्षितं पेषणमसहमानः ॥१॥ तितिक्षे सोढुं शक्नोमि ॥२॥ एवम-
ग्न्याधानेन अनितस्याग्नेर्भरणं विधाय तस्य भरणात्प्रागुद्भासनं निषेधति तत्रेति । सामि मध्ये
ऽप्यध्वाग्निमुद्भासयेत् (?) विसर्ज[ये]त् तर्ह्यस्मै यज्ञमानाय सोऽग्निः सामि अर्धग्लानियुक्तो भवति ।
तस्मादामरणात्तमग्निर्धर्य इति नियमयति तस्मादिति ॥४॥ ऋषिणा मन्त्रेण [ऋक्सं १. ८१.
१.] । हे देवाः अग्नि अन्निके मनुष्याणां समोपे आयुर्वेन परिकल्पिताः शतसंख्याका एव श-
रदः संवत्सराः खलु यत्र यस्मिन्नायुषि शतसंवत्सरे तनूनां शराराणां जरसं जरां चक्रा कतरं-
तस्था (?) यत्र च पुत्रासः सत्तोऽप्यपत्योत्पादनेन पितरो भवन्ति नोऽस्माकं तदायुर्ग्लानिगमि-
नात्पूर्वं मध्ये (!) मा रीरिषत हिंसत (हिंसतं Cod.) प्राक्कृमिति (?) ॥६॥ अग्निहोत्रहोम-
स्यामृतवप्राप्तिसाधनत्वं वक्तुं सूर्यस्य मृत्युहूपतां प्रतिपादयति । सूर्यस्य किरणैः प्राणेषु बद्धा
इत्यर्थः । अश्वोऽभिधीयते बध्यतेऽनयेत्यश्वाभिधाना तथा अभीश्वोऽग्न्या रज्जवस्ताभिर्वा ।
प्राणानभिलक्ष्य अवतायन्ते अवसार्यन्ते ॥७॥ यदा तु विद्वानुदोरितरोत्या सूर्यमतिक्रम्य वर्तते
तदाहोरात्रे एवातोऽर्वाचीने भवतः तथा चाहोरात्रानाक्रान्तवादिदुषः सुकृतं न क्षीयते ॥११॥
रथोपस्थे रथस्योत्सङ्गे । पत्यङ्गमाने पर्यावर्तमाने । अर्वाचीनोऽवाङ्मुखः ॥१२॥ आहवनी-
यस्य पुरस्तात्परिक्रम्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये गच्छेत् । तथा च सूत्रितं का° ४. १३. १२-१३.
॥१३॥ यदेतदक्षिणेन वेति कात्यायनेन विकल्पेनोक्तं तददृश्यति अथ य इति ॥१४॥ स्व-
र्ग्यायाः स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतायाः । नौमण्डे उभे पार्श्वे भित्तौ । नावमग्नति क्षिपति प्रेरयतीति
नावाजः ॥१५॥ आरुह्यतेऽनेनेत्यरोहणं प्रवेशद्वारम् ॥१६॥ अथैतदग्निहोत्रं चित्याग्निसम्पत्त्या
स्तौति अथ यामिति ॥१७॥ अथ चित्यस्याग्नेः संवत्सरहूपतां ब्रुवन् तावत्कालसाध्यस्याग्नि-
होत्रहोमस्य तत्सम्पत्तिमुपपादयति प्रजापतिरिति । चित्योऽग्निः प्रजापतिना सृष्टवान्नादात्मकः
प्रजापतिश्च संवत्सरकालात्मकः अतः संवत्सरपर्यन्तमनुष्ठितमग्निहोत्रं (?) तं उममितिष्ठतम-
ग्निं Cod.) चित्येनाग्निना समानं सत् संतिष्ठते समाप्तं भवति तथा च एकैकसंवत्सराग्नि-
होत्रानुष्ठानेन चित्याग्न्यनुष्ठानं कृतं भवति ॥१८॥ अथैतदग्निहोत्रं महदुक्तसम्पादनेन स्तौ-
ति सप्तेति । चित्योऽग्निर्महाव्रतं साम बृहतीसहस्रात्मकं बृहदुक्तं चैतानि त्रयोपि सहचराः

णि तत्र चित्वाग्निसम्पत्तिरुक्ता महदुक्त्यसम्पत्तिर्येवमयमगच्छा तत्र हि गायत्रीतृचाशो-
तिरौष्णिहो तृचाशोतिर्बाह्वतो तृचाशोतिरिति तिस्रस्तृचाशोतया विहिताः । अतश्चेकग्निमन्-
वत्सरे अस्य यज्ञमानस्याग्निहोत्रं तृचाशोतित्रयात्मकमनुक्त्येन सम्पन्नं भवति ॥११॥२०॥३॥३॥

अथ सायंकालीनमग्न्युपस्थानं विधित्सुस्तदर्थमाग्न्याग्निकामाह अगाधिति । एतच्च पुन-
राधानब्राह्मणे [२. ३.] व्याख्यातम् तत्र ऋतुप्रवेशः (अनुप्र° Cod.) अत्र तु गत्रो (? त्रि ।
Cod.) इत्येतादृशोऽङ्गः ॥१॥ कमिति वाक्यप्रतिपूरणे (? "कमिति" Cod.) ॥३॥ अग्नि-
रपि उपस्थानेन याच्यमानस्तिरो भवति याचितफलस्याप्रदानेन नैव यज्ञमानं दिनमानि
अत एव देव्योऽपि न भवन्ति ॥४॥ वायेन वदनोयेन स्तुतिशब्देन कर्मणा वा पारेचणा-
लक्षणेन । यस्तु एवं निशुं भाषते स एनं ब्राह्मणादिं प्रभुं देष्टेरोश्चरः विद्वेषणं कर्तुं स-
मर्थः स्यात् तथा निर्वेदं मनस्तापं गन्तुमोश्चरः स्यात् निशुभाषणप्रकारमाह किं न्यति हे
देवदत्त यस्त्वं मय्यं न (त Cod.) ददासि स च मम किं चासि न किंचिदपि भयमि वया
किं प्रयोजनमित्यर्थः । तदुपस्थानं तु फलप्रार्थनरूपत्वेन निशुभाषणवदपराधतुरिति न क-
र्तव्यमित्याह एतदिति होमसमिन्धनाभ्यामाग्निं प्राप्य पुनरुपस्थानेनैव याचतं याचनं चायुक्त-
मित्यनुपस्थानपक्षो ज्ञेयान् ॥५॥ समस्तं सम्पूर्णम् ॥६॥ उपवत्या उपशब्दयुक्तया ऋचा ।
योऽयमुपेत्युपसर्गः इयं भूमिरेव सः । इयेन द्विप्रकारेणैव भूमिरुपशब्दवाच्या । न्यूकृति नि-
तसमार्तिं प्राप्नोति । ऋतुद्विद्विद्वि भूमा प्रतिपद्यते उपस्थानं प्रारभतइत्यर्थः ॥७॥ क्रमेणो-
पस्थानमन्त्रान्विधित्सुस्तावदुपवतोमृचं विधाय प्रशंसति स आहिति ॥८॥ अनुधावति अ-
नुसरति प्रशंसतीति यावत् ॥९॥ सनीनां दानानाम् ॥१०॥ समाहार्यम् एकैकामृचं प्रदे-
शान्तरे पठितां समाहृत्य समुदायोक्तमेतत्पठ्यं सूक्तम् । अदो मुलाक एव प्रथमं तस्य प्र-
थमशब्दनामधेयतामुपपादकति यावत् इति । सनेति निपातः पुरेत्यस्यार्थः । इमे यावापृ-
थिव्यावन्तरेण अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वे कामा अवस्थिताः ॥११॥ यन्ता यज्ञास्त्रिवृ-
त्प्रायणाः त्रिवृत्प्राग्भाः निर्वापप्रेक्षणसामिधेयानुवचनादिषु त्रिरावृत्तिदर्शनात् ॥१२॥ ग्रह-
नक्षत्रादीनि चित्राणि ॥१३॥ एतेन चित्रावसोऽइति मन्त्रेण गत्रः पारमवसानं स्वस्ति क्षेम-
ण (°मेन Cod.) समश्नुवते स्म ते सम्प्राप्नुवन् । एतावन्त्विति उपप्रयत्न इत्यारभ्य चित्रा-
वसोऽइत्येतावत्पर्यन्तमाहवनीयसमोपे तिष्ठन्जपेत् ॥१४॥ अग्निहोत्रहोमार्थस्य पयसा दोग्ध्रो
या गौः तामन्ध स्थेति मन्त्रेणाभिगृहेत् अन्धःशब्दोऽत्रवाचो तेन च तज्जनितां क्षीर्यं लक्ष्यत
इति व्याचष्टे यानीति । भक्षोय सम्भजेय ॥१५॥ एवमाहवनीयस्य समस्तकमुपस्थानं स-
म्पन्नं (? "पचं Cod.) विधाय गार्हपत्ये तद्विधत्ते अथेति । अतिक्रमजनितापराधनिवृत्तये
ऽस्मै गार्हपत्याय नमस्कारमेव करोति इतरथा हि प्रथमाग्निं गार्हपत्यमतिक्रम्याहवनीयस्यो-
पस्थानकरणात्स गार्हपत्यः क्रुद्धः सन् यथैतन्नं न हिंस्यात् तथा नमस्कारः क्रियते ॥१६॥
अनेन सोमानमिति तृचस्य जपेन यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिनाऽग्निरिहस्योपस्थाः कृतं भवति ।
नन्वेतन्मृचं ब्राह्मणस्पत्यम् कथं बार्हस्पत्यमिति नैष दोषः तयोर्भेदाभावात् अत एव दाश-
तय्यां मणानां वेत्यादिषु (ऋक्सं° मं २. २३. १.) ब्राह्मणस्पत्यसूक्तोषु (°क्त्योषु Cod.) तत्र
बहस्पतिः स्तूयते ॥१७॥ एतदपि सूक्तमन्तराग्नी तिष्ठन्जपेत् । अस्य तृचस्य प्रयोजनमाह त-
त्राप्नोति तत्र तस्मिंस्तुचे नाधसु वारणोदित्यस्ति तस्याभिप्रायो वर्णयतइति शेषः एते ह

वाऽइत्यादि ॥३७॥ स्तरोर्हिसकः ॥३८॥ अनुसंतनवत् अनुक्रमेण संतनुयात् संततमनव-
क्तिं कुर्यात् ॥३९॥४॥३॥

एवमग्निहोत्रहोमे महोपस्थानं विधाय लघूपस्थानमत्रापि दर्शयति अथेति । अग्निहोत्र-
होमानन्तरं भूर्भुवः स्वः सुप्रज्ञा इत्यनेनैव मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठेतेत्यर्थः । पूर्वोक्तादुप-
स्थानमन्त्रगणादस्य (? त्रतातादस्य Cod.) मन्त्रस्यातिशयमाह तत्सत्येनेति सत्यरूपा स्वे-
ता व्याहृतयः त्रयोसारवात् एवं च व्याहृतिरूपेण सत्येनैव इमं मन्त्ररूपां वाचं समर्थयति
तथा च समृद्धया वाचा प्रागुक्तां सर्वामप्याशिषमाशास्ते प्रार्थयते । तदाशासनप्रकारं दर्शय-
ति सुप्रज्ञा इति ॥१॥ प्रागुक्तोपस्थानेनास्य समानकार्यकरणवादिकल्पमाह यद्वाऽइति । अदः
पूर्वोक्तं दीर्घं ब्रह्मकर्तव्योपेतं ब्रह्ममन्त्रसाध्यं यदग्न्युपस्थानं सा आशोः फलप्रार्थनम् तथा
भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रसाध्यमुपस्थानमिति तादृगाशीर्युक्तम् अत एतावतैवोपस्थानेन तत् प्रागु-
क्तं सर्वं फलं प्राप्नोति ॥२॥ अथ प्रवासं करिष्यता यज्ञमानेन कर्तव्यमुपस्थानं दर्शयति अ-
थेति ॥३॥ वाहनसहितश्चेदश्वरथादीन्प्रधावयति प्रगमयति । स च गङ्गन्यस्मिन्देशे वेलां स्व-
निवासग्राममयीदां मन्यते तत्स्थानप्राप्तिपर्यन्तं वाचंयमो गवा तदनन्तरं वाचं विसृजेत् ।
प्राप्य प्रवासं कृत्वा पुनरागत्य । वाग्यतस्य यज्ञमानस्याग्न्यागारस्य च मध्ये ॥६॥ समिदा-
धानं विधत्ते अथेति उपस्थानानन्तरमाहवनीयसमीपे उपविश्य तृणोपलक्षितानि समिदादी-
नि प्रक्षिप्य तस्मिन्नग्नौ प्रक्षिपेत् लुपु क्केदने ॥८॥ इत्थं प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं च
समन्त्रकं विधाय तयोर्मन्त्रकपक्षमप्याह स वाऽइति ॥१०॥ परिदां परिदानं रक्षणम् ॥११॥
एवं प्रवासादागतस्य यज्ञमानस्याग्निविषयं कर्तव्यमुपदिश्य गृहविषयमपि (°मतिपद Cod.)
वक्तुं प्रतिजानीतेऽथात इति उपचरणमुपचारः । तस्य यज्ञमानस्य कुलं वंशं विक्षोब्धोः वि-
नष्टं कर्तुमोश्चरः व्यत्ययेनैकवचनं गृहाः समर्था भवन्ति ॥१४॥१॥६॥

अथामावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्य मासि-मासि कर्तव्यतां विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिका-
माह प्रज्ञापतिमिति ॥१॥ स्वधाकारोऽपि वः । मनस-इव जवो मनोजवः सोऽपि युष्माकम्
॥२॥ प्रावृताः उत्तरवाससा संवृताः केवलवीतवाससो (° लवित Cod.) निवीतिन इत्यर्थः
॥३॥ शश्वद्ब्रह्मकृवः । परेषां दृष्ट्याह्लादकसामर्थ्यं (? दृष्ट्याह्लाद° Cod.) तमः अघटितघटन-
शक्तिर्माया ॥५॥ मेघ्यति स्निह्यति पुष्यति । विह्वर्हति अधः पतति । यदपि किञ्चिद्वाचा
व्याहरति भाषते तथैव यथार्थं (? प्रसार्य Cod.) भवति हि यस्मादसौ एतदेवसत्यं दे-
वेन प्रज्ञापतिना कल्पितं सत्यं गोपायति रक्षति । एतस्य प्रज्ञापतेरुच्चरितरूपं व्रतं चरितुं
यो यज्ञमानः शक्नोति स देवसत्यं गोपायति ॥६॥ जीवतां हि मनुष्याणां सायंप्रातरशनं
विहितम् मरणादूर्ध्वं वस्वादिहूपितृभावं (!) प्राप्तेभ्यस्तेभ्यो मासि-मास्येव पितृयज्ञरूपमश-
नं दातव्यम् स च पितृयज्ञोऽमावास्यायामेव कर्तव्यः यस्मिन्नेव काले इन्द्रः (इन्द्रः Cod.)
पूर्वस्यां दिशि पश्चिमायामपि न दृश्यते । कलहं कुर्यात् सोमस्य देवानामन्त्रवेन (? देवा
अन्त्रवेन Cod.) भोक्तुं देवैरपि संनिधानात् दीयमानं विविषयः कलहो भवेत् ॥७॥ गार्ह-
पत्यस्य पश्चिमदेशे व्रीहिपूर्णस्य निर्वापार्थस्य शकटस्य दक्षिणत आसीनः प्राचीनावीतो एतं
(एवं Cod.) पितृयज्ञार्थं हविर्गृह्णीयात् । ततस्तस्माद्विग्रहणस्थानात् । ऐष्टिकहविष (ऐष्टि°
Cod.) इव फलीकरणस्य त्रिवं प्रसक्तमपवादितुं सकृत्त्वं विधत्ते । हि यस्मात् सकृदेकवा-

रमेव पराञ्चः पराञ्चो गताः प्रेताः पितरोऽभवन् न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति अतस्तंषां सकृन्व-
मसाधारणो धर्मः ॥१॥ सकृत्फलीकृतास्तपदुलान्स्थान्यां प्रक्षिप्य तं चक्रं दक्षिणांशो अयंदि-
त्यर्थः उदासनात्प्रागेव तस्मिंश्चरावभिघ्राणां विधत्ते तस्मिन्निति अभिघ्नते अंतर्गपरि म्यापिते
एतस्मिंश्चरौ पक्षौ सत्यादयं प्रत्यानयति प्रतिक्रियति । देवेभ्यो यदादयं देयं तज्जामनेद्य दद्यते
मनुष्येभ्यो देयं यत्तन्नेषां पुरस्ताद्विज्ञानपत्रेषूत्तरमि उद्धृत्य पुरतः म्यापयानि पितॄणां तु एव-
मधिष्ठिताऽऽराधयेत् चरौ आदयमवनेयम् (चरौ अदयं Cod.) ॥१०॥ चरुमान्दयं येन का-
ष्ठेन गृहीत्वा ह्वयते तन्मेक्षणं तदभ्यादानं (? दध्नां Cod.) स्विष्टकृताशनं अन्यं तामस्य
स्विष्टकृत्स्थानीयम् । अथ पिण्डप्रदानाय स्थानविशेषं तत्संस्कारं विधाय प्रशमाति अयंति
दक्षिणांशेहरेण देशे स्थयेन (स्थयेन Cod.) सकृदुल्लिखति एकयत्नेन दक्षिणाप्राचीं नखां
कुर्यात् तदुल्लिखितं स्थलं वेदिभाजनं वेदिस्थानीयं तत्कार्यकामित्यर्थः ॥११॥ उल्लिखितदेश-
स्यात्तेऽग्नेर्निधानं विधत्तेऽथेति परस्तात् परस्मिन्विप्रकृष्टे पर्यंत । विमघ्नोत्तु अयंस्तुः ॥१२॥
अदःशब्दस्थाने सम्बुद्धात् पित्रादीनां यथाक्रमं नाम निर्दष्टव्यम् हे यज्ञशर्मन् मम पितः
अवनेनिह्व दास्यमानं पिण्डं भोक्तुमात्मीयो पाणी शोधयेति । अशिष्यते भोक्तव्यमाणाय ॥१३॥
सकृदाकिन्नानि एकयत्नेन किन्नानि (?) उपमूलं मूलसमोपे दिनानि खण्डितानि खर्होपि पि-
तृयज्ञाथानि भवन्ति एवंगुणविशिष्टानि खर्होप्याहर्तव्यानीत्यर्थः ॥१४॥ दक्षिणा दक्षिणात् उ-
ल्लिखितप्रदेशे तानि बर्होष्युप्युल्लिखति । तत्र तस्मिन्वर्णिपा स्तोत्रं देशे पिण्डान्दद्यात् तत्र
प्रकारविशेषमभिनयेन विधत्ते स वाऽइतीति इति अनेन प्रकारेण अङ्गुष्ठतर्जनीर्मध्यं पित-
त्र्येण (?) पात्र्येन Cod.) तोर्धेनेत्यर्थः देवमनुष्यनामप्रदानकं दानं तर्धेनेत्यर्थेनोपपाद-
यति इतीव वाऽइति इतीव अनेन खलु प्रकारेण अङ्गुल्यग्रेण देवतोर्धेन (?) दवार्धेन Cod.)
देवेभ्यो हवींषि बुद्धति मनुष्येभ्यस्तु (?) स्व Cod.) यथायोगं भोक्तव्यमङ्गुलरमि उद्धृत्य पा-
त्रांतरे स्थापयन्ति न तु तत्र देवपित्रादितोर्ध्वविशेषोऽपेक्षितः ॥१५॥ शाश्वतारभिमतमस्त्रशेष-
निरासार्थं एवकारः । पित्रन्नरभावनां यद्वदनिर्दिष्टानां तेषां स्वयं पिण्डदाता गतभावी
भवति । तथा च एव एषा (येषां?) स्वयं [सह]भावी तेभ्यः पिण्डदाने म्यात्मनं पिण्डं
दत्तवान्भवति । तथादित इत्यादि अनेन हि क्रमेण पितृवं प्राप्ताः प्रथमं प्रपितामहः पश्चा-
त्पितामहस्ततः पितेति इमं क्रमं परित्यज्य पिण्डदाने इतः पितृत आरभ्य प्रपितामहानं प-
राक् पराचीनं पिण्डान्दद्यात् यतस्ते पितरः सकृन्वपराङ्मधर्मयुक्ताः ॥१६॥ पराङ्मुखः सन्पि-
ण्डाभिमुख्यं विहाय (?) पर्यावर्तेत । पर्यावर्तनकालस्य परिमाणं विधत्ते स वाऽइति याव-
त्तमनं ग्लानिर्भवति पश्चात्तरमाह स वाऽइति द्वादशक्षणात्मनो यो मुहूर्तमंशकः कालः ए-
वकारः पूर्वोक्तपक्षव्यवहृदर्थः ॥२१॥ उपपत्यय्य पिण्डसमोपं परिप्राप्य ॥२२॥ नीविः परि-
धानीयस्य वाससो दशा तामुद्वह्य विस्त्रंस्य । ऋतवः पितर इति वसमावृतुषु प्रमोतव्यं त-
त्तदनुवृत्तप्राप्तिस्तादात्म्यव्यपदेशः तथा चान्यत्र श्रूयते यस्मिन्नृते पुरुषः प्रमोयते सोऽस्यामु-
ष्मिलो भवति यदि वसन्ता(?) प्रमोयते वसन्तो भवतीत्यादिना । नमस्कारमस्त्रो निगद-
व्याख्यात इत्यभिप्रेत्य तक्षेपमुपादाय व्याचष्टे गृहान्न इति । पिण्डशेषस्याघ्राणं विधत्ते अ-
थेति अवघ्राणं पिण्डान्पात्रे प्रत्यवधाय प्रतिक्रिय कर्तव्यं तच्चावघ्राणं यजमानस्य स्वकीया

ऽशः । स्तोत्रस्य बर्हिषः प्रतिपत्तिं विधत्ते अग्राविति अभ्यादधाति प्रक्षिपति । उल्लुक्कस्यापि संसर्जनं विधत्ते पुनरिति ॥२४॥२॥४॥

अथ विधित्सिताया आग्रयणेष्टैर्मतभेदेन प्रयोजनं दर्शयंस्तावत्कहेलस्य (!) मतमुपन्यस्यति तडु इति । अयं त्रौहियवाद्योषध्यात्मको रसः । अस्य रसस्य कर्मणि षष्ठो इमं रसं देवेभ्यः प्रथमं ऊवा अथानन्तरं ऊतशिष्टमिममशनाम भुनजामहै ॥१॥ केवलमनाशनेन (!) ता इमाः सर्वाः प्रजाः पराबभूवुः पराभूता अभवन् । I do not know how to explain the नातुः all the mss. of the text give it ॥२॥ यज्ञेनैवेति निश्चित्य एषां मनुष्यादीनां यत्कल्पं कल्पनीयं सम्पाद्यमास तत् [अ]कल्पयन् । न केवलं देवा एव ऋषयोऽप्येवमेवाकल्पयन् ॥३॥ आजिरभिगतव्यावधिभूतः पदार्थः तमजामहै धावाम ॥४॥ पुराणानां पुरातनानां त्रौहोणां सम्बन्धिनं तं वैश्वदेवं चरुं कुर्यात् । नेतु क्षत्रियजातेरुपरि वैश्यजातिं तत्समत्वेनारोह्याणि आनूठां करवाणि ॥५॥ अथ तस्यामेवाग्रयणेष्टौ तृतीयं द्यावापृथिव्यं हविर्विधातुमाह तडु इति । नवधान्यरूपं हविरनयोर्द्यावापृथिव्योः रसः । तस्य इयं भूमिरेव कपालम् ॥६॥ सर्वेषु यागेषु स्विष्टकृद्यागोऽन्वाभक्तोऽनुप्राप्तोऽस्ति शेषात्स्विष्टकृतेऽवद्यतीतोऽशिष्टप्रतिपत्तिवेन तस्य विहितत्वात् अत्रैककपालं पुरोडाशं सर्वज्ञतमेव बुहोति हविरक्षरवन्नाप्ते (?) ऽग्नये ना[वि]द्यति अतोऽस्यैककपालस्य स्विष्टकृद्यागाभावात्सैव परिचक्षा निन्दा । दोषान्तरमप्याह उतो ऊत इति अपि च अग्नौ ऊतः सन्नेककपालः पुरोडाशो यदि पर्यावर्तते ॥१॥ तत्र विषये आहुर्ब्रह्मवादिनः कथयन्ति अयमेककपालः पर्यावृत्तोऽभूत् तेन पर्यावर्तनेन राष्ट्रमेव पर्यावृत्तं मोहिष्यति मूढं भविष्यतीति । आहवनीयो हि सर्वाङ्गतीनामाधारभूतः तत्प्राप्तेः पूर्वं पर्यावर्तने दोषः तदुत्तरकालं तु अपि दश कृत्वो दशवारं पर्यावर्तते तत्रादो नैव कर्तव्यः देवतोद्देशेन हविषश्चादितद्वारे (?) धारे Cod.) प्रक्षिप्तत्वात् । तस्मात्स्विष्टकृद्यागाभावकृतैव निन्दा परिशिष्यते तत्परिहाराय पक्षान्तरमाह यदोति यदि चान्ये शाखिनो वदन्ति को नाम तदुक्तदोषसंधानं कर्तुमुपेयादुपगच्छेत् अतो दोषसहित एककपालपक्षः परित्यज्यः किं तर्हि द्यावापृथिव्यस्य यागस्य द्रव्यम् तदाह तस्मादिति यदेतद्द्रव्यास्थमाज्यं (?) उवाज्यस्थमाज्यं Cod.) सर्वयज्ञसाधारणं तस्यैव सकाशादादाय द्यावापृथिव्यो यजेत । आज्यस्य द्रव्यरूपयोगात्प्रत्यक्षरसवम् त्रौहियवादिस्तु धान्यस्य काठिन्यपरोक्षत्वम् । मेधेनेति सारभूतेनेत्यर्थः ॥१०॥ आलिशत अभक्षयन् लिश अल्पोयोभावे इत्ययं धातुरत्र तृणादेरल्पोभवनहेतौ भक्षणं वर्तते ॥११॥ किल्विषं रोगनिदानं पापम् ॥१२॥ अग्रियमिवेति अग्रे भवमाग्रियम् अग्रादुघकै चेति (अघाघ्नको वेति Cod.) । ईजानानोजानयोराग्रयणविषयां व्यवस्थां दर्शयति स यदिति यदि स यजमानः ईजानः सोमयाग्नेष्टवान्स्यात् केवलं हविर्यज्ञयाज्ञी सन्दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यजेत अथानन्तरमेव एतेनाग्रयणेन यजेत न प्रागित्यर्थः [दर्शपूर्णमासायागपक्षे तु to add?] किं तर्हि तदा कुर्यादिति तदाह यद्यु इति यदि तु दर्शपूर्णमासादिभिरनोजानोऽनिष्टवान्स्यात् तदा स यजमानः चातुष्प्राश्यं चतुर्भिर्ब्राह्मणैः प्राशितव्यमोदनमन्नं दक्षिणाग्नौ पक्त्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् (दक्त्वा Cod.) ब्राह्मणाश्च तं भुञ्जीरन् ॥१३॥ ब्राह्मणभोजनस्यापि यागोत्पादकत्वमुपपादयति दद्या वा इति । तत्रथा सति यथा

निषेधकः (!) नियन्त्रहिता इव । त्रिमथिष्यामः हिंसिष्यामः ॥१२॥ यदि तु स्वतवोभ्यः प्रतिपादिके याज्ञानुवाक्ये न लभते तदा स एव प्रागुक्तः केवलमारुत एव यागो भवति ॥१३॥ दध्ना संस्कृतः पयोविकरः पयस्या असौ चामिच्छाशब्देनान्यत्राप्याग्रायते तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति ॥१५॥ अन्तिमं हविर्विधत्ते अथेति ॥१७॥ तत्र यानि वैशिष्यकाण्यङ्गानि तानीदानीं विधातुं प्रतिजानीते अथात आवृद्धेति आवृद्धः प्रकारवाचो चोदकप्राप्त्यामिति कर्तव्यतायां प्रकारविशेषः कथ्यते । अग्निमन्थनादेर्वैशिष्यकस्याङ्गस्य विधास्यमानवात्तत्सहवाचितमुत्तरवेद्यावपनमपि (? 'त्सहवचि' Cod.) प्रसक्तं निषेधति नोपकिरतीति सत्यां क्षुत्तरवेदै तत्रानुष्ठेयमानमेतत्कर्म तथा निरुद्धगति स्यात् तदभावे तु तत्कृतनिरोधाभावात्क्रियमाणं कर्म विसृष्टं व्यापनशीलमसद्भवेत् अत एव परिद्धेदाभावात्सर्वं कृत्स्नं सम्पूर्णमसत् कात्स्न्याद्वैश्वदेवसम्बन्धयोग्यमसत् न ह्यसर्वस्य सर्वदेवसम्बन्धो घटते अतो विसृष्टवादिसिद्धये उत्तरवेदिर्न कार्येत्यभिप्रायः । बर्हिःराहणे विशेषं विधत्ते त्रेधेति त्रेधा त्रिविधं बर्हिः प्रथमं संनह्य तदेव पुनरेकधा एकविधं संनह्यति । तस्मिन्नेव बर्हिषि धर्मविशेषं विधत्ते प्रस्व इति प्रसुवते फलानीति प्रस्वः पुष्पिताङ्कुराः (°शः Cod.) । प्रसूतयुक्तानां कुशानां प्रस्तरवेन ग्रहणं विधत्ते तमिति तैः प्रसूभिः कुशैः प्रस्तराख्यं मुष्टिं सम्भरेत् ॥१८॥ प्रकृतितोऽप्राप्तकालविशिष्टमग्निमन्थनं (? 'सचातकालचिशि' Cod.) विधत्ते आसायेति प्रकृतिवज्रावेरासादनान्नं कृवाग्निमन्थनं कुर्यात् ॥१९॥ चोदकप्राप्तानां प्रयाजानां संख्यात्तरमाह नवेति ॥२०॥ चोदकप्राप्तस्य समिष्टयजुषोऽपि संख्यात्तरमाह त्रीणोति । तद्धि प्रकृतेऽर्थायो भवति प्रकृतौ (त्यै Cod.) प्रयाजानां पञ्चवादन्याजानां त्रिवृत्वाच्च । यजमानस्य गोष्ठे प्रथमं जातः प्रथमजः ॥२१॥१॥५॥

विधित्सितस्य वरुणप्रधासाख्यस्य द्वितीयस्य पर्वणो वरुणप्राशविमोचनहेतुवमाख्यायिकया प्रतिपादयन्तद्विधिमुपनयति (धिमुन° Cod.) वैश्वदेवेनेति पुरा वैश्वदेवयागिन प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः वरुणसम्बन्धिनो यवान्जलुर्भक्षयामासुः तस्माद्वरुणसम्बन्धियवप्रधासनात्प्रजा वरुणयप्रधासाः तत्प्राशगृहीतानां तासां प्राशविमोचनाय क्रियमाणा यागा अयुपचारेण वरुणप्रधासाख्याः संजाताः ॥१॥ वैश्वदेवानन्तरं चतुर्थे मासि सम्पूर्णे सति ॥३॥ वैश्वदेवपर्वण्यादितो यान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि तान्यत्रापि ॥७॥ अध्वर्युकर्तृकायामुत्तरस्यां वेद्यां प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां दक्षिणस्यां च द्वे पयस्ये हविषो भवतः ॥१॥ उभयोः पयस्ययोः करोराणि प्रक्षिपेत् मधुराः फलविशेषाः करोराणि तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि । कां सुखम् ॥११॥ शमोपलाशानि शम्याः पर्णानि ॥१२॥ अतुषान् तुषरहितान् । कर्मभपात्राणि पिष्टचूर्णाः (? 'पष्टचूर्' Cod.) कर्मभाः तन्मयानि पात्राणि ॥१३॥ यद्यनैलकीरिति (!) एलको (!) मेषः तत्सम्बन्धरहिता अनैलक्य ऊर्णाः कंवलोपादानभूतानि तज्जातीयरौममयाणि सूत्राणि । प्रणिड्य प्रक्षाल्य । कुशमया एवोर्णाः ॥१५॥ तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ उभौ ॥१६॥ प्रतिपरिति निवर्तते पत्नी यत्रास्ते तं देशं प्रति गच्छेत् । केन जरेण चरसि वर्तसे । अन्नःशल्पा शरीरमध्ये दुश्चरितजनितेन पापदूषेण शल्पेन युक्ता । प्रतिजानीत प्रतिब्रूयात् ॥२०॥ एतयैव मरुतः होष्यमाणं कर्मभपात्रलक्षणं हविर्भोक्तमाह्वयति ॥२१॥ जुह्वादिपात्रं विहाय शूर्पेणैव तानि जुहुयात् तेन हि शूर्पेण लुरापवनद्वारा (?) अन्नं क्रियते ॥२३॥ सुवाधारहोमादेः (?)

पूर्वभाविवं कर्मभपात्रहेमस्य विधत्ते पुरेति यज्ञो वषट्कारप्रदाना यज्ञतिचोदित आतोयादिः
 अङ्गतयः स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतिचोदिताः । अङ्गतं हेमसंस्कारादितमदानि भक्षयन्ति अङ्ग-
 तादः । मरुतां वैश्यजातिवेन । विमेशिरे विलोलयन्ति स्म संश्लेषितवचनः । पाशविमोचना-
 त्प्रागेव विमथ्यते संविश्लेषयन्ति (!) तस्माद्गुणपाशविमोचनार्थायाशादाङ्गतिभ्यश्च पूर्वमेव क-
 र्मभपात्राणां हेमेन मरुतां शमनं युक्तम् ॥२४॥ तेनेन्द्रेण निषिताः निधारिता मरुता भवेयुः
 ॥२५॥ हे इन्द्र अत्र एष पृथु नोऽस्मदीयाः प्रजाः मो मा उ हिमोः हं बलवन्निन्द्र देवीः
 मरुद्भिः सहितः ते तव अवयाः अवयजमानश्चपकार्मभपात्रहेमोऽस्ति यय्या यवमयेहंविभि-
 र्हविष्मतो यस्येन्द्रस्य मरुतो देवाः (!) अनुचराः (!) गोः स्तुतिरूपा वाक् चन्दते स्तोति
 ॥२६॥ हे यजमानस्यामात्या ऋविज्ञश्च यूयं यजमानस्य गृहान्पठ्या सह भवन्तः प्राकृत अ-
 न्यस्मादेशात्पठ्याधनलक्षणात् उठ्या (!) आहवनोयसमोपं प्रापितया पठ्या सह पालि-
 दानीं वर्तते । यज्ञस्यापरभागश्चस्थितां तामेतदेतर्हि प्राचीं प्राग्गङ्गो पूर्वभागाम्बन्धिनीं
 यज्ञं प्रासीषदत् प्रापिपत् प्रतिप्रस्थाता ॥२७॥ समृजन्ति एकस्मिन्प्रागोधिं पृथार्थं यज्ञवच-
 नम् । सुच आदयेति अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुभयोरपि प्रत्येकं जुहुपभृते स्तः तदभिप्रायेण सु-
 च इति ब्रह्मवचनम् ॥२८॥ ध्रावस्याऽयस् चतुरवदाय ॥२९॥ उपास्ते उपविशति आ पय-
 स्याप्रचरणकालात् ॥३०॥ कृत्स्नं मेषं सुचि अवदधाति ॥३१॥ प्रधानयागानन्तरमनुस्यं स्वि-
 ष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्वमनुक्रमति अध्वर्युरेवाहाययऽइत्यादिना अनुब्रूहोति स्विष्टकृदागस्य
 पुरोऽनुवाक्यप्रैषः अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण स्विष्टं शोभनयज्ञं कंगतोति
 स्विष्टकृत् ॥३२॥ इडां समवदाय सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूयैकस्मिन्निडायात्रे अवदधित्यर्थः
 (?) अतिप्रजिहोते उत्तरा वेदिमतिक्रमया (?) मेंध्य Cod.) तदिडायात्रं प्रगमयेत् ॥३३॥ अ-
 थाध्वर्युरिति इडोपह्वानादिकं प्रकृतिवदेव कृत्वा अनुयाजार्थमभ्यनुज्ञापकमिदं प्रेषमध्वर्युरेव ब्रू-
 यात् । पृषदाऽयं दधिमिभ्रमाऽयम् पृषदाऽयधानोगतं पृषदायं शुक्लामर्धगामिच्य शिश्रमाऽय-
 मुपभृत्यानयेत् । देवान्यजेति प्रथमोऽनुयाजप्रैषः ॥३४॥ समुत्तुम्पतः समुच्छिन्नतः । अनुप्र-
 हरतः स्वस्वप्रस्तरमगौ प्रक्षिपतः ॥३५॥ प्रतिपेत्य आहवनोयदंशात्प्रतिनिधृत्य गार्हपत्यस-
 मोपं गवा । उपास्ते तूष्णीमुपविशति ॥३६॥ यजमानयोर्यजमानपठ्योः । जामकर्षमिभ्रं ज्ञा-
 मोऽतिपाकेन दग्धः पात्रे संसक्तः (?) ससं Cod.) कृषि विलिप्यत (?) इति कर्षः जामका-
 सौ कर्षश्चेति जामकर्षः तेन मिश्रं हविरादाय अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् [हि] जाम-
 कर्षमिभ्रं हविः वरुणयम् । सौमिकावभृथवत्प्रसक्तसामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्र
 वरुणप्रघासे सामा किमपि प्रयोजनं क्रियते । अवभृथसमोपमभ्यवेत्य हविरुपमायति अप्सु
 प्रक्षिपति ॥३७॥ काममिति स्नानानन्तरमन्ये वाससो परिधापयेत् ॥३८॥ उस्वा वापयिवा ।
 वरुणप्रघासार्थं निमिन्नायामुत्तरवेद्यां यदग्निहोत्रहवनं न तयुज्यते यस्मादेवं तस्मात्कार-
 णात् वरुणप्रघासस्थानादुदवसानं [निष्क्रमणं] कर्तव्यम् । दर्शपूर्णमासवच्चातुर्मास्यानामनु-
 क्षानब्राह्मण्याभावादुत्सन्नयज्ञवमतस्तेषामप्रतिष्ठितत्वेन तदनुष्ठाने यजमानस्याप्यप्रतिष्ठा सम्भा-
 व्येत अतस्तस्य प्रतिष्ठायै स्वयंप्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सम्पद्यते ॥३९॥ २॥ ५॥
 अथ साकमेधाव्यस्य विधित्सितस्य तृतीयस्य पर्वणः पापहृपशत्रुजयहेतुवं वक्तुं कृ-
 त्नातं संकोतयति वरुणोति । अनचीनं नैरुत्तर्येण वर्तमानमहनूचीनाहम् ॥४०॥ मेधः सारम् ।

क्षीरैरदन इति पयसि तण्डुलान्प्रक्षिप्य अपणे सति क्षीरेण संस्कृत ओदनो निष्पद्यते । बलकारः सारांशो मेधशब्दार्थः ॥४॥ तस्य गृहमेधोययागस्य आवृत क्रियाप्रयोगः क्रमोऽभिधीयते । सांतपनीयेष्टौ (? 'निष्टौ Cod.) या वेदिर्बर्हिषा स्तोणीभूत गृहमेधोयस्यापि सैवोपकरोति । इध्मस्य स्थाने शकलानेव संमृज्य परिधिभिः सह तान्सादयेत् ॥५॥ पिशीलशब्दः शराववाचो । एनं चरुं देधा विभज्य तयोनिदध्यात् । पात्रस्थयोस्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिःपूरणायान्वतौ कृत्वा ॥६॥ तत्तदानीमेव प्रतिवेशं (श. Cod.) समापनार्थं प्रतिनिधिवेन (? धेवेन Cod.) निवेशनस्थानं प्रतिवेशः तत्स्थानीयमाज्यं दक्षिणाग्रावाज्यस्थाल्यामधिभ्रयेत् (? तास्तावाज्यं Cod.) । सोखमेवेति यस्यां स्थाल्यां चरुः अप्यते तत्सहितमेव ॥११॥ अनिरशितां शेषसहितां कुम्भां पात्रानरेणापिधाय । हविषा पूर्णा यस्मिन्कर्मणि तत्पूणदर्वम् ॥१६॥ पूर्णदर्वीध्यस्य कर्मणः कालं विधत्ते अथेति प्रातरग्निहोत्रे जुते वाजुते वा कुम्भ्याः सकाशात् दर्व्या आधानेनोपहन्ति गृह्णीयात् ॥१७॥ साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति । वरुणप्रघासतत्त्वं तत्रातिदिशति तद्यथेति तस्य पूर्वोक्तस्य [महाहविषो] वरुणप्रघासस्य हविषो यथानुष्ठानं तथैव महाहविषो वक्ष्यमाणस्यापि ॥२०॥ ३॥५॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधित्सुः आगेतेन देवैर्विजितं (? प्रागेतेर्विदिद्वत्वा Cod.) प्रतिपादयति महाहविषा हेत्यादिना ॥१॥ वरुणप्रघासवत् ॥२॥ ॥११॥४॥५॥

अथ पितृयज्ञं विधित्सुः पितृणामुत्पत्तिमाह महाहविषा हेति । यानेवासुरा अघ्नन् अमारयन् ॥१॥ अत्रास्मिन्कर्मणि अस्य यज्ञमानस्यात्मनः स्वस्य अनुचरणेन (!) अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं हन्यते वा ताड्यते यद्वा मोक्षते मिदं हिंसायाम् ॥३॥ इत्येव एवमेव ॥५॥ तस्याः पयसि प्रक्षिप्ते मथितो धानाचूर्णः एकशलाकया एकयैव शलाकया एकवारमालोलितो हविर्भवति ॥६॥ पक्वेन पाकसंस्कृतेन चरुपुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन केवलं हविर्यज्ञयागिन एव सतः ॥७॥ चतस्रः कोणा यस्याः सा चतुःस्रक्तिः ॥१०॥ पूर्वस्यां दिशि आहवनीयसमीपे प्रत्यङ्मुखः सन्नो देवा मनुष्यानाभि (°तृतो Cod.) यज्ञमानानभिलक्ष्य उपागता भवन्ति तस्मात्कारणान्तेभ्यो देवेभ्यः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युर्जुहोति ॥११॥ तत एव तस्या वेदेः सकाशादेव सोऽध्वर्युः प्राक् प्राच्यां दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् । तस्या वेदेः परिग्रहमभिनयेन (प्रतिग्रं Cod.) दर्शयति अथेत्येवाग्रइति अग्रे प्रथममित्येवमेव पश्चाद्वागे दक्षिणापवर्गं रक्षया परिगृह्णीयात् । हार्यं हरणीयम् ॥१२॥ यावद्बर्हिः प्रस्तरभाजनं प्रस्तरस्य योग्यं पर्याप्तं भवति तावत्परिशिनष्टि अवशेषयेत् । प्रसलवि प्रदक्षिणम् । अन्ववागात् अनुप्राप्नोत् । अपोदेति अपगच्छति ॥१५॥ इत्यादित्यभिनयदर्शनी (°ने ?) अनेन प्रकारेण ब्रह्मयज्ञमानौ आहवनीयस्य पुरतो गत्वा अप्रदक्षिणं पर्यापत्य (!) पितृयज्ञवेदेः पश्चाद्देशं परितः परिक्रामतः ॥१८॥ परिवृते परिवेष्टिते स्थाने ॥२०॥ अपबर्हिषः बर्हिश्चतुर्यः प्रयाजः तद्वर्जं चतुरः प्रयाजान्यजेत ॥२३॥ व्यतिषङ्गं परस्परसंसृष्टं यथा भवति तथा ॥२३॥ प्राशनपक्षमप्याह प्राशितव्यं वेवेति इडावदानं प्राशित्रावदानं च यज्ञान्तरवदत्रापि प्राशितव्यम् यस्येति इडां प्राशनं ऋविज्ञो यस्य कस्यचिदात्मनः सम्बन्धिन्यग्नौ वैश्वानरे तद्विजुहोति अतः प्राशने न शेष इत्यनेनाभिप्रायेण ॥३३॥ दास्यन् पिण्डदाता । अपसलवि अप्रदक्षिणम् ॥३४॥

स येमामिति इदंशब्देन उत्तरापरदिशमभिनयेन दर्शयति । एतन्मन्त्रे निमृष्टे निमृशते ॥३६॥ देवसम्बन्धिनोऽस्य यज्ञमानस्य देवान्परित्यज्य यत्पितृयज्ञाचरणं तेन देवानां मन-
सि क्रोधोऽभूत् पुनरावृत्याहवनीयोपस्थानेन तदीदामोन्यज्ञानितमागमार्थं दंष्ट्रभ्यां निहनुतं श-
मयति ॥३७॥ अपबर्हिषौ बर्हिः प्रथमोऽनुयाज्ञः तद्वर्हितो दाधनुयाज्ञो यज्ञति ॥३८॥ एतस्य-
तुःस्रक्त्यां वंशां स्तोर्णं बर्हिः पर्हिषोऽश्वादाय युगपदज्ञात्रनुनभम्यति प्रक्षिपति ॥३९॥ ॥४०॥

अथ विधित्सितानां त्रैदम्बकलविषां शल्पनिर्दण्डेतुवमितिलनेनापवादयति महाह-
विषेति । तान्देवान् तस्माद्वल्पात् निरुत्तरं विद्याशितत्रयः निर्दण्डं प्रकारमाह तान्यव्यवृ-
त्तेति वृद्ध उद्यमने शल्पप्रीतास्तानस्माद्वल्पादुदतवनः ("तुत") ॥४१॥ अक्ताः आश्वनाभि-
धारिताः । अभिमानुक इति पशुप्रभवेनाश्वेन यदि शिष्टान्पुंराडाशान्प्रियात् ततः स ह्य आश्व-
सम्बन्धद्वाह (हे Cod.) तत्कारणभूतान्पशुनभिमानुकः (!) अभिमानु व्याधितुं शक्ताः स्यात् ॥४२॥
ज्ञाधितं (ज्ञाधितं Cod.) जनिः परिकल्पितम् । अत इन्द्राक्तमभियुतोः यदं यदं दे-
ववर्णः चर्वरे चर्वरे शिव (शिव Cod.) इति ॥४३॥ पलाशवृक्षस्य पर्णान् ॥४४॥ उत्राक्तं क-
र्मकटोफलम् (!) ॥४५॥ भग्नस्य सौभाग्यस्य ॥४६॥ एतान्पुंराडाशान्प्रियाति यथा गीः पृथि-
वीनामैतत् पृथिवी तान्निदाश्रयात् यथा भूमौ न पतति तथानास्ते पुनराश्रयिना धारयन्त ।
निर्मिते निर्हन्ति । पुनर्ग्रहणाशक्तौ स्पर्शने विधत्ते तान्द्रिजिह्वस इति लक्ष्मिर्हना लि-
प्सतः तद्विपरीता विलिप्सतः लब्धुमशक्ताः सतः भूमौ पतितस्तान्पुंराडाशान्प्रियादप्यपृशति ॥४७॥
यत्र तृणमये आवपने धान्यं वध्यते तन्मृतम् मृतमेव मृतकम् । धानुमया यद्या-
मुभयतः बद्धा (? वधा Cod.) यद्वा कुपे उभयतः शिखाभ्यामावध्य (? भ्यामा Cod.) वे-
गुनिर्मिता भाजनयुक्तौ दाहविशेषो वा परपर्यायः क्रुपः (!) तन्मिमुभयतः उभयपार्श्वयर्थिण-
ब्राजनयोः तान्नौदानावर्थं । मूशवाज्जामोदोच्यः पर्वतः । अस्मात्स्थानादन्ध्रप्राशति अनुग-
मयति यस्मिन्यस्मिन्स्थाने अस्य देवस्य चरणं वर्तनमस्ति तत्स्थानमनुलक्ष्य । अग्न्य ह्य-
स्य अत्रास्मिन्मूशव्रतपर्वतसम्बन्धिनि परः परस्तादाग्रे चरणं वर्तनं भवति । नितरां स्याप-
त्येनम् कृत्रेर्मातुवेन नुषकरवात् ॥४८॥ अप्रतोक्षमप्रतोक्ष्य ॥४९॥ ॥५०॥

अथ शुनासोर्यं विधित्सुः तस्य शुनासोर्यस्य चतुर्थपर्वणः संवत्सरसलक्षणफलसाध-
नत्वं प्रतिपादयिष्यंस्तावदुपोद्घातवेन चातुर्मास्यानामक्षय्यफलसाधनवमारु अक्षय्यमिति ।
एतेन चातुर्मान्ययज्ञेन वसन्ताक्षयात्मक एव भूवा देवानप्येति चातुर्मान्ययाज्ञो अपिगच्छति ॥५१॥
तद्वनम् नुषनामैतत् सुखहेतुवाकुनमित्युच्यते । यो रस आनीत मुषण्तुः मारभृतां
शोभन्वत् तत्सोरमित्युच्यते ॥५२॥ उक्तं वाक्यशेषमत्राप्यतिदिशति स बन्धुरिति कृत्स्नस्य
कर्मणः फलप्रतिपादनसमये पूर्वं यं वाक्यशेषं या वै देवानामित्यादिकमत्रोच्यते उक्तवचः
स एव अन्यापि शुनासोर्यस्य हविषः स्तावकः उक्तविधयोरेव ("रेवा Cod.) वाक्यादेत्य-
त्रोपेणावस्थितवादिति भावः ॥५३॥ अभिलक्ष्य संज्ञानते संज्ञानाना भवन्ति । अतः पयसः सं-
मतिहेतुवात् विज्ञिग्यानं साकमेधैर्विज्ञितवत्तमेन यज्ञमानं अयि सर्वाः प्रज्ञाः अभिसंज्ञानान्ते
अभिसंज्ञानोरन् अनुमन्यतामिति अनेनाभिप्रायेण पयसः कारणम् ॥५४॥ तत् तदानीं तदनन्त-
र्कालमेव स यज्ञमानः शुनासोर्येण यजेत ॥५५॥ सोमेन यक्ष्यमाणस्य पक्षान्तरमाह तदैक-
मिति । तत्र खल शुनासोर्यानुष्ठाने एको शाखिनो रात्रीरापपयिषति अनेन च (!) यागेन

कतिचिद्वात्रीराप्तमिहिति । आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी षष्ठ्यर्थे च-
तुर्थी फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् यत् अदो विप्रकृष्टे उत् ऊर्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन्दृश्यत
ऽइत्युद्दृष्टं युक्तपक्षः तत् तत्र प्रथमाद्यन्यतमस्यां तिथौ शुनासीर्येण यजेत ॥११॥ अथान-
न्तरमेव सोमयागार्थं दोक्षेत कालविलम्बो न कार्यः । दैवान्मानुषाद्वा विघ्नाद्विलम्बेऽपि त-
स्यावधिमाह तत्रेति तं तभो (तत्ततो?) नानोज्ञानमपरा फाल्गुनी वर्पतयात् (!) । अयं च
पक्षोऽधिकारिविशेषस्यैवेति निगमयति इति न्विति द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाज्ञिनौ सकृदनु-
ष्ठायोत्सृजमानः पुनः प्रयुञ्जानश्च ॥१२॥ चातुर्मास्याङ्गभूतं वपनं मोमांस्यते अथात इति ।
परिवर्तनस्य परितः केशश्मश्वरादीनां वर्तनस्य वपनस्य विकारो (विवारो Cod.) अधिक्रिय-
ते । निर्धयति रसं निष्कृष्य पिबति ॥१३॥ यत् यस्मात् परितः शिरो वर्तयते केशान्वाप-
यति ॥१६॥३॥६॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्तनं सेतिकर्तव्यताकं विधित्सुस्तेषां र्षेषां वृत्रबधहेतुवं
विजयहेतुवं च समानमिति प्रतिपादयति तदिति । तत् तत्रोक्तविषये साकमेधानामेव वृ-
त्रबधहेतुवं जयहेतुवं चेति यदाहुः कथयति तत्र तथा सर्वैरेव हि चातुर्मास्यैः वृत्रहननं
विजयं च प्राप्तवन्तो देवाः ॥१॥ आषाढ्यादीन् ॥३॥ कार्तिव्यादीन् ॥४॥ त्र्येनोति त्रिषु
स्थानेषु एतं (? एन Cod.) श्वेतं वर्णो यस्याः सा त्र्येनो वर्णादनुदात्तादिति [पा° ४.१.३१.]
एतशब्दात् डीप् तकारस्य च नकारादेशः । आविन्नामकस्य मृगस्य लोम शललो उक्तलक्ष-
णा सा वक्ष्यमाणपरिवर्तनहेतुवेन स्वीकार्या । लोहितवर्णः ताम्रमयः क्षुरः । शलल्या के-
शान्विभज्य क्षुरेण परितो वापयेत् (? वापेत् Cod.) ॥५॥ चातुर्मास्येनेष्टवत्तं यजमानमन्वि-
ष्यतो जनाः ब्रह्मलोकादवाचोनेषु लोकेषु न विन्दति न लभते ॥१॥४॥६॥ इति साय-
णाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीये काण्डे षष्ठे
अध्यायः पञ्चमश्च प्रपाठकः ॥ ॥ समाप्तं द्वितीयं काण्डमेकपादिकानाम् ॥ ॥

READINGS.

Adhyāya १.२.४ पुरऽञ्जना Say. - १३ चिको Say. - १६ 'ववर्हः', 'वृठा'
A., and व्यवत्ससाद् (!), व्यवसेदुः Say. - ११ अनपराद्धं A. - ३.३ भवति दे° A -
५ विट् A. - ४.२ 'तद्वापि A. - ३ तं ना° A.B.*) - ५ सर्पिरासि° A. - ७ स सुदेव°

* B (Chambers 39) is not accented. — The readings of M (Mill) are marked but occasionally.

A. - ११ प्रत्यङ्गु A प्रत्यङ्गु B. - २० तं वै तथैव A. - २५ तन्वेकं AB. - २९ पु.
रः A. —

Adhyāya २.१.१ जनयते यदग्निं A. - २ रुचोऽपि A. - ३ येनैतथैव A.

१५ तस्माद् A. - १६, प्रत्युद्यामिनी A: the printed accent under *pra* is an addition, but I am not certain if I have been right to do so. - २० 'ही' A. - २१. तन्वेकं AB. - २.१ यन्वेव and रुचिर्गन्धो A. - ३ म म गात्रान्व. ५ दद्यान्वेव A. - ६ द्वेधा A. - ८ स्मिन् A. स्मिन् B. एषां Say. - १२ अयेन त्रयं ने. व A. - २० ऊचु । A., which might be indeed the correct reading. - २० न वदं ज्ञातू A. - ३.४ यावहो - यावह B. Say. and second hand in M. I am not certain if I have*been right to print यावन्मो: it is indeed maintained by A and M, but there are occurring here in A several instances, where either *ts* is written instead of *ch* (*dutsunām*) and of *ç* (*āditsō, purodātsasya*), or in the contrary where *ts* is given by *ch* (*enachaha*) and by *ç* (*āstçākamedhair, tasmāçaurya*). - ४ उपति° Say. - ७ वर्षा हि A. - २० धियेर स्वाहा A °रन्स्वाहा B. and °ययां नु° AB. - २२ इत्सु° A इत्सु° B. - ४.४ °त्मन्येवा° B. Say. - ६ योऽयं पवते तत A. - ८ तदुषो A. - ११ स्तावः Say.

Adhyāya ३.१.३ The ल of रलित is remarkable enough, as it is else in the *Mādhyandinaçākhā* regularly given by उ. - १४ °ज्ञमि A. १५ यन्वे. वि A. - २४ भेवानु A, and this is the correct reading. २.४ प्रातराह° A. - १ धूयत A. - ११ बल्वली° M. बल्वली AB. - ३.६ संत्स्य A. - ८ संमियते AB., and यदा यदेव A. (! instead of यदा-यदेव; the accent under the व is wan-

ting by a misprint). - ४.६ यदिंधि A. - १ यन्यृङ् A. - १२ एष तपति A. - २३ नाविन्दन् Say. - २८ ययैनं न A. - ३१ the *Samhitā* (३.२६) reads सूमाय. - ३१ शुधि A. —

Adhyāya ४. १. ६ and १२ तत्स्यत्वा AB. - २.४ अश्रीति Say. - १३ सद्रुहोव A. - ३.१ कहोलं Say. - १० व्यदीवने A यदीवन्ये B. - ११ देवा । A. - १२ तन्नाहावोवितस्य A. - १३ अग्रियं Say. - १४ वषट्कृतः A (the correct reading is वषट्कृतः). - ४.३ स एतं Say. स ये तं A *prima manu*. - ३ विवचनमेव Say. - ४ निवचनं Say. - १८ वैनरुह A. - २४ आदित्सो A. —

Adhyāya ५. १. ५ The *Riksamhitā* reads बृहद्. - ५ प्ययते Say. - १२ निषेधा AB. - ११ जग्निरे A. - २.३ and ७ प्रामुचत् A and this is the correct reading. - ८ तद्यथरत्पुण्यं (!) A. - १५ नैलकीः Say. - २४ शिशियरे A. - २७ निक्षिद्धा असं A. - २८ वयाः । A. - २९ ळया सह भवति AB. - ३८ स्यातुर्वा A. - ४५ ळ्योदेन्याधर्युः A. - ४७ भवतः A. - ३.१ तैर्वैव A. - ११ हंमार्थयैतः सोषमेव A., and शकलान्वामयते तावतो न्यादधात्ययैतः सोषमेव A. - १२ चपुराज्यस्यां A. - १७ The *Samhitā* (३.४१) reads पुरापत. - ४.१ विजिग्यपान A. - १० एतत्तर्भ कृतः A. —

Adhyāya ६. १. १ जग्नः । तेनो A. - ३ त्वेवैष AB. - ३ त्मनोऽचरणेन A.B.M. त्मनोऽनुचरणेन Say. - ३ मीया A. मीयते B. मीयते Say. - १८ इहाद्यं A. - २० चरुति A. - २२ देवांश्चाज्यपांश्चां A. - २८ पुरोडात्स्य A. - ३३ तमग्नीद्वैव A. - ३७ निरुते Say. - ३९ वशांश्चांनु A. - २.४ त्वेवैष and त्वेवास्य A, which seems indeed the correct reading, see ६.१.३. - १७ तां द्वयोः AB (Final.n standing before any dental is almost regularly

given by anusvāra, whereas final anusvāra in the same case is expressed by n). - १७ आन॒धो॒ A. - १७ °द्वश्च॒नृणां॑ A. - ३.२ श्रीरा॒सीशाक॒मे॒ A. - ४ तैर्वि॒व A. - ६ वि॒वि॒व्य॒व्य॒वे॒नं Say. - ८ तस्मा॒शो॒र्य A. - १२ त॒नानी॑ and °स्म॒ति॒व्य॒व॒नी॑ A. - ४.१ °स्ति॒र्वि॒व and °र्वि॒र्वि॒व A. - १ खलु॒ A. —

ओम् । देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वर्षिष्ठः स्यात्तज्जोषयेरन्यदन्यदूमेना-
 भिशयीतातो वै देवा दिवमुपोदक्रामन्देवान्वाऽऽएष उपोत्क्रामति को दीक्षते स
 सदेवे देवयजने यजते स यद्धान्यदूमेरभिशयीतावरतर-इव हेष्टा स्यात्तस्माद्यदेव
 वर्षिष्ठः स्यात्तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥ तद्धर्मं सत्समं स्यात् । समं सद्विभ्रंशि स्या-
 द्द्विभ्रंशि सत्प्राक्प्रवणं स्यात्प्राची हि देवानां दिग्गोऽदक्प्रवणमुदीची हि
 मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युद्धितमिव स्यादेषा वै दिक् पितृणां स यद्विज्जिणा-
 प्रवणं स्यात्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति त-
 स्माद्विज्जिणतः प्रत्युद्धितमिव स्यात् ॥ २ ॥ न पुरस्तादेवयजनमात्रमतिरिच्येत । द्वि-
 षत्तं ह्यस्य तद्भातृव्यमभ्यतिरिच्यते कामं ह दक्षिणतः स्यादेवमुत्तरत एतद्
 त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते क्षिप्रे ह वै नमुत्तरा दे-
 वयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥ तद्वाचोवाच याज्ञवल्क्यः । वार्ष्ण्याय दे-
 वयजनं जोषयितुमैव तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सर्वा वाऽऽयं पृथिवी देवी देवयजनं
 यत्र वाऽऽस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याज्ञयेदिति ॥ ४ ॥ ऋत्विजो ह वै देवयज-
 नम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसोऽनूचाना विद्वाऽसो याज्ञयन्ति सैवाकृतैर्तन्त्रदिष्ट-
 मामिव मन्यामहऽइति ॥ ५ ॥ तद्वालो वा विमितं वा प्राचीनवध्मं मिन्वन्ति ।
 प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्रा-
 ङ्ङिष्ठन्नुहोति ॥ ६ ॥ तस्माद्वा ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । न देवानभिप्रसार्य श-
 याऽइति या दक्षिणा दिक् सा पितृणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्च-

क्रमः सैषाह्नीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान्मानुषः उदीचीनवः षण्णामिव
 शालां वा विमितं वा मिन्वत्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवः
 शा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥ तां वाऽऽतां परिश्रयन्ति । नदभिवर्षादिति न्वत्र वर्षा
 देवान्वाऽऽष उपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति तिर इव वै देवा
 मनुष्येभ्यस्तिर-इवैतद्यत्परिश्रितं तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥ तत्र सर्व-इवाभिप्रपद्येत ।
 ब्राह्मणो वैव राज्ञ्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥ स वै न सर्वेणैव
 संवदत । देवान्वाऽऽष उपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति न वै दे-
 वाः सर्वेणैव संवदते ब्राह्मणेन वैव राज्ञ्येन वा वैश्येन वा ते हि यज्ञियास्त-
 स्माद्यद्येनऽ श्रुदेण संवादो विन्देदेतेषामेवैकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति वि-
 चक्ष्वित्येष उ तत्र दीक्षितस्योपचारः ॥ १० ॥ अथारणी पाणौ कृत्वा । शान्नामध्य-
 वस्यति स पूर्वार्धऽ स्यूणाराजमभिप्रपद्येत यजुराहोदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र
 देवासोऽग्रजुषस्त विश्वऽइति तदस्य विश्वेऽश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः
 शुश्रुवाऽस्तोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्यामीक्षते ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽस्तदुहास्य
 तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥ यद्वाह । यत्र देवासोऽग्रजुषस्त विश्वऽइति तदस्य विश्वेर्दे-
 वैर्जुष्टं भवत्यृक्सामाभ्याऽ संतरतो यजुर्भिरित्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृवं
 गहन्ति यज्ञस्योदृवं गहानीत्येवैतदाऽ रायस्योषिः समिषा मदेमेति भूमा वै रा-
 यस्योषः श्रीर्वै भूमाशिषमेवैतदाऽशास्ते समिषा मदेमेति मदेतीति वै तमाहुयः
 श्रियमम्रुते यः परमतां गहति तस्मादाऽ समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अपराह्णे दीक्षते । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत् तद्वर्षेणैव तस्यैव
 व्रतऽ क्येवास्यातोऽशनं भवति यद्यु नाशिशिषिदुः कामं नाश्नीयात् ॥ ११ ॥ श-
 ते १४०० ॥ ॥ अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिधत्ति तत्रापित
 उपतिष्ठते तत्केशश्मश्च वपते नखाणि च निकृत्तेऽस्ति वै पुरुषस्यानिधं य-

त्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वाऽअस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्के-
 शश्मश्रु च वपते नखानि च निकृत्तते मेधो भूत्वा दीक्षाऽइति ॥२॥ तद्वैके ।
 सर्वऽएव वपते सर्वऽएव मेधो भूत्वा दीक्षिष्यामहऽइति तदु तथा न कुर्याद्यद्वै
 केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृत्तते तदेव मेधो भवति तस्मादु केशश्मश्रु
 चैव वपते नखानि च निकृत्तते ॥३॥ स वै नखान्येवाग्रे निकृत्तते । दक्षिण-
 स्यैवाग्रे सव्यस्य वाऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्राङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वाऽअग्रे
 मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥४॥ स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वाऽअग्रे
 मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥५॥ स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्युनक्ति । इमा आपः शमु मे
 सन्तु देवीरिति स यदाहेमा आपः शमु मे सन्तु देवीरिति वज्रो वाऽआपो वज्रो
 हि वाऽआपस्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्तदेतमे-
 वैतद्वज्रं शमयति तथो हैनमेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा आपः श-
 मु मे सन्तु देवीरिति ॥६॥ अथ दर्भतरुणाकमन्तर्दधाति । ओषधे त्रायस्वेति वज्रो
 वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मेनः
 हिंसीरिति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥७॥ प्रह्व्योद-
 पात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भतरुणाकमन्तर्दधाति तू-
 ष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रह्व्योदपात्रे प्रास्यति ॥८॥ अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ।
 स केशश्मश्रु वपात स यदा केशश्मश्रु वपति ॥९॥ अथ स्नाति । अमेधो वै पु-
 रूषो यदनृतं घदति तेन पूतिरन्तरतो मेधो वाऽआपो मेधो भूत्वा दीक्षाऽइति
 पवित्रं वाऽआपः पवित्रपूतो दीक्षाऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥१०॥ स स्नाति । आ-
 पोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्वाह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतघ्नः पुनन्त्विति
 तद्वै सपूतं यं घृतेनापुनंस्तस्मादाह घृतेन नो घृतघ्नः पुनन्त्विति विश्वः हि रिप्रं
 प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वः सर्वं तद्यदमेधो रिप्रं तत्सर्वं कस्मादमेधं प्रव-

कृत्ति तस्मादाह विश्वः हि रिपं प्रवृत्ति देवीरिति ॥ ११ ॥ अथ प्राड्विदङ्-
 दुत्क्रामति । उदिदाम्यः शुचिरा पूत एमीत्युद्याम्यः शुचिः पूत इति ॥ १२ ॥ अथ
 वासः परिधत्ते । सर्वत्रायेव स्वामेवास्मिन्नेतच्च दधाति या रु वाऽश्यं गोस्त्व-
 क्पुरुषे कृषाग्रऽआस ॥ १३ ॥ ते देवा अभुवन् । गौरवाऽइदं सर्वं विभर्ति कृत्त-
 येयं पुरुषे लग्न्येतां दधाम त्रैषा वर्षन्तं तया हिमं तया धृणिं तितिक्षिष्यत
 ऽइति ॥ १४ ॥ तेऽवहाय पुरुषम् । ग्न्येतां त्वचमदधुस्तत्रैषा वर्षन्तं तया हिमं
 तया धृणिं तितिक्षते ॥ १५ ॥ अत्र हि वै पुरुषः । तस्मादस्य तत्रैव वा च
 कुशो वा यद्वा विकृत्तति तत एव लोहितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुर्वास
 एव तस्मान्नान्यः पुरुषादासो विभर्त्येताः कस्मिंस्त्वचमदधुस्तस्मादु सुवासो एव
 बुभूषेत्स्वया त्वचा समृद्धाऽइति तस्मादु सुवाससं दिदक्षते स्वया हि त-
 चा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥ नो कृत्ते गोर्नमः स्यात् । वेद रु गौरकूमस्य त्वं
 विभर्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वं मऽआदास्यतऽइति तस्मादु गात्रः सुवासस-
 मुपैव निश्रयते ॥ १७ ॥ तस्य वाऽएतस्य वाससः । अग्नेः पर्यासो भवति वायो-
 नुहादो नीविः पितृणां सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तत्तत्र आरोका नक्ष-
 त्राणामेव हि वाऽएतत्सर्वं देवा अन्वायत्तास्तस्मादीक्षितवसनं भवति ॥ १८ ॥
 तद्वाऽअकृतं स्यात् । अयातयामतापि तद्वै निषेष्टवै त्रूयाद्यदेवास्यात्रामेध्या कृ-
 णन्ति वा वयति वा तदस्य मेध्यमसदिति यद्युऽअकृतं स्यादद्विरभ्युज्जेन्मेध्यमस-
 दित्यथो यदिदं स्नातवस्यं निक्षितमपत्न्यूलनकृतं भवति तेनो रूपि दीक्षेत
 ॥ १९ ॥ तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्यदीक्षितस्य वाऽअस्येप्राये तनूर्भवत्य-
 थात्र दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां वा शिवाः शग्मां परि-
 दधऽइति तां वा शिवाः साधीं परिदधऽइत्येवैतदाह भद्रं वर्णा पुष्यन्निति पाप
 वाऽएषोऽग्रे वर्णा पुष्यति यद्युऽअक्षितेऽथात्र भद्रं तस्मादाह भद्रं वर्णा पुष्य-

न्निति ॥ २० ॥ अथैनं शालां प्रपादयति । स धेन्वै चानडुकुश्च नाश्रीयाद्वेन्वनडु-
हौ वाऽइदं सर्वं बिभृतस्ते देवा अत्रुवन्धेन्वनडुकौ वाऽइदं सर्वं बिभृतो ह-
न्त यदन्येषां वयसां वीर्यं तद्वेन्वनडुकुर्योर्दधामेति स यदन्येषां वयसां वीर्यमासी-
त्तद्वेन्वनडुकुर्योर्दधुस्तस्माद्वेनुश्चैवानडांश्च भूयिष्ठं भुङ्क्षतद्वैतत्सर्वाण्यमिव यो धे-
न्वनडुकुर्योर्भीषाद्वत्प्रतिष्ठि तं ह्यद्वुतमभिजनितोर्जाययै गर्भं निरबधीदिति
पापमकदिति पापी कीर्तिस्तस्माद्वेन्वनडुकुर्योर्नाश्रीयात्तडु ह्योवाच याज्ञवल्क्यो
ऽभ्राम्येवाहुमांसलं चैव्वत्प्रतिष्ठि ॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अपः प्रणीय । आग्नावैश्वमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निर्यै सर्वा देव-
ता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्यै यज्ञस्यावरार्थो विष्णुः परार्थस्तत्स-
र्वाश्चैतदेवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षाऽइति तस्मादाग्नावैश्व ए-
कादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥ तद्वैके । आदित्येभ्यश्चरुं निर्वपति तदस्ति
पर्युदितमिवाष्टौ पुत्रासोऽअदितेर्ये जातास्तन्वस्परि । देवांश्चाऽप प्रैत्सप्तभिः परा-
मार्ताण्डमास्यदिति ॥ २ ॥ अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्वेतदेवा आदित्या इ-
त्याचक्षते सप्त ह्येव तेऽविकृतं द्वाष्टमं जनयां चकार मार्ताण्डं संदेधो ह्येवास
यावानेवोर्धस्तावांस्तिर्यङ् पुरुषसंमित इत्यु ह्येकऽआहुः ॥ ३ ॥ तऽउ ह्येतऽऊचुः ।
देवा आदित्या यदस्मानन्वजनिमा तदमुयेव भूङ्क्षतेमं विकर्त्वामेति तं विचक्रुर्य-
थायं पुरुषो विकृतस्तस्य यानि मांसानि संकृत्य संन्यासुस्ततो हस्ती समभव-
त्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यमु ह तद्विचक्रुः स
विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥ स ह्योवाच । राघ्रवान्मे स प्रजायां य एत-
मादित्येभ्यश्चरुं निर्वपादिति राघ्रोति ह्येव य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपत्यं त्वेवा-
ग्नावैश्वः प्रजातः ॥ ५ ॥ तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाऽश्रु देवते यजति
पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्वत्रायैव समिष्टयजुरेव न

जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य माध्याया अन्नं गृह्णान्यन्तो
 हि यज्ञस्य समिष्टयज्ञः ॥ ६ ॥ अथाग्र्याणां शान्तां निदध्म्यङ्कः । अर्हवे पुरायाऽव्यहि-
 तोऽनरुर्वैतद्वयति यदभ्यङ्कः गवि वै पुरुषस्य त्र्यगोर्वाऽऽतन्नयनानि भवति स्व-
 धेवेनमेतद्वचा समर्धयति तस्मादाऽभ्यङ्कः ॥ ७ ॥ तदे नवनानि भवति । घृतं वै
 देवानां फाण्डं मनुष्याणामथैतन्नादेव घृतं नो फाण्डं स्यादेव घृतं स्यात्फाण्ड-
 मयातयामतयि तदेनमयातयामेवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥ तमभ्यनक्ति । शीर्ष-
 तोऽग्रऽग्रा पादाभ्यामनुत्तोमं मरुतां पयोऽसीति गृह्य इति रु वाऽऽतसासमेकं
 नाम यद्वचां तासां वाऽऽतत्पयो भवति तस्मादाक मरुतां पयोऽसीति वर्चीदा
 असि वर्ची मे देहोति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ९ ॥ अथाज्यावान्नाक्ति । अर्हवे
 पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति रु स्मरु याज्ञवल्क्यो डरज्ज इव रुस पुरो रुवास्य
 दूषीका तेऽष्ट्वैतदुनरुज्जरोति यदज्यावान्नाक्ति ॥ १० ॥ यत्र वै देवाः । असुररज-
 सानि जघ्रुस्तक्षुजो दानवः प्रत्यङ् पतिव्या मनुष्याणामज्जोणि प्रविशेश स एष क-
 नीनकः कुमारक इव परिभासते तस्माऽष्ट्वैतग्यज्ञमुपप्रयस्सर्वतोऽश्मपुरा परिद-
 धात्यश्मा क्याञ्जनम् ॥ ११ ॥ त्रैककुदं भवति । यत्र वाऽऽन्द्रो वृत्रमरुस्तस्य यद-
 ज्यासीतं गिरिं त्रैककुदमकरोत्तयत्रैककुदं भवति चनुष्येवैतच्चनुर्दधाति तस्मा-
 त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात्तमानो रुवासास्य
 बन्धुता ॥ १२ ॥ शरैषीकयानक्ति । वज्रो वै शरो विरजस्तयि सतूला भवत्यमूलं
 वाऽऽदमुभयतः परिहिन्नं रज्जोऽत्तरिजमनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः प-
 रिहिन्नोऽत्तरिजमनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरजस्तयि ॥ १३ ॥ स दुक्षिणमे-
 वाग्रऽग्रानक्ति । सव्यं वाऽग्र्ये मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ १४ ॥ स ग्रानक्ति । वृत्र-
 स्यासि कनीनक इति वृत्रस्य क्लेष कनीनकश्चनुर्दा असि चनुर्मे देहोति नात्र
 तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥ स दुक्षिणाऽसकृद्यजुषानक्ति । सकृत्तूष्णीमथोत्तरं स-

कृच्चुषानक्ति द्विस्तूलीं तदुत्तरमेवैतदुत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥ तद्यत्पञ्च कृत्व आ-
नक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽञ्चतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पञ्च कृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥ अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेधो वै पुरु-
षो यदनृतं वदति तेन पूतिरत्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो भूत्वा दीक्षाऽइति प-
वित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा इति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥ त-
द्वाऽएकऽ स्यात् । एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव त्रयेण तस्मादेकऽ स्यात् ॥ १९ ॥
अथोऽअपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधावि-
हितः प्राण उदानो व्यान इति तदेतस्यैवानु मात्रां तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥ अ-
थोऽअपि सप्त स्युः । सप्त वाऽऽग्ने शीर्षिन्प्राणास्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरे-
कविंशतिरूपैव संपत् ॥ २१ ॥ तऽ सप्तभिः-सप्तभिः पावयति । चित्पतिर्मा पुना-
विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनावित्येवैतदाह वाक्पतिर्मा पुनावि-
ति प्रजापतिर्वै वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनावित्येवैतदाह देवो मा सविता पुना-
विति तद्वै सुपूतं यं देवः सवितापुनात्तस्मादाह देवो मा सविता पुनावित्यहिद्रे-
ण पवित्रेणेति यो वाऽअयं पवतऽएषोऽहिद्रे पवित्रमेतेनैतदाह सूर्यस्य रश्मिभि-
रित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥ त-
स्य ते पवित्रपतऽइति । पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भ-
वति यत्कामः पुने तद्वैकेयमिति यज्ञस्योदृचं गह्वानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥ अथाशि-
षामारम्भं वाचयति । आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यधरे । आ वो देवास
आशिषो यज्ञिषातो हवामहऽइति तदस्मै स्वाः स्तोत्रेऽविज्ञ आशिष आशासते
॥ २४ ॥ अथाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मनसऽइति द्वे स्वाहोरोरुत्तरिक्षादिति द्वे
स्वाहा ग्रावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहा वातादारभऽइति मुष्टीकरोति न वै य-
ज्ञः प्रत्यक्षमिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा परोऽन्नं वै देवाः परोऽन्नं य-

ज्ञः ॥ २५ ॥ स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनमश्नुति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरुत्-
 रिज्ञादिति तदुत्तरिज्ञादारभते स्वाहा गात्रापृथिव्यामिति तदाभ्यां गात्रापृथि-
 वीभ्यामारभते ययोरिदं सर्वमधि स्वाहा वातादारभश्नुति वातां वै यज्ञस्तग्नं
 प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥ अथ यत्स्वाहा-स्वाहिति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारो
 यज्ञमेवैतदात्मन्धत्तेऽत्रोऽथ वाचं गृह्णाति वाग्वै यज्ञो यज्ञमग्रेतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥
 अथेनं शालां प्रक्षदधति । स जघनेनारुचनोयमेत्यग्रेण गार्हपत्यं सांख्यं सं-
 चरो भवत्या मुत्पाये तग्नदस्येप संचरो भवत्या मुत्पायाऽग्रिमं योनिर्गज्ञस्य ग-
 र्भा दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः संचरति स यत्स तत्रैवति तत्परि तदावर्तते
 तस्मादिमे गर्भा एजन्ति तत्परि तदावर्तते तस्मादस्येप संचरो भवत्या मुत्पाये
 ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूंश्चौद्भणानि । उद्भूतीति वाऽष्टांऽस्माल्लोका-
 देवलोकमभि यो दीक्षतऽएतैरेव तग्नजुर्मिहोद्भूतीति तस्मादाहुः सर्वाणि दीक्षा-
 या यजूंश्चौद्भणानीति तत एतान्यवात्तरामाचक्षतऽश्रौद्भणानीत्याहुतयो स्वे-
 ता आहुतिर्हि यज्ञः परांश्च वै यजुर्जपत्यथे प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन य-
 ज्ञेनोद्भूतीतिऽस्माल्लोकादेवलोकमभि ॥ १ ॥ ततो यानि त्रीणि सुत्रेण नुहोति ।
 तान्याधीतयजूंश्चित्याश्नुते सम्पदऽएव कामाय चतुर्थं रूपतेऽथ पत्यश्चमं सु-
 चा नुहोति तदेव प्रत्यक्षमौद्भणमनुद्भूमा हि तज्जुहोति वाऽष्टांऽष्ट्याग्निं यज्ञः
 ॥ २ ॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युषेषामियं जितिस्ते कोचुः कथं न इदं
 मनुष्यैरभ्यारोक्ष्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृता निर्धयेयु-
 र्विदुक्ष्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥
 तद्वाऽऽशीषामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन्त्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वाऽष्टं य-
 ज्ञं सम्भरति यदेतानि नुहोति ॥ ४ ॥ तानि वै पञ्च नुहोति । संवत्सरसंमितो

वै यज्ञः पञ्च वाऽऽकृतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥
अथातो ह्योमस्यैव । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वाऽअग्नये कुवते यजेयेति त-
द्यदेवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ६ ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मे-
धया वै मनसाभिगहति यजेयेति तद्यदेवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥
दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु ह्ययते ॥ ८ ॥ सरस्वत्यै पूजे
ऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सरस्वती वाग्यज्ञः पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः प-
शवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥ तदाहुः ।
अनद्वेवैता आहुतयो ह्ययन्तेऽप्रतिष्ठिता अदेवकास्तत्र नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति
॥ १० ॥ आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकं चनाग्निर्वाऽअद्वेवाग्निः प्रतिष्ठा-
तः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता अद्वेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सर्वास्वेवाग्नये स्वा-
हेति जुहोति तत एतान्याधीतयज्ञूषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥ आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वा-
हेति । आत्मना वाऽअग्रऽआकुवते यजेयेति तमात्मनऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते ते
ऽअस्येतेऽआत्मन्देवतेऽआधीते भवत आकृतिश्च प्रयुक्ता ॥ १२ ॥ मेधायै मनसेऽग्नये
स्वाहेति । मेधया वै मनसाभिगहति यजेयेति तेऽअस्येतेऽआत्मन्देवतेऽआधीते
भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥ सरस्वत्यै पूजेऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सरस्वती
वाग्यज्ञः सास्यैषात्मन्देवताधीता भवति वाक्पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः
पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्येतेऽआत्मन्यपशव आधीता भवन्ति तद्यदस्येता आ-
त्मन्देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयज्ञूषि नाम ॥ १४ ॥ अथ चतुर्थी जुहो-
ति । आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये
हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाऽ हि कीर्तयत्यापो हि यज्ञो
द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्षेति लोकानाऽ हि कीर्तयति बृहस्पतये हविषा वि-
धेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो ह्येषा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीं सुचा नुहोति । सा ह्येव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुदृभा हि तां नुहोति
वाग्व्यनुदृवाग्धि यज्ञः ॥ १६ ॥ अथ यद्वृत्रायामाह्वये परिशिष्टं भवति । तद्वृत्रा-
मानयति त्रिः सुत्रेणाज्यविलापन्याऽग्रधि नृक्षां गृह्णाति यत्तृतीयं गृह्णाति तत्सु-
वमभिपूरयति ॥ १७ ॥ स नुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मती वरोत साध्यम् । वि-
श्वो राय इषुधति युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ॥ १८ ॥ सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भ-
वति । विश्वो देवस्येति विश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मती वरोतेति मैत्रं युम्नं वृ-
णीतेति बार्हस्पत्यं युम्नं हि वृहस्पतिः पुष्यसऽइति पौलः ॥ १९ ॥ सैषा देव-
ताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्येतन्मन्त्रेतराप्नोति
यदेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥ तां वाऽअनुदृभा नुहोति । वाग्व्याऽअनुदृवाग्व्य-
ज्ञस्तयज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति ॥ २१ ॥ तदाहुः । एतामित्रैकां नुहुयागस्मे कामयेतरा
हूयन्तऽएतयैव तं कामनाप्नोतीति तां वै यगेकां नुहुयात्पूर्णां नुहुयात्सर्वं वै पू-
र्णां सर्वमेवैनयेतदाप्नोत्यय यत्सुवमभिपूरयति सूचं तदभिपूरयति तां पूर्णां नु-
होत्यन्वैवैतदुच्यते सर्वस्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥ तां वाऽअनुदृभा नुहोति । सैषानु-
दृप्तत्येकत्रिंशदक्षरा भवति दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाण्या दश प्राणा आत्मे-
कत्रिंशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसंमि-
तो यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावत्तमेवैनयेतदाप्नोति यदनुदृभै-
कत्रिंशदक्षरया नुहोति ॥ २३ ॥ ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ अध्यायः ॥ १ [१६.] ॥

दक्षिणेनारुवनीयं प्राचीनयज्ञि कृत्वाजिनेऽपस्तृणाति । तयोरेनमधि दीक्ष-
यति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयो द्वपं तदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥ १ ॥
संबद्धान्ते भवतः । संबद्धान्ताविः क्षीमौ लोको तर्भसमुते पश्चाद्वतस्तादिमावेव
लोको मियुनीकृतं तयोरेनमधि दीक्षयति ॥ २ ॥ यद्युऽएक भवति । तदेषां लो-
कानां द्वपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो द्वपं या-

नि कृ॒त्ता॒नि ता॒न्यस्यै॒ यदि॒ वेत॒रथा॒ या॒न्येव॒ कृ॒त्ता॒नि ता॒नि दि॒वो ब्रू॒पं या॒नि शु॒-
 क्ता॒नि ता॒न्यस्यै॒ या॒न्येव॒ बभ्रू॒णीव॒ क॒रो॒णि ता॒न्यत्त॒रि॒क्षस्य॒ ब्रू॒पं त॒दे॒नमे॒षु लो॒के॒-
 ध॒धि दी॒क्षय॒ति ॥३॥ अ॒न्त॒क॒मु त॒र्हि प॒श्चात्प्र॒त्यस्ये॒त् । त॒दि॒मा॒ने॒व लो॒का॒न्मि॒थुनी॒-
 कृत्य॒ ते॒धे॒नम॒धि दी॒क्षय॒ति ॥४॥ अ॒थ ज॒घ॒ने॒न कृ॒त्ता॒जि॒ने प॒श्चात् प्रा॒ङ् ज्ञा॒न्वा॒क्क
 उ॒पवि॒शति॒ स य॒त्र शु॒क्ता॒नां च॒ कृ॒त्ता॒नां च॒ संधि॒र्भव॒ति त॒दे॒वम॒नि॒मृ॒श्य ज॒प॒त्य॒वृ॒क॒सा॒-
 म॒योः शि॒ल्ये स्थ॒ऽइति॒ यद्वै प्र॒ति॒ब्रू॒पं त॒ह्नि॒त्यमृ॒चां च॒ सा॒म्रां च॒ प्र॒ति॒ब्रू॒पे स्थ॒ इत्ये॒-
 वैत॒दाह॒ ॥५॥ ते॒ वा॒मा॒र॒भ॒ऽइति॒ । ग॒र्भो वा॒ऽएष॒ भव॒ति यो दी॒क्षते॒ स ह॒न्दा॒-
 स्त्रि प्र॒वि॒शति॒ त॒स्मान्वा॒क्का॒ङ्गुलि॒रिव॒ भव॒ति न्य॒क्का॒ङ्गुल॒य॒-इ॒व हि॒ ग॒र्भोः ॥६॥ स
 यदा॒ह । ते॒ वा॒मा॒र॒भ॒ऽइति॒ ते॒ वां प्र॒वि॒शामी॒त्ये॒वैत॒दाह॒ ते॒ मा पा॒त॒मा॒स्य॒ यज्ञ॒-
 स्यो॒द॒च इति॒ ते॒ मा गो॒पा॒य॒त॒मा॒स्य॒ यज्ञ॒स्य॒ स॒-
 ष्ठा॒या॒ इत्ये॒वैत॒दाह॒ ॥७॥ अ॒थ द॒-
 क्षि॒णे॒न ज्ञा॒नु॒ना॒रो॒हति॒ । श॒र्मा॒सि श॒र्म मे॒ य॒हेति॒ च॒र्म वा॒ऽए॒तत्कृ॒त्तस्य॒ त॒दस्य॒ त॒-
 न्मा॒नु॒ष॒-
 श॒र्म दे॒वत्रा॒ त॒स्मादा॒ह श॒र्मा॒सि श॒र्म मे॒ य॒हेति॒ न॒मस्ते॒ऽअ॒स्तु मा॒ मा ह्नि॒-
 सी॒रिति॒ श्रे॒या॒-
 वा॒ऽएष॒ उ॒पा॒धि॒रो॒हति॒ यो य॒ज्ञं य॒ज्ञो हि॒ कृ॒त्ता॒जि॒ने त॒स्मा॒-
 ए॒वैत॒द्य॒ज्ञाय॒ नि॒क्षु॒ते त॒यो ह॒ैनमे॒ष य॒ज्ञो न॒ ह्नि॒नस्ति॒ त॒स्मादा॒ह न॒मस्ते॒ऽअ॒स्तु मा॒
 मा ह्नि॒सी॒रिति॒ ॥८॥ स॒ वै ज॒घ॒नार्ध॒ऽइ॒वैवा॒ग्र॒ऽआसी॒त । अ॒थ य॒द्य॒-
 ए॒व म॒ध्य॒
 उ॒पवि॒शे॒द्य ए॒नं त॒त्रा॒नु॒ष्या॒ क॒रे॒द्र॒प्स्य॒ति वा॒ प्र वा॒ प॒ति॒ष्य॒तीति॒ त॒था ह॒ैव॒ स्या॒-
 त॒स्माज्ज॒घ॒नार्ध॒ऽइ॒वैवा॒ग्र॒ऽआसी॒त ॥९॥ अ॒थ मे॒ख॒लां प॒रि॒ह॒रते॒ । अ॒ङ्गि॒र॒सो ह॒ वै
 दी॒क्षि॒ता॒न॒ब॒ल्य॒मवि॒न्दते॒ नान्य॒द्व॒ता॒द॒श्न॒म॒वा॒क॒ल्य॒यं॒स्त॒-
 ए॒ता॒मूर्ज॒मप॒श्य॒त्स॒मा॒प्तिं तां
 म॒ध्य॒त आ॒त्म॒न उ॒र्ज॒म॒द॒धत॒ स॒मा॒प्तिं त॒था स॒मा॒ब्रु॒वं॒स्त॒यो॒-
 ए॒वैष॒ ए॒तां म॒ध्य॒त आ॒-
 त्म॒न उ॒र्ज॒ं ध॒त्ते स॒मा॒प्तिं त॒था स॒मा॒ब्रू॒ति ॥१०॥ सा॒ वै शा॒णी भ॒वति॒ । मृ॒द्य॒स॒दि॒ति
 न्वे॒व शा॒णी य॒त्र वै प्र॒जा॒प॒ति॒र॒जा॒यत॒ ग॒र्भो भू॒वैत॒स्माद्य॒ज्ञा॒त्तस्य॒ य॒न्ने॒दि॒ष्ट॒मु॒ल्ब॒मा॒-
 सी॒ति श॒णा॒स्त॒स्मा॒त्ते पू॒त॒यो वा॒न्ति य॒दस्य॒ ज॒रा॒या॒सी॒त॒दी॒क्षि॒त॒व॒सन॒म॒न्तरं॒ वा॒ऽउ॒-

ल्बं जरायुणो भवति तस्मादिषान्तरा वाससो भवति स यथेवातः प्रजापतिरजायत
 गर्भो भूवितस्माद्यज्ञादेवमेवैषोऽतो जायते गर्भो भूवितस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥ सा वै
 त्रिवृद्भवति । त्रिवृद्वन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृ-
 द्भवति ॥ १२ ॥ मुञ्जल्लेनान्वस्ता भवति । वज्रो वै शरो विरजस्तापि स्तुकासर्गः
 सृष्टा भवति सा यत्प्रसलवि सृष्टा स्याद्यथेदमन्या रुज्जवो मानुषी स्याद्यद्यत्त-
 वि सृष्टा स्यात्पितृदेवन्या स्यात्तस्मात्स्तुकासर्गः सृष्टा भवति ॥ १३ ॥ तां परिहृ-
 रते । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्यंतामूर्जमपश्यन्नूर्णमदा ऊर्जं मयि धरतीति नात्र
 तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥ अथ नीविमुद्रुते । सोमस्य नीविर्सीत्यदीक्षितस्य
 वाऽअस्यैषाग्रे नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य नीविर्सी-
 ति ॥ १५ ॥ अथ प्रोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भो उ-
 ल्बेनेव जरायुणोव तस्माद्वि प्रोर्णुते ॥ १६ ॥ स प्रोर्णुते । विजोः शर्मासि शर्म य-
 जमानस्येत्युभयं वाऽएषोऽत्र भवति यो दीक्षते विजुश्च यजमानश्च यदहं दीक्षते
 तद्विजुर्भवति यद्यजते तद्यजमानस्तस्मादाह विजोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति
 ॥ १७ ॥ अथ कृत्वाविषाणाः सिचि बध्नीते । देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः
 प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्मन एव देवा उपायन्वाचमसुरा यज्ञमेव तदेवा उपाय-
 न्वाचमसुरा अममेव देवा उपायन्निमामसुराः ॥ १८ ॥ ते देवा यज्ञमश्रुवन् । योषा
 वाऽइयं वागुपमन्त्रयस्व ह्ययिष्यते वै वेति स्वयं वा ह्येवेक्षत योषा वाऽइयं वा-
 गुपमन्त्रयि ह्ययिष्यते वै मेति तामुपामन्त्रयत सा ह्यास्माऽआरकादिवैवाग्रऽआसू-
 यत्तस्माड स्त्री पुंस्तोपमन्त्रितार्कादिवैवाग्रऽसूयति स होवाचारकादिव वै मऽआ-
 सूयीदिति ॥ १९ ॥ ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्ययिष्यते वै वेति तामुपा-
 मन्त्रयत सा ह्यास्मै निपलाशमिवोवाद् तस्माड स्त्री पुंस्तोपमन्त्रिता विपलाश-
 मिवैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥ ते होचुः ।

उपैव भगवो मन्त्रयस्व कृषिष्यते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवं तस्माड्
 स्त्री पुमाऽस्तः कृत्यतः पूर्वोत्तमः स होवाचाकृत वै मेति ॥ २१ ॥ ते देवा ईक्षां
 चक्रिरे । योषा वाऽऽयं वाग्यदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहीति ब्रूहि तां
 तु न आगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय तस्माड् स्त्री पु-
 माऽस्तः सऽस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति ताः हैभ्यः आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वाऽआगादिति
 ॥ २२ ॥ तां देवाः । असुरेभ्योऽन्तरायस्ताः स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमजु-
 ह्वुराहुतिर्हि देवानाः स यामेवाममनुष्टुभाजुह्वुस्तदेवैनां तदेवाः स्व्यकुर्वत ते
 असुरा आत्तवचसो केऽलवो केऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥ तत्रैतामपि
 वाचमूडः । उपजिज्ञास्याः स मेहस्तस्मान्न ब्राह्मणो मेहिदसुर्या हैषा वा तेवैष
 द्विषताः सपत्नानामादत्ते वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एवमेतद्धेद ॥ २४ ॥
 सोऽयं यज्ञो वाचमभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति ताः संबभूव ॥ २५ ॥ इन्द्रो
 ह वाऽईक्षां चक्रे । मरुद्वाऽऽतोऽभुं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा त-
 न्नाभिभवेदिति स इन्द्र एव गर्भी भूवैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥ स ह संवत्सरे
 जायमान ईक्षां चक्रे । मरुद्वोर्या वाऽऽयं योनिर्या मामदीधरत यद्वै मेतो मरुदे-
 वाभुं नानुप्रजायेत यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥ तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याहिनत् ।
 तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृत्स्नः स यः स यज्ञस्तत्कृत्स्नाजिनं यो सा यो-
 निः सा कृत्स्नविषाणाय यदेनामिन्द्र आवेष्ट्याहिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवात इ-
 न्द्रोऽजायत गर्भी भूवैतस्मान्मिथुनदेवमेवैषोऽतो जायते गर्भी भूवैतस्मान्मिथु-
 नात् ॥ २८ ॥ तां वाऽउत्तानामिव बध्नाति । उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्यथ द-
 क्षिणां भ्रुवमुपर्युपरि ललाटमुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य क्षेपा योनिरतो
 वा क्षेपां प्रविशन्प्रविशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसी-
 ति ॥ २९ ॥ ॥ शतम् १५०० ॥ ॥ अयोऽलिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञमेवै-

तज्ज्ञनयति यदा वै सुषमं भवत्यथानं पज्ञाय भवति यदा दुःषमं भवति न त-
 र्क्षात्मने चनालं भवति तद्यज्ञमेवैतज्ज्ञनयति ॥३०॥ अथ न दीक्षितः । काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वाऽऽष्ट भवति यो दीक्षितं यो वै गर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेदपस्यन्मिष्येत्ततो दीक्षितः पामनो भवितो दीक्षितं वाऽऽश्र-
 नु रेषाति ततो रेषाति पामनानि जनिताः स्वा वै योनी रेषा न हिनस्त्ये-
 षा वाऽऽश्रुतस्य स्वा योनिर्भवति यत्कृत्तविषाणा तथा केनमेषा न हिनस्ति त-
 स्मादीक्षितः कृत्तविषाण्येव कण्डूयेत नान्येन कृत्तविषाणायाः ॥३१॥ अथास्मै
 दण्डं प्रयहति । वज्रो वै दण्डो विरसस्तापि ॥३२॥ औदुम्बरो भवति । अन्नं वा
 ऽऽर्गुदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धौ तस्मादौदुम्बरो भवति ॥३३॥ मुखसंमितो भ-
 वति । एतावद्धि वीर्यं स यावदेव वीर्यं तावांस्तद्वति यन्मुखसंमितः ॥३४॥
 तमुह्यति । उह्यस्व वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाक्ष्यऽहस आस्य पज्ञस्योदच इत्यूर्ध्वो
 मा गोपायास्य पज्ञस्य सऽस्थाय इत्येवैतदाह ॥३५॥ अत्र हेके । अह्यः न्य-
 चति वाचं च यह्यती किं किं च न जपिष्यन्भवतीति वदत्तस्तदु तथा न कु-
 र्याद्यथा पराञ्च धावन्तमनुलिप्सेत तं नानुलभेतिवऽह स पज्ञं नानुलभते तस्मा-
 दमुत्रैवाहुर्लीन्येदमुत्र वाचं यहेत् ॥३६॥ अथ एवेदितः । ऋचं वा यजुर्वा सा-
 म वाभिव्याकुरत्यगिष्टिः अभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते तस्मादमुत्रैवाहुर्लीन्येदमुत्र
 वाचं यहेत् ॥३७॥ अथ यद्वाचं यहति । वाग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदन्त्यत्तेऽथ य-
 द्वाचंयमो व्याकुरति तस्मादु ह्येष विसृष्टो यज्ञः पराडावर्तते तत्रो वीक्षवीगुचं वा
 यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विक्षुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रापश्चिन्तिः ॥३८॥ अथे-
 क उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमे-
 तत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत् गो-
 पायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥३९॥ अथ यद्ब्राह्मण इत्याह ।

अनद्वेव वाऽअस्यातः पुरा ज्ञानं भवतीदृक् क्वाद् रक्षांसि योषितमनुसंचन्ते तदुत
 रक्षांस्येव रेत आदधतीत्यथात्राद्वा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्माद-
 पि राज्ञ्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद्ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते
 तस्मादाहुर्न सवनकृतं हन्यदिनस्वी हव सवनकृतेति ॥४०॥ ब्राह्मणम् ॥५
 [२.१] ॥ ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२४ ॥ ॥

वाचं यहुति । स वाचंयम आस्तुऽआस्तमयात्तद्यद्वाचं यहुति ॥१॥ यज्ञेन वै
 देवाः । इमां जितिं जिग्युषैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारो-
 क्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुष्य यज्ञं यूषे-
 न योषयित्वा तिरोऽभवन्नय यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥२॥ तद्वाऽऽषीणा-
 मनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन्त्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वाऽएष यज्ञं सम्भरति
 यो दीक्षते वाग्वै यज्ञः ॥३॥ तामस्तमिते वाचं विसृजते । संवत्सरो वै प्रजाप-
 तिः प्रजापतिर्यज्ञोऽहोरात्रे वै संवत्सर एते क्थेनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहन्न-
 दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य मात्रा तावत्तमेवैतदाप्ता वाचं
 विसृजते ॥४॥ तद्वैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसर्जयत्यत्रानुध्यास्तमितो भवतीति
 वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्क्व ते सूर्यन्मेघः स्यात्तस्माद्यत्रैवानुध्यास्तमितं मन्येत
 तदेव वाचं विसर्जयेत् ॥५॥ अनेनो द्वैके वाचं विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
 यज्ञमाप्याययामो यज्ञं संदध्म इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञमाप्याय-
 यति न संदधाति य एतेन वाचं विसर्जयति ॥६॥ अनेनैव वाचं विसर्जयेत् ।
 व्रतं कृणुत व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येष क्यस्यात्र यज्ञो भ-
 वत्येतद्विर्यथा पुराग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञं सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति य-
 ज्ञेन यज्ञं संतनोति संततं क्थेवास्यैतद्व्रतं भवत्या सुत्यायै त्रिष्कृत्व आह त्रिवृ-
 द्धि यज्ञः ॥७॥ अथाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याययति न सं-

दधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृजते स प्रथमं व्यादत्तमन्ये वाचांऽभिव्याहरति
 ॥ ८ ॥ अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्कोव ब्रह्माग्निर्विश इत्यग्निर्कोव यज्ञो वनस्पतिर्विशिय इ-
 ति वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यज्ञरन्यद्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाहु
 वनस्पतिर्विशिय इति ॥ ९ ॥ अथास्मै व्रतः प्रययत् । देवान्वाऽएष अवावर्तते
 यो दीक्षते स देवतानामेको भवति शतं वै देवानां हविर्नाशतं तस्माद्भययति
 तदेष एव व्रतयति नाम्नौ जुहोति तद्यदेव एव व्रतयति नाम्नौ जुहोति ॥ १० ॥
 यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्यैषामियं जितिस्ते रुचुः कथं न इदं मनुष्ये-
 रनभ्यारोक्ष्य स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृता निर्वययुर्विदुक्ष
 यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवत्तथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥ तदा
 ऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञः समभरन्त्यथायं यज्ञः सम्भृत एष वाऽअत्र यज्ञो
 भवति यो दीक्षतऽएष कोनं तनुतऽएष एनं जनयति तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धी-
 तं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेव एव व्रतयति नाम्नौ जुहोति न काप्या-
 ययेद्यदभौ जुहुयाज्जुह्वं ह वै मन्येत नानुहृत ॥ १२ ॥ इमे वै प्राणाः । मनांज्ञा-
 ता मनोयुजो दक्षक्रतवो वागेवामिः प्राणादानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
 विश्वे देवा एतासु ह्येवास्यैतदेवतासु ऊतं भवति ॥ १३ ॥ तद्वैके । प्रथमे व्रतऽउ-
 भौ व्रीहियवावावपत्युभाभ्यां रसाभ्यां यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतिं यद्विदुग्धं तत्पुन-
 राप्याययाम इति वदन्तो यद्यु व्रतदुधा न उहोत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं
 कुर्यादितदु ह्येवास्यैताऽउभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न कुर्यान्न
 ह स यज्ञमाप्याययति न संदधाति य उभौ व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवा-
 वपेद्धविर्वाऽअस्यैताऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स यदेवास्यै हविर्भवतस्तदेवास्यै-
 तावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुधा न उहोत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥ तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्वौषधः सर्वसरभ्यावपति यदि दीक्षितऽति-

विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्यथा व्रतेन भिषज्येदिति तडु तथा न कुर्या-
 न्मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तग्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्यृद्धं यज्ञे कर्वाणीति
 यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येत्समाप्तिर्ह्येव पुण्या ॥१५॥
 अथास्मै व्रतं प्रयहति । अतिनीय मानुषं कालं सायंङ्गमपररात्रे प्रातर्ङ्गमप-
 राह्णे व्याकृत्याऽएव दैवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥१६॥ अथास्मै व्रतं प्रदा-
 स्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चीधां यज्ञवाहसः
 सुतीर्था नोऽअसद्वशऽइति मानुषाय वाऽएष पुराशमायावनेनित्तेऽथात्र दैव्यै धि-
 ये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चीधां यज्ञवाहसः सुतीर्था
 नोऽअसद्वशऽइति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥१७॥
 अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोर्युजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः
 पालु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥१८॥ अथ व्रतं
 व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशति । आत्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमत्तरुदरे सु-
 शेवाः । ता अस्मभ्यमयन्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इ-
 ति देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै दे-
 वानां हृदि रथैतद्गतप्रदो मिथ्य करोति व्रतमुपोत्सिञ्चन्व्रतं प्रमीणाति तस्यो ह्ये-
 षा प्राप्यश्चित्तिस्तथो ह्यस्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह
 आत्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमत्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयन्मा अ-
 नमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयि-
 त्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत्कस्तद्वेद यद्गतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥१९॥ अथ
 यत्र मेक्ष्यन्भवति । तत्कृत्स्नविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहृत्तीयं ते यज्ञिया त-
 नूरितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिक्ष्या तस्या एतडुहृत्क्षी-
 व यज्ञियां तनूमथायज्ञियां शरीरमभिमहृत्यपो मुञ्चामि न प्रजामित्युभयं वाऽअत

ए॒त्याप॒श्च रे॒तश्च स॒ एत॒दप॒ एव॒ मुञ्च॒ति न॒ प्र॒ज्ञा॒म॒ह्मो॒मुचः॑ स्वा॒हाकृ॒ता इत्य॒ह्मस॑
 इ॒व क्हे॒ता मुञ्च॒न्ति य॒दुद॒रे गु॒ष्टितं॑ भ॒वति॑ त॒स्मादा॒हा॒ह्मो॒मुच॑ इति॒ स्वा॒हाकृ॒ताः
 पृथि॒वीमा॒विश॑तेत्या॒हुतयो॑ भू॒वा शा॒न्ताः पृथि॒वीमा॒विश॑तेत्य॒वैत॒दाह॑ ॥ २० ॥ अथ
 पुन॒र्त्तोष्ट्रं॑ न्यस्यति । पृ॒थिव्या॑ स॒म्भवे॒तीयं॑ वै पृथि॒वी दे॒वी द॒व्य॒ज्ञानी॑ सा दी॒क्षिते॒न
 नाभि॑मि॒क्ष्या त॒स्या एत॒दुद्ध॒क्षेव॑ य॒ज्ञियां॑ त॒नू म॒याय॑ज्ञि॒यः शरी॑र॒मभ्य॑मि॒क्षत्ता॒मेवा॒
 स॒प्ते॒त्पुन॑र्य॒ज्ञियां॑ त॒नू द॒धाति॑ त॒स्मादा॒ह पृथि॒व्या स॒म्भवे॒ति ॥ २१ ॥ अथा॒ग्ने प॒
 रि॒दाय॑ स्व॒पिति॑ । दे॒वान्वा॒ऽएष॑ उ॒पाव॑र्तते यो दी॒क्षते॑ स दे॒वता॒नामे॒को भ॑वति
 न वै दे॒वाः स्व॑प॒त्यन॑वरु॒द्धो वा॒ऽएत॒स्या॒स्वप्नो॑ भ॒वत्य॑ग्निर्वै दे॒वानां॑ व्र॒तप॑तिस्त॒
 स्मा॒ऽए॒वैत॒त्प॒रि॒दाय॑ स्व॒पित्य॑ग्ने त्व॒ऽसु॒ जागृ॑हि व॒यः सु॒ मन्दि॑री॒मही॒त्यग्ने॑ त्वं जा॒
 गृ॒हि व॒यः स्व॑प्स्याम॒ इत्ये॒वैत॒दाह॑ र॒क्षा णो॒ऽअ॒प्रयु॑ह॒न्निति॑ गा॒पाय॑ नो॒ऽप्र॑मत्त इ॒
 त्ये॒वैत॒दाह॑ प्रबु॒धे नः॑ पुन॒स्कृ॒धीति॑ यथे॒तः सु॒प्ता स्व॑स्ति प्रबु॒ध्याम॒हा॒ऽएवं॑ नः॑ कु॒
 र्वि॒त्ये॒वैत॒दान॑ ॥ २२ ॥ अथ॒ यत्र॑ सु॒प्ता पुन॑र्ना॒वदा॑स्य॒न्भव॑ति । त॒द्वाच॑यति पुन॒र्मनः॑
 पुन॒रायु॑र्म॒ऽआग॑न्यु॒नः प्रा॑णाः पुन॒रात्मा॑ म॒ऽआग॑न्यु॒नश्च॒क्षुः पुनः॑ श्रो॒त्रं म॒ऽआग॑न्नि॒
 ति स॒र्वे ह॒ वा॒ऽएते॑ स्व॒पतो॑ऽप॒क्राम॑न्ति प्रा॒णा ए॒व न ते॒रे॒वैत॒त्सु॒प्ता पुनः॑ सं॒गृह्ते॑
 त॒स्मादा॒ह पुन॑र्मनः पुन॒रायु॑र्म॒ऽआग॑न्यु॒नः प्रा॑णाः पुन॒रात्मा॑ म॒ऽआग॑न्यु॒नश्च॒क्षुः पुनः॑
 श्रो॒त्रं म॒ऽआग॑न् । वै॒श्वान॒रो॒ऽअ॒द॒व्यस्त॑नू॒पा अ॒ग्निर्नः॑ पातु उ॒रिता॒द॒व्या॒दिति॑ त॒
 द्ये॒दे॒वाः स्व॑प्नेन वा येन वा मि॒थ्या॒कर्त॑ त॒स्मान्नः॑ स॒र्वस्मा॑द॒ग्निर्गी॒पाय॑वि॒त्ये॒वैत॒दाह॑
 त॒स्मादा॒ह वै॒श्वान॒रो॒ऽअ॒द॒व्यस्त॑नू॒पा अ॒ग्निर्नः॑ पातु उ॒रिता॒द॒व्या॒दिति॑ ॥ २३ ॥ अथ
 यदी॒क्षितः॑ । अ॒व्रत्यं॑ वा व्या॒कुर॑ति क्रु॒ध्यति॑ वा त॒न्मि॒थ्या॒करो॑ति व्र॒तं प्र॑मीणात्य॒
 क्रो॒धो क्हे॒व दी॒क्षित॒स्याग्निर्वै॑ दे॒वानां॑ व्र॒तप॑तिस्त॒मे॒वैत॒दुप॑धा॒वति॑ त्व॒मग्ने॑ व्र॒तपा॑ अ॒
 सि दे॒व॒ऽआ म॒र्त्ये॒ष्वा । त्वं॑ य॒ज्ञधी॒ः॒ऽइति॑ त॒स्यो क्हे॒षा प्रा॑यश्चित्तिस्त॒थो ना॑स्ये॒तन्न॑
 मि॒थ्याकृ॑तं भ॒वति॑ न व्र॒तं प्र॑मीणाति॒ तस्मा॑दा॒ह त्व॒मग्ने॑ व्र॒तपा॑ अ॒सि दे॒व॒ऽआ म॒

त्येष्वा । त्वं यज्ञधीय इति ॥ २४ ॥ अथ यदीक्षितायाभिहुरन्ति । तस्मिन्वाचयति
 रास्वेयत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह वाऽअस्माऽएतद्युते यदीक्षितायाभिहुरन्ति स
 यदाह रास्वेयत्सोमेति रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो ह-
 रेत्येवैतदाह देवो नः सविता वसोदाता वस्वदादिति तयो ह्मास्माऽएतत्सवि-
 त्प्रसूतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥ पुरास्तमयादाह । दीक्षित वाचं यहेति ताम-
 स्तमिते वाचं विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित वाचं यहेति तामुदिते वाचं विसृ-
 जते संतत्याऽएवाहरेवैतद्रात्र्या संतनोत्यङ्गा रात्रिम् ॥ २६ ॥ नैनमन्यत्र चरन्तम-
 भ्यस्तमियात् । न स्वपन्तमभ्युदियात्स यदेनमन्यत्र चरन्तमभ्यस्तमियाद्वात्रेरेनं तद-
 त्तरियाद्यत्स्वपन्तमभ्युदियादङ्ग एनं तदत्तरियान्नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवै-
 तस्मात् न पुरावभृथादपोऽभ्यवेयान्नैनमभिवर्षेदनवकृतः ह तद्यत्पुरावभृथादपो
 ऽभ्यवेयान्नैनमभिवर्षेदथ परिक्षालं वाचं वदति न मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परि-
 क्षालं वाचं वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जिति जि-
 ग्युर्येषामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोक्ष्यः स्यादिति ते यज्ञस्य
 रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुक्ष्य यज्ञं यूषेन योषयित्वा तिरोऽभव-
 न्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥ तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञः
 समभरन्त्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वाऽएष यज्ञः सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञ-
 स्तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतिं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यत्परिक्षालं वाचं
 वदति न मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत्प्रसृतां मानुषीं वाचं वदेत्तस्मात्परिक्षा-
 लं वाचं वदति न मानुषीं प्रसृताः ॥ २९ ॥ स वै धीक्षते । वाचे हि धीक्षते य-
 ज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि वाग्धीक्षितो ह वै नमैतद्यदीक्षित इति ॥ ३० ॥ ब्रा-
 ह्मणम् ॥ १ [२-२] ॥ ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा ह वाऽअस्यां यज्ञं तन्वाना इमां य-

ज्ञादत्तरीयुः सा दैषामियं यज्ञं मोक्षयां चकार कथं न मयि यज्ञं तन्वाना मां य-
 ज्ञादत्तरीयुरिति तच्छ क यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥ ते होचुः । यज्ञस्यामेव यज्ञमतस्म-
 हि कथं नु नोऽमुकृत्कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥ ते होचुः । अस्यामेव यज्ञं त-
 न्वाना इमां यज्ञादत्तरगाम सा न इयमेव यज्ञममृमुकृदिमामेवापधावामेति ॥ ३ ॥
 ते होचुः । यन्नु त्वय्येव यज्ञमतस्महि कथं नु नोऽमुकृत्कथं न प्रजानीम इति
 ॥ ४ ॥ सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादत्तरगात सा वोऽकृमेव यज्ञ-
 ममृमुकृं भागं नु मे कल्पयताथ यज्ञं दत्तयथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ तथेति देवा
 अब्रुवन् । तवैव प्रायणीयस्तवाद्यनीय इति तस्मादित्य आदित्य एव प्रायणीयो
 भवत्यादित्य उद्यनीय इयच्छ होवादितिस्ततो यज्ञमपश्यंस्तमतन्वत ॥ ६ ॥ स य-
 दादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । यज्ञस्यैव दृष्टे यज्ञं दृष्ट्वा क्रोणानि तं तनवा
 ऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति तद्वै निरुतच्छ रुविरासीदनिष्टा देव-
 ता ॥ ७ ॥ अथैभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तामयज्ञन्वाग्ने पृथ्या स्वस्तिर्वाग्यज्ञ-
 स्तयज्ञमपश्यंस्तमतन्वत ॥ ८ ॥ अथैभ्योऽग्निः सारोचत । तमयज्ञत्स यदग्नेयं यज्ञ-
 स्यासीत्तदपश्यन्त्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदग्नेयं तदपश्यंस्तदतन्वत ॥ ९ ॥ अथैभ्यः सोमः
 प्रारोचत । तमयज्ञत्स यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्त्याद्वाऽआर्द्रं यज्ञस्य तत्सौम्यं
 तदपश्यंस्तदतन्वत ॥ १० ॥ अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तमयज्ञन्पशवो वै सविता
 पशवो यज्ञस्तयज्ञमपश्यंस्तमतन्वताथ यस्यै देवतायि रुविर्निरुतमासीत्तामयज्ञन्
 ॥ ११ ॥ ता वाऽएताः । पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्धा आसीत्पाङ्गो वै
 स आसीत्तमेताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥ ऋतवो मुग्धा आसन्पञ्च ।
 अग्निताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥ दिशो मुग्धा आसन्पञ्च । ता ए-
 नाभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥ उदीचीमे दिशम् । पृथ्या स्वस्त्या
 प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तराहि वाग्वदति कुक्ष्याद्वा वाग्येषा निदनिनोदीक्ष्यच्छ हो-

तया दिशं प्राज्ञाननुदीची क्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥ प्राचीमेव दिशम् । अग्निना प्रा-
 ज्ञानं प्राचीं पश्चात्प्राञ्चमुद्धृत्योपासते प्राचीं क्येतेन दिशं प्राज्ञानन्प्राची क्ये-
 तस्य दिक् ॥ १६ ॥ दक्षिणामिव दिशं । सोमेन प्राज्ञानंस्तस्मात्सोमं क्रीतं दक्षिणा
 परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणां क्येतेन दिशं प्राज्ञानन्-
 दक्षिणा क्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥ प्रतीचीमेव दिशं । सवित्रा प्राज्ञानन्नेष वै सविता
 य एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्गेति प्रतीचीं क्येतेन दिशं प्राज्ञानन्प्रतीची क्येतस्य
 दिक् ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वमेव दिशम् । अदित्या प्राज्ञानन्नियं वाऽअदितिस्तस्मादस्यामूर्धा
 ओषधयो ज्ञायन्त ऊर्धा वनस्पतय ऊर्धा क्येतया दिशं प्राज्ञानन्नूर्धा क्येतस्यै दिक्
 ॥ १९ ॥ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो बाहू
 भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥ त-
 दाहुः । यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भव-
 ति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति तां स्थालीं सन्नामकर्षी
 प्रमृज्य मेक्ष्णं निदधाति य एव प्रायणीयस्य ऽर्विजो भवन्ति त उदयनीयस्य ऽर्वि-
 जो भवन्ति तद्यदेतत्स्मानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सन्नपौ ॥ २१ ॥ त-
 द्वा न कुर्यात् । काममेवैतद्वर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्ष्णं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य
 एव प्रायणीयस्य ऽर्विजो भवन्ति त उदयनीयस्य ऽर्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः
 स्युर्यन्य एव स्युः स यद्वै समानीर्देवता यजति स्मानानि हवींषि भवन्ति ते-
 नैव बाहू सदृशौ तेन सन्नपौ ॥ २२ ॥ स वै पञ्च प्रायणीये देवता यजति । प-
 ञ्चोदयनीये तस्मात्पञ्चेत्याहुः पञ्चेत्यात्तह्म्यन्तं भवति न पत्नीः संयाजयन्ति
 पूर्वार्धं वाऽअन्वात्मनो बाहू पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माह्म्यन्तं भव-
 ति न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२.३.] ॥ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथैह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गृहेते-

नागतेन षष्ठ्युक्ते तज्जते मायेऽसृजत सुपर्णी च कटुं च तद्विज्यानां ब्रा-
 ह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्वयं यथा तदास ॥ १ ॥ तेभ्यो गायत्री सोममक्षय-
 तत् । तस्याऽश्वाकुरत्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुज्जाते देवा अविदुः प्रच्युतो वै
 रस्तात्सोमोऽथ नो ऽप्युद्धि गन्धर्वा वै पर्यमोषिपुरिति ॥ २ ॥ ते रुचुः । यो-
 षित्कामा वै गन्धर्वा वाचमेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति
 तेभ्यो वार्चं प्राहिणवत्सैनात्सह सोमेनागहन् ॥ ३ ॥ ते गन्धर्वा अन्वागत्याब्रु-
 वन् । सोमो युष्माकं वागेवास्माकमिति तथेति देवा अब्रुवन्निदो चेदागान्मेना-
 मभीषहेव नैष्ट विक्षयामहाऽइति तां व्यह्वयत् ॥ ४ ॥ तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेष
 प्रोचिरऽइति वै वयं विभ्रेति वयं विभ्रेति ॥ ५ ॥ अथ देवाः । वीणामिव सृष्ट्वा
 वाद्यन्तो निगायन्तो निषेडुरिति वै ते वयं गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह
 ऽइति सा देवानुपाववर्त सा वै सा तन्मोषमुपाववर्त या स्तुवद्भ्यः शाश्वद्व्यो
 नृत्तं गीतमुपाववर्त तस्मादप्येतर्हि मोषसङ्किता एव योषा एव हि वागुपा-
 वर्तत तामु ह्यन्या अन्नु योषास्तस्माद्य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता नि-
 मिश्रतमा-इव ॥ ६ ॥ तद्वाऽएतदुभयं देवेधासीत् । सोमश्च वाक्क स यत्सोमं क्री-
 णात्यागत्याऽएवागतेन यज्ञाऽइत्यनागतेन ह वै स सोमेन यजते योऽक्रीतेन
 यजते ॥ ७ ॥ अथ यद्बुधुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां चतुष्कृत्यो विगृह्णा-
 ति बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्वावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति समानज-
 न्म वै पयश्चहिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसं ॥ ८ ॥ स हिरण्यमवदधाति । एषा ते
 शुक्र तनूरेतद्वर्च इति वर्चो वाऽएतद्यहिरण्यं तथा सम्भव भ्राजं गह्मेति स यदा-
 ह तथा सम्भवेति तथा सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गह्मेति सोमो वै ब्राह् सोमं
 गह्मेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥ तां यथैवादो देवाः । प्राहिणवत्सोममह्वमेवैनामेष एत-
 त्प्राहिणोति सोममह वाग्वै सोमक्रयणी निदाने तामेतयाकृत्या प्रीणाति प्री-

तया सोमं क्रीणानीति ॥१०॥ स जुहोति । जूरसीत्येतद् वा अस्या एकं नाम
यज्जूरसीति धृता मनसेति मनसा वाऽइयं वाग्धृता मनो वाऽइदं पुरस्ताद्वाच इ-
त्यं वद् मैतद्वादीरित्यलग्नमिव ह वै वाग्वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता म-
नसेति ॥११॥ जुष्टा विज्ञवऽइति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह यमहेम इति तस्या-
स्ते सत्यसवसः प्रसवऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवैतदाह तन्वो
यन्नमशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्नमश्रुते यो यज्ञस्योदृचं गृह्णति यज्ञस्योद-
चं गृह्णतीत्येवैतदाह ॥१२॥ अथ हिरण्यमपोद्धरति । तन्मनुष्येषु हिरण्यं करो-
ति स यत्सहिरण्यं जुहुयात्परागु द्वैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्न मनुष्येषु
हिरण्यमभिगम्येत ॥१३॥ सोऽपोद्धरति । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवम-
सीति कृत्स्नेन पयसा जुवा यदेवैतत्तदाह शुक्रमसीति शुक्रं क्येतच्चन्द्रमसीति
चन्द्रं क्येतदमृतमसीत्यमृतं क्येतद्वैश्वदेवमसीति वैश्वदेवं क्येतत्प्रमुच्य तृणं ब-
र्हिष्यपिसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नाति ॥१४॥ अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ।
अन्वारभस्व यज्ञमानेत्याहुपोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते
तत्प्रहितामेवैनामेतत्स्तीं प्राक्षिपीद्वाग्वै सोमक्रयणी निदग्नेन तामेतयाहुत्याप्रै-
षीत्प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥१५॥ अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मना-
सीति चित्तं वाऽइदं मनो वागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया-धिया क्येतया म-
नुष्या जुहुषत्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गायाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणे-
ति दक्षिणा क्लेषा क्षत्रियासि यज्ञियासीति क्षत्रिया क्लेषा यज्ञिया क्लेषादितिर-
स्युभयतःशीर्षीति स यदेनया समानं सद्धिपर्याप्तं वदति यदपरं तत्पूर्वं करोति
यत्पूर्वं तदपरं तेनोभयतःशीर्षी तस्मादाहुदितिरस्युभयतःशीर्षीति ॥१६॥ स
नः सुप्राची सुप्रतीच्यधीति । सुप्राची न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवैतदाह सुप्रती-
ची त एधि सोमेन नः सह पुनरेहोत्येवैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्र

तीच्येधीति ॥ १७ ॥ मित्रस्या पदि वशीतामिति । वरुणाय वाऽद्या यदङ्गुः सा
यदङ्गुवाभिहिता स्याद्वरुणाय स्याद्यद्वनभिहिता स्यादयंतव स्यादितद्वाऽश्ववरुणं य-
न्मैत्रः सा यथा रङ्गवाभिहिता यन्मैत्रस्यै तद्वति यदाह मित्रस्या पदि वशीता-
मिति ॥ १८ ॥ पूषाधनस्याविति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वाऽऽयमधन्गोप्ती
भवति तस्य न का चन कृत्वा भवति तस्मादाह पूषाधनस्याविति ॥ १९ ॥ इ-
न्द्रायाध्यक्षयिति । स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाध्यक्षायित्यनु त्या माता म-
न्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्याऽनु सखा संगृथ्य इति सा यत्ते जन्म तेन नो-
ऽनुमता सोममहेहीत्येवैतदाह सा देवि देवमहेहीति देवी क्षेपा देवमहेति य-
द्वाक्सोमं तस्मादाह सा देवि देवमहेहीतोन्द्राय सोममितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
तस्मादाहेन्द्राय सोममिति रुद्रस्त्वावर्तयवित्यप्रणाशयितदाह रुद्रः किं नाति प-
शवः स्वस्ति सोमसखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवैतदाह
॥ २० ॥ तां यथैवादो देवाः । प्राक्षिणवत्सोममहं सैनात्सह सोमनागहेदेवमेवै-
नामेष एतत्प्राक्षिणाति सोममहं सैनः सह सोमनागहति ॥ २१ ॥ तां यथैवादो
देवाः । व्यक्षयन्त गन्धर्वैः सा देवानुपावर्ततेवमेवैनामेतद्यज्ञमानो विक्षयन्ते सा
यज्ञमानमुपावर्तते तामुदीचीमत्याकुर्वत्युदीची किं मनुष्याणां दिक्सोऽएव यज्ञ-
मानस्य तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. ४] ॥ द्वितीयोऽध्यायः
[१७.] ॥

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । वृङ्क्ष्वेनमितत्तस्मात्सप्त पदान्यनुनिक्रामति यत्र
वै वाचः प्रजातानि इन्द्रांसि सप्तपदा वै तेषां परार्था शङ्करी तामेवैतत्परस्ता-
दवाचीं वृङ्क्षे तस्मात्सप्त पदान्यनुनिक्रामति ॥ १ ॥ स वै वाच एव वृषेणानुनि-
क्रामति । वस्वस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासीति वस्वी क्षेपादितिक्षे-
पादित्या क्षेपा रुद्रा क्षेपा चन्द्रा क्षेपा बृहस्पतिश्चा सुमे रम्णाविति ब्रह्म वै

बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्ट्वा साधुनावर्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिराचकऽइत्यप्रणाशा-
 यैतदाह रुद्रः किं नाति पशवः ॥२॥ अथ सप्तमं पदं पर्युपविशति । स हिरण्यं
 पदे निधाय जुहोति न वाऽअनग्नावाहुतिर्ह्यतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तथो ह्य-
 स्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताः
 स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥३॥ स जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिधर्मीतीयं वै पृथिव्य-
 दितिरस्यै हि मूर्धन्जुहोति देवयजने पृथिव्याऽइति देवयजने हि पृथिव्यै जुहो-
 तीडायास्पदमसि धृतवत्स्वाहेति गौर्वाऽइडा गोर्हि पदे जुहोति धृतवत्स्वाहेति
 धृतवज्रेतदभिद्धतं भवति ॥४॥ अथ स्फ्यमादाय परिलिखति । वज्रो वै स्फ्यो
 वज्रेणैवैतत्परिलिखति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतैवैतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णा-
 त्यनतिक्रमाय ॥५॥ स परिलिखति । अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदा-
 ह्य स मुह्यिष्य पदः स्थाल्याः संवपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते बन्धुरित्ये-
 वैतदाह ॥६॥ अथाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति
 शान्तिरापस्तदग्निः शाल्या शमयति तदग्निः संदधाति तस्मादप उपनिनयति ॥७॥
 अथ यजमानाय पदं प्रयकृति । वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि पशव इत्येवै-
 तदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशव इत्ये-
 वैतदाह ॥८॥ अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा वयः रायस्पोषेण वियौष्मेति त-
 थो ह्यध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥९॥ अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरति । गृ-
 हा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्पत्न्यै पदं प्र-
 तिपराहरति ॥१०॥ तां नेष्टा वाचयति । तोतो राय इत्यथैनाः होमक्रयण्या
 संख्यापयति वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वाऽअत्र सोमो भवति यत्सोमक्रयणी
 मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादेनां सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥११॥ स सं-
 ख्यापयति । समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीर्मी

अहं तव वीरं विदेय तव देवि संदृशोऽन्याशियमेवेतदाशास्ते पुत्रो वै वीरः
 पुत्रं विदेय तव संदृशोऽन्यैवेतदाह ॥ १२ ॥ सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रय-
 णी यत्र वाऽइन्द्राविष्टा त्रेधा सदसं व्यैर्यतां तदकात्यरिच्यत तां त्रेधा प्राज्ञन-
 यतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सदसं व्याकुर्यादकैवानिरिच्यत ॥ १३ ॥ सा या वधुः
 पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयण्यथ या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदं राज्ञा संग्रामं जि-
 वोदाकुरुतेऽथ या रोहिणी श्वेताक्षी सा पितृदिवत्या यामिदं पितृभ्यां प्रप्ति ॥ १४ ॥
 ॥ शतम् १६०० ॥ ॥ सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी स्याद्यदि वधुं पि-
 ङ्गाक्षी न विन्देदरुणा स्याद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै कृ-
 त्वेव श्वेताक्ष्याऽआशां नेयात् ॥ १५ ॥ सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽद्या निदानेत
 यत्सोमक्रयण्ययातयाघ्नी वाऽश्यं वागयातयाद्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात्सा
 स्याद्वण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षितासतशपा सा लोकत्रयैकत्रया ह्ययं वाक् ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. १.] ॥ ॥

पदः समुप्य पाणीऽअवनेनित्ते । तद्यत्पाणीऽअवनेनित्ते वधो वाऽआज्यः
 रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमः क्षिप्तानोति तस्मात्पाणीऽअवनेनित्ते
 ॥ १ ॥ अथास्याः क्षिरण्यं बध्नीते । द्वयं वाऽइदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च
 सत्यमव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै क्षिरण्यः सत्येनाऽशुनुपस्पृशानि स-
 त्येन सोमं पराकृणानीति तस्माद्वाऽअस्याः क्षिरण्यं बध्नीते ॥ २ ॥ अथ सम्प्रेष्य-
 ति । सोमोपनहनमाकुर सोमपर्याणहनमाकुरोऽक्षीषमाकुरेति स यदेव शोभनः
 तत्सोमोपनहनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद्वति शोभनः क्षेतस्य वासः स यो ह्येनः
 शोभनेनोपचरति शोभते ह्यथ य आकुर यदेव किं चेति यदेव किं च भवति त-
 स्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनः स्याद्यदेव किं च सोमपर्याणहनम् ॥ ३ ॥
 यद्युक्षीषं विन्देत् । उक्षीषः स्याद्युक्षीषं न विन्देत्सोमपर्याणहनस्येव यजुलं

ए॒वा॒तः सो॒मो रा॒जा॒रु॒हति॒ म॒ह्यं॒स्त्वेव॒ गो॒र्म॒हिमे॒त्य॒ध॒र्यु॒रेता॒न्येव॒ द॒श वी॒र्या॒ण्यु॒दा॒ह्या॒-
 या॒ह प॒दा ते॒ऽर्धेन॒ ते ग॒वा ते॒ क्री॒णामी॒ति क्रो॒तः सो॒मो रा॒जि॒त्या॒ह नो॒ऽऽदि॒क्रयी
 व॒या॒ऽसि प्र॒ब्रू॒हीति॒ ॥३॥ स॒ आ॒ह । च॒न्द्रं ते॒ व॒स्त्रं ते॒ ह्य॒गा ते॒ धेनु॒स्ते मि॒थुनौ
 ते ग॒वौ ति॒स्रस्ते॒ऽन्या इति॒ स य॒दर्वा॒क्प॒णान्ते॒ परः॒ सम्पा॒दय॒न्ति त॒स्मादि॒दु॒ः स॒कृ-
 त्सर्वं॒ प॒ण्यम॒र्वाक्प॒णान्ते॒ परः॒ सम्पा॒दय॒त्यथ॒ य॒द॒ध॒र्यु॒रेव गो॒र्वी॒र्या॒ण्यु॒दा॒च॒ष्टे न सो॒म-
 स्य सो॒मवि॒क्रयी॒ महि॒तो वै सो॒मो दे॒वो हि सो॒मोऽथै॒त॒द॒ध॒र्यु॒र्गी म॒ह्यति॒ तस्यै
 प॒श्यन्वी॒र्याणि॒ क्री॒णादि॒ति त॒स्मा॒द॒ध॒र्यु॒रेव गो॒र्वी॒र्या॒ण्यु॒दा॒च॒ष्टे न सो॒मस्य सो॒म-
 वि॒क्रयी ॥४॥ अथ॒ यत्प॒ञ्च कृ॒तः प॒णते॒ । संव॒त्स॒रं॒ऽपि॒तो वै य॒ज्ञः प॒ञ्च वा॒ऽऽकृ॒त-
 वः॒ संव॒त्स॒रस्य॒ तं प॒ञ्चभि॒राप्नो॒ति त॒स्मात्प॒ञ्च कृ॒तः प॒णते ॥५॥ अथ॒ हिर॒ण्ये वा॒-
 च॒यति॒ । शु॒क्रं वा शु॒क्रेण॒ क्री॒णामी॒ति शु॒क्रं॒ ह्येत॒दु॒क्रेण॒ क्री॒णाति॒ यत्सो॒मं॒ हि-
 र॒ण्येन॒ च॒न्द्रे च॒न्द्रेणो॒ति च॒न्द्रं॒ ह्येत॒च्च॒न्द्रेण॒ क्री॒णाति॒ यत्सो॒मं॒ हि॒र॒ण्येना॒मृत॒ममृ॒-
 तेने॒त्यमृ॒तं॒ ह्येत॒दमृ॒तेन॒ क्री॒णाति॒ यत्सो॒मं॒ हि॒र॒ण्येन ॥६॥ अथ॒ सो॒मवि॒क्रयि॒-
 णाम॒भिप्र॒कम्प॒यति॒ । स॒ग्मे ते॒ गो॒रिति॒ य॒ज्ञमा॒ने ते गो॒रित्ये॒वैत॒दा॒ह तद्य॒ज्ञमा॒नम॒-
 भ्या॒हृत्य॒ न्यस्य॒त्यस्मे॒ ते च॒न्द्रा॒णीति॒ स आ॒त्म॒न्येव॒ वी॒र्यं॒ धत्ते शरी॒रमे॒व सो॒मवि॒-
 क्रयी॒ क॒रते॒ तत्ततः॒ सो॒मवि॒क्रय्या॒दत्ते ॥७॥ अथा॒ज्ञा॒यां प्र॒तीची॒नमु॒ख्यां वा॒चय॒ति ।
 त॒प॒सस्त॒नूर॒सीति॒ त॒प॒सो ह वा॒ऽऽ॒ष्टा प्र॒जाप॒तेः स॒म्भू॒ता य॒ज्ञा त॒स्मादा॒ह त॒प॒स-
 त्त॒नूर॒सीति॒ प्र॒जाप॒तेर्व॒र्णा इति॒ सा य॒ज्ञिः संव॒त्स॒रस्य॒ वि॒ज्ञाय॒ते तेन॒ प्र॒जाप॒तेर्व॒र्णः
 प॒रमे॒ण प॒शुना॒ क्रीय॒स॒इति॒ सा य॒ज्ञिः संव॒त्स॒रस्य॒ वि॒ज्ञाय॒ते तेन॒ प॒रमः॒ प॒शुः स॒-
 ह॒स्रपो॒षं पु॒षेय॒मित्या॒शिष॒मे॒वैत॒दा॒शास्ते॒ भूमा॒ वै स॒ह॒स्रं भू॒मानं॒ ग॒ह्यानी॒त्ये॒वैत॒दा॒ह
 ॥८॥ स वा॒ऽऽ॒ग्नेने॒वा॒ज्ञां प्र॒य॒हति॒ । अ॒ग्नेन॒ रा॒ज्ञान॒मा॒दत्त॒ऽआ॒ज्ञा ह वै ना॒मिषा
 य॒द॒ज्ञैत॒या॒ ह्ये॒नम॒न्तत॒ आ॒ज्ञति॒ त॒द्वैत॒त्त॒रो॒ऽक्ष॒म॒ज्ञेत्या॒चक्ष॒ते ॥९॥ अथ॒ रा॒ज्ञान॒मा॒-
 द॒त्ते । मि॒त्रो न ए॒हि सु॒मि॒त्र॒ध इति॒ शि॒वो नः॒ शान्त॒ ए॒ही॒त्ये॒वैत॒दा॒ह तं य॒ज्ञमा॒-

नस्य दक्षिणऽङ्गौ प्रत्युक्त्य वामौ निदधानीन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणामित्येव वा
 ऽअत्रिन्द्रो भवति यद्यज्ञमानस्तस्मादाकेन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणामित्युशत्रुशतमिति
 प्रियः प्रियमित्येवैतदाहु स्योनः स्योनमिति शिवः शिवमित्येवैतदाहु ॥१०॥ अथ
 सोमक्रयणाननुदिशति । स्वान भ्रात्रादरे वम्भारे कृस्त मुकृस्त कुशानव्रते वः
 सोमक्रयणास्तान् रक्षधं मा वो दमन्निति धिष्यानां वाऽएतं भाजनंनेतानि वै धि-
 ष्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतदन्वदिक्षत ॥११॥ अथात्रापोर्णुते । गर्भी वाऽए-
 ष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणोव तमृत्राजो जनत तस्मा-
 दपोर्णुतऽएष वाऽअत्र गर्भी भवति तस्मात्परिवृतो भवति परिवृता एव हि ग-
 र्भी उल्बेनेव जरायुणोव ॥१२॥ अथ वाचयति । परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा
 सुचरिते भजेत्यासीनं वाऽएनमेष आगच्छति स आगतऽउत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति
 व्रतं प्रमीणाति तस्यो हेषा प्रायश्चित्तिस्तथो कृस्येतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं
 प्रमीणाति तस्मादाहु परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भजेति ॥१३॥ अथ
 राजानमादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतां ॥१४॥ अन्वित्यमृतं वाऽएषो
 ऽनुत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादा-जोदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतां ॥१५॥ अन्विति
 ॥१६॥ अथ राजानमादायारोरुणामभिप्रेति । प्रति पन्थामपभाः स्वस्ति गामने-
 कृसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥१७॥ देवा ह वै य-
 ज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभ्यां चक्रुस्तऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं दद-
 शुस्तऽएतेन यजुषा नाष्टा रक्षाभ्यपकृत्येतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति
 समाश्रुवत तयोऽएवैष एतन यजुषा नाष्टा रक्षाभ्यपकृत्येतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे
 निवाते स्वस्ति समश्रुते तस्मादाऽ प्रति पन्थामपभाः स्वस्ति गामनेकृसम् । ये-
 न विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥१८॥ तं वाऽइति कुरन्ति ।
 अनसा परिवहन्ति मह्यत्येवैनमेतत्तस्माद्दीक्षा वीजः कुरत्यनसोदावहन्ति ॥१९॥

अथ यदपामन्ते क्रीणाति । रसो वाऽपः सरसमेवैतत्क्रीणात्यथ यद्विरण्यं भवति सप्रुक्रमेवैतत्क्रीणात्यथ यदासो भवति सवचसमेवैतत्क्रीणात्यथ यदज्ञा भवति सतपसमेवैतत्क्रीणात्यथ यद्वेनुर्भवति साशिरमेवैतत्क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुनमेवैतत्क्रीणाति तं वै दशभिरिव क्रीणीयान्नादशभिर्दशाक्षरा वै विरड्विराजः सोमस्तस्मादशभिरिव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [३. ३.] ॥
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२८ ॥ ॥

नीडे कृत्वाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति सोऽसविव बन्धुरथैनमासाः दयत्यदित्यै सद आसीद्वितीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाह्वादित्यै सद आसीद्वेति ॥ १ ॥ अथैवमभिपद्य वाचयति । अस्तभाद्यां वृषभोऽअत्तरिक्षमिति देवा ह वै यज्ञं तन्वाऽवाक्तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयां चक्रुस्तऽएनमेतज्ज्यायाऽसमेव बधाच्चक्रुर्यदाह्वास्तभाद्यां वृषभोऽअत्तरिक्षमिति ॥ २ ॥ अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमां लोकानास्पृणोति तस्य हि न कृत्वास्ति न बधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाह्मिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥ आसीद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति । तदेनेनेदं सर्वमास्पृणोति तस्य हि न कृत्वास्ति न बधो येनेदं सर्वमास्पृतं तस्मादाह्वासीद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥ विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति । तदस्माऽइदं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किं च न कं चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ ५ ॥ अथ सोमपर्याणकृत्वेन पर्याणक्यति । नेदेनं नाष्टा रक्षाऽसि प्रमृशानिति गर्भी वाऽएष भवति तिर-इव वै गर्भास्तिर-इवैतत्पर्याणकं तिर-इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर-इवैतद्यत्पर्याणकं तस्माद्वि पर्याणक्यति ॥ ६ ॥ स पर्याणक्यति । वनेषु व्यत्तरिक्षं ततानेति वनेषु ह्रीदमत्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाजमर्वत्सु पय उन्नियास्विति वीर्यं वै वाजाः पुमाऽसोऽर्वन्तः

पु॒ष्पे॒वे॒त॒दी॒र्यं॑ दधाति प॒य उ॒स्त्रि॒यास्त्रि॒ति प॒यो॒ ह्री॒दमु॒मि॒वासु॑ क्ति॒त॒७ क॒त्सु क॒तुं
 व॒रु॒णो वि॒द्वग्नि॒मिति॑ क॒त्सु क॒थं क॒र्तुर्म॒नोज॒वः प्र॒विष्टो॑ वि॒द्वग्नि॒मिति॑ वि॒जु
 क॒थं प्र॒जा॒स्व॒ग्नि॒र्दि॒वि सूर्य॑म॒धात्सो॒मम॒द्रा॒विति॑ दि॒वि क॒सौ सूर्यो॑ क्ति॒तः सो॒मम॒
 द्रा॒विति॑ गि॒रिषु॑ हि स्तो॒मस्त॒स्मादा॒रु दि॒वि सूर्य॑म॒धात्सो॒मम॒द्रा॒विति॑ ॥ ७ ॥ अथ
 यदि॑ द्वे कृ॒क्षाजि॒ने भ॒वतः॑ । तयो॒रन्य॑त॒त्प्र॒त्यान॑क्यति प्रती॒नारु॑भाज॒नं य॒जुः एकं॑
 भ॒वति॑ कृ॒क्षाजि॒नग्री॒वा ए॒वाव॑कृत्य प्र॒त्यान॑क्यति प्रती॒नारु॑भाज॒न७ सृ॒यस्य॑ च॒जु-
 रा॒रो॒ह॒ग्नि॒र॒क्ष्णाः क॒नी॒नक॑म् । यत्रै॒तशे॒भिरी॒यसे॑ भ्रा॒जमा॒नो वि॒पाश्चि॒तेति॑ सूर्य॑मे॒वेत॒-
 त्पु॒स्तात्क॑रे॒स्ति सूर्यः॑ पु॒स्ता॒न्ना॒ष्ट्रा र॒क्षा॒स्यप॒ञ्चै॒त्यथा॒भ्य॒नाना॑ष्ट्रेणा परि॒वर॑स्ति
 ॥ ८ ॥ उ॒द्धते॑ प्र॒ऽउ॒ग्रे फ॒लके॑ भ॒वतः॑ । तद॒त्तरे॑णा ति॒ष्ठत्सु॒भ्रक्ष॑ण्यः प्रा॒जति॑ श्रेया-
 न्वा॒ऽष्ट॒षो॒भ्यारो॒हा॒वति॑ को र॒क्षे॒तम॒र्ह॒त्यभ्या॒रोहुं॑ त॒स्माद॒त्तरे॑णा ति॒ष्ठन्प्रा॒जति॑ ॥ ९ ॥
 ला॒शशा॒ख्या प्रा॒जति॑ । यत्र॑ वै गाय॒त्री सो॒मम॒क्षप॑त॒त्तद॒स्याऽआ॒रु॒र॒त्याऽअ॒पाद॒-
 स्ताभ्या॑य॒त्य पर्णा॑ प्र॒चि॒हेद् गाय॒त्र्यै वा सो॒मस्य॑ वा रा॒जस्त॒त्ति॒त्वा पर्णा॑ऽभ॒वत्त॒-
 स्मात्पर्णा॑ नाम तद्य॒देवा॒त्र सो॒मस्य॑ न्य॒क्तं तदि॒क्षाय॑स॒दिति॑ त॒स्मात्पर्णा॑शशा॒ख्या
 प्रा॒जति॑ ॥ १० ॥ अथान॒डा ग॒वाज॑न्ति । तौ यदि॑ कृ॒क्षौ स्या॒ताम॒न्यत॑रो वा कृ॒क्षस्त॒-
 त्र वि॒द्या॒र्षि॒ष्यत्यै॒मः पर्जन्यो॑ वृ॒ष्टि॒मान्भ॒विष्य॑तीत्येत॒दु वि॒ज्ञा॒दद् ॥ ११ ॥ अथ
 यु॒नक्ति॑ । उ॒न्ना॒वे॒तं धूर्षा॑हा॒वित्यु॒न्नौ हि भ॒वतो॑ धूर्षा॒हा॒विति॑ धूर्वा॒हौ हि भ॒वतो॑
 यु॒ज्ये॒थाम॒नश्चू॑ऽइति यु॒ज्येते॑ क॒नश्चू॑ऽइत्य॒नार्ता॑विति॒ तद॒वीर॑रुणा॒वित्प्र॒क्ष॒कृता॑वि॒-
 ति॑ तद्व॒क्षचो॒दना॑विति॒ ब्र॒क्षचो॒दनौ हि भ॒वतः॑ स्व॒स्ति य॒जमा॑न॒त्त गृ॒हान्ग॑रु॒त-
 मिति॑ यथै॒नाव॑त्तरा॒ नाष्ट्रा॑ र॒क्षा॒सि न हि॒ऽस्यु॒रे॒वमे॒तदा॑ ॥ १२ ॥ अथ प॒श्चात्य॑-
 रि॒क्र॒म्य । अ॒पाल॒म्बम॑भि॒प॒द्यारु॑ सो॒माय॑ क्री॒ताया॑नु॒ब्रू॒तीति॑ सो॒माय॑ पृ॒थु॒ऽऽपा॒यि-
 ति॑ वा॒तो यत॑र॒था का॒मये॑त ॥ १३ ॥ अथ वाच॑यति । भ॒द्रो मे॑ऽसि पृ॒थ॒वस्व॑ भुव॒-
 स्पत॑ऽइति भ॒द्रो क॒स्यैष॑ भ॒वति॑ त॒स्मान्नान्य॑मा॒द्रि॒तेऽप्य॑स्य रा॒जानः॑ स॒भागा॑ आ-

गहन्ति पूर्वा राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यव-
 स्व भुवस्पतः इति भुवनानां कृष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्यङ्गानि वै विश्वा-
 नि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा वा परिपरिणो विदन्मा वा परिपन्थिनो विद-
 न्मा वा वृका अधायवो विदन्निति यथैनमन्तरा नाष्टा रक्षाऽसि न विन्देयुरेवमे-
 तदाह ॥ १४ ॥ श्येनो भूत्वा परापतेति । वय एवैनमेतदूतं प्रपातयति यदाऽउयं
 तन्नाष्टा रक्षाऽसि नान्ववयत्येतद्वै वयसामोऽजिष्ठं बलिष्ठं यद्येनस्तमेवैतदूतं प्रपा-
 तयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥ अथ शरीरमेवान्ववहन्ति । यज्ञमा-
 नस्य गृह्णन्गृह्णन्तन्नौ सऽस्कृतमिति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥ अथ सुब्रह्म-
 ण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पक्ष्यत्स्यात्तान्ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येवमेवैतदेवे-
 भ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्योऽहं सुब्रह्मण्योऽहमिति ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति
 त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धिं यज्ञः ॥ १७ ॥ इन्द्रागहेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-
 दह्नेन्द्रागहेति हरिव आगह मेधातिथेर्मेष वृषणश्चस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नह-
 ल्यायै जारुति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैनमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥ कौशि-
 क ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शश्वदैतदारुणिनाधुनोऽज्ञातं यद्वौतम ब्रुवाणेति
 स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत्यहे सुत्यामिति यावदहे सु-
 त्या भवति ॥ १९ ॥ देवा ब्रह्मणा आगहन्तेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह्नैर्ह्यत्रोभ-
 यैर्यो भवति यदेवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥ अथ प्रतिप्रस्थाता । अग्रेण शाल्तामनी-
 षोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीषोमौ वाऽएतमन्तर्जम्भऽआदधाते यो दीक्षत
 ऽआग्नावैक्षवः क्यदो दीक्षणीयः हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वाऽए-
 ष भवति यो दीक्षते तदेनमन्तर्जम्भऽआदधति तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥
 तद्वैके । आह्वयः । इत्थमुक्माहृत्ययमग्निरयः सोमस्ताभ्याः सह सद्वां निष्क्रे-
 ष्यामह इति वदन्तस्तु तथा न कुर्यान्नत्र वाऽएतौ वा च तत्सहैव ॥ २२ ॥ स

वै द्विद्वयो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोर्ममद कृत्स्नसारंग स्यादित्या-
 ऊरेतद्वेनयो वृषतममिवेति यदि कृत्स्नसारंगं न विन्देदयोऽत्रापि लोहितसारंग
 स्यात् ॥ २३ ॥ तस्मिन्वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस मरुतो देवाय तदृ-
 तं सपर्यत । द्वे दृशे देवज्ञाताय केतवे दिवस्सुत्राय सूर्याय शशस्तंति नम ए-
 वास्मा एतत्करोति मित्रधेयमेवैनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥ अथाधर्युरारारुणो विमुञ्चति ।
 वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्य स्कम्भसर्तनी स्थ इति श-
 म्येऽउद्धृति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्तनी स्थ इति वरुण्यो क्लेष एतर्हि भ-
 वति यत्सोमः क्रोतः ॥ २५ ॥ अथ चत्वारो राजासन्दोमाददते । द्वौ वाऽअस्मे मा-
 नुषाय राज्ञाददति अथैतां चत्वारो योऽस्य सकृत्सर्वस्यष्टे ॥ २६ ॥ औदुम्बरी
 भवति । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बर ऊर्जोऽन्नं चत्वारुद्वौ तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥
 नाभिदघ्ना भवति । अत्र वाऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नं सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यत्रो
 ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्मादन्नदघ्ना भवति ॥ २८ ॥ तामभिमृशति । व-
 रुणस्यऽऋतसदन्यसीत्यथ कृत्स्नाजिनमास्तृणाति वरुणस्यऽऋतसदनमसीत्यथैनमा-
 सादयति वरुणस्यऽऋतसदनमासीदिति स यदाह वरुणस्यऽऋतसदनमासीदिति
 वरुण्यो क्लेष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥ अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वा-
 चयति या ते धामानि रुविषा यज्ञन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फा-
 नः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानिति गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः
 शालोऽपापकृत्प्ररेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥ अत्र क्लृप्ते । उदपात्रमुपनिनयति यथा रा-
 त्रागतापोदकमाहरेदेवमेतदिति वदतस्तदु तथा न कुर्यान्मानुषं ह ते यज्ञे
 कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्यृद्धं यज्ञे कर्वाणीति तस्मान्नोपनिनयेत्
 ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. ४] ॥ तृतीयोऽध्यायः [१८] ॥ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ब्राह्म प्रायणीयोदयनीयो । अभितो वै शिरो ब्राह्म भ-

वतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥१॥ अथ
यस्मादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वाऽऽष्ट एतस्यागृह्णति यत्सोमः क्रीतस्तस्माऽऽतद्य-
था राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महोज्ञं वा पचेत्तदहं मानुषं हविर्देवा-
नामेवमस्माऽऽतदातिथ्यं करोति ॥२॥ तदाहुः । पूर्वीऽतोत्य गृह्णीयादिति यत्र
वाऽऽर्हन्तमागतं नापचायन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यपचितो भवति ॥३॥
तद्वाऽऽन्यतर एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात्सं यदन्यतरो
विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥४॥ तदु तथा न कुर्यात् ।
विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्यथा वै देवानां चरणं तद्वाऽऽनु मनुष्याणां तस्मान्मा-
नुषे यावन्न विमुच्यते नैवास्मै तावदुदकं कुरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि
स तावद्भवत्यथ यदैव विमुच्यतेऽथास्माऽऽदकं कुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि
हि स आगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥५॥ स वै संवरमाण-
श्च गृह्णीयात् । तथा ह्यपचितो भवति तत्पत्यन्वारभते पर्युक्षमाणं वै यज्ञमा-
नोऽन्वारभतेऽथात्र पत्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते यत्र वाऽऽर्हन्नागृह्णति
सर्वगृह्णा-श्च वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यपचितो भवति ॥६॥ स वाऽऽन्येनैव त-
तो यजुषा गृह्णीयात् । येनो चान्यानि हवीऽष्ट्येकं वाऽऽष्ट भागं क्रीयमाणोऽभि-
क्रीयते ह्न्दासामेव राज्याय ह्न्दासां साम्राज्याय तस्य ह्न्दाऽस्यभितः साचयानि
यथा राज्ञोऽराज्ञानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवमस्य ह्न्दाऽस्यभितः साचयानि ॥७॥
न वै तद्वकल्पते । यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णीयाद्यत्र वाऽऽर्हते पचन्ति त-
दभितः साचयोऽन्वाभक्ता भवन्त्यराज्ञानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्यत्रैवैतस्यै
गृह्णीयात्तदेव ह्न्दाऽस्यन्वाभजेत् ॥८॥ स गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विक्षवे वेत्य-
ग्निरैव गायत्री तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥९॥ सोमस्य तनूरसि विक्षवे वेति । क्षत्रं
वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभमन्वाभजति ॥१०॥ अतिथेरातिथ्यमसि विक्षवे वेति ।

सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैव ऋन्दोभ्यः ॥ ११ ॥ श्येनाय वा
सोमभृते विज्ञवे वेति । तद्वायत्रीमन्वाभजति सा यद्वायत्री श्येनो भूत्वा दिवः
सोममाहृत्तेन सा श्येनः सोमभृतेनैवेनमेतद्दीर्घेण द्वितीयमन्वाभजति ॥ १२ ॥
अग्नये वा रथोषदे विज्ञवे वेति । पशवो वै रायस्योषः पशवो जगती तज्ज-
गतीमन्वाभजति ॥ १३ ॥ अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः
पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णात्यथ यद्विज्ञ-
वे वा विज्ञवे वेति गृह्णाति विज्ञवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥ न-
वकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै गण्यन्ते ता-
नि यान्यन्वाहुः प्रणवो नवमः पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्ध एव यज्ञस्य त-
न्नाह्वयः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥ कार्ष्ण्यमयाः परिधयः । देवा रु वा
ऽएतं वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददद्गुर्यत्कार्ष्ण्यं शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेह्निरो यज्ञस्य
नाष्टा रुक्षाऽसि हिनसन्निति तस्मात्कार्ष्ण्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥ आश्व-
वालः प्रस्तरः । यज्ञो रु देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराडाववर्ततस्य देवा
अनुहाय वालानग्निं दध्नावाहन्तुः सार्धं संयानुज्जातः एता ओषध-
यः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्धो वाला उभयत एवैतद्य-
ज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥ हेह्यो विधृती । नेद्वर्हिश्च
प्रस्तरश्च संलुभ्यात इत्यथोत्पूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न
क्षत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥ आसाद्य कृवीऽण्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्याति-
थ्यं जनयन्ति वाऽऽनमेतद्यन्मन्यन्ति शीर्षतो वाऽअग्रे ज्ञायमानो ज्ञायते शीर्षत
एवैतद्यज्ञं यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं शीर्षत एवैतद्यज्ञं सर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति तस्मादग्निं
मन्यति ॥ १९ ॥ सोऽधिमन्यन् शकलमादत्ते । अग्नेर्जनित्रमतीत्यत्र क्षमिर्ज्ञायते

तस्मादाहग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥ अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ इति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकंजावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥ अथाधरारणिं निदधाति । उर्वश्य-
 रीत्यथोत्तरारण्याज्यविलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुत्र्वा अ-
 सीत्युर्वशी वाऽअप्सराः पुत्र्वाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनदुजायत तदायुरेवमेवैष
 एतस्मन्मिथुनाद्यज्ञं जनयत्यथाहग्ने मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥ स मन्यति ।
 गायत्रेण वा हृन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन वा हृन्दसा मन्यामि जागतेन वा हृन्दसा
 मन्यामीति तं वै हृन्दोभिरेव मन्यति हृन्दाऽसि मथ्यमानायान्वाह हृन्दाऽस्यैवै-
 तद्यज्ञमन्वायातयति यथामुमादित्यः रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्र-
 क्रियमाणायेत्यनुप्रहुरन् ॥ २३ ॥ सोऽनुप्रहरति । भवतं नः समनसौ सचेतसावरे-
 पसौ । मा यज्ञः हिऽसिष्टं मा यज्ञपतिं ज्ञातवेदसौ शिवौ भवतमद्य न इति शा-
 न्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यथा नान्योऽन्यः हिऽस्याताम् ॥ २४ ॥ अथ सुवेणोपकृत्या-
 ज्यम् । अग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽग्निशस्तिपावा । स
 नः स्योनः सुयज्ञा यजेह देवेभ्यो हव्यः सदमप्रयुहस्त्वाहेत्याहुत्यै वाऽएतमजी-
 जनत तमेतयाहुत्याग्निषीत्तस्मादेवमभिजुहोति ॥ २५ ॥ तदिडान्तं भवति । नानुया-
 ज्ञान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वार्धो वै शिरः पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिसृस्क-
 रोति स यद्भानुयाज्ञान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्याकृत्य पादौ प्रतिदध्यादिवं तत्तस्मादि-
 डान्तं भवति नानुयाज्ञान्यजन्ति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. १] ॥ ॥

आतिथ्येन वै देवा इष्टा । तात्समदविन्दते चतुर्धा व्यद्रवन्नन्योऽन्यस्य अग्नि-
 याऽअतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्वृहस्पतिर्वि-
 श्वेर्देवैरित्यु क्लैऽआहरेते ह वैव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रु-
 तानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः ॥ १ ॥ तेऽविडः । पापीयाऽसो वै भवामोऽसुररक्षसानि
 वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्यो वै रथामो कृत संजानामहाऽएकस्य अग्नौ तिष्ठाम न

ऽइति तऽइन्द्रस्य श्रियाऽअतिष्ठत् तस्मादाहुर्निन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
 इति ॥२॥ तस्माद् कृ न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति स ए-
 नाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नऽतीयिरत्स यो
 द्वैवं विद्वान्नऽतीयितेऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नऽतीयित
 ॥३॥ ते होचुः । कृतेदं तथा कर्त्रामहै यथा न इदमाप्रदिव्रमेवात्रर्गमसदिति
 ॥४॥ ॥ शतम् १००० ॥ ॥ ते देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समव-
 ददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विध्वञ्चो न एतदतिक्रामादिति कस्यो-
 पद्रष्टुरिति तनूनसुरेव शास्त्रस्येति यो वाऽअयं पवतऽएष तनूनप्राहाहारः सो
 ऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ ॥५॥ तस्मादाहुः । मनो देवा
 मनुष्यस्याज्ञानतीति मनसा संकल्पयति तत्प्राणमपि पचते प्राणो वातं वातो दे-
 वेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥६॥ तस्मादेतदुपिणाभ्यनूतम् । मनसा संक-
 ल्पयति तद्वातमपि गति । वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥७॥
 ते देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे ते होचुरेतेन नः स
 नानासदेतेन विध्वञ्चो न एतदतिक्रामादिति तदेवा अव्येतर्हि नातिक्रामति के
 हि सूर्यदतिक्रामेयुरनृतं हि वदियुरेकं कृ वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव त-
 स्मादेषां जितमनपजयं तस्माद्यश् एव कृ वाऽअस्य जितमनपजयः हे यशो भ-
 वति य एवं विद्वान्स्वत्यं वदति तदतत्तानू मे निदानेन ॥८॥ ते देवाः । जु-
 ष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरेऽथैतऽआज्यान्धे गृह्णाना जुष्टास्त-
 नूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवद्यते तस्माद् कृ न सर्वेणो समभ्यवेयात्रेन्मे
 जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समभ्यवायानि यिनो कृ समभ्यवेयात्रास्म
 दुच्येदिदं वाऽअहं सतानुनसिणो द्रोघव्यमिति ॥९॥ अथातो गृह्णत्येव । आ-
 यतये वा परिपतये गृह्णामीति यो वाऽअयं पवतऽएष आ च पतति परि च प-

तत्येतस्माऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहुःपतये वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥ तनू-
 नत्रे शाक्करयिति । यो वाऽअयं पवतऽएष तनूनसा शाक्कर एतस्माऽउ हि गृ-
 ह्णाति तस्मादाहुः तनूनत्रे शाक्करयिति ॥ ११ ॥ शक्वनऽओजिष्ठयिति । एष वै
 शक्वौजिष्ठ एतस्माऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहुः शक्वनऽओजिष्ठयिति ॥ १२ ॥ अथा-
 तः समवमृशत्येव । एतद् देवा भूयः समामिरऽइत्यं नः सोऽमुथासद्यो न एत-
 दतिक्रामादिति तथोऽएवैतऽएतत्सममन्तऽइत्यं नः सोऽमुथासद्यो न एतदतिक्रा-
 मादिति ॥ १३ ॥ ते समवमृशन्ति । अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोज इत्यनाधृष्टा
 हि देवा आसन्ननाधृष्टाः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दध्नाणा देवाऽनाधृष्टा
 इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्ते-
 न्यमिति सर्वाऽ हि देवा अभिशस्ति तीर्णा अज्जसा सत्यमुपगेषमिति सत्यं वदा-
 नि मेदमतिक्रमिषमित्येवैतदाहुः स्विते मा धा इति स्विते हि तद्देवा आत्मान-
 मदधत यत्सत्यमवदन्यत्सत्यमकुर्वन्तस्मादाहुः स्विते मा धा इति ॥ १४ ॥ अथ या-
 स्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे तदिन्द्रे संन्यदथतैष
 वाऽइन्द्रो य एष तपति न ह वाऽएषोऽग्रे तताप यथा ह्वेदमन्यत्कृत्स्नमेव
 ह्वेवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद्यदि बह्वो दीक्षेरन्गृहपतयऽएव व्रतमभ्यु-
 त्सिच्य प्रयक्षेयुः स हि तेषामिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यज्ञमा-
 नायैव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयक्षेयुरिदं ह्यारुहिरिन्द्रो यज्ञमान इति ॥ १५ ॥ अथ या-
 स्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे तत्सार्धं संजघ्ने तत्सा-
 माभवत्तस्मादाहुः सत्यं साम देवजं समिति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. २] ॥

आतिथ्येन वै देवा इष्टा । तात्समदविन्दते तानूनत्रैः समशाम्यन्तऽएतस्य
 प्रायश्चित्तिमैकन्यदन्योऽन्यं पापमवदन्नाहुः पुरावभृथात्पु दीक्षामवाकल्पयन्तऽए-
 तामवात्तरां दीक्षामपश्यन् ॥ १ ॥ तेऽग्निनैव त्वं विपल्याङ्गयन्त । तपो वाऽअ-

मिस्तपो दीक्षा तद्वान्तरां दीक्षामुपायंस्तद्यद्वान्तरां दीक्षामुपायंस्तस्माद्वान्तरदी-
 क्षा संतरामङ्गुलीराञ्चत संतरां मेखलां पर्यस्तामिवेनामितत्सतीं पर्यास्यत तथो
 ऽष्ट्वैष एतद्यदुतः प्राचीनमव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा वदति तस्यैवेतत्प्रायश्चित्तिं
 कुरुते ॥२॥ सोऽग्निर्नैव त्वचं विपल्यद्भ्यते । तपो वाऽअग्निस्तापां दीक्षा तद्वान्-
 त्तरां दीक्षामुपैति संतरामङ्गुलीरुचते संतरां मेखलां पर्यस्तामिवेनामितत्सतीं पर्य-
 स्यते प्रजामु हेव तदेवा उपायन् ॥३॥ तेऽग्निर्नैव त्वचं विपल्यद्भ्यते । अग्निर्वै
 मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन्संतरामङ्गुलीराञ्चत संतरां मेखलां तत्प्र-
 जामात्मन्नकुर्वत तथोऽष्ट्वैष एतत्प्रजामेवोपैति ॥४॥ सोऽग्निर्नैव त्वचं विपल्य-
 द्भ्यते । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपैति संतरामङ्गुलीरुचते संत-
 रां मेखलां तत्प्रजामात्मन्कुरुते ॥५॥ देवानामु रु स्म दीक्षितानाम् । यः समि-
 द्धारो वा स्वाध्यायं वा विसृजते तच्छ रु स्मेतरस्यैवेतरश्च वृषेणोतरस्येतरमसुररक्ष-
 सानि जिघाक्षन्ति ते रु पापं वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्वमचिकीर्षीरिति मा-
 जिघाक्षीरित्यग्निर्हेव तथा नान्यमुवादाग्निं तथा नान्यः ॥६॥ ते रुचुः । अपीत्यं
 त्वामग्नेऽवादिषूश्चरिति नैवाहमन्यं न मामन्य इति ॥७॥ तेऽविदुः । अयं वै नो
 विरक्षस्तमोऽस्यैव वृषमसाम तेन रुक्षाऽस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकं सम-
 श्रुविष्यामहे इति तेऽग्नेरेव वृषमभक्षन्ते रुक्षाऽस्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकं
 समाश्रुवन्त तथोऽष्ट्वैष एतदग्नेरेव वृषं भवति तेन रुक्षाऽस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं
 लोकं समश्रुते स वै समिधमेवाभ्यादधद्वान्तरदीक्षामुपैति ॥८॥ स समिधमभ्या-
 दधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाऽग्ने व्रतपा-
 स्त्वे व्रतपा इति या तव तनूरियच्छ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि । सह
 नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना त्वचं विपल्यद्भ्यतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्य-
 तामनु तपस्तपस्यतिरिति तद्वान्तरां दीक्षामुपैति संतरामङ्गुलीरुचते संतरां मे-

खलां पर्यस्तामेवैतत्सतीं पर्यस्यते ॥१॥ अथैनमतो मदतीभिरुपचरन्ति । तपो
वाऽअग्निस्तपो मदत्यस्तस्मादेनं मदतीभिरुपचरन्ति ॥१०॥ अथ मदतीभिरुपस्पृ-
श्य । राजानमाप्याययन्ति तद्यन्मदतीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति वज्रो वाऽआ-
ज्यः रेतः सोमो नेद्वेरेणाज्येन रेतः सोमः हिनसामेति तस्मान्मदतीरुपस्पृश्य
राजानमाप्याययन्ति ॥११॥ तदाहुः । यस्माऽएतदाप्यायनं क्रियतऽआतिथ्यः सो-
माय तमेवाग्रऽआप्याययेयुर्यावात्तरदीक्षामथ तानूनप्ताणीति तदु तथो न कुर्या-
द्यज्ञस्य वाऽएवं कर्मात्र वाऽएनात्समदविन्दते सऽशममेव पूर्वमुपायन्नयावात्तर-
दीक्षामथाप्यायनम् ॥१२॥ तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतद्वरीरं यद्विर्यो यदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्ज्ञाय-
तऽइति ह स्माह श्वेतकेतुरौदालकिस्तामेतदाहेत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भि-
स्तानूनप्तराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तयोऽएवैनमिष एतदीक्षोपसद्भिस्तानूनप्ते-
राप्यायनेन सोमं करोति ॥१३॥ मधु सारधमिति वाऽआहुः । यज्ञो ह वै मधु
सारधमथैतऽएव सार्धो मधुकृतो यद्विजस्तद्यथा मधु मधुकृत आप्याययेयुरेवमे-
वैतद्यज्ञमाप्याययन्ति ॥१४॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युषैषामियं जितिस्ते
होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुः यज्ञं घृषेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्त-
स्माद्यूपो नाम ॥१५॥ तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञः समभरन्त्ययायं यज्ञः
सम्भृत एवं वाऽएष यज्ञः सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य नि-
धीतिं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥१६॥ ते वै षड्भूत्वाप्याययन्ति । षड्वा-
ऽऋतव ऋतव एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥१७॥ तऽआप्याययन्ति । अऽश्रुरऽश्रुष्टे देव
सोमाप्यायतामिति तदस्याऽश्रुमऽश्रुमेवाप्याययन्तीन्द्रयिकधनं विदऽइतीन्द्रो वै य-
ज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायित्येकधनविदऽइति शतः-शतः ह स्म वाऽएष दे-

वान्प्रत्येकैक एवाधुरेकधनानायायते दश दश वा तन्मिन्द्रः प्रायतामा तमि-
न्द्राय प्रायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तान्वेतादायाय-
त्या तमिन्द्राय प्रायस्वेति तदेतस्मिन्नायायने दधात्यायाययास्मान्सांवात्सन्या मे-
धयेति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यथ यदनुव्रते तदु तदाह यन्मघयेति स्व-
स्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्येका वाऽएतेषामाशीर्भवत्युत्तिज्ञां च यज्ञमानस्य
च यज्ञस्योदृचं गृह्मेति यज्ञस्योदृचं गृह्णतीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥ अथ प्रस्तरे निङ्गु-
वते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथैतद्विज्ञेवान्वित्यायाययत्यग्निर्वै यज्ञस्तयज्ञं
पृष्ठतः कुर्वन्ति तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आवृश्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तयज्ञं पुनरार-
भते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तथो ह्येषामतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृ-
श्यन्ते तस्मात्प्रस्तरे निङ्गुवते ॥ १९ ॥ तदाहुः । अक्ते निङ्गुवीराश्ननक्ताऽऽश्रयन्-
क्तो ह्यैव निङ्गुवीरन्ननुप्रहरणं ह्येवाक्तस् ॥ २० ॥ ते निङ्गुवते । एष्टा रायः प्रेष
भगायऽऽमृतमृतादिभ्य इति सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो न्यावापृथि-
वीभ्यामिति तदाभ्यां न्यावापृथिवीभ्यां निङ्गुवते ययोरिदं सर्वमग्नि ॥ २१ ॥ अथा-
ह समुष्ण्य प्रस्तरम् । अग्नीन्मदत्यापाऽऽति मदतीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्युप-
र्यग्निमतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन कृत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवत्यथ यदु-
पर्युपर्यग्निमतिहरति तदेवास्यानुप्रकृतभाजनं भवति तमग्नीधे प्रयहति तमग्नीन्निद-
धाति ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. ३.] ॥

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवान्भवति प्रवर्ग्येण
प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥ तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भव-
न्ति । ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्यतिपन्नति तस्मादिमानि
ग्रीवाणां पर्वणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥ देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये
प्रजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिंलोके

रजतामन्तरिजे कुरिणीं दिवि ॥३॥ तद्वै देवा अस्पृणवत । तऽएताभिरुपसद्भि-
पासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान्प्राजयंस्तस्मा-
दाङ्कुरुपसदा पुरं जयन्तीति यदुहोपासते तेनेमां मानुषो पुरं जयन्ति ॥४॥ एता-
भिर्वै देवा उपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान्प्राजयंस्तथोऽएवैष एतन्नाद्वैवा-
स्माऽअस्मिंलोके कश्चन पुरः कुरुतऽइमानेवैतल्लोकान्प्रभिनन्तीमांलोकान्प्रजयन्ति
तस्मादुपसद्विर्यजते ॥५॥ ता वाऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वाऽआज्यमेतेन
वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान्प्राजयंस्तथोऽएवैष एतेन वज्रेणा-
ज्येनेमांलोकान्प्रभिनन्तीमांलोकान्प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥६॥ स वा
ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपभृत्यथोऽइतरथाङ्कुरश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृ-
ह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥७॥ स वाऽअष्टावैव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुर-
रूपभृति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन वज्रेणाभिभारेणमांलोकान्प्रभिनन्तीमांलोका-
न्प्रजयति ॥८॥ अग्नीषोमी वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां सार्धं गृह्णाति विज्व
ऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधारयति यऽ सुवेण प्रतिक्रामति वाऽउत्तरमाधार-
माधार्याभिजित्वाऽअभिजयानीति तस्मादन्यतरमेवाधारमाधारयति यऽ सुवेण ॥९॥
अथाश्राव्यं न होतारं प्रवृणीति । सीद होतरित्येवाहोपविशति होता होतृप-
दनऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽर्धयुः सुचावादत्ते ॥१०॥ स आहोतिक्रामन्नग्नयेऽनु-
ब्रूहीति । आश्राव्याहोमिं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥११॥ अथाह सोमायानुब्रू-
हीति । आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१२॥ अथ यदुपभृत्याज्यं
भवति । तत्समानयमान आह विज्वेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विज्वं यजेति वषट्-
कृते जुहोति ॥१३॥ स यत्समानत्र तिष्ठन्जुहोति । न यथेदं प्रचरत्संचरत्यभि-
जित्वाऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्रमेवैतत्सऽस्करोत्यग्निमनीकऽ सो-
मऽ शल्पं विज्वं कुल्मलऽ ॥१४॥ संवत्सरो हि वज्रः । अग्निर्वैऽअहः सोमो रा-

त्रिरथ यदुत्तरेण तद्विस्तुरेतद्वै परिप्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥ संवत्सरो
 वज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान्प्राजयन्स्तथो
 ऽष्ट्वैष एतेन संवत्सरेण वज्रेणोमांलोकान्प्रभिनन्तीमांलोकान्प्रजयति तस्मादेता
 देवता यजति ॥ १६ ॥ स वै तिस्र उपसद् उपेयात् । त्रयो वा ऽऋतवः संवत्सरस्य
 संवत्सरस्यैवेतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवेतत्संस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया
 ॥ १७ ॥ तां षट्सम्पद्यते । षडा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवेतद्रूपं क्रियते सं-
 वत्सरमेवेतत्संस्करोति ॥ १८ ॥ यद्यु द्वादशोपसद् उपेयात् । द्वादश वै मासाः सं-
 वत्सरस्य संवत्सरस्यैवेतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवेतत्संस्करोति द्विरेकया प्रचरति
 द्विरेकया ॥ १९ ॥ ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः
 संवत्सरस्यैवेतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवेतत्संस्करोति ॥ २० ॥ स यत्सायम्प्रातः प्रच-
 रति । तथा क्थेव सम्पत्सम्पद्यते स यत्पूर्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्र-
 चरति जुहोति तद्विद्युत्तय्य यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां जिवा स्वां सतीं प्रप-
 द्यते ॥ २१ ॥ स यत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ पत्सन्तिष्ठते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा-
 मेवेतत्सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥ स जुहोति । यया द्विरेकस्याः प्रचरिष्यन्भवति या
 तेऽग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । अयं वचोऽप्रावधीक्षेपं वचोऽप्राव-
 धीत्स्वाहेत्येव ऋषपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥ अथ जुहोति । यया
 द्विरेकस्याः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । अयं
 वचोऽप्रावधीक्षेपं वचोऽप्रावधीत्स्वाहेत्येव ऋषपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत्
 ॥ २४ ॥ अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽग्ने रुशिया
 तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । अयं वचोऽप्रावधीक्षेपं वचोऽप्रावधीत्स्वाहेत्येव ऋषपा
 हि सासीदयस्मयी हि सासीदयश्च द्वादशोपसद् उपेयाश्चतुरर्हमेकया प्रचरति
 चतुरर्हमेकया ॥ २५ ॥ अथातो व्रतोपसदमेव । परुर्वीर्वाऽन्या उपसद् परोऽक्षीर-

न्याः स यासामेकं प्रथमाहं दोग्ध्य द्वावथ त्रीस्ताः परुर्वीर्यं यासां त्रीन्प्रथमा-
हं दोग्ध्य द्वावथैकं ताः परोऽह्वीर्या वै परोऽह्वीस्ताः परुर्वीर्याः परुर्वीस्ताः
परोऽह्वीः ॥ २६ ॥ तपसा वै लोकं जयति । तदस्यैतत्परः-पर एव वरीयस्तपो
भवति परः-परः श्रेयाऽसं लोकं जयति वसीयानु ह्वास्मिंलोके भवति य एवं
विद्वान्परोऽह्वीरूपसद उपैति तस्माद् परोऽह्वीरेवोपसद् उपेयाद्यु द्वादशोपसद्
उपेयात्तीश्चतुरहं दोह्येद्वौ चतुरहमेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४. ४] ॥
तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२१ ॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः [११] ॥ ॥

तद्य एष पूर्वार्थो वर्षिष्ठ स्थणाराजो भवति । तस्मात्प्राङ् प्रक्रमति त्रीन्वि-
क्रमांस्तहङ्गं निरुन्ति सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥ तस्मान्मध्यमाहङ्कोः । दक्षिणा पञ्चदश
विक्रमान्प्रक्रमति तहङ्गं निरुन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥ तस्मान्मध्यमाहङ्कोः ।
उदङ् पञ्चदश विक्रमान्प्रक्रमति तहङ्गं निरुन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥ तस्मान्म-
ध्यमाहङ्कोः । प्राङ् षट्त्रिंशतं विक्रमान्प्रक्रमति तहङ्गं निरुन्ति स पूर्वार्थः ॥ ४ ॥
तस्मान्मध्यमाहङ्कोः । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्प्रक्रमति तहङ्गं निरुन्ति स दक्षि-
णोऽन्तः ॥ ५ ॥ तस्मान्मध्यमाहङ्कोः । उदङ् द्वादश विक्रमान्प्रक्रमति तहङ्गं नि-
रुन्ति स उत्तरोऽन्तः एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥ अथ यत्त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद्भवति ।
त्रिंशदक्षरा वै विराड्विराजा वै देवा अस्मिंलोके प्रत्यतिष्ठस्तथोऽएवैष एतद्वि-
राजैवास्मिंलोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा
वै विराड्विराजैवास्मिंलोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ अथ यत्षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भ-
वति । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत त-
थोऽएवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समाश्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति
॥ ९ ॥ अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पू-
र्वार्थो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्थ एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भव-

तेषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥ अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति । पश्चाद्वरीयसी पृथुशोषि-
 रिति वै योषां प्रशंसन्ति यदेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेतद्वरीयः प्रजननं क-
 रोति तस्मात्पश्चाद्वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥ नासिका कृ वा
 ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः । अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम
 ॥ १२ ॥ द्वयो कृ वाऽऽदमग्रे प्रजा आसुः । आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः
 पूर्वं यज्ञः समभरंस्ते यज्ञः सम्भृत्योचुरग्निमिमां नः श्वःसुत्यामादित्येभ्यः प्रवृक्षन्ते न
 नो यज्ञेन याजयतेति ॥ १३ ॥ ते ह्यदित्या ऊचुः । उपजानोत यथास्मान्निष्ठाङ्गिरसो
 याजयान्न वयमङ्गिरस इति ॥ १४ ॥ ते ह्योचुः । न वाऽन्येन यज्ञादपक्रमणमस्त्य-
 त्तरमेव सुत्यां धियामहाऽइति ते यज्ञः संजगृस्ते यज्ञः सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै
 त्वमस्मभ्यमग्रे प्रावोचोऽथ वयमद्यसुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
 ह्योतासीति ॥ १५ ॥ तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिघृक्षुः । अङ्गिरसोऽह ते ह्यप्यङ्गिरसोऽग्रे
 ऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो हूतश्चरन्न प्रत्यादथा इति ॥ १६ ॥ स ह्योवाच ।
 अनिन्या वै मावृषत सोऽनिन्यैर्वृतो नाशकमपक्रमितुमिति तस्माद् हानिन्य-
 स्य वृतो नापक्रमेत्तएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानयाजयन्त्स सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥
 तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन् । तां न प्रत्यगृह्णन्हास्यामहे यदि प्रतियहोष्याम
 इति तदु तद्यज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत यदाक्षिणामासीत् ॥ १८ ॥ अथैभ्यः सूर्यं दक्षि-
 णामानयन् । तं प्रत्यगृह्णन्तस्माद् कृ स्माङ्गिरसो वयं वाऽआर्विजोनाः स्मो
 वयं दक्षिणीया अथि वाऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात्सद्यः-
 क्रियोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥ तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य द्रुपं क्रि-
 यते य एष तपति यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुर-
 स्ताद्भवति तदेतस्य द्रुपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥ तेभ्यो कृ वाऽक्रुक्रोध । के-
 न मदेव श्रेयान्बन्धुनाः केनाऽयदेतं प्रत्यग्रभीष्टं न मामिति सा हेभ्योऽपचक्रा-

म॒ सो॒भ्या॒नन्त॒रेण॑ दे॒वासुरा॑न्संय॒त्ता॒न्ति॒ऽह्नी॒ भू॒वाद्दाना॑ च॒चार॑ ता॒मुपै॒व दे॒वा अ॒-
 म॒न्त्रय॑न्तोपा॒सुरा॑ अ॒ग्निरे॒व दे॒वानां॑ दू॒त आ॒स स॒हुर॑क्षा इ॒त्यसुर॑र॒क्षस॑म॒सुराणा॑ ॥२१॥
 सा॒ दे॒वानु॑पाव॒त्स्य॒त्युवा॑च । य॒द्व उ॒पाव॑र्मे॒य किं॑ मे॒ ततः॑ स्या॒दिति॑ पूर्॒वमे॒व त॒ग्नि॒-
 रा॒हुतिः॑ प्रा॒प्स्यती॒त्यथ॑ ह्यै॒षा दे॒वानु॑वाच॒ यां म॒या कां॑ चा॒शिष॑माशा॒सिष्य॑धे सा॒ वः
 सर्वा॑ स॒मर्षि॑ष्यतऽ॒इति॑ सै॒वं दे॒वानु॑पा॒वर्त ॥२२॥ स॒ य॒द्धार्य॑माणेऽ॒ग्नौ । उत्त॑र॒वे॒-
 दिं॒ व्याधा॑र॒यति॑ य॒दे॒वैना॑मदो दे॒वा अब्रु॑वन्पूर्॒वा त॒ग्निरे॒रुतिः॑ प्रा॒प्स्यती॒ति त॒दे॒वै॒-
 नमि॑तत्पूर्॒वाम॒ग्नेरे॒रुतिः॑ प्रा॒प्नोति॑ वा॒ग्धे॒षा नि॒द॒निना॑य॒ य॒दुत्त॑र॒वेदि॑मु॒पकि॑रति॒ य॒-
 ज्ञस्यै॒व सर्व॑त्वा॒य वा॒ग्धि य॒ज्ञो वा॒गु ह्ये॒षा ॥२३॥ तां॑ वै॒ युग॑श॒म्येन॑ वि॒मिमी॑ते ।
 युगे॑न॒ यत्र॑ क॒रन्ति॑ श॒म्यया॑ य॒तो क॒रन्ति॑ युग॒शम्ये॑न॒ वै यो॒ग्यं यु॒ज्जन्ति॑ सा॒ य॒दे॒वादः॑
 सि॒ऽह्नी॒ भू॒वाशा॑न्ते॒वाच॑र॒त्तदे॒वैना॑मे॒तद्य॒ज्ञे यु॑नक्ति ॥२४॥ त॒स्मान्नि॒वृत्त॑दक्षि॒णां न
 प्र॒तिगृ॑ह्णीयात् । सि॒ऽह्नी॒ कै॒नं भू॒वा क्षि॑णोति॒ नो ह्य॑मा॒कुर्वी॑ति॒ सि॒ऽह्नी॒ कै॒वैनं॑ भू॒-
 वा॒ क्षि॑णोति॒ नो ह्य॑न्य॒स्मै द्या॒द्य॒ज्ञं त॒दन्य॒त्रात्म॑नः॒ कुर्वी॑ति॒ तस्मा॑द्योऽ॒स्यापि॑ पा॒-
 प॒-इ॒व स॒मा॒न॒बन्धुः॑ स्या॒त्तस्मा॑ऽ॒एनां॑ द्या॒त्स य॒द्दा॒ति त॒दे॒न॑ सि॒ऽह्नी॒ भू॒वा न
 क्षि॑णोति॒ य॒दु स॒मा॒न॒बन्ध॑वे॒ ददा॑ति॒ त॒दु ना॒न्य॒द्यात्त॑तः॒ कुरु॑तऽ॒एषो॑ नि॒वृत्त॑दक्षि॒-
 णा॒यै प्र॑ति॒ष्ठा ॥२५॥ अथ॑ श॒म्यां च॑ स्फ॒यं चा॒दत्ते॑ । तद्य॒ एष॒ पूर्वा॑र्धः॒ उत्तरा॑र्धः
 श॒ङ्कुर्भ॑वति॒ तस्मा॑त्प्र॒त्यङ् प्र॒क्राम॑ति॒ त्री॒न्वि॒क्रमां॑स्त॒च्चावा॑लं॒ प॒रि॒लि॒खति॑ सा॒ चा॒वा॒-
 लस्य॑ मा॒त्रा ना॒त्र मा॒त्रास्ति॑ य॒त्रैव॑ स्व॒यं म॒नसा॑ म॒न्येता॒ग्नेणो॑त्करं॒ तच्चा॑वा॒लं प॒-
 रि॒लि॒खित् ॥२६॥ स॒ वेद्य॑तात् । उ॒दीची॑ ऽ श॒म्यां नि॒दधा॑ति॒ स प॒रि॒लि॒खति॑ त॒-
 सा॒यनी॑ मेऽ॒सीती॑मा॒मेवै॒तदा॑ह्यस्या॒ ह्नि त॑स॒ एति॑ ॥२७॥ अथ॑ पु॒रस्ता॑त् । उ॒दीची॑ ऽ
 श॒म्यां नि॒दधा॑ति॒ स प॒रि॒लि॒खति॑ वि॒त्ताय॑नी॒ मेऽ॒सीती॑मा॒मेवै॒तदा॑ह्यस्या॒ ह्नि वि॒-
 वि॒दान॑ एति॑ ॥२८॥ अथानु॒वेद्य॑न्तम् । प्रा॒ची॑ ऽ श॒म्यां नि॒दधा॑ति॒ स प॒रि॒लि॒खन्त्य॒-
 वता॑न्मा॒ नाथि॑तादि॒तीमा॒मेवै॒तदा॑ह्य॒ यत्र॑ नाथि॒तन्मा॑वता॒दिति॑ ॥२९॥ अथोत्त॑रतः ।

प्राची० शम्यां निदधाति स परिनिषत्त्यवतान्मा व्यथितादितीमामेवैतदाह यत्र
 व्यथितन्मावतादिति ॥३०॥ अथ कुरति । यत्र कुरति तदग्नीदुपसोदति स वाऽअ-
 ग्नीनामेव नामानि गृह्णन्कुरति यान्वाऽअमृन्देवा अग्नेऽग्नीन्क्षोत्राय प्रावृणत ते
 प्राधन्वंस्तऽश्मा एव पृथिवीरुपासर्पन्निमामहेव द्वेऽअस्याः परे तेनेवैताम्रदानेन
 कुरति ॥३१॥ स प्रकुरति । विदेदग्निर्भो नामग्नेऽअङ्गिर आगुना नाम्नेहोति स
 यत्प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत्समीरयति योऽस्यां पृथिव्यामसीति योऽस्यां पृथिव्या-
 मसीति कृत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधऽइति यत्तेऽनाधृष्टं
 रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादधऽइत्येवैतदाहानु त्वा देववीतयऽइति चतुर्थं कुर-
 ति देवेभ्यस्त्वा जुष्टा० कुरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रतोऽथावान्नादरति चतस्रो
 वै दिशः सर्वाभ्य एवैनामेतद्दिग्भ्यो कुरति ॥३२॥ अथानुब्रूयति । सि०क्षसि स-
 पत्नसाहो देवेभ्यः कल्पस्वेति सा यदेवाद्ः सि०क्षो भूत्याशान्तेवाचरत्तदेवैनामेत-
 दाह सि०क्षसीति सपत्नसाहोति व्या वय० सपत्नान्यापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह
 देवेभ्यः कल्पस्वेति योषा वाऽउत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यः कल्पयति ॥३३॥ तां
 वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोति । यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै
 विराडावे विराडाग्यज्ञो मध्ये नाभिकामि० करोति समानत्रासीनो व्याधारया-
 णीति ॥३४॥ तामद्भिर्भुजति । सा यदेवाद्ः सि०क्षो भूत्याशान्तेवाचरत्तद्विराप-
 स्तामद्भिः शमयति योषा वाऽउत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यो हिन्यति तस्मादद्भिर्भु-
 जति ॥३५॥ सोऽभ्युक्षति । सि०क्षसि सपत्नसाहो देवेभ्यः शुन्धोऽष्टौ सि०क्षता-
 भिरनुविकिरत्यलंकारो न्वेव सि०क्षता भ्राजतऽइव हि सि०क्षता अग्नेर्वाऽइतद्विद्या-
 नस्य भस्म यत्सि०क्षता अग्निं वाऽअस्यामाधास्यन्भवति तथो हेनामग्निर्न हिनस्ति
 तस्मात्सि०क्षताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सि०क्षसि सपत्नसाहो देवेभ्यः शु-
 भस्वेत्यथैनां हृदयति सा ह्येता० रात्रिं वसति ॥३६॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५.१] ॥

इधमभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्पयत्याज्यमधिश्चयति सुवं च सुचं च संमा-
 र्थ्योत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृहीते यदा प्रदीत इध्मो भवति ॥ १ ॥ अयोद्यकृत्ती-
 ध्मम् । उपयकृत्युपयमनीरथाहामये प्रक्षिप्यमाणायानुब्रूक्ष्येकस्फययानूदेहीत्यनूदेति
 प्रतिप्रस्थातैकस्फयैतस्मान्मध्यमाहङ्कोर्य एष वेदेर्ज्ञधनार्थं भवति तद्यदेवात्रान्तःपा-
 तेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवहिनं भवति तदेवैतदनुसंतनोति ॥ २ ॥ तद्वैके । ओत्त-
 रवेदेरनूदायति तडु तथा न कुर्याद्वैतस्मान्मध्यमाहङ्कोरनूदेयात्तऽत्रायत्यागकृत्यु-
 त्तरवेदिम् ॥ ३ ॥ ॥ शतम् १८०० ॥ ॥ प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रो-
 क्षत्युदङ् तिष्ठन्निन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पावित्तीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ता-
 द्गोपायवित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पाविति
 प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायवित्येवैतदाह ॥ ५ ॥ अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनो-
 जवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पाविति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायवित्ये-
 वैतदाह ॥ ६ ॥ अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पाविति विश्व-
 कर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायवित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्य-
 ते । तयेऽएते पूर्वे सक्ती तयोर्था दक्षिणा ता न्यक्तेन बहिर्वेदि निनयतीदमहं
 तप्तं वार्वहर्ध्या यज्ञान्निःसृजामीति सा यदेवादः सिङ्ही भूवाशान्तिवाचरत्तामेवा-
 स्या एतकुचं बहर्ध्या यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचरेद्यद्युऽअभिचरेदादिशेदिदमहं
 तप्तं वारमुमभि निःसृजामीति तमेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोकमेति
 ॥ ८ ॥ स यद्धार्यमाणोऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवैनामदो देवा अब्रुवन्पूर्वा
 त्वाग्रेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्रेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेषा देवानब्र-
 वीद्यां मया कां चाशिषमाशासिष्यध्वे सा वः सर्वा समर्धिष्यतऽइति तमिनयात्र
 ऽर्विज्ञो यज्ञमानायाशिषमाशासते सास्मै सर्वा समृध्यते ॥ ९ ॥ तद्वाऽएतदेकं कुर्व-
 न्द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं व्याधारयत्यथ यैषां मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये

पूर्वे सक्ती तयोर्था दक्षिणा ॥ १० ॥ तस्यामाधारयति । सिद्ध्यासि स्वाहेत्यथापर-
 योरुत्तरस्याऽ सिद्ध्यास्यादित्यवनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणास्याऽ सिद्ध्यासि ब्रह्म-
 वनिः क्षत्रवनिः स्वाहेति बह्वी वै यज्ञुः घाशीस्तद्रह्य च क्षत्रं चाशास्तऽउभे वी-
 र्ये ॥ ११ ॥ अथ पूर्वयोरुत्तरस्याऽ । सिद्ध्यासि सुप्रज्ञावनी रायस्योपवनिः स्वाहे-
 ति तत्प्रज्ञामाशास्ते यदाह सुप्रज्ञावनिरिति रायस्योपवनिरिति भूमा वै रायस्यो-
 षस्तद्भूमानमाशास्ते ॥ १२ ॥ अथ मध्यऽग्राधारयति । सिद्ध्यास्यावह देवान्यजमा-
 नाय स्वाहेति तद्देवान्यजस्रान्यावाक्यन्त्यथ सूचमुग्रहति भूतेभ्यस्त्वेति प्रज्ञा वै
 भूतानि प्रज्ञाभ्यस्त्वेत्येवैतदाह ॥ १३ ॥ अथ परिधीन्यरिदधाति । ध्रुवाऽसि पृथिवीं
 दृष्ट्वेति मध्यमं ध्रुवक्षिदस्यत्तरिजे दृष्ट्वेति दक्षिणामच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वेत्युत्त-
 रमग्नेः पुरीषमसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवत्यग्नेरेव सर्वत्राय ॥ १४ ॥
 शरीरऽ हेवास्य पीतुदारु । तद्यत्पीतुदारवाः परिधयो भवन्ति शरीरेणैवेनमेतत्स-
 मर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥ माऽसि हेवास्य गुल्गुलु । तद्यद्गुल्गुलु भवति
 माऽसिनैवेनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥ गन्धो हेवास्य सुगन्धितेजनम् ।
 तद्यत्सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवेनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥ अथ
 ऋक्षे स्तुका भवति । वृक्षेर्ह वै विषाणोऽन्तरेणाग्निरेकाऽ रात्रिमुवास तद्यद्देवा-
 ग्निर्न्यक्तं तद्विहाय्यसदिति तस्मादृक्षे स्तुका भवति तस्माद्या शीर्षो नेदिष्ठऽ स्या-
 तामाहिद्याहरेद्यद्यु तां न विन्देद्वा यामेव कां चाहरेतद्यत्परिधयो भवन्ति गु-
 याऽएव दूरऽएव कोनमुत्तरे परिधय आगृह्णति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २[५.२] ॥
 पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुऽएष वै तायमानो या-
 वानेव पुरुषस्तावान् विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥ शिर एवास्य हविर्धानम् ।
 वैश्वं देवतयाथ यदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानाऽ होताताम्रा विर्धानं
 नाम ॥ २ ॥ मुखमेवास्याऽहोऽग्निः । स यदाहवनीये तन्नोनि यथा मावऽआसि-

चैदेवं तत् ॥३॥ स्तुप एवास्य युपः । बाहूऽएवास्याग्नीधीयश्च मार्जालीयश्च ॥४॥
 उदरमेवास्य सदः । तस्मात्सदसि भक्षयन्ति यद्दीदं किं चाश्रन्त्युदरऽएवेदं सर्वं
 प्रतितिष्ठत्यय यदस्मिन्विश्वे देवा असीदंस्तस्मात्सदो नाम तऽउऽएवास्मिन्नेते ब्रा-
 ह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥५॥ अथ यावेतौ जघनेनाग्नी । पादावेवास्यैतावेष
 वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥६॥ उभयतो-
 द्वारं हविर्धानं भवति । उभयतोद्वारं हविस्तस्मात्पुरुष आन्तं संतृष्णः प्रणि-
 क्ते हविर्धानेऽपतिष्ठते ॥७॥ ते समववर्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिणामुत्तरेणो-
 त्तरं यद्वर्षीयस्तदक्षिणां स्यात् ॥८॥ तयोः समववृत्तयोः । हृदिरधिनिदधति यदि
 हृदिर्न विन्देयुश्च हृदिःसंमितां भित्तिं प्रत्यानक्षति रराट्वां परिश्रयन्त्युद्गायीभ्यां ह-
 दिः पश्चादधिनिदधति हृदिःसंमितां वा भित्तिम् ॥९॥ अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृही-
 तमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता सवितु-
 प्रसूताय यज्ञं तनवामहाऽइति तस्मात्सावित्रं जुहोति ॥१०॥ स जुहोति । यु-
 ज्जते मन उत युज्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह यु-
 ज्जते मन इति तन्मनो युनक्त्युत युज्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धिया-धिया
 क्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां य-
 ज्ञं तन्वते ॥११॥ विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः श्रुश्रु-
 वाऽसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृह-
 न्विपश्चितमेवैतदभ्याह वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि होत्रा दधते
 यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जु-
 होति ॥१२॥ अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । उपविष्टतदिति दक्षिणया द्वा-
 रा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्याह हिरण्यं
 निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाठसुरे स्वाहेति

वि॒ ह्यस्या॒हवनी॒यो भ॒वति नभ्य॑स्थे॒ करोति॑ तद्धि॒ ज्ञेमस्य॑ वृ॒षम् ॥२०॥ अथो॒त्त॒रेण॑ पर्येत्या॒धर्युः । द॒क्षिणा॑ ह॒विर्धान॑मुपस्त॒भाति वि॒ज्ञोर्नु॒ कं वी॒र्याणि॑ प्र॒वीचं॑ यः पा॒र्थिवानि॑ विममे र॒ज्ञाऽसि॑ । योऽ॒श्वस्क॑भायडु॒त्तर॑ ह॒ सध॑स्थं विचक्र॒माणस्त्रि॒धो॒रुगा॑यो वि॒ज्ञवे॒ वेति॑ मे॒धीमु॒पनि॒हृती॑तर॒तस्त॒तो य॒दु च॒ मानु॑षे ॥२१॥ अथ प्र॒तिप्र॑स्थाता । उ॒त्तर॑ ह॒विर्धान॑मुपस्त॒भाति दि॒वो वा वि॒ज्ञोऽउ॒त वा पृथि॒व्या म॒हो वा वि॒ज्ञोऽउ॒रोर॒त्तरि॒क्षात् । उ॒भा हि॒ ह॒स्ता व॒सुना॑ पृ॒णस्वा प्र॒यहं॑ द॒क्षिणा॒दोत॑ स॒व्याद्वि॒ज्ञवे॒ वेति॑ मे॒धीमु॒पनि॒हृती॑तर॒तस्त॒तो ब॒डु च॒ मानु॑षे तद्य॒द्वैल॒वैर्य॒जु॒र्भिरु॒पच॑रन्ति वै॒ज्ञव॑ ह॒ ह॒विर्धान॑म् ॥२२॥ अथ म॒ध्यमं॑ ह॒दिरु॒पस्पृ॑श्य वाचयति । प्र तद्वि॒ज्ञु स्त॒वते॑ वी॒र्येण॑ मृ॒गो न॒ भीमः॑ कु॒चरो॑ गि॒रिष्ठाः॑ । य॒स्योरु॑षु त्रि॒षु वि॒क्र॒मणो॑ध॒क्षि॒यन्ति॑ भु॒वनानि॑ वि॒श्वेती॒दु ह॒ैवा॒स्यैत॑हृषि॒कपालं॑ य॒दिद॑मु॒परि॒ष्टाद॑धी॒व ह्येत॑त्क्षि॒यन्त्यन्या॑नि शी॒र्षक॑पाला॒नि त॒स्मादा॒ह॒धिक्षि॑यन्तीति ॥२३॥ अथ र॒राट्वा॒मुप॑स्पृश्य वाचयति । वि॒ज्ञो र॒राट्मसी॑ति ल॒लाट॑ ह॒ैवा॒स्यैत॑द्यो॒क्त्राया॑ऽउ॒पस्पृ॑श्य वाचयति वि॒ज्ञोः श्वे॒ स्थ इति॑ श्वे॒ ह॒ैवा॒स्यैते॑ऽअथ य॒दिदं॑ प॒श्चाच्छ॑दि॒र्भव॑ती॒दु ह॒ैवा॒स्यैत॑हृषि॒कपालं॑ य॒दिदं॑ प॒श्चात् ॥२४॥ अथ ल॒स्पृज॑न्या स्प॒न्धया॑ प्र॒सी॒व्यति॑ । वि॒ज्ञाः स्यूर॑सीत्यथ ग्रन्थिं करोति वि॒ज्ञोर्ध्रु॒वोऽसी॑ति ने॒द्यव॑प॒द्याता॑ऽइति॑ तं प्र॒कृते॑ क॒र्मन्वि॒ष्यति॑ तथो ह्रा॒धर्युं॑ वा य॒ज्ञमा॑नं वा ग्रा॒हो न॒ वि॒न्दति॑ तन्नि॒ष्ठि॒तम॑भि॒मृश॑ति वै॒ज्ञव॑मसीति वै॒ज्ञव॑ ह॒ ह॒विर्धान॑म् ॥२५॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ ३ [५. ३] ॥

द्वयं वाऽ॒भ्यु॒पर॒वाः खाय॑न्ते । शि॒रो वै॒ यज्ञ॑स्य ह॒विर्धानं॑ तद्य॒ऽइमे॒ शी॒र्षश्च॑त्वारः कू॒पा इ॒माव॑ह॒ द्वावि॑मौ द्वौ ता॒नेवै॒तत्करो॑ति त॒स्मादु॒पर॒वान्ख॑नति ॥१॥ दे॒वाश्च॑ त्राऽ॒असुरा॑श्च । उ॒भये॑ प्रा॒जाप॑त्याः प॒स्पृधि॑रे । ततो॒ऽसुरा॑ एषु लो॒केषु॑ कृ॒त्यां व॒लगान्नि॒च॒ष्णु॒रुतै॑वं चि॒दे॒वान॑भि॒भवे॑मेति ॥२॥ तद्वै दे॒वा अ॒स्पृण॑वत । त॒ऽए॒तैः कृ॒त्या व॒लगान्नु॒द॒खन॑न्यदा वै कृ॒त्यमु॒द॒ख॒न्त्यथ॑ साल॒सा मो॒घा भ॑वति तथो॒ऽए॒-

वैष एतच्छ्रुत्वाऽत्र कश्चिद्विषयानृत्यः कृत्यां वलगात्रिखनति तानेवैतदुत्कि-
 रति तस्मादुपरवान्खनति स दक्षिणस्य रुविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥३॥
 सोऽभिमादत्ते । देवस्य वा सत्रितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुखां वृजो रुस्ताभ्यामाददे
 नार्यसीति समान एतस्य यनुषो बन्धुर्योपो वाऽएषा यदुश्रिस्तस्मादाह नार्यसी-
 ति ॥४॥ तान्प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ता-
 मीति वज्रां वाऽअभिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥५॥ तद्या-
 वेतौ पूर्वौ । तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोर्गुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्व-
 योर्गुत्तरम् ॥६॥ अथोऽश्तरग्राहः । अपरयोरेवाग्रोऽत्तरं परिलिखेद्य पूर्वयोर्द-
 क्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोर्गुत्तरमित्यथोऽपि समीच एव परिलिखेदेतं वे-
 वोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोर्गुत्तरो भवति ॥७॥ तान्यथापरिलिखितमेव य-
 थापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्मरुत्येव यदाह बृह-
 न्नसि बृहद्रवा इति बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैश्वव-
 रुविर्धानं तत्सेन्द्रं करोति तस्मादाह बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति ॥८॥ रक्षोरु-
 णां वलगकृन्मिति । रक्षसां कृते वलगानां वधाय खायन्ते वैश्ववीमिति वैश्व-
 वी हि रुविर्धाने वाक् ॥९॥ तान्यथाखातमेवोत्तिरति । इदमहं तं वलगमु-
 त्किरामि यं मे निथ्यो यममात्यो निचखानेति निथ्यो वा वाऽअमात्यो वा कृ-
 त्यां वलगात्रिखनति तानेवैतदुत्किरति ॥१॥ इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं
 मे समानो यमसमानो निचखानेति समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां वल-
 गान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥१०॥ इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सब-
 न्धुर्मसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा वाऽअसबन्धुर्वा कृत्यां वलगात्रिखनति ता-
 नेवैतदुत्किरति ॥११॥ इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सजातो यमसजातो
 निचखानेति सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां वलगात्रिखनति तानेवैतदु-

त्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्तत उद्वपति तत्कृत्यामुत्किरति ॥ १२ ॥ तान्बाहुमात्रा-
 न्वनेत् । अन्तो वाऽऽणोऽन्तेनैवैतत्कृत्यां मोहयति तानक्षणाया संतृन्दन्ति यद्य-
 क्षणाया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः संतृष्णाः ॥ १३ ॥ तान्यथाखा-
 तमेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्न्या सत्रराडस्यभिमात्तिह्य जनराडसि रक्षोह्य
 सर्वराडस्यमित्रहेत्याशीरेवैषेतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १४ ॥ अथाध्वर्युश्च
 यजमानश्च संमृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृ-
 हति यजमान किमत्रेति भद्रमित्याहुं तन्नौ सहेत्युपाऽध्वर्युः ॥ १५ ॥ अथापरयोर्द-
 क्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः पृहत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्र-
 मित्याहुं तन्म इति यजमानस्तद्यदेव संमृशेते प्राणानैवैतत्सयुजः कुरुक्ष्मा-
 दिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो भद्रमिति प्रत्याहु कल्याणमैवैतन्मानुष्यै वा-
 चो वदति तस्मात्पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मैधा-
 नैवैतत्करोति ॥ १७ ॥ स प्रोक्षति । रक्षोह्यो वो वलगहन इति रक्षोह्यो
 ह्येते वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि वैल्लवानिति वैल्लवा ह्येते ॥ १८ ॥ अथ याः प्रो-
 क्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटेष्ववनयति तद्या इमाः प्राणेष्वापस्ता ह्वैतद्धातिं
 तस्मादिषु प्राणेष्विमा आपः ॥ १९ ॥ सोऽवनयति । रक्षोह्यो वो वलगहनोऽव-
 नयामि वैल्लवानित्यथ बर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति
 ध्यानीमानि प्राणेषु लोमानि तान्येवैतद्धातिं तस्मादिषु प्राणेष्विमानि लोमा-
 नि ॥ २० ॥ सोऽवस्तृणाति । रक्षोह्यो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैल्लवानि-
 त्यथ बर्हीषि तनूनीवोपरिष्ठात्प्रहादयति केशा ह्वैवास्येते ॥ २१ ॥ अथाधिषवणे
 फलकेऽपदधाति । रक्षोह्यो वां वलगहनोऽपदधामि वैल्लवीऽइति हनू ह्वै-
 वास्येतेऽअथ पर्यूहति रक्षोह्यो वां वलगहनो पर्यूहामि वैल्लवीऽइति दृह-
 त्येवैनेऽएतदशिथिले करोति ॥ २२ ॥ अथाधिषवणं परिकृत्तं भवति । सर्वरोहितं

जिह्वा ह्येवास्यैषा तद्यत्सर्वरोहितं भवति लोहिनीव स्वीयं जिह्वा तन्निदधाति
 वैज्रवमसीति वैज्रव७ स्वेतत् ॥२३॥ अथ ग्राव्या उपवहरति । दन्ता ह्येवास्य ग्रा-
 वाणस्तद्यद्वावभिरभिपुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सागदेवं तत्तान्निदधाति वैज्रवा स्थिति
 वैज्रवा स्वेत७ एतदु यज्ञस्य शिरः स७स्कृतम् ॥२४॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. ४] ॥ ॥ पञ्च-
 मोऽध्यायः [२०] ॥ ॥

उदरमेवास्य सदः । तस्मात्सदसि भक्षयति यद्वीदं किं चाश्रन्त्युदर७ एवेद७ सर्वं
 पतिविश्रय्य यदस्मिन्विश्वे देवा असीदंस्तस्मान्सदो नाम त७उ७ एवास्मिन्नेते ब्रा-
 ह्मणा विश्वगोत्राः सीदत्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥ तन्मध्य७ अ७ दु७ म्वरि७ मिनोति । अन्नं
 वा७ उ७ गु७ डु७ म्वर उदरमेवास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य७ अ७ दु७ म्वरि७
 मिनोति ॥ २ ॥ अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति । विदेर्जघनार्थं तस्मात्प्रा७ प्रक्राम-
 ति षड्भिक्रमान्दक्षिणा सप्तममपक्रामति सम्पदः कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥
 सोऽभिमादत्ते । देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो कृत्ताभ्यामाददे
 नार्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा७ एषा यदभ्रिस्तस्मादाकृ नार्यसी-
 ति ॥ ४ ॥ अथावटं परिलिखति । इदमकृ७ रक्षसां ग्रीवा अपिकृत्तामीति वज्रो
 वा७ अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणा७ रक्षसां ग्रीवा अपिकृत्तति ॥ ५ ॥ अथ खनति । प्रा-
 च्चमुत्करमुत्किरति यजमानेन संमायौडुम्बरीं परिवासयति तामग्रेण प्राचीं निद-
 धात्येतावन्मात्राणि बर्ही७ ष्यु७ परिष्टादधिनिदधाति ॥ ६ ॥ अथ यवमत्यः प्रोक्षणीयो
 भवन्ति । आपो ह वा७ ओषधीना७ रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धि-
 न्वत्योषधय उ कृपा७ रसस्तस्मादाः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदेवोभयः
 स७सृष्टा भवत्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्राक्षाणीति ॥ ७ ॥
 देवाश्च वा७ असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वा एवोषधय
 ईर्युवा ह्येवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥ तद्वै देवा य७ य७ वा७ । त७ एतेः सर्वाः स७ पन्नानामो-

षधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥१॥ ते होचुः । कृत यः सर्वासामोष-
धीनाः रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनाः रस आसीत्तं यवेष्वधुस्त-
स्माद्यवा आषधयो ह्यायन्ति तदेति मोदमाना वर्धन्त एव । केषु रसमधुस्त-
योऽवैष एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षणी भवन्ति ॥१०॥
स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरोहितमि-
वास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यामेवैतत्करोति ॥११॥ स प्रोक्षति ।
दिवे तान्तरिक्षाय वा पृथिव्यै वेतीमानेवैतल्लोकानूर्जा रसेन भाजयत्येषु लोके-
षूर्जा रसं दधाति ॥१२॥ अथ याः प्रोक्षणीः परिशिष्यन्ते । ता अवटेऽवनयति
शुन्धतां लाकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तमेवैतन्मेधं करो-
ति ॥१३॥ अथ बर्हीषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृ-
षदनमसीति पितृदेवत्य वाऽअस्याऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौषधिषु
मिता स्यादेवमेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥१४॥ तामुक्रयति । उद्विषः स्तभाना-
न्तरिक्षं पृण दृक्स्व पृथिव्यामितीमानेवैतल्लोकानूर्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषू-
र्जा रसं दधाति ॥१५॥ अथ मिनोति । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो वा
ऽअयं पवतः एष द्युतानो मारुतस्तदेनामिनेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्म-
णेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥१६॥ अथ
पर्यृक्षति । ब्रह्मवनि वा क्षत्रवनि रायस्योषवनि पर्यृक्षामीति ब्रह्मै वै यजुःप्रा-
शीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्तऽउभे वीर्ये रायस्योषवनीति भूमा वै रायस्योषस्तद्भू-
मानमाशास्ते ॥१७॥ अथ पर्यृषति । ब्रह्म दृक्स्व क्षत्रं दृक्स्वायुर्दृक्स्व प्रजां दृक्स्व-
त्याशीरिवैषेतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते समम्भूमि पर्यृषणं करोति गर्तस्य
वाऽउपरिभूम्यैव देवत्रा तथा ह्यगर्तमिद्ववति ॥१८॥ अथाप उपनिनयति । यत्र
वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपग्नन्ति शान्तिरापस्तदग्निः शान्त्या शमयति तदग्निः

सं॒धाति॒ तस्मा॒दप॒ उप॒नि॒नय॑ति ॥ ११ ॥ अ॒थै॒वम॒भि॒प॒र्य वा॒चय॑ति । ध्रु॒वा॒सि ध्रु॒वो
 ऽयं॒ य॒ज्ञमा॒नोऽस्मि॒न्नाय॑नने प्र॒ज्ञया॒ भूया॑दिति प॒शुभि॑रिति वि॒वं यं का॒मं का॒मय॑ते
 सोऽस्मै॒ का॒मः स॒मृ॒ध्यते ॥ २० ॥ अ॒थ स्रु॒वे॒णोप॑रु॒न्या॒न्यम् । वि॒ष्ट॒पम॑भि॒ जु॒होति॑
 घृ॒तेन॒ ग्वावा॑पृथि॒वी पू॒र्ये॒षामि॑ति त॒दिमे॒ ग्वावा॑पृथि॒वीऽऊ॒र्ता रु॒सेन॒ भा॒ज॒य॒त्यन॒यो-
 र्ज॒ज्ञः रु॒सं द॑धाति ते रु॒सव॑त्याऽउ॒पजी॑वनी॒ये इ॒माः प्र॒ज्ञा उ॒पजी॑वन्ति ॥ २१ ॥ अ॒थ
 ह॒दि॒रधि॑नि॒दधा॑ति । इ॒न्द्रस्य॒ ह॒दि॒रसी॑त्ये॒न्द्रः हि स॒दो वि॒श्व॒जन॑स्य ह॒येति॑ वि॒श्व-
 गो॒त्रा ह॒दि॒रसी॑त्या॒क्षणा॒ आ॒सते॒ तदु॒भय॑तश्च॒दि॒प्रोऽउ॒प॒दधा॑त्यु॒त्तर॑तस्त्री॒णि प॒रस्त्री॑णि
 ता॒नि न॒व भ॑वन्ति त्रि॒वृ॒द्धे य॒ज्ञो न॒व वै द्दि॒व्य॒तया॑ष्ट॒ष्ट भ॑वन्ति ॥ २२ ॥ त॒स्यै॒न्द्रे-
 न॒व॒व॒शः स॒दो भ॑वति । प्रा॒चीन॒व॒शः ह॒वि॒र्धान॑मेत॒द्वै दे॒वानां॑ नि॒ष्के॒वल्यं॒ यद्व-
 वि॒र्धानं॑ त॒स्मात्तत्र॒ ना॒श्र॒न्ति न॒ भ॒क्षय॑न्ति नि॒ष्के॒वल्यः॒ क्ये॒तदे॒वानां॑ स यो ह॒ त-
 त्रा॒श्रीया॑द्वा भ॒क्षये॑द्वा मूर्धा॒ क्वा॒स्य वि॒पते॑द॒येते॒ मि॒श्रं यदा॑ग्नी॒ध्रं च स॒दश्च त॒स्यान्तो॑-
 र॒श्र॒न्ति त॒स्यै॒न्द्र॒स्य॒मि॒श्रे क्ये॒तेऽउ॒दी॒ची वै म॒नु॒ष्याणां॑ दि॒तास्मा॑दु॒दी॒चीन॒व॒शः
 स॒दो भ॑वति ॥ २३ ॥ तत्प॒रि॒श्रय॑न्ति । प॒रि वा गि॒र्व॒णो गि॒र इ॒मा भ॑वन्तु वि॒श्वतः॑ ।
 वृ॒द्धायु॑म॒नु वृ॒द्धयो॒ जु॒ष्टा भ॑वन्तु जु॒ष्टय॑ऽइ॒तीन्द्रो॑ वै गि॒र्वा वि॒शो गि॒रो वि॒श्वे॒त-
 त्तत्र॑ प॒रिवृ॑रु॒हति॒ तदि॒दं क्षत्र॑मु॒भय॑तो वि॒शा प॒रिवृ॑रु॒म् ॥ २४ ॥ अ॒थ त॒स्पृ॒ज॒न्या
 पु॒न्य॒या प्र॑सी॒व्यति॑ । इ॒न्द्रस्य॒ स्यूर॑सी॒त्यथ॒ ग्रन्थिं॑ क॒रोती॒न्द्रस्य॒ ध्रु॒वोऽसी॑ति ने॒द्य-
 य॒याता॑ऽइति प्र॒कृते॒ कर्म॑न्वि॒ष्यति॒ तथो॒ क्वा॒ध॒र्यु वा य॒ज्ञमा॑नं वा ग्रा॒हो न वि॒-
 द॑ति तन्नि॒ष्ठित॑म॒भि॒मृ॒शत्ये॒न्द्रम॑सी॒त्ये॒न्द्रः हि स॒दः ॥ २५ ॥ अ॒थ ह॒वि॒र्धान॑योः । ज-
 नार्ध॑ः स॒मन्वी॑क्ष्यो॒त्तरे॑णा॒ग्नी॒ध्रं मि॒नोति॑ त॒स्यार्ध॑म॒न्तर्वे॑दि स्या॒र्धं ब॒ह्विर्वे॑द्यथोऽअ-
 पि भू॒योऽर्धा॑द॒न्तर्वे॑दि स्या॒त्क॒नीयो॑ ब॒ह्विर्वे॑द्यथोऽअपि स॒र्वमे॒वा॒न्तर्वे॑दि स्या॒त्तन्नि॒-
 ष्ठित॑म॒भि॒मृ॒शति॑ वै॒श्वदे॒वम॑सीति द्वे॒येनै॑तद्वै॒श्वदे॒वं यद॑स्मि॒न्पूर्वे॑द्युर्वि॒श्वे दे॒वा व॑सती-
 व॒रीषू॑प॒व॑सन्ति ते॒न वै॒श्वदे॒वम् ॥ २६ ॥ दे॒वा ह॒ वै य॒ज्ञं त॒न्वा॒नः । तेऽसु॑र॒रक्ष॑से-

भ्य आसङ्गाद्विभयां चक्रुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तात्सदसो जिग्युस्तेषामे-
तान्धिह्यानुद्वापयां चक्रुर्येऽएतेऽन्तःसदसः ॥२७॥ सर्वे ह स्म वाऽएते पुरा ज्वल-
न्ति । यथायमाहवनीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्यत एनानुद्वापयंस्तत
एवैतन्न ज्वलन्ति तानाग्नीध्रमभि सारुरुधुस्तानप्यर्धमाग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वे दे-
वा अमृतत्वमपाजयंस्तस्माद्विश्वदेवम् ॥२८॥ तान्देवाः प्रतिसमैन्धत । यथा प्रत्यव-
स्येत्तस्मादिनात्सवने-सवनऽएव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्या-
द्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां नयत्यतो हि वि-
श्वे देवा अमृतत्वमपाजयंस्तस्माद्यं दीक्षितानामवल्यं विन्देदाग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रू-
यात्तदुनार्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदतो विश्वे देवा अमृतत्वमपाजयंस्तस्माद्विश्वदेवम्
॥२९॥ ब्राह्मणम् ॥५[६.१]॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १३२ ॥ ॥

विज्ञामानो ह्येवास्य धिह्याः । इमे समङ्का ये वै समङ्कास्ते विज्ञामान एतऽउ
ह्येवास्यैतज्ज्वात्मनः ॥१॥ दिवि वै सोम आसीत् । अयेह देवास्ते देवा अकाम-
यन्ता नः सोमो गृहेत्तेनागतेन यजेमहीति तऽएते मायेऽअसृजन्त सुपर्णी च कद्रुं
च वागेव सुपर्णीयं कद्रुस्ताभ्याः समदं चक्रुः ॥२॥ ते ह्युत्तीयमानेऽजचतुः ।
यतरा नौ द्वयोः परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तयेति सा ह कद्रूवाच
परेक्षस्वेति ॥३॥ सा ह सुपर्ण्युवाच । अस्य सलिलस्य पारिऽश्वः श्वेत स्थाणौ
सेवते तमहं पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति तः ह्येत्यथ ह कद्रूवाच तस्य
वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति ॥४॥ सा यत्सुपर्ण्युवाच ।
अस्य सलिलस्य पारिऽश्वः वेदिवै सलिलं वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेत स्थाणौ
सेवतऽइत्यग्निर्वाऽअश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ यत्कद्रूवाच तस्य वालो न्यषञ्जि
तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति रशना ह्येव सा ॥५॥ सा ह सुपर्ण्युवा-
च । एहीदं पताव वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूवाच तमेव पत त्वं

वै न आख्यास्यसि यतरा नौ ज्ञयतीति ॥ ६ ॥ मा रु सुपर्णा पपात । तद् तथै-
 वास यथा कद्रूवाच तामागतामभ्युवाद त्वमज्ञीषीश्रुताश्रमिति त्रिमिति होवाचै-
 त्वाख्यानः सीपर्णाक्रिद्रवमिति ॥ ७ ॥ ॥ शतम् ११०० ॥ ॥ सा रु कद्रूवाच ।
 आत्मानं वै त्वज्जिषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आरु तेन देवेभ्य आत्मानं नि-
 ष्क्रीणीष्वेति तथेति सा हन्दाऽसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोममारुहन् ॥ ८ ॥
 हिरण्योर्ह कुशोरन्तरवहित आस । ते रु स्म नुरपत्रो निमेषं निमेषमभिसं-
 धत्तो दीक्षातपसौ हव तेऽआसतुस्तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुप्सुर्नि धिष्या इ-
 मा होत्राः ॥ ९ ॥ तपोरन्यतरां कुशीमाचिह्नेद् । तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा त-
 या देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥ अथ द्वितीयां कुशीमाचिह्नेद् । तां देवेभ्यः प्रददौ तत्त-
 पस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो व्युपसदः ॥ ११ ॥ खदिरेणा रु सोममाचक्षा-
 द । तस्मात्खदिरो यदेनेनाखिदत्तस्मात्खादिरो यूपो भवति खादिर् स्फ्योऽश्वावा-
 कस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽश्वावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥ तमिन्द्राग्राऽअनुसमत-
 नुताम् । प्रजानां प्रजात्यै तस्मादिन्द्राग्राऽश्वावाकः ॥ १३ ॥ तस्मादीक्षिता राजानं
 गोपायन्ति । नेत्रोऽपहूरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेयस्य रु गोपनायामप-
 हूरन्ति हीयते रु ॥ १४ ॥ तस्माद्वक्षचारिणा आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्यशूत्रेनो
 ऽपहूरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेयस्य रु गोपनायामपहूरन्ति हीयते रु
 तेनैतेन सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीति तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इ-
 ति ॥ १५ ॥ ऋणा रु वै पुरुषो जायमान एव । मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते
 यथैव तत्सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीतिवमेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्री-
 णीति ॥ १६ ॥ तेन देवा अयजन्त । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुस्तेऽन्व-
 गत्याब्रुवन्ननु नो यज्ञऽअभजत मा नो यज्ञादक्षर्गातास्त्वेष नोऽपि यज्ञे भाग इति
 ॥ १७ ॥ ते होचुः । किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्याम् गोप्तारोऽभूमेवमेवास्या-

पीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥ तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य एतत्सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानब्रुवंस्तृतीयसवने वो धृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौम्यापहतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हयेति सैनानेपा तृतीयसवनं एव धृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यहासाकैर्धिष्यान्व्याधारयति ॥ १९ ॥ अथ यद्गौ ह्योष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स यद्गौ जुहोति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनात्सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्मादध्वर्युः समया धिष्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्ति तमेते व्यात्तेन प्रत्यासते स एतेषां व्यात्तमापयेत तमग्निर्वाभिदहेद्यो वायं देवः पशूनामीष्टि स वा हैनमभिमन्येत तस्माद्यद्यध्वर्योः शालायामर्थः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयः संचरेत् ॥ २० ॥ ते वाऽएते । सोमस्यैव गुह्ये न्युप्यत् आहवनीयः पुरस्तान्माज्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात् ॥ २१ ॥ तेषां वाऽअर्धानुपकिरन्ति । अर्धाननुदिशत्येतऽउ हैवैतदधिरेऽर्धान उपकिरन्त्वर्धाननुदिशन्तु तथा यस्माद्योकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रतिप्रज्ञास्यामस्तथा न जिह्वा एष्याम इति ॥ २२ ॥ स यानुपकिरन्ति । तेनास्मिंलोके प्रत्यक्षं भवत्यथ याननुदिशन्ति तेनामुष्मिंलोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥ ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतऽउ हैवैतदधिरे न वाऽएभिर्नामभिररात्म येषां नः सोममपार्ष्णर्षुर्हन्त द्वितीयानि नामानि कर्वामहाऽइति ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन्यानपहतसोमपीथात्सतोऽथ यज्ञऽआभजंस्तस्माद्विनामानस्तस्माद्वाक्क्षणाऽनृध्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वन्ति राघ्नोति हैव य एवं विद्वान्द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥ स यद्गौ जुहोति । तदेवेषु जुहोति तस्मादेवाः सत्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सत्यथ यद्विधानयोर्नाराशऽताः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभ-

क्ताः । पराभूता वै ता एवमेवेतस्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञा अभजति म-
नुष्यान्नु पशवो देवाननु वयाऽस्यापथया वनस्पतया यदिदं किं चैवमु तत्सर्वं
यज्ञाभक्तं ते ह स्मैतऽभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते तेषां सम्पा ते ह
स्म दृश्यमाना एव पुरा सम्पिबन्तऽन्तैतर्क्यदृश्यमानाः ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥१[६.
२.]॥ ॥

सर्वं वाऽऽष्टोऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञऽष्ट्यभि दीक्षते यज्ञऽष्ट्यवेदऽष्ट
सर्वमनु तं यज्ञऽष्ट्य सम्भृत्य यमिममभि दीक्षते सर्वमिदं विसृजते ॥१॥ यद्वैसर्जिना-
नि जुहोति । स यदिदं सर्वं विसृजते तस्माद्वैसर्जिनानि नाम तस्माद्याऽपित्रतः
स्यात्सोऽन्वारभेत यद्युऽन्यत्र चरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति तदेवेदं सर्वं विसृजते
॥२॥ यद्वै वैऽर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं वि-
चक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दि-
वमुत्तमेनेताम्बुवेष एतस्मै विष्णुर्हो विक्रान्तिं विक्रमते यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जि-
नानि जुहोति ॥३॥ सोऽपराह्णे वेदिऽष्ट्य स्तोत्रा । अर्धव्रतं प्रदाय इन्द्रपयस्तऽइ-
धमभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयत्याज्यमधिश्चयति सुचः संमार्थ्युपस्थे राजानं यज-
मानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै प्रतिति-
ष्ठति प्रतिष्ठित्याऽएव ॥४॥ तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति यत्राहवनीयमुद्गरन्ति तामू-
पयमनीषु चतुर्भागमक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जत्येतामूपयऽक्षीषु चतुर्भागं जघनेन गार्ह-
पत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥५॥ तदु तथा न कुर्यात् । सार्धमेव परिकिरेज्जघने-
न गार्हपत्यमथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीति जुहोति चोपभूतिं च गृह्णाति पृष-
दाज्यं ज्योतिररि विश्वत्रपं विश्वेषां देवानाऽष्ट्य समिदिति वैश्वदेवऽष्ट्य पृषदाज्यं
धारयन्ति सुचो यदा प्रदीप्त इहो भवति ॥६॥ अथ जुहोति । त्वऽष्ट्य सोम तनूकु-
क्षो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यत्तासि वदथऽष्ट्य स्वाहोति तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्र-

तिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकं स्पृणुते ॥७॥ अथाप्तवे द्वितीयामाहुतिं जुहो-
ति । जुषाणोऽअमुराज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ द्वैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि
यथा मातरा नाष्टा रक्षांसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाऽसमेव बधात्कृत्वातिनय-
त स्तोकेमेव स्तोको ह्यमुरिति तमेतत्कनीयाऽसमेव बधात्कृत्वात्यनयत्स्तोकेमेव
स्तोको ह्यमू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादप्तवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥८॥ उग्रह-
तीधम् । उपयहृत्युपयमनीरथाह्यग्रे प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमा-
नायेति वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥९॥ आददते ग्राव्याः । द्रो-
णकलशं वायव्यानीधं कार्ष्ण्यमयान्परिधीनाश्चवालं प्रस्तरमैक्ष्व्यौ विधृती त-
द्वर्हिरुपसन्नदं भवति वपाअपण्यौ रशनेऽअरणीऽअधिमन्यनः शकलो वृषणौ
तत्समादाय प्राञ्च आयन्ति स एष ऊर्ध्वो यज्ञ एति ॥१०॥ तदायत्सु वाचयति ।
अग्रे नय सुपथा रायऽअस्मान्विश्वादि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुरा-
णमिनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेत्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्टा
रक्षाऽस्यपन्ननेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति तऽआयत्यागहृत्यग्नीध्रं तमाग्नीध्रे निद-
धाति ॥११॥ स निहिते जुहोति । अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु
प्रभिन्दन् । अयं वाजान्जयतु वाजसातावयऽ शत्रून्जयतु जर्हषाणः स्वाहेति तदे-
तेनैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेतं लोकं स्पृणुते ॥१२॥ तदेव नि-
दधति ग्राव्याः । द्रोणकलशं वायव्यान्ध्येतरमादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीयमुप-
सादयन्ति ॥१३॥ प्रोक्षणीरधर्युरादत्ते । स इधमेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिमथास्मै ब-
र्हिः प्रयहन्ति तत्पुरस्ताद्वन्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रऽस्य ग्रन्थिमाश्च-
वालः प्रस्तर उपसन्नदो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरमेकवृद्धिं स्तृणाति
स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्ण्यमयान्परिधीन्परिदधाति परिधाय परिधीत्समिधावभ्यादधा-
त्यभ्याधाय समिधौ ॥१४॥ अथ जुहोति । उरु विज्ञो विक्रमस्वोरु क्षयाय न-

स्कृधि । घृतं घृतयोनि पिव प्र-प्र यज्ञप्रतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवेतस्यां दिवि
 प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं लोकं स्पृणुत यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥ यदेव वैज-
 व्यञ्चा जुहोति । कनीयाऽस वाऽऽनमेतद्वधात्कृत्यान्त्येनैषु स्तोकेमेव स्तोकोऽस्य
 सुस्तमेतदुभय प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञमेव यज्ञो हि विष्णुस्तस्माद्वैज्व्यञ्चा
 जुहोति ॥ १६ ॥ अथासाग्यं सुचः । अय उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्यदासाग्यं
 सुचोऽय उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति वज्रो वाऽऽग्राज्यं रेतः सोमो नेद्विघ्नेणाज्ये-
 न रेतः सोमं हिनसानानि तस्मादासाग्यं सुचोऽय उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति
 ॥ १७ ॥ स दीक्षणास्य रुविर्धानस्य नोडे कृत्वाजिनमास्तृणाति । तदेनमासादयति
 देव सवितरिष ते सोमस्तं रक्षस्व मा वा दभन्निति तदेनं देवायैव सवित्रे प-
 रिददाति गुह्ये ॥ १८ ॥ अथानुसृज्यापतिष्ठते । एतत्त्वं देव सोम देवा देवांश्चाऽऽ-
 पागा इदमर्हं मनुष्यात्सह रायस्योषेणेत्यग्नीषोमी वाऽऽनमत्तर्जम्भञ्चादधाते यो
 दीक्षतऽङ्गामावैजवः क्यदो दीक्षणीयः रुविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स रुवि-
 र्वाऽऽण देवानां भवति यो दीक्षति तदेनमत्तर्जम्भञ्चादधाते तत्प्रत्यक्षं सोमा-
 त्रिर्मुच्यते यदाहैतत्त्वं देव सोम देवा देवांश्चाऽऽपागा इदमर्हं मनुष्यात्सह राय-
 स्योषेणेति भूमा वै रायस्योषः सह भूमेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥ अथोपनिष्क्रामति ।
 स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽइति वरुणापाशे वाऽऽणोऽन्तर्भवति योऽन्यस्या-
 संस्तत्प्रत्यक्षं वरुणापाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्वरुणस्य पाशाः इति
 ॥ २० ॥ अथेत्याहुवनीये समिधमभ्यादधाति । अग्ने वरुणाह्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिस्तस्मादाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूर्मध्यभूदेषा सा
 वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दी-
 क्षां दीक्षापतिरुमस्तानु तपस्तपस्यतिरिति तत्प्रत्यक्षमग्नेर्निर्मुच्यते स स्वेन स-
 तात्मना यजते तस्मादस्यात्राश्रद्धिं मानुषो हि भवति तस्मादस्यात्र नाम गृह्णति

मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्रन्ति यथा हविषोऽङ्गतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मा-
दीक्षितस्य नाश्रीयादयात्राङ्गुलीर्विसृजति ॥२१॥ ब्राह्मणम् ॥२[६.३]॥

यूपं व्रक्ष्यन्वैक्ष्व्यऽर्चा जुहोति । वैश्वो हि यूपस्तस्माद्वैक्ष्व्यऽर्चा जुहोति
॥१॥ यदेव वैक्ष्व्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैतद्यूपमहेति तस्माद्वैक्ष्व्य
ऽर्चा जुहोति ॥२॥ स यदि सुचा जुहोति । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति
यद्यु सुत्रेण सुत्रेणैवोपकृत्य जुहोत्युरु विज्ञो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । धृतं
धृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥३॥ यदाज्यं परिशिष्टं भवति । त-
दादत्ते यत्तद्वाः शस्त्रं भवति तत्तद्वादत्ते तऽआयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥४॥
तमेवमभिमृश्य जपति । पञ्चद्विव प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयतेऽत्यन्यांश्च ॥५॥ अग्नां ना-
न्यांश्च ॥५॥ उपागामित्यति क्षन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहृत्यन्यांश्च ॥५॥ अग्नां ना-
न्यांश्च ॥५॥ उपागामिति ॥५॥ अर्वाक्का परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वाग्येनं
परेभ्यो वृश्चति यऽएतस्मान्पराञ्चो भवन्ति परोऽवरेभ्य इति परोऽक्षेनमवरेभ्यो
वृश्चति यऽएतस्मादर्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहर्वाक्का परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य
इति ॥६॥ तं वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायाऽइति । तद्यथा ब्रह्मणा म-
ध्यात्साधवे कर्मणे जुषेत स रातमनास्तस्मै कर्मणे स्यादेवमेवैनमेतद्ब्रह्मणा मध्या-
त्साधवे कर्मणे जुषते स रातमना व्रश्चनाय भवति ॥७॥ देवास्त्वा देवयज्यायै जु-
षन्तामिति । तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषन्तै तस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुषन्तामिति ॥८॥ अथ सुवेणोपस्पृशति । विक्ष्वे वेति वैश्वो हि यू-
पो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय क्षेनं वृश्चति तस्मादाह विक्ष्वे वेति ॥९॥ अथ दर्भत-
रुणकमन्तर्दधाति । ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनऽ हिऽसीरिति वज्रो वै परशुस्तथो है-
नमेष वज्रः परशुर्न हिनस्ति ॥१०॥ स यं प्रथमऽ शकलमपहिनन्ति । तमादत्ते

तं वाऽअनक्षस्तम्भं वृश्चेदुत कोनमनसा वृहति तयाना न प्रतिवार्धते ॥११॥
 तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिग्याऽउदक्षमदीची हि मनुष्याणां दिग्-
 यो प्रत्यञ्चं दक्षिणायि त्वेनं दिशः परिविवाधिपतेषा वै दिक् पितॄणां तस्मदिनं
 दक्षिणायि दिशः परिविवाधिपेत ॥१२॥ तं प्रच्यवमानमनुमलयते । ग्यां मा ले-
 खीरित्तिं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भवेति वयम् । वाऽएष भवति यं यथाय वृश्च-
 ति तस्मात्प्रच्यवमानादिमे लोकाः सृजते तदस्य एवेनमेतद्योकेभ्यः शम-
 यति तथेति तस्मात्प्रच्यवमानो न हिनस्ति ॥१३॥ स यदाह । ग्यां मा लेखीरिति दि-
 वं मा हिंसीरित्येवैतदाहान्तरिजं मा हिंसीरिति नात्र तिरोहितमिवास्ति पृ-
 थिव्या सम्भवेति पृथिव्या संजानीधेत्येवैतदाहाय७ हि वा स्वधितिस्तेतिज्ञानः
 प्रणिनाय मरुते सौभगायेत्येष कोन७ स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥१४॥ अथा-
 वृश्चनमभिजुहोति । नेदतो नाष्टा रक्षाऽस्यनूत्तिर्नृदिति वयो वाऽआज्यं तदग्ने-
 णैवेतनाष्टा रक्षाऽस्यववाधते तथातो नाष्टा रक्षाऽसि नानूत्तिष्ठत्यथो रेतो वा
 ऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेतद्रेतो दधाति तस्माद्वेतस आवृश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजाय-
 ते ॥१५॥ स जुहोति । अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह रुहसवल्शः
 वि वय७ रुहेमेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥१६॥ तं परिवासयति । स याव-
 त्तमेवाग्रे परिवासयेत्तावाल्स्यात् ॥१७॥ पञ्चारिं परिवासयेत् । पाङ्गो यज्ञः पा-
 ङ्गः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्य तस्मात्पञ्चारिं परिवासयेत् ॥१८॥ षडरिं प-
 रिवासयेत् । षडाऽऽमृतवः संवत्सरस्य संवत्सरो वयो वयो गूत्तस्माद्वारिं
 परिवासयेत् ॥१९॥ अष्टारिं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्धो वै य-
 ज्ञस्य गायत्री पूर्वार्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारिं परिवासयेत् ॥२०॥ नवारिं प-
 रिवासयेत् । त्रिवृद्धे यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नवारिं परिवासयेत् ॥२१॥ एका-
 दशारिं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्बश्चिष्टुब्बश्चो गूत्तस्मादिकाद-

शारत्तिं परिवासयेत् ॥ २२ ॥ द्वादशारत्तिं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्माद्द्वादशारत्तिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥ त्रयोदशारत्तिं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्त्रयोदशारत्तिं परिवासयेत् ॥ २४ ॥ पञ्चदशारत्तिं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्पञ्चदशारत्तिं परिवासयेत् ॥ २५ ॥ सप्तादशारत्तिर्वाजपेययूपः । अपरिमित एव स्यादपरिमितेन वाऽऽतेन वज्रेण देवा अपरिमितमजयंस्तथोऽऽवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति. तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥ स वाऽऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [६.४] ॥ षष्ठोऽध्यायः [२१.] ॥ ॥

अग्निमादत्ते । देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वाऽऽष्टा यदग्निस्तस्मादाह नार्यसीति ॥ १ ॥ अथावटे परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वाऽऽश्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्टाणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥ अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरत्युपरिण संमायावटे खनति तद्वेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीष्ट्युपरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपरिष्ठायूपशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चषालमुपनिदधात्यथ यवमत्यः प्रोक्ष्ण्यो भवन्ति सोऽसाविव बन्धुः ॥ ३ ॥ स यवानाप्पति । यवोऽसि यवयास्मद्दुषो यवयारातीरिति नात्र तिरोक्षितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्ष्णस्य बन्धुर्मध्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥ स प्रोक्षति । दिवे तान्तरिक्षाय वा पृथिव्यै वेति वज्रो वै यूप एषां लोकानामभिगुप्त्याऽऽष्टां वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्ष्णमित्येवैतदाह ॥ ५ ॥ अथ याः प्रोक्ष्ण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटेऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खा-

तस्तमेवैतन्मेधं करोति ॥ ६ ॥ अथ वर्ह्यिणि । प्राचीनाग्राणि चादीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषदनमसीति पितृदेवत्यं वाऽअस्यैतद्वति यन्निखातः स यथा-
निखात ओषधिषु मितः स्यादेवमेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥ अथ गूपश-
कलं प्रास्यति । तेजोः कृ वाऽएतदनस्पतीनां यद्वाक्षाशकलस्तस्माद्यदा वाक्षा-
शकलमपतद्गुवत्यथ म्रुष्यति तेजो कोषामेतत्तद्गूपशकलं प्रास्यति सतेजसं
मिनवानीति तद्यदेष एव भवति नान्य एष हि यन्नुष्कृतो मेधस्तस्माद्गूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥ स प्रास्यति । अग्नेणीरमि स्वावेश उन्नेतृणामिति पुरस्ताद्वाऽअ-
स्मादिषोऽपह्न्यते तस्मादाह्यग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामित्येतस्य वित्तादधि वा
स्थास्यतीत्यधि क्येन तिष्ठति तस्मादह्येतस्य वित्तादधि वा स्थास्यतीति ॥ ९ ॥ अ-
थ सुवेणोपकृत्याज्यम् । अवष्टमभिनुहोति नेदधस्तान्नाद्रा रक्षाभ्युपोत्तिष्ठानिति
वज्रो वाऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाद्रा रक्षाभ्यववाधते तथाधस्तान्नाद्रा रक्षाभिसि नो-
पोत्तिष्ठत्यथ पुरस्तात्परीत्योदङ्मुसीनो गूपमनक्ति स आह गृण्यन्त्याद्याद्यादुश्रू-
हीति ॥ १० ॥ सोऽनक्ति । देवस्त्वा सविता मधानक्किति सविता वै देवानां प्र-
सविता यज्ञमानो वाऽएष निदानेन यगूपः सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदे-
नमनेन सर्वेण सऽभ्यर्शयति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति तस्मादाह देवस्त्वा
सविता मधानक्किति ॥ ११ ॥ अथ चषालमुभयतः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । सुपिप्प-
लाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलः कृवास्यैतद्यन्ध्ये संगृहीतमिव भवति तिर्यग्वा
ऽइदं वृक्षे पिप्पलमाकृतः स यदेवेदः संबन्धनं चाक्षरोपेनितमिव तदेवैतत्करो-
ति तस्मान्मध्ये संगृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥ आक्षमग्निष्ठामनक्ति । यज्ञमानो वा
ऽअग्निष्ठा रस आज्यः रसेनैवैतद्यज्ञमानमनक्ति तस्मादाक्षमग्निष्ठामनक्त्यथ परिव्य-
याणं प्रतिसमत्तं परिमृशत्यथा गेह्नीयमाणायाऽनुब्रूहीति ॥ १३ ॥ स उह्यति । द्या-
मग्निणास्पृक्ष आह र्हि मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादुह्यीरिति वज्रो वै गूप एषां

लोकानामभिजित्य तेन वज्रेणिमांलोकात्स्पृणुतऽऽरभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति
 ॥ १४ ॥ अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गमथ्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
 अत्राह तदुरुगायस्य विज्ञोः परमं पदमवभारि भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्र-
 स्त्रिष्टुब्जो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥ सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोति । यज-
 मानो वाऽअग्निष्ठाग्निरु वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठां हृलयेद्वृलेद्ध यज्ञायजमानस्त-
 स्मात्सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहृत्यथ पर्यृषत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥ अ-
 थैवमभिपद्य वाचयति । विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यशे । इन्द्रस्य
 युज्यः सखेति वज्रं वाऽऽष्ट प्राक्षार्षीद्यो यूपमुदशिश्चिद्यद्विज्ञोर्विजितिं पश्यतेत्ये-
 वैतदाह यदाह विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यशे । इन्द्रस्य युज्यः
 सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैज्ञवो यूपस्तां सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः
 सखेति ॥ १७ ॥ अथ चषालमुदीक्षते । तद्विज्ञोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिवीव चक्षुराततमिति वज्रं वाऽऽष्ट प्राक्षार्षीद्यो यूपमुदशिश्चिद्यत्तां विज्ञोर्विजि-
 तिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विज्ञोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
 चक्षुराततमिति ॥ १८ ॥ अथ परिव्ययति । अनग्रतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादत्रे-
 व परिव्ययत्यत्रेव ह्रीदं वासो भवत्यन्नाद्यमेवास्मिन्नेतद्धात्यत्रे ह्रीदमन्नं प्रति-
 तिष्ठति तस्मादत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥ त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृच्चन्नं पशवो
 क्चन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥ स परि-
 व्ययति । परिवीरसि परि वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानं रायो मनुष्या-
 णामिति तद्यजमानायाशिषमाशास्ते यदाह परीमं यजमानं रायो मनुष्याणामि-
 ति ॥ २१ ॥ अथ यूपशकलमवगूहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा ह्यैवास्येषा तस्मा-
 द्दि यूपैकादशिनी स्यात्स्वः स्वमेवावगूहेद्विपर्यासं तस्य ह्येषामुग्धानुव्रता प्र-
 जा ज्ञायतेऽथ यो विपर्यासमवगूहति न स्वः स्वं तस्य ह्येषा मुग्धानुव्रता प्रजा

जायते तस्माद् स्वर्ग-स्वमेवावगृह्णद्विपर्यामः ॥ २२ ॥ स्वर्गस्यो रेष लोकस्य स-
 मारोहणः क्रियते । यूपशकल उच्यते रशना रशनाये यूपशकलो यूपशकला-
 च्छप्रालं चप्रालात्स्वर्ग लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥ अथ यस्मात्स्वरुनाम । एतस्माद्वा
 ऽष्टोऽपह्नियते तस्यैतत्स्वमेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुनाम ॥ २४ ॥ तस्य यन्निष्ठा-
 तम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं निष्ठातादा रशनाये तेन मनुष्यलोकं जय-
 त्यथ यदूर्ध्वं रशनाया आ चप्रालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं चप्रालाद्वाञ्जुलं
 वा अञ्जुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति सन्नाकां वै साध्येर्दे-
 वैर्भवति य एवमेतद्वेद ॥ २५ ॥ तं वै पूर्वार्धं मिनाति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः
 पूर्वार्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रकुरति पूर्वार्ध एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्वार्धं मिनाति ॥ २६ ॥
 यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्गेषामियं जितिस्ते र्हाचुः कथं न इदं मनुष्ये-
 रनभ्यारोह्यते स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुष्य
 यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम पुरस्तादि प्र-
 क्षा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मात्पूर्वार्धं मिनाति ॥ २७ ॥ स वाऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टा-
 क्षरा वै गायत्री पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भव-
 ति ॥ २८ ॥ तच्च ह स्मैतं देवा अनुप्रकुरन्ति । एतेऽष्टाश्रितोऽकेऽनुगच्छन्तीति देवा
 अकुर्वन्निति ततो रक्षाऽसि यज्ञमनूदयिबन्त ॥ २९ ॥ ते देवा अर्धगुमन्ववन् । यूप-
 शकलमेव जुहुधि तदक्षे स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षाऽसि यज्ञं नानूत्या-
 स्यन्तेऽयं वै वज्र उच्यत इति ॥ ३० ॥ सोऽर्धगुः । यूपशकलमेवाजुहोतदक्षे स्व-
 गाकृत आसीत्तथो रक्षाऽसि यज्ञं नानूदयिबन्तायं वै वज्र उच्यत इति ॥ ३१ ॥ त-
 थोऽएवेष एतत् । यूपशकलमेव जुहोति तदक्षे स्वगाकृतो भवति तथो रक्षाऽ-
 सि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै वज्र उच्यत इति स जुहोति दिवं ते धूमो गहतु
 स्वर्ग्यातिः पृथिवी भस्मना वा स्वाकेति ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणः ॥ ४१ ॥ १. ॥

जेत्स यत्सऽस्यापयेत्प्रज्ञायि कालमियात्तत्प्रज्ञामुत्तमृजति तस्मात् सऽस्यापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजत् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [७. २] ॥

पशुश्च वै यूपश्च । न वाऽऽकृते यूपान्पशुमालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा न कृवाऽएतस्माऽऽग्रे पशवश्चक्षमिरे यदन्नमभविष्यन्त्येदमन्नं भूता यथा ह्येवायं द्विपात्पुरुष उद्धित एवऽ ह्येव द्विपाद् उद्धिताश्चेरुः ॥ १ ॥ ततो देवा एतं वज्रं ददशुः । यद्यूपं तमुश्चियुस्तस्माद्दीषा प्राचीयन्त ततश्चतुष्पादा अभवन्स्ततोऽन्नमभवन्त्येदमन्नं भूता एतस्मै हि वाऽएतेऽतिष्ठन्त तस्मात्पशुऽएव पशुमालभन्ते नऽर्ते यूपान्कदा चन ॥ २ ॥ अयोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्यत्तथा न कृवाऽएतस्माऽऽग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्विर्भविष्यन्त्येनानिदऽ क्विर्भूतानग्नौ जुह्वति तान्देवा उपनिरुह्युस्तऽउपनिरुद्धा नोपावियुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । न वाऽऽग्नेऽस्य यामं विडुर्यदग्नौ क्विर्जुह्वति नैतां प्रतिष्ठामुपरुध्येव पशुमग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुह्वाम ते वेदिष्यत्येष वै किल क्विषो याम एषा प्रतिष्ठामौ वै किल क्विर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ तऽउपरुध्येव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निमजुह्वयुस्तेऽविडुरेष वै किल क्विषो याम एषा प्रतिष्ठामौ वै किल क्विर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवायंस्ततो रातमनस आलम्भायभवन् ॥ ५ ॥ तथोऽएवैष एतत् । उपरुध्येव पशुमग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुह्वीति स वेदैष वै किल क्विषो याम एषा प्रतिष्ठामौ वै किल क्विर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥ तदाहुः । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशनमेवादायाञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुक्तान्ति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चथा चिन्तयेत्तत्तस्मादेतदेवानुपरीयात् ॥ ७ ॥ अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुपाधाऽऽति द्वितीयवान्हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥ स तृणमादत्ते । उपावीरसीत् प हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरिति दैव्यो वाऽऽता विशो यत्प-
 शवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवैतदाह यदाहोप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ १ ॥ उ-
 शिज्ञो वद्वितमानिति । विद्वाऽसौ हि देवास्तस्मादाहोशिज्ञो वद्वितमानिति ॥ १० ॥
 देव वष्टर्वसु रमेति । वष्टा वै पशूनामीष्टे पशवो वसु तानेतदेवा अतिष्ठमा-
 नांस्वष्टारमब्रुवन्नुपनिमदेति यदाह देव वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥ क्व्या ते स्वदत्तामि-
 ति । यदा वाऽऽतऽऽतस्माऽअधियन्त यद्विर्भविष्यंस्तस्मादाह क्व्या ते स्वद-
 त्तामिति ॥ १२ ॥ रेवती रमधमिति । रेवतो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध-
 मिति बृहस्पते धारया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतदेवा
 अतिष्ठमानान्ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तथोऽएवैनानेष एतद्ब्रह्मणैव प-
 रस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मादाह बृहस्पते धारया वसूनीति पाशं कृत्वा
 प्रतिमुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [७. ३] ॥ ॥ पञ्चमः प्रपाठ-
 कः ॥ कण्डिकासंख्या १२७ ॥ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । ऋतस्य वा देवकृविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति वरूण्या
 वाऽऽषा यद्गज्जुस्तदेनमेतदतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैनमेषा वरूण्या र-
 ज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥ धर्षा मानुष इति । न वाऽऽतमग्रे मनुष्योऽधृक्षोत्स यदेव
 ऽर्तस्य पाशेनैतदेव कृविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृक्षोति तस्मादाह धर्षा मानुष
 इति ॥ २ ॥ अथ नियुनक्ति । देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूक्षो कृ-
 स्ताभ्यामग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मीति तद्यथैवाद्देवतायै कृविर्गृह्णादिशत्ये-
 वमेवैतदेवताभ्यामादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणास्य बन्धुर्मध्यमेवैतत्करोति
 ॥ ३ ॥ स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत एवैतन्मेधं
 करोतीदं हि यदा वर्तत्यथैव धयो जायन्तऽओषधीर्जग्धापः पीत्वा तत एष रसः
 सम्भवति रसद्रितो रेतसः पशवस्तद्यत एव सम्भवति यतश्च जायते तत एवैत-

मेधं करोति ॥४॥ अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेति । स हि मातृश्चापि पितु-
 श्च जायते तद्यत एव जायते तत एवेतन्मेधं करोत्यनु आता सगर्भ्याऽनु सखा
 सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमतमारभः इत्येवेतदाकाशोपमाभ्यां त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देवताभ्यामारभते ताभ्यां मेधं करोति ॥५॥ अथापगृह्णाति ।
 अपां पेरुरसीति तदेनमत्तरतो मेधं करोत्यथाधस्तादुप्रोक्षत्यापो देवाः स्वदत्तु
 स्वात्तं चित्सदेवकविरिति तदेनऽसर्वतो मेधं करोति ॥६॥ अथाकाशे समि-
 ध्यमानायानुब्रूहीति । स उत्तरमाधारमाधार्यासऽस्यर्णयन्मुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुऽ
 समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार एष वाऽअत्र यज्ञा भवन्ति यत्पशुस्तद्यज्ञ
 ऽएवेतद्विरः प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुऽ समनक्ति ॥७॥ स लल्लाटे समनक्ति ।
 सं ते प्राणो वातेन गह्वतामिति समद्गानि यज्ञत्रैरित्येवमयोः सं यज्ञप्रतिराशिषेति
 श्रोणयोः स यस्मै कामाय पशुमालभते तत्प्राशुकीत्येवेतदाह ॥८॥ इदं वै पशोः
 संज्ञप्यमानस्य । प्राणो वातमपिपद्यते तत्प्राशुकि यत्ते प्राणो वातमपिपद्याता
 ऽइत्येवेतदाह समद्गानि यज्ञत्रैरित्येवैवाऽअस्य यज्ञले तत्प्राशुकि यत्तेऽङ्गेयज्ञात्ता
 ऽइत्येवेतदाह स यज्ञप्रतिराशिषेति यज्ञमानाय वाऽएतेनाशिषमाशासते तत्प्राशु-
 कि यत्तया यज्ञमानायाशिषमाशासताऽइत्येवेतदाह सादयति सुचावथ प्रवराया-
 श्रावयति सोऽसावेव बन्धुः ॥९॥ अथ द्वितीयमाश्रावयति । द्वौ क्यत्र होतारौ
 भवतः स मैत्रावरुणायकृवाश्रावयति यज्ञमानं त्वेव प्रवृणीतेऽग्निरु देवीनां वि-
 शां पुरएतेत्यग्निरु देवतानां मुखं तस्मादाकाग्निरु देवीनां विशां पुरएतेत्ययं य-
 जमानो मनुष्याणामिति तऽ हि सोऽन्वर्थो भवति यस्मिन्नर्थं यजते तस्मादाकायं
 यजमानो मनुष्याणामिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयहृतऽ हिमा द्वा यूऽइति त-
 योरनार्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्वित्येवेतदाह ॥१०॥ राधाऽसीत्सम्पृ-
 क्षानावसम्पृक्षाने तन्व इति । राधाऽस्येव सम्पृक्षार्था मापि तन्वित्येवेतदाह तौ

कृ यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राप्तिर्यज्ञमानं दहेत्स यदग्नौ जुहोति तदेषोऽग्नये प्रय-
कृत्यय यमेवात्रऽर्विज्ञो यज्ञमानायाशिषमाशासते तामस्मै सर्वामग्निः समर्धयति
तद्वाधाऽस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मादाह राधाऽसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ
तन्व इति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [७. ४.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [२२.] ॥ ॥

तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृषदनऽपविशति । तदुपविश्य प्रसूति प्रसूतो
ऽर्धयुः सुचावादत्ते ॥ १ ॥ अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सर्वेणैव वाऽऽण
मनसा सर्वेणैवात्मना यज्ञऽसम्भरन्ति स च जिह्वीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरि-
चान-इवात्मा भवति तमेताभिराग्नीभिर्वाप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाप्रियो
नाम तस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥ ते वाऽऽणतऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा
ऽऽग्ने पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुष-
स्तदस्य सर्वमात्मानमाप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥ स आश्वा-
व्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य-प्रेष्येति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः
प्राणैश्चरति दश प्रयाजानिष्ट्वाह शासमाहरेत्यसिं वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥ अ-
थ यूपशकलमादत्ते । तावग्रे जुह्वा अक्वा पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशू-
स्त्रायिथामिति वज्रो वै यूपशकलो वज्रः शासो वज्र आज्यं तमेवैतत्कृत्स्नं वज्रऽ
सम्भृत्य तमस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाऽसि हिनसन्निति पुनर्यूपश-
कलमवगूढत्येषा ते प्रज्ञाताश्चिरस्वित्याह शासं प्रयकृत्सादयति सुचौ ॥ ५ ॥ अ-
थाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति । उल्मुकमादायाग्नीत्पर्यग्निं करोति तद्यत्पर्यग्निं करोत्य-
ह्निर्नेवैतत्तदग्निः परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाऽसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षा-
मपकृत्वा तस्मात्पर्यग्निं करोति तद्यत्रैनऽश्रययन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥ तदा-
हुः । पुनरेतदुल्मुकऽहरेदयात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनऽश्रयेयुराहवनी-
यो वाऽऽण न वाऽऽण तस्मै यदस्मिन्नमृतऽश्रयेयुस्तस्मै वाऽऽण यदस्मिज्जुतं

जुहुयुरिति ॥ ७ ॥ तडु तथा न कुर्यात् । यथा वै ग्रसितमेवमस्येतद्वति यदेनेन
 पर्यगिं करोति स यथा ग्रसितमनुकृपाह्वित्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत्तस्मादेतस्यै-
 वोल्मुकस्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेन अपयेयुः ॥ ८ ॥ अथोल्मुकमादायाम्नीत् पुरस्तात्प्र-
 तिपद्यते । अग्निमेवेतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यपद्मनेत्यथाभयेना-
 नाष्ट्रेणा पद्मं नयन्ति तं दृष्ट्वा अपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमर्धयु-
 र्धयु यज्ञमानः ॥ ९ ॥ तदाहुः । नैष यज्ञाद्वेदान्वारभ्यो मृत्यवे क्येतं नयन्ति त-
 स्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वाऽएतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति
 तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाडु क्वात्मानमन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वेवारभेत त-
 त्यरोऽक्षमन्वारब्धं भवति वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातारमर्धयुर्धयु
 यज्ञमान एतडु परोऽक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥ अथ स्तीर्णायै वेदेः । द्वे तृणे
 ऽअर्धयुरादत्ते स आश्राव्याऽप्रेष्य क्तोर्कृष्या देवेभ्य इत्येतडु वैश्वदेवं पशौ
 ॥ ११ ॥ अथ वाचयति । रेवति यज्ञमानऽइति वाग्वै रेवती सा यद्वाग्बद्ध वदति
 तेन वाग्रेवती प्रियं धा आविशेत्यनार्तिमाविशेत्येवैतदाहोरोरत्तरिज्ञात्सजूर्दे-
 वेन वातेनेत्यत्तरिदं वाऽअनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिह्वितं यथायं पुरुषोऽमू-
 ल उभयतः परिह्वितोऽत्तरिक्षमनुचरति तदातेनैनं संविद्वान्नाहोपयेत्ये-
 वैतदाह यदाहोरोरत्तरिज्ञात्सजूर्देवेन वातेनेति ॥ १२ ॥ अस्य रुविषस्तमना यज्ञे-
 ति । वाचमेवैतदाहानार्तस्यास्य रुविष आत्मन यज्ञेति समस्य तन्वा भवेति
 वाचमेवैतदाहानार्तस्यास्य रुविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥ तद्यत्रेनं विशसन्ति ।
 तत्पुरस्तात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयति यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्माऽए-
 तत्स्तृणात्यस्कन्नं रुविरसदिति तद्यदेवास्या विशस्यमानस्य किञ्चित्स्कन्दति
 तदेतस्मिन्प्रतितिष्ठति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥ अथ एनरेत्याहवनीयमभ्यावृ-
 त्यासते । नेदस्य संज्ञयमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रग्नन्ति मानुषं

हि तन्नोऽएव आत्कर्णं पितृदेवत्यां हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति वेष्कं
वा कुर्वन्ति तन्नाह जहि मारयेति मानुषं हि तत्संज्ञपयान्वगन्निति तद्धि देवत्रा
स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि क्षेप देवाननुगृह्णति तस्मादाहान्वगन्निति ॥ १५ ॥ तद्य-
त्रेनं निविध्यन्ति । तत्पुरा संज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सं-
ज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात्स्वा गृह्यतयो वाऽअन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहागृह्यतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति तऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं
लोकमभिवहन्ति ते वाऽएते परिपशव्येऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादिते
यथु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [८. १.] ॥ ॥

यदा प्राह संज्ञप्तः पशुरिति । अथाधर्युराह नेष्टः पत्नीमुदानयेत्युदानयति नेष्टा
पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥ तां वाचयति । नमस्तऽआतानेति यज्ञो वाऽआ-
तानो यज्ञं हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनर्धी वाऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी
तमेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवति तस्माऽएवैतद्यज्ञाय निहुते तयो ह्येनामेष
यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्तऽआतानेति ॥ २ ॥ अनर्वा प्रेहोति । असप-
त्नेन प्रेहोत्येवैतदाह धृतस्य कुल्या उपऽभूतस्य पथ्या अन्विति साधूपेत्येवैतदाह
देवीरापः शुद्धा वोढुः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयाम्मे-
त्यप एवैतत्पावयति ॥ ३ ॥ अथ पशोः प्राणानद्भिः पब्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्रा-
णान्स्पृशति । जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानामथैतत्पशुं श्रुति यत्संज्ञप-
यन्ति यद्विश्राज्यते । वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति तथैतज्जीवमेव देवानां
हविर्भवत्यमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥ अथ यत्पब्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषयि
वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेनमेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात्पब्युपस्पृशति
॥ ५ ॥ सोपस्पृशति । वाचं ते श्रुन्धामीति मुखं प्राणं ते श्रुन्धामीति नासिके च-
क्षुस्ते श्रुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते श्रुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते श्रुन्धामीति योऽयम-

निरुक्तः प्राणो मेढं ते शुन्धामीति वा पायं ते शुन्धामीति योज्यं पश्चात्प्राणास्त-
 त्प्राणान्दधाति तत्समीरयत्यथ सङ्कृत्य पदश्चरित्रांस्ते शुन्धामीति पद्विषे प्रतिति-
 ष्ठति प्रतिष्ठित्याऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ अथ या आपः परिशिष्यन्ते ।
 अर्धा वा यावत्यो वा ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तत्प्राणांश्चैवा-
 स्मिंस्तत्तौ धत्तस्तच्चैनमतः समीरयतः ॥ ७ ॥ तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शा-
 न्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः संधत्तः ॥ ८ ॥ तावन्नुषिञ्चतः । मनस्तऽआ-
 प्यायतां वाक्तऽआप्यायतां प्राणास्तऽआप्यायतां चक्षुस्तऽआप्यायतां श्रोत्रं तऽआ-
 प्यायतामिति तत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयतो यत्ते कूरं यदास्थितं तत्तऽआप्यायतां
 निश्चायतामिति ॥ ९ ॥ तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शा-
 न्त्या शमयतस्तदद्भिः संधत्तस्तत्ते शुध्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः शसकृभ्य इति जघने-
 न पशुं निनयतः ॥ १० ॥ तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशान्तान्य-
 कोरात्राण्यसन्निति तस्माकमकोभ्य इति जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥ अथोत्तानं
 पशुं पर्यस्यन्ति । स तृणमलर्दधान्योषधे त्रायस्वेति वज्रो वाऽअसिस्तथो हैनमेष
 वज्रोऽसिर्न हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मेनऽ हिऽसीरिति वज्रो वाऽअ-
 सिस्तथो हैनमेष वज्रोऽसिर्न हिनस्ति ॥ १२ ॥ सा या प्रज्ञाताऽऽः । तयाभिनिद-
 धाति सा हि यजुष्कृता मेधा तद्यदग्र तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ पदुधं त-
 द्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥ स यत्राव्याति । यत एतल्लोकितमुत्पतति तदुभयतोऽनक्ति
 रक्षसां भागोऽसीति रक्षसाऽ क्लेष भागो यदसृक् ॥ १४ ॥ तदुपास्याभितिष्ठति ।
 इदमरुऽ रक्षोऽभितिष्ठामीदम ऽ रक्षोऽवबाधऽइदमरुऽ रक्षोऽधमं तमो नयामी-
 ति नद्यज्ञेनैवेतन्नाष्टा रक्षाऽस्यवबाधते तद्यदमूलमुभयतः परिहिन्नं भवत्यमूलं वा
 ऽइदमुभयतः परिहिन्नऽ रक्षोऽत्तरिक्षमनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परि-
 हिन्नोऽत्तरिक्षमनुचरति तस्मादमूलमुभयतः परिहिन्नं भवति ॥ १५ ॥ अथ वषामु-

त्विदन्ति । तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति धृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवायामिति त-
दिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोवृज्जः रसं दधाति ते रसवत्याऽउप-
जीवनीयेऽश्माः प्रजा उपजीवन्ति ॥ १६ ॥ कार्भर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः । यत्र
वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाग्नेधः पपात स एष वनस्प-
तिरजायत तद्यत्कृष्यमाणस्यावाडपतत्तस्मात्कार्भर्यस्तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्धयति
कृत्स्नं करोति तस्मात्कार्भर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥ तां परिवासयति ।
तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हास्यात्रापि श्रुता भवति पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते ते
जघनेन चात्वालं यन्ति तऽआयत्यागहृत्याहवनीयः स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये
प्रास्यति वायो वै स्तोकानामिति स्तोकानाः ह्येषा समित् ॥ १८ ॥ अथोत्तरत-
स्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वाऽऽषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्य-
स्तस्माऽऽवैतन्निहुते तथो हैनमेषोऽतियन्तमग्निर्न हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठ-
न्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥ तामन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति
येनान्यानि हवीऽषि हरन्ति नेदश्रुतया समया यज्ञं प्रसजामेति यदु ब्राह्मेन न
हरत्यग्रेण यूपं बहिर्धा यज्ञात्कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः
परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥ अथ सुवेणोपकृत्याज्यम् । अध्वर्युर्वपामभिनु-
होत्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्येते स्तोकाः श्रुताः स्वाहाकृता आहुत-
यो भूवाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥ अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । स आग्नेयी स्तोके-
भ्योऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतःप्रदाना वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं व-
नुते स एते स्तोकेरेतास्तस्तोकान्वनुते तऽएते स्तोका वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तो-
केभ्योऽन्वाह यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥ अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सु-
चावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥
हुत्वा वपामेवाग्नेऽभिधारयति । अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमे-

वाग्नेऽभिधारयन्ति प्राणाः पृषदाज्यमिति वदन्तस्तु रू याज्ञवल्क्यं चरकाधर्षणु-
 व्याजहरिवं कुर्वन्तं प्राणां वाऽअयमन्तरगादधर्गुः प्राणा एन७ हास्यतीति ॥ २४ ॥
 स रू स्म बाहूऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू धा स्विद्वाक्षाणास्य वचो ब-
 भूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वाऽएष प्रयाजो भवतीदं वै क्विर्गश उत्तमे प्रयाजे
 ध्रुवामेवाग्नेऽभिधारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन्भवति वपां वाऽअत्र
 प्रथमा७ होष्यन्भवति तस्माद्वपामेवाग्नेऽभिधारयेदथ पृषदाज्यमथ यत्पशुं नाभि-
 धारयति नेदप्रृतमभिधारयान्नितदेवास्य सर्वः पशुरभिधारितो भवति यद्वपाम-
 भिधारयति तस्माद्वपामेवाग्नेऽभिधारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥ अथाज्यमुपस्तृणीति ।
 अथ हिरण्यशकलमवधात्यथ वपामवद्यन्नाह्माग्नीषोमाभ्यां हागस्य वपायै मेदसो
 ऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकलमवधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २६ ॥ तद्य-
 द्दिरण्यशकलावभितो भवतः । प्रन्ति वाऽएतत्पशुं यदग्नौ जुह्वन्त्यमृतमायुर्हिरण्यं
 तदमृतं आयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा संजीवति तस्माद्दिरण्यशकलाव-
 भितो भवत आश्वाव्याह्माग्नीषोमाभ्यां हागस्य वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थितमि-
 त्याह प्रसुते प्रस्थितमिति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥ ऊत्वा वपा७ समीची । व-
 पा७ एषौ कृत्वानुप्रास्यति स्वा७ नृकृतेऽऊर्ध्वनभसं मारुतं गहृतमिति नेदिमेऽअमु-
 या सतो याभ्यां वपामशिश्नपमिति ॥ २८ ॥ तद्यद्वपया चरन्ति । यस्यै वै देवतयि
 पशुमालभते तामेवैतदेवतामेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतेतेन मेधेन प्रीता
 शान्तोत्तराणि कृवी७षि अप्यमाणान्युपरमति तस्माद्वपया चरन्ति ॥ २९ ॥ अथ चा-
 वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वाऽएतत्कुर्वन्ति यत्संशययन्ति यद्विश्रासति शान्तिरापस्त-
 दद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः संदधते तस्माच्चावाले मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ वा७ एषा७
 ॥ ३ [८.२.] ॥ ॥

यदेवत्यः पशुर्भवति । तद्धितं पुरोडाशमनुनिर्वपति तद्यत्पुरोडाशमनुनिर्व

पति सर्वेषां वाऽऽएष पशूनां मेधो यद्वीहियवौ तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्धयति कृ-
त्स्नं करोति तस्मात्पुरोडाशमनुनिर्वपति ॥ १ ॥ अथ यद्वपया प्रचर्य । एतेन पुरो-
डाशेन प्रचरति मध्यतो वाऽऽश्मां वपामुत्तिवदन्ति मध्यत एवैनमेतेन मेधेन स-
मर्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्येतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य
बन्धुर्यत्र क्व चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुह्यते ॥ २ ॥ अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्र-
च्यावयतान्निःप्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतादिति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥ अथ शमिता-
रुं स०शास्ति । यत्वा पृहाकृतं हविः शमिताश्रितिः शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं
भगवो न शृतं ह्रीति ॥ ४ ॥ अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपकृत्य । अध्वर्युरपनिष्क्रम्य
पृहति शृतं हविः शमिताश्रितिः शृतमित्याहु तद्देवानामित्युपा० अध्वर्युः ॥ ५ ॥
तद्यत्पृहति । शृतं वै देवानां हविर्नाशृतं शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भ-
वत्यशृतं वा ॥ ६ ॥ तद्यत्पृहति । शृतेन प्रचराणाति तद्यद्यशृतं भवति शृतमेव
देवानां हविर्भवति शृतं यज्ञमानस्यानेना अध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति
त्रिष्कृत्वः पृहति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाहु तद्देवानामिति तद्धि देवानां यकृतं त-
स्मादाहु तद्देवानामिति ॥ ७ ॥ स हृदयमेवाग्रेऽभिधारयति । आत्मा वै मनो हृ-
दयं प्राणः पृषदाज्यमात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीवमेव देवानां ह-
विर्भवत्यमृतममृतानां ॥ ८ ॥ सोऽभिधारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्रा-
णेन गहतामिति न स्वाहाकरोति न क्षेपाहुतिरुद्धासयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥ तं जघ-
नेन चावात्मन्तरेण यूपं चाग्निं च कुरन्ति । तद्यत्समया न कुरन्ति येनान्यानि
हवींषि कुरन्ति शृतं सत्तं नेदङ्गशो विकृत्तेन कूरीकृतेन समया यज्ञं प्रसजामे-
ति यदु बाह्येन न कुरत्यग्रेण यूपं बह्विधा ह यज्ञात्कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चा-
ग्निं च कुरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिग्राह्यान्वद्यति प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवति
ता अध्ववद्यति तद्यत्प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवति ॥ १० ॥ यत्र वै देवाः । अग्रे प-

शुमालेभिरे तं तृष्टा शीर्षतोऽग्नेऽभ्युवामोतेवं चित्रालभेरन्निति तृष्टिं पशवः
 स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुवाच मज्जा तस्मात्स वाल- इव तृष्टा क्षेत्रमभ्यवमत्त-
 स्मात्तं नाश्रीयात्तृष्ट्येतदभिवात्तम् ॥ ११ ॥ तस्यावाङ् मेधः पपात । स एष वन-
 स्यतिरजायत तं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात्प्रव्यः प्रव्यो रु वै नामैतद्यत्प्रक्ष इति ते-
 नैवेनमेतन्मेधेन समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्प्रक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवति ॥ १२ ॥
 अथाज्यमुपस्तृणीते । जुह्वां चोपभृति च वसाहोमकृवन्त्याऽ समवत्तधान्यामथ हि-
 रण्यशकलाववदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥ अथ मनोताये हविषोऽनुवाच
 आह । तद्यन्मनोताये हविषोऽनुवाच आह सर्वा रु वै देवताः पशुमालभ्यमा-
 नमुपसंगहते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्वासाऽ हि देवता-
 नाऽ हविः पशुस्तासाऽ सर्वासां देवतानां पशौ मनाऽस्योतानि भवन्ति तान्येवै-
 तत्प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां मनाऽस्युपसंगतानि भवन्ति तस्मान्मनो-
 ताये हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥ स हृदयस्यैवाग्नेऽवगति । तद्यन्मध्यतः सतो
 हृदयस्यग्नेऽवगति प्राणो वै हृदयमतो क्यमृधः प्राणः संचरति प्राणो वै पशु-
 र्धावञ्चैव प्राणेन प्राणिनि तावत्पशुरथ यदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दूर्वेव तर्हि
 भूतोऽनर्थः शेते ॥ १५ ॥ हृदयमु वै पशुः । तदस्यात्मन एवाग्नेऽवगति तस्मा-
 द्दि किंचिदवदानऽ ह्रियेत न तदाद्रियेत सर्वस्य ह्रैवास्य तत्पशोरुवत्तं भवति
 यद्दृदयस्यग्नेऽवगति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्नेऽवगत्य यथापूर्वम् ॥ १६ ॥
 अथ जिह्वयि । सा ह्रियं पूर्वार्धात्प्रसिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोहो
 ऽथ पार्श्वयोरथ तन्निम्नोऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥ गुदं त्रेधा कराति । स्थविमोऽग्रङ्घ्र्यो
 मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यत्यणिम अङ्गेधैकचरयि श्रोणेरितावन्नु जुह्वावद्यति
 ॥ १८ ॥ अथोपभृति । अङ्गस्य दोहो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति अङ्गयि श्रोणेरथ
 हिरण्यशकलाववदधाति तथोपभृति हिरण्यशकलाववदधाति ॥ १९ ॥ अथ वसाहोमे गु-

ह्लाति । रेडसीति लेलयेव हि यूस्तस्मादाह रेडसीत्यग्निष्ट्वा श्रीणावित्यग्निर्ह्येत-
 इपयति तस्मादाहग्निष्ट्वा श्रीणावित्यापस्त्वा समरिणान्नित्यापो ह्येतमङ्गेभ्यो रसः
 सम्भरति तस्मादाहपस्त्वा समरिणान्निति ॥२०॥ वातस्य वा धाड्याऽइति । अन्त-
 रिक्तं वाऽअयमनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह वातस्य वा
 धाड्याऽइति ॥२१॥ पूजो रूढ्याऽइति । एष वै पूजो रूढिरेतस्माऽउ हि गृ-
 ह्णाति तस्मादाह पूजो रूढ्याऽइति ॥२२॥ ऊष्मणो व्यधिषदिति । एष वाऽऊ-
 ष्मैतस्माऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यधिषदित्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधा-
 रयति ॥२३॥ ॥ शतम् २१०० ॥ ॥ अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वे-
 ष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥२४॥ अथ यद्यूपरिशिष्यते । तत्स-
 मवत्तधान्यामानयति तद्भूदयं प्रास्यति जिह्वां वक्षस्तन्निम मतस्ते वनिष्ठुमथोपरि-
 ष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति ॥२५॥ तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । श्रुति वाऽए-
 तत्पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतं आयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति
 तथा संजीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥२६॥ अथ यदक्षणायावच्यति ।
 सव्यस्य च दोक्षो दक्षिणायाश्च ओणेर्दक्षिणस्य च दोक्षः सव्यायाश्च ओणेस्तस्मा-
 दयं पशुरक्षणाया पदो हृत्यथ यत्सम्यगवच्येतसमीचो ह्येवायं पशुः पदो हरेत्तस्मा-
 दक्षणायावच्यत्यथ यत्र शीर्षोऽवच्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसकथयोः ॥२७॥
 अमुरा ह वाऽअग्रे पशुमालेभिरे । तद्देवा भीषा नोपात्रियुस्तान्हेयं पृथिव्युवाच
 मैतदादद्भुमहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथा-यथैतऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥२८॥
 सा होवाच । अन्यतरमेवाहुतिमहौषुरन्यतरां पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिषं-
 स्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्यभजंस्तस्माच्चङ्गाण्यथामुरा
 अवाहः शीर्षोऽस्योर्नूकस्यापरसकथयोस्तस्मात्तेषां नावच्यन्नेव तष्टानूकमभ्य-
 वमत्तस्मादनूकस्य नावच्येद्याहाम्नीषोमाभ्यां हागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्चाव्या-

कामीषोमाभ्यां ह्यगस्य रुविः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति
 ॥२१॥ अन्तरेणार्धर्चो याज्यायै वसाहोमं जुहोति । रतो वाऽअयमूर्धो मेध उ-
 त्थितो यमस्या इमं रसं प्रजा उपजीवत्यर्वाचो न दिवो रसो वै वसाहोमो र-
 सो मेधो रसेनैवेतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयं रसोऽग्नमानो न क्षीयते ॥३०॥
 तद्यदन्तरेण । अर्धर्चो याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वाऽअर्धर्चोऽसौ यौरर्धर्चो
 उत्तरा वै द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षमन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्धर्चो या-
 ज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥३१॥ स जुहोति । धृतं धृतपावानः पिबत वसां व-
 सापावानः पिबतान्तरिक्षस्य रुविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वै-
 श्वदेवं वाऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणान्यश्चोदान्त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति ते-
 न वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वामवदानानि भवन्ति ॥३२॥ अथ जुह्वा
 पृषदाज्यस्योपघ्ननाह । वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्-
 कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतमेवेतद्रसं गृह्यं भागिनं करोति सोमो वै व-
 नस्पतिः पशुमेवेतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति तयोभयं व्या-
 प्रोति तस्मादन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति ॥३३॥ अथ यान्युपभृत्यवदानानि भव-
 न्ति । तानि समानयमान आह्वान्ये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह्वान्ये स्विष्टकृते
 प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥३४॥ अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो
 व्याधारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै
 वसाहोमः सर्वास्वेवेतद्दिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि-दिशि रसोऽभिगम्यते
 ॥३५॥ अथ पशुं संमृशति । एतर्हि संमर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा समृशति यज्ज-
 मऽउपतिष्ठते ते विमथिष्यन्ति इति शङ्कमानो यजु इमांश्च शङ्कन्ति च संमृ-
 शेत् ॥३६॥ ऐन्द्रः प्राणाः । अङ्गेऽअङ्गे निदीध्यैन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीत इ-
 ति यदङ्गशो विकृते भवति तत्प्राणोदानाभ्यां संदधाति देव वष्टर्भूरि ते सः

समेतु सलक्ष्मा यद्विषुवपं भवातीति कृत्स्नवृतमेवैतत्करोति देवत्रा यत्तमवसे स-
खायोऽनु वा मातापितरो मदत्त्विति तद्यत्रैनमहौषीत्तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्य-
ति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिलोऽग्रात्मा भवति ॥३७॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ [८.३] ॥ ॥

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि । एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशो-
पयजो दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्ये-
तावान्वै पुरुषो यः परार्थः पशूनां यः सर्वेऽनु पशवः ॥१॥ तदाहुः । किं त-
द्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥२॥ यदेव गुदं त्रेधा करो-
ति । प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राडाततस्तमयं प्राणोऽनुसंचरति ॥३॥ स यदेव गु-
दं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयज्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीयमुपभृति तेन प्राणः सर्वे-
भ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥४॥ स ह वै पशुमालभेत । य एनं मेधमुपनयेद्यदि कृशः
स्याद्यदुर्दस्य मेदसः परिशिष्यत तद्गुदे न्यषेत्प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राडाततस्त-
मयं प्राणोऽनुसंचरति प्राणो वै पशुर्धावद्येव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुरथ य-
दास्मात्प्राणोऽपक्रामति दूर्ध्वं तर्हि भूतोऽनर्थः शेते ॥५॥ गुदो वै पशुः । मे-
दो वै मेधस्तदेनं मेधमुपनयति यद्युऽग्रासलो भवति स्वयमुपेत एव तर्हि मेधं
भवति ॥६॥ अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वाऽइदं सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै
मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥७॥ तेनानुयाजेषु चरति । पशवो
वाऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितं
प्राणो हि पृषदाज्यमन्नं हि पृषदाज्यमन्नं हि प्राणः ॥८॥ तेन पुरस्तादनुयाजे-
षु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं
पश्चात्प्राणस्तमेवैतद्दधाति ताविमाऽभयतः प्राणौ हितौ पश्चाद्यमुपरिष्टाद्यश्चाध-
स्तात् ॥९॥ तद्वाऽएतदेको द्वाभ्यां वषट्करोति । अर्धयवे च यश्चैष उपयजत्यथ
यद्यजतमुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चादुपयज-

ति पश्चादि योषयि प्रजाः प्रजायन्ते ॥१०॥ स उपयजति । समुद्रं गृहं स्वाहेत्या-
पो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवेतन्मिञ्चति ॥११॥ अन्तरिक्षं गृहं स्वाहेति ।
अन्तरिक्षं वाऽऽयन् प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमवेतदनु प्रजनयति ॥१२॥ देव्यः सवि-
तारं गृहं स्वाहेति सविता वै देवानां प्रसविता सविनुप्रमुन एवेतत्प्रजनयति
॥१३॥ मित्रावरुणौ गृहं स्वाहेति । प्राणादानो वै मित्रावरुणो प्राणादानावेवे-
तत्प्रजासु दधाति ॥१४॥ अक्षोरत्रे गृहं स्वाहेति । अक्षोरत्रं वाऽऽयन् प्रजाः प्र-
जायन्तेऽक्षोरत्रेऽएवेतदनु प्रजनयति ॥१५॥ इन्द्राक्षि गृहं स्वाहेति । सप्त वै
इन्द्राक्षि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताख्यास्तान्वेतेतदुभयान्प्रजनयति ॥१६॥ गावा-
पृथिवी गृहं स्वाहेति । प्रजायतिर्वै प्रजाः सृष्टा ता गावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णाता
इमा गावापृथिवीभ्यां परिगृह्णीतास्तथोऽएवेप एतत्प्रजाः सृष्टा ता गावापृथिवी-
भ्यां परिगृह्णाति ॥१७॥ अथात्युपयजति । स यज्ञात्युपयजतेगाश्चत्वारो देवाय प्रजाः
सृष्टास्तावत्यो देव स्युर्न प्रजायिरन्नय यदत्युपयजति प्रेवेतज्जनयति तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥५[८.४]॥ ॥ पञ्चः प्रपाठकः ॥
कण्डिकासंख्या ११२ ॥ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गृहं स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवेतन्मि-
ञ्चति ॥१॥ सोमं गृहं स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवेतन्मिञ्चति ॥२॥ दिव्यं
नभो गृहं स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नभ आपो रेतो रेत एवेतन्मिञ्चति ॥३॥
अग्निं वैश्वानरं गृहं स्वाहेति । इयं वै पृथिवीर्वैश्वानरः सेयं प्रतिहेमामेवेतत्प्र-
तिष्ठामभिप्रजनयति ॥४॥ अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे क्वादि पठेति तथो क्लोप-
यष्टात्मनः नानुप्रवृणाति ॥५॥ अथ ज्ञाधन्या पत्नीः संयाजयति । ज्ञाधनार्थी वै
ज्ञाधनी ज्ञाधनार्थद्वि योषयि प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रेवेतज्जनयति यज्ञाधन्या पत्नीः सं-
याजयति ॥६॥ अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवयति । अन्तरतो वै योषयि प्रजाः

प्रजायन्तः उपरिष्ठादग्रे गृहपतयः उपरिष्ठद्वि वृषा योषामधिद्रवति ॥७॥ अथ हृ-
दयशूलैनावभृयं यन्ति । पशोर्हृ वाऽअलभ्यमानस्य हृदयऽ शुक्लसमभ्यवैति हृ-
दयाद्दयशूलमथ यद्भूतस्य परितृन्दन्ति तदलंजुषं तस्माद् परितृन्धैव शूलान्कुर्यात्त-
त्तिः प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृक्ष्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥८॥ अथ हृदयशूलं प्रयह-
ति । तत्र पृथिव्यां परास्येन्नाप्सु स यत्पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा
शुक्लप्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक्लप्रविशेत्तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥९॥ अप
एवाभ्यवेत्य । यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च संधिः स्यात्तदुपगूहेद्यद्युऽअभ्यवायनाय
ग्लान्येदग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च संधिर्भवति तदुपगूहति
मापो मौषधीर्हिऽसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो-धाम्नो राजंस्ततो व-
रुण नो मुञ्च । यदाङ्गरम्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति तदे-
नऽ सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुणयात्प्रमुञ्चति ॥१०॥ अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रि-
या न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
इति यत्र वाऽएतेन प्रचरत्यापश्च हृ वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति
तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशत्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रि-
यते स वै नाम्नोषोमीयस्य पशोः करोति नाम्नोयस्य वशायाऽएवानूबन्धायै ताऽ
हि सर्वोऽनु यज्ञः संतिष्ठतऽएतदु ह्यस्याग्नीषोमीयस्य च पशोऽग्नेयस्य च हृदय-
शूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [८. ५.] ॥ अष्टमोऽध्या-
यः [२३.] ॥ ॥

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान-इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः प्रजा आ-
सृर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥१॥ स ऐक्षतारिद्व्यहम् । अस्माऽउ कामा-
यासृक्षि न मे स कामः समार्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन्न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्या-
यास्थिषतेति ॥२॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेयोप मा

प्रजाः समावर्तेरस्तिहेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नायायिनि ॥३॥ सोऽर्चयिष्याम्यश्चार् प्र-
 जाकामः । स एतमेकादशिनमपश्यन्म एकादशिन्येष्टा प्रजापतिः पुनरात्मानमा-
 प्याययतोपैनं प्रजाः समावर्तन्तानिष्ठत्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नायाय स यसीयानेष्टेष्टा-
 भवत् ॥४॥ तस्मै कमेकादशिन्या यजते । एवम् हेय प्रजाया पशुभिरायायतऽउ-
 पेनं प्रजाः समावर्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नायाय स यसीयानेष्टेष्टा भवत्ये-
 तस्मै कमेकादशिन्या यजते ॥५॥ स आग्नेयं प्रथमं पशुमान्नभते । आग्नेयं देवता-
 नां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स उऽएव यत्कृत्वाऽस्मादग्नेया भवति ॥६॥
 अथ सारस्वतम् । वाग्वै सरस्वती वाचेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत
 वागेनमुपसमावर्तत वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत वाचोऽएवैष एतदाप्यायते वागे-
 नमुपसमावर्तते वाचमनुकामात्मनः कुरुते ॥७॥ अथ सोम्यम् । अन्नं वै सोमो
 ऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतान्नमेनमुपसमावर्ततान्नमनुकामात्मनो
 ऽकुरुतन्निनोऽएवैष एतदाप्यायतान्नमेनमुपसमावर्ततेऽन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥८॥
 तद्यत्सारस्वतमनु भवति । वाग्वै सरस्वत्यन्नं सोमस्तस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्ना-
 दो हेव भवति ॥९॥ अथ पौ म् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पु-
 नरात्मानमाप्याययत पशव एनमुपसमावर्तत पशूननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभि-
 र्वैवैष एतदाप्यायते पशव एनमुपसमावर्तते पशूननुकानात्मनः कुरुते ॥१०॥
 अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणोवेतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत
 ब्रह्मेनमुपसमावर्तत ब्रह्मानुकामात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणोऽएवैष एतदाप्यायते ब्रह्मे-
 नमुपसमावर्तते ब्रह्मानुकामात्मनः कुरुते ॥११॥ तद्यत्पौषमनु भवति । पशवो
 वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद्वा अणाः पशूनभिर्धनुतमः पुराहिता स्यस्य भवन्ति
 मुखऽअहितास्तस्माड् तत्सर्वं द्वाजिनवारी चरति ॥१२॥ अथ वैश्वदेवः । सर्व
 वै विश्वे देवाः सर्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत सर्वदेवमुपसमावर्त-

त सर्वमनुकमात्मनोऽकुरुत सर्वेणोऽष्ट्वैष एतदाप्यायते सर्वमेनमुपसमावर्तते
 सर्वमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥ तद्यद्वैतस्यत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
 सर्वमिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत्सर्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्वस्य ब्रा-
 ह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥ अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण प्र-
 ज्ञापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेन्द्रियं वीर्यमनुकमात्म-
 नोऽकुरुतेन्द्रियेणोऽष्ट्वैष एतद्वीर्येणाप्यायतऽइन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततऽइन्द्रि-
 यं वीर्यमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥ तद्यद्वैतस्यदेवमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रो वि-
 शो विश्वे देवा अन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्करोति ॥ १६ ॥ अथ मारुतम् । वि-
 शो वै मरुतो भूमौ वै विड्भूमैव तत्प्रज्ञापतिः पुनरात्मानमाप्याययत भूमैनमु-
 पसमावर्तत भूमानमनुकमात्मनोऽकुरुत भूमोऽष्ट्वैष एतदाप्यायते भूमैनमुपसमा-
 वर्तते भूमानमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥ तद्यदैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रो
 विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिवृद्धति तदिदं क्षत्रमुभयतो
 विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥ अथैन्द्राग्नम् । तेजो वाऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र उभाभ्या-
 मेव तद्वीर्याभ्यां प्रज्ञापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोभेऽएनं वीर्येऽपसमावर्तेता-
 मुभे वीर्येऽअनुकेऽआत्मनोऽकुरुताभाभ्यामेवैष एतद्वीर्याभ्यामाप्यायतऽउभेऽएनं
 वीर्येऽपसमावर्तेतेऽउभे वीर्येऽअनुकेऽआत्मनः कुरुते ॥ १९ ॥ अथ सावित्रः ।
 सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्माऽएते सवितृप्रसूता एव सर्वे कामाः
 समृध्यन्ते ॥ २० ॥ अथ वारुणमन्त आलभते । तदेनऽ सर्वस्माद्धारुणपाशात्सर्व-
 स्माद्धारुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥ तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । अग्नेयमेवाग्निष्ठे
 निपुङ्ग्यादथेतरेन्युपनयेयुर्यथापूर्वम् ॥ २२ ॥ यद्यु ऽश्वैकादशिनी स्यात् । अग्नेयमेव
 यूपऽआलभेरन्नथेतरेन्यथापूर्वम् ॥ २३ ॥ तान्यत्रोदीचो नयन्ति । अग्नेयमेव प्रथमं
 नयन्त्यथेतरेन्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥ तान्यत्र निविध्यन्ति । अग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणार्धं

निविध्यत्येतरानुदीचीतिनीय यथापूर्वम् ॥ २५ ॥ तेषां यत्र अयाभिः प्रचरन्ति ।
 अग्निरेव प्रथमस्य वयसा प्रचरत्येतरां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥ तेष्वत्र प्रचरन्ति ।
 अग्निरेव प्रथमेन प्रचरत्येतरं यथापूर्वम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २।१.१। ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिखिर्गच्छति । तस्य रसो द्रव्यायः प्रविश्य तमेवेतद्गतेनापः
 स्यन्दते तमेवेतद्गते स्यन्दमानं मन्यते ॥ १ ॥ स यदसतीवरीरहेति । तमेवेतद्-
 समाकृत्य यज्ञे दधाति रसवत्तं यज्ञं करोति तस्मादसतीवरीरहेति ॥ २ ॥ ता वै
 सर्वेषु सवनेषु विभजति । सर्वेष्वेवेतत्सवनेषु रसं दधाति सर्वाणि सवनानि र-
 सवन्ति करोति तस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥ ता वै स्यन्दमानानां गृही-
 यात् । ऐदि स यज्ञस्य रसस्तस्मात्स्यन्दमानानां गृहीयात् ॥ ४ ॥ गोपीथाय वा
 ऽएता गृह्यन्ते । सर्वे वा ऽरदमन्यदित्यति यदिदं किं चापि योऽयं पवते ऽथेता
 एव नेत्यन्ति तस्मात्स्यन्दमानानां गृहीयात् ॥ ५ ॥ दिवा गृहीयात् । पश्यन्त्य-
 स्य रसं गृह्णन्तीति तस्मादिवा गृहीयादेतस्मै वै गृह्णाति ए एष तपति विश्वेभ्यो
 क्तेना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो रसस्य विश्वे देवास्तस्मादिवा गृहीयारिवेव वा
 ऽएष तस्माद्विव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥ एतद् वै विश्वे देवाः । यज्ञमानस्य गृहा-
 नागच्छति स यः पुरादित्यस्यास्तमयादसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्याह-
 सथेनोपकृतेनोपासीतेऽं तत्तऽएतद्विवः प्रविशन्ति तऽएतासु वसतीवरीषूपवत-
 ति स उपवसथः ॥ ७ ॥ स एतद्गृहीता अभ्यस्तमियान् । तत्र प्रायश्चित्तिः क्रि-
 यते यदि पुरेजानः स्यान्निनाक्षाद्गृहीयादिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति
 यद्युऽअनीजानः स्याद्य एनमीजान् उपावसितो वा पर्यवसितो वा स्यात्तस्य नि-
 नाक्षाद्गृहीयादिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥ यद्युऽएतदुभयं न
 विन्देत् । उल्लुषीमेवादायोपपरिधानादुपपरि धारयन्गृहीयादिरण्यं वापर्गुपरि
 धारयन्गृहीयात्तदित्यस्य रूपं क्रियते ए एष तपति ॥ ९ ॥ अथानो गृह्णात्येव । क-

विष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य क्वासु रसः प्राविशत्तस्मादाह क्विष्मतीरिमा
 आप इति क्विष्मांश्च॥१०॥आविवासतीति क्विष्मान्क्षेना यज्ञमान आविवासति
 तस्मादाह क्विष्मांश्च॥१०॥आविवासतीति ॥१०॥ क्विष्मान्देवोऽअधर इति । अ-
 धरो वै यज्ञस्तद्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तच्छ क्विष्मत्तं करनेति तस्मादाह क्विष्मा-
 न्देवोऽअधर इति ॥११॥ क्विष्माश्च॥११॥अस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति य
 एष तपति विश्वेभ्यो क्षेना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो क्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह
 क्विष्मांश्च॥११॥अस्तु सूर्य इति ॥१२॥ ता आकृत्य जघनेन गार्हपत्यच्छ सादयति ।
 अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैत-
 दाह्यं यदाग्नीषोमीयः पशुः संतिष्ठतेऽथ परिकुरति व्युत्क्रामतेत्याहृषेण क्वि-
 र्धने यज्ञमान आस्ते ता आदत्ते ॥१३॥ स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणा-
 याच्छ्रोणी सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थिति विश्वेभ्यो क्षेना देवेभ्यो गृह्णाती-
 न्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनराकृत्याहृषेण पत्नीच्छ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्ये-
 त्य ता आदत्ते ॥१४॥ स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाच्छ्रोणी सादयति
 मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थिति नैवच्छ सादयेदतिरिक्तमेतन्नैवच्छ सम्पत्सम्पद्यतेऽइन्द्रा-
 ग्न्योर्भागधेयी स्थित्येव ब्रूयात्तदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥१५॥ गुप्त्यै वा
 ऽएताः परिक्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादथैताः समन्तं पत्यङ्ग्यन्ते नाष्टा रक्षाऽस्यपद्म-
 त्यस्ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति तदासु विश्वान्देवान्सं-
 वेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्वसतीवर्यो नाम वसताच्छ वै वरं भवति य
 एवमेतद्वेद ॥१६॥ तानि वाऽएतानि सप्त यज्ञूषि भवन्ति । चतुर्भिर्गह्णात्येकेन
 जघनेन गार्हपत्यच्छ सादयत्येकेन परिकुरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः
 प्रजातानि हन्दाऽसि सप्तपदा वै तेषां परार्था शक्नुर्येतामभिसम्पदं तस्मात्सप्त य-
 ज्ञूषि भवन्ति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥३[१.२.]॥ ॥

तात्सम्प्रबोधयति । तेऽप्य उपस्पृश्याग्राधनुषममायति तऽग्राध्यानि गृह्णते गृ-
हीत्वाज्यान्यायत्यासाद्यान्यानि ॥ १ ॥ अथ राजाननुपावरोहति । इयं वै प्रतिष्ठा
जनूरासां प्रजानामिमामेवेतत्प्रतिष्ठामभ्युपावरोहति तमस्ये तनुंते तमस्ये जनयति
॥ २ ॥ अन्तरेणेषेऽउपावरोहति । यशो वाऽअनन्तयेव यशाश्च वरिधौ करोति
ग्रावसु संमुखेधधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमां विशां ग्राव्राणाः क्षत्रमेवेतादृश्यधूरु-
ति तस्यत्संमुखा भवन्ति विशमेवेतत्संमुखा क्षत्रियमभ्यविद्यादिनीं करोति तस्मा-
त्संमुखा भवन्ति ॥ ३ ॥ स उपावरोहति । रुदे वा मनसे वेति यज्ञमानस्येतत्क-
मायाकुरु रुदयेन हि मनसा यज्ञमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यज्ञते तस्मादा-
रु रुदे वा मनसे वेति ॥ ४ ॥ दिवे वा सूर्याय वेति । देवलोकाय वेत्येवेतदाकुरु
यदाकुरु दिवे वेति सूर्याय वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवेतदाकुरु दिवि देवेषु रु-
त्रा यहेत्यधरो वै यज्ञ उर्ध्वमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहोत्येवेतदाकुरु ॥ ५ ॥ सोम
राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहति । इत्येवञ्चा प्रजानामधिप्रत्याप राज्यायोपा-
वरोहति ॥ ६ ॥ अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहति त्वित्ययथायथमि-
व वाऽएतत्करोति यदाकुरु विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहति क्षत्रं वै सोमंस्तत्पापव-
स्यसं करोति तद्देमनु पापवस्यसं क्रियतेऽथात्र यथायथं करोति यथापूर्वं यदाकुरु
विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहति त्विति तदेनमाभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद-
क्षत्रियमायत्तमिः प्रजा विशः प्रत्यवरोहति तमधस्तादुपावरोह उपसजो होता
मातरनुवाकमनुवत् भवति ॥ ७ ॥ अथ समिधमभ्यादधदाकुरु । देवेभ्यः प्रातर्याव-
योऽनुब्रूहीति रुन्दाहसि वै देवाः प्रातर्यावाणां रुन्दाहस्यनुयाज्ञा देवेभ्यः प्रेष्य दे-
वान्यजेति वाऽअनुयाजिश्चरति ॥ ८ ॥ तद् रुक्मश्चाहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तद्
तथा न ब्रूयाच्छ्रुन्दाहसि वै देवाः प्रातर्यावाणां रुन्दाहस्यनुयाज्ञा देवेभ्यः प्रेष्य दे-

अथ यत्समिधमभ्यादधाति । हन्दा॑स्येवैतत्समिन्दे॑ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाकमन्वा-
 ह्नु हन्दा॑स्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवैश्चन्दा॑-
 सि हन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत न वाऽअत्र स्तुवते न श॑सति
 तच्छन्दा॑स्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते त-
 स्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह्नु ॥ १० ॥ तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इ-
 ति जाग्रद्वैवाधर्युरुपासीत स यन्निमिषति स ह्यैवास्य प्रतिगरस्तु तथा न कुर्या-
 द्यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्स यत्र होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचर-
 णीति सुगभवति तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥ यत्र वै यज्ञस्य
 शिरोऽङ्घ्रिचत । तस्य रसो द्रुवापः प्रविवेश तमदः पूर्वेष्वुर्वसतोवरीभिराहृत्यथ
 योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्तमेवैतद्वैति ॥ १२ ॥ यद्वैवैतामाहुतिं जुहोति । ए-
 तमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्दे याम्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं
 जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसं संनमन्ति
 ॥ १३ ॥ ॥ शतम् २२०० ॥ ॥ स जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा कृवं म॑इति शृ-
 णोतु म॑इदमग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह्नु शृणवत्त्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृ-
 णवन्तु म॑इदमापोऽनु मे जानात्वित्येवैतदाह्नु श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञ-
 मिति शृणवन्तु म॑इदं ग्रावाणोऽनु मे जानात्वित्येवैतदाह्नु विदुषो न यज्ञमिति
 विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणांतु देवः सविता कृवं मे स्वाहेति शृणोतु म॑इदं
 देवः सवितानु मे जानात्वित्येवैतदाह्नु सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्र-
 सूत एवैतद्यज्ञस्य रसम्वैति ॥ १४ ॥ अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । उदङ् प्र-
 यन्नाह्वाप इष्य होतरित्यप इह होतरित्येवैतदाह्नु तद्यदतो होतान्वाह्वैतमेवैत-
 द्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्देऽएतानु चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा नाष्ट्रा
 रक्षा॑सि हिनसन्निति ॥ १५ ॥ अथ सम्प्रेष्याति । मैत्रावरुणस्य चमसाधर्यवेहि ने-

षः प्रबोद्धान्गैरुपनिन एताग्नीष्टान्ने यसतोवरीभिः प्रत्युपनिदामि कोनृचम-
 सेन चेति सम्प्रैष एवैषः ॥१६॥ तज्जुदत्ता निष्क्रामन्ति । तदनेन चाद्यान्ममे-
 णाग्नीष्टः स यस्यां ततां दिश्यापो भवन्ति तगन्ति ते वै सरु प्रबोभिर्यन्ति तस्य-
 त्सरु प्रबोभिर्यन्ति ॥१७॥ यत्र वै यज्ञस्य शिराऽङ्गिगन्त । तस्य रसां दुतापः प्र-
 विवेश तमेने गन्धर्वाः सोमरक्षा जगुयुः ॥१८॥ ते रु दद्या ऊचुः । एयम् न्वेवे-
 रु नाष्टा यदिमे गन्धर्वाः कथं निममभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाकुरमेति ॥१९॥ ते
 ऊचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वाः सरु प्रबोभिरयाम ते प्रबोधेव गन्धर्वा गधि-
 ष्यत्यथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाकुरिष्याम इति ॥२०॥ ते सरु प्रबोभिर्युः ।
 ते प्रबोधेव गन्धर्वा जगुधुरथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाकुरुः ॥२१॥ तयोऽष्ट-
 वैष एतत् । मरुव प्रबोभिरिति ते प्रबोधेव गन्धर्वा गृध्रत्यथैतमभयेऽनाष्टे य-
 ज्ञस्य रसमाकुरन्ति ॥२२॥ सोऽप्योऽभिजुहोति । एताऽरु वाऽग्राहुतिऽ हुतामेष
 यज्ञस्य रस उपसन्नेति तां प्रत्युत्तिदति तमेवैतदाविक्तृत्य गृह्णाति ॥२३॥ यदेवे-
 त्ताग्राहुतिं जुहोति । एतमेवैतयज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणाति तमारुन्दे तमपो पाचति
 याम्य उ चैवेतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्राणाति ता अस्मै तृप्ता
 प्रीता एतं यज्ञस्य रसऽ संनमन्ति ॥२४॥ स जुहोति । देवारापोऽश्रान्तश्चाहुति
 देव्यो व्यापस्तम्मादाह देवीरापोऽश्रपानपादिति यो व ऊर्मिरुग्रिय इति यो
 व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाकेन्द्रियावान्मदित्तम इति धीर्यवानित्येवैतदाह यदाके-
 न्द्रियावानिति मदित्तम इति स्वादिष्ट इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदे-
 ना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रयेभ्य इति सत्यं वै शुक्रऽ स-
 त्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहुति तेषाम् कोष भागः ॥२५॥ अथ मे-
 त्रावरुणाचमसेनेतामाहुतिमपप्रावयति । कार्ष्णिरीसीति यथा वाऽग्राहारांऽग्निना
 ष्माता स्यादेवमेषाहुतिरितया देवतया ष्माता भवति राजानं वाऽएताभिरदिरुप-

स्रक्ष्यन्भवति या एता मैत्रावरुणचमसे वज्रो वाऽआज्यः रेतः सोमो नेद्वेज्रेणा-
 ज्येन रेतः सोमः दिनसानीति तस्मादाऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥ अथ गृह्णाति । स-
 मुद्रस्य त्वाक्षित्याऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रोऽस्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ए-
 तावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति सन्नु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥
 तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्तदेवाः प्रैषि-
 रेव प्रैषमैकन्युरोहृभिः प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति
 ॥ २८ ॥ तऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चावाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च
 स उपर्युपरि चावाले सःस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसे च समापो
 ऽअद्विर्गमत् समोषधीभिरोषधीरिति यश्चासौ पूर्व्युराकृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्या-
 कृतस्तमेवैतदुभयः सःसृजति ॥ २९ ॥ तद्वैके । ऐव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरी-
 र्नयत्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चासौ पूर्व्युराकृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्या-
 कृतस्तमेवैतदुभयः सःसृजाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वाऽआधवनीये स-
 मवनयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रसः सःसृज्यतेऽथ होतृचमसे वसतीवरीर्गृह्णा-
 ति निग्राभ्याभ्यस्तद्युपर्युपरि चावाले सःस्पर्शयत्यतो वै देवा दिवमुदक्रामं-
 स्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्गं पन्थानमनुसंख्यापयति ॥ ३० ॥ तऽआयन्ति । तः होता
 पृहृत्यध्वर्योऽवेरपाः इत्यविदोऽपाः इत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव ननमुरित्यवि-
 दमथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥ स यद्यग्निष्टोमः स्यात् । यदि प्रचरण्याः सः-
 स्रवः परिशिष्टोऽलः होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यद्यु नालः होमाय स्यादपरं चतुर्ग-
 होतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वज्रेषु यं जुनाः । स यन्ता श-
 च्चतीरिषः स्वाहृत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वाऽअग्निष्टोमस्तद्ग्रावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति
 मर्तवत्या पुरुषसंमितो वाऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥ य-
 द्युक्थः स्यात् । मध्यमं परिधिमुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि य-

ज्ञः प्रतिनिष्ठति यन्मुञ्चतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नेव तुङ्गयात्र मध्यमं परिधि
मुः सृष्टेत्समृद्यैव तूष्णोमेत्य प्रपद्येत तन्मथायथं यज्ञक्रतून्व्यावर्तयति ॥ ३३ ॥ अयु-
ङ्गा-अयुङ्गा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव
वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वादश-
मिथुनं प्रजननमथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यज्ञमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स
वाऽऽष्टाऽऽ सधनं यो यज्ञमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्गदेष्टाऽऽ सधनं तस्मादिक-
धना नाम ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [१. ३] ॥

अथाधिषवणो पर्युपविशति । अथास्याऽऽ किरणं बध्नाति द्वयं वाऽऽदं न तृ-
तीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अपिरेतसं वै किरण्यऽ
सत्येनाऽऽश्रुनपस्पृशानि सत्येन सोमं परारुणान्नाति तस्माद्वाऽऽ अस्याऽऽ किरणं ब-
ध्नाति ॥ १ ॥ अथ यावाणामादत्ते । ते वाऽऽह्नेऽश्ममया यावाणो भवन्ति देवो वै
सोमो दिवि कि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत्तस्येतरारिं यद्विरयां यदश्मानस्त-
रीरेणैवेनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममया भवन्ति घ्नन्ति वाऽऽह्नेमे-
तद्दभिषुषवन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा संज्ञोयति तस्मादश्ममया या-
वाणो भवन्ति ॥ २ ॥ तमादत्ते । देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽऽष्टोर्बाहुभ्यां पूजो
कृस्ताभ्यामाददे रावासीति सविता वै देवानां प्रसविता तस्माद्विदुः आदत्त एवेनमे-
तदादत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावधर्यु तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां पू-
जो कृस्ताभ्यामिति पूषा भागदुधस्तत्तस्यैव कृस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा
ऽऽष्ट तस्य न मनुष्यो भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥ आददे रावासीति ।
यदा वाऽऽह्नेमेतेनाभिषुषवन्त्यथाहुतिं भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये-
तद्वेष द्वयऽऽ रासतऽऽहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाहु रावासीति ॥ ४ ॥ गभीरमि-
ममधरं कृषीति । अधरो वै यज्ञो मरुत्तमिमं यज्ञं कृषीत्येवेतदाहेन्द्राय सुषूतम-

मितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहुन्द्रायिति सुषूतममिति सुसुतममित्येवैतदा-
 होत्तमेन पविनेत्येष वाऽउत्तमः पविर्यत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वत्तं
 मधुमत्तं पयस्वत्तमिति रसवत्तमित्येवैतदाहु यदाहोर्जस्वत्तं मधुमत्तं पयस्वत्तमिति
 ॥५॥ अथ वाचं यहति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभ-
 यां चक्रुस्ते होचुरुपाऽशु यज्ञाम वाचं यहामेति तऽउपाऽश्वयज्ञन्वाचमयहन् ॥६॥
 अथ निग्राभ्या आहुरति । तास्वेनं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा
 मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
 तात्मानं मे तर्पयत प्रज्ञां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा
 वितृषन्निति रसो वाऽआपस्तास्वेवैतामाशिषमाशास्ते सर्वं च मऽआत्मानं तर्प-
 यत प्रज्ञां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति स
 य एष उपाऽशुसवनः स विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः ॥७॥ त-
 मभिमिमीते । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा
 संजीवति यद्वेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥८॥
 स मिमीते । इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवतऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहु-
 न्द्राय वेति वसुमते रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूश्च रुद्राश्चाभजतीन्द्राय वादि-
 त्यवतऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय वाभिमातिघ्नऽइति सपत्नो वा
 ऽअभिमातिरिन्द्राय वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठ षोडार् ए-
 वमस्यैषऽऋते देवेभ्यः ॥९॥ श्येनाय वा सोमभृतऽइति । तद्वायश्चै मिमीतेऽग्नये
 वा रायस्योपदऽइत्यग्निर्वै गायत्री तद्वायश्चै मिमीते स यद्वायत्री श्येनो भूवा दि-
 वः सोममाहुरत्तेन मा ज्येनः सोमभृत्तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयं मिमीते ॥१०॥
 अथ यत्पञ्च कृत्वो मिमीते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽऋतवः संवत्सर-
 स्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वा मिमीते ॥११॥ तमभिमृशति । यत्ते सोम

दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावतरिते । तेनास्मै यजमानापोऽरं रायं कथ्यधि दात्रे
 वोच इति यत्र वाऽऽपोऽग्रे देवानां रुविर्वभूव तदन्तां चक्र मेव सर्वेणोवा-
 त्मना देवानां रुविर्वभूवमिति स एतास्तिष्ठस्तनुरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥
 तद्वै देवा असृष्वत । तेऽस्मै तेनेवेतास्तनुराप्रवत्स कृन्ता एव देवानां रुविर-
 भवत्तथोऽएवास्येष्ट एतेनेवेतास्तनुराप्रोति स कृन्ता एव देवानां रुविर्वभति
 तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥ अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो रु वे वृत्रं जघु-
 स्तेनेवेतद्वीर्येणापः स्यन्दते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किं चन प्रतिधारयति ता
 रु स्वमेव वशं चेरुः कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्यत्रो रुत इति सर्वं
 वाऽऽदमिन्द्राय तस्थानमास यदिदं किं चापि योऽयं पवते ॥ १४ ॥ स इन्द्रोऽब्र-
 वीत् । सर्वं वै मऽऽदं तस्थानं यदिदं किं च तिष्ठामेव मऽऽति ता रुचुः किं
 नस्ततः स्यादिति प्रथमभक्त एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता अस्माऽअति-
 षत्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्यदेना उरसि न्यगृह्णीत तस्मान्निग्राभ्या ना-
 म तथेवेता एतद्यजमान उरसि निगृह्णीते स आसामेष प्रथमभक्तः सोमस्य राज्ञो
 यन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥ स उपसृजति । आत्रा स्थ वृत्रनुर इति शिवा क्वा-
 पस्तस्मादात्र आत्रा स्थेति वृत्रनुर इति वृत्रं क्येता अघ्नन्राधोगूर्ता अमृतस्य प-
 न्नीरित्यमृता क्वापस्ता देवीर्देवत्रेऽं यज्ञं नयतेति नात्र तिरोहितमिवास्त्युपप्लुताः
 सोमस्य पिबतेति तदुपप्लुता एव प्रथमभक्ताः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥ अ-
 थ प्रहरिष्यन् । यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्माऽअरुं प्रहरामि न तुभ्यमिति यो
 न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणां रुन्ति तं न्वेव परिचक्षतेऽथ किं य एतं देवो हि सोमो
 प्रप्ति वाऽऽनमेतद्यदभिषुष्वति तमेतेन प्रप्ति तथात उदेति तथा संजीवति त-
 थानेन यं भवति यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेत्तथोऽअनेनस्य भवति
 ॥ १७ ॥ स प्रहरति । मा भेर्मा संविक्षथा इति मा त्वं भेषोर्मा संविक्षथा अमुष्मा

ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमित्येवैतदाहोर्जं धत्स्वेति रसं धत्स्वेत्येवैतदाह धिषणे
 वीडो सतो वीडयेथामूर्जं दधाथामितीमेऽएवैतत्फलकेऽआहुर्नित्यु हैकऽआहुः किं
 नु तत्र योऽप्येते फलके भिन्त्यादिमे ह वै ग्यावापृथिवीऽएतस्माद्ब्राह्मण्यतात्स७-
 रेजेते तदाभ्यामेवैनमेतद्ग्यावापृथिवीभ्याऽ शमयति तथिमे शातो न हिनस्त्यूर्जं
 दधाथामिति रसं दधाथामित्येवैतदाह पाप्मा कृतो न सोम इति तदस्य सर्वं पा-
 प्मानऽ कृत्ति ॥ १८ ॥ स वै त्रिभिषुणाति । त्रिः सम्भरति चतुर्निग्राभमुपैति त-
 द्दश दशाक्षरा वै विराड्विराजः सोमस्तस्माद्दश कृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥ अथ य-
 त्रिग्राभमुपैति । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानाऽ कृविर्बभूव तद्धेमा दिशोऽभिदधावा-
 भिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेणा धाम्ना सऽस्पृशेति तमेतदेवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन
 प्रियेणा धाम्ना समस्पर्शयन्त्यत्रिग्राभमुपायंस्तथोऽएवैनमेष एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन
 प्रियेणा धाम्ना सऽस्पृशयति यत्रिग्राभमुपैति ॥ २० ॥ स उपैति । प्रागुपागुदगधरा-
 क्सर्वतस्त्वा दिश आधावत्स्विति तदेनमाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेणा धाम्ना सऽस्प-
 र्शयत्यम्ब निष्पर समरीर्विदामिति योषा वाऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब
 निष्परेति समरीर्विदामिति प्रजा वाऽअरीः सं प्रजा ज्ञानतामित्येवैतदाह तस्मा-
 द्या अपि विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव ता ज्ञानते तस्मादाह समरीर्विदामिति
 ॥ २१ ॥ अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानाऽ कृविर्बभूव तद्धेक्षां
 चक्रे मैव र्वेणोवात्मना देवानाऽ कृविर्बभूवमिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता-
 मनिदधे तद्धै देवा अस्पृणवत ते होचुरूपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न एतया कृवि-
 रेधीति तां दूरऽइवोपप्रावृहत स्वा वै मऽएषेति तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥ अ-
 थ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं ज-
 नयन्ति स तायमानो जायते स यन्जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो कृवै नामेतद्यद्यज्ञ
 इति ॥ २३ ॥ तन्नैतादृष्टि वाचवाद् । त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न तदन्यो मधवन्नस्ति मर्तिनेन्द्र त्रयोमि ते वच इति मन्यो रेवेनद्वन्नुवाच
 तमेवेतो जनयितासि नान्यस्यदिति ॥२४॥ अथ निग्राभ्याभ्यां प्रहान्विगृह्णते ।
 आपो ह वै वृत्रं जघ्रुस्तेनैवेतद्वीर्येणापः स्पन्दते स्पन्दमानानां ये वसतीवरीर्गृ-
 ह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यां प्रहान्विगृह्णते तेनैवेतद्वीर्येणा प्रहा-
 न्विगृह्णते क्लृप्तचमसाद्योषा वाऽऽसृष्टांता योषयि वाऽऽश्माः प्रज्ञाः प्रज्ञायन्ते तदे-
 नमेतस्य योषायाऽऽसृचो क्लृप्तः प्रजनयति तद्विगृह्णन् चमसात् ॥२५॥ ब्राह्मणम्
 ॥५[१.४]॥ सप्तमः प्रपाठकः ॥ कण्टिकासंख्या ११४ ॥ नवमोऽध्यायः [२४.] ॥
 अस्मिन्काण्डे कण्टिकासंख्या ८५१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे अध्वरनाम तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥३॥ ॥

EXTRACTS MADE FROM THE COMMENTARY OF SĀYANĀCĀRYA.

आधानपुनराधानेऽग्रिलोत्रं ततः परम् । चातुर्मास्यानि च पशुर्दितोयकाण्डऽरंरितम् ॥
 अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्त्रलक्षणमकलमोमयागप्रकृतिभूताऽग्निष्टोमोऽभिधीयते ।
 तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये शालानिर्माणप्रभृति दोषाज्जतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ
 शालानिर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते देवयजनमिति । प्राचीनश्रवणसदोषविधीनादिनिर्मा-
 णपर्याप्तं देवयजनस्थानम् तदज्ञापयन्ते सेवन्ते स्वार्थिको णिच् परिगृह्णोयुर्यज्ञमानपुरुषाः । स
 इति प्रसिद्धौ यद्वद्विशेषणमेतत् प्रसिद्धं यदेवयजनं तद्वीर्यमतिशयेन वृद्धमुद्धितं ज्ञाप-
 यितव्यम् । यद्यस्य (स्या Cod.) उपरि गृहीताया भूमेः अन्यत् परिसाम्यत्वं नातिशयोक्तं अ-
 तिशयितमुद्धितं न स्यात् (न च Cod.) । निम्ने देवयजने इहा स्थाप्येवाव्याह नोच एव
 स्यात् । see कात्या० ७. १. १०. ॥१॥ वर्षोऽत्रतम् ॥२॥ देवयजनप्राग्देशे देवयजनात्परि-
 मितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति न पुरस्तादिवेति । स देशातिरेको यज्ञमानभ्रातृव्यातिरेकाय
 भवति । ठक्षिणोत्तरयोःतिरेकः स्वैच्छिकः । पश्चादाग्रे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपे-
 तं देवयजनं समृद्धिकारम् ॥३॥ वाण्यर्ममृषिं याज्ञवल्क्य उवाच यदा वयं देवयजनपरिग्रहा-
 य गतास्तदानौ सात्ययज्ञ आह । अतो यत्र ह्य च मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षणमेव भ-
 वेदित्यर्थः ॥४॥ याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्हविर्भिः परिग्रह एवेत्युक्तं देवयजनपरि-
 ग्रह इत्याह ऋविज इति ॥५॥ शाला दीर्घचतुरस्रं गृहम् विमितं सर्वतः समपरिमाणम् ।
 यस्मात्प्राग्दिग्गतानृक्विजमानान्प्रति (? प्रात्यङ्गदिगन्तान्द्विगृ० Cod.) पुरोदेशादविर्भोज-
 नाः प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः (? प्रात्यङ्गमुखायावृत्ताः Cod.) ॥६॥ सा प्राच्यहीना समृद्धा ।

मानुषे मनुष्यार्हकर्मणि ॥७॥ वृष्ट्यादिपरिहाराय सर्वतः परिश्रयणं कर्तव्यम् दीक्षितस्येतेरेभ्यो व्यवधानाय च ॥८॥ तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीनामभिप्राप्तिं निषेधति ॥९॥ इति एवम् मयेदानोमुक्तप्रकारेण ॥१०॥ समन्त्रकं शालाप्रवेशं विधत्ते अथेति । अध्यवस्यति शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतदेवयजनमिति निश्चिनुयात् । स्थूणाराज्ञो मध्ये स्थित (? दित Cod.) उन्नतस्तम्भः तस्य पूर्वार्धमभिपद्य गृहीत्वा ॥११॥ मदति मोदते ॥१२॥ १॥१॥

अथ दीक्षातकालं विधत्तेऽपराह्ण इति ॥१॥ शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते अथेति ॥२॥ सर्वऽएव सर्वस्मिन्नपि देहे ॥३॥ गोदानं नाम कर्षस्योपरि प्रदेशः । वितायति विभजेत् ॥४॥ परितस्तिर्यगस्यतऽइति पर्यासस्तिर्यक् च संदर्भः । अनुऽअनुलोममाकृष्यतऽइति पर्यासस्तिर्यक् तु संदर्भः (! repetition) तानः । नीविश्रायत्तप्रदेशः । प्रघातः सर्वहन्तनस्थानं (? सवहसं Cod.) निविडोभूतप्रदेशः । आरोका मध्ये द्विद्राणि ॥१८॥ अयातयामतायै अशिथिलवाय । निष्पेष्टवै क्षालयितुम् । अस्य वस्त्रस्य यदमेध्यमाकृणति आश्लिष्टं करोति निर्माणकाले सहैव वयति च । पक्षान्तरमाह अथो यदिति स्नातेन पुरुषेणाद्यां धार्यमपलपूलनकृतं क्षारद्रव्यसहितेनाध्यातम् (? तेनध्येतं Cod.) प्रतिदिनं प्रक्षाल्य यदेव धार्यते तदित्यर्थः तेन वा दीक्षेत ॥१९॥ स धेन्वै चेति धेनोः क्षौरादिकम् अनडुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्यम् । अनयोः सर्वोपकारकत्वं विज्ञाय देवैर्वयसामन्येषां पशूनां वीर्यसारमादाय धेन्वेनडुहयोः स्थापितवान्नदशनतः (? त्वदशन्तं Cod.) सर्वाशनं भवति तस्य च जायायां (? तस्य वयां Cod.) गर्भसम्भवे सति तत्सर्वाशनं तं (त Cod.) रेतोवृत्तेण परिणतं गर्भं (गमो Cod.) हिंस्यात् तत्पापकोर्तिः स्थातुभयोरन्नं नाशनीयात् । यस्माडुभयाशने शरीरमंसलं भवति तस्मान्नयोरन्नमशनीयम् । एकहायनप्रभृत्यापञ्चहायना गावो वयांसि ॥२०॥ २॥१॥

अपः (!) प्रणयनानन्तरं दीक्षाङ्गभूताया आग्रावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते अप इति । अग्निरपराध्यः अपरार्धे पूर्वार्धे भव आदिमः ॥१॥ आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो धात्र्यमादिभ्यः सप्तभ्यः । तं परिवादं मन्त्रेदाहारेण प्रदर्शयति (see ऋक्संहि° १०. ७२. ८.) अष्टौ पुत्रा धात्रादिविवस्वदत्ताः तेषु मध्ये सप्तभिः पुत्रैः सह देवानुपागात् (? याणात् Cod.) मार्ताण्डं मृताण्डसम्बन्धिनमष्टममास्यत् परितत्याज ॥२॥ सप्त हैव विवस्वद्रव्यतिरिक्ता अतिकृतं कारचरणादि विकार इति तद्रहितं (? कृतचरणादि तिकार इति कार इति ह तं Cod.) माताण्डं जनयामासुः व्यत्ययेनैकवचनम् सदेहः सम्यगुपचितः सासमः (del.!) सर्वतः सम एवासीत् केचित्पुरुषवर्ध्वमात्रविशिष्टोऽभूदित्याहुः ॥३॥ पुरुषाज्ञानः पुरुषप्रकृतिकः ॥४॥ मे मम प्रजायां प्रजासु मध्ये यः कश्चिदादित्येभ्यश्चरुं निर्वपेत् स राधुवात् (!) । प्रज्ञानः सर्वैः प्रसिद्धः ॥५॥ देवते प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्रावैष्णू ॥६॥ शालायाः पुरोदेशे (? पुरो Cod.) तिष्ठन्सर्वार्द्धे नवनीताभ्यश्चनं कुर्यात् । अरुर्वणात्मकः ॥७॥ यस्मान्नवनीतं फाण्टघृतयोरन्नरालवर्ति तस्मादन्यदनन्यच्च भवति ॥८॥ इतरावयववत्संस्पर्शीसहिष्णुवादक्ष्यरुर्वणो भवति । मम प्रशान् प्रशाम्येत् । इषीका (!) नेत्रयोर्मलं सास्य पुरुषस्याक्ष्णः भूय (!) एव अर्ने (!) उरक्षवर्मेव ततोऽञ्जनेन नाशयति ॥१०॥ तस्य यज्ञमुपगच्छन्दीक्षितोऽश्मपुरीं रक्षार्थं कृतवान्भवति ॥११॥ शरस्तृणविशेषः तस्य शलाका इषीका ॥१३॥ उत्तरावत् उत्कर्षवत् ॥१६॥

तदस्माद्इति तत्रेनाशिपामारम्भवाचनेन सर्वामामाशिपानादायैव यदमानेन परिगृहेतवा-
त्स्वकीया एव सतोः ता एवाशिपः सर्वं श्वितः (पंचदक्षितः Cod.) तन्मस्त्रं यदमाना-
र्यमाशासते ॥२४॥ एकैकेन मस्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण दे अङ्गुलीं संकोचय-
ति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवज्रस्ते धारयितुमशक्यत्वात् अत एव पञ्चाङ्गान्मस्त्रेण मुष्टिबन्ध-
नमेव प्रत्यनधारणमित्यर्थः ॥२५॥ द्यातेन प्राणेन द्याप्रियमाणवादानां यज्ञः । वैशब्देन वा-
तायज्ञः प्रयुज्यतामित्यादिमस्त्रप्रसिद्धिर्यात्यते ॥२६॥ दीक्षाज्ञत्यर्थं शान्ताप्रवेशनम् ॥२७॥ ॥२८॥

अथ दीक्षाज्ञतोर्विधातुमाह सर्वाणोति ॥१॥ मन्त्रयन्त इति मन्त्रतु काव्यते कामः स-
म्पादाय स्वर्गफलाय । यथा लोको किञ्चित्फलं सिद्धायितुः आदौ तदज्ञात्वा पञ्चाङ्कामयिवा
तत्साधनमनुष्ठायते तदाभते एवं त्रिभिः स्वर्गफलमाध्याय चतुर्थेन तत्साधनमनुष्ठाय पञ्च-
मेन तदुद्गृहीतवान्भवति ॥२॥ अथ पुरातनवृत्तामप्रदर्शनमुपैतेषां स्थापनाप्रवृत्तौ साधन-
तामुपपादयति यज्ञेनेति । see १. ५. २. १. ॥३॥ यथायमिति येन प्रकारेण देवानुहितप्रकारं
ज्ञानद्विर्क्षविभिर्यं यज्ञः औद्ग्रभणहोमेन सम्भूतः एवमेतंपामनुष्ठानेनेप यज्ञमानोऽपि यज्ञं स-
म्भूतवान्भवति ॥४॥ अथातो होमस्यैवेति मस्त्रा द्याप्यायस इति शेषः । अग्रे यागानुष्ठा-
नात्पूर्वमाकुर्वते (°कर्वन्ते Cod.) अलु कदृशब्देन तत्प्रप्रभायो मनोऽप्यायानं लक्ष्यते यज्ञे-
ति (°तेति Cod.) संकल्पयतोत्यर्थः ॥५॥ अनूच्यत इवेति एवकारयायत्यमाह (°थाव°
Cod.) न विति (विति Cod.) ॥६॥ अनूच्यत इत्येतत्प्रत्यक्षमिव । अतोऽस्मात् आह्वत्या इत्ये-
वमादिकाद्वाक्यात् (कात् कात् वाक्या Cod.) एकमपोन्द्रादिकं देवं नापलभामहे इति व-
दतः ॥११॥ आधोते आध्यानेन विषयोक्ते ॥१२॥ दीक्षणोपेष्टेः सम्बन्धि यदायं भुवाया-
मवशिष्टं तत्पञ्चमाङ्गत्यर्थं शुद्धयन्त्येते एतदेकमवत्तम् अथायस्याख्याः सकाशात्क्षुब्धेण
शुद्धामुपरि त्रिरानयति (त्रिपाशनयति Cod.) एवं चतुर्वत्तं भवति ॥१०॥ विश्वा देवस्येति
विश्वदेवशब्दमवणात् इदं मन्त्रवाक्यं वैश्वदेवम् । नयनस्य सधितृष्यापारवात् नेतृशब्दम-
वणात्सावित्रः । मर्तो दुरीतेत्यनेन मनुषैर्वर्णोयवाभिधानात् मित्रस्य वर्णोयवं प्रसिद्धम्
॥१२॥ ॥१३॥

दीक्षाज्ञतोर्विधायाथ कृष्णाग्निदीक्षामाह दग्धिनेनेति ॥१॥ तर्जसमुते इति यथाभयोर्मी-
सप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति यथा च तर्जनप्रदेशेषु पञ्चाङ्गो उते परस्परं स्यूते भवतः त-
थैकस्योपर्यपरमास्तृणुयात् ॥२॥ तर्हि तस्मिन्नेककृष्णाग्निपक्षे अक्षकमु अक्षप्रदेशमेव पञ्चा-
ङ्गो प्रत्यस्येत् संकोचयेत् संधिप्रदेशेन द्विगुणीकुर्यात् (गो Cod.) ॥४॥ ज्ञान्वाक्च उपवि-
शेत् ज्ञानुकऽआरुह्योपविशेत् (°रुह्यो° Cod.) दक्षिणं ज्ञान्वाच्य ॥५॥ दृप्स्यति दृप्तः कुत्सि-
तमातर्भविष्यति (कुत्सित° Cod.) ॥६॥ परिहरति (!) मध्ये परितो वेष्टयन् । बल्यं बलार्हं
बलकरं वसु नाविन्दन् (!) । व्रतात् तत्साधनात्पयसः ॥१०॥ शाणो शणमयो । पूतयो वाप्ति
उर्गन्धा भवन्ति ॥११॥ तस्याः मुञ्चशाखाभिः मिमितवं विधत्ते मुञ्चेति । स्तुका केशवेणो सा
यथा सृज्यते तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् ॥१२॥ वल्गासस्य समस्त्रकमुद्गूहनमाह अथेति ।
अग्रे सोमयागात्पूर्वम् ॥१५॥ वासस आकादनं विधत्ते अथेति । शिरः प्रोण्ते ॥१६॥ सिख-
त्वातः । कृष्णाविषाणोत्पत्त्यर्थमाख्यायिकामा देवाश्च वाऽइति ॥१७॥ निपलाशमिव निप-
तितपर्णी वृक्षादिकमिव तद्यथा कीवलं कम्पते एवं शिरश्चलते नोवाच ॥२०॥ मतु यस्मा-

देनं यज्ञं न युविता न मिलितवतो (मितितावतो Cod.) अतो न विश्वसितव्यम् ॥२२॥
 अथ तेऽसुराः आत्तवचसो देवैः स्वीकृतवचसो हे अरयो हे अरय इत्युच्चारयितुमशक्ता हे
 अलवो हे अलव इति वदन्तः पराभूताः ॥२३॥ प्रसङ्गात्किंचिदाग्विषयं नियममाह तत्रे-
 ति । उपजिज्ञास्यां ज्ञातव्यां संदिग्धां वाचमूडुरुक्तवतोऽसुराः । स म्लेक्ः संदिग्धार्थस्या-
 पभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत् म्लेक्नमित्यर्थः यद्वा य ईदृशीं वाचं वदति स म्लेक्ः
 तस्मान्न म्लेक्ते म्लेक्ते न भवेत् ॥२४॥ अभ्वमपत्यम् (सं Cod.) ॥२५॥ यज्ञो हि कृष्ण इ-
 ति हिशब्देन यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं (!) कृवेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्भिधीयते ॥२६॥
 तथा भूमेरुपरि समन्त्रकं लेखनं विधत्ते अथेति ॥२७॥ तदा स गर्भोऽप्राक्नमृतिं प्राप्नुयात् ।
 पामा विचर्चिका मत्वर्थीयो नः तद्वान्भवितुं समर्थो भवति । न केवलं दीक्षितः स्वयमेव
 पामनो भवति किंतु तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृशा भवन्तीत्याह दीक्षितं वाऽअन्विति ॥२८॥
 अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते अथेति ॥२९॥ मुखपर्यन्तं प्रत्यङ्गे वीर्यसम्भवान्नतोऽधःकण्ठादिसं-
 मितं न कुर्यात् ॥३०॥ अतो हि अस्मादण्डग्रहणकालाद्धर्षकाले किंचिदपि न जपिष्यन्भव-
 ति । अमुत्रैव प्रागुक्ते [१, ३, २५, २७] काले दर्भपावनानन्तरमेव ॥३१॥ उद्वदति उच्चैरावेदय-
 ति । अयं ब्राह्मणो दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः ॥३२॥ सवनकृता नि-
 मित्रेन तद्वर्धनेत्यर्थः ॥३३॥ १॥२॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति वाचमिति ॥१॥ स उक्तलक्षणः
 प्रजापतिः पुरा स्वयज्ञसमये अहन अहनि अदीक्षिष्ट लुङ् दीक्षितवान् कृतदीक्षः प्रजापतिः
 रात्रिं प्राप्तवान् दीक्षितोपलब्धितां वाचं रात्रिपर्यन्तमन्ववर्तयत् अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कु-
 र्वन्दीक्षितो यावान्यज्ञः संवत्सरप्रजापत्यात्मकोऽस्ति अस्य च यावतो मात्रा परिमितिरस्ति
 तावत्तं सकलमप्येतदेतेन नियमेनाह्वा वाचं विसृष्टवान्भवति ॥३॥ अनुष्टूया सम्यक् ॥४॥
 व्याकृतिर्व्याकरणं दैवमानुषयोर्विभागः ॥५॥ प्रकरणात्पयोत्रतः एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र
 इति प्राप्नो सर्वत्रतावनेजनसाधारणतामाह स यावदिति ॥६॥ सर्वत्रकर्तव्यत्वे कारणमाह
 कस्तद्वेदेति ॥७॥ उपहन्ति उपाददीत ॥८॥ प्राण एव न अपक्रामतीति शेषः ॥९॥ अ-
 भिहरन्ति धनं प्रयच्छन्ति ॥१०॥ दैवोमेव वाचं वदेत् अर्थपरिहृल्लनपरिणीतां (?अर्थपरिहृल्लनं पं
 Cod.) संस्कृताम् । प्रसृता सर्वत्र व्याप्ता ॥११॥ प्रसङ्गादीक्षितशब्दं निर्वक्ति ॥१२॥ २॥२॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः अवसितासु दीक्षास्वनुष्ठेयां (दीक्षितास्वनुष्ठेयो
 Cod.) प्रायणीयेष्टिं संविधत्ते आदित्यमिति । आदितिर्देवता अस्येत्यादित्यः न वादित्या दे-
 वता अस्येति ॥१॥ एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्यमादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान्विधित्सु-
 स्तेषां कालमाह तद्वै निरुप्तमिति निरुप्तमिति हविःसंस्कारोपलक्षणम् आदित्यस्य हविषो
 निर्वापप्रेक्षणायासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः प्रधानदेवता च अनिष्टा (अतिकृष्टा Cod.)
 अकृतयागा भवति तस्मिन्काले वक्ष्यमाणाश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः ॥२॥ अथ ता-
 न्यागान्पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथमयागस्य विधिमर्थवादेनोन्नयति अथेति । पथो
 ऽनपेता पथ्या धर्मपथ्यर्थन्यायादनेपेता । स्वस्तिः शोभनरूपा ॥३॥ एवमाज्यहविष्कांश्चतुरः
 प्रधानयागान्कृत्वा प्रथमनिरुप्तेन हविषादितिर्यष्टव्येत्याह अथ यस्याऽङ्गिति यस्मादेवं देवाः
 पञ्चमीमदितिमयजन् तस्मादिदानींतनोऽपि यजमानो यागसमये आदितियागं पञ्चमं कुर्यात्

॥११॥ पञ्चसंख्यामनूय प्रशंसति ता वाऽऽति । धानाः कर्मभः परिधायः पुंताडाशः पयस्या-
 तेन पङ्क्तिराप्यते तयश्चस्य पाङ्क्त्यमिति तेजिरोयकम् ॥१२॥ तस्मादत्राग्निमन्त्राको कुरुपञ्चा-
 लाख्येषु जनपदेषु उत्तरा उत्तरा वाच्यदति भृशं शब्दायते अत्युद्यतभायणमय (अत्युद्येत°
 Cod.) तत्रोपलम्भात् । देवमनुष्येत्यादौ [पा° ५. ४. ५१.] परिगणनाभावेऽपि ब्रह्मसूत्रणा-
 त्कुरुपञ्चालशब्दादपि त्राप्रत्ययः ॥१५॥ तस्मात्पञ्चादयमित्यतमग्निमाहवनोयज्ञपेण । समुद्यु-
 त्योपासते अग्निहोत्रहोमादिर्होपमुपासनं कुर्वन्ति ॥१६॥ आतिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयं (प्राक् य-
 णीयं Cod.) कर्तव्यमित्यभिधातुं प्रायणीयोदयनोययोर्धातुपतामातिथ्यायाः शिरोभूयतां चा-
 ह शिर इति । एते इविषी एतौ यागावित्यर्थः यागस्य इतिः प्रधानत्वात् ॥२०॥ स्थालोमेक्षण-
 योरप्युदयनोयार्थमवस्थानमाह तां स्थालोमिति या प्रायणीयचरुस्थालो तां मज्जामकर्षाम् अ-
 ग्निसंयोगेनाप्तोषद्ग्रन्थः (? °दाधश्चरुः Cod.) कामः तस्य कर्षो लोपः तत्सहिताम् चायो
 म इति [पा° ८. २. ५३.] निष्ठातकारस्य मवम् मेक्षणां चरुनिष्ठादनसाधनं काष्ठम् तत्प्रमृज्य
 चरुणा लेपयित्वा स्थाल्यां सह निदध्यात् ॥२१॥ एवं मेक्षणमिति अग्निर्वदतो प्रहर्षदित्यर्थः ।
 विप्रेताः विविधदेशं प्राप्ताः ॥२२॥ इत्यात् इत्यमनेनेदानो परिदृश्यमानेन प्रकारेण पञ्चाङ्ग-
 गुल्यो लभ्यन्ते हस्तद्वयमभिनीय प्रदर्शयितुं द्विभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमार्गद्विष्यत्साक-
 ल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधति तद्व्यवसामिति ॥२३॥ ३॥२॥

सोमक्रयं विधातुमाख्यायिकामाह दिवोति । परध्यामोहनकारी शक्तिर्माया । गन्धर्वाणां
 व्यामोहाय सृष्टवसः । होतृमैत्रावरुणादोनां शंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्यताः
 होत्रीयादयः ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः पञ्चात्सामे आसृते सति तेन सह भूमावागत्य
 देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणा[णायः] धिष्यतां प्राप्ताः । Acc १. २. २-२०. ॥१॥
 तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय [र्थेव Cod.] सुपण्यां निर्मिता गायत्री इन्द्रेदेवता पञ्चिह्वेण दिवि
 स्थितं सोममकृभिमुखमगमत् । आहस्यै आहस्यस्तस्याः स्वभूतं सोममपजहार । परस्तात्
 युलोकात् ॥२॥ अभिषहनमभीषद् अभिभवः तेन बलात्कारेण मा नैष्ट मा प्रणष्टं । विह्व-
 यामहै यूयं वयं च वाचं विविधमाकारयाम ॥३॥ निमिश्लमा (!) इव विशेषेणीकोभूता अ-
 त्यन्तमनुरक्ताः ॥४॥ सिद्धार्थमनूय सोमक्रयं विदधाति तद्वाऽऽति ॥५॥ सोमक्रयात्प्राक्कर्तव्यं
 च कंचिजोमं विदधाति अथेति प्रायणीयार्थमुपयुज्य यद्वृत्तं ध्रुवायामवशिष्टं (? यद्वृत्तायाम-
 व° Cod.) तद्वृत्तां चतुर्वारं गृहीत्वा दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य तद्वृत्तामवधाय जुहुयात् ॥८॥
 अलग्नमिष (!) वक्तव्यपदार्थेन सहसंसृष्टमिष ॥११॥ हिरण्ये ब्रतं तृणं विमुच्य अग्निप्यपि-
 सृज्य पुनः सूत्रेण बध्नीयात् ॥१४॥ अध्वर्योरनुस्पर्शोऽन्वारम्भः । शालाये शालाया अघोर्णवसि
 द्वाराणीति शेषः । द्वारे आहवनीयात्प्राक्तने । सोमक्रयणी गौः ॥१५॥ अनूतोऽन अनुवचनेन
 वेदाध्ययनेन प्रकामोद्यमिक्या लौकिकभाषणम् गाथा गद्यपद्योऽप्यप्यदिभ्यः । स वक्ता यत्
 यस्मादेनया अदित्या उभयशिरस्कया निमित्तभूतया समानमेकमेव सद्वाक्यं विपर्यासं व्य-
 त्यासेन वदति तथा हि भुङ्क्त्व देवदत्तं तिष्ठ विष्णुमित्रेत्यादौ यदेवापरं वचनं दे-
 वदत्तविष्णुमित्रेत्यादिकं तत्पूर्वं देवदत्तं भुङ्क्त्वेत्येवमादिह्वेण पूर्व करोति उक्तवैपरी-
 त्येन यत्पूर्वं भुङ्क्त्व-तिष्ठेत्यादिकं तदपरं देवदत्तं भुङ्क्त्वेत्यादिह्वेणोपरं च करोति त-

स्माद्वाग्रूपां सोमक्रयणीमुभयतःशोष्यदिर्तिस्सोत्याह मन्त्रः ॥१६॥ द्वादक्षिणदेशस्थायाः सोमक्रयण्या उदकप्रायणं सार्थवादं विधत्ते तामुदीचोमिति ॥२२॥४॥२॥

तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदत्तः प्रयोगो निवृप्यते तत्र सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते सप्तेति । केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो दृष्टव्यः आवर्जितवान्भवति । परार्थे उपरिभागे भव्य परार्थ्या । पदादिक्रमेण परस्तादवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वकन्दोत्तूपां शङ्कारेण स्वाभिमुखमावर्जितवान्भवति (?°वर्तित° Cod.) ॥१॥ स्पृणुते हिनस्ति पदप्रदेशस्थां मृदमित्यर्थः ॥३॥ पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते स इति ॥४॥ पदस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते अथेति ॥५॥ सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते अथेति ॥६॥ परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय प्रशंसति यत्रेति ॥७॥ पदं स्थालीस्थं पदपांसुम् ॥८॥ प्रतिपराहति प्रयक्ष्युः ॥१०॥ तोत इति तोकसमानार्थः (समामाव्यः Cod.) रायो धनानि तोतः पुत्रः स्वीकरोवित्यर्थः यदा तोतः वत्तः वयि रायः सत्त्विति शेषः ॥११॥ त्रेधा बध्वरूपेणोहिणीवृषेण त्रिविधाम् ॥१३॥ परकीयाद्वाष्ट्राद्यां रोहिणीं वशोक्नुते (वशकु° Cod.) स्वीकरोति सा वार्त्रघ्नो । श्येताक्षो कृष्णलोचना ॥१४॥ अरुणा अव्यक्तरागा ॥१५॥ अप्रवीता अगृहीतगर्भा । चण्डा (!) आवर्धिष्णुः (!स्त्रावयिष्णुः?) अचण्डा (!) तद्विपरोता । एवमुत्तरत्रापि । कूटा एकशृङ्गो काणा एकाक्षो कर्णा किन्नकर्णा लक्षिता तप्तायःशलाकया विहिता सप्तशफा एकस्मिन्पदे एकेन शफेन होना । उक्तदोषवर्जितवमेवैकवृष्यम् सम्पूर्णावयवेत्यर्थः ॥१६॥१॥३॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानोमध्वर्योः पात्रे पांसुप्रक्षेपणानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते पदमिति ॥१॥ अस्यामिति अनामिकाङ्गुल्याम् अभिनयेन प्रदर्शनम् ॥२॥ सोम उपनक्ष्यते येन तत्सोमोपनहनं सोमबन्धनवत्त्वम् सोमपर्याणहनं शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः उष्णोषं सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । यत्किंचिद्वासोमात्रमानयेति ब्रुवन्स्वयं यत्किंचिद्भवति लोकैरविदितप्रभासो (?°त आभासो Cod.) भवति ॥३॥ उष्णोषभाजनमुष्णोषस्थाने भवति ॥४॥ अग्रेण प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशे (नुपर° Cod.) । विचिन्वति साधयति अनुपादेयांशमपनयति । तत् तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदकुम्भसमोपे ब्राह्मणः सोमविक्रयी निवसेत् तत्स्थानं प्रत्यभिगच्छति प्राञ्चः सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥५॥ ऋविग्यज्ञमानेषु क्रयदेशं समागच्छन्तु अध्वर्युर्ग्यज्ञमानमेष इत्यमुं वाचयेत् । इत्येवंहृपं सोमस्तुत्यात्मकमेव वचनं मे सोमाय वा (!) अध्वर्यो ब्रूहि । कन्दोमाश्चतुर्विंशश्चतुश्चवारिंशाः (!) तेषां कन्दोमानां (!गानां Cod.) साम्राज्यं गच्छ स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसंख्यासाम्यानायत्र्यादयः कन्दोमाः (!) । एष क्रयमाणः क्रयेण सम्पाद्यमानः सोम एकं वै एकं खलु प्रयाजनमभिलक्ष्य विक्रियते (!) अभिषवादिता (!दिना?) च सात्मना (!) संस्क्रियते ॥६॥ विचितः विचयनस्य शोधनस्य कर्तारः ॥७॥ ग्रसितं ग्रस्तं भुजितमनुहाय गृहीत्वा आक्षिप्य पृथक्कृत्य परास्यत बहिः प्रक्षिपेत् । यस्मात्सोमात्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यान्नं तस्मात्स्वयमविवेचयन्यज्ञमानोऽभ्यवमर्शनमेव कुर्यात् शोधनार्थं तु विचिन्वस्वेति पठेत् ॥८॥ तत् तत्र वाससि । तस्मात्सोमोन्मानादेतोः मनुष्येषु मात्रा षरामवत्यङ्गुल्यादिवृषा (?षणनव°?) इदानीं वर्ततइत्यर्थः । पात्रो (!) यै (!) एवात्र सोमे सा मनुष्येषु सोमस्याखिलजगतकार-

णात् न केवलं मनुष्यगतेषु अपि तु यो चापि वैद्य एतन्न्या पक्षिमुगवृक्षादिगता सापि सोममात्रात्मिकेव ॥१॥ एतया अभि त्वं देवमित्यनयेव मन्त्राभिरङ्गुलोभिः पक्षभिर्मिते । एवं दशवारमुन्मायानन्तरं पाणिद्वयं समम्यास्रन्ति कृत्वा तेनैकवारमपि मितस्य सोमस्योपरि आवपति शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् ॥१३॥ अथः प्रसारितस्य घृण्यस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्रासं संगृह्य उष्णोष्णेण ग्रन्थिं कुर्यात् । शिरसः अस्योश्चान्नरालप्रदेशा यथा विलता इव वर्तन्ते एवं ग्रन्थि-कारणेन कृतवान्भवति ॥१८॥ ग्रन्थिमध्ये सुषिरं ममस्त्रकं विधत्ते अथेति ॥१९॥२॥३॥

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते स इति । कलया गेरिकदेशेन ॥१॥ प्रतिधुक् सद्यो उ-
ग्धम् शृतं पलं ययः शरः पक्षाक्षोरस्योपरि भारभूतम् घनोभूतं घन्तु दधि दधि-
भवं सारभूतमुदकं मस्तु (the explanation of नद्यनोत and मृत is wanting) आतस्त्रकं
दधिभावकारणम् आमिक्षा तप्ते पर्यसि दध्यानयने सति यदुधनाभूतं घन्तु ज्ञायते सा-
मिक्षा द्रवात्मकं वाजिनम् ॥२॥ अथ वयामि प्रब्रूहेति सोमविक्रयो श्रूयात् ॥३॥ अर्वाक्ष
सम्पादनात्प्राक् । महितो महश्चोपेतः ॥४॥ एकहायन्या सह देयेषु हिरण्यध्वजकागादिद-
शसु द्रव्येषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने सति यजमानं ध्यायति मुक्तं वेति मन्त्रम् ॥५॥ अभि-
प्रकम्पयति हिरण्येन प्रलोभयति । ऋषिभिः सह गच्छति तत्तत्कर्मस्थितिं समो यजमानः ।
तदभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीयाम्मे तज्जति मन्त्रेण म्यापयेत् हिरण्यस्य
वीर्यरूपवात्स्वोकारिणात्मनि वीर्यधारणम् ॥७॥ क्रयाय दत्तामज्ञां प्रतीचीनमुषीं कृत्वा ॥८॥
सव्येनाज्ञां प्रयच्छन्दक्षिणेन सोममादत्ते । यस्मादेतयाज्ञया सोममसतो (!) आशदाभिमुख्येना-
गच्छत् (!) ॥९॥ तत्रान्तर्धीयकं वासः प्रत्युक्ष्य प्रसार्य ॥१०॥ सोमक्रयणान्क्रयमाधनपदार्थान् ।
भाजयतीति भाजनं स्थानम् तेन तत्स्थानेनोपाधिना एते स्थानादयो धिगायानां सम्बन्धि-
नः ॥११॥ see २.१.१६. ॥१२॥ एवं यजमानमेष सोमो राज्ञा । अष्टस्यागमनात्प्रागेद्योत्याने-
न भवितव्यम् अत्र तदैपरीत्यान्मिथ्याकरणं तच्च व्रतं कर्म प्रमोणाति प्रहिनमि ॥१३॥ आ-
रोहन्त्यत्रेति आरोहणं शकटम् ॥१५॥ इतीति हरणप्रकारोऽभिनियते इति अनेन प्रकारेण शि-
रसा धृत्वेत्यर्थः । हरति प्रथमं क्रयात्प्राक् पर्वतात् पश्चात् अनसा परिवहति । तस्मादिदा-
नीमपि आवापसमये कृष्टेत्रं प्रति वीजं शिरसा हरति पश्चात्कलितानामानयनसमये अन-
सोदावहति ॥१७॥ धेन्वामाशिरस्य क्षीरादेः सम्भवात्तया क्रये सति सोमः साशिरो भवति
॥१८॥३॥३॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिवाङ्गरण समस्त्रकं विधत्ते नीड इति उद्धतप्रयुगफ-
लकद्वयोपेतस्यानसो नीडे परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडं तस्मिन् । एवं सोमम् ॥१॥
एवं सोममभिपद्यालम्भ्य ॥२॥ आस्पृणीति सर्वतो वलिनः (वलितः Cod.) कारयति । आ-
स्पृता वलितः (!) कृताः ॥३॥ दीक्षायां यदि द्वे कृष्णाजिने स्वीकृते तयोरेकं प्रतिनारुभा-
जनं (!) भवति नद्यस्य (?) पुरोदेशप्रसारितो धुजः प्रतिनारुः तद्भाजनं तत्स्थानोयं भवति
॥५॥ प्रयुगसम्बन्धिफलको (?संधिफ° Cod.) उद्धते प्रयुगादप्युद्धते चुयुक्प्रमाणो भवतः त-
त्तयोः फलकयोर्लोके मध्ये सुब्रह्मण्यः (!) भूमिष्ठ एव सन्प्राजति प्रेरयत्यनङ्गदौ ॥१॥ यदेव
सोमस्याङ्गं न्यक्तमवाकपतितमासीत्तत्तद्भूमिहापि अस्मिन्सोमोऽवासाद्वेत् । see १.७.१.१
॥१०॥ ऐषमः अस्मिन्संवत्सरे ॥११॥ अपकृष्यालं व्यतज्जति अपालम्बः शकटस्य पश्चाद्भागः

॥१३॥ हे सोम त्वं भद्रोऽसि ॥१४॥ वय एवैनमेतद्धृतं प्रपादयतीति (!) एतेन पाठेन पक्षि-
 त्वपमेव संतं (!) प्रापितवान्भवति ॥१५॥ यदि प्रमादात्सोमं (प्रमान्सेमं Cod.) रक्षन्नादिर्ह-
 न्यात् (?रक्षन्ना° Cod.) तदानीं श्येनो भूवेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनोभावाद्दुपादेयस्य सारांश-
 स्याबध्यभावाच्चत्ता शरीरेमेवानुगत्य हति नात्मानम् ॥१६॥ ब्रह्म देवानामाह्वानसाधनो म-
 न्नः शोभनं ब्रह्म सुब्रह्म तदर्हतीति सुब्रह्मण्या काचन देवता तां सुब्रह्मण्योमित्यादिनिग-
 देनाह्वयेत् ॥१७॥ the explanation of क° ११. is wanting ॥११॥ शालायाः पुरोदेशे अ-
 श्लेषोमीयं पशुमादाय गकृतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेत् । अन्तर्जम्भे (अन्तर्दन्ति Cod.) खादन-
 स्थानं जम्भः दत्तपङ्क्त्योरुत्तरालः ॥२१॥ सारंगः शवलवर्णः । सारंगवर्णस्य सोमयोग्यत्वम् ।
 लोहितस्याग्निवर्णसान्ध्यम् ॥२३॥ तस्मिन्नन्ते आगतऽइति शेषः ॥२४॥ उपस्तभ्यते प्रतिबध्यत
 ऽइत्युपस्तम्भनं शकटाग्राधारकाष्ठं तेनोपस्तभ्यति शकटाग्रम् । वरुणस्योपनक्ष्य स्थापितस्य
 सोमस्योत्तम्भनमसि शकटस्योत्तम्भकवात्तद्वद्वारा वरुणस्याप्युत्तम्भकत्वम् ॥२५॥ नाभिप्रमाणा
 भवेत् (पा° ५.२.३७) । अत्रेति नाभिदेशस्याभिनयः ॥२८॥ प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्ध्यां स्था-
 पितं सोममासन्ध्या सह प्राचीनवंशं गमयेत् । अध्वर्योः प्राधान्यात्तदपेक्षया प्रपादयतीत्येकव-
 चनं वस्तु[°तस्तु] चवारः प्रपादयन्ति ॥३०॥४॥३॥

आतिथ्यस्य प्रायणोयानन्तर्यं विधत्ते शिर इति ॥१॥ यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायतेति
 (!) अर्हन्तं पूज्यं गृहमागतमात्रं नापचायन्त चायतेर्लटे (!) अउभावः छान्दसः (!) पूजां न
 कुर्युः स तत्र तस्मिन्नपचितिविषये क्रुध्यति । तथा ह तथा सति सोमप्रवेशात्प्रागेव हवि-
 र्ग्रहणे सति ॥३॥ अभितः साचयानि पुरः पश्चाच्च सहागतारः (सहानन्तारः Cod.) प्रधानपु-
 रुषाः । राजकृतः राजवसम्पादकाः पठभिषेकस्य (!) कर्तारः ॥७॥ काष्मर्यो भद्रपणीं प्रकृतौ
 पलाशवैकङ्कतादीनामैहिकवाद्त्र नियमविधिः ॥१६॥ सार्धं संन्यासुः एकोकृत्य सम्यग्भूमौ
 प्रचिक्षिपुः ॥१७॥ बर्हिःप्रस्तरयोरुत्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ विधृती ते अत्र इक्षुपत्र-
 चूपे स्थाताम् सलुन्यातै (!) पञ्चमलकार अकारः संलीभनमाकुलीभावो मिश्रणम् तदयदैक्ष-
 व्यौ कर्तव्ये ॥१८॥ यूपतक्षणोत्पन्न अधरारण्या अधः स्थाप्यमानः शकलोऽग्निमन्थनशकलो
 यस्योपरि मध्यते ॥२०॥ दर्भतरुणके कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ । स्त्रियै स्त्रियाः सकाशात्स-
 होत्पन्नौ याविमौ परस्परसदृशौ पुत्रौ एतौ दर्भौ एतावेव युगलौ पुत्रावेव (°त्रानेव Cod.)
 चूपकोपन्यासेनात्यन्तसादृश्यमभिमतमिति द्रष्टव्यम् ॥२१॥ आड्यं विलाप्यते यस्य सा आ-
 ड्यविलापनी स्थाली ॥२२॥ रश्मयोऽन्वायन्ता इति शेषः । प्रह्रियमाणाय आहवनीये पक्षि-
 प्यमाणाय अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥२३॥ हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ उभावग्नौ ॥२४॥ अप्रैषीन्तर्पि-
 तवान्भवति ॥२५॥ प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत्समापनप्रसक्तावाह तदिति ॥२६॥१॥४॥

अथ तानूनप्त्रं विधातुमाख्यायिकामाह आतिथ्येनेति । अन्योन्यस्य अग्नौ ज्योतिष्टोमफ-
 लरूपायै अग्नौ वान्मन (!) अभिप्रायमप्रकाशयन्तः तामसहमानाः प्रकाशनेति (पा° १.३.२३)
 तिष्ठतेरात्मनेपदं श्लाघेति (पा° १.४.३४.) अग्नौ ज्ञापयितुमिष्टवात् । शाखान्तरप्रसिद्धं पञ्चमं
 गणमुदाहृत्य सोपपन्निकं पराचष्टे बृहस्पतिरिति ॥१॥ रथ्यामः रथ्यतिर्वशगमकर्मा वशं प्रा-
 प्ताः ॥२॥ यः शत्रुरेषां विशिलष्ठानां परस्तरामिव अत्यन्तं हृदयस्थो भवति स एनाननुप्र-
 विशति ॥३॥ यथा न इदमैकमत्यं कर्म आप्रदिवमेव युलोकावस्थित्यवसानमज्ञर्यमविना-

श्यसद्भवेत् ॥४॥ सार्धमेकत्र समवददिरे विभज्य म्यापितवनः । एतेन म्यापितेन शरीरेण
 नोऽस्माकं मध्ये स समयातिक्रमकारो नानासत् विना भवेत् एतदेव व्याचष्टे एतेन वि-
 ष्वङ् सर्वतो भवेत् विशोणी भववित्यर्थः । उपद्रष्टा मानो । तन्वा देहस्य न पातयिता र-
 क्षको देवस्तनूनसा अथवा सर्वतनूरात्मा प्रशायतिः तस्याकाशः पुत्रः तत्पुत्रो वायुरिति त-
 नूनसा स च शास्त्रारः शक्तः सर्वं कर्तुम् ॥५॥ सर्वेण व्रजज्ञानेन सह समवगतिं शपथपूर्व-
 कं समयं न कुर्यात् । [नेत्] सर्वैः साकं समभ्यवायान् संगता न भवेयुः । गतनूनान्निर्णयं सम्भूय
 शपथकारिणे ॥६॥ गृहीतस्याड्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते अथेति । स्पर्शकालं देवैः कृतमन्य-
 संकीर्तं दर्शयति एतदिति एतद्वक्ष्यमाणं भूयः समाभिः पुत्रीतमंगतमनंगेण पुनः संगता अभ-
 वन् अम गत्यादिषु । स इत्थं देवभूत एव सन् अमुया अन्यथा प्रकाङ्गासत् देवभावादि-
 नश्येदित्यर्थः ॥७॥ अत्युत्सिच्य उपरि तदाड्यमागिच्य । इन्द्रभासनाभिन्द्रम्यानीयः । दक्षि-
 णावता दक्षिणायुक्तैर्नैकादिनां सोमयगेन ॥८॥ तद्वचनं सार्धं [नीशान्नं तदाड्येन साकं प्र-
 क्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतमेकमभूत् ॥९॥२॥४॥

अवातरदोक्षां विधातुमाह आतिथ्येनेति । एतस्य तानूनान्नस्य शपथान्मकस्य परिहा-
 य । पापमवदन्निति सत्यं वदामि मेदमतिक्रमिषमित्येवञ्चपम् ॥१०॥ अग्निमेव वचं विविधं
 परि परितः आङ्गयन् अवेष्टयन् अग्निमेव वचमकुर्वन् । गतरामाञ्चन अतिशयेन गणिलं अङ्ग-
 गुलीरकुर्वन् तथा मेखलापि पूर्वं शिथिलावज्ञा (वज्ञा Cod.) पुनः गन्तरामाङ्गवन् ॥११॥
 अवातरदोक्षां प्रज्ञासाधनत्वेन प्रशंसति प्रज्ञामु हेवेति ॥१२॥ समिधं जततीति समिधारः । स्वा-
 ध्यायं वा विसृजते उच्चारयति । तं ह समिदाहतीति वा ऋविज्ञं गन्तात्स्वप्रां वा उपलक्षण-
 मेतत् ऋविज्ञं मध्ये यं कंचिन्न व्यापृतम् (व्यापृतं Cod.) । समिदाहर्तृत्वेण समिदाहती-
 रम् । तथा सति देवाः इति खलु मां वमचिकीर्षोः कर्तुमैकः इति शिघ्रीसोः उन्मुमेकः इति
 पापं वदन्तः उपसमेयुरन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति ॥१३॥ अस्यैव वृषमसामेत्यादि स्पष्टम् । यद्यपि
 मेखलाकृष्णाग्निधारणादिकमपि दोक्षाङ्गं तथाप्यवातरदोक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वासमिध-
 मेवेत्युक्तम् (मुखवाप्समि Cod.) ॥१४॥ एनं सोमं यजमानं वा । तस्मा आपो मदक्ष्यः ॥१५॥
 मदक्ष्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते अथेति ॥१६॥ यस्मै सोमयितदातिथ्यं क्रियते तमे-
 वाग्रे आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् । सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चाप्यऽऽदाधिते यागसम्बन्धे-
 न परिहरति यज्ञस्येति एवंप्रकारक्रमविशिष्टं कर्मज्ञातं यज्ञस्य खलु क्रियते । अत्र खलु ए-
 नान्कलहः प्राप्नोत् ते च देवाः पूर्वं संशममेवोपायन् कलहापशमनवृषं तानूनान्नं कृतवन्तः
 शपथदोषपरिहारायानन्तरमेवावातरदोक्षा कार्या अतः परिशेषादाप्यायनस्याने निवेशः ॥१७॥
 तस्येन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य शरीरं गिर्योऽश्मानश्चाभवन् सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गि-
 र्यादिषु वर्तते ह्यनानाख्या (! उशानाख्या) ओषधिर्जीयते इत्येव श्वेतकेतुगरे अतस्तामेव
 गिरावत्पन्नामेवा (मेतत्!) इदानींतना यजमाना अभिषुण्वन्ति न साक्षात्सोमम् अतस्तामोष-
 धिं दोक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात्सोमं कुर्वन्ति ॥१८॥ सार्वसारश्चमधुकल्पनया (!) प्रशंसति मधु-
 सारश्चमिति (!) वाऽऽङ्गारित्यादिना ॥१९॥ एतदेवाप्यायनं गतसारवपरिहारात्मना प्रशंसति
 यज्ञेनेति ॥२०॥ एक एव सोमादिद्वयो हविःपदार्थ एकं (एवं Cod.) धनं येषां ते देव
 एकधनाः तान्विन्दन्ति यज्ञे सोमपानाय लभते इतीन्द्रः एकधनवित् तस्मादेकैक एवांशु

शतशो दशशो वा एकधनान्देवानाप्यायते वर्धयति शरीरोपचयं करोति अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवानामेकधनवान्मन्त्र इन्द्रायैकधनविदऽइत्याह । सुत्यां सोमाभिषवम् । तदुपरिभाविनी ऋगुक् तया समाप्तिर्लक्ष्यते ॥१८॥ प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटोक्त्य । नि-
 क्वोऽपलापे प्रसिद्धो लोको इहापि देवानां नमस्कारादिना सात्त्वनं विहितम् निक्कवं सो-
 माप्यायनकाले सम्भावितस्याग्न्यतिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति उत्तरतउपचरो वै यज्ञ इति ॥१९॥ अक्तस्याविलम्बेनाग्नौ प्रहरणादनक्तऽएव प्रस्तरे कर्तव्यम् ॥२०॥ तं प्रस्तरमग्नि-
 मुपर्युपरि अग्नेर्धूर्ध्वभावे अतिहरति न प्रहरेत् । एतेन आतिथ्यार्थप्रस्तरेण । तमधुर्युणा दत्तं प्रस्तरमाग्नीध्रः सुरक्षिते देशे स्थापयेत् ॥२२॥३॥४॥

इत्थमातिथ्यमभिधायोपासदस्तत्कालं चाह ग्रीवा इति । न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यादिति निषेधसम्भवाद्यदि प्रवर्ग्यवानित्युक्तम् ॥१॥ अतिभारं (!) मुखप्रदेशभारयुक्तं करोति ॥८॥ स-
 मानत्र एकस्मिन्नेवाहवनीयदक्षिणदेशे । यथेतं (!) प्रचरन् यथा दर्शपूर्णमासेष्ट्यां यथेतं (!)
 येन मार्गेण गतस्तेनैव पुनरपि हविर्वदानाय गच्छति तथात्र न कर्तव्यम् तथाविध एक-
 त्रैव होम अभिजित्यै भवति । अनोकं वज्रस्य मुखप्रदेशः कल्पं (!) ततः पूर्वो भागः कु-
 ल्मलं तत्पुक्भागः ॥१४॥ यासूपसत्सु यज्ञमानो व्रतयति पयस्ता व्रतोपसदः । उपयुपार ए-
 कद्वयादिस्तनवृद्धा व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति ताः परउर्वोरुपसदः ताः केचनानुष्ठतारोऽनुतिष्ठति ।
 उक्तवैपरीत्ययुक्ताः परोऽह्व्यः उपर्युपरि ह्रसोयस्यः ताः केचनोपतिष्ठति । तद्विविधानामप्यु-
 पसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकवृत्त्यान् भेदोऽस्ति ॥२६॥ परोऽह्वोष उपर्युपरि
 स्तनह्रसेन पयोह्रासात्तपोवृद्धिरुपर्युपरि भवति । प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं त्रींस्त्री-
 न्स्तनान्देहयेत् द्वितीये चतुरहे द्वौ द्वौ तृतीये चैकैकम् ॥२७॥४॥४॥

आतिथ्या तानूनज्रं च सोमाप्यायननिक्कवौ । उपसच्चेति पञ्चार्थाः चतुर्थेऽध्याये निहृ-
 पिताः ॥ अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निहृप्यते । य एय प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आ-
 हवनीयपुरोदेशे वर्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति । सोऽन्तःपातः ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चात्तरालसंचरः
 ॥१॥ सार्थावदमुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते नासिकेति ॥१२॥ उत्तरवेदिव्याघारणविधयर्थमाख्या-
 यिकामाह द्वय इति । श्वःसुत्यां परेषुः क्रियमाणमभिषवम् । तमप्यनेन सोमयागेनास्मान्या-
 जयेति (!) ॥१३॥ धियामहै (!) अवस्थापयिष्यामः ॥१५॥ दोक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रि-
 यमाणान्सद्यःक्रोरिति नाम ॥१७॥ न व्यमुच्यत विमुक्तं नासीत् सम्पूर्णं नाभवत् ॥१८॥
 तस्य पुरोदेशे रुक्मो हिरण्यफलको वर्तुलाकारः ॥२०॥ आददाना जिन्वमाना (? जिन्वत्स-
 षा Cod.) ममोपस्थं सर्वं स्वीकुर्वतो ॥२१॥ इदानीमुत्तरवेदिव्याघारणं विधत्ते स यदिति ।
 अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति ॥२३॥ युगशम्येन युगेन शम्यया च ॥२४॥ अन्येन परि-
 त्यक्तां दक्षिणामभा मह स्वात्मनि न कुर्वीत । अस्य यज्ञमानस्य समानबन्धुरेकविधिनिब-
 न्धनः एकविषयः ॥२५॥ सौमिकवेदेरुत्तरांसस्य शङ्कुः । सा चावालस्य मात्रा यैवोत्तरवेदे-
 रक्ता सैवेत्यर्थः चावालखननोत्पन्नयैव मृदोत्तरवेदिकरणात् ॥२६॥ चावालस्य सर्वतः परिलि-
 खनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति स इति । दक्षिणश्रेणिनूपवेद्यतात् । स परिलिखति शम्या-
 नुगुण्येन लेखनं कुर्यात् अनेनैव पञ्चादवधिनिर्देशः कृतो भवति । हे भूमे । तप्तः पुरुषः
 दारिद्र्येण दुःखितः सन्धनादिसाधनेक्या ॥२७॥ विविदानः धनादिकं लब्धवान् ॥२८॥ अ-

नेन चावालस्य दक्षिणसीमोच्यते । यत्र नाथेयाध्वनादिकम् (?) ॥२१॥ चावालस्योत्तराध्वधि-
परिलिखने ॥२०॥ तत्रोत्तरवेदिदेशं शोदयति ॥ २०॥ १. ५. ३. १. । निदानेन मूलकारणेन
॥२१॥ स मृदा हती अध्वर्युः स्थलेन प्रकृतिं त्यजेत् । तदग्रद्वारितं (?) समोत्थयति उत्तरवेदिं
प्रति समोत्थयति । आनीताया मृदा व्याकाङ्क्षां श्यापनं समस्तकं विधत्ते इति ॥२२॥
अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसादणं (माणा Cod.) कुर्यात् ॥२३॥ पठशोथ्यङ्गुलपरिमिता युगमा-
त्री । अल्पा नाभिर्नाभिका । एकत्र स्थित्वा सर्वत्रात्त्रया व्याघातणस्याशक्यत्वात्तस्मिन्ने म-
ध्ये नाभिकरणम् ॥२४॥ दिन्वतिः प्रोणनकर्मा ॥२५॥ यशियवृक्षशाखया प्रकादयति ॥२६॥
॥२७॥

उत्तरवेदिनिर्माणमभिधायाथोत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोग (°याष्टाङ्ग° Cod.) इत्युच्यते इ-
धममिति । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानानामङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं श्यापयत्युः । उप-
अग्नेरधस्तादध्वन्यस्य इत्युपयमन्यः सिकताः । व्याघातणार्थमाश्रयमत्ताध्विभयति विलापयेत् ।
आश्रयमुत्पूतं कृत्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥१॥ इध्मे प्रदोप्ते सत्यथ अनसर्मेध्व-
मङ्गारतां प्राप्तमूर्ध्वं धारयेत् । इध्मपात्रस्याध उपयमनोत्पयहेतु अग्रे प्रक्षियमाणाय उत्तरवेदिं
प्रति नोयमानाय तदनुकूलं सूतां पठेति हेतारं ब्रूयात् एकस्थया एक स्थया यस्या रेखायां
सा तथोक्ता तथा मामनुगृह् (मागनु Cod.) स्थलेन रेखां कृत्वा अनुगृहेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रू-
यात् । यतः प्रणयति स गार्हपत्य इति न्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तवादा-
हवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते रेखाकषणिनासःपात्यङ्गो व्यत्यहेतुः परिहृतो भवति ॥२॥
रेखानुगतिविषये केषांचित्पक्षमुपन्यस्य व्यत्यहेदपरिहाराय प्रयोगनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे
तदिति ॥३॥ अध्वर्योः प्रोक्षण्यादानविधानादग्निप्रणीतागोदेव ॥४॥ ताः प्रोक्षणाणोर्यत्नेन अत्यसा-
त्तदेशेन ॥५॥ उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भागाणां (°भावां Cod.) प्रक्षेपं
समस्तकं विधत्ते अग्नेः पुरोषमिति ॥६॥ अस्य अतोः । पोतुदास्तुम्भारविशेषः ॥७॥ सुग-
न्धितेजनाख्यौषधिविशेषे अग्नेर्गन्धः संक्रान्तः ॥८॥ वृष्णिर्मपस्तस्य स्तुका गम ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥

उत्तरत्र सदोहविधीनादिकं विधास्यति तदुपोद्घातवेन तेषां पुरुषाकारसंनिवेशतामाह
पुरुष इति । अत्र यज्ञशब्देन तदाधारभूतसदोहविधीनादिक (°भूतास° Cod.) उच्यते ॥१॥
हविर्धानस्य यज्ञशिरस्वे द्वारमाह विष्णवमिति विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यवादेणाश्रयम् वि-
ष्णोः सर्वदेवतानामुत्तरवाहिसोऽप्यङ्गानामुत्तरमवायुतां हविर्धानस्य शिरस्वम् ॥२॥ स्तुपः के-
शनिचयः । हविर्धानस्योत्तरस्यामाग्रीध्रीयः दक्षिणस्यां मार्गालीयः ॥३॥ सौमिकचंद्रः पश्चाद्वा-
गे अग्री आहवनीयगार्हपत्यौ ॥४॥ असपर्यन्तं सुषिरवान्भवति ॥५॥ इतिः तृणमयं कटम् ।
राट्वायां हविर्धानयोर्मुखप्रदेशे उड्वायोभ्यां तोरणकाष्ठाभ्यामसरात्ते (°काट्याभ्यां and in an
repetition काष्ठाभ्यां Cod.) परिश्रये पश्चात्पृष्ठभागेऽपि इदिरधिनिदध्यात् ॥६॥ व्याघातणा-
याड्यं ग्रहीतुं पूर्वमाहवनीयं प्रति गतत्वात् पुनः प्रपद्येत्युच्यते ॥७॥ see २. ४. १६. ॥८॥
हविर्धानशकटस्य दक्षिणचक्ररेखायाम् । संतप्यते चक्राङ्गुलिद्वयेति संतापः चक्रवलयसंस्पर्शप्र-
देशः ॥९॥ राट्वाड्यादिव्यत्यहेति नित्यानी मार्गः ॥१०॥ उत्तरवेदेः पश्चात्संचराय विक्रमत्रयं परित्य-
ज्य ॥११॥ यथा नाभ्याधारफलके भूमिष्ठे भवतस्तथा कुर्यात् उत्तरत्र प्रदेशस्य भूस्पर्शं भ्रंशः कदा-
चिद्वेत् ॥२०॥ उपस्तप्नाति यथाधो न पतेत् । मेथी स्तम्भम् ॥२१॥ राट्वायां राटीम् । शन्ये

सृक्किणी ओष्ठे संधी ॥२४॥ लस्पूजनो नाम सोवनसाधनः सूच्यादिः तत्र सम्बद्धया रज्ज्वा ।
द्वारशाखां दर्भैरावेष्ट्या रज्ज्वा विष्णोः स्यूरिति मन्त्रेण सोव्येत । तं ग्रन्थिं प्रकृते कर्मन् क-
र्मणि प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते विष्यति विमुञ्चेत् । ग्राहो गृह्णाति विश्लेषे सति स न भ-
वति । निश्चितं सोवनेन सुनिष्पन्नम् ॥२५॥३॥५॥

सोमाभिषवायोपरवाणां खननं विव्रन्तुः खननस्योभयार्थतामाह द्वयमिति । कर्णक्षिद्रे द्वे
नासिकाक्षिद्रे द्वे ॥१॥ देष्यबधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषो वल्गाः ॥२॥ अस्पृण्वत
हिंसितवन्तः ॥३॥ मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रात्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽव-
टान्प्रादेशमात्रान्परिलिखेत् ॥५॥ खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्यम् ॥६॥ खाताया मृद उ-
द्वपनेऽपि खननक्रम एव ॥१॥ अङ्गुलिप्रादेशायपेक्षया बाङ्गप्रमाणस्यान्तर्वात्ततोऽधिकात्प्रादे-
शान्मृदुद्धर[ण]स्याशक्यवादुबाङ्गमात्रस्यान्तवम् (°त्रव्यांत Cod.) । तानक्षणाया संतृन्दन्ति पू-
र्वयोर्दक्षिणस्यापर्योरुत्तरस्य चात्तरालदेशम् ॥१३॥ अन्तःप्रादेशनिष्पन्नवपरिहाराय संमृशेत् ॥१४॥
संमृशेते परस्परं हस्तसंस्पर्शं कुर्याताम् ॥१५॥ सँविद्रे संविद्रते सगता भवन्ति लोपस्त इति
(पा० ७. १. ४१.) तलोपः वेत्तेर्विभाषेति (पा० ७. १. ७.) रुद्र ॥१७॥ अधि उपरि सूयते सोमो
ऽनयोरित्यधिषवणे । पर्यहति परिदंहति परितो मृदा (मृदा Cod.) दृढीकुर्यात् ॥२२॥ अधि-
षवणचर्मणि अभिषवसाधनान्पाषाणान्पञ्चाहरति ॥२४॥४॥५॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्धानस्योक्ता तत्समर्थ्येदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तमनु-
वदति उदरमिति ॥१॥ खातं मृन्निचयं (°तांमृ° Cod.) प्राञ्चमवटस्य समोपे प्रादेशे उ-
त्किरति । यज्ञमानप्रमाणां कृत्वा परिवासयति अवशिष्टमंशं किनन्ति । औदुम्बरोप्रमाणानि ब-
र्हीषि औदुम्बर्या उपारे निदधाति आह्वदयेत् ॥६॥ अस्पृण्वत सर्वा ओषधोर्वधितवन्तः (!) ।
अयुवत अमिश्रयन् ॥१॥ वनेऽनिखाता दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना । यथा ओषधिषु सहोत्पन्ने-
षु तृणगुल्मादिषु मध्ये मिता भवति सबर्हिष्के गते मिता शाखाप्येवं भवति ॥१४॥ उक्क-
यति ऊर्ध्वं स्थापयेत् ॥१५॥ मिनोतु अवटे प्रक्षिपतु ॥१६॥ पर्यषति परितः संघट्टयेत् ।
भूमिसाम्ये सति अगते मिता भवति मिनोतेः कर्मणि क्षिप् ॥१७॥ अभिषद्य शाखामालम्भ्य
॥२०॥ विष्टपं विशाखमभि विष्टपस्यायभागस्याभिगर्भतः (??) यथा शाखाया अग्रमूलभा-
गौ मध्यदेशश्चाक्ता भवन्ति एवमाज्यं जुहोति ॥२१॥ स्तोत्रशस्त्रपाठाश्रयवादैवं भक्षणसम्भ-
वान्मानुषं चेति मिश्रे ॥२३॥ आग्नीध्रमाग्नीध्रीयं मं[उ]पं कुर्यात् ॥२६॥ द्वितीयं प्रकारमाह दे-
वा इति । सदोनिविष्टान्देवान्सदसो निष्काशितवन्तः न केवलं तान्देवानपि (ता च
देव अपि Cod.) तु अन्तःसदसं सदोमध्येऽवस्थितान्धिषणयान्गोन् ॥२७॥ सदसो नि-
ष्काशिता आग्नीध्रप्रविष्टाः तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः ते देवा आग्नीध्रधिषण्यगतस्याग्नेरर्थं (°धोष्म°
Cod.) समोपं प्राप्य तानसुरान्निग्युः ॥२८॥ तानुद्धृत्वातितान्धिषणयान्पुनरदोपयन् यथा प्रत्य-
वस्येत् प्रतितिष्ठेत् यद्वा प्रत्यवसानं भोजनं यथा आज्ञत्याधरो भवेत् ॥२९॥१॥६॥

धिषण्योपधानपदार्थविधानार्थमाख्यायिकामाह (धिषण्योपदार्थ° Cod.) विज्ञामान इति ।
भ्रातरो बान्धवाः । समङ्गाः समानचिह्नाः । एते खलु अस्य यज्ञस्यात्यारः (°त्मानः?!) ॥१॥
न्यषञ्चि स्थाणौ निषक्तमभूत् ॥३॥ see २.४.१. ॥७॥ कुशयोरायुधयोः । क्षुरपवी क्षुरधरे ती-
क्ष्णाग्रे । निमेषं-निमेषं सर्वदा । ते के इमे सदसि वर्तमाना धिषण्याः इमे (!) होत्रकाः

(°त्राका: Cod.!) होतृमैत्रावरुणादयः ॥१॥ यदिग्यानिमात्राच्च साधनं क्वा सोमं भक्षित-
वती । अक्षावाकस्य गोपनायाम् होत्रकाणामेव सोमःक्षकमन्त्रप्रत्ययादक्षाकाण्यो होत्रको
यदा सोमःक्षकोषु मध्ये रक्षितवान् तदा । अतोऽक्षावाको होत्रो निक्षेपः भूत ॥१०॥ अत
एवेतर्होत्रकवत्प्रथमत एव सः प्रवेशमपि [न] सम्भालभत तस्मिन्दासो देन्दाशस्त्रपात्रेन
संतुष्टौ अनुसमतनुतां संतानमनुप्रवेशमकुरुताम् ॥११॥ यद्ययाज्ञत्या शालाकेस्तृणसमूहेर्वि-
हृतान्धिष्यान्धतेन व्याघ्रायति ॥१२॥ अभिमानो हिंसा । शालायां प्राग्र्यं ॥२०॥ यु-
लोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनः द्यामनं मति शिष्यता ग्यात् सर्वेषां के-
वलमनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् ॥२२॥ सन्नि आत्मानं लभन् इदानीमप्यपराभूता
अपरिणष्टा वर्तन्ते । हविर्धानशकटस्य दक्षिणभागे चर्मसु (चामा° Cod.) ये सोमाज्ञताव-
वशिष्टा (°तावशि° Cod.) भक्षिता (!) पुनराप्यायिताश्च (°राप्यापि° Cod.) वर्तन्ते ते ना-
राशंसाः ॥२५॥ सम्पा सहपोतिः । प्रथमं देवेरग्निमुत्थेन पानं पश्चान्मतुष्यैः सदसि शेषपा-
नम् पश्चान्नाराशंसेन (°सन) पितृणामिति ॥२६॥२॥६॥

वैसर्जिनोयानि विधातुमाह सर्वमिति ॥१॥ अपिब्रतः ब्रतं भोजनं यज्ञमानेन सह प्रा-
प्तभोजनः बन्धुवर्गः ॥२॥ इत्थं वैसर्जिनानि विधाय तदामकालं मन्त्रं च विधायब्रजराज-
वर्तिनमग्नौषोमोयप्रयोगमाह स इति । तस्मिन्दिने एकस्यानब्रतार्थस्य (?) प्रातर्ब्रतार्थमुपयु-
क्तावर्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । सप्तशतब्रतानुम् see ३.१.३-१०. । प्राचीनव्यंशगतस्याहवनोयस्य
पश्चाद्गगे प्रक्षिपेत् ॥३॥ पदपांसु चतुर्धा विभज्य ॥५॥ इदानीं समस्तकमाहवनोये वैसर्जि-
नहोमं विधत्ते अयेति ॥७॥ अमुः मूढमद्वपः सोमः । कनोयःशब्दार्थमाह स्तोत्रकमन्त्रेति ॥८॥
द्वोणकलशः सोमाधारः प्रभूतः पात्रविशेषः । वायव्यानि ग्रहाः । परिध्यायाः पश्चर्याः ॥१०॥
तम् प्रणीतमग्निम् ॥११॥ इतरमिध्मवर्तिरादिकमग्नौषोमोयार्थम् ॥१२॥ समिदाधानपर्यन्तं प-
श्चमज्ज्ञातं क्वा पश्चाद्वैसर्जनोयं होमं तुरोयं कुर्वेति उर्विति ॥१५॥ एष सोमः पूर्वं य ए-
व यादयश्चतुषः तं तादृग्वपं करोति ॥१६॥ सोमं हविर्धानं प्रवेशयति ॥१७॥ अनुसृज्य
विसृज्य ॥१९॥ हविर्धानात् ॥२०॥३॥६॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते यूपमिति । ब्रह्मन् केत्यन् ॥१॥ रातमनाः दक्षचित्तः कर्मार्थ-
मङ्गीकृतमनस्काः ॥७॥ न विद्यतेऽक्षस्य शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन्ब्रह्मनकर्मणि तदनक्ष-
स्तम्भम् अक्षसंस्पर्शो यथा न स्यादेवं सर्वं वृक्षेत् ॥११॥ परिखासयति आहिंनति ॥१७॥
३॥६॥

यूपस्यानाघो (!°तष्टो?) मूलभाग उपरः । एतावन्मात्राणि मुष्टिपरिमितानि । see ६.१.
३-१४. ॥१-७॥ गते प्रास्यति । एष हि यशुषा स्वधिते मैनमिति मन्त्रेण निष्पादितः अत
एव मेध्यः ॥८॥ चषालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्याष्टाश्रिमाङ्गसन्नातो (°श्रिर्मध्ये संगृहीता?)
वलथी (°लभी?) । प्रतिमुञ्चति उपरि बध्नाति । यदेवेदं सम्बन्धनं सम्यक् बन्धनसाधनं
वृत्तं (वृत्तं Cod.) फलं चाक्षरा वृत्तफलयोर्मध्ये उपेनितमिव उपलब्धमिति ॥१२॥ अग्निष्ठा अग्नेरभिमुखाग्निः । परिख्ययणं रक्षनावेष्टनप्रदेशः तं प्रतिसमसमा-
ज्येन परिमृशेत् ॥१३॥ अग्नेः सक्ताशात् ॥१६॥ अत्रेव नाभिप्रदेशे ॥१९॥ रक्षनायास्त्रैगुण्यमाह
त्रिवृतेति ॥२०॥ यूपशकलं स्वरम् ॥२२॥ अभिपद्य गृहीत्वा ॥२६॥ यूपे निगूढस्य स्वरोरुत-

रत्र प्रतिपत्तिकर्मवेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होममभिधातुमाह तमिति ॥२१॥ तत् तेनैव ख-
ल्वेष यज्ञः स्वगाकृतः स्वं स्थानं प्राप्तः कृतप्रतिपत्तिक आसीत् ॥२१॥१॥७॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गायूपैकादशिनीं विधातुमुपोद्धातयति यावतोति । यूपानां समीपे
शेतऽइत्युपशयः । वितष्टः विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः ॥१॥ अथः परेशुः क्रियमाणायाः सुत्या-
याः पूर्वस्मिन्दिने अग्निष्ठप्रमुखान्सर्वान्यूपान्निखनन्ति । the explanation of प्रकुब्रतायै to the
end of the kaṇḍikā is wanting: the immediately following words are: तं पक्षं निरा-
चष्टे तडु तथेति । तस्मिन्काले अग्निष्ठमेकमेव उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थमेवाग्नीषोमीयपञ्चम्यमुद्ध-
येत् इतरेषामपि पूर्वैशुरुद्धयणे दोषमाह इदं वाऽइत्यादिना इदं वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः ।
नान्वर्जति नैव हस्तस्पर्शं परित्यजेत् । प्रातः परेशुः ॥३॥ प्रसङ्गात्पात्रोत्तपशुप्रयोजनमाह
अथेति ॥८॥२॥७॥

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्यमित्यमुमर्थमाख्यानेनोपपादयति पशुरिति अ-
विनाभूतावित्यर्थः (°नाधूता° Cod.) ॥१॥ प्राप्नोयन् (!) प्रकर्षेण प्रीना अवनता अभवन्
॥२॥ प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनीपक्षं परिसमाप्य प्रकृतमग्नीषोमीयपशुप्रयोगमाह अथेति । नो-
पावेयुः नोपगताः ॥३॥ यानं (!) प्रायम् । अभ्यवैष्यन्ति अवगतिं प्राप्स्यन्ति ॥४॥ पशोर्नि-
रोधं करवाणि । असहायस्य व्यापाराक्षमत्वात् ॥८॥ परस्तात्पुरोदेशे ॥१३॥३॥७॥

समन्त्रकं बन्धनमाह पाशमिति ॥१॥ उपगृह्णाति प्रोक्षणीशेषं पानार्थं मुखसमीपे धार-
येत् ॥६॥ तयोरग्नियज्ञमानयोः ॥११॥४॥७॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोगमाह तदिति । होतृषदनं वेदेरुत्तरा ओणिः ॥१॥ स-
मिन्नूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आग्निः ॥२॥ पर्यग्निं पशोः परितोऽग्निं करोति । तलस्थान-
मभिलक्ष्येनमुल्मुकं (!) पाकार्यमाहरेत् ॥६॥ तेषां शामित्रं प्रति गमनम् ॥१॥ तस्मिन्समये
प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभते ॥१०॥ अमुया अमुत्रान्तरिक्षे अनभिमतप्रदेशे न
भवति न विनश्यति ॥१४॥ कूटेन शृङ्गेण शृङ्गं गृहीत्वा । नैव कर्णस्य पश्चाद्भागमग्रभागं
गृहीत्वा । वेष्कं मुखवेष्टनं वा शब्दाभावाय कुर्यात् । हे शमितः संक्षपयासौ तु अन्वगन्
अनुगतेऽभूत् ॥१५॥१॥८॥

संक्षपनानन्तरप्रयोगमाह यदेति ॥१॥ विशसनप्रयोगमाह अथोक्तानमिति ॥१२॥ आकूय-
ति आङ्गिनन्ति । तत् तृणम् ॥१४॥ समया सांमुख्येनैव सामोप्येन ॥२०॥ इतःप्रदाना वै
वृष्टिः अस्माद्भूलात्प्रजाता । ते अग्निना भक्षिता एते [वृत्स्तोकाः] पुनरुदकात्मना परिण-
ताः पृथिव्यां वर्षन्ति ॥२२॥ चरकशास्त्रोक्ताध्वर्यवप्रयोगकर्तारः चरकाध्वर्यवः । दधिमिश्रमाज्यं पृ-
षदाज्यम् ॥२४॥ एतावान्कालो वपाप्रथमाभिधारणेनैव गतः अथापि प्राणश्च न निर्गत इ-
त्यर्थः ॥२५॥ समीचीं परस्पराभिमुखे ॥२८॥२॥८॥

अनुनिर्वाप्यपुरोडाशं तदेवतां च विधत्ते यदेवत्य इति ॥१॥ पशुपुरोडाशस्य पशुकि-
द्वपूतिर्नृपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वतिदिशति एष इति ॥२॥ शमिता । तदा शमितुरेवमनुशा-
सनं कुर्यात् हे शमितः त्रिः प्रच्यावयतात् प्रधानस्विष्टकृद्वाभेदेन (?) त्रिविधमङ्गानि त्रिवि-
धचिह्नानि यथा स्युः तथा प्रच्यावय त्रिःप्रच्युतस्य पशोः हृदयमवयवं सर्वं (!) उत्तममुप-
रिभावं कुरु ॥३॥ मस्तिष्कः कपालः अनूक्यश्च तन्मांसम् मज्जा तदाश्रितः सारः ॥११॥ ए-

कचरस्य दोषाः सव्यात् । तन्निष्ठा यकृतः । वृककयाः वृक्षा ('वृक्ष') कक्षुभयपार्श्वस्थं (कुक्षुभ° Cod.) ग्रामकारमांसद्वयम् (? 'का?') ॥१७॥ गुदाङ्गुलं यदतिशुण्णम् । त्र्यङ्गेषु मध्ये ऽवधेत् । एकचरार्थे श्रोणोर्दक्षिणायाः ॥१८॥ निवृष्टकदर्यायाः अश्वेति । त्रोगयज्ञानि यस्येति त्र्यङ्गं सौविष्टकृतं हविः तान्येवाह दोषा इति मध्यम्य प्रधानार्थमाभिलिखित्वा दक्षिणस्य दोषाः सकाशादित्यर्थः । त्र्यङ्गयार्थे श्रोणोः निवृष्टकदर्यायाः श्रोणः सकाशात् मध्यमायाः श्रोणोरित्यर्थः ॥१९॥ लेलयेवेति द्रवद्रव्यवादितन्मतमनलं विवक्षितवा[द]व्याप्यताम् ॥२०॥ पार्श्वेन पार्श्वस्थिना ॥२१॥ मतस्ते वृककौ ॥२२॥ अक्षणाया पादश्रोणयोर्यत्यामेन । अमो ब्राह्मेरुपरिप्रदेशौ । अनुको वङ्गयाधारः आयतः पृथगग्रिधिशयः । उत्तोरपरिभूतो उद्धितावयवौ सकथौ ('कथ्यो Cod.) ॥२३॥ इतः पृथिव्याः सकाशात् ॥२४॥ ये च राजन्ना मे (!) नदीय यज्ञमुपतिष्ठते प्राप्नुवन्ति ते पशुं विमर्शयन्ते ॥२५॥ ३॥ ८॥

प्राणस्य श्रेष्ठवकरणाभिधानमुपेन गुदस्य प्रधानमिन्द्रियपयःपट्टार्थं ('यद्वार्थ Cod.) त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन्प्रयासादोनामितराङ्गवगाह त्रोगोति । अनुयाजाननरं यष्टव्या एकादशोपयज्ञ उपरिष्ठादाम्नास्यते ॥२६॥ शिथः अतः ॥२७॥ यो यज्ञमान एनं मधं मधार्थं प्रवृद्धमुपनयेत् उपगच्छेत्प्राप्नुयात् ॥२८॥ असलः प्रवृत्तः पुष्टाङ्गः ॥२९॥ एका जता । अध्वर्यवे उपयष्टे प्रतिप्रस्थात्रे च ॥३०॥ अत्युपयङ्गनामकाश्चार् उपयागसप्तकानामननरमाधिक्येन यष्टव्याः ॥३१॥ ४॥ ८॥

अत्युपयागमन्त्रान्विधाय पुनः मृद्याभिवृत्तिर्हेतुतया (मृद्याभि° Cod.) प्रशंसति स इति ॥३२॥ जाघनी वालदण्डः ॥३३॥ तज्ज्ञायाय भक्षणायाल पर्याप्तं भवति शुगनुधितयाम्न यागार्थं स्यादित्यर्थः तस्मात्पाकात्पूर्वं शूल (!) परित्यज्य पाकं कुर्यात् शूलात्पाक इति (पा° ५. ४. १५.) डाजस्तः (डाच अतः Cod.) पाकात्पूर्वं शूलेन परितर्दनाकुम्भद्वयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । पाकोत्तरकालं हृदयं शूलात्प्रवृत्त्य इतरावयवानामुपरि स्थापयेत् ॥३४॥ शूलापगूर्णे (हनी Cod.) विषयविशेषं निषेधति स वै नेति ॥३५॥ ५॥ ८॥

अथ पञ्चेकादशिनीं विधातुमाख्यायिकामाह प्रज्ञापतिरिति । रिश्चान-इवामन्यत आत्मानं रिक्तमिव अशुध्यत ॥३६॥ अरिश्चि अतिरिक्तोऽभूवम् असृक्षि प्रज्ञामृष्टिमकार्षम् ॥३७॥ तस्माद्यः पुमान्प्रस्वामि (!) अनल्पः (? अतल्पः Cod.) सोऽज्ञादो भवति ॥३८॥ यस्माद्ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामिन्नमस्ति तस्मादेव कारणात्सर्व ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अग्निनमाहाय संचरति ॥३९॥ ६॥ ८॥

अथ सोमाभिषवार्थं वसतोवरीग्रहणं विधातुमाह यत्रेति ॥४०॥ ऐत् अस्रवत् ॥४१॥ इत्यति इतस्ततश्चलति । नेलयति न प्रति विवर्तते ॥४२॥ निनाश्यात् स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् । उपावसिते (!) समोपे गृहेऽवस्थितः पर्यवसितो वा दूरगृहस्थितो वा ॥४३॥ संतिष्ठते पत्नीसंयाजास्तः समाप्नो भवति । अथ तदा परिहरति वसतोवरीवेदेः परितो नयेत् ॥४४॥ दक्षिणेन दारेण प्राग्वंशान्विष्काम्योत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ सादयति ॥४५॥ उत्तरवेदेऽत्तरश्रोणौ सादनं कंचिन्मन्त्रं निर्दिश्य तस्य वक्ष्यमाणसम्पदतिरेकेण प्रातिवृत्त्यमभिधाय दक्षिणवेदिश्रोणि सादनमन्त्रमेव सम्पदनुवृत्तत्वात्सिद्धयति मित्रादृष्टाद्योरित्यादिना यस्मादयं मन्त्रोऽतिरिक्तोऽधिकः अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदेपेतशङ्करोदन्दःप्राप्तिलक्षणा सम्पन्न स-

म्पद्यते इन्द्राग्न्योरित्यनेनैव चेदनतिरेकात्सम्पद्यते (?वेदन° Cod.) ॥१५॥ परितोऽङ्गयन्ते
ह्रियन्ते (द्वि° Cod.) ॥१६॥ परार्ध्या परार्धं भवा श्रेष्ठा ॥१७॥२॥१॥

अथ सृत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपश्वर्थप्रयोगमाह तानिति । ऋविजः ॥१॥ अधि-
षवणचर्मोपरिप्रदेशं प्रत्यधो नयति । जनूर्जन्मभूमिः ॥२॥ ईषे आयतौ (त्यै Cod.) शकट-
दण्डौ ॥३॥ अनुसृज्य वेष्टितं वस्त्रं विसृज्य । पापवस्यसं पापं च वसोयश्च पापवस्यसं
साधुसाधुमिश्रणम् ॥७॥ स निमेषव्यापार एव प्रतिगर्स्थानीयः । निद्राभङ्गं निमेषं च न कु-
र्यात् । प्रचरत्यनया जुह्वपभृतोर्व्यापारदशायामिति प्रचरणो सा सुम्भवति तथा चतुर्गृहीत-
माज्यं जुहुयात् ॥११॥ अपः प्रति इष्य इक् अपः प्रतिगमनोचितं प्र देवत्रेत्यापोनत्रोय-
मनुब्रूहि (देवत्रेत्या?) । एताद् (!) उ चैवैतदिति उशब्दोऽप्यर्थे आपे च एता (!) एक-
धनाध्या अप उद्दिश्य एतदनुतिष्ठते । नेदेना (!) इति । एता (!) अपो नाष्ट्रा नाशकानि
रक्षांसि हिनसन् हिंस्युः ॥१५॥ दश चमसाध्वयवश्चमसप्रयोक्तारः तेषु यो मैत्रावरुणस्य चम-
साध्वर्युः स सम्बोध्यते एहि उदकानयनार्थमागच्छ । एकधना उदकानि तेषां धारकाः कुम्भा
वा प्रत्यगेकधनानयुमानित्यासादनाभिधानात्तेषां ग्रहीतार एकधनिनः एत आगच्छ । चावाल-
देशे यावदगमनं प्रत्युपतिष्ठ ॥१६॥ तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गमाह तऽइति ॥१७॥
प्सातो भक्षितः । उपसव्यन् अमिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् ॥२६॥ एतेन मैत्रावरु-
णाख्येन ऋविजा प्रैषैस्तत्कृति(°तैः?)गमनसाधनैराह्वानवाक्यैः प्रैषं यज्ञस्य गमनमैक्यं । नि-
विद्धिनिवेदनसाधनैरग्निर्देव इत्यादिभिर्वाक्यैर्न्यवेदयन् परस्परं निवेदितवन्तः । पुरो या-
ज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तादुचिमिक्कां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचः पापराधेगा (?) इत्या-
द्याः ताभिः प्ररोचयन् प्ररोचनामजनयन् । अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनवात्तदीयश्चमसः
प्रशस्तः ॥२८॥ अप्सम्भरणानन्तरमनुष्ठेयं विधत्ते तऽइति पुनर्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । आ-
पः मैत्रावरुणचमसगता अग्निः हेतुचमसस्थाभिर्वसतीवरीभिः ॥२९॥ एव नयतीति सम्बन्धः
आनयत्येवेत्यर्थः । आ मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु उपसर्गविशान्नयन्तीत्यनुषज्यते । आग्नीध्र-
हस्तस्थं हेतुचमसमध्वर्युरादाय पूर्व्युराहता वसतीवरीरध्वर्युः गृह्णाति कस्माऽउपयोगाय नि-
ग्राभ्याभ्यः हेतुचमसे निगृह्यमाणवान्निग्राभ्या इति संज्ञा ॥३०॥ अवेः लब्धवानसि । नं-
नमुः अत्यर्थमानता अभवन् ॥३१॥ स वर्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् । मन्त्रे यन्मर्तलिङ्ग-
कवं तत्प्रशंसति मर्तवत्येति ॥३२॥ अग्निष्टोमाउपर्युक्थ्यसंस्थे क्रतौ । समुद्यैव यमग्रे पृत्स्वि-
ति मन्त्रमुक्त्वैव तूष्णीमेत्य देवयजनं प्रपद्येत । यज्ञक्रतूनग्निष्टोमादिकान्परस्परव्यावृत्तान्करा-
ति ॥३३॥ इदानीमेकधनघटानामयुग्मसंख्याविकल्पमाह (°धनमघटा° Cod.) अयुङ्गा इति ।
सधनं समानमेकमेव धनम् । तस्मादयुग्मसंख्याका उदकविशेषा एकधननामकाः सम्पन्नाः
॥३४॥३॥१॥

इत्थमभिषवसाधनानामपां ग्रहणमभिधायाथ सोममभिषवप्रयोगं वक्तुमुपक्रमते अथेति ।
अधिषवणे दारुमये फलके । अस्यामनामिकाङ्गुल्याम् ॥१॥ रासते ददाति ॥४॥ तासु आग-
तासु एनं यजमानम् । उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते येन स उपांशुसवनः पाषाणः स निदा-
नेन मूलकारणविचारेण विवस्वत्संज्ञक आदित्य एव तस्यैवैतदात्मनावस्थानात् ॥७॥ त-
मुपांशुसवनमभि तस्योपरि सोमं मिमीते क्रयकालीनमानेन सोमं संस्कर्यात् । मानं प्रशंस-

ति यद्वेवेति उशब्दोऽप्यर्थे यापि मात्रा नाम कृता तन्मात्रानामन्य गितवात् (तु त Cod.)
 मनुष्येषु व्यवहारार्थं प्रस्थकृत्वाककद्राणादिमात्रा सम्यग्ना या चापि उकारप्रश्लेषः अपि च
 या चान्या मात्रा एकद्वि-इत्यादिसंख्याप्रयुक्ता सापि साममानप्रयुक्ता ॥८॥ न किंचन वस्तु
 लोष्टकाष्टपाषाणादिकं प्रतिधारयते (!) प्रतिब्रूयति । तस्थानं तिघ्नतः कानचि नृपम् ॥१४॥
 अनेनस्यं न विद्यते एनः पापं यस्य स अनेनास्तस्य भावः ॥१०॥ अन्ता यत्परम्परया आ-
 कृतिभावं गच्छन् ज्ञायते पुनः सम्भवति अन्ता यन् ज्ञायतइति यन्तः अन्ता वस्तुन्ता यन्त इ-
 ति तस्य नाम तद्यज्ञ इति परोऽक्षेण व्यवहर्ति ॥२३॥ अस्य भक्तस्य तात्पर्यभावे मर्त्यो
 हैवेतद्भाववन्नुवाच (!) वमेवेत्यादिना स्पष्टोऽर्थः ॥२४॥ तस्य ग्रहणां होतृचमसमाकाशादवति
 होतृचमसं दशापवित्रस्योपरि धारयित्वा तत्र सामसमानागिच्य धारां सम्पाद्य ग्रहणात् ॥२५॥
 ॥४॥१॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीयवेदार्थप्रकाशे माध्विन्द्रीयशतपथभाष्ये तृतीये काण्डे
 नवमोऽध्यायः सप्तमश्च प्रपाठकः ॥ ॥ समाप्तं चन्द्रमधुरनाम तृतीयं काण्डम् ॥३॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. १. १ नातिशयीत Say. - ४ Read: याज्ञयेदिति. - ५ Read: त्रे-
 दिष्टतमामिव. - ६ Read: तद्गालां वा. - २. ११ यं घृतेन पुनस्तास्मादाह A. - ११
 अमेधमाकृण्वति Say. - Read: मेध्यमसदिति. - २१ निरवंधीदिति A. - ३. १ यज्ञ-
 स्यापरार्थी Say. - ३ संदेहो Say. - ५ राध्रुवात् Say. - ७ यद्भ्यङ्गे A. यद्भ्यङ्गे
 B. - १० यद्भ्याव° AB. - ४. १ उद्गृहीते Say. —

Adhyāya २. १. १० दीक्षिता न बल्यमदिन्दन् Say. but see also ४, २, १, ३, १.
 and ६, १, २१. - २२ संस्कृते AB. - ३१ 'दुपास्यं भित्त्ये° AB. - २. २७ प्रतिगु-
 ष्ठा° Say. - २१ सम्भवति AB. - ३. १५ उत्तरा वाक् Say. - २१ निदधति तां
 A. - २३ संस्क्रोति AB. - ४. ११ अलग्नमिव Say. —

Adhyāya ३. १. १५ आशान्नियात् AB. - २. ४ वा अङ्गुलं B. - ६ हृन्दोमा-

नां Sây. - ८ वि॒त्वा AB. मि॒त्वा Sây. - १ पा॒त्रि A pr. m. पा॒त्रो A sec. m. B. Sây. - १२ कविं । AB. The last word of a quoted *ric* is generally left unaccented. - १४ °मि॒मीत A. - ३.१ रु॒ज्ञा३इति AB. - १ आ॒ज्ञत् Sây. - ११ ता॒न्मा द॒भन् Sây. - ४.२ अथै॒नमभिपद्य Sây. against the accent. - ८ प्र॒तिना॒हुं Sây. - १ °ब्र॒ह्मण्यः Sây. °ब्र॒ह्मण्या AB. which reading I now prefer, see ४, ३, ४, २२. - १३ अ॒पा॒लव॒° A अ॒पा॒लं॒व॒° B. - १५ प्र॒पा॒यत॒यति B the first time. प्र॒पा॒द्यति Sây. - १६ सं॒स्कृत॒° AB. - ११ °नोप॒ज्ञातं AB. °ते॒त्य॒हे AB. —

Adhyāya ४.१.३ ना॒पचा॒यन्त Sây. - १८ सं॒लु॒ङ्म्यते B स॒लु॒न्याति Sây. - २६ सं॒स्करो॒° AB. - ३.६ वि॒सृ॒ज्यते AB वि॒सृ॒जते Sây. - ८ स॒मा॒श्र॒वत AB. - १ ब्र॒या॒स्त्वे व्र॒तया A. - १२ तमे॒वाग्रे Sây. तमे॒वाय A. तमे॒वाग्र B. - २२ °द॒न्या॒पा३ इति AB, see ३.३.१. - ४.८ अ॒तिभा॒रं Sây. - १४ य॒येदं B. य॒येतं Sây. - २२. २३. २४ ग॒ह्वरे॒ष्टा । AB. —

Adhyāya ५.१.२३ या॒जये॒ति Sây. - १५ धि॒याम॒° Sây. धि॒याम॒° AB. - २.८ तां न्य॒त्तेन A. ता न्य॒त्तेन the schol. at Kātyāy. ५.४.१२. - १६ गु॒ग्गु॒लु Sây. - ३.१ Read: भि॒त्तिं प्र॒त्या॒°. - १४ द॒शस्या । AB. - द्ये॒तत्ति॒दाय॒त्यन्या॒नि AB. - २५ तं नि॒ष्ठित॒° AB. - The fifth *adhyāya* is reckoned by Sāyana as containing five *brāhmaṇas* and accordingly the sixth as having three only. —

Adhyāya ६.१.२५. २६ तं नि॒ष्ठि॒° AB. - २७ तां द॒क्षि॒° AB. तां धि॒क्ष्या॒° AB. - २८ °व॒मया॒जय॒° AB. - २१ This passage shows clearly, (what is manifest too from the *Padapāṭha*, wherever the words occur,) that आ॒र्ति (आ॒ऽऋति in the *Pada*) and आ॒र्त are not be derived from अ॒र्द्, but from ऋ + आः see also १, ४, ३, ११-२२. ५, १, २. ६, १, १६. - २.१ आ॒त्मानः Sây. (?) - ८ नि॒ष्क्रि॒णी॒धिति

AB. - १ इमे कौत्रकाः Sáy. - २२ जिह्वा A. - ३. १० Read: विभृती. - ११ वि-
द्वान्। AB. - ११ मत्तज्जम् A. - ४. ५ अगात्रा° A. - ११ Read: तथानां. - १६ व-
ल्हशो, वल्हशा A. —

Adhyāya ७. १. ८ ब्राह्मशकल° Sáy. - १६ Read: सम्प्रत्य°. - २. ३ प्रकुब्ध°
A pr. m. प्रकुब्ध° A sec. m. प्रकुब्ध° B: this line is omitted in the commen-
tary. - ८ सर्वत्वाय त्वेव B. and Sáy. तत्र सत्त्वा° AB. - ३. २ प्राप्नोयन्त Sáy. -
४ यानं विदुः Sáy. - ४. २ स यदेव AB. —

Adhyāya ८. २. ६ सत्कृत्य A. - ११ त्राण्यसन्नि° A. त्राण्यसन्नि° B. - ३. २
शेन प्रचरति मध्य° AB. - १५ प्राणाः संभवति Sáy. - नर्था A pr. m. मर्था B. -
३२ Are we to read: प्राणत्यश्चोदन्त्यश्चा°? see २. ५, २, २. ४. १, २, १५. - ३६ ये म
उपति° Sáy. - ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ संलग्ननाम B. —

Adhyāya ९. १. ८ प्रस्वामि (?) Sáy. - २. १० and १२ कृविष्मांश्च A. - ३. १५
एता उ and नेदेना अन्तरा Sáy. - ३० मुपोदक्रा° AB. - ३४ Read सधनं यो. -
४. १४ प्रतिधारयते Sáy. - १७ तन्नेव AB. - २३ यंजायते तस्माद्यंजो यंजो ह AB. -
२४ इगवन्नुवाच Sáy.

ओम् । प्राणो ह वाऽअस्योपाऽशुः । व्यान उपाऽशुसवन उदान् एवान्त्या-
 मः ॥ १ ॥ अथ यस्मादुपाऽशुर्नाम । अशुर्वै नाम ग्रहः स प्रजापतिस्तस्यैष प्राण-
 स्तद्यस्यैष प्राणस्तस्मादुपाऽशुर्नाम ॥ २ ॥ तं बहिष्यवित्राद्गृह्णाति । पराञ्चमेवा-
 स्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सोऽस्यायं पराडेव प्राणो निरर्दति तमशुभिः पावयति पू-
 तोऽसदिति षड्भिः पावयति षडाऽऋतव ऋतुभिरिवैनमेतत्पावयति ॥ ३ ॥ तदा-
 द्भुः । यदशुभिरुपाऽशुं पुनाति सर्वे सोमाः पवित्रपूता अथ केनास्याऽशवः पूता
 भवन्तीति ॥ ४ ॥ तानुपनिवपति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम
 सोमाय स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारिणैवाऽशवः पूता भवन्ति सर्वे वाऽएष ग्रहः
 सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य
 आसङ्गाद्विभयां चक्रुस्ते होचुः सऽस्थापयाम यज्ञं यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सऽ-
 स्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥ ते प्रातःसवनं एव । सर्वे यज्ञाः समस्थाप-
 यन्नेतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शस्त्रऽऋक्तस्तेन सऽस्थिते-
 नैवात ऊर्ध्वं यज्ञेनाचरत्स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः संतिष्ठतऽएतस्मिन्नेव ग्रहे
 यजुष्टः प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शस्त्रऽऋक्तस्तेन सऽस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन
 चरति ॥ ७ ॥ स वाऽअष्टौ कृतोऽभिषुणोति । अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं प्रा-
 तःसवनं प्रातःसवनमेवैतत्क्रियते ॥ ८ ॥ स गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्वेति प्राणो
 वै वाचस्पतिः प्राण एष गृह्णाति वाचस्पतये पवस्वेति वृक्षोऽशुभ्यां
 गगतिपूत इति सोमाऽशुभ्यां क्लेनं पावयति तस्मादाह वृक्षोऽशुभ्यामिति

ग॒भस्ति॒पूत इति पाणी वै ग॒भस्ती पाणिभ्या॑ऽ कोनं पात्रयति ॥ ११ ॥ अथैकादश
 कृ॒वोऽभि॒षुणा॑ति । द्वा॒दशाक्षरा॑ वै त्रि॒दृशं मा॒ध्यान्दि॒नं स॒वनं मा॒ध्यान्दि॒नमे॒-
 वे॒तत्स॒वनं क्रि॒यते ॥ १० ॥ स गृ॒ह्णाति । दे॒वा दे॒वेभ्यः प॒वस्व॑ति दे॒वा को॒प दे॒वे॒-
 भ्यः प॒वते॒ येषां भा॒गोऽसी॑ति तेषां को॒प भा॒गः ॥ ११ ॥ अथ द्वा॒दश कृ॒वोऽभि॒षु॒-
 णो॑ति । द्वा॒दशाक्षरा॑ वै त्रि॒गुणो त्रि॒गुणं तृ॒तीयम॒वनं तृ॒तीयस॒वनं वे॒तत्क्रि॒यते ॥ १२ ॥
 स गृ॒ह्णाति । म॒धुम॒तीर्ण इ॒षक्क॒धीति र॒समे॒वास्मि॒न्नत॒दधा॑ति स्व॒दय॒त्ये॒वेन॑मेतदे॒वे॒-
 भ्या॑ऽऽ॒वा॒ह्ये॒ कृ॒ता न पू॒यत्य॒य य॒ज्ञा॒ह्ये॒ति स॒ऽस्थाप॒यत्ये॒वेन॑मेतत् ॥ १३ ॥ अष्टाव॒-
 ष्ठी कृ॒तः । ब्र॒ह्मव॒र्चस॒काम॒स्याभि॒षुणा॑दि॒त्याहु॒रष्टा॒क्षरा वै गाय॒त्री ब्र॒ह्म गाय॒त्री
 ब्र॒ह्मव॒र्चसो॑ ह्ये॒व भ॒वति ॥ १४ ॥ तस्र॒नुविं॒शतिं कृ॒वोऽभि॒षुतं॑ भ॒वति । च॒तुर्विं॒-
 शति॑र्वै सं॒वत्सर॒स्यार्ध॑मा॒साः सं॒वत्सरः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञः स या॒त्राने॒व य॒ज्ञो
 या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॒वत्तमे॒वेतत्स॒ऽस्थाप॑यति ॥ १५ ॥ प॒ञ्च प॒ञ्च कृ॒तः । प॒ञ्चकाम॑-
 स्याभि॒षुणा॑दि॒त्याहुः पा॒ङ्गाः प॒ञ्चः प॒ञ्चै॒वाव॑रु॒न्धे प॒ञ्च वा॒ऽऽ॒न॒त॒वः सं॒वत्सर॑स्य
 सं॒वत्सरः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञः स या॒त्राने॒व य॒ज्ञो या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॒वत्तमे॒-
 वे॒तत्स॒ऽस्थाप॑यति सोऽ॒ष्टा मी॒मा॒ऽसै॒वेत॑रं ते॒व क्रि॒यते ॥ १६ ॥ तं गृ॒ह्णी॒त्या परि॒-
 मा॒ष्टि । ने॒द्यव॒श्चो॒त॒दिति॑ तं न सा॒दय॑ति प्रा॒णो क॒स्यैष त॒स्माद॒यम॒सन्नः प्रा॒णः सं॒-
 च॑रति यदी॒ह्यभि॑चरे॒दथै॒नं सा॒दये॒दमु॒ष्य वा प्रा॒णाः सा॒दयामी॑ति तथा॒ह तस्मि॑न्न
 पुन॑र॒स्ति य॒न्नानु॑सृ॒जति॑ ते॒नोऽअ॒ध॒र्युश्च य॒ज्ञमा॑नश्च ज्यो॒ग्जी॒वतः ॥ १७ ॥ अथोऽअ॒ग्न्ये॒-
 वै॒नं द॒द्यात् । अ॒मुष्य॑ वा प्रा॒णाम॑दि॒धामी॑ति तथा॒ह तस्मि॑न्न पुन॑र॒स्ति यन्न॑ सा॒द॒-
 य॑ति ते॒नो प्रा॒णान्न॑ लो॒भय॑ति ॥ १८ ॥ स वा॒ऽअ॒न॒त॒रे॒व स॒त्त्वा॒ह्ये॒ति क॑रोति । दे॒-
 वा ह वै बि॒भयां च॑कुर्य॒द्वै नः प॒रै॒वास्य॑ ग्र॒हस्य॑ ह्ये॒वा॒ह॒न॒स्त्वा॒नीमं॑ ग्र॒हं न
 रु॒न्युरि॑ति त॒मन्त॑रे॒व स॒त्तः स्वा॒हा॒कारे॑णा॒हुर्वु॑स्त॒ऽहुत॑मे॒व स॒त्तम॑ग्रा॒वजु॑र्वुस्त॒-
 थोऽए॒वे॒न॑मेष ए॒तद॑न्त॒रे॒व स॒त्स्वा॒ऽहा॒कारे॑णा॒हुर्वु॑स्त॒ऽहुत॑मे॒व स॒त्तम॑ग्रा॒हुर्वु॑स्त॒-

ति ॥ ११ ॥ अथोपनिष्कामति । उर्वत्तरिक्तमन्वेमीत्यत्तरिक्तं वाऽअनु रक्षश्चरत्य-
मूलमुभयतः परिक्लिन्नं ययायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिक्लिन्नोऽत्तरिक्तमनुचरत्येतद्वै
यजुर्ब्रह्म रक्षोहा स एतेन ब्रह्माणत्तरिक्तमभयमनाष्टं कुरुते ॥ २० ॥ अथ वरं वृ-
णीते । बलवद् वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति तेऽस्मादृतं वरं समर्ध-
यन्ति क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुह्वदिति तस्माद्वरं वृणीते ॥ २१ ॥ स जुहोति । स्वां-
कृतोऽसीति प्राणो वाऽअस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातस्तस्मादाह स्वां-
कृतोऽसीति विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति सर्वाभ्यो क्षेप प्रजा-
भ्यः स्वयं जातो मनस्वाष्टिति प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ठाश्रुतामित्येवैतदाह स्वा-
हा वा सुभव सूर्यायेति तद्वरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २२ ॥ अमु-
ष्मिन्वाऽएतमहौषीत् । य एष तपति सर्वं वाऽएष तदेनं सर्वस्यैव परार्थं क-
रोत्यथ यद्वरां देवतां कुर्यात्परं स्वाहाकारं स्यादु कैवामुष्मादादित्यात्परं त-
स्माद्वरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २३ ॥ अथ जुहोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि ।
पराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्टि प-
राञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति ॥ २४ ॥ अमुष्मिन्वा-
ऽएतं मण्डलेऽहौषीत् । य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते देवा मरीचिपास्तानि-
वैतत्प्रीणाति तऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥ तस्य वाऽए-
तस्य ग्रहस्य । नानुवाक्यास्ति न याज्या तं मन्त्रेण जुहोत्येतेनो ह्यस्यैषोऽनुवा-
क्यवान्भवत्येतेन याज्यवानथ यद्यभिचरेद्योऽस्याऽश्रुरास्त्रिष्टः स्याद्वाहोर्वीरमि वा
वाससि वा तं जुहुयाद्दिवाऽशो यस्मै वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन कृतोऽसी फ-
डिति यथा ह वै हन्यमानानामपधाविदेवमेषोऽभिषूयमाणानां स्कन्दति तथा
ह तस्य नैव धावन्नापधावत्परिशिष्यते यस्माद्वरं करोति तं सादयति प्राणाय-
वेति प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २६ ॥ दक्षिणार्धं कैके सादयन्ति । एतां क्षेप दिशमनु

यद्युपा७शु७ सादयेत् । अथैन७ सादयेद्युपा७शुं न सादयेन्नैन७ सादयेद्युपा७शु-
 मपिदध्यादप्येनं दध्याद्युपा७शुं नापिदध्यान्नैनमपिदध्याद्युपा७शोः कर्म तथैतस्य
 समान७ क्येतद्युपा७श्वत्तर्यामी प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥ ता७उ ह चरकाः । ना-
 नैव मन्त्राभ्यां जुहोति प्राणोदानौ वा७अस्यैतौ नानावीर्यौ प्राणोदानौ कुर्म इति
 वदन्तस्तु७ तथा न कुर्यान्मोहयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानावपीद्वा७एनं तू-
 ल्नीं जुहुयात् ॥ १९ ॥ स यद्वा७उपा७शुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्यैषो७पि मन्त्रेण
 हुतो भवति किमु तत्तूलीं जुहुयात्समान७ क्येतद्युपा७श्वत्तर्यामी प्राणोदानौ हि
 ॥ २० ॥ स येनैवोपा७शुं मन्त्रेण जुहोति । तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति स्वांकृतो७सि
 विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्ट स्वाहा सुभव सूर्यायेत्युक्तो
 यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥ अथ हुत्वावाञ्चं ग्रहमवमार्ष्टि । इदं वा७उपा७शु७ हुत्वोर्ध्व-
 मुन्मार्थथात्रावाञ्चमवमार्ष्टि प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥ अथ नीचा
 पाणिना । मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टिदिं वा उपा७शु७ हुत्वोत्तानेन पाणिना म-
 ध्यमे परिधौ प्रागुपमार्थथात्र नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि प्रत्य-
 ञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति सो७साविव बन्धुः ॥ २३ ॥
 तं प्रत्याक्रम्य सादयति । उदानाय त्वेत्युदानो क्यस्यैष तानि वै स७स्पृष्टानि सा-
 दयति प्राणोदानावेवैतत्स७स्पर्शयति प्राणोदानादसं दधाति ॥ २४ ॥ तानि वा७अ-
 निङ्ग्यमानानि शेरे । आ तृतीयसवनात्तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति तानि पुन-
 स्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमे मनुष्याः सुप्ता प्रबुध्यन्ते ते७निशिताश्चराचरा य-
 ज्ञस्यैवैतद्विधामनु वय-इव ह वै यज्ञो विधीयते तस्योपा७श्वत्तर्यामाविव पक्षावा-
 त्मोपा७शुसवनः ॥ २५ ॥ तानि वा७अनिङ्ग्यमानानि शेरे । आ तृतीयसवनात्ता-
 यते यज्ञ इति वै तद्यत्तायते तस्मादिमा७नि वया७सि विगृह्य पक्षावनायुवानानि
 पतन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमा७नि वया७सि समासं पक्षावा-

युवानानि पतन्ति यज्ञस्यैवैतद्विधामनु ॥२६॥ ॥ शतम् २३०० ॥ ॥ इयं ह वा
 उपाशुः । प्राणो ह्युपाशुरिमां ह्येव प्राणन्नभिप्राणित्यसवेवात्तर्याम उदानो
 ह्यत्तर्यामोऽमुं ह्येव लोकमुदन्नभ्युदनित्यन्तरिक्षमेवोपाशुसवनो व्यानो ह्यु-
 पाशुसवनोऽन्तरिक्षं ह्येव व्यनन्नभिव्यनिति ॥२७॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ ॥

वायव वाऽअस्यैन्द्रवायवः । एतन्नृधात्ममिन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार
 सोऽबलीयान्मन्यमानो नास्तृषीतीति बिभ्यन्निलयां चक्रे तदेवापि देवा अपन्य-
 लयन्त ॥१॥ ते ह देवा ऊचुः । न वै हतं वृत्रं विद्ध न जीवत् हतं न एको
 वेत्तु यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥२॥ ते वायुमब्रुवन् । अयं वै वायुर्यो
 ऽयं पवते वायो त्वमिदं विद्धि यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा त्वं वै न आशि-
 षोऽसि यदि जीविष्यति त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥३॥ स होवाच । किं
 मे ततः स्यादिति प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इति तथेत्येयाय वायुरेद्वतं
 वृत्रं स होवाच हतो वृत्रो यद्वते कुर्यात् तत्कुरुतेति ॥४॥ ते देवा अभ्यसृ-
 ज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एव स यमेकोऽलभत स एकदेवत्योऽभवद्यं
 द्वौ स द्विदेवत्यो यं बहवः स बहुदेवत्यस्तद्यदेनं पात्रैर्व्यगृह्णत तस्माद्ब्रूहा नाम
 ॥५॥ स एषामापूयत् । स एनांकुक्तः पूतिरभिववौ स नालमाङ्गत्याऽआस नालं
 भक्षाय ॥६॥ ते देवा वायुमब्रुवन् । वायविमं नो विवाहीमं नः स्वदयेति स
 होवाच किं मे ततः स्यादिति त्र्यैवैतानि पात्राण्याचक्षीरन्निति तथेति होवाच
 यूयं तु मे सच्युपवातेति ॥७॥ तस्य देवाः । यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजगमुस्तं प-
 शुधदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात्कुणपगन्धान्नापिगृह्णीत सोमस्य ह्येष रा-
 ज्ञो गन्धः ॥८॥ नोऽएव निष्ठीवेत् । तस्मात्तस्मात्त-इव मन्येताभिवातं प-
 रीयाद्भिरिवा सोमः पाप्मा यक्ष्मः स यथा श्रेयस्यायति पापीयान्प्रत्यवरोहेदेव ह्य-
 स्माद्यक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥९॥ अथेतरं वायुर्व्यवात् । तदस्वदयत्ततोऽलमाङ्गत्या

ऽआसात्तं भक्षाय तस्मादेतानि नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यानीत्याचक्षते सो
 ऽस्यैष प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञ एतान्युऽहनेन पात्राण्याचक्षते ॥ १० ॥ इन्द्रो
 ह वाऽईक्षां चक्रे । वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्यस्य प्रथमवषट्कारश्च सोम-
 स्य राज्ञ एतान्युऽहनेन पात्राण्याचक्षते कृतास्मिन्नपिबमिहाऽइति ॥ ११ ॥ स हो-
 वाच । वायवा मास्मिन्यहे भजेति किं ततः स्यादिति निरुक्तमेव वाग्वदेदिति
 निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्वा वा भजामीति तत एष ऐन्द्रवायवो ग्रहोऽभवद्वायव्यो हवैव
 ततः पुरा ॥ १२ ॥ स इन्द्रोऽब्रवीत् । अर्थ मेऽस्य ग्रहस्येति तुरीयमेव तऽइति
 वायुरर्थमेव मऽइतीन्द्रस्तुरीयमेव तऽइति वायुः ॥ १३ ॥ तौ प्रजापतिं प्रतिप्रश्न-
 मेयतुः । स प्रजापतिर्यहं द्वेधा चकार स होवाचेदं वायोरित्यथ पुनरर्थं द्वेधा च-
 कार स होवाचेदं वायोरितिदं तवेतीन्द्रं तुरीयमेव भाजयां चकार यद्वै चतुर्थं
 तत्तुरीयं तत एष ऐन्द्रतुरीयो ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥ तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य । द्वे
 पुरोरुचौ वायव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा द्वेऽअनुवाक्ये वायव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा
 द्वौ प्रेषौ वायव्य एव पूर्व ऐन्द्रवायव उत्तरो द्वे गान्धे वायव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्यु-
 त्तरैवमेनं तुरीयं-तुरीयमेव भाजयां चकार ॥ १५ ॥ स होवाच । तुरीयं-तुरीयं चे-
 न्मामब्रूभजस्तुरीयमेव तर्हि वाङ्मिरुक्तं वदिष्यतीति तदेतत्तुरीयं वाचो निरुक्तं
 यन्मनुष्या वदत्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत्पशवो वदत्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनि-
 रुक्तं यद्वयाऽसि वदत्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदिदं जुहोः सरीसृपं वदति ॥ १६ ॥
 तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विडुर्ब्राह्मणा ये
 मनीषिणः । गुह्या त्रीणि निरुक्ता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति ॥ १७ ॥
 अथातो गृह्णात्येव । आ वायो भूष शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववा-
 र । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वयेयं वायवे त्वेति ॥ १८ ॥ अ-
 थापगृह्य पुनरानयति । इन्द्रोऽयूऽमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामु-

श॒न्ति हि । उप॒याम॒गृही॒तोऽसि वा॒यव॒ऽइन्द्र॒वायु॒भ्यां त्रिष॒ ते यो॒निः स॒जोषो॒भ्यां
वे॒ति सा॒दय॒ति स यदा॒ह स॒जोषो॒भ्यां वे॒ति यो वै वा॒युः स इन्द्रो॒ य इन्द्रः॒ स वा॒
युस्त॒स्मादा॒हैष॒ ते यो॒निः स॒जोषो॒भ्यां वे॒ति ॥ ११ ॥ ब्रा॒ह्मणम् ॥ ३ ॥

क्र॒तूद॒क्षौ ह वा॒ऽअस्य॒ मि॒त्राव॒रुणौ । ए॒तन्न॒ध्या॒त्मः स य॒देव॒ मन॒सा का॒मय॒
त॒ऽइद॒ मे स्या॒दिदं॒ कुर्वी॒येति॒ स ए॒व क्र॒तुर॒थ य॒दस्मै॒ तत्स॒मृ॒ध्यते॒ स द॒क्षो मि॒त्र
ए॒व क्र॒तुर्व॒रुणो॒ द॒क्षो ब्र॒ह्मै॒व मि॒त्रः क्ष॒त्रं व॒रुणो॒ऽभि॒ग॒न्तै॒व ब्र॒ह्म क॒र्ता क्ष॒त्रि॒यः
॥ १ ॥ ते ह॒तेऽअ॒ग्रे ना॒नेवा॒सतुः । ब्र॒ह्म च क्ष॒त्रं च त॒तः श॒शाकै॒व ब्र॒ह्म मि॒त्र
ऋ॒ते क्ष॒त्राद्ब्र॒ह्मणा॒त्स्या॒तुम् ॥ २ ॥ न क्ष॒त्रं व॒रुणः । ऋ॒ते ब्र॒ह्मणो॒ मि॒त्राद्य॒द्द किं च
व॒रुणः क॒र्म च॒क्रेऽप्र॒सूतं॒ ब्र॒ह्मणा॒ मि॒त्रेण॒ न ह॒ैवास्मै॒ तत्स॒मानृ॒धे ॥ ३ ॥ स क्ष॒त्रं
व॒रुणः । ब्र॒ह्म मि॒त्रमु॒पम॒न्त्र्यां च॒क्रऽउ॒प मा॒वर्त॒स्व स॒ऽसृ॒जाव॒है पु॒रस्वा॒ कर्॒वै
व॒त्प्र॒सूतः क॒र्म क॒र्वाऽइ॒ति तथे॒ति तौ स॒मसृ॒जेतां॒ तत॒ एष॒ मै॒त्राव॒रुणो॒ ग्र॒होऽभ॒
वत् ॥ ४ ॥ सोऽए॒व पु॒रोधा॒ । त॒स्मान्न॒ ब्रा॒ह्मणः॒ सर्व॒स्ये॒व क्ष॒त्रि॒यस्य॒ पु॒रोधां॒ का॒
म॒येत॒ स॒ऽक्षे॒तौ सृ॒जेते॒ सु॒कृतं॒ च दुष्कृतं॒ च नोऽए॒व क्ष॒त्रि॒यः सर्व॒मिव॒ ब्रा॒ह्मणं॒
पु॒रो॒दधी॒त स॒ऽक्षे॒वैतौ॒ सृ॒जेते॒ सु॒कृतं॒ च दुष्कृतं॒ च स॒ यत्त॒तो व॒रुणः॒ क॒र्म च॒क्रे
प्र॒सूतं॒ ब्र॒ह्मणा॒ मि॒त्रेण॒ स॒ऽह॒ैवास्मै॒ तदा॒नृ॒धे ॥ ५ ॥ तत्तद्व॒क्लृप्तमे॒व । य॒द्वा॒ह्मणो॒
ऽरा॒ज॒न्यः स्या॒द्य॒द्यु र॒जानं॒ ल॒भेत॒ स॒मृ॒द्धं त॒देत॒द्दे॒वेवा॒नव॒क्लृप्तं॒ यत्क्ष॒त्रि॒योऽब्रा॒ह्म॒
णो भ॒वति॒ यद्द किं च॒ क॒र्म कुरु॒तेऽप्र॒सूतं॒ ब्र॒ह्मणा॒ मि॒त्रेण॒ न ह॒ैवास्मै॒ तत्स॒मृ॒
ध्यते॒ तस्मा॒दु क्ष॒त्रि॒येण॒ क॒र्म क॒रिष्य॒माणे॒नोप॒स॒त्तव्य॒ ए॒व ब्रा॒ह्मणः॒ स॒ऽह॒ैवास्मै॒
तद्ब्र॒ह्म॒प्र॒सूतं॒ क॒र्मऽर्ध॒ति ॥ ६ ॥ अथा॒तो गृ॒ह्णा॒त्ये॒व । अयं॒ वां मि॒त्राव॒रुणा॒ सुतः॒
सो॒म ऋ॒तावृ॒धा । म॒मेदि॒ह श्रु॒तः ह॒वम् । उप॒याम॒गृही॒तोऽसि॒ मि॒त्राव॒रुणा॒भ्यां
वे॒ति ॥ ७ ॥ तं प॒यसा॒ श्री॒णाति॒ । तद्य॒त्प॒यसा॒ श्री॒णाति॒ वृ॒त्रो वै सो॒म आ॒सीतं॒
यत्र॒ दे॒वा अ॒घ्न॒स्तं मि॒त्रम॒बृ॒वंस्त्व॒मपि॒ ह॒सीति॒ स न च॒कमे॒ सर्व॒स्य वा॒ऽअ॒हं मि॒

त्रमस्मि न मित्रं सन्नमित्रो भविष्यामीति तं वै वा यज्ञादत्तरेष्याम इत्यहमपि
 हन्मीति होवाच तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्मित्रं सन्नमित्रोऽभूदिति स पशुभिर्व्या-
 र्धत तमेतद्देवाः पशुभिः समार्धयन्त्यप्ययसाश्रीणांस्तथोऽवैनमेष एतत्पशुभिः स-
 मर्धयति यत्पयसा श्रीणासति ॥ ८ ॥ तदाहुः । शश्वद् नैव चक्रमे हन्तुमिति तद्यदे-
 वात्र पयस्तन्मित्रस्य सोम एव वरुणस्य तस्मात्पयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥ स श्रीणा-
 ति । राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रा-
 वरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरत्तीमेष ते योनिर्ऋतायुभ्यां वेति सादय-
 ति स यदाहर्तायुभ्यां वेति ब्रह्म वाऽऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण
 एवायुः संवत्सरो हि वरुणः संवत्सर आयुस्तस्मादह्विष ते योनिर्ऋतायुभ्यां वेति
 ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । तस्मात्सर्वतः परिकारं भक्षयति सर्वतो ह्यनेन
 श्रोत्रेण शृणोति यत्र वै भृगवो वाङ्मिसो वा स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तच्चव-
 नो वा भार्गवश्चन्द्रो वाङ्मिरसस्तदेव जीर्णिः कृत्याद्वपो जहे ॥ १ ॥ शर्यातो ह
 वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तदेव प्रतिवेशो निविविशे तस्य कुमाराः
 क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्याद्वपमनर्थं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः ॥ २ ॥ स शर्याते-
 भ्यश्चक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण युयुधे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥ शर्यातो
 ह वाऽईक्षां चक्रे । यत्किमकरं तस्मादिदमापदीति स गोपालांश्चाविपालांश्च
 संह्वयितवाऽउवाच ॥ ४ ॥ स होवाच । को वोऽग्रेह किंचिद्द्राक्षीदिति ते हो-
 चुः पुरुष एवायं जीर्णिः कृत्याद्वपः शेते तमनर्थं मन्यमानाः कुमारा लोष्टैर्वि-
 पिक्षन्ति स विदां चकार स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥ स रथं युक्त्वा । सुकन्या
 शर्यातीमुपाधाय प्रसिष्यन्द् स आजगा यत्रऽर्षिरास तत् ॥ ६ ॥ स होवाच ।
 ऋषे नमस्ते यज्ञवेदिं तेनाहिंसिषमियं सुकन्या तथा तेऽपह्वे रंजानीतां मे

ग्राम इति तस्य ह तत एव ग्रामः संज्ञे स ह तत एव शर्यातो मानव उच्यु-
 युजे नेदपरः हिनसानीति ॥७॥ अश्विनौ ह वाऽइदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । तौ सु-
 कन्यामुपेयतुस्तस्यां मिथुनमीषते तन्न जज्ञौ ॥८॥ तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं
 जीर्णिं कृत्यात्प्रपमुपशेषऽआवामनुप्रेहीति सा होवाच यस्मै मां पितादन्निवाहं
 तं जीवन्तः हास्यामीति तद्वायमृषिः ॥९॥ स होवाच । सुकन्ये किं त्वैत-
 दवोचतामिति तस्माऽएतद्याचक्षते स ह व्याख्यात उवाच यदि त्वैतत्पुनर्ब्रुवतः
 सा त्वं ब्रूतान्न वै सुसर्वाविव स्यो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ इति तौ
 यदि त्वा ब्रुवतः केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्पतिं नु मे पु-
 नर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति तां पुनरुपेयतुस्ताः हतदेवोचतुः ॥१०॥ सा
 होवाच । न वै सुसर्वाविव स्यो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ इति तौ
 होचतुः केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति सा होवाच पतिं नु मे पुनर्युवाणं
 कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति ॥११॥ तौ होचतुः । एतः ह्रदमभ्यवहर स येन व-
 यसा कमिष्यते तेनोदैष्यतीति तः ह्रदमभ्यवज्रहार स येन वयसा चकमे तेनो-
 देयाय ॥१२॥ तौ होचतुः । सुकन्ये केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति तौ हः
 षिरेव प्रत्युवाच कुरुतेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वौ
 स्थस्तेनासमृद्धाविति तौ ह तत एवाश्विनौ प्रेयतुस्तावाजगमतुर्देवान्यज्ञं तन्वाना-
 न्स्तुते बहिष्पवमाने ॥१३॥ तौ होचतुः । उप नौ ह्यधमिति ते ह देवा ऊ-
 चुर्न ऋषिर्वाग्निमहे बहू मनुष्येषु सः सृष्टमचारिष्टं भिषज्यन्ताविति ॥१४॥
 तौ होचतुः । विशीर्क्षा वै यज्ञेन यजधऽइति कथं विशीर्क्षित्युप न नौ ह्यधमथ
 वो वक्ष्याव इति तथेति ताऽउपाह्वयन्त ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णन्तावधर्यु य-
 ज्ञस्याभवतां तवितयज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तददस्तदिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्या-
 ख्यायते यथा तयज्ञस्य शिरः प्रतिदधत्स्तस्मादेष स्तुते बहिष्पवमाने ग्रहो गृ-

कृते स्तुते हि वहिष्यवमानऽग्राहताम् ॥ १५ ॥ तौ कृचतुः । मुख्यौ वाऽऽवां
 यज्ञस्य स्वो यावध्वर्युऽहं नाविमं पुरस्ताद्गृहं पर्याहरतामि द्विदेवत्यानि ता-
 भ्यामेतं पुरस्ताद्गृहं पर्याज्जुरमि द्विदेवत्यांस्तस्मादेष दशमो ग्रहे गृह्यते तृतीय
 एव वर्षक्रियतेऽथ यदश्विनावितीमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमिदं ॥ १६ ॥ अथा-
 दऽ सर्वमाश्रुवातां पुष्करस्रजावित्यग्निरेवास्यै पुष्करमादित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥ अथा-
 तो गृह्णात्येव । यां वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ।
 उप्यामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्रैष ते योनिर्माधीभ्यां वेति सादयति तं वै मधुमत्य
 ऽर्चा गृह्णाति माधीभ्यां वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माधीभ्यां वेति
 सादयति ॥ १७ ॥ दध्यङ् ह वाऽऽभ्यामायवर्णः । मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदे-
 नयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगृह्यत तस्मान्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माधीभ्यां
 वेति सादयति ॥ १८ ॥ तानि वाऽऽतानि । स्रज्जानि पात्राणि भवन्ति रास्त्राव-
 मैन्द्रवायवपात्रं तत्तस्य द्वितीयऽ वृषं तेन तद्विदेवत्यमज्ञकावं मैत्रावरुणपात्रं त-
 त्स्य द्वितीयऽ वृषं तेन तद्विदेवत्यमौष्ठमाश्विनपात्रं तत्तस्य द्वितीयं वृषं तेन त-
 द्विदेवत्यमथ यदश्विनाविति मुख्यौ वाऽऽश्विनावौष्ठमिव वाऽऽहं मुखं तस्मादौ-
 ष्टमाश्विनपात्रं भवति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ प्रथमोऽध्यायः [२५.] ॥ ॥

चक्षुषी ह वाऽऽस्य शुक्रामन्थिनी । तद्वाऽऽ एष एव शुक्रो य एष तपति त-
 द्देष एतत्तपति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमा एव मन्थी ॥ १ ॥ तऽ सत्कुभिः श्रीणाति ।
 तदेनं मन्थं करोति तेनोऽऽ एष मन्थ्येती ह वाऽऽसां प्रजानां चक्षुषी म यद्वैती
 नोदियातां न कैत्रेह स्वी चन पाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥ तयोरुत्तैवान्यतरः । आ-
 द्योऽन्यतरोऽतैव शुक्र आद्यो मन्थी ॥ ३ ॥ तयोरुत्तैवान्यतरमनु । आद्योऽन्यत-
 रमन्वतैव शुक्रमन्वाद्यो मन्थिनमनु तौ वाऽऽन्यस्मै गृह्येतेऽन्यस्मै ह्रूयेते श-
 ण्डामर्कावित्यसुररक्षते ताभ्यां गृह्येते देवताभ्यो ह्रूयेते तद्यत्तथा ॥ ४ ॥ यत्र वै

योनिः प्रजाः पाक्षीति सादयत्याद्यो ज्येष्ठमन्वाद्या क्षीमाः प्रजा विशस्तस्मादाक्षिप-
ते योनिः प्रजाः पाक्षीति ॥१२॥ द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः । द्वावप्रोक्षितौ
प्रोक्षितं चैवाध्वर्युरादत्तेऽप्रोक्षितं चैवमेव प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं चैवादत्तेऽप्रोक्षितं
च शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥१३॥ सोऽध्वर्युः । अप्रोक्षितेन यूप-
शकलेनापमार्थ्यपमृष्टः शण्ड इत्येवमेव प्रतिप्रस्थातापमृष्टो मर्क इति तदाददा-
नाविवासुररक्षसेऽप्रपकृतो देवास्वा शुक्रपाः प्रणयत्वित्येवाध्वर्युर्निष्क्रामति देवा-
स्वा मन्थिपाः प्रणयत्विति प्रतिप्रस्थाता तदेतौ देवताभ्य एव प्रणयतः ॥१४॥
तौ जघनेनाक्षवनीयमरत्नी संधत्तः । ताऽउत्तरवेदौ सादयतो दक्षिणायामिव श्रो-
णावध्वर्युः सादयत्युत्तरायां प्रतिप्रस्थाताननुसृजन्तावेवानाधृष्टासीति तद्रक्षोभिरेवै-
तदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुतो विपर्येष्यन्तौ वाऽएतावग्निं भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा
ऽएवैतन्निष्ठुवाति तथो हैनौ विपर्यन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥१५॥ सोऽध्वर्युः पर्ये-
ति । सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीक्षीत्यत्ता ज्येष्ठमन्वत्ता हि वीरस्तस्मादाह सुवीरो
वीरान्प्रजनयन्परीक्षीत्यभि रायस्योषेण यजमानमिति तद्यजमानायाशिषमाशास्ते
यदाह्वाभि रायस्योषेण यजमानमिति ॥१६॥ अथ प्रतिप्रस्थाता पर्येति । सुप्रजाः
प्रजाः प्रजनयन्परीक्षीत्याद्यो ज्येष्ठमन्वाद्या क्षीमाः प्रजा विशस्तस्मादाह सुप्रजाः
प्रजाः प्रजनयन्परीक्षीत्यभि रायस्योषेण यजमानमिति तद्यजमानायाशिषमाशास्ते
यदाह्वाभि रायस्योषेण यजमानमिति ॥१७॥ तावपिधाय निष्क्रामतः । तिर ए
वैनावितकुरुतस्तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ यन्तौ न कश्चन पश्यति तौ पु-
रस्तात्परीत्यापोर्णतः पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुत आविरेवैनावितकुरुतस्तस्मादिमौ सू-
र्याचन्द्रमसौ प्रत्यञ्चौ यन्तौ सर्व एव पश्यति तस्मात्पराग्रेतः सिच्यमानं न कश्चन
पश्यति तदु पश्चात्प्रजायमानं सर्व एव पश्यति ॥१८॥ तौ जघनेन यूपमरत्नी
संधत्तः । यद्यग्निर्नीद्वधित यद्युऽअग्निर्द्वाधेताप्यग्रेणैव यूपमरत्नी संदध्याता संज-

ग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषेत्येवाध्वर्युः संजग्मानो दिवा पृथिव्या म-
 न्यी मन्यिशोचिषेति प्रतिप्रस्थाता चक्षुषोरेवैतेऽआरुमणे कुरुतश्चक्षुषीऽएवैत-
 त्संधत्तस्तस्मादिमेऽअभितोऽस्थिनी चक्षुषी संहिते ॥११॥ सोऽध्वर्युः । अप्रोक्षितं
 यूपशकलं निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता निरस्तो मर्क इति
 तत्पुराङ्गतिभ्योऽसुररक्षसेऽअपकृतः ॥२०॥ अथाध्वर्युः । प्रोक्षितं यूपशकलमाहव-
 नीये प्रास्यति शुक्रस्याधिष्ठानमसीत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता मन्यिनोऽधिष्ठानमसीति
 चक्षुषोरेवैते समिधौ चक्षुषीऽएवैतत्समिद्धे तस्मादिमे समिद्धे चक्षुषी ॥२१॥ त-
 त्र जपति । अहिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्यामेत्याशी-
 रेवैषैतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते ॥२२॥ अथाश्राव्याह । प्रातः-प्रातः स-
 वस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति त-
 दनु प्रतिप्रस्थाता तदनु चमसाध्वर्यवः ॥२३॥ तौ वै पुरस्तास्तिष्ठन्तौ जुहुतः । च-
 क्षुषी वाऽएतौ तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी धत्तस्तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥२४॥ अ-
 भितो यूपं स्तिष्ठन्तौ जुहुतः । यथा वै नाहिकैवं यूपस्तस्मादिमेऽअभितो नासिकां
 चक्षुषी ॥२५॥ तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । एतेनो ह्येतौ तदुदश्रुवाते
 यदेनौ सर्वं सवनमनुहूयते यदेवैतौ सर्वं सवनमनुहूयतऽएतौ वै प्रजापतेः
 प्रत्यक्षतमां चक्षुषी ह्येतौ सत्यं वै चक्षुः सत्यं हि प्रजापतिस्तस्मादेनौ सर्वं
 सवनमनुहूयते ॥२६॥ स जुहोति । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो व-
 रुणो मित्रोऽअग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत
 स्वाहिति ॥२७॥ स यजुहोति । सा प्रथमा स प्रथम इति शश्वद् वै रेतसः सि-
 त्तस्य चक्षुषीऽएव प्रथमे सम्भवतस्तस्माज्जुहोति सा प्रथमा स प्रथम इति ॥२८॥
 अथ सम्प्रेष्यति । प्रैतु ह्येनुश्चमसः प्र ब्रह्मणाः प्रोक्षातृणां प्र यज्ञमानस्य प्रयत्नु
 सदस्यानां ह्योत्राणां चमसाध्वर्यव उपा-र्तधः शुक्रस्याभ्युन्नयधमिति सम्प्रेष एवैष

पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताध्वेयीः पात्रे सञ्चवमवनयत्यत्र एवैतदाद्यं बलिं हारयति
तमध्वर्युर्होतृचमसेऽवनयति भक्षाय वषट्कर्तुर्हि भक्षः प्राणो वै वषट्कारः सोऽस्मा-
देतद्वषट्कुर्वतः पराडिवाभूत्प्राणो वै भक्षस्तत्प्राणं पुनरात्मन्धत्ते ॥ २९ ॥ अथ
पदेते प्रतीची पात्रे न कुरन्ति । कुरन्त्यन्यान्यहंश्चक्षुषी क्येते सञ्चवमेव होतृ-
चमसेऽवनयति ॥ ३० ॥ अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । ऊतोहिष्टा वाऽएते
सञ्चवा भवन्ति नालमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराध्याययन्ति तथालमाहुत्यै भवन्ति
तस्माद्दोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥ अथ होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा ह वै
युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ता एवैतत्संतर्पयन्ति तृप्ताः प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहन्-
निति तस्माद्दोत्राः संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥ स प्रथमायां वा होत्रायाम् । इष्टायामुत्त-
मायां वानुमन्त्रयते तृम्यत्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वा-
हेति होत्राणामेवैषा तृप्तिरथेत्य प्रत्यङ्मुपविशत्ययाउग्नीदित्यग्नीद्वित्र यज्ञतामुत्त-
मः संयजति तस्मादाह्याउग्नीदिति ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६[२. १.] ॥ प्रथमः प्रपा-
ठकः ॥ कण्डिकासंख्या १३६ ॥ ॥

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणाः । सोऽस्यैष सर्वमेव सर्वं ह्ययमात्मा तस्मादनु-
या गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्थाल्या क्येन गृह्णाति सर्वं वाऽइयं सर्वमेष
ग्रहस्तस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥ पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णं सर्वमेष ग्रहस्त-
स्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वमे-
ष ग्रहस्तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥ सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै
सवनानि सर्वमेष ग्रहस्तस्मात्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥ स यदि राज्ञोपदस्येत् ।
तमत एव तन्वीरन्नतः प्रभावयेयुरात्मा वाऽअग्रयणा आत्मनो वाऽइमानि स-
र्वाण्यङ्गानि प्रभवत्येतस्मादन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति तदात्मन्येवास्यां प्रति-
ष्ठायामन्ततो यज्ञः प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥ अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं ग्रा-

ताणामाददानो वाचं यहुत्यत्र वै सग्निः वदत्यत्सत्राग्नेः वदत्तस्मादाग्रयणो नाम
 ॥ ६ ॥ रक्षोभ्यो वै तां भीषा वाचमयहन् । षडाऽऽतः प्राचो ग्रहान्गृह्णात्यथैष
 सप्तमः षडाऽऽतवः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥ तां देवाः । सर्वस्मि-
 न्विजितेऽभ्येऽनाष्ट्रेऽत्राग्ने वाचमवदंस्तथोऽएवैष एताः सर्वस्मिन्विजितेऽभ्येऽना-
 ष्ट्रेऽत्राग्ने वाचं वदति ॥ ८ ॥ अथातो गृह्णात्येव । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृ-
 थिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्
 । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति वाचमेवैतद्यातयाम्नीं करोति
 तस्मादनया समानः स द्विपर्यासं वदत्यज्ञामितायै जामि ह् कुर्याद्यदाग्रयणोऽस्याग्र-
 यणोऽसीति गृह्णीयात्तस्मादाकाग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति ॥ ९ ॥ पाहि यज्ञं पाह्
 यज्ञपतिमिति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यज्ञमिति पाहि यज्ञपतिमिति वा-
 चमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यज्ञमानमिति यज्ञमानो हि यज्ञपतिर्विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण
 पातु विष्णुं त्वं पाह्तीति वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्त्वां वीर्येण गो-
 पायत्विति विष्णुं त्वं पाह्तीति वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञं त्वं गोपायेत्यभि सवनानि
 पाह्तीति तदेतं ग्रहमाह सर्वाणि क्षेत्रे सवनानि प्रति ॥ १० ॥ अथ दशापवि-
 त्रमुपगृह्य हिङ्करोति । सा ह्येषा वागनुद्यमाना तताम तस्यां देवा वाचि तान्ता-
 याः हिङ्कारेणैव प्राणमदधुः प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपि-
 गृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति सैतेन प्राणेन समजिहीत यदा वै तान्तः प्राणं
 लभतेऽथ स संजिहीते तथोऽएवैष एतद्वाचि तान्तायाः हिङ्कारेणैव प्राणं दधा-
 ति सैतेन प्राणेन संजिहीते त्रिष्कृत्वो हिङ्करोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ११ ॥ अथाह
 सोमः पवतऽइति । स यामेवामूं भीषासुररक्षसेभ्यो न निरब्रुवंस्तामेवैतत्सर्व-
 स्मिन्विजितेऽभ्येऽनाष्ट्रेऽत्र निराह तामाविष्करोति तस्मादाह सोमः पवतऽइति
 ॥ १२ ॥ अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेति । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहस्मै सुन्वते

यजमानाय पवतऽइति तद्यजमानायाह ॥ १३ ॥ तदाहुः । एतावदेवोक्ता सादयेदे-
तावद्वाऽइदं सर्वं यावद्वक्ष्ये क्षत्रं विडिन्द्राग्नी वाऽइदं सर्वं तस्मादितावदेवो-
क्ता सादयेदिति ॥ १४ ॥ तड् ब्रूयादेव भूयः । इषऽउर्जे पवतऽइति वृथै तदाह
यदाह्वेषऽइत्यूर्जऽइति यो वृष्टाद्वर्गसो जायते तस्मै तदाह्वय ओषधीभ्यः पवत
ऽइति तदह्वयौषधिभ्यश्चाह व्यावापृथिवीभ्यां पवतऽइति तदाभ्यां व्यावापृथि-
वीभ्यामाह ययोरिदं सर्वमधि सुभूताय पवतऽइति साधवे पवतऽइत्येवैतदाह
॥ १५ ॥ तड् हैकऽआहुः । ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति तड् तथा न ब्रूयाद्यद्वाऽआ-
ह्वस्मै ब्रह्मणऽइति तदेव ब्रह्मवर्चसायाह विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति तं वै मध्ये साद-
यत्यात्मा ह्यस्यैष मध्यऽइव ह्ययमात्मा दक्षिणोक्थ्यस्थाली भवत्युत्तरादित्यस्था-
ली ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२. २.] ॥

अयं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा यदुक्थ्यः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा ह्य-
यमनिरुक्तः प्राणः सोऽस्यैष आयुरेव तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति
स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजरा ह्ययममृताजरुं ह्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥ १ ॥
तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णां सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णां गृह्णाति ॥ २ ॥
॥ शतम् २४०० ॥ ॥ तस्यासविव ध्रुव आयुः । आत्मैवास्यैतेन संहृतः पर्वणि
संततानि तद्वाऽअगृहीत एवैतस्मादह्वाकायोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥ अथ रा-
जानमुपावहरति । तृतीयं वसतीवरीणामवनयति तत्पर्व समैति प्रथममहोत्त-
रस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य
तदुत्तमं तद्यतिषजति तस्मादिमानि पर्वणि व्यतिषक्तानोदित्यतिषक्तानोदित्य-
त्यम् ॥ ४ ॥ एवमेव माध्यन्दिने सवने । अगृहीत एवैतस्मादह्वाकायोत्तमो ग्र-
हो भवत्यथ तृतीयं वसतीवरीणामवनयति तत्पर्व समैति ॥ ५ ॥

सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य त-
 दुत्तमं तद्यतिषजति तस्मादिमानि पर्वाणि व्यतिषक्तानीदमित्यमतिहानमिदमित्यं
 तद्यदस्यैतेनात्मा सङ्कितस्तेनास्यैष आयुः ॥ ५ ॥ सैषा कामदुधैवेन्द्रस्योद्धारः ।
 त्रिभ्य एवैनं प्रातःसवनञ्जुक्थेभ्यो विगृह्णाति त्रिभ्यो माध्यान्दने सवने तत्षट् कृ-
 तः षड्वाञ्जुक्थव ऋतवो वाऽश्मात्सर्वान्कामान्यचक्ष्येतेनो ह्येषा कामदुधैवेन्द्र-
 स्योद्धारः ॥ ६ ॥ तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थञ् हि पुरोरुगृग्धि पुरोरुगृ-
 ग्थुक्थञ् साम ग्रहोऽथ यदन्यज्जपति तद्यजुस्ता हैता अभ्यर्थ एवाग्रञ्जुग्भ्य आ-
 सुरभ्यर्धो यजुर्भ्योऽभ्यर्थः सामभ्यः ॥ ७ ॥ ते देवा अब्रुवन् । कृत्तेमा यजुषु दधाम
 तथेयं बद्धलतरेव विद्या भविष्यतीति ता यजुःषदधुस्तत एषा बद्धलतरेव वि-
 द्याभवत् ॥ ८ ॥ तं यदपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थञ् हि पुरोरुगृग्धि पुरोरुगृग्थुक्थञ्
 स यदेवैनमुक्थेभ्यो विगृह्णाति तेनो ह्यस्यैष पुरोरुज्ञान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं
 गृह्णाति ॥ ९ ॥ अथातो गृह्णात्येव । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा बृहद्वते वय-
 स्वतऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय वेति बृहद्वते वयस्वतऽइति
 वीर्यवतऽइत्येवैतदाह यदाह बृहद्वते वयस्वतऽइत्युक्थाव्यं गृह्णामीत्युक्थेभ्यो
 क्थेनं गृह्णाति यत्तऽइन्द्र बृहद्वय इति यत्तऽइन्द्र वीर्यमित्येवैतदाह तस्मै वा
 विज्ञवे वेति यज्ञस्य क्थेनमायुषे गृह्णाति तस्मादाह तस्मै वा विज्ञवे वेत्येष ते
 योनिरुक्थेभ्यस्वेति सादयत्युक्थेभ्यो क्थेनं गृह्णाति ॥ १० ॥ तं विगृह्णाति । देवे-
 भ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीति प्रशासनञ् स कुर्याद्य एवं कुर्याद्यथादेवतं
 तेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥ मित्रावरुणाभ्यां वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव
 मित्रावरुणाय मित्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते मित्रावरुणीरनुशंसति मित्रावरुण्या
 यजति ॥ १२ ॥ इन्द्राय वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव ब्राह्मणाहसिन
 ऽऐन्द्रीषु हि तस्मै स्तुवतऽऐन्द्रीरनुशंसत्यैन्द्रा यजति ॥ १३ ॥ इन्द्राग्निभ्यां वा ।

देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येवावाकायैन्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवतऽऐन्द्राग्नीर-
 नुशऽसत्यैन्द्राग्न्या यज्ञतीन्द्राय तेत्येव माध्यन्दिने सवनऽऐन्द्रऽ हि माध्यन्दिनऽ
 सवनम् ॥ १४ ॥ तड् क चरकाधर्यवो विगृह्णन्ति । उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा
 देवाव्यमुक्येभ्य उक्याव्यं मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्ये ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां
 त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति ॥ १५ ॥ उपयामगृहीतोऽसि ।
 देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुक्येभ्य उक्याव्यमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वेति
 सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति ॥ १६ ॥ उपयामगृहीतोऽसि । देवे-
 भ्यस्त्वा देवाव्यमुक्येभ्य उक्याव्यमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां
 त्वेति सादयति नात्र पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशतीन्द्राय तेन्द्राय तेत्येव मा-
 ध्यन्दिने सवनऽऐन्द्रऽ हि माध्यन्दिनऽ सवनं द्विर्ह पुनर्हविरसीति स्थालीमभि-
 मृशति तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥ तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । न योनौ
 सादयेदग्रे क्वैवैष उपयामेन गृहीतो भवत्यग्रे योनौ सन्नोऽज्ञामितायै जामि क
 कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयाद्यद्योनौ सादयेदय यत्पुनर्हविरसीति स्थालीम-
 भिमृशति पुनर्हस्यै ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति न तदाद्रियेत तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ३.] ॥ ॥

अयऽ कृ वाऽअस्यैष प्राणः । योऽयं पुरस्तात् वै वैश्वानर एवाथ योऽयं प-
 श्चात्स ध्रुवस्तौ कृ स्मैतौ द्वावेवाग्रे ग्रही गृह्णन्ति ध्रुववैश्वानराविति तयोरयमथे-
 तर्ह्यन्यतर एव गृह्यते ध्रुव एव स यदि तं चरकेभ्यो वा यतो वानुब्रवीत यज्ञ-
 मानस्य तं चमसेऽवनयेदथैतमेव होतृचमसे ॥ १ ॥ यद्वाऽअस्यावाचीनं नभिः ।
 तदस्यैष आत्मनः सोऽस्यैष आयुरेव तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति
 स्थाल्या क्येन गृह्णात्यज्ञरा ह्यीयममृताज्ञरऽ क्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥
 तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णऽ सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ ३ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सर आयुस्तस्माद्वैश्वानराय गृह्णाति ॥४॥ स प्रातःसवने गृहीतः । ऐतस्मात्कालादुपशेति तदेनं सर्वाणि सवनान्यतिनयति ॥५॥ तं न स्तूयमानेऽवनयेत् । न ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीविद्यत्स्तूयमानेऽवनयेत् ॥६॥ तं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशं स्तोत्रमतिनयति तथा परम्परमायुः समश्नुते तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निष्टोमसत्स्यदितस्य होमान्न सर्पेन प्रस्त्रावयेत तथा सर्वमायुः समश्नुत आयुर्वाऽअस्यैष तथा सर्वमायुरेति ॥७॥ यद्वाऽअस्त्रावाचीनं नाभिः । तदस्यैष आत्मनः स यत्पुरैतस्य होमात्सर्पेद्वा प्र वा स्त्रावयेत ध्रुवः क्वावमेहेनेद्भुवमवमेहानीति तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति तद्वै तद्यजमान एव यजमानस्य क्षेत्रे तदात्मनः ॥८॥ स वाऽअग्निष्टोमसद्भवति । यशो वै सोमस्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च नोभावेवागह्यतो यश एवैतद्भुमागहन्ति तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः सम्प्रसृप्यात्मन्दधते यद्भक्षयन्ति स ह यश एव भवति य एवं विद्वान्भक्षयति ॥९॥ ते वाऽएते । सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्येतद्यशः संनिधाय सर्पन्ति ते पराञ्चो यशसो भवन्ति तदेष परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो धत्ते तेषां कैष एव यशस्वितमो भूवा प्रैति य एवं विद्वानग्निष्टोमसद्भवति ॥१०॥ देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥११॥ ततो देवाः । अर्चन्तः आम्यन्तश्चेरुस्तऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुस्तऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं समवृज्जन्तान्तरायन्नसुरान्यज्ञात्तयोऽएवैष एतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं संवृङ्क्तेऽन्तरेति सपत्नान्यज्ञात्तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥१२॥ तं गृहीत्वोत्तरे कृविधीने सादयति प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीत्युपकीर्णे वाऽइतरान्यहान्सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं चनात्तर्थाय ॥१३॥ यद्वाऽअस्योर्ध्वं नाभिः । तदस्यैतऽआत्मन उपरीव वै तद्यदूर्ध्वं नाभिरुपरिवितथदुः-

कीर्णं तस्मादुपकीर्णं सादयत्यथैतं व्युक्त्य न तृणं चानात्तर्थाय ॥ १४ ॥ यद्वाऽअस्या-
 दाचीनं नाभिः । तदस्यैष आत्मनोऽध-इव वै तद्यद्वाचीनं नाभेरध-इवैतद्य-
 द्युक्त्य न तृणं चानात्तर्थाय तस्मादेतं व्युक्त्य न तृणं चानात्तर्थाय सादयति ॥ १५ ॥
 एष वै प्रजापतिः । य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाये-
 तर्क्यनु प्रजायन्ते स यानुपकीर्णं सादयति तस्माद्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अ-
 न्येमात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति या वै शफैः प्रतितिष्ठन्ति ता अन्येनात्मनोऽस्यां
 प्रतितिष्ठत्यथ यदेतं व्युक्त्य न तृणं चानात्तर्थाय सादयति तस्माद्या एतमनु प्रजाः
 प्रजायन्ते ता आत्मनैवास्यां प्रतितिष्ठन्ति मनुष्याश्च आपदाश्च ॥ १६ ॥ तद्वाऽएतत्
 । अस्या एवान्यदुत्तरं करोति यदुपकिरति स यानुपकीर्णं सादयति तस्माद्यास्ता-
 ननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनैवात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति शफैः ॥ १७ ॥ तद्वाऽए-
 तत् । आकृवनीये जुह्वति पुरोडाशं धानाः कर्मभं दध्यामिक्षामिति तद्यथा मुख
 ऽआसिञ्चेदेवं तदस्यैष एकत्रप उपशेतऽआप इवैव तस्माद्यदनेन मुखेन नानात्र-
 पमशनमश्नात्यथैतेन प्राणैकैकत्रपमेव प्रस्त्रावयतेऽप इवैवाथ यस्माद्भुवो नाम
 ॥ १८ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयां चक्रुस्तान्द-
 क्षिणतोऽसुररक्षसान्यसिजुस्तिषामेतान्दक्षिणान्यरुहानुज्जघ्रुर्येतद्वक्षिणां हविर्धान-
 मुज्जघ्रुर्येतमेव न शेकुरुद्धतुं तदुत्तरमेव हविर्धानं दक्षिणां हविर्धानमदृक्कृत-
 यदेतं न शेकुरुद्धतुं तस्माद्भुवो नाम ॥ १९ ॥ तं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएष
 एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तच्चतुर्विंश-
 तिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्याऽएष शिरः श्रीर्वै शिरः श्रीर्ह वै शिरस्त-
 स्माद्योऽर्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्धस्य शिर इत्याहुः श्रेष्ठो ह व्यथेत यदेष
 व्यथेत यज्ञमानो वै श्रेष्ठो नेद्यज्ञमानो व्यथाताऽइति तस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २० ॥
 वत्सो वाऽएष । एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्रा-

णि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या एष वत्सस्तं यद्वोपायन्ति
 गोपायन्ति वाऽइमान्वत्सान्दोहाय यदिदं पयो इहृएवमियं गायत्री यजमानाय
 सर्वान्कामान्दोहाताऽइति तस्माद्वि गोपायन्ति ॥ २१ ॥ अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्था-
 ता च । निश्च क्रामतः प्र च पथ्येते यथा बहवत्सोपाचरेदेवमेतं ग्रहमुपाचरत-
 स्तमवनयति गायत्रीमेवैतत्प्रस्नावयति प्रतेयं गायत्री यजमानाय सर्वान्कामान्दो-
 हाताऽइति तस्माद्वाऽअवनयति ॥ २२ ॥ सोऽवनयति । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा
 सोममवनयामीति गृह्णामीति वाथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनस्कर
 दिति यथा न इन्द्र इमाः प्रजा विशः श्रियै यशसेऽन्नाद्यायासपत्नाः समनसः क-
 र्वदित्येवैतदाह ॥ २३ ॥ अथातो गृह्णात्येऽ । मूर्धनं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वै-
 श्वानरमृतऽआ ज्ञातमग्निम् । कविऽ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त
 देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवन्नितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्यु-
 तन्नित्तम एष ते योनिर्वैश्वानराय वेति सादयति व्युक्ष्य न तृणं चनात्तर्धाय वै-
 श्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२.४.] ॥

ग्रहान्गृहीत्वा । उपनिष्क्रम्य विप्रुषाऽ होमं जुहोति तद्यद्विप्रुषाऽ होमं जु-
 होति या एवास्यात्र विप्रुष स्कन्दति ता एवैतदाहवनीये स्वगाकरोत्याहवनी-
 यो ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा तस्माद्विप्रुषाऽ होमं जुहोति ॥ १ ॥ स जुहोति । यस्ते
 द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअशुरिति यो वै स्तोक स्कन्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्ते
 अशुरिति तदऽशुमाह ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थादिति ग्राव्या हि च्युतोऽधि-
 षवणाभ्याऽ स्कन्दत्यध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रादित्यध्वर्योर्वा हि पाणिभ्याऽ स्क-
 न्दति पवित्राद्वा तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतऽ स्वाहेति तद्यथा वषट्कृतऽ
 हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २ ॥ अथ स्तीर्णायै वेदेः । द्वे तृणोऽअध्वर्युरादत्ते तावध्वर्यु प्र-
 थमौ प्रतिपथ्येते प्राणोदानौ यज्ञस्याथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्याथोद्गातात्मैव प्रजा-

पतिर्यज्ञस्याथ प्रतिकृता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥ तान्वाऽएतान् । पञ्चऽर्विजो
 यज्ञमानोऽन्वारमतऽएतावान्वै सर्वो यज्ञो यावत् एते पञ्चऽर्विजो भवन्ति पाङ्क्तो
 वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतद्यज्ञमानोऽन्वारमते ॥ ४ ॥ अथान्यतरत्तृणम् । चावात्समभिप्रा-
 स्यति देवानामुत्क्रमणमसीति यत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्रुवत त
 ऽएतस्माच्चावात्सादूर्धाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामंस्तद्यज्ञमानमेवैतत्स्वर्गं पन्थानमनु-
 संख्यापयति ॥ ५ ॥ अथान्यतरत्तृणम् । पुरस्ताडुद्गातृणामुपास्यति तूष्णीमेव स्तोमो
 वाऽएष प्रज्ञापतिर्यदुद्गातारः स इदं सर्वं युतऽइदं सर्वं सम्भवति तस्माऽष्टु-
 वितत्तृणमपि दधाति तथो ह्यध्वर्यु न युते नैनं सम्भवत्यथ यदा जपति जपति
 ह्यत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥ अथ स्तोत्रमुपाकरोति । सोमः पवतऽइति स वै परागेव
 स्तोत्रमुपाकरोति पराञ्च स्तुवते देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि यत्पव-
 मानाः पराञ्चो ह्येतैर्देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तस्मात्परागेव स्तोत्रमुपाक-
 रोति पराञ्च स्तुवते ॥ ७ ॥ उपावर्तधमिति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि । अभ्यावर्तं
 धुर्ये स्तुवतऽइमा वै प्रजा एतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तास्तस्मादिमाः प्रजाः पुनर-
 भ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥ अथ यदत्र बह्विष्यवमानेन स्तुवते । अत्र ह वाऽअसा-
 वग्रऽआदित्य आस तमृतवः परिगृह्यैवात ऊर्धाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामत्स एष
 ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति तथो एवैतद्विजो यज्ञमानं परिगृह्यैवात ऊर्धाः स्वर्गं
 लोकमुपोत्क्रामन्ति तस्मादत्र बह्विष्यवमानेन स्तुवते ॥ ९ ॥ नौर्ह वाऽएषा
 स्वर्ग्या । यद्वह्विष्यवमानं तस्या ऋविज एव स्फ्याश्चारित्राश्च स्वर्गस्य लोकस्य
 सम्पारणास्तस्या एक एव मज्जायिता य एव निन्यः स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्ज-
 येदेवऽ कैनाऽ स मज्जायति तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या तस्माडु सर्वस्मादेव
 यज्ञान्निन्यं परिब्रिवाधिपेत ॥ १० ॥ अथ स्तुतऽएतां वाचं वदति । अग्निं दग्धिं
 कः बर्हिं स्तृणीहि पुरोडाशां ॥ ११ ॥ अलंकुरु पशुनेहीति विहरत्यग्नीदग्निं हविर्हन्ति

ऽध्वनान्तेतस्तृणाति बर्हि स्तीर्णे बर्हिषि समिद्धे देवेभ्यो जुह्वानीति पुरोडा-
 शौ॥५॥ अलंकुर्विति पुरोडाशैर्हि प्रचरिष्यन्भवति पशुनेहीति पशु० कृपाकरि-
 ष्यन्भवति ॥ ११ ॥ अथ पुनः प्रपद्य । आश्विनं ग्रहं गृह्णात्याश्विनं ग्रहं गृहीत्वोप-
 निष्क्रम्य यूपं परिव्ययति परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति रसमेवास्मिन्नेतदधाति
 ॥ १२ ॥ स प्रातःसवनऽआलम्ब्य । आ तृतीयसवनऽअलम्ब्य उपशेते सर्वस्मिन्ने-
 वित्यज्ञे रसं दधाति सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥ तस्मात्तृतीयसवनं आ-
 लभेत । तद्धि सलोम यदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत यद्युक्थः स्यादैन्द्राग्रं द्वितीय-
 मालभेतैन्द्राग्रानि कुक्थानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतैन्द्रो हि षो-
 डशी यद्यतिरात्रं स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वाग्वै सरस्वती योषा वै वाग्यो-
 षा रात्रिस्तद्यथाययं यद्वत्तद्व्यावर्तयति ॥ १४ ॥ अथ स्वनीयैः पुरोडाशैः प्रचर-
 ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतर्हुरीरं यद्गिर्यो
 यदश्वाऽप्रातःसवनं नामौषधिर्जायतऽइति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामि-
 तदाहृत्याभिषुण्वन्तीति ॥ १५ ॥ स यत्पशुमालभते । रसमेवास्मिन्नेतदधात्ययं य-
 त्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति मेधमेवास्मिन्नेतदधाति तथो हास्यैष सोम एव
 भवति ॥ १६ ॥ सर्वऽऐन्द्रा भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मात्सर्वऽऐन्द्रा
 भवन्ति ॥ १७ ॥ अथ यत्पुरोडाशः धानाः कर्मभो दध्यामिन्नेति भवति या यज्ञस्य
 देवतास्ताः सुप्रीता असन्निति ॥ १८ ॥ इदं वाऽअपूपमशित्वा कामयते । धानाः
 खादेयं कर्मभमश्नीयां दध्यश्नीयामामिन्नामश्नीयामिति ते सर्वे कामा या यज्ञस्य दे-
 वतास्ताः सुप्रीता असन्नित्यथ यदेषा प्रातःसवनं एव मैत्रावरुणी पयस्यावकृता
 भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥ गायत्री वै प्रातःसवनं वहति । त्रिष्टुप् पृथ-
 न्दिनऽ सवनं जगती तृतीयसवनं तद्वाऽअनेकाकिन्येव त्रिष्टुप् पृथ-
 न्दिनऽ सवनं वहति गायत्र्या च बृहत्या चानेकाकिनी जगती तृतीयसवनं गायत्र्योत्तिहक-

कुब्ज्यानुष्टुभा ॥ २० ॥ गायत्र्यैवैकाकिनी प्रातःसवनं वहति । सैताभ्यां पङ्क्तिभ्यां
स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्यङ्क्त्या च चत्वार्याज्यानि बह्विष्यवमानं पञ्चमं पञ्चपरा
पङ्क्तिः सैतया स्तोत्रपङ्क्त्यानेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति ॥ २१ ॥ इन्द्रस्य
पुरोडाशः । ह्यैर्धानाः पूजः कर्मभः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या पञ्च-
पदा पङ्क्तिः सैतया हविष्यङ्क्त्यानेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहत्येतस्या एव
पङ्क्तिः सम्पदः कामाय प्रातःसवनं एवैषा मैत्रावरुणी पयस्यावक्लृप्ता भवति नेत-
रयोः सवनयोः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [२.५.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [२६] ॥

भक्षयित्वा समुपहृताः स्म इत्युक्तोत्तिष्ठति । पुरोडाशबृगलमादाय तद्यत्रैत-
दुपसन्नोऽहावाकोऽन्वाह तदस्मै पुरोडाशबृगलं पाणावाद्धदाहावाक वदस्व
यत्ते वाद्यमित्यह्वीयत वाऽअहावाकः ॥ १ ॥ तमिन्द्राग्नौऽअनुसमतनुताम् । प्रजा-
नां प्रजात्यै तस्मादिन्द्राग्नौऽहावाकः स एतेन च हविषा यदस्माऽएतत्पुरोडाश-
बृगलं पाणावाद्धात्येतेन चार्षेयेण यदतदन्वाह तेनानुसमश्रुते ॥ २ ॥ स वै
सन्नेऽहावाके । ऋतुग्रहैश्चरति तद्यत्सन्नेऽहावाकऽऽतुग्रहैश्चरति मिथुनं वा अहा-
वाक ऐन्द्राग्नौ ह्यहावाको द्वौ हीन्द्राग्नौ द्वन्द्वः हि मिथुनं प्रजननः स एतस्मा-
न्मिथुनात्प्रजननादतूल्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ३ ॥ यद्वै सन्नेऽहावाके । ऋतुग्रहै-
श्चरति सर्वं वाऽऽतवः संवत्सरः सर्वमेवैतत्प्रजनयति तस्मात्सन्नेऽहावाकऽऽतु-
ग्रहैश्चरति ॥ ४ ॥ तान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वा-
दश गृह्णीयादथोऽपि त्रयोदश गृह्णीयादस्ति त्रयोदशो मास इति द्वादशं वै
गृह्णीयादेषैव सम्पत् ॥ ५ ॥ द्रोणकलशादृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स ए-
तस्मात्प्रजापतेर्ऋतूल्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥ अभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति
। कुतस्तयोरुक्ता येऽअभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा
न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥ नानुवाक्यामन्वाह । ह्वयति वा

अनुवाक्ययागतो ह्येवायमृतुर्यदि दिवा यदि नक्तं नानुवषट्करोति नेदतूनपवृ-
 णजाऽइति सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृहीतः सहोत्तमाविदमेवैतत्सर्वं संवत्सरेण
 परिगृहीतस्तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥ निरेवान्यतरः क्रामति ।
 प्रान्यतरः पच्यते तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यत्पथ यदुभौ वा सह निष्क्रामितामु-
 भौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगु ह्येवमे मासा ईयुस्तस्मान्निरेवान्यतरः क्रामति प्रा-
 न्यतरः पच्यते ॥ ९ ॥ तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद्देवा अहुरसृजन्तर्तुभि-
 रिति चतुस्तद्वात्रिमसृजन्त स यद्वैतावदेवाभविष्यद्वात्रिहैवाभविष्यन् व्ययवत्स्यत्
 ॥ १० ॥ तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्विचरतः । तद्देवाः परस्तादहुरदडुस्तस्मादिदमद्या-
 हुरथ रात्रिरथ श्वोऽहर्भविता ॥ ११ ॥ ऋतुनेति वै देवाः । मनुष्यान्सृजन्तर्तुभि-
 रिति पशून्स यत्तन्मध्ये येन पशून्सृजन्त तस्मादिमे पशव उभयतः परिगृहीता
 वशमुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥ तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचर्य । इतरथा पात्रे वि-
 पर्यस्येतेऽऋतुभिरिति चतुश्चरिवेतरथा पात्रे विपर्यस्येतेऽन्यतरत एव तद्देवा
 अहुरसृजन्तव्यतरत रात्रिमन्यतरत एव तद्देवा मनुष्यान्सृजन्तान्यतरतः पशून्
 ॥ १३ ॥ अयातो गृह्णात्येव । उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाधर्युर्गृह्णात्युपया-
 मगृहीतोऽसि माधवाय वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्तऽओषधयो
 ज्ञायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च ॥ १४ ॥ उपयामगृहीतो
 ऽसि । शुक्राय त्वेत्येवाधर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि शुचये वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव
 ग्रैष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेनो हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥ उपयामगृही-
 तोऽसि नभसे त्वेत्येवाधर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नभस्याय वेति प्रतिप्रस्था-
 तैतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च ॥ १६ ॥ उप-
 यामगृहीतोऽसि । इषे त्वेत्येवाधर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे वेति प्रतिप्रस्था-
 तैतावेव शारदौ स यहर्यूर्जस ओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्जश्च ॥ १७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सकृसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सकृस्याय त्वेति
 प्रतिप्रस्थतैतावेव हैमन्तिकौ स यद्वेमन्त इमाः प्रजाः सकृसेव स्वं वशमुपनयते
 तेनो हैतौ सकृश्च सकृस्यश्च ॥ १८ ॥ उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णा-
 त्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थतैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्वलि-
 ष्ठं श्यायन्ति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ १९ ॥ उपयामगृहीतोऽसि । अ० हसस्प-
 तये त्वेति त्रयोदशं ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे
 स० हवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे स० स्रवमवनयत्याहुरति भक्षम् ॥ २० ॥
 अथ प्रतिप्रस्थाताभक्षितेन पात्रेण । ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रे-
 णैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति न वाऽऋतुग्रहाणामनुवषट्कुर्वत्येतेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं
 ग्रहीष्यन्भवति तदस्यैन्द्राग्रेनैवानुवषट्कृता भवन्ति ॥ २१ ॥ यद्वैन्द्राग्रं ग्रहं गृ-
 ह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनय ऋतुग्रहानग्रहीत्स इदं सर्वं प्रजनयिदमेवैत-
 त्सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी
 हि प्राणोदानाविमे हि व्यावापृथिवी प्राणोदानावनयोर्हीदिदं सर्वं प्रतिष्ठितम्
 ॥ २२ ॥ यद्वैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनय ऋतुग्रहानग्रहीत्स
 इदं सर्वं प्रजनय्यास्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणादानौ दधाति ताविमावस्मिन्सर्वस्मि-
 न्प्राणोदानौ हितौ ॥ २३ ॥ अथाता गृह्णात्येव । इन्द्राग्नीऽआगतं सुतं गोभिर्नि-
 भो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निं यां त्वेष ते यो-
 निरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां क्येन गृह्णाति ॥ २४ ॥ अथ वैश्वदेवं ग्रहं
 गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनय ऋतुग्रहानग्रहीत्स यद्वैतावदेवाभविष्यद्याव-
 त्या हैवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैवाभविष्यन् प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥ अथ यद्वैश्व-
 देवं ग्रहं गृह्णाति । इदमेवैतत्सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मादिमाः
 प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रिण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य

ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्मादुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥ अथातो गृह्णात्येव ।
ओमासश्चर्षणीर्धतो विश्वे देवास आगत । दाश्याऽसौ दाशुषः सुतम् । उपयामगृ-
हीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति
विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [१. १.] ॥ ॥

गृणाति ह वाऽएतद्भोता यद्भसति । तस्माऽएतद्गृणते प्रत्येवाध्वर्युरागृणाति
तस्मात्प्रतिगरो नाम् ॥ १ ॥ तं वै प्राञ्चमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः
प्राञ्च आर्विज्यं कुर्वन्ति तथो हास्यैतत्प्रागेवार्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥ प्रजापति-
र्वाऽउद्गाता । योषऽर्घ्योता स एतत्प्रजापतिरुद्गाता योषायामृचि ह्योतरि रेतः
सिञ्चति यत्स्तुते तद्भोता शस्त्रेण प्रजनयति तद्वति यथायं पुरुषः शितस्तद्यदे-
नद्वति तस्मादस्त्रं नाम ॥ ३ ॥ तदुपपत्यय्य प्रतिगृणाति । इदमेवैतद्रेतः सिक्त-
मुपनिमदत्यय यत्पराङ् तिष्ठन्प्रतिगृणीयात्परागु कैवैतद्रेतः सिक्तं प्रणश्येत्तन्न प्र-
जायेत सम्यञ्चाऽउ कैवैतद्भुवैतद्रेतः सिक्तं प्रजनयतः ॥ ४ ॥ यातयामानि वै देवै-
श्हन्दाऽसि । हन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत मदो वै प्रतिगरो यो
वाऽअचि मदो यः सामन्सो वै स तच्छन्दःस्वैवैतद्रसं दधात्ययातयामानि करो-
ति तैर्यातयमिर्वज्रं तन्वते ॥ ५ ॥ तस्माद्यद्यर्धर्चशः शब्सेत् । अर्धर्चऽर्धर्चं प्रति-
गृणीयाद्यदि पक्षः शब्सेत्पदे-पदे प्रतिगृणीयाद्यत्र वै शब्सन्नवानिति तदसुररक्ष-
सानि यज्ञमन्ववचरन्ति तत्प्रतिगरेण संदधाति नाष्ट्राणां रक्षसामनन्ववचाराय
यज्ञमानस्यो कैवैतद्भ्रातृव्यलोकं हिनति ॥ ६ ॥ चतुरक्षराणि ह वाऽअग्रे हन्दाऽ-
स्यासुः । ततो जगती सोममहापतत्सा त्रीण्यक्षराणि ह्यिवाजगाम तत्तद्विदुष्यते-
ममहापतत्सैक्रमक्षरं ह्यिवाजगाम ततो गायत्री सोममहापतत्सैतानि चाक्षराणि
हूरत्यागहत्सोमं च ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्तस्मादाङ्गुरष्टाक्षरा गायत्रीति ॥ ७ ॥
तथा प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद्गायत्रं प्रातःसवनं तथैव माध्यन्दिनं सवनम-

तन्वत ता७ ह त्रिष्टुबुवाचोप वाहमायानि त्रिभिरक्षरैरुप मा ह्यस्व मा मा य-
ज्ञादत्तर्गा इति तथेति तामुपाह्वयत तत एकादशाक्षरा त्रिष्टुबभवत्तस्मादाहुस्त्रै-
ष्टुभं माध्यन्दिन७ सवनमिति ॥ ८ ॥ तथैव तृतीयसवनमतन्वत । ता७ ह जगत्यु-
वाचोप वाहमायान्येकेनाक्षरेणोप सा ह्यस्व मा मा यज्ञादत्तर्गा इति तथेति
तामुपाह्वयत ततो द्वादशाक्षरा जगत्यभवत्तस्मादाहुर्जागतं तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥
तदाहुः । गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री क्षैवैतदुपसृजमानैदिति तस्मा-
त्स७सिद्धं प्रातःसवने प्रतिगृणीयात्स७सिद्धा हि गायत्र्यागहत्सकुन्मद्वन्माध्यन्दिने
सवन७एका७ हि साक्षर७ ह्रिवागहत्तेनैवैनामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥
यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्वतृतीयसवने त्रीणि हि साक्षराणि ह्रिवागहत्तैरेवै-
नामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥ ॥ शतम् २५०० ॥ ॥ यत्र व्यावापृथिव्य७
शस्यते । इमे ह वै व्यावापृथिवी७श्माः प्रजा उपजीवन्ति तदनयोरेवैतद्व्यावापृ-
थिव्यो रसं दधाति ते रसवत्या७उपजीवनीये७श्माः प्रजा उपजीवन्ति स वा
७ओ३मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥ तद्वैके । ओथामोदैव
वागिति प्रतिगृणन्ति वाक्प्रतिगर् एतद्वाचमुपाप्नुम इति वदन्तस्तु तथा न कु-
र्याद्यथा वै कथा च प्रतिगृणात्युपाप्तिवास्य वाग्भवति वाचा हि प्रतिगृणाति
तस्मादो३मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६
[३. २.] ॥ ॥

इहा३७इहा३७इत्यभिषुणोति । इन्द्रमेतदाच्यावयति बृहद्बृहदितीन्द्रमेवै-
तदाच्यावयति ॥ १ ॥ स शुक्रामन्थिनौ प्रथमौ गृह्णाति । शुक्रवद्व्येतत्सवनमथाग्र-
यणा७ सर्वेषु क्षेष सवनेषु गृह्यते७थ मरुत्वतीयमथोक्थ्यमुक्थ्यानि क्षत्रापि भव-
न्ति ॥ २ ॥ तद्वैके । उक्थ्यं गृहीत्वाथ मरुत्वतीयं गृह्णाति तदु तथा न कुर्यान्मरुत्व-
तीयमेव गृहीत्वाथोक्थ्यं गृह्णीयात् ॥ ३ ॥ तान्वा७एतान् । पञ्च ग्रहान्गृह्णात्येष

वै वज्रो यन्माध्यन्दिनः पवमानस्तस्मात्पञ्चदशः पञ्चसामा भवति पञ्चदशो हि
 वज्रः स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पञ्च वाऽऽत्मा अङ्गुलयोऽङ्गुलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥
 इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रजहार । स वृत्रं पाप्मानं कृत्वा विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा
 निनाय तस्मादप्येतर्हि यदैवैतेन माध्यन्दिनेन पञ्चदशैः स्तुवतेऽथ विजितेऽभये
 ऽनाष्ट्रे दक्षिणा नीयन्ते तथोऽएवैष एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय
 वज्रं प्रहरति स वृत्रं पाप्मानं कृत्वा विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नयति तस्मा-
 द्वाऽऽतान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति ॥ ५ ॥ तद्यन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति । एतद्वाऽऽन्द्रस्य नि-
 ष्केवल्यं सवनं यन्माध्यन्दिनं सवनं तेन वृत्रमजिघासत्तेन व्यजिगीषत मरु-
 तो वाऽऽत्यश्चत्येऽपक्रम्य तस्युः क्षत्रं वाऽऽन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो
 बलवान्भवति तस्मादाश्चत्येऽस्तुपात्रे स्यातां कार्ष्ण्यमये तेव भवतः ॥ ६ ॥ ता-
 निन्द्र उपमन्त्रयां चक्रे । उप मावर्तधं युष्माभिर्बलेन वृत्रं कृनानीति ते होचुः
 किं नस्ततः स्यादिति तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ ग्रहावगृह्णात् ॥ ७ ॥ ते होचुः । अ-
 पनिधायैनमोज्ञ उपावर्तामहाऽऽति तऽऽनमपनिधायैवौज्ञ उपाववृतुस्तद्वाऽऽन्द्रो
 ऽस्पृणुतापनिधाय वै मौज्ञ उपावृतन्निति ॥ ८ ॥ स होवाच । सदैव मौज्ञसोपा-
 वर्तधमिति तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृह्णाणेति तेभ्य एतं तृतीयं ग्रहमगृह्णाड-
 यामगृहीतोऽसि मरुतां वीजसऽऽति तऽऽनं सदैवौज्ञसोपावर्तन्त तैर्व्यजयत
 तैर्वृत्रमहन्क्षत्रं वाऽऽन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति तत्क्ष-
 त्रं एवैतद्वलं दधाति तस्मान्मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ ९ ॥ स वाऽऽन्द्रायैव मरुत्वते
 गृह्णीयात् । नापि मरुद्भ्यः स यद्वापि मरुद्भ्यो गृह्णीयात्प्रत्युद्यामिनीं कृत्वा
 विशं कुर्यादैतदिन्द्रमेवानु मरुत आभजति तत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनु-
 वर्त्मानं करोति तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृह्णीयान्नापि मरुद्भ्यः ॥ १० ॥ अपक्रमाडु
 ह्वैषामेतद्विभयां चकार । यदिमे मन्नापक्रामेयुर्नान्यद्भियेरन्निति तानेवैतदनपक्र-

मिणोऽकुरुत तस्मादिन्द्रायैव मरुवते गृह्णीयान्नापि मरुद्व्यः ॥ ११ ॥ ऋतुपात्राभ्यां
 गृह्णाति । ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञस्तेऽदः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते यदृतु-
 ग्रहान्गृह्णात्यथैतत्परोऽन्नं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते यदृतुपात्राभ्यां मरुवती-
 यान्गृह्णाति विशो वै मरुतोऽन्नं वै विश ऋतवो वाऽइदं सर्वमन्नाद्यं पचन्ति
 तस्मादृतुपात्राभ्यां मरुवतीयान्गृह्णाति ॥ १२ ॥ अथातो गृह्णात्येव । इन्द्र मरुव
 इह पाहि सोमं यथा शार्घातेऽअपिबः सुतस्य । तव प्रणीतो तव शूर शर्मन्ना-
 विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा मरुवतऽएष ते योनि-
 रिन्द्राय वा मरुवते ॥ १३ ॥ मरुवत्तं वृषभम् । वावृधानमकवारिं दिव्यं शास-
 मिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं ऊवेम । उपयामगृही-
 तोऽसीन्द्राय वा मरुवतऽएष ते योनिरिन्द्राय वा मरुवते । उपयामगृहीतोऽसि
 मरुतां त्वीजसऽइति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥ १४ ॥ अथ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पा-
 प्मना वाऽएतदिन्द्रः सऽसृष्टोऽभूद्यद्विशा मरुद्भिः स यथा विजयस्य कामाय विशा
 समानि पात्रेऽश्रीयदेवं तद्यदस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमगृह्णन् ॥ १५ ॥ तं दे-
 वाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे यथेषीकां मुञ्जादिवृहेदेवऽ सर्वस्मात्पाप्मनो
 व्यवृह्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृह्णन्स्तथोऽएवैष एतद्यथेषीका विमुञ्जा स्यदेवऽ सर्व-
 स्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते यन्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ १६ ॥ यद्वेव माहेन्द्रं ग्रहं गृ-
 ह्णाति । इन्द्रो वाऽएष पुरा वृत्रस्य बधाद्य वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजि-
 ग्यान् एवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति महान्तमु चैवैनमेतत्खलु
 करोति वृत्रस्य बधाय तस्माद्वेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति श पात्रेण गृह्णात्येष वै
 शुक्रो य एष तपत्येष उऽएव महान्तस्माहुःक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥ अथातो गृ-
 ह्णात्येव । महान्तऽइन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अ-
 स्मद्गवावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय

त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय वेति सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥ अथोपा-
कृत्यैतां वाचं वदति । अभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदाशिरं विनय
सौम्यस्य वित्तादिति ते वै तृतीयसवनयैवाभिषोतारोऽभिषुण्वन्ति तृतीयसवना-
गौलूखलानुद्वादयन्ति तृतीयसवनायाग्नीदाशिरं विनयन्ति तृतीयसवनाय सौम्यं
चरुं अपयत्येते वै शुक्रवती रसवती सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च स-
वनमथैतन्निर्धीतिशुक्रं यत्तृतीयसवनं तदेवैतस्मान्माध्यन्दिनात्सवनान्निर्मिमीति तथो
हास्यैतदुक्रवद्रसवत्तृतीयसवनं भवति तस्मादेतामत्र वाचं वदति ॥ १९ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ७ [३. ३.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १३१ ॥ ॥

घ्नन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । यदेनं तन्वते यन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति
यत्पशुं संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नत्युलूखलमुसलाभ्यां दृषडुपलाभ्यां ह-
विर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥ स एष यज्ञो कृतो न ददन्ते । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्त-
द्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्मादक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य कृतस्य व्ययते त-
देवास्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्मादक्षिणा ददाति ॥ २ ॥
तद्वै षट्पदादशेत्येव हविर्यज्ञे ददति । न ह वैवाशतदक्षिणाः सौम्योऽध्वरुः स्यादेष
वै प्रत्यक्षं यज्ञो यत्प्रज्ञापतिः पुरुषो वै प्रज्ञापतेर्नेदिष्ठो सोऽयं शतायुः शत-
तेजाः शतवीर्यस्तो शतेनैव दक्षयति नाशतेन तस्मान्नाशतदक्षिणाः सौम्योऽध्वरुः
स्यान्नो ह्यैवाशतदक्षिणेन यज्ञमानस्यऽर्विक्स्यन्नेदस्याक्षिभूरसानि यमिमे हनि-
ष्यन्त्येव न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥ दया वै देवा देवाः । अहैव देवा अथ ये ब्रा-
ह्मणाः शुश्रुवाऽसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधाविभक्त एव यज्ञ आहुतय
एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानां नामाहुतिभि-
रेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाञ्जुश्रुवुषोऽनूचानांस्तऽहमनु-
भये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥ ता वाऽएताः । ऋत्विजामेव द-

क्षिणा अन्यं वाऽएतऽएतस्यात्मानं संस्कुर्वन्त्येतं यज्ञमृज्यं यजुर्मयं साममय-
 माहुतिमयं सोऽस्यामुष्मिंलोकऽआत्मा भवति तद्ये माजीजनत्वेति तस्मादविभ्य
 एव दक्षिणा दद्यान्नानृविभ्यः ॥ ५ ॥ अथ प्रतिपरुत्य गार्हपत्यम् । दक्षिणानि
 जुहोति स दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्वावधाय जुहोति देवल्लोके मेऽप्य-
 सदिति वै यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवल्लोकमेवाभिप्रैति तदनुची दक्षिणा
 यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥ चतस्रो वै दक्षिणाः । हिरण्यं
 गौर्वासोऽश्वो न वै तदवकल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्यद्वा गोः पादमवदध्यात्-
 स्मादशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्वावधाय जुहोति ॥ ७ ॥ सौरीभ्यामृग्भ्यां जु-
 होति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः स एतेन ज्योतिषा तमोऽपहृत्य
 स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति तस्मात्सौरीभ्यामृग्भ्यां जुहोति ॥ ८ ॥ स जुहोति । उडु
 त्वं ज्ञातवेदसं देवं वरुन्ति केतवः । दशे विश्वाय सूर्यं स्वाहेत्येतया गायत्र्या
 गायत्री वाऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥
 अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्निः । आप्रा
 द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लो-
 कमेवैतयोपप्रैति ॥ १० ॥ अथाग्निधे । द्वे वैकां वा जुहोति त्व्यदग्नावाग्निधे द्वे वै-
 कां वा जुहोत्यग्निर्वै पशूनामीष्टे तऽएनमभितः परिणिविशन्ते तमेतयाहुत्या प्री-
 णाति सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते तेनानुमतां ददाति ॥ ११ ॥ स जुहोति । अग्ने नय
 मुपथा रयेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । ययोध्यस्मज्जुङ्गराणमिनो भू-
 यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहेत्यथ यद्यश्च युक्तं वायुक्तं वा दास्यन्स्यादथ द्वि-
 तीयां जुहुयाद्यश्च न नाद्रियेत ॥ १२ ॥ स जुहोति । अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणो-
 त्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान्जयतु वाजसातावयं शत्रून्जयतु जर्ह-
 णाणः स्वाहेति वाजसा क्यश्च ॥ १३ ॥ अथ हिरण्यमादाय शास्तामभ्यैति । दक्षि-

णेन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठते सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिः पृथगे द्वयेण वो द्व्य-
 मभ्यागामिति न ह वाऽअग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे तेऽपनिधाय स्वानि द्रुपा-
 णि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त तानेतद्देवाः स्वैरेव द्वैर्यज्ञस्यार्धाद्रुपायंस्ते स्वानि द्रु-
 पाणि ज्ञानाना अभ्यवायंस्ते रातमनसोऽलं दानायाभवंस्तथोऽवैनानिष एतत्स्वै-
 रेव द्वैर्यज्ञस्यार्धाद्रुपैति ते स्वानि द्रुपाणि ज्ञानाना अभ्यवायन्ति ते रातमनसो
 ऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥ तुथो वो विश्ववेदा विभजति । ब्रह्म वै तुथस्त-
 देना ब्रह्मणा विभजति ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तथो ह्यस्यैता
 दक्षिणीययैव दत्ता भवन्ति नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥ ऋतस्य पथा प्रेत्येति । यो वै
 देवानां पथ्येति स ऋतस्य पथ्येति चन्द्रदक्षिणा इति तदेतेन ज्योतिषा यन्ति
 ॥ १६ ॥ अथ सदोऽभ्येति । वि स्वः पश्य व्यत्तिरिक्तमिति वि त्रया दक्षिणया लो-
 कं ल्येषमित्येवैतदाह ॥ १७ ॥ अथ सदः प्रेक्षते । यतस्व सदस्यैरिति मा वा स-
 दस्या अतिरिक्ततेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥ अथ हिरण्यमादायाग्नीध्रमभ्येति । ब्राह्मणम-
 न्य विदेयं पितृमन्तं पितृमत्यमिति यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान्यैतृमत्यो
 या वै ज्ञातायापि कतिपयीदक्षिणा ददाति ताभिर्महृज्जयत्यृषिमार्षेयमिति यो वै
 ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरार्षेयः सुधातुदक्षिणमिति स हि सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥
 अथैवमुपसद्य । अग्नीधे हिरण्यं ददात्यस्मद्भाता देवत्रा गृह्णतेति यां वै रातमना
 अविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति तया महृज्जयति देवत्रा गृह्णतेति देवलोके मेऽप्य-
 सदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोकोऽवैनमेतदपिबिनं करोति प्रदातारमावि-
 शतेति मामाविशतेत्येवैतदाह तथो ह्यस्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति तद्यदग्नी-
 धे प्रथमाय दक्षिणां ददात्यतो हि विश्वे देवा अमृतवमपाजयंस्तस्मादग्नीधे प्रथ-
 माय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥ अथैवमेवोपसद्य । अत्रियाय हिरण्यं ददाति यत्र
 वाऽअदः प्रांतरनुवाकमन्वाहस्तस्मात् स्मितपुरा शब्दत्यत्रिर्वाऽऋषीणां होतासा-

यैतत्सदोऽसुरतमसमभिपुप्रुवे तऽऽषयोऽत्रिमब्रुवन्नेहि प्रत्यङ्गिदं तमोऽपजहीति
 स एतत्तमोऽपाकृत्यं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपाबधीदिति तस्माऽएतज्ज्योतिर्हि-
 रण्यं दक्षिणामनयन्ज्योतिर्हि किरण्यं तद्वै स तत्तेजसा वीर्येणऽर्षिस्तमोऽपजघा-
 नाथैष एतेनैवैतज्ज्योतिषा तमोऽपकृति तस्मादत्रियाय किरण्यं दधाति ॥२१॥
 अथ ब्रह्मणो । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायत्यथोद्गात्रेऽथ होत्रेऽथाध्व-
 म्याऽऽहविर्धानऽआसीनाभ्यामथ पुनरेत्य प्रस्तोत्रेऽथ मैत्रावरुणायाय ब्राह्मणा-
 ः हृत्सिनेऽथ पोत्रेऽथ नेष्ट्रेऽथाहवाकायाथोत्रेऽथ ग्रावस्तुतेऽथ सुब्रह्मण्यथै
 प्रतिकर्त्रेऽउत्तमाय ददाति प्रतिकर्ता वाऽऽष्ट सोऽस्माऽएतदक्षतः प्रतिकरति त-
 थो ह्यास्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति ॥२२॥ अथाहिन्द्राय मरुवतेऽनुब्रूहीति ।
 यत्र वै प्रजापतिर्ये ददौ तद्देन्द्र ईक्षां चक्रे सर्वं वाऽअयमिदं दास्यति नास्मभ्यं
 किं चन परिशेक्ष्यतीति स एतं वज्रमुदयहृदिन्द्राय मरुवतेऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो
 नाददात्स एषोऽप्येतर्हि तथैव वज्र उच्यम्यतऽइन्द्राय मरुवतेऽनुब्रूहीत्यदानाय
 ततो न ददाति ॥२३॥ चतस्रो वै दक्षिणाः । किरण्यमापुरैर्वैतेनात्मनस्त्रायत
 ऽआयुर्हि किरण्यं तदग्न्यऽआग्नीध्रं कुर्वतेऽददात्तस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे किरण्यं दीयते
 ॥२४॥ अथ गौः । प्राणमेवैतयात्मनस्त्रायते प्राणो हि गौरन्नाऽऽ हि गौरन्नाऽऽ हि
 प्राणास्ताऽऽ रुद्राय होत्रेऽददात् ॥२५॥ अथ वासः । त्वचमेवैतेनात्मनस्त्रायते त-
 ष्वि वासस्तद्बृहस्पतयऽउद्गायतेऽददात् ॥२६॥ अथाश्वः । वज्रो वाऽअश्वो वज्रमे-
 वैतपुरोगां कुरुते यमलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तल्लोकऽएवै-
 नमेतदपिविनं करोति तं यमाय ब्रह्मणोऽददात् ॥२७॥ स किरण्यं प्रत्येति । अ-
 ग्नये वा मक्षं वरुणो ददावित्यग्नये क्षेत्रद्वरुणोऽददात्तोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽए-
 धि मयो मक्षं प्रतिग्रहीत्रऽइति ॥२८॥ अथ गां प्रत्येति । रुद्राय वा मक्षं वरु-
 णो ददाविति रुद्राय क्षेत्रां वरुणोऽददात्सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽएधि वयो

म॒ह्यं प्र॒तिग्र॒हीत्र॑ऽइति ॥ २९ ॥ अथ वा॒सः प्र॒त्येति॑ । बृ॒हस्प॒तये॒ वा म॒ह्यं व॒रुणो॑
 ददा॒विति॑ बृ॒हस्प॒तये॒ क्ये॒तद्व॒रुणो॑ऽददा॒त्सोऽमृत॑व॒मशी॒य व॒ग्दात्र॑ऽए॒धि म॒यो म॒ह्यं
 प्र॒तिग्र॒हीत्र॑ऽइति ॥ ३० ॥ अथा॒श्वं प्र॒त्येति॑ । यमा॒य वा म॒ह्यं व॒रुणो॑ ददा॒विति॑
 यमा॒य क्ये॒तं व॒रुणो॑ऽददा॒त्सोऽमृत॑व॒मशी॒य कृ॒यो दात्र॑ऽए॒धि व॒यो म॒ह्यं प्र॒तिग्र॒-
 हीत्र॑ऽइति ॥ ३१ ॥ अथ य॒दन्य॑द॒दाति॑ । का॒मेनै॒व त॒ददा॒तीदं मे॑ऽप्यमु॒त्रास॑दि॒ति
 तत्प्र॒त्येति॑ कोऽदा॒त्कस्मा॑ऽअ॒दात्का॒मोऽदा॒त्का॒माया॑दात् । का॒मो दा॒ता का॒मः प्र॒-
 ति॒ग्रही॒ता का॒मैत॑त्तऽइति त॒द्दे॒वता॒याऽअ॒तिदि॑शति ॥ ३२ ॥ तदा॒हुः । न दे॒वता॒या
 ऽअ॒तिदि॑शेदि॒दं वै यां दे॒वता॑ऽस॒मिद्धे॑ सा दी॒प्यमा॒ना श्वः-श्वः श्रे॒यसी॑ भव॒तीदं वै
 यस्मि॒न्नग्रा॒वभ्या॑द॒धति॑ स दी॒प्यमा॒न ए॒व श्वः-श्वः श्रे॒यान्भ॑वति श्वः-श्वो ह॒ वै श्रे॒या-
 न्भव॑ति य॒ एवं वि॒द्वान्प्र॑तिगृह्णा॒ति तद्य॑था स॒मिद्धे॑ जु॒हुय॑दि॒वमे॒तां जु॒होति॑ या॒म-
 धी॒यते द॒दाति॑ त॒स्मादधी॑यन्ना॒तिदि॑शेत् ॥ ३३ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १ [३. ४.] ॥

त्रया वै दे॒वाः । व॒सवो॑ रु॒द्रा आ॒दि॒त्यास्ते॒षां वि॒भक्ता॑नि स॒वनानि॑ व॒सूना॑मे॒व
 प्रा॒तःस॒वन॑ऽरु॒द्राणां॑ मा॒ध्यन्दि॑न॑ऽस॒वनमा॒दि॒त्यानां॑ तृ॒तीय॑स॒वनं तद्वा॑ऽअ॒मिश्र॑मे॒व
 व॒सूनां॑ प्रा॒तःस॒वनम॒मिश्र॑ऽरु॒द्राणां॑ मा॒ध्यन्दि॑न॑ऽस॒वनं मि॒श्रमा॒दि॒त्यानां॑ तृ॒तीय॑-
 स॒वनम् ॥ १ ॥ ते हा॒दि॒त्या ऊ॒चुः । यथे॒दम॒मिश्रं॑ व॒सूनां॑ प्रा॒तःस॒वनम॒मिश्र॑ऽरु॒द्रा-
 णां॑ मा॒ध्यन्दि॑न॑ऽस॒वनमे॒वं न इ॒मं पु॒रा मि॒श्राद्गृ॑हं जु॒हुये॒ति तथे॒ति दे॒वा अ॒ब्रु॒वं-
 स्ते स॒ऽस्थि॒तऽए॒व मा॒ध्यन्दि॑ने स॒वने पु॒रा तृ॒तीय॑स॒वना॒दि॒तम॑जु॒ह्वुः स ए॒षोऽप्ये॒-
 तर्हि॑ तथै॒व ग्र॒हो हू॒यते॑ स॒ऽस्थि॒तऽए॒व मा॒ध्यन्दि॑ने स॒वने पु॒रा तृ॒तीय॑स॒वनात्
 ॥ २ ॥ ते हा॒दि॒त्या ऊ॒चुः । ने॒व वा॑ऽइ॒तर॑स्मि॒त्स॒वने॒ स्मो ने॒वे॒तर॑स्मि॒न्यद्वै॒ नो रु॒-
 द्ना॑सि न हि॒स्युरि॑ति ॥ ३ ॥ ते ह॒ द्वि॒दे॒वत्या॑ऽऊ॒चुः । रु॒द्रोभ्यो॑ वै वि॒भीमो॑ ह॒न्त
 यु॒ष्मान्प्र॑वि॒शामे॒ति ॥ ४ ॥ ते ह॒ द्वि॒दे॒वत्या॑ ऊ॒चुः । कि॒मस्मा॑कं त॒तः स्या॑दि॒त्यस्मा॑-
 भिर॒नु॒व॒षट्कृ॑ता भविष्ये॒त्यु हा॒दि॒त्या ऊ॒चुस्तथे॒ति ते द्वि॒दे॒वत्या॑न्प्रा॒विशन् ॥ ५ ॥

स यत्र प्रातःसवने । द्विदेवत्यैः प्रचरति तत्प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशा-
 त्प्रतिनिगृहीतऽऽयामगृहीतोऽहीत्येतावताधर्युरेवाश्रावयत्यधर्योरनु ह्योमं जु-
 होति प्रतिप्रस्थातादित्येभ्यस्त्वेति सऽस्रवमवनयत्येतावतैवमेव सर्वेषु ॥ ६ ॥ तद्य-
 त्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन्नस्माभिरनुवषट्कृता भवि-
 ष्यथेत्यु ह्यादित्या ऊचुर्या वाऽश्रमं द्वितीयामाहुतिं जुहोति स्विष्टकृते वै तां जु-
 होति स्विष्टकृतो वाऽऽतेऽनुवषट्क्रियते तथो ह्यास्येतेऽनुवषट्कृता इष्टस्विष्ट-
 कृतो भवत्युत्तरार्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दित्तस्मादुत्तरार्धे जुहोति ॥ ७ ॥
 यद्वैव प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशत्स यानेव प्राविशस्ते-
 भ्य एवैतन्निर्मिमीतेऽथापिदधाति रक्षोभ्यो ह्यबिभयुर्विह्वऽउरुगायिष ते सोमस्ताऽ
 रक्षस्व मा त्वा दभन्निति यज्ञो वै विक्षुस्तद्यज्ञयैवैतत्परिददाति गुत्याऽअथाह
 सऽस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेहि यजमानेति ॥ ८ ॥ ते
 रभ्यप्रचक्षते । अधर्युश्च यजमानश्चाग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता चोन्नेताथ योऽन्यः परिचरो
 भवत्युभे द्वारेऽअपिदधति रक्षोभ्यो ह्यबिभयुरथाधर्युरादित्यस्थालीं चादित्यपात्रं
 चादत्ते स उपर्युपरि पूतभूतं विगृह्णाति नेद्यवश्चोतदिति ॥ ९ ॥ अथ गृह्णाति । क-
 दा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मधवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य
 पृथतऽआदित्येभ्यस्त्वेति ॥ १० ॥ तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । अग्रे ह्येवैष उप-
 यामेन गृहीतो भवत्यज्ञामितायै जामि ह्य कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयात्
 ॥ ११ ॥ अथापगृह्य पुनरानयति । कदा चन प्रयुहस्युभे निपाति जन्मनी । तुरी-
 यादित्य सवनं तऽइन्द्रियमातस्यावभूतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वेति ॥ १२ ॥ अथ दधि गृ-
 ह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽअनु पशवस्तत्पशुधैवैतत्पयो
 दधाति तदिदं पशुषु पयो कृतं मध्यत-इव गृह्णीयादित्याऽऽर्ममध्यत-इव ह्रीदं प-
 शूनां पय इति पश्चादिव त्वेव गृह्णीयात्पशूनां ह्रीदं पशूनां पयः ॥ १३ ॥ यद्वैव

दधि गृह्णाति । जुहोति वाऽएते सऽस्रवा भवन्ति नालमाहुत्यै तानेवैतत्पुन-
 रप्याययति तथा लमाहुत्यै भवन्ति तस्मादधि गृह्णाति ॥ १४ ॥ स गृह्णाति । यज्ञो
 देवानां प्रत्येति सुमनादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वृत्या-
 दहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वेति ॥ १५ ॥ तमुपाङ्शुसवनेन मेक्षयति
 । विवस्वान्वाऽएष आदित्यो निदनेन यदुपाङ्शुसवन आदित्यग्रहो वाऽएष भ-
 वति तदेनऽस्वऽएव भागे प्रीणाति ॥ १६ ॥ तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति
 एते वै शुद्धास्ती रसवती सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनमथैतन्नि-
 धीतिशुक्रं यत्तृतीयसवनं स यन्न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति तेनो ह्यस्यैतकु-
 क्रवद्रसवत्तृतीयसवनं भवति तस्मान्न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥ स
 मेक्षयति । विवस्वन्नादित्येष ते होमपीथस्तस्मिन्मत्स्वेत्यथोन्नेत्रऽउपाङ्शुसवनं
 प्रयकृत्यथाहोन्नेतारमासृज ग्राव्या इति तानाधवनीये वासृजति चमसे वा ॥ १८ ॥
 राजानमुन्नीय । आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽअनु ग्रावाणस्तदेनास्व
 ऽएव भागे प्रीणात्यपोर्णुवन्ति द्वारे ॥ १९ ॥ अथापिधायोपनिष्क्रामति । रक्षोभ्यो
 ह्यविभयुरथाहोदित्येभ्योऽनुब्रूहीत्यत्र सम्पश्येद्यदि कामयेताश्चाव्य त्वेव सम्पश्ये-
 दादित्येभ्यः प्रेष्ठ प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोर-
 क्षरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोति नेत्यशून्यौ प्रवृणुजा-
 नीति प्रयकृति प्रतिप्रस्थात्रे सऽस्रवौ ॥ २० ॥ अथ पुनः प्रपद्य । आग्रयणमादत्त
 ऽउदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति प्रस्कन्दयत्यध्वर्युराग्रयणस्य सम्प्रगृह्णाति प्रतिप्र-
 स्थाता सऽस्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदध्वनेन वा ॥ २१ ॥ तं चतसृणां धारा-
 णामाग्रयणं गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽअनु गावस्तस्मा-
 दिदं गवां चतुर्धाविहितं पयस्तस्माच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥ त-
 द्यत्प्रतिप्रस्थाता सऽस्रवौ सम्प्रगृह्णाति । आदित्यग्रहो वाऽएष भवति न वा

५३॥ दिव्येष्टस्यानुवषट्करोत्येतस्माद्वै सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्य सावि-
त्रेणैवानुवषट्कृतो भवति ॥ २३ ॥ यद्वेव प्रतिप्रस्थाता सध्रुवौ सम्प्रगृह्णाति ।
पुरा वाऽएभ्य एतन्मिश्राद्ग्रहमहौषुः पुरा तृतीयसवनात्तृतीयसवनाय वाऽएष
ग्रहो गृह्यते तदादिद्यात्तृतीयसवनमपियति तथा न बहिर्धा यज्ञाद्भवति तस्मा-
त्प्रतिप्रस्थाता सध्रुवौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [३. ५.] ॥ तृतीयो
ऽध्यायः [२७.] ॥ ॥

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति प्राणो ह वाऽअस्य स-
विता तमेवास्मिन्नेतत्पुरस्तात्प्राणं दधाति यदुपाङ्शुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेतत्प-
श्चात्प्राणं दधाति यत्सावित्रं गृह्णाति ताविमाऽभयतः प्राणौ हितौ यश्चायमुप-
रिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ १ ॥ ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽदः प्रातःसवने प्रत्यक्षम-
वकल्प्यन्ते यदतुग्रहान्गृह्णात्यथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते यदतुपा-
त्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति न वाऽअत्रऽर्तुभ्य इति कं चन ग्रहं गृह्णाति नऽर्तुपा-
त्राभ्यां कश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥ एष वै सविता य एष तपति । एष उऽएव
सर्वऽऋतवस्तदृतवः संवत्सरस्तृतीयसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते तस्मात्सावित्रं गृ-
ह्णाति ॥ ३ ॥ तं वाऽउपाङ्शुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता प्राण
उपाङ्शुस्तस्मादुपाङ्शुपात्रेण गृह्णात्यन्तर्यामपात्रेण वा समानऽक्षेतद्यदुपाङ्शुत्त-
र्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥ आग्रयणाद्गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सवितात्मा-
ग्रयणा आत्मन्येवैतन्मनो दधाति प्राणो ह वाऽअस्य सवितात्माग्रयणा आत्मन्ये-
नैतत्प्राणं दधाति ॥ ५ ॥ अयातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवे-दि-
वे वाममस्मभ्यऽ सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरिया धिया वामभाजः स्याम
। उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जि-
न्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगायेति ॥ ६ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । मनो ह वा

अस्य सविता तस्मादिदमसन्नं मनः प्राणो ह वा अस्य सविता तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरत्यथारु देवाय सवित्रेऽनुब्रूहीत्याश्रया ह देवाय सवित्रे प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोति मनो ह वा अस्य सविता नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणुजानीति प्राणो ह वा अस्य सविता नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणुजानीति ॥७॥ अथाभक्षितेन पात्रेण । वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति तद्यद्भक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति न वै सावित्रस्यानुवषट्करोत्येतस्माद्वै वैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्य वैश्वदेवेनैवानुवषट्कृतो भवति ॥८॥ यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वा अस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवा इदमेवैतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति तददि७ सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥९॥ यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वा अस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवा अस्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणोदन्तै दधाति ताविमावस्मिन्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ हि तौ ॥१०॥ यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तदुच्यतएव सामतो यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमुच्यतः ऋक्तोऽथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो यदेतं मरुवैश्वदेवं गृह्णाति ॥११॥ तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृतो हि देवेभ्य उन्नयत्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥१२॥ तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । विश्वेभ्यो क्त्वनं देवेभ्यो गृह्णाति सर्वं वै विश्वे देवा यदृचो यद्यजूषि यत्सामानि स यद्वैनं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तेनो ह्यस्यैष पुरोरुक्कान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥१३॥ अथातो गृह्णात्येव । उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इति प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्ताय नम इति प्रजापतिर्वै बृहदुक्तः प्रजापतये नम इत्येवैतदारु विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो क्त्वनं देवेभ्यो गृह्णात्यथेत्य प्राडुपविशति ॥१४॥ स यत्रैताः कृता शांसति । एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये

विंशती च । तिसृभिश्च वृहसे त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविरु ता विमुञ्चेति त-
 देतस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते वायुप्रणोत्रा वै पशवः प्राणो वै वा-
 युः प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १५ ॥ स ह देवेभ्यः पशुभिरुपचक्राम । तं देवाः
 प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त स नोपावर्तत तं माध्यन्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त स ह
 नौपावर्तत तं तृतीयसवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥ स होपावर्त्स्यन्नुवाच । यद्व उ-
 पावर्तेय किं मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि पात्राणि युज्येरंस्त्वया विमुच्येरन्ति
 तदेनेनैतत्पात्राणि युज्यन्ते यदैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णात्यथेनेनैतत्पात्राणि
 विमुच्यन्ते यदाह नियुद्धिर्वायविरु ता विमुञ्चेति पशवो वै नियुतस्तत्पशुभिरे-
 वैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥ स यत्प्रातःसवनं उपावर्त्स्यत् । गायत्रं वै प्रातः-
 सवनं ब्रह्म गायत्री ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ यन्माध्यन्दिने सवनं उपा-
 वर्त्स्यदैन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनं क्षत्रमिन्द्रः क्षत्रियेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ य-
 त्तृतीयसवनं उपावर्तत वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं सर्वमिदं विश्वे देवास्तस्मादिमे-
 र्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. १.] ॥ ॥

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविरथैतत्सोमयैव हविष्क्रि-
 यते तथातः सोमोऽनन्तर्हितो भवति चरुर्भवति चरुर्वै देवानामन्नमोदनो हि
 चरुरोदनो हि प्रत्यक्षमन्नं तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥ तेन न प्रातःसवने प्रचरति ।
 न माध्यन्दिने सवनं ऽहते वै देवानां निष्केवल्ये सवने यत्प्रातःसवनं च मा-
 ध्यन्दिनं च सवनं पितृदेवत्यो वै सोमः ॥ २ ॥ स यत्प्रातःसवने वा प्रचरेत् ।
 माध्यन्दिने वा सवने समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तेन तृतीयसवने प्रच-
 रति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तथा ह्यसमदं करोति नानुवाक्यामन्वाह सकृदु-
 क्तेव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्यामन्वाह ॥ ३ ॥ अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-
 त्वा । आश्राव्याह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तद्या अतः प्राच्यं श्रद्धा

कृता भवन्ति ताम्य एवैतदन्तर्दधाति तथा क्वासमदं करोति ॥४॥ ॥शतम् २६००॥
 स ३।ज्यस्योपस्तीर्य । द्विश्चरोर्वद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्याश्राव्याह सौ-
 म्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥५॥ अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । आ-
 श्राव्याह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तद्या अत ऊर्ध्वा आहुतीर्होष्यन्भवति
 ताम्य एवैतदन्तर्दधाति तथा क्वासमदं करोति स यदि कामयेतोभयतः परियजेद्य-
 द्यु कामयेतान्यतरतः परियजेत् ॥६॥ अथ प्रचरणीति सुभवति । तस्यां चतुर्गृ-
 हीतमाज्यं गृहीत्वाध्वर्युः शालाकैर्धिह्यान्व्याधारयति तद्यशालाकैर्धिह्यान्व्याधा-
 रयति यदेवैनानदो देवा अब्रुवंस्तृतीयसवने वो घृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौ-
 म्यापहतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हयेति सैनानिषा तृतीयसवन-
 ऽएव घृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यशालाकैर्धिह्यान्व्याधारयति तानेतैरेव
 यजुर्भिर्यथोपकीर्णं यथापूर्वं व्याधारयति मार्जालीयऽएवोत्तमम् ॥७॥ तद्विके ।
 आग्नीध्रीये पुनराधारयत्युदग्रऽइदं कर्मानुसंतिष्ठाताऽइति तडु तथा न कुर्यान्मा-
 र्जालीयऽएवोत्तमः ॥८॥ स यत्राध्वर्युः । शालाकैर्धिह्यान्व्याधारयति तत्प्रतिप्र-
 स्थाता पानीवतं ग्रहं गृह्णाति यज्ञद्वि प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्र-
 जायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मि-
 थुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते
 तस्मात्पानीवतं गृह्णाति ॥९॥ तं वाऽउपाङ्शुपात्रेण गृह्णाति । यदि सावित्रमुपाङ्-
 शुपात्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीयादुपाङ्शुपा-
 त्रेणैतं समानं ह्येतद्यदुपाङ्श्वन्तर्यामौ प्राणो हि यो वै प्राणः स उदानो वृषा
 वै प्राणो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥१०॥ तं वाऽअपुरोरुक्कं गृ-
 ह्णाति । वीर्यं वै पुरोरुङ्गत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥११॥
 अथातो गृह्णांत्येव । उपयामगृहीतोऽसि वृक्ष्यादित्यस्य देव सोम तऽइति ब्रह्म

वै बृहस्पतिर्ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम तऽइत्येवैतदाह्निदोरिन्द्रियावत इति वीर्य-
 वत इत्येवैतदाह् यदाह्निदोरिन्द्रियावत इति पत्नीवतो ग्रहांश्च॥१॥ मध्यासमिति न
 सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृ-
 ह्णाति ॥१२॥ अथ यः प्रचरण्याऽ सऽस्रवः परिशिष्टो भवति । तेनैनाऽ श्रीणाति
 समर्धयति वाऽअन्यान्यगृहाज्ज्जीणन्नयैतं व्यर्धयति वज्रो वाऽआज्यमेतेन वै देवा
 वज्रेणाज्येनाघ्नन्नेव पत्नीर्निराह्णुवंस्ता कृता निरष्टा नात्मनश्चनैशत न दायस्य
 चनैशत तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन हन्येव पत्नीर्निराह्णोति ता कृता नि-
 रष्टा नात्मनश्चनैशते न दायस्य चनैशते ॥१३॥ स श्रीणाति । अहं परस्तादह-
 मवस्ताद्यदत्तरिक्तं तडु मे पिताभूत् । अहऽ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं
 गुहा यदिति स यदहमहमिति श्रीणाति पुऽस्त्वैवैतद्वीर्यं दधाति ॥१४॥ अथाह्ना-
 ग्रीत्यात्नीवतस्य यजेति । वृषा वाऽअग्नीधोषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते
 स जुहोत्यग्नाऽऽइ पत्नीवन्निति वृषा वाऽअग्नीधोषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं
 क्रियते ॥१५॥ सज्जुर्देवेन वष्टेति । वष्टा वै सिक्ताऽ रेतो विकरोति तदेष एवै-
 तत्सिक्ताऽ रेतो विकरोति सोमं पिब स्वाहेत्युत्तरार्धे जुहोति या इतरा आहुत-
 यस्ते देवा अथैताः पत्न्य एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमाऽसमुपशे-
 तऽआहृत्यध्वर्युरग्नीधे भक्षऽ स आह्वार्धयऽउप मा ह्वयस्वेति तं न प्रत्युपह्वयेत
 को हि हृतस्य प्रत्युपह्वयस्तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्नौ वषट्कु-
 र्वन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥१६॥ अथ सम्प्रेष्यति । अग्निनिष्ठुरूपस्थमासीद नेष्टः
 पत्नीमुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नैतर्हीतुश्चमसमनून्नय सोमं मातिरीरिच इति यद्य-
 ग्निष्टोमः स्यात् ॥१७॥ यद्युक्थः स्यात् । सोमं प्रभावयेति ब्रूयात्स बिभ्रदेवैत-
 त्यात्रमग्निनिष्ठुरूपस्थमासीदत्यग्निर्वाऽएष निदानेन यदाग्नीध्रो घोषा नेष्टा वृषा वा
 ऽअग्नीधोषा नेष्टा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियतऽउदानयति नेष्टा पत्नीं तामुद्गात्रा

संख्यापयति प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहीति प्रजापतिर्वाऽउद्गाता यो-
या पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥

पशवो वै देवानां हन्दाऽसि । तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वृहत्येवं
हन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वृहति तद्यत्र हन्दाऽसि देवात्समतर्पयन्नथ ह-
न्दाऽसि देवाः समतर्पयंस्तदुत्तस्तत्प्राग्भूयच्छन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवा-
क्षुर्यदेनात्समतीतृपन् ॥ १ ॥ अथ हारियोजनं गृह्णाति । हन्दाऽसि वै हारियोज-
नश्छन्दाऽस्यैवैतत्संतर्पयति तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥ तं वाऽअतिरिक्तं गृ-
ह्णाति । यदा हि शम्योराकृथिनं गृह्णातीदं वै देवा अथ हन्दाऽस्यतिरिक्तान्यथ
मनुष्या अथ पशवोऽतिरिक्तास्तस्मादतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥ द्रोणकलशे गृह्णाति ।
वृत्रो वै सोम आसीत्तं यत्र देवा अघ्नंस्तस्य मूर्धोद्वर्त स द्रोणकलशोऽभवत्त-
स्मिन्यावान्वा यावान्वा रसः समस्रवदतिरिक्तो वै स आसीदतिरिक्त एष ग्रह-
स्तदतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति तस्माद्द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥ तं वाऽअपु-
रारुक्कं गृह्णाति । हन्दोभ्यो क्येनं गृह्णाति स यदेवैनं हन्दोभ्यो गृह्णाति तेनो
हस्यैष पुरोरुद्भान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ५ ॥ अथातो गृह्णात्येव । उप-
यामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां वेत्यृक्सामे वै हरीऽऋक्सामा-
भ्याऽऽ क्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥ अथ धाना आवपति । कुर्योर्धाना स्थ सकृसोमा इन्द्रा-
येति तद्यदेवात्र मितं च हन्दोऽमितं च तदेवैतत्सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥ तस्योन्नेता-
श्रावयति । अतिरिक्तो वाऽउन्नेता न क्येषोऽन्यस्याश्रावयत्यतिरिक्त एष ग्रहस्त-
दतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति तस्मादुन्नेताश्रावयति ॥ ८ ॥ मूर्धन्नभिनिधायाश्रा-
वयति । मूर्धा क्यस्यैषोऽथाह धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह धानासोमान्प्र-
स्थितान्प्रेष्यति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृतेऽथ धाना विलिप्तन्ते भक्षाय ॥ ९ ॥
तद्वैके । होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरति वषट्कर्तुर्भक्ष इति वदन्तस्तु तथा न

कुर्याद्यथाचमस वाऽअन्ये भक्षा अथैषोऽतिरिक्तस्तस्मादेतस्मिन्सर्वेषामेव भक्षस्त-
 स्माद्वाना विलिप्तन्ते भक्षाय ॥ १० ॥ ता न दद्भिः खादेयुः । पशवो वाऽएते ने-
 त्यशून्प्रमदे कर्वामहाऽइति प्राणैरेव भक्षयन्ति यस्तेऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोस-
 निरिति पशवो ह्येते तस्मादाह यस्तेऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिरिति तस्य त
 ऽइष्टयज्ञुष स्तुतस्तोमस्येतीष्टानि हि यज्ञूषि भवन्ति स्तुता स्तोमाः शस्तोक्य-
 स्येति शस्तानि च्युक्त्यानि भवत्युपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्युपहृतस्य ह्येतदु-
 पहृतो भक्षयति ॥ ११ ॥ ता नाग्नौ प्रकिरेयुः । नेदुहिष्टमग्नौ जुह्वामेत्युत्तरवेदा-
 वेव निवर्षन्ते तथा न बह्विधा यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥ अथ पूर्णापात्रात्समवमृशन्ति
 । यानिकेऽप्सुषोमा इत्याचक्षते यथा वै युक्तो वह्नेदेवमेते यऽआर्विज्यं कुर्वन्त्युत
 वै युक्तः क्षणुते वा वि वा लिशते शान्तिरापो भेषजं तद्यदेवात्र क्षण्वते वा वि
 वा लिशन्ते शान्तिरापस्तद्भिः शान्त्या शमयन्ते तद्भिः संदधते तस्मात्पूर्णापात्रात्स-
 मवमृशन्ति ॥ १३ ॥ ते समवमृशन्ति । सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा
 सऽ शिवेन । त्रष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं
 तत्संदधते ॥ १४ ॥ अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्तेऽमृतं वा
 ऽआपोऽमृतं नैवेतत्सऽस्पृशन्तऽएतदु चैतत्कर्मात्मन्कुर्वते तस्मान्मुखान्युपस्पृश-
 न्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४. ३.] ॥ ॥

तानि वाऽएतानि । नव समिष्टयज्ञूषि जुहोति तद्यन्नव समिष्टयज्ञूषि जु-
 होति नव वाऽअमूर्बहिष्यवमाने स्तोत्रिया भवन्ति सैषोभयतो न्यूना विराट्
 प्रजननयितस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्प्रजनननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजऽइतश्चोर्धा इत-
 श्चावाचीस्तथोऽएवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्रजनननात्प्रजाः सृजत इतश्चोर्धा
 इतश्चावाचीः ॥ १ ॥ हिङ्गार् स्तोत्रियाणां दशमः । स्वाहाकार एतेषां तथो हा-
 स्येषा न्यूना विराट्दशं दशिनी भवति ॥ २ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयज्ञूषि नाम । या

वा॒ऽए॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ दे॒वता॑ कृ॒यति॑ या॒भ्य ए॒ष य॒ज्ञस्ता॑यते॒ सर्वा॑ वै त॒त्ताः स॒मिष्टा॑ भ॒वन्ति॑ तद्य॒त्तासु॑ स॒र्वासु॑ स॒मिष्टा॑स्वथै॒तानि॑ जु॒होति॑ त॒स्मात्स॒मिष्टय॒ज्ञू॒षि ना॒म ॥३॥
अथ॑ य॒ज्ञात्स॒मिष्टय॒ज्ञू॒षि जु॒होति॑ । रि॒रि॒चा॒न॒ऽइ॒व वा॒ऽए॒त॒दी॒ज्ञान॒स्यात्मा॑ भ॒वति॑ य॒ज्ञस्य॑ भ॒वति॑ त॒स्य हि॑ द॒दाति॑ त॒मेवा॒तस्त्रि॑भिः पु॒नरा॒प्याय॑यति ॥४॥ अथ॑ या॒न्युत्तरा॑णि त्री॒णि जु॒होति॑ । या वा॒ऽए॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ दे॒वता॑ कृ॒यति॑ या॒भ्य ए॒ष य॒ज्ञस्ता॑यत॒ऽउ॒प है॒व ता॑ आ॒सते॑ या॒वन्न॑ स॒मिष्टय॒ज्ञू॒षि जु॒ह्वती॑मा॒नि नु॒ नो जु॒ह्ववि॑ति ता॒ ए॒वैत॒द्यथा॑यथं व्य॒वसृ॑जति॒ यत्र॑-यत्रा॒सां च॒रणं॑ तद॒नु ॥५॥ अथ॑ या॒न्युत्त॒मा॒नि त्री॒णि जु॒होति॑ । य॒ज्ञं वा॒ऽए॒त॒दजी॑जनत॒ यदे॒नम॑तन्न॒ तं ज॒नयि॒त्वा य॒त्रास्य॑ प्र॒तिष्ठा॑ तत्प्र॒तिष्ठा॑यति॒ तस्मा॑त्स॒मिष्टय॒ज्ञू॒षि जु॒होति॑ ॥६॥ स॒ जु॒होति॑ । स॒मिन्द्र॑ णो म॒नसा॑ ने॒षि गो॒भिरि॑ति म॒नसे॑ति तन्म॒नसा॑ रि॒रि॒चा॒नमा॒प्याय॑यति गो॒भिरि॑ति तद्गो॒भी रि॒रि॒चा॒नमा॒प्याय॑यति स॒ऽ सूरि॑र्भिर्म॒धव॑त्स॒ऽ स्व॒स्त्या । सं ब्र॒ह्म॒णा दे॒वकृ॑तं यद॒स्तीति॑ ब्र॒ह्म॒णेति॑ तद्ब्र॒ह्म॒णा रि॒रि॒चा॒नमा॒प्याय॑यति सं दे॒वाना॑ऽ सु॒मती॑ य॒ज्ञिया॒नाऽ स्वा॒ह्वा ॥७॥ सं वर्च॑सा । प॒यसा॑ सं त॒नूभि॑रिति॒ वर्च॑सेति॒ तद्वर्च॑सा रि॒रि॒चा॒नमा॒प्याय॑यति प॒यसे॑ति र॒सो वै प॒यस्त॑प॒यसा॑ रि॒रि॒चा॒नमा॒प्याय॑यत्य॒गन्म॒हि म॒नसा॑ स॒ऽ शि॒वि॒न । त॒ष्टा सु॒द॒त्रो वि॒दधा॑तु रा॒योऽनु॑मार्ष्टु॒ तन्वो॑ यद्वि॒लिष्ट॑मिति॒ वि॒वृ॒ढं तत्सं॑दधाति ॥८॥ धा॒ता रा॑तिः । स॒वि॒तेदं॑ जु॒षत्तां॑ प्र॒जाप॑ति॒र्निधि॑या दे॒वोऽग्निः॑ । त॒ष्टा वि॒ष्णुः प्र॒जया॑ स॒ऽर॒राणा॑ य॒ज्ञमा॒नाय॑ द्र॒विणं॑ दधात॒ स्वाहे॑ति॒ तदे॒व रि॒रि॒चा॒नं पु॒नरा॒प्याय॑यति यदा॒ह य॒ज्ञमा॒नाय॑ द्र॒विणं॑ दधात॒ स्वाहे॑ति ॥९॥ सु॒गा॒वो दे॒वाः । स॒द॒ना अ॒कर्म॑ य॒ऽआ॒ज॒मेद॑ऽ स॒वनं॑ जु॒षाणा॑ इति सु॒गा॒नि वो दे॒वाः स॒द॒नान्य॑कर्म॒ यऽआ॒ग॒न्तेद॑ऽ स॒वनं॑ जु॒षाणा॑ इत्ये॒वैत॒दाह॑ भ॒रमा॑णा व॒हमा॑ना कृ॒वी॒षी॑ति॒ तदे॒वता॑ व्य॒वसृ॑जति॒ भ॒रमा॑णा अ॒ह ते॒ यन्तु॑ ये॒ऽवा॒ह॒ना व॒हमा॑ना उ॒ ते॒ यन्तु॑ ये॒ वा॒ह॒नव॑न्त इत्ये॒वैत॒दाह॑ त॒स्मादा॒ह भ॒रमा॑णा व॒हमा॑ना कृ॒वी॒ष्य॒स्मे

धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १० ॥ यांश्वा॥ अ० अवहः । उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय
 स्वे० अ० सध० स्थ० इत्यग्निं वा० अ० आहामून्देवानावहामून्देवानावहेति तमेवैतदाह
 यान्देवानावाक्षीस्तान्गमय यत्र-यत्रैषां चरणं तदन्विति जज्ञिवा० सः पपिवा० सश्च
 विश्व० इति जज्ञिवा० सो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति पपिवा० स इति पपिवा० सो
 हि सोम० राजानं भवन्ति तस्मादाह जज्ञिवा० सः पपिवा० सश्च विश्वे० सुं धर्म०
 स्वरातिष्ठतानु स्वाहेति तदेव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥ वय० हि वा । प्रयति
 यज्ञे० अ० अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह । ऋध० गया ऋध० गुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप-
 याहि विद्वात्स्वाहेत्यग्निमेवैतया विमुञ्चत्यग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥ देवा गातुविद
 इति । गातुविदो हि देवा गातुं विव्वेति यज्ञं विव्वेत्येवैतदाह गातमितेति तदे-
 तेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पत० इमं देव यज्ञ० स्वाहा वाते धा इत्ययं वै
 यज्ञो यो० यं पवते तदिमं यज्ञ० सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञ० सं-
 दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा इति ॥ १३ ॥ यज्ञ यज्ञं गह । यज्ञपतिं गह
 स्वां योनिं गह स्वाहेति तत्प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञ० सत्त० स्वायां योनीं प्रतिष्ठाप-
 यत्येष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहेति तत्प्रतिष्ठित-
 मेवैतद्यज्ञ० सत्त० सहसूक्तवाक० सर्ववीरं यज्ञमाने० न्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ६ [४. ४.] ॥ ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२२ ॥ ॥

स वा० अ० अवभृथमभ्यवैति । तद्यदवभृथमभ्यवैति यो वा० अ० अस्य रसो० भूदाहुति-
 भ्यो वा० अ० अस्य तमजीजनदयैतहरीरं तस्मिन् रसो० अस्ति तन्न परास्यं तदपो० भ्यव-
 हरन्ति रसो वा० अ० आपस्तदस्मिन्नेत० रसं दधाति तदेनमेतेन रसेन संगमयति त-
 देनमतो जनयति स एनं ज्ञात एव सन्जनयति तद्यदपो० भ्यवहरन्ति तस्मादव-
 भृथः ॥ १ ॥ अथ समिष्टयजूषि जुहोति । समिष्टयजूषि चैवा० त्तो यज्ञस्य स जु-
 वैव समिष्टयजूषि यदेतमभितो भवति तेन चात्वालमुपसमायन्ति स कृच्छविषा-

णां च मेखलां च चावाले प्रास्यति ॥२॥ माहिर्भूमा पृदाकुरिति । असौ वा
 ञ्मज्जीषस्य स्वगाकारो यदेनदपोऽभ्यवहृत्यथैष एवैतस्य स्वगाकारो रज्जुरिव
 हि सर्पाः कृपा-इव हि सर्पाणामायतनान्यस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च वि-
 श्रातृव्यमिव नेत्तदतः सम्भवदिति तस्मादाह माहिर्भूमा पृदाकुरिति ॥३॥ अथ
 वाचयति । उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवाऽउऽइति यथायमु-
 रुरभयोऽनाष्टः सूर्याय पन्था एवं मेऽयमुरुरभयोऽनाष्टः पन्था अस्वित्येवैतदाह
 ॥४॥ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकुरिति । यदि ह वाऽअप्यपाद्वत्यलमेव प्रतिक्र-
 मणाय भवत्युतापवक्ता हृदयाविधश्चिदिति तदेनं सर्वस्माद्भूयादेनसः पाप्मनः
 प्रमुञ्चति ॥५॥ अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गाय-
 ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिदं बहिर्धा यज्ञाहरीरं नाष्टा रक्षांसि हि-
 नसन्निति साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहृता ॥६॥ अग्निष्यां गायति । अग्निर्हि
 रक्षसामपहृतातिहन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि हन्दांसि यदतिहन्दास्तस्मादति-
 हन्दसि गायति ॥७॥ स गायति । अग्निष्टपति प्रतिदहृत्यहोऽहोऽइति त-
 न्नाष्टा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहृति ॥८॥ तऽउदञ्चो निष्क्रामति । जघनेन चावा-
 लमग्रेणाग्नीध्रं स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥९॥ स यः स्यन्दमाना-
 नां स्थावरो ह्रदः स्यात् । तमपोऽभ्यवेयादेता वाऽअपां वरुणगृहीता याः स्य-
 न्दमानानां न स्यन्दन्ते वरुणो वाऽअवभृथो निर्वरुणतयै यद्यु ता न विन्देदपि
 या एव काश्चापोऽभ्यवेयात् ॥१०॥ तमपोऽवक्रमयन्वाचयति । नमो वरुणाया-
 मिष्ठितो वरुणस्य पाश इति तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुणयात्प्रमुञ्चति
 ॥११॥ अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । समिधं प्रास्याभिजुहोत्यग्नेरनीकमप आ-
 विवेशापां नपात्प्रतिरक्षन्नसूर्यम् । दमे-दमे समिधं यक्ष्ये प्रति ते जिह्वा घृतमु-
 च्छरण्यत्स्वाहेति ॥१२॥ अग्नेर्ह वै देवाः । यावद्वा घृतमुच्यते प्रवेशयां चकुर्नेदतो

नाष्टा रक्षास्योतिष्ठानित्यग्निर्हि रक्षसामपहृता तमेतया च समिधेतया चाहु-
 त्या समिद्धे समिद्धे देवेभ्यो जुह्वानीति ॥ १३ ॥ अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृ-
 हीत्वा । आश्राव्याह समिधो यजेति सोऽपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै
 बर्हिर्वरुणो वाऽअवभृधो नेत्रप्रजा वरुणो गृह्णादिति तस्मादपबर्हिषश्चतुरः प्र-
 याजान्यजति ॥ १४ ॥ अथ वारुण एककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य
 रसोऽभूदाहुतिभ्यो वाऽअस्य तमजीजनदधैतहरीरं तस्मिन्न रसोऽस्ति रसो वै
 पुरोडाशस्तदस्मिन्नेतत् रसं दधाति तदेनमेतेन रसेन संगमयति तदेनमतो जन-
 यति स एनं ज्ञात एव तन्जनयति तस्माद्वारुण एककपालः पुरोडाशो भवति
 ॥ १५ ॥ स आज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणायाऽनुब्रूहीत्यत्र हैक
 ऽञ्जोषस्य द्विरवद्यति तड तथा न कुर्याहरीरं वाऽएतद्वति नाल्तमाहुत्यै द्वि-
 रवद्यति सकृदभिधारयति प्रत्यनक्त्यवदानेऽआश्राव्याह वरुणं यजेति वषट्कृते
 जुहोति ॥ १६ ॥ अथाज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशमवदधदाहामीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति
 तद्विद्वान्प्रकृते स यन्नाग्रयऽइत्याह नेदग्निं वरुणो गृह्णादिति स यद्यमुत्रऽजोषस्य
 द्विरवद्येदथात्र सकृद्यद्यु न नाद्रियेताथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयत्याश्राव्याहामी-
 वरुणौ यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥ ता वाऽएताः । षडाहुतयो भवन्ति ष-
 डाऽञ्क्तवः संवत्सरस्य संवत्सरो वरुणास्तस्याऽऽहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥ एतदा-
 दित्यानामयनम् । आदित्यानीमानि यजूंषीत्याहुः स यावदस्य वशः स्यादेवमेव
 चिकीर्षिद्यद्युऽएनमितरथा यजमानः कर्तव्यं ब्रूयादितरथो तर्हि कुर्यादेतानेव चतु-
 रः प्रयाजानपबर्हिषो यजेद्वावाज्यभागौ वरुणामग्नीवरुणौ द्वावनुयाजावपबर्हिषौ
 तदृश दशान्नरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १९ ॥ ए-
 तदङ्गिरसामयनम् । अतोऽन्यतरत्कृत्वा यस्मिन्कुम्भऽञ्जोषं भवति तं प्रप्रावयति
 समुद्रे ते हृदयमप्स्वत्तरित्यापो वै समुद्रो रसो वाऽआपस्तदस्मिन्नेतत् रसं दधाति

तदेनमेतेन रसेन संगमयति तदेनमतो जनयति स एनं ज्ञात एव सन्जनयति
 सं त्वा विशन्वोषधीरुताप इति तदस्मिन्नुभयः रसं दधाति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु
 यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहेति तद्यदेव यज्ञस्य साधु
 तद्देवास्मिन्नेतदधाति ॥ २० ॥ अथानुसृज्योपतिष्ठते । देवीराप एष वो गर्भ इत्य-
 पाः क्लेष गर्भस्ताः सुप्रीताः सुभृतं बिभृतेति तदेनमद्भ्यः परिददाति गुप्त्यै देव
 सोमैष ते लोक इत्यापो ह्येतस्य लोकस्तस्मिज्जं च वद्वं परि च वद्वेति त-
 स्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥ अथोपमारयति
 । अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनो यासिषमव
 मर्त्यैर्मर्त्यकृतमित्यव ह्येतद्देवैर्देवकृतमेनोऽयासीत्सोमेन राज्ञाव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमि-
 त्यव ह्येतन्मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽयासीत्पशुना पुरोडाशेन पुरुराव्याणो देव रिषस्या-
 कीति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २२ ॥ अथाभ्यवेत्य स्नातः । अन्यो
 ऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतस्तावन्ये वाससी परिधायोदेतः स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतै-
 वः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति यावत्कुमारेऽदति
 स येनैव निष्क्रामन्ति तेन पुनरायन्ति पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति देवा-
 नाः समिदसीति यज्ञमानमेवैतया समिद्धे देवानाः हि समिद्धिमनु यज्ञमानः स-
 मिध्यते ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ५.] ॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद्यदादित्यश्चरुर्भवति यदेवैनामदो दे-
 वा अब्रुवंस्तवैव प्रायणीयस्तवोदयनीय इति तमेवास्याऽऽतडुभयत्र भागं करो-
 ति ॥ १ ॥ स यदमुत्र राजानं क्रेष्यन्नुपप्रेष्यन्यजते । तस्मात्तत्प्रायणीयं नामाथ यद-
 त्रावभृथाडुदेत्य यजते तस्मादेतडुदयनीयं नाम तद्वाऽऽतत्समानमेव हविरदित्या
 ऽएव प्रायणीयमदित्याऽऽदयनीयमियः क्लेवादितिः ॥ २ ॥ स वै पथामेवाग्रे स्व-
 स्तिं यजति । तद्देवा अप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्यपद्यन्त वाचा हि मुग्धं प्रज्ञायते

ज्यात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥३॥ सोऽग्निमेव प्रथमं यजति । अथ सोममथ
 रवितारमथ पथ्याऽस्वस्तिमथादिति वाग्वै पथ्या स्वस्तिरियमदितिरस्यामेव तदे-
 वा वाचं प्रत्यष्टापयत्सेयं वागस्यां प्रतिष्ठितं वदति ॥४॥ अथ मैत्रावरुणी व-
 शामनूबन्ध्यामालभते । स एषोऽन्य एव यज्ञस्तायते पशुबन्ध एव समिष्टयज्ञूषि
 क्षेवान्तो यज्ञस्य ॥५॥ तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यद्वाऽईजानस्य स्विष्टं भ-
 वति मित्रोऽस्य तद्गृह्णाति यदस्य दुरिष्टं भवति वरुणोऽस्य तद्गृह्णाति ॥६॥ त-
 दाहुः । क्षेत्रानोऽभूदिति तद्यदेवाऽस्य मित्रः स्विष्टं गृह्णाति तदेवास्माऽएतया
 प्रीतः प्रत्यवसृजति यदु चास्य वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति तच्चैवास्माऽएतया प्रीतः
 स्विष्टं करोति तदु चास्मै प्रत्यवसृजति सोऽस्यैष स्व एव यज्ञो भवति स्वाऽसु-
 कृतम् ॥७॥ तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सितं प्राज्ञनयं-
 स्तदाग्निमारुतमित्युक्तं तस्मिंस्तद्याख्यायते यथा तदेवा रेतः प्राज्ञनयंस्ततोऽङ्गा-
 राः समभवन्नङ्गारेभ्योऽग्निरस्तद्वन्ये पशवः ॥८॥ अथ यदासाः पाऽसवः पर्य-
 शिष्यन्त । ततो गर्दभः समभवत्तस्माद्यत्र पाऽसुलं भवति गर्दभस्थानमिव बते-
 त्याङ्गुरथ यदा न कश्चन रसः पर्यशिष्यत तत एषा मैत्रावरुणी वशा समभवत्त-
 स्मादिषा न प्रजायते रसाद्धि रेतः सम्भवति रेतसः पशवस्तद्यदत्ततः समभवत्त-
 स्मादत्तं यज्ञस्यानुवर्तते तस्माद्वाऽएषात्र मैत्रावरुणी वशावक्लृप्ततमा भवति यदि
 वशां न विन्देदप्युक्तवश एव स्यात् ॥९॥ अथेतरं विश्वे देवा अमरीमृतस्यन्त ।
 ततो वैश्वदेवी समभवद्य बार्हस्पत्या सोऽन्तोऽन्तो हि बृहस्पतिः ॥१०॥ स यः
 सकृस्त्रं वा भूयो वा दद्यात् । स एनाः सर्वा आलभेत सर्वं वै तस्याप्तं भवति
 सर्वं जितं यः सकृस्त्रं वा भूयो वा ददाति सर्वमेता एवमेव यथापूर्वं ऋषिणा
 णीमेवाग्रेऽथ वैश्वदेवीमथ बार्हस्पत्यम् ॥११॥ अथो ये दीर्घरत्नमासीरन् । सं-
 वत्सरं वा भूयो वा तज्जनाः सर्वा आलभेरत्सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं

ये दीर्घसत्त्वमासते संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेता एवमेव यथापूर्वम् ॥ १२ ॥ अ-
थोदवसानीययेथा यज्ञते । स अग्निं पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्य पञ्च-
पदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति यातयामेव वाऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति
सोऽस्मात्पराडिव भवत्यग्निर्वै सर्वे यज्ञा अग्नौ हि सर्वान्व्यज्ञास्तन्वते ये च पाक-
यज्ञा ये चेतरे तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथास्यायातयामा यज्ञो भवति तथोऽअ-
स्मान्न पराड् भवति ॥ १३ ॥ तद्यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो
याज्यानुवाक्याः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथास्यायातयामा यज्ञो भ-
वति तथोऽअस्मान्न पराड् भवति ॥ १४ ॥ तस्य क्षिरण्यं दक्षिणा । अग्रेयो वा
ऽएष यज्ञो भवत्यग्रे रेतो क्षिरण्यं तस्माद्विरण्यं दक्षिणानडान्वा स हि वह्नेना-
ग्रेयोऽग्निर्दग्धमिव ह्यस्य वह्न् भवति ॥ १५ ॥ अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वा ।
वैष्णव्यर्चा जुहोत्युरु विष्णो विष्टमष्टोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब
प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहिति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथास्यायात-
यामा यज्ञो भवति तथोऽअस्मान्न पराड् भवति तत्रो यक्षुयात्तदद्यान्नादक्षिणा
हविः स्यादिति ह्याङ्गुर्य यदेवैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहो-
ति कालऽएव प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५. १.] ॥ ॥

वशामालभते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति संज्ञायाम् वा । मुत्खिदेत्युत्खिद्य वपा-
मनुमर्शं गर्भमिष्ट्वै ब्रूयात्स यदि न विन्दन्ति किमाद्विपरन्यथु विन्दन्ति तत्र प्रा-
यश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥ न वै तदवकल्पते । यदेकां मन्यमाना एकयेवैतया च-
रेयुर्ध्वे मन्यमाना द्वाभ्यामिव चरेयुः स्थालीं चैवोल्लीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात्
॥ २ ॥ अथ वपया चरन्ति । यथैव तस्यै चरणं वपया चरित्वाधर्युश्च यज्ञमानश्च पु-
नरेतः स आह्लाधर्युर्निवृह्यैतं गर्भमिति तच्छ्रु नोदरतो निवृह्यैतार्ताया वै मृता-
या उदरतो निवृह्यति यदा वै गर्भः समृद्धो भवति प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्गति

तमपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं विवृण्विष्वै ब्रूयात् ॥३॥ तं निरुज्यमाणमभिमन्त्र-
यते । एतत्तु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सहेति स यदह्वैजविति प्राणमेवास्मिन्ने-
तद्धाति दशमास्य इति यदा वै गर्भः समृद्धो भवत्यथ दशमास्यस्तमेतदप्यदश-
मास्यः सत्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥४॥ जरायुणा सहेति । तद्यथा
दशमास्यो जरायुणा सहेयादेवमेतदाह यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजतीति
प्राणमेवास्मिन्नेतद्धात्येवायं दशमास्योऽस्रज्जरायुणा सहेति तद्यथा दशमास्यो
जरायुणा सह स्रजेतैवमेतदाह ॥५॥ तदाहुः । कथमेतं गर्भं कुर्यादित्यङ्गादङ्गाद्वि-
वास्यावद्येयुर्यथैव तरेषामवदानानामवदानं तडु तथा न कुर्यादुत क्षेत्रोऽविकृ-
ताङ्गो भवत्यथस्तादेव ग्रीवा अपिकृत्यैतस्याः स्यात्स्यामेतं मेधः श्रोतयेयुः सर्वे-
भ्यो वाऽअस्येषोऽङ्गेभ्यो मेध श्रोतति तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवत्यवद्य-
न्ति वशाया अवदानानि यथैव तेषामवदानम् ॥६॥ तानि पशुश्रपणो अपयन्ति ।
तदेवैतं मेधः अपयन्त्युत्तीर्णोऽवेष्टुः गर्भं पार्श्वतः पशुश्रपणस्योपनिद्धाति यदा
शृतो भवत्यथ समुद्यावदानान्येवाभिजुहोति नैतं मेधमुद्गासयन्ति पशुं तदेवैतं मे-
धमुद्गासयन्ति ॥७॥ तं जघनेन चाबालमन्तरेण यूपं चाग्निं च कुरन्ति । दक्षिणातो
निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यत्यथ सुचोरुपस्तृणीतेऽथ मनोतयि हविषोऽनुवाच आ-
ह्वावद्यन्ति वशाया अवदानानां यथैव तेषामवदानम् ॥८॥ अथ प्रचरणीति सु-
भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधायोपस्तृणीति द्विरवद्यति सकृदभिधारयति प्र-
त्यनक्त्यवदानेऽथानुवाच आह्वाश्राव्याह प्रेष्येति वः कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्वध्वर्योर्नु-
होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥९॥ यस्यै ते यज्ञियो गर्भ इति । अयज्ञिया वै गर्भा-
स्तमेतद्ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति यस्यै योनिहिरण्यधीत्यदो वाऽएतस्यै योनिं
विहिन्दति यददो निष्कर्षत्यमृतमायुर्हिरण्यं तामेवास्या एतदमृतां योनिं करोत्य-
ङ्गान्यङ्गुता यस्य तं मात्रा समजीगमः स्वाहेति यदि पुमान्स्याद्यद्यु स्त्री स्यादङ्गा

न्यद्रुता यस्यै तां मात्रा समजीगमः स्वाहेति यद्युऽअविज्ञातो गर्भा भवति पुः-
 स्तृष्ट्यैः जुहुयात्पुमाःतो हि गर्भा अङ्गान्यद्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमः स्वा-
 हेत्यदो वाऽएतं मात्रा विध्वञ्चं कुर्वन्ति यददो निष्कर्षन्ति तमेतद्वक्ष्येणैव यजुषा
 समर्थं मध्यतो यज्ञस्य पुनर्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥ अथाध्वयुर्वनस्पतिना चरति ।
 वनस्पतिनाध्वयुश्चरित्वा यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमान आह्वा-
 ग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्यत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता स एतः सर्वमेव मेधं गृह्णीति
 ऽथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयत्याश्राव्याः प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वयुर्जुहोत्यध्वर्योरनु-
 क्तोमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥ पुरुदस्मो विषुत्रप इन्द्ररिति । बद्धदान इति
 हैतद्यदाह पुरुदस्म इति विषुत्रप इति विषुत्रपा-इव हि गर्भा इन्द्ररत्नमहिमा-
 नमानञ्ज धीर इत्यन्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवत्येकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टा-
 पदीं भुवनानु प्रथक्ताः स्वाहेति प्रथयत्येवैनामेतत्सुभूयो ह जयत्यष्टापद्येष्टा यदु-
 चानष्टापद्या ॥ १२ ॥ तदाहुः । क्वैतं गर्भं कुर्यादिति वृक्षऽएवैनमुदध्युरत्तरिक्षाय-
 तना वै गर्भा अत्तरिक्षमिवैतद्यद्वृक्षस्तदेनः स्वऽएवायतने प्रतिष्ठापयति तदु वा
 ऽआहुय एनं तत्रानुव्याहरेद्वृक्षऽएनं मृतमुद्धास्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥
 अप एवैनमभ्यवहरेयुः । आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठा-
 पयति तदु वाऽआहुय एनं तत्रानुव्याहरेदप्स्वेव मरिष्यतीति तथा हैव स्यात्
 ॥ १४ ॥ आबूत्करऽएवैनमुपकिरेयुः । इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमस्या-
 मेव प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुय एनं तत्रानुव्याहरेत्क्षिप्रेऽस्मै मृताय श्म-
 शानं करिष्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥ पशुअपणाऽएवैनं मरुद्भ्यो जुहुयात् ।
 अद्रुतादो वै देवानां मरुतो विडुतमिवैतद्यदशृतो गर्भ आहवनीयाद्वाऽएष
 आहृतो भवति पशुअपणास्तथाह न बहिर्धा यज्ञाहवति न प्रत्यक्षमिवाहवनीये
 देवानां वै मरुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ स जुवैव रमिष्यज्जुषि ।

प्रथमावशान्तेष्वङ्गरेष्वेतत् सोऽस्त्रीषं गर्भमादत्ते तं प्राङ् तिष्ठन्नुहोति मारुत्यञ्चा
 मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमरुसः स सुगोपातमो जन इति न स्वा-
 हाकरोत्यद्भुतादो वै देवानां मरुतो विडुतमिवैतद्यद्स्वा-भूतं देवानां वै म-
 रुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥ अथाङ्गारैरभिसमूहति । मही द्यौः पृ-
 थिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिरिति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम्
 ॥ ३ [५. २.] ॥ ॥ शतम् २७०० ॥ ॥

इन्द्रो ह वै षोडशी । तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्यत्यरिच्यत्त प्रजा व भूतानि ता
 ह्येनेन सदग्भवमिवासुः ॥ १ ॥ इन्द्रो ह वाऽईक्षां चक्रे । कथं न्वहमिदं सर्वम-
 तितिष्ठेयमर्वगेव मदिदं सर्वं स्यादिति स एतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत स इदं
 सर्वमेवात्यतिष्ठदर्वगेवास्मादिदं सर्वमभवत्सर्वं ह वाऽइदमतितिष्ठत्यर्वगेवा-
 स्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विडुष एतं ग्रहं गृह्णति ॥ २ ॥ तस्मादितदुषिणाभ्या
 नूक्तम् । न ते महिषमनुभूय दौर्दृष्ट्या स्फिग्या क्षामवस्था इति न ह वा
 ऽअस्यासौ द्यौरन्यतरां चन स्फिगीमनुबभूव तथेदं सर्वमेवात्यतिष्ठदर्वगेवा-
 स्मादिदं सर्वमभवत्सर्वं ह वाऽइदमतितिष्ठत्यर्वगेवास्मादिदं सर्वं भवति य-
 स्यैवं विडुष एतं ग्रहं गृह्णति ॥ ३ ॥ तं वै हरिवत्यञ्चा गृह्णाति । हरिवतीषु
 स्तुवते हरिवतीरनुशंसति वीर्यं वै हर इन्द्रोऽसुराणां सपत्नानां समवृद्ध
 तथोऽएवैष एतद्वीर्यं हरः सपत्नानां संवृद्धे तस्माद्हरिवत्यञ्चा गृह्णाति हरि-
 वतीषु स्तुवते हरिवतीरनुशंसति ॥ ४ ॥ तं वाऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै
 प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवने जागतं तृतीयसवनमथातिरिक्तानुष्टुबत्येवै-
 नमेतद्रेचयति तस्मादनुष्टुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥ तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति ।
 त्रयो वाऽश्मे लोकास्तदिमानेव लोकांस्तिसृभिः शक्तिभिराप्रोत्यत्येवैनं चतुर्थ्या
 सत्तया रेचयति तस्माच्चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ६ ॥ तं वै प्रातःसवने गृह्णी-

यात् । आग्रयणं गृहीत्वा स प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते तदेन
 र्वाणि सवनान्यतिरेचयति ॥७॥ माध्यन्दिने वैन सवने गृहीयात् । आग्रयणं
 गृहीत्वा सोऽष्टा मीमांसैव प्रातःसवनं एवैनं गृहीयादाग्रणं गृहीत्वा स प्रा-
 तःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते ॥८॥ अथातो गृह्णत्येव । अतिष्ठ वृत्र-
 क्त्वं युक्ता ते ब्रह्मणा कुरी । अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वयुना ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा षोडशिनः एष ते योनिरिन्द्राय वा षोडशिनः इति
 ॥९॥ अनया वा । युद्धा हि केशिना कुरी वृषणाः कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र
 सोमया गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा षोडशिनः एष ते यो-
 निरिन्द्राय वा षोडशिनः इति ॥१०॥ अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरे-
 च्युपावर्तधमित्येवैनमेतरेचयति तं वै पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति
 तदेनेनाहोरात्रे सदधाति तस्मात्पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति ॥११॥
 ब्राह्मणम् ॥४ [५. ३.] ॥

सर्वे ह वै देवाः । अग्रे सदृशा आसुः सर्वे पुण्यास्तेषां सर्वेषां सदृशानां
 सर्वेषां पुण्यानां त्रयोऽकामयन्तातिष्ठावानः स्यामित्यग्निरिन्द्रः सूर्यः ॥१॥ तेऽर्चन्तः
 शम्यन्तश्चरुः । त एतानतिग्राह्यान्ददशुस्तानत्यगृह्णत तद्यदेनानत्यगृह्णत तस्मा-
 दतिग्राह्या नाम तेऽतिष्ठावानोऽभवन्त्यैत एतदतिष्ठेवातिष्ठेव ह वै भवति य-
 स्यैवं विदुष एतान्यहान्गृह्णन्ति ॥२॥ नो ह वाऽइदमग्रेऽग्नौ वर्च आस । यदिद-
 मस्मिन्वर्चः सोऽकामयतेदं मयि वर्चः स्यादिति स एतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत त-
 तोऽस्मिन्नेतद्वर्च आस ॥३॥ नो ह वाऽइदमग्रेऽइन्द्रोऽग्नौ वर्च आस । यदिदमस्मि-
 न्नोऽग्नौ वर्चः सोऽकामयतेदं मय्योऽग्नौ वर्चः स्यादिति स एतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मि-
 न्नेतदोऽग्नौ वर्च आस ॥४॥ नो ह वाऽइदमग्रे सूर्येऽग्नौ वर्च आस । यदिदमस्मिन्वर्चः सो-
 ऽकामयतेदं मयि वर्चः स्यादिति स एतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मिन्नेतदोऽग्नौ

असितानि ह वै तेजाऽस्येतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्ण-
 त्ति ॥५॥ तान्वै प्रातःसवने गृह्णीयात् । आग्रयणं गृहीत्वात्मा वाऽआग्रयणो बद्ध
 वाऽइदमात्मन एकैकमतिरिक्तं क्षोमकृदयं तद्यत्नत् ॥६॥ माध्यन्दिने वैनात्सव-
 ने गृह्णीयात् । उक्थं गृहीत्वोपाकरिष्यन्वा पूतभृतोऽथ ह वाऽअस्येषोऽनि-
 रक्त आत्मा यदुक्थः सोऽष्टा मोमाऽसैव प्रातःसवनऽवैनांगृह्णीयादाग्रयणं
 गृहीत्वा ॥७॥ ते माहेन्द्रस्यैवानु क्षोमं ह्रयते । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो
 ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽयस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै यज्ञ-
 मानो यज्ञमन्त्रस्य वाऽएते कामाय गृह्यते तस्मान्माहेन्द्रस्यैवानु क्षोमं ह्रयते
 ॥८॥ अथातो गृह्णत्येव । अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं म-
 यि पोषम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्रे वा वर्चसऽष्ट ते योनिरग्रे वा वर्चसे
 ॥९॥ उत्तिष्ठन्नो सा । सह पीवी शिप्रेऽअवेपथः । सोममिन्द्र चमू सुतम् । उपया-
 मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वीजसऽष्ट ते योनिरिन्द्राय त्वीजसे ॥१०॥ अदृश्रमस्य केत-
 वः । वि रश्मयो जनांश्चऽअनु । आजतो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर-
 याय वा आजगिष ते योनिः सूर्याय वा आजग्येति ॥११॥ तेषां भक्षः । अग्रे व-
 र्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेषसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देव-
 षस्यौजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासः सूर्य आजिष्ठ आजिष्ठस्त्वं देवेषसि आजिष्ठोऽहं
 मनुष्येषु भूयासमित्येतानि ह वै आज्ञाऽस्येतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष
 एतान्ग्रहान्गृह्णति ॥१२॥ तान्वै पृथे षडहे गृह्णीयात् । पूर्वे अहऽआग्नेयमेव
 प्रथमेऽहन्नेन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीयऽहमेवान्वहम् ॥१३॥ तानु हेकऽउत्तरे
 अहे गृह्णति । तदु तथा न कुर्यात्पूर्वऽवैनांस्त्र्यहे गृह्णीयाद्युत्तरे अहे ग्रही-
 ष्यत्स्यात्पूर्वऽवैनांस्त्र्यहे गृहीत्वाथोत्तरे अहे गृह्णीयादेवमेव यथापूर्वं विश्वजिति
 सर्वपृष्ठऽएकाहऽएव गृह्यते ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ४.] ॥

एष वै प्रजापतिः । य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतम्बेवा-
 द्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥ उपांशुपात्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्र-
 युज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ २ ॥ अन्तर्यामपात्रमेवान्ववयः
 प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ३ ॥
 अथ यदेतयोरुभयोः । सह सतीरूपांशुं पूर्वं जुहोति तस्माद् सह सतीऽज्ञावि-
 कस्योभयस्यैवाजाः पूर्वा यन्त्यनूचोऽवयः ॥ ४ ॥ अथ यदुपांशुं जुह्वा । ऊर्ध्वमु-
 न्मार्ष्टि तस्मादिमा अजा अरा उतीरा आक्रममाणा-इव यन्ति ॥ ५ ॥ अथ यदन्तर्या-
 मं जुह्वा । अवाञ्चमवमार्ष्टि तस्मादिमा अवयोऽवाचीनशीर्ष्यः खनन्त्य-इव य-
 न्येता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यदजावयस्तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना
 द्वौ त्रीनिति जनयन्ति ॥ ६ ॥ शुक्रपात्रमेवानु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे
 प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते एष वै शुक्रो य एष तपत्येष
 ऽउऽएवेन्द्रः पुरुषो वै पशूनामैन्द्रस्तस्मात्पशूनामीष्टे ॥ ७ ॥ ऋतुपात्रमेवान्वेकश-
 फं प्रजायते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते
 ऽइतीव वाऽऽतुपात्रमितीवैकशफस्य शिर आग्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रमादित्यपात्र-
 मेतान्येवानु गावः प्रजायन्ते तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते तस्मादिमाः प्रजाः
 पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥ अथ यदजाः । कनिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्मा-
 देतास्त्रिः संवत्सरस्य विज्ञायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि
 हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥ अथ यद्गावः । भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते त-
 स्मादेताः सकृत्संवत्सरस्य विज्ञायमाना एकैकं जनयन्त्यो भूयिष्ठा भूयिष्ठानि हि
 पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥ अथ द्रोणकलशे । अन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति
 प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते ता अवति ता अभिजिघ्रत्येत-
 द्वाऽहना भवति यदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥ पञ्च ह वै तानि पात्राणि । यानी-

माः प्रजा अनु प्रजायन्ते स्मानमुपाश्वत्तर्यामयोः शुक्रपात्रमृतुपात्रमाग्रयणपात्रमु-
क्थ्यपात्रं पञ्च वाऽऽस्तवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञो ययुष-
डेवर्जवः संवत्सरस्येत्यादित्यपात्रमेवैतेषां षष्ठम् ॥ १२ ॥ एकं ह वै तत्पा-
त्रम् । यदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्तऽउपाश्वुपात्रमेव प्राणो ह्युपाश्वुः प्राणो हि
प्रजापतिः प्रजापतिः ह्येवेदः सर्वमनु ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ५.] ॥

एष वै प्रजापतिः । य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्ये-
तर्ह्यनु प्रजायन्ते स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वावकाशानवकाशयति ॥ १ ॥ स उपा-
श्वमेव प्रथममवकाशयति । प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथोपाश्वसुवनं
व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथान्तर्धाममुदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे-
त्यथैन्द्रवायवं वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ मैत्रावरुणं क्रतूदक्षाभ्यां मे व-
र्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथाश्विनं ओत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ शुक्राम-
न्धिनौ चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथामिति ॥ २ ॥ अथाग्रयणम् । आत्मने
मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथोक्थ्यमोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ ध्रुवमायुषे
मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथामृणौ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे प-
वेथामिति वैश्वदेवौ वाऽऽमृणावतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पि-
तृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवावमृणौ ॥ ३ ॥ अथ द्रोणकलशम् । कोऽसि कतमोऽसीति
प्रजापतिर्वै कः कस्यासि को नामासीति प्रजापतिर्वै को नाम यस्य ते नामाम-
न्महीति मनुते ह्यस्य नाम यं वा सोमेनातीतृपामेति तर्पयति ह्येनं सोमेन स
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा न्वङ्गमाशिषमाशास्ते सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामिति तत्प्रजामा-
शास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्दीरानाशास्ते सुपोषः पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते
॥ ४ ॥ तान्वै न सर्वमिवावकाशयेत् । यो न्वेव ज्ञातस्तमवकाशयेद्यो वास्य प्रि-
यः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात् आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं

जनयति तं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते तमात्मन्कुरुते ॥५॥ ब्राह्मणम्
॥ ७ [५. ६.] ॥

ता वाऽऽताः । चतुस्त्रिंशद्याहुतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नामैष वै प्रजाप-
तिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥१॥
अष्टौ वसवः । एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमेऽएव आवापृथिवी त्रयस्त्रिंश्यौ
त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिं करोत्येतद्वाऽअस्त्येतद्वामृ-
तं यद्वामृतं तद्वास्त्येतद् तद्यन्मर्त्यः स एष प्रजापतिः सर्वं वै प्रजापतिस्तदेनं
प्रजापतिं करोति तस्मादेताश्चतुस्त्रिंशद्याहुतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नाम ॥२॥
ता हैके । यज्ञतन्व इत्याचक्षते यज्ञस्य ह वैवैतानि पर्वणि स एष यज्ञस्ताय-
मान एता एव देवता भवन्नेति ॥३॥ सा यदि धर्मदुष्टा कृतेत् । अन्यामुपसं-
क्रामेयुः स यस्यामेवैनं वेलायां पुरा पिन्वयन्ति तद्वैनामुदीचीः स्थापयेदग्रेण
वा शालां प्राचीम् ॥४॥ तद्येऽएतेऽअभितः । पुष्काण्डः शिखण्डास्येऽउक्ष्यते
तयोर्यदुक्षिणं तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्जुहोत्येतावान्वै सर्वो यज्ञो या-
वत्य एताश्चतुस्त्रिंशद्याहुतयो भवन्ति तदस्यां कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं दधात्येषा ह्य-
तो धर्मं पिन्वतः एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥५॥ अथ यद्यज्ञस्य कृतेत् । त-
त्समन्वीक्ष्य जुहुयाद्दीक्षोपसत्स्वाहुवनीये प्रसुतः आग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पर्व-
स्रज्जते यद्धूलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्विषज्यति तया संद-
धाति ॥६॥ अथ यदि स्कन्देत् । तदद्भिरुपनिनयेदद्भिर्वाऽइदं सर्वमाप्तं सर्वस्यैवा-
स्यै वैश्वववारूण्यर्चा यद्वाऽइदं किं चार्हति वरुण एवेदं सर्वमार्पयति ययोरो-
जसा स्कभिता रजाऽसि वीर्येभिवीरितमा शविष्ठा । या पत्येतेऽअप्रतीता सहो-
भिर्विष्णुऽअगन्वरूणा पूर्वहताविति यज्ञो वै विष्णुस्तस्यैतदार्हति वरुणो वाऽआ-
र्पयिता तद्यस्याश्चैवैतदेवताया आर्हति यो च देवतार्पयति ताभ्यामवैतदुभाभ्यां

भिषज्यत्युभाभ्यां संधाति ॥ ७ ॥ अथोऽग्रभ्येव मृशेत् । देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो
 मा द्रविणमष्टु मनुष्यानक्षरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवीमग्न्य-
 ज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूदित्येवैतदाह ॥ ८ ॥
 तद् स्मैतदारुणिराह । किं स यजेत यो यज्ञस्य व्यृद्धा पापीयान्मन्येत यज्ञस्य
 वाऽग्रहं व्यृद्धा श्रेयान्भवामीत्येतद् स्म स तद्भ्याह यदेता आशिष उपगृह्णति
 ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [५. ७.] ॥ ॥

तद्यत्रैतत्त्रिरात्रे सकृस्त्रं ददाति । तदेषा साकृस्त्री क्रियते स प्रथमेऽहंस्त्रीणि च
 शतानि नयति त्रयस्त्रिंशतं चैवमेव द्वितीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्र-
 यस्त्रिंशतं चैवमेव तृतीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशतं चैथिषा
 साकृस्त्र्यतिरिच्यते ॥ १ ॥ सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । एतद्व्यस्यै त्रपतममिवेति
 रोहिणी ह वैवोपधस्ता स्यादेतद्वैवास्यै त्रपतममिव ॥ २ ॥ सा स्यादप्रवीता ।
 वाग्वाऽर्षा निदानेन यत्साकृस्त्रयातयाम्नी वाऽइयं वागयातयाम्प्रवीता त-
 स्मादप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥ तां प्रथमेऽहन्नयेत् । वाग्वाऽर्षा निदानेन यत्साकृस्त्री
 तस्या एतत्सकृस्त्रं वाचः प्रजातं पूर्वा ह्येषैति पश्चादेनां प्रजातमन्वेत्युत्तमे वैनान-
 कृन्नयेत्पूर्वमहास्यै प्रजातमेति पश्चादेषान्वेति सोऽर्षा मीमांसैवोत्तमऽह्वैना-
 मकृन्नयेत्पूर्वमहास्यै प्रजातमेति पश्चादेषान्वेति ॥ ४ ॥ तामुत्तरेण हविर्धाने । द-
 क्षिणेनाग्नीध्रं द्रोणकलशमवघ्रापयति यज्ञो वै द्रोणकलशो यज्ञमेवैनामितदर्शय-
 ति ॥ ५ ॥ अजिघ्र कलशम् । मक्ष्मा वा विशन्विन्द्व इति रिरिचान-इव वा
 ऽर्ष भवति यः सकृस्त्रं ददाति तमेवैतद्विरिचानं पुनराध्याययति यदाहजिघ्र क-
 लशं मक्ष्मा वा विशन्विन्द्व इति ॥ ६ ॥ पुनर्ब्रजा निवर्तस्वेति । तद्वै रिरि-
 चानं पुनराध्याययति यदाह पुनर्ब्रजा निवर्तस्वेति ॥ ७ ॥ सा नः सकृस्त्रं धुक्वेति ।
 तत्सकृस्त्रेण रिरिचानं पुनराध्याययति यदाह सा नः सकृस्त्रं धुक्वेति ॥ ८ ॥ उरु-

धारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिरिति । तदेव रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह
 पुनर्माविशताद्रयिरिति ॥ १॥ अथ दक्षिणे कर्णाञ्जपति । इडे रन्ते कृव्ये काम्ये
 चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता तेऽअग्रे नाना देवेभ्यो मा
 सुकृतं ब्रूतादिति वोचरिति वैतानि ह वाऽअस्यै देवत्रां नामानि सा यानि ते
 देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १०॥ तामवार्जन्ति । सा
 यद्यपुरुषाभिवीता प्राचीयात्तत्र विद्यादरात्सीदयं यज्ञमानः कल्याणं लोकमजैषी-
 दिति यद्युदीचीयाङ्घ्रियानस्मिंलोके यज्ञमानो भविष्यतीति विद्याद्यदि प्रतीचीया-
 दिभ्यतिल्विल-इव धान्यतिल्विलो भविष्यतीति विद्याद्यदि दक्षिणोयात्क्षिप्रे
 ऽस्माह्लोकाद्यज्ञमानः प्रैष्यतीति विद्यादितानि विज्ञानानि ॥ ११॥ तथा एतास्ति-
 ष्ठिस्तिस्त्रिंशत्यधि भवन्ति । तास्वेतामुपसमाकुर्वन्ति वि वाऽएतां विराजं वृह-
 त्ति यां व्याकुर्वन्ति विहिनोऽएषा विराद्या विवृण दशान्नरा वै विराट्कृत्स्नां
 विराजः संदधाति ताः होत्रे दद्याद्धोतः हि साहसस्तस्मात्ताः होत्रे दद्यात्
 ॥ १२॥ द्वौ वोन्नेतारौ कुर्वति । तयोर्यतरो नाश्रावयेत्तस्माऽएनां दद्याद्धो वा
 ऽएष उन्नेता य ऋक्सन्नाश्रावयति व्यडोऽएषा विराद्या विवृण तद्यद्वै-
 तद्यद्वं दधाति ॥ १३॥ तदाहुः । न सहस्रेऽधि किं चन दद्यात्सहस्रेणाह सर्वान्का-
 मानाप्नोतीति तड होवाचासुरिः काममेव दद्यात्सहस्रेणाह सर्वान्का-
 मानाप्नोति कामिनोऽअस्येतरदत्तं भवतीति ॥ १४॥ अथ यदि रुथं वा युक्तं दास्य-
 त्स्यात् । यद्वा वशयि वा वपायाः हुतायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टी ॥ १५॥ स
 वै दक्षिणा नयन् । अन्यूना दशतो नयेद्यस्माऽएकां दास्यत्स्यादशभ्यस्तेभ्यो दश-
 तमुपावर्तयेद्यस्मै द्वे दास्यत्स्यात्पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै तिस्रो दास्य-
 त्स्योत्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै पञ्च दास्यत्स्याद्वाभ्यां ताभ्यां दशतमुपा-
 वर्तयेदेवमां शतात्तथो हास्यैषान्यूना विराडमुष्मिलोके कामडुघा भवति ॥ १६॥

इतिहासम् ॥ १ [५. ८.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १२५ ॥ ॥

तत्रैतद्वादशाहेन व्यूहकन्दो यजते । तद्वह्निव्यूहति व्यूहत उद्गाता च
 होता च कन्दाशसि स एष प्रज्ञात एव पूर्वस्यहो भवति समूहकन्दास्तदैन्द्रवा-
 यवाग्राङ्गह्लाति ॥ १ ॥ अथ चतुर्थेऽह्निव्यूहति । ग्रहान्व्यूहति कन्दाशसि तदाग्र-
 यणाग्राङ्गह्लाति प्राज्ञापत्यं वाऽएतच्चतुर्थमर्हमवत्यात्मा वाऽआग्रयण आत्मा वै
 प्रज्ञापतिस्तस्मादाग्रयणाग्राङ्गह्लाति ॥ २ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्र-
 हा नेत्राणाम्मोह्यानीति मोहयेद्वा प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त एवोपासतेऽथ
 ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तदेनऽह्निं कृत्य सादयत्य-
 धेतत्प्रज्ञातमेव एवममर्हमवति तदैन्द्रवायवाग्राङ्गह्लाति ॥ ३ ॥ अथ षष्ठेऽह्निव्यू-
 हति । ग्रहान्व्यूहति कन्दाशसि तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति
 वै शुक्रो य एष तपत्येष उऽएवेन्द्रस्तस्माद्वह्निव्यूहति ॥ ४ ॥ तं गृहीत्वा न
 सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्राणाम्मोह्यानीति मोहयेद्वा प्राणान्यत्सादयेत्तं धा-
 रयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तदे-
 नऽह्निं सादयति ॥ ५ ॥ अथ सप्तमेऽह्निव्यूहति । ग्रहान्व्यूहति कन्दाशसि तद्वह्निव्यूहति
 तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति तद्वह्निव्यूहति
 वै शुक्रो य एष तपत्येष उऽएवेन्द्रस्तस्माद्वह्निव्यूहति ॥ ६ ॥ तं गृहीत्वा न
 सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्राणाम्मोह्यानीति मोहयेद्वा प्राणान्यत्सादयेत्तं धा-
 रयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तदे-
 नऽह्निं सादयति ॥ ७ ॥ अथ नवमेऽह्निव्यूहति । ग्रहान्व्यूहति कन्दाशसि तदाग्रयणाग्राङ्गह्लाति
 ज्ञातं वाऽएतन्नवममर्हमवत्यात्मा वा
 आग्रयणः सर्वं वाऽइदमात्मा ज्ञातस्मादाग्रयणाग्राङ्गह्लाति ॥ ८ ॥ तं गृहीत्वा
 न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्राणाम्मोह्यानीति मोहयेद्वा प्राणान्यत्सादयेत्तं

धारयत्त एतेषां देवेषु ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैतस्य कालस्त-
 देनऽङ्गिं कृत्य रादयति ॥ १॥ तदाहुः । न व्यूहेद्ग्रहान्प्राणा वै ग्रहा नेत्राणा-
 न्मोक्ष्यानीति मोक्षयेद्वा प्राणान्यद्व्यूहेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १०॥ तद्व्यूहेदेव । अ-
 ङ्गानि वै ग्रहाः कामं वाऽश्मान्यङ्गानि व्यत्यासऽं शेते तस्माद्व्यूहेदेव ॥ ११॥
 तद्व्यूहेत् । प्राणा वै ग्रहा नेत्राणाम्मोक्ष्यानीति मोक्षयेद्वा प्राणान्यद्व्यू-
 हेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १२॥ किं नु तत्राधर्योः । यदुद्गाता च होता च हुन्दाऽसि
 व्यूहत एतद्वाऽअधर्युर्व्यूहति ग्रहान्यद्वैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति शुक्राग्रा-
 न्माध्यन्दिने सवनऽऽह्नयऽह्नांस्तृतीये सवने ॥ १३॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. १.] ॥

यदि सोममपहरेयुः । विधावतेहतेति ब्रूयात्स यदि विन्दन्ति किमाद्रियेरन्यथ
 न विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १॥ द्वयानि वै फाल्गुनानि । लोहितपु-
 ष्याणि चारुणपुष्याणि च स यान्यरुणपुष्याणि फाल्गुनानि तान्यभिषुणुयादेष
 वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्याणि फाल्गुनानि तस्मादरुणपुष्याण्यभिषुणुयात् ॥ २॥
 यद्यरुणपुष्याणि न विन्देयुः । श्येनकृतमभिषुणुयाद्यत्र वै गायत्री सोममहापत-
 तस्याऽआहुरत्यै सोमस्याऽह्नयतत्तद्येनकृतमभवत्तस्माद्येनकृतमभिषुणुयात् ॥ ३॥
 यदि श्येनकृतं न विन्देयुः । आदारानभिषुणुयाद्यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽङ्घ्रिचत तस्य
 यो रसो व्यप्रुष्यत्तत आदाराः समभवंस्तस्मादादारानभिषुणुयात् ॥ ४॥ यद्यादारान्
 विन्देयुः । अरुणदूर्वा अभिषुणुयादेष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वास्तस्मादरुण-
 दूर्वा अभिषुणुयात् ॥ ५॥ यद्यरुणदूर्वा न विन्देयुः । अपि यानेव कांश्च कुरिता-
 न्कुशानभिषुणुयात्तत्रायेकमिव गां दद्यादथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो
 क्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६॥ अथ कलशदिराम् । यदि
 कलशो दीर्येतानुलिप्तधमिति ब्रूयात्स यद्यनुलभेरन्प्रसृतमात्रं वाञ्छलिमात्रं वा
 तदन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुर्यथु नानुलभेरन्नाग्रयणस्यैव प्रस्कन्धा-

न्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुः स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत
तत्राप्येकामेव गां दद्याद्यावभृथदिवोदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति नु कलशदिराम् ॥७॥ अथ सोमातिरिक्तानाम् । यद्यग्निष्टोममतिरि-
च्येत पूतभृत एवोक्त्यं गृहीयाद्यद्युक्त्यमतिरिच्येत षोडशिनमुपेयुर्यदि षोडशि-
नमतिरिच्येत रात्रिमुपेयुर्यदि रात्रिमतिरिच्येतादृरुपेयुर्नैवेवातीरेकोऽस्ति ॥८॥
ब्राह्मणम् ॥२ [५. १०.] ॥ पञ्चमोऽध्यायः [२१.] ॥॥

प्रजापतिर्वाऽएष यदऽशुः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजापतिस्तदस्यैतमा-
त्मानं कुर्वन्ति यत्रैतं गृह्णन्ति तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति यथा-यथैते प्राणा ग्रहा
व्याख्यायन्ते स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिलोके सम्भवति ॥१॥ तदारम्भ-
णवत् । यत्रैतं गृह्णन्त्येतदनारम्भणमिव यत्रैतं न गृह्णन्ति तस्माद्वाऽअशुं गृ-
ह्णाति ॥२॥ तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वा एष प्राजापत्य
उदुम्बरस्तस्मादौदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति ॥३॥ तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णा-
ति । त्रयो वाऽऽग्ने लोकास्तदिमानिव लोकांस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽअती-
मांलोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति तस्माच्चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति
॥४॥ स वै तूष्णीमेव ग्रावाणमादत्ते । तूष्णीमऽशून्निवपति तूष्णीमप उपसृजति
तूष्णीमुच्यत्य सकृदभिषुणोति तूष्णीमेनमनवानन्जुहोति तदेनं प्रजापतिं करोति
॥५॥ अथास्याऽहिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र क्षणुते वा वि
वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥६॥ तदु होवाच राम औ-
पतस्विनिः । काममेव प्राण्यात्काममुदन्याग्यद्वै तूष्णीं जुहोति तदेवैनं प्रजापतिं
करोतीति ॥७॥ अथास्याऽहिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र क्षणु-
ते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥८॥ तदु होवाच
बुडिल आश्वतराश्विः । उच्यत्यैव गृहीष्टाह्नाभिषुणुयादभिषुण्वन्ति वाऽअन्याभ्यो

देवताभ्यस्तदन्यथा ततः करोति यथो चान्याभ्यो देवताभ्योऽथ यदुच्यते तदे-
 वास्याभिषुतं भवतीति ॥ १॥ तड होवाच याज्ञवल्कः । अभ्येव पुणुयान्न सोम
 इन्द्रमसुतो ममाद नाब्रह्माणो मध्वानः सुतास इत्यृषिणाभ्यनूक्तं न वाऽअन्य-
 स्यै कस्यै चन देवतायै सकृदभिषुणोति तदन्यथा ततः करोति यथो चान्याभ्यो
 देवताभ्यस्तस्मादभ्येव पुणुयादिति ॥ १०॥ तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । पष्ठौह्यो
 दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरऽशुस्तदेनं
 प्रजापतिं करोति ॥ ११॥ ॥ शतम् २८०० ॥ ॥ तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशति-
 श्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरऽशुस्तदेनं प्र-
 जापतिं करोति ॥ १२॥ तड ह कौकूस्तः । चतुर्विंशतिमेवैताः प्रथमगर्भाः पष्ठौ-
 हीर्दक्षिणा ददावृषभं पञ्चविंशः क्षिरण्यमेतड ह स ददौ ॥ १३॥ स वाऽएष
 न सर्वस्येव ग्रहीतव्यः । आत्मा ह्यस्यैष यो न्वेव ज्ञातस्तस्य ग्रहीतव्यो यो वा-
 स्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥ १४॥ सकृस्ते ग्रहीतव्यः । सर्वं
 वै सकृस्त्रः सर्वमेष सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सर्ववेदसः सर्वमेष विश्वजिति
 सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेष वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः
 सर्वः हि तत्सन्ने ग्रहीतव्यः सर्वं वै सन्नः सर्वमेष एतानि ग्रहणानि ॥ १५॥
 ब्राह्मणम् ॥ ३ [६. १.] ॥ ॥

एतं वाऽएते गृह्णन्ति । षडभिर्मसैर्य एष तपति ये संवत्सरमासते तदुच्यते
 एव सामतो यथैतस्य त्रयं क्रियतऽउच्यतऽऋक्तोऽथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो य-
 देतं गृह्णत्येतेनोऽएवेनं गृह्णन्ति ॥ १॥ अथातो गृह्णत्येव । उड त्वं ज्ञातवेदसं
 देवं वरुन्ति केतवः । दशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा आ-
 ज्ञापिष ते योनिः सूर्याय त्वा आज्ञापेति ॥ २॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [६. २.] ॥ ॥

अथातः स्वधनस्यैव । पञ्चेकादशिन्येवेयात्स अग्निं प्रथमं पश्मात्तमतेऽथ

अथ पुनराग्नेयमेवमेवैतया पञ्चेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥ अथोऽअथैन्द्राग्नेवाक-
रुहः पशुमालभेत । अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वती-
न्द्रो वै यज्ञस्य देवता तत्सर्वाश्चैवैतदेवता नापराधोति यो च यज्ञस्य देवता तां
नापराधोति ॥ २ ॥ अथात स्तोमायनस्यैव । अग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत तद्धि स-
लोम यदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत यद्युक्थः स्यादैन्द्राग्ने द्वितीयमालभेतैन्द्राग्ना-
द्युक्थानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतैन्द्रो हि षोडशी यद्यतिरात्रः
स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वाग्वै सरस्वती योषा वै वाग्योषा रात्रिस्तद्यथा-
यथं यज्ञक्रतून्व्यावर्तयत्येतानि त्रीण्ययनानि तेषां यतमत्कामयेत तेनेयाद्वाऽउपा-
लभ्यौ पशू सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैपुवतेऽहन्प्राजापत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥ ब्रा-
ह्मणम् ॥ ५ [६. ३.] ॥

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वणि विस्रष्टुः
स विस्रस्तैः पर्वभिर्न शशाक सृष्टुं ततो देवा अर्चन्तः आम्यन्तश्चेरुस्तऽएतं
महाव्रतीयं ददृशुस्तमस्माऽअगृह्णन्तेनास्य पर्वणि समदधुः ॥ १ ॥ स सृष्टितैः
पर्वभिः । इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यं यद्वै मनुष्याणामश्नं तद्देवा-
नां व्रतं मरुद्वाऽइदं व्रतमभूद्येनायत् समरुहस्तेति तत्समरुहव्रतीयो नाम ॥ २ ॥
एवं वाऽएते भवन्ति । ये संवत्सरमासते यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः ससृजान आ-
सीत्स यथैव तत्प्रजापतिः संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युदतिष्ठदेवमेवैतऽएतत्संवत्सरेऽन्नाद्य-
मभ्युत्तिष्ठति येषामिवं विदुषामेतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥ तं वाऽइन्द्रायैव विमृधे गृ-
ह्णीयात् । सर्वा वै तेषां मृधो कृता भवन्ति सर्वं जितं ये संवत्सरमासते तस्मा-
द्विमृधे वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यद् पृतन्यतः । योऽअस्मांश्चऽअभिदास य-
धरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विमृधऽइति ॥ ४ ॥ अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं सर्वं जितं भवति

ये संवत्सरमासते तस्माद्विश्वकर्मणे वाचस्पतिं विश्वकर्माणामूतये मनोबुद्धं वाजे
 ऽअद्या हुवेम । स नो विद्याति कृवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा । उप-
 यामगृहीतोऽसीन्द्राय वा विश्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय वा विश्वकर्मणऽइति
 ॥५॥ यद्युऽऐन्द्रो वैश्वकर्मणीं विद्यात् । तथैव गृहीयाद्विश्वकर्म-नविषा वर्धनेन
 त्राताऽरमिन्द्रमकृणोर्वध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्विरियमुग्रो विकृष्यो यथा-
 सत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा विश्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय वा विश्व-
 कर्मणऽइति ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥६ [६. ४.] ॥

एष वै ग्रहः । य एष तपति येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीतास्तस्मादाहुर्ग्रहान्गृ-
 ह्णीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥१॥ वागेव ग्रहः । वाचा ह्रीदः सर्वं
 गृहीतं किमु तद्यद्वाग्रहः ॥२॥ नामैव ग्रहः । नाम्ना ह्रीदः सर्वं गृहीतं किमु
 तद्यन्नाम ग्रहो ब्रह्मणां वै नामानि विद्वाथ नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥३॥
 अन्नमेव ग्रहः । अन्नेन ह्रीदः सर्वं गृहीतं तस्माद्यावन्तो नोऽश्नन्मश्नन्ति ते नः
 सर्वे गृहीता भवत्येषैव स्थितिः ॥४॥ स य एष सोमग्रहः । अन्नं वाऽएष स
 यस्यै देवतायाऽएतं ग्रहं गृह्णाति तस्मै देवतैतेन ग्रहेण गृहीता तं कामः स-
 मर्थयति यत्काम्या गृह्णाति स उच्यन्ते वादित्यमुपतिष्ठतेऽस्तं यन्तं वा ग्रहोऽस्य-
 मुमनयार्था गृह्णाणासावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्धीति
 वा न ह्रैवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुपतिष्ठते ॥५॥ ब्रह्मणम् ॥७
 [६. ५.] ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयां चक्रुस्ते होचुः
 को नो दक्षिणत आसिष्यतेऽथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥१॥
 ते होचुः । य एव नो वीर्यवत्तमः स दक्षिणत आस्तमथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो
 यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥२॥ ते होचुः । इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तम इन्द्रो दक्षिणत

आस्तामथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥३॥ ते केन्द्रमूचुः । त्वं वै
 नो वीर्यवत्तमोऽसि त्वं दक्षिणत आस्वाथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम
 इति ॥४॥ स होवाच । किं मे ततः स्यादिति ब्राह्मणाहूऽस्या ते ब्रह्मसाम तऽइति
 तस्माद्ब्राह्मणाहूऽसिन् प्रवृणीतऽइन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादितिन्द्रस्य केषा स इन्द्रो
 दक्षिणत आस्ताथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपाचरंस्तस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्या-
 त्स दक्षिणत आसीताथाभयेऽनाष्टु उत्तरतो यज्ञमुपचरेयुर्गो वै ब्राह्मणानामनू-
 चान्तमः स एषां वीर्यवत्तमोऽथ यदिदं य एव कश्च ब्रह्मा भवति कुदितूक्ष्मीमा-
 स्तऽइति तस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत आसीताथाभयेऽनाष्टुऽउत्तर-
 तो यज्ञमुपचरेयुस्तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणत आसतेऽथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
 रन्ति ॥५॥ स यत्राहु । ब्रह्मस्तोष्यामः प्रशास्तरिति तद्ब्रह्मा जपत्येतं ते देव
 सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ।
 स्तुत सवितुः प्रसवऽइति सोऽसावेव बन्धुरेतेन न्वेव भूयिष्ठा-इवोपचरन्ति
 ॥६॥ अनेन त्वेवोपचरेत् । देव सवितरेतद्बृहस्पते प्रेति तत्सवितारं प्रसवायो-
 पधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पते प्रेति बृहस्पतिर्धै देवानां ब्रह्मा
 तद्य एव देवानां ब्रह्मा तस्माऽएवैतत्प्राहु तस्मादाहु बृहस्पते प्रेति ॥७॥ अथ
 मैत्रावरुणो जपति । प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति तत्सवितारं
 प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रावरु-
 णौ वै मैत्रावरुणस्य देवते तद्येऽएव मैत्रावरुणस्य देवते ताभ्यामेवैतत्प्राहु त-
 स्मादाहु जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [६. ६.] ॥

त्रयी वै विद्या । ऋचो यजूंषिं सामानीयमेवऽर्चोऽस्याऽ क्यर्चति योऽर्चति
 स वागेवऽर्चो वाचा क्यर्चति योऽर्चति सोऽन्तरिक्षमेव यजूंषि द्यौः सामानि
 सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽधरे प्रयुज्यते ॥९॥ इममेव लोकमृचा जयति । अन्तरिक्षं

य॒ज्ञुषा दि॒वमे॒व सा॒म्रा त॒स्माद्य॒स्यैका वि॒द्यावृ॒क्षा स्याद॒न्वेवापी॒तर॒योर्नि॒र्मितं वि॒
 व॒क्षेते॒ममे॒व लो॒कमृ॒चा ज॒यत्य॒न्तरि॒क्षं य॒ज्ञुषा दि॒वमे॒व सा॒म्रा ॥२॥ तद्वा॒ऽएतत् ।
 सह॒स्रं वा॒चः प्र॒ज्ञातं द्वे॒ऽइन्द्र॒स्तृती॒ये तृती॒यं वि॒क्षुर्भृ॒चश्च सा॒मानि चे॒न्द्रो य॒ज्ञूषि
 वि॒क्षुस्त॒स्मात्स॒दस्य॑क॒सामा॒भ्यां कु॒र्वत्यै॒न्द्रः हि स॒दः ॥३॥ अथै॒तं वि॒क्षुं य॒ज्ञम् ।
 ए॒तैर्य॒ज्ञुभिः पु॒र॒ऽइवै॒व बिभ्र॑ति त॒स्मात्पु॒रश्च॒रणं ना॒म ॥५॥ वा॒गेव॒र्चश्च सा॒मानि
 च । म॒न ए॒व य॒ज्ञूषि सा य॒त्रेयं वा॒गासी॒त्सर्व॑मे॒व तत्रा॒क्रियत॑ स॒र्व प्रा॒ज्ञाय॑ता॒य
 य॒त्र म॒न आ॒सीन्नै॒व तत्र किं च॒नाक्रि॑यत न प्रा॒ज्ञाय॑त नो हि म॒नसा ध्या॑यतः
 क॒श्चना॒ज्ञाना॒ति ॥५॥ ते दे॒वा वा॒चम॒ब्रुवन् । प्रा॒ची प्रे॒क्षीदं प्र॒ज्ञप॑येति सा ह्यो॒
 वा॒च किं मे त॒तः स्या॒दिति॑ यत्किं चा॒वषट्कृ॑तः स्वा॒हाका॒रेण॑ य॒ज्ञे ह्य॑यते त॒त्त
 इति॑ त॒स्माद्य॒त्किं चा॒वषट्कृ॑तः स्वा॒हाका॒रेण॑ य॒ज्ञे ह्य॑यते तद्वा॒चः सा प्रा॒ची
 प्रै॒त्सैत॒त्प्रा॒ज्ञप॑य॒दिती॑दं कुरु॒तेती॑दं कुरु॒तेति ॥६॥ त॒स्माड् कु॒र्वत्ये॒वर्चा॑ ह्य॒विधी॑ने
 । प्रा॒तर॒नुवा॒कम॒न्वाह॑ सामि॒धेनी॒न्वाह॑ ग्रा॒व्याोऽभि॒ष्टौत्ये॒वः हि स॒युजा॑व॒भव॒
 ता॒म् ॥७॥ त॒स्माड् कु॒र्वत्ये॒व स॒दसि॑ । य॒ज्ञुषो॒ऽड्म्ब॒रीमु॒द्भ्यन्ति॑ स॒दः संमि॑न्वन्ति
 धि॒क्ष्यानु॑पकि॒रत्ये॒वः हि स॒युजा॑व॒भव॒ताम् ॥८॥ तद्वा॒ऽएतत्स॒दः परि॑श्रयन्ति । ए॒
 त॒स्मै मि॒थुना॒य ति॒र॒ऽइवे॒दं मि॒थुनं च॑र्याता॒ऽइति॑ व्यृ॒द्धं वा॒ऽएत॒न्मि॒थुनं य॒दन्यः प॒
 श्य॑ति त॒स्माद्य॒द्यपि॑ जा॒याप॑ती मि॒थुनं च॑रन्तौ प॒श्यन्ति॑ व्ये॒व द्र॒वत॑ आ॒ग ए॒व कु॒
 र्वा॒ते त॒स्माद्द्वारे॑ण स॒दः प्रे॒क्षमा॑णं ब्रू॒यान्मा प्रे॒क्षथा॑ इति यथा ह मि॒थुनं च॑र्यमा॒
 णं प॒श्येदे॒वं तत्का॑मं द्वा॒रेण॑ दे॒वकृ॑तः हि द्वा॒रम् ॥९॥ ए॒वमे॒वैत॒द्विधी॑नं परि॒श्र॒
 य॑न्ति । ए॒त॒स्मै मि॒थुना॒य ति॒र॒ऽइवे॒दं मि॒थुनं च॑र्याता॒ऽइति॑ व्यृ॒द्धं वा॒ऽएत॒न्मि॒थुनं
 य॒दन्यः प॒श्य॑ति त॒स्माद्य॒द्यपि॑ जा॒याप॑ती मि॒थुनं च॑रन्तौ प॒श्यन्ति॑ व्ये॒व द्र॒वत॑ आ॒ग
 ए॒व कु॒र्वा॒ते त॒स्माद्द्वारे॑ण ह्य॒विधी॑नं प्रे॒क्षमा॑णं ब्रू॒यान्मा प्रे॒क्षथा॑ इति यथा ह मि॒
 थुनं च॑र्यमा॑णं प॒श्येदे॒वं तत्का॑मं द्वा॒रेण॑ दे॒वकृ॑तः हि द्वा॒रम् ॥१०॥ तद्वा॒ऽएतद्

षा साम । योषामृचं सदस्येति तस्मान्मिथुनादिन्द्रो ज्ञातस्तेजसो वै तत्तेजो
 ज्ञातं यदृचश्च सामश्चेन्द्र इन्द्र इति ज्ञेयमाचक्षते य एष तपति ॥ ११ ॥ अथैतद्दृ-
 षा सोमः । योषा अपो हविर्धानेऽध्येति तस्मान्मिथुनाच्चन्द्रमा ज्ञातोऽन्नाद्वै तदन्नं
 ज्ञातं यदन्नश्च सोमाच्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा ज्ञेयस्यान्नं य एष तपति तद्यज्ञमानं चैवै-
 तज्जनयत्यन्नाद्यं चास्मै जनयत्यृचश्च सामश्च यज्ञमानं जनयत्यन्नश्च सोमाच्चास्मा
 ऽश्वन्नाद्यम् ॥ १२ ॥ यजुषा ह वै देवाः । अग्रे यज्ञं तेनिरेऽथर्चाय साम्ना तदिद-
 मयेतर्हि यजुषैवायि यज्ञं तन्वतेऽथर्चाय साम्ना यज्ञो ह वै नमित्यद्यजुरिति
 ॥ १३ ॥ यत्र वै देवाः । इमा विद्याः कामान्डुडुहे तद्ध यजुर्विद्यैव भूयिष्ठान्कामा-
 न्डुडुहे सा निर्धितमेवास सा नेतरे विद्ये प्रत्यास नान्तरिक्षलोक इतरौ लो-
 कौ प्रत्यास ॥ १४ ॥ ते देवा अकामयन् । कथं न्वियं विद्येतरि विद्ये प्रतिस्थात्क-
 थमन्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥ ते होचुः । उपाऽश्वेव यजु-
 र्भिश्चराम तत एषा विद्येतरि विद्ये प्रतिभविष्यति ततोऽन्तरिक्षलोक इतरौ
 लोकौ प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥ तैरुपाऽश्वचरन् । आप्याययन्नेवैनानि तत्तत एषा
 विद्येतरि विद्ये प्रत्यासीत्ततोऽन्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रत्यासीत्तस्माद्यजुषि
 निरुक्तानि सत्यनिरुक्तानि तस्माद्यमन्तरिक्षलोको निरुक्तः सन्ननिरुक्तः ॥ १७ ॥
 स य उपाऽशु यजुर्भिश्चरति । आप्याययत्येवैनानि स तान्येन्मापीनान्याप्यायय-
 त्यथ य उच्चैश्चरति ब्रह्मयत्येवैनानि स तान्येनं ब्रह्माणि ब्रह्मयन्ति ॥ १८ ॥ वा-
 गेवर्चश्च सामानि च । मन एव यजुषि स यऽऽश्वा च साम्ना च चरन्ति वाक्ते
 भवत्यथ ये यजुषा चरन्ति मनस्ते भवन्ति तस्मान्नानभिप्रेषितमध्वर्युणा किं चन
 क्रियते यदैवाध्वर्युराहनुदूहि यजेत्यथैव ते कुर्वन्ति यऽऽश्वा कुर्वन्ति यदैवाध्वर्यु-
 राह सोमः पवतऽउपावर्तधमित्यथैव ते कुर्वन्ति ये साम्ना कुर्वन्ति नो ह्यनभि-
 गतं मनसा वाग्वदति ॥ १९ ॥ तद्वाऽऽतन्मनोऽध्वर्युः । पुर-इवैव चरति तस्मात्पु-

रश्चरणं नाम पुर-इव ह वै श्रिया यशसा भवति य एवमेतद्वेद ॥ २० ॥ तद्वाऽह-
तदेव पुरश्चरणम् । य एष तपति स एतस्यैवावृता चरेद्भृङ् गृहीत्वैतस्यैवावृतम-
न्वावर्तेत प्रतिगीर्यैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत ग्रहः ७ ङ्गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत स
हृष भर्ता स यो ह्रैवं विद्वन्नितायावृता शक्नोति चरितुः ७ शक्नोति ह्रैव भार्या-
न्वर्तुम् ॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. ७.] ॥

या वै दीक्षा सा निषत् । तत्सत्त्वं तस्मादेनानास्तऽदुत्याङ्गुरथ यत्ततो यज्ञं
तन्वते तद्यन्ति तन्नयति यो नेता भवति स तस्मादे-
दीक्षा सा निषत् । तत्सत्त्वं तदयनं तत्सत्त्वायणमथ यत्ततो यज्ञस्योदृचं गवोन्ति-
ष्ठन्ति तदुत्थानं तस्मादेनानुदस्युरित्याङ्गुरिति नु पुरस्ताद्वदनम् ॥ २ ॥ अथ दीक्षि-
ष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेष्यमाणा भवन्त्यरुणिधेवाग्नीत्समारोह्योपस-
मायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथिवोपसमाधायोदुत्याङ्गव-
नीयं यज्ञस्तऽहतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ३ ॥ तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि
तदहर्दीक्षा न समैत्यरुणिधेवाग्नीत्समारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥ अथ
यदहरेषां दीक्षा समैति । अरुणिधेवाग्नीत्समारोह्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा
भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्यते मध्यं प्रति शालाया अथेतरेषामर्धा दक्षिणात्
उपविशत्यर्धा उत्तरतो मथिवोपसमाधायैकैकमेवोल्मुकमादायोपसमायन्ति गृह-
पतेर्गार्हपत्यं गृहपतेरेव गार्हपत्यादुदुत्याङ्गवनीयं दीक्षन्ते तेषां समान आह-
वनीयो भवति नाना गार्हपत्या दीक्षोपसत्सु ॥ ५ ॥ अथ यदहरेषां क्रयो भवति
। तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरेभ्य उपवसथे धिष्यान्वैसर्जिनानां काले
प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति प्रजह्येतान्प्राच्योदुत्याङ्गव-
प्रणयति । उच्यत एवैष आग्नीध्रियोऽग्निर्भवत्यथैतऽहकैकमेवोल्मुकमादाय यथा-
धिष्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्मुकैः प्रज्जतीति ह स्माह याज्ञवल्क्यो ये तथा

कुर्वन्तीत्येतन्त्रैकमयनम् ॥७॥ अथेदं द्वितीयम् । अरुणिधेवाग्नीत्समारोक्ष्योपस-
मायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मयिबोपसमाधायोद्धृत्याकृव-
नीयं यजन्तः एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥८॥ तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि
तद्वर्दीक्षा न समैत्यरुणिधेवाग्नीत्समारोक्ष्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥९॥ अथ
यद्वरेषां दीक्षा समैति । अरुणिधेवाग्नीत्समारोक्ष्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमा-
णा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्थतेऽथेतरे पर्युपविश्य मन्थन्ते ते ज्ञातं-ज्ञातमे-
वानुप्रहरन्ति गृहपतेर्गार्हपत्यं गृहपतेरेव गार्हपत्याडुद्धृत्याकृवनीयं दीक्षन्ते ते-
षां समान आकृवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥१०॥ अथ
यद्वरेषां क्रयो भवति । तद्वर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरेभ्य उपवसथे धि-
क्ष्वान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति प्रजकृत्येतमपरमग्निं ऋतुं एव
वैसर्जिने ॥११॥ राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथेतः एकै-
कमेवोल्मुकमादाय यथाधिल्यं विपरायन्ति समदमु र्वैव ते कुर्वन्ति समद्विनान्ति-
न्दत्यर्तुका ह भवत्यपि ह तमर्धं समद्विन्दति यस्मिन्नर्थे यजन्ते ये तथा कुर्वन्त्ये-
तद्वितीयमयनम् ॥१२॥ अथेदं तृतीयम् । गृहपतेरुवारुण्योः संवदन्ते य इतो
ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह सह
नः साधुकृत्या य एव पापं कर्त्तव्यं तदित्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समा-
रोक्ष्यतेऽथेतरेभ्यः समारोक्ष्यति स्वयं वैव सजारोक्ष्यते तः आयन्ति यत्र प्राजा-
पत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मयिबोपसमाधायोद्धृत्याकृवनीयं यजन्तः एतेन
प्राजापत्येन पशुना ॥१३॥ तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तद्वर्दीक्षा न स-
मैत्यरुणिधेवाग्नीत्समारोक्ष्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥१४॥ अथ यद्वरेषां दी-
क्षा समैति । गृहपतेरुवारुण्योः संवदन्ते य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन
यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्तेषां तन्नः सह सह नः साधुकृत्या य एव पापं कर्त्तव्यं

तदित्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोह्यतेऽथेतरेभ्यः समारोह्यति स्वयं वैव
 समारोह्यते तज्जग्रायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति मथितोपसमाधायोद्धृत्याह-
 वनीयं दीक्षते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपस-
 त्सु ॥ १५ ॥ अथ यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरे-
 भ्य उपवसथे धित्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति प्रजहृत्येतमप-
 रमग्निं कृतं एव वैसर्जिने ॥ १६ ॥ राजानं प्रणयति । उच्यत एवैष आग्नीध्रीयो
 ऽग्निर्भवत्यथैतज्जैकमेवोल्मुकमादाय यथाधित्यं विप्ररायन्ति तत्तत्कृतं नाकृतं
 यन्नानाधित्या भवन्ति वरीयानाकाशोऽसत्परिचरणायेत्यथ यन्नापुनरोषथ । भूयो
 हविरुहिष्टमसत्समास्याऽइति ॥ १७ ॥ अथ येन सत्तेण देवाः । क्षिप्रं एव पाप्मान-
 नमपाघ्नतेमां जितिमजयन्त्येषामियं जितिस्तदत उच्यतज्जैकगृहपतिका वै देवा ए-
 कपुरोडाशा एकधित्याः क्षिप्रं एव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायन्त तथोज्ज्वैत
 ज्जैकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधित्याः क्षिप्रं एव पाप्मानमपाघ्नते क्षिप्रे प्र-
 जायन्ते ॥ १८ ॥ अथादः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवऽशा शाला भवति । तन्मानुषऽसमान
 आहवनीयो भवति नाना गार्हपत्यास्तद्विकृष्टं गृहपतेरेव गार्हपत्ये जायन्त्या
 पत्नीः संयाजयत्याज्येनेतरे प्रतियजन्तज्जग्रासते तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥ अथात्र प्राचीन-
 वऽशा शाला भवति । तदेवत्रा समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यः
 समान आग्नीध्रीयस्तदेतत्सत्तज्जैकं समृद्धं यथैकाहः समृद्ध एवं तस्य न हूलास्ति
 तस्यैषैव समान्यावृद्धदन्यद्विह्येभ्यः ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १० [६. ट.] ॥

देवा ह वै रत्नमासत । श्रियं गह्वम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्य एत-
 द्ब्राह्ममभिजितमपाचिक्रमिषत्पशवो वाऽअन्नं पशवो हवैभ्यस्तद्विक्रमिषन्त्य-
 द्वै न इमे श्रान्ता न हिऽस्युः कथमिव स्विन्नः सद्यन्तज्जग्रासति ॥ १ ॥ तज्जग्रासते गार्ह-
 पत्ये द्वेऽज्जग्रासतेऽज्जग्रासते । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तदेनान्गृहेष्वेव

न्ययहंस्तथैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापाक्रामत् ॥२॥ तयोऽष्ट्वेमे सत्तमासते ।
ये सत्तमासते श्रियं गहेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्य एतदन्नाद्यमभिजितम-
पचिक्रमिषति पशवो वाऽग्रं पशवो द्वैभ्यस्तदपचिक्रमिषति यद्वै न इमे आ-
न्ता न हिऽस्युः कयमिष स्विन्नः सद्यन्तऽइति ॥३॥ तऽएते गार्हपत्ये द्वेऽग्राहु-
ती जुह्वति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तदेनान्मुष्टेव नियहति त-
थैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापक्रामति ॥४॥ तयोऽष्ट्वैतस्मात् । एतदन्नाद्यमु-
क्तमपचिक्रमिषति यद्वै मायं न हिऽस्यात्कथमिः स्विन्मा सद्यन्तऽइति ॥४॥
तस्य परस्तादेवाग्रेऽल्पशः श्व प्राश्नाति । तदेनदुपनिमदति तद्वेद न वै तथाभू-
द्यथामहति न वै माहिऽसीदिति तदेनमुपावश्रयते स ह प्रिय एवान्नस्यान्नादो
भवति य एवं विद्वानेतस्य व्रतः शक्नोति चरितुम् ॥५॥ तद्वाऽएतत् । दशमे
ऽकृत्सत्तोत्थानं क्रियते तेषामेकैक एव वाचंयः आस्ते वाचमाध्यायंस्तयापीन-
यायातयाम्योत्तरमकृत्सन्वतेऽथेतरे विसृज्यन्ते समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्रा-
प्यश्नन्ति ॥६॥ तेऽपराह्णऽउपसमेत्य । अप उपस्पृश्य पत्नीशालः सम्प्रपद्यन्ते तेषु
समन्वारब्धेघेतेऽग्राहुती जुह्वतीह रतिरिह रमधमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वा-
ह्वति पशून्वैतदाह पशून्वैतदात्मन्त्रियह्वते ॥७॥ अथ द्वितीयां जुह्वति । उपसृ-
जन्धरुणां मात्रऽइत्यग्निमेवैतत् थिव्याऽउपसृजन्नाह धरुणां मातरं धयन्नित्यग्निमे-
वैतत्पृथिवीं धयन्तमाह रायस्योषमस्माहु दीधरत्स्वाहुति पशवो वै रायस्योषः
पशून्वैतदात्मन्त्रियह्वते ॥८॥ ते प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धाने
सम्प्रपद्यन्ते पुरस्ताद्वि प्रत्यञ्चस्तऽस्यमानः अथैवः सत्रोत्थाः ॥९॥ तऽउत्तरस्य
हविर्धानस्य । जघन्यायां कूर्ब्याः सामाभिगायन्ति सत्तस्यऽऋद्धिरिति राद्धिमेवैत-
दभ्युत्तिष्ठत्युत्तरवेदेर्वीत्तरायाः ओणावितरं तु कृततरम् ॥१०॥ यदुत्तरस्य हवि-
र्धानस्य । जघन्यायां कूर्ब्यामगन् ज्योतिरमृता अभूमेति ज्योतिर्वाऽएते भवन्त्य-

मृता भवन्ति ये सत्त्वमासते दिवं पृथिव्या अध्यारुहमेति दिवं वाऽएते पृथिव्या
 अध्यारुहन्ति ये सत्त्वमासतेऽविदाम देवानिति विन्दन्ति हि देवास्त्वर्ज्योतिरिति
 त्रिर्निःनमुपावयन्ति स्वर्क्षते ज्योतिर्क्षते भवन्ति तद्यदेवैतस्य साम्नो रूपं तद्दे-
 वैते भवन्ति ये सत्त्वमासते ॥ १२ ॥ ते दक्षिणस्य हविर्धानस्य । अधोऽधोऽक्षः
 सर्पन्ति स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यन्तेऽतिहन्द्सा स-
 र्पन्त्येषा वै सर्वाणि हन्दाऽसि यदतिहन्दास्तथैनान्याप्मा नान्वत्येति तस्मादतिह-
 न्द्सा सर्पन्ति ॥ १३ ॥ ते सर्पन्ति । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप
 तं-तमिद्धतं वज्रेण तं-तमिद्धतम् । द्वे चत्ताय हत्सद्गृह्णे यद्दिनक्षत् । अस्माकः
 शत्रून्परि शूर विश्वतो र्दमा दर्षष्टि विश्वत इति ॥ १४ ॥ ते प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति
 । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते पश्चाद्वि प्राञ्चस्तऽस्यमाना अथैवः सत्रोत्था-
 ने ॥ १५ ॥ ते यथाधिह्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽप-
 चिक्रमिषां चकार स इमामेव पराडत्यसिसृप्सदियं वै वाक्तस्या एष रसो यदोष-
 धयो यद्वनस्पतयस्तमेतेन साम्नापुवत्स एनानातोऽभ्यावर्तत तस्मादस्यामूर्धा ओ-
 षधयो जायन्तऽऊर्धा नस्यतयस्तथोऽएवैतेभ्य एतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्र-
 मिषति स इमामेव पराडतिसिसृप्सतीयं वै वाक्तस्या एष रसो यदोषधयो यद्वन-
 स्पतयस्तमेतेन साम्नापुवन्ति स एनानातोऽभ्यावर्तते तस्मादस्यामूर्धा ओषधयो
 जायन्तऽऊर्धा नस्यतयः ॥ १६ ॥ सर्पराज्ञा ऋन्नु स्तुवते । इयं वै पृथिवी सर्परा-
 ज्ञी तदन्येवैतत्सर्वमापुवन्ति स एषास्तु तमनुपगीतं यथा नान्य उपशृणुयादति ह
 रेचयेद्यदन्यः । त्तुष्टाति ययेद्यन्य उपगायेदतिरेचयेद्यन्य उपशृणुयात्तस्मात्स्व-
 त्प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥ चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । एतदेवैतत्स्तुतमनुशास-
 ति यदि होता न विद्याद्गृह्यतिर्व्याचक्षीत होतुस्तेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥ अथा-
 ध्वर्योः प्रतिगर्ः । अरात्सुरिमे यऽमाना भद्रमेभ्योऽभूदिति कल्याणमेवैतन्मानुष्यै

वाचो वदति ॥ ११ ॥ अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्वं वै तेषामाप्तं भव-
ति सर्वं जितं ये सत्त्वमासतेऽचारिषुर्यजुर्भिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सताशंसिषुर्ग्वस्त-
त्ता आपंस्तद्वारुत्सतास्तोषत सामभिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सताथिषामित् देवानाप्त-
मनवरुद्धं भवति यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाप्नुवन्ति तद्वरुन्धते ॥ २० ॥
औदुम्बरीमुपसंभृष्य वाचं पशुति । विडुहन्ति वाऽएते यज्ञं निर्धयन्ति ये वाचा
यज्ञं तन्वते वाग्धि यज्ञस्तामेषां पुरैकैक एव वाचंयम आस्ते वाचमाप्याययन्त-
यापीनयायातयाम्योत्तरमस्तन्वतेऽथात्र सर्वेव वागाप्ता भवत्यपवृक्ता ताऽ सर्व
ऽएव वाचंयमा वाचमाप्याययन्ति तयापीनयायातयाम्यातिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥
औदुम्बरीमन्वारभ्यासते । अन्नं वाऽऽर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वैतद्वाचमाप्याययन्ति ॥ २२ ॥
तेऽस्तमिते प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति । ते जघनेनाहवनीयमासतेऽग्रेण हविर्धाने ता-
न्वाचंयमानिव वाचंयमः प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपरिहरति ते यत्कामा
आसीरंस्तेन वाचं विसृजेरन्कामैर्दं स्म वै पुरःर्षयः सत्त्वमासतेऽसौ नः कामः
स नः समृध्यतामिति यद्युऽअनेककानाः स्युर्लोककामा वा प्रजाकाना वा पशुका-
मा वा ॥ २३ ॥ अनेनैव वाचं विसृजेरन् । भूर्भुवः स्वरिति तत्सत्येनैवैतद्वाचऽ
समर्धयन्ति तया समृद्धयाशिष आशासते सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामेति तत्प्रजामाशा-
सते सुवीरा वीरैरिति तद्दीरानाशासते सुपोषाः पोषैरिति तत्पुष्टिमाशासते
॥ २४ ॥ अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्पृथगु द्वैवैके
सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति गृहपतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेद्यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्तस्मिन्स-
मुपह्वमिष्ट्वा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ [६. १.] ॥ पञ्चमः प्रपाठ-
कः ॥ कण्डिकारं ख्या १२६ ॥ ॥ षष्ठोऽध्यायः [३०.] ॥ ॥ इस्मिन्काण्डे कण्डिकासं-
ख्या ६४८ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे ग्रहणाम चतुर्थं काण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १.१.२८ तन्न दशाभिर्न AB. - २.१४ तदहं दधाति AB. प्राज्ञा न प्र° A. - १६ Are we to read प्राणत्यश्चोदनृत्य°? - १७ तन्न साद° AB. - २६ प्रत्युज्यन्ते A. - ३.१७ see *Rik* १. १६४. ४५. - ४.१ we expect ऽभिगन्नेव. —

Adhyāya २.१.२६ मनुक्ष्यते यद्वै° AB. Read: यद्वैनौ. - २७ संस्कृ° AB, and thus is to be read, not स॒स्कृ° as I have given in the preceding books. - २.२६ त्यस्याली AB. - ३.७ भ्यर्द्ध AB. - ४.१ त्सद्गुवस्तौ A. - २४ मग्निं । AB. देवाः । AB. —

Adhyāya ३.१.२४ षिता । AB. - २७ सुतं । AB. - २.१२ see *Kātyāy.* १. १३. २१. - ४.१ तत्तं AB. सँज्ञ° AB. - ३३ समिन्दे AB. - ५.५ and ७ भविष्येत्यु द्वादित्या AB. - ७ Read: द्वादित्या. - २० मरुस्वसरस्य is either मरुः स्वसरस्य with elision of the visarga or it contains the obsolete मरु = मरु The mss. at *Kāty.* १०. ४. १३ read मरुस्वसरस्य. —

Adhyāya ४.१ A has at the close ॥३॥ पिण्ड ॥. - ४.१४ स्तं नृषस्व is the reading also in the *Saṃhitā* ८. २२, where the तज्जुषस्व of the Edition is a misprint. - ५.३ संभवेदिति AB. संभवेदिति is my conjecture, but I prefer now the reading of the mss. - १६ षस्य द्विरव्यन्ति AB. —

Adhyāya ५.१.१ आसाः भस्माः marginal gloss. in A. - १२ (and wherever the word occurs) सत्र AB.: the reading सत्त is given on account of

the etymology. - The beginning of ५. २ is preceded in A by the following words: गर्भप्रसूतिसमये पठन इदं ब्राह्मणं । द्वौ कण्डिका वर्जित । आखू-
त्कर ॥१॥ पशुश्रपण ॥२॥. - २. १० पुस्कृत्यैव AB. - १७ तद्यद्स्वाहाकृतं
AB. - ३. ३ see *Rik.* ३. ३२. ११. - ४. ६ तद्यत्तत् AB. - ५. ५ डीड् विहायसां
गतौ अतिशयेन (!) उच्चैर्गच्छति marginal gloss. in A. - ७. २ °त्येतद्वाऽअत्ये°
AB. - ८. १० ऽदिति AB. The *Samhitā* ८. ४३ reads ऽदिते. - ११ तिल चल-
ने तिल-इव शाखाभिः पुष्पफलैर्विवृद्धः तिल्विलः कृस्तिपकः marginal gloss.
in A. - १३ तद्यद् एवै° AB. - १. ११ कामन्वाऽश्मा° AB. —

Adhyāya ६. ६. ४ A. has at the close ॥४॥ एकांडीनि नाम । कुर्वा ॥. -
७. ११ हृदस्येति AB. - १२ र्धनिऽद्वेति AB. - २१ A has at the close
॥१॥ एब्राह्मणानि नाम । घटसर्प. - ८. २ पुरस्ताद्वदन्म् A prima m. - ५ सा-
मान् आह्व° A. - २० A has at the close ॥१०॥ एब्राह्मणानि नाम बालस-
र्प. - १. १४ त्संत्सद्गुहं B. - २३ समृद्धता° AB. —

ओम् । देवाश्च वाऽऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अति-
 मानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराव-
 भूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥१॥ अथ देवाः । अन्यो
 ऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्राजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि
 देवानामन्नम् ॥२॥ ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मम ममेत्येव न
 रम्याद्यां चक्रुस्ते ह्यसम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्नज्ञामहै स यो न उज्जेष्यति तस्य
 न इदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥३॥ स बृहस्पतिः । सवितारमेव
 प्रत्वायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव वत्प्रसूत इदमुज्जयति-
 ति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तत्सवितृप्रसूत उदजयत्स इदं सर्वमभवत्स
 इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिः क्युदजयत्सर्वमु क्येवेदं प्रजापतिस्तेनेष्टैतामेवोर्धा दि-
 शमुदक्रामत्तस्माद्यश्च वेद यश्च नैषोर्धा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥४॥ तद्ये ह स्म
 पुरा वाजपेयेन यजन्ते । एतां ह स्मैवोर्धा दिशमुत्क्रामन्ति तत औपाविनैव
 ज्ञानश्रुतेयेन प्रत्यववृणं ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥५॥ तेनेन्द्रोऽयजत । स
 इदं सर्वमभवत्स इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिः क्युदजयत्सर्वमु क्येवेदं प्रजापति-
 स्तेनेष्टैतामेवोर्धा दिशमुत्क्रामन् ॥६॥ ॥शतम्२१००॥ ॥ तद्ये ह स्म पुरा वाज-
 पेयेन यजन्ते । एतां ह स्मैवोर्धा दिशमुत्क्रामन्ति तत औपाविनैव ज्ञानश्रुतेयेन
 प्रत्यववृणं ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥७॥ स यो वाजपेयेन यजते । स इदं
 सर्वं भवति स इदं सर्वमुज्जयति प्रजापतिः क्युज्जयति सर्वमु क्येवेदं प्रजापतिः

॥ ८ ॥ तदाहुः । न वाजपेयेन यजेत सर्वं वाऽएष इदमुज्जयति यो वाजपेयेन
यजते प्रजापतिः क्युज्जयति सर्वम् ह्येवेदं प्रजापतिः स इह न किं चन परिशि-
नष्टि तस्येश्वरः प्रजा पापीयसी भवितोरिति ॥ ९ ॥ तडु वै यजेतैव । यऽएवमेतं
यज्ञं कृतं विद्युर्मृत्तो यजुष्टः सामतो ये प्रजज्ञयस्तऽएनं याजयेयुरेषा हृ त्वैतस्य
यज्ञस्य समृद्धिर्यदेनं विद्वांसो याजयन्ति तस्माडु यजेतैव ॥ १० ॥ स वाऽएष ब्रा-
ह्मणस्यैव यज्ञः । यदेनेन बृहस्पतिर्यजत ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणो
ऽथो राज्ञ्यस्य यदेनेनेन्द्रोऽयजत क्षत्रं हिन्द्रः क्षत्रं राज्ञ्यः ॥ ११ ॥ राज्ञ एव
राजसूयः । राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति न वै ब्राह्मणो राज्यायात्मवरं वै रा-
जसूयं परं वाजपेयः ॥ १२ ॥ राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति । सम्राडाजपेयेनावरः
हि राज्यं परं साम्राज्यं वाऽएते वै राजा सम्राड् भवितुमवरः हि राज्यं परं
साम्राज्यं न सम्राट्कामयेत राजा भवितुमवरः हि राज्यं परं साम्राज्यः ॥ १३ ॥
स यो वाजपेयेनेष्टा सम्राड् भवति । स इदं सर्वं संवृद्धे स कर्मणः-कर्मणः पु-
रस्तादिता सावित्रीमाहुतिं जुहोति देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भ-
गायेति ॥ १४ ॥ तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्सविता वै
देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव तत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता
प्रसुवत्तत्सवितृप्रसूत उदज्यदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सवि-
ता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव तत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्र-
सविता प्रसौति तत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १५ ॥ तस्मादाह । देव सवितः प्रसुव
यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाजं नः स्वदतु स्वाहेति प्रजापतिर्वै वाचस्पतिरन्नं वाजः प्रजापतिर्न इदमद्यान्नं
स्वदवित्येवैतदाह स एतामेवाहुतिं जुहोत्या श्वःसुत्याया एतद्वस्यैतत्कर्मारब्धं
भवति प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अ०शुं गृह्णाति । सर्ववयिव तस्माद्वा०अ०शुं गृह्णात्यथैतान्प्रज्ञातानेवाग्निष्टोमि-
 कान्ग्रहान्गृह्णात्याग्रयणात् ॥ १ ॥ अथ पृथ्वान्गृह्णाति । तद्यदेवैतैर्देवा उदजयन्तदे-
 वेष एतैरुज्जयति ॥ २ ॥ अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र उदजयन्तदेवेष
 एतेनोज्जयति ॥ ३ ॥ अथैतान्यच्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । ध्रुवसदं वा नृषदं मनः-
 सदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय वा जुष्टतममि-
 ति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव ध्रुव इयं पृथिवीममेवैतेन लोकमुज्जयति
 ॥ ४ ॥ अप्सुषदं वा धृतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं गृह्णाम्येष
 ते योनिरिन्द्राय वा जुष्टतममिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव व्योमेदमन्त-
 रिक्षमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ ५ ॥ पृथिविसदं वान्तरिक्षसदं दिविसदं देव-
 सदं नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय वा जु-
 ष्ततममिति सादयत्येष वै देवसन्नाकसदेष एव देवलोको देवलोकमेवैतेनोज्ज-
 यति ॥ ६ ॥ अपा० रसमुद्वयस० सूर्ये सत्त० समाहितमपा० रसस्य यो रसस्तं वो
 गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय वा जु-
 ष्ततममिति सादयत्येष वा०अपा० रसो योऽयं पवते स एष सूर्ये समाहितः सू-
 र्यात्पवतएतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥ ग्रहा ऊर्जाहुतयः । व्यक्तो विप्राय मतिं
 तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्ज० समग्रममुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टमेष
 ते योनिरिन्द्राय वा जुष्टतममिति सादयत्यूर्ग्वै रसो रसमेवैतेनोज्जयति ॥ ८ ॥
 तान्वा०एतान् । पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति प्रजापतिं वा०एष उज्जयति यो वा-
 जपेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पञ्च वा०ऋतवः संवत्सरस्य तत्प्रजापति-
 मुज्जयति तस्मात्पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥ अथ सप्तदश सोमग्रहान्गृह्णाति
 । सप्तदश सुराग्रहान्प्रजापतेर्वा०एतेऽअन्धसी यत्सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्री-
 र्ज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तमः सुरैतेऽएवैतडुमेऽअन्धसीऽउज्जयति सर्वं वा०एष

इदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्रजापतिः क्युज्जयति सर्वम् क्येवेदं प्रजापतिः
 ॥१०॥ स यत्सप्तदश । सोमग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स
 यावानिव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्यैतत्सत्यः श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥११॥
 अथ यत्सप्तदश । सुराग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावा-
 नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्यैतदनृतं पाप्मानं तम उज्जयति ॥१२॥
 तऽभये चतुस्त्रिंशद्भक्ताः सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्त-
 त्प्रजापतिमुज्जयति ॥१३॥ अथ यत्र राजाने क्रीणाति । तद्वज्रिणाः प्रतिवेशताः
 केशवात्पुरुषात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति न वाऽरुष स्त्री न पुमान्यत्केशवः पु-
 रुषो यदहं पुमांस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेन न पुमान्नैतद्यो न हिरण्यं यत्सी-
 सं नैष सोमो न सुरा यत्परिस्रुतस्मात्केशवात्पुरुषात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति
 ॥१४॥ अथ पूर्व्यः । द्वौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवान्यं पश्चादक्षमन्यं नेत्सोमग्र-
 हंश्च सुराग्रहंश्च सह सादयामेति तस्मात्पूर्व्युर्द्वौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवान्यं
 पश्चादक्षमन्यम् ॥१५॥ अथ यत्र पूर्व्या द्वारा । वसतीवरीः प्रपादयन्ति तदपरया
 द्वारा नेष्टा परिस्रुतं प्रपादयति दक्षिणतः पात्राण्यभ्यवहन्ति पुरोऽक्षमेव प्रत्य-
 ङ्मासीनोऽर्घ्युः सोमग्रहान्गृह्णाति पश्चादक्षं प्राडासीनो नेष्टा सुराग्रहात्सोमग्रह-
 मेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टा सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टेऽप्येवा-
 त्यासं गृह्णीतः ॥१६॥ न प्रत्यञ्चमक्षमध्वर्युः । सोमग्रहमतिक्रुरति न प्राञ्चमक्षं ने-
 ष्टा सुराग्रहं नेज्जयीतिश्च तमश्च सऽभुजावेति ॥१७॥ उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्युः । सोम-
 ग्रहं धारयत्यधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहः सम्पृचौ स्थः सं मा भद्रेणा पृङ्गमिति ने-
 त्यापमिति ब्रवावेति तौ पुनर्विक्रतौ विष्टौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गमिति
 तद्यथेषीकां मुञ्जादिवृहे देवमेनाः सर्वस्मात्पाप्मनो विवृणुतस्तस्मिन् तावन्नैनो
 भवति यावत्तृणस्याग्रं तौ सादयतः ॥१८॥ अथाध्वर्युः । हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं

गृह्णाति तं मध्ये सोमग्रहाणां सादयत्यथोक्थ्यं गृह्णात्यथ ध्रुवमथैतात्सोमग्रहा-
नुत्तमे स्तोत्रं ऋषिजां चमसेषु व्यवनीय जुह्वति तान्भक्षयत्यथ माध्यन्दिने सवने
मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते तस्यातः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अग्निमग्निष्टोमं आलभते । अग्निर्वा अग्निष्टोमो अग्निष्टोममेवैतेनोऽज्जयत्यैन्द्रा-
ग्रमुक्थेभ्य आलभत ऐन्द्राग्रानि वा उक्थान्युक्थान्येवैतेनोऽज्जयत्यैन्द्रा षोडशिन
आलभत इन्द्रो वै षोडशी षोडशिनमेवैतेनोऽज्जयति ॥ १ ॥ सारस्वता षोडश-
शाय स्तोत्रायालभते । तदेतदनतिरात्रे सति रात्रे वृषं क्रियते प्रजापतिं वा एष
उज्जयति यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रात्रि-
मुज्जयति तस्मादेतदनतिरात्रे सति रात्रे वृषं क्रियते ॥ २ ॥ अथ मरुद्भ्य उज्जेपेभ्यः
। वशां पृश्निमालभत इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रति-
ष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निर्न वा एष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते ऋषेयं ह वै
नामैतद्यद्वाजपेयं विशो वै मरुतोऽन्नं वै विश उज्जेपेभ्य इत्युज्जित्या एव दुर्वे-
दे उज्जेपवत्यौ याज्यानुवाक्ये यद्युज्जेपवत्यौ न विन्देदपि ये एव के च मारु-
त्यौ स्यातां दुर्वेदो एव वशा पृश्निर्यदि वशां पृश्निं न विन्देदपि यैव का च व-
शा स्यात् ॥ ३ ॥ तस्या आवृत् । यत्र होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति तदस्य व-
पया प्रचरेयुरेष वा इन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमे-
व स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै यजमानस्तन्मध्यत एवैतद्यजमाने वीर्यं द-
धाति तस्मादस्या अत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥ द्वेधावदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्धाणां
जुह्वामुपस्तार्य द्विर्द्विरवद्यति सकृदभिधारयति प्रत्यनक्त्यवदानान्यथोपभूत सकृ-
त्सकृदवद्यति द्विरभिधारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि तद्यर्धानां द्विर्द्विरवद्यति
तथैषा कृत्स्ना भवत्यथ यदेतैः प्रचरति तेन दैवीं विशमुज्जयत्यथार्धानि मानुषीं
विश उपहरति तेनो मानुषीं विशमुज्जयति ॥ ५ ॥ तड तथा न कुर्यात् । कूल-

ति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाच्च एवं करोति तस्माच्चत्रैवैतरे-
 षां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवैतस्यै वपया प्रचरेयुरेकधावदानानि श्रययन्ति
 न मानुष्यै विशऽउपहरन्ति ॥ ६ ॥ अथ सप्तदश प्राजापत्यान्यपशूनालभते । ते वै
 सर्वे तूपरा भवन्ति सर्वे श्यामाः सर्वे मुष्कराः प्राजापतिं वाऽएष उज्जयति यो
 वाज्ञपेयेन यजतेऽन्नं वै प्राजापतिः पशुर्वाऽअन्नं तत्प्राजापतिमुज्जयति सोमो वै प्रा-
 जापतिः पशुर्वै प्रत्यक्षाऽ सोमस्तत्प्रत्यक्षं प्राजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तद-
 शो वै प्राजापतिस्तत्प्राजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥ ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति । पुरुषो
 वै प्राजापतेर्नैदिष्टऽ सोऽयं तूपरोऽविषाणस्तूपरो वाऽअविषाणः प्राजापतिः प्रा-
 जापत्या एते तस्मात्सर्वे तूपरा भवन्ति ॥ ८ ॥ सर्वे श्यामाः । द्वे वै श्यामस्य रूपे
 शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं प्राजापतिः प्राजापत्या
 एते तस्मात्सर्वे श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥ सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः प्रजननं
 प्राजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात्सर्वे मुष्करा भवन्ति दुर्वेदा एवऽसमृद्धाः पशवो
 यद्येवऽसमृद्धान् विन्देदपि कतिपया एवैवऽसमृद्धाः स्युः सर्वमु ह्येवेदं प्राजापतिः
 ॥ १० ॥ तद्वैके । वाचऽउत्तममालभते यदि वै प्राजापतेः परमस्ति वागेव तदेत-
 द्वाचमुज्जयाम इति वदन्तस्तु तथा न कुर्यात्सर्वं वाऽइदं प्राजापतिर्यदिमे लोका
 यदिदं किं च सा यदेवैषु लोकेषु वाग्वदति तद्वाचमुज्जयति तस्मादु तन्नादियेत
 ॥ ११ ॥ तेषामावृत् । यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशऽसति तदेषां वपाभिः प्रच-
 रेयुः प्रजननं वै वामदेव्यं प्रजननं प्राजापतिः प्राजापत्या एते तस्मादेषां वपाभि-
 रत्र प्रचरेयुः ॥ १२ ॥ अथेष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे सुचावयैषाऽ हविर्भिः
 प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै प्राजापतिस्तदन्तः एवैतत्प्राजापतिमुज्जयत्यथ यत्पुरा प्र-
 चरेद्यथा यमधानमेष्यत्स्यात्तं गवा स क्व ततः स्यदिवं तत्तस्मादिषामत्र हविर्भिः
 प्रचरन्ति ॥ १३ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । हूलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा

एष यज्ञपथाद्य एवं करोति तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवै-
तेषां वपाभिः प्रचरेयुर्यत्रैवेतरेषां पशूनां रुविभिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां रुविषा
प्रचरेयुरेकानुवाक्या एका याज्ञ्यैकदेवत्या हि प्रजापतय इत्युपांशूक्ता ह्यगानां
रुविषोऽनुब्रूहीति प्रजापतय इत्युपांशूक्ता ह्यगानां रुविः प्रस्थितं प्रेष्येति व-
षट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सवनऽग्राजिं धावत्येष वै
प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाऽनेनैव प्रजायन्ते
तन्मध्यत एवैतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥ अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य
निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्र-
मिन्द्रो वै यजमानस्तदेन स्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥
अथ रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रो वै रथ इन्द्रो वै यजमानस्त-
स्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति वाजसा इति वाजसा हि रथस्त्वयायं वाजः सेदित्यन्नं
वै वाजस्वयायमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥ तं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यववर्तयति ।
वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्यन्नं वै वाजोऽन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीमि-
त्येवैतदाहादिति नाम वचसा करामह इतीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्मादाहादिति
नाम वचसा करामह इति यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेशेत्यस्यां हीदः सर्वं
भुवनमाविष्टं तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषदिति तस्यां नो देवः सविता
यजमानः सवतामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ अथाश्वानद्भिर्भ्युक्षति । सप्तनायाभ्यवनीय-
मानात्सप्तपितान्वोदानीतानद्यो ह वाऽअग्रेऽश्वः सम्बभूव सोऽद्यः सम्भवन्नसर्वः
समभवदसर्वो हि वै समभवत्तस्मान्न सर्वैः पद्भिः प्रतितिष्ठत्येकैकमेव पादमुद-
तिष्ठति तद्यदेवास्यात्राप्स्वहीयत तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्-
श्वानद्भिर्भ्युक्षति सप्तनायाभ्यवनीयमानात्सप्तपितान्वोदानीतान् ॥ ५ ॥ सोऽभ्युक्ष-

ति । अ॒स्वन्त॒र॒मृत॒मप्सु॒ भेष॒ज॒मपा॒मुत॒ प्र॒शस्ति॒घ्नश्चा॒ भव॒त वा॒जिन॒ इत्य॒नेना॒पि
 दे॒वीरा॒पो यो॒ व ऊ॒र्मिः प्र॒तूर्तिः॒ ककु॒न्मान्वा॒जसा॒स्तेना॒यं वा॒जः॑ से॒दित्य॒न्नं वै वा॒
 ज॒स्तेना॒यम॒न्नमु॒ज्जय॒वित्ये॒वैत॒दाह॒ ॥ ६ ॥ अ॒थ र॒थं यु॒नक्ति॒ । स॒ दक्षि॒णायु॒ग्यमे॒वाग्रे
 यु॒नक्ति॒ सव्या॒युग्यं॒ वाऽअ॒ग्रे मा॒नुषे॒ऽथैवं॒ दे॒वत्रा॒ ॥ ७ ॥ स॒ यु॒नक्ति॒ । वा॒तो वा म॒
 नो वे॒ति न वै वा॒तात्किं॒ चना॒शीयोऽस्ति॒ न म॒नसः॒ किं चना॒शीयोऽस्ति॒ तस्मा॒
 दाह॒ वा॒तो वा म॒नो वे॒ति गन्ध॒र्वाः सप्त॒विंश॒तिस्तेऽग्रेऽश्च॒मयु॒ञ्जन्ति॒ति गन्ध॒र्वा
 ह॒ वाऽअ॒ग्रेऽश्च॒ यु॒युजु॒स्तथेऽग्रेऽश्च॒मयु॒ञ्जस्ते॒ वा यु॒ञ्जन्वि॒त्येवैत॒दाह॒ तेऽअ॒स्मिन्त॒व
 मा॒दधु॒रिति॒ तथेऽस्मिन्त॒वमा॒दधु॒स्ते त्रि॒यि ज॒वमा॒दध॒वित्ये॒वैत॒दाह॒ ॥ ८ ॥ अ॒थ स॒
 व्या॒युग्यं॒ यु॒नक्ति॒ । वा॒तर॒ह्वा भ॒व वा॒जिन्यु॒ज्यमा॒न इति॒ वा॒तज॒वो भ॒व वा॒जिन्यु॒
 ज्यमा॒न इत्ये॒वैत॒दाहेन्द्र॒स्येव॒ दक्षि॒णः श्रियै॒धीति॒ यथेन्द्र॒स्य दक्षि॒णः श्रियै॒वं य॒जमा॒
 नस्य॒ श्रियै॒धीत्ये॒वैत॒दाह॒ यु॒ञ्जन्तु॒ वा म॒रुतो॒ विश्व॒वेद॒स इति॒ यु॒ञ्जन्तु॒ वा दे॒वा इत्ये॒
 वैत॒दाहा॒ ते त्रि॒ष्टा प॒त्सु ज॒वं द॒धाविति॒ नात्र॒ तिरो॒हितमि॒वास्त्य॒थ दक्षि॒णाप्र॒ष्टिं
 यु॒नक्ति॒ सव्या॒प्रष्टिं॒ वाऽअ॒ग्रे मा॒नुषे॒ऽथैवं॒ दे॒वत्रा॒ ॥ ९ ॥ स॒ यु॒नक्ति॒ । ज॒वो य॒स्ते
 वा॒जिन्नि॒हितो॒ गुहा॒ यः शे॒ने प॒रीतोऽअ॒चर॒च्च वा॒तऽइति॒ ज॒वो य॒स्ते वा॒जिन्न॒प्य
 न्य॒त्राप॒नि॒हितस्ते॒न न इ॒मं य॒ज्ञं प्र॒जाप॒तिमु॒ज्जये॒त्येवैत॒दाह॒ तेन॒ नो वा॒जिन्व॒ल
 वा॒न्ब॒लेन॒ वा॒जिञ्च॒ भव॒ स॒मने॒ च पा॒रयि॒क्षुरित्य॒न्नं वै वा॒जोऽन्न॒ञ्च न र॒ध्वास्मि॒न्
 अ॒नो य॒ज्ञे दे॒वस॒मन॒ऽइमं॒ य॒ज्ञं प्र॒जाप॒तिमु॒ज्जये॒त्येवैत॒दाह॒ ॥ १० ॥ ते वाऽए॒तऽए॒व
 त्रयो॒ युक्ता॒ भव॒न्ति । त्रि॒वृद्धि॒ दे॒वानां॒ तद्धि॒ दे॒वत्रा॒धिप्र॒ष्टियु॒ग ए॒व चतु॒र्थोऽन्वे॒ति
 मा॒नुषो॒ हि स॒ तं य॒त्र दा॒स्यन्भ॒वति॒ तच्चतु॒र्थमु॒पयु॒ज्य द॒दाति॒ तस्मा॒दपी॒तर॒स्मिन्य॒ज्ञ
 ए॒तऽए॒व त्रयो॒ युक्ता॒ भव॒न्ति त्रि॒वृद्धि॒ दे॒वानां॒ तद्धि॒ दे॒वत्रा॒धिप्र॒ष्टियु॒ग ए॒व चतु॒
 र्थोऽन्वे॒ति मा॒नुषो॒ हि स॒ तं य॒त्र दा॒स्यन्भ॒वति॒ तच्चतु॒र्थमु॒पयु॒ज्य द॒दाति॒ ॥ ११ ॥
 अ॒थ बा॒र्हस्प॒त्यं च॒रुं नै॒वार॒ः सप्त॒दश॒शरा॒वं नि॒र्वप॒ति । अ॒न्नं वाऽए॒ष उ॒ज्जय॒ति

यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुद्वैषीत्तदेवा-
स्माऽएतत्करोति ॥ १२ ॥ अथ यद्वार्कस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमग्रऽउद्वज्य-
त्तस्माद्वार्कस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥ अथ यन्नैवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते
वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नैवारास्तस्मान्नैवारो भवति सप्तदशशरावो भवति सप्तदशो
वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥ तमश्चानवग्रापयति । वाजिन इति वाजि-
नो क्यश्चास्तस्मादाह वाजिन इति वाजजित इत्यन्नं वै वाजोऽन्नजित इत्येवैत-
दाह वाजं सरिष्यन्त इत्याजिं हि सरिष्यन्तो भवन्ति बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति
बृहस्पतेर्ह्येष भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति तद्यदश्चानवग्रा-
पयतीममुज्जयानीति तस्मादाऽश्चानवग्रापयति ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तद्यदाजिं धावन्ति । इमेवैतेन लोकमुज्जयन्त्यथ यद्वह्ना रथचक्रे साम गा-
यति नाभिद्वग्ऽउद्धितेऽत्तरिक्षलोकमेवैतेनोज्जयत्यथ यद्यूपं रोहति देवलोकमे-
वैतेनोज्जयति तस्मादाऽएतन्नयं क्रियते ॥ १ ॥ स ब्रह्मा रथचक्रमधिरोहति । ना-
भिद्वग्ऽउद्धितं देवस्याह सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेय-
मिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥ अथ यदि
राजन्यो यजते । देवस्याह सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेय-
मिति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ३ ॥ त्रिः सामाभिगायति । त्रिरभिगीयावरो-
हति देवस्याह सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहमिति यदि
ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ४ ॥ अथ यदि राजन्यो
यजते । देवस्याह सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहमिति क्षत्रं
हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ५ ॥ अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तं रंमिन्वन्ति । प्रतीच
आग्नीध्रात्प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते वाग्वै प्रजापतिरेषा
वै परमा वाग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परममेवैतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति

सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥ अथैतेषां दुन्दु-
 भीनाम् । एकं यजुषाकृति तत्सर्वे यजुषाकृता भवन्ति ॥ ७ ॥ स आकृति । बृह-
 स्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं ज्ञापयतेति यदि ब्राह्मणो
 यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥ अथ यदि राजन्यो यजते ।
 इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं ज्ञापयतेति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः
 ॥ ९ ॥ अथैतेषां जितुषु । पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति
 तत्सर्वे यजुषोपावहृता भवन्ति ॥ १० ॥ स उपावहरति । एषा वः सा सत्या सं-
 वागभूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमु-
 च्यधमिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥
 अथ यदि राजन्यो यजते । एषा वः सा सत्या संवागभूययेन्द्रं वाजमजीजपताजी-
 जपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यधमिति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥
 अथ वेद्यन्तात् । राजन्य उदङ् सप्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति यावान्वाऽएकः प्रव्या-
 धस्तावांस्तिर्यङ् प्रजापतिरथ यावत्सप्तदश प्रव्याधास्तावानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥
 तद्यद्वाजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यद्वाजन्यस्तावादेकः सन्व-
 ह्मनामीष्टे यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्यस्तस्माद्वाजन्यः प्रविध्यति स-
 प्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥ अथ
 यं यजुषा युनक्ति । तं यजमान आतिष्ठति देवस्याकृत् सवितुः सवे सत्यप्रसवसो
 बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषमिति ॥ १५ ॥ तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्र-
 सवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति
 तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवतत्सवितुप्रसूत उदज्यदेवमेवैष एतत्सवितारमेव
 प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव वत्प्रसूत इदमुज्जया-
 नीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तत्सवितुप्रसूत उज्जयति ॥ १६ ॥ अथ

यद्यध्वर्योः । अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वैतद्यजुरधीयात्सोऽन्वास्थाय वाचयति वा-
 जिन इति वाजिनो क्यश्चास्तस्मादाह वाजिन इति वाजजित इत्यन्नं वै वाजो
 ऽन्नजित इत्येवैतदाह धनं स्कन्नुवन्त इत्यध्वनो हि स्कन्नुवन्तो धावन्ति योज-
 ना मिमाना इति योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावन्ति काष्ठां गह्वरेति यथैना-
 नन्तरा नाष्टा रक्षाऽसि न हिऽस्युरेवमेतदाह धावत्याजिमाघ्नन्ति इन्द्रभीनभि साम
 गायति ॥ १७ ॥ अथैताभ्यां जगतीभ्याम् । जुहोति वानु वा मन्त्रयते यदि जुहोति
 यद्यनुमन्त्रयते समान एव बन्धुः ॥ १८ ॥ स जुहोति । एष स्य वाजी क्षिपणिं तु-
 रणयति ग्रीवायां बद्धोऽपिकक्षऽआसनि । क्रतुं दधिका अनु सऽसनिष्यदत्पथा-
 मङ्गाऽस्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १९ ॥ उत स्म । अस्य द्रवतस्तुरणयतः पर्णा न वे-
 र्नुवाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतोऽग्रङ्गसं परि दधिकाव्णाः सहोर्जा तरित्रतः
 स्वाहेति ॥ २० ॥ अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वानु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्मा-
 ज्जुहोति वानु वा मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान एव बन्धुरेताने-
 वैतदश्चान्धावत उपवाजयत्येतेषु वीर्यं दधाति तिस्रो वाऽश्वाः पृथिव्य इयमहै-
 का द्वेऽस्याः परे ता एवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥ सोऽनुमन्त्रयते । शं नो भवन्तु वा-
 जिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकाऽ रक्षाऽसि सने-
 म्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ २२ ॥ ते नोऽश्ववन्तः । हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वा-
 जिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनऽ समिधेषु जग्निरे
 ॥ २३ ॥ वाजे-वाजेऽवत । वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मधः
 पिबत मादयधं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरिति ॥ २४ ॥ अथ बार्हस्पत्येन चरुणा
 प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशत्यन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयऽ ह
 वै नमित्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजिषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सऽस्पृशते तदा-
 त्मन्कुरुते ॥ २५ ॥ स उपस्पृशति । आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्यन्नं वै वाज

आ मानस्य प्रसवो जगम्यादित्येवैतदाहमे द्यावापृथिवी विश्वत्रूपेऽइति द्यावापृ-
थिवी हि प्रजापतिरा मा गतां पितरामातरा चेति मातेव च हि पितेव च
प्रजापतिरा मा सोमोऽमृतत्वेन गम्यादिति सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥ तमश्वा-
नवघ्रापयति । वाजिन इति वाजिनो ह्यश्वास्तस्मादाह वाजिन इति वाजजित
इत्यन्नं वै वाजोऽन्नजित इत्येवैतदाह वाजः ससृवाऽसं इति सरिष्यन्त इति वा
ऽअग्रऽआह सरिष्यन्त-इव हि तर्हि भवत्यथात्र ससृवाऽस इति ससृवाऽस-इव
ह्यत्र भवन्ति तस्मादाह ससृवाऽस इति बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्क्षेप-
भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति निमृजाना इति तद्यजमाने
वीर्यं दधाति तद्यदश्वानवघ्रापयतीममुज्जयानीति वाऽअग्रेऽवघ्रापयत्यथात्रेममुदज्ञे-
षमिति तस्माद्वाऽअश्वानवघ्रापयति ॥ २७ ॥ अथैतेषामाजिघ्रिताः रथानाम् । एक-
स्मिन्वैश्यो वा राजन्यो वोपास्थितो भवति स वेदेरुत्तरायाः श्रोणाऽउपविश-
त्यथाधर्युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्क्रामतस्तं वैश्यस्य वा रा-
जन्यस्य वा पाणावाधत्तोऽथ नेष्टापरया द्वारा सुराग्रहानादाय निष्क्रामति स ज-
घनेन शालां पर्येत्येकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधदाहानेन तऽश्मं
निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीर्ज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तमः सुरा सत्यमेवैतद्विज्यं
ज्योतिर्यजमाने दधात्यनृतेन पाप्मना तमसा वैश्यं विध्यति तैः स यं भोगं काम-
यते तं कुरुतेऽथैतः सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणो ददाति तं ब्रह्मणो दददमृ-
तमायुरात्मन्धत्तेऽमृतः क्वायुर्हिरण्यं तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ॥ २८ ॥
ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ॥ प्रथमोऽध्यायः [३१.] ॥

अथ सुवं चाज्यवित्तापनीं चादाय । आहवनीयमभ्येति स एता द्वादशातीर्जु-
होति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान एव बन्धुः ॥ १ ॥ स
जुहोति । आपये स्वाहा स्वापये स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे

स्वा॒हा॒र्ह॒तये॒ स्वा॒हा॒ङ्गे॒ मुग्धा॒य स्वा॒हा॒ मुग्धा॒य वै॒न॒ऽशि॒ना॒य स्वा॒हा॒ वि॒न॒ऽशि॒न
 ऽआ॒ल्या॒य॒ना॒य स्वा॒हा॒ल्या॒य भौ॒व॒ना॒य स्वा॒हा॒ भु॒व॒न॒स्य॒ प॒तये॒ स्वा॒हा॒धि॒प॒तये॒ स्वा॒
 हे॒त्ये॒ता द्वा॒द॒शा॒प्ती॒र्जु॒होति॒ द्वा॒द॒श वै॒ मा॒साः सं॒वत्स॒र॒स्य सं॒वत्स॒रः प्र॒जा॒प॒तिः प्र॒जा॒
 प॒तिर्य॒ज्ञस्त॒थै॒वा॒स्या॒प्तिर्या॒ स॒म्य॒त्ता॒मे॒वै॒त॒दु॒ज्ज॒यति॒ ता॒मा॒त्म॒न्कुरु॒ते ॥२॥ अथ॒ षट् कू॒
 ष्तीः । जु॒होति॒ वा वाच॒यति॒ वा यदि॒ जु॒होति॒ यदि॒ वाच॒यति॒ स॒मा॒न ए॒व ब॒न्धुः
 ॥३॥ स॒ वाच॒यति॒ । आ॒यु॒र्य॒ज्ञेन॒ कल्प॒तां प्रा॒णो य॒ज्ञेन॒ कल्प॒तां च॒क्षु॒र्य॒ज्ञेन॒ कल्प॒
 ता॒ऽश्रो॒त्रं य॒ज्ञेन॒ कल्प॒तां पृ॒ष्ठं य॒ज्ञेन॒ कल्प॒तां य॒ज्ञो य॒ज्ञेन॒ कल्प॒ता॒मित्ये॒ताः षट्
 कू॒ष्ती॒र्वाच॒यति॒ षट्वा॒ऽऋ॒त॒वः सं॒वत्स॒र॒स्य सं॒वत्स॒रः प्र॒जा॒प॒तिः प्र॒जा॒प॒तिर्य॒ज्ञस्त॒थै॒
 वा॒स्य कू॒प्तिर्या॒ स॒म्य॒त्ता॒मे॒वै॒त॒दु॒ज्ज॒यति॒ ता॒मा॒त्म॒न्कुरु॒ते ॥४॥ अष्टा॒श्रि॒र्यूपो॒ भव॒ति ।
 अष्टा॒क्ष॒रा वै॒ गाय॒त्री गाय॒त्रम॒ग्नेश्छ॒न्दो दे॒व॒लो॒कमे॒वै॒ते॒नो॒ज्ज॒यति॒ स॒प्त॒द॒शभि॒र्वा॒सो॒
 भि॒र्यूपो॒ वेष्टि॒तो वा वि॒ग्र॒थि॒तो वा भव॒ति स॒प्त॒द॒शो वै॒ प्र॒जा॒प॒तिस्त॒त्प्र॒जा॒प॒तिमु॒ज्ज॒
 यति॒ ॥५॥ गौ॒धू॒मं च॒षा॒लं भव॒ति । पु॒रु॒षो वै॒ प्र॒जा॒प॒तेर्ने॒दि॒ष्ठो सो॒ऽय॒म॒व॒ग॒ते वै
 पु॒रु॒षस्यौ॒ष॒धी॒नां ने॒दि॒ष्ठ॒त॒मां य॒ज्ञो॒धू॒मास्ते॒षां न त्व॒ग॒स्ति म॒नु॒ष्य॒लो॒कमे॒वै॒ते॒नो॒ज्ज॒य॒
 ति॒ ॥६॥ गर्त॒न्वा॒न्यूपो॒ऽती॒क्ष्णा॒ग्नो भव॒ति । पि॒त॒ृदे॒व॒त्यो वै॒ गर्तः॒ पि॒त॒ृलो॒कमे॒वै॒
 ते॒नो॒ज्ज॒यति॒ स॒प्त॒द॒शार्नि॒र्भव॒ति स॒प्त॒द॒शो वै॒ प्र॒जा॒प॒तिस्त॒त्प्र॒जा॒प॒तिमु॒ज्ज॒यति॒ ॥७॥
 अथ॒ ने॒ष्टा प॒त्नीमु॒दाने॒ष्यन् । कौ॒शं वा॒सः प॒रि॒धा॒प॒यति॒ कौ॒शं वा च॒ण्डा॒त॒क॒म॒न्तरं॒
 दी॒क्षि॒त॒व॒स॒ना॒ज्ज॒घ॒न॒र्था वा॒ऽए॒ष य॒ज्ञस्य॒ यत्प॒त्नी त॒मे॒त॒त्प्रा॒चीं य॒ज्ञं प्र॒सा॒द॒यि॒ष्य॒
 न्भव॒त्य॒स्ति वै॒ प॒त्न्या अ॒मे॒धं य॒दवा॒ची॒नं न॒भि॒र्मे॒ध्या वै॒ दर्भा॒स्त॒द्य॒दे॒वा॒स्या अ॒मे॒धं
 त॒दे॒वा॒स्या ए॒त॒द्दर्भै॒र्मे॒धं कृ॒त्व॒थि॒नां प्रा॒चीं य॒ज्ञं प्र॒सा॒द॒यति॒ तस्मा॒न्ने॒ष्टा प॒त्नीमु॒दाने॒
 ष्यन्कौ॒शं वा॒सः प॒रि॒धा॒प॒यति॒ कौ॒शं वा च॒ण्डा॒त॒क॒म॒न्तरं॒ दी॒क्षि॒त॒व॒स॒नात् ॥८॥
 अथ॒ नि॒श्रय॒णीं नि॒श्रय॒ति । स॒ दक्षि॒णा॒त उ॒दङ् रो॒हे॒डु॒त्तर॒तो वा दक्षि॒णा दक्षि॒
 णा॒त॒स्त्वे॒वो॒दङ् रो॒हे॒त्त॒था क्यु॒द॒ग्भव॒ति ॥९॥ स॒ रो॒क्ष्य॒न्जा॒यामा॒म॒न्त्रय॒ते । जा॒य॒ऽए॒हि

स्वो रोहवेति रोहवेत्याह ज्ञाया तद्यज्जायामामन्त्रयतेऽर्धो ह वाऽएष आत्म-
नो यज्जाया तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्व-
त्यथ यदेव ज्ञायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति सर्व एतां गतिं ग-
हानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥१०॥ स रोहति । प्रजापतेः प्रजा अभूमेति प्र-
जापतेर्क्षेप प्रजा भवति यो वाजपेयेन यजते ॥११॥ अथ गोधूमानुपस्पृशति ।
स्वर्देवा अगन्मेति स्वर्क्षेप गृहति यो वाजपेयेन यजते ॥१२॥ तद्यद्गोधूमानुप-
स्पृशति । अन्नं वै गोधूमा अन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेय-
ह वै नमैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुद्वैषीति नैवैतदेतां गतिं गत्वा सऽस्पृशते त-
दात्मन्कुरुते तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥१३॥ अथ शीर्ष्णा यूपमत्युज्जिहीति । अमृ-
ता अभूमेति देवलोकमेवैतेनोज्जयति ॥१४॥ ॥ शतम् ३००० ॥ ॥ अथ दिशोऽनु-
वीक्षमाणो जपति । अस्मे वोऽअस्विन्द्रियमस्मे नृणामुत क्रतुरस्मे वर्चाऽसि सन्तु
व इति सर्वं वाऽएष इदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्रजापतिऽ क्युज्जयति
सर्वमु क्येवेदं प्रजापतिः सोऽस्य सर्वस्य यश इन्द्रियं वीर्यं संवृज्य तदात्मन्धत्ते
तदात्मन्कुरुते तस्माद्दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥१५॥ अथैनमूषपुटैरनूदस्यन्ति ।
पशवो वाऽऊषा अन्नं वै पशवोऽन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्न-
पेय-ह वै नमैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुद्वैषीति नैवैतदेतां गतिं गत्वा सऽ-
स्पृशते तदात्मन्कुरुते तस्मादेनमूषपुटैरनूदस्यन्ति ॥१६॥ आश्वत्येषु पलाशेषूपन-
द्धा भवन्ति । स यदेवादोऽश्वत्ये तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्येषु
पलाशेषूपनद्धा भवन्ति विशोऽनूदस्यन्ति विशो वै मरुतोऽन्नं विशस्तस्माद्दिशो
ऽनूदस्यन्ति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥१७॥
अथेमामुपावेक्षमाणो जपति । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्याऽइति बृ-
हस्पतेर्ह वाऽअभिषिषिचानात्पृथिवी बिभयां चकार महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्यषिचि

यद्वै मायं नावदणीयादिति बृहस्पतिर्ह पृथिव्यै बिभयां चकार यद्वै मेयं नावधू-
 न्वीतेति तदन्यैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मात-
 रम् ॥ १८ ॥ बृहस्पतिसवो वाऽएष यद्वाजपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति मरुदा
 ऽअयमभूद्योऽभ्यषेचि यद्वै मायं नावदणीयादित्येष उ ह्यस्यै बिभेति यद्वै मेयं
 नावधून्वीतेति तदन्यैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो
 मातरम् ॥ १९ ॥ अथ हिरण्यमभ्यवरोहति । अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतं आयुषि
 प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥ अथाजर्षभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठाद्रुकं निदधाति
 तमभ्यवरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥ अथास्माऽआसन्दीमाहरति । उपरिस्थं वाऽएष
 जयति यो जयत्यन्तरिक्षस्थं तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते तस्माद-
 स्माऽआसन्दीमाहरति ॥ २२ ॥ औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बर ऊर्जी
 ऽन्नाद्यस्यावरुद्धौ तस्मादौदुम्बरी भवति तामग्रेण हविर्धाने जघनेनाहवनीयं नि-
 दधाति ॥ २३ ॥ अथाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वाऽएष यदजर्षभ एता वै
 प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यदजास्तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति
 जनयन्ति तत्प्रजापतिमेवैतत्करोति तस्मादजर्षभस्याजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥ स आ-
 स्तृणाति । इयं ते राडिति राव्यमेवास्मिन्नेतदधात्यथैव प्रजापतिर्यति यन्तासि यमन
 इति यन्तारमेवैनमेतद्यमनमासां प्रजानां करोति ध्रुवोऽसि धरुण इति ध्रुवमेवैन-
 मेतद्वरुणमस्मिंलोके करोति कृष्यै वा क्षेमाय वा रथ्यै वा पोषाय वेति साधवे
 त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. १.] ॥ ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासं-
 ख्या ११० ॥ ॥

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृद्भवत्यथास्माऽअन्नं
 सम्भरत्यन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाज-
 पेयं तद्यदेवैतदन्नमुद्वैषीत्तदेवास्माऽएतत्सम्भरति ॥ १ ॥ औदुम्बरे पात्रे । अन्नं

वा॒ऽऊ॒र्गुडु॒म्ब॒र ऊ॒र्जी॒ऽन्ना॒द्यस्या॒वरु॒द्धौ त॒स्मादौ॒डु॒म्ब॒रे पा॒त्रे सो॒ऽप्य ए॒व प्रथ॒माः सम्भ॒-
 रत्यथ॒ पयो॒ऽथ यथो॒पस्मा॒रम॒न्नानि ॥२॥ तद्वै॒के । स॒त॒द॒शा॒न्ना॒नि स॒म्भ॒रन्ति स॒त॒द॒-
 शः प्र॒जा॒पति॒रिति॒ व॒दन्त॒स्त॒डु त॒था न॒ कुर्या॒त्प्र॒जा॒पते॒र्न्वे॒व स॒र्वम॒न्नम॒नव॒रु॒द्धं क॒ उ
 त॒स्मै म॒नु॒ष्यो यः स॒र्वम॒न्नम॒वरु॒न्धीत॒ त॒स्मा॒डु स॒र्वमे॒वा॒न्नं यथो॒पस्मा॒र॑ सम्भ॒रन्ने॒क-
 म॒न्नं न॒ स॒म्भ॒रेत् ॥३॥ स॒ यन्न॒ स॒म्भ॒रति॒ । तस्यो॒द्भु॒वीत॒ तस्य॒ ना॒श्रीया॒द्याव॒ज्जी॒वं
 त॒था ना॒न्तमे॒ति त॒था ज्यो॒जी॒वति॒ स ए॒तस्य॒ स॒र्वस्या॒न्ना॒द्यस्य॒ स॒म्भृत॒स्य सु॒वि॒णो-
 प॒धा॒तं वा॒ज॒प्रस॒वीया॒नि जु॒होति॒ तद्या॒भ्य ए॒वैत॒दे॒वता॒भ्यो जु॒होति॒ ता अ॒स्मै प्र॒सु-
 व॒न्ति ता॒भिः प्र॒सूत॒ उ॒ज्ज॒यति॒ त॒स्माद्वा॒ज॒प्रस॒वीया॒नि जु॒होति ॥४॥ स॒ जु॒होति॒ ।
 वा॒ज॒स्ये॒मं प्र॒सवः॒ सु॒षु॒वे॒ऽग्रे सो॒म॒॑ऽ राजा॒नमो॒षधी॒ध॒प्सु । ता अ॒स्मभ्य॑ म॒धुम॒तीर्भ॒वन्तु
 व॒य॒॑ऽ रा॒ष्ट्रे जा॒गृ॒याम॒ पुरो॒हि॒ताः स्वा॒हा ॥५॥ वा॒ज॒स्ये॒माम् । प्र॒सवः॒ शि॒श्रि॒ये दि॒-
 व॒मि॒मा च॒ वि॒श्वा भु॒वना॒नि स॒म्राट् । अ॒दि॒त्सन्तं॒ दा॒पय॒ति प्र॒जा॒न॒न्त॒ नो र॒यि॒॑ऽ
 स॒र्ववी॒रं नि॒य॒रु॒तु स्वा॒हा ॥६॥ वा॒ज॒स्य॒ नु । प्र॒सव॒ आ॒ब॒भू॒वे॒मा च॒ वि॒श्वा भु॒व-
 ना॒नि स॒र्वतः॒ । स॒नेमि॒ रा॒जा प॒रि॒याति॒ वि॒द्वान्प्र॒जां पु॒ष्टिं वर्ध॑य॒मानो॒ऽअ॒स्मै स्वा॒-
 हा ॥७॥ सो॒म॒॑ऽ राजा॒नम् अ॒वसे॒ऽग्नि॒मन्वा॒रभा॒महे॒ । आ॒दि॒त्यान्वि॒क्षु॒॑ऽ सूर्यं॒ ब्र॒ह्मा-
 णं च॒ बृ॒ह॒स्प॒ति॒॑ऽ स्वा॒हा ॥८॥ अ॒र्य॒म॒णं बृ॒ह॒स्प॒ति॑म् । इ॒न्द्रं द॒नाय॒ चो॒दय॒ ।
 वा॒चं वि॒क्षु॒॑ऽ स॒र॒स्वती॒॑ऽ स॒वि॒ता॒रं च॒ वा॒जि॒ना॒॑ऽ स्वा॒हा ॥९॥ अ॒ग्ने॒ऽअ॒हा । व॒दे॒ह
 नः॒ प्र॒ति नः॒ सु॒म॒ना भ॒व । प्र॒ नो॒ य॒ह स॒ह॒स्र॒जि॒त्र॒॑ऽ हि॒ ध॒न॒दा अ॒सि स्वा॒हा
 ॥१०॥ प्र॒ नः॒ । य॒ह॒व॒र्य॒मा प्र॒ पू॒षा प्र॒ बृ॒ह॒स्प॒तिः॒ । प्र॒ वा॒ग्दे॒वी द॒दातु॒ नः स्वा॒हे-
 ति ॥११॥ अ॒थैनं॒ प॒रि॒शि॒ष्टे॒नाभि॒षि॒ञ्चति॒ । अ॒न्ना॒द्ये॒नै॒वैन॒मे॒त॒दभि॒षि॒ञ्चत्य॒न्ना॒द्यमे॒वा-
 स्मि॒न्ने॒त॒द॒धाति॒ त॒स्मादि॒नं प॒रि॒शि॒ष्टे॒नाभि॒षि॒ञ्चति ॥१२॥ सो॒ऽभि॒षि॒ञ्चति॒ । दे॒वस्य॒
 वा स॒वि॒तुः प्र॒स॒वे॒ऽश्वि॒नोर्बा॒हु॒भ्यां पू॒जो कृ॒स्ताभ्या॒मिति॒ दे॒वकृ॒स्ते॒रु॒वैन॒मे॒त॒दभि॒-
 षि॒ञ्चति॒ स॒र॒स्वत्यै॒ वा॒चो य॒त्तुर्य॒ज्ञि॒ये द॒धामी॒ति वा॒ग्वै स॒र॒स्वती॒ तदे॒नं वा॒च ए॒व

यत्तुर्यन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥ तडु कैक्ऽआहुः । विश्वेषां वा देवानां यत्तुर्यन्त्रिये द-
 धामीति सर्वं वै विश्वे देवास्तदेनं सर्वस्यैव यत्तुर्यन्त्रिये दधाति तडु तथा न ब्रू-
 यात्सरस्वत्यै वा वाचो यत्तुर्यन्त्रिये दधामीत्येव ब्रूयाद्वाग्वै सरस्वती तदेनं वाच
 एव यत्तुर्यन्त्रिये दधाति बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसाविति नाम गृह्णाति
 तद्बृहस्पतेरेवैनमेतत्सायुज्यं सलोकतां गमयति ॥ १४ ॥ अथाहुः । सम्राडयमसौ
 सम्राडयमसाविति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो यो
 ऽभ्यषिचीत्ययं युष्माकैकोऽभूत् गोपायतेत्येवैतदाहुः त्रिष्कुल आहुः त्रिवृद्धि यज्ञः
 ॥ १५ ॥ अथोज्जितीः । जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति स-
 मान एव बन्धुः ॥ १६ ॥ स वाचयति । अग्निरेकान्तरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषं प्र-
 जापतिः सप्तदशं स्तोममुदजयत्तमुज्जेषमिति तद्यदेवैताभिरेता दे-
 वता उदजयंस्तदेवैष एताभिरुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्र-
 जापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥ अथाह्नाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुतीऽह-
 तत्कर्म क्रियतऽएष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एत-
 म्बेवाप्येतर्हानु प्रजायन्ते तन्मध्यत एवैतत्प्रजापतिमुज्जयति तस्मादन्तरेणाहुती
 ऽहत्कर्म क्रियतऽआश्राव्याह्नाग्निः स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १८ ॥
 अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं
 ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तं स्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोऽन्ते
 स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ १९ ॥ तद्विके । एतत्कृत्वथैतत्कुर्वन्ति तडु तथा न
 कुर्यादात्मा वै स्तोत्रं प्रजा शस्त्रमेतस्माद् स यजमानं प्रणाशयति स जिह्म एति
 स ह्वलति तस्मादेतदेव कृत्वथैतत्कुर्यात् ॥ २० ॥ अथेडामादधाति । उपहूताया-
 मिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाक-
 रोति तं स्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य

॥२१॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. २.] ॥॥

पूर्णाङ्कतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णां सर्वं परिगृह्य सूयाऽइति तस्यां वरं ददा-
ति सर्वं वै वरः सर्वं परिगृह्य सूयाऽइति स यदि कामयेत जुहुयादेतां यश्चु का-
मयेतापि नाद्रियेत ॥१॥ अथ श्वो भूते । अनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं
निर्वपति स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा
तात्सुवे सार्धं स्वपत्यन्वा गार्ग्यपचनादुल्मुकमाददते तेन दक्षिणा यन्ति स यत्र
स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदरं वा ॥२॥ तदग्निं समाधाय जुहोति । एष ते
निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाकृतीयं वै निर्ऋतिः सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निर्ऋ-
त्या गृह्णाति तय्यदेवास्या अत्र निर्ऋता इपं तदेवैतद्धमयति तथो ह्येनं सूयमानं
निर्ऋतिर्न गृह्णात्यथ यत्स्वकृते वेरिणो जुहोति श्वभ्रप्रदरे वैतडु ह्यस्य निर्ऋतिगृ-
हीतम् ॥३॥ अथाप्रतीजं पुनरायन्ति । अथानुमत्याऽअष्टाकपालेन पुरोडाशेन
प्रचरतीयं वाऽअनुमतिः स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुं यच्चिकीर्षतीयं ह्यस्मै तदनु-
मन्यते तदिममेवैतत्प्रीणात्यनयानुमत्यानुमतः सूयाऽइति ॥४॥ अथ यदष्टाका-
लो भवति । अष्टाक्षरं वै गायत्री गायत्री वाऽइयं पृथिव्यथ यत्समानस्य हविष
उभयत्र जुहोत्येषा क्वेवैतदुभयं तस्य वासो दक्षिणा यद्वै सवासो अरण्यं नोदा-
शसते निधाय वै तद्वासोऽतिमुच्यते तथो ह्येनं सूयमानमासङ्गो न विन्दति
॥५॥ अथ श्वो भूते । आग्नाविज्ञवमेकादशदद्यात् पुरोडाशं निर्वपति तेन यथे-
ष्टेयं यजते तण्डुलादः प्रजातमाग्नाविज्ञवं दोक्षणीयं हविस्तदेवैतदग्निर्वै सर्वा
देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्वै यज्ञस्यावरार्थी विष्णुः परार्थस्त-
त्सर्वश्चैवैतदेवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादाग्नाविज्ञव
एकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य हिरण्यं दक्षिणाग्नेयो वाऽएष यज्ञो भ-
वत्यग्ने रेतो हिरण्यं यो वै विष्णुः स यज्ञोऽग्निरु वै यज्ञ एव तडु तदग्नेयमेव

तस्माद्द्विरण्यं दक्षिणा ॥ ६ ॥ अथ श्रो भूते । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं
निर्वपति तेन यथेष्टैवं यजत एतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनोऽएव व्यजयत या-
स्येयं विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यऽहन्ति तथोऽएव
विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽइति तस्मादग्नीषोमीयं एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणोत्सर्जं वाऽअमुं चन्द्रमसं व्रति पौर्णमासेनाह
घ्नत्यामावास्येनोत्सृजति तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥ अथ श्रो भूते । ऐन्द्राग्रं
द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्टैवं यजते यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्स्त-
दस्य भीतस्येन्द्रियं वीर्यमपचक्राम स एतेन हविषेन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नयत्त त-
थोऽएवैष एतेन हविषेन्द्रियं वीर्यमात्मन्यत्ते तेजो वाऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र-
उभे वीर्यं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
तस्यऽर्षभोऽनड्डान्दक्षिणा स हि वह्नेनाग्रेय आण्डाभ्यमैन्द्रस्तस्मादृषभोऽनड्डान्द-
क्षिणा ॥ ८ ॥ अथाग्रयणेऽथा यजते । सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे सर्वा इष्टीर-
पि दर्विक्रोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्यदाग्रयणोष्टिरनया मेऽपी-
ष्टमसदनयापि सूयाऽइति तस्मादाग्रयणेऽथा यजतऽओषधीर्वाऽएष सूयमानोऽभि-
सूयते तदोषधीरुवैतदनमीवा अकिल्बिषाः कुरुतेऽनमीवा अकिल्बिषा ओषधी-
रभि सूयाऽइति तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥ अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वान्वाऽएष य-
ज्ञक्रतून्वरुन्धे सर्वा इष्टीरपि दर्विक्रोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएष
यज्ञक्रतुर्यच्चातुर्मास्यान्येभिर्मेऽपीष्टमसदेभिरपि सूयाऽइति तस्माच्चातुर्मास्यैर्यजते
॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ३.] ॥ ॥

वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः
सृष्ट्वा सूयाऽइति तथोऽएवैष एतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः
सृष्ट्वा सूयाऽइति ॥ १ ॥ अथ वरुणप्रघासैर्यजते । वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः प्रजा व-

रुणपाशात्प्रामुञ्चता अस्यानमीवा अकिल्विपाः प्रजा प्राजायन्तानमीवा अकिल्वि-
 पाः प्रजा अभि सूयाऽइति तथो एवैष एतद्वरुणप्रघासैरेव प्रजा वरुणपाशात्प्र-
 मुञ्चति ता अस्यानमीवा अकिल्विपाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा अकिल्विपाः प्र-
 जा अभि सूयाऽइति ॥ १ ॥ अथ साकमेधैर्यजते । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नस्तेर्वैव
 व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं कृन्ति
 तथोऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ २ ॥ अथ शुनासीर्येण यजते ।
 उभौ रसौ परिगृह्य सूयाऽइत्यथ पञ्चवातीयं स पञ्चधाहवनीयं व्युह्य सुवेणो-
 पघातं जुहोति ॥ ४ ॥ स पूर्वार्धे जुहोति । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्व्यः स्वा-
 हेत्यथ दक्षिणार्धे जुहोति यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्व्यः स्वाहेत्यथ पश्चार्धे
 जुहोति विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्व्यः स्वाहेत्यथोत्तरार्धे जुहोति मित्रा-
 वरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तराद्व्यः स्वाहेत्यथ मध्ये जुहोति
 सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्व्यो दुवस्वद्व्यः स्वाहेति ॥ ५ ॥ अथ सार्धं समुह्य
 जुहोति । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणास-
 दस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा मित्राव-
 रुणनेत्रा वा मरुत्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दु-
 वस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहेति तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥ यत्र वै देवाः । साकमेधैर्व्यजयन्त
 येयमेषां विजितिस्तां तद्धोचुरुत्पिबन्ते वाऽश्मानि दिक्षु नाष्टा रक्षाऽसि कृतै-
 भ्यो वज्रं प्रहुरामेति वज्रो वाऽआज्यं तऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाष्टा रक्षाऽ-
 स्यवाघ्नस्ते व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु
 नाष्टा रक्षाऽस्यवहन्ति तथोऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ ७ ॥
 अथ यदेता अपराः पञ्चाहुतीर्जुहोति । क्षणवन्ति वाऽएतद्मेर्विवहन्ति यत्पञ्चधा-
 हवनीयं व्युहन्ति तद्देवास्यैतेन संधाति तस्मादिता अपराः पञ्चाहुतीर्जुहोति

॥८॥ तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो दक्षिणा । त्रयोऽश्वा द्वौ सव्यष्टसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स वातस्तद्यदेतस्य कर्मण एषा दक्षिणा तस्मात्पञ्चवातीयं नाम ॥९॥ स हैतेनापि भिषज्येत् । अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः स आयुः सोऽयमेक-इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितो दश वाऽऽता आहुतीर्जुहोति तदस्मिन्दश प्राणान्कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति स यदिह्यपि गतासुरिव भवत्या हैवैनेन हरति ॥१०॥ अथेन्द्रतुरीयम् । अग्निर्वाष्टाकपालः पुरोडाशो भवति वारुणो यवमयश्चतुरौद्रो गावेधुकश्चरुनडुक्यै वहलायाऽऐन्द्रं दधि तेनेन्द्रतुरीयेण यजतऽइन्द्राग्नीऽउ हैवैतत्समूदतिऽउत्पिबते वाऽइमानि दिक्षु नाष्टा रक्षाऽसि कृतैभ्यो वज्रं प्रहरावेति ॥११॥ स ह्यग्निर्वाच । त्रयो मम भागाः सत्वेकस्तवेति तथेति तावेतेन हविषा दिक्षु नाष्टा रक्षाऽस्यवाहतां तौ व्यजयेतां येनयोरियं विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाष्टा रक्षाऽस्यवहन्ति तथोऽएव विजयते विजितेऽभये नाष्टे सूयाऽइति ॥१२॥ स य एष अग्नेर्वाष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सोऽग्नेरेको भागोऽथ यद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति यो वै वरुणः सोऽग्निः सोऽग्नेर्द्वितीयो भागोऽथ यद्गौद्रो गावेधुकश्चरुर्भवति यो वै रुद्रः सोऽग्निः सोऽग्नेस्तृतीयो भागोऽथ यद्गावेधुको भवति वास्तव्यो वाऽएष देवो वास्तव्या गावेधुकास्तस्माद्गावेधुको भवत्यथ यदनडुक्यै वहलायाऽऐन्द्रं दधि भवति स इन्द्रस्य चतुर्थो भागो यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम तस्यैषैवानडुकी वहला दक्षिणा सा हि वह्नेनाग्नेव्यग्निदग्धमिव ह्यस्यै वह्ने भवत्यथ यत्सती सती वहत्यधर्मेण तदस्यै वारुणाऽत्रपमय यद्गौस्तेन रौद्र्यथ यदस्याऽऐन्द्रं दधि तेनैन्द्रेणा हि वाऽएतत्सर्वं व्यश्रुते तस्मादेऽषैवानडुकी वहला दक्षिणा ॥१३॥ अथापामार्गहोमं जुहोति । अपामार्गैर्वै देवा दिक्षु नाष्टा रक्षाऽस्यपामृजत ते व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष

एतदपामार्गेरेव दिक्षु नाष्टा रक्षास्यपमृष्टे तयोऽएव विजयते विजितेऽभयेऽना-
 ष्टे सूयाऽइति ॥ १४ ॥ स पालाशे वा सुवे वैकङ्कते वा । अपामार्गतण्डुलाना-
 दत्तेऽन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाददते तेन प्राञ्चो वोदञ्चो वा यन्ति तदग्निं समा-
 धाय जुहोति ॥ १५ ॥ स उल्मुकमादत्ते । अग्ने सहस्व पृतना इति युधो वै पृत-
 ना युधः सहस्वेत्येवैतदाहामिमातीरपास्येति सपत्नो वाऽअभिमातिः सपत्नमपज्ञ-
 ह्येत्येवैतदाह उष्टरस्तरन्नरातीरिति उस्तरौ क्षेप रक्षोभिर्नाष्टाभिस्तरन्नरातीरिति
 सर्वं क्षेप पाप्मानं तरति तस्मादाह तरन्नरातीरिति वर्ध्या धा यज्ञवाहसीति
 साधु यज्ञमानं दधदित्येवैतदाह ॥ १६ ॥ तदग्निं समाधाय जुहोति । देवस्य वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यामुपाशोर्वीर्यिण जुहोमीति यज्ञ-
 मुवं वाऽउपाशुर्यज्ञमुखेनैवैतन्नाष्टा रक्षाऽसि हन्ति हतं रक्षः स्वाहेति तन्ना-
 ष्टा रक्षाऽसि हन्ति ॥ १७ ॥ स यदि पालाशः सुवो भवति । ब्रह्म वै पलाशो
 ब्रह्मणैवैतन्नाष्टा रक्षाऽसि हन्ति यद्यु वैकङ्कतो वञ्चो व बिम्बङ्कस्ते वञ्चेणैवैतन्ना-
 ष्टा रक्षाऽसि हन्ति रक्षसां वा बधयेति तन्नाष्टा रक्षाऽसि हन्ति ॥ १८ ॥ स यदि
 प्राडित्वा जुहोति । प्राञ्चं सुवमस्यति यद्युदङ्गित्वा जुहोत्युदञ्चं सुवमस्यत्यबधि-
 ष्म रक्ष इति तन्नाष्टा रक्षाऽसि हन्ति ॥ १९ ॥ अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । स ह्येते-
 नापि प्रतिसरं कुर्वति स यस्यां ततो दिशि भवति तत्प्रतीत्य जुहोति प्रतीची-
 नफलो वाऽअपामार्गः स यो ह्यास्मै तत्र किञ्चित्करोति तमेव तत्प्रत्यग्वर्धति
 तस्य नामादिशेद्बधिष्मामुमसौ हत इति तन्नाष्टा रक्षाऽसि हन्ति ॥ २० ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ ३ [२. ४.] ॥

आग्रावैज्ञवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । ऐन्द्रवैज्ञवं चरुं वैज्ञवं त्रि-
 कपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिप्रयुक्तेन यजति पुरादेतद्देवा उपायस्तथो
 ऽएवैष एतत्पुरुषनिर्वापेति ॥ १ ॥ स यदाग्रावैज्ञवः । एकादशकपालः पुरोडाशो

भवत्यग्निर्वै दाता वैज्ञवाः पुरुषास्तदस्माऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति ॥२॥ अथ
यदैन्द्रावैज्ञवः । चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानो वैज्ञवाः पुरुषास्तदस्माऽअग्निर्दाता पु-
रुषान्ददाति तैरेवैतत्सऽस्पृशते तानात्मन्कुरुते ॥३॥ अथ यद्वैज्ञवः । त्रिकपालो
वा पुरोडाशो भवति चरुर्वा यानेवास्माऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति तेष्वेवैतदत्ततः
प्रतितिष्ठति यद्वै पुरुषवान्कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्तुं तत्पुरुषानेवैतदु-
पैति पुरुषवान्सूयाऽइति तस्य वामनो गौर्दक्षिणा स हि वैज्ञवो यद्वामनः ॥४॥
अथापरेण त्रिषंयुक्तेन यजते । स आग्नापौज्ञमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यै-
न्द्रापौज्ञं चरुं पौज्ञं चरुं तेन त्रिषंयुक्तेन यजते पशूनिव तद्देवा उपायंस्तथोऽए-
वैष एतत्पशूनेवोपैति ॥५॥ स यदाग्नापौज्ञः । एकादशकपालः पुरोडाशो भव-
त्यग्निर्वै दाता पौज्ञाः पशवस्तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून्ददाति ॥६॥ अथ यदै-
न्द्रापौज्ञः । चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानः पौज्ञाः पशवः स यानेवास्माऽअग्निर्दाता
पशून्ददाति तैरेवैतत्सऽस्पृशते तानात्मन्कुरुते ॥७॥ अथ यत्पौज्ञः । चरुर्भवति
यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून्ददाति तेष्वेवैतदत्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै पशुमान्कर्म
चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्तुं तत्पशूनेवैतदुपैति पशुमान्सूयाऽइति तस्य श्यामो
गौर्दक्षिणा स हि पौज्ञो यश्चामो द्वे वै श्यामस्य द्वे शुक्लं चैव लोम कृत्स्नं च
द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं वै पूषा पशवो हि पूषा पशवो हि प्रजननं
मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्यामो गौर्दक्षिणा ॥८॥ अथापरेण त्रिषंयुक्तेन
यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यैन्द्रासौम्यं चरुऽ सौम्यं
चरुं तेन त्रिषंयुक्तेन यजते वर्च एव तद्देवा उपायंस्तथोऽएवैष एतद्वर्च एवोपै-
ति ॥९॥ स यदग्नीषोमीयः । एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता वर्चः
सोमस्तदस्माऽअग्निरेव दाता वर्चो ददाति ॥१०॥ अथ यदैन्द्रासौम्यः । चरुर्भव-
तीन्द्रो वै यजमानो वर्चः सोमः स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वर्चो ददाति तेनैवैत-

त्सऽस्पृशते तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥ अथ यत्सौम्यः । चरुर्भवति यदेवास्माऽअग्निर्दा-
 ता वर्चो ददाति तस्मिन्नेवैतदक्षतः प्रतितिष्ठति यद्वै वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति श-
 क्रोति वै तत्कर्तुं तद्वर्च एवैतदुपैति वर्चस्वी सूयाऽइति नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या
 चनार्थोऽस्ति तस्य बभ्रुर्गैर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्वभ्रुः ॥ १२ ॥ अथ श्वो भूते ।
 वैश्वानरं द्वापशकपालं पुरोडाशं निर्वपति वारुणं यवमयं चरुं ताभ्यामनूचीनाहं
 वेष्टिभ्यां यजते समानबर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥ स यद्वैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै
 वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरेव तद्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः
 सृष्ट्वा सूयाऽइति तथोऽएवैष एतद्भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया
 ऽइति ॥ १४ ॥ अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संव-
 त्सरो वैश्वानरस्तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥ अथ यद्दारुणो यवमयश्चरुर्भ-
 वति । तत्सर्वस्मादेवैतद्दारुणपाशात्सर्वस्माद्दारुण्यात्प्रजाः प्रमुञ्चति ता अस्यानमी-
 वा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति
 ॥ १६ ॥ ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजाप-
 तिर्ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिस्तस्मादृषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा कृत्स्नं वासो वा-
 रुणस्य तद्धि वारुणं यत्कृत्स्नं यदि कृत्स्नं न विन्देदपि यदेव किं च वासः स्याद्द-
 न्धिभिर्हि वासो वारुणं वरुण्यो हि ग्रन्थिः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणम् ॥ ४ [२. ५.] ॥ द्वि-
 तीयोऽध्यायः [३२.] ॥ ॥

अरण्योरग्नौ समारोक्ष्य । सेनान्यो गृहान्यरेत्याग्नेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पु-
 रोडाशं निर्वपत्यग्निर्वै देवतानामनीकः सेनाया वै सेनानीरनीकं तस्मादग्ने
 ऽनीकवतः एतद्वाऽअस्यैकः रत्नं यत्सेनानीस्तस्माऽएवैतेन सूयते ताः स्वमनप-
 क्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं
 तस्माद्द्विराण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥ अथ श्वो भूते । पुरोहितस्य गृहान्यरेत्यं बार्हस्पत्यं

चरुं निर्वपति बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति
तस्माद्बार्हस्पत्यो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रत्नं यत्पुरोहितस्तस्माऽएवैतेन सूयते तं
स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वाऽऊर्धा बृहस्पतेर्दत्तदेष्ट
उपरिष्ठादर्यमाणः पन्थास्तस्माद्विपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा ॥२॥ अथ श्वो भूते
। सूयमानस्य गृह्णन्मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति क्षत्रं वाऽइन्द्रः क्षत्रं
सूयमानस्तस्माद्वैन्द्रो भवति तस्यऽर्षभो दक्षिणा स क्वैन्द्रो यदृषभः ॥३॥ अथ
श्वो भूते । महिष्यै गृह्णन्परेत्य । आदित्यं चरुं निर्वपतोयं वै पृथिव्यदितिः सेयं
देवानां पत्न्येषा वाऽएतस्य पत्नी भवति तस्मादादित्यो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रत्नं
यन्महिषी तस्याऽएवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा
धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान्कामान्दुहे माता धेनुर्मातेव वाऽइयं मनुष्या-
न्विभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ॥४॥ अथ श्वो भूते । सूतस्य गृह्णन्परेत्य वारुणं य-
वमयं चरुं निर्वपति सवो वै सूतः सवो वै देवानां वरुणस्तस्माद्वारुणो भव-
त्येतद्वाऽअस्यैकं रत्नं यत्सूतस्तस्माऽएवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते
तस्याश्चो दक्षिणा स हि वारुणो यदश्वः ॥५॥ अथ श्वो भूते । ग्रामण्यो गृह्णन्प-
रेत्य मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति विशो वै मरुतो वैश्यो वै ग्राम-
णीस्तस्माद्वारुतो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रत्नं यद्ग्रामणीस्तस्माऽएवैतेन सूयते तं
स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन्गौर्दक्षिणा भूमा वाऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गो-
र्विशो वै मरुतो भूमो वै विद्वस्तात्पृषन्गौर्दक्षिणा ॥६॥ अथ श्वो भूते । क्षत्र-
गृह्णन्परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्वपति सविता
वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै क्षता तस्मात्सावित्रो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं
रत्नं यत्क्षता तस्माऽएवैतेन सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्वेतोऽनडा-
न्दक्षिणैष वै सविता य एष तपत्येति वाऽएष एत्यनडान्युक्तस्तद्यद्येतो भवति

श्ये॒त-इ॒व क्षे॒ष उ॒द्यंश्चा॒स्तं च य॒न्भव॒ति त॒स्माद्ये॒तोऽन॒डान्दक्षि॑णा ॥७॥ अथ॒ श्वो भू॒ते । सं॒ग्रही॒तुर्गृह्ण॑न्प॒रेत्या॒श्विनं॑ द्वि॒कपालं॑ पु॒रोडा॒शं नि॒र्वप॑ति स॒योनी वा॒ऽअ॒श्विनौ स॒योनी स॒व्यद्व॑सारथी॒ समान॑ऽ हि र॒थम॑धिति॒ष्ठतस्त॒स्मादा॒श्विनो भ॑वत्येत॒द्वा॒ऽअस्यै॑क॒ऽ रत्नं॑ यत्संग्रही॒ता त॒स्मा॒ऽए॒वैते॒न सू॒यते॑ त॒ऽ स्वम॑नपक्रमिणं कुरुते तस्य यमौ गा॒वौ दक्षि॑णा तौ हि स॒योनी य॒द्यमौ॑ यदि॒ यमौ न॒ वि॒न्देद॒प्यनू॒ची॒नग॑र्भविव गा॒वौ दक्षि॑णा स्यातां ता॒ऽउ॒ ह्यपि॑ समानयोनी ॥८॥ अथ॒ श्वो भू॒ते । भा॒गदु॒घस्य॑ गृह्ण॑न्प॒रेत्य॒ पौ॒ष्टं चरुं॑ नि॒र्वप॑ति पू॒षा वै दे॒वानां॑ भा॒गदु॒घ ए॒ष वा॒ऽए॒तस्य॑ भा॒गदु॒घो भ॑वति त॒स्मात्पौ॒ष्टो भ॑वत्येतद्वा॒ऽअस्यै॑क॒ऽ रत्नं॑ यद्भा॒गदु॒घस्त॒स्मा॒ऽए॒वैते॒न सू॒यते॑ त॒ऽ स्वम॑नपक्रमिणं कुरुते तस्य श्यामो गौर्दक्षि॑णा तस्या॒स॒विव ब॒न्धुर्यो॒ऽसौ त्रि॑षंयुक्तेषु ॥९॥ अथ॒ श्वो भू॒ते । अ॒क्षावा॒पस्य॑ च गृह्ण॑न् गो॒विक॑र्तस्य च गवे॒धुकाः॑ सम्भृत्य सू॒यमान॑स्य गृह्णे रौ॒द्रं गा॒वेधु॑कं चरुं नि॒र्वप॑ति ते वा॒ऽए॒ते द्वे स॒ती र॒त्ने॒ऽए॒कं करो॑ति स॒म्पदः॑ का॒माय॑ तद्यदे॒तेन॑ य॒जते॑ यां वा॒ऽइ॒मा॒ऽ सभा॒यां घ्न॑ति रु॒द्रो ह॑ैता॒मभि॑मन्यते॒ऽग्निर्वै रु॒द्रो॒ऽधि॑दे॒वं वा॒ऽअ॒ग्निस्त॒स्यैते॑ ऽङ्ग॒रा य॒दक्षा॑स्तमे॒वैते॒न प्री॑णाति तस्य ह वा॒ऽए॒षानु॑मता गृह्ण॑न् क॒न्यते॑ यो वा रा॒जसू॒येन॑ य॒जते॑ यो वैत॒देवं वे॒दैतद्वा॒ऽअस्यै॑क॒ऽ रत्नं॑ यद्क्षा॒वाप॑श्च गो॒विक॑र्तश्च ता॒भ्यामे॒वैते॒न सू॒यते॑ तौ स्वा॒वन॑पक्रमिणौ कुरुते तस्य द्वि॒त्रपो॑ गौर्दक्षि॑णा शि॒तिबा॑हु॒र्वा शि॒तिवा॒लो वा॒सिर्न॑खरो॒ वाल॑दा॒म्राक्षा॒वप॑नं प्र॒बद्ध॑मेत॒ड हि तयो॑र्भ॒वति ॥१०॥ अथ॒ श्वो भू॒ते । पा॒लाग॑लस्य गृह्ण॑न्प॒रेत्य॒ चतु॑र्गृही॒तमा॒ज्यं गृह्णी॒वा॒धन॑ आ॒ज्यं जु॒होति॑ जुषा॒णो॒ऽध्या॒ज्यस्य॑ वेतु स्वा॒हेति॑ प्र॒क्ष्यो वै पा॒लाग॑लो॒ऽध्वानं॑ वै प्र॒क्षित॑ एति त॒स्माद॒धन॑ आ॒ज्यं जु॒होत्ये॒तद्वा॒ऽअस्यै॑क॒ऽ रत्नं॑ यत्पा॒लाग॑लस्त॒स्मा॒ऽए॒वैते॒न सू॒यते॑ त॒ऽ स्वम॑नपक्रमिणं कुरुते तस्य दक्षि॑णा प्यु॒क्ष्णवे॑ष्टितं ध॒नु॒श्चर्म॑मया वा॒णव॑त्तो लो॒हित॑ उ॒क्षी॒ष ए॒त॒ड हि तस्य॑ भ॒वति ॥११॥ ता॒नि वा

ऽएतानि । एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धीर्यं त्रिष्टुब्धीर्यमे-
 दैतद्रत्नान्यभिसम्पादयति तद्यद्रत्निनाऽहविर्भिर्यजतऽएतेषां वै राजा भवति ते-
 भ्य एवैतेन सूयते तास्त्वाननपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥ अथ श्वो भूते । परिवृत्त्यै
 गृहान्यरेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्वपति या वा अपुत्रा पत्नी सा परिवृत्ती स कृत्स्नानां
 व्रीहीणां नखैर्निर्भिर्य तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुऽअपयति स जुहोत्येष ते निर्ऋते भा-
 गस्तं जुषस्व स्वाहेति या वाऽअपुत्रा पत्नी सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवास्याऽअत्र
 नैर्ऋतऽद्रपं तदेवैतद्धमयति तथो हैनऽसूयमानं निर्ऋतिर्न गृह्णाति तस्य दक्षि-
 णा कृत्स्ना गौः परिमूर्णी पर्यारिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तामाह मा मेऽद्ये-
 शयां वात्सीदिति तत्पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [३. १.] ॥

उपरिष्ठाद्रत्नानाऽसौमारौद्रेण यजते । स श्वेतयै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो
 भवति तद्यदुपरिष्ठाद्रत्नानाऽसौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥ स्वर्भानुर्ह वाऽअसुरः ।
 सूर्यं तमसा विव्याध स तमसा विद्धो न व्यरोचत तस्य सोमारुद्राविवैतत्तमो
 ऽपाहताऽस एषोऽपहतपाप्मा तपति तथोऽएवैष एतत्तमः प्रविशत्येतं वा त-
 मः प्रविशति यद्यज्ञियान्यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्व-
 द्यांस्वत्तस्य सोमारुद्राविवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते तद्यद्वैतयै श्वे-
 तवत्सायै पयसि शृतो भवति कृत्स्नं वै तमस्तत्तमोऽपहन्ति तस्यैषैव श्वेता श्वेत-
 वत्सा दक्षिणा ॥ २ ॥ स हैतेनापि यजेत । योऽलं यशसे सन्न यशो भवति यो
 वाऽअनूचानः सोऽलं यशसे सन्न यशो भवति यो न यशो भवति स तमसा वै
 स तत्प्रावृत्तो भवति तस्य सोमारुद्राविवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योति-
 रेव श्रिया यशसा भवति ॥ ३ ॥ अथ मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति । हूलति
 वाऽएष यो यज्ञपथदित्येति वाऽएष यज्ञपथाद्यद्यज्ञियान्यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वा
 ऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्वद्यांस्वन्मित्राबृहस्पती वै यज्ञपथो ब्रह्म हि मित्री

ब्र॒ह्म हि॒ यज्ञो ब्र॒ह्म हि॒ बृ॒हस्पतिर्ब्र॒ह्म हि॒ यज्ञस्तत्पुनर्यज्ञपथमपिपद्यते सोऽपि-
 प॒थैव॒ यज्ञपथं दी॒क्षते॒ तस्मान्मैत्रा॒बार्हस्पत्यं॒ चरुं॒ निर्व॑पति ॥४॥ तस्यावृत् । या
 स्वय॑म्प्रशी॒र्णाश्च॒त्यी शा॒खा प्रा॒ची वो॒दीची॒ वा भ॒वति॒ तस्यै॒ मैत्रं॒ पात्रं॒ करोति॒
 वरू॑णा वाऽ॒एषा या॒ पर॑शु॒कणा॒थिषा॒ मैत्री॒ या स्व॑यम्प्रशी॒र्णा तस्मा॑त्स्वय॑म्प्रशी-
 र्णायि॒ शा॒खायि॒ मैत्रं॒ पात्रं॒ करोति॒ ॥५॥ अथा॒त॒च्य द॒धि । वि॒नाट॑ऽआ॒सिच्य॒ रथं॒
 यु॒क्त्वाब॒ध्य दे॒दीयि॒तवाऽ॒आह॒ त॒स्य॒स्वय॑मु॒दितं॒ न॒वनी॑तं तदा॒ज्यं भ॒वति॒ वरू॑णं वा
 ऽ॒एत॒स्य॒न्मथि॒तम॒थैत॒न्मैत्रं॒ य॒त्स्वय॑मु॒दितं॒ तस्मा॑त्स्वय॑मु॒दितमा॒ज्यं भ॒वति॒ ॥६॥ द्वे-
 धा॒ तण्डु॒लान्कुर्व॑न्ति । स येऽणीया॒क्षः परि॑भि॒न्नास्ते॒ बार्ह॑स्पत्या अथ ये स्य॒वी-
 या॒क्षोऽप॑रिभि॒न्नास्ते॒ मैत्रा॒ न वै मि॒त्रः कं॒ चन॒ हिन॑स्ति न मि॒त्रं क॒श्चन॒ हिन॑-
 स्ति नैनं॒ कुशो॒ न का॒ण्टको॒ वि॒भि॒न॒त्ति ना॒स्य व्र॑णाश्च॒नास्ति॒ सर्व॑स्य॒ क्येव॒ मि॒त्रो
 मि॒त्रम् ॥७॥ अथ॒ बार्ह॑स्पत्यं॒ चरु॑म॒धि॒श्रय॑ति । तं॒ मैत्रे॑ण पा॒त्रेणा॒पि॒दधा॑ति तदा॒-
 ज्यमा॑नयति त॒त्तण्डु॒लाना॒वप॑ति स एष॒ ऊष्म॑णैव॒ श्रय॑ते वरू॑णो वाऽ॒एष॒ यो
 ऽग्नि॑ना शृ॒तोऽथै॑ष॒ मैत्रो॒ य ऊष्म॑णा शृ॒तस्त॑स्माद्ऊष्म॑णा शृ॒तो भ॒वति॒ तयो॑रु॒भयो-
 रव॒द्यन्ना॒ह मि॒त्राबृ॑हस्पति॒भ्यामनु॑ब्रू॒हीत्या॒श्राव्या॒ह मि॒त्राबृ॑हस्प॒ती य॒ज्ञेति॒ वष॑ट्कृ-
 ते जु॒होति॒ ॥८॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥६ [३. २.] ॥॥ शतम् ३२०० ॥॥

स वै दी॒क्षते । स॒ उप॑वस॒थेऽग्नी॒षोमी॑यं पशु॒माल॑भते तस्य व॒पया॒ प्रच॑र्याग्नी-
 षोमी॒यमे॒काद॑श॒ष्टपा॑लं पुरो॒डाशं॒ निर्व॑पति तद॒नु दे॒वस्वा॑ऽह॒ कृ॒वी॒षि नि॑रु॒प्यन्ते
 ॥१॥ सवि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय । द्वा॒दश॑क॒पालं॒ वाष्टा॑क॒पालं॒ वा पुरो॒डाशं॒ निर्व॑पति
 प्ला॒शुका॑नां व्री॒हीणा॑ऽह॒ सवि॒ता वै दे॒वानां॒ प्रस॑वि॒ता स॒वितृ॑प्रसूतः सू॒याऽइ॒त्यथ॒
 यत्प्ला॒शुका॑नां व्री॒हीणां॒ क्षिप्रे॒ मा प्र॑सु॒वानि॑ति ॥२॥ अथा॒ग्नये॒ गृह्प॑तये । अष्टा-
 क॒पालं॒ पुरो॒डाशं॒ निर्व॑पत्याशृ॒नाऽह॒ श्री॒र्वै गा॑र्ह॒पतं॒ याव॑तो॒ याव॑त ई॒ष्टे त॑दे॒नम॒ग्निरे॒-
 व॒ गृह्प॑तिर्गा॒र्हप॑तम॒भि परि॑णय॒त्यथ॒ यदा॑शूनां॒ क्षिप्रे॒ मा परि॑णयानि॑ति ॥३॥

अथ सोमाय वनस्पतये । श्यामाकं चरुं निर्वपति तदेन७ सोम एव वनस्पति-
 रोषधिभ्यः सुवत्यथ यद्यामाको भवत्येते वै सोमस्यौषधीनां प्रत्यक्षतमां यद्यामा-
 कास्तस्माद्यामाको भवति ॥४॥ अथ बृहस्पतये वाचे । नैवारं चरुं निर्वपति
 तदेनं बृहस्पतिरेव वाचे सुवत्यथ यन्नैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै
 ब्रह्मणा पच्यते यन्नीवारास्तस्मान्नैवारो भवति ॥५॥ अथेन्द्राय ज्येष्ठाय । द्वाय-
 नानां चरुं निर्वपति तदेनमिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्यमभि परिणयत्यथ यद्वायनानां
 भवत्यतिष्ठा वाऽऽता ओषधयो यद्वायना अतिष्ठो वाऽऽन्द्रस्तस्माद्वायनानां भ-
 वति ॥६॥ अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेन७ रुद्र एव
 पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद्गावेधुको भवति वास्तव्यो वाऽऽष्ट देवो वास्तव्या
 गवेधुकास्तस्माद्गावेधुको भवति ॥७॥ अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं नि-
 र्वपति तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणो सुवत्यथ यन्नाम्बानं भवति वरुण्या वा
 ऽऽता ओषधयो याः कृष्टे जायन्तेऽथैते मैत्रा यन्नाम्बास्तस्मान्नाम्बानां भवति
 ॥८॥ अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति तदेनं वरुण एव
 धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां ग-
 हति त७ हि धर्मोऽपयन्ति तस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥९॥ अथाग्नीषोमीयेन पुरो-
 उशेन प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृद्वात्यैतैर्हविर्भिः प्रचरति यदैतैर्हवि-
 र्भिः प्रचरति ॥१०॥ अथैनं दक्षिणे बाह्यावभिपद्य जपति । सविता वा सवाना७
 सुवतामग्निर्गृह्यतीना७ सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचोऽन्द्रो ज्यैष्ठ्याय
 रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥११॥ इमं देवाः । असपत्न७
 सुवधमितीमं देवा अभ्रातृव्य७ सुवधमित्येवैतदाह मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठा-
 येति नात्र तिरोन्तिमिवास्ति मरुते ज्ञानराज्यायेति मरुते जनाना७ राज्यायेत्ये-
 वैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति वीर्यायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्यै पुत्रम-

मुष्यै पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्म तत एवैतदाहस्यै विशङ्गति यस्यै विशो
 राज्ञा भवत्येष वोऽमी राज्ञा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति तदस्माङ्दद
 र्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमराज्ञा हि भ-
 वति ॥ १२ ॥ एता रुचै देवाः सवस्यशते । तस्मादेवस्वो नाम तदेनमेता एव
 देवताः सुवते ताभिः सूतः श्रः सूयते ॥ १३ ॥ ता वै दिनाम्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै
 वीर्यं वीर्यवत्यः सुवाताङ्गति तस्माद्विनाम्यो भवन्ति ॥ १४ ॥ अथाह्नाग्नये स्विष्ट-
 कृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदक्षरेणाङ्गुतीऽतत्कर्म क्रियतऽएष वै प्रजापतिर्य एष य-
 ज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत
 एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति तस्मादक्षरेणाङ्गुतीऽतत्कर्म क्रियत
 ऽआथाव्याह्नाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्यति वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७
 [३. ३.] ॥ ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥ ॥

स वाऽअपः सम्भरति । तद्यदपः सम्भरति वीर्यं वाऽआपो वीर्यमेवैतद्रसम-
 पां सम्भरति ॥ १ ॥ औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बर ऊर्जीऽन्नाद्यस्यावरुद्धौ
 तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥ स सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । अपो देवा मधुम-
 तीरगृह्णन्नित्यपो देवा रसवतीरगृह्णन्नित्येवैतदाहोर्जस्वती राजस्वश्चिताना इति
 रसवतीरित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वतीरिति राजस्वश्चिताना इति याः प्रजाता राज-
 स्व इत्येवैतदाह याभिर्मित्रावरुणाभ्यषिञ्चन्नित्येताभिर्हि मित्रावरुणावभ्यषिञ्च-
 न्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरित्येताभिर्हिन्द्रं नाष्टा रुक्षाऽस्यत्यनयंस्ताभिरभिषिञ्चति
 वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएका आपस्ता एवैतत्सम्भरति
 ॥ ३ ॥ अथाध्वर्युः । चतुर्गृहीतऽज्यं गृहीत्वापोऽभ्यवैति तद्याऽऊर्मि व्यर्दतः पशौ
 वा पुरुषे वाभ्यवेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥ स यः प्राडुर्दति । तं गृह्णाति वृक्ष ऊ-
 र्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मि देहीति

॥५॥ अथ यः प्रत्यङ्मुददति । तं गृह्णाति वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिषिञ्चति वीर्यं वाऽऽत-
 दपामुददति पशौ वा पुरुषे वाभ्यवेते वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽऽका
 आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥६॥ अथ स्यन्दमाना गृह्णाति । अर्थेत् स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं
 मे दत्त स्वाहार्थेत् स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति वीर्येण वा
 ऽऽताः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते वीर्येणैवैनमेतद-
 भिषिञ्चत्येता वाऽऽका आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥७॥ अथ याः स्यन्दमानानां
 प्रतीपः स्यन्दन्ते । ता गृह्णात्योजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती
 स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति वीर्येण वाऽऽताः स्यन्दमानानां
 प्रतीपः स्यन्दन्ते वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽऽका आपस्ता एवैतत्सम्भर-
 ति ॥८॥ अथापवती गृह्णाति । आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति
 ताभिरभिषिञ्चत्येतस्यै वाऽऽषापह्न्यैषैव पुनर्भवत्यपि ह वाऽऽस्यान्यराष्ट्रीयो
 राष्ट्रे भवत्यप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते तथास्मिन्भूमानं दधाति भूमेवैनमेतदभिषिञ्चत्ये-
 ता वाऽऽका आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥९॥ अथ नदीपतिं गृह्णाति । अपां प-
 तिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ता-
 भिरभिषिञ्चत्यपां वाऽऽष पतिर्यन्नदीपतिर्विशामेवैनमेतत्पतिं करोत्येता वाऽऽ-
 का आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥१०॥ अथ निवेष्टं गृह्णाति । अपां गर्भोऽसि रा-
 ष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिषि-
 ञ्चति गर्भं वाऽऽतदाप उपनिवेष्टन्ते विशामेवैनमेतद्गर्भं करोत्येता वाऽऽका आ-
 पस्ता एवैतत्सम्भरति ॥११॥ अथ यः स्यन्दमानानां स्यावरो रुदो भवति ।
 प्रत्यातापे ता गृह्णाति सूर्यवचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवचस स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति वर्चसेवैनमेतदभिषिञ्चति सूर्यवचसमे-

वै॒नमे॒तत्करो॒ति व॒रू॒ण्या वा॒ऽए॒ता आ॒पो भ॒वन्ति॒ याः स्य॒न्द॒मानान॑ न स्य॒न्दन्ते॒
 वा॒ऽए॒ण य॒द्राज॒सूयं॑ त॒स्मादे॒ताभि॒रिभि॒षि॒ञ्चत्ये॒ता वा॒ऽए॒का आ॒पस्ता॒ ए॒
 वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १२ ॥ अथ॒ या आ॒त॒प॒ति व॒र्षन्ति॑ । ता॒ गृ॒ह्णा॒ति सूर्य॑व॒र्चस॒ स्थ रा॒
 ष्ट॒दा रा॒ष्ट्रं मे॒ दत्त॑ स्वा॒ह्वा सूर्य॑व॒र्चस॒ स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒षि॒ञ्च॒
 ति व॒र्चसै॒वैनमे॒तद॒भि॒षि॒ञ्च॒ति सूर्य॑व॒र्चस॒मे॒वैनमे॒तत्करो॒ति मे॒ध्या वा॒ऽए॒ता आ॒पो
 भ॒वन्ति॒ या आ॒त॒प॒ति व॒र्षन्त्य॒प्रा॒प्ता ह्री॒मां भ॒वन्त्ये॒ना गृ॒ह्णा॒ति मे॒धमे॒वैनमे॒तत्क॒
 रोत्ये॒ता वा॒ऽए॒का आ॒पस्ता॒ ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १३ ॥ अथ॒ वै॒श॒न्ती॒र्गृ॒ह्णा॒ति । मा॒न्दा
 स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रं मे॒ दत्त॑ स्वा॒ह्वा मा॒न्दा स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒
 षि॒ञ्च॒ति वि॒शमे॒वास्मा॒ऽए॒तत्स्था॒वराम॑न॒प॒क्र॒मिणीं॑ करोत्ये॒ता वा॒ ए॒का आ॒पस्ता॒
 ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १४ ॥ अथ॒ कू॒प्या गृ॒ह्णा॒ति । व्र॒ज॒क्षि॒त स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रं मे॒ दत्त॑
 स्वा॒ह्वा व्र॒ज॒क्षि॒त स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒षि॒ञ्च॒ति त॒द्या इ॒मां प॒रे॒
 णा॒पस्ता॒ ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रत्य॒पामु॑ चै॒व स॒र्व॒त्वाय॑ त॒स्मादे॒ताभि॒रिभि॒षि॒ञ्चत्ये॒ता वा॒ऽए॒का
 आ॒पस्ता॒ ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १५ ॥ अथ॒ प्र॒ध्वा गृ॒ह्णा॒ति । वा॒शा स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रं मे॒
 दत्त॑ स्वा॒ह्वा वा॒शा स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒षि॒ञ्च॒त्यन्ना॒द्येनै॒वैनमे॒त॒
 द॒भि॒षि॒ञ्च॒त्यन्ना॒द्यमे॒वास्मि॒न्नेत॒द॒धा॒तीदं॑ वा॒ऽअ॒सा॒वादि॒त्य उ॒च्यन्ने॒व य॒थाय॑म॒ग्निर्नि॒र्द॒हे॒
 दे॒वमो॒षधी॒रन्ना॒द्यं नि॒र्द॒हति॑ तदे॒ता आ॒पोऽभ्य॑व॒यत्यः॑ श॒मय॑न्ति न ह वा॒ऽइ॒ह्ना॒
 न्ना॒द्यं प॒रि॒शि॒ष्यते॑ यदे॒ता आ॒पो ना॒भ्यवे॑यु॒रन्ना॒द्येनै॒वैनमे॒तद॒भि॒षि॒ञ्चत्ये॒ता वा॒ऽए॒का
 आ॒पस्ता॒ ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १६ ॥ अथ॒ म॒धु गृ॒ह्णा॒ति । श॒वि॒ष्ठा स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रं मे॒
 दत्त॑ स्वा॒ह्वा श॒वि॒ष्ठा स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒षि॒ञ्च॒त्यपां॑ चै॒वैनमे॒
 तदो॒षधी॒नां च॑ र॒सेना॒भि॒षि॒ञ्चत्ये॒ता वा॒ऽए॒का आ॒पस्ता॒ ए॒वै॒तत्स॒म्भ॒रति॑ ॥ १७ ॥
 अथ॒ गो॒र्वि॒ज्ञाय॑मा॒नाया॑ उ॒ल्ब्या॑ गृ॒ह्णा॒ति । श॒क्वरी॑ स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रं मे॒ दत्त॑ स्वा॒
 ह्वा श॒क्वरी॑ स्थ रा॒ष्ट्रदा॒ रा॒ष्ट्रम॒मु॒ष्मै दत्ते॒ति ता॒भि॒रिभि॒षि॒ञ्च॒ति प॒शुभि॒र्है॒वैनमे॒तद॒भि॒

षिञ्चत्येता वाऽएका आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥१८॥ अथ पयो गृह्णाति । जन-
भृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्तं स्वाहा जनभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभि-
रभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएका आपस्ता एवैतत्सम्भरति
॥१९॥ अथ घृतं गृह्णाति । विश्वभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्तं स्वाहा विश्वभृतं
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशूनामेवैनमेतदभिषिञ्चत्ये-
ता वाऽएका आपस्ता एवैतत्सम्भरति ॥२०॥ अथ मरीचीः । अञ्जलिना संगृ-
ह्यापिसृजत्यापः स्वराजं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेत्येता वाऽआपः स्वराजो य-
न्मरीचयस्ता यत्स्यन्दत्तऽश्वान्योऽन्यस्या एवैतत्सम्भरति उत्तराधराऽश्व-
भवत्यो यन्ति स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतदधात्येता वाऽएका आपस्ता एवैतत्सम्भरति
॥२१॥ ता वाऽएताः । सप्तदशापः सम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्य-
ज्ञस्तस्मात्सप्तदशापः सम्भरति ॥२२॥ षोडश ता आपो या अभिजुहोति । षोड-
शाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंशद्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ता-
श्चतुस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत्तदेनं प्रजापतिं करोति ॥२३॥
अथ यदुवाहुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृत्वा-स्पृत्वा स्वी-
कृत्य गृह्णाति ॥२४॥ अथ यत्सारस्वतीषु न जुहोति । वाग्वै सारस्वती वज्र आ-
ज्यं नेद्वज्रेणाज्येन वाचः किनसानोति तस्मात्सारस्वतीषु न जुहोति ॥२५॥ अथ
यन्मरीचिषु न जुहोति । नेदनेद्वैतामाहुतिं जुह्वानीति तस्मान्मरीचिषु न जु-
होति ॥२६॥ ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्य-
न्तामिति रसवती रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाहु मरिहं क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वा-
ना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं यजमानायाशिषमाशास्ते यदाहु मरिहं क्षत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति ॥२७॥ ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यः सादयति । अनाधृष्टाः सी-
दत सहौजस इत्यनाधृष्टाः सीदत रक्षोभिरित्येवैतदाहु सहौजस इति सवीर्या इ-

त्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति तत्प्रत्यक्षं क्षत्रं यजमानायाशिषः ।
शास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३.४.] ॥

तं वै माध्यदिने सवनेऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते य-
स्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजा-
पतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ १ ॥ अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केव-
ल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै
यजमानस्तदेनऽस्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥ अग्रेण
मैत्रावरुणस्य धिष्यऽ । शार्दूलचर्मोपस्तृणाति सोमस्य विषिरसीति यत्र वै सोम
इन्द्रमत्यपवत स पततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य विषिस्तस्मादाह सोमस्य
विषिरसीति तवेव मे विषिर्भूयादिति शार्दूलविषिमेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह
तवेव मे विषिर्भूयादिति ॥ ३ ॥ अथ पार्थानि जुहोति । पृथी ह वै वैन्यो मनु-
ष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे सोऽकामयत सर्वमन्नाद्यमवरुन्धीयेति तस्माऽएतान्य-
जुह्वुः स इदऽसर्वमन्नाद्यमवरुह्येऽपि ह स्मास्माऽआरण्यान्यशूनभिक्षयन्त्यसा-
वेहि राजा त्वा पद्यतऽइति तथेदऽसर्वमन्नाद्यमवरुह्ये सर्वऽह वाऽअन्नाद्यम-
वरुह्ये यस्यैवं विदुष एतानि ब्रूयन्ते ॥ ४ ॥ तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ।
षडुपरिष्ठात्तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥ स यानि
पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवत्यथ यान्युपरिष्ठादभिषेक-
स्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरिन्द्रियं दीर्यमिन्द्र एता-
भ्यामेवैनमेतद्दीर्याभ्यामुभयतः परिवृद्धति ॥ ७ ॥ स जुहोति । यानि पुरस्तादभि-
षेकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेति तेजो वाऽअग्निस्तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति सोमाय
स्वाहेति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चति सवित्रे स्वाहेति सविता वै

दे॒वा॒नां प्र॒सवि॒ता स॒वि॒तु॒र्ब्र॒ह्म॒ ह॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति स॒स्व॒त्यै स्वा॒हे॒ति वा॒ग्वै
 स॒स्व॒ती वा॒चै॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति पू॒ष्टे स्वा॒हे॒ति प॒श॒वो वै पू॒षा प॒शु॒भिरे॒वैन॒मे॒
 त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति बृ॒ह॒स्प॒तये स्वा॒हे॒ति ब्र॒ह्म वै बृ॒ह॒स्प॒तिर्ब्र॒ह्म॒णै॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒त्ये॒
 ता॒नि पु॒र॒स्ता॒द॒भि॒षे॒क॒स्य जु॒हो॒ति ता॒न्ये॒ता॒न्य॒ग्नि॒ना॒मा॒नी॒त्या॒चक्ष॒ते ॥ ८ ॥ अथ जु॒
 हो॒ति । या॒न्यु॒परि॒ष्टा॒द॒भि॒षे॒क॒स्य जु॒हो॒तीन्द्रा॒य स्वा॒हे॒ति वी॒र्यं वा॒ऽइन्द्रो वी॒र्ये॒णै॒
 वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति घो॒षाय स्वा॒हे॒ति वी॒र्यं वै घो॒षो वी॒र्ये॒णै॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति
 श्लो॒काय स्वा॒हे॒ति वी॒र्यं वै श्लो॒को वी॒र्ये॒णै॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒त्य॒ऽशाय स्वा॒हे॒ति वी॒र्यं
 वा॒ऽअ॒शो वी॒र्ये॒णै॒वैन॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति भ॒गाय स्वा॒हे॒ति वी॒र्यं वै भ॒गो वी॒र्ये॒णै॒वै॒
 न॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒त्य॒र्ग॒मो स्वा॒हे॒ति त॒दे॒न॒म॒स्य स॒र्व॒स्यार्थ॒म॒णं क॒रो॒त्ये॒ता॒न्यु॒परि॒ष्टा॒द॒भि॒
 षे॒क॒स्य जु॒हो॒ति ता॒न्ये॒ता॒न्या॒दि॒त्य॒ना॒मा॒नी॒त्या॒चक्ष॒ते ॥ ९ ॥ अ॒ग्रेण॒ मै॒त्रा॒वरु॒णस्य
 धि॒क्ष्य॒म् । अ॒भि॒षे॒च॒नी॒या॒नि पा॒त्राणि॒ भव॒न्ति य॒त्रै॒ता आ॒पो॒ऽभि॒षे॒च॒नी॒या भव॒न्ति
 ॥ १० ॥ पा॒ला॒शं भव॒ति । ते॒न ब्रा॒ह्म॒णो॒ऽभि॒षि॒ञ्चा॒त ब्र॒ह्म वै प॒ला॒शो ब्र॒ह्म॒णै॒वै॒
 न॒मे॒त॒द॒भि॒षि॒ञ्च॒ति ॥ ११ ॥ औ॒दु॒म्ब॒रं भव॒ति । ते॒न स्वो॒ऽभि॒षि॒ञ्च॒त्य॒न्नं वा॒ऽउ॒र्गु॒डु॒
 म्ब॒र उ॒र्ग्वै स्वं या॒व॒द्वे पु॒रु॒षस्य स्वं भव॒ति नै॒व ता॒व॒द॒श॒ना॒य॒ति ते॒नो॒र्क॒स्वं त॒
 स्मा॒दौ॒दु॒म्ब॒रे॒ण स्वो॒ऽभि॒षि॒ञ्च॒ति ॥ १२ ॥ नै॒य॒ग्रो॒ध॒पादं भव॒ति । ते॒न मि॒त्रो रा॒ज॒
 न्यो॒ऽभि॒षि॒ञ्च॒ति प॒द्भिर्वै न्य॒ग्रो॒धः प्र॒ति॒ष्ठि॒तो मि॒त्रे॒ण वै रा॒ज॒न्यः प्र॒ति॒ष्ठि॒तस्त॒स्मान्नि॒
 य॒ग्रो॒ध॒पादे॒न मि॒त्रो रा॒ज॒न्यो॒ऽभि॒षि॒ञ्च॒ति ॥ १३ ॥ आ॒श्व॒त्यं भव॒ति । ते॒न वै॒श्यो
 ऽभि॒षि॒ञ्च॒ति स य॒दे॒वा॒दो॒ऽश्व॒त्ये ति॒ष्ठत इन्द्रो म॒रुत॒ उ॒पा॒म॒न्त्र॒य॒त त॒स्मा॒दा॒श्व॒त्ये॒न
 वै॒श्यो॒ऽभि॒षि॒ञ्च॒त्ये॒ता॒न्य॒भि॒षे॒च॒नी॒या॒नि पा॒त्राणि॒ भव॒न्ति ॥ १४ ॥ अथ प॒वि॒त्रे क॒रो॒
 ति । प॒वि॒त्रे स्थो वै॒ज्ञ॒व्या॒वि॒ति सो॒ऽसा॒वे॒व ब॒न्धु॒स्त॒योर्हि॒रण्यं प्र॒व॒य॒ति ता॒भ्या॒
 मे॒ता अ॒भि॒षे॒च॒नी॒या अ॒प उ॒त्पु॒ना॒ति त॒श्चा॒द्दि॒रण्यं प्र॒व॒य॒त्य॒मृ॒त॒मा॒युर्हि॒रण्यं त॒दा स्व॒
 मृ॒त॒मा॒युर्द॒धा॒ति त॒स्मा॒द्दि॒रण्यं प्र॒व॒य॒ति ॥ १५ ॥ स उ॒त्पु॒ना॒ति । स॒वि॒तु॒र्वः प्र॒स॒व

ऽउत्पुनाम्यङ्किरेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुरनिभृष्टमसि
 वाचो बन्धुस्तपोजा इत्यनाधृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिभृष्टमसीति
 वाचो बन्धुरिति यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदति तस्मादाह वाचो
 बन्धुरिति ॥ १६ ॥ तपोजा इति । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिर्मेवाऽऽता
 जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ॥ १७ ॥ सोमस्य दात्रमसीति । यदा वाऽऽनमेता-
 भिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति तस्मादाह सोमस्य दात्रमसीति स्वाहा राजस्व इति
 तदेनाः स्वाहाकारेणैवोत्पुनाति ॥ १८ ॥ ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादो
 द्युम्निनीराप एता इत्यनतिमानिन्य इत्येवैतदाह यदाह सधमाद इति द्युम्निनीरा-
 प एता इति वीर्यवत्य इत्येवैतदाहानाधृष्टा अपस्यो वसाना इत्यनाधृष्टा स्य र-
 क्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानाधृष्टा अपस्यो वसाना इति पस्त्यासु चक्रे वरुणः
 सधस्थमिति विशो वै पस्त्या विजु चक्रे वरुणः प्रतिष्ठामित्येवैतदाहापाठं शि-
 शुर्मातृतमास्वन्नरित्यपां वाऽऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादाहापाठं शि-
 शुर्मातृतमास्वन्नरिति ॥ १९ ॥ अथैनं वासाऽसि परिधापयति । तत्तार्थमिति
 वासो भवति तस्मिन्सर्वाणि यज्ञत्रयाणि निष्कृतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति
 क्षत्रस्योल्बमसीति तद्यदेव क्षत्रस्योल्बं तत एवैनमेतज्जनयति ॥ २० ॥ अथैनं
 पाण्डुं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसीति तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु तत एवैनमेत-
 ज्जनयति ॥ २१ ॥ अथाधीवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसीति तथैव क्षत्रस्य
 योनिस्तस्या एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥ अथोत्तीषः सङ्कृत्य । पुरस्तादवगूहति
 क्षत्रस्य नाभिरसीति तथैव क्षत्रस्य नाभिस्तामेवास्मिन्नेतद्धाति ॥ २३ ॥ तद्वैके । समन्तं
 परिवेष्टयन्ति नाभिर्वाऽऽस्यैषा समन्तं वाऽऽइयं नाभिः पर्येतीति वदन्तस्तु तथा
 न कुर्यात्पुरस्तादेवावगूहेत्पुरस्ताद्धीयं नाभिस्तद्यदेनं वासाऽसि परिधापयति ज-
 नयत्येवैनमेतज्जातमभिषिञ्चानीति तस्मादेनं वासाऽसि परिधापयति ॥ २४ ॥ तद्वै-

के । नि॒दधत्येता॒नि वा॒साऽस्यै॒नं पुनर्दी॑क्षितव॒सनं परि॑धापयन्ति त॒दु तथा न॒
 कुर्याद॒ङ्गानि वा॒ऽअस्य॒ जनू॒र्वासाऽस्यै॒र्द्धेन॑ स॒ज्जन्वा त॒न्वा व्यर्ध॑यन्ति वरू॒णं दी॒
 क्षितव॒सनं स एते॑षामेवै॒कं वा॒ससां परि॑दधीत त॒देनम॑ङ्गैर्ज॒न्वा त॒न्वा सम॑र्धयति
 वरू॒णं दीक्षितव॒सनं त॒देनं वरू॑ण्यादीक्षितव॒सनात्प्रमु॑ञ्चति ॥ २५ ॥ स य॒त्रावभृ॑म॒
 भ्यवै॑ति । त॒देतद॑भ्यव॒हुरन्ति तत्स॒लोम क्रि॑यते स एते॑षामेवै॒कं वा॒ससां परि॑धा॒
 योदै॑ति ता॒नि वशा॑यै वा वपा॒याऽऽ कु॒तायां दद्या॑दुदव॒सानी॒यायां वेष्टौ ॥ २६ ॥
 अथ ध॒नुर॑धितनोति । इ॒न्द्रस्य वा॒र्त्रघ्न॑मसीति वा॒र्त्रघ्नं वै ध॒नुरि॒न्द्रो वै य॒ज्ञमा॑नो
 द्वेये॒न वा॒ऽएष इ॒न्द्रो भ॑वति य॒च्च क्षत्रि॑यो य॒दु च य॒ज्ञमा॑नस्त॒स्मादा॑हेन्द्रस्य वा॒र्त्र॒
 घ्नम॑सीति ॥ २७ ॥ अथ बा॒हू वि॒मार्ष्टि॑ । मि॒त्रस्या॑सि वरू॒णस्या॑सीति बा॒ह्वोर्वै ध॒नु॒
 र्बा॒हुभ्यां वै रा॒ज॒न्यो मैत्रा॑वरू॒णस्त॒स्मादा॑ह मि॒त्रस्या॑सि वरू॒णस्या॑सीति त॒दस्मै प्र॒
 य॒हति त॒यायं वृ॒त्रं ब॑धेदिति त॒यायं द्वि॒षन्तं भ्रा॒तृव्यं ब॑धेदित्ये॒वैतदा॑ह ॥ २८ ॥ अ॒
 थास्मै तिस्र॑ इ॒षूः प्र॒य॒हति । स य॒या प्रथ॑मया स॒मर्प॑णेन प॒राभि॑न॒त्ति सै॒का से॒यं पृ॒
 थि॒वी सैषा दृ॒षा ना॑माथ य॒या वि॒द्ध्यः श॑यित्वा जी॒वति वा म्रि॑यते वा सा द्विती॒या
 तदि॒दम॑न्तरि॒क्षं सैषा रु॒ज्ञा ना॑माथ य॒यापै॒व रा॒धोति सा तृती॒या सासौ द्यौः सैषा
 क्ष॒मा न॑मैतां हि वै तिस्र॑ इ॒षवस्त॒स्माद॑स्मै तिस्र॑ इ॒षूः प्र॒य॒हति ॥ २९ ॥ ताः प्र॒य॒
 हति । प॒ति॒नं प्रा॒ञ्च प॒ति॒नं प्रत्य॑ञ्च प॒ति॒नं तिर्य॑ञ्च दि॒ग्भ्यः पा॑तेति त॒दस्मै स॒र्वा
 ए॒व दि॒शोऽश॑र॒व्याः क॑रोति तद्य॒दस्मै ध॒नुः प्र॒य॒हति वी॒र्यं वा॒ऽएत॑द्रा॒ज॒न्यस्य य॒द्व॒
 नुर्वी॒र्यव॑न्तमभिषि॒ञ्चानी॑ति त॒स्माद्वा॒ऽअस्मा॑ऽआ॒युधं प्र॒य॒हति ॥ ३० ॥ अथैन॑मावि॒दो
 वाच॑यति । आ॒वि॒र्मया॑ इत्य॒निरु॑क्तं प्र॒जाप॑तिर्वा॒ऽअ॒निरु॑क्तस्त॒देनं प्र॒जाप॑तय॒ऽअवि॒
 द॑यति सो॒ऽस्मै स॒वम॑नु॒मन्य॑ते तेना॒नुम॑तः सू॒यते ॥ ३१ ॥ आ॒वि॒त्तोऽअ॒ग्निर्गृ॑ह॒पति॒
 रि॑ति । ब्र॒ह्म वा॒ऽअ॒ग्निस्त॒देनं ब्र॒ह्मण॑ऽअ॒वि॒द॑यति त॒दस्मै स॒वम॑नु॒मन्य॑ते तेना॒नु॒
 म॑तः सू॒यते ॥ ३२ ॥ आ॒वि॒त्तोऽइ॒न्द्रो वृ॒द्ध॒श्रवा॑ इति । क्ष॒त्रं वा॒ऽइ॒न्द्रस्त॒देनं क्ष॒त्रा॒

यावेदयति तदस्मै सवमनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥३३॥ आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनं प्राणोदानाभ्यामावेदयति तावस्मै सवमनुमन्यते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥३४॥ आवित्तः पूषा विश्ववेदा इति । पशवो वै पूषा तदेनं पशुभ्य आवेदयति तेऽस्मै सवमनुमन्यते तैरनुमतः सूयते ॥३५॥ आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति । तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावेदयति तेऽस्मै सवमनुमन्यते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥३६॥ आवित्तादितिरुरुश्मेति । इयं वै पृथिव्यादितिस्तदेनमस्यै पृथिव्याऽआवेदयति तास्मै सवमनुमन्यते तथानुमतः सूयते तद्याभ्य एवैनमेतदेवताभ्य आवेदयति ता अस्मै सवमनुमन्यते ताभिरनुमतः सूयते ॥३७॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [३. ५.] ॥ ॥ तृतीयोऽध्यायः [३३.] ॥ ॥

केशवस्य पुरुषस्य । लोहायसमास्यऽआविध्यत्यवेष्टा दन्दशूका इति सर्वान्वाऽएष मृत्यूनतिमुच्यते सर्वान्बधान्यो राजसूयेन यजते तस्य जरैव मृत्युर्भवति तद्यो मृत्युर्यो बधस्तमेवैतदतिनयति यदन्दशूकान् ॥ १ ॥ अथ यत्केशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री न पुमान्यत्केशवः पुरुषो यदहं पुमांस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेनो न पुमान्नेतद्यो न हिरण्यं यल्लोहायसं नैते क्रिमयो नाक्रिमयो यदन्दशूका अथ यल्लोहायसं भवति लोहिता-इव हि दन्दशूकास्तस्मात्केशवस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥ अथैनं दिशः समारोहयति । प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथत्तरं साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ ३ ॥ दक्षिणामारोह । त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ४ ॥ प्रतीचीमारोह । जगती त्वावतु वैत्रपाः साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड् द्रविणम् ॥ ५ ॥ उदीचीमारोह । ऋतुष्टुप्त्वावतु वैराजः सामैकविंश स्तोमः शरदृतः फल द्रावणम् ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वमारोह । पङ्क्तिस्त्वावतु शाधरैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशि-

शिरावृत् वचो द्रविणमिति ॥ ७ ॥ तद्यदेनं दिशः समारोहयति । ऋतूनामिवैतद्
 मृतूनेवैनमेतत्संवत्सरः समारोहयति स ऋतूत्संवत्सरः समारोह्य सर्वमेवेदमु-
 पर्युपरि भवत्यवगैवादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥ शार्दूलचर्मणो जघनार्थे । सीसं
 निहितं भवति तत्पदा प्रत्यस्यति प्रत्यस्तं नमुचेः शिर इति नमुचिर्ह वै नामा-
 सुर आस तमिन्द्रो निविध्याध तस्य पदा शिरोऽभितष्ठौ स यदभिष्ठित उद्बाधत
 स उक्कृष्टस्तस्य पदा शिरः प्रचिह्दि ततो रक्षः समभवत्तद् स्मैनमनुभाषते वा ग-
 मिष्यसि वा मे मोक्ष्यस इति ॥ ९ ॥ तत्सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु सृज-
 वः हि सर्वेण हि वीर्येणापजघान तस्माद्विरण्यवपः सन्न कियच्चनार्हति सृज-
 वः हि सर्वेण हि वीर्येणापजघान तद्वै स तन्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यपजघान तथोऽवै-
 ष एतन्नाष्ट्रा रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥ अथैनः शार्दूलचर्मारोहयति । सोमस्य
 विषिरसीति यत्र वै सोम इन्द्रमत्यवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य
 विषिस्तस्मादाह सोमस्य विषिरसीति तवेव मे विषिर्भूयादिति शार्दूलविषिमेवा-
 स्मिन्नेतदधाति तस्मादाह तवेव मे विषिर्भूयादिति ॥ ११ ॥ अथ रुक्ममधस्तादुपा-
 स्यति । मृत्योः पाहीत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतं आयुषि प्रतितिष्ठति ॥ १२ ॥ अथ
 रुक्मः शतवितृष्णो वा भवति । नववितृष्णो वा स यदि शतवितृष्णः शतायुर्वा
 ऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तस्मात्शतवितृष्णो यद्यु नववितृष्णो नवेमे पुरुषे
 प्राणास्तस्मान्नववितृष्णः ॥ १३ ॥ तमुपरिष्ठाहीर्त्तो निदधाति । ओजोऽसि सहो
 ऽस्यमृतमसीत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति तद्यद्गुक्माऽऽभयतो भवतो
 ऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतेनैवैनमेतदायुषोभयतः परिवृहति तस्माद्गुक्माऽऽभयतो
 भवतः ॥ १४ ॥ अथ बार्हऽउद्गृह्णाति । हिरण्यवपःऽउषसो विरोक्ऽउभाविन्द्रो
 ऽउदिथः सूर्यश्च । आरोहन्तं वरुण मित्र गर्तं ततश्चक्षाथादिति दितिं चेति बार्ह
 वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तस्तस्मादाहारोहन्तं वरुण मित्र गर्तमिति ततश्चक्षाथा-

म॒दिति॑ दि॒तिं चे॒ति त॒तः प॒श्यत॑स्त्वं चा॒रणं चे॒त्ये॒वैत॑दा॒ह् ॥ १५ ॥ नै॒तेनो॑द्गृह्णी॒यात् । मि॒त्रोऽसि॑ व॒रुणो॑ऽसी॒त्येवो॑द्गृह्णीयाद्वा॒ह् वै मि॒त्राव॒रुणौ॑ बा॒हुभ्यां॑ वै रा॒ज॒न्यो मै॒त्राव॒रुणस्त॒स्मान्मि॒त्रोऽसि॑ व॒रुणो॑ऽसी॒त्येवो॑द्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥ तद्य॒देन॑मूर्ध॒बाहु॑मभिषिञ्चति । वी॒र्यं वा॒ऽएत॑द्रा॒ज॒न्यस्य॑ यद्वा॒ह् वी॒र्यं वा॒ऽएत॑दपा॑ र॒सः स॒म्भृतो॑ भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति ने॒न्म॒ऽइदं॑ वी॒र्यं वी॒र्यम॑पा॑ र॒सः स॒म्भृतो॑ बा॒ह् व्लि॒नादि॑ति तस्मादेनमूर्ध॒बाहु॑मभिषिञ्चति ॥ १७ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ ३ [४. १.] ॥

तं वै प्रा॒ञ्चं ति॒ष्ठन्त॑मभिषिञ्चति । पुर॒स्ताद्वा॒ह्म॒णोऽभि॑षिञ्चत्यध॒र्गुर्वा॒ यो वा॒स्य पुरो॑हितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥ सोमस्य वा द्यु॒म्नेना॑भिषिञ्चामीति । वी॒र्येणै॒त॒दा॒ह्मे॒र्भ्रा॒ज॒से॒ति वी॒र्येणै॒वैत॑दा॒ह् सूर्य॑स्य वर्च॒से॒ति वी॒र्येणै॒वैत॑दा॒ह्ने॒न्द्रस्ये॒न्द्रिये॒णो॒ति वी॒र्येणै॒वैत॑दा॒ह् क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑तिरे॒धी॒ति रा॒ज्ञा॒मधि॑रा॒ज ए॒धी॒त्ये॒वैत॑दा॒हा॒ति दि॒द्यून्या॑ही॒ती॒षवो॑ वै दि॒द्यव॑ इ॒षु॒ब॒धमे॒वैन॑मेतदु॒ति॒नय॑ति तस्मादा॒हा॒ति दि॒द्यून्या॑ही॒ति ॥ २ ॥ इ॒मं दे॒वाः । अ॒स॒प॒त्न॑ सु॒व॒धमि॒ती॒मं दे॒वा अ॒भ्रा॒तृ॒व्य॑ सु॒व॒धमि॒त्ये॒वै॒त॒दा॒ह् म॒रुते॑ क्ष॒त्राय॑ म॒रुते॑ ज्यै॒ष्ठ्याये॒ति ना॒त्र ति॒रो॒हित॑मिवास्ति म॒रुते॑ ज्ञा॒नरा॒ज्याये॒ति म॒रुते॑ ज॒नाना॑ र॒ज्याये॒त्ये॒वैत॑दा॒ह्ने॒न्द्रस्ये॒न्द्रिया॒ये॒ति वी॒र्याये॒त्ये॒वैत॑दा॒ह् य॒दा॒ह्ने॒न्द्रस्ये॒न्द्रिया॒ये॒ती॒मम॑मु॒ष्य पु॒त्रम॑मु॒ष्य पु॒त्रमि॒ति तद्य॒दे॒वास्य॑ ज॒न्म त॒त ए॒वैत॑दा॒हा॒स्यै वि॒शोऽइ॒ति य॒स्यै वि॒शो रा॒जा भ॒वत्ये॒ष वो॒मी रा॒जा सो॒मोऽस्मा॑कं ब्रा॒ह्म॒णा॒ना र॒जे॒ति त॒दस्मा॑ऽइ॒दं स॒र्वमा॑द्य॒ करो॑ति ब्रा॒ह्म॒णमे॒वापो॑द्धरति तस्माद्वा॒ह्म॒णोऽना॑द्यः सोमराजा हि भवति ॥ ३ ॥ ॥ शतम् ३२०० ॥ ॥ अथै॒त॒मभि॑षेकम् । कृ॒क्षवि॑षाण॒यानु॑विमृष्टे वी॒र्यं वा॒ऽएत॑दपा॑ र॒सः स॒म्भृतो॑ भवति येनैनमेतदभिषिञ्चतीदं मे वी॒र्यं स॒र्वमा॑त्मा॒नमु॑पस्पृशादिति तस्माद्वा॒ऽअनु॑विमृष्टे ॥ ४ ॥ सोऽनु॒विमृ॑ष्टे । प्र प॒र्वत॑स्य वृष॒भस्य॑ पृ॒ष्ठादि॑ति यथायं प॒र्वतो॑ऽति॒ष्ठा॒वा यथ॑ऽर्ष॒भः प॒शून्ति॑ष्ठा॒वैवं वा॒ऽएष॑ इ॒दं स॒र्वम॑ति॒तिष्ठ॑त्यर्वा॒गे॒बा॒स्मादि॑दं स॒र्वं भ॒वति॑ यो

राजसूयेन यजते तस्मादाह प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः । ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु रीयमाणा इति ॥५॥ अथैनमन्तरेव शार्दूलचर्मणि विष्णुक्रमान्क्रमयति । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसीतीमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदिमानेव लोकात्समारुह्य सर्वमेवेदमुपयुपरि भवत्यर्वागेऽस्मादिदं सर्वं भवति ॥६॥ अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सः स्रवान्समवनयति तद्ब्राह्मणं राजानमनु यशः करोति तस्माद्ब्राह्मणो राजानमनु यशः ॥७॥ तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्पात्रं प्रयक्षतीदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनवदिति ॥८॥ अथ प्रतिपरित्य गार्हपत्यमन्वारब्धे जुहोति । प्रजापते न वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽश्वस्वयममुष्य पितेति तद्यः पुत्रस्तं पितरं करोति यः पिता तं पुत्रं तदेनयोर्वीर्यं व्यतिषजत्यसावस्य पितेति तद्यः पिता तं पितरं करोति यः पुत्रस्तं पुत्रं तदेनयोर्वीर्यं व्यतिषज्य पुनरेव यथायथं करोति वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेत्याशीरिवैषेतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते ॥९॥ अथ य एष सः स्रवोऽतिरिक्तो भवति । तमाग्नीध्रीये जुहोत्यतिरिक्तो वाऽएष सः स्रवो भवत्यतिरिक्त आग्नीध्रियो गार्हपत्ये हवींषि अपयत्याहवनीये जुह्वत्यथैषोऽतिरिक्तस्तदतिरिक्तोऽवैतदतिरिक्तं दधात्युत्तरार्धे जुहोत्येष ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादुत्तरार्धे जुहोति स जुहोति रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन्दुतमस्यमेष्टमसि स्वाहेति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥४ [४. २.] ॥

तद्योऽस्य स्वो भवति । तस्य शतं वा परःशता वा गा उत्तरेणाहवनीयं स्थापयति तद्यदेवं करोति ॥१॥ वरुणाद्वाऽअभिषिषिचानात् । इन्द्रियं वीर्यमपचक्राम शश्वद्य एषोऽपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति सोऽस्येन्द्रियं वीर्यं निर्जघान तत्पशुधन्वविन्दत्तस्मात्पशवो यशो यदेधन्वविन्दत्तत्पशु-

धनुर्विद्येन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्धत्त तथोऽवैष एतन्नहैवास्मान्विन्द्रियं वीर्यम-
 पक्रामति वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति वरुणोऽकरोदिति त्वैष एतत्क-
 रोति ॥२॥ अथ रथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्परागभवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते
 तस्माद्रथमुपावहरति ॥३॥ स उपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रो वै रथ
 इन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्त-
 स्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥४॥ तमन्तर्वेद्यभ्यववर्त्य युनक्ति । मित्रावरुणयोस्त्वा
 प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति बार्हू वै मित्रावरुणौ बार्हूभ्यां वै राजन्यो मैत्राव-
 रुणस्तस्मादाह मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥५॥ तं चतुर्युजं
 युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा यन्ति तेन प्रतिपद्यते तं
 जघनेन चावात्समग्रेणाग्नीध्रमुद्यहति ॥६॥ तमातिष्ठति । अव्यथायै वा स्वधायै
 त्वेत्यनात्यै त्वेत्येवैतदाह यदाहव्यथायै त्वेति स्वधायै त्वेति रसाय त्वेत्येवैतदाह-
 रिष्टोऽर्जुन इत्यर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गच्छं नाम द्वयेन वाऽएष इन्द्रो
 भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहुरिष्टोऽर्जुन इति ॥७॥ अथ द-
 क्षिणायुग्यमुपार्षति । मरुतां प्रसवेन जयेति विशो वै मरुतो विशा वै तत्क्ष-
 त्रियो जयति यज्जिगीषति तस्मादाह मरुतां प्रसवेन जयेति ॥८॥ अथ मध्ये ग-
 वामुद्यहति । आपाम मनसेति मनसा वाऽइदं सर्वमातं तन्मनसैवैतत्सर्वमा-
 प्रोति तस्मादाह आपाम मनसेति ॥९॥ अथ धनुरार्त्या गामुपस्पृशति । इमिन्द्रिये-
 णेनीन्द्रियं वै वीर्यं गाव इन्द्रियमेवैतद्वीर्यमात्मन्धत्तेऽथाह जिनामीमाः कुर्वंश्-
 मा इति ॥१०॥ तद्यत्स्वस्य गोषूद्यहति । यद्वै पुरुषात्परागभवति यशो वा किं-
 चिद्वा स्वः हैवास्य तत्प्रतमामिवाभ्यपक्रामति तत्स्वादिवैतदिन्द्रियं वीर्यं पुनरा-
 त्मन्धत्ते तस्मात्स्वस्य गोषूद्यहति ॥११॥ तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिद-
 दाति । न वाऽएष क्रूरकर्मणो भवति यद्यजमानः क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यदाह

जिनामीमाः कुर्वन्मा इति तथो ह्यस्यैतदक्रूरं कृतं भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा
भूयसीर्वा प्रतिददाति ॥१२॥ अथ दक्षिणानायहति । सोऽग्रेण यूयं दक्षिणेन वे-
दिं येनैव दक्षिणा यन्ति तेन प्रतिपद्यते तं जघनेन सदोऽग्रेण शालामुच्यहति
॥१३॥ मा न इन्द्र ते वयं तुराषाट् । अयुक्तासोऽब्रह्मता विदसाम । तिष्ठा
रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्युच्यहत्येवैतयाभीशवो वै रश्म-
यस्तस्मादाह्वा रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्यथ रथविमोचनीयानि जुहोति प्रीतो
रथो विमुच्याताऽइति तस्माद्रथविमोचनीयानि जुहोति ॥१४॥ स जुहोति । अ-
ग्रे गृहपतये स्वाहेति स यदेवाग्रेऽ रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति वहा वाऽआ-
ग्रेया रथस्य वहानेवैतेन प्रीणाति श्रीर्वै गार्हपतं यावतो-यावत ईष्टे तद्भियमे-
वास्यैतद्गार्हपतः राज्यमभिविमुच्यते ॥१५॥ सोमाय वनस्पतये स्वाहेति । द्या-
नि वै वानस्पत्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि च तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्योऽरि-
ष्टिं कुरुते सोमो वै वनस्पतिः स यदेव वानस्पत्यः रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति
दात्राणि वै वानस्पत्यानि रथस्य दात्राण्येवैतेन प्रीणाति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रमेवा-
स्यैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥१६॥ मरुतामोजसे स्वाहेति । स यदेव मारुतः रथस्य
तदेवैतेन प्रीणाति चत्वारोऽश्वा रथः पञ्चमो द्वौ सव्यष्टसारथी ते सप्त सप्त-सप्त
व मारुतो गणाः सर्वमेवैतेन रथं प्रीणाति विशो वै मरुतो विशमेवास्यैतद्रा-
ज्यमभिविमुच्यते ॥१७॥ इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहेति । स यदेवैन्द्रः रथस्य तदेवैतेन
प्रीणाति सव्यष्टा वाऽऐन्द्रो रथस्य सव्यष्टारमेवैतेन प्रीणातीन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र
इन्द्रियमेवास्यैतद्वीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥१८॥ अथ वाराह्याऽउपानह्याऽउपमु-
ञ्चते । अग्नौ ह वै देवा धृतकुम्भं प्रवेशयां चक्रुस्ततो वराहः सम्बभूव तस्माद्व-
राहो मेदुरो धृताद्वि सम्भूतस्तस्माद्वराहे गावः संजानते स्वमेवैतद्रथमभिसंजानते
तत्पशूनामेवैतद्रथं प्रतितिष्ठति तस्माद्वाराह्याऽउपानह्याऽउपमुञ्चते ॥१९॥ अथेमां

प्रत्यवेक्षमाणो जपति । पृथिवि मातर्मा मा हि॒सर्मा॑ऽअहं त्वामिति वरुणाद्
वा॒ऽअभिषिषिचाना॒त्पृथिवी॒ विभयां॑ चकार मरुद्वा॒ऽअयमभूद्यो॑ऽभ्यषेचि यद्वै मायं
नावदणीयादिति वरुण उ ह पृथिव्यै विभयां॑ चकार यद्वै मेयं नावधून्वीतेति
तदन्यैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रो हि नस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥
वरुणसवो वा॒ऽएष यद्राजसूयम् । पृथिव्यु दैतस्माद्विभेति मरुद्वा॒ऽअयमभूद्यो॑ऽभ्य-
षेचि यद्वै मायं नावदणीयादित्येष उ हस्यै विभेति यद्वै मेयं नावधून्वीतेति त-
दन्यैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रो हि नस्ति न पुत्रो मातरं तस्मादेवं
जपति ॥ २१ ॥ सोऽवतिष्ठति । ह॒सः शुचिषद्वसु॒त्तरिक्षसद्वो॒ता वेदिषद्वतिथिर्दु-
रोणसत् । नृषद्वरसद्वतसद्योमसद्वज्रा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहदित्येताम-
तिहृन्दसं जपन्नेषा वै सर्वाणि हृन्दा॒सि यद्वतिहृन्दास्तथैनं पाप्मा नान्ववतिष्ठ-
ति ॥ २२ ॥ तं न संगृहीतान्ववतिष्ठेत् । नेत्तं लोकमन्ववतिष्ठाद्य॒ सुषुवा॑णो
ऽन्ववा॒स्यादिति॑ त॒ स रथमेव॑ रथवा॒हन॒ऽआदधति॑ ततोऽवा॒डप॒प्रवते॑ तथा तं
लोकं नान्ववतिष्ठति य॒ सुषुवा॑णोऽन्ववा॒स्यात् ॥ २३ ॥ उत्तरेणाहवनीयं पूर्वा-
ग्निरुद्धतो भवति । स रथवा॒हनस्य॑ दक्षिणमन्वनु॒ज्यन्द॒ शत॑मानौ प्रवृत्तावाब-
ध्नाति ॥ २४ ॥ औडुम्बरी॒ शाखामुप॑गूहति । तयो॒रन्यतरमुप॑स्पृशती॒यदस्यायुर॑-
स्यायु॒र्मयि॑ धेहि यु॒क्तुसि॑ वर्चो॒ऽसि वर्चो॑ मयि धेहीति तदायुर्वर्च आत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥
अथौडुम्बरी॒ शाखामुप॑स्पृशति । उ॒र्गस्यूर्जं॑ मयि धेहीति तदूर्जमात्मन्धत्ते तस्यैत-
स्य कर्मण एता॒विव॑ शत॑मानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा तौ ब्रह्म॒णे ददाति॑ ब्रह्मा हि
यज्ञं दक्षिणातोऽभिगोपायति तस्मात्तौ ब्रह्म॒णे ददाति॑ ॥ २६ ॥ अग्रेण मैत्रावरुणस्य
धि॒क्ष्यम् । मैत्रावरु॑णी पयस्या नि॒हिता॑ भवति तामस्य बाहू॒ऽअभ्युपा॑वह॒रतीन्द्र॑स्य
वां वीर्य॑कृतो बाहू॒ऽअभ्युपा॑वहरामीति पशूनां वा॒ऽएष र॒सो य॒त्पय॑स्या त॒त्पशू-
नामेवा॒स्यैतद्ग॒सं बाहू॒ऽअभ्युपा॑वह॒रति॑ तद्यन्मैत्रावरु॑णी भवति मित्रावरु॑णा॒ऽउ

हि ब्राह्म तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥२७॥ ब्राह्मणम् ॥५ [४. ३.] ॥ तृतीयः प्र-
पाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १११ ॥ ॥

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्या अनिष्ट एव स्विष्टकृद्वत्पथास्म-
ऽआसन्दीमाहृत्युपरिस्र्यं वाऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षस्र्यं तदेनमुपर्यासी-
नमधस्तादिमाः प्रजा उपासते तस्मादस्माऽआसन्दीमाह्रन्ति सैषा खादिरी वि-
तृप्ता भवति येयं वर्ध्व्युता भरतानाम् ॥१॥ तामग्रेण । मैत्रावरुणस्य धिक्त्वं नि-
दधाति स्योनासि सुषदासीति शिवामेवैतद्गमां करोति ॥२॥ अथाधीवासमास्तृ-
णाति । क्षत्रस्य योनिरसीति तथैव क्षत्रस्य योनिस्तामेवैतत्करोति ॥३॥ अथै-
नमासादयति । स्योनामासीद् सुषदामासीदेति शिवाऽऽशमामासीदित्येवैतदाह
क्षत्रस्य योनिमासीदेति तथैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतद्दधाति ॥४॥ अथा-
त्तराऽऽसेऽभिमृश्य जयति । निषसाद् धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वाऽएष
सर्वस्माऽऽव वदनाय न सर्वस्माऽऽव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्वाणोऽसौ
वाऽएष च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतौ तस्मादाह निषसाद् धृत-
व्रत इति वरुणः पस्त्यास्वेति विशो वै पस्त्या विद्वेत्येवैतदाह साम्राज्याय सु-
क्रतुरिति राज्ययेत्येवैतदाह यदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥५॥ अथास्मै पञ्चा-
क्षान्याणावावपति । अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति तस्मादाहभिभूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः
कल्पन्तामिति पञ्च वै दिशस्तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ॥६॥ अथैनं पृष्ठ-
तस्तूष्णीमेव दण्डैर्घ्नन्ति । तं दण्डैर्घ्नन्तो दण्डबध्मतिनयन्ति तस्मान्नाज्ञादण्डो यदेनं
दण्डबध्मतिनयन्ति ॥७॥ अथ वरं वृणीति । यः ह वै कं च सुषुवाणो वरं
वृणीति सोऽस्मै सर्वः समृध्यते तस्माद्वरं वृणीति ॥८॥ स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममा-
मन्त्रयते । ब्रह्म प्रथममभिध्वाहूराणि ब्रह्मप्रसूतां वाचं वदानीति तस्माद्ब्रह्मन्नि-

त्येव प्रथममामन्त्रयते त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति वी-
र्यमेवास्मिन्नेतद्धाति सवितारमेव सत्यप्रसवं करोति ॥ १॥ ब्रह्मन्नित्येव द्विती-
यमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह वरुणोऽसि सत्यौजा इति वीर्यमेवा-
स्मिन्नेतद्धाति वरुणमेव सत्यौजसं करोति ॥ १०॥ ब्रह्मन्नित्येव तृतीयमामन्त्र-
यते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याहेन्द्रोऽसि विशौजा इति वीर्यमेवास्मिन्नेतद्धा-
तीन्द्रमेव विशौजसं करोति ॥ ११॥ ब्रह्मन्नित्येव चतुर्थमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासी-
तीतरः प्रत्याह रुद्रोऽसि सुशेव इति तद्वीर्याण्येवास्मिन्नेतत्पूर्वाणि दधात्यथैनमे-
तद्धमयत्येव तस्मादिष सर्वस्येशानो मृडयति यदेनऽशमयति ॥ १२॥ ब्रह्मन्नित्येव
पञ्चममामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं तत्प-
रिमितमेवास्मिन्नेतत्पूर्वं वीर्यं दधात्यथात्रानिरुक्तं प्रत्याहापरिमितं वाऽनिरुक्तं
तदपरिमितमेवास्मिन्नेतत्सर्वं वीर्यं दधाति तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३॥ अथ
सुमङ्गलनामानऽह्नयति । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्करेति य एवंनामा भवति
कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति ॥ १४॥ अथास्मै ब्राह्मण स्फ्यं प्रयहति । अ-
र्धपूर्वा यो वास्य पुरोहितो भवतीन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्येति वज्रो वै स्फ्यः
स एतेन वज्रेण ब्राह्मणो राजानमात्मनोऽबलीयाऽसं कुरुते, यो वै राजा ब्राह्म-
णादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति तदमित्रेभ्य एवैनमेतदबलीयाऽसं क-
रोति ॥ १५॥ तऽराजा राजभ्रात्रे प्रयहति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्येति ते-
न राजा राजभ्रातरमात्मनोऽबलीयाऽसं कुरुते ॥ १६॥ तऽराजभ्राता सूताय वा
स्थपतये वा प्रयहति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्येति तेन राजभ्राता सूतं वा
स्थपतिं वात्मनोऽबलीयाऽसं कुरुते ॥ १७॥ तऽसूतो वा स्थपतिर्वा ग्रामण्ये प्र-
यहति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्येति तेन सूतो वा स्थपतिर्वा ग्रामण्यमा-
त्मनोऽबलीयाऽसं कुरुते ॥ १८॥ तं ग्रामणीः सजाताय प्रयहति । इन्द्रस्य वज्रो

ऽसि तेन मे रथेति तेन ग्रामणीः सज्ञातमात्मनोऽबलीयाऽसं कुरुते तद्यदेव
 सम्प्रयहन्ते नेत्पापवस्यसमसद्यथापूर्वमसदिति तस्मादेव सम्प्रयहन्ते ॥११॥ अथ
 सज्ञातश्च प्रतिप्रस्थाता च । एतेन स्फ्येन पूर्वाम्नौ शुक्रस्य पुरोरुचाधिदेवनं कुरु-
 तोऽता वै शुक्रोऽत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥१२॥ अथ भन्धिनः पुरोरुचा विमितं वि-
 मिनुतः । आग्नौ वै मन्थी तदत्तारमेवैतत्कृवाद्यास्माऽएतदाद्यं जनयतस्तस्मा-
 न्मन्धिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥१३॥ अथाधर्युः । चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-
 त्वाधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणोऽअग्निः पृथुर्धर्मण-
 स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥१४॥ अथाक्षान्निवपति । स्वाहाकृताः सूर्यस्य र-
 श्मिर्भिर्यतध्वं सज्ञातानां मध्यमेध्यायेत्येष वाऽअग्निः पृथुर्यदधिदेवनं तस्यैतेऽङ्गारा
 यदत्तास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वाऽएषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राज-
 सूयेन यजते यो वैतदेवं वेदैतेष्वक्षेधाह गां दीव्यधमिति पूर्वाम्निवाहौ दक्षिणा
 ॥१५॥ अथाह्नाग्ने स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियत
 ऽएष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु
 प्रजायन्ते तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति तस्मादन्तरेणाहु-
 तीऽएतत्कर्म क्रियतऽआश्राव्याह्नाग्निः स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१६॥
 अथेडामादधाति । उपहृतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं
 ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तं स्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोऽन्ते
 स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ४.] ॥ ॥

वरुणाद् वाऽअभिषिषिचानाद्गोऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्ग एष विष्णुर्यज्ञः सो
 ऽस्मादपचक्राम शश्वद्य एषोऽपाऽरुसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति सो
 ऽस्य भर्ग निर्जघान ॥१॥ तमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । सवित्रा प्रसवित्रा स-
 रस्वत्या वाचा वष्ट्रा वृषैः पूक्ष पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-

नौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुर्नैव दशम्या देवतयान्वविन्दत् ॥२॥ त-
 द्यदेनमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । तस्मात्संस्तुपो नामाथ यदशमेऽहन्प्रसृतो
 भवति तस्मादशपेयोऽथो यदश-दशैकैकं चमसमनुप्रसृता भवन्ति तस्माद्वि दश-
 पेयः ॥३॥ तदाहुः । दश पितामहात्सोमपात्संख्याय प्रसर्पेत्तथो हास्य सोम-
 पीथमश्रुते दशपेयो ह्येति तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहात्सोमपान्विन्दन्ति
 तस्मादिता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् ॥४॥ एताभिर्वै देवताभिर्वरुणा एतस्य
 सोमपीथमाश्रुत । तथोऽएवैष एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथमश्रुते तस्मा-
 दिता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेदथ यद्वैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठतः एतस्या-
 भिषेचनीयस्य ॥५॥ अथैतानि कृवीऽषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वा-
 ष्णवकपालं वा पुरोडाशं सविता वै देवानां प्रसविता सवितुप्रसूत एव तद्वरु-
 णोऽनुसमसर्पत्तथोऽएवैष एतत्सवितुप्रसूत एवानुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्र-
 यहति ॥६॥ अथ सारस्वतं चरुं निर्वपति । वाग्वै सरस्वती वाचैव तद्वरुणो
 ऽनुसमसर्पत्तथोऽएवैष एतद्वाचैवानुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयहति ॥७॥ अ-
 थ त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । त्वष्टा वै त्र्यपाणामोष्टे त्वष्टैव तद्रूपैर्वरु-
 णोऽनुसमसर्पत्तथोऽएवैष एतत्त्वष्टैव त्र्यपरनुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयहति
 ॥८॥ अथ पौल्लं चरुं निर्वपति । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तद्वरुणोऽनुसमसर्प-
 त्थोऽएवैष एतत्पशुभिर्वानुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयहति ॥९॥ अथैन्द्र-
 मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण
 वरुणोऽनुसमसर्पत्तथोऽएवैष एतदिन्द्रियेणैव वीर्येणानुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरी-
 कं प्रयहति ॥१०॥ अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति । ब्रह्म वै ब्रह्मस्पतिर्ब्रह्मणैव
 तद्वरुणोऽनुसमसर्पत्तथोऽएवैष एतद्ब्रह्मणैवानुसंस्तर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयहति
 ॥११॥ अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । स येनैवौजसेमाः प्रजा वरुणोऽगृ-

ह्यत्तेनैव तदोजसा वरुणोऽनुसमसर्पत्तेनोऽवैष तदोजसानुस॑र्पति तत्रैकं
 पुण्डरीकं प्रयहति ॥ १२ ॥ उपसदो दशम्यो देवताः । तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्र-
 यहति तां द्वादशपुण्डरीका७ स्रजं प्रतिमुञ्चते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षते
 ॥ १३ ॥ अथ यद्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरः
 सर्वेणैवैनमेतदीक्षयति यानि पुण्डरीकाणि तानि दिवो ब्रूयं तानि नक्षत्राणा७
 ब्रूयं ये वधकास्तेऽन्तरिक्षस्य ब्रूयं यानि बिसानि तान्यस्यै तदेनमेषु लोकेष्वधि
 दीक्षयति ॥ १४ ॥ अथ राजानं क्रीत्वा । द्वेधोपनक्ष्य परिवहन्ति ततोऽर्धमासन्ध्या-
 मासाद्य प्रचरत्यथ य एषोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति तमासन्ध्यामासा-
 द्यातिथ्येन प्रचरति यदातिथ्येन प्रचरत्यथोपसद्भिः प्रचरति यदोपसद्भिः प्रचरति
 ॥ १५ ॥ अथैतानि कृवी७षि निर्वपति । अग्निमष्टाकपालं पुरोडाश७ सौम्यं चरुं
 वैक्ष्वं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं यजते ॥ १६ ॥ तडु तथा न
 कुर्यात् । क्लृण्वति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति
 तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥ स यदग्निं यजति । अग्निनैवैततेजसानुस॑र्प-
 त्यथ यत्सोमं यजति सोमेनैवैतद्राज्ञानुस॑र्पत्यथ यद्विष्णुं यजति यज्ञो वै विष्णु-
 स्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वात्मन्कुरुते ॥ १८ ॥ स एष सप्तदशोऽग्निष्टो-
 मो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्य-
 क्षमाप्त्वात्मन्कुरुते ॥ १९ ॥ तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः पष्टौक्ष्यो दक्षिणा । द्वादश वै
 मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्र-
 त्यक्षमाप्त्वात्मन्कुरुते ॥ २० ॥ तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्वै
 संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं
 प्रत्यक्षमाप्त्वात्मन्कुरुते ॥ २१ ॥ ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो
 ऽभिगोपायति तस्मात्ता ब्रह्मणे ददाति क्षिरणमयी७ स्रजमुद्गात्रे रुक्मा७ ह्योत्रे हि-

रण्मयौ प्राकाशावधूर्यभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायर्षभं ब्राह्मणाहसिने
वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतोयुक्तं यवाचितमहावाकाय गामग्रीधे ॥ २२ ॥ ता
वाऽऽस्ताः । द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा
संवत्सरस्य मासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्र-
त्यक्षमाप्त्वात्मन्कुरुते ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. ५.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [३४.] ॥

अग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तं पूर्वार्धेऽग्नेसादयत्यैन्द्र एकादशक-
पालः पुरोडाशो भवति सौम्यो वा चरुस्तं दक्षिणार्धेऽग्नेसादयति वैश्वदेवश्चरुर्भ-
वति तं पश्चार्धेऽग्नेसादयति मैत्रावरुणी पयस्या भवति तामुत्तरार्धेऽग्नेसादयति
बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति तं मध्यंऽग्नेसादयत्येष चरुः पञ्चबिलस्तद्यत्पञ्च क्वीषि
भवन्ति तेषां पञ्च बिलानि तस्माच्चरुः पञ्चबिलो नाम ॥ १ ॥ तद्यदेतेन राजसू-
ययाजी यजते । यदेवैनं दिशः समारोक्यति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि तस्मा-
देवैनमेतेन निष्क्रीणाति स यद्वैतेन राजसूययाजी न यजतोद्वा ह माद्येत्प्र वा
पतेत्तस्माद्वाऽऽतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥ स यदाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडा-
शेन प्रचरति । यदेवैनं प्राचीं दिशः समारोक्यति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि
तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सऽस्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ३ ॥ अथ यदै-
न्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । सौम्येन वा चरुणा यदेवैनं दक्षिणां
दिशः समारोक्यति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति
सऽस्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ४ ॥ अथ यद्वैश्वदेवेन चरुणा प्रचरति । यदे-
वैनं प्रतीचीं दिशः समारोक्यति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि तस्मादेवैनमेतेन
निष्क्रीणाति सऽस्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ५ ॥ अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्य-
या प्रचरति । यदेवैनमुदीचीं दिशः समारोक्यति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि
तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सऽस्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति तद्यत्सऽस्रवा-

न्बार्हस्पत्ये चराववनयति सर्वत एवास्मिन्नेतदन्नाद्यं दधाति तस्माड् दिशो-दिश
 एव रज्ञेऽन्नाद्यमभिहिते ॥ ६ ॥ अथ यद्बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । यदेवैन-
 मूर्ध्ना दिशः समारोहयति यदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाऽसि तस्माद्वैनमेतेन निष्क्री-
 णाति ॥ ७ ॥ स य एष अग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं द-
 क्षिणाग्नेये वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्विरण्यं दक्षिणा तदग्नीधे
 ददात्यग्निर्वाऽएष निदानेन यदाग्नीध्रस्तस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥ अथ य एष ऐन्द्र
 एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्यऽर्षभो दक्षिणा स कैन्द्रो यदृषभो यद्यु
 सौम्यश्चरुर्भवति तस्य बभ्रुर्गौर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्वभ्रुस्तं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा
 हि यज्ञं दक्षिणातोऽभिगोपायति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥ अथ य एष वैश्व-
 देवश्चरुर्भवति । तस्य पृषन्गौर्दक्षिणा भूमा वाऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो
 वै विश्वे देवा भूमा वै विदुस्मात्पृषन्गौर्दक्षिणा तः कोत्रे ददाति कोता हि भू-
 मा तस्मात्तः कोत्रे ददाति ॥ १० ॥ अथ यैषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तस्यै
 वशा दक्षिणा सा हि मैत्रावरुणी यद्वशा यदि वशां न विन्देदपि यैव का चा-
 प्रवीता स्यात्सर्वा ह्येव वशाप्रवीता तामध्वर्युभ्यां ददाति प्राणोदानौ वाऽअध्वर्यु
 प्राणोदानौ मित्रावरुणौ तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥ अथ य एष बार्हस्प-
 त्यश्चरुर्भवति । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वाऽऊर्धा बृहस्पतेर्दत्तक्षेप उपरि-
 ष्टादर्यम्णाः पन्थास्तस्माद्वितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति बृह-
 स्पतिर्वै देवानां ब्रह्मैष वाऽएतस्य ब्रह्मा भवति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति स कै-
 तेनापि विष्टात्राज्यन्नाद्यकामो यजेत तदस्मिन्सर्वतोऽन्नाद्यं दधाति स हान्नाद
 एव भवति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. १.] ॥

स वै प्रयुजाः हविर्भिर्यजते । तद्यत्प्रयुजाः हविर्भिर्यजतः ऋतून्वाऽएतत्सुषु-
 वाणो युङ्क्ते तऽएनमृतवो युक्ता बह्वृतून्वा प्रयुक्ताननुचरति तस्मात्प्रयुजाः

कृविर्भिर्यजते ॥१॥ तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य त-
 स्माद्द्वादश भवन्ति मासि-मासि यजेतेत्याहुः को वेद मनुष्यस्य तस्मान्न मासि-मा-
 सि यजेत शम्यापराव्याधे-शम्यापराव्याधेऽएव षड्विर्यजते प्राङ् यानथ पुनरावृत्तः
 शम्यापराव्याधे-शम्यापराव्याधेऽएव षड्विर्यजते ॥२॥ तदु तथा न कुर्यात् । षडे-
 वीतानि पूर्वाणि कृवींषि निर्वपति समानवर्हींषि तासां देवतानां त्रयं यथा
 शिशिरे युक्ता प्राञ्च आप्रावृषं यायुस्तत्षडृतून्युङ्के तऽएनं षडृतवो युक्ताः प्राञ्च
 आप्रावृषं वहन्ति षडुर्तून्युक्तानांप्रावृषमनुचरति पूर्वामिवाह्वा द्वौ दक्षिणा ॥३॥
 षडेवोत्तराणि कृवींषि निर्वपति । समानवर्हींषि तासां देवतानां त्रयं यथा
 पुनरावर्तेरन्वार्षिकमभि तत्षडृतून्युङ्के तऽएनं षडृतवो युक्ता वार्षिकमभिवहन्ति
 षडुर्तून्युक्तान्वार्षिकमनुचरति पूर्वामिवाह्वा द्वौ दक्षिणा तद्यत्पूर्वामिवाह्वो द-
 क्षिणाऽर्तूनवाऽएतत्सुषुवाणो युङ्के वहन्ति वाऽअनडाहस्तस्मात्पूर्वामिवाह्वो दक्षि-
 णा ॥४॥ तद्व स्मैतपुरा कुरुपञ्चाला आहुः । ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता वहत्यु-
 तूनवा प्रयुक्ताननुचराम इति यदेषां राजानो राजसूययाजिन आसुस्तद्व स्म तद-
 भ्याहुः ॥५॥ अग्निर्गोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वाद-
 शकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो बार्हस्पत्यश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपालः पुरो-
 डाशो वैश्वानरो द्वादशकपाल एतानि षट् पूर्वाणि कृवींषि भवन्ति ॥६॥
 ॥ शतम् ३३०० ॥ ॥ षडेवोत्तरे चरुः । सारस्वतश्चरुः पौलश्चरुर्मैत्रश्चरुः जैत्रपत्य-
 श्चरुर्वारुणाश्चरुरादित्यश्चरुरेतऽउ षडुत्तरे चरुः ॥७॥ अथ श्येनीं विचित्रगर्भाम-
 दित्याऽआलभते । तस्या एषेवावृद्याष्टापद्यै वशायाऽइयं वाऽअदितिर्स्या एवै-
 नमेतद्गर्भं करोति तस्या एतादृश्येव श्येनी विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥८॥ अथ पृष-
 तीं विचित्रगर्भां मरुद्भ्य आलभते । तस्या एषेवावृद्धिशो वै मरुतो विशमिवैन-
 मेतद्गर्भं करोति तस्या एतादृश्येव पृषती विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥९॥ एतौ पशु-

बन्धौ । तदेताविव सत्तावन्येवात्मन्ते यामदित्याऽआत्मन्तऽआदित्येभ्यस्तामा-
त्मन्ते सर्वं वाऽआदित्याः सर्वस्यैवैनमेतद्गर्भं करोति यां मरुद्भ्य आत्मन्ते विश्वे-
भ्यस्तां देवेभ्य आत्मन्ते सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वस्यैवैनमेतद्गर्भं करोति ॥१०॥
ब्राह्मणम् ॥४ [५. २.] ॥

अभिषेचनीयेनेष्टा । केशान्न वपते तद्यत्केशान्न वपते वीर्यं वाऽएतदपाऽ
रुसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति
स यत्केशान्वपेतैताऽश्रियं जिह्वां विनाशयेद्युडुह्यात्तस्मात्केशान्न वपते ॥१॥
संवत्सरं न वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्या तस्मात्संवत्सरं न वपते स एष
इतविर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ॥२॥ तस्यैकविंशं
प्रातःसवनं । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्थैः सह
लोह्यैः सह रात्र्या ॥३॥ त्रिवृद्वायत्तरः संधिर्भवति । एष एवैकविंशो य एष
तपति स एतस्मादेकविंशदपयुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात्पञ्चदशं प-
ञ्चदशादस्यमेव त्रिवृतिं प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥४॥ तस्य रथत्तरं पृष्ठं भवति ।
इयं वै रथत्तरमस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वाऽअ-
तिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति ॥५॥ स वै न्येव वर्तयते । केशान्न वपते वीर्यं
वाऽएतदपाऽरुसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्र-
थमान्प्राप्नोति स यत्केशान्वपेतैताऽश्रियं जिह्वां विनाशयेद्युडुह्याद्य यन्निवर्तयते
तदात्मन्येवैताऽश्रियं नियुनक्ति तस्मान्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यैषैव व्रत-
चर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥६॥ आसन्त्या उपानृहाऽउपमुञ्चते
। उपानृभ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वाऽएष इदमुप-
परि भवत्यर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैषैव व्रत-
चर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥५ [५. २.] ॥

मङ्गुरिव चचार । तमेतयाश्चिनावभिषज्यतां तः सर्वेणैव समार्धयताः सर्वः हि
सोमः स वसीयानिवेष्टाभवत् ॥ ११ ॥ ते देवा अभ्रुवन् । सुत्रातं बतैनमत्रासता-
मिति तस्मात्सौत्रामणी नाम ॥ १२ ॥ स हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । सर्वेण
वाऽऽष्टं व्यध्यते यः सोमोऽतिपवते सर्वः हि सोमस्तः सर्वेणैव समार्धयति
सर्वः हि सोमः स वसीयानिवेष्टा भवति तस्माद् हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत्
॥ १३ ॥ तद्यदेतया राजसूययाजी यजते । सवान्वाऽष्टं यज्ञक्रतूनवरुन्धे सर्वा इ-
ष्टीरपि दर्विक्रोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽष्टेषेष्टिर्धत्सौत्रामण्यनया मे
ऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति तस्माद्वाऽष्टया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥ अथ
यदाश्चिनो भवति । अश्चिनौ वाऽष्टनमभिषज्यतां तथोऽष्ट्वैनमेष एतदश्चिभ्यामे-
व भिषज्यति तस्मादाश्चिनो भवति ॥ १५ ॥ अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै
सरस्वती वाचा वाऽष्टनमश्चिनावभिषज्यतां तथोऽष्ट्वैनमेष एतद्वाचैव भिषज्यति
तस्मात्सारस्वतो भवति ॥ १६ ॥ अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
तथैवैनमेतदभिषज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥ एतेषु पशुषु । सिङ्गुलोमानि
वृकलोमानि शार्दूललोमानीत्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यदेनः सोमोऽत्यपवत
तेनैवैनमेतत्समार्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥ तद् तथा न
कुर्यात् । उल्कया ह स नखिन्या पशून्नुषुवति य एतानि पशुष्ववपति तस्माद्
परिसृत्येवावपेत्तथा क्लोल्कया नखिन्या पशून्नुषुवति तथोऽष्ट्वैनः समार्धयति
कृत्स्नं करोति तस्माद् परिसृत्येवावपेत् ॥ १९ ॥ अथ पूर्वेषुः । परिसृतः संधा-
त्यश्चिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णो पच्यस्वेति सा यदा परिसुह-
त्यैयनया प्रचरति ॥ २० ॥ द्वावग्रीऽऽङ्गरति । उत्तरवेदाविवोत्तरमुद्धते दक्षिणं ने-
त्सोमाङ्गतीश्च दुराङ्गतीश्च सह जुहुवामिति तस्माद्वावग्रीऽऽङ्गरत्युत्तरवेदाविवोत्त-
रमुद्धते दक्षिणमथ यदा वपभिः प्रचरत्यथैतया परिसृता प्रचरति ॥ २१ ॥ तां दर्भैः

पावयति । पूतासदिति वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमोऽतिशुतः । इन्द्रस्य
युज्यः सखेति तत्कुवत्सतून्कर्कन्धुसतून्बदरसतून्नित्यावपत्येतद्वै ततः समभव-
द्यच्चिर्निर्णीवत्तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादितानावपति ॥ २२ ॥
अथ गृह्णात्यह्णाति । एकं वा त्रीन्वैकस्वेव ग्रहीतव्य एका हि पुरोरुग्भवत्येका-
नुवाक्यैका याज्या तस्मादेक एव ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥ स गृह्णाति । कुविदङ्ग यव-
मन्तो यवं चिद्यथा दान्यनुपूर्वं वियूय । इहेनैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो
नमउक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा सरस्वत्यै विन्द्राय वा सुत्राम्ना
ऽइति यद्यु त्रीन्गृह्णीयादेतयैव गृह्णीयादुपयामैस्तु तर्हि नाना गृह्णीयादथाह्वा-
भ्यां सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्नोऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥ सोऽन्वाह । युवः सुराम-
श्चिना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पतीऽइन्द्रं कर्मस्वावतमित्याश्रव्या-
ह्वाश्चिनौ सरस्वतीमिन्द्रः सुत्रामाणं यजेति ॥ २५ ॥ स यजति । पुत्रमिव पितरा-
वश्चिनोभिन्द्रावयुः काव्यैर्दत्तनाभिः । यत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती वा
मधवन्नभिज्ञगिति द्विर्होता वषट्करोति द्विरध्वर्युर्जुहोत्याहुरति भक्षं यद्यु त्रीन्गृ-
ह्णीयादेतस्यैवानु होऽपितरै रूयेते ॥ २६ ॥ अथ कुम्भः । शतवितृष्णो वा भवति
नववितृष्णो वा स यदि शतवितृष्णः शतायुर्वाऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्य-
स्तस्माह्वाविद्वहो यद्यु नववितृष्णो नवेमे पुरुषे प्राणास्तस्मान्नववितृष्णः ॥ २७ ॥
तः शिक्वोडुतम् । उपर्युपर्यान्वनीयं धारयन्ति सा या परिशिष्टा परिकुर्वन्ति
तामासिञ्चति तां विक्षरन्तीमुपतिष्ठते पितृणां सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां
बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणामग्निघातानां तिसृभिर्ऋग्भिस्तद्यदेवमुपतिष्ठते यत्र
वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्पितृन्गृह्णत्या वै पितरस्तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृ-
त्स्नं करोति तस्मादिवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥ अथैतानि रुवीषि निर्वपति । सावित्रं
दक्षशतमलं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं वारुणं यवमयं चरुमैन्द्रमेकादशशतमलं

पुरोडाशम् ॥ २१ ॥ स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता सवि-
तृप्रसूत एवैतद्विषज्यति तस्मात्सावित्रो भवति ॥ २० ॥ अथ यज्ञस्य देवता स यैव यज्ञस्य देवता त-
वैतद्विषज्यति तस्माद्वैन्द्रो भवति ॥ २१ ॥ अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता त-
वैतद्विषज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ २२ ॥ स यदि कृतयापि सोमातिपूतं भिष-
ज्येत् ! इष्टा अनुयाज्ञा भवत्यव्यूढे सुचावथैतैर्हविर्भिः प्रचरति पश्चाद्वै सोमोऽति-
पवते पश्चादेवैनमेतेन मेधेनापि दधात्याश्विनमु तर्हि द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपे-
द्य यदा वपाभिः प्रचरत्यथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति ॥ २३ ॥
तड तथा न कुर्यात् । कूलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाद्य
एवं करोति तस्माद्यत्रैवैतेषां पशूनां वपाभिः प्रचरति तदेवैतैर्हविर्भिः प्रचरेयुर्नो
तर्क्याद्विद्वं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ॥ २४ ॥ तस्य नपुंस्को गौर्दक्षिणा ।
न वाऽएष स्त्री न पुमान्यन्नपुंस्को गौर्यदूह पुमांस्तेन न स्त्री यड स्त्री तेनो
न पुमांस्तस्मान्नपुंस्को गौर्दक्षिणाश्चा वा रथवाही सा हि न स्त्री न पुमान्य-
दश्वा रथवाही यदूह रथं वहति तेन न स्त्री यड स्त्री तेनो न पुमांस्तस्मादश्वा
रथवाही दक्षिणा ॥ २५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ४.] ॥ ॥

ऐन्द्रवैश्वं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तद्यदेतया यज्ञते वृत्रे ह वा
ऽइदमग्रे सर्वमास यदूचो यद्यज्ञूषि यत्सामानि तस्माऽइन्द्रो वज्रं प्राजिहीर्षत्
॥ १ ॥ स ह विष्णुमुवाच । वृत्राय वै वज्रं प्रहरिष्याम्यनु मा तिष्ठस्वेति तथेति
ह विष्णुमुवाचानु ता स्यास्ये प्रहरेति तस्माऽइन्द्रो वज्रमुद्ययाम स उद्यतावृत्र-
दृत्रो बिभयां चकार ॥ २ ॥ स होवाच । अस्ति वाऽइदं वीर्यं तनु ते प्रयहानि
मा तु मे प्रहर्षीरिति तस्मै यज्ञूषि प्रायहन्तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥ स हो-
वाच । अस्ति वाऽइदं वीर्यं तनु ते प्रयहानि मा तु मे प्रहर्षीरिति तस्माऽऋ-

चः प्रायहृतस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥४॥ अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्नु ते प्रयहानि मा
तु मे प्रहृषीरिति तस्मै सामानि प्रायहृतस्मादप्येतर्क्यमेवैतैर्वैर्दयज्ञं तन्वते ष-
नुभिरेवाग्रेऽथऽग्निरय सामभिरेव७ क्यस्माऽएतत्प्रायहृत् ॥५॥ तस्य यो योनि-
राशय आस । तमनुपरामृश्य संलुप्याह्निन्तैषेष्टिरभवत्तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातु-
रिवैषा विद्याशेत तस्मात्त्रिधातवी नाम ॥६॥ अथ यदैन्द्राविल्लव७ कृविर्भवति ।
इन्द्रो हि वज्रमुदयहृदि७ तिष्ठत ॥७॥ अथ यद्वादशकपालो भवति । द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसंमितैषेष्टिस्तस्माद्वादशकपालो भवति ॥८॥ तमु-
भयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिश्रयति तद्यजुषा७ वृष-
मथ यवमयं तदचा७ वृषमथ व्रीहिमयं तत्साम्ना७ वृष तदेतच्चथै विद्यायै वृषं
क्रियते सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥९॥ सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतू-
नवरुन्धे । सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते तस्य यातयामेव यज्ञो
भवति सोऽस्मात्पराडिव भवत्येतावान्वै सर्वा यज्ञो यावानेष त्रयो वेदस्तस्येत-
द्वृषं क्रियतऽएष योनिराशयस्तदेतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते तथास्यायात या-
मा यज्ञो भवति तयोऽअस्मान्न पराड् भवति ॥१०॥ सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतू-
रुन्धे । सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्यज्ञै-
धातव्यनया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिन उदव-
सानीयेष्टिर्भवति ॥११॥ अथो यः सकृस्त्रं वा भूयो वा दद्यात् । तस्य क्वाप्युदव-
सानीया स्याद्विरिचान इव वाऽएष भवति यः सकृस्त्रं वा भूयो वा ददात्येतद्वै
सकृस्त्रं वाचः प्रजातं यदेष त्रयो वेदस्तत्सकृस्त्रेण रिरिचानं पुनराध्याययति तस्मा-
ड् कृ तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥१२॥ अथो ये दीर्घसत्तमासीरन् । संवत्सरं वा
भूयो वा तेषा७ क्वाप्युदवसानीया स्यात्सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये दी-
र्घसत्तमासते संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेषा तस्माड् कृ तेषामप्युदवसानीया

स्यात् ॥१३॥ अथो हैनयाप्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेनमाज्ञातशत्रवमारुणिरभि-
चचार क्षिप्रं किलास्तृणुति हि स्माह याज्ञवल्क्योऽपि ह वाऽएनयेन्द्रो वृत्र-
स्यास्थानमह्निदपि ह वाऽएनयास्थानं हिनत्ति य एनयाभिचरति तस्माड हैन-
याप्यभिचरेत् ॥१४॥ अथो हैनयापि भिषज्येत् । यं न्वेवैकयर्चा भिषज्येदेकेन
यजुषिकेन साम्ना तं न्वेवागदं कुर्यात्किमु यं त्रयेण वेदेन तस्माड हैनयापि भि-
षज्येत् ॥१५॥ तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददा-
ति न वै ब्रह्मा प्रचरति न स्तुते न शंसत्यथ स यशो न वै हिरण्येन किं चन
कुर्वत्यथ तद्यशस्तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥१६॥ तिस्रो धेनूर्होत्रे
। भूमा वै तिस्रो धनेवो भूमा होता तस्मात्तिस्रो धेनूर्होत्रे ॥१७॥ त्रीणि वा-
साऽस्यधर्यवे । तनुते वाऽअर्धर्युयज्ञं तन्वते वासाऽसि तस्मात्त्रीणि वासाऽस्यध-
र्यवे गामग्रीधे ॥१८॥ ता वाऽश्ताः । द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति
द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरसमितिषेष्टिस्तस्माद्द्वादश
वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [५. ५.] ॥ चतुर्थः प्रपा-
ठकः ॥ कण्डिकासंख्या १३१ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [३५.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिका-
संख्या ४७१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सवनाम पञ्चमे काण्डे समाप्तम् ॥५॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

काश्चित्संस्थाः समुदितास्तुर्येऽग्निष्टोमपूर्विकाः । काण्डे तु पञ्चमे वाजपेयः प्रस्तूयते त-
तः ॥ राजसूयः सम्पन्नश्च मन्त्राम्नाक्रमेण तु । एतान्वाग्निष्टोमोऽग्निष्टोमस्य नो वचः ॥ वै-
शेषिकास्तु वक्ष्यन्ते यज्ञद्वयगता गुणाः । व्याख्यायते तन्निपुणं ब्राह्मणं तद्विधायकम् ॥ तत्र
वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति देवाश्च वाऽइति ॥१॥ आजिमाज्ञत अधावन् अज गतिक्षेपणयोः
आजिर्नाम धावनप्रदेशस्यावधिभूमिविशेषः ॥३॥ यद्वाऽउत्तरत्र यूपरोहणं स्वे रोहावेति म-

त्वलिङ्गात्स्वर्गाग्रेहणप्रतिनिधिबेन वक्ष्यते ततः स्वर्गवृषाधूपादवरोहणं ज्ञानश्रुतेयपूर्वकमित्यर्थः प्रत्यवरोहलिङ्गादनुमीयतइत्याह तद्ये हेति । अथवा वाजपेययाज्ञिनोऽग्नेश्वा (? नो स-
श्वा Cod.) साम्राज्येनाभिषिञ्चामोत्याद्यैर्मन्त्रलिङ्गैरग्न्यादिसाम्राज्येऽभिषिक्तत्वादेव [देव च देव
Cod.] सोऽपि मनुष्यं प्रति गङ्गादिवाहनान्न प्रत्यवरोहेदिति प्रत्यवरोहणनिषेधो विहितस्तै-
त्तिरीयके तस्माद्वाजपेययाज्ञी न कं चन प्रत्यवरोहतोति न च प्रत्यवरोहणं विहितम् आप-
स्तम्बेन तु तन्निषेधस्तदुपायश्च दर्शितः यावज्जीवं न कं चन प्रत्यवरोहेद्बृहस्पतिसवेन
वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेतेति तस्मादुभयत्रानुग्राहकमिदं ब्राह्मणमित्याह । ज्ञानश्रुतेः पुत्रेण
औपाविनाम्नैकेन राजर्षिणा प्रत्यवच्छ्रुं प्रत्यवरोहः कृतः भावे निष्ठा इतश्चानिज इति (पा०
४. १. १२२) ज्ञानश्रुतेः प्रत्ययः ॥५॥ तस्मान्नस्य यजमानस्य प्रज्ञा पापीयसी अतिशयेन दारि-
द्र्यवतो भवितोर्भवितुमोश्चरा समर्थेत्यतो हेतोर्वाजपेयो न कर्तव्यः ॥६॥ तत्र विदुष एव
यष्ट्वं विदुषामेव याजयितृत्वमित्युभयमुपपादयति य एवमेतमिति यः पुमानेतं वाजपेययज्ञ-
मृगादिवेदत्रयेण क्लृप्तं सेतिकर्तव्यत्वेन विहित इति विद्यात् ज्ञानीयात् ये च प्रज्ञश्चयः प्रज्ञा-
तवत्तः साङ्गोपाङ्गकर्मज्ञानवत्तः ऋविज्ञः तऽएनमन्वादिष्टं विद्वांसं यष्टारं याजयेयुः । अतः सा-
धारणैर्वाजपेययागो न कर्तव्य इत्यभिप्रायेण न वाजपेयेन यजेतेत्युक्तम् ॥१०॥ संवृद्धौ सं-
वर्जयति वशोकरोति ॥१४॥ आङ् मयादायाम् श्वःस्तत्यायाः स्तत्यादिनात्पूर्वं नेत्तरत्रेत्यर्थः
॥१६॥१॥१॥

एवं विहिते वाजपेये ग्रहविशेषा द्वितीयब्राह्मणेऽभिधीयन्ते प्राकृतास्त्वतिदिश्यन्ते तत्र
तावदंशुग्रहं विधत्ते अंशुमिति अंशुं सोमग्रहं सोमद्रव्येण गृह्णीयात् अंशुदाभ्ययोरप्राकृतत्वेन
चोदकादप्राप्तयोरिह विधानं युक्तम् अत एवापस्तम्बः भ्रातृव्यवतादाभ्यो ग्रहीतव्यो बुभूष-
तांशुस्तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ वाजपेये राजसूये सप्ते सह (?) इति । अथ प्रकृतिगतानुपां-
श्चत्तर्यामादीनतिदिशति अथैतानिति प्रज्ञातान्प्रसिद्धानाग्निष्टोमिकानग्निष्टोमे विहितान्ग्रहानाग्र-
यणपर्यन्तान्गृह्णीयात् उपांश्चत्तर्यामौ ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनान् शुक्रामन्थिनौ आग्रयणं च ॥१॥
पृष्ठ्यान् अतिग्राह्यान् ते हि पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धात्पृष्ठ्या इत्यर्थः पृष्ठ्ये (पृष्ठ्य Cod.) षडहे
प्रतिदिवसमेकैकस्य विश्वजिति सर्वपृष्ठे चैकाहे ग्रहणात्पृष्ठ्यसंज्ञा see ४, ४, ५, २-१३.
॥२॥ उपयामगृहीतोऽसि पृथिव्यात्मकेन पात्रेण गृहीतोऽसि ते तव एष खरप्रदेशो योनिः
स्थानम् ॥४॥ अन्धसी अत्रे ॥१०॥ प्राकृतं सोमक्रयणविधिमनूय परिसुत्क्रयणं विधत्ते अथ
यत्रेति यत्र प्रदेशे राजानं सोमलतां क्रीणीयात् तस्य दक्षिणे प्रतिवेशे स्थाने केशवात्पुरुषा-
त्सीसद्रव्येण परिसुतं क्रीणीयात् लोके हि सुरा तत्साधनभूतैः (? सुतरांत्सा° Cod.) परिप-
क्ताद्रव्यैः क्रियते अत्र तु (रु Cod.) सुरासाधनाय (°याः Cod.) पर्याप्तपरिपाकैः शष्पैर्निष्प-
न्नो (°केः शष्पो नि° Cod.) रसः परिसुदित्युच्यते । पुमान् पुंलक्षणवान् शमश्रुयुक्तः । केश-
बाङ्गल्यवत्त्वेन पुमांश्च न भवति केशबाङ्गल्यं तु स्त्रीलक्षणम् अतः केशवः स्त्रीवः पुरुषः
स्त्रिया अधिकः पुरुषान्यूनः । सीसमप्ययसोऽधिकं हिरण्यान् न्यूनम् ॥१४॥ पुरोऽङ्गं शकट-
स्याधस्तादक्षस्य पुरोभागे एकम् पश्चादक्षमक्षस्य पश्चाद्भागे अपरम् ॥१५॥ नेष्टा नाम ऋविग-
धुर्यवर्गे तृतीयः । प्रपादयति [हविर्धानं] प्रवेशयेत् । हविर्धानस्य दक्षिणतो दारं कृत्वा तेन
सोमग्रहपात्राणि सुराग्रहपात्राणि च प्रवेशयति । व्यत्यासं व्यत्यस्य व्यत्यस्य ॥१६॥ अक्षस्य

पश्चाद्भागं प्रति सोमग्रहमध्वर्युनीतिक्रामयेत् एवं नेष्टापि सूर्याग्रहं शकटाक्षस्य पुरोदेशं नाति-
हरेत् ॥१७॥ उपर्युपर्येवाक्षमक्षस्य संनिकृष्टोपरिभागः एव see पा० ८. १. ७. । यथा मुञ्चतृणा-
दिषीकां मध्यवर्तिं तृणं विवृहेत्पृथक्कुर्यात् ॥१८॥ अथ प्राकृतावुकथ्यध्रुवग्रहौ दर्शयति अ-
थोक्त्यमिति । द्विविधग्रहाणां होमकालं भक्षणं च विधत्ते अथैतानिति तान्प्रातःसवने गृ-
हीतान्सोमग्रहानुत्तमे स्तोत्रे तृतीयसवने बृहत्स्तोत्रे वाजपेयसंस्थापननिमित्ते स्तुते सति
ऋक्चमसेध्ववनयनं कृत्वा जुहुयुः भक्षयेयुश्च तत्प्रसङ्गात्सूर्याग्रहाणां मधुग्रहस्य (च) मा-
ध्यन्दिनसवनमध्ये विनियोगो भविष्यतीत्याह अथ माध्यन्दिनः इति उच्यते इति वद व्य-
क्तायां वाचि कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् एतेषां होमस्तावत्तद्विनियोगप्रकारोऽस्मिन्नेवाध्याये
(५. २८.) वक्ष्यते इत्यर्थः । अतः सोमग्रहहोमभक्षणप्रतिपादनानन्तरं तस्याम्रातस्य सूर्याग्रह-
विनियोगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानुसंधानं कार्यम् ॥१९॥ २॥ १॥

तृतीये पशुतत्त्वमभिधीयते तत्र तावद्वाजपेयस्याग्निष्टोमोक्त्यषोडश्यतिरात्रसंस्थालक्षणस-
द्भावेन सर्वक्रववरोधकत्वमस्तीति वैदिकत्वप्रसिद्धिः तत्तत्क्रवसाधारणपशुसद्भावे सत्युपपद्यते
नान्यथा अतस्तानग्निष्टोमादिगतानाग्नेयादिसवनीयपशून्विधत्ते आग्नेयमिति । तत्राग्निष्टो-
मस्य द्वादश स्तोत्रशस्त्राणि उक्त्यस्य (उक्त्य Cod.) उक्त्यत्रयेण पञ्चदश षोड-
शिनः षोडशिस्तोत्रेण सह षोडश वाजपेयस्य बृहत्स्तोत्रेण सह सप्तदश अतिरात्र-
पर्यायत्रयेण सह षोडशिपक्षे एकोनत्रिंशत् अन्यदा अष्टाविंशतिः पशूनाम् तत्तत्क्रवसा-
धारण्यं द्योतयितुमग्निष्टोमादिपदाभिधानम् अग्निः स्तूयतेऽस्मिन्नित्यग्निष्टोमो नाम साम तस्मि-
न्विषयभूते आग्नेयमालभते एतेन पशुनास्मिन्वाजपेयः अग्निष्टोमसंस्थं क्रतुमेवानुष्ठितवान्भव-
तीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । उक्त्येभ्यः (उज्ये Cod.) तृतीयसवने स्तूयमानेभ्यो
ऽन्येभ्यस्त्रिभ्य उक्त्यस्तोत्रेभ्यः । षोडशिस्तोत्राय ॥१॥ सप्तदशसंख्यापूर्वाय बृहत्स्तोत्राय
अन्तिममिदं बृहत्स्तोत्रं वाजपेयस्यासाधारणं लिङ्गम् । कथं वाजपेयेऽतिरात्रात्तभीव इत्याशङ्क-
क्यानेन सारस्वतालम्भनेनातिरात्रस्यात्तभीवं दर्शयति तदेतदिति ॥२॥ अथास्य यज्ञस्यासा-
धारणं पशुं विधत्ते अथ मरुद्ग्र इति । उर्वेदि लब्धुमशक्ये ॥३॥ आवृत् तत्त्वम् अनुशंसति
अनुशंसितवान्भवतीति भूतार्थपरत्वेन व्याख्येयम् एष वै इन्द्रस्यासाधारणो ग्रहः ग्रहणमन्त्रे
केवलमिन्द्रस्यैव देवतात्वेन प्रतिपादनात् निःशेषेण केवलमिन्द्रस्यैवायमिति निष्केवल्यो ग्रहः
माध्यन्दिने सवने हि माहेन्द्रग्रहग्रहणम् तच्च सवनमिन्द्रस्येति नियतम् ॥४॥ पञ्चवदा-
नानामथैकध्वेन अपणं सिद्धान्तयितुं द्वैध्यं (द्वैविध्यं Cod.) पूर्वपक्षयति द्वेधावदानानि अ-
पयतीति कात्यायनस्तु उक्तं वपाप्रचरणमवदानानां द्वेधा अपणं च विकल्पेन सूत्रयामास
(का० १४, २, १६, २१-२३.) । हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ सव्यो (°त्या Cod.) दोरुमे
पार्श्वे दक्षिणा ओर्णिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि दक्षिणो (°णं Cod.) दोः सव्यो ओर्णिः गुद-
तृतीयमिति सौविष्टकृतानीत्येतानि सर्वाण्यवदानानि द्विधा (!) पृथक् अपयन्ति पक्षानि
कुर्युः दैवतानां हृदयादीनां सौविष्टकृतानां त्र्यङ्गानां च पृथक् अपणमित्यर्थः । हविषामव-
दानप्रकारमाह ततोऽधीनामिति अथ जुहुयुः पश्येन्नेष्टाणां कृत्वा अधीनां प्रधानहविषां हृद-
यादीनां मध्ये हृदयादौ द्विर्विधं वक्ष्येत् एवमेकादशावदानान्यवदाय पुनराज्येनैकवारमभि-
घारणं कुर्यात् एवमुपस्तराद्विषं वदानपुनरभिघारणैर्हविषां चतुरवत्तवं सम्पादितम् अनन्तरं

स्विष्टकृदर्थान्यवदानानि घृतेन प्रत्यज्यात् अथोपभृतीति वाक्यं स्पष्टार्थम् अत्र उपस्तरणा-
वदाने सकृत्सकृद्द्विभिधारणमिति चतुरवदानसम्पत्तिः अपात्रस्थितानि अवत्तशेषाणि न
प्रत्यज्याउत्तरत्र विनियोगाभावात् अर्धानां हृदयादीनां प्रत्येकं देवतार्थं स्विष्टकृदर्थं च द्वि-
रवद्यतीति यत् तेन द्विरवदानेन सा वशा कृत्स्ना सम्पूर्णा भवति यथेतरः पशुस्तथेत्यर्थः
। अथार्धानीति यागार्थार्धहविषः पृथक्पक्वानि त्र्यङ्गानि मनुष्यसम्बन्धिन्यै प्रजायै ददाति
॥५॥ तदिदं माहेन्द्रान्ते वपाचरणं हविषां द्विधा (!) अपणं च दृषयति तदु तथेति । अथ
प्राकृतपशुवपाप्रचरणकाले [= प्रातःसवने] मारुतोवपाप्रचरणं हविषामैकध्येन अपणं च वि-
धत्ते तस्माद्यत्रैवेत्यादिना ॥६॥ पञ्चत्तराणि विधत्ते अथ सप्तदशेति । तूपरा अविषाणाः ।
श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः । मुष्कराः मुष्कवृद्धिः सर्वाङ्गवृद्धिमन्तरेण न घटतइति पुष्टाङ्गाः
॥७॥ न हि प्रजापतेः परमुत्कृष्टं पूर्वभावि किञ्चिदप्यस्ति यदर्थं पशुरालभ्यते यद्यस्ति वा-
गेवास्ति तस्या अव्यक्तशब्दब्रह्मत्वेन पूर्वमवस्थानादिति भावः ॥११॥ उक्तानां प्राजापत्यप-
शूनां वपाप्रचरणस्य हविर्यागस्य च प्राकृतपशुवपाहविभिः सह होमकालं विधास्यति तत्र
तावत्पूर्वपक्षमाह तेषामावृष्यत्रेति । वामदेव्यं सामानुशंसति अनुशंसितवान्भवति ॥१२॥
तृतीयसवने अनुयाजयागानन्तरं जुष्टप्रभृतोर्व्यूहनादवर्गेषां प्राजापत्यानां हविर्यागः कर्तव्यः
स एव कालोऽन्तः सवनीये कर्तव्यानां यागानामवधिः प्रजापतेः सर्वोक्तमवादत्तवम्
(सर्वोक्तम् Cod.) तस्मादत्तवृत्ते तस्मिन्काले क्रियमाणेन हविर्होमेन प्रजापतिमेवोद्दिशत-
वान्भवति । यत् यदि उक्ताकालात्पुरा प्राकृतएव काले वपाहविभिः प्रचरेत् तर्हि मध्य
(ब्राह्म्य Cod.) एव प्रजापतिप्राप्तेरुत्तरकर्मकलापकरणमयुक्तमितीममर्थं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः
यथायमिति यथा लोके पुरुषो यं मार्गं गमिष्यन्मवेत्तं लब्धं देशं प्राप्य वा कुत्र गच्छति ल-
ब्धप्राप्तेः सिद्धत्वात् (?सिद्धत्वात् Cod.) एवमेतत्काले होमकरणाफलवृत्तप्राजापतिप्राप्तेः (°पां-
तिप्राप्तेः Cod.) सिद्धत्वादुपरितनकर्मनुष्ठानं निःफलं स्यात् तस्मादनुयाजान्ते सुग्व्यूहनात्प्रा-
क्पशुहविर्होम इति केषांचिन्मतम् ॥१३॥ तद्दृष्टयन्सिद्धात्तयाति तदु तथेति । एतेषां पशू-
नां सप्तदशयागात्मकत्वात्प्रतियागं याज्यापुरोऽनुवाक्याभेदमाशङ्क्य देवतैक्यात्सह प्रदानमिति
मन्वानो याज्यापुरोऽनुवाक्ययोरैक्यमाह एकानुवाक्येति । अनुवाक्यापाठात्प्रागध्वर्याणां कर्तव्ये
ऽनुवचनप्रेषे विशेषं विधत्ते प्रजापतयइति । हे मैत्रावरुण प्रजापतये देवतायै कागानां प-
शूनां हविषोऽवर्देष्टादद्यात् अनुवचनं कुरु । आश्रावणानन्तरकर्तव्यप्रेषेऽपि विशेषं वि-
धत्ते प्रजापतयइति अत्रापि मैत्रावरुणः सम्बोध्यः । अथ हेतुः कर्तव्यं दर्शयति वषट्क-
तमिति हेतुः याज्यान्ते वषट्कारे कृते सति जुहोति अध्वर्युरिति शेषः ॥१४॥ ३. १. ॥

अथ माध्यन्दिनसमये कर्तव्यः प्रयोगोऽभिधीयते तत्र यजमानाभिषेकमाग्निधावनं(च)
प्राधान्येन विधत्ते तं वाइति ॥१॥ माहेन्द्रग्रहात्पूर्वम् ॥२॥ पूर्वं रथवाहने काष्ठविशेषे
स्थापितमाग्निधावनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवहरणं समन्वयकं विधत्ते अथ
रथमिति ॥३॥ धूरित्यश्वबन्धनस्थानं युगम् । अन्तर्वेदि सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्येनानयेत्
॥४॥ उदच्य उद्यम्य ॥५॥ ककुद्मान् (!) ककुद्बुद्धेन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते तत्समा-
नेहृदकानिचयैस्तदा । सेत् सिनुयात्साधयतु वेति ॥६॥ दक्षिणा दक्षिणतो युगं युगस्य
वोढारम् । सव्यायुगं सव्यभागयोऽज्ञनीयः दीर्घस्कान्दसः ॥७॥ गन्धर्वाः नक्षत्राणीत्यर्थः

॥८॥ इन्द्रस्याश्व-इव दक्षिणः प्रवृद्धः पुष्टाङ्गः श्रिया शोभया युक्त एधि भव । प्रष्टिर्नाम पा-
दत्रयोपेतो भोजनपात्रादिकाधारः (°दिवाधारः Cod.) तद्वदश्वैस्त्रिभिर्युक्तं रथं कुर्यात् अत्र पूर्व-
मश्वद्वयस्य युक्तवानृतीयस्य प्रष्टिवमुक्तम् ॥९॥ चतुर्थस्याश्वस्यानुगमनं विधत्ते अधिप्रष्टीति
तृतीयस्याश्वस्य युगप्रदेशे अधिः सप्तम्यर्था वृवादीमत्रेणायुक्तः (ग्रीवादिबध्नेणायुक्तः ?) सन्ने-
वानुगच्छेत् । यदैष यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्यवे दीयते तस्मिन्प्रदानसमये चतुर्थस्य रथयोजनं द-
र्शयति तं यत्रेति ॥१२॥ ४॥ १॥

विहितमाजिधावनमनूय प्रशंसति तद्यदाजिमिति । नाभिदग्ने नाभिमात्रे उद्धिते उन्नते
॥१॥ सप्तदशडुन्दुभीननुवेद्यतं वेदिसमीपे प्रतीचः आग्नीध्रीयपश्चिमप्रदेशे स्थितान्संमिन्वति
वादयितुमाबध्नति (वेद° Cod.) ॥६॥ संवाक् समुदिता वाक् ॥११॥ प्रव्याधान् प्रकर्षेण
बलाधिक्येन विमुक्तो वाणो (षानाणो Cod.) यावति देशे लक्ष्यं विध्यति ता नैकः प्र-
व्याधः । तिर्यङ् स्थौल्येन विस्तारवान् अन्वङ् आयामवान् ॥१३॥ राजन्योऽपि निय इत्य-
क्षरविश्लेषाच्चतुरक्षरः ॥१४॥ अदः अमुष्मिन्विप्रकृष्टे काले ॥१६॥ अथ यजमानस्य रथारोह-
णानन्तरमध्वर्युशिष्यो वा अन्यो ब्रह्मचारी वा एतत् वक्ष्यमाणं मन्त्रमधीयात्स्मरेत् स तमेव
रथमन्वास्थाय तूष्णीमारुह्य वाजिन इति मन्त्रं वाचयति यजमानमिति शेषः । काष्ठमाजि-
धावनस्यावधिभूतं सप्तदशप्रव्याधान् निर्मितामौडम्बरीं शाखां लक्ष्यभूतस्वर्गात्मिकां स्वर्गो
वै लोकः काष्ठेति श्रुतेः वेगेन गच्छत ॥१७॥ प्रत्युपतिष्ठते आजिधावनं कृत्वा तीर्थदेशं प्र-
त्यागच्छतोऽश्वान्प्रति नैवारच्छणा सह गच्छेत् ॥२५॥ सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च विनियोगप्र-
कारो माध्यन्दिने सवने वक्ष्यत इति द्वितीयब्राह्मणे (२. ११.) प्रतिज्ञातम् तमिदानीमवस-
रप्राप्तं दर्शयितुमाह अथैतेषामिति । आजिं प्रति सरिष्यतां रथानां यजमानरथव्यतिरिक्तानामे-
कस्मिन्त्ये वैश्यराजन्ययोरन्यतरः सुराग्रहान्प्रतिगृहीतुमासीनो भवति स रथादवरुह्योत्तरस्यां
श्रेणावुपविशेत् । हविर्धानस्य पूर्वद्वारेण । शालां जघनेन पत्नीशालायाः पश्चिमप्रदेशादाग-
त्योत्तरस्यां वेदिश्रेणावुपविश्य उक्तयोरन्यतरस्य पाणावेकं सुराग्रहं प्रयच्छन् । इमं मधुग्रहम्
। सुराग्रहप्रतिगृहीतारं वैश्यं विध्यति बाधते । प्रतिगृहीतानां तु सुराग्रहाणामैकिकव्यवहारं
दर्शयति तैः स यं भोगमिति । ब्रह्मप्रतिगृहीतस्य मधुग्रहस्य च स यमिति ॥२८॥ ५॥ १॥

अथ यूपारोहणमुच्यते । तत्र प्रथममाग्निहोमं विधित्सुराह अथ सुवमिति आड्यं विला-
प्यते अस्यामित्याड्यविलापनी स्याली सुववचनं बुद्धपभृन्निवृत्त्यर्थम् । आपये स्वाहेत्याग्नि-
लिङ्गसमवायात् प्राणभृत उपदधातीतिवदाप्त्यनाप्तिसमुदाये आग्निशब्दः ॥१॥ संवत्सरस्य
यज्ञात्मप्रज्ञापतेरेतानि नामानि ॥२॥ कृपिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्तमन्त्रकरणिका आहुतीः ॥३॥
वेष्टितः यथा यूपो न दृश्यते तदाह्वदनं वा कार्यम् विग्रथितः यूपस्यैकत्र प्रदेशे वाससां
ग्रन्थनं वा कार्यम् ॥५॥ दारुमयवापवादाय गौधूममिति गौधूमपिष्टमयम् । अवक् अश्वत्थादि-
वृक्ष-इव बाह्यवग्रहितः ॥६॥ यूपस्याग्निं निम्नप्रदेशः कार्यः । गर्तवान् अनो नुडिति (पा°
८. २. १६.) अन्नत्वात्परस्य मतुपो नुडागमो विहितः व्यत्ययेनाकारात्तादपि भवति । अती-
क्ष्णाग्रः अतनूकृताग्रः स्थूलाग्रप्रदेशः । चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितोऽग्निः ॥७॥ उदानेष्यन्
शालातो निर्गमयिष्यन् । कौशं कुशमयं दर्भमयं वासः अत्रापस्तम्बः क्षत्रस्य योनिरसीति
दर्भमयं पत्नीमिति श्रुतिश्च भवति दर्भमयं परिधापयतीति यद्वा क्रिमिकोशविकारभूतं वा-

औषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्रव्यक्षरम् ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् द्रव्यक्षरो वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिरिति (see १, ५, २, १६. १७.) सप्तदशाक्षराणि विद्यन्ते तत्राग्न्यादिसप्तदशदेवाः एकाक्षरप्रभृत्येकैकाक्षरवृद्धियुक्तैः प्राणमनुष्यादोन्जितवन्तः ॥ १७ ॥ नैवारहविषः प्रधानस्विष्टकृतोर्मध्येऽनुष्ठेयं कर्मज्ञातमुपदर्श्य चोदकप्राप्तं स्विष्टकृद्यागादिकमनुसंधत्ते अथाहेत्यादि । अनुब्रूहि अनुवाक्यां पठेति सम्बोध्यो होता । नैवारहविःस्विष्टकृदाङ्गत्योर्मध्ये क्रियमाणेनात्रसम्भरणवाजप्रसवीयहोमादिना यज्ञरूपं प्रजापतिं जितवान्भवति । अनुवचना-नक्षरमाश्रावणादिकं प्रकृतिवत्स्विष्टकृतः कार्यमित्यनुक्रामति आश्राव्येति वषट्कृते होत्रा याज्यान्ते वषट्कारे प्रयुक्ते सति जुहोति सौविष्टकृतं हविः ॥ १८ ॥ माहेन्द्रग्रहानन्तरं तदीयं पृष्ठस्तोत्रमुपाकरोति आरम्भयेत् । तमासन्ध्यामधिष्ठितमभिषिक्तं यजमानं स्तोत्राय प्रमीवति ज्ञापयेत् आह्वयेत् । स सुन्वन्नुपावरोहति आसन्ध्याः सकाशात् स एवं स्तोत्रशस्त्रयोरन्ते समोपस्थितो भवेत् ॥ १९ ॥ अत्र केष्टिहोमोऽन्तर्गतानन्तरं माहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशस्त्रे च कृत्वा स्विष्टकृदादिकं यजमानस्य पश्चादवरोहणमिच्छति तद्द्रष्टव्यितुमनुवदति तद्वैक इति एतत् माहेन्द्रग्रहणादिहोमात्तं तत्कर्म कृत्वा अथानन्तरं तदुक्तं स्विष्टकृदिदोपह्वानात्तं कर्म कुर्वन्ति तद्द्रष्टव्यति तदु तथेति यथासन्ध्यामासीन एव यजमाने सत्येव आत्मप्रज्ञारूपे स्तोत्रशस्त्रे कुर्यात् तर्हि यजमानमात्मप्रज्ञाहीनं कुर्यात् असांनिध्यकारणेनेत्यर्थः (असात्रिध्यं Cod.) ॥ २० ॥ अत उक्त एव पक्षः श्रेयानिति दर्शयितुं पुनः पठति अथेदामिति ॥ २१ ॥ २ ॥ २ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियोभयकर्तृकसंख्यारूपो वा (?) वाजपेय उक्तः अथैकतरकर्तृको विकृतिभूतो राजसूयो विधास्यते । तत्राकृतवाजपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारः न तु तेनेष्टवतः राज्यफलादपि साम्राज्यफलस्यातिशयितवेनेत्तमफलसाधनयागानन्तरमवरफलहेतुक्रतुकरणस्यायुक्तत्वात् । इष्टिपशुसोमदर्विहोमैः शतप्रधानो (?) राजसूयः तत्र श्वो भूतेऽनुमत्यै पुरोडाशमष्टकपालमित्यादिना (२.३.२) विहिता इष्टयः अथ श्येनीं विचित्रगर्भीमदित्याऽल्लभत इत्यादिना (५.२.८) विहिताः पशवः पवित्राभिषेचनीयदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिद्विरात्रक्षत्रधृतिसंज्ञकाः सप्त सोमयागाः पञ्चवातोयादयो (२.४.४) दर्विहोमाः । तत्र पवित्राभ्यां प्रथमसोमयागे प्रवृत्तिसमानत्वेन वक्तव्याभावात्तं परित्यज्य तदवसाने कर्तव्यं तत्र (?) तत्र Cod.) पूर्णाङ्गतिप्रभृति वैशेषिकमुत्तरतन्त्रमभिधीयते । पूर्णाङ्गतेः कालं कान्यायनः सूत्रयामास (१५, १, ४-७) पवित्रश्चतुर्दोक्षः सहस्रदक्षिणो माघीपक्षयजनोये दीक्षा तदन्ते पूर्णाङ्गतिर्गर्ह्येष्ट इति तदिधत्ते पूर्णाङ्गतिमिति आज्यपूर्णया जुह्वा ह्ययत इति पूर्णाङ्गतिः सा अना-ज्ञातमन्त्रवात्प्राज्ञापत्या यन्त्रुणीं तत्प्राज्ञापत्यमिति श्रुतेः । सूर्यै अभिषिक्तो भूयासम् ॥ १ ॥ आरम्भणोयस्थानीयात्पवित्राभ्यादग्निष्टोमादङ्गः परस्मिन्नहनि कर्तव्यं विधत्ते अथ श्व इति । यागानुष्ठानस्याधारत्वेनानुज्ञाकारणादनुमतिः पृथिवी । दृषदमभ्याधातुमधः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्ते अधः पतन्ति । इरिणमूषरक्षेत्रम् । श्वभ्रप्रदरे गर्ह्येष्टा (०१ ?) विदीर्णप्रदेशे ॥ २ ॥ भूमिर्द्विविधा शालिगोधूमादिसर्वसस्याढ्या तदयोग्या च तत्राश्वभूमिर्नृपानुमतिः द्वितीयभूमिर्नृपा निर्वृतिः सैवानिष्टकारिणी पापदेवता ॥ ३ ॥ यथा लोके पुरुषो वस्त्रसहितः सङ्गण्यगमनं चोरादिभयान्न कामयते तद्वस्त्रं भयरहिते स्थाने निधाय चेद्गच्छति तदा अतिमुच्यते भयादिमुक्तो भवति तद्वद्वासीदानेन सूयमानमेनं यजमा-

[नमा]सङ्गे भयं न प्राप्नोति ॥५॥ तं यथेष्टीति प्रकृतोष्टिवदेवैषेष्टिः (प्राकृतोष्टि° Cod.) कार्या तेनानुमतोष्टिवत्तन्मध्ये वैकृतं तन्न किंचिदपि न विद्यतइति भावः तद्यदेवेति अदः अमुष्मिन्विप्रकृष्टे सोमप्रकरणे प्रज्ञातं दीक्षाणीयं दीक्षायां निरुप्तमाश्रयैष्णवं हविः तदेवेदानीं निरूप्यमाणं हविरिति तत्तादात्म्येन प्रशंसा । अवराध्यः आदौ स्थितः परार्ध्यः यज्ञस्य चरमभागेऽवस्थितः ॥६॥ यथेष्टीति सर्वेष्टीनां पौर्णमासेष्टिः प्रकृतिभूता तद्वत्त्रापि तदीयमङ्गज्ञातं कुर्यात् । उत्सृष्टो गौरिति कियत्तं कालं शकटवहनादौ विनियोज्य पश्चाद्य उत्सृज्यते स उत्सृष्टः । अमुमन्तरिणे दृश्यमानं चन्द्रमसमुत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य घ्नति पौर्णमासीं खल्वारभ्य देवाः घ्नति प्रतिदिनमेकैककलापकार एव तस्य हननम् अमावास्याकालमारभ्योत्सृजति प्रतिदिनं तस्यैवैवत्त्वावृत्तेः तस्मादस्य हविषः सोमदेवतासम्बन्धादेतादृशो गौर्दक्षिणावेन युक्तः ॥७॥ वहं नाम युगवहनदेशः ककुत्प्रदेशः । आण्डाभ्यामैन्द्रः सेचनसमर्थवात् ॥८॥ इष्टिपशुसोमदर्विहोमात्मकवाद्राजसूयस्य तदनुष्ठानेन यज्ञक्रविष्ट्यादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्ति आग्रयणेष्टिरपि देवसृष्टेन प्रशस्तवादत्रारोहव्या ॥९॥ चातुर्मास्याख्यो यज्ञक्रतुरप्यवरोहव्य इत्यनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानम् ॥१०॥ ३॥२॥

एव चातुर्मास्यानि सामान्येन विधाय वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वं विधत्ते वैश्वदेवेनेति । भूमानं भूयसीः प्रज्ञाः ॥१॥ शुनो वायुः सोर आदित्यः । उभौ रसाविति see २, ६, ३. ४. । शुनासीरीयप्रयोगकालः सूत्रितः [का° १५. १. ११.] पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयमिति पवित्राख्यस्य सोमयागस्य (गत Cod.) संवत्सरे यस्यां तिथौ दीक्षा कृता तस्यां फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि चतुर्थं पर्वं कार्यम् अर्थात्पवित्रशुनासीरीयोर्मध्ये वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वाणि क्रमेण चतुर्षु मासेषु कार्याणि । आहवनीयमग्निं पञ्चधा व्युत्थ्य प्रतिदिशं मध्ये च पृथक् कृत्वा आश्रयस्थाल्याः सुवेणोपघातमुपहत्योपहत्य गृहीत्वा जुहोति ॥३॥ तत्र पूर्वादिक्रमेण पञ्चस्वग्निषु समन्त्रकं हवनं विधत्ते स पूर्वार्ध्यइति पूर्वार्धे भवः पूर्वार्ध्योऽग्निः ॥५॥ उत्पिबन्ते उत्कटं पिबन्ति प्राणिनो भक्षयन्ति ॥७॥ क्षण्वन्ति हिंसन्ति क्षणु हिंसायाम् विवृहन्ति विम्लेपयन्ति ॥८॥ रथस्य सव्यभागे तिष्ठन्नेकः सारथिश्चैक इति द्वौ ॥९॥ आरोग्यकामस्यापीमं होमं विधत्ते स हैतेनेति । यस्तु गतासुरिव भवति तमप्यनेन होमेनाहृत्येव पुनर्जीवयत्येव ॥१०॥ इन्द्रस्तुरीयश्चतुर्थहविर्देवता यस्मिन्कर्मणि तदिन्द्रतुरीयम् । गवीधुका (!) आरण्यगोधूमाः । वहलायै वहं नाम ककुत्प्रदेशः तद्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥११॥ वरुणो रुद्रश्चैवावप्यग्निरिव तथाच तैत्तिरीयके ते देवा अग्निमब्रुवन्निति प्रस्तुत्य स त्रेधात्मानं व्यकुरुताग्निं तृतीयं रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयमिति । वास्तव्य इति रुद्रः खलु वास्तुभवः ग्रामाद्बाह्यो यज्ञभूमिष्मशानादिर्विस्तुः । गवीधुका अपि वास्तुभवाः अतो गवीधुकहविषो रुद्रदेवत्यत्वं युक्तम् । स्त्रीवे सत्यप्यधर्मेण स्त्रिया अयोग्येनानेवहनेन वारुणो ॥३॥ तं राशो विजितिसाधनत्वेन प्रशंसति अपामर्गिर्वीइति । अपामृजत अपमार्जनं कृतवन्नः ॥१३॥ एतेनापामार्गहोमेनापि न केवलं पञ्चवातीयहोमेन प्रतिसरं स्वह्नामभिचार्यमाणाः कुर्यात् । प्रतीचोनफलः स्वात्मानं प्रति गतैरवाङ्मुखैः (र्वा ?) फलैर्युक्तः । योऽभिचारकोऽस्मै यजमानाय किंचित्पीडादिकं कुर्यात् तमेवैतेनापामार्गहोमेन प्रतिमुखं धूर्वति हिनस्ति तत्कृतोऽभिचारस्तमेव प्रतिनिवृत्य (°त्यपि Cod.) हिनस्ति ॥२०॥ ४॥२॥

अथ त्रिषंयुक्तेष्टित्रयं विधित्सुः प्रथमं त्रिषंयुक्तमनुक्रामति आग्रावैष्णवमिति । त्रिभिर्ह-
विभिः संयुक्तं तेन यजेत । देवा एतेन त्रिषंयुक्तेन सहायभूतान्कर्मकरान्पुरुषान्प्राप्तवतः ॥१॥
विष्णोर्वतारस्वीकारेण मनुष्यसम्बन्धान्मनुष्याः सर्वे वैष्णावाः विष्णवधिष्ठिताः ॥२॥ पुरु-
षवान् पुरुषसहायवान् । वामनो ह्रस्वाङ्गः ॥३॥ वर्चो ब्राह्मं तेजः ॥४॥ अवर्चसः अतेज-
स्कस्य यद्यपि व्याप्तिः सर्वपदार्थव्यापनशक्तिरस्ति तथापि तया व्याप्त्यापि न खल्वर्थः प्र-
योजनं विद्यते ॥५॥ अथानन्तरदिवसकर्तव्यं द्विहविष्कं यागं विधत्ते अथ च इति । अनू-
चीने पूर्वापरीभूते अहनी अनूचीनाहम् क्रियाविशेषणमेतत् वैश्वानरेष्ट्या पूर्वस्मिन्दिने यजेत
वारुण्यापरस्मिन्दिने एवं भिन्नतत्वेणैतौ यागौ कार्यौ एकस्मिन्नेवाहनि वा समानतत्त्वाभ्यां
यष्टव्यमित्याह समानबर्हिर्भ्यामिति बर्हिरुपलक्षितं कृत्स्नं तत्त्वं समानं साधारणं ययोः ते
समानबर्हिषी ॥६॥ ग्रन्थिर्नाम पाशः । अयं दक्षिणाभेद इष्टोर्भिन्नतत्त्वे वेदितव्यः समा-
नतत्त्वे हि एकैव द्रव्येण परिक्रीता ऋविजः कृत्स्नं प्रयोगज्ञातं कुर्वन्ति ॥७॥ ५॥२॥

प्रथमब्राह्मणे द्वादश रत्नहवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्युच्यते । अग्नौ गार्हपत्याहवनी-
यौ अरण्योः पृथक् पृथक् संरोप्य प्रतिदिवसं तत्तद्गृहं गवा तत्र तत्र निर्मथ्य यष्टव्यमिति
सर्वेष्टिसाधारणमिदम् । रत्नं रत्नवत्प्रशस्तं गवेषणीयं वस्तु । तस्मै सेनान्यै सूयते तेनानु-
ज्ञायते । तद्गृहगमनेन तं सेनान्यं स्वमात्मीयमनपक्रमिणमनतिलङ्घिनं कृतवान्भवति
॥१॥ शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । तस्या उपरिभागे अर्यम्णाः सूर्यस्य एष परिदृश्यमानः पन्था मार्गः
स च किरणसम्बन्धाद्धेतुः ॥२॥ सूयमानस्येति सुन्वतो यज्ञमानस्यैव ॥३॥ कृताभिषेकस्य
राज्ञो मुख्या स्त्री महिषी । उहे उग्धे लोपस्त आत्मनेपदेश्येति (पा० ७. १. ४१.) तलोपः ॥४॥
ग्रामं नयतीति ग्रामणीः वैश्यानां महत्तरः । पृषन् विन्दुमान् श्वेतरक्तकृष्णविन्दुयुतः । पृ-
षतो गौर्यदस्ति एतद्गृहपाणां भूमेति पदयोजना ॥५॥ क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः
सर्वेषां नियन्ता प्रतिहारापरपर्यायः । श्वेतः (!) शुक्लवर्णः ॥६॥ संग्रहीता नाम रथयोजिता ।
सव्यष्टपदेन संग्रहीतोच्यते । सयोनौ समानस्थानौ । यमौ सहैवैकस्या मातुर्गर्भोदत्पन्नौ अ-
नूचीनगर्भौ अनुक्रमेण पौर्वापर्येण जातगर्भौ ॥७॥ राज्ञः प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाभ्यो गृहीत्वा राज्ञे
दोषिध प्रयच्छतीति भागदुघः । पूषा नाम मार्गसंरक्षको देवः देवानां भागदुघः भागं दोषिध
स हि यज्ञमानदत्तानि हवींषि माग रक्षोभ्यः संरक्ष्य तांस्तान्देवानामयति । see २. ५. ८.
॥१॥ अक्षावापो नामाक्षाणां क्षेप्ता अक्षगोप्ता वा धृतकारः । गोविकर्तः मृगयासहायभूतो गो-
हिंसको व्याधः । गवोधुकाः (!) अरण्यगोधूमान् । सम्पदः कामाय समृद्धाभिलाषसिद्धार्थम्
। सभायां सभास्थले धृतस्थाने यामिमां पणवेन कृतां गां घ्नन्ति कितवाः (see ४. ५. २३.)
तत्र तामेतां (°मेतं Cod.) रुद्रोऽभिमन्यते शूरकर्मबात् स नस्य (?) रुद्रः परम्पर्याधिदेव-
नात्मक इत्याह अग्निर्वै रुद्र इति स चाग्निरधिदेवनं धृताधिकरणं स्थानम् अधिदेवनात्मक-
स्याग्नेः अक्षावापाङ्गाराः (!?) तमेवमधिदेवनात्मकं रुद्रमेतेनाक्षावापगृहसम्भृतगवोधुकानि-
ष्पन्नहविषा प्रीणाति तर्पयति । तस्य गृहेषु अनुमता अध्वर्युप्रभृतिभिर्नुज्ञाता सती गौर्हन्यते
गोविकर्तेन हिंस्यते अतो गोविकर्तगृहादानीतगवोधुका हननाभिमानीनो रुद्रस्य हविर्देवो यो-
ज्या इत्यर्थः । नखरो निःकोशोऽग्निः कृपाणः । वालदाम्ना रोमस्रजा प्रबद्धमक्षावपनं पात्रम्
अक्षा उप्यन्तेऽस्मिन्नित्यक्षावपनमक्षस्थानावपनपात्रम् । एतदु हीति तयोस्तद्द्वयं स्वं भ-

वति एकैकस्यैकैकमस्ति ॥१०॥ पालागलो नाम द्रुतः आपस्तम्बेन तु द्रुतविशेषपरत्वेन व्याख्यातः अध्वने स्वाहेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनृतद्रुतं ब्रुवतऽइति पालागलमनृतवादिनं द्रुतमिति ब्रुवते आचार्या इत्यर्थः । प्रहेयः राज्ञा प्रेष्यः प्रस्थापनीयः । तस्य दक्षिणेति उक्त्वा वेष्टितम् उक्त्वाशब्देन स्नायवभिधीयते उक्तविकारैः स्नायुभिः वेष्टितं स्यूतं धनुः । चर्ममया वाणवत्त इषुधयः । लोहितवर्ण उष्णीषः शिरोवेष्टनम् ॥११॥ परिवृत्तिगृहे । परिवृत्तिशब्दस्यार्थमाह या वाऽइति अपुत्रा राजपत्नी केवलं भोगार्था परिवृत्तिः (!) । स जुहोतीति जुहोतिचोर्दितवात्स्वाहाकारप्रदानवाच्चायं होमो दर्विहोमः । परिमूर्णीं मुर्धा मोहसमुद्गाययोः अस्मात्किंनि राज्ञोप इति (पा० ६. ४. २१.) कस्य लोपे निष्ठानवे च कृते रूपम् परिमूढा अक्षमा पर्यारिणी परित आर्तिमती व्याधिगृहीता केनचिदङ्गेनापहता वा कृष्णा गौर्दक्षिणा । इष्टान्ते तां परिवृत्तिमाह (!) वदेत् अथ इदानीमितः परं मे मम ईशायां स्वाम्ये मा वात्सोः मद्भोग्या मा भूरित्यर्थः ॥१३॥१॥३॥

रत्नहविषामुपरि स्वगृहे सौमार्हद्रयागः कर्तव्यः । शृतः पक्वः ॥१॥ आसुरोऽसुरपुत्रः । विव्याधाक्कादितवान् । अयशार्हन्सेनान्यादीन् । तमो वा कर्तुं एनं सुन्वतं प्रविशति । वदित्येकपर्यायः एकदा शूद्रान् सेनान्यादीन् वदेकदा यान्कांश्चन गोविकर्तादीन्हीनजातीनापि । ततः पापलेशासंस्पृष्टः सन्दीक्षते दीक्षाही भवति ॥२॥ प्रसङ्गात्फलात्तरयास्य होमस्य बाष्पप्रयोगं दर्शयति स हैतेनेति । अपिभिन्नक्रमः सोऽपि एतेन सौमार्हद्रेण यजेत सः कः यः पुरुषो यशसे यशसः प्राप्तये अलं सन् समर्थो योग्यो भवन्नपि अयशः (!) कीर्तिरहितो भवति । यक्ब्दार्थं विशिनष्टि यो वाऽअनूचान इति साङ्गवेदाध्यायी अनूचानः स यशसे अलं योग्यो भवन्नपि अयशो यशोरहितो भवति यस्तु यशोरहितः स तमसा प्रावृतः तस्यैतेन हविषा सौमार्हद्रौ कीर्त्यभाववृत्तं तमोऽपहत्य कीर्तिमत्तं कुरुतः स यजमानः अयशोऽपतमसा वियुक्तः सन् ज्योतिरात्मको भूवा श्रिया सम्पदा यशसा चोपलक्षितो भवति ॥३॥ दीक्षते दीक्षां कर्तुमर्हति ॥४॥ स्वयंप्रशोणी स्वयमेव भग्ना । मित्रसम्बन्धिचरुपाकार्यं पात्रम् ॥५॥ पयः आतच्य आतश्चनद्रव्येण दधि कृत्वा विनाटे चर्ममये पात्रे द्रुतौ आसिच्य रथमश्वैः संयोज्य दधिपूर्णं विनाटं रथे सम्बध्य देदोयितवै रथधावनाय आह नियुञ्जीत दीतेर्वा गतिकर्मणि यङ्लुगन्तात्कृत्यार्थं तवैप्रत्ययः । स्वयमुदितं मथनमन्तरेण निष्पन्नं नवनीतम् तदेव स्वयमेव विलीनं सदाज्यं भवति ॥६॥ अणीयांसः अणुतराः परिभिन्नाश्चिन्नाग्रास्तण्डुलाः अपरिभिन्नाः अक्विन्नाग्राः अचूर्णीकृताः ॥७॥ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रित्य अग्निमध्ये स्थात्यामधिश्रितायां बृहस्पत्यर्थीस्तण्डुलानोप्य तं चरुमश्वत्थशाखानिर्मितेन मैत्रेण पात्रेणापिदध्यात् तत्तस्मिन्पात्रे स्वयमुत्पन्नमाज्यमानयति आसिञ्चेत् तत्र स्थविष्ठानपरिभिन्नान्मैत्रांस्तण्डुलानावपेत् स एव मैत्रश्चरुद्रुमणैव श्रप्यते पच्यते । अग्निना पक्वो वरुण्यो दाहप्रयुक्ताहिंसासम्बन्धात् । उभयोश्चर्वोः दधिपयसोर्दार्शिकयोरिव एकैकस्माद्द्विर्द्विरवयन् जुष्टां सहावदानं कुर्वन् मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्येवं संस्तुत्यानुवाक्याप्रैषं (संयुत्यां Cod.) ब्रूयात् एवं यजेति याज्याप्रैषेऽपि वषट्कृते सहैव प्रक्षेपः ॥८॥२॥३॥

एवं पवित्राख्यात्प्रथमसोमयागादनन्तरभावीन्यानुमताद्वीनीष्टिर्दर्विहोमात्मकानि संवत्सरपर्यन्तमनुष्ठेयानि कर्माण्यनुक्रान्तानि । अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्य प्रयोगो

ऽभिधास्यते । तत्राभिषेचनीयस्य चोदकप्राप्तां दीक्षामाह स वाऽइति । तत्कालः सूत्रे दर्शितः (का° १५. ३. ३४.) फाल्गुनीपक्षयज्ञनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षतऽइति । देवसुवां (!) हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरमाविवं वक्तुमाह उपवसथऽइति उपवसथः सुत्यादिवसात्पूर्वमहः । तदनु देवसुवां (!) हवींषि निर्वपेत् सुवत्यनुजानतीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां देवस्वाम् ओः सुपीति (पा° ६. ४. ८३.) यस्मादेशः प्रसवितृवं चैषामाम्नायते देवसुवामेतान् (!) हवींषि भवति एतावन्तो वै देवानां सवाः तऽएवास्यै सवान्प्रयच्छति तऽएनं सुवतऽइति ॥१॥ प्राशुकानाम् प्रकर्षेण आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनःप्रवृत्तानां व्रीहीणाम् रेफस्य हान्दसो लवनिर्देशः । प्रसुवान् प्रसुवन्तु प्रेरयन्तु ॥२॥ प्राशुकाः पुनःप्रवृत्ता व्रीहय इत्युक्तम् ततोऽप्यधिककाले पक्षत्रये पच्यमानाः षष्टिका व्रीहयः आशवः तेषामाशुवं च त्रिचतुरमासनियतपरिपाकव्रीह्यपेक्षम् । ओः खलु गार्हपतं गृहपतिवमेव तस्माद्यज्ञमानो यावतो धनस्येष्टे ईश्वरो भवति तद्गार्हपतं गृहपतिसम्बन्धि सर्वं वस्तुज्ञातमभि एनं यज्ञमानं गृहपतिगुणकोऽग्निः प्रापयति ॥३॥ ज्येष्ठवगुणकायेन्द्राय हायनानां संवत्सरपक्वानां रक्ताशालीनां चरुं निर्वपेत् । अतिष्ठा अतीत्य तिष्ठत्य ओषधयः चिरकालेन पाकात् इन्द्रोऽप्यतिष्ठाः सर्वानतिक्रम्य तिष्ठति ॥६॥ नाम्बा नाम अकृष्टपच्याः स्वयंज्ञाता व्रीहयः । कृष्टक्षेत्रोत्पन्ना ओषधयो वरुण्याः कर्षणादिलक्षणाहिंसासम्बन्धात् ॥८॥ अथ देवसुवां हविर्यामानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वम् । अभिपद्य गृहीत्वा । मित्रः सत्य इति सत्यशब्दाच्चतुर्थर्थे सुः सत्यायेत्यर्थः ॥११॥ अमी इत्यस्य स्थाने भरतपदं प्रक्षिप्य पठितं (पतितं Cod.) बौधायनेन अथैनं रत्निभ्य आवेदयति एष वो भरता राजेति आपस्तम्बेन तु राजविशेषेण जनपदनामग्रहणमुक्तम् अथैनं रत्निभ्य आवेदयति एष वो भरता राजेत्येष वः कुरुवो राजेति कौरव्यमेष वः पञ्चाला राजेति पाञ्चालमेष वः कुरुपाञ्चाला राजेति वा कुरुपञ्चालमेष वो जनता (!) राजेत्यन्यानाञ्च इति । आद्यं भोग्यम् । तस्माद्ब्राह्मणो क्षत्रियोणानाद्यः (!येणानाद्यः) । सोमराजा सोमो राजा यस्येति ब्रह्मव्रीहिः ॥१२॥ सुवते अनुजानन्ति । देवसूहविःप्रचारस्याग्नीषोमीयदिवसकर्तव्यत्वात् अथ इत्यनेन सुत्यादिनं विवक्ष्यते ॥१३॥ सुवात्ताऽइति पञ्चमलकारान्तपदम् ॥१४॥ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रधानाङ्गतेरनन्तरं कर्तव्यं विधाय प्राकृतं स्विष्टकृत्यागमनुवदति अथाहेति । प्रधानस्विष्टकृदाङ्गत्योर्मध्ये देवसूहविःप्रचारेण यज्ञरूपप्रज्ञापतिमध्यऽएव यज्ञमानं निहितवान्भवति ॥१५॥३॥३॥

चतुर्थब्राह्मणे यज्ञमानाभिषेकार्थं सप्तदशसंख्याकानामपां सम्भरणमुच्यते । आतपवर्ष्याद्यान्युदकानि यूपस्योत्तरप्रदेशे निधाय गृहीयात् इतराः सम्भविनीरपस्तु तत्र तत्र गवा गृहीयात् ॥१॥ सारस्वतीरेवेति सारस्वत्यां नद्यां भवाः अपः एवशब्दोऽन्ययोगव्यवक्रेदार्थः । एता वाऽएका इति सारस्वत्य आप एका एकमुदकम् एवं सारस्वतीरेपो गृहीत्वा षोडशापो गृहीयात् ॥३॥ अभ्यवेते अवगाढे सति । व्यर्दतः विविधं पूर्वापरभावेन गङ्गतः ॥४॥ उददति उद्गते । स्वाहन्तो हवनमन्त्रः द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः ॥५॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् ॥६॥ नदीप्रवाहं परित्यज्य पृथक्प्रवाहद्वयेण याः स्यन्दन्ते अपयत्यः ताः । एतस्यै वाऽइति एषा परिणदी एतस्या महानद्याः सकाशादवक्षिद्य (!) पृथक्कृत्य परिवहति तत एषैव पुनर्भवति संसृष्टा परिणदी पुनरेषैव महानदी भवति । यस्मादपक्विन्ना नदी पुनस्तां महानदीं प्रा-

अतः सोमस्य दानसाधनभूता भवथ ॥१८॥ एनं यज्ञमानं वासांसि तार्यपाण्ड्याधिवासोष्णी-
षाणि परिधापयेत् तत् तत्रे तेषु प्रथमं तार्यमिति वासः न वन्यत्कम्बलादिकम् अत एव
का° (१५. ५. ७-१०) तार्यं परिधापयति क्षौमं त्रिपाणं वा घृतोन्नमेकऽइति तृपा नामौषधि-
विशेषः तत्तनुनिर्मितं क्षौमं वस्त्रं तार्यं त्रिःकृत्वः पायितं वा घृतोन्नमुन्दो क्लोदने घृतसिक्त-
मित्येके आचार्या वदन्ति । यज्ञहूपाणि सुक्चमसादीनि तत्र स्यूतानि भवेयुः ॥२०॥ पाण्डुं
पाण्डुरं श्वेतं कम्बलं तार्यस्योपरि प्रावृणुयात् ॥२१॥ अधि उपरि वसनीयमाकादनीयं वस्तु
अधिवासं (!) तत्प्रतिमुञ्चेत् तार्यमुपसंव्याय (°धाय ?) पाण्डरमुत्तरीयवदाकाद्य अधीवासक-
ञ्चुकादिकमुपरि प्रतिमुञ्चेत् ॥२२॥ उष्णीषं संहत्य निवीतनूपेण कण्ठेऽवसज्य पुरस्तात्पूर्व-
भागे नाभिदेशे अवगूहति उष्णीषान्तं नोविस्थाने ग्रथयेत् ॥२३॥ एके शाखात्तरानुसारिणः
तदुष्णीषं समन्तं सर्वतो नाभिदेशे परिवेष्टयन्ति । अस्य क्षत्रियस्य उष्णीषरूपा नाभिरपि स-
मन्तं पर्येति परिवेष्टिता भवति ॥२४॥ पूर्वं निहितस्य दीक्षितवसनस्य परित्यागं विधित्सु-
रेकेषां मतमुपन्यस्यति यद्वा विहितानां (विदि° Cod.) तार्यादीनां परिधापनादिकमेव दृ-
ढयितुं पूर्वपक्षयति तच्चैकऽइति । एके शाखिन एकवारं परिधापितानि एतानि वासांसि
निदधति विसृज्य निदध्युः अथ तदानीमेव तार्यादिवसनकाले निहितं दीक्षितवसनमेनं
यज्ञमानं पुनः परिधापयति । जनूरङ्गानि सहोत्पन्नानि वग्रूपाण्यङ्गानि see ३, १, २, १३-१६ ।
अतो वासोभिः परिधापनेन जन्वा तन्वा सहोत्पन्नैः शरीरचूपैरङ्गैः समर्थितवान्भवति ॥२५॥
निहितस्य दीक्षितवसनस्यावभृथे प्रासनं विधत्ते स यत्रेति अवभृथमभ्यवहरति आहरेयुरप्सु
प्रक्षिपेयुः । सलोमं प्रकृतिगतमनुसृतम् प्रकृतौ दीक्षितवसनस्यावभृथे परित्याग उक्तः । अ-
वसाने कर्तव्या उदवसानीयेष्टिः ॥२६॥ बाङ्गद्वयं विमृज्यत् कर्कोपाध्यायेन तु बाङ्गशब्दस्य
धनुष्कोटिपरवं व्याख्यातम् (का° १५. ५. १८.) ॥२८॥ दृ विदारणे दृणातीति दृषा विदारिका
दृष्यतेर्वा रूपम् । राजा भङ्गहेतुः । जुमा जुप विधूनने जुपतीति जुपा पकारस्य स्थाने म-
कारः शत्रुक्षपणकारिणी (!) । समर्पणेन परित्यागमात्रेण यया परान्भिनन्ति (!) शत्रून्विदार-
यति । यया विद्धस्य ताडितस्य जीवने संदेहः । यया राजा शत्रुमपराधोति हिनस्त्येव ॥२९॥
अशरव्याः अहिंसकाः शरव्यं शरलक्ष्यं तद्वहिताः करोति अनेन सर्वास्वपि दिक्षु परकीयश-
रलक्ष्यवं निवर्त्यते ॥३०॥ आवित्तपदयुक्ताः सप्त मन्त्रा आविदः । आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति देव-
ताभ्य एनं यज्ञमानमिति । अनिरुक्तां साक्षादेवतावाचकपदरहितं मन्त्रं वाचयेत् । हे मर्या
मरणयोग्या मनुष्याः आविः प्रकाशोऽभूत् । सवमभिषेकम् ॥३१॥ आवित्तः आवेदितः ज्ञापि-
तः वित्तो भोगप्रत्यययोरिति (पा° ८. २. ५८.) निपातितः अग्नये यज्ञमानं ज्ञापितवानित्यर्थः
॥ ३२ ॥ ५ ॥ ३ ॥

सदसो मध्यऽउपविष्टस्य केशवस्य क्लीबस्य वदने लोहायसं ताम्रमर्पयेत् । दंशनशी-
ला मृत्यव इहाभिप्रेताः । अवपूर्वो यजिनीशार्थे ॥१॥ केशवलोहायसदन्दशूकानामन्तरालव-
र्तिविमुपपादयति अथ यदिति ॥२॥

The explanation of ३. १. ३ — ३. ३. ५ is wanting in AB.

यज्ञमानहस्ते पञ्चाक्षावपनं विधत्ते अथेति अक्षा नाम कपर्दकाः सुवर्णानिर्मिताः विभीदक-
फलानि सौवर्णी वा । ते चाक्षा धूतस्थाने निवपनीयाः तेषां चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चा-

नां (!) कलिसंज्ञा तथा च शाखान्तरे स्तोमसंख्यायां कृतादिव्यवहारः कृतः ये वै चवारः स्तोमाः कृतं तत् अथ ये पञ्च कलिः स इति यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना (? उत्पन्ना Cod.) भवन्ति तदा देवितुर्जयो भवति पञ्चसु वेकनूपासु (!) जय एव भविष्यतीत्यन्यत्रोक्तम् अतः कलेः सर्वाक्षाभिभावुकवात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्पञ्चाक्षनिवाप इत्यर्थः । अयशब्दोऽक्षवा-
चो ॥६॥ दण्डैर्यज्ञियवृक्षकाष्ठैः एनं सुन्वतं पृष्ठतः पश्चाद्गमे तूष्णीममन्त्रकं घ्नति हन्युः । तस्माद्वाक्षोऽदण्डयभावः यथा राज्ञा स्वा अपरुद्धाः प्रजा दण्डयति एवं स्वयं न दण्डयः ॥७॥ रथ्य रथ्यतिर्विशगमने मदीयाय यज्ञमानाय सर्वं वशीकुरु यद्वा धृतस्थानपरिलेखननृपं कार्यं साधय ॥१५॥ पापवस्यसं पापिष्ठं कर्म नेदसत् न भवेत् ॥१६॥ आहवनीयस्योत्तरप्र-
देशे स्थापितः स पूर्वाग्निः तस्मिन् तत्संस्पृष्टम् अधिदोव्यत्यत्रेति अधिदेवनं धृतभूमिः तां शुक्रग्रहस्य पुरोरुचा तं प्रवथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्यनया कुरुतः । ४, २, १, ३-१० ॥२०॥ म-
न्थिग्रहपुरोरुचा अयं वेन इत्यनया विमितं विमिन्वत्यत्रेति विमितं चतुर्द्वारं चतुरश्रं मण्ड-
पम् तद्विमिनृतः कुरुतः ॥२१॥ तस्मान्नेनाक्षनिधानेनाग्निमेव प्रोषितवान्भवति । देवनकाले
यामेव पणवेन कृत्वा गां दीव्यधूमिति धृतकरणप्रैषं ब्रूयात् ततोऽस्य पणवेनाङ्गीकृतां गामा-
नीय घ्नति हन्तिश्चा[ह]ननमात्रार्थो न मारणार्थः । पूर्वाग्निमाहवनीयं वहत इति पूर्वाग्निवाहौ
तावनङ्गाहौ दक्षिणा । तदिदं देवनं संनिधिबलादभिषेचनीयाख्यसोमयागमध्यगतमपि महा-
प्रकरणबलादिष्टिपशुसोमयागात्मकराजसूयशेष इति गम्यते प्रकरणेन संनिधेर्वा इति सिद्धा-
न्तितम् ॥२३॥ अथ पय यास्विष्टकृदिडादिकं दर्शयति अथाहेति प्रधानसौविष्टकृतहविषोर्मध्ये
यदेवनादिकं कृतं तत्प्रज्ञापतिमध्यनिधाननृपेण प्रशंसति ॥२४॥ ४ ॥ ४ ॥

पञ्चमे ब्राह्मणे संसृपां हवींषि दशसंख्याकानि दशपेयाख्यसोमयागस्य दीक्षा उपसद्या-
गः ऋषिग्विशेषेण दक्षिणाश्च विधीयन्ते । भर्गो यज्ञनृपं वीर्यम् ॥१॥ तमपसृतं गर्भमेताभि-
र्वक्ष्यमाणाभिः सावित्रादिभिर्नुसमसर्पत् अनुक्रमेण प्राप्तवान् ॥२॥ सम्यक् सृप्यते प्राप्यते
वीर्यमाभिरयादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवताः तासां हवींष्यपि तन्नामानि प्रत्येकमेकैक-
दिने कर्तव्यानि । अयमत्र क्रमः दशानां संसृपां हविषां मध्ये सप्त हवींषि प्रतिदिनं
क्रमेणैकैकं कृत्वा सप्तमे दिने सप्तम्यामिष्टावतोतायामष्टमं हविर्निर्वपेत् अष्टपराह्णे (?) दश-
पेयस्य द्वादशपुण्डरीकस्रक्प्रतिमोकलक्षणां दीक्षां कृत्वा तदानीमेव प्रथमामुपसदं कृत्वा त-
दन्ते संसृपामष्टमं (!) हविर्निर्वपेत् अष्टमे दिने उपसदन्ते संसृपां नवमं हविर्निर्वप्य नवमे
दिवसे तृतीयोपसदन्ते संसृपां दशमं हविर्निर्वप्य तस्मिन्नेवाहनि अग्नीषोमीयपशुप्रचारं कुर्यात्
ततो दशमेऽहनि सोमोऽभिषूयते ऊतशषश्च पीयत इति दशपेयवम् । एकैकस्मिन्पात्रे दश-
भिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमरसो यस्मिन् (स) दशपेयः ॥३॥ अत्र यदुक्तं सूत्रकृता (का० १५ ८.
१५-१६) अस्यार्थः भक्ष्यार्थं सदःप्रसर्पणकाले सोम्यानां शतसंख्याकब्राह्मणानां मध्ये एकै-
कस्य पात्रस्य भक्षयितारो दश दश पुरुषाः यज्ञमानस्य दश सोमपान्पितामहान्यज्ञमानस्य
पितामहस्तत्पितामह इत्येवं पितामहदशगणं संख्याय गणयित्वा प्रसर्पेयुः यद्वा सवित्रा प्रस-
वित्रेति संहिताक्तमन्त्रेण प्रसर्पणं कुर्यादित्यर्थः । अत्र पितामहगणनेन प्रसर्पणं पूर्वपक्षयति
तदाङ्गरिति तद्वद्वक्ष्यति यद्वै (!) ज्येति ज्या ज्यानिर्निर्कृष्ट इत्यर्थः अत्रोपपत्तिमाह द्वौ त्रीनि-
ति यदि पितामहान्जानीयुः तर्हि द्वौ त्रीनेव जानीयुः न सर्वान् तस्मात्सवित्रादिदशदेवताः

संख्याय प्रसर्पणं कुर्यात् ॥४॥ संस्पृशब्दवाच्यहविर्निर्वापकालं दर्शयति अभिषेचनीयाख्य-
सोमयागस्योदवसानोयेष्टिर्यदा समाप्यते तदनन्तरमेतानि हवींषि निर्वपेत् ॥५॥ तत्प्रकारः
कात्यायनेन (१५, ८, ४-१. १४) स्पष्टीकृतः सप्त हवींषि पूर्वमिष्टितन्त्रेण कृत्वा सप्त हि-
रण्मयपुण्डरीकानि दत्त्वा उत्तरासु तिसृषु पञ्च दत्त्वा द्वादशपुण्डरीकस्रक्प्रतिमोकदक्षिणां
दशपेयदीक्षां कृत्वा सप्तम्यां संस्पृयागसम्बन्धिन्यां (सूप्र Cod.) सप्तमदिने क्रियमाणायां वा-
रुण्यामिष्टावतीतायां पूर्वमेवाभिषेचनीयदेशपेययोरपि द्विधा (!) सोमं क्रीत्वा दशपेयार्थं ब्रह्मा-
गारे स्थापितं सोममाहृत्यासन्ध्याभिमर्शनाद्यातिथ्यात् कृत्वा संस्पृपां हविषां मध्येऽन्यान्याग्रेयसौ-
म्यवैष्णवानि त्रीणि हवींष्युपसत्प्रतिनिधित्वेन कर्तव्यानि उपसदामप्यग्निसोमविष्णुदेवता अ-
ग्निमवात् (! तास्वतिं ??) । तथाप्यग्निसोमयोरेकस्याप्यभावे दशसंख्यापूर्णाभावात्तयोरपि दशम-
वमुच्यते तत्र तिसृषु देवतासु तदेवत्यहविः[षु] पञ्च पुण्डरीकाणि देयानि भवन्ति । दत्तानि
सप्त अग्निमहविस्त्रये दास्यमानानि पञ्चेति द्वादश पुण्डरीकाणि भवन्ति । प्रकृतावप्सु स्वात्यपो
ऽश्नातीत्यादिना यद्दीक्षामात्रं विहितं तदत्रापवदितुं दत्तदास्यमानपुण्डरीकस्रक्प्रतिमोको
विहितः ॥६-१३॥ पद्मगतप्रत्रनालविसानां स्वर्गात्तरिक्तभूम्याख्यलोकत्रयात्मकवात्तत्प्रतिमोक-
लक्षणदीक्षाकारणेनैनं यजमानमेषु त्रिषु लोकेषु दीक्षितवान्भवति ॥१४॥ पूर्वमभिषेचनीय-
दीक्षान्ते राजानं क्रीत्वा द्वैधमुपनख्य तत्रैकं दशपेयार्थं पर्युख्य ब्रह्मागारे स्थापयित्वा एकेनाभि-
षेचनीये प्रचारः कृतः अथ दशपेये तं ब्रह्मगृहे स्थापितं सोममाहृत्यासन्ध्यामासद्यातिथ्यया
प्रचोयुः तदनन्तरमुपसद्यागः तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधित्वेन संस्पृयागसम्बन्धि-
नामुत्तमानां (संस्पृया० Cod.) त्रयाणामाग्रेयसौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपक्षयति यदो-
पसद्गिरिति ॥१५॥ तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण
कुर्यात् उपसत्त्रयार्थमेतद्विस्त्रयं कर्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तमिमं निराकरोति तदु त-
थेति । नेयात् न प्रच्युतो भवेत् तत उपसदः पृथक्कुर्यात्तदन्तःएतानि संस्पृपामग्निमानि त्री-
णि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक्कुर्यात् ॥१६॥१७॥ स एष दशपेयः क्रतुः सप्तदशस्तोमसाध्ये
ऽग्निष्ठोमसंस्थो भवति ॥१८॥ प्राकाशौ दीपस्तम्भावित्येके स्वर्णमयदर्पणावित्यपरे । वशां
वन्ध्याम् । एकेनानुहुत युक्तस्य यवपूर्णस्य शकटस्य दानं विधत्ते अन्यतरत इति ॥२२॥
द्वादश चैत्रादयोऽधिकमासेन सह त्रयोदश वा मासाः ॥२३॥५॥४॥

अथ पञ्चमाध्याये पञ्चब्रह्मसंज्ञकचरुः द्वादश प्रयुजां हवींषि पशुद्वयं केशवपनीयातिरा-
त्रः सौत्रामणीप्रयोगो राजसूयसमाप्त्युदवसानोयेष्टिर्विधीयते । वेदिमध्ये पूर्वार्धं पूर्वभागे ॥१॥
दिगादिभ्यः सकाशात्पुनर्निष्क्रीणाति स्वाधीनं कृतवान्भवति ॥२॥ प्रत्येकहविःप्रचारादन-
न्तरं बार्हस्पत्ये चरौ संस्ववानयनं विधत्ते संस्ववमिति ॥३॥ निदानेन कारणेन निवृत्तपणे स-
ति ॥८॥ पृषन् विन्दुयुक्तश्चित्रवर्णः ॥१०॥ वशा वन्ध्या । अप्रवीता वेतेः प्रजननार्थान्निष्ठा
अप्रजाता अगृहीतगर्भा ॥११॥ शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । अर्यम्णाः सूर्यस्य । अथैतस्य हविःपञ्च-
कस्य फलान्तराय राजसूयाद्ब्रह्मिःप्रयोगं दर्शयति स हैतेनेति । विष्टाव्राजी (!) एकत्र संनि-
विष्टाः (!) इतस्ततः पर्यटनमकुर्वन् अन्नाद्यकामः एकत्र (? एवत्र Cod.) स्थित्वैव सर्वतो
मेऽन्नं स्यादिति कामयमानः ॥१२॥१॥५॥

द्वितीये प्रयुजां हवींषि विधीयन्ते । एष यष्टा ऋतून्मासान्प्रयुङ्क्ते कर्मणि योजयति ।

ऋतवोऽप्येनं युक्ताः सन्तो वहन्ति प्रापयन्तीष्टं फलम् इदानीमनुष्ठातापि प्रयुक्तानृतूननुलक्ष्य चरति अनुसरति तत्तदनुज्ञानितफलं सुकामः ॥१॥ मनुष्यस्यायुःपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यवान्मासि-मासि यजनं न कर्तव्यम् । हविःषट्कस्यैकोकृत्य यागकरणेऽपि कंचिद्विशेषं पूर्वपक्षेनेनोपन्यस्यति शम्यापराव्याधः इति शम्या परास्ता विध्यति निपतति यत्रेति स शम्यापराव्याधा देशः तत्र देशे पूर्वैः षड्भिः प्राङ्मुखो यान्गहन्यजेत आहवनीयात्पूर्वदेशे एकैकशम्याप्रासे षट् कर्तव्यानि पुनरावृत्तेन एकैकशम्याप्रासप्रदेशे अपराणि षट् कर्तव्यानि ॥२॥ तं पक्षं निराकृत्य पक्षात्तरं विधत्ते तदु तथेति । समानवर्त्तपि बर्हिःशब्दस्तत्त्रोपलक्षकः एकतत्त्वाणि कर्तव्यानि । तासां पूर्वहविःषट्कस्य देवतानामग्निप्रोमादीनां षष्ठां नृपमेतत् यथा शिशिरर्ज्जिता युक्ताश्चा राजानः प्राञ्चः सप्त आप्रावृषं प्रावृड्कालपर्यन्तं यायुः गङ्गेयुः तदिदं प्राङ्मुखं यानं पूर्वपूर्वशम्याप्रासेषु यष्टव्यानामग्न्यादिदेवतानां सम्बन्धि नृपम् । तैत्तिरीयके शिशिरादिषु षट्सु मासेषु राजभेदेन प्राङ्मुखा यात्रा प्रतिमासं व्यापारभेदश्च स्पष्टमाप्नातः आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति तस्माद्विशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो याति सौम्यं चरुं तस्मादसत्तं व्यवसायादयति सावित्रं द्वादशकपालं तस्मात्पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते (०ते)

बार्हस्पत्यं चरुं सवित्रैव विरुध्य ब्राह्मणा (?) यवानादधते ब्राह्मणमष्टाकपालं नृपाण्येव तेन कुर्वते वैश्वानरं द्वादशकपालं तस्माज्जघन्ये निदाघे प्रत्यञ्चं (!) कुरुपञ्चाला यातीति । पूर्वाग्निमाहवनीयं वहन्तीति पूर्वाग्निवाहोऽनङ्गारः तेषां मध्ये द्वौ दक्षिणाग्नेन दैवौ ॥३॥ वार्षिकमभि वर्षेऽर्तुसम्बन्धिनं प्रथममासमभिलक्ष्य पुनरावर्तेरन् शिशिरे दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयाताः कुरुपञ्चालादयो निदाघर्तुद्वितीयमासे परकीयं राष्ट्रं सर्वात्मना विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखो निवर्तते तदेतत्सस्वत्यादिदेवतानां प्रतिनिवृत्त्य (त्या० Cod.) यष्टव्यानां नृपम् । तेनोत्तरहविःषट्कयागेन प्रावृडादीन्पणमासान्योजितवान्भवति ॥४॥ उक्तं द्वादशप्रयुग्धविःकरणेनर्तुप्रयोगं कुरुपञ्चालवृत्तानमुक्तेन द्रवयति तच्च स्मैतदिति पूर्वं कुरुपञ्चाला आङ्गवदन्ति विचारयन्ति अस्मानृतवो युक्ताः सन्तो वहन्ति युक्तानृतूननुलक्ष्य चरामो अनुसराम इति आशंसमा[ना]नामेषां राज्ञां मध्ये राजान आसुः ते राजसूययाजितः प्रयुग्धविःकरणमृतुप्रयोगनृपमिति प्रत्यूचुरिति तस्यार्थः ॥५॥ तानि द्वादश हवींष्युद्दिशति आग्नेय इति ॥६॥ अग्नेर्नीं श्वेतवर्णीम् विचित्रगर्भी प्रज्ञातगर्भीम् । see ४. ५. २. १ ॥८॥ पृषतीं विन्दुयुक्तां विचित्रवर्णीं गर्भिणीम् ॥९॥ शाखाभेदेन देवतान्तरसम्बन्धः ॥१०॥२॥५॥

तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । प्रभुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीमुत्थः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य इत्यर्थः । विडु-ह्यात् (!) गतसरोऽपि भवेत् ॥१॥ केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशदिस्तोमवान्यागः केशवपनीयः ॥२॥ तत्र सामगौर्गयमानेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्था-नात्तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद्द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एकं षोडशि-

स्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्तव्यानि ॥३॥
 स्तोमत्रिवृत्प्रचारस्तु (तृत्विप्रचारतस्तु Cod.) प्राचीमोरोहणमन्त्र-
 व्याख्यावसरे दर्शितः किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योषःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं
 चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत्संधिस्तोत्रमित्युच्यते तत्स्तोत्रं त्रि-
 वृत्स्तोत्रयुक्तं कार्यम् । एकविंशद्वोरोहणं (एण Cod.) त्रिवृत्पर्यन्तं यत्स्तोमकरणं युक्तं तत्सू-
 र्यलोकादिक्रमाद्भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एक-
 विंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरुह्यावरुह्य (भोवरु० Cod.) त्रिवृ-
 द्वायामस्यां (अत्रवरु० Cod.) भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान्भवति ॥४॥ माध्यन्दि-
 नसवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितम् अत्रेकं (°त्रैकं) नियमयति तस्य
 रथन्तरमिति । अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थावं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति अतिरा-
 त्रसंस्थात्मना कृत एष क्रतुः प्रतिष्ठान्नपः ॥५॥ अस्य क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं (कश-
 वा० Cod.) केशवापः कार्यः । तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते स वै न्येवेति स
 यज्ञमानो निवर्तयते केशान्निकृतेदेव न वपेत् वपनं नाम मुण्डनं तन्न कुर्यात् निवर्तनं
 कर्तनं तत्कुर्यात् । एषा केशकतनिलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं (वन Cod.) कर्तव्या न
 केशमुण्डनं कार्यम् कदाचिदप्यनुपानद्रुकोऽपाउकोऽस्यां (? चिदप्यपि उपानहो पाउको स्यां
 Cod.) भूमौ न प्रतिष्ठिति अवस्थानं न कुर्यात् ॥६॥ आसन्ध्या अवरोहणसमयेऽपि उपा-
 नहो पाउको उपमुञ्चेत इतस्ततः संचरणसमये रथं वा दानं वरोहेत् ॥७॥३॥५॥

समप्रधाने राजसूये सप्त सोमयागाः । तत्र पवित्राख्यसोमयागे विशेषाभावे स नोक्तः ।
 अभिषेचनोदशपेयकेशवपनीयातिरात्रेषु केषुचिद्विशेषिका धर्मा उक्ताः । व्युष्टिद्विरात्रोऽग्निष्टो-
 मातिरात्रः (त्रि Cod.) क्षत्रधृतिरिति सोमयागत्रयं केशवपनीयादनन्तरं कर्तव्यम् तेषां सोम-
 यागविकृतिवादग्निष्टोमवत्सर्वमङ्गजातं कर्तव्यम् तत्र विशेषाभावादत्र नोक्ताः । तदनन्तरक-
 र्तव्या सौत्रामण्यभिधीयते तत्र पशुत्रयं (तश्पशु० Cod.) देवतासम्बन्धविशिष्टं विधत्ते श्येत
 इति । मल्हा (यृह्ला Cod.) मणिला (?) गलस्तनयुता अविर्मेषी । सुअपतराः सुखेन अपयि-
 तुमर्हीः ॥१॥ अवयत् (!) वेतेः खादनार्थाच्छान्दसः शप् (शव् Cod.) ॥६॥ कुवित् व्यर्थं
 मम पुत्रमबधीदिति क्रुद्धः सन् इन्द्रवर्जितमेव सोमयागमाज्ञहे अनुष्ठितवान् यथा सोम
 इन्द्रवर्जितः सुतोऽभिषुतः स्यान्नयेत्यर्थः ॥७॥ विष्वङ् उर्वतः । तस्मादिन्द्रः प्रायश्चित्तियो-
 ग्य आस प्रायो विनाशः तस्य चित्तिः संधानं यस्येति तथाविधो बभूव ॥८॥ अवाचः अ-
 धोमुखादपानद्वारात् उत्तरात्प्राणादगुह्यद्विद्रात् । कुवलककर्कन्धुबदराणि सूक्ष्मतरस्थूलमध्यपरि-
 माणानि बदरातिफलानि । व्याध्यत व्यृजो विहीनो बभूव ॥९॥ सोमातिपूतः अपानद्वा-
 रादिभ्यः सुतसोमः । मङ्कः मकि प्रतिबन्धे संचलद्गतिः (? सवल० Cod.) पङ्गुरिव । व-
 सोयान्वसुमन्तरः ॥११॥ बतेति हर्षे ॥१२॥ इयं राजसूयाद्बहिरपि प्रयोक्तव्या ॥१३॥ नखि-
 न्या कण्टकवत्या । अनुषुवति प्रेरितवान्भवति ॥१४॥ उत्तरवेद्यामेकमग्निं तदक्षिणभागे
 उद्धते प्रदेशे एकम् ॥१५॥ तां दर्भैः पावयेत् ॥१६॥ होत्रा द्विवारं वषट्कारः कर्तव्यः अ-
 ध्वर्युणापि द्विवारं हवनं कार्यम् हवनानन्तरं भक्षार्थमाह्वेयः । एतस्य होममन्वितरौ द्वौ परि-
 सुजोमौ होतव्यौ एष परिसुजोमो दक्षिणेऽग्राविति प्रागुक्तः ॥१६॥ ऊतायाः सुमयाः शेषं रु-

ऋतवोऽप्येनं युक्ताः सन्नो वहन्ति प्रापयन्तीष्टं फलम् इदानीमनुष्ठातापि प्रयुक्तानृतूननुलक्ष्य चरति अनुसरति तत्तदनुष्ठानितफलं सुकामः ॥१॥ मनुष्यस्यायुःपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यवान्मासि-मासि यजनं न कर्तव्यम् । हविःषट्कस्यैकोकृत्य यागकरणेऽपि कंचिद्विशेषं पूर्वपक्षेनोपन्यस्यति शम्यापराव्याधः इति शम्या परास्ता विध्यति निपतति यत्रेति स शम्यापराव्याधो देशः तत्र देशे पूर्वेः षट्भिः प्राङ्मुखो यान्गकन्यजेत आहवनीयात्पूर्वदेशे एकैकशम्याप्रासे षट् कर्तव्यानि पुनरावृत्तेन एकैकशम्याप्रासप्रदेशे अपराणि षट् कर्तव्यानि ॥२॥ तं पक्षं निराकृत्य पक्षान्नं विधत्ते तदु तथेति । समानवर्त्तीषि बर्हिःशब्दस्तत्रोपलक्षकः एकतन्त्राणि कर्तव्यानि । तासां पूर्वहविःषट्कस्य देवतानामग्निषोमादीनां षष्ठां हूपमेतत् यथा शिशिरैर्ज्ञेया युक्ताश्चा राजानः प्राञ्चः सन्न आप्रावृषं प्रावृड्कालपर्यन्तं यायुः गङ्गेयुः तदिदं प्राङ्मुखं यानं पूर्वपूर्वशम्याप्रासेषु यष्टव्यानामग्न्यादिदेवतानां सम्बन्धि हूपम् । तैत्तिरीयके शिशिरादिषु षट्सु मासेषु राजभेदेन प्राङ्मुखा यात्रा प्रतिमासं व्यापारभेदश्च स्पष्टमाज्ञातः आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति तस्माद्विशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति सौम्यं चरुं तस्माद्वसन्नं व्यवसायादयन्ति सावित्रं द्वादशकपालं तस्मात्पुरस्तादावानां सवित्रा विरुन्धते (१ते)

बार्हस्पत्यं चरुं सवित्रैव विरुध्य ब्राह्मणा (?) यवानादधते वाष्ट्रमष्टकपालं हूपाप्येव तेन कुर्वति वैश्वानरं द्वादशकपालं तस्माज्जघन्ये नैदायि प्रत्यञ्चं (!) कुरुपञ्चाला यान्तीति । पूर्वाग्निमाहवनीयं वहन्तीति पूर्वाग्निवाहोऽनशरः तेषां मध्ये द्वौ दक्षिणाग्नेन देयौ ॥३॥ वार्षिकमभि वर्षेऽर्तुसम्बन्धिनं प्रथममासमभिलक्ष्य पुनरावर्तेरन् शिशिरे दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयाताः कुरुपञ्चालादयो निदाघर्तुद्वितीयमासे परकीयं राष्ट्रं सर्वात्मना विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखो निवर्तन्ते तदेतत्सर्वस्वत्यादिदेवतानां प्रतिनिवृत्त्य (त्या० Cod.) यष्टव्यानां हूपम् । तेनोत्तरहविःषट्कयाग्नं प्रावृडादीन्पणमासान्योऽजितवान्भवति ॥४॥ उक्तं द्वादशप्रयुग्धविःकरणेनर्तुप्रयोगं कुरुपञ्चालवृत्तान्तमुक्तेन द्रुतयति तद स्मैतदिति पूर्वं कुरुपञ्चाला आङ्गवदन्ति विचारयन्ति अस्मानृतवो युक्ताः सन्नो वहन्ति युक्तानृतूननुलक्ष्य चरामो अनुसराम इति आशंसमानानामेषां राज्ञां मध्ये राजान आसुः ते राजसूययाजितः प्रयुग्धविःकरणमृतुप्रयोगहूपमिति प्रत्यूचुरिति तस्यार्थः ॥५॥ तानि द्वादश हवींष्युद्दिशति आग्नेय इति ॥६॥ ऋतेनीं श्वेतवर्णीम् विचित्रगर्भी प्रज्ञातगर्भीम् । see ४. ५. २. १ ॥८॥ पृषतीं विन्दुयुक्तां विचित्रवर्णीं गर्भिणीम् ॥९॥ शाखाभेदेन देवतान्तरसम्बन्धः ॥१०॥२॥५॥

तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यते । पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीमुत्थः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य इत्यर्थः । विदुः स्यात् (!) गतसरोऽपि भवेत् ॥१॥ केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशदिस्तोमवान्यागः केशवपनीयः ॥२॥ तत्र सामगैर्गीयमानेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनेकविंशस्तोमयुक्तं कर्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानां तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद्द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एकं षोडशि-

स्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्तव्यानि ॥३॥
 स्तोमत्रिवृत्प्रचारस्तु (तृत्विप्रचारतस्तु Cod.) प्राचीमरोहेत्यत्र (४.१.३.) दिक्समरोहणमन्त्र-
 व्याख्यावसरे दर्शितः किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योषःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं
 चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत्संधिस्तोत्रमित्युच्यते तत्स्तोत्रं त्रि-
 वृत्स्तोत्रयुक्तं कार्यम् । एकविंशदवरोहणं (ण Cod.) त्रिवृत्पर्यन्तं यत्स्तोमकरणमुक्तं तत्सू-
 र्यलोकादिक्रमाद्भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एक-
 विंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरुह्यावरुह्य (भोवरु° Cod.) त्रिवृ-
 द्वायामस्यां (अत्रवद्° Cod.) भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान्भवति ॥४॥ माध्यन्दि-
 नसवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितम् अत्रेकं ('त्रैकं) नियमयति तस्य
 रथन्तरमिति । अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थावं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति अतिरा-
 त्रसंस्थात्मना कृत एष क्रतुः प्रतिष्ठातृपः ॥५॥ अस्य क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं (कश-
 वा° Cod.) क्रियमाणवान्नक्षत्रे केशवापः कार्यः । तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते स वै न्येवेति स
 यज्ञमानो निवर्तयते केशान्निकृतेदेव न वपेत् वपनं नाम मुण्डनं तत्र कुर्यात् निवर्तनं
 कर्तनं तत्कुर्यात् । एषा केशकतनिलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं (वन Cod.) कर्तव्या न
 केशमुण्डनं कार्यम् कदाचिदप्यनुपानद्रकोऽपाडकोऽस्यां (? चिदप्यपि उपानहो पाडुके स्यां
 Cod.) भूमौ न प्रतितिष्ठति अवस्थानं न कुर्यात् ॥६॥ आसन्त्या अवरोहणसमयेऽपि उपा-
 नहौ पाडुके उपमुञ्चेत इतस्ततः संचरणसमये रथं वा दानं वारोहेत् ॥७॥३॥५॥

समप्रधाने राजसूये सप्त सोमयागाः । तत्र पवित्राख्यसोमयागे विशेषाभावे स नोक्तः ।
 अभिषेचनोयदशपेयकेशवपनीयातिरात्रेषु केषुचिद्विशेषिका धर्मा उक्ताः । व्युष्टिद्विरात्रोऽग्निष्टो-
 मातिरात्रः (त्रा Cod.) क्षत्रधृतिरिति सोमयागत्रयं केशवपनीयादनन्तरं कर्तव्यम् तेषां सोम-
 यागविकृतिबादग्निष्टोमवत्सर्वमङ्गजातं कर्तव्यम् तत्र विशेषाभावादत्र नोक्ताः । तदनन्तरक-
 र्तव्या सौत्रामण्यभिधीयते तत्र पशुत्रयं (तस्पशु° Cod.) देवतासम्बन्धविशिष्टं विधत्ते श्येत
 इति । मल्हा (यृह्ण Cod.) मणिला (?) गलस्तनयुता अविर्मेषी । सुअपतराः सुखेन अपयि-
 तुमर्हीः ॥९॥ अवयत् (!) वेतेः खादनार्थाच्छान्दसः शप् (शव् Cod.) ॥६॥ कुवित् व्यर्थं
 मम पुत्रमबधीदिति क्रुद्धः सन् इन्द्रवर्जितमेव सोमयागमाजह्रे अनुष्ठितवान् यथा सोम
 इन्द्रवर्जितः सुतोऽभिषुतः स्यान्नयेत्यर्थः ॥७॥ विष्वङ् उर्वतः । तस्मादिन्द्रः प्रायश्चित्तियो-
 ग्य आस प्रायो विनाशः तस्य चित्तिः संधानं यस्येति तथाविधो बभूव ॥८॥ अवाचः अ-
 धोमुखादपानद्वारात् उत्तरात्प्राणाः गुह्यद्विद्वात् । कुवलककर्कन्धुबदराणि सूक्ष्मतरस्थूलमध्यपरि-
 माणानि बदरातिफलानि । व्याधृत्य व्यृजो विहीनो बभूव ॥९॥ सोमातिपूतः अपानद्वार-
 ादिभ्यः सुतसोमः । मङ्गुः मकि प्रतिबन्धे संचलद्गतिः (? सवल° Cod.) पङ्गुरिव । व-
 सीयान्वसुमन्तरः ॥११॥ बतेति हर्षे ॥१२॥ इयं राजसूयाद्बहिरपि प्रयोक्तव्या ॥१३॥ नखि-
 न्या कण्टकवत्या । अनुषुवति प्रेरितवान्भवति ॥११॥ उत्तरवेद्यामेकमग्निं तदक्षिणभागे
 उद्यते प्रदेशे एकम् ॥२१॥ तां दर्भैः पावयेत् ॥२२॥ होत्रा द्विवारं वषट्कारः कर्तव्यः अ-
 ध्वर्युणापि द्विवारं हवनं कार्यम् हवनानन्तरं भक्त्यर्थमाहरेयुः । एतस्य होममन्वितरौ द्वौ परि-
 सुजोमौ होतव्यौ एष परिसुजोमो दक्षिणेऽग्नाविति प्रागुक्तः ॥२६॥ ऊतायाः सुरायाः शेषं रु-

कमवति शतक्षिदे नवक्षिदे वा कुम्भे आसिच्य तं कुम्भं दक्षिणस्याहवनीयस्यो रि शिको
 कृवा सवत्तं सोमवदादिपितृणां त्रिभिस्तृचैरुपतिष्ठेत । अथ कुम्भ शतवितृष इति एकमब्रा-
 ह्मणो व्याख्यातम् (४.१.१३.) ॥२७॥ आहवनीयस्योपरि उद्धते प्रदेशे परिसुत्प्रचारार्थं दक्षि-
 णतः स्थापितस्याग्निरुपरि । विक्षर्त्तौ कुम्भात्सवत्तनीम् परिसुतम् । सोमदेवतायुतानां पितृणां
 याज्यापुरोऽनुवाक्यान्वापा उदीरतामवरऽउत्परास इत्याद्यास्तिस्र ऋचः बर्हिषदां पितृणां
 बर्हिषदः पितर उत्यर्वागित्याद्यास्तिस्र ऋचः अग्निघ्नान्तानां पितृणामायनु नः पितरः सो-
 म्यास इत्याद्यास्तिस्र ऋचः इति नवऽर्चः संहितायां क्रमेणाम्नाताः (११, ४१-५१. ५५-६०.)
 ताभिरुपस्थानं कर्तव्यम् ॥२८॥ अथ पशुपुरोडाशार्थं सावित्राद्विहविर्भिराश्वि-
 ण्यैतानोति ॥२९॥ कात्यायनस्य (१५, १०, ११-२१) अयमर्थः एषा सौत्रामणी सोमातिपूतस्या-
 पि भैषज्यार्थं कर्तव्येति राजसूयाद्बहिः प्रयोगः तत्र पशुपुरोडाशार्थं विहितान्येतानि सावि-
 त्रादिहवींषि अनुयाजाने यष्टव्यानि तदा द्विपिधानार्थं पशुवपाचरणानन्तरमवदानात्पराश्वि-
 नेन पुरोडाशेन यागः कर्तव्य इत्येकः शाखात्तरीयः पक्षः पशुवपाचरणानन्तरमेवैतैः
 सावित्रादिभिर्हविर्भिर्यागः करणीयः तदा यज्ञपतिर्द्विपिधानार्थमेतेषामिष्टवादाश्विनहविर्निर्वी-
 पो न कर्तव्य इत्यपरः पक्षः । तत्र पूर्वपक्षमाह स यदि हैतयापीति । भिषज्येत्समादध्यात्
 । तर्हि अनुयाजयागान्ते सुव्यूहनात्पुरस्तादेतैः सावित्रादिहविर्भिः प्रचरणं कर्तव्यम् पश्चाद्वा
 ऽइति सोमः पश्चाद्वागेऽतिपूतः अत एतस्मिन्काले यज्ञस्य पश्चाद्वागे एतद्विःप्रचरणेन (रको-
 न Cod.) तं सोमातिपूतं पुरस्ताद्विहविर्भिरुपस्थानं कर्तव्यमिति तत्पक्षे हविरन्तरं विधत्ते आश्विनमु
 तह (!) इति तस्य प्रचारकालमाह अथ यदेति ॥३३॥ तं पक्षं निराकृत्य स्वमतं दर्शयति
 तउ तथेति । स्पष्टोऽर्थः ॥३४॥४॥५॥

The explanation of ५. ५. १-१४ (किलास्तृणुत) is wanting in AB.

तस्मिन्नर्थे श्रुतिर्याज्ञवल्क्यं प्रमाणयति इति ह स्माहेति इन्द्रोऽप्येतयेष्ट्या वृत्रस्य स्थानं त्र-
 यीविद्याशयमङ्किनत् तस्मात्परस्य स्थाननाशार्थमेतयाभिचारः कर्तव्यः ॥१४॥ अन्येष्ट्या कथं
 परकृताभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य तत्कौमुतिकन्यायेन समर्थयते । किमु (किल Cod.) कि-
 मुत ॥१५॥ शतमानलक्षणमुक्तं पुरस्तात् (४.३.२४.) । ब्रह्मा हि न प्रचरति हवनादिकम-
 धुर्यवर्गवन्न करोति न स्तुते उद्गातृवन्न स्तोत्रं प्रयुङ्क्ते न शंसति होतृवक्त्रं न पठति ।
 हिरण्यं साधनं कृवान्यदन्नादिकमुपभुञ्जते न तु हिरण्यमेव भक्षयति (भञ्ज° Cod.) अतो
 व्यवहारादिषु सुवर्णे दत्तेऽपि तस्य स्वरूपहानिर्नास्ति ॥१६॥ तिसृणां सवत्सानां भूयस्वम्
 होतुरपि नानामन्त्रपठनात् अतस्तासां होतृसम्प्रदानकवं युक्तम् ॥१७॥ ब्रह्मणा सर्वशरीरा-
 षादकवादासस्वम् अधुर्यैरपि यज्ञशरीरविस्तारकवमस्ति यज्ञस्य मात्रां विमिमीतऽउ व इति
 मन्त्रवर्णात् तत्र व एकोऽधुर्युरिति यास्कवचनम् (निरु° १.८.) ॥१८॥ त्रीणि शतमानानि ति-
 स्त्रो धेनवः त्रीणि वासांसोति नव श्रुत्युक्तानि वत्ससहितानां पयस्विनीनां दानस्य सिद्ध-
 वात्तासां वत्सा अपि त्रय इति द्वादश । अग्नीध्रस्य ब्रह्मणा सह परिगणनाभावान्नदक्षिणां
 विहाय द्वादश दक्षिणाः गामग्नीध्रऽइति पृथग्दक्षिणाविधानान्तेन सह परिगणनपक्षे त्रयोदश
 भवन्ति संवत्सरस्यापि यथोक्तं चैत्रादयो (?°ता सौत्रादिस Cod.) मासा द्वादश यदा
 मलिम्लुचो भवति तदा त्रयोदश ॥१९॥५॥५॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. १. ४ वेद पञ्च AB. - १ ईश्वरा Sāy. - १० विद्यात् Sāy. -

३. ६ अपयन्ति A. - १४ Read: °नुवाक्या भवत्येका. - ४. ६ ककुद्भान् Sāy. —

Adhyāya २. १. १ निश्रेणीम् Sāy. - २. १० अह् A. - १३ यत्न्ये Sāy. - ३.

६ and ७ यथेष्टि Sāy. - ६ Read: प्रज्ञातमा°. - ४. ११ and १३ गावीधुक् Sāy. —

Adhyāya ३. १. ७ तस्य श्वेतो Sāy. - १० गवीधुकाः Sāy. - ११ उद्धाविष्टि-

तं Sāy. - १३ परिवृत्ये ABC. - १३ परिवृत्तिः Sāy. - १३ परिमूर्णी वेष्टिपुष्टि

पीतपुष्टि वा पर्यारिणी रोगयस्ता marginal gloss in B. - १३ वात्सीरू Sāy.

२. ३ सन् अयशो Sāy. (against the accent). - ३. १ देवसुवां Sāy. - ६ अति-

ष्ठाः Sāy. - १ धर्मा उप° Sāy. - १३ ह्रीमा भव° ABC. ह्रीमां भव° Sāy. - २४

सम्भरति ॥ २४ ॥ काण्डस्यार्थ २३६ ॥ शतपथस्यार्थम् ॥ १२००० ॥ A. सम्भरति ॥ २४ ॥

शतपथस्यार्थ ॥ B. ॥ ३१२१ ॥ marginal gloss in B. In C. is no such indi-

cation of the Çatapatha's one half here ending, an indication, which I

must remark is in direct conflict with the present bulk of the work,

but which if it could be proved to be correct might contribute to trace

some of its parts to a more modern origin, or at least to a later an-

nexation to the whole, than the rest. - ५. ४ भिषिषिंचे AC. भिषिषिचे B. -

१८ °भिरभिषुण्व° ABC. - २३ स॒ष्ठ॒कृत्य A. - २५ स॒जन्वा C. स॒जन्वा AB. - २६ परा॒न्निन॒त्ति Sáy. (?) —

Adhyāya ४. ३. २ स॒न्भृतो भ॒वति A. B sec. m. C. स॒न्भृतो भ॒वति B prima manu. - ५ घृ॒ज्मीति AC. - २३ रथ॒वाह॒ण° ABC. and thus also the mss. of Kātyāyana. See पाणि° ट. ४. ट. - २४ °गिरु॒द्धतो C. °गिरु॒द्धतो A. B sec. m. and a marginal gloss at Kāty. १५. ६. २८. °गिरु॒द्धतो B pr. m. from उ॒धृ instead of उ॒द्ध. - ४. १ भ॒र॒तानां C. - २३ पूर्वा॒ग्निवा॒हौ Sáy. - ५. १ स॒न्भृतो भ॒वति ABC. - १ सोऽस्य॒ गर्भं A. B pr. m. Sáy. सोऽस्य॒ भर्गं B sec. m. C. Bodl. Wils. 452. - १६ यथेष्टि Sáy. see २. ३. ७. - °णा॒य ऋष॒भं A. B sec. m. —

Adhyāya ५. १. १ तस्य॒ ऋष॒भो A. B sec. m. - १० यत्पृ॒षतो गो॒र्विशो A. see ३. १. ६. - २. ३ शि॒शिरे यु॒क्ता AB. (यु॒क्ताश्चा Sáy.). - ४ द॒क्षिणा ऋतू° A. B pr. m. - ३. १ वि॒डु॒क्षात् Sáy. - ४. १ शु॒श्र॒य॒तरा A. - १८ स ए॒तेषु C. - २४ We expect इ॒हेक्षे॒षां. - २६ आ॒ह॒र॒न्ति? (आ॒ह॒रेयुः Sáy.). - ३५ हि न॒ स्त्री A. रथं व॒हति A. - ५. ३ मा नु ABC. - ५ मा नु AB. - ६ यो योनि° B pr. m. C. - ६ सं॒लु॒प्या॒हि॒न° A. - १० त्रयो वे॒दस्त॒स्मै A. - ११ सू॒या A. - १५ यन्वे° तन्वे ABC. —

ओम् । असद्वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रे
 ऽसदासीत्तदाहुः के तऽऋषय इति प्राणा वाऽऋषयस्ते यत्पुरास्मात्तत्त्वस्मादिदमि-
 हन्तः श्रमेण तपसारिषंस्तस्मादृषयः ॥१॥ स योज्यं मध्ये प्राणाः । एष एवेन्द्रस्ता-
 नेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्र यदैन्द्र तस्मादिन्द्र इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याच-
 क्षते परोऽक्षं परोऽक्षं कामा हि देवास्तऽइहाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त ॥२॥
 तेऽब्रुवन् । न वाऽइत्थाः सन्तः शक्यामः प्रजनयितुमिमांस्तप्त पुरुषानेकं पुरुषं
 कर्त्वामिति तऽएतांस्तप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्त्यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ + मोऽञ्जन्यद-
 वाऽनभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठितः आसीत् ॥३॥ अथ यैतेषां
 सप्तानां पुरुषाणां श्रीः । यो रस आसीत्तमूर्ध्वं समुदौहस्तदस्य शिरोऽभवद्यद्वि-
 यं समुदौहस्तस्माद्विस्तस्मिन्नेतस्मिन्प्राणा अश्रयन्त तस्माद्वैतद्विरोऽथ यत्प्राणा
 अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥४॥ स
 एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवद्यमेव स योज्यम-
 ग्निश्चीयते ॥५॥ स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो क्वायं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा
 त्रयः पक्षपुहानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुहान्यथ यदेकेन पुरु-
 षेणात्मानं वर्धयति तेन वीर्येणायमात्मा पक्षपुहान्युद्यहति ॥६॥ अथ यश्चित्ते
 ऽग्निर्निधीयते । यैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीर्यो रसस्तमेतदूर्ध्वं समुदूहन्ति
 तदस्यैतद्विस्तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वे देवाः श्रिता अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
 तस्माद्वैतद्विस्तः ॥७॥ सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूयात्स्यां प्रजायेयेति

सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयोमेव वि-
द्याः सैवास्मै प्रतिष्ठाभवत्तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच प्रति-
तिष्ठति प्रतिष्ठा क्षेत्रा यद्ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽतप्यत ॥ ८ ॥ सोऽपो
ऽसृजत । वाच एव लोकाद्वागेवास्य सासृज्यत सेदः सर्वमाप्नोद्यदिदं किं च य-
द्वाप्नोत्तस्मादापो यद्वृणोत्तस्माद्वाः ॥ ९ ॥ सोऽकामयत । आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजाये-
येति सोऽनया त्रया विद्यया सृष्टापः प्राविशत्तत आण्डः समवर्तत तद्भ्यमृश-
दस्त्वित्यस्तु भूयोऽस्त्वित्येव तद्ब्रवीत्ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रयेव विद्या त-
स्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमज्ञमित्यपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत त-
दस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनूचानमाहुर्मिकल्प इति मुखाः क्षेत्रदग्नेर्ब्रह्म
॥ १० ॥ अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् । सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत त-
स्मादग्निरग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदशु
संक्षरितमासीत्सोऽश्वरभवदशुर्ह वै तमश्च इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
देवा अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लित आसीत्सोऽजो
ऽभवदथ यत्कपालमासीत्सा पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥ सोऽकामयत । आभ्योऽद्भ्यो
ऽधीमां प्रजनयेयमिति ताः संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत्तस्यै यः पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स
कूमीऽभवदथ यद्वर्धमुदौक्ष्यतेदं तद्यदिदमूर्धमद्भ्योऽधि जायते सेयः सर्वाप एवानु-
व्यैत्तदिदमेकमेव रूपः समदृश्यताप एव ॥ १२ ॥ सोऽकामयत । भूय एव स्यात्प्र-
जायेतेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेनमसृजत सोऽवेदन्यद्वा
ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्याण्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदः शुष्कापमूषसिक-
तः शर्करामश्मानमयो हिरण्यमोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राहादयत्
॥ १३ ॥ ता वाऽएता नव सृष्टयः । इयमसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयः क्य-
ग्निरस्यै हि सर्वाऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥ अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथय-

त्ता पृथिव्यभवत्सेयः सर्वा कृत्स्ना मन्यमाना गायद्यद्गायत्तस्मादियं गायद्यधमे
 ऽआङ्गिरमिरेवास्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानो ऽगायद्यद्गायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति
 तस्मादु हेतयः सर्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वै गीते वा रमते ॥ १५ ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ १ ॥

सोऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव स्यात्प्रजायेतेति सोऽग्निना पृथिवीं मिथु-
 नः समभवत्तत आण्डः समवर्तत तद्भ्यमृशत्पुष्यविति पुष्यतु भूयोऽस्त्वित्येव
 तद्ब्रवीत् ॥ १ ॥ स यो गर्भीऽन्तरासीत् । स वायुरसृज्यताथ यदशु संक्षरितमासी-
 त्तानि वयाऽस्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयोऽभवन्नथ यत्क-
 पालमासीत्तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥ सोऽकामयत । भूय एव स्यात्प्रजायेतेति स
 वायुनान्तरिक्षं मिथुनः समभवत्तत आण्डः समवर्तत तद्भ्यमृशद्यशो बिभृहीति
 ततोऽश्वादित्योऽसृज्यतेष वै यशोऽथ यदशु संक्षरितमासीत्सोऽश्मा पृश्निरभव-
 दशुर्ह वै तमश्मेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यः कपाले रसो
 लिप्त आसीत्ते रश्मयोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्ता द्यौरभवत् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत
 । भूय एव स्यात्प्रजायेतेति स आदित्येन दिवं मिथुनः समभवत्तत आण्डः सम-
 वर्तत तद्भ्यमृशद्रेतो बिभृहीति ततश्चन्द्रमा असृज्यतेष वै रेतोऽथ यदशु संक्ष-
 रितमासीत्तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता अवान्तरदिशो
 ऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्ता दिशोऽभवन् ॥ ४ ॥ स इमां लोकांस्तुष्टुष्टुष्टुष्टुष्टुष्टु ।
 ताः प्रजाः सृजेय या मऽणु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥ स मनसा वाचं मिथुनः स-
 मभवत् । सोऽष्टौ द्रप्सान्गर्भ्यभवत्तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपादधात् ॥ ६ ॥
 स मनसैव । वाचं मिथुनः समभवत्स एकादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत्तऽएकादश रुद्रा
 असृज्यन्त तानन्तरिक्षं उपादधात् ॥ ७ ॥ स मनसैव । वाचं मिथुनः समभवत्स
 द्वादश द्रप्सान्गर्भ्यभवत्ते द्वादशादित्या असृज्यन्त तान्दिव्यं उपादधात् ॥ ८ ॥ स मन-

सैव । वाचं मिथुनं समभवत्स गर्भ्यभवत्स विश्वान्देवानसृजत तान्दिङ्मूपादधात् ॥ १॥ अथोऽग्राहुः । अग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्त तानस्यामुपादधाद्यायुः रुद्रास्तानत्तरिक्तं आदित्यमादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवाश्चन्द्रमरं तान्दिङ्मूपादधादिति ॥ १० ॥ अथोऽग्राहुः । प्रजापतिरेवेमांलोकात्सृष्ट्वा पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत्तस्माद् इमा औषधयोऽन्नमपच्यन्त तदाश्नात्स गर्भ्यभवत्स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत ये वाञ्छः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजा इत्यतो यतमथासृजत तथासृजत प्रजापतिस्त्वेवेदं सर्वमसृजत यदिदं किं च ॥ ११ ॥ स प्रजाः सृष्ट्वा । सर्वमाज्ञिमिवाव्यस्रत्सत तस्माद् ह्येतद्यः सर्वमाज्ञिमेति व्येव स्रत्सते तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नेनमुत्क्रान्ते देवा अजहुः ॥ १२ ॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वं मा संधेहीति किं मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षन्तै यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रमाचक्षते त्वया माचक्षन्ताऽअथ मा संधेहीति तथेति तमग्निः समदधात्तस्मादितं प्रजापतिं सत्तमग्निरित्याचक्षतऽआ ह वाऽएनेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं वेद ॥ १३ ॥ तमब्रवीत् । कस्मिन्स्वोपधास्यामीति हित् एवेत्यब्रवीत्प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनं हित् उपादधात्तस्मादा उपधास्याम्युपदधाम्युपाधामिति ॥ १४ ॥ तदाहुः । किं हितं किमुपहितमिति प्राण एव हितं वागुपहितं प्राणो ह्यियं वागुपेव हिता प्राणास्त्वैव हितमङ्गान्युपहितं प्राणो ह्यीमान्यङ्गान्युपेव हितानि ॥ १५ ॥ सोऽस्यैष चित्य आसीत् । चेतव्यो क्यस्यासीत्तस्माच्चित्यश्चित्य उ एवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो क्यस्य भवति तस्माद्वै चित्यः ॥ १६ ॥ तदेता वाऽअस्य ताः । पञ्च तन्वो व्यस्रत्सत लोम तज्जात्समस्थि मज्जा ता एवेताः पञ्च चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्येताभिरेवेनं तत्तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । संवत्सरः सोऽथ या अस्येताः पञ्च तन्वो

व्य॒ग्र॒स॒त॒ऽत॒व॒स्ते प॒ञ्च वा॒ऽऋ॒त॒वः प॒ञ्चै॒ताश्चि॒तय॒स्तद्य॒त्प॒ञ्च चि॒तीश्चि॒नो॒त्यु॒तुभिरे॒-
 वै॒नं त॒च्चि॒नो॒ति य॒च्चि॒नो॒ति त॒स्माच्चि॒तयः ॥ १८ ॥ स यः स॒ संव॒त्सरः प्र॒जाप॒तिर्व्य॒-
 स्र॒स॒त । अ॒यमे॒व स वा॒युर्यो॒ऽयं प॒वते॒ऽथ या॒ अस्य॒ ता ऋ॒त॒वः प॒ञ्च त॒न्वो व्य॒-
 स्र॒स॒त दि॒शस्ताः प॒ञ्च वै दि॒शः प॒ञ्चै॒ताश्चि॒तय॒स्तद्य॒त्प॒ञ्च चि॒तीश्चि॒नो॒ति दिग्भिरे॒-
 वै॒नं त॒च्चि॒नो॒ति य॒च्चि॒नो॒ति त॒स्माच्चि॒तयः ॥ १९ ॥ अथ॒ यश्चि॒ते॒ऽग्नि॒र्निधी॒यते । असौ
 स॒ आदि॒त्यः स॒ एष॒ ए॒वैषो॒ऽग्निश्चित॒ एता॒वन्नु॒ तद्य॒दे॒नम॒ग्निः स॒म॒द॒धात् ॥ २० ॥ ॥ श॒-
 तम् ३४०० ॥ ॥ अथो॒ आहुः । प्र॒जाप॒तिरे॒व वि॒स्र॒स्तो दे॒वान॒ब्रवी॒त्सं मा ध॒त्तेति
 ते दे॒वा अ॒ग्निम॒ब्रु॒वंस्त्वयो॒मं पि॒तरं॒ प्र॒जाप॒तिं भिष॒ज्यामे॒ति स वा॒ऽअ॒रु॒मे॒तस्मि॒त्स॒-
 र्वस्मि॒न्ने॒व वि॒शानो॒ति तथे॒ति त॒स्मादे॒तं प्र॒जाप॒तिं स॒त्तम॒ग्नि॒रित्या॒चक्ष॒ते ॥ २० ॥
 तं दे॒वा अ॒ग्नावा॒हु॒तिभि॒रभिष॒ज्यन् । ते यां॒या॒मा॒हु॒तिम॒नु॒रुवुः सा॒सैनं॒ प॒क्वेष्ट॒का
 भू॒वाप्य॒प॒द्यत॒ तद्य॒दिष्टा॒त्सम॒भवं॒स्तस्मा॒दिष्ट॒कास्त॒स्माद॒ग्नि॒नेष्ट॒काः प॒च॒त्या॒हु॒तीरु॒वै-
 नास्त॒त्कुर्व॑न्ति ॥ २१ ॥ सो॒ऽब्रवी॒त् । या॒व॒याव॒द्वै जु॒हु॒य ता॒व॒त्ता॒व॒न्म॒ कं भ॒वती॒ति
 तद्य॒दस्मा॒ऽइष्टे॒ कम॒भव॒त्तस्मा॒द्वैवेष्ट॒काः ॥ २२ ॥ तद् स्मा॒हृ॒ता॒द्यः । य॒ ए॒व य॒नु॒-
 ष्म॒तीर्भू॒षसी॒रिष्ट॒का वि॒द्या॒त्सो॒ऽग्निं चि॒नुया॒दूय॒ ए॒व त॒त्पि॒तरं॒ प्र॒जाप॒तिं भिष॒ज्यती॒-
 ति ॥ २३ ॥ अथ॒ ह स्मा॒हृ॒ ता॒ण्ड्यः । क्ष॒त्रं वै य॒नु॒ष्म॒त्य इष्ट॒का वि॒शो लो॒क॒म॒पृ॒णा
 अ॒त्ता वै क्ष॒त्रियो॒ऽन्नं वि॒द्य॒त्र वा॒ऽअ॒तु॒र॒न्नं भू॒यो भ॒वति॒ त॒द्राष्ट्रं॒ स॒मृ॒द्धं भ॒वति
 त॒दे॒धते॒ त॒स्माहो॒क॒म॒पृ॒णा ए॒व भू॒यसी॒रुप॒द॒ध्यादि॒त्येत॒द॒हृ॒ तयो॒र्वचो॒ऽन्या॒ वे॒वा॒त
 स्थि॒तिः ॥ २४ ॥ स॒ ए॒ष पि॒ता पु॒त्रः । य॒देषो॒ऽग्नि॒म॒सृ॒जत॒ ते॒नैषो॒ऽग्नेः पि॒ता य॒दे॒त॒-
 म॒ग्निः स॒म॒द॒धा॒त्ते॒नै॒तस्या॒ग्निः पि॒ता य॒देष॒ दे॒वान॒सृ॒जत॒ ते॒नैष॒ दे॒वानां॒ पि॒ता य॒दे॒तं
 दे॒वाः स॒म॒द॒धु॒स्ते॒नै॒तस्य॒ दे॒वाः पि॒तरः ॥ २५ ॥ उ॒भय॑ च॒ नै॒तद्व॒वति॒ । पि॒ता च पु॒त्रश्च
 प्र॒जाप॒तिश्चा॒ग्निश्चा॒ग्निश्च॒ प्र॒जाप॒तिश्च॒ प्र॒जाप॒तिश्च॒ दे॒वाश्च॒ दे॒वाश्च॒ प्र॒जाप॒तिश्च॒ य॒ एवं
 वे॒द ॥ २६ ॥ स॒ उप॒द॒धा॒ति । त॒या दे॒व॒तये॒ति वा॒ग्वै सा॒ दे॒व॒ता॒ङ्गि॒र॒स्वदि॒ति प्रा॒णो

वा॒ऽअ॒ङ्गिरा ध्रुवा॒ सीद॑ति स्थिरा॒ सीद॑त्येतद॒द्यो प्रति॑ष्ठिता सीद॑ति वाचा॒ चैवैन॑-
मेतत्प्राणेन च चिनोति वाग्वा॒ऽअग्निः प्राणा इन्द्र ऐन्द्रा॒ग्नी॒ऽग्निर्यावान॑ग्निर्यावत्स-
स्य मात्रा तावतै॒वैनमेत॑च्चिनोतीन्द्रा॒ग्नी वै सर्वे॑ देवाः सर्वदे॒वत्यो॑ऽग्निर्यावान॑ग्निर्यावत्स्य मात्रा तावतै॒वैनमेत॑च्चिनोति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कस्मादस्य॒ऽअग्निश्चीयत॑
ऽइति यत्र वै सा दे॒वता व्य॒स्र॑सत तदि॒मामेव॑ रसे॒नानु॑ व्य॒क्षर॑तं यत्र देवाः स-
म॒स्कुर्व॑स्तदे॒नमस्या॑ऽएवा॒धि सम॑भर॒त्सैषै॒कैवे॒ष्टके॒यमे॒वेय॑ ॥ क॒य॒ग्निर॒स्यै हि॒ सर्वो॑ऽग्नि-
श्चीय॑ते सेयं चतुः॒स्रक्तिर्दि॒शो क॒य॒स्यै स॒क्तय॑स्तस्माच्चतुः॒स्रक्तय॑ इ॒ष्टका॑ भव॒न्तीमा॑ ॥
क॒य॒नु सर्वा॑ इ॒ष्टकाः ॥ २९ ॥ तदाहुः । यदे॒वमे॒केष्टको॑ऽथ कथं प॒ञ्चेष्टक॑ इती॒यं न्वेव॑
प्रथ॒मा मृ॒न्मयी॑ष्टका तद्यत्किं चात्र मृ॒न्मय॑मुप॒धात्ये॒कैव से॑ष्टकाथ यत्पशु॒शीर्षाण्यु॑-
प॒धाति॑ सा प॒श्चिष्टका॑थ यद्भु॒क्मपुरु॑षा॒ऽउप॒धाति॑ यद्वि॒रण्यश॑कलैः प्रोक्षति सा
हिर॒ण्येष्टका॑थ यत्सु॒चा॒ऽउप॒धाति॑ यदु॒लूख॑लमु॒सले॒ याः समि॒ध आ॒धाति॑ सा वा-
नस्प॒त्येष्टका॑थ यत्पु॒ष्कर॑पर्णमुप॒धाति॑ यत्कूर्मं यद॒धि म॒धु घृतं॑ यत्किं चात्रा॒न्नमुप॑-
धाति॑ सैवा॒न्नं प॒ञ्चमी॑ष्टकै॒वमु प॒ञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥ तदाहुः । कतर॑त इ॒ष्टकायाः शि॒र
इति॑ यत उपस्पृश्य य॒जुर्वदे॒तीत्यु॑ क॒ैक॑ऽआहुः स स्वय॑मातृ॒ष्णाया॑ ए॒वार्धा॑डुपस्पृश्य
य॒जुर्वदे॒तथो॑ क॒स्यैताः सर्वाः॑ स्वय॑मातृ॒ष्णामभ्या॑वृत्ता भव॒न्तीति॑ न तथा कुर्याद॒ङ्गा-
नि वा॒ऽअस्यै॑तानि प॒त्र॒ऽपि यदि॑ष्टका यथा वा॒ऽअ॒ङ्गे॒ऽङ्गे प॒र्वन्प॒र्वजि॒ह्वः कुर्या॑त्तादृ-
क्त॒द्यो वाव॑ चि॒ते॒ऽग्निरि॒न्धीय॑ते तदे॒वैता॑सा॒ सर्वा॑सा॒ शि॒रः ॥ ३१ ॥ तदाहुः । क-
ति पश॒वो॒ऽग्ना॒ऽउप॒धीय॑न्त॒ऽइति॑ प॒ञ्चेति॑ न्वेव ब्रू॒यात्प॒ञ्च क्ते॒तान्य॑शू॒नुप॒धाति॑
॥ ३२ ॥ अथो॒ऽएक॑ इति ब्रू॒यात् । अ॒वि॒रि॒तीयं॑ वा॒ऽअ॒वि॒रि॒य॑ ॥ क॒हीमाः सर्वाः॑ प्रजा
अ॒वती॑यमु वा॒ऽअ॒ग्निर॒स्यै हि॒ सर्वो॑ऽग्निरि॒न्धीय॑ते तस्मादि॒क इति॑ ब्रू॒यात् ॥ ३२ ॥ अथो
द्वावि॑ति ब्रू॒यात् । अ॒वी॒ऽइती॒यं चा॒सौ चे॒मे क॒हीमाः सर्वाः॑ प्रजा अ॒वतो॑ यन्मृ॒दि॒यं
तद्यदा॒पो॒ऽसौ तन्मृ॒च्चाप॑श्चेष्टका भवन्ति तस्माद्वावि॑ति ब्रू॒यात् ॥ ३३ ॥ अथो गौ॒रि-

ति ब्रूयात् । इमे वै लोका गौर्यद्वि किं च गृह्णीमांस्तल्लोकान्गृह्णीमऽउ लो-
का एषोऽग्निश्चितस्तस्मात्तैरिति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥ तदाहुः । कस्मै कामायामिश्चियत्
इति सुपर्णा मा भूवा दिवं वह्नादित्यु हैकऽआहुर्न तथा विद्यादितद्वै द्वपं कृत्वा
प्राणाः प्रजापतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानर्जतैतद्रूपं कृत्वा देवा अमृता
अहंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभवन्त्यप्रजापतिर्यदेवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३५ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीत् । एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सो
ऽआम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माद्भान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त तस्मात्पुरुषात्तप्तादापो
जायन्ते ॥ १ ॥ आपोऽब्रुवन् । क्व वयं भवामेति तप्यधमित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः
फेनमसृजन्त तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥ फेनोऽब्रवीत् । क्वाहं भवा-
नीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्सोऽतप्यत स मृदमसृजतैतद्वै फेनस्तप्यते यदुप्स्वाविष्टमानः
प्लवते स यदोपहृत्यते मृदेव भवति ॥ ३ ॥ मृदब्रवीत् । क्वाहं भवानीति तप्य-
स्वेत्यब्रवीत्स्मातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृषन्ति तस्माद्य-
द्यपि सुमात्स्नं विकृषन्ति सैकतमिवैव भवत्येतावन्नु तद्यत्क्वाहं भवानि क्वाहं
भवानीति ॥ ४ ॥ सिकताभ्यः शर्करामसृजत । तस्मात्सिकताः शर्करैवान्ततो भव-
ति शर्कराया अश्मानं तस्माद्शर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनोऽयस्तस्मादश्मनोऽयो
धमत्ययसो क्षिरण्यं तस्मादयो बहुध्मातः क्षिरण्यसंकाशमिवैव भवति ॥ ५ ॥ त-
द्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृवोऽक्षरत्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्य-
भवत् ॥ ६ ॥ अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्गमिरवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभवत्तस्या-
मस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृ-
ह्यतिरसीडुषाः पत्नी ॥ ७ ॥ तद्यानि तानि भूतानि । ऋतवस्तेऽथ यः स भूता-
नां पतिः संवत्सरः सोऽथ यः सोषाः पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भू-

तानां च पतिः संवत्सरऽउषसि रेतोऽसिच्चत्स संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरो-
 दीत् ॥ ८ ॥ तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किं रोदिषि यद्भूमात्पसोऽधि ज्ञातो
 ऽसीति सोऽब्रवीद्नपकृतपाप्मा वाऽअस्म्यहितनामा नाम म धेहीति तस्मात्पु-
 त्रस्य ज्ञातस्य नाम कुर्यात्पाप्मानमेवास्य तदपकृत्यपि द्वितीयमपि तृतीयमभियू-
 र्वमेवास्य तत्पाप्मानमपकृति ॥ ९ ॥ तमब्रवीद्गुहोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 दग्निस्तद्रूपमभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत्तस्माद्गुहः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धे-
 ह्येव मे नामेति ॥ १० ॥ तमब्रवीत्सर्वोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदापस्तद्रू-
 पमभवन्नापो वै सर्वोऽद्भ्यो ह्रीदं सर्वं जायते सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि
 धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदोष-
 धयस्तद्रूपमभवन्नोषधयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ प्रतीयन्ति
 सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥ तमब्रवीदुग्रोऽसीति ।
 तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वाऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वाती-
 त्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥ तमब्रवीदश-
 निरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युतद्रूपमभवद्विद्युद्वाऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्भ-
 त्यशनिर्बधीदित्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥
 तमब्रवीद्भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत्पर्जन्यो वै भवः
 पर्जन्याद्हीदं सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति
 ॥ १५ ॥ तमब्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्प्र-
 जापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महान्देवः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वाऽअतोऽस्मि धेह्येव
 मे नामेति ॥ १६ ॥ तमब्रवीदीशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रू-
 पमभवदादित्यो वाऽईशान आदित्यो क्यस्य सर्वस्येष्टे सोऽब्रवीदेतावान्वाऽअ-
 स्मि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १५ ॥ तान्येतान्यष्टावग्निवृषाणि । कुमारो न-

वमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥ यदेवाष्टावग्निद्वयाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहु-
र्गायत्रोऽग्निरिति सोऽयं कुमारो द्रुपाण्यनुप्राविशन्न वाऽअग्निं कुमारमिव पश्य-
त्येतान्येवास्य द्रुपाणि पश्यत्येतानि हि द्रुपाण्यनुप्राविशत् ॥ १९ ॥ तमेतं सं-
वत्सर एव चिनुयात् । संवत्सरेऽनुब्रूयाद्वयोरित्यु द्वैकऽआहुः संवत्सरे वै तद्रे-
तोऽसिञ्चत्स संवत्सरे कुमारोऽजायत तस्माद्वयोरेव चिनुयाद्वयोरेऽनुब्रूयाद्वि-
संवत्सरे त्वेव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेतः सितं तदेव जायते तत्ततो वि-
क्रियमाणमेव वर्धमानं शेते तस्मात्संवत्सर एव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयात्तस्य
चितस्य नाम करोति पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रोऽसी-
ति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ प्रथमोऽध्यायः [३६.] ॥

प्रजापतिरग्निद्रुपाण्यभ्यध्यायत् । स योऽयं कुमारो द्रुपाण्यनुप्राविष्ट आसीत्तम-
न्वेहत्सोऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिति हृतं तद्रूपमसानि यन्मऽएष न
वेदेति ॥ १ ॥ स एतान्यच्च पशूनपश्यत् । पुरुषमश्च गामविमजं यदपश्यत्तस्मादिते
पशवः ॥ २ ॥ स एतान्यच्च पशून्प्राविशत् । स एते पञ्च पशवोऽभवत्तमु वै प्र-
जापतिरन्वेवैहत् ॥ ३ ॥ स एतान्यच्च पशूनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मादिते पशवस्ते-
ष्वेतमपश्यत्तस्माद्वैते पशवः ॥ ४ ॥ स ऐक्षत । इमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानम-
भिसंस्करवै यथा वाऽअग्निः समिद्धो दीप्यत एवमेषां चक्षुर्दीप्यते यथाग्निर्धूम उद-
यत एवमेषामूष्मोदयते यथाग्निरभ्याहितं दहत्येवं बप्सति यथाग्निर्भस्म सोदत्येव-
मेषां पुरीषः सीदतीमे वाऽअग्निरिमानेवात्मानमभिसंस्करवाऽइति तान्नाना दे-
वताभ्य आलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्चमैन्द्रमृषभं वाष्ट्रमविमाग्नेयमज्ञं
॥ ५ ॥ स ऐक्षत । नाना वाऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्वहः द्रुपाणि कामये ह-
तैनानग्निभ्यः कामायात्लभाऽइति तानग्निभ्यः कामायात्लमत तद्यदग्निभ्य इति ब-
हूनि ह्यग्निद्रुपाण्यभ्यध्यायद्य-यत्कामयेति कामेन ह्यात्लमत तानाप्रीतान्यपर्यग्नि-

कृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥ स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिषमिमास्ताः
 शीर्षसु कृत्त शीर्षाण्येवोपदधा इति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसि-
 न्धान्यप्सु प्राप्तावयदज्ञेन यज्ञो समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो विकृष्टोऽसदित्यात्मा वै य-
 ज्ञो नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टोऽसदित्येतेन पशुनेष्टा तत्प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्या-
 रन्तं न पर्येत् ॥ ७ ॥ स ऐक्षत । यमिममात्मानमप्सु प्रापिष्वं तमन्विहानीति त-
 मन्वैहृत्तद्यदेषामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदस्यां तां मृदं तदु-
 भयो सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकरोत्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृद्यापश्च ॥ ८ ॥
 स ऐक्षत । यदि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्ये मर्त्यं कुणपोऽनपह-
 तपाप्मा भविष्यामि कृत्तैतदग्निना पचानीति तदग्निनापचत्तेनदमृतमकरोदेतद्वै
 कृविरमृतं भवति यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता एवैनास्तत्कु-
 रन्ति ॥ ९ ॥ तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्या-
 दनिष्टकां कृ ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो कृ तदन्यदेव ॥ १० ॥ तद्यास्ताः
 श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चित-
 यस्तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितोश्चिनोत्येतेरेव तक्षीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि संद-
 धाति ॥ ११ ॥ त एते सर्वे पशवो यदग्निः । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशुभिरेव
 तत्पशवो रमन्ते तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयतेऽग्निर्येष यत्पशव-
 स्ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥ तद्वैकऽआहुः । अत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत
 यद्वाऽएतैरत्र सर्वैः प्रजापतिर्यद्यत तदेवाग्रेरन्तं पर्येष्यत्तद्यदेतैरत्र सर्वैर्यजेत तदे-
 वाग्रेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्यादिवानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं
 ततः सम्भरेदेतानि वाऽएतत्कुसिन्धान्येताश्चितोः सम्भरति तस्मात्तथा न कुर्यात्
 ॥ १३ ॥ यद्वैतान्यपशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये करोति न अनायतने कश्चन
 रमतेऽन्नं वाऽआयतनं तदेतत्पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरूपावर्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं
तदेतत् रस्ता निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरूपावर्तते ॥१५॥ पञ्च भवन्ति । पञ्च क्येते
ऽग्न्या यदेताश्चितयस्तेभ्य एतत्पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरूपावर्तते
॥१६॥ तद्यदग्निभ्य इति । बह्वो क्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्कामायेति य-
था तं काममाप्नुयाद्यजमानो यत्काम एतत्कर्म कुरुते ॥१७॥ पुरुषं प्रथममालभते
। पुरुषो हि प्रथमः पशूनामथाश्वं पुरुषं कान्वश्चोऽथ गामश्च कानु गौरयाविं
गां कव्वविथान् विं कान्वजस्तदेनान्यथापूर्वं यथाश्रेष्ठमालभते ॥१८॥ तेषां
विषमा रशनाः स्युः । पुरुषस्य वर्षिष्ठाय रूसीयस्य रूसीयसी तद्यथाद्वयं पशू-
नां रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्वास्तेव समाः स्युः सर्वाः सदृश्यः सर्वे क्येते
समाः सर्वे सदृशा अग्नयो क्युच्यन्तेऽन्नं क्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥१९॥
तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुधारब्धो भवतीति पुरोडाशकपाले-
षु न्वेवाप्यतऽयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशुमालभते तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ
यद्वपामभितो निरण्यशक्तौ ऽवतस्ते हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिध्मो यूषः परि-
ध्यस्तेन नानस्यत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्ष्ण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टका-
प्यतऽएवमु ह्यस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुधारब्धो भवति ॥२०॥ तेषां चतु-
र्विंशतिः सामिधेन्यः । चतुर्विंशत्यर्थमासो वै संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावान-
ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥२१॥ यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विं-
शत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे
॥२२॥ यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश
पाश्चाश्चवार्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैनमेतत्समिन्दे ॥२३॥ उ० यीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा
त्रिष्टुप्राणमेवास्य गायत्रीभिः समिन्देऽआत्मानं त्रिष्टुभिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवत्यभि-

तो गायत्र्यो मध्ये क्यमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्वायत्रीरन्वाह कनीय-
 स्तीरुपरिष्ठाद्भूयाऽसौ ह्रीमे पुरस्तात्प्राणाः कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥२४॥ सोऽन्वा-
 ह । समास्त्वाग्रऽश्नतवो वर्धयन्त्विति प्रजापतिं विस्वस्तं यत्राग्निः समदधात्तमब्रवी-
 द्या मत्संमिताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा समिन्स्वेति ॥२५॥ स एता अपश्यत् । समा-
 स्त्वाग्रऽश्नतवो वर्धयन्त्विति समाश्च त्वाग्रऽश्नतवश्च वर्धयन्त्वित्येतत्संवत्सरा ऋषयो
 यानि सत्येति संवत्सराश्च त्वर्षयश्च सत्यानि च वर्धयन्त्वित्येतत्सं दिव्येन दीदि-
 हि रोचनेनेत्यसौ वाऽआदित्यो दिव्यः रोचनं तेन संदीदिहीत्येतद्विश्वा आभा-
 हि प्रदिशश्चतस्र इति सर्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र इत्येतत् ॥२६॥ ता एता ए-
 कव्याख्यानाः । एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्यादितः संदध्यादेतं जनयेत्ता अग्नेयः
 प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेयो यत्प्रजापतिः समैन्द्र तेन प्राजापत्याः ॥२७॥
 द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतेवैनमेतदाप्रीणाति ॥२८॥ यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै जग-
 त्यस्याः कीदः सर्वं जगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतदाप्रीणाति ॥२९॥ यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जग-
 ती जगती सर्वाणि हुन्दाऽसि सर्वाणि हुन्दाऽसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावान-
 ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतेवैनमेतदाप्रीणाति ॥३०॥ ता एता ऊर्धा अस्य समि-
 धो भवतीति । प्रजापतिं विस्वस्तं यत्राग्निः समदधात्तमब्रवीद्या मत्संमिता अप्रि-
 यस्ताभिर्माप्रीणीकीति ॥३१॥ स एता अपश्यत् । ऊर्धा अस्य समिधो भवतीत्यू-
 र्धा क्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवत्यूर्धा शुक्रा शोचीऽण्येति यूर्धानि क्येतस्य
 शुक्राणि शोचीऽण्यर्चीऽणि भवन्ति द्युमत्तमेति वीर्यवत्तमेत्येतत्सुप्रतीकस्येति सर्व-
 तो वाऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्येष सूनूः ॥३२॥ ता
 एता एकव्याख्यानाः । एतमेवाभि यथैतमेव संस्कुर्यादितः संदध्यादेतं जनयेत्ता

अग्नि॒यः प्रा॒जाप॒त्या य॒दग्नि॒रप॒श्यत्ते॒नाग्ने॒यो य॒त्प्रजा॒पति॒माप्री॒णात्तेन॒ प्राजा॒पत्याः
 ॥३३॥ ता वि॒षमा वि॒षम॒पदाः । वि॒षमाद॒ग्निं वि॒षमाणि॒ हि ह॒न्दा॒स्यथो॒ यान्य॒-
 स्या॒ध्यात्म॒मङ्गानि॒ विष॒माणि ता॒न्यस्यै॒ताभि॒राप्री॒णाति ॥३४॥ वै॒श्वान॒रः प॒शुपु॒रो-
 डा॒शः । वै॒श्वान॒रो वै स॒र्वेऽग्नयः॒ स॒र्वेषा॒मग्नी॒नामु॒पास्यै ॥३५॥ य॒देव॒ वैश्वान॒रः ।
 ऋ॒त॒वो ह॑ते य॒देता॒श्चित॒थोऽग्नयो॒ वाऽऋ॒त॒व ऋ॒त॒वः सं॒वत्स॒रः सं॒वत्स॒रो वै॒श्वान॒रो
 य॒दग्नय॒ इति॒ स्याद॒ति त॒द्रेच॒येद्वा॒दश॒कपा॒लो द्वा॒दश॒ मा॒साः सं॒वत्स॒रः सं॒वत्स॒रो वै-
 श्वान॒र अग्नि॒यो या॒ज्यानु॒वाक्या॒ अग्नि॒त्रपा॒णामु॒पास्यै का॒मव॒त्यः का॒माना॒मुपा॒स्यै
 ॥३६॥ त॒द्वैके॒ । इ॒त्येवै॒तानि॒ प॒शुशी॒र्षाणि॒ वि॒त्रोप॒दध॒त्युभे॒नैते॒ प॒शव॒ इति॒ ते
 ह॒ ते म॒र्त्याः कु॒णापाः॒ सम्भ॒व्यना॒प्रीता॒नि हि ता॒नि त॒द्व तया॒षाढेः॒ सौश्रो॒मते॒य-
 स्योप॒दधुः स॒ ह॒ क्षिप्र॒ऽएव॒ ततो॒ ममा॒र ॥३७॥ हिर॒ण्म॒यान्यु॒ ह॑के कु॒र्वन्ति । अ-
 मृ॒तेष्ट॒का इति॒ व॒दन्त॒स्ता ह॒ ता अ॒नृतेष्ट॒का न॒ हि ता॒नि प॒शुशी॒र्षाणि ॥३८॥
 मृ॒न्म॒यान्यु॒ ह॑के कु॒र्वन्ति । उ॒त्स॒न्ना वाऽ॒एते॒ प॒शवो॒ यद्वै किंचो॒त्सन्न॒मियं॒ तस्य॒ स-
 र्व॒स्य प्र॒तिष्ठा॒ तद्य॒त्रैते॒ प॒शवो॒ गता॒स्तत॒ एना॒नधि॒ सम्भ॒राम॒ इति॒ न त॒था कु॒र्या-
 द्यो वाऽ॒एते॒षामा॒वृत्तं॒ च ब्रा॒ह्मणं॒ च न॒ विद्या॒त्तस्यै॒तऽउ॒त्स॒न्नाः स्युः स॒ एता॒निव॒
 प॒ञ्च प॒शूना॒लभे॒त या॒वद॒स्य व॒शः स्या॒त्तान्हे॒तान्प्र॒जाप॒तिः प्रथ॒म अ॒ल्लेभे॒ श्या॒पर्णाः
 सा॒यका॒यनो॒ऽन्तमो॒ऽथ ह॒ स्मैता॒निवा॒न्तरे॒णाल॒भन्ते॒ऽथैत॒र्हमि॒द्वैवा॒लभ्ये॒ते प्रा॒-
 जा॒पत्य॒श्च वा॒यव्य॒श्च तयो॒रतो॒ ब्रा॒ह्मण॒मुच्य॒ते ॥३९॥ ब्रा॒ह्मण॒म् ॥४॥ [२. १.] ॥ प्र-
 थ॒मः प्र॒पाठ॒कः । क॒ण्डिका॒संख्या॑ ११० ॥

प्राजापत्यं च॒रका॒ अल॒भते । प्रजा॒पति॒रग्निं॒ चि॒वाग्नि॒रभव॒त्तद्य॒देत॒माल॒भते त-
 दे॒वाग्ने॒रन्तं॒ पर्ये॒तीति॒ ॥१॥ श्या॒मो भ॒वति । द॒यानि॒ वै श्या॒मस्य॒ लो॒मानि॒ शुक्ता॒-
 नि च॒ कृ॒त्ता॒नि च॒ द्वन्द्वं॒ मिथु॒नं प्र॒जन॒नं त॒दस्य॒ प्राजा॒पत्य॒ऽत्र॒ तूप॒रो भ॒वति
 तूप॒रो हि॒ प्रजा॒पतिः॒ ॥२॥ तस्यै॒कवि॒ंशतिः॒ सामि॒धिन्यः॒ । द्वा॒दश॒ मा॒साः प॒ञ्चऽर्त-

वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावान-
 ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥३॥ यद्वैकविंशतिः । एकविंशो
 वै पुरुषो दश कृत्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः पुरुषः प्रजापतिः प्र-
 जापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥४॥ उभयीर्गायत्रीश्च
 त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचः हिरण्यगर्भवत्याधारमाधारयति
 प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतिरग्निर्द्वादशविंशतः पुरुषो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृच
 प्राजापत्यः पुरुषो बन्धुः य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापतिः
 ॥५॥ अथैतं वायवे नियुक्ते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्येक्ष-
 त तस्यात्यानन्देन रेतः परापतत्सोऽजः शुक्लस्तूपरो लप्सुद्यभवद्गसो वै रेतो
 यावानु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेतमालभते तदेवाग्निर्न पयैति शुक्लो भवति
 शुक्लः हि रेतस्तूपरो भवति तूपरः हि रेतो वायवे भवति प्राणो वै वायुर्नि-
 युक्ते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतदधाति ॥६॥ यद्वैतं वायवे
 नियुक्ते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं विस्वस्तं यत्र देवाः सप्तादधुर्वत्स यो
 ऽस्मात्प्राणो मध्यत उद्क्रामत्तमस्तिष्ठेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति वा-
 यवे भवति प्राणो वै वायुर्नियुक्ते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मि-
 न्नेतदधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि वायुः ॥७॥
 तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवः संव-
 त्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे
 ॥८॥ यद्वै सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो
 ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्दे ॥९॥ उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासामुक्तो

बन्धुरुक्तम्बेवान्वृचं द्वादशाप्रियस्तात्तामुक्तो बन्धुरुक्तम्बेवान्वृचं प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशोऽत्रो स काम उपाप्त इति ह स्माह माह्वित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये प-
 शावाङ्गुरिति ॥ १० ॥ यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्धः
 ह प्राजापतेर्वायुरर्धं प्राजापतिस्तद्यदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्धः
 ह्येवास्य कृतः स्यान्नार्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन ह्ये-
 वेतः सर्वं कृत्स्नं प्राजापतिः संस्करोति ॥ ११ ॥ यदेव वायव्यः पशुर्भवति । प्रा-
 जापत्यः पशुपुरोडाशः प्राजापतिं विव्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तः योऽस्मात्प्राणो
 मध्यत उद्क्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्येतेन पुरोडाशेनात्मानः समस्कुर्वन्तः
 यत्प्राजापत्यो भवति प्राजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः सं-
 वत्सरः प्राजापतिः कद्वयौ याज्यानुवाक्ये को हि प्राजापतिः ॥ १२ ॥ तद्यद्वपां पु-
 रस्ताञ्जुहोति । य एवायं पुरस्तात्प्राणस्तमस्मिन्नेतदधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति
 मध्यतो ह्ययमात्माथ यद्विषोपरिष्ठाच्चरन्ति य एवायमुपरिष्ठात्प्राणस्तमस्मिन्नेत-
 दधाति शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लवृषाणामुपास्यै नियुवत्यो यदेव नि-
 युवद्रूपं तस्योपास्यै ॥ १३ ॥ तद् वाऽग्राहुः । वपाया एव शुक्लवत्यौ स्यातामेता-
 वद्दे पशौ शुक्लं यद्वपाशुक्लवत्यौ नियुवत्यौ ह्यविषो यदेव नियुवद्रूपं तस्योपास्या
 ऽइति ॥ १४ ॥ यदेवैतं पशुमालभते । एतस्मिन्ह पशौ सर्वेषां पशूनाः रूपं यत्तू-
 परो लप्सुदो तत्पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदो पुरुषो यत्तूपरः केसरवांस्तद्व-
 स्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्चो यदष्टाशफस्तदो रूपमष्टाशफो हि गौरथ यद-
 स्यावेरिव शफास्तद्वे रूपं यदजस्तद्वस्य तद्यदेतमालभते तेन ह्येवास्यैते सर्वे
 पशव आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मेपकल्पेतैते वा पञ्च पशव एष वा
 प्राजापत्य एष वा नियुवतीयः ॥ १५ ॥ तं पौर्णमास्यामालभेत । यदावास्यायाज्या-
 लभेतेत्यु ह्येकः श्राद्धः । वै चन्द्रः प्राजापतिः स एताः रात्रिमिह वसति तद्य-

धोपतिष्ठत्तमालभेतैवं तदिति ॥ १६ ॥ तद्वै पौर्णमास्यामेव । असौ वै चन्द्रः पशु-
 स्तं देवाः पौर्णमास्यामालभन्ते यत्रैनं देवा आलभन्ते तदेनमालभाऽइति तस्मा-
 त्पौर्णमास्यां यद्वेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी रु वाव प्रथमा व्युवास आसद्वेव पौ-
 र्णमास्याम् ॥ १७ ॥ तद्वै फाल्गुन्यामेव । एषा रु संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फा-
 ल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखत एव तत्संवत्सरमारभते ॥ १८ ॥
 स वाऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन । अथ पशुमालभेत पौर्णमासेन वाऽइन्द्रो वृत्रं पा-
 प्मानं रुवापकृतपाप्मितत्कर्मारभत तथैवेतद्यज्ञमानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मा-
 नं रुवापकृतपाप्मितत्कर्मारभते ॥ १९ ॥ तद्वाऽउपाङ्गु भवति । एतद्वैतेः प्रजा-
 पतिः पशुभिः कर्मण्येष तद्वात्रानडेवैवासानिरुक्तमिव तस्मादुपाङ्गु ॥ २० ॥ यद्वे-
 वोपाङ्गु । प्राजापत्यं वाऽएतत्कर्म प्रजापतिः क्षेत्रेन कर्मणारभतिऽनिरुक्तो वै
 प्रजापतिः ॥ २१ ॥ यद्वेवोपाङ्गु । रेतो वाऽअत्र यज्ञ उपाङ्गु वै रेतः सिच्यते
 वपा पशुपुरोडाशो रुविरेतावान्हु पशुः ॥ २२ ॥ अष्टकायामुखाऽ सम्भरति ।
 प्राजापत्यमेतदुह्यदष्टका प्राजापत्यमेतत्कर्म यदुखा प्राजापत्येऽएव तदुहन्प्राजा-
 पत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥ यद्वेवाष्टकायाम् । पर्वतत्सवत्सरस्य यदष्टका पर्वतदग्ने-
 र्यदुखा पर्वण्येव तत्पर्व करोति ॥ २४ ॥ यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका वाऽउखा नि-
 धिर्द्वाऽउद्धी तिरश्ची रास्त्रा तच्चतुश्चतस्र ऊर्धास्तदष्टावष्टकायामेव तदष्टकां करोति
 ॥ २५ ॥ ॥ शतम् ३५०० ॥ ॥ अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वाऽअधि यज्ञस्ता-
 यते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥ यद्वेवामावास्यायाऽ । रेतो
 वाऽएतद्भूतमात्मानं सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्माऽएतं पुरस्ताच्छोकं करो-
 ति दक्षिदिक्षे भवति तं कृतं लोकमभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो
 ऽभि जायतऽइति ॥ २७ ॥ स यत्कनीयः संवत्सरादीक्षितः स्यात् । अलोका इष्ट-
 का उपदध्यादष्टका लोकानतिरिच्येन्नथ यद्वयसो लोकान्कृत्वेष्टका नानूपदध्या-

ल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां दीक्षितामावास्यायां क्रीणाति त-
 द्वावत्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणं ने सर्वोऽग्नि-
 श्रीयते ॥ २८ ॥ तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्रयेऽहोरात्राणि स-
 म्यद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि कथमस्य ते लोकाः अनुपदिता भवन्तीति
 यद्वाऽअमावास्यायां दीक्षितामावास्यायां क्रीणाति तद्यावत्तमेव लोकं करोति
 तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चि-
 नोति को हि चिनुयान्न च सोऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
 तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वाऽएष मासो यान्यूर्-
 ध्वानि क्रयादहानि तद्या अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोकाः अनु-
 पदिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥ एतद्वै यैव प्रथमा पौर्णि-
 मासी । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाष्टका तस्यामुखाऽऽ सम्भरति या प्रथमामा-
 वास्या तस्यां दीक्षतऽएतद्वै यान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते
 तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्यदेव ॥ ३० ॥ तदाहुः । कथमस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्नि-
 माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्यद्यतऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विं-
 शतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्पट्त्रिंशदिकादशानुधाजा एकादशोपयज्ञस्तदष्टा-
 पञ्चाशत् ॥ ३१ ॥ ततो याष्टाचवारिंशत् । साष्टाचवारिंशदक्षरा जगतीयं वै
 जगत्प्रत्यक्षं ह्रीदं सर्वं जगदियमु वाऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्रीयते यानानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥ ३२ ॥ यद्वैवाष्टाचवारिंशत् । अष्टाचवारिंशद-
 क्षरा वै जगती जगती सर्वाणि हुन्दाऽसि सर्वाणि हुन्दाऽसि प्रजापतिः प्रजापति-
 रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥ ३३ ॥ अथ यानि दश । सा दशा-
 क्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावत्तद्ववति ॥ ३४ ॥ क्वा पशुपुरोडाशः । तत्पष्टिः पष्टिर्मासस्याहोरात्राणि

तन्मा माप्नोति मास आस ऋतुमाप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत्संवत्सरमग्निमाप्नोति ये च
 संवत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥३५॥ अथैतस्य प्रा-
 जापत्यस्य । एकविंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्तयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा
 एकादशोपयज तत्पञ्चपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो रुविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टाप-
 ञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति द्वावाधारौ तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव त-
 माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥३६॥ अथैतस्य नियुवतीयसः ।
 सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाजा एकादशोपयज-
 स्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो रुविस्तदष्टापञ्चाशद्द्वयमग्नेः द्वौ स्विष्टकृतौ
 तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति वनस्पतिश्च वसाहोमश्च
 तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्त-
 देवमु अस्यैतत्कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोत्येव च संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥३७॥
 तदाहुः । नैतस्य पशोः समिष्टयजूषि जुहुयान्न रुदयशूलेनावभृथमभ्यवेयादारम्भो
 वाऽऽर्षोऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गी देवतानां समिष्टयजूषि सऽस्थावभृथो नेदारम्भे दे-
 वता व्यवसृजानि नेद्यजूष सऽस्थापयानीति स वै समेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा
 तत्प्रजापतिरपश्यद्यैतस्याग्निरन्तं न पर्येतस्मात्सऽस्थापयेद्यदेव सऽस्थापयति प्राण
 एष पशुस्तस्य यदत्तरियात्प्राणस्य तदत्तरियाद्यदु वै प्राणस्यात्तरियात्तत एवं मि-
 येत तस्मात्समेव स्थापयेदथातो व्रतानामेव ॥३८॥ तदाहुः । नैतेन पशुनेष्ट्वोप-
 रि शयीत न माऽसमश्नीयान्न प्रिष्टुप्रिष्टुष्ट्यात्पूर्वदीक्षा वाऽऽर्ष पशुरनवकृतं वै
 तद्यदीक्षित उपरि शयीत यन्माऽसमश्नीयाद्यन्मिथुनमपेयादिति नेत्रेवैषा दीक्षा
 नेव हि मेखलास्ति न कृत्वाजिनमिष्टकां वाऽऽर्षतां कुरुते तस्मादु काममेवोपरि
 शयीतेतदु सर्वमन्नं यदते पशवस्तदस्यात्राप्तमारब्धं भवति तद्यानि कानि चाम-
 धुनोऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात्पुरा

त्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३१ ॥ तदाहुः । दद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां
 नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद्वक्ष्णः आदिष्टदक्षिणां दद्याद्वक्ष्णा वै सर्वो यज्ञस्तदस्य
 सर्वो यज्ञो भिषज्जयितो भवतीति न तथा कुर्यादिष्टकां वाऽएतां कुरुते तद्यथेष्ट-
 कायामिष्टकायां दद्यात्तादत्तदमुर्क्षेव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १
 [२. २.] ॥ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेत-
 यमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमाऽऽ स्वयमातृणां चितिमपश्यत्तस्मात्तां प्रजापतिनो-
 पदधाति ॥ १ ॥ तमग्निरब्रवीत् । उपाह्मयानीति केनेति पशुभिरिति तथेति प-
 श्विष्टकया ह तदुवाचैषा वाव पश्विष्टका यदूर्वेष्टका तस्मात्प्रथमायै स्वयमातृ-
 णायाऽअनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्याऽअनन्तर्हिता ओषधयोऽनन्तर्हि-
 ताः पशवोऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो क्लेष एतयोपैत् ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतय-
 धमेवेति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्नित उर्ध्वमिहतेति तेषां चेतयमानानामि-
 न्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्तरिक्षं द्वितीयाऽऽ स्वयमातृणां चितिमपश्यत्तस्मात्तामि-
 न्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥ तान्वायुरब्रवीत् । उपाह्मयानीति
 केनेति दिग्भिरिति तथेति दिश्याभिर्ह तदुवाच तस्माद्वितीयायै स्वयमातृणाया
 ऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो वा-
 युरनन्तर्हितो क्लेष एताभिरुपैत् ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयधमेवेति चितिमिहतेति
 वाव तदब्रुवन्नित उर्ध्वमिहतेति तेषां चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाऽऽ स्व-
 यमातृणां चितिमपश्यत्तस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥ तमसावादित्योऽब्रवीत्
 । उपाह्मयानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणात्मना हवैव
 तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमातृणानन्तर्हिता लोकम्पृणायाऽउपधीयते तस्माद-
 सावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो क्लेष एतयोपैत् ॥ ६ ॥ तदेता वाव

षड् देवताः । इदं सर्वमभवन्नपि किं च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा वाव षड् देवता इदं सर्वमभवन्नपि तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामिति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विहृत यथा वयमिहाप्यसामिति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् ॥७॥ तेऽब्रुवन् । उप वयमायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेति तथेति तद्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चितिरथ यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायंस्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥८॥ ते यदब्रुवन् । चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्त्यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितयः ॥९॥ प्रजापतिः प्रथमां चितिं पश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयं चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थी चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमी चितिमपश्यत् । रमेधेव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीनामर्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्याश्चिन्ता भवन्ति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ३.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [३७.] ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेतयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यन्तसवितापश्यन्तस्मात्सावित्राणि स एतामष्टागृहीतामाहुतिमनुहोताऽहुवेमामष्टधाविहितामपाठामपश्यत्पूरैव सृष्टाऽसतीम् ॥१॥ ते यदब्रुवन् चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्त्यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यन्तस्मादिष्टका ॥२॥ तां वाऽएताम् । एकाऽसतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादियमेका सत्यष्टधाविहिता ॥३॥ तामूर्ध्वामुद्धृन्नुहोति । इमाऽतदूर्ध्वाऽवपैरुद्धृह्णाति तस्मादियमूर्ध्वा वपैः ॥४॥ ताऽसंततां जुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इह रक्षांसि नाष्ट्रा नान्ववेयुरिति त एतऽसंततहोममपश्यन् रक्षांसां नाष्ट्राणामनन्ववायनाय त-

स्मात्संततां जुहोति ॥५॥ यद्वैतामाहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निस्तमेतयाहुत्या
 पुरस्तात्प्रीणाति तमिष्ट्वा प्रीवथैनं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति त-
 स्मात्सवित्राणि तस्माद्वाऽऽतामाहुतिं जुहोति ॥६॥ यद्वैतामाहुतिं जुहोति ।
 सवितैषोऽग्निस्तमेतयाहुत्या पुरस्ताद्वितो भूतं सिञ्चति यादग्वै योनौ रेतः सि-
 च्यते तादृजायते तद्यदेतया सवितारं रेतो भूतं सिञ्चति तस्मात्सवित्राणि
 तस्माद्वाऽऽतामाहुतिं जुहोति ॥७॥ सुवश्चात्र सुक्च प्रयुज्येते । वाग्वै सुक्प्राणः
 सुवो वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्मन्वैरुस्तस्मात्सुवश्च सुक्च ॥८॥
 यदेव सुवश्च सुक्च । यो वै स प्रजापतिरासीदिष स सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
 प्रजापतिर्यथा सा वागासीदिषा सा सुगयोषा वै वाग्योषा सुगय यास्ता आप
 आपन्वाचो लोकादेतास्ता यामेतामाहुतिं जुहोति ॥९॥ तां संततां जुहोति ।
 संतता हि ता आप आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रया विद्या सहायः प्राविशदिष
 स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥१०॥ तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका अथ
 यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा भवति जगती सर्वाणि हुन्दांसि सर्वाणि
 हुन्दांसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च
 प्रजापतिर्यैषा त्रयी विद्या ॥११॥ स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति प्रजाप-
 तिवै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन्मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात्प्र-
 जापतिर्युञ्जानः ॥१२॥ तवाय सविता धिय इति । मनो वै सविता प्राणा धियो
 ऽग्नेर्ज्योतिर्निचायेत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्यै कोनद्ध्याभ-
 रति ॥१३॥ युक्तेन मनसा वयमिति । मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन
 मनसा किं चन सम्प्रति शक्नाति कर्तुं देवस्य सवितुः सवः इति देवेन सवित्रा
 प्रसूता इत्येतत्स्वर्गाय शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकमियादेवमेतदाह श-
 क्नोति शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥१४॥ युक्ताय सविता देवानिति । मनो वै

सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिवमिति स्वर्गाऽहैनांलोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुक्ते बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वाऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उऽरूपो ऽग्निरितम्बेते संस्करिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता एतत्कर्म कर्त्तव्यमित्येतत् ॥१५॥ युज्यते मन उत युज्यते धिय इति । मनश्चैवैतत्प्राणाश्चैतस्मै कर्मणे युक्ते विप्रा विप्रस्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्धि होत्रा दधऽइति यद्वाऽरूपं चीयते तदेष होत्रा विधत्ते चित्ते क्योतस्मिन्होत्रा अधिविधीयते वयुनाविदित्येष ह्रीदं वयुनाऽविन्दन्ती इदित्येको क्येष इदं सर्वं वयुनमविन्दन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति मरुती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥१६॥ युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्वमन्नं नमस्तत्तदेषैवाहुतिरन्नमेतयैव तदाहुत्येतेनान्नेन प्राणानितस्मै कर्मणे युक्ते वि श्लोक एतु पथ्येव सूररिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिश्लोको यजमानस्य स्यादेवमेतदाहु शृण्वन्तु विश्वेऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापतिर्वाऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्यानि धामानि तद्यऽरूपे लोकेषु देवास्तानितदाहु ॥१७॥ यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइत्ययुरिति । प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तत्ततो देवा अकुर्वन्देवा देवस्य महिमान्मोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य यज्ञं वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे स एतश इति यद्वै किं चास्यां तत्पार्थिवं तदेष सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्क्येनदभ्यवतनोति रजाऽसि देवः सविता महिबनेतीमे वै लोका रजाऽस्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना विमिमीते ॥१८॥ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । असौ वाऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तमेतदाहु प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनावित्यसौ वाऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वोऽन्नं केतोऽन्नपूरन्नं नः

पुनावित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदविति वाग्वाऽइदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः प्रा-
 णो न इदं कर्म स्वदवित्येतत् ॥ ११ ॥ इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असौ
 वाऽआदित्यो देवः सविता यदु वाऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्तः स्वस्त्यु-
 द्धमश्नुते देवाव्यमिति यो देवानवदित्येतत्सखिविदः सत्राजितं धनजितः स्व-
 र्जितमिति य एतत्सर्वं हिन्दादित्येतद्वेत्त्यृचा स्तोमः समर्थय गायत्रेण रथत्तरं
 बृहद्गायत्रवर्तनीति सामानि स्वाहेति यजूंषि सैषा त्रयो विद्या प्रथमं ज्ञायते
 यथैवादोऽमुत्राज्ञायतेवमथ यः सोऽग्निरुसृज्यतेष स योऽत ऊर्ध्वमग्निश्चीयते ॥ २० ॥
 तान्यितान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैनमेतद्वतो भूतः सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो
 नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवै-
 नमेतद्वतो भूतः सिञ्चति तानि दश भवत्याहुतिर्दशमी दशाक्षरा विराड्विराडग्नि-
 र्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्व-
 वति ॥ २१ ॥ एतस्यामाहुत्याः हुतायाम् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन्प-
 शुर्वाऽअग्निः पशुभिरिममन्विहाम स स्वाय वृषायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिरन्वै-
 हत्स स्वाय वृषायाविर्भवत्तस्मादु हैतत्पशुः स्वाय वृषायाविर्भवति गौर्वा गवे
 ऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥ तेऽब्रुवन् । यद्यह सवैरन्वेषिष्यामो
 यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसवैरुसर्वमनुवेत्स्याम इति त एत-
 मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्रासभं गोश्चावेश्व तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां प-
 शुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादिष एकः सन्दिरेताः ॥ २३ ॥ अनद्धापुरुषं पुरुषात् । एष ह
 वाऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् मृदूण्यांस्तत्सवैरुह पशुभिरन्वैहन्नो
 यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥ त्रिभिरन्विहति । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वन्विहति ते पञ्च सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिको

प्रादिशमात्र७ ह्रीदमभि वाग्वदत्यरनिमात्री त्वेव भवति बाहुर्वाऽअरन्निर्बाहुनो
 वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितैव तद्वति ॥३३॥ अन्यतः क्षात्स्यात् । अन्यतरतो
 ह्रीदं वाचः क्षात्तमुभयतः क्षात्वेव भवत्युभयतो ह्रीदं वाचः क्षातं यदेनया दैवं
 च वदति मानुषं चाथो यत्सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतः क्षात् ॥३४॥ यद्वेवोभय-
 तः क्षात् । अतो वाऽअग्नेर्वीर्यं यतोऽस्यै क्षात्तमुभयत एवास्यमेतद्वीर्यं दधाति
 ॥३५॥ यद्वेवोभयतः क्षात् । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनंस्त-
 थैवैनमयमेतदनुविद्यैभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥३६॥ स यदिति खनति । तदेनम-
 स्माहोस्मात्स्वत्सत्यं यदूर्ध्वीच्चरति तदनुविद्यैभ्यो लोकादथ यदन्तरेण संचरति तदन्तरि-
 क्षलोकात्सर्वेभ्य एवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥३७॥ तामादत्ते । देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यामाददे गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस्वदिति
 सवितुप्रसूत एवैनामेतदेताभिर्देवताभिरादत्ते गायत्रेण हृन्दसाथोऽअस्यां गायत्रं
 हृन्दो दधाति पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीषमङ्गिरस्वदाभरेति पशवो वै पुरीषं पृ-
 थिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्त्रैष्टुमेन हृन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनां त्रै-
 ष्टुमेन हृन्दसादत्तेऽथोऽअस्यां त्रैष्टुमं हृन्दो दधाति ॥३८॥ अग्निरसीति । अग्नि-
 र्क्षेपा तदेन७ सत्येनादत्ते नार्यसीति वज्रो वाऽअग्निर्क्षेपा नारी न वै योषा कुं-
 चनं हिनस्ति शमयत्येवैनामेतदह्निःसायै त्वया वयमग्निः७ शकेम खनितुः७ सधस्थ
 ऽएतीदं वै सधस्थं त्वया वयमग्निः७ शकेम खनितुमस्मिन्सधस्थऽइत्येतज्जागतेन
 हृन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनां जागतेन हृन्दसादत्तेऽथोऽअस्यां जागतं हृन्दो दधाति
 ॥३९॥ त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदादत्ते त्रि-
 भिरादायथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयतऽएतद्वाऽएनां देवास्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन
 वीर्यमदधुस्तथैवैनामयमेतत्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥४०॥ हृस्त
 ऽआधाय सवितेति । हृस्ते चस्याहिता भवति बिभ्रदधिमिति बिभर्ति कोना७

हिरण्ययीमिति हिरण्ययी क्लेषा या हन्दोमय्यग्रेज्योतिर्निचायेत्यग्रेज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत्पृथिव्याऽअध्याभरदिति पृथिव्यै क्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन हन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनामानुष्टुभेन हन्दसादत्तेऽथोऽअस्यामानुष्टुभं हन्दो दधाति तान्येतान्येव हन्दाऽस्येषाभिरारम्भयैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥ ताऽ ह्रैके हिरण्ययीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वाऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वाऽएषा हन्दाऽसि तेनैषा हिरण्यममृतऽ हिरण्यममृतानि हन्दाऽसि ॥ ४२ ॥ तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा वाग्वागित्येकमक्षरमक्षरमिति अक्षरं तद्यत्तद्वागित्येकमक्षरं यैवैषानुष्टुभुतमसा साथ यदक्षरमिति अक्षरमेतानि तानि पूर्वाणि यजूऽषि सर्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सर्वया वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥ यद्वेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तदिह वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिह वाग्वदति हन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवात्तरदिशः सर्वासु तदिह वाचं दधाति तस्मात्सर्वासु दिह वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. १.] ॥

हृस्तऽएषाभिरभवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वाऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्घमदधुस्तथैवैधयमेतदन्वेषिष्यन्पुरस्ताद्दीर्घं दधाति ॥ १ ॥ सोऽअमभिमन्त्रयते । प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रवेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्तमथ यत्क्षिप्रात्क्षेपीयस्तत्प्रतूर्तं वरिष्ठामनु संवतमितीयं वै वरिष्ठा संवदिमामनु संवतमित्येतदिवि ते जन्म परममन्त्रिन्ने तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरिदिति तदेनमेता देवताः करोत्यग्निं वायुमादित्यं तदश्चे वीर्यं दधाति ॥ २ ॥ अथ रासभम् । युञ्जाथाऽ रासभं युवमित्यध्वर्युं चैतद्यज्ञमानं चाह्वास्मिन्यामे वृषणवसूऽइत्यस्मिन्कर्मणि वृषणवसूऽइत्येतदग्निं भरतमस्मयुमित्यग्निं भरतमस्मत्प्रेषितमित्येतत्तद्रासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥ अथाज्ञम् । योगे योगे तवस्तरं वाजे-वाजे ह्वामऽइत्यज्ञं वै वाजः कर्मणि-कर्मणि तवस्तरमन्ने ऽन्ने ह्वामऽइत्येतत्सखाय इन्द्रमूतयऽइतीन्द्रियवन्तमूतयऽइत्येतत्तदज्ञे वीर्यं

दधाति ॥४॥ त्रिभिर्भिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैधे-
तद्वीर्यं दधाति ॥५॥ अथैनान्प्राच उत्क्रमयति । तदेनमेतैः पशुभिर्विहति नो-
पस्पृशत्यग्निर्येष यत्पशवो नेन्मायमग्निरिहिनसदिति ॥६॥ सोऽश्वमुत्क्रमयति । प्र-
तूर्वन्नेक्ष्यवक्रामन्नशस्तीरिति पाप्मा वाऽशस्तिस्त्वरमाणं एक्ष्यवक्रामन्याप्मान-
मित्येतद्भुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणा-
पत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेनमश्वेनान्विहति ॥७॥ अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं वीहि
स्वस्तिगव्यूतिर्भयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूजा सयुजा सहेतीयं
वै पूषानया सयुजा सहेत्येतत्तदेन७ रासभेनान्विहति ॥८॥ अथाजम् । पृथिव्याः
सधस्थादग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निं दाभरेत्येत-
त्तदेनमजेनान्विहति ॥९॥ त्रिभिर्विहति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतद्विहति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्षट् षडृतवः संवत्सरः संव-
त्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्विहति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. २.] ॥
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति । अथ मृदमह्यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा
प्रदीप्ता अथैतऽग्ने लोकाः पुरो वाऽएतदेभ्यो लोकेभ्योऽग्ने देवाः कर्मान्वैहन्तः
यदेतानग्नीनतीत्य मृदमाहुरति तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विहति ॥१॥ प्राञ्चो
यन्ति । प्राची हि दिग्गोः स्वायामेवैनमेतद्दिश्यन्विहति स्वायां दिशि विन्दति
॥२॥ ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदहेम इत्यग्निं पशव्यमग्निवदहेम इत्येतत्
॥३॥ अथानङ्गापुरुषमीक्षते । अग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वद्वरिष्याम इत्यग्निं पशव्यमग्नि-
वद्वरिष्याम इत्येतत्तदेनमनङ्गापुरुषेणान्विहति ॥४॥ अथ वल्मीकवया सुषिरा
व्यधे निहिता भवति । तामन्वीक्षतऽग्न्यं वै वल्मीकवपेयमु वाऽग्ने लोका
एतद्वाऽएनं देवा एषु लोकेषु विग्राहमैहन्तथैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विग्राहमि-

वाऽआज्याऽरेत एवैतत्सिञ्चति सुवेण वृषा वै सुवो वृषा वै रेतः सिञ्चति
 स्वाहाकारिण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥ आ ता जि-
 धर्मि मनसा धृतेनेति । आ ता जुहोमि मनसा च धृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षिप्यन्तं
 भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् क्लेष सर्वाणि भुवनानि क्षिपति पृथुं तिरश्चा व्यसा
 बृहत्तमिति पृथुर्वाऽएष तिर्यङ्मयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्ठमन्त्रे रभसं दृशानमित्य-
 काश्चतमन्त्रैरनादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥ आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिधर्मीति ।
 आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहीउमानेन मनसा
 तज्जोषेतेत्येतन्मर्यश्री स्पृह्यद्वर्णीऽअग्निरिति मर्यश्रीर्क्षेप स्पृह्यद्वर्णीऽअग्निर्नाभि-
 मृशे तन्वा जर्भुराण इति न क्लेषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥ द्वा-
 भ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवेनमेतद्रेतो भूतऽ सिञ्चत्याग्नेयीभ्यामग्निमेवैतद्रेतो भूतऽ सिञ्चति ते यदग्नेयौ
 तेनाग्निरथ यत्तिष्ठभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नौऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन-
 मेतद्रेतो भूतऽ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवेनमेतद्रेतो भूतऽ सिञ्चति ॥ २१ ॥ ॥ शतम् ३६०० ॥ ॥ अश्वस्य पदे
 जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथै कस्येतेऽअग्निर्वात्येष्टाऽहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥ अ-
 धेनं परिलिखति । मात्रामेवास्माऽएतत्करोति यथैतावानसीत्येवम् ॥ २३ ॥ य-
 द्देवेनं परिलिखति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाऽसि नाष्टा न
 हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयत्यभ्या वज्रो
 वाऽअध्विर्वज्रमेवास्माऽएतदभिगोप्तारं करोति सर्वतः परिलिखति सर्वत एवा-
 स्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतमेवास्माऽएतं व-
 ज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥ परि वाजपतिः कविः । परि त्वग्निं पुरं वयं त्वमग्ने
 द्युभिर्हि त्वग्निर्वास्माऽएतदुपस्तुत्य वर्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आ-

मेयीभिरग्निपुरामेवास्माऽएतत्करोति सा हैषाग्निपुरा दीव्यमाना तिष्ठति तिसृभि-
 निपुरामेवास्माऽएतत्करोति तस्माड् हैतत्पुरां परमां रूपं यद्विपुरं स वै वर्षी-
 यसा-वर्षीयसा हृन्दसा पुरां-पुरां लेखां दृश्यन्ति करोति तस्मात्पुरां पुरा-पुरा
 वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः ॥२५॥ अथैनमस्यां खनति । एतद्वै देवा
 अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तस्माऽइमामेवात्मान-
 कुर्वाण्युत्थाऽआत्मात्मानं गोप्यतीति सा समंबिला स्यात्तदस्येयमात्मा भवति य-
 द्वैव समंबिला योनिर्वाऽइयं रेत इदं यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यतेऽमुया तद्व-
 त्यथ यन्मूनं व्युडं तदेतद्वै रेतसः समृडं यत्तमंबिलं चतुःसक्तिरेष कूपो भवति
 चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥१ [३.३.] ॥
 तृतीयोऽध्यायः [३८.] ॥

अथैनमतः खनत्येव । एतद्वाऽएनं देवा अनुविद्याखनन्स्तथैवैनमयमेतदनुविद्य
 खनति देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सध-
 स्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामीति तद्विद्वद्भूत एवैनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथि-
 व्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्नित्खनति ॥१॥ ज्योतिष्मन्तं वाग्निं सप्रतीकमिति ।
 ज्योतिष्मान्वाऽअयमग्निः सप्रतीकोऽज्ञस्त्रेणा भानुना दीव्यतमित्यज्ञस्त्रेणार्चिषा दी-
 प्यमानमित्येतद्विवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्ख-
 नाम इति शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्नित्खनाम इ-
 त्येतत् ॥२॥ द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैनमेतत्खनत्यथो द्वयं क्षेत्रद्रूपं मृच्छापश्च ॥३॥ स वै खनामि
 खनाम इति खनति । खनामीति वाऽएतं प्रजापतिरखनत्खनाम इति देवास्त-
 स्मात्खनामि खनाम इति ॥४॥ स वाऽअग्न्या खनन् । वाचा खनामि खनाम
 इत्याह वाग्वाऽअग्निरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते वाचा वाऽएतमग्न्या देवा अ-

खनंस्तथैवैनमयमेतद्वाचैवाध्या खनति ॥५॥ अथैनं कृत्वाजिनं सम्भरति । यज्ञो
 वै कृत्वाजिनं यज्ञोऽथैवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दांसि वै लोमानि छन्दःस्वे-
 वैनमेतत्सम्भरति तत्तूष्णीमुपस्तृणाति यज्ञो वै कृत्वाजिनं प्रज्ञापतिर्वै यज्ञोऽनिरु-
 क्तो वै प्रज्ञापतिरुत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनयवि तद्धि देवत्रा ॥६॥ अथैन
 पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः
 सिञ्चते तत्प्रजनिषु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति वाग्वै मन्त्रो वाक्पुष्करपर्णम्
 ॥१७॥ अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेरिति । अपाऽऽद्येतत्पृष्ठं योनिर्ह्येतद्ग्रेः समुद्रम-
 भितः पिन्वमानमिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्धमानो महांश्चा च पु-
 ष्करऽइति वर्धमानो महोयस्व पुष्करऽइत्येतद्विवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्वेत्य-
 नुविमार्थसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निर्नो ह्येतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भू-
 त्वेन यहेत्येवैतदाह ॥८॥ तदुत्तरं कृत्वाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृत्वाजिन-
 मियं वै कृत्वाजिनमियमु वै यज्ञोऽस्याऽहं हि यज्ञस्तायते द्यौष्युष्करपर्णमापो वै
 द्यौरापः पुष्करपर्णमुत्तरो वाऽअसावस्यै ॥९॥ अथैनेऽअभिमृशति । संज्ञामेवा-
 भ्यमित्करोति शर्म च स्यो वर्म च स्य इति शर्म च क्यस्येते वर्म चाहिद्रे ब-
 द्धलेऽउभेऽइत्यहिद्रे ह्येते बद्धलेऽउभे व्यचस्वतो संवसाथामित्यवकाशवती सं-
 वसाथामित्येतद्भूतमग्निं पुरीष्यमिति बिभृतमग्निं पशव्यमित्येतत् ॥१०॥ संवसा-
 थाऽस्वर्विदा । समीचीऽउरसा त्मनेति संवसाथामेनऽस्वर्विदा समीचीऽउरसा
 चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमज्ञसमिदित्यसौ वाऽआदित्य एषो
 ऽग्निः स एष ज्योतिष्मानज्ञसस्तमेतऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्तमज्ञस-
 मिदिति ॥११॥ द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यज्ञमानो यज्ञमानोऽग्निर्धावानग्निर्धावत्य-
 स्य मात्रा तावतैवाभ्यामेतत्संज्ञा करोत्यथो द्वयऽह्येवैतद्रूपं कृत्वाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥२ [४. १.] ॥ ॥

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसीति पशव्योऽसीत्येतद्विश्वभरा इत्येष
हीदः सर्वं बिभर्त्यथर्वा वा प्रथमो निर्मन्थदग्ऽइति प्राणो वाऽअथर्वा प्राणो
वाऽएतमग्रे निर्मन्थत्तद्योऽसावग्रेऽग्निरसृज्यत सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्क-
रोति ॥१॥ अथैनं परिगृह्णाति । अथ्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तर-
तस्त्वामग्रे पुष्करादध्यथर्वा निर्मन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा
ऽएतमग्रेऽह्यो निर्मन्थन्मूर्ध्नी विश्वस्य वाधत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् ॥२॥
तमु वा दध्यङ्गुषिः । पुत्र ईधेऽअथर्वणा इति वाग्वै दध्यङ्गाथर्वणाः स एनं तत
ऐन्द्र वृत्रहृणं पुरंदरमिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महृणं पुरंदरमित्येतत् ॥३॥ तमु
वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्युहृत्तममिति मनो वै पाथ्यो वृषा स एनं तत
ऐन्द्र धनंजयः रणे-रणाऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥४॥ गायत्रीभिः । प्राणो
गायत्री प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्ता-
नेवास्मिन्नेतदधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाच्चौ द्वौ ता-
नेवास्मिन्नेतदधाति ॥५॥ अथैते त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुवात्मा-
नमेवास्यैताभ्याः संस्करोति सीद होता स्वऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्यै होता
तस्यैष स्वो लोको यत्कृत्ताजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत्सादया यज्ञः सुकृ-
तस्य योनाविति कृत्ताजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्कृविषा यज्ञासीति देवः
सन्देवानवन्कृविषा यज्ञासीत्येतदग्रे बृहद्यज्ञमानि वयो धा इति यज्ञमानायाशिष-
माशास्ते ॥६॥ नि होता होतृषदने विदान इति । अग्निर्यै होता कृत्ताजिनः
होतृषदनं विदान इति विद्वानित्येतत्त्रेषो दीदिवांश्चऽअसदत्सुदक्ष इति त्रेषो
दीप्यमानोऽसदत्सुदक्ष इत्येतद्दब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रतप्रमतिर्कोष वसि-
ष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वोऽअग्निरिति सर्वं वै सहस्रं सर्वम्भरः शुचिजिह्वोऽग्नि-
रित्येतद्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ अथैषा बृहत्पुत्तमा भ-

वति । बृहती वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते ता-
दृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहती करोति तस्मादेष संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥
सांसीदस्व महां ॥ ९ ॥ असीति । इदमेवैतद्रेतः सिक्ताऽ स०सादयति तस्माद्योनौ रे-
तः सिक्ताऽ स०सीदति शीचस्व देववीतम इति दीप्यस्व देववीतम इत्येतद्वि धू-
मग्नेऽग्रंरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा वाऽएष समिध्यतेऽथेष धूम-
रुषं विसृजते दर्शतमिति ददृशऽइव क्लेषः ॥ १० ॥ ताः षट् सम्पद्यन्ते । षट्त्वः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वति यद्वेव संवत्सरम-
भिसम्पद्यते तद्बृहतीमभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वाद-
शष्टका द्वादशमावास्यास्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तं दक्षिणात् उदञ्च-
माह्वति दक्षिणातो वाऽउदग्योनौ रेतः सिच्यतऽएषोऽअस्यैतर्हि योनिरविहृद-
माह्वति रेतसोऽविहृदाय ॥ १० ॥ इति ॥ ३ [४. २.] ॥

अथ तत्रापि उच्यते । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टमद्विर्वै तत्संधीयतेऽद्वि-
रूवास्याऽएतत्क्षतं विलिष्टं संतनोति संदधाति ॥ १॥ अपो देवीरुपसृज । म-
धुमतीर्यन्माय प्रजाभ्य इति रसो वै मधु रसवतीर्यन्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत्ता-
राणां रसाणां द्वाज्जित्तामोषधयः सुपिप्यन्ता इत्यपां वाऽरास्यानां दुज्जिह्वतऽओषध-
यः सुपिप्यन्ताः ॥ २ ॥ अथैनां वायुना संदधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं वा-
युना वै तत्संधीयते वायुनैवास्या एतत्क्षतं विलिष्टं संतनोति संदधाति ॥ ३ ॥
सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवतऽउत्ता-
नाया कृदं यद्विक्स्तमित्युत्तानाया क्यस्या एतद्कृदं विकस्तं यो देवानां चरसि
प्राण्येनेत्येष हि सर्वेषां देवानां चरति प्राण्येन कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यमिति
प्रजापतिर्वै कस्तस्माऽएवैतदिमां वषट्करोति नो हेतावत्यन्याहुतिरस्ति यथेषा
॥ ४ ॥ अथैनां दिग्भिः संदधाति । यद्वाऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत्संधीयते

दिग्भिरेवास्या एतत्तन्तं विलिङ्ग संतनोति संदधाति स इमां चेमां च दिशौ
 संदधाति तस्मादेते दिशौ सङ्कितेऽथेमां चेमां च तस्माद्वैते सङ्कितेऽइत्यग्रे
 ऽथेति अथेत्यथेति तदक्षिणावृत्तद्वि देवत्रानयानया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैना-
 नेतद्विषयति ॥५॥ अथ कृत्ताजिनं च पुष्करणी च समुद्रं ह्लाति । योनिर्वै पुष्क-
 रणी योन्या तद्रेतः सिक्तं समुद्रं ह्लाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं समुद्रं ह्लाति सु-
 ज्ञातो ज्योतिषा सह शर्म वद्वथमासदस्वरिति सुज्ञातो क्षेप ज्योतिषा सह शर्म
 चैव ह्लाति च स्वश्चासीदति ॥६॥ अथैनमुपनक्षति । योनौ तद्रेतो युनक्ति तस्मा-
 द्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्तेण योक्तेण हि योग्यं युञ्जति मौञ्जेन त्रिवृ-
 ता तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ तत्पर्यस्यति । वासोऽग्रे विश्वरूपं संव्ययस्व विभा-
 वसविति वरूण्या वै यज्ञे रज्जुरवरूणमेवैनदेतत्कृत्वा यथा वासः परिधापयेदेवं
 परिधापयति ॥८॥ अथैनमादायोत्तिष्ठति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं तदा-
 दित्यमुत्थापयत्युडु तिष्ठ स्वधरेत्यधरो वै यज्ञ उडु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतद्वा नो दे-
 व्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नोऽवेत्येतद्दृशे च भासा बृहता सुशुक्लानिरिति
 दर्शनाय च भासा बृहता सुशुक्लानिरित्येतदग्ने याहि सुशस्तिभिरिति ये वोढार-
 स्ते सुशस्तय अग्ने याहि वोढभिरित्येतत् ॥९॥ अथैनमित उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति
 । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्यमित उर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावा-
 दित्य इत उर्ध्वः प्राङ् धीयतऽउर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुवर्धो वाजस्य सनितेत्यूर्धो वाऽएष तिष्ठन्वाजमन्नं संतनोति यदञ्जि-
 भिर्वाघद्विर्विक्रयामहः इति रश्मयो वाऽएतस्याञ्जयो वाघतस्तानेतदाह परोबा-
 ङ्ग प्रगृह्णाति परोबाङ्ग क्षेप इतोऽथैनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरिनाभि धार-
 यति तस्योपरि बन्धुः ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. ३.] ॥ ॥

हस्तऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वाऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ता-

द्वीर्यमदधुस्तथैवैध्रयमेतत्सम्भरिष्यन्पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥१॥ सोऽश्वमभिमन्त्रयते ।
 स ज्ञातो गर्भोऽसि रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयोरेष ज्ञातो
 गर्भोऽग्रे चारुर्विभृत ओषधीधिति सर्वासु क्लेष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः
 परि तमाऽस्यतूनिति चित्रो वाऽएष शिशुः परेण तमाऽस्यतूनितीरोचते प्र मा-
 तृभ्योऽश्रधि कनिक्रदद्वा इत्योषधयो वाऽएतस्य मातरस्ताभ्य एष कनिक्रदत्प्रैति
 तदश्वे वीर्यं दधाति ॥२॥ अथ रासभः । स्थिरो भव वीडुङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन्नि-
 ति स्थिरश्च भव वीडुङ्गश्चाशुश्च भव वाजी चार्वनित्येतत्पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्रेः पु-
 रीषवाकृण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्रेः पशव्यवाकृण इत्येतत्तद्रासभे वीर्यं दधाति
 ॥३॥ अथाज्ञः । शिखा भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्यङ्गिरा वाऽअग्निरा-
 ग्रेयोऽज्ञः शमयत्येवैनमेतद्विहसगै मा द्यावापृथिवीऽअभिशीचीर्मान्तरिक्षं मा
 तृनस्पतीनित्येतत्सर्वं मा विहसोरित्येतत्तदज्ञे वीर्यं दधाति ॥४॥ त्रिभिरभिमन्त्र-
 यते । द्विद्वर्गिर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेष्टेतद्वीर्यं दधाति ॥५॥ अथैन-
 मेतेषां पशूनामुपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति व-
 श्मो वै पशवो रेत इदं नेदिदं रेतो वज्रेण हिनसानीत्यथोऽअग्निरयं पशव इमे
 नेदयमग्निरिमान्यशून्हिनसदिति ॥६॥ तमश्वस्योपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । प्रेतु वाजी
 कनिक्रददिति प्रेतु वाजी कनिक्रद्यमान इत्येतन्नानदद्रासभः पत्वेति तदश्वस्य य-
 जुषि रासभं निराकृ तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति
 भरन्नग्निं पशव्यं मोऽअस्मात्कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेनमश्वेन सम्भरति ॥७॥ अ-
 थ रासभस्य । वृषाग्निं वृषां भरन्निति वृषा वाऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषा-
 णां भरत्यपां गर्भः समुद्रियमित्यपाः क्लेष गर्भः समुद्रियस्तदेनः रासभेन सम्भर-
 ति ॥८॥ अथापादत्ते । अग्नोऽआयाहि वीतयऽइत्यवितवऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा
 यजुषेतस्माद्भूतानां दपादत्ते ॥९॥ अथाज्ञस्य । ऋतं सत्यमृतं सत्यमित्ययं वा

अग्निर्मतमसावादित्यः सत्यं यदि वासावृतमयः सत्यमुभयमेतदयमग्निस्तस्मादाह
 अर्तः सत्यमृतः सत्यमिति तदेनमजेन सम्भरति ॥ १० ॥ त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद-
 ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते
 तत्पट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ अथैतान्यशूनावर्तयन्ति । तेषामज्ञः प्रथम एत्यय
 रासभोऽथाश्चोऽथेतो यतात्मश्चः प्रथम एत्यय रासभोऽथाज्ञः क्षत्रं वाऽअन्वश्चो वै-
 श्यं च शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मणमज्ञः ॥ १२ ॥ तद्यदितो यताम् । अश्चः प्रथम ए-
 ति तस्मात्क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयत्यथ यदमुत आयताम-
 ज्ञः प्रथम एति तस्माद्ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयत्यथ यन्नैवे-
 तो यतां नामुतो रासभः प्रथम एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वै-
 श्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यत्यपापवस्यसायाथो ब्रह्मणा चैवैतत्क्षत्रेण
 चेतौ वर्णावभितः परिपृच्छतेऽनपक्रमिणी कुरुते ॥ १३ ॥ अथानद्वापुरुषमीक्षते ।
 अग्निं पुरीषमद्भिरस्वद्भिराम इत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भिराम इत्येतत्तदेनमनद्वापुरुषेण
 सम्भरति ॥ १४ ॥ तमज्ञस्योपरिष्ठात्प्रगृह्णन्तीति । अग्नेयो वाऽअज्ञः स्वेनैवैनमेत-
 दात्मना स्वया देवतया सम्भरत्यथो ब्रह्म वाऽअज्ञो ब्रह्मणैवैनमेतत्सम्भरति
 ॥ १५ ॥ अथैनमुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदधमग्निमेतः शिवमायन्तमभ्यत्र पु-
 ष्पा इत्येतद्वैतस्मादायत ओषधयो बिभ्यति यद्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति ताभ्य
 एवैनमेतद्भयति प्रत्येनं मोदधः शिवो वोऽभ्येति न वो हिऽसिष्यतीति व्य-
 स्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नोऽप्य दुर्मतिं जह्नीति व्यस्यन्विश्वा अनिरा-
 अमीवाश्च निषीदन्नोऽप्य सर्वं पाप्मानं जह्नीत्येतत् ॥ १६ ॥ ओषधयः प्रतिगृह्णीत
 । पुष्पवतीः सुपिप्यत्ता इत्येतद्वैतासाः समृद्धः रूपं यत्पुष्पवत्यः सुपिप्यत्ताः स-
 मृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतित्येतदयं वो गर्भ ऋविष्यः प्रत्नः सधस्थमासददित्ययं वो गर्भ
 ऋतव्यः स्नातनः सधस्थमासददित्येतत् ॥ १७ ॥ द्वाभ्यामुपावहरति । द्विपायज्ञ-

मानो यजमानोऽग्निर्वागग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतदुपावहरति तं दक्षिणात उदञ्चमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुरुद्धतः प्रवेक्षितः भवति यत्रैनमुपावहरत्युद्धते वाऽअवोक्षितेऽग्निमादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥ परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाऽसि नाष्ट्रान् हन्युरिति तस्माज्ज्ञतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्माज्अयमेतां पुरं परिश्रयत्यथो यो निर्वाज्यः रेत इदं तिर-इव वै योनौ रेतः सिच्यते योनिरूपमेतत्क्रियते तस्मादपि स्वया ज्ञायया तिर-इवैव चिचरिषति ॥ १९ ॥ अथैनं विष्यति । तद्यदेवास्यात्रोपनक्षस्य साऽशुच्यति तामेवास्मादितरुचं बह्विधा दधात्यथोऽतस्या एवैनमेतद्योनेः प्रजल्पयति ॥ २० ॥ वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि पाजस पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो रक्षसोऽग्नीवा इति बाधस्व सर्वान्याप्सः इत्येतत्तु शर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरकृत् सुरुवस्य प्राणीतावित्याशिषमाशास्ते ॥ २१ ॥ अथाजलोमान्याह्विय । उदीचः प्राचः पशून्प्रसृजत्येषा ह्योभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राच्येतस्यां तदिशि पशून्प्रधाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशून्प्रजीवन्ति ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४. ४.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [३९.] ॥

प्राणिकषायनिष्पन्ना एता आपो भवन्ति । स्थेन्ने न्वेव यद्वेव प्राणिकषायेण सोमो वै प्राणश्चन्द्रमा उ वै सोम एतदु वाऽएतत्तद्वैतद्वैतमेतस्यैवाग्निद्वयस्योपास्थे ॥ १ ॥ ता उपसृजति । आपो हि ष्टा मयोभुव इति यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सूर्क्सो देवता तद्यजुस्ता देता आप एवेष त्रिचस्तथा अमूराप एकाऽत्रपऽत्रमदृश्यन्त ता एतत्तद्वैतद्वैतं करोति ॥ २ ॥ अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति । यदेव तत्फेनो द्वितीयऽत्रपमदृश्यत तद्वैतद्वैतं करोत्यथ यामेव तत्र मृदऽसंयौति सैव मृद्यत्तत्ततीयऽत्रपमदृश्यते तेभ्यो वाऽएष द्वेभ्योऽग्नेऽसृज्यत तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ ३ ॥ अथाजलोभिः साऽसृजति । स्थेन्ने न्वेव

पृथिवीं देवाः पशुभ्योऽधि समन्तं ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः
 सन्भरति त्वदजलमिरेवाजि हि सर्वेषां पशूनां वृषमथ यज्ञोम लोम हि ज-
 पम् ॥ ४ ॥ मित्रः सऽसृज्य । पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः
 प्राणो वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्सृजातं जातवेदसमयक्ष्माय वा सऽसृजामि प्रजाभ्य
 इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥ अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरसस्तेन
 सऽसृजति स्थेन्ने न्वेव यदेव तेनैतावती वाऽइयमग्रेऽसृज्यत त्व्यावतीयमग्रेऽसृ-
 ज्यत तावतीमेवैनमेतत्करोति ॥ ६ ॥ रुद्राः सऽसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः स-
 मीधिरेत्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरेतद्वै तदुद्राः सऽसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः
 समीधिरे तेषां भानुरजस्र इकुक्रो देवेषु रोचत इत्येष वाऽएषां भानुरजस्रः शु-
 क्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥ द्वाभ्यां सऽसृजति । द्वापायजमानो दजमानोऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेनमेतत्सऽसृजति ॥ ८ ॥ अथ प्रयौति । सऽसृष्टां व-
 सुभी रुद्रैरिति सऽसृष्टा क्लेषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्मित्रेण तद्वसुभिर्गुह्यैत-
 दुद्वेधीरैः कर्मण्यां मृदमिति धीरा हि ते कर्मण्योऽयं मृदस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा
 सिनीवाली कृणोतु तामिति वाग्वै सिनीवाली सैनां रुस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा
 करोवित्येतत् ॥ ९ ॥ सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशेति । योषा वै सि-
 नीवात्येतदु वै योषायै समृद्धं वृषं यत्सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्थयत्येवै-
 नमेतत्सा तुभ्यमदिते मृक्योखां दधातु रुस्तयोरितीयं वाऽअदितिर्मृक्यस्यै तदाह
 ॥ १० ॥ उखां कृणोतु । शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धियेति शक्त्या च हि करोति बा-
 हुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भं इति यथा माता पुत्र-
 मुपस्थे बिभृषादेव साग्निं गर्भे बिभर्वित्येतत् ॥ ११ ॥ त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्या-
 वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेनमेतत्प्रयौति द्वाभ्यां सऽसृजति तत्पञ्च पञ्चचि-
 त्तिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः स्वत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्-

द्ववति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस
मात्रा तावत्तद्वत्यथोऽष्टाक्षरा वाऽयमग्रेऽसृज्यत तथावतीयमग्रेऽसृज्यत ता-
वतीमेवैनमेतत्करोति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. १.] ॥

अथ मृत्पिण्डमपादत्ते । यावत्तं निधयेऽलं मन्यते मखस्य शिरोऽसीति यज्ञो
वै मखस्तस्यैतद्विह आकृवनीयो वै यज्ञस्य शिर आकृवनीयमु वाऽएतं चेष्ट्यन्भ-
वति तस्मादाकृ मखस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥ यद्वेवाकृ मखस्य शिरोऽसीति । ज्ञा-
यतऽएष एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो ज्ञायमानो ज्ञायते शीर्षतो मुखतो ज्ञा-
यमानो ज्ञायाताऽइति ॥ २ ॥ तं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण ह्न्द्सा-
ङ्गिरस्वदित्यथऽ ह्येष लोको निधिस्तमेतद्वसवो गायत्रेण ह्न्द्साकुर्वन्स्तथैवैनमय-
मेतद्गायत्रेण ह्न्द्सा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरा-
सीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीति पृथिव्यसीति पृथिवी क्षेत्र निधिर्धारया मयि प्रजाऽ
रायस्योषं गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सज्ञातान्यजमानयित्येतद्वै वसव इमं लोकं कृत्वा त-
स्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमा-
शास्ते तां प्रादेशमात्रीं कृत्वाथास्यै सर्वतस्तीरमुन्नयति ॥ ३ ॥ अथ पूर्वमुद्धिमादधा-
ति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन ह्न्द्साङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षऽ ह्येष उद्धिस्तमेतद्रुद्रा-
स्त्रैष्टुभेन ह्न्द्साकुर्वन्स्तथैवैनमयमेतत्त्रैष्टुभेन ह्न्द्सा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
वाऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीत्यन्तरिक्षमसीत्यन्तरिक्षऽ
क्षेत्र उद्धिर्धारया मयि प्रजाऽ रायस्योषं गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सज्ञातान्यजमानयित्ये-
तद्वै रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानोऽन्तरिक्षं
कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते ताऽ संलिप्य सऽक्षदण्य ॥ ४ ॥ अथोत्तामुद्धिमा-
दधाति । आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु ज्ञागतेन ह्न्द्साङ्गिरस्वदिति यौर्ह्येष उद्धिस्तमेत-
दादित्या ज्ञागतेन ह्न्द्साकुर्वन्स्तथैवैनमयमेतज्ज्ञागतेन ह्न्द्सा करोत्यङ्गिरस्वदिति

प्राणो वाऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्य-
 ष उद्धिर्धारया मयि प्रजाऽ रायस्योषं गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान्यजमानायित्येतद्वा
 ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा
 तस्यामेतामाशिषमाशास्ते ॥५॥ अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे वा दे-
 वा वैश्वानराः कृण्वन्वानुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे
 देवा वैश्वानरा एषु लोकेषूखायामितेन चतुर्थेन यजुषा दिशोऽधुस्तथैवैतद्यजमा-
 न एषु लोकेषूखायामितेन चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
 ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येत-
 द्यजुर्धारया मयि प्रजाऽ रायस्योषं गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान्यजमानायित्येतद्वै वि-
 श्वे देवा वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिशः
 कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशास्ते ॥६॥ तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकानामन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशाऽपरिमितमेतेन करोत्यपरिमिता हि
 दिशः ॥७॥ तां प्रादिशमात्रीमेवोर्धा करोति । प्रादिशमात्रीं तिरश्चीं प्रादिशमात्री
 वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसंमितां तद्योनिं करोति ॥८॥ सा यदि वर्षयिषी
 प्रादिशात्स्यात् । एतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्याद्यदि ह्रसीयस्येतेन वर्षयिषीम् ॥९॥
 स यद्येकः पशुः स्यात् । एकप्रादिशां कुर्याद्य यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादिशां
 कुर्यादिषुमात्रीं वा वीर्यं वाऽऽषुर्वीर्यसंमितैव तद्वति पञ्चप्रादिशा रु स्म त्वेव पु-
 रेषुर्भवति ॥१०॥ अथ तिरश्चीऽ रास्त्रां पर्यस्यति । दिशो हैव सैतद्वै देवा इमांलो-
 कानुखां कृत्वा दिग्भिरदृक्कृन्दिग्भिः पर्यतन्वंस्तथैवैतद्यजमान इमांलोकानुखां कृ-
 त्वा दिग्भिरदृक्कृति दिग्भिः परितनोति ॥११॥ तामुत्तरे वितृतीये पर्यस्यति । अत्र
 हैषां लोकानामन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तदृक्कृति ॥१२॥ अदित्यै रास्त्रासीति ।
 वरुणाय वै यज्ञे रज्जुरवरुणायमेवैनामितद्रास्त्रां कृत्वा पर्यस्यति ॥१३॥ अथ चतस्र

ऊर्धाः करोति । तूष्णीमेव दिशो ह्येव ता एतद्वै देवा इमां लोकानुषां कृत्वा दि-
 ग्भिः सर्वतोऽदृष्टं तथैवैतद्यजमान इमां लोकानुषां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृष्ट-
 ति ॥ १४ ॥ ता एता एतस्यै भवन्ति । एतद्वा एता एतामस्तन्नुवस्तथैवैनामेतत्स्त-
 न्नुवन्ति तद्यदत ऊर्ध्वं तदितया तिरश्च्या दृढमथ यदतोऽर्वाक् तदेताभिः ॥ १५ ॥ ता-
 सामग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा इमां लोकानुषां कृत्वैते स्तनैः सर्वान्का-
 मान्डुकत तथैवैतद्यजमान इमां लोकानुषां कृत्वैते स्तनैः सर्वान्कामान्डुके ॥ १६ ॥
 सैषा गौरिव । इमे वै लोका उखेमे लोका गौस्तस्या एतद्रूधो यैषा तिरश्ची
 रास्त्रा सा वितृतीये भवति वितृतीये हि गोवृधः ॥ १७ ॥ तस्यै स्तनानुन्नयति ।
 ऊयसस्तत्स्तनानुन्नयति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः ॥ १८ ॥ ताऽ
 ह्येके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथोऽष्टस्तनां न तथा कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः
 पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वाऽअस्यैतेऽनुपजीवनीयतराऽ ह्येनां ते
 कुर्वन्तेऽथो ह्ये ते न गां कुर्वन्ते शुनीं वाविं वा वडबां वा तस्मात्तथा न कुर्यात्
 ॥ १९ ॥ अथास्यै बिलमभिपद्यते । अदितिष्टे बिलं गृणाविति वाग्वाऽअदितिरे-
 तद्वाऽएनां देवाः कृत्वा वाचादित्या निरृष्टमयं तथैवैनामयमेतत्कृत्वा वाचादित्या
 निष्ठापयति ॥ २० ॥ तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा महतीमुखामिति कृत्वाय
 सा महतीमुखामित्येतन्मृन्मयीं योनिमग्रयऽइति मृन्मयी क्षेपा योनिरग्रेः पुत्रेभ्यः
 प्रायहृददितिः अपयानित्येतद्वाऽएनामदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय प्राय-
 हृत्तथैवैनामयमेतत्कृत्वा देवेभ्यः अपणाय प्रयहति ॥ २१ ॥ ता ह्येके तिस्रः कुर्वन्ति
 । त्रयो वाऽइमे लोका इमे लोका उखा इति वदन्तोऽथो अन्योऽन्यस्यै प्राय-
 श्चित्थै यदीतरा भेत्स्यतेऽथेतरस्यां भरिष्यामो यदीतराथेतरस्यामिति न तथा कुर्या-
 द्यो वाऽएष निधिः प्रथमोऽयं स लोको यः पूर्वं उद्धिरत्तरिक्तं तद्य उत्तरो द्यौः
 साथ यदेतच्चतुर्थं यजुर्दिशो ह्येव तदेतावद्वाऽइदं सर्वं द्यावदित्ये च लोका दि-

शश्च स यदुत्रोपाहरेदति तद्रेचयेद्यु वै यज्ञेतिरिक्तं क्रियते यज्ञमानस्य तद्धि-
षन्तं भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते यदु भिन्नयि प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यन्ते ॥२२॥
ब्राह्मणम् ॥७ [५. २.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११४ ॥ ॥

तस्या एतस्या अषाढां पूर्वा करोति । इयं वाऽअषाढियमु वाऽएषां लोकानां
प्रथमासृज्यत तमितस्या एव मृदुः करोत्येषां चैव लोकानामियं महिषी करो-
ति महिषी ह्यियं तथैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ॥१॥ पादमात्री भवति । प्र-
तिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठा आलिखिता भवति त्रिवृद्धीयम् ॥२॥ अथोषां
करोति । इमांस्तल्लोकान्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं वायु-
मादित्यमेता चैव देवता विश्वं ज्योतिस्ता एतस्या एव मृदुः करोत्येभ्यस्तल्लोके-
भ्य एतान्देवान्निर्मिमीते यज्ञमानः करोति आलिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते
देवा इत्यधिदेवतम् ॥३॥ अथाध्यात्मम् । आत्मैवोषा वागषाढा तां पूर्वा करो-
ति पुरस्ताद्दीयम् आत्मनो वाक्तामितस्या एव मृदुः करोत्यात्मनो चैवियं वाङ्महिषी
करोति महिषी हि वाक्आलिखिता भवति त्रेधाविहिता हि वागृचो यज्ञूषि
सामान्यथो यदिदं त्रयं वाचो रूपमुपाङ्गु व्यन्तरामुच्चैः ॥४॥ अथोषां करोति ।
आत्मानं तत्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा चैव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत्करोति ता एतस्या एव मृदुः करोत्यात्मनस्तत्प्रजां
निर्मिमीते यज्ञमानः करोति यज्ञमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्य-
नन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति आ-
लिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्बं जरायु ॥५॥
ता एता यज्ञुष्कृतयि करोति । अयज्ञुष्कृतायाऽइतरा निरुक्ता एता भवत्यनिरुक्ता
इतराः परिमिता एता भवत्यपरिमिता इतराः ॥६॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभ-
यमेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तथा यज्ञुष्कृतयि करोति

यदे॒वास्य निरु॒क्तं परि॒मितं॑ ब्र॒ह्म तदस्य तेन सं॒स्करोत्यथ॑ या अ॒यजुष्कृ॒तायै॑ यदे॒-
 वास्या॒निरु॒क्तमप॒रिमितं॑ ब्र॒ह्म तदस्य तेन सं॒स्करोति॑ स ह वा॒ऽएत॑ सर्वं कृ॒त्स्नं
 प्रजा॒पति॑ सं॒स्करोति॑ य एवं विद्वाने॒तदे॒वं करोत्यथो॒पशय॑यै पि॒ण्डं परि॑शिनष्टि
 प्रायश्चित्ति॒भ्यः ॥ ७ ॥ ॥ शतम् ३७०० ॥ ॥ अथै॒नां धूप॑यति । स्थे॒न्ने न्वेवा॒थो क॒र्मणः
 प्रकृ॒तता॒यै यदे॒व धूप॑यति शि॒र एत॒द्यज्ञस्य॑ य॒दुखा॒ प्राणो॒ धूमः॑ शी॒र्षस्त॒प्राणं द॒-
 धाति॑ ॥ ८ ॥ अ॒श्वशकै॑र्धूपयति । प्राजाप॒त्यो वा॒ऽअ॒श्वः प्रजा॒पति॒रग्नि॒र्नी वा॒ आत्मा॒-
 त्मान॑ हिनस्त्य॒हि॒ंसायै॑ तद्वै श॒कैव॑ तद्वि॒ जग्धं॑ या॒तयाम॑ तथो ह नैवा॒श्व॑ हि॒-
 नस्ति॑ ने॒तरान्प॑शून् ॥ ९ ॥ व॒सव॑स्त्वा धूपयन्तु । गा॒यत्रे॒ण ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दुद्रा॒स्त्वा
 धूप॑यन्तु त्रै॒ष्टुभे॒न ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दादि॒त्या॒स्त्वा धूप॑यन्तु जा॒गते॒न ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒द्वि॒दे॒-
 वा दे॒वा वै॒ष्णवा॒ धूप॑यन्तु नु॒ष्टुभे॒न ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दिन्द्र॑स्त्वा धूपयन्तु व॒रुणा॒स्त्वा धू॒-
 पय॑न्तु वि॒ष्णुस्त्वा धूप॑यन्ति॒येताभि॑रे॒वेना॒मेत॑दे॒वताभि॑र्धूपयति ॥ १० ॥ स॒प्ताश्च॑श॒कानि॑
 भ॒वन्ति॑ । सप्त॒ यजू॑षि सप्त॒तथ्य॑ ए॒ता दे॒वताः॑ सप्त॒ शी॒र्षिन्प्रा॑णा य॒दु वा॒ऽअपि॑ ब॒हु॒-
 कृ॒त्वः सप्त॒-सप्त॑ स॒प्तैव॑ त॒क्षी॒र्षिण्ये॒व तत्सप्त॑ प्रा॒णान्द॒धाति॑ ॥ १० ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १
 [५. ३] ॥ ॥

अथैनमस्यां खनति । एतद्वै दे॒वा अ॒भिभ॑युर्यद्वै न इ॒ममि॒ह र॒क्षा॒सि ना॒ष्टा न
 ह॒न्युरि॒ति त॒स्मा॒ऽइ॒मामे॒वात्मा॒नम॑कुर्वन्गु॒ह्या॒ऽआ॒त्मा॒त्मा॒नं गो॑प्त्यतीति ॥ १ ॥ तं
 वा॒ऽअ॒दि॒त्या ख॑नति । इ॒यं वा॒ऽअ॒दि॒ति॒र्नी वा॒ऽआ॒त्मा॒त्मा॒नं हिन॑स्त्य॒हि॒ंसायै॑
 यद॒न्यया॑ दे॒वतया॑ ख॒नेद्वि॒ंस्या॒द्वैनम्॑ ॥ २ ॥ अ॒दि॒ति॒ष्ठा दे॒वी वि॒श्वदे॒व्याव॑ती । पृ॒-
 थि॒व्याः स॒ध॒स्थे॒ऽअ॒ङ्गि॒रस्व॒त्खन॑त्तव॒टेत्य॑व॒टो ह्ये॒ष दे॒वत्रा॑त्र सा॒ वैण॑व्य॒भिरु॑त्सीदति
 च॒तुःस॑क्तिरे॒ष कूपो॑ भवति च॒तस्रो॑ वै दि॒शः सर्वा॑भ्य ए॒वेन॑मे॒तद्दिग्भ्यः॑ खनत्यथ
 प॒चन॑मवधाया॒षाठाम॑व॒दधाति॑ तू॒ल्यमे॒व ता॑ हि पूर्वा॒ क॒रोति॑ ॥ ३ ॥ अथो॒खाम॑-
 व॒दधाति॑ । दे॒वानां॑ वा प॒त्नीर्दे॒वीर्वि॒श्वदे॒व्याव॑तीः पृथि॒व्याः स॒ध॒स्थे॒ऽअ॒ङ्गि॒रस्व॒दध॑तू॒ळ

ते देवानां हैतामग्रे पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वद्व-
भिरेवैनामेतदधाति तां ह तां ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओष-
हृदि सर्वं हितमोषधिभिरेवैनामेतदधात्यथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति तू-
मेवाय पचनमवधायाभीन्दे ॥४॥ धिषणास्त्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथि-
व्याः सधस्येऽङ्गिरस्वद्वभीधिरे ताभिरेवैनामेतदभीन्दे सां ह सा वागेव वाग्वै
णा वाचा हृदि सर्वमिदं वाचैवैनामेतदभीन्देऽथैतानि त्रीणि यजूंषीक्षमा-
एव जपति ॥५॥ वद्वत्रीष्टा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गि-
रूपयन्तूखऽइति वद्वत्रीहैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिर-
रूपां चक्रुस्ताभिरेवैनामेतदूपयति तानि ह तान्यहोरात्राण्येवाहोरात्राणि
त्रय्योऽहोरात्रैर्हृदि सर्वं वृतमहोरात्रैरेवैनामेतदूपयति ॥६॥ ग्रास्त्वा देवीः
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्पचन्तूखऽइति ग्रा हैतामग्रे देवीर्वि-
श्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह ता-
हन्दाऽस्येव हन्दाऽसि वै ग्राह्णदोभिर्हि स्वर्गं लोकं गृह्णति हन्दोभिरेवैना-
त्पचति ॥७॥ जनयस्त्वाहिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये
ऽङ्गिरस्वत्पचन्तूखऽइति जनयो हैतामग्रेऽहिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथि-
व्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव
त्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामितानि ज्यो-
षि नक्षत्रैरेवैनामेतत्पचति ॥८॥ स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभीन्द
केन अपयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद्भिः संवत्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट्
पचन्ते षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वति
॥ अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति । मित्रेणा यजुषोपन्याचरति यावत्किञ्चो-

प॒न्याच॒रति न॒ वै मि॒त्रं कं॒ चन॒ हिन॒स्ति न॒ मि॒त्रं कश्च॒न हिन॒स्ति तथो॒ ह्येष॒
 एतां॑ न॒ हिन॒स्ति नोऽ॒रत॒मेषा॒ तां दि॒वैवा॒पव॒पेद्वि॒वोद्वे॒दरू॒र्क्ष्याग्ने॒यम् ॥१०॥ ता॒ऽ
 सावि॒त्रेण॒ य॒जुषो॒द्वप॒ति । स॒विता॒ वै प्र॒सवि॒ता स॒वितृ॒प्रसू॒त ए॒वैना॒मेत॒द्वप॒ति दे॒
 व॒स्त्वा स॒वितो॒द्वप॒तु सु॒पाणिः॒ स्व॒ङ्गुरिः॒ सु॒वाङ्गु॒रुत श॒क्त्ये॒ति स॒र्वं न॒ ह्येत॒त्सवि॒ता
 ॥११॥ अ॒थैनां॑ प॒र्याव॒र्तय॒ति । अ॒व्यय॒माना॒ पृथि॒व्यामा॒शा दि॒श आ॒पृणे॒त्यव्य॒यमा॒
 ना त्वं॑ पृथि॒व्यामा॒शा दि॒शो र॒सेना॒पूर॒येत्ये॒तत् ॥१२॥ अ॒थैना॒मुच्य॒हति । उ॒त्थाय॑
 वृ॒क॒तो भवे॒त्युन्वा॒य ह्री॒मे लो॒का वृ॒क॒त उ॒डु ति॒ष्ठ ध्रु॒वा त्व॒मित्यु॒डु ति॒ष्ठ स्थि॒रा
 त्वं प्र॒तिष्ठि॒त्ये॒तत् ॥१३॥ तां॑ प॒रिगृ॒ह्य नि॒दधा॒ति । मि॒त्रैतां॑ त॒ऽउ॒खा प॒रिद॒दाम्य॒
 भि॒त्याऽए॒षा मा॒ भेदी॒त्ययं॑ वै वा॒युर्मि॒त्रो यो॒ऽयं प॒वते॒ तस्मा॑ऽए॒वैना॒मेत॒त्प॒रिद॒दा॒
 ति गृ॒ह्ये ते॒ ह्री॒मे लो॒का मि॒त्रगु॒प्तास्त॒स्मादे॒षां लो॒काणां॑ न किं॒ चन॒ मी॒यते ॥१४॥
 अ॒थैना॒माहू॒णति॒ । स्थे॒न्ने न्वे॒वायो॑ क॒र्मणः॑ प्र॒कृत॒तयि॑ य॒द्वेवा॒हू॒णति॒ शिर॑ ए॒तद्य॒
 ज्ञस्य॑ य॒दु॒खा प्रा॒णः प॒यः शी॒र्षस्त॒त्प्रा॒णं द॒धात्य॒थो यो॒षा वा॑ऽउ॒खा यो॒षायां॑ न॒त्प॒
 यो द॒धाति॒ तस्मा॑ग्यो॒षायां॑ प॒यः ॥१५॥ अ॒ज्ञयि॑ प॒यसा॒हू॒णति॒ । प्र॒ज्ञाप॒तेर्वै शो॒काद॒
 ज्ञा स॒मभ॒वन्प्र॒ज्ञाप॒तिर॒ग्निर्नी॒ वा॑ऽआ॒त्मात्मा॒नऽहिन॒स्त्य॒हि॒सयि॑ य॒द्वेवा॒ज्ञाया॑ऽअ॒ज्ञा
 ह॒ सर्वा॑ आ॒पधी॒रति॒ सर्वा॑स॒मैवै॒नामे॒तदो॒षधी॒नाऽहिन॒स्तेना॒हू॒णति॒ ॥१६॥ व॒सव॒
 स्वा॒हू॒न्दन्तु॒ । गाय॒त्रेण॒ ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दुद्रा॒स्त्वाहू॒न्दन्तु॒ त्रै॒ष्टुभे॒न ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दादि॒
 त्यास्वा॒हू॒न्दन्तु॒ ज्ञा॒गते॒न ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒द्वि॒ष्टे वा॒ दे॒वा जै॒श्चान॒रा आ॒हू॒न्दन्त्वा॒नुष्टु॒भेन॒
 ह॒न्दसा॒ङ्गि॒रस्व॒दित्ये॒ताभिरे॒वैना॒मेत॒दे॒वता॒भिरा॒हू॒णति॒ स वै या॒भिरे॒व दे॒वता॒भिः क॒
 रो॒ति ता॒भिर्धू॒पय॒ति ता॒भिरा॒हू॒णति॒ यो वा॒व क॒र्म क॒रोति॒ स ए॒व त॒स्योप॒चारं॑
 वे॒द त॒स्माद्या॒भिरे॒व दे॒वता॒भिः क॒रोति॒ ता॒भिर्धू॒पय॒ति ता॒भिरा॒हू॒णति॒ ॥१७॥ ब्रा॒ह्म॒
 णम् ॥२ [५. ४.] ॥ प॒ञ्चमो॑ऽध्यायः [४०.] ॥ ॥

भूया॑ति ह॒वी॒षि भ॒वन्ति॒ । अ॒ग्नि॒चित्या॒यां य॒दु चान॒ग्नि॒चित्या॒याम॒तीनि॒ ह॒

क॒र्माणि॑ स॒न्ति यान्यन्य॑त्क॒र्माति॑ तान्य॒तीनि॑ ते॒षामग्नि॑चित्या॒ राज॑सूयो वा॒जपे॑यो
 ऽश्व॑मेधस्त॒द्यत्तान्यन्या॑नि क॒र्माण्य॑ति त॒स्मात्तान्य॑तीनि ॥१॥ आ॒ग्रावै॑क्ष्व ए॒काद॑श-
 क॒पालः । त॒द्ध॑र॒स्य दी॒क्षणी॑यं वै॒श्वान॑रो द्वा॒दश॑कपाल आ॒दित्य॑श्च च॒रुस्ते॒ऽअग्नेः॑
 ॥२॥ स य॒दाग्रा॑वै॒क्ष्वमे॒व निर्व॑पेत् । ने॒तरे॑ ह॒विषी॑ऽअ॒ध॒र॒स्यैव॑ दी॒क्षणी॑यं कृत॑ऽ
 स्या॒न्नाग्ने॑रथ यदित॑रे॒ऽएव॑ ह॒विषी॑ निर्व॑पे॒न्नाग्रा॑वै॒क्ष्वमे॒वरे॒व दी॒क्षणी॑यं कृत॑ऽ स्या॒-
 ना॒ध॒र॒स्य ॥३॥ उ॒भया॑नि निर्व॑पति । अ॒ध॒र॒स्य चाग्ने॑श्चो॒भय॑ऽ ह्येत॑त्क॒र्माध॑र॒कर्म॑
 चा॒ग्नि॒कर्म॑ चा॒ध॒र॒स्य पूर्॒वम॑थाग्ने॒रुपा॑यि ह्येत॑त्कर्म यद॒ग्निकर्म॑ ॥४॥ स य ए॒ष आ॒-
 ग्रा॑वै॒क्ष्वः । त॒स्य त॒देव॑ ब्रा॒ह्मणं॑ य॒त्पु॒रश्च॑रणे वै॒श्वान॑रो द्वा॒दश॑कपालो वै॒श्वान॑रो
 वै स॒र्वेऽग्नयः॑ स॒र्वेषा॑मग्नीनामुपा॒त्यै द्वा॒दश॑कपालो द्वा॒दश॑ मा॒साः सं॒वत्स॑रः सं॒वत्स॑रो
 वै॒श्वान॑रः ॥५॥ य॒द्वैवै॑तं वै॒श्वान॑रं निर्व॑पति । वै॒श्वान॑रं वा॒ऽए॒तम॑ग्निं ज॒नयि॑ष्यन्भ॒-
 व॒ति तमे॑त॒त्पु॒स्तादी॑क्षणीयाया॑ऽ रेतो॑ भू॒तऽ सि॒ञ्चति॑ याद॒ग्वै यो॒नौ रेतः॑ सि॒ञ्च॒-
 ते तादृ॑जायते तद्य॒देत॑मत्र वै॒श्वान॑रऽ रेतो॑ भू॒तऽ सि॒ञ्चति॑ त॒स्मादि॑षोऽमु॒त्र वै॒श्वा॒-
 न॑रो जायते ॥६॥ य॒द्वैवै॑ते ह॒विषी॑ निर्व॑पति । क्ष॒त्रं वै वै॒श्वान॑रो वि॒डेष॑ आ॒दि॒-
 त्य॑श्चरुः क्ष॒त्रं च तद्वि॑शं च करोति वै॒श्वान॑रं पूर्॒वं निर्व॑पति क्ष॒त्रं तत्कृ॒त्वा वि॑शं
 करोति ॥७॥ ए॒क ए॒ष भ॑वति । ए॒कदे॒वत्य॑ ए॒कस्थं॑ त॒त्क्षत्र॑मेकस्था॑ऽ श्रियं॑ करो॒-
 ति च॑रु॒रित॑रो ब॒हुदे॒वत्यो॑ भू॒मा वा॒ऽए॒ष तण्डु॑लानां य॒च्चरु॑र्भूमो॒ऽए॒ष दे॒वानां॑ य॒-
 दा॑दित्या॒ विशि॑ त॒द्विमानं॑ दधातीत्यधि॒दे॒वत॑म् ॥८॥ अ॒था॒ध्या॒त्माऽ । शि॒र ए॒व वै॒-
 श्वान॑र आ॒त्मैष॑ आ॒दित्य॑श्चरुः शि॒रश्च॑ त॒दात्मा॑नं च करोति वै॒श्वान॑रं पूर्॒वं निर्व॑प॒-
 ति शि॒रस्त॑त्कृ॒त्वात्मा॑नं करोति ॥९॥ ए॒क ए॒ष भ॑वति । ए॒कमि॒व हि॑ शि॒रश्च॑रु॒-
 रित॑रो ब॒हुदे॒वत्यो॑ भू॒मा वा॒ऽए॒ष तण्डु॑लानां य॒च्चरु॑र्भूमो॒ऽए॒षोऽङ्ग॑ानां य॒दात्मा॑त्म॒-
 स्तद॑ङ्गानां भू॒मानं॑ दधाति ॥१०॥ धृ॒त ए॒ष भ॑वति । धृ॒तभा॑जना॒ ह्या॒दित्याः॑ स्वे
 नै॒वैना॑ने॒तद्वा॒गेन॑ स्वे॒न र॒सेन॑ प्रीणा॒त्युपा॑ऽश्चे॒तानि॑ ह॒वीऽपि॑ भवन्ति रेतो॑ वा

अत्र यज्ञ उपांशु वै रेतः सिच्यति ॥ ११ ॥ अथौद्भरणानि जुहोति । औद्भरणैर्वै
 देवा आत्मानमस्माहोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृह्णत यदुदगृह्णत तस्मादौद्भरणानि
 तथैवैतद्यजमान औद्भरणैरेवात्मानमस्माहोकात्स्वर्गं लोकमभ्युदगृह्णति ॥ १२ ॥
 तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्यायां यदु चानग्निचित्यायां तस्यांक्तो बन्धु-
 रुभयानि भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथग्निस्तस्योऽष्टवोक्तः ॥ १३ ॥ पञ्चाध्वरस्य
 जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतद्रेतो भूतं सि-
 च्यति सप्तग्निः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतद्रेतो भूतं सिच्यति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वा-
 दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥ १४ ॥
 स जुहोति । आकूतिमग्निं प्रयुज्वा स्वाहेत्याकूताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैत-
 देतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ १५ ॥ मनो मेधामग्निं प्रयुज्वा स्वाहेति । मनसो वाऽएत-
 दग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ १६ ॥ चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज्वा
 स्वाहेति । चित्ताद्वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ १७ ॥ वा-
 चो विधृतिमग्निं प्रयुज्वा स्वाहेति । वाचो वाऽएतदग्रे कर्म समभवत्तमेवैतदेत-
 स्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ १८ ॥ प्रजापतये मनवे स्वाहेति । प्रजापतिर्वै मनुः स ह्रीदं
 सर्वममनुत प्रजापतिर्वाऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ १९ ॥ अ-
 ग्रये वैश्वानराय स्वाहेति । संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरो वाऽएतदग्रे
 कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा ॥ २० ॥ अथ सावित्री जुहोति । सविता वा
 ऽएतदग्रे कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुज्वा विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत स-
 ख्यम् विश्वो राय इषुध्यति शुभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य सवितुः स-
 ख्यं वृणीति स शुभ्रं च पुष्टिं च वृणीतऽएष वाऽअस्य सख्यं वृणीति य एत-
 त्कर्म करोति ॥ २१ ॥ तान्यु ह्येके । उवायामेवैतान्यौद्भरणानि जुहोति कामेभ्यो

वाऽएतानि ह्यन्तःआत्मोऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान्कामान्प्र-
तिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य सऽस्थितस्यैतासामाहुतीनां यो
रसस्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सऽस्थिते यज्ञे हुतेधौद्रभणेपूर्वां प्रवृणक्ति तदेनामेष
यज्ञ आरोहति तं यज्ञं बिभर्ति तस्मात्सऽस्थितऽएव यज्ञे हुतेधौद्रभणेपूर्वां प्रवृ-
ज्यात् ॥ २२ ॥ मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव मुञ्जकु-
लायेन योनिरेषाग्निर्यन्मुञ्जो न वै योनिर्गर्भः हिनस्त्यद्दिऽसायै योनिर्वै जायमानो
जायते योनिर्जायमानो जायाताऽइति ॥ २३ ॥ शणकुलायमन्तरं भवति । आदीप्या-
दिति न्वेव यद्वेव शणकुलायं प्रजापतिर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्याऽउमा उत्त्वमा-
सञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूतयो जरायु हि ते न वै जरायु गर्भः हिनस्त्यद्दिऽसा-
यै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाताऽइति ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ३ [६ १.] ॥

तां तिष्ठन्प्रवृणक्ति इमे वै लोका उखा तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका अथो ति-
ष्ठन्वै वीर्यवत्तमः ॥ १ ॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजापतिः प्रजा
असृजत ॥ २ ॥ यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदी-
ची प्राची ॥ ३ ॥ यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्याऽहं दिशि स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव
तत्स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥ मा सु भित्था मा सु रिष इति । य-
थैव यजुस्तथा बन्धुरम्ब धृष्णु वीर्यस्व स्विति योषा वाऽउखाम्बेति वै योषाया
ऽआमन्त्रणाऽ स्विव वीर्यस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत्करिष्यन्तौ भवतः
॥ ५ ॥ दृढस्व देवि पृथिवि स्वस्त्यऽइति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरो माया
स्वधया कृतासीति प्राणो वाऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं देवेभ्य इद-
मस्तु हव्यमिति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता एतदाहयोऽएषैव

कृ॒व्यम॒रि॒ष्टा तमु॒दि॒हि य॒ज्ञेऽ॒स्मि॒न्निति॒ यथै॒वारि॒ष्टाना॒र्तैत॒स्मि॒न्य॒ज्ञोऽ॒दिया॒दे॒वमे॒त॒-
 दा॒कृ ॥ ६ ॥ द्वा॒भ्यां प्र॒वृ॒णा॒क्ति । द्वि॒पा॒द्य॒ज॒मा॒नो य॒ज्ञमा॒नोऽ॒ग्नि॒या॒वान॒ग्नि॒या॒वत्य॒स्य
 मा॒त्रा ता॒वतै॒वैना॒मे॒तत्प्र॒वृ॒णा॒क्ति गाय॒त्र्या च त्रि॒ष्टु॒भा च प्रा॒णो गाय॒त्र्या॒त्मा त्रि॒ष्टु॒-
 वे॒ता॒वान्वै प॒शु॒या॒वान्प्रा॒णश्चा॒त्मा च त॒द्या॒वा॒न्यशु॒स्ता॒वतै॒वैना॒मे॒तत्प्र॒वृ॒णा॒क्त्यथो
 ऽ॒ग्निर्वै गाय॒त्रीन्द्र॒स्त्रि॒ष्टु॒बैन्द्रा॒ग्नीऽ॒ग्नि॒या॒वान॒ग्नि॒या॒वत्य॒स्य मा॒त्रा ता॒वतै॒वैना॒मे॒तत्प्र॒-
 वृ॒णा॒क्तीन्द्रा॒ग्नी वै स॒र्वे दे॒वाः स॒र्वदे॒वत्योऽ॒ग्नि॒या॒वान॒ग्नि॒या॒वत्य॒स्य मा॒त्रा ता॒वतै॒वै-
 ना॒मे॒तत्प्र॒वृ॒णा॒क्ति त॒योः सप्त॒ प॒दा॒नि सप्त॒चि॒तिकोऽ॒ग्निः सप्त॒ऽर्त॒वः सं॒वत्स॒रः सं॒व-
 स्स॒रोऽ॒ग्नि॒या॒वान॒ग्नि॒या॒वत्य॒स्य मा॒त्रा ता॒वत्त॒द्वति ॥ ७ ॥ तां य॒दा॒ग्निः सं॒त॒पति ।
 अथै॒नाम॒र्चि॒रारो॒हति॒ योषा॒ वाऽ॒उ॒वा वृषा॒ग्निस्त॒स्माद्य॒दा वृषा॒ योषा॑ सं॒त॒पत्य॒-
 थास्या॑ सं॒तो द॒धाति ॥ ८ ॥ तद्वै॒के । य॒दि चि॒र्मर्चि॒रारो॒हत्य॒ङ्गाराने॒वाव॒पत्यु॒भ्ये-
 नैषोऽ॒ग्निरिति॒ न त॒था कुर्या॑द॒स्थन्वा॒न्वाव॒ पशु॒र्जायते॒ऽथ तं ना॒यऽ॒ष्ट्वा॒स्थन्व॒न्त-
 मि॒व नृ॒षन्ति॒ रेत॒ऽवै॒व द॒धाति॒ रेत॒ उ॒ऽए॒त॒द॒न॒स्थि॒कं य॒दर्चि॒स्त॒स्मादे॒नाम॒र्चि॒रे॒वा-
 रो॒हत् ॥ ९ ॥ तां य॒दा॒र्चि॒रारो॒हति । अ॒था॒स्मि॒न्स॒मि॒धमा॒द॒धाति॒ रेतो॒ वाऽ॒ए॒ना॒मे॒त॒-
 दा॒प॒द्यत॑ऽ॒ष्टुषोऽ॒ग्निस्त॒स्मिन्ने॒ता॑ सं॒भूतिं॒ द॒धाति ॥ १० ॥ सा॒ कार्मु॒की स्यात् ।
 दे॒वाश्चा॒सुरा॒श्चो॒भ्ये प्रा॒जाप॒त्या अ॒स्प॒र्धन्त॒ ते दे॒वा अ॒ग्नि॒म॒नी॒कं कृ॒वा॒सुरा॒न॒भ्यां॒स्त॒-
 स्या॒र्चि॒षः प्र॒गृ॒ही॒तस्या॒सुरा॒ अ॒ग्रं प्रा॒वृ॒क्षं॒स्त॒दस्यां॒ प्र॒त्य॒ति॒ष्ठत्स॒ कृ॒मु॒कोऽ॒भव॒त्त॒स्मात्स॒-
 स्वा॒द्र॒ र॒सो हि॒ त॒स्माड॒ लो॒हितोऽ॒चि॒र्हि स॒ ऋ॒षोऽ॒ग्निरे॒व य॒त्कृ॒मु॒कोऽ॒ग्निमे॒वा॒स्मि-
 न्नै॒तत्स॒म्भूतिं॒ द॒धाति ॥ ११ ॥ प्रा॒दि॒श॒मा॒त्री भ॒वति । प्रा॒दि॒श॒मा॒त्रो वै गर्भो॑ वि॒ष्णुरा॒-
 त्म॒सं॒मि॒तामे॒वा॒स्मि॒न्नै॒तत्स॒म्भूतिं॒ द॒धाति ॥ १२ ॥ धृ॒ते न्यु॒त्ता भ॒वति । अ॒ग्नि॒र्यस्यै॒ यो-
 ने॒र॒सृ॒ज्यत॒ नस्यै॒ धृ॒तमु॒ल्बमा॒सी॒त्त॒स्मात्त॒त्प्र॒त्यु॒दी॒प्यत॑ऽ॒आ॒त्मा क॒स्यैष॒ त॒स्मात्त॒स्य
 न भ॒स्म भ॒वत्या॒त्मै॒व त॒दा॒त्मा॒न॒म॒येति॒ न वाऽ॒उ॒ल्बं गर्भो॑ हि॒नस्त्य॒हिः॒सा॒या
 ऽ॒उ॒ल्बा॒द्वि जा॒यमा॒नो जा॒यत॑ऽ॒उ॒ल्बा॒ज्जा॒यमा॒नो जा॒याता॑ऽ॒इति ॥ १३ ॥ ता॒मा॒द॒धाति

। द्वन्नः सर्पिरासुतिरिति दर्वन्नः सर्पिरशन इत्येतत्प्रबो होता वरेण्य इति स-
नातनो होता वरेण्य इत्येतत्सहसस्पुत्रोऽद्भुत इति बलं वै सहो बलस्य पु-
त्रोऽद्भुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारिण तस्योपरि बन्धुः ॥ १४ ॥ तद्वाऽग्रा-
त्मैवोखा । योनिर्मुञ्जाः शणा जरायुत्वं घृतं गर्भः समित् ॥ १५ ॥ बाह्योखा भव-
ति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो ह्यात्मातरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा बाह्या
हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भवत्यन्तरं घृतं बाह्यं हि जराय्वन्तरमुत्वं
बाह्यं घृतं भवत्यन्तरा समिदाह्यं कृत्वन्तरा गर्भ एतेभ्यो वै जायमानो जा-
यते तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [६. २.] ॥

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्यी प्रथमामाहुतिमनुहोत्स रुवा यत्र न्यमृ-
ष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्तामस्मिन्नेतज्जुहोति तयै-
नमेतत्प्रीणाति परस्या अधि संवतोऽवरांशः॥१॥अभ्यातर । यत्राहुमस्मि तांशः॥२॥अवे-
नि ययैव यजुस्तया बन्धुः ॥ १ ॥ अथौडुम्बरीमादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये
प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते ह सर्वेऽएव वनस्पतयोऽसुरानभ्युपेयुरुडुम्बरो ह्येव दे-
वान् जहौ ते देवा असुरान्जित्वा तेषां वनस्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥ ते होचुः । कृत्
येषु वनस्पतिषूग्यो रस उडुम्बरे तं धाम ते यद्यपक्रमियुर्यातयामा अपक्रमेयुर्य-
था धेनुर्दग्धा यथानडानूहिवानिति तथैषु वनस्पतिषूग्यो रस आसीदुडुम्बरे त-
मदधुस्तयैतद्गङ्गा सर्वान्वनस्पतीन्प्रतिपच्यते तस्मात्स सर्वदाद्रः सर्वदा क्षीरी तदेत-
त्सर्वमन्नं यदुडुम्बरः सर्वे वनस्पतयः सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति सर्वेवनस्पति-
भिः समिन्दे ॥ ३ ॥ परमस्याः परावत इति । या परमा परावदित्येतद्रोहिदश्च इ-
हागहीति रोहितां ह्येष्टः पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय इत्येतद्ग्रे
त्वं तरा मृध इत्यग्रे त्वं तर सर्वान्याप्मन इत्येतत् ॥ ४ ॥ अथापरशुवृक्कणमादधाति
। जायतऽएष एतच्चक्षीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायतऽएतद्वेकमन्नं यदपरशु-

वृक्कां तेनैनमेतत्प्रीणाति यदग्ने कानि कानि चिदा ते दात्राणि दध्मसि । सर्वं
 तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविद्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत्किं चापरशुवृक्कां
 तदस्माऽऽतत्स्वदयति तदस्माऽऽन्नं कृत्वापिदधाति ॥ ५ ॥ अथाधःशयमादधाति ।
 जायतऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽऽन्नाय जायतऽएतद्वेकमन्नं यदधःशयं
 तेनैनमेतत्प्रीणाति यदृत्युपजिह्विका यद्वम्रोऽऽतिसर्पतीत्युपजिह्विका वा हि त-
 द्दत्ति वम्रो वातिसर्पति सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविद्येति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुस्तद्यत्किं चाधःशयं तदस्माऽऽतत्स्वदयति तदस्माऽऽन्नं कृत्वापिदधाति ॥ ६ ॥
 अथैता उत्तराः पालाशयो भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतत्समिन्धे य-
 द्वेव पालाशः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत्सोमाहुतिस्तामस्मिन्नेतज्जु-
 होति तथैनमेतत्प्रीणाति ॥ ७ ॥ अहुरहुरप्रयावं भरन्त इति । अहुरहुरप्रमत्ता
 आहुरन्त इत्येतदश्वयेव तिष्ठते घासमस्माऽऽति यथाश्वाय तिष्ठते घासमित्येतद्वा-
 यस्पोषेण समिषा मदन्त इति रथ्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येतदग्ने मा ते
 प्रतिवेशा रिषामेति यथैवास्य प्रतिवेशो न रिषेदेवमेतदाह ॥ ८ ॥ नाभा पृथि-
 व्याः समिधानेऽग्राविति । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यते रायस्यो-
 षाय बृहते हवामहऽइति रथ्यै च पोषाय च बृहते हवामहऽइत्येतदिरंमदमि-
 तीरया क्षेप मत्तो बृहदुक्थमिति बृहदुक्थो क्षेप यज्ञत्रमिति यज्ञियमित्येतज्जे-
 तारमग्निं पृतनासु सासहिमिति जेता क्षाग्निः पृतना उ सासहिः ॥ ९ ॥ याः सेना
 अभीवरीः । दृष्ट्वाभ्यां मलिल्लूये जनेषु मलिल्लवो योऽऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो
 द्वेषते जनः । निन्दारोऽऽस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुर्विति ॥ १० ॥ एतद्वै
 देवाः । यश्चैनानद्वेद्यं चाद्विषुस्तमस्माऽऽन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनैनमप्रीणन्नमहैतस्या-
 भवददहृद देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यश्चैनं द्वेष्टि यं च द्वेष्टि तमस्मा
 ऽऽन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणात्यन्नमन्तस्य भवति दहृत्यु यजमानस्य पाप्मा-

नम् ॥११॥ ता एता एकादशादधाति । अक्षत्रियस्य वापुरोहितस्य वासर्वं वै तद्यद्देकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वा ॥१२॥ द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्यद्द्वादश सर्वं तद्यदक्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥१३॥ स पुरोहितस्यादधाति । सऽशितं मे ब्रह्म सऽशितं वीर्यं बलम् । सऽशितं क्षत्रं क्षिप्नु यस्यान्मस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सऽश्रयति ॥१४॥ अथ क्षत्रियस्य । उदेषां बाहूऽअतिरमुद्वर्चोऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वांश्चऽअहमिति यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत्स्वानेवमेतदाहोभे त्वेवैतेऽआदध्यादयं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेमेवैतदग्निमेताभ्यामुभाभ्याऽ समिन्दे ब्रह्मणा च क्षत्रेण च ॥१५॥ तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥१६॥ प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्नमेतदात्मसंमितेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यदूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुः स्वाहाकारेण रेतो वाऽइदं सित्तमयमग्निस्तस्मिन्यत्काष्ठान्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्विऽस्याद्वैनं ता यत्समिधस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनान्नमन्नं हि स्वाहाकारस्तयो हैनं न हिनस्ति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [६. ३.] ॥

अथ विष्णुर्वाऽआह्वयः । वात्सप्रेणोऽस्यायास्तमितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुदपत्येतद्वाऽएनमेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्तयति तस्मिन्नपकृतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति रात्र्याऽएवैनमेतदन्नेन प्रीणाति रात्रीऽरात्रीमप्रयावं भरत इति तस्योक्तो बन्धू रात्र्याऽएवैतामरिष्टिऽ स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किं चातो रात्र्योपसमादधात्याहुतिकृतं ह्वैवास्मै तदुपसमादधाति ॥१॥ अथ प्रातरुदितऽआदित्ये ।

भस्मैव प्रथममुद्धपत्येतद्वाऽऽनमेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा यच्च रात्र्योपसमा-
 दधाति तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्तयति तस्मिन्नप-
 कृतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधात्यङ्गऽऽवैनमेतदन्नेन प्रीणा-
 त्यहुरहुरप्रयावं भरत् इति तस्योक्तो बन्धुरङ्गऽऽवैतामरिष्टिः स्वस्तिमाशास्ते
 तद्यत्किं चातोऽङ्गोपसमादधात्याहुतिकृतः हैवास्मै तदुपसमादधाति ॥२॥ अ-
 होरात्रे वाऽऽभिवर्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर इदं सर्वमाङ्गयैवैतामरिष्टिः
 स्वस्तिमाशास्ते ॥३॥ अथ यदास्मै व्रतं प्रयच्छति । अथ व्रते न्यज्य समिधमादधाति
 न व्रते न्यज्यादित्यु हैकऽऽहुराहुतिं तज्जुहुयादनवकृतं वै तद्यद्दीक्षित आहु-
 तिं जुहुयादिति ॥४॥ स वै न्यज्यादेव । दैवो वाऽऽस्यैष आत्मा मानुषोऽयं
 स यन्न न्यज्यान्न हैतं दैवमात्मानं प्रीणीयाद्य यन्न्यनक्ति तथो हैतं दैवमात्मानं
 प्रीणाति सा यत्समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता तेनान्नमन्नं हि व्रतं ॥५॥ स
 वै समिधमाधायाथ व्रतयति । दैवो वाऽऽस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा
 ऽऽग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात्समिधमाधायाथ व्रतयति ॥६॥ अन्नपतेऽन्नस्य नो देही-
 ति । अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य शुष्मि-
 ण इत्येतत्प्र-प्र दातारं तारिष इति यजमानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्ये-
 तद्गर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याशिषमाशास्ते यदु भिन्नयि प्रायश्चित्तिमाहोत्त-
 रस्मिंस्तदन्वाख्यान इति ॥७॥ यद्येषोखा भिद्यते । याभिन्ना नवा स्थात्युरुबि-
 ली स्यात्तस्यामेनं पर्यावपेदार्हति वाऽऽषोखा या भिद्यतेऽनार्तोऽयं देवता-
 नार्तायामिममनार्तं बिभराणीति तत्रोखायि कपालं पुरस्तात्प्रास्यति तथो हैष
 एतस्यै स्वयै योनेर्न चवते ॥८॥ अथ मृदमाकृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा
 सःसृज्यां कर्तव्येतयैवावृतानुपहरन्यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणि-
 रेव तत्र प्रायश्चित्तिः पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्योखां चोपशयां च पिष्ट्वा सः

सृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ॥१॥ अथ यद्येष उख्योऽग्निर्नुगृह्णति । गार्हपत्यं वाव स गृह्णति गार्हपत्यादि स आकृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृज्यदेतयैवावृतानुपहरन्त्यनुस्तूष्णीमेव तां यदाग्निरारोहति ॥१०॥ अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवहियतेऽग्रावन्नुगते तदेवैतत्संतनोति संदधात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यधरप्रायश्चित्तिं चाग्निप्रायश्चित्तिं चाधरस्य पूर्वामथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ स समिधाज्यस्योपकृत्य । आसीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिधमादधाति पुनस्वादित्था रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतद्धृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य कामा इति धृतेनाह त्वं तन्वं वर्धयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यज्ञमान आधत्त तेऽस्य सर्वे सत्याः सन्वित्येतत् ॥१२॥ अथ यदि गार्हपत्योऽनुगृह्णति । अरुणी वाव स गृह्णत्यरुणिभ्यां हि स आकृतो भवत्यरुणिभ्यामेवैनं मयिवोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति ॥१३॥ अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगृह्णति । गार्हपत्यं वाव स गृह्णति गार्हपत्यादि स आकृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च सांकाशिनेन कृवोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तस्मिन्कालेऽधरः स्यात्तामधरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ॥१४॥ अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगृह्णति । गार्हपत्यं वाव स गृह्णति गार्हपत्यादि स आकृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुत्तरेण सदो कृवोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगृह्णेतस्योक्तो बन्धुः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६.४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥ षष्ठोऽध्यायः [४१.] ॥ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । सत्यं ह्येतद्यद्रुक्मः सत्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति सत्येनैतं देवा अबिभरुः सत्येनैवैनमेतद्विभर्ति ॥१॥ तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः

स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतं हिरण्यममृतमे परि-
 माण्डलो भवति परिमाण्डलो क्लेष एकविंशतिनिर्बाध एकविंशो क्लेष बहि-
 ष्टान्निर्बाधं बिभर्ति रश्मयो वाऽऽतस्य निर्बाधा बाह्यत उ वाऽऽतस्य रश्मयः
 ॥२॥ यद्वै रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । असौ वाऽऽदित्य एष रुक्मो नो हैतम-
 ग्निं मनुष्यो मनुष्यरूपेण यन्तुमर्हत्येतैनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥३॥ यद्वै रुक्मं
 प्रतिमुच्य बिभर्ति । रेतो वाऽऽदत्तं सित्तमयमग्निस्तेजो वीर्यं रुक्मोऽस्मिंस्तद्देत-
 सि तेजो वीर्यं दधाति ॥४॥ यद्वै रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । एतद्वै देवा अबि-
 भयुर्पद्वै न इममिह रुक्षाऽसि नाद्रा न हन्युरिति तस्माऽऽतमल्लिकाद्रोत्तारमकु-
 र्वन्नमुमेवादित्यमसौ वाऽऽदित्य एष रुक्मस्तथैवास्माऽऽयमेतमल्लिकाद्रोत्तारं क-
 रोति ॥५॥ कृष्णाजिने निष्पूतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वाऽऽतं
 यन्तुमर्हति यज्ञेनैतं देवा अबिभर्यज्ञेनैवैतमेतद्विभर्ति लोमतश्छन्दाऽसि वै लो-
 मानि छन्दाऽसि वाऽऽतं यन्तुमर्हन्ति छन्दोभिरेतं देवा अबिभरुश्छन्दोभिरेवैनमे-
 तद्विभर्ति ॥६॥ अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पूतो भवति । ऋ-
 क्सामयोर्द्वैते रूपेऽऽक्सामे वाऽऽतं यन्तुमर्हत ऋक्सामाभ्यामेतं देवा अबिभ-
 र्ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्विभर्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ ॥ श-
 तम् ३८०० ॥ ॥ तमुपरिनाभि बिभर्ति । असौ वाऽऽदित्य एष रुक्म उपरिनाभ्यु
 वाऽऽएषः ॥८॥ यद्वै उपरिनाभि । अवाग्वै नाभि रेतः प्रजातिस्तेजो वीर्यं रुक्मो
 नैन्मे रेतः प्रजातिं तेजो वीर्यं रुक्मः प्रदह्यदिति ॥९॥ यद्वै उपरिनाभि । एतद्वै
 पशोर्मिध्यतरं यदुपरिनाभि पुरीषसङ्कृततरं यदवाङ्नाभिस्तद्यदेव पशोर्मिध्यतरं ते-
 नैनमेतद्विभर्ति ॥१०॥ यद्वै उपरिनाभि । यद्वै प्राणस्यामृतमूर्ध्वं तन्नाभेदूर्ध्वः प्राणि-
 रुच्चरत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमत्येति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेनमेतदभिसम्पाद-
 यति तेनैनमेतद्विभर्ति ॥११॥ अथैनमासन्ध्या बिभर्ति । इयं वाऽऽसन्ध्यास्याऽऽ

ह्रीद७ सर्वमासन्नमियं वाऽएतं यन्तुमर्हत्यनयेत देवा अबिभरन्वैवैनमेतद्विभर्ति
 ॥१२॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन बिभर्त्यथो सर्व
 ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बरः सर्वे वाऽएतं वनस्पतयो यन्तुमर्हन्ति सर्वैरेतं व-
 नस्पतिभिर्देवा अबिभरुः सर्वैरेवैनमेतद्रनस्पतिभिर्विभर्ति ॥१३॥ प्रादेशमात्र्यूर्धा
 भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भी विष्णुर्योनिरेषा गर्भसंमितां तद्योनिं करोत्यरन्नि-
 मात्री तिरश्ची बाहुर्वाऽअरन्निर्बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितैव तद्भवति
 वीर्यं वाऽएतं यन्तुमर्हति वीर्येणैतं देवा अबिभरुर्वीर्येणैवैनमेतद्विभर्ति ॥१४॥
 चतुःसक्तयः पादा भवन्ति । चतुःसक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वाऽएतं
 यन्तुमर्हन्ति दिग्भिरितं देवा अबिभरुर्दिग्भिरैवैनमेतद्विभर्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता
 भवति त्रिवृद्धिस्तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्योऽएवोक्तोऽथोऽअनतिदाहाय ॥१५॥
 अथैन७ शिक्वेन बिभर्ति । इमे वै लोका एषोऽग्निर्दिशः शिक्वं दिग्भिर्हृमि
 लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुं यक्नुवन्ति तस्माद्विक्वं दिग्भिरैवैनमेतद्विभर्ति षडुद्यामं
 भवति षड् दिशो मौञ्जं त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्योऽएवोक्तोऽथोऽअ-
 नतिदाहाय ॥१६॥ तस्याप एव प्रतिष्ठा । अस्मू ह्रीमे लोकाः प्रतिष्ठिता आ-
 दित्य आसञ्जनमादित्ये ह्रीमे लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव द्र
 पेणैतद्रूपं बिभर्ति ॥१७॥ यद्वैवैन७ शिक्वेन बिभर्ति । संवत्सर एषोऽग्निर्मृतवः
 शिक्वमृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुं यक्नोति तस्माद्विक्वमृतुभिरैवैनमेतद्वि-
 भर्ति षडुद्यामं भवति षड्भूयतवः ॥१८॥ तस्याहोरात्रेऽएव प्रतिष्ठा । अहोरात्र-
 योर्ह्यय७ संवत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि क्यय७ संवत्सर ऋतुभि-
 रासक्तः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव द्रपेणैतद्रूपं बिभर्ति तस्य ह वाऽएष संवत्स-
 रभृतो भवति य एवं वेद संवत्सरोपासितो हैव तस्य भवति य एवं न वेदेत्य-
 धिदेवतम् ॥१९॥ ॥शतपथस्यार्धम् कण्डिकाः३८१२॥ ॥अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः

प्राणाः शिक्वं प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्यातुं यद्वक्नोति तस्माद्विक्वं प्राणैरेवैन-
मेतद्विभर्ति षडुद्यामं भवति षड् प्राणाः ॥२०॥ तस्य मन एव प्रतिष्ठा । मनसि
ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितोऽन्नमासञ्जनमन्त्रे ह्ययमात्मा प्राणैरासक्तः स यो हैतदेवं वे-
दैतेनैव वृषेणैतद्रूपं विभर्ति ॥२१॥ अथैनमुखया विभर्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वाऽऽहंतं लोका यत्तुमर्हल्येभिरेतं लोकैर्देवा अबिभरुरेभिरेवैनमेतद्योक्तैर्वि-
भर्ति ॥२२॥ सा षडुखा नाम । एतद्वै देवा एतेन कर्मणैतयावृतेमां लोकानुदख-
नन्यदुदखनंस्तस्मादुत्खोत्खा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि
देवाः ॥२३॥ तद्वाऽउखेति द्वेऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विभर्ति सोऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्षट् षडृतवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥२४॥ अथैनमि-
ण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरहोरात्रेऽण्डेऽअमुं तदादि-
त्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥२५॥ यद्वैैन-
नमिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरिमाऽउ लोकाविण्डेऽअ-
मुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः
परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ क्षीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुर्मृ-
दा दिग्धे तस्योऽएवोक्तोऽथोऽअनतिदाहाय ॥२६॥ अथातः सम्पदेव । आसन्दी
चोखा च शिक्वं च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत्षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥२७॥ अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः
पादाश्चत्वार्यनूच्यानि शिक्वं च रुक्मपाशश्च यदु किं च रज्ज्व्यः शिक्वं तदनूखा-
ग्नी रुक्मस्तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद्ववति ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥१ [७. १.] ॥॥

तं तिष्ठन्प्रतिमुञ्चते । असौ वाऽऽदित्य एष रुक्मस्तिष्ठतीव वाऽऽसवा-
दित्योऽथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तस्योक्तो बन्धुः ॥१॥ दृशानो
रुक्म उर्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उर्या विद्योतते दुर्मर्षमायुः श्रिये
रुचान इति दुर्मरं वाऽऽतस्यायुः श्रियोऽएष रोचतेऽग्निरमृतोऽभवद्वयोभिरिति
सर्वैर्वाऽएष वयोभिरमृतोऽभवद्यदेनं द्यौरुजनयदिति द्यौर्वाऽऽतमजनयत्सुरेता
इति सुरेता ह्येषा यस्या एष रेतः ॥२॥ अथैनमिष्टाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तो-
षासा समनसा विद्वपे इत्यहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विद्वपे धापयेते शि-
शुमेकं समीचीऽइति यद्वै किं चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते द्यावा-
क्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभातीति कुरन्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा
तेऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्दुरन्यजुर्जपति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदा इ-
ति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तऽऽतमग्रऽऽवमधारयंस्तेरेवै-
नमेतद्धारयति ॥३॥ अथ शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा वृषाणि प्रतिमुञ्चते क-
विरित्यसौ वाऽऽदित्यः कविर्विश्वा वृषा शिष्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदऽइ-
त्यथन्वाऽएष द्विपदे चतुष्पदे च भद्रं प्रसौति वि नाकमव्यत्सविता वरेण्य इति
स्वर्गो वै लोको नृणां ह्येष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाणमुषसो विराजतीत्युषा
वाऽऽग्रे व्युहति तस्याऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति ॥४॥ अथैनमतो विकृत्या
विकरोति । इदमेवैतद्देतः सित्तं विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं विक्रियते
॥५॥ सुपर्णीऽसि गरुत्मानिति । वीर्यं वै सुपर्णी गरुत्मान्वीर्यमेवैनमेतदभिसं-
स्करोति त्रिवृत्ते शिर इति त्रिवृतमस्य स्तोमं शिरः करोति गायत्रं चक्षुरिति
गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथन्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम
शात्मेति स्तोममात्मानं करोति पञ्चविंशं हुन्दाऽस्यङ्गानीति हुन्दाऽसि वाऽऽ-
तस्याङ्गानि यजूंषि नामेति यदेन्मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि नाम साम ते

तनूर्वामदेव्यमित्यात्मा वै तनूरात्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुहमिति
यज्ञायज्ञियं पुहं करोति धिल्याः शफा इति धिल्यैर्वाऽऽष्टोऽस्मिंलोके प्रतिष्ठितः
सुपर्णीऽसि गरुत्मान्दिवं गह्व स्वः पतेति तदेनऽ सुपर्णं गरुत्मतं कृत्वाह देवान्ना-
ह स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥ तं वाऽऽतम् । अत्र पक्षपुह्वन्तं विकरोति यादृग्वै
योनी रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुह्वन्तं विकरोति तस्माद्विषो
ऽमुत्र पक्षपुह्वान्जायते ॥ ७ ॥ तऽ हैके । एतया विकृत्याभिमन्यान्यां चितिं चि-
न्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतः-प्रउगं वा
समुक्षपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुह्वन्तं गर्भं परिवृश्चेत्तादृक्ततस्मादिनऽ
सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥ तमेतया विकृत्या । इत उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ
वाऽऽदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्यमित उर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत
उर्ध्वः प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु क्षेप इतोऽथैनमुपावहरति त-
मुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । ए-
तद्वै देवा विष्णुर्भूवेमांलोकान्क्रमन्त यदिष्णुर्भूवाक्रमन्त तस्माद्विष्णुक्रमास्तथैवैतद्य-
जमानो विष्णुर्भूवेमांलोकान्क्रमते ॥ १० ॥ स यः स विष्णुर्यज्ञः सः । स यः स य-
ज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुवायमितमेव तदेवा आत्मानं कृत्वेमांलोकान्क्रमन्त
तथैवैतद्यजमान एतमेवात्मानं कृत्वेमांलोकान्क्रमते ॥ ११ ॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन् ।
एतद्वै तत्प्रजापतिर्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजा असृजत तथैवैतद्यजमानो विष्णु-
क्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥ विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूवा क्रमते
सपत्न्येति सपत्न्यान्हात्र हन्ति गायत्रं हन्द आरोहेति गायत्रं हन्द आरो-
हेति पृथिवीऽनु विक्रमस्वेति पृथिवीमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमतऽऽर्धम-
ग्निमुदृह्णात्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १३ ॥ विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूवा क्रमते
ऽभिमातिहेत्यभिमातीर्हन् हन्ति त्रैष्टुभं हन्द आरोहेति त्रैष्टुभं हन्द आरोहत्यत-

रिक्तमनु विक्रमस्वेत्यन्तरिक्षमनु विक्रमत प्रहरति पादं क्रमतऽर्धमग्निमुद्गृह्णा-
त्यूर्ध्वं हि रोहति ॥ १४ ॥ विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽरातीयतो
हृत्तेत्यरातीयतो ह्यत्र हृत्ति जागतं हृन्द् आरोहति जागतं हृन्द् आरोहति दि-
वमनु विक्रमस्वेति दिवमनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमतऽर्धमग्निमुद्गृह्णात्यूर्ध्वं
हि रोहति ॥ १५ ॥ विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते शत्रूयतो हृत्तेति
शत्रूयतो ह्यत्र हृत्यानुष्टुभं हृन्द् आरोहेत्यानुष्टुभं हृन्द् आरोहति दिशोऽनु
विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति पादं नेदिमांलोकानतिप्रणश्या-
नीत्यूर्ध्वमेवाग्निमुद्गृह्णाति सः ह्यारोहति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [७. २.] ॥

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अकामयन्त पर्जन्यो वृषः स्यामेति तऽए-
तेनात्मना पर्जन्यो वृषमभवंस्तथैवैतज्जमान एतेनात्मना पर्जन्यो वृषं भवति
॥ १ ॥ इन्द्रोऽग्निं स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तनयन्क्षामा रे-
रिहृदीरुधः समञ्जन्निति क्षमा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति सद्यो
जज्ञानो वि होमिहोऽअख्यदिति सद्यो वाऽएष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या
रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएष भानुनाभाति प-
रोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि पर्जन्यः ॥ २ ॥ अथैनमुपावहरति । एतद्वै यो
ऽस्मिंलोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत्सहोर्ध्वं इमांलोकानरोहत्यग्निर्वाऽअस्मिंलोके
रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्तावदेव स्यान्न ह्यस्मिंलोके रसो नोपजीवनः स्याद्य
यत्प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतलोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥ यदेव प्रत्यवरोहति ।
एतद्वाऽएतदिमांलोकानित उर्ध्वं रोहति स स पराडिव रोह इयमु वै प्रतिष्ठा
तद्यत्तावदेव स्यात्प्र ह्यस्मांल्लोकाद्यजमानश्चवेताथ यत्प्रत्यवरोहतीमिवैतत्प्र-
तिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥ यदेव प्रत्यवरोहति ।
। एतद्वाऽएतदिमांलोकानित उर्ध्वं जयति स स पराडिव जयो यो वै पराडेव

जयत्यन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यत्यथ य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भ-
 वति तद्यत्प्रत्यवरोहतीमानिवैतल्लोकानितश्चोर्ध्वानमुतश्चावाचो जयति ॥ ५ ॥ अ-
 ग्रेऽभ्यावर्तिन् । अभि मा निवर्तस्वाग्निऽअङ्गिरः पुनर्दृष्ट्वा सह रथ्येत्येतेन मा सर्वे-
 णाभिनिवर्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्ध्वं कृत्व ऊर्ध्वं रोहति तद्याव-
 त्कृत्व ऊर्ध्वं रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति तमुपावकृत्योपरिनाभि धारयति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ अथैनमभिमन्त्रयते । आयुर्वाऽअग्निरायुरेवैतदात्मन्धत्तऽआ
 वाहार्पमित्या क्षेपेन हूरत्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन्धत्ते ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरि-
 त्यायुरेवैतद्ब्रुवन्तरात्मन्धत्ते विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्वित्यन्नं वै विशोऽन्नं वा
 सर्वं वाञ्छवित्येतन्मा ब्रह्माद्रमधिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा बह्नीरधिभ्रशदित्येतत्
 ॥ ७ ॥ अथ शिख्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशा-
 देव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमु-
 च्यतऽउत्तमं वरुण पाशमस्मद्विधमं वि मध्यमऽअथायेति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्यामेतीयं वाऽअदितिरनागस-
 स्तुभ्यं चास्यै च स्यामित्येतत् ॥ ८ ॥ अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वाऽएनमदो वि-
 कृत्येत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यद्ब्रह्मै-
 वैष व्यरुष्यताथ यदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीवायेति पुनरैति ॥ ९ ॥ अग्रे
 बृहन्नुषसामूर्ध्वोऽअस्थादिति । अग्रे क्षेप बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति निर्जगन्वान्तमसो
 ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान्वाऽएष रात्रौ तमसोऽङ्गा ज्योतिषैत्यग्निर्मानुना रु-
 शता स्वङ्ग इत्यग्निर्वाऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ ज्ञातो विश्वा सद्भान्यप्रा इ-
 तीमे वै लोका विश्वा सद्भानि तानि ज्ञात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति प-
 रोबाहु क्षेप इतोऽथैनमुपावहृतीमानिवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठा-
 यां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमांस्तोष्टान्पुतोऽर्वाचो व्यभुते ॥ १० ॥ हृक्षः

शुचिषदिति । असौ वाऽआदित्यो हृत्सः शुचिषदसुरत्तरिक्षसदिति वायुर्वै वसु-
 रत्तरिक्षसद्भोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिरिति सर्वेषां वाऽएष भूता-
 नामतिथिर्दुरोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्यो
 ऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतदाह वरसदिति सर्वेषु क्षेत्रेषु सन्न ऋतसदिति
 सत्यसदित्येतद्योमसदिति सर्वेषु क्षेत्रेषु व्योमसु सन्नोऽब्जा गोत्रा इत्यब्जाश्च क्षेत्र
 गोत्राश्चर्तजा इति सत्यजा इत्येतदग्निजा इत्यग्निजा क्षेत्र ऋतमिति सत्यमित्येत-
 द्बृहदिति निदधाति बृहद्व्येष तद्यक्षे तदेनमेतत्कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥ द्वाभ्याम-
 क्षराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमे-
 तन्निदधाति ॥ १२ ॥ अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वाऽएनमेतन्नधूयतीव यदेनेन सहेति
 चेति चेमांलोकान्क्रमते तस्माऽएवैतन्निष्कृतेऽह्निऽस्यै ॥ १३ ॥ यद्वेवोपतिष्ठते ।
 एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै नोऽयमिमांलोकानतिक्रान् ह्निऽस्यादिति तदेभ्य एवैन-
 मेतन्नोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥ सीद त्वं मा-
 तुः । अस्या उपस्थेऽत्तग्ने रुचा त्वं शिवो भूत्वा मक्षमग्नेऽअथो सीद शिवस्त्व-
 मिति शिवः-शिव इति शमयत्येवैनमेतदह्निऽस्यै तथो ह्येष इमांलोकाऽऽह्नातो
 न हिनस्ति ॥ १५ ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृद्ग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतन्निष्कृतेऽथो तावतैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः श-
 मयति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [७. ३.] ॥

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्स-
 प्रेणायुष्यमकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं
 करोति ॥ १ ॥ स ह्येष दाक्षायणकृस्तः । यद्वात्सप्रे तस्माद्यं ज्ञातं कामयेत सर्वमा-
 युरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्तदस्मै ज्ञातायायुष्यं करोति तथो ह स सर्वमा-
 युरेत्यथ यं कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत् तथो ह स

वीर्यवान्भवति ॥ २ ॥ दिवस्यरि प्रथमं जज्ञेऽग्निरिति । प्राणो वै दिवः प्राणादु-
वाऽएष प्रथममज्ञायतास्मद्वितीयं परि ज्ञातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषवि-
धोऽजन् यत्तृतीयमस्त्विति यदेनमदस्तृतीयमद्व्योऽजनयन्नमणा अजस्रमिति प्रजाप-
तिर्वै नमणा अग्निरजस्र इन्धान एनं जरते स्वाधीरिति यो वाऽएनमिन्द्रे स एनं
जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥ विद्मः तेऽअग्ने त्रेधा त्रयाणीति । अग्निर्वायुरादित्य एतानि
ह्यस्य तानि त्रेधा त्रयाणि विद्मः ते धाम विभृता पुरुत्रेति यदिदं बहुधा विद्मि-
यते विद्मः ते नाम परमं गुह्यं यदिति यविष्ठ इति वाऽअस्य तन्नाम परमं गुह्यं
विद्मः तमुत्सं यत आजगन्धेत्यापो वाऽउत्सोऽद्व्यो वाऽएष प्रथममाज्ञगाम समुद्रे
त्वा नमणा अस्वत्तरिति प्रजापतिर्वै नमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा
ईधे दिवोऽअग्नेऽऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊधस्तृतीये त्वा रज-
सि तस्थिवाऽसमिति द्यौर्वै तृतीयः रजोऽपामुपस्थे महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै
महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत् ॥ ५ ॥ ता एता एकव्याख्यानाः । एतमे-
वाभि ता अग्नेयस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेयस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र
ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठतऽइन्द्राग्नी वै सर्वे
देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥ य-
द्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत वात्सप्रे-
णाग्निं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरत्तरिक्षमसृजत वात्सप्रेणा वायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापति-
र्दिवमसृजत वात्सप्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्सप्रेणा चन्द्रमसं
विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतमसृजत वात्सप्रेणा भविष्यद्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमसृजत
वात्सप्रेणाशां विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिररुहमसृजत वात्सप्रेणा रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजाप-
तिः पूर्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्यमासानसृजत वा-
त्सप्रेणा मासान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेणा संवत्सरं तद्यद्विष्णुक्रम-

वात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्वं सृजते ॥७॥ यद्वै विलुक्रमवात्सप्रे भवतः ।
 विलुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्रायात्स एतदवसानमपश्यद्वात्सप्रे तेना-
 वास्यदप्रदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्वक्ष्यते तथैवैतद्यज्ञमानो विलुक्रमै-
 रेव स्वर्गं लोकमभिप्रायाति वात्सप्रेणावस्यति ॥८॥ स वै विलुक्रमान्क्रान्त्वा ।
 अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रयायाथ तदानीमेव विमुञ्चेत्तादृक्ते-
 वानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानीमेवा-
 वस्यति ॥९॥ तद्वाऽअहोरात्रेऽएव विलुक्रमा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्रमहो-
 रात्रेऽएव तद्यात्यहोरात्रे जेम्यो भवति तस्माद् हेदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे
 यावाहोरात्रे जेम्यो भवति ॥१०॥ स वाऽअर्धमेव संवत्सरस्य विलुक्रमान्क्रमते
 । अर्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत्कनीयोऽर्धा-
 त्क्रमेत न हैतत् स्वर्गं लोकमभिप्रायादथ यद्वयोऽर्धात्पराद् हैतत् स्वर्गं लोक-
 मतिप्रणश्येदथ यदर्थं क्रमतेऽर्धमुपतिष्ठते तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चते
 ॥११॥ ताभ्यां वै विपर्यासमेति । यथा महान्तमधानं विमोक्तं समश्नुवीत ताद-
 र्कत्स वै पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोभे विलुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यर्ह्वै विलुक्रमा रात्रि-
 र्वात्सप्रमेतद्वाऽइदं सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः
 पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यज्ञमान इदं सर्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः
 परिगृह्णाति ॥१२॥ तदाहुः । यद्वह्विलुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमथोभेऽएवाहन्भवतो
 न रात्र्यां कथमस्यापि रात्र्यां कृते भवत इत्येतद्वाऽएनेऽअदो दीक्षमाणः पुरस्ता-
 दपराह्णोऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽधैनेऽएतत्संनिवस्यन्नुपरिष्ठात्पूर्वाह्ण-
 ोऽउभे समस्यत्यर्ह्वैतद्यत्पूर्वाह्ण एवमु हास्योभेऽएवाहन्कृते भवत उभे रात्र्यां
 ॥१३॥ स यद्वह्वः संनिवस्यत्स्यात् तद्वह्वः प्रातरुदितऽआदित्ये भस्मैव प्रथममु-
 द्यपति भस्मोदुष्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति समिधमाधाय भ-

स्मापोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भस्मनः प्रत्येत्योखायामो-
 ध्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥ स यदि विष्णुक्रमीयमरुः स्यात् । वि-
 ष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाथ विष्णुक्र-
 मान्क्रान्त्वा वात्सप्रमन्ततः कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा प्रयाथ न विमुञ्चेत्ता-
 दक्तदथ यद्वात्सप्रमन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदवसायेत्ता-
 दक्ततस्माड् वात्सप्रमेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [७. ४.] ॥ सप्तमो
 अध्यायः [४२.] ॥ ॥

वनीवाक्येताग्निं बिभ्रदित्याहुः । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते दे-
 वाश्चक्रमचरञ्छालमसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत्कर्मापश्यञ्चक्रेण हि वै
 देवाश्चरन्त एतत्कर्मापश्यंस्तस्मादनस एव पौरोहित्येषु यजूंष्यनसोऽग्नौ ॥ १ ॥
 स यो वनीवाक्यते । देवान्कर्मणैति देवः क्वास्य कर्म कृतं भवत्यथ यो न व-
 नीवाक्यतेऽसुरान्कर्मणैत्यसुर्यः क्वास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥ तद्वैकऽआहुः ।
 स्वयं वाऽएष वनीवाक्यतो विष्णुक्रमैर्वाऽएष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न
 तथा विद्याद्वैवं वाऽअस्य तत्प्रयाणं यद्विष्णुक्रमा देवमवसानं यद्वात्सप्रमथास्येदं
 मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषमवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥ प्रजापतिरेषोग्निः ।
 उभयस्वेतत्प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतो यद्ववास्य
 देवः त्वयं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यद्वनीवाक्यते यद्ववास्य मानुषः त्वयं तदस्य-
 तेन संस्करोति स ह वाऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य एवं वि-
 द्वांस्त्रीवाक्यते तस्माड् वनीवाक्येतैव ॥ ४ ॥ स यदरुः प्रयास्यत्स्यात् । तदरु-
 रुत्तरतोऽग्नेः प्रागन उपस्थाप्याथास्मिन्समिधमादधात्येतद्वाऽएनं देवा एष्यन्तं पुर-
 स्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्येतया स-
 मिधा ॥ ५ ॥ समिधाग्निं डुवस्यतेति । समिधाग्निं नमस्यतेत्येतद्वृत्तेर्बीधयतातिथिमा-

स्मिन्हव्या जुहोतनेति धृतैरु बोधयतातिथिमोऽस्मिन्हव्यानि जुहुतेत्येतद्बुद्ध-
वत्येत्ययि क्लेनमेतद्बोधयति ॥ ६ ॥ अथैनमुच्यति । उडु वा विश्वे देवा अग्ने भ-
रन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वाऽऽतमग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरन्नेतद्वेषां तदा चित्तमा-
सीत्तथैवैनमयमेतच्चित्तिभिरुदरत्येतद्व्यस्य तदा चित्तं भवति स नो भव शिवस्त्वऽ
सुप्रतीको विभावसुरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तं दक्षिणात उदञ्चमादधाति तस्यो-
क्तो बन्धु स्यात्त्यां गार्हपत्यऽ समुष्यापरमादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्पा-
र्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥ अथानडाहौ पुनक्ति । दक्षिणमग्रेऽथ सव्यमेवं देवव्रततया
मानुषे स यां कां च दिशं यास्यत्स्यात्प्राडेवाग्रे प्रयायात्प्राची हि दिग्ग्रेः स्वामे-
व तदिशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥ प्रेदग्रे ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट्वमिति प्रेदग्रे
त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिर्दीप्यमानैरित्येतद्बृहद्भिर्मानुभिर्मास्रन्मा हिऽसी-
स्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिर्चिभिर्दीप्यमानैर्मा हिऽसीरात्मना प्रजा इत्येतत् ॥ ९ ॥
स यदाक्ष उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या वाऽऽषा वाग्याक्षस्य तामेतद्वमयति
तामेतदेवत्रा करोति ॥ १० ॥ यद्वैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहितेऽक्ष उ-
त्सर्जति तस्यैव सा वाग्भवति तद्यद्ग्रावाहितेऽक्ष उत्सर्जत्यग्रेरेव सा वाग्भव-
त्यग्निमेव तदेवा उपास्तुवन्नपामह्यंस्तथैवैनमयमेतदुपस्तौत्युपमह्यत्यक्रन्ददग्नि
स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेत । अ-
नस्यैवाग्निः स्याद्य यदा वसत्यै विमुञ्चेत प्रागन उपस्थाप्योत्तरत उद्धत्यावोक्षति
यत्रैनमुपावहरति तं दक्षिणात उदञ्चमुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ अथा-
स्मिन्समिधमादधाति । एतद्वाऽऽनं देवा ईयिवाऽसमुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्नेतया स-
मिधा तथैवैनमयमेतदीयिवाऽसमुपरिष्ठादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥ प्र-प्रा-
यमग्निर्भरतस्य शृण्वऽइति । प्रजापतिर्वै भरतः स ह्रीदऽ सर्वं बिभर्ति वि यत्सूर्यो
न रोचते बृहद्वा इति वि यत्सूर्य-इव रोचते बृहद्वा इत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु

तस्याविति पूरुर्ह नामासुररक्षसमास तमग्निः पृतनास्वमितष्ठौ दीदाय दैव्योऽग्र-
 तिथिः शिवो न इति दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्येतत्स्थितवत्या वस-
 त्यै क्लेनं तत्स्यापयति ॥ १४ ॥ अथातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधात्युद्यत्ये-
 केन प्रयात्येकेनाक्षमेकेनानुमन्त्रयते समिधमेव पञ्चमेनादधाति तत्पञ्च पञ्चचिति-
 कोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्व-
 वति ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [८. १.] ॥

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वाऽएतदग्रे भस्मोदवपंस्तेऽब्रुवन्-
 दि वाऽइदमित्यमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्यामहे मर्त्याः कृणुष्व अत्र पशुतपाप्मा-
 नो भविष्यामो यद्यु परावस्यामो यदत्राग्नेयं बह्विधा तदग्नेः करिष्याम उप तज्जा-
 नीत यथेदं कर्त्वामेति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तदिह
 यथेदं कर्त्वामेति ॥ १ ॥ ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरामापो वा
 ऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत्प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तद-
 द्योऽधि जनयिष्याम इति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥
 आपो देवीः । प्रतिगृणीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्व सुरभाऽउ लोकऽइति जगं
 वाऽएतद्यातयाम भवति तदेतदाह स्रभिष्टऽएनल्लोके कुरुधमिति तस्मै नमन्तां
 जनय इत्यापो वै जनयोऽह्यो ह्रीद्व सर्वं ज्ञायते सुपत्नीरित्यग्निना वाऽआपः सु-
 पत्न्यो मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनदिनि यथा माता पुत्रमपस्थे विभृयादेवमेनद्विभृते-
 न्येतत् ॥ ३ ॥ अप्सवग्ने सधिष्टवेति । अप्सवो योनिष्टवेत्येतत्सौषधीरुनुरुध्यसऽइ-
 त्योषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते गर्भे सन्जायते पुनरिति गर्भे क्लेष सन्जायते पुनर्गर्भो
 ऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽअपामसीति
 तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥ त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्नेऽथ द्वाभ्यां द्वाभ्यां वाग्नेऽथैकेन द्वि-

स्तु कृवोऽभ्यवहरति तद्ये द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥ अथापा-
 दत्ते । तद्यद्वाग्रेयं तदेतदद्योऽधि जन्मन्तानया वै भेषजं क्रियतेऽन्यैवैनमे-
 तत्सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्नः इति प्रसन्नो ह्येष भस्मना
 योनिमपश्च पृथिवीं च भवति सत्सृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद् इति सं-
 गत्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद् इत्येतत्पुनरासद्य सदनं पुनर्ब्रजा सह रथे-
 त्येतेन मा सर्वेणाभिनिवर्तस्वेत्येतत् ॥ ६ ॥ चतुर्भिर्पादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः प-
 शवस्तैरेवैनमेतत्सम्भरत्यथोऽन्नं वै पशवोऽन्नेनैवैनमेतत्सम्भरति त्रिभिरभ्यव-
 हरति तत्सप्त सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्या-
 वत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥ ७ ॥ अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उक्त्वा यामोथोपति-
 षतः एतद्वा एतदुक्त्वा यं करोति यदग्निमपोऽभ्यवहरति तस्माद्वैतन्निष्कृते
 ऽह्निःसायाऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति बुद्धवतीभ्यां यथैवास्मैतदग्निर्वचो नि-
 बोधेत् ॥ ८ ॥ बोधा मेऽस्य वचसो यविष्ठेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्ठेत्ये-
 तन्मह्निष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्पीयति
 वोऽअनु वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति चन्दारुष्ठे तन्वं वन्देऽअग्न
 ऽइति वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽअग्न इत्येतत्स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसु-
 दावन् युयोध्यस्मद्देवाःसीति यथैवास्माद्देवाःसीत्युक्त्वा तद्देवाः द्वाभ्यामुपति-
 षते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ तानि नव भवन्ति । नव दि-
 शो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति
 ॥ १० ॥ अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदे-
 तास्यात्र कामानां व्यावृत्तिर्यथाऽग्निमपोऽभ्यवहरिषमाणे तदेवैतत्संतनोति संधा-
 त्युभे प्रायश्चित्ती करोति येष्वृषाणां अनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ तानि दश
 भवन्ति । दशाक्षरा विराड्विराड्भिर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्या-

वानग्रियावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [८. २.] ॥ पञ्चमः प्र-
पाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०२ ॥ अष्टमोऽध्यायः [४३.] ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिका-
संख्या ५३० ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे उवाचम्भरणानाम षष्ठं काण्डं समा-
प्तम् ॥ ६ ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. १. ११ सोऽग्निरसृज्यत ABC first hand. - ३. ११ We ex-
pect शर्व instead of सर्व (oxyt.). —

Adhyāya २. २. ३७ दे॒कां॒न्न C. दे॒का॒न्न AB. - ४०? मिष॒ज्जि॒यतो॒ A. मि-
ष॒ज्जि॒यितो॒ B. C first hand. मिष॒ज्जि॒यितो॒ C second hand. —

Adhyāya ३. १. १३ तच्चा॒य A. - २६ सु॒खि॒र° A first hand. - २८ आ॒सो-
देष सोऽज्ञो ABC. - ४४ ॥ ब्रा॒ह्म॒णम् ॥ ३ ॥ भा॒र॒व॒ट ॥ A. - ३. ८? स्य॒त्वा ABC
see २, ४, ५, ६. १२. - ११ वृ॒त्ता॒य ABC. - २०? स्पृ॒हृ॒द॒द॒र्षो॒ A first hand. स्पृ॒हृ॒-
य॒द॒र्षो॒ A second hand. BC. —

Adhyāya ४. २. १? अ॒थे॒ति॒ सृ॒ज्य॒त॒ AB. C second hand. - ६ दे॒वः सं दे॒वा°
ABC. - ३. ५ ज॒ये॒ति । अ॒थे° A. ज॒ये॒ति अ॒थे° BC. - ४. ३ सु॒ख॒द॒स्त्व° A first hand. —

Adhyāya ५. १. १ पर्ण॒का॒खा° A. - २. ५ द्यौर्क्षि॒ष C first hand. —

Adhy. ६. ३. ३ न्प्र॒ति॒प॒द्य॒ते B first hand. - ४. १? क॒र्म॒णि॒रे॒व ABC. —

Adhy. ७. २. ८ उ॒भ॒य॒तः प्र॒उ॒गं is double-accented! - ३. १० ग॒न्वां॒ त° ABC. —

ओम् । गार्हपत्यं चेष्ट्यन्पलाशशाखया व्युद्रुहति । अवस्यति हैतद्यद्गार्हपत्यं
 चिनोति यऽउ वै के चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्युद्रुहत्यवसितानेव
 तद्युद्रुहति नेदवसितानथवस्यानीति ॥१॥ अपेत वीत वि च सर्पतात इति ।
 अप चैवेत वि चेत व्यु च सर्पतात इत्येतद्यऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह येऽत्र स्थ
 पुराणा ये च नूतना इति येऽत्र स्थ सनातना ये चाधुनातना इत्येतत् ॥२॥
 अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या इति । यमो ह वाऽअस्या अवसानस्येष्टे स एवास्मा
 ऽअस्यामवसानं ददाति ॥४॥ अक्रान्निमं पितरो लोकमस्माऽइति । क्षत्रं वै यमो
 विशः पितरो यस्मा उ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सु-
 दत्तं तयो क्वास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥४॥
 पलाशशाखया व्युद्रुहति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्रुहति म-
 न्त्रेण ब्रह्म वै मन्त्रो ब्रह्मणैव तदवसितान्व्युद्रुहति तामुदीचीमुदस्यति ॥५॥ ॥
 शतम् ३१०० ॥॥ अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऊषा अ-
 स्मिंस्तल्लोके पशून्धाति तस्मादिमेऽस्मिंलोके पशवः ॥६॥ यद्वेवोषान्निवपति ।
 प्रजापतिः प्रजा असृजत ता नानोल्बा असृजत ता न समजानत सोऽकामयत
 संजानीरन्निति ताः समानोल्बा अकरोत्तासामूषानुल्बमकरोत्ताः समजानत त-
 स्मादप्येतर्हि समानोल्बाः समेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो
 यजते तद्यद्रूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥७॥ सजानमसीति ।
 समजानत ह्येतेन कामधरणमिति पशवो वाऽऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते

कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुरित्येततैः सर्वं गार्हपत्यं प्रहादयति
योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्बमूषाः सर्वा तद्योनिमुल्बेन प्रहादयति ॥ ८ ॥ अथ
सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता अग्निमु वाऽएतं वैश्वान-
नरं चेष्ट्यन्भवति न वाऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वै सिक-
ता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता अग्निमु वाऽएतं वैश्वानरं
चेष्ट्यन्भवति न वाऽअग्नेरेतस्कात्किं चन विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाताऽइ-
ति ॥ १० ॥ अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति । यातयाम वाऽअग्नेर्भस्मायातयाम्यः सि-
कता अयातयाऽऽग्नेर्नदेतत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रहादयति योनिर्वै गार्ह-
पत्या चित्ती रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥ अथैनं परिश्रि-
द्धिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रित इदमेवैतद्रेतः सित्तं योन्या परिगृह्णाति तस्मा-
द्योन्या रेतः सित्तं परिश्रयते ॥ १२ ॥ यद्वैैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । अयं वै
लोको गार्हपत्य आपः परिश्रित इमं तं लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनं
तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमं लोकं सर्वतः समुद्रः पर्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमं
लोकं दक्षिणावृत्तसमुद्रः पर्येति खातेन तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः पर्येति
॥ १३ ॥ चित स्येति । चिनोति क्षेणाः परिचित स्येति परि क्षेणाश्चिनोत्यूर्ध्वचितः
अयधमित्यूर्ध्व उपदधदाह तस्मादूर्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ यत्तिरश्चीरुपदध्यात्स-
कृद्वैवेदः सर्वः समुद्रो निर्मज्यान्न सादयत्यसन्ना क्षापो न सूददोहसाधिवदति
॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः । प्राणाः सूददोहा न वाऽअस्थिषु प्राणोऽस्त्येकेन
यजुषा बह्वीरिष्टका उपदधात्येकः क्षेत्रद्रूपं यदापोऽथ यद्वह्यः परिश्रितो भवन्ति
बह्वो क्षापः ॥ १५ ॥ तद्वै योनिः परिश्रितः । उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः
परिश्रितो भवत्यन्तरऽङ्गुषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्याऽङ्गुषा भवत्यन्तरः
सिकता बाह्याऽङ्गुलमन्तरः रेत एतेभ्यो वै ज्ञायमानो ज्ञायते तेभ्य एवैनमेत-

ज्ञानयति ॥ १६ ॥ अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सितं विकरोति तस्माद्योनौ
 रेतः सितं विक्रियते ॥ १७ ॥ स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्वौ द्वे पु-
 रस्त । तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति स आत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्य-
 यमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बालू यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरः
 ॥ १८ ॥ तं वाऽएतम् । अत्र पक्षपुङ्खन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो विक्रिय-
 ते तादृज्जायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुङ्खन्तं विकरोति तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुङ्खवान्जा-
 यते ॥ १९ ॥ तं वै पक्षपुङ्खन्तमेव सत्तम् । न पक्षपुङ्खन्तमिव पश्यन्ति तस्माद्यो-
 नौ गर्भं न यथाद्वयं पश्यत्यथैनममुत्र पक्षपुङ्खन्तं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथा-
 द्वयं पश्यन्ति ॥ २० ॥ स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भ-
 वति दक्षिणत उदङ्मासीन उत्तरार्धा प्रथमामुपदधाति तथो ह्यस्येषोऽभ्यात्ममेवा-
 ग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥ अयं सोऽअग्निः । यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधऽइत्ययं वै
 लोको गार्हपत्य आपः सोमः सुतोऽस्मिन्सोमोऽप इन्द्रोऽधत्त जठरे वावशान
 इति मध्यं वै जठरं सहस्रियं वाजमत्यं न सतिमित्यापो वै सहस्रियो वाजः स-
 सवात्सस्तूयसे जातवेद इति चितः संश्रियसे जातवेद इत्येतत् ॥ २२ ॥ अग्रे यत्ते
 दिवि वर्च इति । आदित्यो वाऽअस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां
 यदोषधीष्वस्वा ह्यष्टेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह येनात्तरिक्तमुर्वा-
 ततन्येति वायुः स वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महात्स भानुरर्णवो नृच-
 क्षा इत्येतत् ॥ २३ ॥ अग्रे दिवोऽअर्णमहा जिगासीति । आपो वाऽअस्य दिवो
 ऽर्णस्ता एष धूमेनाहित्यहा देवाँः ॥ २४ ॥ ऊचिषे धिष्या यऽइति प्राणा वै देवा धि-
 ष्यास्ते हि सर्वा धिय इक्षन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्ताडुपतिष्ठन्त
 ऽआप इति रोचनो ह नमिष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो या-
 श्चावरेण ता एतदाह ॥ २४ ॥ पुरीष्यासोऽअग्नय इति । पशव्यासोऽग्नय इत्येतत्प्रा-

वणेभिः सजोषस इति प्रायणव्रतं प्रायणाः क्येतदग्रेयद्गार्हपत्यो जुषतां यज्ञमदुहो
 ऽनमीवा इषो महीरिति जुषतां यज्ञमदुहोऽनशनाया इषो महीरित्येतत् ॥२५॥
 नानोपदधाति । ये नानाकामा आत्मंस्तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तदात्मानं
 करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्संतनोति संद-
 धाति ॥२६॥ अथ जघनेन परीत्य । उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयोर्दक्षिणामग्र
 ऽउपदधातीडामग्रे पुरुदुःसः सनिं गोरिति पशवो वाऽइडा पशूनामेवास्माऽह-
 तमाशिषमाशास्ते शश्वत्तमः हवमानाय साधेति यज्ञमानो वै हवमानः स्यान्नः
 सूनुस्तनयो विजावेति प्रजा वै सूनुरग्रे सा ते सुमतिर्भूवस्मेऽइत्याशिषमाशास्ते
 ॥२७॥ अथोत्तराम् । अयं ते योनिर्ऋतियो यतो जातोऽअरोचथा इत्ययं ते यो-
 निर्ऋतव्यः सनातनो यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत्तं जानन्नग्रऽअरोहथा नो वर्ध-
 या रयिमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२८॥ सक्थ्यावस्येति । ते नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्रीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे ह्री-
 मे सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्द्वीमे सक्थ्यावग्राभ्याः सःस्पृष्टे भवत एव ह्री-
 मे सक्थ्यावग्राभ्याः सःस्पृष्टे ॥२९॥ अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणात उदङ्गा
 सीनः पूर्वयोरुत्तरामग्रऽउपदधाति चिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्यथ
 दक्षिणां परिचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदिति ॥३०॥ बाहूऽअस्येति ।
 ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्रीमौ बाहू
 द्वे भवतो द्वौ ह्रीमौ बाहू पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्द्वीमौ बाहूऽअग्राभ्याः सः-
 स्पृष्टे भवत एव ह्रीमौ बाहूऽअग्राभ्याः सःस्पृष्टौ स वाऽइतीमाऽउपदधाती-
 तीमेऽइतीमे तदक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥३१॥ अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्ष-
 रा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोति पञ्च
 कृत्वा सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्या-

वत्यस्य मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्च कृत्वः सादयति तत्त्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ता-
वत्तद्वति ॥३२॥ अथ लोकम्पृणामुपदधाति । तस्या उपरि बन्धुस्तिष्ठः पूर्वास्त्रि-
वृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरास्तासामुपरि
बन्धुर्द्वे वाग्नेऽथ दशार्थिकामेव ७ हि चितिं चिन्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥३३॥ ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्तव-
स्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशतोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति
॥३४॥ एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका अ-
यमग्निरमुतोऽध्वेकविंश इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेता एवमु-
पदधात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ
वाऽऽतावत्र द्वविकविंशौ सम्पादयत्यत्र क्षेवेमौ तदोभौ भवत आहवनीयश्च
गार्हपत्यश्च ॥३५॥ अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्तच्चावालवलाया आ-
हृत्यग्निरिष यच्चावालस्तथो हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिता स्यात्तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥३६॥ व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः पुरुषः प्रजापतिः प्र-
जापतिरग्निरात्मसंमितां तद्योनिं करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि यो-
निर्योऽग्र्यं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डल उ वाऽग्र्यं लोकः ॥३७॥ अथै-
नौ संनिवपति । संज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति समितं संकल्पेथां सं वां मनाऽसि
सं व्रताग्ने वं पुरीष्यो भवतं नः समनसाविति शमयत्येवैनावेतद्विद्विषाये यथा
नान्योऽन्यं ७ हिऽस्याताम् ॥३८॥ चतुर्भिः संनिवपति । तद्ये चतुष्पदाः पशव-
स्तैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथोऽग्र्यं वै पशवोऽन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति
॥३९॥ तां न रिक्तामवेक्षेत । नेद्रिक्तामवेक्षाऽऽति यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम्
॥४०॥ अथास्यां सिकता आवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता अग्नि-

मेवास्यामेतद्वैश्वानरं रेतो भूतं सिञ्चति सा समम्बिता स्यात्तस्योक्तो बन्धुः
 ॥४१॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्रदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्व्यक्तं एत-
 द्वा एतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदितमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते योषा वाऽउवा त-
 स्माद्यदा योषा पूर्वं रेतः प्रजनयत्यथापरं धत्ते ॥४२॥ मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी-
 ष्यमिति । मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निं स्वे योनावभारुखेत्यग्निं स्वे
 योनावभारुखेत्येतत्तां विश्वेर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्च-
 त्वित्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वेर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा
 विमुञ्चति तदुक्तं तस्योक्तोऽग्नेर्निधात्यरन्निमात्रे तस्योक्तो बन्धुः ॥४३॥ अथास्यां पय-
 ङ्गानयति । एतद्वा एतद्रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वाऽउवा तस्माद्यदा योषा
 रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवत्युत्तरं पयोऽधरं हि रेत उत्तरं प-
 यः पयः पयः आनयति यथा तत्प्रति पुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥४४॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्रा व्यस्रंसत तस्माद्वि-
 सस्तात्प्राणो मध्यत उदक्रामदथास्माद्दीर्घमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽप्यथ तस्मात्पन्ना-
 दन्नमस्रं व्यस्रन्नुदधिशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो हेह तर्हि का चन प्रतिष्ठास ॥१॥
 ते देवा अब्रुवन् । न वाऽइतोऽन्या प्रतिष्ठास्तीत्येव पितरं प्रजापतिं संस्कर-
 वाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥२॥ तेऽग्निमब्रुवन् । न वाऽइतोऽन्या प्र-
 तिष्ठास्ति त्वयीमं पितरं प्रजापतिं संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं
 मे ततो भविष्यतीति ॥३॥ तेऽब्रुवन् । अन्नं वाऽअयं प्रजापतिस्त्वन्मुखा एतदन्न-
 मदाम त्वन्मुखानं न एषोऽन्नमसदिति तथेति तस्मादेवा अग्निमुखा अन्नमदन्ति
 यस्ये हि कस्ये च देवतायै जुह्वत्यग्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तदेवा अन्नमकुर्वत
 ॥४॥ स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत् । अयमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ य-
 द्वाऽन्नं जुह्वताऽदन्तौ स आदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्रवद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत्

॥५॥ तं देवा अग्नौ प्रावृजन् । तद्य एनं प्रवृक्तमग्निरारोह्य एवास्मात्स प्राणो
मध्यत उदक्रामत्स एवैनं स आपद्यत तमस्मिन्नधुर्य यद्वास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तद-
स्मिन्नधुर्य यद्वास्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्नधुस्तं सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुदश्रयंस्तद्यं
तमुदश्रयन्निमे स लोकाः ॥६॥ तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ योऽस्मिंल्लोके
ऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोऽथास्यान्तरिक्षमात्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्य एवायमात्म-
न्प्राणः सोऽस्य स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरध्वशेत स च-
न्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नं हि तस्मादस्रवत् ॥७॥ तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा
। यां तद्देवाः समस्कुर्वन्तसैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सोऽएवाप्यतोऽधि भविता ॥८॥
स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयत तद्यद्देवोष्वा रिक्ता
शेते पुरा प्रवर्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राणोऽउत्क्रान्ते वीर्यं सुतेऽन्ने रि-
क्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥९॥ तामग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृजन्त-
द्य एनां प्रवृक्तामग्निरारोहति य एवास्मात्स प्राणो मध्यत उदक्रामत्स एवैनं
स आपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति यद्वास्माद्वीर्यमुदक्रामत्त-
दस्मिन्दधात्यथ याः समिध आदधाति यद्वास्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥१०॥
ता वै सायं प्रातरादधाति । अन्नश्च हि तद्वात्रेश्चान्नमस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव
संवत्सरे स्युः संवत्सरो हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्यदक्रामंस्तदस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव
सर्वं दधाति यस्मिन्हास्यैतदतो न कुर्यान्न हास्य तस्मिन्नेतद्ध्यान्नासंवत्सरभृतस्ये-
क्षकेण च न भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं पितरं प्रजापतिं वि-
हिष्यमानं पश्यानीति तं संवत्सरे सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वमुद्भयति यथैवैनमदो
देवा उदश्रयन् ॥११॥ तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः । अथ यो गार्हपत्येऽग्निर्य
एवायमस्मिंल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरि-
क्षमथ य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स आहवनीय इव द्यौ-

रय य आहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष आत्मैव ॥१२॥ तस्य शिर
 एवाहवनीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निर्य एवायं शीर्षन्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स
 पक्षपुह्वान्भवति पक्षपुह्वान्क्षयं शीर्षन्प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणां श्रोत्रं दक्षि-
 णाः पक्ष उत्तरं श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुहं प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा
 वाचान्नं जग्धा प्रतितिष्ठति तस्माद्वाक्पुहं प्रतिष्ठा ॥१३॥ अथ यदत्तराहवनीयं
 च गार्हपत्यं च । स आत्माथ य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवायमत्तरात्मन्प्राणः सोऽस्य
 स प्रतिष्ठेवास्य गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥१४॥ तं
 द्वैके त्रिचितं चिन्वति । त्रयो वाऽग्नेऽवाञ्चः प्राणा इति न तथा कुर्यादति ते
 रेचयत्येकविंशसम्पदमथोऽनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा कुर्वत्येकं
 क्षेत्रद्रूपं योनिरेव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्चः प्राणा यद्वि मूत्रं करोति यत्पुरीं
 प्रैव तज्जायते ॥१५॥ अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजूंषि तत्त्रिं-
 शत्सादनं च सूददोक्ताश्च तद्वात्रिंशद्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् ॥१६॥ एक-
 विंशतिर्वैव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशं व्यूहूनस्य यजुर्त्रयाश्च यजुश्च सिकताश्च
 यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः संनिवपति विमुञ्चति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वा-
 त्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् ॥१७॥ अथैते द्वे यजुषी । सोऽनुष्टुबेव वाग्वाऽअ-
 नुष्टुप्तद्यदिदं द्वयं वाचो द्वयं दैवं च मानुषं चोच्चैश्च शनैश्च तदेते द्वे ॥१८॥ ता
 वाऽएतास्तिस्रोऽनुष्टुभः । चित एष गार्हपत्यस्तद्यदेता अत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पा-
 दयत्यत्र क्षेत्रेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यतरां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमा-
 हवनीयं कुरुति स आहवनीयः सा द्यौस्तहिरोऽथैहान्यतरा परिशिष्यते स
 गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स उऽअयं लोकः ॥१९॥ अथ येऽएते द्वे यजुषी । एतत्त-
 द्यदत्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदत्तरिक्षं स आत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मा-
 देतत्तनीयो यदत्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादेषां लोकानामत्तरिक्षलोक-

स्तनिष्ठः ॥ २० ॥ सैषा त्रेधाविहिता वागन्ष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो भूवानुसं-
 चरति य आहवनीयेऽग्निः स प्राणः सोऽसावादित्योऽथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः स
 व्यानः स उऽअयं वायुर्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स उदानः स उऽअयं
 योऽयमस्मिंलोकेऽग्निरेवंविद्ध वाव सर्वा वाचं सर्वं प्राणं सर्वमात्मानं संस्कु-
 रते ॥ २१ ॥ सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशती द्वात्रिंशदेव तदथैते द्वे यजु-
 षी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यां स उ
 द्यक्षस्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बृहतीं वाऽएष संचितोऽभिसम्पद्यते
 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष
 संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं
 धिष्याद्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोक उ अस्मांल्लोकादनन्तरिक्षतोऽथ कस्माद्गार्हपत्यं
 चित्वाहवनीयं चिनोत्यथ धिष्यान्निति सह ह्येवेमावग्रे लोकावास्तुस्तयोर्विय-
 तोर्योऽन्तरेणाकाश आसीत्तदन्तरिक्षमभवदीक्षं ह्येतन्नाम ततः पुरात्तरा जाऽइद-
 मीक्षमभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्गार्हपत्यं चित्वाहवनीयं चिनोत्येतौ क्यग्रे लो-
 कावसृज्येतामथ प्रत्येत्य धिष्यान्निवपति कर्मण एवानन्तरयायाथोऽअन्तयोर्वाव
 संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ प्रथमोऽध्यायः [४४.] ॥ ॥

अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा समारोहन्त्यं वै लोको
 गार्हपत्य इमेव तं लोकं संस्कृत्य समारोहन्ते तम एवानतिदृश्यमपश्यन्
 ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मानमपह्नामहाऽइति तेऽब्रु-
 वंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तदिह तथेदं तमः पाप्मानमपह्ना-
 नामहाऽइति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्नैर्ऋतीस्ता उपाधत्त
 ताभिस्तत्तमः पाप्मानमपाधत्त पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिम-
 पाधत्त तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥ तद्वाऽएतत्क्रियते । यदेवा अकुर्वन्निदं नु तत्तमः

स पाप्मा देवैरेवापहृतो यत्वेतत्करोति यदेवा अकुर्वस्तत्करवाणीत्यथो य एव
पाप्मा या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहृते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपहृते तस्मादे-
ता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥ यदेवैता नैर्ऋतीर्हुरन्ति । प्रजापतिं विन्नस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व-
स्तमुखायां योनौ रेतो भूतमसिञ्चन्त्योनिर्वाऽउखा तस्माऽएताऽ संवत्सरे प्रति-
ष्ठाऽ समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयंस्तस्य
यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपाघ्नस्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं
निर्ऋतिमपाघ्नस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः । आत्मानमुखायां योनौ
रेतो भूतऽ सिञ्चति योनिर्वाऽउखा तस्माऽएताऽ संवत्सरे प्रतिष्ठाऽ संस्करोती-
ममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्रजनयति तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपहृति तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमप-
हृति तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥ पादमात्र्यो भवन्ति । अधस्पदमेव तत्पाप्मानं नि-
र्ऋतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणामरुत्तमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं
कुरुते तुषपक्वा भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति कृष्णा
भवन्ति कृष्णऽ हि तत्तम आसीदथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥ ताभिरेतां दिशं
यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यमेव तदिशि निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं
वेरिणाऽ श्वभ्रप्रदरो वा स्यात्तदेना उपदध्याद्यत्र वाऽअस्याऽअवदीर्यते यत्र वास्या
ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्गृह्णाति नैर्ऋतऽएव तद्गृमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः
पराचीर्लीकभाजः कृवोपदधाति ॥ ८ ॥ असुन्वत्तमयजमानमिहेति । यो वै न सु-
नोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋहति स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्या-
मन्विहि तस्करस्य चेत्येतदथो यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्य-
मस्मदिह सा तऽइत्येत्यनित्यंविद्वाऽसमिहेत्येतन्नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्विति
नमस्कारिणैर्विनामपहृते ॥ ९ ॥ नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति । तिग्मतेजा वै

निर्ऋतिस्तस्याऽएतन्नमस्करोत्ययस्मयं विचृता बन्धमेतमित्ययस्मयेन ह वै तं
 बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति यं बध्नाति यमेन त्वं यम्या संविदानेत्यग्निर्वै यम इयं यम्या-
 भ्याऽऽहीदऽ सर्वं यतमाभ्यां त्वऽ संविदानेत्येतदुत्तमे नाकेऽअधि रोह्यैनमिति
 स्वर्गी वै लोको नाकः स्वर्गे लोके यजमानमधिरोह्येत्यतत् ॥१०॥ यस्यास्ते
 घोराऽआसन्नुहोमीति । घोरा वै निर्ऋतिस्तस्या एतदासन्नुहोति यत्तदेवत्यं कर्म
 करोत्येषां बन्धानामवसर्जनायेति यैर्बन्धैर्बद्धो भवति यां त्वा जनो भूमिरिति प्र-
 मन्दतऽइतीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति यो भवति निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद वि-
 श्रुत इति निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद सर्वत इत्येतदियं वै निर्ऋतिरियं वै तं नि-
 र्पयति यो निर्ऋकृति तद्यथा वै ब्रूयादसावामुष्यायणोऽसि वेद त्वा मा मा ह्विऽ-
 सीरित्येवमेतदाह नतराऽ ह्वि विदित आमन्त्रितो ह्विनस्ति ॥११॥ नोपस्पृशति
 । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्याप्माना सऽस्पृशाऽइति न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं
 नेत्याप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहा नेत्या-
 प्मानं प्राणेन संतनवानि संदधानीति ॥१२॥ ता ह्वेके परस्तादर्वाचीरुपदधति ।
 पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्याप्मानं निर्ऋतिरुपदधतीति न तथा कुर्यात्पराचीरेवोप-
 दध्यात्पराधमेव तत्याप्मानं निर्ऋतिमपहृते ॥१३॥ तिस्र इष्टका उपदधाति । त्रि-
 वृद्धग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्याप्मानं निर्ऋतिमपहृते ॥१४॥ अ-
 थासन्दीऽ शिष्यऽ । रुक्मपाशमिष्टे तत्परार्थं न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋति-
 पाशादिव तत्प्रमुच्यते यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यमित्यने-
 वंविदुषा ह्वाविचृत्यस्तं ते विष्णाम्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वाऽआयुस्तस्यैतन्मध्यं
 यच्चितो गार्हपत्यो भूत्यचित आहवनीयस्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि स्थ-
 विर आयुषो न मध्यादित्येवाह्वैतं पितुमद्भि प्रसूत इत्यन्नं वै पितुर्यैतदन्नमद्भि
 प्रमुक्त इत्येतन्निष्टुब्धैर्वज्रो वै त्रिष्टुब्धैरेव तत्याप्मानं निर्ऋतिमपहृते ॥१५॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दी शिख्यं रुक्मपाश इण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्मतिमपहृते ॥ १६ ॥

अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वञ्चो वाऽआपो वञ्चैणैव तत्पाप्मानं निर्मतिम-
त्तर्धत्ते नमो भूत्यै येद् चकारेत्युपोत्तिष्ठति भूत्यै वाऽएतदग्रे देवाः कर्माकुर्वन्त
तस्याऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्याऽउ एवायमेतत्कर्म कुरुते तस्याऽएतन्नमस्करोत्यप्रती-
क्षमायत्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्मतिं जहृति ॥ १७ ॥ प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते ।

एतद्वाऽएतदयथायथं करोति यद्गमौ सामिचितऽएतां दिशमिति तस्माऽएवैतन्निष्कृ-
तेऽह्निऽस्यै ॥ १८ ॥ यद्देवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः प्रतिष्ठा वै गार्ह-
पत्य इयमु वै प्रतिष्ठथैतदपथमिवैति यदेतां दिशमिति तद्यदुपतिष्ठतऽश्मामिवै-
तत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥ निवेशनः संगमनो
वसूनामिति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो वसूनां विश्वा वृषाभिचष्टे शची-
भिरिति सर्वाणि वृषाण्यभिचष्टे शचीभिरित्येतदेव-इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न
तस्थौ समरे पथीनामिति यथैव धनुस्तथा बन्धुः ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. १.] ॥

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य
स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह ह्रि त्रि-
रिति ह्रति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥ प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य
सीरं युनक्त्येतद्वाऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नेन समार्धयस्तथैवैनमयमे-
तत्संस्तारिष्यन्पुरस्तादन्नेन समर्धयति सीरं भवति सेरं हेतयत्सीरमिरामेवा-
स्मिन्नेतदधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भवति । ऊर्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन
समर्धयति मौञ्जं परिसीर्य त्रितस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ सोऽग्नेर्दक्षिणाऽश्रोणिम् ।
जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्याऽस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जति कवयो
युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वाऽस्ते कवयस्ते सीरं च युञ्जति युगानि च

वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्रयेति यज्ञो वै सुम्रं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इ-
 त्येतत् ॥ ४ ॥ युनक्त सीरा वि युगा तनुधमिति । युञ्जन्ति हि सीरं वि युगानि
 तन्वन्ति कृते योनौ वपतेह वीजमिति वीजाय वाऽऽरुषा योनिष्क्रियते यत्सीता
 यथा ह वाऽऽयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति गिरा च शुष्टिः सभरा अ-
 सन्न इति वाग्वै गीरन्नाऽशुष्टिर्नदीय इत्सुण्यः पक्वमेयादिति यदा वाऽऽन्नं पच्य-
 तेऽथ तत्सृण्योपचरन्ति द्वाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे षड्वं भवति
 द्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥ अथैनं विकृष-
 ति । अन्नं वै कृषिरेतद्वाऽऽस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्न-
 यमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥ स वाऽऽत्मानमेव विकृषति । न प-
 क्षपुहान्यात्मंस्तदन्नं दधाति यदु वाऽऽत्मानन्नं धीयते तदात्मानमिति तत्पक्षपु-
 हान्यथ यत्पक्षपुङ्खेषु नैव तदात्मानमवति न पक्षपुहानि ॥ ८ ॥ स दक्षिणार्धेना-
 ग्रेः । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमाऽसीतां कृषति शुनऽसु फाला विकृषन्तु
 भूमिऽशुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैरिति शुनऽशुनमिति यद्वै समृद्धं तदुन्नऽस-
 मर्धयत्यैवेनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनार्धेनोदीचीम् । धृतेन सीता मधुना समज्यता-
 मिति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्विश्दैर्वैरनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै देवा मरु-
 तश्च वर्षस्येशतऽऽर्जस्वती पयसा पिन्वमानेति रसो वै पय उर्जस्वती रसेनान्ने-
 न पिन्वमानेत्येतदस्मात्सीते पयसाभ्याववृत्स्वेत्यस्मात्सीते रसेनाभ्याववृत्स्वे-
 त्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तरार्धेन प्राचीम् । लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलऽरपिमदि-
 त्येतत्सुशेवऽसोमपित्सर्वित्यन्नं वै सोमस्तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पवीरौ
 प्रस्थावद्रथवाहनमित्येतद्धि सर्वऽस्तीतिद्वपति ॥ ११ ॥ अथ पूर्वार्धेन दक्षिणाम् ।
 कामं कामदुधे धुद्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिभ्यां पूते प्रजाभ्य ओषधी-

भ्य इति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुद्वेत्येतदित्यग्रे
 कृष्यथेति अथेत्यथेति तद्वक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता यजुषा
 कृषति । तद्यच्चतसृषु दिद्वन्नं तदस्मिन्नेतदधाति तद्वै यजुषाद्वा वै तद्यज्यजुरूढो
 तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥ अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्ने-
 तदधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वाऽअनिरुक्तं सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं
 दधातीत्यग्रे कृष्यथेति अथेत्यथेति तद्वक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिः
 सीताः कृषति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
 ॥ १५ ॥ द्वादश सीतास्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽगिर्यावा-
 नगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥ ता उभयः षोडश
 सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
 यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यदूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो
 न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वेनं विकृषति । एतद्वाऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ता-
 त्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्दधाति लेखा भवन्ति ले-
 खासु ह्येमे प्राणाः ॥ १८ ॥ ॥ शतम् ४००० ॥ ॥ चतस्रः सीता यजुषा कृषति । त-
 द्यऽग्ने शीर्षश्चवारो निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति तद्वै यजुषाद्वा वै तद्य-
 ज्यजुरूढो तद्यदिमे शीर्षन्प्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वैवात्मानं विकृषति । यऽएवेमेऽन्तरा-
 त्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति तूष्णीं को हि तद्वेद यावत्त इमेऽन्तरात्मन्प्राणाः
 ॥ २० ॥ अथैनान्विमुञ्चति । आत्वा तं कामं यस्मै कामयैनान्युङ्क्ते विमुच्यधमघ्या
 इत्यघ्या हैते देवत्रा देवयाना इति दैवः क्येभिः कर्म करोत्यगन्म तमसस्पार-
 मस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्याऽअशनाययि पारमित्येतज्ज्योतिरापामेति
 ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो
 बन्धुस्तानधर्यवे ददाति स हि तैः करोति तांस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत्

॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [२. २] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०८ ॥ ॥

अथ दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ओषधीरुपादधत तथैवैतद्यज्ञमान ओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वै देव दर्भस्तम्बमुपदधाति । ज्ञायतऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय ज्ञायतऽउभयमेतदन्नं यद्वर्मा आपश्च क्षीता ओषधयश्च या वै वृत्राद्वीभत्समाना आपो धन्व दृभत्य उदायंस्ते दर्मा अभवन् यद्वर्मा उदायंस्तस्माद्वर्मास्ता हैताः शुद्धा मेध्या आपो वृत्राभिप्रक्षरिता यद्वर्मा यद्वर्मा दर्भास्तेनौषधय उभयैर्नैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरः । वाग्वै सीतासमरः प्राणा वै सीतास्तासामयुः समयो वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यन् एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीः सर्वं वाऽअनिरुक्तं सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्ने दधाति ॥ ३ ॥ अथैनमभिजुहोति । ज्ञायतऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय ज्ञायते सर्वस्योऽअस्यैष रसो यदाज्यमयां च क्षेप ओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानिनैवैनमेतत्सर्वेण प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वन्तस्मिन्नेतं पुरस्ताद्वागमकुर्वन्त तस्मात्पुरस्ताद्वागास्तद्यदभिजुहोति यऽएवास्मिन्स्ते प्राणा ऋषयः पुरस्ताद्वागमकुर्वन्त तानैवैतत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ वृषाण्युपधास्यन्भवति यान्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि हन्दाऽसि तेभ्य एतं पुरस्ताद्वागं करोति तान्यैवैतत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै देवा अत्रिभयुर्दिर्घं वाऽइदं कर्म यद्वै न इममिह रक्षाऽसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतमितस्य कर्मणः पुरस्तात्सऽस्थामपश्यंस्तमत्रैव सर्वं समस्थापयन्नत्राचिन्वंस्तथैवैनमयमेतदत्रैव सर्वं

स०स्थापयत्यत्र चिनोति ॥७॥ स०रूढ इति चितिः । अ०यवोभिरिति पुरीष०
 स०रूपा इति चितिरूणीभिरिति पुरीष० स०षसावश्चिनेति चितिर्द०सोभिरिति
 पुरीष० स०रूः सूर इति चितिरेतशेनेति पुरीष० स०रूवैश्चानर इति चितिरिडयेति
 पुरीषं धृतेनेति चितिः स्वेति पुरीष० हेति चितिः ॥८॥ त्रयोदशैता व्याकृतयो
 भवन्ति । त्रयोदश मा०साः संवत्सरस्त्रयोदशग्रिश्चितिपुरीषाणि यावानग्रियावत्यस्य
 मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहोत्यग्रिरेष यदाज्यमग्रिमेवैतच्चिनोति पञ्च-
 गृहीतेन पञ्चचिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्रियावानग्रियावत्यस्य
 मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्ध्वमुद्धृज्यजुहोत्यूर्ध्वं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥९॥
 ब्राह्मणम् ॥ १. [२. ३.] ॥

अथोदचमसान्निनयति । एतद्वै देवा अत्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव
 तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्धा-
 ति ॥१॥ उदचमसा भवन्ति । आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्धात्यौडम्बरेण
 चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःसक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो
 वृष्टिं दधाति ॥२॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृद्ग्रियावानग्रियावत्यस्य मा-
 त्रा तावतैवास्मिन्नेतद्धृष्टिं दधाति ॥३॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे विवर्षति । द्वादश
 मा०साः संवत्सरः संवत्सरोऽग्रियावानग्रियावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्धृष्टिं
 दधाति ॥४॥ स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स यत्कृष्टेऽएव निन-
 येन्नाकृष्टे कृष्टयिव वर्षेन्नाकृष्टायथ यदकृष्टेऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टयिव वर्षेन्न
 कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥५॥ त्रीन्कृ-
 ष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृद्ग्रियावानग्रियावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेत-
 द्दृष्टिं दधाति ॥६॥ यद्वैवोदचमसान्निनयति । एतद्वाऽस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
 पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादपो दधाति ॥१॥ त्रींस्त्रीनुद-

चमसान्निनयति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधा-
ति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥ स वै कृष्टे निनय-
ति । प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्टऽएव निनयेन्नाकृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतर-
स्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्टऽएव निनयेन्न कृष्टऽआत्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे
च निनयति तस्मादिमा उभयत्रापः प्राणेषु चात्मंश्च ॥ १० ॥ त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च
निनयति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥
पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्र एतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वज्रेणा सर्वं
पाप्मानमपहन्ति ॥ १२ ॥ अथ सर्वौषधं वपति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयधमिति
चितिमिहतेति वाव तद्ब्रुवंस्ते चेतयमाना अन्नमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधु-
स्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेव तदन्नं यत्सर्वौषधं
सर्वमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाशोऽप्यल्लोकाः जीवमौडुम्बरेण
चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःशक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो
ऽन्नं दधात्यनुष्टुब्भिर्वपति वाग्वाऽऽनुष्टुब्भ्यां वाऽअन्नमग्नये ॥ १४ ॥ तिसृभि-
स्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
धाति ॥ १५ ॥ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
ऽग्निर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे
वपति । तस्मात्कृष्टेऽन्नं पच्यते यत्कृष्टऽएव वपेन्नाकृष्टे कृष्टऽएवान्नं पच्येत ना-
कृष्टेऽथ यदकृष्टऽएव वपेन्न कृष्टेऽकृष्टऽएवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च
वपति तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति
। त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वै
सर्वौषधं वपति । एतद्वाऽएनं देवाः संस्कारिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण भेषजेनाभिषज्यं-

स्तथैवैनमयमेतत्संस्कारिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भेषजेन भिषज्यति ॥ ११ ॥ सर्वौषधं भव-
ति । सर्वमेतद्भेषजं यत्सर्वौषधं सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥ तिसृभि-
स्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति
॥ १२ ॥ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणां-
स्तद्भिषज्यति स यत्कृष्टेऽएव वपेन्नकृष्टे प्राणानेव भिषज्येत्तेतरमात्मानमथ यद्-
कृष्टेऽएव वपेन्न कृष्टेऽआत्मानमेव भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्रा-
णांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद-
ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्नि-
नयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं सर्व-
मेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥ या ओषधीः पूर्वा ज्ञाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा ज्ञायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि मनै नु
बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ओषधय ओषधः पुरुषः शतं धामानीति
यदिद् शतायुः शतार्धः शतवीर्य एतानि ह्यस्य तानि शतं धामानि सप्त चेति
यऽएवेमे सप्त शीर्षिन्प्राणास्तानेतदाह ॥ २६ ॥ शतं वोऽअम्ब धामानि । सहस्र-
मुत वो रुह इति यदिद् शतधा च सहस्रधा च विवृढा अथा शतक्रवो यूय-
मिमं मेऽअगदं कृतेति यमिमं भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता एता एकव्याख्यानाः
। एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता अनुष्टुभो भवन्ति वाग्वाऽअनुष्टु-
ब्बागु सर्वं भेषजं सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरु-
क्तानामेव । यजुषा द्वावनडाहौ युनक्ति तूष्णीमितरान्यजुषा चतस्रः सीताः कृषति
तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति
यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयमेतत्प्रजापतिर्निरुक्ताश्चानिरुक्ताश्च

परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यनुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं ब्रूयं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्य निरुक्तमपरिमितं ब्रूयं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं विद्वानितदेवं करोति ब्राह्म्यानि ब्रूपाणि निरुक्तानि भवत्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्ब्राह्म्यानि ब्रूपाणि निरुक्तानि भवत्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥३०॥ ब्राह्मणम् ॥२ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [४५.] ॥

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित आहवनीयोऽथ राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो ह्यौराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवतऽएष सोम एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादिष इमौ लोकावन्तरेण पवते ॥१॥ यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचितऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्निः प्राणाः सोम आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥२॥ यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचितऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्नी रसः सोम आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्माद्यमात्मन्प्राणो रसेनानुषक्तः ॥३॥ राजानं क्रीत्वा पर्युक्ष्य । अथास्माऽअतिथ्याः हविर्निर्वपति तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते ऽथ वाऽएतद्व्यतिषजत्यधरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतायै समानमिदं कर्मासदिति ॥४॥ यद्वेव व्यतिषजति । आत्मा वाऽअग्निः प्राणोऽध्वर आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥५॥ यद्वेव व्यतिषजति । आत्मा वाऽअग्नी रसोऽध्वर आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्माद्यमात्मन्प्राणो रसेनानुषक्तोऽथाहवनीयस्यार्धमिति ॥६॥ तद्वैके । उभयत्रैव पलाशशाखया व्युद्रुह्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्ध्व एवाहवनीयेन रोहति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥७॥ अथ गार्हपत्यऽएवोषान्निवपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऊषा अस्मिंस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादि-

स्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भेषजेन भिषज्यति ॥ ११ ॥ सर्वौषधं भव-
ति । सर्वमेतद्वेषजं यत्सर्वौषधं सर्वेणैवैनमेतद्वेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥ तिसृभि-
स्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विषज्यति
॥ १२ ॥ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽगिर्यावा-
नगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विषज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणां-
स्तद्विषज्यति स यत्कृष्टऽएव वपेन्नकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्नैतरमात्मानमथ यद्-
कृष्टऽएव वपेन्न कृष्टऽआत्मानमेव भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्रा-
णांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्-
गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्नि-
नयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तच्चिच्छिच्छिच्छदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं सर्व-
मेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥ या ओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि मनै नु
बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ओषधय ओषधः पुरुषः शतं धामानीति
यदिदं शतायुः शतार्धः शतवीर्य एतानि क्वास्य तानि शतं धामानि सप्त चेति
यऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तनितदाह ॥ २६ ॥ शतं वोऽश्वधामानि । सहस्र-
मुत वो रुह इति यदिदं शतधा च सहस्रधा च विब्रूता अधा शतक्रवो यूय-
मिमं मेऽअगदं कृतेति यमिमं भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता एता एकव्याख्यानाः
। एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पार्येत्ता अनुष्टुभो भवन्ति वाग्वाऽअनुष्टु-
ब्वागु सर्वं भेषजं सर्वेणैवैनमेतद्वेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरु-
क्तानामेव । यजुषा द्वावनडाहौ युनक्ति तूष्णीमितरान्यजुषा चतस्रः सीताः कृषति
तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति
यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्बेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च

परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यनुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं त्वं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यनिरुक्तमपरिमितं त्वं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतत् सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोति ब्राह्म्यानि त्रपाणि निरुक्तानि भवत्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात् शोर्बाह्यानि त्रपाणि निरुक्तानि भवत्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥३०॥ ब्राह्मणम् ॥२ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [४५.] ॥

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित आहवनीयोऽथ राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो गौराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवतऽएष सोम एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादिष इमौ लोकावन्तरेण पवते ॥१॥ यदेव चिते गार्हपत्ये । अचितऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्निः प्राणाः सोम आत्मंस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥२॥ यदेव चिते गार्हपत्ये । अचितऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वाऽअग्नी रसः सोम आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥३॥ राजानं क्री-
त्वा पर्युक्ष्य । अथास्माऽअतिथ्यत् हविर्निर्वपति तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते
ऽथ वाऽएतद्व्यतिषजत्यधरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतयि समानमिदं कर्मा-
सदिति ॥४॥ यदेव व्यतिषजति । आत्मा वाऽअग्निः प्राणोऽध्वर आत्मंस्तत्प्राणं
मध्यतो दधाति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥५॥ यदेव व्यतिषजति । आत्मा
वाऽअग्नी रसोऽध्वर आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्माद्यमात्मन्प्राणो मध्यतः
॥६॥ तद्वैके । उभयत्रैव पलाशशाखया व्युद्धृत्युभ-
यत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्ध्व एवाहवनीयेन
रोहति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥७॥ अथ गार्हपत्योऽवोषान्निवपति । नाहव-
नीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऊषा अस्मिंस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादि-

मेऽस्मिंलोके पशवः ॥ ८ ॥ अथाहवनीयऽएव पुष्करपर्णमुपदधाति । न गार्हपत्य
 ऽआपो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवप-
 ति रेतो वै सिकता उभयत्र वै विक्रियते तस्माद्रितसोऽधि विक्रियाताऽइति
 ॥ ९ ॥ ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो देवलोक आ-
 हवनीयो नानो वाऽएतद्यदैवं च मानुषं च द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निव-
 पति रुसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषः रुसीयो मनुष्यायुषः स पूर्वाः
 परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता अस्माद्रितसोऽधीमा वि-
 क्रियाताऽइति ॥ १० ॥ तदाहुः । यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकता अथ पूर्वाः
 परिश्रित्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासितं परिगृहीतं भ-
 वतीत्युत्वं वाऽऽषास्तद्यद्रूपान्पूर्वान्निवपत्येतेनो हास्यैतदुल्बेन रेतोऽपरासितं
 परिगृहीतं भवत्यथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ सिकता
 निवपति रेतो वै सिकता एतयोऽस्यैतद्योन्या रेतोऽपरासितं परिगृहीतं भ-
 वति ॥ ११ ॥ अथाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति । न गार्हपत्येऽयं वै
 लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोक आहवनीयोऽद्भो वाऽअयमस्मिंलोके ज्ञातो य-
 जमानः स्वर्गऽएव लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीयऽएवाप्यानवतीभ्या-
 मभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति ॥ १२ ॥ अथ लोगेष्टका
 उपदधाति । इमे वै लोका एषोऽग्निर्दिशो लोगेष्टका एषु तल्लोकेऽग्नौ दिशो द-
 धाति तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥ बाक्षोनाग्निमाहुरति । आता वाऽअ-
 स्य ता दिशो या एषु लोकेष्वथ या इमांलोकान्परेण दिशस्ता अस्मिन्नेतदधाति
 ॥ १४ ॥ बह्विर्वेदेरियं वै वेदिः । आता वाऽअस्य ता दिशो या अस्यामथ या
 इमां परेण दिशस्ता अस्मिन्नेतदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव लोगेष्टका उपदधाति । प्र-
 जापतेर्विस्तस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः सन्त्यहोऽस्मिन्नेता-

भिल्लेगिष्ठक॒भिस्त॒ ७ र॒सम॑दधुस्तथै॒वास्मिन्न॑यमेत॒दधाति ॥ १६ ॥ बा॒ह्येना॒ग्निमा॒हुरति
 । आ॒प्तो वा॒ऽअस्य॑ स र॒सो य॒ एषु॑ लोकेष्वथ य॒ इमां॑ लोकान्परा॒ङ्मुखो॑ऽत्य॒क्षर॑त्तम॒-
 स्मिन्नेत॒दधाति ॥ १७ ॥ ब॒हिर्वे॒देरि॑यं वै वे॒दिः । आ॒प्तो वा॒ऽअस्य॑ स र॒सो यो
 ऽस्याम॑थ य॒ इमां॑ परा॒ङ्मुखो॑ऽत्य॒क्षर॑त्तमस्मिन्नेत॒दधाति ॥ १८ ॥ स्फ्येना॒हुरति । व॒ज्रो
 वै स्फ्यो॒ वीर्यं॑ वै व॒ज्रो वि॒त्तिरि॑यं वी॒र्येण॑ वै वि॒त्तिं वि॒न्दते ॥ १९ ॥ स॒ं पु॒रस्ता॒-
 दा॒हुरति । ना॒ मा हि॒ंसीज्ज॑निता यः पृथिव्या इति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता
 ना॒ मा हि॒ंसीत्प्रजा॑पतिरित्येतद्यो वा दिव॒ ७ सत्य॑धर्मा व्यानडिति यो वा दिव॒ ७
 सत्य॑धर्मासृजतेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जज्ञानेति मनुष्या वा॒ऽआपश्चन्द्रा॑ यो म॒-
 नूष्यान्प्रथमो॑ऽसृजतेत्येतत्कस्मै देवाय कृ॒विषा॑ विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै कृ॒-
 विषा॑ विधेमेत्येतत्तामाकृत्यान्तरेण परिश्रित आत्मनुपदधाति स यः प्रा॒च्यां दिशि
 र॒सोऽत्य॒क्षर॑त्तमस्मिन्नेत॒दधात्य॑थो प्रा॒चीमे॒वास्मिन्नेत॑दि॒शं दधाति ॥ २० ॥ अथ द॒-
 क्षिणा॑तः । अभ्या॒वर्त॑स्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सहति यथैव य॒जुस्तथा॑ ब॒न्धुर्वपा॑
 ते॒ऽअग्नि॑रिषितो॒ऽअरो॒हृदिति॑ यद्वै किं चास्या॒ ७ सास्यै॑ वपा ताम॒ग्निरिषित॑ उपा॒-
 दीप्तो॑ रोहति तामाकृत्यान्तरेण पक्षसंधिमात्मनुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि
 र॒सोऽत्य॒क्षर॑त्तमस्मिन्नेत॒दधात्य॑थो दक्षिणामे॒वास्मिन्नेत॑दि॒शं दधाति ॥ २१ ॥ अथ प॒-
 श्चात् । अ॒ग्ने य॒त्ते शुक्रं॑ य॒च्चन्द्रं॑ य॒त्पूतं॑ य॒च्च यज्ञि॑यमितीयं वा॒ऽअग्नि॑रस्यै तदाकृ॒
 तदे॒वेभ्यो॑ भ॒राम॑सीति तदस्मै देवाय कर्मणे क॒राम॑ इत्येतत्तामाकृत्यान्तरेण पु॒ह॒-
 संधि॑मात्मनुपदधाति स यः प्रती॒च्यां दिशि॑ र॒सोऽत्य॒क्षर॑त्तमस्मिन्नेत॒दधात्य॑थो प्रती॒-
 चीमे॒वास्मिन्नेत॑दि॒शं दधाति स न॒ सम्प्रति॑ पश्चादा॒हुरेन्ने॒द्यज्ञ॑पथा॒द्रसमा॑ह॒राणीती॑त
 -इवा॒हुरति ॥ २२ ॥ अथोत्तर॑तः । इ॒षमूर्ज॑मकृ॒मित आ॒दमि॑ती॒षमूर्ज॑मकृ॒मित आ॒दद
 ऽइत्येत॑दृतस्य योनिमिति सत्यं वा॒ऽअस्त॒ ७ सत्य॑स्य योनिमित्येतन्म॒हिष॑स्य धा॒रा॒-
 मित्य॑ग्निर्यै म॒हिषः स॒ ह्रीदं॑ ज्ञातो म॒हात्सर्व॑मै॒ज्ञादा॑ मा गोषु विशत्वा तनू॒ष्वि॒-

त्यात्मा वै तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशवित्येतज्जहामि सेदिमनिराममीवा-
 मिति सिकताः प्रध्वंसयति तद्यैव सेदिर्यानिरा यामीवा तमेतस्यां दिशि दधाति
 तस्मादेतस्यां दिशि प्रज्ञा अशनायुकास्तामाहृत्यान्तरेण पक्षसंधिमात्मन्नुपदधाति
 स य उदीच्यां दिशि रसोऽत्यन्तरत्तमस्मिन्नेतदधात्यथोऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिश
 दधाति ॥२३॥ ता एता दिशः । ताः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति त-
 स्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः
 समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सृदयति नाना सूददोहसाधिवदति ना-
 ना हि दिशस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥२४॥
 ता एता यजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुष्ट्यात्मन्क्वेव यजु-
 ष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते न पक्षपुष्टेषु ॥२५॥ तदाहुः । कथमस्यैताः पक्वाः शृता
 उपहिता भवन्तीति रसो वाऽएताः स्वयच्छृत उ वै रसोऽथो यद्वै किं चैतमग्निं
 वैश्वानरमुपनिगृहति तत एव तत्पक्वाः शृतमुपहितं भवति ॥२६॥ अथोत्तरवे-
 दिं निवपति । इयं वै वेदिर्द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो लोकेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्त-
 रवेदिं च लोकेष्टका उपदधातीमौ तल्लोकावन्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ
 लोकावन्तरेण दिशस्तां युगमात्रीं वा सर्वतः करोति चवारिच्छत्पदां वा यतर-
 था कामयेताय सिकता निवपति तस्योक्तो बन्धुः ॥२७॥ ता उत्तरवेदी निवप-
 ति । योनिर्वाऽउत्तरवेदिर्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रज-
 निष्पु भवति ताभिः सर्वमात्मानं प्रहादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्नेतो दधाति तस्मा-
 त्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥२८॥ अग्रे तव श्रवो वय इति । धूमो वा
 ऽअस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिलोके श्रावयति महि भ्राजन्ते अर्चयो विभाव-
 सविति महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यमिति
 बलं वै शवो बृहद्भानो बलेनान्नुक्थ्यमित्येतद्दधासि दाशुषे कवः इति यजमानो

वै दाश्यान्दधासि यन्नादाय कवऽइत्येतत् ॥ २१ ॥ पावकवर्चाः शुक्रवर्चा इति ।
पावकवर्चा क्लेष शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुनेत्यनूनवर्चा उदीप्यसे भा-
नुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसीति पुत्रो क्लेष मातरा विचरन्नुपावति पृण-
क्षि रोदसीऽउभेऽइतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽएष उभे पृणक्ति धूमेनामूं
वृथेमाम् ॥ ३० ॥ ऊर्जी नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरिति । ऊर्जी नपाज्जातवेदः सु-
ष्टुतिभिरित्येतन्मन्दस्व धीतिभिर्हित इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत्वेऽइषः
संदधुर्भूरिवर्षस इति वेऽइषः संदधुर्बहुवर्षस इत्येतच्चित्रोतयो वामजाता इति य-
थैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३१ ॥ इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या वै जन्तवो
दीप्यमानोऽग्ने प्रथयस्व मनुष्यैरित्येतदस्मे रायोऽअमर्त्येत्यस्मे रयिं दधदमर्त्येत्येतत्स
दर्शतस्य वपुषो विराजसीति दर्शतस्य क्लेष वपुषो विराजति पृणक्षि सानसिं
क्रतुमिति पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥ इष्कर्तारमधरस्य प्रचेतसमिति
। अधरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतसमित्येतत्क्षयन्तः राधसो मरु इति
क्षयन्तः राधसि मरुतीत्येतद्वातिं वामस्य सुभगां मरुतीमिषमिति रातिं वामस्य सु-
भगां मरुतीमिषमित्येतद्धासि सानसिः रयिमिति दधासि सनातनः रयिमित्ये-
तत् ॥ ३३ ॥ ऋतावानमिति । सत्यावानमित्येतन्महिषमित्यग्निर्वै महिषो विश्व-
दर्शतमिति विश्वदर्शतो क्लेषोऽग्निः सुम्राय दधिरे पुरो जना इति यज्ञो वै सुमं
यज्ञाय वाऽएतं पुरो दधति श्रुत्कर्णः सः सः वा गिरा देव्यं मानुषा युगेत्या-
शृण्वन्तः सप्रथस्तमं वा गिरा देवं मनुष्या क्वामरुऽइत्येतत् ॥ ३४ ॥ स एषो
ऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत्पृथुमारम्भायिवेमाः सिकता न्युप्यन्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वै-
श्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति षड्चेन षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः
॥ ३५ ॥ तदाहुः । यद्रेतः सिकता उच्यन्ते किमासाः रेतो रूपमिति शुक्ता इति
ब्रूयाकुक्ताः हि रेतोऽथो पृश्नय इति पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदाहुः

रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैता आर्द्रा रेतोवृषं भवतीति रसो वै
 हृन्दाऽस्यार्द्र उ वै रसस्तद्यदेनाहृन्दोभिर्निवपत्येवमु हास्यैता आर्द्रा रेतोवृषं
 भवन्ति ॥ ३७ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता अहोरात्राभ्यामुपहिता भवतीति । द्वे वा
 ऽअहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्व सिकते शुक्ला च कृष्णा चैवमु हास्यैता अहोरा-
 त्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना
 अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीत्यनन्तानि वाऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता एवमु
 हास्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवत्यथ कस्मात्स-
 मुद्रियं हृन्द इत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तत्समुद्रियं हृन्दः ॥ ३९ ॥ तदाहुः
 । कथमस्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवतीति मनो वै यजुस्तदिदं मनो
 यजुः सर्वाः सिकता अनुविभवत्येवमु हास्यैताः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति
 ॥ ४० ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वैश्हृन्दोभिरुपहिता भवतीति यदेवैना एतेन
 षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां हृन्दसामक्षराणि तावत्येतस्य षडृचस्या-
 क्षराण्येवमु हास्यैताः सर्वैश्हृन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यदेव सिकता निव-
 पति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्वैतद्ब्रह्मण उत्सन्ने यत्सिकता
 अथ यदनुत्सन्नमिदं तद्योऽयमग्निश्चीयते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद्ब्रह्मण
 उत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता असंख्याता अपरिमिता निवपति को हि त-
 द्देद यावत्तद्ब्रह्मण उत्सन्नं स ह वाऽएतत् सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य
 एवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासामसंख्यातानां संख्येति
 द्वेऽति ब्रूयाद्वे हि सिकते शुक्ला च कृष्णा चाथो सप्त विंशतिशतानीति ब्रू-
 यादेतावन्ति हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शतेऽइत्येतावन्ति क्षेत्रस्य
 षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविंशतिरिति पञ्चविंशत् हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता एता य-
 जुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्नेवोद्धाति न पक्षपुङ्खेष्वात्मन्त्येव यजुष्मत्य इष्टका

उपधीयते न पक्षपुङ्खेषु न सादयति नेद्रेतः प्रजातिः स्यापयानीति ॥४४॥ अ-
 धेना आप्यानवतीभ्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ
 रेतः सिक्तमाप्यायते सौमीभ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति तस्माद्रेतः
 सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पूयेद् यदते प्राणात्सम्भवेदेषो ह्येवात्र सूददोहाः प्राणो
 वै सोमः प्राणः सूददोहाः ॥४५॥ आप्यायस्व समेतु ते । विश्वतः सोम वृक्ष्यमि-
 ति रेतो वै वृक्ष्यमाप्यायस्व समेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतद्वा वाजस्य सं-
 गथः इत्यत्र वै वाजो भवान्नस्य संगथः इत्येतत्सं ते पयाऽसि समु यन्ति वाजा
 इति रसो वै पयोऽत्रे वाजाः सं ते रसाः समु यन्वन्नानीत्येतत्सं वृक्ष्यान्यभिमा-
 तिषाद् इति सः रेतोऽसि पाप्मसद् इत्येतदाप्यायमानोऽमृताय सोमेति प्र-
 जात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता दिवि अवाऽस्युत्तमानि धिघेति चन्द्र-
 मा वाऽस्य दिवि अव उत्तमः स ह्येनममुष्मिलोके आवयति द्वाभ्यामाप्याय-
 यति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥४६॥ अयातः सम्पदेव । चतस्रो
 लोकेष्टका उपदधाति षडृचेन निवपति द्वाभ्यामाप्याययति तद्द्वादश द्वादश मा-
 साः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥४७॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ ३ [३. १.] ॥

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिथ्येन प्रचरत्यातिथ्येन प्रचर्य प्रवर्ग्योप-
 सद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्यथैतां चर्मणि चितिः समवशमयन्ति तच्चर्म-
 णि चर्म वै रूपः रूपाणामुपास्यै लोमतो लोम वै रूपः रूपाणामुपास्यै रोहिते
 रोहिते ह रूपाणि रूपाणि सर्वेषां रूपाणामुपास्याऽननुदुहेऽग्निरेष यदनड्डा-
 नमिद्वपाणामुपास्यै प्राचीनग्रीवे तद्दि देवत्रा ॥ १ ॥ तदयेण गार्हपत्यम् । अन्तर्वे-
 द्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमु स्तृणाति तदेतां चितिः समवशमयत्यथ प्रोक्षति त-
 द्यप्रोक्षति शुद्धमेवैतन्मेधं करोत्याज्येन तद्दि शुद्धं मेध्यमथोऽनभ्यारोहाय न

हि किं चनान्यद्विराज्येन प्रोक्षति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वाऽअनि-
रुक्तं सर्वेणैवैतद्गुह्यं मेधं करोत्यथोऽअनभ्यारोहाय न हि किं चनान्यद्विस्तू-
क्षीं प्रोक्षति ॥२॥ यदेव प्रोक्षति । हविर्वाऽएतत्तदेतदभिधारयति यद्वै हवि-
रभ्यक्तं यदभिधारितं तज्जुष्टं तन्मेधमाज्येनाज्येन हि हविरभिधारयति तूष्णीं तू-
क्षीं हि हविरभिधारयति दर्भेस्ते हि शुद्धा मेधा अग्रैरग्रं हि देवानाम् ॥३॥
तदाहुः । यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं
चर्मणि प्रणीतः कथमश्वप्रणीत इति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्ये-
वमु हस्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत एवमश्वप्रणीत उच्य-
हृत्येतां चितिम् ॥४॥ अथाह्वाग्निभ्यः प्रक्षिपमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानु-
पप्रैष्यत एतं यज्ञं तदस्यमानान् रक्षांसि नाष्ट्रा अजिघांसन् यद्वधे न यज्ञं तद-
स्यधऽइति तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका वज्रान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्राहरंस्तैरेनानस्तृणव-
त तात् नृत्वाभ्येऽनाष्टुऽएतं यज्ञमतन्वत ॥५॥ तद्वाऽएतत्क्रियते । यदेवा अकु-
र्वन्निदं नु तानि रक्षांसि देवैरेवोपकृतानि यत्वेतत्करोति यदेवा अकुर्वस्तत्क-
रणाणीत्यथो यदेव रक्षो यः पाप्मा तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका वज्रान्क्षुरपवीन्कृ-
त्वा प्रहरति तैरेनास्तृणुते तास्तृत्वाभ्येऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥६॥ तद्यदग्निभ्य
इति । बह्वो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्प्रक्षिपमाणेभ्य इति प्र हि कुरति
॥७॥ तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषस इति प्रायणाद्वपं न
तथा कुर्यादग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीरनुब्रूयाद् ता वत्सो मनो यमत्तुभ्यं ता
अङ्गिरस्तमाग्निः प्रियेषु धामस्त्विति ॥८॥ अग्नेयीरन्वाह । अग्निद्वयाणामुपास्थौ
कामवतीः कामानामुपास्थौ गायत्रीर्गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
वैनमेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते सह त्रिरनूक्ताभ्यां सप्तचितिकोऽग्निः

सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वत्युपा-
 श्वन्वाह रेतो वाऽअत्र यज्ञ उपाश्व वै रेतः सिच्यते पश्चादनुश्रुवन्नन्वेति हृन्दो-
 भिरैवैतद्यज्ञं पश्चादभिरुक्षतेति ॥ १॥ अथाश्वऽशुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्वै देवा
 अविभयुर्यद्वै न इह रुक्षाऽसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतं वज्रमपश्यन्नमुमेवादि-
 त्यमसौ वाऽआदित्य एषोऽश्वस्तऽएतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षाऽसि नाष्ट्रा अपहृत्या-
 भयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्रुवत तथैवैतद्यज्ञमान एतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षाऽसि ना-
 ष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्रुतऽआगहृत्यग्निं दक्षिणतः पुरुषस्य चितिमु-
 पनिदधत्युत्तरतोऽश्वऽहृत्प्रयति ॥ १०॥ तमुत्तरार्धेनाग्निः । अक्षरेण परिश्रितः प्राञ्चं
 नयन्ति तत्प्राच्यै दिशः पाप्मानमपहृन्ति तं दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मान-
 मपहृन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै दिशः पाप्मानमपहृन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः
 पाप्मानमपहृन्ति सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रुक्षाऽसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेनमुदञ्चं प्राञ्चं
 प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११॥ ॥ शतम् ४१०० ॥ ॥ तं प्रत्यञ्चं यन्तम् । एतां चि-
 तिमवघ्रापयत्यसौ वाऽआदित्य एषोऽश्व इमा उ सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्त-
 द्यदवघ्रापयत्यसौवेव तदादित्य इमाः प्रजा अभिजिघ्रति तस्मादु नैतत्सर्वोऽस्मी-
 ति मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं यन्तमवघ्रापयति प्रत्यङ् क्येवैष यन्निमाः
 सर्वाः प्रजा अभिजिघ्रति ॥ १२॥ यद्वेवावघ्रापयति । असौ वाऽआदित्य एषोऽश्व
 इमऽउ लोका एताः स्वयमातृष्ठास्तद्यदवघ्रापयत्यसौवेव तदादित्य इमांल्लोकात्सू-
 त्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य बन्धुः ॥ १३॥ यद्वेवावघ्रापयति । अग्निर्देवे-
 भ्य उदक्रामत्तोऽपः प्राविशते देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्वमिममन्विह स तुभ्यऽ स्वा-
 य पित्रऽआविर्भविष्यतीति तमश्वः शुक्लो भूतान्वैहृत्तमश्च उपोदासृप्तं पुष्करपर्णे
 विवेद तमभ्यवेक्षां चक्रे स हैनमुदुवोष तस्मादश्वः शुक्ल उदुष्टमुख-इवाथो ह
 डुरक्षो भावुष्टाङ्गमु वाऽश्वत्वेव हृष्टसिखिव मेते तऽ होवाच वरं ते ददामीति

॥ १४ ॥ स होवाच । यस्त्वानेन त्रूपाणान्विहाद्विन्ददेव वा स इति स यो हैन-
 मेतेन त्रूपाणान्विहति विन्दति हैनं विहा हैवैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्लः स्यात्
 । तद्व्येतस्य त्रूपं य एष तपति यदि शुक्लं न विन्देदप्यशुक्लः स्यादश्वस्त्वैव स्या-
 द्यश्वं न विन्देदप्यनडुनैव स्यादग्निषो वाऽअनडुनग्निर्ह सर्वेषां पाप्मनामप-
 कृता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तच्च हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहति प-
 श्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्पशुरेष यदग्निषो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहति
 विषाणाभ्यां तच्च हृत्यथ यः आत्प्राञ्चं पश्चां तमात्मनैवैनमारोहेयं वाऽआत्म-
 ना पशुमारोहति स पारयति स न हिमस्त्युत्तरतो यच्च हि कं च पशुमारो-
 हत्युत्तरत एवैनमारोहत्याहु-ग्नाग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृवात्मन्नग्निं गृहीतऽआ-
 त्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्यञ्च साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥ अथै-
 तच्च साये भूतेऽश्वं परिणयति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाञ्छि
 नाश्ना न हन्युरिति तस्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसी वाऽआ-
 दित्य एषोऽश्वस्तथैवास्माऽअयमेतं वज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ १८ ॥ तं वाऽउपा-
 स्तमयमादित्यस्य परिणयति । एष वाऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता भवति रात्रि-
 साचयान्यु वै रक्षाञ्छि रात्र्या एवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति सर्वतः परि-
 णयति सर्वत एवास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिणयति त्रिवृ-
 त्क्षेष्टास्माऽएतं वज्रमभिगोप्तारं करोत्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धु-
 रथ स पुनर्विपत्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. २.] ॥ द्वितीयः
 प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०५ ॥ तृतीयोऽध्यायः [४६.] ॥ ॥

आत्मन्नग्निं गृहीते चेष्ट्यन् । आत्मनो वाऽएतमधिजनयति यादृशाद्वि जायते
 तादृशेव भवति स यदात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं तदप्येन्मर्त्या-
 न्मर्त्यमनपकृतपाप्मनोऽनपकृतपाप्मानमथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति तदमे-

रेवा॒ध्यग्निं॑ ज॒नय॑त्य॒मृता॑द॒मृत॑म॒प॒कृत॑पा॒प्मानो॑ऽप॒कृत॑पा॒प्मानम् ॥१॥ स॒ गृह्णा॑ति ।
 म॒यि गृह्ण॑न्म॒य्येऽअग्नि॑मिति॒ तदा॑त्म॒न्नेवा॒ग्नेऽग्निं॑ गृह्णा॑ति रा॒यस्यो॒पाय॑ सु॒प्रज्ञा॑स्त्वा॒य
 सु॒वीर्या॑येति॒ तडु॑ स॒र्वा आ॑शिष॒ आत्म॑न्गृह्णा॑ति मा॒मु दे॒वताः॑ स॒चन्ता॑मिति॒ तडु॑ स॒-
 र्वान्दे॒वाना॑त्म॒न्गृह्णा॑ति तद्य॒त्किं चा॑त्म॒नोऽधि॑ ज॒नयि॑ष्यन्भवति॒ तत्स॑र्वमा॒त्मन्गृह्णा॑-
 ते स॒ वै ति॑ष्ठन्ना॒त्मन्नाग्निं॑ गृह्णो॒वानूप॑वि॒श्य चि॑नोति प॒शुरे॑ष॒ यदग्नि॑स्त॒स्मात्पशु॑-
 स्तिष्ठ॑न्ग॒र्भं धि॒वानूप॑वि॒श्य वि॒ज्ञाय॑ते ॥२॥ अथ॒ सत्य॑ऽसाम॒ गाय॑ति । एत॒द्वै दे॒वा
 अ॒ब्रुव॑त्स॒त्यम॑स्य॒ मुखं॑ क॒रवाम॑ ते॒ सत्यं॑ भ॒विष्या॑मः स॒त्यं नोऽनु॑व॒त्स्यति॑ स॒त्यो
 नः स॒ कामो॑ भ॒विष्य॑ति॒ यत्कामा॑ एत॒त्करि॑ष्याम॒हऽइति॑ ॥३॥ त॒ऽएत॑त्सत्य॑ऽसाम॒
 पु॒स्ताद॑गायन् । त॒दस्य॑ स॒त्यं मुख॑मकुर्व॒स्ति स॒त्यम॑भव॒त्सत्य॑मे॒नान॑न्वव॒र्तत॑ स॒त्य
 ए॒षां स॒ कामो॑ऽभव॒द्यत्कामा॑ एत॒दकुर्व॑त ॥४॥ तथै॒वैत॑द्य॒जमानः॑ । यत्स॒त्यऽसाम॒
 पु॒स्ताद्वा॑यति॒ तदस्य॑ स॒त्यं मुखं॑ करोति॒ स॒ सत्यं॑ भ॒वति॑ स॒त्यमे॒नम॑नुव॒र्तते॑ स॒त्यो
 ऽस्य॑ स॒ कामो॑ भ॒वति॑ यत्काम॒ एत॑त्कुरुते ॥५॥ तद्यत्त॒त्सत्य॑म् । आप॒ एव॑ तदा॒-
 पो हि॒ वै स॒त्यं त॒स्माद्ये॒नापो॑ य॒न्ति त॒त्सत्य॑स्य॒ रूप॑मित्याहु॒रप॒ एव॑ त॒स्य स॒र्व-
 स्या॒ग्रम॑कुर्व॒स्तस्मा॑द्य॒दे॒वापो॑ य॒न्त्यथे॒दऽसर्वं॑ ज्ञायते॒ यदि॑दं किं॒ च ॥६॥ अथ॒ पुष्क॑-
 र॒पर्णमु॑प॒दधा॑ति । यो॒निर्वै पु॑ष्कर॒पर्णं यो॒निमे॒वैत॑दुप॒दधा॑ति ॥७॥ यद्वै॒व पु॑ष्कर॒-
 र॒पर्णमु॑प॒दधा॑ति । आपो॒ वै पु॑ष्करं ता॒सामि॑यं॒ पर्णं॑ यथा॒ ह वा॑ऽइदं पु॒ष्कर॒पर्णम॑-
 ष्व॒ध्याह्नि॑तमे॒वमि॑यम॒ष्वध्या॑हिता॒ सेयं॑ यो॒निर्ग्रे॑रि॒यऽह्य॑ग्नि॒रस्यै॑ हि॒ सर्वो॑ऽग्निश्ची-
 यत॑ऽश्मा॒मे॒वैत॑दुप॒दधा॑ति॒ ताम॑न॒न्तर्हि॑ताऽ॒ सत्या॑दुप॒दधा॑तीमां॒ तत्स॒त्ये प्र॑ति॒ष्ठाप॑य-
 ति॒ तस्मा॑दि॒यऽस॒त्ये प्र॑ति॒ष्ठिता॑ त॒स्माद्वि॒यमे॒व स॒त्यमि॑यऽ॒ ह्ये॒वैषां॑ लो॒काना॑म॒द्वा-
 तमा॑म् ॥८॥ अ॒पां पृ॑ष्ठम॒सि यो॒निर्ग्रे॑रिति । अ॒पाऽह्ये॑ लो॒पं पृ॑ष्ठं यो॒निर्ह्ये॒यम॑ग्नेः स॒-
 मु॒द्रम॑भि॒तः पि॒न्वमा॑नमिति॒ समु॒द्रो ह्यो॒माम॑भि॒तः पि॒न्वते॑ व॒र्धमानो॑ म॒हो॑ऽश्वा॒ऽआ
 च॒ पु॑ष्कर॑ऽइति॒ व॒र्धमानो॑ म॒हो॒यस्व॑ पु॒ष्कर॑ऽइत्येत॒द्वि॒वो मा॒त्रया॑ व॒रिणा॑ प्रथ॒-

स्त्वि॒त्यनु॒वि॒मार्थ॑सौ वा॒ऽआ॒दित्य॑ ए॒षो॒ऽग्नि॑र्नी है॒तम॑न्यो दि॒वो व॑रि॒मा य॒न्तुम॑रु॒हति
 द्यौर्भू॒वैनं॑ य॒क्षे॒त्ये॒ष्टैर्दा॑रु॒ स्वरा॑जोप॒दधा॑ति स्वा॒राज्य॑ऽ कृ॒पाऽ सा॒दयि॒त्वा सू॒ददो॑रु॒-
 सा॒धिव॑दति त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धुः ॥ ११ ॥ अथ रु॒क्ममु॑प॒दधा॑ति । असौ वा॒ऽआ॒दित्य॑ ए॒ष
 रु॒क्म ए॒ष ह्यो॒माः सु॒वाः प्र॒जा अति॑रोचते रोचो॒रु वै त॑ऽ रु॒क्म इ॒त्याच॑क्षते प॒-
 रो॒ऽजं प॒रो॒ऽक्ष॑कामा हि दे॒वा अमु॑मे॒वैत॑दा॒दित्य॑मु॒पद॑धाति स हि॒रण्म॑यो भवति
 परि॒ण्डल॑ एक॒विंश॑ति॒निर्बा॑धस्त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धुर॑स्तानि॒र्बाध॑मु॒पद॑धाति रश्म॑यो
 वा॒ऽए॒तस्य॑ निर्बा॒धा अव॑स्ताडु वा॒ऽए॒तस्य॑ रश्म॑यः ॥ १० ॥ तं पु॒ष्कर॑पर्णा॒ऽउप॑द॒धा॒-
 ति । यो॒निर्वै पु॒ष्कर॑पर्णां यो॒नावे॒वैनमे॑तत्प्रति॒ष्ठाप॑यति ॥ ११ ॥ य॒द्वेव पु॒ष्कर॑पर्णा
 ॒ऽउप॑द॒धाति । प्रति॒ष्ठा वै पु॒ष्कर॑पर्ण॒मियं॑ वै पु॒ष्कर॑पर्ण॒मियमु॑ वै प्रति॒ष्ठा यो वा॒
 ॒ऽअस्या॑म॒प्रति॒ष्ठितो॑ऽपि दू॒रे सन्न॑प्रति॒ष्ठित ए॒व स रश्मि॑भिर्वा॒ऽए॒षो॒ऽस्यां प्रति॒ष्ठि॒-
 तो॑ऽस्य॒मे॒वैनमे॑तत्प्रति॒ष्ठायां॑ प्रति॒ष्ठाप॑यति ॥ १२ ॥ य॒द्वेव पु॒ष्कर॑पर्णा॒ऽउप॑द॒धाति ।
 इन्द्रो॑ वृ॒त्रऽ कृ॒त्वा नास्तृ॑षीति म॒न्यमा॑नो॒ऽपः प्रा॒विश॑त्ता॒ अब्र॑वीद्वि॒भेमि॑ वै पु॒रं
 मे कुरु॑तेति स॒ यो॒ऽपाऽ र॒स आ॒सीत्त॑मूर्ध॒ऽ समु॑दौहं॒स्ताम॑स्मै पु॒रम॑कुर्व॒स्तद्य॑द॒स्मै
 पु॒रम॑कुर्व॒स्तस्मात्पू॒ष्करं॑ पू॒ष्कर॑ऽ रु॒ वै तत्पू॒ष्कर॑मित्याचक्षते प॒रो॒ऽजं प॒रो॒ऽक्ष॑-
 कामा हि दे॒वास्तद्य॑त्पू॒ष्कर॑पर्णा॒ऽउप॑द॒धाति य॒मे॒वास्ये॑तमा॒पो र॒सऽ समु॑दौह॒न्या॒-
 म॑स्मै पु॒रम॑कुर्व॒स्तस्मिन्ने॒वैनमे॑तत्प्रति॒ष्ठाप॑यति ॥ १३ ॥ ब्र॒ह्म ज॒ज्ञानं॑ प्रथ॒मं पु॒रस्ता॑-
 दिति । असौ वा॒ऽआ॒दित्यो ब्र॒ह्मा॑रु॒रुः पु॒रस्ता॑ज्जायते वि॒ सी॒मतः॑ सुरु॒चो वे॒न
 आव॑रिति म॒ध्यं वै सी॒मेमे॑ लो॒काः सुरु॒चो॒ऽस्वा॒दित्यो वे॒नो य॒द्वै प्र॒जिज्ञा॑निषमा॒-
 णो॒ऽवे॒नत्त॑स्मा॒देन॑स्ता॒निष सी॒मतो म॑ध्यतो विवृ॒ण्वन्नु॑देति स॒ बु॒ध्या उप॑मा॒ अस्य॑
 वि॒ष्ठा इति॑ दि॒शो वा॒ऽअस्य॑ बु॒ध्या उप॑मा॒ वि॒ष्ठास्ता॒ क्लेष॑ उप॒विति॑ष्ठते सत॒श्च
 यो॒निम॑रु॒तश्च वि॒व॒रि॒तीमे॑ वै लो॒काः सत॑श्च यो॒निरु॑रु॒तश्च य॒च्च क्वा॑स्ति य॒च्च न
 तदे॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यो॑ जायते त्रिष्टु॒भोप॑द॒धाति त्रै॒ष्टुभो॑ क्लेष॒ सा॒दयि॒त्वा सू॒ददो॑रु॒-

साधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १४ ॥ अथ पुरुषमुपधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः
 स यजमानः स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरिहिरण्यतः ७ हिरण्यम-
 मृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वै पुरुषमुपधाति । प्र-
 जापतेर्विषस्ताद्रम्या तनूर्मध्यत उदक्रामत्तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवा अजहुस्तं यत्र दे-
 वाः १ मस्कुर्वन्तदस्मिन्नेता ७ रम्यां तनूं मध्यतोऽधुस्तस्यामस्य देवा अरमन्त तद्य-
 दस्यैतस्या ७ रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त तस्माद्विरम्य ७ हिरम्य ७ ह वै तद्विरण्य-
 मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेता ७ रम्यां तनूं मध्य-
 तो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वाऽअस्य सा रम्या तनूः प्राणमेवा-
 स्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥ त ७ रुक्मऽउपधाति । असौ वाऽआदित्य एष
 रुक्मोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स एष तमेवैतदुपधाति ॥ १७ ॥ उता-
 नमुपधाति । एतद्वै देवा अब्रुवन्यदि वाऽइमावर्वाच्चाऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं
 प्रधक्ष्यतो यद्यु पराञ्चौ पराञ्चाविव तप्स्यतो यद्यु सम्यञ्चावत्तरेवैतवितज्ज्योतिर्भ-
 विष्यत्यथोऽअन्योऽन्य ७ हि ७ सिष्यतऽइति तेऽर्वाञ्चमन्यमुपादधुः पराञ्चमन्य ७ स
 एष रश्मिभिर्वाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः प्राञ्चमुपधाति प्राङ् क्ये-
 षोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइति । हिरण्यगर्भो क्येष समवर्त-
 ताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्येष क्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः पतिरेक
 आसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै
 देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥ द्र-
 ष्पश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिति । असौ वाऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं
 च स्कन्दतीत्यमूमितीमामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वं इतीमं च लोकमनु चेत्ये-
 तद्यो यच्चदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति समानं योनिमनु संचरन्तमिति
 समान ७ क्येष एतं योनिमनु संचरति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा

ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिन्नु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥
 द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्वेनमेतदुपदधाति । त्रिष्टुब्ध्यां त्रैष्टुभो क्लेष सादयित्वा सूददोक्तसाधिवदति तस्यो-
 क्तो बन्धुः ॥ २१ ॥ अथ साम गायति । एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृश-
 मेवापश्यन्थैतत्कुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्पुरुषे
 वीर्यं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तदिह त यथा-
 स्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतयमानाः । एतत्सामापश्यंस्तदगायंस्तदस्मि-
 न्वीर्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति चित्रे
 गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिंस-
 दिति ॥ २४ ॥ अथ सर्पनमैरुपतिष्ठत । ऽइमे वै लोकाः सर्पास्ते कृत्नेन सर्वेण
 सर्पन्ति यदिदं किं च सर्वेषामु क्लेष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा एतमात्मानमु-
 पधायाबिभर्षुर्द्वै न इमे लोका अनेनात्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ तऽएतानि
 सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त तैस्माऽइमांलोकानस्थापयंस्तैरनमयन्त्यदनम-
 यंस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनमैरुपतिष्ठतऽइमानेवास्माऽए-
 तल्लोकात्स्थापयतीमांलोकान्नमयति तथो क्वास्यैतऽएतेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥
 यद्वैव सर्पनमैरुपतिष्ठत । ऽइमे वै लोकाः सर्पा यदि किं च सर्पत्येष्वेव तल्लो-
 केषु सर्पन्ति तद्यत्सर्पनमैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो व्यद्वरो या शिमि-
 दा तद्वैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
 ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति यऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य
 एतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ या इषवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रेषिता क्लैके द-
 शन्ति ये वा वनस्पतीरनु ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ये चै-
 व वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ ये वामी

रोचने दिवो । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
इति यत्र यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवै-
नानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् कृ नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति यथा ह्येनं
दूयायज्ञस्तऽइति तदुक्तम् ॥३०॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो त्रि-
वृद्धिर्गिर्यावानग्निर्गिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतदिमांलोकान्स्थापयत्यथो ता-
वतैवैतदिदं सर्वं शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका अथो ति-
ष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥३१॥ अथैनमुपविश्याभिजुहोति । आज्येन पञ्चगृहीतिन तस्यो-
क्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्प्य सर्वाम्य एवैनमेतदिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥३२॥ य-
द्वैनमभिजुहोति । एतद्दे देवा एतमात्मानमुपधायाबिभुर्यद्वै न इममिह र-
क्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तऽएतान्राक्षोघ्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः प्रसि-
तिं न पृथ्वीमिति राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्तऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो र-
क्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतमात्मानं समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान एतैः
प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतमात्मानं सं-
स्कुरुते ॥३३॥ आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अ-
पहृति पञ्चगृहीतेन चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गिर्यावा-
नग्निर्गिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽभिरग्निर्वै ज्योती
रक्षोकाग्निर्नैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अपहृति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्बज्रेणैवैतद्रक्षाऽ-
सि नाष्टा अपहृति सर्वतः परिसर्प्य सर्वाम्य एवैतदिग्भ्यो रक्षाऽसि नाष्टा अ-
पहृति ॥३४॥ पश्चाद्ग्नेः प्राडासीनो । यथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुथ ज-
घनेन परोत्य दक्षिणात उदङ्मुहीनस्तदक्षिणावृत्तद्वि देवत्रायानुपरोत्य पश्चात्प्रा-
डासीनस्तथो ह्यस्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥३५॥ अथ सुचाऽउपधाति ।
बाहू वै सुचौ बाहूऽएवास्मिन्नेतत्प्रतिधाति ते यत्सुचौ भवतः सुचौ हि बाहू

ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त कोत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥२०॥
 द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवैनमेतदुपदधाति । त्रिष्टुब्ध्यां त्रैष्टुभो क्षेप सादयिवा सूददोक्तसाधिवदति तस्यो-
 क्तो बन्धुः ॥२१॥ अथ साम गायति । एतद्वै देवाऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृश-
 मेवापश्यन्त्यथैतच्छृङ्गं फलकम् ॥२२॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्पुरुषे
 वीर्यं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विहृत यथा-
 स्मिन्पुरुषे वीर्यं दधामेति ॥२३॥ ते चेतयमानाः । एतत्सामापश्यंस्तदगायंस्तदस्मि-
 न्वीर्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति चित्रि
 गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिनस-
 दिति ॥२४॥ अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत । ऽइमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण
 सर्पन्ति यदिदं किं च सर्वेषामु क्लैष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा एतमात्मानमु-
 पधायाबिभर्षयुर्द्वै न इमे लोका अनेनात्मना न सर्पेयुरिति ॥२५॥ तऽएतानि
 सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त तैस्माऽऽमांलोकानस्थापयंस्तैरनमयन्त्यदनम-
 यंस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठतऽऽमानेवास्माऽए-
 तल्लोकांस्थापयतीमांलोकास्तद्व्यतिष्ठन्ति तथो ह्यास्यैतऽएतेनात्मना न सर्पन्ति ॥२६॥
 यदेव सर्पनामैरुपतिष्ठत । ऽइमे वै लोकाः सर्पा यदि किं च सर्पत्येष्वेव तल्लो-
 केषु सर्पन्ति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो व्यद्वरो या शिमि-
 दा तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥२७॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
 ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति यऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य
 एतन्नमस्करोति ॥२८॥ या इषवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रेषिता क्लैके द-
 शन्ति ये वा वनस्पतैरिनु ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ये चै-
 व वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥२९॥ ये वामी

रोचने दिवो । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति यत्र-यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवै-
नानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति यथा हैनं
ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक्तम् ॥३०॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो त्रि-
वृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽएतदिमांलोकान्स्थापयत्यथो ता-
वतैवैतदिदं मर्वचं शमयति तिष्ठन्नपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका अथो ति-
ष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥३१॥ अथैनमुपविश्याभिजुहोति । आज्येन पञ्चगृहीतिन तस्यो-
क्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पचं सर्वाभ्य एवैनमेतदिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥३२॥ य-
द्वैवेनमभिजुहोति । एतद्वै देवा एतमात्मानमुपधायाबिभर्षुर्द्वै न इममिह र-
क्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तऽएतान्राक्षोघ्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः प्रसि-
तिं न पृथ्वीमिति राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्तऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो र-
क्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतमात्मानं समस्कुर्वत तथैवैतद्यज्ञमान एतैः
प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतमात्मानं सं-
स्कुरुते ॥३३॥ आज्येन जुहोति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अ-
पहृति पञ्चगृहीतिन चित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याग्नीयोभिरग्निर्वै ज्योती
रक्षोकाग्निनैवैतद्रक्षाऽसि नाष्टा अपहृति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्बज्रेणैवैतद्रक्षाऽ-
सि नाष्टा अपहृति सर्वतः परिसर्पचं सर्वाभ्य एवैतदिग्भ्यो रक्षाऽसि नाष्टा अ-
पहृति ॥३४॥ पश्चादग्नेः प्राडासीनो । ज्योत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुञ्च ज-
घनेन परोत्य दक्षिणात उदङ्मुहोतीनस्तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथानुपरोत्य पश्चात्प्रा-
डासीनस्तथो ह्यस्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥३५॥ अथ सुचाऽउपदधाति ।
बाहू वै सुचौ बाहूऽएवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यत्सुचौ भवतः सुचौ हि बाहू

ऽइदमेव कपुह्लमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ ह्रीमौ बाहू पाश्वत उपदधाति पार्श्व-
 तो ह्रीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्ष्ण्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । एतद्वै देवा अभिभ-
 युर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तऽएतत् रक्षोहृणं वन-
 स्पतिमपश्यन्कार्ष्ण्यं तऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाऽसि नाष्टा अपहृत्या-
 भयेऽनाष्टऽएतं यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यज्ञमान एतेन वनस्पतिना दक्षिणतो र-
 क्षाऽसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञं तनुतऽआज्येन पूर्णा भवति वज्रो
 वाऽआज्यं वज्रेणैवैतदक्षिणतो रक्षाऽसि नाष्टा अपहृति ॥ ३७ ॥ अथौडुम्बरीमुत्त-
 रत उपदधाति । ऊर्ध्वं रस उडुम्बर ऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भव-
 ति रसो वै दधि रसमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ३८ ॥ यद्वै सुचाऽउपदधाति । प्रजा-
 पतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमतस्मात्कार्ष-
 ण्योऽथास्येन्द्र ओज आदायोदङ्ङुदक्रामत्स उडुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥ तावब्रवीत् ।
 उप मेतं प्रति मऽएतद्धतं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्र-
 यहेति तौ वै मा बाहू भूवा प्रपद्येथामिति तथेति ताभ्यां वै सर्वमन्नं प्रायहृता-
 वेनं बाहू भूवा प्रापद्येतां तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं क्रियते बाहुभ्यामद्यते बाहुभ्याऽ
 हि स सर्वमन्नं प्रायहृत् ॥ ४० ॥ स कार्ष्ण्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । अग्नेष्टा
 तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय दक्षिणाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमतस्मात्कार्ष-
 ण्योऽथास्येन्द्र ओज आदायोदङ्ङुदक्रामत्स उडुम्बरोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तावब्रवीत् ।
 मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति धृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै धृतं स्वेनैवैनामेतद्वा-
 गेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥ अथौडुम्बरीमुत्तरत उपदधाति । इन्द्रस्य त्वी-
 जसा सादयामीति यदेवास्य तदिन्द्र ओज आदायोदङ्ङुदक्रामत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिद-
 धाति भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येष उ स इन्द्रः सा यदाग्नेय्यग्निकर्म कथ्य यत्त्रि-
 ष्टुत्रैष्टुभो ह्रीन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधा-

तोन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामे-
तदुपदधाति दद्या पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणा-
ति ॥४२॥ तावस्यैताविन्द्राग्नीऽएव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह
प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः पुरुषमाकाशं यत्राभ्याप्रोति तदालिख्यैनेऽपदधात्येष द्वे-
तयोर्लीकः ॥४३॥ ते द्वौ तिरश्चाऽपदधति । तिर्यञ्चौ वाऽश्मौ बाहूऽइति
न तथा कुर्यात्प्राच्यावेवोपदधात्प्राङ् क्षेत्रोऽग्निश्चीयतेऽथोऽएवं वै बाहू वीर्य-
वत्तरो ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोक्तसाधिवदति नाना ह्री-
मौ बाहू ॥४४॥ तदाहुः । नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यादेतौ वाऽअस्य बाहू ये
ऽएते सुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्यादेतौ वाऽअस्य बाहूऽअन्वेते सुचा-
वथोऽएतौ पक्षावथो यान्येतस्मिन्नग्नौ वृषाण्युपधास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृ-
ष्ठानि यानि हन्दाऽस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धिस्तस्माद कुर्यादेतस्य पु-
रुषस्य बाहू ॥४५॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. १.] ॥ ॥

स्वयमातृष्णामुपदधाति । इयं वै स्वयमातृष्णामेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
पुरुषादुपदधात्यन्नं वै स्वयमातृष्णायं वै स्वयमातृष्णायमु वाऽअन्नमस्याऽ हि सर्व-
मन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥
यद्वै स्वयमातृष्णामुपदधाति । प्राणो वै स्वयमातृष्णा प्राणो क्षेत्रैतत्स्वयमात्मन
आतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधाति प्राणो वै स्वयमा-
तृष्णायं वै स्वयमातृष्णायमु वै प्राणो यद्वि किं च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्त्यनन्तर्हि-
तमेवास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥ यद्वै स्वय-
मातृष्णामुपदधाति । प्रजापतिं विस्वस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तान् व्युदक्रामन्ती-
षु प्रतिष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रऽसत । अयमेव स यो
ऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठिषा सा प्रथमा स्वयमातृष्णा तद्वै तामत्रोपदधाति

यदे॒वास्यै॒षात्म॒नस्त॒दस्मिन्ने॒तत्प्र॒ति॒दधा॒ति त॒स्मादे॒ताम॒त्रोप॒दधा॒ति ॥४॥ तां वै प्र॒-
 ज्ञा॒पति॒नोप॒दधा॒ति । प्र॒ज्ञा॒पति॒र्क्षे॒वैत॒त्स्वय॒मात्म॒नः प्र॒त्य॒धत्त॒ ध्रु॒वासी॒ति स्थि॒रासी॒-
 त्ये॒तद॒थो प्र॒ति॒ष्ठिता॒सीति॒ धरू॒णेति॒ प्रति॒ष्ठा वै धरू॒णमा॒स्तृता॒ विश्व॒कर्म॒णेति॒ प्र॒ज्ञा॒-
 पति॒र्वै विश्व॒कर्मा॒ तेना॒स्तृता॒सीत्ये॒तन्मा॒ वा स॒मुद्र उ॒द्वधी॒न्मा सु॒पर्णा इति॒ रुको
 वै स॒मुद्रः पु॒रुषः सु॒पर्णास्ती॒ वा मो॒दधि॒ष्टामि॒त्येत॒द्व्यथ॒माना पृ॒थिवीं दृ॒हेति॒ य-
 धैव॒ य॒जुस्त॒था ब॒न्धुः ॥५॥ प्र॒ज्ञा॒पति॒ष्टा सा॒दय॒विति॒ । प्र॒ज्ञा॒पति॒र्क्षे॒तां प्र॒थमां चि॒-
 त्त॒त्त्व॒श्रय॒दपां पृ॒ष्ठे स॒मुद्र॒स्ये॒मान्नि॒त्यपा॒ऽहीयं॒ पृ॒ष्ठे स॒मुद्र॒स्य ही॒यमे॒म व्य॒चस्व॒तीं
 प्र॒थस्व॒तीमि॒ति व्य॒चस्व॒ती च ही॒यं प्र॒थस्व॒ती च प्र॒थस्व॒ पृथि॒व्यसी॒ति प्र॒थस्व॒ पृ॒-
 थि॒वी चासी॒त्येत॒त् ॥६॥ भू॒रसी॒ति । भू॒र्हीयं॒ भूमि॒रसी॒ति भूमि॒र्हीयं॒मदि॒तिरसी॒तीयं
 वा॒ऽअदि॒तिरि॒य॒ऽहीद॒ऽसर्वं॒ द॒दते॒ विश्व॒धाया॒ इत्य॒स्या॒ऽहीद॒ऽसर्व॒ऽहितं॒ वि॒-
 श्व॒स्य भु॒वन॒स्य ध॒र्त्रीति॒ सर्व॒स्य भु॒वन॒स्य ध॒र्त्रीत्ये॒तत्पृथि॒वीं य॒ह पृथि॒वीं दृ॒हे
 पृथि॒वीं मा हि॒ऽसीरि॒त्यात्मा॒नं य॒हात्मा॒नं दृ॒हेत्हा॒त्मानं॒ मा हि॒ऽसीरि॒त्येत॒त् ॥७॥
 वि॒श्वस्मै॒ प्राणा॒यापा॒नाय॒ । व्या॒ना॒यो॒दाना॒येति॒ प्रा॒णो वै स्व॒यमा॒तृष्ठा॒ सर्व॒स्मा॒ऽउ
 वा॒ऽएत॒स्मै प्रा॒णः प्र॒ति॒ष्ठायै॒ चरि॒त्राये॒तीमे॒ वै लो॒काः स्व॒यमा॒तृष्ठा॒ इम॒ऽउ लो॒-
 काः प्र॒ति॒ष्ठा चरि॒त्रम॒ग्नि॒ष्ट्वाभि॒पाव॒ित्य॒ग्नि॒ष्ट्वाभि॒गोपा॒यव॒ित्ये॒तन्म॒क्षा स्व॒स्त्येति॒ म॒-
 क॒त्या स्व॒स्त्ये॒त्ये॒तच्छ॒र्दिषा॒ श॒न्तमे॒नेति॒ यच्छ॒र्दिः श॒न्तमं॒ तेने॒त्ये॒तत्सा॒दयि॒वा सू॒दो॒-
 रु॒साधि॒वद॒ति त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धुर॒थ सा॒म गा॒यति॒ त॒स्यो॒परि॒ ब॒न्धुः ॥८॥ त॒दाहुः॒ ।
 कथ॒मे॒प पु॒रुषः॒ स्व॒यमा॒तृष्ठा॒यान॒भिनि॒हितो॒ भव॒तीत्य॒न्नं वै स्व॒यमा॒तृष्ठा॒ प्रा॒णः स्व॒-
 य॒मा॒तृष्ठा॒नभि॒नि॒हितो॒ वै पु॒रुषो॒ऽन्नेन॒ च प्रा॒णेन॒ च ॥९॥ अथ॒ दूर्वे॒ष्टका॒मु॒प॒दधा॒-
 ति॒ । प॒श॒वो वै दूर्वे॒ष्टका॒ प॒शूने॒वैत॒दुप॒दधा॒ति त॒द्यैर॒दो॒ऽग्नि॒र॒न्तर्हि॒तैः प॒शुभि॒रु॒-
 पे॒त्त॒ऽएते॒ ताने॒वैत॒दुप॒दधा॒ति ता॒मन॒न्तर्हि॒ता॒ऽस्व॒यमा॒तृष्ठा॒या उप॒दधा॒तीयं॒ वै स्व॒-
 य॒मा॒तृष्ठा॒नभि॒नि॒हितो॒ वै प॒शून्प॒दधा॒त्यु॒त्तरा॒मु॒त्तरा॒स्त॒दस्यै॒ प॒शून्प॒दधा॒ति ॥१०॥ य॒द्वै

दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतेर्विसस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ता इमा ओषध-
योऽभवन्नथास्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽप्ययत् ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत्
। अयं वाव माधूर्वीदिति यदब्रवीद्धूर्वीन्मिति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्या-
चक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं प्राणो क्षेप रसो लोमान्य-
न्या ओषधय एतामुपदधत्सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्व
। स्तदस्मिन्नेतं प्राणाऽ रसं मध्यतोऽधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति तामनन्तर्हिताऽ
स्वयमातृष्णाया उपदधातीयं वै स्वयमातृष्णानन्तर्हितास्तदस्याऽओषधीर्दधात्युत्तरा-
मुत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्यात्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृष्णा-
यामुपहिता भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्याऽ क्षेवैता ज्ञायन्तऽइमामनु प्ररोहन्ति
॥ १३ ॥ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषः-परुषस्पर्तीति काण्डात्काण्डाद्धेषा पर्व-
णाः-पर्वणाः प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ १४ ॥ या शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण विरोहसीति शतिन क्षेपा प्रतनो-
ति सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमिति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नीऽअकामयेताऽ स्वर्गं लोक-
मियावेति तवितामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपादधातां तामुपधायास्यै
प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्यजमानो यद्वियजुषमुपदधाति येन वृषेण य-
त्कर्म कृवेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन वृषेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति
सा यद्वियजुर्नाम द्वे क्षेतां देवतेऽअपश्यतां यदेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो
वै द्वियजुः ॥ १६ ॥ तदाहुः । यदसाविव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः पुरुषोऽथ
कतमदस्येद् वृषमिति दैवो वाऽअस्य स आत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्यमयो
भवत्यमृतं वाऽअस्य तद्रूपं देववृषममृतं हिरण्यमथ यदियं मृदः कृता भवति

मानुषः कस्येदं द्रुपः ॥ १७ ॥ स यदनुपदधात् । नेमानपशि ष्यात्तिप्रे का-
 स्माहोकायजमानः प्रेषादथ यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषः द्रुपं तदस्ये-
 दपशिनष्टि तथो हानेनात्मना र्वमायुरेति ॥ १८ ॥ स यन्नानू दधात् । न कृतं
 देवमात्मानमनुप्रजानीयादथ यदनूपदधाति तथो कृतं देवमात्मानमनुप्रजानीति
 तामनन्तर्हितां द्वर्वेष्टकाया उपदधाति पशवो वै द्वर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्र-
 तिष्ठापयति ॥ १९ ॥ तदाहुः । कस्येतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवहिनौ भ-
 वत इति प्राणो वै स्वयमातृष्ठा प्राणो द्वर्वेष्टका यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हि-
 ताः स्वयमातृष्ठा द्वर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणः संतनोति संदधात्यथ य-
 दनन्तर्हितां द्वर्वेष्टका द्वियजुषमुपदधाति प्राणो वै द्वर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरे-
 वमु नास्येतावात्मानौ प्राणेन संततावव्यवहिनौ भवतः ॥ २० ॥ यास्तेऽग्रे सूर्ये
 रुचो । या वो देवाः सूर्ये रुच इति रुचः रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतवमेवास्मिन्ने-
 तदधाति द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरग्नौ द्वयः क्वेवैतद्रूपं मृचापश्च सादयि-
 वा सुददोरुसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥ अथ रेतःसिचाऽपदधाति । इमौ
 वै लोकौ रेतःसिचादिभौ क्वेव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो वाऽग्रयमूर्धः रेतः
 सिञ्चति धूमः सामुत्र वृष्टिर्भवति तामसावमुतो वृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजायन्ते
 तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥ विराड्ज्योतिरधारयदिति । अयं वै लो-
 को विराट् स इममग्निं ज्योतिर्धारयति स्वराड्ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः
 स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड्हेमौ लोकौ स्वराट् नानोपदधाति
 नाना ह्येमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्माड् हानयोर्लोकयो-
 रन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥ यद्वेव रेतःसिचाऽपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ यस्य
 व्याण्डौ भवतः स एव रेतः सिञ्चति विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधार-
 दिति विराड्हेमावाण्डौ स्वराट् तावेतज्ज्योतिर्धारयतो रेत एव प्रजापतिमेव

नानोपदधाति नाना ह्योमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समा-
 नसम्बन्धनौ तेऽनन्तर्हिते द्वियजुष उपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ
 तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । अग्निर्वै प्रथमा
 विश्वज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिंलोके विश्वं ज्योतिरग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
 रेतःसिंभ्यामुपदधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं
 दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव ह्योमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥ यद्वै विश्वज्योतिषमुप-
 दधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति
 तामनन्तर्हितां रेतःसिंभ्यामुपदधात्याण्डौ वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां
 प्रजातिं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥ प्रजापतिश्चा
 सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत्पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति
 पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायेति
 प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यद्वैति सर्वं
 ज्योतिर्यद्वैत्येतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या अधिपतिं करोति सादयित्वा सूदो-
 क्साधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥ अथऽर्तव्येऽउपदधाति । ऋतव एते यदृत-
 व्येऽऋतुनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते
 नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं
 तदृतुं करोति ॥ २९ ॥ तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः
 संवत्सरस्तस्यायमेव लोकः प्रथमा चितिरयमस्य लोको वसन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽअ-
 त्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति
 ॥ ३० ॥ यद्वैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरूपोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्र-
 तिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यै-
 तेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति तेऽअनन्तर्हिते वि-

अज्योतिष उपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हितास्तत्प्रजा ऋतुभ्यो दधाति
 तस्मात्प्रजा ऋतुनेवानुप्रजायन्तः ऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तः सम्पश्यन्त्यृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥
 अथाषाढामुपदधाति । इयं वाऽअषाढामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्धऽउपदधाति प्र-
 थमा क्षीयन्मृज्यत ॥ ३२ ॥ सा यदषाढा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अ-
 स्पर्धन्त ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्षाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरास्त-
 पन्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसकृन्त यदसकृन्त तस्मादषाढा तथैवैतद्यजमान एता-
 मुपधाय द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सकृते ॥ ३३ ॥ यद्वेवाषाढामुपदधाति । वा-
 ग्वाऽअषाढा वाचैव तद्देवा असुरास्तपन्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसकृन्त तथैवै-
 तद्यजमानो वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सकृते वाचमेव तद्देवा उपाद-
 धत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥ सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं यद्वि-
 किं च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्ति तेनेयं वामभृद्वाग्ध्रुवेव वामभृत्प्राणा वै वामं
 वाचि वै प्राणिभ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् ॥ ३५ ॥ तऽएते सर्वे प्राणा यद-
 षाढा । तां पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणा-
 स्तान्नान्यया यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चितौ नेत्प्राणानपि दधा-
 नीति ॥ ३६ ॥ यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । अन्नं वाऽआपोऽनपिहिता वा
 ऽअन्नेन प्राणास्तामनन्तर्हितामृतव्याभ्यामुपदधात्यृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति सेयं
 वागृतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः । यत्प्रजा विश्वज्योतिर्वागषाढाथ क-
 स्मादन्तरेणऽर्तव्येऽउपदधातीति संवत्सरो वाऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो
 वाचमन्तर्दधाति तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥ अषाढासि
 सकृन्तानेति । असकृन्त क्षेतया देवा असुरास्तसकृस्वारातीः सकृस्व पृथनायत इति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः सकृस्ववीर्यासि सा मा जिवेति सर्वं वै सकृस्वऽसर्ववीर्या-
 सि सा मा जिवेत्येतत्सादयिवा सृद्दोक्तसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥ त-

दाहुः । कस्मादभिस्वयमातृष्मन्या इष्टका उपधीयते प्राच्य एता इति द्वे वै यो-
नीऽइति ब्रूयादेवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रतीचीन-
प्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देवयोनेरुवैतद्यजमानं प्रजनयति
॥ ४० ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. २.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ८५ ॥ चतुर्थो
ऽध्यायः [४७.] ॥ ॥

कूर्ममुपदधाति । रसो वै कूर्मो रसमेवैतदुपदधाति यो वै स एषां लोकाना-
मप्सु प्रविद्धानां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्स एष कूर्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रस-
स्तावानात्मा स एष इमं एव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य यद्धरं कपालम् । अयं स
लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठित-इव क्यं लोकोऽथ यदुत्तरं सा द्यौ-
स्तद्वगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तमेव हि द्यौरथ यदक्षरा तदक्षरिणः स
एष इमं एव लोका इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति । दध्ना मधु-
ना घृतेन दधि ह्यैवास्य लोकस्य द्रुपं घृतमक्षरिणस्य मधुमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण
समर्धयत्यथो दधि ह्यैवास्य लोकस्य रसो घृतमक्षरिणस्य मधुमुष्य स्वेनैवैनमेत-
द्रसेन समर्धयति ॥ ३ ॥ मधु वाता ऋतायतऽइति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां
यजुः सैव देवता सऽक्सो देवता तद्यजुस्तद्वैतन्मध्वैष त्रिचो रसो वै मधु रस-
मेवास्मिन्नेतदधाति गायत्रीभिस्तिस्मिस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥ स यत्कूर्मो नाम ।
एतद्वै द्रुपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः क-
श्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥ स यः स कूर्मोऽसौ
स आदित्यो । ऽमुमेवैतदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदादि-
त्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्तात्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतो
ऽषाढायै वृषा वै कूर्मो योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरन्निमात्रे
ऽरन्निमात्राद्भि वृषा योषामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां महिषी यदषाढैतस्यै

दक्षिणतः सत्सर्वासामिष्टकानां दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यदेव कूर्ममुपदधाति ।
 प्राणो वै कूर्मः प्राणो ह्येमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदुपदधाति तं पुर-
 स्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्तत्प्रत्यञ्चं प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो
 धीयते पुरुषमभ्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽषाढायै प्राणो वै कूर्मो
 तागषाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो मिथुनम् ॥ ७ ॥ ॥ शतम् ४२०० ॥ ॥ अपां
 गम्बिरीदिति । एतद्वापां गम्बिष्ठं यत्रैष एतत्तपति मा वा सूर्योऽभिताप्सीन्मा-
 ग्निर्वैश्वानर इति मैव वा सूर्यो हिंसीन्मोऽग्निर्वैश्वानर इत्येतद्विन्नपत्राः प्रजा
 अनुवीक्षस्वेतीमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्ष-
 स्वेत्येतदनु वा दिव्या वृष्टिः सचतामिति यथैवेनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाह
 ॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । त्रीत्समुद्रात्समसृपत्स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा
 लोकास्तानिष कूर्मो भूत्वानुसृतसर्पापां पतिर्वृषभ इष्टकानामित्येताः क्षेत्रे पति-
 र्वृषभ इष्टकानां पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोकः इति पशवो वै पुरीषं पशून्व-
 सानः सुकृतस्य लोक इत्येतत्तत्र गह्वरं यत्र पूर्वं परेता इति तत्र गह्वरं यत्रैतेन
 पूर्वं कर्मण्युरित्येतत् ॥ ९ ॥ मरुती द्यौः पृथिवी च न इति । मरुती द्यौः पृथि-
 वी च न इत्येतदिदं प्रज्ञं मिमिक्षतामितिमं यज्ञमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरी-
 मभिरिति बिभृतां नो भरीमभिरित्येतद्वावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति द्यावापृथि-
 व्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावान-
 रियावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत्पट्टस्योक्तो बन्धुर-
 वका अथस्ताद्वत्यवका उपरिष्टादापो वाऽवका अपामेवैनमेतन्मध्यतो दधा-
 ति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ अथोलूखलमुसलेऽ-
 उपदधाति । विष्णुरकामयताद्वादः स्यामिति स एतेऽष्टकेऽअष्टलूखलमुसले
 तेऽउपाधत्त तेऽउपाधायाः त्रैऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसलेऽउपदधाति

येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा न्नादोऽसानी-
ति तदेतत्सर्वमन्नं यदुलूखलमुसलेऽउलूखलमुसलाभ्यां क्वेवान्नं क्रियतऽउलू-
खलमुसलाभ्यामग्यते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति । पृष्ठयो वै रेतःसि-
चौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरेऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधा-
त्यरन्निमात्रेऽरन्निमात्राद्यन्नमग्यते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै
गर्भो विष्णुरन्नेतदात्मसंमितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं त-
दवति तन्न किनस्ति यदूयो किनस्ति तद्यत्कनीधो न तदवति ॥ १४ ॥ औदुम्बरे
भवतः । ऊर्वे रस उदुम्बरे ऊर्जमेवास्मिन्नेतदन्नं दधात्यथो सर्वेऽएते वनस्पतयो
पुद्गुम्बरे एतेऽउपदधत्सर्वान्वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसि-
चावतयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्वनस्पतयश्चतुःशक्ति भवति चतस्रो वै
दिशः सर्वासु तदिक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो मध्ये सं-
गृहीतं भवत्युलूखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोलूखलमुसलेऽउपदधाति । प्रजापते-
र्विसस्तात्प्राणो मध्यत उदचिक्रमिषत्तमन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो
क्वेवान्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीतेऽस्मादन्नमुदचिक्रमिषत्तप्राणेनागृ-
ह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो क्वेव प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥ एतयोरुभ-
योर्गृहीतयोः । अस्माद्गुदचिक्रमिषत्तमिताभ्यामुभाभ्यामगृह्णात्तस्मादेताभ्यामुभा-
भ्यामूर्गृहीता यो क्वेवान्नमत्ति स प्रमणिति तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्जि गृहीतायाम्
। अस्मादेतेऽउभेऽउदछिद्यतप्रिणता तेऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेतेऽउभे ऊर्जा गृहीते यः
क्वेवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥ तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि ।
तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानः सर्वे देवा अनुप्राप-
द्यन्तान्नजीवनः क्रीदः सर्वम् ॥ २० ॥ तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभव-
दिति तद्वि स प्राणोऽभवन्महा भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तदभवद्यदेन-

मेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या विव्विति प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या एतत्सर्वं
 विव्वेत्येतद्यत्प्राणान्प्राणयत्पुरोत्यात्मा वै पूर्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा देवा
 अथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्मादु प्रजापतिः प्राणो यो वै स प्राण एषा सा गाय-
 त्र्यथ यत्तदन्नमेष स विष्णुर्देवताथ या सोऽर्गेष स उडुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽब्रवीत् ।
 अयं वाव मा सर्वस्मात्प्याम्न उद्भाषीदिति यद्ब्रवीदुद्भाषीन्मिति तस्मादुडुम्बर
 उडुम्बरो ह वै तमुडुम्बर इत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवा उरू मे
 करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरः ह वै तडुलूखलमित्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्न-
 कामा हि देवाः सैषा सर्वेषां प्राणानां योनिर्यडुलूखलः शिरो वै प्राणानां यो-
 निः ॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरश्चतुःसक्ति भवति
 चतुःसक्तीव हि शिरो मध्ये संगृहीतं भवति मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥
 तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः प्राणमन्नमूर्जं तथैवा-
 स्मिन्नयमेतदधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यत-
 एवास्मिन्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥ विज्ञोः कर्माणि पश्यतेति । वीर्यं वै कर्म वि-
 ज्ञोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पस्पशऽइत्यन्नं वै व्रतं यतोऽन्नः स्वाशयां
 चक्रऽइत्येतदिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य क्षेप युज्यः साखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे
 क्यलूखलमुमले सकृत्सादयति समानं तत्करोति समानः क्षेतदन्नमेव सादयि-
 त्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति योनिर्वाऽउ-
 खा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूखलऽउपदधात्यन्तरिक्षं वाऽउलूखलं यद्वै किं
 चास्या उर्ध्वमन्तरिक्षमेव तन्मध्यं वाऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वे-
 षां भूतानां मध्यतो योनिरूपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥ यद्वैवाखामुपदधाति । यो
 वै स प्रजापतिर्यन्मसतैषा सोखेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामु-
 लूखलऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणोऽन्नऽउर्ज्यथोऽएत-

स्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तरितं दधाति ॥२७॥ अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाज-
 मुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपत्येष ह्येतस्यै लोकस्तथो ह्यस्यैषानन्तरिता
 भवति ॥२८॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृ-
 ता तेनाथो यद्वै किं चैतमग्निं वैश्वानरमुपनिगृहति तत एव तत्पक्वाः शृतमुप-
 हितं भवति ॥२९॥ ध्रुवासि धरुणेति । तस्योक्तो बन्धुरितो जज्ञे प्रथममेभ्यो यो-
 निभ्योऽअधि ज्ञातवेदा इत्येतेभ्यो हि योनिभ्यः प्रथमं ज्ञातवेदा अजायत स गा-
 यत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो ह्ययं वहतु प्रज्ञानन्नित्येतैर्वाऽएष हन्तोभिर्दे-
 वेभ्यो ह्ययं वहति प्रज्ञानन् ॥३०॥ इषे राये रमस्व । स हसे युम्नऽउर्जेऽअप-
 त्यायेत्येतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्येतत्सम्राडसि स्वराडसीति सम्राट् क्लेष स्वराट् सा-
 रस्वतौ वोत्सौ प्रावतामिति मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वताऽउत्सौ
 तौ वा प्रावतामित्येतद्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयः क्वैवैतद्रूपं मृच्छा
 पञ्च सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥३१॥ अथैनामभिजुहोति
 एतद्वाऽअस्यामेतत्पूर्वः रेतः सितं भवति सिकतास्तदितदभिकरोति तस्माद्योनौ
 रेतः सितमभिक्रियतऽआज्येन जुहोति सुवेणा स्वाहाकारेण द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां
 गायत्रीभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥३२॥ अग्रे युद्ध्वा हि ये तव । युद्ध्वा हि देवहू-
 तमानिति युक्तवतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न
 निष्पद्यते ॥३३॥ स यदि संवत्सरभृतः स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्सं-
 वत्सरभृतः सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेतासर्वं वै त-
 द्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपतिष्ठतेऽभि त्वेव जुहुयात् ॥३४॥ पशुरेष यदग्निः ।
 सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृष्ठा श्रोणी द्वियजुः पृष्ठ-
 यो रेतःसिचौ कोकसा विश्वज्योतिः ककुदमृत्यो ग्रीवा अषाढा शिरः कूर्मो ये
 कूर्मे प्राणा ये शीर्षन्प्राणास्ते ते ॥३५॥ तं वाऽएतम् । इत उर्ध्वं प्राञ्चं चिनो-

त्यसौ वाऽत्रादित्य ऋषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्च दधाति तस्मादसावा-
दित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयते ॥३६॥ अथैनं प्रसलव्यावर्तयति । अमुं तदादित्यं प्र-
सलव्यावर्तयति तस्मादसावादित्य इमां लोकान्प्रसलव्यनुपर्यैति ॥३७॥ उदरमु-
खा । योनिरुलूखलमुत्तरोखा भवत्यधरमुलूखलमुत्तरुः क्युदरमधरा योनिः शिश्रं
मुसलं तद्वत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्रं तद्वक्षिणत उपदधाति दक्षिणतो वै
वृषा योषामुपशेते यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तदूर्वेष्टका तस्य वाऽएतस्योत्तरोऽर्ध
उदाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो
भवति ॥३८॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. १.] ॥ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्वैतदुपदधाति तान्युखा-
यामुपदधातीमे वै लोका उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्दधाति त-
स्मादिमं ऋषु लोकेषु पशवः ॥१॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वाऽउखा पशवः पशु-
शीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षी-
यन्ते योनौ क्षेनान्प्रतिष्ठापयति ॥२॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः
श्रिय एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितय-
स्तथास्ताः पञ्च चितय इमे ते लोकास्तथे तऽइमे लोका एषा सोखा तद्यदु-
खायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तक्षीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि संदधाति ॥३॥
तान्युरस्तात्प्रतीच उपदधाति । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत तऽआलि-
प्स्यमाना उदचिक्रमिषंस्तान्प्राणेषु समगृह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच आ-
त्मन्नधत्ते ॥४॥ तद्वाऽएतत्क्रियते । यदेवा अकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चि-
क्रमिषन्ति यत्वेतत्करोति यदेवा अकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वेवैनानेतत्संगृह्य
पुरस्तात्प्रतीच आत्मन्नधत्ते ॥५॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वाऽइद-
मग्रऽआसीदेक एव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेष्व एवाधि प-

शून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽथ प्राणाद्वाऽथ श्रोत्राद्विं वाचोऽन्नं तद्यदे-
 नान्प्राणोभ्योऽधि निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
 प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम
 इति मनो वै सर्वे प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरुषं
 निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति पुरुषस्य क्वैवैते सर्वे भवन्ति
 ॥ ६ ॥ तदेतदन्नं सृष्ट्वा । पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते पुर-
 स्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्नधत्ते तद्वाऽउखायामुदरं वाऽउखोदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥
 अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । प्राणो वै हिरण्यमथ वाऽएतेभ्यः पशुभ्यः सं-
 ज्ञप्यमानेभ्य एव प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्यशकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैधेतद-
 धाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षिन्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधात्यथ यदि पञ्च
 पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वाऽएतान्यशूनुपदधाति सप्त-सप्त
 वाऽएकैकस्मिन्यशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्वैकेऽपि । यद्येकः
 पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वाऽएतान्शूनुपदधाति सप्त-
 सप्त वाऽएकैकस्मिन्यशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति न तथा कुर्यादे-
 तस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति तद्वैषु सर्वेषु प्रा-
 णान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना इत्यन्नं
 वै धेनास्तदिदं सम्यङ्मुखमभिसृज्यवत्यन्तर्हृदा मनसा पूयमाना इत्यन्तर्वै हृद-
 येन मनसा सत्तान्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य धारा अभिचाकशीमीति या एवैत-
 स्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता एतदाह हिरण्ययो वेतसो मध्येऽअग्नेरिति य
 एवैष हिरण्यमथः पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ ऋचे वेतीह । प्राणो वाऽह-
 र्यर्चति रुचे वेतीह प्राणो वै रुक्प्राणेन हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदं सर्वं
 रोचते भासे वेतीह ज्योतिषे वेतीह भास्वती ह्रीमि ज्योतिष्मती चक्षुषोऽभू-

दिद विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चेतीहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्-
 क्रो वर्चसा वर्चस्वानितीह विश्वावतीभ्यां विश्वः हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ अथ पुरु-
 षशीर्षमुद्धृत्वाति । मरुत्येवैनदेतत्सहस्रदा असि सहस्राय वेति सर्वं वै सहस्रः
 सर्वस्य दातासि सर्वस्मै वेत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं
 तद्वीर्येणाप्त्वा दधाति मध्ये पुरुषमभिल इतरान्यशून्यपुरुषं तत्पशूनां मध्यतोऽन्तारं
 दधाति तस्मात्पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽन्ता ॥ १४ ॥ अथ चाविं चोत्तरत् । ए-
 तस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चा-
 ज्ञं च दक्षिणत् । एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भू-
 यिष्ठौ ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यज्ञमानं तत्पशुषु प्रति-
 ष्ठापयत्यादित्यं गर्भं पयसा समङ्गधीत्यादित्यो वाऽऽएष गर्भो यत्पुरुषस्तं पयसा
 समङ्गधीत्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुष-
 स्य कोव सहस्रं भवति परिवृङ्गधि कुरसा माभिमध्या इति पर्येनं वृङ्गध्यर्चिषा
 मेनः हिःसीरित्येतत्कृतायुषं कृणुहि चीयमान इति पुरुषं तत्पशूनाः शतायुं क-
 रोति तस्मात्पुरुष एव पशूनाः शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्वम् । वातस्य जू-
 तिमिति वातस्य वाऽऽएष जूतिर्यदश्वो वरुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यश्वोऽथ
 जज्ञानः सरिरस्य मध्यऽइत्यापो वै सरिरमप्सुजा उ वाऽअश्वः शिशुं नदीनाः क-
 रिमद्विबुधमिति गिरिर्वाऽअद्विर्गिरिबुधा उ वाऽआपोऽग्ने मा हिःसीः परमे व्यो-
 मन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा हिःसीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ
 दक्षिणतो गाम् । अजस्रमिन्दुमरुषमिति सोमो वाऽइन्दुः स ह्येष सोमोऽजस्रो
 यद्वैर्भुरण्यमिति भर्तारमित्येतदग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः पूर्व-
 चित्तिमिति प्राञ्चः ह्यग्निमुद्धरति प्राञ्चमुपचरति स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान इति
 यद्वाऽएष चीयते तदेष पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिःसीरदिति विराजमिति

विराड्वै गौरन्नं वै विराडन्नमु गौः ॥ ११ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । वज्रत्र्यो वष्टुर्वरु-
 णस्य नाभिमिति वारुणी च हि वाष्ट्री चाविरुविं जज्ञानाऽ रजसः परममिति
 ओत्रं वै परऽ रजो दिशो वै ओत्रं दिशः परऽ रजो महीऽ साहस्रीमसुरस्य मा-
 यामिति महीऽ साहस्रीमसुरस्य मायामित्येतदग्ने मा हिंसीः परमे व्योमनि-
 तीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥ अथ दक्षि-
 णतोऽजम् । योऽअग्निर्मेरुर्धजायतेत्यग्निर्वाऽ एषोऽग्नेरुधजायत शोकात्पृथिव्या उ-
 त वा दिवस्परीति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदिवश्च पृथिव्यै च शोकादजा-
 यत येन प्रजा विश्वकर्मा जज्ञानेति वाग्वाऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा ज-
 ज्ञान तमग्ने क्लृप्तः परि ते वृणक्तिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥ तऽ एते पश-
 वः । तान्नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोक्तसाधिवदति नाना क्लेते
 पशवः ॥ २२ ॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां य-
 क्षियं करोति तस्मात्पुरुष एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥ यद्वै नदमभिजुहोति । शीर्ष-
 स्तद्वीर्यं दधात्याज्येन जुहोति वज्रो वाऽआज्यं वीर्यं वै वज्रो वीर्यमेवास्मिन्नेतद-
 धाति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतद-
 धाति त्रिष्टुभा वज्रो वै त्रिष्टुब्बीर्यं वै वज्रो वीर्यं त्रिष्टुब्बीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति
 ॥ २४ ॥ स वाऽअर्धर्चमनुदुत्य स्वाहाकरोति । अस्थि वाऽअग्निदं तर्हीर्षिकपालं
 विहाय यदिदमन्तरतः शीर्षो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥ अथोत्तरमर्धर्चमनुदुत्य
 स्वाहाकरोति । इदं तर्हीर्षिकपालं संधाय यदिदमुपरिष्ठाशीर्षो वीर्यं तदस्मिन्द-
 धाति ॥ २६ ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकमिति । असौ वाऽआदित्य एष पुरुषस्त-
 देतच्चित्रं देवानामुदेत्यनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्निरित्युभयेषाऽ ॥ २७ ॥ देवमनुष्या-
 णां चक्षुराग्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षमित्युद्यन्वाऽ एष इमं लोकेऽप्युपूष्यति सूर्य
 आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति ॥ २७ ॥ अथो-

त्सर्गैरुपतिष्ठत । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत तऽश्रालिप्स्यमाना अ-
 शोचंस्तेषामेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानमपाहंस्तथैवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मा-
 नमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्वैके । यं-यमेव पशुमुपदधति तस्य-तस्य शुचमुत्सृजन्ति ने-
 ह्यं पाप्मानमभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमभ्युपदधति या७ हि
 पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्राममु द्वैकऽउप-
 तिष्ठते । ऊर्धा७ शुचमुत्सृजाम इति ते ह ते शुचं पाप्मानमनूद्यत्यूर्ध्वा क्येतेन
 कर्मणैत्यूर्ध्वामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥ बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोका एषो
 ऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बह्विधा शुचं दधाति बह्विर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्वह्विधा शुचं
 दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्या७ ह दिश्येते पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैषेतदुचं दधाति
 ॥ ३१ ॥ पुरुषस्य प्रथममुत्सृजति । त७ हि प्रथममुपदधातीमं मा हि७सीर्द्विपादं
 पशुमिति द्विपादाऽएष पशुर्यत्पुरुषस्तं मा हि७सीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय ची-
 यमान इति हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतन्मयं पशुं मेधमग्रे
 जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्रे जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो नि-
 षीदित्यात्मा वै तनूस्तेन चिन्वान आत्मान७ संस्करुष्वेत्येतन्मयं ते शुगृह्णतु यं
 द्विष्मस्तं ते शुगृह्विति तन्मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥ अ-
 थाश्वस्य । इमं मा हि७सीरेकशफं पशुमित्येकशफो वाऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा
 हि७सीरित्येतत्कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेष्विति कनिक्रदो वाऽएष वाज्यु वाजि-
 नेषु गौरमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै गौरमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वान-
 स्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान आत्मान७ संस्करुष्वेत्येतद्वीरं ते शुगृह्णतु यं द्वि-
 ष्मस्तं ते शुगृह्विति तद्वीरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥ अथ
 गोः । इम७ साहस्र७ शतधारमुन्ममिति साहस्रो वाऽएष शतधार उत्सो यद्वी-
 र्यच्यमान७ सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः संरिरुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वि-

त्येतद्भूतं दुहानामदिति जनायेति घृतं वाऽर्षादितिर्जनाय दुहेऽग्रे मा हिंसीः
 परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतद्भव्य-
 मारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै गव्यमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो
 निषीदिति तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्भव्यं ते शुगृह्णतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृह्विति तद्भव्ये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥३४॥ अथावेः । इ-
 ममूर्णायुमित्यूर्णावलमित्येतद्गुणस्य नाभिमिति वारुणो ह्यविस्त्वचं पशूनां द्वि-
 पदां चतुष्पदमित्युभयेषां ह्येष पशूनां त्वद्विपदां च चतुष्पदां च तदुः प्रजानां
 प्रथमं जनित्रमित्येतद् तद्वष्टा प्रथमं रूपं विचकाराग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन्नि-
 तीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतद्दुष्टमारण्यमनु ते दि-
 शामीति तदस्माऽदुष्टमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चि-
 न्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्दुष्टं ते शुगृह्णतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृह्विति तदुष्टे
 च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥३५॥ अथाज्ञस्य । अज्ञो ह्यग्रेऽजनिष्ट शो-
 कादिति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्रेः शोकादजायत सोऽपश्यज्जनिता-
 रमग्रऽइति प्रजापतिर्वै जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्रऽइत्येतत्तेन देवा देवता-
 मग्रऽआयन्निति वाग्वाऽअज्ञो वाचो वै देवा देवतामग्रमायंस्तेन रोहमायन्नप-
 मेध्यास इति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नप मेध्यास इत्येतद्द-
 रभमारण्यमनु ते दिशामीति तदस्मै शरभमारण्यमनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो
 निषीदिति तेन चिन्वान आत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्दरभं ते शुगृह्णतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृह्विति तद्दरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥३६॥ तदाहुः । यां
 वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनां शुचं पाप्मानमपाहंस्तऽएते पञ्च पशवोऽभवन्त-
 ऽएतऽउत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयज्ञियास्तेषां ब्राह्मणो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि द-
 धाति तस्मादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥३७॥ प्रत्येत्याग्निमु-

पतिष्ठते । एतद्वाऽएतदुपथाययं करोति यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति तस्माऽए-
 वैतन्निहुतेऽहिःसायाऽआग्नेय्याग्नयऽएवैतन्निहुते गायत्र्या गायत्र्योऽग्निर्यावानग्नि-
 र्गन्तव्यः॥ मात्रा तावतैवास्माऽएतन्निहुतेऽनिरुक्तया सर्वं वाऽअनिरुक्ताऽ सर्व-
 णैवास्माऽएतन्निहुते यविष्ठवत्यैतद्वास्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ इति यद्वै जात इदं
 सर्वमयुवत तस्माद्यविष्ठः ॥ ३८ ॥ त्वं यविष्ठ दाशुष इति । यजमानो वै दाश्चान्नः
 पाहीति मनुष्या वै नरः शृणुधी गिर इति शृणु न इमाऽ स्तुतिमित्येतद्गन्ता
 तोकमुत त्मनेति प्रजा वै तोकऽ रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरुक्ष्या-
 ग्निं जघनेन स्वयमातृणां परीत्यापस्या उपदधाति । आप एता यदपस्या अथ वा
 ऽएतेभ्यः पशुभ्य आप उक्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या उपदधात्येध्वैतत्पशुषपो द-
 धात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चोपद-
 धाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत उपदधाति सर्वत एवैधेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ त-
 द्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्या वज्रो वाऽआपो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्येनापो
 यन्यपैव तत्र पाप्मानं ब्रूति वज्रो ह्यैव तस्यार्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वर्षत्य-
 प्रावृतो ब्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्ति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः । ता-
 श्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाऽस्यन्नं पशवोऽन्नमु पशोर्माऽसमथ वाऽएतेभ्यः पशु-
 भ्यो माऽसान्युक्क्रान्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या उपदधात्येध्वैतत्पशुषु माऽसानि
 दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितानि तत्पशुभ्यो माऽसानि दधात्यन्तरा
 अपस्या भवन्ति बाक्ष्याश्छन्दस्या अन्तरा ह्यापो बाक्ष्यानि माऽसानि ॥ ४२ ॥ त-
 दाहुः । यदिमा आप एतानि माऽसान्यथ ह्य वक्त्र लोमित्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं
 लोम तद्यच्छन्दस्या उपदधाति सैव पशोस्त्वक्त्वलोमाथो यान्यमन्युखायामजलो-
 मानि तानि लोमानि बाक्ष्योखा भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि बाक्ष्यानि हि लो-
 मान्यन्तर आत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शंणिडल्यः सर्वानेव वयं क-

त्सान्पशून्संस्कुर्म इति ॥ ४३ ॥ यद्वेवापस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विषस्तादाप आ-
 यंस्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विंशतिस्त । अस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्त्रवन्नतो वा
 ऽअङ्गुलयोऽन्तत एवास्मात्ता आप आयन् ॥ ४४ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रऽसत ।
 अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्मात्ता आप आयन्नेतास्ता अपस्यास्तद्यदे-
 ता उपदधाति या एवास्मात्ता आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता
 ऽऽदधाति ॥ ४५ ॥ अपां त्वेमत्सादयामीति । वायुर्वाऽअपामेव यदा क्येवैष इ-
 तश्चेतश्च वात्यथापो यन्ति वायौ ताऽ सादयति ॥ ४६ ॥ अपां त्वोन्नत्सादयामीति
 । ओषधयो वाऽअपामोन्न यत्र क्वाप उन्दत्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्तऽओ-
 षधिषु ताऽ सादयति ॥ ४७ ॥ अपां त्वा भस्मत्सादयामीति । अन्नं वाऽअपां भस्मा-
 त्रे ताऽ सादयति ॥ ४८ ॥ अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वाऽअपां ज्यो-
 तिर्विद्युति ताऽ सादयति ॥ ४९ ॥ अपां त्वायने सादयामीति । इयं वाऽअपामय-
 नमस्याऽ क्वापो यन्त्यस्यां ताऽ सादयति तद्या अस्यैतेभ्यो वृषेभ्य आप आयंस्ता
 अस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥ अर्णवे त्वा स-
 दने सादयामीति । प्राणो वाऽअर्णवः प्राणो ताऽ सादयति ॥ ५१ ॥ समुद्रे त्वा स-
 दने सादयामीति । मनो वै समुद्रा मनसो वै समुद्राद्वाचाश्चा देवास्त्रयीं विद्यां
 निरखनंस्तदेष श्लोकोऽभ्युक्तो ये समुद्रान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरग्निभिः सुदेवो
 ऽअथ तद्विद्यायत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्रो वाक्तीक्ष्णाभिस्त्रयीं विद्या नि-
 र्वपणमेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो मनसि ताऽ सादयति ॥ ५२ ॥ सरिरे त्वा सदने सा-
 दयामीति । वाग्वै सरिर् वाचि ताऽ सादयति ॥ ५३ ॥ अपां त्वा क्षये सादयामी-
 ति । चक्षुर्वाऽअपां क्षयस्तत्र हि सर्वदेवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताऽ सादयति
 ॥ ५४ ॥ अपां त्वा सधिषि सादयामीति । ओत्रं वाऽअपाऽ सधिः ओत्रे ताऽ सा-
 दयति तद्या अस्यैतेभ्यो वृषेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्ये-

वास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥ अपां वा सद्ने सादयामीति । द्यौर्वाऽअपाः
 सद्ने दिवि द्यापः सन्ना दिवि ताः सादयति ॥ ५६ ॥ अपां वा सधस्ये सादया-
 मीति अन्तरिक्षे वा अपाः सधस्यमन्तरिक्षे ताः सादयति ॥ ५७ ॥ अपां वा योनौ
 सादयामीति । समुद्रो वाऽअपां योनिः समुद्रे ताः सादयति ॥ ५८ ॥ अपां वा पु-
 रीषे सादयामीति । सिकता वाऽअपां पुरीषे सिकतासु ताः सादयति ॥ ५९ ॥
 अपां वा पाथसि सादयामीति । अन्नं वाऽअपां पाथोऽन्ने ताः सादयति तद्या
 अस्यैतेभ्यो वृषेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रू-
 पाणि दधाति ॥ ६० ॥ गायत्रेण वा हृन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन वा हृन्दसा सा-
 दयामि जागतेन वा हृन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन वा हृन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन वा
 हृन्दसा सादयामीति तद्या अस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रतिद-
 धात्यथोऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दाऽसि दधाति ॥ ६१ ॥ ता एता अङ्गुलयः । ताः
 सर्वत उपदधाति सर्वतो हीमा अङ्गुलयोऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा अङ्गुलयश्चतुर्धो-
 पदधाति चतुर्धा हीमा अङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा अङ्गुलयो
 नानोपदधाति नाना हीमा अङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति समानं तत्करोति त-
 स्मात्समानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५. २.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डि-
 कासंख्या १०० ॥ पञ्चमोऽध्यायः [४८.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ३१८ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे हस्तिघटनाम सप्तमे काण्डे समाप्तम् ॥ ७ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

उखासम्भरणायं तु भस्मावहरणान्तकम् । चित्यस्याग्नेर्ब्राह्मणं प्रोक्तं षष्ठेऽथ सप्तमे ॥
 इष्टकाचयनात्पूर्वमग्निस्थानस्य संस्क्रिया । कर्तव्या यासन (?) सेह विस्पष्टमीर्यति ॥ ॥ अ-
 ग्निं चिनुत इत्यनारभ्य विहितस्याग्निचयनस्याथा नोऽग्निमग्निष्ठेमेनानुयजतीत्यादिवाक्येन सो-
 मयागशेषवावगतेः साग्निकस्य सम्बन्धनां गार्हपत्यादिधिषयानां सर्वेषामेव चयनं सं-

स्फुर्यन्वान् (AB. संस्कर्तव्यत्वात् ?) । तत्र धिष्ण्येषु गार्हपत्याख्यस्य प्राथम्यात्तत्र प्रथमं चयनं विधिस्तुततः प्राच्यान्भूसंस्कारान्विधास्यन् (°च्याभू° AB.) तत्स्थानस्य समन्त्रकं व्युद्ग्रहणं विधत्ते गार्हपत्यं चेष्ट्यन्निति । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः इह तु तस्याग्रेऽधाराभूतो भू-प्रदेशः आधाराधेययोर्भेदोपचारेणाधेयवाचिना शब्देनोच्यते संस्कर्तव्यवप्रतिपत्तये । एतत्स्थानं गार्हपत्यस्याग्रेऽधिकरणमतश्च चयनेन संस्कर्तव्यम् । यतोऽस्मिन्स्थाने चयनं कर्तव्यमतो हे-तोरितत्पलाशवृक्षस्य शाखया व्युद्ग्रहति लोष्टतृणादि संमार्जनेनापसारयति । गार्हपत्यस्याग्रेऽ-स्थानं चयने संस्काराति मयात्र सोमेन यष्ट्यमिति तत्रैव व्युद्ग्रहनेन अवस्यति निश्चिनो-त्येव यदा गार्हपत्यस्य यच्चयनं तदेव देवयजनाध्यवसानम् । तथा च ये केचिदग्निचितः अग्निं चितवन्तो यजमानाः तेऽस्यामेव पृथिव्यामवसिताः अवसानं प्राप्तास्तत्रैव प्रवर्तन्ते तत्रैव सति पलाशशाखया यत्स्थानं व्युद्ग्रहतीति यत् तत्रैव अवसितानेव तत्र स्थितान्प्रा-क्तानान्यजमानान्व्युद्ग्रहति विविधं निरस्यति व्युद्ग्रहणं कुर्वतो यजमानस्याभिप्रायमाह ने-दिति अग्निचयनमनुष्ठाय तत्रैवावस्थितान्यजमानानत्रैवाध्यवस्यामि तेषामुपरि अध्यवसान-मवस्थानं न करिष्यामि ॥१॥ अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् ॥३॥ यमः पितृणां राज्ञेति श्रुतिः । सविदानः संज्ञानानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् ॥४॥ अवसितानवसाय स्थितान् । उ-दस्यति उत्तिष्ठपति परित्यजति ॥५॥ क्षारमृत्तिका ऊषाः । ऊषरदेशस्य पशुभिरुपजीव्यत्वाद्-पाणां पशुव्यवपदेशः ॥६॥ उल्लवं गर्भविष्टनम् ॥७॥ विक्रियते उत्पाद्यते ॥१०॥ यातयाम ग-तसारम् ॥११॥ एनं गार्हपत्यप्रदेशम् । परिश्रयत्येभिरिति परिश्रितः शर्करापर्यायाः सूक्ष्मपाषा-णाः तैः परिश्रयन्ति परिवेष्टयन्ति ॥१२॥ दक्षिणावृतं प्रदक्षिणाभावृतं आवर्तनं यथा भवति तथा । खाते देशे परिश्रयणं विधाय स्तौति खातेनेति गार्हपत्यायजनस्य परितः खातेन प्र-देशेन परिश्रिद्धिः परिश्रयेत् ॥१३॥ ऊर्ध्वं एव विजते व्याप्नोति न तु तिर्यङ् कृत्स्नां भूमि-मावृणोति विजतिव्याप्तिकर्मा । युगपदेवेदं सर्वं जगत्समुद्रो निर्मज्यात् (!) निःशेषेण प्र-क्षालयेत् स च समुद्रे प्रतिलीयेत । सादनं सूददोहसाधिवदनं चेष्टकाधर्मणा प्रसक्तमत्र नि-षेधति । उपधानकाले मन्त्रेणोपधाय ततस्तथा [देवतये]त्युपहितस्य सादनम् ता अस्य सूददोहस इति मन्त्रः सूददोहाः तेनाधिवदनमुपरिष्ठाददनं सर्वेष्टकासाधारणो मन्त्रः तदुभयं परिश्रिदुपधाने न कर्तव्यम् । असन्ना ह्यापः क्वचित्क्वचित्सीदन्ति प्रवहणशोलत्वात् ॥१४॥ प्राण एव सूददोहाः अस्थिसंस्तुतासु परिश्रित्सु नासौ कर्तव्यः न खल्वस्थिषु प्रा-णोऽस्ति नाडीष्वेव हि तस्य संचारः । चित स्थेत्येकेनैव यजुषा ब्रह्मणां परिश्रितां स्थापनम् चोदितवात्परिश्रितामिष्टकावम् अत एवाहापस्तम्बः स्क्रावो (!) सप्त स्वयमातृषाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका रूपास्तम्बः (पू°) कूर्म उलूखलमुसलं शूर्पमश्वमानः पशुशिरांसि सर्पशिरश्चामृन्मयीरेष्टका इति । आप इति यत् एकचूपा एव हि लक्ष्यते अत एकेन यजु-षा परिश्रिद्रूपाणामपामुपधानं युक्तम् ॥१५॥ परिश्रितः शर्करा योनिः गर्भनिर्गमणमार्गः ॥१६॥ एनं व्युद्ग्रहनादिभिः संस्कृतं गार्हपत्यदेशमिष्टकाभिश्चिनोति ॥१७॥ गार्हपत्यायतनस्य मध्ये प्रथमं चतस्रः प्रागायता इष्टका उपदध्यात् ततः पश्चाद्भागे तिर्यगायते द्वे तथा चतसृणां पुर-स्तादपि । स आत्मा मध्यदेह इत्यर्थः लग्नसृज्मांसास्थिभेदेन मनोबुद्धाहङ्कारचित्तैर्वा ज्ञाय-दवस्थाचतुष्टयेन वा आत्मनश्चातुर्विध्यम् । सक्थिः श्रोणिः तेन च पादो लक्ष्यते ॥१८॥

गर्भाशयेऽवस्थितं रेतो गर्भः यादृशाकारं विक्रियते विशिष्टावयवं क्रियते जननसमयेऽपि ता-
दृगाकारविशिष्टमेवापत्यं जायते । तत् तत्र एतमग्निमत्र गार्हपत्यायतने यद्यस्मात्पक्षपुक्त्वत्तं
विकरोति सूक्ष्मरूपेण निर्मिमोते तस्मादेषोऽमुत्राहवनीयस्थाने पक्षपुक्त्वान्जायते जायमान
उपलभ्यते ॥ ११ ॥ एनमनभिव्यक्तहूपमग्निममुत्राहवनीयस्थाने अभिव्यक्तावयवं पश्यन्ति ॥ २० ॥
आत्मसंस्तुता इष्टकाः पूर्वमुपदध्यात् । उत्तरार्ध्यामुत्तरार्धे भवामुत्तमभागेऽवस्थिताम् । तथैव
खल्वस्य दक्षिणतोऽवस्थितस्याध्वर्यैरेषो अग्निः अभ्यात्ममात्माभिमुखमेव चितो भवति ॥ २१ ॥
प्रावणेभिरिति मन्त्रगतः प्रशब्दः प्रायणरूपं प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् गार्हपत्यवि-
विश्वग्नेरिचयनस्य (? 'चितिश्चा'?) प्रायणं प्रारम्भः अतः प्रशब्दोपेतो ('शाब्दाप्रवणे) मन्त्रोऽत्र
योग्यः ॥ २५ ॥ नाना पृथगेकैकेष्टकामुपदध्यात् ततो यऽआत्मन् आत्मस्थिताः नानाविधाः का-
माः तान्सर्वानसंकीर्णं ('नू अस्त्रकी' AB.) पृथगेव स्थापयति । तथा देवतयेति यत्सादनं
तच्चतसृणामिष्टकानां सम्भूय सकृदेव कर्तव्यम् । संतनोति संयोजयति ॥ २६ ॥ मध्येष्टको-
पधानानन्तर्यमथशब्दार्थः । गार्हपत्यस्थानस्य पश्चात्परिक्रम्य उत्तरस्यां दिशि दक्षिणामुखः आ-
सीनः सन्नपर्योः पश्चात्ययोरेष्टकयोर्दक्षिणां दक्षिणभागस्थामिष्टकां प्रथममुपदधाति इडामग्र
इति मन्त्रेण ॥ २७ ॥ सनातन इति ऋतव्यपदव्याख्यानमृवात्मकस्य कालस्य सर्वदा विद्य-
मानत्वात्तत्र भवोऽग्निः सनातनो नित्यः । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति तथैव तस्य बन्धुः
वधुनीयं (? बन्धनीयं?) व्याख्यातः स्पष्टार्थतया न पृथग्व्याख्यायते ॥ २८ ॥ अस्याग्नेः सकथ्यौ
ओषयौ । इमे मनुष्यसम्बन्धिन्यौ । नाना पृथगसंश्लिष्टे । अग्रप्रदेशेन तयोः परस्परसंसर्गं
विधत्ते अग्राभ्यामिति आत्मसमीपऽअग्रदेशः तत्रैते संस्पृष्टे भवतः ॥ २९ ॥ येन मार्गेण पश्चा-
त्ययोरुपधाने परिक्रमणं कृतं तेनैव पुनर्दक्षिणतः परिक्रम्य ॥ ३० ॥ दक्षिणावृत्त्यादक्षिण्येन
वर्तनम् ॥ ३१ ॥ पञ्च कृत्व इति मध्यऽउपधेयस्येष्टकाचतुष्टयस्यैकं सादनमन्यासां चवारीति पञ्च
भवन्ति । पञ्चचितिकोऽग्निरिति पञ्च चितयः प्रस्तारा यस्मिन्स तथोक्तः । चित्यस्याग्नेः चिति-
पुरोषाणि त्रयोदश भवन्ति आदितश्चतस्रश्चितयः पुरोषनिवपनीतः (!) स्तोमभागीता (!) पञ्च-
मी चितिः तदनन्तरभाव्येकं पुरोषं नाकसत्प्रभृतिपुरोषनिवपनी ता (!) षष्ठी चितिरित्यादिना
॥ ३२ ॥ अवशिष्टे गार्हपत्यचितिस्थाने लोकमृपुणाख्यामिष्टकामुपदधाति । see ट. ७. २. १ । स-
कृडुच्चारितेन लोकं पृषेति मन्त्रेण तिसृणां युगपदुपधानं विधत्ते तिस्रः पूर्वा इति । अथ ते-
नैव सकृडुच्चारितेन मन्त्रेण दशानामिष्टकानामुपधानं विधत्ते दशोत्तरा इति उत्तरा उपरिभा-
विनीः । त्रेधाविभागपक्षमाह द्वे वाग्रइति तं लौकिकेन निदर्शनेनोपपादयति (निर्देश°
Codd.) एवं होति यत्र हि काष्ठादिभिश्चितिर्निर्मयते तत्र एवमेव हि चितिं चिन्वन्ति मूला-
ग्रभागयोर्द्वे काष्ठे प्रथमं तिर्यक्स्थापयन्ति पश्चात्तयोरुपर्युपर्यन्यानि सर्वाणि प्रागग्रायवशिष्टानि
स्थापयन्ति उपरिष्टाच्चलनाभावायैकं (? वाव्वैर्क Codd.) पुनः स्थापयन्ति ॥ ३३ ॥ गार्हपत्य-
चितेः परितश्चिताः शर्करा अप्येकविंशतिसंख्याका एव भवन्ति । अयमेव चीयमानोऽग्निरमुतो
ऽमुत्र परिश्रित्वेकविंशः एकविंशतिसंख्यापूरकः अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । यस्मादेताः प-
रिश्रित इष्टकाश्च एवं प्रत्येकमेकविंशतिसंख्याका उपदधाति एतेन एतावेव अग्न्यादित्यौ
अन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति । इमावग्न्यादित्यावुभावप्यत्र चित्याग्नौ संनिहितौ भवतः तत्रा-
हवनीयचितिरूपेणादित्यो वर्तते गार्हपत्यचितिरूपेणाग्निः ॥ ३५ ॥ इष्टकासंधिषु किद्रूपणार्थाः

पांसवः पुरोषम् तन्नासामुपरि प्रक्षिपति । उत्तरवेद्यर्थानां पांसूनां निर्हरणस्थानं चात्रालः उत्तरवेद्यसंदेशः तस्य या वेला समीपं ततः पुरोषमाहरेत् । आहवनीयाद्याधोऽन्तरवेदिहेतुवाद्या-
त्रालस्याद्यात्मकता तथैव खलु सति अस्य चित्याग्नेरेतत्पुरोषमप्याग्नेयमग्निसम्बन्धमेव भवति ॥ इत्थं पुरोपात्ता गार्हपत्यचितिरुक्ता अथ तस्याः प्राप्तेषु साम्यमाह समम्बिला समं समा-
नं ब्राह्मभ्यन्तरभावेन न्यूनाधिकारहितं विलं परितः प्राप्तदेशो यस्याः सा ॥३६॥ चतुर-
रक्षिव्यामः तिर्यक्प्रसारितौ ब्राह्म यावत्परिमाणौ भवतः तस्य परिमाणस्य माते (!) ऽस्मि-
न्ब्राह्मद्वयमिति व्युत्पत्त्या व्यायाम इति संज्ञा स एवात्र वर्णलिपेन व्याम इत्युच्यते ॥३७॥
गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुपस्थित्यग्नेश्च (च)तुर्भिर्मन्त्रैः संसर्जनं विधत्ते अथैनाविति चित्याख्यरूपवाग्नी
संगमयति इष्टकाभिश्चिते गार्हपत्यधिहृत्ये (?) उख्यमग्निं स्थापयति । आभ्यामग्निभ्यां कर्तरि
तृतीया अग्निद्वयकर्तृकं संज्ञानं परस्परैकमत्यम् ॥३८॥ The explanation of k. ३९-४४ is
wanting in AB. । तत्पय उखाया मध्ये आसिञ्चति यथा तत्पयः प्रति उपधानसमये पुरु-
पशीर्षमुपदध्यात्तथेत्यर्थः ॥४४॥ १॥१॥

उख्यरूपेण संस्कृतस्याग्नेर्विशिष्टरूपप्रज्ञापत्यात्मकतां वक्ष्यन् तस्य प्रज्ञापतिसंस्कृतिवक्तु-
कामस्तद्विरोधविश्लेषं प्रतिपादयति प्रज्ञापतिरिति श्रुतः सन्विस्तस्तावयवोऽभवत् । यच्चतुर-
ध्यंशत चतुरधि चतुषोर्मध्ये चतुषो ज्योतिर्वस्थितमभवत् तस्मात् ज्योतिषोऽस्य प्रज्ञापतेरन्नं
सुतमभवत् । प्रतिष्ठास्पदम् ॥१॥ इतोऽस्मात्प्रज्ञापतेः । स च संस्कृतो नोऽस्माकं पुनः
प्रतिष्ठा आश्रयो भविष्यति ॥२॥ यत्खलु संवत्सरस्य मध्ये ब्रौह्मिवादिहूपमन्नं पच्यते त-
दात्मना प्रज्ञापतिर्विस्तृतमन्नं परिणतमभवत् ॥५॥ प्रावृञ्चन् प्रतपनेन समस्कुर्वन् एनं प्र-
वृत्तं प्रज्ञापतिं योऽग्निरोहति संक्रामति तदात्मना प्राङ्निष्कालः प्राण एव एनं प्रज्ञापतिं
पुनरापद्यत प्राप्नात् । उदग्रयन् उद्धितमकुर्वन् ॥६॥ प्रतिष्ठाशब्देन पादाऽुच्येते । पार्थिवि
ऽग्निस्तस्यावाचीनः प्राणः येन मूत्रपुरोषादिकमुत्सृज्यते । आत्मा मध्यदेहः । यस्मात्तस्माच्च-
क्षुषोऽन्नमस्रवत्तस्मात्कारणान्नच्चक्षुषश्चन्द्रमाः अतिशयेन मोलितः सूर्यादल्पप्रकाशो दृश्यते
॥७॥ एषा प्रज्ञापत्यात्मिका । न केवलमतीतकालोऽएव प्रज्ञापतेः प्रतिष्ठानूपता वर्तमानभ-
विष्यत्कालयोऽप्युत्पाह सैवेयमिति ॥८॥ योऽयमग्निः गार्हपत्यचितिरूपोऽग्निः । तयोः ता-
दात्म्योपपत्तये प्रज्ञापतेर्वस्थाविशेषं तत्रापि दर्शयति तद्यदेति तत्रत्र आहवनीये ॥९॥
संस्कारसाम्यमाह तामुखामग्नौ आहवनीये प्रवृणक्ति प्रतपति । एनामुखां प्रतप्तमग्निरोहति
आक्रमते अन्नजीयत इति यत् । यज्ञमानः सौवर्णं रुक्मं कण्ठे सूत्रेण बद्ध्वा तस्योपरि तमु-
ख्यं बिभर्तीति यत् । उखायामग्निरुहणानन्तरं तस्मिन्याः समिध आदधाति ॥१०॥ समिधा-
माधानं तस्मिन्संवत्सरे प्रत्यहं कालत्रयेऽपि कर्तव्यम् । रुक्मप्रतिमोचनोऽख्यभरणादीनां सं-
वत्सरकालव्याप्तिमाह तान्येतानीति तानि रुक्मप्रतिमोचनोऽख्यभरणसमिदाधानविष्णाक्रम-
णादीनि पूर्वोक्तानि एतानि प्राणवीर्यान्नरूपेणानुक्रान्तानीत्यर्थः (!) । अत्र प्रतिपुस्तके पत्रकृषं
(°त्रद्वयं A.) गतम् (A. B.) । the explanation of क° ११-१९. is wanting ॥ तयोरेकाम-
नुष्टम् बुद्ध्या विविच्याहवनीयस्थानं (विचिव्या°) हरति अनुसंधानाय हरयुः । इहास्मिन्गार्ह-
पत्यस्थाने ॥११॥ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये यदस्ति स्थानमाग्नीध्रीयाख्यमेतदेव सा यजुर्द-
यात्मिकानुष्टुप् । तनीयः तनुरोऽल्पपरिमाण एव ॥२०॥ एष उख्योऽग्निः ॥२१॥ सैषा गार्ह-

पत्यचितिर्बृहत्येव सम्पद्यतइति शेषः । न चैकस्मादक्षरादत्रिंशमानाच्छन्दो व्येति विग-
कृति अन्यथाभवति न च द्वाभ्यामक्षराभ्याम् एकेन द्वाभ्यां वा न्यूनं कन्दो न वैकल्यं प्रा-
प्नोतीत्यर्थः तथा चैषां पञ्चत्रिंशत्संख्या[याम]पि बृहत्येवेति तत्सम्पत्ति[र]विरुद्धा । यथैव
लोकवत्तथैवात्रापि योनिनूपायां गार्हपत्यचितौ यत् यस्मादेतां बृहतौ करोति तस्मादित उ-
त्पद्यमान एष संचितो महाग्निरपि बृहतोमभिसम्पद्यते तां सम्पत्तिं यजुष्मतीनां षष्ठ्यन्तरत्रि-
शतसंख्यया दश बृहत्यः सम्पद्यतइति दशमकाण्डे दर्शयिष्यामः ॥२२॥ गार्हपत्याग्नीध्री-
याहवनीयीनां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मवात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याशङ्क्य
व्युत्क्रमानुष्ठानमुपपादयति तदाङ्गरिति । गार्हपत्याहवनीययोर्नक्षत्रालवर्तिनः आग्नीध्रीया धि-
ण्याः । गार्हपत्यचयनानन्तरं धिण्यानिवपनमकृत्वा अथ कस्माद्धेतोराहवनीयचयनमेव क्रि-
यते अथानन्तरमेव धिण्यानिवपति उपसर्गश्रवणाद्योग्यक्रियाध्याहारः (but there is no upa-
sarga here!) । इत्थमनुष्ठाने कारणं वक्तुमाह सह हेति ॥२३॥२॥१॥

अथ गार्हपत्यचयनानन्तरमतोऽस्मात्स्थानान्निर्कृतिदेवता इष्टका हरति नैर्कृत्यां दिशि
निरुत्येयुः । अनतिदृश्यमतिक्रम्य ॥१॥ निर्कृतिः दक्षिणापरदिगधिदेवता ॥३॥ विंशत्यधि-
कशताङ्गुलिपरिमितः पुरुषः तस्य दशमोऽंशः पादः । अधस्पर्दं पादस्याधस्तात् । एतेन पा-
दमात्र इत्यत्र पादशब्दोऽङ्घ्रिपर्यायो न चतुर्थीशवाचकः । आलिखितादिकं लक्षणं तद्वहि-
ताः ॥७॥ इरिणं निस्तृणमूषस्थानम् अथप्रदरो वा अथराकारेण प्रदीर्णः प्रदेशः । तत् त-
स्मिन्स्थाने । अवदीर्यति भिद्यते । पराचीः पराञ्चनाः स्वस्वानभिमुखाः लोकभाजः स्थानभाजः
॥८॥ प्रलायं प्रलीय अदृश्यो भूत्वा एति गच्छति प्रलायमिति । णमुलत्यः एवं वमपि प्रलयन-
मदर्शनं गच्छ ॥९॥ यो निःशेषेण गच्छति आर्तिं प्राप्नोति तं निरर्पयति निर्कृतं प्रयुङ्क्ते ॥११॥
उपहिताया इष्टकायाः प्रथममुपस्पर्शनं कर्तव्यम् पश्चात्तया देवतयेति सादनम् ततस्ता अ-
स्येति मन्त्रेण सूददेहसाधिवदनम् तदेतत्त्रितयमत्र न कर्तव्यम् ॥१२॥ परस्ताद्विकृष्टादे-
शादारभ्यावाचोरात्माभिमुखमुत्तरोत्तरमात्माभिमुखीरुपदधति ॥१३॥ अथ समिदाधानानन्तरमु-
ख्याग्निधारणार्थं या आसन्दो यच्च (? पव) भरणसमये उख्यधारणार्थं शिक्वं यच्च सौवर्णस्य
रुक्मस्य प्रतिमोचनार्थं पाशः सूत्रं ये च इण्डूवे अग्निसहिताया उखाया उभयतो धारणाय
तृणमयौ पिण्डौ तत्सर्वं नैर्कृतीनां पार्थं पश्चाद्भागे न्यस्यति क्षिपेत् । आसन्धादीनामुख्या-
ग्नितप्तवात्प्रासनीयत्वं स्पष्टमित्यभिप्रेत्य रुक्मपाशस्य प्रासनीयत्वमुपपादयति नैर्कृति वाइति
। आयुषो दातृषादग्निरेवायुः । एतं पितुमग्निचयनफलभूतमन्नं प्रसूतो निर्कृतिदेवतयानुज्ञातः
सन्हे यजमानं वमशान ॥१५॥ स्वात्मन इष्टकानां च मध्ये उदकपूर्णं चमसं निषिञ्चति ।
भूत्यै श्रिये भवनाय ऐश्वर्याय । प्रतिनिवृत्य नैर्कृतिस्थानस्येक्षणमकृत्वा शालामागच्छति ॥१७॥
गार्हपत्यम् । the explanation of the end of क° १८ to २, २ is wanting in AB. —

एतत् एतर्हि एतस्मिन्नवसरे खलु एनं पितरं प्रजापतिं विसस्तावयवं चयनेन संस्क-
रिष्यन्तो देवाः पुरस्तात्ततः प्रागेव सीरलक्षणेनात्रेन समृद्धमकुर्वन् । इरा अन्नम् ॥२॥ परि-
सीर्य परितः सीरस्य योजनायोपयुज्यमानं दाम मुञ्चतुणैर्निर्मितं त्रिगुणं च कर्तव्यम् ॥३॥
चेष्टमाणस्याग्नेर्यावान्भूभागः शौल्वेन मानेन चतुरश्रीकृतः तस्य दक्षिणां श्रोणिं जघनेन द-
क्षिणोपरकोणस्य (? परमेतस्य) पश्चात्तिष्ठन् उत्तरांसस्याग्निक्षेत्रसम्बन्धिन उत्तरपूर्वकोणस्य

पुरस्ताद्युज्यमानं सीरं युगबलीवर्दादिभिः सह जा (!) बध्यमानं मन्त्रद्वयेनाभिमन्त्रयते । अत्र च सीरयोजनस्य तदभिमन्त्रणस्य(च) भिन्नदेशकर्तव्यतया यौगपद्याय कर्तृभेदोऽवसीयते तत्राभिमन्त्रणस्य प्रधानवात्सीरयोजनमध्युः कुर्यात्तत्संस्कारात्मकमभिमन्त्रणं तद्वद्वितीयः प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । सुखहेतुवाद्यज्ञः खलु सुखशब्दाभिधेयः ॥४॥ अत्र प्रतिपुस्तके पत्रत्रयं गतम् (AB.) । the explanation of क° ५-१२ is wanting । चतसृषु दिक्षु प्रादक्षिण्येन कृतं कर्षणमभिनयेन स्तौति इत्यग्रऽइति । दक्षिणावृत्प्रादक्षिण्येनावृत्ति ॥१२॥ यजुर्मन्त्रेण कर्षणं प्रकारान्तरेण स्तौति तद्वाऽइति ॥१३॥ सीतानां संवत्सरसम्बन्धिनां मासानां द्वादशमासाभ्यात्कृत्स्ने संवत्सरे यदेव ब्रौह्मिवादि कमन्त्रं पच्यते तत्सर्वमस्मिन्नग्नौ एतदेतेन द्वादशसीताकर्षणेन दधाति । पूर्ववदत्राप्यभिनयेन कर्षणप्रकारं निर्दिश्य स्तौति इत्यग्रऽइति । इत्यनेन प्रकारेण अग्रे प्रथममात्मनो दक्षिणार्धमारभ्योत्तरार्धपर्यन्तं कर्षणं कुर्यात् । अथानन्तरमित्यनेन प्रकारेण दक्षिणां श्रोणिमारभ्योत्तरां सपर्यन्तमक्षया विकृषेत् । अथानन्तरमित्यनेन प्रकारेण पश्चाद्भागमारभ्य पूर्वार्धपर्यन्तं विकृषेत् । एतदनन्तरमित्यनेन प्रकारेणोत्तरां श्रोणिमारभ्य दक्षिणां सपर्यन्तं विकृषेत् ॥२४॥ स्तोत्रियानवकात्मको हि त्रिवृत्स्तोमः अग्निरपि (ग्रेरपि) रुद्रादिनामाष्टकाभिधेयैरष्टाभिरग्निहूतैः स्वात्मना च नवसंख्योपेतवात्त्रिवृत् see ६. १.३.१८. ॥१५॥ षोडशावयवसमुदायो हि स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मकः प्रजापतिः ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च तथा कर्मेन्द्रियाणि मन एकं पञ्चभिर्भूतैः (? भूतैः) प्राणैर्वा सह तस्य षोडश कलाः ॥१७॥ विकर्षणं प्रकारान्तरेण स्तोतुमनुवदति यद्वेवेति । चक्षुरादिगोलकात्मिकासु रेखासु ॥१८॥ चक्षुः श्रोत्रं नासिका मुखम् ॥१९॥ प्राणाः प्राणवृत्तयः प्राणापानादिलक्षणाः मनोबुद्ध्यादिरूपा अन्तःकरणवृत्तयश्च ॥२०॥ तं कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् । ऋक्विष्प-रिक्त्यहेतवो दातव्या गावो दक्षिणाः तासां यः कालो माध्यन्दिनसवनात्मकः तस्मिंस्तानननुहः अनुदिशेत् दद्यात् ॥२१॥२॥२॥

अत्र प्रतिपुस्तके पत्रत्रयं गतम् (AB.) । the explanation of ३. १. to ४. १४ is wanting । [ओ]षधिरूपस्य वीजस्य वर्जनं विधत्ते तेषामेकमिति । उद्धरेत्पृथक्कुर्यात् नावपेत् ॥१४॥ एवमृद्धयं व्याख्याय उत्तरासामप्येवमेव व्याख्यानमित्यतिदिशति ता इति ता एता वीजावपनार्था ऋचः एकव्याख्यानाः समानव्याख्यानाः अतो न पृथग्व्याख्यायते अतिदिष्टं व्याख्यानं योजयति एतमेवाभीति इमं मेऽग्रदं कृतेति योऽयं पुरुषोऽनुक्रान्तः एतमेव भेषजैर्युक्तं कुर्यात् तेन च भेषज्येन एतं व्याधिग्रस्तं पारयेत् पारमारेण्यं प्रापयेत् । एवं सति एनं पुरुषविधं चेष्यमाणमग्निमेतदेतेनानुष्टुप्कन्दसः प्रयोगेन सर्वेणैव भेषजेन भिषज्यति ॥२०॥ विहितानां कर्मणां समन्त्रकामन्त्रकवं मम्भूय स्तौति अथात इति ॥२१॥४॥२॥

साग्निचित्यक्रतौ सोमक्रयस्य कालं विधाय स्तौति चित इति ॥१॥ तस्मादयमात्मा देहः आत्तं शिरःप्रभृति पादपर्यन्तं रसेन व्याप्तो दृश्यते ॥३॥ आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचितिसंस्कारं विधित्सुः ततः प्राक्तनं चोदकप्राप्तं प्रयोगज्ञातमनुक्रामति । तस्य कर्मणाः हविष्कृता हविष्कृदेहीति मन्त्रेण प्राङ्निमित्तां वाचं विसृजते । अस्मिन्समये आहवनीयचितिसंस्कारं विधित्सुस्तदुपोद्घातवेन सौमिकाग्निकयोः कर्मणाः परस्परं व्यतिषङ्गं विधत्ते अथ वा इति अथ खल्वेतदेव कुर्वन्मध्युर्व्यतिषजति । सौमिकाग्निकभेदेन द्विविधस्य कर्मणाः

एकीभवन्नार्थम् ॥४॥ वाग्विसर्जनानन्तरमाहवनीयसमीपदेशगमनम् ॥६॥ (गार्हपत्यवत्) आहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया व्यूह्मनं एकीयमतेनोपन्यस्य दूषयति तद्वैकऽइति । गार्हपत्यचयनेन हि यागदेशमध्यवस्यति अध्यवसानसमये भूशोधनार्थं व्यूह्मनमपेक्षितम् ॥७॥ एवकारव्यवक्ष्यमाह नाहवनीयऽइति । उपरप्रदेशस्य पशुभिर्लेख्यमानवाद्गणाणां पञ्चात्मकवम् ॥८॥ सितभास्वरवादिद्वपसाम्यात्सिकतानां रेतस्वम् ॥९॥ भिन्नमन्त्राभ्याम् अग्नेर्भस्मासीति हि मन्त्रेण गार्हपत्ये सिकतानिवपनं विहितम् (१.१.११.) अग्ने तव अव इत्याहवनीये सिकतानिवपनस्य मन्त्रो विधास्यते (क° २१.) । इमाः परिश्रितः विशिष्टरूपाः कृता भवेयुः ॥१०॥ आहवनीयचितौ सिकतानिवपनात्पूर्वं परिश्रित्संज्ञकान् शर्करापरपर्यायान् दुपाषाणानभिमतयते चित् स्येति मन्त्रेण (१.१.१२.) ॥११॥ आहवनीयस्थानन्युप्तानामेव सिकतानामाप्ययनवतीभ्यां (!) आप्यायतिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्ताभ्यामाप्यायस्व सं तऽइत्येताभ्यामुपभ्यामभिदर्शनं कर्तव्यम् ॥१२॥ लोकसंस्तुताभिः तिसृभिः स्वयमातृष्ठाभिर्युक्तावात् (भिपु°) लोकसारप्रसिद्धा (? सएवसिद्धा) लोष्टरूपा इष्टका लोकेष्टकाः (!) ॥१३॥ वेदेर्बाह्यदेशेनेष्टकानामाह्वणं विधाय स्तौति बाह्येनेति ॥१४॥ आह्वणस्याग्निक्षेत्रापेक्षया बहिर्देशसम्बन्धो वेद्यपेक्षयापि तथावं विधत्ते बहिर्वेदेरिति ॥१५॥ समस्कुर्वन् चित्याग्निद्वयेण संस्कृतवत्तः ॥१६॥ इयं वेदिलक्षणा भूमिर्वितिः लब्धव्यधनरूपा ॥१७॥ पूर्वस्या दिशः सकाशालोकेष्टकां स्थयेनाहरति । शर्कराणामभ्यन्तरेदेशे अत्मनि स्थापयेत् ॥२०॥ इषितः प्रेरितः । पक्षसंधिमन्तरेण दक्षिणपक्षस्य आत्मभागस्य च यः संधिप्रदेशस्तस्याभ्यन्तरे आत्मभागे स्थापयेत् ॥२१॥ अत्राग्निशब्देन तदधिष्ठिता भूमिरेवाभेदोपचारेणोच्यते । पक्ष्याकारस्य चित्याग्नेः पुष्ट्युत्पत्तिभागस्य च यः संधिः तन्तरेण तस्य मध्ये आत्मन्नात्मनि । यज्ञपथः अग्नेः पञ्चात्यो देशो हविर्धानादि ततः सकाशात् नेद्रसमाह्वराणि रसस्याहृतवान्नत्र करिष्यमाणो यज्ञो नीरसः स्यात् । इतः प्रतीच्या दिशः इव न तु साक्षात्प्रतीच्या दिशः उत्तरापरस्या दिश आहरेत् ॥२२॥ इदं ज्ञातः इदानीं ज्ञातमात्र एव महानविवेको भूत्वा सर्वं जगदैष्णात् व्याप्नोत् । तस्यां दिशि सिकतानां प्रध्वंसनं विधत्ते जहामीति । सेदिः अवसादापरपर्याया हानिः । तस्मादेतस्यामुत्तरस्यां दिशि सर्वाः प्रजाः अशनेका जुधा तथा पीडिता दृश्यन्ते ॥२३॥ ताः प्राच्यादिदिक्षु क्रमेणोपहिता एता इष्टका दिगात्मिकाः । नाना पृथक् । आसीनात् ॥२४॥ अग्निक्षेत्रस्यात्मभागोऽवोपधानम् । यजुष्मत्यः कारणभूतैर्यजुर्मन्त्रैर्युक्ताः । आत्मभागोऽएव हि यजुर्मन्त्रोपधेया वक्ष्यमाणा इष्टका उपधीयन्ते ॥२५॥ स्वयंभूतः खलु अग्न्यादिपाकानपेक्षः । तत एव तस्मादेव संसर्गात् ॥२६॥ षडशीत्यङ्गुलपरिमितं युगम् उक्तं स्थापस्तम्बेन अष्टाशीतिशतमोषा तिर्यग्गच्छन्तुःशतं षडशीतिर्युगं वास्येति । सर्वतः सर्वासु दिक्षु तावन्मात्रम् । अन्योः प्रमाणयोर्मध्ये येन प्रकारेण कामयेत । तस्योक्तो बन्धुः (१.१.१०.) ॥२७॥ निखिलयागोत्पत्तिकारणाहवनीयस्थानवाडुत्तरवेदिरपि योनिः अत एवाग्निप्रणयनीयास्वाम्नायते ऊर्णावन्नं प्रथमः सोढ योनिमिति ॥२८॥ इरयतिः कण्डूवादिर्दोषिमत्कमी । पूर्णाक्षि फलेन संयोजयसि ॥२९॥ इष्कर्तारम् उपसर्गस्यादिलोपशब्दान्दसः निष्कर्तारम् तथैव तैत्तिरीयैराग्नयते ॥३३॥ पृष्णयः सूक्ष्मपरिमाणविन्दुरूपाः ॥३६॥ अथैतदुपधानकरणस्य षड्वचस्य यच्छब्दः तस्य समुद्रियमिति नाम कस्मान्निमित्तादिति पृकति ॥३९॥ नन्वनन्तानां

सिकतानामुपधानं पृथक्पृथक् कथं समन्त्रकं स्यादिति पृच्छति मनो वाऽइत्युत्तरम् मन एव हि सर्वासां सिकतानां साधारणं यजुः तदिदं मनोवृत्तं यजुः सर्वाः सिकता अनुलक्ष्य विभवति प्रत्येकं व्याप्तुं शक्नोति ॥४०॥ शरीरस्य (शनोर) हि प्रकृतिमहदादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मवान्तुत्पन्नं (? शतितवात्मततउ°) रेतः पञ्चविंशम् ॥४३॥ सिकतानामपीष्टकावादि-
तरेष्टकास्त्विव प्रसक्तं सादनं निषेधति न सादयतीति तथा देवतयेति मन्त्रेण स्थापनं साद-
नान्तं न कर्तव्यम् ॥४४॥ आप्यायनवतोभ्याम् (!) । यत्सौमोभ्यामभिमर्शनमेष (न एष) ए-
व सिकतोपधाने सूददोहः ता अस्य सूददोहस इति मन्त्रकरणकमधिवदनम् ॥४५॥ अस्य
लतावृक्षेण वर्तमानस्य सोमस्य क्षुलोके उत्कृष्टं अत्रो नाम चन्द्रमा एवोच्यते । अमुष्मिन्स्व-
र्गल्लोके स खलु चन्द्रमाः एनं सोमममृतात्मना पीयमानः सन् आवयति प्रख्यापयति
॥४६॥ १॥ ३॥

एवमाहवनीयदेशस्य संस्कारसमन्तरं कर्तव्यं प्राकृतं प्रयोगज्ञातमनुक्रामति प्रागुक्ता-
माग्निकसौमिकयोः कर्मणोर्व्यतिषङ्गं दर्शयितुम् आप्यायनवतोभ्यामित्यादिना । प्रत्येत्य उक्त-
रवेदिदेशात्प्राग्वंशं प्रत्यागत्य । अनन्तरमाग्निकस्य कर्मणः प्रवेशं दर्शयति अथैतामिति अथ-
शब्दः प्रथमोपसदानन्तर्ये आनुहुते लोहिते चर्मणि एतां प्रथमां चितिं प्रथमचित्यर्थमिष्टका-
समूहं समवशमयति सम्यग्घृतावोक्षणेन तप्तानामिष्टकानां शमनं कुर्युः । लोमतः लोमप्रदेशे
॥१॥ गार्हपत्यचितेरद्वारेण पूर्वभागे महावेदिमध्ये । तत्र प्रथमचितेः पर्याप्तमिष्टकासंघातं
(संघंशं) अवशमयति संशालौषणं (? सौणाल्यौषणं) कुर्युः । अनतिक्रमणाय श्रैष्ठ्याय । न होति
इष्टकाभ्योऽन्यत्पुरोडाशादिकं किमपि हविः आड्यकरणकेन (व्याघ्रकरं) प्रोक्षणेन संस्क्रि-
यते उदकेनैव हि तस्य प्रोक्षणम् । चितेः पादसंस्पर्शविरहद्वयपानभ्यारोहणाय ॥२॥ अभ्य-
क्तमभितः सर्वत आड्येन सिक्तम् अभिघारितमुपरि घृतधारया संस्कृतम् ॥३॥ प्रथमचितिप्रो-
क्षणसमये द्वितीयतृतीयादिचित्यर्थानामिष्टकानां प्रोक्षणं विधित्सन्ब्रह्मवादिनां प्रश्नमवता-
रयति तदाङ्गरिति अस्योत्तरमाह अत्रास्मिन्समये सर्वासां चितोनां सम्बन्धिनोरिष्टकाः आड्येन
दर्भाग्रैः प्रोक्षतीति यदस्ति एवमेव अनेनैव प्रकारेण खल्वस्य यजमानस्य एष सर्वः सप्त-
चितिकोऽग्निः प्रोक्षितो भवति एवमेव चर्माधिकरणं प्रणयनमश्वसहितं प्रणयनं चास्मादेव
प्रोक्षणात्सिध्यति । उच्यते चर्मणः इष्टका उद्गृह्णति यजमानपरिचारकाः ॥४॥ अथाह-
वनीयदेशं प्रति नयनं विधित्सुस्तदर्थं होतारमुद्दिश्याध्वर्याः सम्प्रैषवचनं विधत्ते अथाहेति ।
ब्रह्मवचनात्तेनाग्निशब्देनाग्नयवयवाश्वितयो विवक्षिताः आहवनीयदेशं प्रति प्राचीनं ह्रियमा-
णेभ्यः इष्टकावृक्षेभ्योऽग्नयवयवेभ्यः हे होतारनुब्रूहि । सम्प्रैषानन्तरं प्रथमचित्यर्थानामिष्टकानां
पूर्वस्यां दिशि हरणं विधित्सुस्तदाख्यायिकया स्तौति एतद्वै देवानिति एतत् एतास्मिन्समये
। एतान् चितित्वपानश्रीन् ॥६॥ सम्प्रैषं व्याचष्टे । सप्तचित्यभिप्रायेण ब्रह्मवचनम् । यस्मा-
दध्वर्युः इमा इष्टकाः प्रहरति पुरस्तादाहवनीयदेशं प्रापयति अतः प्राचीनं ह्रियतइति प्र-
ह्रियमाणास्तेऽग्नय उच्यन्ते ॥७॥ तत्र होत्रा अनुवक्तव्यामृचमेकीयमतेनोपन्यस्य व्याचष्टे त-
दैकइति एके के चन ऋकशाखाध्यायिनः । प्रावणेभिरिति पदस्यार्थमाह प्रायणवृत्तमिति प्रा-
यणस्य प्रगमनकर्मप्रवृत्तेः प्रवणेभिरिति प्रशब्देपेतं (यश°) पदं सूचकं वृत्तम् । कामवतीः का-
मशब्देपेताः ॥८॥ त्रिस्त्रिवारमनूक्ताभ्यामाद्योक्तमाभ्यां सह । अनुवचनं कुर्वन्हेता स्वयम-

पीष्टका अनुगच्छति ॥१॥ इष्टकाहरणसमये श्वेतस्याश्वस्य पुरस्तान्नयनम् । अश्वप्रमुखास्ते ऋ-
विग्यज्ञमानाः इष्टकाभिः सह अग्निक्षेत्रसमीपमागच्छेयुः आगत्य च अग्निपुङ्खस्य दक्षिणभागे
चर्मणा चितिमुपनिदधति चित्यर्थमानीता इष्टका स्थापयन्ति ॥१०॥ अग्निक्षेत्रस्य उत्तरभागे
परिश्रितामग्रेष्व मध्यदेशे । प्रसृजति विमुञ्चति ॥११॥ पुङ्खस्य दक्षिणतो निहितामेतां चितिम्
॥१२॥ एताः उपधास्यमानाः तिस्रः स्वयमातृष्णाख्याः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः पृथिव्यादिलोक-
त्रयात्मिकाः । मणिवत्समावयते सम्यक्प्रोतान्करोति ॥१३॥ पद्मिनीपत्रे । उष्टाक्षिभ्यां युक्तो
भवितुं शीलवान् । ऋषा आर्तिं गमयिष्य ॥१४॥ अध्वर्युणा आज्ञातिप्रदानसमये अग्निक्षेत्रस्या-
धिरोहणमपेक्षितम् अग्निक्षेत्रस्योपरि पादनिधानलक्षणं क्रमणमधिरोहणम् । आत्मभागेन मध्य-
देशेन । आरोहणानन्तरमुत्तरवेदिसंस्काररूपं कर्मज्ञातं कृत्वा अध्वर्युः स्वात्मनि स्वकीयमग्निं गृह्णी-
ते यथा ब्रह्मिष्ठित्याग्निप्रदेशे न निष्क्रामति तथा मयि गृह्णामीति मन्त्रपदेन (°पेन) स्वात्मनि
धारयेत् । यत्सत्यं सामेति प्रसिद्धं सामवेदे तद्यज्ञमानो गायेत् ॥१७॥ अस्तमयसमीपे । रा-
त्रिं सचते समवयन्नोति रात्रिसाचयानि रात्रौ संचरणशीलानि । सोऽश्वः पुनर्विपल्ययते वि-
परिवर्तते उपधानकाले कर्मणोऽङ्गभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥११॥२॥३॥

अग्नि(ग्र)हणसत्यसासगानपुष्करपर्णीपधानानि पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे संग्रहेण विहितानि इ-
दानीं तानि क्रमेण प्रपञ्चयति । चयनं करिष्यन्नध्वर्युः आत्मनि अग्निं गृह्णीते मन्त्रेण धारयेत्
॥१॥ अग्निग्रहणं च तिष्ठता कर्तव्यम् चयनसमयेऽनूपवेशनम् यत्र-यत्रेष्टकामुपदधाति तं देशं
गवा समीपे उपविश्य चिनुयात् । विज्ञायते प्रसूते ॥२॥ इत्याहुः कथयन्ति ब्रह्मवादिनः ।
तेन सत्यसाम्नोऽग्रतो गानेन अस्य सर्वस्य जगतः अप एवाग्रं मुखमकुर्वन् देवा इत्यर्थः
॥३॥ तमश्च उपोदासुप्त[मित्यादिना] (३.२.१४.) पुष्करपर्णस्याग्नियोनिवम् ॥७॥ आपो वै
पुष्करमित्यादि पुष्करं सर्वतोमुखमित्यादिनिगदप्रसिद्धिद्योतको वैशब्दः । तासामपां प्र-
थमसृष्टानामयं पृथिवी पर्णस्थानीया । अस्यै अस्याः पृथिव्याः सकाशात् मृन्मयोभिरिष्टका-
भिः कृत्स्नोऽग्निर्यायितश्चोयते (!) अतः पृथिवीमुपहितवान्भवतीत्यर्थः । सत्यसामगानादव्य-
वहितां तां पुष्करपर्णेष्टकामुपदध्यात् । अज्ञातमां प्रत्यक्षतमामापोरुद्धेण वर्तमाना (°तमा आ-
पोरुद्धेण वतासमाना) ॥८॥ पिन्वते सिञ्चति । चतुर्थपादावसाने पुष्करपर्णमुपदधानः त-
स्यानुलोमेन विमार्जनं कुर्यात् । उत्तरार्धे वैराजपादाभ्यां द्वेऽअक्षरेऽअधिके तदाधिक्यं स्वरा-
डाख्यस्य ह्रस्वसो लक्षणम् ॥९॥ आकाशात्मना (!) स्तुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यमण्ड-
लात्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानम् । वर्तुलाकृतिः एकविशतिसंख्याकैः पुलकैर्युक्तः ।
उपधानसमये निर्वाधानामधोभागेऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्तव्यम् ॥१०॥ पुष्करनाम-
निर्वचनेन प्रतिष्ठातृपतां ब्रुवन्स्तेति । समुदौहन् समुत्तिष्ठवन्नः ॥१३॥ प्रजिज्ञानिषमाणः
प्रजानितुं प्राडुर्भवितुमुदेतमिहन् अवेनत् कालियुक्तोऽभवत् वेनति दीप्यत इति वेन इति
(वेनमिति) सूर्यस्य नाम सम्पन्नम् ॥१४॥ रुक्ममध्ये हिरण्यपुरुषस्योपधानम् । स प्रजा-
पतिः स्थूलप्रपञ्चाभिमानिविराडात्मकः स एवाग्निः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानिहिरण्यगर्भात्मकः यज्ञ-
मानस्य तद्गुणप्राप्तेर्यज्ञमानोऽपि सः । यस्माच्चित्याग्निरूपेण संस्कर्तव्यः प्रजापतिः पुरुषविधः
तत्प्रतिरूपवाहिरण्यमयस्योपधेयस्य पुरुषाकृतिर्युक्ता ॥१५॥ रुम्या रमणीया ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा
सूक्ष्मा तनूः । चक्षुराद्यभिमानिदेवताः आदित्यादयः अजङ्गरत्यज्ञान् । तं तथाविधं प्रजापतिं

देवास्तत्पुत्राः यस्मिन्देहे चित्याग्निहोत्रेण संस्कृतवत्तः । पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रियदेवताः अर-
मन् पुनः प्रविश्यातिष्ठन् ॥१६॥ आदित्यमण्डलमध्ये यो हिरण्मयः पुरुषः आस्ते ॥१७॥
उत्तानमुपरिष्ठान्मुखम् । इमौ रुक्मपुरुषौ अर्वाक्षौ अधोमुखौ । पराक्षौ ऊर्ध्वमुखौ । सम्यक्षौ
परस्पराभिमुखौ । तस्मादेष मण्डलात्मकः सूर्यः किरणैर्धोमुखस्तपति स एव रुक्मात्मकः
एष प्राणात्मको मण्डलात्तर्वर्ती पुरुषः प्राणिनां प्राणैः सह ऊर्ध्वो वर्तते ॥१८॥ यदिदं चो-
यते आहवनीयस्य स्थानम् यच्चादो गार्हपत्याख्यं स्थानं पूर्वमचोयत ॥२०॥ नीरसं फलकं
काष्ठमयम् ॥२२॥ अयं यज्ञमानः । पुरुषेऽन्वारब्धे तत्साम गातव्यम् चित्रलिङ्गके मन्त्रे चित्रं
देवानामित्यादिके । लोके यावन्ति हि चित्राणि विचित्ररूपाणि सन्ति तत्सर्वसमुदायरूपः
चित्योऽग्निः ॥२४॥ यज्ञमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानम् एतमात्मानं हिरण्मयपुरुषमुपधाय ॥२५॥
अस्मै हिरण्मयपुरुषरूपायाग्नये । तैर्लोकैः (!) एनमनमयन् (!) वशीकृतवत्तः ॥२६॥ व्यद्वेरो
(व्यरो) व्यदनशीलो (व्यदन°) दन्दशूकादिः शिमिदा विषहेतुर्लूताविश्विकादिः ॥२७॥ अ-
यश्चियं यज्ञानर्हम् ॥२८॥ एनं हिरण्मयपुरुषमभिजुहोति अभितः सर्वासु दिक्षु उपरिहिमेः
संस्कुर्यात् । आज्ञातिपञ्चकार्यं पञ्चगृहीतमाग्न्यं सुचि गृहीत्वा । सर्वासु दिक्षु परिसृप्य-परिसृप्य
तां च दिशं परिक्रम्य आभीक्ष्ये णामुत् ॥३२॥ एतान्राक्षोघ्नान्पञ्च मन्त्रान् ॥३३॥ परिसर्पण-
प्रकारे निरूप्यते प्रथमं प्रतीच्यां दिशि प्राङ्मुख उपविष्टः सन्प्रथमेन मन्त्रेण पुरुषमभिजु-
होति । अनुपरोत्य दक्षिणदिक्सकाशात्प्रतीचीं दिशं गत्वा ॥३५॥ बुद्धदक्षिणो हस्तः उपभृ-
त्सव्यः । सुचोर्बाङ्गरूपताप्रसिद्धिमभिनयेन दर्शयति इदमेवेति इदमेव हस्ताग्रं मुष्टिरूपेण
(मुसतिरू°) दृश्यमानं कंपृत्सलं (!) सुगग्रस्थानीयं (सृगस्था°) अयमेव बाङ्गदर्ण्डः अतः सु-
ग्रूपता (सृग्रयता) अनयोः प्रत्यक्षसिद्धा । पार्श्वतः दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ॥३६॥ उदरमत उत्कृ-
ष्टमरमत सुखमवात्सीत् ॥३९॥ तस्मिन्नुपधाने मन्त्रान्तरमपि दर्शयति अग्निर्मूर्धेति ॥४१॥ सो
ऽध्वर्युः उपहितस्य हिरण्मयपुरुषस्य उरः सम्प्रति उरःप्रदेशेन समानं सुचावुपदध्यात् (वृ-
चानुप°) । तं पुरुषमाकाश्याभिज्ञाप्य (ज्ञाव) यस्मिन्स्थाने उपहितं सुगद्वयं तडुरःप्रदेशमभ्याप्नो-
ति तत्र चिह्नं कृत्वा एने सुचावुपदध्यात् एष उरोदेशः (हरोदेशः) खलु तयोर्बाङ्गसंस्तुत-
योर्लोकः स्थानम् ॥४६॥ एतस्योपहितस्य हिरण्मयपुरुषस्य । सुगव्यतिरिक्तबाह्वोरपि करणे
अधिकाङ्गता स्यात् । अस्य पुरुषस्य सम्बन्धिनौ बाह्वो अनुलक्ष्येते (क्षयते) सुचौ उपधातव्ये
अतो न तत्प्रतिनिधिरिति तयोरनिवृत्तिः । बाह्वोः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपपादयति अथोऽए-
ताविति अपि च एतौ बाह्वो पक्षौ पक्ष्यात्मनश्चित्याग्नेः पक्षस्थानीयौ (? पक्षस्थानांसौ) ।
संस्कारस्य संस्कार्यमन्त्रेणानुपपत्तेः (°रस्य संस्कारपर्यमन्त्र°) संस्कार्यौ बाह्वो अवश्यं कर्तव्या-
वित्याह अथो यानीत्यादिना रूपाणि पशुशीर्षादीनि (°र्षाणिवीनि) स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशदयः
बृहद्रथंतरादीनि पृष्ठानि कृन्दांसि गायत्र्यादीनि एते च स्तोमादयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टका-
रूपेणोपधेयाः यान्येतानि पशुशीर्षादीनि सर्वाण्यध्वर्युरुपधास्यन्भवति (सर्वाएववर्तु°) ए-
तयोरेव पक्षसंस्तुतयोर्बाह्वोः सा संस्कृतिः गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः एतयोर्वृद्धिः अभिवृद्धि-
हेतुः ॥४५॥ १॥४॥

अस्मिन्ब्राह्मणे स्वयमातृष्णाद्वर्षेष्टकाद्युपधानं विधास्यते । या स्वत एव किद्रुक्ता शर्क-
रा क्षुद्रपाषाणविशेषः सा स्वयमातृष्णा तां स्वयमातृष्णाख्यामिष्टकां हिरण्मये पुरुषेऽउपद-

ध्यात् । उत्तरां पुरुषस्योपरि ॥१॥ प्राणो नाम शरीरात्तर्ज्वर्तमानो वायुः स हि आत्मनोऽर्थे (!) स्वयमातृन्ते आतर्दनं कुरुते शरीरात्तर्जोऽवकाशं कृत्वा प्रवर्तते ॥२॥ प्रतिष्ठाहूपमङ्गं स्वयमभिपद्य गृहीत्वा ॥३॥ य एष इष्टकासंघातहृषोऽग्निश्चीयते । सा एषा इदानीमुपधीयमाना प्रथमा स्वयमातृष्ठा । अस्य पुरुषहूपस्य प्रजापतेरात्मनः स्वस्य यदेतत्प्रतिष्ठालक्षणमङ्गं एष इति पुंलिङ्गव्यत्ययः (!) तदस्मिन्प्रजापतौ प्रतिनिहितवान्भवति (°पते च ते निहि°) ॥४॥ प्रजापतिशब्देन तद्विशिष्टं मन्त्रं लक्षयित्वा तेन लक्षितलक्षणाया सर्वे मन्त्रा लक्ष्यन्ते प्रजापतिर्ह्येवेत्यनेन लक्षितलक्षणाकारणमुच्यते यतः प्रजापतिः स्वयमात्मनः एतत्प्रतिष्ठालक्षणमङ्गं प्रत्यधत्त अतस्तत्प्रतिष्ठात्मकस्वयमातृष्ठापधानमन्त्रेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीतिर्यथा स्यादिति प्रजापतिनोपदध्यादित्युक्तम् ॥५॥ इयं पृथिवी ॥६॥ दद दाने ॥७॥ तिस्रः स्वयमातृष्ठाः पृथिव्यत्तरिक्षयुलोकात्मिकाः । अस्यां प्रथमायां स्वयमातृष्ठायां भूरिति व्याहृत्या साम गायेत तद्व्याख्यानं तूत्तरत्राष्टमकाण्डावसाने (८. ७. ४. १.) प्रपश्यते ॥८॥ लोके पुरुषस्योपरि पाषाणे निहि[ति] तस्य महानुपरोधो जायते । स्वयमातृष्ठायाः पाषाणात्मकत्वात् ॥९॥ इष्टकाशब्दो मृन्मयेष्टकासु मुख्यः हवीयां (पूर्वा°) तूपधानसामान्याद्वीणाः । पशुपुष्टिसाधनत्वेन हवीणामपि पशुवात्तुपधाने पशुनामेवोपधानं कृतम् । अनन्तर्हितैः अव्यवहितैः स्वस्य तेष्वनुप्रवेशादनन्तर्हितत्वम् तादृशैर्यैः पञ्चभिः पशुभिरन्यत्रोपगमाम ते पशव एते ह्वेष्टकात्मकाः (see ६. २. १. ३.) ॥१०॥ अशोयन्त अपतन् ॥११॥ यतो द्वे देवते एतामपश्यतामः एव द्वाभ्यां यजुर्भ्यामुपधीयते ॥१२॥ स हिरण्यमयः पुरुषोऽस्य यजमानस्य देववप्रयुक्त आत्मा शरीरम् द्वियजुरिष्टका मनुष्यवप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः हिरण्यमवात्पुरुषस्य दैवशरीरत्वं मृन्मयवाद्द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम् ॥१३॥ अमूं हिरण्यमयपुरुषलक्षणामिष्टकाम् । नावशेषयेत् । तर्हि मानुषशरीरहूपद्वियजुरिष्टकाया अपरिशेषणात् ॥१४॥ यजमानस्य हिरण्यमयपुरुषो दैवं शरीरं द्वियजुस्तु मानुषमित्युक्तम् तयोर्मध्ये स्वयमातृष्ठाह्वेष्टकयोरुपधानेन व्यवधानाङ्गीरद्वयस्यापि प्राणेन कथमव्यवहेद इति याज्ञिकानां प्रश्नमवतारयति ॥१५॥ एताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वियजुषमुपदध्यात् ॥१६॥ अमुत्र युलोके ॥१७॥ अण्डशब्दात्स्वार्थिकोऽणप्रत्ययः आण्डाविति पुरुषसम्बन्धिनो वीजे उच्यते ॥१८॥ स्वयमातृष्ठा-इव विश्वज्योतिषोऽपि तिस्रो विद्यन्ते । अस्मिन्लोके यत्किं च ज्योतिरस्ति तत्सर्वमग्निमयमेव । अन्तरेव अन्तरा इवेति पदविभागः इवशब्द एवकारार्थः अनयोर्लोकयोर्मध्ये ॥१९॥ यतः प्रजा ज्ञानशक्त्या पदार्थान्प्रकाशयति तस्मात्प्रजा विश्वज्योतिः ॥२०॥ सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै सर्वस्य खल्वेतस्य लोकस्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी प्राणः आश्रयो (? आसाऽस्यो) भवतीति शेषः अपानो व्यानश्चेति प्राण एव वृत्तिभेदभिन्नः ॥२१॥ अत्र प्रथमायां चितौ । अस्य प्रजापतेरात्मनः एतदिष्टकाद्वयलक्षणं यदङ्गमस्ति तदस्मिन्नवयवे प्रथमचितिलक्षणे एतेन पुनः प्रदधाति ॥२२॥ चयनस्थलस्य पूर्वभागे ॥२३॥ निर्भर्त्सनादिविशिष्टया वाचैव ॥२४॥ वामं वननीयं वस्तु प्राणाः सर्वैराशास्यमानवात् । इयं पृथिवी वामभृत्संज्ञा तदात्मिकाप्यषाढा वामभृत्संज्ञा । वाग्वामभृदिति तदात्मिकाषाढापि वामभृत् ॥२५॥ तां नान्ययेति पुरस्तात्तामषाढां प्रति अन्यया मन्त्रवत्येष्टकयोपधानं न सम्पादयेत् ॥२६॥ अपस्यानामन्त्रात्मकत्वं तद्विधायकब्राह्मणेऽभिधास्यते (८. २. ३. ६.) ॥२७॥ ह्वेष्टकादीनां स्वयमातृष्ठायाः प्राग्भागोऽपधाने कारणमाह तदाङ्गरिति

। अभिस्वयमातृषं स्वयमातृषामभिलक्ष्य स्वयमातृषाया उपरिभागे अन्या इष्टका इपरि व-
ह्यमाणाः उपधीयन्ते एता इर्वेष्टकादयस्तु तस्याः प्राच्यः प्रागपवर्गाः ॥४०॥२॥४॥

अस्मिन्ब्राह्मणे कूर्मादीनामुपधानं विधास्यते । एषां पृथिव्यादीनां लोकानामप्यु प्र-
विधानां मग्नानाम् ॥१॥ प्रतिष्ठितमधः सर्वत्र पृष्ठतलम् व्यवगृहीतानं विविधमवगृहीतो
ऽवनतः प्रातो यस्य तत् तथोक्तं कूर्मस्योपरिकपालं सर्वतो मण्डलाकारेणावनतप्राप्तमिव भ-
वति ॥२॥ यां देवतामभिलक्ष्य या ऋगनुक्ता तद्देवताप्रतिपादकत्वेनोच्यते (उच्चाताप्रति°) सा
ऋक् तत्प्रतिपादकत्वात्सैव प्रतिपाद्या देवता तथा यजुरपि एवं च सत्यत्र तद्देवतास्त्वृप-
मेतन्मधु मधु वाता ऋतायतऽइत्यनया ऋचा प्रतिपाद्यत्वात् ततश्चैष तृचः (!) प्रतिपाद्यत्वेन
देवताभूतमध्यात्मकः । तिस्र ऋचो यस्मिन्समुदाये स तृचः ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्चकन्द-
सीति (पा° ६. १. ३०. वा° १.) त्रिशब्दसम्प्रसारणं ऋवर्णस्य च लोपः ऋक्पूर्वधूरिति (पा° ५.
४. ७४.) समासान्तः ॥३॥ करोतिरैणादिकमप्रत्यये बज्जलं कन्दसीत्युवे (पा° ७. १. १०३.) हलि
चेति (पा° ८. २. ७७.) दीर्घे च कृते कूर्म इति रूपम् । कूर्मशब्दस्य करणप्रवृत्तिनिमित्तक-
त्वात्कश्यपस्य च प्रज्ञापतित्वेन प्रज्ञापतिकारकत्वात्कश्यपः (वारकश्यपः) कूर्मः खलु अत एव
जनाः सर्वाः प्रज्ञाः काश्याप्य इत्याहुः (त्याह) अतश्च कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात्तदुपधानं प्र-
शस्तम् ॥४॥ चयनप्रदेशपूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते
इति श्रुतेः पुमान्दक्षिणभागे योषामुपशेते ॥६॥ The explanation of क° ७-१४ (end) and
of १५ (end) - १६ is wanting (AB.) ॥ प्रापादयत प्रापयत् । सर्वे देवा इन्द्रियाणि ॥२०॥
तद्धि तदा अन्नलाभावसरेषु स प्राणोऽभवत् प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते (यानच्यन्ते) तत एव
सेन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । महान् (? नु) भूवेति यदा एनं प्रज्ञापतिमेते देवा इन्द्रियाणि प्राप-
यन्त तदा स महानभूत् । वित्त्वा लब्धा । पुरि आत्मनि शरीरे प्राणान्प्राणयत् स्वस्वव्या-
पारसमर्थानकरोत् यत एवं प्राणयत् तस्माद्देवा इन्द्रियाणि प्राणयन्तइति प्राणा इति व्युत्प-
त्त्या प्राणा अभूवन् । स पूर्वोक्तः प्रज्ञापतिसम्बन्धी यः प्राणोऽस्ति सैषा गायत्री विष्णोः
कर्माणीत्यर्थः प्राणो वृत्तिभेदेन त्रिधा भिद्यते गायत्र्यपि पादभेदेन एतत्सादृश्यात्प्राणो गा-
यत्रीत्युक्तम् । अथ यत्प्रज्ञापतिसम्बन्ध्यत्रमस्ति (अष्मष्टः प्रज्ञा°) स एष विष्णुर्देवता वि-
ष्णुरिति यज्ञोऽभिधीयते भोगसाधनवसामान्यादन्नस्य विष्णुर्नृपवम् । उडुम्बरस्य बलकरस-
त्वाद्दृशीत्मकवम् ॥२१॥ अकारत् अकार्षीत् ॥२२॥ उलूखलस्य शिरःसाधर्म्यसम्पादनं तु उपपा-
द्यतइत्येतत्प्रदर्शयति तत्प्रादेशमात्रमिति ॥२३॥ तं प्रज्ञापतिम् । अयं यज्ञमानः ॥२४॥ इष्ट-
काचितिषु विधास्यमानस्यग्रेरुखायां भृत्योत्पादनादुखायोनिवेन तदुपधाने योनेरेवोपधानं
भवति । वनस्पतीनामपि वीजानां मध्यभागत उत्पत्तेर्मध्यतो (? गतिवोपत्तेर्म°) योनिः ॥२६॥
उपशयया नामोखाभेदे सति — the explanation of क° २८ to ३३ is wanting (AB.) ।
न निष्पद्यते न निष्पतति तत्रैवावतिष्ठते ॥३३॥ सोऽग्निर्यदि उखायां संवत्सरभृतः स्यात्
अथैतस्यामभिजुह्यात् । संवत्सरस्य सर्वावक्रेदकत्वात्संवत्सरभृतोऽपि सर्वात्मकः । अभि
वेव जुह्यादिति एवकारोऽत्र विकल्पद्योतकः ॥३४॥ the explanation of क° ३५-३७ is
wanting । प्रकारान्तरेणोखोलूखल्यैरैतन्नाथर्यं प्रशंसति उदरमुखेति उखायाः शक्तादग्रेरुत्पत्तेरु-
खा (!) उदरमुलूखलं तु हविर्निष्पादनाद्योनिः । शिष्मस्य वृत्ताकारतया तदाकारवत्त्वेन]

मुसलमपि शिष्णम् तथाविधमुलूखलस्य दक्षिणभागे उपदध्यात् अस्य वर्षणसमर्थत्वेन वृषवाडुलूखलस्य योनिवेन स्त्रीवात्तुपपन्नम् । उक्तमेवाग्रेः पशुचूषवं प्रकारान्तरेण द्रढयति यडु पशोरिति पशोरग्निहूपस्य संस्कृतस्य पञ्चवयवसम्पादनया (नाया) निष्पादितस्य यदन्नं तद्गृह-
वेष्टका तस्मात्तस्य द्वेष्टकाद्वृषेणात्रेण सुहितस्यैषातस्याग्निहूपस्य (!) पशोरुत्तरभाग उदाहि-
ततरः उन्नततरो भवति उत्तरभागऽएवोलूखलमुसलाद्युपधानात् । तस्मादिदानीमपि लोके
तृणाद्यभ्यवहारेण तृप्तस्य पशोः ॥३८॥ १॥ ५॥

अथ पशुशीर्षाणामुपधानं विधाय प्रशंसति । पशुशीर्षाणां पञ्चवयवत्वेन पशुवम् ॥१॥
याः खलु ताः प्रागुक्ताः (६. २. १. ७.) श्रियः ता एवैतानि पशुशीर्षाणि अत एतेषामुपधाने
श्रियामेवोपधानं भवति । उखायाः परम्परया कवन्धात्मकवम् तत्रोपधाने कवन्धशिरसां
(°सा) संधानं भवतीति दर्शयति अथ यानीति तानीति अम्भः (!) सम्भरणावसरपरामर्शः यानि
तानि कुसिन्धानि कवन्धानि तानि एताः अत्र सम्पद्यमानाः पञ्च चितयः चित्यात्मकवं तु
कवन्धानां पञ्चवसंख्यासामान्यात् ततस्तथा पञ्चविधा याः पञ्च चितयः ता इमे पृथि-
व्यादयो लोकाः चितोनां प्रजापत्यवयवात्मकवाह्योक्तानामपि तथाभावात् तथा च य
एतयिमे (!) लोकास्ते एषा उखा तस्या (उःखान्तस्या) लोकत्रयात्मकवस्य प्रागुक्तावात् अ-
तश्चोखायां पशुशीर्षाणामुपधाने तैः कवन्धानि संश्लेषयति शीर्षभिरिति ॥३॥ उखायामुपधा-
नं पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गं कर्तव्यम् । प्राणेषु शीर्षे गतेषु सर्वप्राणाधारवाहिरसां प्राणवं
प्राणा इतोन्द्रियाण्युच्यन्ते पलायने पशूनां (कूवनांशूनां) शिरांसि गृहीत्वा स्वाभिमुखमा-
कृष्य वशीकृतवान् ॥४॥ उखायां पशुशीर्षाणामुपधाने प्रजापत्युदरे अन्नं दधातीति दर्शयि-
तुमाख्यायिकामवतारयति यदेवेति ॥६॥ एतत्पुरुषादिपशुलक्षणमन्नं सृष्ट्वा । मुखप्रदेशादेवान्न-
स्य प्रतीचीनमभ्यवहारात् ॥७॥ शिरसि वागेका नेत्रे द्वे श्रोत्रे द्वे नासाविवरे च द्वे इति सप्त
प्राणाः ॥१॥ य ऋजुरकुटिलाङ्गः तस्य अन्नः शरीरमध्ये हृदा हृदयदेशेन मनसा च सता (व-
सता) विद्यमानेनान्नं पूतं भवति सारसारभेदेन विवेचितं भवति हृदयदेशस्य अन्नावतर-
णप्रदेशवात् शोधकवम् । चतुर्थपादे अग्निमध्यावस्थितहिरण्यपुरुषाभिधानं क्रियते । तथाविधे
ऽस्मिन्मुखे शकलं निदधामि निहितं शकलं चेदमग्नेर्मध्ये यो हिरण्ययो वेतसः ॥११॥ ऋचे
वेतीहेति दक्षिणनासाविवरस्याभिनयेन निर्देशः अनेकार्थवाच्चातूनामर्चातिरत्र प्राप्त्यर्थः । ऋचे
वेतीह सव्यनासाविवरे । भासे वेतीह दक्षिणनेत्रे ज्योतिषे वेतीह सव्यनेत्रे । अभूदिति द-
क्षिणश्रोत्रे ॥१२॥ अथैतेषां पशूनामुपधानमनूय तत्र पुरुषस्य प्राथम्यं विधत्ते ॥१३॥ उखा-
मध्ये पयःपूरिते पुरुषमुपदध्यात् एवं च सति यजमानस्य पुरुषवात्पयसः पशुकार्यत्वेन प-
शुवात्तत्र यजमानं प्रतिष्ठापयति । हे अग्ने चीयमानस्वमादित्यगर्भहूपं सहस्रस्य सदृशमत
एव विश्वहूपं पुरुषं पयसा आर्द्रीकुरु किं च एनं परितो वर्जय अर्चिषा मा हिंसीः शतायुषं
व कुरु इति मन्त्रार्थः ॥१७॥ दिग्भ्यश्चावय उत्पद्यन्ते दिशां सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणात् ।
असुरस्य मायां सुवर्भीनाः सुतस्य (सुवर्तनीन सुनस्य) सम्बन्धित्वेन निर्मिताम् अत एव तै-
त्तिरीयके सुवर्भीनुना (सुवर्णभीनुना) सुतः सूर्यं तमसाविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति-
मैकन् तस्य यत्प्रथमर्नगो (?) ऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवदिति श्रूयते ॥२०॥ एषोऽग्निरजोऽग्नेः
प्रजापतेरध्यजायत अग्नेः सकाशादुत्पन्नवादस्याग्निवम् ॥२१॥ ऋचो विभागेन तदिदं पुरुषसम्ब-

न्धि शीर्षकपालं विहाप्य विक्षिप्य (विहिष्य) ओहाक् त्यागे ण्यत्तस्य ल्यपि तूपम् ॥२५॥
 अभिहोमानन्तरमुपहितानां पुरुषशिरःप्रभृतीनां पशुशिरसामुत्सर्गानामकैर्मन्त्रैरुपस्थानम् ॥२६॥
 उत्तरस्यां दिशि वक्ष्यमाणा मयुप्रभृतयः पशवोऽवतिष्ठन्ति इति तत्र शोकनिधानायादङ्मुख-
 स्तिष्ठन्नुत्सृजेत् ॥३१॥ गौरः सिंहः ॥३३॥ स्वकीयवचा तेषामाकादनात् मनुष्यास्तावत्त-
 निवारणयाविजमोन् (? - रणायाविजातेन) कम्बलेन शरीरमाकादयन्ति चतुष्पादोऽश्वा बली-
 वर्दाश्च (पदोश्चान्तोवदर्श) स्वभारवहने मार्दवाय पृष्ठे(थै) कम्बलेताकादिता भवन्ति ॥३५॥
 शरभो नाम सिंहघातकः कश्चिन्मृगविशेषः ॥३६॥ अनिरुक्तया अविस्पष्टदेवतया यत्र देव-
 ताविशेषवाचकं पदं नास्ति तदनिरुक्तम् अनिरुक्तवादेतस्याग्नेयवम् अनिरुक्तो मन्त्र आग्नेयः
 प्राज्ञापत्यो वा भवतीति ॥३८॥ उपस्थानानन्तरमग्निं पश्चाद्वागेनारुह्य स्वयमातृष्ठां प्रदक्षिणी-
 कृत्य गवापस्या (पश्चाद्या) इष्टका उपदध्यात् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु ॥४०॥ प्रतिदिशं प-
 श्चानामुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते तत्र याः पञ्चदश पूर्वा इष्टकास्ता अपस्याख्या भवन्ति ॥४१॥
 प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्तिमाह अथोऽऽति कृष्णाग्निनलोमानुब्रज्या मृदोखाया निर्मा-
 णाडुखायां यानि लोमानि सन्ति (संतति) तान्येव पशूनां लोमानि भवन्ति । वग्नोमसम्पादने
 उक्तं पक्षद्वयमपि अभिमतमित्याह यदोति (!) यदि इतरेण अन्येन प्रकारेण तत्सम्पादनं भ-
 वति तर्हि तथैवास्तु अथ वा इतरेण प्रकारान्तरेण यदि भवति तर्हि तथैवास्तु । कृत्स्ना-
 न्कात्स्न्येन संस्कुर्मः सर्वावयवसम्पादनेन समृद्धान्कुर्मः ॥४३॥ अविशत् उपविष्टवान् अपां
 निगमिमा (मेन) दौर्बल्याद्गन्तुमक्षमो भूवा ॥४४॥ उक्तमन्त्रसाध्योपधानाः पञ्चेष्टकाः पूर्वस्यां
 दिशि उपदध्यात् एवं वक्ष्यमाणमन्त्रसाध्योपधाना अपीष्टका पञ्च-पञ्च दक्षिणादिषु दिक्षूप-
 धेयाः ॥५०॥ क्षियन्ति निवसन्ति ॥५४॥ ओत्रस्यान्तरार्द्धभावात् ॥५५॥ गायत्रेण वेत्यादिभिः
 पञ्चभिर्मन्त्रैः उत्तरस्यां दिशि कृन्दस्या उपदध्यात् ॥६१॥ अथासामपस्थानामङ्गुल्यात्मकव-
 माह ता एता इति ता अपस्याः । पश्चानां-पश्चानां सकृत्सादनमन्त्रः न तूपधानमन्त्रवत्प्र-
 तीष्टकम् ॥६२॥२॥५॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये स-
 प्तमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥७॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. १. १४ निर्मज्या° A. निर्मिज्या° B. निर्मज्या° Say. - २४ दे-
 वां३॥ उचिषे A. °वां३ उ° B. Read: देवां°. - २. ६ आरोहति Say. —

Adhyāya २. २. ११ द्रव्यवारुणामि° AB. - १२ दक्षिणा AB. - १५ Read:
 मात्रा तावतैवाः —

Adhyāya ३. १. १२ °प्यायनवतीभ्यां Sāy. (thus also ४४ and २.१.). - १३ (and wherever the word occurs) लोकेष्टका Sāy. - ३१ °धुर्वहुवर्प° AB. - ३६ Read: रेतोवृषमिति. - ३८ Read: द्वे सिकते. - ४२ Read: °ह्येण उत्सन्नं. - ४५ °देषो ह्येवात्र A. Sāy. (explained by एष). °देषां ह्येवात्र B. —

Adhyāya ४. १. १३ °स्मात्पृष्करं पृष्करं ह B. °स्मात्पृष्करं पृष्करं ह A. - २१ °स्पती३डरनु A. °स्पती३डनु B. - ३६ कपुह्ल° A. कपुत्सल B. कपुत्सल Sāy. - २. ४ एष आत्मनः Sāy. - २२ Read: प्रजाः प्रजायन्ते. - २३ विराड्हेमौ A1. विराड् हेमौ A2. B. विराट् व हीमौ Sāy. - २४ विराड्हेमा° B. विराड् हेमा° A. विराट् हीमा° Sāy. - २५. २६ दधात्यन्तरे° according to Sāyana's reading अन्तरा + इव. - ३६ Read: °त्प्राणास्तं °नाष्टं. - ३१ सर्ववीर्या A1. सर्ववीर्या A2. B. —

Adhyāya ५. १. ४ तृचो Sāy. - २१ °न्महान्भूत्वा B. Sāy. - २२ Read: ऽक-रदिति. - °मुवृकरं A. - २३ भवति मध्येसंगृहीतमिव A2. B. - २. १४ Read: °ष्णात्यादधाति. - २५ विहाय B. - ३१ दाश्चान्न पा° A1. दाश्चान्नः पा° A2. दाश्चान्नः पा° B. See पा° ट. ३. १०. - ४८° यामीति । अथं A. यामीत् । अथं B. —

ओम् । प्राणभूत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणानेवैतदुपदधाति ताः
 प्रथमायां चिताऽपदधाति पूर्वार्धे एषोऽग्रेयत्प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत्प्राणान्दधा-
 ति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥१॥ ता दश-दशोपदधाति । दश वै प्राणा षड्
 वाऽअपि बहु कृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्च कृत्वो दश-दशोपदधाति पञ्च वा
 ऽएतान्पशूनुपदधाति दश-दश वाऽएकैकस्मिन्यशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्द-
 धात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति सर्वत उप-
 दधाति सर्वत एवैषेतत्प्राणान्दधाति ॥२॥ यदेव प्राणभूत उपदधाति । प्रजापते-
 र्विस्तत्प्राणा उदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति मऽएतद्वत्त येन मे
 यूयमुदक्रमिष्टेति स वै तदन्नं सृजस्व यत्ते वयं पश्यन्त उपवसामेति ते वाऽउभ-
 ये सृजामहाऽइति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतद्मसृजन्तैताः प्राणभूतः ॥३॥
 स पुरस्तादुपदधाति । अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्च
 क्वाग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यदुव इत्याह्वाग्निर्वै भुवोऽग्रेर्हीदि सर्वं भवति
 प्राणो ह्वाग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥४॥ तस्य प्राणो भौवा-
 यन इति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत वसन्तः प्राणायन इति वसन्तमृतं प्रा-
 णान्निरमिमीत गायत्री वासन्तीति गायत्री ह्न्दो वसन्तादतोर्निरमिमीत गायत्र्यै
 गायत्रमिति गायत्र्यै ह्न्दसो गायत्रं साम निरमिमीत गायत्रादुपाऽशुरिति गाय-
 त्रात्साम् उपोऽशुं ग्रहं निरमिमीतोपाऽशोस्त्रिवृदित्युपाऽशोर्गृह्णात्त्रिवृतं स्तोमं
 निरमिमीत त्रिवृतो रथन्तरमिति त्रिवृत स्तोमादथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥५॥

वसिष्ठ ऋषिरिति । प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तु-
 तमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठः प्रजापतिगृहीतया त्वेति प्रजापतिसृष्टया त्वे-
 त्येतत्प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्य इति प्राणं पुरस्तात्प्रापादयत नानोपदधाति ये ना-
 नानाकामाः प्राणे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ यन्नाना सादये-
 त्प्राणां ह विहिन्ध्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका यजुः सादनं सूददो नास्तत्त्रिवृत्त्रिवृदग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वो दधाति ॥ ६ ॥ अथ दक्षिणतः । अयं द-
 क्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवतः एष ह्रीदं सर्वं करोति
 तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति मनो ह वायुर्भूत्वा दक्षि-
 णात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥ ॥ शतम् ४३०० ॥ ॥ तस्य मनो विश्वक-
 र्माणमिति । मनस्तस्माद्रूपाद्यायोर्निरमिमीत ग्रीष्मो मानस इति ग्रीष्ममृतं मन-
 सो निरमिमीत त्रिष्टुब्धैर्ग्रीष्मीति त्रिष्टुभं हृन्दो ग्रीष्मादतोर्निरमिमीत त्रिष्टुभः स्वा-
 रमिति त्रिष्टुभश्च हृन्दः स्वारं साम निरमिमीत स्वारादत्तर्याम इति स्वारात्सा-
 मोऽत्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतात्तर्यामात्पञ्चदश इत्यत्तर्यामाद्गृहात्पञ्चदशं स्तोमं
 निरमिमीत पञ्चदशाद्गृहृदिति पञ्चदशात्स्तोमाद्गृहृत्पृष्ठं निरमिमीत ॥ ८ ॥ भरद्वाज
 ऋषिरिति । मनो वै भरद्वाज ऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं
 भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वेति प्रजापतिसृष्टया त्वे-
 त्येतन्मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति मनो दक्षिणतः प्रपद्यत नानोपदधाति ये
 नानाकामा मनसि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तन्मनः करोत्यथ यन्नाना सा-
 दयेन्मनो ह विहिन्ध्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्ते बन्धुः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ पश्चात् । अयं पश्चाद्विश्वव्यन्ता इत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यन्ता यदा
 ह्येवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमा पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव
 यत्नं पश्यन्ति चतुर्हादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १ ॥ तस्य

च॒नुर्वै॒श्व॒व्य॒च॒स॒मि॒ति । च॒नुस्त॒स्माद्रूपा॒दा॒दित्या॒नि॒र॒मि॒मीत॒ वर्षा॒श्चानु॒ष्य इति॒ वर्षा॒
 ऋ॒तुं च॒नुषो॒ नि॒र॒मि॒मीत॒ ज॒गती॒ वा॒र्षी॒ति ज॒गतीं॒ ह॒न्दो वर्षा॒भ्य ऋ॒तोर्नि॒र॒मि॒मीत॒
 ज॒गत्या॒ऽऋ॒क्स॒ममि॒ति ज॒गत्यै॒ ह॒न्दस॒ ऋ॒क्स॒मऽसाम॒ नि॒र॒मि॒मीत॒ऽर्क्स॒माहु॒क्र इत्यु॒-
 क्स॒मात्साम्नः॒ शुक्रं॒ ग्र॒हं नि॒र॒मि॒मीत॒ शुक्रा॒त्स॒प्त॒दश॒ इति॒ शुक्रा॒द्भ॒क्ता॒त्स॒प्त॒दश॒ऽस्तो॒-
 मं नि॒र॒मि॒मीत॒ स॒प्त॒द॒शा॒द्वि॒त्र॒पमि॒ति स॒प्त॒द॒शा॒त्स्तो॒मा॒द्वि॒त्र॒पं पृ॒ष्ठं नि॒र॒मि॒मीत ॥२॥ ज॒-
 म॒द॒ग्नि॒र्ऋ॒षि॒रिति॒ । च॒नुर्वै॒ ज॒म॒द॒ग्नि॒र्ऋ॒षि॒र्य॒दे॒नेन॒ ज॒गत्प॒श्य॒त्यथो॒ मनु॒ते त॒स्माच्च॒नुर्ज॒-
 म॒द॒ग्नि॒र्ऋ॒षिः प्र॒जा॒प॒ति॒गृ॒ही॒तया॒ त्वे॒ति प्र॒जा॒प॒ति॒सृ॒ष्टया॒ त्वे॒त्येतच्च॒नुर्गृ॒ह्णामि॒ प्र॒जा॒भ्य
 इति॒ च॒नुः प॒श्चात्प्रा॒पा॒दय॒त नानो॒प॒द॒धाति॒ ये नाना॒कामा॒श्च॒नुषि॒ तांस्त॒द॒धाति॒ स॒-
 कृ॒त्सा॒दय॒त्येकं॒ तच्च॒नुः क॒रोत्य॒थ य॒ज्ञाना॒ सा॒दये॒च्च॒नुर्ह॒ वि॒हि॒न्व्या॒त्सैषा॒ त्रि॒वृ॒दि॒ष्ट॒-
 का॒ त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धुः ॥३॥ अथा॒त्त॒रतः॒ । इ॒दमु॒त्त॒रा॒त्स्व॒रिति॒ दि॒शो वा॒ऽउ॒त्त॒रा॒त्त॒-
 व्य॒त्ता आ॒हो॒त्त॒रा॒दित्यु॒त्त॒रा॒ क्य॒स्मात्सर्व॒स्मादि॒शो॒ऽथ य॒त्स्व॒रित्या॒ह स्व॒र्गो हि॒ लो॒-
 को॒ दि॒शः श्रो॒त्रऽह॒ दि॒शो भू॒वो॒त्त॒र॒त॒स्त॒स्थौ त॒दे॒व त॒द्रूप॒मु॒प॒द॒धाति॒ ॥४॥ त॒स्य
 श्रो॒त्रऽसौ॒वमि॒ति । श्रो॒त्रं त॒स्माद्रूपा॒दि॒भ्यो नि॒र॒मि॒मीत॒ शर॒द्भौ॒त्री॒ति शर॒द॒मृ॒तुऽ
 श्रो॒त्रा॒न्नि॒र॒मि॒मी॒तानु॒ष्टु॒प्शा॒र॒दी॒त्यनु॒ष्टु॒भं ह॒न्दः शर॒द॒ ऋ॒तोर्नि॒र॒मि॒मी॒तानु॒ष्टु॒भ ऐ॒ड॒-
 मि॒त्यनु॒ष्टु॒भश्च॒न्दस॒ ऐ॒डऽसाम॒ नि॒र॒मि॒मी॒तै॒डान्म॒न्थी॒त्यै॒डा॒त्साम्नो॒ म॒न्थि॒नं ग्र॒हं नि॒-
 र॒मि॒मीत॒ म॒न्थि॒न एक॒वि॒ंश॒ इति॒ म॒न्थि॒नो ग्र॒हा॒दि॒क॒वि॒ंशऽस्तो॒मं नि॒र॒मि॒मी॒तै॒-
 क॒वि॒ंश॒द्वै॒रा॒ज॒मि॒त्येक॒वि॒ंश॒ा॒त्स्तो॒मा॒द्वै॒रा॒जं पृ॒ष्ठं नि॒र॒मि॒मीत॒ ॥५॥ वि॒श्वा॒मि॒त्र ऋ॒-
 षि॒रिति॒ । श्रो॒त्रं वै वि॒श्वा॒मि॒त्र ऋ॒षि॒र्य॒दे॒नेन॒ सर्व॒तः शृ॒णो॒त्यथो॒ य॒दस्मै॒ सर्व॒तो
 मि॒त्रं भ॒वति॒ त॒स्माद्भो॒त्रं वि॒श्वा॒मि॒त्र ऋ॒षिः प्र॒जा॒प॒ति॒गृ॒ही॒तया॒ त्वे॒ति प्र॒जा॒प॒ति॒सृ॒ष्ट॒-
 या॒ त्वे॒त्येतच्चो॒त्रं गृ॒ह्णामि॒ प्र॒जा॒भ्य इति॒ श्रो॒त्रमु॒त्त॒रतः॒ प्रा॒पा॒दय॒त नानो॒प॒द॒धाति॒
 ये नाना॒कामाः श्रो॒त्रे तांस्त॒द॒धाति॒ सकृ॒त्सा॒दय॒त्येकं॒ तच्चो॒त्रं क॒रोत्य॒थ य॒ज्ञाना॒ सा॒-
 दये॒च्चो॒त्रऽह॒ वि॒हि॒न्व्या॒त्सैषा॒ त्रि॒वृ॒दि॒ष्टका॒ त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धुः ॥६॥ अथ॒ म॒ध्ये । इ॒-

यमुपरि मतिरिति चन्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ
 यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा ह्रीदः सर्वं मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूवोपरिष्ठात्त-
 स्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥७॥ तस्यै वाङ्मात्येति । वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो
 निरमिमीत हेमन्तो वाच्य इति हेमन्तमृतुं वाचो निरमिमीत पङ्क्तिर्हेमन्तोति
 पङ्क्तिं हृन्दो हेमन्तादतोर्निरमिमीत पङ्क्त्यै निधनवदिति पङ्क्त्यै हृन्दसो निधन-
 वत्साम निरमिमीत निधनवत आग्रयण इति निधनवतः साम आग्रयणं ग्रहं
 निरमिमीताग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशावित्याग्रयणाद्ब्रह्मात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ
 निरमिमीत त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याः शाक्वरैवतेऽइति त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याः
 स्तोमाभ्याः शाक्वरैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥८॥ विश्वकर्मऽऋषिरिति । वाग्वै वि-
 श्वकर्मऽर्षिर्वाचा ह्रीदः सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऽर्षिः प्रजापतिगृहीतया व्ये-
 ति प्रजापतिसृष्टया व्येत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्य इति वाचमुपरिष्ठात्प्रापादयत
 नानोपदधाति ये नानाकामा वाचि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करो-
 त्यथ यन्नाना सादयेद्वाचः ह विहिन्व्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥९॥
 एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्नैतावान्वै सर्वा यज्ञो यज्ञ उ देवा-
 नामन्नम् ॥१०॥ ता दश-दशोपदधाति । दशान्तरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नः सर्व-
 मेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नं द-
 धाति ता हैता विराज एतान्प्राणान्विभ्रति यत्प्राणान्विभ्रति तस्मात्प्राणभूतः
 ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभूत इति प्राणा एव प्राणा अङ्गानि प्राणभू-
 त्यङ्गानि हि प्राणान्विभ्रति प्राणास्तेव प्राणा अन्नं प्राणभूदन्नः हि प्राणान्वि-
 भर्ति ॥१॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति यदेव सर्वास्वाह
 प्रजापतिगृहीतया व्येत्येवमु ह्यस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥२॥ तदाहुः ।

यद्गृहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शब्दस्यैतत् कस्मात्पुरस्ताद्गृहाणामृचश्च सामानि चो-
पदधातीति सऽस्या वै कर्मणोऽन्वोक्षितव्यऽर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यतऽऋचि
साम गीयते तद्वैतत्तत्पुरस्ताद्गृहाणामृचश्च सामानि चोपदधात्यथ यदुपरिष्ठाद्गृ-
हाणाऽस्तुतश्च भवतस्तद्वस्यैतद्यदुपरिष्ठाद्गृहाणाऽस्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधा-
ति ॥३॥ तदाहुः । यदेतत्तयऽसह क्रियते ग्रह स्तोत्रं शस्त्रमथात्र ग्रहं चैव स्तो-
त्रं चोपदधाति कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वाव स्तोत्रं तद्वस्त्रं यासु
क्षेव स्तुवते ता उऽएवानुशब्दस्येवमुहास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥४॥
तदाहुः । यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याह्वय कस्माद्वक्सामयोः संक्राम-
तीति साम वाऽऋचः पतिस्तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयाद्यथा पतिऽसंतं
पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तत्तस्माद्वक्सामयोः संक्रामति कस्मादु त्रिः संतनोतीति पितरं पुत्रं
पौत्रं तांस्तत्संतनोति तस्मादु तेभ्य एक एव ददाति ॥५॥ तद्याः पुरस्तादुपद-
धाति । ताः प्राणभृतोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता अपानभृतोऽथ या दक्षिणत-
स्ता मनोभृतस्ता उ व्यानभृतोऽथ या उत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ता उदानभृतोऽथ
या मध्ये ता वाग्भृतस्ता उ समानभृतः ॥६॥ तदु ह चरकाधर्यवः । अन्या एवा-
पानभृतो व्यानभृत उदानभृतः समानभृतश्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत
इत्युपदधति न तथा कुर्यादत्यक्षैव रेचयत्यत्रोऽवैतानि सर्वाणि वृषाण्युपधी-
यन्ते ॥७॥ स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधाति । प्राणो ह्वापानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य
इति संचरत्यपान उ ह प्राणो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय
पश्चादुपदधात्येतावैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्राणौ संततौ स-
हितौ ॥८॥ अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति । व्यानो ह्वादानो भूत्वाङ्गु-
ल्यग्रेभ्य इति संचरत्युदान उ ह व्यानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति तद्यदक्षि-
णत उपधायोत्तरत उपदधत्येतावैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्रा-

णौ संततौ संहितौ ॥ १ ॥ अथ या मध्यऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्वे-
लयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधा-
ति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथोऽएव७ द्वैष गुदः प्राणः
समन्तं नाभिं पर्यक्तोऽनुचीश्च तिरश्चीश्चोपदधाति तस्मादिमेऽन्वञ्चश्च तिर्यञ्चश्चात्म-
न्प्राणाः सऽस्पृष्टा उपदधाति प्राणानेवैतत्संतनोति संदधाति तस्मादिमे प्राणाः
संतताः संहिताः ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ता द्वैके पुरुषमुपार्थोपदधति । एष वै प्राणस्तमेता बिभ्रति यत्प्राणं बिभ्रति
तस्मात्प्राणभृत इति न तथा कुर्यादिषोऽद्वैव प्राणो य एष हिरण्मयः पुरुषस्तस्य
व्यमात्मा यावदिदमभ्ययमग्निर्विहितस्तत्तद्वैता अङ्गं नाभिप्राप्नुयुः प्राणो ह्यस्य
तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा
तस्मादेनाः परिश्रितस्वेवोपार्थोपदध्याद्य या मध्यऽउपदधाति ताभिरस्यैष आत्मा
पूर्णास्ता उऽएवैतस्मादनन्तर्हिताः ॥ १ ॥ तदाहुः । यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा वि-
श्चकर्मायं पश्चादिश्चव्यचा इदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति सम्प्रति दिशोऽभ्यनु-
च्यत्तेऽय कस्मादेना अक्ष्णायदेशेषूपदधातीति प्राणा वै प्राणभृतस्ता यत्सम्प्रति
दिश उपदध्यात्प्रागप७ द्वैवायं प्राणाः संचरेदथ यदेना एवमभ्यनूक्ताः सतीरक्ष्णया-
देशेषूपदधाति तस्मादयं प्रागपं प्राणः सन्नक्ष्णया सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसं-
चरति ॥ २ ॥ स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुर-
स्तादुपदधाति तौ बालूऽअथ याः पश्चात्ते सक्थ्यावथ या मध्यऽउपदधाति स आ-
त्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यतो
व्यमात्मा सर्वत उपदधाति सर्वतो व्यमात्मा ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्पूर्वेषु गणो-
ष्ठैकैक७ स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठेऽउपदधाती-
त्यात्मा वाऽअस्यैष आत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मा-

दयमात्माङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥४॥ तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः
 कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायाऽ संस्कृतो भवतीति मज्जा यजुरस्थीष्टका मातुः सा-
 दनं त्वक्सूददोहा लोम पुरीषस्य यजुरन्नं पुरीषमेवमु हास्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न
 इष्टकायामिष्टकायाऽ संस्कृतो भवति ॥५॥ स एष सार्वायुषोऽग्निः । स यो है-
 तमेवऽ सार्वायुषमग्निं वेद सर्वऽ हैवायुरेति ॥६॥ अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव
 । संचितऽ हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति पशुरेष यदग्निर्यदा वै पशुरङ्गानि
 सं चाञ्चति प्र च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥७॥ संवत्सरोऽसि परिवत्सरो
 ऽसि । इदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि उपसस्ते कल्पतामहोरात्रा-
 स्ते कल्पतामर्धमासास्ते कल्पतां मासास्ते कल्पतामृतवस्ते कल्पताऽ संवत्स-
 रस्ते कल्पताम् प्रेत्याऽएत्यै सं चाञ्च प्र च सारय सुपर्णाचिदसि तथा दे-
 वतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदिति ॥८॥ अपि ह स्माह शाव्यायनिः । स्फोटतोर्हैकः
 पक्ष्योरुपशुश्रावितेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥९॥ अथ ह स्मा-
 ह स्वर्जिन्नाग्नजितः । नग्नजिद्धा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं यस्मिन्वाऽअङ्गे
 प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सारयति संचितमेवैनं बहिष्ठादभ्यन्यात्तदस्मि-
 न्प्राणाऽ समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति प्र च सारयतीति तदहैव स-
 मञ्चनप्रसारणं यत्स तडुवाच राजन्यबन्धुरिव त्वेव तडुवाच यन्नु शतं कृत्वोऽथो
 सहस्रं बहिष्ठादभ्यन्युर्न वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युर्यो वाऽआत्मन्प्राणः स एव प्रा-
 णस्तद्यत्प्राणभृत उपदधाति तदस्मिन्प्राणाऽ समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चा-
 ञ्चति प्र च सारयत्यथ लोकम्यृणोऽउपदधात्यस्याऽ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरी-
 षं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [४१] ॥ ॥

द्वितीयां चित्तिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां चित्तिं चित्वा समारोहन्त्यं वै
 लोकः प्रथमा चित्तिरिमिव तल्लोकऽ संस्कृत्य समारोहन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । चे-

तद्यधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्नित उर्ध्वमिहतेति ते चेतयमाना एतां
द्वितीयां चितिमुपपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽधुव इ-
वाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत् ॥२॥ तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिष-
ज्ञौ स्यो युवं न इमां द्वितीयां चितिमुपपद्यतमिति किं नौ ततो भविष्यतीति यु-
वमेव नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽअर्धयु भविष्यथ इति तथेति तेभ्य एतामश्विनौ
द्वितीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाङ्कुरश्विनावेव देवानामर्धयुऽइति ॥३॥ स उपद-
धाति । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासीति यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तदध्रुवमथ वाऽए-
षामेष लोकोऽधुव-इवाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्य-
धत्तां ध्रुवं योनिमासीद साधुयेति स्थिरं योनिमासीद साधुयेत्येतदुख्यस्य केतुं प्र-
थमं जुषाणेत्ययं वाऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तं जुषाणेत्येत-
दश्विनार्धयु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ क्वाधर्ग्युऽउपाधत्ताम् ॥४॥ कुलायिनी धृत-
वती पुरंधिरिति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः स्योने सीद सद्ने पृथिव्या
इति पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदनऽइत्येतदभि वा रुद्रा
वसवो गृणन्वित्येतास्त्वां देवता अभिगृणन्वित्येतदिमा ब्रह्म पीपिहि सौभगा-
येतीमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतदश्विनार्धयु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ क्वाधर्ग्युऽउपा-
धत्ताम् ॥५॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदेति । स्वेन वीर्येणेह सीदित्येतदेवानां
सुमे बृहते रूपायेति देवानां सुम्नाय मरुते रूपायेत्येतत्पितेवैधि सूनवऽआ सु-
शेवेति यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेव एव सुशेवैधीत्येतत्स्वावेशा तन्वा सं-
विशस्वेत्यात्मा वै तनूः स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदश्विनार्धयु सादयतामिह
त्वेत्यश्विनौ क्वाधर्ग्युऽउपाधत्ताम् ॥६॥ पृथिव्याः पुरीषमसीति । पृथिवी वै प्रथमा
चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयास्तो नामिति रसो नामित्येतत्तां वा विश्वे
ऽअभिगृणन्तु देवा इति तां वा सर्वेऽभिगृणन्तु देवा इत्येतत्ततोऽप्यु-
धृतवतीह

सीदिति यात्स्तोमानस्यां तस्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा प्रजावदस्मे द्रवि-
णायजस्वेति प्रजावदस्मे द्रविणमायजस्वेत्येतदश्चिनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ
क्षध्वर्युऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥ ता एता दिशः । ता रेतःसिचोर्विलयोपदधातीमे वै रे-
तःक्षिचावनयोस्तद्विशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्विशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति त-
स्मात्सर्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसा-
ऽधिवदति नाना हि दिशः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति । ऊर्धा ह सा
दिकसा या सोर्धा दिगसौ स आदित्योऽमुमेवैतदादित्यमुपदधाति तदन्तरेण द-
क्षिणां दिश्यामुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति तस्मादिषोऽन्त-
रेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥ अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति । इयं वाऽअदितिर-
स्ममेवैनमेतत्प्रतिष्ठयां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपतीं
भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य क्षेत्रं धर्ता विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनानामूर्मिर्द्रप्तो
ऽअपामसीति रसो वाऽऊर्निर्विश्वकर्मा तऽऽषिरिति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा प्र-
जापतिसृष्टासीत्येतदश्चिनाध्वर्यु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ क्षध्वर्युऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥
यदेवैता आश्विनोरुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्य
यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥ ता-
वब्रवीत् । उप मेतं प्रति मऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति किं नौ ततो
भविष्यतीति युवदेवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्चि-
नौ प्रत्यधत्ताम् ॥ १२ ॥ तद्या एताः पञ्चाश्विन्यः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता अ-
त्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति
॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासीति । यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमथ वाऽअ-
स्यैतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मनी आसीत्तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥

कुलायिनी धृतवती पुरंधिरिति । कुलमिव वाऽअस्यैतदात्मनः स्वैर्दक्षैर्दक्षपि-
तेह सीदित्यदक्षयतामेवास्यैतदात्मनः पृथिव्याः पुरीषमसीति पुरीषसङ्कितमिव
वाऽअस्यैतदात्मनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्ठयो वै रेतःसिचौ पृष्ठिसाचयमिव वा
ऽअस्यैतदात्मनः सर्वत उपदधाति सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम्
॥ १५ ॥ अथर्तव्येऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्येऽऋतून्वैतदुपदधाति शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृतुऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्ट-
के भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १६ ॥ तद्यदेतेऽअ-
त्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्या अ-
र्वाचीनमत्तरिज्ञात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधा-
ति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादितेऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥
यदेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं प्र-
तिष्ठाया अर्वाचीनं मध्यात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुस्तद्यदेतेऽअ-
त्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादितेऽअत्रोपदधाति
॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [२. १.] ॥ ॥

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया चितिर्यामिभ्यस्तदश्विनाऽउपा-
धत्तां तामुपधायेदऽसर्वमभवतां यदिदं किं च ॥ १ ॥ ते देवा अब्रुवन् । अश्विनौ
वाऽइदऽसर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामिति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति
चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विहते यथा वयमिहाप्यसामिति ते चेतयमाना ए-
ता इष्टका अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् । अश्विनौ वाऽइदऽसर्वमभूताम-
श्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधामहाऽइति तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत
तस्मादितामाश्विनी चितिरित्याचक्षते तस्माद्यथैव पूर्वासामुदक एवमेतासामश्वि-
भ्याऽहोवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥ ३ ॥ यदेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे

देवा एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्ते त एतेन रसेनोपायंस्त एते तान्वैत उप-
 धाति ता एताः सर्वाः प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपधातीमे वै रेतःसिचावनयो-
 तत्प्रजा दधाति तस्मादनयोः प्रजाः सर्वत उपधाति सर्वतस्तत्प्रजा दधाति त-
 स्मात्सर्वतः प्रजा दिश्या अनुपधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु
 प्रजाः ॥४॥ यदेव वैश्वदेवीरूपधाति । प्रजापतेर्विस्तृतात्सर्वाः प्रजा मध्यत उद-
 ५ ॥ मन्त्रे तस्या अधि योनेस्ता एनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते प्रापद्यन्त ॥५॥ स यः
 स प्रजापतिर्व्यस्रस्त । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्मात्ताः प्रजा म-
 ध्यत उदक्रामहेतास्ता वैश्वदेव्य इष्टकास्तद्यदेता उपधाति या एवास्मात्ताः प्रजा
 मध्यत उदक्रामंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रपादयति रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ
 मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपधाति सर्वत ए-
 वास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥६॥ यदेव वैश्वदेवीरूपधाति । एतद्वै प्रजापतिरे-
 तस्मिन्नात्मनः प्रतिहितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऋतुभिरद्भिः प्राणैः
 संवत्सरेणाश्विभ्यां सयुग्भूवैताः प्रजाः प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान एताभिर्देवताभिः
 सयुग्भूवैताः प्रजाः प्राजनयति तस्मादु सर्वास्वेव सज्जः-सज्जरित्यनुवर्तते ॥७॥ सज्ज-
 तुभिरिति । तदसून्प्राजनयदतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सज्जर्विधाभिरित्यापो वै वि-
 धा अद्भिर्हीदिः सर्वं विहितमदिवै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सज्जर्वैरिति तदेवैत-
 नयद्यदेवा इत्याचक्षते सज्जर्वैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः प्राणैर्ही-
 दिः सर्वं वयुनं नद्धमथो हन्दासि वै देवा वयोनाधाश्हन्दोभिर्हीदिः सर्वं वयुनं
 नद्धं प्राणैर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयद्यद्ये वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः
 संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजयदश्विनाध्वर्युः सादयतामिह त्वेत्यश्विभ्यां वै सयुग्भू-
 त्वा प्राज-यत् ॥८॥ सज्जर्वसुभिरिति दक्षिणतः । तदसून्प्राजनयत्सज्ज रूद्रैरिति प-
 श्चात्तदुद्गान्प्राजनयत्सज्ज रूद्रैरिति पश्चान्प्राजयत्सज्ज रूद्रैरिति पश्चान्प्राजनयत्सज्ज रूद्रैरिति प-

रिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः समानोदर्का नाना मध्यतस्ता
 यत्प्रमानप्रभृतयः समानोदर्काः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयु-
 ग्भूत्वा प्राजन्त्यस्य यन्नाना मध्यतोऽन्या-अन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजन्त्यत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. २.] ॥ ॥

अथ प्राणभृत उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वा-
 व तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वायुमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद-
 धाति ॥ १ ॥ प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतदधाति रेतःसि-
 चोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वत उपदधाति
 सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्सम्यच्च वायुं
 दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्या अनूपदधाति दि-
 क्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥ यद्वै प्राणभृत उपदधाति ।
 आस्वेवैतत्प्राजासु प्राणान्दधाति ता अनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य उपदधात्यनन्तर्हितां-
 स्तत्प्राजाभ्यः प्राणान्दधाति प्राणं मे पाक्ष्यपानं मे पाक्षि व्यानं मे पाक्षि चक्षुर्म
 उर्व्या विभाक्षि श्रोत्रं मे श्लोकयेत्येतानेवास्वेत्तत्कृताप्राणान्दधाति ॥ ३ ॥ अथा-
 पस्या उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्ते
 चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥ अ-
 पस्या उपदधाति । आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै
 रेतःसिचावनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्वर्षति सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्वृ-
 ष्णिं दधाति तस्मात्सर्वतो वर्षति सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति
 तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति वायव्या अनूपदधाति वायौ
 तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां दिशं वायुरिति तां दिशं वृष्टिरुन्वेति ॥ ५ ॥ यद्वै अपभृत
 उपदधाति । एष्वेवैतत्प्राणेष्वपो दधाति ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधात्यन-

तर्हितास्तत्प्राणेभ्योऽपो दधात्यथोऽन्नं वाऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणिभ्योऽन्नं द-
 धात्यपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरयेत्येता एवैष्टे-
 तत्कृता अपो दधाति ॥ ६ ॥ अथ हृन्दस्या उपदधाति । एतद्वै दवाः अन्नवञ्चेतय-
 धमिति चितिमिहतेति वाव तदन्नवञ्चे चेतयमानाः पशून्नेव चितिमपश्यंस्ताम-
 स्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ७ ॥ हृन्दस्या उपदधाति । पशवो वै हृन्दा-
 सि पशून्नेवास्मिन्नेतदधाति सर्वत उपदधाति सर्वतस्तत्पशून् दधाति तस्मात्सर्वतः
 पशवोऽपस्या अनुपदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षन्त्यथ पशवः
 प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ यद्वै हृन्दस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्पशव उदक्रामं-
 श्छृन्दांसि भूवा तान्गायत्री हृन्दो भूवा वयसाप्नोत्तद्यद्गायत्र्याप्नोदेतद्वि हृन्द आ-
 शिष्ठः सा तदूवा प्रजापतिरेतान्यशून्वयसाप्नोत् ॥ ९ ॥ मूर्धा वय इति । प्रजाप-
 तिवै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छृन्द इति प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवत् ॥ १० ॥
 क्षत्रं वय इति । प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयोऽभवन्मयंदं हृन्द इति यदाऽअनिरुक्तं
 तन्मयंदमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥ विष्टम्भो वय
 इति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छृन्द इति प्रजापतिर्वाऽअधि-
 पतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥ विश्वकर्मा वय इति । प्रजापतिर्वै विश्व-
 कर्मा स वयोऽभवत्परमेशी हृन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेशी ता हि परमे-
 स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेशी हृन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥ तानि वाऽएतानि ।
 चत्वारि वयांसि चत्वारि हृन्दांसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या
 तदूवा प्रजापतिरेतान्यशून्वयसाप्नोत्तस्माज्जीर्णां पशुं वयसाप्त इत्याचक्षते तस्मादु-
 सर्वास्वेव वयो वय इत्यनुवर्ततेऽथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्नेते ते पञ्चदशोत्त-
 रे वज्रो वै पशवो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवत्यपैव स पाप्मानः
 कृते वज्रो वै तस्य पाप्मानमपहृति तस्माद्यां कां च दिशं पशुप्राप्नोति

वृत्रविकृताऽहैव तामन्वेति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [२. ३.] ॥ ॥

बस्तो वय इति बस्तं वयसाप्रोदिवलं हृन्द इत्येकपदा वै विवलं हृन्द
 एकपदा ह भूवाजा उच्चक्रमुः ॥ १ ॥ वृष्टिर्वय इति । वृष्टिं वयसाप्रोदिविशालं हृन्द
 इति द्विपदा वै विशालं हृन्दो द्विपदा ह भूवावय उच्चक्रमुः ॥ २ ॥ पुरुषो वय
 इति । पुरुषं वयसाप्रोत्तन्द्रं हृन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं हृन्दः पङ्क्तिर्ह भूवा पुरुषा
 उच्चक्रमुः ॥ ३ ॥ व्याघ्रो वय इति । व्याघ्रं वयसाप्रोदनाधृष्टं हृन्द इति विराडा
 ऽअनाधृष्टं हृन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड् भूवा व्याघ्रा उच्चक्रमुः ॥ ४ ॥ सिं-
 हो वय इति । सिंहं वयसाप्रोच्छदिशृन्द इत्यतिहृन्दा वै हृदिशृन्दः सा हि
 सर्वाणि हृन्दाऽसि हृदयत्यतिहृन्दा ह भूवा सिंहा उच्चक्रमुरथातो निरुक्तानि-
 पशून्निरुक्तानि हृन्दाऽस्युपदधाति ॥ ५ ॥ पृष्ठवाडुय इति । पृष्ठवाहं वयसाप्रोद्वहृ-
 ती हृन्द इति वृहती ह भूवा पृष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥ उक्षा वय इति । उक्षा-
 णां वयसाप्रोत्ककुहृन्द इति ककुब्भ भूवोक्षाणा उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥ ऋषभो वय इति
 । ऋषभं वयसाप्रोत्सतोवृहती हृन्द इति सतोवृहती ह भूवर्षभा उच्चक्रमुः
 ॥ ८ ॥ अनडान्वय इति । अनडाहं वयसाप्रोत्पङ्क्तिशृन्द इति पङ्क्तिर्ह भूवानडाह
 उच्चक्रमुः ॥ ९ ॥ धेनुर्वय इति । धेनुं वयसाप्रोज्जगती हृन्द इति जगती ह भूवा
 धेनव उच्चक्रमुः ॥ १० ॥ त्रिविर्वय इति । त्रिविं वयसाप्रोत्त्रिष्टुहृन्द इति त्रिष्टुब्भ
 भूवा त्रिवय उच्चक्रमुः ॥ ११ ॥ दित्यवाडुय इति । दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराट् हृन्द
 इति विराड् भूवा दित्यवाह उच्चक्रमुः ॥ १२ ॥ पञ्चाविर्वय इति । पञ्चाविं वय-
 साप्रोद्गायत्री हृन्द इति गायत्री ह भूवा पञ्चावय उच्चक्रमुः ॥ १३ ॥ त्रिवत्सो वय
 इति । त्रिवत्सं वयसाप्रोदुल्लिक्कृन्द इत्युल्लिग्ध भूवा त्रिवत्सा उच्चक्रमुः ॥ १४ ॥
 तुर्यवाडुय इति । तुर्यवाहं वयसाप्रोद्वहृन्द इत्यनुष्टुब्भ भूवा तुर्यवाह उच्च-
 क्रमुः ॥ १५ ॥ एते वै ते पशवः । यास्तत्प्रजापतिर्वयसाप्रोत्स् वै पशुं प्रथममाहूय

वयोऽथ हृन्दो वयसा च क्षेत्रांश्च हृन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्तात्मन्कुरुत तथैवै-
नानयमेतद्वयसा चैव हृन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्तात्मन्कुरुते ॥ १६ ॥ स एष प-
शुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य
ता अथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स आत्माथ याः पश्चात्तत्पुङ्गम् ॥ १७ ॥ स वै पु-
रस्तादेवाग्रऽउपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणत उप-
धायोत्तरत उपदधाति सार्धमयमात्मा जायाताऽइत्यथ पश्चात्पुङ्गुं क्ष्यन्ततो जाय-
मानस्य जायते ॥ १८ ॥ तद्यानि वर्षिष्ठानि हृन्दाति । ये स्थविष्ठाः पशवस्तान्म-
ध्यऽउपदधाति मध्यं तत्प्रति पशुं वरिष्ठं करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठोऽथ
ये वीर्यिवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणत उपदधाति दक्षिणं तदर्थं पशोर्वीर्यिवत्तरं क-
रोति तस्मादक्षिणोऽर्थः पशोर्वीर्यिवत्तरः ॥ १९ ॥ पूर्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ क-
रोति । यद्वहामूश्चतस्रस्तेनैना अणिष्ठा अथ यदिह ह्रसिष्ठान्यशूनुपदधाति तेनो-
ऽएता अणिष्ठाः पूर्वार्धं च तज्जघनार्धं च पशोर्ऋणिष्ठौ करोति तस्मात्पूर्वार्धश्च
जघनार्धश्च पशोर्ऋणिष्ठौ तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च
विशत्यथ लोकम्पृणोऽउपदधात्यस्याऽ सक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति
तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [५०.] ॥

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोह्यद्वर्ध-
पृथिव्या अर्वाचीनमत्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेत-
यधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्नित उर्ध्वमिहतेति ते चेतयमाना अत्तरि-
क्षमेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यंस्तेभ्य एष लोकोऽहृन्दयत् ॥ २ ॥ तऽइन्द्राग्नी-
ऽअब्रुवन् । युवं न इमां तृतीयां चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति
युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ इति तथेति तेभ्य एतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपा-
धत्तां तस्मादाहु रिन्द्राग्नीऽएव देवानाऽ श्रेष्ठाविति ॥ ३ ॥ स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुप-

दधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यं-
 स्तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥ यदेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधा-
 ति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विस्वस्तं देवता आदाय व्युदत्तामस्तदिन्द्रा-
 ग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्क्रम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत् । उप मेत प्रति
 मऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति किं नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्वैत्यमेव म
 ऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः
 ॥ ६ ॥ ॥ शतम् ४४०० ॥ ॥ तृग्येषा मध्यमा स्वयमातृष्ठा । एतदस्य तदात्मनस्तद्य-
 देतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति
 ॥ ७ ॥ इन्द्राग्नीऽअव्ययमानाम् । इष्टकां दृढकृतं युवमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः
 पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधसऽइति पृष्ठेन क्षेत्रेण द्यावापृथिवीऽअ-
 न्तरिक्षं च विबाधते ॥ ८ ॥ विश्वकर्मा वा सादयत्विति । विश्वकर्मा क्षेत्रां तृतीयां
 चितिमपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्युदत्तां प्रथस्वतीमित्यन्तरिक्षस्य क्षेत्रत्पृष्ठं व्यच-
 स्वत्प्रथस्वदन्तरिक्षं यद्दन्तरिक्षं दृढकृतं दन्तरिक्षं मा हिंसीरित्यात्मानं यद्दन्तरिक्षं
 दृढकृतं मा हिंसीरित्येतत् ॥ ९ ॥ विश्वस्मै प्राणायाऽनाय । व्यानायोदाना-
 येति प्राणो वै स्वयमातृष्ठा सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायै-
 तीमे वै लोकाः स्वयमातृष्ठा इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं वायुष्ट्वाभिपाविति
 वायुष्ट्वाभिगोपायत्वित्येतन्मह्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंतमेने-
 ति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्सादयित्वा रुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुरथ
 साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ अथ दिश्या उपदधाति । दिशो वै दिश्या
 दिश एवैतदुपदधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिर्नन्ताभिर्ह्येता एतास्ता एवै-
 तदुपदधाति ता उऽएवामूः पुरस्तादर्भस्तम्बं च लोकेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वाऽआ-
 दित्य एता अमुं तदादित्यं दिन्धुर्हति दिन्नु चिनोति ता यत्तत्रैव स्युर्बहिर्धी

तत्स्युर्बर्हिर्धी वाऽऽतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता यदिहाकृत्योपदधाति
तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हैता अबर्हिर्धी भवन्ति ता अनन्त-
र्हिताः स्वयमातृष्णाया उपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृष्णानन्तर्हितास्तदन्त-
रिक्षादिशो दधात्युत्तरा उत्तरास्तदन्तरिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेल्लयेमे वै रे-
तःसिचावनयोस्तदिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तदिशो
दधाति तस्माद्वर्ततो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति त-
स्माद्वर्तः समीच्यो दिशः ॥११॥ यदेव दिश्या उपदधाति । हन्दाऽसि वै दिशो
गायत्री वै प्राची दिक्त्रिष्टुब्धक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिर्द्धा पशवो
वै हन्दाऽस्यन्तरिक्षं मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः
पशवः ॥१२॥ यदेव दिश्या उपदधाति । हन्दाऽसि वै दिशः पशवो वै हन्दाऽ-
स्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चित्तिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः स्वयमा-
तृष्णायाऽऽपदधाति प्राणो वै स्वयमातृष्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा उत्तरं
तत्प्राणादन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेल्लया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत
एवास्मिन्नतदन्नं दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नतदन्नं दधाति ॥१३॥
राज्यसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदी-
ची दिग्धिपत्यसि बृहती दिगिति नानाऽऽयामेतानि नामग्राहमेवैना एतदुप-
दधाति ता नानोपदधाति नाना ददयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हि
दिशः ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥१ [३.१.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११५ ॥ ॥

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिर्वायुर्द्यैवान्तरिक्ष-
लोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति दिक्षु
तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥१॥ यदेव विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा क्लेव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्त-

र्हितां दिश्याभ्य उपदधाति दिक्षु तत्प्रज्ञा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रज्ञाः ॥२॥
 विश्वकर्मा वा सादयविति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यदत्तरिक्तस्य पृष्ठे
 ज्योतिष्मतीमित्यत्तरिक्तस्य ह्ययं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥३॥ विश्वस्मै प्राणाया-
 पनाय । व्यानयेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्व
 ज्योतिर्यहेति सर्वं ज्योतिर्यहेत्येतद्वायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या अधिपतिं क-
 रोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥४॥ अथऽतव्या उपदधाति
 । ऋतव एते यदतव्या ऋतून्वैतदुपदधाति नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽइति
 नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मा-
 सावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदतुं करोत्यवकासूपदधात्यवकाभिः प्रह्लादयत्यापो वा
 ऽअवका अपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ भूयिष्ठं वर्षति ॥५॥ अ-
 थोत्तरे । इषश्चोर्जश्च शारदावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदु-
 पदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदतुं करोत्यव-
 कासूपदधात्यापो वाऽअवका अपस्तदेतस्मिन्नृतौऽर्तोः पुरस्तादधाति तस्मादेतस्यर्तोः
 पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्ठात्प्रह्लादयति तस्मान्न तथेवोपरिष्ठाद्वर्षति ॥६॥ तद्यदेता
 अत्रोपदधाति । संवत्सरं ऋषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यात्तरिक्तमेव मध्य-
 मा चितिरत्तरिक्तमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता अत्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्म-
 नस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥७॥ यद्वैता अत्रोपदधाति
 । प्रज्ञापतिरूषोऽग्निः संवत्सरं उ प्रज्ञापतिस्तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिर्मध्यमस्य
 वर्षाशरदावृतू तद्यदेता अत्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिधा-
 ति तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥८॥ ता वाऽएताः । चतस्र ऋतव्या मध्यमायां चि-
 ताऽउपदधाति द्वे-द्वेऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा वै पशवोऽत्तरिक्तं मध्यमा चि-
 तिरत्तरिक्ते तत्पशून् दधाति तस्मादत्तरिक्तायतनाः पशवः ॥९॥ यद्वैव चतस्रः ।

चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥१०॥
यदेव चतस्रः । चतुर्दशं वाऽन्नतरिणं द्यक्षरा इतराश्चितयस्तन्नावदत्तरिणं ता-
वत्तत्कृत्वोपदधाति ॥११॥ यदेव चतस्रः । पशुरेण यदग्निर्मध्यं तत्प्रति पशुं वरिष्ठं
करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठः ॥१२॥ ता वाऽष्टाः । चतस्र ऋतव्यास्ता-
सां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिश्यास्तदश दशाक्षरा विराडन्नं विराणमध्यं मध्यमा
चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृष्णाया उपदधाति प्राणो वै
स्वयमातृष्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥१३॥
अथ प्राणभूत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणानेवैतदुपदधाति ता दश भ-
वन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्धोऽपदधाति पुरस्ताद्धिमे प्राणा आयुर्मे पाहि ज्योतिर्मे
यहेति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यहेत्येवैतदाह ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उ-
पदधाति प्राणो वै वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥ १
[३. २.] ॥ ॥

अथ हन्द्स्या उपदधाति । पशवो वै हन्दाऽस्यन्नतरिणं मध्यमा चितिरन्नतरि-
तत्पशुं दधाति तस्मादन्नतरिणायतनाः पशवः ॥१॥ यदेव हन्द्स्या उपदधाति ।
पशवो वै हन्दाऽस्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥२॥ ता
द्वादश-द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो जगत्यन्नतरिणं मध्यमा चि-
तिरन्नतरिणे तत्पशून् दधाति तस्मादन्नतरिणायतनाः पशवः ॥३॥ यदेव द्वादश-द्वा-
दश । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्म-
ध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः प्राणभूद्य उपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणिभ्योऽन्नं
दधात्युत्तरा उत्तरं तत्प्राणिभ्योऽन्नं दधाति ॥४॥ मा हन्द् इति । अयं वै लोको
मायह हि लोको मित-इव प्रमा हन्द् इत्यन्नतरिणल्लोको वै प्रमात्तरिणल्लोको
तस्माद्धोकात्प्रमित-इव प्रतिमा हन्द् इत्यसौ वै लोकः प्रतिमेष द्यन्नतरिणलो-

के प्रतिमित-इवास्त्रीवयश्चन्द्र इत्यन्नमस्त्रीवयस्तद्युदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो
यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो निरुक्तान्येव चन्द्राऽस्युपदधाति
॥५॥ पङ्क्तिश्चन्द्रः । उल्लिख्यचन्द्रो बृहती चन्द्रोऽनुष्टुप्चन्द्रो विराट् चन्द्रो गायत्री
चन्द्रस्त्रिष्टुप्चन्द्रो जगती चन्द्र इत्येतानि निरुक्तानि विराडष्टानि चन्द्राऽस्युपद-
धाति पृथिवी चन्द्रोऽन्तरिक्षं चन्द्र इति यान्येतदेवत्यानि चन्द्राऽसि तान्येवैतदु-
पधात्यग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्चन्द्राऽसि तान्येवैतदुपदधाति ॥६॥
स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्य-
दत्तवद्धान्नमभविष्यदनेष्यत ह्यथ यत्सर्वाण्यनिरुक्तानि परोऽन्तं ह्यन्नमभविष्यन्न
हैनदुद्रव्यंश्चन निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तान्नमद्यमानं न
क्षीयते ॥७॥ तानि वाऽऽप्तानि । त्रीणि द्वादशान्युपदधाति तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिं-
शदक्षरा बृहत्येषा वै सा बृहती यां तदेवा अन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिम्-
पश्यंस्तस्याऽऽप्तस्यै देवा उत्तमाः ॥८॥ यद्वैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्वि-
श्वस्तात्सर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥९॥ स यः स प्रजापतिर्वि-
श्वस्त । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेता-
स्ता इष्टकास्तद्यदेता उपदधाति यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्तस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति ॥१०॥ तद्या दश प्रथमा उपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति
दशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नम् चन्द्रमा अथ या उत्तराः षट्त्रिंशदर्धमासाश्च ते
मासाश्च चतुर्विंशतिर्धमासा द्वादश मासाश्चन्द्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि
॥११॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मध्यतोऽद-
धुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधात्यतुषु तत्सर्वाणि
भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥२ [३. ३.] ॥ ॥

अथ वालखिल्या उपदधाति । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति

ता वालखिल्या नाम यद्वाऽर्वायोरुम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते
 वालमात्राद् हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वाल्मात्रादुम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः
 ॥१॥ स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति यऽरु-
 वेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥२॥ अथ याः सप्त पश्चात् । एषा-
 मेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रतिप्रतीन्करोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येति
 ॥३॥ यदेव सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त वाऽश्मे पुरस्तात्प्राणाश्चवारि दोर्बाह-
 वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्त पुरस्तात्प्रा-
 णास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥४॥ अथ याः सप्त पश्चात् । सप्त वाऽश्मे पश्चात्प्राणा-
 श्चवार्यूर्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्मुभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्त प-
 श्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥५॥ मूर्धासि राट् । ध्रुवासि धरुणा धर्च्यसि धरणी
 यन्त्री राङ्गल्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्रीत्येतानिवास्मिन्नेतदध्रुवान्प्राणान्यहति ॥६॥
 यदेव वालखिल्या उपदधाति । एतद्वै देवा वालखिल्याभिरेवेमांलोकान्सप्तमयु-
 रितश्चोर्धानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यज्ञमानो वालखिल्याभिरेवेमांलोकान्संयातीत-
 श्चोर्धानमुतश्चार्वाचः ॥७॥ मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् । ध्रुवासि धरुणेत्य-
 त्तरिक्षलोकं धर्च्यसि धरणीत्यमुं लोकमायुषे वा वर्चसे वा कृष्ये वा क्षेमाय वे-
 ति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्ने-
 नामुष्मिलोके प्रत्यतिष्ठस्तथैवैतद्यज्ञमान एतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेना-
 मुष्मिलोके प्रतितिष्ठति ॥८॥ स स पराडिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा
 इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यज्ञमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥९॥ यन्त्री रा-
 डित्यमुं लोकमरोहन् । यल्यसि यमनीत्यत्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लो-
 कमिषे लोर्जे वा रय्ये वा पोषाय वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तऽ
 एतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिलोके प्रत्यतिष्ठस्तथैवैतद्यज्ञमान ए-

तैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरितेनान्नेनास्मिंलोके प्रतितिष्ठति ॥१०॥ अथातः संस्कृ-
तिरेव । या अमूरेकादशेष्टका उपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षं स
आत्मा तद्यत्ता एकादश भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुत्रैष्टुभन्तरिक्षमथ या उत्त-
राः षष्टिः स वायुः स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥११॥ तद्याः पुरस्तादुप-
दधाति । शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः प्राणा उ वै शिरः पूर्वार्ध
उपदधाति पुरस्ताद्दीदृशिरः ॥१२॥ अथ या दक्षिणतः । यदूर्ध्वं मध्यादवाची-
नं शीर्षस्तदस्य ता अथ याः पश्चाद्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्य ताः
प्रतिष्ठैवोत्तरतः ॥१३॥ तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्या उपदधाति । यऽएवेमे सप्त
पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपदधात्यनन्त-
र्हितास्तद्दीर्घाः प्राणान्दधाति ॥१४॥ अथ याः सप्त पश्चात् । यऽएवेमे सप्त पश्चा-
त्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ता अनन्तर्हिता एताभ्यो द्वादशभ्य उपदधात्यनन्तर्हि-
तास्तदात्मनः प्राणान्दधाति स एष वायुः प्रजापतिरस्मिन्स्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं
पर्यक्कस्तद्यत्तृतीयां चितिमुपदधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योपधत्तेऽथ
लोकमृणोऽपदधात्यस्याऽऽ सक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि
बन्धुः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. ४.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [५१.] ॥ ॥

चतुर्थीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन्नन्तरिक्षं
वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध-
मिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्नित उर्ध्वमिहतेति ते चेतयमाना एतां चतुर्थीं
चितिमपश्यन्त्यदूर्ध्वमन्तरिक्षादवाचीनं दिवस्तेषामेष लोकोऽध्रुव-श्वाप्रतिष्ठित-श्च
मनस्यासीत् ॥२॥ ते ब्रह्माब्रुवन् । त्वामिहोपदधामहाऽइति किं मे ततो भवि-
ष्यतीति तमेव नः श्रेष्ठं भविष्यतीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत तस्मादाहुर्ब्र-
ह्मैव देवानाऽऽ श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म

वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहुर्ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धेऽइति स्तोमानुपदधाति
 प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति ॥३॥ यद्वै स्तोमानुप-
 दधाति । एतद्वै देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्वामिहोपदधामहाऽइति तथेति स वै ना-
 ब्रवीत्किं मे ततो भविष्यतीति यदु ह किं च प्रजापतिर्देवेष्ठीषे किमस्माकं त-
 तो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्मादु हैतद्यत्पिता पुत्रेष्विहते किमस्माकं ततो भविष्य-
 तीत्येवाहुर्गृथ यत्पुत्राः पितरि तथेत्येवाहैव ७ हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च सम-
 वदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैत-
 दुपदधाति ॥४॥ यद्वै स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थी
 चितिमपश्यन्ते तऽएतेन रसेनोपायंस्तऽएते तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति
 प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वाऽऋषय ऋषीनेवैतदुपदधाति ॥५॥ यद्वै स्तोमा-
 नुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवा-
 चीन ७ शीर्षस्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठदेवताश्च भूवा संवत्सररूपणि च ॥६॥
 तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति मऽएतद्वेहि येन मे तमुदक्रमीरिति किं मे ततो
 भविष्यतीति तद्वैत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतद्वायुः
 प्रत्यदधात् ॥७॥ तद्या एता अष्टादश प्रथमाः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता अ-
 त्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति
 स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥८॥
 स पुरस्तादुपदधाति । आशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्त-
 माह्नाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्टोऽथो वायुर्वाऽआशुस्त्रिवृत्स एषु त्रिषु लो-
 केषु वर्तते तद्यत्तमाह्नाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्टो वायुर्ह भूवा पुर-
 स्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥९॥ भान्तः पञ्चदश इति । य एव पञ्चदश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह् भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो

चन्द्रमा वै भातः पञ्चदशः स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्त-
माह भात इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूवा दक्षिणातस्तस्थौ तदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ १० ॥ व्योमा सप्तदश इति । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव
व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि
संवत्सरः संवत्सरो ह भूवोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥ धरुणा ए-
कविंश इति । य एवैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुणा इति
प्रतिष्ठा वै धरुणाः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽग्रसौ वाऽआदित्यो धरुणा एकविंशस्त-
स्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावेवादित्यो धरुणा एकविंशस्त-
द्यत्तमाह धरुणा इति यदा क्षेत्रैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूवा
पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सरत्रयाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ प्रतूर्तिरष्टादश
इति । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्त-
स्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति
संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥ तपो नव-
दश इति । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नव-
दशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप
इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥ अभी-
वर्तः सविंश इति । य एव सविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वा
अभीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्तवः संवत्सर एवाभीवर्तः सविं-
शस्तद्यत्तमाह अभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ १५ ॥ वर्चो द्वाविंश इति । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुपधा-
त्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे

संवत्सर् एव वर्चो द्वाविंशस्त्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
वर्चस्त्वित्यस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१६॥ सम्भरणस्त्रयोविंश इति य एव त्रयो-
विंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयो-
दश मासा सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर् एव सम्भरणस्त्रयोविंशस्त्यत्तमाह
सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१७॥
योनिश्चतुर्विंश इति । य एव चतुर्विंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्त्यत्तमाह योनिरिति संवत्स-
रो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१८॥ गर्भाः पञ्चविंश इति
। य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंश-
स्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर् एव गर्भाः पञ्चविंशस्त्यत्तमाह गर्भा इति
संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूवर्तून्प्रविशति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१९॥
ओजस्त्रिणव इति । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति
वज्रो वाऽओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर् एवौजस्त्रिणवस्त्यत्तमाहौज इति संवत्सरो
हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२०॥ क्रतुरेकत्रिंश इति
। य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य
चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर् एव क्रतुरेकत्रिंशस्त्यत्तमाह क्रतुरिति
संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२१॥ प्रतिष्ठा त्र-
यस्त्रिंश इति । य एव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति
प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिंशोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्धमासाः षडृतवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर् एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्त्यत्तमाह
प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२२॥

ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति । य एत चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो सं-
 वत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो
 द्वेऽश्वहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्त्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्ट-
 पमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशस्तदेव तद्रूपमुपधाति
 ॥ २३ ॥ नाकः षट्त्रिंश इति । य एव षट्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो सं-
 वत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्त्यत्त-
 माह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव ना-
 कः संवत्सरः स्वर्गी लोकस्तदेव तद्रूपमुपधाति ॥ २४ ॥ विवर्तीऽष्टाचवारिंश
 इति । य एवाष्टाचवारिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्ती
 ऽष्टाचवारिंशस्तस्य षड्विंशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽश्वहोरात्रे
 तत्त्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेव तद्रूपमु-
 पधाति ॥ २५ ॥ धर्त्रं चतुष्टोम इति । य एव चतुष्टोम स्तोमस्तं तदुपधाति त-
 त्त्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टो-
 मः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते तत्त्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपधाति स वै वायुमेव प्रथममुपधाति वा-
 युमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥ २६ ॥ ता वा
 ऽस्ताः । अष्टादशेष्टका उपधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो
 वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥ यद्वैवाष्टादश । अष्टादशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा
 तावत्तत्कृत्वोपधाति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. १.] ॥ ॥

अथ स्पृत उपधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भू-
 तानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भेऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीत्

। धुष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीधमित्यब्रवीत् भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणो-
 द्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्मादु सर्वास्वेव स्पृतः-स्पृतमित्यनुवर्तते ॥२॥ अग्नेर्भागोऽसि । दीक्षाया आधिपत्यमिति वाग्वै दीक्षाग्नये भागं कृत्वा वा-
 चऽआधिपत्यमकरोद्ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम इति ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मना मृत्योरस्पृणोत् ॥३॥ इन्द्रस्य भागोऽसि । विज्ञोराधिपत्यमितिन्द्राय भागं कृत्वा विज्ञवऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रं स्पृतं पञ्चदश स्तोम इति क्षत्रं प्रजा-
 नां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥४॥ नृचक्षसां भागोऽसि । धा-
 तुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रऽआधिपत्यमकरोज्ज-
 नित्रं स्पृतं सप्तदश स्तोम इति विडुं जनित्रं विशं प्रजानां सप्तदशेन स्तो-
 मेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥५॥ मित्रस्य भागोऽसि । वरुणस्याधिपत्यमिति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोद्विवो वृ-
 ष्टिर्वात स्पृत एकविंश स्तोम इति वृष्टिं च वातं च प्रजानामेकविंशेन स्तो-
 मेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥६॥ वसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमिति ऋषयो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोच्चतुष्यात्स्पृतं चतुर्विंश स्तोम इति चतुष्यात्प्रजानां चतुर्विंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥७॥ आदित्यानां भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरो-
 द्गर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोम इति गर्भान्प्रजानां पञ्चविंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥८॥ अदित्यै भागोऽसि । पूष आधिपत्यमितीयं वाऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूषऽआधिपत्यमकरोदोज स्पृतं त्रिणव स्तोम इत्योजः प्रजानां त्रि-

णवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १॥ देवस्य सवितुर्भागोऽसि । बृह-
 स्पतेराधिपत्यमिति देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयः आधिपत्यमकरोत्समी-
 चीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोम इति सर्वा दिशः प्रज्ञानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पा-
 प्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १०॥ यवानां भागोऽसि । अयवानामाधिपत्यमिति पूर्व-
 पक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते ह्योदः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो
 भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिपत्यमकरोत्प्रज्ञा स्पृताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम इति सर्वाः
 प्रज्ञाश्चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११॥ ऋभूणां भागोऽसि
 । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमित्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यम-
 करोद्भूतः स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तोम इति सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
 पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
 पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२॥ ता वाऽएता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा वि-
 राड्विराडग्निर्दिश दिशो दिशोऽग्निर्दिश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्प्राण मात्रा
 तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १३॥ अथऽर्तव्ये
 ऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्ये ऋतून्वैतदुपदधाति सकृश्च सकृस्यश्च हेमन्ति-
 कावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामिवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो
 द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १४॥ तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
 । संवत्सरं ऋषोऽग्निरिमं उ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवं-
 स्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते
 ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १५॥ यद्वैतेऽअत्रोपद-
 धाति । प्रज्ञापतिरूषोऽग्निः संवत्सरं उ प्रज्ञापतिस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं शीर्ष-
 स्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआ-
 त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ १६॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४.२.] ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्ता-
 कामयत प्रजाः सृजेय प्रजायियेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीत् । युष्माभिः सहेमाः प्र-
 जाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति
 ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत यडु रु किं च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव त-
 त्कुर्वते यज्ञो वै स्तोमो यज्ञेनैव तत्कुर्वते तस्माड् सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्य-
 नुवर्तते ॥ २ ॥ एकयास्तुवतेति । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवत प्रजा अधीयन्ते-
 ति प्रजा अत्राधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीदिति प्रजापतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ३ ॥
 तिसृभिरस्तुवतेति । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेव तदस्तुवत ब्रह्मा-
 सृज्यतेति ब्रह्मात्रासृज्यत ब्रह्माणस्पतिरधिपतिरासीदिति ब्रह्माणस्पतिरत्राधिपति-
 रासीत् ॥ ४ ॥ पञ्चभिरस्तुवतेति । यऽह्वेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत
 भूतान्यसृज्यन्तेति भूतान्यत्रासृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीदिति भूतानां पतिर-
 त्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥ सप्तभिरस्तुवतेति । यऽह्वेमे सप्त शीर्षिन्प्राणास्तैरेव त-
 दस्तुवत सप्तऽर्षयोऽसृज्यन्तेति सप्तऽर्षयोऽत्रासृज्यन्त धाताधिपतिरासीदिति धा-
 तात्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥ नवभिरस्तुवतेति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षिन्वाञ्चो
 द्वौ तैरेव तदस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तेति पितरोऽत्रासृज्यन्तादितिरधिपत्यासीदि-
 त्यदितिरत्राधिपत्यासीत् ॥ ७ ॥ ॥ शतम् ४५०० ॥ ॥ एकादशभिरस्तुवतेति । दश
 प्राणा आत्मैकादशस्तेनैव तदस्तुवतऽऽतवोऽसृज्यन्तेत्यतवोऽत्रासृज्यन्तार्तवा अ-
 धिपतय आसन्नित्यार्तवा अत्राधिपतय आसन् ॥ ८ ॥ त्रयोदशभिरस्तुवतेति । दश
 प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत मासा असृज्यन्तेति मासा अ-
 त्रासृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीदिति संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥ पञ्चदश-
 भिरस्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाह्वाणि यदूर्ध्वं नभेस्तत्पञ्चदशं
 तेनैव तदस्तुवत क्षत्रमसृज्यन्तेति क्षत्रमत्रासृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदितिन्द्रोऽत्रा-

धिपतिरासीत् ॥ १० ॥ सप्तदशभिरस्तुवतेति । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वशीवानि
 द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्मुभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तेति ग्रा-
 म्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीदिति बृहस्पतिरत्राधिपतिरासीत्
 ॥ ११ ॥ नवदशभिरस्तुवतेति । दश कृस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तु-
 वत शूद्रार्यावसृज्येतामिति शूद्रार्यावत्रासृज्येतामहोरात्रेऽधिपत्नीऽआस्तामित्य-
 होरात्रेऽत्राधिपत्नीऽआस्ताम् ॥ १२ ॥ एकविंशत्यास्तुवतेति । दश कृस्त्या अ-
 ङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तेत्येक-
 शफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीदिति वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥
 त्रयोविंशत्यास्तुवतेति । दश कृस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा
 त्रयोविंशस्तेनैव तदस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्तेति क्षुद्राः पशवोऽत्रासृज्यन्त
 पूषाधिपतिरासीदिति पूषात्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥ पञ्चविंशत्यास्तुवतेति । दश
 कृस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः
 पशवोऽसृज्यन्तेत्यारण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त वायुरधिपतिरासीदिति वायुरत्राधिप-
 तिरासीत् ॥ १५ ॥ सप्तविंशत्यास्तुवतेति । दश कृस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्च-
 त्वार्यङ्गाः द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंशस्तेनैव तदस्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतामि-
 ति द्यावापृथिवीऽअत्र व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन्निति वसवो रुद्रा
 आदित्या अत्रानुव्यायन्तऽएवाधिपतय आसन्निति तऽउऽएवात्राधिपतय आसन्
 ॥ १६ ॥ नवविंशत्यास्तुवतेति । दश कृस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा-
 स्तैरेव तदस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्तेति वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त सोमोऽधिपति-
 रासीदिति सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १७ ॥ एकत्रिंशतास्तुवतेति । दश कृस्त्या
 अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत प्रजा असृज्यन्ते-
 ति प्रजा अत्रासृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्निति पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधि-

पतय आसन् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिंशतास्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या
दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत भूतान्यशाम्यन्निति
सर्वाणि भूतान्यत्राशम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदिति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ १९ ॥ ता वाऽएताः । सप्तदशेष्टका उपदधाति सप्तदशो वै संव-
त्सरः प्रजापतिः स प्रजनयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्र-
जनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदसृजत तद्यदसृजत तस्मात्सृष्ट्यस्ताः सृष्ट्या-
त्मन्प्रापादयत तथैतैस्तत्तत्तत् एतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयि-
त्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्यात्मन्प्रापादयते रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतः-
सिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपदधाति
सर्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [४. ३.] ॥ द्वितीयः
प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०५ ॥ ॥

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्धतीं पुरस्तादुपधात्येकविंशवतीं पश्चात्पञ्चदश-
वतीं दक्षिणातः सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥ एतद्वै प्रजापतिम् । त्रिवृद्धत्यामुपहि-
तायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीददिमामत उपधास्यते तमत्र ग्रहीष्यामीति तं प्राप-
श्यत्तं प्राच्याय परिक्रम्यैकविंशवतीमुपाधत्तैकविंशवतीं मृत्युरागहृत्पञ्चदशवती-
मुपाधत्त पञ्चदशवतीं मृत्युरागहृत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सोऽत्रैव मृत्युं न्यकरोद्त्रा-
मोहयत्तथैवैतद्यज्ञमानोऽत्रैव सर्वान्याप्मनो निकरोत्यत्र मोहयति ॥ २ ॥ अथोत्त-
राः । त्रिवृद्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपधात्येकविंशवत्यामेकविंशवतीं पञ्चदशव-
त्याऽसप्तदशवतीऽसप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीं ता यदेवं व्यतिकारमुपदधाति त-
स्मादक्षणायास्तोमीया अथो यदेते स्तोमा अतोऽन्यथानुपूर्वं तस्माद्वेदाक्षणायास्तो-
मीया अथोऽएवं देवा उपादधतेतरथासुरास्ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्म-
ना परास्य द्विषन्प्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव

सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्धत्यावेव शिरस्ते यत्त्रिवृद्धत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शि-
 रो द्वे भवतो द्विकपालः हि शिरः पूर्वार्धऽपदधाति पुरस्ताद्द्विदः शिरः ॥ ४ ॥
 प्रतिष्ठैकविंशवत्यौ । ते यदेकविंशवत्यौ भवतः प्रतिष्ठा क्यैकविंशो द्वे भव-
 तो द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्द्विंशं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ बाहू पञ्चदशव-
 त्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे भवतो द्वौ ह्रीमौ बाहू
 पार्श्वत उपदधाति पार्श्वतो ह्रीमौ बाहू ॥ ६ ॥ अन्नः सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तद-
 शवत्यौ भवतः सप्तदशः क्यन्नं द्वे भवतो द्यक्षरः क्यन्नं तेऽन्ननलर्हिते पञ्चदश-
 वतीभ्यामुपधात्यनलर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति बाह्वे पञ्चदशवत्यौ भवतोऽन्तरे
 सप्तदशवत्यौ बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥ अथ या मध्यऽपदधाति
 । स आत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो
 मध्यतो क्ययमात्मा सर्वत उपदधाति सर्वतो क्ययमात्माथ यदतोऽन्यदतिरिक्तं
 तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं इन्दाऽसि तानि तद्यानि तानि इन्दाऽसि पशवस्ते तद्ये
 ते पशवः पुण्यास्ता लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्योऽसौ स आदित्यः स आसा-
 मेष दक्षिणतः ॥ ८ ॥ ता कैकेऽनलर्हितास्त्रिवृद्धतीभ्यामुपदधति । जिह्वाकृन्ऽइति
 ब्रह्मो याश्चतुर्दश ते कृन् याः षट् सा जिह्वेति न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्ति
 यथा पूर्वयोर्हन्वोरपरे कृन्ऽअनूपदध्याद्यथा पूर्वस्यां जिह्वायामपरं जिह्वामनूप-
 दध्यात्तादृक्तयत्राहैव शिरस्तदेव कृन् तज्जिह्वा ॥ ९ ॥ अस्मिन्नु कैकेऽवात्तरदेश
 ऽपदधति । असौ वाऽआदित्य एता अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दध्म इति न
 तथा कुर्यादन्यानि वाव तानि कर्माणि यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥ दक्षिणत उ
 कैकेऽपदधति । तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मकृऽइति तस्माद्यस्य दक्षि-
 णतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षतऽउत्तरत स्त्रिया उत्तरतऽअयतना
 हि स्त्री तत्तत्कृतमेव पुरस्ताद्वैनाऽपदध्याद्यत्राहैव शिरस्तदेव कृन् तज्जिह्वा-

धेताः पुण्या लक्ष्मीमुखतो धत्ते तस्माद्यस्य मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक
इत्याचक्षते ॥ ११ ॥ सैषा ब्रह्मचितिः । यद्ब्रह्मोपादधत तस्माद्ब्रह्मचितिः सा प्र-
जापतिचितिर्यत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजापतिचितिः सऽर्षिचितिर्यदृषीनुपादध-
त तस्मादृषिचितिः सा वायुचितिर्यद्वायुमुपादधत तस्माद्वायुचितिः सा स्तोमचि-
तिर्यत्स्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा प्राणचितिर्यत्प्राणानुपादधत तस्मा-
त्प्राणचितिरतो यतमदेव कतमच्च विद्यात्तेन देवास्यैषार्षेयवती बन्धुमती चि-
तिर्भवत्यथ लोकम्पृणोऽपदधात्यस्याऽऽसक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति
तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ४.] । चतुर्थीऽध्यायः [५२.] ॥ ॥

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्त्यर्द्धमन्त-
रिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयधमि-
ति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्धमिहतेति ते चेतयमाना दिवमेव विराजं
पञ्चमीं चितिमपश्यंस्तेभ्य एष लोकोऽहन्दयत् ॥ २ ॥ तेऽकामयन्त । असपत्नमिमं
लोकमनुपबाधं कुर्वमिहीति तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं
कर्वामहाऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तदिह त यथे-
मं लोकमसपत्नमनुपबाधं कर्वामहाऽइति ॥ ३ ॥ ते चेतयमानाः । एता इष्टका
अपश्यन्नसपत्नास्ता उपादधत ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तद्यदेता-
भिरिमं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तस्मादेता असपत्नास्तथैवैतद्यजमानो यदे-
ता उपदधात्येतमेवैतज्जोऽहन्त्यसपत्नमनुपबाधं कुरुते सर्वत उपदधाति सर्वत ए-
वैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते परार्थोऽपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोकमस-
पत्नमनुपबाधं कुरुते ॥ ४ ॥ अथ विराज उपदधाति । एषा वै सा विराद्यां तदेवा
विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्ता दश-दशोपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडेषा चि-
तिः सर्वत उपदधाति यो वाऽएकस्यां दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव

सर्वसु दिनु विराजति स एव विराजति ॥५॥ यदेवैता असपत्ना उपदधाति ।
 एतद्वै ज्ञातिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत स एता इष्टका
 ३२२५६सपत्नास्ता उपाधत्त ताभिस्तं पाप्मानमपाकृत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेता-
 भिः पाप्मानं सपत्नमपाकृत तस्मादेता असपत्नाः ॥६॥ तद्वा एतत्क्रियते । यदे-
 वा अकुर्वन्निदं न्विमं स पाप्मा नोपयतते यत्वेतत्करोति यदेवा अकुर्वस्तत्कर-
 वाणीत्यथो य एव पाप्मा यः सपत्नस्तमेताभिरपकृते तद्यदेताभिः पाप्मानं स-
 पत्नमपकृते तस्मादेता असपत्नाः सर्वत उपदधाति सर्वत एवैतत्पाप्मानं सपत्न-
 मपकृते परार्थं उपदधाति सर्वस्मादेवैतदात्मनः पाप्मानं सपत्नमपकृते ॥७॥ स
 पुरस्तादुपदधाति । अग्ने ज्ञातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्य
 पश्चात्सकृसा ज्ञातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥८॥ सा या
 पुरस्तादग्निः सा । या पश्चादग्निः साग्निरैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाकृताग्निना प-
 श्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निरैव पुरस्तात्पाप्मानमपकृतेऽग्निना पश्चात् ॥९॥ अथ द-
 क्षिणतः । षोडशी स्तोम ओजो द्रविणमित्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमत्तरिक्तं
 चतस्रो दिश एष एव वज्रः पञ्चदशस्तस्यासवेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता स
 एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपाकृत तथैवैतद्यजमान
 एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपकृते ॥१०॥ अथोत्तर-
 तः । चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणमिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रै-
 ष्टुभो वज्रः स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपाकृत
 तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपकृते
 ॥११॥ अथ मध्ये । अग्नेः पुरीषमसीति ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरग्निरु वै ब्रह्म त-
 स्या एतत्पुरीषमिव यत्पञ्चम्यप्सो नामेति तस्योक्तो बन्धुः ॥१२॥ तां प्राचीं ति-
 रश्चीमुपदधाति । एतद्वैतया प्रजापतिः पाप्मनो मूलमवृश्चत्तथैवैनयायमेतत्पाप्मनो

मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणतुड्यामो हि वज्रोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्या-
माय ह तमवकाशं करोति ॥१३॥ सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः
सा प्राणैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाकृतापानेन पश्चात्तथैवैतद्यज्ञमानः प्राणैव
पुरस्तात्पाप्मानमपकृतेऽपानेन पश्चात् ॥१४॥ अथ येऽभितः । तौ ब्राह्म स यो
ऽस्याभितः पाप्मासीद्बाहुभ्यां तमपाकृत तथैवैतद्यज्ञमानो योऽस्याभितः पाप्मा
भवति बाहुभ्यामेव तमपकृते ॥१५॥ अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्ठात्पा-
प्मासीदन्नेन तमपाकृत तथैवैतद्यज्ञमानो योऽस्योपरिष्ठात्पाप्मा भवत्यन्नेनैव त-
मपकृते ॥१६॥ स यद्वा वाऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति तं
तेनापकृतेऽथ यदपानिति तेन तं यः पश्चाद्य यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते तेन तं यो
ऽभितोऽथ यदन्नमिति तेन तं य उपरिष्ठात्सर्वदा ह वाऽएवंवित्पाप्मानमपकृते
ऽपि स्वपंस्तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेन्नेदस्य पाप्मासानीति ॥१७॥ ब्राह्म-
णम् ॥२ [५. १.] ॥ ॥

अथ ह्नुदस्या उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वा नमैकतस्मादु-
हैतदुपतापी वसीयान्भूवान्नमिहति तस्मिन्नाशाऽस्तैऽन्नमिहति जीविष्यतीति त-
स्मै देवा एतदन्नं प्रायह्नेताश्ह्नुदस्याः पशवो वै ह्नुदाऽस्यन्नं पशवस्तान्यस्मा
ऽअह्दयंस्तानि यदस्माऽअह्दयंस्तस्माच्छ्नुदाऽसि ॥१॥ ता दश-दशोपदधाति ।
दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत उप-
दधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥२॥ एवश्ह्नुद इति । अयं वै लो-
क एवश्ह्नुदो वरिवश्ह्नुद इत्यक्षरिन्नं वै वरिवश्ह्नुदः शम्भूश्ह्नुद इति द्यौर्वै
शम्भूश्ह्नुदः परिभूश्ह्नुद इति दिशो वै परिभूश्ह्नुद आक्श्ह्नुद इत्यन्नं वाऽआ-
ह्क्श्ह्नुदो मनश्ह्नुद इति प्रजापतिर्वै मनश्ह्नुदो व्यचश्ह्नुद इत्यसौ वाऽआदित्यो
व्यचश्ह्नुदः ॥३॥ सिन्धुश्ह्नुद इति । प्राणो वै सिन्धुश्ह्नुदः समुद्रश्ह्नुद इति मनो

वै स्मुद्गच्छन्दः सरिरं हन्द इति वाग्वै सरिरं हन्दः ककुच्छन्द इति प्राणो वै
 ककुच्छन्दस्त्रिककुच्छन्द इत्युदानो वै त्रिककुच्छन्दः काव्यं हन्द इति त्रयो वै वि-
 द्या काव्यं हन्दोऽङ्गुपं हन्द इत्यापो वाऽङ्गुपं हन्दोऽक्षरपङ्क्तिच्छन्द इत्यसौ वै
 लोकोऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दः पदपङ्क्तिच्छन्द इत्ययं वै लोकोः पदपङ्क्तिच्छन्दो विष्टारप-
 ङ्क्तिच्छन्द इति दिशो वै विष्टारपङ्क्तिच्छन्दः क्षुरो भ्रजच्छन्द इत्यसौ वाऽआदित्यः
 क्षुरो भ्रजच्छन्द आहच्छन्दः प्रहच्छन्द इत्यन्नं वाऽआहच्छन्दोऽन्नं प्रहच्छन्दः ॥४॥
 संयच्छन्द इति । रात्रिर्वै संयच्छन्दो वियच्छन्द इत्यहर्वै वियच्छन्दो बृहच्छन्द
 इत्यसौ वै लोको बृहच्छन्दो रथन्तरं हन्द इत्ययं वै लोको रथन्तरं हन्दो नि-
 कायच्छन्द इति वायुर्वै निकायच्छन्दो विवधच्छन्द इत्यन्तरिक्षं वै विवधच्छन्दो
 गिरच्छन्द इत्यन्नं वै गिरच्छन्दो भ्रजच्छन्द इत्यग्निर्वै भ्रजच्छन्दः सऽस्तुच्छन्दोऽनुष्टु-
 प्छन्द इति वाग्वै सऽस्तुच्छन्दो वागनुष्टुप्छन्द एवच्छन्दो वरिवच्छन्द इति त-
 स्योक्तो बन्धुः ॥५॥ वयच्छन्द इति । अन्नं वै वयच्छन्दो वयस्कृच्छन्द इत्यग्निर्वै
 वयस्कृच्छन्दो विष्यर्धच्छन्द इत्यसौ वै लोको विष्यर्धच्छन्दो विशालं हन्द इ-
 त्ययं वै लोको विशालं हन्दश्हृदिच्छन्द इत्यन्तरिक्षं वै हृदिच्छन्दो दूरोक्ष्णं हन्द
 इत्यसौ वाऽआदित्यो दूरोक्ष्णं हन्दस्तन्द्रं हन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं हन्दोऽङ्गाङ्गं
 हन्द इत्यापो वाऽङ्गाङ्गं हन्दः ॥६॥ तथाः पुरस्तादुपदधाति । प्राणास्तासां प्र-
 थमा व्यानो द्वितीयोदानस्तृतीयोदानश्चतुर्थी व्यानः पञ्चमी प्राणाः षष्ठी प्राणाः
 सप्तमी व्यानोऽष्टम्युदानो नवमी यज्ञमान एवात्र दशमी स एष यज्ञमान एतस्यां
 विराज्यधूढः प्रतिष्ठितः प्राणमय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे प्राणा
 अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥७॥ अथ या दक्षिणतो । ऽग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयादि-
 त्यस्तृतीयादित्यश्चतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी वायुरष्टम्यादित्यो नवमी
 यज्ञमान एवात्र दशमी स एष यज्ञमान एतस्यां विराज्यधूढः प्रतिष्ठितो देवता-

तेनैनं प्रीणाति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. २.] ॥ ॥

अथ स्तोमभागा उपधाति । एतद्वै प्रजापतेरेतदन्नमिन्द्रोऽभ्यध्यायत्सोऽस्मा-
 दुदचिक्रमिषत्तमब्रवीत्कथोत्क्रामसि कथा मा जहासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं
 प्रायहति तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति तथेति तस्माऽएतस्यान्नस्य रसं प्रायहतेनै-
 नः सह प्रापद्यत ॥१॥ स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
 यत्तदन्नमेतास्ताश्शब्दस्या अथ यः सोऽन्नस्य रस एतास्ता स्तोमभागा अथ यः स
 इन्द्रोऽसौ स आदित्यः स एष एव स्तोमो यद्धि किं च स्तुवतऽएतमेव तेन
 स्तुवन्ति तस्माऽएतस्मै स्तोमयितं भागं प्रायहत्तद्यदेतस्मै स्तोमयितं भागं प्राय-
 हत्तस्मात्स्तोमभागाः ॥२॥ रश्मिना सत्याय सत्यं जिव्वेति । एष वै रश्मिरन्नः
 रश्मिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिव्वेत्येष वै प्रे-
 तिरन्नं प्रेतिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽन्वित्या दिवा दिवं जिव्वेत्येष
 वाऽअन्वितिरन्नमन्वितिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते तद्यद्यदेतदाह तच्च
 तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽमुनादो जिव्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जीर्जं जिव्वे-
 ति त्रेधाविहितास्त्रिधाविहितः कृन्नम् ॥३॥ यद्वै स्तोमभागा उपधाति । ए-
 तद्वै देवा विराजं चितिं चित्वा समारोहंस्तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वा-
 व तदब्रुवंस्ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यंस्तमुपादधत स यः स नाकः
 स्वर्गो लोक एतास्ता स्तोमभागास्तद्यदेता उपधाति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोकमु-
 पधत्ते ॥४॥ तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । अयः स लोको या द्वितीया अन्तरिक्षं तद्या-
 स्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः प्राची सा दिग्याः पञ्चम्यो दक्षिणा सा याः षष्ठ्यः
 प्रतीची सा याः सप्तम्य उदीची सा ॥५॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिरिष्टका
 इमे च लोका दिशश्चमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेः च लोका दिशश्चैकविं-
 शस्तस्मादाहुः प्रतिष्ठैकविंश इति ॥६॥ अथ यां अष्टाविष्टका अतिरिच्छन्ति । सा-

ष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्यत्तद्वक्ष्ये तत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्नेक-
विंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं तपति तस्मान्नावपद्यते ॥७॥ तद्वै के । वेषश्रीः क्ष-
त्राय क्षत्रं जिवेति त्रिंशत्तमीमुपदधति त्रिंशदक्षरा विराड्विराडेषा चित्तिरिति
न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदमथो गायत्रीसम्पदमथोऽइन्द्रलोको
क्षिप्यैषान्यूना विराडिन्द्राय ह तऽइन्द्रलोके द्विषत्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कु-
र्वतीन्द्रमिन्द्रलोकानुदत्ते यजमानो वै स्वे यज्ञऽइन्द्रो यजमानाय ह ते यजमा-
नलोके द्विषत्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं यजमानलोकानुदत्ते यं वा
ऽएतमग्निमाहुरत्येष एव यजमान आयतनेनैष उऽएवात्र त्रिंशत्तमी ॥८॥
ब्राह्मणम् ॥४॥ [५. ३.] ॥ ॥

ता अषाढायै वेलयोपदधाति । वाग्वाऽअषाढा रस एष वाचि तद्रसं दधाति
तस्मात्सर्वेषामङ्गानां वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥१॥ यद्वेवाषाढायै । इयं वा
ऽअषाढासावादित्य स्तोमभागा अमुं तदादित्यमस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥२॥
यद्वेवाषाढायै । इयं वाऽअषाढा हृदयं स्तोमभागा अस्यां तद्दृढं मनो दधाति
तस्मादस्याऽहृदयेन मनसा चेतयते सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दृढं मनो दधाति
तस्मादस्याऽहृदयेन मनसा चेतयतेऽथो पुण्या हैता लक्ष्म्यस्ता एतत्स-
र्वतो धत्ते तस्माद्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥३॥
अथैनाः पुरीषेण प्रहादयति । अन्नं वै पुरीषऽहृदयं रस एष तमेतत्तिरुः करोति त-
स्मात्तिरु-इवान्नस्य रसः ॥४॥ यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषऽहृदयं रस एषोऽन्नं च
तद्रसं च संतनोति संदधाति ॥५॥ यद्वेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः पुरी-
तत्पुरीषऽहृदयं तत्पुरीतता प्रहादयति ॥६॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सर एषो
ऽग्नितेजोऽहृदयं तत्पुरीतता प्रहादयति ॥७॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सर एषो
स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः स पञ्चम ऋतुः ॥८॥

तदाहुः । पञ्चमेऽङ्गणान्ता अन्याश्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पूणानुपदधाति कात्र
 लोकम्पूणेत्यसौ वाऽङ्गादित्यो लोकम्पूणैष उऽङ्गणा चितिः सैषा स्वयं लोकम्-
 णा चितिरथ यदत ऊर्ध्वा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः स षष्ठ ऋतुः ॥ ८ ॥ अथ पु-
 रीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृक्षां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रो-
 क्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः स सप्तम ऋतुः ॥ ९ ॥ ता उ वै षडेव ।
 यदि विकर्णी च स्वयमातृक्षा च षष्ठा एव तच्चितेः ॥ १० ॥ ता उ वै पञ्चैव ।
 अनुषाङ्गानु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा न चितिरथो लोकम्पूणान्ता अन्या-
 श्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पूणानुपदधाति तेनोऽङ्गवैषा न चितिः ॥ ११ ॥ ता
 उ वै तिस्र एव । अयमेव लोकः प्रथमा चितिर्यौरुत्तमाथ या एतास्तिस्सस्तदत्-
 रिक्तं तद्वाऽऽद्मेऽपि विविक्षास्ति ता एवं तिस्र एव पञ्चैव षडेव सप्त ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ४.] ॥ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [५३.] ॥ ॥

नाकसद् उपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र
 नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्देवा असीदंस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असी-
 दंस्तस्मादेवा नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे
 लोके सीदति ॥ १ ॥ यद्वव नाकसद् उपदधाति । एतद्वै देवा एतं नाकं स्वर्गं
 लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नृप तज्ज्ञानीत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके
 सीदामिति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तद्ब्रुवंस्तद्विहृत यथास्मिन्ना-
 के स्वर्गे लोके सीदामिति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता इष्टका यष्ट्याः नाकसद-
 स्ता उपादधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तद्यदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे
 लोकेऽसीदंस्तस्मादेता नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्ना-
 के स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥ दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः
 स्वर्गोऽङ्गवैना एतन्नोके सादयत्यृतव्यानां विलया संवत्सरो वाऽऽतृव्याः संवत्स-

रुः स्वर्गे लोकः स्वर्गोऽथैना एतल्लोके सादयत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः
 स्वर्गे लोकस्तस्मिन्नेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥४॥ स पुरस्तादुपदधाति । राश्यसि
 प्राची दिगिति राज्ञी ह नमैषा प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतय इति वसवो
 हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्तेत्यग्निर्हेवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता
 त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयत्विति त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिताज्यमु-
 क्यमव्यययै स्तम्नावित्याज्येन हैषोक्त्येनाव्यययै पृथिव्याऽऽस्तब्धा रथन्तरऽऽसा-
 म प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षेऽइति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा
 प्रथमज्ञा देवेधिति प्राणा वाऽऋषयः प्रथमज्ञास्तद्धि ब्रह्म प्रथमज्ञं दिवो मात्रया
 वरिष्णा प्रथन्त्विति यावती द्यौस्तावतीं वरिष्णा प्रथन्त्वित्येतद्धिधर्ता चायमधि-
 पतिश्चेति वाक्च तौ मनश्च तौ ह्रीदऽऽसर्वं विधारयतस्ते वा सर्वे संविदाना
 नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यज्ञमानं च सादयन्त्विति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥५॥
 अथ दक्षिणतः । विराडसि दक्षिणा दिगिति विराड् नमैषा दक्षिणा दियुद्रास्ते
 देवा अधिपतय इति रुद्रा हैतस्यै दिशो देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रति-
 धर्तेतीन्द्रो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयत्विति प-
 ञ्चदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता प्रउगमुक्यमव्यययै स्तम्नावितिति प्रउगेण
 हैषोक्त्येनाव्यययै पृथिव्याऽऽस्तब्धा बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षेऽइति बृह-
 ता हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा देवेधिति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥६॥ अथ पश्चात् । सम्राडसि प्रतीची दिगिति सम्राड् नमैषा प्रतीची दिगादि-
 त्यास्ते देवा अधिपतय इत्यादित्या हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयो वरुणो हेती-
 नां प्रतिधर्तेति वरुणो हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽ
 श्रयत्विति सप्तदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता मरुत्वतीयमुक्यमव्यययै स्त-
 म्नावितिति मरुत्वतीयेन हैषोक्त्येनाव्यययै पृथिव्याऽऽस्तब्धा वैश्वपऽऽसाम् प्रति-

ऋत्विजाऽअन्तरिक्षऽइति वैवृषेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा
 देवेधिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ अथोत्तरतः स्वराडस्युदीची दिगिति स्वराड ना-
 म्नेदीची दिग्भरुतस्ते देवा अधिपतय इति मरुतो हैतस्यै दिशो देवा अधिपत-
 यः सोमो हैतीनां प्रतिधर्तेति सोमो हैवात्र हैतीनां प्रतिधर्तैकविंशत्वा स्तो-
 मः पृथिव्याऽऽश्रयवित्येकविंशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता निष्केवल्यमु-
 क्थमव्यथायै स्तम्नाविति निष्केवल्येन हैषोक्त्यामव्यथायै पृथिव्याऽऽस्तब्धा वै-
 राज्ञऽसाम्ना प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति वैराज्ञेन हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षऽऋ-
 षयस्त्वा प्रथमज्ञा देवेधिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मध्ये । अधिपत्यसि बृह-
 ती दिगित्यधिपत्नी ह नमैषा बृहती दिग्विधे ते देवा अधिपतय इति विश्वे
 हैतस्यै दिशो देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हैतीनां प्रतिधर्तेति बृहस्पतिर्हैवात्र है-
 तीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ वा स्तोमौ पृथिव्याऽऽश्रयतामिति त्रिणवत्र-
 यस्त्रिंशाभ्यां हैषा स्तोमाभ्यां पृथिव्याऽऽश्रिता विश्वदेवाग्निमारुतेऽउक्त्येऽअव्य-
 थायै स्तम्नीतामिति विश्वदेवाग्निमारुताभ्यां हैषोक्त्याभ्यामव्यथायै पृथिव्याऽऽस्त-
 ब्धा शाक्वरैवते सामनी प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति शाक्वरैवताभ्यां हैषा
 सामभ्यां प्रतिष्ठितान्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमज्ञा देवेधिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ ए-
 तावान्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामात्मा यज्ञमेव तदेवा आत्मानं कृत्वैतस्मि-
 न्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैतद्यज्ञमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे
 लोके सीदति ॥ १० ॥ अथ पञ्चचूडा उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदो यज्ञ उऽएव
 पञ्चचूडास्तद्यऽश्मे चत्वार ऋत्विजो गृह्यतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडा
 अतिरिक्तं वै तद्यद्दोत्रा यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्ता तस्मात्पञ्च-
 चूडाः ॥ ११ ॥ यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदो मिथुनं
 पञ्चचूडा अर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः

कृत्स्नतायै ॥१२॥ यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपधाति । आत्मा वै नाकसदः प्रजा
 पञ्चचूडा अतिरिक्तं वै तदात्मनो यत्प्रजा यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चा-
 तिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥१३॥ यदेव नाकसत्पञ्चचूडा उपधाति । दिशो वै
 नाकसदो दिश उऽएव पञ्चचूडास्तद्या अमुष्मादादित्यादवाच्यः पञ्च दिशस्ता ना-
 कसदो याः पराच्यस्ताः पञ्चचूडा अतिरिक्ता वै ता दिशो या अमुष्मादादित्यात्प-
 राच्यो यदु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥१४॥ य-
 देव पञ्चचूडा उपधाति । एतद्वै देवा अभिभूर्यद्वै न इमां लोकानुपरिष्ठाद्भुक्ताः
 सि नाष्टा न हन्युरिति तऽएतानेषां लोकानामुपरिष्ठाद्भुनकुर्वत यऽएते हे-
 तयश्च प्रहेतयश्च तथैवैतद्यजमान एतानेषां लोकानामुपरिष्ठाद्भुनकुरुते यऽएते
 हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥१५॥ स पुरस्तादुपधाति । अयं पुरो हरिकेश इत्यग्निर्वै
 पुरस्त आत्तमाह पुर इति प्राञ्चः क्यग्निमुद्धरति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्हरिकेश इत्याह
 हरिरिव क्यग्निः सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव क्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च
 रेनानीग्रामण्याविति वासन्तिकौ तावतू पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसा-
 विति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहृत्यः सेना च तु ते समितिश्च दङ्क्ष्णा-
 वः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यद्वै सेनायां च समितौ चऽर्तीयन्ते
 ते दङ्क्ष्णावः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यदन्योऽन्यं ध्नति स पौ-
 रुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तेभ्य एव नमस्करोति ते नो मृडय-
 न्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विप्सो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म इति
 यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्वि-
 प्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्धे-
 ष्टि ॥१६॥ अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै ायुर्विश्वकर्मा योऽयं
 पवतऽएष ह्रीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं

वाति तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविति ग्रैष्मौ तावृतू मेनका
च सकृज्जन्त्या चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माह्वित्थिरिमे तु ते
द्यावापृथिवी यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिरिति यातुधाना हैवात्र हेती र-
क्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥ अथ पश्चात् । अयं
पश्चाद्विश्वव्यचा इत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा क्षेत्रेण उदेत्ययेदं सर्वं
व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चैव यन्तं पश्यन्ति तस्य र-
थप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्याविति वार्षिकौ तावृतू प्रहोचन्ती चानुहोचन्ती
चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माह्वित्थिरहोरात्रे तु ते ते हि प्र-
च होचतोऽनु च होचतो व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिरिति व्याघ्रा हैवात्र हेतिः
सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १८ ॥ अथोत्तरः । अय-
मुत्तरात्संयदसुरिति यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारे हि यज्ञो
ऽथ यत्संयदसुरित्याह यज्ञो हि संयन्तीतीदं वस्त्विति तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च
सेनानीग्रामण्याविति शारदौ तावृतू विश्वाची च धृताची चाप्सरसाविति दि-
क्चोपदिशा चेति ह स्माह माह्वित्थिर्वेदिश्च तु ते सुक्च वेदिरेव विश्वाची सु-
ग्धृताच्यापो हेतिर्वातः प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो क्षेत्रोक्तो
वात्यतः शीतस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १९ ॥ अथ मध्ये । अयमु-
पर्यर्वाग्वसुरिति पर्जन्यो वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
र्वाग्वसुरित्याहोतो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च
सेनानीग्रामण्याविति हैमन्तिकौ तावृतूऽउर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाविति दि-
क्चोपदिशा चेति ह स्माह माह्वित्थिराहुतिश्च तु ते दक्षिणा चावस्फूर्जन्हेति-
र्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्हेवात्र हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥ २० ॥ एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । यास्तद्देवा एषां लोकानामुप-

रिष्टाद्गोमृनकुर्वताथ यास्ताः प्रजा एते ते सेनानीग्रामण्योऽथ यत्तन्मिथुनमेतास्ता
 अप्सरसः सर्वेऽएव तद्देवाः कृत्स्ना भूवा सह प्रजया सह मियुनेनैतस्मिन्नाके
 स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्यजमानः सर्व एव कृत्स्नो भूवा सह प्रजया सह मि-
 थुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥ ॥ शतम् ४६०० ॥ ॥ ता वाऽएताः ।
 दशेष्टका उपदधाति दशान्नरा विराड्विराडेषा चितिस्ता उ वै पञ्चैव द्वे-द्वे क्षुप-
 दधाति ता हैता अग्रेराशिषस्ता उत्तमायां चिताऽउपदधात्यन्त एषोऽग्रेयडुत्तमा
 चितिरन्तस्तदरेराशिषो निराह पञ्च भवन्ति पञ्च हि यज्ञऽआशिषोऽथैनेऽअन्त-
 रा पुरीषं निवपत्यग्नी हैतो यदेतेऽइष्टके नेदिमावग्नी साऽशोचात इत्यथोऽअन्नं
 वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यमितत्संज्ञां करोति ॥ २२ ॥ अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्ताडुप-
 धाय दक्षिणतः पश्चादुत्तरतो मध्यऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्रऽउपधाय द-
 क्षिणत उत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधात्यवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोक एतद्वै देवा
 इमांलोकान्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवैतद्यजमान इ-
 मांलोकान्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६
 [६. १.] ॥ ॥

हन्द्स्या उपदधाति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र अग्रिमैहून्नो हैषो
 ऽतः पुरा तस्माऽअलमास यद्विद्यमधारयिष्यत्तस्मादिदमप्येतर्ह्याहुर्न वाऽएषोऽल
 अग्रि धारणाय राज्याय वा ग्रामणीध्याय वेति तस्मै देवा एताऽअग्रिं प्रायहन्ने-
 ताश्हन्द्स्याः पशवो वै हन्दाऽस्यन्नं पशवोऽन्नमु श्रीः ॥ १ ॥ द्विचान्युपदधाति ।
 त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्वं जगृह्यो त्रिवृदाऽअन्नं कृषिर्वृ-
 ष्णिर्होमेवैवातिहन्दा भवत्येका ह्येव सा सर्वाणि हन्दाऽस्यति सा या सा श्री-
 र्महत्तुडक्यं तद्यत्तन्महत्तुडक्यमेतास्ताश्हन्द्स्याः ॥ २ ॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । आ-
 त्मा त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्यः पक्षौ पङ्क्तयोऽथैतासां ककुभां चत्वारि-चत्वार्यन्तराण्या-

द॥ ति॒रु॒न्द॒स्यु॒प॒द॒धा॒ति सा॒ रा॒ति॒रु॒न्दा॒ ए॒व भ॒वति॒ गाय॒त्र्य इ॒तराः॒ स॒म्प॒द्यन्ते॒ सै॒व
 गाय॒त्र्यशी॒ति॒र्या बृ॒ह॒त्यः॒ सा बा॒र्ह॒ती या॒ उ॒ल्लि॒रुः॒ सौ॒ल्लि॒रु॒थ य॒द्व॒शो य॒दर्ध॒र्चो य॒
 दै॒न्द्रा॒ग्रं य॒दा॒व॒प॒नं तद॒ति॒रु॒न्दा अ॒थ य॒न्न॒दो य॒त्सू॒द॒दो॒क्ता य॒त्प॒द॒नु॒ष॒ङ्गा य॒त्किं॒चा॒त्रा॒
 य॒त्तु॒ष्टु॒भिः॒ तां तद॒नु॒ष्टु॒भः ॥३॥ प्रति॒ष्ठा द्वि॒पदाः॒ । ए॒ता॒व॒द्वै म॒रु॒ड॒क्यं म॒रु॒ड॒क्य॑
 श्रीः स॒र्व॒मे॒वा॒स्मा॒ऽए॒तां दे॒वाः श्रि॒यं प्रा॒य॒हं॒स्तथै॒वा॒स्मा॒ऽअ॒य॒मे॒ता॑ स॒र्वा॑ श्रि॒यं प्र॒
 य॒ह॒ति ॥४॥ य॒द्वे॒व रु॒न्द्स्या॒ उप॒द॒धा॒ति । ए॒त॒द्वै दे॒वा ए॒तं ना॒क॑ स्व॒र्गं लो॒क॒म॒
 प॒श्य॒न्ने॒ता स्तो॒म॒भा॒गास्त॒स्मिन्न॒वि॒शं॒स्तेषां॒ वि॒श॒तां प्र॒जा॒प॒तिरु॒त्त॒मो॒ऽवि॒श॒त्स यः स
 प्र॒जा॒प॒तिरे॒तास्ता॒श्रु॒न्द्स्याः ॥५॥ त॒स्य शि॒रो गाय॒त्र्यः । ता य॒द्गा॒य॒त्र्यो भ॒वन्ति
 गाय॒त्र॑ हि शि॒र॒स्ति॒स्रो भ॒वन्ति त्रि॒वृ॒द्धि शि॒रः पू॒र्वार्ध॑ उप॒द॒धा॒ति पु॒र॒स्ता॒द्दी॒द॑ शि॒
 रः ॥६॥ उ॒र॒स्त्रि॒ष्टु॒भः । ता॒ रेतः॒सि॒चो॒र्वे॒ल॒यो॒प॒द॒धा॒ति पृ॒ष्ठ॒यो वै रेतः॒सि॒चा॒ऽउ॒रो
 वै प्र॒ति पृ॒ष्ठ॒यः ॥७॥ श्रो॒णी ज॒गत्यः॒ । स या॒व॒ति पु॒र॒स्ता॒त्स्व॒य॒मा॒तृ॒ष्णायै॒ त्रि॒ष्टु॒भ
 उप॒द॒धा॒ति ता॒व॒ति प॒श्चा॒ज्ज॒ग॒ती॒र्यो वा॒ऽअ॒यं म॒ध्ये प्रा॒ण॒स्त॒दे॒षा स्व॒य॒मा॒तृ॒ष्णा या॒
 व॒त्यु वा॒ऽए॒त॒स्मा॒त्प्रा॒णात्पु॒र॒स्ता॒दु॒र॒स्ता॒व॒ति प॒श्चा॒हो॒णी ॥८॥ सु॒क॒थ्या॒व॒नु॒ष्टु॒भः ।
 ता अ॒न॒त्त॒र्हि॒ता ज॒ग॒ती॒भ्य उप॒द॒धा॒त्य॒न॒त्त॒र्हि॒ते त॒द्गो॒णि॒भ्य॑ सु॒क॒थ्यौ द॒धा॒ति ॥९॥
 प॒र्श॒वो बृ॒ह॒त्यः । की॒क॒साः क॒कु॒भः सो॒ऽन्त॒रे॒णा त्रि॒ष्टु॒भश्च क॒कु॒भश्च बृ॒ह॒तीरु॒प॒द॒धा॒
 ति त॒स्मा॒दि॒मा उ॒भय॒त्र प॒र्श॒वो ब॒द्धाः की॒क॒सासु॒ च ज॒त्रुषु॒ च ॥१०॥ ग्री॒वा उ॒ल्लि॒
 रुः । ता अ॒न॒त्त॒र्हि॒ता गाय॒त्री॒भ्य उप॒द॒धा॒त्य॒न॒त्त॒र्हि॒तास्त॒ही॒र्ज्ञो ग्री॒वा द॒धा॒ति ॥११॥
 प॒क्षौ प॒ङ्क्त्यः॒ । ता य॒त्प॒ङ्क्त्यो भ॒वन्ति पा॒ङ्क्तौ हि प॒क्षौ पा॒र्श्वत॒ उप॒द॒धा॒ति पा॒र्श्वतो॒
 ही॒मौ प॒क्षौ य॒द्व॒र्षि॒श्रु॒न्द्स्त॒द्दक्षि॒णात् उप॒द॒धा॒ति द॒क्षि॒णं त॒दर्धं प॒शो॒र्वी॒र्य॒व॒त्तरं
 करो॒ति त॒स्मा॒द्दक्षि॒णो॒र्धः प॒शो॒र्वी॒र्य॒व॒त्तरः ॥१२॥ उ॒द॒र॒म॒ति॒रु॒न्दाः । प॒श॒वो वै
 रु॒न्दा॑स्य॒न्नं प॒श॒व उ॒द॒रं वा॒ऽअ॒न्न॒म॒त्यु॒द॒रं हि वा॒ऽअ॒न्न॒म॒ति त॒स्मा॒द्य॒दो॒द॒र॒म॒न्नं
 प्राप्नो॒त्य॒ त॒ज्ज॒ग्धं या॒त॒या॒म॒पं भ॒वति॒ त॒द्य॒दे॒षा प॒शू॒श्च॒रु॒न्दा॑स्य॒ति त॒स्मा॒द्य॒द॒रु॒न्दा

अतिरुन्दा ह वै तामतिरुन्दा इत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवाः
 ॥१३॥ योनिः पुरीषवती । ते सःस्पृष्टेऽपदधाति सःस्पृष्टे क्युदरं च योनिश्च
 पुरीषसङ्हिते भवतो माऽसं वै पुरीषं माऽस्तेन वाऽउदरं च योनिश्च सङ्हिते
 पूर्वातिरुन्दा भवत्यपरा पुरीषवत्युत्तरं क्युदरमधरा योनिः ॥१४॥ ते प्राच्याऽउ-
 पदधाति । प्राङ् क्षेषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राच उदरं प्राची योनिर्बहिस्तोम-
 भागाः कृदयं वै स्तोमभागा कृदयमु वाऽउत्तममथोदरमथ योनिः ॥१५॥ ते दक्षि-
 णातः स्वयमातृष्णायाऽपदधाति । अथ प्रथमायां चिताऽउत्तरतः स्वयमातृष्णाया
 उदरं च योनिं चोपदधाति यो वाऽअयं मध्ये प्राणास्तदेष्टा स्वयमातृष्णैतस्य त-
 त्प्राणस्योभयत उदरं च योनिं च दधाति तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च यो-
 निश्च ॥१६॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः । ता यद्विपदा भवन्ति द्वन्द्वं हि प्रतिष्ठा तिस्रो
 भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्वीयं प्रतिष्ठा ॥१७॥ सोऽस्यैष सु-
 कृत आत्मा । तद्यस्य हैतमेव सुकृतमात्मानं कुर्वन्त्येतं ह स सुकृतमात्मान-
 मभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्वन्ति दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स
 ह स दुष्कृतमेवात्मानमभिसम्भवति ॥१८॥ तदेते सामनिधनेऽभ्युक्ते । अर्को
 देवानां परमे व्योमन्नर्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विशतां प्रजाप-
 तिरुत्तमोऽविशत्तस्मादाहार्को देवानां परमे व्योमन्नित्यथ यदाहार्कस्य देवाः प-
 रमे व्योमन्नित्ययं वाऽअग्निर्कस्तस्यैतदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टास्तस्मादा-
 हार्कस्य देवाः परमे व्योमन्निति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥७ [६. २.] ॥ तृतीयः प्रपा-
 ठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०८ ॥ ॥

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य रुद्धिजामन्यन्त तेऽब्रुवन्किनेदमरात्स्मे-
 ति गार्हपत्येनैवेत्यब्रुवन्गार्हपत्यं वै चित्वा समारूढ्य प्रथमां चितिमपश्याम प्रथ-
 मायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या इदमिति

॥१॥ तं ब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव रादिरसदिति ते ब्रुवंश्चेतयध-
मिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विहते यथेयमस्मास्वेव रादिरसदिति ॥२॥
ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्निहमेमाकृत्योपदधामहाऽइति तमिहाकृत्योपादधत
तन्निष्ठावदत वसवः पुरस्ताद्बुद्धा दक्षिणत आदित्याः पश्चान्मरुत उत्तरतो विश्वे
देवा उपरिष्ठादिकोपदधामिकोपदधामिति ॥३॥ ते ब्रुवन् । मध्यऽएवोपदधामहै
स नो मध्यऽउपहितः सर्वेषां भविष्यतीति तं मध्यऽउपादधत तदेताऽ राद्विमा-
त्मन्नदधत मध्यतो मध्यत एवैतदेताऽ राद्विमात्मन्नदधत तथैवैतद्यज्ञमानो यद्गार्ह-
पत्यमुपदधात्येतामेवैतद्राद्विमात्मन्यत्ते मध्यतो मध्यत एवैतदेताऽ राद्विमात्मन्यत्ते
॥४॥ यद्वैव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्योऽन्नायमग्निश्चितोऽन्नऽएवैत-
दन्नमपिदधाति मध्यतो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥५॥ यद्वैव गार्हपत्यमुप-
दधाति । वेदिवै देवलोकोऽथ वाऽएष बह्विर्वेदि चितो भवति तं यदिहाकृ-
त्योपदधाति तदेनं वेदौ देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥६॥ यद्वैव गार्हपत्यमुपदधाति
। योनिर्वै पुष्करपर्णमथ वाऽएष बह्विरीनि चितो भवति बह्विरी वाऽएतद्यो-
नेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं यदिहाकृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्र-
तिष्ठापयति तथो ह्येषोऽबह्विरी भवत्यष्टाविष्टका उपदधाति तस्योक्तो बन्धुस्तं
वाऽएतैरेव यजुर्भिरेतयावृता चिनोति यो ह्येवासी स एवायं तमेवैतदाकृत्ये-
होपदधाति ॥७॥ अथ पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा तस्मि-
न्नाद्विं नापश्यन्योनिर्वै गार्हपत्या चित्तिरेषो वै योने राद्विर्यद्वेतः प्रजातिस्तस्या-
मेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥८॥ ते ब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्यां
योनौ रेतः प्रजातिं दधामिति ते ब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवं-
स्तद्विहते यथास्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामिति ॥९॥ ते चेतयमानाः । एतां पु-
नश्चितिमपश्यंस्तामुपादधत तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुर्मध्यतो मध्यत एवै-

तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुस्तथैवैतज्जमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येतस्या-
मेवैतयोनी रेतः प्रजातिं दधाति मध्यतो मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजा-
तिं दधाति ॥ १० ॥ तां ह्येके जघनार्धोऽपदधाति । जघनार्धद्वौ रेतः सिच्यते पुह-
संधौ पुहद्वौ रेतः सिच्यत इति न तथा कुर्याद्वह्निर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं
दधाति ये तथा कुर्वन्ति मध्य एवोपदधात्तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति
॥ ११ ॥ अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्य-
स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतो भूतं सिञ्चति पञ्च कृत्वः सादयति पञ्चचितिको
ऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमे-
तद्रेतो भूतं सिञ्चत्यष्टाविष्टकाः पञ्च कृत्वः सादयति तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः
संवत्सरस्त्रयोदशाग्नश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्वति ॥ १२ ॥
यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वा एतदयथायथं करोति यदाहवनीयाद्गार्हपत्य-
मुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति य एवायमग्निश्चितस्तमेवैतदाहृत्यास्यो-
परिष्ठात्पुनश्चिनोति तद्यच्चितं सत् पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥ तद्वैके
। जघनार्धं गार्हपत्यमुपदधाति पूर्वार्धं पुनश्चितिमाहवनीयश्च वा एतौ गार्हपत्य-
श्चैवं वा एतावग्नो इति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो ह्यौराहवनीय
उत्तरो वा असावस्यै तस्मादेनामुत्तरामेवोपदधात् ॥ १४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यं च पु-
नश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हैतेऽग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ येऽग्रमू पूर्वं निवपत्यध-
रस्य तेऽग्र्य हैतेऽग्नेस्तद्यदेतेऽपथायाग्निं निदधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ
च प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो ह्येष उत्तरा ह्येषा
देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्त उत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥
यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा ऋषयोऽग्नेऽग्निं समस्कुर्वन्स एष त-
मेवैतत्पुनश्चिनोति तद्यच्चितं सत् पुनश्चिनोति तस्माद्वेव पुनश्चितिः ॥ १७ ॥

येनऽऽपयस्तपसा सत्तमायन्निति । अमूनेतदृषीनाहेन्धाना अग्निः स्वराभरत् इ-
 तीन्धाना अग्निः स्वर्गं लोकमाकुरुत इत्येतत्तस्मिन्नहं निदधे नाकिऽअग्निमिति
 स्वर्गो वै लोको नाको यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषमिति ये विद्वांसस्ते मनव
 स्तीर्णबर्हिषमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णबर्हिः ॥ १८ ॥ तं पत्नीभिर्नुगहेम देवाः
 । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैरित्येतैनैः सर्वेऽनुगहेम्येतन्नाकं गृह्णानाः सुकृ-
 तस्य लोकऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोक
 ऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिव इत्येतद् तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष
 एतत्तपति ॥ १९ ॥ आ वाचो मध्यमरुहदुरण्युरिति । एतद् वाचो मध्यं यत्रैष
 एतच्चीयते भुरण्युरिति भर्तेत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितान इत्ययमग्निः सतां पति-
 श्चेत्ययमान इत्येतत्पृष्ठे पृथिव्या निहितो द्रवियुतदिति पृष्ठे पृथिव्या निहितो
 दीप्यमान इत्येतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यव इत्यधस्पदं कुरुताः सर्वान्याम्-
 इत्येतत् ॥ २० ॥ अयमग्निर्वीरितमो वयोधा इति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो वयोधा
 इत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुहन्निति सहस्रियो दीप्यतामप्रमत्त इत्येतद्विश्राज-
 मानः सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमान एषु लोकेष्वित्येतदुप
 प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥ सम्प्रच्यवधमुप
 सम्प्रयातेति । अमूनेतदृषीनाह समेनं प्रच्यवधमुप चैनः सम्प्रयातेत्यग्रे पथो दे-
 वयानान्कृणुधमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पुनः कृण्वाना पितरा युवानेति वा-
 क्यं वै मनश्च पितरा युवाना वाक्यं मनश्चेतावग्नीऽअन्वाताः सीत्त्रयि तनुमेत-
 मिति योऽसावृषिभिस्तनुस्ततस्तमेतदाह ॥ २२ ॥ उद्धृथस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमि-
 ति । इमेतदग्निमाहोच्चैनं बुध्यस्व प्रति चैनं जागृहीतीष्टापूर्ते सऽसृजेथामयं चेति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुरस्मिन्सधस्येऽअधुत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तरः सधस्यं विश्वे
 देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वेर्देवैः सह यजमानः सादयति ॥ २३ ॥ येन व-

रुसि स॒रु॒क्षम् । ये॒नाग्नि॑ स॒र्ववे॒दस॒मित्ये॒तद्वा॒स्य प्र॒तिज्ञा॑त॒तमं॑ धा॒म ये॒न स॒रु॒क्षं व॒-
रु॒ति ये॒न स॒र्ववे॒दसं॑ ते॒नेमं॑ य॒ज्ञं नो॒ नय॑ स्व॒र्दे॒वेषु॑ ग॒न्तव॑ऽइति ते॒न न॒ इमं॑ य॒ज्ञं
नय॑ स्वर्गं॒ लोकं॑ दे॒वेषु॑ ग॒न्तव॑ऽइत्ये॒तदयं॑ ते यो॒निर्ऋ॒तिय॑ इति त॒स्योक्तो॑ ब॒न्धुर॒-
ष्टावि॒ष्टका॑ उ॒प॒दधा॑ति त॒स्योऽष्ट॒वोक्तः॑ ॥ २४ ॥ ब्रा॒ह्म॒णाम् ॥ १ [६. ३.] ॥ ष॒ष्ठो
ऽध्यायः [५४.] ॥ ॥

ऋ॒त॒व्या उ॒प॒दधा॑ति । ऋ॒त॒व ए॒ते य॒दृ॒त॒व्या ऋ॒त॒ने॒वैत॒दु॒प॒दधा॑ति त॒दे॒तत्स॒र्वं य॒-
दृ॒त॒व्याः सं॒वत्स॒रो वा॒ऽऋ॒त॒व्याः सं॒वत्स॒र इ॒दं स॒र्वमि॒दमे॒वैत॒त्स॒र्वमु॒प॒दधा॑त्यथो
प्र॒ज॒न॒नमे॒तत्सं॒वत्स॒रो वा॒ऽऋ॒त॒व्याः सं॒वत्स॒रः प्र॒ज॒न॒नं प्र॒ज॒न॒नमे॒वैत॒दु॒प॒दधा॑ति ॥ १ ॥
य॒द्वे॒व॒र्त॒व्या उ॒प॒दधा॑ति । क्ष॒त्र वा॒ऽऋ॒त॒व्या वि॒श इ॒मा इ॒तरा॑ इ॒ष्टकाः॑ क्ष॒त्रं त॒द्वि॒-
श॒त्ता॒रं द॒धाति॑ ताः स॒र्वासु॑ चि॒तिषू॒प॒दधा॑ति स॒र्वस्यां॑ त॒द्विशि॑ क्ष॒त्रम॒त्ता॒रं द॒धाति॑
॥ २ ॥ य॒द्वे॒व॒र्त॒व्या उ॒प॒दधा॑ति । सं॒वत्स॒र ए॒षोऽग्निः॑ स॒ ऋ॒त॒व्याभिः॑ स॒ं॒क्षि॒तः सं॒व॒-
त्स॒रमे॒वैत॒दृ॒त॒भिः सं॒त॒नोति॑ सं॒दधा॑ति ता वै ना॒नाप्र॒भृ॒तयः॑ स॒मा॒नो॒दर्का॑ ऋ॒त॒वो
वा॒ऽअ॒सृ॒ज्यन्त॑ ते सृ॒ष्टा ना॒नैवा॒सन् ॥ ३ ॥ ते॒ऽब्रु॒वन् । न वा॒ऽइ॒त्य॑ स॒न्तः श॒क्या॒-
मः प्र॒ज॒नयि॑तुं ब्रू॒यैः स॒मा॒यामे॒ति त॒ऽए॒कैक॑मृ॒तुं ब्रू॒यैः स॒मा॒यंस्त॒स्मादे॒कैक॑स्मि॒नृतौ
स॒र्वेषा॑मृ॒तूनां॑ ब्रू॒यं ता य॒न्ना॒नाप्र॒भृ॒तयो॑ ना॒ना क॒सृ॒ज्यन्ता॒थ य॒त्स॒मा॒नो॒दर्का॑ ब्रू॒यैर्हि
स॒मा॒यन् ॥ ४ ॥ स॒ उ॒प॒दधा॑ति । त॒पश्च॑ त॒प॒स्यश्च॑ गै॒शिरा॑वृ॒तूऽइति॑ ना॒मनी॑ऽए॒नयो॒-
रे॒ते ना॒मभ्या॑मे॒वैने॒ऽए॒तदु॒प॒दधा॑त्यसौ वा॒ऽअ॒दि॒व्य॒त॒त॒स्मादे॒तावृ॒तूऽअ॒न॒न्तर्हि॒-
तौ त॒द्यदे॒तस्मादे॒तावृ॒तूऽअ॒न॒न्तर्हि॒तौ त॒स्मादे॒तौ त॒पश्च॑ त॒प॒स्यश्च॑ ॥ ५ ॥ अ॒ग्ने॒र॒न्तः-
श्ले॒षोऽसी॒ति । सं॒वत्स॒र ए॒षोऽग्निः॑ स॒ ऋ॒त॒व्याभिः॑ स॒ं॒क्षि॒तः सं॒वत्स॒रमे॒वैत॒दृ॒त॒भिः
सं॒त॒नोति॑ सं॒दधा॑ति क॒ल्पे॒तां द्या॒वापृ॑थि॒वी क॒ल्प॒न्ता॒माप॑ ओ॒षध॑य॒ इती॒दमे॒वैत॒-
त्स॒र्वमृ॒त॒भिः क॒ल्प॑यति क॒ल्प॒न्ता॒म॒ग्नयः॑ पृथ॒क्क॒म ज्यै॒ष्ठ्याय॑ स॒व्र॒ता इ॒त्य॒ग्नयो॑ ह॒ैते
पृथ॒ग्यदे॒ता इ॒ष्टका॑स्ते य॒थान॒योर्ऋ॒तवो॒ज्यै॒ष्ठ्याय॑ क॒ल्पे॒र॒न्ने॒वमे॒तदा॑ह॒ येऽअ॒ग्नयः॑ स॒म॒न॒-

सोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽश्मेऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः शैशिरावृतूऽभिकल्प-
माना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्विति यथेन्द्रं देवा अभिसंविष्टा एवमिमावृतू
ज्यैष्ठ्याभिसंविशन्वित्येतद्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं
तदृतुं करोति ॥ ६ ॥ तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः
संवत्सरस्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चितिर्द्यौरस्य शिशिर ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति
यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वे-
वैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य शिर एव प-
ञ्चमी चितिः शिरोऽस्य शिशिर ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्म-
नस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥ ८ ॥ स पुरस्तात्स्वयमातृष्ठा-
यै च विश्वज्योतिषश्चर्तव्येऽउपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृष्ठादित्य उत्त-
मा विश्वज्योतिर्वाचीनं तद्विश्वश्चादित्याश्चर्तुन्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऋत-
वोऽथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्विश्वश्चादित्याश्च प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमे-
वातः प्रजायते स्थितः कैवातः पराक्प्रजननं यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो
देवाः ॥ ९ ॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृष्ठायै प्रथमायै च विश्वज्योतिष उपरिष्ठादृतव्ये
ऽउपदधाति । इयं वै प्रथमा स्वयमातृष्ठाग्निः प्रथमा विश्वज्योतिस्तदूर्ध्वानृतुन्दधा-
ति तस्मादित उर्ध्वा ऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित
उर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥ ता न व्यूहेत् । नेदतून्व्यूहानीति यो वै श्रियतऽऋ-
तवो ह तस्मै व्युह्यते तस्माद्यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति तत्सर्वा उपदध्यात् ॥ ११ ॥
अथोऽश्मे वै लोका ऋतव्याः । इमांस्तुल्लोकानूर्ध्वाश्चितिभिश्चिनोत्यथो क्षत्रं वा
ऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोत्यथो संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं
चितिभिश्चिनोति ता नान्यथा यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्ठादभ्युपदध्यान्नेत्क्षत्रं विशाभ्यु-
पदधानीति ॥ १२ ॥ ता हैता एव संयान्यः । एतद्वै देवा ऋतव्याभिरेवेमांलो-

कात्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चावाचस्तथैवैतज्जमान ऋतव्याभिरेवेमांलोकान्संया-
 तीतश्चोर्ध्वानमुतश्चावाचः ॥ १३ ॥ तदु ह चरकाध्वयवः । अन्या एव संयानीरि-
 त्युपदधाति न तथा कुर्यादत्यक्षैव रेचयत्येता उ एव संयान्यः ॥ १४ ॥ अथ विश्व-
 ज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो वाऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिंस्लोके
 विश्वज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा
 वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥ स पुर-
 स्तात्स्वयमातृक्षायै विश्वज्योतिषमुपदधाति । ह्यैर्वाऽउत्तमा स्वयमातृक्ष्यादित्य
 उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विव आदित्यं दधाति तस्माद्विषोऽर्वाचीनमेवात-
 स्तपत्यथो प्रजननमेतद्वर्वाचीनं तद्विवः प्रजननं दधाति तस्माद्वर्वाचीनमेवातः प्र-
 जायते ॥ १७ ॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृक्षायै । उपरिष्ठाद्विश्वज्योतिषमुपदधातीयं वै
 प्रथमा स्वयमातृक्षायैः प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित उर्ध्वो
 ऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित उर्ध्वमेव प्रजा-
 यते ॥ १८ ॥ अथ मध्यमायै स्वयमातृक्षायै । उपरिष्ठद्विश्वज्योतिषमुपदधात्यन्तरिक्षं
 वै मध्यमा स्वयमातृक्षा वायुर्मध्यमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मादय-
 मन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥ तान्येतानि ज्योतीषि । तद्यदेता एवमुपदधात्येतान्येवै-
 तज्ज्योतीषि सम्यञ्चि दधाति तस्मादित उर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाऽउत्तमादित्यस्तप-
 त्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥ परमेष्ठी वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्ये-
 तां पञ्चमीं चितिमपश्यद्विस्पृष्टे ज्योतिष्मतीमिति दिवो ह्यसौ पृष्टे ज्योतिष्मा-
 नादित्यः ॥ २१ ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः
 सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यहेति सर्वं ज्योतिर्यहेत्येतत्सूर्यस्ते
 ऽधिगतिरिति सूर्यमेवास्या अधिपतिं करोति सादयित्वा सृद्धोद्गसाधिवदति त-
 स्योक्तो बन्धुः ॥ २२ ॥ ता हेता एव संयान्यः । एतद्वै देवा विश्वज्योतिर्भिरेवे-

मांलोकात्समयुरितश्चोर्ध्वानमुत् श्रार्वाचस्तथैवैतद्यजमानो विश्वज्योतिर्भिरैवेमां-
लोकात्संयातीतश्चोर्ध्वानमुत्श्रार्वाचः ॥ २३ ॥ तडु रु चरकाध्वयवो । ऽन्या एव
संयानीरित्युपदधाति न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयत्येता उऽएव संयान्यः ॥ २४ ॥
ब्राह्मणम् ॥ २ [७. १.] ॥ ॥

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । असौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणैष हीमांलोकान्-
रूप्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ताऽ सर्वासु चितिषूपदधातीमे वै लोका एताश्चि-
तयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति तस्मादेष सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यस्तपति
॥ १ ॥ यद्वै लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा विश इमा इतरा इष्ट-
काः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताऽ सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्ष-
त्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥ सैषैकैव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाऽ श्रियं करोत्यथ
या द्वितीया मिथुनं तदर्धमु ह्येतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वो
ऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायाऽ एकेन यजुषा बह्वोरिष्टका उपदधाति क्षत्रं तद्वीर्येणात्या-
दधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यथेतराः पृथङ्गाना यजुर्भिरुपदधाति विशं
तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथग्वादिनीं नानाचितरम् ॥ ३ ॥ स वाऽअस्याऽ स-
क्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यै-
त्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथातस्तस्मादतोऽनुपर्यैति ॥ ४ ॥
स यद्यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति । तडुत्तमे अनूपदध्यात्सकृद्देवासावादित्य इमांलो-
कान् पर्येत्य नातिप्रच्यवेतातिकृत्य पूर्वेऽउत्तमेऽअनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमांलो-
कानतिप्रच्यावयति तस्मादसावादित्य इमांलोकानसऽस्थितो दक्षिणावृत्पुनः-पु-
नरनुपर्यैति ॥ ५ ॥ लोकं पृण हिंरं पृणोति । लोकं च पूर्य हिंरं च पूर्येत्येत-
दथो सीद ध्रुवा तमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पति-
रस्मिन्योनावसीषदन्नितीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ प्रत्यतिष्ठिपन्नित्ये-

तदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्निन्द्र इन्द्रो लोकम्पृणा न सादयत्यसन्नो क्लेष सू-
ददोक्तसि विदति प्राणो वै सूददोक्ताः प्राणैर्नैवैनमेतत्संतनोति संदधाति ॥ ६ ॥
तदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणायातयाम्नी भवतीत्यस्तौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणा-
यातयामा वाऽएषोऽथो वाग्वै लोकम्पृणायातयाम्नु वै वाक् ॥ ७ ॥ स वै यजु-
ष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणाया प्रहादयत्यन्नं वै यजुष्मत्य इष्टका आत्मा लोकम्पृ-
णान्नं तदात्मना परिदधाति तस्मादन्नमात्मना परिकृतमात्मैव भवति ॥ ८ ॥ स
वाऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुङ्खेष्वात्मंस्तदन्नं दधाति यदु वाऽआ-
त्मन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुङ्खान्यथ यत्पक्षपुङ्खेषु नैव तदात्मानमव-
ति न पक्षपुङ्खानि ॥ ९ ॥ उभयोर्यजुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नुपदधाति । तस्माद-
यमात्मा द्विगुणो बह्वलतर-इव लोकम्पृणा एव पक्षपुङ्खेषु तस्मात्पक्षपुङ्खानि
तनीयाऽसीवानूचीश्च तिरश्चीश्चात्मन्नुपदधात्यस्थीनि वाऽइष्टकास्तस्मादिमान्यन्व-
स्त्रि च तिर्यग्नि चात्मन्नस्थीनि पराचीरेव पक्षपुङ्खेषु न हि किं चन पक्षपुङ्खेषु
तिर्यगस्थ्यस्ति तद्वैतदेव चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चित् इतरथाचितः
॥ १० ॥ स वै स्वयमातृणां लोकम्पृणाया प्रहादयति । प्राणो वै स्वयमातृणादि-
त्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन समिन्दे तस्मादयमुक्तः प्राणस्तया सर्वमात्मानं
प्रहादयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्दे तस्मादयः सर्व एवात्मोक्तस्तद्वैतदेव
जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानमुक्त एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥ स य-
स्याऽसक्त्यां प्रथमेऽप्युपदधाति । ततो दशभिर्दशभिः संहादयन्नेत्या स्वयमातृणां
स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृणाऽसंहादयन्नेत्यानूक्यायाऽअथ पुनरेत्य
तमवधिऽसंहादयति ॥ १२ ॥ आत्मानमग्रे संहादयति । आत्मा क्लेवाग्रे सम्भवतः
सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुष्कमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्राथोऽएवं वाऽअ-
सावादित्य इमांलोकान्दक्षिणावृदनुपर्येति ॥ १३ ॥ स एष प्राण एव यल्लोकम्पृ-

णा । तया सर्वमात्मानं प्रहादयति सर्वस्मिस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्वास्येषाङ्गं
 नाभिप्राप्नुयात्प्राणो ह्यस्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शु-
 ष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मादेन७ सर्वमेवैतया प्रहादयेत् ॥ १४ ॥ स वा
 ऽआत्मन एवाधि पक्षपुहानि चिनोति । आत्मनो क्त्वाध्यङ्गानि प्ररोहत्यथ य-
 त्पुरस्तादर्वाचीरूपदध्याद्यथान्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्तादृक्तात् ॥ १५ ॥ न भिन्नां
 न कृत्तामुपदध्यात् । आर्हति वाऽएषा या भिद्यतऽआर्तम्वेतद्रूपं यत्कृत्तं नेदार्त-
 मात्मानमभिसंस्करवाऽइति नाभिन्नां परास्येनेदनार्तमात्मनो बद्धिर्धा कर्वाणीति
 धिह्येभ्यः प्रतिसंख्याय या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्वेयुस्तद्वै खलु ता आर्हन्ति
 ता भिन्नोत्करऽउत्किरेडुत्करो वाऽअतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रति-
 ष्ठा तदेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः
 प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरूपदध्यात्प्रतिष्ठा वै पादो यो वै पादः स हस्त
 ऊर्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युर्न कूर्वस्थ्यात्किं चन वर्षीयोऽस्थ्यस्ति आलिखितव-
 त्यस्तिस्रश्चितयः सुस्त्रिवृतो ह्रीमे लोका अपरिमितालिखिते द्वे रसो ह्येते चि-
 तोऽअपरिमित उ वै रसः सर्वास्त्वेव आलिखितवत्यः स्युः सर्वे ह्येवमे लोका-
 स्त्रिवृतः ॥ १७ ॥ अथात इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां वि-
 द्यात्तां मध्यमायां चिताऽउपदध्यादत्तरिक्तं वै मध्यमा चितिरत्तरिक्तमु वै सर्वेषां
 भूतानामावपनमथोऽअन्नं वै यजुष्मत्य इष्टका उदरं मध्यमा चितिरुदरे तदन्नं द-
 धाति ॥ १८ ॥ तदाहुः । नोपदध्यान्नेदतिरेचयानीति स वाऽउपैव दध्यात्कामेभ्यो
 वाऽएता इष्टका उपधीयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति स वै नैवोपदध्यादेता-
 वद्वाऽएतदेवा अकुर्वन् ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [७. २.] ॥ ॥

अथ पुरीषं निवपति । मा७सं वै पुरीषं मा७सेनैवैनमेतत्प्रहादयतीष्टका उप-
 धायस्यीष्टका अस्थि तन्मा७सैः संहादयति ॥ १ ॥ स वै स्वयमातृष्ठायामावपति ।

प्राणो वै स्वयमातृष्णान्नं पुरीषं प्राणे तदन्नं दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रहादयति
 तस्माच्चत्प्राणोऽन्नं धीयते सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥२॥ न स्व-
 यमातृष्णायामावपेदित्यु क्लैः आहुः । प्राणाः स्वयमातृष्णा नेत्प्राणानपिदधानीति
 स वाऽएव वपेदन्नेन वै प्राणा विष्टव्या यो वाऽअन्नं नात्ति स वै तस्य प्राणा
 रोहति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा शुष्का सूमीं सुषिरैव ॥ ह सोऽमुष्मिलोके
 सम्भवति तस्मात्स्वयमातृष्णायामैव वपेत् ॥३॥ स्वयमातृष्णायामोप्य । अनूक्यया
 संहादयन्नेत्या परिश्रिञ्च्यः स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृष्णा संहादयन्ने-
 त्या पुनरनूक्ययि ॥४॥ आत्मानमग्रे संहादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भ-
 वत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुरुमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥५॥ स एष प्राण
 एव यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रहादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति त-
 द्वासायैतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाच्चु वै प्राणोऽङ्गं ना-
 भिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्स्त्रायति वा तस्मादेन संवमेवैतेन प्रहादयेत् ॥६॥
 इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । इन्द्रो हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति समुद्रव्यचसं
 गिर इति महिमानमस्यैतदाह रथीतम ॥ रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां वा-
 ज्ञाना ॥ सत्पतिं पतिमित्यन्नं वै वाजा अन्नाना ॥ सत्पतिं पतिमित्येतदैन्द्र्यानुष्टुभा
 निवपत्यैन्द्रो हि पुरीषं तदेतदर्धमग्रेयत्पुरीषमर्धमैष्टकम् ॥७॥ तदाहुः । यत्सर्वै-
 श्वन्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका उपधात्यैतदेकैकदेवत्यया निवपति कथमे-
 तदर्धमग्रेरितिन्द्रो वै सर्वान्देवान्प्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्र्या निवपति तेनैतदर्धमग्रेय य-
 दनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्बागु सर्वाणि हन्दासि तेनोऽएवार्धम् ॥८॥ अथ वि-
 कर्णी च स्वयमातृष्णां चोपदधाति । वायुर्वै विकर्णी ह्यौरुत्तमा स्वयमातृष्णा वा-
 युं च तद्विवं चोपदधात्युत्तमेऽपदधात्युत्तमे हि वायुश्च ह्यौश्च सऽस्पृष्टे सऽस्पृष्टे
 हि वायुश्च ह्यौश्च पूर्वा विकर्णीमुपदधात्यर्वाचीनं तद्विवो वायुं दधाति तस्मादे-

दिवं दृष्टुं दिवं मा हिंसीरित्यात्मानं यहात्मानं दृष्टुं ह्यात्मानं मा हिंसीरित्ये-
 तत् ॥ १८ ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानयिति प्राणो वै स्वयमातृष्ठा
 सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रयितीमे वै लोकाः स्वयमातृष्ठा
 इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं सूर्यस्वाभिपाविति सूर्यस्वाभिगोपायवित्येतन्मह्या
 स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंतमेनेति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्
 ॥ १९ ॥ नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति समानं तत्करो-
 ति समानं क्वायुश्च प्राणश्च ते वाऽउभेऽएव शर्करे भवत उभे स्वयमातृष्णे स-
 मानं क्वायुश्च प्राणश्चाथिने सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणैर्विने
 ऽएतत्संतनोति संदधाति ॥ २० ॥ ता अस्य सूददोहस इति । आपो वै सूदोऽन्नं
 दोहः सोमं श्रीणन्ति पृश्नय इत्यन्नं वै पृश्नि जन्मन्देवानामिति संवत्सरो वै दे-
 वानां जन्म विश इति यज्ञो वै विशो यज्ञे हि र्वीणि भूतानि विष्टानि त्रिष्ठा
 रोचने दिव इति र्वनानि वै त्रीणि रोचनानि सवनान्येतदाहानुष्टुभा वाग्वा
 ऽऽब्रुव्वानु सर्वे प्राणा वाचा चैवैनेऽएतत्प्राणेन च संतनोति संदधाति सा
 वाऽएषैका सती सूददोहाः सर्वा इष्टका अनुसंचरति प्राणो वै सूददोहास्त-
 स्मादयमेक एव प्राणः सत्सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥ २१ ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ ४ [७. ३.] ॥ ॥

अथ स्वयमातृष्ठासु सामानि गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्ठास्ता एताः
 शर्करास्ता देवा उपधायैतादशीरेवापश्यन्त्यैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्
 । उप तज्जानीत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चि-
 त्तिमिहतेति वाव तद्ब्रुवंस्तदिह यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥
 ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यंस्तान्यगायंस्तीरेषु लोकेषु रसमुपजीवनम-
 दधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायत्येष्वेतैर्लोकेषु रसमुपजीवनं दधा-

ति ॥३॥ स्वयमातृष्ठासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्ठा एष्वैतल्लोकेषु
 रसमुपजीवनं दधाति ॥४॥ स वै भूर्भुवः स्वरिति । एतासु व्याहृतिषु गायति
 भूरिति वाऽअयं लोको भुव इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक एष्वैतल्लोकेषु
 रसमुपजीवनं दधाति ॥५॥ तानि वै नानाप्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि
 यन्नानाप्रस्तावानि नाना कृपश्यन्नय यत्समाननिधनान्येका क्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठेकं
 निधनं स्वर्ग एव लोकस्तस्मात्स्वर्ग्येति निर्धनानि ॥६॥ अथैनं हिरण्यशकलैः
 प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतदमृतं द्रुपमुत्तममदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतदमृतं द्रुपमुत्तमं दधाति ॥७॥ यद्वै न हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । ए-
 तद्वाऽअस्मिन्नदोऽमं पुरस्ताद्भूम्यां तनूं मध्यतो दधाति रुक्मं च पुरुषं चाथैनमेत-
 त्सर्वमेवोपरिष्ठाद्भूम्या तन्वा प्रहादयति ॥८॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्याम् । द्वि-
 पाय्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं द्रुप-
 मुत्तमं दधाति पञ्च कृत्वः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या-
 वानाग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं द्रुपमुत्तमं दधाति सहस्रेण सर्वं
 वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं द्रुपमुत्तमं दधाति ॥९॥ पश्चादये प्राड् तिष्ठन्
 । अथोत्तरतो दक्षिणाय पुरस्तात्प्रत्यङ्मुह्य जघनेन परित्य दक्षिणत उदङ् तिष्ठ-
 स्तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रायानुपरीत्य पश्चात्प्राड् तिष्ठन्तथो ह्यस्यैतत्प्रागेव कर्म
 कृतं भवति ॥१०॥ सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि सा-
 हस्रोऽसि सहस्राय वेति सर्वं वै सहस्रं सर्वमसि सर्वस्मै वेत्येतत् ॥११॥ अ-
 थातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः पशवः पुरीषं
 यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रहादयतीमं तल्लोकं पशुभिः प्रहादयति ॥१२॥ अन्त-
 रिक्षमेव द्वितीया चितिः । वयांसि पुरीषं यद्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रहादय-
 त्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रहादयति ॥१३॥ द्यौरेव तृतीया चितिः । नक्षत्राणि पु-

रीषं यत्तृतीयां चितिं पुरीषेण प्रहादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रहादयति ॥ १४ ॥ यज्ञ
 एव चतुर्थी चितिः । दक्षिणाः पुरीषं यच्चतुर्थी चितिं पुरीषेण प्रहादयति यज्ञं
 तदक्षिणाभिः प्रहादयति ॥ १५ ॥ यज्ञमान एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषं यत्य-
 च्चमी चितिं पुरीषेण प्रहादयति यज्ञमानं तत्प्रजया प्रहादयति ॥ १६ ॥ स्वर्ग एव
 लोकः षष्ठी चितिः । देवाः पुरीषं यत्षष्ठी चितिं पुरीषेण प्रहादयति स्वर्गं त-
 ल्लोकं देवैः प्रहादयति ॥ १७ ॥ अमृतमेव सप्तमी चितिः । तामुत्तमामुपदधात्यमृतं
 तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्मादिवा अनन्तर्हिता-
 स्तस्माद् तु तेऽमृता इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥ अथाध्यात्मम् । यैवेयं प्रतिष्ठा यश्चायम-
 वाङ् प्राणस्तत्प्रथमा चितिर्माँसं पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रहादयत्येतस्य
 तदात्मनो माँसैः संहादयतीष्टका उपधायास्थीष्टका अस्थि तन्माँसैः संहादयति
 नाधस्तात्संहादयति तस्मादिमे प्राणा अधस्तादुसंहन्ना उपरिष्टात्तु प्रहादयत्येत-
 दस्य तदात्मन उपरिष्ठान्माँसैः संहादयति तस्मादस्यैतदात्मन उपरिष्ठान्माँसैः
 संहन् न आवकाशते ॥ १९ ॥ यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात् । तद्वितीया चिति-
 र्माँसं पुरीषं यद्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रहादयत्येतदस्य तदात्मनो माँसैः सं-
 हादयतीष्टका उपधायास्थीष्टका अस्थि तन्माँसैः संहादयति पुरीषोऽपदधाति
 पुरीषेण प्रहादयत्येतदस्य तदात्मन उभयतो माँसैः संहादयति तस्मादस्यैतदा-
 त्मन उभयतो माँसैः संहन् न आवकाशते ॥ २० ॥ मध्यमेव तृतीया चितिः । यदूर्ध्वं
 मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्तच्चतुर्थी चितिर्ग्रीवा एव पञ्चमी चितिः शिर एव षष्ठी
 चितिः प्राणा एव सप्तमी चितिस्तामुत्तमामुपदधाति प्राणास्तदस्य सर्वस्योत्तमान्द-
 धाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा उत्तमाः पुरीषोऽपदधाति माँसं वै पुरीषं माँ-
 सेन तत्प्राणान्प्रतिष्ठापयति नोपरिष्टात्प्रहादयति तस्मादिमे प्राणा उपरिष्टादुसं-
 हन्नाः ॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५. [७. ४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०९

॥ सप्तमोऽध्यायः [५५.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या४३७ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चित्तिनामाष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. २. ४ भूवोत्तरं तस्थौ B. - १ वाग्वै विश्वकर्म ऋषि° A 1. B.

Ibid. तस्माद्वाग्विश्वकर्म ऋषिः A 1. B. - ३. १? प्राणभृत्यंगानि A. प्राणभृत्यंगानि B. - ४. १० बहिष्ठा° A. बहिष्ठा° B in the first instance, बहिष्ठा° in the second. —

Adhyāya २. ४. ४ विराड् A. विराड् B. —

Adhyāya ३. १. २ लोको हृदयत B. - २. २ दिन्नु प्रजा A. - ४. ५ Read: द्वे प्रतिष्ठे. - ६ राड्यत्यसि B. यत्नी is here and १०. (as well as Vāj. S. १४. २२) paroxytonon in the first instance, oxytonon in the second! —

Adhyāya ४. १. ११ तद्यत्तमाह A 2! B. - २३ °धमासाः सप्त AB. - २. ११ युवात चायुवात च A. युवान वायुवते च B. - ३. २० °द्यत्प्राजनयदसृजत AB.! —

Adhyāya ५. १. २ लोको हृदयत् A. हृदयत् B. - ७ यवेतत्करोति A. यन्वेतत्करोति B. - २. १ °हृदयंस्त° AB. - ५ Vāj. S. १५. ५ reads विवध°. - ३. ८ thus the Kāṇvās. —

Adhyāya ६. १. ४ i. e. अन्तःस्तोमभागम् - ५ प्रतिहर्तेत्य° A. - ६-८ राड् AB. - १५ °ष्टाद्गोप्त्रेनकुर्वत and °प्त्रेनकुरुते AB. - १६ Vāj. S. १५. १५ adds ते नोऽवन्तु after नमोऽग्रस्तु. - २१ °ष्टाद्गोप्त्रेनकुर्वत A. प्रैजकुर्वत B. - २. २ °ष्टिबीजि° AB. - ३ °ष्टुष्कमीणि A. - १५ i. e. बहिःस्तोमभागम्. - ३. १ राधेवा° AB. —

ओम् । अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र
 रुद्रो देवता तस्मिन् देवा एतदमृतं ब्रह्ममुत्तममदधुः स एषोऽत्र दीप्यमानोऽति-
 ष्टमग्निः प्राजापत्यो देवा अभिभूर्यद्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति ॥१॥ तेऽब्रुवन्
 । अन्नमस्मै सम्भराम तेनैनं शमयामिति तस्माऽएतदन्नं समभरञ्छात्तदेवत्यं ते-
 नैनमशमयंस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयंस्तस्माश्चात्तदेवन्यं शात्तदेवत्यं क्व वै त-
 तरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नपमेतदमृतं ब्र-
 ह्ममुत्तमं दधाति स एषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिहमानस्तस्माऽएतदन्नं सम्भर-
 ति शात्तदेवत्यं तेनैनं शमयति ॥२॥ जर्तिलैर्जुहोति । जायतऽएष एतद्यच्ची-
 यते स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायतऽउभयम्वेतदन्नं यज्जर्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चा-
 रण्यं यद्वह् तित्वास्तिन ग्राम्यं यद्वह् पच्यते तेनारण्यमुभयेनैवैनमेतदन्नेन प्री-
 णाति ग्राम्येण चारण्येन च ॥३॥ अर्कोऽर्णेन जुहोति । अन्नमर्कोऽन्नेनैवैनमेत-
 त्प्रीणाति ॥४॥ परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते यत्परिश्रितस्तथो ह्यस्यैता अ-
 ग्निर्येवाऽह्यतो जुता भवन्ति ॥५॥ यद्वैतद्वतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्र-
 स्तादेवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युरेव सोऽर्गं न तर्विततोऽति-
 ष्टत्सोऽरोदीतस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्ताव्याग्निन्मन्योः प्रत्यतिष्ठत्स एव शत-
 शीर्षा रुद्रः समभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या अन्या विप्रुषोऽपतंस्ता असंख्याता
 सहस्राणीमांलोकान्नुग्राविशन्तश्चक्षुःश्रोत्राभवंस्तस्मादुद्राः सोऽयं शतशीर्षा
 रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरथिज्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठन्मिह-

नस्तस्माद्दिवा अविभयुः ॥ ६ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । अस्माद्वि बिभीमो यद्वै नोऽयं
 न हिंस्यादिति सोऽब्रवीदन्नमस्मै सम्भरत तेनैनं शमयतेति तस्माऽएतदन्नं
 समभरञ्छतरुद्रियं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतं शतशीर्षाणां रुद्रमेतेनाशमयंस्तस्माद्-
 तशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्षरुद्रशमनीयं ह वै तद्वतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्माऽअयमेतदन्नं सम्भरति शतरुद्रियं तेनैनं श-
 मयति ॥ ७ ॥ गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्वस्ताशयत्ततो गवे-
 धुकाः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥ अर्कपर्णेन जुहो-
 ति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्वागेन स्वेन रसेन प्रीणा-
 ति ॥ ९ ॥ परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो न वै लोमसु विषं न
 किं च न हिनस्त्युत्तरीर्धेऽग्रेरुदङ् तिष्ठन्जुहोत्येतस्यां ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः
 स्वायमेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते ॥ १० ॥ स वै जानुदग्ने प्रथमं
 स्वाहाकरोति । अध-इव वै तद्यज्जानुदग्नमध-इव तद्यद्यं लोकस्तद्यऽमं लो-
 कं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति ॥ ११ ॥ अथ नाभिदग्ने । मध्यमिव वै तद्यन्ना-
 भिदग्नं मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति
 ॥ १२ ॥ अथ मुखदग्न । उपरीव वै तद्यन्मुखदग्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं
 लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवै-
 नानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥ नमस्ते रुद्र मन्यवऽइति । य एवास्मिन्सोऽन्तर्मन्युर्वि-
 ततोऽतिष्ठत्तस्माऽएतन्नमस्करोत्युतो तऽइषवे नमो बाहुभ्यामुत ते नम इती-
 द्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥ स एष क्षत्रं देवः । यः स
 शतशीर्षा समभवद्विश इमऽइतरे ये विप्रुड्भ्यः समभवंस्तस्माऽएतस्मै क्षत्रयैता
 विश एतं पुरस्ताडुद्धारमुदहरन्त्य एष प्रथमोऽनुवाकस्तेनैनमप्रीणंस्तथैवास्माऽअ-
 यमेतं पुरस्ताडुद्धारमुदरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष एकदेवत्यो भवति रौद्र

न७ ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥ चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्ति । त्रयोदश मासाः
 वत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेत-
 नेन प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारिण नमस्यति
 स्माडु ह नान्यज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति यथा हैनं ब्रूयद्यज्ञस्तऽइति तादृक्तत्
 १६ ॥ अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ
 च न एष च मा हिष्ठसिष्टमित्येवमेतदाह नतरा७ हि विदित आमन्त्रितो
 ऽनस्ति ॥ १७ ॥ नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येष एव
 हिरण्यबाहुः सेनानारिष दिशां पतिस्तद्यत्किं चत्रिकदेवत्यमेतमेव तेन प्रीणा-
 त् । क्षत्रमेव तद्विष्यपिभागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मिन्क्षत्रियोऽपिभागोऽथ या
 संख्याता सहस्राणीमांलोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याम्य एतज्जुहोति ॥ १८ ॥
 य ज्ञातिभ्यो जुहोति । एतानि ह ज्ञातान्येते रुद्रा अनुप्रविविशुर्यत्र-यत्रैते त-
 वैनानेतत्प्रीणात्यथोऽएव७ हैतानि रुद्राणां ज्ञातानि देवानां वै विधामनु म-
 ष्यास्तस्माडु हेमानि मनुष्याणां ज्ञातानि यथाज्ञातमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १९ ॥
 षां वाऽउभयतो नमस्कारा अन्ये । अन्यतरतो नमस्कारा अन्ये ते ह ते धीरतरा
 शान्ततरा यऽउभयतो नमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नमस्कारिण शमयति
 २० ॥ स वाऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाकेऽथाशीत्यामथाशी-
 तां च यानि चोर्ध्वानि यजूंष्यावतानिभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति
 २१ ॥ अथैतानि यजूंषि जपति । नमो वः किरिकेभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं
 म यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवाहङ्केत तदेताभिर्व्याहृति-
 र्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम गहति तथो हैनमेष देवो न हि नस्ति
 २२ ॥ नमो वः किरिकेभ्य इति । एते ह्रीद७ सर्वं कुर्वन्ति देवाना७ हृदयेभ्य
 त्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवाना७ हृदयानि नमो विचिन्वत्केभ्य

इत्येते क्रीद७ सर्वं विचिन्वन्ति नमो विक्षिणत्केभ्य इत्येते वै तं विक्षिणन्ति
 यं विचिक्षीषन्ति नम आनिर्हृतेभ्य इत्येते क्षेत्र्यो लोकेभ्योऽनिर्हृताः ॥२३॥
 अथोत्तराणि जपति । द्रापेऽग्रन्धसस्पतऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं
 दिद्रापयिषत्यन्धसस्पतऽइति सोमस्य पतऽइत्येतद्दरिद्रं नीललोहितेति नामानि
 चास्यैतानि त्रपाणि च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणात्यासां प्रज्ञानामेषां पशूनां मा
 भेमा रोग्नो च नः किं चनाममदिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२४॥ स एष क्षत्रं
 देवः । तस्माऽएतस्मै क्षत्रयिता विशोऽमुं पुरस्ताडुद्धारमुदहरन्त्योऽसौ प्रथमो
 ऽनुवाकोऽथास्माऽएतमुपरिष्ठाडुद्धारमुदहरंस्तेनैनमप्रीणांस्तथैवास्माऽअयमेतमुप-
 रिष्ठाडुद्धारमुदरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवैत७
 क्षेत्र्येतेन प्रीणाति ॥२५॥ सप्तैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त-
 वः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणा-
 ति तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका
 असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम् ॥२६॥ अथावतानान्जुहोति । एतद्वा
 ऽएनान्देवा एतेनान्नेन प्रीवाथैषामेतैरवतानैर्धनूष्यवतानोति ॥२७॥ तथैवानयमेतदेते-
 नान्नेन प्रीवाथैषामेतैरवतानैर्धनूष्यवतानोति न क्षवततेन धनुषा कं चन हि-
 नस्ति ॥२७॥ तद्वै सहस्रयोजनऽइति । एतद्द परमं दूरं यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव
 परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूष्यवतानोति ॥२८॥ यद्वेवाह सहस्रयोजनऽइति । अ-
 यमग्निः सहस्रयोजनं न क्षेत्र्येत्स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवै-
 षा७ सहस्रयोजने धनूष्यवतानोति ॥२९॥ असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन्मह-
 त्यर्णवऽइति यत्र-यत्र ते तदेवैषामेतद्धनूष्यवतानोति ॥३०॥ दृष्टैतानवतानान्जु-
 होति । दशान्नरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्या-
 वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषामेतद्धनूष्यवतानोति ॥३१॥ अथ प्रत्यवरो-

हान्नुहोति । एतद्वाऽएतदिमांलोकानित उर्ध्वी रोहति स स पराडिव रोह इ-
 यमु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठाम-
 भिप्रत्येति ॥३२॥ यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएनानेतत्प्रीणन्नन्वैति तत ए-
 वैतदात्मानमपोद्धरते ज्ञावावै तथा हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥३३॥ यदेव प्र-
 त्यवरोहति । एतद्वाऽएतदेतान्बुद्धानित उर्ध्वान्प्रीणाति तान्युनरमुतोऽर्वाचः ॥३४॥
 नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्येऽमुष्मिंलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति ये-
 षां ऋमिषव इति वर्षेऽह ते षामिषवा वर्षेण ह ते ह्मिषसन्ति यं जिह्मिषसि-
 षन्ति ॥३५॥ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षेऽइति । तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य
 एतन्नमस्करोति येषां वात इषव इति वातो ह ते षामिषवो वातेन ह ते ह्मिष-
 सन्ति यं जिह्मिषसिषन्ति ॥३६॥ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिं-
 लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषामन्नमिषव इत्यन्नं ह ते षामिषवोऽन्नेन ह
 ते ह्मिषसन्ति यं जिह्मिषसिषन्ति ॥३७॥ तेभ्यो दश प्राचीः । दश दक्षिणा दश
 प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वी इति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश
 प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति ॥३८॥
 यदेवाह दश-दशेति । दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं क-
 रोति तस्मादु ह्येदं ह्येतोऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमोऽस्त्विति तेभ्य एव नमस्क-
 रोति ते नो मृडयन्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमे-
 षां जम्भे दध्म इति यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे द-
 धामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो
 ह्येव स यमेवंविद्वेष्टि ॥३९॥ त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्ने-
 नैवैनानेतत्प्रीणाति त्रिरित उर्ध्वी रोहति तत्पट् तस्थोक्तो बन्धुः ॥४०॥ यदेव

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति
 तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥ अथ तदर्कपर्णा चाबाले प्रास्यति । एतद्वाऽएने-
 नैतद्गौद्रं कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिरुः करोति नेदिदमशान्तं कश्चिदभिति-
 ष्ठात्तन्नेद्दिनसदिति तस्माच्चाबाले यदेव चाबालेऽग्निरेष यच्चाबालस्तथो हैनदे-
 षोऽग्निः संदहृत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतद्दत्तरुद्रियं संवत्सर-
 मग्निमाप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च श-
 तान्येतद्दत्तरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि
 तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि त्रिंशत्त्रिंशन्मा-
 सस्य रात्रयस्तन्मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यप्नोत्यथ या-
 नि पञ्चत्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे
 शिर एव पञ्चत्रिंशमेतावान्वै संवत्सर एवमु हस्यैतद्दत्तरुद्रियं संवत्सरमग्नि-
 माप्नोत्येव संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो
 यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्तेऽग्नयो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका एवमु हस्यैतेऽग्नयः
 पृथक्शतरुद्रियेणाभिर्भुता भवन्ति ॥ ४३ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतद्दत्तरुद्रियं मरुडकथ-
 माप्नोति कथं मरुडकथेन सम्पद्यतऽइति यान्यमूनि पञ्चविंशतिर्यज्ञूष्यभितो
 ऽशीतीः स पञ्चविंश आत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुहान्यथ या
 अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि मरुडकथमाख्यायतेऽथ यद्बर्धमशीतिभ्यो
 यदेवादो मरुत उक्थस्योर्धमशीतिभ्य एतदस्य तदेवमु हस्यैतद्दत्तरुद्रियं मरुड-
 कथमाप्नोत्येवं मरुडकथेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ॥

अथैनमतः परिषिञ्चति । एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय
 एवाशमयन्स्तथैवैनमेवमेतद्दत्तरुद्रियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय एव शमयति ॥ १ ॥ अ-
 द्विः परिषिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत

एवैनमेतद्भूमयति त्रिष्वृक्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्वैनमेतद्भूमयति ॥२॥ यद्वेवैनं परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषोऽग्निरिमांस्त-
 ष्ठीकानद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनांस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमांल्लोका-
 त्सर्वतः समुद्रः पर्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमांल्लोकान्दक्षिणावृत्तसमुद्रः पर्येति ॥३॥
 अग्नीत्यपरिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीध्रो नो वाऽआत्मात्मा ७ हिनस्त्यह्निःसाया
 ऽश्मनोऽध्यश्मनो ह्यापः प्रभवति निकक्षान्निकक्षाद्यापः प्रभवति दक्षिणान्नि-
 क ७ दक्षिणाद्भिः निकक्षाद्यापः प्रभवति ॥४॥ अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामिति
 । अश्मनि वाऽएषोर्कपर्वतेषु श्रिता यदापोऽद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधि
 सम्भृतं पय इत्येतस्माद्धेतत्सर्वस्मादधि सम्भृतं पयस्तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः
 सधरणा इति मरुतो वै वर्षस्येशतेऽश्मंस्ते क्षुदिति निदधाति तदश्मनि क्षुधं
 दधाति तस्मादश्मानाद्योऽथो स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरऽएव तत्स्थिरं द-
 धाति मयि तऽऊर्गित्यपादत्ते तदात्मन्नूर्जं धत्ते तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥५॥
 निधायोदहरणं त्रिविपल्ययते । एतद्वाऽएनमेतल्लघूयतीव यदेन ७ समन्तं पर्येति
 तस्माऽएवैतन्निष्कृतेऽह्निःसायि ॥६॥ यद्वेव विपल्ययते । एतद्वाऽएनमेतदन्ववैति
 तत एवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्रि तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥७॥ त्रि-
 विपल्ययते । त्रिर्हि कृवः पर्येति त्र्यावत्कृवः पर्येति तावत्कृवो विपल्ययते
 ॥८॥ अथ तमश्मानमुदहरणोऽवधाय । एतां दिशः ७ हरत्येषा वै नैर्ऋती दिङ्मै-
 त्यमेव तद्दिशि शुचं दधाति ॥९॥ एतद्वाऽएनं देवाः । शतरुद्रियेण चाद्भिश्च श-
 मयिवाथास्येतिन शुचं । आनमपाग्रंस्तथैवैनमयमेतद्भवत्येति ॥ चाद्भिश्च शमयिवा-
 यास्येतिन शुचं पाप्मानमपहृत्ति ॥१०॥ बाह्येनाग्निः ७ हरति । इमे वै लोकाऽए-
 षोऽग्निरभ्यस्तल्लोकेभ्यो बह्विधा शुचं दधाति बह्विर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्वह्विधा
 शुचं दधाति ॥११॥ स वेदेदक्षिणाया ७ ओणी । प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति

यं द्विष्मस्तं ते शुगृह्विति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुगृह्वत्यमुं ते शुगृह्विति ह ब्रू-
याद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन् पुनरस्त्यपि तत्राद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमे-
वंविद्वेष्टि यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तः शुगृह्वति यं
द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायत्यप्रतीक्षमेव तदुचं पाप्मानं जहति ॥१२॥ प्रत्येत्येष्टका धेनूः कु-
रुते । एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमप-
हृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरुर्वत तथैवैनमयमेतद्वतरुद्रियेण चाद्रिश्च शमयित्वा शुच-
मस्य पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥१३॥ आसीनः कुर्वीतेत्यु ह्येक-
ऽआहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठस्वेव कुर्वीतेमे वै लोका एषोऽग्नि-
स्तिष्ठतीव वाऽऽमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥१४॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन्
। पुरस्ताद्वाऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं ति-
ष्ठतीमुपसीदति ॥१५॥ स यत्राभ्याप्रोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपतीमा मेऽअग्रऽइ-
ष्टका धेनवः सन्वित्यग्निर्हृतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्नि-
मेवामन्त्रयतऽएका च दश चान्तश्च परार्धश्चेत्येष ह्यवराध्यो भूमा यदेका च दश
चाथ ह्येष परार्धो भूमा यदन्तश्च परार्धश्चावराध्यतश्चैवैना एतत्परार्धतश्च परिगृह्य
देवा धेनूरुर्वत तथैवैना अयमेतदवराध्यतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते
तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वाऽएष एता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते
ऽथ यत्संतनोति कामानेव तत्संतनोति ॥१६॥ यद्वेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वा-
ऽअयमग्निर्वाचा हि चितः स यदाह्येका च दश चान्तश्च परार्धश्चेति वाग्वाऽए-
का वाऽदश वागन्तो वाक्परार्धी वाचमेव तदेवा धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो
वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ यत्संतनोति वाचमेव तत्संतनोत्येता मेऽअग्रऽइष्टका
धेनवः सन्वमुत्रामुष्मिलोकऽइत्येतद्वाऽएना अस्मिलोके धेनूः कुरुतेऽथैना एत-
द्मुष्मिलोके धेनूः कुरुते तथो ह्येनमेता उभयोर्होताभ्यां भुञ्जत्यस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च ॥१७॥

ऋतव स्येति । ऋतवो ह्येता ऋतावृध इति सत्यवृध इत्येतदुत्तुष्टा स्थ ऋतावृध
 इत्यहोरात्राणि वाऽऽष्टका ऋतुषु वाऽऽहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्रुतो मधुश्रुत
 इति तदेना घृतश्रुतश्च मधुश्रुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥ विराजो नामेति । एतद्वै देवा
 एता ऽष्टका नामभिरुपाह्वयन्त यथा-यथैना एतदाचक्षते ता एनानभ्युपावर्तन्ताथ
 लोकम्पृणा एव पराच्यस्तस्युरहितनाम्नो निमिमिहत्यस्ता विराजो नामाकुर्वन्त
 ता एनानभ्युपावर्तन्त तस्माद्दश-दशेष्टका उपधाय लोकम्पृणायामिमन्त्रयते तदेना
 विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विराट् कामडुघा अक्षीयमाणा इति तदेनाः काम-
 डुघा अक्षीयमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥ अथैनं विकर्षति । मण्डूकेनावकया वेतसशा-
 खयैतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्विश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्या-
 थैनमेतद्भूय एवाशमयन्त्येवैनमयमेतदुत्तरुद्रियेण चाद्विश्च शमयित्वा शुचमस्य पा-
 प्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय एव शमयति सर्वतो विकर्षति सर्वत एवैनमेतदुत्तरमयति
 ॥ २० ॥ यद्वैैनं विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कुर्वन्तमद्वि-
 र्वोक्षन्ता आपः समस्कन्दन्ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥ ताः प्रजापतिमब्रुवन् ।
 यद्वै नः कमभूद्वाक्तादगादिति सोऽब्रवीदेष व एतस्य वनस्पतिर्वेद्विति वेत्तु
 संवेत्तु सोऽह वै तं वेतस इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ य-
 दब्रुवन्नवाङ्गः कमगादिति ता अवाक्का अभवन्नवाक्का ह वै ता अवका इत्याच-
 क्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैतास्त्रय्य आपो यन्मण्डूकोऽवका वे-
 तसशाखिताभिरैवैनमेतन्नयीभिरद्विः शमयति ॥ २२ ॥ यद्वैैनं विकर्षति । ज्ञायत
 ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय ज्ञायते सर्वम्बेतदन्नं यन्मण्डूकोऽवका
 वेतसशाखा पशवश्च ह्येता आपश्च वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति
 ॥ २३ ॥ मण्डूकेन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो यातयामा
 हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका अमनुपजीवनीयतमा यातयाम्यो हि ता वे-

तस्मिन् वनस्पतीनां तस्माद्विस्तृतो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः
 ॥२४॥ तानि वक्ष्ये प्रबध्य । दक्षिणार्धेनाग्नेरुत्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति
 समुद्रस्य त्रावकयाग्रे परिव्ययामसि पावकोऽस्मभ्यः शिवो भवेति समु-
 द्रियाभिस्त्राद्भिः शमयाम इत्येतत् ॥२५॥ अथ जघनार्धेनोदक् । हिमस्य वा जरा-
 युणाग्रे परिव्ययामसि पावकोऽस्मभ्यः शिवो भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं
 तद्धिमस्य जरायु शीतस्य वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् ॥२६॥ ॥ शतम् ४८००
 ॥ ॥ अथोत्तरार्धेन प्राक् । उप झन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा अग्रे पित्तमपा-
 मसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णाः शिवं कृधीति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः ॥२७॥ अथ पूर्वार्धेन दक्षिणा । अपामिदं न्ययनः समुद्रस्य निवेश-
 नम् अन्यांस्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यः शिवो भवेति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे विकर्षत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्वि देव-
 त्रा ॥२८॥ आत्मानमग्रे विकर्षति । आत्मा क्षेत्राग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षि-
 णं पक्षमथ पुष्कमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा ॥२९॥ अभ्यात्मं पक्षपुहानि
 विकर्षति । अभ्यात्ममेव तद्दक्षिणं धत्ते परस्तादर्वाकपरस्तादेव तदर्वाचीः शान्तिं
 धत्तेऽग्रे पावक रोचिषेति दक्षिणं पक्षः स नः पावक दीदिव इति पुहं पाव-
 कया यश्चितयत्या कृपेत्युत्तरं पावकं पावकमिति यद्वै शिवः शान्तं तत्पावकः
 शमयत्येवैनमेतत् ॥३०॥ सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विकर्षति तं वक्ष्यमुत्करे
 न्यस्य ॥३१॥ अथैनः सामभिः परिगायति । अत्रैष सर्वाग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा
 एतदमृतं रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति सामानि भ-
 वन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा अमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः
 परिगायति सर्वत एवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥३२॥ यद्वैवैनः सामभिः

परिगायति । एतद्वै देवा अकामयन्तानस्थिकमिमममृतमात्मानं कुर्वमिहीति तेऽब्रु-
 वन्नुप तज्जानीत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहाऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयध-
 मिति चितिमिहतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विहते यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वा-
 महाऽइति ॥ ३३ ॥ ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यंस्तेरेन पर्यगायंस्तेरे-
 मात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो यदेन७ सामभिः परिगायत्येतमे-
 वैतदात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वत एवैतदेतमात्मानम-
 नस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वाऽश्मे लोका अथो तिष्ठन्वै वी-
 र्यवत्तरो ह्रिड्कृत्य गायति तत्र हि सर्वं कृत्स्न७ साम भवति ॥ ३४ ॥ गायत्रं पु-
 रस्तादङ्गायति । अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतद्विहः करोत्यथो शिर एवास्यैतदनस्थि-
 कममृतं करोति ॥ ३५ ॥ रथन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरमियमु वाऽएषां
 लोकाना७ रसतमोऽस्या७ ह्रीमे सर्वे रसा रसतम७ ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते
 परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा इममेवास्यैतदक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमे-
 वास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥ बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहद्द्यौर्हि
 बर्हिषा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथोऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं क-
 रोति ॥ ३७ ॥ वामदेव्यमात्मन् । प्राणां वै वामदेव्यं वायुरू प्राणाः सर्वेषामु ह्येष
 देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्यैतदात्मानं करोत्यथोऽआत्मानमेवास्यैतदनस्थिक-
 ममृतं करोति ॥ ३८ ॥ यज्ञायज्ञियं पुरुम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च
 यज्ञः संतिष्ठतऽएतमेव तस्याहुतीना७ रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽप्येति त-
 स्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुरुम् करोत्यथो पुरुमेवास्यैतदनस्थिकम-
 मृतं करोति ॥ ३९ ॥ अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वाऽआदित्यो हृदय७ ज्ञ-
 द्वा एष ज्ञद्वा७ हृदयं परिमण्डल एष परिमण्डल७ हृदयमात्मन्गायत्यात्मन्दि
 हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय आदित्य-

मेवास्मैतद्द्वयं करोत्यथो हृदयमेवास्मैतदनस्थिकममृतं करोति ॥४०॥ प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च गायति । तद्यत्प्रज्ञासु गायति तत्प्रज्ञासु हृदयं दधात्यथ यत्प्रज्ञापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥४१॥ यद्वेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च गायति । अयं वा अग्निः प्रज्ञाश्च प्रज्ञापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रज्ञासु च प्रज्ञापतौ च हृदयं दधाति ॥४२॥ ता हैता अमृतेष्टकाः । ता उत्तमा उपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नान्योऽध्यर्गोर्गायेदिष्टका वाऽऽता विचितो ह स्याद्यदन्योऽध्यर्गोर्गायेत् ॥४३॥ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ प्रथमोऽध्यायः [५६.] ॥ ॥

उपवस्थीयेऽहन्प्रातरुदितऽआदित्ये । वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यत्यथैतत्त्रयऽ समासितं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधाति ॥१॥ अथाग्निमारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्वर्चिषऽइत्यत्रैष सर्वाग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्माऽअलं यद्विऽस्याद्यं जिह्वेऽसिषेद्यमु वाऽएष हिनस्ति हरसा वैनऽ शोचिषा वार्चिषा वा हिनस्ति तथो हैनमेष एतैर्न हिरास्यभ्यां स्तेऽअस्मत्तः तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यऽ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२॥ आरुह्याग्निऽ स्वयमातृणां व्याधारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥३॥ स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमातृणां प्राणो तदन्नं दधाति ॥४॥ यद्वेव स्वयमातृणां व्याधारयति । उत्तरवेदिर्हैषाग्नेरथ याममूं पूर्वा व्याधारयत्यध्वरस्य साथ हैषाग्निस्तामेतद्व्याधारयति ॥५॥ पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यन्नं वै तद्यत्पश्यति प्रत्यन्नाऽ सोत्तरवेदिः प्रास्ता एवेह भवन्ति परोऽन्नं वै तद्यत्प्रास्ताः परोऽन्नमियमुत्तरवेदिः ॥६॥ स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यन्नं वै तद्यत्स्वानाकारः प्रत्यन्नाऽ सोत्तरवेदिर्वैद्वारिणोमां परोऽन्नं वै तद्यद्वैद्वारः

परोऽक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन क्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृ-
 हीतेन क्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यतिकारं व्यतिष्ठारुं क्युत्तरवेदिं व्याधार-
 यन्ति ॥७॥ नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो
 ऽग्निस्तमेतत्प्रीणात्यप्सुषदे वेडिति योऽस्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति बर्हिषदे वेडिति
 य ओषधिघग्निस्तमेतत्प्रीणाति वनसदे वेडिति यो वनस्पतिघग्निस्तमेतत्प्रीणाति
 स्वर्विदे वेडित्ययमग्निः स्वर्विदिमेवैतदग्निं प्रीणाति ॥८॥ यद्वेवाह । नृषदे वे-
 डप्सुषदे वेडित्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां क-
 रोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथोऽएता-
 नेवैतदग्निनिस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥९॥ पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचि-
 त्तिकोऽग्निः पञ्चर्तव संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 तेनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥१०॥ अथैनं समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायतऽएष
 एतच्छीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते सर्वमेतदन्नं यदधि मधु घृतं सर्व-
 णैवेनमेतदग्नेन प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत एवेनमेतत्सर्वेणान्नेन प्रीणाति
 ॥११॥ यद्वेवैनं समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तमम-
 दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु परममन्नं यदधि मधु घृतं
 तद्यदेव परमं रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परि-
 श्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्रैरग्नौ हि
 देवानाम् ॥१२॥ यद्वेवैनं समुक्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं सम-
 स्कुर्वन्तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वतादः सन्नूरब्दीयमथास्मिन्नेतं संचितऽउप-
 रिष्ठाद्भागमकुर्वत तन्नेवैतत्प्रीणाति य एवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः संचितऽउपरिष्ठा-
 द्भागमकुर्वत तन्नेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥१३॥ ये दे-
 वा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामिति देवा क्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानां

संवत्सरीणमुप भागमासतः इति संवत्सरीणां ह्येतद्वत् भागमुपासतेऽङ्कतादो
 हविषो यज्ञेऽस्मिन्नित्यङ्कतादो हि प्राणाः स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्येति स्व-
 यमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥ ये देवा देवेषु । अधि देववमा-
 यन्निति देवा ह्येते देवेष्वधि देववमायन्ये ब्रह्मणाः पुरएतारोऽस्येत्ययमग्निर्ब्रह्म
 तस्येति पुरएतारो येष्यो नऽऋते पवते धाम किं चनेति न हि प्राणेभ्य ऋते प-
 वते धाम किं चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुष्विति नैव ते दिवि न पृ-
 थिव्यां यदेव प्राणभृत्स्मिंस्तऽइत्येतत् ॥ १५ ॥ द्वाभ्यां समुक्षति । द्विपाद्यज्ञमानो
 यज्ञमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥ अथ प्र-
 त्यवरोक्षति । प्राणदा अपानदा इति सर्वे ह्येते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदे-
 तामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र ह्येवास्यैष प्राणान्वृञ्जीताथ यदेतामत्रात्मनः प-
 रिदां वदते तथो ह्यस्यैष प्राणान्न वृङ्गे प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चीदा वरि-
 वोदा इत्येतद्वा मेऽसीत्येवैतदाहान्यांस्तेऽस्मत्तपन्तु ह्येतयः पावकोऽस्मभ्यः
 शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १७ ॥ प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसङ्घां प्रचरति ।
 प्रवर्ग्योपसङ्घां प्रचर्याथास्मै व्रतं वार्धव्रतं वा प्रयह्यथ प्रवर्ग्योपसङ्घामथ प्रवर्ग्य-
 मुत्सादयत्याप्त्वा तं कामं यस्मै कामयिनं प्रवृणक्ति ॥ १८ ॥ तं वै परिष्यन्दऽउत्सा-
 दयेत् । ततो वाऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृह्यद्-
 षूत्सादयेदपोऽस्य शुगृह्यथ यत्परिष्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति
 नेमां यद्वाप्सु न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शा-
 त्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दऽउत्सादयेत् ॥ १९ ॥ अग्नौ
 त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषोऽग्निरापः परिश्रितस्तं यद्वाऽउत्सादयति त-
 देवैनं परिष्यन्दऽउत्सादयति ॥ २० ॥ यद्देवाग्नाऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो
 ऽग्निरग्निर्वायुः प्रवर्ग्याः स यदन्यत्राऽरुत्सादयेदेतांस्तदेवान्बर्हिर्धेभ्यो

लोकेभ्यो दध्याद्य यद्ग्राऽउत्साद्यत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति ॥२१॥
 यद्देवाऽऽत्साद्यति । शिर एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्य आत्मायमग्निश्चितः स यदन्य-
 ाग्निरेतदाद्येति धीस्माद्शिरो दध्याद्य यद्ग्राऽउत्साद्यत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य
 शिरः प्रतिदधाति ॥२२॥ स्वयमातृणां सऽस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्साद्यति । प्राणाः
 स्वयमातृणां शिरः प्रवर्ग्य आत्मायमग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन संत-
 नोति संदधात्युत्साद्य प्रवर्ग्य यथा तस्योत्सादनम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. १]
 ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११० ॥ ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्येतद्वाऽएनं देवा
 एष्यन्तं पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्धिश्च तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादग्नेन
 प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृहीते तस्योक्तो बन्धुः ॥१॥ अ-
 थ षोडशगृहीतं गृहीते । षोडशकलः प्रज्ञापतिः प्रज्ञापतिरग्निरात्मसंमितेनैवैन-
 मेतदग्नेन प्रीणाति यद् वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हि-
 नस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति समान्याऽसुचि गृहीते समानो हि स यमेत-
 त्प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्मायमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति तिस्र आहु-
 तीर्जुहोति त्रिवृद्गिर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥२॥
 अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्तदौडुम्बरी भवत्यूर्ग्वै-
 रस उडुम्बर ऊर्जैर्वैनमेतदग्नेन प्रीणात्याद्रा भवत्येतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं
 यदाद्रं तद्यदेव वनस्पतीनामनार्तं जीवं तेनैनमेतत्प्रीणाति धृते न्युत्ता भवत्या-
 ग्रेयं वै धृताऽस्वैनैवैनमेतद्वाग्नेन स्वेन रसेन प्रीणाति सर्वाऽरात्रिं वसन्ति तत्र
 हि ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृद्गिर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा-
 त्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥३॥ यद्वैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वाऽएनं
 देवा एष्यन्तं पुरस्तादग्नेन संस्कृवन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्ता-

वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन्नृक्ष वै बृहस्पतिस्तु इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञमतन्वत ॥३॥ तद्वा इतत्क्रियते । यदेवा अकुर्वन्निदं नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहृतानि यत्वे-
तत्करोति यदेवा अकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथोऽइन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षि-
णतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं तनुते ॥४॥ स यः स इन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्माप्रतिरथं ज-
पतीन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽना-
ष्टुऽएतं यज्ञं तनुते तस्माद्ब्रह्माप्रतिरथं जपति ॥५॥ आशुः शिशानो वृषभो न भीम इति । ऐन्द्योऽभिद्वपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतदक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृन्ति
त्रिष्टुब्धिर्विशो वै त्रिष्टुब्धिर्णैवैतदक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृन्ति ता
द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदग्नेयो भवन्त्यग्निकर्म हि ॥६॥ अथैनमुच्यहति ।
उडु वा विश्वे देवा अग्ने भरतु चित्तिभिरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ अथाभिप्रय-
न्ति । पञ्च दिशो दैवोर्यज्ञमवन्तु देवारिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्व-
स्पर्थन्त ते देवा असुराणां दिशोऽवृञ्जत तथैवैतद्यजमानो द्विषतो आतृव्यस्य दि-
शो वृङ्क्ते देवारिति तदेना दैवीः कुरुते यज्ञमवन्तु देवारिति यज्ञमिममवन्तु देवी-
रित्येतदपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्यशनाया वाऽअमतिरशनायामपबाधमाना
इत्येतद्वायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्तीरिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्ये-
तद्वायस्योषेऽअधि यज्ञोऽअस्थादिति रय्यां च पोषे चाधि यज्ञोऽस्थादित्येतत्
॥८॥ समिद्धेऽअग्नावधि मामहान इति । यजमानो वै मामहान उक्थपत्र इत्यु-
क्थानि क्थेतस्य पत्राणीडा इति यज्ञियं इत्येतद्भूत इति धारित इत्येतत्तप्तं धर्मं
परिगृह्णायजन्तेति तप्तं क्थेतं धर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवा इत्यूर्जा

क्येत् यज्ञमयजन्त देवाः ॥ १ ॥ दैव्याय धर्त्रे जोष्टुः इति । देवो क्लेष धर्ता जोषयि-
 तृतमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपया इति देवश्रीर्क्षेष् श्रीमनाः शतपयाः परिगृह्य
 देवा यज्ञमायन्निति परिगृह्य क्येत् देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअर्धयन्तो अस्थु-
 रित्यधरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥ वीतः कृविः श-
 मितः शमिता यज्ञध्याः इति । इष्टः स्वष्टमित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र कृव्यमेती-
 त्यधर्युः पुरस्ताद्यज्ञेषु जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं
 जपत्येष एव तुरीयो यज्ञस्ततो वाका आशिषो नो जुषन्तामिति ततो नो वा-
 काश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥ सूर्यरश्मिर्हृरिक्षः पुरस्तात् । सविता ज्यो-
 तिरुदयां अजस्रमित्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः स एष सूर्यरश्मिर्हृरिक्षः पुर-
 स्तात्सवितैतज्ज्योतिरुद्यहृत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशवो वै
 पूषा त्वऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वाऽइदः
 सर्वः सम्पश्यत्येष उऽएवास्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥ तद्या अमुष्मादादि-
 त्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः । ता एतदेवा असुराणामवृज्जताथो ता एवैतत्समारोहं-
 स्ता उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृद्धेऽथो ता एवैतत्समारोहृत्यथोऽए-
 तद्वाऽएताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥ अ-
 याश्मानं पृश्निमुपधाति । असौ वाऽआदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपद-
 धाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चो-
 पधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधा-
 ति तस्मादिष इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं
 वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादिषोऽन्तरिक्षायतनो व्यधे व्यधे क्लेष
 इतः ॥ १५ ॥ स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते
 तदेतदन्नमायुर्धत्तेतदन्नमु वाऽआयुरायुः भवति स्थिरं वाऽअश्मा स्थिरं तदायुः

कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव क्षत्रम् ॥ १६ ॥ स उपदधाति । विमान एष दिवो मध्य
 ऽआस्तऽइति विमानो क्षेप दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रिवान्रोदसी अत्तरिक्षमित्यु-
 ग्धन्वाऽएष इमां लोकानां पूरयति स विश्वाचीरभिचष्टे धृताचीरिति सुचश्चेतद्वेदी-
 श्चाहन्तरा पूर्वमपरं च केतुमित्यत्तरिमं च लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि ची-
 यते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥ उक्ता समुद्रोऽअरुणः सुपर्णा इति । उक्ता क्षे-
 ष समुद्रोऽरुणः सुपर्णाः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य क्षेप एतं योनिं
 पितुराविशति मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये क्षेप दिवो निहितः पृश्नि-
 रश्मा विचक्रमे रजस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो वाऽएष एषां लोकानामन्ता
 न्याति ॥ १८ ॥ द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्ध्यां त्रैष्टुभो क्षेप न सादयत्यसन्नो क्षेप न
 सूददोक्तसाधिवदति प्राणो वै सूददोक्ताः प्राण एष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं
 निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥ अथोपायक्षि । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति तस्यो-
 क्तो बन्धुर्देवर्ह्ययज्ञ आ च वक्षत्सुम्रर्ह्ययज्ञ आ च वक्षदिति देवर्ह्यश्चैव यज्ञः सुम्र-
 र्ह्यश्च यज्ञदग्निर्देवो देवाँश्चा च वक्षदिति यज्ञश्चैवाग्निर्देवो देवाना च वक्ष-
 वित्येतत् ॥ २० ॥ वाजस्य मा प्रसवः । उद्गमेणोदग्रभीत् अथा सपत्नानिन्द्रो
 मे निग्रामेणाधराश्चाकरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥ उद्गमं च निग्रामं
 च । ब्रह्म देवा अवीवृधन् अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यतामिति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २२ ॥ तद्या ऽमुष्मादादित्यार्ह्यश्चतस्रो दिशः । ता ए-
 तदेवा असुराणामवृज्जताथो ता एवैतत्समारोहन्ता उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो
 आतृव्यस्य वृद्धेऽथो ता एवैतत्समारोहत्यथोऽएतद्वाऽएताभिर्देवा आतः सम्प्रा-
 पुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥ अथाग्निमारोहन्ति । क्रमधमग्निना
 नाकमिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमधमनेनाग्निनेतः स्वर्गं लोकमित्येतदुल्लेखः

कृ॒स्तेषु॒ वि॒भ्रत॑ इत्यु॒च्य॑ । क्ये॒तऽए॒तः कृ॒स्तेषु॒ वि॒भ्रति॑ दि॒वस्पृ॑ष्टः । स्वर्ग॒त्वा मि॒श्रा
 दे॒वेभि॒राध॑मि॒ति दि॒वस्पृ॑ष्टः । स्वर्गं॒ लोकं॒ गत्वा॒ मिश्रा॑ दे॒वेभि॒राध॑मित्येतत् ॥ २४ ॥
 प्रा॒चीम॒नु प्र॒दिशं॑ प्रे॒हि वि॒द्वानि॒ति । प्रा॒ची वै दि॒ग्ग्रेः स्वा॒म॒नु प्र॒दिशं॑ प्रे॒हि वि॒
 द्वानि॒त्येत॑दग्ने॒ग्ने पुरो॑ऽअग्नि॒र्भवे॑त्यस्य त्व॒ग्ने॒ग्ने पुरो॑ऽअग्नि॒र्भवे॑त्येतद्वि॒श्वा आ॒शा
 दी॒द्यानो॑ वि॒भाही॑ति॒ सर्वा॑ आ॒शा दी॒प्यमानो॑ वि॒भाही॑त्येतद्भूर्जं॒ नो धे॒हि द्वि॒पदे॑
 च॒तुष्प॑दऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २५ ॥ पृथि॒व्या अ॒रुम् । उ॒द॒त्तरि॑क्षमा॒रु॒ह॒म॒त्तरि॑क्षादि॒
 वमा॒रु॒ह॒मि॒ति गा॒रु॒प॒त्या॒द्याग्नी॒ध्रीय॑मा॒रु॒ह॒त्याग्नी॒ध्रीय॑यादा॒रु॒ह॒नीयं॑ दि॒वो ना॒कस्य॑ पृ॒
 ष्ठात्स्व॒र्गोति॑र॒गाम॑रु॒मि॒ति दि॒वो ना॒कस्य॑ पृ॒ष्ठात्स्वर्गं॒ लोक॑म॒गाम॑रु॒मित्येतत् ॥ २६ ॥
 स्व॒र्य॒न्तो ना॒पेक्ष॑न्ते । आ॒द्याः रो॒ह॒न्ति रो॒दसी॑ऽइति॒ न ह्ये॒व ते॒ऽपेक्ष॑न्ते ये॒ स्वर्गं॒
 लोकं॒ य॒न्ति य॒ज्ञं ये॒ विश्व॑तो॒धारः सु॒वि॒द्वा॒सो वि॒तेनि॒रऽइ॒त्येष॑ ए॒व य॒ज्ञो विश्व॑
 तो॒धार ए॒तऽउ॒ऽए॒व सु॒वि॒द्वा॒सो यऽए॒तं वि॒तन्व॑ते ॥ २७ ॥ अ॒ग्ने प्रे॒हि प्रथ॑मो॒ दे॒
 व॒यता॑मि॒ति । इ॒ममे॒तद॒ग्नि॒मा॒रु त्व॑मे॒षां प्रे॒हि प्रथ॑मो॒ दे॒व॒यता॑मि॒ति च॒क्षुर्दे॒वाना॑मु॒
 म॒र्त्याना॑मित्यु॒भये॒षां ह्ये॒तदे॒वम॑नु॒ष्याणां॑ च॒क्षुरि॒यक्ष॑माणा भृ॒गुभिः॑ स॒जोषा॑ इति॒ य॒
 ज॒माना॑ भृ॒गुभिः॑ स॒जोषा॑ इत्येतत्स्व॒र्यन्तु॒ य॒ज॒मानाः स्व॒स्तीति॑ स्वर्गं॒ लोकं॒ य॒न्तु य॒
 ज॒मानाः स्व॒स्तीत्येतत् ॥ २८ ॥ त॒द्या अ॒मुष्मि॑लोके प॒ञ्च दि॒शः । ता ए॒तदे॒वा अ॒
 सु॒राणा॑मवृ॒ज्जता॑थो॒ ता ए॒वैत॑त्समा॒रोह॑न्ता॒ उ॒ऽए॒वैत॑द्य॒ज॒मानो॑ द्विषतो॒ भ्रातृ॑व्यस्य
 वृ॒द्धेऽथो॒ ता ए॒वैत॑त्समा॒रोह॑त्यथो॒ ए॒तद्वा॒ ए॒ताभि॑र्दे॒वा आ॒तः र॒म्राप्नु॑वंस्तथै॒वाभि॒
 र॒यमे॒तदा॑तः र॒म्राप्नो॑ति ॥ २९ ॥ अ॒थैन॑मभि॒जुहो॑ति । ए॒तद्वा॒ ए॒नं दे॒वा ई॒षिवा॑ः
 स॒मुप॑रि॒ष्टाद॒न्नेना॑प्री॒णन्ने॒तया॑हु॒त्या तथै॒वैन॑म॒यमे॒तदी॒षिवा॑ः स॒मुप॑रि॒ष्टाद॒न्नेन॑ प्री॒णा
 त्ये॒तया॑हु॒त्या कृ॒क्षा॒यै शु॒क्ल॒वत्स॑यै प॒यसा॑ रा॒त्रिर्वै कृ॒क्षा शु॒क्ल॒वत्स॑ त॒स्या अ॒सा
 वा॒दित्यो॑ वत्सः स्वे॒नै॒वैन॑मे॒तद्वा॒गेन॑ स्वे॒न र॒सेन॑ प्री॒णात्यु॒रि धा॒र्यमा॑ण उप॒रि
 हि स॒ यमे॒तत्प्री॑णाति॒ दो॒ह॒नेन॑ दो॒ह॒नेन॑ हि प॒यः प्र॒दी॒यते ॥ ३० ॥ य॒द्वैन॑मभि॒

जुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणाः पयः शीर्षस्तत्प्राणं दधाति यथा स्वय-
 ः । तृष्णामभिप्रक्षरे देवमभिजुहुयात्प्राणाः स्वयमातृष्णा रस एष शिरश्च तत्प्राणं च
 रसेन संतनोति संदधाति नक्तोषासा समनसा विद्वेषेऽइति तद्व्योक्तो बन्धुः
 ॥३१॥ अग्ने सकृन्नाक्षेति । क्षिरण्यशकलेर्वाऽएष सकृन्नाक्षः शतमूर्धन्निति यददः
 शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सकृन् व्याना इति शतं वै तस्य प्रा-
 णाः सकृन् व्याना यः शतशीर्षा त्वं साकृन्स्य राय ईशिषऽइति त्वं सर्वस्यै
 रय्याऽईशिषऽइत्येतत्तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्येव वै वाजस्तमेतत्प्रीणाति
 ॥३२॥ द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाय्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा-
 त्रा तद्वै तैलैष्वेतेदमिजुहोति ॥३३॥ अथैनं निदधाति । सुपर्णोऽसि गरुत्मानि-
 त्येतद्वाऽएनमदो विकृत्या सुपर्णं गरुत्मन्तं विकरोति त्वं सुपर्णं गरुत्मन्तं चि-
 नोति त्वं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वान्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासान्त-
 रिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिश उद्वृहेत्येव त्वं केष एतत्सर्वं क-
 रोति ॥३४॥ आनुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आनुह्वानो नः सुप्रतीकः पुर-
 स्तादित्येतदग्ने त्वं योनिमासीद साधुयेत्येष वाऽअस्य स्वो योनिस्तत् साधासी-
 देत्येतदस्मिन्सधस्येऽअथुत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तरं सधस्यं विश्वे देवा यजमा-
 नश्च सीदतेति तद्विश्वेर्देवैः सकृ यजमानं सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो
 बन्धुर्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥३५॥ अथास्मिन्समिध आदधाति । एतद्वाऽएनं
 देवा ईयिवाऽसमुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणत्समिद्धिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेतदीयिवाऽ-
 समुपरिष्ठादन्नेन प्रीणानि समिद्धिश्चाहुतिभिश्च ॥३६॥ स वै शमीमयीं प्रथमामा-
 दधाति । एतद्वाऽएष एतस्यामाहुत्याऽहुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्तस्माद्देवा अबि-
 भयुर्यद्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति तऽएताऽशमीमपश्यंस्तथैनमशमयंस्तद्यदेतऽश-
 म्याशमयंस्तस्मात्मी तथैवैनमयमेतदहम्या शमयति शाक्याऽएव न जग्ध्वै ॥३७॥

ता७ सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रामाहुं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् यामस्य कावो
 ऽअद्रुहत्प्रपीना७ सहस्रधारां पयसा महीं गामिति कावो ह्येनां ददर्श सा हस्मै
 सहस्रधारा सर्वान्कामान्द्रुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान्कामान्द्रुहे
 ॥३८॥ अथ वैकङ्कतीमादधाति । तस्या उक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे जन्मन्नग्नऽइ-
 ति द्यौर्वाऽअस्य परमं जन्म विधेम स्तोमैर्वरे सधस्य इत्यन्तरि० वाऽअवर७
 सधस्यं यस्माद्योनेरुदारिया यजे तमित्येष वाऽअस्य स्वो योनिस्तं यजऽइत्येतत्प्र
 वे हवी७षि जुहुरे समिद्धऽइति यदा वाऽएष समिध्यतेऽथैतस्मिन्हवी७षि प्रजु-
 ह्वति ॥३९॥ अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्वै रस उदुम्बर ऊर्जैर्वैनमेतद्नेन प्रीणा-
 ति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिरेवैनमेतद्नेन प्रीणाति यदि
 कर्णकवती न विन्देदधिद्रप्समुपकृत्यादध्यात्तद्यदधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुत्वं
 प्रेद्धोऽअग्रे दीदहि पुरो न इति विराजादधात्यन्नं विराउन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति
 तिस्रः समिध आदधाति द्विद्विग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतद्नेन
 प्रीणाति ॥४०॥ अथाद्रुतीजुहोति । यथा परिविष्यानुपाययेत्तादत्तस्त्रुवेण पूर्वं
 ह्युत्तरामग्रे तमद्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्र७ हृदिस्पृशम् ऋध्यामा तऽओ-
 हेरिति यस्ते हृदिस्पृकस्तोमस्तं तऽऋध्यासमित्येतत्पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा
 पङ्क्तिः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैर्वैनमेतद्नेन प्रीणाति ॥४१॥ अथ वैश्वकर्मणीं जुहोति । विश्वकर्मा-
 यमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा धृतेनेति चित्तमेषां जुहोमि मन-
 सा च धृतेन चेत्येतद्यथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहागहानित्येतद्दीति-
 होत्रा ऋतावृध इति सत्यवृध इत्येतत्पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मण
 ऽइति योऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मणऽइत्येतद्विश्वाहृदा-
 भ्य७ विरिति सर्वदेवाक्षित७ हविर्हित्येतत् ॥४२॥ अथ पूर्णाद्रुतिं जुहोति ।

सर्वमेतद्यत्पूर्णं सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति ॥४३॥ सप्त तेऽग्रे समिध इति । प्रा-
 णा वै समिधः प्राणा क्षेतुः समिन्धते सप्त जिह्वा इति यानमूर्त्तस्य पुरुषानेकं
 पुरुषमकुर्वन्तेषामेतदाहुः सप्तऽश्रुषय इति सप्त हि तऽश्रुषय आसत्सप्त धाम प्रि-
 याणीति हन्दाऽस्येतदाहुः हन्दाऽसि वाऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः स-
 प्तधा वा यजन्तीति सप्त क्षेतुः होत्राः सप्तधा यजन्ति सप्त योनीरिति चितीरेत-
 दाऽप्राणस्वेत्याऽप्राणस्वेत्येतद्वेनेति रेतो वै धृतुः रेत एवैतदेषु लोकेषु दधा-
 ति स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियमेवैतदिदं सकृत्सर्वं करोति ॥४४॥
 सप्त सप्तेति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति तत्षट् त-
 स्योक्तो बन्धुः ॥४५॥ तिष्ठत्समिध आदधाति । अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वा
 ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति माऽसानि वाऽआहुतय आसतऽश्व वै माऽसा-
 न्यन्तराः समिधो भवन्ति बाक्या आहुतयोऽन्तराणि क्यस्थीनि बाक्यानि माऽसा-
 नि ॥४६॥ अथातः सम्पदेव । षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्ठात्पद्मिराश्मनः पुष्पे-
 र्यन्ति द्वाभ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकां
 न त्रिंशदाहुतिरेव त्रिंशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निदधाति तद्वात्रिंशद्वात्रिंशदक्षरा-
 नुष्टुप्शेषानुष्टुप् ॥४७॥ तथा अमृस्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासा-
 मेतामत्रैकामाहुरन्ति तद्यदेतामत्राहुरत्यत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्मै
 नालमासीद्यदन्नमात्स्यत् ॥४८॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वयान्नमदानीति तयेति तस्मा-
 द्यद्वैतमत्राहुरत्यथैषोऽलमन्नायालमाहुतिभ्यो भवति ॥४९॥ अथोऽआहुः । प्र-
 ज्ञापतिरेवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्तऽइति स यो ह्येतदेवं वेदा ह्येवं प्रियं पुत्रमुरसि
 धत्ते ॥५०॥ यद्वैतमत्राहुरन्ति । यान्वै तात्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स

योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यामेषां तामूर्ध्नाऽऽश्रियऽ रसऽ समुदौहनेष स यमेतमत्राग्नि-
माकुरन्ति तद्यदेतमत्राकुरन्ति यैवैतेषाऽ सप्तानां पुरुषाणाऽ श्रीर्यो रसस्तमेतद्ब्रह्मऽ
समुद्रकृत्ति तदस्यैतहिर् आत्मायमग्निश्चित आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ३.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [५७.] ॥ ॥

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वैश्वानरो
देवता तस्माऽ एतद्विजुहोति तदेनऽ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै
हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः सं-
वत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥ यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वाऽ एत-
मग्निं जनयिष्यन्भवति तमदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायाऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति पाद्वै
योनौ रेतः सिच्यते तादृजायते तद्यत्तत्र वैश्वानरऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति तस्माद-
यमिह वैश्वानरो जायतऽ उपाऽशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ उपाऽशु वै रेतः
सिच्यते निरुक्त इह निरुक्तऽ हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥ ॥ शतम् ४१०० ॥ ॥ स
यः स वैश्वानरः । इमे स लोका इयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव विश्वं
वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥ ते ये तऽ इमे लोकाः । इदं तहिर्
इदमेव पृथिव्योषधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं वागेवाग्निः स नरः सोपरिष्ठादस्य भ-
वत्युपरिष्ठादस्य अग्निः ॥ ४ ॥ इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव
क्षन्तरिजं तदेतद्विश्वं प्राण एव वायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन क्षन्त-
रिक्तस्य वायुः ॥ ५ ॥ शिर एव द्यौः । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः
स नरस्तद्वस्ताहोर्ज्ञो भवत्यवस्ताहि दिव आदित्यस्तदस्यैतहिरो वैश्वानर आ-
त्मायमग्निश्चित आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ अथ मारुता-
न्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेदधाति वैश्वानरऽ हुत्वा शिरो
वै वैश्वानरः शीर्षंस्तत्प्राणान्दधाति ॥ ७ ॥ एक एष भवति । एकमिव हि शिरः

सतितरे सप्तकपाला यदु वाऽअपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सतैव तद्दीर्घेणैव तत्सप्त
 प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥ निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता इतरे
 ऽनिरुक्ता-इव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि शिर आसीन इतराना-
 सत-इव हि प्राणाः ॥ ९ ॥ तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ
 मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये ह्रीमौ शीर्षः प्राणौ ॥ १० ॥ अथ यौ द्वितीयौ ।
 इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव ह्रीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥ अथ
 यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव ह्रीमौ प्राणौ
 वाग्वारण्येऽनूच्यः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि वाचा धोरं निगृहति ॥ १२ ॥
 यद्वै वैश्वानरमारुतान्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विणमारुताः क्षत्रं च तद्विशं
 च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १३ ॥ एक एष
 भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाऽश्रियं करोति बहुव इतरे विशि तद्भूमानं द-
 धाति ॥ १४ ॥ निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रमनिरुक्ता इतरेऽनिरु-
 क्तैव हि विट् तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीन इतरानास्त-इव हि
 विट् ॥ १५ ॥ तं वाऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवत्तं याज्यवत्तं वषट्कृते सुचा जुहो-
 ति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण क्षत्रयैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं
 करोति ॥ १६ ॥ तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवत्तो याज्यवत्तो वषट्कृते
 सुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदा-
 नि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याय यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टु-
 ब्याज्येदमेव कपुह्लमयं दण्डः स्वाहाकारो वषट्कार एवमु हास्यैते पुरोऽनुवा-
 क्यवत्तो याज्यवत्तो वषट्कृते सुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥ तद्यं प्रथमं दक्षिणतो
 मारुतं जुहोति । याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स सप्तकपालो भवति सप्त हि
 ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥ अथ यं प्रथमुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स स-

सप्तकपालो भवति सप्त कृतवः ॥ ११ ॥ अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पश-
वः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहो-
त्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति । सप्तऽश्वपयः
स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्तऽर्षयस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यृतुषु त-
दृषीन्प्रतिष्ठापयति ॥ २१ ॥ अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः स सप्त-
कपालो भवति सप्त हि शीर्षिन्प्राणास्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितास्त-
हीर्षाः प्राणान्दधाति ॥ २२ ॥ अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति । हुन्दाधसि स स-
प्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्तराणि हुन्दाधसि तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहो-
त्यनन्तर्हितानि तदृषिभ्यश्च हुन्दाधसि दधाति ॥ २३ ॥ अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति
। सोऽरण्येऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्रतीच्यः स्रवन्ति सो
ऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिर-इव तद्यदरण्यं
तिर-इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्माद्यऽएतासां नदीनां पिबन्ति रिप्रतराः शपनतरा
आकूनस्यवादितरा भवन्ति तद्यद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्माऽअन्नं कृत्वापिद-
धाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥ स यः स वैश्वानरो । ऽसौ स आदित्योऽथ ये ते
मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ॥ २५ ॥
स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्चिति नामान्ये-
षामेतानि मण्डलमेवैतत्संस्कृत्याथास्मिन्नेतान् रश्मीन्नामग्राहं प्रतिदधाति ॥ २६ ॥
ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. १.] ॥ ॥

अथातो वसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वसुस्त-
स्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णन्त्येनमप्रीणन्त्यदेतस्मै वसवोऽएतां धारां प्रागृह्णन्त-
स्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते तथैवास्माऽअयमेतां धारां प्रागृह्णाति तथैनं प्रीणाति
॥ १ ॥ यदेवैतां वसोर्धारां जुहोति । अभिषेक एवास्यैष एतद्वाऽएनं देवाः सर्व

कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः कमैरभ्यषिञ्चन्नेतया वसोर्धारया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृ-
त्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः कमैरभिषिञ्चत्येतया वसोर्धारयाज्येन पञ्चगृहीतेनौडम्ब-
या सुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥२॥ वैश्वानरं ऊवा । शिरो वै वैश्वानरः शीर्ष्णि
वाऽअन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्द्रुवा प्राणा
वै मारुताः प्राणैरु वाऽअन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते
॥३॥ तद्वाऽअरण्येऽनूच्ये । वाग्वाऽअरण्येऽनूच्यो वाचो वाऽअन्नमद्यतेऽथो वा-
चा वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वे ह्येते कामाः सैषा वसु-
मयो धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वैवमारम्भायैवेयमाज्याहुतिर्यते तद्यद्देषा
ऽनुमयी धारा तस्मादेनां वसोधारित्याचक्षते ॥४॥ स आहु । इदं च मऽइदं च
मऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदथोऽइदं च
मे देहीदं च मऽइति सा यद्वैषा धाराग्निं प्राप्नुयाद्यैतद्यजुः प्रतिपद्येत ॥५॥
एतद्वाऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कमैरभिषिच्येतया वसोर्धारयाथैनमेता-
न्कामानयाचक्षतेभ्य इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रायहृत्तथैवैनमयमेतदेते-
नान्नेन प्रीत्वैतैः कमैरभिषिच्येतया वसोर्धारयाथैनमेतान्कामान्याचक्षते तस्माऽइष्टः
प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रयहृति द्वौ-द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्यवहेदाय यथा व्यो-
कसौ संयुज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥६॥ एतद्वै देवा अब्रुवन् । केनेमान्का-
मान्प्रतिग्रहीष्याम इत्यात्मनैवेत्तद्ब्रुवन् यज्ञो वै देवानामात्मा यज्ञ उऽएव यज्ञमा-
नस्य स यदाहु यज्ञेन कल्पन्तामित्याहु । मे कल्पन्तामित्येवैतदाहु ॥७॥ द्वा-
दशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा-
त्रा तावत्तैर्वैऽपेतद्वेऽप्रीणात्यथो तावत्तैर्वैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति चतुर्दशसु क-
ल्पयत्यष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥८॥ अथार्धेन्द्रा-
णि ब्रुहोति । सर्वमेतद्यदर्धेन्द्राणि सर्वेऽणैर्वैनमेतत्प्रीणात्यथो सर्वेऽणैर्वैनमेतदभि-

जुहोति । मग्राहमेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १॥ अथाह । इयं ते राणिमत्राय यत्तासि
 यमन उर्जे वा वृथै वा प्रजानां वाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेत-
 त्प्रीणाति ॥ १०॥ यद्वेवाह । इयं ते राणिमत्राय यत्तासि यमन उर्जे वा वृथै वा
 प्रजानां वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यत्तासि यमन
 उर्जे च नोऽसि वृथै च नोऽसि प्रजानां च न आधिपत्यायासीत्युपब्रुवतऽएवै-
 नमेतदेतस्मै नः सर्वस्माऽअस्येतस्मै वा सर्वस्माऽअभ्यषिचामहीति तस्मादु हेदं
 मानुषं राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥ ११॥ अथ कल्पान्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः
 प्राणानेवास्मिन्नेतद्धात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मि-
 न्नेतत्कृतान्प्राणान्दधाति ॥ १२॥ द्वादश कल्पान्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्कृतान्प्राणान्दधाति य-
 द्देव कल्पान्जुहोति प्राणा वै कल्पा अमृतमु वै प्राणा अमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्च-
 ति ॥ १३॥ अथाह । स्तोमश्च यजुश्चऽऽकच साम च वृहश्च रयत्तरं चेति त्रयो
 ह्येषा विद्यान्त्रं वै त्रयो विद्यान्नेनैवैनमेतत्प्रीणात्यथोऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
 स्वर्देवा अगन्मामृता अभूमेति स्वर्हि गृह्यन्मृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा अ-
 भूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति वेष्ट्वाहेति वषट्कारो ह्येष परोऽन्नं यद्वेष्ट्वारो
 वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां
 प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चाथोऽएताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यामभिषिञ्च-
 त्यत्र तां सुचमनुप्रास्यति यदन्नं यज्जलिहं तन्नेद्वर्हिर्धमिहं दिति ॥ १४॥ तस्यै वा
 ऽएतस्यै वसोर्धारिणि । द्यौरैवात्माभ्रमूधो विद्युस्तनो धारैव धारा दिवोऽधि
 गामागहति ॥ १५॥ तस्यै गौरैवात्मा । उध एवोध स्तन स्तनो धारैव धारा
 गोरधि यजमानम् ॥ १६॥ तस्यै यजमान एवात्मा । बाहुबुधः सुक्स्तनो धारैव
 धारा यजमानादधि देवान्देवेभ्योऽधि गां गोरधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षयं देवा-

सोर्धा॒र्याथैनमेतद्भूय॒ ए॒वाभ्य॒षिञ्च॑स्तथै॒वैनम॑यमेतदेतेनान्नेन प्री॒वितैः॑ का॒मैर॒भिषि॒-
 च्यैत॒या व॒सोर्धा॒र्याथैनमेतद्भूय॒ ए॒वाभि॒षिञ्च॑ति ॥३॥ सर्वो॒षधं॑ भवति । सर्वमेत॒-
 दन्नं॑ यत्सर्वो॒षधः॑ सर्वे॒णै॒वैनमेत॑दन्नेन प्रीणात्यथो सर्वे॒णै॒वैनमेत॑दन्नेनाभिषिञ्चति
 तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य॒ नाश्री॒याद्याव॑ज्जीवमौ॒डुम्बरे॑णा चमसेनौ॒डुम्बरे॑णा सुवे॒णा
 त॒यो॒रुक्तो ब॒न्धुश्च॒तुःस॒क्तो भव॑तश्चतस्रो वै दि॒शः सर्वा॒भ्य ए॒वैनमेत॑द्दि॒ग्भ्योऽन्नेन॑
 प्रीणात्यथो सर्वा॒भ्य ए॒वैनमेत॑द्दि॒ग्भ्योऽन्नेनाभि॒षिञ्च॑ति ॥४॥ यद्वै॒तद्वा॒जप्र॑सवीयं
 जुहोति । एता॒ रू दे॒वताः॑ सुता॒ एतेन॑ सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता॒ ए-
 दै॒तत्प्री॑णाति ता॒ऽअस्मा॑ऽइ॒ष्टाः प्री॑ता एत॒ऽ सव॑मनुमन्यन्ते ता॒भिर्नु॑मतः सूयते
 यस्मै॒ वै रा॒जानो॑ राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यद्ग्नौ जुहोति
 तदग्निमभिषिञ्चत्यथ यदेता॒भ्यो दे॒वता॒भ्यो जुहोति॑ तडु॒ तान्दे॒वान्प्री॑णाति य॒ऽए-
 तस्य॑ सवस्येशते ॥५॥ अथ वा॒ऽएत॑त्पार्या॒न्यपि॑ जुहोति । एतद्वै दे॒वा अ॒काम॑य-
 तत्रै॒व सर्वैः॑ सवैः सूयेभहोति ते॒ऽत्रै॒व सर्वैः॑ सवैरसूयन्त तथै॒वैत॑द्यजमानो॒ऽत्रै॒व
 सर्वैः॑ सवैः सूयते ॥६॥ तद्यानि॒ पार्या॒नि । तानि॑ राजसूयस्य वा॒जप्र॑सवीयं तद्य-
 त्तानि॑ जुहोति तद्वा॒जसू॒येन॑ सूयते॒ऽथ या॒नि च॒तुर्द॑शोत्तराणि ततो॒ या॒नि सप्त॑ पू-
 र्वाणि तानि वा॒जपे॒यस्य॑ वा॒जप्र॑सवीयं तद्यत्तानि॑ जुहोति तद्वा॒जपे॒येन॑ सूयते॒ऽथ
 या॒नि सप्तो॑त्तराणि तान्यग्नेस्तद्यत्तानि॑ जुहोति तदग्नि॒सवे॒न सू॒यते ॥७॥ स॒ वै
 राज॑सूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वा॒जपे॒यस्य॑ राजा॒ वै राज॑सूयेनेष्ट्वा भवति सम्रा-
 ट्वा॒जपे॒येन॑ राज्यमु॒ वाऽअ॒ग्रे॒ऽथ सा॒म्राज्यं॑ तस्माद्वा॒जपे॒येनेष्ट्वा॑ न राजसूयेन यजेत
 प्रत्यवरोहः स यथा सम्राट् सन् राजा स्यात्तादृक्तात् ॥८॥ अग्नेरुत्तमानि जुहोति ।
 सर्वे॒ ह्येते॒ सवा॑ यदग्निसवः सर्व॒ऽ ह्येत॑दग्निसवेन सुतो भवति राजा च सम्राट् त-
 स्माद्ग्रेरुत्तमानि जुहोति ॥९॥ अथैनं कृ॒त्वाजि॒ने॒ऽभि॒षिञ्च॑ति । यज्ञो॒ वै कृ॒त्वाजि॒नं
 यज्ञ॑ऽए॒वैनमेत॑दभिषिञ्चति लो॒म॒तश्छ॒न्दा॑सि वै लो॒मानि॑ छ॒न्दः॒स्वै॒वैनमेत॑दभि-

मेतत्सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवतीन्द्र उत्तरेषां प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षत्रेण च सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [३. ४.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [५८.] ॥ ॥

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते हि राष्ट्राणि बिभ्रत्येता ह देवताः सुता एतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्माऽऽष्टाः प्रीता एतः सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यद्वाजानो राष्ट्राणि बिभ्रति राजान उऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥ यद्वैता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विष्वस्तान्मिथुनान्युदक्रामन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पर्यगहृत्तानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥ स यः स प्रजापतिर्विष्वक्षत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि मिथुनान्युदक्रामन्नेतास्ता देवता याम्य एतज्जुहोति ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप्सरोग्भ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूवोदक्रामन्नयो गन्धेन च वै वृषेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति तस्माद्यः कश्च प्रिष्टुद्वुष्टिति गन्धं चैव स वृषं च कामयते ॥ ४ ॥ मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वाऽअधि प्रजातिर्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स भवति यो न प्रजायते तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं बिभ्रति मिथुना उऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृत आज्येन द्वादशगृहीतेन ता उ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ पुष्टे पूर्वस्मै जुहोति । अथ स्त्रीभ्यः पुमांस्तं तद्वीर्येणात्यादधात्येकस्माऽऽव पुष्टे जुहोति बह्वीभ्य-इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुष्टो बह्वो जाया भवत्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुष्टे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांस्तमेव तद्वीर्येणात्यादधाति ॥ ६ ॥ ऋताषाडृतधामेति । सत्यसाट् सत्यधामेत्येतदग्निर्गन्धर्वैस्तथैव योऽप्सरस इत्यग्निर्ह गन्धर्व ओषधिभिरप्सरोग्भ्यो

भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम मुदो नामेत्योषधयो वै मुद ओषधिभिर्हीदि७ सर्व मोदते
 स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥७॥ स७हित इति । असौ वाऽआदित्यः स७हित एष क्यहोरात्रे संदधाति वि-
 श्वसामेत्येष क्येव सर्व७ साम सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस इति सूर्यो ह
 गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामायुवो नामेत्यायुवाना-इव हि
 मरीचयः प्लवन्ते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पाविति तस्योक्तो बन्धुः ॥८॥ सुषुम्णा
 इति । सुषुम्नय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्ध-
 र्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरस इति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहो-
 च्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामेति भा७ हि न२६॥६॥ कुर्वन्ति स न
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पाविति तस्योक्तो बन्धुः ॥९॥ इषिर इति । क्षिप्र इत्येतद्विश्व-
 व्यचा इत्येष हीद७ सर्व व्यचः करोति वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरस इति
 वातो ह गन्धर्वोऽहिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामेत्यापो वाऽऊर्जो
 ऽद्भ्यो क्यूर्जायते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पाविति तस्योक्तो बन्धुः ॥१०॥ भुज्युः
 सुपर्ण इति । यज्ञो वै भुज्युर्यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
 दक्षिणा अप्सरस इति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम
 स्तावा नामेति दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै कश्च द-
 क्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पाविति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥११॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मेति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स हीद७ सर्वमकरोन्मनो
 गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरस इति मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्हि७
 सहोच्चक्रामिष्टयो नामेत्यृक्सामानि वाऽएष्टय ऋक्सामैर्द्याशासतऽइति नोऽस्वि-
 त्थं नोऽस्विति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पाविति तस्योक्तो बन्धुः ॥१२॥ अथ र-
 थशीर्षे जुहोति । एष वै स सव एतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः सवम-

नुमन्यन्ते याभिर्नुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति
 न स यस्मै नाज्येन पञ्चगृहीतेन ता उ पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ १३ ॥ शीर्षितः । शीर्षितो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यतऽउपरि धार्यमाण
 ऽउपरि हि स यमेतदभिषिच्यति समानेन मन्त्रेण समानो हि स यमेतदभिषिच्य-
 ति सर्वतः परिकृरः सर्वत एवैनमेतदभिषिच्यति ॥ १४ ॥ यदेव रथशीर्षे जुहोति
 । असौ वाऽआदित्य एष रथ एतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि प-
 रिगत्यात्मन्नः तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुतऽउप-
 रि धार्यमाणऽउपरि हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत
 समानेन मन्त्रेण समानो हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकु-
 रत सर्वतः परिकृरः सर्वतो हि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्कुरुत ॥ १५ ॥ स नो भुवनस्य पते प्रजापतऽइति । भुवनस्य क्षेत्र पतिः प्र-
 जापतिर्यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेहेत्युपरि च क्षेत्रस्य गृहा इह चास्मै ब्रह्म-
 णोऽस्मै क्षत्रायेत्ययं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च महि शर्म यह स्वाहेति महर्हर्म
 यह स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. १.] ॥ ॥

अथ वातहोमान्जुहोति । इमे वै लोका एषोऽग्निर्वायुर्वातहोमा एषु तल्लो-
 केषु वायुं दधाति तस्मादयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥ बाक्षेनाग्निमाहुरति । आप्तो
 वाऽअस्य स वायुर्य एषु लोकेष्वथ य इमां लोकान्यरेणा वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति
 ॥ २ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आप्तो वाऽअस्य स वायुर्योऽस्यामथ य इमां प-
 रेणा वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति ॥ ३ ॥ अञ्जलिना । न क्षेत्रस्येतीवाभिपतिरस्ति
 स्वाहाकारेण जुहोति क्षधोऽधो धुरमसौ वाऽआदित्य एष रथोऽर्वाचीनं तदा-
 दित्याद्वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥ समुद्रोऽसि नभस्वा-
 निति । असौ वै लोकः समुद्रो नभस्वानार्द्रदुर्लभः क्षार्द्रं ददाति तथोऽमु-

ष्मिलोके वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः
 स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥ मारुतोऽसि मरुतां गण इति । अन्तरिक्षलो-
 को वै मारुतो मरुतां गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति शम्भूर्मयो-
 भूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥ अवस्यूरसि
 दुवस्वानिति । अयं वै लोकोऽवस्यूर्दुवस्वास्तद्योऽस्मिलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद-
 धाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत्
 ॥ ७ ॥ त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥ यद्वेव वातहोमान्जुहोति । एतमेवै-
 तद्रथं युनक्त्येतद्वै देवा एतत् रथत् सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्नवामहा
 ऽइति तेन युक्तेन सर्वान्कामात्समाश्नुवत तथैवैतद्यज्ञमान एतत् रथत् सर्वेभ्यः
 कामेभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्नवाऽइति तेन युक्तेन सर्वान्कामात्समश्नुते ॥ ९ ॥ वा-
 तहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्युनक्ति त्रयो
 वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युनक्त्यधोऽधो धुरमधोऽधो हि धुरं
 योग्यं युञ्जन्ति हस्ताभ्याम् हस्ताभ्याम् हि योग्यं युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामम्
 हि योग्यं युञ्जन्ति ॥ १० ॥ स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यायुग्यमथ द-
 क्षिणाप्रष्टिमैवं देवत्रैतरथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्यान्नेत्युक्तमभियुनजानीति वाहनं
 तु दद्याद्युक्तेन भुनजाऽइति तमुपर्येव हृत्याध्वर्योरावसथादुपरि क्लेष तमध्वर्यवे
 ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ ११ ॥ अथ रुद्र-
 तीर्जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र रुचमैहत्तस्मिन्देवा एताभी
 रुद्रतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १२ ॥ यद्वेव रुद्रतीर्जुहोति । प्रजा-
 पतेर्विस्तस्तादुगुद्रकामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताभी रुद्रतीभी रुचमदधु-
 स्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ ॥ शतम् ५००० ॥ ॥ यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचः । या

वो देवाः सूर्ये रूचो रूचं नो धेहि ब्राह्मणोऽसिति रूच७ रूचमित्यमृतं वै रुग्-
 मृतवमेवास्मिन्नेतदधाति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृद्गिर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतदुचं दधाति ॥१४॥ अथ वारुणीं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स एषोऽत्र वरुणो देवता तस्मादृतद्विजुहोति तदेन७ हविषा देव-
 तां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते वा-
 रूण्यर्चा स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥१५॥ यद्वेव वारुणीं
 जुहोति । प्रजापतेर्विषस्ताद्वीर्यमुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतया वी-
 र्यमधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति वारूण्यर्चा क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं वै क्षत्रं वीर्य-
 णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥१६॥ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति । तत्त्वा याचे
 ब्रह्मणा वन्दमान इत्येतत्तदाशस्ते यज्ञमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते गज-
 मानो हविर्भिरित्येतद्वेदमानो वरुणोह बोधीत्यक्रुध्यन्नो वरुणोह बोधीत्येतदु-
 रुशास मा न आयुः प्रमोषीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥१७॥ अथार्काश्चधयोः
 संततीर्जुहोति । अयं वाऽअग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तौ
 तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वत्समदधुस्तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः सं-
 तनोति संदधाति ॥१८॥ स्वर्णं धर्मः स्वाहेति । असौ वाऽआदित्यो धर्मोऽमुं
 तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥१९॥ स्वर्णार्कः स्वाहेति । अयमग्निरर्क इमं
 तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥२०॥ स्वर्णं शुक्रः स्वाहेति । असौ वाऽआ-
 दित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधाति ॥२१॥ स्वर्णं ज्योतिः स्वाहेति । अयमग्निर्ज्यो-
 तिस्तं पुनरिह दधाति ॥२२॥ स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति । असौ वाऽआदित्यः सूर्यो
 ऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्माद्विषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥२३॥ पञ्चै-
 ता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चवर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनावेतत्संतनोति संदधाति ॥२४॥ यद्वेवाह । स्वर्णं

धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति तानि ह-
विषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न
गृह्यतेऽथोऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नी नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥ पञ्चैता आहुतीर्जु-
होति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस-
मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन प्रीणाति ॥ २६ ॥ अथात आहुतीनामेवावपनस्य । यां
कां च ब्राह्मणावतीमाहुतिं विद्यात्तमितस्मिन्काले जुहुयात्कामेभ्यो वाऽएतत्
रथं युक्ते तस्यां कां चात्राहुतिं जुहोत्यात्मां तां सतीं जुहोति ॥ २७ ॥ तदाहुः ।
न जुहुयादितरेष्वप्यहोति स वै जुहुयादिव कामेभ्यो वाऽएता आहुतयो हू-
यन्ते न वै कामा इतिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥

अथ प्रत्येत्य धिष्यानां काले धिष्यान्निवपति । अग्नय एते यद्विष्या अग्नि-
नैतच्चिनोति ता एता विशः क्षत्रमयमग्निश्चितः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं पूर्वं
चिनोत्यथेमान्क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥ एक एष भवति । एकस्य त-
त्क्षत्रमेकस्थाऽश्रियं करोति बहव इतरे विशि तद्विमानं दधाति ॥ २ ॥ पञ्चचि-
तिक एष भवति । एकचितिका इतरे क्षत्रं तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वी-
र्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतं चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरश्च इतरान्क्षत्राण्य-
तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति ॥ ३ ॥ उभाभ्यां यजुष्मत्या च लोकम्पृणया
चैतं चिनोति । लोकम्पृणयैवेमान्क्षत्रमेव तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वी-
र्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥ ४ ॥ स यदिमांलोकम्पृणयैव चिनोति
क्षत्रं वै लोकम्पृणा क्षत्रं तद्विष्यान्निवपति । दधात्युभयांश्चिनोत्यधरस्य चाग्निश्चाधरस्य
पूर्वानयाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्ययमेवाधरधियं निदपति तं-तं चिनोत्याग्नीध्रीयं प्र-
थमं चिनोति तत् हि प्रथमं निवपति दक्षिणात उद्गुरीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥
तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोति तासामश्मा पृश्निर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्न-
वाच्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतदधाति यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते स दशमो दश वै प्राणा
मध्यमाग्नीध्रं मध्यतस्तत्प्राणान्दधाति मध्ये ह वाऽएतत्प्राणाः सप्त इति चेति चा-
त्मानमनुव्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥ एकविंशतिः होत्रीयऽउपदधाति । एकविंशतिर्वैव
परिश्रितस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाऽस्यऽएकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ
इन्द्र ऐन्द्रो ब्राह्मणाऽस्यष्टावष्टावितरेषु तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ षण्मार्जालीयि
। षडाऽऋतवः पितरस्तः कैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्यूहिरे स एषामेष द-
क्षिणतः स वाऽइतीममुपदधातीतीमानित्यमुं विंशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां करोति
॥ ८ ॥ अथैनान्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितोऽद्भिरेवैनांस्तत्परितनो-
ति स वै पर्येव निदधाति क्षत्रं कैता अपां याः खातेन यत्त्यथ कैता विशो या-
नीमानि द्योदकानि स यदमुं खातेन परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्ष-
त्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पर्येव निदधाति विशि तद्विंशं दधाति विशा विंशं प-
रिश्रयति तेषां वै यावत्य एव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो ह्येवामुष्य
यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विंशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥
अथेषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विड्याग्नीषोमीयस्य
पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीनिर्वपति दिश एषोऽग्निस्ताभ्य एतानि हवीऽषि
निर्वपति तदेना हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता
न सा यस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥ १० ॥ तदाहुः । दशहविष-
मेतामिष्टिं विद्वरेतः । सर्वस्तोमा सर्वपृष्ठा सर्वाणि हन्दाऽसि सर्वा दिशः सर्व
ऽऋतवः सर्वम्बेतदयमग्निस्तदेन हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै ह-
विर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराड-
भिर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-

तैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥ तत्रै देवस्वामिव । एतानि हवीषि निर्वपेदे-
ता ह देवताः सुता एतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता एवैतत्प्रीणाति
ताऽऽस्माऽऽइष्टाः प्रीता एतऽ स्वमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूर्यते यस्मै वै राजा-
नो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता देवताः सुता एतेन
सवेन यदैनमेता देवता एतस्मै सवाय सुवते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥ ता वै
द्विनाम्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति यस्मै वै सवाय सूर्यते येन
वा सवेन सूर्यते तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥ अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४ ॥ तदा-
हुः । नैतानि हवीषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो
वाऽऽतानि हवीषि निरूप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च पशुपु-
रोडाशमनु हविर्निरूप्यते पशावेव स मध्यतो मेधो धीयतऽऽभयानि निर्वपत्य-
धरस्य चाग्निश्चाधरस्य पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाऽऽश्वे-
तानीष्टिर्ह्यनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः
स्विष्टकृतसमानीडेष्टा देवता भवत्यसमवहितऽऽ स्विष्टकृते ॥ १५ ॥ अथैनै पूर्वा-
भिषेकेणाभिमृशति । सविता वा सवानाऽऽ सुवतमिष वोऽमी राजा सोमोऽस्मा-
कं ब्राह्मणानाऽऽ राजेति ब्राह्मणानेवापोद्गरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम्
॥ ५ [४. ३.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १७ ॥ ॥

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । अग्निं युनक्ति युक्तेन समश्नवाऽऽति
तेन युक्तेन सर्वान्कामात्समश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्यत्किं
चात्र ऊर्ध्वं क्रियते युक्ते तत्सर्वऽऽ समाधीयते ॥ १ ॥ परिधिषु युनक्ति । अग्नय एते
यत्परिधयोऽग्निभिरिव तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥ स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य । एतद्य-
जुर्जपत्यग्निं युनज्मि शवसा धृतेनेति बलं वै शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च धृतेन

चेत्येतद्विद्याऽ सुपर्णं वयसा बृहन्नमिति दिव्यो वाऽ एष सुपर्णो वयसो बृहन्धू-
मेन तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपऽ स्वो रुद्राणा अधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो
वै लोको नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपऽ स्वर्गं लोकऽ रोद्रतोऽधि ना-
कमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥ अथ दक्षिणे । इमौ ते पक्षावज्जरौ पतत्रिणौ याभ्याऽ रु-
क्षाऽपक्षपक्षस्ये ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रऽ ऋषयो जग्मुः प्रथमज्ञाः पु-
राणा इत्यमूनेतदृषीनाह ॥ ४ ॥ अथोत्तरे । इन्द्रदक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः
शकुनो भुरगुरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो भर्तेत्येतन्महात्स्थस्ये ध्रुव
आ निषत्तो नमस्तेऽ अस्तु मा मा हिऽसीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥ ५ ॥ तद्यन्म-
ध्यं यजुः । स आत्माथ येऽ अभितस्तौ पक्षौ तस्मात्ते पक्षवती भवतः पक्षौ हि
तौ ॥ ६ ॥ त्रिभिर्युनक्ति । त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैः नमेतद्युनक्ति
॥ ७ ॥ अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । एष वै स सव एतद्वै तत्सूयते यमस्मै
तमेता देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनु-
मन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सो
ऽस्यैष देव आत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति तदात्मानम-
भिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥ अग्नौ हुवा-
थ भक्षयति । देवो वाऽ अस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वाऽ अग्रेऽथ मनुष्या-
स्तस्मादग्नौ हुवाथ भक्षयति ॥ ९ ॥ अथैनं विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं यस्मै का-
मायिनं युङ्क्ते यज्ञायज्ञियऽ स्तोत्रमुपाकारिष्यन्स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियमेतस्य वै
गत्याऽ एनं युङ्क्ते तदाप्त्वा तं कामं यस्मै कामायिनं युङ्क्ते ॥ १० ॥ तं वै पुरस्तात्स्तो-
त्रस्य विमुञ्चति । स यदुऽ ऋतात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराङ् ह्रितऽ स्वर्गं लोकमतिप्र-
णश्येदथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति
॥ ११ ॥ परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति यत्र वाव योग्यं युञ्जति तदेव

तद्विमुञ्चति ॥ १२ ॥ स संध्योरुपस्पृश्य । एने यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्य-
 रिधीननुविभवतो दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरिति दक्षिणे विश्वस्य मूर्धन्नाधि-
 तिष्ठसि श्रित इत्युत्तरे मूर्धवतीभ्यां मूर्धा क्यस्यैषोऽप्सुमतीभ्यामग्रेरेतद्वैश्वानरस्य
 स्तोत्रं यज्यज्ञायज्ञियं शान्तिर्वाऽप्यस्तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां विमुञ्च-
 ति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमु-
 ञ्चति त्रिभिर्युनक्ति तत्पञ्च षडिति कोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्ववति ॥ १४ ॥ तं ह्येके । प्रायणीयेऽवातिरात्रे
 युञ्जत्युदयनीये विमुञ्चति सऽस्यात्रपं वाऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा सऽस्थायै सऽ-
 स्यात्रपं कुर्यामेति न तथा कुर्यादरुहरुर्वाऽएष यज्ञस्तायतेऽरुहरुः संतिष्ठतेऽरु-
 हरुरेनऽस्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्तेऽरुहरुरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति तस्मादरु-
 हरुरेव युञ्ज्यादरुहरुर्विमुञ्चेत् ॥ १५ ॥ अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनी-
 रनूच्य दूपादुदयनीयेऽवातोऽनुवक्तास्मीति तादृक्ततस्मादरुहरुरेव युञ्ज्यादरु-
 हरुर्विमुञ्चेत् ॥ १६ ॥ तद्वैतक्षाण्डित्यः । कङ्कतीयेभ्योऽरुहरुःकर्म प्रदिश्य प्रवव्राजा-
 रुहरुरेव वो युनज्जानरुहरुर्विमुञ्चानिति तस्मादरुहरुरेव युञ्ज्यादरुहरुर्विमुञ्चेत्
 ॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ४.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [५१.] ॥

अथातः पयोव्रततायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्यादेवेभ्यो ह वाऽअमृतमपचक्रा-
 म ॥ १ ॥ ते होचुः । अमेण तपसेदमन्विजामेति तद्व्रमेण तपसान्वैहंस्ते दीक्षित्वा
 पयोव्रता अभवन्नेतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत्तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥ २ ॥
 ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति ते त्रिस्तनापुष्टुस्तद्वराद-
 दशुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति ते द्वौ स्तनाऽउ-
 पेयुस्तन्नेदीयः पराददशुः ॥ ४ ॥ ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपाया-
 मेति तऽएकऽस्तनमुपेयुस्तदधिजगाम न वभिपत्तुं शेकुः ॥ ५ ॥ ते होचुः ।

अधि वाऽअग्नं त्वभिपत्तुं शक्नुमः सर्वं तप उपायामेति तऽउपवसथेऽनाशक-
मुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाग्नीयात् ॥ ६ ॥ तत्प्रातरभिपद्य
। अभिषुत्याग्नावजुर्वुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्वेषामु ह्येष देवानामात्मा यदग्निस्तद्य-
दग्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृतमदधत ततो देवा अमृता अभवन् ॥ ७ ॥ तद्यत्तदमृ-
तं सोमः स । तदद्यापि यजमानः अमेण तपसान्विहति स दीक्षित्वा पयोव्रतो
भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतोऽसत्तस्य घोषमाशृणोतीत्यह्ने क्रय इति
॥ ८ ॥ स त्रीस्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तनाऽउपैति तन्नेदीयसः परा-
पश्यति सऽएकं स्तनमुपैति तदधिगहति न त्वभिपत्तुं शक्नोति स उपवसथे
ऽनाशकमुपैत्येतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाग्नीयात् ॥ ९ ॥ तत्प्रा-
तरभिपद्य । अभिषुत्याग्नी जुहोति तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्मन्नमृतं
धत्ते सोऽमृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं यत्सर्वमायुरेति तथो हानेनात्मना
सर्वमायुरेति ॥ १० ॥ अग्नौ हुवाथ भक्षयति । दैवो वाऽअस्येष आत्मा मानुषो
ऽयं देवा उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नी हुवाथ भक्षयति ॥ ११ ॥ अथातः स-
क्षिप्यजुषामिव मीमांसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपे-
युर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च तऽउभयऽएव सत्यमवदह्मभ्येऽनृतं ते ह
सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ॥ १२ ॥ ते देवा उत्सृज्यानृतम् । सत्यमन्वालेभिरे
ऽसुरा उ ह्योत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्धेदुः सत्यमीक्षां चक्रे । यद-
सुरेष्वास देवा वाऽउत्सृज्यानृतं सत्यमन्वालेभ्यस्त कृत् तदयानीति तद्देवाना-
जगाम ॥ १४ ॥ अनृतमु हेक्षां चक्रे । यद्देवैश्चासुरा वाऽउत्सृज्य सत्यम- तमन्वा-
लेभ्यस्त कृत् तदयानीति तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥ ते देवाः । सर्वं सत्यमवदत्स-
र्वमसुरा अनृतं ते देवा आसक्ति सत्यं वदन्त एषावीरतरा-इवासुरनाह्यतरा-इव
तस्मादु ह्येतद्य आसक्ति सत्यं वदत्येषावीरतर-इवैव भवत्यनाह्यतर-इव स ह

वेवान्ततो भवति देवा ह्येवान्ततोऽभवन् ॥ १६ ॥ अथ ह्यसुराः । आसक्त्यनृतं व-
 दन्त ऊष-इव पिपिसुराद्या-इवासुस्तस्माड् दैतय आसक्त्यनृतं वदत्यूष-इवैव
 पिस्यत्याह्य-इव भवति परा ह्येवान्ततो भवति परा ह्यसुरा अभवन् ॥ १७ ॥
 तद्यत्तत्सत्यम् । त्रयी सा विद्या ते देवा अब्रुवन्यज्ञं कृवेदः सत्यं तनवामहा
 ऽइति ॥ १८ ॥ ते दीक्षणीयां ब्रह्मन् । तड् ह्यसुरा अनुबुबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा
 तद्देवाः सत्यं तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य समिष्टयजुर्भु-
 मासाथाज्ञमुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्न जुह्वति ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य स-
 मुल्लुप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दधिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेयुः ॥ १९ ॥ तेषु प्रेतेषु । प्रा-
 यणीयं निरवपंस्तड् ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्य शम्योरुक्तमासाथाज्ञमुस्तस्मा-
 त्स यज्ञः शम्यवत्तस्ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरेऽन्य-
 द्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २० ॥ तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्युक्ष्याथास्मा
 ऽआतिथ्यः हविर्निरवपंस्तड् ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्येडोपहृतासाथाज्ञमु-
 स्तस्मात्स यज्ञ इडान्तस्ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दधिरे
 ऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २१ ॥ तेषु प्रेतेषु । उपसदोऽतन्वत ते तिस्र
 एव सामिधेनीरनूच्य देवता एवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योदसाद-
 यन्भूयिष्ठः हि तत्रावरत्त तस्माडुपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एव
 यजति न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥ तऽउपवसथेऽग्नीषो-
 मीयं पशुमालिभिरे । तड् ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्य समिष्टयज्ञूष्यभुक्तान्या-
 सुरथाज्ञमुस्तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयज्ञूषि न जुह्वति ते देवा असुरान्प्र ॥ २३ ॥
 तेषु प्रेतेषु । प्रातः प्रातःस्वनमतन्वत तड् ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैताव-
 त्कृतमास यावत्प्रातःस्वनमथाज्ञमुस्ते देवा असुरान्प्र ॥ २४ ॥ तेषु प्रेतेषु । माध्य-
 न्दिनः स्वनमतन्वत तड् ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्मा-

धन्विष्यमथ जग्मुस्ते देवा असुरान्प्र ॥२५॥ तेषु प्रेतषु । सवनीयेन पशुनाचरंस्तड
हसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमा यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽथाजग्मुस्ते
देवा असुरान्प्र ॥२६॥ तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्थापयन्यत्समस्था-
पयंस्तत्सर्वं ॥ १९७ ॥ तस्य मा ब्रुवंस्ततोऽसुरा अपपुप्रुविरे ततो देवा अभवन्परासुरा भव-
त्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥२०॥ ते देवा अब्रुवन् ।
ये न इमे यज्ञाः सामिसंस्थिता धामिमा विविक्षन्ते ऽगामोप तज्जानीत यथेमा-
त्संस्थापयामेति तेऽब्रुवंश्चेतयधमिति चितिमिहतेति वाव तद्ब्रुवंस्तदिह त यथे-
मान्यज्ञात्संस्थापयामेति ॥२८॥ ते चेतयमानाः । एतानि समिष्टयजूष्यपश्यं-
स्तान्यजुकुवुस्तैरेतान्यज्ञात्समस्थापयन्यत्समस्थापयंस्तस्मात्संस्थितयजूष्य यत्स-
मयजंस्तस्मात्समिष्टयजूषि ॥२९॥ ते वाऽएते न व यज्ञाः । न वैतानि समिष्टय-
जूषि तद्यदेतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञात्संस्थापयत्युभयानि जुहोत्यध्वरस्य चा-
ग्नेश्चाध्वरस्य पूर्वाण्यथार्हेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥३०॥ द्वेऽग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो
यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्यज्ञं संस्थापयतीष्टो यज्ञो भू-
गुभिरिष्टोऽअग्निराहुतः पिपर्तु न इति ॥३१॥ तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । ए-
कादशान्नरा त्रिष्टुब्बीर्यं त्रिष्टुब्बीर्यमेवैतद्यज्ञमभिहम्पादयति ॥३२॥ यद्वैकादश
। एकादशान्नरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ इन्द्र इन्द्रो यज्ञस्यात्मिन्द्रो देवता तद्य एव यज्ञ-
स्यात्मा या देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥३३॥ समिष्टयजूषि हु-
वावभृथं यन्ति । अवभृथं हुतेत्योदयनीयेन चरिवानूबन्ध्यस्य एषुपुरोडाशमनु दे-
विकानां कवीषि निर्वपति ॥३४॥ एतद्वै प्रजापतिः । प्राप्य राद्धेवामन्यत स
दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठत्यदधद्विदधत्तिष्ठत्तस्माद्वाता तथैवैतद्यज्ञमा-
नो दिक्षु प्रतिष्ठायेदं सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति ॥३५॥ यद्वैतानि कवीषि निर्व-
पति । दिश एषोऽग्निस्ता उऽएवामूः पुरुक्षा र्धस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपधाति

ताः प्राणभूतः प्रथमायां चितौ सर्वैव द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्च-
 म्यै चितेरसपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऊर्धा उत्क्रामत्य आयेस्ताभ्यः प्रजापति-
 रबिमेत्सर्वं वाऽऽदमिमाः पराच्योऽत्येष्ट्यन्तीति ता धाता भूवा पर्यगृह्णतासु प्रत्य-
 तिष्ठत् ॥२६॥ स यः स धातासौ स आदित्यः । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्त-
 द्वास्मिन्नेष एतत्प्रतिष्ठितस्तपति ॥३७॥ स यः स धातायमेव स धात्रः । द्वादश-
 कपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्धाताय यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींष्यनुमत्यै चतु-
 राकायै चतुः सिनीवात्यै चतुः कुक्ष्यै चरुस्तद्यदेतानि निर्वपति यदेव तद्दिशां प-
 रमं क्रान्तं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तच्च सर्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै ॥३८॥
 ता वाऽऽस्ता देव्यः । दिशो ह्येताश्छन्दांसि वै दिशश्छन्दांसि देव्योऽथैष कः
 प्रजापतिस्तद्यदेव्यश्च कश्च तस्मादेविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥३९॥ त-
 दाहुः । नैतानि हवींषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामि-
 भ्यो वाऽऽस्तानि हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च
 पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशवेव स मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्व-
 पत्यधरस्य चाग्निश्चाधरस्य पूर्वमथाग्निस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपा-
 श्वेतानीष्टिर्ह्यनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि यज्ञेत्येतेषामिष्टिर्हि समा-
 नः स्विष्टकृत्समानीडा ॥४०॥ तस्य वाऽऽस्तस्य पशोः । जुहोति समिष्टयज्ञूष्य-
 भ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृथः सऽस्या ह्येष पशुर्हृदयशूलेन चरित्वा ॥४१॥ प्रत्ये-
 त्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यात्र सर्वाणि कर्मा-
 णि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै दे-
 वतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्मायमग्निस्तमे-
 वैतत्प्रीणाति ॥४२॥ यदेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च हग्निरुदयनं च

सावित्राणि प्रायणं वैश्वकर्मणान्युदयनं स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्म-
 णानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तदय यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयान्न सावि-
 त्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं
 च करोति ॥४३॥ अष्टावमुनि भवन्ति । एवमिमानि तद्यथा प्रायणं तथोदयनं
 करोति स्वाहाकारोऽमीषां नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करो-
 त्याहुतिरमीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति संततां
 तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो रेतसोऽविहेदाय सुवेणोह स्वाहाकारं नि-
 रुक्तां हि रेतो ज्ञातं भवति ॥४४॥ यदाकूतात् । समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा
 सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्माद्धेतत्सर्वस्मादग्रे कर्म समभवत्तदनु प्रेत सुकृतामु लोकं
 यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमज्ञाः पुराणा इत्यमूनेतदुषीनाह ॥४५॥ एतं सधस्य ।
 परि ते ददामीति स्वर्गो वै लोकः सधस्यस्तदेनं स्वर्गाय लोकाय परिददाति य-
 मावहृह्वेविधिं ज्ञातवेदाः अन्वागता यज्ञपतिर्वीऽअत्र तं स्म जानीत परमे
 व्योमन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥४६॥ एतं जानाथ । परमे व्योमन्देवाः सध-
 स्या विद ब्रूयमस्य यदागृहात्पयिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवथाविरस्माऽइति य-
 थैव यजुस्तथा बन्धुरुदुध्यस्वाग्ने येन वहसीति तयोरुक्तो बन्धुः ॥४७॥ प्रस्तरं
 परिधिना । सुचा वेद्या च बर्हिषा ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवऽइ-
 त्येतैर्नो यज्ञस्य ब्रूयैः स्वर्गं लोकं गमयेत्येतत् ॥४८॥ यदत्तं यत्परादानम् । य-
 त्यूतं याश्च दक्षिणाः तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधदिति यच्चैव सम्प्रति
 दद्वो यच्चासम्प्रति तन्नोऽयमग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्गं लोके दधावित्येतत् ॥४९॥ यत्र
 धारा अनपेताः । मधोर्धृतस्य च याः तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु णो दधदिति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥५०॥ अष्टौ वैश्वकर्मणानि जुहोति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्गावानग्निर्गावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥५१॥ वैश्व-

कर्मणानि कृत्वा नाम करोति । यदा वै सर्वः कृत्स्नो ज्ञातो भवत्यथ नाम कुर्व-
 न्यत्र वाऽएष सर्वः कृत्स्नो ज्ञातो भवति ॥ ५२ ॥ ॥ शतम् ५१०० ॥ ॥ नाम कृत्वा-
 धेनमुपतिष्ठते । सर्वेण वाऽएष एतमात्मना चिनोति स यदेतामत्रात्मनः परिदां
 न वदेतात्र ह्येवाऽथै आत्मानं वृञ्जीताथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते तथो
 क्तास्यैष आत्मानं न वृङ्क्ते येऽअग्नयः पञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि
 त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवेति ये के चाग्नयः पञ्चचितिका अस्यां पृथिव्यामधि
 तेषामसि त्वः सत्तमः प्रोऽअस्मान्जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्बागु
 सर्वाणि हृन्दाऽसि सर्वे रेवास्माऽएतच्छन्दोभिर्निर्जुतऽउपस्थायाग्निः समारोक्ष्य
 निर्मथ्योदवसानीयया यजते ॥ ५३ ॥ अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वा
 ऽएष भवति य एतत्कर्म करोति दैवमेवैतन्मिथुनं यन्मित्रावरुणौ स यदेतयाग्नि-
 ष्ट्वा मानुष्यां चरेत्प्रत्यवरोक्तः स यथा दैवः सन्मानुषः स्यात्तादृक्तदथ यदेतया मै-
 त्रावरुण्या पयस्यया यजते दैवमेवैतन्मिथुनमुपैत्येतयेष्ट्वा कामं यथाप्रतिवृपं चरेत्
 ॥ ५४ ॥ यद्वैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्तृताह्वितः परापतत्तं
 यत्र देवाः समस्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽदधुस्तथैवास्मिन्न-
 यमेतदधाति ॥ ५५ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रऽसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते
 ऽथ यदस्मात्तद्रेतः परापतदेषा सा पयस्या मैत्रावरुणौ भवति प्राणोदानौ वै मि-
 त्रावरुणौ प्राणोदानाऽउ वै रेतः सित्तं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो
 यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेत उपाऽशु भवत्युपाऽशु हि रेतः सिच्यतेऽत-
 तो भवत्यततो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥ तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां
 दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनैव मन्यऽइति ह स्माह माह्वित्यः स्र-
 वत्यु ह्येषाग्निचित आहुतिः सोमाहुतिर्यामनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥ स स्वयमातृष्ठा
 एवोपदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृष्ठा इमऽउ लोका एषोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥

ऋतव्या एवोपदधीत । संवत्सरो वाऽऽतव्याः संवत्सर एषोऽग्निश्चितः ॥ ५१ ॥
 विश्वज्योतिष एवोपदधीत । एता वै देवता विश्वज्योतिष एता उ देवता एषो
 ऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥ पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो ह्येष उत्तरा ह्येषा देवयज्या
 पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्त उत्तरामेव देवयज्यामुप ह्येनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कु-
 र्याद्यो वाव चित्तेऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तद्यदग्नौ
 जुहोति तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुरुवत्याहुतयो हुताः
 स्युरेवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥ सर्वाणि वाऽएष भूतानि । सर्वा-
 न्देवान्गर्भी भवति योऽग्निं बिभर्ति स योऽसंवत्सरभूतं चिनुत एतानि ह स
 सर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हते यो न्वेव मानुषं गर्भं निर्हन्ति तन्वेव परिच-
 क्षतेऽथ किं य एतं देवो ह्येष नासंवत्सरभूतस्यऽर्विज्ञा भवितव्यमिति ह स्माह
 वात्स्यो नेदस्य देवरेतस्य निर्हण्यमानस्य मेद्यसानीति ॥ ६२ ॥ षण्मास्यमन्तं
 चिन्वीतेत्याहुः । षण्मास्या वाऽअन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति स यद्यसंवत्सर-
 भूते महदुक्थं शब्सेदगशीतीः शब्सेदसर्वं वै तद्यदसंवत्सरभूतोऽसर्वं तद्यदग-
 शीतयो विकृष्टं तेन स भूयो विकर्षेद्यदि चैव संवत्सरभूतः स्याद्यदि चासं-
 वत्सरभूतः सर्वमेव महदुक्थं शब्सेत् ॥ ६३ ॥ अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां
 जगाम । तं ह दयाम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चेतव्यो ग्लायामोऽह
 संवत्सरभूतायाग्निमु चिकीषामह इति ॥ ६४ ॥ स ह्युवाच । कामं न्वाऽएनं स
 चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भूतः स्यात्तं ह्येव तं भूतं सत्तं चिनुत इति ॥ ६५ ॥
 कामम्बेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमभिषिष्यिष्यत्स्यादिष वाऽएनं प्रत्यक्षमन्त्रे-
 न बिभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥ कामम्बेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्नि-
 होत्रं जुहुयाद्विभर्ति वाऽएनमेष योऽग्निरहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥ कामम्बेवैनं स
 चिन्वीत । यः संवत्सरं ज्ञातः स्यात्प्राणो वाऽअग्निस्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेतः

सिक्तं प्राणोऽन्ववरोकृति तद्विन्दते तद्यज्जातं-जातं विन्दते तस्माज्जातवेदास्त-
स्मादप्येवंवित्कामं सद्योभूतं चिन्वीत यदु ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति
वा तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुङ्खवत्याहुतयो हुताः स्यु-
रेवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५. १.] ॥ ॥

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत् । न्यूनस्यास्याऽतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै व्यृद्धस्य समृ-
द्धाऽथ ह वाऽईश्वरोऽग्निं चिवा किंचिदौरितमापत्तोर्वि वा कूलितोर्यद्वा यदा
ह वा एतद्व्यापणः सायकायनः शुश्रावाथ हैतत्कर्मापदर्ष ॥ १ ॥ सैषा त्रयस्य
समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः
॥ २ ॥ तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वाविद्वान्वाति वा रेचयति न
वाभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति यदस्य किं चानाप्तं य उ तस्यामनु-
ष्टुभृचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथाऽएतस्मादेवैतत्कर्माणो रक्षांसि नाष्ट्रा अपकृन्ति
नो हैनमनुव्याहारिण स्तृणवते तस्मादप्येवंवित्कामं परस्माऽग्निं चिनुयादीश्वरो
ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥ वार्त्रकृत्याय शवसे । सकृदानुं पुरुकृत क्षियत्तमिति वा-
र्त्रघ्नीभ्यां प्रथमाभ्यामुपतिष्ठतऽएतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानं हृत्वापकृतपाप्मान एत-
त्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यज्ञमानो वृत्रं पाप्मानं हृत्वापकृतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥
वि न इन्द्र मृधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति विमृधीभ्यां द्विती-
याभ्यामेतद्वै देवा मृधः पाप्मानं हृत्वापकृतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्य-
ज्ञमानो मृधः पाप्मानं हृत्वापकृतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥ वैश्वानरो न ऊतये
। पृष्ठो दिवि पृष्ठोऽग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्यामेतद्वै देवा वै-
श्वानरेण पाप्मानं दग्धापकृतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यज्ञमानो वैश्वान-
रेण पाप्मानं दग्धापकृतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥ अश्याम त काममग्ने तवोती-
ति । एकया कामवत्यैतद्वै देवाः षडृचेन पाप्मानं हृत्वापकृतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ७ ॥

सर्वान्कामानात्मन्कुर्वत तयैवैतद्यज्ञमानः षट्चेन पाप्मानमपहत्यैकया कामव-
त्यैकधान्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥७॥ सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त
ऽर्तवः सप्त दिशः सप्त देवल्लोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि सप्त हन्दाऽसि सप्त
ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त शोषिन्प्राणा यत्किं च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं
तदेनेन सर्वमाप्नोति ता अनुष्टुभमभिसम्पद्यन्ते वाग्वाऽऽनुष्टुब्वाच्चैवास्य तदा-
प्नोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥८॥ अष्टर्चनोपतिष्ठेत्तु द्वैकऽग्राहुः । वयं तेऽअ-
द्य ररिमा हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्त पूर्वास्तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्त-
मथोऽएवऽ समं देवते भजतेऽइति न तथा कुर्यादेता वाव सप्ताष्टावनुष्टुभो भ-
वन्ति स योऽष्टर्चं कामोऽत्रैव तमाप्नोति ॥९॥ ऐन्द्राग्नीभिस्तुतिष्ठते । ऐन्द्राग्नी
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमिन्द्रा-
ग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नो-
ति यदस्य किं चानाप्तम् ॥१०॥ तद्वैके । कर्मणाः-कर्मण एवैतां प्रतिपदं कुर्वते
ऽपहतपाप्मान एतत्कर्म कर्वामहाऽइति पुरोषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत्तु द्वै-
कऽग्राहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति
नु चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥११॥ त्रयो ह वै समुद्राः । अग्निर्यज्ञुषां महाव्रतऽ
साम्नां महदुक्थमृचाऽ स य एतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्राञ्छोषयते
ताञ्छुष्यतोऽन्वस्य हन्दाऽसि शुष्यन्ति हन्दाऽस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
मनु प्रजा पशवः स ह श्वः-श्व एव पापीयान्भवति य एतानि परस्मै करोति
॥१२॥ अथ य एतान्यकृत्वा । परस्माऽअपि सर्वैरन्यैर्यज्ञक्रतुभिर्याज्ञयेदेतेभ्यो द्वै-
वास्य समुद्रेभ्यश्हन्दाऽसि पुनराप्यायन्ते हन्दाऽस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
मनु प्रजा पशवः स ह श्वः-श्व एव श्रेयान्भवति य एतानि परस्मै न करोत्यथैष

हृ वाऽअस्य दैवोऽमृत आत्मा स य एतानि परस्मै करोत्येतत् हृ स दैवमा-
 त्मानं परस्मै ऽगच्छन्त्यः शुष्क एव स्थाणुः परिशिष्यते ॥१३॥ तद्वैके । कृत्वा कु-
 र्वते वा प्रति वा कारयन्तऽएषा प्रायश्चित्तिरिति न तथा कुर्याद्यथा शुष्कः स्था-
 णुमुदकेनाभिषिञ्चेत्तादृक्तत्पूयेद्वा वै स वि वा म्रित्येन्नैतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीत्येव
 विद्यात् ॥१४॥ अथ हृ स्माहृ शाण्डिल्यः । तुरो हृ कावषेयः कारोत्यां देवे-
 भ्योऽग्निं चिकाय तत् हृ देवाः पप्रक्षुर्मुने यदलोक्यामग्निचित्यामाङ्कुर्य कस्मादचै-
 षीरिति ॥१५॥ स होवाच । किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यज्ञस्य यज्ञमा-
 नोऽङ्गान्यविज्ञो यत्र वाऽआत्मा तदङ्गानि यत्रोऽअङ्गानि तदात्मा यदि वाऽअ-
 विज्ञोऽलोका भवन्त्यलोक उ तर्हि यज्ञमान उभये हि समानलोका भवन्ति द-
 क्षिणासु विव न संवदितव्यः संवादेनैवऽविज्ञोऽलोका इति ॥१६॥ ब्राह्मणम्
 ॥३ [५. २.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥ पञ्चमोऽध्यायः [६०] ॥ ॥
 अस्मिन्काण्डे कण्डिकारं ख्या ४०२ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे संचितिनाम नवमं काण्डं समाप्तम् ॥१॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

चित्तीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टमऽउदीरितम् अथास्मिन्नवमे कर्म संचितस्याभिधास्यते ॥
 तत्रादौ तावक्तरुदियहोमं विधत्ते । विहितोऽयं होमो रुद्रहृत्पतापन्नस्याग्नेरुपशमनार्थः ॥१॥
 शान्तदेवत्यं शान्तदेवतार्थं देवताशास्त्यर्थः ॥२॥ अर्तिला आरण्यतिलाः ॥३॥ चित्तीः परितो
 निक्षिप्ताः क्षुद्रपाषाणाः परिश्रितः ॥५॥ गवेधुका आरण्या गोधूमाः तेषां पिष्टैः । सा प्रक्ष-
 तिरूपा देवता ॥८॥ आशयो हृदयदेशः ॥९॥ लोमसु विषसंसृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अत
 एतदुत्तरार्धहिमेन स्वस्यामेव (!) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्यामेव तमवयजते पृथक्करोति
 ॥१०॥ स वाऽअशीत्यां च स्वाहाकरोतीत्यादिना (कं २९) तिसृष्वशीतिषु स्वाहाकारः क्रिय-
 तऽइत्युपरिष्ठाद्व्यते तत्र कस्मिन्प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह जानुदघ्नऽइति जानुप्रमाणप्र-
 देशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति ॥११॥ उज्जरं भागम् ॥१५॥ प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः
 तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य स्तौति ॥१६॥ नमो हिरण्यबाहवऽइत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या
 देवता द्वन्द्विनः तत्र [द्वयो]द्वयोर्देवतयोः प्रतिपादनात् । दिशां च पतये नम इत्येतद्विरण्य-

ब्राह्मे सेनान्यऽइत्येतयोर्विशेषणम् ॥ १८ ॥ एतत् मन्त्रचतुष्टयम् ॥ २२ ॥ एतानि देवानां हृद-
यानि यथा हृदयं प्रधानं तद्वदेतेऽपि प्रधानानि । विचिन्वन्ति अभ्यवहारार्थम् अतस्तत्परि-
हाराय तेभ्यो नम इत्याह ॥ २३ ॥ दिद्रापयिपति कुत्सितं कर्तुमिहति ॥ २४ ॥ अधिमासापेक्षया
संवत्सरे सप्तऽर्तवो भवन्ति । यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति तथाविधा संख्यास-
म्पत्तिरत्र सम्पादिता भवति ॥ २६ ॥ एतस्मिन्काले खलु एतेन हेमेन इमान्पृथिव्यादीन्लो-
कानित ऊर्ध्वो भूत्वा रोहति स यजमानः ॥ ३२ ॥ तमेषां जम्भे दध्म इत्यत्र तमित्मस्य स्थाने
अमुमिति प्रयुज्यादिति कस्यचिन्मतं पूर्वपक्षयितुमाह अमुमेषामिति । अमुमिति तन्नामनि-
र्देशः । नामधेयग्रहणं तन्निर्देशसिद्ध्यर्थं भवति स च निर्देशो यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमे-
षामित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा न कुर्यात् ॥ ३१ ॥ ज्ञान्वादिमुखात्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु हो-
मकरणादित ऊर्ध्वं त्रिः कृत्वो रोहविति पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति तथा सति पट्संख्या
सम्पद्यते ॥ ३० ॥ एतद्वत्तद्विषयं षष्ठ्युत्तराणि त्रीणि शतानि यजुंषि पञ्चात्रिंशत्ततः पञ्चात्रिंशत्
। अथावशिष्टानि यानि पञ्चात्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सर-
स्यात्मा मध्यभागः द्वे यजुषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते पुनर्द्वे यजुषी प्राणा इ-
न्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा ब्रह्मस्तथापि याभि (!) पञ्चात्रिंशद्दिनाधिकमासवत्संवत्सरान्तःपा-
तिवमभिदधत् (°मासवत्संव°) तन्मासात्मकेन पञ्चात्रिंशता संवत्सरः त्र्यणावरणादिविशि-
ष्टपुरुषाकारतया (!) प्रदर्श्यते । शाण्डिलदृष्टेऽस्मिन्नग्नौ (स्मिन्) मध्यतो मध्यप्रदेशे एतावत्यः
षष्ठ्युत्तरशतत्रयसंख्याका इष्टका मन्त्रवत्य उपधीयन्ते ॥ ३३ ॥ महदुक्त्यमिति प्रयहाजर्तसाहच्य-
पदेशं (?) शस्त्रान्तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं (?शस्त्रान्तेना°) पद्याकारं भवति तत्र पञ्चाविंश स्तोम आ-
त्मभागः अतश्चात्रापि अशीतीनामभितो विद्यमानानि यानि (?तानि) पञ्चाविंशतिर्यजुंषि ता-
न्येव महदुक्त्ये पञ्चाविंशस्तोमात्मका आत्मभागः । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषामुत्पत्तेः आ-
त्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । अद् इति महदुक्त्यात्परं मन्त्रज्ञातं बुद्धिस्थं परामृश्यते
॥ ३४ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अथास्मिन्नग्नौ परिषेकधेनुकरणविकर्षणादिकं
कर्माभिधास्यते ॥ १ ॥ कस्मादध्वर्युपरित्यागेनाग्नीध्रः परिगृह्यतऽइत्यत्राह अग्निरेप इति परिषेक-
व्यस्याग्नेश्मनेन क्षयदध्वर्यु (?) परिषेक्तारि नो (!) हिंसा संभाविता स्यात् आग्नीध्रस्य पुनर-
ग्न्यात्मकत्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवाद्दहिंसार्थं तस्य परिग्रहः । निकक्षः कक्षप्रा-
देशः (!) तत्संधिस्थानम् । सर्वतः स्तेरुस्त्रस्थाने (?) पाषाणं निधाय तत् आरभ्य परिषिञ्चेत्
॥ ३ ॥ परिषेकानन्तरमग्निंस्तऽइत्यनेन मन्त्रेण पाषाणे कुम्भं निदध्यात् अग्निं कुम्भस्य नि-
धाने परिषेकेण शान्तस्य रुद्रस्य क्षुधं पाषाणे निहितवान्भवति ॥ ५ ॥ विपल्ययते प्रतिपर्येति
। लघुयति लघुमिवाचरति । निहनुते स्वकृतं तद्विषयमपराधमपमार्ष्टि ॥ ६ ॥ साग्मानं कुम्भं
नैऋत्यां दिशि प्रक्षिपेत् । एतां दिशमिति नैऋतीं दिशं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ॥ १ ॥ प्रक्षे-
पार्थ हरणावसर अग्नेर्ब्राह्मभागेन हरेत् ॥ ११ ॥ धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणमन्त्रजपपूर्वकं धेनु-
वृषेणानुसंधानम् ॥ १२ ॥ अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्नेरवयवीभूतानामिष्टकानां धेनु-
करणं स्थित्वा सम्पाद्यम् यथा धेनवोऽभिमतं पयो (तं या) उहन्ति तद्वदेवैता अपोष्टकाः स्वा-
भिलषितं उहन्तीति (हन्ति) बुद्ध्या धेनुवृषेणानुसंधानं क्रियते धेनवश्च वीर्यवत्तरेण दुह्यमा-

ना भूयः पयो डहति न पुनर्डर्बलेन ॥१४॥ एष यज्ञमानोऽमुष्मिन्लोके उपलक्षणमेतत् इ-
हलोकेऽपि (? इहाताकेऽपि) ब्रह्मणा बृहता वीर्यवता तेन यजुर्मन्त्रेण एता इष्टका बह्वोः
एकादिपराधीतसंख्याकाः कुरुते मन्त्रसामर्थ्यादल्पस्य ब्रह्मवचनम् ॥१५॥ भुञ्जति पालयति
॥१७॥ अत्यर्थं मूत्रं विसृजत्यः । अन्यासामिष्टकानां स्वयमातृषारेतःसिग्विश्चड्योतिरपस्याप्रा-
णभृदित्यादिकानि नामानि विद्यन्ते लोकास्पृणानां तु तथा प्रातिस्विकनामधेयाभावादिष्टका-
वत्स्वनामानाह्वानेन विमुखा भूता अवस्थिताः पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनामीरन्कुर्वत
॥१६॥ एनमग्निमिस्थलम् ॥२०॥ संस्कारप्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ॥२१॥ पक्षादीनां
विकर्षणमात्मभागमभिलक्ष्य कुर्यात् अस्यात्मानमभि अभ्यात्मम् ॥३०॥ पञ्च चित्तयो नित्याः
इतरे द्वे चित्तौ नैमित्तिके । अधिमासापेक्षया सप्तर्तवः ॥३१॥ अभि वा शूर नोनुम इत्येत-
स्यामृच्युत्पन्नं साम रथन्तरम् । आतिशयरसाधारणेन रसतमः रसतम एव रसतमः ॥३६॥
वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम बृहत् ॥३७॥ कया नाश्चित्र आभुवदित्यस्यामृ-
च्युत्पन्नं साम वामदेव्यम् ॥३८॥ यज्ञा यज्ञा वोऽग्रय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्
इस्य ईयादेशः ह्रस्वं कान्दसम् ॥३९॥ प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित्साम तदप्यत्र गायेत ।
आत्मन् आत्मभागे ॥४०॥ प्रजापतेर्हृदयं गायत्रादिसामवत्कस्यां चिदृचि न गीयते अपि तु
केवलं प्रजाशब्दे [प्रजापतिशब्दे] च गीयते अत एवापस्तम्बेन सूत्रितम् प्रजापतेः सामानृ-
चं गायतोति ॥४१॥ एतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकानूपेण स्तौति ता हैता इति खोलिङ्ग-
विशेधेयेष्टकापक्षे (!) । वृतस्य (?) गातृवे तदुपधानवैधुर्येणाधुर्यः विजितः पराभूतो भवेत्
॥४३॥ २॥ १॥

औपवसथ्यदिवसात्प्राचीने दिवसे कर्तव्यं प्रयोगमभिधाय तथा तस्मिन्दिवसे कर्त-
व्यमभिधत्ते । यज्ञमानस्य वाग्विसर्जनमधुर्योराज्यग्रहणम् । पात्री शरावाकारा स्थाली तु
पिडरांकामु[रवि]ल्यां (!) महामुख्या व्यत्ययेन डोप्रत्ययः ॥१॥ व्याघारणं नाम एकस्मात्को-
णात्कोणान्तरं प्रत्याज्यधाराक्षारणम् ॥३॥ याममूम् बुद्धौ परामर्शः पूर्वामुत्तरवेदि व्याघारयति
सा पुनः सोमयागस्य ॥५॥ व्यतिहारमित्यनेन पूर्वं दक्षिणांसे व्याघारणं तत उत्तरश्रेणी
पश्चाद्दक्षिणश्रेणी तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥७॥ वेडिति सम्प्रदाना-
र्थीयो निपातः । स्वर्गं लभयतीति स्वर्वित् ॥८॥ तददः काले अदःशब्दस्तस्य कालस्य
विप्रकर्षमभिधत्ते । अमुं भागमिति यदुक्तं तदेवाह अतः (!) सजूरब्दीयमिति सजूरब्दोऽग्र-
वोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमनूपमन्त्रम् (? पं अत्रं) ॥१३॥ व्रतं पयः । अथ तदा-
नोमेवापराह्लिकाभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गां प्रचर्य ॥१८॥ परितः स्यन्दो जलस्रवणं यस्य परिष्यन्दो
द्वीपः ॥१९॥ अग्रावुत्सादयतीति लोपः शाकल्यस्येति (पा० ८. ३. १९.) वकारलोपः ॥२१॥
स्य प्रवर्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनमुक्तं तेन प्रकारेण प्र-
वर्ग्यमुत्सादयेत् ॥२३॥ १॥ २॥

प्रवर्ग्योद्घासनानन्तरं संचिते इष्टकासमूहे स्थापनायागिं प्रणेतुं तावद्गार्हपत्ये आज्यहोमं
अमिद्धोमं च विधत्ते । प्रहरिष्यन्प्रणोष्यन् । विहितहोम आहवनीयप्रदेशं समिद्धस्याग्नेः (°मि-
यातग्नेः) प्रणयनाय पुरस्तादन्नेन (°दन्त्रेन) सम्पाद्यत इत्याह एतद्वाऽएनमित्यादिना ॥१॥
अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानोत्येतैः (? °त्येग्नेः) षोडशावयवः प्रजापतिः ॥२॥ पूर्वैयूरात्रौ सर्वस्या-

मेव घृते वसन्ति ॥३॥ विधृतिं विभेदेन धारणमसंकीर्णताम् । अग्निस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं हूयते य इमा विश्वेत्यादिभिरष्टाभिर्हविः षोडशगृहीतार्थं हूयते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्हूयते ॥६॥२॥२॥

इत्थमग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं हेमं विधायाथ तत्प्रयोगौपायिकीः (? तस्मायाणोपायिकीः) क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्प्रैषमाह । प्रणेष्यमाणाग्निसिद्ध्यर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठमिध्मस्तदु-
द्यक् (मिकातंडु°) अग्निधारणार्थमधस्तात्क्रियमाणाः सिकता उपयमन्यः ताश्चोपयकेति एतदु-
भयं प्रतिप्रस्थातारं प्रत्युच्यते । हे हेतः प्रणीयमानायाग्नयेऽनुब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनु-
ब्रूहि । हे अग्नोत् यच्यंताव्या (एकस्थया?) स्थयेष्वया अनुगच्छ । हे ब्रह्मन् आशुः शिशान
इत्येतदप्रतिस्थाप्यं सूक्तं जपेति एवं तत्र-तत्र व्यापारे तं-तं सम्प्रेष्यति विनियुज्यात् ॥१॥
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्भूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्ष-
राणां गायत्रीणां द्वाविंशतिस्तावदक्षरा भवन्ति अतो द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशतिर्गाय-
त्र्यस्ताश्चाग्रेत्योः (? गायत्र्यश्चा°) भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात् ॥६॥ उपयमनानन्तरमध्वर्युप्र-
भृतीनां चित्यं प्रति [आग्नीध्रपर्यन्तं] गमनम् ॥८॥ अग्रेरुक्तानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवदङ्गानि
भवन्ति ॥९॥ आतः सूर्यावस्थानप्रदेशलक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् । आतः अन्तरिक्षात्म-
काग्नीध्रमण्ड(प)पर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥१३॥ पृश्निशब्देन श्वैत्यमुच्यते (! श्वैत्य° or चैत्र्य°?)
पृश्नेरश्मन उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवति ॥१४॥ व्यध इत्यर्धमार्ग उच्यते तत्रैतस्या-
श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादर्थे (! शादूच्यध्वे?) ऽर्धमार्गे एष सूर्यस्तपति ॥१५॥
एष सूर्यस्त्रिष्टुभोऽन्तरिक्षे वर्तमानत्वात् । एष सूर्यः असन्नः क्वचिदेवावस्थितो न भवति सर्वत्र
परिभ्रमणात् ॥१९॥ आहवनीयदेशं प्रति ॥२०॥ चित्याग्निसमीपगमनानन्तरं (गनामंवरं) क्रम-
धूमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्यारोहणम् । एतमित्यभिनयेन निर्देशः एतं स्वर्गम् ॥२४॥ चि-
त्याग्निसमारोहणानन्तरमस्मिन्नग्नौ हेमं विधत्ते ॥३०॥ प्रोक्षणे विनियुक्तैः (८. ७. ३. ७.) सहस्र-
संख्याकैः (हयंसंख्याकैः) हिरण्यशकलैः ॥३२॥ अभिहीमानन्तरमुष्यग्रेस्थितोनामुपरि निधानम्
। विकृत्या विकृतिसाधनभूतेन मन्त्रेण ॥३४॥ निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं विधाय
ताः समिधश्चित्याग्निं प्राप्तस्याग्रेरुपरिष्ठादन्नहूपेण (°ग्रेरुपरितत्राहूपेण) स्तौति ॥३६॥ जग्धिर्म-
न्त्राणां भक्षणभावाय अहिंसायै ॥३७॥ एनां शमोदूपां गाम् ॥३८॥ तस्या वैकङ्कतसमिद्धोम-
ब्राह्मणं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ॥३९॥ कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते । प-
त्रादीनां पशुपुष्टिसाधनत्वेन (? पशुपुष्टि°) पशुवात्तथाविधायाः समिधो हेमेन पशुहूपेणैवैनं
प्रीणाति । दधिविन्दुम् ॥४०॥ समिद्धोमानन्तरमाज्याहुतीर्विधत्ते । लोके भुञ्जानस्य यथा शा-
कसूपौदनादिकं परिविष्य पश्चाज्जलादिकं पेययायत् (पाययेत्) ॥४१॥ पूर्णा चासावाहुति-
श्चेति पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया सुचा सम्पाद्यमाना आहुतिः ॥४३॥ अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य
कर्मणः सम्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते अथात इति । तामेव दर्शयति षट् पुरस्तादित्यादिना
प्रणयनात्पूर्वं तिस्र आज्याहुतीस्तिस्त्रः समिदाहुतीश्च जुहोति अतस्तत्र षण्मन्त्रा भवन्ति य-
द्यापि द्वितीयाज्याहुत्योः (!) षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव
(? द्वाय) मन्त्राविति परिगणयेते (°प्याते) । उपरिष्ठादग्निनिधानात्पश्चात्तिस्रः समिदाहुतीस्तिस्त्र
आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः । आग्नीध्रमण्डपेऽपि (? मंडपे) पृश्निरश्मोपधो-

ना भूयः पयो उहति न पुनर्दुर्बलेन ॥१४॥ एष यज्ञमानोऽमुष्मिन्लोके उपलक्षणमेतत् इ-
हलोकोऽपि (? इहाताकोऽपि) ब्रह्मणा बृहता वीर्यवता तेन यजुर्मन्त्रेण एता इष्टका बद्धोः
एकादिपरार्धतिसंख्याकाः कुरुते मन्त्रसामर्थ्यादल्पस्य बद्धवचनम् ॥१५॥ भुञ्जति पालयति
॥१७॥ अत्यर्थं मूत्रं विसृजत्यः । अन्यासामिष्टकानां स्वयमातृषारेतःसिग्विश्वइयोतिरपस्याप्रा-
णभृदित्यादिकानि नामानि विद्यन्ते लोकम्पुणानां तु तथा प्रातिस्विकनामधेयाभावादिष्टका-
वत्स्वनामानाङ्गानेन त्रिमुखा भूता अवस्थिताः पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनामीरन्कुर्वत
॥१९॥ एनमग्निमग्निस्थलम् ॥२०॥ संस्कारप्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ॥२१॥ पक्षादीनां
विकर्षणमात्मभागमभिलक्ष्य कुर्यात् अग्न्यात्मानमभि अभ्यात्मम् ॥२३॥ पञ्च चितयो नित्याः
इतरे द्वे चितौ नैमित्तिके । अधिमासापेक्षया सप्तर्तवः ॥३१॥ अभि वा शूर नोनुम इत्येत-
स्यामृच्युत्पन्नं साम रथन्तरम् । अतिशयरसाधारणेन रसतमः रसतम एव रसंतमः ॥३६॥
वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम बृहत् ॥३७॥ कया नश्चित्र आभुवदित्यस्यामृ-
च्युत्पन्नं साम वामदेव्यम् ॥३८॥ यज्ञा यज्ञा वोऽग्रय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्
कस्य ईयादेशः ह्रस्ववं कान्दसम् ॥३९॥ प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित्साम तदप्यत्र गायेत ।
आत्मन् आत्मभागे ॥४०॥ प्रजापतेर्हृदयं गायत्रादिसामवत्कस्यां चिदृचि न गीयते अपि तु
केवलं प्रजाशब्दे [प्रजापतिशब्दे] च गीयते अत एवापस्तम्बेन सूत्रितम् प्रजापतेः सामानु-
चं गायतीति ॥४१॥ एतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकाहूपेण स्तौति ता हैता इति स्त्रोलिङ्ग-
विशेषधेयष्टकापक्षे (!) । वृतस्य (?) गातृवे तदुपधानवैधुर्येणाधुर्यः विजितः पराभूतो भवेत्
॥४३॥ २॥ १॥

औपवसथ्यदिवसात्प्राचीने दिवसे कर्तव्यं प्रयोगमभिधाय तस्या तस्मिन्दिवसे कर्त-
व्यमभिधत्ते । यज्ञमानस्य वाग्विसर्जनमध्वर्योराज्यग्रहणम् । पात्री शरावाकारा स्थाली तु
पिंडांरकामु[रुवि]ल्यां (!) महामुष्ट्यां व्यत्ययेन डीप्रत्ययः ॥१॥ व्याघारणं नाम एकस्मात्को-
णात्कोणात्तरं प्रत्याड्यधाराक्षारणम् ॥३॥ याममूम बुद्धौ परामर्शः पूर्वामुत्तरवेदि व्याघारयति
सा पुनः सोमयागस्य ॥५॥ व्यतिहारमित्यनेन पूर्व दक्षिणांसे व्याघारणं तत उत्तरांशौ
पश्चाद्दक्षिणश्रेणी तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥७॥ वेडिति सम्प्रदाना-
र्थीयो निपातः । स्वर्गं लभयतीति स्वर्वित् ॥८॥ तददः काले अदःशब्दस्तस्य कालस्य
विप्रकर्षमभिधत्ते । अमुं भागमिति यदुक्तं तदेवाह अतः (!) सजूरब्दोयमिति सजूरब्दोऽग्र-
वोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमनूपमन्त्रम् (? पं अत्रं) ॥१३॥ व्रतं पयः । अथ तदा-
नीमेवापराह्लिकाभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गां प्रचर्य ॥१८॥ परितः स्यन्दो जलस्रवणं यस्य परिष्यन्दो
द्वीपः ॥१९॥ अग्रावुत्सादयतीति लोपः शाकल्यस्येति (पा० ८. ३. ११.) वकारलोपः ॥२१॥
तस्य प्रवर्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्ताप्रकारेण उत्सोदनमुक्तं तेन प्रकारेण प्र-
वर्ग्यमुत्सादयेत् ॥२३॥ १॥ २॥

प्रवर्ग्योद्गासनानन्तरं संचिते इष्टकासमूहे स्थापनायागिं प्रणेतुं तावद्गार्हपत्ये आड्यहोमं
समिद्धोमं च विधत्ते । प्रहरिष्यन्प्रणेष्यन् । विहितहोम आहवनीयप्रदेशं समिद्धस्याग्नेः (मि-
ष्याताग्नेः) प्रणयनाय पुरस्तादन्वेन (दंत्रेन) सम्पाद्यत इत्याह एतद्वाऽएनमित्यादिना ॥१॥
अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानीत्येतैः (? त्येग्नेः) षोडशावयवः प्रजापतिः ॥२॥ पूर्वयूरात्रौ सर्वस्या-

मेव धृते वसन्ति ॥३॥ विधृतिं विभेदेन धारणमसंकीर्णताम् । अग्निस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं ह्रयते य इमा विश्वेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः षोडशगृहीतार्थं ह्रयते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्ह्रयते ॥६॥२॥२॥

इत्थमग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधायाथ तत्प्रयोगौपायिकोः (? तस्मायाणोपायिकोः) क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्प्रैषमाह । प्रणेष्यमाणाग्निसिद्ध्यर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठमिधमस्तु-
द्यक् (मिकातंडु°) अग्निधारणार्थमधस्तात्क्रियमाणाः सिकता उपयमन्यः ताश्चोपयक्षेति एतदु-
भयं प्रतिप्रस्थातारं प्रत्युच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नयेऽनुब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनु-
ब्रूहि । हे अग्नीतु यच्यंताव्या (एकस्थया?) स्थ्यरेखया अनुगच्छ । हे ब्रह्मन् आशुः शिशान
इत्येतदप्रतिस्थाप्यं सूक्तं जपेति एवं तत्र-तत्र व्यापारे तं-तं सम्प्रेष्यति विनियुज्यात् ॥१॥
चतुश्चवारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्भूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्ष-
राणां गायत्रीणां द्वाविंशतिस्तावदक्षरा भवन्ति अतो द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशतिर्गाय-
त्र्यस्ताश्चाग्रेत्योः (? °गायत्र्यश्चा°) भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात् ॥६॥ उपयमनानन्तरमध्वर्युप्र-
भृतीनां चित्यं प्रति [आग्नीध्रपर्यन्तं] गमनम् ॥८॥ अग्रेरुक्त्यानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवदङ्गानि
भवन्ति ॥९॥ आतः सूर्यावस्थानप्रदेशलक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् । आतः अन्तरिक्षात्म-
काग्नीध्रमण्ड(प)पर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥१३॥ पृष्णिशब्देन श्वैत्यमुच्यते (! श्वैत्य° or चैत्र्य°?)
पृष्णेरश्मन उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवति ॥१४॥ व्यध्व इत्यर्धमार्ग उच्यते तत्रैतस्या-
श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशार्धे (! °शाद्व्यध्वे?) ऽर्धमार्गे एष सूर्यस्तपति ॥१५॥
एष सूर्यश्चैष्टुभोऽन्तरिक्षे वर्तमानत्वात् । एष सूर्यः असन्नः क्वाचिदेवावस्थितो न भवति सर्वत्र
परिभ्रमणात् ॥१९॥ आहवनीयदेशं प्रति ॥२०॥ चित्याग्निसमीपगमनानन्तरं (गनामन्वरं) क्रम-
धूमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्यारोहणम् । एतमित्यभिनयेन निर्देशः एतं स्वर्गम् ॥२४॥ चि-
त्याग्निसमारोहणानन्तरमस्मिन्नग्नौ होमं विधत्ते ॥३०॥ प्रोक्षणे विनियुक्तैः (८. ७. ४. ७.) सहस्र-
संख्याकैः (हयंसंख्याकैः) हिरण्यशकलैः ॥३२॥ अभिहोमानन्तरमुध्याग्रेश्चितोनामुपरि निधानम्
। विकृत्या विकृतिसाधनभूतेन मन्त्रेण ॥३४॥ निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं विधाय
ताः समिधश्चित्याग्निं प्राप्तस्याग्रेरुपरिष्ठादन्नद्वयेण (°ग्रेरुपरितत्राद्वयेण) स्तौति ॥३६॥ जग्धिर्म-
क्ष्णं भक्षणाभावाय अहिंसायै ॥३७॥ एनां शमोद्वपां गाम् ॥३८॥ तस्या वैकङ्कतसमिद्धोम-
स्त्राक्ष्णं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ॥३९॥ कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते । प-
त्रादीनां पशुपुष्टिसाधनत्वेन (? पशुपुष्टि°) पशुवात्तथाविधायाः समिधो होमेन पशुद्वयेणैवैनं
प्रीणाति । दधिविन्दुम् ॥४०॥ समिद्धोमानन्तरमाज्याहुतीर्विधत्ते । लोके भुञ्जानस्य यथा शा-
कसूपौदनादिकं परिचिष्य पश्चाज्जलादिकं पेपयायत् (पाययेत्) ॥४१॥ पूर्णा चासावाहुति-
श्चेति पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया सुचा दग्ध्यावाया आहुतिः ॥४३॥ अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य
कर्मणः सम्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते अथात इति । तामेव दर्शयति षट् पुरस्तादित्यादिना
प्रणयनात्पूर्वं तिस्र आज्याहुतीस्तिस्रः समिदाहुतीश्च जुहोति अतस्तत्र षण्मन्त्रा भवन्ति य-
द्यपि द्वितीयराज्याहुत्योः (!) षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव
(? द्वाय) मन्त्राविति परिगण्येते (! ष्याते) । उपरिष्ठादग्निनिधानात्पश्चात्तिस्रः समिदाहुतीस्तिस्रः
राज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः । आग्नीध्रमण्डपेऽपि (? मंडेऽपि) पृष्णिरश्मोपधो-

यते तात्पर्यं षड्भिर्मन्त्रैर्गङ्गिति अत्र यद्यपि पञ्च दिशो दैवीरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रा गमने विनियुक्ताः तथाप्युडु वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते षड्भवन्ति इति षष्मामपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वाभिधानं गमनमन्त्रब्राह्मण्याभिप्रायम् ॥४७॥ सप्तमकाण्डे गार्हपत्यचयनाभिधाना[न]त् तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य तासां मध्ये एकामाहवनीयं प्रत्यत्तं ग्रवंत्युक्तम् (? see ७.१.२.११.) । अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने (°पानने) तासामेकामनुष्टुभमत्राहृतवत्तो (°मेका सा अनु°) भवतीत्याह तथा अमूरिति । गार्हपत्यात्खल्वग्निराहवनीयस्थानं प्रति प्रणीतोऽतश्चाग्निप्रणयने विद्यमानमन्त्राङ्गितिसंख्याद्वारास्यानुष्टुभः (!) सम्पादनात् गार्हपत्ये सम्पादितानामनुष्टुभामेकामत्राहृतवत्तो भवतीत्युच्यते ॥४८॥ स चित्याग्निः प्रणेष्यमाणमग्निमब्रवीत् । तस्माद्यस्मिन्नवसरे एतमग्निं गार्हपत्यादत्र चित्याग्रावाहरति अथ पश्चादेष आङ्गतिरूपायात्राय समर्थो भवति अग्निप्रणयनानन्तरमेव चित्याग्रेराङ्गतिसम्बन्धादिति भावः ॥४९॥ चित्याग्निरूपः प्रज्ञापतिः ॥५०॥ ३॥२॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमातृणाया व्याघारणसमुच्चणादि कर्माभिहितम् अथास्मिन्नध्याये वैश्वानरमारुतवसोर्धारादिहोमलक्षणं कर्माभिधास्यते ॥१॥ अदःशब्दे दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति । दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोदूपेण सिक्तवानिति यत् तस्मादयमग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते अतश्च वैश्वानरदूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्यं हविर्गुह्ययादिति भावः । निरुक्तमुच्चैः प्रकाशम् ॥२॥ इदमिति मुखं श्मश्रुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शने (°श्यति?) ॥३॥ इदमिति मुखादुपरितनं दत्तनेत्रनासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते । अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षमिति तत्र पृथिवीवत् महोदरमहोरुहादीनामभावात् । स प्राणोऽस्य निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्तते ॥५॥ शिर एवेति अत्र शिरःशब्देन ललाटादुपरितनं केशोद्गमस्थानमुच्यते इदं तस्मिन् इत्यत्र गलादुपरितनं सर्वमपि शिरसा दसोद्धन (प्रसिद्धेन?) विवक्षितम् अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः ॥६॥ वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान्प्राणात्मना प्रशंसति ॥७॥ प्राणयोर्हस्तेन निर्देशः । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्येऽवस्थानात् ॥१०॥ इमाविति चक्षुषोर्निर्देशः ॥११॥ इमाविति नासाविवरयोर्निर्देशः । अरण्येऽनूच्यः कश्चिदनुवाकः तेन ह्ययमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति ॥१२॥ प्रज्ञायास्तु तदाज्ञाधीनवान्नोचैर्वर्ततेनिरुक्तवम् ॥१५॥ पुरोऽनुवाक्यवत्तं याज्यवत्तमिति ह्यन्दसो ह्रस्वः ॥१६॥ एतेषां वै सप्तपदानामित्यत्र मारुतशब्देन तज्जोमसाधनभूताः शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो मन्त्रा विवक्ष्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति । इयमेव चिति (! इदमेवेति) प्रसृतिरभिनयेन प्रदर्श्यते कपुशलामेव (!) वक्तुमुत्तममुच्यते (? सुइमु°?) । अयमिति बाङ्गदण्डः प्रदर्श्यते एवं बाङ्गरेव क्लामित्युक्तं (? सुगि°?) भवति ॥१७॥ अथ होमक्रमेण तान्मारुतान्प्रत्येकं नद्यादिदूपेण प्रशंसति तद्यमिति । प्राच्यः प्राङ्मुखाः पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयः सप्त नद्यः ॥१८॥ रिप्रतराः रिप्रमिति पापमुच्यते पापिष्ठाः । शपनमिति व्यत्ययेन पकारस्य फकाध्रुवः (!?) अत्यर्थमुपालम्भनीयाः । आहनमिति प्रीचोक्तिमुच्यते (!?) तस्या अत्यर्थं वादितारो भवतीति मूत्ररूपवान्तासां नदीनां पयः पिबन्तो तितरा (!) नीचा भवतीत्यर्थः ॥२४॥ १॥३॥

अथ पुनस्तामेव वसोर्धारां संस्कृतस्याग्रेरभिषेकात्मना प्रशंसति ॥२॥ इदं च मऽइदं च मऽइति वाजश्च मे प्रसवश्च मऽइत्यादिमन्त्राणां निर्देशः ॥५॥ व्योक्सौ विभिन्नदेशस्था-

वाचर्यौ (°र्यौ) यथा संयुज्यात् ॥६॥ ननु सर्वत्र द्वादशस्वेव कल्पयेदिति नेत्याह चतुर्द-
शसु च (!) कल्पयतीति ॥८॥ वाजस्य मे प्रसवश्च मऽइत्यादिभ्यामभिरनुवाकैरेषा वसोर्धारा
ह्यते तत्रैकस्मिन्ननुवाके अग्निश्च मऽइन्द्रश्च मे सोमश्च मऽइन्द्रश्च मऽइत्यादिमन्त्राः समाप्ता-
ताः तत्र द्वौ-द्वौ संयुनक्तीति वचनेन द्वयोर्द्वयोर्वसानविधानान्मन्त्रद्वयस्येन्द्रश्च मऽइत्येत-
दर्धं (त्ये इ धे) भवति अतस्ते मन्त्रा अर्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते ॥९॥ अंशुश्च मे रश्मिश्च मऽइत्या-
दयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादकवाद्ग्रहाः तत्साध्यमपि होममनूय प्रशंसति ॥१०॥११॥१२॥

अथ पूर्ववक्ष्यकर्मक्रतुमन्त्रसाध्यहोमं (°तुमन्त्रं) प्रशंसति ॥१॥ एका च मे तिस्रश्च म
ऽइत्यादयो मन्त्रा अयुज स्तोमाः तत्साध्यं होमं प्रशंसति अथायुज इति । स्तोमशब्द स्तो-
त्रीया आचष्टे ॥२॥ चतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽइत्यादयो मन्त्राः युग्मतः (!) ॥३॥ सप्त चितयः
सप्तमचितौ पुरोषाभावात्पण्डेव पुरोषाणीति मिलित्वा चितपुरोषाणि त्रयोदश भवन्ति ॥४॥
वाजाय स्वाहेत्यादिमन्त्रहोमानन्तरमियं ते राडिति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते ॥५॥ अथ कल्प-
होमं शंसति । कृपिधातुसाहित्येन मन्त्राणां कल्पशब्देनाभिधानम् ॥६॥ अन्तिमं मन्त्रं व्या-
चष्टे अथाहेति । आड्यलिप्तम् लिप्तमाड्यमाहिताड्यादिवाग्निष्ठायां परनिपातः अत्र सुचि यज्ञि-
प्तमाड्यम् ॥७॥ जलधरैव धारा । उक्तप्रकारेण युलोके गवाकारा (°रे) वसोर्धारा दिवः
सकाशाद्रामध्यागच्छति ॥८॥ क्षीरधारा । एवं गवि गवाकारा ॥९॥१०॥११॥१२॥

अथ वाजप्रसवीयहोमं विधाय तत्प्रयोजनकथनद्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं द-
र्शयति अथात इति । प्रसूति अनुजानाति ॥१॥ वाजप्रसवीयहविः सर्वोषधं सर्वाभिरोष-
धिभिः सम्पादितं भवति । अत्र सर्वा ओषधय इति सप्त ग्राम्याः सप्तरण्याः परिगृह्यन्ते ॥२॥
येनैतदित्येतद्वदेनाभिषेककालः परामृश्यते एतस्मिन्काले ॥३॥ यानि सप्त पूर्वाणि वाज-
स्येममित्यादिमन्त्रसाध्यानि कर्माणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं कर्म यानि सप्त वाजस्य
नु प्रसव इति मन्त्रसाध्यानि कर्माणि तान्यग्निचयनस्य वाजप्रसवीयम् ॥४॥ यजमानस्य कृ-
ष्णाग्निनेऽभिषेकः । उत्तरतः उत्तरभागे ॥५॥ अस्य यजमानस्यैव आहवनीयो देवसम्बन्धी
आत्मा अग्निचयनेन यजमानस्याग्निरप्राप्तेः । अयमिति यजमानो निर्दिश्यते अयं पुनर्मानुष
आत्मा । एवं आहवनीयसमोपेऽभिषिञ्चतस्ते ऋजिज्ञोऽस्य यजमानस्य दैवमात्मानं मर्त्येना-
त्मनानुप्रसजति मेलयति द्वावप्यात्मानौ संकीर्णौ कुर्वन्ति ॥६॥ भूतः प्राप्तैश्चर्यः ऐश्वर्यं प्रा-
प्तुमिच्छन्बुभूषन् ॥७॥ आस्पृष्टं परिश्रितः तृतीयार्थे षष्ठौ आडोषदर्थे परिश्रिता किञ्चित्स्पृ-
ष्टम् । अग्निमन्वारब्धं स्पृष्टवन्नम् ॥८॥ पार्थादिहोमस्याभिषेकस्य च पौर्वीपर्यमुपपादयति
॥९॥ यजमानस्य दक्षिणवाजसमोपं गवा ॥१०॥११॥१२॥१३॥

राष्ट्रभृदाध्यान्होमान्कुर्यात् राष्ट्रभरणसाधारण्येनैतेषां राष्ट्रभृतां राजवमाह राजाना वाऽइति
॥१॥ गन्धेन विशतीति (!) गन्धर्वाः अप्रशब्देन (!) नृपमभिधीयते तेन विशिष्टाश्चरन्तीति
अप्सरसः ॥२॥ स्वाहा वाट् इति शब्दद्वयमपि प्रदानार्थम् ॥३॥ आयुवाना मिश्रयन्त्य-इव
॥४॥ भास्तेजांसि (! भां ते) ॥५॥ इष्यमाणसाधनवादिष्टयः आ इष्टयः एष्टयः ॥६॥ एष
आहवनीयस्योपरि धार्यमाणो रथः असौ आकाशमध्ये वितयमान (!) आदित्यात्मकः । रथ-
स्यादित्यात्मकवमादित्यवन्मण्डलाकाररथाङ्गवत्त्वात् शीघ्रगामिवाद्वा ॥७॥११॥१२॥१३॥

उक्तहोमानन्तरं वातहोमान्कुर्यात् ॥१॥ होष्यमाणो वायुरग्नेर्वाह्यप्रदेशादाहरणीयः । ततो

बहिरवस्थितस्य वायोर्निधानमस्मिन्नग्नौ सम्पाद्यते ॥२॥ इतोवेत्यभिनयेन दर्शनम् एतस्य वायोर्नितोवाय्यादिवत्स्कन्दनादिविपत्तिर्नास्ति (! °भ्नादिवि°) आविपत्तिरिति (!) पदविभागः । उपरि धार्यमाणस्य रथस्य धुरोऽधोऽधोभागे ॥४॥ असौ लोकः स्वर्लोकः सर्वदा वृष्टिप्रदानेन समदानशीलवात्समुद्रः । नभ इति नक्षत्रनाम नभस्वान्नक्षत्रविशिष्टः । तेन समुद्रोऽसीत्यादिना मन्त्रप्रयोगेण अमुष्मिन्लोके यो वायुः बहिःप्रदेशादाहृतोऽस्ति तमेवास्मिन्नग्नौ निदधाति ॥५॥ तमश्च नाभियुज्यात् अभियोजनं नाम युक्ते पुनर्योजनम् । तं रथमध्वगृहपर्यन्तमुपर्येव हरेयुः ॥११॥ रुक्शब्दसम्बन्धादोमसाधनभूता ऋचो रुद्रमत्यः तत्साध्यान्हेमान्कुर्यात् ॥१२॥ अयमिदानीं संचितोऽग्निरेवार्कः असाविति इरदेशवर्ती सूर्यो निर्दिश्यते तस्य चाश्वमेधवमश्चमेधसम्बन्धिनोऽश्वस्य तदात्मनानुसंधातव्यवात् ॥१०॥ आवपनं प्रक्षेपः तस्य मोमांसात्र क्रियत इति शेषः । ब्राह्मणवर्ती ब्राह्मणसंयुक्तां शाखात्तरेष्वग्निचयनब्राह्मणोक्तामनारभ्याधीताम् ॥२७॥२॥४॥

अग्निचयनस्य धिष्यचयनस्य पौर्वापर्यात्पूर्वं क्षत्रं कृत्वाथ विशं कृतवान्भवति ॥१॥ सोमयागसम्बन्धिनोऽग्निचयनसम्बन्धिनश्चेत्युभयानपि धिष्यान् चिनोति ॥५॥ यस्मिन्नृते यो म्रियेत स जनः स एवऽर्तुर्भवति अयमर्थस्तैत्तिरीयके श्रूयते यदि वसन्ते प्रमोयते वसन्तो भवतीत्यादिना । ते ऋवात्मकाः पितरस्तं मार्जालीयं धिष्यं प्रदक्षिणभागे व्यवस्थापितवन्तः अत इदानीं स एष मार्जालीय एषां देवानां दक्षिणभागेऽवतिष्ठते एवमृवात्मकपितृसम्बन्धात्तत्रोपधेयानामिष्टकानामृतसंख्याविधानमुपपन्नम् । अथ धिष्यानां चित्याग्नेश्च संस्थानं प्रशंसति स वा इति अ(त्र) इतोति आग्नेध्रदेशं धिष्योपधानप्रकारं हस्तेन दर्शयति इतोमानित्यत्रेतिशब्देन सदसि होत्रोयादिधिष्यानामुपधानप्रकारम् इत्यमुमितीतिशब्देन चित्याग्युपधानप्रकारम् ॥८॥ इष्टकाभिश्चितानां धिष्यानां परिश्रिद्धिः परिश्रयणम् । समुद्रगता आपो यथा पृथिवीं परिश्रयन्ति तद्वत्परिश्रितोऽपि धिष्यान् परिश्रयति ॥९॥ दिशामवेष्टीरिति ब्रह्मवचनं हविर्ब्रह्मवापेक्षम् इष्टरेकवात् ॥१०॥ विहितमिष्टिं पूर्वपक्षीकृत्य तत्रेष्टान्नं विधत्ते तदाङ्गरिति तत्तत्राग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशे विहितेष्टिस्थाने दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत् पूर्वोक्तामिष्टिमतिक्रम्यैतदिष्टिस्वीकारे कारणमाह सा सर्वस्तोमेति सेष्टिः त्रिवृदादिभिः सर्वैः स्तोमैः रथन्तरादिभिः सर्वैः पृष्टैश्च विशिष्टा सर्वाणि च कृन्दांसि तद्विशिष्टवात् सर्वाश्च दिशः तदोयानां पुरोऽनुवाक्यानां तल्लिङ्गवात् सर्वे च ऋतवः तद्विशिष्टवात् अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते अग्नये गायत्राय त्रिवृते रथन्तराय वासन्तायाष्टाकपाल इत्यादि दिग्गतोः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिहित्या (°तित्या) इति च । अयमग्निः एतत्सर्वजगदात्मकः तथा च सर्वात्मकायाग्नये सर्वस्तोमादिविशिष्टेष्टिरूपसम्पन्ना ॥११॥ पूर्ववदेव तामपोष्टिं पक्षीकृत्येष्टान्नं विधत्ते तवै (!) देवस्त्वामेवेति ॥१२॥ अथैतासामग्न्यादिदेवतानां नामद्वयसम्बन्धमुपपादयति ता वै दिनान्य इति । तदेव द्वितीयं नाम भवति तथा वासपेययाज्ञीत्येऽमादि ॥१३॥ इष्टिर्होति काम्येष्टिषु प्रधानस्थोपांशुवमिति व्यवस्थितवात् अस्या अपि काम्येष्टिवात् । इष्ट्यामध्ववन्मैत्रावरुणो नास्तीति अनुब्रूहि यज्ञीत्येव ब्रूयात् ॥१५॥ देवतायागानन्तरं स्वष्टकृदत्तदानात्पूर्वं (!°दवदा°?) सविता वेत्यादिना पूर्वाभिषेकाख्येन मन्त्रेणैनमग्निमभिमृशेत् ॥१६॥३॥४॥

इत्यमौपवसथ्यदिवसप्रयोगमभिधायाथ सुत्याहःप्रयोगं विवक्षुः प्रथममग्नियोगं विधत्ते । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहीत्येवं सम्प्रैषः प्रातरनुवाकस्योपाकरणम् । यथा लोके नियुक्ता-
श्चेन रथेन जिगमिषितप्रदेशान्नाकृति तदन्नियमितेनानेन सर्वान्कामानाप्नवानोति यज्ञमानो
ऽध्युमुखेनाग्निं नियुक्ति ॥१॥ ऋषिशब्देन षष्ठकाण्डस्यादावभिहितानृषीनाहेति व्याचष्टे अ-
मूनेतदिति ॥४॥ स एषोऽग्निरस्य यज्ञमानस्य दैव आत्मा एवं च यज्ञमानं एवाभिषिक्तो
भवति । सोमस्यामृतवात्सोमाभिषेकेणामृताभिषिक्तो भवति ॥८॥ संध्योः परिधिःसंध्योः । पूर्वं
त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिष्वपि परिधिष्वेयुक्तावात्तथैव विमोचनमपि कर्तव्यम् अस्यग्निरेष विमोचनलक्षणः
प्रयोगः मूर्धा मूर्ध्वत्सर्वस्याप्युपरितनो भवति । अप्सुमतीभ्यामित्यत्रोत्तरमन्त्रे अप्सुशब्दप्र-
योगादुपचारेण प्रथममन्त्रस्याप्यप्सुमत्वम् यज्ञायज्ञियं स्तोत्रं वैश्वानरस्याग्नेः सम्बन्धि भव-
ति तदेवत्यवात् अनेनास्याशान्तवमुक्तम् आपस्तु शान्तिः तस्माद्यज्ञायज्ञियस्तोत्रे कर्तव्यं वि-
मोचनमप्सुमतीभ्यामृग्भ्यां क्रियते ॥१३॥ यथा सामिधेन्योऽनूच्यन्ते तासां कर्माङ्गवेन प्रत्यहं
परिसमाप्ये कर्मणि-कर्मण्यनूच्यवात् अतस्तत्समानवेन योजनविमोचनेऽपि प्रत्यहमेव कु-
र्यात् ॥१६॥४॥४॥

अथातः शिष्टः कृत्स्नोऽपि योगः प्रकृतिवदेवेति अभिप्रायेण तमनभिधाय पयोव्रतस्य
मीमांसा क्रियतःइति वाक्यशेषः । व्रतशब्देनात्राभ्यवहार उच्यते ॥१॥ आसक्ति सत्यं केव-
लं सत्यं वदन्तस्तदानीमवोरतरा-इव अनादृत्यतरा-इवाभवन् एषेति (!) शब्दः तदानीमित्य-
स्मिन्नर्थे वर्तते केवलं सत्यं वदतां कार्यानुगोधेन वचनस्यासम्भवात्तदानीमसमर्था-इवाना-
दृत्या-इव भवन्ति ॥१६॥ पिपिषुः (!) पिषु (!) अवषवे (!) अवयविन-इव बभूवुः पिष्टा-इव
(पुष्टा-इव?) बभूवुरित्यर्थः ॥१७॥ समिष्टयजुषः पूर्वभावि कर्म कृतं समिष्टयजुर्न कृतं त-
स्मिन्नवसरे आगताः ॥१९॥ The explanation of क० २०-२७. as well as of ३४. ३५. ५७. ६२.
and part of ६३. is wanting in AB. । एते असमापिता दीक्षणीयादयो यज्ञा नव भवन्ति
॥३०॥ ताः दिगात्मिका दर्भस्तम्बादिद्वया दिशः इष्टकाः तत्रैव प्रथमायां चितौ प्रागादि-
क्रमेण पञ्चसु दिक्षु प्राणभृतामुपधापनात् (!) दिगात्मिकाः प्राणभृतश्च द्वितीयादिषु च-
तुर्थ्यन्तासु तिसृषु चितिषु सर्वासामपोष्टकानां प्रागादिक्रमेणैवोपधानात् तासां दिगात्मकत्वम्
ताश्च पञ्चम्याश्चितेः सम्बन्धिन्यः असपत्ना नाकसदः पञ्चचूडा इत्येता अपि तथैवोपधा-
नादिगात्मिकाः ता एताः सर्वा अपि दिग्रूपा इष्टकाः ऊर्ध्वा उत्क्रामत्यो गताः ॥३६॥
एतेषां हविषां निर्वापेण दर्भस्तम्बादीष्टकालक्षणासु उत्क्रान्तासु दिक्षु प्रज्ञापतिं प्रतिष्ठापित-
वान्भवति ॥३८॥ ता एता अनुमत्यादयो देव्यः ॥३९॥ अस्य पशोः समाप्तिरूपवात् ॥४१॥
प्रायणं प्रारम्भः उदयनं समापनम् ॥४३॥ पुरस्तात्षष्ठेऽभिहितं तूष्णीमभिधत्तःइत्याह अमूने-
तदिति ॥४५॥ एतं यज्ञमानम् ॥४६॥ सम्प्रति युक्तमन्यूनानतिरिक्तम् [असम्प्रति] न्यूनानतिरि-
क्तम् ॥४९॥ तच्च नाम कात्यायनेनोक्तम् (१८. ६. २३.) नाम करोति चित्योऽसीतीति (चित्रो!)
॥५२॥ यो यज्ञमानः एतदग्निचयनाख्यं कर्म करोति एतेन देवेषु भवति । मानुष्यां स्त्रियाम्
॥५४॥ तर्हि पूर्ववदेव किमग्निचयनं कृत्स्नमपि कुर्यादिति तत्राह स इति सोऽध्युर्नन्तरं क्रि-
यमाणे क्रतौ स्वयमातृषा एवोपदधीत [न] पुनरिष्टकात्तराम् एतावता कथं तस्याग्नेः सिद्धिरि-
ति तत्राह इमःइति प्रथममध्यमोत्तमासूपधीयमानास्तिस्रः स्वयमातृषाः पृथिव्यादिलोकत्र-

यात्मिका एष संचितोऽग्निरपि प्रज्ञापतिरूपवाङ्मोकत्रयात्मिकः (!) एवं च स्वयमातृषोपधाने-
नैव स संचितोऽग्निः सेत्स्यति ॥५८॥ अथ वा ऋतव्या वा विश्वज्योतिषो वा पुनश्चितिं वो-
पदधीतेत्याह ऋतव्या एवेति अत्र सर्वत्र एवकारस्यावधारणार्थवादितरनिषेधसिद्धौ स्वयमा-
तृष्णादीनां सर्वासामपि विधिनिषेधे सम्भवात् (ऽसं?) षोडशिग्रहणवद्विकल्पसिद्धिः (°णाव-
द्धि°) ॥५९॥ एता अग्निवाय्वादित्यात्मिका देवता विश्वज्योतिषः ॥६०॥ संचितेऽग्नौ य एवा-
ग्निर्निधीयते तदग्निरूपामेवेष्टकामभिलक्ष्य एष सर्वोऽपि चित्याग्निः सम्पद्यते उपरि निधाय-
मानायामग्निरूपायामिष्टकायामिष्टकासमुच्चयतृपः (°पायामेतिविष्ट°) कृत्स्नोऽप्यग्निरुत्तर्भवति ॥६१॥
तदा संचदापि सर्वमेव महदुक्तं शंसेत् न ऋगशीर्त्तरेव ॥६३॥ अथाग्निभरणविषये अन्या-
नपि काश्चित्पक्षान्दर्शयितुमुपोद्घातयति अथ हेति ॥६४॥ न तस्य संवत्सरभरणनियमः
किं तु कानिचिद्दिनानि भूवा चयनम् ॥६५॥ गवामयनादौ संवत्सरं सोमस्याभिषवात्
॥६६॥ यः द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु जातः स्यात् ॥६८॥ १॥५॥

अथ येऽग्नय इत्यस्य मन्त्रस्यानन्तरं चार्त्रहत्यायेत्यादयः सप्त मन्त्राः समाम्नायन्ते तेषामि-
दानीं विनियोगमभिधातुमुपोद्घातमाह इन्द्र इति । न्यूनस्याकृतस्य कर्मणाः प्राप्त्यै आधिक्ये-
न कृतस्यानाधिक्याय अन्यथाकृतस्य चानन्यथाकरणाय । the rest is wanting in AB.

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्धिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डव्याख्या समाप्ता
॥१॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhy. १. १. १० स्वस्याम् *Sây.* - १६ ब्रूयान् B. with a dot in the म् (and
thus ब्रू is generally expressed in B.). - १७ ब्रूयादसौ ABC. - २. ४३ विजितो
A 2. *Sây.* — *Adhy.* २. ३. ३१ इत्येतत्त्र ABC. — *Adhy.* ३. १. १२ निय-
हति *Sây.* - १७ कपुत्सं A. B 1. कपुहं C. B 2. इयमेव कपुशां *Sây.* - २४ श-
फनं *Sây.* (?). - ३. १४ अभूमेति स्वर्हि ABC. — *Adhy.* ४. १. १ नामैते! ABC.-
Sây. unites the two first brâhmanas into one. - २. ४ आविपत्तिः (?) *Sây.* -
३. १२ तवै A. तवै or तन्वै BC. - १७ प्रतीष्य (!) *Sây.* — *Adhy.* ५. १. १५ *Sây.*
divides ऐषावीर into ऐष and अवीर. - *ibid.* सहृ त्वेवा A 2. B. C. - १७ पि-
पिशुं पिश्यं *Sây.* - ५७ ज्ञायिं C. ग्यायि B 2. - ६२ तन्वेव ABC. - ६५ काम-
न्वा ABC. - २. १ °पार्यः A. - १६ °जो लोका ABC. —

ओम् । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सर उपरिष्ठान्मरुदुक्थं शस्यते प्रजा-
 पतेर्विस्रस्तस्याग्रं रसोऽगच्छत् ॥ १ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रस्रत । संवत्सरः सो
 ऽथ यान्यस्य तानि पर्वणि व्यस्रस्रत्ताहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥ स यः स संवत्स-
 रः प्रजापतिर्व्यस्रस्रत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्य तान्यहोरात्रा-
 णि पर्वणि व्यस्रस्रत्तेष्टका एव तास्तद्यदेता उपधाति यान्येवास्य तान्यहोरा-
 त्राणि पर्वणि व्यस्रस्रत्त तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिधाति तदेतदत्रैव यजुश्चितमत्राप्तम्
 ॥ ३ ॥ अथ योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत् । मरुत्तदुक्थं तमस्य तं रसमृक्सामा-
 भ्यामनुयन्ति तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतैव तदेति यथादो मेऽमुत्रैकं तदाह-
 रिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तं संवत्सरं आप्रवन्ति ॥ ४ ॥ तमध्वर्युर्गृहेण गृ-
 ह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्भरुस्तस्मिन्नुद्गाता मरुत्वाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि कैता-
 नि सामानि यन्मरुत्वाव्रतं तद्विद्वन्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता मरुतो-
 कथेन रसं दधाति सर्वा कैता ऋचो यन्मरुदुक्थं तदस्मिन्सर्वाभिर्ऋभी रसं दधा-
 ति ॥ ५ ॥ ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति तदेन-
 मेष रसोऽप्येति न वै मरुत्वाव्रतमिदं स्तुतं शेतऽइति पश्यन्ति नो मरुदिदमु-
 कथमित्यग्निमेव पश्यन्त्यात्मा अग्निस्तदेनमेतेऽउमे रसो भूवापीत ऋक् साम च
 तदुभेऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥ स एष मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चित्तिर्द्वितीया
 च तृतीया च चतुर्थी चाथ पञ्चम्ये चितेर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्मिथुनं मिथुन उ-
 ऽवायमात्मा ॥ ७ ॥ अङ्गुष्ठा इति पुमाञ्सः । अङ्गुलय इति स्त्रियः कर्णाविति

पुमा॑सौ भ्रुवा॑विति स्त्रिया॑ऽश्रो॒ष्ठाविति पुमा॑सौ ना॒सिके॑ऽइति स्त्रियौ द॒त्ता इति
 पुमा॑सौ जिह्वे॑ति स्त्री सर्व ए॒व मिथु॑नः सोऽने॑न मिथु॑नेनात्म॒नैतं मिथु॑नमग्नि॒म॒
 प्येति ॥ ८ ॥ एषा॑त्रापीतिः । अ॒प्य॒है॒वं मिथु॑न इत्य॒ऽहं कृ॒ वे॒वापि॑ मिथु॑नो वा॒गे॒वे॒यं
 योऽय॑मग्निश्चितो वा॒चा हि॒ ची॒यते॑ऽथ यश्चिते॑ऽग्नि॒र्निधी॑यते स प्रा॒णः प्रा॒णो वै
 वा॒चो वृ॒षा प्रा॒णो मिथु॑नं वा॒ग्वे॒वाय॑मात्मा॒थ य आ॒त्मन्प्रा॑णस्त॒न्मिथु॑ः सोऽने॑न
 मिथु॑नेनात्म॒नैतं मिथु॑नमग्नि॒म॒प्येति ॥ ९ ॥ एषो॑ऽअत्रापीतिः । न कृ॒ वाऽअ॒स्यापु॒
 तायै॑ का च॒न शङ्का॑ भवति य ए॒वमे॒तौ मिथु॑ना॒वात्मा॑नं चाग्निं च वे॒दान्न॑ऽहं कृ॒
 वे॒वाय॑मात्मा दक्षि॒णा॒न्नं व॒नुते॑ यो न आ॒त्मेति॑ क्वाप्यृ॒षिणा॑भ्यु॒क्तम् ॥ १० ॥ तदि॒द॒
 म॒न्नं ज्ञा॒थं द्वे॒धा भ॒वति॑ । य॒दस्या॑मृतमूर्धं तन्ना॒भे॒द्वर्धे॑ः प्रा॒णैरु॒च्चर॑ति त॒द्यायु॑मप्येत्यथ
 यन्म॒र्त्यं प॒राक् तन्ना॑भि॒म॒त्येति॑ तद्व॒यं भू॒वे॒माम॑प्येति मू॒त्रं च पु॒रीषं॑ च तद्य॒दिमा॑म॒
 प्येति॑ योऽय॑मग्निश्चितस्तं तद॒प्येत्यथ॑ य॒द्यायु॑मप्येति यश्चिते॑ऽग्नि॒र्निधी॑यते तं तद॒प्ये॒
 त्येषो॑ऽए॒वात्रा॑पीतिः ॥ ११ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १ ॥

प्रजा॒पति॑रिमां॒लोक॑ानि॒प्सत् । स ए॒तं व॒योवि॑धमा॒त्मान॑मपश्यदग्निं तं व्य॒धत् ते॒
 ने॒मं लो॒कमा॑प्नोत्स॒ द्विती॑यं व॒योवि॑धमा॒त्मान॑मपश्यन्म॒हाव॑रतं तद्व॒धत् ते॒ना॒त्ति॒रि॒
 क्षमा॑प्नोत्स॒ तृती॑यं व॒योवि॑धमा॒त्मान॑मपश्यन्म॒हदु॒क्थं तद्व॒धत् ते॒न दि॒वमा॑प्नोत्
 ॥ १ ॥ अ॒यं वा॒व लो॒क ए॒षोऽग्नि॑श्चितः । अ॒त्ति॒रि॒क्षं म॒हाव॑रतं द्यौर्म॒हदु॒क्थं तस्मा॑
 दे॒तानि॑ सर्वाणि स॒हो॒पेया॑दग्निं म॒हाव॑रतं म॒हदु॒क्थं स॒ह लो॒के लो॒का अ॒सृज्य॑न्त
 न॒द्यद॑ग्निः प्रथ॒मश्ची॑यतेऽय॒ऽहं क्ले॒षां लो॒कानां॑ प्रथ॒मोऽसृ॑ज्यतेत्यधि॒दे॒वत॑म् ॥ २ ॥ अ॒
 था॒धा॒त्मा॒म् । मन॑ ए॒वाग्निः प्रा॒णो म॒हाव॑रतं वा॒ञ्ज॒म॒हदु॒क्थं तस्मा॑दे॒तानि॑ सर्वाणि
 स॒हो॒पेया॑त्स॒ह हि॒ मनः॑ प्रा॒णो वा॒क्त॒द्यद॑ग्निः प्रथ॒मश्ची॑यते मनो हि प्रथ॒मं प्रा॒णा॒
 नाम् ॥ ३ ॥ आ॒त्मे॒वाग्निः । प्रा॒णो म॒हाव॑रतं वा॒ङ् म॒हदु॒क्थं तस्मा॑दे॒तानि॑ सर्वाणि
 स॒हो॒पेया॑त्स॒ह क्वा॒त्मा प्रा॒णो वा॒क्त॒द्यद॑ग्निः प्रथ॒मश्ची॑यतेऽआ॒त्मा हि प्रथ॑मः स॒म्भ॒

वतः सम्भवति ॥४॥ शिर एवाग्निः । प्राणो महाव्रतमात्मा महदुक्थं तस्मादे-
 तानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि शिरः प्राण आत्मा तद्यदग्निः प्रथमश्चायते शि-
 रो हि प्रथमं ज्ञायमानस्य ज्ञायते तस्माद्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महद्देवो-
 ऽथमातमां ध्यायतः आत्मा हि महदुक्थम् ॥५॥ तदाहुः । यदेतानि सर्वाणि
 सह दुरुपापानि कैतेषामुपातिरिति ज्योतिष्टोमः एवाग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमेनैवा-
 ग्निष्टोमेन यजेत ॥६॥ तस्य वाऽएतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य । त्रिवृद्धहिष्य-
 वमानं तद्व्रतस्य शिरः पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशऽहो-
 तुराज्यऽसप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत्पुरुम् ॥७॥ तयोर्वाऽएतयोः । पञ्च-
 दश सप्तदशयोर्द्वात्रिंशत्स्तोत्रियास्ततो याः पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश आत्माथ
 याः सप्तातियन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः पशवः परिमाद एतावद्वै महाव्रतं
 तदेतद्वैव महाव्रतमाप्नोति ॥८॥ अथ होता सप्त हन्दाऽसि शऽसति । चतुरुत्त-
 राण्येकर्चानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽक्षराणि पञ्चचत्वारिंशच्च ततो
 या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि पञ्च-
 चत्वारिंशत्ततो यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश आत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव
 शिरस्तत्पक्षपुहान्यथ यानि विंशतिस्तदावपनमेतावद्वै महदुक्थं तदेतद्वैव
 महदुक्थमाप्नोति तानि वाऽएतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमऽआप्यन्ते
 तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥१०॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवान्सृजत येऽवाञ्च प्रा-
 णास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजा अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥१॥ तस्य ह प्र-
 जापतेः । अर्थमेव मर्त्यमासीदर्थममृतं तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योर्बिभेत्स वि-
 भ्यदिमां प्राविशद्वयं भूत्वा मृच्छापश्च ॥२॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । क्व नु सोऽभू-
 द्यो नोऽसृष्टेति तद्विभ्यदिमां प्राविशदिति सोऽब्रवीत् वाऽअन्विहाम तऽ सम्भ-

राम न वाऽग्रहं तच्छिष्यामीति तं देवा अस्याऽग्रधि समभरन्त्यदस्यास्वा-
 सीता अपः समभरन्त्य यदस्यां तां मृदं तदुभयच्छिष्यं मृदं चापश्चेष्टकामकुर्व-
 स्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्छापश्च ॥३॥ तदेता वाऽग्रस्य ताः । पञ्च मर्त्या-
 स्तन्व आसंलोम वज्राऽसमस्थि मज्जायैता अमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम्
 ॥४॥ स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्य ताः पञ्च
 मर्त्यास्तन्व आसन्नेतास्ताः पुरीषचितयोऽथ या अमृता एतास्ता इष्टकाचितयः
 ॥५॥ ते देवा अब्रुवन् । अमृतमिमं कर्वामेति तस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामे-
 तां मर्त्या तनू परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं तथा द्वितीयां त-
 था तृतीयां तथा चतुर्थीम् ॥६॥ अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय । पुरीषं निवपति
 तत्र विकर्णीं च स्वयमातृष्ठां चोपदधाति हिरण्यशक्तैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति
 सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेता मर्त्या तनू परिगृह्या-
 मृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवैतच्छ-
 मान एतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥७॥ ते वै देवास्तं नाविडुः ।
 यद्येनं सर्वं वाकुर्वन्न वा सर्वं यद्याति वारिचयन्न वाभ्यापयंस्तऽएतामृचमपश्य-
 न्यामहृद्गिरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः
 शुभऽशुति ॥८॥ तस्या अस्त्येवाग्नेयम् । अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवं तद्यदस्या आग्नेयं
 यदेवैतस्याग्नेराग्नेयं तदस्य तेन समस्कुर्वन्त्यदैन्द्रं तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवं तद्वैश्वदेवेन त-
 मत्रैव सर्वं कृत्स्नं समस्कुर्वन् ॥९॥ तद्यदेतयोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वा-
 विद्वान्वाति वा रेचयति न वाभ्यापयति तदेवास्येतया सर्वमाप्नोति यदस्य किं
 चानाप्तमनुष्टुब्धमहृद्भवति वाग्वाऽअनुष्टुब्धवाग्धामहृद्वाचिवास्य तदाप्नोति यदस्य
 किं चानाप्तं पुरीषवतीं चितिं कृवोपतिष्ठेत्यु द्वैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृ-
 त्स्ना भवतीति ॥१०॥ तदु वाऽआहुः । यविश्ववत्येवोपतिष्ठेतद्वास्य प्रियं धाम

यद्यविष्ठ इति तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानात्मामेष्ट्या-
ग्निकर्म हि गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास् तदाप्नोति
यदस्य किं चानात्मनिरुक्तया सर्वं वाऽअनिरुक्तं सर्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य
किं चानात्मं त्वं यविष्ठ दाशुष इति तस्योक्तो बन्धुः पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपति-
ष्ठेत तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

उभयं ह्येतदग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा एवामृता आसुः
शरीरं मर्त्यं स एतेन कर्मणैतयावृतैकधाज्ञरममृतमात्मानमकुरुत तथैवेतद्यज्ञ-
मान उभयमेव भवति मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा एवामृता भवन्ति शरीरं
मर्त्यं स एतेन कर्मणैतयावृतैकधाज्ञरममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥ स प्रथमां चि-
तिं चिनोति । सा ह्यस्थिषा प्राण एव तद्वै तदमृतमृतं हि प्राणः सैषामृतचि-
तिरथ पुरीष निवपति तद्वास्यैतन्मज्जैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यो हि मज्जा तदेतस्मि-
न्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥ द्वितीयां चितिं चिनोति । सा
ह्यस्थिषापान एव तद्वै तदमृतममृतं ह्यपानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतो
ऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतदस्थेव त-
द्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यस्थि तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति
॥ ३ ॥ तृतीयां चितिं चिनोति । सा ह्यस्थिषा व्यान एव तद्वै तदमृतममृतं हि
व्यानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भव-
त्यथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतत्स्रावैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं हि स्राव तदेतस्मि-
न्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ४ ॥ चतुर्थीं चितिं चिनोति । सा
ह्यस्थिषोदान एव तद्वै तदमृतममृतं ह्युदानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतो
ऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतन्माऽस्तमेव
तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं हि माऽस्तं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति

॥५॥ पञ्चमीं चितिं चिनोति । सा क्वास्यैषा समान एव तद्वै तदमृतममृतं हि
 समानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भव-
 त्यथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतन्मेद एव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं हि मेदस्तदेतस्मिन्न-
 मृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥६॥ षष्ठीं चितिं चिनोति । सा क्वा-
 स्यैषा वागे वतद्वै तदमृतममृतं हि वाक्सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृ-
 तेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतदसृगेव त्रगेव
 तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं हि क्सृसृज्जर्त्या वक्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं
 भवति ॥७॥ ता वाऽऽस्ताः । षडिष्टकाचितयः षट् पुरीषचितयस्तद्द्वादश द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरे-
 कधाज्ञरमृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान एकधाज्ञरमृतमात्मानं कुरुते ॥८॥
 अथ विकर्णी च स्वयमातृणां चोपधाय । हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति
 त्रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्यममन्तत आत्मनोऽकुरुत तद्यदन्ततस्तस्मादिदमत्यन्ता-
 त्मनो त्रुपं तस्मादाहुर्निरण्यमयः प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो त्रूपमेव हिरण्य-
 ममन्तत आत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमत्यमात्मनो त्रुपं तस्माद्ये चैतद्विद्युर्
 च न हिरण्यमयोऽग्निचिदमुष्मिंलोके सम्भवतीत्येवाहुः ॥९॥ तद्वैतद्वाण्डिल्यश्च
 सात्तरथवाहनिश्च । आचार्यान्तेवाहिनौ व्यूदाते त्रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शा-
 ण्डिल्यो लोमानीति सात्तरथवाहनिः ॥१०॥ स होवाच शाण्डिल्यः । त्रुपं वा-
 व लोमवद्रूपमलोमकं त्रूपमेवास्यैतदिति तद्वै तत्तथा यथा तद्वाण्डिल्य उवाच
 संचितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वं समिध आहुतय इति ब्रूयन्ते ॥११॥ प्राणेन
 वै देवा अन्नमदन्ति । अग्निरु देवानां प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो जुह्वति प्राणेन हि
 देवा अन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या अन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्मनुष्येष्वन्नं धीयतेऽपानेन
 हि मनुष्या अन्नमदन्ति ॥१२॥ तदाहुः । न वयसोऽग्निचिदानीयाहयो वाऽऽण

वृषं भवति योऽग्निं चिनुत ईश्वर आर्तिमार्तिस्तस्मान्न वयसोऽग्निचिदग्नीयादिति
 तद्यै कामदेवैर्वादिहोवाहोर्वाऽएष वृषं भवति योऽग्निं चिनुते सर्वं वाऽइदमग्ने-
 रन्नऽ सर्वं मऽइदमन्नमित्येवैवविद्विद्यादिति ॥ १३ ॥ तदाहुः । किं तदग्नौ क्रियते
 येन यज्ञमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वाऽएष देवता भवति योऽग्निं चिनुतेऽमृ-
 तमु वाऽअग्निः श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य एवं वेद
 ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ॥

सर्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुघ्नाह्मते तदग्न्याधेयमथ यदुखाऽ
 सम्भरति तान्यग्न्याधेयकृवीऽप्यथ यदोक्षते तदग्निहोत्रमथ यदोक्षितः समिधावाद-
 धाति तेऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥ ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्ह्यग्निहोत्रा-
 हुती जुह्वति समानेन मन्त्रेण समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुह्वत्यथ यद्व-
 नीवाहनं च भस्मनश्चाभ्यवहरणं तौ दर्शपूर्णमासावथ यद्वार्कपत्यं चिनोति ता-
 नि चातुर्मास्यान्यथ यद्वर्धं गार्कपत्यादा सर्वौषधात्ता इष्टयोऽथ यद्वर्धऽ सर्वौषधा-
 त्प्राचीनं चितिभ्यस्ते पशुबन्धा यऽएवैतेषु यज्ञेषु विलुक्रमास्ते विलुक्रमा यज्ज्यं
 तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥ सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः । यत्प्राचीनऽ सवेभ्यो राजसूयो द्वि-
 तीया वाजपेयस्तृतीयाश्चमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी यैश्चितऽ सामभिः परिगायति
 तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्ज्यं तद्वत्तद्विद्यं वसोर्धारा महदुक्थमथ य-
 द्वर्धऽ सामभ्यः प्राचीनं वसोर्धारयि यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्ज्यं तत्तदथ यद्वर्धं
 वसोर्धारयि ते गृहमेधा एतावन्नो वै सर्वे यज्ञास्तानग्निनाप्नोति ॥ ३ ॥ अथातो
 यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वाऽअमुष्मिलोकेऽग्निहोत्रं हुदश्नाति तावती ह त-
 स्मिन्यज्ञऽऊर्ध्वमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासायाजी यतुर्षु-चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यया-
 जी षट्सु-षट्सु पशुबन्धयाजी संवत्सरे-संवत्सरे सोमयाजी शते-शते संवत्सरेष्व-
 ग्निचित्काममश्नाति कामं न तद्वैतथावत्तऽ संवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तऽ स

यो हैतदेवं वेदैव७ हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति तस्य यदपीषीकयवोपहृ-
न्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ प्रथमोऽध्यायः
[६१.] ॥ ॥

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगात्सत् । सर्वे वै पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽञ्चो
गौरविरजः स एतै रूपायैनाशक्रोत्स एतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्
सोऽनुपसमुक्ष्यानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्रोत्स उपसमुक्ष्योपाधायोदपतत्स-
द्व्येतर्हि वया७सि यदैव पक्षाऽउपसमूहन्ते यदा पत्राणि विसृजन्तेऽथोत्पतितु७
शक्नुवन्ति ॥ १ ॥ तं वाऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेद७ सर्वं मितं
तस्यैषावमा मात्रा यदङ्गुलयस्तद्यास्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मि-
मीते ॥ २ ॥ चतुर्विंशत्याङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेनं तन्मिमीते ॥ ३ ॥ स चतुरङ्गुलमेवोभ-
यतोऽन्तरत् उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युद्गृह्णाति तद्यावदेवोपर-
मूहति तावद्युद्गृह्णाति तन्नाह्वैवातिरेचयति नो कनीयः करोति तथा पुरुषस्य त-
तोऽन्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥ अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि वयसः प-
क्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे वितृ-
तीयेऽन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्ता-
डुद्गृह्णाति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोद्गृह्णाति तावदुपसमूहति तन्नाह्वै-
वातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥ स तस्मिन्निर्णामे । एकामिष्टकामुपदधा-
ति तद्येयं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेति तां तत्करोत्यथोऽइदम् ॥ ६ ॥
अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव प-
श्चादुद्गृह्णाति चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति तद्यावदेवोद्गृह्णाति तावदुपसमूहति त-
न्नाह्वैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥ अथ द्व्यमुत्तमं करोति । अत्रैष

सर्वीऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधा-
ति स सहस्रमृज्ज्वालिखिता इष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमित्या-
लिखिताः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमो चितिमुपधाय । त्रेधाग्निं विमिमीति स मध्यमे वि-
तृतीये सहस्रमृज्ज्वालिखिता इष्टका उपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि
शीर्क्ष आ पुहादृज्ज्वालिखिता लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥ अथ सहस्रमित्यालिखिता
दक्षिणत उपदधाति । तद्यानीमानि वयसो दक्षिणतो वक्राणि लोमानि तानि
तत्करोति ॥ १० ॥ अथ सहस्रमित्यालिखिता उत्तरत उपदधाति । तद्यानीमानि
वयस उत्तरतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं
सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृद्गिर्यावानगिर्यावत्यस्य मा-
त्रा तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. १.] ॥

यान्वै तात्सप्त पुरुषान् । एकं पुरुषमकुर्वत्स प्रजापतिरभवत्स प्रजा असृजत
स प्रजाः सृष्टोर्ध उद्क्रामत्स एतं लोकमगच्छन् त्रिष एतत्तपति नो ह तर्ह्यन्य ए-
तस्मादत्र यज्ञिय आस तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमधियन्त ॥ १ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनू-
क्तम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्निति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त ते ह नाकं महिमानः सचन्तेति
स्वर्गो वै लाको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकां सचन्त ये तं य-
ज्ञमयजन्नित्येतत् ॥ २ ॥ यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति । प्राणा वै साध्या दे-
वास्त एतमग्र एवमसाधयन्नेतदेव बुभूषन्तस्त एवाप्येतर्हि साधयन्ति पञ्चद-
मन्यदभवद्यज्ञत्रयमर्त्यस्य भुवनस्य भूनेति पञ्चदेवेदमन्यद्यज्ञियमास यत्किं चामु-
तम् ॥ ३ ॥ सुपर्णोऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । पूर्वी जातः स उऽअस्यानु धर्मेति प्र-
जापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेष सवितैतस्य प्रजापतिरनु धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥ स वै
सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो कथं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुहानि च-

त्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुहानि ॥५॥ तं वाऽउद्वाहुः । पुरुषेण
मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदं सर्वं मितं तस्यैषा परमा मात्रा यदुद्वाहुस्तद्यास्य
परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मिमीते तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्युक्षितो भ-
वति तत्परिश्रित्तिराप्नोति तस्मादु बाह्येनैव लेखां परिश्रित्तिः खनेत् ॥६॥ अथ
पक्षयोररत्नीऽउपादधाति । पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुभ्यामु वा
ऽअन्नमद्यतेऽन्नयैव तमवकाशं करोति तद्यत्पक्षयोररत्नीऽउपादधात्यरत्निमात्रा-
द्यन्नमद्यते ॥७॥ अथ पुहे वितस्तिमुपादधाति । प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति प्रतिष्ठा
वै पुहं हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वाऽअन्नमद्यतेऽन्नयैव तमवकाशं करोति तद्य-
त्पुहे वितस्तिमुपादधात्यन्नऽएवैनं तत्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय उपादधात्यन्ने
ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयत्यथोऽएतावद्वाऽइदं मितं भवत्येतावदिदं तद्यदेवं मिमीत
ऽएतस्यैवात्स्यै ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥७ [२. २.] ॥ ॥

या वाऽइयं वेदिः सप्तविधस्य । एषा हेर्देमात्रा स देवयजनमध्यवसाय पूर्वया
द्वारा पत्नीशालं प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्र-
क्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्यऽआहवनीयायोद्धत्यावो-
क्षति पूर्वार्धाध्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति स वेद्यन्तः ॥१॥ ॥ शतम् ५२०० ॥ ॥
ते वाऽएते । व्यामैकादशः । प्रक्रमा अन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं चैकादशाक्षरा
त्रिष्टुब्बाह्वीर्यं त्रिष्टुब्ब्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्गच्छाति
नाष्टा अपहृति ॥२॥ सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राज्ञनयन्नथ
य एष व्यामः सा गार्हपत्यस्य योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राज्ञनयन्गार्ह-
पत्यादाहवनीयम् ॥३॥ स वेद्यन्तात् । षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते
त्रिंशतं पश्चात्तिर्श्चीं चतुर्विंशतिं पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्त-
स्याऽ सप्तविधमग्निं विदधाति ॥४॥ तदाहुः । कथमेषं सप्तविध एतया वेद्या सम्य-

द्यतः इति दश वाऽश्मे पुरुषे प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश एवं द्वितीयः एवं
तृतीये षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो लोम तज्जाः-
समस्थि मज्जा पाङ्क्तोऽयं वेदिश्चतस्रो दिश आत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध एतया
वेद्या सम्पद्यते ॥५॥ तद्वैके । उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमानितं च
व्यामनुवर्धयन्ति योनिमनुवर्धयाम इति न तथा कुर्यान्न वै जातं गर्भं योनिर्नु-
वर्धते यावद्वाव योनावत्तर्गर्भी भवति तावदेव योनिर्वर्धतः एतावन्त्यु वाऽअत्र
गर्भस्य वृद्धिः ॥६॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एतः ह ते पितरं प्रजापतिः सम्प-
दश्चावयन्ति तः इष्ट्वा पापीयाऽसौ भवन्ति पितरः हि प्रजापतिः सम्पदश्चाव-
यन्ति सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावतीं चतुर्दश कृत्वऽएकशतविधस्य वेदिं
विमिमीते ॥७॥ अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमाः रज्जुं मिमीते । ताः सप्तधा समस्यति
तस्यै त्रीन्भागान्प्राच उपदधाति निःसृजति चतुरः ॥८॥ अथ त्रिंशत्प्रक्रमां मि-
तीते । ताः सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्यश्चादुपदधाति निःसृजति चतुरः
॥९॥ अथ चतुर्विंशत्प्रक्रमां मिमीते । ताः सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागा-
न्युरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुर इति नु वेदिविमानम् ॥१०॥ अथाग्नेर्विधाः ।
अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषा अष्टाविंशतिस्तिर्यञ्चः स आत्मा चतुर्दश पुरुषा द-
क्षिणाः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतुर्दश पुहं चतुर्दश ॥११॥ दक्षिणे पक्षऽउपदधाति चतुर्द-
शोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः पुहः इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमाना-
नाम् ॥१२॥ अथ त्रिपुरुषाः रज्जुं मिमीते । ताः सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो
भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन्यक्षपुहेषु ॥१३॥ अथारत्निमात्रीं मिमीते । ताः स-
प्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्षऽउपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति
चतुरः ॥१४॥ अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते । ताः सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भा-
गान्युहऽउपदधाति निःसृजति चतुर एवमेष एकशतविध एतया वेद्या सम्पद्यते

॥ १४ ॥ तदाहुः । यत्त्रयोदश पुरुषा अतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यवन्तः इति
 या वाऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सैवैतेषां सर्वेषां सम्पत् ॥ १५ ॥ अथो
 ऽत्राहुः । प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र-यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समापूरयत
 तेनोऽएवापि सम्पन्न इति ॥ १६ ॥ तद्वैके । एकविधं प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमा-
 र्गमितविधानं तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥ सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स
 आत्मानं विदधान ऐत्स एकशतविधेऽतिष्ठत स योऽर्वाचीनः सप्तविधाद्विधत्
 ऽएतः कृ सः पितरं प्रजापतिं विहिनत्ति स इष्टा पापीयान्भवति यथा श्रेयाः सः
 ह्निःसिवाथ य एकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्वस्माद्विधिं निष्पद्यते सर्वमु
 क्हीदं प्रजापतिस्तस्माद सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकश-
 तविधं तु नातिविदधीत नह्येतं पितरं प्रजापतिं विहिनत्ति नोऽअस्मात्सर्वस्मा-
 द्विधिं निष्पद्यते ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [२. ३.] ॥ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः सोऽयः संवत्सरः प्रजापतिर-
 कामयतामिः सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति स एकशतधात्मानं व्यधत्
 स एकशतधात्मानं विधायाग्निः सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत स सर्वे कामा
 अभवत्तस्मान्न कश्चन बहिर्धी कामोऽभवत्तस्मादाहुः संवत्सरः सर्वे कामा इति
 न कृ संवत्सरात्कश्चन बहिर्धी कामोऽस्ति ॥ १ ॥ तथैवैतद्यज्ञमानः । एकशतधा-
 त्मानं विधायाग्निः सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते स सर्वे कामा भवति तस्मान्न
 कश्चन बहिर्धी कामो भवति ॥ २ ॥ स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्यः । स एष
 एकशतविधस्तस्य रश्मयः शतं विधा एष एवैकशततमो य एष तपत्यस्मिन्सर्व-
 स्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यज्ञमानः एकशतधात्मानं विधायास्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठिति
 ॥ ३ ॥ अथ वाऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसृज्यतः एकशतधा वाऽअसावा-
 दित्यो विहितः सप्तसु देवल्लोके प्रतिष्ठितः सप्त वै देवल्लोकाश्चतस्रो दिशश्च

इमे लोका एते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेति प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यज्ञमान एकशतधा-
 त्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविध-
 मभिसम्पद्यत एकशतधा वा असावादित्यो विहितः सप्तस्वतुषु सप्तसु स्तोत्रेषु
 सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु हृन्दसु सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यज्ञमान
 एकशतधात्मानं विधायैतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥ यद्वैकशतविधः । स-
 प्तविधमभिसम्पद्यत एकशतधा वा असावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रति-
 ष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्म गित्येकमक्षरं यजुरिति द्वे सामेति द्वे अथ यदतोऽन्य-
 दक्षैव तद्व्यक्षरं वै ब्रह्म तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितस्तथैवै-
 तद्यज्ञमान एकशतधात्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्मादु स-
 प्तभिः-सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्माद्वैकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यतेऽथ वै सप्त-
 विध एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥ सप्तविधो वा अग्रे प्रज्ञापतिरसृज्यत । स
 एतमेकशतधात्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूंषि त-
 ह्नासादनं च सूददोह्यैकशततमे तत्समानं सादयित्वा हि सूददोह्यसाधिवद-
 ति स एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्याश्रुत तथैवैतद्यज्ञमान
 एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जयतीमां व्यष्टिं व्यश्रुत एवमु सप्तविध एकश-
 तविधमभिसम्पद्यते स य एवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्तविधः स एकशत-
 विध इति नु विधानाम् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२. ४.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ क-
 ण्डिकासंख्या १४ ॥

अथातश्चयनस्यैव । अतरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा अभिभयुर्यद्वै न इममिह
 रक्षांसि नाष्टा न हन्युरिति त एताः पुरोऽष्टदुष्टा इमानेव लोकानिमे वै
 लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेनाष्ट एतमात्मानं संस्कुर्वन्त तथैवै-
 तद्यज्ञमान एताः पुरः प्रपद्याभयेनाष्ट एतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥ यद्वैवात्तरो-

पसदौ चिनोति । एतद्वै देवा अभिभूर्युर्द्वै न इममिह रक्षाऽसि नाष्टा न हन्यु-
 रिति तऽएतान्वज्ज्ञानपश्यन्नुपसदो वज्रा वाऽउपसदस्तान्प्रापद्यन्त तान्प्रपद्याभये
 ऽनाष्टऽएतमात्मानं संस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान एतान्वज्ज्ञानप्रपद्याभयेऽनाष्टऽए-
 तमात्मानं संस्कुर्वते ॥ २ ॥ एतदु ह यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वाऽउपसदस्तद्य-
 त्तपसि चीयते तस्मात्तापश्चितस्तद्वै यावदेवोपसद्विश्वरति तावत्प्रवर्ग्येण संवत्स-
 रैर्विष्वक्स्ति ॥ ३ ॥ अहोरात्राणि वाऽउपसदः । आदि-
 त्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः
 ॥ ४ ॥ अथ यदि चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वाऽअर्धमासा अर्धमासा उपसद आ-
 दित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठि-
 तः ॥ ५ ॥ अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासा उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं
 तदादित्यं मासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अथ यदि षट्
 । षडाऽऋतव ऋतव उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति
 तस्मादेष ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ अथ यदि तिस्रः । त्रयो वाऽइमे लोका इमे
 लोका उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष
 एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ अथातश्चितिपुरीषाणामिव मीमांसा । मासं प्रथमा
 चितिर्मासं पुरीषमेतावान्वासत्तिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्वासत्तिकऽऋतौ कामस्तं
 तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ९ ॥ मासं द्वितीया । मासं पुरीषमेतावान्यैष्मऽऋतौ
 कामस्तद्यावान्यैष्मऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १० ॥ मासं तृ-
 तीया । मासं पुरीषमेतावान्वार्षिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्वार्षिकऽऋतौ कामस्तं
 तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ११ ॥ मासं चतुर्थी । मासं पुरीषमेतावाज्जहारदऽऋ-
 तौ कामस्तद्यावाज्जहारदऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १२ ॥ अथ
 पञ्चम्यै चितेः । असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुपदधाति स्तोमभागा एकैकामन्वहं

ताः स॒कृत्सा॒द्यति॒ सकृत्सू॒ददो॒हसा॒धिव॒दति॒ तू॒ह्नीं मा॒स॒ऽ स्तोम॒भागा॒पुरी॒षम॒भि॒हृ॒
र॒त्येत्वा॒न्हैम॒त्तिक॒ऽऋ॒तौ का॒मस्त॒द्यावा॒न्हैम॒त्तिक॒ऽऋ॒तौ का॒मस्तं॒ तत्सर्व॒मात्मा॒
नम॒भिसं॒चिनु॒ते ॥ १३ ॥ मा॒स॒ऽ ष॒ष्ठौ । मा॒सं पु॒रीष॒मेता॒वाञ्छै॒शिर्ऽऋ॒तौ का॒मस्त॒
द्यावा॒ञ्छै॒शिर्ऽऋ॒तौ का॒मस्तं॒ तत्सर्व॒मात्मा॒नम॒भिसं॒चिनु॒त॒ऽऽता॒वान्वै द्वा॒दश॒सु
मा॒सेषु॒ का॒मः ष॒ट्स्व॒तुषु॒ तद्या॒वान्द्वा॒दश॒सु मा॒सेषु॒ का॒मः ष॒ट्स्व॒तुषु॒ तं तत्सर्व॒मा॒
त्मा॒नम॒भिसं॒चिनु॒ते ॥ १४ ॥ अ॒थ त्री॒ण्य॒हान्यु॒पाति॒यन्ति । य॒द॒हः श॒तरु॒द्रियं॒ जुहो॒ति
य॒द॒ह॒रूप॒वस॒थो य॒द॒हः प्र॒सुत॒स्तद्य॒त्तेष्व॒हःसू॒पस॒दा च॒रन्ति॒ ता॒नि त॒स्य मा॒सस्या॒हो॒
रा॒त्राण्य॒थ य॒त्प्रव॒र्ग्येण॒ त॒डु त॒स्मिन्नृ॒तावा॒दित्यं॒ प्र॒तिष्ठा॒पय॒त्येता॒वान्वै त्रयो॒दश॒सु
मा॒सेषु॒ का॒मः स॒प्तस्व॒तुषु॒ तद्या॒वांस्त्रयो॒दश॒सु मा॒सेषु॒ का॒मः स॒प्तस्व॒तुषु॒ तं तत्सर्व॒मा॒
त्मा॒नम॒भिसं॒चिनु॒ते ॥ १५ ॥ स॒ संव॒त्सरं॒ प्र॒सुतः॒ स्यात् । सर्वं॒ वै संव॒त्सरः॒ सर्व॒
मे॒कश॒तवि॒धः सर्वे॒णैव॒ तत्सर्व॒माप्नो॒ति य॒दि संव॒त्सरं॒ न श॒क्नुया॒द्विश्व॒जिता॒ सर्व॒पृ॒
ष्ठेना॒तिरा॒त्रेण॒ यजे॒त त॒स्मिन्सर्व॒वेद॒सं द॒द्यात्सर्वं॒ वै वि॒श्वजि॒त्सर्व॒पृष्ठो॒ऽतिरा॒त्रः
सर्व॒ऽ सर्व॒वेद॒सऽ सर्व॒मे॒कश॒तवि॒धः सर्वे॒णैव॒ तत्सर्व॒माप्नो॒ति ॥ १६ ॥ ब्रा॒ह्मणम्
॥ १ [२. ५.] ॥

संव॒त्सरो॒ वै प्र॒जाप॒तिरे॒कश॒तवि॒धः । त॒स्याहो॒रा॒त्राण्य॒र्धमा॒सा मा॒सा ऋ॒तवः॒
ऽर्धमा॒सा ह्यो॒रा॒त्राणि॒ मा॒सि वै संव॒त्सर॒स्याहो॒रा॒त्राण्य॒प्यन्ते॒ चतुर्विं॒शति॒र्धमा॒
सास्त्रयो॒दश॒ मा॒सास्त्रय॒ ऋ॒तव॒स्ताः श॒तं वि॒धाः संव॒त्सर॒ ए॒वैक॒शत॒तमी॒ वि॒धा ॥ १ ॥
स॒ ऋ॒तुभिरे॒व स॒प्तवि॒धः । ष॒ट्स्व॒तवः॒ संव॒त्सर॒ ए॒व स॒प्तमी॒ वि॒धा त॒स्यैत॒स्य संव॒त्स॒
र॒स्यैत॒त्तेजो॒ य ए॒ष त॒पति॒ त॒स्य र॒श्मयः॒ श॒तं वि॒धा म॒ण्डल॒मे॒वैक॒शत॒तमी॒ वि॒धा
॥ २ ॥ स॒ दिग्भिरे॒व स॒प्तवि॒धः । ये प्रा॒च्यां दि॒शि र॒श्मयः॒ सैका॒ वि॒धा ये द॒क्षिणा॒
या॒ऽ सैका॒ ये प्र॒तीच्या॒ऽ सैका॒ य॒ऽउ॒दीच्या॒ऽ सैका॒ य॒ऽऊ॒र्ध्वाया॒ऽ सैका॒ ये॒ऽवा॒च्या॒ऽ
सैका॒ म॒ण्डल॒मे॒व स॒प्तमी॒ वि॒धा ॥ ३ ॥ त॒स्यैत॒स्य पर॒स्तात्का॒मप्रो॒ लोकः । अ॒मृतं

वै कामप्रममृतमेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥४॥ तदेतद्द-
 सुचित्रं राधः । तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रज्ञाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि व-
 नस्पतिभ्यो भूय-इव ह वैकाभ्यः प्रयहति कनीय-इवैकाभ्यस्तद्याभ्यो भूयः प्रयह-
 ति ता ज्योक्तामां जीवन्ति याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥५॥ तदेतद्दृचाभ्युक्तम् ।
 विभक्तां हवामहे वरोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्व-
 मायुर्दीर्घमनन्तं हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तज्ज्रायुरस्तु सर्वमायुरिहोत्थेष ते लोक-
 एतत्तेऽस्त्विति हवैतत् ॥६॥ पश्यन्ती वाग्वदति । तदेतदेकशतविधेन वैवाप्त-
 व्यं शतायुतया वा य एवैकशतविधं विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स
 हवैतदमृतमाप्नोति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न लोका शतायुतेत्येवाहुस्तस्माद् ह
 न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादलोकां हतैऽउ वाव लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा
 मासा ऋतवः संवत्सरः ॥७॥ तद्येऽर्वाग्विधेषु वर्षेषु प्रयन्ति । अहोरात्रेषु ते
 लोकेषु सज्यन्तेऽथ ये परोविधेष्वर्वाकचवारिधेष्वर्धमासेषु तेऽथ ये परश्चवारि-
 शेष्वर्वाकषष्टेषु मासेषु तेऽथ ये परःषष्टेष्वर्वागशीतेष्वृतुषु तेऽथ ये परोऽशीतेष्व-
 र्वाकशतेषु संवत्सरे तेऽथ य एव शतं वर्षाणि यो वा भूयाऽसि जीवति स ह-
 वैतदमृतमाप्नोति ॥८॥ बहुभिर्ह वै यज्ञैः । एकमहरेका रात्रिर्मिता स य एवैक-
 शतविधं विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हवैनदद्वातमामाप्नोत्येष वा
 एकशतविधं विधत्ते य एनं संवत्सरं बिभर्ति तस्मादिनं संवत्सरमृतमेव चि-
 न्वीतेत्यधिदेवतम् ॥९॥ अथाधियज्ञम् । यानमूनेकशतमुद्वाहन्पुरुषान्मिमीते स
 विधैकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः षडृतव्यवत्यश्चितयोऽग्निरिव सप्तमी वि-
 धा ॥१०॥ सऽउ वाऽइष्टकैकशतविधः । याः पञ्चाशत्प्रथमा इष्टका याश्चोत्तमा-
 स्ताः शतं विधा अथ या एतदन्तरेणेष्टका उपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा ॥११॥
 स उ एव यजुस्तेजाः । यजुरेकशतविधो यानि पञ्चाशत्प्रथमानि यजूंषि यानि

चोत्तमानि ताः शतं विधा अथ यान्येतदन्तरेण यज्ञूषि क्रियन्ते सैवैकशततमो
विधैवमु सप्तविध एकशतविधो भवति स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे
सप्तविधेन ह्यैव तमेवंविदाप्नोति ॥ १२ ॥ एवं वाव सर्वे यज्ञाः । एकशतविधा
आग्निहोत्रादभिर्यजुभिः पदैरक्षरैः कर्मभिः सामभिः स यः शतायुतायां कामो य
एकशतविधे यः सप्तविधे यज्ञेन यज्ञेन ह्यैव तमेवंविदाप्नोतीत्यु एवाधियज्ञम् ॥ १३ ॥
अथाध्यात्मम् । पञ्चमाश्रतविधा अङ्गुलयो द्वे कल्कुषी दोरुसफलकं चाक्षश्च त-
त्पञ्चविंशतिरेवमिमानोतराण्यङ्गानि ताः शतं विधा आत्मैकशततमो विधो-
क्तः सप्तविधतायै ॥ १४ ॥ स उऽएव प्राणतेजाः । प्राणैकशतविधोऽन्वङ्गमङ्गेऽङ्गे
ह्यि प्राणः स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे यः सप्तविधे यः सर्वेषु यज्ञे-
षु विद्यया ह्यैव तमेवंविदाप्नोति सर्वैर्यज्ञैरात्मानं सम्पन्नं विदे ॥ १५ ॥ त्री-
णि वाऽश्मानि पञ्चविधानि । संवत्सरोऽग्निः पुरुषस्तेषां पञ्च विधा अन्नं पानं
श्रीर्ज्योतिरमृतं यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नं या आपस्तत्पानं रात्रिरेव श्रीः श्रिया
ह्येतद्वात्र्याः सर्वाणि भूतानि संवत्सत्यहर्ज्योतिरादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥
अथाधियज्ञम् । यदेवाग्नावन्नमुपधीयते तदन्नं या आपस्तत्पानं परिश्रित एव श्री-
स्तद्धि रात्रीणां त्र्यं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्धि त्र्यं मग्निरमृतं तद्वादित्यस्य त्र्य-
पमित्युऽएवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥ अथाध्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नं तदन्नं या आपस्त-
त्पानं रात्रीणां त्र्यं श्रीस्तद्धि परिश्रिताः त्र्यं मज्जानो ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनां
त्र्यं प्राणोऽमृतं तद्वाग्ने त्र्यं प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वाऽआहुः ॥ १८ ॥ अन्ना-
द्वाऽअशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा श्रियै पाप्मा ज्योतिषस्तमोऽमृतान्मृत्यु-
र्नि ह वाऽअस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्तेऽप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरिति य एवं
वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरिति ह्यप्राण इति ह्यैकऽउपासते प्राणोऽग्निः
प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा विद्याद्ध्रुवं वै तद्यत्प्राणस्तं ते विद्याम्यायुषो

न मध्यादिति क्वापि यनुषाभ्युक्तं तस्मादेनदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितिह तथो
ह ह्रस्वमायुरेति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ६.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [६२.] ॥ ॥

प्राणो गायत्री । चक्षुरुक्षिग्वागनुष्टुम्भनो बृहती श्रोत्रं पङ्क्तिर्यऽएवायं प्रज-
ननः प्राण एष त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ् प्राण एष जगती तानि वाऽएतानि सप्त
हन्दाऽसि चतुरत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य एव प्राणस्य
महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं प्राणस्यैवैतद्वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वतः प्राण उत्क्रामेत्त-
एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः संचितो भवति ॥ २ ॥
चक्षुरुक्षिगिति । तद्य एव चक्षुषो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं चक्षुष एवैतद्वीर्यं
यद्व्यस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामेत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष
उक्षिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्टुबिति । तद्य एव वाचो महिमा यद्वीर्यं
तदेतत्सहस्रं वाच एवैतद्वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्त एवैषोऽग्निर्न ची-
येतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः संचितो भवति ॥ ४ ॥ मनो बृहतीति ।
तद्य एव मनसो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं मनस एवैतद्वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वतो
मन उत्क्रामेत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष बृहतीः संचि-
तो भवति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं पङ्क्तिरिति । तद्य एव श्रोत्रस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्स-
हस्रं श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेतै-
तेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तिः संचितो भवति ॥ ६ ॥ यऽएवायं प्रजननः प्राणः
। एष त्रिष्टुबिति तद्य एवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैत-
त्प्राणस्य वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनै-
वास्य रूपेण सहस्रमेष त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः ।
एष जगतीति तद्य एवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्रा-
णस्य वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवा-

स्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः संचितो भवति ॥ ८ ॥ तानि वाऽऽहतानि । सप्त ह्-
न्दाऽसि ॥ तुरतराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा अन्योऽन्यस्मि-
न्प्रतिष्ठितास्तद्यावलमेवंविच्छन्दसां गणमन्वाह ह्न्दसश्चन्दसो ह्वास्य सोऽनू-
क्तो भवति स्तुतो वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. १.] ॥

तदाहुः । किं ह्न्दः का देवताभिः शिर इति गायत्री ह्न्दोऽग्निर्देवता शिरः
॥ १ ॥ किं ह्न्दः । का देवता ग्रीवा इत्युल्लिखह्न्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥ २ ॥
किं ह्न्दः । का देवतानूकमिति बृहती ह्न्दो बृहस्पतिर्देवतानूकम् ॥ ३ ॥ किं
ह्न्दः । का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे ह्न्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥
किं ह्न्दः । का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप् ह्न्दो इन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥ किं ह्न्दः
। का देवता श्रोणी इति जगती ह्न्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥ किं ह्न्दः
। का देवता यस्मादिदं प्राणादितः सिच्यत इत्यतिह्न्दाश्चन्दः प्रजापतिर्देवता
॥ ७ ॥ किं ह्न्दः । का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति यज्ञायज्ञियं ह्न्दो वैश्वान-
रो देवता ॥ ८ ॥ किं ह्न्दः । का देवतोऽत्र इत्यनुष्टुप् ह्न्दो विश्वे देवा देवतोऽत्र
॥ ९ ॥ किं ह्न्दः । का देवता ष्ठीवत्ताविति पङ्क्तिश्चन्दो मरुतो देवता ष्ठीवत्तौ
॥ १० ॥ किं ह्न्दः । का देवता प्रतिष्ठे इति द्विपदा ह्न्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे
॥ ११ ॥ किं ह्न्दः । का देवता प्राणा इति विह्न्दाश्चन्दो वायुर्देवता प्राणाः
॥ १२ ॥ किं ह्न्दः । का देवतो नातिरिक्तानीति न्यूनाक्षरा ह्न्द आपो देवतो ना-
तिरिक्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो ह्वैता देवता एतमात्मानमभिसम्भवति न
ह्यत्रान्या लोच्यतायाऽऽशीरस्ति ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. २.] ॥

धीरो ह् शतपर्णेयः । महाशालं जाबालमुपोत्ससाद् तच्च ह्योवाच किं मा
विद्वानुपोदसद् इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति वाचमिति यस्तमग्निं वेद् किञ्च स
भवतीति वाग्मी भवतीति ह्योवाच नैनं वाग्जह्वातीति ॥ १ ॥ वेत्याग्निमिति ह्यो-

वाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद् इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति चक्षुरिति य-
स्तमग्निं वेद किञ्च स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनं चक्षुर्ज-
हातीति ॥२॥ वेत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद् इत्यग्निं वेदेति कमग्निं
वेत्येति मन इति यस्तमग्निं वेद किञ्च स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच
नैनं मनो जहातीति ॥३॥ वेत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद्
इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किञ्च स भवतीति श्रो-
त्रवान्भवतीति होवाच नैनञ्च श्रोत्रं जहातीति ॥४॥ वेत्याग्निमिति होवाच ।
किमेव मा विद्वानुपोदसद् इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्येति य एतत्सर्वमग्निस्तं वे-
देति तस्मिन्होक्तञ्जुपावरुरोहधीहि भोस्तमग्निमिति ॥५॥ स होवाच । प्रा-
णो वाव सोऽग्निर्यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागयेति प्राणं चक्षुः प्राणं
मनः प्राणञ्च श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादिवाधि पुनर्जायते इत्यध्यात्मम् ॥६॥ अ-
थाधिदेवतम् । या वै सा वागग्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ स आदित्यो यत्तन्मन एष
स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिश एव तद्य यः स प्राणोऽयमेव स वायुर्योऽयं पवते
॥७॥ यदा वाऽअग्निरनुगति । वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वा-
युञ्च नूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दि-
शः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्जायते स यदेवंविदस्माहोकात्प्रैति वाचैवाग्नि-
मयेति चक्षुषादित्यं मनसा चन्द्रञ्च श्रोत्रेण दिशः प्राणेन वायुञ्च स एतन्मय एव
भूतैस्तानां देवतानां यां-यां कामयते सा भूवेत्यति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [३.३.] ॥

श्वेतकेतुर्होवाच । यद्यमाणा आस तञ्च ह पितोवाच कानृत्विजोऽवृथा इति
स होवाचायं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति तञ्च ह पप्रह वेत्य ब्राह्मण वैश्वा-
वसव्य ॥१॥ चत्वारि मरुतांतीऽइति । वेद भोऽइति होवाच वेत्य चत्वारि म-
रुतां मरुतांतीऽइति वेद भोऽइति होवाच वेत्य चत्वारि व्रतानीऽइति वेद

भो३इति होवाच वेत्य चत्वारि व्रतानां व्रतानी३इति वेद भो३इति होवाच
वेत्य चत्वारि कयानी३इति वेद भो३इति होवाच वेत्य चत्वारि कयानां कया-
नी३इति वेद भो३इति होवाच वेत्य चतुरोऽर्का३निति वेद भो३इति हो-
वाच वेत्य चतुरोऽर्काणामर्का३निति वेद भो३इति होवाच ॥२॥ वेत्यार्कमि-
ति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्यार्कपर्णे३इत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
वेत्यार्कपुष्पे३इत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्यार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवा-
न्वक्ष्यतीति वेत्यार्कसमुद्रावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्यार्कधाना इत्यथ
वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्यार्काष्टीलामित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्यार्क-
मूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति ॥३॥ स ह वै यत्तदुवाच । वेत्य चत्वारि
महान्ति वेत्य चत्वारि महतां महतीत्यग्निर्दत्तास्तस्य महतो महदोषधयश्च वन-
स्पतयश्च तद्वस्यान्नं वायुर्महान्तस्य महतो महदापस्तद्वस्यान्नमादित्यो महान्त-
स्य महतो महच्चन्द्रमास्तद्वस्यान्नं पुरुषो महान्तस्य महतो महत्पशवस्तद्वस्यान्न-
मेतान्येव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि महतां महान्त्येतान्येव चत्वारि व्रतान्ये-
तानि चत्वारि व्रतानां व्रतान्येतान्येव चत्वारि कयान्येतानि चत्वारि कयानां कया-
न्येत् एव चतुरोऽर्का एते चतुरोऽर्काणामर्काः ॥४॥ अथ ह वै यत्तदुवाच ।
वेत्यार्कमिति पुरुषः ह वै तदुवाच । वेत्यार्कपर्णे३इति कर्णे ह वै तदुवाच वे-
त्यार्कपुष्पे३इत्यग्निणी ह वै तदुवाच वेत्यार्ककोश्याविति नासिके ह वै तदुवाच
वेत्यार्कसमुद्रावित्योष्ठौ ह वै तदुवाच वेत्यार्कधाना इति दन्तान्ह वै तदुवाच वे-
त्यार्काष्टीलामिति जिह्वा ह वै तदुवाच वेत्यार्कमूलमित्यन्न ह वै तदुवाच स
एषोऽग्निर्को यत्पुरुषः स यो ह वै तमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निर्कोऽस्मी-
ति विद्यया ह वै सास्येष्ट आत्मन्नग्निर्कश्चितो भवति ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥६॥ [३.४.] ॥

अयं वाव यजुर्योऽयं पवते । एष हि यन्नेवेदः सर्वं जनयत्येतं यत्तमिदमनु

प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥१॥ अयमेवाकाशो ज्ञुः । यदिदमन्तरिक्षमेतत् ॥ १ ॥
 काशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चात्तरिक्षं च यच्च ज्ञुश्च तस्माद्यजुरेष एव यदेष क्षेत्रे-
 ति तदेतद्यजुर्भूक्तसामयोः प्रतिष्ठितमृक्तसामे वरुतस्तस्मात्समानैरेवाध्वयुर्ग्रहैः कर्म
 करोत्यन्यान्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा पूर्वाभ्यां स्यन्त्वापराभ्यां धावये-
 तादृक्तत् ॥२॥ अग्निरेव पुरः । अग्निं हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपासतः आदित्य
 एव चरणं यदा क्षेत्रेण उदेत्यथेदं सर्वं चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतम्
 ॥३॥ अथाध्यात्मम् । प्राण एव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदं सर्वं जनयति प्राणं य-
 त्मिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राण एव यजुः ॥४॥ अयमेवाकाशो ज्ञुः । योऽयमन्त-
 रात्मन्नाकाश एतत् ॥ ५ ॥ काशमनु जवते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च ज्ञुश्च त-
 स्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो क्षेत्रेति ॥५॥ ॥ शतम् ५३०० ॥ ॥ अन्नमेव यजुः । अ-
 न्नेन हि जायतेऽन्नेन जवते तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितमन्नं वरुति तस्मात्समानः एव
 प्राणोऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥६॥ मन एव पुरः । मनो हि प्रथमं प्राणानां चक्षुरेव
 चरणं चक्षुषा अयमात्मा चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्र-
 तिष्ठितं स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद
 ॥७॥ अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्योदचमश्रुते स्वानां श्रेष्ठः पुरस्ता भव-
 त्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥८॥ य उ हैवविदं । स्वेषु प्रतिप्रतिबुभूषति न
 हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूषति स है-
 वालं भार्येभ्यो भवति ॥९॥ तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न क्षेत्रस्मात्किं च न ज्ञायोऽस्ति
 ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥१०॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् ।
 स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवदेद न ह्यस्मात्कश्चन श्रेयात्ममानेषु भवति श्रे-
 याऽसः श्रेयाऽसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्ति ज्ञायोऽस्याद्विशोऽस्मा-
 त्पूर्वा इत्युपासीत तथो हैनं न हिनस्ति ॥११॥ तस्य वाऽएतस्य यजुषः । रस

ए॒वोपनिष॑त्तस्मा॒द्यावन्मात्रे॑ण॒ य॒जुषा॑ध॒र्युर्ग्रहं॑ गृह्णाति स॒ उ॒भे॒ स्तुत॑शस्त्रेऽ॒नुवि॑भ॒
वत्यु॒भे॒ स्तुत॑शस्त्रेऽ॒नुव्य॑श्रुते तस्मा॒द्यावन्मात्र॑-इ॒वान्न॑स्य र॒सः स॒र्वम॑न्नम॒वति॑ स॒र्व॒
म॒न्नम॑नु॒व्येति॑ ॥ १२ ॥ तृ॒तिरे॒वास्य॑ ग॒तिः । तस्मा॒द्यदा॑न्नस्य तृ॒प्यत्यथ॑ स॒ गत॑-इ॒व
म॒न्यतऽ॒आन॑न्द॒ ए॒वास्य॑ वि॒ज्ञान॑मा॒त्मान॑न्दा॒त्मानो॑ है॒व स॒र्वे दे॒वाः सा॒ है॒षेव॑ दे॒
॒वाना॑म॒द्वावि॒द्या स॒ ह स॒ न॒ मनु॑ष्यो॒ य ए॒वंवि॒दे॒वाना॑ ह है॒व स॒ एकः॑ ॥ १३ ॥ ए॒
तद्द॒ स्म वै त॒द्विद्वान्प्रि॒यव्र॑तो रौ॒हिणाय॑न् आ॒ह । वा॒युं वा॒न्तमा॑नन्द॒स्तऽ॒आत्मे॑
तो वा वा॒हीतो॑ वेति स॒ ह स्म॒ तथै॒व वा॑ति तस्मा॒द्यां दे॒वेष्वाशि॑षमि॒हेदे॒तेनै॑
वो॒पति॑ष्ठे॒तानन्दो॑ व आ॒त्मासौ॑ मे का॒मः स॒ मे॒ समृ॑ध्यतामि॒ति स॒ ह है॒वास्मै॑ स
का॒म ऋ॑ध्यते॒ यत्का॒मो भ॑वत्ये॒ता ह॒ वै तृ॒तिमे॒तां ग॒तिमे॒तमा॑नन्द॒मे॒तमा॑त्मा॒नम॑
भि॒सम्भ॑वति॒ य ए॒वं वे॒द ॥ १४ ॥ तदे॒तद्य॒जुरु॑पा॒श्च॒निरु॑क्तम् । प्रा॒णो वै य॒जुरु॑पा॒
श्चा॒यत॑नो वै प्रा॒णस्त॒द्य ए॒नं निर्ब्रु॑वन्तं ब्रू॒याद॑निरु॒क्तां दे॒वतां॑ नि॒रवो॑चत्प्रा॒ण ए॒न ह॑
हा॒स्यती॑ति॒ तथा॑ है॒व स्यात् ॥ १५ ॥ तस्य॑ ह॒ यो नि॒रुक्त॑मा॒विर्भा॑वं वे॒द । आ॒
वि॒र्भव॑ति की॒र्त्या य॒शसो॑पा॒ंशु य॒जुषा॑ध॒र्युर्ग्रहं॑ गृह्णाति गृ॒हीतः॑ सन्न॒ आवि॑र्भव॒
त्युपा॑ंशु॒ य॒जुषा॑ग्निं चि॒नोति॑ चि॒तः संचि॑त आवि॒र्भव॑त्युपा॒ंशु य॒जुषा॑ ह॒विर्निर्व॑प॒
ति शृ॑तं नि॒ष्ठित॑मा॒विर्भव॑त्ये॒वं यत्किं॑ चोपा॒ंशु करो॑ति कृतं नि॒ष्ठित॑मा॒विर्भव॑ति
तस्य॑ ह॒ य ए॒तमे॒वं नि॒रुक्त॑मा॒विर्भा॑वं वे॒दावि॑र्भवति की॒र्त्या य॒शसा॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सेन॑
क्षिप्रऽ॒उ है॒वावि॒दं ग॒हति॑ स॒ ह य॒जुरे॒व भ॑वति॒ य॒जुषे॑नमा॒चक्ष॑ते ॥ १६ ॥ ब्रा॒ह्म॒
णम् ॥ ६ [३. ५.] ॥ तृ॒तीयोऽध्या॑यः [६३.] ॥ ॥

प्र॒जाप॑तिं वि॒स्रस्त॑म् । य॒त्र दे॒वाः स॒मस्कु॑र्व॒स्तमु॒खायां॑ यो॒नौ रे॒तो भू॑तम॒सिञ्च॑
न्यो॒निर्वा॑ऽउ॒खा तस्मा॑ऽए॒तत्सं॑वत्सरेऽ॒न्न ह॑ स॒मस्कु॑र्व॒न्योऽय॑मग्निश्चित॒स्तदा॑त्म॒ना प॒
र्य॑दधुस्तदात्म॒ना प॒रि॒हित॑मा॒त्मैवा॒भ तस्मा॑द्ब्र॒ह्मा॒त्म॒ना प॒रि॒हित॑मा॒त्मैव॑ भवति
॥ १ ॥ तथै॒वे॒तद्य॒ज्ञमा॑नः । अ॒त्मा॒नमु॒खायां॑ यो॒नौ रे॒तो भू॑त॒ सिञ्च॑ति यो॒निर्वा॑

स॒त्त्वाना॑ऽ राजानो॑ऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा मम वैश्या यत्तु म॒ऽएता॑वत्कर्मणः स-
मा॒पि तेन॑ म॒ऽउभय॑था स॒त्त्वान्प्रजा॑तिरेक्ष्यत॒ऽइति॑ स ए॒ष ए॒व श्री॑रेष य॒श ए॒षो
ऽन्नादः॑ ॥ १० ॥ ए॒तद् वै तद्वा॑ण्डिल्यः । वा॒मक॑क्षायाणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यश-
स्व॒न्नादो॑ भविष्यसीति श्रीमान्द् वै यश॒स्व्यन्नादो॑ भवति य ए॒वं वे॒द ॥ ११ ॥ स
ए॒षोऽग्निः॑ प्रजा॒पति॑रेव । ते दे॒वा ए॒तमग्निं॑ प्रजा॒पति॑ऽ संस्कृत्याथास्मा॒ऽएत॑त्संव-
त्सरे॒ऽन्न॑ऽ सम॒स्कुर्वन्त्य॑ ए॒ष म॒हाव्र॑तीयो॒ग्रहः॑ ॥ १२ ॥ त॒मध॑र्यु॒ग्रहे॑ण गृह्णाति । य-
द्गृह्णा॑ति त॒स्माद्गृह्ण॑न्तस्मिन्नु॒द्गाता॑ म॒हाव्र॑तेन र॒सं द॑धाति सर्वाणि है॒तानि॑ सा॒मानि
य॒न्महा॑व्रतं त॒दस्मि॑त्सर्वैः सा॒मभी र॒सं द॑धाति त॒स्मिन्हो॑ता म॒हता॑कथेन र॒सं द॑-
धाति सर्वा है॒ता ऋ॒चो य॒न्मह॑दु॒क्यं त॒दस्मि॑त्स॒र्वाभिर्ऋ॒ग्भी र॒सं द॑धाति ॥ १३ ॥ ते
यदा॑ स्तु॒वते॑ य॒दानु॑शा॒सति॑ । अ॒थास्मि॑न्नेतं व॒षट्कृ॑ते जुहोति वौ॒गिति॑ वा॒ऽएष
षडि॒तीद॑ऽ षड्वि॒धम॑न्नं कृ॒त्वास्मा॑ऽअ॒पि द॑धा॒त्यात्म॑सं॒मितं॑ य॒दु वा॑ऽआ॒त्मसं॑मितम॒न्नं त-
द॒वति॑ तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्क॒नीयो॑ न त॒द॒वति॑ ॥ १४ ॥ स ए॒ष
ए॒वार्कः॑ । यो॒ऽयम॑ग्निश्चितस्त॒स्यैत॑दन्नं क॒यमेष॑ म॒हाव्र॑तीयो॒ग्रहस्त॑द्वर्क्यं य॒जुष्ट॑ ए॒ष
ए॒व म॒हान्ना॑स्यै॒तदन्नं॑ व्रतं त॒स्माद्वा॑व्रत॒ऽ साम॑त ए॒ष उ॒ऽए॒वोक्त॑दन्नं थं त॒दु॒क्य-
मृ॒क्तस्त॑दे॒तदे॒क॑ऽ स॒त्तेधा॑ख्यायते ॥ १५ ॥ स ए॒ष सं॒वत्स॑रः प्रजा॒पति॑रग्निः । त॒स्यार्ध-
मे॒व सा॒वित्रा॑ण्यर्धं वैश्व॒कर्म॑णान्यष्टा॒विवा॑स्य क॒लाः सा॒वित्रा॑ण्यष्टौ वैश्व॒कर्म॑णान्यथ
यदे॒तद॒क्षरे॑ण क॒र्म क्रि॑यते स ए॒व सप्त॑दशः प्रजा॒पति॑र्यो वै क॒ला म॒नुष्या॑णामक्षरं
तद्दे॒वाना॑म् ॥ १६ ॥ तद्वै लो॒मेति॑ द्वे॒ऽअक्ष॑रे । व॒गिति॑ द्वे॒ऽअसृ॑गिति द्वे मे॒द इति॑
द्वे मा॒ऽसमि॑ति द्वे स॒त्तावे॑ति द्वे॒ऽअस्थी॑ति द्वे म॒ज्जेति॑ द्वे ताः षोड॑श क॒ला अथ॑ य
ए॒तद॒क्षरे॑ण प्रा॒णः संच॑रति स ए॒व सप्त॑दशः प्रजा॒पतिः॑ ॥ १७ ॥ त॒स्मा॑ऽए॒तस्मै॑ प्रा-
णा॒य । ए॒ताः षोड॑श क॒ला अ॒न्नम॑भि॒क्षर॑न्ति ता य॒दान॑भि॒क्षुर्तुं ध्रि॑यन्ते॒ऽयैता॑ ए॒व
ज॒ग्धो॒त्क्राम॑ति त॒स्माडु॑ है॒तद॒शि॒शिष॑तस्तृ॒प्तिमि॑व भवति प्रा॒णैर॒क्ष्यमा॑नस्य त॒स्माडु॑

नैतदुपतापी कृश-इव भवति प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥ तस्मादृतस्मै सप्त-
 दशाय प्रजापतये । एतत्सप्तदशमन्नं समस्कुर्वन्त्य एष सौम्योऽधरोऽथ या अस्य
 ताः षोडश कला एते ते षोडशऽर्विजस्तस्मान्न सप्तदशमृविजं कुर्वीति नेदतिरेच-
 यानीत्यथ य एवात्र रसो या आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम् ॥ १९ ॥ ते य-
 दा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वीगिति वाऽएष ष-
 डितोदं षड्विधमन्नं कृवास्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं त-
 दवति तन्न हिनस्ति यदूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥ स एष
 एवार्कः । योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं क्यमेष सौम्योऽधरस्तद्वर्कं यजुष्ट एष एव
 महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतं सामत एष उऽएवोक्तस्यैतदन्नं यं तदुक्त्यमृ-
 त्तस्तदेतदेकं सत्त्वेधाख्यायते स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामत्त यः स उदक्रामद-
 सौ स आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सहोदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ स एष ए-
 वार्कः य एष तपति । तस्यैतदन्नं क्यमेष चन्द्रमास्तद्वर्कं यजुष्ट एष एव महां-
 स्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतं सामत एष उऽएवोक्तस्यैतदन्नं यं तदुक्त्यमृ-
 त्तस्तदेतदेकं सत्त्वेधाख्यायत इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअर्क-
 स्तस्यान्नमेव क्यं तद्वर्कं यजुष्टः प्राण एव महांस्तस्यान्नमेव व्रतं तन्महाव्रतं
 सामतः प्राण उऽएवोक्तस्यान्नमेव यं तदुक्त्यमृत्तस्तदेतदेकं सत्त्वेधाख्यायते स
 एष एवैषोऽधिदेवतमयमध्यात्मम् ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [४. १.] ॥ द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०१ ॥ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः स ह स्वयमेवात्मानं प्रीचे
 यज्ञवचसे राजस्तम्बायनाय यावन्ति वाव मे ज्योतीषि तावत्यो मऽइष्टका इति
 ॥ १ ॥ तस्य वाऽएतस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त च शतानि विंशतिश्चाहो-
 रात्राणि ज्योतीषि ता इष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च

त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः सोऽयं संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे
यच्च प्राणि यच्चाप्राणमुभयान्देवमनुष्यान् सर्वानि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान-इव
मेने स मृत्याविर्भयां चकार ॥२॥ स देक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि
भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्मन्द्धीय कथं न्वहमेवैषां सर्वेषां भूतानां पुन-
रात्मा स्यामिति ॥३॥ स द्वेधात्मानं व्यीकृत् । षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतर-
स्येष्टका अभवन्नेवमन्यतरस्य स न व्याप्नोत् ॥४॥ त्रिंशत्स्योऽकुरुत् । तिस्रस्ति-
स्रोऽशीतय एकैकस्येष्टका अभवत्स नैव व्याप्नोत् ॥५॥ चतुर आत्मनोऽकुरुत्
। अशीतिशतेष्टकाल्स नैव व्याप्नोत् ॥६॥ पञ्चात्मनोऽकुरुत् । चतुश्चत्वारिंश-
शतमेकैकस्येष्टका अभवत्स नैव व्याप्नोत् ॥७॥ षडात्मनोऽकुरुत् । विंशतिश-
तेष्टकाल्स नैव व्याप्नोन्न सप्तधा व्यभवत् ॥८॥ अष्टावात्मनोऽकुरुत् । नवती-
ष्टकाल्स नैव व्याप्नोत् ॥९॥ नवात्मनोऽकुरुत् । अशीतीष्टकाल्स नैव व्याप्नोत्
॥१०॥ दशात्मनोऽकुरुत् । द्वासप्ततीष्टकाल्स नैव व्याप्नोन्नैकादशधा व्यभवत्
॥११॥ द्वादशात्मनोऽकुरुत् । षष्टीष्टकाल्स नैव व्याप्नोन्न त्रयोदशधा व्यभवन्न
चतुर्दशधा ॥१२॥ पञ्चदशात्मनोऽकुरुत् । अष्टाचत्वारिंशदिष्टकाल्स नैव व्या-
प्नोत् ॥१३॥ षोडशात्मनोऽकुरुत् । पञ्चचत्वारिंशदिष्टकाल्स नैव व्याप्नोन्न सप्त-
दशधा व्यभवत् ॥१४॥ अष्टादशात्मनोऽकुरुत् । चत्वारिंशदिष्टकाल्स नैव व्या-
प्नोन्नैकां-न-विंशतिधा व्यभवत् ॥१५॥ विंशतिमात्मनोऽकुरुत् । षट्त्रिंशदि-
ष्टकाल्स नैव व्याप्नोन्नैकविंशतिधा व्यभवन्न द्वाविंशतिधा न त्रयोविंशतिधा
॥१६॥ चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत् । त्रिंशदिष्टकाल्सोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे
तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्वमाणस्य त्रयाणि पञ्चदशापक्षीयमा-
णस्य ॥१७॥ अथ यच्चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत् । तस्माच्चतुर्विंशत्यर्धमासः सं-
वत्सरः स एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्न व्यभवत्स पञ्चदशाङ्गो त्रया-

एषपश्यदान्मनस्तन्वो मुहूर्तीलोकम्पृणाः पञ्चदशैव रात्रिस्तद्यन्मुहुः त्रायते तस्मा-
 न्मुहूर्ता अथ यत्नुद्राः सन्त इमांलोकानांपूरयन्ति तस्माद्योक्तम्पृणाः ॥१८॥ एष
 वाऽऽद७ सर्वं पचति । अहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः संवत्सरेण तदमुना पक्वमयं
 पचति पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि पक्वमयं पचतीति ॥१९॥
 तानि संवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपच्यन्त सोऽत्रातिष्ठत दश-
 सु च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥२०॥ अथ सर्वाणि भूतानि पर्येक्षत् । स त्रया-
 मेव विद्याया७ सर्वाणि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषां हृन्दसामात्मा सर्वेषा७ स्तो-
 माना७ सर्वेषां प्राणाना७ सर्वेषां देवानामेतद्वाऽअस्त्येतद्व्यमृतं व्यमृतं तद्व्यस्त्ये-
 तदु तद्यन्मर्त्यम् ॥२१॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । त्रयां वाव विद्याया७ सर्वाणि भू-
 तानि कृतं त्रयमिव विद्यामात्मानमभिसंस्करवाऽइति ॥२२॥ स ऋचो व्यौहत्
 । द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो ह्यर्चो याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे
 पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त ता यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ य-
 त्यङ्किषु तस्मात्प्याङ्कः प्रजापतिस्ता अष्टाशत७ शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥२३॥ अ-
 येतरौ वेदौ व्यौहत् । द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषां चत्वारि सामामेता-
 वद्वैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टं तौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतां तौ यत्त्रिंशत्तमे
 व्यूहेऽतिष्ठेतां तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्किषु तस्मात्प्याङ्कः प्रजापतिस्ता
 अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥२४॥ ते सर्वे त्रयो वेदाः । दश च सह-
 स्राण्यष्टौ च शतान्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्तेन-मुहूर्तेनाशीतिमाप्नोन्मुहूर्तेन-मुहूर्-
 तेनाशीतिः समपच्यत ॥२५॥ स एषु त्रिषु लोकेषूखायाम् । योनौ रेतो भूतमात्मा-
 नमस्त्रिंशच्छन्दोमय७ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा स-
 मस्क्रियत द्वीयासे परो द्वीयासे परः संवत्सरऽएव सर्वं कृत्स्नः समस्क्रियत
 ॥२६॥ तद्यत्परिश्चितमुपाधत्त । तद्वात्रिमुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्ताऽनुहूर्ताऽनु

पञ्चदशाशीतीर्य यद्यनुष्मतीमुपाधत्त तदहुरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तान-
 ननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयो विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नुकुरुत सोऽत्रैव सर्वे-
 षां भूतानामात्माभवच्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स एतन्मय एव
 भूवोर्ध उदक्रामत्स यः स उदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥२७॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य
 एष तपत्येतस्मादेवाधिधीयतेतस्मिन्धिधीयतात्मन एवैनं तन्निर्मितीतात्मनः प्रा-
 जनयत् ॥२८॥ स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोके-
 षूखायां योनौ रेतो भूतमात्मानमसिञ्चदेवमेवैष एतदात्मानमुखायां योनौ रेतो
 भूतः सिञ्चति छन्दोमयः स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा
 संस्क्रियते द्वीयसि परो द्वीयसि परः संवत्सर एव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रियते
 ॥२९॥ तद्यत्परिश्चितमुपधत्ते । तद्वात्रिमुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु
 पञ्चदशाशीतीर्य यद्यनुष्मतीमुपधत्ते तदहुरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तान-
 ननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयो विद्यामात्मन्नावपतः आत्मन्कुरुते सोऽत्रैव स-
 र्वेषां भूतानामात्मा भवति छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स एतन्मय
 एव भूवोर्ध उदक्रामति ॥३०॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य एष तपत्येतस्मादेवाधिधी-
 यतः एतस्मिन्धिधीयतः आत्मन एवैनं तन्निर्मितीतः आत्मनः प्रजनयति स यदै-
 वंविदस्माज्जोकात्प्रैत्ययैतमेवात्मानमभिसम्भवति छन्दोमयः स्तोममयं प्राणमयं
 देवतामयः स एतन्मय एव भूवोर्ध उदक्रामति य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो
 वैतदेवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. २.] ॥ ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्रि-
 यन्ते तस्मादिष एव मृत्युः स यो हैतं मृत्युः संवत्सरं वेद न ह्यस्यैष पुरा जर-
 सोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वं हैवायुरेति ॥१॥ एष उऽएवान्तकः । एष
 हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्रियन्ते तस्मादिष एवान्तकः स यो

कृतमन्त्रकं मृत्युः संवत्सरं वेद न ह्यस्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं
 गच्छति सर्वः कैवायुरेति ॥२॥ ते देवाः । एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजा-
 पतेर्बिभयां चक्रुर्यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥३॥ तऽएतान्य-
 जक्रतुंस्तेनिरे । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौम्यमधरं त
 ऽएतैर्यजक्रतुर्भिर्यजमाना नामृतवमानशिरे ॥४॥ ते ह्यप्यग्निं चिकिरे । तेऽपरि-
 मिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकमृणा यथेदम-
 प्येतर्ह्येकऽउपदधतीति देवा अकुर्वन्निति ते ह नैवामृतवमानशिरे ॥५॥ तेऽर्च-
 न्तः आम्यन्तश्चेरुः । अमृतवमवरुत्समानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे सर्वा-
 णि तृपाण्युपधत्थाति वैव रेचयथ न वाभ्यापयथ तस्मान्नामृता भवथेति ॥६॥
 ते होचुः । तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद्वृद्धिं यथा ते सर्वाणि तृपाण्युपधामेति ॥७॥
 स होवाच । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्त षष्टिं च त्रीणि च श-
 तानि यजुष्मतीरधि षट्त्रिंशतमथ लोकमृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्यु-
 पधत्ताथ मे सर्वाणि तृपाण्युपधास्यथाध्यामृता भविष्येति ते ह तथा देवा उपद-
 धुस्ततो देवा अमृता आसुः ॥८॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । इत्यमेव सर्वे मनुष्या
 अमृता भविष्यन्त्यथ को मक्ष्य भागो भविष्यतीति ते होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह
 शरीरेणामृतोऽसद्यदैव तमेतं भागः कुरासाऽअथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्यो
 ऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा कर्मणा वेत्येषा ह्येव
 सा विद्या यदग्निरेतद्वै तत्कर्म यदग्निः ॥९॥ ते यऽएवमेतद्विदुः । ये वैत-
 त्कर्म कुर्वन्ते मृता पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त एवामृतवमभिसम्भवन्त्यथ यऽएवं
 न विदुर्ये वैतत्कर्म न कुर्वन्ते मृता पुनः सम्भवन्ति तऽएतस्यैवान्नं पुनः पुनर्भव-
 न्ति ॥१०॥ स यदग्निं चिनुते । एतमेव तदन्तकं मृत्युः संवत्सरं प्रजापतिमग्निमा-
 प्रोति यं देवा आप्नुवन्नेतमुपधत्ते यथैवैनमदो देवा ऊपादधत ॥११॥ परिश्रिद्धिरे-

वास्य रात्रीराप्नोति । यनुष्मतीभिर्हान्यर्धमासान्मासानृतुंलोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान्
 ॥१२॥ तथाः परिश्रितः । रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साप्तिः क्रियते रात्रीणां प्र-
 तिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
 संवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिं गार्हपत्ये परिश्रयति द्वाभ्यां नाशीतिं धि-
 क्ष्येषु द्वेऽएकषष्टे शतेऽग्राहवनीये ॥१३॥ अथ यनुष्मत्यः । दर्भस्तम्बो लोमेष्ट-
 काः पुष्करपर्णा रुक्मपुरुषौ सुचौ स्वयमातृष्ठा द्वर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ वि-
 श्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्म उलूखलमुसलेऽउवा पञ्च पशुशीर्षाणि पञ्चदशा-
 पस्याः पञ्च ह्नुदस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥१४॥
 अथ द्वितीया । पञ्चाश्विन्यो द्वेऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्या
 एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वारिंशद्वितीया चितिः ॥१५॥ अथ तृतीया
 । स्वयमातृष्ठा पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्र ऋतव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिंश-
 च्छन्दस्याश्चतुर्दश वालखिल्यास्ता एकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥१६॥ अथ चतुर्थी
 । अष्टादश प्रथमा अथ द्वादशाय सप्तदश ताः सप्तचत्वारिंशच्चतुर्थी चितिः ॥१७॥
 अथ पञ्चमी । पञ्चाहपत्नाश्चत्वारिंशद्विराज एकया न त्रिंशत्स्तोमभागाः पञ्च ना-
 कसदः पञ्च पञ्चचूडा एकत्रिंश च्छन्दस्या अष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चितिर्ऋ-
 तव्ये विश्वज्योतिर्विकर्णी च स्वयमातृष्ठा चाश्मा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते ता अ-
 ष्टात्रिंशऽ शतं पञ्चमी चितिः ॥१८॥ ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । त-
 तो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्ल्लोकास्ता अह्नामेव साप्तिः क्रियतेऽह्नां प्रति-
 मा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संव-
 त्सरस्याहान्यथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषं तासां षट्त्रिंशो ततो याश्चतुर्विंशतिरर्ध-
 मासलोकास्ता अर्धमासानामेव साप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाथ या द्वादश मा-
 सलोकास्ता मासानामेव साप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ता उ द्वे-द्वे सहस्रर्तु-

लोका ऋतूनामशून्यतायै ॥ ११ ॥ अथ या लोकम्पृणाः । मुहुर्तलोकास्ता मुहूर्ता-
 नामेव साप्तिः क्रियते मुहूर्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भ-
 वत्येतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिं गार्हपत्यं उपधाति द्वा-
 भ्यां नाशीतिं धिष्येष्वाहवनीयं इतरा एतावन्ति वै संवत्सरस्य वृषाणि तान्य-
 स्यात्राप्तान्युपहितानि भवन्ति ॥ २० ॥ तद्वैके । आहवनीयं एवैतां सम्पदमापि-
 षिष्यन्त्ये वा एतेऽग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहिता इह सम्पश्येमेति न तथा कु-
 र्यादश वा एतान्गनींश्चिनुतेऽष्टौ धिष्यानाहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादाहु-
 र्विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराट् तान्नु सर्वानेकमिवैवाचक्षतेऽग्निरित्येतस्य क्ये-
 वैतानि सर्वाणि वृषाणि यथा संवत्सरस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतव एवम-
 स्यैतानि सर्वाणि वृषाणि ॥ २१ ॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एतानि हास्य ते वृषा-
 णि वह्निर्धा कुर्वत्ययो पापवस्यसं कुर्वन्ति क्षत्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामि-
 नीमाग्नीध्रीये वाऽअश्मानं पृश्निमुपधात्यथ तं सम्पश्यति किमु तं सम्पश्यन्नि-
 तरा न सम्पश्येन्नैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहृते स एकादशः ॥ २२ ॥ तदाहुः । क-
 थमु ता अत्र न सम्पश्यतीति न क्येना अभिजुहोत्याहुत्या वाऽइष्टका सर्वा कृ-
 त्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति
 वीर्यं वाऽअस्यैता अनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यं स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजा-
 पतिं संस्करोति य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णम् ॥ २ [४. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान स तपोऽतप्यत
 सहस्रं संवत्सरान्पाप्मानं विजिह्वासन् ॥ १ ॥ तस्य तपस्तेपानस्य । एभ्यो लो-
 मगर्तेभ्य ऊर्ध्वानि ज्योतीष्व्यायंस्तद्यानि तानि ज्योतीष्येतानि तानि नक्षत्राणि
 यावत्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसं-

मुहूर्ताः ॥२॥ स सहस्रतमे संवत्सरे । सर्वोऽत्यपवत स यः सोऽत्य-
पवतायमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यं तं पाप्मानमत्यपवतेदं तद्वरीरं क उ त-
स्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वाऽएवंवित्सहस्रसंवत्सर-
मवरुन्दे ॥३॥ सर्वा एवैता इष्टकाः साहस्रीरूपासीत । रात्रिसहस्रेण-रात्रिसह-
स्रेणैकैकां परिश्रितः सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्धमा-
ससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजं माससहस्रेण-माससहस्रेणैकैकां मास-
भाजमृतसहस्रेणर्तृसहस्रेणैकैकामृतभाजं मुहूर्तसहस्रेण-मुहूर्तसहस्रेणैकैकां मुहूर्-
तभाजः संवत्सरसहस्रेण संवत्सरं ते यऽएतमेवमग्निः संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः
सहस्रतमीः ह्यस्य ते कलां विदुरथ यऽएनमेवं न विदुर्न ह्यस्य ते सहस्रतमीं
चन कलां विदुरथ य एवैवं वेद यो वैतत्कर्म कुरुते स ह्वैतः सर्वं कृत्स्नं प्रा-
जापत्यमग्निमाप्नोति यं प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप एव तप्येत यदु ह वाऽए-
वंवित्तप तप्यतश्चा मैथुनात्सर्वः ह्यस्य तत्स्वर्गं लोकमभिसम्भवति ॥४॥ त-
देतदृचाभ्युक्तम् । न मृषा श्रान्तं यद्वन्ति देवा इति न ह्वैवं विदुषः किं चन
मृषा श्रान्तं भवति तथो ह्यस्यैतत्सर्वं देवा अवन्ति ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥३ [४.४.] ॥

अथादेशा उपनिषदाम् । वायुरग्निरिति ह शाकायनिन उपासतऽआदित्यो
ऽग्निरित्यु ह्यैकऽआहुर्गृह्य ह स्माह श्रौमत्यो वा ह्यलिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्त-
स्माद्यद्देवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥१॥ शाखायनिरु ह स्माह ।
संवत्सर एवाग्निस्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षा उत्तरः शरद-
तुर्मध्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतू पुहं प्रतिष्ठा वाग्निः प्राणो वायुश्चक्षुरादित्यो म-
नश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिश आपो मिथुनं तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वाण्यर्धमासा नाड्यो
ऽहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि स एवं देवानप्येतीति संवत्सरोऽग्निरित्यु
ह्यैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥२॥ चेलक उ ह स्माह शाण्डि-

ल्यायनः । इमं एव लोकास्तिष्ठः स्वयमातृष्वत्यश्चितयो यज्ञमानश्चतुर्थी सर्वे
कामाः पञ्चमोमांश्च लोकात्संस्कुर्वन् आत्मानं च सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति
॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. ५.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [६४.] ॥ ॥

तस्य वाऽएतस्याग्नेः । वाग्वोपनिषद्वाचा हि चीयतः ऋचा यजुषा सामेति नु
दैव्याथ यन्मानुष्या वाचाहेतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तद्व ह तथा चीयते ॥ १ ॥
सा वाऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो यजूंषि सामानि तेनाग्निस्त्रेधाविहित
एतेन हि त्रयेण चीयतेऽप्यद्वैतं त्रेधाविहित इत्येव ह विवापि त्रेधाविहितो य-
दस्मिन्त्रेधाविहिता इष्टका उपधीयते पुंनाम्य स्त्रीनाम्यो नपुंसकनाम्यस्त्रेधावि-
हितान्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि पुंनामानि स्त्रीनामानि नपुंसकनामानि ॥ २ ॥
॥ शतत् ५४०० ॥ ॥ सोऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । सोऽनेन त्रेधाविहितेनात्म-
नैतं त्रेधाविहितं दैवममृतमाप्नोति ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते नेष्टक इति
नेष्टकमिति वाचो त्रयेण वाग्येवैतत्सर्वं यत्स्त्री पुमान्नपुंसकं वाचा ह्येवैत-
त्सर्वमाप्तं तस्मादेना अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्येव सर्वाः सादयति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः
सीदिति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदिति वाचः ह्येवैताः संस्कुरुते ॥ ३ ॥ सा या सा
वागसौ स आदित्यः । स एष मृत्युस्तद्यकिं चार्वाचीनमादित्यात्सर्वं तन्मृत्युना-
प्तं स यो हैनमतोऽर्वाचीनं चिनुते मृत्युना हैनं स आप्तं चिनुते मृत्यवे ह
स आत्मानमपि दधात्यथ य एनमत ऊर्ध्वं चिनुते स पुनर्मृत्युमपजयति विद्यया ह
वाऽअस्यैषोऽत ऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥ सा वाऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋ-
चो यजूंषि सामानि मण्डलमेवऽर्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो यजूंष्यथैतदमृतं यदे-
तदर्चिर्दीप्यतः इदं तत्पुष्करपर्णी तद्यत्पुष्करपर्णीमु धायाग्निं लिप्नोत्येतस्मिन्नेवैतद-
मृतं ऋजयं यजुर्मयं साममयमात्मा तः संस्कुरुते सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ५ [५. १.] ॥ ॥

यदेतन्मण्डलं तपति । तन्महदुक्तं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चि-
 दीयते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले
 पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूषि स यजुषां लोकः ॥ १ ॥ सैषा त्रयेव विद्या तपति
 । तद्वैतदप्यविद्वांस आहुस्त्रयी वाऽएषा विद्या तपतीति वाग्वैव तत्पश्यन्ती
 वदति ॥ २ ॥ स एष एव मृत्युः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽथैतदमृतं यदे-
 तदर्चिदीयते तस्मान्मृत्युर्न म्रियतेऽमृते क्त्वन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते क्त्वन्तः ॥ ३ ॥
 तदेष श्लोको भवति । अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरु क्वेतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृत-
 माहितमित्येतस्मिन्ह पुरुषेऽतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त
 ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो विवस्वनेष क्त्वहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो क्वे-
 नेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्ह मण्डलेऽतस्य पुरुषस्यात्मैत-
 देष श्लोको भवति ॥ ४ ॥ तयोर्वाऽएतयोः । उभयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पु-
 रुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं परस्मै न शब्देनेदेतां प्रतिष्ठां हिनदा
 ऽइत्येताः क्व स प्रतिष्ठां हिनते यो महदुक्तं परस्मै शब्दसति तस्मादुक्त्यशंसं भू-
 यिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठाहिन्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥ अथाधियज्ञम् । यदे-
 तन्मण्डलं तपत्ययः स रुक्मोऽथ यदेतदर्चिदीयतऽइदं तत्पुष्करपर्णमापो क्वेता
 आपः पुष्करपर्णमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयः हिरण्यः
 पुरुषस्तदेतदेवैतन्नयः संस्कृत्येकोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु सऽस्थामूर्धमुत्क्रामति तदे-
 तमथ्येति य एष तपति तस्मादग्निं नाद्रियेत परिकृन्तुममुत्र क्वेष तदा भवतीत्यु
 ऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥ अथाध्यात्मम् । यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैष रुक्म इदं तद्बु-
 क्तमक्षन्नय यदेतदर्चिदीयते यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृत्स्नमक्षन्नय य एष एतस्मि-
 न्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयं दक्षिणोऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥
 स एष एव लोकमृणा । तमेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयः

स॒व्येऽह॒न्युरु॒षोऽर्ध॒म॒ क॑ै॒त॒दा॒त्म॒नो॒ य॒न्मि॒थुनं॒ यदा॒ वै स॒ह॒ मि॒थुने॒नाथ॒ सर्वो॒ऽथ
 कृ॒त्स्नः॒ कृ॒त्स्न॒तायै॒ तद्य॒त्ते द्वे॒ भव॒तो द्व॒न्द्वः॒ हि मि॒थुनं॒ प्र॒ज॒ननं॒ तस्मा॒द्वे-द्वे लो॒क-
 मृ॒णोऽउ॒पधी॒येते॒ तस्मा॒द् द्वा॒भ्यां चि॒तिं प्र॒णय॒न्ति ॥ ८ ॥ स॒ ए॒ष ए॒वेन्द्रः॒ । योऽयं
 दक्षि॒णोऽक्ष॒न्युरु॒षोऽथे॒यमिन्द्रा॒णी ता॒भ्यां दे॒वा ए॒तां वि॒धृति॒मकुर्व॑न्ना॒सिकां॒ तस्मा॒-
 ज्जा॒याया॒ अ॒न्ते । श्रौ॒याद्दी॒र्यवान्हा॒स्माज्जा॒यते॒ वी॒र्य॒वत्त॒मु॒ ह सा॒ जन॒यति॒ यस्या
 अ॒न्ते ना॒श्नाति॒ ॥ ९ ॥ तदे॒तदे॒वव्॒रतः॒ । राज॒न्यब॒न्धवो॒ मनु॒ष्याणा॒मनु॒तमां॒ गोपा॒यन्ति
 तस्मा॒द् तेषु॒ वी॒र्य॒वान्जा॒यतेऽमृ॒तवा॒का व॒यसा॑ । सा॒ क्षिप्र॒श्येनं॒ जन॒यति ॥ १० ॥
 तौ हृ॒दय॒स्थाका॒शं प्र॒त्यवे॒त्य । मि॒थुनी॒भव॒तस्तौ॒ यदा॒ मि॒थुन॒स्यान्तं॒ गृ॒ह्णोऽथ॒ क॑ै-
 त॒त्पुरु॒षः स्व॒पिति॒ तद्य॒था क॑ै॒वेदं॒ मानु॒षस्य॒ मि॒थुन॒स्यान्तं॒ गृ॒हासं॒विद॒-इव॒ भव॒त्ये-
 व॒ क॑ै॒वेत॒दसं॒विद॒-इव॒ भव॒ति दे॒वः॒ क्थे॒तन्मि॒थुनं॒ पर॒मो क्थे॒ष आ॒नन्दः॒ ॥ ११ ॥
 तस्मा॒देवं॒ त्वि॒त्स्वप्यात् । लो॒क्यः॒ क॑ै॒तेऽए॒व तदे॒वते॒ मि॒थुने॒न प्रि॒येण॒ धाम्ना॒ सम॒र्ध-
 यति॒ तस्मा॒द् ह स्व॒पन्तं॒ धुरे॒व न॒ बोधे॒न्नेदे॒ते दे॒वते॒ मि॒थुनी॒भव॒त्यौ हि॒न॒सानी॒-
 ति॒ तस्मा॒द् क॑ै॒तत्सु॒षुपु॒षः श्लेष्म॒णमि॒व मु॒खं भव॒त्येतेऽए॒व तदे॒वते॒ रेतः॒ सिञ्च॒त-
 स्तस्मा॒द्रेत॒स इ॒दं स॒र्वं स॒म्भव॒ति यदि॒दं किं॒ च ॥ १२ ॥ स॒ ए॒ष ए॒व मृ॒त्युः । य
 ए॒ष ए॒तस्मि॒न्मण्ड॒ले पुरु॒षो य॒श्चायं॒ दक्षि॒णोऽक्ष॒न्युरु॒षस्तस्य॒ क॑ै॒तस्य॒ हृ॒दये॒ पादा॒व-
 ति॒कृतौ॒ तौ क॑ै॒तद॒दृष्टि॒मोक्ष॒मप्ति॒ स॒ यदो॒त्क्राम॒त्यथ॒ क॑ै॒तत्पुरु॒षो म्रि॒यते॒ तस्मा॒द्
 क॑ै॒तत्प्रे॒तमा॒ङ्गुरा॒ह्वेय॒स्येति॒ ॥ १३ ॥ ए॒ष उ॒ऽए॒व प्रा॒णः । ए॒ष ह्री॒माः स॒र्वाः प्र॒जा
 प्र॒णय॒ति तस्यै॒ते प्रा॒णाः स्वाः॒ स॒ यदा॒ स्व॒पित्य॒थैनमे॒ते प्रा॒णाः स्वा॒ अ॒पिय॒न्ति त॒-
 स्मात्स्वा॒प्ययः॒ स्वा॒प्ययो॒ ह वै तः॒ स्वप्न॒ इत्या॒चक्ष॒ते परो॒ऽजं परो॒ऽक्षका॒मा हि
 दे॒वाः ॥ १४ ॥ स॒ ए॒तैः सु॒प्तः । न क॒स्य च॒न वे॒द न म॒नसा॒ संक॑ल्पयति न वा-
 चा॒न्नस्य॒ रसं॒ वि॒ज्ञाना॒ति न॒ प्रा॒णेन॒ गन्धं॒ वि॒ज्ञाना॒ति न च॒क्षुषा॒ पश्य॒ति न श्रो॒-
 त्रेण॒ शृणो॒त्येतः॒ क्थे॒ते तदा॒पीता॒ भव॒न्ति स॒ ए॒ष ए॒कः स॒न्प्र॒जासु॒ बहु॒धा व्या॒वि-

अस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुविभवत्यथ यदेक एव तस्मादेका
 ॥ १५ ॥ तदाहुः । एको मृत्युर्बहुवा३इत्येकश्च बहुवश्चेति ह ब्रूयाद्यद्वासावमुत्र
 तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहुवः ॥ १६ ॥ तदाहुः । अन्ति-
 के मृत्युर्द्वरा३इत्यन्तिके च द्वे चेति ह ब्रूयाद्यद्वायमिहाध्यात्मं तेनान्तिकेऽथ
 यदसावमुत्र तेनो द्वे ॥ १७ ॥ तदेष श्लोको भवति । अन्ने भात्यपश्चितो रसाना७
 सन्नरेऽमृत इति यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः
 सोऽन्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भातीत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥ अथाध्यात्मम् । इदमेव
 शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽन्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भाति
 ॥ १९ ॥ तमेतमग्निरित्यर्धयव उपासते । यजुरित्येष ह्रीद७ सर्वं युनक्ति सामिति
 हृन्दोगा एतस्मिन्ह्रीद७ सर्व७ समानमुक्थमिति बहूचा एष ह्रीद७ सर्वमुत्थाप-
 यति यातुरिति यातुविद एतेन ह्रीद७ सर्वं यतं विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्प-
 विद ऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति
 देवजनविदो वृषमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरस्तं यथा-यथोपासते तदेव भवति
 तदैनान्भूवावति तस्मादेतमेवंवित्सर्वैरुवैतैरुपासीत सर्व७ हैतद्भवति सर्व७ है-
 नमेतद्भूवावति ॥ २० ॥ स एष त्रीष्टकोऽग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां का
 चात्रऽर्चोपदधाति रुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आ-
 यतनमथ या७ साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकः ॥ २१ ॥ ते वा
 ऽऽते । उभेऽएष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमितं पुष्करपर्णितं उभे कृक्सामि यजुर-
 पीत एवम्वेकैष्टकः ॥ २२ ॥ स एष एव मृत्युः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एष एवंविद आत्मा भवति स यदैवंविदस्माहो-
 कात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्युर्कस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. २.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ काण्डिकासंख्या ११ ॥ ॥

नेव वाऽऽदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् । आसीदिव वाऽऽदमग्रे नेवासीत्तद्
 तन्मन एवास ॥ १ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । नासदासीन्नो सदासीत्तदानी-
 मिति नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥ तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्त-
 तरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैहत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्हत्तत्षट्त्रिंशत् सद्गुणाण्य-
 पश्यदात्मनोऽग्नीन् कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसै-
 षु ग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवन्त मनसाशऽसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च
 यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत तद्यत्किं चे-
 मानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामिव सा कृतिस्तानिवाद्धति तांश्चिन्वन्ति
 तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवन्ते तेषु शऽसत्येतावती वै मनसो विभूतिरेतावती
 विसृष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिंशत्सद्गुणाण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावान-
 सौ पूर्वः ॥ ३ ॥ तन्मनो वाचमरुजत । सेयं वाक्सृष्टाविरबुभूषन्निरुक्ततरा मूर्तत-
 रा सात्मानमन्वैहत्सा तपोऽतप्यत सा प्रामूर्हत्सा षट्त्रिंशत् सद्गुणाण्यपश्य-
 दात्मनोऽग्नीन्कान्वाग्नान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त वाचाचीयन्त वाचैषु ग्रहा
 अगृह्यन्त वाचास्तुवन्त वाचाशऽसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं
 कर्म वाचैव तेषु तद्वाग्नेयेषु वाक्चित्सु वाग्नेयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि
 वाचा वदन्ति तेषामिव सा कृतिस्तानिवाद्धति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति ते-
 षु स्तुवन्ते तेषु शऽसत्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावती वा-
 षट्त्रिंशत्सद्गुणाण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥ सा
 वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविरबुभूषन्निरुक्ततरो मूर्ततरः स आत्मा-
 मन्वैहत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्हत्स षट्त्रिंशत् सद्गुणाण्यपश्यदात्मनोऽग्नी-
 र्कान्प्राणमयान्प्राणचितस्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाचीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृ-
 ह्यन्त प्राणेनास्तुवन्त प्राणेनाशऽसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं

कर्म प्राणैर्नैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि
 भूतानि प्राणेन प्राणान्ति तेषामेव सा कृतिस्तानिवाद्दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहा-
 न्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शब्दसत्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती विसृष्टि-
 रेतावान्प्राणः षट्त्रिंशत् ॥ ५ ॥ स प्राणश्चक्षुरसृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबु-
 भूषन्निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैरुक्ततपोऽतप्यत तत्प्रामूर्हत्तत्षट्त्रिंशत्
 सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काश्चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चितस्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाची-
 यन्त चक्षुषेषु ग्रहा ऋक्षश्चक्षुः चक्षुषास्तुवत चक्षुषाशब्दन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रि-
 यते यत्किं च यज्ञियं कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत
 तद्यत्किं चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानिवाद्दधति तां-
 श्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शब्दसत्येतावती वै चक्षुषो विभू-
 तिरेतावती विसृष्टिरेतावच्चक्षुः षट्त्रिंशत् ॥ ६ ॥ तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं
 श्रोत्रं सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैरुक्ततपोऽतप्यत तत्प्रामूर्-
 हत्तत्षट्त्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काञ्छ्रोत्रमयाञ्छ्रोत्रचितस्ते श्रो-
 त्रेणैवाधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्यन्त श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रे-
 णाशब्दन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्र-
 मयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति
 तेषामेव सा कृतिस्तानिवाद्दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु
 शब्दसत्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रं षट्त्रिंशत्
 ॥ ७ ॥ तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत्प्राणानभिसममूर्हदिमं संदिग्धमन्नसंदेहमकृत्स्नं वै
 कर्मर्ते प्राणैभ्योऽकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणाः ॥ ८ ॥ तदिदं कर्म सृष्टमावि-
 रबुभूषत् । निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैरुक्ततपोऽतप्यत तत्प्रामूर्हत्तत्षट्त्रिं-
 शत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममयान्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्म-

णाचीयन्त कर्मणैषु ग्रहा अगृह्यन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशब्दन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानिवाद्दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शब्दसत्येतावती वै कर्मणो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिंशत् ॥ १० ॥ तत्कर्ममग्निमसृजत । आविस्तरां वाऽग्निः कर्मणाः कर्मणा क्लेनं जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥ सोऽयमग्निः सृष्ट्वाविरबुभूषत् । निरुक्ततरो मूर्ततरः स आत्मानमन्वैहत्स तपोऽतथ्यत स प्रामूर्हत्स षट्त्रिंशतः सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्निनर्कानग्निमयानग्निचितस्तेऽग्निनैवाधीयताग्निनाचीयताग्निनेषु ग्रहा अगृह्यन्ताग्निनास्तुवताग्निनाशब्दन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्ममग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेव सा कृतिस्तानिवाद्दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शब्दसत्येतावती वाऽग्नेर्विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥ ते हैते विद्याचित एव । तान्हेतानि वंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्याया हैवैतः एवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. ३.] ॥

अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितो मनुष्या जुष्मत्य इष्टकाः सूददोहा ओषधयश्च हनस्पतयश्च पुरीष्प्राकृतयः समिधोऽग्निर्लोकमपृणा तद्वाऽतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निर्लोकमपृणामभिरम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकमृणामेन भूतमेतत्सर्वमभिरम्पद्यते ॥ १ ॥ अद्वास्ति ७ हू त्वेवेषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव संधिः परिश्रितः परेण हान्तरिजं द्यावापृथिवी संधत्तस्ताः परिश्रितो वयाऽसि यजुष्मत्य इष्टका वर्षः सूददोहा मरीचयः

पुरीषमाद्भुतयः समिधो वायुर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते त-
 त्सर्वोऽग्निली० ॥२॥ द्यौर्हू त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितो यथा ह
 वाऽइदं कोशः समुब्जित एवमिमे लोका अस्वत्तस्तद्या इमांलोकान्यरेणापस्ताः
 परिश्रितो देवा यजुष्मत्य इष्टका यदेतानि लोकेऽन्नं तत्सूददोहा नक्षत्राणि पु-
 रीषमाद्भुतयः समिध आदित्यो लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते
 तत्सर्वोऽग्निली० ॥३॥ आदित्यो हू त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्रि-
 तस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च हू वै त्रीणि च शतान्यादित्यं
 दिशः समन्तं परियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि
 भवन्ति षष्टिश्च हू वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः
 प्रत्यर्पयन्ति रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहा अथ
 यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषं ता आद्भुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च
 रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति
 चाख्यायते तत्सर्वोऽग्निली० ॥४॥ नक्षत्राणि हू त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वाऽए-
 तानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि सप्तविंशतिः-सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं नक्ष-
 त्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त
 च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टि-
 श्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स आ-
 त्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव षट्त्रिंशद्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्यन्तरा हू शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा अथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता
 आद्भुतयस्ताः समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं न-
 क्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निली० ॥५॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्य
 एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्प-

द्यतः एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च हृन्दः ॥ ६ ॥ हृन्दाऽसि हू त्वेवैषोऽग्निश्चितः ।
 तानि वाऽएतानि सप्त हृन्दाऽसि चतुरन्तराणि त्रिचानि तेषां सप्त च शतानि
 विंशतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव
 ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यो
 ऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्रा-
 णा द्वे शिर एव षट्त्रिंशद्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्यक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥ तस्यै वा
 ऽएतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहृत्यै । यानि दश प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैक-
 पदाथ यानि विंशतिः सा विंशत्यक्षरा द्विपदाथ यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा
 विराडथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षराथ यानि चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिं-
 शदक्षरा स्वराडथ यत्सर्वैश्च हृन्दोभिरयमग्निश्चितस्तदतिहृन्दास्ता उ सर्वा इष्टका ए-
 वेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रोऽग्निर्मृदाप इति त्रीण्यक्षरा-
 णि त्रिपदा गायत्री तेनोऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा हृन्दसी तत्सूददोहा अथ
 यच्छृन्दःस्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यच्छृन्दाऽसीत्याख्यायते तन्नो-
 कम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं हृन्दाऽसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निलो ॥ ८ ॥ ता वाऽए-
 ताः । एकविंशतिर्बृहृत्य एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्त-
 द्वे स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतः एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च हृन्दः ॥ ९ ॥ सं-
 वत्सरो हू त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य गत्रय एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि भवन्ति षष्टिश्च हू वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयोऽहानि यजु-
 ष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च हू वै त्रीणि च
 शतानि संवत्सरस्याहान्यथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो
 मास आत्मार्यमासाश्च ते मासाश्च चतुर्विंशतिर्धमासा द्वादश मासा अथ यदन्त-
 राहोरात्रे तत्सूददोहा अथ यदहोरात्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ

यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते
तत्सर्वोऽग्निली० ॥ १० ॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृह० एकविंशो वै स्व-
र्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गो लोकमभिसम्पद्यते एकविंशं च
स्तोमं बृहतीं च ह० ॥ ११ ॥ आत्मा ह वैवैषोऽग्निश्चितः । तस्यास्थीन्येव प-
रिश्चितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भ-
वन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ या अमूः षट्त्रिंश-
दिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्वि-
धाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्दे तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालो हि शिरोऽथ
येनेमानि पर्वाणि संततानि तत्सूददोहा अथैतत्त्रयं येनायमात्मा प्रह्नो लोम
वज्राऽसमिति तत्पुरीषं यत्पिबति ता अद्भुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदा-
त्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमात्मैत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निली०
॥ १२ ॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृह० ॥ १३ ॥ सर्वाणि ह वै भूतानि । सर्वे
देवा एषोऽग्निश्चित आपो वै सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि ता हैता आप एवैषो
ऽग्निश्चितस्तस्य नाव्या एव परिश्चितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति ष-
ष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति नाव्या उऽएव य-
जुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च
शतान्यादित्यं नाव्या अभिन्नरत्यथ यदक्षरा नाव्ये तत्सूददोहा अथ या अमूः
षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मायमेव स योऽयं हि-
रण्यः पुरुषः ॥ १४ ॥ तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्करपर्णं चापश्चादित्यमण्डलं च
सुचौ बार्ह ताविन्द्राग्नी द्वे स्वयमातृक्षेऽयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिष
एता देवता अग्निर्वायुरादित्य एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिर्द्वादशऽर्त्वाः स

संवत्सरः स आत्मा पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा अथ यद्विकर्णी
 च स्वयमातृणा चाश्मा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशो लोकम्पृणायै य-
 जुः षट्त्रिंशो सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा स एष सर्वासामपां मध्ये स एष सर्वैः
 कामैः सम्पन्न आपो वै सर्वे कामाः स एषोऽकामः सर्वकामो न ह्येतं कस्य चन
 कामः ॥ १५ ॥ तदेष श्लोको भवति । विद्यया तदारोहति यत्र कामाः परागताः
 न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदाऽस्तपस्विन इति न ह्यैव तं लोकं दक्षिणाभिर्न
 तपसानेवंविदद्भुतऽएवंविदाऽ ह्यैव स लोकः ॥ १६ ॥ अथं पुरीषम् । चन्द्रमा आ-
 दृतयो नक्षत्राणि समिधो यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्यादुतिस्तत्समिधि वसत्येतदु वा
 ऽआदुतेरन्नमषा प्रतिष्ठा तस्मादादुतिर्न क्षीयतऽएतद्व्यास्या अन्नमेषा प्रतिष्ठाय
 यदेवा इत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं देवा इत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥
 तदेतदुचाभ्युक्तम् । विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुरिति सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे
 देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो ह्येतदेवं वेद
 लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृ-
 हृत्य एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभि-
 सम्पद्यतऽएकविंशं च स्तोमं बृहतीं च हृन्दः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५.४.] ॥

कुश्चिर्ह वाजश्चवसोऽग्निं चिक्रे । तच्च होवाच सुश्रवाः कौण्डो गौतम यद-
 ग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥
 यद्यहैनं प्राञ्चमचैषीः । यथा पराचऽआसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक्त्तन्न ते
 हविः प्रतियहोष्यति ॥ २ ॥ यद्यु वाऽएनं प्रत्यञ्चमचैषीः । कस्मादस्य तर्हि पश्चा-
 त्पुच्छन्नाग्निः ॥ ३ ॥ यद्यु वाऽएनं न्यञ्चमचैषीः । यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं
 प्रतिष्ठापयेत्तादृक्त्तन्नैव ते हविः प्रतियहोष्यति ॥ ४ ॥ यद्यु वाऽएनमुत्तानमचैषीः ।
 न वाऽउत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभिवहति न वा-स्वर्गं लोकमभिवह्यत्यस्वर्गं

उ ते भविष्यतीति ॥५॥ स होवाच । प्राञ्चमेनमचैषं प्रत्यञ्चमेनमचैषं न्यञ्चमे-
नमचैषमुत्तानमेनमचैषं७ सर्वा अनु दिश एनमचैषमिति ॥६॥ स यत्प्राञ्चं पुरुष-
मुपधाति । प्राच्यौ सुचौ तत्प्राङ् चीयतेऽथ यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपधाति प्रत्यञ्चि प-
शुशीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ यन्त्यञ्चं कूर्ममुपधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीची-
रिष्टकास्तन्यङ् चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपधात्युत्ताने सुचाऽउत्तानमुलूखलमु-
त्तानामुखां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वा अनु दिशः परिसर्पमिष्टका उपधाति त-
त्सर्वतश्चीयते ॥७॥ अथ ह कोषा धावयन्तः । निवृणशिरसमग्निमुपाधावयां चक्रु-
स्तेषां७ हैक उवाच श्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिं ज्यास्यतऽइति स
ह तथैवास ॥८॥ अथ हैक उवाच । प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्रे
ऽमुं लोकमेष्यतीति स उ ह तथैवास ॥९॥ ऊर्ध्वो वाऽएष एतच्चीयते । यद्दर्भ-
स्तम्बो लोमेष्टकाः पुष्करपर्णा७ रुक्मपुरुषौ सुचौ स्वयमातृणा द्वर्वेष्टका द्वियजू
रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमा७ शिरो
यश्चितेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निवृहेत् ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. ५.] ॥ पञ्चमो
ऽध्यायः [६५.] ॥ ॥

अथ हैतेऽरुणे । औपवेशौ समाज्ञमुः सत्ययज्ञः पौलुषिर्महाशालो ज्ञाबालो
बुडिल आश्वतराश्विरिन्द्रयुम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे समा-
सत तेषां७ ह वैश्वानरे न समियाय ॥१॥ ते होचुः । अश्वपतिर्वाऽअयं कैकेयः
सम्प्रति वैश्वानरं वेद तं गहमेति ते हाश्वपतिं कैकेयमाज्ञमुस्तेभ्यो ह पृथगा-
वसथान्पृथगपचितोः पृथक्साहस्रान्सोमान्प्रोवाच ते ह प्रातरसंविदाना एव स-
मित्पाणयः प्रतिचक्रन्तिरऽउप वायमेति ॥२॥ स होवाच । यन्नु भगवतोऽनू-
चाना अनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरं७ ह भगवात्सम्प्रति वेद तं
नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति खलु न्वाऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिध

उपेता स्थिति ॥३॥ स होवाचारुणमौपवेशिम् । गौतम कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर एतच्च हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्य तस्माच्च प्रतिष्ठितः प्रज्ञया पशुभिरसि यो वाऽएतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति पादौ त्वाऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽस्त्रास्यतां यदि ह नागमिष्य इति पादौ तेऽविदितावभविष्यतां यदि ह नागमिष्य इति वा ॥४॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम् । प्राचीनयोग्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्येत्यप एव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै रयिर्वैश्वानर एतच्च हि वै त्वं रयिं वैश्वानरं वेत्य तस्माच्च रयिमान्पुष्टिमानसि यो वाऽएतच्च रयिं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥५॥ अथ होवाच महाशालं जाबालम् । श्रीः कं त्वं वैश्वानरं वेत्येत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै बहुला वैश्वानर एतच्च हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्य तस्माच्च बहुः प्रज्ञया पशुभिरसि यो वाऽएतं बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेत्यात्मा त्वाऽएष वैश्वानरस्यात्मा त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इत्यात्मा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥६॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति वायुमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर एतच्च हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्य तस्माच्च पृथग्रथश्रेणयोऽनुयाति यो वाऽएतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥७॥ अथ होवचेन्द्रशुभ्रं भाह्ववेयम् । वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्येत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष

वै सुततेजा वैश्वानर एतच्च हि वै त्वच्च सुततेजसं वैश्वानरं वेत्य तस्मात्तवैष सु-
तोऽयमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वाऽएतच्च सुततेजसं वै-
श्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वाऽएतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाहा-
स्यद्यदि ह नागमिष्य इति चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
॥८॥ अथ होवाच जनञ्च शार्कराक्ष्यम् । सायवस कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति दिव-
मेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वाऽअतिष्ठा वैश्वानर एतच्च हि वै त्व-
मतिष्ठां वैश्वानरं वेत्य तस्माच्च समानान्तितितिष्ठसि यो वाऽएतमतिष्ठां वैश्वा-
नरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति मूर्धा त्वाऽएष वैश्वानरस्य मूर्धा त्वाहा-
स्यद्यदि ह नागमिष्य इति मूर्धा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
॥९॥ तान्होवाच । एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान्विद्वाञ्छसः पृथगन्नमधस्त प्रादिश-
मात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एनान्वक्ष्यामि यथा प्रा-
दिशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥१०॥ स होवाच । मूर्धानमुपदिशन्नेष वा-
ऽअतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषो उपदिशन्नुवाचैष वै सुततेजा वैश्वानर इति ना-
सिकेऽपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष
वै ब्रह्मलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति कु-
बुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स
यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति
सर्वमायुरेति न ह्यस्य ब्रुवाणं च न वैश्वानरो हिनस्ति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६.१.]॥

द्वयं वाऽइदमन्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयञ्च समागृह्यत्यैवाख्यायते नायम्
॥१॥ स वै यः सोऽन्ताग्निरेव सः । तस्मिन्यत्किं चाभ्यादधत्याहितय एवास्य ता
अहितयो ह वै ता आहुतय इत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवाः
॥२॥ आदित्यो वाऽअन्ता । तस्य चन्द्रमा एवाहितयश्चन्द्रमसश्च आदित्यश्चाद-

धतीत्यधिदेवतम् ॥३॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअन्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्तः
 हि प्राणऽआदधतीति न्वग्नेः ॥४॥ अथार्कस्य । अग्निर्वाऽअर्कस्तस्याद्भुतय एव क-
 माद्भुतयो ह्यग्ने कम् ॥५॥ आदित्यो वाऽअर्कः । तस्य चन्द्रमा एव कं चन्द्रमा
 ह्यादित्याय कमित्यधिदेवतम् ॥६॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव
 कमन्तः हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य ॥७॥ अथोकथस्य । अग्निर्वाऽउक्तस्या-
 द्भुतय एव यमाद्भुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥८॥ आदित्यो वाऽउक् । तस्य चन्द्रमा
 एव थं चन्द्रमसा ह्यादित्य उत्तिष्ठतीत्यधिदेवतम् ॥९॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वा
 ऽउक्तस्यान्नमेव यमन्नेन हि प्राण उत्तिष्ठतीति न्वेवोकथस्य स एषोऽग्निविधो
 ऽर्कविध उक्थविधो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमु-
 पास्ते विदुषो हैवास्यैवं भ्रातृव्यो स्नायति ॥१०॥ प्राणेन वाऽअग्निर्दीप्यते । अ-
 ग्निना वायुर्वायुनादित्य आदित्येन चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेताव-
 ती वै दीप्तिरस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च सर्वाऽ हैतां दीप्तिं दीप्यतेऽस्मिंश्च लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च य एवं वेद ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [६. २.] ॥ ॥

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माहो-
 कात्प्रैत्येवंक्रतुर्हमं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥१॥ स आत्मानमुपासीत । मनो-
 मयं प्राणशरीरं भाद्रपमाकाशात्मानं कामद्वपिणं मनोजवसं सत्यसंकल्पऽ सत्य-
 धृतिऽ सर्वगन्धऽ सर्वरसऽ सर्वा अनु दिशः प्रभूतऽ सर्वमिदमभ्याप्तमवाकुमनादरं
 यथा ब्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्यपुरुषो
 हिरण्यमयो यथा ज्योतिरधूममेवं ज्ञायान्दिवो ज्ञायानाकाशाज्ज्ञायानस्यै पृथिव्यै
 ज्ञायान्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष मऽआत्मैतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भ-
 विष्यामीति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्तास्तीति ह स्माह श ण्डिल्य एवमेतदि-
 ति ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ३.] ॥ ॥

उपा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः
 संवत्सर आत्माश्चस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पात्रस्य दिशः पार्श्वे
 ऽअवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रति-
 ष्ठा नद्वाण्यस्थीनि तमो माऽसान्यवध्यऽ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लो-
 मानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निस्त्रोचन्जघनार्धो य-
 द्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागिवास्य वा-
 गृह्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्म-
 हिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानावभितः सम्भ्रूव-
 तुर्हयो भूवा देवान्ब्रह्मन् गन्धर्वानर्वासुरानश्चो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः
 समुद्रो योनिः ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [६. ४.]

नैवेह किं चनाग्रऽआसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाशनाया हि मृ-
 त्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै
 मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कऽ ह वाऽअस्मै भवति य एवमेतद्वर्कस्यार्कत्वं
 वेद ॥ १ ॥ आपो वाऽअर्कः । तद्यद्वाऽ शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव-
 तस्यामश्चाम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निर्वर्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं
 व्यकुरुत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयऽ स एष प्राणस्त्रेधाविहितस्तस्य प्राची
 दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मावयास्य प्रतीची दिक्पुष्कमसौ चासौ च सक्थ्यौ द-
 क्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो
 यत्र क्व चेति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत । द्वितीयो मऽआ-
 त्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनऽ समभवदशनायां मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स
 संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आस तदेताऽब्रह्मं कालमविभर्ग्यावान्संव-
 त्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं ज्ञातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव

वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत । यदि वाऽऽममभिमण्ये कनीयोऽन्नं करिष्येऽइति
 स तथा वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किं चर्चो यजूंषि सामानि ह-
 न्दांषि यज्ञान्प्रजां पशून्स यद्यदेवासृजत तत्तदुत्तुमधियत सर्वं वाऽअतीति तद-
 दितेरदिति वं सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितिवं वेद
 ॥ ५ ॥ सोऽकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य
 श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेऽशरी-
 रं श्रयितुमधियत तस्य शरीरेऽएव मन आसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत । मेधं म
 ऽइदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वतन्मेधमभूदिति तदेवा-
 श्वमेधस्याश्वमेधवमेष ह वाऽअश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥ तमनवरुध्येवा-
 मन्यत । तं संवत्सरस्य एतदात्मनऽश्रान्तभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौकृतस्मा-
 त्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजाण्यमालभत्तऽएष वाऽअश्वमेधो य एष तपति तस्य
 संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्चमेधौ सो पुनरे-
 कैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा
 भवति सर्वमायुरेत्येतासां देवतानामेको भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ ॥ शतम् ५५०० ॥ ॥
 अथ वक्षः । समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्मा-
 ण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहृत्येर्माहृत्यिर्वामकज्ञायणाद्वामकज्ञायणो
 वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याह्ण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनायज्ञव-
 चा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयम्भु ब्रह्मणो नमः ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [६.५.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिका-
 संख्या ७५ ॥ षष्ठोऽध्यायः [६.६.] ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ३६१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽग्निरुस्यनाम दशम काण्ड समाप्तम् ॥ १० ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

षष्ठादिकाण्डचतुष्टये उखासम्भरणादि संचितकर्मात्ममग्निचयनं साङ्गं निहृपितम् तत्र कर्मणां भावनापुरःसरमनुष्ठाने फलविशेषो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं दशमकाण्डमारभ्यते । षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणां भावनापयोगितया अनुष्ठानाङ्गयुक्तकर्मप्रतिपादक-
तया च सर्वशेषवादस्य काण्डस्याग्निरहस्यमिति संज्ञा । रहसि भवं रहस्यम् अग्निविषयं रह-
स्यज्ञानमित्यर्थः । तत्र अग्निशब्देन आहवनीयाधिकरणं सप्तपुरुषाद्येकशतपुरुषपरिमितं चितं
क्षेत्रमभिधीयते इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति श्रुतेः तथाग्निराहति अग्निं प्रोक्षतीति च आरोहण-
प्रोक्षणे स्थलस्यैवोच्यते तस्य चित्याग्निरपरि निधीयमान आहवनीयोऽग्निस्तत्कर्म चाग्निश-
ब्देनोच्यते तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निमानादिकं तदहस्यं च ध्यानभागोऽस्मिन्काण्डे वक्ष्यत
इति अग्निरहस्यमिति नामधेयं युक्तम् ॥ तत्राग्निं चिनुतइत्यनारभ्य-विहितस्य अन्तरोपसर्गो
चिनोति प्रायणोपेन प्रचर्य सौरं युनक्ति पितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयोऽथ राजानं
क्रोणातोत्येवमादिगुणयोगादग्नेः सोमयागाङ्गवेऽपि तस्मादेतानि सर्वाणि सहेपेयादग्निं महा-
व्रतं महदुक्त्यमिति समाम्नानात् महाव्रतस्य क्रतुविशेषे नियमदर्शनादन्यत्र प्रथमज्योतिष्टो-
माग्निष्टोमसंस्थाव्यतिरिक्तेऽपीक्यानुष्ठानम् । महाव्रतं नाम संवत्सराध्यस्य गवामयनस्या-
पान्यमहः तत्राग्निचयनमहाव्रतसामबृहदुक्त्यानां नियमेन सहप्रयोज्यवान्नानि त्रीण्येवं सह-
भावीनोति वक्तुमग्निबृहदुक्त्ये प्रथममनुवदति अग्निरेष इति आद्यन्तवर्तिचयनोक्त्ययोर्ग्रहणेन
तन्मध्यपतितं महाव्रतसामापि संगृहीतं भवति एषोऽग्निः संवत्सरात्मकः पुरस्तात्पूर्वं चीयते
इष्टकाभिः अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं षष्ठे काण्डे प्रतिपादितम् उपरिष्ठान्महवतीयशस्त्रादनन्तरं म-
हाव्रतसामोद्गात्रा गीयते तस्मादनन्तरं महदुक्त्यं नाम बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं होत्रा शस्यते
। संवत्सरात्मकाग्नेः पूर्वं चयनं बृहदुक्त्यस्यान्ते शंसनमिति यदुक्तं तत्प्रशंसितुमाह प्रजापते-
रिति अग्निचयनं नाम प्रजापतिसंधानार्थमिति षष्ठे प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् ॥ १॥ प्रजापतेः सं-
वत्सरूपतामाह ॥ २॥ चीयमानाग्नेः संवत्सरप्रजापतिरूपतामाह । इष्टकाश्च किंचिदधिकैका-
दशसहस्रसंमिता उपधेयाः अत्र यावत्य इष्टका यजुर्मन्त्रैरुपहिताः तावत्य एव प्रजापत्यव-
यवात्मना प्रतिसंहिता इत्याह तदेतद्वैवेति अत्रैवाग्नि एतद्यजुश्चितं यजुर्मन्त्रैरिष्टकाभिश्च-
यनं कृतं तदत्र प्रजापतौ प्राप्तं प्रतिसंहितमवयवात्मना युक्तं संवत्सरसम्बन्धिनामहोरात्रा-
णां पर्वरूपाणां यजुष्मतीनामिष्टकानां च संख्यासाम्यान्नाभिरेव कृत्स्नं प्रजापतिशरीरमापद्यत
इत्यभिप्रायः ॥ ३॥ एवं चित्यमग्निं प्रजापत्यात्मना स्तुवा स्तोत्रशस्त्रे स्तोतुमाह अथ यो
ज्येति । अत्रोक्तशब्द स्तुतशस्त्रसाधारणः उत्तरत्र द्वयोरपि स्तूयमानत्वात् ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं वेत्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति ग्रहग्रहणं वा चमस्तोत्रयनं वा स्तोत्रप्रारम्भकालः(ः) स्तु-
तमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तरं शस्त्रं शंसनीयम् अत इदानीं तत्पूर्वभावि ग्रहग्रहणं प्रशंसितुं
तत्र ग्रहे सेव्यमानं च संस्तौति तमस्य तं रसमिति । अनुयन्ति अनुगमयन्ति । लोके यथा
अमुत्र विप्रकृष्टे प्रदेशे अद इष्टं मे मदीयमेकं वस्तु आहरिष्माम्यहमिति पूर्वं गच्छति यद्य-
जुर्मन्त्रः ऋक्सामाभ्यां रसानयनाय प्रथमं गतः तं रसं संवत्सरसाध्यगवामयनोपापान्यदिवस-

निष्पाद्ये महाव्रते आप्नुवन्ति ॥४॥ तस्मिन्निति निमित्तसप्तमी यजुषा ग्रहे गृहीते । तत्र प्र-
जननगायत्रबृहद्वयत्तरमद्राख्यानानि (!) पञ्च सामानि विद्यन्ते । बृहदुक्त्यस्य गायत्रौष्णिहबार्हत-
तृचाशीतित्रयात्मकवात्सर्वा ऋचो महदुक्त्यमित्युपपन्नम् ॥५॥ पूर्वं प्रजापते रससंयुक्ता स्यात्
अन्यथा रसाभावे शरीरमदृढं भवेदितोमामाशङ्कां रसस्थापनेन व्युदस्यति ते यदेति । यस्मि-
न्काले स्तुवते उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः यदा चानुशंसति स्तोत्रमनुलक्ष्य शस्त्रं पठेत् हेता
अथ शस्त्रादनन्तरं वषट्कृते शस्त्रयाज्यान्ते वषट्कारे कृते एनं गृहीतं स्तोत्रशस्त्राभ्यां संस्कृतं
रसमस्मिन्नग्नौ प्रजापतिरूपे जुहोति तत्तेन होमेन एनं प्रजापतिं एष जुतो रसोऽप्येति अपि-
गच्छति संयुक्तो भवति । इदानीमस्मिन् चयनप्रदेशे महाव्रतं साम स्तुतं शेते तिष्ठतीति न
पश्यन्ति । किं तु अग्निं चितमेव पश्यन्ति अग्निर्हि आत्मा स्थूलं शरीरम् तत्तस्मादेनं चित्या-
ग्निमेतेऽउभे महाव्रतबृहदुक्त्ये रसो भूवापीतः अपिगच्छतः एकीभवतः उभे च ऋक्सामे ग्र-
हग्रहण्यगुरपीतः ऋक्सामाभ्यां पुरस्ताद्यजुर्मन्त्रेण ग्रहणात् ॥६॥ चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रशं-
सति । चिते चित्याग्नौ योऽग्निराहवनीयो निधीयते । अतः पञ्चमी चितिः तस्या उपरि निधी-
यमान आहवनीयोऽग्निरिति द्वयमेकं मिथुनम् । अयमात्मा स्थूलं शरीरं मिथुनरूप एव भव-
ति ॥७॥ मिथुनत्वं नाम स्त्रीपुंसयुगलम् तद्वरीरे प्रदर्शयति अङ्गुष्ठा इति । स वषट्कारान्ते
जुतो रसः अनेन मिथुनेनात्मना शरीरेण एतं चितिद्वन्द्वमिथुनरूपमग्निमपिगच्छति ॥८॥ उक्त-
मिथुनरूपेणाप्ययनप्रका प्रदर्शितः पुनश्चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रस्तोतुं प्रकारान्तरेण मिथुनत्वं
प्रतिजानोते अप्यहैवमिति ॥९॥ मिथुनपरम्परावेदितुः फलमाह न ह वाऽइति । प्रकारा-
रेणाप्ययनप्रकारं वक्तुमात्मनोऽन्नरूपवमाह अन्नं ह वेवेति अयमात्मा अन्नमेव तत्साध्यत्वात् उ-
क्तार्थं मन्त्रं संवादयति (१०. १०७. ७.) ॥१०॥ भूमावग्निश्चोयते अत आधाराधेययोर्भेदोपचारेण
भूमेरग्नित्वं सम्पन्नम् । चितोऽग्निर्जिघात्तस्थविष्ठभागात्मना भावनीयः तस्योपरि निहित आह-
वनीयोऽग्निरन्नस्याणिष्ठभागात्मना ध्येयः ॥११॥११॥११॥

पूर्वं महाव्रतयज्ञे सह प्रयुक्तानि अग्निचयनमहाव्रतसाममहदुक्त्यशस्त्राणि त्रीण्यपि पद्या-
काराणि अधिदेवं पृथिव्यत्तरिक्षद्युलोकात्मकानि अध्यात्मं मनःप्राणवायूप्राणि चेति द्वितीय-
ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते ज्योतिष्टोमयज्ञऽएवैतेषां त्रयाणां सम्पादनाप्रकारश्चेत्यते ॥ अग्निं चित्याग्निं
व्यधत्त । तृतीयं पद्याकारमात्मानं बृहदुक्त्यं बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं व्यधत्त ॥१॥ यस्मा-
दिमे त्रयो लोकाः सहासृज्यन्त तस्मादेतानि त्रीणि अग्निमहाव्रतबृहदुक्त्यानि सहानुतिष्ठेत्
॥२॥ उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य प्रथममात्मा मध्यशरीरं सम्भवति ॥३॥ तत्र महदुक्त्यमाख्या-
यते तमां सम्पूर्णमुच्यते बृहतीसहस्रात्मकवात्सम्पूर्णाक्तिः । सम्यगुक्तौ मुख्यत्तरमप्याह आ-
त्मा हीति आत्मनस्तु सर्वाङ्गेभ्योऽपि स्थूलत्वात् ॥५॥ अधुना प्रथमसंस्थानरूपज्योतिष्टोमाग्नि-
ष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोतुं तत्रैवाग्निचयनादित्रयस्योपादानाद्ब्रह्मवादिप्रशनोत्तराभ्यां दर्श-
यति । सह युगपत् उरुपापानि आप्तुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगबाहुल्येन
ऋत्विक्सम्पादनादेः दुष्कारत्वेन चानधिकारात् । तत्राग्निष्टोम इति पदेनाग्निस्तवनोक्तोऽग्निचय-
नमुक्तमिति मत्तव्यम् ॥६॥ पद्याकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिरःपद्ममध्यपुष्पात्मकाः पञ्चा-
वयवाः शिरो गायत्रं रथन्तरं दक्षिणः पद्मः बृहदुत्तरः पद्मः भद्रमस्य पुक्वं राजनसाम (!) ह्या-
त्मेति तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति तस्य वाऽइति ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि त्रीणि

सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवा यस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृद्बहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तृच-
सूक्तत्रयात्मकं बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरा भवति बहिष्पवमानमपि गायत्रीकन्दस्कै-
स्तृचैर्गीतव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः तृतीयसवने सप्तदशस्तो-
त्रियात्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ । होत्रानुशंसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रम् सप्तदश-
स्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं होतुः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मनूपम् । एकाविंशत्यावृत्तिरूपं
यज्ञा यज्ञा वोऽग्रय इत्यत्रोत्पन्नं साम पुक्स्थानीयम् ॥७॥ आज्यं पृष्ठमित्युभयोर्मध्यात्मनू-
पतामाह । आज्यस्तोत्रं पञ्चदशस्तोत्रियात्मकम् । परिमादः परितो हर्षहेतवः महाव्रते क्रि-
यमाणानि यानि परिमात्रामकानि सामानि तत्स्थानीयास्ताः ॥८॥ महदुक्त्येऽपि गायत्रबार्ह-
तौष्णिहृतृचाशीतयः पक्षमध्यपुक्तात्मकाश्चावयवाः सन्ति तत्सर्वमग्निष्टेमे दर्शयति । प्रातरनु-
वाके गायत्र्यादीनि सप्त कन्दांसि धाय्यादिषु विराट्कन्दश्चाष्टमं होता शंसति । विराजस्त्र-
यस्त्रिंशदक्षराणि [५.४.८.] । ता महदुक्त्यगतास्तिस्रोऽशीतयः । बृहदुक्त्ये शिरःपक्षाद्यवयवाः
सन्तोत्युक्तं तद्दर्शयति अथ यानि पञ्चचवारिंशदिति तत्र यानि पञ्चविंशतिसंख्यान्यक्षराणि
तान्यात्मा मध्यशरीरम् अनेन शिरःपक्षद्वयपुक्तान्यवयवा अप्युक्ता वेदितव्याः अथ यान्यव-
शिष्टानि विंशतिरक्षराणि तदावपनं नाम महदुक्त्यशस्त्रस्योद्भागात्मकत्वेन (शं)सनीयेषु सू-
क्तेषु वने न वा यो न्यधायि चाकन् (१०.२१.१.) यो ज्ञात एव प्रथमो मनस्वान् (२.१२.१.)
इत्यनयोः सूक्तयोर्मध्ये आयुष्कामयज्ञमानार्थं तासां कासां चिदृचां शंसनम् ॥९॥२॥१॥

अग्निचयनेष्टकाहेतवो मृदापश्च चित्याग्नेः पञ्चेष्टकाचितयः पञ्च पुरीषचितयः चित्यु-
पस्थानमन्त्रश्च तत्र प्रजापतिरूपेणेष्टकाः पुरीषेष्टकाचितयः प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना म-
न्त्रोपस्थानं कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन च तृतीयब्राह्मणे स्तूयते ॥ मर्त्यप्रजानां भक्षयितारम्
॥१॥ पञ्चम्या इष्टकाचितेरुपरि निहितायाः पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि विकर्णीनामिकामिष्टकां
स्वयमातृष्णानामिकां चोपधाय हिरण्यशकलैः सम्प्राप्य तत्राहवनीयाग्नेराधानं सप्तमो चिति-
रिति व्यवह्रियते अतः पञ्चमोसप्तमोभ्यामिष्टकाचितिभ्यां तन्मध्यस्थितायाः पुरीषचितेरमृती-
करणम् ॥७॥ चित्याग्नेर्न्यूनातिरेकपरिहाराय मन्त्रेणोपस्थानं देवाः कृतवन्तः ॥८॥ ऋगतम-
नुष्टुप्कन्दो वाग्रूपेण प्रशंसति धामकदग्निरित्यृगनुष्टुब्बाग्रूपा चतुष्पात्वसाम्यात् चवारि वा-
कपरिमिता पदानोति वाचः पादचतुष्टयमाप्नातम् । अग्निमां पुरीषवर्ती चितिं चिदानेन म-
न्त्रेणोपस्थानम् ॥१०॥ यविष्ठपदवर्त्या । अनिरुक्तायास्पष्टाग्निलिङ्गया । निर्वक्तुमनर्हमनिरुक्ताम्
। यद्यप्यग्न्यादिपदं स्पष्टतया न प्रतीयते सूक्तस्याग्नेयवादस्या अप्याग्नेयत्वं प्रकरणादवसीयते
॥११॥३॥१॥

चतुर्थब्राह्मणे षट्संख्याका इष्टकाचितयः प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जास्थिसा-
वमांसमेदोऽसृक्कावाग्रूपत्वेन च एकैकस्या इष्टकाचितेरुपरि निधीयमानाया एकैकस्याः पु-
रीषचितेरमृतवसम्पत्त्यामग्निमायाश्चितेरुपरि निहितविकर्णीस्वयमातृषेष्टकाहिरण्यशकलाहवनी-
यनिधानं प्रजापतेर्हिरण्यरूपत्वेन प्रणीतेऽग्नौ ह्ययमानाः समिधो देवानामन्त्रत्वेन स्तूयन्ते अ-
थाग्निचितः पक्षिभक्षणवर्जनं व्रतं च प्रतिप्राप्यते ॥ एतेनाग्निकर्मणा एतयावृता क्रियया एक-
धा एकप्रकारमात्मानं जगामरणधर्मरहितं कृतवान् ॥१॥ अग्निं चितवान्यज्ञमानोऽमुष्मिन्स्वर्गे
लोके हिरण्यसमानवर्णः सम्भवति ॥१॥ चित्याग्निमभिलक्ष्य आहवनीयाग्नेः प्राङ्मुखत्वेन प्र-

णयनम् । संचिते इष्टकाचितेऽग्नौ । प्रणीताद्दूर्ध्वं प्रणीतेऽग्नौ । इत्येवम् ॥११॥ प्राणस्योर्ध्वगति-
वादेवेभ्यः प्राक् प्राचा हस्तेनोर्ध्वं होमं कुर्वति । तस्मादग्नेः प्रणयनं देवानां प्राङ्मुखत्वेन ह-
वनमित्यर्थः ॥१२॥४॥१॥

अग्निचयनकर्म अग्न्याधानाग्न्याधेयहविरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमाध्वराज्ञसू-
यादिसर्वयज्ञात्मकमिति पञ्चमब्राह्मणे स्तूयते यज्ञवीर्याणां मीमांसा च वक्ष्यते ॥ सोऽग्निं चि-
कीर्षमाणः पशुं पुरुषाश्चादीन्यशूनालभते आधानप्रथमकरणसाम्यात्पश्चालम्भनमेवाधानहृ-
पत्वेन स्तूयते ॥१॥ समानेन मन्त्रेण प्रातःकालीन एक एव मन्त्रः सायंतनोऽप्येक एव रात्रि-
मप्रयावमिति सायंतनो मन्त्रः अहरहरप्रयावमिति प्रातःकालीनो मन्त्रः । देवयजनं प्रत्यग्नेः
प्रणयनम् अप्सूष्यभस्मावपनम् । एतेषु दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु ये विष्णुक्रमास्तऽएव अग्निच-
यने क्रियमाणा विष्णुक्रमाः । यज्ञेषु यज्जप्यं तद्वात्सप्रं सूक्तम् ॥२॥ चितमग्निं यैः सामभी
रथत्तरादिभिः परिगायति तत्सामजातं महाव्रतम् । तत्र महाव्रतयज्ञे सामगानात्प्राउद्गात्रा पु-
रस्ताज्जप्यो मन्त्रोऽस्ति तदत्र शतरुद्रियम् । वसोर्ध्वरा नाम चमकसूक्तेन (वाजसं० स० १८. १-
२७.) ह्वयमानाज्यधारा सा बृहदुक्तं बृहतोसहस्रात्मकं शस्त्रम् । गृहमेधाः सत्त्रयागाः ॥३॥
पशुबन्धः षट्सु-षट्सु मासेषु क्रियते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यज्ञेतेति सोमयागः संवत्सरे
विधीयते । उपहन्यात्पृथक्कुर्यात् ॥४॥५॥१॥

एवं पूर्वाध्यायेन महाव्रतयज्ञे अग्निचयनमहाव्रतबृहदुक्त्यानि सह प्रयोक्तव्यानीत्युक्त्वा
तानि च सर्वैरग्निष्टोमऽएवाप्तुं शक्यानीत्यग्निष्टोमगतसामशस्त्राण्येव महाव्रतसाममहदुक्त्यात्म-
ना स्तुवा चित्याग्निं प्रजापत्यात्मना प्रस्तुत्य पञ्चेष्टकाचितीः पुरोषचितीश्च प्रजापतेर्मर्त्यामृत-
शरीरात्मना प्रतिपाद्य हिरण्यशकलप्रोक्षणमाहवनीयस्थापनं हिरण्यमयहृपत्वेन स्तुवा अग्निचितः
वयोभक्षणवर्जननियमादनन्तरमग्निचयनस्य पुनर्मृत्युजयहूपं फलं तस्याग्निकर्मणः सर्वयज्ञात्म-
ना स्तुतिरुक्ता । अथ द्वितीयेऽध्याये चित्याग्निविषयो विचारो वक्ष्यते । तत्र प्रथमब्राह्मणे
चित्याग्नेः पक्षिहृपवं पक्षपुङ्ख्येः प्रमाणं च विधीयते ॥ पुरुषादिपञ्चपशवः प्रजापतिः सर्वा-
त्मकवात्तस्य । अनुपसमुत्थ मध्यप्रदेशे अवष्टम्भमकृत्वा अनुपाधाय कंचिदाधारमकृत्वा यदा
पक्षाभ्यां मध्यभागमनवष्टभ्य पक्षाग्राणि अविस्तीर्य । यदैव पक्षौ उपसमूहन्ते पक्षाभ्यां म-
ध्यभागं समूहन्ते पक्षमूलभागं मध्यभागसमीपे संकोचयन्ति यदा च पक्षाग्राणि विसृजन्ति वि-
किरन्ति ॥१॥ चित्याग्नेः अङ्गुलिपरिमाणं दर्शयति ॥२॥ अरत्तिपरिमाणं विधत्ते । वितस्तिर्द्वा-
दशाङ्गुलः वितस्तिद्वयमरत्तिः सा चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमाणा तया मिमीते ॥३॥ उभयतः
पक्षस्य पार्श्वद्वये अन्तरतः चित्याग्नेर्मध्यदेशे । व्युद्ब्रह्मति अन्ते विवर्धयति ॥४॥ नितरां (!) ना-
मो नमनं निर्नामः । वितृतोयऽइति पक्षभागं त्रेधा विभज्य अन्तरे तृतीयभागे ॥५॥ उद्ब्रह्मति
विकर्षति समूहति संकर्षति ॥७॥ अथ पञ्चेष्टकाचित्युपधानानन्तरमात्ममध्यपक्षद्वयेन ऋज्वा-
लिखितदक्षिणावृत्तसव्यावृतः सहस्रत्रयसंख्याका इष्टका उपधेयाः तदुपधानं प्रशंसति अथ
हृपमिति उक्तममलिमम् अत्रान्तिमे हृपे एष सर्वोऽग्निः संस्कृतः इष्टकाभिश्चितः । ऋज्वालि-
खिताः ऋजुलेखा अकुटिलरेखाः इत्यालिखिताः इतिशब्दोऽभिनये एवमालिखिता इत्यनेन
दक्षिणावृतः द्वितीयेत्यालिखितशब्देन सव्यावृतः ॥८॥ पञ्चमोमिष्टकाचितिमुपधाय अग्निं स-

सप्तपुरुषसंज्ञितं त्रेधा विभज्य मध्यमे तृतीयभागे ऋजुलेखा इष्टका उपदध्यात् ॥१॥ अग्नेस्त्रिवृत्त्वं षष्ठे प्रतिपादितम् (६.१.३.१८.) ॥११॥११॥२॥

द्वितीयब्राह्मणे चित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणतां पक्षपुङ्खयोश्च अरत्त्रिवितस्तिप्रमाणतां विधत्ते । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः (६.१.१.३.) ॥१॥ स सुपर्णद्विपः प्रज्ञापतिः सप्तपुरुषसंमितोऽभवत् ॥५॥ समस्थितेन यज्ञमानेनोर्ध्वबाहुना चित्याग्नेर्मानं कुर्यात् । एवं प्रपदेन पादाग्नेणावस्थानाउन्नतो भवतीति यत्प्रमाणमस्ति तत्परिधिद्विः शर्कराभिराप्तवान्भवति ॥६॥ चित्याग्नेः सार्धसप्तपुरुषप्रमाण इत्यापस्तम्बवचनम् अत्र तु सप्तपुरुषप्रमाणमेवोच्यते अधिकमर्धपुरुषप्रमाणं नोक्तमिति तद्विधत्ते अथ पक्षयोरिति पुरुषः पञ्चारत्निक इत्युक्तम् पक्षद्वये अरत्त्रिद्वयं पुङ्खे वितस्तिरिति वक्ष्यते उभयं मिलित्वा सार्धमरत्त्रिद्वयमर्धपुरुषप्रमाणं लभ्यते ॥७॥ मणिबन्धादारभ्य साङ्गुलिरग्रकोरे वितस्तिः ॥८॥२॥२॥

प्राकृतस्य सप्तविधाग्नेः वैकृतेष्वत्यस्यैकशतविधाग्नेश्च वेदिमानं तृतीयब्राह्मणे विधत्ते ॥ या इयं वेदिः सौमिकी प्रसिद्धा सा सप्तविधस्याग्नेः मात्रा भवति । महावेदेर्मानं विधातुं प्राचीनवंशगतवेदेर्मानं सेतिकर्तव्यताकं विधत्ते स देवयज्ञनमिति सोऽध्वर्युः देवयज्ञनक्षेत्रं निश्चित्य पूर्वद्वारेण पत्नीशालं प्राग्वंशं प्रविश्य गार्हपत्यार्थं खात्वा तत्क्षेत्रं जलेन सिञ्चेत् गार्हपत्यार्थं कल्पितात्प्रदेशात्सप्त प्रक्रमान्प्रागायतान्गृहीयात् पञ्चारत्निकः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यम् ततः सप्त प्रक्रमेभ्यः प्राञ्चं व्यामं विमिमोते व्यामश्चतुररत्निकप्रमाणः तस्य व्यामस्य मध्ये आहवनीयस्थानं कल्पयेत् एष आहवनीयो वक्ष्यमाणायाश्चयनमहावेदेर्गार्हपत्यो भवति । स प्रक्रमत्रयात्प्रदेशो महावेदेः पश्चिमभागस्यात्तः ॥१॥ व्यामोऽष्टदशप्रक्रमकृतां वेदिं महावेदेर्योनिवेन प्रशंसति सैषेति । एतस्या व्यामरूपाया योनेर्गार्हपत्यचित्यात्मकमग्निं ज्ञानितवत्तः गार्हपत्यादाहवनीयं महावेदिगतमाहवनीयचित्यात्मकमज्जनयन् ॥३॥ सप्तविधं सप्तपुरुषप्रमाणम् ॥४॥ अथ यथा सप्तविधस्य प्राकृताग्नेर्व्यामैकादशाः प्रक्रमाः एवमष्टविधनवविधादिपुरुषप्रमाणानामेकशतविधपर्यन्तजज्ञाः सोऽग्नेर्दशप्रक्रमा प्राकृतो वेदिः किं पुरुषसंख्यया वर्धयितव्या आहोस्विन्न वेति संशयं व्युदसितुं पूर्वपक्षयति तद्वैकऽइति । उत्तरा विधाः अष्टविधाद्येकशतपर्यन्ता अग्निप्रकारेण्कारिष्यन्तः । अष्टविधाद्यग्निमहावेदीनां योनिभूतवेदिवृद्धिं विना वृद्धिः कर्तुं न युक्ता । अग्निगर्भिः स हि सप्तपुरुषप्रमाणमेव प्राकृतेऽष्टविधादीनामपि भवति ज्ञातस्यैव तस्याः अष्टविधादिदूषेण वृद्धिः अतस्तस्य योनिभूता वेदिव्यामैकादशप्रक्रममात्रैव । तस्मादष्टविधाद्येकशतविधात्तासु विकृतिषु प्राग्वंशगता वेदिर्गार्हपत्या चितिश्च प्रकृतिभूतसप्तविधैकपरिमाणैव कार्या अग्निक्षेत्रं महावेदीष्टका इत्येतत्सर्वमुत्तरोत्तरं विवर्धते ॥६॥ प्रथमं वेद्यन्तात्प्रागायतषट्त्रिंशत्प्रक्रमा रज्जुर्मिता तां सप्तधा विभज्य तस्या रज्ज्वाः सप्तसु भागेषु मध्ये प्राचस्त्रीन्भागानुपदधाति इष्टकाभिरुपदध्यात् अवशिष्टांश्चतुरो भागानुपधानार्थं न विनियुञ्जीत किं तु हविर्धानसदःप्रभृत्यर्थं परित्यजेत् ॥८॥ अथ चित्याग्नेः प्रकारान्प्रतिज्ञानीते अथाग्नेरिति विधाः प्रकारा उच्यन्तऽइति शेषः । साधिमानानाम् पक्षपुङ्खेभ्योऽधिक्येन निक्षिप्तारत्नितस्तिप्रमाणसहितानाम् ॥११॥ सप्तपुरुषाश्चतुर्दशभिर्गणनेनाष्टानवतिः सम्पद्यते अत्र त्रिपुरुषप्रमाणयोजनेन एकशतविधोऽग्निरुत्पद्यते ॥१२॥ एवमेकशतपुरुषप्रमाणं मध्यपक्षपुङ्खेषु दर्शयित्वा

प्राकृताग्निवत्पक्षपुद्गेधधिकं योजनीयं प्रमाणमाह ॥१३॥ प्राकृतसप्तविधे सप्तमस्य या संख्या-
सम्पत्तिरुक्ता अथैकः पुरुषोऽत्येतीत्यादिना (क° ५०) सा सम्पत्तिरितरेषु त्रयोदशसु पुरुषेषु
द्रष्टव्या ॥१५॥ प्रकारान्तरेण सम्पत्तिमाह ॥१६॥३॥२॥

चतुर्थब्राह्मणे एकशतविधस्याग्नेः सर्वकामनूपवेन आदित्यात्मना स्तुतिः तस्य सप्तवि-
धप्राकृताग्निसंख्यया सम्पत्तिप्रकारः (४-७०) सप्तविधस्य चैकशतविधसंख्यया सम्पत्तिश्च (८०)
प्रदर्श्यते ॥१॥ अधिमासेन सह सप्तऽर्तवः । सप्तसु स्तोमेषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंश-
चतुर्विंशतिष्वत्रयस्त्रिंशेषु । बृहद्रथत्तरवैहूपवैराज्ञशाक्करादिषु सप्तसु पृष्ठेषु । सप्तसु शीर्ष-
ण्येषु प्राणेषु । प्राच्यादयश्चतस्र ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे सूर्यमण्डलमेव सप्तमी दिगिति सप्त दिशः
॥५॥४॥२॥

एवं चित्याग्नेर्वेदेश्च मानमुक्ताम् अथ चयनविषयविचारो वक्ष्यते । तत्र कालं विधत्ते
पौर्वाह्निक्यापराह्निक्योरुपसदोर्मध्ये चिनुयात् । तत्र साग्निकप्रकृतावग्निष्टोमे तिस्र उपसदः सा-
ग्निकऽएकाहिके क्रतौ तिस्र उपसदः द्वादशाहगवामयनतापश्चिदादिषु (!) अहोऽनसत्त्रसंवत्सरेषु
द्वादशचतुर्विंशतिषष्टत्तरत्रिंशतसंख्या उपसद इति वक्ष्यते ताश्च त्रिवादिपक्षेष्वपि एकैकस्मि-
न्दिने पूर्वाह्णपराह्निक्योः उपसदः कार्याः ॥१॥ यावतीरुपसदः कुर्यान्नावग्निः प्रवर्ग्यैश्चरितव्यम्
उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः ॥३॥ उपसत्सु प्रवर्ग्यचरणं प्रशंसति अहोरात्राणि
वाऽइति यतः संवत्सरमिता (? रश्मिता C. रश्मिन्तः A.) उपसदः अतोऽहोरात्राणि तत्र चैकै-
कस्मिन्दिने द्वे-द्वेऽइति तयोर्होरात्रनूपवम् ॥४॥ न केवलमत्रैव तापश्चितोषु किं तु यत्र-
यत्राधिका न्यूना वाऽउपसदः तत्र-तत्र प्रवर्ग्यचरणेनादित्यस्थापनं कृतं भवति । क्रतुवि-
शेषे चतुर्विंशतिसंख्या उपसदः कार्याः ॥५॥ द्वादशाहे ॥६॥ सामान्येन षट् ॥७॥ प्रकृतौ
तिस्रः ॥८॥ तत्रोपसदां मध्येऽनुष्ठानव्यस्य चयनस्येष्टकाचितिपुरीषनिवपनयोरनुष्ठानप्रकारा
वक्ष्यन्तऽइति प्रतिजानीते अथात इति । अग्नौ षडिष्टकाचितयः षट् पुरीषचितयः ताश्च ताप-
श्चिते क्रतौ प्रतिमासमेकैका उपधेयाः तथा च वसन्तादिषु षट्स्वृतुषु यो-यः कामः तं सर्व-
मात्मानमभिलक्ष्य सम्पादितवान्भवति ॥९॥ असपत्नानामधेयाः पञ्च विराट्संज्ञकाश्चवारिंश-
दिष्टकाः प्रथमदिवसे उपदध्यात् स्तोमभागा नामेष्टका एकोनत्रिंशत् प्रतिदिवसमेकैकामि-
ष्टकामुपदध्यात् मासान्ते सर्वासामेकवारं सादनं तथा देवतयेति मन्त्रेण तथा ता अस्य सू-
ददोहस इत्यनेनैतासां सकृदधिवदनम् ॥१३॥ नाकसत्पञ्चचूडादीष्टकाभिः षष्ठी चितिः स-
म्पादिता ॥१४॥ द्वादशस्य मासस्याष्टाविंशतिसंख्याकैरहोभिः पुरीषनिवपनम् तत उत्तमे द्वे
ऽअहनी परिशिष्येते एकमेव सुत्यमहरावृत्त्या (? वृत्त्या) संवत्सरा भवतीति तदेकमहरतिरि-
च्यते (? तदेकमहरित्युच्यते A. तदेमद्वरित्युच्यते C1. तदेतदहत्रयमतिरिच्यते C2.) तानि
त्रीण्यहानि पुरीषचितेरतिरिक्तानि भवन्ति तान्यहानि विशिनष्टि यदहरिति । तेष्वहस्सु यत्प्र-
वर्ग्यापसदामनुष्ठानं तेन तस्य संसर्प्याहस्पतिसंज्ञकस्य (?) त्रयोदशमासात्मकस्य सम्बन्धि-
ष्वहोरात्रेषु आदित्यात्मकस्य सप्तमर्तोः स्थापनं कृतं भवति ॥१५॥ सुत्यानां संख्यां विधत्ते
स संवत्सरमिति संवत्सरपर्यन्तं प्रसुतः सोमयागः स्यात् प्रतिदिवसमेकैकः सोमयाग इति
षष्ट्युत्तरत्रिंशतसंख्याकाः सोमयागा भवन्ति । तत्र तापश्चिते कर्तव्यमग्निविशेषं प्रदर्शयन्स्तौति

सर्वमेकशतविध इति अतः सर्वेण संवत्सरपर्यन्तं क्रियमाणेन एकशतविधाग्निमता सोमया-
गेन सर्वमाप्तवान्भवति । अतिरात्रसंस्थेन सर्वपृष्ठवता विश्वजिदाख्येन ॥१६॥५॥२॥

पूर्वं संवत्सररूपप्रज्ञापतेरेकशतविधाग्निवमुक्तम् तस्यादित्यरूपं शतसंख्याकरश्मिभिर्म-
ण्डलेनैकशतसंख्यापूरकेण सम्पन्नमिति चेत्तम् अधुना प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वं सप्तवि-
धाग्निना सम्पत्तिश्च वक्ष्यते चयनस्य अमृतवप्राप्तिः फलमिति च ॥ मलिम्लुचसाहित्येन त्र-
योदश मासाः । द्वा-द्वावृतुऽएकीकृत्य त्रय ऋतवः ॥१॥ सप्तविधाद्येकशतपर्यन्ताग्निचयनस्य
सूर्यलोकः फलमिति दर्शयति तस्यैतस्येति एतस्य सवितुर्मण्डलस्य परस्तादुपरिभागे सर्व-
कामपूरकः मरणधर्मरहितो लोकोऽस्ति । यदेतदर्चस्तेजो दीप्यते सोऽमृतलोकः ॥३॥ अर्चि-
षोऽमृतफलत्वं सवितुसम्बन्धित्वं च प्रदर्शयति तदेतदिति ॥५॥ एतदर्थज्ञातं पश्यन्ती विचा-
रयन्ती वाक् दीर्घं तज्जायुस्वित्यादिका वदति । शतायुता शतवर्षजीवनं लोक्या लोकहिता
पुण्यलोकहेतुः यस्मादंतायुर्जीवनं लोकहितं तस्मादायुषः पूर्वं स्वकामो स्वहितमिच्छन्
स्वेक्या न म्रियते तन्मरणमलोक्यममृतवत्पलोकसाधनं न भवति । शतादर्वाचीनेषु वर्षेषु
मरणं पुण्यलोकसाधनं न भवति ॥७॥ ये विंशतिवर्षादर्वाचीनेषु वर्षेषु म्रियन्ते ते अहोरा-
त्ररूपेषु लोकेषु सज्यन्ते सम्ब्रध्यन्ते ॥८॥ एकदिनजीवनमेकरात्रिजीवनमपि ब्रह्मयज्ञफलं कि-
मुत शतं वर्षाणि जीवितवतः अमृतवप्राप्तिः । यः पुरुषः एनमुख्याग्निं संवत्सरपर्यन्तं बि-
भर्ति एष एकशतविधं चित्याग्निं विधातुं योग्यः । संवत्सरभृतमिव इवशब्दोऽप्यवधारणे
वर्षपर्यन्तं भृतमेवाग्निं चिन्वीत ॥९॥ विधाभिः पुरुषैरेकशतविधः । प्रतिचिति ऋतव्ये ॥१०॥
याः प्रथमाः प्रथमचितावुपहिताः प्राणभृतः पञ्चाशदिष्टकाः याश्चोत्तमचितावुपहिता विराड्ना-
कसत्पञ्चचूडाख्याः पञ्चाशत् ताः शतम् आसामाद्यन्तोपहितानां मध्ये या इष्टकाः उपधीयन्ते
ताः सर्वा अपि एकशततमो विधा ॥११॥ उपधानमन्त्रसंख्ययाप्येकशतविधवम् । यजुष्येव
तेजो यस्याग्नेः स तद्यजुर्मन्त्रैरेकशतसंख्याकः ॥१२॥ एवं सप्तविधस्यैकशतसम्पत्तिन्यायवदे-
काहाहीनसत्त्रादिकाः अग्निहोत्रावसानाः सर्वेऽपि यज्ञा एकशतविधा भवन्ति एतदेव दर्श-
यति ऋग्भिर्यजुर्भिरिति एकस्मिन्पक्षे आदितः पञ्चाशदृचः अने च पञ्चाशत्तन्मध्यवर्तिनः सर्वा
अप्यृचः एकशततमो विधेति एवमेकस्य यज्ञस्यैकशतविधवमेवं सर्वेषां यज्ञानां यजुरादिभि-
रेकशतविधवमूल्यम् । तेषामेवमेकशतविधानां सर्वेषां यज्ञानां पूर्वमुक्तं फलमादिशति स य
इति यज्ञेन-यज्ञेनेति वीप्सया सर्वैर्यज्ञैरपि उक्तं फलमाप्नोति ॥१३॥ कल्कुषो मणिबन्धारत्नी
। अन्नः अंसाग्रे वर्तमानं ग्रीवायामन्नवत्प्रातमस्थि । एवमेकस्मिन्हस्ते पञ्चविंशतिः तथान्य-
स्मिन्हस्ते पादद्वये च । आत्मा मध्यदेहः ॥१४॥ अध्यात्मं प्रकारान्तरेणैकशतविधत्वं निरूपयति
॥१५॥ अधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सरचित्याग्निपुरुषाणां पञ्चविधवमाह ॥१६॥६॥२॥

चयने पक्षेष्टकाः किञ्चिदधिकैकादशसहस्रसंमिताः उपधेयाः । यद्यपि दर्भस्तम्बपुष्क-
रपर्णकमपुरुषाः सुगुलूखलपशुशीर्षकूर्मादयो यजुष्मदिष्टकामध्ये परिगणिताः तथापि ते प-
क्षेष्टका न भवन्तीति न तेषामत्र परिगणनम् तत्रोक्तसंख्यानां पक्षेष्टकानां मध्ये लोकम्पृणेष-
का अष्टशतोत्तरदशसहस्रसंख्याकाः शिष्टा यजुष्मत्यः । प्रथमा चितिः पञ्चाशद्दशसहस्रलो-
कम्पृणेषुकायुक्ता एवमुत्तरास्तिस्त्रो द्वितीयाद्याः एवं चतसृणां चित्तीनां शतद्वयोनाष्टसहस्राणि
पञ्चमी चितिः त्रिसहस्रजुसंव्यदक्षिणरेखावदिष्टकायुक्ता । ताश्च पञ्चम्यां चितावुपधेयाः त्रिस-

हस्तसंमिताः द्वितीयाध्याये (२. १. ८-११.) सुपर्णाचित्याग्नेर्मध्यदक्षिणोत्तरभागत्रये लोमहृपवेन स्तुता इति तत्सहस्रत्रयं परित्यज्य अवशिष्टानां सप्तानां सहस्राणां शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमुपहितानामेव शत्रुहृपवेन (? रश्नुहृ C1. शरोहृ C2. शत्रुहृ A.) स्थितानां गायत्र्यादिसप्त-
 कन्दोवीर्यवेन स्तुतिः तृतीयाध्यायप्रथमब्राह्मणे क्रियते । यद्यप्यष्टौ शतान्यतिरिच्यन्ते तथापि सहस्रवेन स्तोतुमयोग्यत्वात्तासां स्तुतिरत्र न क्रियते ॥ यद्वा अष्टमकाण्डे चरमचितौ कन्दस्या उपदधातीति (८. ६. २. १.) सप्तानां कन्दसामुपधानमुक्तं तेषां कन्दसां स्तुतिः क्रियते चित्याग्निहृपस्य प्रजापतेः प्राणो गायत्रीति । प्राणः प्राणसंचारस्थानं नासिकोच्यते शोषण्याः प्राणाश्चवार उक्ताः द्वाववाञ्चावाह य एवायमिति मनस्तु सर्वेन्द्रियसंगतमेकमिति सप्त प्राणाः पूर्वमपि प्रजापतिः सप्तभिः प्राणैः सप्तपुरुषात्मक एकः पुरुषः सृष्ट इति विवक्षया सप्तावयवा उक्ता इति तात्पर्यम् ॥१॥ एवं कन्दसां प्राणाद्यात्मकवमुक्तम् तत्र वियुज्यानुवदति प्राण इति ॥२॥ प्रजननः प्राण आलुभ्येदिति प्रजननशक्तिरहितो भवेत् एषोऽग्निर्न चोयेत नपुंसकस्य कर्मानधिकारात् ॥७॥ अवाङ् प्राण आलुभ्येदिति दुश्चिकित्समूलरोगराजयक्ष्मादि-
 गृहीतः पुरुषः कर्मणि नाधिक्रियते ॥८॥ यतः कन्दांसि परस्परमन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि गायत्र्यां तावत्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणां सर्वकन्दःस्वनुगमात् तथा जगत्यामन्तिमकन्दसि सकलकन्दोऽक्षरसद्भावात् एवं मध्यमानि कन्दांस्यूज्यानि ॥९॥१॥३॥

एवं चित्याग्नेः चक्षुरादिसप्तावयवानां कन्दोमयवमुक्तम् अथ शिरोग्रीवादीनां कन्दो-
 मयवं वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निहृपयति ॥१॥ यज्ञा यज्ञा वोऽग्रय इत्यत्रोत्पन्नं यज्ञाय-
 क्षियम् तदेव कन्दः बृहतीत्यर्थः ॥८॥ विविधकन्दस्का ऋक् विहन्दाः ॥१२॥ आत्मविद्या
 आत्मनः उदीरितकन्दोदेवतासमष्टिरूपविराडात्मकस्य सम्बन्धिनः स्वस्य विद्या । स एतन्म-
 यः अत्रोक्तानि (!) सवित्रादिदेवतास्वरूपः एतमात्मानमेवंविधं कन्दोदेवतान्नपावयवयुक्तं
 शरीरमभिलक्ष्य सम्भवत्युत्पद्यते । अत्राग्रे लोकयतयै पुण्यलोकावाप्तये अन्या उक्तव्यतिरिक्ता
 आशीः प्रार्थना नास्ति ॥१३॥२॥३॥

तृतीयब्राह्मणेऽग्नेः सर्वदेवतासमष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वं (? वाद्या° AC.) धीरमहाशाल-
 नान्मोर्महर्ष्याः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रतिपाद्यते ॥ उपोत्ससाद् समीपमभ्यागतः तस्मात्सका-
 शाद्विद्यां ग्रहीतुमुपसन्निं कृतवान् ॥१॥ वागादिसर्वात्मकमधिगजानानो महाशालस्तस्माद्री-
 रात्सकाशादग्निं परिजिज्ञासितुमासनाडुपावहूः भो धीर तं सर्वात्मकमग्निमधीहि अध्यापयेति
 उपसन्नः ॥२॥ अनुगच्छति नश्यति । वायुमनुलक्ष्य उद्धाति नश्यति वायावधिकं वाति सति
 अग्निर्विनिष्टो भवति । सा-सा देवता भूवा एलयति संचरति चेष्टते ॥८॥३॥३॥

उत्तरब्राह्मणे अग्निवाय्वादित्यपुरुषाणामोषधिवनस्पत्युदकचन्द्रपशूनां ब्रह्मविधनामव्य-
 पदेश्यवेन स्तुतिः तत्रापि पुरुषस्य अर्कहृपतया च स्तुतिरनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः प्रतिपद्यते
 ॥१॥ महान्ति सर्वेभ्योऽपि महान्ति वस्तूनि काः प्रजापतिः तस्मै हितानि क्यानि । अर्काः
 अर्चनीयाः ॥२॥ वेत्थार्कमिति श्वेतकेतुपित्रा पृष्टो होता स्वयमर्कस्वरूपमज्ञानानस्तस्मात्पि-
 तुः सकाशात्संजिज्ञासुराह अथ वै न इति ॥३॥ अर्ककोशयौ कोश्याकारे फले (A. पुठके C.)
 । अर्कसमुद्राविति अर्ककोशाग्रे विदलितौष्ठभागौ । धानापदेन अर्कवीजानि । अकाष्ठोला-
 मिति अर्ककोशमध्ये विस्तरं वर्तमाना तूली (C. ० ध्ये जिह्वास्तारणवर्तमानः । A.) ॥५॥३॥३॥

अत्र यजुस्तद्विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनपुरःसरमधिदैवाध्यात्मभेदेनार्थः (? त्वपत्रेनार्थः C1. त्वभेदेनार्थः C2. त्वप्रत्रवेनार्थः A.) मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदस्तुतिः तत्स्वरूपं तद्विदुषः फलमानन्दावाप्तिः फलं यजुषां चोपांश्चनुष्ठानं चेति पञ्चमब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ॥ यजुषः शब्देन वायुं निर्ऋतमधिदैवमर्थमाह अयं वावेति ॥१॥ यजुर्मन्त्रः ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितः मध्यस्थितः । अध्वर्युणा याजुषेण समानैरेव ग्रहैः प्रकृतिसोमयागगर्तैर्नद्रवायवादिभिर्विकृतिष्वपि कर्म क्रियते सामगब्रह्मवृचैः स्तुतशस्त्राणि स्तोत्रशस्त्राणि अन्यान्यन्यानि प्रकृतिगतव्यतिरिक्तानि क्रियन्ते यथा महाव्रतयज्ञे बृहद्रथनरयोर्वैकल्पिकयोः प्राकृतयोः पृष्ठसाम्नोः स्थाने प्रश्च सामानि निष्केवल्यस्थाने महदुक्तम् । यथा पूर्वाभ्यामन्याभ्यां स्थत्वा (!) गवा आत्ता तौ विमुच्य पराभ्यामन्याभ्यां धावयेत्तादृक्तात् अन्यस्यान्यस्य स्तुतशस्त्रस्य कारणम् स्यवेति स्यन्द प्रस्रवणे क्ताप्रत्यये उदित्वादिउभावपक्षे (? उदिवादि उभावपक्षे Codd.) नूपम् (पा० ७. २. ५६.) इन्द्रसो नकारलोपः (पा० ६. ४. ३१.) ॥२॥ अथ ब्राह्मणापरनामधेयस्य पुरश्चरणशब्दस्य पूर्ववन्निर्वचनपुरःसरमधिदैवमर्थमाह अग्निरेवेति ॥३॥ प्रतिकुभूपति प्रातिक्कृत्यमाचरितुमिच्छति ॥४॥ न हि हिरण्यगर्भसूत्रात्मनः परस्ताड्यायो वस्वस्ति तस्यैव सर्वजगदाधारवात् ॥५॥ अपूर्वं तस्मात्पूर्वो न विद्यते कारणरहितम् अपरवत्स्रष्टव्यजगद्नृपापरवत् ॥६॥ यजुर्मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदोऽर्थं तत्स्वरूपं वेदितुः फलं च दर्शयति तस्य वाऽइति रसः सारः । अवति तर्पयति भोगयोग्यं करोति अनुव्येति व्याप्नोति । अत उपनिषत्सकलं साङ्गं वेदं व्याप्नोति ॥७॥ अस्य अन्नात्मकस्य यजुषस्तृप्तिरेव गतिः फलावाप्तिः यथा लोके अन्नेन तप्तः पुरुषः गतः प्राप्तप्रयोजन-इव मन्यते । अस्य उपनिषदात्मकस्य रसस्य आनन्दो विज्ञानमेवात्मा सच्चिदानन्दैकसमाखण्डं वस्तु स्वरूपम् । एषा उपनिषत् अद्या अपरोक्षविद्या साक्षादन्नरसवात् ॥८॥ उक्तं देवानामानन्दात्मवमुपजीव्य यजुरात्मकवायोरानन्तवपरिज्ञानफलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति एतच्च स्मेति एतद्देवानामानन्दात्मवं यजुरस्रूपपाया उपनिषद आनन्दाविज्ञानरूपं च विद्वान् । स वायुरपि स्वकीयानन्दलक्षणस्वरूपं वेदितुर्वीक्ष्यमनतिलङ्घयन्निदानोमपि तथैव इतस्ततो वाति वायुवशीकरणं तस्य फलम् ॥९॥ एवं वायुप्राणरूपवेन स्तुतस्य यजुष उपांश्चनुष्ठानं विधत्ते तदेतदिति । निर्वक्तुमनर्हमनिरुक्तम् । निर्ऋतमुच्चैः पठन्तम् ॥१०॥ अग्रावुपांश्च यजुषा कर्तव्यानि संगृह्णाति उपांश्च यजुषेति । श्रुतं पक्वं निष्ठितं प्रयोगार्हमवदानार्हम् । आविदं प्रसिद्धं गच्छति अयं महान्पुरुष इति ॥१६॥१५॥३॥

उत्तरब्राह्मणे आहवनीयाग्निनूपप्रज्ञापतेः (? ग्निरूपप्रज्ञापतेः C1. ग्रेरुषाप्रज्ञापतेः C2.) चित्याग्निमन्त्रवेन परिकल्प्य (? कल्प Codd.) तयोर्भोक्तृभोग्ययोः अग्निचित्ययोर्द्वन्द्वस्यार्क्यमहाव्रतोक्त्यनामभिर्ऋतयजुःसामवेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यवेन स्तुतिः अथ एकमपुरुषयोर्गिष्टकापुरीषचित्योश्चित्याहवनीययोश्चेन्द्राग्यात्मना स्तुतिः पश्चात्प्रज्ञापतिनृपाहवनीयस्य तत्र ह्ययमानमहाव्रतीयग्रहसस्य यद्वद्वन्द्वं सम्पद्यते तस्यार्क्यव्रतोक्त्यनामभिर्व्यपदेश्यत्वम् कलाभिः सप्तदशात्मकस्य चित्याग्निनूपस्य प्रज्ञापतेः सप्तदशात्मकः सोमयागोऽन्नं तयोर्धिदैवमादित्यचन्द्रात्मना अध्यात्मं प्राणान्नात्मना च स्तुतिः त्रिष्वपि (? स्तुतिविष्वपि Codd.) स्थानेष्वर्क्यादिनामत्रयप्रतिपाद्यवमिति प्रतिपाद्यसंग्रहः ॥ अथादौ प्रज्ञापतेर्भोक्तृत्वमाहवनीयनृ-

ह्रस्वसंमिताः द्वितीयाध्याये (२. १. ८-११.) सुपर्णाचित्याग्नेर्मध्यदक्षिणोत्तरभागत्रये लोमहृषवेन स्तुता इति तत्सहस्रत्रयं परित्यज्य अवशिष्टानां सप्तानां सहस्राणां शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमुपहितानामेव शत्रुहृषवेन (? रशनुहृ C1. शरोहृ C2. शत्रुहृ A.) स्थितानां गायत्र्यादिसप्त-
कन्दोवीर्यवेन स्तुतिः तृतीयाध्यायप्रथमब्राह्मणे क्रियते । यद्यप्यष्टौ शतान्यतिरिच्यन्ते तथापि सहस्रवेन स्तोतुमयोग्यवान्नासां स्तुतिरत्र न क्रियते ॥ यद्वा अष्टमकाण्डे चरमचितौ कन्दस्या उपदधातीति (८. ६. २. १.) सप्तानां कन्दसामुपधानमुक्तं तेषां कन्दसां स्तुतिः क्रियते चित्याग्निहृषस्य प्रजापतेः प्राणो गायत्रीति । प्राणः प्राणसंचारस्थानं नासिकोच्यते शीर्षण्याः प्राणाश्चवार उक्ताः द्वाववाञ्चावाह य एवायमिति मनस्तु सर्वेन्द्रियसंगतमेकमिति सप्त प्राणाः पूर्वमपि प्रजापतिः सप्तभिः प्राणैः सप्तपुरुषात्मक एकः पुरुषः सृष्ट इति विवक्षया सप्तावयवा उक्ता इति तात्पर्यम् ॥१॥ एवं कन्दसां प्राणाद्यात्मकवमुक्तम् तत्र वियुज्यानुवदति प्राण इति ॥२॥ प्रजननः प्राण आलुभ्येदिति प्रजननशक्तिरहितो भवेत् एषोऽग्निर्न चोयेत नपुंसकस्य कर्मानधिकारात् ॥३॥ अवाङ् प्राण आलुभ्येदिति उश्चिकित्समूलरोगराजयक्ष्मादि-
गृहीतः पुरुषः कर्मणि नाधिक्रियते ॥४॥ यतः कन्दांसि परस्परमन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि गायत्र्यां तावत्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणां सर्वकन्दःस्वनुगमात् तथा जगत्यामतिमकन्दसि सकलकन्दोऽक्षरसद्भावात् एवं मध्यमानि कन्दांस्यूह्यानि ॥१॥१॥३॥

एवं चित्याग्नेः चक्षुरादिसप्तावयवानां कन्दोमयवमुक्तम् अथ शिरोग्रीवादीनां कन्दो-
मयत्वं वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति ॥१॥ यज्ञा यज्ञा वोऽअग्रय इत्यत्रोत्पन्नं यज्ञाय-
ज्ञियम् तदेव कन्दः बृहतीत्यर्थः ॥२॥ विविधकन्दस्का ऋक् विकन्दाः ॥३॥ आत्मविद्या
आत्मनः उदीरितकन्दोदेवतासमष्टिरूपविराडात्मकस्य सम्बन्धिनः स्वस्य विद्या । स एतन्म-
यः अत्रोक्तानि (!) सवित्रादिदेवतास्वरूपः एतमात्मानमेवाविधं कन्दोदेवतान्नपावयवयुक्तं
शरीरमभिलक्ष्य सम्भवत्युत्पद्यते । अत्राग्नी लोक्यतायै पुण्यलोकावाप्तये अन्या उक्तव्यतिरिक्ता
आशीः प्रार्थना नास्ति ॥१३॥२॥३॥

तृतीयब्राह्मणेऽग्नेः सर्वदेवतासमष्टिरूपप्राणवाद्यात्मकत्वं (? वाद्या° AC.) धीरमहाशाल-
नाम्नोर्महर्ष्याः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रतिपाद्यते ॥ उपोत्ससाद समीपमभ्यागतः तस्मात्सका-
शाद्विद्यां ग्रहीतुमुपसन्तिं कृतवान् ॥१॥ वागादिसर्वात्मकमग्निमज्ञानानो महाशालस्तस्माद्वी-
रात्सकाशादग्निं परिजिज्ञासितुमासनाडुपावहूः भो धीर तं सर्वात्मकमग्निमधीहि अध्यापयेति
उपसन्नः ॥२॥ अनुगच्छति नश्यति । वायुमनुलक्ष्य उद्वाति नश्यति वायावधिकं वाति सति
अग्निर्विनष्टो भवति । सा-सा देवता भूवा एलयति संचरति चेष्टते ॥३॥३॥३॥

उत्तरब्राह्मणे अग्निवाद्यादित्यपुरुषाणामोषधिवनस्पत्युदकचन्द्रपशूनां ब्रह्मविधनामव्य-
पदेश्यत्वेन स्तुतिः तत्रापि पुरुषस्य अर्कहृषपतया च स्तुतिरनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः प्रतिपाद्यते
॥१॥ महानि सर्वेभ्योऽपि महानि वस्तूनि कः प्रजापतिः तस्मै हितानि क्यानि । अर्काः
अर्चनीयाः ॥२॥ वेत्यार्कमिति श्वेतकेतुपित्रा पृष्टो होता स्वयमर्कस्वरूपमज्ञानानस्तस्मात्पि-
तुः सकाशात्संजिज्ञासुराह अथ वै न इति ॥३॥ अर्ककोशयौ कोश्याकारे फले (A. पुठके C.)
। अर्कसमुद्भाविनि अर्ककोशाग्रे विदलितौष्ठभागी । धानापदेन अर्कवीजानि । अकाष्ठीला-
मिति अर्ककोशमध्ये विस्तरेण वर्तमाना तूली (C. °ध्ये जिह्वास्तारणावर्तमानः । A.) ॥४॥३॥३॥

अत्र यजुस्तद्विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनपुरःसरमधिदैवाध्यात्मभेदेनार्थः (? त्मपत्रेनार्थः C1. त्मभेदेनार्थः C2. त्मपत्रवेनार्थः A.) मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदस्तुतिः तत्स्वरूपं तद्विदुषः फलमानन्दावाप्तिः फलं यजुषां चोपांश्चनुष्ठानं चेति पञ्चमब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ॥ यजुषः शब्देन वायुं निर्ऋवन्नधिदैवमर्थमाह अयं वावेति ॥१॥ यजुर्मन्त्रः ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितः मध्यस्थितः । अध्वर्युणा यजुषेण समानैरेव ग्रहैः प्रकृतिसेमयागर्गतैर्नद्रवायवादिभिर्विकृतिष्वपि कर्म क्रियते सामगब्रह्मवृचैः स्तुतशस्त्राणि स्तोत्रशस्त्राणि अन्यान्यन्यानि प्रकृतिगतव्यतिरिक्तानि क्रियन्ते यथा महाव्रतयज्ञे बृहद्वयत्तरयेर्वैकल्पिकयोः प्राकृतयोः पृष्ठसाम्नोः स्थाने प्रश्च सामानि निष्केवल्यस्थाने महदुक्तम् । यथा पूर्वभ्यामश्वभ्यां स्यत्वा (!) गवा आत्ता तौ विमुच्य पराभ्यामन्याभ्यां धावयेत्तादृक्तात् अन्यस्यान्यस्य स्तुतशस्त्रस्य कारणम् स्यवेति स्यन्द प्रस्रवणे क्ताप्रत्यये उदित्वादिउभावपक्षे (? उदिवादि उभावपक्षे Codd.) कूपम् (पा० ७. २. ५६.) क्कान्दसो नकारलोपः (पा० ६. ४. ३१.) ॥२॥ अथ ब्राह्मणापरनामधेयस्य पुरश्चरणशब्दस्य पूर्ववन्निर्वचनपुरःसरमधिदैवमर्थमाह अग्निरेवेति ॥३॥ प्रतिबुभूषति प्रातिवृत्त्यमाचरितुमिच्छति ॥१॥ न हि हिरण्यगर्भसूत्रात्मनः परस्ताड्यायो वस्वस्ति तस्यैव सर्वजगदाधारात् ॥१०॥ अपूर्वं तस्मात्पूर्वो न विद्यते कारणरहितम् अपरवत्स्रष्टव्यजगद्भूपापरवत् ॥११॥ यजुर्मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदोऽर्थं तत्स्वरूपं वेदितुः फलं च दर्शयति तस्य वाऽऽति रसः सारः । अवति तर्पयति भोगयोग्यं करोति अनुव्येति व्याप्नोति । अत उपनिषत्सकलं साङ्गं वेदं व्याप्नोति ॥१२॥ अस्य अन्नात्मकस्य यजुषस्तृप्तिरेव गतिः फलावाप्तिः यथा लोके अन्नेन तप्तः पुरुषः गतः प्राप्तप्रयोजन-इव मन्यते । अस्य उपनिषदात्मकस्य रसस्य आनन्दो विज्ञानमेवात्मा सच्चिदानन्दैकारसमखण्डं वस्तु स्वरूपम् । एषा उपनिषत् अद्या अपरोक्षविद्या साक्षादन्नरसवात् ॥१३॥ उक्तं देवानामानन्दात्मवमुपजीव्य यजुरात्मकवायोरानन्तवपरिज्ञानफलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति एतच्च स्मेति एतद्देवानामानन्दात्मवं यजुरसन्नपाया उपनिषद् आनन्दाविज्ञानरूपं च विद्वान् । स वायुरपि स्वकीयानन्दलक्षणास्वरूपं वेदितुर्वाक्यमनतिलङ्घयन्निदानोमपि तथैव इतस्ततो वाति वायुवशीकरणं तस्य फलम् ॥१४॥ एवं वायुप्राणरूपवेन स्तुतस्य यजुष उपांश्चनुष्ठानं विधत्ते तदेतदिति । निर्वक्तुमनर्हमनिरुक्तम् । निर्ऋवन्नमुच्चैः पठन्तम् ॥१५॥ अग्रावुपांश्च यजुषा कर्तव्यानि संगृह्णाति उपांश्च यजुषेति । श्रुतं पक्वं निष्ठितं प्रयोगार्हमवदानार्हम् । आविदं प्रसिद्धिं गच्छति अयं महान्पुरुष इति ॥१६॥५॥३॥

उत्तरब्राह्मणे आहवनीयाग्निहूपप्रज्ञापतेः (? अग्निहूपप्रज्ञापतेः C1. ग्रेषाप्रज्ञापतेः C2.) चित्याग्निमन्त्रवेन परिकल्प्य (? कल्प Codd.) तयोर्भोक्तृभोग्ययोः अग्निचित्ययोर्द्वन्द्वस्यार्क्यमहाव्रतोक्त्यनामभिर्ऋयजुःसामवेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः अथ रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योश्चित्याहवनीययोश्चेन्द्राग्यात्मना स्तुतिः पश्चात्प्रज्ञापतिहूपाहवनीयस्य तत्र ह्यमानमहाव्रतीयग्रहसस्य यद्द्वन्द्वं सम्पद्यते तस्यार्क्यव्रतोक्त्यनामभिव्यपदेश्यवम् कलाभिः सप्तदशात्मकस्य चित्याग्निहूपस्य प्रज्ञापतेः सप्तदशात्मकः सोमयागोऽन्नं तयोर्धिदैवमादित्यचन्द्रात्मना अध्यात्मं प्राणान्नात्मना च स्तुतिः त्रिष्वपि (? स्तुतिविष्वपि Codd.) स्थानेष्वर्कीदिनामत्रयप्रतिपाद्यवमिति प्रतिपाद्यसंग्रहः ॥ अथादौ प्रज्ञापतेर्भोक्तृमहाहवनीयहू-

पवमाह प्रजापतिमिति । उख्योऽग्निः संवत्सरं धारयितव्यः पश्चादिष्टकाचयनम् ॥१॥ यथा
 पूर्वं देवैर्विस्वस्तस्य प्रजापतेरुखायां रेतोऽरूपेण सेकः तस्मै समुत्पन्नाय प्रजापतये चित्याग्नेरन्न-
 वेन संस्कारः तस्य चान्नस्य शरीरेण परिहितत्वादात्मवम् तत्सर्वमधुनातनानुष्ठातरि योजयति
 तथैवेति आत्मानं स्वरूपम् ॥२॥ चित्याग्नेरपरि उख्याग्निनिधानमन्त्रो वैषडिति श्रूयते त-
 स्यान्नरद्वयस्य यथाक्रममग्निचित्याग्निपरतां दर्शयति तमिति वौगिति पूर्वाक्षरेण एषोऽग्निरुच्यते
 वक्तैर्वौगिति पदनिष्पत्तिरूच्या षडित्यक्षरेण षट्चित्तिकोऽग्निः तथा सति वैषडित्यस्यायमर्थः
 सम्पद्यते अस्माऽग्राहवनीयाग्नये षट्चित्तिकमग्निमन्नं कृत्वा आत्मसंमितमपि दधाति कृतवा-
 न्भवति ॥३॥ अग्निचित्याग्निद्वन्द्वस्य ऋयजुःसामवेदत्रयपरिभाषासिद्धोक्तार्क्यमहाव्रतनामभि-
 र्व्यपदेश्यत्वं तत्तन्नामावयवनिर्वचनेन दर्शयति । योऽग्निराहवनीयोऽत्र षट्चित्तिकोऽग्रावाहि-
 यते निधीयते स एषोऽर्क आदित्यः यस्योपरि निहितः स हि तस्यान्नं क्यम् कः प्रजापतिः
 तस्मै हितमन्नं चित्याग्निरूपं क्यं भवतीति कृत्वोक्तम् अतः अर्कः क्यमिति पदद्वयं यजुष्टो य-
 जुर्वदे अर्क्यमिति श्लिष्टोच्चारणेन व्यवहृतमित्यर्थः । सामतः सामवेदे । ऋक्तः ऋग्वेदे ।
 बृहतीसहस्रस्येकथमिति संज्ञा । तदेतदेकमग्निचित्याग्निद्वन्द्वं सत् त्रेधा वेदत्रये अर्क्यमहाव्र-
 तोक्त्यनामभिराख्यायते ॥४॥ एतदग्निद्वयेन चेन्द्राग्न्यात्मना (?) स्तोतुमादाविन्द्राग्निसृष्टिमाह
 ॥५॥ प्रथमेष्टकाचितावुपधेयौ रुक्मपुरुषाविन्द्राग्न्यात्मना स्तौति ॥६॥ इष्टकापुरोषचितिद्वय-
 मिन्द्राग्न्यात्मना स्तौति । ऐष्टकमिष्टकासमूहः ॥७॥ ऐकतृप्यमिष्टकासम्पत्त्या अन्नसम्पत्त्या
 चोपपादयति ॥८॥ अन्नस्यैकत्वं मन्त्रसंवादे द्रढयति । इन्द्राग्न्योरवयवशो ब्रह्मन्त्ररूपवात्त-
 दुभयतृपस्यैस्तत्तादात्म्यं तयोर्विश्वदेवात्मकत्वाच्च विद्वत्तृपता इन्द्रः सर्वदेवानां परमः
 अग्निरवमः तयोराद्यन्तवर्तिनोर्ग्रहणेन सर्वे देवाः संगृहीता इति तयोस्तदात्मकत्वम् विश्वदे-
 वानां विद्वत्तृपमिन्द्रप्रजावात् अतस्तदेकमग्न्यात्मकमन्नं ब्रह्मन्त्रवैश्वतृपम् ॥९॥ उक्तं व-
 र्णात्रयात्मकत्वमुपजीव्य कर्मणः(ः) श्रीयशोऽन्नादवलक्षणं फलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति । एत-
 दग्न्यात्मकमन्नं वर्णात्रयात्मकं ज्ञानानः । सायकपुत्रः । यदुभययेति तस्यार्थं श्रुतिः स्वयमाह
 एषोऽग्निः श्रीतृपः तद्धेतुः यशोऽन्नादतृपः तद्धेतुः ॥१०॥ उक्तं श्रीयशःप्रभृतिकं फलं संवा-
 देन द्रढयति ॥११॥ अथ प्रजापतिरूपाहवनीयाग्नेः तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रहरसस्य च
 यद्वद्वन्द्वं तस्य पूर्ववदर्क्यमहाव्रतोक्त्यनामत्रयेणाभिधेयत्वं वक्तुं ग्रहग्रहणं स्तुतशस्त्रपठनं त-
 स्य रसस्य वषट्कारान्ते होमं च क्रमेण दर्शयति । संवत्सरान्ते संवत्सरसाध्यगवामयनादौ
 [गवामयनोपापान्यदिवसे] ॥१२॥ प्रथमाध्याये (१.१.५.) व्याख्यातम् ॥१३॥ एषोऽग्निराहवनी-
 यः । इदं महाव्रतग्रहसं मधुरादिभेदेन षट्प्रकारमन्नम् । अस्मै प्रजापतिरूपायाग्नये ॥१४॥
 पूर्वमाहवनीयाग्नेर्कवमुक्तम् (क° ४.) अत्र तु विशिष्टस्य चित्याहवनीयस्यार्कवमिति विशेषः
 । तदिदमग्निरसद्वयमेकं सत् ॥१५॥ अधियज्ञं प्रजापतिसौम्याध्वयोर्द्वन्द्वस्य अधिदैवमादित्यच-
 न्द्रद्वयस्य अध्यात्मं प्राणात्रयस्य चार्क्यादिनामत्रयभाकत्वं (? °भाक्त Codd.) प्रदर्शयिष्यते ॥
 स एष प्रजापतिरूपोऽग्निः संवत्सरः सप्तदशावयवः । आदौ युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिभि-
 र्यजुर्गृहमाभिर्हग्भिः क्रियमाणानि सावित्राण्यष्टौ तदेकमग्रेर्धम् षोडशगृहीतस्यार्धेन य इमा
 विश्वा भुवनानीत्यष्टभिर्हग्भिरेकाङ्गतिः अवशिष्टेनार्धेन चक्षुषः पिता मनसेत्यष्टभिरपरा अतो
 ऽष्टशो विगृहीतत्वादष्टावेव वैश्वकर्मणानि तदपरमर्धम् तयोः सावित्रवैश्वकर्मणहोमयोर्मध्ये

उखासम्भरणादि यत्कर्म क्रियते स एष सप्तदशोऽग्निः प्रजापतिः ॥१६॥ षोडशकलः पुरुष इति मनुष्यसंकेते देवैः षोडशाक्षरः पुरुष इति व्यवह्रियते तान्येवाक्षराणि शरीरे दर्शयति ॥१७॥ यदा ताः कलाः अन्नमाहर्तुं न ध्रियन्ते न समर्थाः तदा प्राण एताः कलाः भक्षयित्वा देहान्निर्गच्छति तस्माद्वाकं क्षुधितस्य पुरुषस्य तृप्रमिव भवति संदीप्तमतममिव (?) तृप्ति (!) संदीपे (धा० ३४. १३.) इति धातुः क्षुभुक्षितशरीरे धातुसंक्षयेण सदा व्यग्रा दृश्यते । यतः पाणैरुच्यते तस्माद्वोके उपतापी ज्वरार्दितः कृशो भवति ॥१८॥ सप्तदश ऋक् न कर्तव्यः सप्तदशसंख्यापूरकस्तु सोमसपुंसोऽशाज्याङ्गत्यात्मकः ॥१९॥ अत्रार्कशब्दो मुख्यः ॥२०॥ अधिदैवाध्यात्मद्वये समुदितमर्थमुपसंहरति स एष एवेति एष संतापक आदित्योऽधिदैवतमयं प्राणोऽध्यात्मम् ॥२३॥ ६॥ ३॥ [१॥ ३॥]

चतुर्थीध्याये प्रजापतिरूपचित्याग्नेः कालमन्त्रात्मकत्वं चयनफलं च मृत्युरूपत्वं सकलमुपधेयानामिष्टकानां संख्या तद्विभागश्च प्रतिपाद्यते ॥ तत्र प्रथमब्राह्मणेऽग्नेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्त्तात्मकत्वं मन्त्ररूपत्वं च स्पष्टमात्रायते । अथ प्रथमं संवत्सररूपप्रजापतेरग्नेषोमात्मकत्वमाह । तच्चन्द्रमसो वचनमुत्तरत्र प्रजापतेश्चन्द्रोक्तौ (क० २७.) उपयुज्यते ॥१॥ व्यौहत् व्यभजत् । परिश्रितामपि तथा देवतयाङ्गस्त्वदिति मन्त्रेणोपधानादिष्टकाशब्दव्यवहार्यत्वम् ॥३॥ सप्तधाविभागं न कृतवान् ॥८॥ द्वित्रिचतुरादयः चतुर्दश व्यूहाः पूर्वस्वेक इति पञ्चदश व्यूहाः ॥१७॥ एकस्याहोरात्रस्य षष्टिर्घटिकाः ते द्वे-द्वे एकैको मुहूर्तः क्षुद्राः अल्पपरिमाणाः ॥१८॥ सूर्य एव प्रथमं सर्वं वस्तु पचति पश्चादयमग्निरमुना सूर्येण पक्वं पचति । पक्वस्य पक्वेति हि भद्राजोनाग्निर्व्यवहृतः । अतोऽग्निसूर्ययोः प्रजापत्यात्मनोरभेदादहोरात्रमासादिभिः जगत्परिपाकनिमित्तत्वात्सूर्यगत्यधीनाः संवत्सराख्यवा अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्त्ता एव चित्याद्यवयवभूतलोकम्पृणोष्ठा इति तात्पर्यार्थः ॥१९॥ पर्यैक्षत् ('क्षत् pr. manu) अन्वियेष व्याप्नुमिति शेषः । अस्ति सर्वदा विद्यते । यच्च मर्त्यं मरणधर्मकं मनुष्यादि तदप्येतत्त्रयीरूपमेव । अतो मर्त्यामृतात्मकं सर्वं जगदत्रात्मभूतम् ॥२१॥ एवं त्रय्याः अष्टशताधिकदशसहस्रपङ्क्तिरूपवसम्पादनया संवत्सरस्य प्रजापतेर्महूर्तसंख्यासाम्येन त्रयोशरीरकत्वमुक्तम् ॥२३॥ पङ्क्तिश्चवारिंशदक्षरा पङ्क्तिद्वयमेकाशीतिर्भवति । अत उभयोः संख्यासाम्यान्मुहूर्त्तानामशीत्यात्मना सम्पत्तिः ॥२५॥ उक्तीत्या प्रजापतेः संवत्सरात्मत्वं स्पष्टमुक्तमिति दर्शयति । त्रयोविद्यायां इन्द्रःस्तोमप्राणदेवाः सन्तीति प्रागुक्तम् (क० २१.) तन्मयमात्मानं सिक्तवान् । परोऽन्यः आत्मा दवीयसि हस्तरि मासतिथ्यात्मके वेदत्रयस्य त्रिंशद्वाविभागे चतुर्विंशतेर्हस्तरि ॥२६॥ यदुक्तं प्रजापतेः संवत्सरस्याहोरात्रमुहूर्त्तात्मकत्वं वेदत्रयरूपत्वं तत्सर्वं चित्याग्नौ विभज्य प्रजापतिकर्तृकोपधानवचनव्याजोऽनं दर्शयति । परिश्रितं शर्कराम् । एकस्याः परिश्रितो यजुष्मत्याश्चोपधानेन रात्रिमहश्च त्रिंशलोकम्पृणोपधानेन तद्गतांस्त्रिंशन्मुहूर्त्तास्त्रिंशतमशीतीश्वोपहितवान् एवं षष्ट्युत्तरत्रिंशतसंख्याकानां परिश्रितां यजुष्मतीनां चोपधानेन संवत्सरगतानहोरात्रान् लोकम्पृणोपधानेन सर्वांन्मुहूर्त्तान्सकलाशीतीश्व चित्याग्रावुपहितवान् । एवमग्निं चितवतः प्रजापतिवं निदर्शयति स एतन्मय इति ॥२७॥ रुक्मपुरुषात्मकादेतस्मात्सूर्यादुपर्यध्यचीयत अत एतस्मिन्नेवाधारे सर्वोऽग्निश्चितः ॥२८॥ १ [२] ॥ ३॥

अथ संवत्सररूपप्रज्ञापतेर्मत्त्वत्कनूपत्रं तद्वत्तपोपासनस्य फलम् अग्निचयनस्यामृतल-
क्षणां फलं परिग्रह्यजुष्मतीलोकम्पृणैष्टकानां संख्या द्वितीयब्राह्मणे प्रदर्शयति ॥१॥ गच्छति
अन्नर्भावितण्यर्थः गमयति ॥२॥ शरीरेण व्यावृत्य शरीरं विहाय ॥३॥ धिषण्या अष्टौ होतृ-
प्रशास्तुब्राह्मणाङ्गस्यक्वावाकपोत्रनेतृणां षट् आग्नीध्रीयमार्जालीयौ द्वौ ॥४॥ दर्भस्तम्बस्य तू-
ष्णोमुपधानात्कथं यजुष्मदिष्टकानाम्ना व्यपदेशः सत्यम् अस्योपरि समन्त्रहोमकरणादस्य य-
जुष्मत्वमुच्यते ॥५॥ अष्टादश स्तोमाख्या इष्टकाः । दश स्पृतः सहस्र सहस्यश्चेति द्वे ऋ-
तव्ये मिलित्वा अथ द्वादशेत्युक्तम् । सप्तदश सृष्टयः ॥६॥ सुपर्णाचिदसोति वषट्कारान्तम-
न्त्रेण निहितोऽग्निराहवनीयः इष्टका ॥७॥ प्रतिमा प्रतिकृतयः । इन्द्रं विश्वाः अवीवृधन्निति
मन्त्रेण पुरोषमुपधीयते अतस्तस्यापि यजुष्मत्वाद्यजुष्मतीष्विष्टकासु मध्ये परिगणनम् ॥८॥
के चन आहवनीयेऽएव सकला अपि लोकम्पृणा उपधेया इत्याहुः । सम्पदं लोकम्पृणानां
मुहूर्तरूपाणां सम्पत्तिम् । एते अग्नयः गार्हपत्याधिषण्यलक्षणाः । इहाहवनीयेऽग्नौ ॥९॥ ए-
तानि गार्हपत्याधिषण्यलक्षणानि रूपाणि । पृथग्यश्मेति यजुष्मतीमध्ये परिगणितः तस्याग्नि-
ध्रीयेऽग्रावुपधानम् तं सम्पश्यति यजुष्मतीषु मध्ये सम्भूय ज्ञानाति तद्वदितरधिषण्यगता अपि
लोकम्पृणाः कथं न पश्येत् अन्यत्र स्थितानामपि पृथग्यश्मवत्सम्पश्यत्यन्नर्भावो न विरुध्यते
। येनाग्निना निरुक्तिं पाप्मानमपहते स एकादशोऽग्निः एकादशसंख्यापूरकः ॥१०॥ यद्येवम-
न्यचितानामिष्टकानां सम्भूय परिगणनं तर्हि निरुक्तिदेवत्यानां तिसृणामिष्टकानामप्यत्रैव
संदर्शनं कर्तव्यम् तद्वद्वषयति आहुतिभिरिष्टकाः सम्पद्यन्ते नात्राहुतिरस्तीति इष्टकाबमेव
नास्ति कुतस्तासामिष्टकामध्ये परिगणनम् ॥११॥ वीर्यं वीर्यरूपाः । अनतिरिक्तं वै पुरुषः (!)
इति पुरुषस्य वीर्यमनधिकम् ॥१२॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्तरेणाध्यायद्वयेन अग्निविषया उपासना वक्ष्यते । तत्र प्रथमब्राह्मणे संवत्सररूपप्रज्ञेः
तद्वयवानां च सहस्ररूपवेनोपासनं तत्फलं च प्रदर्शयति ॥ सहस्रप्रसङ्गं प्रज्ञापतिवृत्तानेन
प्रस्तौति । विजिहसन् त्यक्तुमिहन् ॥१॥ सर्वोऽत्यपवत अत्यन्तरत् ब्रह्म संक्षरितः ॥२॥
साहस्रीः सहस्रसंमिताः । मुहूर्तभाजमिति लोकम्पृणाभिप्रायम् । मैथुनात्तव्यापारेषु सर्वेष्वपि
एतदुपासनं कर्तुं युज्यते ॥३॥ व्यर्थः अमो न भवति ॥४॥ १॥ ५॥ ॥३॥ ४॥

एवं प्रज्ञापत्यात्मकसमाष्टिरूपोपासनामभिधाय व्यष्टिरूपाग्निविषयामुपासनां (षष्टि° Cod.)
प्रतिजानीते अथात इति उपनिषदां रहस्यार्थानामुपदेशः । चित्याग्निम् ॥१॥ संवत्सरे शिरः-
पक्षपुक्वावयवाग्युपासनां दर्शयति ॥२॥ स्वयमातृषा नाम सहजकिद्रुक्तपाषाणेष्टकाः ताश्च
तिसृषु प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधीयते ॥३॥ २॥ ५॥ ॥५॥ ४॥

पूर्वमादित्योऽग्निरित्युक्तम् तत्र त्रयोमयादित्येऽग्युपासनास्मिन्ब्राह्मणे वक्ष्यते ॥ अथ
तस्याग्निस्त्रयोमयत्वं दर्शयति । उपनिषद्रहस्यं स्वनूपम् ॥१॥ तेनाग्निस्रिधा विहितः अग्निवायु-
सूर्यात्मनेत्यर्थः । पुंलिङ्गशब्दाभिधेयाः स्तोमाख्याः । नपुंसकशब्दाभिधेयाः शीर्षाख्याः ॥२॥
वाचः स्त्रीलिङ्गत्वं स्फुटम् ॥३॥ एवमग्नेर्वीर्यरूपवमुक्तम् वाच आदित्यरूपत्वं चाह । अतः सूर्या-
हर्षं चयने मृत्युकर्तृकाक्रमणस्याभावात्पुनर्मृत्युजयः फलं भवति तत्कथं सूर्याहर्षं चयनमस-
म्भवं परीहत्वादित्याशङ्क्य तत्राप्युपायं दर्शयति विद्ययाह वाऽइति यद्यपि वस्तुस्थित्या
आदित्यस्योपरि चयनाभावः तथापि ज्ञानेनोर्ध्वं चयनं सम्पादयितुं शक्यते ॥४॥ तद्विशदय-

ति । सूर्यमण्डले वाव त्रीणि त्रिद्यने ज्योतिर्मयमण्डलमर्चोपि तदन्वर्तते पुरुष इति चयने ऽपि वेदत्रयमस्ति तत्र मण्डलमेव ऋग्यजुःसामहोपासनोयमर्चिर्वि सामहोपवेनान्वर्तिरित्युप एव यजुहोपवेन ॥५॥३ [१] ॥५॥

सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदेवाधियज्ञाध्यात्मपरवेनार्थ उच्यते । तत्राधिदेवमयमर्थः चयनगतबृहदुक्तमहाव्रताग्नित्रयं क्रमेण मण्डलार्चिःपुरुषत्रयपवेनोपासनोयमिति अधियज्ञ-मयमर्थः चयनगतह्रस्वपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्रयम् एवं दक्षिणाक्षिगतशु-क्लकृष्णवर्णतदन्वर्तितपुरुषाणां मण्डलादित्रयत्रयपवेनोपासनमिति लोचने हि शुक्लरूपं कृष्ण-रूपं चास्ति तदन्वर्तते पुरुषश्च दृश्यते एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनवसम्पा-दनम् अथ पुरुषस्य मृत्युवमुपजीव्यं मृत्युगतैकवब्रह्मवातिकहरवमोमांसा तस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मोपासनं तत्फलमिति मण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ॥ उक्तमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलार्चिःपुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य ऋग्यजुःसामहोपवम् ॥१॥ उक्तमर्थस्त्वनूपं पश्यन्तो पर्यालोचयन्तो वागवदति त्रयैव विद्या तपतीति ॥२॥ मण्डलस्यपुरुषस्य मृत्युह-पवमर्चिर्षोऽमृतहूपत्रं चाह ॥३॥ अमृतममृतहोपाचिर्धिरुपमं मण्डलम् । अहोरात्रे विवास-यति इदमहरेषा रात्रिरिति विभजति पुनः-पुनः करोतीति वा विवस्वानादित्यः मण्डलमि-त्यर्थः । वस्ते आह्रादयति सर्वतः स्वतेजसा परिवृणोति । अवरमधस्तादावम् ॥३॥ परस्मै शंसितारं होतारं लोके ब्रह्म निन्दति ॥५॥ तदुक्तमपुरुषयोऽर्धस्तादुपहितं पुष्करपर्णम् । आ-पो ह्येताः अर्चिषो ह्यापः सूर्यकिरणानामेव वृष्टिकर्तृकवात्कार्यकारणयोर्भेदेन अर्चिर्त्रीऽआ-प इत्युक्तम् पुष्करपर्णमपि अद्य उत्पन्नवात्तदात्मकम् । एतदुक्तमादित्रयं मण्डलाद्यात्मना संस्कृत्य भावयित्वा इहाग्रावुपधत्ते तदा यज्ञस्य समाप्तिमनु ऊर्ध्वमुत्क्रामन्यजमानः एतं मण्ड-लादिहूपेण त्रिविधमादित्यमप्येति । यतोऽस्मिन्नग्निं चितवान्परत्रादित्यो भवति अतश्चितमग्नि-मिष्टकाविशेषेण नाशयितुमादरं न कुर्यात् कुतः एषोऽग्निरमुत्र भवति परलोके यज्ञमानशरो-रात्मनोत्पद्यतेऽइति यद्वा परिहृतुं प्राप्तुं स्पष्टम् चित्याग्निस्पर्शने दोषश्चवणात् ॥६॥ स एष सूर्यमण्डलगतपुरुष एव लोकम्पृणा इष्टका (८. ७. २. १.) तामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते लोकम्पृणाभिः सर्वोऽग्निः कृत्स्नः सम्पूर्यतऽइत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः पुरुषो मिथुनं योषित् मिथुनं हि आत्मनोऽर्धमर्धभागः अर्धो वाऽएष आत्मनो यत्पत्नोति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥७॥ विधृतिं व्यवधायकवस्त्रस्थानीयाम् ॥१॥ देवव्रतं देवकल्पितं व्रतम् ॥१०॥ लोके मानुषस्य मैथुनस्यातं गवा असंविदा (!) अज्ञानानेवात्र स्त्री भवति ॥११॥ धुरेव पोडयेव सहसा ॥१२॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्य पुरुषात्मनोपास-नोयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युहूपवमाह । अभिहतौ व्याप्तौ कोलितौ । तौ यदा पादावा-क्षिप्तोत्क्रामति पुरुषशरीरात् ॥१३॥ प्राणानिर्गमादनन्तरमेव शरीरपात इत्याशङ्क्य तस्यैवाक्षि-पुरुषस्य प्राणात्मकतामाह ॥१४॥ वाचा रसनया प्राणेन नासिकया ॥१५॥ असावमुत्र खुलो-के आदित्यमण्डलवर्ती पुरुषः एकः ॥१६॥ अपश्रितः स्थितः ॥१७॥ यः पुरुषः परमात्मा ध्ये-यत्वेनोक्तः तस्य प्रशंसार्थं नानाहूपैरुपासनं दर्शयति । अध्वर्यवः याजुषाः एतं पुरुषमग्निमिष्ट-काचयनेन दिव्यादित्येऽग्निरित्युपासते यजुरिति च । सर्पाविदः आहितुण्डिकाः ॥२०॥ ह्रस्व-पुष्करपर्णयाः पुरुषाधारवमृक्सामयोश्च यजुरधीनत्वं तस्मादेकोऽग्नौऽग्निः ॥२२॥४ [२] ॥५॥

उत्तरब्राह्मणे सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्यचित्याग्निविषया
 उपासना वक्ष्यते ॥ सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसः प्रामुख्यात्तत्सम्पाद्यमग्निं प्रस्तोतुं मनसः स्व-
 रूपं तत्सृष्टिं चाह ॥१॥ तन्मन आत्मानं स्वकारणं परमात्मानं स्वस्वरूपं वा अन्वैक्यं ।
 ततः पर्यालोचनं कृत्वा प्रामूर्क्य मूर्च्छा मोहसमुद्भूययोः (! धा० ७. ३२.) समुद्भूतं बभूव । [पु-
 रुषस्य शतसंवत्सरमितः आयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि भवति तत्रैकस्मिन्नाग्नेया म-
 नोवृत्तिः तासु चाग्निरमरोप्यते] तन्मनः कर्तृ एतावत्संख्याकानर्कानर्चनीयान् मनोमया-
 न्मनउपादानकान् मनश्चितः मनसा चीयमानान्मनःसम्पाद्यानात्मनोऽग्नीनपश्यत् । एतस्य
 मनश्चितोऽग्नेः क्रियामयाग्निप्रकरणमुपमृश्य (? मृद्व्य Cod.) स्वातन्त्र्यं प्रतिपत्तुं मनोव्यापारक्रि-
 यावयवमनुबध्नाति तं मनसेत्यादिना तेऽग्नये मनसैवाधीयन् आधाने मनोव्यापार एव का-
 रणम् एवं चयनग्रहणस्तुतशस्त्रादिकारणं केवलं मनोव्यापारसिद्धम् । तेषामग्नीनां सा कृतिः
 तत्करणं भवति तानग्नीनेवादधति भूतानीति सर्वत्र सम्बध्यते । एतावतो वै मनस इति
 मनोमयषट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकाग्रय एव मनसो विभूतिः महिमा विसृष्टिर्विविधा विभक्ता
 सृष्टिः । पुनरप्यस्य मनश्चितोऽग्नेः (ग्निः Cod.) केवलविद्यामयवेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं क्रियामय-
 स्याग्नेर्माहात्म्यं (तस्य Cod.) मनोमयेऽतिदिशति तेषामेकैक एवेति असौ पूर्व इति पदाभ्या-
 मिष्टकाचितोऽग्निरिविचक्ष्यते स यावान् परिश्रियद्युष्मतीलोकम्पृणाभेदेनाहोरात्रतन्मुहूर्तध्यानेन
 च यत्परिमाणः तेषां षट्त्रिंशत्सहस्रसंमितानामग्नीनां मध्ये एकैकोऽग्निरपि तावान् तत्परि-
 माणो ध्येयः अनेन क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यस्य ज्ञानं (न Cod.) यत्तन्मनोमयऽएवेति सूत्रि-
 तम् (सूचितम्?) । एवमुत्तरे वाक्चिदादयोऽग्नित्पत्यन्ताः षट् पर्याया व्याख्येयाः तत्र वा-
 गादिसम्पाद्यानग्नीन्दर्शयितुं तत्तत्पर्यायादौ तस्य-तस्योत्पत्तिरुक्ता ॥१॥ श्रोत्रेण सृष्टं कर्म प्रा-
 णानभिसममूर्क्यत् अभिव्याप्नोत् इदं संदेह्यमन्नप्राणाश्रयं शरीरमुद्दिश्य समुद्भूतं बभूव स्व-
 यमसंदेह्यमशरीरं सत् कर्मप्राणयोरन्योऽन्यसाहचर्यादभिवृद्धिं व्यतिरेकमुखेनाह अकृत्स्नं वा
 ऽइति ॥८॥ कर्मसंकाशादाविस्तरां स्पष्टः ॥१०॥ एतेषां मनश्चितप्रमुखाग्नीनां सर्वेषां स्वतन्त्र-
 विद्यामयवोपादूबलकानि श्रुतिलिङ्गवाक्यान्युदाहरति । विद्याचित एव विद्ययैव धीयमानाः
 एवकारश्रुतिः कर्माङ्गवं व्यावर्तयति ॥१२॥५ [३] ॥५॥

उत्तरब्राह्मणे भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रचन्द्रः संवत्सरात्मा [पः] चित्याग्निरूपवेनोपास-
 नीया उच्यते । अत एव लोकादेः परिश्रियद्युष्मतीपशुपुरीषसमिदादिसामान्यधर्मवर्णनम् ।
 अत्र केवलविद्याविधिवे शब्दस्य तात्पर्यं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधिवे तथा हि अस्मिन्नेव
 ब्राह्मणे विद्यया तदारोहसीत्यनेन श्लोकेन (क० १६.) केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा
 ॥ अग्निना सर्वे सम्पन्नाः स्वव्यापारदक्षा भवन्ति यथा चित्याग्निलोकम्पृणेषुकाभिः सम्पूर्णाः ।
 य एवं भूलोकं चित्याग्निरूपं वेद स लोकम्पृणाभूतमेनं लोकाधिष्ठातारमग्निमेव सम्पद्यते
 तदात्मको भवति ॥५॥ अक्षरिणं परेण परस्तादन्नऽइत्यर्थः द्यावापृथिवी संयुक्तौ (!) भवतः
 ॥२॥ कोशः पेटिका समुद्भूतः सम्पहितः ॥३॥ त्रिंशन्नक्षत्रः स आत्मा मध्यदेहः । द्वे न-
 क्षत्रे प्रतिष्ठा पादद्वयेण । द्वे नक्षत्रे प्राणाः चक्षुरादिप्राणानां द्वादशोऽवस्थानात् । द्वे नक्षत्रे
 शिरोरूपम् षट्त्रिंश्याविति स्त्रीलिङ्गवचनमिष्टकाभिप्रायेण ॥५॥ नक्षत्रोपनक्षत्रसंख्यां बृहत्या-
 त्मना स्तोति । स्वर्गस्वादित्य इति गम्यते एकविंशतिसंख्यापूरकः । एकविंशतिस्तोत्रि-

यात्मकः एकविंश उच्यते ॥६॥ एवमधिकानां षट्त्रिंशदक्षराणां विभागमुक्त्वा तावद्विरक्षैर्ब-
हतीसम्पाद्यतां नानाकन्दोमयत्वेन सम्पादयति ॥८॥ अथोपासकेन स्वशरीरेमेवाग्निहोत्रपत्वेनोपा-
सनीयमिति विधत्ते ॥१२॥ अथाप्सु अग्निवेनोपासनं विधित्सुरपां सर्वदेवभूतात्मकवमाह ।
आदित्यमण्डलं परिसरवर्तिन्यो नाव्या नावा तार्याः । अयं हिरण्यमयः पुरुषः अधिदैवं
मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽधियज्ञं प्रथमचितावुपहितः पुरुषोऽग्निहोत्रपाणामपामात्मा ॥१४॥ तदिमा-
गमाह तस्याधियज्ञं रुक्मपुष्करपर्णीष्वे अधिदैवमापञ्चादित्यमण्डलात्मके (!) द्वे इष्टके प्रति-
ष्ठे पादद्वयेण ध्येये । ब्राह्मद्वयेण ध्येये द्वे सुचौ । भूम्यन्तरिक्षात्मके द्वे स्वयमातृष्वे इष्टके ।
अग्निवाय्वादित्यात्मना ध्येयास्तिस्रो विश्वज्योतिषः । द्वादशसंख्या ऋतव्येष्टकाः संवत्सरहोत्रपा-
त्मत्वेन ध्येयाः । यज्ञात्मना देवात्मना च स्तुताः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः । एवमेक-
त्रिंशज्ज्ञाताः । एवं षट्त्रिंशदिष्टकामयो हिरण्यमयः पुरुष आत्मा सर्वभूतदेवात्मनामपामग्ना-
त्मना ध्येयानां मध्ये वर्तत इत्याह सोऽस्यैष सर्वस्येति । सर्वात्मनामपां मध्यवर्ती आत्मा
सर्वकामसम्पन्नः स्वयमकामः ॥१५॥ तादृग्रूप आत्मा सर्वैर्ज्ञानेन लभ्यो न कर्मशतैरिति म-
न्त्रसंवादेन प्रतिपादयति ॥१६॥ अब्रूपाग्नेः पुरीषाङ्गतिसमिन्नोक्तम्पूणाः सम्पादयति । सर्वा-
णि भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निश्चित इत्यस्य पर्यायस्यादौ (क० १४) उक्तम् अतो देवा इत्या-
ख्यातं लोकम्पूणेष्टका अतः सर्वे परिश्रित्यनुष्मत्यादिकं देवा इत्युच्यत इत्यर्थः ॥१७॥ अधि-
दैवाध्यात्मादिभेदेन यद्यनुरात्मकं ब्रह्म प्रागुक्तमतस्तदात्मकाः सर्वे देवाः भवन्ति ॥१८॥
६ [४] ॥ ५॥

उत्तरब्राह्मणे चित्याग्नेः सर्वदिग्भिमुखं (तिमुञ्चव Cod.) पृथक् शिरसो निरूहणाभावः
(पणा० Cod.) प्रतिपाद्यते ॥ तत्रैकैकदिग्भिमुखत्वे दोषमुद्गावयितुं तान्पञ्चान्पुरावृत्तेनानुवद-
ति । कौश्यः कुशगोत्रजः ॥१॥ पक्षिहोत्रस्य चित्याग्नेरिष्टकोपधानक्रमेण कूर्मपशुशिरोऽपरोक्ष-
माहवनीयाग्निरेव प्रत्यक्षं शिरः न तु पक्षपुङ्खवत्पृथक् शिरसः कारणम् । कोषा नामर्षयः
धावयन्तः आर्विज्याय गच्छन्तः याजयन्तः अग्निं निरूढशिरसमुपाधावयां चक्रुः यस्य कस्य चन
यज्ञमानस्य गृहे शिरः पृथक् चितवन्तः ॥२॥ शिरोरहितः स्यादिति मोमांसाशङ्कां परिहर्तुमि-
ष्टकाभिरव परोक्ष शिरः सम्पादयति । एता इष्टकाः यथावयवहोत्राः कल्पनीयाः कूर्मो मूर्ध-
स्थानीयः ॥१०॥ ७ [५] ॥ ५॥

षष्ठाध्यायप्रथमब्राह्मणे वैश्वानरविद्या द्वितीयब्राह्मणे पुरुषस्याग्निविधार्कविधेकथविध-
निरूपणा तृतीये शाण्डिल्यविद्या चतुर्थोऽध्याय वाऽअश्वस्येत्यस्मिन्नश्वस्योपासनम् एवमर्का-
श्वकथोपासना (? मकश्वकथो० Cod.) विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथनमिति प्रतिपाद्य-
संग्रहः ॥ न समियाय संगतः शक्नो नाभवत् ॥१॥ सम्प्रति इदानीम् । आवसथान्गृहान्
अपचितीः पूजाः । सहस्रदक्षिणकेष सोमयज्ञेष युष्मानृविज्ञो वृत्वा तत्रैकैकस्य ऋषेः सहस्रं
ददामीत्यर्थः । असंविदानाः संकेतमकुर्वन्नाः रक्षे स्वाशयमनाविष्कुर्वन्त एव ॥२॥ अनूचा-
नाः साङ्गवेदाध्यायिनोऽनुष्ठातारः तादृशानां पुत्राः । त्वा इति समुदाय एकाद्यवाची तु वा
इति तुशब्दस्योकारं वैशब्दे परतो याज्ञषा लुम्पन्ति (? नु वा इति नु वा-स्योभारं वैश-प-
रतो याज्ञषा लुप्यन्ति Cod.) ॥३॥ अमिष्यङ्गीकारः । वा इति निपातद्वयं तुशब्दोकारं वैशब्दे
त्प्रचोतो यज्ञषा लुम्पन्ति (!) । म्लानौ गमनासमर्थावभविष्यताम् । पादैौ ते विदिताविति

वैश्वानरस्य पादमात्रं वया विदितं न तु कृत्स्नो वैश्वानरः ॥४॥ एष रयिचपोऽब्राह्मको वै-
श्वानरः वैश्वानरस्यावयविन ईश्वरस्य वस्तिर्मन्त्राशय एव न समस्तमित्यर्थः ॥५॥ आत्मा
मध्यशरीरम् ॥६॥ नाना वर्त्म मार्गो यस्य वायोः आवहोदहादिभेदेन वर्तमानस्य सोऽयं पृ-
थक्वर्त्मा । रथश्रेणयो रथपङ्क्तयः ॥७॥ सुततेजा इति सुतमभिषुतसोमद्वयं तेजा यस्य । सु-
तोऽभिषुतः सोमरसोऽध्वमानः एतद्वृक्षपल्लवणं पुरोडाशादि पच्यमानः सर्वदा विनाशरहित-
स्तिष्ठति ॥८॥ अतीत्य सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतोत्यतिष्ठाः । समानान्ज्ञातोन् ॥९॥ यदेवं यथा-
क्तावयवैः पृथिवीपादादिभिः शुभूर्धनैरवयवैः विशिष्टमेकं वस्तु तत्प्रादेशमात्रं प्रादेशप्रमा-
णमिव देवाः सुविदिताः सम्यक् ज्ञातवतोऽभिसम्पन्नाः प्राप्तफला बभूवुः । एनान्वैश्वानरा-
वयवान् ॥१०॥ अस्य वैश्वानराग्नेः व्यत्ययेन कर्मणि षष्ठो ब्रुवाणमुपदेशम् ॥१२॥१॥६॥

द्वितीये पुरुषस्यैवाग्निविधवमर्कविधवमुक्थविधवमुच्यते ॥ समागच्छति युक्तमेकीभूतं भ-
वति ॥१॥ कं सुखहेतवः ॥५॥ वायुनादित्योऽवष्टम्भमात्रेण तद्दीपनम् ॥११॥२॥६॥

तृतीये शाण्डिल्यविद्योच्यते ॥ सत्यं ब्रह्मेति वक्ष्यमाणैर्मनोमयवादिभिर्गणैरुपेतमात्मा-
नमुपासीत । क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः ॥१॥३॥६॥

उषा वाऽइत्यादिकमश्वावयवेषु विराडवयवोपासनापरं ब्राह्मणम् नैवेह किं चनाग्र
ऽआसीदित्यादिकमुपास्यहिरण्यगर्भस्वनूपप्रणिपादनपरं ब्राह्मणं चेत्येतद्द्वयं काण्वशाखानु-
सारेण बृहदारण्यकोपनिषदादौ प्रपञ्चेन वार्त्तिककारेणोपबृंहितं व्याख्यातमिति नेह पुनरु-
च्यते पाठसाम्यात् ॥ उत्तरत्र बृहदारण्यके वंशब्राह्मणसमाप्तास्यमानानां विद्यासम्प्रदायप्र-
वर्तकानामृषीणां मध्येऽग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकमृषिप्रवाहमनुक्रामति अथ वंश इति ॥१॥५॥६॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द-
शमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥१०॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. २. १ बृहदुक्थं *Sāy.* (and thus often alternately with म-
हदुक्थ). — २ अधिदैवतं *Sāy.* (thus also २, ६, १. १६. - ३, ३, ७. - ४, १, २३.). —
४. २ Read. तद्मृतममृतं. - ४ हि स्नाव *A.* - १० सावथवाह्णि° *A. B1. B2.*
see पाणि° ८. ४. ८. - १४ पुनर्मृत्युमपन्नयतीत्य° *A.* —

Adhy. २. १. १ विसृजन्ति *Sāy.* - ६ निर्नाम° *Sāy.* - ८ अथ रूपमुपमं करोति *A.* —
२. २ लोकं सचंते ये *A. pr. m. B1. pr. m.* • ६ तत्रोप यन्प्रप° *A.* यत्प्रप°

B1. पत्त्रप° B2. — ४. ८ पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाश° A. - *ibid.* इति नु विधानामया-
 तश्चयनस्यैव ॥ ८ ॥ निर्वसामब्राह्मणां ॥ १ ॥ B1. B2. Thus also in A., at
 the margin. the end of this brahmana and the beginning of the next are
 joined together: इति नु विधानामयातश्चयनस्यैव. — ६. ७ °विधं विधत्ते A. -
ibid. चैतद्विदुर्धे च न लोका A. - १ य एवैकशतविधं विधत्ते A. - *ibid.* संवत्सर-
 भूतमिव Say. - १२ यजुरेकशतविधो A. - १३ Read: यज्ञेन-यज्ञेन. —

Adhy. ३. ३. १ °साद् स होवाच Say. — ५. २ स्यत्वा A. B1. B2. Accord-
 ing to Sāyana's explanation read स्यत्वा. - *ibid.* पराभ्यां Say. - ३ °यजुः
 पुरश्चरण° Say. - १ स्वेषु प्रतिबुभूषति Say. - १६ यजुषैवैनमाचक्षते Say. - Sā-
 yana closes this adhyāya with the next brāhmaṇa. —

Adhy. ४. १. १६ प्रज्ञापतिर्यो वै A. - १८ आर्कतुं न ध्रियते Say. - ११ ए-
 तत्सप्तदशमन्त्रं सम - here B1. ends. — २. १३ अष्टाचवारिंशदिष्ट° A. - १४
 पञ्चचवारिंशदिष्ट° A. - १५ °कान्नविंशतिधा A. B2. - १८? °न्मुहु त्रायते A.
 मुहुर्तायते B2. मुहुस्त्रायते Say. - २१ °मेतद्वाऽअस्त्येतद्भूमृतं यद्भूमृतं तद्भ-
 स्येतद् A. - २८ एवैनं तंनिर्मि° A. — ३. ६? त्रूपाण्युपधत्ताति A. B2. Say. -
 १० ते सम्भवन्त एवाम्° A. - १४ लोकेष्टकाः Say. - १५ त्रूपाण्युपधत्ताति A. B2. Say.
 A. - १६ एकसप्ततिस्तृतीया A. - १७ सप्तचवारिंशच्चतुर्थी A. - २४ पुरुषे Say.
 (? पुरुष इति). - *ibid.* Sāyana closes here the fourth adhyāya. — ४. २ स-
 कृत्ससंवत्सरस्य A. - ३ सकृत्ससंवत्सरमवर्हतीति A. —

Adhy. ५. २. १३ अभिहूतौ Say. - २१ त्रीष्टकः ॥ A. - २२ यजुरपीत A. —
 ३. ८? °दिमं संदेह्यमसंदेह्यमकृत्स्नं Say. — ४. १६ तपसानेवंविद्° A. — ५. १
 कौश्यो Say. - ३ °त्युहमकार्षीः A. —

Adhy. ६. १. ४-१ अविदित° Sây. against the accent. - ट चक्षुस्त्वा° and चक्षुस्ते A. — ३. २ सत्यधृतिः A. - *ibid.* विचिकित्सास्तीति A. — ५. ५ इममभि-
मक्ष्ये A. - १ समानमा A. M. - *ibid.* ब्रह्मणे नमः A. M. The accentuation
of the proper names too shows some irregularities: we read here कुञ्चि
instead of कुञ्चि (१०. ५. ५. १.), कावषेय instead of कावषेय (१. ५. २. १५.), रा-
जस्तम्बायन instead of राजस्तम्बायन (१०. ३. २. १.), वामकक्षायण instead of
वामकक्षायण (७. १. २. ११. १०. ३. १. ११.).

ओम् । संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतद्द्वारं यद्मावास्या चन्द्रमा एव
 द्वारपिधानः ॥१॥ स योऽमावास्यायामग्नीऽआधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा
 पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं लोकमियादेः तद्योऽमावास्यायामाधत्ते ॥२॥
 अथ यो नक्षत्रऽआधत्ते । यथापिङ्गितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रपित्सेत्स जिह्वः पुरः
 स्यादेवं तद्यो नक्षत्रऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्रऽआदधीत ॥३॥ यद्गुरुवैषः । न
 पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तद्गुरुपवसेत्तर्हि क्लेष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निरु
 वसति ॥४॥ सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्वऽऽमृतवः
 सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि हुन्दाहसि ॥५॥ सर्वेषु रु वाऽअस्य देवेषु
 । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ठेषु सर्वेषु
 हुन्दःस्वग्नीऽआहितौ भवतो योऽमावास्यायामाधत्ते तस्माद्वावास्यायामाधत्ते
 ऽआदधीत ॥६॥ योऽसौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा रोहिण्या सम्प-
 द्यतऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठत्यमावा-
 स्या वाऽअग्राधेयव्रतं तस्माद्मावास्यायामेवाग्नीऽआदधीत पौर्णमास्यामन्वारभेता-
 मावास्यायां दीक्षेत ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

घ्नन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । यदेनं तन्वते यन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति
 यत्पशुः संशयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युत्पलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां रुवि-
 र्यज्ञं घ्नन्ति ॥१॥ तः कृत्वा यज्ञम् । अग्रावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै यो-
 निर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दश ता राक्षसीः सम्पादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते ॥२॥
 अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । सोऽयमेक-इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो

दशधाविहितः स एवं क्लृप्तैः प्राणैरग्रेणैरधिजायते सैषा दशाक्षरा विराट् सैषा
 सम्पत्स यज्ञः ॥३॥ अथोऽपि नव स्युः । तन्यूनां विराजं करोति प्रजननाय
 न्यूनाद्वाऽश्माः प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥४॥ अथोऽप्येकातिरिक्ता
 स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥५॥ अथोऽपि द्वेऽभ्य-
 तिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते सैषा
 सम्पत्स यज्ञः ॥६॥ अथोऽपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमकृ मिथुनं प्रजननमथ
 यज्ञायते तत्तृतीयः सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥७॥ अथोऽपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः
 । तथैकैव चतस्रस्रयो वाऽश्मे लोकास्तदिमानेव लोकांसि सुभिराप्नोति प्रजा-
 पतिर्वाऽअतीमां लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥८॥
 स यद्वाभ्यामूनं तद्वन् ॥ सोऽयज्ञो यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तः सोऽयज्ञः सैषै-
 व दशत्यधि सम्पदेषा विंशत्यमेषा सहस्रात् ॥९॥ आजिं वाऽएते धावन्ति ।
 ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि यजेत तेषां पञ्चदशानां वर्षा-
 णां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि ष-
 ष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्तद्वात्रीराप्नोति ॥१०॥ अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि
 यजेत । तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामा-
 वास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तद्वत्संवत्सराप्नोति तद्वैव
 संवत्सरमाप्नोति ॥११॥ मर्त्या कृ वाऽअग्रे देवा आसुः । स यदैव ते संवत्सर-
 मापुरथामृता आसुः सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो ह्यास्याक्षय्यः सुकृतं
 भवत्यक्षय्यो लोकः ॥१२॥ स आजिमृतमिकः । य एवं विद्वांस्विंशतं वर्षाणि
 यजते तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत यथु दान्नायणयज्ञी स्यादथोऽपि पञ्च-
 दशैव वर्षाणि यजेतात्र क्वैव सा सम्पत्सम्पद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे
 ऽअमावास्याेऽअत्रोऽएव खलु सा सम्पद्भवति ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्येवं यजतऽआमावास्ये-
 नेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्येवं यजति ॥ १ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इ-
 न्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतथिदग्नीषोमीयं पौर्णमासः कृविर्भ-
 वति तत्र नेन्द्राय वेति किं चन क्रियतऽएतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः कृविर्भवत्येतेन
 सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे वेति सर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन कृति ॥ २ ॥
 अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्न
 यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एताः रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तेनैतदनद्वेव कृविर्भ-
 ति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिः सेयमद्वा सेयं प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदद्वेव
 कृविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्न तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥
 स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वा
 वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः कृविर्भवत्येतेन
 सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा
 ऽअनुनिर्वप्यं पौर्णमासेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्माऽएतद्वृत्रं जघ्रुषे देवा एतद्व-
 विरनुनिर्वप्यदामावास्यं किमनुनिर्वप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ५ ॥
 स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथान्यद्विरनुनिर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्विरनुनिर्वप-
 ति द्विषन्तः कृ स भ्रातृव्यं प्रत्युह्यतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽआ-
 मावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥ पौर्णमासेन वै दे-
 वाः । पौर्णमासीं यजमाना आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत
 क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान्यौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽआमावास्येना-
 मावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपकृते क्षिप्रे प्राजायते स यद्यनुनिर्वपेद्दद्यादक्षिणां
 नादक्षिणाः कृविः स्यादिति द्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाह्यं
 इति न्वनुनिर्वप्यस्याथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्वैके दृष्टोपवसन्ति । अथ नोदेतेत्यग्रस्य वा हेतोरनिर्णाय वाथोतोपवस-
 ल्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतः कृविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदैषैव व्रतर्चया य-
 त्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि कृविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रतिप्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति
 ॥१॥ तानपराह्णे पर्णाशाखयापाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यः कृविरिव-
 मेव तद्यद्यु व्रतर्चया वा नोदाशः सेत गृहीतं वा कृविरभ्युदियादितरथो तर्हि
 कुर्यादेतानेव तण्डुलान्सुफलीकृतान्कृत्वा स येऽणीयाः सस्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपा-
 लं पुरोडाशः श्रपयति ॥२॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । -दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ
 तदानीं दुग्धे विज्ञवे शिपिविष्टायैतास्तण्डुलाञ्कृते चरुः श्रपयति चरुः क्वेव स
 यत्र वा च तण्डुलाः प्रावृत्ति ॥३॥ तद्यदेवं भवति । एष वै सोमो राजा देवा-
 नामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तमस्माऽअग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता
 प्रयहति तमस्माऽइन्द्राग्नी यज्ञं दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथ यद्विज्ञवे
 शिपिविष्टायैति यज्ञो वै विष्णुरथ यद्विपिविष्टायैति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तद्वि-
 तमिव यज्ञस्य भवति तस्माद्विपिविष्टायैति तत्रो यद्विष्णुयात्तद्व्यान्नाददिणाः कृविः
 स्यादिति व्याहुरथ यदेव नोदियादयोपवसेत् ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ ॥

अद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे स कृष दिव्यः आ
 स यज्ञानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यः स्यादप्रायश्चित्तिकृत एतस्मादु हैतद्वीषा-
 वचन्द्रमसादिति ॥१॥ ह्यायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते श्वलुचितमि-
 त्येतमु हैवैतदाचक्षते ॥२॥ शशश्चान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं
 तं तैर्णामास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप ओषधीः प्रविशति पशवो वाऽअप
 ओषधीरदन्ति तदेनमेताः रात्रिं पशुभ्यः संनयति ॥३॥ सोऽद्यामावास्येति मन्य-
 मान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो यज्ञपथादिति तदाहुः कथं कुर्या-
 दिवा यज्ञपथाद्यजेता न यजेता इति यजेत हैव न ह्यपथाद्यजेता भवति अथः

ए॒वैष॒ ज्य॒यानु॒देति॒ स॒ आ॒मावा॒स्यवि॒धेनै॒वेष्ट॒येष्टि॒मनु॒निर्व॒पति॒ तद्द॒ह्वैव॒ श्वो वा॒
 ॥४॥ त॒स्य त्री॒णि ह॒वीषि॒ भव॒न्ति । अ॒ग्नये॒ पथि॒कृते॒ष्टाक॒पालं॒ पुरो॒डाश॒मिन्द्रा॒य
 वृ॒त्रघ्न॒ष्ट॒एका॒दश॒कपाल॒म॒ग्नये॒ वैश्वान॒राय॒ द्वा॒दश॒कपालं॒ पुरो॒डाश॑ ॥५॥ स॒ य॒द॒ग्नये॒
 पथि॒कृते॒ निर्व॒पति॒ । अ॒ग्निर्वै॒ पथः॒ कर्ता॒ स॒ य॒स्मादे॒वाद्दो॒ य॒ज्ञमा॒नो य॒ज्ञप॒थादे॒ति
 त॒स्मिन्म॒ग्निः प॒न्थान॒मापा॒दय॒ति ॥६॥ अ॒थ य॒दिन्द्र॒ष्ट वृ॒त्रघ्ने॒ । पा॒प्मा वै॒ वृ॒त्रो यो
 भूते॒र्वार॒यिवा॒ तिष्ठ॒ति क॒ल्या॒णात्क॒र्मणः॒ साधो॒स्तमे॒तदि॒न्द्रेणै॒व वृ॒त्रघ्ना॒ पा॒प्मानं॒
 वृ॒त्रं ह॒न्ति त॒स्मादि॒न्द्राय॒ वृ॒त्रघ्ने॒ ॥७॥ अ॒थ य॒द॒ग्नये॒ वैश्वान॒राय॒ । द्वा॒दश॒कपालं॒
 पुरो॒डाशं॒ निर्व॒पति॒ य॒त्र वा॒ऽइन्द्रो॒ वृ॒त्रम॒ह॒स्तम॒ग्निना॒ वैश्वान॒रेण॒ सम॒द॒ह॒न्त॒दस्य॒
 स॒र्वं पा॒प्मानं॑ सम॒द॒ह॒न्त॒थो॒ष्ट॒वैष॒ एत॒दि॒न्द्रेणै॒व वृ॒त्रघ्ना॒ पा॒प्मानं॒ वृ॒त्रं ह॒त्वा त॒
 म॒ग्निना॒ वैश्वान॒रेण॒ संद॒ह॒न्ति त॒दस्य॒ स॒र्वं पा॒प्मानं॑ संद॒ह॒न्ति स॒ यो ह॒ैवं वि॒द्वाने॒
 तये॒ष्ट्या य॒जते॒ न॒ ह्य॒स्याल॒प्यश्च॒न॒ पा॒प्मा प॒रि॒शिष्य॒ते ॥८॥ त॒स्यै स॒प्त॒दश॒ सामि॒धे॒
 न्यो भ॑व॒न्ति । उ॒पा॒ङ्गु दे॒वता॒ य॒जति॒ याः का॒मय॒ते ता॒ या॒ज्यानु॒वाक्याः॒ करो॒त्ये॒
 व॒मा॒ज्यभा॒गावे॒व॒ सं॒या॒ज्ये ॥९॥ ति॒सृध॒न्वं द॒क्षिणां॒ द॒दाति॒ । ध॒न्व॒ना वै॒ श्वानं॒
 बा॒धन्ते॒ तदे॒तमे॒वैत॒द्बा॒धते॒ य॒त्ति॒सृध॒न्वं द॒क्षि॒णां द॒दाति॒ ॥१०॥ द॒ण्डं द॒क्षिणां॒ द॒दा॒
 ति । द॒ण्डेन॒ वै॒ श्वानं॒ बा॒धन्ते॒ तदे॒तमे॒वैत॒द्बा॒धते॒ य॒द॒ण्डं द॒क्षिणां॒ द॒दा॒त्येषा॒ न्वादि॒
 ष्टा द॒क्षि॒णा द॒द्या॒द्वि॒ास्या॒मप्य॒न्यथा॒ऽइ॒तरा॒ द॒क्षिणा॒स्ता॒सां य॒त्सम्य॒चेत॒ सा॒ ह्येषा॒
 प॒शव्ये॒ष्टिस्त॒याप्य॒नभ्यु॒दृष्टो॒ य॒जेते॒व ॥११॥ ब्रा॒ह्म॒णाम् ॥५॥ ॥

आ॒पो ह॒ वा॒ऽइ॒द॒ग्नये॒ स॒लिल॒मे॒वास॒ । ता॒ अ॒का॒मय॒न्त॒ कथं॒ नु॒ प्र॒जापि॒मही॒ति
 ता॒ अ॒श्राम्य॑स्तास्तपो॒ऽतप्य॒न्त॒ ता॒सु॒ त॒पस्त॒प्यमा॒नासु॒ हिर॒ण्यमा॒ण्डं॒ स॒म्बभू॒वा॒
 जा॒तो ह॒ तर्हि॒ संव॒त्सर॒ आस॒ तदि॒दं हिर॒ण्यमा॒ण्डं॒ या॒वत्सं॒वत्सर॒स्य॒ वे॒ला ता॒
 व॒त्पर्य॑प्लवत् ॥१॥ त॒तः संव॒त्सरे॒ पुरु॑षः स॒म॒भवत् । स॒ प्र॒जाप॒तिस्त॒स्माड् संव॒त्सर॒
 ऽए॒व स्त्री॒ वा गी॒र्वा व॒ड॒बा वा वि॒जाय॒ते संव॒त्सरे॒ हि प्र॒जाप॒तिर॒जाय॒त स॒ इ॒दं

हिरण्यमाण्डं व्यरुज्जनाह तर्हि का चन प्रतिष्ठास तदेनमिदमेव हिरण्यमाण्डं
 यावत्संवत्सरस्य वेत्तासीत्तावद्विश्रुत्यर्पयन्वत ॥२॥ स संवत्सरे व्याजिहीर्षः ।
 स भूरिति व्याजिहीर्षः पृथिव्यभवद्भव इति तदिदमन्तरिक्षमभवत्स्वरिति सासी
 द्यौरभवत्तस्मादु संवत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्या-
 हरत् ॥३॥ स वा एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव । प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्ष-
 रद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन्कुमारो वदति ॥४॥ तानि वा एतानि । पञ्चाक्षराणि
 तान्यपञ्चर्तूनकुरुत तस्मै पञ्चर्तवः स एवमिमांलोकान्जातात्संवत्सरे प्रजाप-
 तिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु संवत्सर एव कुमार उत्तिष्ठति संवत्सरे हि प्रजापतिरु-
 दतिष्ठत् ॥५॥ स सहस्रायुर्जज्ञे । स यथा नद्ये पारं परापश्येदेव स्वस्यायुषः
 पारं प्राचख्यौ ॥६॥ सोऽर्चङ्काम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिम-
 धत्त स आस्येनैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानां देवत्वं यदि-
 वमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवेवास तद्वेव देवानां देवत्वं यदस्मै ससृ-
 जानाय दिवेवास ॥७॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । तेनासुरानसृजत तस्मै यामेव
 पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तम-इवास ॥८॥ सोऽवेत् । पाप्मानं
 वाऽअसृजति यस्मै मे ससृजानाय तम-इवाभूदिति तांस्तत एव पाप्मनाविध्यते
 तत एव पराभवंस्तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुरं यदिदमन्वाख्याने ब्रुव्यत इति-
 हासे तत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविध्यते तत एव परावृत्तिरिति ॥९॥
 तस्मादेतदपिणाभ्यनूक्तम् । न त्वं युयुत्से कतमच्चनाहर्न तेऽमित्रो नष्टकश्च-
 नास्ति मायेत्ता ते यानि युद्धान्याहुर्नाय शत्रुं न तु पुरा युयुत्स इति ॥१०॥
 स यदस्मै देवात्ससृजानाय । दिवेवास तदहुरकुरुताथ यदस्माऽअसुरात्ससृजानाय
 तम-इवास तां रात्रिमकुरुत तेऽअहोरात्रे ॥११॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । सर्वं
 वाऽअत्सारिषं य इमा देवता असृजतीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै ना-

ता वाऽऽस्ताः । पञ्च देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा अयजन्त
स आभ्यः कामः समार्थत यत्कामो ह वाऽऽस्तेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः स-
मृध्यते ॥ २० ॥ तऽऽष्टा प्राचीं दिशमपश्यन् । तां प्राचीमेवाकुर्वत सेयं प्राच्येव
दित्तास्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीं क्येतामकुर्वतोऽपैनामितः कुर्वमिह्यी-
ति तामूर्जमकुर्वतेमां खलुर्जं पश्येमेति सासौ द्यौरभवत् ॥ २१ ॥ अथ दक्षिणां दि-
शमपश्यन् । तां दक्षिणामेवाकुर्वत सेयं दक्षिणैव दित्तास्माद दक्षिणात एव दक्षि-
णा उपतिष्ठन्ते दक्षिणातोऽभ्यवाजन्ति दक्षिणां क्येतामकुर्वतोऽपैनामितः कुर्वमि-
ह्यीति तं लोकमकुर्वतेमं खलु लोकं पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लो-
कः सा यथा दैवेयं प्रतिष्ठाविरस्मिंलोके पृथिव्येवमु दैवेषा प्रतिष्ठाविरमुष्मिं-
लोकऽइदमन्तरिक्षं स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ
लोक इति ॥ २२ ॥ अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत तस्माद्यत्प्राड्
सृवा विन्दुतऽऽस्तामेव तेन दिशमेत्याशां क्येतामकुर्वतोऽपैनामितः कुर्वमिह्यीति
तां श्रियमकुर्वतेमां खलु श्रियं पश्येमेति सेयं पृथिव्यभवद्दीर्वाऽऽयं तस्माद्यो
ऽस्यै भूयिष्ठं विन्दुते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥ अथोदीचीं दिशमपश्यन् । ता-
मपोऽकुर्वतोऽपैनामितः कुर्वमिह्यीति तं धर्ममकुर्वत धर्मा वाऽऽपस्तस्माद्यदेमं
लोकमाप आगृह्णन्ति सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवत्यथ यदावृष्टिर्भवति बलीयानेव त-
र्ह्यबलीयस आदत्ते धर्मा ह्यापः ॥ २४ ॥ ता वाऽऽस्ताः । एकादश देवताः पञ्च
प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्तयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥ ता एकादशाहुतयः । एता-
भिर्वाऽऽहुतिभिर्देवा इमां लोकानजयन्तेता दिशस्तथोऽएवैष एताभिराहुतिभिरि-
मां लोकानजयत्येता दिशः ॥ २६ ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः । तऽएव चत्वारः पत्नीसं-
याजा अवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन्वान्तरदिश उऽएवैष एतैर्ज-
यति ॥ २७ ॥ अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा अजयंस्तथोऽएवैष एतयान्नाद्यमेव

न्यत्येषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥२८॥ अथाध्यात्मम् । पञ्चमे पुरुषे प्राणा ऋते चक्षुर्भ्यां तज्ज एव पञ्च प्रयाजा चक्षुषीऽआज्यभागी ॥२९॥ अयमेवाजाऽप्राणाः स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्ध-इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषामवद्यति तस्माद्यत्किं नमान्प्राणानापद्यतऽएतमेव तत्सर्वं समवेति ॥३०॥ त्रीणि शिश्रुानि । तज्ज एव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्रं तं वाऽअन-
 दाभ्यज्जेदित्याहुस्तथो हास्येतदमृधं भवतीति ॥३१॥ स वै तद्वद्वत्पत् । ए-
 कां ह्येतस्य पर्वाय यदपर्वकं स्यात्प्रतृप्तं वैव त्रिंशन्वेत वा तस्मादेतदुच्च-
 तिष्ठति पद्यते च तस्मात्तद्वद्वान्यात् ॥३२॥ द्वौ बहू द्वाऽउत्र । तज्ज एव च-
 त्वारः । त्रीतिंयाजाः प्रतिष्ठाप्येव प्राणा इडा यत्तां नाम्नौ जुहोति यत्तत्प्रदधेव
 तस्मादयमनवतृष्णः प्राणाः ॥३३॥ अस्थेव याज्यानुवाकः । माऽस्तु विस्तन्मि-
 तं हृन्दो यज्यानुवाक्यास्तस्मादु स मावत्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृष्यतश्च भवत्यथ
 यद्वय-इव च हविर्गृह्णाति कनीय-इव च तस्मादु माऽस्तान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति
 माऽस्तानि कृष्यतः कृष्यन्ति तेनैतेन यज्ञेन यां कामयते देवतां तां यजति यस्यै
 हविर्भवति ॥३४॥ ता वाऽएताः । अनपोंद्वार्या आहुतयो भवन्ति स यजेतास्त-
 न्योऽहरेद्यथैकमङ्गं शृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यदेवं तदन्यान्येव हवीऽभ्युप चा-
 ह्नियन्तेऽप च ह्नियन्ते ॥३५॥ ता वाऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकल्पो
 वै पुरुषः पुरुषो षड्विंशत्याहुतयो भवन्ति ॥३६॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तद्वाऽअदो ततोपायनज्जयते । यदि नाश्नाति त्रितृदेवत्यो भवति यद्युऽअ-
 श्नाति देवानत्यश्नातीति तत्तत्तत्तद्विद्यादिति तत्र स्थापयन्ति ॥१॥ स यदि ग्रा-
 म्या ओषधीरश्नाति । पुरोषेऽथ मेधमश्नाति यद्यारण्या ओषधीरश्नाति बर्हिषो
 मेधमश्नाति यदि नानस्यत्यमश्नातीत्यस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सानाथस्य

राज्यस्य च मेधममिति यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पि-
तृदेवत्यो भवति ॥२॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयं हवैते रात्रीऽग्निहोत्रं
जुहुयात्स यदुवा प्राश्नाति तेनाहितिदेवत्यो भवत्याहुतिर्वाऽऽरुषा स यदेवैतामा-
त्माहितिं जुहोति तेनोऽहतेषां मेधानां नाश्नाति ॥३॥ एते ह वै रात्री । स-
र्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीऽ सम-
वयन्ति या अपरपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्याऽ समवयन्ति स यो
हैवं विद्वान्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हवैवास्य स्वयं हुतं भवति ॥४॥
ब्राह्मणम् ॥७॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव
कस्मिन्नु वयं जुहुमहेति स्वेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्त-
स्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥१॥ अथ देवाः । अन्योऽन्य-
स्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हेषामास यज्ञो हि देवा-
नामन्नऽ ॥२॥ स देवेभ्य आत्मानं प्रदाय । अथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञं
तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत ॥३॥ स एतेन यज्ञेन ।
देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत स यद्वत्तमुपैति यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं
प्रायश्चेद्वै । एतदेवेभ्य आत्मानं प्रयहति तस्मादु संयत एवैताऽ रात्रिं चिच-
रिषेद्यथा हविषा चरेदेवऽ हविर्होष देवानां भवति ॥४॥ अथ यद्यज्ञं तनुते ।
यज्ञेनैवैतदेवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीति यथैव तत्प्रजापतिर्निष्क्रीणीतिवमथ यद्व-
विर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति हविरनुवाक्ययानुवाक्यामवदानेनाव-
दानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण वषट्काराहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति
॥५॥ स यथाग्रप्रशीर्णी वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवान्वाहुर्येण नि-
ष्क्रीणाति तद्यदेतद्दीनं यज्ञस्यान्वाहुरिति तस्मादन्वाहुर्यो नामैवमु हास्यैष सर्व

एव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिलोकाऽआत्मा भवति यद्यज्ञ
स ह तर्जितनूरेव यजमानोऽमुष्मिलोके सम्भवति य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते
॥ ६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ प्रथमोऽध्याय [६७.] ॥ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतन्त्रेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञ उ-
पनमति स यद्यजते तद्वितीयं जायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्रावभ्यादधति स य-
त्ततः सम्भवति तत्तृतीयं जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायत इत्याहुः ॥ १ ॥ ता वा
ऽएताः । एकादश सामिधेनीरन्वाह दश वाऽइमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो य-
स्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदेनं कृत्स्नं जनयत्यथ यदूर्ध्वं सा-
मिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा तदेनं जनयिवा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ नव प्रसवस्य व्या-
कृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनं द्वितीयं जनयत्याश्चावणं प्रत्याश्चावणां सा
प्रतिष्ठाय यदेवादः सृष्टौ जन्मोच्यते तदेनं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाजा एव तत्र
प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एवमेवैनमेतद्यज्ञाच्चिर्जनयति तासामेका-
दशानां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वाविधा-
रौ पञ्च प्रयाजा इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुत-
योऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु स्मृग्रह्णाति स्मिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥ ताः पञ्चदशाहुतयः
। तासां पञ्चदशानामाहुतीनामेता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्य एतासा-
मनुवाक्यानामेता याज्या य एवात्र मन्त्रो यो निगदस्तयाज्यान्पमेतेनो कस्येता
आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवत्येताभिः सामिधेनीभिरैताभिराहुतिभिरैता अनुवा-
क्या याज्यवत्यश्चाहुतिवत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२. १.] ॥ ॥

गायत्रीमनुवाकामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय इमे लोका इमानेवैत-
ल्लोकान्देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥ अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतु-
ष्पादाः पशवस्तत्पशून्वैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ २ ॥ अ-

क्षरो वषट्कारः । द्विपाद्वि पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु प्रत्यष्टा-
पयन् ॥३॥ सोऽयं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित एवमेवैष एतच्छोकान्प्रतिष्ठा-
पयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वत्मानं प्रतिष्ठाप-
यत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो यः एवं विद्वान्यजते ॥४॥ अथ यद्वषट्कृते
ब्रुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति स एष मृत्युस्तदेन्मुपरिष्ठान्मृत्योः
संस्करोति तदेनमतो जनयति स एतं मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वाऽअस्यात्मा भव-
ति तद्यज्ञ एव भूवैतन्मृत्युमतिमुच्यतः एतेनो ह्यस्य सर्वं यज्ञक्रतुः एतं मृत्युम-
तिमुक्ताः ॥५॥ ॥शतम् ५६००॥ ॥ अथ यामेतामाहुतिं ब्रुहोति । एषा ह वाऽअ-
स्याहुतिरमुष्मिंलोकऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माच्छोकात्प्रैत्यथैनमेषाहुतिरे-
तस्य पृष्टि सत्याह्यत्येक्यहं वै तऽऽह्मात्मास्मीति तद्यदाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम
॥६॥ ब्राह्मणम् ॥१० [२. २.] ॥ ॥

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदेवानसृजत तदेवात्सृष्ट्वेषु लोकेषु व्यारोह्य-
दस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥१॥ अथ येषु त उर्धा लोकाः
। तथा अत उर्धा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोह्यत्स यथा हैवेमऽआवर्लीका
इमाश्च देवता एवमु हैव तऽआवर्लीकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोह-
यत् ॥२॥ अथ ब्रह्मैव परार्थमगहत् । तत्परार्थं गवैक्षत कथं न्विमांलोकान्प्र-
त्यवेयामिति तद्ब्रुमामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति
तन्नाम यस्योऽग्रपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणोदऽ रूपमिति तद्रूपमेतावदाऽइदं या-
वद्रूपं चैव नाम च ॥३॥ ते हैते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो
महतीऽअभ्वे वेद महद्देवाभ्वं भवति ॥४॥ ते हैते ब्रह्मणो महती यज्ञे । स
यो हैते ब्रह्मणो महती यज्ञे वेद महद्देव यज्ञं भवति तयोरन्यतरज्ज्यायो ब्र-
ह्ममेव यद्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति

यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥ मर्त्या रु वाऽअग्रे देवा आसुः । स यदैव ते ब्रह्म-
णापुरयामृता आसुः स ये मनसऽआधारयति मनो वै द्वयं मनसा हि वेदेदु
द्वयमिति तेन द्वयमाप्नोत्यथ ये वाचऽआधारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम
गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वाऽइदं सर्वं यावद्रूपं चैव नाम च तत्सर्वमाप्नो-
ति सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो ह्यास्याक्षय्यं सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥ तद्वा
ऽअद् अग्नेय्यामिष्टाऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत तं यथातन्वत तद्यज्ञं
तन्वानानृषीन्गन्धर्वा उपनिषेडुस्ते रु स्म संनिदधतीदं वाऽअत्यरीरिचन्निदमून-
मक्रन्निति स यदैषां यज्ञः संतस्येऽथैनांस्तद्दर्शयां चक्रुरिदं वाऽअत्यरीरिचतेदमून-
मकर्तेति ॥ ७ ॥ स यदतिरेचयां चक्रुः । यथा गिरिरेवं तदासाथ यदूनं चक्रुर्यथा
श्वभ्राः प्रदरा एवं तदास ॥ ८ ॥ स यत्र शम्योराह । तदभिमृशति यज्ञं नमश्च त
ऽउप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति स यदतिरेचयति तन्नम
स्कारेण शमयत्यथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवति यज्ञस्य शिवे संति-
ष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तद्विं तेन तदुभयं शमयति स्विष्टे मे संति-
ष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तत्स्विष्टं तेनो तदुभयं शमयत्येवमु ह्यास्येतेन
यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति य एवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृ-
शेत्ते रु ते गन्धर्वा आसुः शूर्पं यवमान्कृषिरुद्वाल्नवान्धावान्त्वान् ॥ ९ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ११ [२. ३.] ॥

एष वै पूर्णमाः । य एष तपत्यरुहृर्हृर्वैष पूर्णीऽथैष एव दर्शी यच्चन्द्रमा
ददशऽइव क्षेपः ॥ १ ॥ अथोऽइतरयाहुः । एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य
क्षानु पूर्णं पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष एव दर्शी य एष तपति ददशऽइव क्षेपः
॥ २ ॥ इयमेव पूर्णमाः । पूर्णैव क्षीयमसावेव द्यौर्दर्शी ददशऽइव क्षीयौ द्यौः
॥ ३ ॥ रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णैव क्षीयं रात्रिरुहरेव दर्शी ददशऽइव क्षीयमहरेषा

नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्निमाऽसा ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम् । उदान एव पूर्णमा उदा-
 नेन क्यं पुरुषः पूर्यतऽएव प्राण एव दर्शो ददशऽएव क्यं प्राणस्तदेतावन्ना-
 दश्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥ प्राण एवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यतऽउदान
 एवान्नप्रद उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमा-
 सौ देदान्नादो हैव भवति प्र हास्माऽअन्नाद्यं दीयते ॥ ६ ॥ मन एव पूर्णमाः ।
 पूर्णमिव हीदं मनो वागेव दर्शो ददशऽएव क्यं वाक्तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं द-
 र्शपूर्णमासौ स यदुपवसये व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्ण-
 मासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्देवौ ॥ ७ ॥ तदाहुः । यन्न पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते
 न दर्शयेति हविर्गृह्यते न पूर्णमासायानुब्रूहि न दर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यज्ञ
 न दर्शं यज्ञेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति स यं मनसऽआधारयति
 मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं यज्ञेत्यथ यं वाचऽआधारयति वाग्वै दर्शस्तेनो
 दर्शं यज्ञेत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥ तद्वैके । चत्र निर्वपति
 पौर्णमास्याऽ सरस्वतेऽमावास्यायाऽ सरस्वत्याऽएतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यज्ञामह
 ऽइति दत्तस्तऽ तथा न कुर्यान्मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती स यदेवैतावा-
 धारावाधारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चत्र न निर्वपेत्
 ॥ ९ ॥ तदाहुः आगूर्ती वाऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यज्ञते पौर्णमासेन
 हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्यऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्यऽइति
 स आगूर्त्येवामुं लोकमेति यदामुं लोकमेति कथमनागूर्ती भवतीति स यदेवैता
 ऽउभयत्राधारावाधारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठते स सऽस्थितयोरेव
 दर्शपूर्णमासयोर्धामुं लोकमेति तथानागूर्ती भवति ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १२ [२. ४.]
 ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १११ ॥ ॥

अपि ह वाऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध इती-

दक्षिणोऽर्धो हृदयमेवास्योपाध्नुयाजः स यत्तेनोपाध्नु चरति तस्मादिदं गुहेव
 हृदयम् ॥५॥ अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स उत्तरोऽर्ध एन्द्रं
 वा सांन्याय्य राक्षसेवास्य स्विष्टकृद्विषं प्राशित्र ॥६॥ स यत्प्राशित्रमवयति
 । यथैव तत्प्रज्ञापतेराविडं निरकृत्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं यद्वथितं यद्वरूणं तन्नि-
 ष्कृत्तन्ति स विद्यायैव तत्प्रज्ञापतेराविडं निरकृत्तन्नेवमेव मऽइदं यद्वेष्टितं यद्व-
 थितं यद्वरूणं तन्निष्कृत्तन्तीति ॥७॥ उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद् इडायाऽ समव-
 यत्येवमेवेदं विश्वद्वपमन्नमुदरे समवधीयते ॥८॥ त्रयोऽनुयाजाः । इमऽएवास्य
 तेऽवाञ्छस्त्रयः प्राणा ब्राह्मण एवास्य सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्च चत्वारः पत्नीसंया-
 ज्ञास्तद्वै प्रतिष्ठा ऊरु द्वावष्टीवत्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥९॥ ता
 एकविंशतिराहुतयः । द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावग्नेयः पुरोडाश-
 स्तद्दशग्नीषोमीय उपाध्नुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृद्विषः त्रयोऽनु-
 याजाः सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्चाथ यदेवाद् पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टय-
 जुश्च ॥१०॥ ता एकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तव-
 स्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा
 तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गहति ॥११॥ तद्द स्मैतदारुणिराहु । अर्धमासशो वा
 ऽअरुममुनादित्येन सलोको भवामि तामहं दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥१२॥
 तदाहुः । आत्मयाजी श्रेयाश्देवयाजीऽइत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वाऽआ-
 त्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियतऽइदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयतऽइति स य-
 थाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याहरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते स ऋजयो यजुर्मयः
 साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसम्भवति ॥१३॥ अथ ह स देवयाजी यो
 वेद । देवानेवाहुमिदं यजे देवान्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान्बलिः
 कुरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिः कुरेदेवः स स ह न तावत्तं लोकं जयति या-

वन्तमितरः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ६.] ॥

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ इति वेदान्ते हैवास्य संवत्सर-
स्येष्टं भवत्यथो यत्किं च संवत्सरे क्रियते सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं
भवति ॥ १ ॥ ऋतव ऋविज्ञः । स यो ह वा ऽऋतव ऋविज्ञ इति वेदान्ते हैवास्य
ऽर्तूनामिष्टं भवत्यथो यत्किं च ऽर्तुषु क्रियते सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं
भवति ॥ २ ॥ मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेदान्ते हैवास्य
मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किं च मासेषु क्रियते सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभि-
जितं भवति ॥ ३ ॥ अर्धमासा हविष्यात्राणि । स यो ह वा ऽअर्धमासा हविष्या-
त्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्धमासानामिष्टं भवत्यथो यत्किं चार्धमासेषु क्रियते सर्वं
हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥ अहोरात्रे परिवेष्टी । स यो ह वा
ऽअहोरात्रे परिवेष्टीऽइति वेदान्ते हैवास्यअहोरात्रयोरिष्टं भवत्यथो यत्किं चाहो-
रात्रयोः क्रियते सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥ इयमेव प्रथ-
मा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायुस्तृतीयान्तरिक्षं चतुर्थी द्यौश्चम्यादित्यः षष्ठी
चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी वाङ्मनी तपो दशमी ब्रह्मैवाद्दशमेति हि वा ऽइदं
सर्वं समिन्धतऽएतमभिरिदं सर्वं समिदं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥ स वै
त्रिः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीं तेन दिशं जयति यद्वितीयं दक्षि-
णां तेन दिशं जयति यत्तृतीयमूर्धामिव तेन दिशं जयति ॥ ७ ॥ त्रिविवोत्तमामन्वा-
ह । स यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीं तेन दिशं जयति यद्वितीयमुदीचीं तेन दिशं ज-
यति यत्तृतीयमिमामिव तेन प्रतिष्ठां जयत्येवमुक्ताभिरिमांलोकान्जयत्येता दिशः
॥ ८ ॥ ऋतमेव पूर्वं आधारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वा ऽऋतसत्ये रुद्धेऽथो यत्किं
च ऽर्तसत्याभ्यां जय्यं सर्वं हैव तज्जयति ॥ ९ ॥ विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अप-
चितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थीऽन्नाद्यं पञ्चमः ॥ १० ॥ स प्रथमं प्र-

याज्ञमनुमन्त्रयेत् । विषिमान्भूयाःमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भू-
यासमिति तृतीयं ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पञ्चमं वि-
षिमान् वाऽअपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवमेतद्वेद ॥११॥
एतद्द्वयं वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुण्यः काऽस्विदेवापरीषु महानागमिवाभि-
संस्तारं दिदक्षितारो य एवमेत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥१२॥ भूतमेव पूर्वं
आज्यभागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्देऽथो यत्किं च भूतेन
च भविष्यता च ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति ॥१३॥ ब्रह्मग्नेयः पुरोडाशः । स
यो ह वै ब्रह्मग्नेयः पुरोडाश इति वेदाव ह ब्रह्म रुन्देऽथो यत्किं च ब्रह्मणा
ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति ॥१४॥ क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपांशु-
याज इति वेदाव ह क्षत्रऽ रुन्देऽथो यत्किं च क्षत्रेण ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति
तद्यदुपांशुयाजं कुर्वत्येके नैके तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥१५॥ वि-
दुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरोडाश इति वेदाव ह विशऽ रुन्दे-
ऽथो यत्किं च विशा ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति तद्यदग्नेयश्च पुरोडाश उपा-
याजश्च पूर्वो भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥१६॥ राष्ट्रऽ
नाय्यऽ । स यो ह वै राष्ट्रऽ सांनाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रऽ रुन्देऽथो यत्किं
च राष्ट्रेण ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति तद्यत्संनयत्येके नैके तस्माद्राष्ट्रऽ सं चैति
वि च ॥१७॥ तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो
रुन्देऽथो यत्किं च तपसा ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति ॥१८॥ लोकः प्राशित्रऽ ।
स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेदाव ह लोकऽ रुन्देऽथो यत्किं च लोकेन
ज्ञ्यऽ सर्वऽ हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्यथते लवेन ह वाऽअमुष्मि-
के लोकाद्यथतेऽथ य एवं वेद न ह बद्धं च न पापं कृत्वा लोकाद्यथते ॥१९॥
अद्वा । स यो ह वै अद्वातेति वेदाव ह अद्वाऽ रुन्देऽथो यत्किं च अद्वा

ज्य७ सर्व७ हैव तज्जयति ॥२०॥ अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज्ञः । ऋदुनिर्द्वितीय
 उल्कुषी तृतीयः ॥२१॥ स प्रथममनुयाज्ञमनुमन्त्रयेत् । अशन्यमुं जहोति यं द्वि-
 ष्याद्वाडुन्यमुं जहोति द्वितीयमुल्कुष्यमुं जहोति तृतीयम् ॥२२॥ स य एष क्षिप्रं
 म्रियते । अशनिर्ह तदनुयाज्ञो हृत्यथ यो विस्रवन्मिश्रऽइव ऋदुनिर्ह तमनुया-
 ज्ञो हृत्यथ योऽभ्युष्टमिश्रऽइवोल्कुषी ह तमनुयाज्ञो हन्ति ॥२३॥ सैषा यज्ञमे-
 निः । एतया वै मेन्या देवा असुरान्पराभावयां च्छुत्तलोऽएवैवंविद्यजमानः पा-
 प्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं पराभावयति ॥२४॥ स यदनुयाज्ञातो यज्ञः स्यात् । अश-
 न्यन्तः स्याद्वाडुन्यन्त उल्कुष्यन्तस्तस्माद्वि देवानां यज्ञ इडातो वैव शम्बन्तो वा
 ॥२५॥ प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गं लोकमायंस्तानसुरा अन्वाजिगांस्ताननुयाजैः प्र-
 त्यौहंस्तद्यदनुयाज्ञा इज्यन्ते पाप्मानमेव तद्विषन्तं भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति
 ॥२६॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाज्ञास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो ह्रूयन्ते तद्वि
 प्राणवृषं प्रत्यञ्चोऽनुयाज्ञास्तदपानवृषमेता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुया-
 ज्ञास्तस्मात्तऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो ह्रूयन्ते ॥२७॥ सऽस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै
 सऽस्था सूक्तवाक इति वेदाव ह सऽस्थाऽ रुन्देऽथो यत्किं च सऽस्थया ज्य७
 सर्व७ हैव तज्जयति गृह्णति वयसः सऽस्थाम् ॥२८॥ प्रतिष्ठा शम्योर्वाकः । स
 यो ह वै प्रतिष्ठा शम्योर्वाक इति वेदाव ह प्रतिष्ठाऽ रुन्देऽथो यत्किं च प्र-
 तिष्ठया ज्य७ सर्व७ हैव तज्जयति गृह्णति प्रतिष्ठाम् ॥२९॥ ते देवाः । एतान्य-
 त्नीं याज्ञान्यश्चात्यर्यौहन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्ठादधत्त प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंयाज्ञा इ-
 ज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरिष्ठादधत्ते प्रजात्यै देवानाऽ ह वै प्रजातिमनु प्रजायते मिथु-
 मेन-मिथुनेन ह प्रजायते य एवमेतद्वेद ॥३०॥ अन्नऽ समिष्टयजुः । स यो ह वा
 ऽअन्नऽ समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नऽ रुन्देऽथो यत्किं चान्नेन ज्य७ सर्व७ हैव
 तज्जयति ॥३१॥ संवत्सरो यजमानः । तमृतवो याजयन्ति वसन्त आग्नीध्रस्तस्मा-

द्वसत्ते दावाश्चरन्ति तद्वाग्निद्वपं ग्रीष्मोऽध्वर्युस्तत-इव वै ग्रीष्मस्ततमिवाध्वर्युर्निष्क्रा-
मति वर्षा उद्गाता तस्माद्यदा वलवद्वर्षति साम्न-इवोपब्धिः क्रियते शरद्ब्रह्मा त-
स्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मणवत्यः प्रजा इत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्विमन्वषट्कृ-
ताः पशवः सोदत्येता ह वाऽऽनं देवता याजयन्ति स यद्येनमैषावीरा याजयेयु-
रेता एव देवता मनसा ध्यायेदेता हवैनं देवता याजयन्ति ॥३२॥ अथ हवैषैव
तुला । यद्वक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्वह्निर्वेदि
तस्माद्वक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत तुलायाऽहं ह वाऽऽमुष्मिंलोकऽआदधति
यतर्याऽस्यति तदन्वेष्टति यदि साधु वासाधु वेत्यथ य एवं वेदास्मिन्हैव लोके
तुलामारोह्यत्यमुष्मिंलोके तुलाधानं मुच्यते साधुकृत्या हवास्य यद्वति न पा-
पकृत्या ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. ७.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [६८.] ॥ ॥

वाग्ध वाऽऽतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन एव वत्सस्तदिदं मनश्च वाक्च
समानमेव सन्नानेव तस्मात्समान्या रुज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति तेज एव
अद्वा सत्यमाज्यम् ॥१॥ तद्वैतज्जनको वैदेहः । याज्ञवल्क्यं पप्रह वेत्याग्निहोत्रं
याज्ञवल्क्याऽऽइति वेद सप्ताडिति किमिति पय एवेति ॥२॥ यत्पयो न स्यात् ।
केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति
या अन्या ओषधय इति यदन्या ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति या आरण्या
ओषधय इति यदारण्या ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति वानस्पत्येनेति यद्वा-
नस्पत्यं न स्यात्केन जुहुया इत्यद्विरिति यदापो न स्युः केन जुहुया इति ॥३॥
स होवाच । न वाऽऽहं तर्हि किं चनासीदथैतद्वह्यतैव सत्यं अद्वायामिति
वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं ददामीति होवाच ॥४॥ तदप्येते श्लोकाः ।
किं स्वद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथं स्वदस्य काव्यं कथं संततो
ऽअग्निभिरिति कथं स्वदस्यानपप्रोषितं भवतीत्येवैन्नदाह ॥५॥ यो जविष्ठो भु-

वनेषु । स विद्वान्प्रवसन्विदे तथा तदस्य काव्यं तथा संततोऽग्निभिरिति मन
 एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥ ६ ॥ यत्स दूरं परेत्य । अथ तत्र
 प्रमाद्यति कस्मिन्सास्य कृताकृतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरं परेत्याथ
 तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साकृतिर्कृता भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ यो ज्ञागार भुव-
 नेषु । विश्वा ज्ञातानि योऽग्निभिः तस्मिन्सास्य कृताकृतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति
 प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. १.] ॥

यो ह वाऽग्निहोत्रे । षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन-मिथुनेन ह प्रजायते स-
 र्वाभिः प्रजातिभिर्यज्ञमानश्च पत्नी च तदेकं मिथुनं तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रो
 स्यादेतन्मिथुनमुपाप्रवानीति वत्सश्चाग्निहोत्रो च तदेकं मिथुनं तस्मादस्य पुंव
 त्साग्निहोत्रो स्यादेतन्मिथुनमुपाप्रवानीति स्याली चाङ्गाराश्च तदेकं मिथुनं नु-
 कच सुवश्च तदेकं मिथुनमाहवनीयश्च समिधं तदेकं मिथुनमाहुतिश्च स्वाहाका-
 रश्च तदेकं मिथुनमेतानि ह वाऽग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य एवं वेद मि-
 थुनेन-मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [३. २.] ॥

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायहत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायहत्सोऽब्रवी-
 दस्तु मन्थमन्येतस्मिन्भाग इति यामेद रात्रिं समिधं नाहुराताऽइति तस्माद्याह
 रात्रिं ब्रह्मचारो समिधं नाहुरत्यायुष एव तामवदाय वसति तस्माद्ब्रह्मचारो स-
 मिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥ दीर्घसत्त्वं वाऽष्ट उपैति । यो ब्रह्म-
 चर्यमुपैति स यामुपयत्समिधमादधाति सा प्रायणीया याऽ स्नास्यत्सोदयनीयाय या
 अन्तरेण सत्या एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥ चतुर्धा भूतानि प्रवि-
 शति । अग्निं पदा मृत्युं पदाचार्यं पदात्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥
 स यदग्नये समिधमाहुरति । य एवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तऽ सं-
 स्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥ ४ ॥ अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येव । अह्नीर्भूया

भिन्नेते य एवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति त७ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स
 एनमाविशति ॥५॥ अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य
 एवास्योचार्यं पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति त७ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविश-
 ति ॥६॥ न ह वै स्नात्वा भिन्नेत । अप ह वै स्नात्वा भिन्नां जयत्यप ज्ञातीना-
 मशनायामप पितृणा७ स एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठ७ श्लाघेत तां भिन्नेतेत्या-
 ड्भुस्तन्नोक्त्यमिति स यद्यन्यां भिन्नितव्यां न विन्देदपि स्वामेवाचार्यज्ञायां भिन्ने-
 ताथो स्वां मातरं नैन७ सप्तम्यभिन्नितातीयात्तमे७ विद्वा७समेवं चरन्त७ सर्वे वे-
 दा आविशन्ति यथा ह वा७अग्निः समिद्धो रोचत७एव७ ह वै स स्नात्वा रोचते
 य एवं विद्वान्ब्रह्मचर्यं चरति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥६ [३. ३.] ॥ तृतीयोऽध्यायः
 [६१.] ॥ ॥

उद्दालको ह्यरुणिः । उदीच्यान्वृतो धावयां चकार तस्य निष्क उपाहित
 असितद्भ स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामिकथनमुपाहितं भवत्युपवल्क्याय बि-
 भ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विचेद ॥१॥ कौरुपञ्चालो वा७अग्रं ब्रह्मा
 ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नो७यमर्थं न पर्याददीत ह्येतैनं ब्रह्मोद्यमाकूयामहा७इति केन
 वीरेणेति स्वैदायनेनेति शौनको ह्यस्वैदायन आस ॥२॥ ते होचुः । स्वैदायन
 त्वया वीरेणमं प्रतिसंयतामहा७इति स होवाचोपात्र खलु रमताहं न्वेनं वेदा-
 नीति त७ ह्यभिप्रयेदे त७ ह्यभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना३७इति हो३ गौतमस्य
 पुत्रेतीतरः प्रतिशुश्राव त७ ह्यत एव प्रष्टुं दधे ॥३॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृ-
 तो जनं धावयेत् । यो दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदत्तका ज्ञायन्ते
 ह्यविर्भागान्ष्ट्र प्राजापत्यानष्टा७उपरिष्टादाज्यभागान् ॥४॥ स वै गौतमस्य पुत्र
 वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदत्तका ज्ञायन्ते
 यस्मादासां ज्ञायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासा७ संति ॥५॥ यस्मादासां पुनरुत्तमे

वयसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते यस्माद्धरं एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयाऽस ए-
 वाधरे प्रथीयाऽस उत्तरे यस्माद्दृष्ट्वा वर्षीयाऽसो यस्मात्समा एव जन्म्याः ॥ ५ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः
 प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपद्याणि दुर्बोरिणानि जा-
 यन्ते यस्माद्दीर्घाण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्वं एव पलितो भ-
 वति ॥ ६ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्या-
 द्यस्मात्कुमारस्य रेतः सितं न सम्भवति यस्मादस्य मध्यमे वयसि सम्भवति य-
 स्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भवति ॥ ७ ॥ यो गायत्रीं कुरिणीम् । ज्योति-
 ष्यक्षां यजमानं स्वर्गं लोकमभिवृत्तो विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावनू-
 चानः स्वैदायनासि सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति तं होपगुह्य निश्चक्राम
 तं ह पप्रहुः किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥ स होवाच । यथा ब्रह्मा
 ब्रह्मपुत्रो मूर्धास्य विपतेद्य एनमुपवल्हेतेति ते ह तत एव विप्रेयुस्तं ह तत
 एव समित्पाणिः प्रतिचक्रमऽउप तायानीति किमधेष्ट्यमाण इति यानेव मा प्र-
 श्नानप्राप्तीस्तानिव मे विब्रूहीति स होवाचानुपेतयैव तं एनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥
 तस्माऽउ हैतदुवाच । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा अग्नेय आज्यभागोऽष्टम एतेऽष्टौ
 पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमो हविर्हि सोम अग्नेयः
 पुरोडाशोऽग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च
 मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥ प्राशित्रं चेडा च । यच्चाग्नीधः आदधाति ब्रह्मभागो
 यजमानभागोऽन्वाह्य एते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः स-
 मिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टाऽउपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रया-
 जा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा अदत्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवी-
 षि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका अनुयाजा भवन्ति तस्मादा-

सां प्रभियन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासाऽऽ संतिष्ठन्ते
 ऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकऽ समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वेऽथ
 प्रभियन्ते ॥ १२ ॥ ॥ शमन् ५७०० ॥ ॥ अथ यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति
 तस्मादधरेऽएवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्गायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणी-
 याऽस एवाधरे प्रथीयाऽस उत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाधारावाधारयति तस्माद्वष्ट्रा व-
 र्षीयाऽसोऽथ यत्सहृन्दसाविव संयाज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जन्म्याः ॥ १३ ॥ अथ
 यद्वर्हि स्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिष्ट प्रस्तरऽ स्तृ-
 णाति तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपद्याणि दुर्बीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केव-
 लमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रकुरति तस्माद्दीर्घेवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हि-
 रनुप्रकुरति तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यदा-
 ज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सितं न सम्भवत्युदकमिवैव
 भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति यजन्ति तस्मादस्य
 मध्यमे वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविष ए-
 वानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युद-
 कमिव ह्याज्यम् ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स
 दक्षिणः पक्षो येऽष्टाऽऽपरिष्ठादाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः सैषा गायत्री कुरिणी
 ज्योतिष्पक्षा यजमानऽ स्वर्गं लोकमभिवहति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ इति ॥
 ॥ ७ [४. १.] ॥ ॥

अथातः सुचोरादानस्य । तद्वैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददेते
 सव्येनोपभतं न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रति न्वाऽऽत्रयमध्वर्युर्यजमानस्य
 द्विषत्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनिमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्यात्
 । उभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूँ परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाऽस्तास्ति

तत्पशव्यमायुष्यं तेऽस्रस्रशङ्खयन्नाददीत यत्स्रशङ्खयेदयोगक्षेमो यजमानमृहेत्-
स्मादस्रशङ्खयन्नाददीत ॥२॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वाऽअन्योऽध्वर्यु-
र्यजमानस्य पशून्विधमति वज्रेण हास्माऽअन्य उपसमूह्येष ह वाऽअध्वर्युर्वज्रेण
यजमानस्य पशून्विधमति य आश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्याय
हास्माऽएष उपसमूहति य आश्रावयिष्यत्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैष
हास्माऽउपसमूहति ॥३॥ अथातो धारणस्य । तद्वैतदेके कुशला मन्यमानाः प्र-
गृह्य बार्ह सुचौ धारयन्ति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाह्लौ न्वाऽअयमध्वर्यु-
र्बाहूऽअकृत शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादय हैष मध्यमः प्राणस्त-
स्मादु तमुपन्यच्यैव धारयेत् ॥४॥ अथात आश्रावणस्य । षड् वाऽआश्रावितानि
न्यक्तिर्यगूर्ध्वं कृपणं बहिःश्र्यत्तःश्रि ॥५॥ एतद् वै न्यक् । योऽयमुच्चैरादाय
शनैर्निदधाति स यमिहेत्पापीयान्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पा-
पीयान्भवति ॥६॥ अथ हैतत्तिर्यक् । योऽयं यावतैवाद्ते तावता निदधाति स
यमिहेन्नैव श्रेयात्स्यान्न पापीयानिति तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात्तेन
स नैव श्रेयान्न पापीयान्भवति ॥७॥ अथ हैतदूर्ध्वम् । योऽयः७ शनैरादायोच्चैर्नि-
दधाति स यमिहेच्छ्रेयात्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति
॥८॥ अथ हैतत्कृपणम् । योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनं तत्र ब्रूया-
त्कृपणं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानमकद्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमितीश्वरो ह त-
थैव स्यात् ॥९॥ अथ हैतद्वहिःश्रि । योऽयमपव्यादायोऽष्टाऽउच्चैस्वरमाश्रावयति
श्रीर्वै स्वरो बाह्यत एव तद्विषं धत्तेऽशनायुको भवति ॥१०॥ अथ हैतदत्तःश्रि
। योऽयः७ संधायोऽष्टाऽउच्चैः स्वरवदाश्रावयति श्रीर्वै स्वरोऽन्तरत एव तद्विषं धत्ते
ऽन्नादो भवति ॥११॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्तभ्योभयतोवार्हतमुच्चैरत्ततो
निदध्यात्तस्य नोपमीमांसास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥१२॥ अथातो होमस्य । तद्वै-

तदेके कुशला मन्यमानाः प्राचीं सुचमुपावकृत्य ऊवा ऋत्योपभृत्यधिनिद-
 धति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादनुयुवं न्वाऽअयमध्वर्युर्जमानमकद्विषतो
 ३।तृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥ पार्श्वत उ हैके । सुच-
 ३।तृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥ इत्यमेव कुर्यात् । प्राचीमेव सुचमुपावकृत्य ऊवा
 तेनैवाधिकृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांसास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥
 प्रदग्धाहुतिर्ह वाऽअन्योऽध्वर्युः । आहुतीर्हान्यः संतर्पयत्येष ह वै प्रदग्धाहुतिर-
 ध्वर्युर्योऽयमाज्यः ऊवावदानानि जुहोत्येतः ह वै तद्दृश्यमाना वाग्भ्युवाद प्रद-
 ग्धाहुतिर्न्वाऽअयमध्वर्युरित्यथ हैना एष संतर्पयति योऽयमाज्यं ऊवावदानानि
 जुहोत्यथ पुनरन्तत आज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः संतर्पयति तासां संतृप्तानां देवा
 हिरण्मयांश्चमसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥ तड होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वाऽउपस्तीर्थावदा-
 याभिधारयति तदेवैनाः संतर्पयति तासां संतृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूर-
 यन्तेऽयस्थूणागृहपतीनां वै शौल्बायनोऽध्वर्युरास ॥ १७ ॥ स होवाच । इदमहेदः
 सत्तं कृशपश्चल्ल्याज्यमथायं गृहपतिरस्मीति मन्यतऽइति ॥ १८ ॥ स होवाच । अ-
 ध्वर्यवा वै नोऽक्रुन्न एते वै ते सुचौ ये त्वः संवत्सरं नाशक आदातुं यद्वै त्वाह-
 मेतयोरनुशिष्यां प्र प्रजया पशुभिर्जायेथा अभि स्वर्गं लोकं वहेरिति ॥ १९ ॥ स
 होवाच । उप त्वायानीति स होवाचात्र वाव खल्व्वहसि यो नः संवत्सरेऽध्व-
 र्युर्भूरनुपेतयैव तऽएतद्ववाणीति तस्माऽउ हैतदेव सुचोरादानमुवाच यदेतद्या-
 ख्याम तस्मादेवंविदमेवाध्वर्युं कुर्वीति नानेवंविदम् ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [४. २.]
 ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥ ॥

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतथ्यत । तस्माद्भ्रातात्तपानाद्भीरुद्रक्रामत्सा दीप्य-

माना भ्राजमाना लेलायत्यतिष्ठतां दीप्यमानां भ्राजमानां लेलायन्तीं देवा अभ्य-
 ध्यायन् ॥ १ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हनमिमामिदमस्या ददामहाऽइति स होवाच
 स्त्री वाऽष्टा यज्ञीर्न वै स्त्रियं ब्रह्म्युत ताऽअस्या जीवत्याऽएवाददत् ॥ २ ॥
 तस्या अग्निरन्नाद्यमादत् । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलं
 बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसः सविता राष्ट्रं पूषा भगः सरस्वती पुष्टिं वष्टा वृषाणि ॥ ३ ॥
 सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वै मऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनैनान्युनर्याच-
 स्वेति ॥ ४ ॥ सैतां दशकृषिमिष्टिमपश्यत् । अग्निमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं
 चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बार्हस्प-
 त्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्टं चरुं सरस्वतं
 चरुं वाष्टं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥ तानेतयानुवाक्यान्ववदत् । अग्निः सो-
 मो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सक्षी पूषा नो गोभिरवसा
 सरस्वती वष्टा वृषाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठन्त ॥ ६ ॥ तानेतया या-
 ज्यया । परस्तात्प्रतिलोमं प्रत्येवष्टा वृषाणि ददती सरस्वती पूषा भगः सविता
 मे ददातु बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमोऽअग्निरिति ते
 पुनर्दानायाधियन्त ॥ ७ ॥ सैतानुपहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मि-
 न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायामिदुक्रामत्पुनरस्याऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥
 सोमो राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम
 उदक्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥ वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः । साम्राज्यमस्मि-
 न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत्पुनरस्यै साम्राज्यमददात्
 ॥ १० ॥ मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
 मित्र उदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥ इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेन्द्र उदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥ बृह-

स्यतिर्ब्रह्मा ब्रह्मपतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
 बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः ।
 राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोरुदक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रम-
 ददात् ॥ १४ ॥ पूषा भगं भगपतिः । भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमे-
 वादाय पूषोरुदक्रामत्पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥ सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः । पुष्टि-
 मस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमद-
 दात् ॥ १६ ॥ तृष्टा त्रूपाणां त्रूपकृद्रूपपतिः । त्रूपाणां पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु
 स्वाहेत्याहुतिमेवादाय तृष्टोरुदक्रामत्पुनरस्यै त्रूपाणां पशूनददात् ॥ १७ ॥ ता वा
 ऽएताः । दश देवता दश कृवीषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशं दशिनी विराट्
 श्रीर्विराट् श्रियां हैतद्विराज्यन्नाये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो
 भवन्ति । उपांशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा एकं समिष्ट-
 यजुः पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्योषमेव दिवे-दिवे यशसं वीर्य-
 मम् ॥ गयस्फानो अमीवह्ना वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमित्रः सोम नो भवेति ॥
 सहस्रवत्यौ संयाज्ये नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमदसु द्युमदग्रे सुवीर्यं
 वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः शोचा
 मरुद्दधोऽग्रे सहस्रसातम इति ॥ १९ ॥ तां हैतां गोतमो राहूगणः । विदां च-
 कार सा ह जनकं वैदेहं प्रत्युत्सहाद तां हाङ्गजिद्राक्षणेष्वाश्विषेण तामु ह
 याज्ञवल्क्ये विवेद स होवाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दन्नो यस्मिन्वयं त्वयि मि-
 त्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रं राष्ट्रमस्य भवत्यप पुनमृत्युं जयति सर्वमा-
 पुरेति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ३.] ॥
 अथातो हविषः समृद्धिः । षड् वै ब्रह्मणो द्वारोऽग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विष्णु-
 दादित्यः ॥ १ ॥ स य उपदग्धेन हविषा यजते । अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण

प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति ॥२॥ अथ यो विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति ॥३॥ अथ योऽशृतेन हविषा यजते । अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप० ॥४॥ अथ य उपरक्तेन हविषा यजते । चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप० ॥५॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप० ॥६॥ अथ यः सुशृतेन हविषा यजते । आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति सैषा हविषः समृद्धिः स यो हवमेतां हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हवस्य हविषेष्टं भवति ॥७॥ अथानो यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तदथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तदथ यत्संकसुकं श्रियाऽअस्य तदथ यत्सम्पन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥८॥ स यदि मन्येत । न्यूनं मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननं मऽएतत्प्रजनिष्यऽइत्येव तदुपासीत ॥९॥ अथ यदि मन्येत । अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यं मऽएतत्पशुमान्भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥१०॥ अथ यदि मन्येत । संकसुकं मे यज्ञेऽभूदिति श्रिये मऽएतदा मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥११॥ अथ यदि मन्येत । सम्पन्नं मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यं मऽएतत्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो हवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हवस्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥२ [४. ४.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [७०.] ॥ ॥

उर्वशी ह्याप्सराः । पुत्ररवसमैतं चकमे तं ह विन्दुमानोवाच त्रिः स्म माहो

वैतसेन दण्डेन कृतादकामाऽस्म मा निपद्यासि मो स्म त्वा नमं दर्शनेष वै न
 स्त्रीणामुपचार इति ॥१॥ सा हास्मिन्योगुवास । अपि हास्माद्गर्भिण्यास ता-
 वज्ज्योग्धास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वाऽऽयमुर्वशी मनुष्येषवा-
 त्मीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै कृविद्युरणा शयनऽप्यबद्धाः ततो ह
 गन्धर्वा अन्यतरमुराणं प्रमेयुः ॥२॥ सा होवाच । अवीरऽऽव बत मेऽजनऽऽव
 पुत्रऽहं हर्त्ताति द्वितीयं प्रमेयुः सा ह तथैवोवाच ॥३॥ अथ हायमीक्षां चक्रे ।
 कथं नु तदवीरं कथमजनऽहं स्याद्यत्राहऽहं स्यामिति स नम एवानूत्पपात चिरं
 तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयां चक्रुस्तं यथा दिवैवं
 नमं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताऽहं स आध्या जल्पन्कुरु-
 ज्ञेत्रऽहं समया चचारान्यतः प्रज्ञेति बिसवती तस्यै हाध्यत्नेन वव्राज तद्वा ता अ-
 प्सरस आतयो भूवा परिपुष्पविरे ॥४॥ तऽहं हैयं ज्ञावोवाच । अयं वै स मनुष्यो
 यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वाऽआतिरिसामेति तथेति तस्मै कृविंरासुः
 ॥५॥ ताऽहं हायं ज्ञावाभिपरोवाद । कृये ज्ञायै मनसा तिष्ठ घोरे वचाऽसि मि-
 श्रा कृणवावहै नु न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन्नि-
 त्युप नु रम सं नु वदावहाऽइति हैवैनां तदुवाच ॥६॥ तऽहं हेतरा प्रत्युवाच
 । किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव पुद्गरवः पुनरुस्तं परे-
 हि दुरापना वात-इवाहमस्मीति न वै त्वं तदकरोर्यदहमब्रवं दुरापा वाऽअहं
 त्वयैतर्क्यस्मि पुनर्गृह्णानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥७॥ अथ हायं परिचून उवाच
 । सुदेवोऽअद्य प्रपतेदनावृत् रावतं परमां गन्तवाऽउ अथा शयीत निर्मतेरुप-
 स्थेऽधैनं वृका रभसासोऽअद्युरिति सुदेवोऽद्योद्धा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका
 वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच ॥८॥ तऽहं हेतरा प्रत्युवाच । पुद्गरवो मा
 मृथा मा प्रपसो मा त्वा वृकासोऽअशिवाह उ क्षम् न वै स्त्रीणानि ६ ध्यान

सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येतेति मैतदादृश्या न वै स्त्रिणां सख्यमस्ति पुनर्ग-
 ह्नुनिहीति कैवैनं तदुवाच ॥१॥ यद्वित्रपाचरम् । मर्त्येष्वसत् रात्रीः शरदश्च-
 तस्रः धृतस्य स्तोत्रं सकृदङ्ग आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामीति तदेतदु-
 क्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्चं बहूचाः प्राहुस्तस्यै हृ हृदयमाव्ययां चकार ॥१०॥ सा हो-
 वाच । संवत्सरतमीं रात्रिमागृह्णतात्तन्मः एकां रात्रिमन्ते शश्विनां ज्ञात उ ते
 ऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति स हृ संवत्सरतमीं रात्रिमागृह्णामेद्विरण्यविमितानि
 ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति तद्वास्मै तामुपप्रजिह्युः ॥११॥ सा होवाच ।
 गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारस्तं वृणाः ॥ इति तं वै मे तमेव वृणीष्वेति यु-
 ष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै हृ प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः स होवाच यु-
 ष्माकमेवैकोऽसानीति ॥१२॥ ते होचुः । न वै सा मनुष्येष्वग्रेयज्ञिया तनूरस्ति
 ययेष्टास्माकमेकः स्यादिति तस्मै हृ स्यात्यामोप्याग्निं प्रददुरनेनेष्टास्माकमेको भ-
 विष्यसीति तं च हृ कुमारं चादायावव्राज सोऽरण्यं एवाग्निं निधाय कुमारैणैव
 राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं योऽग्निरश्वत्थं तं या स्थाली शमी तां स हृ पु-
 नर्गन्धर्वानेयाय ॥१३॥ ते होचुः । संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच स एतस्यैवा-
 श्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो धृतेनान्वज्य र मिद्धतीभिर्धृतवतीभिर्ऋग्भिर्ग्याधत्तात्स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥१४॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽए-
 तदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयीमधरारणिं स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव
 स भवितेति ॥१५॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कु-
 रुष्वशाश्वत्थीमधरारणिं स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥१६॥ स आ-
 श्वत्थीमेवोत्तरारणिं चक्रे । आश्वत्थीमधरारणिं स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे स एव स
 आस तेनेण गन्धर्वाणामेक आस तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीताश्वत्थीमध-
 रारणिं स यस्ततोऽग्निर्जायते स एव स भवति तेनेष्टा गन्धर्वाणामेको भवति

॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. १.] ॥ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स इमेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवः कृ-
विरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठ अग्निः कृविरिदः सौम्यमिदः सावित्रः ॥ १ ॥ स वै
वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदः सारस्वतमिदं पौल्लमथ
य एष उपरिष्ठाद्वस्तस्य संधिस्तन्मारुतमिदं वैश्वदेवं दोर्धावापृथिवीयं तद्वाऽअ-
निरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥ अयमेव दक्षिण ऊर्ध्वरुणप्रधासाः । तस्य
यानि पञ्च कृवींषि समायोनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्पावेवैन्द्राग्रः कृवि-
स्तद्वै द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्पाविदं वारुणमिदं मारुतमनूकं का-
यस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मु-
खः हि प्राणानामनीकमुरः सांतपनीयोरसा हि समिव तप्यतऽउदरं गृहमेधीया
प्रतिष्ठा वाऽउदरं प्रतिष्ठित्याऽएव शिश्रान्येवास्य क्रैडिनः कृविः शिश्रैर्हि क्रीड-
तीवायमेवावाङ् प्राण आदित्येष्टिः ॥ ४ ॥ अयमेवोत्तर ऊर्ध्वमहाकृविः । तस्य यानि
पञ्च कृवींषि समायोनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्पावेवैन्द्राग्रः कृविस्तद्वै द्वि-
देवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्पाविदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणं तद्वाऽअनिरुक्तं
भवति तस्मात्तदनिरुक्तमथ यदिदमत्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति त-
स्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ५ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पञ्च कृ-
वींषि समायोनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयोऽथ य एष उपरिष्ठाद्वस्तस्य संधिस्तकुना-
सीरीयमिदं वायुव्यं दोः सौर्यं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ६ ॥ ता-
नि वाऽएतानि । चातुर्मास्यानि त्रिषंधीनि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्या-
ङ्गानि त्रिषंधीनि द्विसमस्तानि तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि-त्रीणि कृवींष्यनिरु-
क्तानि भवन्ति द्वे-द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥ तेषां वै चतुर्धर्मिं मन्यन्ति । तस्माच्चतुर्भिर्ऽङ्गैरा-
युते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्वाभ्यामेत्येवमु क प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे

तयोऽएवैवविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥ तदाहुः । सर्वगायत्रं वैश्व-
देवः हविः स्यात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रधाताः सर्वज्ञागतं महाहविः सर्वानुष्टुभः शु-
नासीरीयं चतुष्टोमस्यास्याऽइति तद् तथा न कुर्याद्यत्वाऽएतान्यभिसम्पद्यन्ते तेनै-
वास्य स काम उपातो भवति ॥ ९ ॥ तानि वाऽएतानि । चातुर्मास्याः द्वाषष्टानि
त्रीणि शतानि बृहत्याः सम्पद्यन्ते तदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोत्यथो द्वि-
प्रतिष्ठो वाऽअयं यजमानो यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोकऽआयातयति इति श्रुत्यति
॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. २.] ॥

एवेष्टे कृ प्राचीनयोग्यः । उद्दालकमारुणिमाज्ञगाम ब्रह्मोद्यमग्निकोत्रं वि-
विदिषामीति ॥ १ ॥ स होवाच । गौतम का तेऽग्निकोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा
किं संयोजनं किं दुह्यमानं किं दुग्धं किमाह्रियमाणं किमधिश्रितं किमवस्यो-
त्यमानं किमद्भिः प्रत्यानीते किमुद्वास्यमानं किमुद्वासितं किमुन्नीयमानं किमुन्नीतं
किमुद्यतं किं ह्रियमाणं किं निगृहीतम् ॥ २ ॥ काऽसमिधमादधासि का पूर्वा-
हुतिः किमुपासीषद् किमपैक्षिष्ठाः कोत्तराहुतिः ॥ ३ ॥ किं हुत्वा प्रकम्पयसि ।
किं सुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमाजीः किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणातो रुस्तमुपासी-
षद् किं पूर्वं प्राशीः किं द्वितीयं किमुत्सृष्यापाः किं सुच्यप आनीय निरौक्षीः
किं द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः किं जघनेनाह्वनीयमपो न्यनैषीः किं
समतिष्ठिपो यदि वाऽएतद्विद्वानग्निकोत्रमन्वीषीरथ ते हुतं यद्यु वाऽअह्नि नहु-
तमेव तज्जति ॥ ४ ॥ स होवाच । इद्वै मे मानव्यग्निकोत्री वायव्यो वत्सः स-
न्नूपसृष्टा विराट् संयोजनमाश्विनं दुह्यमानं वैश्वदेवं दुग्धं वायव्यमाह्रियमाणमा-
ग्रेयमधिश्रितमेन्द्राऽमवस्योत्यमानं वारुणमद्भिः प्रत्यानीते वायव्यमुद्वास्यमानं आ-
वापृथिव्यमुद्वासितमाश्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतं महादेवायोद्यतं वायव्यः ह्रि-
यमाणं वैज्रवं निगृहीतम् ॥ ५ ॥ अथ याऽसमिधमादधामि । आहुतीनाऽसा प्र-

तिष्ठा या पूर्वाहुतिर्देवांस्तयाप्रिषं यदुपासीषदं बार्हस्पत्यं तद्यदपैक्षिषीमं चामुं च
लोको तेन समधां योत्तराहुतिर्मा तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥ ६ ॥ अथ यदुवा प्र-
कम्पयामि । वाय्व्यं तद्यत्सुचं परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जिषमोषधिवनस्पतीस्तेनाप्रिः
यद्वितीयं परिमृज्य दक्षिणातो हस्तमुपासीषदं पितृस्तेनाप्रिषं यत्पूर्वं प्राशिषं मा
तेनाप्रिषं यद्वितीयं प्रज्ञां तेनाथ यदुत्सृज्यापां पशूस्तेनाप्रिषं यत्सूच्यप आनीय नि-
रौक्षिषः सर्पदेवजनांस्तेनाप्रिषं यद्वितीयं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतं दि-
शमुदौक्षिषः स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यज्जघनेनाहवनीयमपे न्य-
नेषमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां यत्समतिष्ठिषं यत्पृथिव्या ऊनं तत्तेनापूपुरमि-
त्येतन्नौ भगवत्सहेति होवाच ॥ ७ ॥ शौचियो ज्ञतः । प्रक्ष्यामि तेव भगवन्तमिति
पृह्वि प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मिन्कालेऽउद्धृतास्तेऽग्रयः स्युरपावहृतानि
पात्राणि होष्यत्स्या अथ तऽआहवनीयोऽनुगहेद्वेत्य तद्वयं यदत्र जुह्वतो भवती-
ति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत यस्यैतदविदितः स्याद्वि-
द्याभिस्त्वेवाहृतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राण उदानमप्यगा-
दिति गार्हपत्योऽआहुतिं जुहुयाः सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगव-
त्सहेति होवाच ॥ ८ ॥ शौचियो ज्ञतः । प्रक्ष्यामि तेव भगवन्तमिति पृह्वि प्राची-
नयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगहेद्वेत्य तद्वयं
यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत यस्यैतद-
विदितः स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहृतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरित्युदानः
प्राणमप्यगादित्याहवनीयऽआहुतिं जुहुयाः सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्ये-
तन्नौ भगवत्सहेति होवाच ॥ ९ ॥ शौचियो ज्ञतः । प्रक्ष्यामि तेव भगवन्तमिति
पृह्वि प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनु-
गहेद्वेत्य तद्वयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य सर्वे पशवो

अयेरन्यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाकृतमत्तारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्यञ्चाहुतिं जुहुयात् सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवत्सहेति होवाच ॥ १० ॥ शौचयो ज्ञप्तः । प्रक्षामि त्वेव भगवन्तमिति पृष्ठैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तज्जुहोस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगृह्येयुर्वेत्य तद्वयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्यादायादं कुलं स्याद्यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाकृतमत्तारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिरादग्निं मथित्वा पां दिशं वातो वायात्तां दिशमाकृवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयात् स विद्यात् समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यं वायुत् होव सर्वेऽग्नि भूतान्यपियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवत्सहेति होवाच ॥ ११ ॥ शौचयो ज्ञप्तः । प्रक्षामि त्वेव भगवन्तमिति पृष्ठैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तज्जुहोस्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगृह्येयुर्वेत्य तद्वयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिंलोके पश्येताप्रियममुष्मिन्यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाकृतमत्तारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाकृवनीयमुद्धृत्य जघनेनाकृवनीयमुपविश्याकृमेवैनत्पिबेयत् स विद्यात् समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यं ब्राह्मणात् होव सर्वेऽग्नि भूतान्यपियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्यथ वाऽश्रुमेतन्नावेदिषमिति होवाच ॥ १२ ॥ शौचयो ज्ञप्तः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवन्तमिति स होवाच यदेवं नावक्ष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदेक्षुपेहीति तथेति तत् होपनिन्ये तस्मै हैतात् शोक्ततरां व्याकृतिमुवाच यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ३.] ॥ ॥

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मणाऽएवैतदात्मानं निवेदयति ब्रह्मण्यन्तीत्याह

ब्रह्मणऽएवैतदात्मानं परिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रज्ञापतिर्वै कः प्राज्ञा-
 पत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥१॥ अथास्य हस्तं गृह्णाति । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्नि-
 राचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावित्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते एताभ्यामेवैनं श्रे-
 ष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा ह्यस्य ब्रह्मचारी न कां चनार्ति-
 मार्हति न स य एवं वेद ॥२॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । प्रज्ञापतये वा परि-
 ददामि देवाय वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवतेऽएताभ्यामेवैनं
 श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा ह्यस्य ब्रह्मचारी न कां चना-
 र्तिमार्हति न स य एवं वेद ॥३॥ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति । तदेनमद्भ्य-
 श्चौषधिभ्यश्च परिददाति ह्यावापृथिवीभ्यां वा परिददामीति तदेनमाभ्यां ह्यावा-
 पृथिवीभ्यां परिददाति ययोरिदं सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः पारददाम्यरिथा
 ऽइति तदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिथ्यै तथा ह्यस्य ब्रह्मचारी न कां च-
 नार्तिमार्हति न स य एवं वेद ॥४॥ ॥ शतम् ५८०० ॥ ॥ ब्रह्मचार्यसीत्याह ।
 ब्रह्मणऽएवैनं तत्परिददात्यपोऽशानित्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानित्येवैनं तदा-
 ह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्यं कुर्वित्येवैनं तदाह समिधमधिहोति समि-
 त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह मा सुषुष्या इति मा मृश्या इत्ये-
 वैनं तदाहपोऽशानित्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानित्येवैनं तदाह तदेनमुभयतो
 ऽमृतेन परिगृह्णाति तथा ह्यस्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्हति न स य एवं
 वेद ॥५॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह । तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरं ऽन्वाहुः सं-
 वत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥६॥ अथ षट्-
 सु मासेषु । षड्वाऽऽतवः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽए-
 वास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥७॥ अथ चतुर्विंशत्यह्ने । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
 स्यार्धमासाः संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति

॥ ८ ॥ अथ द्वादशाह्ने । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसं० ॥ ९ ॥ अथ षडह्ने । षडाऽऽतवः संवत्सरस्य संवत्सरसं० ॥ १० ॥ अथ त्र्यह्ने । त्रयो वाऽऽतवः संवत्सरस्य संवत्सरसं० ॥ ११ ॥ तदपि श्लोकं गायन्ति । आचर्यो गर्भी भवति कृत्स्नमाधाय दक्षिणम् तृतीयस्याऽऽ स ज्ञायते सावित्र्या सह ब्राह्मण इति सद्यो ह वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽऽग्निर्ज्ञायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥ ताऽऽ हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वाग्वाऽऽनुष्टुभमन्वाहुः दध्म इति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादा न्वाऽऽग्रयमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥ अथ हैके दक्षिणतः । तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादुल्बं न्वाऽऽग्रयमिममजीजनत बुल्बो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥ तां वै पक्षोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानिवास्मिंस्तद्धात्यथार्धचशो द्वौ वाऽऽश्मौ प्राणौ प्राणोदानविव प्राणोदानविववास्मिंस्तद्धात्यथ कृत्स्नामेको वाऽऽग्रयं प्राणाः कृत्स्न एव प्राणमेवास्मिंस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥ तदाहुः । न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मियुनं चरेद्गर्भी वाऽऽएष भवति यो ब्रह्मचर्यमुपैति नेदिमं ब्राह्मणं विप्रित्तस्तेनो जनयानीति ॥ १६ ॥ तडु वाऽऽआहुः । काममेव चरेद्द्वयो वाऽऽश्माः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वाऽऽश्मा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते हन्दाऽसि वै दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तत एतं जनयते तस्माडु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी सन्मधश्चीयादोषधीनां वाऽऽएष परमो रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तं गृह्णीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणो यो ब्रह्मचारी सन्मधश्चैव वाऽऽएतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यस्तेऽह्निष्यत्यिति यथा ह वाऽऽस्यं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरेत्तादृक्त्य एवं विद्वान्ब्रह्मचारी स-

न्मध्नाति तस्माद् काममेवाश्रीयात् ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ४.] ॥

देवान्वाऽर्ध्वान्स्वर्गं लोकं यतः । असुरास्तमसात्तरदधुस्ते होचुर्न वाऽअ-
स्यान्येन स्त्वादपधातोऽस्ति कृत सत्तमासामहाऽइति ॥१॥ ते शताग्निष्टोमः
सत्तमुपेयुः । ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाग्नतैवमेव शतोक्थ्ये- या-
वत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाग्नत ॥२॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्महे
न त्वेव सर्वमिव कृत प्रजापतिं पितरं प्रत्ययामेति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्यो-
चुरसुरा वै नो भगव ऊर्ध्वान्स्वर्गं लोकं यतस्तमसात्तरदधुः ॥३॥ ते शताग्निष्टो-
मः सत्तमुपैम । ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्मह्येवमेव शतो-
क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महि प्र नो भगवज्ज्ञाधि यथासुरां-
स्तमोऽपहृत्य सर्वं पाप्मानमपहृत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्याम इति ॥४॥ स हो-
वाच । असर्वक्रतुभ्यां वै यज्ञाभ्यामगत यदग्निष्टोमेन चोक्थ्येन च शतातिरात्रः
सत्तमुपेत तेनासुरांस्तमोऽपहृत्य सर्वं पाप्मानमपहृत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्येति
॥५॥ ते शतातिरात्रः सत्तमुपेयुः । तेनासुरांस्तमोऽपहृत्य सर्वं पाप्मानमपहृत्य
स्वर्गं लोकं प्रज्जुस्तेषामर्वाक्यञ्चाशे धेवाहःस्वहरभि रात्रिसामानि परीयू रात्रि-
मभ्यहःसामानि ॥६॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो कृत प्रजापतिमेव
पितरं प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितरं प्रतीत्योचुरहन्तो रात्रिसामानि रात्र्या-
महो भवन्ति नः विपश्चिद्यज्ञान्मुधान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि न इति ॥७॥ ता-
न्हैतदुपजगौ । महाह्मिमिव वै रुदाद्वलीयानन्ववेत्य अनुत्त स्वादास्थानात्ततः
सत्तं न तापतऽइति ॥८॥ आश्विनं वै वः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकःस्थाना-
दनुत्त यमास्थानादनुद्धं धीराः सतोऽअधीरवत् प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिश-
सतेति ॥९॥ ते होचुः । कथं नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच
यत्र होताश्विनः शःसन्नग्निस्य क्रतोर्गायत्रस हृन्दसः पारं गह्वरं प्रतिप्रस्थाता

वा॒स॒ती॒व॒रीः परि॒हृत्य॑ मै॒त्रावरु॑णस्य ह॒वि॒र्धा॒न॒योः प्रा॒तर॒नु॒वाक॑मु॒पा॒कुरु॑ताडु॒च्चैर्हो॑ता
 श॒श॒सति॑ श॒नैरि॑त॒रो ज॒ज्ञप्य॑मान-इ॒वा॒न्वा॒ह तन्न॑ वा॒चा वा॒चं प्र॒त्येति॑ न ह॒न्द्सा
 ह॒न्द्ः ॥ १० ॥ परि॒हिते॑ प्रा॒तर॒नु॒वाके । यथा॑य॒तन॑मे॒वोपा॑श्व॒त्त॒र्यामौ॑ कृ॒त्वा द्रो॑ण-
 क॒ल॒शे प॒वित्रं॑ प्र॒पीड॑ नि॒दधा॑ति ति॒रोऽङ्ग्यैश्च॑रि॒त्वा प्र॒त्य॒च्चः प्र॒तिप॑रे॒त्य ति॒रो-
 ङ्ग्य॒नि॒व भ॒क्षया॑धाऽअ॒थानु॑पूर्वं य॒ज्ञपु॒रु॒षं स॑स्थाप्य य॒ऽउ॒र्धा अ॒र्त्त॒र्यामा॑द्र॒क्षास्ता॑न्गृ-
 ह्णी॒त्वा वि॒प्रुषा॑ ह॒ोम॑ कृ॒त्वा सं॒त॒निं च ब॒र्हिष्य॑व॒माने॑न स्तु॒वा॒हरे॑व प्र॒तिप॑द्या-
 धाऽइति ॥ ११ ॥ तदे॒तेऽभि॑ श्लो॒काः । चतु॑र्भिः सै॒न्धवै॒र्यु॒क्तैर्धी॒रा व्य॑ज॒हुस्त॒मः वि॒-
 द्वा॒शो ये श॒त॒क्रतु॑ दे॒वाः स॒न्नम॑न्व॒तेति॑ ॥ १२ ॥ च॒त्वारो॑ ह्यत्र॒ युक्ता॑ भ॒वन्ति॑ ।
 द्वौ हो॒तारौ॑ द्वा॒वर्ध॑र्यु॒ पवे॑र्नु श॒क्वेव॑ ह॒नूनि॑ क॒ल्पय॑न्न॒हो॒र॒त्तौ व्य॑तिष॒जत॑ धी॒-
 राः न दान॑वा य॒ज्ञियं॑ त॒त्तुमे॑षां वि॒जानी॑मो वि॒ततं॑ मो॒हय॑न्ति नः ॥ पूर्॒वस्या॑ङ्गः
 परि॒शि॒ष्यन्ति॑ क॒र्म त॒दुत्त॑रेणाभि॒वित॑न्वतेऽङ्गा इ॒र्विज्ञा॑नं का॒व्यं दे॒वता॑ना॒ सो-
 माः सो॒मैर्व्य॑तिष॒क्ताः प्र॒वन्ते ॥ र॒माना॑त्स॒दमु॑क्षन्ति ह॒या॒न्का॑ष्ठभृ॒तो यथा॑ पूर्णा-
 न्य॒रि॒क्षुतः॑ कु॒म्भान्ज॑नमे॒जय॑सा॒दनऽइत्य॑सुर॒रक्ष॑सान्य॒पेयः ॥ १३ ॥ ब्रा॒ह्म॒णम् ॥ ७
 [५. ५.] ॥ ॥

प॒ञ्चैव॑ म॒हाय॑ज्ञाः । ता॒न्येव॑ म॒हास॑त्ता॒णि भू॒तय॑ज्ञो म॒नुष्य॑य॒ज्ञः पि॒तृय॑ज्ञो दे॒व-
 य॑ज्ञो ब्र॒ह्म॒य॒ज्ञ इति॑ ॥ १ ॥ अ॒ह॒र॒ह॒र्भू॒तेभ्यो॑ ब॒लि॑ ह॒रेत् । तथै॑तं भू॒तय॑ज्ञं स॒मा-
 प्रो॒त्य॒ह॒र॒ह॒र्भू॒तादे॒वात्रा॑त्तथै॑तं म॒नुष्य॑य॒ज्ञं स॒माप्रो॑त्य॒ह॒र॒हः स्व॑धा॒कुर्या॑दो॒दपा॑त्रा-
 तथै॑तं पि॒तृय॑ज्ञं स॒माप्रो॑त्य॒ह॒र॒हः स्वा॑हा॒कुर्या॑दा॒ दे॒वाश्च॑त्तथै॑तं दे॒वय॑ज्ञं स॒माप्रो॑ति
 ॥ २ ॥ अथ॑ ब्र॒ह्म॒य॒ज्ञः । स्वा॒ध्या॒यो वै ब्र॒ह्म॒य॒ज्ञस्त॒स्य वा॒ऽए॒तस्य॑ ब्र॒ह्म॒य॒ज्ञस्य॑ वा-
 गे॒व जु॒ह्म॒न उप॑भृ॒क्षन्धु॑वा मे॒धा सु॒वः स॒त्यम॑व॒भृथः॑ स्व॒र्गो लो॒क उ॒द॒यनं॑ या॒वत्त॑
 ह वा॒ऽइ॒मां पृ॒थि॒वीं वि॒त्तेन॑ पूर्णा॒ दं॒लोकं॑ ज॒यति॑ त्रि॒स्ता॒वत्तं॑ ज॒यति॑ भृ॒या॒शं
 चा॒क्षयं॑ य॒ एवं वि॒द्वान॒ह॒र॒हः स्वा॒ध्या॒य॒मधी॑ते त॒स्मात्स्वा॒ध्या॒योऽध्ये॑त॒व्यः ॥ ३ ॥

यथाहुतयो ह वाऽऽता देवानाम् । यदृचः स य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वा-
 ध्यायमधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण
 प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः स्रज्यद्विर्धृतकुल्या मधुकुल्याः पितृ-
 त्ववधा अभिवहन्ति ॥४॥ आज्याहुतयो ह वाऽऽता देवानाम् । यद्यजूष्णि स य
 एवं विद्वान्यजूष्ण्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त
 ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे० ॥५॥ सोमाहुतयो ह वाऽऽता दे-
 वानाम् । यत्सामानि स य एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहु-
 तिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे० ॥६॥ मे-
 दआहुतयो ह वा एता देवानाम् । यदथर्वाङ्गिरसः स य एवं विद्वानथर्वाङ्गिरसो
 ऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति
 योगक्षेमेण प्राणेन रे० ॥७॥ मधाहुतयो ह वाऽऽता देवानाम् । यदनुशासना-
 नि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशब्दस्यः स य एवं विद्वाननु-
 शासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशब्दीरित्यहरहः स्वा-
 ध्यायमधीते मधाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण
 प्राणेन रे० ॥८॥ तस्य वाऽऽतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा यद्वातो वाति
 यद्विद्योतते यस्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तन-
 यत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव वषट्काराणामहम्बट्कारायाति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते गृह्णति
 ब्रह्मणाः सात्मताऽ स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा
 भूतेभ्यो न ह्यीयते ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥८ [५. ६.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिका-
 संख्या १११ ॥ ॥

अथातः स्वाध्यायप्रशङ्गा । प्रिये स्वाध्यायप्रचने भवतो युक्तमना भवत्यप-
 राधीनोऽहरहर्यास्ताधयते सुखं स्वपिति परमचिकित्सक आत्मनो भवतीन्द्रि-

यसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मणं प्रतिवृध्यं यशो लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ॥१॥ ये ह वै के च श्रमाः । इमे व्यावापृथिवीऽन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषां परमता काष्ठा य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥२॥ यद्यद्वा ऽअयं हृन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन-तेन हैवास्य यज्ञक्रतुःष्टं भवति य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥३॥ यदि ह वा अयम्यक्तः । अलंकृतः सुहृतः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीतऽआ हैव स नखाग्रिम्यस्तप्यते य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥४॥ मधु ह वा ऽअचः । घृतं ह सामान्यमृतं यजूंषि यद्वा ऽअयं वाकोवाक्यमधीते क्षीरौदनमाऽसौदनौ हैव तौ ॥५॥ मधुना ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वानृचीऽहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥६॥ घृतेन ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ताः ॥७॥ अमृतेन ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वान्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ताः ॥८॥ क्षीरौदनमाऽसौदनाभ्यां ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ताः ॥९॥ यन्ति वाऽआयः । एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽएता देवता नेयुर्न कुर्युरेव ह वैव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्युचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुंभ्यां वाभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवहेदाय ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥१ [५.७.] ॥

प्रज्ञापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीत् । एक एव सोऽकामयत स्यां प्रज्ञायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माद्भ्रातृत्तेपानात्त्रयो लोका असृज्यन्त पृथिव्यत्तरिन्

द्यौः ॥१॥ स इमांस्त्रीलोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीऽप्यजायन्ता-
 ग्निर्योऽयं पवते सूर्यः ॥२॥ स इमानि त्रीणि ज्योतीऽप्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्य-
 स्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः ॥३॥ स इमांस्त्री-
 दानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदाद्भुव इति यजुर्वेदा-
 त्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवऽसामवेदेनोद्गी-
 यदेव त्रयै विद्ययै शुक्रं तेन ब्रह्मवमयोच्चक्राम ॥४॥ ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्
 । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो हृत्लेत्केनैनं भिषज्येमेति ॥५॥
 स होवाच । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वथ यदि
 यजुष्टो भुव इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नीध्रिये जुह्वथान्वाह्वर्यपचने वा ह-
 विर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये जुह्वथ यद्यु-
 विज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुह्वथ तदृग्वेदेनैवऽर्ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वे-
 देन यजुर्वेदऽसामवेदेन सामवेदऽस यथा पर्वणा पर्व संदध्यादेवऽहैव स सं-
 दधाति य एताभिर्भिषज्यत्यथ यो हृतोऽन्येन भिषज्यति यथा शीर्णेन शीर्णऽ
 संधित्सेद्यथा वा शीर्णे गरुमभिनिदध्यादिवं तत्तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति
 न निवंविदम् ॥६॥ तदाहुः । यदचा होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवऽसाम्नोद्गीथोऽथ
 केन ब्रह्मवमित्यनया त्रया विद्ययैति ह ब्रूयात् ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥२ [५.८.] ॥

प्रजापतिर्ह वाऽएष यदऽशुः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा कथं प्रजापतिर्वगिवा-
 दाभ्यः स यदऽशुं गृहीत्वादाभ्यं गृह्णत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं
 प्रतिष्ठापयति ॥१॥ अथ मनो ह वाऽअऽशुः । वाग्दाभ्यः प्राण एवाऽशुरुदानो
 ऽदाभ्यश्चक्षुरेवाऽशुः श्रोत्रमदाभ्यस्तद्यदेतौ ग्रही गृह्णन्ति सर्ववायैव कृत्स्नतयै
 ॥२॥ अथ देवाश्च ह वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त तऽएतस्मिन्नेव
 यज्ञे प्रजापतावस्पर्धन्तास्माकमयऽस्यादस्माकमयऽस्वादिति ॥३॥ ततो देवाः ।

अर्चतः श्राम्यन्तश्चेरुस्तः एतं ग्रहं ददशुरेतमदाभ्यं तमगृह्णते ते सवनानि प्रावृ-
 क्त ते सर्वं यज्ञः समवृज्जतात्तरायन्नसुरान्यज्ञात् ॥४॥ ते होचुः । अदभाम वा
 ऽएनानिति तस्माददाभ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्माददाभ्यो वाग्वाऽअदाभ्यः से-
 यमदब्धा वाक्तस्माद्वेवादाभ्य एवः क्व वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञः संवृद्धः एवं
 द्विषत्तं भ्रातृव्यः सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति बर्हिर्धा करोति य उऽएवमेतद्वेद ॥५॥
 स येनैव पात्रेणाधुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप्य आनीय तस्मिन्ने-
 तानाधुन्गृह्णाति ॥६॥ उपयामगृहीतोऽसि । अग्नये वा गायत्रं हृन्दसं गृह्णामीति
 गायत्रं प्रातःसवनं तत्प्रातःसवनं प्रवृहतीन्द्राय वा त्रिष्टुप् हृन्दसं गृह्णामीति त्रै-
 ष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं तन्माध्यन्दिनः सवनं प्रवृहति विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो ज-
 गच्छन्दसं गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं तत्तृतीयसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्तेऽभिगर्
 इति यद्वाऽअर्धः सवनेभ्यस्तदानुष्टुभं तदेवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वज्रो वै
 ग्रावा वाग्वाभ्यो नेद्वज्रेण वाचः निनसानीति ॥७॥ अऽधुनेवाधूनोति । त्रेशी-
 नां वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूनानां वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां वा पत्मन्नाधू-
 नोमि मदित्तमानां वा पत्मन्नाधूनोमि मधुत्तमानां वा पत्मन्नाधूनोमीत्येता वै दे-
 वीरागस्तथाश्चैन, दैवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति
 ॥८॥ शुक्रं वा शुक्रऽआधूनोतीति । शुक्रः क्येतकुक्रऽआधूनोत्यङ्गो रूपे सूर्यस्य
 रश्मिधिति तदङ्गश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्वाधूनोति ॥९॥ ककुभः रूपं वृ-
 षभस्य रोचते-बृहदिति । एतद्वै ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्य एष तपति
 शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा इति तत्कुक्रमेवैतकुक्रस्य पुरोगां क-
 रोति सोमः सोमस्य पुरोगां यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै वा गृह्णामी-
 त्येतद्वा वाऽअस्यादाभ्यं नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥१०॥ अथो-
 पदिष्कम्य जुहोति । तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहुति तत्सोममेवैतत्सोमाय जु-

होति तयो वाचमग्रे न दक्षिणा दक्षिणा वावतीरशोः ॥११॥ अथाऽन्युनरप्यर्जति । उशिकं देव सो-
माग्रेः प्रियं पाथोऽपीहि वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीह्यस्मत्साखा त्वं
देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहीति सवनानि वाऽअदः प्रवृहति
तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥१२॥ ब्राह्म-
णम् ॥३ [५. १.] ॥ पञ्चमोऽध्यायः [७१.] ॥ ॥

भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययातिमेने तद्ध वरुणो विदां चकारा-
ति वै मा विद्यया मन्यतऽइति ॥१॥ स होवाच । प्राङ् पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्प-
श्येत्तद्वृक्षं दक्षिणा व्रजतात्तत्र यत्पश्येत्तद्वृक्षं प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येत्तद्वृक्षोद-
ग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येत्तद्वृक्षेतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववात्तरदेशं व्रजतात्तत्र यत्पश्येत्त-
न्मऽआचक्षीथा इति ॥२॥ स ह तत एव प्राङ् प्रवव्राज । एड पुरुषैः पुरुषान्य-
र्वाण्येषां पर्वशः संव्रश्च पर्वशो विभजमानानिदं त्वेदं ममेति स होवाच भीष्मं
वत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पूर्वाण्येषां पर्वशः संव्रश्च पर्वशो व्यभक्षतेति ते
होचुरित्यं वाऽइमेऽस्मानमुष्मिंलोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति
स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीश्रित्यस्तीति का-ति पिता ते वेदेति ॥३॥ स ह
तत एव दक्षिणा प्रवव्राज । एड पुरुषैः पुरुषान्यर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो
विभजमानानिदं त्वेदं ममेति स होवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः
पूर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्यं वा इमेऽस्मानमुष्मिं-
लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चि-
त्तीश्रित्यस्तीति का-ति पितैव ते वेदेति ॥४॥ स ह तत एव प्रत्यङ् प्रवव्राज
। एड पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीनैर्यमानास्त होवाच भीष्मं वत
भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीना अदस्तीति ते होचुरित्यं

वा॒ऽइमे॒ऽस्मानमु॒ष्मिंलोक॑ऽसच॒त्त ता॒न्वय॑मिद॒मिह॑ प्र॒तिस॑चामहा॒ऽइति॑ स॒ होवा॒
चा॒स्तीह॑ प्रा॒यश्चित्ती॑रित्य॒स्तीति॑ का॒ति पि॒तैव॑ ते वे॒देति॑ ॥५॥ स॒ ह॒ त॒त ए॒
वोद॑द् ए॒न्द्रा॒ । ए॒ड पुरु॑षैः पुरु॒षाना॑क्रन्द॒यत॑ आक्रन्द॒यद्विर॑द्यमाना॒स्त॒ होवाच॑
भीष्मं॒ बत॑ भोः पुरु॒षान्वा॒ एत॑त्पुरु॒षा आ॑क्रन्द॒यत॑ आक्रन्द॒यतो॑ऽद॒त्तीति॑ ते॒ हो॒
चुरि॒त्थं वा॒ऽइमे॒ऽस्मानमु॑ ॥६॥ स॒ ह॒ त॒त ए॒वैत॑योः पूर्॒वयोः॑ । उ॒त्तर॑म॒न्ववा॑न्तर॒
देशं॑ प्र॒वव्रा॑जेड॒ स्त्रियौ॑ क॒ल्याणी॑ चा॒तिक॒ल्याणीं॑ च ते॒ऽअन्त॑रेण पुरु॒षः कृ॑त्तः
पि॒ङ्गाक्षो॑ दण्ड॒पाणि॑स्त॒स्थौ त॒ ७॒ हैनं॑ दृष्ट्वा भी॒र्वि॒वेद॑ स॒ हेत्य॑ सं॒विवेश॑ त॒ ७॒ ह
पि॒तोवा॑चा॒धीष॑ स्वा॒ध्यायं॑ क॒स्मान्नु॒ स्वा॒ध्यायं॑ ना॒धीष॑ऽइति॑ स॒ होवाच॑ कि॒म॒ध्येष्ये॑
न किं॑ च॒नास्तीति॑ त॒द् वरु॑णो वि॒दां च॑का॒राद्रा॑वा॒ऽइति॑ ॥७॥ स॒ होवाच॑ ।
यान्वे॑ तत्प्रा॒च्यां दि॒श्यद्रा॑क्षीः पुरु॒षैः पुरु॒षान्वा॒ण्येषां॑ पर्व॒शः सं॒व्रश्च॑ पर्व॒शो वि॒
भ॒ज॒माना॑निदं त॒वेदं॑ ममे॒ति व॒नस्प॑तयो वै ते॒ऽअभू॑वत्स॒ यद॒ऽअभू॑वत्स॒ समि॒ध॒
मा॒द॒धाति॑ ते॒न व॒नस्प॑ती॒नवरु॑न्धे ते॒न व॒नस्प॑तीनां॒ लोकं॑ ज॒यति॑ ॥८॥ अथ॑ या॒
नेत॑द्र॒क्षिणा॑यां दि॒श्यद्रा॑क्षीः । पुरु॒षैः पुरु॒षान्वा॒ण्येषां॑ पर्व॒शः सं॒कर्त॑ पर्व॒शो वि॒
भ॒ज॒माना॑निदं त॒वेदं॑ ममे॒ति प॒श॒वो वै ते॒ऽअभू॑वत्स॒ यत्प॒यसा॑ जु॒होति॑ ते॒न प॒शू॒
नवरु॑न्धे ते॒न प॒शूनां॑ लोकं॑ ज॒यति॑ ॥९॥ अथ॑ या॒नेत॑त्प्रती॒च्यां दि॒श्यद्रा॑क्षीः । पु॒
रु॒षैः पुरु॒षांस्तू॒क्ष्मीमा॑सीनां॒स्तू॒क्ष्मीमा॑सीनैर॒द्यमाना॑नोष॒धयो॑ वै ता॒ अभू॑वत्स॒ यत्तृ॒णो॒
ना॒व॒ज्योत॑यति ते॒नोष॑धी॒रवरु॑न्धे ते॒नोष॑धीनां॒ लोकं॑ ज॒यति॑ ॥१०॥ अथ॑ या॒नेत॑त्
दु॒दी॒च्यां दि॒श्यद्रा॑क्षीः । पुरु॒षैः पुरु॒षाना॑क्रन्द॒यत॑ आक्रन्द॒यद्विर॑द्यमाना॒स्त॒ होवाच॑ वै ता॒
अभू॑वत्स॒ यद॒पः प्र॑त्या॒नय॑ति ते॒नापो॑ऽवरु॑न्धे ते॒नापां॑ लोकं॑ ज॒यति॑ ॥११॥ अथ॑
ये॒ऽएते॑ । दि॒ष्ट्वा॒क्षीः क॒ल्याणीं॑ चा॒तिक॒ल्याणीं॑ च सा॒ या क॒ल्याणी॑ सा॒ श्रद्धा॑
स॒ यत्पूर्॒वमा॑हु॒तिं जु॒होति॑ ते॒न श्रद्धा॑म॒वरु॑न्धे ते॒न श्रद्धां॑ ज॒यत्य॑थ या॒तिक॒ल्याणी॑
सा॒श्रद्धा॑ स॒ यदु॒त्तरा॑मा॒हुतिं॑ जु॒होति॑ ते॒नाश्रद्धा॑म॒वरु॑न्धे ते॒नाश्रद्धां॑ ज॒यति॑ ॥१२॥

अथ य एने सोऽन्तरेणा पुरुषः । कृत्तः पिङ्गान्तो दण्डपाणिरस्यात्क्रोधो वै सो
 ऽभूत्स यत्सुच्यप आनीय निनयति तेन क्रोधमवरुन्दे तेन क्रोधं जयति स य
 एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तेन सर्वं जयति सर्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४
 [६. १.] ॥ ॥

जनको ह वै वेदेहो । ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनारुणेयेन सो-
 मशुष्मेणा सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान्हावाच कथं-कथमग्निहोत्रं जुहुयेति
 ॥ १ ॥ स होवाच । श्वेतकेतुरारुणो यो धर्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यन्द-
 मानावन्योऽन्यस्मिन्जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै धर्मस्तः सायमग्नौ जुहोम्य-
 ग्निर्वै धर्मस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य एवं जुहोत्यजस्र एव
 श्रिया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥ २ ॥ अथ
 होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । तेज एव सम्राडहं तेजसि जुहोमीति कथं तदि-
 त्यादित्यो वै तेजस्तः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किं
 स भवति य एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सा-
 युज्यं सलोकतां जयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यद् अग्निमुद्धराम्य-
 ग्निहोत्रमेव तदुद्यहाम्यादित्यं वाऽअस्तं यत्तः सर्वे देवा अनुयन्ति ते मऽएतम-
 ग्निमुद्धृतं दृष्ट्वापावर्तन्तेऽथाहं पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्य-
 ण्यतस्तत्प्रयामीति तं नेदिष्टं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमांसिष्ठा धेनुशतं ददा-
 मीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रात्रिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं
 न लोकं प्रत्युत्यायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयां चकार ॥ ४ ॥ ते होचुः ।
 निति वै नोऽप्यः राजन्यबन्धुरवादीदृक्षेनं ब्रह्मोद्यमाक्षयामहाऽइति स होवाच
 याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयः स्मो राजन्यबन्धुरसौ यद्यमुं वयं जयेम कमजैष्मे-
 ति ब्रूयामाथ यद्यसावस्मान्जयेद्ब्राह्मणान् राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ह्युर्मदमादृष्ट-

मिति तद्वास्य जज्ञुर्य ह याज्ञवल्क्यो रयमास्यायानुप्रधावयां चकार तत् हान्वा-
 जगाम स होवाचाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदितुं मित्यग्निहोत्रं स आडिति ॥ ५ ॥
 ते वा एते । अद्भुती द्रुते उत्क्रामतः ते अत्तरिक्षमाविशतस्ते अत्तरिक्षमेवा-
 हवनीयं कुर्वति वायुः समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अत्तरिक्षं तर्पयतस्ते
 तत उत्क्रामतः ॥ ६ ॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वति आदित्यः
 समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तते ॥ ७ ॥ ते इ-
 मामाविशतः । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वति अग्निः समिधमोषधीरेव शुक्रामाहु-
 तिं ते इमां तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतः ॥ ८ ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमे-
 वाहवनीयं कुर्वति जिह्वाः समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य
 एवं विद्वान्मृग्यग्निहोत्रमेवास्य द्रुतं भवति ते तत उत्क्रामतः ॥ ९ ॥ ते स्त्रियमा-
 विशतः । तस्या उपस्यमेवाहवनीयं कुर्वति धारकाः समिधं धारका ह वै नमि-
 षैतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयां चकार रेत एव शुक्रामाहुतिं ते स्त्रियं तर्पय-
 तः स य एवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य द्रुतं भवति यस्ततः पुत्रो जायते
 स लोकः प्रत्युत्थाय्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति होवाच तस्मै ह
 याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्न एव मे वयि याज्ञवल्क्यासदिति त-
 तो ब्रह्मा जनक आस ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [६. २.] ॥ ॥

जनको ह वैदेहो । ब्रह्मणि येन यज्ञेनेजे स ह गवाः सहस्रमवरुन्धन्नुवा-
 चैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥ १ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो
 । अर्वाचीरेता इति ते होचुस्वः स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति स हो-
 वाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा एव वयः स्म इति ॥ २ ॥ ते होचुः । को
 न इमं प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः १ कल्योऽहमिति तत् ह प्रतिव्यायोवा-
 चाः स्विहाकल्य ब्राह्मणा उत्सुकाः क्षयणमक्रता इति ॥ ३ ॥ स होवाच । कति

देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच
 कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञव-
 ल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति हो-
 वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्थ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञव-
 ल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सह-
 स्नेति ॥४॥ स होवाच । महिमान एवैषामिते त्रयस्त्रिंशद्वै देवा इति कतमे
 ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशदिन्द्रश्चैव
 प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥५॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वा-
 युश्चात्तरिजं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एते होदः सर्वं
 वासयन्ते ते यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥६॥ कतमे रुद्रा इति । द-
 शेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याहुरीराडुत्क्रामत्यथ रोदयन्ति त-
 द्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥७॥ कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्स-
 रस्येत आदित्या एते होदः सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति
 तस्मादादित्या इति ॥८॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयितुरेवेन्द्रो
 यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयितुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति
 ॥९॥ कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका एषु ह्रीमे सर्वे देवा
 इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽर्थ इति योऽयं पवत
 इति कतम एको देव इति प्राण इति ॥१०॥ स होवाच । अनतिप्रस्थां मा
 देवतामत्यप्राज्ञीः पुरेतिथ्यै मरिष्यन्ति न तेऽस्थोनि च न गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह
 तथैव ममार तस्य ह्यप्यन्यन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपन्नकुस्तस्मान्नोपवादी
 स्यादुत ह्येवैवित्यरो भवति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ३.] ॥ षष्ठोऽध्यायः
 [७२.] ॥ ॥

पशुबन्धेन यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन यजते पशुमानसान्-
 नीति तेन गृहेषु यजेत गृहेषु पशून्बध्नाऽइति तेन सुयवसे यजेत सुयवसे पशू-
 न्बध्नाऽइति जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयोऽग्नीन्जीर्यतोऽनु यजमानो य-
 जमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥१॥ ॥ शतम् ५१०० ॥ ॥ स यत्पशुबन्धेन यजते ।
 अग्निमेवैतत्पुनर्णावान्कुरुतेऽग्नीनां पुनर्णावतामनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च
 पशवश्चायुषो ह वाऽअस्यैष आत्मनिष्कयणो भवति माक्षीयन्ति ह वै जुह्वतो
 यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानः संकल्पयन्ति पचन्ति वाऽअन्ये-
 ष्वग्निषु वृथामाक्षमयैतेषां नातोऽन्या माक्षाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति ॥२॥
 स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते वीरेण वीरं वीरो हि प-
 शुर्वीरो यजमान एतद् ह वै परममन्नाद्यं यन्माक्षतः स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता
 भवति तं वै संवत्सरो नानीजनमतीयादायुर्वै संवत्सर आयुरेवैतदमृतमात्मन्धत्ते
 ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥७ [७. १.] ॥ ॥

हविर्यज्ञविधो ह वाऽअन्यः पशुबन्धः । सवविधोऽन्यः स ह्येष हविर्यज्ञवि-
 धो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रं निनयति यस्मिन्वि-
 क्षुक्रमान्क्रमयत्यय ह्येष सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥१॥ तदाहुः । इष्टिः
 पशुबन्धाः महायज्ञाः इति महायज्ञ इति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमक-
 र्व्यनमकृत्तया इत्येनं ब्रूयात् ॥२॥ तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनम् । अनुयाजा-
 स्तृतीयसवनं पुरोडाश एव माध्यन्दिनः सवनम् ॥३॥ तद्वैके । वपायाः हुतायां
 दक्षिणा नयन्ति तद् तथा न कुर्याद्यो ह्येनं तत्र ब्रूयाद्वह्निर्ही न्वाऽअयं प्राणेभ्यो
 दक्षिणा अनैषीन्न प्राणानददत्तदन्धो वा स्त्रामो वा बधिरो वा पक्षकृतो वा भ-
 विष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥४॥ इत्थमेव कुर्यात् । पुरोडाशेऽयामेवोपहू-
 तायां दक्षिणा नयेदैन्द्रो वाऽअयं मध्यतः प्राण इममेवैतदेन्द्रं मध्यतः प्राणं द-

क्षिणाभिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिने वै सवने दक्षिणा नीयते
 तस्मात्पुरोडाशेऽयामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥ तदाहुः । अर्धेयी यदी-
 क्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते घ्नैनमदिदीक्ष इत्यावभृथादनूद्वहेयुरध्वर्युश्च प्रति-
 प्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीध्रश्चैतैर्वाऽऽष्टष षडोता तमनुदुत्य
 षडोतारं जुहोत्येकामाहुतिं कृत्वा पञ्च वाज्या धौष्यमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं
 पृथिवीं शरीरैः वाचस्पतेऽहिद्रया वाचाहिद्रया जुह्वा देवि देवावृधं होत्रा-
 मीष्टावृधेति सैव दीक्षा ॥ ६ ॥ तदाहुः । अर्धेयी यदीक्षितस्य नानवभृथोऽव-
 कल्पते घ्नैनमवभृथमवनेष्यसीति स यद्दृश्यते चरति स ह्येवैतस्यावभृथः
 ॥ ७ ॥ मधुको ह स्माह पैंङ्गयः । विसोमेन वाऽऽष्टके पशुबन्धेन यजते ससोमे-
 नैके दिवि वै सोम आसीत्तं गायत्री वयो भूवाऽरुत्तस्य यत्पर्णमहिद्यत तत्पर्णस्य
 पर्णत्वमिति न्वाऽऽतद्वाक्स्वामुद्यते विसोमेन वाऽऽष्टके पशुबन्धेन यजते ससो-
 मेनैके स ह्येष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्यं पालाशाग्रूपं कुरुतेऽथ ह्येष
 ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः पालाशं यूपं कुरुते तस्मात्पालाशदेव यूपं कुर्वीति
 ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [७. २.] ॥

स य एष बहुसारः । स ह्यपशव्यस्तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं न कुर्वीतिथ
 य एष फल्गुप्रासः । स ह्यपशव्यस्तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं कुर्वीति ॥ १ ॥ अथ
 पशितः क्रस्य सतः । शूल-इवाग्रं भवति स ह्यकपोती नाम स यो ह्यतादृशं
 यूपं कुरुते पुरा ह्ययुषोऽमुं लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपं न कुर्वीति
 ॥ २ ॥ अथ य एष आनतः । उपरिष्ठादुपनतो मध्ये सोऽश्नायि त्र्यपः स यो ह्य
 तादृशं यूपं कुरुतेऽश्नायुका ह्यस्य भार्या भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नायकामो यूपं
 न कुर्वीतिथ य एष आनत उपरिष्ठादुपनतो मध्ये सोऽन्नायस्य त्र्यपं तस्मात्तादृ-
 शमन्नायकामो यूपं कुर्वीति ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ९ [७. ३.] ॥

स यत्पशुना यज्यमाणः । एकारिं यूपं कुरुतऽश्ममेव तेन लोकं जयत्यथ
यद्द्वरनिमत्तरिक्षलोकमेव तेन जयत्यथ यत्त्ररिं दिवमेव तेन जयत्यथ यच्चतु-
ररिं दिश एव तेन जयति स वाऽएष अरन्निर्वैव चतुररन्निर्वा पशुबन्धयूपो
भवत्यथ योऽत ऊर्ध्वः सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥ तदाहुः । यजेदाज्यभागौ नाऽ
इति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुष्याऽ स्या-
दिति यावद्वै भागिनाऽ स्वेन भागधेयेन न निर्भजत्यनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यते
अथ यदेव तऽ स्वेन भागधेयेन निर्भजत्यथैव स निर्भक्तो मन्यते स यत्रैतद्धोता-
न्वाह्नास्मा रक्षः सऽसृजतादिति तदेनऽ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥ एतद्वै
पशोः संज्ञयमानस्य । हृदयऽ शुक्लमवैति हृदयाहृतं तद्ये सह हृदयेन पशुऽ
अपयति पुनः पशुऽ शुगनुविष्यन्देत पार्श्वत एवैनत्काष्ठे प्रतृग्य अपयेत् ॥ ३ ॥
उपस्तृणीतऽआज्यम् । तत्पृथिव्यै वृषं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने वृषं
करोति वषामवदधाति तदक्षरिक्षस्य वृषं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदा-
दित्यस्य वृषं करोत्यथ यदुपरिष्ठादभिधारयति तद्विवो वृषं करोति सा वाऽएषा
एवावता वषा भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्य तस्मात्प-
ञ्चावता वषा भवति ॥ ४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १० [७. ४.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [७. ३.] ॥ ॥

तद्यथा ह वै । इदऽ रथचक्रं वा कौलालच्छदं वाप्रतिष्ठितं क्रन्देदेवऽ कै-
वेमे लोका अधुवा अप्रतिष्ठिता आसुः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षं चक्रे । कथं
न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स एभिश्चैव पर्वतैर्नदीभिश्चेज्जगद्दृ-
योभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षं जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥ स मह इति व्याहृ-
त् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति भूयिष्ठस्य कुले महीयन्ते
बहवो ह वाऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठऽ हास्य कुले महीयन्ते तस्माद्यद्येनमायत-
नाद्वाधेरन्वा प्र वा पापयेयुर्महोत्रऽ हुत्वा मह इत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजाया

पशुभिस्तिष्ठति नायतनाश्चवते ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ [८. १.] ॥ ॥

चत्वारो ह वाऽश्रयः । स्यादित उद्धृतः प्रकृतो विकृतोऽयमेव लोक आ-
कृतोऽन्तरिक्षलोक उद्धृतो द्यौःलोक दिशो विकृतोऽग्निरेवाकृतो वायुरुद्धृत
आदित्यः प्रकृतश्चन्द्रमा विकृता गार्हपत्य एवाकृत आहवनीय उद्धृतोऽथ य-
मेतमाहवनीयात्प्राञ्चं प्रणयन्ति स प्रकृतोऽथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रवणायाहुरन्ति यं
चोपयुञ्ज्यः स विकृतस्तस्मात्प्रहर्षिऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥
१२ [८. २.] ॥ ॥

तदाहुः । किंदेवत्य एष पशुः स्यादिति प्राज्ञापत्यः स्यादित्याहुः प्राज्ञापतिर्वा
ऽएतमग्नेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राज्ञापत्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥ अथोऽअप्याहुः ।
सौर्य एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते बध्नन्त्येकान्यथा-
ग्नेऽभ्येऽपसमायन्ति तस्मात्सौर्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥ अथोऽअप्याहुः ।
ऐन्द्राग्र एवैष पशुः स्यादित्येते वै देवतेऽअन्वन्ये देवा यद्याती यजते पारयत
ऽएव यदि मरुता यजते पारयतऽएव तस्मादैन्द्राग्र एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥
प्राण एव पशुबन्धः । तस्मात्प्रावर्ज्जीवति नास्यान्यः पशूनामीष्टे बद्धा क्यस्मिन्नेते
भवन्ति ॥ ४ ॥ स ह प्राज्ञापतिरग्निमुवाच । यज्ञे त्वया वा लभाऽइति नेति होवा-
च वायुं ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यज्ञे त्वया वा लभाऽइति नेति होवाच पुरुषं
ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यज्ञे त्वया वा लभा इति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति
स ह पशूनुवाच यज्ञे युष्माभिरा वो लभाऽइति नेति होचुश्चन्द्रमसं ब्रूहीति
स ह चन्द्रमसमुवाच यज्ञे त्वया वा लभाऽइति नेति होवाचादित्यं ब्रूहीति स
ह आदित्यमुवाच यज्ञे त्वया वा लभाऽइति तथेति होवाच यऽउ तऽएते नाचीक-
मत्त किमु मऽएतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथा इति तथेति तमालभत सोऽस्यायं
पशुरालब्धः संज्ञतोऽश्वयत्तमेताभिराग्नीभिराग्नीणात्तद्यदेनमेताभिराग्नीभिराग्नीणात्त-

स्मादाप्रियो नाम तस्माद् पशुः संज्ञप्तं ब्रूयहितां नु मुहूर्तमिति स यावन्तमश्वमे-
 धेनेष्टा लोकं जयति तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥ तं प्राची दिक् । प्राणेत्यनुप्राणा-
 त्प्राणमेवास्मिंस्तददधात्तं दक्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणद्यानमेवास्मिंस्तददधात्तं प्रती-
 ची दिगपानेत्यनुप्राणदपानमेवास्मिंस्तददधात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणदुदानमेवा-
 स्मिंस्तददधात्तमूर्धा दिक्समानेत्यनुप्राणत्समानमेवास्मिंस्तददधात्तस्माद् पुत्रं ज्ञात-
 मकृत्तनाभिं पञ्च ब्राह्मणान्ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति यद्यु तान्न विन्देदपि स्वय-
 मेवानुपरिक्राममनुप्राणयात्स सर्वज्ञायुरेत्या क्वैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥ स प्राणमे-
 दग्निरादत्त । तस्मादिष नानुपध्मातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो क्यस्य प्राण आ-
 ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते य एवं वेद ॥ ७ ॥ रूपमेव वायोरादत्त । त-
 स्मादेतस्य लेलयत-इवैवोपशृण्वन्ति न वेनं पश्यत्यात्तः क्यस्य रूपमा ह वै
 द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते य एवं वेद ॥ ८ ॥ चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादा-
 ज्जिह्वामिन्द्रं वावतु मा मनुष्यचित्तमित्यात्तः क्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो भ्रातृ-
 व्यस्य चित्तं दत्ते य एवं वेद ॥ ९ ॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त । तस्मादेते चाकश्य-
 माना-इवैव न जानन्त्यथ यद्वैवोपजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तः क्येषां चक्षुरा ह वै द्वि-
 षतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य एवं वेद ॥ १० ॥ भामेव चन्द्रमस आदत्त । तस्मादे-
 तयोः सदृशयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भात्यात्ता क्यस्य भा आ ह वै द्विषतो भ्रा-
 तृव्यस्य भां दत्ते य एवं वेद तद्यदादत्त तस्मादादित्यः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १३
 [८. ३.] ॥ ॥

केशिगृहपतीनामु ह । सम्राड्दुधाः शर्दूलो जघान स ह सप्तत्रिणा आ-
 मन्त्रयां चक्रे केह प्राश्चित्तिरिति ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक एवौ-
 झारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद स उ तज्जतादृक्चैव कामयतेऽतश्च पापीय इति ॥ १ ॥
 स होवाच । संयतीत्युद्धि मे स्यन्त्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति त्माप्स्यामि यद्यु

मा मरिष्यति यज्ञं विकृष्टमनु विक्रव्यऽइति ॥२॥ स ह युक्ता ययावाज्ञगाम ।
 त७ ह प्रतिख्यायोवाच यन्वेतान्येवाज्ञिनानि मृगेषु भवत्यथैषां पृष्टीरपिशोर्य प-
 चामहे कृत्वाज्ञिनं मे ग्रीवास्वावद्धमित्येव मेदमधृषोऽभ्यवस्यन्तू३मिति ॥३॥ ने-
 ति होवाच । सम्राड्डुधां वै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे वक्ष्यसि स-
 माप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विकृष्टमनु विक्रव्यऽइति ॥४॥ स होवाच
 । रामन्त्रणीयान्त्वामन्त्रयाऽइति तान्हामन्त्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्मिदेदं प्रज्ञा
 भविष्यति न मम लोकी त्वहं भविष्यामि यद्यु वाऽअस्मै न वक्ष्यामि ममेवेदं
 प्रज्ञा भविष्यति नामुष्य लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयं
 वाव क्षत्रियस्य लोक इति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्वे रात्रयो भूयस्य इति ॥५॥
 तस्माऽउ हैतडुवाच । स्पृतीर्ज्वान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्डुधा स्यादिति
 चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणात्स्पृ-
 णोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्र७ स्पृणोमि स्वाहाश्चस्ते लोहित७ स्पृणोमि स्वा-
 हा पृथिव्यै ते शरीर७ स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्डुधा
 स्यादिति ततो हैव स उत्ससाद् कैशिनोरेवेमा अग्रेतर्हि प्रज्ञा ज्ञायन्ते ॥६॥
 ब्राह्मणम् ॥ १४ [८.४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०२ ॥ अष्टमोऽध्या-
 यः [७४.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४३७ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽष्टाध्यायीनामैकादशं काण्डं समाप्तम् ॥११॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYANÂCÂRYA.

इत्थं काण्डदशात्मकः शतपथपूर्वभागो व्याख्यातस्तत्र प्रथमद्वितीयकाण्डाभ्यां दर्शपू-
 णमासाधानाग्निहोत्रतडुपस्थानादीनि चातुर्मास्यान्तानि प्रतिपादितानि तृतीयचतुर्थ्यामेकाह-
 हीनसत्त्रात्मकसकलसोमयागप्रकृतिभूतश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः प्रत्यपादि पञ्चमेन वाजपेयरा-
 त्रसूयौ षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रकृतिविकृतिभूतसोमयागाश्रितमग्निचयनाख्यं (? योमिया Cod.)
 कर्म विस्तरेण प्रतिपादितम् दशमे तत्प्रशंसार्थमुत्तेन तदाश्रितान्युपशमनानि विहितानीति

पूर्वभागार्थसंक्षेपः ॥ उत्तरभागे अष्टाध्यायिसौत्रामण्यश्चमेधाख्यास्त्रयः काण्डाश्चतुर्थस्तु ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाख्यः (कार्यः Cod.) ॥ तत्र प्रथमे काण्डे पूर्वोक्तमाधानादिकं कर्मानुद्य प्राग्विहितकालाद्यवशिष्टाङ्गकलापविधिः तत्प्रशंसा च क्रियते । तत्र तावदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमानां मूलप्रकृतीनां तद्विकृतीनां मासाग्निहोत्रसौर्ययागविश्वजिदादीनां सर्वेषां औत्तकर्मणां गार्हपत्याद्यग्निसाध्यवात्तस्य वाधानपवमानेष्टिभ्यामग्निसिद्धिरिति न्यायेन अनाधानानिष्पाद्यवादाधानमेवादौ वक्तव्यम् । तस्य च स्वाभिमतं कालं विसृज्यज्ञादीन्संवत्सराद्यात्मना निरूपयति । दर्शपूर्णमासादियज्ञात्मकः प्रजापतिः । ओआवयेत्यादिसप्तदशाक्षरसाध्यवाद्यज्ञस्य प्रजापतिवम् संवत्सरस्यापि सप्तदशाक्षरवत् यस्मात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यम् । प्रतिपदादिषु तिथिषु मध्ये यस्यां तिथौ अमा सूर्येण सह चन्द्रो वसति सामावास्या ॥१॥ गार्हपत्याहवनीयाख्यौ अग्नी आदधीत आयतनेषु विधानेन स्थापयेत् । तदिपथायकचन्द्रादर्शनेन विवृतवात् । स्वर्गं लोकम् लोक्यतः इति लोकः सुहु अर्ज्यति शोभनेनार्जनेन गम्यतः इति वा स्वर्गः ॥२॥ चन्द्रदर्शनेनामावास्यातृपस्य द्वारस्य पिहितवात् ॥३॥ तस्मिन्भूम्यां वसति सति तदुपजीविनो देवाद्याः इमं लोकमधिवसन्ति ॥४॥ विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासे स वैशाखः । रोहिण्या सम्पद्यते रोहिणीनक्षत्रयुक्ता भवति । वैशाख्यां पौर्णमास्यां तावद्विशाखा नक्षत्रं ततः पञ्चदशसु नक्षत्रेषु परिगणितेषु अमावास्यायां रोहिणी भवति । अमावास्यायां पवमानेष्टिभिः सहाधाने परिसमाप्ते यद्यपि दर्शयागः प्राप्तवत्स्तथाप्यागामिन्यां पौर्णमास्यामन्वारभेत अन्वारम्भणीयेष्टिं कृत्वा पूर्णमासयागेनेष्टि आगामिन्याममावास्यायां दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेवामास्यायां दीक्षेत सोमयागं प्रारभेत ॥७॥१॥१॥

एवमाधानस्य अमावास्यालक्षणं प्रारम्भकालं नियम्य (? लानेमम्य Cod.) दर्शपूर्णमासयोरप्युपवसथकालं निर्णेष्यन् आदौ च तत्रत्यनामाङ्गतीनां संख्याविशेषमुपजीव्य स्तोतुमुपोद्घातयति (ठयति Cod.) ॥१॥ दशसंख्यापन्नो वर्गो दशत् वषट्कारप्रदानास्ता आङ्गतीर्दशतः दशकसंघाततृपाः सम्पादयेत् न न्यूनाधिकसंख्याः ॥२॥ तत्र दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं पञ्च (यत्र Cod.) प्रयाजास्ततो द्वावाज्यभागौ आग्नेयोऽग्नीषोमीय उपांशुयाजश्चेति पौर्णमास्यां त्रीणि दर्शे तु (दर्शो नु Cod.) आग्नेयोऽष्टाकपालो वैष्णव उपांशुयाज ऐन्द्रं पय इति त्रीणि एवं दश वषट्कारप्रदाना आङ्गतयः पशुसोमयोरित्यनेन न्यायेन दशसंख्यासम्पत्तिर्द्रष्टव्या । असोमयाजिनस्तु पौर्णमासे अग्नीषोमीययागो नास्ति अतस्तदपेक्षया नवसंख्योपजीवनेन स्तौति ॥३॥ प्रधानानक्षरभाविस्विष्टकृद्यागापेक्षया स्तौति । वषट्काराङ्गतिदशकानक्षरं स्विष्टकृद्यागतृपा एका स्विष्टकृदाङ्गतितृपा अतिरिक्ता ॥४॥ इत्यमिष्टिविषये स्विष्टकृतः सम्पत्तिमभिधाय पशुयागविषयो विशेषो विद्यतः इत्यभिप्रेत्य प्रतिपादयति । तत्र हि वनस्पतियागः स्विष्टकृद्यागश्चेति द्वे आङ्गती अधिके स्याताम् ॥५॥ दर्शपूर्णमासयोरनुयाजसंख्योपजीवनेन सम्पत्तिमाह अनुयाजयागतृपास्तिस्र आङ्गतयः प्रकृतादाङ्गतिदशकादधिकाः ॥६॥ स्विष्टकृदनुयाजान्सम्भूय चतस्र आङ्गतयोऽतिरिक्ता भवेयुः । यद्वा सोमः वष्टा देवपत्न्योऽग्निर्गृहपतिरिति चत्वारः पत्नीसंयाजान्स्तेऽप्युक्तादशकादतिरिच्यन्ते ॥७॥ विंशतिप्रभृतिषु दशकेषु आ सहस्रात् एकैकं दशकं विभज्य एषा विराट्सम्पत्तिर्ज्ञातव्या ॥१॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां

यजेतेत्येकः पक्षः त्रिंशत् वा वर्षाणीति पक्षान्तरम् तदिदानीं प्रतिपाद्यते ॥१०॥ अतः संवत्सरप्राप्तिरेवामृतवप्राप्तिः ॥११॥ स च आजिस्वतां जगद्व्यापारनिर्विहार्थमुदयाचलादिस्थान-विशेषं नियमेन प्राप्तुवतां सूर्यादीनां मध्ये स्वयमप्येको भवति । संवत्सररूपप्राप्तिजननाय त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं यजेत । दर्शपूर्णमासारम्भकाले आवृत्तिगुणविशिष्टौ तावार्भमाणो दाक्षायण्यज्ञयाज्ञी । एवं प्रतिपर्व द्विरावृत्त्यानुष्ठिते सति त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन या सम्पद्भवति अत्र दाक्षायण्यज्ञयागे पक्षदशवर्षानुष्ठानेऽपि सा सम्पत्सिध्यति ॥१३॥२॥१॥

पौर्णमासयागे दर्शयागे च वृत्तक्रमेणानुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते ॥ अनु पौर्णमासयागान्त-रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपित् तेन हविषा यथेष्टि येन प्रकारेण प्रयोगकलापेन पूर्णमा-सेष्टिः क्रियते एवमनेनैव प्रकारेण यजेत ॥१॥ अथानुनिर्वाप्याभावपक्षमभिधत्ते अथ य-स्मादिति ॥३॥ उक्तस्य प्रयोजनस्यानुनिर्वाप्यमन्त्रेणापि सिद्धिं वक्तुं तदनुवदति स यदिति ॥४॥ इममेव पक्षमुपोद्बलयितुमनुनिर्वाप्यपक्षे दोषमाह ॥६॥ इत्थं पक्षद्वयप्रतिपादनेना-नुनिर्वाप्यस्य हविषो विकल्पोऽयं षोडशप्रहरणवत्सिद्धः स यदीति । दर्शपूर्णमासयोरेव द-क्षिणा न त्वनुनिर्वाप्यस्य हविषः तस्य बहिस्तत्त्ववर्तिनेन प्रयाजादिवैलक्षणयात् । वर्तिष्य-माणप्रयोगज्ञातस्य हविषो नैमित्तिकप्रयोग इतः परं विक्रियतः इति वृत्तवर्तिष्यमाणसौकर्य-परिहारार्थो विभागनिर्देशः ॥७॥३॥१॥

अभ्युदयनिमित्तं कर्म विधित्सुस्तस्य निमित्तस्य सम्भवमादौ कथयति । चतुर्दशीमि-श्रितपर्वणि प्रभातसमये प्राच्यां दिशि चन्द्रं दृष्ट्वा । श्वः परस्मिन्दिवसे यागकाले चन्द्रो नोदेष्ट्यति । मेघचरणनिमित्तात् तिथिनिर्णयमज्ञात्वा वा अकाले यद्यौपवसथं कर्माग्न्यन्वाधा-नादिकं करोति अथानन्तरं यागदिवसे एनं यजमानं चन्द्रोऽभ्युदेति चतुर्दशीमिश्रतया च-न्द्रकलादर्शनं तस्य भवति । परदिवसे हविर्निर्वापात्पूर्वमकाले कर्म प्रक्रान्तमिति यदि ज्ञायेत तदा प्रज्ञातमेव तावत्तं प्रयोगज्ञातं कृतमिति निश्चित्य ततस्तूष्णीमासीत एषा वक्ष्य-माणैव व्रतचर्या व्रतस्य नियमस्याचरणं कार्यम् । प्रातर्दोहार्थं येऽपाकृता वत्सास्तान्पुनर्मा-तृभिः संसृजेयुः एवं कृत्वा पुनः सायंदोहार्थं तान्मातृभ्यः पृथक्कुर्युः ॥१॥ उक्तव्रतचर्याका-राशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकाले च कर्तव्यमुपदिशति यद्यु इति । नेकेत् आडः शसिरिक्षायाम् (ध्या° १६. २८.) ॥२॥ यस्मिन्कस्मिन्दधनि क्षीरे वा तण्डुलाः प्रक्षिप्यन्ते चक्षुर्वै स भवति ॥३॥ उपाभुमैकत् । तमपारात्सीत् अकाले कर्मणः प्रारम्भादपराद्धं (भातपराधं Cod.) प्रच्यु-तमकार्षीत् । तेनात्रभूतस्य चन्द्रमसो ग्रहणाभावान्निरुप्तं हविर्विकलमेव स्यात् तं तथावि-धमन्त्ररूपं चन्द्रमसं दातृगुणविशिष्टोऽग्निरस्मै यजमानाय ददाति । अकाले निरुप्तं हविः शि-पितं तदाश्रितो (? 'तस्तदा' Cod.) दोषविशेषः तद्युक्तमिव यज्ञस्य शरीरं भवति । यदा चन्द्रो नोदियात् पूर्वस्यां दिशि नाविर्भवति चतुर्दशीसंस्पर्शो यस्मिन्दिने नास्ति तस्मि-न्दिवसे ॥४॥४॥१॥

दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्र[त्य]श्चित्तेष्टिरुक्ता अथ पश्चात्तदर्थं नैमित्तिकामिष्टिं विधि-त्सुराह । अथानन्तरं सायंकाले एष चन्द्रमाः पश्चात्प्रतोच्यां दिशि ददृशे दृश्यते । अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्तुं पश्यति यथा शालावृको वने संचरतो मेषादीन्पशून्भ्यवजिहोषति । एतस्मादेव खलु चन्द्रसम्बन्धिस्वरूपेण पूर्वोक्तात् अतयेनाकारः (?) 'समासातः तस्माच्चन्द्रादिति भीषा

उक्तद्वयपथा भीत्या कायामुपगच्छति गवायाः पशवः तिरोहिता यजमानस्य भवन्तीत्यर्थः पशू-
नामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् श्वलुचितं शुना रितीकृतमित्याचक्षते ॥२॥ एतमेव
चन्द्रगतं दोषमेवमाचक्षते चन्द्रमसः सम्बन्धी तन्मण्डलमध्यवर्ती शश इति अत एव तस्य
शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । उपवसथकाष्ठां गतं देवान्नरूपं चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले द्रवीकुर्व-
न्ति । पशव ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीवात्मनि न चान्द्रमसं कृत्स्नं रसममावास्यायां धारयन्ति
तत एनं रसममावास्यासम्बन्धिन्यां रात्रौ पशुभ्यः सकाशात्संनयति सम्यक्प्रापयति तत्सं-
नयनं प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते ॥३॥ दर्शयागस्थातिः ॥ ॥ ॥ ॥ दोषमुपन्यस्य त-
न्वानुष्ठानप्रकारमाह । प्रकृतौ दर्शयागः शीघ्रं समापनीयः अनन्तरमेवेति ॥ ॥ ॥ ॥ प्रायश्चि-
त्तेष्टिः कर्तव्या । स आमावास्याविधेनैवेति यश्चादितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारे-
णैव प्रतिपदि प्रकृतां दर्शेष्टिं समाप्य ॥४॥ अथास्यामिष्टौ प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति चो-
दकप्राप्तेष्वङ्गेषु विशेषं विधत्ते । प्रकृतौ पञ्चदश अत्र चोदकप्राप्तास्ताः पृथुवाञ्जवत्यौ धाव्ये
द्वेऽइति सप्तदश भवन्ति । प्रकृतौ प्रधानयागे उच्चैर्धर्मः । प्रकृतदेवतालिङ्गयुक्ताश्चतुःषष्ट्यां
दाशतय्यां समाम्नाता या ऋचः कामयते । आश्विभागयोः स्विष्टकृद्यागे च याथाकाम्यम् ॥५॥
तिसृभिरिषुभिर्युक्तं ध्रुव तिसृधन्वम् पूर्ववदकारः समासात्तः । एत चन्द्रात्मकं दिव्यं आ-
नम् ॥१०॥ अदृश्यमानचन्द्रोऽपि ॥११॥ ५॥ १॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकलक्षणवैराग्यपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तदुपोद्धातवेना-
ख्यायिकया सृष्टिं प्रतिपादयति ॥१॥ विज्ञायते विविधशरीरद्वयरूपेणोत्पद्यते । तस्य प्रजापतेः
आस्पदं किमपि न ब्रूव स (!) च निराधारवात्स्थातुमशक्नुवन्निदमेव भिन्नं हिरण्यमाण्डं
पुनः सवत्सरपर्यन्तं बिभ्रद्धारयन् (!) तास्वेवाप्सु पर्यस्रवत् ॥२॥ आण्डं विहाय इमान्सृष्टा-
न्पृथिव्यादिलोकान्विलङ्घ्य ऊर्ध्वं स्थितवान् ॥५॥ पारमवसानं पराचक्ष्यौ परागतेन हरगम-
नशीलेन मनसा ददर्श ॥६॥ क्षुलोकमभिपद्यान्नष्टभ्य । दिवेवास आकाश-इव ब्रूव ॥७॥
यत एवं प्रजापतिना सृष्टिसमय एव तिरस्कृता असुरास्तस्मादभिज्ञा एव कथयन्ति नैतदस्तीति
यद्देवासुरं देवांश्चासुरांश्चाधिकृत्य प्रवृत्तं (कृतप्रवृत्त Cod.) युद्धादिकं यदस्ति तन्नैवास्ति ॥९॥
उक्तार्थदार्ढ्याय ऋचमपि संवादयति । हे इन्द्र युद्धं न कृतवान् प्रतिभटानामसुराणामभा-
वात् किमपि शत्रुसैन्यं नाहः नावधोः तव शत्रुः कोऽपि नास्ति वृत्रादिभिरसुरैः सह
यानि तव युद्धान्याहुः तन्मायामात्रं न तु पारमार्थिकम् ॥१०॥ त्सरं कृष्णगत्याम् त्सरति
कौटिल्येन गच्छति ॥१२॥ अधिदेवताः आधिक्यगुणोपताः सर्वोत्कृष्टा देवताः ॥१४॥ ता आ-
पो यस्मात्परमे उत्कृष्टे स्थाने व्योम्नि तिष्ठन्ति । परमात्स्थानात्खल्वेष (!) पर्जन्यो वर्षति
॥१६॥ कामान्पूरयतीति कामप्रः पृ प्रापण (! धा० २४. ५३.) इति आतोऽनुपसर्गे कः (पां ३.
२. ३.) । प्राणो वाऽइदं सर्वमिति सूत्रात्मतया सर्वाधारवात्तत्तस्य सर्वात्मकत्वम् । तस्य प्र-
जापतेर्दृष्टिः प्राणवायुः शब्दस्पर्शादिविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् । यत्खलु वस्तु इत्यात् अ-
नेन प्रकारेणासौ प्राणो वायुर्वाति वर्तत इति ज्ञानाति किमपि तत्सर्वं प्राणवद्वति अतः
प्राणिबंधः प्रजापतिः । आविर्भवति प्रकाशत एव ॥१७॥ प्राच्यः पूर्वादिगभिमुखाः स्वस्ति-
पुरःसरा एव सर्पन्ति गच्छन्ति । एनां प्राचीं दिशमुपेत्य इतः परं कुर्वीमहि कार्यान्तरं सृजेमहि
। पश्येम साक्षात्कुर्याम ॥२१॥ ऋक्परिक्लयहेतुतया गतव्या गावो दक्षिणाशब्देनाभिधेयाः

॥२२॥ अप्राप्तफलविषयोऽभिलाष आशा । यस्मात्प्राङ्मुखो गवा इष्टं फलं लभते तस्मात्प्र-
तीच्यां दिशि यथास्थानमवस्थितस्य फलप्राप्तिविरहादशैव केवलम् । उपकुर्वीमहि उपेत्य
हृपाक्षरेण कुर्याम । अस्याः (!) पृथिव्याः सम्बन्धि ब्रह्मतरस्थानं यो लभते ॥२३॥ यदा भू-
लोकमापः वृष्ट्यात्मना प्राप्तुवन्ति ॥२४॥ ता अनुक्रान्ताः प्राची दिग्बल्लोकः दक्षिणा दिगल-
रिक्तलोकः प्रतीची दिगाशा श्रीः पृथिवी च उदीची दिगापो धर्म इत्येकादशसंख्याका देव-
ताः एता एव प्रयाजाद्या एकादशात्मतया वर्तन्ते ॥२५॥ आग्नेय्याद्यवात्तरदिशां जयोपायः ॥२६॥
इतराभ्य आङ्गतिभ्यः प्रधानहविर्भ्यः सकाशादभ्यर्धे अभिगतो अर्धो देशः यथा प्रधानहवि-
र्भिः संसर्गो न भवति तथाभूतदेशे ॥२७॥ आण्डाभ्यां सह त्रिवम् । तं वाऽअनवानमिति (!)
अनवानमनुकूसयन् । अमुध्रमविक्रिन्नम् ॥२८॥ प्रतृष्णमूर्धमुखमेवावतिष्ठेत् । यस्मादेतत्सु-
पर्वकम् तदात्मकस्य तृतीयानुयाजस्य याज्यामध्ये विकेदः अवसानं कृतम् ॥२९॥ अप्रद-
ग्धेव प्रदाहरहितेव । अनवतृष्णः अविक्रिन्नः ॥३०॥ याज्यानुवाक्या ऋच इति यत् तन्मितं
परिमितं हृन्दः कदाचिदपि न्यूनाधिकभावो न भवति । समावन्ति समपरिमाणानि ॥३१॥
एषां प्रयाजादीनामध्यात्ममुक्तेष्वङ्गेषु मध्ये यथैकमङ्गं (यप्येक° Cod.) हिंस्यात् । तस्मादेतानि
प्रयाजानुयाजादीनि प्राच्योदीच्यान्यङ्गजातानि तत्प्रतिनियतावयववृत्ततया यज्ञशरीरेनिष्पाद-
कानीति सर्वेष्टि[षु] तत्र साधारणानि । अन्यप्रधानहविषामावापोद्धारयोग्यतां (षायावायो-
द्धार) चाह अन्यान्येवेति उपाह्रियन्ते आड्यभागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं प्रधानयागस्थाने प्र-
क्षिप्यन्ते प्रयोगान्तरे अपह्रियन्ते च उद्धारयन्ति ॥३२॥ पञ्च प्रयाजाः द्वावाड्यभागौ स्विष्टकृदिडा
त्रयोऽनुयाजाः चत्वारः पत्नोसंयाजा इति षोडश सर्वत्र साधारण्येन भवन्ति ॥३३॥ ६॥ १॥

अथ तत्रैव दर्शपूर्णमासयोः (योङ्गे Cod.) व्रतोपायनविषयां मोमांसां कर्तुं प्रतिज्ञानीते
। अदः अमुष्मिन्व्रतमुपैष्यन्त्रित्यादौ (१. १. १. १.) । स्थापयन्ति केचिन्निर्णयं कुर्वन्ति ॥३४॥ ए-
तदारण्याशनं पूर्वपक्षीकुर्वन्सम्भवत्पक्षान्तराण्युपन्यस्य दृषयति । मेधं यज्ञियं सारम् ॥३५॥
पर्वरात्रौ यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् ॥३६॥ समवयन्ति सम्प्राप्तुवन्ति एकोभवन्ति ।
एवंविदुषः स्वयं पर्वणि जुह्वतो यजमानस्य अन्यासु रात्रिषु ऋविज्ञा क्रियमाणोऽपि होमः
स्वयंहोमः सम्पद्यते ॥३७॥ ७॥ १॥

उक्तविधं व्रममुपेयुषो यजमानस्य हविरुपब्रुवंस्तस्मिन्निष्क्रयणहतुतां (°पलब्रुवंस्तस्मि-
न्मिथ्य° Cod.) दर्शपूर्णमासयागस्य प्रतिपादयितुमाख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिमाह ॥ ५. १. १. १.
॥३८॥ एतामौपवसथीयदिवसस्य रात्रिं संयत एव संयतेन्द्रियव्यापार एव सन् वर्तितुमि-
हेत् । व्रतमुपेयिवान्यजमानः औपवसथदिवसे देवानां स्वयमेव हविर्भवति ॥३९॥ अथान-
न्तरं परस्मिन्दिवसे यदा दर्शपूर्णमासादियज्ञं तनुते ॥४०॥ भग्नाग्नौ वृक्ष-इव यज्ञो भवति उ-
पर्यवस्थिताया आङ्गतेरनिष्क्रीतत्वात् । अन्वाहरति पुनः संदधाति दोषजातमनेन शमयतीति
कर्णसाधनो ण्यत् । आत्मा देहो भवति । सर्वतनूरेव सर्वावयवसम्पूर्ण एव । निष्क्रीत्या
निष्क्रयणेन दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥४१॥ ८॥ १॥

अथ विशिष्टजन्महेतुतया सामिधेनीः प्रशिष्यन् (?) पुरुषस्य जन्मत्रयमाह ॥४२॥ त्रीणि
जन्मानि प्रदर्श्य यज्ञादेव पुनर्जन्मत्रयं प्रदर्शयन् (?) दर्शन Cod.) सामिधेनीसंख्याद्वारा
प्रथमं जन्म समर्थयति । ताः प्रसिद्धाः प्र वो वाजा इत्याद्याः । सप्त शीर्षण्याः द्वाववाञ्चौ

नाभिर्दशमोति दश शरीरे प्राणाः तेषामात्मा मन (!) एव एकादशसंख्यापूरकः । प्रतिष्ठा जीवनास्पदम् ॥२॥ द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति । प्रसवः सामिधेन्यनुवचनप्रेरणम् तद्येन समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवंरूपेण वाक्येन क्रियते तदत्र प्रसवशब्दाभिधेयम् तस्य न-
वाक्षराणि भवन्ति । यद्वा अग्निं होतावे अग्रेरिति (!) प्रयाजाङ्गभूतो यः सुगादापननिगदः सो ऽत्र प्रसवशब्दाभिधेयः तत्र विद्यमानानि नव वाक्यानि नव व्याख्यतयः । अदःशब्देन प्र-
थमकाण्डे प्रस्तरप्रहरणविधायकं (८. ३. ११.) ब्राह्मणं परामृश्यते तत्र सृष्टौ यजमानसंस्तु-
तस्य प्रस्तरस्य स्वर्गलोकाल्मके आहवनीये प्रहरणविधानाद्यज्जन्म प्रतिपाद्यते तत्तृतीयं जन्म
॥३॥ एतद्यज्ञसम्बन्धि जन्मत्रयं पूर्वोक्तजन्मत्रयदृष्टान्तेन निगमयति ॥ ३ ॥ इडोपह्वानमपि
याग उडाया देवतासम्बन्धिप्रतिपादकवादाङ्गत्यात्मकः । तद्धर्म्येरावृणीमहः इति शम्युवाको
ऽपि परिधिप्रहरणसमकालीनवात् (लोमनवात्) आङ्गतिरूपः । अदः प्रथमकाण्डे पक्षीसंया-
ज्ञेषु कर्तव्येषु सत्सु यदाहवनीयस्योपरि सुचोः सम्प्रग्रहणं विहितं सा संसवत्तृपा एका
आङ्गतिः ॥५॥ तासां पञ्चदश सामिधेन्यः क्रमेणानुवाक्यास्थानीयाः । अत्राड्याङ्गतिषु य एव
करणमन्त्रो यश्चेडोपह्वानादिनिगदः ता एवासां याड्याः तथा सति आड्याङ्गतिषु याड्यानुवा-
क्यवत्त्वं लक्षणं रूपमितरयागवत्सम्पन्नम् । एता[स्व]नुवाक्या एताः (सुताः Cod.) सामि-
धेन्यः एताभिः करणमन्त्रनिगदसिद्धाभिराङ्गतिभिः याड्योपेता आङ्गत्युपेताश्च भवन्ति ॥६॥१॥२॥

अथ प्रसङ्गादनुवाक्यायाड्ययोश्चन्देविशेषं विधाय स्तौति ॥१॥ वषट्कारानन्तरभाविनं
होमविधिमनूय प्रशंसति अथ यदिति । अतोऽस्माद्धोमाज्जनयति । आत्मा शरीरम् । यतः स-
र्वेषु यज्ञक्रतुषु वषट्कृते होमः तेनैव हेतुना अस्य यजमानस्य सर्वे यज्ञक्रतवः वषट्का-
रात्मकं मृत्युमतिक्रम्यावस्थिताः ॥५॥ पृष्ठे पश्चाद्भागौ ॥६॥२॥२॥

इत्थं सामिधेनीप्रसङ्गेनागताननुवाक्या[याड्या]वषट्काराङ्गतिरूपान्पदार्थानुक्ता (? नूवा
Cod.) सामिधेन्यन्तरं भाविनावाधरौ नामरूपात्मकत्वेन (कान Cod.) स्तोतुं तत्सृष्टिमा-
ख्यायिकया प्रतिपादयति ॥ तानेषु पृथिव्यादिलोकेषु विभज्यारोह्यत् ॥१॥ एवमुपरितनद-
वानामप्यधिष्ठातृदेवतासम्बन्धसद्भावात् लोकत्रयवत्प्रकाशमानत्वं साधारणमित्याह स यथा
हैवेति यथैव खल्वेते पृथिव्यादिलोकाः इमा अग्न्यादयो देवता आचिः प्रकाशमाना अस्मा-
कमपराङ्क्षा भवन्ति एवमेव खल्वेते ऊर्ध्वादिलोकाः ता अधिष्ठातृदेवताश्च आचिः प्रकाशन
॥२॥ परार्थम् उत्कृष्टसर्वलोकावधिभूतं सत्यलोकाख्यं स्थानम् । प्रत्यवेया प्रत्येकं प्राप्नुयाम्
॥३॥ ब्रह्मणा नामरूपाभ्यामापुर्व्याप्ताः ॥६॥ अदः अमुत्राधानकरणे (१. ६. २. ३.) । संनिदध-
ति स्म संनिधानं प्रत्यवेक्षणं कृतवन्तः ॥७॥ ततस्ते ऋषयः एतस्य न्यूनातिरिक्तस्य दोषश-
मनाय यदभिर्मर्शनं कृतवन्तः तदिदानीमपि कर्तव्यमिति विधत्ते ॥१॥३॥२॥

अथेमावाधरौ दर्शपूर्णमासनामात्मना स्तोष्यन् अधिदैवमध्यात्मं च दर्शपूर्णमासौ प्र-
तिपादयति । य एष सूर्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः संपूर्णमानः । ददृशः इव अमावास्याया-
मविद्यमानः प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमान-इव भवति ॥१॥ एतस्य पूरणमनुलक्ष्य तं कालं पौर्णि-
मासीत्याचक्षते ॥२॥ अध्यात्ममात्मनि शरीरमध्ये ॥५॥ एतौ मनोवाग्रूपौ अपरोक्षेण भास-
मानौ दर्शपूर्णमासौ । तेनाशनेन एतावध्यात्ममवस्थितौ मनोवाग्रूपौ अपरोक्षौ (अपण्येनोपक्षौ
Cod.) दर्शपूर्णमासौ तर्पयति परेषुः प्रातःकाले (लंनिन) क्रियमाणेन यज्ञेन दैवी अधिदैवं

प्रागुक्तौ दर्शपूर्णमासौ तर्पयति ॥७॥ आगूर्तोव आगूर्तमागुरां संकल्पः तद्वानिव । उभयत्र दर्शपूर्णमासयोः । संतिष्ठेते समाप्तौ भवतः ॥१०॥४॥२॥

अथ दर्शपूर्णमासयागमश्वमेधात्मना स्तौति ॥ एतर्हि एतस्मिन्समये । आलभते दर्श-
पूर्णमासयाजिन इति शेषः । अयमेव दर्शपूर्णमासयागः प्राकृतः प्रकृतिभूतोऽश्वमेधः प्रसिद्धो
ऽश्वमेधस्तु इतर इत् वैकृत एव नूनमित्यवधारणे । दर्शपूर्णमासकालविभागनिमित्तभूतश्च-
न्द्रमाः ॥१॥ मेध्याश्चसादृश्यं चन्द्रमसः प्रश्नपूर्वकं सम्पादयति ॥२॥ अश्वस्य विवृते निव-
र्तने सति । विवर्तते स्थानान्तरं प्राप्नोति ॥३॥ चन्द्रात्मकमश्वमेधमश्वरूपं पशुमुपवसथे
दिवसे आलभ्य संक्षप्य हवीरूपेण देवेभ्यः प्रातः प्रयकति । दीक्षानन्तरमश्वमुत्सृज्य संवत्स-
रपरिमितकाले समाप्ते इतरं प्रसिद्धमश्वमेधमारभते (!) ॥४॥ मासि-मासि प्रतिपौर्णमासम्
॥५॥५॥२॥

अथोपासनार्थं यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनुष्ठेयपदार्थानामधियज्ञमध्यात्मं च स-
म्पत्तिं कथयति ॥१॥ हे हेतुः त्वं ताः सामिधेनीः परस्परं संयोजयन्निव मल्लमनुब्रूहि । इदं
शरीरमध्यावयवसम्बन्धि अनुकं परस्परं संसक्तमिव दृश्यते ॥३॥ समानयति आपभृतमा-
ज्यस्यार्थं जुह्वामानयति । मध्ये संतृप्तं सक्किदम् ॥४॥ सांनार्यं दधिपयोलेक्षणम् । अन्तरां स-
मंसमध्यम् । द्विषन् (!) शत्रुर्वै प्राशित्रं प्राशित्रे शत्रुबुद्धिः कार्या ॥६॥ अतस्तदवदानं शत्रुनि-
रसनार्थमिति प्रतिपादयति । आविद्धं शल्यं निर्गमयन् । यद्वेष्टितं द्वेषणशीलम् (!) ॥७॥
यथैव खल्विडायां चरुपुरोडाशादीनि सांनार्यादीनि सर्वाणि हवींषि सहावयन्ति । सम-
वधीयते सह धार्यते ॥८॥ अवाङ्मुखास्त्रयः प्राणाः नाभिपायुगुदरूपाः । इदं व्यावापृथिवी
भद्रमभूदित्यादि सूक्तवाकः । सोमवष्टदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताश्चवारः पत्नीसंयाजाः । उर्व-
धाभागावष्टौवक्त्रद्वयाच्यौ । चरमवर्ती समिष्टयजुराख्यो हेमः कृत्स्नाधारवं तस्य पादयोश्च
साम्यम् ॥९॥ तत्संख्याद्वारेण सूर्यलोकप्राप्तिरूपं फलं वक्ष्यन् ता आहुतीः परिगणयति । अदः
अमुत्र पौरोडाशिककाण्डे [१.१.२.११.] पत्नीसंयाजेषु कर्तव्येषु सत्सु शम्युवाकानन्तरं यत्सु-
चोः सम्प्रग्रहणं विहितं सा संस्रवाहुतिः परिगणनीया ॥१०॥६॥२॥

अथ यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मनोपासनं विधाय एतद्वैशिष्ट्येन (द्वैततद्द्वै Cod.) दर्शपूर्ण-
मासयागस्य विशिष्टफलसाधनतां प्रतिपादयति ॥१॥ परिवेषणसाधने धृष्टी ॥४॥ विषिः
शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनजनितसम्पत्तिः ब्राह्मं तेजः ॥१०॥ वेदिता वेदिष्यति ।
कांस्त्रिदेव किंचिदेव [ब्र]ह्मनां (ब्रह्मां) मध्ये ज्ञानप्रभावेनासाधारणं सत्त्वं महानागमभ्यु-
द्भूतं (त्युद्भूतं) महासर्पमिव (सयमिव) अभिसंसारमभिगम्याभिगम्य दिदृक्षितारः दिदृक्ष्य-
न्ते ॥१२॥ उत्तरः अग्नीषोमोयः ॥१६॥ दधिपयोलेक्षणं सांनार्यम् । परस्परं संगच्छति विश्ले-
ष्यति च ॥१७॥ कृद्भ्रूचान्द्रायणादि अन्यमदष्टं (!) तपः ॥१८॥ लवो लेशः अल्पीयस्त्वम् ।
लोकात् लोक्यमानात्कर्मफलात् । व्यथते कम्पते बिभेति ॥१९॥ अशनिर्दम्भोलिः ह्यडुनि-
र्विबुत् उल्बुषी उल्का ॥२१॥ विश्रवन्मिश्र-इव (!) विइवन् (!) भयकम्पादिभिर्मिश्र-इव
। अभ्युष्टमिश्र-इव अभित ओषणमभ्युष्टं सर्वतो दाहः तेन मिश्र-इव ॥२३॥ यज्ञरूपा मेनिः
आयुधम् ॥२४॥ अनुयाज्ञात्तवं यज्ञस्य निषेधति ॥२५॥ अन्वाजिवांसन् (!) देवाननुहिंसितु-
मैकन् । प्रत्यौहन् प्रत्यक्षिपन् ॥२६॥ अग्निसोमविष्णुदेवताकाः तिस्र उपसदः सोमयागे

प्रसिद्धाः ॥२७॥ संस्था समाप्तिः । वयसः आयुषः ॥२८॥ पश्चात् प्रतीच्यां दिशि गार्हपत्य-
समीपे पर्यौहत्त परिप्रापयन् एतेन उपरिष्ठात् यज्ञस्योपरिभागे मिथुनं स्त्रीपुंसात्मकं प्रजाति-
हेतुं स्थापितवन्तः । वीप्सया गवाश्चादिसर्वमिथुनस्वीकारः ॥३०॥ अध्वर्युरपि व्यापारबाहु-
ल्यात् अग्निसमीपे संचरन् तापयुक्तं यथा भवति तथा विहारान्निर्गच्छति । साम्न-इवोपशेषः ।
अन्नवत्त्वहेतुना ब्रह्मणवत्यः ब्राह्मणजातिविदा वा (?) तद्वत्या भवन्ति । वषट्कृताः वष-
ट्कारवत् परुषस्वनयुक्ताः (पुरु° Cod.) सन्तः सीदन्ति विशोणीङ्गा भवन्ति । ऐषावीराः ऐष-
वीरा नाम निन्दितो ब्राह्मणजातिविशेषः तत्सम्बन्धिन ऋविजः । वसन्ताद्या देवता ऋवि-
क्तेन मनसा ध्यायेत् ॥३२॥ अथ यज्ञमानस्य वेदेर्दक्षिणभागे उपवेशनं विधित्सुः दक्षिणवे-
द्यन्तस्य तुलादण्डरूपतामाह । तत्र स्थितो यज्ञमानो यत्साधु शोभनं विहितं कर्म करोति ।
सुकृतदुःकृतयोराधिक्यज्ञानार्थम् । यतरत् अनयोर्मध्ये एकतरं यस्यति उत्थवेन नियमनं क-
रिष्यति तदनुगमिष्यति । दक्षिणवेद्यन्तस्य तुलारूपतां ज्ञानतो यज्ञमानस्य तु नैतदित्याह
अथ य एवं वेदेति ॥३३॥७॥२॥

उत्थं दर्शपूर्णमासावनूय (चलव्य Cod.) तत्प्रशंसाव्याजेन तदङ्गावबद्धान्युपासनानि
विहितानि ॥ अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः उप-
चारात्तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रं तस्य दोग्धी धेनुरपि अग्निहोत्रोत्पद्यते । अभिदधति बध्नन्ति ।
दामाधिकरणभूतं यज्ञैः तद्ब्रह्मात्मकत्वेन ध्यातव्यम् ॥१॥ अथ प्रवसद्विषयेऽग्निहोत्रहोमस्य
मनःप्राणात्मना सांतत्यं श्लोकमन्त्रैः प्रतिपादयति । तत् तस्मिन्नाग्निहोत्रविषये । अग्निहोत्रो
यावज्जीवं संकल्पिताग्निहोत्रवान्यज्ञमानः । काव्यं कविकर्म यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति
वाक्यम् । अग्निभिः गार्हपत्यादिभिः संततः सम्बन्धः (°म्बद्धः ?) । अनपप्रोषितं प्रवासदो-
षाभावः ॥५॥ यो यज्ञमानः भुवनेषु लोकेषु अनुष्ठेयपदार्थेषु ऋविष्ठः अतिशयेन जववान्
यः कृत्स्नं (मसा कृत्स्न Cod.) द्रवत्यपि (त्यमपि Cod.) प्रयोगज्ञातमनुसंधातुं कुशल इ-
त्यर्थः । स विद्वान् विदे लाभाय प्रवसन् प्रवासकारी भवति तथा तेन वेदनेन अस्य त-
द्यावज्जीववाक्यमपि सार्यकं भवति संततः अव्यवहितसम्बन्धः ॥६॥ प्रमाद्यति अनवधा-
नयुक्तो भवति । यज्ञमानस्य गृहे यामाङ्गतिमृविजो जुह्वति ॥७॥१॥३॥

अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदनं विधत्ते ॥ पत्नीयुक्तमेव स्यात् न कदाचित्तया वि-
रहितम् । उपाप्तवानि उपगृह्णानि ॥१॥२॥३॥

अथाग्निहोत्रादिनियमप्रसङ्गादगतं ब्रह्मचारिधर्मं निवृत्तपयितुमाख्यायिकामाह ॥१॥ दीर्घ-
श्चिरकालसाध्यः सत्रयागो दीर्घसत्रः । ब्रह्मचार्याश्रमविहितं कर्म ब्रह्मचर्यम् । उपयन् गुरुस-
मीपमुपगृह्णन् उपनयनकाले । ताः सत्रियाः (!) सत्रयागसम्बन्धिन्यः ॥२॥ आचार्यं सावि-
त्रीप्रदानपुरःसरमध्यापयितारम् ॥३॥ भिक्षेत (!) वृत्त्यर्थं याचेत ॥५॥ स्नात्वा स्नानेन गुरुङ्ग-
लात्प्रतिनिवृत्त्य । यद्धि भूयिष्ठमन्नं भिक्षातो लब्धं तदेव हि स्नानार्द्धमनिबद्धं (!) सत्
लोक्यं लोकहितं भवति । सप्तमी रात्रिः भिक्षाचरणरहिता नातिक्रामेत् । स्नात्वा समावर्तनं
कृत्वा ॥७॥३॥३॥

उत्थं तृतीयेऽग्निहोत्रं प्रशस्य तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मचारिधर्माश्च निवृत्तिपिताः अथ चतुर्थे दर्शपू-
र्णमासयागस्यैव भावनाविशिष्टाः को चन धर्माः मित्रविन्देष्टादयश्च प्रतिपाद्यन्ते । तत्र प्र-

थम् विजिगोषुकथाद्वयेण प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासकर्मैव (? कामेव) सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन स्तोतुकामस्तत्र प्रतिप्रश्नोपायिकां (? पग्निनां Cod.) आध्यायिकामवतारयति ॥ आर्विज्याय वृतः सन् उदग्देशान्जगाम । तस्य निष्कः हिरण्यो दोनारः उपायनत्वेन क्षिप्तो (? क्षिप्ता Cod.) बभूव । पुरातनानामार्विज्याय वृतानां जनपदं गङ्गां ब्राह्मणानां ग्रीष्मपरीक्षार्थं (?) एकधनं मुख्यं धनं निक्षिप्तं भवति स्म । बहूनां मध्ये कस्यचिज्ज्ञानाधिक्यतारतम्येन जयपराजयाध्यवसानहेतुकं प्रधान्यभुपवल्लहः तत्कर्तुं बिभ्यतां भीतिं प्राप्तुवतामुदीच्यानां केवलं निष्क एवोपहित आस तद्ग्रहणाय परस्परं विवदमानानां ज्ञानाधिक्यं स्वयमेव ज्ञास्यत इत्यनेनाभिप्रायेण ॥१॥ अस्मत्समीपदेशं प्राप्य निष्कं न पर्याददोत ॥२॥ उपपन्नो बाङ्गमूलं तत्सम्बन्धीनि । उर्वीरणानि (!) वीरणास्तृणविशेषः लुप्तोपमानमेतत् । उष्टानि वीरणानीव ॥६॥ स्वस्योपायनत्वेन कल्पितं निष्कं तस्मै स्वैदायनाय प्रददौ । सुडु वर्णनीयमर्थं ज्ञानते पुरुषाय । उपगृह्य (!) आलिङ्ग्य ॥८॥ उपवल्लहेतु प्रधानश्रेष्ठ्यं कुर्यात् । वरं वल्लहं प्राधान्ये (धा० १६. ३८.) ॥१॥१॥३॥

इत्थं दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादियागान् (प्रयजातितां Cod.) शरीरेत्पत्तिनित्यत्वेन प्रतिपाद्य अथ तेषां यागानां सुगादानप्रभृतिहोमात्ताः के चन धर्माः विचार्यन्ते । तत्र सुगादानस्य प्रकारविशेषं दर्शयितुं प्रस्तौति ॥ दक्षिणवामहस्ताभ्यां युगपद्गुह्यप्रभृतौ गृह्णति । एनमध्वर्युम् । प्रति[प्रति] प्रतिकूलाचरणेन प्रतिपदम् । अकृत (!) कृतवान् ॥१॥ उपमोमांसा उदीरितदोषोक्तिः नास्ति अपि तु तदादानं पशुवृद्धिकरमायुःकरम् । शिजि अव्यक्तशब्दे परस्परं संघटनजनितं शब्दमकुर्वन् ॥२॥ अतिक्रमणविचारं प्रस्तौति । विधमति विगमयति यजमानाद्विजयति । उपसमूहति समीपं प्रापयति । दक्षिणेन पदा । सव्येन पादेन ॥३॥ अथ सुगधारणविषयं धर्मविशेषं विधातुं प्रस्तौति । प्रगृह्य प्रकर्षेण समुद्यम्य (? प्रकामेणार्धमुत्तस्य Cod.) । अतो यजमानः शूलबाङ्गमविष्यति । वाट्वाधारवात् (? वाद्याधारं Cod.) प्राणो नाभिः । नीचैःकृत्येव तं मध्यमधार्[र]णमुप तस्य मध्यमप्राणस्य समीपे धारयेत् ॥४॥ उच्चैः उर्ध्वस्वरेणादाय आश्रावणं प्रारभ्य शनैर्नीचैःस्वरेण निदधाति परिसमापयति । पापीयान् अतिशयेन दरिद्रः ॥६॥ यावत्परिमाणेन स्वरेण ॥७॥ अणु अल्पं कण्ठस्याल्पता यथा भवति तथा । अस्वरं स्वररहितं क्षीणस्वरम् । कृपणं नु वै कृपणं दोनमिव । अकृत (!) कृतवान् ॥१॥ अस्वरमुदात्तादिस्वररहितम् केवलमुच्चैर्धौषेण । उदात्तादिलक्षणो यः स्वरः स श्रीः वेदवाक्यस्य सम्पदरूपः ॥१०॥ स्वरवत् उदात्तादिविविक्तस्वरयुक्तम् ॥११॥ अस्मिन्नेवाश्रावणे स्वरविशेषं विधत्ते । उरःप्रदेशे मन्द्रमिव परास्तभ्य गम्भीरधुनियुक्तमिव पराचीनं (वानं Cod.) संस्तभ्य (स्तन्य Cod.) । उभयतः आद्यन्तयोः बार्हतं बृहत्सामसम्बन्धी मध्यमस्वरो यथा भवति तथा अन्ततः आश्रावणस्यावसाने उच्चैर्निदध्यात् निक्षिपेत् । त्रीणि हि वाचः स्थानानि मन्द्रमध्यताराख्यानि तत्र मन्द्रस्वरेण (मण्डलस्वं Cod.) आश्रावणं प्रारभ्य मध्यमस्वरगर्भितेन (!) तारस्वरेण परिसमापयेत् ॥१२॥ जुह्वं प्रागग्रामुपभृतोऽग्रदेशात्प्रागवरोप्य । पर्याहृत्य उपभृन्मूलदेशादुपरि नीत्वा । अनुयुवत्वा (!) इति तुशब्द (!) उपमार्थः (उपसायार्थः Cod.) अनुयुयन्निव (!) भ्रातृव्येण संमिश्रयन्निव (यतिच Cod.) अयमध्वर्युः शत्रोः अनुगमनशीलं यजमानमकात् (!) अकार्षीत् ॥१३॥ पार्श्वतः उपभृतः पार्श्वदेशा-

देव जुह्वमवरोप्य आहवनीये ऊवा पुनस्तेनैव पर्याहृत्य । अतीर्थेन अमार्गेण । संशीर्णो वा भविष्यति घृणिर्वा (!) भ्रातो वा भविष्यति ॥१४॥ तेनैव उपभृतोऽग्रदेशेनैव अधिहृत्य ॥१५॥ प्रकर्षेण दग्धा भस्मसात्कृता आहुतयो येन स । पूर्वमेवाज्यस्य ऊतवाक्कुष्कस्यैव पुगेडाशादेः प्रकर्षेण दक्ष्यमानवात् । वाग्देवता स्व[य]मदृश्यमाना सती ॥१६॥ अपस्थूणो (!) गृहपतिर्येषां ते ॥१७॥ हीनद्रव्यकवाद्गृहपत्यधिकेपः ॥१८॥ आक्रुक्षः आक्रोशं कृतवानसि । ईदृशं स्वदोषमपश्यन्किमित्यस्मदीयं सत्रं निन्दसि ॥१९॥ अहंसि विद्योपदेशार्हो भवसि ॥१०॥२॥४॥

अथ मित्रविन्दाख्यां काम्यामिष्टिं विधास्यन् तत्र हविरुत्पत्तिक्रममन्नाद्यादिकामेन [त]-स्यामधिकारिविशेषं च दर्शयिष्यन् आख्यायिकां रचयन् (? खयत् Cod.) आदौ अग्न्य उत्पत्तिमुत्पन्नायाश्च तस्या देवैरभिधानमाह (नं वाह Cod.) ॥ श्रीः सौभाग्यलक्ष्मीः ॥१॥ आदामहै स्वीकरवाम ॥२॥ भगं सौभाग्यम् ॥३॥ अग्न्यादयो देवाः मदीयैर्यज्ञैः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः प्रीताः सन्तः अन्नाद्यादिभिर्मि प्रत्येकं समनक्तु संयोजयतु । सहस्रो सहस्रसंख्याकधनवान् । पशुसम्बन्धीनि नृपाणि विबुध्वन् वष्टा ॥६॥ परस्तादन्ततस्वष्टारमारभ्य प्रतिलोमं प्रातिलोम्येन अवरोहक्रमेण अग्निपर्यन्तं प्रत्येत प्रत्यगङ्कतु । ददती पुष्टेः पुनर्दात्री भवतु । पुनः प्रदानायाध्रियत अङ्गीकृतवन्तः ॥७॥ प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृतः पूर्वं हेतव्या होमा उपहोमाः ॥८॥ दशदंशिनीति प्रतिपादं दशभिरक्षरैर्दशसंख्यावतो विराट् ॥९॥ तस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तेष्वङ्गेषु ऋचिद्विशेषं दर्शयितुं तान्यनुक्रामति । विकृतिषु अनारभ्याधीतेन सप्तदश सामिधेनोऽग्न्यादिना (दिति Cod.) वाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्यं नियमितम् तस्य साप्तदश्यस्य नियमे पाञ्चदश्यमेव प्रतिप्रसवार्थं निधोयते । तद्वाचिनोऽग्न्यादिशब्दानुपांशुच्चरेत् । संयाज्ये स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये ॥११॥ विदां चकार प्रथमं ददर्श । उत्ससाद उत्सन्ना बभूव । तां वेदाङ्गाभिषेष्टु (ङ्गानिषेष्टु Cod.) ब्राह्मणेषु अन्विष्टवान् ॥२०॥३॥४॥

दाहविपतनादिदंषडुष्टस्यापि हविषः समृद्धिपायमुपासनां (? यभुपासां Cod.) विधित्सुः प्रतिजानीते ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मलोकस्य दाराणि ॥१॥ उपरक्तेन उपात्तस्थितरक्तिमगुणेन ॥५॥ लोहितेन सर्वता रक्तवर्णेन ॥६॥ सुष्ठु सम्यक् शृतेन ॥७॥ अथ तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादोषपरिहाराय समृद्धिं वक्तुं प्रतिजानीते । सम्पन्नं सम्यगनुष्ठितम् ॥८॥२॥४॥

इत्थं दर्शपूर्णमासौ प्रशस्य तद्विकृतिभूतांश्चातुर्मास्यादीन्प्रशसिष्यन् तत्राग्निमन्थनसद्भावान्नत्साधनभूतयोरारण्योरद्यत्थविकृतिवं विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिकां रचयति ॥ शापवशान्मानुषीभावं प्राप्ता उर्वश्याख्या देवस्त्री । दिवसस्य त्रिवारं मां वैतसेन दण्डेन पुव्यञ्जनस्य नाम । अकामां कामरहितां सुरताभिलाषरहितां च मां मा (मस Cod.) निपद्यासै निगृह्य मा प्राप्नुयाः । अस्माकं खलु नोऽस्माकं स्त्रीणां परिचर्या ॥१॥ द्वावुरणौ बालकौ मेघौ उर्वश्या पुत्रवेन पालितौ । प्रमेयुः अपन्नहुः ॥२॥ सा खलुर्वंशो । वीरपुरुषरहिते देशे यथा चोरादयो गवादिधनमपहरन्ति तथा मदीयं पुत्रवेन स्वीकृतमुणह्वयं गन्धर्वा अपन्नहुः ॥३॥ पुनरैम्यागवनमिति (?) वाचा (? वाणां Cod.) एत् (यन् Cod.) स्वर्गलोकमागङ्कतु (केत् Cod.) । विरहजनिता मनःपीडा आधिः तथा प्रलपन् कुरुक्षेत्रस्य समीपे उवशीं द्रष्टुकामो भ्रमणं कृतवान् । विस्रवती पद्मिनी (झीना Cod.) सरसी तस्यै हाधि तस्याः समीपदेशे

अनेन अतिकेन तटदेशे (? तटशेदेने) गतवान् । आतयः जलचरपक्षिविशेषस्यैषा संज्ञा तद्वृत्तपा भूत्वा जलक्रीडां कृतवत्यः ॥४॥ आविरासुः पक्षिरूपं विहाय स्वकोयेन रूपेण प्रा-
 दुर्बभूवुः ॥५॥ तामभिलक्ष्य परावृत्तः सन्नुवाद ॥६॥ एता एतया तदीयया अर्थशून्यया वा-
 चा । समयभङ्गान्निमित्तात्प्रस्थानमकार्षम् सूर्योदये निवर्त्यानामुषसां (नवित्यी° Cod.) मध्ये
 अग्न्या (!) अग्ने भवा पूर्वा उषाः यथा प्रक्रामति न पुनरावर्तते ॥७॥ परिधूनः प्राप्तपरिदे-
 वनः (? वेदनाः Cod.) । सुदेवो सुक्रीडोऽयं जनः देहत्यागार्थं पाशेन (? वाशेन Cod.) उ-
 द्बन्धनं वा कुर्यात् प्रपतेद्वा प्रपतनं (प्रयपतनं Cod.) महाप्रस्थानं वा कुर्यात् ॥८॥ एता
 एतदीयानि स्त्रीसम्बन्धीनि मनांसि शालावृकानां (!) हृदयानि तद्वत्कूराणि ॥९॥ इत्थं
 सहसा प्राप्तुकामं पुद्गरत्वं निराकृत्य उर्वशी स्वप्राप्त्युपायात्तरमुपदेष्टुं तत्कृतमुपकारमावि-
 करोति । विद्वत्पा मानुषसंसर्गादिगतदेववृत्ता सती । लवमप्यल्पभूतं घृतमपिब्रम् । इदमि-
 दानो देवान्नेऽपि सति तात् वणलिपश्चकन्दसः तस्मादेव घृतस्तोकात् तृप्ता सती वसामि
 अतस्त्वं न विस्मरामि । आढ्ययां चकार विगतकाठिन्यं बभूव ॥१०॥ हिरण्यनिर्मितानि
 सद्मानि (साधानि Cod.) आगतत् तत एनं तत्रत्या जना इदमेकमूचुः तत्सद्म (? त्स्कायं
 Cod.) अरोहेति । तत्र तस्य एतामुर्वशीमुपप्रतिगुः (!) प्रेषितवत्तः हि गतौ वृद्धौ ॥११॥
 आवव्राज स्वस्थानमाजगाम । अनर्हितमग्निमा इत् (मा पत् Cod.) आगच्छत् । तमश्चतुर्थमप-
 श्यत् ॥१२॥ घृतेनाभ्यज्य (!) मूलादारभ्याग्रपर्यन्तमाज्येनाह्वा ॥१३॥ ते पुनर्गन्धर्वा विचार्योचुः
 । यदेतदश्चतुर्थसमिदाधानेनग्निः पुनःसम्पादनम् एतत्परोऽन्तमिव व्यवहितमिव खलु भव-
 ति तस्मादन्य उपायः कथ्यते ॥१४॥१॥५॥

यथा ह दर्शपूर्णमासयाजिनः आत्मयाजिवं देवयाजिवं वेति (वेदिति Cod.) द्वैविध्यं
 दर्शितमेवं चातुर्मास्ययाजिनोऽपि तथावं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यगैः शरीरावयवकल्पनमाख्यायि-
 कया रचयति ॥ इदं सौम्यमित्यादिना अङ्गुलीनामभिनयेन निर्देशः ॥१॥ तृतीयस्य हवि-
 षो मध्यमाङ्गुलेश्च साहस्यमाह । द्वादशसु कपालेषु संस्कार्यतया संख्याधिकात् इदं कूर्प-
 स्थानं वैश्वदेवं सप्तमं हविः । तदुपरि दोर्दण्डः ॥२॥ ऊरुशब्दः कृत्स्नस्य पादस्योपलक्षकः
 । समायोनि पर्वचतुष्टयसंचारोणि अग्नेयादीनि पञ्च हवीषि । जङ्घापादतलयोः संधिः गुल्फः
 । इदं जङ्घातूपमङ्गं वारुणम् ऊर्वात्मकमिदमङ्गं मारुतम् ॥३॥ साकमेधेषु । अण्डौ लिङ्गं
 चेति त्रीणि शिशनानि ॥४॥ महाहविरिति वैश्वदेववरुणप्रधासशब्दवत् साकमेधाख्यस्य प्र-
 धानस्य पर्वणो नामधेयम् ॥५॥ त्रयः संधयोऽन्तरालकालाश्चवारश्चवारो मासा येषां तानि त्रिसंधी-
 नि (!) । द्विसमस्तानि शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनशुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च पौर्वापर्ये-
 णाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि (? स्तिष्ठानि) पादतलादधस्तनो-
 परितनसंध्योरुभयोः (?) प्रत्यासन्नवाद्द्विसमस्तवम् । वरुणप्रधाससाकमेधयोः त्रीणि-त्रीणि ह-
 तीषि उपांशुप्रचरणीयांनि भवन्ति वैश्वदेवशुनासीरीययोः आसन्नपर्वणोः द्वे-द्वे हविषी अनि-
 रुक्ते चतुर्ष्वपि पर्वसु एककपालस्य हविषः सावित्रस्य चोपांशु[र्व] सिद्धम् मध्यमयोः पर्व-
 णोरन्यदप्येकं हविः उपांशु प्रचरितव्यम् ॥७॥ चतुर्भिः हस्तपादलक्ष्णैरङ्गैः आयुते समानप-
 रिमाणैः संयुज्यते यु मिश्रणामिश्रणयोः वैश्वदेवशुनासीरीययोर्द्वयोः पर्वणोत्तरवेदिनिवपनं परि-
 त्यज्य केवलमग्निमेव प्रणयति ॥८॥ अथ गायत्र्यादिसर्पन्तिमेषु पर्वसु दर्शयितुं पूर्वपक्षयति

। सर्वगायत्रम् सर्वैर्याज्यानुवाक्यादिभिर्मन्त्रैर्गायत्रीकन्दस्कैरेव कार्यम् । चतुष्टोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयोपेतस्य सोमयागस्य प्राप्त्यै सम्पत्तये । यद्वै (!) यस्मात्खल्वेतानि क्रमेण गायत्र्यादिसूक्तेन सम्पद्यन्ते तस्मान्नेषां सर्वगायत्र्यादिकं न कार्यम् ॥१॥ अथ चातुर्मीस्येषु संख्याविशेषवादिना (वदित Cod.) बृहतीसम्पत्तिं दर्शयन् संवत्सरात्मकचित्याग्नेः महाव्रतसाम्रश्च प्राप्त्यैव फलं दर्शयति । द्वाषष्टानि द्विषष्टाधिकानि । षष्ठ्युत्तरत्रिंशतयजुष्मतीष्टकात्मकं संवत्सररूपं चित्याग्निम् ॥१०॥२॥५॥

अथ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां अग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतातृप्तिकारवं प्रतिपादयिष्यन् प्रष्टुप्रतिवक्तारौ दर्शयति । शुचिनाम्नः पुत्रः ॥१॥ उपसृष्टा देहनार्थं वत्सेन संगता धेनुः । संयोजनं वत्सबन्धनार्थं दाम । गोष्ठाद्गार्हपत्यसमीपं प्रति शुभ्यस्य (? उग्धस्य ?) पयस आनयनमाहरणम् । गार्हपत्यसमीपादुद्यतम् । निगृहीतमाहवनीयस्य पश्चात्सादितम् ॥२॥ यां समिधं होमात्पूर्वमग्रावादधासि सा किमर्थी । यः पूर्वाङ्गतिरग्निर्योतिरिति ज्ञयमाना सा कस्य देवस्य प्रीत्यर्थी । उपासीषदः पूर्वाङ्गत्यनन्तरं सुचमुपसादितवानसि । अपैक्षिष्ठाः गार्हपत्यस्येक्षणां कृतवानसि ॥३॥ द्वितीयामाङ्गतिं ज्ञवा किंकारणं सुचं दोलयसि (विल Cod.) । सुङ्गमुखलेपस्य परिमार्जनं कृवा कुशमयकूर्चं निमृष्टवानसि । दक्षिणवेदेः दक्षिणभागे हस्तमुपसादितवानसि । उत्सृप्य वेदिसमीपादुत्सर्पनं कृवापां पानं कृतवानसि । निरौक्षीः निष्कृष्योक्षणां सेचनं कृतवानसि ॥४॥ वायव्यो वायुदेवताकः । सजूर्वायुना संसृष्टा द्यौः । दशाक्षरा विराट् । महादेवो रुद्रः ॥५॥ प्रतिष्ठा आधारः समिदभावे श्वाङ्गतिद्वयं भूमौ पतेत् । अप्रैषं तृप्तानकार्षम् ॥६॥ सर्पदेवजनान् सर्पणशीलानां प्राणिनां मध्ये ये देवजनाः उत्कृष्टाः तान् । एतामुदीचीं दिशम् ॥७॥ उक्ताग्निहोत्रप्रश्ने जप्ता (ज्ञप्ते Cod.) विषये बोधितः । गार्हपत्यादुद्धृताः । पात्राणि सुक्सुवादोनि उपाहृतानि (!) स्वस्वस्थाने आसादितानि । अनुगच्छेत् शाम्येत् । पुरा आगामिनि काले अचिरात् (!) अचिरलनैवव (? रतनेऽवसरे ?) । आगोऽपराधम् ॥८॥ पुरा पूर्वस्मिन् आगामिनि काले अचिरात् (!) क्षिप्रं भस्मसमारोपणपूर्वमग्निं मथिवा । तां दिशमभिलक्ष्य आहवनीयमुद्धृत्य ॥९॥ निवाते वातरहिते देशे । एनत् अग्निहोत्रार्थं पयः ॥१०॥ शोकातरणसमर्थम् ॥११॥३॥५॥

तं होपनिन्यऽइत्युपनयनस्य प्रस्तुतत्वात् तदमी अस्मिन्ब्राह्मणे निवृप्यन्ते ॥ तत्र गुरुं प्रत्युपनयनप्रार्थनपरमुपनेतव्यस्य मन्त्रं विधाय स्तौति । उपनयते स्वसमीपं प्रापयति ॥१॥ असाविति मन्त्रगतादःशब्दस्थाने सम्बुद्धत्वं ब्रह्मचारिणो नाम ग्राह्यम् ॥२॥ सावित्रीं सवितृदेवताकाम् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिना गायत्रीमाचार्योऽनुब्रूयात् । पुरा पूर्वस्मिन्प्रत्युपनयनार्थं भाविनि संवत्सरकालेऽतीते सति ॥३॥ तत् तत्र त्र्यहपक्षे श्लोकान्नपमन्त्रमपि पठति । तृतीयस्यां रात्रौ । सद्यो ह वावेति तुशब्दः प्रागुक्तं कालं च व्यावर्तयति । सद्यः उपनयनानन्तरमेव ॥४॥ अयमाचार्य इमं शिष्यमथ बुल्वं तिरश्चीनं (घ्नीनं Cod.) प्राङ्मुखोऽपि विष्टाय आचार्यं समीक्षमाणाय ॥५॥४॥५॥

अथ शतातिरात्रं सत्रं विधास्यन्नाख्यायिकामाह ॥१॥ शतसंख्याकाः अग्निष्टोमसंज्ञाः सोमयागा यस्मिन् तद्वताग्निष्टोमं सत्रम् । अग्निष्टोमादप्यधिकसंख्यातूपेण शतोक्त्यं सत्रम् ।

॥२॥ अग्निष्टोमोक्थ्यसंज्ञौ सोमयागौ असर्वक्रतू अधिकयोः षोडश्यतिरात्रयोरिविद्यमानत्वात् (!)
 ॥५॥ रात्रिस्समानि रात्रौ प्रयोऽयानि बहिष्पवमानादीनि । अतिरात्रसंस्थे हि सोमयागे पर-
 दिवसे सूर्योदयादनन्तरमेवाश्विनशस्त्रपरिसमाप्तिः ततस्तिरोऽह्न्यसोमयागः ततो यज्ञपुष्कमिति
 त्रिचतुर्मुहूर्तकर्तव्यं प्रयोगज्ञातं भवति तथा चैकस्मिन्नह्न्यभावात्कालोत्कर्षे सति अहःकर्त-
 व्यं रात्रिं प्राप्नोति रात्रिकर्तव्यमहः ॥६॥ आश्विनेन प्रातरनुवाकस्य स्वस्थानात्प्रच्यावितत्वा-
 त्कालोत्कर्षात् युष्माकं सत्रं न विस्तार्यते अतः सत्रवर्तिनामङ्गां परस्परसांतत्यविरहात्का-
 लोत्कर्षेण भवतामहोरात्रकर्तव्यविपर्ययो ज्ञात इति भावः ॥७॥ तं प्रातरनुवाकं होत्राश्विन-
 शस्त्रे शस्यमानोऽएव प्रशास्त्रा मैत्रावरुणेन उपगृह्यते शनैः नीचैःस्वरेण अप्रतिशंसता आश्वि-
 नस्य प्रतिशंसनं प्रतिधुनिः[.] पराहतिः[.] यथा न भवति तथा ॥९॥ परस्याहः सोमाभिषवा-
 र्था वसतीवर्याख्या आपः । अध्वर्योराश्विनशस्त्रप्रतिगरे व्यापृतत्वात्प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । होता
 उच्चैराश्विनं शस्त्रं शंसति इतरे मैत्रावरुणः अत्यर्थं जपन्निव उपांशुस्वरेण अन्वाह प्रातरनुवा-
 कम् तथा सति तत्र मैत्रावरुणः स्वकीयया वाचा धुनिना होतुर्वीचं धुनिं न प्रतिगृह्णाति
 तथा कन्दसा स्वप्रयोऽयेन गायत्र्यादिना होत्रा प्रयुज्यमानं कन्दो न प्रत्येति होतुर्गायत्रस्य
 कन्दसः परिसमाप्तावुष्णिककन्दःप्रारम्भे सत्येव मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादिभूतस्य गायत्र-
 कन्दसः प्रारम्भविधानात् ॥१०॥ तिरोऽह्न्यैः तिरोऽहसम्बन्धिभिः सोमैश्चमसगणैः आश्विनश-
 स्त्रानन्तरं भाविभिः । तिरोऽह्न्यान् ऊतशिष्टान्पात्रे पर्युषितान्सोमान्भक्षयत । अथानन्तरमनुपूर्वं
 प्रकृतिवत् यज्ञपुष्कं पूर्वस्याहः शेषं समाप्य ऐन्द्रवायवादीन्ग्रहान्गृहीत्वा विप्रुङ्गठोमं प्रकृति-
 वदेव कृत्वा अग्निः (!) प्रातःसवने संतन्याष्यं होमं कुर्यात् अथ बहिष्पवमानाख्येन स्तो-
 त्रेण स्तुत्वा उत्तरमहरेव प्रतिपद्यधुम् एवं पूर्वोत्तरयोरङ्गोः आद्यन्तर्वर्तिनामसपाठानं (?) व्य-
 तिष्य सत्रानुष्ठाने सति अहर्भा रात्रिस्सामानि परीयुरिति प्रागुक्तो दोषो न प्रसज्यते ॥११॥
 चतुर्भिः सैन्धवैः होत्रधुर्यप्रशास्तृप्रतिप्रस्थातृलक्ष्णैरश्वैः धीरा देवाः तमो विशेषेण त्यक्तवतः
 । शतं क्रतवः सोमयागा यस्मिन् तथाविधं सत्रं समतन्वत (!) अन्ततः परस्परसम्बन्धैर्हो-
 भिरकुर्वत ॥१२॥ पवेर्वज्रस्य शस्त्रोव प्रहरणशक्तां (!) प्रातेर्वर्तिनीधोमिव (!) हनूनि हनुवद-
 हःपार्श्ववर्तीनि प्रातरनुवाकाश्विनादीनि कल्पयन् विभक्तिव्यत्ययः कल्पयतः कर्तृर्द्वयेव (!)
 सह (संह Cod.) प्रयुज्जानाः पूर्वापरवर्तिनोरङ्गोऽसौ धीमन्नो देवाः व्यतिषत्तौ परस्परं संसृ-
 ष्टावकुर्वन् । देवानां वाक्यम् यज्ञसम्बन्धं विस्तृतमेषामङ्गां परस्परसंतानप्रकारं प्रजापत्यु-
 पदेशादयमिदानीं विशेषेण ज्ञानीमः अस्मान्दनोः पुत्रा असुरा इतः परं न मोहयन्ति । एक-
 विधान् आजिधावनं कृतवतोऽश्चान्यथा सदा सिञ्चन्ति जनमेजयो नाम राजा तस्य गृहे
 परिस्रवणाशीलस्य मधुनः कुम्भान् । अयमभिप्रायः यद्यत्कृतकार्या अश्वाः स्वादुभिः मधुकुम्भै-
 रासिच्यमानाः स्वाभीष्टं लभन्ते एवं देवा अपि शतातिरात्रं प्रजापत्युपदिष्टमार्गेण सम्यगनु-
 ष्ठाय स्वर्लोकात्तरायमासुरं तमो निरस्य अमृतसेवान्नपं स्वर्गफलं प्रापुः ॥१३॥५॥५॥

अथ सत्रप्रसङ्गावच्छिन्नमनुष्ठेयान्पञ्च महायज्ञान्महासत्रवनं निवृत्तपयितुं प्रस्तौति ॥१॥
 उदयः[.] प्रत्यहं स्वाहाकारेण देवानुद्दिश्य यत्कामपर्यन्तं (!) विदध्यात् (?) दधानं
 तेनेनं देवयज्ञमाप्नोति ॥२॥ स्वाध्यायः स्वशास्त्राध्ययनम् । उदयनं यज्ञस्य समापनम् ॥३॥
 सर्वश्चासावात्मा च सर्वात्मा च दत्तादीन्द्रियसहितः कृत्स्नो देहः । प्रशस्याभिः धनसम्पद्भिः

। स्वधावृषेण वहन्ति अन्नात्मना प्रवहन्ति ॥४॥ अथर्वणा ऋषिणा अङ्गिरसा च दृष्टाः शाखा अथर्वङ्गिरसः ॥५॥ अनुशिष्यते व्युत्पाद्यतः अभिरिति अनुशासनानि व्याकरणानिरुक्तादीनि षडङ्गानि न्यायमीमांसादयो विद्याः उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं वाकोवाक्यम् इति (!?) इतिहासः पुरावृत्तप्रतिपादकं पुराणं वैष्णवादि नरा मनुष्याः तत्प्रशंसा[प्रति]-पादकाः श्लोकाः (का श्लोको Cod.) नाराशंस्यो गाथाः । अन्ये त्वेवं व्याकुर्वन्ति मन्त्रब्राह्मणवेदभागो द्विविधः तत्र ऋगादिशब्दैर्मन्त्रभागस्याध्ययनं प्रतिपादितम् अधुना ब्राह्मणभागस्याध्ययनं प्रतिपाद्यते तत्र स वै सम्भारात्सम्भरतोत्यादीनि विधिवाक्यान्यनुशासनानि उपासनविधिवाक्यानि विद्याः स वै गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनं धावयेदित्युक्तिप्रत्युक्तिरूपं ब्राह्मणं वाकोवाक्यम् आपो ह वाऽऽदमग्रे सलिलमेवासेत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणमितिहासः उर्वश्यप्सराः पुत्रवसमैडं चकमऽऽत्यादीनि पुरातनपुरुषवृत्तात्प्रतिपादकानि पुराणम् महाहिमिव वै हृदादित्यादयो मन्त्रा गाथाः समानात्सदमुक्षति हयानित्यादिका मनुष्यप्रशंसापरा नाराशंस्यः ॥८॥ वियोतनं विद्युत् स्तनयितुर्मेघगर्जनम् अवस्फूर्जनसानिः (?) । एषां वषट्काराणां वषट्कारं (?) वैयर्थ्यं (र्थ्यं Cod.) तत्परिहाराय । स चाधीयानः पुरुषो यदि प्रबलमिव अधिकमध्येतुं न शक्नुयात् तथापि देवतावाच्येकं वैदिकपदमधीयोतैव न तूष्णीमासीत् ॥९॥६॥५॥

अथास्मिन्ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं प्रशंसां कर्तुं प्रतिजानोते । फलान्यनुक्रामति । स्वाध्यायः स्वाध्ययनम् प्रवचनमन्यस्याध्ययनम् । युक्तमविच्छिन्नमेकाग्रं मनो यस्य स युक्तमनाः । आत्मनः स्वस्य परमचिकित्सको भवति अन्ये हि भिषज आषध्यादिना शरीरस्यैव तात्कालिकोमेव उदरशिरेरेगादिपोडां निवर्तयन्ति विद्वांस्तु देहव्यतिरिक्तस्यात्मन उक्तेन स्वाध्यायेन पुनर्मृत्युरूपां पोडां सर्वदैव निवर्तयति । एक एव सन् आसमन्ताद्भवतीत्येकारामस्तस्य (‘द्रुम’?) भावः । यशः कीर्तिः तद्भुक्तो यो लोकः तस्य पक्तिः परिपाको भवति । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणभावम् प्रतिरूपचर्या तदनुत्पमाचरणम् । पच्यमानः यशसा युक्तः । भुनक्ति पालयति । अर्चा अर्चनं पूजनम् इष्टसाधनादेः समर्पणं दानम् ज्यानिर्हानिस्तद्विषयवमज्जयेयता । वधं हननमर्हतीति वध्यः ॥१॥ अमाः अमसाध्यास्तपोविशेषाः । परमता परमवमुत्कर्षः तस्यावधिभूमिः ॥२॥ वेदाध्ययनशीलस्य कायिकव्यापारं निवर्त्य यागहोमादिफलमप्ययत्नतः सिध्यति । यद्यत् यस्य-यस्य यज्ञक्रतोः प्रतिपादकं (क Cod.) कन्दसो वेदस्य सम्बन्धिनं स्वाध्यायं स्वशाखासम्बन्धिस्वाध्यायानुवाकादिकमधाते ॥३॥ अध्ययनं कङ्कचान्द्रायणादितपोरूपवेन स्तौति । सुहितो यथेष्टभोजनेन तृप्तः सुखे सुखकरे शयने शय्यायां शयानः ॥४॥ क्षीरमिश्रमोदनं क्षीरौदनम् मांसेन मिश्रं शाल्योदनं मांसौदनम् ॥५॥ इतिशब्दः प्रकारवाची कार्यादीनां (?) संग्रहार्थः ॥१॥ कुंद्याशब्देन (?) एकार्थस्य प्रतिपादकं (परिपदकं Cod.) विध्यर्थवादात्मकं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते ॥१०॥७॥५॥

इत्थं सत्रप्रसङ्गात्तत्सारभूताभिर्व्यावृत्तिभिः सर्वप्रायश्चित्तहोमं विधास्यन् तासामुत्पत्तिमाख्यायिकया प्रतिपादयति ॥१॥ शुक्राणि व्यावृत्तिरूपाणि तेजांसि । होत्रं होतृकर्म सामिधेन्यनुवचनयाज्यानुवाक्यापाठारत्नसंशनादिकम् (शस्त्रशंसं?) आध्वर्यवं हविःप्रचारादिकम् उद्गीथमुद्गातृकर्म । वेदत्रयस्य यदेव शुक्लं निर्मलं रूपं सारन्वतांशः (?) तेन ब्रह्मणः कर्माकुर्वत ।

अनन्तरं कृत्स्नयज्ञात्मकः सन्प्रज्ञापतिरुत्क्रान्तवान् ॥४॥ सर्वाण्येतान्यनुदुत्य उच्चार्य । शीर्णेन भगेन ॥६॥ अत एव यजुर्वेदस्त्रवत्सर्वसूत्रेषु परस्परानैरपेक्ष्येण तदेदेतां ब्रह्मवं सूत्रितम् ॥७॥ ८॥ ९॥

अथांश्चदाभ्याख्यौ सोमग्रहौ विधित्सुस्तयोरा[त्मवागा]दिद्वपतया समुच्चित्यानुष्ठानं प्रति-
पादयति ॥ आत्मैव मध्यशरीरमेव ॥१॥ प्रावृहत् असुरेभ्यः सकाशात्स्वीकृतवत्तः ॥४॥ अ-
दभाम अहिंसिष्म ॥५॥ निग्राभ्या इति वसतीवरोणां सोमासेकार्थानामपां (सोमसका°) ग्र-
हणम् । अंशून् सोमलतासंज्ञान् (? सज्ञान् Cod.) ॥६॥ त्रिभ्यः सवनेभ्य ऊर्ध्वमुक्थ्यषोडशि-
संस्थादिद्वपम् । ग्रहान्नवत्प्राप्तमभिषवं निषेधति ॥७॥ अभिषवस्थाने आधूननं विधत्ते ।
ग्रहस्योपरि निहितांस्त्रिीनंशूनेवाधूनीति कम्पयति । त्रेष्यादयः शब्दा देवलोकस्थानामपां
संज्ञाः वृक्ष्यते सिच्यते आभिरिति त्रेष्यः तासां पतने मार्गे हे सोम कम्पयामि कुत्सितं कू-
नन्ति शब्दायत्तइति कुकूननाः भन्दन्ते भद्रा भवन्तीति भन्दनाः अत्यर्थं मादयति तर्पयन्तीति
मादयितृतमा मदित्तमाः अतिशयेन मा[धु]र्योपेता मधुत्तमाः । तथा सति दैवीभिरद्भिः पात्र-
गृहीताभिर्मानुषोभिरद्भिश्च एतस्मिन्ग्रहे रसं स्थापयति ॥८॥ सूर्यास्तमयात्पूर्वमेवोपवसथ्ये
अहनि वसतीवरोणां ग्रहणादेवमुच्यते ॥९॥ ककुभं प्रशस्यम् । शुक्रो दीप्यमानः सोमः शु-
क्रस्य दीप्यमानस्य सूर्यस्य पुरोगाः पुरतो गत्वा तथानन्तरं सोमः अमृतयो (!) भूवा सोमस्य
दिवि चन्द्रात्मना वसानस्य पुरोगामो भवति ॥१०॥ हविर्धानान्निर्गत्याहवनीयदेशं गवाह-
वनीये जुहुयात् । न प्रवृणक्ति न दहति । अथास्य ग्रहस्य होमकाले क्रियमाणस्य प्रमाण-
वायो (?) यदि बलान्निःक्रमणं स्यात्तदा हिरण्यस्योपरि प्रश्वासः कार्यः अभिव्यनिति उपर्युप-
स्थानं करोति । यश्चतुर्थकाण्डे (६.१.६.) हिरण्यस्यापर्युक्कसनस्य स्तावको वाक्यशेषः सो
ऽत्रापि द्रष्टव्यः । तावतीर्वत्सतयः ॥११॥ होमानन्तरमेनानंशून्प्रतिमन्त्रं राजाशंसगते (नाराशं°?)
सोमे पुनः संसृजेत् । अदः अदाभ्यग्रहस्य ग्रहणकाले अंशुत्रयद्वपेण त्रीण्येव सवनानि प्र-
वृहति आदत्ते ॥१२॥ १॥ ५॥

अथ समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिद्वपफलप्राप्तिसाधनतां विवक्षुराख्यायिकां रचयति
॥१॥ इत् उ इक्ब्दो (? इतनुद्वक्ब्दो Cod.) ऽवधारणे उशब्दश्चार्थः । एषां पुरुषाणां सम्ब-
न्धीनि पर्वाणि वर्षेषु अवयवसंधीन् पर्वशः संव्रश्च पर्वणि-पर्वणि संवृश्य संक्षेप्य पर्वश
एकैकं पर्व तवेदं ममेदमित्यन्यैः पुरुषैः विभजमानान्पुरुषान् । भीष्मं भयंकरं खल्वेतत्
भो पुरुषाः यूयं अन्यान्पुरुषान्पर्वशः विभक्तवन्तः स्थ एषां पुरुषाणां पर्वाणि पर्वशः संवृश्य
। सर्वे ते विभक्तार ऊचुः इमे विभज्यमानाः पुरुषाः इत्थमेवास्मान्परस्मिन्लोके सम्प्राप्तवन्तः
अतस्तान्वै निर्यातनार्थमिदानीं त्रयमिहास्मिन्लोके प्रतिसचामहे कृतसंव्रश्चनप्रत्यर्पणेन स-
म्प्राप्तुमः । पुनः पृकृति कातोति ॥३॥ कृतो केदने पर्वणि-पर्वणि सम्यक्कर्तनं कृवा ॥४॥
आक्रन्दनमाक्रोशनम् ॥६॥ कल्याणीं शोभनाम् अतिकल्याणीमशोभनाम् । पितृगृहं प्राप्य सं-
वेशनं कृतवान् । कस्य वेदस्याध्ययनं करिष्यामि किमपि अनधीतमध्येतव्यं मम नास्ति ।
विदां चकार ज्ञातवान् । अदष्टः आश्रितः (?) खलु वमसि ॥७॥ पयसाग्निहोत्रं जुहोति यत्
॥१॥ स यजमानः अग्निहोत्रे कर्मणि तत्साधनं द्रव्यं तृणेन दर्भात्मकेनावज्योतयति (°द्योत°
Cod.) अवाङ्मुखं हविष उपरि द्योतनं (!) करोति ॥१०॥ अग्निहोत्रहोमसाधने तप्ते पयसि

उदकमुपर्यासिञ्चति यत् ॥११॥ अद्वा अतिस्मृत्युदितकर्मस्वभिरतिवृषा देवता । अग्निहोत्र-
कर्मणि या पूर्वा आज्ञतिः । निन्दितकर्मत्रिषयामश्रद्धाम् ॥१२॥ अग्निहोत्रकर्मणि आहव-
नोयहोमानन्तरमग्निहोत्रहवण्यामप आसिच्य निनयति सिञ्चति यत् ॥१३॥१॥६॥

तथा अग्निहोत्रहोमे पूर्वाक्तयोराहुत्योरुत्क्रान्तिगत्यादिविषये (? त्योहूर्वागत्या° Cod.) वि-
द्यां वक्तुमाख्यायिका प्रस्तूयते ॥ धावयद्भिर्देशान्तरादागतैः ॥१॥ विष्पन्दमानौ कृत्स्नं जग-
द्व्याप्तुवतौ ॥२॥ नूनमसावग्निहोत्रं होष्यतोत्यभिप्रायेण पुनरावर्तते । निर्णय्य प्रक्षाल्य
उपवाप्य निधाय । अग्निहोत्रस्य स्वरूपं विचारितवानसि ॥३॥ अस्योक्तार्थज्ञातस्य अवगम-
नकारणं ज्ञातवत्तः ॥४॥ एते सायम्प्रातःकालीने अग्निहोत्राहुतो । शुक्रां निर्मलाम् ॥६॥
उपस्थं स्त्रीसम्बन्धि यत्प्रजननमाहवनोयोग्निः तस्य प्रजननस्य धारका श्रोणिः तां समिधं
कुर्वते । एषेत्यभिनयोक्तिः । कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः । ततो याज्ञवल्क्यवरप्रदानादनन्तरं
स जनको ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठः सम्बभूव ॥१०॥२॥६॥

अथाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपतां विज्ञि-
गोषुकयामुखेन विवक्षुराख्यायिकां प्रस्तौति ॥१॥ अर्वाचोरस्मदभिमुखोरेता गा उदजतामि-
त्यनुषङ्गः ॥२॥ प्रतिध्याय प्रत्यवेक्षया । अर्धदग्धकाष्ठमुल्मुकम् तस्य वह्निर्निरसनमवक्षयणं
विनाशः ॥३॥३॥६॥

अथ दर्शपूर्णमासवन्नित्यं प्रतिसंवत्सरमेष्टव्यं पशुयागं (प्रतियागं Cod.) विधत्ते । शो-
भनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्तृता स कालः सुयवसः ॥१॥ मांसीयन्ति मांसं खादितुमि-
च्छन्ति । संकल्पयन्ति भक्षयितुमध्यवस्यन्ति । वृथामांसेनैव क्रयलब्धेनाग्रयः न तोषणीयाः ।
अन्येषु लौकिकाग्निषु वृथामांसं अवैधहिंसायां (?) सम्पादितं मांसं पचन्ति तेन लौकिकाग्र-
यस्तृप्ता भवन्ति एतेषां तु गार्हपत्यादीनां वैदिकानामग्नीनामतोऽस्माद्वैवाकहाविषो (?) ऽन्या
मांसकामना न भवति अतस्तं यज्ञमानं हविर्देन स्वीकर्तुमुद्युक्ता भवन्ति ॥२॥१॥७॥

अथेष्टिविधत्वं सोमविधत्वं चेति पशुबन्धस्य द्वैविध्यं दर्शयति । हविर्यज्ञः दर्शपूर्णमा-
सेष्टिः तत्प्रकारः । सवः अभिषवयुक्तः सोमयागस्तत्प्रकारः ॥१॥ सवविधत्वं सिद्धान्तयितुं मो-
मांसामाह । महायज्ञः सोमयागः । तर्हि पशुबन्धस्येष्टिरूपे पशुबन्धं पशुयागं चरुपुरोडा-
शसाध्यामिष्टिमेव अकः कृतवान्भवसि उतशब्दस्तुशब्दार्थे (!) अपि तेन पशुबन्धमकृत्त-
थाः (!) आकृष्टवानसि इति एवमेव खलु एनमिष्टिविधं पशुबन्धं कुर्वाणं ब्रूयात् अतो म-
हायज्ञ एव पशुबन्ध इति साधीयान्पक्षः ॥२॥ एकादश प्रयाजाः पशुयागात्पुरस्तादनुष्ठेयन्ते
। एकादशानुयाजाः पशुयागस्योपरिष्ठात् । प्रयाजादनन्तरमङ्गयाजात्पूर्वं क्षिप्रविधानार्थं यदेवत्यः
पशुस्तदेवत्यः पुरोडाशः कार्यः ॥३॥ वपायां हुतायां सत्यां मार्जनं कृत्वा पशुपुरोडाशनिर्वी-
पात्प्रागेव ॥४॥ वपायागानन्तरं क्षिप्रविधानार्थोऽनिरुक्तो यः पुरोडाशस्तस्य या इडा तस्यामे-
वोपहृतायां मार्जनात् ॥५॥ अथ षड्ढोतृहोमं विधित्सुस्तस्य दीक्षान्वयतां (?) क्षान्वयतां Cod.)
सम्पादयितुं प्रश्नमङ्गावयति । हे अध्वर्यो दीक्षया संस्कृतस्य अवभृथाभावो नावकल्पते अ-
वभृथस्य दीक्षामोचनार्थत्वात् (?) नयत्वात् Cod.) एनं पशुबन्धयाज्ञिनं च कुत्र दीक्षया संस्कृ-
तवानसि यस्मादेव पशुबन्धयाज्ञिनोऽध्वर्युकृता दीक्षा नास्ति (?) दीनस्ति Cod.) तस्मात्त-
न्मोचनं क्व (?) नक्व Cod.) षड्विभिः (?) षड्नाविभिः (?) एष वक्ष्यमाणो मन्त्रः षड्ढोता षट् य-

ज्ञेयतरो होमनिष्पादका यस्मिन्नियान् (तु Cod.) अवभृथादेनमनूदृद्वेयुः सर्वे जना इति शेषः । अनुदृत्य पठित्वा । पञ्चगृहीतेनाड्येन एकैकेन सुवेणोक्तैका आज्ञतिरिति पञ्च वा आज्याङ्गतयो होतव्याः । एषैवाङ्गतिः पशुबन्धस्य दीक्षा अतः पशुबन्धात्मकस्य महायज्ञस्य दीक्षाभावादवभृथो न युक्त इति न चोक्तमित्यर्थः ॥६॥ कः पुनरवभृथ इत्याशङ्क्य उद्गावयति । हृदयलक्षणमवदानं यस्मिन्काष्ठे प्रतृष्य पच्यते तद्धृदयशूलं तेन चरन्ति तस्योद्गासनं कुर्वन्ति ॥७॥ निरूढपशुबन्धयूपस्य पलाशवृक्षं विधित्सुरूपोद्गातयति । पलाशवृक्षस्य सोमविकृतिवन् । एवमेव खलु पुरा एतद्ब्राह्मणं पलाशोत्पत्तिप्रतिपादकं वाक्यमुच्यते (!) पठ्यते (१. ७. १. १. ३. ३. ३. १०.) ॥८॥२॥७॥

इत्थं यूपस्य पालाशं प्रतिपाद्य तत्रापि ब्रह्मसारस्य पशुविरोधिवमल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरणं क्रमेण प्रतिपादयति । प्रकर्षेण सहते अभिभवतीति प्रसहो बलम् फलिवति (? फलति) नुक्नाम (?) अल्पवाचक इत्यर्थः । वक्रः सन्नतोक्षणाग्रश्च भवति स कपोतो कपोताख्यस्त्रीपक्षिसंनिवेशसाम्यात् ॥२॥३॥७॥

इत्थं यूपार्हवाजोतस्ववृष (?) चाभिधाय यूपप्रमाणमाह ॥१॥ आस्यभागयोर्ववश्यकर्तव्यतामाह । पशुविशसनप्रेषमध्ये अस्त्रा रक्षः संसृजतादिति यः प्रेषभागस्तेन रक्षोभ्यः स्वभागप्रदानं कृतं भवतीति लोकदृष्टान्तेन दर्शयति ॥२॥ पञ्चवयवपाकविषयकं विधिविशेषमाह । शुक् मरणजन्यः शोकः ॥३॥ वपावदानस्य पञ्चावतवप्रकारं सम्पादयति । धानाकारम्भादिपञ्चद्वयसाध्यवाद्यज्ञः पाङ्क्तः लोमवड्मांसास्थिमज्जाव्यपञ्चधातुमयवात्पशुः पाङ्क्तः ॥४॥४॥७॥

अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानं तद्दार्ढ्याय (?) द्यय Cod.) कर्तव्यनिमित्तं विधातुमाख्यायिकामाह । यथा लोके रथादिचक्रं आलम्बनकाष्ठादिराहित्येन भूमावस्थितं (!) सद्वृत्तति (?) सद्वलति Cod.) ॥१॥ एनमग्निमायतनात्स्थानात् बाधेरन् किञ्चिदुपद्रवं कुर्युः प्र वा यापयेयुः यजमानादन्यत्र गमयेयुर्वा ॥३॥१॥८॥

अथाहवनीयात्प्राक् प्रवृत्ते (?) त्प्राक्प्रवृत्ते Cod.) औत्तरवेदिकेऽग्नौ (उत्तर° Cod.) पशुयागः कर्तव्य इति विधातुमग्निराहितादिभेदेन चातुर्विध्यं दर्शयति ॥१॥२॥८॥

अयास्य पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नौ वेति त्रयो देवा विकल्पिता इति दर्शयित क्रमेण तं-तं पक्षं सोपपत्तिकमाह ॥१॥ पशुबन्धस्य (?) पशुवस्य Cod.) प्राणात्मकतां तत्परिज्ञातुः पशुनातिहितुतां (?) समर्थयते ॥४॥ विहितस्य पशोरुक्तप्राणहृपतोपपादनाय तस्यैवाग्न्या[द्या]दित्याक्षरैर्देवतामयवोपपादनायाख्यायिकामाह । तमुक्त्वा पशुमेताभिः प्रसिद्धाभिः समिद्धोऽग्न्येत्यादिभिः[राग्रीभिः]राग्रीणात् अतर्पयत् ॥५॥ तं निःप्राणवेनोक्त्वा मादित्यलक्षणं पशुं प्राचो दिक् हे गतप्राण पशो प्राणेत्युक्तानुप्राणत् । नाभिक्वेदादृष्यं पञ्च ब्राह्मणानेनमनुप्राणितेति ब्रूयात् इतिशब्देन दिक्प्रतिप्रकारः (?) कृत्रितप्र° Cod.) प्रदर्शयति पञ्च ब्राह्मणान्पञ्च दिक्ववस्थाप्य प्रागादिक्रमेण प्राणेत्येवमादिकमुक्त्वा शिशोरुपरि सम्प्रक्षिपतेत्यर्थः (?) । अनेन प्राण एव पशुबन्ध इत्यस्य वासना प्रदर्शिता भवति ॥६॥ यद्यत्कामयेथा इति [क° ५.] प्रजापतिना यद्वत्तं तस्य स्वीकारं दर्शयति ॥७॥ लेलयतश्चपलस्य ॥८॥ चाकश्यमानाः भृशं पश्यन्-इव वर्तमाना अपि ॥१०॥३॥८॥

स्पृत्याख्यान्हेमान्पशुप्रायश्चित्ततया विधातुमाख्यायिकामाह । सम्राड्दुधां प्रवर्ग्यदोह-
नार्थं गाम् । तेन च सहसत्रिण उपेत्यामन्त्रयां चक्रिरे ॥१॥ विकृष्टं विकारं प्राप्तं यज्ञमनु
अहमपि विकारं प्राप्स्ये ॥२॥ प्रतिख्याय निराकृत्य । हे केशिन् वया घर्मदुघाया गोः अजिनं
ग्रीवासु धृतम् एतान्येव एतादृशान्येवाजिनानि मृगेषु भवन्ति उपलभ्यन्ते अथैषां मध्ये पृष्टीः
अल्पशरीरा मृगोः अपिशौर्यं विशरणं कृत्वा पचामहे तदीयं कृष्णाजिनं मे ग्रीवासु आबद्धम्
एवं तेन खण्डिकेनोक्ते स राजा नेति हेत्वाच अयमभिप्रायो न भवतीति किंतु हे भगवन्
॥३॥ अमुष्मै (!) केशिने एवेदं सर्वं प्रजा भविष्यति मम न भविष्यति प्रजा[या] विद्यादि-
तृपाया (? द्वादशपाया Cod.) अस्मत्तोऽपगतवात् परमहं लोकी विद्याप्रदानसुकृतेन परलो-
कवान् एवं भविष्यामि ॥५॥ सा तऽइति घर्मधुगिति (!) घर्मः प्रवर्ग्यः तदर्थं या उच्यते
सा घर्मदुघा (!) । एवमुपदिष्टः स केशी ततो देशादुत्ससाद् विनष्टो[ऽभूत्]स्मादेतर्हि इदा-
नीमपि वर्तमानाः प्रजाः केशिनीरेव (!) केशवत्यः एव अथवा केशिसम्बन्धिन्यो ज्ञायन्ते
के[शिना] वृद्धिकारविद्याया लब्धवात् ॥६॥४॥८॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये-
कादशमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥११॥ ॥

VARIOUS READINGS.

What regards the edition of this *kāṇḍa* and the next following two
I am greatly indebted to the liberality of the Imperial Government of
France, which enabled me to collate here in Berlin during summer
1854 three mss. belonging to the Imperial library of Paris (= P), viz.
D. 146 for the eleventh, D. 159 for the twelfth, and D. 160 for the
thirteenth *kāṇḍa*.

Adhyāya १. २. २ दशत आहुतीः Say. - ८ तद्यथैकैव AP. - *ibid.* लो-
कांस्तिसृभिराप्नोति AP. - ३. १ यथेष्टि Say. - ३ यस्मान्नानुनिर्वपेत् AP. - ४. २
अपयन्ति P. - ५. २ नैतदुपतपदा° AP. - ६. २ स इदमेव Say. - १४ अधिदेवता
Say. as a compound, against the accent. - १६ परमाद्वाऽएष स्थाना° Say. -

२३ ऽस्या भूयिष्ठं Sây. - २४ Sây. seems to read यदा वृष्टिः, against the accent: he takes अबलीयसः as accus. plur. instead of ablat. singul. - ३. १ अनवानन्यजे° A. अनवानन्त्यजे° P. अनवानम् Sây. (°नमिति). - ३. ५ शृणिया° AP. - ८. ६ सर्वतनुरेव Sây. —

Adhyāya २. ३. ४ अन्वे । स यो AP. - ibid. अन्वे वेद महद्देवाव्वां AP. - १ °लवान्धानांतर्वान AP. - ४. ३ ह्यियमसविव AP. - ५. ४ मेधमारभते Sây. - ६ °कृद्विषं प्रायश्चित्तं P. °कृद्विषन्प्राशित्तं Sây. - १३ आत्मयाज्ञी श्रेयाश्न्दे° AP. - ७. २३ विश्रवन्मि° Sây. - २६ °जिघांसन् Sây. —

Adhyāya ३. ३. २ सत्रियाः Sây. —

Adhyāya ४. १. १ उदीच्यान्वृतो AP. - ६ दुर्वरिणानि Sây. - १४ पलितो भवत्यय AP. - १५ यदाज्यहविषा एवानु° A. - २. १ प्रतिप्रति न्वा AP. - ibid. अकृत् Sây. - २ °संसिज° Sây. - १ °त्कृपण न्वा A. °त्कृपणमन्वा P. °कृपणं नु वै Sây. - ibid. अकृत् Sây. - १३ °दनुयुव न्वा AP. Sâyana's explanation is अनुयुपन्निव (instead of °युवन्निव). The Kāṇvaçakhâ reads at १. २. ५. १ अनुयुवमिवाहुः instead of the अनुव्यमिवासुः of the Mādhyandinâs. - ३. १८ विराट्क्रीविराट्छ्रियाः A. - २० Sây. seems to read अङ्गविद्वा°. —

Adhyāya ५. १. ४ तस्यै ह्यधि—अन्तेन Sâyana against the accent. - ७ अग्रेव Sây. - ११ °प्रजिग्युः A. - १४ घृतेनाभ्यज्य Sây. - २. ३ गुल्फौ Sây. - १ कुर्याद्यत्वा AB. यद्वै Sây. - ३. ८ उपाकृतानि Sây. - ibid. (and in the following kândikâs) पुरा अचिरात् Sâyana against the accent. - ४. ५ समित्स्वात्मा° AP. Sây. - ६ दध्म A. दध्म P. - १३ दध्म A. दध्म P. - १४

बुल्व A. बुल्व P. Read: बुल्वो. - ५. १ अधीरवत् AP. - १२ सत्रं समतन्वत् Sây. - १३ दानवा AP. - ibid. परिशिष्यन्ति Sây. - ६. ७ यद्यर्वागिरसः AP. - ibid. विद्वानयर्वागिरसो A. prima manu. विद्वानयर्वागिरसो A. sec. manu. P. - ८ °ह्रासपुराणं गाथा AP. — ७. १ यशोलोकपत्ति° Sây. as a compound, against the accent. - ibid. The accent shows, that पृच्यमानः is to be taken as a medium of the fourth class! - २ परमताकाष्ठा Sây. as a compound, against the accent. - १० कुंभ्यां A. sec. manu. कुंभ्यां Sây. —

Adhyāya ६. १. ३ भोः पुरुषान्वा AP. thus also in the following kânḍīkās, though alternating with °षान्वा. - ७ चकाराद्गवा A. चकाराग्वा P. — २. १ वै वैदेहो P. - २ विष्यंद्माना° A. विष्यंद्माना° P. —

Adhyāya ७. २. २ Sây. seems to read उत्तेनमकृत्तथाः. - ६ वाज्याद्यूष्म° P. - ८ °ह्राणमुच्यते Sây. — ४. ३ विष्यंदेत P. —

Adhyāya ८. १. १ Sây. seems to read क्लृत्ति instead of क्रन्देत् - ३ °द्यस्यैते पशवो भवन्ति Sây. - ३. २ °कान्यथागोष्ठमेक A. °कान्यथागोष्ठमेक P. prima manu. - ५ आप्रियो instead of आप्र्यो! — ४. १ जघान स सत्रिण A. pr. m. जघान स ह ससत्रिण A. sec. m. P., but ससत्रिन् is ādyudātta at १२. १. १. १! Sây. has: तेन च सहसत्रिण उपेत्यामन्त्रयां चक्रिरे! - ३ मेदमदृषो A. - ५ आमहणीयाः AP. - ibid. अमुष्मै एवेदं Sây. - ६ सा ते धर्मदुघा Sây. —

ओम् । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तमेतद्विष्मन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते ते-
 षां गृहपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयं वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोक इदं सर्वं प्र-
 तिष्ठितं गृहपताऽउ वै ससन्निधः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवैतत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते
 ॥१॥ अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्या ओ-
 षधय ओषधीस्तदनेन लाकेन संधाति तस्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेत स
 यद्वैतावत्तरेणान्यो दीक्षेतौषधीस्तदनेन लोकेन नानाकुर्यादुहोषुका ह स्यस्त-
 स्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥२॥ अथोद्गातारं दीक्षयति । पर्जन्यो वाऽउद्गा-
 ता पर्जन्याडु वै वृष्टिर्जायते वृष्टिं तदोषधिभ्यः संधाति तस्मादितावत्तरेणान्यो
 न दीक्षेत स यद्वैतावत्तरेणान्यो दीक्षेत वृष्टिं तदोषधिभिर्नानाकुर्याद्वर्षुको ह
 स्यात्तस्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥३॥ अथ होतारं दीक्षयति । अग्निर्वै हो-
 ताधिदेवतं वाग्ध्यात्ममन्त्रं वृष्टिरग्निं च तद्वाचं चान्नेन संधाति तस्मादितावत्तरे-
 णान्यो न दीक्षेत स यद्वैतावत्तरेणान्यो दीक्षेताग्निं च तद्वाचं चान्नेन नानाकु-
 र्यादशनायुका ह स्युस्तस्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेतैतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥४॥
 अथाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वाऽअध्वर्युर्वाग्धोता मनश्च तद्वाचं च सं-
 दधाति तस्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्वैतावत्तरेणान्यो दीक्षेत मनश्च त-
 द्वाचं च नानाकुर्यात्प्रमायुका ह स्युस्तस्मादितावत्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥५॥ अथ
 ब्रह्मणे ब्राह्मणाहसिनं दीक्षयति । तं हि सोऽन्वथोद्गात्रि प्रस्तोतारं दीक्षयति
 तं हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति तं हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्था-

ता दीक्षयति ॥ ६ ॥ अथाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातारं नेष्टा दीक्षयति । तच्छि सोऽन्वे-
 तेषां वै नवानां कृत्तिमन्वितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणानेवैधेत दधाति त-
 था सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माच्छोकात्प्रयन्ति ॥ ७ ॥ अथ ब्रह्मणो पो-
 तारं दीक्षयति । तच्छि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रतिहर्तारं दीक्षयति तच्छि सोऽन्वथ
 होत्रेऽश्वाकं दीक्षयति तच्छि सोऽन्वेतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥ अथा-
 ध्वर्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तच्छि सोऽन्वथ ब्रह्मणाऽग्नीध्रं दीक्षयति तच्छि
 सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यां दीक्षयति तच्छि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुं दी-
 क्षयति तच्छि सोऽन्वेतांश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥ अथोन्नेतारश्च । स्नातको
 वा ब्रह्मचारी वा न्यो वादीक्षितो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति क्वाहुः सैषानु-
 पूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वांसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञं कल्पयन्ति यज्ञ-
 स्य कृत्तिमनु सन्निष्ठां योगक्षेमः कल्पते सन्निष्ठां योगक्षेमस्य कृत्तिमन्वा तस्या-
 र्धस्य योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्थे यज्ञन्ते ॥ १० ॥ तेषां वाऽऽन्नेतोत्तमो दीक्षते ।
 प्रथमोऽवभृथाऽदुदायतामुदैः प्राणो वाऽऽन्नेता प्राणमेवैधेत दुभयतो दधाति तथा
 सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माच्छोकात्प्रयन्ति सैषानुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं
 विद्वांसो दीक्षिरंस्तदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अद्याया वै देवाः । दीक्षां निरमिमतादित्यै प्रायणीयश्च सोमात्क्रयं विक्षोराति-
 थ्यमादित्यात्प्रवर्ग्यश्च स्वधाया उपसदोऽग्नीषोमाभ्यामुपवसथमस्माच्छोकात्प्रायणीय-
 मतिरात्रश्च ॥ १ ॥ संवत्सराच्चतुर्विंशमरुः । ब्रह्मणोऽभिप्लवं क्षत्रात्पृथग्मग्नेरभिजि-
 तमद्भ्यः स्वरसाम्ना आदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामान इन्द्राद्विजितमुक्ता पृथ्वा-
 भिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी विश्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दशरा-
 त्रिकं पृथक् षडरुमेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥ संवत्सराद्दशमरुः । प्रजापते-
 र्महाव्रतश्च स्वर्गाच्छोकादुदयनीयमतिरात्रं तदेतत्संवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेत-

त्संवत्सरस्य जन्म वेदा ह्यस्माद्भेद्यान्जायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संव-
त्सरो भूवा देवान्येति ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ ॥

यद्वै दीक्षन्ते । अग्नाविष्णुश्च देवते यजन्तेऽग्नाविष्णु देवते भवत्यग्नाविष्णोः
सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥१॥ अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । अदितिमेव देवतां
यजन्तेऽदितिर्देवता भवत्यदितेः सायु° ॥२॥ अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोममेव दे-
वतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य सायु° ॥३॥ अथ यदातिथ्येन यजन्ते ।
विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति विष्णोः सायु° ॥४॥ अथ यत्प्रवर्ग्येण
यजन्ते । आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवत्यादित्यस्य सायु° ॥५॥
अथ यदुपसद उपयन्ति । एता एव देवता यजन्ते या एता उपसत्स्वेता देवता
भवत्येतासां देवतानां सायु° ॥६॥ अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नी-
षोमाविव देवते यजन्तेऽग्नीषोमौ देवते भवत्यग्नीषोमयोः सायु° ॥७॥ अथ यत्प्रा-
यणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रेऽएव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवत्यहोरा-
त्रयोः सायु° ॥८॥ अथ यच्चतुर्विंशमरूपयन्ति संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्स-
रो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायु° ॥९॥ अथ यदभिप्लव्यं षडरूपयन्ति । अर्ध-
मासांश्च मासांश्च देवता यजन्तेऽर्धमासाश्च मासाश्च देवता भवत्यर्धमासानां च मा-
सानां च सायु° ॥१०॥ अथ यत्पृथ्व्यं षडरूपयन्ति । ऋतून्नेव देवता यजन्तऽऋ-
तवो देवता भवत्यृतूनां सायु° ॥११॥ अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव देव-
तां यजन्तेऽग्निर्देवता भवत्यग्नेः सायु° ॥१२॥ अथ यत्स्वरसाम उ यन्ति । अप एव
देवतां यजन्तऽआपो देवता भवत्यपां सायु° ॥१३॥ अथ यद्विपुच्छमुपयन्ति ।
आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवत्यादित्यस्य सायुज्यं सलोकतां
जयत्युक्ताः स्वरसामानः ॥१४॥ अथ यद्विश्वाजितमुपयन्ति । इन्द्रमेव देवतां यजन्त
ऽइन्द्रो देवता भवतीन्द्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयत्युक्तौ पृथ्वाभिप्लवौ ॥१५॥

अथ यद्गोऽग्रायुषी उपयन्ति । मित्रावरुणाविव देवते यजन्ते मित्रावरुणौ देवते
भवन्ति मित्रावरुणयोः सायु० ॥ १६ ॥ अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान्दे-
वतां यजन्ते विश्वे देवा देवता भवन्ति विश्वेषां देवानां सायु० ॥ १७ ॥ अथ यद्दा-
शरात्रिकं पृथ्वा षडरुमुपयन्ति । दिश एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति
दिशां सायु० ॥ १८ ॥ अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । इमानेव लोकान्देवता यजन्त
ऽइमे लोका देवता भवत्येषां लोकानां सायु० ॥ १९ ॥ अथ यद्दशममरुमुपयन्ति
। संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायु० ॥ २० ॥
अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्र-
जापतेः सायु० ॥ २१ ॥ अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्रा स्वर्गे
लोके प्रतितिष्ठन्ति तान्यदि पृथ्व्युः कामय देवतां यजध्वे का देवता स्य कस्यां
देवतायां वसथेत्यत एवैकतमां ब्रूयुर्यस्यै तु नेदिष्ठं स्युरेते ह वै सति सद एते
हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सन्नसदो हैवेतरे स यो हैवं विदुषां दीक्षि-
तानां पापकं सत्त्वे कीर्तयेदेतेभ्यस्त्वा देवताभ्य आवृश्चाम इत्येनं ब्रूयुः स पा-
पीयान्भवति श्रेयाऽस आत्मना ॥ २२ ॥ स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशे
महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रतऽएव महाव्रतं तं ह स्मैतं पूर्वऽउपयन्ति
त्रिमहाव्रतं ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः सऽशितव्रता अथ यऽउ हैनमप्ये-
तर्हि तथोपेयुर्यथामपात्रमुदकऽआसिक्ते विभ्रित्येदेव हैव ते विभ्रित्येयुर्यथु-
यन्ति तदेषां सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्वरुद्धं भवति ॥ २३ ॥
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादाविव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्यां हि प्रय-
न्ति तयोर्यकुलं तद्गो वृषं यत्कलं तद्गत्रेर्नखान्येवौषधिवनस्पतीनां वृषमूत्र
चतुर्विंशमरुहुरोऽभिप्लवः पृष्ठं पृथ्वः ॥ १ ॥ अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम-

एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्धा विषुवानिमएवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥२॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्चजित् । उक्तौ पृथ्वाभिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽश्रायुषीऽश्रद्भानि दशरात्रो मुखं महाव्रतः कृस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो कृस्ताभ्याः क्युग्लि तयोर्गुह्यं तदङ्गो रूपं यत्कृत्तं तद्विर्नखान्ये नक्षत्राणाः रूपः स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो ह्येवमेतः संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रज्ञया पशुभिरस्मिंलोकेऽमृतवेनामुष्मिन् ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [७५.] ॥ ॥

समुद्रं वाऽहते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुस्तादृक्त् ॥१॥ गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमरुः । यथोपपन्नदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेयः पृथः ॥२॥ गाधमेव प्रतिष्ठाभिजित् । यथोपपन्नदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्योत्क्रामत्यूरुदग्धं एव प्रथमः स्वरसामा जानुदग्धो द्वितीयः कुल्फदग्धस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान्कुल्फदग्ध एव प्रथमोऽर्वाकसामा जानुदग्धो द्वितीय ऊरुदग्धस्तृतीयः ॥३॥ गाधमेव प्रतिष्ठा विश्रजित् । यथोपपन्नदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयः पृथः प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेये गोऽश्रायुषी प्रस्नेयो दशरात्रः ॥४॥ गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपन्नदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन क्युत्स्नान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्त् ॥५॥ तदाहुः । कति संवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडह्वा इति द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शतेऽङ्कथ्यानामिति नु यऽङ्कथ्यात्स्वरसाम्न उपयन्ति ॥६॥ अथ येऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशे शतेऽङ्कथ्या-

नां द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहा इति नु संवत्सरस्याप्तिः ॥७॥ द्वादश वै मा-
साः संवत्सरस्य । तेषामिततेज इन्द्रियं यत्पृष्ठानि तद्यन्मासि-मासि पृष्ठान्युपयन्ति
मासश एव तत्संवत्सरस्य तेज आप्नुवन्त्यथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुव-
न्तीत्युपरिष्ठाद्विषुवतो विश्वजितः सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयत्येवमु त्रयोदशस्य मासस्य
तेज आप्नुवन्ति ॥८॥ एतद्द स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः संवत्सराय
न्वाऽअहं दीक्षिष्यऽइति तः ह पितोपेक्ष्योवाच वेत्य न्वायुष्मत्संवत्सरस्य गा-
धप्रतिष्ठा इति वेदेति होवचैतद् तद्विद्वानुवाच ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [२. १.] ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोऽज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्त्यन्यतोऽज्योतिः पृथ्व इतोमे
वै लोका अभिप्लवा उभयतोऽज्योतिषो वाऽऽग्ने लोका अग्निनेत आदित्येनामुत
ऋतवः पृथोऽन्यतोऽज्योतिषो वाऽऽस्तव एष एषां ज्योतिर्य एष तपति ॥१॥
देवचक्रे वाऽएते पृथ्वप्रतिष्ठिते । यज्ञमानस्य पाप्मानं तृहृतो परिप्लवेते स यो
हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकः सत्त्वे कीर्तयत्येते ह्यस्य देवचक्रे शिरश्छिन्तां
दशरात्र उद्धिः पृथ्वाभिप्लवौ चक्रे ॥२॥ तदाहुः । यत्समेऽएव चक्रे भवतोऽथेते
विषमा स्तोमाः कथमस्येते समा स्तोमा-स्तोमा उपेता भवन्तीति यदेव षडन्या-
न्यहानि षडन्यानि तेनेति ब्रूयात् ॥३॥ पृथ्वाभिप्लवौ तत्त्वे कुर्वीतेति ह स्माह
पैङ्ग्यः । तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि च संचारयेदिति स यत्संचारयति तस्मादिमे
प्राणा नाना सत्त एकोतयः समानमूतिमनुसंचरन्त्यथ यत्र संचारयेत्प्रमायुको य-
ज्ञमानः स्यादिष ह वै प्रमायुको योऽन्यो वा बधिरो वा ॥४॥ नवाग्निष्टोमा मा-
सि सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानिवैधेतद्धाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तयो ह
न पुरायुषोऽस्माद्लोकात्प्रयन्ति ॥५॥ एकविंशतिरूक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सं-
वत्सरस्य पञ्चऽर्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो य एष तपत्येताम-
भिसम्पद्यः स एतया सम्पदा मासि-मासि स्वर्गं लोकः रोहति मासशः स्वर्गं

लोकः समञ्जतः एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च हृन्दः ॥ ६ ॥ चतुस्त्रिंशदग्निष्टो-
 मा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासां देवताना-
 मास्याः एक उक्थ्यः षोडशिमानन्नं वाऽउक्थ्यो वीर्यः षोडशी ॥ ७ ॥ एतेन वै
 देवाः । वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नुवत्सर्वान्कामानाप्नुवत् तथोऽएवैष एतेन
 वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नोति सर्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृथ्वाभिप्लवाऽऽप्येवेया-
 त्संवत्सराय दीक्षित एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥ अथादित्याश्च ह वाऽअग्निरसश्च । उ-
 भये प्राजापत्या अस्पृद्धन्त वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्वंऽइति ॥ ९ ॥ त-
 ऽअदित्याः । चतुर्भि स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्टैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त
 यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥ अन्वच्च-इवाङ्गिरसः । सर्वे स्तोमैः सर्वैः पृ-
 ष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशन्त्यदस्पृशन्तस्मात्पृथः ॥ ११ ॥ अभिप्लवः षड्रुः
 । षड्रुहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहुः पञ्च क्यहानि भवन्ति यद्भेव प्रथममस्त-
 उत्तममभिप्लवश्चतुररुश्चवारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्यञ्चदशः सप्तदश एकविंश
 इत्यभिप्लवस्यरुस्यावृद्धि ज्योतिर्गौरापुरभिप्लवो द्यहो द्वे क्येव सामनी भवतो
 बृहद्भयन्तरेऽएवाभिप्लव एकाहु एकाहुस्यो हि स्तोमैस्तायते चतुर्णामुक्थ्यानां
 द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यतियन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोम एवमु सप्ताग्निष्टोमाः
 सम्पद्यन्ते ॥ १२ ॥ प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुहः कऽअरुणौ ब्रह्मच-
 र्यमुवास तः क्वाचार्यः पप्रह कुमार कति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति
 ॥ १३ ॥ ॥ शतम् ६००० ॥ ॥ दशेति होवाच । दश वाऽइति होवाच दशाक्षरा
 विराड्रिराजो यज्ञः ॥ १४ ॥ कति वेवेति । नवेति होवाच नव वाऽइति होवा-
 च नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥ कति वेवेति । अष्टेति होवाचाष्टौ
 वाऽइति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥ कति वेवेति । सप्तति
 होवाच सप्त वाऽइति होवाच सप्त हृन्दाऽसि ननुऽहोभिः हृन्दोभिः यज्ञस्तायते

प्लवः पिता पृथुस्तस्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृथमुपरिष्ठाद्विषुवतः
 पूर्वमुपयत्यभिप्लवमुत्तरं तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान्पितोपजीवत्युप ह वाऽएनं पूर्व-
 वयसे पुत्रा जीवत्युपोत्तरवयसे पुत्रान्जीवति य एवमेतद्वेद ॥ ४ ॥ तदाहुः । यच्च-
 तुर्विंशमरुह्येत्य प्रेयात्कथमनागूर्ती भवतीति यदेवाद् प्रायणीयमतिरात्रमुपयति
 तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यद्वादश मासाः संवत्सरस्यथैतदरुह्येत्येति यद्विषु-
 वतमवरेषामेताश्च परेषामित्यवरेषां चैव परेषां चेति ह ब्रूयादात्मा वै संवत्स-
 रस्य विषुवानङ्गानि मासा यत्र वाऽआत्मा तदङ्गानि यत्रोऽङ्गानि तदात्मा न
 वाऽआत्माङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमङ्गान्यतिरिच्यत एवमु हैतदवरेषां चैव परे-
 षां च भवति ॥ ६ ॥ अथ ह वाऽएष महासुपर्णा एव यत्संवत्सरः । तस्य यान्यु-
 रस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्युपरिष्ठातोऽन्यतर
 आत्मा विषुवान्यत्र वाऽआत्मा तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वाऽआत्मा
 पक्षावतिरिच्यते नात्मानं पक्षावतिरिच्येते एवमु हैतदवरेषां चैव परेषां च भ-
 वति ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्पुरस्ताद्विषुवत ऊर्ध्वान्स्तोमान्षण्मासानुपयति षडुपरि-
 ष्ठातोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्युपरिष्ठातोऽन्यतरः ऊर्ध्वान्स्तोमा उपेता भवन्तीति यमेवामूर्ध्वस्तोमं दशरात्र-
 मुपयन्ति तेनेति ब्रूयादेवेभ्यो ह वै महाव्रतं न तस्ये कथमूर्ध्वं स्तोमैर्विषुवतमु-
 पागातावृत्तैर्मामिति ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऊचुः । उप तं यज्ञक्रतुं जानीत य ऊर्ध्व-
 स्तोमो येनेदमाप्रवामेति त एतमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमपश्यन्त्संवत्सरविधं तस्य यः
 पृथः षडरुह्यतवः स इमे लोकाश्छन्दोमाः संवत्सरो दशममरुह्येतेनैनादाप्रुवंस्त-
 देभ्योऽतिष्ठत तिष्ठते ह वाऽग्रस्मै महाव्रतं य एवमेतद्वेद ॥ ९ ॥ अथ वाऽअतो
 ऽङ्गामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोह्यति चतुर्विंशेन
 महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं पृथेन परं पृथमभिजिता विश्वजितः स्वस्वसामभिः
 परात्स्वस्वसाम्नोऽथैतदरुह्यन्म्याद्वं यद्विषुवतमभि ह वै श्रेयाःसः रोहति नैन

प्रापीयानभ्यारोहति य एवमेतद्वेद ॥१०॥ अथ वाऽअतोऽङ्गां निवाहः । प्राय-
णीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशत्याङ्गे निवहति चतुर्विंशमहुरभिप्लवायाभिप्लवः पृथ्वाय
पृथोऽभिजितेऽभिजित्स्वरक्षामभ्यः स्वरक्षामानो विषुवते विषुवात्स्वरक्षामभ्यः
स्वरक्षामानो विश्वजिते विश्वजित्पृथ्वाय पृथोऽभिप्लवायाभिप्लवो गोऽआयुभ्यां गो
ऽआयुषी दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयो
ऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठायाऽअन्नाद्याय ॥११॥ तानि वाऽएतानि । य-
ज्ञारण्यानि यज्ञक्षत्राणि तानि शतः-शतः रथाङ्गयान्यक्षरेण तानि येऽविद्वांस
उपयन्ति यथारण्यान्यां मुग्धांश्चरतोऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि
सचन्तेऽथ ये विद्वांसो यथा प्रवाहत्प्रवाहमभयादभयमेवः कैव ते देवतायै दे-
वतामुपसंयन्ति ते स्वस्ति स्वर्गं लोकाः समश्नुवते ॥१२॥ तदाहुः । कति संवत्स-
रस्याहानि पराञ्चि कत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ या-
नि पुनः-पुनस्तान्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह वैवैनान्युपासीत षडह्योर्क्षावृत्तिमन्वा-
र्तते ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥७ [२. ३.] ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति
वागेवारम्भाण्यमर्हर्वाचा क्षारभन्ते यद्यदारभन्ते ॥१॥ अयमेव दक्षिणो हस्तो
ऽभिप्लवः षडहः । तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनः स-
वनमिदं तृतीयसवनं गायत्र्या आयतने तस्मादियमासाः क्रुसिष्ठा ॥२॥ इदमेव
द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनः सवनमिदं तृतीयसवनं त्रि-
ष्टुभ आयतने तस्मादियमासौ वर्षोयिषी ॥३॥ इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रा-
तःसवनमिदं माध्यन्दिनः सवनमिदं तृतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमा-
सां वर्षिष्ठा ॥४॥ इदमेव चतुर्थमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनः
सवनमिदं तृतीयसवनं विराज आयतनेऽन्नं वै विराट् तस्मादियमासामन्नादितमा

॥ ५ ॥ इदमेव पञ्चममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं पङ्क्तिरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासां प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥ इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनमतिहन्दस आयतने तस्मादयमासां वर्षिष्ठो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादिदं फलकं कृषिष्ठं स इतोऽभिप्लवः षडहः स इतः स इतः स इत आत्मा पृथः ॥ ७ ॥ एतद्द्व स्म वै तल्लिप्ताः पृथः । प्लवत्तऽश्व वाऽअभिप्लवास्तिष्ठतीव पृथ इति प्लवत्तऽश्व ह्ययमङ्गिस्तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥ शिर एवास्य त्रिवृत् । तस्मात्तन्निविधं भवति त्रिगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥ ग्रीवाः पञ्चदशः । चतुर्दश वाऽएतासां कट्टकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेतन्मिर्णवीभिः सतीभिर्गुरुं भारं कुरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥ उरः सप्तदशः । अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्यऽउरः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥ उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अत्ररुदरे कुत्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥ पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पर्श्वस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवि तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥ अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वाऽएतस्य कट्टकराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशं तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥ अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिज्ञित् । यदिदमक्षः शुक्लः स प्रथमः स्वरसामा यत्कृत्वा स द्वितीयो यन्मण्डलः स तृतीयो नासिके विषुवान्यदिदमक्षो मण्डलः स प्रथमोऽर्वाक्सामा यत्कृत्वा स द्वितीयो यत्कृत्वा स तृतीयः ॥ १५ ॥ अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वज्ञित् । उक्तौ पृथ्वाभिप्लवौ याववच्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽअङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतमुदान एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन क्षुद्यन्ति स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो ह्येवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति प्रज्ञया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतवेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [७६.] ॥ ॥

यद्वात्माकि । इदं त्रिवृदेति सर्वमन्योऽन्यमभिसम्पद्यमानम् । कथं स्वियज्ञः
 पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्ते ॥ १ ॥ यदूर्धा स्तोमा अनुयन्ति । यज्ञ-
 मभ्यावर्तन् सामभिः कल्पमानाः । कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयु-
 जो भवन्ति ॥ २ ॥ प्रायणीयोऽतिरात्रः । चतुर्विंशमुहश्चवारोऽभिप्लवाः पृथ इत्ये-
 ते । कथं स्वित्ते पुं ॥ ३ ॥ अभिज्ञिता स्वरसामानः । अभिक्लृप्ता उभयतो विषुव-
 त्तमुपयन्ति । कथं स्वित्ते पुं ॥ ४ ॥ त्रिवृत्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिंशन्ता-
 श्चतुरक्षरेणा । कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्तीति ॥ ५ ॥
 शिरस्त्रिवृत् । पञ्चदशोऽस्य ग्रीवा उर आङ्गः सप्तदशाभिक्लृप्तम् । एकविंशमुदरं
 कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शूस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥ अभिप्लवा उभयतोऽस्य बाहू । पृष्ठं
 पृथ इति धीरा वदन्ति । अनूकमस्य चतुरक्षरेणा संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति
 ॥ ७ ॥ कर्णावस्याभिज्ञिद्विश्चिञ्च । अक्ष्यावाङ्गः स्वरसामाभिक्लृप्ते । नस्य प्राणं वि-
 षुवन्तमाङ्गुर्गोऽप्रायुषी प्राणवित्पृथिवी ॥ ८ ॥ अङ्गान्यस्य दशरात्रमाङ्गः । मुखं
 महाव्रतं संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति । सर्वस्तोमं सर्वसामानमेतं संवत्स-
 रमध्यात्मं प्रविष्टम् । समं धीर आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टयेऽज्ञातशो-
 कः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. १.] ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकं संवत्सर इत्येकमत्र तत्समं द्वे वै संव-
 त्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समं त्रय ऋतवः संवत्सरस्य त्रय इमे
 पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं चतुरक्षरो वै संवत्सरश्चतुरक्षरोऽयं यजमानोऽत्र तत्समं
 पञ्चर्तवः संवत्सरस्य पञ्चमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं षडृतवः संवत्सरस्य ष-
 डिमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं सप्तर्तवः संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणा अत्र
 तत्समम् ॥ १ ॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं
 त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समं

चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाश्चतुर्विंशोऽयं पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गु-
 लः तत्समः षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः षड्विंशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विं-
 श्यावत्र तत्समम् ॥२॥ त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च । संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि
 च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं त्रीणि च शतानि षष्टिश्च संवत्सर-
 स्याह्वानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समः ॥३॥ सप्त च
 वै शतानि विंशतिश्च । संवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विंशतिश्च पु-
 रुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥४॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शता-
 नि । संवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदश कृत्वः क्षिप्राणि याव-
 न्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व एतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदश
 कृत्व इदानीनि यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदश कृत्वः प्राणा यावन्तः प्राणास्ता-
 वन्तोऽना यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता या-
 वन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका
 वर्षन्ति ॥५॥ एतद्द्व स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्षन्तं वेदा-
 ह्मस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥६॥ तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । श्रमादन्यत्र परिवर्तमा-
 नस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कति कृत्वः प्रा-
 णिति चाप चानितीति ॥७॥ तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः । शतः शतानि पुरुषः समे-
 नाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति
 चाप चानितीति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥१० [३. २.] ॥

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषां पञ्च शतानि संवत्सराणां प-
 र्यवेतान्यासुर्येदः सर्वमेव शश्याम ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि हन्दाऽसि ॥१॥
 ततो देवाः । एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यंस्तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्या-
 श्रुवतायातयामा वाऽअस्य वेदा अयातयाम्या ह्यास्य त्रया विद्ययार्विज्यं कृतं भ-

वति य एवमेतद्वेद ॥२॥ तदेतद्यज्ञस्यायात् याम । ओ श्रावयास्तु श्रीषड्भवे ये य-
 ज्ञामहे वीषडिति तासां वाऽएतासां पञ्चानां व्याकृतीनां सप्तदशाक्षराण्यो आ-
 वयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यज्ञामहेऽइति पञ्चा-
 क्षरम् ॥३॥ द्यक्षरो वषट्कारः । स एष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतं चाध्यात्मं च
 प्रतिष्ठितः स यो ह्येवमेतत् सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं
 वेद प्रतिष्ठिति प्रजया पशुभिरस्मिंलोकेऽमृतवेनामुष्मिन् ॥४॥ ते ह देवा ऊ-
 चुः । उप तं यज्ञक्रतुं जानीत यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो
 यः सहस्रसंवत्सरेण समानुयादिति ॥५॥ ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् । पृथस्य ष-
 उहस्याङ्गः सवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि हन्दाऽसि ॥६॥
 पृथमेव षउहम् । द्वादशाहस्याङ्गः सवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भ० ॥७॥ द्वादशाह-
 मेव । संवत्सरस्याङ्गः सवमप० ॥८॥ संवत्सरमेव । तापश्चित्तस्याङ्गः सवमप० ॥९॥
 तापश्चित्तमेव । सहस्रसंवत्सरस्याङ्गः सवमप० ॥१०॥ स वै संवत्सरं दीक्षाभिरिति
 । संवत्सरमुपसद्भिः संवत्सरत् सुत्याभिः ॥११॥ स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरिति । पू-
 र्वार्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्धेऽथ यत्संवत्सरमुपसद्भिर्मध्यमेव तेन सहस्र-
 संवत्सरस्यावरुन्धेऽथ यत्संवत्सरत् सुत्याभिरुत्तमार्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्या-
 वरुन्धे ॥१२॥ स वै द्वादश माहान्दीक्षाभिरिति । द्वादशोपसद्भिर्द्वादश सुत्याभि-
 र्क्तत्पृ० त्रि० शतपृ० त्रि० शदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽयत्तत्
 बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथोऽएवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यत्तत् बृहत्या
 स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तमेवैतेनैवंविद्वरुन्धे ॥१३॥ तद्वाऽए-
 तत् । त्रयत् सह क्रियतेऽग्निर्य महुडक्यत् स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरिति संवत्स-
 रमुपसद्भिस्तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवतोऽथ यत्संवत्सरत् सुत्याभिरिति तेनोऽएवास्य
 महुडक्यमाप्तं भवति स वाऽएष एव सप्तदशसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चित्त एष

प्रज्ञानां प्रज्ञात्यै यत्तापश्चितः ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥११ [३. ३.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः
॥ कण्डिकासंख्या १३२ ॥ ॥

पुरुषः ह नारायणं प्रज्ञापतिरुवाच । यज्ञस्व-यज्ञस्वेति स होवाच यज्ञस्व-
यज्ञस्वेति वाव त्वं मामात्य त्रिरयक्षि वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिनेन
सवनेनादित्यास्तृतीयसवनेनार्थं मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्तावेवाहुमाह ऽइति ॥१॥
स होवाच । यज्ञस्वेवाहुं वै ते तद्वक्ष्यामि यथा तऽउक्त्यानि मणिरिव सूत्रऽओ-
तानि भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥२॥ तस्माऽउ हतुडुवाच । प्रातःस-
वने बह्विष्यवमानऽउद्गातारमन्वारभासै श्येनोऽसि गायत्रहन्दा अनु वारभे स्व-
स्ति मा सम्पारयेति ॥३॥ अथ माध्यन्दिने पवमाने । उद्गातारमन्वारभासै सुप-
र्णोऽसि त्रिष्टुहन्दा अनु वारभे स्वस्ति मा स पारयेति ॥४॥ अथ तृतीयसवन
ऽअर्भवे पवमाने । उद्गातारमन्वारभासाऽऋभुरसि जगच्छन्दा अनु वारभे स्वस्ति
मा सम्पारयेति ॥५॥ अथ सऽस्थितेषु-सऽस्थितेषु सवनेषु जपेः । मयि भर्गो म-
यि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥६॥ अयं वै लोका भर्गः । अन्तरिक्षलोको
महो द्यौर्यशो येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥७॥ अग्निर्वै भर्गः । वायुर्मह आदित्यो
यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥८॥ ऋग्वेदो वै भर्गः । यजुर्वेदो महः सामवेदो य-
शो येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥९॥ वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्यशो येऽन्ये प्राणा-
स्तत्सर्वम् ॥१०॥ तद्विद्यात् । सर्वालोकाणात्मन्नधिषि सर्वेषु लोकेष्वात्मानमधाऽ
सर्वान्देवानात्मन्नधिषि सर्वेषु देवेष्व्वात्मानमधाऽ सर्वान्वेदानात्मन्नधिषि सर्वेषु
वेदेष्वात्मानमधाऽ सर्वान्प्राणानात्मन्नधिषि सर्वेषु प्राणेष्व्वात्मानमधाऽ इत्युक्त्वा वै
लोका अक्षिता देवा अक्षिता वेदा अक्षिताः प्राणा अक्षिताऽ सर्वमक्षिता इ वा
ऽअक्षितमुपसक्रामत्यप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवमेतद्विद् ॥११॥ ब्राह्म-
णम् ॥१ [३. ४.] ॥

सावित्रो ह स्मैतं पूर्वे पशुमालभते । अथैतर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता
 स प्राजापतिरिति वदत्तस्तस्मात्संन्युष्याग्नींस्तेन यजेरन्गृह्यतेरेवाग्निषु ययेदं ज्ञा-
 धन्या पत्नीः संयाजयन्ति तस्यां नोऽप्यसदिति ते ततो यदन्वितां दीक्षन्ते ॥ १ ॥
 तड् वाऽआहुः । नानाधिह्या एव सूर्यदि दीक्षितस्योपतपेत्तार्थतोऽग्निहोत्रं जु-
 ह्वद्वसेत्स यद्यगदो भवति सऽसृज्येन पुनरुपह्वयन्ते यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्नि-
 भिर्दहन्त्यावाग्निभिरितरे यजमाना आसतऽइति तदहैवाहिताग्निः कर्म समानधि-
 ह्यास्त्वेव भवन्ति तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे ॥ २ ॥ तदाहुः । यत्संवत्सराय
 संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥
 तदाहुः । यत्सं० कथमेषां पौर्णमासो हविरनन्तरितं भवतीत्याज्येन च पुरोडा-
 शेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौ-
 पासनैरिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषामामासास्यो हविरनन्तरितं
 भवतीति दद्या च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषामाग्रय-
 णष्टिरनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्सं० कथ-
 मेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवतीति पयस्येति ब्रूयात् ॥ ८ ॥ तदाहुः । य-
 त्सं० कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्
 ॥ ९ ॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयात्
 ॥ १० ॥ ते वाऽएवमेते यज्ञक्रतवः । संवत्सरमपियन्ति स यो ह्येवमेतां यज्ञक्रतू-
 नां संवत्सरोऽपीति वेदायस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥ संवत्सरस्य समता
 वेदितव्या । एकं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्त्रयः पञ्चाशतं पुरस्ता-
 द्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रयः पञ्चाशतमुपरिष्ठाद्विंशतिशतं पुरस्ताद्विषुवत उ-
 क्थ्यान्यहान्युपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्ठादिति नु यऽउक्थ्यान्स्वरसां उपयन्ति
 ॥ १२ ॥ अथ येऽग्निष्टोमान् । षट्पञ्चाशतं पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति षट्-

१. अशतमुपरिष्ठात्सप्तदश७ शतं पुरस्ताद्विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति सप्तदशमु-
परिष्ठात्षट् पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्ठात्त्रिंशतं पुरस्ताद्विषुवतः
षडहानुपयन्ति त्रिंशतमुपरिष्ठादेषा ह्यस्य समता समेन ह वाऽअस्याव्यूहना-
न्यूनानतिरिक्तेन यनेनेतं भवति य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [३. ५.] ॥
तृतीयोऽध्यायः [७७.] ॥ ॥

दीर्घसत्त्व७ ह वाऽएतऽउपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वत्येतद्वै जरामर्य७ सत्त्वं यद्-
ग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥ तदाहुः । यदेतस्य दीर्घस-
त्त्विणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा विद्यायात्सं वा चरेयुः किं तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति कुर्वन्ति हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तदु तन्नाद्रियेतेमान्वा
ऽएष लोकाननुवितनुते योऽग्नीऽआधत्ते ॥ २ ॥ तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः ।
अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीयः कामं न्वाऽएषु लोकेषु
वयाऽसि युक्तं चायुक्तं च सं चरन्ति स यदि ह्यस्याप्यन्तरेण ग्रामोऽग्नीन्विषयात्रै-
व मे का चनार्तिरस्ति न रिष्टिरिति हैव विद्यात् ॥ ३ ॥ त्रयो ह वाव पशवो
ऽमेध्याः । दुर्वराह ऐउकः आ तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्संचरेत्किं
तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्हपत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयान्निवपतो
यत्तीदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयऽर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतन्मो भ-
स्मनास्य पद्मपिवपाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादासान्वा
ऽअयं यज्ञमानस्यावाप्सीत्क्षिप्रे परमासानावस्यते ज्येष्ठगृह्य७ रोत्स्यतीतीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्यमेव कुर्यात् । उदस्थालीं वैवोदकमण्डलं वादाय गार्ह-
पत्याद्यऽआहवनीयान्निवपन्निद्यादिदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयैवऽर्चा यज्ञो वै वि-
ष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतनोति यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य
शान्तिरिद्विरेवै नत्तहत्या शमयत्यतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं

दोक्ष्यमानः स्कन्देत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्वि-
रूपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाच्च नोची स्याली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्राय-
श्चित्तेनैवाभिमृश्याद्विरूपनिनीय यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥ ॥ शतम् ६१०० ॥ ॥

अथ यत्र स्कन्नः स्यात् । तदभिमृशेदस्कन्नधित प्राज्ञनीति यदा वै स्कन्दत्यग् धी-
यते यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वाऽइयः रेतः पयस्तदस्यां योनौ रेतो दधा-
त्यनुध्या क्वास्य रेतः सितं प्रजायते य एवमेतद्वेदामुतो वै दिवो वर्धन्तीष्टैषधयो
वनस्पतयः प्रजायन्ते पुरुषाद्वित स्कन्दति पशुभ्यस्तत इदः सर्वं प्रजायते तद्विद्या-
द्वयसी मे प्रजातिरभूद्भुः प्रजया पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥ अथ
यत्रावभिन्नः स्यात् । तदुदस्याली वैवोदकमण्डलं वा निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्टं
यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तहान्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्ये-
ताभिर्व्याकृतिभिरेता वै व्याकृतयः सर्वप्रायश्चित्तीस्तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कु-
रते तानि कपालानि संचित्य यत्र भस्मोद्धृतः स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोक्ष्यमानोपविशेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति ताः
क्वैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थादिव्यदितिरितीयं वाऽअदितिरिमामेवास्माऽएतदुत्थाप-
याम इति वदन्त आयुर्यज्ञपतावधादित्यायुरेवास्मिंस्तद्धम् इति वदन्त इन्द्राय कृ-
ण्वतो भागमितीन्द्रियमेवास्मिंस्तद्धम् इति वदन्तो मित्राय ८०० प्राणाय चेति प्राणो-
दानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्धम् इति वदन्तस्तां तस्यामाहुत्यां
ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिं वाऽएषा पाप्मानं यजमानस्य प्रति-
दश्योपाविक्तदार्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चाम इति वदन्तः ॥ ९ ॥ तदु हो-
वाच याज्ञवल्क्यः । अश्रद्धधानेभ्यो कैभ्यो गौरः कामत्यार्त्यो वाऽआहुतिं विध्य-
तीत्यमेव कुर्यादएतेनैवैनां विपिष्योत्थापयेदिति तथैवाहो धावृणोऽश्वो वा-
श्चतरो वा गदायेत बलीवर्दो वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्तप्रजितेन यमधानः

समीप्सति तच्च समश्नुतः एवमेवैतया दण्डप्रजितया तोत्तप्रजितया यच्च स्वर्गं लो-
कच्च समीप्सति तच्च समश्नुते ॥ १० ॥ अथ होवाचारुणिः । द्यौर्वाऽएतस्याग्निहोत्र-
स्याग्निहोत्रयमेव वत्सो योऽयं पवतः इयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वाऽएवं विदु-
षोऽग्निहोत्री नश्यति क्व क्यसौ नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रीवत्सो नश्यति क्व
क्षेष नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते क्व होयं भिद्येत श्रियो वै पर्ज-
न्यो वर्षति तद्विद्याह्नेमाणं मे महिमानमधारयमाणोपाविद्धह्येयान्भविष्यामीति
तामात्मन्येव कुर्वीतात्मन्येव तद्धियं धत्तः इति ह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म
॥ ११ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोक्ष्यमाना वाश्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
स्तम्बमाह्वय ग्रासयेदेतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. १.] ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहति किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणं कृत्वान्वाहार्यपचनं परिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्नेन ह्यपयिवा
तस्मिंस्तूष्णीं जुहुयादनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्राजापत्यमग्निहोत्रच्च सर्वं वा
ऽअनिरुक्तं तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते तां तस्यामाहुत्यां ब्राह्मणाय दद्या-
द्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिं वाऽएषा पाप्मानं यज्ञमानस्य प्रतिदृश्य दुहे या लो-
हितं दुहः श्रुतिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादनार्ति-
नैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं दो-
क्ष्यमानममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यं मन्यते
प्रयतमेतन्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सते बीभत्सताश्च
तु देवा इत्यमेव कुर्याद्गार्हपत्यादुल्लं भस्म निरुक्ष्य तस्मिन्नेन दुहते भस्मंस्तूष्णीं नि-
नयेदद्विन्देत्तद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥
तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं दोहितममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
यऽएवैतेऽङ्गारा निवृणा येष्वधिश्रयिष्यन्भवति तान्प्रत्युक्ष्य तस्मिन्नेन दुहते भस्मंस्तूष्णीं

निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्य० ॥३॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधि-
 श्रितममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति यः एवैतेऽङ्गारा निवृणा
 येष्वधिश्रितं भवति तेष्वेनत्तूष्णीं जुहुयात्तदुतमहुतं यदहैनत्तेषु जुहोति तेन हुतं
 यद्वै-अन्नेवैवापुमापद्यति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्य० ॥४॥ त-
 दाहुः । यदधिश्रितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 तदेवैनदभिपर्याधाय विष्यन्दयेदथो खल्वाहुरेतावती सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चि-
 त्तिरित्येतदेव तत्र कर्म ॥५॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीतं स्कन्देत्किं
 तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन
 जुहुयाद्यु नीची सुकस्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनि-
 नीय यत्स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् ॥६॥ तद्वैके । प्रतिपरेत्य यत्स्था-
 ल्यां परिशिष्टं भवति तेन जुहोति तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽएतद्यदग्निहोत्रं
 यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रति न्वाऽअयं स्वर्गाहोकाद्वारुक्षन्नास्येदं स्वर्ग्यमिव भ-
 विष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥७॥ इत्यमे कुर्यात् । तदेवोपविशेद्यत्स्थाल्यां
 परिशिष्टं स्यात्तदस्माऽउन्नीयाहरेयुस्तद्वैकऽउपवल्कले हुतोहिष्टं वाऽएतद्यात-
 याम वाऽएतन्नैतस्य होतव्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वाऽएतद्यातयामथैनद-
 विरातश्चनं कुर्वते तस्माद्यत्स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात्तदस्माऽउन्नीयाहरेयुर्यद्यु तत्र
 न स्याद्यदन्यद्विन्देत्तदग्नावधिश्रित्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तददो हवोन्ने-
 श्यामीत्युक्तं भवत्यथात्र यथोन्नीतमेवास्माऽउन्नीयाहरेयुस्तेन कामं जुहुयादेतदेव
 तत्र कर्म ॥८॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीतममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यं मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न
 वै देवाः कस्माच्चन बोभत्सन्तऽइति तद्वैकऽउत्तिच्य हृदयन्ति तदु तथा न कु-
 र्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्परासिञ्चत न्वाऽअयमग्निहोत्रं क्षिप्रेऽयं यजमानः परासे-

ह्यतः इतीश्वरो ह तथैव स्यादित्यमेव कुर्यादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनी-
 यद्वेदेभ्यः भस्म निरुह्य तस्मिन्नेन दुह्ये भस्मस्तूलीं निनयेदद्विरूपनिनयत्यद्विरे-
 दाग्नौत्यथ यदन्यद्विन्दे तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं
 स्रुच्युन्नीतमुपरिष्ठादववर्षेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्ठान्मा
 शुक्रमागन्तुप मां देवाः प्राभूवज्ज्ञेयान्भविष्यामीति तेन कामं जुहुयादेतदेव तत्र
 कर्म ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥ ॥

तदाहुः । यत्पूर्वस्यामाहुत्याहुः हुतायामथाग्निरनुगहेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चि-
 त्तिरिति यं प्रतिवेशाः शकलं विन्देत्तमभ्यस्याभिजुहुयाद्वारौ-दारावग्निरिति वद-
 न्दारौ-दारौ ह्येवाग्निर्यद्युः अस्य हृदयं व्येव लिखेद्विरण्यमभिजुहुयादग्नेर्वाऽऽतद्रे-
 तो यद्विरण्यं य उ वै पुत्रः स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्विरण्यमभिजुहुयादे-
 तदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीय उद्धृतः पुराग्निहोत्रादनुगहेत्किं तत्र
 कर्म का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात्स
 यद्यपि शतमेव कृवः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगहेद्गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधा-
 याग्निहोत्रं जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्य गार्हपत्योऽनुगहेत्किं
 तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः कैकऽउल्मुकादेव निर्मन्थन्ति यतो वै पुरुष-
 स्यान्ततो नश्यति ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिह तः इति वदन्तस्तदु तथा न
 कुर्यादुल्मुकाः ह वै वादाय चरेयुर्लुम्बुकस्य वावत्रश्चमित्यमेव कुर्यादुल्मुकादुल्मु-
 रमादाय तमरण्योरभिविमथीयादुप ह तं काममाप्नोति य उल्मुकमथ्यऽउपो तं
 योऽरण्योरेतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः किं तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वाऽऽतौ सम्पद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजां च पशूंश्च निर्द-
 हस्तदभिमन्त्रयेत समितः संकल्पेथाः सम्प्रियौ रोचिन्तु सुमनस्यमानौ इषमूर्ज-
 मभि संवसानौ ॥ सं वां मनाऽसि सं व्रता समुचित्तान्याकरम् अग्ने पुरीषा-

धिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहीति शान्तिमेवाभ्यमितद्वदति यजमानस्य
 प्रजायै पशूनामहिंसायै ॥४॥ यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमते
 ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्तसदृशं सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रघ्नावाज्यभागौ
 विराजौ संयाज्येऽअथैते याज्यानुवाक्येऽअग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृह्यतिर्गुवा
 ह्व्यवाऽऽजुह्वास्य इत्यथ याज्या वः ह्यग्नेऽअग्निना विप्रो विप्रेण सत्सता सखा
 सख्या समिध्यसऽइति शान्तिमेवाभ्यमितद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसा-
 याऽएतदेव तत्र कर्म ॥५॥ तदाहुः । यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगहे-
 त्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः कैके तत एव प्राञ्चमुद्धरन्ति प्राणा वा
 ऽअग्नयः प्राणानेवास्माऽएतदुद्धराम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र
 ब्रूयात्प्राचो न्वाऽअयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौत्सीन्मरिष्यत्ययं यजमान इतीश्वरो
 ह तथैव स्यात् ॥६॥ अथ कैके प्रत्यञ्चमाद्धरन्ति । प्राणोदानाविमाविति वदन्त-
 स्तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽएतद्यदग्निहोत्रं यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रति न्वा
 ऽअयः स्वर्गाल्लोकाद्वारुक्षन्नास्येदः स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥७॥ अथ कैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्यन्ति । तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूया-
 दग्नेर्न्वाऽअयमधि द्विषन्तं भ्रातृव्यमजीजनत क्षिप्रेऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो जनिष्यते प्रि-
 यतमः रीत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥८॥ अथ कैकेऽनुगमय्यान्यं मन्यन्ति ।
 तस्याशां नेयादपि यत्परिशिष्टमभूत्तदजीजनत नास्य दायादश्चन परिशेक्ष्यतऽइ-
 तीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥९॥ इत्यमेव कुर्यात् । अरण्योऽग्नी समारोक्ष्योदङ्मुद-
 वसाय निर्मथ्य जुह्वदसेत्तथा ह न कां चन परिचक्षां करोति नवावसानऽउऽअ-
 स्याभितोरात्रः हुतं भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४. ३.] ॥ ॥

अथ प्रातर्भस्मान्युद्धृत्य । गोमयेनालिप्यारण्योरेवाग्नी समारोक्ष्य प्रत्यवस्यति
 मथित्वा गार्हपत्यमुद्धृत्याहवनीषमाहृत्यान्वाहार्यपचनमग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं

पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रघ्नावाज्यभागौ वि-
 राजौ संयाज्येऽश्रयेते याज्यानुवाक्ये वेत्या हि वेधोऽश्रधनः पथश्च देवाञ्जसा
 अग्ने यज्ञेषु सुकृतवित्यथ याज्या देवानामपि पन्थामगन्म यद्वक्त्रवाम तदनुप्रवो-
 ढुम् अग्निर्विद्वान्स यज्ञात्सेडु होता सोऽश्रधरात्स ऋतून्कल्पयातीत्यग्निर्वै प-
 थिकृत्पथामपिनेता स एवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म ॥१॥ तदाहुः ।
 यस्याग्नयः सः सृज्येरन्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्तादृहन्नभीयात्-
 द्विद्यात्परस्तान्मा शुक्रमगन्नुप मां देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य
 हृदयं व्येव लिखेद्गगने विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव स-
 प्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽश्रयेते याज्यानुवाक्ये
 वि ते विधग्वातज्ञातासोऽअग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति तुविम्रक्षासो दिव्या
 नवग्वा वनावनन्ति धृषता रुजन्त इत्यथ याज्या त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो हो-
 त्राविदं विविचि७ रत्नधातमम् गुहा सन्त७ सुभग विश्वदर्शतं तुविधणसि७ सु-
 यज्ञं धृतश्रियमित्यथो हृ यो द्विषतो भ्रातृव्याद्याविवृत्सेत तत्काम एतया यजेत
 वि हैवास्माद्वर्तत एतदेव तत्र कर्म ॥२॥ यद्वयमितो दृहन्नभीयात् । तद्विद्यादभि-
 द्विषन्तं भ्रातृव्यं भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्गगने
 संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त° ऽश्रयेते याज्यानु-
 वाक्ये परस्याऽअधि संवतोऽवरौ१॥ऽअभ्यान्तर यत्राहमस्मि तां१॥ऽअवेत्यथ या-
 ज्या मा नोऽअस्मिन्महाधने परावर्गारभूद्यथा सं वर्ग७ स७ रयिं जयेत्यथो हृ
 यो द्विषतो भ्रातृव्यात्संविद्वृत्तेत तत्काम एतया यजेत स७ हैवास्माद्वृङ्क्तेऽएतदेव
 तत्र कर्म ॥३॥ तदाहुः । यस्य वैद्युतो दहेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमगन्नुप मां देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य
 हृदयं व्येव लिखेद्गगनेऽसुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त°

अथैते याज्यानुवाक्येऽस्वग्ने सधिष्टव सौषधीरुनुरुध्यसे गर्भे सन्जायसे पुन-
 रित्यथ याज्या गर्भेऽस्योषधीनां गर्भे वनस्पतीनाम् गर्भा विश्वस्य भूतस्याग्नि
 गर्भेऽअपामसीति शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यज्ञमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसाया
 एतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥ तदाहुः । यस्याग्नयोऽमेध्यैरग्निभिः संसृज्येरन्किं तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरित्यधये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त
 अथैते याज्यानुवाक्येऽअग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः शुची रो-
 चतऽआहुत इत्यथ याज्योदेः शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते तव ज्योतीऽष्य-
 र्चय इति शान्तिमेवा० ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमिया-
 त्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादपप्रयन्ति त-
 दस्मै व्यृथते यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽउभावा-
 हतुरनुद्धृतमस्याभ्यस्तमयादिति तत्रेत्यं कुर्याद्भरितः क्लिरणं दर्भं प्रबध्य पश्चाद्धर्तवै
 ब्रूयात्तदेतस्य त्रपं क्रियते य एष तपत्यर्ह्वाऽएतद्भो त्रपं क्रियते पवित्रं दर्भाः
 पवत्येवैनं तद्येधमादीप्य प्राञ्चः कर्तवै ब्रूयाद्वाक्षणा अर्षेय उद्धरेद्वाक्षणा
 वाऽअर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्धयति तमुपसमाधाय प्र-
 तिपरित्य गार्हपत्यऽआज्यमधिश्चित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा स-
 मिधमुपसंगृह्य प्राडुदाद्भवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स यथा ब्राह्मणमावत्थवासिनं क्रुद्धं यत्तमुक्षवेकृतो-
 पमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप हैनमावर्तन्तऽएतदेव तत्र
 कर्म ॥ ६ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किं तत्र कर्म का प्रा-
 यश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्माद्रूषिवाऽसोऽपप्रयन्ति तदस्मै व्यृथते
 यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्या-
 भ्युदगादिति तत्रेत्यं कुर्याद्भजतः क्लिरणं दर्भं प्रबध्य पुरस्ताद्धर्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो

वृषं क्रियते रात्रिर्वै मास्तद्वात्रि वृषं क्रियते पवित्रं दर्भाः पवयत्येवैनं तद्वे-
 द्वादीप्यान्वञ्च कर्तवै ब्रूयाद्वाक्काणा अर्षेय उद्धरेद्वाक्काणो वाऽअर्षेयः सर्वा
 देवताः सर्वाभिरेवैनं तदेवताभिः समर्धयति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य
 आज्यमधिश्चित्योद्वास्योत्पूषावेक्ष्य यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्रा-
 जुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं ज्ञान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवे-
 भ्यः स्वाहेति सोऽसवेव बन्धुर्न ह वै तत्र का चनार्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा
 प्रायश्चित्तिः क्रियतऽएतदेव तत्र कर्म ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥६ [४. ४.] ॥ चतुर्थो
 अध्यायः [७८.] ॥ ॥

तदाहुः । यदेष्ट दीर्घसूच्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्म्रियेत जुहुयुरस्त ॥३३॥ नाऽइति
 तद्वै के होतव्यं मन्यन्तऽआहुतिरिति तदु तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै
 यदेनऽ शवदक्षायाऽइव जुहुयुर्यज्ञाय वाऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य-
 माणास्तृप्रऽ सचते ॥१॥ अथ हैकऽआहुः । एवमेवान्वाहिता अहूयमानाः शयी-
 रन्निति तदु तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनऽ शवदक्षायाऽइवेन्धी-
 रन्यज्ञाय वाऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणास्तृप्रऽ सचते ॥२॥ अथ
 हैकेऽरण्योः । अग्नी समारोक्ष्य निदधति तमाहुते निर्मन्यन्ति तदु तथा न कुर्या-
 दतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनऽ शवदक्षायाऽइव निर्मन्येयुर्यज्ञाय वाऽएष आ-
 हुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणास्तृप्रऽ सचते ॥३॥ इत्थमेव कुर्यात् । निवा-
 न्यवत्सामेष्टवै ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादार्तं वाऽएतत्पयो यन्निवान्यवत्सायाऽआ-
 र्तमेतदग्निहोत्रं यन्मृतस्य तदार्तं नैव तदार्तं निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥४॥ तदप्युप-
 मास्ति । यद्धौ रथौ मृदितौ समागृहेताऽ स्यादेवान्यतरः स्यदयेति ॥५॥ तस्य वा
 एतस्याग्निहोत्रस्यो चारुः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दो-
 हयत्यथैवं पितृणाम् ॥६॥ नाङ्गारिष्वधिश्नयति । यद्वाङ्गारिष्वधिश्नयेदेवत्रा कुर्याद्गार्ह-

त्याडुलं भस्म दक्षिणा निरुद्धं तस्मिन्नेनदधिश्चयति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति
 ॥७॥ नावज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्वावज्योतयेद्यदपः प्रत्यानयेद्देवत्रा
 कुर्यान्न त्रिः प्रतिष्ठाप७ हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठाप७ हरेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदेव निक-
 र्षन्हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥८॥ नोन्नेष्यामीत्याहुः । न चतुरुन्नयति य-
 द्वाोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदेव तूष्णीं न्यकर्ष्यस्यति पितृदे-
 वत्यमेवैनत्तत्करोति ॥९॥ नोपरिष्ठात्समिधमभ्यस्य हरति । यद्वाोपरिष्ठात्समिध-
 मभ्यस्य हरेद्देवत्रा कुर्यादधस्ताडुपास्य हरति पितृदेव० ॥१०॥ नोत्तरेणा गार्हप-
 त्यमेति । यद्वाोत्तरेणा गार्हपत्यमियाद्देवत्रा कुर्यादक्षिणेन गार्हपत्यमेति पितृदेव०
 ॥११॥ अथ यान्यमून्युदीचीनायाणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणायाणि तानि क-
 रोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहुवनीये समिधमभ्याधाय सव्यं ज्ञान्वाच्य स-
 कृदेव तूष्णीं न्यकर्ष्यस्यति पितृदेव० नोदिङ्गयति नोपमृष्टे न प्राश्नाति नोडक्षति
 पितृदेव० ॥१२॥ तदाहुः । यदेष दीर्घसूच्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्म्रियेत कथमेनम-
 ग्निभिः कुर्युरिति त७ हैके दग्धाहुरन्ति तमाहुतमग्निभिः संप्रापयन्ति तडु तथा न
 कुर्याद्यथान्यस्यां योनौ रेतः सित्त सदन्यस्यां प्रजिज्ञानयिषेत्तादृक्तदस्थीन्येतान्याहुत्य
 कृत्ताग्निने न्युप्य पुरुषविधि विधायोर्णाभिः प्रह्लाद्याज्येनाभिधार्य तमग्निभिः समुपो-
 षेत्तदेन७ स्वाद्योनेः प्रजनयतीति ॥१३॥ त७ हैके ग्रामाग्निना दहन्ति । तडु
 तथा न कुर्यादेष वै विश्वात्क्रव्यादग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्र७ सपशु७ समत्तोः
 ॥१४॥ अथ हैके प्रदव्येन दहन्ति । तडु तथा न कुर्यादेष वाऽअशान्तोऽग्निः स
 हैनमीश्वरः सपुत्र७ सपशुं प्रदग्धोः ॥१५॥ अथ हैकऽउल्मुक्येन दहन्ति । तडु
 तथा न कुर्यादेष वै रुद्रियोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्र७ सपशुमभिमत्तोः ॥१६॥
 अथ हैकेऽन्तरेणाग्नीश्चितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषत्येतद्वै यजमानस्यायतनं
 यदन्तरेणाग्नीनिति तडु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयान्मध्ये न्वाऽअयं ग्रामस्या-

शङ्खनमजीजनत क्षिप्रेऽस्याशसनं जनिष्यते प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यात् ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥७ [५. १.] ॥ ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्तं चेद्यज्ञमानं मन्येत यत्रैवास्माऽआ-
शसनं जोषितः स्यात्तदरण्योर्ग्री समारोह्य निर्मथ्य जुह्वदसेत्स यदास्माच्छोका-
द्यज्ञमानः प्रेयात् ॥१॥ अथैनमन्तरेणाग्नीश्रितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति
तड तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽऽण तस्मै यदेनः शवदक्यायाऽइव जुहुषुर्यज्ञा-
वाऽऽण आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रः सचते ॥२॥ इत्यमेव कु-
र्यात् । तिस्र एव स्थालीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि वावधाय
नाना त्रिधमिषु प्रवृत्ताते ये ततः संतापाद्गम्यो जायेरंस्तैरेनं दहेयुस्तथा ते-
रेव दग्धो भवति नो प्रत्यक्षमिव ॥३॥ तस्मादप्येतदृषिणाभ्यनूक्तम् । यो अग्नि-
रग्नेर्यज्ञायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्पारि येन प्रजा विश्वकर्मा ज्ञान
तमग्ने हेतुः परि ते वृणाक्किति यथऽर्कथा ब्राह्मणम् ॥४॥ अथैनं विपुरीषं कृत्वा
। अस्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति पुरीषं वाऽऽयं तत्पुरीषऽएवैतत्पुरीषं दधाति या
ह वाऽअस्यैषा वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति नेत्सृगा-
लः सम्भवदिति तड तथा न कुर्यात्क्षोधुका ह्यस्य प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षा-
ल्याज्येनान्वनक्ति मेध्यमेवैनत्तत्करोति ॥५॥ अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु । सप्त
हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वाऽअमृतः हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिंस्तदमृतं द-
धाति ॥६॥ अथैनमन्तरेणाग्नीश्रितिं चित्वा । कृत्वाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवं
प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपाद्य जुह्वं धृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणावादधाति सव्य
ऽउपभृतमुरसि ध्रुवां मुखेऽग्निहोत्रहवणीं नासिकयोः सुवौ कर्णयोः प्राशित्रह-
रणे शीर्षश्चमसं प्रणीताप्रणयः पार्श्वयोः शूर्पेऽउदरे पात्रीः समवत्तधानीं पृषदा-
न्यवतीः शिश्रस्यान्ते शम्यामाण्डयोर्त्ते वृषाः सृष्टुः सृष्टुः च मुसलं चातरे-

णोद्वञ्चन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे पाणौ स्फ्यम् ॥ ७ ॥ स एष यज्ञायुधी यज्ञ-
मानः । यथा बिभ्यदामोषमतीयादेवमेव योऽस्य स्वर्गे लोको जितो भवति त-
मभ्यत्येति तमेते संताप्या अग्नयो यथा पुत्राः पितरं प्रोषुषमागतः शिवमुपस्पृ-
शन्त्येवः शिवः क्वैतमुपस्पृशति प्र क्वैतं कल्पयति ॥ ८ ॥ तं यदि गार्हपत्यः
पूर्वः प्राप्नुयात् । तद्विद्यात्प्रतिष्ठ एनमग्निः पूर्वः प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिं-
लोके स्थास्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ९ ॥ अथ यद्याहुवनीयः । तद्विद्यान्मुख्य
एनमग्निः पूर्वः प्रापन्मुखतो लोकानक्षीषीन्मुखमेव तेऽस्मिंलोके भविष्यन्ति ये
ऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ १० ॥ अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यादन्नाद् एनमग्निः पूर्वः
प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमेव तेऽस्मिंलोकेऽस्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ११ ॥ अथ यदि
सर्वे सकृत् । तद्विद्यात्कल्याणं लोकमक्षीषीदित्येतान्यस्मिन्विज्ञानानि ॥ १२ ॥ तं
वाऽएताम् । यज्ञमानात्माहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गे लोको जितो
भवति तत आहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥ अथ यान्यश्ममयानि च मृन्म-
यानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्याद्बोद्धुमु कृ तं मन्यन्ते यस्तानि प्रति-
गृह्णात्यप एवैनान्यभ्यवहरेयुरापो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रति-
ष्ठापयति ॥ १४ ॥ अथैतामाहुतिं जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वान्यो ब्राह्म-
णः स्यादस्मात्त्वमधि ज्ञातोऽसि वदयं ज्ञायतां पुनः असौ स्वर्गाय लोकाय स्वा-
हेत्यनपेक्षमेत्याप उपस्पृशति ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [५. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः
॥ कण्डिकासंख्या १५ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [७१.] ॥ ॥

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता
आहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ स यद्यज्ञस्यार्हन् । यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य
जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहुवनीये यदि प्रसुतः अग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पर्व
स्रष्टते यदुल्लति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तथैतदेवतया यज्ञं भिषज्यति

तथा देवतया यज्ञं प्रतिसंस्थाति ॥२॥ स यद्येनं मनसाभिध्यातः । यज्ञो नोपन-
 मेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-७ कृतऽङ्-
 पैर्न यज्ञो नमति ॥३॥ अथ यद्येनं वाचाभिध्याकृतः । यज्ञो नोपनमेत्प्रज्ञापतये
 स्वाहेति जुहुयात्प्रज्ञापतिर्हि स तर्हि भवत्यप पा° ॥४॥ अथ यस्य राज्ञानमहेव
 । नाहुरन्त एयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो हि स तर्हि भ° ॥५॥ अथ यदि सातः
 । किञ्चिदाप्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्सविता हि स तर्हि भ° ॥६॥ अथ यदि
 दीक्षासु । किञ्चिदाप्येत विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्मा हि स तर्हि भ°
 ॥७॥ अथ यदि सोमक्रयण्याम् । किञ्चिदाप्येत पूजे स्वाहेति जुहुयात्पूषा हि स
 तर्हि भ° ॥८॥ अथ यदि क्रयायोपोत्थितः । किञ्चिदाप्येतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वा-
 हेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भ° ॥९॥ अथ यदि पण्यमानः । किञ्चि-
 दाप्येतासुराय स्वाहेति जुहुयादसुरो हि स तर्हि भ° ॥१०॥ अथ यदि क्रीतः ।
 किञ्चिदाप्येत मित्राय स्वाहेति जुहुयान्मित्रो हि स तर्हि भ° ॥११॥ अथ यद्यू-
 रावासन्नः । किञ्चिदाप्येत विज्जवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयाद्विज्जुर्हि स तर्हि
 शिपिविष्टो भ° ॥१२॥ अथ यदि पर्युक्ष्यमाणः । किञ्चिदाप्येत विज्जवे नरं धिषाय
 स्वाहेति जुहुयाद्विज्जुर्हि स तर्हि नरं धिषो भ° ॥१३॥ अथ यद्यागतः । किञ्चिदा-
 प्येत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स तर्हि भ° ॥१४॥ अथ यद्यासन्ध्यामा-
 सन्नः । किञ्चिदाप्येत वरुणाय स्वाहेति जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भ° ॥१५॥
 अथ यद्याग्नीध्रगतः । किञ्चिदाप्येताग्नेये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भ° ॥१६॥
 अथ यदि हविर्धानगतः । किञ्चिदाप्येतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो हि स तर्हि
 भ° ॥१७॥ अथ यद्युपावह्रियमाणः । किञ्चिदाप्येताथर्वणे स्वाहेति जुहुयादथर्वा
 हि स तर्हि भ° ॥१८॥ अथ यद्यङ्गुषु न्युतः । किञ्चिदाप्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः
 स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भ° ॥१९॥ अथ यद्याप्याध्यमानः । किञ्चि-

दापयेत वि॒ज्ञवः॑ आ॒प्रीतपा॒य स्वा॒हेति जु॒हुयाद्वि॒ष्णुर्हि स त॒र्हिा॒प्रीतपा॒ भ० ॥ २० ॥
 अथ य॒द्यभि॒षूय॒माणः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत॒ यमा॒य स्वा॒हेति जु॒हुयाद्य॒मो हि स त॒र्हि
 भ० ॥ २१ ॥ अथ यदि सन्ध्रि॒यमाणः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत वि॒ज्ञवे स्वा॒हेति जु॒हुयाद्वि॒ष्णु-
 र्हि स त॒र्हि भ० ॥ २२ ॥ अथ यदि पू॒यमानः कि॒ञ्चिदा॒पयेत वा॒यवे स्वा॒हेति जु॒-
 हुयाद्वा॒युर्हि स त॒र्हि भ० ॥ २३ ॥ अथ यदि पू॒तः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत शु॒क्राय स्वा॒हेति
 जु॒हुयादु॒क्रो हि स त॒र्हि भ० ॥ २४ ॥ अथ यदि क्षी॒रश्रीः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत शु॒क्राय
 स्वा॒हेति जु॒हुयादु॒क्रो हि स त॒र्हि भ० ॥ २५ ॥ अथ यदि सक्तु॒श्रीः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत
 मन्थि॒ने स्वा॒हेति जु॒हुयान्मन्थी॒ हि स त॒र्हि भ० ॥ २६ ॥ अथ यदि चम॒सेषू॒नीतः ।
 कि॒ञ्चिदा॒पयेत वि॒श्वेभ्यो दे॒वेभ्यः स्वा॒हेति जु॒हुयाद्वि॒श्वे हि स त॒र्हि दे॒वा भ० ॥ २७ ॥
 अथ यदि हो॒मायो॒द्यतः । कि॒ञ्चिदा॒पयेता॒सवे स्वा॒हेति जु॒हुयाद॒सुर्हि स त॒र्हि भ०
 ॥ २८ ॥ अथ यदि रू॒यमानः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत रु॒द्राय स्वा॒हेति जु॒हुयादु॒द्रे हि स
 त॒र्हि भ० ॥ २९ ॥ अथ य॒द्यभ्या॒वृत्तः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत वा॒ताय स्वा॒हेति जु॒हुयाद्वा॒तो
 हि स त॒र्हि भ० ॥ ३० ॥ अथ यदि प्र॒तिष्या॒तः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत नृ॒चक्ष॒से स्वा॒हेति
 जु॒हुयानृ॒चक्षा हि स त॒र्हि भ० ॥ ३१ ॥ अथ यदि भ॒क्ष्यमा॒णः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत भ॒क्षाय
 स्वा॒हेति जु॒हुयाद्भ॒क्षो हि स त॒र्हि भ० ॥ ३२ ॥ अथ यदि ना॒राश॒क्षे॒षु सन्नः । कि॒-
 चिदा॒पयेत पि॒तृभ्यो ना॒राश॒क्षेभ्यः स्वा॒हेति जु॒हुयात्पि॒तरो हि स त॒र्हि ना॒रा-
 श॒क्षो भ० ॥ ३३ ॥ अथ य॒द्यव॒भृथा॒योद्यतः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत सि॒न्धवे स्वा॒हेति जु॒हु-
 यात्सि॒न्धुर्हि स त॒र्हि भ० ॥ ३४ ॥ अथ य॒द्यभ्यव॒ह्रिय॒माणः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत स॒मुद्राय
 स्वा॒हेति जु॒हुयात्स॒मुद्रो हि स त॒र्हि भ० ॥ ३५ ॥ ॥ शतम् ६२०० ॥ ॥ अथ यदि प्र-
 पु॒तः । कि॒ञ्चिदा॒पयेत स॒लिला॒य स्वा॒हेति जु॒हुयात्स॒लिलो हि स त॒र्हि भ॒वत्य॒प
 पा॒प्मान॑ कृतः॒ उपै॒न यज्ञो न॒मति ॥ ३६ ॥ ता वा॒ऽएताः । चतु॒स्त्रिंश॒तमा॒ज्याहु॒-
 तीर्जु॒होति त्र्य॒स्त्रिंश॒द्दे॒वाः प्रजा॒णति॒श्चतु॒स्त्रिंश॒ एत॒ड ए॒वैर्दे॒वैर्य॒ज्ञं भिष॒ज्यति

सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसं दधाति ॥३७॥ ता ब्रह्मैव जुहुयात् । नाब्रह्मा ब्रह्मा वै य-
ज्ञस्य दक्षिणत आस्ते ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो गोपायति यदि तु ब्रह्मा न विद्या-
दपि य एव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्रह्माणं त्वामह्य ब्रह्मणातिसृष्टस्तासां वाऽह-
तासां व्याकृतीनां बन्धुता वसिष्ठो ह विराजं विदां चकार तां हेन्द्रोऽभिदध्यौ
॥३८॥ स होवाच । ऋषे विराजः ह वै वेत्य तां मे ब्रूहीति स होवाच किं
मम ततः स्यादिति सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाः रूपं च वा दर्शयेयेति
स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाः किमु स स्याद्यं त्वं रूपं दर्श-
येथा इति जीवस्वर्ग एवास्माहोकात्प्रेयादिति ॥३९॥ ततो हैतामृषिरिन्द्राय
विराजमुवाच । इयं वै विराडिति तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं त्वभते स एव श्रेष्ठो भ-
वति ॥४०॥ अथ हैतामिन्द्र ऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादयश्चा मरुत
उक्त्यात्ता ह स्मैताः पुरा व्याकृतीर्वसिष्ठा एव विदुस्तस्माद्वा स्म पुरा वासिष्ठ एव
ब्रह्मा भवति यतस्वेना अयेतर्हि य एव कश्चाधीते ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च
ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्नितः प्रतिशृणु-
याद्य एवमेता व्याकृतीर्विद ॥४१॥ ब्रह्मणाम् ॥ १ [६. १.] ॥ षष्ठोऽध्यायः
[८०.] ॥ ॥

विश्वरूपं वै वाष्टमिन्द्रोऽहन् । तं त्वष्टा हृतपुत्रोऽभ्यचरत्सोऽभिचरणीयम-
पेन्द्रः सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासृत्वा सोममपिबत्स विधुङ् व्यर्हि-
त्तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥१॥ तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् । सोऽज्ञः प-
शुरभवद्भूमोऽथ यत्पद्मभ्यस्ते गोधूमा यदश्रुभ्यस्तत्कुवलयम् ॥२॥ नासिकाभ्यामे-
वास्य वीर्यमस्रवत् । सोऽविः पशुरभवन्मेषोऽथ यद्वल्लेष्मणास्ता उपवाका यत्स्त्री-
हृता तद्वदरं ॥३॥ मुखादेवास्य बलमस्रवत् । स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये फे-
नास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥४॥ श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत् । तदेकशफमभ-

वदुश्चोऽश्वतरो गर्दभः ॥ ५ ॥ स्तनाभ्यामेवास् शुक्रमस्रवत् । तत्पयोऽभवत्यशूनं
 ज्योतिरुरस एवास्य हृदयाविषिरस्रवत् श्वेनोऽपाष्ठिकाभ्यक्षयसा ॥ ६ ॥
 नाभ्या एवास्य शूषोऽस्रवत् । तत्सोममवन्नाथो न हिरण्यं रेतस एवास्य वृ-
 पमस्रवत्तत्सुवर्णां हिरण्यमभवद्दिश्रदेवास्य रसोऽस्रवत्सा परिसुदभवत्तिग्मी-
 भ्यग्नेवास्य भामोऽस्रवत्सा सुराभवदन्नस्य रसः ॥ ७ ॥ मूत्रादेवास्यैजोऽस्रवत् । स
 वृकोऽभवदारण्याणां पशूनां जूतिवृध्यादेवास्य मन्युरस्रवत् व्याघ्रोऽभवदारण्या-
 णां पशूनां राजा लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत्स सिंहोऽभवदारण्यानां पशूना-
 मीशः ॥ ८ ॥ लोमभ्य एवास्य चित्तमस्रवत् । ते श्यामाका अभवंस्व एवास्या-
 णितितिरस्रवत्तोऽश्वत्यो वनस्पतिरभवन्मासेभ्य एवास्योर्गस्रवत् उडम्बरोऽभ-
 वदस्थिभ्य एवास्य स्वधास्रवत्स न्यग्रोधोऽभवन्मज्जभ्य एवास्य भक्षः सोऽपीथो
 ऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥ अथ ह वै
 तर्हि १ नमुचिनैवासुरेण सह चचार स ऐक्षत नमुचिरपुनर्वाऽश्रयमभूद्धत्तास्ये-
 न्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यं कुराणीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं वीर्यं सोमपी-
 थमन्नाद्यमकुरुत्स ह न्यर्णाः शिष्ये तं देवा उपसंजग्मिरे श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत्तमिमं
 पाप्मादिरुद्धत्तेमं भिषज्यामिति ॥ १० ॥ तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भि-
 षजौ स्थो युवमिमं भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भाग इति तेऽब्रुवन् एषो
 ऽजः स वां भाग इति तथेति तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥ ते सारस्वती-
 मब्रुवन् । त्वं वै भिषज्यमहि वमिमं भिषज्येति साब्रवीदस्तु मे भाग इति तेऽब्रु-
 वन् एषोऽविः स ते भाग इति तथेति तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥
 अथाब्रुवन् । एतावद्वाऽअस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्त्विति तथेति त-
 स्मादैन्द्र ऋषभो भवति ॥ १३ ॥ तावदश्विनौ च सरस्वती च । इन्द्रियं वीर्यं नमु-
 चेराकृत्य तदस्मिन्पुनरदधुस्तं पाम्ननोऽत्रापन्न सुत्रातं बतैनं पाम्ननोऽत्रास्महीति

तद्वाव सौत्रामण्यभवत्तसौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मानं
न७ कृते य एवमेतसौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद त्रयस्त्रिंशदक्षिणा भवन्ति
त्रयस्त्रिंशद्वि तं देवता अभिषज्यंस्तस्मादाहुर्भेषजं दक्षिणा इति ॥ १४ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ २ [७. १.] ॥ ॥

अप वाऽएतस्मात् । तेज इन्द्रियं वीर्यं क्रामति य७ सोमोऽतिपवतऽऊर्ध्वं
चावाच्च वा ॥ १ ॥ तदाहुः । अन्नं वाऽएतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन
ब्राह्मणः सोमवामी स यो वाऽअलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोति यो वालं पशुभ्यः
सन्पशून् विन्दते स सोमवामी पशवो हि सोम इति ॥ २ ॥ स एतमाश्विनं धू-
ममालभेत । सारस्वतं भेषमैन्द्रमृषभमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवैनं भि-
षज्यति सरस्वती भेषजं तपैवास्मै भेषजं करोतीन्द्र इन्द्रियं वीर्यं तेनैवास्मिन्नि-
न्द्रियं वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥ चक्षुर्वाऽअश्विनौ तेजः । यदाश्विनो भवति चक्षुरेवा-
स्मिंस्तत्तेजो दधात्यथो अत्र७ समान७ हि चक्षुश्च अत्र च ॥ ४ ॥ प्राणः सरस्व-
ती वीर्यम् । यत्सारस्वतो भवति प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्यं दधात्यथोऽपान७ समा-
न७ हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥ वागिन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिं-
स्तद्वलं दधात्यथो मनः समान७ हि वाक् मनश्च ॥ ६ ॥ आश्विनीरजाः । सारस्व-
तीरवीरैन्द्नीर्गाव इत्याहुर्यदेते पशव आलभ्यन्तऽएताभिरेव देवताभिरेतान्य-
शूनवरुद्धे ॥ ७ ॥ वडवानुशिशुर्भवति । यश एवैकशफमवरुद्धऽआरण्यानां पशू-
नां लोमानि भवन्त्यारण्यानां पशूनामवरुद्धौ वृकलोमानि भवन्त्योज एव जूति-
मारण्याणां पशूनामवरुद्धे व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्युमेव राज्यमारण्यानां पशू-
नामवरुद्धे सिंहलोमानि भवन्ति सह एवेशामारण्यानां पशूनामवरुद्धे ॥ ८ ॥
व्रीह्यश्च श्यामाकाश्च भवन्ति । गोधूमाश्च कुवत्तानि चो वाकाश्च बदराणि च
पवाश्च कर्कन्धूनि शृण्याणि च तोकादि चोभयमेव ग्राम्यं चान्नमारण्यं चारुहन्धे

ऽथोऽउभयेनैवान्नेन यथात्रपमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१॥ सीसेन शष्पाणि क्री-
 णाति । उर्णाभिस्तोक्वानि सूत्रैर्विहीनुभयोर्वाऽएतद्रूपमयसश्च क्षिरण्यस्य च य-
 त्सीसमुभयः सौत्रामणीतिष्ठश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुद्धौ ॥१०॥ उर्णाऽदूनेः क्रोणा-
 ति । तद्वाऽएतत्स्त्रीणां कर्म यद्रूणासूत्रं कर्म वाऽइन्द्रियं वीर्यं तदेतदुत्सन्नः स्त्रीषु
 तद्यदेवेन्द्रियं वीर्यमुत्सन्नः स्त्रीषु तदेवावरुद्धे ॥११॥ तद्वैतदुन्येऽध्वर्यवः । सी-
 सेन क्लीबाक्ष्पाणि क्रीणन्ति तत्तदिति न वाऽएष स्त्री न पुमान्यत्क्लीबो ने-
 ष्टिर्न पशुबन्धः सौत्रामणीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुभयं वै सौत्रामणीतिष्ठश्च
 पशुबन्धश्च व्यृद्धमु वाऽएतन्मनुष्येषु यत्क्लीबो यज्ञमुखऽएव ते यज्ञस्य व्यृद्धिं द-
 धति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिण एव क्रीणीयात्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख
 ऽएव तत्सोमत्रपं करोति यज्ञस्य समृद्धौ ॥१२॥ शतातृष्णा कुम्भी भवति । बहु-
 धेव हि स व्यस्रवदथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुद्धे सतं भवति सदेवा-
 वरुद्धे चयं भवत्यन्नः ऋषैर्वावरुद्धौ पवित्रं भवति पुनर्न क्षेपं वालो भवति
 पाप्मनो व्यावृत्त्यै सुवर्णाः क्षिरण्यं भवति ऋषैर्वावरुद्धौ शतमानं भवति श-
 तायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१३॥ आश्वत्थं पात्रं भ-
 वति । अपचितिमेवावरुद्धऽश्रौडुम्बरं भवत्यूर्जमेवावरुद्धे नैयग्रोधं भवति स्व-
 धामेवावरुद्धे स्याल्यो भवन्ति पृथिव्याऽएवान्नाद्यमवरुद्धे ॥१४॥ पालाशान्युप-
 शयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयत्यपाष्टिरस्य पत्रे
 भवतस्त्रिषिमेव राज्यं वयसामवरुद्धे षट्त्रिंशदितानि भवन्ति षट्त्रिंशदक्षरा
 वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥१५॥ तदाहुः । अन्यदे-
 वत्याः पशवो भवत्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम
 भवतीत्यैन्द्रः पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानां प्रथम इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र
 इन्द्रियेणैवास्माऽइन्द्रियं वीर्यं संधातीन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुद्धे ॥१६॥ सा-

वित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति वरुणो वाऽएतं गृह्णा-
ति यः पाप्मना गृहीतो भवति वरुणेनैवेनं वरुणायानुज्ज्वल्यते भवत्यन्तत एवेनं
वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥ एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति । एकादशान्नरा वै
त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धौ ॥ १८ ॥ द्वादशकपालः
सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरं वाऽअन्नाद्यमन्वायत्तः सं-
वत्सरदेवास्माऽअन्नाद्यमवरुद्धे ॥ १९ ॥ दशकपालो वारुणो भवति । दशान्नरा
वै विराडन्नं विराडुरुणोऽन्नपतिर्वरुणेनैवास्माऽअन्नमवरुद्धे मध्यत एतैः पुरोडा-
शैः प्रचरति मध्यं वाऽएतेषां योनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥ वडवा-
नुशिर्शुर्दक्षिणा भवति । उभयं वाऽएषा जनयत्यश्वं चाश्वतरं चोभयः सौत्राम-
णीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यैवावरुद्धौ ॥ २१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [७. २.] ॥

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसः । सोमस्य भक्षः सुरयासुरो नमुचिरहरुत्सोऽश्विनौ
च सरस्वती चोपाधावहेपानोऽस्मि नमुचये न वा दिवा न नक्तः कृनानि न
दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्द्रेणाय मऽइदमहर्षीर्दिदं
मऽआजिह्वीर्षयेति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह न एतद-
थाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥ तावदश्विनौ च सरस्वती च अपां फेनं वब्रमसिञ्चन्
शुष्को नार्द्र इति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायाः रात्रावनुदितऽआदित्ये न
दिवा न नक्तमिति शिर उदवासयत् ॥ ३ ॥ तस्मादितदृषिणाभ्यनूक्तम् । अपां फे-
नेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः विश्वा यदजय स्पृध इति पाप्मा वै नमुचिः
पाप्मानं वाव तद्विषन्तं भ्रातृव्यः कृवेन्द्रियं वीर्यमस्यावृद्धं स यो भ्रातृव्यवात्स्या-
त्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मानमेत तद्विषन्तं भ्रातृव्यः कृवेन्द्रियं वीर्यमस्य वृद्धे
तस्य शीर्षं शिक्ने लोहितमिष्टः सोमोऽतिष्ठन्नास्तीभत्सन्त तऽएतदन्धसोर्वि-
पानमपश्यत्सोमो राजामृतः सुत इति तेनैनः स्वर्गं गच्छन्त दधत ॥ ४ ॥ स्वादी

वा स्वाडुनेति सुरा७ संदधाति । स्वदयत्येवैनां तीव्रां तीव्रेणेतस्मिन्निधयेवास्मिन्-
 धात्यमृताममृतेनेत्यायुरेवास्मिन्दधाति मधुमतीं मधुमतेति रसमेवास्यां दधाति
 सृजामि स७ सोमेनेति सोमत्रपमेवैनां करोति ॥५॥ सोमोऽस्यश्चिभ्यां पच्यस्व ।
 सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रामो पच्यस्वेत्येता वाऽएतं देवता अग्रे यज्ञ७ समभ-
 रंस्ताभिरेवैन७ सम्भरत्यथोऽएता एवैतदेवता भागधेयेन समर्धयत्यासुनोति सु-
 त्यायै तिस्रो रात्रीर्वसति तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति सोमत्रपमेवैनं
 करोति ॥६॥ द्वे वेदी भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलोकश्चैव पितृलो-
 कश्चेत्युत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो वै देवलोको दक्षिणः पितृलोक उत्तर-
 यैव देवलोकमवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥७॥ पयश्च सुरा च भवतः । सो-
 मो वै पयोऽन्न७ सुरा पयसैव सोमपीथमवरुन्धे सुरयान्नाद्यं क्षत्रं वै पयो विद्
 सुरा सुरां पूवा पयः पुनाति विश एव तत्क्षत्रं जनयति विशो हि क्षत्रं जायते
 ॥८॥ वायोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्क्षसोमो अतिद्रुत इति सोमातिपूतस्य पुनाति
 यथात्रपमेवैनं पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रांतं भव-
 ति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥९॥ वायोः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्षसोमोऽअतिद्रुत इति
 सोमवामिनः पुनाति यथात्रपमेवैनं पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेने०
 ॥१०॥ पुनाति ते परिस्रुतमिति । समृद्धिकामस्य पुनाति समृद्धौ सोम७ सूर्यस्य
 दुहितेति श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धयैष सोमो भवति श्रद्धयैवैन७ सोमं करो-
 ति वारेण शश्वता तनेति वालेन क्लेषा पूयते ॥११॥ ब्रह्म क्षत्रं पवत इति
 पयः पुनाति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं जनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रं जायते तेज इन्द्रि-
 यमिति तेज एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति सुरया सोम इति सुरया हि सोमः
 सुत आसुत इत्यासुताद्भि सूर्यते मदायैति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव
 सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धीति शुक्रेण देव देवताः

प्रीणीहीत्येवैतदाह रसेनान्नं यजमानाय धेहीति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वे
 पयोग्रहा गृह्यन्तेऽपरे सुराग्रहा विशं तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानं करोति ॥ १२ ॥ कुवि-
 दङ्ग यवमन्तो यवं चिदिति । पयोग्रहान्गृह्णाति सोमाऽश्वो वै यवाः सोमः पयः
 सोमेनैवैनं सोमं करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने श्रियं दधाति श्रीर्हि पयः
 ॥ १३ ॥ नाना हि वां देवहितं सदस्कृतमिति । सुराग्रहान्गृह्णाति नाना हि
 सोमश्च सुरा च देवहितमिति देवहिते क्षेत्रे नाना सदस्कृतमिति द्वे हि वेदी
 भवतो मा सऽसृक्षायां परमे व्योमन्निति पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति सुरा त्वमसि शु-
 ष्मिणीति सुरामिव सुरां करोति सोम एष इति सोममेव सोमं करोति मा मा
 हिंसीः स्वां योनिमाविशतीति यथायोन्येवैनां व्यावर्तयत्यात्मनोऽहिंसायाऽह-
 कया गृह्णात्येकधैव यजमाने यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥ क्षत्रं वै पयोग्र-
 हाः । विट् सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्यवहिन्यात्क्षत्रं विशः पा-
 पवस्यसं कुर्याद्यज्ञस्य व्यडिं व्यतिषक्तान्गृह्णाति विशमेव क्षत्रेण संदधाति क्षत्रं
 विशा पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै यज्ञस्य समृद्धौ ॥ १५ ॥ प्राणा वै पयोग्रहाः । शरी-
 रं सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाहरीरं प्राणैभ्यो व्यवहिन्यात्प्राणां हरीरात्प्रमा-
 युको यजमानः स्याद्यतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः संदधाति प्राणाञ्छरीरे-
 णायोऽश्रायुरेवास्मिन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो य एवमेतद्वेद
 ॥ १६ ॥ सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते
 सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १७ ॥ पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहा
 यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशूश्चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १८ ॥ ग्राम्या वै प-
 शवः पयोग्रहाः । आरण्याः सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्या-
 श्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्धे ग्राम्येण चान्नैरारण्येन च पयोग्रहाञ्छ्रीणाति तस्मा-
 द्ग्राम्याणां पशूनां ग्राम्यं चैवान्नाद्यमारण्यं चावरुडम् ॥ १९ ॥ तदाहुः । एतस्यै वा

एतदधत्तयि देवतायै त्रपं यदेते घोरा आरण्यः पशवो यदेतेषां पशूनां लो-
मभिः पयोग्रहाज्ज्रीणीयाद्गुह्यस्यास्य पशूनपिदध्यादपशुर्यजमानः स्याद्यन्न श्रीणीया-
दनवरुद्धा अस्य पशवः स्यू रुद्रो हि पशूनामीष्टइति सुराग्रहनिवृत्तेषां पशूनां
लोमभिः श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रं दधाति तस्मात्सुरां पीवा रौद्रमना अथो
आरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिं दधाति ग्राम्याणां पशूनामहिंसायाऽअवरुद्धा
अस्य पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥ या व्याघ्रं विषूचिका ।
उभौ वृकं च रुक्षति श्येनं पतत्रिणाऽसिऽरुक्षुऽसेमं पावऽरुक्षुः ॥ यदापिपे-
मातरं पुत्रः प्रमुदितो धनं एतत्तदग्रेऽअनृणा भवाम्यकृतौ पितरौ मयेति
॥ २१ ॥ अर्धयुश्च प्रतिप्रस्थाता च । जघनेन वेदिं प्राञ्चमावृत्तं यजमानऽश्येन-
पक्षाभ्यामूर्ध्वं चावाञ्चं च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपं प्राणोदानाविवावरुन्द्वा-
र्धश्च क्षयमवाङ् च प्राण आत्मानमनुसंचरति सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्षति
पयोग्रहात्संमृषति श्रियैवैनं यशसा समर्धयति विपृच स्थ वि मा पाप्मना पृ-
ङ्क्षति सुराग्रहान्याप्मनैवैनं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [७. ३.] ॥ सप्तमो
अध्यायः [८१.] ॥ ॥

इन्द्रस्य वै यत्र । इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामंस्तानि देवा एतेनैव यज्ञेन
पुनः समदधुर्यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्तऽइन्द्रियाण्येवास्मिस्तद्वीर्याणि पुनः
संदधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान्जुक्षति शुक्रैवैनं तत्सोमपीथेन समर्धयति ॥ १ ॥ स
जुहोति । सुरावन्तं बर्हिषदऽसुवीरमिति सुरावान्वाऽएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रा-
मणी बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्धयति यज्ञऽहिन्वन्ति महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै
महिषा यज्ञो नम ऋत्विग्भिरेव यज्ञऽसमर्धयति यज्ञेन यजमानं दधानाः सोममि-
ति सोमपीथमेवास्मिन्दधति दिवि देवतास्विति दिव्येवैनं देवतासु दधति मदे-
मेन्द्रमिति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभविष्व सोममदं च सुरामदं चावरुन्द्वा

यज्ञमानाः स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्ये- समर्धयति
 ऊत्वा भक्षयति रुद्रमेवास्य तद्वर्धयति ॥२॥ स भक्षयति । यमश्चिना नमुचेरासु-
 रादधीत्यश्चिनौ क्येत्तं नमुचेरध्याहरताः सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियायेति सरस्वती क्ये-
 तमसुनोदिन्द्रियायेमं तः शुक्रं मधुमत्तमिन्दुमिति शुक्रो वाऽएष मधुमानिन्दुर्य-
 त्सोमः सोमः राजानमिह भक्षयामीति सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति दक्षि-
 णोऽग्नौ सुराग्रहान्जुह्वति पाप्मनैवैनं तद्यावर्तयति ॥३॥ स जुहोति । यस्ते रसः
 सम्भृत ओषधीष्वित्यपां च वाऽएष ओषधीनां च रसो यत्सुरापां चैनमेतदोषधी-
 नां च रसेन समर्धयति सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्येति य एव सोमे शुष्मो यः
 सुरायां तमेवावरुन्दे तेन जित्वा यज्ञमानं मदेनेति तेन प्रीणीहि यज्ञमानं मदे-
 नेत्येवैतदाह सरस्वतीमश्चिनाविन्द्रमग्निमिति देवताभिरेव यज्ञः समर्धयति देव-
 ताभिर्यज्ञेन यज्ञमानः ऊत्वा भक्षयति व्यृद्धमेवास्य तत्समर्धयति ॥४॥ स भक्षयति
 । यदत्र रितः रसिनः सुतस्येति सुतासुतयोरेव रसमवरुन्दे यदिन्द्रोऽपिब्रह्-
 चीभिरितीन्द्रो क्येतदपिब्रह्चीभिरहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव-इव वाऽएष
 भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धत्ते सोमः राजानमिह भक्षया-
 मीति सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥५॥ तद्वैतद्व्येऽध्वर्यवः । राज्ञ्यं वा
 वैश्यं वा परिक्रीणन्ति स एतद्भक्षयिष्यतीति तदु तथा न कुर्याद्यो ह वाऽएतद्भ-
 क्षयति तस्य ह्येवं पितृन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनङ्गा-
 रान्निर्वर्त्य बह्विष्यरिधिं तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥६॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः
 स्वधा नम इति । पितृनेव पितृलोके स्वधायां दधाति पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
 स्वधा नम इति पितामहानेव पितामहलोके स्वधायां दधाति प्रपितामहेभ्यः
 स्वधायिभ्यः स्वधा नम इति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायां दधाति
 ॥७॥ अप्र आनीय निनयति । अक्षन्पितर इत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्यमीमदत्त पितर

इति द्यत्येवैनानतीतृपत्त पितर इति तर्पयत्येवैनान्पितरः शुन्धधमित्यनुपूर्-
मेवैनात्सर्वान्पावयति पवित्रं वै सौत्रामणी ॥८॥ त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति ।
त्रयो वाऽऽमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥९॥ पावमानोभिः पावयन्ति ।
पवित्रं वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनं पुनन्ति ॥१०॥ तिसृभिस्त्रिसृभिः पावयन्ति ।
त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनं पुनन्ति ॥११॥ नवभिः पावयन्ति ।
नव वै प्राणाः प्राणैरेवैनं पुनन्ति प्राणेषु पुनः पूतं प्रतिष्ठापयन्ति ॥१२॥ पवि-
त्रेण पावयन्ति । अजाविकस्य वाऽऽतद्रूपं यत्पवित्रमजाविकेनैवैनं पुनन्ति ॥१३॥
वालेन पावयन्ति । गोऽश्वस्य वाऽऽतद्रूपं यद्वालो गोऽश्वेनैवैनं पुनन्ति ॥१४॥
हिरण्येन पावयन्ति । देवानां वाऽऽतद्रूपं यद्द्विरण्यं देवानामेवैनं द्वयेण पुनन्ति
॥१५॥ सुरया पावयन्ति । सुरा हि पूता पूतयैवैनं पुनन्ति तद्यथा सुरा पूयमा-
ना बल्कसेन विविच्यतऽएवमेवैतद्यज्ञमानः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं
विद्वान्सौत्रामण्या यजति यो वैतदेवं वेद ॥१६॥ तदाहुः । याज्ञयित्व्यऽ सौत्रा-
मण्याऽ न याज्ञयित्व्याऽमित्यनन्तरायऽ क्त्वास्मात्सर्वं पाप्मानमपघ्नतीति तदु ह
स्माह रेवोत्तरा स्थपतिः पाठवश्चाक्रोऽपि प्रदानं प्रदाय याज्ञयित्व्यमेवात्मा वै
यज्ञस्य यज्ञमानोऽङ्गान्यविविजो यत्र वाऽऽत्मा पूतः पूतानि तत्राङ्गान्युभयऽएव पु-
नतऽउभये पाप्मानमपघ्नते तस्मादपि प्रदानं प्रदाय याज्ञयित्व्यमेवेति ॥१७॥ पि-
तृलोकं वाऽऽतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याऽऽह्वतिं जुहोति यज्ञो वा
ऽऽज्यं यज्ञदेव यज्ञे प्रतितिष्ठति ॥१८॥ स जुहोति । ये समानाः समनसः पि-
तरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति पितृनेव
यमे परिददात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपस-
मायन्त्ययं वै लोक उत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्याज्याहुतिं जुहोति य-
ज्ञो वाऽऽज्यं यज्ञदेव यज्ञे प्रतितिष्ठति ॥१९॥ स जुहोति । ये समानाः समन-

सो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंलोके शतं समा इति
 स्वानामेव श्रियमवरुन्देऽथो ज्योग्जीवातुमेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति
 प्राणो वाऽअन्नं पयः प्राणऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥२०॥ स जुहोति ।
 द्वे सृतीऽअशृणवं पितृणामहमिति द्वे वाव सृतीऽइत्याहुर्देवानां चैव पितृणां
 चेति ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेतीति ताभ्यां ह्येदं सर्वमेजत्समेति यदन्तरा पि-
 तरं मातरं चेत्यसौ वै पितेयं माताभ्यामेव पितृन्देवलोकमपिनयत्येकाकी हुतो-
 हिष्टं भक्षयत्येकैव श्रियमात्मन्धत्ते श्रीर्हि पयः ॥२१॥ स भक्षयति । इदं हविः
 प्रजननं मेऽअस्त्विति प्रजननं हि यदि पयो यदि सोमो दशवीरमिति प्राणा वै
 दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते सर्वगणमित्यङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्ते
 स्वस्तयऽआत्मसनीत्यात्मानमेव सनोति प्रजासनीति प्रजामेव सनोति पशुसनी-
 ति पशून्मेव सनोति लोकसनीति लोकाय वै यजते तमेव जयत्यभयसनीति
 स्वर्गो वै लोकोऽभयः स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यग्निः प्रजां बहुलां मे
 करोवन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्तेति तद्यऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाकृतन्मयि
 सर्वं धत्तेति हिरण्येन मार्जयन्तेऽमृतं वै हिरण्यममृतऽएवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥२२॥
 ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ [८. १.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाख्या १२० ॥ ॥

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तमाकुरत्तेनायजत तेनेष्टा रिषिणा-इत्याद्यन्त स एतं
 यज्ञक्रतुमपश्यत्सौत्रामणीं तेनायजत ततो वै स पुनराप्यायत रिच्यतऽइव वा
 ऽएष यः सोमेन यजते वीव क्यस्य वित्तं वेदो कुरन्ति ॥१॥ सोमेनेष्टा सौत्रा-
 मण्या यजेत । यथा धेनुर्दग्धा पुनराप्यायितैव ह्येव पुनराप्यायतऽआ प्रजया प-
 शुभिः प्यायते प्रत्यस्मिंलोके तिष्ठत्यग्निं स्वर्गं लोकं जयति य एवं विद्वात्सौत्रा-
 मण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥२॥ तद्वैतत्यप्रः । सुप्ता सार्जयः प्रतीदर्शमैभावतं
 यन्न दीक्षयेव दीक्षते न सोमाऽश्व-इव न्युप्यन्तेऽथ कथं सौत्रामणी दोग्धरे

भवतीति ॥३॥ स होवाच । शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यद्वतमात्मा दीक्षितत्खलु वै
 व्रतस्य वृषं यत्सत्यमेतद्दीक्षाष्टै यद्ब्रह्मा मनो यजमानस्य वृषं वाग्यज्ञस्येति ॥४॥
 स यद्वाचा व्रतमुपैति । आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यं श्रद्धायां द-
 धाति यजमानं यज्ञे ॥५॥ तस्मादेतस्य यज्ञस्य । व्रतमेव दीक्षा वृषो वै व्रतं यो-
 षा दीक्षा वृषा सत्यं योषा श्रद्धा वृषा मनो योषा वाग्वृषा पत्न्यै यजमानस्त-
 स्मिन् यत्रैव पतिस्तत्र ज्ञायथो यज्ञमुखेऽएव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥६॥
 एते खलु वाऽएतस्य यज्ञस्य । सोमाऽश्व इत्याहुर्ग्रहणाणि तोकानि लाजा
 इति ॥७॥ प्रातःसवनस्यैतद्रूपम् । यदृष्याण्ययं वै लोकः प्रातःसवनं स आश्विन
 आश्विनेन पयसा प्रथमाऽरात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया
 स्वेन वृषेण प्रातःसवनेन समर्धयति ॥८॥ माध्यन्दिनस्यैतत्सवनस्य रूपम् । यत्तो-
 कान्यन्तरिक्षं वै माध्यन्दिनं सवनं तत्सारस्वतं सारस्वतेन पयसा द्वितीयाऽ
 रात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन वृषेण माध्यन्दिनेन
 सवनेन समर्धयति ॥९॥ तृतीयसवनस्यैतद्रूपम् । यद्वाजा द्यौर्वै तृतीयसवनं
 ऐन्द्रेण पयसा तृतीयाऽरात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवत-
 या स्वेन वृषेण तृतीयसवनेन समर्धयति ॥१०॥ एकस्यै दुग्धेन । प्रथमाऽरात्रिं
 परिषिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयां तिसृणां दुग्धेन तृतीयां यथावृषमेवैनं यथादेवतं
 सवनैः समर्धयति ॥११॥ परीतो षिञ्चता सुतमिति । परिषिञ्चति सुत्यायै सोमो
 य उत्तमं कृविरित्युत्तमं वाऽएतद्विर्व्यत्सोम उत्तममेवैनं कृविष्करोति दधन्वा
 यो नर्योऽअप्स्वन्तरेत्याद्विश्च क्वेपोऽन्तरेण च सूयते सुषाव सोममद्रिभिरित्याद्वि-
 भिर्वै सोमः सूयतेऽद्रिभिरेवैनं सुनोति सोमसुत्यायै ॥१२॥ तदाहुः । उभयोर्वा
 एतद्रूपं सुतस्य चासुतस्य व यत्सौत्रामण्यपामेष ओषधीनाऽरसो यत्पयस्त-
 त्सुतस्य द्वापन्तरेण रसो यत्परिसुतदासुतस्य वृषमुभाभ्यामेवैनं सवाभ्यां सु-

नोत्युभाभ्याः सवाभ्यामवरुद्धे ॥ १३ ॥ तदाहुः । यद्वावभिः सोमः सूयतेऽथ कथं
 सौत्रामणीति प्रैषाप्रैभिरिति ब्रूयाद्वार्हता वै प्रैषा बार्हता ग्रावाणो ग्रावभिर्वै
 सोमः सूयते ग्रावभिरेवैनं सुनोति सोमसुत्ययि ॥ १४ ॥ सर्वे पयस्वन्तो भवन्ति
 । पयसा हि सूयते सर्वे सोमवन्तो भवन्ति सोमद्वपतयि सर्वे परिसुन्मन्तो भवन्ति
 परिसुता हि सूयते सर्वे धृतवन्तो भवत्येतद्वै प्रत्यक्षाद्यज्ञद्वयं यद्वृतं प्रत्यक्षादेवैनं
 यज्ञद्वयं करोति सर्वे मधुमन्तो भवत्येतद्वै प्रत्यक्षात्सोमद्वयं यन्मधु प्रत्यक्षादेवैनं
 सोमद्वयं करोति ॥ १५ ॥ ॥ शतम् ६३०० ॥ ॥ सर्वेऽग्नाश्चिना भवन्ति । भैषज्याय
 सर्वे सारस्वता अन्नाद्यस्येवावरुद्धौ सर्वेऽऐन्द्रा इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धौ ॥ १६ ॥
 यद्वै सर्वेऽग्नाश्चिना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः सर्वेऽऐन्द्रा एता वाऽएतं देवता
 अग्रे यज्ञं समभरंस्ताभिरेवैनं सम्भरत्यथोऽएता एवैतदेवता भागधेयेन समर्ध-
 यति ॥ १७ ॥ संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजानां सं-
 तत्याऽअव्यवहेदाय सर्वा अश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः सर्वा ऐन्द्र्यः समा-
 नी बन्धुता ॥ १८ ॥ अनुष्टुभ आप्रियो भवन्ति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचो वै सोमः सू-
 यते वाचैवैनं सुनोति सोमसुत्ययि सर्वा अश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः
 सर्वा ऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १९ ॥ जागता अनुप्रैषा भवन्ति । इयं वै जगत्य-
 नया वै सोमः सूयतेऽनयैवैनं सुनोति सोमसुत्ययि सर्वेऽग्नाश्चिना भवन्ति सर्वे
 सारस्वताः सर्वेऽऐन्द्राः समानी बन्धुता ॥ २० ॥ स वाऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ एव
 यत्सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेदिष्टिर्वैव स्यात्पशुबन्धो वा सर्व
 ऽग्नविज्ञो भक्षयन्ति सर्वे वाऽग्नविज्ञः सोमं भक्षयन्ति सोमद्वपतयि ॥ २१ ॥ अश्वि-
 नमर्धर्यवो भक्षयन्ति । अश्विनौ वै देवानामध्वं स्वमेवैतद्भागधेयं स्वऽआयतने
 भक्षयन्ति ॥ २२ ॥ सारस्वतः होता ब्रह्मा मैत्रावरुणाः । वाग्वै यज्ञस्य होता कृ-
 दयं ब्रह्मा मनो मैत्रावरुणः स्वमेवै० ॥ २३ ॥ ऐन्द्रं यजमानो भक्षयति । ऐन्द्रो

वा॒ऽए॒ष य॒ज्ञो य॒त्सौत्रा॒मणीन्द्रा॒यत॒न ए॒ष ए॒तर्हि॒ यो य॒जते॒ स्वमे॒वैत॒द्वाग्धे॒य॒ऽस्व
 ॒ऽआ॒य॒त॒ने भ॒क्षय॒ति ॥ २४ ॥ च॒क्षुर्वा॒ऽआ॒श्विनो॒ ग्र॒हः । प्रा॒णः सा॒र॒स्वतो॒ वा॒गैन्द्र॒
 आ॒श्विना॒त्सा॒र॒स्वते॒ऽव॒नय॒ति च॒क्षुरे॒वास्य॒ तत्प्रा॒णैः सं॒दधा॒ति सा॒र॒स्वता॒दैन्द्रे॒ प्रा॒
 णा॒नि॒वा॒स्य त॒द्वाचा॒ सं॒दधा॒त्यथो॒ प्रा॒णा॒नि॒वा॒स्य त॒द्वाचि॒ प्र॒तिष्ठा॒पय॒ति त॒स्मात्सर्वे॒
 प्रा॒णा वा॒चि प्र॒तिष्ठा॒ताः ॥ २५ ॥ त्र॒य आ॒श्विनं॒ भ॒क्षय॒न्ति । अ॒ध्वर्युः प्र॒तिप्र॒स्थाता॒ग्नी॒
 ध॒स्त्रिवृ॒द्वा॒ऽइदं॒ च॒क्षुः शु॒क्लं कृ॒ष्णं क॒नी॒नका॒ यथा॒रूप॒मेवा॒स्मिंश्च॒क्षुर्द॒धाति ॥ २६ ॥
 त्र॒यः सा॒र॒स्वत॒ऽ । ह्यो॒ता ब्र॒ह्मा मै॒त्रावरु॑ण॒स्त्रेधा॒वि॒हितो॒ वा॒ऽअ॒यं प्रा॒णः प्रा॒ण उ॒
 दानो॒ व्या॒न इति॒ यथा॒रूप॒मेवा॒स्मिन्प्रा॑णं दधाति ॥ २७ ॥ ए॒का॒क्यैन्द्रं॒ य॒जमा॒नो भ॒
 क्षय॒ति । ए॒क॒धा वा॒ऽए॒षा प्रा॒णा॒ना॒ऽ श्री॒र्यद्व॒गैक॒थैव॒ वा॒च॒ऽअ॒यमा॒त्म॒न्धत्ते॒ त॒
 स्मात्सौ॒त्रा॒म॒ण्ये॒ज्ञान॒ एक॒धा स्वा॒ना॒ऽ श्रे॒ष्ठो भ॒वत्य॒थो य॒ ए॒वमे॒तद्वेद॒ ॥ २८ ॥ ऋ॒त॒वो
 वा॒ऽऋ॒त्विजः॒ । मा॒सा भ॒क्षाः ष॒ड्वि॒जो भ॒क्षय॒न्ति ष॒ड्वा॒ऽऋ॒त॒व ऋ॒त्विग्भिरे॒वर्तून्व॒रु॒न्धे
 ॥ २९ ॥ द्वा॒द॒श भ॒क्षा भ॒वन्ति । द्वा॒द॒श मा॒सा भ॒क्षैरे॒व मा॒सान॒व॒रु॒न्धे पुनः॒ पुन॒रभि॒
 नि॒वर्त॒मृ॒त्वि॒जो भ॒क्षय॒न्ति त॒स्माद॒त॒वश्च॒ मा॒साश्चा॒न्यो॒ऽन्य॒मभि॒नि॒वर्त॒न्ते ॥ ३० ॥ त्र॒यो॒
 द॒शं य॒जमा॒नो भ॒क्षय॒ति । यो ह॒ वा॒ऽए॒ष त्र॒यो॒द॒शो मा॒स ए॒ष ए॒व प्र॒त्य॒क्षात्सं॒व॒
 त्स॒र् ए॒तमे॒वा॒प्त्वाव॒रु॒न्धे स वा॒ऽए॒ष सं॒वत्स॒र् ए॒व य॒त्सौत्रा॒मणी ते॒न सर्वं॒ ज॒यति॒
 सर्व॒म॒व॒रु॒न्धे ॥ ३१ ॥ त्र॒यः प॒श॒वो भ॒वन्ति । त्र॒यो वा॒ इमे॒ लो॒का इ॒माने॒व तैर्लो॒
 का॒न॒व॒रु॒न्धे इ॒मे॒व लो॒क॒मा॒श्विने॒ना॒न्तरि॒क्ष॒ऽ सा॒र॒स्वते॒न दि॒वमे॒न्द्रे॒ण यथा॒रूप॒मे॒व
 यथा॒दे॒वत॒मिमां॒लो॒का॒न्ज॒यति॒ चा॒व च॒ रु॒न्धे ॥ ३२ ॥ त्र॒यः पु॒रोडा॒शा भ॒वन्ति । त्र॒यो
 वा॒ऽऋ॒त॒व ऋ॒तूने॒वैतै॒र॒व॒रु॒न्धे ग्री॒ष्ममे॒वैन्द्रे॒ण वर्षाः॒ सा॒वि॒त्रे॒ण हे॒मन्तं॒ वा॒रु॒णे॒न
 यथा॒रूप॒मे॒व यथा॒दे॒वत॒मृ॒तून्ज॒यति॒ चा॒व च॒ रु॒न्धे ॥ ३३ ॥ ष॒ड्व॒ह्ना भ॒वन्ति । ष॒ड्वा॒
 ऽऋ॒त॒व ऋ॒तूने॒वैतै॒र॒व॒रु॒न्धे व॒रु॒त्त॒ग्री॒ष्म॒वि॒वा॒श्विना॒भ्यां वर्षा॒शर॒दौ सा॒र॒स्वता॒भ्या॒ऽ
 हे॒मन्त॒शि॒शि॒रा॒वैन्द्रा॒भ्यां यथा॒रूप॒मे॒व यथा॒दे॒वत॒मृ॒तून्ज॒यति॒ चा॒व च॒ रु॒न्धे ॥ ३४ ॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्या ऋतूनां संतत्याऽश्रव्यवहे-
 दाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्र-
 त्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्तस्मादृतवः सर्वे प्रथमाः
 सर्वे मध्यमाः सर्वेऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरा-
 त्रयोस्तद्रूपमहोरात्रेऽएवावरुन्दे तस्मादृतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः
 ॥३५॥ स वाऽएष संवत्सर एव यत्सौत्रामणी । चन्द्रमा एव प्रत्यक्षादादित्यो
 यज्ञमानस्तस्येयमेव पृथिवी वेदिरत्नरिक्तमुत्तरवेदिर्द्यौर्बर्हिर्दिश ऋविजो वनस्पतय
 इध्म आप आज्यमोषधय आहुतयोऽग्निरेवाग्निः संवत्सरः सऽस्था तद्वाऽइदं सर्वं
 संवत्सर एव यदिदं किं च तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वं जयति सर्वमवरुन्दे ॥३६॥
 ब्राह्मणम् ॥ १ [८. २.] ॥ ॥

तृष्ठा कृतपुत्रः । अभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहुरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा
 प्राप्तुं सोममपिबत्स विष्टुं व्याहृतस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रा-
 मंस्तानि पशून्प्राविशंस्तस्मात्पशवो यशो यशो कृ भवति य एवं विद्वान्सौत्रा-
 मण्याभिषिच्यते ॥१॥ ततोऽस्माऽएतमश्चिनौ च सरस्वती च । यज्ञं समभर्त्सौ-
 त्रामणीं भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवद्भेष्टः स्वानां
 भवति य एनयाभिषिच्यते ॥२॥ कृत्वाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृत्वाजिनं यज्ञ
 ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छन्दःसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥३॥ आसन्ध्यामभिषिञ्चति । आसन्दीसद्वै साम्राज्यं साम्राज्येनैवैनं साम्राज्यं ग-
 मयति ॥४॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्वाऽउदुम्बर ऊर्ज्येवाथभिषिच्यते ज्ञानुसंमि-
 ता भवति ज्ञानुसंमितो वाऽअग्रं लोकोऽस्माऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते
 क्षत्रमु वाऽएष भवति यः सौत्रामण्याभिषिच्यते तद्वाज्ज्ञानुसंमितापरिमिता ति-
 रश्ची ॥५॥ राष्ट्रं वाऽआसन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रं मुञ्जविवयना भवति

यज्ञिया हि मुञ्जा द्वाऽउत्तरस्यां वेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्यामयं वै लोक
उत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्तदेन्मुभयोर्लोकयोर्ध्यभिषिञ्चति ॥ ६ ॥ एतद्द स्म
वै तद्विद्वानाह । गौरीवितिः शाक्त्यः क्षत्रमिवाह किल वयममुष्मिंलोके भवि-
ता स्म इति शश्वद्वास्माऽऽरुषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्रिक्रानाऽ राजा ॥ ७ ॥ स आ-
रन्दीमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीति क्षत्रस्य वाऽऽष्टा यो-
निः क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥ अथैनां कृक्षाजिनेनास्तृणाति । मा वा हिंसीन्मा मा
हिंसीरिति यज्ञो वै कृक्षाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसीत्ये ॥ ९ ॥ अथाधिरोहति
। वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानाऽ राजा स्वयैवैनमेतदेवतयाभिषिञ्चति निषसाद
धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥ १० ॥ अथ सुवर्णरजतौ
रुक्मौ व्युपास्यति । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहोति वृष्टिर्वै विराट् तस्या एते धोरु
तन्वौ विद्युच्च क्राडुनिश्च ततः सुवर्ण एव रुक्मो विद्युतो वृषऽ रजतो क्राडुने-
स्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्याऽ शर्म यकृति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देवताभ्यां
न शङ्का भवत्यथो य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ पशूनां वसयाभिषिञ्चति । श्रीर्वै पशूनां
वसा श्रियैवैनमेतत्पशूनाऽ रसेनाभिषिञ्चत्यथो परमं वाऽऽतदन्नाद्यं यद्वसा परमे-
णैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ शफग्रहा भवन्ति । शफैर्वै पशवः प्रतिति-
ष्ठन्ति प्रतिष्ठामवैनं गमयति त्रयस्त्रिंशद्ग्रा भवन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः
सर्वाभिरुवैनमेतदेवताभिरभिषिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जगता वै पशवो जगत्यै-
वास्मै पशूनवरुद्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनुकलमेवा-
स्मिज्जुह्वं दधति ॥ १३ ॥ सीसेन तल्लं मनसा मनीषिण इति । द्वौ-द्वौ समासऽ
हुत्वा सते सऽस्रवात्समवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्धमासान्मासानृतूत्संवत्सरे प्रति-
ष्ठापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥
वैतसः सतो भवति । अप्सुयोनिर्वै वैतस आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरुवैन-

मेतदेवताभिरभिषिञ्चति ॥ १५ ॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमो वाऽऽष्ट गन्धो
 यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनं गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुभिषिञ्चति ।
 पुरस्ताद्भिः प्रत्यगन्नमयते शीर्षतः शीर्षतो क्यन्नमयतऽत्रा मुखादन्ववसावयति
 मुखेन क्यन्नमयते सर्वतः परिक्राम७ सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यं दधाति
 तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु दिक्वन्नाद्यमवरुद्धं भवत्यथो य एवमेतद्देद ॥ १७ ॥
 आश्विनेन प्रथमेन यजुषाभिषिञ्चति । अथ सारस्वतेनाथैन्द्रेणैताभिरैवैनमेतदेव-
 ताभिरभिषिञ्चति त७ कैकऽएताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चति धूर्ध्रुवः स्वरित्येताभिरु-
 च व्याकृतिभिरेता वै व्याकृतय इद७ सर्वं तदेनमनेन सर्वेणाभिषिञ्चाम इति न
 तथा कुर्यादेताभिरैवैनं देवताभिरभिषिञ्चेदेता उ क्येव देवता इद७ सर्वम् ॥ १८ ॥
 पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृत्क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यक्षरा-
 वनस्पतिं च स्विष्टकृतं चाभिषिञ्चति सोमो वै वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृद्ग्रीषोमा-
 भ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्द्विदुर्ये च न तऽआहुः क्षत्रियो
 वाव क्षत्रियस्याभिषेक्तेति ॥ १९ ॥ अथैनं जानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रेऽथ
 मुखमात्रेऽष्टेवास्माऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्यभिषेको वाऽऽष्ट यद्वाजपेय-
 मभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवादो वाजपेये यूप७ रोहति तदेवैतद्रूपं क्रियते ॥ २० ॥
 तदाहुः । प्रेव वाऽऽष्टोऽस्माल्लोकाश्चवते यः सौत्रामण्याभिषिच्यतऽइति कृत्वा-
 जिने प्रत्यवरोहति यज्ञो वै कृत्वाजिनं यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥ प्रति
 क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रऽइति । क्षत्रऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्राद्वाष्टादप्रश्न-
 शाय प्रत्यश्चेषु प्रति तिष्ठामि गोष्विति गोऽश्चऽएव प्रतितिष्ठति गोऽश्वादप्रश्न-
 शाय प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठामि आत्मन्नित्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेभ्य आत्मनोऽप्रश्न-
 शाय प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टऽइति प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः
 पुष्टादप्रश्नशाय प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञऽइति तदन् योर्द्यावापृथि-

व्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदं सर्वमधि ॥२२॥ अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम
 त्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनं साम्राज्यं गमयति
 सर्वेषां वाऽएष वेदानां रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषिञ्चति
 ॥२३॥ बृहत्यां गायति । बृहत्यां वाऽअसावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित-
 स्तपति बृहत्यामेवैनमेतद्व्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥२४॥ ऐन्द्र्यां बृहत्यां
 गायति । ऐन्द्रो वाऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणोन्द्रायतः एष एतर्हि यो यज्ञते स्व
 ऽएवैनमेतदायतनेऽभिषिञ्चति ॥२५॥ अथ यस्मात्क्षानानि नाम । एतैर्वै सा-
 मभिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय समश्यंस्तथोऽएवैतमृत्विजो यज्ञमानमेतैरेव सा-
 मभिरिन्द्रियाय वीर्याय सञ्श्यन्ति सञ्श्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवसऽइति सा-
 मानि भवत्येषेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति चतुर्निधनं भवति चतस्रो वै दिशः
 सर्वास्त्रेवैनमेतद्विदुः प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति संविदाना एवास्मि-
 ङ्किं दधति ॥२६॥ तदाहुः । यदेतत्साम गीयतेऽथ क्वीतस्य साम उक्त्यं का
 प्रतिष्ठा व्यृद्धं हि तद्यत्स्तुतमननुस्तमिति ॥२७॥ त्रया देवा एकादशेति ।
 एतद्वाऽएतस्य साम उक्त्यमेषा प्रतिष्ठा ॥२८॥ अथो त्रया देवा एकादशेति त्रय-
 स्त्रिंशं ग्रहं जुहोति त्रया हि देवा एकादश त्रयस्त्रिंशाः सुराधस इति त्रयस्त्रिं-
 शद्देवा बृहस्पतिपुरोहिता इति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता इत्येवैत-
 दाह देवस्य सवितुः सवऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येवैतदाह देवा देवैर-
 वत्तु मेति देवा ह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति ॥२९॥ प्रथमा द्वितीयैरिति प्रथमा ह्येतं
 द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृती-
 याः सत्येनेति तृतीया ह्येतं सत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यं ह्येतं य-
 ज्ञेनाभिषिञ्चन्ति यज्ञो यज्ञुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यज्ञुर्भिरभिषिञ्चन्ति यज्ञूषि सामभि-
 रिति यज्ञूषि ह्येतं सामभिरभिषिञ्चन्ति सामान्यग्भिरिति सामानि ह्येतमग्भिर-

भिषिञ्चत्युचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्युचो क्येत् पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिञ्चन्ति पुरो-
 ऽनुवाक्या याज्याभिरिति पुरोऽनुवाक्या क्येत् याज्याभिरभिषिञ्चन्ति याज्या वष-
 ट्कारैरिति याज्या क्येत् वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति वषट्कारा आहुतिभिरिति वषट्कारा क्ये-
 तमाहुतिभिरभिषिञ्चत्याहुतयो मे कामात्समर्थयन्तु भूः स्वाहेति तदेनमेताभिर्दे-
 वताभिः पुरोऽवरमभिषिच्याथास्माऽआहुतिभिः सर्वाङ्कामात्समर्थयत्ययः विद्वन्प-
 रुवमिष्टा भक्षयत्यृतवो वाऽऽविज ऋतुधैवैतदुपह्वमिहते ॥३०॥ स भक्षयति ।
 लोमानि प्रयतिर्मम ब्रह्मऽआनतिरागतिः माऽसं मऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म
 ऽआनतिरिति प्रेव वाऽऽष्ट लोकांश्च देवताश्च विशति य सौत्रामण्याभिषिच्यते
 तदेतद्वात्तरामात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥३१॥
 ब्राह्मणम् ॥२ [८. ३.] ॥ अष्टमोऽध्यायः [८२.] ॥ ॥

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्वाऽऽस्मिंलोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदे-
 नममुष्मिंलोके प्रत्यत्ति स वाऽऽष्ट परिस्रुतो यज्ञस्तायतेऽनाद्या वै ब्राह्मणेन प-
 रिस्रुत्स एतस्मादनाद्याज्जायते तऽहामुष्मिंलोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति तस्मादेष ब्राह्म-
 णयज्ञ एव यत्सौत्रामणी ॥१॥ तस्य लोमान्येव शण्याणि । वक्तोक्त्रानि माऽसं
 लाजा अस्थि कारोतरो मज्जा मासरऽ रसः परिस्रुन्नग्नदुर्लोकितऽ रेतः पयो मू-
 त्रऽ सुरोवधं बल्कसम् ॥२॥ हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत्सावित्रः क्लोमा
 वारुणो मतस्तेऽष्टास्याश्चत्यं च पात्रमौडम्बरं च पित्तं नैयग्रोधमान्त्राणि स्था-
 ल्यो गुदा उपशयानि श्येनपत्ने ग्रीवासन्दी नाभिः कुम्भो वनिष्ठुः प्लाशिः शता-
 तृष्णा तद्यत्सा बहुधा वितृष्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा विकृत्तो मुखऽ सतं
 जिह्वा पवित्रं चयं पायुर्वस्तिर्बालः ॥३॥ अङ्गान्येवास्याश्चिनः पशुः । आत्मा
 सारस्वतो रूपमैन्द्र ऋषभस्तस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्यं तद्वत्मानं
 भवति तस्माद्वत्तायुः पुरुषः ॥४॥ चक्षुषीऽष्टास्याश्चिनौ ग्रहौ । पद्माणि गोधू-

मसक्तवश्च कुवल्सक्तवश्च नासिकेऽएवास्य सारस्वतो ग्रहावथ यानि नासिकयो-
 लीमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च ओत्रेऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि
 कर्णयोर्लीमानि यानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥ ५ ॥ अथ या-
 न्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि या-
 नि च निकक्षयोस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिङ्गहलोमानि ॥ ६ ॥
 त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वाऽश्वं पुरुषस्यात्मात्मानमेवास्य तै स्पृ-
 णोति यद्वाङ्मिस्तदाश्विनेन यदूर्ध्वं नाभिरवाचीनः शीर्षस्तत्सारस्वतेन शिर ऐ-
 न्द्रेण यथातृपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥ ७ ॥ त्रयः पुरोडाशा
 भवन्ति । त्रेधाविहितं वाऽश्मं पुरुषस्य वयो वय एवास्य तै स्पृणोति पूर्ववय-
 समेवैन्द्रेण मध्यमवयसः सावित्रेणोत्तमवयसं वारुणेन यथातृपमेव यथादेवतं व-
 यो मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥ ८ ॥ षड्रहा भवन्ति । षडाऽश्मे शीर्षेन्द्राणाः प्राणा-
 नेवास्य तै स्पृणोति चक्षुषीऽएवाश्विनाभ्यां नासिके सारस्वताभ्यां ओत्रेऽऐ-
 न्द्राभ्यां यथातृपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥ ९ ॥ संतता या-
 ज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानां संतत्याऽश्वव्यवहेदाय सर्वाः
 पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराश्वः सर्वे प्रत्यश्वः सर्वाः
 प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्तस्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः
 सर्वेऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणोदानयोस्तद्गुणं
 प्राणोदानावेवावरुद्धे तस्मात्सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥ स
 वाऽएष आत्मैव एतद्वैवाग्नी । मन एव प्रत्यक्षादाग्यज्ञमानस्तस्यात्मेव वेदिः
 प्रजोत्तरवेदिः पशवो बहिरङ्गान्यृविजोऽस्थिनीध्मः आज्यं मज्जा मुखमग्निरन्नामृ-
 तिर्वयः सऽस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वय उपगच्छति ॥ ११ ॥ तथौ ह वाऽश्मौ
 पुरुषाविवाह्योः । एताविवाश्विनावथ यत्कृक्षं तत्सारस्वतं यदुल्लं तदैन्द्रं तथदा-

श्चिने पशौ सत्ययैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥ १२ ॥ मन
 एवेन्द्रः । वाक्सरस्वती श्रोत्रेऽश्विनौ यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति य-
 द्वाचा वदति तत्कर्णाभ्यां शृणोति तद्यत्सारस्वते पशौ सत्ययैता देवताः सह
 यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥ प्राण एवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती ना-
 सिकेऽश्विनौ यद्वै प्राणेनान्नमात्मन्प्राणयते तत्प्राणस्य प्राणवं जिह्वया वाऽन्न-
 स्य रसं विज्ञानाति नासिकेऽउ वै प्राणस्य पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्ययैता देवताः
 सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥ १४ ॥ कृदयमेवेन्द्रः । यकृत्सविता क्लो-
 मा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्ययैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वा-
 त्मन्धत्ते ॥ १५ ॥ प्राण एव सविता । व्यानो वरुणः शिश्रमिन्द्रो यद्वै प्राणेनान्न-
 मन्ति तद्यानेन व्यनिति शिश्रेण वाऽन्नस्य रसं रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पु-
 रोडाशे सत्ययैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥ १६ ॥ योनि-
 रेव वरुणः । रेत इन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता तद्यद्धारुणे पुरोडाशे सत्य-
 यैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते स य एवमेतद्वदैता एव
 देवता अनुसम्भवत्येता देवता अनु प्रजायतऽआ प्रजया पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिं-
 लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गं लोकं जयति य एवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैत-
 देवं वेद ॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [१. १.] ॥ ॥

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति सोम एष यत्सौत्रामणी
 ॥ १ ॥ यदेवा देवकृडनमिति । देवकृतदिवैनमेनसो मुञ्चति यदि दिवा यदि न-
 क्तमिति यदेवाहोरात्राभ्यामेनः करोति तस्माद्वैनं मुञ्चति यदि जाग्रद्यदि स्वप्न
 ऽइति मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च
 मुञ्चति ॥ २ ॥ यद्वामे यदरण्यऽइति । ग्रामे वा क्षरण्ये वैनः क्रियते तस्माद्वैनं
 मुञ्चति यत्सभायामिति सभ्याद्वैनमेनसो मुञ्चति यदिन्द्रियऽइति देवादेवैनमेनसो

मुञ्चति ध्रुद्धे यदर्थे यदेनश्चकमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसीति स-
 र्वास्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुञ्चति ॥३॥ यदापो अध्या इति । वरुणेति श्यामहे
 ततो वरुण नो मुञ्चेति वरुण्यदेवैनमेनसो मुञ्चत्यवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि
 निचुम्पुण इति यो रु वाऽअयमपामावर्तः स ह्यवभृथः स ह्येष वरुणस्य पुत्रो
 वा भ्राता वा तमेवैतत्स्तौत्यव देवैर्देवकृतमेनो यंक्षीति देवकृतमेवैनोऽवयजते
 ऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते पुरुराव्यो देव रिषस्याहोति स-
 र्वाभ्यो मर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥४॥ समुद्रे ते हृदयमप्स्वत्तरिति । आपो
 वै समुद्रो रसो वाऽआपस्तदेनमेतेन रसेन सऽसृजति सं वा विशन्वोषधीरुताप
 इति तदेनमेतेनोभयेन रसेन सऽसृजति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु द्वौ विक्रमाऽउदङ्ङु-
 त्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जूतिर्यावान्विक्रमस्तद्यावत्येवास्मिन्जुतिस्त्यैव पाप्मानं
 विजहति ॥५॥ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्विति । अञ्जलिनाप उपाचति
 वज्रो, वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते डुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं
 च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्ट्यः स्यातां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभाव-
 यति ॥६॥ द्रुपदादिव मुमुक्षानः । स्विन्नः स्नातो मृत्तादिव पूतं पवित्रेणेवा-
 ज्यमापः शुन्धन्तु नैनस इति वासोऽपप्लावयति यथेषीकां मुञ्जादिवृद्धेदेवमेनऽ
 र्वास्मात्पाप्मनो विवृहति स्नाति तम एवापहृते ॥७॥ उद्वयं तमसस्पर्शति ।
 पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहृते स्वः पश्यन् उत्तरमित्ययं वै लोकोऽद्य
 उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्व-
 र्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमऽ स्वर्गोऽएव लोकोऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमे-
 त्याहवनीयमुपतिष्ठते ॥८॥ अपोऽअद्यान्वचारिषमिति । अपामेव रसमवरुद्धे
 रसेन समसृज्महीत्यपामेव रसमात्मन्धत्ते पयस्वानग्नऽआगमं तं मा सऽसृज वर्च-
 सा प्रजया च धनेन चेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥९॥ एधोऽस्येधिषीमहोति समिध-

मादत्ते । एधो ह वाऽअग्नेः समित्समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याहव-
नीये समिधमभ्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्दे स एनं समिद्धस्तेजसा समिन्दे ॥१०॥
आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजान् इयं वाऽअदितिरस्यामेव
यज्ञं तनुतेऽस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणायं वै धेनुरिमामेव सर्वान्कामान्दुहे
वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यां यदा वै वत्सो मातरं धयत्यथ सा प्रप्ता दुहे
प्रप्तामिवेमां सर्वान्कामान्दुहे ॥११॥ तदाहुः । प्रेव वाऽएषोऽस्माद्योकास्थवते
योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतेऽयं वै लोको
मित्रोऽसौ वरुणो यदेवेदमन्तरिणा तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत
ऽएष्वेवैतद्योकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या त-
द्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते प्राणोऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥१२॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ४ [१. २.] ॥

दुष्टरीतुर्ह पौष्सायनः । दशपुरुषं राज्यादपरुद्ध आस रेवोत्तरसमु ह पाठवं
चाक्रं स्थपति सृज्या अपरुद्धः ॥१॥ स होवाच । दुष्टरीतुं पौष्सायनं सौ-
त्रामण्या वा याज्ञयानि यदिदं सृज्येषु राष्ट्रं तन्नयि धास्यामीति तयेति तयैनम-
याज्ञयत् ॥२॥ तदु ह बल्लिहकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह वा
ऽअयं दुष्टरीतुः पौष्सायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत्तमयं चाक्रं स्थपतिः सौ-
त्रामण्या याज्ञयिष्यति यदिदं सृज्येषु राष्ट्रं तद्वास्मिन्धास्यतीति ॥३॥ स होवाच
। तन्वाऽअहं तं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्राष्ट्रं धास्यति बह्विधा वैनं राष्ट्राद्वा-
स्यतीति स आजगाम यस्यां वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥४॥ स होवाच । स्थपने
चाक्रं नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुर्नान्यत्राहवनीयाद्याहवनीये सुरां हो-
ष्यसि पापवस्यसं करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्वह्विर्धेनं राष्ट्राद्वा-
स्यसि नैनं राष्ट्रे धास्यसि नास्मिन्राष्ट्रं धास्यसीति ॥५॥ स होवाच । नाहव-

नीये सुरा७ होष्यामि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यसं करिष्यामि न जामि यज्ञस्य
 नैनं बह्विधा राष्ट्राद्वास्यामि राष्ट्रं एनं धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥ स
 होवाच । कथं हि करिष्यसी३ इति स हैतुडवाचासुरेषु वाऽऽष्टोऽग्रे यज्ञ आ-
 सीत्सौत्रामणी स देवानुपप्रैत्सोऽप आगृह्यत्तमापः प्रत्यनन्दंस्तस्मादु श्रेयाऽसमा-
 गतं प्रत्येव नन्दति त७ होचुरेक्षेव भगव इति ॥ ७ ॥ स होवाच । बिभेमि वै
 प्रणयत मेति कस्माद्भगवो बिभेषीत्यसुरेभ्य इति तथेति तमापः प्राणयंस्तस्माद्यो
 वधत्रो भवति स बिभ्यतं प्रणयति यदापः प्राणयंस्तस्मादापः प्रणीतास्तत्प्रणीता-
 नां प्रणीतात्वं प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेद ॥ ८ ॥ तदि-
 द्वाः प्रयाजा आसुः । अपर्यग्निकृतमथासुरा अन्वाजग्मुस्ते देवाः पर्यग्निनैवासुरात्स-
 पत्नान्भ्रातृव्यान्यज्ञाह्वरायंस्तथोऽएवैष एतत्पर्यग्निनैव द्विषन्तं भ्रातृत्वं यज्ञादन्तरे-
 ति ॥ ९ ॥ देवयोनिर्वाऽएष यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ यवेतावभितोऽग्री
 तद्यदाहवनीये यज्ञं तन्वते देवयोनावेवैतदेवेभ्यो यज्ञं तन्वतऽउप हैनं पुन-
 र्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो व्यवहियते य एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म
 क्रियते ॥ १० ॥ उत्तरेऽग्री पयोग्रहान्नुहति । उत्तरेऽग्री पशूञ्छूयन्ति पशून्नेव
 तन्मर्त्यात्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यात्सतोऽमृतयोनिः प्रजनयत्यप ह वै पशू-
 नां पुनर्मृत्युं जयति नास्माद्यज्ञो व्यवहियते य एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष ए-
 तत्कर्म क्रियते ॥ ११ ॥ दक्षिणेऽग्री सुराह्वरायंनुहति । दक्षिणेऽग्री पावयन्ति प-
 वित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः पितृनेव तन्मर्त्यात्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यात्सतोऽमृ-
 तयोनिः प्रजनयत्यप ह वै पितृणां पुनर्मृत्युं जयति नास्माद्यज्ञो व्यवहियते य
 एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म क्रियते ॥ १२ ॥ तद्यदेतावग्रीऽआहवनीया-
 द्विष्टियेते । तेनाहवनीयावथ यदाहवनीयं पुनर्नाश्रुवाते तेनानाहवनीयी तेनो-
 भौ होमाऽउपाव्रोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च कृतं यच्चाकृतम् पु-

नर्हयमिवोवाच न तदस्ति यत्सृज्यानां राष्ट्रं दुष्टरीतोस्तदद्य तथायं चाक्र स्य-
 प्रतियज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥ उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु-
 चान्यत्तेन देवानेव तदेवलोके प्रीणाति तऽएनं प्रीताः प्रीणन्त्यथो देवलोकमेव
 जयति ॥ १४ ॥ दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्नुक्षति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभि-
 हिंयुक्ताभिः पितृनेव तत्पितृलोके प्रीणाति तऽएनं प्रीताः प्रीणन्त्यथो पितृ-
 लोकमेव जयति ॥ १५ ॥ स वाऽएष आत्मैव यत्सौत्रामणी । तस्मात्स निरुक्ता
 निरुक्तो ह्यात्मा लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोक आत्मा
 वै यज्ञस्य सौत्रामणी ब्राह्मेऽरेन्द्रश्च वयोधाश्च तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मा-
 दिमावात्मानमभितो ब्राह्म यथो वै पशुरेवं यूपस्तद्यदेतं सौत्रामणिकं यूपमेतौ
 यूपावभितो भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो ब्राह्म ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [१.३.]
 ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११२ ॥ नवमोऽध्यायः [८३.] ॥ ॥ अस्मि-
 न्काण्डे कण्डिकासंख्या ४५१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे मध्यमनाम द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyāya १. १. १ ससत्रिणः A. P. M (*). - २ नानाकुर्यादुक्षोबुका A. -
 ३ Read: तदोषधिभिः संदधाति. - ६ ब्राह्मणाक्षसिनं A. - १ ऽन्वथोद्गात्रे सु-
 ब्रह्मण्यां दीक्षयति तं हि सते wanting in A. - २. १ ऽग्नीषोमाभ्याशुवसथम्

(*) Collated for me by my learned friend Dr. W. Pertsch, during his temporary stay in Oxford.

A. - २ आयुवी A. - ३. ३ अथत्क्रयेण A. - १८ यज्ञत्ते शो देवता A. - २३ ते तेजस्विन A. P. ते ते तेजस्विन M. - ४. २ दक्षिणो ऊरुभि° A. —

Adhyāya २. १. १ संवत्सरायं न्या A. - ibid. तद्विनुवाच A. - २. ७ शद्विचाः A. - १४ हिराद्वै यज्ञः A. - १७ सप्त वा इति AP. - ३. १ (and ३) द्वावार्द्धतामझाऽ A. P. M. The Aitareya-Brāhmaṇa omits the सू, see Böhtlingk-Roth Sanskrit-Wörterbuch, under आद्यन् - ७ य वा पक्षौ A. - ibid. एवमु ह्येतदपरेषां च A. - १२ ? यज्ञक्षत्राणि is my conjecture. यज्ञक्षत्राणि A. M. यज्ञकृतत्राणि P. - ४. १ धगस्थि A. —

Adhyāya ३. १. ३ इत्येति । AP. - ३. १ दीक्षिरे A. - २ स्तेनायातद्वामायातययाम्ना वेदे A. - ५. २ समानधिह्यास्त्वेव AP. Read: स्त्वेव. —

Adhyāya ४. १. ३ युक्तं चायुक्तं चरन्ति A. Read: संचरन्ति. - १० न्यात्त्यी वा A. - ibid. प्रजितेन. प्रजितया A. P. M. - ३. ८ अयमधि AP. - ४. २ तुविंश्रक्षासो A. P. - ३५ वरांश्च A. ५ वरां । २॥ P. - ibid. तांश्च A. तांश्च P. —

Adhyāya ५. १. ३ निर्मथति तथा A. - १२ नोद्विङ्गति A. - १३ प्रजिजनयिषेत्ता° A. P. M. - १४ दद्वन्ति A. - ibid. समतोः A. समतोः P. समतोः M. - १७ क्षिप्रे ऽस्याशन A. - २. १ प्रेयात् AP. - ५ कुर्यात्क्षधुका A. - ७ ? वृषारवावन्व° A. P. M. - ८ योऽस्य स्वर्गो M. - ibid. तमव्यत्येति A. - १० तद्विद्यान्मुख्य A. P. M. - १३ एतां । यज्ञमा° A. P. —

Adhyāya ६. १. ३१ जुहुयानृचक्षा A. P. - ४१ स वा ब्रह्म° A. P. M. Are we to read स वा or स वाव? —

Adhyāya ७. १. ४ यत्स्नेहोस्त° A. P. - ५ and ६ गर्दभः ॥५॥ तनाभ्या° A. M.: see १३. २. २. ४. - १० नमुचिरशुनर्वा M. - २ विंदते स सोम इति A. - ११ स्त्रीषु

तद्यदेवेन्द्रियं वीर्यमुत्सन्नं स्त्रीषु A. P. M. Read both times स्त्रीषु. - १३ व्या-
वृत्तै A. P. - ३. ३ फेनं वज्रम° A. - ८ विश एव तत्क्षत्रं जनयति विशो A. P. -
१७. १८ °पीथं चै° — सुराग्रहा य° is wanting in A. - २० पशूनिदृश्य° A.
Read: °दपशुर्य°. —

Adhyāya ८. १. ११ व्यानस्तैरेवैनंति A. - १७ यत्र वा आत्मा पूतानि त°
A. - २. १६ भेषज्याय A. M. भैष° P. - ११ आप्रियो instead of आप्र्यो! - गो-
रीविति: A. - ibid. श्वित्कानां A. - १५ वेतसः सतो A. - २७ उत्थं A. - २८
उत्थमे° A. —

Adhyāya ९. १. १० अव्यवत्सेदाय A. - ३. ३ कोरव्यो A. —

ओम् । ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्धते यदाज्यमुद्दिष्यते तेन रशनामभ्य-
 ज्यादत्ते तेजो वाऽऽज्यं प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्धयत्यपूतो वा
 ऽऽषोऽमेधो यदश्वः ॥१॥ दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनं
 पूतमेवैनं मेध्यमात्मते ॥२॥ अश्वस्य वाऽऽलब्धस्य । रेत उदक्रामत्तत्सुवर्णां
 हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णां हिरण्यं ददात्यश्वमेव रेतसा समर्धयति ॥३॥ ॥ शतम् ६४००
 ॥ ॥ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमापाक्रामत्स महर्विज्ञः प्राविशत्तं मह-
 र्विग्भिरन्वैरुत्तं महर्विग्भिरन्वविन्दयन्महर्विज्ञो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति महिमा-
 नमेव तद्यज्ञस्य यज्ञमानोऽवरुन्धे ब्रह्मौदने सुवर्णां हिरण्यं ददाति रेतो वा
 ऽओदनो रेतो हिरण्यं रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानं भवति शतायुर्वै
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो वसतीवरीर्मध्यमा-
 याक्ले गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाकृता भवन्ति दिन्नु वाऽऽन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा
 ऽऽन्नमवरुन्धे ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

व्यृद्धम् वाऽऽतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियतऽइमामगृणान् रशनामृतस्येत्यश्वा-
 मिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धौ द्वादश रत्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥१॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कार्याः त्रयोदशार-
 त्नीश्चित्यृषभो वाऽऽष ऋतूनां यत्संवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभ एष
 यज्ञानां यदश्वमेधो यथा वाऽऽषभस्य विष्टपमेवमेतस्य विष्टपं त्रयोदशमरत्निं
 रशनायामुपादध्यात्तद्यजुष्मस्य विष्टपं सऽस्त्रियते तादृक्तत् ॥२॥ अभिधा अ-

सीति । तस्मादश्वमेधयाज्ञी सर्वा दिशोऽभिजयति भुवनमसीति भुवनं तज्जयति
यन्तासि धर्तेति यन्तारमेवैनं धर्तारं करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वै-
श्वानरं गमयति सप्रथसं गहेति प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृत इति व-
षट्कारं एवास्यैष स्वगा वा देवेभ्य इति देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति प्रजापतय
ऽइति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥३॥ ईश्वरो वाऽऽरुणः । आ-
र्तिमर्तिर्घीं ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्च बध्नाति ब्रह्मन्नाश्च भत्स्यामि देवेभ्यः
प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्माणामामन्त्रयते ब्रह्मणाऽएवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति
नार्तिमार्हति तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुकीति ब्रह्मा प्रसीति स्वयै-
वैनं देवतया समर्धयत्यथ प्रोक्षत्यसविव बन्धुः ॥४॥ स प्रोक्षति । प्रजापतये
वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मा-
दश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥५॥ इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामीति । इन्द्राग्नी वै
देवानांमोजस्वितमाऽञ्ज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥६॥
वायवे वा जुष्टं प्रोक्षामीति । वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मा-
दश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥७॥ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति । विश्वे वै देवा
देवानां यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति ॥८॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कथाप्य-
न्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायत्ता यदाहु सर्वेभ्य-
स्त्वा देवेभ्यः प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अन्वायातयति तस्मादश्वमेधे स-
र्वा देवता अन्वायत्ताः पाप्मा वाऽएतं भ्रातृव्य ईप्सति योऽश्वमेधेन यजेत वज्रो
ऽश्वः परो मर्तः परः श्येति श्वानं चतुरक्षां रुवाधस् दमश्चस्योपप्लावयति वज्रेणै-
वैक्ष्मवक्रामति नैनं पाप्मा भ्रातृव्य आप्नोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

यथा वै रुविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्प्रशो स्कन्दति यं नित्तमनाल-

ऋद्धिर्जति यत्स्तोकीया जुहोति सर्वद्रुतमेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि त-
 द्यदुतस्य स्कन्दति सद्भुतं जुहोति सद्भुतसंभितो वै स्वर्गी लोकः स्वर्गस्य लो-
 कस्याभिजित्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । यन्मिता जुहुयात्परिमितं रुन्धीतेत्यमिता जुहो-
 त्यपरिमितस्यैवावरुद्धाऽउवाच ह प्रजापतिः स्तोकीयासु वाऽअरुमश्चमेधः सः
 स्थापयामि तेन सः स्थितेनैवात ऊर्ध्वं चरामीति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नय-
 ऽएवैनं जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमायैवैनं जुहोत्यपां मोदाय स्वाहेत्यश्वा ए-
 वैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्रऽएवैनं जुहोति वायवे स्वाहेति वायव-
 ऽएवैनं जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णवऽएवैनं जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनं
 जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतयऽएवैनं जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रा-
 यैवैनं जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणाष्टैः जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्ते-
 भ्य एवैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराडिव वै स्वर्गी लोकः स्वर्गस्य लोकस्या-
 भिजित्यै ॥ ३ ॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदधोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरा-
 वर्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताः ह वाव स यज्ञस्य सः स्थितिमुवाचास्कन्दा-
 यास्कन्नः हि तद्यदुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥ यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । ए-
 वमेतत्पशो स्कन्दति यं प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजति यद्रूपाणि जुहोति सर्वद्रुत-
 मेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तद्यदुतस्य स्कन्दति हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्ग-
 राय स्वाहेत्येतानि वाऽअश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुद्धे ॥ ५ ॥ तदाहुः । अना-
 हुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्या इत्यथो खल्वाहुर्न वाऽअश्चमेधः संतिष्ठते यद्रू-
 पाणि जुहोति होतव्या एवेति बह्विधा वाऽएतमायतनात्करोति आतृव्यमस्मै
 जनयति यस्यानायतनेऽन्यत्राग्रेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥ सावित्र्या एवेष्टेः । पुरस्ता-
 दनुदुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यायतनऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै आ-
 तृव्यं जनयति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य संतत्याऽअव्यवहेदाय ॥ ७ ॥ त-

दाहुः । यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यूधेत पापीयान्स्यात्सकृदेव होतव्या
न पशुभिर्व्यूधते न पापीयान्भूत्यष्टाचवारिंशतं जुहोत्यष्टाचवारिंशदक्षरा ज-
गती ज्ञागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्वरुन्द्वाऽएकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः
प्रजास्वर्धुकः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराडित्स दिशोऽनुप्राविशतं देवाः
प्रेषमैहंस्तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत तमिष्टिभिरुन्वैहंस्तमिष्टिभिरुन्वविन्दन्यदिष्टिभिर्यजते
ऽश्वमेव तन्मेधं यजमानोऽन्विहति ॥ १ ॥ सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता
यो वाऽश्रस्यां निलयते योऽन्यत्रैत्यस्यां वाव तद्गुह्यं न वाऽश्मां कश्चन
तिर्यङ्गोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवत्यश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥ २ ॥ तदाहुः । प्र वा
ऽएतदश्वो मीयते यत्पराडिति न क्येनं प्रत्यावर्तयतीति यत्सायं धृतीर्जुहोति जे-
मो वै धृतिः जेमो रात्रिः जेमेणैवेनं दाधार तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च जे-
म्या भवत्यथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजतऽश्कृत्यैवेनं तत्तस्माद्दिवा नष्टैष एति यदेव
सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्यजते योगजेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्य-
त्रैतेन यजेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगजेमो भवति ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अप वाऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते यदा वै पुरुषः
श्रियं गृह्णति वीणास्मै वाद्यते ब्राह्मणौ वीणागायिनौ संवत्सरं गायतः श्रियै
वाऽएतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धतः ॥ १ ॥ तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गाये-
तामपास्मात्क्षत्रं क्रामेद्ब्रह्मणो वाऽएतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रं रमत
ऽइति ॥ २ ॥ यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्वा-
जन्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रमतऽइति ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यो
ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृही-
ता भवति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेतां प्रभृष्टकास्माद्भूः स्याद्ब्रह्मणो

वाऽएतद्रूपं यदुर्क्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणं जिनाति पापीयांस्तु भवति
 ॥४॥ यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्वात्रिणं वै
 क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रमतऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तं राजन्यस्तथो कृत्वा
 ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति ॥५॥ अथ जतेत्यददादिति
 ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्तं नैवैनं स समर्धयतीत्ययुध्यतेत्यमुं
 संग्राममज्ञयदिति राजन्यो युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनं स समर्धयति ति-
 स्त्रोऽन्यो गाथा गायति तिस्रोऽन्यः षट् सम्पद्यते षडृतवः संवत्सरं ऋतुष्वेव सं-
 वत्सरे प्रतितिष्ठति ताभ्यां शतं ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं
 दीर्घमात्मन्यते ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥५॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनं परिददात्यश्चोऽसि
 कृषोऽसीति शास्त्येवैनं तत्तस्माद्दिष्टाः प्रजा ज्ञायन्तेऽत्योऽसि मयोऽसीत्येत्येवैनं
 नयति तस्मादश्वः पशूनत्येति तस्मादश्वः पशूनां श्रेष्ठं गृह्यतीति सतिरसि वा-
 ज्यसीति यथायजुरेवैतदृषासि नृमणा असीति मिथुनवाय ययुर्नामासि शिशुर्ना-
 मासीत्येतद्वाऽश्वस्य प्रियं नामधेयं प्रियेणैवैनं नाम्नाभिवदति तस्मादप्यामित्रौ
 सगत्य नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यं समेव जानाते ॥१॥ आदित्यानां पतान्वि-
 ह्वीति । आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रो-
 क्षितं रक्षतीति शतं वै तस्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह
 रत्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश
 नवतीरेता वाऽश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमा-
 गृह्णाति षोडश नवतीरेता वाऽश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः
 प्रमुक्तो बन्धनं न जह्णाति ॥२॥ राष्ट्रं वाऽश्वमेधः । राष्ट्रं एते व्यायहन्ते येऽश्वं
 रक्षन्ति तेषां यऽउदृचं गृह्णाति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवत्यथ ये नोदृचं गृह्णाति राष्ट्रान्ते

व्यवहियते तस्माद्राष्ट्रयश्चमेधेन यजेत परा वाऽष्ट्र सिच्यते योऽबलोऽश्चमेधेन
यजते यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्यज्ञोऽस्य विहियेत पापीयान्स्याहृतं कवचिनो र-
क्षन्ति यज्ञस्य संतत्याऽश्वव्यवहेदाय न पापीयान्भवत्यथान्यमानोय प्रोक्षेयुः सैव
तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्वाम्यत्स्व तपोऽतप्यत तस्य आ-
त्तस्य तप्तस्य सप्तधात्मनो देवता अपाक्रामत्सा दीक्षाभवत्स एतानि वैश्वदेवान्य-
पश्यत्तान्यजुहोतिर्वै स दीक्षामवारुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यज्ञमा-
नोऽवरुन्धेऽन्वहं जुहोत्यन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देव-
ता अपाक्रामंस्ताभिरेवास्यै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति
। ये दीक्षाङ्गतिरेचयन्ति सप्ताहं प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा
प्राणैरेवास्यै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति आवृतो वै दे-
वाख्यावृत इमे लोका ऋद्धामिव वीर्योऽष्टु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ एकविं-
शतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविं-
शस्तद्वै च तत्र सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद्वर्गस्य विष्टपं तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥ त्रिं-
शतमौद्भरणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नैवान्नाद्य-
स्यावरुद्धै चत्वार्यौद्भरणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै
शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्यै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे पूर्णाङ्गतिमुत्त-
मां जुहोति प्रत्युत्तब्धे सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रर्चमल्लीनात्प्र साम तं वैश्वदेवान्युदय-
ह्न्यद्वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥ काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा क-
तमस्मै स्वाहेति प्राज्ञापत्यं मुख्यं करोति प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यह-
ति ॥ २ ॥ स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायेति

यदेव पूर्वासां ब्राह्मणं तदत्र ॥३॥ अदित्यै स्वाहा । अदित्यै मक्ष्यै स्वाहादित्यै
 सुमृडोकायै स्वाहेतीयं वाऽअदितिर्नयैवैनमुग्रहति ॥४॥ सस्वत्यै स्वाहा । स-
 स्वत्यै पावकायै स्वाहा सस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति वाग्वै सस्वती वाचैवैन-
 मुग्रहति ॥५॥ पूज्यै स्वाहा । पूज्यै प्रपथ्याय स्वाहा पूज्यै नरधिषाय स्वाहेति
 पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमुग्रहति ॥६॥ वष्ट्यै स्वाहा । वष्ट्यै तुरोपाय स्वाहा
 वष्ट्यै पुरुषपाय स्वाहेति वष्टा वै पशूनां मिथुनानां वृषकृदूपैरेवैनमुग्रहति
 ॥७॥ विज्ज्वे स्वाहा । विज्ज्वे निभूयपाय स्वाहा विज्ज्वे शिपिविष्टाय स्वाहे-
 ति यज्ञो वै विज्ज्वैरेवैनमुग्रहति विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमां जु-
 होतीयं वै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥८॥

आ ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽएव ब्रह्मवर्चसं
 दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥१॥ आ राष्ट्रं राज्ञ्यः । शूर इ-
 ष्व्योऽतिव्याधी महारथो जायतामिति राज्ञ्यऽएव शौर्यं महिमानं दधाति त-
 स्मात्पुरा राज्ञ्यः शूर इष्व्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥२॥ दोग्ध्री धेनुरिति ।
 धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥३॥ वोढानडानिति । अन-
 डुक्षेव बलं दधाति तस्मात्पुरा नडान्वोढा जज्ञे ॥४॥ आशुः सप्तिरिति । अश्व
 ऽएव जवं दधाति तस्मात्पुराश्चः सर्ता जज्ञे ॥५॥ पुरंधिर्घोषेति । घोषित्येव वृषं
 दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥६॥ जिह्वूर्येष्टा इति । राज्ञ्यऽएव
 जैत्रं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राज्ञ्यो जिह्वूर्जज्ञे ॥७॥ सभेयो युवेति । एष
 वै सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भावुकः ॥८॥
 आस्य यज्ञमानस्य वीरो जायतामिति । यज्ञमानस्यैव प्रजायां वीर्यं दधाति तस्मा-
 त्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥९॥ निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्विति । निकामे-
 निकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते फलवत्यो न ओषधयः

पच्यन्तामिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते योगक्षेमो
नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रज्ञानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ अध्यायः
॥ १ [८४.] ॥ ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादि२त् । स आत्मन्नश्चमेधमधत्त ते देवाः प्रजापति-
मब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्चमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग इति तेभ्य एतानन्नहोमान-
कल्पयद्यदन्नहोमान्नुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥ आज्येन जुहोति । तेजो
वाऽआज्यं तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदा-
ज्यं प्रियेणैवैनान्धात्रा समर्धयति ॥ २ ॥ सक्तुभिर्जुहोति । देवानां वाऽएतद्रूपं य-
त्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥ धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वाऽएतद्रूपं
यद्धाना अहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥ लज्जिर्जुहोति । नक्षत्राणां वाऽएतद्रूपं
यज्ज्ञाज्ञा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति नामग्राहं जु-
होति नामग्राहमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्याऽ स्वाहा शताय स्वाहै-
कशताय स्वाहेत्यनुपूर्वं जुहोत्यनुपूर्वमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवद्वै
स्वर्गो लोक एकैवैनऽ स्वर्गं लोकं गमयति पराचीर्जुहोति पराडिव वै स्वर्गो
लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदधोर्यः परा-
चीराङ्गिर्जुहोति नैकशतमत्येति यदेकशतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्धयेदेकशतं
जुहोति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युथ्यै स्वाहा स्व-
र्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽआहुती जुहोति रात्रिर्वै व्युष्टिर्हः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव त-
त्प्रीणाति ॥ ६ ॥ तदाहुः । यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोक्षयेद्युथ्यै
स्वाहेत्यनुदितऽआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयोर्व्यतिमोक्षाय
॥ ७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १० [२. १.] ॥ ॥

राजा वाऽएष यज्ञानां यदश्वमेधः । यज्ञमानो वाऽअश्वमेधो यज्ञमानो यज्ञो
 यदश्वे पशून्नियुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥ अश्वं तूपरं गोमृगमिति । ता-
 न्मध्यमे घृणऽआलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सृष्यति तस्माद्राज्ञः सेनामुखं भीष्मं
 भावुकम् ॥ २ ॥ कृत्वायीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते तस्माद्रा-
 ज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥ सारस्वतीं मेषीमधस्तादङ्ग्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते
 तस्मात्स्त्रियः पुष्टोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥ आश्विनावधोरामौ बाह्वोः । बा-
 ह्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजा बाहुबली भावुकः ॥ ५ ॥ सौमापौक्ष्णं श्यामं ना-
 भ्याम् । प्रतिष्ठामेव तां कुरुतऽङ्ग्यं वै पूषास्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ सौर्ययामौ
 श्वेतं च कृत्वा च पार्श्वयोः । कवचेऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा संनद्धो वीर्यं करो-
 ति ॥ ७ ॥ वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजोरुबली
 भावुकः ॥ ८ ॥ वायव्यं श्वेतं पुष्टे । उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजा भये
 ऽभित्तिऽअयत्तीन्द्राय स्वपस्याय वेकृतं यज्ञस्य सेन्द्रतायै वैज्ञवो वामनो यज्ञो वै
 विष्णुर्यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥ ते वाऽएते । पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवो
 भवन्ति पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यज्ञमानः पुरस्तात्पाप्मान-
 मपहृते ॥ १० ॥ पञ्चदश-पञ्चदशोऽएवेतरेषु । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रे-
 णैवैतद्वीर्येण यज्ञमानोऽभितः पाप्मानमपहृते ॥ ११ ॥ तदाहुः । अपाह्वैतैः पा-
 प्मानं कृताऽइत्यकृत्स्नं च वै प्रजापतिऽ संस्करोति न चेदं सर्वमवरुद्धे ॥ १२ ॥
 सप्तदशैव पशून्मध्यमे घृणऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधो
 ऽश्वमेधस्यैवास्यै षोडश-षोडशेतरेषु षोडशकलं वाऽइदं सर्वं तदिदं सर्वमव-
 रुद्धे ॥ १३ ॥ ताऽऽह माप्रीणीयादित्याहुः । समिद्धोऽअञ्जन्कृदरं मतीनामिति बा-
 र्हडक्योभिराप्रीणीयाद्बृहडक्यो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्दिदर्श
 ता एतास्ताभिरुचैर्नमेतद्ऽश्वीऽइति वदन्तो न तथा कुर्याज्जामदग्नीभिरेवाप्री-

णीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति तस्माज्जाम-
दग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥ १४ ॥ तद्वैके । एतेषां पर्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवा-
क्याः कुर्वन्ति विन्दाम एतेषामवित्तेतरेषां न कुर्म इति न तथा कुर्यात्क्षत्रं वा
ऽअथो विडितरे पशवः प्रतिप्रतिनी७ ह ते प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय विशं कुर्वन्त्य-
थोऽआयुषा यज्ञमानं व्यर्धयन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजा त्य एवाथो देवदे-
वत्या इतरे क्षत्रयैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोत्यथोऽआयुषैव यज्ञमा-
न७ समर्धयति ॥ १५ ॥ हिरण्यमथोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्ग्याणा-
मायसा इतरेषां ज्योतिर्वै हिरण्य७ राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्वाष्ट्रे दधात्यथो हि-
रण्यज्योतिषैव यज्ञमानः स्वर्गं लोकमेत्यथोऽअनूकाशमेव तं कुरुते स्वर्गस्य लो-
कस्य समर्थे ॥ १६ ॥ अथो क्षत्रं वाऽअश्वः । क्षत्रस्यैतद्वै यद्विरणं क्षत्रमेव नत्क्ष-
त्रेण समर्धयति ॥ १७ ॥ अथ यज्ञोऽमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो
राजकृतः सूतग्रामण्य एवं वाऽएतेऽश्वस्य यत्पर्यङ्ग्या एवमु वाऽएतद्विरण्यस्य
यज्ञोऽह७ स्वेनैवैनास्तद्रूपेण समर्धयति ॥ १८ ॥ अथ यदायसा इतरेषाम् । विडा
ऽइतरे पशवो विश एतद्रूपं यद्यो विशमेव तद्विशा समर्धयति वैतसऽइत्सून
ऽउत्तरतोऽश्वस्यावद्यत्त्वानुष्टुभो वाऽअश्व आनुष्टुभेषा दिक्स्वायामेवैनं तद्विशि
दधात्यथ यद्वैतसऽइत्सूनेऽप्सुयोनिर्वाऽअथोऽप्सुजा वैतसः स्वयैवैनं योन्या सम-
र्धयति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ [२. २.] ॥ ॥

देवा वाऽअश्वमेधे पवमान७ । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्व-
मेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गं लोकस्य प्रजात्यै पृह्मन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव
लोकस्य समर्थे न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाथो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा
वेद ॥ १ ॥ यदुद्गातोद्गायेत् । यथान्नेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तद्य यदुद्गातारमव-
रुध्याश्चमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नृपदेवमेवैत्यज्ञमानमश्वः स्वर्गं

लोकमञ्जसा नयति ह्रिङ्करोति समैव तद्विङ्करोत्युद्गीथ एव स वडवा उपरुन्धन्ति
संशिक्षते यथोपगातार उपगायन्ति तादृक्कद्विरण्यं दक्षिणा सुवर्णां शतमानं त-
स्योक्तं ब्राह्मणम् ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [२. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । उभौ लोकावभिजयेयं देवलोकं च मनुष्यलोकं चेति स
एतान्यशूनपश्यद्ब्राम्यांश्चारण्यांश्च तानालभत तैरिमौ लोकावरुन्ध ग्राम्यैरेव
पशुभिरिमं लोकमवरुन्धारणैरमुमयं वै लोको मनुष्यलोकोऽथासौ देवलोको
यद्ब्राम्यान्यशूनालभतऽस्ममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्धे यदारण्यानमुं तैः ॥१॥
स यद्ब्राम्यैः संस्थापयेत् । समधानः क्रामेयुः समत्तिकं ग्रामयोर्ग्रामात्तौ स्यातां न
ऽक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्यदारण्यै-
र्व्यधानः क्रामेयुर्विद्वरं ग्रामयोर्ग्रामात्तौ स्यातामृक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण
आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् ॥२॥ तदाहुः । अपशुर्वाऽएष यदारण्यो
नैतस्य होतव्यं यज्जुहुयात्क्षिप्रं यजमानमरण्यं मृतं नैत्युत्तराभागा द्यारण्याः
पशवो यन्न जुहुयाद्यज्ञवेशसं स्यादिति पर्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति तन्नैव हुतं ना-
हुतं न यजमानमरण्यं मृतं कुरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥३॥ ग्राम्यैः संस्थाप-
यति । वि पितापुत्राववस्यतः समधानः क्रामन्ति समत्तिकं ग्रामयोर्ग्रामात्तौ भव-
तो नऽक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते ॥४॥
ब्राह्मणम् ॥१३ [२. ४.] ॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराडित्स पङ्क्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्रावि-
शत्तेऽर्धमासा अभवंस्तं पञ्चदशभिर्नुप्रायुङ्क्त तमाप्रोत्तमाप्त्वा पञ्चदशभिर्वारुन्धा-
र्धमासानां वाऽएषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभतेऽर्धमासानेव
तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥१॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वाऽएतस्य संवत्सरो भवति सो
ऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संवत्सरं तनुतऽइत्येष वै साक्षात्संवत्सरो यच्चातुर्मास्यानि

यच्चातुर्मास्यान्यशूनालभते साक्षादेव तत्संवत्सरमवरुन्धे वि वाऽएष प्रज्ञा प-
 शुभिर्वर्धतेऽप स्वर्गं लोकं राधोति योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं तनुतऽ-
 णेष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकादशिनी प्रज्ञा वै पशव एकादशिनी
 यदेकादशिनीन्यशूनालभते न स्वर्गं लोकमपराधोति न प्रज्ञा पशुभिर्वर्धते
 ॥२॥ प्रज्ञापतिर्विराजमसृजत । सास्मात्सृष्टा पराच्यैत्सांश्च मेधं प्राविशतां दशि-
 भिरनुप्रायुङ्क्त ताः प्रोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्धे यदशिन आलभते विराजमेव तैर्य-
 जमानोऽवरुन्धे शतमालभते शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमा-
 त्मन्धत्ते ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै वीर्यं
 त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धाऽएकादश दशत आलभते दश वै पशोः प्राणा
 आत्मेकादशः प्राणैरेव पशून्समर्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्व-
 स्यैव सर्वत्राय बहुवृषा भवन्ति तस्माद्बहुवृषाः पशवो नानावृषा भवन्ति तस्मा-
 न्नानावृषाः पशवः ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥ १४ [२. ५.] ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा
 आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे ॥१॥ तदाहुः । पराङ्गाऽएतस्माद्यज्ञ
 एति यस्य पशून्कृतोऽन्यत्र वेदेरेतीत्येतं स्तोतरेनेन पथा पुनश्चमावर्तथा-
 सि न इति वायुर्वै स्तोता तमेवास्माऽएतत्परस्तादधाति तथा नात्येति ॥२॥
 अप वाऽएतस्मात् । तेज इन्द्रियं पशवः श्रोः क्रामन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥३॥
 वसवस्त्वाञ्जलु । गायत्रेण हृन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति तेजो वाऽआज्यं तेजो गायत्री
 तेजसीऽएवास्मिन्समीची दधाति ॥४॥ रुद्रास्त्वाञ्जलु । त्रैष्टुभेन हृन्दसेति वावा-
 ता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रियं त्रिष्टुभेनैवास्मिन्निन्द्रियं च समीची दधाति ॥५॥
 आदित्यास्त्वाञ्जलु । जागतेन हृन्दसेति परिवृक्ता तेजो वाऽआज्यं पशवो जगती
 तेजश्चैवास्मिन्पशून्च समीची दधाति ॥६॥ पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति । श्रियै वाऽएतद्रूपं

यत्पत्न्यः श्रियमेवासिंस्तद्धति नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति ॥७॥ य-
था वै हविषोऽद्भुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य नित्तस्य लोमानि
शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं
ब्राह्मणमेकशतमेकशतं काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवा-
त् अतितिष्ठति भूर्भुवः स्वरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं
देवतया समर्थयन्ति लाजीश्छाचीश्न्यव्ये गव्योऽत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति
प्रजामेवान्नाद्ये कुरुत एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापत इति प्रजामेवान्नाद्येन
समर्थयति ॥८॥ अप वाऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्मवर्चसं क्रामति योऽश्वमेधेन य-
जते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदत अग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा
ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची धत्तो यूपमभितो वदतो य-
जमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥९॥
कः स्विह्मस्तेजो चरतीति । असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्म-
वर्चसमेवासिंस्तद्धत्तः ॥१०॥ क उ स्विह्मस्तेजो पुनरिति । चन्द्रमा वै ज्ञायते
पुनरापुरेवासिंस्तद्धत्तः ॥११॥ किं स्विह्मस्य भेषजमिति । अग्निर्वै हिमस्य
भेषजं तेज एवासिंस्तद्धत्तः ॥१२॥ ॥ शतम् ६५०० ॥ ॥ किम्वावपनं महदिति ।
अयं वै लोक आवपनं महदस्ति हि लोके प्रतितिष्ठति ॥१३॥ का स्विदासी-
त्पूर्वचित्तिरिति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्दे ॥१४॥ किं स्वि-
दासीद्बृहदय इति । अश्वो वै बृहदय आयुरेवावरुन्दे ॥१५॥ का स्विदासीत्पि-
त्तिरिति । श्रीर्वै पितृष्विति श्रियमेवावरुन्दे ॥१६॥ का स्विदासीत्पिशंगि-
लेति । अहोरात्रे वै पिशंगिलेऽअहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥१७॥ ब्राह्मणम्
॥१५ [२. ६.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०८ ॥ ॥

निपुणेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेऽश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमानोऽग्नाध-

रिक्ं यजुर्नुदुत्याश्चमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ वायुष्टा पचतैरवविति । वायुरे-
 वैनं चत्यसितग्रीवश्ङ्गिरित्यग्निर्वाऽश्रसितग्रीवोऽग्निरेवैनं ह्मिः पचति ॥ २ ॥
 न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तऽएतांश्चमसाञ्च्यैर्ब्रह्मैः न्यञ्चो
 ऽरोहंस्तस्मान्न्यञ्चो न्यग्रोधा रोहति ॥ ३ ॥ शल्मलिर्वृद्धेति । शल्मली वृद्धिं द-
 धाति तस्मादल्मलिर्वनस्पतीनां वषिष्ठं वर्धते ॥ ४ ॥ एष स्य राथ्यो वृषेति ।
 अश्वेनैव रथः सम्पादयति तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥ ५ ॥ पद्भिश्चतुर्भिरेद-
 गन्निति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रिंशस्त्रिंशत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते ॥ ६ ॥
 ब्रह्माकृत्तश्च नोऽवविति । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृत्तश्चन्द्रमस एवैनं परिददाति न-
 मोऽग्रयऽइत्यग्रयऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥ सऽशितो रश्मिना रथ इति रश्मिनैव
 रथः सम्पादयति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥ सऽशितो रश्मिना
 ह्य इति । रश्मिनैवाश्चः सम्पादयति तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहृतो भूयिष्ठः रो-
 चते ॥ ९ ॥ सऽशितोऽश्वस्वप्सुजा इति । अश्वयोनिर्वाऽश्वश्चः स्वयैवैनं योन्या
 समर्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगव इति सोमपुरोगवमेवैनः स्वर्गं लोकं गमयति
 ॥ १० ॥ स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्वेति । स्वयः वृषं कुरुष यादृशमिहसीत्येवैनं
 तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुषस्वेति स्वयं लोकः रो-
 चयस्व यावन्नमिहसीत्येवैनं तदाह महिमा तेऽन्येन न संनशऽइत्यश्वमेव महि-
 म्ना समर्धयति ॥ ११ ॥ न वाऽऽतन्त्रियसे न रिष्यसीति । प्रश्नासयत्येवैनं तदे-
 वाँऽऽइदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनं पथो दर्शयति यत्रासते सु-
 कृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनः सलोकं करोति तत्र वा देवः सविता द-
 धाविति सवितैवैनः स्वर्गं लोके दधाति प्रजापतये वा जुष्टं प्रोक्षामीत्युपाऽश्व-
 योपगृह्णाति ॥ १२ ॥ अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः
 स ते लोको भविष्यति तं ज्ञेयसि पिबेता अप इति यावानग्नेर्विजयो यावांस्तेऽहो

यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांलोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतात्येवैनं तदाह ॥१३॥
 वायुः पशुरासीत् । तेनायजत् स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भ-
 विष्यति तं जेष्यसि पिबेता अप इति यावान्वायोर्विजयो यावांलोको ॥१४॥
 सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजत् स एतं लोकमजयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भवि-
 ष्यति तं जेष्यसि पिबेता अप इति यावात्सूर्यस्य विजयो यावांलोको यावदैश्वर्यं
 नावांस्ते विजयस्तावांलोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह तर्पयित्वाञ्च पुनः
 संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्यशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२.७.] ॥

देवा वाऽउदञ्चः । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्चः प्राजानाद्यदुश्चेनोदञ्चो यन्ति
 स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै वासोऽधिवासः क्लृण्वन्त्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा ना-
 न्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्यैरेवैनं तत्पशुभिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ व्रन्ति
 वाऽएतत्पशुम् । यदेनः संज्ञपयन्ति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वा-
 हेति संज्ञप्यमानाऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्धाति तथो ह्यस्यैतेन जी-
 वतैव पशुनेष्टं भवति ॥२॥ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके । न मा नयति कश्चनेति
 पत्नीरुदानयत्यहृतैवेना एतदथो मेध्या एवेनाः करोति ॥३॥ गणानां वा गणा-
 पतिः कृवामहऽइति । पत्न्यः परित्यक्तपुत्रतऽएवास्माऽएतदतो न्येवास्यै कृ-
 वतेऽथो धुवतऽएवैनं त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽइमे लोका एभिरेवैनं लोकैर्धुवते
 त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षडाऽऋतव ऋतुभिरेवैनं धुवते ॥४॥ अप वा
 एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते नव कृवः परियन्ति नव वै
 प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैभ्यः प्राणा अपक्रामत्याहुमजानि गर्भधमा त्वमजासि
 गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ताऽओ चतुरः पदः
 सम्प्रसारयावेति मिथुः स्यावरुञ्चै स्वर्गं लोके प्रोणुवाथामित्येष वै स्वर्गो
 लोको यत्र पशुः संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो द-

धाविति मिथुनस्यैवावरुद्धौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ८.] ॥ ॥

अप वाऽऽतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजति ॥ १ ॥ ऊर्ध्वमिना-
मुद्धापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्धमुद्धयति ॥ २ ॥ गिरौ भार७
हुरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्र७ संनह्यत्यथो श्रियमेवास्मि-
न्राष्ट्रमधिनिदधाति ॥ ३ ॥ अथास्यै मध्यमेधतामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्य७ श्रियमेव
राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति ॥ ४ ॥ शीते वाते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य
शीतं क्षेममेवास्मै करोति ॥ ५ ॥ यकासकौ शकुतिकेति । विड्वे शकुतिका नुल-
गिति वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्त्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके-
ति विड्वे गभो राष्ट्रं पसो राष्ट्रमेव विश्या नन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ६ ॥
माता च ते पिता च तऽऽति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैन७ स्वर्गं लोकं
गमयत्यग्रं वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्र७ श्रियमेवैन७ राष्ट्रस्याग्रं गमयति
प्रतिलासीति ते पिता गभे मुष्टिमतऽसयदिति विड्वे गभो राष्ट्रं मुष्टो राष्ट्रमेव वि-
श्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ७ ॥ यद्धरिणो यवमत्तीति । विड्वे यवो रा-
ष्ट्र७ हरिणो विशमेव राष्ट्रायाग्रां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमन्ति न पुष्टं पशु
मन्यतऽऽति तस्माद्राज्ञा पशून् पुष्यति शूद्रा यदर्यज्ञारा न पोषाय धनायतीति
तस्माद्विशीपुत्रं नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥ अप वाऽऽतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपू-
तां वाचं वदन्ति दधिक्राव्णोऽश्रकारिषमिति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनन्ते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ॥ ९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. १.] ॥ ॥

यत्किञ्चित्कृत्यति । सेतुमेव त७ संक्रमणं यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लो-
कस्य समर्थे ॥ १ ॥ सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशं
चैवास्मिन्राष्ट्रं च समोची दधति हिरण्यमय्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥
त्रयः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तर-

दिशो रजता ऊर्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्ति तिरश्चीभिश्चोर्धाभिश्च बहुवृषा भवन्ति तस्माद्बहुवृषा दिशो नानावृषा भवन्ति तस्मान्नानावृषा दिशः ॥३॥
ब्राह्मणम् ॥४॥ [२. १०.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । मह्यन्भूयात्स्यामिति स एतावश्चमेधे महिमानौ ग्रहाव-
प्यन्ताद्बुद्धोत्ततो वै स मह्यन्भूयानभवत्स यः कामयेत मह्यन्भूयात्स्यामिति
स एतावश्चमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्मह्यन्मह्यैव भूयान्भवति ॥१॥ वषामभि-
तो जुहोति । यजमानो वाऽश्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैन्मुभयतः परिगृह्णा-
ति पुरस्तात्स्वा नकृतयो वाऽन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैत-
त्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति राजा वषां परियजति ये चैवास्मि-
लोके देवा यऽउ चामुष्मिस्तानेवैतत्प्रीणाति तऽएन्मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं
लोकमभिवर्हन्ति ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥५॥ [२. ११.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [८५.] ॥ ॥

प्रजापतेर्दक्षश्चयत । तत्परापतत्ततोऽश्वः समभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वं तदेवा
अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्वं
एव भवति सर्वस्य वाऽऽष्टा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजाः सर्वं वाऽऽतेन पाप्मानं
देवा अतरन्नपि वाऽऽतेन ब्रह्मरुत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्मरु-
त्यां योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेर्दक्षश्चयत् । तस्मात्तरतोऽश्व-
स्यावयन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥२॥ वैतसः कटो भवति । अप्सुयोनिर्वा
ऽश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ॥३॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति
। सरङ्गाऽश्वस्य सकथ्याबृहत्तदेवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोम स्तो-
मो भवत्यश्वस्यैव सर्वत्राय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममर्हति सर्वं वै सर्वस्तो-
मोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥६॥ [३. १.] ॥ ॥

परमेण वाऽऽष्ट स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽरुन्नेकविंशे

प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येकविंशत्प्रतिष्ठाया उत्तरमर्कस्तूनन्वारोक्त्यृतवो वै पृ-
ष्ठान्यृतवः संवत्सर ऋतुधेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ॥१॥ शक्वयः पृष्ठं भवन्ति ।
अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वाऽअत्र पशव आलभ्यन्तेऽतेव ग्राम्या उतेवारण्या य-
क्ष्वायः पृष्ठं भवत्यश्वस्यैव सर्वत्रायान्ये पशव आलभ्यन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः
क्रियन्ते ॥२॥ तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यद्जावयश्चारण्याश्चैते वै सर्वे पशवो
यद्गव्या इति गव्या उत्तमेऽकृन्नालभतऽएते वै सर्वे पशवो यद्गव्याः सर्वानेव प-
शूनालभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्राय बहुवृषा भ-
वन्ति तस्माद्बहुवृषाः पशवो नानावृषा भवन्ति तस्मान्नानावृषाः पशवः ॥३॥
ब्राह्मणम् ॥७ [३. २.] ॥

यत्तिष्ठोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्र्यस्त-
स्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्यपलायते परमे वाऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽश्वः
पशूनां परमश्चतुष्टोम स्तोमानां परमेणैवेनं परमतां गमयति ॥१॥ शक्वयः पृष्ठं
भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यक्ष्वायः पृष्ठं भवत्यश्व-
स्यैव सर्वत्राय ॥१॥ एकविंशं मध्यममर्कभवति । असौ वाऽआदित्य एकविंशः
सोऽश्वमेधः स्वेनैवेनऽस्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति ॥३॥ वामदेव्यं
मैत्रावरुणासाम् भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यं प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवेनं देवतया
समर्धयति ॥४॥ पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम् भवति । रश्मिना वाऽअश्वो यत् ईश्वरो वा
ऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोऽयत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम् भवत्य-
श्वस्यैव धृत्यै ॥५॥ संकृत्यहावाकसाम् भवति । उत्सन्नयज्ञ-इव वाऽएष यदश्व-
मेधः किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न यत्संकृत्यहावाकसाम् भवत्यश्वस्यैव स-
र्वत्राय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममर्कभवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्व-
मेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥६॥ एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंश स्तोम

एकविंशतिर्यूपा यथा वाऽऽश्वमेधा वा वृषाणो वा सऽस्फुरेन्नैवमेते स्तोमा
 समृहन्ते यदेकविंशास्तान्यत्समर्पयेदार्तिमर्ह्येजमानो हन्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥ द्वा-
 दश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपा यद्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश यूपा विराडाऽऽष्टा संमीयते यदेकादशिनी
 तस्यै य एकादश स्तन एवास्यै स उह्येऽएवैनां तेन ॥ ८ ॥ तदाहुः । यद्वादशो
 ऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थुरिणा यायात्तादृक्तादित्येकविंश एवाग्निर्भवत्येक-
 विंश स्तोम एकविंशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिर्भिर्यायात्तादृक्त् ॥ ९ ॥ शिरो वाऽऽ-
 तद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वाऽऽश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञां
 भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम एकविंशतिर्यूपा एतानि वाऽऽश्वमेधे
 त्रीणि शीर्षाणि तानि य एवं वेद शिरो ह राज्ञां भवति यो वाऽऽश्वमेधे तिस्रः
 ककुदो वेद ककुद राज्ञां भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम एकविंशति-
 र्यूपा एता वाऽऽश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता य एवं वेद ककुद राज्ञां भवति ॥ १० ॥
 ब्राह्मणम् ॥ ८ [३. ३.] ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्व आलभ्यते ॥ यत्प्राज्ञापत्यं कुर्याद्या देवता अपिभा-
 गास्ता भागधेयेन व्यर्धयेद्वा दद्विरुकां दत्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्रत्या-
 ख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्ध-
 यत्यरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा
 देवताः प्रतिष्ठितास्ता एवैतत्प्रीणाति देवासुराः संयत्ता आसन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्
 । अग्रयः ऋक्तोऽश्वस्य वयमुद्धारमुद्धारामहे तेनासुरानभिभविष्याम इति ते
 लोहितमुदहरन्त आतृव्याभिभूत्यै गद्विः कृत्वा लोहितं जुहोति आतृव्याभिभू-
 त्यै भवत्यात्मना परास्य द्विषन्आतृव्यो भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ गोमृगकण्ठेन
 प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्टकृत्पशून्नेव रुद्रादत्तर्द्धाति

तस्माद्यत्रैषाश्चमेधः आहुतिर्ह्यते न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते ॥३॥ अश्वशफेन
द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूः ॥४॥ अयस्म-
येन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आयस्यो वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूः एव
रुद्रादत्तर्द्धधाति तस्माद्यत्रैषाश्चमेधः आहुतिर्ह्यते न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते
॥५॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. ४.] ॥ ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायत्तास्तेभ्यो यदाहुतीः जुहुयाज्जोके-लोक
ऽएनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति लोके-लोकऽएव मृत्युमपजयति ॥१॥
तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत्संचक्षीत बद्धं मृत्युममित्रं कुर्वीति
मृत्यवः आत्मानमपि दध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्येकस्माऽएवैकामाहुतिं जुहोत्येको
ह वाऽअमुष्मिं लोके मृत्युरशनयैव तमेवामुष्मिं लोकेऽपजयति ॥२॥ ब्रह्मकृत्यायै
स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वाऽअन्यो ब्रह्मकृत्यायै मृत्युरेष
ह वै साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्मकृत्या साक्षदेव मृत्युमपजयति ॥३॥ एताऽह वै मुण्डिभ
औदन्यः । ब्रह्मकृत्यायै प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्मैकृत्यायाऽआहुतिं जुहोति
मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्च-
मेधः आहुतिर्ह्यतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजायां ब्राह्मणाऽहन्ति तस्मै भेषजं करो-
ति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥ १० [३. ५.] ॥ ॥

अश्वस्य वाऽआलब्धस्य । मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयं जु-
होत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति ॥१॥ आज्येन जुहोति । मेधो वाऽआज्यं मेधो
ऽश्वस्तोमीयं मेधसैवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम य-
दाज्यं प्रियेणैवैनान्धाघ्ना समर्धयति ॥२॥ अश्वस्तोमीयऽह्नुत्वा द्विपदा जुहोति ।
अथो वाऽअश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा द्विपद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया
समर्धयति ॥३॥ तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्वऽह्नुत्वा द्विपदा इति पशवो वा

ऽऽश्चस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्चस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष
 उरिष्टात्पशून्धितिष्ठति ॥४॥ षोडशाश्चस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै प-
 शवः सा पशूनां मात्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जु-
 ज्यात्पशून्मात्रया व्यर्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनां मा-
 त्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति यदन्यामुत्तमामाहुतिं
 जुहुयात्प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदा उत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव ति-
 ष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृयऽउत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः साक्षा-
 देव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्विल्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धनि जुहोत्येतद्वै
 वरुणस्य वृषं वृषेणैव वरुणमवयजते ॥५॥ द्वादश ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपति
 । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते तदाहुर्ग्यज्ञस्य वाऽएतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्यजेतोपना-
 मुक एनं यज्ञः स्यात्पापीयास्तु स्याद्यातयामानि वाऽएतदीजानस्य हन्दाऽसि भ-
 वन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुञ्जीत सर्वा वै सऽस्थिते यज्ञे वागाप्यते सात्राप्ता
 यातयाम्नी भवति क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयुञ्जीतेति
 ॥६॥ द्वादशैव ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वाऽओदनः प्रजापतिः संव-
 त्सरः प्रजापतिर्यज्ञः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक एनं यज्ञो भवति न पापी-
 यान्भवति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥११ [३. ६.] ॥

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति ॥१॥
 एष वै विभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ॥२॥ एष
 वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥३॥ एष वै
 विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतं भवति ॥४॥ एष वै
 व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्तं भवति ॥५॥ एष
 वाऽउर्जस्वान्नम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्ववति ॥६॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्वद्ववति ॥७॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तः आ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥८॥ एष वाऽश्रतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तः आ राजन्योऽतिव्याधी जायते ॥९॥ एष वै दीर्घा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तः आ दीर्घारण्यं जायते ॥१०॥ एष वै कूर्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृतं भवति ॥११॥ एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [३. ७.] ॥ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्चो वडवाऽऽ स्कुन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्ता प्राणो वै वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्ता रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥१॥ अथ यदि स्नामो विन्देत् । पौल्लं चरुमनुनिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो ह्यैव भवति ॥२॥ अथ यद्यक्षतामयो विन्देत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशं मनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानरं इमामेवैतत्प्रीणात्यगदो ह्यैव भवति ॥३॥ अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौर्यं चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानां चक्षुर्यदा ह्येवैष उदेत्यथेदं सर्वं चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥४॥ अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्वपेद्धारुणो वाऽऽरुतं गृह्णाति यो ऽप्सु म्रियते सा यैवैनं देवता गृह्णाति तामेवैतत्प्रीणाति सास्मै प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुण्या हि यवाः ॥५॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्वावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं वायव्यं पयः सौर्यं चरुं यद्वै किं च नश्यत्यन्तरैव तद्वावापृथिवी नश्यति तद्वायुरूवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्य ऋते किं च न नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यन्त्याभ्यन्त्यनश्येदेतयैव यजेतानु ह्यैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्रा अश्वं

विन्देरन्यदि वा म्रियेत यदि वास्वन्यमाणीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणम् ॥ १३ [३. ८.] ॥ तृतीयो ध्यायः [८६.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयात् सर्वं व्यष्टीर्व्यश्रुवीयेति स एतमश्व-
मेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहर्त्तेनायजत तेनेष्टा सर्वान्कामानाप्नोत्सर्वा व्य-
ष्टीर्वाऽप्युः सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्रुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥
तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ इति ग्रीष्मेऽभ्यारभेतेत्यु द्वैकऽश्वाहुर्ग्रीष्मो वै क्ष-
त्रियस्यऽर्तुः क्षत्रिययज्ञ उ वाऽएष यदश्वमेध इति ॥ २ ॥ तद्वै वसन्तऽएवाभ्यारभेत
। वसन्तो वै ब्राह्मणस्यऽर्तुर्य उ वै कश्च यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्वसन्त
ऽएवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥ सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्प-
उहे वा सप्ताहे वऽर्विज्ञ उपसमायन्त्यर्धयुश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा
ऽऽब्रह्मन्त्यऽश्वविज्ञः ॥ ४ ॥ तेभ्योऽर्धयुश्चातुष्पाशं ब्रह्मौदनं निर्वपति । तस्योक्तं
ब्राह्मणं चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान्द्वादश विधं द्वादश मासाः संवत्स-
रः सर्वं संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ ५ ॥ तमेते चवार ऋ-
विज्ञः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणं तेभ्यश्चवारि सहस्राणि ददाति सर्वं वै सह-
स्रं सर्वमश्वमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ चवारि च सुवर्णानि शतमानानि हि-
रण्यानि तस्योऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥ अथास्माऽअर्धयुर्निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति । तेजो
ऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतं हिरण्यं तेज एवास्मिञ्शुक्रममृतं दधा-
त्यायुष्या आयुर्मे पाक्षीत्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह वाचं गृहेति वाग्वै यज्ञो य-
ज्ञस्यैवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥ चतस्रो ज्ञाया उपकृता भवन्ति । महिषी वावाता परि-
वृक्ता पालागली सर्वा निष्किन्योऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ताभिः सह-
श्वगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥ सायमाहुत्याहुः हु-
तायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदङ्गावातया सह संविशति तद्देवापीतराः संविशन्ति

सोऽन्तरोद्भूः असंवर्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचः समञ्जवा
 ऽइति ॥ १॥ प्रातराहुत्याः हुतायाम् । अर्धयुः पूर्णाहुतिं जुहोति सर्वं वै पूर्णः
 सर्वमश्वमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ तस्यां वरेण वाचं विसृजते वरं ददामि
 ब्रह्मणाऽइति सर्वं वै वरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ १० ॥ ॥ श-
 तम् ६६०० ॥ ॥ अथ योऽस्य निष्कः प्रक्षिप्तो भवति । तमर्धयवे ददात्यर्धयवे द-
 दमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतः क्षायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥ अथग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । प-
 थश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाहम्बद्गारायाथोऽग्निमुखा उ वै सर्वा देवताः सर्वे
 कामा अश्वमेधे मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्रवानोति ॥ १२ ॥ तस्यै
 पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वैर्ध्वं य-
 जमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहृते वार्त्रघ्नावाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रः पाप्मनोऽपहृ-
 त्याऽअग्निर्मूर्धा दिवः ककुद्बुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्युपांशु रुविषो याज्यानुवा-
 क्ये मूर्धन्वत्यन्या भवति सद्यत्यन्येष वै मूर्धा य एष तपत्येतस्यैवावरुद्धाऽअथ
 यत्सद्यती सदेवावरुद्धे विराजौ संयाज्ये सर्वदेवत्यं वाऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे
 कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्रवानोति हिरण्यं दक्षिणा सु-
 वर्णाः शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ अथ पौष्तीं निर्वपति । पूषा वै प-
 थोनामधिपतिश्चायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यथोऽथ वै पूषेमामेवास्माऽएतद्गोप्त्रीं
 करोति तस्य हि नार्तिरस्ति न ह्येता यामयमध्वंगोपायतीमामेवास्माऽएतद्गो-
 प्त्रीं करोति ॥ १४ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः
 प्रजापतिश्चमेधोऽश्वमेधस्यैवास्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्धौ पूषस्तव
 व्रते वयं पथस्पथः परिपतिं वज्रस्येत्युपांशु रुविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या
 भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्यास्यै वीर्यस्यावरुद्धाऽअथ यत्पथन्वत्य-
 ध्यैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्बाग्वै प्रजापतिः प्र-

ज्ञापतिरश्चमेधोऽश्चमेधस्यैवात्यै वासःशतं दक्षिणा त्रयं वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्त-
स्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति त्रपसमृद्धो हि भवति त्रपेणैवेनाऽ
समर्थयति शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १४ [४. १.] ॥ ॥

एतस्यां तायमानायाम् । अश्च निष्क्रोदानयन्ति यस्मिन्सर्वाणि त्रपाणि भवन्ति
यो वा त्रपसमृद्धः सहस्रार्हं पूर्वं यो दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥ तद्यत्सर्वत्रपो
भवति । सर्वं वै त्रपऽ सर्वमश्चमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धाऽअथ यज्जवसमृद्धो
वीर्यं वै त्रपो वीर्यस्यात्यै वीर्यस्यावरुद्धाऽअथ यत्सहस्रार्हः सर्वं वै सहस्रऽ सर्व-
मश्चमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धाऽअथ यत्पूर्वं एष वाऽअपरिमितं वीर्यमभि-
वर्धते यत्पूर्वोऽपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्धाऽअथ यदक्षिणायां धुर्यप्रतिधुर एष
वाऽएष य एष तपति न वाऽएतं कश्चन प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्धौ ॥ २ ॥ तड
होवाच भाल्लबेयो । द्वित्रप एवैषोऽश्चः स्यात्कृत्स्नसारंगः प्रजापतेर्वाऽएषोऽक्षाः
समभवद्वित्रपं वाऽइदं चक्षुः शुक्लं चैव कृत्स्नं च तदेनाऽ स्वेन त्रपेणा समर्थयतीति
॥ ३ ॥ अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रित्रप एवैषोऽश्चः स्यात्तस्य कृत्स्नः पूर्वार्धः शु-
क्लोऽपरार्धः कृत्तिकाज्ञिः पुरस्तात्तद्यत्कृत्स्नः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं कृत्स्नमक्षास्त-
दस्य तद्य यत्कृत्स्नोऽपरार्धो यदेवेदं शुक्लमक्षास्तदस्य तद्य यत्कृत्तिकाज्ञिः पुर-
स्तात्ता कनीनका स एव त्रपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुत्रपो वा द्वि-
त्रपो वा त्रित्रपो वा कृत्तिकाज्ञिस्तमालभेत त्रवेनैव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥ त-
स्यैते पुरस्तादक्षितार उपकृता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतऽ राजन्या नि-
षङ्गिणाः शतऽ सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणाः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रा दण्डिनः
शतमश्चशतं निर्ष्टं निर्माणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति ॥ ५ ॥ अथ सावित्रीमिष्टिं
निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशऽ सविता वै प्रसविता सवि-

ता मऽश्मं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ ६ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रघ्ना-
वाज्यभागौ यऽश्मा विश्वा ज्ञातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्युपाङ्गु रुवि-
षो याज्यानुवाक्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णाऽऽ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥ ७ ॥ तस्यै प्रयाज्ञेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणात उत्त-
रमन्द्राङ्गुलिः स्वयऽसम्भृता गाथा गायतीत्ययज्ञतेत्यददादिति तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयां निर्वपति । सवित्रऽआसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशऽ
सविता वाऽआसविता सविता मऽश्मं यज्ञमासुवादिति ॥ ९ ॥ तस्यै सप्तदश सा-
मिधेन्यो भवन्ति । सद्गतावाज्यभागौ सदेवावरुन्धे विश्वानि देव सवितः स धा
नो देवः सविता सहावेत्युपाङ्गु रुविषो याज्यानुवाक्येऽअनुष्टुभौ संयाज्ये रज-
तऽहिरण्यं दक्षिणा नानावृषतायाऽअथोऽउत्क्रमायानपक्रमाय शतमानं भवति
शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १० ॥ तस्यै प्रयाज्ञेषु
तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणाऽ ॥ ११ ॥ अथ तृतीयां निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रस-
वाय द्वादशकपालं पुरोडाशमेष रु वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे प्रस-
वेनेमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ १२ ॥ तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्ता-
वाज्यभागौ वीर्यं वै रयिर्वीर्यस्यास्त्यै वीर्यस्यावरुद्धाऽआ विश्वदेवऽ सत्पतिं न
प्रमिथे सवितुर्देव्यस्य तदित्युपाङ्गु रुविषो याज्यानुवाक्ये नित्ये संयाज्ये नेद्यज्ञ-
पथाद्यानीति क्लृप्तऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत इन्द्रे वै वीर्यं त्रि-
ष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धौ हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णाऽऽ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥ १३ ॥ तस्यै प्रयाज्ञेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणाऽ ॥ १४ ॥ एतस्याऽ सऽ
स्थितायाम् । उपोत्थायाध्वर्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्णाऽआजपतो विभूर्मात्रा
प्रभूः पित्रेति तस्योक्तं ब्राह्मणमथैनमुदस्रं प्राञ्चं प्रसृजत एषा होभयेषां देवमनु-
ष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेनै तदिशि धत्तो न वै स्वऽआयतने प्रति-

ष्ठितो र्षित्यर्षिथै ॥ १५ ॥ स आहु देवा आशापालाः । एतं देवेभ्याऽश्वं मधाय
 प्रोक्षितं रक्षतेत्युक्ता मानुषा आशापाला अथैते देवा आप्याः साध्या अन्वाध्या
 मरुतस्तमेतऽउभये देवमनुष्याः संविदाना अप्रत्यावर्तयन्तः संवत्सरं रक्षन्ति तयं
 न प्रत्यावर्तयन्त्येष वाऽएष य एष तपति क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्तयितुं यद्वेन
 प्रत्यावर्तयेयुः परागेवेदं सर्वं स्यात्तस्मादप्रत्यावर्तयन्तो रक्षन्ति ॥ १६ ॥ स आ-
 ह्यापालाः । ये वाऽएतस्योदचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यन्ति राजानो भवि-
 ष्यन्त्यभिषेचनीया अथ यऽएतस्योदचं न गमिष्यन्त्यराष्ट्रं ते भविष्यन्त्यराजानो भ-
 विष्यन्ति राजन्या विशोऽनभिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्नात्वाच्चैवैनमुदकान्निरु-
 न्धीधं वडवाभ्यश्च ते यद्यद्वाक्षाणाज्ञातमुपनिगृहेत तत्तत्पृहेत ब्राह्मणाः कियद्भू-
 यमश्वमेधस्य वित्येति ते ये न विद्युर्जिनीयात तात्सर्वं वाऽअश्वमेधः सर्वस्यैष न
 वेद यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय एव स पानं कर्वाय
 खादं निवपाथाय यत्किं च जनपदे कृतान्नं सर्वं वस्तत्सुतं तेषां रथकारकुल
 एव वो वसतिस्तद्वशस्यायतनमिति ॥ १७ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १५ [४. २.] ॥ द्वितीयः
 प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११७ ॥ ॥

प्रमुच्याश्च दक्षिणेन वेदिं । हिरण्मयं कशिपूयस्तृणाति तस्मिन्होतोपविश-
 ति दक्षिणेन होतारं हिरण्मये कूर्चं यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च
 हिरण्मयोः कशिपुनोः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख्युर्हिरण्मये वा कूर्चं हिरण्मये वा फलके
 ॥ १ ॥ समुपविष्टेध्वर्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमधूहेति
 सम्प्रेषितो होताध्वर्युमामन्त्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्यविति हवै होत-
 रित्यध्वर्युः ॥ २ ॥ मनुर्वैवस्वतो राजेत्याहु । तस्य मनुष्या विशस्तऽश्मऽआसत
 इत्यश्रोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमित्यृ-
 चां सूक्तं व्याचक्षाण-इवानुद्वेदीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रे-

ष्यति वीणागणगिन इत्याह पुराणैरिमं यजमानः राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति
 तं ते तथा संगायन्ति तद्यदेनमेवः संगायन्ति पुराणैरेवैनं तद्राजभिः साधुकृद्भिः
 सलोकं कुर्वन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमान्नुहोति । अन्वाहार्यपचने वाश्वस्य
 वा पदं परिलिख्य यतरथास्य तत्रावृद्धवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥४॥ सावित्र्या
 एवेष्टेः । पुरस्तादनुद्गत्य सकृदेव त्रपाण्याहवनीये जुहोत्यः सायं धृतिषु दूय-
 मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नस्तिष्ठः स्वयत्सम्भृता गा-
 था गायतीत्ययुध्यतेत्यमुः संग्राममजयदिति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥५॥ अथ श्रो-
 भूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीष्विष्टिषु सःस्थितास्वैषैवावृद्धर्यविति
 क्वै होतरित्येवाध्वर्युर्मो वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्तऽश्मऽआ-
 सतऽइति स्थविरा उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूंषि वेदः सोऽयमिति य-
 जुषामनुवाकं व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्नुहोति
 ॥६॥ अथ तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सःस्थितास्वैषैवावृद्धर्यविति क्वै
 होतरित्येवाध्वर्युर्वरुणा आदित्यो राजेत्याह तस्य गन्धर्वा विशस्तऽश्मऽआसत
 ऽइति युवानः शोभना उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमि-
 त्यथर्वणामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्नुहो-
 ति ॥७॥ अथ चतुर्थेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सःस्थितास्वैषैवावृद्धर्यविति क्वै
 होतरित्येवाध्वर्युः सोमो वैश्वतो राजेत्याह तस्याप्सरसो विशस्ता इमा आ-
 सतऽइति युवतयः शोभनाः उपसमेता भवन्ति ता उपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सो
 यमित्यङ्गिरसामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्रः ॥८॥ अथ पञ्चमेऽहन् । एवमेवैता-
 स्विष्टिषु सःस्थितास्वैषैवावृद्धर्यविति क्वै होतरित्येवाध्वर्युरर्बुदः काद्रवेयो रा-
 जेत्याह तस्य सर्पा विशस्तऽश्मऽआसतऽइति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपसमेता भव-
 न्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति सर्पविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण-

इवानुद्र० ॥ १॥ अथ षष्ठेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒ऽस्थितास्वे॒षैवावृ॒द्धर्यवि॒-
 ति ह॒वै हो॒तरित्ये॒वाध॒र्युः कु॒बेरो वैश्र॒वणो र॒ज्जेत्याह॒ तस्य र॒क्षा॒ऽसि वि॒शस्ता॒-
 नीमा॒न्यास॒तऽइति॒ से॒लगाः पा॒पकृ॒त उप॒समे॒ता भव॑न्ति तानु॒पदि॒शति॒ दे॒वज॒नवि॒-
 द्या वे॒दः सोऽय॑मिति दे॒वज॒नवि॒द्याया॒ एकं प॒र्व व्या॒चक्षा॑ण-इवानुद्र० ॥ १०॥ अथ
 सप्तमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒ऽस्थितास्वे॒षैवावृ॒द्धर्यवि॒ति ह॒वै हो॒तरित्ये॒-
 वाध॒र्युर॒सितो धान्वा॑ र॒ज्जेत्याह॒ तस्या॒सुरा वि॒शस्त॒ऽइम॒ऽआस॒तऽइति॒ कुसी॒दिन॒
 उप॒समे॒ता भव॑न्ति तानु॒पदि॒शति॒ माया॒ वे॒दः सोऽय॑मिति का॒चिन्मा॒यां कुर्या॑दे॒वमे॒-
 वाध॒र्युः सम्प्रे॒ष्यति न॒ प्र॒क्रमा॒न्नुहो॑ति ॥ ११॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु
 स॒ऽस्थितास्वे॒षैवावृ॒द्धर्यवि॒ति ह॒वै हो॒तरित्ये॒वाध॒र्युर्म॒त्स्यः सां॒मदो र॒ज्जेत्याह॒ त-
 स्यो॒दके॒चरा वि॒शस्त॒ऽइम॒ऽआस॒तऽइति॒ मत्स्या॒श्च म॒त्स्यकृ॒नश्चो॒पसमे॒ता भव॑न्ति
 तानु॒पदि॒शतीति॒हासो वे॒दः सोऽय॑मिति कंचि॒दिति॒हास॒माच॒क्षतीति॒वमे॒वाध॒र्युः सम्प्रे॒-
 ष्यति न॒ प्र॒क्रमा॒न्नुहो॑ति ॥ १२॥ अथ नवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒ऽस्थि॒-
 तास्वे॒षैवावृ॒द्धर्यवि॒ति ह॒वै हो॒तरित्ये॒वाध॒र्युस्ता॒र्क्ष्यो वैप॒श्यतो र॒ज्जेत्याह॒ तस्य
 व॒या॒ऽसि वि॒शस्ता॒नीमा॒न्यास॒तऽइति॒ व॒या॒ऽसि च वा॒योवि॒धिक॒श्चो॒पसमे॒ता भ-
 व॑न्ति तानु॒पदि॒शति॒ पुरा॑णं वे॒दः सो र॑मिति किंचि॒त्पुरा॑णमा॒चक्षतीति॒वमे॒वाध॒र्युः
 सम्प्रे॒ष्यति न॒ प्र॒क्रमा॒न्नुहो॑ति ॥ १३॥ अथ दशमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒ऽ-
 स्थितास्वे॒षैवावृ॒द्धर्यवि॒ति ह॒वै हो॒तरित्ये॒वाध॒र्युर्म॒ इन्द्रो र॒ज्जेत्याह॒ तस्य दे॒वा
 वि॒शस्त॒ऽइम॒ऽआस॒त इति॒ श्रोत्रि॒या अ॒प्रति॒ग्राह॒का उप॒समे॒ता भव॑न्ति तानु॒पदि॒-
 शति॒ ऋ॒त्ना॒नि वे॒दः सोऽय॑मिति सा॒म्नां द॒शतं ब्रू॒यादे॒वमे॒वाध॒र्युः सम्प्रे॒ष्यति न॒ प्र॒-
 क्रमा॒न्नुहो॑तीति ॥ १४॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्या॒न्याच॒ष्टे सर्वा वि॒शः स॒-
 र्वान्वे॒दात्सर्वान्दे॒वात्सर्व॑णि भू॒तानि॒ सर्वे॒षा॒ऽह॒ वै स॒ एते॒षा॒ऽराज्या॒ना॒ऽसायु॒-
 ज्य॒ऽऽ लोक॑तामश्रुते सर्वा॒सः वि॒शमै॒श्वर्य॑माधिपत्यं ग॒हति॒ सर्वा॒न्वे॒दान्व॑रुन्धे

सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्रतितिष्ठति यस्यैवंविदेतद्धोता पारिप्लवमा-
ख्यानमाचष्टे यो वैतदेवं वेदैतदेव समानमाख्यानं पुनः-पुनः संवत्सरं परिप्लवते
तद्यत्पुनः-पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवः षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे षट्त्रिं-
शदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्तैवास्मै पशून्वरुन्धे ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम्
॥ १ [४. ३.] ॥ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु
यजेतेत्यु क्लृप्तः आहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिहः सु-
त्यास्तत्रिणावमभिसम्पद्यते वज्रो वै त्रिणवः क्षत्रमश्वः क्षत्रं राज्ञान्यो वज्रेण खलु
वै क्षत्रं स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥ दीक्षणीयायाः सःस्थितायाः ।
सायं वाचि विसृष्टायां वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानधर्युः सम्प्रेष्यति वी-
णागणगिन इत्याहु देवैरिमं यजमानं संगायतेति तं ते तथा संगायन्ति ॥ २ ॥
अरुहर्हवाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः सःस्थायां परिकृतासु वसती-
वरीषु तद्यदेनं देवैः संगायन्ति देवैरेवैनं तत्सलोकं कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ प्रजापतिना
सुत्यासु । एवमेवारुहः परिकृतास्वेव वसतीवरीषूदवसानायायामन्ततः सःस्थि-
तायां तद्यदेनं प्रजापतिना संगायन्ति प्रजापतिनैवैनं तदन्ततः सलोकं कुर्वन्ति
॥ ४ ॥ एकविंशतिर्यूपाः । सर्वेऽएकविंशत्यरत्नयो राज्ञुदालोऽग्निष्ठो भवति पै-
तुदारवावभितः षड्बैल्वास्त्रय इत्याक्षय इत्यात्षट् खादिरास्त्रय एवेत्याक्षय इत्या-
त्षट् पालाशास्त्रय एवेत्याक्षय इत्यात् ॥ ५ ॥ तद्यदेतः एवं यूपा भवन्ति । प्रजा-
पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरेषु श्रयितुमध्रियत तस्य यः श्लेष्मासीत्स सार्धं समव-
दुत्य मध्यतो नस्त उदमिनत्स एष वनस्पतिरभवद्भुजुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः श्ले-
ष्मणो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्सोऽग्निष्ठो भवति मध्यं वा
ऽएतयूपानां यदग्निष्ठो मध्यमेतत्प्राणानां यन्नासिके स्वऽएवैनं तदायतने दधाति

॥ ६ ॥ अथ यदापोमयं तेज आसीत् । यो गन्धः स सार्धं समवद्रुत्य चक्षुष्ट उद-
 भिनत्स एष वनस्पतिरभवत्पोतुदारुस्तस्मात् सुरभिर्गन्धाद्भि समभवत्तस्माद् ज्व-
 लनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्तावभितोऽग्निष्ठं भवत-
 स्तस्मादिमे अभितो नासिकां चक्षुषी स्वऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥ अथ
 यत्कुत्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्धं समवद्रुत्य श्रोत्रत उदभिनत्स एष वन-
 स्पतिरभवद्विल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमेव फलमाद्यं भवति तस्माद् ह्यद्भि-इव
 भवति ह्यद्भि-इव हि मज्जा तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे पितुदारुवौ भवतो
 बाक्ष्ये बैल्वे अन्तरे हि चक्षुषी बाक्ष्ये श्रोत्रे स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥
 अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बद्धसारो दारुणमिव क्य-
 स्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे बैल्वे भवन्ति बाक्ष्ये खादिरा अन्तरे हि
 मज्जानो बाक्ष्यान्यस्थीनि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥ माक्षेभ्य एवास्य
 पलाशः समभवत् । तस्मात्स बद्धरसो लोहितरसो लोहितमिव हि माक्षं ते-
 नैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाक्ष्ये पालाशा अन्तराणि क्यस्थी-
 नि बाक्ष्यानि माक्षानि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ १० ॥ अथ यदेकविंश-
 तिर्भवति । एकविंशत्यरत्नय एकविंशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः सोऽश्वमेध एष प्रजापतिरेव-
 मेतं प्रजापतिं यज्ञं कृत्स्नं संस्कृत्य तस्मिन्नेकविंशतिमग्नोषोमीयान्यशूनास्तभते
 तेषां समानं कर्मेत्येतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. ४.] ॥ चतुर्थो
 अध्यायः [८७.] ॥ ॥

अथ प्रातर्गीतमस्य । चतुरत्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहिष्यवमानम-
 ग्रान्ध्यान्ध्यादि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विंशत्या-
 मार्भवः पवमानश्चतुर्विंशत्यमग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥ तस्य द्वेके । ऽग्निष्टोमसाम

षट्पदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदं दधातीति मरुवतीयम् ॥१॥ अथातो निष्केव-
 ल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति सानुव्याः सप्रगाथाः शंसति सर्वे वै कामा म-
 हानाम्नीषु सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वेषां कामानामात्याऽइन्द्रो मदाय वावृधे प्रेदं
 ब्रह्म वृत्रतूर्येषावियेति पङ्कीश्च षट्पदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति क्लृप्तं मा-
 ध्यन्दिनं सवनम् ॥१०॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिरुन्दा एव प्रतिपदैश्चदेव-
 स्यामि त्वं देवः सवितारमोण्योरिति तस्या एतदेव ब्राह्मणं यत्पूर्वस्या अभि-
 ता देव सवितरित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै द्वपमुड ष्य देवः सविता दमूना इति
 सावित्रः शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति मही व्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति च-
 तुर्ध्वं व्यावापृथिवीयः शस्त्वैकाहिके निविदं दधात्यभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो
 ऽअहेत्यार्भवः शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति
 वैश्वदेवः शस्त्वैकाहिके निविदं दधातीति वैश्वदेवम् ॥११॥ अथात आग्निमारु-
 तम् । मूर्धनं दिवोऽअरतिं पृथिव्या इति वैश्वानरीयः शस्त्वैकाहिके निविदं द-
 धात्या रुद्रास इन्द्रवत्तः सजोषस इति मारुतः शस्त्वैकाहिके निविदं दधातीममू-
 षु वोऽअतिथिमुषर्बुधमिति नवर्चं ज्ञातवेदसीयः शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति
 तद्यदैकाहिकानि निविद्धानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठायाऽअप्र-
 च्युत्यै ॥१२॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । अश्वस्तूपरो गोमृग इति पञ्चदश पर्यङ्ग्या-
 स्तेषामुक्तं ब्राह्मणं ऽअरण्या वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलवि-
 ङ्गान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीनिति तेषाम्वेवोक्तम् ॥१३॥ अथैतानेकविंशतये । चातुर्मा-
 स्यदेवताभ्य एकविंशतिमेकविंशतिं पशूनालभतऽएतावन्तो वै सर्वे देवा या-
 दत्यश्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीता सर्वान्कामानाप्रवा-
 नीति न तथा कुर्यात् ॥१४॥ सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽअलभेत । प्रजापतिः
 सप्तदशः सर्वः सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्यात्यै सर्वस्यावरुद्धौ षोडश-षोडशेतरेषु

षोडशकलं वाऽऽदृष्टं सर्वं सर्वमश्वमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ त्रयोदश-त्रयो-
दशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः संवत्सरः सर्वं संवत्सरः सर्वमश्वमेधः
सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ १५ ॥ अथ पुरा बहिष्पवमानात् । अश्वं निष्कोदान-
यन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणं स्तुते बहिष्पवमानेऽश्वमास्ता-
वमाक्रमयन्ति स यद्यव वा जिघ्रेद्दि वा वर्तेत समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तु-
पाकृत्याध्वर्युराह कोतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति ॥ १६ ॥ यदक्रन्दः प्र-
थमं ज्ञायमान इति । त्रिः प्रथमया त्रिरुतमया ताः पञ्चदश सप्तदश पञ्चदशो
वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहृते तद्वै यज-
मानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्तं स्तर्तवऽप्यप्रागाहसनं वाज्यर्वीप प्रा-
गात्परमं यत्सधस्थमिति ॥ १७ ॥ एतेऽउद्धृत्य । मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरि-
त्येतत्सूक्तमग्निगावावपति चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्यु द्वैकऽएतां वड्क्रीणां
पुरस्ताद्धति नेदनायतने प्रणवं धामेत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवथा-
मेति न तथा कुर्यात्सार्धमेष सूक्तमावपेदुप प्रागाहसनं वाज्यर्वीप प्रागात्परमं
यत्सधस्थमिति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. १.] ॥

एतेऽउक्ता । यदग्निगोः परिशिष्टं भवति तदाह वासोऽधिवासं हिरण्यमि-
त्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञपेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेज्जनैरुदा-
यन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चवारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥ निष्ठि-
तेषु पान्नेज्जनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयत्यथैनावधिवासेन सम्प्रोर्णुवन्ति स्वर्गे
लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुः संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य
शिश्रं महिष्युपस्थे निधत्ते वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधाविति मिथुनस्यैव सर्व-
त्वाय ॥ २ ॥ तयोः शयानयोः । अश्वं यजमानोऽभिमेयत्युत्सकथ्या अव गुदं धेही-
ति तं न कश्चन प्रत्यभिमेयति नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदुसदिति ॥ ३ ॥ अथाध्वर्युः

कुमारीमभिमेथति । कुमारी ह्ये-ह्ये कुमारी यकासकौ शकुलिकेति तं कुमारी
 प्रत्यभिमेथत्यर्धयो ह्ये-ह्येऽर्धयो यकोऽसकौ शकुलिक इति ॥४॥ अथ ब्रह्मा
 महिषीमभिमेथति । महिषि ह्ये-ह्ये महिषि माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्ष-
 स्य रोहत इति तस्यै शतं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति
 ब्रह्मन्ह्ये-ह्ये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडत इति ॥५॥ अथो-
 दाता वावातामभिमेथति । वावाते ह्ये-ह्ये वावातऽर्धमेनामुद्गापयेति तस्यै
 शतं राजन्या अनुचर्यो भवन्ति ता उदातारं प्रत्यभिमेथन्त्युदातर्ह्ये-ह्येऽउदात-
 र्द्धर्मेनमुद्गयतादिति ॥६॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते ह्ये-ह्ये
 परिवृक्ते यदस्या अङ्गमेया इति तस्यै शतं सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्यो भ-
 वन्ति ता होतारं प्रत्यभिमेथन्ति होतर्ह्ये-ह्ये होतर्द्यद्देवासो ललामगुमिति
 ॥७॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि ह्ये-ह्ये पालागलि यद्व-
 रिणो यवमन्ति न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्यै शतं क्षात्तसंघं होतृणां दुहितरो
 ऽनुचर्यो भवन्ति ताः क्षत्तारं प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्ह्ये-ह्ये क्षत्तर्द्यद्वरिणो यवमन्ति
 न पुष्टं बद्ध मन्यतऽइति ॥८॥ सर्वातिर्विष्णो वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे का-
 मा अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्रवामेत्युत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता य-
 थेतं प्रतिपरायत्यथेतरं सुरभिर्मतीमृचमत्ततोऽन्वाहुर्दधिक्राव्योऽअकारिषमिति
 ॥९॥ अप वाऽएतेभ्य आयुर्देवताः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति वाचमे-
 वीत्युनते देवयज्यायै देवतावाप्यक्रमाय या च गोमृगे वषा भवति या च ज्ञे
 तूपरे तेऽअश्वे प्रत्यवधायाहुरन्ति नाश्वस्य वपास्तीति वदन्तो न तथा कुर्यादश्व-
 स्यैव प्रत्यन्नं नेद आहरेत्प्रज्ञाता इतराः ॥१०॥ शृतासु वपासु । स्वाहाकृतिभि-
 श्चरित्वा प्रत्यच्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोच्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथाधिष्ठं
 व्युपविशन्ति ॥११॥ स होताध्वर्युं पृश्ति । कः स्विदेकाकी चरतीति तं प्रत्याह

सूर्य एकाकी चरतीति ॥ १२ ॥ अथाध्वर्युर्होतारं पृहति । किं स्वित्सूर्यसमं ज्योतिरिति तं प्रत्याह ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिरिति ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । पृहामि वा चितये देवसखेति तं प्रत्याहपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥ १४ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणं पृहति । केष्वन्तः पुरुष आविवेशेति तं प्रत्याह पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेशेति ॥ १५ ॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्यायत्यग्रेण हविर्धानेऽआसीनमेत्य यथायतनं पर्युपविशन्ति ॥ १६ ॥ स होताध्वर्यु पृहति । का स्वदासीत्पूर्वचित्तिरिति तं प्रत्याह द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥ अथाध्वर्युर्होतारं पृहति । क ईमरे पिशंगिलेति तं प्रत्याहजाजरे पिशंगिलेति ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणीति तं प्रत्याह षडस्य विष्टाः शतमक्षराणीति ॥ १९ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणं पृहति । कोऽग्रस्य वेद भुवनस्य नाभिमिति तं प्रत्याह वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥ २० ॥ अथाध्वर्यु यजमानः पृहति । पृहामि वा परमन्तं पृथिव्या इति तं प्रत्याहेयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्या इति ॥ २१ ॥ सर्वातिर्वाऽऽष्टा वाचः । यद्ब्रह्मोद्यत् सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्रबामेति ॥ २२ ॥ उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पत्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुगिरण्यगर्भः समवर्तताग्रं इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूः प्रथम इति होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजति वषट्कृते जुहोति यस्तेऽहल्संवत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति सर्वङ्गतं हि जुहोति ॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. २.] ॥ ॥

अथातो वपानां होमः । नानैव चरेयुरा वैश्वदेवस्य वपयि वैश्वदेवस्य वपायां हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै सर्वे देवास्तदेनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥ १ ॥ ऐन्द्राग्नस्य वपायां हुतायाम् ।

तद्वितर। जुहुयुरिति ह स्माहुः सौमापो मानुतत्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवा-
स्तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥२॥ कायस्य वपायाऽऽहुतायाम् । तदन्वितरा
जुहुयुरिति ह स्माहुः शैलालिः प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिमु वाऽऽनु सर्वे देवास्त-
देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥३॥ एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुहुत्य ।
एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माहुः भास्त्रवेय एतावन्तो वै सर्वे देवा
यावत्यश्चातुर्मास्यदेवतास्तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥४॥ नानैव चरेयुः । इ-
तीन्द्रोतः शौनकः किमुत तरेरंस्तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणातीत्येतद् ह तेषां वचो
ऽन्या देवात स्थितिः ॥५॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः
प्रचरेयुः सकृदेवदेवत्याभिस्तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणात्यञ्जसा यज्ञस्य सऽस्थामुपैति
न हलतीति ॥६॥ हुतासु वपासु । प्रपद्याध्वं रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महिवेति विर्पयस्ते
याज्ञानुवाक्येऽभ्यातयामतायाऽएष एव प्रैषो वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ सं-
वत्सरे महिमा सम्भभूवेति नानुवषट्करोति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥७॥ नान्येषां
पशूनां तेदन्या अवयन्ति । अवयन्त्यश्वस्य दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवयन्त्युत्तर-
तोऽश्वस्य पक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवयन्ति वेतसशाखास्वन्यस्य ॥८॥ तडु हो-
वाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ एव नापोदित्यमिति पूर्वा त्वेव स्थितिरू-
क्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्षलोकमृधोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममर्हवति सर्वं वै
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याह्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥९॥ तस्य त्रिवृद्धि-
ष्यवमानम् । पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमान एकविंशानि पृ-
ष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिंश मग्निष्टोमसामैकविंशान्युक्त्यान्येकविंशः
षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिर्यद्वितीयस्याह्नः पृथस्य षडहस्य तद्वस्त्रमतिरात्रो
यज्ञस्तेनामुं लांकमृधोति ॥१०॥ एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वेऽग्नि-

यास्तेषां समानं कर्मेत्यु हैकः आहुश्चतुर्विंशतिं वैवैतान्गव्यानात्ममेत द्वादश-
भ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वं संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याग्ने-
सर्वस्यावरुद्धौ ॥ ११ ॥ ॥ शतम् ६००० ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ३.] ॥ ॥

एतेन हेन्द्रोतो देवायः शौनकः । जनमेजयं पारिक्षितं याजयां चकार तेने-
ष्ट्वा सर्वा पापकृत्याः सर्वा ब्रह्मकृत्यामपजघान सर्वाः ह वै पापकृत्याः सर्वा
ब्रह्मकृत्यामपहृत्तिं योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । आसन्दीवति
धान्याद् रुक्मिणाः कुरितस्रजम् अवधादश्वं सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इति
॥ २ ॥ एतेऽएव पूर्वैः अरुनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेतेऽएव पूर्वैः अरु-
नी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेतेऽएव पूर्वैः अरुनीऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेन-
त्येते पारिक्षितास्तदेतद्गाथयाभिगीतं पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽव-
रुम् अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥ एतेऽएव पूर्वैः अरुनी
। अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पर आह्णार ईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाभिगीत-
मह्णारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबन्धयत् हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा
अमहृतेति ॥ ४ ॥ एतेऽएव पूर्वैः अरुनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो
दौर्गहेणेजः ऐह्वाको राजा तस्मादेतदृषिणाम्यनूत्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसत्स-
प्तऽऋषयो दौर्गहे बध्यमाना इति ॥ ५ ॥ एतेऽएव पूर्वैः अरुनी । महाव्रतमतिरा-
त्रस्तेन ह मरुत आविक्षित ईजः आयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवे-
ष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाभिगीतं मरुतः परिवे-
ष्टारो मरुतस्यावसन्तुः आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासद इति
मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्व-
मेधेन यजते ॥ ६ ॥ एतेऽएव पूर्वैः अरुनी । असौर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रै-
व्य ईजे पाञ्चालो राजा क्रिवय इति ह वै पुरा । चालानाचक्षते तदेतद्गाथया-

भिगीतम् अश्च मेध्यमालभत क्रिवीणामतिपूरुषः पाञ्चालः परिवक्रायाऽ सह-
 स्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविंश-
 तिः दित्तो-दित्तः पञ्चालानां ब्राह्मणा या विभेजिरऽ इति ॥ ८ ॥ त्रिवृदग्निष्टो-
 मः । पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदशं तृतीयमरुः सोक्थकमेकविंशः षोडशी पञ्चदशी
 रात्रिस्त्रिवृत्संधिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन धसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा
 यत्रैतद्वैतवनऽ एरस्तदेतद्वाययाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्रामजिह्वयान्
 इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्तस्माद्वैतवनऽ सर इति ॥ ९ ॥ चतुर्विंशः पवमानाः । त्रि-
 वृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिंशः पवमाना एकविंशमभ्यावर्तमष्टाचत्वारिंशः पव-
 मानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तम् ॥ १० ॥ षोडशासामाद्वात्रिंशान्युक्त्या न्येकविंशः षोडशी प-
 ञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिरिति ॥ १० ॥ एतद्विज्ञोः क्रातुम् । तेन हैतेन भरतो दै-
 षन्तिरेजे तेनेष्ट्रेमां व्यष्टिं व्यानशे येयं भरतानां तदेतद्वाययाभिगीतमष्टासप्ततिं
 भरतो दैःषन्तिर्यमुनामनु गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात्पञ्चपञ्चाशतऽ कुर्यान्निति ॥ ११ ॥
 अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशऽ शतऽ राजाश्चान्वद्वाय मेध्यान् सौम्युग्निरत्यष्टा-
 दन्यान्मायान्मायवत्तर इति ॥ १२ ॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा
 भरतं दधे परः सहस्रानिन्द्रायाश्चान्मेध्यान्य आरुरद्विजित्य पृथिवीऽ सर्वामिति
 ॥ १३ ॥ अथ चतुर्थ्या । मरुदथ भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं मर्त्य-इव
 बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥ १४ ॥ एकविंशस्तोमेन । ऋषभो याज्ञ-
 तुर ईजे शिक्रानाऽ राजा तदेतद्वाययाभिगीतं याज्ञतुरे यज्ञमाने ब्रह्मणा, ऋषभे
 जनाः अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणा इति ॥ १५ ॥ त्रयस्त्रिंशस्तो-
 मेन । शोणाः सात्रासाह ईजे पञ्चासह राजा तदेतद्वाययाभिगीतऽ सात्रासहे य-
 जमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः उदीरते त्रयस्त्रिंशः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति
 ॥ १६ ॥ अथ द्वितीयया । षट्षट् षडा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव उदीरते

त्रयस्त्रिंशः षट् सकृन्नाणि वर्मिणामिति ॥१७॥ अथ तृतीयया । सात्रासहे यज्ञ-
माने पाञ्चाले राज्ञि सुस्रजि अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्वाक्क्षणा धनैरिति ॥१८॥
गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतदर्वाकाश-
योऽग्नीन्नादधत् आत्तसोमपीथाः स्म इति वदन्तः ॥१९॥ तस्य विधा चतुर्विंशः
पवमानाः । त्रिवृद्भ्यावर्तं चतुश्चवारिंशः पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रि-
णवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तमा-
ग्निष्टोमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिः
॥२०॥ तदेतद्वाययाभिगीतं । शतानीकः समन्तासु मेध्यं सात्राजितो ह्ययम्
आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिवेति ॥२१॥ अथ द्वितीयया । श्वेतं सम-
न्तासु वशं चरन्तं शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् आदाय सक्त्वा दशमास्यमश्वः
शतानीको गोविनतेन हेज्ज इति ॥२२॥ अथ चतुर्थ्या । मरुदय भरतानां न
पूर्वे नापरे जनाः दिवं मर्त्य-इव पक्षाभ्यां नोदायुः सप्त मानवा इति ॥२३॥
अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यदूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च
चित्तात्प्राची दिग्धोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यर्ध्वोरुदीच्युद्रातुस्तदेव होतृका अ-
न्वाभक्ताः ॥२४॥ उदयनीयायां सऽस्थितायाम् । एकविंशतिं वशा अनूबन्धा
आलभते मैत्रावरुणोर्वैश्वदेवोर्वार्हस्पत्या एतासां देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या
त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥२५॥ अथ य-
देकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त-
वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम् ॥२६॥ उदवसानि-
यायां सऽस्थितायाम् । चतस्रश्च जायाः कुमारिं पञ्चमीं चत्वारि च शतान्यनुच-
रीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददति ॥२७॥ अथोत्तरं संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते ।
षड्भिरग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मे-

त्रावरुणैः शरदि षड्भिरैन्द्रावैश्वदेवैर्मन्त्रे षड्भिरैन्द्रावार्हस्यत्यैः शिशिरे षडृतवः
 संवत्सरः ऋतुधेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिंशदिते पशवो भवन्ति षट्त्रिंश-
 दक्षरा वृहती वृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितस्तद्वत्ततो वृहृत्यैव ह्यन्दा
 स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥
 कण्डिकासंख्या १०६ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [८८.] ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं
 स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहुरत्तेनायज्ञत तेनेष्टात्यति-
 ष्टत्सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य
 एवं विद्वान्पुरुषमेधेन यज्ञते यो वैतदेवं वेद ॥ १ ॥ तस्य त्रयोविंशतिर्दिक्षाः ।
 द्वादशोपसदः पञ्च सुत्याः स एष चत्वारिंशद्वात्रः सदोक्षोपसत्कश्चत्वारिंशदक्षरा
 विराट्द्विराजमभिसम्पद्यते ततो विराडजायत विराजोऽधि पूरुष इत्येषा वै सा
 विराडेतस्या एवैतद्विराजो यज्ञं पूरुषं जनयति ॥ २ ॥ ता वाऽएताः । चतस्रो द-
 शतो भवन्ति तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवत्येषां चैव लोकानामास्यै दिशां चेम-
 मेव लोकं प्रथमया दशताप्रुवन्नत्तरिजं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या त-
 थैवैतद्यज्ञमान इममे लोकं प्रथमया दशताप्रोत्यन्नत्तरिजं द्वितीयया दिवं तृतीय-
 या दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वाऽइदं सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च सर्वं पूरुषमेधः सर्व-
 स्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ ३ ॥ एकादशान्निषोमीयाः पशव उपवसथे । तेषां समानं
 कर्मैकादश यूपा एकादशान्नरा त्रिष्टुब्धस्त्रिष्टुब्धीर्य त्रिष्टुब्धैर्वैतदीर्येण यज्ञ-
 मानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥ एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एका-
 दशान्नरा त्रिष्टुब्धस्त्रिष्टुब्धीर्य त्रिष्टुब्धैर्वैतदीर्येण यज्ञमानः पुरस्तात्पाप्मान-
 मपहते ॥ ५ ॥ यद्वैैकादशिना भवन्ति । एकादशिनी वाऽइदं सर्वं प्रजापतिर्ह्ये-
 तावद्विती सर्वं हि प्रजापतिः सर्वं पूरुषमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ ६ ॥

स वाऽऽष्ट पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त-
वः संवत्सरो यत्किं च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मं तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥ ७ ॥ त-
स्याग्निष्टोमः प्रथममर्हति । अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वा
ऽष्ट उभयतोऽज्योतिरुभयतः उक्थ्यः ॥ ८ ॥ यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लो-
काः पुरुषमेध उभयतोऽज्योतिषो वाऽऽ इमे लोका अग्निनेत आदित्येनामुतस्तस्मा-
दुभयतोऽज्योतिरन्नमुक्थ्य आत्मातिरात्रस्तद्यदेताऽऽ उक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतस्त-
स्माद्यमात्मानेन परिवृढोऽथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रोऽङ्गाऽ स मध्ये तस्माद्यव-
मध्यो युते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य द्विषन्भ्रातृव्य इत्याहुर्न एवं
वेद ॥ ९ ॥ तस्यायमेव लोकः प्रथममर्हः । अयमस्य लोको वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वम-
स्माद्द्विषन्तं द्वितीयमर्हस्तदस्य ग्रीष्म ऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्य-
ममर्हन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तच्चतुर्थमर्हस्तदस्य
हेमन्त ऋतुर्यौरेवास्य पञ्चममर्ह्यौरेस्य शिशिर ऋतुरित्यधिदेवतम् ॥ १० ॥ अथा-
ध्यात्मम् । प्रतिष्ठैवास्य प्रथममर्हः प्रतिष्ठोऽस्य वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया अ-
वाचीनं मध्यात्तद्वितीयमर्हस्तदस्य ग्रीष्म ऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममर्हमध्यमस्य वर्षा-
शरदावृतू यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं शीर्षस्तच्चतुर्थमर्हस्तदस्य हेमन्त ऋतुः शिर ए-
वास्य पञ्चममर्हः शिरोऽस्य शिशिर ऋतुरेवमिमे च लोका संवत्सरश्चात्मा च
पुरुषमेधमभिसम्पद्यन्ते सर्वं वाऽऽ इमे लोकाः सर्वं संवत्सरः सर्वमात्मा सर्वं पु-
रुषमेधः सर्वस्यास्ति सर्वस्यावरुद्धौ ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ [६. १.] ॥

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते
सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषस्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नं मेधस्तद्यदस्यैत-
दन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते तस्माद्वै पुरुषमेधः
॥ १ ॥ तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । अन्तरिक्षं वै मध्यममर्हन्तरिक्षमु वै सर्वेषां

भूतानामायतनमथोऽन्नं वाऽएते पशव उदरं मध्यममरुदरे तदन्नं दधाति ॥२॥
 तान्वै दश-दशालभते । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नान्यस्या-
 रुद्धौ ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बब्रह्मिष्टुब्बीर्य त्रि-
 ष्टुब्बत्रेणैवैतद्वीरेण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहृते ॥४॥ अष्टाचवारिंशतं
 मध्यमे यूपऽआलभते । अष्टाचवारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
 स्मै पशूनवरुद्धे ॥५॥ एकादशैकादशेतरेषु । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बब्रह्मिष्टुब्बीर्य
 त्रिष्टुब्बत्रेणैवैतद्वीरेण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहृते ॥६॥ अष्टाऽउत्तमाना-
 लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्वक्ष्येवैतदस्य सर्वस्योत्तमं करोति त-
 त्त्वाऽऽत्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः ॥७॥ ते वै प्राजापत्या भवन्ति । ब्रह्म वै प्र-
 जापतिर्ब्रह्म हि प्रजापतिस्तस्मात्प्राजा त्या भवन्ति ॥८॥ स वै पशूनुपाक-
 रिष्यन् । एतास्तिष्ठः सावित्रीराहुतीर्जुहोति देव सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि
 देव सवितरिति सवितारं प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्युरुषान्प्रसीति तेन प्र-
 रृतानालभते ॥९॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । ब्रह्म वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्वक्ष्य-
 णा समर्धयति क्षत्राय राज्ञ्यं क्षत्रं वै राज्ञ्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्धयति म-
 रुद्भ्यो वैश्यं विशो वै मरुतो विशमेव तद्विशा समर्धयति तपसे शूद्रं तपो वै
 शूद्रस्तप एव तत्तपसा समर्धयत्येवमेता देवता यथावृषं पशुभिः समर्धयति ता
 एनऽ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥१॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं
 तेजस्तैऽस्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणै-
 वेनान्धाघ्ना समर्धयति तऽएनऽ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥११॥ नियुक्ता-
 न्युरुषान् । ब्रह्मा दक्षिणातः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः स-
 हस्राक्षः सहस्रपादित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वाऽऽदऽ सर्वऽ सर्वं पुरुष-
 मेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धाऽऽस्थमसीत्यमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्मरुपत्येवाथो

यथैष तथैनमेतदाह तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञताः ॥ १२ ॥ अथ केन वा-
गभ्युवाद । पुरुष मा संतिष्ठिषो यदि सऽस्थापयिष्यसि पुरुष एव पुरुषमत्स्यती-
ति तान्पर्यग्निकृतानेवोदसृजतदेवत्या आहुतीरजुहोताभिस्ता देवता अप्रीणात्ता
एनं प्रीता अप्रीणत्सर्वैः कामैः ॥ १३ ॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं तेज-
सैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति ॥ १४ ॥ एकादशिनैः सऽस्थापयति । एकादशान्नरा त्रिष्टु-
ब्धब्रह्मिष्टुब्धीर्य त्रिष्टुब्धब्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहृते ॥ १५ ॥
उदयनीयायाऽ सऽस्थितायाम् । एकादश वशा अनूबन्ध्या आलभते मैत्रावरुणी-
र्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या एतासां देवतानामास्यै तद्यद्बार्हस्पत्या अत्या भवन्ति ब्रह्म
वै ब्रह्मस्पतिस्तद् ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥ अथ यदेकादश भवन्ति ।
एकादशान्नरा त्रिष्टुब्धब्रह्मिष्टुब्धीर् त्रिष्टुब्धब्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पा-
प्मानमपहृते त्रैधातव्युदवतानीयासावेव बन्धुः ॥ १७ ॥ अथातो दक्षिणानाम् ।
मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भुमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषं प्राची दिग्धोर्तुदक्षि-
णा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वोरुदीच्युद्रातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥ अथ यदि
ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः सर्वं सर्ववेदसऽ सर्वं पुरु-
षमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ १९ ॥ अथात्मन्नग्नी समारोक्ष्य । उत्तरनारायणे-
नादित्यमुपस्थापानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति यद्यु ग्रामे
विवत्सेदर्लोऽरणी समारोक्ष्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येदथ
तान्यज्ञक्रतूनाहरेत यानभ्याषुयात्स वाऽएष न सर्वस्माऽअनुवक्तव्यः सर्वं हि
पुरुषमेधो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वं दद्यात्तुति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनू-
चानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यन्निवेव सर्वस्माऽइव ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [६-२]
॥ षष्ठोऽध्यायः [८१.] ॥ ॥

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतथ्यत । तद्विज्ञात न वै तत्स्यानन्त्यमस्ति कृत्वाहं

भूतेषात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेषात्मानं जुह्वा भूतानि
 चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येत्येवैतद्यजमानः सर्वमेधे
 सर्वान्मेधान् जुह्वा सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति ॥१॥ स वा
 ऽष्टं सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । दशाक्षरं विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्न-
 स्यैवाग्न्यावहृद्यै तस्मिन्नग्निं परार्थं चिनोति परमो वा ऽष्टं यज्ञक्रतूनां य-
 त्सर्वमेधः परमेणैवेनं परमतां गमयति ॥२॥ तस्याग्निदुदग्निष्टोमः प्रथममर्ह्ववति
 । अग्निर्वा ऽग्निदुदग्निष्टोमो ऽग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामास्यै तस्या-
 ग्रेया ग्रहा भवत्याग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥३॥ इन्द्रस्तु दुक्थ्यो द्विती-
 यमर्ह्ववाते । इन्द्रो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामास्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवत्यै-
 न्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥४॥ सूर्यस्तु दुक्थ्यस्तृतीयमर्ह्ववति । सूर्यो वै
 सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामास्यै सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्य-
 मसदिति ॥५॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमर्ह्ववति । विश्वे वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामा-
 स्यै वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेवः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥६॥ आश्व-
 मेधिकं मध्यमं पञ्चममर्ह्ववति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभते ऽश्वमेधस्यैवास्यै ॥७॥
 पौरुषमेधिकं मध्यमं षष्ठमर्ह्ववति । तस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवा-
 स्यै ॥८॥ असौर्यामः सप्तममर्ह्ववति । सर्वेषां यज्ञतूनामास्यै तस्मिन्सर्वान्मेधा-
 नालभते यच्च प्राणि यद्याप्राणं वपा वपावतां जुहोति वच उत्तरं वचः कानां
 रं व्रश्ममोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोत्यन्नस्यान्न-
 स्यास्यै सर्वं जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावहृद्यै प्रातःसवने हुतासु
 वपास्त्रेवमत्र तृतीयहवने हुतेषु रुक्विषु ॥९॥ त्रिणवमष्टममर्ह्ववति । वज्रो
 वै त्रिणवो वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥१०॥ त्रय-
 स्त्रिंशं नवममर्ह्ववति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिंशः प्रतिष्ठित्यै ॥११॥ विश्वजित्सर्व-

पृष्ठोऽतिरात्रो दशममर्हवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वं पृष्ठोऽतिरात्रः सर्वं सर्वमे-
धः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धौ ॥ १२ ॥ अथातो दक्षिणानाम् । मय्यं प्रति राष्ट्रस्य
यदन्यद्वाक्छाणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषं प्राची दिग्धोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणाः प्रतीच्यध-
र्योर्हदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥ तेन हेतेन विश्वकर्मा भौव-
न ईजे । तेनेष्टात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूता-
नीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान्सर्वमेधेन यजति यो वैतदेवं वेद ॥ १४ ॥ तं
ह कश्यपो याजयां चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः कश्चन दातु-
मर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द आसिथ उपमङ्ग्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषेय
ते संगरः कश्यपयिति ॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [७. १.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१०.] ॥

अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति ॥ ॥ अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति । गृह्णन्वा प्रज्ञानं
वा यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्मादृतदन्नं करोति तस्मावान्नं शवान्नं
ह वै तद्विशानमित्याचक्षते परोक्षं श्मशा उ हैव नाम पितृणामत्तारस्ते हा-
मुष्मिंस्तोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदन्नं करोति तस्मा-
द्विशान्नं श्मशान्नं ह वै तद्विशानमित्याचक्षते परोक्षम् ॥ १ ॥ तद्वै न क्षिप्रं
कुर्यात् । नेत्रवमधं कर्वाणीति चिरं एव कुर्यादधमेव तत्तिरः करोति यत्र समा-
नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदधं गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥ २ ॥ अयुङ्गेषु संवत्सरेषु
कुर्यात् । अयुङ्गं हि पितृणामेकनदत्र एकनक्षत्रं हि पितृणाममावास्यायाम-
मावास्या वा एकनक्षत्रमेको हि यद्वेतां रात्रिः सर्वाणि भूतानि संवसन्ति ते-
नो तं काममाप्नोति यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥ शर्दि कुर्यात् । स्वधा वै शर्त्स्व-
धो वै पितृणामन्नं तदेनमन्ने स्वधायां दधाति माघे वा मा नोऽधं भूदिति नि-
दधे वा नि नोऽधं धीयाताऽइति ॥ ४ ॥ चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या दिद्वस्पर्थन्ते ते देवा असुरात्सपत्नान्प्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदत्तं तेऽदिकाः प-

राभवन्तस्माद्या दैव्यः प्रजाश्चतुःस्रक्तीणि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या आसुर्यः
 ५। च्यास्त्वये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदत्तं ह्येनान्दिग्भ्य उभे दिशावत्तरेण विदधा-
 ति प्राचीं च दक्षिणां चैतस्याऽहं ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं द्वारेऽहं पितृलोकं
 प्रपादयति सक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावात्तरदिक्षु तदेनं सर्वासु दिक्षु
 प्रतिष्ठापयति ॥५॥ अथातो भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै म-
 नुष्याणां दत्तदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद् वै पितरो मनुष्यलोकऽआभक्ता भ-
 वन्ति यदेषां प्रजा भवति प्रजा ह्यस्य श्रेयसी भवति ॥६॥ दक्षिणाप्रवणे कुर्या-
 दित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनं पितृलोकऽआभजतीति न तथा
 कुर्यादामोवद् नम तद्भ्रशानकरणां क्षिप्रे ह्येषामपरोऽनुप्रेति ॥७॥ दक्षिणाप्रव-
 णस्य प्रत्यर्षे कुर्यादित्यु ह्यैकऽआहुः । तत्प्रत्युद्भितमघं भवतीति नोऽएव तथा
 कुर्याद्यद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तदेव प्रत्युद्भितमघं भवति ॥८॥ यस्यैव सम-
 स्य सतः । दक्षिणातः पुरस्तादाप एत्य सऽस्यायाप्रघ्नत्य एतां दिशमग्निं निष्पद्या-
 क्ष्या अपोऽपिपद्येरस्तत्कुर्यादन्नं वाऽआपोऽन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्प्रत्यग्द-
 धात्यमृतमु वाऽआप एषो ह जीवानां दिगन्तरेण सप्तऽर्षिणां चोदयनमादित्यस्य
 चास्तमयनममृतमेव तज्जीविषु दधाति तद्वैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणां जीवे-
 भ्यो हितं यद्वाव जीवेभ्यो हितं तत्पितृभ्यः ॥९॥ कम्बति कुर्यात् । कं मेऽस-
 दित्यथो शम्बति शं मेऽसदिति नाधिपयं कुर्यान्नाकाशे नेदाविरघं करवाणीति
 ॥१०॥ गुह्यं सद्दवतापि स्यात् । तद्यद्गुह्यं भवत्यघमेव तद्गुह्यं करोत्यथ यद्दव-
 ताऽहं वाऽआदित्यः । तन्मनोऽपहृता स एवास्मात्पाप्मानमपहृत्यथोऽआदि-
 त्यज्योतिषमेवैनं करोति ॥११॥ न तस्मिन्कुर्यात् । यस्येत्यादनूकाशः स्याद्याच-
 मानऽहं ह नाम तत्क्षिप्रे ह्येषामपरोऽनुप्रेति ॥१२॥ चित्रं च आत्स्यात् । प्रजा वै
 चित्रं चित्रऽह्यस्य प्रजा भवति यदि चित्रं न स्यादापः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो

क्षेत्रं चित्रं चित्रं हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥ ऊषरे करोति । रेतो वाऽऽषाः
 प्रजननं तदेनं प्रजननं आभक्त्येतद् वै पितरः प्रजननं आभक्ता भवन्ति यदेषां
 प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥ समूले । समूलं हि पितृणां
 वीरिणामिष्टमेतद्वास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽश्वमेव तद्बद्ध करोति ॥ १५ ॥ न
 भूमिपाशमभिविद्ध्यात् । न शरं नाश्मगन्धां नाध्याण्डां न पृश्निपर्णीं नाश्वत्थ-
 स्यालिकं कुर्यान्न विभीतकस्य न तिल्वकस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोध-
 स्य ये चान्ये पापनामानो मङ्गलोपेक्षया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥ अथात
 आवृद्धेव । अग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोति यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुतेऽमुष्मे
 तल्लोकाय यज्ञेनात्मानं संस्कुरुत एतद्बद्ध यज्ञियं कर्मासंस्थितमा श्मशानकर-
 णात्तद्यदग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोत्यग्निचित्यामेव तत्संस्थापयति ॥ १७ ॥
 तद्वै न मत्तुर्कुर्यात् । नेन्मरुदधं कर्वाणीति यावानपक्षपुहोऽग्निस्तावत्कुर्यादित्यु
 हैकऽआहुः समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्निस्तथेति ॥ १८ ॥ पुरुषमात्रं त्वेव कु-
 र्यात् । तद्वाऽस्माऽअवकाशं न करोति पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरी-
 यसीं कुरुत उत्तरतो वर्षयिः प्रजा वाऽउत्तरा प्रजामेव तद्वर्षयिषीं कुरुते तद्वि-
 धायापसल्लविसृष्टाभि स्पन्ध्याभिः पर्यातनोत्यपरलवि पित्र्यं हि कर्म ॥ १९ ॥ अ-
 थोद्धतवाऽआहुः । स यावत्येव विद्वत्पुत्राणां विद्वन्त्यात्पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात्त-
 थापरस्माऽअवकाशं न करोत्यथोऽओषधिलोको वै पितर ओषधीनां ह मू-
 लान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या अन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥ ब्राह्मणाम् ॥ ४ [८. १.] ॥

अन्तर्धायो हैके निवर्तन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा त्याग्यं तल्लोकेऽस्यर्धन्त
 ते देवा असुरात्सपत्नान्प्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदत्त तस्माद्या देव्यः प्रजा अनन्त-
 र्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वन्तेऽथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वग्ये तदन्तर्हितानि ते
 चम्वां त्वयस्मिंस्त्वत् ॥ १ ॥ अथैनत्परिश्चिद्भिः परिश्रमति । या एवामूः परिश्रितस्ता

एता यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा देवं चैव तत्पित्रं च व्याकरोत्यपरिमि-
ताभिरपरिमितो क्यसौ लोकः ॥२॥ अथैनत्पलाशशाखया व्यद्वरुति । यदेवादो
व्यद्वरुनं तदेतदपेतो यन्तु पणयोऽसुप्ता देवपीयव इति पणोनेवैतदसुप्तान्देवपी-
युनरुरक्षसान्यस्माद्धोकादप न्यस्य लोकः सुतावत इति सुतवान्हि य ईजानो
द्युभिरुहोभिरक्तुभिर्व्यक्तमिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति ॥३॥ यमो
ददात्वक्तानमस्माऽइति । यमो ह वाऽअस्यामवसानसेष्टे तमेवास्माऽअस्याम-
वसानं याचति तां दक्षिणोदस्यत्युदगितरां देवं चैव तत्पित्रं च व्याकरोति ॥४॥
अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । उत्तरत इत्यु ह्येकऽआहुः स यथा कामयेत तथा
कुर्याद्युक्तेति सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिहविति स-
वितैवास्यैतहरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिति तस्मै युज्यन्तामुश्रिया इत्येतस्माऽउ
हि कर्मणाऽउश्रिया युज्यन्ते ॥५॥ षड्रवं भवति । षड्रतवः संवत्सर ऋतुष्वेवैनमे-
तत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्याकृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथ-
मां सीतां कृषति वायुः पुनाविति सविता पुनाविति जघनार्धेन दक्षिणार्धेन
जसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीम् ॥६॥ ॥ शतम् ६८०० ॥ ॥
चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिद्वन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति
तद्वै यजुषाद्वा वै तद्यच्चतसृद्वो तद्यदिमा दिशः ॥७॥ अथात्मानं विकृषति । त-
द्यदेव संवत्सरेऽन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो
क्यसौ लोकः ॥८॥ अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मणाऽएनद्युक्ते विमु-
च्यन्तामुश्रिया इत्येतस्माऽउ हि कर्मणाऽउश्रिया युज्यन्ते तदक्षिणोदस्यत्युदगित-
रदेवं चैव तत्पित्रं च व्याकरोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥५ [८. २.] ॥ ॥

अथ सर्वोषधं वपति । यदेवादः सर्वोषधं तदेतद्वह्नीभिस्तद्वपत्येकयेदं देवं चैव
तत्पित्रं च व्याकरोत्यश्चत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्ठतेति ज्योग्जीवातुमे-

वैभ्य एतदाशास्ते तथो द्वेषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रेति ॥१॥ अथैनन्निवपति ।
 इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति पुरादिभ्योऽप्युदधाति-
 र-इव वै पितरस्तिर-इव रात्रिस्तिर एव तत्करोति यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्तदेन-
 मुभयोर्होरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥२॥ सविता ते शरीराणि । मातुरुपस्थऽश्राव-
 पविति सवितैवास्यैतद्दूरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थऽश्रावपति तस्यै पृथिवि शं
 भवेति यथैवास्माऽइयं शब्दो स्यादेवमेतदाह प्रजापतौ वा देवतायामुपोदके लो-
 के निदधाम्यसाविति नाम गृह्णात्ययं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवता-
 यामुपोदके लोके निदधाति ॥३॥ अथ कंचिदाह । एतां दिशमनवानस्तृवा कु-
 म्भं प्रक्षीयानपेक्षमाण एहोति तत्र जपति परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्ते
 अन्य इतरो देवयानात् चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाऽरीरिषो
 मोत वीरानिति ज्योञ्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते तथो द्वेषामेकैकोऽपरो जरसा-
 नुप्रेति ॥४॥ अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । शं वातः शब्दो हि ते घृणिः शं ते भव-
 न्विष्टकाः शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा वाभिशूशुचन् कल्पन्तां ते दि-
 शस्तुभ्यमायः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः अन्तरिक्षऽशिवं तुभ्यं कल्पन्तां
 ते दिशः सर्वा इत्येतद्देवास्मै सर्वं कल्पयत्येतद्देवस्मै शिवं करोति ॥५॥ अथ त्र-
 योदश पादमात्र्य इष्टका अलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवामूरमाविष्टकास्ता एता
 यजुषा ता उपदधाति तूष्णीमिमा देवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥६॥ त्रयोदश
 भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सर ऋतुधैवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापय-
 ति ॥७॥ पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा
 भवन्ति तिर-इव वै पितरस्तिर-इव तद्यदलक्षणं तिर एव तत्तिरः करोति ॥८॥
 तासामेकां मध्ये प्राचीमुपदधाति । स आत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्धसऽतिस्तक्षिर-
 स्तिस्रो दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षस्तिस्र उत्तरतः स उत्तरः पक्षस्तिस्रः पश्चात्त-

त्युक्तं सोऽस्यैष पक्षपुङ्गवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा ॥१॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाकर्तवा
 ऽश्नाह । एतद्वास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथाऽअघमेव तद्वद् करात्यस्मिन्नु कैकेऽवा-
 त्तदेशे कर्षू खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति परिकृष्यु कैके दक्षिणतः पश्चादुत्त-
 रतस्ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥१०॥ तद्वै न मरु-
 त्कुर्यात् । नेन्मरुदघ कर्वाणीति यावानुद्वाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्यान्मुख-
 दग्नं ब्राह्मणायोऽणश्चक्षुः स्त्रिया ऊरुदग्नं वैश्यस्याष्टीवदग्नं शूद्रस्यैवंवीर्या क्षेत
 ऽइति ॥११॥ अधोजानु त्वेव कुर्यात् । तथापरस्माऽअवकाशं न करोति तस्य
 क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति
 तां न न्यस्येदृत्वा वैनामूढा वा गृहेषूद्भयेत्प्रजामेव तद्गृहेषूद्भयति ॥१२॥ कृ-
 त्वा यवान्वपति । अघं मे यवयानित्यवकाभिः प्रहृदयति कं मेऽसदिति दर्भैः प्र-
 हृदयत्यद्वक्षतायै ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [ट. ३.] ॥ ॥

अथैनरुद्धभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्भक्ष वै पलाशो ब्रह्मपुरोगव-
 मेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति वारुणं पश्चादघं मे
 वारयाताऽइति वृत्रशङ्खं दक्षिणतोऽघस्यैवान्त्ययाय ॥१॥ अथ दक्षिणतः परिवक्त्रे
 खनन्ति । ते क्षीरेणा चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिलोकेऽक्षिते कुल्ये
 ऽउपधावनः सप्तोत्तरतस्ता उदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवत्तीरधमत्येतुमर्ह-
 त्यधस्यैवान्त्ययाय ॥२॥ अश्मनस्त्रीस्त्रीन्प्रकिरन्ति । ता अभ्युत्तरत्यश्मन्वती री-
 यते सऽभमधमुत्तिष्ठत प्रतरत सखायः अत्रा जहीमोऽशिवा येऽअसञ्जिह्वान्-
 यमुत्तरेमाभि वाजानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥३॥ अपामार्गैरपमृजते । अघमेव
 तदपमृजतेऽपाधमय किल्विषमय कृत्यामपो रपः . अपामार्गं त्वमस्मदप दुःष्वशः
 सुवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥४॥ यत्रोदकं भवति तत्क्षान्ति । सुमित्रिया न
 आप ओषधयः रन्वित्यञ्जलिनाप उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रणैवैतन्मित्रधेयं

कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सत्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं
 द्वेष्ट्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥ ५ ॥ स यदि स्थावरा आपो
 भवन्ति । स्थापयत्येषां पाप्मानमथ यदि वृहन्ति वृहत्येषां पाप्मानं स्थावरा-
 तानि वासाऽसि परिधायानडुहः पुहमन्वारभ्यायत्याग्निं यो वाऽअनडुनमिमुक्ष
 एव तत्पितृलोकाज्जीवलोकेर्मभ्यायत्यथोऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एनानतिव-
 हति ॥ ६ ॥ उदयं तमसस्पर्शति । एतामृचं जपतो यन्ति तत्तमसः पितृलोकादा-
 दित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्य आगतेभ्य आज्ञनाभ्यज्ञने प्रयहत्येष ह मानुषोऽलङ्का-
 रस्तेनैव तं मृत्युमन्तर्दधते ॥ ७ ॥ अथ गृहेष्वग्निं समाधाय । वारणान्परिधीन्परि-
 धाय वारणेन सुवेणामयऽआयुष्मतऽआहुतिं जुहोत्यग्निर्वाऽआयुष्मानायुष ईष्टे
 तमेवैभ्य आयुर्याचत्यग्नेऽआयूषि पवसऽइति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥ ८ ॥ अथ
 जुहोति । आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो धृतप्रतीको धृतयोनिरेधि धृतं पीत्वा
 मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमात्स्वादेति यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगो-
 पायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥ तस्य पुराणोऽनडुन्द्विणा । पुराणा यवाः पुराण्यान्दी-
 सोपबर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥ १० ॥
 अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोषणमेतत्समानं कर्म यदन्यदग्निर्कर्मणः कुर्या-
 दाहिताग्नेः शर्करा इत्यु हैकऽआहुत्या एवामूरग्याधियशर्करास्ता एता इति न कु-
 र्यादित्येकऽईश्वरो हैता अनग्निचितऽ संतप्तोरिति स यथा कामयेत तथा कुर्यात्
 ॥ ११ ॥ मर्यादायाऽएव लोभ्याज्जुह्व ॥ अन्तरेण निदधातीमं जीवेभ्यः परिधिं द-
 धामि मेषां नु गादपरोऽअर्थमेतम् शतं जीवन्तु शरदः पुत्रचीरन्तर्मृत्युं दधतां
 पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवेतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यहमेदाय तस्माड् हैतज्जीवाश्च
 पितरश्च न संदृश्यन्ते ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [८. ४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डि-
 कासंख्या १०० ॥ ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४३२ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽश्वमेधनाम त्रयोदशमं काण्डं समाप्तम्

॥ १३ ॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF HARISVĀMIN.

इदानीमश्वमेधस्य यदप्रसन्नं तदृशयिष्यामः । तत्राश्वमेधस्योत्पत्तिः फलं च । पञ्चस्वध्यायेषु तस्य धर्मविधयः आध्वर्यवहैत्रौद्गात्रब्रह्मवयाजमानविषयास्तत्र च त्रिभिर्ध्यायैः सह मन्त्रव्याख्यानेन विशेषधर्मा अनुक्रान्ताः पुनर्ध्यायद्वयेन तदेव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ताः ॥ ब्राह्मणेभ्य ऋग्विभ्यः [देय] ओदनः ब्रह्मोदनः ॥ १॥ १॥ १॥

अत्र रशनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥ १॥ २॥ १॥

स्तोकीयाः स्तोकानां प्रसवणविन्दनां निष्कयणातया सम्बन्धिनोराजतोः । सहस्रं जुहोति अग्नये स्वाहेत्येता दशाजतोः शतकृत्व आवृत्ता जुहोति ॥ १॥ प्रदधेरिति प्राप्ते तोसुन आदिलोपः हकारस्य धवम् ॥ ४॥ अन्यत्राग्रेरिति अन्वाहार्यपचने वाश्वपदे वा परिलिखिते । वक्ष्यमाणकल्पान्तरनिन्दा (see ४. ३. ४-५.) ॥ ६॥ अनुदुत्य आनुपूर्व्येणाचार्य । सकृदेवेति न स्तोकीयावदावर्तयेत् ॥ ७॥ यज्ञमुखे-यज्ञमुखे इति दीक्षणीया प्रायणीया आतिथ्या प्रवर्ग्य उपसदोऽग्नीषोमीयाः सुत्या अवभृथ उदयनीया अभ्रूवंआ (?) उदवसानोयेत्येतेषु । अर्धुकाः साधुस्तमृद्धः ॥ ८॥ ३॥ १॥

प्रेषं प्रकर्षेणान्विष्यान्विष्य ऐक्यं । इष्टिभिः सावित्रोभिः ॥ १॥ धतोः इह रतिरिह रमतामित्येता आजतोः । नष्टमन्विहति गवेषत इति नष्टैषः ॥ ३॥ ४॥ १॥

प्रभ्रंशुका प्रकर्षेण भ्रंशनधर्मिका ॥ ४॥ इति एवममुं चतुर्दन्तकूटयुजादिकं संग्राममथवा कुरुसंग्रामं बालसंग्रामं प्राच्यसंग्रामं बालसंग्राममुच्यमपित्यादिकं (?) अजयज्जितवान् ॥ ६॥ ५॥ १॥

तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ संस्थितायामुपोत्थायेति (४. २. १५.) वक्ष्यत्यत्र तु मन्त्रो व्याख्यायते ॥ तदनुकारेण शिष्टाः स्वकर्मकुशलाः । आमित्रौ अमित्रयोः पुत्रौ ॥ १॥ तल्पसाधवस्तल्प्याः । बन्धनम् बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनस्थानम् ॥ २॥ विविधमायक्ते व्याप्रियन्ते । उद्वचं समाप्तिम् ॥ ३॥ ६॥ १॥

आत्मा शरीरम् तस्मात्सप्तभेदाच्चक्षुरादिभिः किद्वैः । प्रजापतिः तस्या अवरोधार्थमेतानि वक्ष्यमाणानि काय स्वाहेत्यादिमन्त्रकाणि अपक्रान्तसप्तदेवताकानि वैश्वदेवानि नामाहंवनानि अपश्यत् ॥ १॥ त्रेधा त्रीणि विभज्य देवता जुहोति काय स्वाहा कस्मै स्वाहेत्येवमादिना । ज्ञावृतः वसुरुद्रादित्यात्मकैरवयवैस्त्रिगुणा देवाः अग्निः सोम इत्येवमाद्यात्मिका वा । लोका अपि त्रिगुणाः समस्ताः प्रत्येकं चादिमध्यान्तविभागेन ज्ञावृतः ॥ २॥ सप्तभिर्दिवसैः कुत एकविंशतिः सम्पद्यत इति सम्पदधिकाराच्चवर्ग्याद्व्यग्रभणानि जुहोतीति चैकस्मिन्नहनि चतुर्होमवचनाच्च चवर्ग्याद्व्यग्रभणानि प्रत्यहं जुहोति प्रागल्भ्येन सप्तमे तु षडाग्निकानि जुहोति ॥ ४॥ ७॥ १॥

प्रजापतिः अश्वमेधं यजुरात्मकं विग्रहवत्तं सृष्टवान् स एव सृष्टः सन्यजुषामपूर्वाणां ब्रह्मवाद्बलवत्तर इति कृत्वा ऋचमृग्यजुषमश्वमेधं साम सामयजुषं च प्र अक्लीनात् क्ली वरणे प्रावृणोदवष्टभ्य संकोचितवान् तं यजुरात्मकाश्वमेधमतिगुरुमपक्रामति वैश्वदेवानि होमकर्माणि उत्तम्भनस्थानीयानि भूत्वा उत (? हन Cod.) उर्ध्वमयकृन् उद्यतवन्ति (अद्यतं Cod.) उत्तिष्ठन्वन्ति ॥१॥ पूर्वासां व्याहृतीनाम् ॥३॥८॥१॥

समिदाधाना[दि]कृत्वा ब्रह्मन्नित्यध्वर्युर्जपत्याशीन्पवात् क्रियात्तरे वा[चि]नियोगात् ॥१॥१॥१॥

अन्नहोमब्राह्मणमेतत् ॥१॥ संततवात् ॥३॥ नक्षत्राणां तु लाजा रूपं समर्थवात् ॥५॥१॥२॥

तूपरमशृङ्गमजम् गोमृगं मृगाकारं गाम् ॥१॥ उत्सेधमुक्त्वायं पर्वतादिकम् प्रासादं स्थलं वा । वेहतं गर्भघातिनम् ॥१॥ पञ्चदश पर्यङ्ग्याः द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ एते सप्तदश मध्यमे इतरेषु पञ्चदश-पञ्चदश रोहितादयः एकैकश्चैकादशिनः एवं षोडश-षोडश भवन्ति ॥१३॥ जामदग्नयः समिद्धोऽग्नय मनुषो द्रोणोऽइत्येताः ॥१४॥ प्रति-प्रति वर्तत इति प्रतिप्रतिः प्रतिस्पर्धः[] स अस्यां विद्यत इति प्रतिप्रतिनी विद् ब्रौह्म्यादिभ्यश्चेत्येवेनिर्मवर्थे द्रष्टव्यः (पा० ५. २. ११६.) । प्रत्युद्यामिनी प्रत्युद्यामनशीला ॥१५॥ इतरेषां रोहितादीनाम् । अनुकाश-मालोकम् ॥१६॥ वैतसे वेतसविकारे इटसूने इटश्चासौ शूनं (!) च इटसूनं तस्मिन्नेव शाखामये कटे (करे Cod.) । आनुष्टुभः अनुष्टुभा संमितः तस्य हि चत्वारः खुरा भवन्ति अनुष्टुबपि चतुष्पादा । अनुष्टुभा संमिता एषा उत्तरा दिक् एषा हि प्राच्या आग्नेय चतुर्थी भवति ॥११॥२॥२॥

मध्यमेऽहनि पवमानं प्रातःसवनिकं बहिष्पवमानम् । अश्वो वै स्वर्गं लोकमुञ्चसा ऋजुना मार्गेण वेद स हि प्रजापतिरित्यभिप्रायः ॥१॥ यदि उद्गाता स्तोताप्रतिहर्तृभ्यां स(ह) उद्गायेत् स्तोत्रं कुर्यात् । वडवा उपास्याश्चस्य समीपे रुन्धन्ति ॥२॥३॥२॥

क्षेमे सति मनुष्याः सर्वान्देशान्संचरेयुः । समीपे ग्रामयोः सीमानौ स्याताम् । ऋक्षा एव ऋक्षीकाः । पुरुषाश्च ते व्याघ्राश्च पुरुषव्याघ्राः ये (?°घ्राश्येका Cod.) हि व्याघ्ररूपाः पुरुषा वदन्ति (?) ते पुरुषव्याघ्राः । परिमोषिणश्चौराः । आव्याधिन्यः अव्याधित्यायुधैः (!) इत्याव्याधिन्यः चोरसेनाः । तस्कराः तत्पापं कुर्वन्तीत्यतोऽन्ये चौराः । स्वदेशेऽएव मनुष्याः संचरेयुर्न देशात्तरेऽप्यत्तरालाना[मसं]भिन्नवादक्षेमवाच्च । प्रविरला ग्रामा भवन्ति तेषां च सीमाना द्वे भवन्ति ॥२॥ क्षेमे हि सति वि पृथक् वसतः अक्षेमे तु सम्बद्धौ ॥४॥४॥२॥

पञ्चदशिनश्चातुर्मास्याः ऐकादशिना इत्येव त्रिधा ग्राम्यान्पशून्वस्थाप्य त्रीणि दर्शनानि (? दशनानि Cod.) तेष्वत्रोच्यन्ते । कासुचिदत्र (वाज० सं० २४.) काण्डिकासु पञ्चदश पशवः पठ्यन्ते कासुचिदधिकाः कासुचिदनाः तत्र यासु पञ्चदश पठ्यन्ते तासु ये पशवः ते पञ्चदशिन इत्युच्यन्ते ॥१॥ चातुर्मास्यदेवताकान्पशून् कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपधस्ताः सावित्रा [इत्या]दीन् (वाज० सं० २४. १४.) । ऐकादशिनान्पशून् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन् (वाज० सं० २१. ५८.) तेष्वन्यत्र पञ्चदशिभिश्चातुर्मास्यैश्च केवलैः ॥२॥ विराडभिमानिनी दशावयवा देवताम् । दशसंख्या प्रमाणं येषां ते दशिनः पशवः प्रजापतये च वायवे च गोमृग इत्येवमादयः (वाज० सं० २४. ३०.) ॥३॥ एकादश दशत इति प्रजापतये चेत्यत (वाज० सं० २४. ३०.) आग्नेयैकादशैवैताः काण्डिका यासु दश-दश पशवः ॥४॥५॥२॥

महिषी प्रथममोहा ॥४॥ वावाता प्रिया ॥५॥ परिवित्ता (!) उर्भगा ॥६॥ काचा मणयः । एकशतमेकैका पत्नी आवयति आबध्नाति केसरपुष्पेषु भूर्भुवः स्वरित्येताभिः व्याहृतिभिः यथासंख्यम् प्रथमया महिषी द्वितीयया वावाता तृतीयया परिवित्ता ॥८॥६॥२॥

आध्वरिकं प्रोक्षणयजुः अश्वस्वौषधीभ्य इत्येतदुच्चार्य आश्वमेधिकं वायुद्वेत्यतदारभ्यते यजुरिति चैकवचनाच्चतस्रोऽप्येता मन्त्रकाण्डिका एकं (० वं C.) वाक्यमिति दर्शयति ॥१॥ न्यग्रोधः स्वकार्यैश्चमसैः सोमाङ्गभूतैश्चावब्रिति मन्त्रार्थः प्रसिद्ध एवेति न व्याख्यातः चरकाणां हि नैयग्रोधाश्चमसाः पच्यन्ते । उब्जि आश्वि अधोमुखांश्चक्रुः ॥१॥ आयुते आगच्छति ॥६॥ अथ उपगृह्णाति आध्वरिकं यजुरनुदृत्येति वर्तते आध्वरिकमपां पेरुतिरित्येतदुक्ताग्निः पशुरित्याश्वमेधिकैरुपगृह्णाति ॥१२॥ तस्य प्रोक्षणीनां पुनः संस्करणस्यातः परं ब्राह्मणं वक्ष्यत इति शेषः ॥१५॥७॥२॥

ध्रुवते उपवाजयति राजानमिव व्यजनैः ॥४॥८॥२॥

तत्र यास्वभिमेथिकासु किञ्चिद्दर्शनं गूढमस्ति तासु तदत्र ब्राह्मणमुच्यते ॥१॥१॥२॥

महिमानौ महिमप्राप्त्यर्थौ ग्रहौ हिरण्यगर्भौ यः प्राण[त] इत्येतन्मन्त्रकौ ॥१॥१०॥२॥॥

तदक्षि देवा अश्वमेधेन क्रतुना तस्मिन्प्रजापतौ प्रतोपं स्थापितवन्तः ॥१॥ स चतुरन्तरः स्तोमोऽश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि भवति । सरद्र कृकलाशः अश्वस्य सक्विश्च आवृढवान् ॥४॥१॥३॥

कीदृशेन पुनः परमेण स्तोमेनेत्यत आह चतुष्टोमेन चतुरक्षोमेत्यर्थः (!) किं च कृतेन पशुः (?) कलिदापरत्रेताकृताख्यः श्रूतानुवृत्तेण ज्ञयाय पराजयाय श्रूतपरिवर्तयापरिविस्थापयमायन्ति (?) इत्ययाः तेषां मध्ये यश्चातुष्कात्मकः अयः स चतुष्पादधर्मकस्य कृतयुगस्य प्रतिरूपमिति स चतुष्टु (!) सामान्यात्कृतमित्युच्यते (!) लोके अत्र चतुष्क (!) सामान्यादेव चतुरन्तर स्तोमः कृतमित्युक्तः (!) तेन तत्स्थानीयेन स्तोमेन शिवा अधियज्ञमुत्तरेऽहनि एकविंशस्तोमके अधिदैवमेकविंशऽग्रादित्ये सर्वभूतप्रतिष्ठात्मके प्रतितिष्ठति । पृष्ठसाधनानि रथक्षरादीनि षट्सामान्यादृतवः ॥१॥ शक्यः पृथक्कार्या महानामन्यः सोमा इत्येवमाख्याविदा मघवन्नित्यादयः ताभिर्त्र तत्स्थं शाक्षारं नाम साम लक्ष्यते शक्यः स्वसामप्रतीताः पृष्ठं भवन्ति शाक्षारं साम गीतं पृष्ठसाधनं भवतीत्यर्थः । शक्तयो हि शक्यस्तासु क्रियमाणासु शक्तिरिति लोकोऽश्वो भवतीत्यभिप्रायः ॥२॥ गव्याः गाव इति प्राप्ते स्वार्थिकतद्वितक्रिया ॥३॥२॥३॥

वामदेवेन दृष्टं साम कया नश्चित्र आभुवदित्येतन्मैत्रावरुणशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं वामदेव्यसामसाधनकं भवति ॥४॥ ब्राह्मणाहंसिशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं पार्श्वशमसाधनकं भवति ॥५॥३॥३॥

अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितव्यानि हृदयेनाशनि हृदयाग्रेणेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्ताहोमान् (वाङ् सं ३१. ८-१३.) ॥१॥ देवासुरा संयन्ता इत्यादि तिसृणां लोहिताङ्गतीनां ब्राह्मणम् । उच्चारम् असाधारणमतिरिक्तं भागम् । अधुनापि यदग्निभ्यः स्विष्टकृद्वाः स्वाहेति लोहितं जुहोति तद्वत्प्रातृत्याभिभवत्येव ॥२॥ गोमृगस्य कण्ठेन पात्रेण प्रथमां लोहिताङ्गतिं जुहोति ॥३॥४॥३॥

अरण्येऽनूच्याङ्गवैतत्राङ्गता (?) मृत्यवे स्वाहेत्याङ्गतिः ॥४॥५॥३॥ स्वाहेति च तयोरे-

तद्दर्शनार्थं ब्राह्मणम् ॥१॥ अमुष्मै पितृलोकाय मृत्यवे इत्येव यदि बुद्धत्संचञ्चीत मृत्युं परिगणयेत् । तत्परिहाराय मृत्यवे स्वाहित्येकस्मिन्नेव एतामाहुतिं जुहोति ॥२॥ अपरोषु अपक्रातास्वतीतासु समासु ॥३॥ ५॥ ३॥

अश्वस्तोमीयद्विपदाहोमब्राह्मणमेतत् । अश्वस्य स्तुतिः स्तोमोऽस्मिन्सूक्तोऽस्तोत्यश्वस्तोमीयम् मा नो मित्र इति (वा° सं २५. २४-३१.) मतौ कः सूक्तसाम्नोः तत्सम्बन्धात्तत्साध्यं होमज्ञातमप्यश्वस्तोमीयम् ॥१॥ इमा नु कमित्येता ऋचि द्विपदाः (वा° सं २५. ४६-७.) तत्सम्बन्धात्तत्साध्या आहुतयोऽपि द्विपदाः ॥२॥ एताश्च पूर्वा आहुतयो मन्त्रब्राह्मणपाठक्रमेण संलग्ना एव प्राप्तुवन्ति सूत्रकारेण तु शाखान्तरात्क्रमात्तरं लब्धम् (का° २०. ८. ६-९.) । खलतेः पतितकेशस्य विल्लिधस्य दत्तुरस्य ॥५॥ ६॥ ३॥

अत्र ब्राह्मणेऽश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि दर्शनार्थं प्रदर्शयति ॥१॥ ७॥ ३॥

स्वामः (!) प्रतिश्रयः । अगदो अरोगः ॥२॥ अक्षतस्य आमयो रोगो ज्वरादिः । भूमिरेव द्वादशविभागा लोष्टा वा द्वादश कपालकार्ये यस्य स भूमिकपालः ॥३॥ सा एषा निर्हविरिष्टिः (त्रिह° !) पृथगेव अश्वमेधात्पृथगपि बहिरपि भवति एवशब्दोऽप्यर्थे नष्टं वियते ऽनयेति नष्टवेदनी । यदि अस्य आहिताग्नेः अपि अन्यदश्वात् हिरण्यादि किञ्चित्पुरुषार्थं नश्येत् तत एतयैव निर्हविषा (!) यजेत ॥६॥ ८॥ ३॥

स हि तत्राग्नीऽआधत्ते ॥२॥ स हि तत्र आधानोपनयनादि करोति ॥३॥ चवारि सहस्राणि गवाम् ॥६॥ यजमानाय निष्कं सौवर्णमलंकारं गले आबधन् ॥७॥ उप समीपे कृत्वा (!) स्थिताः ॥८॥ असंवर्तमानः मैथुनमनुपगच्छन् अनेन तपसा संनिहितप्रियानुपगमनेन स्वस्ति क्षेमेण अश्वरक्षणसंवत्सरस्य समाप्तिं प्राप्नुयाम् ॥९॥ पथः यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये न यज्ञपथादयानीति । यज्ञमुखस्य चारम्भस्य आकृम्बट्काराय (!) अनन्तरा[य] कथं हि यज्ञमुखं यज्ञभून्यं (? भून्यं Cod.) स्यादित्यर्थः ॥१२॥ मूर्धन्वतो एव न सद्धतो अन्या एका च प्रथमा भवति सद्धतो अन्या भुवो यज्ञस्येत्येषा भुवः (? नुच Cod.) भवसीत्यनेन (?) पादसात्ता (?) भवनमुपात्तं भविता चाग्निस्तेन च सा सद्धतो मूर्धन्वत्यपि तु भवत्येव सा मूर्धानं दधिष इत्येतेन मूर्धन्वत्येवान्या भवति न सद्धतोत्येवमवधृतम् न वेव सर्वं धार्यतेऽन्यैव मूर्धन्वतो भवति तद्वेदेदिति (?) ॥१३॥ ९॥ ४॥

निष्ठा स्नापयिवा । सहस्रं गवां मूल्यं योऽर्हति सहस्रार्हः । पूर्व्यम् प्रथमे वयसि वर्तमानम् प्रतिधारयिता प्रतिधुरः नास्ति प्रतिधुरः अस्येति अप्रतिधुरः ॥१॥ कृत्तिका शकटपुण्ड्रमञ्जि (? मुद्र Cod.) यस्य स कृत्तिकाञ्जिः ॥३॥ राजपुत्राः अभिषिक्तपुत्राः । कवचः संनाहस्तद्वन्तः कवचिनः । राजन्याः क्षत्रियाः । निषङ्गिणः खड्गिनः । इषुपर्षिणः पृषु वृषु मृषु सेचने इष्टनसाधुव (? इषून् ?) प्रवर्षयन्ति अस्यन्तीति इषुपर्षिणः । क्षत्रारः आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रं । अश्वशूतं यस्मिन्नेनमश्वं संसृज्य रक्षति कीदृशं तत् निरष्टम् अश्वस्य दत्तगतानि वयव्यञ्जनानि भवन्ति तेषामेकैकं त्रीणि-त्रीणि (वर्षाणि) अनुवर्तन्ते तान्यष्टौ व्यञ्जनानि गतान्यस्मादिति निरष्टमतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः नियता रमत्यस्मिन्निति निरमणम् ॥५॥ नानाद्रुपतायै मध्ये रजतमभितः सुवर्णमित्येवं क्रियमाणे नानाद्रुपास्तिस्रोऽपीष्टयो भवन्ति अथो उत्क्रमाय सुवर्णं प्रथमामिष्टिमुत्क्रम्योत्तमायां वर्तते (°णमच्यमा° Cod.)

॥१०॥ स अध्वर्युर्गृह हे आशापालाः युष्माकं मध्ये एतस्य कर्मणः उद्वचं समाप्तिं गमिष्यन्ति [यि] ते राष्ट्रवत्तो भविष्यन्ति । अराजानः अनोश्चराः । स्नावात् स्नानार्हात्प्रातःप्याउदकात् । ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसमूहम् । अश्वमेधः सर्वम् सर्वाण्येवैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहैमिकानि कर्माणि तत्रान्तर्गतानि तन्मन्त्रब्राह्मणानि च ततश्चान्ततः सावित्री तत्र विद्यते । अब्राह्मणः त्रात्यः पतितसावित्रीकः । ज्येय एव विज्ञमानादिना वैश्यवत् हापनीयः सर्वाधिकारमुपजीव्यः । पानमुदकम् खाद्य-इव खादः यवसादिः यच्च किञ्चिज्जनपदे असंस्कृतं संस्कृतमन्नं (?) सक्तुतण्डुलादि तत्सर्वं युष्मभ्यमेव स्तुतं (५) तदपि भवउपयोज्यम् (?स्वयउ° Cod.) ॥१०॥२॥३॥

कशिपु आसनविशेषः कूर्चः कूर्चाकृति पोठमात्रम् ॥१॥ हवै अहमेव वां प्रतिह्वयै सज्जोऽहं प्रतिग्राय ॥२॥ आह होता । अश्रोत्रियाः सकलवेदानध्यायिनः गृहमेधिनः पाकयज्ञयाजिनः । व्रीणानामलावुव्रीणा (युव्री C.) त्रितलिः सप्ततलिरित्यादीनां व्रीणागणः तेन व्रीणागणसंघातेन (तं Cod.) ये गायन्ति शब्दायन्ति ते व्रीणागणगास्ते शिष्यभूता येषां गायनाचार्यादीनां गणानां (!) सन्ति ते व्रीणागणगिनः । संगायन्तीत्युपमानभूतैः पुराणैः सह उपमेयभूतं गायन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्य गायनान् (तु C.) अध्वर्युर्न होता प्रक्रमान् हिङ्गाराय स्वाहेत्येतान्हेमान्नुहोति दक्षिणाग्नौ वाय्वपदे वा परिलिखिते यतरथा एतयोर्व्यतिरेण प्रकारेणास्य यज्ञमानस्य तत्रावृत्त कर्मादावङ्गीकृतं भवतोतरथा जुहोति पूर्वैव तु स्थितिः या प्रथमेऽध्याये पठिता (१.३.६-७.) ॥४॥ कासावित्यत आह सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुपूर्वमुच्चार्य सकृदेव प्रथमे दिवसे न प्रतिदिनं रूपाणि हिङ्गारादीनि आज्यमयानि परिकल्प्य आहवनीये जुहोति न पदेऽन्वाहार्यपचने वा ॥५॥ अथर्वणा प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकाश्च अथर्वणः ॥६॥ एवमङ्गिरसा प्रोक्ता अङ्गिरसः ॥७॥ सेलं गायन्तीति सेलगाः सालो (!) वंशग्रामरागसदृशो (वंस Cod.) मुखेन आश्वासे (? याश्वासै Cod.) क्रियते गोपालादिभिः । देवजनविद्या भूतविद्या ॥१०॥ धर्मः धर्मवान् इन्द्रः शक्रो राजा तस्य देवा विशः सेवकाः ॥१४॥३॥४॥

संवत्सरे सायने षट्त्रिंशतां दशाहानां वचनात् स चाश्वोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न ब्रह्मौदनदिवसात् । प्राज्ञापत्यमिष्टकापशुं (?शुनं Cod.) वायव्यं पञ्च वा पशूनालभ्य स्वकालऽएवोत्तरस्यां फाल्गुन्यां तद्ब्राधकरणाभावाद्दीक्षा (दीक्षा Cod.) कर्तव्या । सा चाष्टम्यामुखां सम्भृत्येष्टकाः कृत्वोत्तरस्याममावास्यायामामावास्यानेष्टा अन्वेष्टव्या (अन्वेष्टव्यः । Cod.) प्रतिदिनं चाग्रावैष्णवमौद्ग्रभणानि आध्वरिकाण्याश्चमेधिकानि कृष्णाजिनदीक्षां च कुर्वद्भिः सप्तम्यां (सप्तम्या Cod.) संस्थापनीयास्तृतीयायां दीक्षां समाप्य पञ्चदश्यामुपवसथः कार्यः प्रतिपदादिषु सुत्यास्ततो ब्रह्मौदन ऋतुपशवश्च कार्याः । उत्सीदन्ति नानुष्टोयन्ते इष्टयः सावित्रीभिरिष्टिभिः पूर्णैऽपि संवत्सरे ता उत्सीदेयुरित्यन्ये शाखिन आहुः । किमु किं नेपे उशब्द[स्तुशब्द]स्य स्थाने किं तु कस्मात्कारणान्न कुतश्चिदपीत्यर्थः । दीक्षितः सावित्रीभिर्विशेषेण विहिताभिर्यज्ञैः दीक्षितस्य हि यागदानहोमाः सामान्येन [द्वा]दशैव दीक्षा उपसदश्च प्राप्ताः सुत्याश्च तिस्रः उत्पन्नावेव सिद्धाः तत्सर्वं दीक्षादि त्रिणवं स्तोममभि सम्पद्यते स च वज्रसंस्तुतः ॥१॥ The explanation of the rest of this brāhmaṇa to ५.१.२. is wanting.

उक्त्यानुवृत्तैः सार्धं सह एकीभूयमेव शंसेत् तथा हि त्रीण्यप्याध्वर्यवौद्वात्रहौत्राण्यवि-

लक्षणानि भवतीत्यभिप्रायः । एतत्तरं पृष्ठसाधनं तच्च प्रथमेऽहनि भवति न बृहदिति निय-
मवचनम् एतत्तरं च शस्त्रम् एतत्तरपृष्ठसम्बन्धं यादृशं निष्केवल्यं शस्त्रं तादृशमत्र भवति
अग्निष्टोमसंस्थोऽयं यज्ञो भवति नोक्थ्यादिसंस्थः ॥२॥ एकविंशतिः सवनीया आग्नेयाः समा-
नकर्मणात्र प्रथमेऽहनि भवतीत्येकऽग्राजः । आश्वमेधक(धककि)खिलपरिपठिते एकादशि-
न्यौ आग्नेयः कृष्णग्रीवः अग्नयेऽनीकवते रोहिताश्विनइवानित्येते (वाङ्° सं° २१. ५८-१.)
॥३॥ क्रमार्थमिदं पुनर्वचनम् (see २. १. १.) । अध्वर्युग्रहणमौद्गात्रव्यवधानार्थम् ॥४॥ ए-
तद्दर्शनार्थं पुनरुच्यते । स्वायां देवतायामादित्ये ॥५॥ अनेन एकविंशतिविभागेनात्मना
प्राणेन तमेतस्मिन्नादित्ये ॥६॥ उच्चावचं नानातृपम् ॥७॥ तस्य मध्यमाग्रः हैत्रे प्रातःसव-
नं विशेषेण कल्पयिष्येऽइति शेषः । अग्निं तमित्येतत्सूक्तं पाङ्क्तं पङ्क्तीनां समूहः आश्व-
माश्वशस्त्रात्मकमाश्वमेधिकं शस्त्रा एकाहिकं ज्यैतिष्ठोमिकमाश्वमाश्वसूक्तमुप उपचिन्वन्
स एकाहोदपूर्वेणाश्वमेधिकेन (!) शंसति एष तावदाज्ये प्रथमे शस्त्रे विशेषः । अथ द्वितीये
शस्त्रे विशेषमाह बार्हतं च आ नो यज्ञं दिविस्पृशम् बृहतीनां समूहं प्रउगं प्रशस्त्रात्मकम्
माधुकन्दसं मधुकन्दस आर्षं ज्यैतिष्ठोमिकं प्रउगं वायुरग्रेगा इत्येतत् तृचं (!) शंसति माधु-
कन्दसे हि वायव्यादयः सप्त तृचाः सप्तैव बार्हतास्तेषामेकं बार्हतमेकं च माधुकन्दसं स-
मानेन शंसत्येवं सर्वान् यश्च बार्हतं प्रउगे कामो ब्राह्मणे पठितः यश्च माधुकन्दसे तयो-
रभयोराष्ट्र्यै । क्लृप्तं प्रातःसवनम् एतावानेवात्र विशेषो नान्योऽस्ति इत्यर्थः ॥८॥ मरुती-
यस्य शस्त्रस्य त्रिकटुकेषु महिष इत्येषातिक्न्दाः प्रतिपत्प्रथमा च वयति (?) इदं वसो सु-
तमन्ध इत्यनुचरस्तृचः प्राकृत एव एष एव नित्यः एकाहातानः एकाहोऽत्रतः — ते (!)
इन्द्र दीयतऽइत्यादि एकाहातानाहर्षं पङ्क्तीः शंसति ततः षट्पदाः तत एकाहिकं सूक्तं
शंसति तत्र च प्रागुक्तमायाः ऋचः निविदं दधाति ॥९॥ निष्केवल्यं माहेन्द्रशस्त्रम् । महा-
नाम्न्यः शक्वयः ताभिः शाक्वारं लक्ष्यते शाक्वारं मध्यमेऽहनि पृष्ठं भवति ताः महानाम्नोः
स्तोत्रियाः सह अनुतूपेण तृचेन स्वादोरित्यां विषूवत इति सह च प्रगाथेन होता शंस-
ति । एकाहिके इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्येतस्मिन्सूक्ते निविदं दधाति ॥१०॥ इत्यनुच-
रस्तृचः शत्रूनामभिवचनस्य तृपम् । उड ष्य देव इत्यादीनि च चवर्थाश्वमेधिकानि (? चार्थाश्व°
C.) सूक्तानि एकाहिकानां (एकानां C.) पुस्ताङ्सनीयान्येव ॥११॥ सप्ताग्रिमारुतैर्निर्दलादो-
नि (?समा° C.) त्रीण्याश्वमेधिकान्यैकाहिकेनैव निविदानीयैः (?विद्वा°) समुच्चिनोति ॥१२॥
तेनाश्वेन सह सर्पन्ति । स्तुते बहिष्पवमाने उद्गातृभिः ॥१३॥ स्तृत्यः हिंसनीयः शत्रुः स्तर्तवे
स्तरोतुं हनुम् ॥१४॥ एतत्सूक्तं होता आवपति अग्निगो शमोधमित्यस्मात्प्राक् । अत्र सूक्ते
उपमाने (?) चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्येतामृचं (१. १६२. १८.) अन्ये स्वस्थानादपनीय वङ्गक्रीणां
वङ्गक्रीवचनस्य पुस्तादधाति । नेदनायतने अस्थाने प्रणवं दधामेत्यनेनाभिप्रायेण यदि
किलैषा स्वक्रमेण सूक्तात्तर्गता पुस्तात्कृतः (? ततः Cod.) प्रणवोऽस्या अने कृतेन प्र-
णवेनार्थ[त]ः संदध्यात् तस्य च प्रणवस्यानायतनमस्थानमेषा प्रैषात्मिका ह्येषा यथान्यानि
प्रैषवचनानि प्रणवस्यानायत[न]मेवमेषा अपीत्यभिप्रायः (मपी° C.) । अथो अपि नेतृ एकवच-
नेन एकस्याश्वस्य (स्वस्य C.) वङ्गक्रीवचनमेकवचनम् चतुर्विंशति (!) वाजिन इत्येतत्[ति]-
नैकवचनेन ब्रह्मणां पशूनां वङ्गक्रीवचनं ब्रह्मवचनम् षट्त्रिंशतिः (!) षट्त्रिंशतिरेषां (!)

वङ्कयः (बहवः C.) ता अनुश्लोच्यावयतादिति एतत् तन्मा (? एतत्रं ता Cod.) व्यवायाम
(विंक्रोयाम Cod.) व्यवहितं विक्लितं करवाम वङ्क्रीयता(?) प्रकाशनमेकदेशमे[व] भवति
यद्येषा ऋग्वङ्क्रीयचनस्य पुरस्तादीयते तद्विप्रकृतौ (?) कृतदेशम् एषा तु ऋगपूर्वा (? देश-
मेषानुगपूर्वा Cod.) अकृतस्थाना तस्यास्तदेशता (? स्तदेशता Cod.) युक्ता न विपर्यय
इत्यभिप्रायः । न तथा कुर्यात् चतुर्विंशद्वाजिन इत्येतां न सूक्तादपनयेन्न च वङ्क्रीयतां पुर-
स्ताद्दध्यात् सार्धमेव सकलमेव सह तथा ऋचा आवपेत् स्थाने प्रसिद्धेऽधीयोत । अत्र प्रै-
षद्वैषा ऋगनायतनं प्रणवस्येति ऋक्कादायतनं (? ऋक्कदा° Cod.) प्रवोकाज्ञात (?) इति व-
चनादभविष्यत् (?) इति चताभवि Cod.) यदप्युक्तं (?) यदस्युक्त Cod.) वङ्क्रीयप्रकाशनं
समानदेशं युक्तमिति तदपि वचनाद्विन्नदेशं भविष्यतीति श्रुतेरभिप्रायः । एतच्च मा नो मित्र
इति सूक्तं परिसमाप्य उप प्रागादित्येवैते च तत्रैवाध्रिगावावपेत् (? त्येवैवाध्रिगावावपेत् - गावा-
वयेत Cod.) ॥१८॥१॥५॥

उपप्रागादित्येतेऽउक्ता अध्रिगा शमोधूमित्येतदाह ॥१॥ निरायत्य बहिः आयम्य ॥२॥
हयेशब्दस्य अपुड्यामन्त्रणार्थस्य कुत्सायां द्विर्वचनम् । मेथत्याक्रोशति ॥३॥ यद्यस्यायतनं
स तत्रोपविशति न च तत्र देशे पूर्वकल्पितान्यायतनानि सन्तीति यथार्थमत एव वचनात्क-
ल्पनीयानि ॥१६॥२॥५॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवताः पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जिताः अनुद्गत्य अनुपूर्वमनुदिश्य
एकविंशतिं च वपाराशीः कृत्वा एकैकां राशिं एकैकाः चातुर्मास्यदेवताः संकीर्त्य जुहुयात्
॥४॥ नाना पृथक्पृथक् यथाप्राप्तमेव चोयुः ॥५॥ तेदनी लोहितम् ॥६॥ अप उत इत्यम्
उत्कर्षेण अपक्रमितव्यम् । उक्थ्यो यज्ञ इति एतदेकविंशं मध्यममन्त्राणां कथनस्य
भवति ॥१॥ चतुर्विंशतिम् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन्द्वाविंशतिं च दौ च प्राजापत्यौ
॥११॥३॥५॥

आसन्दीवति नगरे धान्याशनं बलिनम् रुक्मिणं रुक्मललाटम् हरितस्रजं सुवर्णमाला-
नम् ॥२॥ एते एव अत आरभ्य तृतीयस्य दिवसस्येदानीं कल्पात्तराण्युच्यन्ते । एते भीम-
सेनादयः पारिञ्जितोयाः परोक्षितस्येमे (!) भ्रातरः पारिञ्जितोयाः अश्वमेधविशेषा इत्यपरे । परो
ऽवरं परे-परे त(त)ः अवरैऽवरैः सततम् ॥३॥ मंहतिर्दानकर्मा ऋक्भिभ्यो दत्तवान् ॥४॥ दौ-
ग्रहा (!) नाम दौर्ग्रहेणाश्वेन (!) संहतेन क्रतुना ईडे अश्वमेधेनेडे इत्यर्थः । तेऽस्माकं पूर्व-
जाः गोतमादयः अत्र स्थाने आसन् दौर्ग्रहे (!) अश्वे बध्यमाने पुरुक्त्सेन । ते आयसत त्र-
सदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् आभिमुख्येन यातितवत्तः त्रसदस्युं नाम गजानम-
स्याः पृथिव्या अर्धदेवं पूर्वदेवं नाभागानां देवं ईश्वरं वृत्रस्य च पाप्मनो हतारं इन्द्रं न
इन्द्रमिव तुरम् (!) ॥५॥ भोजयितारः । क्षत्रा संनिधाता कोशाध्यक्षः । अवसन् उषिताः
गृहे ॥६॥ परिचक्रायां (!) नगर्याम् ॥७॥ सहस्रमयुतानि गवा कोटौ । विभक्तवत्तः स्वैः स्वैः
पुरुषैः सह ॥८॥ अत्र त्रिष्वपि दिवसेषु स्तोमात्तराण्युच्यन्ते । षोडशितोत्रं चैकविंशम् सं-
धिस्तोत्रं त्रिवृत् । एष अश्वमेधः स्तोत्रियाणामनुष्टुभिः पञ्चविंशत्या सम्पन्नः अत्र हि सर्वा
एव स्तोत्रियाः पि (!) गण्यमानाः सप्तशतान्यष्टानवत्यधिकानि भवन्ति तासां-तासां द्वात्रिं-
शता भागेऽपहृते पञ्चविंशतिरनुष्टुभौ लभ्यन्ते अन्या नु (!) तत (!) द्वाभ्यामनानुष्टुभवति (!)

तत्रापि नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यामित्यभिप्रायः (७. १. २. २२.) । धृसा प्रापधंसनः ॥१॥ कल्पान्तरम् । तत्र प्रथमे तावदहनि त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशः यत्तु अभ्यावर्तयन्ति अभ्यावर्तं धुर्यैः स्तुवते (see ४. २. ५. ८.) तत्त्रिवृत पवमानव्यतिरिक्तान्यावृत्तिस्तोत्राणि त्रिवृत्ति भवन्तीत्यर्थः द्वितीये वहनि चतुश्चवारिंशः पवमानाः तृतीये वहनि अष्टाचवारिंशः पवमानाः ॥१०॥ एतत्तस्थमविशेषो (!) वि[ष्णोः] क्रांतं विक्रमणं विप्रकृष्टान्तरवसामान्यात् यथा हि विष्णोः क्रममाणस्य महात्तराणि पदान भवन्त्येवं (त्येच Cod.) महात्तराः स्तोमाः । यमुनामनु तीरे । गङ्गायां तु गङ्गातीरे पञ्चपञ्चाशत् ॥११॥ प्रज्ञावन्तरः अप्रज्ञान् ॥१२॥ शकुन्तला नामाप्सरा नाडपिति (? तामुपलि Cod.) स्थाने काण्वाश्रमे ॥१३॥ तत्र त्रिष्वपि दिवसेषु एकविंशस्तोमेन ऋषभ इष्टवान् ॥१५॥ त्रिष्वपि दिवसेषु त्रयस्त्रिंश स्तोमोऽस्येति त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तेन । तैर्विंशः अश्वाः । वर्मिणां राजपुत्राणां कवचिनामश्वपालानाम् ॥१६॥ गोविन्दतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वमेधः । काशयः काशिवास्या राजानः ॥१७॥ तस्य गोविन्दतस्य विधा विधानं स्तोमप्रकारो वक्ष्यत इति शेषः । चतुर्विंशः पवमाना इत्यादि प्रथमेऽहनि चतुश्चवारिंश इत्यादि द्वितीये षट्त्रिंश इति तृतीये ॥२०॥ भरतः सवतामिव सवतो यद्वचः (?) यथा स्वभूतमश्वं भरतः अपृष्टवान् एवं शतानीकः काशीनाम् ॥२१॥ वशं वशीनं (!) कामिकं कामतश्चरन्तम् । सत्त्वा अभिभविता परेषाम् ॥२२॥ तृतीयामपठित्वा चतुर्थी अतिदृष्टव्या तु तृतीयापि ॥२३॥ हेतुकाः महर्किभ्योऽन्यपुरुषाः मैत्रावरुणादयः होत्रादीननु आभक्ताः ॥२४॥ ज्ञाया महिष्यादिकाः । यथासमुदितम् येन सह यथाभिमेधिकामुकासं वादः (? ययामिमिधिकामुकां Cod.) कृतः । वचनाच्च भार्याणां सानुचरीणां दानम् ब्राला- गली तु क्षत्रुः प्राप्ता वचनान्तरेणाध्वर्यवे दीयते ॥२७॥४॥५॥

अत्राध्याये पुरुषमेध उच्यते ॥१॥ दशतः दशकवर्गाः ॥३॥ काण्डिकाद्वये अङ्गं संस्था आध्यात्माधिदैवोपासना उच्यते । उभयतोऽप्योतिरिति अग्निसम्बन्धादग्निष्टोमो ज्योतिरित्यभि- प्रायः उभयतउक्त्य इति मध्यापेक्षया ॥८॥ यवमध्यः यवस्येव गुरुर्मध्योऽस्येति । इमे वै लोकाः पुरुषमेध इति (आधि)दैववचनम् अन्नमुकथ्य आत्मातिरात्र इत्याध्यात्मवचनम् अन्न- मुकथ्यः परिवृहणभूतवात् आत्मातिरात्रः मध्यवान्महत्वाच्च ॥१॥१॥६॥

ये दश-दशैकैकस्यां काण्डिकायां ब्राह्मणादयः पठ्यन्ते तानालभत इत्यर्थः न पुनरय- मर्थः दशदशैकस्मिन्यूप-आलभत इति कुतः अष्टशतं मध्यमयूप-आलभत एकादशैकादशे- तरेष्वित्यनेन विरोधात् ॥३॥ सरोभ्यो धैवरमित्येतस्याः काण्डिकायाः (वा० सं० ३०. १६.) प्रा- ग्या दशतः तासामयं दर्शनार्थोऽनुवादः एतस्यां तु द्वादश पुरुषाः पठ्यन्ते परासु पुनर्दश- दश अन्त्यायां तु अष्टौ पठिताः ॥४॥ अष्टौ विद्वपानुत्तमानालभत इति दर्शनार्थोऽनुवादः ॥७॥ मागधादयस्तु पूर्वोक्ता एव गुणार्थं पुनः षठ्ठिताः पूर्वाः ते वै प्राज्ञापत्या इति मन्त्र- पाठत्वात्प्राप्तानामनुवादो दर्शनार्थः ॥८॥ यदा नारायणः पुरुषमेधेनायजत तदा पर्यग्निकृतेषु पुरुषपशुषु तं नारायणमशरोरां वागुक्तवतो ॥१३॥ आत्मनि शरीरे अग्नी समरोप्य (!) अयं ते योनिरित्यनेन मन्त्रेणाष्माणसास्ये (?) क्लोष्टे वावेश्य । नारायणार्थः अद्भ्यः सम्भृत इत्यनु- वाको नारायणः स पूर्वस्मान्नारायणादुत्तर इत्युत्तरनारायणः ॥२०॥२॥६॥

परस्मिन्नर्थे भागे भवः परार्थः एकशतविधोऽग्निः ॥९॥ अग्निष्टुत्रामैकाहः अग्निष्टोमसंस्थः

। ग्रहाः उपयामगृहीतोऽस्यग्रये वा जुष्टं गृह्णामि एष ते योनिग्रये वेत्येवं यजुष्टः । आग्नेयः पुनरुचः अस्याज्ञासो दमामरित्रा इत्यादयः (वा० सं० ३३. १.) ॥३॥ अक्षोर्यामो नाम क्रतुर्यस्मिन्निरोद्धीयेभ्य ऊर्ध्वं रात्रिपर्याय ऊत्तमो भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामिति सर्वाण्यग्निष्टोमो-कथ्यषोडश्यातिरात्रनामि (?) स्तोत्रशस्त्राणि चाक्षोर्यामेऽन्तर्भवन्तीत्यभिप्रायः । तस्मिन्सत्रान्मे-ध्यान्यज्ञार्हानालाभते होमार्थमुपकल्पयति न बालभत इति चोदनासामान्यात्पशुप्रकृतयो यागा एते चोद्यन्ते । उभयोरपि सवनयोर्वपा एव होतव्या न हृदयादन्यवदानानि । अन्न-मन्नं यवादि । सर्वं सर्वज्ञातीयम् । सर्वस्मै सर्वात्मने प्रधानपुरुषहिरण्यगर्भाय ॥१॥ त्रिणवं सप्तविंशस्तोमकम् ॥१०॥ विश्वजिन्नाम एकाहः । सर्वाणि पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठः तेषां तु पवमाने रथन्तरं कुर्वन्त्यार्भवे बृहत् मध्यऽइतराणि ॥१२॥ अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातुमियेष तत्र च काले भूमिरपीमं श्लोकं गीतव्यो । वं तु मन्दः मन्दमतिर्जनः आसिथ बभूविथ ज्ञात इत्यर्थः । उपशब्दो निशब्दस्यार्थः । यश्चाशक्यं प्रति-जानीते मन्द इत्यभिप्रायः ॥१५॥१॥७॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः नानन्तर्यार्थः कुतः सर्वमेधेन श्मशानकरणस्यानन्तर्यानुपपत्तेः कथम् सर्वमेधानन्तर्यं हि गृह्यमाणोऽस्मा इति सर्वमेधयाज्ञो परामृष्टव्यः न च सर्वमेधयाजिने सर्वमेधानन्तरं क्रियते । अस्मै इति मृतः प्रतिनिर्दिश्यते न सर्वमेधयाज्ञो । श्मशानं प्रसिद्ध-मस्थिसंज्ञपास्तु (?) °वास्तु (?) । प्रेतस्य गृहान्तराणां यथैवेह (°वेद Cod.) तेनास्थो-नि (?) रक्ष्यन्ते एवम[य]मत्र तदपूर्वेण आतो (?) तो (?) रक्ष्यते गृहैरिवेत्यभिप्रायः । प्रज्ञानं वा अमुष्य देवदत्तादेरास्थीनि गुप्तानोत्येतत्प्रज्ञायते येन तत्प्रज्ञानं च कीर्तिवर्धनं करणीयमि-त्यभिप्रायः । यो वै कश्च अयत इति प्रयोजनात्तरम् । श्मशा नाम पितृणां दण्डपाशिकस्य नृ-पा (?) °पाणि (?) अन्तरः ते चाकृतश्मशानस्यामुष्मिंलोके पुण्यकृत्यानुपहिंसन्ति ॥१॥ क्षिप्रम-चिरमृते । प्रत्यग्रे हि अग्रे स्मर्यमाणे महद्दुःखं भवतीत्यभिप्रायः । समाः संवत्सरान् ॥२॥ यदि चिरादपि कुर्वतः स्मर्युरेव समास्ततः अयुग्मेषु संवत्सरेषु । एकनक्षत्रे एकं च न-क्षत्रं च (?) त्र Cod.) एकनक्षत्रं पुण्यः स्वाति — here the ms. stops.

VARIOUS READINGS.

A. Cod. Mill. — B. Bodl. Wils. 365. — C. Bodl. Wils. 453. — D. Chambers 22. — P. Paris Dev. 160.

Adhyāya १. ४. २ सविता यो AP. - ५. ५ The last इति belongs to the beginning word of the next *kanḍikā*, which is accordingly left unaccen-
ted: see ४, २, ८. ३, ५. - ६. ३ Read: योऽबलो. - ७. १ सप्तऽआत्मनो A. - ४
Read: शीर्षणायः. - ८. ७ The *Sambhita* (२२, २०.) reads तुरीपाय. —

Adhyāya २. १. ६ Read: नैकशतमत्येति. - २. ४ °स्ताङ्ग्वोः । त्रीरेव A. see १२. ७. १. ६. - ११ विश एतद्रूपं AP. - ५. ४ Read: एकादश दशत. - ६. ६ परिवित्ता Harisv. - ७. ६ सर्वैः पङ्भिः A. B prima manu. - १० Mahidhara at Vāj. S. २३. १४. reads सोमपुरोगमं — गमयन्ति. - १२ तद्देवांश्शुदेभि A. °वांश्शु B. °वाश्शु C. °वांश्शु P. - १५ प्रोक्षणीभिः Harisv. (?). - ८. ४ परियत्यप कुवत A. P. - ५ अपक्रामत्याहुमज्जानि A. P. —

Adhyāya ३. १. ५ सक्थिन् Harisvāmin. - ४. १ °मवदानाय कृत्वा A prima manu. अवदानानि Harisv., but see Pāṇ. ५. ४. ६५-६७, where however a different accent (डाच्) is postulated. - ५. २ एकस्मिन्नेव एतामाहुतिं (?) Harisv. - ४ मुडिंभ A. - ibid. उदमस्यापत्यं (?) Harisv. - ६. ४ ह्योतव्यांश् AP. - ७. ३ व्यष्टं A. P. - ८. ६ विदेरन्यदि A. —

Adhyāya ४. १. १२ चात्संबद्धाराय P., see ११. ५. ६. १. - १३ The word सद्वती is a most remarkable one, as it implies for the time of its formation the then existence of the grammatical identification of the roots भू and अस्, for the verse is called सद्वती on account of its containing the word भुवस्, as if it were formed from √अस्! - १४ °द्वोप्त्रीं करोति B.C.P. °त्रोन्क् A. - १५ पयन्वत्यन्या ABC. P. - २. २ यज्जवत्तृमृदो वीर्य AB.P. °द्वो वी C. - ५ हात्रसंग्रही A. ज्ञात्रसं BCP. - १७ I should prefer to read ये व (वः), supported by the explanation of Harisv. गुष्माकं मध्ये, but the mss. agree in reading ये वाऽएतस्यो. - ibid. अकृतान्नं (?) and स्तुतं (?) Harisv. - ३. ६ ध्वयुः संप्रेष्यति A. - १० सेलागाः C. - १२ मत्स्याहृन् A. - १३ वायोविद्यिकाश्चो A. - ४. ६ एतद्रूपाणां A prima manu. - ८ °त्यन्तरे

(plur.) पैतुदारवौ भवतो (dual.)! - ११ एकविंशत्यरत्नय A. P. —

Adhyāya ५. १. १२ °मुखर्बुधमिति A. - २. ८ क्षात्रसंग्र° ABCP. - १० आ-
युर्देवताः, see आयुः प्रमायुको यजमानः स्यात् १४. २. २. ४५. - ३. १ जाबालो
मनो वै सर्वे A prima m. - ४. २ अबध्ना° A. P. - ५ दौर्ग्रहेणा Harisv. - ६
°नृहे ABCP. - ७ परिचक्रा° Harisv. - १५ श्रित्का-त A. prima m. - १६
and १८ Read: सात्रासाहे. - २७ Read: ददाति. —

Adhyāya ६. १. २ °क्षात्रः स दीक्षोपसत्कश्च° A. - २. २० समारोप्य Harisv.
- ibid. स्यान्निवेव AP. —

Adhyāya ७. १. ३-६ We expect ग्रहा भव°, but the mss. agree in rea-
ding भव°. - १५ मँध्यति P. मँक्षति स्या B. मँध्यति तस्या C. —

Adhyāya ८. १. १ अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति is wanting in BCD. P., but
is given in A prima and tercia manu (obliterated sec. m.) and in the
Rishitarpaṇa (as the beginning of this adhyāya); from the latter also
the accents have been taken, as they are wanting in A. - लोके कृ-
तश्मशानस्य Codd. - ibid. तस्मात्स्मशा° A. secunda manu, तस्मास्मशा°
prima manu. - २ कुर्यात् । here the accentuation stops in P. - समा is
everywhere else paroxytonon. - ५ द्वारेवेनं D. - १ सत्स्रयाप्रप्रत्य ADP.
- १५ बीरिणमि° A. - ibid. तद्वद्ध P. द्वध् A. prima manu द्वध् A. se-
cunda manu. द्वद्ध BC. द्वद्ध D. - १६ नाश्मगंधान्ना° D. P. - ibid. बिभीत°
P. - १८ नेन्महृद्धं AD. - २. ६ ददिणादोश्री°, Mahīdhara at Vāj. S. ३५. २.
- ३. ४ अनवानंत्तत्वा A. P. °नंत्तत्वा D. and Kāty. २१. ४. ६, where ex-
plained by गत्वा. - १० तद्वध् A. द्वद्ध P.D. - ११ नेन्महृद्धं A. D. - १२ अ-

धोधोज्ञानु D. अधोज्ञानु A. prima manu. - ibid. न्यस्येधृत्वा ABC. - ४. २.
 लोके क्षिकुल्ये D. - ४ तदपमृजतेत्यपा° A. - १ °द्यथाभिगोपाद्येदे° ABCD.
 १० सोपबर्हणैषान्वादिष्टा AD. - ११ अथानामिचितः ABCD. - ibid. श-
 वरा A. - १२ अर्थमेतं ABCD.

ओम् । देवा ह वै सत्तं निषेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवा
 अन्यत्रैवाश्विभ्याम् ॥१॥ तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं दे-
 वानां देवयजनमिति तस्माद्यत्र वा च कुरुक्षेत्रस्य निगृहति तदेव मन्यतः इदं
 देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ॥२॥ तः आसत । अयं गृहेम यशः
 स्यामान्नादाः स्यामेति तयोऽष्ट्वेमे सत्तमासते अयं गृहेम यशः स्यामान्नादाः स्या-
 मेति ॥३॥ ते होचुः । यो नः श्रेणा तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुः भिर्यज्ञस्योदृचं
 पूर्वेऽवगृह्णात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तु नः सर्वेषां सहेति तथेति ॥४॥ तद्विष्णुः प्रथमः
 प्राप । स देवानां श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति ॥५॥ स यः स
 विष्णुर्यज्ञः स । स यः स यज्ञोऽसौ स आदित्यस्तद्देवं यशो विष्णुर्न शशाक सं-
 यत्तुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्व-इव यशः शक्नोति संयत्तुम् ॥६॥ स तिसृधन्वमा-
 दायापचक्राम । स धनुरार्त्या शिर उपस्तभ्य तस्यौ तं देवा अनभिधृक्षुवन्तः स-
 मन्तं परिण्यविशन्त ॥७॥ ता ह वस्य ऊचुः । इमा वै वस्यो यदुपदीका योऽस्य
 ज्यामप्यद्यात्किमस्मै प्रयहेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयहेमापि धन्वन्नपोऽधिगहेत्तथास्मै सर्व-
 मन्नाद्यं प्रयहेमेति तथेति ॥८॥ तस्योपपरासृत्य । ज्यामपिज्जुस्तस्यां हिन्नायां
 धनुरार्त्यौ विष्फुरत्यौ विज्ञोः शिरः प्रचिह्दतुः ॥९॥ तद्वृद्धिं पपात । तत्प-
 तिवासावादित्योऽभ्यर्क्षेतरः प्राडिव प्रावृज्यत तं वृद्धित्यपतत्तस्माद्धर्मीऽथ यत्प्रा-
 वृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥१०॥ ते देवा अब्रुवन् । महान्बत नो वीरोऽपादीति
 तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्यक्षरत् पाणिभिः संममूजुस्तस्मात्संम्राट् ॥११॥

तं देवा अभ्यमृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एवं तमिन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वङ्ग-
मनुन्यपद्यत तं पर्यगृह्णातं परिगृह्येदं यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भ-
वति य एवं वेद ॥ १२ ॥ स उ एव मखः स विष्णुः । तत इन्द्रो मखवानभवन्म-
खवान् ह वै तं मधवानित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥ ता-
भ्यो वस्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायहन् । आपो वै सर्वमन्नं ताभिर्हीदिमभिक्रूयमिवाद्दि-
यदिदं किं स्वदन्ति ॥ १४ ॥ अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभञ्जत । वसवः प्रातःसवनम्
रुद्रा माध्यन्दिनम् रव्यः प्रातःसवनम् ॥ १५ ॥ अग्निः प्रातःसवनम् ।
इन्द्रो माध्यन्दिनम् सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥ गायत्री प्रातःसवनम्
। त्रिष्टुप्माध्यन्दिनम् सवनं ऋगती तृतीयसवनं तेनापशीर्क्षा यज्ञेन देवा अर्चन्तः
आम्यन्तश्चेरुः ॥ १७ ॥ दध्यङ् ह वाऽआथर्वणाः । एतम् शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकार
यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥ स हेन्द्रेणो-
क्त आस । एतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत् एव ते शिरश्हिन्व्यामिति ॥ १९ ॥ तद्
होश्चिनोर्नुश्रुतमास । दध्यङ्ङु ह वाऽआथर्वणा एतम् शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथा-
यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ २० ॥ तौ हेत्योचतुः ।
उप वायावेति किमनुब्रूयात् ॥ २१ ॥ वित्येतम् शुक्रमेतं यज्ञं यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः
प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २२ ॥ स होवाच । इन्द्रेण वाऽउक्तो
ऽस्मेतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत् एव ते शिरश्हिन्व्यामिति तस्माद्भि बिभेमि यद्दे-
मे स शिरो न हिन्व्यान् वामुपनेष्यऽइति ॥ २३ ॥ तौ होचतुः । आवां वा त-
स्मात्तास्यावहऽइति कथं मा त्रास्येयेऽइति यदा नाऽउ नेष्येऽथ ते शिरश्हिन्वा-
न्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्चस्य शिर आकृत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि
स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः शिरश्हेत्स्यत्यथ ते स्वाऽ शिर आकृत्य तत्ते
प्रतिधास्याव इति तथेति ॥ २४ ॥ तौ होपनिन्ये । तौ यद्देऽन्येऽथास्य शिर-

शिक्षान्यत्रापनिदधतुरयाश्चस्य शिर आकृत्य तद्वास्य प्रतिदधतुस्तेन काभ्यामनू-
 वाच स यदाभ्यामनूवाचायास्य तदिन्द्रः शिरश्चिह्नेदाथास्य स्वा० शिर आकृत्य
 तद्वास्य प्रतिदधतुः ॥२४॥ तस्मादेतद्विषाभ्यनूक्तम् । दध्यङ् कृ यन्मधायर्वणो
 वामश्चस्य शोर्ज्ञा प्र यदीमुवाचेत्ययः तदुवाचेति कैवैतदुक्तम् ॥२५॥ तन्न सर्व-
 स्माऽनुब्रूयात् । एनस्य० हि तद्यो नेन्मऽइन्द्रः शिरश्चिह्नददिति यो न्वेव
 ज्ञातस्तस्मै ब्रूयाद्य योऽनूचानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्माऽइव ॥२६॥
 संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै संवत्सरो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमे-
 वैतत्प्रीणाति तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥२७॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ।
 त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥२८॥ तप्तमाचामति । तपस्यनुब्रवा
 ऽइत्यमाऽसाश्यनुब्रूते तपस्यनुब्रवाऽइति ॥२९॥ अमृन्मयपायी । अस्ति वाऽअ-
 स्या० स०सृष्टमिव यदस्यामनृतं वदति तस्मादमृन्मयपायी ॥३०॥ अशूद्रोहिष्टी ।
 एष वै धर्मो य एष तपति सैषा श्रीः सत्यं ज्योतिरनृत० स्त्री शूद्रः श्या कृष्णः
 २ कुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेह्रियं च पाप्मानं च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते
 स०ज्ञानीति ॥३१॥ अथैष वाव यशः । य एष तपति तद्यत्तदादित्यो यशो
 यज्ञो कैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यज्ञमानो कैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञमानो यश
 अविज्ञो कैव तद्यशस्तद्यत्तद्विज्ञो यशो दक्षिणा कैव तद्यशस्तस्माद्यामस्मै द-
 क्षिणामानयेयुर्न ता इत्सद्योऽन्यस्माऽअतिदिशेन्नेद्यन्मेदं यश आगंस्तत्सद्योऽन्य-
 स्माऽअतिदिशानीति श्यो वैव भूते द्यहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्-
 वति तत्स ददाति हिरण्यं गां वासोऽश्च वा ॥३२॥ अथैतद्वा । ऽआपुरेतज्ज्यो-
 तिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या नातपति प्रहृद-
 येत नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति

प्रस्रावयेत नेदेतमभिप्रस्रावयाऽइति यावद्वाऽएष आतपति तावानेष नेदेतमेते-
र्हिन्तानीत्यवज्योत्य रात्रावश्रीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति तडु हो-
वाचासुरिरेकः कृ वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्माडु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

स वै सम्भारात्सम्भरति । स यद्वाऽएनानित्याद्येत्याह सम्भरति तत्सम्भारा-
णाऽसम्भारवऽ स वै यत्र-यत्र यज्ञस्य न्यक्तं ततस्ततः सम्भरति ॥ १ ॥ कृत्वाजि-
नऽ सम्भरति । यज्ञो वै कृत्वाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दांसि वै
लोमानि छन्दस्वैनमेतत्सम्भरत्युत्तरत उदीची हि मनुष्याणां दिक्प्राचीनऽ
तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥ अथा । वज्रो वाऽअग्निर्वीर्यं वै वज्रो वीर्येणैवैनमेतत्समर्ध-
यति कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्वै रस उदुम्बर ऊर्जेवैनमेतद्-
सेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ४ ॥ अथो वैश्वदेवः । प्रजापतिर्यो प्रथमामाहुति-
मनुहोत्स जुवा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वाऽआहुतिर्यज्ञो वि-
कङ्कतो यज्ञेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ५ ॥ अरन्निमात्री भवति । बा-
हुर्वाऽअरन्निर्बाहुनो वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितैव तद्भवति वीर्येणैवैनमेतत्स-
मर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ६ ॥ तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
भ्यां पूजो हस्ताभ्यामाददे नारिरसीत्यसावेव बन्धुः ॥ ७ ॥ ताऽ सव्ये पाणौ कृ-
त्वा । दक्षिणेनाभिमृश्य जपति युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो
विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्य-
सावेव बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अथा च दक्षिणतो हस्तेन च
हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवीऽइति यज्ञस्य शीषहिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे
द्यावापृथिवीऽअगृह्यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः कृता भ-
वन्ति तेनैवैनमेतद्दसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवी

इति मखस्य वामग्य शिरो राध्यासमिति यज्ञो वै मखो यज्ञस्य वामग्य शिरो रा-
 ध्यासमित्येवैतदाह देवयज्ञे पृथिव्या इति देवयज्ञे हि पृथिव्यै सम्भरति मखाय
 वा मखस्य वा शीर्षे इति यज्ञो वै मखो यज्ञाय वा यज्ञस्य वा शीर्षे इत्येवैत-
 दाह ॥ ११ ॥ अथ वल्मीकवपाम् । देव्यो वम्य इत्येता वाऽएतदकुर्वत यथा-यथे-
 तद्यज्ञस्य शिरोऽहियत ताभिरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति भूतस्य प्रथमज्ञा
 इतीयं वै पृथिवी भूतस्य प्रथमज्ञा तदन्यैरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य
 वोऽग्य शिरो राध्यासं देवयज्ञे पृथिव्या मखाय वा मखस्य वा शीर्षे इत्यसा-
 विव बन्धुः ॥ १० ॥ अथ वराहविकृतम् । इत्यग्र्यऽआसीदित्यती कृ वाऽइय-
 मग्रे पृथिव्यासं प्रादेशमात्री तामिमूष इति वराह उज्जधान सोऽस्याः पतिः प्रजा-
 पतिस्तेनैवैनमेतन्मियुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य तेऽग्य
 शिरो राध्यासं देवयज्ञे पृथिव्या मखाय वा मखस्य वा शीर्षे इत्यसाविव बन्धुः
 ॥ ११ ॥ अथादारान् । इन्द्रस्यौजस्येति यत्र वाऽएनमिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात्तदस्य
 परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदादीर्येव बत मऽएष रसो
 ऽस्तौषीदिति तस्मादादारा अथ यत्पूयन्निवाशेत तस्मात्पूतीकास्तस्माद्ग्रावाद्भृति-
 रिवाभ्याहृता ज्वलन्ति तस्माद् सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्सम्भूता अथ यदेनं त-
 दिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहिर्यैः स्येति मखस्य वोऽग्य शिरो राध्यासं
 देवयज्ञे पृथिव्या मखाय वा मखस्य वा शीर्षे इत्यसाविव बन्धुः ॥ १२ ॥ अथा-
 ज्ञाक्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षेऽहिनस्य शुगुदक्रामत्ततोऽज्ञा समभवत्तयैवैनमेतद्गुचा सम-
 र्धयति कृत्स्नं करोति मखाय वा मखस्य वा शीर्षे इत्यसाविव बन्धुः ॥ १३ ॥
 तान्वाऽएतान्यच्च सम्भारान्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्स-
 रस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रऽर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तात्सम्भृतान-
 भिमृशति मखाय वा मखस्य वा शीर्षे इत्यसाविव बन्धुः ॥ १४ ॥ अथोत्तरतः प-

रिश्रितं भवति । तदभिप्रयत्तो जपति प्रेतु ब्रह्मणास्पतिरित्येष वै ब्रह्मणास्पतिरिति
 एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रेतु ब्रह्मणास्पतिरिति प्र
 देव्येतु सूनृतेति देवी क्षेपा सूनृताहा वीरं नयं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमे-
 तन्मह्यत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वानेवास्माऽएतदेवानभिगोमुत्करोति
 ॥१५॥ परिश्रितं भवति । एतद्वि देवा अभिभयुर्यद्वै न इमं मि रक्षाऽसि नाष्ट्रा
 न हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्यग्न्यंस्तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयति ॥१६॥
 अथ खरे सादयति । मखाय वा मखस्य वा शीर्क्ष इत्यसावेव बन्धुरथ मृत् ॥३-
 मपादाय महावीरं करोति मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षऽइत्यसावेव बन्धुः प्रा-
 देशमात्रं प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये संगृहीतं मध्ये संगृहीतमिव हि शिरो
 ऽथास्योपरिष्ठात्त्यङ्गुलं मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतदधाति तं निश्चितमभिमृ-
 शति मखस्य शिरोऽसीति मखस्य क्षेत्रज्ञस्य शिर एवमितरौ तूष्णीं पिन्वने
 तूष्णीं रौहिणकपाले ॥१७॥ प्रजापतिर्वाऽएष यज्ञो भवति । उभयं वाऽएतत्प्र-
 जापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यनुषा करोति यदेवास्य नि-
 रुक्तं परिमितं त्रपं तदस्य तेन संस्करेत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितं
 त्रपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य
 एवं विद्वानेतदेवं करोत्यधोपशययै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥१८॥ अथ
 गवेधुकाभिर्हिन्वति । यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ओषधयो जज्ञिरे
 तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षऽइत्यसा-
 वेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥१९॥ अथैनान्धूपय-
 ति । अश्वस्य वा वृक्षः शक्वा धूपयामीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यं वै वृषा वीर्येणै-
 वैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति देवयज्ञे पृथिव्या मखाय वा मखस्य वा शी-
 र्षऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥२०॥ अथे-

तमेवैतदाहप्रमत्त आस्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति होतरभिष्टुहोति यज्ञो
 वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहोति प्रतिपद्यते होता ॥२॥ ब्रह्म
 ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रह्माहुरहः पुरस्ताज्जायतऽएष
 उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यथ प्रो-
 दत्यसावेव बन्धुः ॥३॥ स प्रीक्षति । यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष
 ह्रीदऽ सर्वं यमयत्येतेनेदऽ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
 यमाय त्वेति ॥४॥ मखाय त्वेति । एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेत-
 मेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥५॥ सूर्यस्य वा तपसऽइति । एष वै
 सूर्यो य एष तपत्येष प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य वा तपस
 ऽइति ॥६॥ पूर्वया द्वारा स्थूणां निर्हृत्य । दक्षिणतो निमिर्न्वन्ति यथेनाऽ हो-
 ताभिष्टुवन्यरापश्येद्यज्ञो वै होता स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिधाति तथेषा धर्मं पि-
 न्वते ॥७॥ अग्रेणाहवनीयऽ । सम्राडासन्दीं पर्याकृत्य दक्षिणतः प्राचीमासाद-
 यत्युत्तराऽ राजासन्धौ ॥८॥ औडम्बरि भवति । ऊर्वै रस उडम्बर ऊर्जैर्वैनमेत-
 द्रसेन समर्थयति कृत्स्नं करोति ॥९॥ अऽसदग्रा भवति । अऽसयोर्वाऽइदऽ शिरः
 प्रतिष्ठितं तदऽसयोरेवैतहिरः प्रतिष्ठापयति ॥१०॥ बाल्वज्रीभी रज्जुभिर्व्युता भ-
 वति । यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेत-
 द्रसेन समर्थयति कृत्स्नं करोति ॥११॥ अथ यदुत्तरत आसादयति । यज्ञो वै सो-
 मः शिरः प्रवर्ग्य उत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत आसादयत्यथो राजा वै सोमः स-
 म्राट् प्रवर्ग्य उत्तरं वै राज्यात्साम्राज्यं तस्मादुत्तरत आसादयति ॥१२॥ स यत्रैताऽ
 होतान्वाच । अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं ऋषीणां महावीरमा-
 ज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मधानक्निति सविता वै देवानां प्रसविता सर्वं
 वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसवि-

ता प्रसीति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मधानक्रिति ॥ १३ ॥ ॥ शतम् ६१०० ॥ ॥
अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तद्रजतं हिरण्यमधस्तादुपास्यति पृथि-
व्याः सःस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न
हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो यद्विरण्यं नाष्ट्राणां रक्षसामपकृत्याऽअथो पृथिव्यु ह
वाऽएतस्माद्विभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न ह्यिहस्यादिति तदेवास्या
ऽएतदन्तर्दधाति रजतं भवति रजतैव ह्ययं पृथिवी ॥ १४ ॥ स यत्रैतां ह्येतान्वाह
। सःसीदस्व मह्यं ॥ ॥ अस्योति तदुभयत आदीता मौञ्जाः प्रसवा भवन्ति तानुपा-
स्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षहिनस्य रसो व्यक्षरत्त एता ओषधयो जज्ञिरे
तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥ अथ यदुभयत आदीता भव-
न्ति । सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपकृति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी
शिरः प्रोर्णुते तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽयं तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्र-
मुञ्चति ॥ १६ ॥ स प्रवृणक्ति । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै धर्मो य
एष तपति सर्वं वाऽएतदेष तदेतदेवैतत्प्राणाति तस्मादाहर्चिरसि शोचिरसि
तपोऽसीति ॥ १७ ॥ अथास्यामाशिष आशस्त । इयं वै यज्ञोऽस्यामेवैतदाशिष
आशास्ते ता अस्माऽइयं सर्वाः समर्धयति ॥ १८ ॥ अनाधृष्टा पुरस्तादिति । अ-
नाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षोभिर्नाष्ट्राभिरग्नेराधिपत्यऽइत्यग्निमेवास्याऽअधिपतिं क-
रोति नाष्ट्राणां रक्षसामपकृत्याऽआयुर्मे दा इत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो सर्वमायुरे-
ति ॥ १९ ॥ पत्रवती दक्षिणत इति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्यऽइ-
तीन्द्रमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपकृत्यै प्रजां मे दा इति प्र-
जामेव पशूनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥ सुषदा ह्यति ।
नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्यऽइति देवमेवास्यै सवितारमधि-
पतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपकृत्यै चक्षुर्मे दा इति चक्षुरेवात्मन्धत्ते तथो ह

चक्षुष्मान्भवति ॥२१॥ आश्रुतिरुत्तरत इति । आश्रावयन्नुत्तरत इत्येवैतदाह धा-
 तुराधिपत्यः इति धातारमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै रा-
 यस्योषं मे दा इति रयमेव पुष्टिमात्रं न्यत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिः भवति ॥२२॥
 विधृतिरुपरिष्ठादिति । विधारयन्नुपरिष्ठादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधिपत्यः इति बृ-
 हस्पतिमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपत्त्याऽओजो मे दा इत्योज-
 एवात्मन्यत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥२३॥ अथ दक्षिणात् उत्तानेन पाणिना निक्षु-
 ते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहोति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह यज्ञस्य
 शीर्षच्छिःस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगच्छया वै पितरस्तेरेवैनमेतत्समर्थयति कृत्स्नं
 करोति ॥२४॥ अथेमांमभिमृश्य जपति । मनोरश्चासीत्यश्वा ह वाऽइयं भूवा म-
 नुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेरेवैनमेतन्मिथुने प्रियेण धाम्ना समर्थयति
 कृत्स्नं करोति ॥२५॥ अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ । स्वाहा मरुद्भिः
 परिश्रीयस्वेत्यवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामेषं वै स्वाहाकारो य एष
 तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादवरः स्वाहाकारं करोति परां दे-
 वताम् ॥२६॥ मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति । विशो वै मरुतो विशेवैतत्क्षत्रं परिवृ-
 ष्णति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढं तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ तूष्णीमुदञ्चौ
 तूष्णीं प्राञ्चौ ॥२७॥ त्रयोदश सम्पादयति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संव-
 त्सर एष य एष तपत्य उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पाद-
 यति ॥२८॥ अथ सुवर्णां हिरण्यमुपरिष्ठान्निदधाति । दिवः सऽस्यृशस्या नित्येतद्वै
 देवा अभिमयुर्यद्वै न इममुपरिष्ठान्नाऽसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्देतो
 यद्विरण्यं नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्याऽअथो द्यौरह वाऽएतस्माद्विभयां चकार यद्वै
 मायं तप्तः शुण्डुव्याघ्रो न हिऽस्यादिति तदेवास्याऽएतदक्षदधाति कुरितं भवति
 परिणीव हि द्यौः ॥२९॥ अथ धवित्रैराधूनीति । मधु मधिति त्रिः प्राणो वै

मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यान-
स्तु निवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३०॥ अथापसलवि त्रिधून्वन्ति । यज्ञस्य शीर्षहिंस्रस्य
[रसो व्यक्षरत्स] पितृनगहृत्तया वै पितरस्ते रैवेनमेतत्समीरयति ॥३१॥ अप वा
ऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते पुनः प्रसलवि त्रिधून्वन्ति षट्
सम्पद्यन्ते षडाऽऽमे शीर्षन्प्राणास्तानिवास्मिन्नेतद्दधाति अपयन्ति रौहिणी स ध-
दार्चिर्जायतेऽथ हिरण्यमादत्ते ॥३२॥ स यत्रैताः क्लृप्ताः । अप्रस्वतमिन्द्रिना
वाचमस्मेऽइति तद्धर्ष्युरुपोत्तिष्ठन्ना रुचितो धर्म इति स यदि रुचितः स्याद्धि-
यान्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यन्नरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ
यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा न्वेव
रुचितः स्यात्तथा धेवितव्यः ॥३३॥ अथैतद्वै ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥३॥

स यदैतद्धर्ष्युः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो धर्म इति तदुपोत्थायावकाशैरुपति-
ष्ठन्ते प्राणा वाऽऽवकाशः । प्राणानिवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षडाऽऽमे शी-
र्षन्प्राणास्तानिवास्मिन्नेतद्दधाति ॥१॥ गर्भी देवानामिति । एष वै गर्भी देवानां
य एष तपत्येष ह्रीदहं सर्वं गृह्णत्येतेनेदहं सर्वं गृभीतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
तत्प्रीणाति तस्मादाह गर्भी देवानामिति ॥२॥ पिता मतीनामिति । पिता क्लेष
मतीनां पतिः प्रजानामिति पतिर्क्षेप प्रजानाह ॥३॥ सं देवो देवेन सवित्राग-
तेति सः हि देवो देवेन सवित्रागत सः सूर्येण रोचतऽइति सः हि सूर्येण
रोचते ॥४॥ समग्निरग्निनागतेति । सः कृमिस्तपसागतावरः स्वाहाकारं करोति परां देवता-
मसावेव बन्धुः सं देव्येन सवित्रेति सः हि देव्येन सवित्रागत सः सूर्येणावरु-
चतेति सः हि सूर्येणावरुचन ॥५॥ ते वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो

वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तेनैवास्मिन्नेतद्दधाति ॥७॥ धर्ता दिवो विभाति
तपसस्पृथिव्यामिति । धर्ता क्लेष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवा-
नाममर्त्यस्तपोज्ञा इति धर्ता क्लेष देवो देवानाममर्त्यस्तपोज्ञा वाचमस्मे नियह
देवायुवमिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयह येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥८॥
अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । एष वै गोपा य एष तपत्येष क्रीदः सर्व गो-
पायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति ॥९॥ आ च परा
च पथिभिश्चरन्तमिति । आ च क्लेष परा च देवैः पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स
विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च क्लेष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनावरोवर्त्ति
भुवनेष्वत्तरति पुनः-पुनर्क्लेश एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥१०॥ विश्वासां
भुवां पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पतः इत्येतस्य
सर्वस्य पतः इत्येतदेवश्रुत्वं देव धर्म देवो देवान्पादोति नात्र तिरोहितमिवास्ति
॥११॥ अत्र प्रावीरनु वां देववीतयः इति । अश्विनावेवैतदाहश्विनौ वाऽएत-
द्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहप्रावीरनु वां देववीतय
इति ॥१२॥ मधु माधीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति । दध्यङ् कृ वाऽआभ्यामाथर्व-
णो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगहति त-
स्मादाह मधु माधीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति ॥१३॥ कृदे वा मनसे वा दिवे
वा सूर्याय वा । ऊर्ध्वोऽअध्वर् दिवि देवेषु धेहोति नात्र तिरोहितमिवास्ति
॥१४॥ पिता नोऽसि पिता नो बोधीति । एष वै पिता य एष तपत्येष उ प्र-
वर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥१५॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपवृत्य । म-
हावीरमीक्षमाणां वाचयति त्वष्टमन्तस्त्वा सपेमेति वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मि-
थुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥१६॥ अथैतद्वै ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [१२]॥

अथातो रौहिणी जुहोति । अरुः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे-
 त्युभावेतेन यजुषा प्राता रात्रिः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावे-
 तेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥ तद्यद्वैरौहिणी जुहोति । अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च रौ-
 हिणावेताभ्याऽ हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकाऽ रोहन्ति ॥ २ ॥ अथोऽअहो-
 रात्रे वै रौहिणी । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति त-
 स्मादिषोऽहोरात्राभ्यां परिगृह्णीतः ॥ ३ ॥ अथोऽश्मौ वै लोकौ रौहिणी । आदि-
 त्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादिष आभ्यां लोका-
 भ्यां परिगृह्णीतः ॥ ४ ॥ अथो चनुषी वै रौहिणी । शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तच्चनुर्द-
 धाति ॥ ५ ॥ अथ रज्जुमादत्ते । देवेभ्यस्त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूजो
 कृस्ताभ्यामाददे राक्षसीत्यावेव बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ गामाकृयति । जघनेन गार्ह-
 पत्यं यन्निडऽएक्यदितऽएहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि
 गौरंथो तैराकृयति नाम्नासावेक्यसावेहीति त्रिः ॥ ७ ॥ तामागतामभिदधाति । अ-
 दित्यै राक्षसीन्द्राण्या उल्लीष इतीन्द्राणी ह वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या उ-
 ल्लीषो विश्वत्रपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥ अथ वत्समुपार्ज-
 ति । पूषासीत्ययं वै पूषा याऽयं पवतऽएष हीदऽ सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदे-
 तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पूषासीति ॥ ९ ॥ अथोन्नयति । धर्माय दीधेत्येष वा
 ऽअत्र धर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ पि-
 न्वने पिन्वयति । अश्विभ्यां पिन्वस्वेत्यश्विनावेवैतदाह अश्विनौ वाऽएतदश्वस्य
 शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह अश्विभ्यां पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥ सरस्व-
 त्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां
 तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्वस्वेति ॥ १२ ॥ इन्द्राय पिन्वस्वेति ।
 इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येव यज्ञस्य देवता तयेवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः

प्रत्यधत्तां तावैवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥१३॥ अथ विप्रुषोऽभि-
मन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदितिन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता
तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि
यज्ञोऽवरु स्वाहाकारं करोति पुरां देवतामसाविव बन्धुः ॥१४॥ अथास्यै स्तन-
मभिपद्यते । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहाया-
मित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र इति यो धनानां दाता वसुवित्पणाय
इत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्याणीति येन सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि बि-
भर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति वाग्वै सरस्वती सैषा धर्मदुधा
यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयह येन देवान्प्रीणामित्येवैतदाहाय गार्हपत्यस्यार्धमै-
त्युर्वत्तरिक्षमन्वेमोत्यसाविव बन्धुः ॥१५॥ अथ शफावादत्ते । गायत्रं हृन्दोऽसि
त्रैष्टुभं हृन्दोऽसीति गायत्रेण चैवैनावेतत्रैष्टुभेन च हृन्दसादत्ते आवापृथिवीभ्यां
त्वा परिगृह्णामीतीमे वै आवापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमा-
भ्यां आवापृथिवीभ्यां परिगृह्णत्यय मौञ्जेन वेदेनोपमार्थसाविव बन्धुः ॥१६॥
अथोपयमन्योपगृह्णाति । अत्तरिक्षेणोपयजामीत्यत्तरिक्षं वाऽउपयमन्यत्तरिक्षेण
हीदु सर्वमुपयतमथोऽदरं वाऽउपयमन्यदुरेण हीदु सर्वमन्नाद्यमुपयतं त-
स्मादाहत्तरिक्षेणोपयजामीति ॥१७॥ अथाज्ञाक्षीरमानयति । तप्तो वाऽएष शु-
शुचानो भवति तमेवैतद्धमयति तस्मिञ्छाले गोक्षीरमानयति ॥१८॥ इन्द्राश्विने-
ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्विनेत्य-
श्विनावैवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता तावैवैतत्प्रीणाति तस्मा-
दाहेन्द्राश्विनेति ॥१९॥ मधुनः सारघस्येति । एतद्वै मधु सारघं धर्मं पातेति रुसं
पातेत्येवैतदाह वसव इत्येते वै वसव एते हीदु सर्वं वासयन्ते यज्ञत वाडिति
तद्यथा वषट्कृतुं कृतमवमस्यैतद्धवति ॥२०॥ स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय

ऽइति । सूर्यस्य ह वाऽह्नो, रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति
 तमेवैतन्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरः स्वाहा-
 कारं करोति परां देवतामसावेऽ बन्धुः ॥ २१ ॥ अथैतद्विः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५
 [२. १.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ काण्डिकारं व्या१३२ ॥ ॥

स यत्रैताः होतान्वाह । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्रा-
 दुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्वै देवा अबिभुर्यद्वै न इममसरा रुक्षाऽसि नाष्टा
 न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणानुहवुस्तः हुतमेव सत्तमः वा-
 जुहवुस्तथोऽह्वैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणानुहोति तः हुतमेव
 सत्तमग्नौ जुहोति ॥ १ ॥ समुद्राय वा वाताय स्वाहेति । अयं वै समुद्रो योऽयं
 पवतऽएतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽह्वैनं जु-
 होति तस्मादाह समुद्राय वा वाताय स्वाहा ॥ २ ॥ सरिराय वा वाताय स्वाहे-
 ति । अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएतस्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
 सहोते तस्माऽह्वैनं जुहोति तस्मादाह सरिराय वा वाताय स्वाहा ॥ ३ ॥ अ-
 नाधृषाय वा वाताय स्वाहाप्रतिधृषाय वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअना-
 धृषोऽप्रतिधृषो योऽयं पवते तस्माऽह्वैनं जुहोति तस्मादाहानाधृषाय वा वा-
 ताय स्वाहाप्रतिधृषाय वा वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥ अवस्यवे वा वाताय स्वाहा-
 शिमिदाय वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं पवते तस्मा
 ऽह्वैनं जुहोति तस्मादाहवस्यवे वा वाताय स्वाहाशिमिदाय वा वाताय स्वा-
 हेति ॥ ५ ॥ इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते
 तस्माऽह्वैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय वेति वसुमते रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु
 वसूश्च रुद्राश्चाभजत्यथो प्रातःवनस्य नैवित्यन्दिनस्य च सवनस्य त्रयं क्रि-
 पते ॥ ६ ॥ इन्द्राय वादित्ये स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्मा

ऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभ-
 जत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥७॥ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहेति । अयं
 वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्न इ-
 ति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा
 श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैष ऋते देवेभ्यः ॥८॥ सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते
 स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह सवि-
 त्रे त्वेत्यऋभुमते विभुमते वाजवतऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥९॥ बृह-
 स्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते तस्माऽएवैनं
 जुहोति तस्मादाह बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्स्त्वान्दे-
 वानन्वाभजति ॥१०॥ यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । अयं वै यमो यो
 ऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति
 यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगह्यया वै पितरस्तानेवैतदन्व भिज-
 ति ॥११॥ द्वादशैतामि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर
 एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥१२॥
 अथोपयमन्या महावीरऽग्रानयति । स्वाहा धर्मयेत्येष वै धर्मो य एष तपत्येष
 उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा धर्मयेत्यवरः स्वाहाकारं क-
 रोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१३॥ आनीति जपति । स्वाहा धर्मः पित्र
 इति यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगह्यया वै पितरस्तानेवैतत्प्री-
 णात्यवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१४॥ नानुवाक्या-
 मन्वाह । सकृदु क्षेत्रं पराञ्चः पितरस्तस्मानुवाक्यामन्वा गतिक्रम्याश्चाव्याह
 धर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१५॥ विश्वा आशा दक्षिणसदिति सर्वा आशा
 दक्षिणसदित्येवैतदाह विश्वान्देवानयादिति सर्वान्देवानयाद्वीदित्येवैतदाह

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमश्चिनेत्यश्चिनावेवैतदाह्वाश्चिनी क्येतद्यज्ञस्य
 शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव
 बन्धुः ॥ १६ ॥ अथ जुवोर्धमुत्कम्पयति । दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा
 इत्यसौ वाऽआदित्यो धर्मा यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवै-
 तत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यनुवषट्कृते जु-
 होति ॥ १७ ॥ स्वाहाग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्वाजानमग्निर्हि स्विष्टकृहं यजुर्भ्य
 इति यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिंलोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहाकारं करो-
 ति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽअविज्ञां
 भिषक्तमस्तस्य एवऽविज्ञां भिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ १९ ॥ अश्चिना
 धर्मं पातमिति । अश्चिनावेवैतदाह्वाश्चिनी क्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैत-
 त्प्रीणाति ॥ २० ॥ हार्द्धानमहर्दिवाभिव्रतिभिरिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजाप-
 तिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २१ ॥ तन्नायिणऽइति । एष
 वै तन्नायो य एष तपत्येष होमांलोकांस्तत्त्वमिवानुसंचरत्येष उ प्रऽर्ग्यस्तदे-
 तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्नायिणऽइति ॥ २२ ॥ नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति
 । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निजुते ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥ अथ यजमानः ।
 यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २४ ॥ अपातामश्चिना धर्ममिति ।
 अश्चिनावेवैतदाह्वाश्चिनी क्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥
 अनुद्यावापृथिवीऽअमऽसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽआह ययोरिदं सर्वम-
 धीहैव रातयः सन्वितीहैव नो धनानि सन्वित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ अथ पिन्वमा-
 नमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्वेति वृथै तदाह यदाहृषे पिन्वस्वेत्यूर्जे पिन्वस्वेति
 यो वृष्टादूर्ध्वसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणो ऽब्रह्मणेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय
 पिन्वस्वेति तत्क्षत्रायऽह द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या-

ऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभ-
 जत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥७॥ इन्द्राय वाभिमातिघ्ने स्वाहेति । अयं
 वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्न इ-
 ति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाहुः सोऽस्योद्धारो यथा
 श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैष ऋते देवेभ्यः ॥८॥ सवित्रे त्वऽऽभुमते विभुमते वाजवते
 स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहुः सवि-
 त्रे त्वेत्यभुमते विभुमते वाजवतऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥९॥ बृह-
 स्पतये वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते तस्माऽएवैनं
 जुहोति तस्मादाहुः बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्सर्वान्दे-
 वानन्वाभजति ॥१०॥ यमाय वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । अयं वै यमो यो
 ऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहुः यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति
 यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगच्छत्या वै पितरस्तानेवैतदन्वाभज-
 ति ॥११॥ द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर
 एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥१२॥
 अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा धर्मयित्येव वै धर्मो य एष तपत्येष
 उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहुः स्वाहा धर्मयित्यवरः स्वाहाकारं क-
 रोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१३॥ आनीति जपति । स्वाहा धर्मः पित्र
 ऽइति यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितृनगच्छत्या वै पितरस्तानेवैतत्प्री-
 णात्यवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१४॥ नानुवाक्या-
 मन्वाहुः । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्यामन्वाहातिक्रम्याश्चाव्याहुः
 धर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१५॥ विश्वा आशा दक्षिणासदिति सर्वा आशा
 दक्षिणासदित्येवैतदाः विश्वान्देवानयाडिहेति सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाहुः

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमश्चिनेत्यश्चिनाविवैतदाहाश्चिनौ क्येतद्यज्ञस्य
 शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव
 बन्धुः ॥ १६ ॥ अथ जुबोर्धमुत्कम्पयति । दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा
 इत्यसौ वाऽआदित्यो धर्मो यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवै-
 त्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यनुवषट्कृते जु-
 होति ॥ १७ ॥ स्वाहाग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्वाजनमग्निर्हि स्विष्टकृद् यजुर्भ्य
 इति यजुर्भिर्क्षीषोऽस्मिंस्तोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहाकारं करो-
 ति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऽविज्ञां
 भिषक्तमस्तद्य एवऽविज्ञां भिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ १९ ॥ अश्चिना
 धर्मं पातमिति । अश्चिनाविवैतदाहाश्चिनौ क्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैत-
 त्प्रीणाति ॥ २० ॥ रुद्रानमर्हद्वाभिद्वतिभिरिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजाप-
 तिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २१ ॥ तन्नायिणऽइति । एष
 वै तन्नायो य एष तपत्येष क्षीमांलोकांस्तत्त्वमिवानुसंचरत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदे-
 तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्नायिणऽइति ॥ २२ ॥ नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति
 । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निरुते ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥ अथ यज्ञमानः ।
 यज्ञो वै यज्ञमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २४ ॥ अतामश्चिना धर्ममिति ।
 अश्चिनाविवैतदाहाश्चिनौ क्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥
 अनुद्यावा पृथिवीऽअमर्षतामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽआह ययोरिदं सर्वम-
 धीहैव रातयः सन्वितीहैव नो धनानि सन्वित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ अथ पिन्वमा-
 नमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्वेति वृथै तदाह यदाहृषे पिन्वस्वेत्यूर्जे पिन्वस्वेति
 यो वृष्टार्द्रसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय
 पिन्वस्वेति तत्क्षत्रायऽह द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या-

माह ययोरिदं सर्वमधि ॥२७॥ स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यज्ञमानाय पिन्वते यत्प्राङ्
तद्देवेभ्यो यदक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यो यदुदङ् तत्प्रजायाऽअनप-
राङ् न्वेव यज्ञमानस्योर्ध्वं क्तेव पिन्वत्याथ यां दिशं पिन्वते तां पिन्वते यदा
शाम्यन्ति विप्रुषः ॥२८॥ अथ प्राडिवोदङ्ङुत्क्रामति । धर्मासि सुधर्मेत्येष वै धर्मे
य एष तपत्येष ह्रीदं सर्वं धारयेत्येतेनेदं सर्वं धृतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैत-
त्प्रीणाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥२९॥ अथ खरे सादयति । अमेन्यस्मे नृ-
मानि धारयेत्यक्रुध्यन्नो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं
धारयेत्येतदहं धारयेत्येवैतदाह ॥३०॥ अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः
प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति ॥३१॥ स्वाहा पूजे शरसऽइति । अयं वै पूषा योऽयं
पवतऽएष ह्रीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणाः प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति तस्मादाह स्वा-
हा पूजे शरसऽइत्यवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामस्तविव बन्धुर्ज्वा म-
ध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३२॥ स्वाहा ग्रावभ्य इति । प्राणा वै ग्रावाणाः प्राणा-
नेवास्मिन्नेतदधाति जुवा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३३॥ स्वाहा प्रतिरवेभ्य इति
। प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्ह्रीदं सर्वं प्रतिरतं प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति जुवा
मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३४॥ स्वाहा पितृभ्य उर्ध्वबर्हिर्भ्यो धर्मपात्रभ्य इति ।
अहुवैवोदङ्ङुक्षिमाणो दक्षिणार्धे बर्हिष उपगूहति यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य [रसो व्य-
क्षरत्स] पितृनगरुक्षया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु क्तेव प-
राञ्चः पितरः ॥३५॥ स्वाहा द्यावाऽधिवीभ्यामिति । प्राणोद्वै वै द्यावापृथिवी
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतदधाति जुवा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३६॥ स्वाहा वि-
श्वेभ्यो देवेभ्य इति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति जुवा मध्यमे
परिधाऽउपश्रयति ॥३७॥ स्वाहा रुद्राय रुद्ररुतयऽइति । अहुवैव दक्षिणेक्षमाणः
प्रतिप्रस्थात्रे प्रयहति तं स उत्तरतः शालायाऽउदञ्चं निरस्यत्येषा क्तेतस्य देवस्य

नान्यत्र ॥ ४७ ॥ तदाहुः । यदपशिरा अप्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रे शीर्षणवद्भू-
 तीत्याहुवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रू-
 यात्कथं चातुर्मास्यानीति पयस्येति ब्रूयात्कथं पशुबन्ध इति पशुना च पुरोडा-
 शेन चेति ब्रूयात्कथं सौम्योऽध्वर इति हविर्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥ अथोऽआ-
 हुः । यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य शिर एतदेवाः प्रत्यदधुर्यदातिथ्यं न कृ वाऽअस्यापशी-
 र्क्षा केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः प्र-
 णयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयतीति शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः
 प्रवर्ग्यो नेहिरसा शिरोऽभ्यारोह्याणीति ॥ ५० ॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा अ-
 न्यत्र भवत्यथ कस्मादत्र न भवतीति प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः प्राणा अवकाशाः
 प्राणाः शाकला नेत्प्राणैः प्राणाऽभ्यारोह्याणीति ॥ ५१ ॥ तदाहुः । यदाज्यभागा-
 वन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोतीति चक्षुषी वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ
 चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोह्याणीति ॥ ५२ ॥ तदाहुः । यद्वा नस्पत्यैर्दे-
 वेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोतीति यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य रसो व्यक्त-
 रत्स इमे द्यावापृथिवीऽअगह्यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः
 कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ५३ ॥ स यद्वा नस्पत्यः
 स्यात् । प्रदक्षेत यद्विरणमयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यदयस्मयः
 स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष एवैतस्माऽअतिष्ठत तस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोति ॥ ५४ ॥
 अथैतद्वि° ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२. २.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [१. ३.] ॥ ॥

स वै तृतीयेऽहुन् । षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्साद-
 यत्युत्सन्नमिव ह्रीद ७ शिरस्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वं ७ समादायग्रेण शाला-
 मन्तर्वैद्युपसमायन्ति ॥ १ ॥ अथामोघः । आहुवनीये त्रीज्जालाकानु कल्पयते ते-
 षामेकमुज्ज्वल्य मुखद्वे धार्यमाणे जुहोति यज्ञस्य शीर्षहिन्नस्य शुभ्रदक्रामत्से-

मा॒न्ते॒ष्टा॒वि॒श॒त्त॒यै॒वैन॒मे॒त॒हु॒चा॒ स॒म॒र्ध॒य॒ति॒ कृ॒त्स्नं॒ क॒रो॒ति ॥२॥ अथ॒ य॒न्मुख॒द॒घ्रे
 । उ॒प॒री॒व॒ वै त॒द्य॒न्मुख॒द॒घ्नमु॒प॒री॒व॒ त॒द्य॒न्मुख॒द॒घ्नं॒ लो॒क॒स्त॒द्या॒मं॒ लो॒क॒ः शु॒गा॒वि॒श॒त्त॒यै॒वैन॒-
 मे॒त॒हु॒चा॒ स॒म॒र्ध॒य॒ति॒ कृ॒त्स्नं॒ क॒रो॒ति ॥३॥ या॒ ते॒ ध॒र्म॒ दि॒व्या॒ शु॒गि॒ति॒ । यै॒व॒ दि॒व्या॒
 शु॒ग्या॒ । य॒त्र्या॒ऽह॒वि॒र्धा॒न॒ऽइ॒ति॒ यै॒व॒ गाय॒त्र्या॒ऽह॒वि॒र्धा॒ने॒ सा॒ त॒ऽआ॒प्या॒य॒तां॒ नि॒-
 थ्या॒य॒तां॒ त॒स्यै॒ ते॒ स्वा॒हे॒ति॒ ना॒त्र ति॒रो॒हि॒त॒मि॒वा॒स्ति ॥४॥ अथ॒ द्वि॒तीय॒मु॒ज्ज्व॒ल॒य्य
 । ना॒भि॒द॒घ्रे॒ धा॒त्य॒जा॒ऽहो॒ जु॒हो॒ति॒ म॒ध्य॒मि॒व॒ वै त॒द्य॒न्ना॒भि॒द॒घ्नं॒ म॒ध्य॒मि॒वा॒न्त॒रि॒क्ष॒लो॒-
 क॒स्त॒द्या॒न्त॒रि॒क्ष॒लो॒क॒ः शु॒गा॒वि॒श॒त्त॒यै॒वैन॒मे॒त॒हु॒चा॒ स॒म॒र्ध॒य॒ति॒ कृ॒त्स्नं॒ क॒रो॒ति ॥५॥
 या॒ति॒ ध॒र्मा॒न्त॒रि॒क्षे॒ शु॒गि॒ति॒ । यै॒वा॒न्त॒रि॒क्षे॒ शु॒ग्या॒ त्रि॒ष्टु॒भ्या॒ग्नी॒ध॒ऽइ॒ति॒ यै॒व॒ त्रि॒ष्टु॒भ्या॒-
 ग्नी॒ध्रे॒ सा॒ त॒ऽआ॒प्या॒य॒तां॒ नि॒थ्या॒य॒तां॒ त॒स्यै॒ ते॒ स्वा॒हे॒ति॒ ना॒त्र ति॒रो॒हि॒त॒मि॒वा॒स्ति
 ॥६॥ अथ॒ तृ॒तीय॒मे॒भ्या॒धाय॒ । त॒स्मि॒न्ना॒सी॒नो॒ जु॒हो॒त्य॒ध॒-इ॒व॒ वै त॒द्य॒दा॒सी॒नो॒ऽध॒-इ॒-
 व॒ त॒द्य॒द॒यं॒ लो॒क॒स्त॒द्ये॒मं॒ लो॒क॒ः शु॒गा॒वि॒श॒त्त॒यै॒वैन॒मे॒त॒हु॒चा॒ स॒म॒र्ध॒य॒ति॒ कृ॒त्स्नं॒ क॒रो॒-
 ति॒ ॥७॥ या॒ ते॒ ध॒र्म॒ पृ॒थि॒व्या॒ऽशु॒गि॒ति॒ । यै॒व॒ पृ॒थि॒व्या॒ऽशु॒ग्या॒ ज॒ग॒त्या॒ऽस॒द॒स्ये॒ति॒
 यै॒व॒ ज॒ग॒त्या॒ऽस॒द॒स्या॒ सा॒ त॒ऽआ॒प्या॒य॒तां॒ नि॒थ्या॒य॒तां॒ त॒स्यै॒ ते॒ स्वा॒हे॒ति॒ ना॒त्र ति॒-
 रो॒हि॒त॒मि॒वा॒स्ति ॥८॥ अथो॒प॒नि॒ष्क्रा॒म॒ति॒ । क्ष॒त्र॒स्य॒ वा॒ प॒र॒स्या॒ये॒त्ये॒त॒द्वै॒ दे॒वं क्ष॒त्रं
 य॒ ए॒ष त॒ऽत्य॒स्य॒ वा॒ ऋ॒तु॒स्य॒ क्ष॒त्र॒स्य॒ त॒ऽत्य॒ये॒त्ये॒त॒द्वै॒त॒दा॒ह॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्त॒न्वं॒ पा॒हो॒-
 ति॒ ब्र॒ह्म॒ण॒ आ॒त्मा॒नं॒ गो॒ऽये॒त्ये॒त॒द्वै॒त॒दा॒ह॒ वि॒श॒स्वा॒ ध॒र्म॒णा॒ व॒य॒मि॒ति॒ य॒ज्ञो॒ वै वि॒-
 द्य॒ज्ञ॒स्य॒ वा॒रि॒थ्या॒ऽइ॒त्ये॒त॒द्वै॒त॒दा॒ह॒ नु॒क्रा॒मा॒म॒ सु॒वि॒ता॒य॒ न॒व्य॒स॒ऽइ॒ति॒ य॒ज्ञ॒स्य॒ वा॒रि॒थ्या॒
 ऽअ॒ह॒ला॒या॒ऽइ॒त्ये॒त॒द्वै॒त॒दा॒ह॒ ॥९॥ अथा॒ह॒ साम॒ गाय॒ति॒ । साम॒ ब्रू॒ही॒ति॒ वा॒ गा॒ये॒-
 ति॒ त्वे॒व॒ ब्रू॒या॒द्गा॒य॒न्ति॒ हि॒ साम॒ त॒द्य॒त्साम॒ गा॒य॒ति॒ ने॒दि॒मा॒न्ब॒र्हि॒र्धा॒ य॒ज्ञा॒हो॒रा॒ना॒-
 द्रा॒ र॒क्षा॒सि॒ हि॒न॒स॒न्नि॒ति॒ साम॒ हि॒ ना॒ष्ट्रा॒णा॒ऽर॒क्ष॒साम॒प॒रु॒क्ष॒ता॒ ॥१०॥ आग्ने॒या॒
 गा॒य॒ति॒ । अग्नि॒र्हि॒ र॒क्ष॒साम॒प॒रु॒क्ष॒ति॒रु॒न्द॒सि॒ गा॒य॒त्येषा॒ वै स॒र्वा॒णि॒ हु॒न्दा॒सि॒ यद॒-
 ति॒रु॒न्दा॒स्त॒स्मा॒दति॒रु॒न्द॒सि॒ गा॒य॒ति ॥११॥ स॒ गा॒य॒ति॒ । अग्नि॒ष्ट॒प॒ति॒ प्र॒ति॒द॒ह॒त्य॒-

क्वावोऽक्वाव इति तत्राष्टा वै तद्गङ्गास्यतोऽपहन्ति ॥१२॥ तऽउदञ्चो निष्का-
 मन्ति । जघनेन चावात्तमग्रेणाग्नीध्रमेवा हि यज्ञस्य द्वाः स यस्यां ततो दिश्यापो
 भवन्ति तद्यन्ति ॥१३॥ तं वै परिष्यन्दऽउत्सादयेत् । ततो वाऽएष शुशुचानो
 भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृहेद्यदसूत्सादयेदपोऽस्य शुगृहेद्य यत्परि-
 ष्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदक्वाप्सु न प्रास्यति तेनापो
 न हिनस्त्यथ यत्समत्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽश्मां न हिनस्ति
 तस्मात्परिष्यन्दऽउत्सादयेत् ॥१४॥ उत्तरवेदौ त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वाऽउत्तर-
 वेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतद्विहिरः प्रतिदधाति ॥१५॥ उत्तरनाभ्या सऽस्पृष्टम् ।
 प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति वाग्वाऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तद्वाचं दधाति
 ॥१६॥ चतुःसक्तिरिति । एष वै चतुःसक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य सक्तयस्त-
 स्मादाह चतुःसक्तिरिति ॥१७॥ नाभिर्ऋतस्य सप्रथा इति । सत्यं वाऽऋतऽ सत्य-
 स्य नाभिः सप्रथा इत्येवैतदाह स नो विश्वायुः सप्रथा इति स नः सर्वायुः सप्रथा
 इत्येवैतदाह ॥१८॥ अप द्वेषोऽअप क्षुर इति । नात्र तिरोहितमिवास्त्यन्यव्रत-
 स्य सश्चिमेत्यन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनूष्याणां तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमेत्येव-
 मितरौ प्राञ्चौ तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदऽ शिरः ॥१९॥ पुरस्तादुपशयां मृदम् । माऽसमेवा-
 स्मिन्नेतदधाति तदभितः परीशासौ बाहूऽएवास्मिन्नेतदधात्यभितः परे रौहिण-
 कृवन्थौ सुचौ कृस्तावेवास्मिन्नेतदधाति ॥२०॥ उत्तरतोऽग्निम् । तद्धि तस्याऽआ-
 यतनं दक्षिणतः सम्राडासन्दीं तद्धि तस्याऽआयतनमुत्तरतः कृष्णाजिनं तद्धि त-
 स्यायतनऽ सर्वतो धवृष्टाणि प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति त्री-
 णि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदधाति ॥२१॥
 अथैतद्भजुसंदानम् । उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमाहादयत्युदमेवास्मिन्नेतदधाति
 तदभितः पिन्वनेऽआण्डावेवास्मिन्नेतदधात्याण्डाभ्याऽ हि वृषा पिन्वते पश्चा

त्स्त्रूणामधूषमूत्रं एवास्मिन्नेतदधाति पश्चाद्रौहिणकपाले ज्ञानुनी एवास्मिन्नेतद-
 धाति ते यदेककपाले भवत एककपालेऽव हीमे ज्ञानुनी पश्चाद्दृष्टी पादावेवा-
 स्मिन्नेतदधाति पादाभ्यां हि धृष्टं प्रहृत्युत्तरतः खरौ प्रचरणौ तद्धि तयोरा-
 यतनं दक्षिणतो मार्जालीयं तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥ अथास्मिन्पय आनयति ।
 धर्मेतत्ते पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतदधाति तेन वर्धस्व चा च प्याय-
 स्वेति नात्र तिरोहितमिवास्ति वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमे-
 वैतदाशास्ते ॥२३॥ स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्नमसदित्यर्थं वा
 भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्तिच्य प्रयहति तद्यजमा-
 न एवैतदन्नाद्यं दधाति तथो ह यजमानान्न परागन्नं भवति ॥२४॥ अथैनमद्भिः
 परिषिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत एवैन-
 मेतद्धमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥२५॥ अथाह वार्षाहृत् साम
 गायेति । एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
 दाह वार्षाहृत् साम गायेति ॥२६॥ अथ चावाले मार्जयन्ते । सुमित्रिया न आप
 ओषधय सन्वित्यञ्जलिनाय उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैतन्मित्रधेयं कुरुते
 दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्ट्यः
 स्यातां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥२७॥ अथ प्राडिवोदङ्ङुत्क्रामति
 । उदयं तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहृते स्वः पश्यन्त उत्त-
 रमित्ययं वै लोकोऽह्य उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म-
 ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमः स्वर्ग एव लोकोऽत्ततः
 प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो म-
 यि धेहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२८॥ अथ प्रसुते दधिधर्मेण चरन्ति । यज्ञो वै सो-
 मः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ एवैतद्दिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवन एतद्वाऽइन्द्रस्य

निष्केवल्यः सवनं यन्माध्यन्दिनः सवनः स्वऽष्ट्वैनमेतद्वागे प्रीणाति स्तुते मा-
 ध्यन्दिने पवमाने प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतदधात्यग्निहोत्र-
 कृत्वाया मुखं वाऽएतद्यज्ञानां यदग्निहोत्रः शीर्षस्तन्मुखं दधाति ॥२१॥ स आ-
 नीयमानऽग्राह । होतवदस्व यत्ते वाग्यमिति वदते क्यत्र होतायोपोतिः ४ना
 आतः कृविरिति आतः हि भवत्यतिक्रम्याग्राव्याह दधिधर्मस्य यजेति वषट्कृते
 जुहोत्यनुवषट्कृतऽग्राहरति भक्षं तं यजमानाय प्रयहति ॥२०॥ स उपकृत्वमि-
 द्वा भक्षयति । मयि त्यदिन्द्रियं बृहदित्येतद्वाऽइन्द्रियं बृहद्य एष तपति मयि
 दक्षो मयि क्रतुरिति क्रतूदक्षावेवात्मन्यत्ते धर्मस्त्रिशुग्विराजतीति धर्मो क्लेष त्रि-
 शुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सहेति विराजा क्लेष ज्योतिषा सह ब्रह्मणा ते-
 जसा सहेति ब्रह्मणा क्लेष तेजसा सह पयसो रेत आभूतमिति पयसो ह्येतद्देत
 आभूतं तस्य दोहमशीमक्युत्तरामुत्तराः समामित्याशिषमेवैतदाशास्तेऽथ चावाले
 मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः ॥२१॥ अथातो दक्षिणानाः । सुवर्णाः क्षिरण्यः शतमानं
 ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानः क्षिरण्यं तस्मात्सुवर्णाः क्षिरण्यः
 शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥२२॥ अथ यैषा धर्मदुघा । तामधर्यवे ददाति तप्त-इव
 वै धर्मस्तप्तमिवाधर्युर्निष्कामति तस्मात्तामधर्यवे ददाति ॥२३॥ अथ यैषा यजमा-
 नस्य व्रतदुघा । ताः होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मात्ताः हो-
 त्रे ददाति ॥२४॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्रातृभ्यो ददाति पत्नीकमेव वा
 ऽएतेऽत्र कुर्वन्ति यदुद्रातारस्तरमात्तामुद्रातृभ्यो ददाति ॥२५॥ अथैतद्वै ॥२६॥
 ब्राह्मणम् ॥२ [३. १.] ॥

सर्वेषां वाऽएष भूतानाः । सर्वेषां देवानामात्मा यद्यज्ञस्तस्य समृद्धिमनु य-
 जमानः प्रजया पशुभिर्ऋधते वि वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋधते यस्य धर्मो विदीर्यते
 तत्र प्रायश्चित्तिः ॥१॥ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैतद्विषज्यति

यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥२॥ स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवेतद्विषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥३॥ पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥४॥ अग्नये स्वाहेति । अग्निर्यै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥५॥ अत्तरिक्षाय स्वाहेति । अत्तरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा ॥६॥ वायवे स्वाहेति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा ॥७॥ दिवे स्वाहेति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा ॥८॥ सूर्याय स्वाहेति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा ॥९॥ दिग्भ्यः स्वाहेति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा ॥१०॥ चन्द्राय स्वाहेति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा ॥११॥ नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा ॥१२॥ अद्भ्यः स्वाहेति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा ॥१३॥ वरुणाय स्वाहेति । वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा ॥१४॥ नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१५॥ त्रयोदशैता आहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१६॥ वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतदधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिकेऽह्वास्मिन्नेतदधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणीऽह्वास्मिन्नेतदधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णाद्विह्वास्मिन्नेतदधाति ॥१७॥ सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽऽग्नेः शीर्षिन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतदधाति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति सर्वं वै पूर्णं सर्वेषांवेतद्विषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥१८॥ मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽऽदृढं सर्वमाप्तं तन्मनसैवे-

तद्विषयमिति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥ वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वा
 ऽइदं सर्वमाप्तं तद्वचैवैतद्विषयमिति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य पशूनां वृषमन्त्रस्य
 रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहृत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥ अथ तं चोपश-
 यां च पिष्ट्वा । मात्स्न्या मृदा सप्तसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सादनार्थमथ य
 उपशययोर्द्वेदः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥ संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै संवत्सरः
 सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृत्तस्तद्वसन्तो यदुचितस्तद्वीष्मो यत्पिन्वितस्तद्वर्षा । यदा वै
 वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै
 वर्षा य एवमेतद्वेद ॥ २२ ॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽइमे लोकाः सर्वं
 प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृत्तस्तदयं लोको यदुचितस्तद्वरिक्तलोको यत्पिन्वितस्तदसौ
 लोको यदा वाऽअसौ लोकः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति
 पिन्वन्ते ह वाऽअस्माऽअसौ लोको य एवमेतद्वेद ॥ २३ ॥ एता वै देवताः प्रव-
 र्ग्यः । अग्निर्वायुरादित्यः सर्वं वाऽएता देवताः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृत्तस्तदग्नि-
 दुचितस्तद्वायुर्यत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा वाऽअसावादित्यः पिन्वन्तेऽथैनाः
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्माऽअसावादित्यो य ए-
 वमेतद्वेद ॥ २४ ॥ यज्ञमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्यात्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यज्ञमानः
 सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृत्तस्तदात्मा यदुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो यदा वै
 पशवः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै
 पशवा य एवमेतद्वेद ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽअग्निहोत्रं सर्वं
 प्रवर्ग्यः स यदधिष्ठितं तत्प्रवृत्तो यदुनीतं तदुचितो यदुतं तत्पिन्वितो यदा वा
 ऽअग्निहोत्रं पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा
 ऽअस्माऽअग्निहोत्रं य एवमेतद्वेद ॥ २६ ॥ दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्श-
 पूर्णमासौ सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिष्ठितं तत्प्रवृत्तो यदासनं तदुचितो यदुतं तत्पि-

न्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वतेऽथैनौ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजी-
वन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य एवमेतद्वेद ॥२७॥ चातुर्मास्या-
नि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृत्तो यदा-
सन्नं तदुचितो यदुतं तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वतेऽथैनानि सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै चातुर्मास्यानि य एवमेत-
द्वेद ॥२८॥ पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रित-
स्तत्प्रवृत्तो यदासन्नस्तदुचितो यदुतस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः पिन्वतेऽथे-
नः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै पशुबन्धो य ए-
वमेतद्वेद ॥२९॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्त-
त्प्रवृत्तो यदुन्नीतस्तदुचितो यदुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वतेऽथैनः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतान्युपयुञ्जन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै सोमो य एवमेतद्वेद न ह
वाऽअस्याप्रवर्ग्येण केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥३०॥ अथैतद्वेद । आ-
युरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतर्चया या सृष्टौ
॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥३ [३. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकांख्या १२२ ॥ तृ-
तीयोऽध्यायः [१४.] ॥ ॥

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असु-
रास्तज्ज्यो लोकेष्वस्पर्धन्ति ॥१॥ ते ह देवा ऊचुः । कृत्वासुरान्यज्ञज्ज्योऽदोषेनात्य-
यामेति ॥२॥ ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वाग्नुद्गायद्यो वा-
चि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उ-
द्गात्रत्येष्यतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिव्रपं वदति
स एव स पाप्मा ॥३॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण-
उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने तेऽविदु-

र्नेन वै न उद्गात्रात्येष्यतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्स यः स पाप्मा यदेवे-
 दमप्रतिवृपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥४॥ अथ ह चक्षुः । त्वं न उद्गायेति
 तथेति तेभ्यश्चक्षुर्दगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति त-
 दात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्स यः
 स पाप्मा यदेवेदमप्रतिवृपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥५॥ अथ ह श्रोत्रमूचुः ।
 त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्क-
 ल्याणां शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यतीति तमभिद्रुत्य
 पाप्मनाविध्यत्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिवृपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥६॥
 अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भो-
 गस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणां संकल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उ-
 द्गात्रात्येष्यतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिवृपं
 संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनां पा-
 प्मनाविध्यन् ॥७॥ अथ हेममासुन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष-
 प्राण उदगायतेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत्स-
 त्स एषाणां मृवां लोष्टो विध्यसेतैव ह वै विध्यसेमाना विध्यसो विनेशुस्त-
 तो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्प्रातृव्यो भवति य एवं वेद
 ॥८॥ ते कोचुः । क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽक्षरिति सोऽयास्य
 आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥९॥ सा वाऽएषा देवता हूः । नाम हूरु क्यस्या
 मृत्युर्हूरु क्व वाऽअस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ सा वाऽएषा देवता ।
 एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपकृत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्रमयां चकार तदा-
 सां पाप्मनो विन्यदधान्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्याप्मानं मृत्युमन्वत्प्राणीति
 ॥११॥ सा वाऽएषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमन्वत्प्राणीति

मृत्युवहृत् ॥१२॥ स वै वाचमेव प्रथमामृत्युवहृत् । सा यदा मृत्युमृत्युमुच्यते
 सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रातो दीप्यते ॥१३॥ अथ प्राणामृत्यु
 वहृत् । स यदा मृत्युमृत्युमुच्यते स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रातः
 पवते ॥१४॥ अथ चक्षुरृत्युवहृत् । तद्यदा मृत्युमृत्युमुच्यते स आदित्योऽभवत्सो
 ऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रातस्तपति ॥१५॥ अथ श्रोत्रमृत्युवहृत् । तद्यदा
 मृत्युमृत्युमुच्यते ता दिशोऽभवन्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्राताः ॥१६॥ अथ
 मनोऽृत्युवहृत् । तद्यदा मृत्युमृत्युमुच्यते स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण
 मृत्युमतिक्रातो भात्येव ॥ १७॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किं चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्र-
 तितिष्ठति ॥१८॥ ॥ शतम् ७१०० ॥ ॥ ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वाऽइदं सर्वं
 यदन्नं तदात्मनऽआगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति
 तथेति त ॥ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमति तेनेतास्तृष्यत्येव ॥ १९॥
 ॥ एन ॥ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वाना ॥ श्रेष्ठः पुरस्ता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य
 एवं वेद ॥२०॥ य उ हैवंविद ॥ स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्यभ्यो
 भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालं भार्यभ्यो भ-
 वति ॥२०॥ सोऽयास्य आङ्गिरसो । ऽङ्गाना ॥ हि रसः प्राणो वाऽअङ्गाना ॥ रसः
 प्राणो हि वाऽअङ्गाना ॥ रसः ॥ स्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उक्तामति तदेव त-
 हुष्यत्येष हि वाऽअङ्गाना ॥ रसः ॥२१॥ एष उऽएव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती
 तस्या एष पतिस्तस्माड् बृहस्पतिः ॥२२॥ एष उऽएव इन्द्राणास्पतिः । वाग्वै
 ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माड् इन्द्राणास्पतिः ॥२३॥ एष उऽएव साम । वाग्वै
 सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यदेव समः पुषिणा समो मशकेन समो
 नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकिः समोऽनेन सर्वेण तस्मादेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्य ॥

स्तुतोऽपि य एवमेतत्साम वेद ॥२४॥ एष उ वाऽउद्गीथः । प्राणो वाऽउत्प्रा-
णो न हीदुर्त्तुमुत्तमं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२५॥ तद्वापि
ब्रह्मदत्तश्चैकितानियो । राजानं भक्त्यनुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयता-
दितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायद-
ति ॥२६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति ह्यस्य स्वं तस्य वै स्वर
एव स्वं तस्मादर्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिहेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नयार्विजं
कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवत्तं दिदक्षतऽएवाथो यस्य स्वं भवति भवति ह्यस्य स्वं यं
एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२७॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति ह्य-
स्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति ह्यस्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सु-
वर्णं वेद ॥२८॥ तस्य हैतस्य । साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै
वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽइत्यु हैक
ऽआहुः ॥२९॥ अथातः यवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम
प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्मा मृतं गमयेति ॥३०॥ स यदाह्यसतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽअसत्सद-
मृतं मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाहुः ॥३१॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति
। मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाहुः मृत्योर्मा-
मृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥३२॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । ते-
ष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायित्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तद् स एष ए-
वंविदुक्षातात्मने वा यज्ञमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्वैतद्योक्त्रि-
देव न हैवालोक्तताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥ १
[४. १.] ॥ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । पुरुषविधः सोऽनुदीक्ष्य नान्यदात्मनोऽप्युदात्तोऽह-

स्मीत्यग्रे व्याहृततोऽहं प्राभवत्तस्मादयेतर्क्षामन्नितोऽहमयमित्येवाग्र उक्ता-
 न्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥१॥ स यत्पूर्वोऽस्मात् । सर्वस्मात्सर्वान्याप्य-
 ओषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥२॥
 सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी बिभेति स ह्ययमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्न
 बिभेमीति तत एवास्य भयं वीषाय कस्माच्च भिष्यद्वितीयाद्वै भयं भवति ॥३॥ स
 वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैहत्स हैतावानार यथा स्त्री-
 पुमाञ्सौ सम्परिघत्तौ ॥४॥ स इमेवात्मानं द्वेधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी
 चाभवतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश-
 स्त्रिया पूर्णतएव ताऽ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥५॥ सो ह्ययमीक्षां चक्रे
 । कथं नु मात्मनएव जनयित्वा सम्भवति कृत तिरोऽसानीति ॥६॥ सा गौ-
 रभवत् । वृषभ इतरस्ताऽ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥७॥ वउवेतराभवत् ।
 अश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताऽ समेवाभवत्तत एकशफमजायत ॥८॥
 अजेतराभवत् । वस्त इतरोऽविरितरो मेष इतरस्ताऽ समेवाभवत्ततोऽजावयो
 ऽजायन्तैवमेव यदिदं किं च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥९॥ सो
 ऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहः कीदः सर्वमसृजतीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याऽ
 ह्यस्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथेत्यभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
 भ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमत्तरतोऽलोमका हि योनिरत्तरतः ॥११॥
 तद्यदिदमाहुः । अमुं यज्ञामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ कोव सर्वे
 देवाः ॥१२॥ अथ यत्किं चेदमार्द्रम् । तदेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वाऽइदऽ
 सर्वमन्नं हैलाह्लादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः ॥१३॥ सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । य-
 द्भ्यसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याऽ ह्यस्यै-
 तस्यां भवति य एवं वेद ॥१४॥ तद्धेदं तर्क्यव्याकृतमासीत् । तन्नामवृषाभ्यामेव

व्याक्रियतासौनामायमिदं रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते
 ऽसौनामायमिदं रूप इति ॥ १५ ॥ स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्नेभ्यो यथा
 क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यत्यकृतो
 हि सः ॥ १६ ॥ प्राणत्रैव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्यशंश्चक्षुः शृण्वज्जोत्रं
 मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एतैर्मुपास्ते न स वेदा-
 कृतस्तो क्षेपोऽत एकैकेन भवति ॥ १७ ॥ आत्मेत्येवोपासीत । अत्र क्षेत्रे सर्व
 ऽएकं भवति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्यमात्मानि न क्षेत्रत्सर्वं वेद यथा ह
 वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिः श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ १८ ॥ तदेतत्प्रेयः पु-
 त्रात् । प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादुत्तरतरं यद्यमात्मा स योऽन्यमात्मनः
 प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियः रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत
 स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न ह्यस्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥ तदाहुः ।
 ब्रह्मविद्याया सर्वं भविष्यत्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभव-
 दिति ॥ २० ॥ ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति त-
 स्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथऽर्षीणां तथा म-
 नुष्याणाम् ॥ २१ ॥ तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुरभवः सूर्यश्चेति
 तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न दे-
 वाश्चनाभूत्या ईशतऽआत्मा क्षेत्रः स भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसा-
 वन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवः स देवानां यथा ह वै बह्वः पशवो
 मनुष्यं भुङ्ग्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भव-
 ति किमु बह्वेषु तस्मादिषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥ ब्रह्म वाऽइ-
 दमग्र आसीत् । एकमेव तदेकः सन्न व्यभवत्तद्वै यो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि
 देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्ष-

त्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्ताडपास्ते राजसूये क्षत्रं एव तद्यशो
 दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्वक्ष्ये तस्माद्यद्यपि राजा परमता गृह्णाति ब्रह्मैवास्माद्
 उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति स्वां स योनिमृहति स पापीया-
 न्भवति यथा श्रेयांसं हृत्सिद्धिः ॥ २३ ॥ स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत
 यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा म-
 रूत इति ॥ २४ ॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं
 ह्रीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ॥ २५ ॥ स नैव व्यभवत् । तद्वै यो व्रपमत्यसृजत
 धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽब्रवीत्क्षत्रं ब्रह्मैवास्मा-
 द्भस्ते धर्मेण यथा राज्ञेवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
 वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्वै तदुभयं भवति ॥ २६ ॥ तदेतद्ब्रह्म
 क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मभवत् ॥ २७ ॥ मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रि-
 यो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्राविव देवेषु लोकमिहते ब्राह्मणे मनुष्ये-
 ष्वेताभ्यां हि वृषाभ्यां ब्रह्मभवत् ॥ २८ ॥ अथ यो ह वाऽस्माद्वै लोकात्स्वं लो-
 कमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्मा-
 कृतं यदि ह वाऽन्येनैवं विन्मरुत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयतेऽएवा-
 त्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न ह्यस्य कर्म क्षीयते
 ऽस्माद्वैवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २९ ॥ अथोऽग्रं वाऽआत्मा । सर्वे-
 षां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन
 ऽर्षीणामथ यत्प्रजामिहते यत्पितृभ्यो निष्पाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वा-
 सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन
 पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लो-
 को यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिह देवैर्विविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरि-

ष्टिमिहन्ति तद्वाऽएतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥ आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । एक
 एव सोऽकामयत ज्ञाया मे स्यादथ प्रज्ञायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयित्ये-
 तावान्वै कामो नेहंश्चनातो भूयौ विन्देत्तस्मादप्येतर्होकाकी कामयते ज्ञाया मे
 स्यादथ प्रज्ञायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयिति स यावदप्येतेषामेकैः न
 प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥ ३० ॥ मन एवास्यात्मा । वा-
 ग्ज्ञाया प्राणाः प्रज्ञा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रं दैवः श्रोत्रेण
 हि तद्रूपोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
 पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किं च तदिदं सर्वमाप्नोति यदिदं किं
 च य एवं वेद ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. २.] ॥ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्
 ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायहत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति
 यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद सो
 ऽन्नमन्ति प्रतीकेन । स देवानपि गृह्णाति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्स-
 प्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेकमस्य साधा-
 रणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो
 व्यावर्तते मिश्रः क्येतत् ॥ २ ॥ द्वे देवानभाजयदिति कृतं च प्रकृतं च तस्मादेवे-
 भ्यो जुहोति च प्र च जुहोत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्ट्रियाजुकः स्यात्
 ॥ ३ ॥ पशुभ्य एकं प्रायहदिति । तत्पयः पयो क्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजी-
 वन्ति तस्मात्कुमारं ज्ञातं धृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥ ४ ॥ अथ
 वत्सं ज्ञातमाहुः । अतृणाद् इति तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति
 पयसि कीदृशं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥ तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं
 पयसा जुह्वत्पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्यु-

मपज्ञयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयहति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्य-
मानानि सर्वदेति ॥ ६ ॥ पुरुषो वाऽअक्षितिः । स ह्रीदमन्नं पुनः-पुनर्जनयते यो
वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स ह्रीदमन्नं धिया-धिया जनयते कर्म-
भिर्यद्वैतन्नं कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमिति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्
देवानपिगहति स उर्जमुपजीवतीति प्रशब्दा ॥ ७ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो
वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नार्दर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौष-
मिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ ८ ॥ कामः संकल्पो । विचिकित्सा
अद्वाअद्वा धृतिरधृतिरुर्ध्विर्ध्विरित्येतत्सर्वं मन एव तस्यात् पृष्ठत उपस्पृष्टो
मनसा विजानाति ॥ ९ ॥ यः कश्च शब्दो । वागेव सैषा क्त्वन्मायत्तैषा हि न
प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वाऽअय-
मात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥ त्रयो लोका एत एव । वागेवायं
लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥ त्रयो वेदा एत एव । वा-
गेवऽर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव
। वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्यः ॥ १३ ॥ पिता माता प्रजित एव । मन
एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । विजिज्ञातं विज्ञात एव
यत्किं च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेन तद्ब्रूवावति ॥ १५ ॥ यत्किं
च विजिज्ञास्यम् । मनस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एव तद्ब्रूवावति ॥ १६ ॥
यत्किं चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो क्त्वन्विज्ञातः प्राण एव तद्ब्रूवावति
॥ १७ ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती यमयमग्निस्तथावत्येव वाक्तावती
पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥ अथेतस्य मनसो । द्यौः शरीरं ज्योती रूपमसा-
वादित्यस्तथावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तै मिथनः समेतां ततः
प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्विरीरे वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति

य एवं वेद ॥ ११ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः । शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तथावा-
 नेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ १० ॥ तज्जते सर्वज एव समाः । सर्वे
 जनताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्ता-
 नुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥ ११ ॥ स एष संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशक-
 लस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च
 पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राण-
 भृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विहिन्वाद्वा-
 क्वाल्पाद्भस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १२ ॥ यो वै स संवत्सरः । प्रजाप-
 तिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आ-
 त्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यद्यमा-
 त्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयतः आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादि-
 त्याहुः ॥ १३ ॥ अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोकः देवलोक इति
 सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव ज्ञायो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
 देवलोकः देवलोको वै लोकानाः श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसति ॥ १४ ॥ अथातः
 सम्प्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः
 प्रत्याह्राहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ १५ ॥ यद्वै किं चानूक्तम् । तस्य सर्व-
 स्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लो-
 कास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतावद्वाऽऽदृष्टं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितो भु-
 नजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माहो-
 कात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्षयाकृतं भवति
 तस्मादेनः सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंलोके प्रतिति-
 ष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १६ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । देवी

वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्वदति ॥२७॥ दिवश्चैन-
मादित्याच्च । दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्येव भवत्यथो न शो-
चति ॥२८॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च । दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः
संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा
भवति यथैषा देवतैवऽ स यथैतां देवताऽ सर्वाणि भूतान्यवत्येवऽ दैवंविदऽ
सर्वाणि भूतान्यवति यदु किं चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्वदति पुण्यमेवामुं
गहति न ह वै देवान्पापं गहति ॥२९॥ अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह
कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन् वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे द्र-
व्याम्यहमिति चक्षुः श्रोत्राम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥३०॥
तानि मृत्युः श्रमो भूवोपयेमे । तान्याप्रोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माद्भ्राम्यत्येव
वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्रोद्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥३१॥
तानि ज्ञातुं दधिरे । ऽयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रि-
ष्यति कृतास्यैव सर्वे रूपं भवामेति तऽएतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेतऽएते-
नाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य एवं
वेद य उ दैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य दैवान्ततो श्रियतऽइत्यध्यात्मम् ॥३२॥ अथा-
धिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दधे तप्स्यास्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमि-
ति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादेवतऽ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमे-
तासां देवनानां वायुर्होचन्ति कान्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता य-
द्वायुः ॥३३॥ अथैष श्लोको भवति । यत् श्रोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गहतीति प्रा-
णाद्वाऽएष उदेति प्राणोऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मऽ स एवाय स उ श्व इति
यद्वाऽएतेऽमूर्कधियन्त तदेवाप्यय्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवा-
पान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति यद्यु चरेत्तमापिपिषितेनोऽएतस्यै

देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३
[४. ३.] ॥ ॥

त्रयं वाऽइदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वा-
णि नामान्युत्तिष्ठत्येतदेषां समैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वा-
णि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वा-
णि रूपाण्युत्तिष्ठत्येतदेषां समैतद्धि सर्वै रूपाः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि
कर्माण्युत्तिष्ठत्येतदेषां समैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मात्मोऽएकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमुत्तं स-
त्येन हन्ते प्राणो वाऽअमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्च हन्ते ॥ ३ ॥ ब्राह्म-
णम् ॥ ४ [४. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०१ ॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः
[१५.] ॥ ॥

दसबालाकिर्दानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाज्ञातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति स होवाचाज्ञातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्वो जनको जनक इति
वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवासावादित्ये पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां
भूतानां मूर्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वे-
षां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवासी चन्द्रे पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्ड-
रवासाः सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽहरर्हर्ह
सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायं वि-
द्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्संवदि

ज्ञास्तेजस्वीति वा॒ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते तेजस्वी ह भवति
 तेजस्विनी ह्यस्य प्रजा भवति ॥४॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वाय॑माकाशे पुरुष
 ए॒तमे॒वाहं ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संवदि॑ष्टाः पूर्णमप्र-
 वर्तीति वा॒ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
 स्यास्मा॒ल्लोका॑त्प्रजो॒द्वर्तते ॥५॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वायं वा॒यौ पुरु॑ष ए॒त-
 मे॒वाहं ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संवदि॑ष्टा इन्द्रो वैकुण्ठो
 ऽपराजिता सेनेति वा॒ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते जित्पु॒र्णपरा॑जि-
 त्तु॒र्भवत्यन्य॑तस्त्यजायी ॥६॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वाय॑मग्नौ पुरुष ए॒तमे॒वाहं
 ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संवदि॑ष्टा विषास॒हिरि॑ति वा
 ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते विषास॒हिरु॑र्ह भवति विषास॒हिरु॑र्हस्य
 प्रजा भवति ॥७॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वाय॑मप्सु पुरुष ए॒तमे॒वाहं ब्र॒ह्मो-
 पा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संवदि॑ष्टाः प्रति॒द्वप इति वा॒ऽअ॒रु॒-
 मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते प्रति॒द्वप॑ ह वै॒नमुप॑ग॒हति ना॑प्रति॒द्वप॑मथो
 प्रति॒द्वपो॑ऽस्माज्जायते ॥८॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वाय॑मादर्शे पुरुष ए॒तमे॒-
 वाहं ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संवदि॑ष्टा रोचि॒त्तुरि॑ति वा
 ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते रोचि॒त्तुर्ह भवति रोचि॒त्तुर्हस्य प्रजा
 भवत्यथो यैः संनि॑ग॒हति र॒वीस्तान॑तिरोचते ॥९॥ स होवाच गार्गी । य ए॒-
 वायं दि॒क्षु पुरु॑ष ए॒तमे॒वाहं ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्सं-
 वदि॑ष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा॒ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते द्वि-
 ती॒योऽप॑ग भवति नास्मा॒दण॑श्छिद्यते ॥१०॥ स होवाच गार्गी । य ए॒वायं य॑सं
 ऽआ॒ह॒र्होऽनू॒त्येत॑मे॒वाहं ब्र॒ह्मोपा॑स॒ऽइति स होवाचा॒ज्ञातशत्रु॑र्मा॒मैत॑स्मि॒त्संव-
 दि॑ष्टा असुरिति वा॒ऽअ॒रु॒मेतमुपा॑स॒ऽइति स य ए॒तमे॒वमुपा॑स्ते सर्व॑ ह वै॒वाग्नि॑स्यो-

कऽआयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥११॥ स होवाच गार्ग्यो । य ए-
 वायं ह्यायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-मैत-
 स्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह्यै-
 वास्मिंलोकऽआयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥१२॥ स होवाच गार्ग्यो
 । यश्चायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-मैत-
 स्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तऽआ-
 त्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रज्ञा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥
 स होवाचाज्ञातशत्रुः । एतावन्नूऽइत्येतावद्गीति नैतावता विदितं भवतीति स
 होवाच गार्ग्य उप त्वायानीति ॥१४॥ स होवाचाज्ञातशत्रुः । प्रतिलोमं वै त-
 द्ब्रह्मणाः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावा-
 दायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषऽ सुप्तमाज्ञगमनुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहन्पाण्डर-
 वासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयां चकार स होत्तस्थौ
 ॥१५॥ स होवाचाज्ञातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्लेष
 तदाभूत्कुत एतदागादिति तड ह न मेन्ने गार्ग्यः ॥१६॥ स होवाचाज्ञातशत्रुः ।
 यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
 मादाय य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशस्तस्मिञ्छेते ॥१७॥ ॥ शतम् ७२०० ॥ ॥ तानि
 यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृही-
 त्वा वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतऽ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१८॥ स यत्रैतत्स्वप्नया चरति
 । ते हास्य लोकास्तडुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं नि-
 गच्छति ॥१९॥ स यथा महाराजो ज्ञानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परि-
 वर्ततेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥२०॥ अथ य-
 दा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वास्तपतिः सहस्राणि

हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठते ताभिः । अत्यन्तदृष्ट पुरीतति शेते ॥२१॥ स यथा कु-
मारो वा महाब्राह्मणो वा । ऽतिघ्नीमाऽन्स्य गवा शयीति मेवैष एतहेते
॥२२॥ स यथोर्णवाभिस्तनुनोच्चरेत् । यथाग्निः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरत्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वेऽएत
ऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्स्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. १.] ॥

यो ह वै शिशुः । साधानः सप्रत्याधानः सस्यूणः सदामं वेद सप्त ह द्विषतो
आतृव्यानवरूपादि ॥१॥ अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणाः । तस्येदमेवाधान-
मिदं प्रत्याधानं प्राण स्यूणान्नं दाम तमेताः सप्तद्विषय उपतिष्ठते ॥२॥ तथा
इमा अक्षन्तोहिन्यो राजयः । ताभिरेनः रूद्रोऽन्वायतोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः
पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यहुक्तं तेनाग्निर्यत्कृत्तं तेनेन्द्रोऽधर्यैनं वर्तन्या
पृथिव्यन्वायता द्यौःस्वर्गाया नास्यान् क्षीयते य एवं वेद ॥३॥ तदेष श्लोको भ-
वति । अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वद्वयम् । तस्यासतः ऋ-
षयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥४॥ अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुध
इति । इदं तद्विर एष अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वद्व-
यमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वद्वयं प्राणानेतदाह तस्यासतः ऋषयः सप्त
तीरेऽइति प्राणा वाऽऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वा-
ग्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥५॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं
भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव व-
सष्ठिकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा क्षत्रमद्यतेऽतिर्ह वै
नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥६॥ ब्राह्म-
णम् ॥ २ [५. २.] ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो द्वे । मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च
 त्वं च ॥१॥ तदेतन्मूर्तम् । यदन्यद्वायोश्चान्नरिज्ञाच्चैतं मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥२॥
 तस्यैतस्य । मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो य एष तपति
 सतो क्लेष रसः ॥३॥ अथामूर्तम् । वायुश्चान्नरिज्ञं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्वम् ॥४॥
 तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्वस्यैष रसो य एष एतस्मि-
 न्माण्डले पुरुषस्त्यस्य क्लेष रस इत्यधिदेवतम् ॥५॥ अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं
 यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्नरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥६॥ तस्यै-
 तस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् ष रसो यच्चक्षुः सतो क्लेष
 रसः ॥७॥ अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्नरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्वम्
 ॥८॥ तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्वस्यैष रसो योऽयं द-
 क्षिणोऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य क्लेष रसः ॥९॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा मा-
 हारजनं वासो यथा पाण्डुराविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृ-
 द्विद्युत्तुः सकृद्विद्युत्तेव ह वाऽअस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथात आदे-
 शो । नेति नेति न क्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्य-
 मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. ३.] ॥ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि कृतं
 तेऽनया कात्यायन्यान्तं कर्वाणीति ॥१॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्मऽइयं भगोः
 सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितः स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
 वितेनेति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
 यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे
 नः सती प्रियं भाषसऽएक्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास-

स्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽऽग्ने पत्युः
 कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽऽग्ने जा-
 यायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽऽग्ने
 पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवति न वा
 ऽऽग्ने वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न
 वाऽऽग्ने ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति
 न वाऽऽग्ने क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति
 न वाऽऽग्ने लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रि-
 या भवति न वाऽऽग्ने देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय दे-
 वाः प्रिया भवति न वाऽऽग्ने भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु
 कामाय भूतानि प्रियाणि भवति न वाऽऽग्ने सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वाऽऽग्ने द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
 ध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वाऽऽग्ने दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
 विदितम् ॥५॥ ब्रह्म तं परादात् । यो न्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्यो
 ऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परा-
 दुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भू-
 तानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥ स यथा उन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छ्रद्धाञ्छ-
 क्रुयाद्द्रुणाय उन्दुभेस्तु ग्रहणेन उन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो भवति गृहीतः ॥७॥
 स यथा वीणायै द्वाद्यमानयि । न बाह्याञ्छ्रद्धाञ्छक्रुयाद्द्रुणाय वीणायै तु ग्र-
 हणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य । न
 बाह्याञ्छ्रद्धाञ्छक्रुयाद्द्रुणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खस्य वा शब्दो गृहीतः

॥ १॥ स यथाद्रैधाम्येभ्याद्विहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरत्येवं वाऽऽश्रयेऽस्य मरुतो
भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं वि-
द्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्च-
सितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाऽऽ समुद्र एकायनम् । एवऽऽ सर्वेषाऽऽ स्पर्शा-
नां त्वगेकायनमेवऽऽ सर्वेषां गन्धानां नासिकेऽऽ एकायनमेवऽऽ सर्वेषाऽऽ रसानां जि-
ह्वेकायनमेवऽऽ सर्वेषाऽऽ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवऽऽ सर्वेषाऽऽ शब्दानां श्रोत्रेकाय-
नमेवऽऽ सर्वेषाऽऽ संकल्पानां मन एकायनमेवऽऽ सर्वेषां वेदानां हृदयेकाय-
नमेवऽऽ सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवऽऽ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवऽऽ सर्व-
ेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवऽऽ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवऽऽ सर्वासां
विद्यानां वगेकायनऽऽ ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त उदकेवा-
नुविलीयेत नाहास्योद्भूतार्णवेव स्याद्यतो-यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वाऽऽश्र-
येऽदं मरुद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनं एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुवि-
नश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा हो-
वाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवानमूमुरुन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १३ ॥ स होवाच
याज्ञवल्क्यो । न वाऽऽश्रयेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वाऽऽश्रयेऽदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर
इतरमभिवदति तदितर इतरऽऽ शृणोति तदितर इतर मनुते तदितर इतरं वि-
ज्ञानाति ॥ १५ ॥ यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रत्-
त्केन कमभिवदेत्तत्केन कऽऽ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विज्ञानीया-
द्येनेदऽऽ सर्वं विज्ञानाति तं केन विज्ञानीयाद्विज्ञात्तारमरे केन विज्ञानीयादिति
॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. ४.] ॥ ॥

इयं पृथिवी । सर्वेषां भूतानां मधस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-

स्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१॥ इमा आयः । सर्वे-
 षां भूतानां मधासामपाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्तु तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रेतस्तेजोमयोऽमृतः ॥२॥ अयमग्निः । सर्वेषां भूतानां
 मधस्याग्निः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमध्यात्मं वायस्तेजोमयोऽमृतः ॥३॥ अयमाकाशः । सर्वेषां भूतानां मधस्या-
 काशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो य-
 श्चायमध्यात्मः कूट्याकाशस्तेजोमयोऽमृतः ॥४॥ अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध-
 स्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतः ॥५॥ अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मधस्या-
 दित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं चानुषस्तेजोमयोऽमृतः ॥६॥ अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मधस्य
 चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
 मध्यात्मं मानस्तेजोमयोऽमृतः ॥७॥ इमा दिशः । सर्वेषां भूतानां मधासां दिशाः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः
 श्रौत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजोमयोऽमृतः ॥८॥ इयं विद्युत् । सर्वेषां भूतानां मधस्यै वि-
 द्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमध्यात्मं तैजस्तेजोमयोऽमृतः ॥९॥ अयं स्तनयितुः । सर्वेषां भूतानां मधस्य
 स्तनयितुः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्वौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
 षो यश्चायमध्यात्मः शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतः ॥१०॥ अयं धर्मः । सर्वेषां भू-
 तानां मधस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पु-
 रुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतः ॥११॥ इदं सत्यं । सर्वेषां भूतानां

मधस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मः सत्यस्तेजोमयोऽमृतः ॥१२॥ इदं मानुषः । सर्वेषां भूतानां म-
 धस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
 षो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतः ॥१३॥ अयमात्मा । सर्वेषां भूतानां
 मधस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
 सर्वम् ॥१४॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा
 तद्यथा रथनाभौ च रथनेभौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्रा-
 णाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वेऽतः आत्मानः समर्पिताः
 ॥१५॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्
 तद्वां नरा सनये दत्त उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् दध्यङ्गं ह यन्मध्याथर्वणो
 वामश्चस्य शीर्ष्ठा प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्या-
 मुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यः शिरः प्रत्यैर-
 यतम् स वां मधु प्रवोचदतायन्वाष्ट्रं गृह्णन्नावपिकक्ष्यं वामिति ॥१७॥ इदं वै
 तन्मधु । दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः
 पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूवा पुरः पुरुष आविशदिति स वाऽअयं पु-
 रुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किं चनानावृतं नैनेन किं चनासंवृतम् ॥१८॥
 इदं वै तन्मधु । दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् त्र्यम्ब-
 कं प्रतित्रयो बभूव तदस्य त्र्यम्बं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुत्रयं रयते
 युक्ता क्यस्य कुरयः शता दशेत्ययं वै कुरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
 चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरममत्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतित्य-
 नुशासनम् ॥१९॥ अथ वज्रः । तदिदं वयं शीर्षणाद्याहौर्षणाद्यो गौतमादौ-

तमो वात्स्यादात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिण्यायनाच्च रौहिण्यायनः शौनकाच्चत्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चष्टेष्ट्याच्च ॥ २० ॥

अग्निविश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो ज्ञातूकर्ण्यज्ज्ञातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनद्विजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्धृतकौशिकादृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो ज्ञातूकर्ण्यज्ज्ञातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपज्ञन्धनेरौपज्ञन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज अत्रेयात् ॥ २१ ॥ अत्रेयो माण्डेः । माण्डेर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्यादात्स्यः ॥ २२ ॥ वात्स्यादात्स्यः केशोर्यात्काप्यात्केशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरो ऽयास्यादाङ्गिरसाद्यास्य आङ्गिरस आभूतिस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वद्वपात्त्वाष्ट्राद्विश्वद्वपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणादथर्वणाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षे रेकर्षि विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणो नमः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ५.] ॥ पञ्चमोऽध्यायः [१६.] ॥ ॥

जनको ह वैदेहो । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेपां

ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥१॥ स ह गवाः सहस्रमवरुरोध । दश-दश पा-
 दा एकैकस्याः शुङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मि-
 ष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥२॥ अथ ह याज्ञवल्क्यः
 । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होदाचकार ते
 ह । क्क्षणाश्चक्रुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥३॥ अथ ह जनकस्य वैदे-
 कस्य होताश्चलो बभूव । स हैनं पप्रह त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो
 ऽसी इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयः स्म इति
 तः ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्चलः ॥४॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं
 सर्वं मृत्युनातः सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इति
 होत्रः विज्ञाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयंमग्निः स होता
 सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥५॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्या-
 मातः सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत इत्य-
 धर्युणाऽविज्ञा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याधर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः
 सोऽधर्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥६॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्व-
 पक्षापरपक्षाभ्यामातः सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षा-
 परपक्षयोराप्तिमितिमुच्यत इति ब्रह्मणाऽविज्ञा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य
 ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥७॥ या-
 ज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
 लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रऽविज्ञा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं
 प्राणः स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिप्रोक्ता अथ सम्पदः ॥८॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिर्गुणैर्गर्भिर्होतास्मिन्यज्ञे परिश्रितोति तिसृभि-
 रिति कतमास्तास्तिष्ठ इति पुरीऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शस्यैव तृतीया किं ता-

भिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनुवाक्या जयत्यस्तरिक्तलोकं याज्या द्यौर्लो-
कः शस्यया ॥ १॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञेऽब्राह्मतीर्ही-
ष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति-
नेदन्ति या हुता अधिशेते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोक-
मेव ताभिर्जयति दीप्यतऽइव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ति मनुष्यलोक-
मेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुता अधिशेते पितृलोकमेव ता-
भिर्जयत्यध-इव हि पितृलोकः ॥ १०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिर्यमय
ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवे-
त्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति
कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाधिदेवतमया-
ध्यात्मं कृतं भूतं या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽनो याज्या व्यानः
शस्या किं ताभिर्जयतीति यत्किं चेदं प्राणभृदिति ततो ह होताश्चल उपराम
॥ १२॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. १.] ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रह । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः
कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टादशग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे
तज्जुति ॥ १॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धा-
न्निग्रति ॥ २॥ जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्वि-
जानाति ॥ ३॥ वाग्वै ग्रहः । स वाग्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि-
वदति ॥ ४॥ चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति
॥ ५॥ श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति
॥ ६॥ मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते

॥ ७ ॥ कृ॒त्तौ वै ग्र॒हः । स क॒र्मणातिग्र॒हेण गृही॒तो कृ॒स्ताभ्या७ हि क॒र्म करो॒ति
 ॥ ८ ॥ त्व॒वै ग्र॒हः । स स्पर्श॑नातिग्र॒हेण गृही॒तस्त्व॒चा हि स्पर्श॑न्वे॒द्यतऽइत्य॑ष्टौ
 ग्र॒हा अष्टा॒वतिग्र॒हाः ॥ १ ॥ या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच । य॒दिद॑ सर्वं मृ॒त्योर्न॒न् का
 स्वि॒त्सा दे॒वता॒ यस्या॒ मृत्यु॒र्नमि॒त्यग्नि॒र्वै मृ॒त्युः सोऽपाम॑न्नम॒प पुन॑र्मृत्युं जयति
 ॥ १० ॥ या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच । य॒त्रायं॑ पु॒रुषो॑ अ॒भिय॑ते कि॒मेनं॑ न ज॒ह्याती॒ति ना॒
 मे॒त्यन॑न्तं वै ग॒मान॑ता वि॒श्वे दे॒वा अ॒नन्त॑मेव स ते॒न लो॒कं ज॒यति ॥ ११ ॥ या॒
 ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच । य॒त्रायं॑ पु॒रुषो॑ अ॒भिय॑तऽउ॒दस्मा॑त्प्रा॒णाः क्रा॒मत्या॒हो ने॒ति
 ने॒ति हो॒वाच या॒ज्ञव॒ल्क्योऽत्रै॒व स॒मव॑नीय॒न्ते स उ॒क्ष्य॒त्या॒ध्याय॒त्या॒ध्मातो॑ मृ॒तः
 शे॒ते ॥ १२ ॥ या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच । य॒त्रास्य॑ पु॒रुषस्य॑ मृ॒तस्या॒ग्निं वा॒गये॒ति वा॒तं
 प्रा॒णश्च॒क्षुरा॒दित्यं॑ म॒नश्च॒न्द्रं दि॒शः श्रो॒त्रं पृथि॒वी७ श॒रीर॑माकाश॒मात्मी॒षधी॒र्लीमा॑नि
 व॒नस्प॑तीन्केशा॒ अ॒प्सु लो॒हितं॑ च रे॒तश्च॑ नि॒धीय॑ते द्वा॒यं तदा॑ पु॒रुषो॑ भवतीत्या॒
 ह॒र सौम्य॑ कृ॒स्तम् ॥ १३ ॥ अ॒र्तभा॒गेति॑ हो॒वाच । आ॒वमे॒वैत॑द्दे॒दिष्या॒वो न न॒खे॒
 त॒त्स॒ज्जनऽइ॒ति तौ हो॒त्क्रस्य॑ म॒न्त्र्यां च॒क्रतु॑स्तौ ह॒ यद्व॒चतुः॑ क॒र्म है॒व तद्व॒चतु॑रथ
 ह॒ यत्प्र॑शश॑त्स॒तुः क॒र्म है॒व तत्प्र॑शश॑त्स॒तुः पु॒ण्यो वै पु॒ण्येन॑ क॒र्मणा॑ भवति पा॒पः
 पा॒पेने॒ति ततो॑ ह॒ जार॑त्कार॒व अ॒र्तभा॒ग उप॑रराम ॥ १४ ॥ ब्रा॒ह्मणा॑म् ॥ ७ [६. २]
 ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥ ॥

अथ है॒नं भु॒ज्युर्ला॒क्याय॑निः प॒प्रह॑ । या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच म॒द्गेषु॑ च॒रकाः
 पृथ॑व्रजाम॒ ते प॒त॒ञ्चल॑स्य का॒प्यस्य॑ गृ॒ह्णैम॑ तस्यासीद्दु॒हिता॒ गन्ध॑र्वगृही॒ता त॒म॒
 पृ॒हाम॑ कोऽसी॒ति सोऽब्र॑वीत्सुध॒न्वाङ्गिर॑स इति तं यदा लो॒काना॑म॒तान॑पृ॒हामा॒
 धैत॑मब्रू॒म क्व पारि॑क्षिता॒ अभ॑वन्क्व पारि॑क्षिता॒ अभ॑वन्निति त॒त्रा पृ॒हामि॑ या॒ज्ञ॒
 व॒ल्क्य क्व पारि॑क्षिता॒ अभ॑वन्निति ॥ १ ॥ स हो॒वाच । उ॒वाच॑ वै स त॒त्राह॑
 ते त॒त्र य॒त्राश्च॑मे॒धया॒ज्ञिनो॑ गृ॒ह्णीति॑ क्व न्वश्चमे॒धया॒ज्ञिनो॑ गृ॒ह्णीति॑ द्वा॒त्रिंश॑तं वै

देव॒रथा॒ङ्ग्या॒न्ययं॒ लोक॑स्त॒ऽस॒म॒न्तं॒ लोकं॑ द्वि॒स्ता॒वत्पृ॒थिवी॑ प॒र्येति॑ तां पृ॒थिवीं॑ द्वि॒-
स्त॒। वत्स॑मु॒द्रः प॒र्येति॑ तद्या॒वती॑ न॒रस्य॑ धा॒रा या॒वद्वा म॒क्षिका॒याः प॒त्रं ता॒वान॒न्त॒-
रेणा॑काशस्तानि॒न्द्रः सु॒पर्णा॑ भू॒वा वा॒यवे॑ प्रा॒यह॑ता॒न्वायु॑रा॒त्मनि॑ धि॒त्वा तत्रा॑गम॒-
यद्यत्र॑ पारि॒क्षिता॑ अ॒भवन्नि॒त्येव॒मिव॑ वै स॒ वायु॑मे॒व प्र॒शशा॑स्त॒ तस्मा॑द्वायु॒रेव॑ व्य॒-
ष्टि॒र्वायुः॑ स॒मष्टि॒रप॑ पुन॒र्मृत्युं॑ जयति॒ सर्व॑मा॒युरेति॑ य॒ एवं वेद॑ ततो॒ ह भुज्यु॑र्ला॒-
क्ष्या॒यनि॑रु॒पर॑राम ॥२॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १ [६. ३.] ॥

अथ॒ हैनं॑ क॒होऽः कौ॒षीत॑केयः प॒प्रह॑ । या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच॑ य॒त्साक्षा॑द॒प॒-
रोक्षा॑द्ब्र॒ह्म य॒ आत्मा॑ सर्वा॒न्तर॑स्तं मे व्या॒चक्ष्वे॒त्येष॑ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरः॑ क॒तमो॑
या॒ज्ञव॒ल्क्य सर्वा॒न्तरो॑ योऽ॒शना॒यापि॑प॒सि शो॒कं मो॒हं ज॒रां मृ॒त्युम॒त्येत्ये॑तं वै त॒-
मा॒त्मानं॑ वि॒दि॒त्वा ब्रा॒ह्मणाः॑ पु॒त्रैषणा॑याश्च वि॒त्तैषणा॑याश्च लो॒कैषणा॑याश्च व्यु॒त्या॒-
याथ॑ भि॒क्षाच॑र्यं च॒रन्ति॑ या॒ ह्ये॒व पु॒त्रैषणा॑ सा वि॒त्तैषणा॑ या वि॒त्तैषणा॑ सा लो॒-
कैष॑णोभे॒ ह्ये॒तेऽऽ॒र्षणे॑ऽए॒व भ॒वत॑स्त॒स्मात्पा॑ण॒डतः॑ पा॒ण्डित्यं॑ निर्वि॒द्या ब्रा॒ह्म्येन॑
ति॒ष्ठ॒से॒द्वा॒ल्ये च॑ पा॒ण्डित्यं॑ च निर्वि॒द्याथ॑ मु॒नि॒र्मौनं॑ च मौ॒नं च॑ निर्वि॒द्याथ॑
ब्रा॒ह्मणः॑ स॒ ब्रा॒ह्मणः॑ के॒न स्या॒द्येन॑ स्या॒त्तेने॒दृश॑ ए॒व भ॒वति॑ य॒ एवं वेद॑ ततो॒
ह क॒होऽः कौ॒षीत॑केय॒ उप॑र॒राम ॥१॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ २ [६. ४.] ॥ ॥

अथ॒ हैन॑मु॒षस्त॒श्चा॒क्राय॑णः प॒प्रह॑ । या॒ज्ञव॒ल्क्येति॑ हो॒वाच॑ य॒त्साक्षा॑द॒प॒रोक्षा॑-
द्ब्र॒ह्म य॒ आत्मा॑ सर्वा॒न्तर॑स्तं मे व्या॒चक्ष्वे॒त्येष॑ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरः॑ क॒तमो॑ या॒ज्ञ-
व॒ल्क्य सर्वा॒न्तरो॑ यः प्रा॒णेन॑ प्रा॒णिति॑ स॒ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरो॑ योऽ॒पाने॑ना॒पानि॑-
ति॑ स॒ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरो॑ यो व्या॒नेन॑ व्य॒निति॑ स॒ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरो॑ य॒ उ॒-
दाने॑नो॒दनिति॑ स॒ त॒ऽआत्मा॑ सर्वा॒न्तरो॑ यः स॒माने॑न॒ सम॑निति॑ स॒ त॒ऽआत्मा॑ स॒-
र्वा॒न्तरः॑ स॒ हो॒वाचो॑षस्त॒श्चा॒क्राय॑णो य॒था वै ब्रू॒याद॑सौ गौ॒रसा॑वश्च इ॒त्येव॑मे॒वै-
त॒द्यपि॑दृष्टं भ॒वति॑ य॒दे॒व साक्षा॑द॒प॒रोक्षा॑द्ब्र॒ह्म य॒ आत्मा॑ सर्वा॒न्तर॑स्तं मे व्या॒चक्ष्वे॒-

त्येष तज्ज्वात्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न पश्येन्नरं पश्येन्न
 श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीया
 एष तज्ज्वात्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥१॥
 ब्राह्मणम् ॥३ [६. ५.] ॥ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचकवीं पप्रह । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वम-
 प्स्रोतं च प्रोतं च कस्मिन्वाप श्रोताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्
 वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशेऽप्येव गार्गीति कस्मिन्वाकाशे श्रोतश्च प्रोतश्चेत्यर-
 रिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वत्तरिक्षलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोके गा-
 र्गीति कस्मिन् द्यौर्लोक श्रोतश्च प्रोतश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन् आदि-
 त्यलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन् चन्द्रलोका श्रो-
 ताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन् नक्षत्रलोका श्रोताश्च प्रोता-
 श्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन् देवलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलो-
 केषु गार्गीति कस्मिन् गन्धर्वलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गी-
 ति कस्मिन् प्रजापतिलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्
 ब्रह्मलोका श्रोताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यप-
 सदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृहति गार्गी मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वा-
 चकव्युपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६. ६.] ॥ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रह । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्देष्टवसाम प-
 तञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्गी गन्धर्वगृहीता तमपृहाम
 कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥१॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं
 याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तत्सूत्रं यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
 च भूतानि संदृष्टानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भवन्त्येति

॥२॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्य नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं
य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवी-
त्तञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं या-
ज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणं स ब्रह्मवित्स लोकवित्स
देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्त-
दहं वेद तच्चेत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदज्ञसे मूर्धा
ते विपतिष्यतीति ॥४॥ वेद वाऽग्रहं गौतम । तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो
वाऽइदं कश्च ब्रूयाद्वेद-वेदेति यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥५॥ वायुर्वै गौतम त-
त्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
संदब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यसिषतास्याङ्गानोति वायु-
ना हि गौतम सूत्रेण संदब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति
॥६॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी श-
रीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स तज्ज्वात्मान्तर्याम्यमृतः ॥७॥ योऽप्सु तिष्ठन्
। अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स तज्ज्वा-
त्मान्तर्याम्यमृतः ॥८॥ ॥ शतम् ७३०० ॥ ॥ योऽग्नी तिष्ठन् । अग्नेरन्तरो यमग्निर्न
वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तज्ज्वात्मान्तर्याम्यमृतः ॥९॥ य
आकाशे तिष्ठन् । आकाशोऽन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आका-
शमन्तरो यमयति स तज्ज्वात्मान्तर्याम्यमृतः ॥१०॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोऽन्त-
रो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यम ॥११॥ य आदित्ये ति-
ष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम
॥१२॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्र-
तारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यम ॥१३॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो

यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यम° ॥१४॥ यो विद्युति ति-
 ष्ठन् । विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युर्हरीरं यो विद्युतमन्तरो यम°
 ॥१५॥ य स्तनयित्नी तिष्ठन् । स्तनयित्नीरन्तरो यः स्तनयितुर्न वेद यस्य स्तन-
 यितुः शरीरं य स्तनयितुमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्धाम्यमृत इत्यधिदेवत-
 मथाधिलोकम् ॥१६॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यः
 सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वालोकान्तरो यमयति स
 तऽआत्मान्तर्धाम्यमृत इत्युऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥१७॥ यः सर्वेषु वेदेषु ति-
 ष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो° इत्युऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥१८॥ यः सर्वेषु
 यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो° इत्युऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥१९॥ यः
 सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य
 सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स तऽआत्मान्त-
 र्धाम्यमृत इत्युऽएवाधिभूतमथाधात्मम् ॥२०॥ यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो
 यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त
 ऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥२१॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो° ॥२२॥ यश्चक्षुषि
 तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरो° ॥२३॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरो° ॥२४॥ यो म-
 नसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो° ॥२५॥ यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो° ॥२६॥ य-
 स्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो° ॥२७॥ यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरो° ॥२८॥
 यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो° ॥२९॥ य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरो°
 ॥३०॥ अदृष्टो द्रष्टाऽतः श्रोता । अमतो मत्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति
 द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मत्ता नान्योऽस्ति विज्ञातेषु तऽआत्मान्त-
 र्धाम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो कौटालक आरुणिरूपरराम ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच । ब्राह्मणा भगवतो कृताकृमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ
 प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै ज्ञातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोऽयं जेतेति तौ
 चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धास्य विपतिष्यतीति पृह गार्गीति ॥१॥ सा होवाच ।
 अहं वै ता याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उग्रं धनुरधिष्ठं कृत्वा
 द्वौ वाणवत्तौ सपत्नाधिव्याधिनौ कृस्ते कृतोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं ता द्वाभ्यां प्रश्ना-
 भ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृह गार्गीति ॥२॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य
 दिवो यद्वाक्पृथिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवीऽश्मे यदूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्या-
 चक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो य-
 द्वाक्पृथिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवीऽश्मे यदूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत
 ऽआकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥ सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म
 ऽहं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृह गार्गीति ॥५॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं या-
 ज्ञवल्क्य दिवो यद्वाक्पृथिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवीऽश्मे यदूतं च भवच्च भवि-
 ष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि
 दिवो यद्वाक्पृथिव्या यदक्षरा द्यावापृथिवीऽश्मे यदूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्या-
 चक्षतऽआकाशऽएव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्वाकाशे ओतश्च प्रोतश्चेति
 ॥७॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदस्यस्थूलमनामवस्व-
 मदीर्घमलोऽन्तिमस्तेकमहायमतमोऽवाच्यं प्राणमपानमनामगोत्रमज्ञरमममभयममृतमरुतोऽश-
 वमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कं चन न तदश्नोति
 कश्चन ॥८॥ एतस्य वाऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत
 एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा
 ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्रार्थमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्ति-

ष्ठत्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्व-
 तेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां-यां च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददन्तं
 मनुष्याः प्रशंसन्ति । जमानं देवा द्रव्यं पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ११ ॥ यो वाऽएतदक्ष-
 रमविदिवा गार्गि । अस्मिंलोके जुहोति ददाति तृणानि बहूनि वर्षसहस्रा-
 ण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदिवा गार्ग्यस्माद्धोकात्प्रै-
 ति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदिवाऽद्धोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥
 तद्वाऽएतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु नान्यदस्ति
 द्रष्टु नान्यदस्ति श्रोतु नान्यदस्ति मन्तु नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि य-
 स्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव
 बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै न वै ज्ञातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोऽयं
 जेत्येति ततो ह वाऽहोवाच्युरराम ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ८.] ॥

अथ कैने विदग्धः १ । कल्पः पप्रह । कति देवा याज्ञवल्क्येति स कैतयैव
 निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
 च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्यो-
 मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा
 याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमि-
 ति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा
 याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
 सहस्रेति ॥ २ ॥ स होवाच । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति क-
 तमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादश । दित्यष्टौ एकत्रिंशदिन्द्र-
 श्वेव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३ ॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च
 वायुश्चाक्षरिन्तं चादित्यश्च द्यौश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं

सर्वं वसु हितमेते ह्रीदः सर्वं वासयन्ते तद्यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥ ४ ॥ कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्या-
हरीरुद्रा इति । रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा इति ॥ ५ ॥ कतमञ्चादित्या इति । द्वादश माताः संवत्सरस्यैतञ्चादित्या एते ह्रीदः सर्वमाद्दाना यन्ति त-
द्यदिदः सर्वमाद्दाना यन्ति तस्माददित्या इति ॥ ६ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजा-
पतिरिति । स्तनयिन्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयिन्नुरित्यशनिरिति
कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ७ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायु-
श्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवेदः सर्वः षडिति ॥ ८ ॥ कतमे ते
त्रयो देवा इतीमञ्एव त्रयो लोका एषु ह्रीमे सर्वे देवा इति कतमौ द्वौ देवा-
वित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽर्ध इति योऽयं पवतः इति ॥ ९ ॥ तदाहुः ।
यद्यमेक एव पवतेऽथ कथमर्ध इति यदस्मिन्निदः सर्वमध्वर्धेत्तेनाध्वर्ध इति
कतम एको देव इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् ।
चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणाः स वै वेदि-
ता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य ए-
वायं शरीरः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति हो-
वाच ॥ ११ ॥ द्रुपाण्येव धृष्ट्याण्यद्वद् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणाः स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पु-
रुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदेव शा-
कल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव धृष्ट्याण्यद्वद् ।
चक्षुर्लोको मनोः य एवायं वायौ पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का दे-
वतेति प्राण इति होवाच ॥ १३ ॥ काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोः
य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति हो-

वाच ॥ १४ ॥ तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो०० य एवायमग्नौ पुरुषः
 स एष वैदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥ तम एव
 यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो०० य एवायं ह्यायामयः पुरुषः स एष वैदेव शा-
 कल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥ आप एव यस्यायतनम् । च-
 क्षुर्लोको मनो०० य एवायमप्सु पुरुषः स एष वैदेव शाकल्य तस्य का देवतेति
 वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥ रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो०० य ए-
 वायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वैदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति
 होवाच ॥ १८ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वा७ स्वदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-
 रावक्षयणमक्रता इति ॥ १९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो । यदिदं कुरु-
 पञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा
 इति यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥ किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति
 । आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः
 प्रतिष्ठितं भवतीति त्रपेधिति चक्षुषा हि त्रपाणि पश्यति कस्मिन् त्रपाणि प्रति-
 ष्ठितानि भवन्तीति हृदय इति हृदयेन हि त्रपाणि जानाति हृदये ह्येव त्रपा-
 णि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां
 दिश्यसीति । यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति क-
 स्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां
 ददाति श्रद्धाया७ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन् श्रद्धा प्रतिष्ठिता भ-
 वतीति हृदय इति हृदयेन हि श्रद्धते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्ये-
 वमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत
 इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठितः भवतीति
 रेतसीति कस्मिन् रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति तस्मादपि प्रतिव्रपं जा-

तमाहुर्हृदयादिव सृतो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भव-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत
 इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन् दीक्षा प्रतिष्ठिता
 भवतीति सत्यः इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्र-
 तिष्ठिता भवतीति कस्मिन् सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयेऽइति हृदयेन हि
 सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥
 किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति वाचोति कस्मिन् वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन् मनः प्रति-
 स्थितं भवतीति हृदयेऽइति कस्मिन् हृदये प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥ अहलि-
 केति होवाच याज्ञवल्क्यो । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यसि यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याह्नो
 वैनदयुर्वयाऽसि वैनद्विमर्शोरन्निति ॥ २६ ॥ कस्मिन् त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ
 इति १ प्राणऽइति कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपानऽइति कस्मिन्वपानः प्रति-
 स्थित इति व्यानऽइति कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदानऽइति कस्मिन्नुदानः
 प्रतिष्ठित इति समानऽइति ॥ २७ ॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि
 गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्येतान्यष्टान्
 यत्नान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् व्युदुक्ष्य प्रत्युक्ष्यात्यक्रातीति
 त्वीपनिषदं पुरुषं पृहामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तं ह
 शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्धा विपपात तस्य ह्याप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषि-
 णोऽस्थीन्यपजङ्गुः ॥ २८ ॥ अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवतो यो
 वः कामयते स मा पृहतु सर्वे वा मा पृहन्त यो वः कामयते तं वः पृहानि
 सर्वान्वा वः पृहन्तीति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥ २९ ॥ तान्हेतैः श्लोकैः पप्रह ।
 यथा वृद्धो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पा-

टिका बहिः ॥३०॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुन्ना-
 त्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥३१॥ माहसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव त-
 स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाद्वणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३२॥ यद्वृक्षो वृक्षो
 रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलान्प्ररोहति
 ॥३३॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । ज्ञात एव न ज्ञायते को न्वे-
 नं जनयेत्पुनः ॥ धानारूह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमुद्धृक्षेयुर्व-
 क्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलान्प्ररोहति । विज्ञा-
 नमानन्दं ब्रह्म रतेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥३४॥ ब्राह्मणम्
 ॥७ [६. १.] ॥

जनको ह वैदेह आसां चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आर्वव्राज स होवाच
 जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिहन्नावतानित्युभयमेव सम्राडि-
 ति होवाच यत्ते कश्चिद्ब्रवीत्तूष्णवामेति ॥१॥ अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्वायनः ।
 प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तहौर्त्वायनोऽब्रवी-
 त्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीतु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न
 मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽहत्सम्राडिति ॥२॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । स ए-
 वायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव
 सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याज्ञयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्य-
 त्यपि तत्र वधाणङ्गा भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट्
 परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहति सर्वाण्येनं भूतान्यभिन्नरन्ति ॥३॥ देवो भूत्वा दे-
 वानयेति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जन-
 को वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क
 एव ते किमब्रवीत् ॥४॥ अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनो । वाग्वै ब्रह्मेति यथा

मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं
 स्याद्ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का
 प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव स्रष्टा इति होवाच वाचा वै सम्राडुन्धुः प्रज्ञायतऽऽ-
 ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायते वाग्वै सम्राट् परमं
 ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥ देवो भूवा देवान्येति
 । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यः ॥ ७ ॥ अब्रवीन्मे वर्कुवार्क्षः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति
 यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वैल्लोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
 किं स्याद्ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति
 ॥ ८ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येन-
 दुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट्
 पश्यन्तमादुरेद्राक्षोरिति स आह्राद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं
 ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥ देवो भूवा देवान्येति
 य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यः ॥ १० ॥ अब्रवीन्मे गर्दभोविपीतो भारद्वाजः । ओत्रं
 वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै
 ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदि-
 त्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ ११ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतन-
 माकाशः प्रतिष्ठान्त इत्येनदुपासीत कान्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति
 होवाच तस्माद्वै सम्राडां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गत्यनन्ता हि दि-
 शः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं
 भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥ देवो भूवा देवान्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यः

॥ १३ ॥ अब्रवीन्मे सत्यकामो जावालो । मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमा-
नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्या-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासात्
कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभि-
रुह्यति तस्यां प्रतिवृषः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं
मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य
एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यु० ॥ १६ ॥ अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो । हृदयं वै
ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्शाकल्योऽब्रवीद्हृदयं वै ब्रह्मे-
त्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येक-
पाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ १७ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमा-
काशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्रा-
डिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भू-
तानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं
भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते ह-
स्त्युषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [६. १०.] ॥ ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शा-
धीति स होवाच यथा वै सम्राणमहात्मध्यानमेष्यन्त्यं वा नावं वा समादूतै-
वमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आद्यः सन्नधीतवेद उक्तोप-
निषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामी-
त्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥ स होवाच

। इन्धो वै नमिष योऽयं दक्षिणेऽक्षपुरुषस्तं वाऽएतमिन्धं सत्तमिन्द्र इत्याच-
 जते परोऽक्षेणेव परोऽक्षप्रिया-इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विभः ॥२॥ अथैतद्वामेऽक्षि-
 णि पुरुषत्रयम् । एषास्य पत्नी विराट् तयोरेषं सञ्स्तावो य एषोऽन्तर्हृदयऽआ-
 काशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदे-
 तदन्तर्हृदये जालकमिवथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्च-
 रति ॥३॥ ता वाऽअस्यैताः । क्तिता नाम नाड्यो यथा केशः सकृद्वधा भिन्न एता-
 भिर्वाऽएतमास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर-इव भवत्यस्माहारीरादा-
 त्मनः ॥४॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-
 क्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दक्षः प्राणा उर्ध्वा दिग्दूर्ध्वाः
 प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणा सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥५॥ स एष नेति ने-
 त्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते
 न व्यथतेऽभयं वै जनकं प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको
 वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयं वागहताद्यो नो भगवन्नभयं वेदयसऽइमे विदे-
 हा अयमहमस्मीति ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥१ [६. ११.] ॥ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ कण्डि-
 कासंख्या १०७ ॥ षष्ठोऽध्यायः [१७.] ॥ ॥

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्यऽइत्यथ ह यज्जन-
 कश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे स्मूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह
 कामप्रश्नमेव वव्रे तः ह स्मै ददौ तः ह सम्राडेव पूर्वः पप्रह ॥१॥ याज्ञवल्क्य
 किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्यो-
 तिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्तमित
 ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रज्योतिः सम्राडिति हो-
 वाच चन्द्रेणैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतयाज्ञवल्क्य

॥३॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष
इत्यग्निज्योतिः । स आदिति होवाचाग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्य-
स्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वाग्ज्योतिः । स आदिति होवाच
वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्वि स आदपि यत्र
स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र एयेतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥५॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वा-
चि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः । स आदिति होवाचात्मनैवायं ज्योति-
षास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥६॥ ॥ शतम् ७४०० ॥ ॥ कतम् आत्मेति
। योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु दृग्दृश्यैः । स समानः सन्नुभौ लोकौ स-
चरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति ॥७॥ स वा
ऽअयं पुरुषो ज्ञायमानः । शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते स उत्क्रा-
न्मिष्यमाणः पाप्मनो विजहति मृत्यो रूपाणि ॥८॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य
। द्वेऽएव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संधं तृतीयः स्वप्नस्थानं तस्मि-
त्संधे स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च ॥९॥ अथ यथाक्रमो
ऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योऽन्याप्यन आनन्दांश्च पश्यति स
यत्रायं प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥१०॥ न
तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न
तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवत्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवत्यः
पुष्करिण्यो भवत्यथ वेशान्ताः स्रवतीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥११॥
तद्व्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शरीरमभिप्रकृत्या सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमा-

दाय पुनरिति स्थानं हिरण्यमयः पौरुष एकहस्तः ॥१२॥ प्राणिन रत्नत्रयं कु-
 लायं बहिष्कुलायादमृतश्चरिवा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यमयः पौरुष
 एकहस्तः ॥१३॥ स्वप्नान्तऽञ्चावचमीयमानो वृषाणि देवः कुरुते बहूनि । उ-
 तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जज्ञदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥ आराममस्य प-
 श्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यः ह्यस्मै भव-
 ति यमेष न प्रतिपद्यते ॥१५॥ अथो खल्व्वाहुः । जागरितदेश एवास्यैष यानि
 क्षेत्रेण ज्ञाप्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
 वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षयैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वा
 ऽएष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । एवा चरिवा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
 प्रतिन्यायवति बुद्धान्तयैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो
 क्षयं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमो-
 क्षयैव ब्रूहीति ॥१७॥ तद्यथा महामत्स्यः । उभे कूलेऽनुसंचरति पूर्वं चापरं
 चैवमेवायं पुरुष एताऽऽभाः तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ तद्य-
 द्वास्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य आन्तः सङ्कृत्य पक्षौ सन्नया-
 यैव ध्रियतऽएवमेवायं पुरुष एतस्माऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कं चन कामं
 कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥ ता वाऽअस्यैता । हिता नाम नाड्यो
 यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्रा तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य रु-
 रितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिह्मन्तीव हृस्तीव विहाययति गर्त-
 मिव पतति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्राविध्यया भयं मन्यतेऽथ यत्र राज्ञेव दे-
 व-इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कं
 चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥२०॥ तद्वाऽअस्यैतत् । आत्मका-
 ममाप्तकाममकामं वृषं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिधक्तो न बाह्यं किं चन

वेद नान्तरमेवमेवाय७ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिधत्तो न बाह्यं किं
 चन वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥ तद्वाऽश्रस्येतत् । अतिहृन्दोऽपहतपाप्माभय७ रूपमशो-
 कान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अ-
 वेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहृद्भ्रूणहृद् पौल्कसोऽपौल्कस-
 आण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतः पुण्येनान्वागतः
 पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्कृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न पश्यति ।
 पश्यन्वै तद्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै
 तद्वातव्यं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वि-
 तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै त-
 द्रसं न रसयति न हि रसयितृ रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वि-
 तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यं
 न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तद्भोतव्यं न शृणो-
 ति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति त-
 तोऽन्यद्विभक्तं यद्वह्णुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न म-
 नुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो
 ऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पर्शव्यं न स्पृशति
 न हि स्पर्श स्पृष्टेर्विपरिलोपोऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विज्ञानाति । विज्ञानन्वै तद्विज्ञेयं न विज्ञानाति न
 हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो
 ऽन्यद्विभक्तं यद्विज्ञानीयात् ॥ ३० ॥ सलिल एको द्रष्टृद्वितो भवति । एष ब्रह्म-

लोकः सद्भाडिति हैनमुवाचैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य
 परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्योन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३१॥ स यो
 मनुष्याणां राडः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्न-
 तमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ॥३२॥ अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स
 एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः ॥३३॥ अथ ये शतं पितॄणां जितलोकाना-
 मानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥३४॥
 अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियो
 ऽवृजिनोऽकामकृतः ॥३५॥ अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । स एको देव-
 लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामकृतः ॥३६॥ अथ ये शतं देवलोक-
 ऽआनन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामकृतः
 ॥३७॥ अथ ये शतं गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो
 यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामकृतः ॥३८॥ अथ ये शतं प्रजापतिलोकऽआनन्दाः ।
 स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामकृत एष ब्रह्मलोकः
 सद्भाडिति हैनमनुशशासितदमृतः सोऽहं भगवते सकृस्त्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षा-
 यैव ब्रूहीति ॥३९॥ स वाऽएष एतस्मिन्सम्प्रसादे । रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं
 च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तयैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्य-
 न्न्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो क्षयं पुरुष इत्येवमेवैतन्नाशवत्त्वम् सोऽहं भगवते
 सकृस्त्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥४०॥ अत्र ह धाम्नाद्विभयां
 चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति ज-
 र्या वोपतपता द्वाणिमानं निगृहति यथाश्वं दोडुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्ध-
 नात्प्रमुच्येतैवमेवायं शरीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
 न्याद्भवति प्राणायैव ॥४१॥ तद्यथानः सुप्तोऽस्ति । उत्तर्ज्यायादेवमेवायं

शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाह्य उत्सर्जयति ॥४२॥ तद्यथा राजानमायत्तम् ।
 उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पनिरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागृह्णी-
 त्येव ७ कैवंविदः ७ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदं ब्रह्मायातीदमागृह्णीति
 ॥४३॥ तद्यथा राजानं प्रयियासत्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायत्ये-
 व ७ कैवंविदः ७ सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोद्भासो भवति ॥४४॥ ब्राह्म-
 णम् ॥१ [७. १.] ॥

स यत्राय ७ शारीर आत्माबल्यं नीत्य । संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अ-
 भिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥१॥ स
 यत्रैष चानुषः । पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथात्रपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यती-
 त्याङ्गरेकीभवति न जिघ्रतीत्याङ्गरेकीभवति न रसयतीत्याङ्गरेकीभवति न वद-
 तीत्याङ्गरेकीभवति न शृणोतीत्याङ्गरेकीभवति न मनुतऽइत्याङ्गरेकीभवति न
 स्पृशतीत्याङ्गरेकीभवति न विज्ञानातीत्याङ्गः ॥२॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्वाग्रं
 प्रक्रीडते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नी वान्येभ्यो वा
 शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तः ७ सर्वे प्राणा अनू-
 त्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वात्मानमु-
 पसङ्हरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसङ्हरति
 ॥४॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपाद्यान्यन्नवतरं कल्याणतरं त्र्यं
 तनुतऽएवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा न्यन्नवतरं त्र्यं त-
 नुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा
 भूतेभ्यः ॥५॥ स वाऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय-
 अक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधम-

शतपथब्राह्मणे

योऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेमयोऽदोमय
इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो
भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥६॥ अथो ब्रह्मवाहुः ।
काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति
तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥७॥ तदेष श्लोको भवति ।
तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणास्तस्य
यत्किं चेह करोत्ययम् । तस्माज्जोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणाऽइति नु का-
म्यमानोऽथाकाम्यमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न
तस्मात्प्राणा उत्क्रामत्यत्रैव समवनीयते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥८॥ तदेष श्लो-
को भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो
भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥९॥ तद्यथाह्निर्लव्यनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता
शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक
एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः ॥१०॥ तदप्येते श्लोकाः । अणुः पन्था वितरः पुराणो माऽस्पृष्टो
ऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो वि-
मुक्ताः ॥११॥ तस्मिज्जुल्लामुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥१२॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति
येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याऽ रताः ॥१३॥ असू-
या नाम ते लोकाः । अन्येन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगह्वर्यविद्वाऽसोऽबुधा
जनाः ॥१४॥ तदेव सत्तत्सु तद्भवामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये तद्वि-
दुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥१५॥ आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति
पुरुषः । किमिहन्कस्य कामाय शरीरमनु संचरेत् ॥१६॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध

आत्मास्मिन्संदेहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः
 स उ लोक एव ॥ १७ ॥ यदैतमनुपश्यति । आत्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूत-
 भव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठितः
 । तमेव मन्यऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥ यस्मादूर्वाकरं वत्सरोऽहो-
 मिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्क्षीपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥ प्राणस्य
 प्राणम् । उत क्षुण्णश्चक्षुरेत ओत्रस्य ओत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते
 निचिक्षुर्ब्रह्म पुराणमग्न्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन ॥ २१ ॥ मृत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ २२ ॥
 विरजः पर आकाशात् । अज आत्मा महा ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां
 कुर्वति ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्म ब्रह्मन्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥ २३ ॥
 स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति
 यदिदं किं च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽवासाधुना कनीयानेष भूताधिप-
 तिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ॥ २४ ॥
 तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
 चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥ ए-
 तद्द स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । अनूचाना विद्वांसः प्रज्ञां न कामयन्ते किं प्रज-
 या करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तेष-
 णायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या क्खेव पुत्रैषणा सा वित्ते-
 षणा या वित्तेषणा सा लोकैषणोभे क्खेतेऽएषणे एव भवतः ॥ २६ ॥ स एष
 नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न
 सज्यते न व्यथतऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे क्खे-
 एते तरत्यमृतः साधसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्मणा लोको

मीयते ॥२७॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा
वर्धते नो कर्मादृष्टम् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विद्वित्वा न कर्मणा लिप्यते पापके-
नेति तस्मादेवंविद्भ्रातृ दान्त उपरतस्तिष्ठति दुः श्रद्धावित्तो भूवात्मन्येवात्मानं प-
श्येत्तद्वै मेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तर-
ति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपति विपापो विजरो
जिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद ॥२८॥ स वाऽएष महानज्ज
आत्मा । ज्ञादो वसुदानः स यो हवमेतं महान्तमज्जमात्मानमज्ञादं वसुदानं वेद
विन्दते वसु ॥२९॥ स वाऽएष महानज्ज आत्मा । ज्ञरोऽमरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहं नन्द-
दामि मां चापि संह दद्याथेति ॥३०॥ स वाऽएष महानज्ज आत्मा । अज्ञरो
ऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद
॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥२ [८. २.] ॥

अथ हं याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह
मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव, कात्यायनी सोऽन्यदृत्तमुपाकरिष्यमाणाः
॥१॥ याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि
कृत्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं कर्वाणीति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म
ऽइयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं ज्ञादृताऽहो३ नेति नेति
होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतह-
स्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्यां यदेव गवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥ स होवाच याज्ञ-
वल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धत्त खलु भवति तेऽहं तद-
क्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भग-

वानिति ॥५॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
 भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ° ° देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे
 वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा
 ऽअरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति
 न वाऽअरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
 सर्वं प्रियं भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेया-
 त्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातऽइदं सर्वं विदितम् ॥६॥ ब्रह्म तं परा-
 दात् । ° ° योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद य-
 ज्ञास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि
 वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा
 इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुर्भेक्ष-
 ° ° ॥८॥ स यथा वीणायि ° ° ॥९॥ स यथा शङ्खस्य ° ° ॥१०॥ स यथाद्रिधामिरे ° ° सू-
 त्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तं कृतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च
 लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥११॥ स यथा सर्वा-
 सामपाऽ समुद्र एकायन ° ° ॥१२॥ स यथा सैन्धवधनो । अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो
 रसधन एव स्यादेवं वाऽअरऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानधन एवैते-
 भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति हो-
 वाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥ सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोक्षमापीपदन्न
 वाऽअहमिदं विज्ञानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो ।
 न वाऽअरऽइह मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽअरऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रास-
 र्गस्त्वस्य भवति ॥१५॥ यद्वै तन्न पश्यति ° ° ॥१६॥ यद्वै तन्न जिघ्रति ° ° ॥१७॥ यद्वै

तन्न रसयति० ॥ १८ ॥ यद्वै तन्न वदति० ॥ १९ ॥ यद्वै तन्न शृणोति० ॥ २० ॥ यद्वै तन्न
मनुते० ॥ २१ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति० ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न विजानाति० ॥ २३ ॥ यत्र वा
ऽअन्यदिव स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभि-
वेदेदन्योऽन्यशृणुयादन्योऽन्यमन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥
यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्त-
त्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन
कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन वि-
जानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रयेतावदरे खल्वृत्तवमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज ॥ २५ ॥ अथ वःशः । तदिदं वयं शौर्यपाण्याहौर्षपाय्यो गौतमादौतमो
वात्स्यादात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज
औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-
नाच्च वैशंपुरेयाच्च वैशंपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणाद्याच्च रौहिणायनः शौनाकाच्च
जैवन्तानोच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः
कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्याऽऔर्णवाभ्य और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौ-
ण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः
पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ष्याज्जातूकर्ष्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुराय-
णाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वत्साकाकौशिकाद्वत्साकाकौशिकः का-
षायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः
सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्वतकौशिकः पा-
राशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ष्याज्जातूकर्ष्यो भारद्वाजा-
द्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपज-
न्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज अत्रियात् ॥ २७ ॥ अत्रियो माण्डेः । माण्डिर्गौ-

तमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्यादात्स्यः शाण्डिल्याह्ण्डिल्यः कैशोर्यात्का-
 प्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डि-
 न्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
 सौभरोऽथास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस अभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वत्रपात्त्रा-
 ष्ट्राद्विश्वत्रपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच अथर्वणाद्ध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणो देवाद-
 थर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षि-
 र्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः
 परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणो नमः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३
 [७. ३.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१८.] ॥ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णं पूर्णमुदर्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमिवावशिष्यत
 ऽग्नौ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं
 ब्राह्मणा द्विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [८. १.] ॥ ॥

त्रयाः प्राज्ञापत्याः । प्रज्ञापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या अंसुराः ॥ १ ॥
 उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द
 इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्येत्योमिति होवाच
 व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ ॥ शतम् ७५०० ॥ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भ-
 वानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति हो-
 चुर्दत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुः ।
 ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञा-
 सिष्मेति होचुर्दयधमिति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा
 देवी वागनुवदति स्तनयितुर्दद इति दाम्यत दत्त दयधमिति तदेतत्तयः शि-
 जेदमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [८. २.] ॥ ॥

वायुरनिलममृत भस्मान्तः शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मरं लिखे स्मरामि नय
सुपथा रायेऽऽन्वि३ष्या३नि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुङ्गरामिनो भूयि-
ष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [८. ३.] ॥ ॥

एष प्रजापतिर्यदुदयम् । एवद्रक्षैतत्सर्वं तदेतच्चक्षरं कृदयमिति क इत्येक-
मक्षरमभिरुह्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये
च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ ब्राह्मणम्
॥ ७ [८. ४.] ॥ ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हवैमेतन्मरुदक्षन् प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति जयतीमांलोकान्जित इन्वसावसद्य एवमेतन्मरुदक्षन् प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति सत्यं हवै ब्रह्म ॥ १ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [८. ५.] ॥ ॥

आप एवेदमग्रऽआसुः । ता आपः सत्यमसृजत सत्यं ब्रह्म प्रजापतिं प्रजाप-
तिर्देवान् ॥ १ ॥ ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतच्चक्षरं सत्यमिति स इत्येक-
मक्षरं तीत्यैकमक्षरममित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्-
नृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥
तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
ऽक्षन्पुरुषं वेतावन्योऽन्यस्मिन्मण्डले रश्मिर्बिर्वाऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्रा-
णैर्यममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः
प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर
एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
द्वेऽएतेऽक्षरे तस्योपनिषद्वरिति कृत्ति पाप्मानं जह्याति च य एवं वेद ॥ ४ ॥
अथ योऽयं दक्षिणोऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव
इति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽक्षरे

तस्योपनिषद्कृमिति कृत्ति पाप्मानं जहति च य एवं वेद ॥५॥ ब्राह्मणम्
॥१ [ट. ६.] ॥ ॥

विद्युद्धृतेत्याहुः । विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनः सर्वस्मात्पाप्मनो य एवं वेद वि-
द्युद्धृतेति विद्युद्येव ब्रह्म ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१० [ट. ७.] ॥ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो । भाःसत्यस्तस्मिन्नन्नर्हदये यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमय-
मन्तरात्मन्युरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशा-
स्ति यदिदं किं च य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥११ [ट. ८.] ॥ ॥

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो क्लृप्तकारः
स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च क्लृप्तकारं
मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥ ब्राह्मणम्
॥१२ [ट. ९.] ॥ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमग्नये तस्थैष
घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतं घोषः
शृणोति ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१३ [ट. १०.] ॥ ॥

एतद्वै परमं तपो । यद्याहितस्ताप्यते परमः कैव लोकं जयति य एवं वेद-
तद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यः कुरन्ति परमः कैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमः कैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥
ब्राह्मणम् ॥१४ [ट. ११.] ॥ ॥

यदा वै पुरुषो । ऽस्माँल्लोकात्प्रेति स वायुमागहति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागहति तस्मै स तत्र वि-
जिहीते यथाऽम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागहति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागहत्यशोक-

म॒हिमं त॒स्मिन्व॒सति श॒श्वतोः स॒माः ॥ १ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १५ [८. १२.] ॥

अ॒न्नं ब्र॒ह्मेत्ये॒कऽआहुः । त॒न्न त॒था पू॒यति वा॒ऽअन्न॑मृते प्रा॒णात्प्रा॒णो ब्र॒ह्मे-
त्ये॒कऽआहुः॒ त॒था शु॒ष्यति वै प्रा॒णो ऋते॑ऽन्नादे॒ते ह॒ त्वेव॑ दे॒वते॒ एक॑धाभूयं
भू॒वा पर॑म॒तां ग॒हृतः ॥ १ ॥ त॒द्वा स्मा॒ह प्रा॒तृदः पि॒तर॑म् । कि॒ञ्च स्वि॒दे॒वैवं वि॒दुषे
साधु॑ कुर्यात्कि॒मेवा॒स्माऽअसाधु॑ कुर्यादिति स॒ ह॒ स्मा॒ह पा॒णिना॒ मा प्रा॒तृद॒ क॒स्वे-
न॒योरे॒क॑धाभूयं भू॒वा पर॑म॒तां ग॒हृतीति ॥ २ ॥ त॒स्मा॒ऽउ ह॑त॒डुवाच॑ । वी॒त्यन्नं॑ वै
व्य॒न्ने ह्री॒मानि॒ सर्वा॑णि भू॒तानि॒ विष्टा॑नि र॒मिति॑ प्रा॒णो वै रं प्रा॒णो ह्री॒मानि॒
स॒र्वाणि॒ भू॒तानि॒ र॒तानि॒ सर्वा॑णि ह॒ वा॒ऽअस्मिन्भू॒तानि॒ विश॑न्ते स॒र्वाणि॒ भू॒तानि॒
र॒मन्ते॒ य॒ एवं वे॒द ॥ ३ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १६ [८. १३.] ॥

उ॒क्थ॑म् । प्रा॒णो वा॒ऽउ॒क्थं प्रा॒णो ह्री॒द॒च॒ सर्व॑मु॒त्थाप॑यत्यु॒द्वास्मा॒ऽउ॒क्थ॑वि॒द्वी-
र॒स्तिष्ठ॑त्यु॒क्थस्य॑ सा॒युज्य॑ स॒लोक॑तां ज॒यति॒ य॒ एवं वे॒द ॥ १ ॥ य॒जुः । प्रा॒णो वै
य॒जुः प्रा॒णो ह्री॒मानि॒ सर्वा॑णि भू॒तानि॒ युज्य॑न्ते युज्य॑न्ते ह॒ास्मै र॒वाणि॒ भू॒तानि॒ श्रै-
श्चा॒य य॒जुषः॑ सा॒युज्य॑ स॒लोक॑तां ज॒यति॒ य॒ एवं वे॒द ॥ २ ॥ सा॒म । प्रा॒णो वै सा॒म
प्रा॒णो ह्री॒मानि॒ सर्वा॑णि भू॒तानि॒ सम्य॑च्चि॒ सम्य॑च्चि॒ ह॒ास्मिन्स॒र्वाणि॒ भू॒तानि॒ श्रैश्चा॒य
कल्प॑न्ते सा॒मः सा॒युज्य॑ स॒लोक॑तां ज॒यति॒ य॒ एवं वे॒द ॥ ३ ॥ क्ष॒त्रम् । प्रा॒णो वै
क्ष॒त्रं प्रा॒णो हि॒ वै क्ष॒त्रं त्रा॒यते॒ ह्येनं॑ प्रा॒णः क्ष॒णितः॑ प्र॒ क्ष॒त्राक्ष॒त्राक्ष॒मेति॑ क्ष॒त्रस्य॑
सा॒युज्य॑ स॒लोक॑तां ज॒यति॒ य॒ एवं वे॒द ॥ ४ ॥ ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ १७ [८. १४.] ॥ ष॒ष्ठः
प्र॒पाठ॑कः । कण्डिकासंख्या १२१ ॥

भूमि॑र॒न्तरि॑क्षं द्यौरिति । अ॒ष्टाव॒क्षरा॑ण्य॒ष्टाक्षर॑ ह॒ वा॒ऽएकं॑ गा॒यत्र्य॑ प॒द्मेत॒ड
ह॒ास्या॒ एत॑त्स या॒वदेषु॑ लो॒केषु॒ ताव॑द्वा ज॒यति॒ यो॒ऽस्या॒ एत॑दे॒वं प॒दं वे॒द ॥ १ ॥
ऋ॒चो य॒जूंषि॑ रा॒मानि॑ति । अ॒ष्टाव॒क्षरा॑ण्य॒ष्टाक्षर॑ ह॒ वा॒ऽएकं॑ गा॒यत्र्य॑ प॒द्मेत॒ड
ह्ये॒वास्या॒ एत॑त्स या॒वती॑षं त्रयी॒ विश्वा॑ ता॒वद्वा ज॒यति॒ यो॒ऽस्या॒ एत॑दे॒वं प॒दं वे॒द

॥६॥ प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वाऽएकं गायत्र्यै पद-
मेतद् द्वैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद
॥३॥ अथास्या एतदेव । तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददशऽश्वं क्षेत्रं परोरजा इति सर्वम् क्षेत्रं रज उपर्युपरि
तपत्येव ॥ द्वैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥४॥ सैषा गाय-
त्र्येतस्मिंस्तुरीये । दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै
सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्री-
षमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्माऽएव श्रद्धयात् ॥५॥ तद्वै तत्सत्यं बले
प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीय इ-
त्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥६॥ सा द्वैषा गयास्तत्रे । प्राणा वै गया-
स्तत्प्राणास्तत्रे तद्यद्गयास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवाममन्वाहैषैव सा स
यस्माऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ॥७॥ तां ह्रैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वा-
गनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदि हं वाऽअपि
ब्रुहिष प्रतिगृह्णाति न द्वैव तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति ॥८॥ स य इमांस्त्री-
लोकान् । पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयाद्य यावतीयं त्रयी
विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयाद्य यावदिदं प्राणि
यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयाद्यास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं
पदं परोरजा य एष तपति नैव केन चनायं कुत उऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥
तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसोऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्याद-
सावस्मै कामो मा समधीति वा न द्वैवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुप-
तिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥१०॥ एतद् वै तज्जनको वैदेहो । बुद्धिः ॥१॥

तराश्चिमुवाच यन्तु हो तद्गायत्रीविद्ब्रूया अथ कथं हस्ती भूतो वरुसीति मुखं
 ह्यस्याः सम्राणं विदां चक्रेति होवाच ॥११॥ तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि
 ह वाऽअपि ब्रह्मिवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येव ह वैवैवविद्यम्यपि
 ब्रह्मिव पापं करोति सर्वमेव तत्संशय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥१२॥
 ब्राह्मणम् ॥१ [८. १५.] ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणोयः । पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलं
 प्रवारुणं परिचारयमाणं तमदीक्ष्याभ्युवाद कुमारऽऽइति स भोऽऽइति प्रतिशुआ-
 वानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥ वेत्य यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो
 विप्रतिपद्यान्ताऽऽइति नेति होवाच वेत्य यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ताऽऽइति
 नेति ह्वोवाच वेत्य यथासौ लोक एवं ब्रह्मभिः पुनः-पुनः प्रयद्भिर्म सम्पूर्यताऽऽ
 इति नेति ह्वोवाच ॥२॥ वेत्य यतिष्यामाङ्गत्याङ्गं ऊतायाम् । आपः पुरुषवा-
 चो भूवा समुत्याय वदन्तीऽऽइति नेति ह्वोवाच वेत्यी देवयानस्य वा पथः
 प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा
 ॥३॥ अपि हि नऽऽष्वेर्वचः श्रुतम् । हे सृतीऽअशृणवं पितृणामहं देवानामुत
 मर्त्यानाम् ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदक्षरा पितरं मातरं चेति नाहमत
 एकं चन वेदेति होवाच ॥४॥ अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयां चक्रे । अनादृत्य
 वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवाचेति वाव किल नो भ-
 वान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्-
 तो नैकं चन वेदेति होवाच कतमे तऽऽइतीमऽऽइति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥५॥
 स होवाच । तथा नस्त्वं तात ज्ञानीथा यथा यदहं किं च वेद सर्वमहं तत्तुभ्य-
 मवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं तस्याव इति भवाने गह्वरिति ॥६॥
 स आजगाम गौतमी । यत्र प्रवारुणस्य जैवलेरास तस्माऽआसनमारुर्योदकमा-

हारयां चकाराय हास्माऽअर्थं चकार ॥ ७ ॥ स होवाच । वरं भवते गौतमाय
 दत्त इति स होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा-
 स्तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥ स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति
 ॥ ९ ॥ स होवाच । विज्ञायते हस्ति हिरण्यस्यापातं गोऽअश्वानां दासीनां प्रव-
 राणां परिधानानां मा नो भवाम्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै
 गौतम तीर्थेनेहासाऽइत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्वऽउपयन्ति ॥ १० ॥
 स होपायनकीर्ताऽउवाच । तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं
 विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मणऽउवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि वैवं
 ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य-
 एव समिद्रश्मयो धूमोऽहं रचिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्ने-
 स्मिन्नग्नौ देवाः अद्वां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ १२ ॥ पर्जन्यो
 वाऽअग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समिदग्राणि धूमो विद्युदरिश्चनिर्झरा
 रा जुहुन्यो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति तस्या आहुतेर्वृ-
 ष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिदायुर्धूमो
 रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं
 जुह्वति तस्या आहुतेरन्नः सम्भवति ॥ १४ ॥ पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यान्त-
 मेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः ओत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥ योषा वाऽअग्निर्गौतम ।
 तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभि-
 नन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः
 सम्भवति स ज्ञायते स जीवति याऽज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये कुर्यात्
 ॥ १६ ॥ तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा वि-

पुरु॒लिङ्गं विष्फु॒लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरु॒षं जुह्व॑ति तस्या आ॒हुतेः पुरु॒षो भा॒स्वर॑वर्णाः स॒म्भव॑ति ॥१७॥ ते य॒ऽएव॑मेतद्विदुः । ये चा॒मीऽअ॒रण्ये अ॒द्वा॒ऽ सत्य॑मुपा॒सते तेऽर्चि॑रभि॒सम्भव॑त्यर्चिषोऽ॒ह॒र॒ङ्ग आ॒पूर्य॑माणप॒क्षमा॒पूर्य॑माणप॒क्षमा॒न्य॒ण्मा॒सानु॑द॒ङ्गादित्य॑ एति मा॒सेभ्यो दे॒वल॑ोकं दे॒वल॑ोका॒दादित्य॑मा॒दित्य॑द्वि॒द्युतं ता॒न्यैद्यु॑तात्पुरु॒षो मान॑स ए॒त्य ब्र॒ह्म॑लोका॒न्गम॑येति ते तेषु ब्र॒ह्म॑लोकेषु प॒राः प॒राव॑तो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृ॒त्तिर॑स्ति ॥१८॥ अथ ये यज्ञेन दानेन । तं॒पसा॑ लोकं ज॒यन्ति ते धूम॑मभि॒सम्भव॑न्ति धूमा॒द्रात्रि॑ र॒त्रेर॑प॒क्षीय॑माणप॒क्षम॑प॒क्षीय॑माणप॒क्षान्य॒ण्मा॒सानु॑द॒क्षिणा॑दित्य एति मा॒सेभ्यः पि॒तृ॒ल॑ोकं पि॒तृ॒ल॑ोका॒श्चन्द्रं ते चन्द्रं॑ प्रा॒प्यान्नं॑ भवन्ति तांस्तत्र दे॒वा यथा सोम॑ र॒जान॑मा॒ग्राय॑स्वाप॒क्षीय॑स्वेत्ये॒वमे॒नांस्तत्र॑ भक्षयन्ति तेषां यदा तत्प॒र्यवै॒त्ये॒ममे॒वाका॑शमभिनिष्पद्यन्त॒ऽआका॑शाद्वायुं वा॒योर्वृ॑ष्टिं वृ॒ष्टेः पृथि॑वीं ते पृथि॒वीं प्रा॒प्यान्नं॑ भवन्ति त॒ऽएव॑मे॒वानु॑परि॒वर्त॑न्तेऽथ य॒ऽएतौ प॒न्थानौ न वि॒डुस्ते की॒टाः प॒त॒ङ्गा यदि॑दं द॒न्दशू॑कम् ॥१९॥ ब्रा॒ह्म॒णम् ॥२ [१. १.] ॥

यो ह॒ वै ज्येष्ठं॑ च अ॒ष्टं च वे॒द । ज्येष्ठश्च अ॒ष्टश्च स्वा॒नां भव॑ति प्रा॒णो वै ज्येष्ठश्च अ॒ष्टश्च ज्येष्ठश्च अ॒ष्टश्च स्वा॒नां भव॑त्यपि च येषां बुभूषति य एवं वे॒द ॥१॥ यो ह॒ वै व॒सि॒ष्ठां वे॒द । व॒सि॒ष्ठः स्वा॒नां भव॑ति वा॒ग्वै व॒सि॒ष्ठा व॒सि॒ष्ठः स्वा॒नां भव॑ति य एवं वे॒द ॥२॥ यो ह॒ वै प्र॒ति॒ष्ठां वे॒द । प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ समे प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ दुर्गे च॒नुर्वै प्र॒ति॒ष्ठा च॒नुषा॑ हि॒ समे च दुर्गे च प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ समे प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ दुर्गे य एवं वे॒द ॥३॥ यो ह॒ वै स॒म्य॒दं वे॒द । स॒ऽह॒ स्मै प॒द्यते॑ यं का॒मं का॒मय॑ते अ॒त्र वै स॒म्य॒ङ्गो॒त्रे ह्री॑मे स॒र्वे वे॒दा अभि॑स॒म्यन्नाः स॒ऽह॒ स्मै प॒द्यते॑ यं का॒मं का॒मय॑ते य एवं वे॒द ॥४॥ यो ह॒ वाऽआ॒य॒त॒नं वे॒द । आ॒य॒त॒नः स्वा॒नां भव॑त्या॒य॒त॒नं ज्ञा॒नां म॒नो वाऽआ॒य॒त॒नमा॒य॒त॒नः स्वा॒नां भव॑त्या॒य॒त॒नं

ज्ञानानां य एवं वेद ॥५॥ यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो
 वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥ ते हेमे प्राणाः । अहश्चे-
 यसे विदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो वसिष्ठ इति यस्मिन्व उत्क्रातु इदं श-
 रीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं
 प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कडा अवदन्तो
 वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजाय-
 माना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं
 प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते जीवितुमिति ते होचुर्यथान्धा अपश्यन्तश्चक्षु-
 षा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना
 रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रं होच्चक्राम । तत्संवत्सरं
 प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः
 श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजाय-
 माना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम । तत्सं-
 वत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अ-
 विद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
 प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह मनः ॥११॥ रेतो होच्चक्राम । त-
 त्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा
 अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रो-
 त्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥ अथ ह प्राण उ-
 त्क्रमिष्यन् । यथा महासुहृयः सैन्धवः पट्टीशशङ्खत्संवृद्धेदेव ह वैमान्प्राणान्त्सं-
 ववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्त्यामस्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे
 बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥ सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहं वसिष्ठास्मि त्वं तद-

सिष्टोऽसीति चक्षुर्यद्वाऽअहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति ओत्रं यद्वाऽअहं
सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति मनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति
रेतो यद्वाऽअहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किं वास
इति यदिदं किं चा अम्य आ किमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति
न ह वाऽअस्यान्नं जग्धं भवति नान्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद
॥ १४ ॥ तद्विद्वांसः ओत्रियाः । अशिष्यन्त आचामत्यशिवाचामत्येतमेव तदनमन्नं
कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशिवाचामेदेतमेव तदनमन्नं कुरुते
॥ १५ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [१. २.] ॥

स यः कामयते । महत्प्राप्नुयामित्युदगयन्ऽआपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाह-
मुपसद्वती भूवौडुम्बरे कक्षे चमसे वा सर्वोषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमुक्ष्य
परिलिप्याग्निमुपसमाधायावृताज्यं संस्कृत्य पुष्टा नक्षत्रेण मन्यं संनीय जुहो-
ति ॥ १ ॥ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः । तिर्यञ्चो भ्रन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो
ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कमैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥ या तिरश्चो निप-
द्यसेऽहं विधरणीऽइति । तां वा धृतस्य धारया यजे सऽध्रधनीमहं स्वाहा ।
प्रजापते न त्वेतान्यन्य इति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वा-
हेति । अग्नौ जुवा मन्ये सऽस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ
जुवा मन्ये सऽस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ चक्षुषे स्वाहा
सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ ओत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ मनसे स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेत्यग्नौ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ ॥ ४ ॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ भविष्यते स्वा-
हेत्यग्नौ विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ ॥ ५ ॥ पृथिव्यै स्वाहेति । अ-
ग्नौ अत्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ दिवे स्वाहेत्यग्नौ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ ब्रह्मणे स्वा-
हेत्यग्नौ क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ ॥ ६ ॥ भूः स्वाहेति । अग्नौ भुवः स्वाहेत्यग्नौ स्वः

स्वाहेत्यग्नौ० भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ० ॥७॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नौ० सोमाय
 स्वाहेत्यग्नौ० तेजसे स्वाहेत्यग्नौ० अग्नि स्वाहेत्यग्नौ० लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ० सवित्रे
 स्वाहेत्यग्नौ० सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ० प्रजापतये
 स्वाहेत्यग्नौ० द्रुवा मन्ये सः स्रवमवनयति ॥८॥ अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वल-
 दसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसर्भमसि हिङ्गलमसि हिङ्गक्रियमाणमस्युद्गीधमस्युद्गी-
 यमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्यो-
 तिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥९॥ अथैनमुच्यहति । आमोऽस्यामः हि
 ते मयि स हि राज्ञेशानोऽधिपतिः स मा राज्ञेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥१०॥
 अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् मधु वाता ऋतायते मधु क्षरति सिन्धवः
 माधीर्नः सन्वोषधीः भूः स्वाहा ॥११॥ भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्त-
 मुतोषसी मधुमत्पार्थिवः रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ॥१२॥
 धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमांश्च ॥ अस्तु सूर्यः माध्वर्गो-
 वो भवतु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः स-
 र्वाश्च व्याहृतीरक्षमेवेदः सर्वं भूयांसं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य
 प्राणी जघनेनाग्निं प्राक्षिराः संविशति ॥१३॥ प्राक्षिरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामे-
 कपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमा-
 सीनो वः शं जपति ॥१४॥ तः ह्येतमुद्दालक आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञव-
 ल्क्यायात्तेवासिनः उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणी निषिञ्चेज्जाग्रेरञ्छाखाः
 प्रोक्ष्युः पलाशानीति ॥१५॥ एतमु ह्येव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो । मधुकाय
 पैङ्ग्यायात्तेवा° ॥१६॥ एतमु ह्येव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा° ॥१७॥
 एतमु ह्येव चूडो भागवित्तिः । ज्ञानद्वयः आयस्थूणायात्तेवा° ॥१८॥ एतमु ह्येव
 ज्ञानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायात्तेवा° ॥१९॥ एतमु ह्येव सत्यकामो

स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वासं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् सा
चेदस्मै न दद्यात्काममेनामपक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनं यथा वा
पाणिना वोपकृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आददेत्ययशा एव भ-
वति ॥७॥ स यामिहेत् । कामयेत् मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संधा-
योपस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्द्वादश्रात्सम्भवसि कृदयादधि जायसे स त्रमङ्गकषा-
योऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥८॥ अथ यामिहेत् । न गर्भं दधीतेति तस्या-
मर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे-
त्यरेता एव भवति ॥९॥ ॥ शतम् ७६०० ॥ ॥ अथ यामिहेत् । गर्भं दधीतेति
तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत
आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥१०॥ अथ यस्य जाययि जारः स्यात् । तं चेद्वि-
ष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हि स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिः शर-
भृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽक्षौषीराशापराकाशौ तज्ज्वादे-
साविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽक्षौषीः पुत्रपशूंस्तज्ज्वादेसाविति नाम
गृह्णाति मम समिद्धेऽक्षौषीः प्राणापानौ तज्ज्वादेसाविति नाम गृह्णाति स वा
एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहोकात्प्रेति यमेवंविद्वाक्क्षणाः शपति तस्मादिवं-
वित्रोत्रियस्य जायाया उपकासं नेहेदुत क्षेवंवित्परो भवति ॥११॥ अथ यस्य
जायामार्तवं विन्देत् । अरुं कष्टे न पिबेदकृतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युप-
कृत्याक्षिरात्रान्तज्ज्वादेऽप्य व्रीहीनवघातयेत् ॥१२॥ स य इहेत् । पुत्रो मे गौरो
जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरीदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमग्नीया-
तामीश्वरौ जनयितवै ॥१३॥ अथ य इहेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
क्षी वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा ॥१४॥ अथ य इहेत्
। पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षी जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदनं

पाचयित्वा ॥ १५ ॥ अथ य इहेत् । इह्मिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति
 तिलौदनं पाचयित्वा ॥ १६ ॥ अथ य इहेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समि-
 तिगमः शूश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रूयते सर्वमायुरियादिति
 मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्मन्त्रीयातामीश्वरौ जनयित्वाऽश्रौक्षणेन वार्षभेण
 वा ॥ १७ ॥ अथाभिप्रातरे । स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं
 जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति जुहोद्वत्य
 प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयहति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्यु-
 क्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिह प्रफुर्यम् सं जायां पत्या सहेति ॥ १८ ॥
 अथेनामभिपद्यते । ऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽग्रहम् सामाहमस्मि
 ऽग्रहं द्यौरह पृथिवी त्वम् तावेहि सध्रभावहे सहं रेतो दधावहे पुष्टे
 पुत्राय वित्तयऽइति ॥ १९ ॥ अथास्याऽउत्र विहापयति । विजिहीथां द्यावापृथि-
 वीऽइति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि वि-
 क्षुर्येनिं कल्पयतु त्वष्टा त्रपाणि पिश्रतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु
 ते ॥ गर्भं धेहि हिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां
 पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥ हिरण्ययीऽअरुणी । याम्यां विर्ज्यतामश्विनौ देवौ तं ते
 गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी
 द्यायुर्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥ सो-
 ष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीं समीड्यति सर्वतः एवा ते गर्भं
 एजतु सहवैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः तमिन्द्र
 निर्जहि गर्भेण सावरं सहेति ॥ २२ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्गुऽआधाय कक्षे
 पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वगृहे
 अस्योपसत्यां मा ह्वीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणांस्त्वयि मनसा

जुहोमि स्वाहा ॥२३॥ यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् अग्निंष्टत्स्वि-
 ष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुकृतं करोतु स्वाहेति ॥२४॥ अथास्यायुष्यं करोति । दक्षिणं
 कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति तदस्यै दु-
 क्षमेव नाम स्यादथ दधि मधु घृतं सःसृज्यान्तर्हितेन जातव्रपेण प्राशयति
 भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधा-
 मीति ॥२५॥ अथैनमभिमृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिंसायुक्तं भव आ-
 त्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥२६॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते
 । इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनद्वाः सा त्वं वीरवती भव यास्मान्नी-
 र्वताऽकरदिति ॥२७॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयहति । यस्ते स्तनः शशयो
 यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति
 तमिह धातवेऽकरिति ॥२८॥ तं वाऽहृतमाहुः । अतिपिता बतभूरतिपितामहो
 बतभूः परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्म-
 णस्य पुत्रो जायतऽइति ॥२९॥ अथ वःशः । तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्रीद्भारद्वाजी-
 पुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-
 पुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपु-
 त्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बडेयीपुत्राद्बडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो क्वा-
 रिकणीपुत्राद्धारिकणीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौन-
 कीपुत्राद्शौनकीपुत्रः ॥३०॥ काश्यपीबालाकामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाकामाठ-
 रीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रो शालङ्कायनीपुत्राद्शालङ्काय-
 नीपुत्रो वार्षमणीपुत्राद्वार्षमणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्र अत्रेयीपुत्रादात्रेयीपु-
 त्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पां-
 राशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्र अर्तभागीपुत्रादार्तभागी-

पुत्रः शौङ्गीपुत्राहौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्रः ॥३१॥ आलम्बीपुत्रात् । आ-
लम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायतीपुत्राज्जायतीपुत्रो माण्डूकाय-
नीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राह्शाण्डिलीपु-
त्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैद-
भृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवी-
पुत्रात्सांजीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥३२॥ प्राश्नीपुत्रात् । आसुरिवा-
सिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्वा-
लकाडुद्वालकोऽरुणादरुण उपवेशे रूपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा
जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावा बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो कुरि-
तात्कश्यपाद्भरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाहिल्यः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो
नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यज्ञेषु वा-
जसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायते ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥५ [१. ४.] ॥ ॥ सप्तमः प्रपा-
ठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०१ ॥ नवमोऽध्यायः [१००.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डि-
कासंख्या ७१६ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽउपनिषत्नाम चतुर्दशं काण्डं समाप्तम्
॥१४॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF DVIVEDAGANGA.

द्वया ह प्राज्ञापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् तस्या उय
मल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते ॥ उपनिषद्वदेन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या उप समी
पस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत् तत्पराणां सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदि
व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहे
तूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां ब्रह्मनामिहोपदेशात् अर्थात् ग्रन्थपरिमाणतश्च ब्रह्मवात् । आरण्यक
चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् ॥ ॥ अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोनिर्यतपौर्वापर्ये स
म्बन्धोऽभिधीयते विद्योत्पत्त्युपेक्षितविवेकवैयर्थ्यामादिः । मुमुक्षुसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्प

दकतया (°जुवं स° Cod.) कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् तस्माद्विष्णुः तत्त्वज्ञानजनकवा-
 ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावविवमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः सम्बन्ध इति ब्रूमः ॥ ॥ पू-
 र्वमग्निहस्यकाण्डसमाप्तावश्चमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (१०. ६. ४-५.) समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञा-
 नकर्मणोर्मृत्युवात्मभावः परं फलमित्युक्तम् अथेदानीं मृत्युवात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञान-
 योर्यत उद्भवस्तस्योद्भवकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणो-
 पास्तिर्हि ज्ञानकर्मात्पत्तिप्रतिबन्धकोभूतरागाद्यपध्वस्तित्तुः । तस्याः पाप्ममृत्यवतिक्रमणावा-
 त्तरफलवात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कृतो वा तस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं चेति
 व्रीक्षायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते ॥ कानोयसा
 एव अल्पोयांस एव स्वार्थे वृद्धिः । ज्यायसाः ज्यायांसो ब्रह्मतराः ॥१॥ हनेदानीमस्मिन्यज्ञे
 ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपप्राण्यणेनासुरानतिगह्वरम् । उद्गीथकर्म-
 पदार्थकर्तृस्वरूपप्राण्यणं च ज्ञानकर्मभ्यां भवति तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति (क° ३०.)
 विधास्यमानं मन्त्रज्ञपलक्षणम् ज्ञानं विहाय्यायिकया परोक्ष्यमाणमशुचवागादिप्रत्याख्यानेन
 विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥२॥ इह श्रुत्यादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात्तस्य
 स्वरूपनिर्धारणाय परोक्षाप्रकार आरभ्यते ते ह वाचमित्यादि कण्डिकाषट्केन । ते ह वाचं
 वागभिमानिनोमद्याख्यामेवोद्गानकर्त्रोमसतो मा सद्रमयेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां (क° ३०.) च दे-
 वतां मवा वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म कुर्वित्युक्तवत्तः । यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वाद-
 शस्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियतेऽवशिष्टेषु नवसु
 स्तोत्रेषु वाचनिकाविध्यफलकं स्वार्थम् तद्वदत्रापि द्विविधमुद्गानम् यो वाचि निमित्तभूताद्यां
 सत्यां वागादेसमुदायस्य भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय आगायदागानेन प्रापि-
 तवतो यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने स्वाथ-
 मेव । तदसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्या-
 णवदनरूपसाधारणविषयासङ्गलक्षणं रन्ध्रस्यावसरं (रन्ध्रं स्वाव° ?) प्रतिलभ्यासुराः स्वका-
 र्यैशुक्ता जाता इत्याह तेऽविदुरिति । तमुद्गातारं वाग्रूपमभिदुत्य वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गल-
 क्षणेन पाप्मनाविध्यन् ताडितवत्तः संयोजितवत्त इति यावत् । यः स पाप्मा साधकावस्थस्य
 प्रज्ञापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स एषोऽनुमानेन प्रत्यक्षोक्रियते कोऽसौ यदेव येनैव प्रयुक्ता
 सतीयं वागिदमप्रतिरूपमननुत्तुपं शास्त्रप्रतिषिद्धमसम्यक्स्वीवर्णनप्रेतादिवर्णनानृतादि वदति
 स एव ॥३॥ आस्ति आस्ये भवमासन्यं मुखान्बिलस्थं मुख्यं प्राणम् । ते च दोषासंसर्गिणं
 सत्त्वं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसृज्यमाणाः सत्तो विष्वक्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टा
 विध्वस्ताः । यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्ते लोष्टः पांसुपिण्डोऽश्मानं पाषाणमृषा गवा
 प्राप्य स्वयं विध्वसेत विस्संसेत विचूर्णीभवेत् ॥४॥ ते वागादयः प्रज्ञापतिप्राणाः मुख्येन
 प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः । यो नोऽस्मानित्थमसक्त सञ्चितवान् (!)
 देवभावायात्मवेनोपगमितवान् । लोकवदेवोपकारिणं स्मरतो विचारयमाणाः सन्तः । यस्मा-
 देवं वागादयः प्राणमास्येऽन्तरूपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजहुस्तस्मात्स अयास्यः । यस्माद-
 ज्ञानां कार्यकरणानां रसः सार आत्मा तस्मादाङ्गिरसः ॥१॥ प्राणस्य स्वतः शुद्धवेऽप्यशुद्धवा-
 गादिसम्बन्धादशुद्धवं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासन-

माह सेति यां प्राप्यासुरा विनष्टाः वै इति अयमास्येऽक्षरिति निर्धारिता सा वै एषा वर्तमानोपासकशरीरस्थिता प्राणरूपा देवता, इतीमं हरित्येवं ख्यातातः शुद्धा ॥१०॥ शास्त्रीयज्ञानकर्म-संस्कृतज्ञानाधिष्ठितो देशो मध्यदेशस्तस्मादितिरिक्तो देशो दिशां प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा तत् तत्र दिशामन्ते अन्तस्थे जने च गमयां चकार । तस्मात्तमन्यजनं न श्यात् दर्शनसम्भाषणादिभिर्न संसृज्येत तथा अन्नं तज्जननिवासस्थानं नेयात् न गच्छेत् ॥११॥ प्राणं नासिकात्तःसंचारिणम् घ्राणम् ॥१३॥ य उपासक एवमस्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेवमेवैषा प्राणदेवता मृत्युमतीत्य वहति वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् ॥१७॥ उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्नं वक्तुमाह अथेति यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणस्त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वाथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमागायत् आगीतवान् अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमद्यमानमन्नमित्यर्थः । अनेनैवाद्यते अन्न इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा अन्नःशब्दः सातः शकटवाची यस्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः अन्तिर्धेतिर्व्युत्पन्नत्वात् एतेन इदंशब्दशङ्काप्यपास्ता । इहान्ने देहाकारपरिणते ॥१८॥ आगासोरागीतवानसि आगानेन आत्मसात्कृतवानसि । आभजस्व आभाजयस्व णिचो लापश्छान्दसः । तस्माद्योको यदन्नमनेन प्राणेनान्ति भक्षयति तेनैव प्राणान्नेनैवैता वागाद्यो देवतास्तृप्यन्ति न स्वातन्त्र्येण वागादीनामन्नसम्बन्धः अतोऽनेनैवेत्यवधारणं (कं १८) सार्थकम् ॥१९॥ सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह य उ हेति । य एवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो ब्रूषति प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छति । अथ प्राणविदनुक्तस्य लाभं दर्शयति अथेति । एतमेवंविदमन्वेव अनुवर्तयन्नेव ॥२०॥ पूर्वोक्तायास्यत्वेन (‘क्तोपा’ ?) प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसवं तदेव सोऽयास्य इत्यनूय प्राणो वाऽऽति प्रतिज्ञायते । रसः सार आत्मा । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥२१॥ अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुमेषु उ एवेत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् । उप्यर्थः एष प्रकृत आङ्गिरसः प्राणो बृहस्पतिरपि । प्रसिद्धं देवपुरोहितवं व्यावर्तयितुमाह वाग्वै बृहतीति । सप्त गायत्र्यादीनि प्रधानानि कृन्दांसि तेषां मध्यमं कृन्दो बृहतीत्युच्यते सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा वागवाऽनुष्टुप्ति चयनप्रकाराऽउक्तवादनुष्टुभोऽपि वाक् प्रसिद्धम् सा द्वात्रिंशदक्षरा षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति एवं वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्याश्चैक्येन वागात्मिका बृहती । स ऋचो व्यौहदूद्वादश बृहतीसहस्राणीति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति तस्या बृहत्याः मध्यमस्थवाडुपलक्षणविधया सर्वकृन्दस्वर्गानुग्राहकाया (? ‘कृन्दस्वर्गग्राहकायाः Cod.) ऋगूपाया एष प्राणः पतिः स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥२२॥ तथा यजुर्वेदात्मकवमाह एष उ एव ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः ॥२३॥ अथास्य सामवेदात्मकवमाह । वाग्वै सा अमेषः सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम-साशब्दः सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः अम एष प्राणः । तथा सति प्राणनिर्वर्त्यस्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रगीतिः (त्रं C.) सामशब्देनाभिधीयते । सा च ऋचोऽनुष्टुप्तिर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्यः सामशब्दवाच्यः । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामवमुपासनार्थमाह यदेवेति उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्त-

रघोतकः यद्यस्माद्वायं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना पुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः श-
केन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यकृमकप्राज्ञापत्य-
शरीरेण समः अनेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्भूषेण समस्तुल्य एव पुत्तिकादिशरीरेषु गोवा-
दिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्तस्तस्मादु एव साम एवं प्राणस्य समत्वं सिद्धम् । य एवं यथोक्त-
मेतत्साम सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स सामः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रि-
याभिमानतां व्याप्नोति सलोकतां प्राणसमानलोकतां चाप्नुते ॥२४॥ इदं च फलं मध्यप्र-
दोपन्यायेनोभयतः सम्बन्धमवधेयमितीमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह । एष प्राणो वै
उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नौद्गानम् सामाधिकारात् । उक्तव्यमुक्तमितं
विधृतम् । वागेव गोथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात् । स वागुपसर्जनः प्राण
एवोद्गीथः ॥२५॥ उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थदार्ढ्यायाध्यायिकामाह । चिकित्ता-
नस्यापत्यं चैकितानिः (°नः Cod.) तस्यापत्यं युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजं
पूर्वं स ऋषीणां सत्रे राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच । अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते एतादृ-
कप्राणोपासकत्वात्तस्य । यदि स उद्गाता विश्वसृजं पूर्वं स ऋषीणां सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्ता-
द्वागुपसर्जनात्प्राणादन्येन देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् तदा त्यस्य तस्य अनृतवादि-
नो मम मूर्धानं शिरोऽयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा सोमो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु
यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः । एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेत्याध्यायिकया निर्धारितमर्थं श्रुतिः
स्वेन वचसोपसंहरति सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्व-
स्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्धारितः ॥२६॥ एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति नि-
र्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकाण्डिकात्रयमवतारयति । तस्य विष्णुश्चादिगु-
णवत्तया प्रकृतस्य ह एतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य सामः सामशब्दवाच्यस्य
प्राणस्य स्वं धनं यो वेद अस्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति । तस्य वै सामः स्वर एव
कण्ठगतं माधुर्यमेव स्वम् विभूषणम् तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमल्लक्ष्यते । स्वरमिच्छेत् इच्छा-
मात्रेण सौस्वर्यासम्भवान्नयेतु दत्तधावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतच्च कण्ठ-
निष्ठं माधुर्यं बाह्यं धनं सौस्वर्यस्य धनिगतत्वात् ॥२७॥ इदानीं लक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं
वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादात्तरं धनमित्याह । सुवर्णम् कण्ठयोऽयं दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञान-
पूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणम् । अस्योपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं भवति ॥२८॥
तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादान्यष्टौ स्थानानि प्रतिष्ठा । वागिति जिह्वामूलादीनां
स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा । हि यस्मादेष प्राणो वाचि जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासि-
कातालुषु स्थानेषु प्रतिष्ठितः सन्खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्मात्सा-
म्नो वागेव प्रतिष्ठेति सम्बन्धः । मत्तान्तरमाह अत्रे अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते ।
इत्येकीयपक्षस्यानिन्दितवादिकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥२९॥
इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रज्ञपधित्सयाह अथात इति । अथ प्राणविज्ञानकथनान्तरं
यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलमतः तस्मान्नद्विधीयते । तस्य
चोद्गीथस्योद्गीथत्वात्सर्वत्रिद्वानकाले प्राप्नोति पवमानानामेवेति वचनात्पवमानेषु त्रिष्वपि कर्त-
व्यतायां प्राप्तायाम् पुनः कालसंकोचं करोति स वै खल्विति । स प्रस्ताता यस्मिन्काले

साम् प्रस्तुत्यात्प्रारभेत तस्मिन्काले एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या
 आभिमुख्येनारोहयत्यनेन जपकर्मणा एवंविदेवभावमित्यभ्यारोहः । एतानीति ब्रह्मवचनात्त्री-
 णि यज्ञेषु द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्नः ।
 एतच्च जपकर्म याज्ञमानम् । मृत्युर्वाऽअसत् स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते सदमृतम्
 सकास्त्रीये कर्मविज्ञानेऽउच्येते ॥३१॥ तमःशब्देन अशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञानमुच्यते आव-
 रणात्मकत्वात्तस्य ॥३२॥ प्राणवडुद्गतुरपि स्वार्थं गानमस्तोत्याह अथ त्रिषु पवमानेषु यज्ञ-
 मानोद्गानकरणान्तरं यानीतरण्यवशिष्टानि नव स्तोत्राणि तेषु स्तोत्रेषु प्राणविडुद्गाता आ-
 त्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदार्थं चान्नाद्यमागानेने सम्पादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकवमाह
 तस्मादिति यस्मात्स एष उद्गाता एवंवित् यथेक्तप्राणवित् प्राणवदेव आत्मने आत्मार्थं वा
 यज्ञमानाय वा यं कामं कामयते इति तमागायति आगानेन साधयति तस्मात् तस्मादेव यज्ञ-
 मानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु पयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत इति तं कामं वरं वृणीत प्रार्थ-
 येदित्यन्वयार्थः ॥ एवं वार्षसमुच्चिताडुपासनफलसिद्धौ आशङ्कासम्भवाभावेऽपि केवलाडु-
 पासनात्तत्सिद्धिशङ्का स्यात्तां निरस्यति कर्मानधिकृतस्यापि तत् ह एतत्प्राणदर्शनं केव-
 लमपि लोकाग्निदेव लोकसाधनमेव न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वाय आशास्ति आशंसनं
 प्रार्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सददृष्टद्वारा फलसाधनम्
 केवलोपासनं तु नैरन्तर्येणासकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥३३॥ १॥ ४॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रज्ञापतिवप्राप्तिर्व्याख्याता इदानीमस्य प्रज्ञापतेः फल-
 भूतस्य जगत्सर्जनस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकेण
 फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमात्मैवेदमग्र इति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते । वक्ष्यमाण-
 ब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्योत्पादनाय आत्मैवेति तत्रात्मशब्देन प्रज्ञापतिः प्रथमोऽज्ञः
 शरीरे वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते । इदं दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रज्ञापतिशरीरे-
 णाविभक्तमग्रे शरीरात्ततोत्पत्तेः प्रागात्मैवासीत् । पुरुषविधः पुरुषाकारः शिरःपाण्यादि तन्त्रो-
 मन्वादीनां स्रष्टा विराडात्मा ॥१॥ एवमुपासनार्थं प्रज्ञापतेरहं नामोक्ता इदानीं पुरुषनाम-
 निर्वचनमाह । औषददहत् ॥२॥ यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राज्ञापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि
 नैव संसारविषयमत्यक्रामदितोममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह स इति ॥३॥ एवं प्रज्ञापतेर्भयाद्याविष्टवेन
 संसारान्तर्भूतवमुक्तम् इदानीं तत्रैवारत्याविष्टवं हेत्वरमाह । द्वितीयं त्यपनोदसमर्थं स्त्रीवस्त्वे-
 क्तु इष्टवान् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिषक्तस्येवात्मन्यभि-
 म्राने संजाते स ह प्रज्ञापतिस्तेनैवाभिमानेन सत्यसंकल्पवादेतावत्परिमाणः बभूव यद्य-
 लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परिमाणौ स्यातां तथैव तत्प-
 रिमाणौ बभूव ॥४॥ स विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्दनैव इमं परिषक्तस्त्रीपुंसपरिमाण-
 मात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणं द्विःप्रकारं पातितवान् । ततस्तस्मात्पातनात्पतिर्मन्वाख्य-
 पत्नी शततृपाख्या च बभूवतुः । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते तस्मात्स्वः स्वस्य आत्मन-
 इदं शरीरं प्राक्स्थुदहनादध्वृगलमिव बृगलं विदलम् अर्धं च तद्बृगलं चार्धबृगलं शु-
 क्त्यादिविभागवत् अर्धविदलमेवेत्यर्थः । अत्राभियुक्तसंमतिमाहेति हेति यज्ञस्य वक्ता यज्ञ-
 वल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवगतिर्ब्रह्मणो वापत्यम् स ह किल इति इत्थमाह स्मो

क्तवान् । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रोत्यत्रैव हेवत्तरमाह तस्मादयमिति य-
स्मादुद्धवनात्प्रागवस्थायामयमाकाशः पुरुषार्थः स्वार्थशून्येऽसम्पूर्णो वर्तते तस्मात्पुनरुद्ध-
नादनन्तरं स्त्रिया प्राप्त्यर्थेनेतेरो भागः पूर्यत एव यथा विदलार्थोऽसम्पूर्णः सम्पुटोत्करणेन
पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वत् । अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह । स प्रजापतिर्मन्वाख्यस्तां शत-
तृपाख्यामात्मनो उद्धितं पत्नीवेन कल्पितां समभवत् मिथुनभावमुपगतवान् ॥५॥ सेयं
शततृपा उ ह किल न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेति उद्धितगमने स्मार्तं प्रतिषेध-
मनुस्मरन्ती ॥६॥ एकशफमेकधुरमश्वाश्चवतरगदर्भाख्यं त्रयम् ॥७॥ बस्तः द्वागः ॥१॥ अहं
वाव अहमेव सृष्टिस्मि यन्मया सृष्टं जगत् मद्देदं वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्त-
क्रिययोर्भेदोपचारात् । अस्योपासकस्यैतस्यां सृष्ट्यामेतस्मिन्जगति स्रष्टृत्वं भवति ॥१०॥ एव-
मनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वा अनुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति । इतिशब्दे मन्थनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः इत्यनेन
प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभिमुख्येन मन्थनमकरोत् मुखं हस्ताभ्यां मथिवा स प्रजापतिः
मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातिरमुग्रहकर्तारमसृजत । यस्माद्वाहकस्या-
ग्नेर्हस्तौ मुखं च योनिः तस्मादेतदुभयमग्न्यभ्यन्तरे लोमवर्जितम् या हि स्त्रीणां योनिः सा ह्यन्त-
रतोऽलोमकेत्येतत्सामान्यादुभयस्याग्नियोनिवम् ॥११॥ सृज्यस्य स्रष्टरनन्यवात्सृष्टं सर्वं स्रष्टा
प्रजापतिरेवेत्युक्तस्यार्थस्य स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतं निन्दितुमुपन्यस्यति तत्र कर्मप्रकरणे
केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुः अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तो-
त्रकर्मादिभिन्नवाङ्मित्रमेवाग्रायादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुर्नित्यभिप्रायः तन्न तथा विद्यादिति
वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन्ननुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति एतस्यैवेति [हि] यस्मात्
यः सर्वोऽपि देवभेदः प्रजापतेरेव सा विसृष्टिः । प्रजापतिः प्राण एव सर्वे देवाः नान्यदेव-
ताल्लभस्ति ॥१२॥ एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधापास्यवायाग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह । द्वात्मकश्च
सोमः तस्माद्यदादं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव ॥१३॥ अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृ-
ष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं प्रस्तौति सा एषा सृष्टिः ब्रह्मणः प्रजापतेरितिसृ-
ष्टिरात्मनोऽप्यधिकतरा । श्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशात् । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापति-
रहमेवेति वेदास्योपासकस्यैतस्यामतिमृष्ट्यां देवादिप्रपञ्चे ह किल भवति प्रजापतिवत्स्रष्टृ-
त्वमिति शेषः ॥१४॥ एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतोऽव्याकृतावस्थां बीजभूतां सबीजसं-
सारोत्तरणायाह । तदिदं व्याकृतं जगत्तर्हि तदा उत्पन्नेः (नुत्यं Cod.) प्राक्कालेऽव्याकृतम-
नभिव्यक्तनामरूपं ह किलासीद्ब्रभूव । तदव्याकृतं जगन्नाम्ना रूपेण च स्वयमेव व्याक्रियत
व्याक्रियतेति कर्म कर्तुः प्रयोगादात्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभा-
वंमापन्नत । अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा
इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्येत्यसाविदंरूप इत्येवं व्याक्रियत असौशब्दः श्रौतोऽप्ययत्नेन
ज्ञेयः ॥१५॥ तद्धेदमित्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तम् इदानीं
तस्मिन्कार्ये स्रष्टुः प्रवेशमाह । स एष स्रष्टा परमात्मैव इह ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु
अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः । क्षुरधाने नापितोपस्कराधाने । यथा वा जाठरत्वेन
विश्वस्य भ्रूणादिश्वम्भरोऽग्निः विश्वम्भरकुलाये अग्राधारभूतकाष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्या-
प्यावस्थितः । इदानीं व्याकृताज्जगत आत्मानं पृथक्कर्तुं तन्न (!) पश्यतीति वाक्यम् तं

प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैवं प्रविष्टं सत्तं पश्यन्तोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति
 नोपलभन्ते यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा अकृत्स्नः असमर्थः असम्पूर्णः ॥१६॥ कुतः
 पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह । प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा प्राणो नाम प्राणाभिधानो भवन्ति
 नान्यां क्रियां कुर्वन् तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंख्येयकृत्स्नो हि सः प्राणक्रियाकर्तृवाच्च
 प्राणः प्राणितोति व्युत्पत्तेः । प्राणवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते दृष्टिश्रुतिभ्या-
 मनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार (°क्तकानेः Cod.) उपलक्ष्यते । तान्येतानि प्राणादिनामान्यस्यात्मनः
 कर्मज्ञानि नामान्येव न वस्तुविषयान्यतो न कृत्स्नवस्त्ववधोतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्म-
 दर्शीत्याह स यः अतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकम् प्राणमिति वा चक्षुरिति वा वि-
 शिष्टमनुपसंख्येतेतरक्रियात्मकमात्मानं मनसायमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति स न जानाति कृत्स्न-
 मात्मानम् ॥१७॥ कथं पुनर्ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति आत्मे-
 त्येवेति । पदनीयं गमनीयमन्वेषणीयम् । यथा ह वै लोके गवादिबुद्धितो देशः पदमि-
 त्युच्यते तेन पदेनान्विष्यमाणो नष्टं विविक्तितं गोसुवर्णादि वस्तु अनुविन्देद्यमेत एवमेनेन
 प्रकारेण श्रुत्यादिनात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते । इदानीं गुणविज्ञानफलमाह कीर्तिमिति
 कीर्तिं प्रख्यातिं श्लोकं च मित्रैः सह संघातम् ॥१८॥ कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्त्वमेव
 विज्ञेयमित्याशङ्क्यां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह तदेतदिति । बाह्यात्पुत्रविन्नादेः प्राणापिण्डसमुदायो
 ह्यन्तरोऽभ्यन्तर आत्मनः संनिकृष्टस्तस्मादप्यन्तरादतिशयेनान्तरमन्तरम् । यदयमात्मा यदेत-
 दात्मतत्त्वम् । किं तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिमतम् तर्हि मन्दोऽसि यतः तत्प्रियं रोत्स्यति
 आवरणं प्राणसरीधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति यावत् यस्मादेव वक्तुमीश्वरो ह समर्थः पर्याप्त
 एव तस्मादेवं वदेत् कुतोऽस्येश्वरमवगम्यतः इत्याशङ्क्यां यथाभूतार्थवादिवादित्याह तथै-
 वेति यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनङ्क्ष्यतीति यत्नेनोक्तं तत्रथैव स्यादविसंवाद्येव
 भवेत् यथाभूतार्थवादी हि सः तस्मादस्येश्वरमवगम्यते । प्रमायुकं प्रमरणशीलम् ॥१९॥
 आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिता ब्रह्मविद्या यद्वर्था कृत्स्नाप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य व्या-
 चिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातं करोति । ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा
 ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निर्विशेषं भविष्यतः सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं मनु-
 ष्या यन्मन्यन्ते सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञपनार्थम् मनुष्या एव हि वि-
 शेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृताः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पृक्कामः किमु
 तद्ब्रह्मेति तद्ब्रह्म किं यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यतो मनुष्या मन्यन्ते तद्ब्रह्म किमवे-
 त्किमज्ञासीयस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदिति त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किमात्माऽस्मद्ब्रह्मः
 तिरिक्तं वेति प्रथमः किं वावेदिति स्वरूपं तदतिरिक्तं वाज्ञासीदिति द्वितीयः यस्मात्तत्सर्व-
 मभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाभिव्यज्यते नूतनं वेत्त्यतः इति तृतीयः
 ॥२०॥ एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह । अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि
 इदं शरीरस्थं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं वंपदलक्ष्यं ब्रह्म वै ब्रह्मैवासीत् । तद्ब्रह्माविद्याविशिष्ट-
 तयाधिकारिणेन (विका° Cod.) व्यवस्थितं नासि त्वं संसारी किं तु सकलधर्मरहितं चि-
 दानन्दैकरसं ब्रह्मैवासीति दयालुनाचार्येण कथंचित्प्रतिबोधितं आत्मानमेव अहं ब्रह्म
 प्रमात्रादिसाक्ष्यशनायाद्यतोतं नेतिनेत्यस्थूलादिलक्षणमस्मि भवामीत्येवमवेदज्ञासीत् । ब्रह्म-

विद्यायामग्निलेत्रादाविव मनुष्यवाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्याह तयो-यो देवानामि-
ति । प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना । आत्मबोधनादेव स-स देवस्त-
द्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेण ॥२१॥ अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमि-
त्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिर्मन्त्रमुदाहृति तदेति एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादपिर्वीमदेवा-
ख्योऽहं मनुरिति मन्त्रं (ऋ० ४. १६. १.) प्रतिपन्नवान् स एतस्मिन्ब्रह्मदर्शनेऽवस्थित एतं मन्त्रं
ददर्श । ननु महतां देवादीनां वीर्यातिशयवाद्ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिर्युज्यते कथं पुन-
रिदानीं कलिकाले वर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यवात्सर्वभावापत्तिरित्यत आह तदि-
दमपीति । अभूत्यै सर्वात्मकब्रह्मभावस्याभवनाय न पर्याप्ताः । एवं सोपपत्तिकं विद्यासू-
त्रमुक्त्वा सम्प्रत्यविद्यासूत्रमाह अथ योऽन्यामिति यः कश्चिदब्रह्मवित्स्वात्मनि कर्तव्यमङ्गीकृ-
त्यान्यामात्मनो व्यतिरिक्तां देवतामन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्म्यन्योऽसौ मत्त उपा-
सनीयो देव इत्येवं भेददृष्टोपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपाहारप्रणिधानध्यानादिना स
उपासको न वेद उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलमेवम्भूतोपासकोऽवि-
द्यादोषवानेव किं तु (तर्हि Cod.) पशुसृष्टशोऽपि भवति यथा पशुर्गवाश्चादिर्दीह्नवाहना-
द्युपकारैरुपभुज्यते एवमेव सोऽविद्वान्देवानां मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुब्रह्मदेवैरुपकारै-
रुपभोग्यो भवति । लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह यथा ह वा
ऽऽति यथा ह वै लोके ब्रह्मवा गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दो-
ह्नवाहनादिना भुज्युः पालयेयुः एवं ब्रह्मपशुस्थानीयोऽयं कर्मो पुरुष एकैक एव देवा-
निन्द्रादीन्स्तुतिनमस्कारादिक्रियया भुनक्ति पालयति । देवग्रहणामृषिपित्रादीनामप्युपलक्षण-
परम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद्ब्रह्मव्युत्थानं देवा द्विषन्तीत्याह एकस्मिन्नेवेति यथा
लोके ब्रह्मपशुमतोऽपि एकस्मिन्नेव पशौ व्याघ्रादिना आदीयमानेऽपह्नियमाणेऽप्रियं भवति
तथा ब्रह्म ब्रह्मपशुस्थानीये एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्ब्रह्मव्युत्तिष्ठति सति देवानामप्रियं भव-
तीति किमु वक्तव्यम् अथ एवाविद्यावतां पशुभावाद्ब्रह्मव्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा
द्विषन्तीत्याह तस्मादेषामिति यस्मान्मनुष्याणां पशुभावाद्ब्रह्मव्युत्थानं देवानामप्रियं तस्मात्का-
रणाद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं मनुष्याः कथं चन विद्युर्विज्ञानीयुस्तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमि-
त्यर्थः ॥२२॥ अथेत्यभ्यमन्यदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनाम्
अत्र च विद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते ब्रह्म वाऽऽत्यादिनाविद्वान्कैः कर्मभिः केषां देवानां
भोग्य इत्यथोऽग्रं वाऽआत्मेत्यादिना (क० २१.) विशेषतो दर्शयितुम् । आत्मैवेदमग्रऽआ-
सीदित्यत्र (क० १.) यदात्मशब्देनोक्तं सृष्टं ब्रह्म तदग्निं सृष्टाग्नेऽग्निरूपापन्नं ब्राह्मणज्ञात्यभि-
मानंवदन्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । एकमभिन्नम् । तद्ब्राह्मणज्ञात्यभिमान्ययात्मकं
ब्रह्मैकं केवलं परिपालयितृक्षत्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत् (ततत् Cod.) कर्मणि
नालमासीत् । तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्यं कर्तव्यमित्यात्मनो ब्राह्मणज्ञातिनिमित्तकर्म-
कर्तृत्वविभूत्यै श्रेयो रूपं प्रशस्तं ब्रह्मव्युत्पन्नं अतिशयेन सृष्टवान् । क्षत्रं क्षत्रियज्ञातिम्
तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति यान्येतानि प्रसिद्धानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणि कानि पुन-
स्तानि सत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमे
ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यमो धर्मराजः पितृणां मृत्युर्यमहता रेगादीनां

मोक्षान ईश्वरो भासां राजा । तदन्विन्द्रादिचक्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यचक्राणि सोमसूर्यवं-
श्यानि पुनरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव दृष्टव्यानि तदर्थ एव हि देवचक्रसर्गः प्रसृतः । राजसू-
याभिषिक्तेनासन्यास्थितेन राज्ञा स ब्रह्मन्त्रित्येव प्रथममामन्त्रयत इत्यादिनामन्त्रित ऋषिर्ब्र-
ह्मसासीतीतरः प्रत्याहेति यत् (५. ८. ८. १.) तदेतदभिधीयते चक्रएव तद्यशो दधातीति ।
अन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्ता । एनं स्वयोनिभूतं ब्राह्मणम् । ऋषिर्ब्रह्मन्त्रि ॥ २३ ॥ कर्माङ्ग-
भूतद्रव्योपासनाय वैश्यसृष्टिमाह । देवजातानि देवजातिभेदाः । वसवोऽष्टसंख्यो गणाः तथा
एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः दश विश्वे देवाः विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः मरुतः
सप्तसप्तसंख्याताः सप्त गणाः ॥ २४ ॥ परिचारकसृष्टिमाह । पुष्यतीति पूषा इयं वै पृथिवी
पूषा । पुष्यति पुष्पाति ॥ २५ ॥ चक्रस्योग्रवातत्रिनियन्तृधर्मसर्गमाह । चक्रस्य चक्रं चक्रस्यापि
नियन्तु उग्रादप्युग्रं । यो धर्मश्चितनभूतो देवतात्मकः । धर्मेण ब्रह्मेण जेतुमाशंसते कामयते
इति ॥ २६ ॥ ननु एनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णाविभागस्य मनुष्येषु
योजनार्थमुक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति तदेतदिति । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवात्तरवि-
भागमभिधातुमारभते तदग्निनेति तदेगिन्द्रपापत्रं सष्ट ब्रह्माग्निनेव नान्यदेवतान्तरस्वरूपेण च-
क्रादिविकारप्राप्तिसमन्तरेण केवलाग्निरूपेणैव देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत् तदेवाग्निरूपपापत्रं
सष्ट ब्रह्म तेनैव रूपेण मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषङ्ग्यते । इतरेषु वर्णेषु
तु अग्निब्राह्मणलक्षणां विकारान्तरं प्राप्य सष्ट ब्रह्माभवदिति दर्शयति चत्रियेणेन्द्रादिदेवचत्रि-
येण नियन्त्रितोऽनुगृहीतश्च चत्रियो मनुष्यचत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुनरवश्चाङ्गप्रभृतिर्को
देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात्सष्टब्रह्मणः सकाशादभवत् तथा वैश्येन वस्वादिवैश्ये-
नाधिष्ठितो वैश्यो मनुष्यवैश्योऽभवत् एवं शूद्रेण देवशूद्रेण पूष्णाधिष्ठितः मनुष्यशूद्रोऽभ-
वत् । यस्माच्चन्द्रादिषु विकारापत्रं सष्ट ब्रह्माग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं तस्मादेवेषु देवानां
मध्येऽग्रावेवाग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वैव लोकं कर्मफलमिच्छते प्रार्थयते । कर्मफलदानार्थमेव हि
तद्ब्रह्म कर्माधिष्ठातृत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् तस्मात्तस्मिन्त्राग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयते
। मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामग्रादिनिमित्तक्रियापेक्षामन्-
त्रेणापि ब्राह्मणे ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजपादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छते । हि यस्माच्चन्द्रादिषु
ब्रह्म तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां साक्षाद्रूपवदभवत् ॥ २७ ॥ केचिदग्रादि-
साध्यकर्मणा मेऽभिमिक्षि तान्प्रत्याह अथेति अथशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यः कश्चित्स्वं
लोकं परमात्माख्यमहं इत्यादिमोक्षप्रार्थनायाः सारिकं प्रत्युग्रहणलक्षणात्प्रेति म्रियते
तमेनं स स्वे लोकः परमात्माविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन
न भुनक्ति न पालयति । उ पुनः ह किल वै निश्चितं संसारमण्डले यः कश्चिन्महात्मा-
प्यनेनैवविद्यन्महद्वज्र अश्वमेधादि पुण्यं कर्म प्रकृष्टफलमेव नैरक्षर्येण करोति अनेनेवानन्त्यं
मम भविष्यतीति तत्कर्माग्रादिषु ह निश्चितमन्ततः फलभोगस्यावसाने क्षीयतएव कृत-
कत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । यः आत्मानमेव लोकं एतच्छरीरेणैव लब्धुपासीताशेषानात्मदृष्टिपरि-
हारेण निरन्तरमनुसंदधोत ॥ २८ ॥ अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानी (नौ C.) धर्मेण नियम्यमानो
देवादिकर्मकर्तव्यतया परात्परात् इत्युक्तम् कानि पुनस्तानि कर्माणि परात्कर्तव्यतया पर-
तत्त्वे भवति के वा ते देवादयो येषां कर्माणि परात्पराकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अयं यः

प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्राङ्गरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते अयं वै सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्यः सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारिवात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह स यज्जु-
होतीति स गृही । यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमः तेन होमयागलक्षणेन कर्मणावश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रो देवानामिन्द्रादीनां लोको भोग्यः । अनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहः । निपृणाति पिण्डोदकादिकं प्रयकृति । गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते । बिन्दति लम्भयति । यदस्य कर्मिणो गृहेषु श्रापदा माज्ञा-
रादयः वयांसि पक्षिणश्च कणबलिभाण्डप्रक्षालनादिकमुपजीवति । एवमुपकारिणं देवादयो ऽप्युपकुर्वन्तीत्याह यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टमविनाशमिहेत् पोष-
णरक्षणदिभिः सर्वतः परिपालयेत् । तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं भूत-
यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातम् ननु श्रुतमप्यविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह मीमांसितमिति कृष्णं ह वाऽइत्यादिनार्थवादेन (१. ७. २. १.) एतदवश्यकर्तव्यत्वमवदानप्रकरणे विचारितम् ॥२२॥ ननु येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहग्रस्त-इवावशः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्ततऽइति स कः प्र-
वर्तक इत्यपेक्षायां काम एवेति निर्णयार्थमाह आत्मैवेति अत्रात्मशब्देन स्वाभाविक्यावि-
द्याया युक्तः कार्यकरणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिधीयते । एतावान्वै प्रसिद्धज्ञायापुत्रवित्तकर्मा-
ण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः । समस्तानेवैतान्यदा सम्पादयति तदा तस्य कृत्स्न-
ता यदा तु कृत्स्नतां सम्पादयितुं न शक्नोति तदा तस्य कृत्स्नत्वसम्पादनोपायमाह तस्यो
कृत्स्नतेति तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥२०॥ अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनो मन
एवात्मा मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्वं कार्यकरणज्ञातमिति मनसः प्रधानत्वात् यथा कुडुम्बपति-
ज्ञायादीनामात्मैव ज्ञायादिचतुष्टयस्य तदनुकारिवादेवम् । वाग्ज्ञाया वाचो मनोऽनुवृत्तिव-
सामान्यात् । वाङ्मनसाभ्यां ज्ञायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव
। विज्ञानस्य ओत्रा नवाङ्गोत्रमेव तत् । आत्मैव शरीरमेव आत्मादिवित्ततैर्निर्वर्त्य कर्म
यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोति । एवं कृत्स्नता सम्पन्ना तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभि-
निर्वृत्तो दर्शनात्मको यज्ञः कथं पुनरस्य पञ्चवसम्पत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वमित्याशङ्क्यां बाह्यय-
ज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव
यथोक्तमनआदिपञ्चवयोगात् किं ब्रह्मना पञ्चभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेव । य
एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद स इदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति ॥२१॥२॥३॥

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनान्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अथमा-
नत्वेन सृष्टस्यान्नभूतस्य जगत् उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निद्रयष्टिरुं च सप्तान्नब्राह्मणं
प्रवर्तते तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाशकान्सूत्रभूतान्मन्त्रानुदाहरति । पिता क्षेत्रज्ञो ज्ञा-
नकर्माधिकारी । अत्र ज्ञानकर्मणि मेधातपःशब्दवाच्ये । यो वै तामक्षितिमन्नाक्षयकार्णां
वेद स प्रतीकेन मुख्येन मुख्यया वृत्त्यान्नमति ॥१॥ एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रती-
कग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । अस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणम्
। एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्यासाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति स यः कश्चिदेतत्साधारणं

सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवति स्वशरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधाना
 नादृष्टार्थकर्मप्रधानः स पाप्मनोऽधर्मीन् व्यावर्तते न विमुच्यते हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं
 सर्वप्राणिसाधारणम् ॥२॥ ऊतमित्यग्नौ हवनम् प्रकृतं च ज्ञवा बलिहरणम् । एतस्य पूर्वप-
 क्षवं सूचयितुं पक्षोत्तरमाह अथोऽग्राहुरिति । तस्मादग्रेऽर्चयित्वाऽग्नौ हवन् इष्टियाजुकः इष्टि-
 यजनशीलो न भवेत् इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यात् ॥३॥
 पशुभ्यो द्विपाच्चतुष्पाद्यः । त्रैवर्णिका ज्ञातकर्मणि ज्ञातमुत्पन्नमात्रं कुमारं बालमग्रे घृतं वैव
 घृतमेव सुवर्णयुक्तयानामिकयाङ्गुल्या प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा स्तनं चानुधापयन्ति
 पश्चात्पाययन्ति अत्रैवर्णिकानां तु यथासम्भवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥४॥ द्वि-
 पात्पञ्चधिकारविकेदार्थोऽथशब्दः । ज्ञातं वत्सं कियत्प्रमाणां वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्नोऽतृणाद्
 इत्याहुः । अग्निहोत्रादिकर्म हि पयःसाधनम् अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामकं च जगत्कृत्स्नमि-
 ति पयसः सर्वजगदाधारवं प्रसिद्धम् ॥५॥ सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये
 मतात्तरं निन्दितुमुद्भावयति । वर्षपर्यन्तं पयसा जुह्वदग्निहोत्रहोमं कुर्वन्पुनर्मृत्युमपजयति
 पुनर्मरणाय न जायते इतः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियत इति यदिदं ब्राह्मणवादा
 आहुस्तन्न तथा द्रष्टव्यम् तर्हि कथं विद्यात् यदुक्तं पयसि होदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुति-
 विपरिणामात्मकवत्सर्वस्य जगत इत्येवंविद्वांसन्यस्मिन्नेव दिवसे जुहोति तस्मिन्नेव दि-
 वसे पुनर्मरणमपजयति सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्य न पुनर्मरणाय परिक्लिप्तं शरीरं गृह्णाति
 न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एव विद्वानेकेनैवाहुः जगदात्मवं प्रतिपद्यते । हि यस्मात्समस्तं
 देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ददाति तस्माद्युक्तम् सर्वमाहुतिमयमात्मानं
 कृत्वा सर्वदेहान्नरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति भावः
 ॥६॥ पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता स एवाक्षितिरन्नाद्यहेतुः ननु प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथम-
 स्यात्क्षयहेतुवम् यस्मात्स पुरुषो भोक्तापि इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफ-
 लात्मकमन्नं भूयो-भूयः उत्पादयति । धिया-धिया तत्तत्कालभाविन्या तया-तया प्रज्ञया कर्म-
 भिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्जनयते । तर्हि सातत्येन भुज्यमानवादिक्षियेत किल । यस्माद्यथै-
 वायं पुरुषो नैरन्तर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रश्नं यथाकर्म चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्त-
 वात्पुरुषोऽक्षितिः तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्ते । प्रतीकं मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमिति
 प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स मुखेन मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमन्ति ।
 मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं
 नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः (!) ॥७॥ एवं पाठक्रममुख्यार्थक्रमवशात्साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्या-
 ख्यायेदानीं पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यवादिस्तीर्णाविषयवाच्च पूर्वोभ्योऽन्नेभ्यः पृथग्-
 त्कृष्टम् तद्व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । मनो वाचं प्राणमित्येवं तानि
 त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आदावात्मार्यं कृतवान् तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वं प्रति संशये प्रमा-
 णमाह अन्यत्रमना इति । यस्मात्सर्वो लोक आत्मसाक्षिकं मनसैव पश्यति मनसैव शृणो-
 ति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणकं मनसोऽस्तित्वम् ॥८॥ किं
 पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह काम इति । कामः स्वीव्यतिकराभिलाषादिः संकल्पः
 प्रत्युपस्थितविषयसंकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन विविक्तित्वा संशयज्ञानम् अज्ञादृष्टार्थेऽ

कर्मसु देवतादिषु चास्तिक्यबुद्धिः अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः धृतिधीरणा दहाद्यवसादे सत्युत्त-
 म्भनम् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह तस्मादपीति यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि के-
 नचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शा जातोऽयं स्पर्श इति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति
 विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥१०॥ इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणा-
 ष्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याख्यासितानि तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां
 मनो व्याख्यातमथेदानीमाध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह यः कश्चेति । अथ तस्याः कार्य-
 मुच्यते एषा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागात्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगतात एषा
 पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत्प्रकाशात्मकवात्प्रकाशिकैव स्वयं प्र-
 काशिकैव न प्रकाश्या प्रकाश्यात्मकमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं
 वाक्यमवतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन्प्राणस्वरूपमाह प्राण इति । प्राणो मुखनासि-
 काभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः प्राणयनात्प्राणः मूत्रपुरीषादेरपनयनात्त्राभिर्मर्यादोऽधोवृत्तिरपानः
 हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमानो व्यायक्तकर्म (?) यमनकर्म (?) वीर्यवत्कर्महेतुश्च व्यानः
 प्राणापानयोर्नियमनकर्म उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापार्दतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः
 भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन इत्येतेषां वृत्तिविशेषा-
 णां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसम्बन्धिनी वृत्तिरुच्यते एतत्सर्वं प्राणादिवृत्तिज्ञात-
 माध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतेरभेदात् । व्याख्यातान्याध्या-
 त्मिकानि मनोवाक्प्राणाष्यान्यन्नानि अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं स्वरूपं दर्शयति एत-
 न्मय इति अयमात्मा प्राज्ञापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्ड एतन्मय एत-
 द्विकारः ॥१०॥ एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विस्तृतिमाह त्रय
 इति ॥११॥ अवति प्रतिपालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नवं भोक्ष्यवं प्रतिपद्यते ॥१२॥ एवमा-
 धिभौतिकं विस्तारमुक्त्वाधिदैविकं विस्तारमाह तस्यै वाच इति तस्यै तस्याः प्रज्ञापतेरन्नेन
 प्रस्तुताया वाचः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारः ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणमाधेयभूतमयं
 पार्थिवोऽग्निः ॥१३॥ तत्र मन एवास्यात्मा वाग्ज्ञाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता
 वाङ्माता मनः प्रजेत्यधिभूतं (?) दैवतं God.) च वाङ्मनसयोः प्रज्ञावं प्राणस्योक्तम् तथा-
 धिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रज्ञावं वाच्यम् तौ अथादित्यौ आधिदैविके वाङ्मनसे मातापितरौ
 मैथुन्यं समगृह्णताम् तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्यन्दनाय कर्मणि ज्ञातः । वायो-
 रिन्द्रवासपत्नवगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह स इन्द्र इति ॥१४॥ अथाधिदैविकयोर्वाङ्म-
 नसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरमेतस्य प्रकृतस्य प्राज्ञापत्यान्नस्य प्राणस्यापः शरीरमाधारः पूर्ववत्
 ॥२०॥ इदानीमेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समवादि-
 गुणमाह ॥२१॥ ननु फलवद्भानविषयेऽन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्या-
 शङ्कायामुच्यते पिता पाङ्क्तोऽन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्यमकरोदित्युक्तम्
 तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तेषु त्रिष्वप्यन्नेषु पाङ्क्तवावगतयः आत्मा
 ज्ञाया प्रज्ञा विन्नं कर्म चेति पञ्चकं संग्रहीतव्यम् तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यौ पिता
 योऽयमनयोरक्षरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् तत्र विन्नकर्मणी सम्भावयितव्योऽइत्येतदर्थ-
 मुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते स एष इति योऽयमन्नात्मा प्रज्ञापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना

विशेषतो निर्दिश्यते । रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां कलानां वित्तवं वक्तुं (? वज्र pr. m. चकृत sec.) तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचोयमानाभिः शुक्तापक्षे वर्धते कृष्णापक्षे ताभिरेवापचोयमानाभिः कलाभिरुपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तवे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावरजङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय तनोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाङ्क्तकर्मफलवमुक्ता प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृत्वा सस्यापि सरुस्यापि प्राणं न विहिन्यात् स हि पपात्मा दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिस्यते । निषेधप्रयोजनमाह एतस्या एव सोमदेवतायाः पूजार्थम् ॥ २२ ॥ यत्पूर्वमाधिदैविकत्रयत्मात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं (क अत्रा° Cod.) तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह यो वै (सुः) परोऽन्ताभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोऽन्तो मत्तव्यः यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते कोऽसौ योऽयं पुरुष एवंक्त्वा यो यथोक्तं त्रयत्मात्मकं (क्तं अत्रा° Cod.) प्रजापतिमात्मभूतं (°तिं स्वात्म°?) वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षं प्रजापतिः केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कलाः कलावदुपचयापचयधर्मिवात् आत्मैव पिण्ड एव षोडशी कला ध्रुवास्थानीया स विद्वान् चन्द्रवद्वित्तेनेवापूर्यति अपक्षीयते च । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तम् तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं नाभिर्मर्हतीति वा नभ्यम् तदेतद्विषयो प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्थानीयम् किं तत् यदयमात्मा योऽयं पिण्डः शरीरम् । प्रधिः परिवारस्थानीयं बाह्यं वित्तम् चक्रस्येवार्नेम्यादि । एवं सति फलितमाह यस्माद्द्विरे रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं तस्माद्यद्यपि सर्वज्ञानिं सर्वस्यापहरणं ज्ञीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति तथापि चेद्यदि आत्मना शरीरेण नाभिस्थानीयेन जीवति तदा प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात् (°मागात् Cod.) क्षीणोऽयम् यथा चक्रमर्नेमिविमुक्तामेवमाङ्गलैकिकाः जीवन्श्चेदनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचोयत इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥ नन्वत्रयत्मात्मनि प्रजापतावहंग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तावात् वक्तव्याभावात् उत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्कयामुच्यते एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्रयत्मात्मकप्रजापतिभावो (अत्रा° Cod.) व्याख्यातः अनन्तरं च ज्ञायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् तत्र पुत्रकर्मपरिविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतम् न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमोऽवगतः स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थमथ त्रयो वावेति कण्डिका प्रणीयते । शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकास्त्रय एव । के ते । केन कः साध्यः । पुत्रेणैव जेतव्यः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन । विद्ययापरविद्यया ॥ २४ ॥ एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि ज्ञाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात् पृथक्साधनमिति पृथङ्ज्ञानाभिहिता वित्तं च कर्मसाधनत्वात् पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोलोकत्रयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् पुत्रस्य वक्रियात्मकवात्केन प्रकारेण लोकत्रयहेतुत्वमिति न ज्ञायते

ऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यतेऽथात इति अथ पुत्रकर्मविद्याख्यानां साधनानां साध्यवि-
 शेषसम्बन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्यैतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं
 सम्प्रतिः सम्प्रदानमारभ्यते पुत्रे हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोति
 तेन सम्प्रतिसंज्ञकमिदं कर्म । यस्मिन्काले प्रैष्यन् प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वारिष्ठदुःस्व-
 प्नादिदर्शनेन मन्यते ॥२५॥ एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय
 प्रवर्तते । योऽध्ययनव्यापारे मम कर्तव्य आसीदेतावत्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं वं
 ब्रह्म वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मत्कर्तृका यक्षा यऽआसन् तऽइत ऊर्ध्वं वत्कर्तृका भ-
 वन्तु तथा ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तऽइत ऊर्ध्वं वं लोक-
 स्त्वया जेतव्याः । एतत्सर्वं सन्नयं पुत्रः सर्वं होमं भारं मदधीनं मत्तोऽपक्व्यात्मनि निधाय
 इतोऽस्माद्ब्रह्मन्धहेतुभूताल्लोकात् मा मामभुनजत्पालयिष्यति लृउर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानु-
 शासनस्य फलवत्त्वमाह तस्मात्पुत्रमिति लोकोऽपि पितुर्लोकहितम् एनं पुत्रमनुशासति शिक्ष-
 यन्ति लोकोऽयमस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसम्प्रत्तिकः पिता किं करोति स यदेति ।
 पुत्रनिर्वचनमाह स पुत्रो यदि अनेन पित्रा अक्षण्या कौणकिद्रतोऽन्तरा कर्तव्यं किंचिदकृतं
 भवति तस्मादकृतात्कर्तव्यतात्तस्मात्सर्वलोकप्राप्तिप्रतिबन्धहृपादेनं मोचयति तत्सर्वं
 स्वयमनुतिष्ठन्पितुः किद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते तस्मात्पुत्रो नाम । इदानीं पितुः पुत्रता-
 दात्म्येनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति स पुत्रेणेति । एवं प्रासङ्गिकं निवृत्त्य प्रकृतं पितर-
 मेवाधिकृत्याहयैतन्मिति एनं कृतसम्प्रत्तिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा हिरण्यगर्भा अम-
 र्णधर्माणा आविशन्ति ॥२६॥ तेषामावेशनप्रकारमाह पृथिव्याऽइति ॥२७॥ यो जङ्गमेषु संचरन्
 स्थावरेषु चासंचरन् व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयन युज्यते अथो अपि न रिष्यति न विन-
 श्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह स एष इति सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञः सर्वकृच्च
 भवति यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवम् । किं च स इति दृष्टान्तनिर्देशः यथा एतां
 हिरण्यगर्भदेवतामिड्यादिभिः सर्वाणि भूतानि पालयति । नन्वस्य विडुषः सर्वप्राणिनामा-
 त्मत्वेन तत्कार्यकरणात्मत्वात्सर्वप्राणिदुःखैरस्य सम्बन्धः स्यादित्यत आह यदु किं चेति अमैव
 सहैव प्रजाभिः तल्लोकादिनिमित्तं दुःखसंयुक्तामासां प्रज्ञानां भवति परिक्रिन्नबुद्धिजनितत्वात्
 अमुं प्राज्ञापत्ये पदे वर्तमानमेवंविदं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं प्राप्नोति । पापं पाप-
 फलं दुःखम् ॥२८॥ तऽएते सर्वेऽएव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषण वाङ्मनःप्राणानामुपा-
 सनमुक्तं नान्यतमगती विशेष उक्तः किमेव[मेव] प्रतिपन्नव्यं किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपा-
 सनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपन्नं शक्यतऽइति शिक्षासायामाह अथोपासनोक्त्यनन्तरमत एषां या-
 गादीनां प्राणानां मध्ये कस्य कर्मव्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा उपासनकर्मविचारणा
 प्रवर्तते । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभ्यवेन धारणी-
 यमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति । कर्माणि वागादीनि करणानि कर्मार्थानि हि ता-
 नोति कर्माणीत्युच्यते ॥२९॥ उपयेमे संज्ञग्राह । अवारुन्ध अवरोधं कृतवान्स्वकर्मभ्यः प्र-
 च्यावितवान् ॥३०॥ अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं
 श्रेय इति मीमांस्यते । स्लोचन्यस्तंयति ॥३१॥ उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमवतारयति । देवा
 वागादयोऽग्न्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावश्यानुष्ठेयं चक्रिरे धृतवन्तः स एव प्राण-

वायुव्रतलक्षणो धर्म एवाद्य श्रोगपि । अमुहिं अमुष्मिन्काले एते वागादयोऽद्यादयश्च । प्र-
करणार्थमुपसंहरति तस्मादिति अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यम् ।
। न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति तस्मादिन्द्रियेतरव्यापारं हि वा
तदेवैकं व्रतं चरेत् । आप्नुवत् (!) आप्नुयात् । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रि-
यव्यापारनिर्वृत्तिरूपं संन्यासलक्षणं प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेत् यदि कदाचित्प्राग्भूते प्राणव्रतं
तर्हि समापयितुमिच्छेत् यदि ह्यस्मद्ब्रह्मव्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्यादेवाश्च । सर्वभूतेषु वा-
गादयोऽद्यादयश्च मदात्मका एवाहं च सूत्ररूपप्राणात्म्य परिस्यन्दकदित्येवमुपासकस्य फ-
लमाह तेनानेन प्राणव्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या एतस्या एव प्राणदेवतायाः सयुग्भावमेकात्म-
कत्वं विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सलोकत्वं चैकस्थानत्वं विज्ञाननिकर्षापेक्षं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तऽइत्यत्र (२. २२.) सूत्रिनाया अविद्यायाः साध्यसाधनलक्षणे
व्याकृताव्याकृतद्वयो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः इदानीं प्रतिपत्तिरौकार्यार्थं तस्यैव ना-
मरूपकर्मात्मवेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते । उक्तं कारणमुपादानं सैन्धवलव-
णकणानां सैन्धवाचल-इव । समवात्साम सामान्यम् । ब्रह्म आत्मा ॥ १ ॥ आत्मा आत्म-
शब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यम् आत्मना हि शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वं कर्मा-
भिव्यज्यते । एवं नामरूपकर्मात्मवेन संबन्धस्यापि जगतः पुनः संबन्धपात्तरमाह तदेतत्त्रय-
मिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा आत्मकार्यकरणसंघातः पिण्डः । एकः सन्नध्यात्माधिभूताधिदे-
वभावेन व्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्मेति त्रयम् । एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपे-
णावात्तरविभागमाह तदेतद्व्यवस्थितममृतम् प्राणो वै लिङ्गात्मा कारणात्मकोऽनुरूपष्टम्भक
आत्मभूतोऽविनाशी अमृतभूतः स्थूलदेहे गृह्यतेपि यावन्मोक्षस्थायिवात् नामरूपे पञ्चोक्त-
भूतात्मके शरीरावस्थे कार्यात्मके सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके ।
ताभ्यां ब्राह्म्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायिधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां नामरूपाभ्यामय क्रियात्म-
कस्तयोरुपष्टम्भकः प्राणश्चैवोऽप्रकाशीकृतः अतः प्रत्यगात्मत्वं सुतरां उर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञाने
ऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३४ ॥ ४ ॥

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याविषयोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रु-
तिर्द्वितीयमध्यायमारभते । तत्र वक्तुं श्रुतद्वयाव्यायिकयाविद्याविषयमेव ब्रह्मवेनोपागतो ('ब्रह्मा'
Cod.) गार्ग्यो ब्राह्मणो पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजाज्ञातशत्रुः श्रोता
सिद्धान्तवादी च । दृष्टो सम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव गर्वितो बलाकाया अपत्यं बालाकिः गार्ग्यो
गर्गिजपत्यम् । अज्ञातशत्रुनामानं जनकं (! sic) काश्यं काशिराजम् । गवां सहस्रम् । ननु
साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहस्रदाने निमित्तम् कस्मान्नेष्यतऽइत्याशङ्कायां श्रुतो राज्ञोऽभिप्रायमाह
जनको जनक इतीति वैशब्दे जनको दाता जनको श्रोतेति प्रसिद्धव्यवधानार्थः जनको
दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्ष्यः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणा धावन्ति
अभिगच्छन्ति तस्मान्नत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति मुख्यं ब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमा-
त्रेणैव सहस्रं ददन् इति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ १ ॥ य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानो पुरु-
षश्चक्षुर्दृष्टिरेह हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्ता चेत्यवस्थितमेतमेव पुरुषमस्मिन्कार्यकरणसंघाते
अहं ब्रह्मोपासे ॥ २ ॥ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणं बृहन्महान्

पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य स पाण्डुरवासाः (!) चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य अप्शरीरवात् (अप-
 शं Cod.) सोमो राजेति चन्द्रमाः लतात्मकश्च सोमो यज्ञे योऽभिषूयते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरु-
 षमेकीकृत्य अहं ब्रह्मोपासे ॥३॥ वियुति वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति तस्या वि-
 शेषणम् ॥४॥ आकाशे हृद्याकाशे हृदये चैका । अप्रवर्तिवमप्रवर्तकवर्मक्रियावत्त्वं वा
 ॥५॥ वायौ प्राणे हृदि चैका । इन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठोऽप्रसंख्यः । अपराजिता सेनेति न
 परैर्जितपूर्वः मरुतां गणवप्रसिद्धैरेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भवति । जिष्णुर्जय-
 शीलः अपराजिष्णुर्न परैर्जितस्वभावः अन्यतस्त्यानामन्यमातृतो ज्ञातानां सपत्नानां जयशीलः
 ॥६॥ अग्नौ वाचि हृदि चैका । यज्ञविर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहतऽइति
 विषासहिः । फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता ॥७॥ अप्सु रेतसि हृदि चैका । प्रति-
 त्वपोऽनुत्तमः श्रुतिस्मृत्यप्रतिबलः । फलं प्रतिवृत्तं श्रुतिस्मृतिशासनानुत्तमवैनमुपासकं प्रा-
 प्नोति ॥८॥ आदर्शं प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गदौ हृदि सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका ॥९॥
 दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्चिनौ देवाववियुक्तस्वभावौ तस्य देवस्य गुणो द्वितीयवत्त्वमनप-
 गवमन्योऽन्यमवियुक्ता दिशामश्चिनोश्चैवंधर्मिवात् । गणः समूहः ॥१०॥ गङ्गतं पश्चात्पृष्ठतो
 य एवायं शब्दोऽनूदैत्युत्पद्यतेऽध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्यैतमेवोपास्ते तस्य
 विशेषणमसुजीवनहेतुः प्राणः । सर्वं सम्पूर्णं यावत्कर्मापात्तम् । कर्मपरिष्किन्नकालात्पूर्वम्
 ॥११॥ इयायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं चावर्णात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता तस्या विशेषणं
 मृत्युः ॥१२॥ व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च
 हृदि चैका तस्या विशेषणमात्मन्वी वश्य आत्मास्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतन्त्रः ॥१३॥ तं
 गार्ग्यं सलज्जामालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्ते गृहीत्वा । तथा च बृहन्पाण्डुरवास (!)
 इत्यादिप्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना सम्बोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्ता एवात्मास्मिञ्शरीरे
 कर्ता भोक्ता न प्राण इति निर्णीतम् अन्यथोक्तासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य
 सम्बोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् आपेषणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता नेति नि-
 श्चितम् अन्यथा संघातमात्राविशेषात्स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादिति भावः ॥१५॥ संकल्पवि-
 कल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते तन्मयस्तत्प्रायस्तस्मिन्नुपलभ्यस्तेन च उपलभ्यः
 । यत्र यस्मिन्पाणिपेषणप्रतिबोधात्प्राक्काले । कुत आगतः पाणिपेषोत्तरकालम् । विज्ञानम-
 यस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघातचेतयितृवेनागम-
 नम् ॥१६॥ जागरिते कर्तृत्वभोक्तावादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किंतु वागाद्युपाधिसम्बन्धक-
 तमेव स्वापे तद्व्यतिरेकेण कर्तृवादिव्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं
 प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह । तत्तस्मिन्काले एषां प्राणानां वागादीनां विज्ञानं स्वस्वविषयगतप्र-
 तिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेनातःकरणोपादानाज्ञानजनितेनातःकरणगताभिव्यक्तविशेषवि-
 ज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेन करणेन गृहीत्वा अतर्हृदयं (°दये ?) हृदयस्य मध्ये य आकाशः
 आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मोच्यते तस्मिन्स्वाभाविकेऽसांसारिके
 परमात्मन्याकाशे शेते लिङ्गोपाधिसम्बन्धकतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषस्वाभाविके
 आत्मन्येव केवलं वर्तते ॥१७॥ यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तते
 इति कथमवगम्यतऽइत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धोत्थाह । स्वमेवात्मानमप्येत्यपि गङ्गतीति स्व-

पितोत्युच्यते । स्वपितोति नाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मविलक्षणे नृपेऽवगतेऽपि नात्र यु-
क्तिरस्तीत्याशङ्क्यामाह तत्र तत्र स्त्रापकाले गृहीत एव प्राणो भवति प्राण इति प्राणेन्द्रियम् ।
तथा च वागादिसम्बन्धाभावात्स्वापे कर्तृवासम्बन्धः जागरिते च वागादिसम्बन्धात्कर्तृ-
वादिकर्मतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारिवमिति निश्चितम् ॥१८॥ ननु
दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसम्बन्धाभावेऽपि कर्तृवादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरे-
कासिद्धिरित्याशङ्क्यायां तत्रापि जाग्रदासन्मायाः सत्त्वात्परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च मृषा-
वत् न व्यतिरेकासिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतःशुद्धवर्मेत्यभिप्रेत्याह स प्रकृत आत्मा यस्मिन्काले
दर्शनलक्षणाया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या वर्तते तदास्यात्मनस्तेऽनन्तरं वक्ष्यमाणा लोकाः कर्म-
फलानि के ते महाराजवमिवास्य सोऽयं लोकः । इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चैते
महाराजवाद्यो लोका मृषैव नास्यात्मभूताः ॥१९॥ कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तु-
सदृशा वासना अनुभवति । तस्मादसौ विज्ञानमयो दृष्टा दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो
ऽन्यो विशुद्धः ॥२०॥ दर्शनवृत्तौ ह्यस्ते व्यसनाराशेर्दृश्यवादसंसारधर्मतित्यात्मनो विशुद्धता-
वगता तत्र कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् दृष्टदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्युच्यतेत्याशङ्का-
यां तत्सम्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वाभाविकवाकुल्यमेवास्य स्वाभाविकमिति व-
क्तुमाह यस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हिंसा सुषुप्तः विशेषज्ञानाभावेन
सम्प्रसादं स्वस्वप्नप्रपञ्चैक्यं गतो भवति । हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरी-
काकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरोतदित्युच्यते इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरोतद्वेदना-
भिप्रेतम् तथा च हृदयात्पुरोततं शरीरमभि(प्र)तिष्ठन् इति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवत्योऽश्वत्थ-
पर्णराज्य-इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ता अभितो निःसरन्ति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः
कर्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्येन्द्रियाण्युपसंभृत्य पुरोतति शीते
अग्निवत्तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तते । ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि
शेत इत्युक्तेदानीं पुरोतति शयनमाचक्ष्णस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत् सत्यम्
स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धानुवृत्तिवात्पुरोतति शेत इत्युपचारा-
दुच्यतेऽतो नोक्तविरोधः ॥२१॥ उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह । अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिशो
आनन्दस्य सुखस्यावस्था दुःखाननुविद्यसुखस्वाभाव्येऽवतिष्ठेत् ॥२२॥ एवं कौष तदाभूदि-
त्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धि-
रसंसारिवं चोक्तम् इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदगादिति द्वितीयप्रश्नस्यापाक-
रणार्थं प्रतिवचनमाह । स इति दृष्टान्तः उर्णवाभिर्दूर्णानाभिर्लुताख्यः कीटविशेषः । बुद्ध्या
अल्पा विष्फुलिङ्गा अयवयवाः । विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात्स्वापे यत्स्वं नृपुं तस्मादे-
तस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणाः वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे
देवाः प्राणलोकाद्यधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि
सर्व एतद्व्याप्तानः उपाधिसंयुक्ता इत्युच्यते । यस्मादात्मनः स्थितिरुपनिषदात्मनोऽभिधायकः शब्दः सत्यस्य सत्यमिति

प्राणा वै सत्यं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः प्राणानां मध्ये एष उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपम् ॥ २३ ॥ १ ॥ ५ ॥

— एवं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोग्ध्यप्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् तत्र प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते । चतुर्द्वयं नासिकाद्वयं श्रोत्रद्वयं मुखमिति सप्त द्वेषकर्तृन् शत्रूनपावृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः । भ्रातृव्या हि द्विविधाः द्विषतोऽद्विषत्तश्च तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणा विषयेपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजवाद्भ्रातृव्यास्ते स्वस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकारवात्ते द्वेष्टरो भ्रातृव्या इति भावः ॥ १ ॥ शिशुरिव शिशुः विषयेष्वितरकरणवदपडुवात् योग्यं शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्टः तस्य शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मन् इदं कार्यात्मकं शरीरमेव आधानम् आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् इदं प्रसिद्धं शिरो मस्तकं प्रत्याधानम् प्रदेशविशेषेषु प्रतिपत्त्याधीयतः इति प्रत्याधानम् प्राणो बलापरंपर्यायान्नपानजनिता शक्तिः स्थूणा अवष्टम्भः बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरेऽवतिष्ठते अन्नं भुक्तमशनं दाम उभयतःपाशं वत्सस्येव बन्धने बन्धनरज्जुः । इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरस्यावृद्धस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते तं करणात्मकं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्युक्तं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः सप्त अक्षितयः अक्षितिहेतुवादक्षितय [उपतिष्ठते] उपस्थानं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ कास्ताः । अक्षणि नेत्रे लोहिता रेखाः ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽनुगतः उपतिष्ठते । अक्षणि या आपः धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः । या कनो नका चक्षुषि दृक्शक्तिः । अधस्तन्या वर्तन्या पद्मणा । य एवं प्राणस्यान्नभूताः सप्ताक्षितोर्वेदास्योपासकस्यान्नं न क्षीयते ॥ ३ ॥ उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनाद्वाग्माद्यात्मका एव संवृत्ता इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेया इत्यभिप्रेत्योक्तोऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह ॥ ४ ॥ तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रसूता वागादयश्च विश्वरूपं विषयाणामनेकवेनानेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं यशः शिरसि निहितम् । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसते वर्तन्ते प्राणाः करणाश्रयाः परित्यन्दात्मका सप्त वायव ऋषयः प्रसिद्धऋषिवर्षां (!) शब्दादिविषयदृष्टवान्नदाश्रयवेन तद्रूपवादा ऋषिवम् । ब्रह्मणा शब्दराशिना वेदेन सह संविदाना संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती ॥ ५ ॥ के ते प्राणा ऋषयः । गौतमभरद्वाजौ अयमेव दक्षिणाः कर्णौ गौतमः ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यवमिति जिज्ञासायां कार्यकरणात्मकानां सत्यानां पञ्च भूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते । यदपोहद्वारेण नेति नेत्यादिना निर्दिधारयिषितं ब्रह्म तस्य मायामये द्वे एव रूपे रूप्यते ज्ञाप्यते अन्नरूपं परं ब्रह्म याभ्यामविद्याध्यारोप्यमाणाभ्यां रूपेभ्याम् । सत् प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् त्यं तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥ के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि । मूर्तं मूर्कितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतम् ॥ २ ॥ रसः सारः ॥ ३ ॥ अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह यथा लोके महाराजन (!) वासः महाराजन (!) हरिद्रा तथा रत्नं माहारजनं वासो वस्त्रम् एवं ह्यादिविषयसंयोगे सति

तादृशं रज्जनाकारं (रे Cod.) चित्रस्य वासनाद्वपमुत्पद्यते येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते व-
स्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्डुराविकम् अवेरिदमाविकमूर्णादि आपाण्डुरं भवति तथान्य-
द्वासनाद्वपम् । यथा च लोके इन्द्रगोपो वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुम्भवदत्यन्तरक्तो भवति
एवमेवास्य वासनाद्वपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्ष-
येति बोध्यम् । यथा च लोकेऽयर्चिर्भीस्वरं भवति तथा क्वचित्कास्यऽपि क्वचित्कास्यः । यथा
च पुण्डरीकं शुक्लम् तद्वदपि कस्यचिद्वासनाद्वपम् । यथा च लोके सकृद्विद्युत् सकृद्विद्योतनं
सर्वतःप्रकाशकम् तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्धापेक्षया कस्यचिद्विषयगर्भादेर्वासनाद्वपमुपजायते
सत्त्वादितारतम्यात् ॥ १० ॥ एवं सत्यस्येति षड्यन्तस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकहेयभूतसत्यशब्दार्थं
व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमात्तसत्यशब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यतेऽथात आदेश इति अथ सत्य-
स्वतृपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्म-
णो नेति नेतोत्येवादेशो (त्यैमा Cod.) निर्देशः ॥ ११ ॥ ३ ॥ ५ ॥

दृष्टबालाकिर्हेति द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव
वा ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य (! प्र च सुत्य Cod.) तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रि-
याकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतोति विज्ञापितम् अस्या
ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैवाख्यायिकाद्वपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अस्माद्गृह-
स्थ्यात्स्थानादाश्रमात्पारिव्राज्याख्यमाश्रमात्तरं यास्यन्नेवास्मि । अन्नं विक्रेदं द्रव्यविभागम् ॥ १ ॥
उपकरणवतां साधनसम्पत्तियुक्तानाम् ॥ २ ॥ यदेव केवलममृतवसाधनं भगवान्वेद ॥ ३ ॥ स
याज्ञवल्क्योऽमृतवसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः ज्ञायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यस्तत्सं-
न्यासाय विरागमुत्पादयन्नुवाच ॥ ५ ॥ तमयथार्थदर्शिनं पुरुषं ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिः परादात्
परादध्यात्पराकुर्यात् कैवल्यासम्बन्धिनं कुर्यात् अयमन्नात्मस्वतृपेण (नासत्त्व Cod.) मां
पश्यतोत्यपराधात् परमात्मा हि सर्वेषामात्मा (माश्ना Cod.) ॥ ६ ॥ कथं पुनरिदानीमिदं सर्व-
मात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशङ्कायां घटः (घरः Cod.) स्फुरतोत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चि-
न्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वतृपतैवेति गम्यते । यत्स्वतृपव्यतिरेकेण कस्याग्रहणं तस्य तदा-
त्मकवमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयमाह । स इति दृष्टान्तः । उन्मुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामा-
न्यस्य ग्रहणेन तु उन्मुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् यथैवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्ना-
तिरिच्यन्ते तथा स्फुरणात्मकब्रह्मसामान्यात्स्फोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्ते ॥ ७ ॥ एवं स्थि-
तिकाले जगतो ब्रह्मैकवमवगमय्योत्पत्तिकालेऽपि तथावगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कार-
णादभिन्नत्वं दर्शयितुमाह स इति दृष्टान्तः अद्वैतैः काष्ठैरिदोऽग्निरद्वैधाग्निः तस्मादभ्याहिताद-
भितः प्रज्वालितात् पृथक् नानाप्रकारम् । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् न ब्रह्मणः
पृथगस्ति एवमेव अस्य प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभा-
वस्य एतद्वक्ष्यमाणं निःश्वसितमयत्नोत्पादितं निःश्वसितमिव निःश्वसितम् । अथर्वणा अङ्गि-
रसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः । इतिहास उर्वशीपुत्रवत्सोः संवादादिवृषो ब्राह्मणभागे
यथा उर्वशी हाप्सरा इत्यादिब्राह्मणमेव (११. ५. ११.) पुराणमसद्वाऽऽदमग्रऽआसीदित्या-
दि (६. १. १. १.) विद्या देवज्ञानविद्या वेदः सोऽयमित्याद्याः (१३. ४. ३. १०.) उपनिषदः
प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्याः (१४. ६. १०. ३.) श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवास्तदव्येते श्लोका इत्या-

दयः (११.३.१.५.) सूत्राणि वस्तुसंग्राहकाणि वाक्यानि वेदे यथा आत्मेत्येवोपासीतेत्येव-
मादीनि (१४.४.२.१८.) अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादाः अ-
नुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि यथा प्राणा वै सत्यमित्यस्य
(१४.५.१.२३.) शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे (१४.५.२.३.) व्याख्यानानि मेधया हि तपसाजनयत्पिते-
त्येवमादीनि (१४.४.३.२.) मन्त्रविवरणानि । एतान्युक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्म-
कानि अस्यैवैश्वरस्य निःश्चसितानि ॥ १० ॥ अथ प्रलयकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं
प्रतिपन्नव्यमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह । स इति दृष्टान्तः । एकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविर्भाग-
प्राप्तिः ॥ ११ ॥ एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमित्यवगमितम्
उदानीं ब्रह्मविद्ययाविद्यानिरोधद्वारेण योऽयमात्यन्तिकः प्रलयस्तं दर्शयितुं दृष्टान्तमुपादत्ते ।
सैन्धवखिल्यः सैन्धवनात्सिन्धुरदकं तस्य विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः स चासौ खिल्यो
लवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः । लवणं लवणास्वादमेव । विज्ञानं च तद्वधनश्चेति वि-
ज्ञानघनः घनशब्दो ज्ञात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । स विज्ञानमनो विषुद्धशक्तिमात्रैकस एवात्मा
एतेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपट्टिणतेभ्यो नामहृपात्मकेभ्यः सम्यगुत्थाय । अस्यां
च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्त्येति संज्ञा अहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं
क्षेत्रं धनं सुखीत्येवमादिलक्षणा विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानम् ॥ १२ ॥ एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि
पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्त्येति विज्ञानघनं संज्ञाभावं च विरुद्ध-
धर्मवमाचक्षाणो भगवान्मा माममुमुहत् ॥ १३ ॥ मोहं मोहनवाक्यम् । विशेषविज्ञानानामभा-
वस्यैवोक्तावात् अतः यन्महद्भूतं ज्ञानघनस्वरूपं यथाव्याख्यातम् इदमेव विज्ञातुं पर्याप्तम्
॥ १४ ॥ विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढोक्तुर्वन्नाह यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्य-
करणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमि-
वात्मनो वस्त्वन्तरं भासमानं भवति । इयमविद्यावदवस्था ॥ १५ ॥ यत्र तु ब्रह्मविद्ययावि-
द्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह यत्र वस्येति
यस्यां विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं कर्तृकर्मक्रियाफलादिकमात्मन्येव प्रविलापितं स-
दात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तम् ॥ १६ ॥ ॥ १५ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयवहेतुमुक्त्वा
प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते । मधु कार्यम् मध्विव मधु यथैको मधुपूपो
ऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः ।
आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् शरीरेः शरीरे धवः सर्वलिङ्गाभिमानो । एवमु-
भयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकवात्कारणवेन मधु सर्वाणि भूतान्यस्य कार्यवेन
मध्विति च शब्दसामर्थ्याद्व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शरीरश्चेत्येव-
मेतच्चतुष्टयमेकं मधु सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य पृथिव्यादेः कार्यमतोऽस्य पृथि-
व्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्ज्ञातं तदेवैकं परमार्थतो
ब्रह्म इतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्याशयेनाह अयमेवेति पूर्वं मैत्रेयी इदं
सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विधमध्यात्मा नान्यः (०त्मनोनान्यः
Cod.) । इदं चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानममृतवसाधनम् इदमेवात्मतत्त्वं ब्रह्म

ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदमेव सर्वं सर्वाप्तिसाधनं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥१॥ रेतसि भवो रेतसः रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् आपो रेतो भूवा शिश्नं प्राविशन्निति श्रुत्यन्तरात् (ऐत० २.४.) ॥२॥ वाङ्मयो वागभिमानी वाच्यग्रेर्विशेषतोऽवस्थानम् अग्निर्वाग्भूवा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः ॥३॥ हृद्याकाशो हृदयाकाशः (५.१.१७.) ॥४॥ प्राणो घ्राणोन्द्रियम् वायुः प्राणो भूवा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तरात् । भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुवम् तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां द्रवणत्वेनोपकारान्मधुवम् (? द्रवणं Cod.) ॥५॥ आदित्यश्चक्षुर्भूवाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ॥६॥ चन्द्रमा मनो भूवा हृदयं प्राविशदिति श्रुतेः ॥७॥ यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषः सनिहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्वा इति विशेषणम् प्रतिश्रुत्वायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्वाः । दिशः श्रोत्रं भूवा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः ॥८॥ स्तनयिबुः पर्जन्यः । स्वरे भवः सौवरः ॥९॥ पृथिव्यादयो भूतगणा देवतगणाश्च कार्यकरणसंघातात्मनोपकुर्वन्तो मधु भवतीत्युक्तम् ते येन प्रयुक्ताः शरीरेभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्तत्त्वमितीदमारभ्यते अयं धर्म इति ॥१०॥ धर्मस्त्याभिप्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति ॥११॥ यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकरणसंघातस्तस्य मधुवमाह अयमात्मोक्तजातिविशिष्टो देहो न तु चेतनः । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमूर्तरसः सर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते ॥१२॥ अस्यान्तिमपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह । रथनाभौ रथचक्रपिण्डिकायां रथनेमौ च वलयभूतायाम् । एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि । सर्वोऽत आत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः ॥१५॥ एवं साकल्येन निरूपिताया ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणास्थिताख्यायिकासंक्षेपकौ मन्त्रौ (१४.१.१.२५.) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति । ऋक्सं० १.११६.१९. ॥१६॥ ऋक्सं० १.११७.२२. ॥१७॥ प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोराध्याययोर्र्थः प्रवर्ग्यसम्बन्ध्याख्यालिङ्गोपसंहर्तृभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः इदानीं ब्रह्मविद्यार्थमेतत्तु ततीयचतुर्थाध्याययोर्र्थ उक्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्यः । ईश्वरोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्गपुरःसर्ग पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन्लोकान्सृष्ट्वा पुरः पुराणि शरीराणि द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि कृतवान् तथा चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरः पुरस्तादात्मप्रवेशात्पूर्वं पक्षो लिङ्गशरीरं भूवा पुरः शरीराणि पुरुषरूपः सन्प्रविवेश । एतेनानेन परमात्मना अनावृतमनाकादितम् असंदृष्टव्यमिति लिखितम् । तथा च परमात्मैवातर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति मन्त्रः सम्प्रक्षेपतः शास्त्रेणावधार्यते ॥१८॥ एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किंरूपः (ऋक्सं० ६.४७.१८.) । स ईश्वरो रूपंरूपमुपाधिभेदं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूव । तत् प्रतिबिम्बवत्स्यात्मनो निरूपाधिकस्य रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणाय आत्मयाथात्म्यप्रतिष्ठापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनाय । यदा हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदास्यात्मनो निरूपाधिकं प्रमाणनाख्यं रूपं न प्रतिष्ठायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिष्ठायेत । उन्दः परमेश्वरो मायाभिः नामरूपविषयमिष्ट्याभिः आत्मना परिणताभिः बहुरूप इत्येते मि-

यैव जलसूर्यवत् । परमात्मनो ब्रह्मरूपे किं निमित्तम् रथे युक्ता चाग्निन इव हि यस्मा-
दस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ताः हरय इन्द्रियाणि शतानि दश च प्राणिभेदब्राह्मण्यात्
प्रत्यक्षं स्वविषयान्प्रति (? यात् प्रति C.) हरतीति हरणादिन्द्रियाणि हरयः । अयमेव आ-
त्मा हरयः इन्द्रियादिनूपेणास्यैवाविश्या भानात् (?) अयमेवात्मा दश च संहस्राणि ब्रह्मनि
चान्तानि च हरिशब्दितानोन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानल्यात् । इदानीमस्यात्मनः पारमार्थिकं
स्वरूपमाह तदेतदिति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् न विद्यतेऽपरं कार्यं यस्य
तदनपरम् । अनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः ॥११॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य
स्तुत्यर्थं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते । वंश इव वंशः यथा वे-
णुवंशः पर्वणः-पर्वणो भिद्यते तद्वदग्रात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायद्वयस्याचार्यपरम्परा-
क्रमो वंश इत्युच्यते तत्र प्रथमातः शिष्यः पञ्चम्यत आचार्यो बोद्धव्यः ॥२०॥ परमेशो विराट्
ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादधीतवान् हिरण्यगर्भः स्वयम्प्रतिभातवेदः ॥२२॥ ५. ५. ॥

एवमागमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्निर्णयितुमुपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्कीयं
काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्थं विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थं व्याख्या-
यिकाञ्चलब्राह्मणेनारभ्यते । ब्रह्मदक्षिणेन यज्ञेन शाखात्तरप्रसिद्धेन (!) ब्रह्मदक्षिणाविशिष्टेना-
श्रमेधेन वा ईजे अयजत ॥१॥ अवरोधो गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । पलचतुर्भागः पादः
एवम्भूताः सुवर्णस्य दश-दश पादाः । शृङ्गयोरिति द्विवचनादेकैकस्मिन् शृङ्गे पञ्च पञ्च
पादाः ॥२॥ सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात्सामविधिश्चरणम-
नुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्धम् ॥३॥ पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीष्म-
प्रकरणं तस्मिन्नासङ्गापमनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संचिपतो व्याख्यातस्तस्यैवोद्गी-
थदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते । केन दर्शनलक्षणेन
साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचारवमतिक्रम्य मुच्येत स्वतन्त्रो मृत्योरावश्यो
भवति । यज्ञो वै यजमान इति (१४. २. २. २४.) श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य याध्यात्मं वाक् सै-
वाधियज्ञं होता तत्रैवं सति या इयं यज्ञस्य यजमानस्य वाक्सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवम्
। स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता स होताग्निरूपेण दृष्टः सा मुक्तिः मृत्यवतिक्रमणरूपाया
मुक्तेः साधनम् सोक्तारूपा मुक्तिरेवातिमुक्तिः फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः
साधनम् तथा चाध्यात्मिकादाधिभौतिकाच्च परिक्लिन्नरूपाद्वाधेतुलक्षणात्साधनद्वय-
धिदेवताग्रिन्नेण होतरि दृष्टिमुक्तिसाधनम् ॥५॥ स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणा-
न्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसा-
धनानां मे विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानु-
ष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात्त-
स्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिः वक्तव्येति स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणास्तित्थ्यादिलक्षणाश्च
तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह । अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च
तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च ताभ्यां जायते वर्धते विनश्यति च । यज-
मानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिक्लेशं हिवापरिक्लिन्नाधिदैवतादित्यादिल-
दृष्टं सन्मुक्तिः । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥६॥ इदानीं तिथ्यादिल-

क्षणात्कालादतिमुक्तिरुच्यते । आदित्यप्राप्त्याहोरात्रात्ययवच्चन्द्रप्राप्त्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः । यज्ञस्य यज्ञमानस्य । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदेवतमिति प्रसिद्धम् स एव चन्द्रो ब्रह्म ऽर्वाक् तेन यज्ञमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिक्लिन्नाधिदेवतचन्द्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥७॥ यज्ञमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता सोऽतिमुच्यमानः कोनावष्टम्भेन परिक्लेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह । अन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बन-मिद्व । येनाक्रमेणावष्टम्भेन यज्ञमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तत् । स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गातुर्विगधिभूतं परिक्लिन्नं रूपमध्यात्मं च प्राणः एतद्द्वयमपरिक्लिन्नेन वायो रूपेण पश्यति तेन वायुना प्राणेनालम्बनं न कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति । महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मवादिना सामान्येनालपीयस्सु कर्मसु त्रिव-ल्लितफलसिद्धार्थं सम्पत्तिः सम्पदुच्यते यथाशक्यगिहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यत इति ध्यानं सम्पत् यद्वा फलस्यैव देवल्लोकादेरुल्लवलादिसामान्येनाऽद्याद्याङ्गतिषु सम्पादनं सम्पत् ॥८॥ करिष्यति शस्त्रं शंसिष्यति । प्राक्प्रयोगकालाद्गोत्रा प्रयुज्यमाना ऋ-ज्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋजातिर्याज्या शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋजातिः शस्या याः काश्चन ऋच स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋजातिष्वन्तर्भवन्ति । पृथिविलोकं लोकसम्बन्धसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकं मध्यमवसामान्यात् । द्यौर्लोकं द्युलोकं ऊर्ध्ववसामान्यात् ॥९॥ एवं ऋजातिषु फलसम्पादने विहिते अध्युज्जताङ्गतिषु फलसम्पादनजिज्ञासया पृच्छति । या ऊताः समिदाज्यङ्गतयः उल्लवन्ति । या ऊता मांसा-द्यङ्गतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । या ऊताः पयःसोमाङ्गतयः अधिशेते अधि भूमे-रधो गत्वा शेते । अतीवातिष्ठत्सितशब्द-इव मनुष्यलोकः । उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेन अधोगमनापेक्षया वा पितृलोकोऽध-इव वर्तते ॥१०॥ तस्मात्स उपासकस्तेन मनसि विश्वेदेवदृष्टाध्यासेन (? वैश्वदे° Cod.) आनन्त्यसामान्यादनन्तमेव लोकं जयति ॥११॥ स्तोत्रिया नाम गोतिविशिष्टा ऋजातयः । अधिदेवतमिति यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्धव्यम् । प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पकारादिवसामान्यात् (!) । अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामा-नन्तर्यसामान्यात् । अप्राणत्रपाननृचमभिव्याहरोति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यतिरे-केण सिद्धवादव्याने शस्यादृष्टिरिति भावः ॥१२॥१३॥६॥

एवं काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता इदानीं बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्बन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं व-क्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते । जरत्कारुगोत्र ऋतभागस्यापत्यम् ॥१॥ घ्राणा-ख्यः प्राणो ग्रहवत्परवशतहेतुवादग्रहोऽपानेनेति गन्धेनातिग्रहेण गृहीतः । अपश्चासोऽत्रा-पानशब्दार्थः अपानसचिववादपानो गन्ध उच्यते । अपानेन अन्तर्मुखश्चासेन । अपानोपकृतं गन्धं प्राणेन सर्वा लोको जिघ्रति ॥२॥ मृत्योरत्र मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तम् । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पु-नर्मरणमपजयति निराकरोति पुनर्मरणाय न ज्ञायते ॥१०॥ एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयते आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वम् तर्हि प्रयोजकं विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गोऽथ सर्वमेव कामकर्मादिकं ततो मोक्ष

उपपद्यतऽइत्येवमर्थ उत्तरप्रश्नोऽयम् । सर्वं समवनीयते नाममात्रं तु न लीयते । अनन्तं आकु-
तिसम्बन्धात् नित्यं वै प्रसिद्धं नाम शुको मुक्त इतिवद्व्यवहारपारम्पर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तो-
त्रमाह अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वे देवा अतस्तान्नामान्त्याधिकृतान्विश्वान्देवान्ब्रह्मास्मीति
दर्शनिनात्मवेनोपगम्य स विद्वान् तेन दर्शनिनान्तमेव लोकं जयति ॥११॥ साक्षात्कारज्ञाने
ज्ञाते विद्वान्न म्रियते न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा
तिष्ठसीति (!) तन्निराकर्तुमाह । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासाज्ञानमृत्यौ
नाशिते सति तद्विद्वान्यस्मिन्काले म्रियते । तदास्मात् प्राणा प्राणादयो ग्रहा गन्धादयश्चाति-
ग्रहा वासनारूपा अन्तःस्थाः सप्रयोजका ऊर्ध्वं गच्छन्ति आहोस्विन्नेति पुतिर्विचारणार्था । अत्रैव
परब्रह्मण्येकतां गतेऽस्मिन्विदुष्येव समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्ते उर्मय-
-इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वादित्याह स मुक्तदेह
उत्कूनतां प्रतिपद्यते । देहस्यैव मरणधर्मताबन्धनाशे मुक्तस्य न क्वाचिद्गमनमिति वाक्यार्थः
॥१२॥ अथ केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिधारयिष्या पृच्छति । आकाश-
मात्मेत्यत्रात्मशब्देनात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । क्व कस्मिन्नाश्रये भवति किमाश्रितः
कार्यकारणसंघातमुपादत्तऽइति पृष्ठ उत्तरं वक्तुमुपादधातमाह आहरेति देहि ॥१३॥ आवमि-
त्यावामेवैकान्ते गवैतस्य वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तत्त्वं तद्देदिष्याव निरूपयिष्याव । नौ आ-
वयेरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यतेऽत्रानेकवादिविप्रतिपत्तेः । तौ ह विचार्य
सर्वानेव पूर्वपक्षान्स्वभाववादादीनपोष्य यदुक्तवन्तौ तद्वृणु कर्म हैवाश्रयं पुनःपुनःकार्यकार-
णोपादानहेतुं उक्तवन्तौ पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवादिषु जायमानः पुण्यः पुण्यात्मा
भवति पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा इत्यावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति ॥१४॥२॥६॥

पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमित्युक्तम् तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वाद्भूतमेव पुण्यो-
त्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणां मोक्षारम्भकवासम्भवान्न
मोक्षार्थानि कर्माणीत्यतः कर्मफलानां संसारवप्रदर्शनार्थैव भुज्यब्राह्मणमारभ्यते । लक्ष्यस्यापत्यं
लाक्ष्यस्तदपत्यं लाक्ष्यायनिः । अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिनोऽध्ययत्रो वा । काव्यस्य
कपिगोत्रस्य । गन्धर्वेषामानुषेण केनचित्सत्त्वेन गृहोताविष्टा । अन्तानवसानानि । परितो
उरितं क्षीयते येन स परिच्छिदश्चमेधस्तद्याजिनः पारिजिताः । प्रथमा तावत्क्व पारिजिता अभ-
वन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था द्वितीया तु यो हि क्व पारिजिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्व प्रति-
कृतस्तस्य प्रत्युक्तिः सर्वं सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया तदनुत्तरप्रतिवचनार्था तृतीया
तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागो बोद्धव्यः ॥१५॥ ते इदानींतनाः पारिजितास्तत्रागच्छन्त्यत्र
यस्मिन्पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति । तेषां गतिविवक्षया तावदुवनकोशपरिमाणमाह
देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं
देवरथाह्न्यम् तद्द्वद्वात्रिंशद्गुणितम् तावत्परिमाणोऽयं लोकः लोकालोकगिरिणा परिच्छिप्तः
संसारः (सप्तगारः Cod. pr. m. ससारः sec. m.) सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलपभोगहेतुभूतः
। लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यते इति स (ष Cod.) ष एतावान्लोकोऽतः परमलोकः तं
च लोकं समन्तं (संन Cod. pr. m. समं sec. m.) समन्ततः पृथिवी द्विस्तावदिति लोकपरिमा-
णाद्द्विगुणपरिमाणा पर्येति रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ससमुद्रसरिकैला तावती पृथि-

वी स्मृतेति स्मृतेः । तां पृथिवीं पृथिवीपरिमाणाद्विस्तावदिति द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समं पर्येति यं घनोदमाचक्षते (लवणोदं Cod. sec. m.) पौराणिकाः उक्तं हि अण्डस्यास्य समन्तात् सान्निविष्टोऽमृतोदधिः समन्ताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति । एवं लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टान्तमण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराग्रम् वाथवा यावत्सौदम्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षः तावत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये आकाशोऽवकाशः यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तम् द्वेनाकाशद्वारेण तान्पारिचितानश्चमेधयाग्निः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरः योऽश्चमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः स सुपर्णः पक्षपुङ्गाद्यात्मकः पक्षी भूवा वायवे प्रदत्तवान् स्वस्य स्थूलवेनोक्ताक्लिष्टद्वाराण्डाद्बहिर्गमनासम्भवाद्युक्तं वायवे प्रदानम् । वायुः पुनस्तान्पारिचितानात्मनि स्वस्मिन्निवा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नामितवान्यत्र पूर्वेऽतिक्रान्तकालिकाः पारिचिता अश्चमेधयाग्निर्नाभवन् । एवमिव वै स गन्धर्वो वायुमेव क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव पारिचितानां गतिं तुष्टाव । वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा बह्विधः । व्यष्टिरध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तिरूपा विविधाष्टिव्याप्तिः । समष्टिः समानुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मनाष्टिव्याप्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ६ ॥

एवं पुण्यपापप्रयत्नग्रहातिग्रहैर्गर्हितः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहस्त्यजनुपाददच्च (दद्या Cod.) ब्रह्मस्थावरपुण्योत्कृष्टादप्यविमुच्यमानः (?प्यपि Cod. prima manu) संसारत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् इदानीं तस्य बन्धमोक्षसाधनं संन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहेड-ब्राह्मणमारभ्यते । साक्षादव्यवहितम् अपरोऽक्षादिति विभक्तिव्यत्ययेनापरोऽक्षमगौणम् । य आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वस्याभ्यन्तरः । तत्र पिण्ड एकस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा कारणसंघातो द्वितीयो यश्च परमात्मस्वरूपः तृतीयोऽन्तर्लोकः मध्ये कतमः । एवमुक्तज्ञानाङ्गं पारिव्राज्यं वक्तुमाह एतं वै तमिति । पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुदिश्य दारसंग्रहेक्षालक्षणा वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि दैवं विद्या तस्य कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानरूपा इका वित्तैषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं ज्ञेयामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोककेवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं ज्ञेयामीतीका लोकैषणा । एवमेकवेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हीति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणास्तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपपारेक्षणादप्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरति स्म तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मण एषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वाङ्मनस्य कर्म पाण्डित्यं वेदान्तवाक्यविचारलक्षणां अवणापरपर्यायं निर्विद्य निःशेषं विदित्वा आत्मविज्ञानं निर्विशेषं कृत्वा अनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् अवणाज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन बाल्येन बलभावेन (बालं Cod.!) विषयैरनाकृष्टः सन् तिष्ठासेत् स्थातुमिहेत् बाल्यशब्दाभिधेयं मननं कुर्यात् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाथानन्तरं मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठन्नेहियुष्यते निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौनं चोक्तार्थपाण्डित्य-बाल्यशब्दाभिधेयं अवणामननाख्यं निर्विद्य मौनं चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च निर्विद्याथानन्तरं ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेत् । उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति स इति अनियतं तस्य चरणमित्युक्तं

रमाह येनेति विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुतादाकर्षात्सम्यक् धोरुत्पद्यते तस्य च वासनावशाद्व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् ॥ १॥ ४॥ ६॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोगकं बन्धनमुक्तम् चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बन्धधुंसि ससं-
न्यासमात्मज्ञानमभिहितम् साम्प्रतं गौ बद्धः संसरति सोऽस्ति नास्ति वेत्यस्तिवे च किं-
लक्षणे देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणे वेति विमर्शे आत्मनो देहादिभ्यो विवेकानाधि-
गमायोषस्तब्राह्मणमारभ्यते । चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राण-
नादिचेष्टा दारुयन्त्रस्येव येन क्रियते स कार्यकरणसंघातविलक्षणे विज्ञानमयश्चेष्टयितास्ति
यतो या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यथा
कश्चिद्गामश्च वा प्रत्यक्षं दर्शयामोति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यश्चलत्यसौ गौर्यो वा धावत्यसावश्च
इति चलनादिलिङ्गैर्यथा वै निश्चितं ब्रूयाद्व्यपदिशेत् एवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामोति मत्प्र-
श्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैरेतद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भूवति त्वया तथा च तद्व्यपदिशतस्ते
प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता च स्यादिति भावः । दृष्ट्यादिंस्तान्निषोऽन्यत्किंचिद्वास्तवं नास्ति
अत एतस्मादुक्तहृपादात्मनोऽन्यदार्तं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतम् ॥ १॥ ५॥ ६॥

पूर्वब्राह्मणयोर्यत्साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वात्तर इत्यत्र यः सर्वात्तर आत्मो-
क्तस्तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयमारभ्यते तत्रानात्मभूतान्सर्वान्य-
दार्थीतावद्गार्गीब्राह्मणे आह । वचकनोर्द्विहिता वाचकनवी । यदिदं सर्वं भूधरादिकं पार्थिवं
धातुज्ञातमप्सूदके स्वकारणे ओतं च दीर्घपठतनुवत् प्रोतं च तिर्यक्तनुवत्सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूता-
भिरद्विव्याप्तम् अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशोर्धतम् । अन्तरिक्षलोकेषु पद्यादिगतिहेतुभूतेषु प्रज्ञापति-
लोकाः विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृत-
पञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्म-
लोकाश्चयं पृक्तीं गार्गीं प्रतिषेधति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः तं प्रश्नविषयमति-
क्रान्ते गार्गीः प्रश्न आनुमानिकवात् स प्रश्नो रीसामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते ता अतिप्रश्न्याः
एतास्तु न अतिप्रश्न्याः अनतिप्रश्न्याः स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्याः ॥ १॥ ६॥ ६॥

एवं गार्गीब्राह्मणे सूत्राद्वीक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीमागमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्या-
मिणं च निर्वक्तुमन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते । यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः
सन्तः ॥ १॥ याज्ञिकांश्च तद्विषयानस्मान् । संदृढानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रे विष्टब्धानि ॥ २॥
तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणम् । यमयति नियमयति दारुयन्त्रमिव भ्रमयति स्वं-स्वमुचितं व्या-
पारं कारयति ॥ ३॥ व्यसंसिषत विस्रस्तान्यभवन् सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवसं-
सनं दृष्टमेवं वायुः सूत्रम् ॥ ६॥ एष (!) ते तव कार्यकरणसंघातस्य सर्वभूतानां चेत्युपल-
क्षणाथमेतत् सर्वेषामात्मा यस्त्वयान्तर्यामी पृष्टः एषोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः ॥ ७॥ चन्द्रश्च
तारकाश्च चन्द्रतारकम् ॥ ९॥ लोका भेदास्थानानि ॥ १०॥ प्राणे प्राणाख्ये वायुसहिते ॥ ११॥
तेजः प्रकाशः शास्त्रीयं ज्ञानम् ॥ १२॥ तमसि ब्राह्मे आवरणात्मके ॥ १३॥ आत्मनि जीवा-
त्मनि ॥ १४॥ कस्मात्पुनः कारणान्महाभागाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्त-
मात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विद्वदित्यत आह अदृष्ट इति ॥ १५॥ ७॥ ६॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रात्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ सम्प्रति अशनायादिविनि-
र्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोऽक्षात्सर्वान्नं ब्रह्म वक्तुमक्षत्राक्षणां प्रवर्तते । विवक्ष्यति वि-
स्पष्टं कथयिष्यति । ज्ञातुं कदाचित् । ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति ॥१॥ उग्रपुत्रः शूरान्वयः
। उद्यमिति उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवतीत्युद्यमवतारितस्याकं धनुश्चापं पुनरधिश्यं
कृत्वा आरोपितस्याकं विधाय । बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखण्डः संधीयते स उच्यते तेन
विनापि शरो भवत्यतो बाणवत्ताविति । विशिनष्टि सपत्न्यातिव्याधिनाविति शत्रोरतिशयेन
पीडोकौ ईदृशौ द्वौ शरौ । उपोत्तिष्ठेक्त्रेः समोपत आत्मानं दर्शयित् ॥२॥ यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव
इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तद्व्याकृतज्ञगदात्मकं सूत्रमाकाशेऽव्याकृतशब्दवाच्ये ना-
रण्याख्येऽन्तर्यामिणि आतं च प्रोतं च उत्पन्नौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवी-
धातुरप्स्वित्रव वर्तत इत्यर्थः ॥३॥ प्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते
न किंचिदपूर्वमर्थान्नमुच्यते ॥४॥ द्वितीयं प्रश्नमाह कस्मिन्वाकाश इति ॥५॥ न चरति
न क्षीयते वाक्षरं शुद्धं ब्रह्म । अविद्यमानमन्नं किं यस्य अन्नतरम् अन्नाद्यमपरिहृत्तम् ।
अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मनैकीकृत्य प्रतिषेधति तदक्षरं कं
चन कंचिदपि विषयं नाशनाति नाशनाति न भुङ्क्ते ॥६॥ प्रशासने आज्ञायाम् । विधृते
हस्तन्यस्तपाषाणप्रद्विज्जितो वर्तते । ददतं दुःखार्जितानोद्दिष्टादीन्प्रयच्छन् पुरुषं मनुष्याः
प्रशंसन्ति । पितरोऽर्यमादयो दर्व्यं दर्वीहिममन्वायन्ताः अनुगताः यो न कस्यचित्प्रकृतिवेन
विकृतिवेन वा वर्तते स दर्वीहिमः दर्वीसाध्यो हेमो दर्व्यः ॥७॥ यस्याज्ञानेन नियता
संसारोपपत्तिर्यद्विज्ञानेन च संसारविक्रदेस्तदस्त्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुवमि-
ति पक्षं निराकरोति यो वाऽइति । कृपणः पणक्रोतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भो-
क्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । स ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्तः ॥१०॥ अग्नेर्दहनप्रकाशकवत्स्वाभा-
विकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृवमित्याह तद्वाऽइति ॥११॥ तदेव ब्रह्मन्मयधुं ब्रह्मानविषयं कु-
रुधुं प्रमाणीकुरुधुम् । मुच्याध्वै मुच्यधुम् । ज्ञातुं कदाचिदपि ॥१२॥ ८॥ ६॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्नरुचिनिवृत्तपणद्वारा साक्षात्त्वदिकमार्थिकं कहेडादि-
ब्राह्मणत्रयेण निर्धारितम् ततोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या व्याकृतविषये
सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियन्त्रवमुक्तम् इदानीं नियन्त्रव्यानां देवताभेदानां
प्राणान्तसंकोचानन्त्यपर्यन्तविकाशद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्त्वापरोऽक्षवेऽग्रिगन्तव्येऽइति
कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकाशोक्तिरन्तरं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते ।
शाकलस्यापत्यं शाकल्यः । यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि उच्यन्ते श्रूयन्ते
तावतो देवान्ह किल एतया वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे । निविन्नाम देवतासंख्याका-
चकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तान्येव निवित्संज्ञकानि मन्त्रपदानि
दर्शयति त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शतानि । इयं तेषां मध्यमा संख्या वज्रवचनाउक्त-
मानन्तसंख्याप्युक्तैव वेदितव्या अनन्ता वै विश्वे देवा इति पूर्वमुक्तत्वात् । ओमित्यङ्गीकारे एव-
मेषां षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञातेत्यर्थः ॥१॥ त्रयस्त्रिं-
शत् षट् त्रयो द्वावध्यर्थ एक इति देवतासंकोचविकाशविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येय-
स्वनूपं पृकृति स्मरन्ते नररति ॥२॥ त्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिंशतः पूरणी ॥३॥ दश प्राणाः ज्ञाने-

न्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः आत्मा मनः ॥५॥ यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः-पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूषि कर्मफलं चेतीदं सर्वमाददाना गृह्णन्त उपाददत एव यति ॥६॥ इतनयितुर्मधनादाभिमानिनो देवतैवेन्द्रः । पशूनां यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्थानूपवाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥७॥ यस्मादेषु त्रिषु लोकेषु अग्राद्याः सर्वे देवा अन्नर्भवन्ति तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । योऽयं ब्राह्मो वायुः पवते वाति ॥१॥ यस्मादस्मिन्वायौ सति इदं सर्वं चराचरमधि आर्ध्नात् अधिकामूर्ध्नि प्रापत् । कतम एको देव इति स ब्रह्मेति स इति प्राणः परामृश्यते अष्टाध्याय्यां (११.६.३.१०.) तथा दर्शनात् स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वात्सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भ्रणश्च कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते तस्मात्तं प्राणं त्यदिति परोऽन्नाभिधायकोन शब्देनाचक्षते तद्ब्रह्म कथयति प्राणविद इति शेषः साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥१०॥ तदेवं संकोचविस्तराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरुपस्था भेदो ध्यानार्थमुपदिश्यते । आयतनमाश्रयः शरीरम् । लोकयति अनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् चक्षुषा लोकयति पश्यतीति सौऽयं चक्षुर्लोकः । मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादि कार्यं करोति यः सौऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शना मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानो कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः । सर्वस्यात्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं परायणं मातृजेन वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन वीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च परमयनं विद्यात् । पार्थिवेऽंशे शरीरे भवः शरीरे मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः स एष देवो यस्त्वा पृष्ठः । तस्य शरीरस्य देवस्य का देवता किमुत्पत्तिकारणम् अस्मिन्प्रकरणे यो यस्मान्निष्पद्यते स तस्य देवतेति देवताशब्देन सर्वत्रोत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्माद्भ्रान्नसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रीणां लोहिताच्च वङ्मांसरुधिररूपं वीजस्यास्थिमज्जशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवतीति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ॥११॥ रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः । तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाचेति चक्षुषा ह्यध्यात्मन आदित्यस्याधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥ आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं ब्राह्मो वायुः । प्राणाध्यात्मनो वायोऽधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥१३॥ स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः । कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्टं कार्यम् कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । मनसो ह्यध्यात्मनश्चन्द्रस्याधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥१४॥ तेजसायतनस्य हि देवस्य अग्नौ विशषावस्थानम् । वाचो ह्यध्यात्मिक्या अग्नेरधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥१५॥ तम इति शर्वरायन्धकारः । अध्यात्मं क्वायामयोऽज्ञानमयः पुरुषः मृत्युरधिदेवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ॥१६॥ वरुणाद्वि वाप्याद्यपां निष्पत्तिः ॥१७॥ रेतसायतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जशुक्राणि पितुर्जातानि प्रगृह्यन्ते । प्रजापतिः पितोच्यते पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१८॥ एवमप्यथा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधात्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते । अङ्गारावक्षयणम् अङ्गारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन्सदंशादौ तत् । तमङ्गारस्थानीयेन मया दक्ष-

मानमात्मानं न बुध्यसऽइत्यभिप्रायः ॥१९॥ अत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतास्वामङ्गारा-
वक्ष्यणं कृतवन्न इति । किं ब्रह्म विद्वान्ज्ञानस्सन् एवं ब्राह्मणानधिक्षिपसि । मम दिवि-
षयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह दिश इति ॥२०॥ स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विभक्तं
दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्द्वारेण सर्वज्ञगदात्मवेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो
व्यवस्थित आह आदित्यदेवत इति । हृदयमिति बुद्धिमनसोऽएकोकृत्य निर्देशो न तु मां-
सखण्डविषयः ॥२१॥ अद्या नाम भक्तिसहितास्तिक्यबुद्धिर्दित्सुवलक्षणा ॥२२॥ अपां हि व-
रुणाः कार्यम् अद्या वाऽआपः अद्यातो वरुणमसृजतेति श्रुत्यत्तरात् । आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिताः
रेतसो ह्यापः सृष्टा इति श्रुत्यत्तरात् । हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिना
हि हृदयाद्वितोऽधिस्कन्दति । प्रतिहृपमनुहृपं पुत्रं ज्ञातम् सृष्टो विनिःसृतः ॥२३॥ सोमदे-
वत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकोकृत्य निर्देशः । दीक्षितो हि यज्ञमानः सोमं क्रोणाति
क्रीतेन सोमेनेष्टा ज्ञानवान्सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते ॥२४॥ मेराः स-
मन्ततो वसतामव्यभिचाराद्गृही दिग्भ्रष्टित्युच्यते ॥२५॥ अहन्निकेति अहनि लीयतऽइति व्यु-
त्पत्तेः नूनं वं प्रेतोभूतोऽसीति लब्धयते यतो यत्किञ्चित्प्रेतवद्वापसऽइति प्रेतनाम्ना शाकल्यं
सम्बोधयन्नाह यत्र यस्मिन्काले एतद्धृदयमयस्य शरीरस्यात्मभूतमस्मदस्मत्त एतस्माच्छरीरा-
दन्यत्र क्वचिदेशात्तरे वर्ततऽइति यदि मन्यासै मन्यसे यत्र यदा एतद्धृदयमस्मदस्मत्तो
ऽस्माच्छरीरादन्यत्र देशात्तरे स्याद्वेत्तदा श्वानो वा एनच्छरीरमधुर्भक्षयेयुः वयांसि वा पक्षिणो
गृध्रादय एनच्छरीरं विमघ्नोरन्विलोडयेयुर्विकर्षेन्निति तस्मान्मयि शरीरं एव हृदयं प्रतिष्ठितं
तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकाद्बुद्धये प्रतिष्ठितमित्यर्थादुक्तमित्यर्थः ॥२६॥ एवं कार्यकर-
णयोर्हृदयशरीरयोरेक्योन्यप्रतिष्ठेक्तातस्तेऽग्रपि कुत्र प्रतिष्ठितेऽइति पृकृति कस्मिन्नु वं च
शरीरमात्मा च हृदयं चेत्येतौ युवां प्रतिष्ठितौ स्थः । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे प्रति-
ष्ठितौ सापि प्राणवृत्तिरूपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते तर्हि प्रागेव गच्छेत् स चापानो व्याने म-
ध्यस्थवृत्तिरूपे अन्यथाभयोर्धूर्ध्वाधोगमनमेव भवेत् स च व्यान उदाने नाभिस्थवृत्तिरूपे
कोलकस्थानीये तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः तर्हि नानागतयो भवेयुः स चोदानः
समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये समानप्रतिष्ठा ल्येताः सर्वा वृत्तयः ॥२७॥ सोऽपि समानोऽन्तर्या-
मिणि सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणीत्यर्थाद्दर्शितमेवेति मवा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह
स एष इति यः सूत्राश्रयात्तर्यामिवकल्पनाधिष्ठानभूतः स परमात्मा एष प्रत्यगात्मैव मूर्ता-
मूर्तब्राह्मणे (५.३.११.) नेति नेतोत्येव संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा
निर्दिष्टमेव स्पष्टयति अगृह्य इत्यादिना । असङ्गोऽमूर्तः तथासितोऽब्रह्मः मूर्तान्तरेण सम्ब्रह्म-
मानः सङ्ग्यते (!) अयं च तद्विपरीतो न सङ्ग्यते (!) तथाब्रह्मवान्न व्यथते । अथ पुनः पू-
र्वामेवाख्यायिकामनुसृत्यायं प्रेतोभूतोऽब्रह्मवित्सन्नेव मां ब्रह्म पृकृतोति सापराधवं सम्पाद-
यितुं याज्ञवल्क्यः पृकृति एतानोति तान् शरीरप्रभृतीन्ष्टौ पुरुषान् स यः कश्चिद्ब्रह्मज्ञः
अयतनलोकपुरुषेत्येतत्त्रिकभेदेन व्युत्पद्य विक्षिप्य लोकान्स्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचोदिगादि-
द्वारेण हृदयात्मानि प्रत्युल्लोपसंहृत्य पञ्चाद्बुद्धयाद्यात्मवलक्षणमपि समानात्तमुपाधिधर्ममत्य-
क्रामोदतिक्रातृत्वान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः तं ब्रह्मज्ञलक्षणमौपनिषदमुपनिषत्स्वेव वि-
ज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं पुरुषमशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य वा वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं

पृक्कामि । ब्रह्मविद्धिरोधे (? द्विषेद्दे Cod.) परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुमष्टाध्याय्यां (११.६.३.११.) निर्वृत्ताध्यायिकार्थमिह सूचयति तस्य हेति न केवलमसौ मृत एव किं च तस्य शाकल्यस्य अग्निहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखण्डेन बद्धा गृहान्प्रति नीयमानान्यस्थो-
न्यपि परिमोषिणस्तस्करा अन्यजनमेतैर्नीयत इति मन्यमानाः सत्तोऽपहतवन्तः ॥२८॥ यस्य ब्रह्मणो नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो मूलं च वक्तव्यम् ॥२९॥ जगत्कारणं प्रष्टुं तावत्पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह । यथा लोके वृक्षस्तस्य विशेषणीं वृक्षस्पतिरिति तच्च वृक्षस्य महत्त्वमाहेत्यपुनरुक्ता । अ-
मृषा न मिथ्या सत्यमेवैतत् । उत्पाटिका सर्वापेक्षया बहिर्भूता नीरसा वक् ॥३०॥ उत्पटो वृक्षनिर्वासः । आतुन्नाडिंसितात् ॥३१॥ शकराणि शकलानि । किनाटं नाम वृक्षस्य शक-
लेभ्योऽभ्यन्तरं ~~वल्कलरूपमुच्यते~~ वल्कलरूपमुच्यते । स्त्राव अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः । तदुभयं किनाटं स्त्राव च स्थिरं दृढम् । मज्जाया उपमा मज्जोपमा । मज्जाशब्देनोभयत्रास्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥३२॥ अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथमपुःसरं जगत्कारणं पृच्छति । मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृक्कामि ॥३३॥ तत्र शङ्खामुद्राव्य निराचष्टे रेतस इति । यस्मा-
ज्जीवतः पुरुषान्नद्वेतः प्रजायते न मृतात् अतो न रेतः कारणम् । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते ज्ञातवादेव । धाना वीजं वटकाणिकादि तस्याः सकाशाद्गोहतीति धानारुहः उशब्दोऽप्यर्थः न केवलं काण्डरुह एव किंतु वीजरुहोऽपि वृक्षो भवति । प्रेत्य मृत्वा अन्यतः सम्भवः काण्डात् धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेत् । समूलं सह मूलेन धानया वा उद्धृ-
हेत् रुहकेयुरुत्पाठयेयुः । तत्र विज्ञप्तुर्ब्राह्मणा यतो मृतः पुनः प्ररोहति ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातमतो ब्रह्मिष्ठवाद्याश्च वल्क्येन गृवो हृता ब्राह्मणाश्च जिताः समाम्नाध्यायिका । यज्ज-
गतो मूलं येन च शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याश्च वल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्ठवान् तत्त्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह विज्ञानमिति विज्ञप्तिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपम् तच्चानन्दं न वि-
षयविज्ञानवद्दुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । गतेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः । एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति तिष्ठमानः तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वित् ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ब्रह्मविदश्च परायणम् ॥३४॥ १॥ ६॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठात्रोष वा-
य्वादिदेवतासु (? वाचा C.) ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्म-
णद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य वाध्यायिका आचार्यविता अज्ञादिसम्पन्नेन विद्या लब्धव्येत्या-
चारप्रदर्शनार्था बोधव्या । आसां चक्रे आसनं कृतवान् दर्शनकामेभ्य आस्थायिकां दत्तवान् । अचारीरागतोऽसि । अणवन्तान् सूक्ष्मात्तान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्प्रश्नान्मन्त्रः श्रुवा तदुत्तरं वक्तुम् । सम्राट् सार्वभौम सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् यद्वा हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य रा-
जेति सूचितम् ॥१॥ शुल्बस्यापत्यं शैलबायनः । प्राणो वायुर्देवता ब्रह्म । यस्य पुत्रस्य सम्यग्गनुशास्त्री माता विद्यते स मातृमान् । आयतनं नाम शरीरम् प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयस्तम् । एकपादेकः पादो यस्य ब्रह्मणः तदिदं त्रिभिः पादैः शूराभ्युदय-
मानमपि फल्लाय न भवति ॥२॥ एवमुक्तो मुनिराह प्राण एवेति प्राण एव घ्राणेन्द्रियमेव

प्राणदेवस्य ब्रह्मण आयतनं शरीरम् आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एतत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितोयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैः पूर्णविन फलदवात्प्रियमिति क्वा एनूद्ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वहृपात्प्रियमितोयमुपनिषत्प्रतिष्ठायतनत्रिन्नाभिन्ना वेति जिज्ञासया पृकृति हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति हे सम्राट् प्राण एव प्राणदेवब्रह्मैव प्रियता न ततो व्यतिरेक्ता प्रियतेति कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते प्राणाभिरक्षणाधीय हि पुमानयाज्यं पतितादिमपि याजयति तथाप्रतिगृह्यस्योग्रादेः प्रतिगृह्णाति अपि च धनार्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दिशमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि वधशङ्का शस्त्रादिहनननिमित्ता शङ्का भवति तदेतत्सर्वं प्राणस्यैव कामाय तस्मात्प्राणो वै परमं ब्रह्म । अभिज्ञानं बलिदानादिभिः संयोजयति ॥३॥ हस्त्युपमं हस्ति तुल्यं ऋषभो यस्मिन्गोसहस्रे तदेवंभूतं सहस्रम् । अननुशिष्य शिष्यामकृवा शिष्यं कृतार्थमकृवा शिष्याद्धनं न हरेत् ॥४॥ शिलिनस्यापत्यं शैलिनः । वागभिमानिनो देवताग्निः । अवदतो मूकस्य ॥५॥ अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते । ऋग्वेदादीनि व्याख्यानात्तानि मैत्रेयोब्राह्मणे (५. ४. १०.) उक्तार्थानि ॥६॥ वृष्णास्यापत्यं वाष्पाः । चक्षुरिति तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः ॥७॥ सत्यमित्यादित्यब्रह्मणं उपनिषत् । यस्वन्यो ब्रूयादहमश्रीमिति तदभूतमपि क्वचित्स्याद्व्यभिचारात् यत्तु चक्षुषा दृष्टं तद्व्यभिचारात्सत्यमेव भवति ॥८॥ ओत्रं तदभिमानिनो दिग्देवता ॥९॥ दिग्भागो हि पार्थिवधिष्ठानावकिन्नः ओत्रमित्युच्यतेऽतस्तयोरेकवमित्युपपन्नम् तस्मादिगानन्त्यमेव ओत्रस्यानन्त्यम् ॥१०॥ जवालाय्य अपत्यं जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति तदधिष्ठात्री चन्द्रदेवता ॥११॥ मनसा स्त्रियमभिह्रियति अभिलषति तस्यां स्त्रियां प्रतिरूपः पितृभावनानुरूपः पुत्रो ज्ञायते स पुत्र आनन्द आनन्दहेतुवात् ॥१२॥ हृदयाभिमानिनो देवता प्रजापतिरुच्यते ॥१३॥ यतो हृदयेन सर्वाणि भूतानि नामरूपकर्मोत्पत्तयः प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्धृदयं परमं ब्रह्म ॥१४॥ १० ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानि चिदुपपन्नानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि इदानीं तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो ज्ञाग्रादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते । कूर्चीदासनविशेषादुत्थायोप समोपमवसर्पन् तत्पादयोः पतन् । मुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च तत्र ज्ञानसाधनं श्लोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयति । एताभिः प्रियमित्येनउपासीतेत्याद्युक्ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मा संयुक्तात्मा अत्यन्तं संस्कृतात्तःकरणोऽसि वृन्दारकः पूज्यः आढ्यश्चेच्छरो न दरिद्रः । धनादिसम्पन्नोऽपि सन्नधीतवेदः अधीतो वेदो येन । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स उक्तोपनिषत्कः । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितं तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृकृतीतो विमुच्यमान इति ॥१॥ इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानराभिन्नं ज्ञाग्रदभिमानिनं विश्वं दर्शयति स हेति । इन्द्रे दीप्यते ज्ञागरिति स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणादितीन्धो नाम वै प्रसिद्ध एष आदित्यान्तर्गतः पुरुषः चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । अधिदेवतं पुरुषमुक्ताध्यात्मं तमाह योऽयमिति । परोऽक्षेणैव इन्द्र इत्याचक्षते इवशब्दोऽवधारणार्थः परोऽक्षेणैव कथयति । प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषतीति प्रत्यक्षदिषः ॥२॥ एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति । अस्त्ये-

वेक्तव्येन्द्रस्य भोक्तृवैश्वानरस्य एषा विराट् पत्नी भोग्यवात् तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्देन वाच्यमित्यर्थोऽुक्तमेव । अत एवास्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थानमाह तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामात्रयोरेष संस्तावः सम्भूय यत्रान्योऽन्यं संस्तवं कुर्वति स एष संस्तावः य एष प्रसिद्धोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मीसपिण्डस्यान्तर्मध्ये आकाशः सुषिः । अन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । प्रथमं तावज्जगधमन्नं द्वेधा परिणमते तत्र यत्स्थूलं तदधो गच्छति यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः स पाञ्चभौतिकं शरीरमुप्रचिनोति यः पुनरग्निष्ठो रसः स एष लोहितपिण्ड इत्युच्यते लोहित एव पिण्डो लोहितपिण्डः । लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं दृष्टं तथानयोरेषि प्रावरणेन भवितव्यम् जालकमिवानेकनाडीक्षिद्रवज्जलवाज्जालकवत्प्रतिभासमानम् । इदानीं तयोः स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गमाह एषा सती शोभना सृतिर्मार्गः संचरणी संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति संचरणी ॥३॥ इदानीं विश्वतैजसयोरन्नविवेको भोक्तृश्च सूक्ष्मतेत्येतत्प्रदर्शनार्थमिन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टान्तमाह । एवं सूक्ष्मा अस्य पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य एताः स्वप्नाज्जाग्रमृगमनादिव्यवहारहेतुभूता नाड्यः सिराः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सतीति शेषः हृदयाच्च विप्रवृत्तास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवयुगपत्स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिताः । उक्तनाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमवकथनप्रयोजनमाह एताभिरेव एत देहमास्रवत् गच्छरीरं व्याप्नुवत्पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमन्नं कर्तुं आस्रवति करणान्तःकरणक्षेत्रज्ञान्देवतानूपान्व्याप्नोति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुञ्जानः सन्नयं लिङ्गात्मा करणदेवता (? ताः Cod.) करणान्यतःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रीणयति राजस्थानीयेन चिदात्मनानधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् तस्मादेष तैजसः प्रविविक्ताहारतरः शरीरात्स्थूलशरीरोपाधिवैश्वानरादात्मनः सकाशात् तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्थूलापेक्षया पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव लिङ्गस्थितिकरं वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् ॥४॥ विश्वतैजसयोरेव (वं?) श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टवान्तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिकेदहेतुभूता ये अध्यात्मं प्राणास्तेषां लयानन्तरसंवृत्तावस्थापन्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति तस्येति स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राण एव भवति तस्य वै एतस्य पुरुषस्य विडुषः क्रमेण वैश्वानरांतैजसं प्राप्तस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये प्राञ्चः प्राणा नासाद्वारा अग्रतः संचरन्तस्ते प्राची दिगेव संवृत्ताः अध्यात्मादिपरिक्लिन्नाः प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः विडुषस्तुरीयपदं प्राप्तस्य परिकेदहेतुनाशात्तस्मिन्नेकीभूताः सन्तस्तत्तद्दिङ्मात्रं संवृत्ताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणा इत्यादि व्याख्येयम् । तथा चोपाधिभूतानां प्राणानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिरुपहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्मनि दर्शितवतीति भावः ॥५॥ एवं सर्वोपसंहारं कृत्वावस्थितस्य पुरुषस्य विडुषः किं स्वप्नूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षिवेन तद्विलक्षणं निःप्रपञ्चं स्वप्नूपमिति दर्शयति स एष नेत्यादिना । इदानीं यत्प्रत्यगात्मस्वप्नपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टस्तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभववृत्तस्य फलमाह अभयं वाङ्मयं अभयं जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावम् । गङ्गाद्वक्तु । इमे विदेहास्तव यथेष्टं भोगाय सन्तु अयं चाहं तव दासभावे

स्थितोऽस्मि यथेष्टं मां राश्यं च प्रपद्यस्व । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्यैवात्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् तदुक्तम् अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च दित्सतीति ॥ ६ ॥ ११ ॥ ६ ॥

मधुकाण्डे तावद्बुद्ध्यानुप्रविष्ट ईश्वरोऽविद्यायाकृतस्त्वमापन्न इति तं न पश्यत्यकृतस्त्वो हि स इत्यादिनोक्तम् (४. २. १६.) पुनस्तत्त्वैवाविद्यानिरासेन स्वतृपावस्थानं च आगमप्राधान्येने निर्धारितम् एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोऽक्षादित्यादिलक्षणो जल्प-
न्यायमवलम्ब्याखण्डप्रत्यक्तेन निरूपितस्तस्यैव वादन्यायेन स्वतृपनिर्णयाय वागादिदेव-
तासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा इन्धो ह वाऽइत्यादिना जगत्साक्षवस्थाविश्वादिप्रदर्शनेन तुरीयं नेति
नेत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्वमुपदिष्टम् इदानीं पूर्वोक्ता जगत्साक्षवस्था अनुसृत्य महता तर्क-
णानेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयम्प्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं
पूर्वोक्तमेवात्मानमधिगमयितुं ज्योतिर्ब्रह्मणमग्रभ्यते । स गहन्याश्चवल्क्यो राज्ञेऽहं किंचिदपि
न वदिष्ये इति मेने विचारयामासं यदा सम् एनेनेति केदः एनेन राज्ञा अहं संवदिष्ये ।
अग्निहोत्रे निमित्ते (११. ६. २. १-१०.) । कामप्रश्नमिकाप्रश्नम् ॥ १ ॥ प्रत्यगात्मचैतन्यस्वतृपं
जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासन्मगनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव
ज्योतिषानुगृहीतो निर्वर्त्यति किं वा स्वव्यतिरिक्तेनेति संदिहानः पृकृति हे याश्चवल्क्यायं
पुरुषः कार्यकरणसंघाततृपः शिरःपाण्यादिमान्पिण्डः किंज्योतिः किं ज्योतिरस्य विद्यते येन
ज्योतिषानुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोति । तत्किं देहादि तदतिरिक्तं वेति प्रष्टुमभिप्रा-
यज्ञो मुनिरयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृकृतीति तथाविधमेवेतरसर्वज्योतीरहितस्वप्ना-
द्यवस्थायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरति तावद्दृष्टान्तभूतान्यादित्यादीनि वागन्तानि
ज्योतींषुपन्यस्यतीति दर्शयति आदित्यज्योतिरित्यादिना आदित्येनैव चक्षुषोऽनुग्राहकेण दे-
हकरणाद्यतिरिक्तेनैवायं प्राकृतः पुरुषः पत्ययते पर्येति गच्छति गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र कर्म
कुरुते पश्चादिपर्येति भूयो निवर्तते । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणम् ॥ २ ॥
यद्यप्येकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसम्भवस्तथापि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं द्रष्टव्यतीति मवा
प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति ॥ ३ ॥ वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः
परिगृह्यते नेन्द्रियम् ॥ ४ ॥ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशान्तरगमनादेरुत्थानस्य च
ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषेत्यनुमानतो ज्योतिर्मित्रे सिद्धे
उपन्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योज्यानुपलब्धिबाधितत्वात्केन ज्योतिषा तदासौ व्यवहारं करो-
ति । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकमपराधीन्प्रकाशं ज्योतिरभिधीयते ॥ ५ ॥ को
ऽसावात्मा किंस्वतृप इति प्रश्नार्थः बुद्ध्यावभासकः स्वयमनवभासमान आत्मेति प्रतिवच-
नमाह । पुरुषो नित्यपूर्ण इत्यर्थः प्राणेष्वति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्य-
तिरेकप्रदर्शनार्था यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तं एव भवति । हृक्ब्दे मांसपिण्डवि-
षयः तात्स्थ्यादत्र हृक्ब्देन लक्षणाया बुद्धिरुच्यते हृदि बुद्ध्यावत्तत्त्वमानं ज्योतिरात्मा । पूर्णो
बुद्धिदर्पणाभिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः
। एवमात्मनो नित्यज्ञात्वाविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारवमिति दर्शयितुं

सूक्ष्मदेहातिरिक्ततया आत्मनः शुद्धवप्रदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते । स समानः सन् हृक्ब्द-
वाच्याया बुद्धेः प्रकृतवात्संनिहितवाच्च तया समानः सदृशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तप्तायः-
प्रेण्डवत्तादात्म्यमापन्नः सन्तुभौ लोकौ इहलोकपरलोकावनुक्रमेणोपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्य-
जन्नन्यं चोपददत्संचरतिं परिभ्रमति आत्मा संचरतीति भ्रमो न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः
। एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति ध्यायतीवेति यतो ध्यानव्यापारवर्तो बुद्धिं तत्स्थेन चि-
त्स्वभावज्योतीवृपेणावभासयंस्तत्सदृश आत्मा ध्यायतीव ध्यानं करोतीव तथा लेलायतीव
चलतीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आ-
त्मापि चलतीव न तु ज्योतीवृपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चलनं वेत्यर्थः । सधौः बुद्धौ-
क्यमापन्नः स्वप्नो भूवा स्वप्नाकारपरिणतधोवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारे भूवा इमं लोकं
जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं कार्यकरणसंघातमतिक्रामति अतीत्य क्रामति
नदभिमानं त्यजति ॥७॥ यथैकस्मिन्देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्यतिरेकस्तथै-
हलोकपरलोकयोः संचरेकत्यापि तस्य तद्व्यतिरेक इच्यत इति दर्शयति स वा इति ।
पाप्मभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैः संयुज्यते । विजहाति परित्यजति तत्राभिमानत्यागमात्रेणैव
तैर्वियुज्यते । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकं वज्जेरिवौषण्यस्वभावः स्वाभाविको
सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥८॥ एवमुत्क्रामन्म्रियमाणः शरीरमभिसम्पद्यमान इत्याग-
मवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धं परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्त्यतो
नास्ति परलोक इत्याशङ्क्यास्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय तस्मिन्संध्ये
स्थान इत्याभ्य स यत्रायं प्रस्वपितोत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तिष्यते प्रथमं तदुपोद्घा-
तत्वेन स्थानभेदं दर्शयति तस्य वा इति । संधौ भवं संध्यम् । एतदुक्तं भवति आद्ये वयं-
सि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तदासनावासितः सन्पश्यति तदानीं बा-
लस्यैहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् मध्यमे तु वयसोन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यादिह जन्मन्य-
नुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति अन्ते (त्ये ?) वयसि पुनः परलोकं गियासुर्विद्याक-
र्मादिसम्भूतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति तस्मादन्ते वयस्यादौ चेहजन्मन्यस-
म्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणयति ॥९॥ ननु स्वप्नस्थानं गत आत्मा
किमाश्रितः सन्केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह अथेति । आक्रम आश्रयोऽवष्ट-
म्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमः । पूर्वमादित्यादिज्योति-
रभावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनादयं पुमानात्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् इदानीमा-
दित्यादिज्योतिर्भिरसंस्पृष्टः चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्य-
ते तथा प्रदर्शनायाह स यत्रेति संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना
प्रतिपद्यत इत्याकाङ्क्षायामाह अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य सर्वावतः
सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यन्त इति सर्ववान्
दैर्घ्यं ह्यन्तसम् तस्य मात्रदेहेतव्यवयवमपक्वम् गुहीवा जाग्रददृष्टवासनावासितः सन्नित्य-
र्थः । अत्रैतस्यां स्वापावस्थायाम् आदित्यादेस्तदानीमभावादिन्द्रियाणां चोपसंस्तुतवान्मनसश्च
विषयाकारेणैवोपक्षयात्परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥१०॥ ननु स्वप्नेऽपि सर्वस्यादि-
त्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषान्स्वयंज्योतिरिति सिद्धिरित्याशङ्क्यां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मि-

तत्त्वात्तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभावं तावदाह न तत्रेति । रथैर्युज्यन्त इति रथयोगा अश्वादयः । मुदः पुत्रादिसम्बन्धनिमित्ता हर्षाः । वेशानाः बुद्धस-
 रांसि स्रवत्यो नद्यः पुष्करिण्यस्तडागाः । हि स यस्मात् आत्मा कर्ता तस्मात्सृजतीति ये-
 जना न ह्यत्र कर्तृत्वं वास्तवमात्मनोऽभिप्रेतं किंतु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेव ॥११॥
 उक्तोऽर्थे मन्त्राणामपि संमतिरस्त्योत्याह तदप्येत इति । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षिवप्रकाशकं
 मन्त्रार्थं पठति स आत्मा स्वप्नेन स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण शरीरमिति स्वार्थे वृद्धिः
 शरीरमभिप्रहृत्य निश्चेष्टमापाद्यालुप्तदृक्शक्तिस्वाभाव्यात्स्वयमसुप्तः सन्सुप्तान्वासनाकारणो-
 द्भूतान् (रेणो Cod.) अतःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण
 प्रत्यस्तमितानभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्याभितः सर्वात्मना पश्यत्यवभासयति । स्व-
 प्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतीति द्वितीयार्धेन दर्शयति शुक्र शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रावृपं
 गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुकर्माणमरणानन्तरं जाग्रदोगहेतुकर्माणां जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्य-
 यश्चेतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक
 एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हस्ति गच्छति हिंनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥१२॥
 अपरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातवादत्य श्रीभत्सम् कुलायं नोडं शरीरम् । यत्रकामं यत्र-यत्र
 विषयेषूद्भूतवृत्तिः 'कामो भवति तं काममीयते गच्छति प्राप्नोति' ॥१३॥ स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने
 स्वकर्मोद्भासितं वासनामयमुत्कृष्टं निकृष्टं च स्वेनैवात्मना स्वयमीयमानो गम्यमानः प्रा-
 प्नुवन् देवो द्योतनात्मकः । जज्ञदिव वयस्यादिभिः सह हसन्निव ॥१४॥ एवं स्वप्ने नि-
 द्रिते किं पर्यवसितमित्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय
 मन्त्रशेषं पठति अस्यात्मनः आराममाक्रोडनं ग्रामनगरयोषिदन्नाशयानमार्गादिलक्षणां वासना-
 निर्मितमेव पश्यन्ति सर्वे जनाः न तु तमात्मानं तत्र विविक्तद्वयूपवेनाव(भा)सकं कोऽपि
 पश्यति तस्मादसत्मा स्वप्नेऽदृश्य एव सन्नवभासत इति सिद्धमात्मनः स्वयंज्योतिर्द्वमित्यर्थः
 । किं च स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्त्योत्याह तं नेति तमात्मानं
 सुप्तमायतं भृशं न बोधयेदित्याहुः चिकित्सका जनाः जाग्रदेहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोध-
 नाडोः (धन्ना Cod.) परित्यज्यात्मा स्वप्ननाडोः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते अत एव
 नाडोव्यत्यासगमनशङ्कयैव सुप्तं न बोधयेद्भृशम् । सहसा प्रबोधितः कदाचिद्व्यत्यासे-
 नेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति ततश्चान्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ अस्मै देहाय दुःखेन भिषक्कर्म भ-
 वति ॥१५॥ इदानीमन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिर्द्विविधातकं दुष्टमित्यस्मान्बोधयितुं स्वमतप-
 रिशुद्धये च तदुपन्यस्यति जागरितदेश एवास्य स्वप्नस्य विषयो न तु संध्यमिदं स्थानान्त-
 रमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् । यदि जागरितदेश एवायं स्वप्नो जातस्तदा जागरित
 इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तः स्वयंज्योतिः सिध्येदिति
 स्वयंज्योतिर्द्वं बाधितं स्यात् अयं च पूर्वः पक्षोऽर्थक्रमपरिग्रहेण स यत्रायं प्रस्वपितोत्यतः
 प्रागेवावगतव्यः संध्यस्थानस्य तृतीयवाक्षेपत्वेन तत्रोचितत्वात् नैतत्सारम् स यत्रेत्यादिना
 युक्तिः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषावनिवृत्तपणं कृतमित्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह अत्रायमिति ।
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहं कृतिविलक्षणः स्वयंज्योतिरात्मेति निर्णय मुनिरुपरतः राजा तु का-
 मकर्मादिसकलसंसारहर्षादीनां स्वप्नोद्भूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्धारितत्वात्तान्नेश-

याय मुनिमपृच्छत् । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यग्ज्ञानम् यतः स्वयं ज्योतिः रूपं
 मोक्षाद्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणाद्धर्ममङ्गनिर्णयादनन्तरं विमोक्षायैव मोक्षसाधनभूताद्वितीय-
 ब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मा-
 मुपदिशेत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिर्मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः
 कर्मलक्षणो मृत्युरात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत्स्वप्नस्थानाज्जागरितदे-
 शागमनमाह य एषः स्वप्ने दर्शितः स्वयं ज्योतिः स प्रकृत आत्मा स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने पुनः
 स्वप्नाद्धर्मं प्रति पूर्वस्माद्गमनात्प्रातिलोभ्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोगि-
 नाग्निरित्यर्थात् पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रत्यागच्छति बुद्धात्तायैव जागरणायैव जागरणानु-
 भवायेत्यर्थः । ननु स्वप्न आत्मा इत्यादिकं करोति चेत्तत्फलेनापि सम्बध्यते यथा जागरिते
 कर्म कुर्वन्तत्फलेन सम्बध्यत इत्याशङ्कं वारयति स यदिति । अनन्वागतोऽननुबद्धः ।
 ननु स्वप्ने इन्द्रियदोषत्वात् स्त्रियं दृष्ट्वा क्षीयति रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः
 स्वप्ने कर्मसम्बन्धाभावेनोपपद्यत इति चेत् नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किंतु सत्या-
 देवेन्द्रियलक्षणादाधारादेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रतिपन्नवनिमित्तं च अन्यथा पर-
 नारोसंगमननिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्कन्ननिमित्तमात्रम् तस्मान्न स्वप्नकृतेन
 कर्मणा तत्फलेन चात्मा सम्बध्यते । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
 ब्रूहि ॥ १७ ॥ एवं स्वप्नज्योतिरात्मावस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मे-
 र्स्वप्नेऽवशीकृतोऽसङ्गवादिति प्रतिपादितम् तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियत इत्यत्र
 दृष्टान्त उच्यते यदा स्वप्नान्तबुद्धात्मात्मकावस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारान्ननुस्यूतस्यात्मनस्त-
 द्दिलक्षणं तद्गतकर्मात्मकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यदर्शितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह । कूले
 तीरे तटौ ॥ अतोऽस्यात्मनः संसारिवमाविद्यकमेव न स्वतः तस्यां निवृत्तार्यां तु स्वतः-
 सिद्धैव तस्य मुक्तिरिति स वाऽग्रयं पुरुषो जायमान इत्यारभ्य (कं १८) मत्स्यवाक्यान्तस्य ग्र-
 न्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥ एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणा-
 दिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपं दर्शितम् तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये
 एकैकान्वयिरेव प्रदर्शनात् पुञ्जीकृत्य तथाविधमात्मस्वरूपं दर्शितम् अतः सुषप्तौ
 तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रतिपन्नं शक्यमिति तद्वाऽग्रस्यैतदात्मकाममित्यादिना
 (कं १९) तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्तत इति श्रीमतां
 शङ्कराचार्याणामवतारिकावार्त्तिककृत् अवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः
 संसारविलक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादि-
 दृष्टान्तमाह । श्येनो महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः सुपर्णस्तु वेगवन्तरोऽल्पविग्रहः । पक्षौ
 संहृत्य संगमय्य सम्प्रसार्य सन्नययैव (!) नोडयैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यः सम्यक्
 लीयतेऽस्मिन्निति सन्नयो (!) नोडः आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन आतः सन् तद्धमनानार्थम्
 जाग्रत्स्वप्नयोर्तोऽवसानं यस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै अन्ताय अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनी-
 डाय धावति ॥ १९ ॥ ननु जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिं गतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं त-
 त्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्त्वादित्याशङ्क्य न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः तथा सति
 चैतन्यवत्तदतिवृत्तेरमोक्षापत्तेः अस्वभावत्वे तु कामकर्मादिवत्तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यत इति

विचारपुरःसरमस्वभाववैकथनद्वाराविद्याकामकर्मादिहीनतया निवृत्तितात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनीक्योत्तरा कण्डिका प्रवर्तते । तिष्ठन्ति अर्थाद्भृदयः इति गम्यते । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशादुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते तासु चैवविधासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मेपाधिभूतं जाग्रदृष्टपदार्थवासनाश्रयं स्फाटिकमणिवत्स्वरूपं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह शुक्लस्येति । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गादुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति वातभूयस्वे सतीतरयोर्गुणत्वाद्नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति पित्तबाहुल्यादितरयोर्गुणसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिङ्गलो भवति वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थो रसो लोहितो भवति एवं विधान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते तदुक्तं सुश्रुते (शारी° अध्या° ७.) अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः सिराः असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः सिरा इत्यादि । तथा च तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात्पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारमभासतः इति भावः । भवन्नेवं यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः कथमेतावता कार्यद्वाराविद्यासिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह अथ यत्रेति । अथ मूलाविद्याकार्यत्वादविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यत्र तस्मिन्स्वप्नकाले एनं स्वप्नदृशं के चन शत्रवोऽन्ये वा तत्स्फाटिके घनोव अन्ये केचिज्जिननीव वशीकुर्वन्तीव दासादिरूपेण कदाचिदेन हस्तो विक्षाययतीव विद्रावयतीव विक्षु गतौ गुपुधूपविक्षिपणिपनिभ्य आय इति (पा° ३.१.२०.) स्वार्थे आयप्रत्ययः तथा गर्तं जीर्णकृपादिकं प्रति पततीव वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नदृष्टेर्विषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययो विद्याख्या जायते सर्वत्रिवशब्दप्रयोगादित्यर्थः निष्कृष्टधर्मोद्भासितान्नःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखस्मक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यावर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह यदेवेति यदेव जागरिते भयं भयहेतुं हस्त्यादिकं पश्यति तदेव भयकारणमत्रास्मिन्स्वप्ने विद्यया वासनानिमित्तकया मृषैवाद्भूतया आत्मा मन्यते पश्यति अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वाराधर्मसहकारिकानात्मस्वभावाविद्या दर्शिता यतो यदा कदाचिद्विद्यायां तिरोधोयमानायामविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव घनोवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकामनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निवृत्तयति अथाविद्यायामपकृष्यमाणायां विद्यायामुत्कृष्यमाणायां सत्यां यत्र स्वप्नकाले राजेव देव इव स्वात्मानं मन्यते पश्यतीत्यन्वयः एतदपि दर्शनं मृषैव इवशब्दप्रयोगादित्यवगतव्यम् । इदानीं सत्येवात्मनि विद्योत्कर्षवशादविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावतेत्यभिप्रेत्यात्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलमात्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽनुभूयत इत्याह अहमेवेति स सर्वात्मभावोऽस्यात्मनः पूर्वोक्तान्त्योक्तानपेक्ष्य परमः पूर्णो लोको विद्यया सम्पादितः इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव न त्रिविद्यकं पूर्ववदत्रेवशब्दप्रयोगाभावात् अन्यत्सर्वमाविद्यकं तत्रेवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य विषयत्वं दर्शयितुं विशेषणद्वयमाह अथ यत्र सुप्त इत्यादिना ॥२०॥ एवमविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यमुदवादि लक्षण आत्मा दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्डिकामध्येऽहमेवेदं दर्शयित्वाऽपि संगृहीतः

स एवेदानीं (! तमेवे° ?) व्यक्ताविद्याविहीनां सुषुप्त्यवस्थामवलम्ब्य कण्डिकाद्वयेन प्रकटो-
 कुर्वन्नाह तद्वाऽअस्येति अस्य सर्वात्मभावमापन्नस्यात्मनो रूपं स्वरूपम् । आत्मैव कामो
 यस्मिन् रूपे तदात्मकामन् परमानन्दरूपब्रह्मैकवसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य
 काम्यमानस्य पदार्थज्ञातस्याभावात्सुषुप्तावाप्तकामं रूपम् अकामं कामाश्रयवरहितम् । सुषु-
 प्तौ भेदाभावादेव विशेषविज्ञानाभावो न वात्मनः स्वयं ज्योतिष्वाभावात् तस्मात्स्वयं ज्योतीरू-
 पस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकवमेव विशेषविज्ञानाभावो हेतुरिति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह तद्यथेति
 । यो भूतमात्रासंसर्गात्सैन्धवखिल्यवत्प्रविभक्तः सन्जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवदिह कार्यकारणे
 प्रविष्ट इवासीत्सोऽयं शरीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा जलाद्यवगमे चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकवत्कार्य-
 कारणेषु स्वकारणे विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण
 परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना पर्यज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिधत्तोऽत्यन्तमेकीभूतः
 सन् ॥२१॥ एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मवमेव हेतुर्न
 स्वयं ज्योतिष्वाभाव इति दृष्टान्तेनोपपादनात्त्रात्मनः कामाद्विवत्स्वयं ज्योतिष्मत्स्वभाव इति प्रा-
 सङ्गिकं परिसमाप्येदानीं प्रकृतं रूपं स्पष्टीकारात् तद्वाऽअस्येति यस्मादयं सुषुप्तौ परमात्मना
 सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा संवृत्तस्तस्मादस्यात्मनः तदेतत्पूर्वप्रकृतं रूपं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्ष-
 णम् कीदृशं तदित्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विशिनष्टि । कन्दः
 कामोऽतिप्राक्तोऽस्मात्तदतिकन्दः कामवर्जितम् । न विद्यते शोकोऽन्तरे मध्ये यस्य तदशो-
 कान्तर शोकशून्यम् । सुषुप्तौ विज्ञेयकाज्ञानाभावात्कूटस्थमेवात्मरूपमवतिष्ठत इत्यर्थः ।
 एवमाविद्यककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्येदानीं तच्चेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्ब-
 न्धरहितवमप्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याह अत्र पितेत्यादिना । न केवलं शुभकर्मसम्ब-
 न्धातोत आत्मा किं तर्ह्यशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्तत इत्याह तत्र स्तेन
 इत्यादिना । षोडशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत्ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेनः ।
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुलकसः पुलकस एव पैलकसः ।
 ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो जात्या चण्डालः चण्डाल एव चाण्डालः । अमणः परिव्राट् तापसो
 वानप्रस्थः । अनन्वागतमिति रूपविषयो नपुंसकनिर्देशः । हृदयशब्दो बुद्धिवचनः शोक-
 शब्द इह कामवाचो ॥२१॥ कामकर्मादिवत्सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावान्न स्वयं ज्योतिष्मा-
 त्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंस्परिघट्टदृष्टान्तेनैकवापत्तिवशाद्विशेषविज्ञानाभावो न स्व-
 यं ज्योतिष्वाभावादेति समाधिरुक्तः तत्र चार्थाद्विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि
 सूचितम् तदिदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते यदै तन्नेत्यादिना तत् तत्र
 सुषुप्तावात्मा नैव पश्यतीति यज्जानीषे तत्तथा न मंस्थाः यतस्तत्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्व-
 साक्षिवात्पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थज्ञातं न पश्यतीत्यपि सम्भवतीति स्वरूपदर्शनं वि-
 शेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । पश्यन्नेवास्त इत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञायां तावच्चेतुमाह
 न हीति कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूताया दृष्टिः तस्या विनाशो न विद्यते अग्निस्वभाव-
 भूतैरण्यस्येव तस्माज्जाग्रत्स्वरूपवत्सुषुप्तावप्यात्मा स्वयं ज्योतिरेवेत्यर्थः अविनाशित्वमपरिणा-
 मिवम् तस्मादिनाशहेतुभूतपरिणामहीनवात् । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह न विति
 तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं साभासात्तःकरणलक्षणं न वस्ति । तत आत्मस्वरूपपादन्यच्चक्षुरा-

दिलक्षणं न वस्ति यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेन । तथा च स्वतृपचैतन्यस्य सत्त्वगप (सचेपि Cod.) प्रमातृकरणविषयकतवादिशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्यविशेषदृष्टेः पश्यभावः अतो विशेषविज्ञानाभावो नात्मनः प्रकाशाभावकत इति स्वयं ज्योतिर्दृष्टं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं यदै तत्र पश्यतोत्यादिविस्तरेणोक्ततृपस्य प्राप्तेनात्मना सम्पदिक्तस्यात्मनः स्वतृपोपसंहारार्थमाह सलिल इति सलिल-इव सलिलः सलिलवद्भुजः अनेन विज्ञातीयसम्बन्धशून्यवमुक्तम् । सज्ञातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । यस्मात्सज्ञातीयविज्ञातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याभावस्तस्मादकारकस्वभाववा[द]द्रष्टेति पूर्णात्मकं ज्योतिरभिधीयते द्रष्टेति पदकेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षितस्यात्मनो अउवशङ्कावारणार्थं द्रष्टेति विशेषणम् । सज्ञातीयविज्ञातीयभेदरहितवेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणाः स्वगतो भेदः स्यादित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमद्वैत इति विशेषणम् द्विधा इतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तत्र विद्यते यस्मिन्सोऽद्वैत एकरसः । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ठं तस्योक्तमुक्तवान्मुनिः एष ब्रह्मलोक इति एष सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मलोकः लोकानं लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वयं ज्योतीतृपं ब्रह्मैव । एषास्य विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य परमा उत्कृष्टा सम्पद्भिभूतिः । परमो माक्षलक्षणा लोकः स्वयं ज्योतिःस्वभावो लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । परमः स्वतृपानुभवलक्षणा मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतान्युपजीवति उपभुञ्जते तादृशानन्दोनि भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निवृत्तगणितभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्तते तत्र तावत्परमां काष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वतृपमाह । भोगक्षमावयवैराध्यात्मिकैः रादः संसिद्धः । समुज्जो बाह्यैश्चोपभोगसाधनैः स्रक्चन्दनालङ्कारादिभिः सम्पन्नः । आनन्दानन्दिनोभेदादेव विधः पुमानानन्द इति निर्देशः ॥ २२ ॥ पितृणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम् । आद्यपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैस्ते यदा जिता लोका येषामिति जितलोकाः ॥ २३ ॥ ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः ॥ २४ ॥ स्वाभाविकदेवानाम् मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रागेव ये देववं प्राप्ताः ते आज्ञानदेवा उच्यन्ते ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाज्ञानदेवेषुक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिण आज्ञानदेवानन्दात्प्राक्तनानन्देषु ज्ञातवैराग्यस्याज्ञानदेवाद्यानन्देषु सतृप्णास्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि सुमान एवेत्याह यश्चेति अर्थज्ञानात्तमेकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते (पाणि० ५. २. ८४.) । वृजिनं पापं पापरहितः कृत्स्नवेदेक्तकारिवात् । अकामहतः आज्ञानदेवावधिपूर्वानन्देषु वितृष्णः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्ववृत्तिः वैराग्यमुत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्प्रयोगनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदस्तदानन्दलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ उपास्येन्द्रादिनिवसतिभूमौ तदुपासके च । देवानां सृष्ट्यादिभूतानां यष्टव्यानां निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाप्युत्कृष्टानां लोकः स्थानं तस्मिन् ॥ २६ ॥ गन्धर्व-

लोको तदुपासको च । गार्गीब्राह्मणोऽपि (६. ६. १.) देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव श्रोतप्रोक्तभाव उक्तस्तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥ प्रज्ञापतिलोको विराट्शरीरम् तदुपासको च ॥ ३८ ॥ विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य चैक आनन्दः । ब्रह्मलोको हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन् । पूर्वं सलिल इत्युपक्रम्य मात्रामुपजीवन्तीत्यनेन (कं० ३१.) कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः स एव स यो मनुष्याणामित्यारभ्य स एक ब्रह्मलोकऽआनन्द इत्यनेन प्रतिपादितस्तस्येदानीमुपसंहारमाह एष वितृष्णश्चोत्रियप्रत्यक्षो निरतिशयानन्दो ब्रह्मलोक एतदमूर्तमिदं मुख्यं मोक्षस्वरूपम् ॥ ३९ ॥ तत्र तद्यथेत्यारभ्य (कं० ११.) एतदमूर्तमित्यतः (कं० ३१.) वाक्यज्ञातं सुषुप्तिविषयं तथा च सुषुप्तिं प्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमिं प्रापयितव्यः सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्यात्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यवादित्यभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानाज्जागरितस्थानप्राप्तिमाह स वाऽइति । सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानम् । बुद्ध्याः कार्यं जागरणाय ॥ ४० ॥ ननु कुतोऽस्य मुनेभ्यं किं वृत्तवासामर्थ्यादुत्तराज्ञानादेत्याशङ्कायां नैतदुभयमस्य भयकारणं सर्वज्ञत्वात् किंवा राजा मेधाविवर्त्तकामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यतीत्येतद्व्यर्थकारणमित्येतदाह मेधावीति अतोभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उत् आरौत्सीत् आवृणोत्पुनःपुनरवरोधं कृतवान् ॥ ४० ॥ ननु किञ्चोतिरेवायमित्यायुक्ताः प्रश्ना आदित्यस्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत्किमनिर्णीतमुद्दिश्यात उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यम् यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिनोक्तौ तथापि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारद्वयव्यतिरेका या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टान्तार्थेत्येवमन्यत राजा अतो दर्ष्टान्तिकजिज्ञासया अत उर्ध्वमिति प्रश्न उपपद्यते । तत्र स अणिमानमित्यारभ्य इति नु कामयमान इत्येतो (७. २. ८.) ग्रन्थ उभावतावनुसंचरतीत्यादौ (कं० १८.) सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिककथनपरो बोध्यः अथाकामयमान इत्यारभ्य (७. २. ८.) आ शारीरकब्राह्मणसमाप्तेः संसाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथनपर इति सामान्यसंगतिः । इदानीं स्वप्नाज्जागरणप्राप्तिवृत्तौ काष्ठोकात्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह स यत्रेति स प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान्देहे यस्मिन्काले अणिमानमणोर्भावं काश्यं न्येति नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोति । उपतपतीत्युपतपन्नादिरोगः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह आम्नं फलम् उडुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलम् । यस्मिन्फलं रसेन बध्यते तद्वन्धनं वृत्तम् । शरीरं स्थूले भवः शरीर आत्मा लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव वात्मप्रकाशितः । पुनर्वारं वारं प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतं तथा प्रतियोगि योनि-योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशादाववति गच्छति । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुमान्प्रतिपद्यते तथैव पुनःपुनर्देहादेहात्तरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्राणाय प्राणव्यूहयैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहात्तरग्रहणाय ॥ ४१ ॥ इदानीं लोकाष्ठोकात्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह अनः शकटं सुडु भृशं वा समाहितमुलूखलमुसलशूर्पभाण्डादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च सम्पन्नं भाराक्रान्तं सत् उत्सर्जनात्तिष्ठं शब्दं कर्तव्यागाटकेन । एतमेवायं शरीरः शरीरे स्थले भव आत्मा लिङ्गोपाधिकः

स्वप्नबुद्धात्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकानुसंचारी सन्प्राप्तेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वाहोऽधिष्ठितोऽवभास्यमान उत्सर्जतु मरण-
काले मर्मकृत्तनसम्भूतवेदनपीडितमानसो हिक्किकालक्षणां शब्दं कुर्वन्त्याति गच्छति । आ-
त्मज्योतिषावभास्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतोव न तु
परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥४२॥ नन्वस्य मुमूर्षोः कुतो देहान्नरं यदसौ गच्छेत्
तत्कर्तुरभावात् न तावत्तत्स्वकृतं स्यात् देहेन्द्रियवियुक्तस्य तन्निर्माणेऽसामर्थ्यात् न चान्य-
कृतं राक्षो गृहनिर्मातृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यासम्भवादिति शङ्कायां स्वकर्मेपाजिता-
न्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्यार्कर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृतकर्मेपभो-
गार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते इत्येवं समाधास्यमानेऽर्थे दृष्टान्तमाह । उग्रा ज्ञातिविशेषाः यद्वा उग्रे
हिंसे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माणा उग्राः । प्रत्येनसः एनः पापं तद्वानिह एनःशब्देनो-
च्यते तथा च एन-एनः पापिनं-पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः प्रत्येनस उग्रेभ्यो भिन्ना-
धिकाराः । सूताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरज्ञातिविशेषा रथवाहनकोविदाः । ग्रामण्यो
ग्रामनेतारः । आवसथैः प्रासादगोपुरतोऽरणादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते । एवं ह
किल एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्च भूतानि शरीरकर्तृणि कर-
णानुग्रहोत्तृणि चादित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलपभोगसाधनैः शरीरादिभिः
प्रतीक्षन्ते स्वात्मनि देहाद्याकारपरिणते आत्माभिव्यक्तिं काङ्क्षन्ते इदं ब्रह्म भोक्तुं कर्तुं चास्मा-
कमायात्यादरेण वदन्तः संसारिणि जीवेऽसंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्न-
ब्रह्मापनार्थः । एवंविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रांतिवेदनस्तुत्यर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥४३॥ एवमात्म-
नो वर्तमानदेहं हिवा देहान्नरं जिगमिषतस्तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता इदानीं गच्छन्तं संसारिणं
केऽनुगच्छति अनुगच्छतोऽपि किं स्वातन्त्र्येण संसारिकर्मप्रयुक्त्या वानुगच्छतीति जिज्ञासायां
संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छतीति निर्णेतुं तावद्वदृष्टान्तमाह । राज्ञा सह गमनार्थ-
मनाज्ञप्ता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणम् । अनाका-
रिता एव सतस्तत्कर्मप्रेरिताः सह गमनार्थम् । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणा-
पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव गच्छन्ति ॥४४॥ १॥७॥

प्रस्तुते संसारेपवर्णने अयं शरीरे आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना (७.१.४१.) सा-
कल्येन सम्प्रमेक्षणादि सूत्रितम् तदिदानीं कस्मिन्काले कथं वेति जिज्ञासायां सविस्तरं
संसारणं वर्णयितव्यम् । अबल्यमबलभावमिव दौर्बल्यमिव नीत्य नितरांमित्रा प्राप्य संमो-
हमिव संमूढतामिवाविवेकतामिव । आत्मानं करणस्वामिनं प्रति एते प्राणा वागादयः
आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानादायन्ति । स-प्रकृतोऽविद्वानात्मा तेजोमात्राः तेजः-
शब्देन भूतपञ्चकमुच्यते मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति व्युत्पत्तेर्विषयप्रकाशहेतुभूतानि
चक्षुरादिकरणानि मात्राः तेजसो मात्रा ऋग्जामेदोऽरान्नाः तृपादिप्रकाशकानि करणानि ताः
सम्यक् निःशेषमाभिमुख्येनाददान उपसंहरमाणो मृतिकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति
बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवति ॥१॥ एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति
किं स्यादित्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं तृपाद्यदर्शनं स्यादित्याह । यो भोक्तु-
कर्मप्रयुक्तो यावदेहधारणं चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः स एव चक्षुषः

पुरुषः आदित्यांशः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये सति यस्मिन्काले भोक्तृभोगेभ्यः पराङ् विमुखः सन्स्वांशिभूतदेवतान्नपं प्रति आ समन्ताद्भावेन परिवर्तते अथ तदा मुमूर्षुः रूपं न जानाति । स्वस्य हृदये लिङ्गात्मन्येकीभाव एव मुमूर्षोरूपज्ञव्यवहारे हेतुर्न तु चक्षुरभावः । अत्र पाठक्रमो नोत्क्रान्तिक्रमाभिधायकः कस्यचित् श्रोत्राद्युत्क्रमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् अतोऽत्रानियत एव क्रमः ॥२॥ इदानीं करणेषूपसंहृतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो भवति तमाह । हृदयक्षिद्रस्य अग्रं नाडीमुखं प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपित्सिर्जाग्रदासुनादानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतं (७.१.१०.) तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्रादानकृतेन वासनारूपेणात्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्य देहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । उक्तप्रद्योतनेन कर्मजितं लोकं पश्यन्नात्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छति यद्यस्यदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कम वा स्यात्तदासौ चक्षुषः सकाशान्निष्कामति यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदा मूर्धा द्वाराः निष्कामति तथा यथाकर्म यथाज्ञानमन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यः श्रोत्रादिभ्यः सकाशान्निष्कामति । न चात्रानुशब्दः क्रमावद्योतकः किं तु विज्ञानमयादेः प्रधान्यद्योतकः लिङ्गावभासकस्यात्मनो लिङ्गस्य चोत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् । एवं म्रियमाणस्यार्थसिद्धमर्थमाह संज्ञामिति यथोत्क्रमणात्प्राक्स्वकर्मनुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति तथोत्क्रान्त्यनन्तरं संज्ञानमेव विशेषज्ञानोद्भासितमेव (तामव Cod.) गतव्यमनुगच्छति तथा च दुःखहानिमिक्ता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् किं च सर्वशुभकर्मविधायिवेन अशुभकर्मनिषेधिवेन च शास्त्रस्येह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति अतस्तदपि यथाधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति स एष मुमूर्षुरात्मा शो ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः पूर्वप्रज्ञाख्यभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रतः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यान्नैव तु तन्नभ्यते तस्मात्कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकालःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोऽन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवत्सम्भूतसम्भार उत्सर्ज्यातीत्युक्तं (७.१.४२.) तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पाथेयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकं गत्वा यदुद्भूते तत्र शरीराधारम्भकं च किमिति जिज्ञासायामाह तमिति । प्रमाणादप्रमाणाद्वा ज्ञातं सम्यग्ज्ञानसंशयमिथ्याज्ञानसाधारणं संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रमिह विद्याशब्देनोच्यते । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यद्दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाध्यं तत्सर्वमिह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपवाज्जायमानस्य मूलत्वाच्च ॥३॥ एवं सम्भूतविद्यादिसम्भारो देहात्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यतऽइत्यत्रर्थे दृष्टान्तमाह । यथा तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थान्तराणामश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति एवमेवायं पुरुषो यः प्रकृतः संसारो इदं शरीरं पूर्वापात्रं निहत्य स्वप्नप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन

प्रसारितया वासनया अर्थाङ्गीरात्तरं गृहीत्वा आत्मानमुपसंहरति तत्रैवाहमित्यात्मभावं प्रति-
 पद्यते न पूर्वदेहं इत्यर्थः । एतेनैतदपास्तं यददत्ति पौराणिकास्तृणाजलायुकादृष्टान्तादेहान्तरं
 गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति यस्मादेहनिर्गमन्य-
 त्प्रागवस्थायामेवं यथोक्ता हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि
 तत्राभिमानं करोति पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणाजलायुकादृष्टानः श्रुत्या दर्शित-
 स्तस्मात्पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्युक्तमिति ॥४॥ एवं जलूकावद्वासनयैव शरी-
 रात्तरं गृह्यत आत्मनस्तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति तद्यथा राजानमित्यादावुक्तम् (७. १. ४३.)
 तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहोपपन्नं नित्यदेहद्वयमारभते किं वान्यदन्य-
 देव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति संदेहे तत्रद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणात्तरस्य
 मृग्यत्वान्मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्रदेहारम्भसमये तत्रउपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणा-
 भावात्प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चकव्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य
 प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितुं दृष्टान्तमाह । तत् तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदे-
 हारम्भमुपादानमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः । पेशस्कारो सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रां पूर्वा-
 चनामपादायापक्षिद्योपमृश अन्यत्पूर्वस्माद्दचनाविशेषाद्धिन्नं शृपं तनुते निमिनाति (!) । पितृभ्यो
 हितं पित्र्यं पितृलोकोपभोग्यम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्यम् । प्रजापतिर्विराट् । यथाकर्म
 यथाश्रुतमन्येभ्यो भूतेभ्यः प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते । तस्माद्देहारम्भ-
 काण्येव भूतानि शरीरात्तरारम्भकाणि तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥५॥ योऽयमात्मनः
 संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं वैपाधिक एवेति तदुपाधीन्द्रशयितुमात्मनो
 वास्तवं स्वरूपमाह स वाऽइति स प्रकृतः संसारो अयमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रका-
 शापरेण आत्मा कूटस्थसाक्षिचिदातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतोतपरमात्मै-
 वास्य संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नयमात्माविद्याब्रह्मवत्प्रतिपन्नः पुनः
 सम्यग्ज्ञानात्तद्वत्से ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्त एवविधब्रह्मात्मनो बन्ध-
 स्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयः तत्प्रायः बुद्धौक्याध्यासादि तद्वर्त्मस्य
 कर्तृत्वादेरात्मन्यारेपोऽतस्तत्प्रायः अस्मिन्प्रकरणे सर्वोऽपि मयद् प्रायर्थो न तु विकारार्थः ।
 सर्वमयत्वं साधयति तद्यदेति यदा [य]स्मिन्समयेऽयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा इदं-
 मय इत्यर्थः तथा कार्येणानुमीयमानभावनात्मकविषयादिमयोऽदोमयः तदिति पदं सर्वम-
 यत्वसाधनोपसंहारार्थं तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥६॥ पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणका-
 रणत्वमिति यदिदमुक्तं तत्पूर्वपक्षोक्त्येदानीं कामस्यैव संसारा[सा]धारणकारणत्वमिति सिद्धान्त-
 मभिप्रेत्याह अथो इति कामो विषयादित्सा तन्मयः । न चैवं सत्यविद्यायाः संसारहेतुर्वैतु-
 पपत्तिः तस्याः स्वतस्तत्तुवानुपपत्तेरिष्टत्वात् सहकार्यपिच्छायां तु कामस्यैव प्राधान्यात्काम
 एवासाधारणं कारणं संसारस्य उक्तयोः पुण्यापुण्ययोरेपि तदभावेऽनुदयात् । कया प्रणाड्या
 कामस्य संसारणत्वमित्यपेक्षामाह स यथाकाम इति । क्रतुर्नामाध्यवसायो यदन्तरा क्रिया
 प्रवर्तते काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन्विषयेऽभिव्यक्तो भवति स तस्मिन्विषयेऽविह-
 न्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुवमापद्यते । तदीयं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति तस्मात्सर्वमयत्वे का-
 ममयत्वं हेतुः ॥७॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह अस्योद्भूताभिलाषस्य लिङ्गं सप्तदशव-

यवात्मकं मनःप्रधानवान्मनःशब्दवाच्यं यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्गयते तन्मनो लिङ्गमिति तद्विद्मं मनो यत्र यस्मिन्गन्तव्ये फले निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तन्मनः तत् गन्तव्यफलरूपापन्नं सत्कर्मणा फलारम्भकीभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं फलमेति गच्छति । तथा च यदभिलाषाद्यत्कर्म कृतवांस्तत्र मनोऽभिषङ्गवशान्नैव कर्मणा सहास्य तत्फलं प्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । ननु कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह प्राप्येति कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा तस्माद्योकादुक्तभोगादागच्छति अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणार्थम् । इदानीमज्ञानकारणकः काम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति इति एवं नु खलु कामयमानः संसरतीति शेषः । एवमियता प्रबन्धेनावस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुंसः सुषुप्तिं प्राप्तस्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टाः तभूतं यदतिहृन्देवाक्येनोक्तं (७. १. २१.) तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह अथा-
कामयमान इत्यादिना । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायं मोक्ष एव भवतीत्याह न तस्मादिति अत्रैव ब्रह्मस्वरूप एव समवनोयत्ने सम्प्रलीयते स चाकामयमानो जीवन्नेव ब्रह्मैव सन्सुषुप्त्यवस्थायामिवापरिक्लिन्ननिर्विशेषाद्वैतालुप्तचिद्भवेति स्वभाव एव सन्ब्रह्म प्राप्नोति ॥८॥ उक्तोऽर्थे मन्त्रमुदाहरति । प्रमुच्यते समूलतो विशीर्यते । मर्त्या मरणधर्मापि सन्नमृतोऽमरणधर्मा भवति अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन्ब्रह्मभूतो भवति ब्रह्मभावापन्निलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वं तच्च ज्ञानिशरीरे एव कामनिवृत्त्याभिव्यज्यते स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥९॥ ननु विदुषः सर्वात्मविद्यायात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वप्यसौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववदे-
हिवाद्विद्यावैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्यां तन्निराकरणार्थं तावद्दृष्टान्तमाह । अहिः सर्पो यस्यां वचि नितरां लीयते सा सर्पवगाहिनित्वव्ययी सा यथा मृता अहिदेहवियुक्ता सर्पाश्रये प्रतिनिष्ठा सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती वर्तते सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्म-
माहंकृतिको वर्तते एवमिदं शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं शेते विद्याया सम्बन्धहेतेरविद्यायाः समुच्छेदात् । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादयमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वाननस्थिकः अस्थीति मरणधर्मकशरीरगतमज्ज्ञास्थि-
स्त्वावमांसमेदोऽसृक्कचामुपलक्षणम् । अशरीरः अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्थोऽपि स्वदृष्ट्याशरीर एव । अत एव प्राज्ञः साक्षी । स चैतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान्ब्रह्मैव अशनायादिवर्जितः परमा-
त्मैव लोक एव स्वप्रकाश एव । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रश्नो वरो दत्तः स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्या[ख्या]यिकान्नपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तवेषेऽपि ज्ञानोत्प-
त्त्यन्तरङ्गभूतशमादीनां तत्रानुक्तवान्नैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यशेषसम्भवात्सहसदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन्प्रतिज्ञश्चे न सर्वस्वम् ॥१०॥ अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थस्तस्यैव विब-
रणार्थान्श्लोकानुदाहरति । अणुः स्थूलादिनिखिलविशेषातीतवात् वितरो वितरीणो विस्तृतः दुर्विज्ञेयवादनन्तात्मावगाहिवाद्वा पुराणः चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितवात् पन्था ऐकात्म्यज्ञा-
नलक्षणो मार्गः मांसपृष्ठः शास्त्राचार्योक्तितो मामनुप्राप्तः यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया मया स्पृष्टो

लब्धः मयैव चानुवित्तः अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजैरिव तृप्त्यवसानता तथा चानुवित्त उक्तलक्षणां निष्ठां प्रापितः । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः किं अन्येऽपि प्रज्ञावतो सदा निर्दन्दा जीवन् एव शरीरपातानम्रं तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण स्वर्गं परमानन्दलक्षणं मोक्षप्रकरणं न तु त्रिविष्टपलक्षणां लोकं स्व- प्रकाशमपि गच्छति ॥११॥ तस्मिन्ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्तमतिसंशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः अपरे शब्दव्योमवद्ब्रह्म नीलम् अन्ये तु वल्लिङ्गालावत्पद्मलम् केचित्पुनर्वैदूर्यमणिवदरितम् अपरे तु जपाकुसुमवज्रोहितम् । वस्तुतस्तूपासनामार्ग एवैवंविधो न मोक्षमार्गः उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यलोकं प्रतिनिष्क्रामति नाडीनां च शुक्तस्येत्यादिना (७.१.२०.) अनेक- वर्णात्मकस्योक्तवाडुपास्यस्यादित्यादिब्रह्मणः शुक्तादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव न तु ब्रह्मविद्यालक्षणमोक्षमार्गः निर्गुणश्रुतिविरोधात् तस्मादाप्तकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयक- ज्ञानमेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह एष पन्था इति यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानु- पपन्नौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात्प्रक्षे- सति प्रवृत्त्यनुपपन्नौ अत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्येष पन्था ज्ञा- नमार्गो ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वेषणानानुवित्तः पूर्वाक्तनिष्ठां प्रापितः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तेन धीरा अप्रियतोत्यत्रोक्तं निगमयति तेनैतीति अन्योऽपि ब्रह्मवित्तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तेजस इति तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तेजसः आत्मप्रवणबुद्धिः । तेजसत्वे हेतुः पुण्यकृदिति इष्टापूर्त- लक्षणां पुण्यं कर्म करोतीति पुण्यकृत् ॥१२॥ प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गात्तरं निन्दति । अन्धमदर्शनात्मकं तमो मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकम् । सम्भवनं सम्भूतिः तस्या अन्या असम्भूतिः तामव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मवोडभूतामदर्शनात्मिकाम् । सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः आसक्ता उपनिषदर्थान्प्रेक्षिणः ॥१३॥ एवं यदि तेऽदर्शनात्मकं तमं प्रविशन्ति तर्हि का क्षतिरित्याशङ्क्यामाह । असुर्यास्तीव्रदुःखसमन्विताः (०यैस्तिवदुः Cod.) असुषु रमन्त इति व्युत्पत्तेः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः तेषां स्वभूता असुर्या निकृष्टाः । अब्रुधा आत्मावगमवर्जिताः ॥१४॥ न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादो (दा Cod.) ऽप्यस्तीत्याह तदेवेति तदेव तत्रैव प्रसिद्धेऽनेकानर्थसंकुले देहे एवाज्ञानदीर्घनिद्राहिताः सन्तो वर्तमाना वयं तदु तदानीमेव कथांचित्कालमपक्षयान्तेद्ब्रह्म भवामो वर्तामहे अहो कृतार्था वयमि- त्यभिप्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्ता तदभावे दोषाह यद्ब्रह्म भवामस्तद्ब्रह्मतत्त्वं न चेद्विहितवक्तः तर्ह्यहमवेदी अविद्वान्भवेयमिति शेषः वेदनं वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी तदा महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विन- ष्टिर्विनशनं स्यात् ॥१५॥ तदेवं मार्गात्तरनिन्दाव्याजेनात्मज्ञानमार्गः स्तुतः पुनरपि तत्स्तु- त्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति । शरीरमनुसंचरत् अनुसंगहेत् शरीरोपाधिक- तदुःखमनु दुःखी स्यात् ॥१६॥ न केवलमात्मरसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह । तस्मिन्प्रसिद्धे संदेहे तेजोऽब्रह्मादिभिर्भूतैः संदिश्यते समुपचीयते इति संदेहो देहः तस्मिन्देहे आध्यात्मिकादीनामर्थानामतिसंकराद्गुणप्रधानभावनपृथक्करणयोग्यतया

गहने उर्विज्ञेये जलसूर्यवत्प्रविष्ट आत्मा यस्य ब्राह्मणस्य यद्वा येन ब्राह्मणेनानुवित्तोऽनुल-
ब्धः प्रतिबुद्धः अहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मवेन साक्षात्कृतश्च वर्तते स ब्राह्मणो वि-
श्वकृत् विश्वस्य कर्ता कृत्यपूर्णः । तस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चो लोक आत्मा सोऽपि सर्वस्य प्रप-
ञ्चस्य लोक एवात्मैव ॥१७॥ किं च विडुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विश्वां
स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह । एतं हृदयस्थमात्मानं देवं द्योतनात्मकं यथाकर्मनुत्तपं सर्वप्राणिकर्म-
फलानां दानादेव भूतभव्यस्य कालत्रयस्य स्वामिन्नमस्तु साक्षात्पश्यति अहं ब्रह्मास्मीत्या-
त्मवेन विज्ञानाति तदानीं न विचिकित्सति न संशयानो भवति अहमस्मि सर्वात्मा परं
ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवति ॥१८॥ इदानीमस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति । पञ्च-
जनाः पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि यद्वा प्राणादयो वाक्यशेषादिति
न्यायेन (क० २१.) प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति पञ्चजनाः । आकाशश्च अव्याकृताख्यः ॥१९॥
नन्वीश्वरोऽपि कालावकिन्ने न कालत्रयं प्रत्यस्येश्वरत्वसम्भव इत्यत आह अयं संवत्सराख्यः
कालः स्वावयवैरहोभिर्होरात्रैः कार्यज्ञातं परिकिन्दन्यस्मादीश्वराद्वर्गगेव परिवर्तते न तमपि
परिकिन्नति एवमेश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुका[ला]तिक्रमणोक्त्या जन्मादिविकाराः प्रतिषि-
द्धा वेदितव्याः एवम्भूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकममरण-
धर्मकमायुरित्येवं हि निश्चितं देवा आ सामस्त्येन उपासते अनुसंदधते ॥२०॥ पूर्वा[त]रस्मि-
न्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतो ब्रह्मविदमृतो भवतीत्युक्तम् कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयः स्या-
दित्यपेक्षायां तदुदयप्रकारमाह । प्राणः स्वस्यानात्मवज्जडत्वाभ्यां सत्तास्थूत्याः स्वतोऽसम्भवा-
दित्यदि. स्वप्रकाशात्मज्योतिषावभास्यमान एव स्थितिं कुरुते चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशक्षेत्रे
(कृत्येशे Cod.) अनधिष्ठितानां काष्ठलोष्टादिसमवेन दर्शनादिक्रियायामस्वातन्त्र्यात्तदवभास-
कमात्मज्योतिः । एवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं ये विडुः
। निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वंपदार्थपरिशोधनप्रकारेण यथोक्तब्रह्मविद्योदयः
स्यादिति भावः । एवंविधब्रह्मविद्यायां अवयवसंस्कृतं मन एव साधनमित्याह उक्तलक्षणं
ब्रह्म मनसैवाप्तव्यं प्राप्यं न साधनान्तरेण । नन्वेवमाप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्का-
यामाह इहावाप्तिविषये किंचिदपि नाना भेदोऽविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्ति
॥२१॥ इदानीं भेददर्शननिन्दया नानावाभावं दूढयति । इह ब्रह्मणि । मरणात्पुनर्मृत्युमा-
प्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमति । द्वैताभावे कथमनुदृष्टव्यमित्यपेक्षायामाह मनसैवेति
। अप्रमयमप्रमेयं ध्रुवं नित्यमविचालि ॥२२॥ उक्तं ध्रुवत्वं सोऽस्त्युक्तमुक्तव्यादि । धर्माधर्मा-
दिलक्षणं विगतं यस्मात्स विरजः । आद्याप्यादित्यादित्यात्परो व्यतिरिक्तः । न जायत
इत्यजः । महान्परिणामतो महत्तमः । ध्रुवोऽविनाशी । प्रज्ञां वाक्यार्थज्ञानलक्षणामशेषशो-
काकाङ्क्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशां (? शा Cod.) कुर्वीत सम्पा-
दयेत् । ब्रह्मशास्त्राध्ययने दोषमाह विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं अमजनकम् ॥२३॥ पूर्वं
तदेव सदित्यादिना मन्त्रेण (क० ८.) स यत्रायमित्यादिब्राह्मणेन च (क० ९.) कामादिहेतुस-
हितो बन्धो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः यदा सर्वइत्यादिमन्त्रेण (क० १०.) अथाकामयमान इत्या-
दिब्राह्मणेन (क० ८.) च नेषामेवाभिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः पुनश्च तत्स्वरूपमणुः
पन्था इत्यादिश्लोकैः (क० ११.) प्रपञ्चितम् इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य

वेदस्य काम्यराशिर्वर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्यायऽउक्तं सफलमात्मज्ञानं स वा
 ऽअयमात्मेत्यादिना एषां लोकानामसम्भेदायेत्यनेनानूद्यते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तावि-
 ज्ञानमयलक्षणं जीवं परामृश्य तस्य विज्ञः पर इत्यव्यवहितेन पेशणात्संज्ञाशब्देन
 श्रुतिर्निर्दिशति । सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेः । नन्वेवं शस्त्रनालोकावउर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः
 स्यादित्यत आह स नेति । उठकप्रवाहविष्टम्भकः सेतुः विधरणः विधारकः यथा सेतुः
 सीमादिव्यवस्थां विधारयति तथा वर्णश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । एषां भूगादिब्रह्म-
 लोकानानां लोकानामसम्भेदाय (सं)भेदः सांकर्यं तदभवस्य ॥२४॥ यदर्थमेषास्मिन्नध्याये
 वाचो विग्लापनं हि तदिति श्लोकात्तेन (क° २३) विहिता सफला ब्रह्मविद्यानूदिता तं
 वाचो विग्लापनं हि तदिति श्लोकात्तेन (क° २३) विहिता सफला ब्रह्मविद्यानूदिता तं
 वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽनूच्यते गुह्यचारणानन्तरं पठ्यत इति वेदानुवचनं वेद-
 ध्ययनम् । विविदिषति वेदितुमिच्छति । अनाशकेन कामानशनलक्षणेन । मुनिर्मननशीलो
 योगी । एतमेव प्रकृतमात्मानं स्वं लोकमुज्ज्वलकराणां शुद्धिद्वारा प्राप्तुमिच्छति ॥२५॥ आत्मलो-
 कार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यते ॥२६॥ अस्यात्मलोकस्योत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्ब-
 न्धान्न कर्म तदर्थिनानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह एष नेति । ननु य एवं सर्वेषणाविनिवृत्तः स
 एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्वृत्तेष्वैव वर्तते तस्य कर्मानामभाषणस्य
 ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह अतः पापमिति इत्येवमुभे द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षद्वये
 तं न तरति इति शेषः । लोकः पुरुषार्थो न मोयते न हिंस्यते । ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्ब-
 न्धाभावान्न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥ एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति
 । तस्यैव महिम्नः सम्पदार्थस्य पदवित् पदस्य वेदिता पद्यते गम्यते ज्ञायत इति पदं स्व-
 रूपम् तत्पेदार्थभूतं ब्रह्मैव तस्य पदस्य वेदिता स्यात् मुमुक्षुर्वाक्यार्थज्ञानार्थं तत्पदवेदिता
 भवेत् । तं महिमानं स्वरूपं पदं ज्ञात्वा । तर्ह्येतत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह
 तस्मादेवंविदिति यस्मादेवमकर्मसम्बन्ध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मा-
 त्कारणादेवंवित् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो ज्ञानं प्रथमं आत्तः संसारदुःखेन
 तप्तः खिन्ने वा उपरतबाल्येन्द्रियव्यापारः अनन्तरं दानोऽन्नःकरणतृष्णातो निवृत्तः उपरतः सर्व-
 णाविनिर्मुक्तो विधिना त्यक्तसर्वकर्मा संन्यासी तितित्तुर्जीवनविकेदेहेवतिरिक्तशोतोष्या-
 दिद्वन्द्वसहिष्णुः अज्ञावित्तः अज्ञा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स इन्द्रियान्तःक-
 रणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्रवान्भूत्वा आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघाते एवात्मानं
 प्रत्यक्चेतयितारं पश्येत्साक्षात्कुर्यात् सर्वं समस्तमेवमात्मानं पश्यति नान्यदस्मिन् व्यतिरिक्तं
 किमपि पश्यति । सर्वं पाप्मानं कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवज्जिना तपति भस्मीक-
 रोति । विगता जिघत्सा अत्रुमिक्का यस्मात्स विजिघत्सः ॥२८॥ एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञाना-
 त्कैवल्यं फलमुक्तम् सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयफलं दर्शयिष्यंस्तत्स्वरूपमाह स
 वा इति । अत्रादः सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नात्ता । वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफलं
 ददातीति वसुदानः । अनया कण्डिकया गतेर्दातुः परायणमित्युक्तस्यैव (६-१-३४) कर्मफल-
 स्योपसंहारः कृत इत्यपौनःकृत्यं द्रष्टव्यम् ॥२९॥ इदानीं सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामु-
 पदिष्टामुपसंहरति । अभयं वै अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं वं प्राप्तोऽसि । राजा

तु आत्मीयमशेषविद्यालाभं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिज्ञश्चे ॥३०॥ इदानीं तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणमित्युक्तस्यैव (६-१-३४.) ब्रह्मैकत्वात्तत्त्वज्ञानस्योपसंख्यानार्थमिति भावः श्रुतिः प्रवर्तते । य इह स वाऽएष महान्स्वित्यादिनास्ते संचिह्नोऽर्थः स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थः ॥३१॥२॥७॥

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्धारितम् पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानज्ञत्वन्यायतो निगमिष्ये तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसम्बन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् अथेदानीमस्य निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्योक्ता सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मत्तव्येत्येतदभिप्रायेणोदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला । स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणं सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञैव ॥१॥ अवृतत् अवर्त्यत् वर्तितवत्यसि ॥५॥ आशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पेयदाननिमित्तं धर्मज्ञातम् । अयं च लोका इदं च जन्म परश्च लोकाः प्रतिपत्तव्यं च जन्म ॥११॥ अत्रैव प्रज्ञानघने न प्रेत्य संज्ञास्तीति वदन्भगवान्मा मां मोहान्तं मोहमध्यमापीपदत् आपादितवान् संमोहितवान् अतोऽहमिदमात्मतत्त्वमुक्तलक्षणं नैव विज्ञानामि ॥१४॥ उच्छिन्तिरुच्छेदो विकारः अनुच्छिन्तिधर्मा अविक्रियः । तर्ह्यात्मनः कथं संसारादिविक्रियासम्बन्ध इत्यत आह मात्रासंसर्गः चक्षुरादिकरणसम्बन्धः मीयते विषया यामिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः ॥१५॥ यद्वै तन्न पश्यति इदं कण्डिकाष्टकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (७-१-२३.) व्याख्यातम् ॥१६॥ एवमविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनस्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपार्धिकमात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं न तु तद्वद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति (क° १६-२३.) व्यतिरेको दर्शितः इदानीमन्वयमाह यत्र त्राऽअन्यदिवेत्यादिना यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवात्मनो वस्वत्तरमिवाविद्याप्रत्युपस्थापितं भवेत् तस्मिन्नवस्थाविशेषे अन्योऽविद्याकल्पितादृक्त्तराद्विन्नमिवात्मानं मन्यमानोऽन्यत्स्वत्स्माद्विभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्वत्तरं पश्येत् ॥२३॥ एतावता एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र (क° १३.) सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्यातम् इदानीं महद्भूतमनन्तमपारमित्यादि (क° १३.) सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन्भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह यत्र वस्येत्यादिना । अमृतवममृतवसाधनमेतावदेव यदेतत्संन्यासमात्मपरिज्ञानं न वृथिकं किंचिदस्ति ॥२५॥ इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकात्रितयमारभ्यते । प्रथमाक्षः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुः ॥२६॥३॥७॥

तदेवं यदिज्ञानं केवलममृतवसाधनं स आत्मा निरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्धारितः अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानीत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र

सर्वोपास्त्यङ्गभूतान् ओंकारो दमो दानं दयेति पदार्थान्विधित्सन्नो श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्य-
विज्ञानप्रसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं
स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेतुवं द्योतयितुमनुवदति पूर्णमिदं इति मन्त्रेण । अद्
इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम पूर्णमिति वा दत्तेत्यादिना (पा० ७. २. २७.) कर्तरि निष्ठात्वं
निपातितम् अद्ः परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्व्यापि निर्तरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः अनेन
लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति पूर्णमिदमिति यदिदं नामरूपोपाधिविशि-
ष्टव्यवहारपन्नं तदपि केवलेन स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण पूर्णं व्यापि न
तूपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णम् । एवं लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयं-
स्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति पूर्णात्कारणात्मनोऽविद्यासहायात्पूर्णमेवोदच्यते उद्दिच्यते
उद्गच्छति । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णवत्प्रदाय गृहीत्वा
आत्मस्वरूपैकसत्त्वेमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं जन्यवाचभासं विद्याया तिरस्कृत्य
पूर्णमिवानन्तरमब्राह्मं प्रज्ञानधनैकसत्त्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते । अधुना ध्यानविधानार्थं
तस्मिन्निनियुक्तं मन्त्रं तावदाह ओं खं ब्रह्मेति इह ध्यानसाधनत्वेनैव ओंकारस्योपदेशः

अत्र ब्रह्मपदमोंकारालम्बनस्य विशेषस्याभिधानम् तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहदस्तुसामान्यवा-
चिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् नीलमुत्पलमितिवत्खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्त-
थैकेकवसिद्धिः तथा च यथा विष्णवद्भाङ्गितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते तथोंकारे
खब्रह्मणः उपासनं (खंब्रह्मेणः त्युपा० Cod.) कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खश-
ब्दोद्भाितिकखप्रतीतिर्मा भूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते खं पुराणमित्यादि
पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमिति यावत् तथा च खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्य-
वाचिनो ब्रह्मशब्दस्यानादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वस्य कारणब्रह्मणो
ऽतोन्द्रियत्वात्कथमोंकारे तदुपास्यमित्यतः कल्पात्तरमाह वायुरं खमिति हेति वायुर्विद्यते य-
स्मिंस्तद्वायुरं खं भौतिकाकाशं तदवकिं ब्रह्मोंकारालम्बनम् भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य
बल्ललमुपलम्भादिति कौरव्यायणीपुत्र उक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपञ्चयोरुभ-
योरपि औतवाविशेषादोंकारे दृष्टिद्वयमैकिकमिति भावः । एवमोंकारप्रतीकं कार्यकारणोभय-
विधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं वेति पञ्चात्तरमाश्रित्योंका-
रवाच्यत्वेन ब्रह्म ध्येयमित्यभिप्रेत्योंकारस्य वेदवन्निरुक्त्या ब्रह्मवाचकत्वं साधयति वेदो-
ऽयमिति यस्माद्यदेदितव्यं प्रकाशयमानमभिधीयमानं ब्रह्म तदेवेदोऽयमिति वेद साधकः पुमा-
न्विज्ञानाति उपलभते तस्मादेदोऽयमोंकार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ब्रह्मात्म-
शब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति तथापि श्रुतिप्रामाण्यादोंकारो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमिति ॥२॥
तमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुवादेव तस्मादिशिष्टोऽयमोंकारो
ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपन्नव्य इत्यर्थः ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥

एवमाभ्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनमोंकार इत्युक्तम् इदानीं ब्राह्मं दमादि साधनत्रयं वि-
धातव्यम् तेनापि विशिष्ट एव ब्राह्माभ्यन्तरश्रुतिः सन्सर्वोपास्तिसाधनक्रियतेऽतस्तद्विधानार्थ-
वादमाह । प्रजापतौ विराडात्मनि पितरि ॥१॥ स्वभावतोऽदात्ता यूयमतो दाम्यत दत्ता
भवत ॥२॥ स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त ॥३॥ एवं कूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयधं

प्राणिषु दयां कुरुत । शिञ्जेडुपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति मतिं कुर्याद-
धुनातनो, मनुष्य इत्यर्थः ॥४॥२॥८॥

नन्वेवं दमादियुक्तास्थापि शरीरपाते तु नामृतवमाध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धादित्यत
आह वायुरनिलमिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थोऽध्यात्मिकप्राणरूपो वा-
युरनिलं बाह्यं वायुममृतमाधिदैविकं प्रति गच्छति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवा-
नामुपलक्षणार्थम् अन्येऽपि देवाः स्वां-स्वां प्रकृतिं गच्छन्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवताना-
मप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां, गतस्य प्रतिबन्धकवान्नामृतवसिद्धिरित्यत आह भस्मा-
न्तमिति शरीरमपि भस्मान्नं सत्पृथिवीं प्रति यातु भस्मान्नलिङ्गात्कर्मिण एवैतदुपस्थानं न
संन्यासिनामिति गम्यते तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुक्ताग्रेरुपस्थानमाह ओं
क्रतो स्मरं क्लिबे (!) स्मरेति ओमिति क्रतोऽइति चाग्निदेवतासम्बोधनार्थावेव शब्दैः । अत्र-
तोऽन्योमीश्वरः सर्वरक्षकः स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितवादग्निः । अग्निश्च क्रंतुसाध्यत्वेन क्रतु-
रित्युच्यते । तथा च हे ओं क्रतो अग्ने स्मर इति इष्टं गतिं जिगमिषता मया स्मरणे वं
नियुज्यसे अन्नकाले हि वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्रार्थ्यतेऽतः प्रार्थ्यसे । क्लिबे (!)
कृत्वाय लोकाय स्मर । पुनरप्यग्निविषयं प्रार्थनात्तरमाह अग्ने नयेति । वयुनानि प्रज्ञानानि
ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणार्थम् । सुपथा शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुं-
नरावृत्तिरहितेन । राये धनाय कर्मफलभोगाय । जुङ्गराणां कुटिलं वञ्चनात्मकं देवयानप्राप्ति-
प्रतिबन्धकमेनः पापं वियोजय विनाशय । वयं तु देहावसानकालेऽन्यत्कर्तुमशक्ता इदानीं
तुभ्यं ब्रह्मतां नमउक्तिं नमस्कारवचनं समर्पयेम ॥१॥३॥८॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपेऽनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थमुत्तरं
ग्रन्थज्ञातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्तेति सामान्यतः श्रवणदृष्टादिविषयः यस्मि-
न्हृदये शाकल्यब्राह्मणे किंदेवतोऽस्यामित्यादिना (६. १. २१.) नामरूपकर्मणां द्विग्विभागेनो-
पसंहार उक्तस्तद्ब्रह्महृदयमेष एव देवाद्यनुशास्ता प्रजापतिर्न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदय-
स्योपास्यत्वर्यं ब्रह्मब्रह्माह एतद्ब्रह्मेति एतद्ब्रह्म हृदयं ब्रह्म ज्ञेयज्ञातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् अतो
हृदयं ब्रह्मेत्येव दीर्घकालादनैरन्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु कथं हृदयस्य प्रजापतिना
सहैक्यमुच्यत हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वादित्यत आहैतत्सर्वमिति एतद्ब्रह्महृदयं
सर्वं सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि अन्नब्राह्मणोक्तरीत्या (४. ३. १.) सर्वा-
त्मकः अत उभयोः सर्वात्मकत्वाद्युक्तं तयैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृद-
यस्य स्तुत्यर्थं तस्मान्मार्गैकदेशोपासनमाह तत्त्यजामित्यादिना । अस्मै हृदयब्रह्मणे स्वा
इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं-स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च भोक्तव्यं स्वविष-
यसुखादिकमभिहरन्ति तस्माद्ब्रह्महृदयनामाक्षरेण सम्बद्धं हरतेरहरतिकर्मणा हृ इत्येतद्रूपं
यो वेद अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयोऽन्ये च सम्बन्धिनोऽभिहरन्ति बलिमिति वाक्यशेषः । य-
स्मात्पूर्वाक्ताः स्वा अन्ये च हृदयब्रह्मणे स्वं-स्वं वीर्यं ददन्ति ददन्ते प्रयच्छन्ति हृदयं च
भोक्ते तद्दाति तस्माद्दत्तेर्दानकर्मणा द इत्येतद्रूपं हृदयव्यापकत्वेन सम्बद्धं यो वेद
अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं-स्वं वीर्यं ददन्ति प्रयच्छन्ति दद् दाने इत्यस्य धातोरात्मनेप-

दिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । यस्मात्स्वा अन्ये च विषया हृद-
यब्रह्म प्रति यन्ति हृदयं च भेज्यं प्रत्येति तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं हृदयना-
माक्षरत्वेन सम्बद्धम् । तथा च हृदयनामाक्षरैकदेशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु
वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासो न तु नामा-
क्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चवार्थत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोध-
व्यम् ॥ १॥ ४॥ ८॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यामेत्युपासनाक्षरं विधित्सन्तो श्रुतिराह तद्वै तदेतदेव
तदासेति अत्र प्रथमस्तकब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शो वैशब्दः स्मरणार्थः तदुच्यते त्रिधाने-
णेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधानप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तकब्दः किं तद्विधानमित्यपेक्षायां
ब्रह्ममाणं विधानमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्ता तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्र-
दर्शनार्थस्तृतीयस्तकब्दः तथा च तद्वै हृदयं ब्रह्म एतदेव वक्ष्यमाणप्रकारं तदासेति प्रथ-
मसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह सत्यमेवेति यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं
तत्सत्यमेव सच्च त्यच्च सत्यं पञ्चभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य
स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह स य इति महदपरिह्यं महत्वात् यच्चं पूज्यम् प्रथ-
मज्ञं सर्वस्माद्विराडदेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नम् । यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका
आत्मसात्कृतास्तद्वत् । कैमुतिकन्यायेन फलान्तरमाह इन्नु इत्थं यथा सत्येन ब्रह्मणानुतात्मा
शत्रुर्जितस्तथानेनाप्युपासकोनासौ शत्रुर्जितोऽसत् अस्तु भवतु तथा च लोका येन त्रितास्तस्य
शुत्रजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमोद्विग्नज्ञानादुपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायामुक्तोपासक-
स्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह य एवमित्यादि सत्यं होत्युक्तम् हि यस्मात्सत्यमेव ब्रह्माक्षरोत्या
लोकजिह्वुजिह्व तस्मान्नोपासकस्याप्युपासनानुवृत्तपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १॥ ५॥ ८॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमज्ञवं साधयति आप एवेति । अग्निहोत्रा-
दिकर्मसु ह्यमाना आज्ञतयः पयःसोमादिकाः अत्रापृशब्देनोच्यन्ते तथा च यथोक्ता आपा ज-
गतो वीजभूता अव्याकृतात्मना अवस्थिता एवेदं सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत्
अग्रे सृष्टेः पूर्वमासुः नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमपृशब्दोपलक्षिता-
न्मूलकारणात्सूत्रोत्पत्तिमह उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्नरसहिताः सत्यं सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भं
सृष्टवत्यः एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमज्ञवं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपक्रान्ताद्धृदयसत्य-
ब्रह्मणः सकाशाद्विन्नवशङ्कां वारयति सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमज्ञवं निरूप्य
तस्यैव महत्त्वं साधयति ब्रह्म प्रज्ञापतिमिति तत्सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं प्रज्ञापतिं विगुण-
मसृजत तथा च सर्वज्ञगदात्मकविराडात्मस्रष्टृमात्सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदा-
नीं तस्य यत्त्वं निरूपयितुमुत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह प्रज्ञापतिर्दे-
वानिति । देवतासृष्टिश्रुतिरपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १॥ अथ यच्चवमाह
यस्मादेवं सृष्टास्ते देवाः पितरमपि विराजमतीत्य सत्यं ब्रह्मोपासते इत्यतो यच्चं तदित्यर्थः
तथा चैवं सिद्धं प्रथमज्ञं महद्यत्त्वं सत्यं ब्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः । हृदयब्रह्मवद-
स्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकं नामाह तदेतदिति । अक्षस्वरूपदर्शनानुवृत्तं
फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह सकारम्कारो सत्यममृतं मृत्युरूपभावात् मध्यतो

मध्ये वर्तमानं तोत्यक्षरमनृतं मृत्युतूपं मृत्युवनृतयोस्तकारसामान्यात् तदेतदनृतं तोकारा-
 ह्यं (!) मृत्युतूपं सत्येन सकारामकारलक्षणेन परिगृहितं व्याप्तमन्तर्भावितम् अतस्तस्याकिं-
 चित्कारवात्सत्यभूयमेव सत्यब्राह्मण्यमेव भवति । एवं सत्यब्राह्मण्यमनृतस्य मृत्योरकिंचि-
 त्कारवं च विज्ञानतः फलमाह इत्थं ज्ञानितमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति स्वफलदानेन
 न व्याप्नोति छुद्भिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकवादित्यर्थः ॥२॥ एवं विशिष्टसत्यो-
 पास्तिमुक्तेदानो तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थमाह
 यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदसौ स प्रसिद्धः कोऽसौ आदित्यः कः पुनरादित्यः य एष पुरुषो
 मण्डलाभिमानो यश्च दक्षिणोऽक्षिणि पुरुषः । ननु प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदादुपासनाभेदः
 स्यादित्याशङ्कयामाह तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ य-
 स्मात्तस्मादन्योऽन्यस्मिन्नादित्यश्चानुषे चानुषश्चादित्ये प्रतिष्ठितौ अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभा-
 सम्पन्नत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावात्तुपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितावि-
 त्यपेक्षायां परस्परपकार्योपकारकभावेनेत्याह अदित्योऽस्मिंश्चानुष्यध्यात्मे रश्मिभिः प्रकाशे-
 नोपकुर्वन्प्रतिष्ठितः अयं च चानुषः प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन्नमुष्मिन्नादित्ये
 ऽधिदैवते प्रतिष्ठितः । इदानीं ज्ञातिरिष्टः पुमान्कथं नाम हितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुति-
 श्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमरिष्टदर्शनमाह सोऽस्मिञ्करे भोक्ता विज्ञानमये धस्मिन्काले प्रा-
 णास्त्यह्यन्भवति तदा स विज्ञानमयश्चानुष एतद्विमण्डलं शुद्धमेव विश्रम्येव केवलं
 चन्द्रमण्डलमिव पश्यति उत्क्रमणकाले चानुषादित्ययोर्दृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभाव-
 निवृत्तेरैरासीन्येनावतिष्ठमानवादित्यर्थः । संसारिणः परलोकहिताय यत्कर्तव्यमेव सावधान-
 नार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्शयेदानीं प्रकृतयोः परस्परपकार्योपकारकवस्तुत्वं निगमयति
 नैनमिति एते रश्मय एनं चानुषं पुरुषं न प्रत्यायति स्वामिकर्मानुरोधेन पूर्वमार्गकृतोऽपि
 तत्कर्मक्षये पुनर्नावर्तन्त्येति इत्यर्थः ॥३॥ एवं स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा त-
 स्यैव प्रत्येकं व्याहृत्यवयवत्वेन ध्यानमाह कण्डिकाद्वयेन । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा
 पादौ । सुवरिति वर्णाविशेषेणैति अक्षरे द्वे । तस्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणोऽहरित्युप-
 निषदहस्यं नाम येनाभिधानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवदभिमुखी त्रति तदिदं नामेत्यर्थः
 उपास्तिफलमाह आङ्पूर्वस्य हन्तेर्ज्ञातेर्वा असुप्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिलोपे च
 सति सिद्धमहरित्येतद्रूपं हन्तेर्ज्ञातेश्चेति यो वेद स पाप्मानं हन्ति च त्यजति चेत्यर्थः
 ॥४॥ एवमाधिदैविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वाध्यात्मिकमाह ॥५॥ ६॥ ८॥

तस्यैव सत्यब्रह्मणोऽशेषपापध्वंसकमुपासनात्तरमाह त्रिषुद्वयब्रह्मेतीति । मेघान्धकारस्य
 दिग्दशाङ्गण्डनादिदारणादियुत् फलहेवज्ञानान्धकारस्य विदारणाद्ब्रह्म त्रिषुदित्यर्थः ।
 एनमुपासकं समस्तात्पापात् विद्यति अवखण्डयति पृथक्करोति ब्रह्मेति शेषः ॥१॥ ७॥ ८॥

उपाधीनामनेकवात्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनोउपाधिक-
 योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह । मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानवान्मनसा वोपल-
 भमानवाच्च (भ्य God.) मनस्यहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा । भाःसत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं
 प्रस्य भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयवादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमापाधिकं स्वरूपं कथयन्ती
 स्थानविशेषमाह तस्मिन्प्रसिद्धेऽतद्द्वये हृदयमध्ये योगिभिर्दृश्यते । इदं लोपाधिकं परिमाणं

स्वाभाविकं वानस्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमयमिति । एवंविधं मनोमयं ब्रह्मोपा-
सतस्तादृग्युपापत्तिरेव फलम् ॥१॥८॥८॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह वाचमिति ।
वाक्शब्देनात्र वेदत्रयी ग्राह्या न तु करणम् तत्स्थामं वा तद्देवता वा तदन्यतमेषु स्वा-
हाकारादीनामसम्भवात् । हन्तशब्दोऽपेक्षितार्थवाचकः । स्वामिभ्यो धेनुः पयःइव वाग्धेनु-
रैतैश्चतुर्भि स्तनैर्देवेभ्योऽन्नं क्षति, । स्वाहावषड्भ्यां (भ्यो Cod.) हि देवेभ्यो हविर्दीयते
हन्तेति हि मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छति स्वधेति हि पितृभ्यः कर्ष्यं ददति । कः पुनरस्याः प्रसू-
तिहेतुः सेता को वा पुन स्तन्यप्रसवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह तस्याः प्राण इति ।
प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते अप्राणस्य वाग्गुह्यारणादर्शनात् तथा मनसा स्थालोच्य
वाक् स्वाहाकारार्थं क्षति ॥१॥१॥८॥

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौत्सेयाग्निरुपापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह अयम-
ग्निर्वैश्वानर इति यदिदमद्यतेऽन्नं तन्धेन पच्यते स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः ।
तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह तस्येति तस्यग्रेऽन्नं पचमानस्य एष शब्दो भवति । स
धोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । एतं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरुपमुपासतः फलं तु
तडावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनमाह स यदेति सोऽत्र शरीरं भोक्ता ॥१॥१०॥८॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित्फल-
वन्ति दर्शयति । व्याहितो व्याधियुक्तो ऽवरादिपरिमृहीतः सन् । व्याधिनाभिभूयमानस्तम-
न्निन्द्रविषीदंश्च संस्तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिन्तयतः किं फलं भव-
तीत्यपेक्षायामाह परममिति । परमं तपसोऽनुकूलं लोकं प्राप्नोति । तथोपासनान्तरमाह यं
प्रेतं मामृत्विजो ज्ञातयो वारण्यं प्रत्यभिहरन्ति एतद्वै परमं तप इति मुमूर्षावस्थायां चिन्तयेत्
वानप्रस्थवद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् स तपोऽनुवृत्तं लोकं जयति । तथा पुनरुपासनान्तर-
माह यं प्रेतं मां ज्ञातयोऽग्नौ प्रक्षिपन्ति एतद्वै परमं तप इति मरणात्प्रागेव चिन्तयेत् अग्निप्र-
वेशसामान्यात्सोऽग्निप्रवेशानुवृत्तं लोकं जयति । अत्र परमलोकशब्देन तत्रउपासनयोग्यफल-
भेदस्य विवक्षितवान्नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥१॥११॥८॥

इदानीमस्मिन्प्रकृत्यो उक्तानां सर्वोपासनानां गतिमनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्म-
णमारभ्यते । स च वायु स्तिमितवृत्तिर्यभूतोऽभ्योऽन्तरिक्षे तिष्ठंस्तस्मै सम्प्राप्ताय विउषे
तदर्थं तत्र स्वात्मानि विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति किद्रोकोरोत्यात्मानमित्यर्थः या-
वत्प्रमाणं रथचक्रस्य खं किद्रं तावत्परिमाणेन किद्रेण स विद्वानूर्ध्व ऊर्ध्वमाक्रमते उपरि गृह-
ति । उम्बरो वादित्रविशेषः । एवमुपर्युपरि गृह्यतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनी-
त्याह स लोकमिति ॥१॥१२॥८॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवानुवर्तयन्ती श्रुतिर्वि रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणो-
पाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुमादावेतस्यैवोपास्यवनिर्णयार्थं युक्तोराह । एकधा-
भूयमेकधाभावं भूवा गवा ॥१॥ अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्यतयेतत्पर्यमितिहासोक्त्या
द्रवयति तदेतत्तद्विधान्द किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो ऋष्टः सन्स्वापितरं
प्रत्याह यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं ब्रह्म विउषे साधु शोभनं पूजां किं स्विच्छुर्यात्

न किञ्चिदस्य कर्तव्यमिष्यतेऽनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् तथा अशोभनं वा न किञ्चिदपि कुर्यात् लोक इति शेषः अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । एवमन्नप्राणयोरैकविविज्ञानन्नतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितवम् किं तु तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात्कृतकृत्यता पुरुषस्य किंवास्ति ज्ञातव्यात्परमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह स हेति । हस्तेन वारयन्मैवं वोच इति प्रत्यषेधयत् एनयोरन्नप्राणयोरैकधाभूयं भूत्वा कस्तु को वा विद्वान् परमतां गच्छति न कश्चिदपि तस्मान्नैवं वक्तुर्महसि कृतकृत्योऽसावितीत्यर्थः ॥२॥ कथं तर्हि ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तियोरैकविविज्ञानान्नया स्यान्न केवलयोरैकविविज्ञानादित्याशयवान्विता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवान् तस्मादिति तस्मै प्रातृदाय उ ह किल पिता वि रमित्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवानिति योजना । सर्वभूताश्रयवलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्वभूतरतिलक्षणरमशब्दवाच्यगुणकश्च प्राणस्तथाविधयोरैव तयोरैकवमापन्नयोः परमत्वमिति तथावधमेव ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ १३. ८ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्त्यादिगुणपूग्विशिष्टत्वेनोपासनमाह (उत्था° Cod.) । महाव्रताख्ये क्रतौ प्रधानभूतं शस्त्रमुक्त्यशब्दार्थः (मुत्थ Cod.) । किमात्मकं तदुत्थमित्यतः (!) आह प्राण इति प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुख्य उत्थं (!) च सर्वशस्त्राणां प्रधानमन्तः प्राण उत्थगुण (!) उपास्य इत्यर्थः । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः अतः प्राण उत्थापनादुत्थमित्यर्थः । उत्थवित् (!) प्राणविद्भिरः पुत्रः । उत्थस्य (!) प्राणस्य सायुज्यम् ॥१॥ इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह । प्राणे सति सर्वाणि भूतानि परस्परं युज्यन्ते अतो युनक्तोति यजुरिति योगवशात्प्राणो यजुरित्यर्थः । अथैवायं श्रेष्ठभावायायं नः श्रेष्ठो भववित्यभिप्रायेण युज्यन्ते उद्यमं कुर्वन्ति ॥२॥ इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुवगुणेनोपासनमाह । सम्यगश्नन्ति संगच्छन्ते इति सम्यञ्चि ॥३॥ इदानीं प्राणस्य पालकगुणत्वेनोपासनमाह । एनं देहपिण्डं प्राणो ह क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मीसपूर्णं कुर्वन्त्यस्मात्त्रायते पालयति तस्मात्क्षतत्राणात्प्राणो वै प्रसिद्धं क्षत्रम् । क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राण एव भवतीत्यर्थः मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः यदा क्षत्रं प्राणं प्राप्नोति किंविशिष्टम् आ सामस्त्येन त्रायते पालयतीत्यात्रस्तम् ॥ ४ ॥ १४. ८ ॥

पूर्वं हृदयं सत्यमित्यादिब्रह्मपाधिसमाश्रयं ब्रह्मफलकं ब्रह्मोपासनमुक्तम् इदानीं सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनं वक्तुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । गायत्रीकन्दो हि सर्वकन्दसां प्रधानं तत्प्रयोक्तृवागादिप्राणत्राणसामर्थ्यात्सर्वकन्दःस्वतन्त्रभूतप्राणात्मकवाच्च । किं च ब्राह्मणस्य गायत्रीतो जन्म श्रूयते श्रुत्यन्तरे तस्माद्गायत्र्याः प्रधानभूतवान्तउपाधिकब्रह्मोपासनविधानायाह भूमिरिति । दियैरिति विश्लेषे सति । तत्सवितुर्वरेण्यमिति वर्णविश्लेषेण । एकं पदं प्रथमः पादः । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमपादस्वतन्त्रपमु ह खलु एतदेव भूम्यादित्रैलोक्यलक्षणमेवेत्युपासीतेत्यर्थः ॥१॥ एवं प्रथमपादे भूम्यादिलक्षणाशेषतृपराश्रयुपसंहार उक्त इदानीं द्वितीयपादे नामराश्रयुपसंहारमभिप्रेत्य तस्य त्रैविद्यात्मकवमाह । त्रय्या विद्यया यावत्फलज्ञातमवाप्यते तावच्च खलु गायत्र्या द्वितीयं पादमेव विद्वान्जयति ॥२॥ अथ तृतीयपादे कर्मोपसंहारमभि-

प्रेत्य तस्य त्रैलोक्यत्रैविद्यात्मकसर्वजगदिधृतिलक्षणप्राणाध्यात्मकवर्णम् । प्राणः अपानः वि-
यान इति विश्लेषेण । एवं नामरूपकर्मात्मकं जगद्गायत्रीपादत्रयात्मनोपसंस्कृतम् ॥३॥ इदा-
नीमभिधानरूपायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतादित्यात्मकहिरण्यगर्भाभिधानाय चतुर्थं पद-
दमारभते । अथ शब्दात्मकगायत्रीकथनानन्तरमस्याः प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गात्समुत्पद्यमानो
भूतमेतदेव वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तुरीयादिपदानां गूढार्थत्वात्स्वयमेव तत्तत्प्रतीकग्रहणेन
व्याकुर्वन्ती श्रुतिस्तावत्तुरीयपदस्यार्थमाह वदामि इति । अन्तरं पदं गृहीत्वा व्याकरोति दर्शित-
मिति एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषो हि यस्माद्दृश्य इव दृश्यते-इव न तु साक्षाद्दृश्यते ईश्वर-
स्यातीन्द्रियवादतस्तद्दर्शितं पदमित्युच्यते इत्यर्थः । प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गात्समुत्पद्यमानो
रञ्जनात्मको रगो रज इत्युच्यते यदा सर्वे लोका रजःशब्देनोच्यन्ते रज्यमानवात् सर्वमेव वै
प्रसिद्धं रजोज्ञातमुपर्युपरि हि यस्मादेष सविता तपति रजःशब्दवाच्यात्सर्वस्मादुपरिष्टादेव
तपन्वर्तत इति यावत् अतो रजसः पर इति पोरजा उच्यते इत्यर्थः । अत्रिया वसुदीप्त्या
॥४॥ एवमभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयतत्त्वमाह सैषा त्रैलो-
क्यत्रैविद्यसर्वप्राणस्वरूपवेनेक्ता त्रिपदा गायत्री एषा त्रैलोक्यलक्षणे मूर्तामूर्तरसभूते आदित्ये
प्रतिष्ठिता । सत्येऽध्यात्मे प्रतिष्ठिता बोद्धव्या । किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह चक्षुरिति ।
तस्य सत्यत्वं सर्वज्ञानानुभवप्रमाणसिद्धमित्युपपादयति तस्मादिति । सत्यप्रतिपत्तिहेतुवच्चक्षुः
सत्यं तस्मिन्सत्ये चक्षुषि त्रिपदा गायत्री प्रतिष्ठितेति वाक्यार्थः ॥५॥ सत्यस्यापि स्वातन्त्र्यं
वारयति तदिति । एवं त्रिपदा गायत्र्यधिदैवते आदित्ये प्रतिष्ठिता सा चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा
प्राणे प्रतिष्ठितेत्येवं प्रणाइया गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धम् अध्यात्ममध्यात्मे सर्वविद्यायात्मके
सूत्रात्मभूते प्राणे प्रतिष्ठिताऽतोऽध्यात्मप्राणरूपा सती जगत आत्मा ॥६॥ इदानीं गायत्री-
नामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुवमाह । सैषा ईश्वरात्मिका गायत्री । गायतीति गयाः ।
तत्रे त्रातवती रक्षितवती । प्राणा वागादयो गयाः शब्दनिष्पत्तिहेतुवात् । एवं गायत्र्याः
प्राणजीवनवमुक्त्वा तस्या (स्मा Cod.) एव ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थमाह स आचार्योऽष्टवर्ष
माणवकमुपनीय यामनूं गायत्रीमेव पादशोऽर्धचंशः समस्तां चान्वाह अनुवक्ति पक्षोऽर्धचंशः
सर्वा च तृतीयेन सहानुवर्तयन्निति गृह्यवाक्यात् (पारस्कारं २. ३.) सा माणवकायोपदेष्टव्या
प्रसिद्धा एषैवेत्तज्जगत्प्राणात्मिका गायत्र्येव नान्येत्यर्थः । कुत एषा गायत्र्येवेति निश्चय
इत्यत आह स गायत्र्युपासक आचार्यः सादरः सन्यस्मै बठवे इमां गायत्रीमन्वाहानुवक्ति
तस्य प्राणान्सा नरकादिपतन्यस्मात्त्रायते तस्माद्गायत्र्येवेति निश्चयो नात्र संदेहः ॥७॥ म-
तान्तरं दृष्ट्वा बठवऽपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यतीति विभ्रमो मा भूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं
दृषयितुमुपन्यस्यति । एकी शाखिनः तत्सवितुर्वर्णीमहे वयं देवस्य भोजनम् श्रेष्ठं सर्वधातमं
तुरं भगस्य धीमहीत्यनुष्टुप्छन्दस्कां तां प्रसिद्धां सावित्रीं सवितुदेवताकामुपनीतायान्वा-
हानुवदन्ति । वागनुष्टुबिति तद्य एव वातो महिमेत्यग्निरहस्ये (१०. ३. १. ४.) प्रतिपादित-
वादननुष्टुब्बाक् तस्याश्च वाचः सार्वभौमः सः सार्वभौमः सः सार्वभौमः सः सार्वभौमः सः सार्वभौमः सः
मर्षेण हि सारस्वती समर्पिता स्यादतो वयमेतदनुष्टुब्बलक्षणां वाचं सारस्वतीमेवापेक्ष्यमाणां
माणवकायानुब्रूम इति वदन्तस्तामेवोपदिशति । तन्मृषैव गायत्रीमेवानुब्रूयात् तदुपदेशे हि
सर्वमपि परमार्थसाधनज्ञातं बठवऽपदिष्टं इति सर्वप्राणात्मकत्वकथनेन

सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात् अनुष्टुबुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । एवं प्रसङ्गाद्गायत्रीं निश्चित्येदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण तद्विदं स्तौति यदेति यद्यपि उक्तलक्षणगायत्रीवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति तथापि तत्प्रतिग्रहज्ञातं गायत्र्या एकमपि पदं प्रति पादविज्ञानफलं प्रति नैव ह किल पर्याप्तम् इतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥८॥ 'एवं गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतः सामान्येन दोषाभावमुक्त्वा विशेषतोऽपि तमाह । प्रथमपादविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । शेषमेवमेव व्याख्येयम् । तथा च त्रैलोक्यावकिन्नस्य त्रैविद्यावकिन्नस्य सर्वप्राण्यवकिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं स्यात् नाधिकदोषभाक्त्वं तस्येति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्यैवं कल्पयित्वाच्यते न तु वस्तुत एव दाता प्रतिग्रहीता वा सम्भवति यद्यप्येवं सम्भाव्यते तथापि नासावस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षम इति स्तुतिसिद्धेः एवं च सति न शूद्राद्यपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोध इत्यर्थः । यथैवं सम्भावितप्रतिग्रहादिना पादत्रयविज्ञानफलक्षय एव तुरीयपादविज्ञानस्य फलक्षयः सम्भावयितुमपि न शक्यते तत्फलस्यास्त्यादित्याह अध्यास्या इति तत्फलं केनापि प्रतिग्रहादिना नैव प्राप्यं तेन न तत्क्षयः स्यादित्यर्थः चतुर्थपादविज्ञानसमानप्रतिग्रहस्य वस्तुनोऽसम्भवात् ॥९॥ एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मन्त्रमैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयति । त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी भवसि त्रैविध्यरूपपादेन वं द्विपदी प्राणाद्यात्मकपादेन वं त्रिपदी मण्डलात्तर्गतपुरुषलक्षणेन पादेन वं चतुष्पदी । परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनापदसि पद्यसे ज्ञायसे येन तत्पदं न विद्यते यस्याः सा वमपदसि कुतः हि यस्मात् केनापि न पद्यसे न ज्ञायसे नेतिनेत्यादिलक्षणत्वात् तादृग्रूपस्य च चक्षुराद्यविषयत्वात् अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्कारणमुच्यते नम इति । एवं नमस्कारणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कारप्रयोजनमुच्यते असौ शत्रुः पाप्मा वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदः पाप्मनूपस्य शत्रोर्यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मम तच्च मा प्रापत् मा प्राप्नोतु इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इदानीं प्रवृद्धदेषवत्तं प्रत्युक्तोपस्थानमन्त्रे [ऊ]हप्रदर्शनेनाभिचारिकमुपस्थानान्तरमाह असौ शत्रुरमुकनामेति तस्य नाम गृहीत्वा अस्मै अमुकनाम्ने शत्रवे कामोऽभिलषितोऽर्थो मा समर्थि समृद्धिं मा प्राप्नोतु तथा चासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने असावस्मै कामो मा सम्र्थीत्यृहं कृत्वा गायत्र्यसोत्यादिपूर्वाक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । यस्मै यदर्थमेवमुपतिष्ठते तस्मै शत्रवे । कामिनं प्रत्याभ्युदयिकमुपस्थानान्तरमाह अहमदो देवदत्ताभिलषितं मदभिलषितं वा प्रापं प्राप्नुयाम् ॥१०॥ गायत्रीमुखज्ञानमन्त्रेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवतीत्यतस्तद्विधानार्थं तत्स्तुतिभूतमर्थवीदं तावदाह । यन्नु इति वितर्के हो अहो आश्चर्यमेतत् तदिति यदर्थो यत्वं गायत्रीविदस्मीत्यब्रूया अथ पूर्वापरविरुद्धमिदं तर्हि कथं प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो हस्ती भूत्वा वृथाभिमानं वहसि । गायत्रीवित्वं प्रतिग्रहवहनं चेति परस्परविरुद्धम् । न विदां चकार नाज्ञासिषम् ॥११॥ एवं वदन्तं प्रति राजा मुखमुपदिशति तस्या इति । एवमुक्तस्य गायत्रीमुखविज्ञानस्य फलं सदृष्टातमाह एवंविदुपासकः स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन्यद्यपि बह्विव बह्वैव पापं प्रतिग्रहादिदोषं करोति तत्सर्वं पापज्ञातं सम्प्राप्य सम्यक् भक्षयित्वाग्निवत् शुद्धः पापस्पर्शरहितः पूतश्च प्रतिग्रहज्ञानितपापफलसम्बन्धरहितः सम्भवति ॥१२॥ १५॥८॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतायाचनपूर्वकमग्नपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थ्यावगतिरित्येतेऽर्थ्या अस्मिन्निबलकाण्डे पञ्चमाध्याये अनर्वात्ताः सम्प्रति प्राधान्येन ब्रह्मापासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च सर्वं वक्तव्यमित्येतदर्थं षष्ठ्याध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यदस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यम् अस्य विलाधिकाखात् तथा च तद्वक्तुमिदं श्रेतकेतुब्राह्मणमिति सामान्यसंगतिः । पूर्वं दया हित्युद्गीथब्राह्मणे (४.१.१.) स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः परं तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । तथा शास्त्रीययोरापि ज्ञानकर्मणोः केवलत्वेन कर्मणा पितृलोको विद्यासहितेन विद्यामात्रेण वा देवलोक इति विपाको ब्रह्मविद्यारम्भप्रयोजकोभूतवैराग्यसिद्ध्यर्थं त्र्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितः अस्य तु विपाकस्य प्रतिपत्तिमार्गो नोक्तः स च वक्तव्यः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा मुमूर्षुणाग्रे नय सुपथेति (८.३.१.) मार्गयाचनं कृतम् तत्र सुपथेति विशेषणादनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण प्रदर्शितः एतावन्नः कर्मविप्राकप्रतिपत्तिमार्गो इति तु नोक्तम् अतो विहिनस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गो इति कथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते इत्येका विशेषसंगतिः । एतावदरे खल्वमृतवम् अमृतवस्य तु नाशास्ति विन्नेनेत्यत्र (५.४.२.) कर्मव्युदासैन ज्ञानमेवामृतस्यसाधनमित्युक्तं तत्र हेतुर्नोक्तस्तत्कथनायेदं ब्राह्मणमित्यपरा विशेषसंगतिः । आख्यायिका तु धनं मानं च हिवा यन्नपूर्वकं वृद्धेन ब्राह्मणेनाब्राह्मणादपीयं पञ्चाग्निविद्या गृहीतेति तस्या स्तुत्यर्थं प्रणीता ॥ पित्रा मत्तः सकाशादधोतविद्यादार्ढ्यार्थं त्रं विद्वज्ज्ञानान्प्रति गवा परीक्षां कुवित्यनुज्ञातः सन् स्वकीयविद्याध्यापनाय विद्वत्सभां पर्यटमानः पञ्चालानां विद्वज्ज्ञानविशिष्टत्वेन प्रसिद्धानां देशविशेषाणां सभामागमाम । आगत्य ब्राह्मणान्वेद्योत्कर्षवशाज्जिवा राजागमपि जेष्यामीति गर्वेण जैवलं जौवलस्यापत्यं पञ्चालानां राजानं परिचारयमाणं स्वभृत्यैरात्मनः परिचर्या कारयत्तं प्रत्यागमाम । स तु राजा पूर्वमेव तस्य विद्यागर्वं श्रुत्वा शमादिब्राह्मणधर्माद्व्युत्थितत्वात्सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थं विनेतव्योऽयमिति मवा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्यागतमात्रमेव कुमार इति बालवत्सम्बोधाभ्युक्तवान्पुतेर्भर्त्सनार्थवाज्जित्तितवान् । यद्यपि भो इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्येवोचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य होनवात् तथापि क्रोधवशात्तथा प्रतिवचनं कृतवान् ॥१॥ प्रयत्यो म्रियमाणाः । नाडीद्वयेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं गृह्णातां यत्र मार्गे द्वैविध्यप्रतिपत्त्या विप्रतिपत्तिस्तद्विप्रतिपत्तिविषयं मार्गं किं जानासि ॥२॥ आपः पुरुषाकारपरिणताः सत्यः पुरुष इति वाक् वाचकभूता यासां ताः पुरुषवाचः पुरुषशब्दवाच्या भूवा सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो यथा वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति । प्रतिपद्यतेऽनयेति प्रतिपत्साधनम् किं तद्व्यापारवाच्यमित्यपेक्षायां श्रुतिः स्वयमेव तदाह यत्कृवेति यत्कर्म कृवा ॥३॥ ननु मार्गद्वयमेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्तत्वं तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्यं पृक्षसोत्याशङ्कयामाह अपि होति । ऋषेर्मन्त्रस्यापि वचो वाक्यं नोऽस्माकं श्रुतमस्ति । मर्त्यानां मनुष्याणां द्वे सृती द्वौ मार्गौ श्रुतवानस्मि तयोर्मध्ये एका पितृलोकप्रापिका द्वितीया तु देवलोकप्रापिका । मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकात्यब्राह्मणे (१२.८.१.२१.) यावापृथिव्याः पितृमस्तुवमुक्तम् ॥४॥ पुरा समावर्तनकाले । राज्ञः पुत्रा राजन्यास्ते बन्धवो यस्य स राजन्यबन्धुः राजन्याभास इति परिभववचनमेतत् । प्रतीकानि

मुखानि प्रश्नानामेकदेशान् ॥५॥ जीवलस्यापत्यं जैवलिः । पुरोधसा सार्धं मत्तपूर्वकमर्घं
चकार मधुपर्कं कृतवान् ॥७॥ ब्रह्मतरस्यापि हिरण्यस्यापात्रं प्राप्तमस्ति एतत्त्वयापि ह किल
विज्ञायते । प्रवाराणां परिवाराणां परिधानानां परिधानयोग्यक्षौमादीनाम् । अन्यस्मिन्नर्थिजने
वदान्यो दानशीलो भूवा नोऽस्मान्नेवाभि अभिलक्ष्यास्मान्प्रति अवदान्यः कदर्यो विभवे
सत्यदाता मा भूद्वान् । तीर्थेन उपसदनशास्त्रविहितेन मार्गेण । उपैमि शिष्यवेनोपगच्छामि
। पूर्वं किल ब्राह्मणा विद्यामर्थयमानाः सन्तः क्षत्रियान्वैश्यान्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायां
शिष्यवृत्त्या वाचैवोपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिरित्यर्थः ॥१०॥ उपायनशुपगमनं पादो-
पस्पर्शनं तस्य कीर्त्तिं कीर्त्तनमात्रे उक्तवान् नोपायनमकारयदित्यर्थः । तत्र च पितामहा
अस्मत्पितामहेषु यथापराधं क्षमन्ते स्म तथा वमपि नोऽस्मान्प्रति मापराधा अपराधं मा कार्षीः
अस्मदीयोऽपराधः क्षत्तव्यः पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । सर्वदा
क्षत्रियपरम्परयैवेयमागतेति कृत्वा सा स्थितिर्मयापि रक्षणीया यदि शक्यते रक्षितुम् ॥११॥
इदानीं मनुष्यजन्मस्थितिलयानां यतिध्यामित्यादिचतुर्थप्रश्ननिर्णयाधोनतया तस्य प्राधान्या-
त्प्राथम्ये सति अर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितं पाठक्रमं भङ्ग्यं चतुर्थप्रश्नस्यैव निर्णयमाह ।
युलोक आहवनीयोऽग्निः । आदित्येन हि युलोकः समिध्यतेऽत इन्धनवसामान्यादादित्ये
समिद्धदृष्टिः कार्या । रश्मयो धूमः तयोरदित्यसमिद्धामुद्भवसामान्यात् अहरचिरुभयोः प्रकां-
शात्मवसामान्यात् चन्द्रमा मण्डलात्मा अङ्गारः (!) उभयोरुपशान्तवसामान्यात् नक्षत्राणि वि-
ष्णुलिङ्गा अग्निकणाः विक्षेपात्मवसामान्यादल्पप्रकाशकवसामान्याद्वा । तस्मिन्नेवं गुणविशिष्टे
युलोकाग्नी देवा इन्द्रादयः अक्षां द्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति तस्या आज्ञतेः सकाशात्सोमः मि-
तृणां ब्राह्मणानां च राजाधिपतिः उत्पद्यते । ननु कथं युलोकादेराहवनीयाग्निवत् कथं च
कर्मानधिकारिणामिन्द्रादीनां होमकर्तृत्वम् कथं वा प्रत्ययनूपायाः अज्ञाया होम्यवम् कीदृग्वि-
धो वा तस्य होमः कश्च पुनः सोमः कीदृशो वा तस्य सम्भव इति । उच्यते । यथा जी-
वदवस्थायामाहवनीयादिविष्णुलिङ्गतैः साधनैर्विशिष्टमग्निहोत्रं कृतं तथैव तदग्निहोत्रम् श-
रीरपातादध्वमपूर्वोभूतमव्याकृतावस्थमपि प्रातिस्विकशक्तियुक्तैः सूक्ष्मैस्तैः साधनैर्विशिष्टमेव
सत् अस्माहोकादमुं लोकमुत्क्रम्य तथैवाहवनीयस्याग्नेः युलोकमारभते ते वाऽएतेऽआज्ञतो
कृतेऽइत्याद्यष्टाध्यायोकाण्डे (११.६.२.६-७.) श्रुत्वात् अतो युक्तमसौ वै लोकोऽग्निरिति युलो-
कस्याहवनीयाग्निवचनमिति । यऽएव जीवदवस्थायां यज्ञमानस्याध्यात्मिकाः प्राणा अग्नि-
होत्रस्य हेतरोऽभूवन् तऽएव तत्क्षीरात्ते तत्कर्मफलभोगाय युलोकपर्जन्यादिसम्बन्धयोग्या-
कारेण परिणममाना आधिदैविकरूपमापन्ना इन्द्रादिशब्दवाच्याः सतोऽग्निहोत्रकर्मफलपरिणा-
मकाले तद्भोक्तृत्वलक्षणं तत्र-तत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यन्तेऽइति युक्तं देवा बुद्धवतीति वचनमिति ।
तथात्र अज्ञाशब्देन भूतान्सहिता आप एवोच्यन्ते अज्ञा वाऽआप इति श्रुतेः ताश्च द्रवद्रव्य-
त्वात्पयःसोमादिलक्षणा एवेत्यवोचाम (८.६.१.) अतो युक्तं अज्ञाया होम्यववचनमिति । तासां
चापां कर्तुः शरीरारम्भाय युलोकं प्रति प्रवेशनमेव होम इत्युच्यतेऽइति । सोमो नाम चन्द्र-
मण्डलवर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः ननु चन्द्रसोमयोः को विवेक इति चेत् शृणु चन्द्र इत्यप्र-
काशस्वरूपं मण्डलमुच्यते चन्द्रशब्दवाच्याभ्रकेण तुल्यरूपत्वात् प्रकाशस्वभावो वृद्धिचय-
धर्मी श्वेतस्तदन्तर्गता देवः सोम इत्यभिधीयते सोमशब्दवाच्यलतागतवृद्धिचयवत्तासामान्यात्

अतो मण्डलात्मवेन तदन्तर्गतवेन च चन्द्रसोमयोर्विविक इत्यनवयम् कृत्स्नपक्षे क्षीयमाणः सोमोऽमावास्यायामादित्यान्तर्गतः, संस्तद्गततोयेन शुक्लपक्षे क्रमेणाप्याव्यते तदेतदाप्यायनं सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य सम्भव इति द्रष्टव्यम् ॥१२॥ स सोमः पर्जन्याग्निः जतः सन्वृष्टिद्वयेण परिणमतः इत्याह । पर्जन्यो वृष्ट्युपकरणाभिमानिदेवतात्माग्निः स च आङ्गत्यावृत्तिक्रमेण द्वितीय आङ्गत्याधारः । तस्य संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि शरदादिग्रीष्माग्निः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्याग्निर्दीप्यते । अग्राणि धूमः तेषां धूमप्रभववप्रसिद्धेर्धूमवडुपलक्षकावाद्वा । विषुवदग्निः प्रकाशनसामान्यात् अशनिः प्रकाशाश्रयभूतोऽङ्गारः (!) उपशान्तवकठिनवसामान्याभ्याम् ह्रस्वनयः स्तनयिबुशब्दा विष्फुलिङ्गाः विक्षेपानेकवसामान्याभ्याम् ॥१३॥ एवमुत्पन्ना वृष्टिस्मिन्लोके जता सत्यन्नद्वयेण परिणमतः इत्याह । अस्मिन् लोके पृथिव्यभिमानिदेवताया देहभूतः प्राणिजन्मोपमागाश्रयः क्रियाकारणफलविशिष्टस्तृतीयोऽग्निः । तस्यैव पृथिव्यभिमानिदेवतैव समित् तथा स्वयं लोकोऽनेकप्राणिभोगसम्पन्नतया समिध्यते । वायुर्धूमः उभयोः पार्थिवद्रव्याश्रितवेनोत्थानसामान्यात् । रात्रिर्चिः उभयोः समित्सम्बन्धप्रभववसामान्यात् अग्नेः समित्सम्बन्धेन स्वर्चिः सम्भवति तथा एतलोकद्वयाग्नेः पृथिवीद्वयसमित्सम्बन्धेन च रात्रिस्तस्याः पृथिवीद्वयादुत्पन्नात् । दिशोऽङ्गारा उभयोरुपशान्तवसामान्यात् अवाक्दिशो विष्फुलिङ्गा उभयोर्विक्षेपात्मवसामान्यात् ॥१४॥ तदन्न पुनः पुरुषाग्निः जतं सद्देतोद्वयेण परिणमतः इत्याह । प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः । तस्य व्याप्तं विवृतं मुखं समित् समिधाग्निरिव पुरुषोऽपि वचनस्वाध्यायादौ विवृतेन मुखेन दीप्यते । प्राणोऽध्यात्मधायुर्धूमः मुखसमिधामुत्थानसामान्यात् वाक् शब्दोऽग्निः उभयोरभिधेयव्यञ्जकवसामान्यात् । चक्षुरङ्गारः (!) उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रयवसामान्याद्वा । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् । देवा आध्यात्मिका वागादयस्ते स्वेनाधिदैविकद्वयेण देवत्वाद्देवाः ॥१५॥ तन्नु रेतः पुनर्योषाग्निः जतं सत्पुरुषाकारेण परिणमतः इत्याह । योषा स्त्री पञ्चमोऽग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि योषित्समिध्यते लोमानि रोमाणि धूमः उभयोरुपस्थसमिधामुत्थानसामान्यात् योनिरिन्द्रियाश्रयप्रदेशोऽग्निः वर्णसामान्यात् यत्कर्म अन्नः करोति मैथुनव्यापाररूपं ते अङ्गाराः ते खल्वग्रेरुपशान्तिहेतवस्तथेदमपि कर्म योषिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाशकवेनोपशान्तिकर्मतस्तस्मिन्कर्मण्यङ्गारदृष्टिर्युक्ता । तस्मात्कर्मण उत्पन्ना अभिनन्दाः सुखलवा विष्फुलिङ्गाः क्षुद्रवसामान्यात् । एतावता ग्रन्थेन वेत्थ यतिथ्यामिति चतुर्थप्रश्नस्याग्निहोत्रे जताः पयोधृतादिलक्षणा आपो भूतसूक्ष्मलक्षणा भूतान्नसहिताः पूर्वोक्ताग्निपरिपाकतः सूक्ष्मत्वं हिवा करचरणादिवृत्तेन विपरिणम्य स्थूलतां गच्छन्त्यः पुरुषाध्यां लभन्त इत्येतादृशो निर्णय उक्त इत्यर्थः । एवम्भूतस्य स्वाभाविकं व्यापारमाह स ज्ञायत इति यावत्कालपर्यन्तमस्मिन्कर्तृ स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावत्कालं जीवते जीवननिमित्तकर्मक्षये सति यस्मिन्काले म्रियते तदा एनं मृतं पुरुषमयमर्थमन्याङ्गत्यैकव्यिज्ञो हरति निक्षिपति ॥१६॥ एवं पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुवक्ष्यमाणस्त्युपयोगिदेहप्रदर्शनार्थमन्येष्टिं निद्वयपयनौ श्रुतिरेवमग्निसत्त्वज्ञवाच्च पुरुषस्याहमस्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमत्याङ्गत्यधिकारणं प्रसिद्धमेव इन्द्रिज्जन्मिदादिविशिष्टमनरोपितं दर्शयति तस्याग्निरिति । देवा ऋविजः । भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्सात्विकः पुरुषः उत्पद्यते । निषेकादिभिरन्याङ्गत्यतैः कर्मभिर्दर्श-

नविशिष्टैः संस्कृतवादयं भास्वरवर्णः केवलकर्मिणां राजसानामुभयहीनानां तामसानां च पित्रादिलोककीटादिदेहप्राप्तेर्विषयमाणवादित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं पञ्चाग्निविदे मृतस्य गतिं बहू मग्गविप्रतिपत्तितत्साधनविषययोः प्रथमपञ्चमयोर्निर्णयार्थमाह । ते ये विडुरिति ब्रह्मवचना त्रैवर्णिका गृहस्था एवाधिकारिणः पञ्चाग्निदर्शने तस्य गृहस्थकर्मसम्बद्धत्वात् अत एव ये चामो अरण्ये वानप्रस्थाः अवणाद्यनधिकृता आश्रमधर्ममात्रनिरताः संन्यासिनश्च अज्ञामितिकर्तव्यत या प्राप्तामनुष्ठाय सत्यं सत्याख्यं ब्रह्मोपासते इति तेषां पृथक्संसाधनाभिधानम् सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां परमहंसानां तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति (७. २. ८.) श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणोत्क्रमणाभावेन देवयानमार्गप्रवेशाभावात्तत्साधनेऽनधिकारात् नैष्ठिकब्रह्मचारिणामपि गुरुपरतत्त्वतयोपासने स्वातन्त्र्याभावात् तेषां चोत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तु गुरुश्रुषापूर्वकगुरुकुलवासादेव सम्भवति । अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरितसाम् उत्तरेणार्यम्णाः पन्थास्ते ऽमृतवं हि भेजिरे इति स्मृतेः । अतः परिशेषाद्गृहस्थानामेवाधिकारः । अर्चिःशब्देनात्रार्चिर्भिमानीनो देवतोत्तरमार्गलक्षणं गृह्यते न तु ज्वलनात्मनोऽर्चिषो ग्रहणम् तस्य स्थिरत्वात्परित्राजकानां च साक्षात्तत्सम्बन्धाभावाच्च । अतोऽर्चिर्भिमानीदेवतामेवाभिस्मृन्भवति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । ततः क्व गङ्गीत्यापेक्षायामहरादिदेवताप्राप्तिक्रमेणापुनरावृत्तिलक्षणं हिरण्यगर्भलोकं गङ्गीत्याह अर्चिष इति । अत्राहारादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता एव विवक्षिता न तु कालविशेषाः । अनेन क्रमेण त्रिद्युदेवतां प्राप्तान्स्तानुपासकान्वैद्युतात्सकाशान्मानसो ब्रह्मणा मनसा सृष्टे ब्रह्मलोकवासी पुरुषः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति नयति । ब्रह्मलोकाख्यस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना ब्रह्मवचनपेक्ष्य ब्रह्मवचनप्रयोग उपासनातारतम्यात्सायुज्यसमानैश्वर्यसालोकापेक्षया वा । ते ब्रह्मलोकान्प्राप्ता उपासकास्तेषु ब्रह्मलोकेषु स्वयं पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टान्ब्राह्मणानामितान्सर्वत्सरान्ब्रह्मायुरवधिकान्शतसंख्याकान्वसन्ति तेषामुपासकानामिहास्मिन्कल्पे पुनरावृत्तिर्नास्ति कल्पान्तरे वावर्तन्त एव ॥ १८ ॥ एवं देवयानं मार्गं संसाधनमुक्त्वा पितृयाणं मार्गमाह ये नैवं विडुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति प्राप्नुवन्ति । पितृलोकशब्दः प्रसिद्धपित्रधिष्ठितलोकविषयः चन्द्रस्तूतलक्षणा मण्डलात्मा । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्य गवान्नं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्ते । आप्यायस्वापन्नोयस्वेति न मन्त्रः किं तु आप्याय्याप्याय्यापन्नय्यापन्नयेति प्रकारप्रदर्शनार्थः तथा च यथा यज्ञे ऋविजश्चमसस्थं सोमं पुनःपुनराप्याय्यापन्नय्य ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति तथा तत्र भोगभूमौ प्राप्तान्स्तानन्तभूतान्देवाः स्वामिन इवैनान्सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान्भृत्यानिव कर्मानुवृत्तपलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायन् कृत्वा स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपन्नयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उषभुञ्जते न तु खादन्ति तस्या सति चन्द्रलोकप्राप्तेरनर्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते यऽएवमेतदित्यथ ये यज्ञेनेति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमं प्रश्नं निर्णीय तेऽर्चिर्भोत्यादिना च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदर्शनेन प्रथमं प्रश्नं च निर्णीयदानोमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीयतृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह तेषां यदेति । तेषां कर्मिणां यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म परिगृह्णीति सर्वात्मनाऽर्च्यते तदा ते इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते याभिर्हृत्लेकाग्रौ ज्ञताभिः श्रुद्वाशब्दवाच्याभिरङ्घ्रिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगायाम्मयं शरीरमारब्धं ताः पुनः कर्मक्षयाद्धिमपिण्ड-इवातपसम्प-

कीर्त्यविलीनाः सत्यः आकाशं प्राप्तास्तद्वदेव सूक्ष्मभावं प्रतिपद्यन्ति इति भावः । ते पृथिवीं प्राप्य त्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति अन्नभावोऽत्र त्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं बोद्धव्यम् । ते पुनरन्नभूता रेतःसिक्कपुरुषाद्यैः ज्ञेया रेतोभूता येषां ज्ञेयाः पुरुषाख्या अग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्तो अयमृणाणां स्तेन धूमादिमार्गेण सोमलोकं गच्छन्ति कर्मफलभोगाथ ततः कर्मक्षये सतीमं लोकं पुनरागच्छन्तीत्येवमेव कर्मिणोऽनु वारं-वारं कर्मवायुसमीरिता आ ब्रह्मज्ञानादुद्यतोयन्नवच्चक्रोभूता परिभ्रमन्ति । एवं स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्ता स्थानान्तरमाह अथ य इति कीटाः गोमयादि कुत्सितस्थानेषु कृमयो जायन्ते पतङ्गाः शलभाः दन्दशूकं दशनशीलं दंशमशकपन्नगादेलक्षणां । अतोऽस्यां गतौ निमग्नस्य पुनरुद्धारदौर्लभ्यादिमां गतिं जुगुप्सद्भिः स्वाभाविकज्ञानकर्मप्रहाणेन शास्त्रीयज्ञानकर्मणी दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनभूते समाश्रयणीये ततोऽपि परममुक्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानाय यत्नः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तथा च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिद्वारागमनकथनान्निष्ठातः परलोकं गतानां पुनरावृत्तिकथनेन तृतीयप्रश्नश्च निर्णीतः ॥ ११ ॥ १ ॥ १ ॥

पूर्वः गायत्रीब्राह्मणे सत्स्वपि वागादिषु प्राणस्यैव गायत्र्यात्मकत्वं किमुक्तामित्याकाङ्क्षाय प्राणस्य ज्येष्ठवादिगुणवत्त्वादिति परिहारमभिप्रेत्य तस्यैव ज्येष्ठवादिनिर्दिधारयिष्येदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । यद्वा सत्स्वपि चक्षुरादिषु त्वब्राह्मणे (!) उत्थयजुःसासन्नत्रादिभावैः (!) प्राणस्यैवोपसनमभिहितं तत्र हेतुमात्रापेक्षायां ज्येष्ठवज्येष्ठवादिहेतुमात्रकथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते इह तु स्वतन्त्रमेव प्राणोपासनं विधीयते वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य गुणभेदात्फलभेदाच्च तः तावदुपासकसम्पत्त्यर्थं फलं कथयति यो ह वा इति । ननु निषेककाले प्राणस्यैव वागादीनामपि शुक्रशोणितसम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्कथमवधार्यते प्राणो वै ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्चेति चेत् सत्यम् तथापि नाप्राणं शुक्रं प्ररोहतीति निषेककालादौ प्राणस्यैव गर्भवृद्धिहेतुतया प्रथमो वृत्तिलाभो न चक्षुरादेरेतोऽवगम्यते चक्षुरादिषु प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वम् ॥ १ ॥ इदानीं प्राणस्यैव वसिष्ठवप्रतिष्ठावसम्पत्त्वायतनवप्रजातिवल्लक्षणाः पञ्च गुणा इति दर्शयितुं प्रथमं तेषामेकैकस्य क्रमेण वाकचक्षुःश्रोत्रमनोरेतसां गुणवमाह । अतिशयेन वासयतीति वसिष्ठा निवासार्थस्य वसे रूपं वाग्मिनो ज्यतिशयेन वसन्ति वासयन्ति चान्यान् यद्वातिशयेन वस्ति इति वसिष्ठा आकादनार्थस्य वसे रूपं वाग्मिनो हि वाचान्यान् अभवन्ति ॥ २ ॥ मनो वा आयतनं विषयाणामिन्द्रियाणां च ॥ ३ ॥ रेतःशब्देनात्र प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते ॥ ४ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठवादिगुणा न वागादिगताः किं तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुं तावदाख्यायिकामधिकोक्ति । वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं भाषमाणा ब्रह्म प्रजापतिं प्रति गतवन्तः । तत् ब्रह्म विराडात्मकं कर्तृभूतं तान्प्रत्युवाच ॥ ५ ॥ कडाः मूकाः ॥ ६ ॥ रेतः प्रजननेन्द्रियम् ॥ ७ ॥ महंश्चासौ सुहृदश्च । सिन्धुदेशे भवः सैन्धवः । पङ्क्तिशश्च ते शङ्खश्च ते पङ्क्तिशङ्खवः पादबन्धनशङ्खस्तान्संवृहेत् उग्रहेत् परोक्षपायाश्चोहे आहूते सति युगपच्चतुर्गुणं शङ्खानुत्सनेत् । संववर्हं विद्धेदं स्वस्थानाद्भ्रंशितवान् । बलिं कर्तुम् ॥ ८ ॥ वागादयः स्वस्वासाधारण्येनोक्तानेव गुणान्मुख्यप्राणस्य बलिक्वेन समर्पयामासुः । यन्मम वसिष्ठं तद्वसिष्ठगुणस्तवैव । एवं वागादिभिर्दत्तं बलिदानमङ्गीकृत्य प्राणः स्वात्मनोऽन्नवाससी पृकति तस्योऽइति । भक्ष्यमाणा आपः सर्वास्तव वास

आकादनस्थानीयाः । इदानीं तत्स्तुत्यर्थकमर्थवादमाह न हेति यः एतत्सर्वप्राणिभिर्यमानं सर्वमन्नमनस्य प्राणस्यैवान्नमित्येवं चेद पश्यति अस्य प्राणान्नविदोऽनदनोयं नैव ह किल भक्षितं भवति यद्यपि कदाचिदनेनाभक्ष्यमपि भक्षितं स्यात्तदासौ तदोषेण न लिप्यते । तथा यद्यप्ययमप्रतिग्राह्यं हस्त्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदप्यन्नमेव भोग्यं वस्तु प्रतिग्राह्यमनेन प्रतिगृहीतं स्यान्न तत्प्रतिग्रहदोषेण लिप्यतेऽइति विद्यैव स्तूयते न वस्तुतस्तस्य दोषाभावः अभक्ष्यभक्षणाप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहयोर्निषिद्धत्वात् ॥ १४ ॥ अपो वास इत्यनेन भक्ष्यमाणास्त्वप्सु विहितवासोदष्टेरर्थवादमाह । आचामति अपो भक्षयन्ति । अन्नं प्राणमुभयतोऽप्रां भक्षणेनानग्रमाह्लादितं कुर्वन्तः अपोऽशानलक्षणवासोदानेनानग्रं कुर्म इति औत्रिया मन्यते ॥ १५ ॥ २ ॥ १ ॥

एवं प्राणोपासनसाधनीभूते ज्ञानकर्मणी दर्शिते तत्र ज्ञानं वित्तानपेक्षम् कर्म तु दृष्टादृष्टार्थविषयं वित्तसाध्यम् अतो येनोपायेन प्रत्यवायानुत्पादकेन वित्तोपाजनं कर्तव्यं तदुपायभूतं श्रीमन्थाख्यं कर्म प्रदर्शयितुं ब्राह्मणान्तरमारभ्यते । अधिकारिनिवृत्तपुरुःसरं सेतिकर्तव्यताकं सम्भारमाह यः कर्माधिकृतो गृही प्राणविन्महत्वं प्राप्नुयामित्येवं कामयते स पुण्यदिवसमेवारभ्य द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्व्रततो भूवा । उपसदो नाम ज्योतिष्टोमे इष्टिविशेषः प्रवर्ग्याहस्तु प्रसिद्धः तन्मु यद्व्रतं स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं भूमिशयनं ब्रह्मचर्यं वाङ्मनियमश्चेति चतुष्टयं यजमानस्य प्रसिद्धं तत्सर्वं स्तनोपचयपचयेतिकर्तव्यताशून्यमत्रोपादीयते तथा चोपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतं तद्विद्यते यस्य स उपसद्व्रतीति समासः । न तूपसद एव व्रतमिति कर्मधारयः सामान्याधिकरण्यलक्षणः समासः तस्य औतवेनेह मन्थाख्ये स्मार्ते कर्मण्युपसद्व्रह्मणयोगात् । तस्मात्पयोभक्षणादिमात्रोपसद्व्रती भूवा सर्वैषधं सर्वासामोषधीनां समूहं वक्ष्यमाणत्रीत्यादिधान्यदशकमवश्यसम्पाद्यमन्यदपि धान्यविशेषं फलानि चानिषिद्धान्यमादकानि भक्ष्याणि तत्कालतद्देशलभ्यानि अन्यदपि पुष्पादिकं सम्भरणीयं सर्वं सम्भृत्य । पुण्याहे पुण्यदिवसे आत्मनः कर्मसिद्धिकरे पुंसा पुंनामकेन हस्तादिना नक्षत्रेण संयुक्ते व्रतान्यदिवसे । परिलेपनादिना दृष्टार्थतया परिशुद्धे देशे स्वगृह्योक्तविधिना परिसमुद्योपलिप्योष्णिह्योद्धृत्यभ्युक्ष्येत्यदृष्टार्थतया पञ्च भूस्कारान्कृत्वा । तस्मिन्संस्कृते स्थाने अग्निमुपसमाधायेत्यत्राग्नेरेकावचनश्रवणात्स्मार्तमेवावस्थ्याग्निं संस्थाप्याग्नेरुत्तरतो वक्ष्यमाणपात्रासादनं दक्षिणतो ब्रह्मासनं च दत्त्वा पत्रित्रकरणाद्याज्यनिर्वपणावधि स्वगृह्योक्तं सर्वं विधाय । आवृत्तेतिकर्तव्यतया अस्य कर्मणः स्मार्तवात्स्थालीपाकोक्तकर्तव्यतया आज्यं संस्कृत्य सुवं च प्रतपनादिना संस्कृत्येधमाधानाधारपर्यन्तं तूष्णीमेव सर्वं स्वगृह्योक्तं विधाय । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाज्यभागौ जुत्वा उडुम्बरवृक्षमये कंसे क्लृप्ताकारे वर्तुलाकारे चमसे चमसाकारे वा पात्रे मन्थमुक्तसवौषधफलानां पिष्टं दधिमधुघृतैरुपसिच्य वक्ष्यमाणोपमन्थनीद्वयमध्ये एकयोपमन्थन्योपमथ्य संनीय अग्नेः स्वस्य च मध्ये दक्षिणाश्रिते देशे संस्थाप्यौडुम्बरेण सुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुज्यात् ॥ १ ॥ कैर्मन्त्रैराज्यं होतव्यमित्यपेक्षादामाहुतित्रयाद्भूतं मन्त्रत्रयं देवताप्रार्थनात्मकं तावदाह । ज्ञातं-ज्ञातं वेत्ति ज्ञाते-ज्ञाते प्राणिनि जाठरवेन विद्य इति वा ज्ञातवेदाः तस्य सम्बुद्धिः वयि वदधीना यावन्तो देवाः वक्रमतयः सन्तः मम अभीप्सितार्थान्प्रतिबध्नन्ति ॥ २ ॥ भो ज्ञातवेदः या देवता तिरश्ची कुटिलमतिर्भाहमेव विधरणी सर्वस्य धारयित्री इति च

मन्यतऽइति शेषः तां तिरश्चीं देवतां वं निपद्यसे व्याप्नोषि । संराधनीं सर्वसाधनीं देवतां तां वा वामहं यजे । तृतीयाङ्गतिमन्त्रस्य स्वश्रुतौ विद्यमानवात्प्रतीकग्रहणं श्रुत्या कृतम् प्रज्ञापतऽइति । अस्मिन्नाङ्गतित्रये संस्रवो न धर्तव्योऽश्रुतवात् ॥ ३ ॥ एवमाङ्गतित्रयहोमान्तरं षड्द्वन्द्वाङ्गतीः प्रतिद्वन्द्वं संस्रवावनयनयुक्ताः कर्तव्या एकाङ्गतिश्च तेनैव स्वाहेति संस्रवावनयनयुक्तैत्येवं सप्ताङ्गतयः कर्तव्या इति तत्साधनभूतान्मन्त्रानाह ज्येष्ठयेति । संस्रवं सुवावल्लिप्तमाद्यं मन्ये सिञ्चेत् । अत्र ज्येष्ठश्रेष्ठदेः प्राणलिङ्गात् ज्येष्ठादिगुणकप्राणविद् एव मन्यकर्मण्यधिकार इति ध्वनितोऽर्थः ॥ ४ ॥ प्रत्येकाङ्गतिः संस्रवावनयनयुक्ताश्चतस्र आङ्गतीः समन्त्रका अनुष्ठेया आह ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तगुणो एव षडाङ्गतोराह ॥ ६ ॥ एवं चतस्रः ॥ ७ ॥ एवं नव ॥ ८ ॥ एवमाङ्गतिर्यत्ने यत्कर्मणात्यरोरिचमिति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (१.४.२४.) स्विष्टकृजोर्म कृत्वा संस्रवविशिष्टं मन्थद्रव्यमपर्योपमन्थन्या पुनर्मन्थनीयं तस्या अन्यत्र विनियोगादर्शनादित्येतावानितिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । एवं संस्कृतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अथैवमालोडनानन्तरमेनं मन्थं मन्त्रं पठन् तदर्थं च स्मरन्सन् हस्तेनाभिमृशति हे मन्थ त्वं भ्रमतीति भ्रम् असि भवसि तव चत्सनात्मकप्राणदेवताकवात्वं प्राणरूपेण भ्रमसीत्यभिप्रायः अग्रिरूपेण त्वं ज्वलदसि ब्रह्मरूपेण पूर्णम् नभोरूपेण प्रस्तब्धं निःक्रियम् । या खल्वेका सभा जगदात्मिका सा तदात्मिकैवेति तमेकसभमसि । यज्ञारम्भे प्रस्तोत्रा याजैकृतम् तेनैव च यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणम् यज्ञारम्भे उद्गातृकृतमुद्गीथम् तेनैव च यज्ञमध्ये उद्गीयमानम् अध्वर्युणा आवितम् आग्नीध्रेण च प्रत्याआवितम् त्वमसि । आर्दे मेघोदरे सम्यग्विभु-
द्रूपेण दीप्तं संदीप्तमसि । विभूर्व्यापकः भाग्यरूपेण प्रभूः समर्थः भोक्तृरूपेणाध्यात्मना ज्योतिः
भाग्यरूपेण सोमात्मनावस्थितवात्वमन्त्रमसि कारणवात्वमध्यात्माधिदैवयोर्निधनं लयस्थान-
मसि वागादीनामग्न्यादीनां च संहरणवात्वं संवर्गोऽसि ॥ ९ ॥ एवं मन्त्रपूर्तं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्विनियोगमाह । उद्यकृति हस्ते गृह्णाति । मनः शान्त्यस्य धातो-
रङ्गपूर्वस्य कृदन्ते उप्रत्यये णिलोपे च कृते सति आम इत्येतद्रूपं सिद्धम् हे मन्थ वमामं
आमन्ता आ समन्ताद्भावेन ज्ञातासि भवसि ते तव मय्युपासके आममामन्नमा समन्ताद्भावेन
ज्ञानमस्तीति शेषः यतस्त्वं सर्वज्ञोऽसि अतो मामपि ज्ञानासीति वाक्यार्थः । स हि प्राणस्त्वं
राजा । एवंगुणविशिष्टः स भवान् मा मामधिपतिं तथाभूतमेव करोतु ॥ १० ॥ ग्रासचतुष्टयं
मन्थस्य कृत्वा पृथक्पृथक्गवस्थाप्य प्रथमो ग्रासो गायत्रीप्रथमपादमधुमतीप्रथमर्कप्रथमव्याह-
तिरूपं मन्त्रमुच्चार्य भक्षणीयः ॥ ११ ॥ एतैः सर्वैः सम्पूर्णैर्मन्त्रैश्चतुर्थो ग्रासो भक्षणीय इत्याह
सर्वामिति । अततो भक्षणात्ते शुद्धार्थं स्मार्तमाचमनं कृत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य शुद्धाचमनं विधाय
अग्नेः पश्चिमतः प्राक्किशरा रात्रौ शयीत ॥ १२ ॥ ततः प्रातःसंध्यामुपास्य भक्तिश्रद्धाभ्यां प्रातःसं-
यसमये आदित्यं वीक्षमाणः संस्तुपस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् एकपुण्डरीकमखण्डश्रेष्ठः । तत
एतद्विद्योपदेशकाचार्यपरम्पराख्यस्य वंशस्य ऋषेः कर्तव्य इत्याह यथेतमिति ॥ १३ ॥ तं मन्थ-
मेतमुक्तेतिकर्तव्यताकम् । यः प्राणोपासकः एनमुक्ताविधया संस्कृतं मन्थम् । किमु कर्तव्यम्
अनेन कर्मणा कामः सिध्येदित्यतो ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतदुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥
एवं वंशे पठिते सति समाप्तमेतत्कर्म । अथैतत्प्राणदर्शनात्मकस्य मन्थविज्ञानस्य शिष्यः
श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रियपुत्रो विश्वार्थं विश्वादातेति प्रसिद्धेषु षडसु विश्वासम्प्रदानभू-

तेषु मध्ये द्वयमेव सम्प्रदानमिह भवेदित्याह तमेतं नेति तमेतं मन्यं मन्यविज्ञानम् ॥२०॥
पूर्वं सर्वौषधमिति सामान्येनोक्तम् इदमिदमिति विशेषतो वक्तुमनुक्तं सुवादिकं च कथयि-
तुमुत्तरं काण्डकादयं प्रवर्तते । उडुम्बरस्य वृक्षस्य विकार औडुम्बरश्चतुःसंख्याको भवति
॥२१॥ मन्योपादानभूतग्राम्यधान्यग्रहणे नियममाश्रित्याह । अणुशब्दवाच्यं धान्यं मोरिय
इति गूर्जरदेशे पल्यां प्रसिद्धम् प्रियङ्गवस्तत्रैव कङ्कगुशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धाः । खल्वा नि-
ष्पावा वल्लशब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्याः । तान् व्रीह्यादीन् चुर्णयित्वा पात्रे निक्षिप्य
दधिमधुभ्यां सार्धं घृतेनोपसिञ्चति दध्यादित्रयाक्तं करोति अथ स्वगृह्योक्तविधिनाज्याभागान्
कृत्वा पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥२२॥३॥१॥

एवं प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनः श्रीमन्थाख्यं कर्मोपदिश्य तस्यैव विशिष्टपुत्रार्थिनः
पुत्रमन्थाख्यं कर्म वक्तुमुत्तरं ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतु रेतो वीजं स्तोतुमाह
एषामिति । रसः सारभूता इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधित्युक्तत्वात् (५. ६. १.) । पृथिव्या
आपो रसः सारभूताः यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रेतं चेत्ति (६. ६. १.) अपां पृथिवीकारणवस्य
गार्गीब्राह्मणे श्रुतत्वात् । ओषधीनामकार्यबुद्धौषधयोऽपां रसः ॥१॥ यत एवं सर्वभूतानां सा-
रमेतद्देतोऽतस्तदावापस्थानं प्रजापतिर्विचारपूर्वकं सम्पादितवानित्याह स हेति । प्रजापतिर्वि-
राडात्मा । स्त्रियं शततृपाख्याम् । अधः प्रदेशे योन्याख्ये उपास्त मैथुनाख्यमुपासनं कृतवान्
। ओर्गुणाढ्या । अस्मिन्कर्मण्यभ्युदयफलार्थं वाजपेयदृष्टिविधा अतस्तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये से-
माभिषवपाषाणदृष्टिं कठिनवसामान्यमाश्रित्याह स एतमिति एतं सोमाभिषवोपलस्थानीयं
प्रजननेन्द्रियं समुदपारयत् उत्पूरितवान् (!) स्त्रीव्यञ्जनाभिमुखं कृतवान् तेन पाषाणवत्क-
ठिनेनैनां स्त्रियमभ्यसृजत् अभि समततो मुञ्जमङ्गः संसर्गं कृतवान् ॥२॥ अवाच्ये देशे वे-
दिदर्शनमाह अवाच्यदेशस्थलोमसु बर्हिर्दृष्टिम् अवाच्यदेशस्थचर्मणानुहचर्मदृष्टिम् । पुरुष-
वृषणयोः स्त्रीयोन्यन्तर्गतप्रदेशे च क्रमेणाधिषवणफलकवक्त्रिदृष्टौ विदधाति मुखौ वृषणौ
अधिषवणे सोमाभिषवफलको स्त्रीव्यञ्जनस्य मध्यतो मध्यप्रदेशः समिद्धो दोषोऽग्निः । नन्वे-
वमवाच्ये कर्मणि वाजपेयदर्शने कृते सति किं स्यादित्यत आह स यावानिति । एवमु-
पासतः फलान्तरमप्याह य एवमिति अधोपहासमवाच्यं कर्म । सुकृतं शुभं कर्म आवृङ्क्षौ
आवर्जयति स्वीकरोति ॥३॥ अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्रानेकाचार्यसंमतिमाह । ब्राह्म-
णाः अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणजातिमात्रोपनीविनो ब्राह्मणाभासाः निरिन्द्रिया वि-
श्लेष्टेन्द्रिया विसृक्ता विगतपुण्याः सन्तोऽस्माद्धोकात्प्रयन्ति परलोकभ्रष्टा अत्यन्तपापहेतुमैथु-
नकर्मासक्ता नरकं गच्छन्ति ॥४॥ एवं प्राणोपासकस्य श्रीमन्थं कृतवतो न हि यदा कदाचि-
त्पुत्रार्थिनो भार्योपगतिः किं तु ऋतुकाले अतस्तं कालं प्रतीक्षमाणस्य प्रमादद्वेतःपाते
प्रायश्चित्तमाह बह्विति । एवमभिमृष्टमभिमन्त्रितं गृहीतं च रेतः क्व विनियोज्यमित्यपेक्षायां
समन्वयं तस्य विनियोगमाह पुनरिति । तेजस्वगता कान्तिः भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । धि-
षण्या अग्नयः शरीराश्रिता देवाः तद्देतो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य पुनः कल्पतां कल्पयन्ता-
मित्यनेन मन्त्रेण भ्रुवोः स्तनयोर्वी मध्ये निमृश्यात् लेपयेत् संस्पशयेत् ॥५॥ एवमयेनौ
रेतस्खलने प्रायश्चित्तमुक्ता रेतोयानावुदके रेतःसिचस्तत्र स्वकायादर्शने प्रायश्चित्तमाह । यदि
कदाचित्प्रमादतः उदके रेतःसिक् आत्मकायां पश्येत् । इन्द्रियं रेतो मयि अस्वित्यध्याहारः

। इन्द्रियस्य रेतसो विशेषणानि विज्ञानं कीर्तिः विन्नं सत्कर्म तारुण्यगुणकपुत्रोत्पादनहेतुवात्
 तथा च रेतःस्वरूपे जले स्वरुद्रिकृतापराधसमाधिरित्यर्थः ॥६॥ रेतःसिचा देशकालावतिक्रम्य
 प्रामादिकरेतस्खलनं प्रयुक्तं प्रायश्चित्तमभिधायेदानो प्रकृतेन रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनयितव्य-
 स्तां स्तुवन्ती श्रुतिस्तस्यामृतकालगमनं विधत्ते । श्रीगर्णाख्या । मलोद्वासा उद्गतमलवद-
 न्ना तां यशस्विनीं वीर्यवत्पुत्रहेतुवात्कीर्तिमतीं वक्ष्यमाणं त्रिरात्रव्रतं कृत्वा चतुर्थेऽङ्गे स्वातां
 सतीम् । तदा एनां स्वपत्नीं वज्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवमपक्रोणीयाद्वशं
 नयेत् । यथा दण्डेन उपहत्य संताड्य कामं यथेष्टं भोतिमुत्पाद्यातिक्रामेत् अभिगच्छेत् ।
 एवं बलात्कारासम्भवे शप्स्यामि वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेदि-
 ति पुनरुपायान्तरमाह । इन्द्रियेण यशसा यशोहेतुना पञ्चमेन्द्रियेण कृत्वा तव यशो यशोभूतं
 पुत्रोत्पत्तिकारं रेतोऽहं गृह्णामीति मन्त्रेण रुषा शपेत् सा चैव शप्ता सती अयशा एव अपुत्रैव
 वन्ध्यैव भवति ॥७॥ एवं भर्तृभार्यावशाकर्णोपायमुक्त्वा पुरुषदोषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीति-
 सम्पत्त्युपायमाह । तस्यां तद्योनौ अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य । हे रेतस्व मदीया-
 त्सर्वस्माद्भङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च हृदयान्नाडीद्वारेण प्रकटीभवसि । एवंविधः स वमज्जा-
 नां कषायो रेतोऽसि अतो विपलितशरविज्ञां भृगोमिव मदीयां भार्या मयि विषये मादय
 "मदयुक्तां कुरु मृदशां कुरु ॥८॥ एवं स्ववशमापद्यावाच्यकर्मनिष्ठानदशायामभिप्रायविशेषा-
 नुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । वृषभ्रंशयौवनहानिभयात् यां स्वभार्यामिच्छेत् गर्भं न धार-
 येत् गर्भिणी इयं मा भूदिति । अभिप्राण्यापान्यात् पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीयपुंस्वद्वारा तदो-
 ग्रस्त्रीवे वायुविसर्जनरूपमभिप्राणनं कृत्वा तेनैव द्वारेण तत्स्तदादानलक्षणमपाननं च कुर्यात्
 ॥९॥ पुनर्भर्तुरेव पूर्वोक्तविपरोताभिप्राये उपायान्तरमाह । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्च-
 मेन्द्रियाद्वेतः स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमयं कृतमिति मेवा स्वकीयरेतसा सह निक्षिपेत् ॥१०॥
 प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म प्रवृद्धरागवत्तं क्रुध्यन्तमधिकृत्याह । अस्मपात्रे अपक्वो मृन्मयभाजनं
 उदकादिसम्बन्धे सति विशीर्यमाणतया शत्रुभेदनकर्मणि योग्ये परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कार-
 रपूर्वकमग्निमुपसमाधाय एकवचनादुपधान्वचनान्नावसथ्याग्निमेव प्रज्वालयास्य कर्मणः प्रति-
 लोमवात्प्रतिलोमं पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं वा यथा स्यात्तथा शरमयं बर्हिः स्तोत्रां आस्तोर्यं त-
 स्मिन्नग्नौ एताः प्रसिद्धास्त्रिसंख्याकाः शरभृष्टीर्वाणेषोकाः प्रतिलोमाः विपरोतायाः धृतेनाभ्यक्ताः
 कृत्वा जुहुयात् । तव आशापराकाशौ आददे फडित मन्त्रमुच्चार्य मन्त्रानि चासावित्यात्मनः
 शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परोक्षा
 पराकाशः । एवंविन्मन्थकर्मविद्वान्प्राणदर्शी यं ब्राह्मणं (!) शपति स ब्राह्मणो निर्गतिन्द्रियो
 गतपुण्यकर्म सन्नस्माद्धोकाद्भूति । एवंवित् परदारगमने यथोक्तवक्ष्यमाणदोषवित् औत्रि-
 यस्याधीतवेदस्योपासकस्य भार्यया उपहासं नर्मापि न कुर्यात् किमुताधोपहासम् ॥११॥
 एवं सफलोऽभिचारः पशुकर्मद्वारा आरप्रसङ्गेनोक्तो न तु प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलककर्म-
 विरोधिवात् । इदानीं पूर्वप्रस्तुतार्तुकालानुष्ठेयं व्रतकलापमुपदिशति । आर्तवमृतुभावः । दि-
 वसत्रयं कंसं कांस्यपात्रे उदकादिकं न पिबेत् न वाशनीयात् अनुपहतवासाश्च स्यात् एतन्तु
 स्नानोत्तरकाले बोध्यम् आर्तवपूर्वकालस्य तु ज्ञातुमशक्यत्वात् वृषलः शूद्रो वृषली तद्वार्यान्यो
 वा पापकृत्कश्चिदपि स्नानात्पूर्वमनन्तरं वा नोपस्पृशेत् एतत्सम्भाषणादीनामप्युपलक्षणम्

अन्यदपि शास्त्रान्तरोक्तं कर्म कुर्यादित्यर्थः । त्रिरात्रात्ते व्रतसमाप्तौ चतुर्थेऽहनि प्रातःकाले आ-
 प्लूय स्नात्वा पूर्वोक्तविशेषेणाहतवासाः स्यात् तथा चैवमाप्नुतामहतवस्त्रां तां व्रीहीनवघातयेत्
 चरुअपणार्थं व्रीह्यवघाताय भर्ता तामेव विनियुज्यात् ॥ १२ ॥ किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डु-
 लैरनुष्ठेयमित्यपेक्षायां तस्मिन्नेव चतुर्थेऽहनि प्रातश्चरुहोमानन्तरं यथाकामं पक्तां भक्षणायमिति
 क्रममभिप्रेत्य कामनाविशेषे पाकादिविशेषणे भक्षणप्रभेदं तावदाहं । गौरो बलदेववकुभ्रः
 शुद्धो वा । अनुब्रुवीत पठेत् । सर्वं शतवर्षप्रमितमायुरवाप्नुयात् । क्षीरेणौदनं स्वभार्ययैव
 पाचयित्वा घृतापुतं तमोदनं कृत्वा ॥ १३ ॥ कपिलो वर्णतः पिङ्गलः पिङ्गान्नः । दध्नीदनं (!) दध्ना
 चरुं अपयित्वा ॥ १४ ॥ उदौदनमुदकोनौदनं पाचयित्वा उदकं विनौदनपाकस्यासम्भवेन तस्य
 प्राप्त्यावप्युदकग्रहणं क्षीरादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १५ ॥ उहितुः पाण्डित्यं स्त्रीणामुचिते गृहकर्मणि
 कौशलं न तु वेदादिविषयं स्त्रीणां तत्रानधिकारात् । तिलमिअमोदनं कृशरमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 त्रिविधं जिह्मीथं प्रख्यातिरस्य स विजिगीथोऽतिप्रख्यातः । समितिं विद्वत्समीं प्रति पूज्यतया
 गच्छतीति समितिंगमः प्रगल्भः । श्रोतुमोषितान् वाणीं भाषिता सुसंस्कृतार्थवद्बचनवक्ता ।
 मांसमिश्रितमोदनम् । तन्नियममाह उक्ता न्नचनसमर्थस्तदीयं मांसमौक्षणम् ततोऽप्यधिकवया
 कृषभस्तदीयं मांसमार्षभम् अयं तु मांसनिर्यमो देशकालविशेषापेक्षयावगतव्यः गोमांसस्य
 निषिद्धवात्कृष्णमृगविषयं कृष्णविषयं वोक्षादिवचनमत्र ग्राह्यम् तन्मांसमप्यनुपहतं क्रीत्वा
 सम्पाद्य हिंसायाः प्रतिषिद्धवात् ॥ १७ ॥ कदा पुनरित्यमोदनपाकादि कर्तव्यमित्यपेक्षायां व्री-
 ह्यवघातदिवसे एवेत्यभिप्रेत्य तत्प्राक्कालकर्तव्यमाह । चतुर्थदिवसे प्रातःकालेऽएव स्ना-
 नाद्यशेषनित्यानुष्ठानानन्तरं भार्ययावघातनिर्वृत्तास्तण्डुलानादाय स्थालीपाकेतिकर्तव्यतया
 आज्यं संस्कृत्याधिश्रयणादिसंस्कारं कृत्वा एतच्चर्वादिसंस्काराणामप्युपलक्षणम् ततश्चरुं अपयि-
 वोद्वास्य स्वगृह्योक्तविधानेनाधारादिनित्याहुतीर्ज्ज्वा स्थालीपाकस्येति कर्मणि षष्ठी स्थाली-
 पाकस्योपघातं स्थालीपाकमुपहत्योपहत्य स्वल्पं स्वल्पं पानःपुन्येन गृहीत्वा प्रधानाहुतीर्ज्ज-
 हेति । इति प्रधानाहुतित्रयं ऊत्वा स्विष्टकृतं चाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ऊत्वा पश्चात्स्थालीस्थं
 चरुशेषं पात्रान्तरे उद्धृत्य सर्पिषाक्तं कृत्वा पतिः प्रथमं प्राशनाति प्राश्य च तदेवोक्लिष्टं पत्न्यै
 प्रयच्छति ततः शुद्धार्थं स्मार्ताचमनं च कृत्वा उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन भार्यी त्रिवारमभ्यु-
 क्षति । विश्वावसुर्नाम कन्यानामधिपतिर्देवगन्धर्वः भो विश्वावसो देवगन्धर्व वं मद्भार्यातः
 सकाशादुद्गृह्य अन्यां कामपि प्रफर्व्य प्रथमयुवतिं तरुणीं भर्त्री सह क्रीडमानामिह फर्वतिर्ग-
 तिकर्मा प्रकर्षेण फर्व्या गम्या ताम् । अहं पुनर्जायां स्वीयामिमां भार्यी समिति समुपैमीत्य-
 ध्याहारः तत्रावकाशस्त्वया देय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं गन्धर्वं प्रस्थाप्य यथाकामं क्षीरौदनादि
 भुक्त्वा स्त्रियमालिङ्गेदिति क्रममभिप्रेत्यह । अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि वं सा वागसि । कथ-
 मावयोरुक्तद्वयमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधीनवं प्राणस्य वागाधीनवं च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य
 सा वमस्यमोऽहमिति पुनर्वचनम् । तथा अहं सामास्मि वं च कृगसि कृगाधार हि साम
 गीयते अस्ति चावाच्यकर्मसमये मदाधारवं तवेत्याधाराधेयभावसामान्यात् । द्यौरहं जनयित-
 व्यस्य पितृवात् पृथिवी वं तस्य मातृवात् । तावावां संरम्भमुद्यमं करवावहै एहि वमागच्छ
 सह मिलित्वा रेतोधारणमावाभ्यां कार्यम् पुंस्त्वविशिष्टाय पुत्राय वित्तये लाभाय वीर्यवत्पुत्र-
 लाभाय ॥ १९ ॥ विहापयति विश्लेषयति । अवाच्यकर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति त्रिरेणामिति

एनां योनौ प्रक्षिप्तेतोवीजां भार्यामनुलोमं मूर्धानमारभ्य पादात्तं मन्त्रमुच्चरन्निवारं पाणिनामुमा-
 र्ष्टि । विष्णुः व्यापनशीलो भगवान्नारायणः तव योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थो करोतु ।
 वष्टा सविता तव मम सुतस्य वा नृपाण्यवयवान् पिंशतु विभवाशो दर्शनयोग्यान्कोशः ।
 प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थिवा । धाता पुनः सूत्रात्मा वक्षीयं गर्भं यदात्मना स्थिवा
 पुष्णातु । हे सिनोवाली (!) अन्नवती (!) एतत्संज्ञे छा देवो (!) वं निपिक्तगर्भं धारय ।
 पृथुर्विस्तीर्णां स्तुका स्तुतिर्यस्याः सा पृथुष्टका तदात्मना वर्तमाना तस्या सम्भुविर्दे पृथु-
 ष्टके हे महास्तुते वं गर्भं धारय । पुष्करस्रजौ स्वर्णकमलाभरणौ ॥२०॥ हिरण्ययो हिरण्य-
 य्यौ ज्योतिर्मय्यौ अरणी प्राग्वभूवतुरिति शेषः याभ्यामरणिभ्यां पुरा अमृतदूषं गर्भमग्निना
 निर्मन्थतां निर्मथितवनौ तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे धारयामहे दशमे मासि प्रसोतुम् ।
 इन्द्रेण सूर्येण । अन्ते भर्ता असावहमिति स्वात्मनो नाम गृह्णाति भार्याया वा ॥२१॥ एवं
 गर्भाधाननितिकर्तव्यताज्ञातमुपदिश्यासन्नप्रसवायां भार्यायां कर्तव्यमुपदिशति । यथा घातः
 वायुः पुष्करिणीं तडागं समन्ततः समीकृत्यति स्वनृपोपघातमकृत्वा चालयति । एवा एवमेव
 । जरायुणा गर्भविष्टनचर्मणा मांसपेशीरूपेण सह निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्य गर्भस्य वायं
 योन्यात्मको ब्रह्मा मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले वागड्या निरोधेन सह वर्तमानः सार्गडः
 कृतः सम्पादितः सपरिश्रयः परिश्रयेण परिवेष्टनेन जरायुणा सहितः तं तथाभूतं मार्गं प्राप्य
 हे इन्द्र प्राण प्रसूतिमारुतात्म वं गर्भेण सह निर्गच्छ निर्गच्छ तन्निःसराणानन्तरं निर्गम्यमान-
 मांसपेशी सावशब्दवाच्या तं सावरं च निर्गमय ॥२२॥ पुत्रजनने सति तस्मिन्नेव दिने
 यत्कर्तव्यं तदाह । अङ्गे उत्सङ्गे संस्थाप्य स्वगृह्णोक्तमायुपसमाधानादि कृत्वा कास्यपात्रे
 दधिमिश्रितं घृतमवस्थाप्य पृषदाड्यस्योपघातं पृषदाड्यमुपहत्योपहत्य स्वल्पं गृहीत्वा जुहो-
 ति । अस्मिन्स्वगृहे अहमेव पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुण्यासमनेकपोपको भू-
 यासम् । अस्य मत्पुत्रस्य उपसंयां (!) संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विष्टिना भूत्
 स्वाहेति होमः । मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे समर्पयामि स्वाहा इति प्रधानाहुति-
 द्वयम् तृतीयाहुति स्विष्टकृदोमः इति विवेकः ॥२३॥ तृतीयाहुतिमन्त्रमाह ॥२४॥ ज्ञातस्य
 शिशोरायुष्यकर्मोपदिशति । स्विष्टकृदोमानन्तरमस्य ज्ञातस्य शिशोरायुषे हितमायुष्यमायुर्वर्जि-
 कारं कर्म करोति । ज्ञातस्य शिशोर्दक्षिणं कर्णमभि अभिलक्ष्य पिता स्वमुखं निधाय तत्र
 विलक्षणा (त्रयीलं ?) वाक्त्रायि प्रविशवित्यभिप्रायवान्वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । एवमायुष्यं
 कर्म कृत्वा नामधेयं कुर्यात् । वेदोऽनुभवः (अनु० Cod.) सर्वस्य निज्ञं स्वदूषं परमात्मलक्ष-
 णमसि । गुह्यं गोप्यमेव स्यान्न तु लोकप्रसिद्धम् । दधि मधु घृतमेकीकृत्य अन्नसहितम्
 वस्वताराव्यवहितेन ज्ञातदूषेण हिरण्येन । भूरिति व्याख्यातव्यं ॥२५॥ इदानीं ज्ञातं कुमारं पिता
 हृदि स्पृशति । अश्वमेव पाषाण-इव दृढः स्थिरश्च भव । परशुरिव वज्र-इव यथा तेजःसंधि
 वज्रः पर्वतान्भिनन्ति तद्वन्महोदधिरिन्द्रियादिभिश्च दृढः उरितडः सडष्टकेदकश्च भव वज्रो
 वै परशुरिति श्रुतेः (३. ६. ४. १०.) यदा परशुः कुठारः सोऽपि लोहमयः । हिरण्यं सुवर्णं यथा
 अस्तूतम् (!) अच्युतमक्षीणं शुद्धं तेजोमयं तथा त्वमपि अस्तूतो (!) अच्युतोऽक्षीणः शुद्धस्तेजो-
 मयश्च भव । आत्मा देहः सन्वै निश्चयेन पुत्रेति संज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वदूषेण

॥२६॥ इडा भोग्यासि यद्वा इडापात्र्यसि यस्यां पुरोडाशो विभज्यते सा यद्वा इडा पृथिवी-
 चूपा । किं च मैत्रावरुणी मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरु-
 णे अरुन्धतीत्यर्थः यद्वा मैत्रावरुणी ऋषिविषयिणी यद्वा मित्रावरुणयोर्हृत्पत्ना । हे वीरे
 सम्भृतिके (तत्तुको Cod. 1. त्तिके 2.) वं वीरं पुत्रमजीजनथाः असौषोः ॥२७॥ अयानन्तरं स्वाङ्क-
 स्थं पुत्रं तन्मात्रे प्रदाय तस्याः स्तनं पिता पुत्रस्य मुखे प्रयच्छति । हे सरस्वति यस्ते
 स्तनवक्त्रिभ्युस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूप स्तनः शशयः शश-
 यानस्तव देहे (ह Cod.) वर्तमानोऽन्यैरुपभुक्तः (°रुप° ?) सुप्त-इवास्ते इति शेषः । तं
 तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं स्तनमिह मदीयभार्यास्तनि प्रविष्टा सती (सति Cod.) धातवे
 पानाय अकः कुरु प्रयक् धातवऽइति धेद्व पाने ॥२८॥ एवं मन्त्रवद्गर्भाधानादिकर्मण्यनुष्ठिते
 सति किं स्यादित्यपेक्षायां महान्स्तुत्यः पुत्रो भवतीत्याह । ब्रत विस्मये । पितरमतीत्यु
 वर्त्तसऽइत्यतिपिता वमभूः ॥२९॥ इदानीं समस्तस्यापि वेदस्याध्यापकपरम्परामाह । पूर्वव-
 द्द्विधाभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाल्लोऽपि न्यस्य पृथक्त्वभाविवमस्य (भागिव° ?)
 खिलकाण्डत्वेन सर्ववेदशेषत्वात् तथा च स्रमाप्तौ पठितो (°स्रपठितो Cod.) ज्यं वंशः सम-
 स्तस्यैव प्रवचनस्य भवति न व्यवहितखिलकाण्डस्यैव । उक्तवेदार्थविज्ञानस्य साकल्येन
 प्रतिपत्त्यर्थं सर्वत्र प्रवचनसमाप्तौ वंशः कीर्तनीयः यतः सर्वज्ञानां (नांते, Cod.) तेषां स्म-
 रणे सति सम्यक् ज्ञानभानूदयो भवतीति । पुत्रमन्यकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थविनोक्तत्वात्तत्संनि-
 धानदयं वंश स्त्रीप्राधान्येनोच्यते ॥३०॥ आदित्येन सूर्येण प्रोक्तवादादित्यानि । वाङ्मिशाखाव-
 किन्नानां यजुषां सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम् । यद्वा आदित्या-
 त्मवादादित्यानीति निरुपचरितोत्यर्थः (?) । आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्यगर्भः प्रसिद्धः तत
 एव हिरण्यगर्भात्सम्प्रदायोक्ततदादिकान्सर्वानेव प्रति पारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं
 यजुषामादित्यत्वम् । कथम्भूतानि यजुषि शुक्तानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनामिश्रितमन्त्रात्म-
 कानि ॥ ३३ ॥ ४ ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वज्जनतिलकद्विवेदश्रीनारायणसूत्रना द्विवेदगङ्गेन विरचिता माध्यन्दिना-
 रण्यकव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका सम्पूर्णा ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

To Mr. Thomann of Zürich I am indebted for a collation of E. I. H. 309 (E) concerning several passages in the two first prapâhikas, and to my dear and learned friend Dr. W. Pertsch for a very minute collation of M., which beautiful ms. does however not exhibit the whole kâṇḍa — as I have in the Preface (p. ix) erroneously stated — but contains only the Bṛihad-Âraṇyaka portion, beginning with the third prapâhika.

The accentuation of the Bṛihad-Âraṇyaka, especially in its three last adhyâyas, is in a very strange state and offers much cause of perplexity, the accentual signs being frequently either wholly wanting or strangely misplaced. The thorough coincidence of M. with A. (Chambers 15) in almost all these blunders leads me to suspect, that the fault is not exclusively that of the copists, but partly an original one, such as might be ascribed to the later addition of these last chapters to the more ancient body of the work. I feel authorized to this assumption by similar instances in the Pāṇishadas to the several Vedasaṃhitās as well as in the Nirukti and (as I learn from Dr. Pertsch) in the Taittirīya-Âraṇyaka, and moreover by the fact that the vaṇças which are unquestionably of a late origin particularly abound in such blunders and mistakes (see already the vaṇça at the end of the tenth kâṇḍa p. ८२६.).

The reason of this strange circumstance may be sought for either in a less careful preservation of these portions before their becoming a canonical part of the holy text, or in a partial misapplication of the accentual

XXXXXXX

rules by their authors themselves. I should like to adopt at once both these views, as I have no doubt, that the codification as well as the composition of these portions reach in part down to a time, when the language of the Brāhmaṇas was no longer the spoken dialect of the people or even of the Brāhmins, but though in common use with the latter as their medium of disputations and literary pursuit still by them even was only learned by exercise and study.

In consequence of the constant fluctuation of these readings some of which bear the appearance of having been produced by a mingling of the different systems of denotation of the *saṃhitāsvara* and the *brāhmaṇasvara* I have generally thought myself authorized to remove all evident blunders from my text, yet carefully recording as follows all those anomalies from the common mode of accentuation as might be more than mere mistakes of the copists. The exceptions I have made occur in the *vaṇṣas* which I have given throughout in their original form — in some words which in the same passages are constantly accentuated in the same way, though differently from their usual accentuation, as for instance पाप वेद् — and finally in a few others which are also likely to have really fluctuated between different accents.

Adhyāya १. १. १ मा॒खो A. — १ वि॒ष्णु॒र॒त्यौ A. — ११ म॒हृन्म॒त A. म॒हृ॒त्वत् E. — ibid. त्स॒म्राट् A. — १२ बि॒त्तिं A. sec. h. — २३ ना॒व॒नु॒व॒क्ष॒सि॒स A. — २५ ? चे॒त्य॒य॒त्त॒डु॒वा° A. first h. चे॒त्य॒य॒त्त॒डु॒वा° sec. h. — २१ तप॒स्य॒वा॒नु॒ब्र॒वा A. — ३२ ता॒ इ॒स॒द्यो A. ता॒ऽ स॒र॒द्यो E. Read: ता॒ऽ स॒द्यो. — ibid. अ॒ति॒दि॒शा॒नी॒ति A. — ३३ त॒म॒भि॒प्र॒स्त्रा॒व॒या A. — ibid. रा॒त्रा॒व॒क्षी॒या° A. — २. १ नि॒त्या चे॒त्या॒च्च A. — १० त॒द॒न॒यै॒न॒मे॒तत्स° A. — ११ व॒रा॒ह॒वि॒हि॒तं

A. — २? समुद्रवन्ति A.E. — २० अश्विना घर्म A. — २१ According to the *Samhitā* (३८. १२.) the accentuation ought to be thus: कृद्धानमृद्दिवाभिष्टः. — २१ प्राङ्निवोदुः A. — *ibid.* एष वै धर्मो A. — ३४ The accent of प्रतिरतं is deserving notice. — ३५ and ३८ अङ्गुलिं A. — ४५ आयुः प्रमायुको A. See आयुर्देवताः १३. ५. २. १०. — ४८ अपवर्ग्योऽय A. —

Adhyāya ३. १. ३ चामुं कळ शुगा° A. — ११ यज्ञाश्कुरी° A. — २२ वृषा पिन्वने A. — *ibid.* पश्चाद्भूषी A.E. — *ibid.* प्रवरणीयौ A. — २६ वार्षहरुः A. — २७ उपावति A. — २१ प्रसूते A. — ३१ सह ब्रह्मणा and सह पय° A. — ३३ धर्युर्निक्रामति A.E. but see ११. २. ७. ३३. — २. ४ and ५ तत्सर्वा — भात्मा is wanting in A., supplied by conjecture, confirmed by E. — २८ and २९ यत्किं चि वि° A. — २१? माल्मया A. मात्सया E. मात्स्रया is my conjecture, see ६. १. ३. ४. — *ibid.* दृढ is here paroxytonon! — २५ and २७-२९ यदधिश्चितं! A. —

Adhyāya ४. १. १ Dvivedagāṅga (D.) derives असक्त from सक्त, instead of सच्. — १७ स चन्द्रमभव° A. first h. — २० D. divides erroneously प्रतिप्रतिः into two words. — २. ७ सा गौरभवत् A. M. — २८ Read: यदु ह वा. — २८ मीमांसितं A. M. — ३. ७ प्रशब्सा A. M. — १० क्वात्त-मायत्तैषा A. अन्त seems indeed to be the reading also of D., still on account of the accent I prefer to read अन्त. — १८-२० ज्योती द्युप° A. M. The commentary treats these words as a compound, which seems to be demanded also by the sense, but is prohibited by the accent. — २६ अभुनजत् D. against the accent. — *ibid.* D. divides अन्त्याः कृतं into अन्त्याया

अकृतं. — २७ तत्तद्वति AM. — ३३ अधिदेवतं D. (?). — ३४ मृत्युरातवदिति
A. आप्रवत् D. — ४. १ and २ विमर्ति AM. —

Adhyāya ५. १. ३ and १५ पाण्डुर° AM. 'पाण्डुर D. — ७ विषासहिरिति
A. — १५ दत्रियामुपेया° A. — १७ अत्तर्हदयं D. (?). — १८ यदा निगृह्णाति
A. — १९ स्वप्नया D. — २. २ स्थूणा is here oxytonon, whereas at १. ३. ७.
paroxytonon. — ६ भरद्वाज, जमदग्निर्, वसिष्ठश्चण्डालः° AM. Read: व-
सिष्ठक°. — ३. ५ अधिदेवतं D. (?). — ४. १ Are we to read उद्यास्यन्त्रा? —
४ व्याचक्षाणस्य AM. — ५ We expect मैत्रेयात्मनो. — ७ भवति? — १०
निःश्वसितं D. — ११ स्पर्श is here and ७. ३. १२, oxytonon, whereas paro-
xytonon at ६. २. १. — ५. १५ समर्थिता A. — २० वैजवापा° R. (*) — ibid.
वैष्टयुरे° A. — २१ वैजवापा° R. — ibid. जंघनेरौपजंघनि° R. — २२ विदर्भा-
कौण्डि° A. — ibid. स्वयम् R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. The coincidence
of both these mss. in all the other strange accentuations of the *vaṇṣa*
as given in the text is a thorough one: this observation refers also to
both the later *vaṇṣas*.

Adhyāya ६. १. १ and ११ कतिभिर्य° AM. — १० दीप्यतश्च AM. —
१२ व्यानः शस्या A. — २. २-४ गृहीतो unaccented AM. — १ गृहीतस्वचा
AM. — १४ वैत वेदि A. Read: वैतस्य वेदि. — ibid. पृष्टेचतुः unaccent.

*) For the three *vaṇṣas* I have made use of the *Rishitarpaṇa* (R.) in Chambers 736 (see my *Verzeichniß der Berliner Sanscrit-Handschriften* no. 206. p. 46.): though the accents are not given in the ms., the little work is still of some importance as confirming the readings themselves and moreover as showing the importance attached in later times to the *vaṇṣas*, whose recital is here forming even a part of the ritual, and the care taken by the *Brāhmanas* to preserve them with their original readings.

AM. — *ibid.* पाप as parox. AM. see ७, १, १७. २२. २, ६. २७. — ३. १ काप्यस्य
 AM. — *ibid.* and २ पारिक्षिता unaccented throughout AM. — २ व्यष्टिर्वा°
 AM. — *ibid.* The accent shows द्विस्तावत् to be a compound. — ४. १
 मृत्युमत्येत्येतं A. — *ibid.* तस्माद्वाक्काणः पाणिडत्यं D. — *ibid.* मुनिर्° unacc.
 AM. — ५. १ समानिति AM. — *ibid.* न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं
 शृणुया न मतेर्मत्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं AM. — ६. १ प्रज्ञापतिलो-
 केषु, प्रज्ञापतिलोका AM. — *ibid.* We expect मूर्धा व्यपत°. — ७. १ काप्यस्य
 AM. — ४ गवीरुदज्ञसे AM. — ६ ऊर्ध्वसंसिपता° AM. — ७ एष तज्ज्वात्मा D.
 — ७-१५ न्तर्गम्य° unacc. AM. — १७ वेद् oxytonon AM., see ७, ३, ६. ७. and
 १, ४, १४. १५. — २६ यस्त्वधि तिष्ठन् AM. — ८. १ and १२ ज्ञातु° parox. AM.
 (oxyt. २. २. २. २०.). — ३-७ यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचद ते AM. — ५ We
 expect धारयस्वेति. — ८ न्यस्थूलमनणवद्भस्वमदीर्घम° AM. — *ibid.* मभयम°
 parox. AM. see ७, २, ३०. ३१. — *ibid.* मविवृतमसंवृत° AM. — *ibid.* न तद-
 श्नोति AM. — १० गार्गि acc. throughout AM. — *ibid.* ददाति AM. — १.
 २० दिशो वेद् AM. — २१-२४ कृदये क्लैव - - भव° AM. Read: भव°. —
ibid. and २५ किंदेवते AM. — २२ ज्यां दक्षिणायां AM. — *ibid.* इति द-
 क्षिणाय° AM. — *ibid.* क्लैव दक्षिणा AM. — २३ प्रतिवृषं AM. — *ibid.* सु-
 सो parox.! — २५. २६ भवतीति ॥ २५ ॥ अहृष्टि° AM. — २६ एनद् acc. AM. —
 २८ न हि गृह्यते - - न सज्यते (सज्जते A.) AM.: thus also at ११, ६ and
 ७, २, २७. — *ibid.* त्रौपन्दिद् AM. — २१ मा पृह्य AM. D. पृह्य is my con-
 jecture. — ३० वृक्षो, ऽमृषा, पर्णाणि, वह्निः AM. — ३१ वच उत्पठः AM. —
 ३२ and ३३ मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥ यद्भूतो वृक्षो - पुनः AM. — ३४ मा वो-

VARIOUS READINGS.

चत, ज्ञात एव, जनयेत्पुनः, धानारुह, प्रेत्य सम्भवः AM. — १०. १ कश्चिद्-
ब्रवीत् A. — २ and ५. ८. ११. १४. १७. हि किं स्यादित्यं AM. — ३ प्राण इ-
वायतनं D. — ibid. प्रतिगृह्णात्यपि AM. — ibid. and ६. १. १२. १५. १८. वे स-
म्राट् परमं AM. — ४ and ७. १०. १३. १६. १९. नाननुशिष्य AM. — १२ प्रतिष्ठान्त
इत्येनदुपासीत कानन्तता, गृह्यन्तता हि दिशः AM. — १५ प्रतिष्ठानन्द इत्ये-
नदुपासीत कानन्दता AM. — ibid. सम्राट् स्त्रियमभिः AM. Read: स्त्रियमं see
१. ४. २. — १८ स्थिति oxyt.! — १९. १ सम्राण्महत्तं उक्तोपनिषत्क AM. —
२ परोक्षेणैव A. — ३ सृति, paroxyt.! — ६ भगवन्नभयं AM. —

Adhyāya ७. १ १ समेनेन वदिष्य AM. This wrong accentuation is
proved as ancient by the interpretation स मेने न given by Çaṅkara
(and D.) which appears to be produced by it. — ibid. गिहोत्रे समूदतुं
AM. — २ किञ्ज्योतिर्यं AM. — ३-६ किञ्ज्योतिरेवायं AM. — ६ शान्ते ग्री
१ तायां AM. — ७ लोकमतिक्रामति AM. — १० स्थान्थयोगान्यथः AM. —
१२ शारीरमभिप्रकृत्यासुतः, पुनरिति, एकहस्तः AM. — १३ कुलायं oxyt.! —
ibid. बहिष्कुलायादमृतं, एकहस्तः AM. — १४ स्त्रीभिः सह AM. — ibid.
and २० भय parox.! — १५ आराममस्य पश्यन्ति, बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हा-
स्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते AM. — १८ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च AM. —
५१ सद्ययैव AMD., see अह्निक ६, १, २६. and the note at १. २. २३. —
२० नील oxyton.! see ७. २. १२. — अतिहृन्दोऽपकृतं पाप्माभयं द्वयं AM. —
ibid. ब्रूणाह्नाभूणाह्ना ~~तैल्लतः~~ ~~तैल्लतः~~ ~~आण्डस्तो~~ ~~चाण्डालः~~ ~~अमणो~~ ~~अमणत्त~~ ।
AM. — २३-३० (and ३, १६-२३. where all the same blunders occur) उवि-
नाशिवान्न तु तद्धिंती AM. — २३ यत्पश्येत्, २४ यज्जिघ्रेत्, २५ यद्रसयेत्, २६

यद्वदेत् AM. — २५ (३.१८.) यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै AM. — २६ (३.१९.)
यद्वै तन्न वदति AM. — ibid. न हि च कुर्वतो विपरिलोपो A. first hand.
न हि वक्तुर्वचो विपरि° A. sec. h. M. (and at ३.१९. AM.). I am at a loss
to explain the वचो otherwise than by the assumption of its standing
instead of वचसो. Perhaps also we are to read वक्तुर्वानो? — २७ (३.
२०.) यद्वै तन्न शृणोति AM. — २८ (३.२१.) यद्वै तन्न मनुते AM. — २९ (३.२२.)
यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यं AM. — ३० (३.२३.) यद्वै तन्न विज्ञाना-
ति । विज्ञानन्वै तद्विज्ञेयं न विज्ञानाति AM. — ३१ भवति । एष ब्रह्मलोकः
सम्राडिति हैनमुवाह्वितस्य AM. — ३२ संपन्नतमः AM. — ३५-३९ ओत्रिय oxyt.
or parox.! (instead of ādyudatta). — ३८. ३९ प्रज्ञापतिलोकं AM. — ४१
उद्गैत्सी° A. — ibid. उद्ग्वरं acc.! — ४२ सुसमाप्तिम् AM. — ४३ (and
४४) उग्र acc.! — ibid. प्रतिकल्पतेऽयमायात्ययमागृहीते°, इदं ब्रह्मायातीद-
मागृहीते AM. — ४४ उपसमायत्येव° AM. — २. २ न विज्ञानातीत्याः
AM. — ३ प्राणमनूक्रामन्तः, संज्ञानमेवान्वक्रामति स एष ज्ञः रविज्ञानो
भवति AM. — ६ पृथ्वीमृः A. first hand. — ibid. यथाचारी तथा, पापका-
री पापो, पापः पापेनेति AM. — ७ तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति AM. —
८ तदेव सत्तत्सह, निषक्तमस, तस्माद्योकात्पुनरैत्यस्मै, योऽकामो निष्काम
न तस्मात्प्राणा AM. — १० °निर्व्वयनी AM. D The original reading may
have been निर्व्वयनी, see Böhtlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch sub
अहिनि°. — ibid. °नस्थिकोऽशरीरः acc.! — ११ मयैव अपियन्ति AM. — १२
शुक्लमुत AM. — ibid. नील, पिङ्गल acc.! — १३ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽस-
म्भूतिमुपा°, सम्भूत्याः रताः AM. — १४ असुर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन, तांस्ते

१५ न चेद्वेदी मरुती विनाष्टिः AM. see Kenopanishad
 १. १४. — ibid. मृतास्ते भवत्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति AM. — १६ स्मीति, कि-
 मेहन्कस्य A. — १७ यस्यानुवित्तः, विश्वकृत्, स उ लोक एव A. — १९ तमेव
 मन्यः आत्मानं विद्वान्ब्रह्मा° A. — २० पासते AM. — २१ प्राणस्य प्राणम् ।
 । उत, श्चक्षुरुत AM. — २२ मृत्युमाप्नोति, दप्रमयं ध्रुवं A. — २३ महान् D. —
 ibid. नानुध्याया° AM. — २४ (and ८, ८, २) वशी acc.! — ibid. न साधुना.
 एवासाधुना AM. — २५ प्रव्राजिनो लोकमी° AM. — २६ न कामयन्ते किं प्र-
 जया करिष्यामो येषांनो AM. — २७ साधसाधुनी AM. — २८ विजिघत्सोऽपि-
 पासो AM. — २९ न्नादो A. — ३० and ३१ महान्नज, ऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्मा-
 भयं AM. — ३. १ भयि° acc.! — २ Are we to read °जिघत्सुवा? — ५ प्रिया
 खलु नो भवती, वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य A. — ६. ७ the accent of वेद् (in
 १२ वेद् as usually) seems to imply the later addition of the respective
 passage, which is moreover wanting at ५, ४, ५, ६. — ६ मैत्रेया° acc.!
 ibid. मते विज्ञातं AM. — १३ सैन्धवधनो । अनन्तरो AM. — १६ ऽधमात्मानु°
 AM. — ibid. भवति acc.! — २४ तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्य-
 द्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यकृणुयादन्योऽन्यन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्य-
 द्विजानीयात् AM. — २५ मैत्रेये° acc.! — २६ बिजवा° R. — ibid. वैश्वपुरे° A.
 वैश्वपुरे° MR. — २७ वज्रधनैः R. — ibid. पञ्चधनैरौषधैः साकायनात्सा-
 कायनः R., but °जन्धनैरौषधैरानिरासुरे° R. — २८ विदर्भाकौषिड° A. — ibid.
 स्वयम्भू R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. —

Adhyāya ८. १. १ 'मिदं पूर्णात्पूर्णमुद्ध्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशि-
 ष्यत AM. — ibid. ओ ओम् । M. — ibid. पुराणं वायुरं AM., which rea-

ding is to be restituted in the text. — २. २-४ इति व्यञ्जासिष्टा इति व्यञ्जासिष्मेति, होवाच व्यञ्जासिष्टेति AM. — २ होचुर्दाम्यतेति AM. — ३ and ४ °रमुवाच द इति AM. — ४ दाम्यत दत्त द्यधमिति AM. — ibid. शिन्नेदमं acc.! — ३. १ वायुरनिलम° AM. — ibid. ओ३म् क्रतो स्मर AM. — ibid. कृवे A. क्लिबे MD. — ४. १ तदेतत्र्यक्षरं AM. — ५. १ लोकांन्ति AM. Read: लोकांन्तित. — ६. २ तदेतत्र्यक्षरं AM. — ४ and ५ अक्षरे स्वरिति AM. — ७. १ °दानाद्विद्युद्विद्यत्ये° AM. — ८. १ वशी acc.! — ९. १ स्वधाकार acc.! — ibid. ऋषभो मनो वत्सः AM. — १०. १ यदेदमर्धेते A. — ११. १ प्रेत acc.! — १२. १ दुन्दुभि acc.! — ibid. शश्वतीः समाः AM. — १३. १ भूत्वा परमतां गह्वतः AM. — २ भूत्वा परमतां गह्वतीति AM. — ३ वीत्यन्नं वै व्यन्ने, विंशन्ते AM. — १४. १ उत्थ throughout D. — ४ क्षणितोः acc.! — १५. ४ एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव। तुरीयं. — ibid. तत्तुरीयं A. — ५ °स्मिंस्तुरीये A. — ७ सा ह्येषा गयास्तत्रे AM. — ८ न ह्यैव तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति AM. — ९ यावदिदं प्राणि AM. — ibid. एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव तुरीयं. — ibid. नैव केन चनायं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् AM. — १० गायत्र्यस्येकपदी AM. — ibid. तुरीयाय A. Read: तुरीयाय. — ११ माश्वतराश्विमु° AM. — ibid. तद्गायत्रीविद्वत्प्रा, मुखं च्यस्याः सम्राण विदां AM. —

Adhyāya १. १. १ स भो३इति AM. The accented syllable preceding a pluta generally retains its accentual sign in the mss. — °शिष्टो न्वसि AM. — २ प्रजाः। प्रयत्यो, प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ AM. संपूर्यते D. — ३ यतिथ्य acc.! — ibid. पुरुषवाचो AM. — ibid. देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा, पितृयाणं वा AM. — ४ अपि हि न ऋषेर्वचः

AM. न is taken by D. (and Çankara) erroneously and against the accent for नः, see सप्तऋषि, ऐकऋषि. — ibid. त्समेति, चेति नाहमत AM. — ५ वसति° acc.! — ibid. कुमारः A. — ibid. वाव किल नो भवान्युरा AM. — ibid. अवोचः acc.! — ५ प्राक्षिततो नेकं, इतीमऽइति ह AM. — ibid. प्रतीकान्यु° acc.! — ६ नस्त्वं तात, तत्तुभ्यमवोः, भवानेव AM. — ७ गौतमः । M. — गौतमो । A. — ८ गौतमाय, यां तु कुमारस्यास्ते वाचमभाषथा° AM. — १० विज्ञायते ह्यस्ति, भवान्वतो AM. — D. divides अभ्यवदान्य into two words अभि and अव°. — ibid. स चै गौतम AM. The reply of the king beginning with स not with गौतम, this latter is left unaccented. — ibid. इत्युपैम्यहं, वांचा ह AM. — ११ गौतम मापराधास्तवं च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्व न, तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि AM. — १२ देवाः श्रद्धां जुह्वति AM. — १३ धूमो विद्युदर्चिरश° AM. — ibid. सोमं (म A.) जुह्वति AM. सोमं राजानं जुह्वति D. — १४-१७ जुह्वति AM. — १७ धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा AM. — १८ य चामी (वामी A.) अरण्ये AM. — ibid. चिर्भिसम्भवत्यर्चिषो A. — ibid. मासेभ्यो देवलोकं AM. — १९ धूमाद्रात्रिः रात्रेरप°, मासेभ्यः पितृलोकं तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथे°, वायोर्वृष्टिं वृष्टेः, एवमेवानुपरिवर्ततेऽथ AM. — २० त्वयि च येषां वुभूषति AM. — यो ह वै प्रतिष्ठां वेद, चक्षुषा हि समे AM. — ६ यो ह वै प्रजापतिं वेद A. — ७ आहृष्येयसे A. — ibid. पापीयो मन्यते AM. — ८ र्यथा कडा अवदतो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ibid. and ९-१० वमजीविष्येति AM. — ९ र्यथान्धा अपश्यन्तः, वदतो वाचा AM. — १० र्यथ वधिरा अशृण्वन्तः AM. — ibid. and ११-१२ वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ११ र्यथा मुग्धा अविद्वांसो AM. — १२ र्यथा क्लीबाः संजायमाना AM. — १

पट्टीशशङ्खत्संवृहेदेव७, न वै शङ्खामस्व० AM. — १४ अहं वसिष्ठास्मि त्वं त-
 दसिष्ठो, सम्पदस्मि, यतनमस्मि AM. — ibid. अहं प्रजापतिरस्मि चतत्प्रजापति०
 A. — ibid. आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते AM. — १५ तदनमनग्रं कुर्वन्तो
 मन्यन्ते, तदनमनग्रं कुरुते AM. — ३. १ माणपन्ने, पुण्याहे (!) द्वादश१ह (!)मुप-
 सद्रती भूवौडुम्बरे, पु७सा, मन्य७ (!) संनीय AM. — २ जातवेदः, तृप्ताः कामिस्त-
 र्पयन्तु AM. — ३ या तिरश्ची निपद्यतेऽहं (अहं M.) विधरणी इति AM. The
 want of sandhi at the last two words is deserving notice. — ibid. तृती-
 यां जुहोति AM. — ४ ज्येष्ठाय स्वाहा अष्टाय, प्रतिष्ठायै AM. — ibid. and ५-८
 मन्ये acc.! — ९ ज्वलत् to संदीप्तम् acc.! AM. — ibid. संवर्गोऽसीति AM. —
 १० स्याम७ हि ते मयि संहि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानी AM. — १३
 नक्तमुतोषसो AM. — १३ पाणी AM. — १४ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशमेक०
 AM. — ibid. यथेतम् acc.! — १५-२० तैवासिन (सिभ्य २०) प्ररोहेयुः AM. —
 ibid. पलाश acc.! — ibid. The accent of the names is printed in the
 form given by AM.: याज्ञवल्क्य here and ३. ३३ instead of याज्ञवल्क्य!
 — १६ Read: रायस्थूणाः. — २१ औडुम्बरश्चमस औडुम्बरः सुव औडुम्बर इध्म
 औडुम्बरा AM. — २२ व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो acc.! — ibid. दध्ना
 मधुना घृतेनोपरि चत्याज्यस्य जु० AM. — ४. १ पृथिव्या आपो AM. — ibid.
 पुष्य acc.! — २ स स्त्रिय७ ससृजे तस्मास्त्रियमथ उपासीत AM. — ३ वेदिरूपस्थो
 लोमानि, समिद्धो, मविद्वानधोपह्वासं चरत्यास्य स्त्रियः AM. — ४ इदमविद्वा७-
 सो (सो M.) ऽधोपह्वासं AM. — ५ यन्मेऽद्य रेतः, धीर्यसरद्यदपः, पुनर्ममि-
 विन्द्रियं, धिह्या, तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां, स्तनौ वा भ्रुवौ AM. — ६ सुकृत-
 मिति AM. — ७ एषा स्त्रीणां यन्मं, पाणिः । वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण AM. —

८-१० (and २०) अर्थ, मुखेन मुखं AM. — ८ संधायोपस्थमस्या, 'यादधिजायंसे
 स तद्विद्वत्पुत्रोऽसि AM. — ९ (is left out in A, but merely by chance, as
 the numeration of the *kaṇḍikās* shows) दधीतेति, संधायाभिप्राय्यापान्यादि-
 न्द्रियेण M. — १० दधीतेति, संधायापान्याभिप्राय्यादिन्द्रियेण AM. — ११ ज्ञाययि
 ज्ञारः स्यात् AM. — *ibid.* मम समिद्धेऽहौषी° AM. throughout. — *ibid.* य
 दधेनविद्वत्पुत्रः A. धमेवंविद्वाक्काणं D. — १२ ज्ञायामार्त°, कक्षे न विद्वत्पुत्र-
 वासा नैनां वृषलो न वृषल्युप°, व्रीहीनवधातयेत् AM. — १३-१७ पुत्रो मे
 (इहिता मे in १६), पचयित्वा, 'मन्त्रयितामीश्वरौ जनयितवै AM. — १३ वेदम
 नुब्रवीत् AM. — *ibid.* क्षीरीदन acc.! — १४ ज्ञयेत् द्वौ वेदावनुब्रवीत् AM. —
ibid. दध्यौदन D.? — १५ त्रीन्वेदानुब्रु° AM. — १७ शुश्रूषितां acc.! — *ibid.*
 ज्ञयेत् सर्वान्वेदानुब्रु° AM. — *ibid.* औक्ष्णा acc.! — १८ स स्त्रीपाकावृताज्यं
 चेष्टित्वा स्थालीपाकस्यो, स्वाऽनुमतये, पाणी ऽउदपात्रं पूरयित्वा, 'ज्ञातो वि-
 श्वावसोऽन्यामिह AM. — १९ 'मभिपद्यते । ओ (अमो M.) ऽहमस्मि सा त्वं.
 सामाहमस्मि ऽमृत्कं द्यौरकं पृथिवी त्वम्, तावेहि, सकृ रेतो दधावहे पृष्ठे पु-
 त्राय वित्तयऽइति AM. — *ibid.* Read 'दधावहे. — २० ऊत्र विहापयति AM. —
ibid. द्रिष्टेणाऽनु° D. — *ibid.* र्येनिं कल्पयतु, पिबिशतु, र्धाता गर्भं, सिनीवा-
 लि, पृथुष्टुके, देवावाधत्तां AM. — २१ देवौ, दधामहे दशमे, पृथिवी, गर्भिणी,
 'पृथुष्टुकां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि AM. — २२ 'पृथ्वीमहिर्भ्युज्जति, पुष्क-
 रिणीऽ समीद्ध्यति ('मृङ्ग° A), एवा ते, सकृवितुं, संहिष्यः AM. — २३ कक्षे,
 पुण्यास° AM. — *ibid.* उदध्या D. — *ibid.* मा हेत्सी° (क्षेत्सी° M.), मयि
 प्राणांस्त्वयि AM. — २४ 'मृणात्यं चिन् । यद्वा न्यूनमिहाकारम् AM. — २५ आ-
 पुष्यं acc.! — *ibid.* नामधेयं करोति, 'स्य, 'स्वमेव नाम स्वा, दधामि स्वस्त्वयि

AM. — २६ हिरण्यमश्रुतं A., °स्तूतं D., °श्रुतं M. and Pāraskara १.१६. —
 ibid. आत्मा वै पुत्रनामासि AM. — २७ मैत्रावरुणी, वीरमजीजनथाः, वीरवती
 भव या° AM. — २८ मात्रे, स्तनं (स्तनं M first hand) AM. — परमां बत
 (वत A) काष्ठां प्राप, पुत्रो जायतः इति AM. — ३० बाडेयीपुत्राद्वा° A. बाडेयी-
 पुत्राद्वा° R. — ३१ बालाक्या A. बालाक्या R. — ibid. बौधीपुत्राद्वा° A. बौ-
 धीपुत्राद्वा° R. — ३२ लंबी°, लंबा° A. लंबी°, लंबा° R. — ibid. जायतीपु-
 त्राद्वा° A. जायतीपुत्राद्वा° R. — ibid. माण्डुकीपुत्रान्माण्डुकीपु-
 त्राद्वा° R. — ३३ आसुरीवासिनः R. — ibid. बाध्यो° A. बाध्यो° R. — ibid. °विर्वाचो! AM.
 Read °विर्वाचो — ibid. पञ्चदशेनाख्यायते AM. —